

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

ELMİ İNKİŞAF: UĞURLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

**GƏNC TƏDQİQATÇILARIN II RESPUBLİKA ELMİ
KONFRANSININ MATERİALLARI**

I CİLD

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının
29 noyabr 2024-cü il tarixli qərarı ilə çapa
təvsiyyə olunmuşdur (Protokol № 04)*

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İsayev – *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru*

REDAKSIYA HEYƏTİ

Elsevər Əsədov- Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor, sədr müavini

Çapay Quliyev- Naxçıvan Dövlət Universiteti Magistratura və doktorantura mərkəzinin direktoru, məsul şəxs

Asəf Əliyev - Magistratura və doktorantura mərkəzi direktor müavini, üzv

Sevinc Quliyeva- Texnoloji transfer və innovasiyalar sektorunun müdiri, üzv

Taleh Xəlilov- “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasının müdiri, üzv

Hüseyn Əsgərli - İnformasiya Texnologiyaları şöbəsinin müdiri,üzv

Səfəralı Abdullayev - Maliyyə şöbəsinin müdiri, üzv

Məhəmmədli Məmmədli- Nəşriyyatın direktoru, üzv

Ceyhun Kəngərli - Təsərrüfat və xidmət şöbəsinin müdiri,üzv

Kifayət Mahmudova- Media və ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri,üzv

Təbrizə Bağirova - Magistratura və doktorantura mərkəzi direktor müavini, üzv

Zamin Babazadə Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsi,üzv

Gülsüm Kərimova Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsi,üzv

Yusif Mirzəzadə Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri, üzv

“Elmi inkişaf: uğurlar və çağırışlar”

Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materialları

3-4 aprel 2025-ci il. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2025, 1161 səh.

Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materiallarında beynəlxalq münasibətlər, hüquq və fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, fizika-riyaziyyat, yeni informasiya texnologiyaları, metodika, pedaqogika-psixologiya, ictimai elmlər, sənətşünaslıq, tarix, texniki elmlər, təbiət elmləri istiqamətlərində aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Yüzlərlə nəzəri və praktik tədqiqatın nəticələrindən ibarət və yeni nəsil milli düşüncənin uğurlarını əks etdirən konfrans materialları elmi ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Xumar Məhərrəmov. “Bir kəmə, bir yol” beynəlxalq münasibətlərdə çoxtərəfli əməkdaşlıq modeli	13
Təbrizə Bağirova. Yeni dünya nizamının formalaşması: əsas faktorlar və onların rolu	18
Mirəli Seyidov. Azərbaycanın Cənubi Qafqazda siyasi güc arxitekturasındakı rolu	24
Qüdrət Quluyev. Azərbaycanda Avropa tipli milli kimliyinin təkamülünün tarixi təhlili	26
Nicat Həsənov. İcbari tibbi sığortanın tətbiq edilməsində dövlətin hüquqi məsuliyyəti	30
Elvin Cəfərli. Türkiyə Yaxın və Orta Şərqdə regional güc kimi	40
Tural Ələkbərov. Siyasi legitimlik ilə konstruktivist yanaşmanın qarşılıqlı əlaqəsi: nəzəri təhlil	45
Urfan Pəhləvanov, Elvin Mirzəyev. Həyat sığortasında azalan sığorta məbləğinə uyğun sığorta haqqının hesablanması	49
Vəfa İsmayılova. Cənubi Qafqazda Çin və İranın artan təsirinə qarşı Qərbin strategiyalarının təhlili: radar modeli	53
Bəyim Zöhrəbəyli, Arzu Abdullayev. Ukrayna, Rusiya və Qərb arasında Krım böhranının geosiyasi perspektivləri	58
İbrahim Rzayev, Anar Rza. Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyinin ölkənin əməkdaşlıq imkanlarına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına təsiri	62
Fərziyyə Əliyeva. Mudros barışıqı və onun nəticələri	66
Gözəl Həsənova. XVI əsrin birinci yarısında Səfəvi - Osmanlı münasibətləri	69
Qismət Muradova. Müqəddəs Alyansın yaradılmasını şərtləndirən əsas amillər	75
Nubar Paşayeva. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yeri, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı	79
Turanə Səfərli. XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq müstəvidə Naxçıvan və Türkiyə məsələsi	84

HÜQUQ-FƏLSƏFƏ

Aidə Quluzadə. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosiallaşmasında yaranan problemlər	88
Ülvi Sadıqzadə, Ruslan Əzizov. Axtarış-xilasətmə işlərinin aparılmasının effektivliyinə təsir edən amillər	92
Əli Abdullayev, İlqar Mirzəyev. Azərbaycan hüquq sistemində cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin tarixi inkişafı	94
Famil Əhmədli, Aynurə Musayeva. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi plenumunun cinayət hüququ üzrə tövsiyələri.....	98
Fərəh Hacıyeva. Azərbaycanda tənha ahıllarla sosial işin təşkilinin təhlili və sosial xidmətin tətbiqi	102
Aygün Xudiyeva. Gender və əlillik: əlil qadınların cəmiyyətdə görünməzliyi	108
Vüqar Qədimov. Başa çatmayan cinayətlərdə hərəkətsizlik: mövcudluq problemi	113
Polad Mehdiyev. Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının qorunması və şəxsiyyətin hüquqi statusu	118
İlkin Quliyev. Cinayət prosesində dindirmənin təkamülü: keçmiş, müasir və gələcək	122
Anar Cavadov. Cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışlarına psixoloji baxış	127

Fəridə Mövsümova, Fuad Cavadov. Dövlət idarəetməsi mexanizminin gücləndirilmə şəraitinə nüfuz edən təşkilləşmiş cinayətə qarşı mübarizə	130
Nuran Məmmədəliyev. Əməlin kriminallığını aradan qaldıran halların tərkibinə “zərərçəkmiş şəxsin razılığı” halının əlavə edilməsi zərurəti	133
Kamil Əliyev. Hüquq və ideologiyanın qarşılıqlı təsiri: siyasi rejimlərdə hüququn rolu	137
Billurə Axundzadə, Elman Cəfərli. Hüquqi dövlət və hüquqi sistem: qanunun aliliyi və vətəndaş cəmiyyətinin rolu	141
Yusif Mirzəzadə, Nurlan İsmayılov. Hüququn inkişaf tendensiyası: teoloji əsaslılığının mahiyyəti və əhəmiyyəti	145
Zübeydə Rüstəmli. İbtidai araşdırmanın obyektivliyinin təminatlarından biri kimi cinayət prosesində etiraz institutu	151
Rəqsanə Məhərrəmovə. Məişət zorakılığına məruz qalmış qadınlarla sosial işin təşkilindəki əsas tələblər	155
Babək Tarverdiyev, Rəna Umudova. İspaniyanın multikulturalizm siyasəti və hüquqi əsaslar	158
Elçin Cəfərov, Şükür Məmmədov. Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasının ümumi məsələləri	162
Əli Əliyev. Sərbəst sahibkarlıq fəaliyyətinin konstitusiyə və hüquqi əsasları	167
Yusif İgidəliyev. Sosial siyasətin formalaşdırılmasında dövlət orqanlarının rolu	171
Elmir Tağıyev. Türkiyənin təhlükəsizlik problemləri: daxili və xarici təhdidlər	175
Emin Əlimusayev. Yaşıl dünya üçün effektiv hüquqi tənzimləmə: qanunvericiliyin təkmiləşdirilməsi perspektivləri	179
Elza Quluzadə, Qəhrəman Behbudov. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti: hüquqi və sosial aspektlər	183
Şənay İsmayılova. İnsan alveri cinayəti və onun növləri	187
Azərin Cəfərli, Nəsrin Cəfərli, Elman Cəfərli. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları BMT-nin müqavilələr sistemində	191
Sara Ağayeva, Yusif Hüseynov. Natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələr arasında cinayət faktoru	197
Sunay Abdullayeva, Qərib Allahverdiyev. Sosial işin yaranması və inkişafı	203
Məhərrəm Əliyev. İntihar və zaman anlayışları arasındakı əlaqə: psixoloji perspektiv	210
Nabat Yolçuyeva. Psixoaaktiv maddələrdən istifadə edən insanların cəmiyyətə sosial inteqrasiya problemləri	214
Aysel Rzazadə, Tutu Eyvazova. Müasir Azərbaycan Respublikasında uşaqların müdafiəsi sosial iş kontekstində	221
Rauf Abbasov. Sosiologiyanın və sosial işin sosial problemlərə baxışındakı fərqliliklər	224
Rəvan Əliyev. Müasir fəlsəfədə texnogen cəmiyyət və kibercinayətkarlıq problemi	229
Afidə Novruzova. Hülakülər dövləti və hüquq sistemi: islam hüququ ilə monqol qanunlarının sinerjisi	232
Dünya Şəmilova. Antroposen dövrü: Azərbaycan milli ekoloji etikası ekokritik təhlildə	236
İlkin Əhmədzadə. “Soyuq müharibə” dövründə terrorizmə qarşı mübarizənin aktual problemləri	240
Elçin Məmmədov, Qəhrəman Behbudov. Orta əsrlərdə dövlət başçısı və gücün qanuniliyinin mənbəyi	246
Aynurə Məmmədova. Şərq mədəniyyətinin zəngin fəlsəfi irsi	249

Vüsalə Səfərli. Zaman və məkan obyektiv varlıq kimi	257

ƏDƏBİYYAT

Türkan Əsədova. Bədii təxəyyülün inkişafına təsir edən amillər	262
Leyla Məmmədova. 44 günlük II Qarabağ savaşını tərənnüm edən poeziya nümunələri (“525-ci qəzet”in materialları əsasında)	265
Aynurə Bağirova, Əsgər Qədimov. Məhəmməd Füzulinin “Söhbətül-əsmar” alleqoriyası haqqında	269
Aynurə Əhmədova. Məmməd Cəfər Cəfərovun dramaturgiyası: “İnsanlar və talelər”	274
Aysel Əfəndiyeva. 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin araşdırılma vəziyyəti	277
Ayşən Nəbiyeva. Mədinə Gülgünün poetikasında müəllif “mən”inin diskursiv strategiyaları və intertekstual aspektlər: linqvistik təhlil	281
Aytəkin Zeynalova. Qərbi Azərbaycan aşığılarının yaradıcılığında vətən mövzusu	286
Aytən Baxşəliyeva. “Ədəbi kabus” romanının epizodik təsvirində global mətləblər: rus identikliyi və ermənistandakı kütləvi ölüm detallarının alt mənaları	290
Cavid Zeynalov. Elçinin hekayələrində zaman və məkan proyeksiyası	293
İnci Əhmədova. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayə yaradıcılığındakı folklor qaynaqları	297
Hülya Cəbiyeva. Almas İldırımın şair – vətəndaş kimliyi vəfatına dair yazılarda (Türkiyə və mühacirət mətbuatı əsasında)	302
İlahə Quliyeva. Charles Dickens və Britaniya milli kimliyi: “David Copperfield”-in güzgüsündə	307
Elnarə Qaragözova. Kamal Abdullanın “Sirlərin sərgüzəşti” və “Laokoon... Laokoon...” romanlarında postmodern elementlər	313
Fərasət Babazadə. Azərbaycan ədəbiyyatında qadın	317
Fərizə Əmrəhli, Zemfira Vəliyeva. Ölümün təsviri (Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığı əsasında)	322
Gülər Əliyeva, Ramida Mirzəfərova. Salman Rüşdinin “Şərq-Qərb” əsərində “Şərq və Qərb” mədəni problemlərinin təsviri	324
Gilə Hüseynli. Tərbiyə romanı və feminist tənqid: qadın ədəbiyyatına yeni yanaşmalar	327
Gülnar Rzayeva. Amerika və Azərbaycan ədəbiyyatında anti-utopik janrın inkişafının ideya xüsusiyyətləri	331
Gülşən Bağirova. Müasir fransız ədəbiyyatında roman janrının modifikasiyası	335
Leyla Həsənzadə, Lyudmila Səmədova. Hyun Jin-geon: Koreyanın erkən müasir ədəbiyyatında realizm və hekayəçilik	339
Murad Rəhimli. Sədi Şirazinin deyimlərinin atalar sözləri və məsəl kimi işlənməsi, tərcümə və təhlili	340
Natavan İbrahimova. Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatlarında İrəvan ədəbi mühiti	346
Nazlı Əhmədova. Orta məktəblərin V siniflərində istifadə olunan ədəbiyyat dərsliklərində müharibə mövzusunun bədii inkişafı	351
Nərmin Həsənzadə. İlyas Əfəndiyevin dramlarında gənc qəhrəman obrazları	355
Nərmin Hüseynli. Franz Kafkanın əsərlərində ata-oğul problem	358
Nərmin Məmmədova. XIX əsr Lənkəran ədəbi mühitində satira janrının inkişafı	362
Nəzrin İsmayılova. Müasir ingilis ədəbi mətnlərində hiperbolanın rolu	366
Nilufər Qədirova. U.B.Yeytsin “Oysinin səyahətləri” poemasında mif və gerçəkliyin toqquşması	371
Nüşabə Məmmədova. Bədii ədəbiyyatda fikir və dil gözəlliyi	374

Osman Əhmədzadə. Akademik Tofiq Hacıyevin tərcüməçilik fəaliyyəti	378
Özləm Bayramova. Osman Sarıvəlli yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədrisi	379
Püstə Əhmədova. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii təfəkkürlə elmi düşüncənin vəhdəti	382
Qumral Mirzəyeva. Nizami Muradoğlu şeirlərində qadın obrazı	385
Səbirə Müzəffərli. Çingiz Əlioğlunun “Qobustan ritmləri” poeması avanqard işıqda	386
Səbuha Cəfərova. Dram əsərlərinin bədii özünəməxsusluğu	390
Zamin Babazadə. Müstəqillik illərində Naxçıvanda yazılan dram əsərlərində sənətkarlıq xüsusiyyətləri	392
Zamin Babazadə, Nurlana Əliyeva. Azərbaycan klassik şeirinin şərhində süni intellektin imkanları (Füzulinin qəzəlləri əsasında)	396
Zəhra Həşimova. Mətn və məna oyunları: “Casus” pyesində postmodern perspektiv	401
Sərvanə Dağtumas. Müasir poeziyamızda duyğular və fəlsəfə: Səddam Laçının “Səndə hansı fəsildir?” və Taleh Mansurun “Yarımçıq vəsiyyə” şeirlərində psixoloji-fəlsəfi motivlər	406
Şəhanə Mahmudzadə. Elçinin “Baş” romanı magik realizm örnəyi kimi	410
Şükufə Vəliyeva. Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılması	413
Telli Əliyeva. Divan ədəbiyyatı ənənələrinin maarifçi realist nəsr strukturunda təzahürü	417
Vəzifə İbrahimli. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin”də işıq üzü görən hekayələri jurnalın tənqid hədəfləri kontekstində	424
Fərizə Əmrahli. Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığında “Ölüm kabusu”	428
İman Cəfərov. “Molla Nəsrəddin” jurnalında XVIII əsr fransa ədəbiyyatına istinadlar	433
Kifayət Məmmədova. Qulamrza Səbri Təbrizinin poeziyası və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı	438
Könül Sadiyeva. Müəllif məfhumu və postmodernizm ədəbiyyatında müəllif mövqeyi	440
Nərmin İbrahimova. İnternet səhifələrində ədəbi tənqid	443
Aysu Rəsulzadə. H.Cavidin «Şeyx Sənan» və «Peyğəmbər» dramlarının tipoloji təhlili	446
Yusif Yusibzadə. Sənətin və bədii ədəbiyyatın funksiyası və faydası	450
Fatimə Abbasova. Ramiz Rövşən poeziyası və postmodernist estetika	454

DİLÇİLİK

Ülviyyə Baxşəliyeva. Müqayisə olunan dillərdə atalar sözlərinin qarşılıqlı linqvokulturoloji əsasları	459
Gülçin Cəfərova. Bəzi arxaikləşmiş feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (XIV-XVI əsr materialı əsasında)	460
Aytən Həsənova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında -mış ⁴ şəkilçili feili sifət əsasında düzələn feili sifət tərkibləri	464
Nurlana Həsənova. Azərbaycan və ingilis dillərində tibbi terminlərin yaranma yolları: oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	467
Afaq Qaraşova. İkinci dilə tərcümə zamanı kontekst anlayışının qorunması	471
Aidə Nəsirli. Cümlədə intonasiyanın əhəmiyyəti və onun vurğu ilə bağlılığı	474
Amalya Nəzərova. Alman dilində modal feillər və onların Azərbaycan dilində müqayisəsi	478
Tahirə Axundova. Bədii mətnin linqvokulturologiyasına dair	482

Aynur Nəcəfova. Miqdar anlayışının ingilis dilindəki pragmatik tətbiqləri, fərqli sahələr üzrə işlənmə formaları	485
Ayşən Allahverdiyeva, Günel Şamilova. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üsulları.....	489
Aytac Hətənzadə. Frazeoloji lüğətçiliyin tarixi və inkişafı	493
Aytən Əfəndiyeva. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində anlama feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri	495
Aytən Babayeva. Müasir ingilis dilində işlənən ictimai – siyasi terminlərin Azərbaycan dilində fonetik unifikasiyası	500
Aytən Məmmədova. Dildə işlənən tapmacaların koqnitiv-semantik təhlili	505
Aytən Seyidova. “To be to” modal ifadəsi və onun struktur-semantik təhlili	509
Gülnur Seyidalıyeva. Gender münasibətlərini əks etdirən söz birləşmələri	511
Diləra Kərimova. İnkərarlığa əsaslanan somatik frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri	515
Elvina Baxışova. İngilis dilində sadə nəqli cümlələrin pragmatik xüsusiyyətləri	518
Əminə Səfərzadə. İngilis dilində aspekt kateqoriyası: struktur, funksiyalar və linqvistik şərh	520
Günay Məhərrəmovə. Müasir fransız dilində ailə konseptini əks etdirən qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər	523
Fəridə Əsgərova. Alınma sözlərin alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsindəki rolu	526
Fidan Mahmudova. Fonetik normanın tarixiliyi	530
Fidan Səlimova. İngilis dilində idiom və metaforanın qarşılıqlı müqayisəsi	535
Fidan Yusifova. Türk dillərində -ma/-mə məsdərinin müqayisəli-tarixi təhlili	537
Gülöyşə Əhmədşadə. Azərbaycan filologiyasında monoloji nitqin tədqiqinin xüsusiyyətləri	542
Əzizə Əbdüləzimova, Rafiq Novruzov. Müxtəlif Bibliya tərcümələri: birgə mövcudluq problemi	544
Günay Təhməzova. Siyasi diskursda inversiya	547
Günel Məmmədova. Yazılı nitqdə istifadə olunan üsul və vasitələr	551
Günel Mustafayeva. Dillərin təkamülündə tarixi linqvistikanın rolu	556
Həyat Əliyeva. Azərbaycan dilində bir qrup alınma sözlər haqqında	562
Hülya Kərimova, Günel Səlimova. Ardıcıl tərcümə təcrübəsi, tərcüməçilər üçün effektiv qeyd götürmə texnikalarının öyrədilməsi	567
Vüsalə Hübətova. Koqnitiv prosesdə metaforik mənənin formalaşması	571
Könül Məmmədşadə. Onomastikanın linqvistik təhlili (onomoloji təhlil)	574
Lamiyə Mirzəyeva. Feili zamana görə izah edən feili bağlamaların müxtəlif sistemli dillərdə izahı	578
Ləman Hacıhəsənova. Azərbaycan dilində ingilis mənşəli pul və ölçü vahidləri bildirən realilər	580
Leyla İsmayılı, İntiqam Əliyev. Fars dilində söz yaradıcılığının zəruriliyi	583
Maya Əhmədova. Leksik təkrarların pragmatikası: funksiya və effektlər	587
Mədinə Həsənova. Metonimiyaların bəzi frazeoloji xüsusiyyətləri	591
Mənsurə İsmayılova. Müasir fransız dilində arqo və jarqon sözlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	594
Mətanət Mahmudova. Fonemin mənə çaları və obrazlılıq yaradan fonetik vasitələr	596
Nərgiz Kərimova. Mass-media diskursunda təbiətlə əlaqəli frazeoloji vahidlər	601
Nərmənə Əliyeva. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları leksikasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsi	604
Nigar Əbdürəhmanova. İngilis dilinin dialektləri	608

Nübubət Adigözəlova. Realilər linqvistik hadisə kimi	614
Parvin Badalbayli. Fuzzy linguistic approach in natural language processing	617
Rəna Həşimova. Xarici dillərin tədrisinin sosial-mədəni komponenti çərçivəsində autentik materialların seçilməsi prinsipləri	624
Röyal Abdullayev. Tərcüməçinin yalançı dostları (Translator's false friends)	629
Sədaqət Babayeva. Fransız dilində alınma sözlər və onların dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirməsi zərurəti	632
Rübabə Teymurova. Fars dili qrammatikasında indiki zaman feilinin sematikası	635
Samirə Hacıyeva. Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin təsnifatı	641
Samirə Quliyeva. Müstəqillik dövründə nitq mədəniyyətinin inkişafına dövlət qayğısı	647
Səbinə Cəfərova. Komponentləri sintetik yolla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr	650
Səkinə Səfərzadə. Sintaktik əlaqələr və onların Azərbaycan dilindəki istifadəsi	655
Sevil Vəliyeva. Siyasi diskursda presedent ifadələrinin yaranması yolları	658
Şəfa Abdullayeva, Hafizə Abdinova. İngilis dilində elmi və bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunan metodlar və ortaya çıxan problemlərin həlli yolları	660
Şəfaqət Məmmədova. Qrammatik və leksik şəkildə arasında omonimlik	663
Xuraman Əsgərova. Dilin lüğət tərkibinin söz sahələri üzrə təhlili: konseptual yanaşma və metodologiya	666
Türənə Baradova, Nigar Babayeva. Müasir ingilis dilində abbreviaturaların istifadəsi	668
Ülkər Çəndirli. Artionimlərin linqvistik statusunun əsas xüsusiyyətləri	671
Validə Abbasbəyli. Azərbaycan dilində sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər	675
Vüsalə İmanova. İngilis və Azərbaycan dillərində terminlərin işlənmə dairəsi	679
Xalidə Əsgərova. Kültürün abidəsində və Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən ortaq sözlər	681
Nəzrin Xanlarova. Qlobal dünyada dil körpüləri: Azərbaycan təhsilində ingilis dili	685
Zeynəb Salamova. Dildə “gözəllik” konsepti və semantika	691
Jalə Məsimli. Leksik bacarıqların formalaşdırılmasının səmərəli yolları	695
Əli Qasimov. İngilis dilinin frazeologizmləri haqqında	699
Azadə Mikayılova. Xarici dilin mənimsənilməsində mütaliənin rolu	703
Fatima Cəfərova. Dil öyrənmə tərzləri və onların xüsusiyyətləri	707
Xəyalə Səfərova. Azərbaycan dilində arxaik sözlərin rolu	710
Aysu Mirzəyeva. Onomastik vahidlərin müxtəlif sistemli dillərdə transliterasiya problemləri	713
Nərgiz Məmmədli. Siyasi diskursun funksiyaları və onun ictimai həyatdakı rolu	717
Nərmən Fərəcullayeva. Fəlsəfi diskursun tərcüməsi: problemlər və perspektivlər	721
Vasilə Abbasova. Bəxtiyar Vahabzadə və ədəbi dilimiz	726
Afət Həsənova. Ş.İ.Xətəinin xalq şeiri üslubunda yazılmış əsərlərində ismin təsirlik halının funksional xüsusiyyətləri	730
Arzu İsgəndərzadə. Tacəddin Əhmədinin “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisində dini leksika	734
Ağca Hüseynova. H.Cavidin dilinin bədii xüsusiyyətləri və türkçülük ideyasının ifadəsi	738
Afət Qibləliyeva. “Müharibə” konseptini formalaşdıran əsas faktorlar: linqvistik və kulturoloji aspektlər	742
Aytən Əhmədova. “Dastani-Əhməd hərami” əsərində işlənmiş sadə sifətlər	745
Kübra Vəliyeva. “Şərhu radi aləl-kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” əsərində bir sıra qrammatik mövzular barədə Radiyyuddin əl-Astarabadinin mülahizələri	748

Mehriban Orujova. Metaphorical meaning words ahd archaic words in modern poetry language (Based on Sohrab Tahir`s poems)	752
Pakizə Kərimova. Şeir dilinin üslubi imkanları	757
Zakir Həsənov. Bədii nəsrin dil və üslub xüsusiyyətləri (XIX – XX əsrin əvvəlləri)-dil	760
Şəbnəm Məhərrəmzadə, Müxlisə Əliyeva. Akademik A.Axundovun yaradıcılığında feilin zaman kateqoriyasının tədqiqi	762
Təranə Əliyeva. Xətainin şeirlərində morfoloji paralellik	766
İnci Qurbanova, Arif Ağalarov. Məmməd Araz poeziyasında leksik-semantik söz qrupları	770
Aygün Abdullayeva. Variant, variantlıq və invariant anlayışlarının linqvistik əsaslarının təhlili	775
Gülşən Məmmədova. Poeziya dilində ana dili mövzusunun qoyuluşu	779
Cəmilə Məhərrəmova. Şahbuz rayon oronimlərinin etnolinqvistik təhlili	783
Nuranə Allahverdiyeva. Xocavənd rayonunun Türkiyə ilə ortaq coğrafi adları	787
Zeynəb Nəcəfli. Qədim türk yazılı abidələri və onların Azərbaycanda öyrənilmə məsələləri	790
Günay Ələkbərova. Məhəmməd Tağı Sidqi əsərlərində məsdər tərkiblərinin forma və məzmun təmsilində rolu	793
Jalə Hacızadə. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin leksikası	797

FİZİKA-RİYAZİYYAT

Rizvan Xəlilzadə, Mirnamik Bəşirov. Kompton effekti nəticəsində astrofiziki obyektlərin şüalanma spektrində sürüşmələr	800
Səbinə Məmmədzadə, Abdulla Həsənov. Maddi nöqtənin hərəkət trayektoriyasının tənliyinin koordinat üsulu ilə tərtibi	802
Elnur Əlizadə. Maqnit sahəsinin təsiri ilə yağların sıxışdırılması zamanı elektrokinetik və reoloji xassələrin dəyişməsinin tədqiqi	806
Nailə Qardaşbəyova, Sədi Zeynalov. Metal-dielektrik-yarımkeçirici strukturlarda tunel hadisələri	811
Gülnar Yaqubova. Qüvvəti üç olan hal üçün Ferma teoreminin Eyler isbatının oxşar variantı	817
Könül Əhmədova, Mirnamik Bəşirov. Sahənin vektor potensialı nəzərə alınmamaqla Aharonov-Bohm effekti	820
Nigar Novruzova, Daşqın Seyidov. Səthin passiv tənliklər sisteminin qurulması	825
Əsli Əlizadə, Billurə Hacıyeva. Qara dəliklər və kainatın təkamülü	829
Qurban Qasimov, Fidan Elləzova. Təsadüfi diffuziya əmsallı bir diffuziya tənliyi üçün qoyulmuş başlanğıc-sərhəd məsələsinin Maple paketində stoxastik analizi	832
Şamil Əsgərov. Topoloji qrupda kəsilməzlik kriteriyaları	835
Təranə Hüseynova, Ruhiyyə Cəfərova. Üçbucağa aid bəzi teoremlərin vektor üsulu ilə isbatı	839
Aygün Sultanova, Didəm Qəhrəmanova. Üçüncü nəsil yarımkeçiricilər	843
Aytən İsmaylova, Ruhiyyə Cəfərova. Vektor üsulu ilə bəzi təkliflərin isbatı	847
Məhin Məmmədova, Billurə Hacıyeva. Yarımkeçirici tək divarlı karbon nanoboruqlarının quruluşu	851
Rövşən Hüseynov. İkitərtibli səth tənliklərinin sferik koordinatlarında göstərilişi və onun bəzi transcendent səth sahələrinin hesablanması təbiiqi	857
Zivər Cəfərova, Miryasın Eminov. Diferensial tənliklərin köməyi ilə ayrının orta ordinatının tapılma qaydası	862
Dilarə Rəsulova. Operatorlar nəzəriyyəsinin bəzi fiziki proseslərin tədqiqi məsələlərində tətbiqi	867

Jalə Cəfərova. Analitik funksiyaların xətti müsbət operatorlarla yaxınlaşmasının asimptotik qiyməti	871
Leylan Məmmədova, Ruslan Məmmədov. Astrofizikada ulduzlu səma ilə tanışlıq	875
Əfsanə Məmmədova. Evklidin beşinci postulatı və onun ekvivalentləri	879

YENİ İNFORMASIYA TOXNOLOGİYALARI

Asiman İsmayılov. İnternetin gələcəyi: varlıq və inkişaf yolunda yeni texnologiyalar	883
Arzu Adnalı, Cavanşir Zeynalov. Korporativ sistemlərdə təhlükəsizlik problemləri	886
Aysel Hüseynova, Məftun Əliyev. İnformasiya təhlükəsizliyi və sosial mühit	890
Aysel Qurbanzadə. Süni intellektin təhsildə rolu	894
Nicat Cəfərov, Sakit Verdiyev. Yeni informasiya texnologiyalarının informasiya təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunmasında rolu	897
Ceyran Bağirova, Gülşən Fərhadova. İnformasiya texnologiyalarının təhsil sektorunda yenilikçi təsirləri	901
Dürayə Məmmədli. Ödəniş sistemlərinin transformasiyası	905
Elisa Murtuzayeva, Məftun Əliyev. Optik veriliş sistemləri ilə informasiyanın ötürülməsi	909
Əlişir Böyükxanlı, Aynur Babayeva. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə logistik marşrutların optimallaşdırılması	912
Minayə Əliyeva, Nəzakət Yusifova. Rəqəmsal texnologiyalar və onların yeniyetmələrə təsiri	916
Əminət Osmanova. Say sistemləri və verilənlərin kompüterdə təsvirinin araşdırılması	920
Fidan Nağıyeva. Genetik alqoritmlərlə elektron ticarət platformalarında tövsiyə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi	924
Elvin Muradzadə, Gülistan Qasimova. Biznes təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi: qabaqcıl kiber müdafiə strategiyaları üçün süni intellekt və blokçeyndən istifadə	929
Həsən Həsənli, Lalə Talıbova. Rəqəmsal dünya: kriptografiya ilə məlumatın qorunması	933
Fəridə Əhmədova, Mirzə Nazim Xancan. Məktəblilərin tədrisində innovativ texnologiyalar və müasir yanaşmalar	936
Günay Həsənova. Optimallaşdırma məsələlərinin komputer vasitəsilə həlli problemi	940
Kənan Hüseynəliyev. CIA üçlüyü: informasiya təhlükəsizliyi prinsiplərinin kompleks tədqiqatı	944
Könül Ağayeva, Elmira İsrailova. Python-da verilənlərin emalı alqoritmlərinin arxitekturası və elmi tədqiqatlarda tətbiqi	948
Mirməhəmməd Seyidzadə, Zümrüd Səfərova. Proqramlaşdırmada təhlükəsiz data analitika	961
Emin Namazov, Gülnarə Əliyeva. Stenoqrafiyada süni intellekt: keçmiş və gələcək tətbiqlər	965
Nigar Əliyeva. Telekommunikasiya infrastrukturunun əsas komponentləri və onların təhlükəsizliyi	968
Mahil Məmmədov, Aytən Əliyeva, Sevil Haqverdiyeva. Müasir IP şəbəkələrdə xidmətlərin integrasiyası: QoS, MPLS, SDN VƏ V0IP texnologiyalarının təhlili	973
Pərvanə Səfərova, Təhminə Kərimova, Ruqiyyə Hüseynzadə. Süni intellekt və ekologiya: təbiəti qorumaq üçün rəqəmsal inqilab	979
Rəhimə Hacıyeva, Vüqar Salmanov. Funksional proqramlaşdırmanın əsas istiqamətləri	983

Səbinə Mahmudova, Nazilə Mahmudova. Simmetrik (AES, DES) və asimmetrik şifrələmənin (RSA, ECC) müqayisəsi	987
Süleyman Cəbrayılzadə. Süni intellekt əsaslı tövsiyə sistemlərinin istehlakçı qərar vermə prosesində rolu	991
Şəhanə Əliyeva, Həsən Həsənli. Şəbəkələrin informasiya təhlükəsizliyinin tədqiqi və kadr hazırlığı	995
Nüşabə Əbdülrəhimova. Tələbələrin diskursiv bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində süni intellektin rolu	1002
Zaur Eyvazov, Vüqar Salmanov. Funksional proqramlaşdırma və Pascalabc.net mühiti	1005
Nigar Nağıyeva. Elektron ünsiyyətin əsas xüsusiyyətləri	1011
Zümrüd Rzazadə, Məftun İsmayilov. Təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyası	1017
Lamiyə Babayeva, Könül Məmmədova. Elektron ticarət platformaları və texnologiyalar	1021

METODİKA

Nəzrin Kərimova. Tarix təlimi prosesinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, qanunauyğunluqları	1024
Əlmustafa Çələbiyev. Ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi yollarının əhəmiyyəti	1028
İnci Əhmədova. Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında Abdulla Şaiqin xidmətləri (1918-1920-ci illər)	1032
Könül Həmidova. Xarici dilin tədrisində texnologiyadan istifadə etməklə tədrisin təşkili	1035
Elnarə Putayeva. Leksikanın öyrədilməsi üsulları	1037
Mənsümə Abbasova. Sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsi yolları	1040
Nəzrin Məhərrəmov. İsmnin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi	1043
Nəzrin Əliyeva. İngilis dilinin tədrisində yazı və oxu bacarıqlarının mənimsənilməsi zamanı lazımlı metod və yanaşmaların təsnifatı	1046
Tahirə Axundova. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında tələbələrdə şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasının didaktik əsasları	1051
Gülnarə İskəndərova. Qiymətləndirmədə seçim cədvəlinin rolu və əhəmiyyəti	1057
Röya Bayramli. Xarici dilin tədrisində kommunikativ dil təlimi	1060
Fəridə Əliyeva. Sifətin öyrədilməsi zamanı bacarıqların möhkəmləndirilməsi	1061
Baba Əliyev, Elşən Məmmədov. Orta məktəbdə riyaziyyatın öyrədilməsində müasir təbiiqi proqramların rolu	1064
Asimə Zəkili. Riyazi tənlikləri kursu təliminin pedaqoji və psixoloji istiqamətləri	1069
Elşən Səfixanov. Ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində riyaziyyat dərslərində diferensial təlimin tətbiq edilməsində Steam və Süni intellekt modellərinin təsirinin araşdırılması	1072
Məhsəti Əliyeva. Süni intellektin rolu: virtual laboratoriyalarla informatika fənninin tədrisində yeni dövr	1074
Sara Ağayeva. İnteraktiv təlim metodu ilə keçirilən dərslərin mərhələləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri	1078
Günsel Qasımzadə. Şəxsi internet saytı müəllim işində metodik vasitə kimi	1081
Cənnət Həsənova. Matrislərin tədrisində bir əyaniləşdirmə priyomu haqqında	1087
Lalə Bəkirova. Orta məktəblərin V-VII sinif ədəbiyyat dərslərindəki vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsərlərin təhlili	1089

Leyla Adilzadə, Gültəkin Əliyeva. Ədəbiyyat dərslərində məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirmə yolları və vasitələri	1095
Elnura Səfərova, Elcan Qənbərli. Biologiyanın tədrisində şagirdlərə inklüziv yanaşma	1099
Əli Bayramov, Ramiz Ələkbərov. Bioloji anlayışlar sistemi: onun aktual problemləri və tədrisi metodikası	1103
Arzu Məmmədova. Coğrafiya kurikulumunda yeni qiymətləndirmənin üsul, vasitə və formalarının tətbiqi baxımından təhlili	1105
Fətimə Zeynalova, Mətanət Musayeva. Dövlət təhsil standartı şərtlərində müasir məktəbdə “Coğrafiya” fənninin tədrisi	1111
Nuranə Eyvazlı. Coğrafiyanın tədrisində fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi	1115
Nəzrin Salahova. Heyvanlar aləminə aid çətin mənimsənilən mövzuların tədrisi metodikasının tədqiqi	1119
Sahib Əliyev, Ələkbər Cabbarov. “Azərbaycan tarixi” və “Ümumi tarix” kursunun səmərəli təşkilində müasir texnologiyaların əhəmiyyəti	1122
Esmira Allahyarova, Bəsti Seyidzadə. İnnovativ texnologiyaların müasir pedaqoji prosesdə tətbiqi	1126
Türkan Xəlilsoy. Tərcüməçilik işində müasir linqvistik və liqvididaktik təlim metodlarından istifadənin əhəmiyyəti	1130
Fidan İmanova, Nigar Babayeva. Xarici dilin tədrisində kommunikativ metodun qiymətləndirmə ilə bağlı xüsusiyyətləri	1134
Nurlana Əsgərova. Xarici dilin tədrisində “Tərs çevrilmiş sinif” öyrənmə modeli	1138
Könül Həmidova. İngilis dili dərslərində innovativ texnologiyalardan istifadə	1143
Şəhanə İbadova, Nigar Babayeva. Dil tədrisində multimediya texnologiyalarının tətbiqi: üstünlüklər və məhdudiyyətlər	1147
Yasin Babazadə. İngilis dilinin tədrisində innovativ yanaşmalar: texnologiya və süni intellektin rolu	1151
Röya Əliyeva. Süni intellekt xarici dilin öyrənilmə vasitəsi kimi	1156

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

“BİR KƏMƏR, BİR YOL” - BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ ÇOXTƏRƏFLİ ƏMƏKDAŞLIQ MODELİ

Xumar MƏHƏRRƏMOVA
xumarm214@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün beynəlxalq münasibətlərdə çoxtərəfli əməkdaşlıq modeli kimi rolu araşdırılmışdır. Təşəbbüs, Asiya, Avropa və Afrikanı birləşdirərək infrastruktur, ticarət və mədəni əməkdaşlığın inkişafını hədəfləyir. Layihə, iştirakçı ölkələr arasında iqtisadi integrasiyanı təşviq etməklə yanaşı, yeni bazar imkanları yaradaraq global ticarət əlaqələrini gücləndirir. Eyni zamanda, təşəbbüsün geosiyasi əhəmiyyəti və yumşaq güc strategiyasının bir hissəsi kimi rolu təhlil edilmişdir. Layihənin maliyyələşdirilməsində Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankının fəaliyyəti və davamlı inkişafın təşviqində yaşıl texnologiyaların tətbiqi xüsusi vurğulanmışdır. Məqalədə həmçinin layihənin iştirakçı ölkələr üçün yaratdığı imkanlar və qarşılaşdığı tənqidlər, xüsusilə borc tələsi iddiaları araşdırılmışdır. “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün davamlı inkişafı və uğuru, çoxtərəfli əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanaraq tərəfdaş ölkələrin maraqlarının balanslaşdırılması ilə əlaqələndirilmişdir. Məqalə nəticə etibarilə bu təşəbbüsün beynəlxalq münasibətlər sistemində həmrəylik və inklüzivliyə töhfə verə biləcək unikal əməkdaşlıq modeli olduğunu təsdiqləmişdir.

Açar sözlər: Bir Kəmə Bir Yol, çoxtərəfli əməkdaşlıq, beynəlxalq münasibətlər, iqtisadi integrasiya, global ticarət, yumşaq güc

Giriş

Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar yaradan strateji bir platformadır. Layihə, tarixi İpək Yolunun bərpası konsepsiyasına əsaslanaraq, iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrin inkişafını hədəfləyir. Asiya, Afrika və Avropa qitələrini əhatə edən bu təşəbbüs, infrastrukturun inkişafı, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və mədəni dialoqun gücləndirilməsi kimi sahələrdə tərəfdaşlıq modeli təqdim edir. Layihə iştirakçı ölkələr arasında iqtisadi integrasiyanı stimullaşdırmaqla yanaşı, yeni bazarlara çıxışı asanlaşdırır və davamlı inkişafı təşviq edir. Çinin yumşaq güc strategiyasının bir hissəsi olan bu layihə, həm də global miqyasda geosiyasi qüvvələr balansını yenidən formalaşdırır. Beynəlxalq səviyyədə layihə, Qərb tərəfindən bəzən şübhə ilə qarşılanaraq, borc tələsi diplomatiyası ilə bağlı müzakirələrə səbəb olub. Bununla belə, layihə, bir çox ölkəyə zəruri infrastruktur yatırımları üçün maliyyə dəstəyi təklif edərək, inkişaf perspektivlərini artırmışdır. Çinin bu təşəbbüsü həm regional əməkdaşlığı gücləndirir, həm də global ticarət yollarının yenidən qurulmasında mühüm rol oynayır. Layihə çərçivəsində yaradılan Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AİİB) çoxtərəfli maliyyələşdirmə mexanizmlərinin effektivliyini artırmışdır. “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü həm də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində yaşıl texnologiyaların tətbiqinə və ətraf mühitin qorunmasına önəm verir. Təşəbbüsün həyata keçirilməsi zamanı milli suverenlik, şəffaflıq və ədalətlik prinsiplərinin qorunması beynəlxalq aləmdə müsbət qarşılanmışdır. Layihə tərəfdaşlıq ölkələr arasında siyasi dialoqu gücləndirərək, münaqişələrin qarşısını almaq üçün yeni əməkdaşlıq modelləri təqdim edir. “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü yalnız iqtisadi əməkdaşlıqla məhdudlaşmır, həmçinin mədəni mübadilələr yolu ilə xalqlar arasında anlayışı və həmrəyliyi artırır. Beynəlxalq münasibətlərdə bu layihə, çoxtərəfli əməkdaşlığın yeni yanaşmalarını irəli sürməklə, qloballaşma prosesinə yeni dinamika gətirmişdir. Gələcəkdə layihənin dayanıqlılığı və müvəffəqiyyəti, tərəfdaş

ölkələrin maraqlarının balanslaşdırılması və davamlı əməkdaşlıq prinsiplərinin qorunması ilə birbaşa əlaqəlidir. Beləliklə, “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü, beynəlxalq münasibətlər sistemində həmrəylik və tərəfdaşlıq əsasında daha inklüziv və ədalətli dünya quruculuğuna xidmət edə biləcək bir modeldir.

1. Layihənin Avrasiya üçün əhəmiyyəti

Dünya tarixi, müxtəlif dini və etnik ənənələrə malik olan cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı maraqlar əsasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrin qurulduğu nümunələrlə zəngindir. Bu cür əlaqələrin ən sıx şəkildə yaşandığı və sivilizasiyaların bir-biri ilə təmasda olduğu coğrafiya, şübhəsiz ki, İpək Yolu marşrutu ilə əlaqəli olaraq Avrasiya regionudur. Antik və Orta əsrlər dövründə Sakit okean sahillərindən Atlantik okeanına qədər uzanan İpək Yolu, bütün Asiya qitəsini əhatə edən və Uzaq Şərqi Aralıq dənizi ilə birləşdirən mühüm bir mədəniyyət körpüsü olmuşdur (Məmmədov, 2014:183). Beynəlxalq ticarəti yerli ticarətdən və ya yerli mədəniyyət mübadiləsini beynəlxalq səviyyədə olan mübadilədən ayırmaq mümkün olmadığından, İpək Yolunun ticarət yolu olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyət və diplomatiya yolu olduğu qəbul edilməlidir. Beləliklə, İpək Yolu yalnız iqtisadiyyatın əsas və qurucu elementi olmaqla kifayətlənməyərək, Avrasiya mədəniyyətlərinin formalaşması və ötürülməsi prosesində də mühüm rol oynamışdır. İpək Yolunun tarixi olduqca qədimdir və mənşəyinin 4000 il əvvəlki Hind-Avropa köçlərinə qədər uzandığı irəli sürülür (Bekvit, 2011:24). Antik dövrlərdən mövcud olan İpək Yolu, sənaye inqilabı ilə alternativ ticarət yollarının meydana çıxması və yeni qitələrin kəşfi nəticəsində 16-cı əsrə qədər beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. “İpək Yolu” terminini ədəbiyyata gətirən şəxs isə alman alim F. fon Rixthofen olmuşdur. O, 1877-ci ildə yazdığı “Çin” adlı əsərində Çindən Qərb ölkələrinə göndərilən ipəyin məhz bu yolla daşınmasından bəhs etmişdir (Tabakoğlu, 2005:277). İpək Yoluna adını verən ipək ən çox ticarət olunan məhsul olsa da, İpək Yolu ticarətində çoxsaylı digər məhsulların da alqı-satqısı həyata keçirilmişdir (Yıldızdağ, 2005:1).

İpək yolu üzərindəki ticarət, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları ilə yanaşı, ipək, ədviyyat və digər malların alınıb-satıldığı uzunməsafəli və çoxşaxəli ticarət əlaqələrinə əsaslanmışdır. Bir çox mənbələrə görə, İpək yolu Çindən başlayaraq Avropanın digər ucuna qədər uzanan vahid bir marşrutdan ibarət deyil. Bu kontekstdə, İpək yolu zamanla inkişaf edərək və dəyişən şərtlərə uyğunlaşaraq, bütün qolları ilə birlikdə 64.000 km uzunluğunda ticarət yolu olmuşdur. Bu qədər uzun bir marşrut boyunca cəmiyyətlər yalnız ticarətlə məşğul olmaqla kifayətlənməmiş, həm də hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışlar.

İpək yolundakı ticarət mərkəzlərinə və dinamik iqtisadi sistemə nəzarət etmək üçün Avrasiya regionunun həmin dövrdəki güclü aktorları olan türklər, çinlilər, monqollar və ruslar arasında ciddi mübarizələr olmuşdur. Bu xalqlar öz maraqlarını qorumaq və genişləndirmək üçün İpək yolu siyasəti hazırlamış və bu siyasətə uyğun hərəkət etmişlər (Dügen, 2011:48). Bu siyasət nəticəsində Hind-Çin sivilizasiyası ilə Türk-İslam sivilizasiyası, Rus-Pravoslav sivilizasiyası ilə Türk-İslam sivilizasiyası, Mərkəzi Asiya sivilizasiyası ilə Aralıq dənizi sivilizasiyası arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurulmuşdur. Tarixi İpək yolu üzərindəki strateji hakimiyyət mübarizəsi müasir dövrdə də davam etməkdədir. İlk baxışda coğrafi anlayışlar kimi görünən, lakin geosiyasi, geoekonomik və geostrateji kontekstdə bir-biri ilə əlaqəli olan İpək yolu və Avrasiya kimi geniş əhatəli iki anlayışı ayrı düşünmək mümkün deyildir. Sosial elmlərin müxtəlif sahələrində 20-ci əsrdən etibarən istifadə edilməyə başlanan “Avrasiya” anlayışı ilə tarixi kökləri çox qədim olan İpək yolu, beynəlxalq iqtisadi-siyasi sistemin mühüm dinamik ötürmə xəttini təşkil edir. Bu baxımdan, Avrasiya regionundakı resursların İpək yolu dövründə olduğu kimi yenidən rasionallaşdırılmış istifadəsini təmin etmək və regionun beynəlxalq sistemdəki strateji gücünü artırmaq üçün iqtisadi-siyasi bir quruluş zəruri olmuşdur. Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsi ilə İpək yolunu yenidən canlandırmaq cəhdi də məhz bu düşüncə ilə üst-üstə düşməkdədir.

2. Çinin XXI əsrdə iqtisadi və siyasi axtarışları: Bir kəmə, Bir yol layihəsi

Soyuq Müharibə dövründə ikiqütblü strateji quruluşunun hökm sürdüyü dövrün sona çatması ilə dünyanın müxtəlif bölgələrində strateji boşluqlar meydana gəlmişdir. Başqa sözlə, Sovet İttifaqının dağılması, Varşava Paktının ləğv olunması, Almanıyanın dinc yolla birləşməsi və Avropa üçün Sovet təhlükəsinin sona çatması hər nə qədər Soyuq Müharibənin sonunu gətirmiş olsa da, XIX əsrə uyğun yeni münaqişə və qeyri-sabitlik mənbələrini də ortaya çıxarmışdır (Sander, 2002:385). Yeni dövrdə güc boşluqlarının və qeyri-sabitliyin müşahidə olunduğu bölgələr beynəlxalq sistemdə hegemon aktorların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu yeni yaranmış milli dövlətlər isə beynəlxalq sistemə integrasiya olmaq, iqtisadi inkişaf səviyyələrini artırmaq üçün əməkdaşlıqlara və integrasiyalara açıq olmuşlar. Avrasiya regionunda, bir tərəfdə yarım əsrdən artıq Sovet təzyiqi altında qalmış və müstəqilliyini yeni əldə etmiş milli dövlətlər, digər tərəfdə isə dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına sahib olan, qlobal güc hesab edilən Çin kimi aktorların mövcudluğu müşahidə edilir. Bu ikili vəziyyət və qlobalaşmanın təsiri regionda yeni axtarışları qaçılmaz etmişdir. Bu kontekstdə regionun iqtisadi, tarixi və siyasi təsir dairəsi baxımından dominant mövqedə olan Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü regional və hətta qlobal axtarışların nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü kimi tanınan Çinin İpək Yolunu yenidən canlandırma layihəsi, İpək Yolu İqtisadi Kəməri və XXI əsr Dəniz İpək Yolu layihələrinin bir çətir altında birləşdirilməsi ilə formalaşdırılmışdır. Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü ilk dəfə 2013-cü ildə Çin Dövlət Başçısı Si Cinpinin Qazaxıstana səfəri zamanı təqdim edilmişdir (Balci, 2018:3). Bu layihə Çindən Avropa iqtisadi zonası, Avrasiya və Asiya-Sakit okean iqtisadi dəhlizini əhatə edir. Çinin İpək Yolunu yenidən canlandırma təşəbbüsü utopik bir ideyadan daha çox, Çinin iqtisadi və siyasi əsaslı regional və qlobal gözləntiləri ilə narahatlıqlarının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır.

“Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsinin Çinin təşəbbüsü ilə ortaya qoyulmasının əsas səbəbi iqtisadi amillərlə sıx bağlıdır. Layihəni formalaşdıran iqtisadi dinamikləri təhlil etmədən öncə Çin iqtisadiyyatının inkişaf prosesinə qısaca nəzər salmaq faydalı olacaqdır. Kommunist Partiyası və Mao Zedonqun liderliyi ilə 1949-cu ildə qurulan Çin Xalq Respublikası kapitalist qlobal iqtisadi sisteminə qarşı qapalı iqtisadi sistem qəbul etmişdir. 1949-cu ildən tətbiq etdiyi bu iqtisadi siyasət vasitəsilə ölkə daxilində sabitliyi təmin etsə də, iqtisadi artım və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Sosializmin təsiri altında tətbiq etdiyi qapalı iqtisadi siyasətdən 1970-ci illərin sonlarında imtina edən Çin genişmiqyaslı bir dəyişiklik dövrünə qədəm qoymuşdur. Çin iqtisadiyyatında bu dəyişikliklərin memarı həmin dövrün dövlət başçısı Den Syaopindir. 1978-ci ildə təklif etdiyi islahatlar və genişlənmə strategiyası vasitəsilə Den Syaopin Çinin iqtisadi artımını və inkişafını təmin etmişdir. Çin yarı-kasıb bir ölkədən yarım milyarda yaxın insanın iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırdığı güclü bir ölkəyə çevrilmişdir. Bu transformasiyanı həyata keçirərkən tətbiq etdiyi iqtisadi siyasət nəticəsində dəmir yolları, limanlar, hava limanları, boru xətləri, neftayırma zavodları və tunellər inşa etmişdir.

Sabit iqtisadi siyasət tətbiq etməklə xarici dünyaya açılma həyata keçirmiş və mühüm iqtisadi təsir əldə etsə də, daxildəki inkişaf problemlərini həll edə bilməmişdir. Başqa sözlə, Çinin şərq və qərbi arasındakı sosial-iqtisadi bərabərsizlik daha da artmışdır. Bu baxımdan Çin əvvəlcə öz daxili, daha sonra isə yaxın və ətraf bölgələrin iqtisadi şərtlərini yaxşılaşdırmaq zərurəti hiss etmişdir. Çinin iqtisadi təsirini geniş bir coğrafiyaya yayma arzusu və daxili bölgələrarası iqtisadi bərabərsizliyi aradan qaldırmaq məqsədilə iqtisadi, geosiyasi və geostrateji axtarışlara başlaması nəticəsində XXI əsrdə inkişaf strategiyası “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsi olmuşdur. Bu layihə ilə Çin, öz orta və qərb bölgələrindən başlayaraq Avropaya qədər uzanan milli əsaslı qlobal ticarət şəbəkəsi yaratmağı hədəfləyir (Özay, 2017). Bununla yanaşı, yeni ixrac bazarlarını kəşf etməyi qarşısına məqsəd qoyan Çin, xarici investisiyalar vasitəsilə daxili kapital problemlərini həll edərək artıq istehsal gücünün istifadəsini də təmin edəcəkdir. Digər bir iqtisadi amil isə inkişaf edən iqtisadiyyat və artan həyat standartları səbəbindən Çinin enerji tələbatının yüksəlməsidir. Layihə çərçivəsindəki marşrutlarda yerləşən enerji zəngin ölkələr vasitəsilə enerji mənbələrinə çıxış asanlaşacaqdır. Bütün bu dinamiklər göstərir ki, Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsinin iqtisadi səbəbləri geoiqtisadi yanaşma ilə izah

edilə bilər. Geoiqtisadiyyat anlayışı dövlətlərin milli maraqlarını iqtisadi vasitələrlə qorumaq, strateji mühtətlərini formalaşdırmaq və idarə etməyə çalışmasını ifadə edir. Bu kontekstdə Çin, milli və beynəlxalq iqtisadi problemlərini xarici dünyanı formalaşdıraraq və ona müdaxilə edərək həll etməyə çalışır. Dünyanın digər qitələrinə çatmaq üçün İpək Yolumu yenidən canlandıraraq təhlükəsiz bir yol yaratmağı hədəfləyir.

Çin, 4000 illik zəngin sivilizasiya tarixi ilə Uzaq Asiya ölkələri arasında önəmli bir mövqeyə malikdir. Tarix boyunca Çin, bəzi dövrlərdə fərqli xanədanların idarəsində imperatorluq kimi, bəzi dövrlərdə isə kiçik feodal quruluşlar və ya knyazlıqların birləşməsi ilə yaranan krallıqlar şəklində idarə edilmişdir (SDAM, 2017:1). Tarixi proseslər ərzində Çin, hakim olduğu bölgələrdə təsirli bir dövlət olmağı bacarmışdır. Bununla belə, Yaxın Dövrə, xüsusilə XX əsrin iki böyük müharibəsində əhəmiyyətli bir güc göstərə bilməmiş və hətta ölkə əraziləri Qərbi dövlətləri tərəfindən işğal olunmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, 1949-cu ildə baş verən Kommunist İnqilabı ilə Çin beynəlxalq ticarətə qapılarını bağladığı kimi, diplomatik əlaqələrini də məhdudlaşdırmışdır. Lakin beynəlxalq sistemin tədricən dəyişməsi və qloballaşmanın bütün dünyada təsirini göstərməsi nəticəsində Çin, qapalı iqtisadi və diplomatik siyasətindən imtina edərək xarici dünyaya açılmağa başlamışdır. Bu çərçivədə Çin, böyük əhali potensialı, texnoloji istehsalı və geostrateji mövqeyinin üstünlükləri ilə beynəlxalq sistemdə güclü bir aktor kimi yerini almışdır. O qədər ki, XXI əsrin ən əhəmiyyətli layihələrindən biri hesab olunan və 65 ölkəni əhatə edən “Bir Kəmə, Bir Yol” adlı İpək Yolumun canlandırılması layihəsini həyata keçirmək üçün işlərə başlamışdır. Otuz ildən artıq müddətdir ki, beynəlxalq genişlənmə siyasətini və iqtisadi islahatlarını davam etdirən Çin, Asiya və onun hüduZöhrablılarından kənarda qlobal bir gücə çevrilmişdir. “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsi Çinin xarici siyasətdə tətbiq etdiyi proaktiv yanaşmanın əks olunması kimi qəbul edilməlidir. Bu layihə vasitəsilə Çin iqtisadi gücü ilə qlobal təsir yaratmaq, beynəlxalq sistemdə daha təsirli bir mövqe qazanmaq və güclü, böyük dövlət imicini qorumaq niyyətindədir. “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsi yalnız iqtisadi əməkdaşlığı deyil, həm də ölkələr arasında çoxşaxəli və çoxtərəfli əlaqələrin inkişafını təşviq etməklə gələcəkdə bütün dünyanı təsir edəcək regional və qlobal problemlərin həlli baxımından mühüm bir inteqrasiya hərəkəti kimi nəzərdən keçirilir. Nəticə etibarilə Çinin tarixi təcrübəsi, texnoloji və iqtisadi istehsal gücü, yüksək ixtisaslı insan resurslarının bolluğu və əlverişli coğrafi mövqeyi kimi faktorlar bu layihənin qlobal miqyasda iqtisadi, siyasi və mədəni genişlənmə üçün liderlik etməsini təmin etmişdir.

Nəticə

Tarix boyunca İpək Yolu siyasət, ticarət, mədəniyyət və sivilizasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas marşrutu olmuşdur. Qloballaşma prosesi ilə birlikdə qlobal güclər dünyanın yeni siyasi, iqtisadi və mədəni çərçivədə yenidən formalaşmasına təkan vermiş, yeni aktorlar və sərhədlər meydana çıxmışdır. Bu kontekstdə enerji, nəqliyyat və ticarət dəhlizi olaraq İpək Yolu yenidən əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Çinin təşəbbüsü ilə iqtisadi fəaliyyətləri canlandırmaq məqsədilə yenidən gündəmə gətirilən İpək Yolu, bir-birindən uzaq və fərqli ölkələrin iqtisadi və mədəni potensiallarını əhatə edən qlobal xarakterli bir layihədir. İpək Yolu İqtisadi Kəməri və XXI əsr Dəniz İpək Yolu layihələrinin birləşdirilməsindən ibarət olan “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsi, 65-dən çox ölkəni əhatə edən, çoxşaxəli və çoxaktorlu bir təşəbbüs olaraq əhəmiyyət daşıyır. Bu layihə Asiya, Avropa və Afrika qitələrini birləşdirməyi, kəmə boyunca yerləşən ölkələr arasında əməkdaşlıq yaratmağı və mövcud əməkdaşlıqları gücləndirməyi, eyni zamanda inkişafı, rifahı və sabitliyi təmin etməyi hədəfləyir. Yeni İpək Yolu marşrutu üzərindəki ölkələrin təbii qaz və neft ehtiyatları baxımından zəngin olması, Avrasiya coğrafiyasına marağı artırmışdır. SSRİ-nin dağılmasından sonra strateji əhəmiyyəti daha da yüksələn Avrasiyanın az inkişaf etmiş ölkələrinə olan təsir və maraq münaqişələri beynəlxalq aktorların bölgəyə olan diqqətini artırmışdır. Bu çərçivədə Çin də region ölkələrini “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsinə daxil etmişdir. Avrasiya ölkələri üzərindən inşa ediləcək dəmir yolları, avtomobil yolları, hava yolları və bu yollar boyunca yaradılacaq ticarət mərkəzləri Avrasiya regionundakı ölkələrin iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Çinin “əsrin layihəsi” adlandırdığı “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü yalnız ticarət marşrutu olmayıb, eyni zamanda həmin marşrut üzərində yerləşən dövlətlərin Çin ilə siyasi və mədəni yaxınlaşmasına səbəb olacaqdır. Bununla yanaşı, ABŞ-ın Asiya-Sakit Okean bölgəsində Çinin təsirini məhdudlaşdırmaq cəhdlərinin Çin tərəfindən qarşısının alınması baxımından da bu layihə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çinin dünyadakı iqtisadi gücünü qitələrarası yaymaq strategiyası həm ölkənin iqtisadiyyatının daha da güclənməsinə, həm də regionun beynəlxalq sistemə integrasiyasına şərait yaradacaqdır. Nəticə etibarilə, İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra beynəlxalq sistemə hakim olan Amerika hegemoniyasına bənzər şəkildə Çinin inkişafı diqqət mərkəzindədir. Çin, son on il ərzində sürətli iqtisadi artım nümayiş etdirərək qlobal iqtisadi model yaratmaq istiqamətində cəhdlər etmişdir. “Bir Kəmər, Bir Yol” layihəsinin fəlsəfi əsasını da bu ideyaya bağlamaq mümkündür. Bununla yanaşı, beynəlxalq siyasi sabitsizlik, artan terror hadisələri və maraq toqquşmaları layihənin sağlam şəkildə həyata keçirilməsini əngəlləyən amillərdir. Əsrin layihəsinin qlobal əməkdaşlığa çevrilib-çevrilməyəcəyi və Amerikan hegemoniyasının yerini alaraq beynəlxalq sistemə hakim olub-olmayacağı qarşıdakı dövrlərdə aydın olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırzadə, E. (2014), Azərbaycan-Türkiyə Ortak Ekonomik Projeleri ve Bölgesel Yansımaları, Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 26.
2. Balcı,Z. (2018), Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi, İnsamer, Ocak.
3. Beckwith, I.C. (2011), İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
4. Düğen, T. (2011), 21.YY'da İpek Yolu, 21. Yüzyıl, Kasım.
5. <https://sdam.org.tr/haber/128-yeni-dunya-duzeninde-cin-halk-cumhuriyeti/>
6. Mammadov, H. (2014), Büyük İpek Yolu ve Medeniyetler Arası Diyalog, Medeniyetler Güzergahı İpek Yolu, Ed. Mehmet Bulut, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
7. Sander, O. (2002), Siyasi Tarih 1918-1994, İmge Kitabevi, Ankara.
8. Tabakoğlu, A. (2005), İpek Yolu ve Selçuk- Osmanlı Ekonomileri, Toplu Makaleler- İktisat Tarihi, İstanbul.
9. Yıldızdağ, C. (2005), VII.-X. YY.'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih

SUMMARY

This article examines the role of China's Belt and Road Initiative (BRI) as a multilateral cooperation model in international relations. The initiative aims to connect Asia, Europe, and Africa, promoting infrastructure, trade, and cultural cooperation. In addition to fostering economic integration among participating countries, the project strengthens global trade relations by creating new market opportunities. The geopolitical significance of the initiative and its role as part of a soft power strategy are also analyzed. Particular emphasis is placed on the activities of the Asian Infrastructure Investment Bank in financing the initiative and the application of green technologies to promote sustainable development. The article further investigates the opportunities created by the initiative for participant countries and the criticisms it has faced, particularly allegations of debt traps. The sustainable development and success of the Belt and Road Initiative are linked to the principles of multilateral cooperation and the balancing of partner countries' interests. Ultimately, the article concludes that the initiative represents a unique cooperation model that can contribute to solidarity and inclusivity within the international relations system.

Keywords: Belt and Road Initiative, multilateral cooperation, international relations, economic integration, global trade, soft power

YENİ DÜNYA NİZAMININ FORMALAŞMASI: ƏSAS FAKTORLAR VƏ ONLARIN ROLU

Təbrizə BAĞIROVA
tabrizabaghirova@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dünya geniş miqyaslı transformasiyalar yaşayır və yeni dünya nizamını formalaşdırır. Bu proses bir neçə əsas amillə müəyyən edilir: geosiyasi rəqabət, iqtisadi dəyişikliklər, texnoloji tərəqqi, sosial transformasiyalar və ekoloji çağırışlar. Dünya getdikcə aparıcı dövlətlər arasında təsirin yenidən bölüşdürülməsinə, regional alyansların artmasına və resurslar uğrunda mübarizənin güclənməsinə doğru inkişaf edir. İqtisadi mərkəz Avropadan Asiyaya doğru yönəlir, proteksionizm güclənir, rəqəmsal maliyyə sürətlə inkişaf edir. Süni intellekt, kiber müharibələr və kosmik texnologiyalar qlobal siyasətdə balansı dəyişirlər. Millətçilik və demoqrafik dəyişikliklər dövlət siyasətinə ciddi təsir göstərir, ekoloji problemlər isə dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığı zəruri edir. Yeni dünya nizamının formalaşması mürəkkəb və çoxsəviyyəli bir prosesdir, burada ənənəvi güc mərkəzləri yeni oyunçulara öz yerini verir. Geosiyasi gərginlik, texnoloji nailiyyətlər və iqtisadi dəyişikliklər beynəlxalq münasibətlərin strukturunu dəyişdirir. Bu şəraitdə ölkələr üçün əsas məsələ rəqabət və əməkdaşlıq arasında balansın tapılması və yeni qlobal reallığa uyğunlaşmaqdır.

Açar sözlər: dünya nizamı, müasir transformasiya, təkqütblülük, çoxqütblülük

Giriş

“Təkqütblülük dövrü” termini 1990-cı ildə Çarlz Krauthammer tərəfindən irəli sürülmüş və Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra ABŞ-nin dünya işlərində mütləq üstünlüyünü ifadə etmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində Birləşmiş Ştatlar beynəlxalq siyasətə digər dövlətlərdən ciddi rəqabət olmadan təsir göstərə bilən yeganə supergüc olaraq qalırdı. Bu dövrdə ABŞ qlobal təhlükəsizlik sistemini formalaşdırdı və hərbi-siyasi və iqtisadi üstünlüyü sayəsində beynəlxalq nizamın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirərək öz gündəliyini dünyaya qəbul etdirdi.

Lakin artıq 2000-ci illərin əvvəlində Krauthammer proqnozlaşdırırdı ki, 2010–2020-ci illərdə ABŞ-la rəqabət apara biləcək dövlətlər ortaya çıxacaq. Onun fikrincə, bu proses təkqütblü sistemdən çoxqütblü dünyaya keçidə səbəb olacaqdır. O, gələcək beynəlxalq münasibətlərin strukturunu I Dünya Müharibəsindən əvvəl mövcud olan sistemlə müqayisə edirdi – yəni bir dövlətin dominant olmadığı, bir neçə güc mərkəzinin nüfuz uğrunda mübarizə apardığı çoxqütblü dünya modeli ilə.

Bununla belə, Çinin və Rusiyanın güclənməsinə baxmayaraq, Vaşinqton 2016-cı ilə qədər bu tendensiyanı həqiqi çoxqütblülüyn göstəricisi kimi qəbul etmirdi. ABŞ rəhbərliyi iddia edirdi ki, ölkə hələ də dünya siyasətində əsas rol oynayır. Bu mövqe 2016-cı ildə ABŞ prezidenti Barak Obamanın “Ölkənin vəziyyəti” (State of the Union Address) nitqində aydın şəkildə ifadə olunmuşdu. O vurğulayırdı ki, ABŞ geosiyasi rəqiblərin varlığına baxmayaraq, qlobal gündəliyi müəyyən edən əsas qüvvə olaraq qalır [11].

Əsas hissə

Bəzi ekspertlər qeyd edirlər ki, Rusiyanın və Çinin aktiv xarici siyasəti təkqütblülüynü zəiflətmək əvəzinə, əksinə, onu gücləndirir. Moskva və Pekinin atdığı addımlar Şərqi Avropa və Hind-Sakit Okean regionu kimi bölgələrdə neqativ reaksiyalar doğurur. Nəticədə bir çox ölkələr ABŞ-a yaxınlaşır və onu yeganə təhlükəsizlik təminatçısı kimi görürlər.

Beləliklə, digər qlobal güclərin artan rəqabətinə baxmayaraq, çoxqütblü dünyaya keçid mürəkkəb və qeyri-müəyyən olaraq qalır. ABŞ iqtisadi təsir mexanizmlərindən və müttəfiqlik öhdəlikləri sistemindən istifadə edərək qlobal strateji üstünlüyünü qorumağa davam edir.

Çoxqütblülüyə keçid: Farid Zakariya və İMƏMO RAN konsepsiyaları

Farid Zakariya “Gələcəyin post-Amerika dünyası” (2008) adlı kitabında qlobal nizamın transformasiyasına alternativ baxış təqdim edərək “qeyri-liberal demokratiya” (illiberal democracy) anlayışını irəli sürüb. O qeyd edir ki, müasir siyasi sistemlər getdikcə Qərb demokratiya modelindən uzaqlaşır və dünya daha siyasi cəhətdən müxtəlif hala gəlir.

Onun əsas konsepsiyası “digərlərinin yüksəlişi” (the rise of the rest) adlanır. Bu fikir Qərbin 500 illik dominantlığının zəifləməsinə və yeni, balanslaşdırılmış beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu sistemdə təkcə bir supergüc (ABŞ) deyil, bir neçə güc mərkəzi əsas rol oynayır.

Bu baxışı rusiya ekspertləri də bölüşür. “*Dünya 2035. Qlobal proqnoz*” hesabatında vurğulanır ki, təqəütblü beynəlxalq sistem artıq böhran keçirir. Bu proses artan qeyri-sabitlik, qlobal idarəetmə modelinin olmaması, elitalar arasında kimlik böhranı ilə müşayiət olunur.

Bütün bunlar çoxmərkəzli dünyanın formalaşmasına işarə edir. Yeni formalaşmağa doğru gedən dünyanın siyasi düzənində, qlobal təsir müxtəlif geosiyasi oyunçular arasında bir daha bölüşdürüləcək [12].

Yeni çağırışlar və təqəütblülüyn sonu

Bu prosesin ən aktual təhlili *Newsweek* jurnalında 2022-ci ilin mart ayında dərc olunmuş “*Təqəütblü dövrün sonu*” (*The End of the Unipolar Moment*) məqaləsində təqdim edilir. Orada qeyd olunur ki, təqəütblü dünya nizamını zəiflədən əsas amillər bunlardır:

- Çinin sürətli yüksəlişi,
- Aparıcı dövlətlər arasındakı rəqabətin kəskinləşməsi.

Məqalənin müəllifi vurğulayır ki, soyuq müharibədən sonra ABŞ-ın beynəlxalq arenadakı dominant mövqeyi artıq sona çatıb.

İndi ABŞ elitaları çoxqütblü dünyanın reallığını qəbul etməli və yeni şəraitə uyğunlaşmalıdır. Bu, qlobal hegemoniyadan imtina edərək balanslaşdırma strategiyasına keçidi nəzərdə tutur. ABŞ bundan sonra Çin, Rusiya, Hindistan və Aİ ölkələri ilə rəqabət aparmalı olacaq.

Çoxqütblü dünyaya keçid qaçılmaz tarixi prosesdir və bu, təkcə geosiyasi strukturu deyil, beynəlxalq münasibətlərin məntiqini də dəyişdirir. Bu keçid prosesi:

- yeni qlobal idarəetmə modellərinin axtarışı,
- regional ittifaqların güclənməsi,
- dünya siyasətində güc və təsir anlayışlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, müasir dünya iqtisadiyyatı, texnologiya və hərbi alyansların əsas rol oynadığı yeni bir dövrə daxil olur [13].

Yeni dünya nizamının formalaşması: çağırışlar və perspektivlər

Yeni dünya nizamının formalaşması mürəkkəb və çoxsəviyyəli bir prosesdir. Bu prosesdə gücün yenidən bölüşdürülməsi, Qərb mərkəzli modelin böhranı, dövlətlər arasında rəqabətin güclənməsi, artan qeyri-sabitlik və ABŞ-ın yeni şərtlərə uyğunlaşması əsas rol oynayır.

Bu prosesin əsas amillərindən biri Çin və Rusiya kimi qlobal və həmçinin, Hindistan, Braziliya və Türkiyə kimi regional oyunçuların güclənməsidir. Beləliklə, onların artan nüfuzu 500 illik Qərb dominantlığını zəiflədir və dünyanın siyasi mənzərəsini daha çoxşaxəli və rəngarəng bir sistemə çevirir.

Eyni zamanda, Qərb mərkəzli modelin zəifləməsi müşahidə olunur. Fərid Zəkəriyyənin qeyd etdiyi kimi, dünya artıq yalnız Qərb dəyərlərinə və institutlarına

əsaslanmır – alternativ idarəetmə və inkişaf modelləri daha da güclənir.

- Fərqli siyasi və iqtisadi sistemlərə malik ölkələr yeni qərar qəbuletmə mərkəzləri yaradır.
- BMT, BVF, DTİ kimi beynəlxalq təşkilatlar effektivliyini itirir, regional ittifaqlar və ikitərəfli

əməkdaşlıqlar isə ön plana çıxır [1, s.2-9].

Xaosdan rəqabətə doğru

Lakin bu proses nizamlı çoxqütblü sistemə yox, qlobal rəqabətin daha da artmasına gətirib çıxarır.

- ABŞ, Çin və Rusiya təsir uğrunda mübarizəni davam etdirir və daha aqressiv və proaktiv strategiyalar tətbiq edir.

- Bu isə ticarət müharibələrinin, sanksiya qarşılıqlarının, geosiyasi böhranların və regional münaqişələrin artmasına səbəb olur.

- Dünyada strukturlaşdırılmış çoxqütblü bir sistem formalaşmır, əksinə, idarəetmə modeli olmayan xotik bir rəqabət meydanına çevrilir.

Bu prosesdə ABŞ-in yeni reallığa uyğunlaşması mühüm amildir. Onların qlobal dominantlığı zəifləsə də, tamamilə yox olmur.

- Əgər Vaşinqton yeni güc mərkəzləri ilə effektiv əməkdaşlıq qurmağı bacarsa, beynəlxalq sistemdə əsas mövqeyini qoruya bilər.

- Əks halda, çoxqütblü sistemə keçid qeyri-sabitlik və qlobal xaosun daha da dərinləşməsi ilə müşayiət olunacaq.

Yeni dünya nizamı yalnız təqütblülüyn sonu deyil, həm də qlobal dəyişikliklərin dinamik bir prosesidir.

- Yeni oyunçular mövcud sistemlərə meydan oxuyur.

- Ənənəvi güclər öz təsirini qorumağa çalışır.

- Dünya daha az proqnozlaşdırıla bilər, lakin daha çoxşaxəli və rəqabətli olur.

Bu proses davam edir və onun nəticəsi dövlətlərin yeni reallıqlara nə dərəcədə uyğunlaşacağından və sabit beynəlxalq sistemin qurulmasından asılı olacaqdır [13].

Analiz

Yeni dünya nizamının formalaşması dünyanın aparıcı tədqiqatçıları və analitikləri arasında ən çox müzakirə olunan mövzulardan biridir. Politoloqlar, iqtisadçılar və strateqlər fərqli akademik yanaşmalara və tarixi təcrübələrə əsaslanaraq beynəlxalq münasibətlərin strukturu və gələcəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.

"Dünya nizamı" anlayışını ilk dəfə 1977-ci ildə beynəlxalq münasibətlər üzrə ingilis məktəbinin nümayəndəsi Hedli Bull tərəfindən təqdim edilib. O, beynəlxalq sistemin üç əsas elementə əsaslandığını vurğulayıb:

1. Dövlətlərin davranış prinsipləri, onların qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən qaydalar.

2. Sistemin sabitliyi və bütövlüyü, beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırıla bilməsini təmin edən amil.

3. Dünya siyasətini idarə edən qaydalar, qlobal sistemin davamlılığını və tarazlığını qoruyan institutlar.

Bu gün beynəlxalq sistemə dörd əsas konsepsiya çərçivəsində baxılır. Hər biri dünya sisteminin strukturunu və inkişaf dinamikasını fərqli şəkildə izah edir [14].

Müasir dünya nizamının dörd əsas modeli

1. "Qaydalara əsaslanan nizam" (Rules-Based Order) – Qərb tədqiqatçıları arasında ən çox yayılan konsepsiyadır. Liberal dəyərlərə, beynəlxalq hüquqa və institutlara, həmçinin dövlətlər arasındakı qarşılıqlı asılılığa əsaslanır.

2. Beynəlxalq hüquqa əsaslanan polisentrist dünya – Rusiya və Çin analitikləri arasında populyar olan bir modeldir. Onlar hesab edirlər ki, Qərb bu "qaydalara əsaslanan nizamı" öz üstünlüyünü qorumaq üçün istifadə edir və alternativ idarəetmə modellərini nəzərə almır.

3. Qütbəzsiz dünya – Beynəlxalq münasibətlərin xotik modeli, burada dövlətlər artan qeyri-sabitlik şəraitində təsir uğrunda mübarizə aparır, beynəlxalq təşkilatlar isə öz effektivliyini itirir.

4. Bipolyarlığa qayıdış – uzun müddət ikinci qlobal güc mərkəzinin olmaması səbəbindən bu konsepsiya diqqət mərkəzində deyildi. Lakin Çinin 2020–2021-ci illərdə güclənməsi ilə yeni ABŞ-

Çin qarşılıqlı ideyası yenidən aktuallaşır [14], [3, 2-6], [5, 26-35], [6, 57-76].

Hər bir model qlobal dəyişikliklərə və beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinə özünəməxsus baxış təklif edir.

Aparıcı dövlətlərin dünya nizamının formalaşmasına yanaşmaları

Rusiya. Rusiyanın akademik dairələrində dünya nizamına iki əsas yanaşma mövcuddur:

- Transformasiya yanaşması – dünya nizamı dəyişiklik prosesindədir və polisentrist sistemə doğru gedir.

- Sabit yanaşma – çoxqütblü sistem artıq formalaşmış və sabit bir struktur qazanmış.

Rusiyalı analitiklər M.A. Neymark və F.A. Lukyanov vurğulayırlar ki, qlobal güc bölgüsünün yenidən formalaşması prosesi davam edir. Qərbin təsiri zəifləyir, yeni regional oyunçular isə dünya arenasında daha böyük rol oynayır [4, c. 2-7].

ABŞ. Amerikalı tədqiqatçılar əsasən "qaydalara əsaslanan nizam" konsepsiyasına sadıq qalırlar. Bu, Qərbin və liberal demokratik dəyərlərin liderliyini nəzərdə tutur. Lakin amerikalı ekspertlər də beynəlxalq sistemin dəyişdiyini qəbul edirlər.

Jozef Nay bu prosesi üç səviyyəli şahmat oyunu metaforası ilə izah edir:

- Hərbi sahədə – ABŞ dominant mövqeyini qoruyur.

- İqtisadi sahədə – polisentrist model mövcuddur, burada Çin, Aİ və Hindistan güclü mövqeyə malikdir.

- Transmilli korporasiyalar sahəsində – burada açıq güc mərkəzləri yoxdur və vəziyyət dəyişkəndir.

Bu yanaşma göstərir ki, Vaşinqton artan çoxqütblülüüyü anlayır, lakin qlobal təsirini qorumağa çalışır [9, c. 30-90], [10, c. 3-10].

Çin. Çinin dünya nizamına baxışı Si Cinpinin "ümumi təhlükəsizlik və rifah" və "bəşəriyyətin vahid taleyi" kimi ideyalarına əsaslanır. Çinli analitiklər qlobal sistemin qaçılmaz şəkildə dəyişdiyini qəbul edirlər, lakin onlar alternativ bir sivilizasiya modeli yaratmağa çalışırlar.

Professor Çjou Huaşen qeyd edir ki, dünya "dekonstruksiya" mərhələsindədir – yəni köhnə sistem dağılır, yeni sistem isə formalaşır. Bu, Çinin təkcə dəyişikliklərə uyğunlaşmaqla kifayətlənmədiyini, həm də yeni qlobal qaydaların yaradılmasında əsas oyunçu olmağa çalışdığını göstərir.

Nəticə: yeni dünya nizamının formalaşmasında müzakirələrin rolu

Rusiyanın, ABŞ-ın və Çinin yanaşmalarının təhlili göstərir ki, yeni dünya nizamının formalaşması köhnə idarəetmə modellərinin böhranı və yeni qlobal qarşılıqlı təsir prinsiplərinin axtarışı ilə müşayiət olunur.

Əsas tendensiyalar bunlardır:

- Qərb mərkəzli modelin zəifləməsi və yeni güc mərkəzlərinin artması.

- Çin, Rusiya, Hindistan, Türkiyə və Braziliyanın qlobal arenada daha böyük rol oynaması.

- Aparıcı güclər arasındakı qlobal rəqabətin çoxqütblü sistemə sabitlik gətirməməsi, əksinə, qlobal xaosu artırması.

Uzunmüddətli perspektivdə beynəlxalq nizam ABŞ, Çin və Rusiya arasındakı münasibətlərlə müəyyən ediləcək. Lakin aydın olan budur ki, bu proses düz xətlə olmayacaq. Dünya dinamik bir dəyişiklik meydanı olaraq qalacaq və burada ənənəvi güc və təsir anlayışları yenidən nəzərdən keçiriləcək və yenidən formalaşdırılacaq [8, c.4-10].

Nəticə

Müasir dünya nizamı geosiyasət, iqtisadiyyat və hərbi strategiyaların mürəkkəb qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Əsas tendensiyalar bunlardır:

- ✓ Geosiyasət – təqəütblü sistemdən rəqabətli çoxqütblü dünyaya keçid.

- ✓ İqtisadiyyat – proteksionizmlə qlobal inteqrasiya arasındakı mübarizə.

- ✓ Hərbi sahə – ənənəvi müharibələrdən hibrid təhlükələrə keçid.

Dünya sisteminin gələcəyi aşağıdakı modellərdən hansının daha dayanıqlı olacağından asılıdır:

- Fatalist model – global rəqabətin və qarşıdurmanın artması.
- Vasitəçi model – davamlı çoxmərkəzli dünyanın qurulması.
- Transsendent model – əxlaq və texnologiya əsasında yeni global nizamın formalaşması.

Hansının reallığa çevriləcəyi ABŞ, Çin, Rusiya və digər güc mərkəzlərinin qərarlarından asılı olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Dadashzadə, G. (2021). İqtisadiyyatın fiskal alətlər vasitəsilə tənzimlənməsinin tədqiqi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
2. Full text of Xi Jinping's report at 19th CPC National Congress // China Daily, 18.10.2017 [Electronic resource] URL: https://www.chinadaily.com.cn/china/19thcpcnationalcongress/2017-11/04/content_34115212.htm (accessed: 21.10.2021).
3. <https://interaffairs.ru/news/show/33293>
4. <https://russiancouncil.ru/blogs/v-nezhdanov/formirovanie-novogo-mirovogo-poryadka-na-puti-k-politsentrichnosti/>
5. https://ssir.org/books/reviews/entry/the_rise_of_other_nations2
6. <https://www.foreignaffairs.com/articles/1990-01-01/unipolar-moment>
https://www.researchgate.net/publication/362269855_Iqtisadiyyatın_Fiskal_Altlr_Vasitsıl_Tnzimlənməsinin_Tdqiqı
7. Nye Joseph S. Jr. Is the American Century Over? Cambridge, England: Polity Press. 2015. 152 p.
8. The End of World Order and American Foreign Policy // Council on Foreign Relations, May 2020. [Electronic resource] URL: https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/the-end-of-world-order-and-american-foreign-policy-csr.pdf (accessed: 10.10.2021).
9. Арбатов А.Г. Крушение миропорядка? // Россия в глобальной политике. 2014. Т. 12. № 4. С. 16-31.
10. Карпович О.Г., Манойло А.В. Политика многополярности: новые вызовы и угрозы. М.: Издательство Дипломатической академии МИД РФ. 2020. 492 с.
11. Малкомсон С. Новый век автаркии // Россия в глобальной политике, 17.05.2021 [Электронный ресурс] URL: <https://globalaffairs.ru/articles/novyj-vek-avtarkii/> (дата обращения: 23.10.2021).
12. Неймарк М.А. Кризис либеральной модели миропорядка и будущее Евросоюза // Современная Европа. 2018. №1. С. 26–35.
13. Сафранчук И.А., Лукьянов Ф.А. Современный мировой порядок: структурные реалии и соперничество великих держав. – Полис. Политические исследования. 2021. № 3. С. 57-76.
14. Хуашэн Чж. Мировой порядок: фрагментация, сосуществование или соперничество? // Россия в глобальной политике, 14.10.2020 [Электронный ресурс] URL: <https://globalaffairs.ru/articles/mirovoj-poryadok-fragmentacziya-sosushhestvovanie-ili-sopernichestvo/> (дата обращения: 17.10.2021).

SUMMARY

The modern world is undergoing large-scale transformations and shaping a new world order. This process is defined by several key factors: geopolitical competition, economic changes, technological progress, social transformations, and environmental challenges. The world is gradually moving towards a redistribution of influence among leading powers, the growth of regional alliances, and an intensification of the struggle for resources. The economic center is shifting from Asia to Asia, protectionism is strengthening, and digital finance is rapidly developing. Artificial intelligence, cyber warfare, and space technologies are changing the balance in global politics. Nationalism and demographic changes have a significant impact on state policies, while environmental issues require international cooperation to ensure sustainable development.

Keywords: world order, modern transformation, unipolarity, multipolarity

AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZDA SİYASİ GÜC ARXİTEKTURASINDAKI ROLU

Mirəli SEYİDOV

Xülasə

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda siyasi güc arxitekturasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Enerji resursları, geostrateji mövqeyi və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu onun regional və beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır. 44 günlük Vətən müharibəsi sonrası yeni reallıqlar Azərbaycanın güc statusunu möhkəmləndirmişdir. Enerji və nəqliyyat layihələrindəki fəal iştirakı, diplomatik təşəbbüsləri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı onu regionda sabitliyin və əməkdaşlığın əsas təminatçısına çevirir. Azərbaycanın təsir dairəsi təkcə Cənubi Qafqazla məhdudlaşmır, Avrasiya məkanını da əhatə edir.

Açar sözlər: Regional güc, geosiyasi mövqe, balanslaşdırılmış xarici siyasət

Giriş

Azərbaycan son illərdə Cənubi Qafqaz regionunda siyasi güc arxitekturasının formalaşmasında mühüm rol oynayan əsas aktorlardan birinə çevrilmişdir. Bu transformasiya həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Azərbaycanın enerji resursları, geostrateji mövqeyi və uğurlu xarici siyasət kursu ölkənin regional güc kimi tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə 2020-ci ildə baş verən 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra yaranan yeni reallıqlar Azərbaycanın Cənubi Qafqazdakı təsir gücünü daha da artırmışdır.

Regionda güc balansının dəyişməsi əsasən Azərbaycanın siyasi, hərbi və iqtisadi sahələrdə həyata keçirdiyi sistemli siyasətlə izah oluna bilər. Azərbaycanın hərbi potensialının artırılması və müasir silah texnologiyalarına sərmayə yatırması 2020-ci ildə qazanılmış qələbənin əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Bu qələbə yalnız ərazi bütövlüyünün bərpası baxımından deyil, həm də regionda yeni güc dinamikalarının yaranması baxımından əhəmiyyətlidir. Post-müharibə dövründə Azərbaycanın regionda söz sahibi olan dövlət kimi çıxış etməsi, regional layihələrdə aparıcı tərəfdaşa çevrilməsi, onun siyasi statusunun yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanın regional güc arxitekturasındakı rolunu möhkəmləndirən əsas amillərdən biri də onun enerji siyasətidir. Xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyində mühüm tərəfdaş kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan yalnız enerji ixracatçısı deyil, eyni zamanda geosiyasi əhəmiyyətə malik tranzit ölkəyə çevrilmişdir (Kardas, 2011). Azərbaycanın bu sahədə qazandığı uğurlar onun regiondakı siyasi təsir dairəsini genişləndirmişdir.

Xarici siyasət aspektindən baxdıqda, Azərbaycan balanslaşdırılmış siyasət yürütməklə həm Qərbi dövlətləri, həm də Rusiya və Türkiyə ilə münasibətləri taraz şəkildə inkişaf etdirmişdir. Bu yanaşma Azərbaycanı regionda sabitlik və əməkdaşlıq platformasına çevirir. Xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatındakı fəal iştirakı və Türk dünyası ilə inteqrasiya istiqamətində atdığı addımlar Azərbaycanın regional identikliyi və təsirini artırır (Cornell, 2017). Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq və Şərq Tərəfdaşlığı Proqramında fəallıq da Azərbaycanın çoxtərəfli xarici siyasət kursunun bir hissəsidir.

Azərbaycanın diplomatik uğurları da onun regional güc statusuna töhfə vermişdir. Ölkə 2020-ci ildən etibarən Qoşulmama Hərəkatına sədrlik edir və bu müddətdə bir sıra beynəlxalq təşəbbüslərlə çıxış edərək global səviyyədə nüfuzunu artırmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın sülh təşəbbüsləri, xüsusilə Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində göstərdiyi iradə, onun regional liderlik iddialarını gücləndirən əsas amillərdəndir (Shiriyev, 2021). Bu təşəbbüslər həm regionda sabitliyin təmin olunmasına, həm də Azərbaycanın diplomatik potensialının nümayişinə

xidmət edir.

Azərbaycanın Cənubi Qafqazda güc arxitekturasındakı yerini təsdiqləyən digər bir mühüm məqam isə nəqliyyat-logistika imkanlarının inkişaf etdirilməsidir. “Orta Dəhliz” kimi tanınan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu çərçivəsində Azərbaycan mühüm tranzit ölkə kimi çıxış edir. Bu marşrut vasitəsilə Çin ilə Avropa arasında yükdaşımlar həyata keçirilir və Azərbaycan bu prosesdə körpü rolunu oynayır (Pashayeva, 2022). Bu təşəbbüslər ölkənin yalnız enerji deyil, həm də nəqliyyat sektorunda regional güc olduğunu sübut edir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın regional güc arxitekturasındakı rolu yalnız maddi resurslara deyil, həm də strateji düşüncə və uzunmüddətli planlaşdırma qabiliyyətinə əsaslanır. Dövlət başçısının həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan təkcə Cənubi Qafqazda deyil, daha geniş coğrafiyada təsir sahibi olan dövlətə çevrilməkdədir. Bu prosesin davamlılığı üçün daxili sabitlik, iqtisadi inkişaf və diplomatik aktivlik mühüm şərtlər kimi qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cornell, S.E. (2017). Azerbaijan in Europe's energy security strategy. Central Asia-Caucasus Institute
2. Kardas, T. (2011). Geopolitics of energy and Azerbaijan's strategic importance. Journal of Energy Security
3. Pashayeva, G. (2022). The Middle Corridor: Azerbaijan's role in Eurasian connectivity. Baku Research Center
4. Shiriyev, Z. (2021). Azerbaijan's foreign policy after the Second Karabakh War. European Council on Foreign Relations

AZƏRBAYCANDA AVROPA TIPLİ MİLLİ KİMLİYİNİN TƏKAMÜLÜNÜN TARİXİ TƏHLİLİ

Qüdrət QULUYEV

qudret.quliyev.phd@wcu.edu.az

Qərbi Kaspi Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan milli kimliyinin formalaşma prosesini tarixi və müqayisəli bir perspektivdən incələyir. Araşdırma, Çar Rusiyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) və Sovet İttifaqı dövrlərindəki milli kimlik siyasətini, həmçinin postsovet dövründəki transformasiyaları nəzərdən keçirir. Benedikt Andersonun "imtina edilmiş milli kimlik" anlayışından istifadə edərək, məqalə Avropa millətçiliyi ideyalarının, sovet korenizasiya siyasətinin və müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu siyasətlərinin Azərbaycan milli kimliyinə təsirini analiz edir. Nəticədə, Azərbaycan milli kimliyi tarixi, mədəni və siyasi amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşmış və müstəqillik dövründə yenidən müəyyənləşdirilmiş bir fenomendir. Bu tədqiqatın məqsədi, Azərbaycanın milli kimliyinin təkamülünü daha dərinlən anlamaq və gələcəkdə bu kimliyin inkişaf istiqamətləri ilə bağlı mülahizələr irəli sürməkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan kimliyi, Avropa millətçiliyi, sovet siyasəti, postsovet kimliyi, millət quruculuğu*

Giriş

Milli kimliyin formalaşması hər bir xalqın siyasi, mədəni və sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycan üçün bu proses çoxşaxəli olub və müxtəlif tarixi, siyasi və mədəni amillərin təsiri altında formalaşmış. Milli kimliyi anlamaq, ölkənin mövcud sosial dinamikasını və gələcək inkişaf istiqamətlərini dərk etmək üçün vacibdir.

Azərbaycan milli kimliyinin öyrənilməsi onun siyasi, iqtisadi və sosial sferalara təsirini nəzərə alaraq aktualıq kəsb edir. Güclü və vahid milli kimlik ictimai birliyi möhkəmləndirir, regional və global siyasətdə ölkənin mövqeyini müəyyənləşdirir.

Bu araşdırma Azərbaycan milli kimliyinin təkamülünü Çar Rusiyası və AXC dövrlərində Avropa millətçiliyinin təsirini, sovet dövrünün kimlik siyasətini və postsovet transformasiyalarını öyrənir. Benedikt Andersonun nəzəri çərçivəsindən istifadə edərək, tədqiqat milli kimliyin formalaşmasının tarixi və müqayisəli təhlilini edərək [1] Azərbaycanda da Avropa qitəsində formalaşmış milli kimlik konseptinin necə yarandığını təqdim etməyi hədəfləyir.

Tarixi-etimoloji aspektlər

Azərbaycan milli kimliyi anlayışı elmi ədəbiyyatda geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan ərazisi tarixən etnik, dini və mədəni müxtəlifliklə səciyyələnir və bu, standart Azərbaycan vətəndaşının necə təsnif ediləcəyi ilə bağlı suallar yaradır. "Azərbaycan", "azərbaycanlı" və "azəri" terminləri tarixi, mədəni və siyasi amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirərək zaman keçdikcə inkişaf etmişdir.

20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Əhməd Ağaoğlu Azərbaycan xalqının tarixi özünüidentifikasiyası haqqında fikirlər təqdim edir. O, xatirələrində qeyd edir ki, atası özünü türk yox, Məhəmməd camaatının üzvü və Əlinin şiəsi kimi tanıyırdı. Bu, 20-ci əsrin əvvəllərində İslam mənsubiyyətinin hər şeydən üstün olduğu kimliyin dini ölçüsünü vurğulayır [4].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabında Azərbaycan anlayışının coğrafi və siyasi təkamülündən bəhs edir. O qeyd edir ki, Birinci Dünya Müharibəsindən əvvəl

Azərbaycan İranın şimalında Təbriz və onun ətrafı adlanırdı. Müharibədən və rus işğalından sonra o, mərkəzi Bakı olmaqla Cənub-Şərqi Qafqazı əhatə etdi. Rəsulzadə azərbaycanlıların milliyyətə türk, dincə müsəlman, mədəniyyətə şərqli olduğunu vurğulayaraq, azərbaycanlı kimliyinin çoxşaxəliliyini önə çəkir. Azərbaycan milli kimliyinin formalaşması müxtəlif tarixi və siyasi proseslərin təsiri altında tədrici proses olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC), SSRİ və müstəqil Azərbaycan Respublikası bu kimliyin rəsmiləşdirilməsinə öz töhfələrini vermişlər. “müsəlman”, “türk” və s. ifadələri yanlış olmasa da, milli kimlik anlayışının 200 ilə yaxın bir dövrdəki təkamülünü əks etdirir [11, 116].

Avropa üslubunda millətçiliyin təsirləri

Çar Rusiyası dövrü: Şəxsiyyətin qurulmasında milli elitanın rolu

Azərbaycan milli kimliyinin ilkin mərhələləri İslamın, mədəniyyətlərin qarışmasının və Səlcuq axınlarının təsiri ilə formalaşsa da [10, 201] XIX əsrin ikinci yarısında isə dünyəviləşmə və Avropa ideyalarının təsiri gücləndi. Azərbaycan ziyalıları dini və etnik identifikasiyadan uzaqlaşaraq, müasir milli kimliyin formalaşmasında həlledici rol oynadılar.

Avropada yaranan romantik millətçilik ideyaları Azərbaycanda etnik əsaslı milli dövlət düşüncəsinə yol açdı. Milli elita milli şüuru gücləndirərək siyasi və mədəni mənzərəni Avropa ilə müqayisə etməyə başladı. Dünyəvi təhsilin yayılması ilə rus məktəbləri ənənəvi mədrəsələrə üstünlük qazandı.

Benedikt Andersonun qeyd etdiyi kimi, nəşriyyat, mətbuat və dramaturgiya milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [1, 14]. Avropa ideyalarına məruz qalan yerli elita, xüsusən 1905-ci il Rusiya inqilabından sonra Rusiyanın siyasi həyatında fəal iştirak etməyə başladı. İnqilab uğurlu olmasa da, milli kimliyin istiqaməti - istər türk, istər islam, istərsə də azərbaycanlı olması ilə bağlı ciddi daxili fikir ayrılıqları olsa da, Azərbaycan milli elitasının siyasi fəaliyyəti davam etdi [5].

Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu kimi görkəmli şəxsiyyətlər Azərbaycan türkcəsi ilə osmanlı dilinin dil və mədəni əlaqələrini önə çıxararaq Osmanlı İmperiyası ilə integrasiyanın tərəfdarı olmuşlar. Onlar Azərbaycan dilinin siyasi, fəlsəfi və elmi inkişafdan məhrum olduğunu iddia edirdilər və bununla da osmanlı dilinin türk xalqları üçün birləşdirici qüvvə kimi qəbul edilməsinə tərəfdar idilər [5].

AXC dövrü: Milli dövlət quruculuğu və dil, əlifba siyasəti

1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Azərbaycan milli kimliyinin quruculuğunda yeni bir mühüm mərhələnin başlanğıcı kimi qeyd oluna bilər. AXC azərbaycançılıq kimliyini gücləndirmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirərək milli dövlət qurmağa çalışırdı. İlk addımlardan biri o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi oldu. Bu qərardan sonra Azərbaycan dilinin rəsmi şəraitdə, o cümlədən hərbi sahədə istifadəsinin təşviqi istiqamətində səylər göstərildi.

AXC həmçinin dili müasirləşdirmək, təhsil və idarəetmədə istifadəsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə əlifba islahatını həyata keçirmək niyyətində idi. Lakin 1920-ci ildə Rusiyanın istilası və daha sonra hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi bu səyləri yarımçıq qoyaraq irəli sürülən dövlət quruculuğu ideyalarını dondurdu [9, 87].

SSRİ dövründə Azərbaycanda milli kimlik

1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin qurulması Azərbaycan milli kimliyində yeni mərhələ açdı. SSRİ-nin ilk illərində beynəlmilətçilik siyasəti yeridildi və 1923-cü ildə yerli dilləri və mədəniyyətləri inkişaf etdirmək üçün korenizasiya siyasəti tətbiq olundu [8]. Bu siyasət yerli idarəetməni təşviq etsə də, sovet ideologiyasına uyğun milli kadr formalaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

Stalin dövründə mərkəzi hakimiyyət gücləndi və milli dövlət təcrübəsi olan kadrlar repressiyaya məruz qaldı. Əlifba islahatları da milli kimliyə təsir göstərdi: 1923-cü ildə ərəb qrafikası latınla, 1939-cu ildə isə kirillə əvəz olundu. Bu, türk dilləri arasındakı fərqləri artıraraq fərqli “azərbaycanlı” kimliyi yaratmağa xidmət edirdi [7].

SSRİ-nin özünəməxsus “azərbaycanlı” kimliyi yaratmaq siyasəti Azərbaycanda milli kimliyin formalaşması üçün dərin nəticələr verdi. 19-cu əsrin sonlarında ictimai quruculuq olan “türk” kimliyi

1930-cu illərdə “azərbaycanlı” kimliyi ilə əvəz olundu. Bu dəyişikliyə Türkiyə ilə SSRİ arasında münasibətlərin soyuması, eləcə də Azərbaycan üçün Türkiyənin iddia etdiyi türk kimliyindən fərqli bir titul millətinin yaradılması zərurəti təsir etdi.

“Azərbaycanlı” kimliyi Azərbaycanın titullu xalqına çevrildi və digər müsəlman etnik azlıqların əhəmiyyətli bir hissəsi bu etnosa assimilyasiya olundu. Bu seçim Azərbaycanda müsəlman etnik qruplar arasında harmoniyaya böyük töhfə verdi. İkinci Dünya Müharibəsi sovet kimliyinin formalaşmasını daha da gücləndirdi, çünki millətçilik hissləri canlanır, “rodina” (vətən) və “oteçestvo” (vətən) kimi ifadələr yenidən leksikona daxil olur [12].

Müharibədən sonrakı onilliklərdə Sovet Azərbaycanının kimliyi şəhər və kənd kimliyi arasında fərqlə səciyyələnirdi, xüsusən də Bakı şəhərində. Bakı kimliyi etnik mənsubiyyətə, dilə və ya sosial statusa deyil, zaman və yaşayış coğrafiyası arasındakı əlaqəyə əsaslanırdı. Bakılılar arasında fərqləndirici amil kimi xidmət edən rus dili bu kimlikdə mühüm rol oynamışdır [6, 45].

Yekun olaraq qeyd edək ki, Avropa tipli millətçilik dövrü və SSRİ-nin siyasəti Azərbaycan milli kimliyini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırıb. Milli elitanın rolu, AXC-nin dövlət quruculuğu söyləri, SSRİ-nin korenizasiya və əlifba islahatı siyasəti müasir Azərbaycan cəmiyyətinə təsir etməkdə davam edən fərqli "azərbaycanlı" kimliyin inkişafına kömək etdi.

Müstəqillik dövrü

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması Azərbaycan milli kimliyinin formalaşmasında dönüş nöqtəsi oldu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yenidən qurulması ilə dil siyasəti, tarixi rəvayətlər, milli şüur kimi məsələlər müzakirə və islahatlar obyektinə çevrildi. Postsovet dövrü Azərbaycan kimliyinin yenidən qiymətləndirilməsinin, onun türk irsinin elementlərinin, sovet irsinin və Avropa istəklərinin balanslaşdırılmasının şahidi oldu.

Müstəqillikdən sonra ilk əsas siyasətlərdən biri Azərbaycan dilinin yeganə dövlət dili kimi bərpa edilməsi oldu. Sovet dövründə rus dili ilə yanaşı inkişaf edən Azərbaycan dili, müstəqilliklə desovetləşmə prosesinə daxil oldu. 1992-ci ildə kiril əlifbası ləğv edilərək latın qrafikasına keçildi, bu, həm də Rusiyadan simvolik qopma idi [7][3].

SSRİ-də idarəetmə və təhsildə üstünlük təşkil edən rus dili müstəqillikdən sonra ikinci plana keçsə də, biznes və diplomatiyada rolunu qorudu [3]. Dil və təhsil islahatları milli şüuru gücləndirsə də, Azərbaycan geosiyasi və mədəni dilemmalarla qarşılaşdı.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan çoxvektorlu xarici siyasət yürüdərək Rusiya və Türkiyə ilə əlaqələrini qoruyub, Avropa institutlarına inteqrasiya etməyə çalışmışdır. 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzvlük və 2009-cu ildə Avropa İttifaqı ilə Şərq Tərəfdaşlığı Sazişinin imzalanması bu siyasətin nümunələrindəndir [2]. Bununla belə, münasibətlər əsasən iqtisadi əməkdaşlığa yönəlmişdir.

Mədəni sahədə Azərbaycan “Avroviziya” və Avropa idman tədbirlərində iştirak edərək Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmışdır. Şəhər gəncləri arasında Avropa modası və musiqisi populyarlaşsa da, cəmiyyətin ənənəvi təbəqələri bu təsirə müqavimət göstərir. Bununla yanaşı, Azərbaycan türk kimliyini gücləndirmiş, rus dili isə diplomatiya və media sahəsində aktuallığını qoruyub saxlamışdır [3].

Nəticə

Azərbaycan milli kimliyinin formalaşması uzunmüddətli və mürəkkəb bir proses olmuşdur. XIX əsrdə Avropa tipli millətçilik ideyalarının təsiri, Çar Rusiyasının idarəetmə siyasəti və yerli elitanın milli kimlik axtarışları bu prosesin əsas mərhələlərindən biri idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli dövlət quruculuğu istiqamətində mühüm addımlar atılsa da, 1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bu proses fərqli istiqamət aldı. SSRİ dövründə milli kimlik siyasəti dövlət ideologiyasına uyğunlaşdırılaraq “azərbaycanlı” kimliyi ön plana çıxarıldı, əlifba islahatları və yerli milli kadrların formalaşdırılması isə bu kimliyin strukturlaşmasına xidmət etdi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan öz milli kimliyini yenidən müəyyənləşdirmək yoluna qədəm qoydu. Dil islahatları, Avropa və türk kimliyinə inteqrasiya söyləri, eyni zamanda, sovet mirası ilə əlaqələrin balanslaşdırılması milli kimlik dinamikasını formalaşdırdı. Müasir dövrdə Azərbaycan

milli kimliyi, tarixən keçdiyi müxtəlif mərhələlərin sintezini özündə əks etdirən, həm regiondakı, həm də global siyasi və mədəni trendlərə uyğunlaşan çevik bir identiklik modeli kimi inkişaf edir.

Bu araşdırma göstərdi ki, Azərbaycan milli kimliyinin formalaşması təkcə daxili sosial-siyasi amillərlə deyil, həm də xarici təsirlər – Avropa millətçiliyi, sovet ideologiyası və müasir qloballaşma kontekstində baş verən proseslərlə sıx bağlıdır. Gələcəkdə bu kimliyin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyini müəyyənləşdirmək üçün tarixi təcrübədən çıxarılan dərslər vacib rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso. (p. 125)
2. Azimov, A. (2021). European energy policy and the EU-Azerbaijan energy cooperation. *Journal of Comparative Politics*, 14(1), 71–90.
3. Garibova, J. (2019). Russian in Azerbaijan: Changing practices and emerging paradigms. In A. Mustajoki, E. Protassova, & M. Yelenevskaya (Eds.), *The soft power of the Russian language* (1st ed., p. 16). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429061110>
4. Gömeç, S. (1991). 1920 öncesinde Rus Azerbaycanında milli kimliğin yükselişi ve edebi dil politikası. *Ethnic and Racial Studies*, 14(1), London.
5. Göyüşov, A. (2016, July 29). Müsəlman, türk, azərbaycanlı yoxsa azəri? BBC Azərbaycan. https://www.bbc.com/azeri/analysis/2016/07/160729_azeri_identity
6. Heinrich Böll Stiftung South Caucasus. (2011). *Changing identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia*.
7. Karaman, E. (2010). Düünden bugüne Azerbaycan'da alfabe. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 130–143.
8. Kılavuz, İ. T. (2017). Formation of Russian nationalism and the Russian national identity under Soviet rule. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*.
9. Məmmədov, A. (2018, May). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti. *SAM-ın Şərhləri*, 23.
10. Ögün Bezer, G., Çevik, A., Tufantoz, A., & Kucur, S. S. (2019). *Büyük Selçuklu tarihi* (Unit 1-10). Anadolu Üniversitesi Yayını, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1354.
11. Rəsulzadə, M. Ə. (1990). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm.
12. Weiner, A. (1996). The making of a dominant myth: The Second World War and the construction of political identities within the Soviet polity. *The Russian Review*, 55(4), 638–660.

SUMMARY

This article examines the process of the formation of Azerbaijani national identity from a historical and comparative perspective. The study explores the national identity policies during the periods of the Russian Empire, the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), the Soviet Union, and the post-Soviet transformation. Using Benedict Anderson's concept of "Imagined Communities," the article analyzes the influence of European nationalism ideas, Soviet Korenizatsiia policies, and the state-building efforts of independent Azerbaijan on the development of Azerbaijani national identity. As a result, Azerbaijani national identity has been shaped through the interaction of historical, cultural, and political factors, and has been redefined during the post-independence period. This research aims to provide a deeper understanding of the evolution of Azerbaijani national identity and offer insights into the future directions of its development.

Keywords: Azerbaijani identity, European nationalism, Soviet policy, post-Soviet identity, nation-building

İCBARİ TİBBİ SİĞORTANIN TƏTBİQ EDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ

Nicat HƏSƏNOV

nijat.hasanov07@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə, Azərbaycanda icbari tibbi sığortanın tətbiqində dövlətin hüquqi məsuliyyəti qısa şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada, normativ-hüquqi çərçivənin yaradılması, maliyyə təminatının təşkil olunması, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət və qanun pozuntularına qarşı tətbiq olunan sanksiya mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Məqalə, dövlətin sosial müdafiə sistemində vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması və sığorta proqramının şəffaf və səmərəli icrası baxımından rolunu vurğulayır.

Açar sözlər: *İcbari tibbi sığorta, dövlətin hüquqi məsuliyyəti, normativ-hüquqi baza, maliyyə təminatı, tibbi xidmət keyfiyyəti, sosial müdafiə proqramları*

Giriş

İcbari tibbi sığorta (İTS) müasir dövlətlərin sosial siyasətinin əsas elementlərindən biridir. Bu sistem vasitəsilə vətəndaşların tibbi xidmətlərə çıxışı təmin edilir, eyni zamanda dövlət sosial ədalət və ictimai sağlamlıq məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Həmçinin İcbari tibbi sığorta, əhalinin sosial müdafiəsinin ən vacib sistemlərindən biridir. Onun məqsədi sığorta hadisəsi baş verdikdə vətəndaşların ilkin səhiyyə xidmətləri, təcili tibbi yardım və dərman yardımı kimi əsas tibbi ehtiyaclarını dövlət büdcəsinin və digər maliyyə mənbələrinin təmin etdiyi çərçivədə qarşılayaraq, sosial ədaləti və sağlamlıq hüququnun bərabərliyini təmin etməkdir. Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi qurulması ilə birlikdə, sosial müdafiə sisteminin inkişafı da prioritet mövzuya çevrilmişdir. Bu baxımdan, icbari tibbi sığorta sistemi, dövlətin normativ-hüquqi əsasları, maliyyə təminatı və xidmət keyfiyyətinə nəzarət kimi bir sıra mühüm vəzifələri yerinə yetirir. İcbari tibbi sığorta sistemində dövlətin hüquqi məsuliyyəti məqalənin əsas mövzusunun təşkil edir. Bu məqalədə ITS sistemində dövlətin rolu, hüquqi məsuliyyət çərçivəsi, beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan nümunəsi əsasında təhlil ediləcəkdir.

İcbari tibbi sığorta, vətəndaşların sağlamlıq risklərini kollektiv şəkildə idarə etmək üçün yaradılmış bir mexanizmdir. Bu sistem vasitəsilə işçilər, işsizlər, pensiya alan şəxslər və digər sosial qruplar tibbi xidmətlərdən yararlanırlar. ITS-nin əsas məqsədi, hər bir vətəndaşın keyfiyyətli tibbi yardım almasını təmin etmək və sosial təhlükəsizliyi qorumaqdır. Dövlət bu sistemin təşkilində, maliyyələşdirilməsində və idarə edilməsində mərkəzi rol oynayır. ITS sistemində dövlətin hüquqi məsuliyyəti, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, sistemin şəffaf və effektiv idarə edilməsi, həmçinin maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Qeyd edilməlidir ki, dövlətin bu sahədə olan hüquqi məsuliyyəti məhz ITS-in davamlılığının və ümumiyyətlə mövcudluğunun əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən də ilk öncə hüquq məsuliyyətin anlayışını verilməklə dövlətin bu sahədə olan məsuliyyətinin anlayışı və həcmi müəyyən edilməlidir. Bəzi müəlliflər qeyd edir ki, hüquqi məsuliyyət hüquqpozma təqsirli subyektin dövlət tərəfindən mühakimə olunmasında şəxsi, əmlak və ya təşkilati xarakterli məhrumiyyətlərə və məhdudiyyətlərə dözməsində ifadə olunan, hüquq normasının sanksiyası ilə nəzərdə tutulan dövlətin məcburiyyət tədbiridir [10, s.38]. Lakin verilmiş anlayışla razılaşmırıq, ona görə ki, istinad olunmuş müəllif fikrində dövlətin özünün barəsində hüquqi məsuliyyətin tətbiq edilməyəcəyi bildirilir. Halbuki, dövlət özü hüquq münasibətlərinin subyekti kimi çıxış edir. Belə olduğu halda isə hüquq subyektləri üçün nəzərdə tutulan “hüquqi məsuliyyət” dövlət

üçün keçərlidir. Dövlətin insanların hüquqlarının təmin edilməsi bağlı vəzifələri və bunun nəticəsində hüquqi məsuliyyəti isə konkret qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Burada dövlət deyildikdə abstrakt qurum olaraq deyil, dövlət adından çıxış etmək və qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan subyektlər nəzərdə tutulur. Bir sıra müəlliflər bu mənada konstitusion məsuliyyəti fərqləndirərək qeyd edir ki, onun subyektləri qismində yalnız dövlət adından çıxış etməklə insanların hüquq və azadlıqlarına təsir göstərən məcburi qərarları qəbul etmək səlahiyyətinə malik şəxslər çıxış edir [7, s.391].

Hüquqi məsuliyyət hüquqi tənzimləmə metodları ilə sıx bağlıdır və bu, hüququn sahəvi differensiasiyası üçün bir kriteriya kimi çıxış edir [11, s.134]. Eyni zamanda, sosial təminat hüququnda, bu anlayış “dəqiq metodla tənzimlənən, əhalinin sosial sığorta və sosial təminat qaydalarında, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalar və qaydalarla, müvafiq orqanlar tərəfindən əhaliyə maliyyə yardımı, tibbi və dərman yardımı, sosial xidmətlər və ya güzəştlərin verilməsi ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi normalar toplusu” [14, s.75]. S.S. Maslov öz tədqiqatında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sosial təminat hüququnda hüquqi məsuliyyət, hüquq pozucusunun sosial təminat hüququnun normalarını pozması nəticəsində, hüquq pozucusunun mülkiyyət xarakterli məhdudiyyətlərə məruz qalması və pozulmuş hüququ bərpa etmək məqsədi ilə tətbiq olunan sanksiyadır. Ümumilikdə qəbul olunur ki, sosial təminat hüququnda repressiv sanksiyalar yoxdur, bununla belə, hüquq bərpaedici və hüquq məhdudlaşdırıcı sanksiyalar mövcuddur [13, s. 6].

Dövlətin sosial təminat hüququnda məsuliyyətini xarakterizə edərkən, faktiki əsas olaraq “sosial riskin həyata keçirilməsinin nəticələrinin vaxtında kompensasiya edilməsi üçün tədbirlərin görülməməsi” göstərmək olar [12, s.146] Dövlətin məsuliyyət növləri fərqlidir, çünki dövlət vətəndaşların sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsinin təminatçısıdır. O.S. Kurçenkonun fikrincə, bunlara, məsələn, konstitusiyaya-hüquqi məsuliyyət (qanunvericilik aktının qeyri-konstitusional hesab edilməsi) və mülki-hüquqi məsuliyyət (dövlət orqanlarının qanunsuz hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi) daxildir [12, s.126]. Konstitusion hüquqi məsuliyyətin xüsusiyyəti, qanunvericilik aktının konstitusiyaya zidd olmasının tanınması ilə ifadə olunur və bu məsuliyyət təqsirdən asılı olmayaraq yaranır.

Qanunvericilikdə vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün müxtəlif vəzifələr yüklənən subyektlər üçün məsuliyyət müəyyən edilmişdir. M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova qeyd edirlər ki, “təminat təqdim edən orqan kimi digər subyektə tətbiq olunan sanksiyalara gəldikdə, əgər onun təqsiri ilə vətəndaş öz hüququndan tam şəkildə istifadə edə bilməyibsə burada daha çox sanksiyalardan deyil, bu orqanın vətəndaşın pozulmuş hüququnu bərpa etmək vəzifəsindən danışılır [14, s. 99]. Lakin belə hallarda müvafiq vəzifəli şəxslərə qarşı da sanksiyalar tətbiq olunur. Buna misal olaraq, bəzi növ sosial təminatların ödənilməməsi (təqdim edilməməsi) üçün inzibati və cinayət məsuliyyəti tədbirləri göstərilə bilər.

Fikrimizcə sosial təminat hüququ, hər bir vətəndaşın minimum sosial və iqtisadi rifahını təmin etməyə yönəlmiş bir hüquq sahəsidir. Dövlət bu sahədə hüquqi məsuliyyət daşıyır, çünki sosial təminat sisteminin düzgün işləməsi və vətəndaşların hüquqlarının qorunması onun öhdəliyidir. Dövlətin sosial təminat hüququnda məsuliyyəti, bir neçə nəzəri aspektdən qiymətləndirilə bilər. Birincisi, dövlətin sosial təminat sahəsindəki hüquqi məsuliyyəti, əvvəlcə onun sosial təminatın təminatçısı kimi roluna əsaslanır. Konstitusiyanın 38-ci maddəsində müəyyən edilmiş sosial təminat hüququ məhz dövlətin vasitəsilə reallaşdırıla bilər [1]. Əgər dövlət bu vəzifəsini yerinə yetirməzsə, vətəndaşlar öz hüquqlarını həyata keçirə bilməyəcək və bu da dövlətin hüquqi məsuliyyətini doğruracaqdır. Bundan əlavə konstitusion səviyyədə müəyyən edilmiş bu hüquqa qarşılıq dövlətin həmin hüququn reallaşması üçün bütün tədbirləri görməsinə dair hüquqi məsuliyyəti çıxış edir.

Prof., M.N.Əliyev qeyd edir ki, sosial təminata olan hüquqların qorunması dövlət tərəfindən müəyyən edilən hüquqi aktlarda təsbit edilən vasitə və üsullardır. Məhz onların köməyi ilə vətəndaşların hüquq və maraqlarının müdafiəsi həyata keçirilir [4, s.84]. Müəllifin istinad olunan fikri ilə razılaşaraq bildiririk ki, sosial təminat hüquqlarının qorunması, dövlətin müəyyən etdiyi hüquqi

aktlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu aktlar vətəndaşların hüquq və maraqlarını müdafiə edərək, sosial təminat sisteminin düzgün işləməsinə təmin edir. Hüquqi vasitələr və normativlər, vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına qarşı müdafiə mexanizmlərini təqdim edərək sosial rifahın təmin olunmasına xidmət edir. Bu cür hüquqi tənzimləmə, sosial təminat sahəsində ədalətin bərqərar olmasına və vətəndaşların hüquqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. İkincisi, dövlətin məsuliyyətinin nəzəri əsaslarından biri də hüquqi bərpa və cəzaların tətbiqidir. Sosial təminat hüququnda dövlətin məsuliyyəti, yalnız hüquqların pozulması ilə bitmir, həm də pozulmuş hüquqların bərpasını təmin etmək, eləcə də uyğun cəzaları tətbiq etmək öhdəliyini də özündə ehtiva edir. Bu, o deməkdir ki, sosial təminat orqanlarının vəzifəli şəxsləri, vətəndaşların sosial təminat hüquqlarını pozduqda, həmin şəxslərə qarşı müvafiq sanksiyalar tətbiq edilməlidir. Üçüncüsü, dövlətin sosial təminat hüququnda məsuliyyəti yalnız qanuni normativlərin yaradılması ilə məhdudlaşmır, həm də onun sosial təminat proqramlarının hazırlanması, tətbiqi, monitorinqi və davamlı təkmilləşdirilməsini əhatə edir; yəni, dövlət vətəndaşların təqaüd, tibbi yardım, ailə yardımları və digər sosial yardımları vaxtında və ədalətli şəkildə almasını təmin etmək üçün bütün təşkilati və maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə istifadə edir. Dördüncüsü isə, sosial təminat hüququnda dövlətin hüquqi məsuliyyətinin başqa bir nəzəri tərəfi, məhkəmələr tərəfindən dövlətin sosial təminat sahəsindəki fəaliyyətinə nəzarətdir. Məhkəmələr, vətəndaşların sosial təminat hüquqlarının pozulması ilə bağlı müraciət etdikdə, müvafiq dövlət orqanlarına qarşı məsuliyyət təyin edirlər. Bu, dövlətin sosial təminat sahəsindəki qanunların pozulmasını aradan qaldırmaq və vətəndaşların hüquqlarını bərpa etmək məqsədini güdür. Yekun olaraq isə sosial təminat sahəsində dövlətin hüquqi məsuliyyəti, onun vətəndaşların sosial hüquqlarını təmin etmək, hüquqları bərpa etmək və pozuntuları aradan qaldırmaq öhdəliyini daşması ilə bağlıdır. Dövlətin məsuliyyəti yalnız hüquqların qorunmasına deyil, həm də pozulmuş hüquqların bərpasına, müvafiq cəzaların tətbiqinə və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin məhkəmə nəzarətinə əsaslanır. Bu yanaşma, sosial təminat hüququnun tam şəkildə tətbiq olunmasını təmin edir və dövlətin hüquqi məsuliyyətini ortaya çıxarır.

İnsanların sosial təminat hüququnun reallaşdırılmasında əsas rol oynayan sistemlərdən biri də məhz icbari tibbi sığortanın tətbiq edilməsidir. Dünya təcrübəsində İTS sistemləri müxtəlif ölkələrdə fərqli modellər əsasında təşkil olunur. Lakin, bütün sistemlərdə dövlətin hüquqi məsuliyyəti əsas prinsiplər əsasında formalaşır:

- **Universal çıxış:** Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş prinsiplərə əsasən, hər bir vətəndaş keyfiyyətli tibbi xidmətlərdən yararlanmaq hüququna malikdir. Dövlət bu hüququ təmin etmək üçün zəruri şərait yaratmalıdır.

- **Sosial ədalət:** İTS sistemi vasitəsilə dövlət, sosial ədaləti təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu, zəif sosial qrupların tibbi xidmətlərə çıxışının təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

- **Maliyyə sabitliyi:** Dövlət, İTS sisteminin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün uzunmüddətli strategiyalar hazırlamalı və sistemin maliyyə resurslarını səmərəli idarə etməlidir.

Ölkəmizdə isə İcbari Tibbi Sığorta “Tibbi Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir. Qeyd edilən qanun 28 oktyabr 1999-cu ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq icbari tibbi sığorta pilot layihə kimi 2017-ci ildən, ölkə üzrə bütün ərazilərdə 2020-ci ilin yanvarın 1-dən etibarən tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası”da icbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə ölkədə səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi üçün yeni iqtisadi bazaların yaradılması, bütün vətəndaşlara əsas xidmətlər daxilində pulsuz tibbi xidmətlərin göstərilməsi, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, səhiyyə sisteminin idarəçiliyinin yaxşılaşdırılması kimi bir sıra məqsədlər müəyyən edilmişdir. Fikrimizcə 5 illik müddət ərzində icbari tibbi sığorta sistemində olan bir sıra hüquqi və qeyri-hüquqi boşluqlar icbari tibbi sığorta sisteminin daha effektiv şəkildə tətbiq edilməsinə maneələr yaratmışdır. Fikrimizcə İcbari tibbi sığorta sistemində dövlətin hüquqi məsuliyyəti bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir:

1. Qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması vəzifəsi: Dövlət, İTS-in fəaliyyətini

tənzimləyən qanunlar və normativ aktlar qəbul etməklə sistemin hüquqi əsasını yaradır. Bu qanunlar vasitəsilə vətəndaşların hüquqları, sığorta ödənişləri, tibbi xidmətlərin çeşidi və keyfiyyəti müəyyən edilir. Belə ki, ölkə ərazisində hal-hazırda icbari tibbi sığortanın hüquqi əsasını qəbul edilmiş bir sıra normativ (normativ xarakterli və s.) aktlar təşkil edir. Konstitusiyanın 41-ci maddəsinə hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ olmasının müəyyən edilməsidir. Bundan əlavə həmin maddədə qeyd edilir ki, dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır. Bu maddənin konstitusion səviyyədə müəyyən edilməsi, səhiyyə sahəsində dövlətin əsas vəzifələrinin və sosial öhdəliklərinin hüquqi əsasını qoymuşdur. Dövlətin vətəndaşların sağlamlığını qorumaq və tibbi xidmətlərə təminat vermək məqsədini daşıyan qanunvericilik və islahatlar, bu hüququn praktikada reallaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, sağlamlıq hüququ insan hüquqlarının əsas elementlərindən biridir. Konstitusiya bu hüququ təmin etməklə vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını qoruyur. Bu hüququn konstitusiya səviyyəsində təmin edilməsi onun dövlət tərəfindən qorunmasını və təmin edilməsini zəruri edir. Aydındır ki, konstitusiya vətəndaşların əsas hüquqlarını qoruyan ən yüksək hüquqi sənəddir. Sağlamlıq hüququ da bu hüquqların tərkib hissəsidir. Dövlət vətəndaşların rifahını təmin etmək üçün sosial məsuliyyət daşıyır. Sağlamlıq və tibbi yardım hüququ bu məsuliyyətin əsas elementlərindən biridir. Konstitusiya səviyyəsində bu hüququn təmin edilməsi dövləti səhiyyə sisteminin inkişafı və sanitariya-epidemiologiya sahəsində tədbirlər görməyə məcbur edir. Dövlətin sosial məsuliyyəti onun vətəndaşların rifahını təmin etmək öhdəliyini əks etdirir. Bu öhdəlik konstitusiya ilə təsdiq edilir. Konstitusiyanın 41-ci maddəsi dövləti səhiyyə sisteminin inkişafı və sanitariya-epidemiologiya təhlükəsizliyini təmin etməyə çağırır. Bu, vətəndaşların sağlamlığının qorunması üçün zəruridir. Tibbi sığortanın müxtəlif növlərinin təmin edilməsi də bu məqsədlə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalarla (məsələn, BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları üzrə Bəyannaməsi, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt) vətəndaşların sağlamlıq hüququnu qorumaq öhdəliyi daşıyır. Konstitusiyanın 41-ci maddəsi bu beynəlxalq öhdəliklərin milli hüquq sistemində təmin edilməsini əks etdirir. Beynəlxalq hüquq normaları dövləti vətəndaşların sağlamlıq hüquqlarını qorumağa çağırır. Bu öhdəliklər isə hər bir ölkənin öz konstitusiyası ilə təsdiq edilir. Azərbaycanın səhiyyə sahəsindəki islahatları, xüsusilə icbari tibbi sığorta (İTS) sisteminin tətbiqi, Konstitusiyanın 41-ci maddəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. 2008-ci ildə qəbul edilən “Səhiyyə Xidmətlərinin Maliyyələşdirilməsi Sisteminin İslahatı və İcbari Tibbi Sığortanın Tətbiqi” konsepsiyası və 2017-ci ildən tətbiq olunan icbari tibbi sığorta sisteminin təşkili, vətəndaşların tibbi xidmətlərə bərabər çıxışını təmin etməyə yönəlmiş mühüm addımlardır. Bu islahatlar dövlətin səhiyyə sahəsində göstərdiyi təşəbbüslərin tərkib hissəsi olaraq, Konstitusiyada təsbit edilən hüquqların reallaşdırılmasına xidmət edir. İcbari tibbi sığorta, hər bir vətəndaşın tibbi yardım almaq hüququnu təmin edir və sağlamlığın qorunmasına yönəlik dövlətin məsuliyyətini artırır. Dövlət, həmçinin tibbi sığortanın müxtəlif növlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər görür, bu da sağlamlıq sahəsindəki hüquqların təmin edilməsi üçün vacib bir addımdır. Bundan əlavə bir sıra daxili qanunvericilik aktlarında dövlətin icbari tibbi sığorta ümumilikdə isə səhiyyə sahəsində konkret olaraq vəzifələri müəyyən edilməsidir. Məsələn, “Əhəlinin Sağlamlığının qorunması haqqında” qanunda qeyd edilir ki, əhəlinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarının müəyyən edilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, əhəlinin xüsusi qrupları üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi və s. dövlətin vəzifəsidir [3]. Yaxud yuxarıda qeyd edilən konsepsiyada qeyd edilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, tibb müəssisələrinin vətəndaşlara təqdim etdiyi baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlər icbari tibbi sığorta vasitəsilə ödəniləcəkdir [2]. Yekun olaraq qeyd edirik ki, Konstitusiyanın 41-ci maddəsində müəyyən edilən hüquqlar, həmçinin bir sıra qanunvericilik aktlarında dövlət üçün müəyyən edilmiş vəzifələr dövlətin səhiyyə sahəsində həyata keçirdiyi islahatlarla, xüsusilə icbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə praktiki olaraq yerinə yetirilir və bu isə

vətəndaşların sağlamlığını qorumaq məqsədini güdür.

2. İcbari tibbi sığortanın maliyyələşdirilməsi vəzifəsi: Dövlətin icbari tibbi sığortanı maliyyələşdirmə sahəsindəki vəzifəsi yalnız hüquqi normativlərin hazırlanması ilə kifayətlənmir, həm də sosial müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi maliyyə resurslarının təminatı, onların səmərəli bölüşdürülməsi və şəffaf uçotunun aparılması ilə sıx bağlıdır. Dövlət, əhalinin sağlamlıq hüququnu təmin etmək məqsədilə, icbari tibbi sığorta sisteminə aid vəsaitlərin toplanması, investisiya vasitəsilə gəlirlərin artırılması və ödənişlərin vaxtında həyata keçirilməsini təmin etməklə, sosial müdafiə proqramlarının davamlılığını və dayanıqlığını qoruyur. Bu məqsədlə dövlət, icbari tibbi sığorta haqqının hesablanması üçün əməkhaqqı, vergi və s. digər müvafiq gəlir mənbələrindən istifadə edərək, vəsaitlərin dövlət büdcəsi və xüsusi fondlar vasitəsilə toplanmasını nəzərdə tutur. Bu vəsaitlər, ilkin səhiyyə, təcili tibbi yardım, ixtisaslaşdırılmış tibbi xidmətlər və dərman yardımı kimi müxtəlif tibbi xidmətlərin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Dövlətin bu istiqamətdəki vəzifəsi, sığorta ödənişlərinin şəffaf uçotunun aparılması, hesabatlılıq sistemlərinin qurulması və mütəmadi audit prosesləri ilə dəstəklənir ki, hər hansı maliyyə vəsaitlərinin məqsədlərinə uyğun və səmərəli istifadə olunması təmin edilsin. Həmçinin, dövlət icbari tibbi sığorta proqramlarının normativ əsaslarını və xidmətlər zərfinin tərkibini təyin edərək, bu sistemin həm hüquqi, həm iqtisadi, həm də təşkilati cəhətdən möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradır. Bu, sığorta haqqının müntəzəm ödənilməsi, xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və əhalinin tibbi xidmətlərə bərabər çıxışının təmin edilməsi baxımından olduqca vacibdir.

Dövlət, icbari tibbi sığorta sistemində yaranan maliyyə çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq, vəsaitlərin doğru istiqamətlərə yönəldilməsini təmin etmək üçün həm daxili yoxlamalar, həm də müstəqil audit komissiyaları vasitəsilə nəzarəti gücləndirir. “İcbari tibbi sığorta fondunun 2023-cü il büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə İcbari tibbi Sığorta fonduna 1 263 820 170,0 manat məbləğində dövlət büdcəsindən vəsait daxil edilmiş, həmin vəsaitlərin 1 134 108 420,0 manatını əhalinin dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına icbari tibbi sığortalanması, 129 711 750,0 manatı isə səhiyyə sahəsində dövlət proqramlarına və tədbirlərə ayrılan vəsait təşkil etmişdir [5]. Müvafiq fərmanla isə 2024-cü il üçün Dövlət büdcəsindən bu sahə üzrə 1 367 987 690,00 manat məbləğində vəsait ayrılmışdır. Bu maliyyə göstəriciləri, dövlətin icbari tibbi sığortanı əhalinin tibbi xidmətlərə əlçatanlığını təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir alət olaraq qiymətləndirməyə yönəlik irəliləyişlər əldə etdiyini göstərir. Dövlətin bu sahəyə daha çox vəsait ayırması, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini artırmağa və vətəndaşların tibbi xidmətlərdən daha geniş və şəffaf şəkildə faydalanmasına imkan yaradır. İcbari tibbi sığorta sisteminin səmərəli işləməsi üçün maliyyə təminatının və resursların şəffaf idarə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət, icbari tibbi sığorta ödənişlərinin hesablanması, toplanması və bölgüsü məsələlərində qeyd edilən prinsiplərə əməl edir: Maliyyə mənbələrinin müxtəlifliyi: sığorta haqları, dövlət büdcəsinin vəsaitləri, subroqasiya hüququndan əldə olunan gəlirlər, sərbəst vəsaitlərin investisiyası və digər qanunla icazə verilən mənbələrdən istifadə olunur. Uçot və hesabatlılıq: sığorta haqları, hesabatların və uçotun aparılması baxımından şəffaflıq təmin olunmalı, hesabat müddətləri və ödəniş qaydaları ciddi şəkildə müəyyən edilməlidir. Vergi orqanlarının tələbləri, mühasibat uçotu və hesabat sistemləri vasitəsilə dövlət, vətəndaşların hüquqlarının qorunmasına zəmanət verir. Maliyyə sabitliyi və nəzarət: sığorta ödənişlərinin vaxtında və tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün dövlət, auditor yoxlamaları və monitorinq mexanizmlərini gücləndirir. Bu, həm də qanun pozuntularının qarşısının alınmasına və vəsaitlərin məqsədli istifadəsinə şərait yaradır. Bu aspektlər, icbari tibbi sığorta sisteminin dayanıqlığını təmin etmək üçün dövlətin maliyyə idarəçiliyində əsas rol oynadığını göstərir. ITS-in dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, həm də səhiyyə xidmətlərinin effektivliyini artırmaq və sosial ədaləti təmin etmək baxımından mühüm bir addımdır. Bununla belə, bu sahədə müəyyən təkliflər irəli sürmək olar:

ITS sisteminin daha şəffaflaşdırılması: ITS-ə ayrılan vəsaitlərin düzgün və şəffaf şəkildə xərclənməsi vacibdir. Büdcə vəsaitlərinin effektiv idarə olunmasını təmin etmək üçün müstəqil auditlər və ictimai nəzarət mexanizmlərinin tətbiq olunması tövsiyə edilə bilər. Bu, vəsaitlərin

səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinə və vətəndaşların tibbi xidmətlərə əlçatanlığına yönəldilməsini təmin edəcəkdir.

Daha geniş əhatə dairəsi: Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin yalnız səhiyyə proqramlarına və tibbi sığortaya yönəldilməsi deyil, həm də yeni səhiyyə infrastrukturunun yaradılması və mövcud səhiyyə obyektlərinin modernləşdirilməsi üçün istifadə edilməsi vacibdir. Bu, vətəndaşlara daha müasir və yüksək keyfiyyətli xidmətlərin təqdim edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Təhsil və məlumatlandırma proqramlarının artırılması: İTS-in faydaları və əhəmiyyəti barədə vətəndaşların daha çox məlumatlandırılması vacibdir. Bu məqsədlə, müxtəlif məlumatlandırma kampaniyaları, seminarlar və təhsil proqramları həyata keçirilməlidir ki, əhali icbari tibbi sığortanın əhəmiyyətini başa düşsün və ondan səmərəli istifadə edə bilsin. Ümumiyyətlə, dövlətin icbari tibbi sığorta sisteminə olan bu investisiyası və maliyyə dəstəyi, əhalinin sağlamlığının qorunması və səhiyyə sahəsinin inkişafı üçün mühüm bir addım olmaqla, daha da təkmilləşdirilməsi üçün struktur islahatlarını tələb edir. Bundan əlavə, dövlətin maliyyələşdirmə sahəsindəki vəzifəsi sosial müdafiə hüququnun təmin edilməsi və sosial ədalətin bərabərliyinin qorunması məqsədilə, icbari tibbi sığorta sisteminə iştirak edən bütün orqanların məsuliyyətlərini dəqiq müəyyən edir. Bu baxımdan, normativ sənədlərdə sığorta ödənişlərinin hesablanması, ödənilmə qaydaları, uçot və hesabatlıq prinsipləri dəqiqliklə müəyyən edilir və dövlət, bu qaydalara əməl olunmaması hallarında inzibati və məhkəmə məsuliyyətini tətbiq edir. Beləliklə, dövlət, həm icbari tibbi sığortanın maliyyələşdirilməsi, həm də onun sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsi sahəsində əsas maliyyə və təşkilati vasitələri müəyyən edərək, əhalinin sağlamlıq xidmətlərindən bərabər və ədalətli şəkildə yararlanmasını təmin edir.

3. Nəzarət və monitoring vəzifəsi: Nəzarət və monitoring, İTS sisteminin məqsədlərinə çatmaq üçün tətbiq edilən ən önəmli alətlərdən biridir. Bu, həm dövlətin səhiyyə xidmətlərinə ayrılan vəsaitlərin səmərəli və düzgün şəkildə istifadə olunmasına nəzarət etməyə, həm də vətəndaşların tibbi xidmətlərə bərabər şəkildə çıxışını təmin etməyə kömək edir. Nəzarət mexanizmi, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini və şəffaflığını artırmaqla, eyni zamanda dövlətin səhiyyə siyasətini izləmə və qiymətləndirmə imkanlarını təmin edir. Nəzarət mexanizmləri dövlətin İTS-ə ayırdığı vəsaitlərin və bu vəsaitlərin hansı sahələrdə xərcləndiyini izləmək imkanı verir. Bu, səhiyyə xərclərinin düzgün və şəffaf şəkildə idarə olunmasını təmin edir, həmçinin vətəndaşların dövlət səhiyyə xidmətləri barədə düzgün məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır. Monitoring, tibb müəssisələrinin təqdim etdiyi xidmətlərin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün mühüm bir vasitədir. Bu, tibb işçilərinin peşəkarlığını artırmaq, səhiyyə infrastrukturlarının təkmilləşdirilməsi və tibbi texnologiyaların yenilənməsi üçün lazımı tədbirlərin görülməsini təmin edir. İTS-in tətbiqi ilə vətəndaşların tibbi xidmətlərə daha rahat çıxışı təmin edilir, lakin xidmətin keyfiyyətini izləmək və qiymətləndirmək vacibdir. Monitoring, vətəndaşların səhiyyə xidmətlərinə olan məmnuniyyətini artırmağa kömək edir və sistemin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Fikrimizcə isə İcbari tibbi sığorta (İTS) sisteminin effektivliyini artırmaq və sistemin nəzarətini gücləndirmək məqsədilə qanunvericiliyə əlavə edilə biləcək bəzi konkret maddələr aşağıdakı kimi ola bilər:

“İTS sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi” barədə maddə:

“İcbari tibbi sığorta fondunun maliyyə və mühasibat fəaliyyətlərinin şəffaflığını təmin etmək məqsədilə mütəmadi olaraq müstəqil auditlər keçirilməlidir. Audit nəticələri ictimaiyyətə açıqlanmalı və vətəndaşlar üçün açıq məlumat platforması yaradılmalıdır.

“İTS xidmətlərinin keyfiyyətinin monitoringi” barədə maddə:

“İcbari tibbi sığorta xidmətləri göstərən tibb müəssisələri, aylıq və ya rüblük şəkildə, təmin etdikləri xidmətlərin keyfiyyəti və vətəndaşların məmnuniyyəti barədə məlumat təqdim etməlidirlər.

“İTS-in effektivliyinin qiymətləndirilməsi” barədə maddə:

“İcbari tibbi sığorta sisteminin effektivliyini mütəmadi olaraq qiymətləndirmək məqsədilə dövlət orqanları hər il nəticə hesabatları hazırlanmalıdır. Bu hesabatda İTS-in tətbiqindən əldə olunan sosial və iqtisadi faydalar, vətəndaşların səhiyyə xidmətlərinə çıxışı, xidmətlərin keyfiyyəti və dövlət büdcəsinin istifadəsi barədə ətraflı məlumat verilməlidir.

“İTS xidmətlərinə nəzarət orqanlarının yaradılması” barədə maddə:

“İcbari tibbi sığorta sisteminin fəaliyyətini izləmək və qiymətləndirmək məqsədilə müstəqil nəzarət orqanları yaradılmalıdır. Bu orqanlar İTS ilə bağlı bütün fəaliyyətləri, o cümlədən vəsaitlərin istifadəsini, tibbi xidmətlərin keyfiyyətini və vətəndaşların hüquqlarının qorunmasını nəzarət edəcəklər.

“İTS xidmətlərinin müntəzəm qiymətləndirilməsi” barədə maddə:

“İTS xidmətlərinin keyfiyyəti müntəzəm olaraq qiymətləndirilməlidir. Hər bir tibb müəssisəsi və sığorta iştirakçısı tərəfindən təqdim olunan xidmətlər barədə müstəqil müayinə və rəy toplama prosedurları həyata keçirilməlidir. Qiymətləndirmə nəticələri hər il dövlətin statistika orqanları tərəfindən nəşr olunmalı və ictimaiyyətlə paylaşılmalıdır.

“İTS xidmətlərində kadr hazırlığı” barədə maddə:

“İcbari tibbi sığorta sistemi çərçivəsində tibbi xidmətlər göstərən kadrlar müntəzəm olaraq təlimlərə cəlb edilməli və onların peşəkarlıq səviyyəsi artırılmalıdır.

4. İnsanların hüquqlarının qorunması: Tibbi xidmətlərə çıxış və keyfiyyətin təmin edilməsi vəzifəsi: Qeyd edildiyi kimi hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququna vardır. Bu hüququn təmin edilməsi məqsədilə dövlət, səhiyyə sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Dövlət, vətəndaşların tibbi xidmətlərə çıxış hüququnu qorumaqla yanaşı, tibbi xidmətlərin keyfiyyətini təmin etmək üçün zəruri tədbirlər görməlidir. Bu, tibbi müəssisələrin lisenziyalasdırılması, tibbi personalın ixtisasının artırılması və xidmətlərin standartlaşdırılması ilə əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2020-ci ildə tarixli qərar ilə “Tibb Müəssisələrinin Akkreditasiyası Qaydası” təsdiq edilmişdir. Bu qayda, Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən bütün tibb müəssisələrinin akkreditasiyası prosesini müəyyən edir. Həmin qayda üzrə akkreditasiya yalnız müvafiq qaydada lisenziyası olan müəssisələr üçün mümkündür[9]. “Lisenziyalar və İcazələr haqqında” qanuna əsasən özəl tibb fəaliyyəti lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinə daxildir[6]. Bu tələbin müəyyən edilməsi, bir neçə əsas məqsədi güdür: Birincisi, Tibbi xidmətlər birbaşa insanların həyatına və sağlamlığına təsir edir. Lisenziya tələb edən fəaliyyət növlərinin müəyyən edilməsi, yalnız müvafiq ixtisas və təcrübəyə malik olan şəxslərin və müəssisələrin tibbi xidmət göstərməsini təmin edir.

Bu, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini və etibarlılığını artırır. İkincisi, tibbi fəaliyyətlər, xüsusilə infeksiya xəstəliklərin yayılması və digər sağlamlıq riskləri baxımından dövlət təhlükəsizliyinə təsir göstərə bilər. Lisenziya tələbi, yalnız müvafiq standartlara cavab verən və nəzarət altında olan tibbi müəssisələrin fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Üçüncüsü, tibbi fəaliyyətlər, xüsusilə tibbi tullantıların idarə edilməsi və digər ekoloji aspektlər baxımından ətraf mühitə təsir göstərə bilər. Lisenziya tələbi, ətraf mühitin qorunması üçün zəruri tədbirlərin görülməsini təmin edir. Bu səbəblərdən, “Lisenziyalar və İcazələr haqqında” qanunda özəl tibb fəaliyyətinin lisenziya tələb edən fəaliyyət növləri arasında yer alması, vətəndaşların sağlamlığının qorunması, dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədini güdür. Bundan əlavə müvafiq müəssisələrin lisenziya almaq vəzifəsinin müəyyən edilməsi səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini təmin etmək və yalnız müvafiq ixtisas və təcrübəyə malik olan müəssisələrin fəaliyyət göstərməsini təmin etmək məqsədini daşıyır. Lisenziyalasdırma, həmçinin tibbi xidmətlərin standartlara uyğunluğunu yoxlamağa və qeyri-qanuni fəaliyyətlərin qarşısını almağa imkan verir. Bundan əlavə, tibbi xidmətlərə çıxış və keyfiyyətin təmin edilməsi vəzifəsi üzrə həmçinin tibbi personalın ixtisasının artırılması və peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq təlim və sertifikatlaşdırma proqramları təşkil edilir. Bu tədbirlər, səhiyyə işçilərinin bilik və bacarıqlarını müasir tələblərə uyğunlaşdırmağa, eləcə də tibbi xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyə yönəlmişdir. Qeyd edilən vəzifə üzrə səhiyyə xidmətlərinin standartlaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses, tibbi xidmətlərin müəyyən edilmiş normativlərə və protokollara uyğunluğunu təmin etməyə, həmçinin vətəndaşların bərabər və ədalətli tibbi xidmətlər almasını təmin etməyə yönəlmişdir.

Qeyd edilənlərdən əlavə dövlətin icbari tibbi sığortanın tətbiq edilməsində müəyyən edilmiş vəzifələri üzrə bəzi xüsusi məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, 2016-cı ildə pilot layihə kimi başlayan İTS-nin tətbiqi, 2025-ci ilə qədər qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərlə genişləndirilmişdir.

Bu islahatlar, vətəndaşların tibbi xidmətlərə çıxış hüququnu maliyyə sabitliyi və hesabatlıqla təmin edir. Həmçinin İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi və Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyinin (TƏBİB) yaradılması və dövlət tibb müəssisələrinin bu strukturun tabeliyinə verilməsi, xidmətlərin vahid standartlarla idarə edilməsini təmin edir. Bu tədbir, vətəndaşların hər yerdə eyni keyfiyyətli tibbi yardım almasına şərait yaradır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi kontekstində, İTS-in tətbiqi Azərbaycanın Avropa Konvensiyalarına və BMT-nin tələblərinə uyğunluğunu nümayiş etdirir.

İTS sistemində aparılan dəyişikliklər, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki sahibkarlara vergi güzəştləri və tibbi infrastrukturun yenidən qurulması kimi tədbirlər, sosial ədaləti təmin edir. Məsələn, işğaldan azad edilmiş bölgələrimizdə tibbi xidmətlərin genişləndirilməsi, yerli əhalinin sağlamlıq xidmətlərinə əlçatımlılığını asanlaşdıracaqdır. 2025-ci il məlumatlarına görə, İTS çərçivəsində 24 milyondan çox müraciət və 84 milyondan çox tibbi xidmət göstərilmişdir[15]. Bu rəqəmlər sistemin genişmiqyaslı tətbiqini və vətəndaşların hüququndan aktiv istifadəsini əks etdirir. Həmçinin, tibb işçilərinin əməkhaqlarının artırılması kimi tədbirlər xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına töhfə verir

İslahatların davam etdirilməsi üçün prioritetlər arasında rəqəmsallaşma proseslərinin sürətləndirilməsi, xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və beynəlxalq təcrübələrin integrasiyası durur. Lakin maliyyə resurslarının optimal bölüşdürülməsi və şəffaflığın daha da artırılması kimi çətinliklər də qeyd edilir. Bu səbəbdən də müvafiq qanunvericilik aktları üzrə dövlətin vəzifələrinə dair bir sıra təkmilləşdirmələr həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Dövlətin icbari tibbi sığorta (İTS) sistemindəki hüquqi məsuliyyəti çoxşaxəli və mürəkkəb bir mexanizm kimi formalaşır. Bu məsuliyyət, əsasən, Konstitusiyanın 41-ci maddəsi ilə təsbit edilən vətəndaşların sağlamlıq hüququnun təmin edilməsi, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sosial ədalətin təminatı kimi prinsiplərə əsaslanır. İTS sisteminin hüquqi əsasını Azərbaycanın milli qanunvericiliyi (məsələn, "Tibbi Sığorta haqqında" Qanun, "Əhalinin Sağlamlığının Qorunması haqqında" Qanun) və beynəlxalq insan hüquqları aktları təşkil edir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, icbari tibbi sığortanın (İTS) tətbiqi dövlətin səhiyyə sistemində əsaslı islahatlar aparmasına və vətəndaşların tibbi xidmətlərə çıxışını yaxşılaşdırmasına şərait yaradır.

Azərbaycanda İTS-nin hüquqi tənzimlənməsi dövlətin bu sahədəki məsuliyyətini və öhdəliklərini dəqiq müəyyən edir. Dövlətin əsas hüquqi öhdəlikləri arasında tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin təmin edilməsi, maliyyə dayanıqlığının qorunması və sığorta sisteminin şəffaf idarə olunması dayanır. Bununla yanaşı, tədqiqat göstərir ki, İTS-nin uğurlu tətbiqi üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, icbari sığortanın maliyyə mənbələrinin effektiv idarə olunması və tibbi xidmətlərin əlçatanlığının artırılması zəruridir. Dövlətin hüquqi məsuliyyəti həm də sığorta olunan vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini, tibbi xidmətlərin bərabər əsaslarla təqdim olunmasını və sığorta sisteminin davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlmişdir. Ümumilikdə, İTS-nin Azərbaycanda tətbiqi dövlətin səhiyyə sahəsində sosial öhdəliklərini yerinə yetirməsində mühüm bir addım olmaqla yanaşı, hüquqi çərçivənin daha da gücləndirilməsini tələb edir. Bu sahədə davamlı islahatlar və effektiv idarəetmə mexanizmləri sistemin dayanıqlığını artıracaq və vətəndaşların tibbi xidmətlərə bərabər çıxışını təmin edəcəkdir.

Dövlətin məsuliyyəti dörd əsas istiqamətdə özünü göstərir:

1. Qanunvericilik və normativ bazanın formalaşdırılması: İTS sisteminin şəffaf və effektiv idarəsi üçün zəruri hüquqi çərçivənin yaradılması, tibbi xidmətlərin standartlaşdırılması, tibb müəssisələrinin lisenziyalandırılması və tibbi kadrların peşəkar hazırlığının təmin edilməsi.

2. Maliyyə sabitliyinin təminatı: Büdcə vəsaitlərinin səmərəli bölüşdürülməsi, audit və nəzarət mexanizmləri vasitəsilə vəsaitlərin məqsədli istifadəsi, həmçinin sosial ədaləti təmin etmək üçün iqtisadi cəhətdən zəif qruplara dəstək.

3. Nəzarət və monitorinq: Tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, vətəndaş şikayətlərinin effektiv həlli, müstəqil nəzarət orqanlarının fəaliyyəti və rəqəmsal platformalar

vasitəsilə hesabatlılığın artırılması.

4. İnsan hüquqlarının qorunması: Hər bir vətəndaşın tibbi xidmətlərə bərabər çıxışının təmin edilməsi, pozulmuş hüquqların bərpası və məhkəmə vasitəsilə məsuliyyətin tətbiqi.

Azərbaycanda İTS sisteminin tətbiqi əhəmiyyətli irəliləyişlərlə müşayiət olunsada, qanuni boşluqlar, maliyyə resurslarının qeyri-səmərəli istifadəsi və vətəndaşların sistemə etimadsızlığı kimi çətinliklər qalmaqdadır. Bu səbəbdən də təklif edirik ki, “İTS sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi”, “İTS xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi”. “İTS-in effektivliyinin qiymətləndirilməsi” “İTS xidmətlərinə nəzarət orqanlarının yaradılması”, “İTS xidmətlərinin müntəzəm qiymətləndirilməsi” kimi müvafiq normalar qanunvericilik aktlarına daxil edilsin. Çünki İTS-in uğurla uzunmüddətli davam etməsi üçün onun maliyləşdirilməsində heç vaxt problem olmamalıdır. Lakin mövcud qanunvericilikdə olan boşluqlar gələcəkdə İTS-in varlığını təhlükə altına qoya bilər. Nəticə etibarilə, dövlətin İTS sistemindəki hüquqi məsuliyyəti yalnız normativ aktlarla məhdudlaşmır.

O, vətəndaşların sağlamlıq hüquqlarının praktiki reallaşması, sosial risklərin kollektiv idarəsi və davamlı islahatların həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu istiqamətdə qanunvericilik, təşkilatı və iqtisadi tədbirlərin harmoniyası, İTS-in daha effektiv və vətəndaşlar üçün əlçatan olmasının əsas şərtidir. İcbari tibbi sığorta, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır və dövlətin hüquqi məsuliyyəti bu sistemin səmərəli işləməsində əsas faktor kimi qiymətləndirilir. Dövlət, normativ-hüquqi çərçivənin yaradılması, maliyyə resurslarının şəffaf idarə olunması, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət və qanun pozuntularına qarşı sanksiyaların tətbiqi vasitəsilə vətəndaşların sağlamlıq hüququnu qoruyur. Bununla yanaşı, mövcud problemlərin həlli və inkişaf perspektivlərinin həyata keçirilməsi üçün sistemli islahatların və innovativ həllərin tətbiqi vacibdir. Bu tədbirlərin yerinə yetirilməsi, həm icbari tibbi sığorta sisteminin dayanıqlığını artıracaq, həm də əhalinin sosial müdafiəsinin güclənməsinə zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 2008-ci il tarixli, 2620 nömrəli sərəncamı / <https://e-qanun.az/framework/13091>
2. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu/<https://e-qanun.az/framework/4078>
3. “Lisensiyalar və İcazələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu /<https://e-qanun.az/framework/32626>
4. “Tibb müəssisələrinin akkreditasiyası Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2020-ci il tarixli, 447 nömrəli qərarı/<https://e-qanun.az/framework/46270>
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2022, 96 s.
6. Əliyev M.N. Sosial Təminat Sahəsində Mübahisə: Hüquqi Aspekt. Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri / № 2 (38), 2023. S.81-86
7. <https://its.gov.az/bloq/247/icbari-tibbi-sigorta-saglamligin-teminati-olan-layihe>
8. İcbari tibbi sığorta fondunun 2023-cü il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2022-ci il tarixli, 1949 nömrəli Fərmanı/<https://e-qanun.az/framework/53095>
9. Prof.Fərhad Mehdiyev, Dos.Emin Quliyev. Hüquq Nəzəriyyəsi. Theory of Law. Genişləndirilmiş 2-ci nəşri. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2023, 472 səh.
10. Tibbi sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu/ <https://e-qanun.az/framework/80>

11. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi: Dərslik/ V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. 3-cü əlavə və dəyişikliklər edilmiş nəşr. Bakı: Qanun, 2007, 491 səh.
12. Антипьева Н.В. Проблемы правового регулирования государственного социального обеспечения военнослужащих: монография. Омск: Изд-во ОмГУ, 2009. с.264
13. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г.Право социального обеспечения России: учебник. М.: ВолтерсКлувер, 2004. с.640
14. Курченко О.С. Государство как субъект права социального обеспечения: дис. канд. юрид. наук. Омск, 2008. с.205.
15. Маслов С.С. Понятие и виды юридической ответственности субъектов отношений по социальному обеспечению: автореф. дис.... канд. юрид. наук. М., 2007.с.192

SUMMARY

This article briefly examines the state's legal responsibility in implementing compulsory health insurance in Azerbaijan. It discusses the establishment of a legal framework, the organization of financial resources, quality control of medical services, and the enforcement of sanctions for legal violations. The study emphasizes the state's pivotal role in ensuring citizens' rights and the transparent, efficient operation of the compulsory health insurance program within the social protection system.

Keywords: *Compulsory health insurance, state legal responsibility, regulatory framework, financial resources, quality control of medical services, social protection programs*

РЕЗЮМЕ

В данной статье кратко рассматривается правовая ответственность государства за внедрение обязательного медицинского страхования в Азербайджане. Анализируются вопросы формирования нормативно-правовой базы, организации финансового обеспечения, контроля качества медицинских услуг и применения санкций за нарушения законодательства. Исследование подчеркивает ключевую роль государства в обеспечении прав граждан и прозрачном, эффективном функционировании программы обязательного медицинского страхования в системе социальной защиты.

Ключевые слова: *Обязательное медицинское страхование, государственная правовая ответственность, нормативно-правовая база, финансовое обеспечение, контроль качества медицинских услуг, программы социальной защиты*

TÜRKİYƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQDƏ REGIONAL GÜC KİMİ

Elvin CƏFƏRLİ

elvinjafarli94@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Yaxın Şərq uzun onillər boyu siyasi və hərbi baxımdan planetimizin ən həssas nöqtələrindən biri olub. Son illər isə bura, hətta, qlobal siyasətin tarıma çəkildiyi bir məkana çevrilib. Bölgədəki gərgin proseslərin nəticəsi yeni dünya nizamına öz təsirini göstərə bilər. Türkiyənin regionda stabil və humanist xarici siyasət yürütməsi bu ölkənin humanizm dəyərlərinə sadiqliyini nümayiş etdirir. Bu siyasi kurs hələ də qurucu lider Mustafa Kamal Atatürkün vaxtında müəyyən olunub. Türk millətinin və dövlətinin böyük xilaskarı “Yurdda sülh, cahanda sülh” demişdir. O dönmədən Türkiyə bu gərgin bölgədə sülhün əsas qarantı kimi çıxış edir.

Son vaxtlar Yaxın Şərqdə gərginliyin kritik vəziyyətə çatdığı bir vaxtda İran Prezidenti İbrahim Rəisinin Ankaraya səfəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi analitiklər haqlı olaraq hesab edirlər ki, Qəzza problemi Ankara və Tehranın mövqelərini bir çox istiqamətlərdə, xüsusilə regionun təhlükəsizliyi məsələsində yaxınlaşdırıb.

Lakin Yaxın Şərqin iki böyük dövləti olan Türkiyə və İranın Suriya rejiminə münasibətdə mövqeləri haçalanır. Belə ki, Ankara Bəşər Əsəd rejimi ilə danışıqlar aparmanın mənasız olduğunu bildirir, Tehran isə bu məsələdə tamamilə əks mövqe nümayiş etdirir və rəsmi Dəməşqə Rusiya ilə birlikdə hər cür dəstək verir.

Xatırladaq ki, İran və Türkiyənin 535 kilometr ümumi sərhədi var və bu iki böyük dövlət arasında tarixən çox sıx iqtisadi və diplomatik əlaqələr olub. Təqdirəlayiq haldır ki, tərəflərin heç biri 1639-cu ildə İranda imzalanan “Qəsr Şirin” sülh müqaviləsini pozmayıb.

Ankara regionda münaqişənin genişlənməsinin qarşısını almaq naminə böyük diplomatik səylər ortaya qoyur, bu müdrik və humanist siyasət dünya ictimaiyyəti tərəfindən təqdir olunur.

Açar sözlər: *Yaxın Şərq, Türkiyə, Orta Şərq, siyasi güc*

Giriş

Ənənəvi olaraq Türkiyə beynəlxalq münasibətlərin həm regional, həm də qlobal sistemində "Qərblə Şərq arasında körpü" kimi qəbul olunurdu. Qərb üçün o, hər şeydən öncə İslam dünyasında etibarlı müttəfiqdir. Ərəb ölkələri üçün Türkiyə Osmanlı İmperiyasının varisi, qeyri-müsəlman qüvvələrlə bərabər səviyyədə danışıqlar apara bilən ölkədir. Yeni əsrin başlanğıcı Türkiyənin inkişafında dönüş nöqtəsi oldu, bu isə, şübhəsiz ki, xarici siyasətin inkişafındakı prioritetlərin dəyişməsində əks olundu. Son onillikdə Türkiyə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli iqtisadi uğurları hakimiyyət nümayəndələrinə ölkənin aparıcı qlobal iqtisadiyyata çevriləcəyini deməyə imkan verir. Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkə həyatında baş verən transformasiyalar ilk olaraq ölkə rəhbərliyinin yeni xarici siyasət konsepsiyasının tapılması zərurəti ilə daha müstəqil inkişaf yolu seçmək cəhdində özünü büruzə verdi. Nüfuz dairəsinin genişləndirilməsi onun əsas prinsiplərindən birinə çevrildi. Əsrin birinci onilliyində bu yanaşma aşkar müsbət nəticələr verdi. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin keçmiş rəhbəri, professor Bülent Arasın fikrincə, Türkiyənin xarici siyasətini üç struktur sahəsinə ayırmaq olar. Birincisi – ən yaxın Yaxın Şərq qonşuları; ikincisi – Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq, Balkanlar kimi Türkiyəyə qonşu regionlar; üçüncüsü – ABŞ, Aİ, Rusiya kimi ənənəvi və daha nüfuzlu uzaq ölkələr, həmçinin Afrika, Latın Amerikas, Cənub-Şərqi Asiya kimi nisbətən yeni regionlar. 2000-ci illərdə Türkiyənin bütün sahələrində gözlə görünən müsbət irəliləyişlər var idi. Türkiyənin, demək olar ki, bütün qonşu

dövlətlərlə münasibətləri tarazlaşmışdı.

Metod

Məqalədə tarixi müəqayisəli və təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Əldə olunan nəticələr

Yaxın Şərq regionunun son 50 ilinə baxanda, qlobal aktorlar regionda söz sahibi olmaq istəyəndə, buradakı 4 önəmli amili diqqətə alınmalıdır. Bunlar türk amilini təmsil edən - Türkiyə, bölgənin fars amili - İran, ərəb amili - zaman-zaman Misir, İraq, son dövrlərdə Səudiyyə Ərəbistanı, son olaraq yəhudi amili – İsraildir. 4 aktoru bu və ya digər şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Ya onlarla hesablaşmaq, ya da onlardan birini hədəf göstərməklə bunu etmək olar. Ancaq son dövrlər Yaxın Şərq regionuna ABŞ-ın müdaxiləsi yeni vəziyyətin yaranmasını gündəmə gətirdi. Əslində əsas məsələ bundan ibarətdir. Sistemin sahibi və ya sistemin əsas qaydalarını qoyan əsas aktorun təməl missiyası status-kvonu qorumaq idi, bu, təməl prinsipi olub. Ancaq son 30 ildir, ABŞ fərqli davranış sərgiləyir və sistemi dəyişdirməyə çalışır. Sistemin sahibi olsa belə revizionist davranır. İraqa, Əfqanıstana müdaxilə, İran, Şimali Koreya ilə bağlı təhdidlər sistemin yenidən formalaşdırılması üçün atılan addımlardan sayıla bilər. ABŞ qaydaları dəyişib davam etmək istəyir. Bu, görünməmiş durumdur. Bu da qlobal sistemlə bağlı sarsıntıları artırır. Bu, qeyri-müəyyənlik yaradır. Digər tərəfdən, dünya çox ciddi şəkildə inkişaf edir, xüsusilə qloballaşma tendensiyası beynəlxalq münasibətlərin dinamizmini daha da dəyişdirir. Bu da qlobal siyasətin mahiyyətini dəyişdirir. Qlobal siyasətin əsas aktoru əlindəki imkanlarla qaydaları dəyişməyə, digərləri isə buna qarşı dayanmağa çalışır. Həmin qüvvələr ya status-kvonun qorunmasında maraqlıdır, ya da bu dəyişimdən müəyyən koalisiyalar vasitəsilə (məsələn, Rusiya, Çin, zaman-zaman AB ölkələri) bu dalğalı dənizdə mövqe tutmağa çalışırlar. Yəni mənzərə bu şəkildədir. Amma ABŞ bunu edərkən, getdikcə öz istəklərini gerçəkləşdirmə mövzusunda daha az imkanlara sahib olur. Qarşısında ona müqavimət göstərənlərin sayı artır. ABŞ İraqa ilk hərbi müdaxilədə istədiyinə böyük ölçüdə nail oldu. 2003-cü il hadisələrində də bunu demək olar. Amma Suriyada ABŞ-ın istədiklərinə nail ola bilmədiyi anlaşıldı. Qlobal və regional şərtlər imkan versə, ABŞ İrana yönəlik siyasətində daha fərqli davranmaq istəyər. Xüsusilə Donald Tramp dövründə. Bütün bunlar əslində beynəlxalq münasibətlərdə yaranan vəziyyəti gündəmə gətirir. Bütün bunlar soyuq müharibədən sonra baş verən və indi çox açıq görünən problemdir. Soyuz müharibə dövründə ağ və qara rənglər var idi. Ya SSRİ-nin yanındasan, ya ABŞ-ın. Ancaq soyuz müharibədən sonra bu tendensiya dəyişdi. Artıq ağ və qara arasında müxtəlif rənglər var. Hətta bunu göy qurşağına da bənzədirlər.

Artıq Beynəlxalq münasibətlər “Win Win” oyununa çevrilib. Bir məsələdə iki tərəfin fərqli yanaşmaları da olsa, bu yanaşmalar maksimalist ola bilmir. Bəzən qazananda Rusiya, İranla əməkdaşlıq edə bilirsən, bəzən isə Türkiyə ilə tərs tərəflərdə olursan. Belə olan halda bugünkü müttəfiqlərin sabah rəqib olması, yaxud dünənki rəqiblərin bu gün müttəfiq olduğu beynəlxalq münasibətlər formalaşır. Bunun ən bariz, ən açıq nümunəsi də Suriyadır. Suriyada məsələ “0 toplanma oyunu” olaraq başladı. Ancaq son 8 ildə gedən proseslər göstərdi ki, Suriya oyununun “0 toplanma” oyunu olması ehtimalı yoxdur. Yəni burada birinin qazanıb, o birisinin itirəcəyi bir şey ola bilməz. Mahiyyət dəyişdi və proses “Win Win”ə çevrildi. Bu zaman artıq müxtəlif aktorlar da prosesə qoşuldu. Rusiya və ABŞ Suriya məsələsi ilə bağlı müzakirələr həyata keçirdi. Hətta bu müzakirələr o dərəcədə əhəmiyyət qazandı ki, amerikalılar Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə çalışdılar. Hətta bu kontekstdə ABŞ-a girişi rəsmi olaraq qadağan edilmiş, qara siyahıda olan rusiyalı rəsmilərin də rəsmi Vaşinqtona səfər etməsinə icazə verildi. Bu, Suriya məsələsində ABŞ-Rusiya uzlaşması idi. Eyni zamanda bölgələrdə də uzlaşmalar oldu. ABŞ-PYD ittifaqı. Bu prosesdə ən kəskin dönüş edən tərəf isə Türkiyə oldu. Türkiyə əvvəl ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı ilə eyni tərəfdə yer alıb, ən çox ziyan çəkən ölkə idi. “0 toplanma” oyununda Türkiyə kəskin dönüş edərək, Rusiya və İranla əməkdaşlığa getdi. “Sülh çeşməsi” əməliyyatı isə ABŞ və Rusiyanın da razılıq verdiyi əməliyyatdır. Türkiyəyə uzun müddətdir belə bir əməliyyata başlamağa icazə vermirdilər. Çünki Suriyada masada təsirli rol

oynamaq üçün iki amilə ehtiyac var. Birincisi, işin siyasi ayağı, ikincisi, hərbi... Türkiyə burada yetərinə təmsil olunmurdu, amma prosesdən ən çox zərər çəkən ölkə idi. Heç şübhəsiz ki, proseslərin bu hala gəlməsində digər aktorların olduğu qədər Türkiyənin də çox böyük rolu var. Dolayısı ilə Türkiyə bu prosesi öz lehinə çevirmək, yaxud ən azından Suriyada yeni bir düzən qurulmasında rol ala bilmək və oradan özünə təhdid sayılan Beka problemi və kürd dövlətinin yaranmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyətə başladı. Bu əməliyyat həm Rusiya, həm də Tramp hökuməti ilə razılaşdırılıb. (Şaban Kardeş 2009 s 89-102)

Müzakirə

Türkiyə son illərdə Yaxın Şərqdə yürütdüyü fəal xarici siyasət sayəsində Yaxın Şərq ölkələri ilə yaxşı əlaqələr inkişaf etdirir. Bunun əksinə olaraq Türkiyənin xarici siyasəti

Yaxın Şərqin yeri və əhəmiyyəti getdikcə artır. Türkiyə əvvəlki bəzi dövrlərdə bölgədə aktiv xarici siyasət yürütərək bölgə dövlətləri ilə yaxşı əlaqələr qurmağa çalışsa da, o dövrlərdə çox da uğurlu alınmadı. Bunun əksinə olaraq Türkiyənin Yaxın Şərqi Siyasətin indi daha effektiv olmasının bir neçə səbəbi var. Türkiyənin Yaxın Şərqə münasibətlərində bir sıra paradokslar var. Türkiyə on illərdir Yaxın Şərqdəki dövlətlərlə bir yerdə yaşamasına baxmayaraq, heç biri ilə möhkəm, etibarlı və işlək əlaqələr qura bilməyib. Bu səbəbdən Türkiyənin Yaxın Şərqə bağlı tarixi və müasir təcrübəsi əsasən mənfi olmuşdur. Türkiyənin Yaxın Şərq ölkələri ilə münasibətlərinə təsir edən əsas amillər ümumilikdə tarix, din və Qərb olub. Bu amillər keçmişdən bu günə Türkiyənin Yaxın Şərq siyasətinə dərin təsir edib. Türkiyənin 1923-cü ildən bu günə qədər Yaxın Şərqə əlaqələri araşdırıldığında belə bir qrafik ortaya çıxır: 1923-cü ildən 1950-ci ilə qədər əlaqələr qurulmuş və inkişaf etmişdir; Münasibətlər 1950-ci ildən 1965-ci ilə qədər daimi tənəzzüldə idi; 1965-ci ildən bəri nisbi bərpa müşahidə olunur; 1970-ci illərdə yenidən inkişaf etməyə başladı; 1980-ci illərdə o, təkə siyasi arenada deyil, həm də iqtisadi, ticarət və hərbi sahədə inkişaf etmişdir; 1990-cı illərdə o, getdikcə Yaxın Şərq problemlərinə cəlb olunurdu; 2000-ci illərdə bunun Yaxın Şərqdəki problemlərin bir hissəsinə çevrildiyi görünəcək. Bununla belə, Türkiyə üçün ərəb ölkələri ilə real və davamlı yaxınlaşma qurmaq son dərəcə çətin görünür. Türkiyə sülh və sabitlikdən uzaq olan bu bölgə ilə münasibətlərində son dərəcə diqqətli olmalıdır. Türkiyənin nə 1950-ci illərdə olduğu kimi ərəb ölkələrinə qarşı durması, nə də 1960-cı, 1980-ci və 2000-ci illərdə olduğu kimi qeyd-şərtsiz onların tərəfində olması düzgün deyil. “Səhrada qumların yerdəyişməsi” kimi siyasi proseslərin istiqamətini və zamanını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq və müəyyən etmək mümkün olmayan Yaxın Şərqdə Türkiyənin yeri ərəb ölkələrinin nə lehinə, nə də əleyhinə olmalıdır. Türkiyə bu və ya digər ölkənin tərəfində deyil, sülhün və öz milli maraqlarının tərəfində olmalıdır. Türkiyə, Yaxın Şərqə olan strateji mövqeyi ilə bu regionda həm tarixi, həm də müasir dövərdə mühüm təsir göstərib. Osmanlı İmperiyasının varisi olaraq, Türkiyənin Yaxın Şərqə dərin tarixi və mədəni əlaqələri mövcuddur. Osmanlı dövründə Yaxın Şərq, Türkiyənin mərkəzi olan İstanbul tərəfindən idarə olunurdu. Bu səbəbdən, Türk xalqı ilə regiondakı bir çox xalqlar arasında güclü əlaqələr mövcuddur (Сепрећ Беляков 2013 s 95-126).

Lakin Osmanlı İmperiyasının çöküşündən sonra, Yaxın Şərqdəki siyasi düzən dəyişdi və bu, Türkiyə üçün həm imkanlar, həm də çətinliklər yaratdı. Türkiyə, Yaxın Şərqdəki münaqişələrə müdaxilələrini təhlükəsizlik maraqları ilə əlaqələndirir. Suriyadakı münaqişə, Türkiyənin ən böyük təhlükəsizlik məsələlərindən biridir, çünki Türkiyə, Suriyada PKK ilə əlaqəli olan YPG qurumunun və digər kürd millətçi qruplarının fəaliyyətindən narahatdır. Türkiyə, bu qruplara qarşı hərbi əməliyyatlar keçirərək öz sərhədlərində təhlükəsizlik təmin etməyə çalışır. Yaxın Şərq, dünyanın ən böyük enerji ehtiyatlarına sahib olan bir bölgədir. Türkiyə, enerji nəqli üçün mühüm bir tranzit ölkəsidir. Xüsusilə, qaz və neftin Avropa bazarlarına daşınmasında Türkiyənin strateji mövqeyi önəmlidir. Türkiyə, həmçinin, Cənub Qaz Dəhlizinin mühüm bir hissəsidir və Qazaxıstan, Türkmənistan və digər Orta Asiya ölkələrindən qaz nəql edən layihələrdə iştirak edir. Türkiyə, Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini artırmaq istəyir. Bu əlaqələr ticarət, infrastruktur layihələri və investisiyalar vasitəsilə genişlənir.

Türkiyə, həmçinin, ərəb ölkələrindəki bazarlara çıxışını artıraraq öz iqtisadi təsirini genişləndirməyə çalışır. Türkiyə, həm NATO üzvü, həm də regional bir güc olaraq, Yaxın Şərqdəki siyasətlərinə beynəlxalq güclərin müdaxiləsini nəzərə alaraq qərarlar qəbul edir. ABŞ ilə olan strateji əlaqələri, xüsusən Suriyada PYD/YPG məsələsi üzərindəki fikir ayrılıqları səbəbilə gərginləşmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyə, regional müttəfiqləri ilə əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün həm siyasi, həm də iqtisadi əməkdaşlıq sahələrində aktivdir. Türkiyənin Yaxın Şərqdəki mövqeyi kompleks və çoxşaxəlidir. Türkiyə, regionda həm təhlükəsizlik, həm enerji, həm də iqtisadi maraqları cərchivəsində mühüm oyunçudur. Regiondakı münaqişələr və siyasi dəyişikliklər, Türkiyənin xarici siyasətini və diplomatik münasibətlərini daima təsir altına alır. Həmçinin, Türkiyə, Yaxın Şərqdəki güc balansını öz maraqları əsasında formalaşdırmağa çalışır, bu da onu bu bölgədəki güclü və mühüm bir aktor edir. Türkiyənin Yaxın və Orta Şərq regionunda regional güc kimi gələcək perspektivləri, həm ölkənin daxili inkişafı, həm də regional və qlobal dinamika ilə sıx bağlıdır (Hasan Kanbolat 2000 s.89-97). Türkiyə, hazırda bu bölgədəki əsas aktarlardan biri olmaqla yanaşı, gələcəkdə gücünü artırmaq və strateji maraqlarını daha da genişləndirmək üçün bir neçə əsas sahədə ciddi imkanlar və çətinliklərlə üzləşir. Türkiyə, Yaxın Şərq və Avropa arasında enerji nəqli üçün kritik bir tranzit ölkəsidir.

Cənub Qaz Dəhlizinin (Southern Gas Corridor) və digər enerji layihələrinin inkişafı, Türkiyənin enerji sahəsindəki mövqeyini gücləndirə bilər. Həmçinin, enerji resurslarının kəşfiyyatı və qaz kəmərlərinin genişləndirilməsi, ölkənin iqtisadi və geopolitik gücünü artırır. Türkiyə, Yaxın Şərqdəki münaqişələrdə (Suriyada, Liviyada, İraqda) fəal iştirak etməyə davam edir. Əgər Türkiyə öz hərbi qüvvələrini və strateji mövqeyini gücləndirməyə davam edərsə, bu, onun regiondakı təsirini artıracaq. Həmçinin, müasir silah texnologiyası və dron əməliyyatları kimi sahələrdəki inkişaf, Türkiyənin hərbi gücünü artırmaq üçün vacibdir.

Türkiyə, region ölkələri ilə ticarət əlaqələrini artırmağı planlaşdırır. Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Qətər və digər ölkələrlə olan iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirərək, həm enerji sahəsində, həm də infrastruktur və istehsal sahələrində güclü bir iqtisadi təsir qura bilər. Türkiyə, regiondakı bir çox ölkələrə infrastruktur layihələrində (məsələn, yol və dəmir yolu inşası, elektrik stansiyaları) texnoloji və mühəndislik xidmətləri təqdim edir. Bu sahədə daha çox əməkdaşlıq, Türkiyənin iqtisadi və regional gücünü artıracaq.

Liderlik: Türkiyə, regiondakı digər dövlətlərə qarşı İslam dünyasında liderlik etmək istəyir. Bu, xüsusən Sünni dünyasında nüfuzunu artırmaq məqsədini güdür. Lakin, İranın Şiə dünyasında liderlik iddiaları, Türkiyənin bu sahədəki təsirini çətinləşdirir. Türkiyə, həm NATO üzvü olaraq Qərblə, həm də Şərqdəki ölkələrlə münasibətlərini balanslaşdırmaq üçün fəal diplomatik siyasət yürüdür. Əgər Türkiyə bu balansı qoruyub saxlaya bilsə, həm Rusiya ilə, həm də ABŞ və Avropa İttifaqı ilə yaxşı əlaqələr qurarsa, bu, onun regional gücünü daha da artırır. Son illərdə Türkiyənin bəzi ərəb ölkələri ilə münasibətləri gərginləşmiş olsa da, gələcəkdə diplomatik səylər və iqtisadi əlaqələr nəticəsində bu əlaqələr normallaşa bilər. Ərəb ölkələri ilə olan yaxınlıq, Türkiyənin regiondakı təsirini artırmağa kömək edir. Türkiyə, yalnız Yaxın Şərqdə deyil, eyni zamanda Avrasiyada da strateji rol oynayır. Geosiyasi baxımdan, Türkiyə bu regionda həm Qərb, həm də Şərq arasında bir körpü funksiyası daşıyır.

Bu mövqe, gələcəkdə ölkəyə daha çox güc və təsir qazandırmağa bilər. Avropa ilə sıx iqtisadi və siyasi əlaqələr saxlayarkən, eyni zamanda Rusiya və Çin ilə əməkdaşlıq sahələrini inkişaf etdirə bilər. Bu iki tərəf arasında balanslı siyasət yürütmək, Türkiyənin regional təsirini (F.Stephen Larrabee 2007 s. 78 - 112) artırır.

Türkiyənin regional gücünün gələcəyinə daxili siyasi inkişaf da təsir göstərə bilər. Mühüm faktorlar arasında demokratik islahatlar, hüquq sistemi və insan haqları məsələləri yer alır. Əgər Türkiyə daxili siyasi sabitliyi və demokratik inkişafı davam etdirə bilsə, bu, ölkənin beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir edər və regionda daha güclü bir oyunçu olmasına imkan yaradar. Türkiyənin Yaxın və Orta Şərqdəki regional güc kimi gələcək perspektivləri müsbət olmaqla yanaşı, həm də bir sıra risklər və çağırışlarla doludur. Enerji təhlükəsizliyi, hərbi mövqe, diplomatik əlaqələr və regional təsir artırmaq istiqamətində atılacaq addımlar, Türkiyənin bu bölgədəki mövqeyini formalaşdıracaq.

Bununla yanaşı, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və digər regional oyunçularla olan rəqabət, Türkiyənin gücünün gələcək inkişafını təsir edəcək ən önəmli faktorlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Türkiyə və Yaxın Şərq: Siyasət və Regional Güc" – İsmayıl Əliyev
2. "Türkiyə və Azərbaycan: Strateji Əməkdaşlıq" – Əli Əliyev
3. "Türkiyə və Orta Şərq: Geosiyasi Perspektivlər" – Tofiq Zeynalov
4. "Türkiyənin Ortadoğu Politikası" – Hüseyn Bağcı
5. "Türkiyə'nin Bölgesel Gücü" – Hasan Kanbolat
6. "Ortadoğu'da Türkiye'nin Rolü" – Ahmet Davutoğlu
7. "Turkey's Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics" – Şaban Kardaş
8. "The Middle East and the United States: A Historical and Political Overview" – David W. Lesch
9. "Turkey and the Middle East: A Power in Transition" – F. Stephen Larrabee
10. "Turkey's Role in the Middle East: A Regional Power in the 21st Century" – Meliha Benli Altunışık
11. "Турция в ближневосточной политике: Роль и влияние" – Сергей Беляков
12. "Турция как региональная держава" – Александр Мельников
13. "Влияние Турции на ближневосточную безопасность" – Виктор Соловьев
14. "Турция и Ближний Восток: Геополитический анализ" – Павел Лукша

SUMMARY

The Middle East has been one of the most sensitive points of our planet politically and militarily for many decades. In recent years, it has even become a place where global politics is being drawn. The outcome of the tense processes in the region may have an impact on the new world order. Turkey's stable and humane foreign policy in the region demonstrates its commitment to the values of humanism. This political course was determined back in the time of the great founding leader Mustafa Kemal Atatürk. The great savior of the Turkish nation and state said, "Peace at home, peace in the world." Since then, Turkey has been acting as the main guarantor of peace in this tense region.

At a time when tensions in the Middle East have recently reached a critical point, the visit of Iranian President Ibrahim Raisi to Ankara is of great importance. Some analysts rightly believe that the Gaza problem has brought Ankara and Tehran closer together in many areas, especially in the issue of regional security.

However, the positions of Turkey and Iran, the two major powers of the Middle East, are divided regarding the Syrian regime. Thus, Ankara states that it is pointless to negotiate with the Bashar al-Assad regime, while Tehran demonstrates a completely opposite position on this issue and provides all kinds of support to official Damascus, together with Russia. (Hüseyn Bağcı 2015 s 56-75)

It should be noted that Iran and Turkey have a 535-kilometer common border, and these two major powers have historically had very close economic and diplomatic relations. It is commendable that neither side has violated the "Qasr Shirin" peace treaty signed in Iran in 1639.

Ankara is making great diplomatic efforts to prevent the expansion of the conflict in the region, and this wise and humane policy is appreciated by the world community.

Keywords: Middle East, Turkey, Near East, politic power

SIYASI LEGİTİMLİK İLƏ KONSTRUKTİVİST YANAŞMAŞMANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: NƏZƏRİ TƏHLİL

Tural ƏLƏKBƏROV
turalekbarov@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, konstruktivizm nəzəriyyəsinin siyasi legitimlik anlayışını necə şərh etdiyini və onun ənənəvi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq legitimliyin sosial olaraq qurulmuş və zamanla dəyişən bir fenomen olduğunu iddia etdiyini araşdırır. Konstruktivizm, siyasi legitimliyin yalnız güc və ənənəyə əsaslanmadığını, əksinə, ideyalar, şəxsiyyətlər və sosial normaların formalaşdırdığı bir anlayış olduğunu vurğulayır. Bu nəzəriyyə, legitimliyin yalnız hüquqi və iqtisadi uyğunluqla bağlı olmadığını, həm də sosial aktorların qəbul etdiyi və tanıdığı bir fenomen olduğunu qeyd edir. Alexander Wendt və Peter Katzenstein kimi nəzəriyyəçilər, dövlətlərin qavrayışlarının və qarşılıqlı təsirlərinin beynəlxalq münasibətlərdəki siyasi reallıqları necə formalaşdırdığına diqqət yetirərək konstruktivizmin inkişafına böyük töhfələr veriblər. Məqalədə həmçinin, legitimliyin zamanla dəyişən və mübahisə edilən bir fenomen olduğu, bunun sosial normalar, kimliklər və diskurslar vasitəsilə baş verdiyi vurğulanır. Konstruktivizm, siyasi legitimliyin yalnız güc və resurslardan asılı olmadığını, həm də dil, normativlər və kollektiv kimliklər tərəfindən formalaşdırıldığını irəli sürür.

Açar sözlər. Legitimlik, siyasi, konstruktivizm, nəzəriyyə, sosial

Giriş

Konstruktivizm siyasət elmində və beynəlxalq münasibətlərdə nəzəri yanaşma kimi idarəetmə strukturlarının formalaşmasında ideyaların, şəxsiyyətlərin və sosial normaların rolunu vurğulamaqla siyasi legitimliyə unikal perspektiv təklif edir. Məcburiyyətə, hüquqi-rasional səlahiyyətə və ya tarixi presedentə diqqət yetirən ənənəvi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, konstruktivizm legitimliyin sosial cəhətdən qurulduğunu və zamanla inkişaf edə biləcəyini müdafiə edir. O, təsdiq edir ki, diskursiv qarşılıqlı əlaqə, sosial tanınma və müəyyən bir cəmiyyət daxilində normaların möhkəmləndirilməsi yolu ilə ortaya çıxır.

Konstruktivizm siyasi legitimlik və hakimiyyətin formalaşmasında ideyaların, şəxsiyyətlərin və sosial normaların rolu haqqında dərin bir anlayış təqdim edir. Bu nəzəriyyə, ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, legitimliyin yalnız güc və ənənə ilə təsdiqlənən bir fenomen olmadığını, əksinə sosial olaraq qurulduğunu və zamanla dəyişə biləcəyini vurğulayır. Konstruktivizm iddia edir ki, siyasi legitimlik heç vaxt sabit və ya təbii bir xüsusiyyət deyil, əksinə, cəmiyyətlərdəki qarşılıqlı təsir və diskurs vasitəsilə formalaşır. Bu mənada legitimlik, müəyyən bir sosial kontekstdə hakimiyyətin ümumi anlayışları və şərtlərindən yaranır və bu proseslər mütəmadi olaraq dəyişir.

Konstruktivizm nəzəriyyəsinin əsasları

Konstruktivizm (Constructivism) nəzəriyyəsi sosial və siyasi elm sahələrində, xüsusilə beynəlxalq münasibətlərdə, siyasi davranışların və sosial quruluşların necə formalaşdığı və inkişaf etdiyi barədə bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə, insanların və dövlətlərin reallığı və davranışlarını yalnız obyektiv faktlara və materialist yanaşmalara əsaslanaraq deyil, sosial konstruksiyalarla, ideologiyalarla və insanların təcrübələri ilə müəyyənləşdirdiyini vurğulayır. Konstruktivizmin əsasını təşkil edən fikir, insanların və dövlətlərin dünyaya baxışlarının, öz sosial və siyasi reallıqlarını necə başa düşdüklərinin, interaksiyaların nəticəsi olaraq necə formalaşdığına əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, beynəlxalq münasibətlər və siyasi güc sadəcə fiziki faktlar və güc balansları ilə müəyyənləşmir, eyni

zamanda bu münasibətlər sosial münasibətlərdən, ideoloji konstruksiyalardan və normativ dəyərlərdən də formalaşır.[1, s. 82]

Konstruktivizm sosial nəzəriyyələrdən, xüsusən də sosial konstruksionizm (sosial quruluş nəzəriyyəsi) anlayışından ilham alır. Bu nəzəriyyə 20-ci əsrdə, xüsusən 1990-cı illərdən sonra beynəlxalq münasibətlər sahəsində daha geniş tətbiq tapmağa başlamışdır. Onun kökləri isə daha əvvəlki fəlsəfi və sosial təhlillərə gedib çıxır. Konstruktivizmin ideya olaraq formalaşmasında, daha çox, iki əsas şəxs rol oynamışdır: Alexander Wendt və Peter Katzenstein.

Alexander Wendt konstruktivizmin beynəlxalq münasibətlərdəki tətbiqi ilə tanınır. 1992-ci ildə yazdığı "Anarchy is what States Make of It" (Anarxiya, Dövlətlərin Onunla Nə Etməsi İstədiyidir) adlı məqaləsində, beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edən "anarxiya" anlayışının yalnız dövlətlərin bu anlayışla necə əlaqə qurmasına görə formalaşdığını ifadə etdi. Yəni, anarxiya yalnız bir obyektiv reallıq deyil, əksinə, dövlətlərin bu reallığı necə başa düşməsi və ona necə reaksiya verməsindən asılıdır.

Peter Katzenstein Onun işləri, beynəlxalq siyasətdə sosial və mədəni təsirlərin, normativ strukturların necə təsir etdiyini araşdırır. Katzenstein, beynəlxalq münasibətlərdə normativ strukturların rolunu vurğulayaraq, dövlətlərin davranışlarının təkcə iqtisadi və hərbi gücə deyil, həm də ideologiyalara və sosial qaydalara əsaslandığını göstərdi.

Konstruktivizmə görə, beynəlxalq siyasət və siyasi güc, sadəcə obyektiv reallıqla deyil, həm də insanların və dövlətlərin qarşılıqlı təsirləri ilə formalaşır. Bu, normativ dəyərlər, inanc sistemləri, və sosial təcrübələr vasitəsilə qurulur. Həmçinin, konstruktivizm, dövlətlərin və insanların dünyanı necə qavrayıb reaksiya verdiklərini ön plana çıxarır. Bu yanaşma, beynəlxalq münasibətlərdəki davranışları yalnız obyektiv faktorlarla (məsələn, iqtisadi güc və hərbi qüvvə) izah etmək əvəzinə, insanların və dövlətlərin öz aralarındakı əlaqələrinə və bu əlaqələrin formalaşmasında sosial konstruksiyaların roluna diqqət yetirir. Bundan əlavə, dövlətlər arasında yaranan siyasi və iqtisadi strukturlar, yalnız iqtisadi və hərbi güc balansı ilə müəyyənəlməmişdir. Konstruktivizmə görə, beynəlxalq siyasət həm də normativ dəyərlər, hüquq və mədəniyyətlə müəyyənəlməmişdir. Konstruktivizm, dövlətlər və digər aktorların qarşılıqlı münasibətlərini və keçmiş təcrübələrini ön planda tutaraq, onların gələcək davranışlarını və siyasətlərini proqnozlaşdırır. Bu, hər hansı bir dövlətin xarici siyasətini yalnız öz güc və maraqları ilə deyil, həm də əvvəlki təcrübələri ilə əlaqələndirir. [6]

Siyasi legitimliyin Konstruktivizmin nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi

Konstruktivizmin nəzəriyyəsi, ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, legitimliyin yalnız hüquqi və ya iqtisadi uyğunluq məsələsi olmadığını, sosial olaraq qurulmuş bir fenomen olduğunu iddia edir. Bu baxımdan, legitimlik yalnız məcburiyyət və ya uyğunluqla bağlı deyil, həm də mövcud sosial aktorların, mədəni normaların və kollektiv kimliklərin vasitəsilə qəbul edilən və tanınan bir qüvvədir. Bu nəzəriyyə, legitimliyin yalnız struktur və güc deyil, həm də dil və diskursla əlaqəli olduğunu müdafiə edir. Hər hansı bir hakimiyyətin legitimliyi, müəyyən sosial normaların, kollektiv kimliklərin və müxtəlif dəyərlərin qarşılıqlı təsirinə bağlıdır.

Konstruktivistlər, siyasi legitimliyin yalnız müvafiq sosial aktorlar tərəfindən qəbul edilən və tanınan bir anlayış olduğunu vurğulayır. Bu proses, kimliklərin və normaların sosial olaraq qurulması ilə əlaqəlidir.[2] İnsanlar və qruplar öz şəxsiyyətlərini müəyyən sosial kateqoriyalarla formalaşdırır – məsələn, milliyyət, etnik mənsubiyyət, din və ya sinif kimi aspektlər. Bu kimliklər isə onların siyasi hakimiyyətə münasibətini və legitimlik haqqında düşüncələrini formalaşdırır. Konstruktivistlər, legitimliyin çox vaxt fərdlərin və sosial qrupların maraqlarına əsaslandığını və bu maraqların zaman-zaman mövcud güc strukturlarına qarşı çıxmasını vurğulayır. Beləliklə, legitimlik, təkcə hakimiyyətin mövcudluğuna yox, həm də sosial qrupların həmin hakimiyyətin doğruluğunu qəbul etməsinə bağlıdır.[2]

Konstruktivizmin bir başqa vacib anlayışı, siyasi legitimliyin zamanla dəyişən və mübahisə edilən bir fenomen olduğudur. Sosial normaların, kimliklərin və diskursların inkişafı ilə legitimlik də inkişaf edir. Bu dəyişikliklər, müxtəlif ictimai hərəkətlər, kollektiv fəaliyyətlər və siyasi səfərbərliklər

vasitəsilə baş verir. Konstruktivistlər, bu sosial və siyasi dəyişikliklərin legitimlik anlayışlarını necə yenidən formalaşdırdığını təhlil edərək, cəmiyyətlərdəki transformasiya və dəyişiklik anlarının dinamikalarını açmağa çalışırlar. Bu baxımdan, legitimlik yalnız sabit bir status-kvo ilə bağlı deyil, həm də davamlı bir mübahisə və inkişaf prosesidir.

Bundan əlavə, konstruktivistlər siyasi legitimliyin qurulmasında normaların, diskursun, şəxsiyyətin və tanınmanın mühüm rolunu vurğulayır. Normalar, cəmiyyətin müəyyən bir sosial kontekstində uyğun davranış və hərəkətə dair ümumi anlaşmaları təsvir edir. Diskurs isə bu normaları yaratmaq və gücləndirmək üçün istifadə olunan dil və simvollarıdır. Konstruktivistlər, legitimliyin yalnız hüquqi və siyasi uyğunluqla deyil, həm də sosial olaraq qəbul edilən normativlər və kollektiv kimliklər vasitəsilə formalaşdığını müdafiə edirlər [4].

Legitimlik, sadəcə güc və hakimiyyətin mövcudluğu ilə bağlı deyil, həm də həmin gücün və hakimiyyətin sosial aktorlar tərəfindən qəbul edilməsinə bağlıdır. Konstruktivizm, bu qəbulun formalaşmasında və dəyişməsində dilin və diskursun rolunu vacib hesab edir. Bu nəzəriyyə, legitimlik anlayışlarının yalnız mövcud güc strukturlarına uyğun olub-olmamasından asılı olmadığını, həm də cəmiyyətin müxtəlif qrupları tərəfindən necə qəbul edildiyini vurğulayır. Beləliklə, legitimlik, sosial təsəvvürlərin və kollektiv identifikasiyaların təzahürü olaraq, zamanla dəyişən və mübahisə edilən bir anlayışdır.

Nəticə olaraq, konstruktivizm siyasi legitimlik anlayışının yalnız struktur və güc məsələsi deyil, həm də sosial olaraq qurulmuş və zamanla dəyişən bir fenomen olduğunu təsdiqləyir. Legitimlik, yalnız qanunla təsdiqlənmiş güc deyil, həm də cəmiyyətin kollektiv kimlikləri, sosial normaları və diskursları vasitəsilə formalaşan və inkişaf edən bir anlayışdır. Bu yanaşma, legitimliyin yalnız bir sabit vəziyyət deyil, sosial və mədəni inkişafda dəyişən dinamik bir fenomen olduğunu vurğulayır [5].

Konstruktivizmin siyasi legitimliyə mənfi təsirləri

Konstruktivizm siyasi legitimlik barəsində mühüm fikirlər təqdim etsə də, tənqidlə də üzləşib. Tənqidçilər iddia edirlər ki, o, bəzən siyasi legitimliyin maddi və institusional ölçülərini nəzərdən qaçıır, ideya və diskursiv proseslərə həddindən artıq diqqət yetirir. Bundan əlavə, konstruktivist nəzəriyyələr çox mücərrəd və konkret siyasi situasiyalara tətbiq etmək çətindir. Konstruktivizm legitimliyin təmin edilməsində maddi gücün - məsələn, iqtisadi resurslar və hərbi güc- rolunu lazımi səviyyədə qiymətləndirmir. Bu nöqteyi-nəzərdən siyasi legitimlik təkcə diskurs deyil, həm də dövlətlərin qanunları tətbiq etmək və ictimai sərvətləri təmin etmək üçün maddi imkanları ilə bağlıdır. Realist yanaşmalar konstruktivizmi idealizminə görə tənqid edərək, qanuniliyin çox vaxt sosial normalar və ya ideyalarla deyil, məcburedici güclə müəyyən edildiyini irəli sürürlər. Realistlərin fikrincə, legitimlik diskurs və ya normalar vasitəsilə ictimai razılığı qazanmaqdan daha çox resurslara nəzarət etmək və sosial nizamı idarə etmək bacarığıdır [3, s. 258-259].

Gələcək tədqiqatlar sosial media və süni intellekt kimi yeni texnologiyaların siyasi legitimliyin formalaşmasında rolunu araşdırmaqla bilər. Siyasi aktyorların və hərəkətlərin ideologiyaları yaymaq, mövcud güc strukturlarına meydan oxumaq və vətəndaşları səfərbər etmək üçün bu texnologiyalardan necə istifadə etməsi, çox güman ki, konstruktivist alimlərin diqqət mərkəzində olan əsas sahə olacaq.

Bundan əlavə, qloballaşmanın siyasi legitimliyə təsirini araşdırmaq dəyərli fikirlər verə bilər. İqlim dəyişikliyi, miqrasiya və qlobal bərabərsizlik kimi məsələlər getdikcə qabarıqlaşdıqca, bu qlobal çağırışların milli və beynəlxalq legitimliyə necə təsir etdiyini başa düşmək çox vacib olacaq.

Nəticə

Konstruktivizm idarəetmə strukturlarının formalaşmasında ideyaların, şəxsiyyətlərin və sosial normaların rolunu vurğulayaraq siyasi legitimliyə unikal perspektiv təklif edir. Məcburiyyətə, hüquqi-rasional səlahiyyətə və ya tarixi presedentə yönəlmiş ənənəvi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, konstruktivizm qanuniliyin sosial cəhətdən qurulduğunu və zamanla inkişaf edə biləcəyini müdafiə edir. O vurğulayır ki, legitimlik diskurs, sosial tanınma və cəmiyyət daxilində normaların möhkəmləndirilməsi yolu ilə yaranır. Alexander Wendt və Peter Katzenstein kimi əsas fiqurlar

dövlətlərin qavrayışlarının və qarşılıqlı əlaqələrinin siyasi reallıqları necə formalaşdırdığına diqqət yetirməklə, xüsusən də beynəlxalq münasibətlər kontekstində konstruktivizmin inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişlər.

Konstruktivizm siyasi legitimliyin yalnız gücə və ya ənənəyə əsaslandığı anlayışına qarşı çıxır. Bunun əvəzinə o, qanuniliyin müxtəlif sosial aktorlar tərəfindən tanınan sosial konstruksiyalar, ideologiyalar və mədəni normalarda dərin kök saldığını irəli sürür. Bu nəzəriyyəyə görə legitimlik statik deyil, davamlı ictimai hərəkətlər və kollektiv hərəkətlərlə formalaşan dinamik və mübahisəli bir fenomendir. Nəzəriyyə həm də siyasi legitimliyin qurulmasında və inkişafında dilin, diskursun və şəxsiyyətin mühüm rolunu vurğulayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ates, D. (2009). Konstruktizm, Tek Kutupluluk ve Amerikan Hegemonyasi. *Rev. Int'l L. & Pol.*, 5, 79.
2. Beynəlxalq münasibətlər üzrə bələdçi /tərc. ed. S. Babazadə, V. Guliyeva ; red. H. Hacızadə ; red. W. Carlsnaes, T. Risse, B. A. Simmons (müəll.). Bakı: Kitab Klubu, Apostrof Çap Evi, 2013. 477 s.
3. Dinter, F. (1998). Zur Diskussion des Konstruktivismus im Instruktionsdesign. *Unterrichtswissenschaft*, 26(3), 254-287
4. Fossen, T. (2019). Constructivism and the logic of political representation. *American Political Science Review*, 113(3), 824-837
5. Ish-Shalom, P. (2010). Political constructivism: The political construction of social knowledge. In *Arguing Global Governance* (pp. 251-266). Routledge
6. Jung, H. (2019). The evolution of social constructivism in political science: past to present. *SAGE Open*, 9(1), 2158244019832703

HƏYAT SİĞORTASINDA AZALAN SİĞORTA MƏBLƏĞİNƏ UYĞUN SİĞORTA HAQQININ HESABLANMASI

Urfan PƏHLƏVANOV
pehlevanovurfan@gmail.com

Elvin MİRZƏYEV
elvinmirzeyev4@gmail.com

Fərhad MİRZƏYEV

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Həyat sığortasında azalan sığorta məbləği modeli, insanlara düşən maliyyə yükünü azaldan iqtisadi bir yanaşmadır. Həyat sığortası insanlara maliyyə sabitliyi yaratmaq üçün həyata keçirilən vacib bir maliyyə alətidir. Azalan sığorta məbləği modeli, şəxsin öhdəliklərinin zamanla azalmasını nəzərə alaraq, onun maliyyə yükünü tədricən yüngülləşdirir. Bu yanaşma yalnız səmərəli maliyyə idarəetməsini deyil, eyni zamanda yaşıl dünya prinsiplərinə dəstək verən ekoloji həll yoludur.

Açar sözlər: *həyat sığortası, azalan sığorta məbləği, risk haqqı, yaşıl dünya, maliyyə idarəetməsi*

Azalan sığorta məbləği modeli, sığorta təminatını kredit borcunun qalığına paralel olaraq azaldan bir yanaşmadır. Məqsəd borc azaldıqca təminat ehtiyatının da azalması və buna uyğun olaraq ondan asılı olan sığorta haqqını azaltmaqdır. Bu yanaşma ipoteka krediti kimi təminatlarda çox faydalı hesab olunur. Sığorta haqqının hesablanmasına baxaq. Sığorta haqqının hesablanması üçün biz bir neçə meyarı bilməliyik. Bunlara sığorta haqqının başlanğıc məbləği aiddir. Bu sığorta məbləğinin maksimumudur. Bundan əlavə azalma sürəti anlayışına baxaq. Bu zaman kredit ödəmə qrafikinə baxılaraq ilk qoyulan məbləğ azaldılır. Fərdin risk profili anlayışı dedikdə yaş, səhiyyə və digər sosial faktorlar qiymətləndirilir. Kredit borcunun strukturu anlayışına baxaq. Sığorta haqqının dəyərini şəkilləndirir. Azalan sığorta məbləğinin modeli ekoloji səmərəliliyi nəzərə alan yanaşmaları göstərir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

Kağızsız proseslər modeli: rəqəmsal texnologiyalar üzərinə qurulan bu model kağızdan istifadəni minimuma endirmək üçün istifadə olunur. Resurs effektivliyi: maliyyə və idarəetmə resursları ekoloji layihələrə həərəkətləndirilir. Enerji effektivliyini və yaşıl təsərrüfatları maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur. Sığorta məbləğinin azalmasının hesablanması üçün düsturda S ilə müəyyən bir vaxtdakı sığorta məbləğini işarə edək. İlk sığorta məbləğini isə s ilə işarə edək. İl və ya ay ilə ifadə olunan kredit müddətini isə n ilə işarə edək. Onda düstur belə ifadə olunur. Cari zamanı isə t işarə edək. Qeyd edək ki, S də t anında hesablanır.

$$S = s \cdot t / n.$$

Bu düstur əsas prinsipial hesablama metodlarını göstərir. Kreditin ödəniş qrafikasının qurulmasına baxaq. Bu qrafiki qurmaq üçün əsasən borc alan şəxsin borc verənlə imzaladığı sənəddə göstərilən qaydalara baxılmalıdır və ona uyğun qurulmalıdır. Bu qrafik faiz ödənişlərinin, aylıq ödənişlərinin və borcun əsas məbləğinin təsvirini verir. Bu qrafikin hazırlanmasında əsasən kredit məbləği, faiz dərəcəsi, müddət və ödəniş üsulu kimi məlumatlar tələb olunur. Bunlar bir neçə üsuldən istifadə olunaraq göstərilir. Ödəniş qrafikini ümumiyyətlə bir neçə formada qurmaq olar. Yəni ödənişi edəndə birdəfəlik, hissə-hissə və xüsusi qrafikə uyğun qurulur. Bu qrafik razılaşma yolu ilə həyata keçirilir. Yəni müştəri və sığorta şirkəti arasında razılaşdırılır. Gecikmə halları olarsa onda müəyyən cərimələr tətbiq olunur. Kredit götürən şəxsin həyatının sığortalanmasına dair beynəlxalq və yerli yanaşmalar vardır. Beynəlxalq yanaşmalara məcburi həyat sığortası, fərdi və ya qrup sığortası, universal məhsullar aiddir. Yerli yanaşmalara isə tövsiyyə edilən sığorta, həyat sığortası məhsulları, şəffaflıq və müştəri maraqlandırması aiddir. Bu yanaşmalar sabitliyi qorumaq üçün çox

vacibdir. Azalan sığorta məbləği modeli maliyyəyə ekoloji səmərəliliyi birləşdirən dayanıqlı yanaşmadır. Bu sistem ,bütün şəxslərin maliyyə sabitliyini qorumaqla yanaşı ,ekologiyani qorumağa da önəm verir.Ekologiyanın qorunmasının vacibliyini göstərir.Belə demək olar ki,həyat sığortası təbiətə dəstək verən sosial təminat vasitəsi kimi qiymətləndirilir.Bu model ailə bütövlüyini qoruyur.Bundan əlavə olaraq yaşıl dünya hərəkətini maliyyələşdirmək və dayanıqlı iqtisadiyyata dəstək olmaq baxımından da önəmli hesab olunur.İndi isə azalan sığorta məbləği ilə sığorta məbləğinin hesablanmasına uyğun cədvəl nümunəsi verək. Aşağıdakı cədvələ baxaq.

Cədvəl 1.

İl	İlkin sığorta məbləği	Azalan sığorta məbləğ	İllik sığorta haqqı
1	50000	40000	200
2	40000	30000	150
3	30000	20000	100
4	20000	10000	50
5	10000	0	0

Bu cədvəldə uyğun olaraq ilkin sığorta məbləği:50000AZN,Müddət 5 il,faiz dərəcəsi isə 0,5 illik götürülüb.Bundan əlavə olaraq kredit əsaslı həyat sığortası üçün azalan sığorta məbləği və sığorta haqqının hesablanması üçün cədvəl nümunəsi göstərək.

Cədvəl 2.

İl	Qalan kredit borcu	Sığorta məbləği	İllik sığorta haqqı
1	30000	25000	100
2	25000	18000	72
3	18000	10000	40
4	10000	0	0

Bu cədvəldə əsasən sığorta məbləğinin və sığorta haqqının necə azaldığı göstərilir. Bunların hesablanması zamanı faiz dərəcəsi və risk amilləri nəzərə alınmalıdır. İndi isə sabit məbləğlə azalan sığorta məbləği modellərinə baxaq. Bu modellərdə sığorta məbləği hər il bərabər miqdarda azalır. Nümunəyə baxaq:

Cədvəl 3.

İl	Başlanğıc Sığorta məbləği	İl sonu sığorta məbləği	İllik Sığorta haqqı	Toplam ödənilən haqq
1	50000	40000	200	200
2	40000	30000	150	350
3	30000	20000	100	450
4	20000	10000	50	500
5	10000	0	0	500

Bundan əlavə olaraq faiz nisbətinə əsasən azalan sığorta məbləği modelini də verə bilərik. Bu modeldə digərindən fərqli olaraq sığorta məbləği hər il müəyyən faiz nisbətində azalır. Məsələn 20 faiz. Buna uyğun olaraq aşağıdakı cədvələ baxaq.

Cədvəl 4.

İl	Başlanğıc sığorta məbləği	İl sonu sığorta məbləği	Azalma faizlə	İllik sığorta haqqı 0.5 faizlə
1	50000	40000	20 faiz	200
2	40000	32000	20 faiz	160
3	32000	25600	20 faiz	128
4	25600	20480	20 faiz	102
5	20480	16384	20 faiz	82

İndi isə kredit əsaslı azalan sığorta məbləği modelinə baxaq. Bu model əsasən kredit borcu ilə əlaqəli sığorta üçün nəzərdə tutulur. Kreditin ödənilməsi ilə sığorta məbləği də azalır. Aşağıdakı cədvəle baxaq.

Cədvəl 5.

İl	Başlanğıc kredit borcu	İl sonu kredit borcu	Sığorta Məbləği	İllik sığorta haqqı
1	30000	24000	30000	120
2	24000	18000	24000	96
3	18000	12000	18000	72
4	12000	6000	12000	48
5	6000	0	6000	24

Bu cədvəldə illik sığorta haqqı 0.4 faizlə verilib. İndi isə mərhələli azalan sığorta modelinə baxaq. Bu modelin sığorta məbləği müəyyən müddət sabit qalır, sonra isə tədricən azalır. Aşağıdakı nümunəyə baxaq.

Cədvəl 6.

İl	Başlanğıc sığorta məbləğ	İlin sonu sığorta məbləği	Azalma sxemi	İllik sığorta haqqı
1-2	50000	50000	Sabit qalır	250
3	50000	35000	30 faiz azalır	175
4	35000	20000	42 faiz azalır	100
5	20000	0	Tamamlanır	50

Burda illik sığorta haqqı 0.5 faizlə verilib. İndi isə bu cədvəlləri müqayisə edək və müəyyən nəticə çıxardaq.

İlk olaraq sabit məbləğlə azalma modelinə baxaq. Bu model sığortalı üçün sadə və daha yaxşı anlaşılan model sayılır. Çünki hər il eyni miqdarda sığorta məbləği azalır. Faiz nisbətində əsasən azalma modelində isə ilkin mərhələdə daha yüksək sığorta təminatı verilir, lakin zamanla daha tez azalır. Kredit əsaslı model isə kredit borcu ilə paralel olaraq azalan sığorta məbləği, bank kreditlərinin qorunması üçün idealdir. Mərhələli azalma modeli isə müəyyən dövr ərzində sabit qalsa da müəyyən vaxtdan sonra sürətlə azalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Commins J.D. Venard B.-Handbook of International Insurance :Between Global Dynamics and Local Contingencies
2. Rejda G.E-Principles of Risk Managment and insurance
3. Vaughan E. -Fundamentals of Risk and Insurance

SUMMARY

The declining premium model in life insurance is an economic approach that reduces the financial burden on people. Life insurance is an important financial instrument implemented to create financial stability for people. The declining premium model gradually eases the financial burden of a person by taking into account the decrease in liabilities over time. This approach is not only an efficient financial management, but also an ecological solution that supports the principles of a green world.

Keywords: *life insurance, decreasing premium, risk premium, green world, financial management*

CƏNUBİ QAFQAZDA ÇİN VƏ İRANIN ARTAN TƏSİRİNƏ QARŞI QƏRBİN STRATEGİYALARININ TƏHLİLİ: RADAR MODELİ

Vəfa İSMAYILOVA
ismayilovafa2392@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat Çin və İranın Cənubi Qafqazda artan təsirini və Qərbin bu təsirə qarşı tətbiq etdiyi strategiyaları araşdırır. Çin əsasən iqtisadi layihələr və infrastruktur sərmayələri ilə bölgədə mövqeyini gücləndirərkən, İran ideoloji və hərbi təsir vasitələri ilə regional proseslərə müdaxilə etməyə çalışır. Qərb Çinin təsirini iqtisadi sanksiyalar, ticarət məhdudiyyətləri və alternativ infrastruktur layihələri ilə məhdudlaşdırmağa cəhd göstərir. İrana qarşı isə hərbi addımlar, diplomatik təzyiq və təhlükəsizlik əməkdaşlığı kimi vasitələrdən istifadə olunur. Araşdırmada radar modeli tətbiq edilərək Qərbin fərqli strategiyalarının müqayisəsi aparılmışdır. Nəticələr göstərir ki, Qərb bu iki gücə qarşı fərqli strategiyalar tətbiq etsə də, onların tamamilə sıxışdırılması çətin görünür. Gələcəkdə Qərbin bu siyasətinin uğuru Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla əməkdaşlığının səviyyəsindən və regiondakı geosiyasi dəyişikliklərdən asılı olacaq.

Açar sözlər: Çin, İran, Cənubi Qafqaz, Qərbin strategiyaları, radar modeli

Giriş

Son onilliklərdə Çin və İranın regional təsiri ciddi şəkildə artmışdır. Çin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü və iqtisadi gücü vasitəsilə Avrasiya məkanında dominant oyunçularından birinə çevrilmiş, İran isə ideoloji, siyasi və hərbi güc vasitələri ilə Orta Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda təsir dairəsini genişləndirmişdir. Qərb dövlətləri isə bu iki ölkənin artan təsirini məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif strategiyalar irəli sürmüşdür.

Bu baxımdan, tədqiqatımızın məqsədi Çin və İranın Cənubi Qafqazda artan təsirini və Qərbin bu təsirə qarşı həyata keçirdiyi strategiyaları araşdırmaq, onların effektivliyini qiymətləndirmək və gələcək perspektivlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqatda siyasi təhlil, müqayisəli metod və radar modeli əsaslı vizual analiz kimi metodlardan istifadə olunmuşdur ki, bu da Çinin iqtisadi və İranın ideoloji-hərbi təsir formalarının fərqliliyini və Qərbin onlara qarşı tətbiq etdiyi əks-strategiyaların spesifikasiyini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Ədəbiyyata töhfə baxımından, bu iş Çin və İranın Cənubi Qafqazdakı fəaliyyətlərini müstəqil şəkildə deyil, onların bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini və Qərbin regiondakı siyasətinə təsirini birlikdə təhlil etməsi ilə fərqlənir. Eyni zamanda, Qərbin əks-strategiyalarını strukturlaşdırılmış və vizuallaşdırılmış şəkildə radar modeli vasitəsilə təqdim edərək, mövcud akademik diskussiyalara analitik bir çərçivə əlavə edir və bu sahədəki tədqiqat boşluğunu doldurmağa töhfə verir.

Çin və İranın Cənubi Qafqazda artan təsiri

Çin və İranın Cənubi Qafqazda artan təsiri regionun siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik dinamikasında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Hər iki dövlət fərqli vasitələrlə regionda öz nüfuzunu genişləndirməyə çalışır. Çin əsasən iqtisadi layihələr və investisiyalar vasitəsilə təsirini artırarkən, İran ideoloji və hərbi əlaqələr üzərindən regional proseslərə müdaxilə etməyə cəhd göstərir. Cənubi Qafqaz geostrateji baxımdan Rusiya, Türkiyə, Avropa və ABŞ arasında bir güc balansı məkanı olsa da, son illərdə Çin və İranın burada aktivləşməsi yeni geosiyasi çağırışlar yaratmışdır. Bu baxımdan, Çinin Cənubi Qafqazda təsiri əsasən “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində genişlənmişdir. Xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstan Çinin regional iqtisadi strategiyasında mühüm yer tutur. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu və Azərbaycanın nəqliyyat-logistika imkanları Çinin Avropaya çıxış üçün əsas marşrutlarından birinə çevrilib. Çin şirkətləri Azərbaycanın

Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanına maraq göstərmiş və Gürcüstanda Anaklia limanı layihəsində iştirak etməyə çalışmışdır. Bundan əlavə, Çin Azərbaycan və Ermənistanla ticarət əlaqələrini artıraraq, 2023-cü ildə Bakı ilə iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirmək üçün müxtəlif sazişlər imzalamışdır. Gürcüstan Çinin bölgədə əsas ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilmiş, Çin bu ölkənin ən böyük investorları sırasında yer almışdır [2].

İranın Cənubi Qafqazdakı təsiri daha çox siyasi və təhlükəsizlik aspektlərindən irəli gəlir. İran Ermənistanla sıx iqtisadi və hərbi əlaqələrə malikdir və İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bu əlaqələri daha da dərinləşdirmişdir. Müharibədən sonra İran Azərbaycan-Ermənistan sərhədində hərbi təlimlər keçirərək Bakı və Ankaraya mesaj verməyə çalışmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri Zəngəzur dəhlizinin İran üçün yaratdığı strateji narahatlıqlardır. İran bu dəhlizin açılmasını öz tranzit mövqeyinə təhdid kimi qiymətləndirir və Ermənistanı dəstək verərək onun əhəmiyyətini azaltmağa çalışır. Əslində isə Orta Dəhlizin İranın ərazisindən keçməsinə istəyir və Zəngəzur dəhlizinə alternativ olaraq Araz dəhlizini təklif edir. 2022-ci ildə İran Ermənistanla yeni ticarət və nəqliyyat müqavilələri bağlamış, eyni zamanda Ermənistanın İran üzərindən Rusiyaya çıxışını təmin edən dəmir yolu layihələrini müzakirə etmişdir [6].

Azərbaycan və İran arasındakı münasibətlər tarixi və dini bağlara baxmayaraq, ciddi siyasi gərginliklərlə müşayiət olunur. İranın Azərbaycan daxilində şiə faktorundan (bax. Şiə Hilalı) istifadə etməyə çalışması və radikal dini qrupları dəstəkləməsi Bakı tərəfindən təhlükə kimi qiymətləndirilir. 2023-cü ildə Azərbaycanın Tehrandakı səfirliyinə edilən hücum iki ölkə arasında münasibətləri daha da gərginləşdirmişdir. Digər tərəfdən, İranın Ermənistanla hərbi əməkdaşlığı Azərbaycanın milli təhlükəsizlik maraqlarına ziddir. Tehran dəfələrlə Qarabağdakı separatçı rejimə dolayısı ilə dəstək verib və bu, Bakı-Tehran münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdirib [1].

Çin və İran arasında müəyyən əməkdaşlıq olsa da, onların Cənubi Qafqaz strategiyaları fərqlidir. Çin daha çox iqtisadi təsir vasitəsilə regionda nüfuzunu artırmağa çalışır və heç bir ölkənin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini qoruyur. Məsələn, Pekin Ermənistan və Azərbaycan arasında balanslı siyasət yürüdərək, hər iki ölkə ilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirir. İran isə regionda daha çox ideoloji və hərbi vasitələrlə fəaliyyət göstərir. Tehran Ermənistanı geosiyasi tərəfdaş kimi görsə də, Bakı ilə münasibətlərində ehtiyatlı davranır, çünki Azərbaycan Rusiya və Türkiyə ilə güclü müttəfiqlik əlaqələrinə malikdir.

Cənubi Qafqazda Çin və İranın təsiri gələcəkdə daha da güclənə bilər, lakin onların strategiyalarına qarşı regional və beynəlxalq müqavimət var. Azərbaycan və Türkiyə Çinin Orta Dəhliz layihəsini dəstəkləsələr də, İranın Zəngəzur dəhlizinə qarşı mövqeyinə qarşı çıxırlar. Qərb, xüsusilə ABŞ və Avropa İttifaqı İranın regionda daha da güclənməsinə mane olmaq üçün Ermənistan və Gürcüstanla əlaqələrini inkişaf etdirir. Çin isə Qərblə birbaşa toqquşmamaq üçün balans siyasəti yürüdərək iqtisadi təsirini artırmağa davam edir [3]. Beləliklə, Cənubi Qafqazda Çin və İranın təsiri geosiyasi balansın mühüm tərkib hissəsinə çevrilmiş və regional güclərin strategiyalarını formalaşdıran əsas amillərdən biri olmuşdur.

Çin və İranın artan təsirinə qarşı Qərbin əsas addımları

Çin və İranın Cənubi Qafqazda artan təsirinə qarşı Qərb müxtəlif strategiyalarla cavab verir. Bu iki dövlətin təsirini məhdudlaşdırmaq üçün Qərb ilk növbədə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanla əməkdaşlığını gücləndirməyə yönəlmiş siyasət həyata keçirir. Xüsusilə, Avropa İttifaqı (Aİ) və ABŞ Çin və İranın təsir dairəsini məhdudlaşdırmaq üçün iqtisadi və siyasi alətlərdən istifadə edirlər. Məsələn, iqtisadi sanksiyalar baxımından, ABŞ və Avropa İranın nüvə proqramı ilə bağlı sanksiyalar tətbiq edərək ölkənin iqtisadiyyatını zəiflətməyə çalışır. Sanksiyalar İranın neft və qaz ixracına böyük təsir göstərmiş, ölkənin iqtisadi inkişafını məhdudlaşdırmışdır. Bununla yanaşı, Qərb, xüsusilə ABŞ və İsrail İranın regionda hərbi güc qazanmasına mane olmaq üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq edir. İsrail İranın nüvə obyektlərinə qarşı kiberhücumlar təşkil edir və müəyyən hallarda hərbi zərbələr endirir [4].

Qərbin Çin təsirinə qarşı əsas strategiyalarından biri alternativ iqtisadi təşəbbüslərin dəstəklənməsi və Çinə qarşı ticarət məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməsidir. Xüsusilə ABŞ, Çin

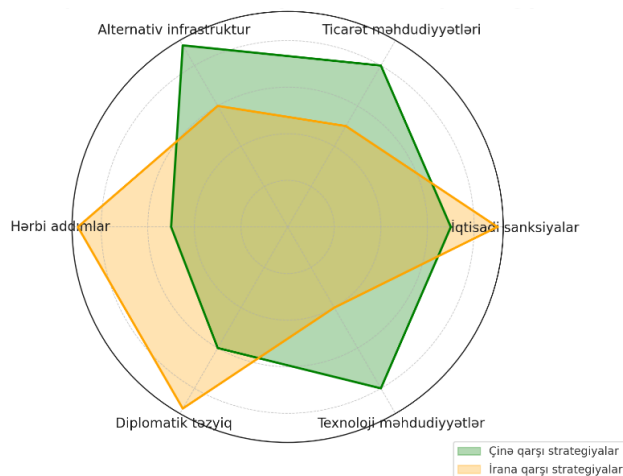
şirkətlərinin Cənubi Qafqaz bazarına geniş daxil olmasını əngəlləməyə çalışır. Məsələn, ABŞ *Huawei* və digər Çin texnologiya şirkətlərinə qarşı məhdudiyyətlər qoyaraq Gürcüstan və Azərbaycanın telekommunikasiya bazarlarında Çinin texnoloji üstünlük əldə etməsinin qarşısını almağa çalışır. Digər tərəfdən, Qərb Çin investisiyalarının regionda yaratdığı borc tələsinə qarşı alternativ maliyyə dəstəyi göstərməyə çalışır. 2022-ci ildə Aİ *Global Gateway* təşəbbüsü çərçivəsində Cənubi Qafqazda infrastruktur layihələrinə sərmayə qoyacağını açıqlamışdır. Bu layihə Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” strategiyasına alternativ olaraq regionda Qərbin təsirini gücləndirməyə xidmət edir. Beləliklə, Qərb, xüsusilə Aİ regionda Çin iqtisadi təsirini zəiflətmək üçün alternativ nəqliyyat, enerji və texnologiya layihələrinə yönəlmişdir.

İranın Cənubi Qafqazdakı təsirinə qarşı isə Qərbin siyasəti daha çox təhlükəsizlik və diplomatik təzyiq vasitələrindən istifadə etməyə əsaslanır. 2023-cü ildə ABŞ və Aİ Ermənistanı İranın iqtisadi və hərbi təsirindən uzaqlaşdırmaq üçün onunla əməkdaşlığı artırmağa başlayıb. Aİ Ermənistanı Avropa Sülh Fondu çərçivəsində təhlükəsizlik dəstəyi təklif edərək onu İranın müdaxilələrindən qorumağa çalışır. ABŞ isə İranın Azərbaycana qarşı mümkün təxribatlarının qarşısını almaq üçün Bakı ilə daha sıx əməkdaşlıq edir. Bunun bariz nümunəsi ABŞ-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının gücləndirilməsidir, çünki İran Azərbaycanın enerji sahəsində dominant olmasını istəmir. Digər tərəfdən, Qərb İranın Cənubi Qafqazda şiə ideologiyası və radikal dini qruplar vasitəsilə təsirini yaymasının qarşısını almaq üçün Azərbaycan və Gürcüstandakı sekulyar sistemləri gücləndirməyə çalışır [5].

Nəhayət, Qərb İran və Çinin regionda təhlükəsizlik sahəsində mümkün əməkdaşlığını əngəlləməyə yönəlmiş strategiyalar həyata keçirir. İranın Ermənistan üzərindən Rusiya və Çinlə əməkdaşlıq etməsi Qərbin narahatlıq duyduğu məsələlərdən biridir. ABŞ və NATO müttəfiqləri Ermənistanda İran və Rusiya təsirini azaltmaq üçün hərbi təlimlər və strateji əməkdaşlıq həyata keçirir. Məsələn, 2023-cü və 2024-cü illərdə Ermənistan və ABŞ orduları arasında birgə hərbi təlimlər keçirildi ki, bu da Qərbin Ermənistanı İran və Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarmağa çalışdığını göstərir. Beləliklə, Qərb Cənubi Qafqazda Çin və İranın təsirini məhdudlaşdırmaq üçün həm iqtisadi, həm təhlükəsizlik, həm də diplomatik vasitələrdən istifadə edərək bölgədə strateji üstünlük əldə etməyə çalışır.

Çin və İranın artan təsirinə qarşı Qərbin strategiyasının radar modeli

Qərb Çin və İranın Cənubi Qafqazda artan təsirinə qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi vasitələrlə mübarizə aparır. Çin üçün əsas maneələr ticarət məhdudiyyətləri və texnoloji blokadalar olsa da, İranın təsirinə qarşı daha çox diplomatik təzyiq və hərbi addımlar tətbiq edilir. Aşağıdakı radar modeli Qərbin bu iki dövlətə qarşı fərqli strategiyalarını vizuallaşdırır.

Şəkil 1. Qərbin Çin və İranın təsirinə qarşı strategiyalarının radar modeli

Radar modeli göstərir ki, Qərb Çinə qarşı əsasən iqtisadi və texnoloji məhdudiyyətlərə, İrana qarşı isə hərbi və diplomatik tədbirlərə üstünlük verir.

Çinə qarşı strategiyalar arasında ticarət məhdudiyyətləri, alternativ infrastruktur layihələri və texnoloji blokadalar daha yüksək dərəcədə tətbiq edilir, çünki Çin Cənubi Qafqazda əsasən iqtisadi vasitələrlə təsir gücünü artırmağa çalışır. İrana qarşı isə hərbi addımlar və diplomatik təzyiq daha çox ön plandadır, çünki Tehran bölgədə siyasi və ideoloji manipulyasiya apararaq təhlükəsizlik balansını pozmağa çalışır. Model həmçinin Qərbin İranın şəxsi ideologiyası və hərbi mövcudluğuna qarşı mübarizə apardığını, Çinə isə maliyyə və iqtisadi vasitələrlə mane olmağa çalışdığını aydın şəkildə göstərir.

Bu strategiyanın gələcəyi böyük ölçüdə Qərbin regional müttəfiqləri ilə əməkdaşlığının gücündən asılı olacaq. Əgər ABŞ və Aİ Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla koordinasiyanı daha da gücləndirə bilsələr, Çin və İranın təsiri məhdudlaşdırıla bilər. Alternativ nəqliyyat marşrutları və texnoloji layihələr Çinin iqtisadi təsirini balanslaşdırıla bilər, lakin Pekinin geniş maliyyə resursları və borc diplomatiyası bu strategiyanı çətinləşdirir. İran məsələsində isə Qərbin hərbi və siyasi təzyiqi Ermənistanın Tehrandan uzaqlaşmasına gətirib çıxara bilər, amma İranın bölgədə dolayısı təsiri xüsusilə dini və ideoloji vasitələrlə davam edəcək. Nəticədə, Qərbin strategiyası davamlı olarsa, Cənubi Qafqazda Çin və İranın təsiri müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılsa da, onların tamamilə sıxışdırılması çətin olacaq.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatımızın nəticəsi göstərir ki, Beləliklə, tədqiqatımızın nəticələri göstərir ki, Çin və İranın Cənubi Qafqazda təsiri fərqli strategiyalarla həyata keçirildiyi üçün Qərbin onlara qarşı tətbiq etdiyi əks-tədbirlər də fərqli xarakter daşıyır. Çin iqtisadi güc, infrastruktur sərmayələri və ticarət şəbəkələri vasitəsilə regionda təsirini artırmağa çalışır, buna cavab olaraq Qərb alternativ infrastruktur layihələri, ticarət məhdudiyyətləri və texnoloji blokadalar tətbiq edərək Çinin iqtisadi nüfuzunu məhdudlaşdırmağa cəhd göstərir. Digər tərəfdən, İran ideoloji, hərbi və siyasi təsir vasitələrindən istifadə edərək bölgədə nüfuz dairəsini genişləndirməyə çalışır, bu isə Qərbin diplomatik təzyiq, hərbi addımlar və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq vasitəsilə Tehranı sıxışdırmasına səbəb olur.

Radar modelinin analizi göstərir ki, Qərbin Çin və İrana qarşı strategiyalarında iqtisadi və texnoloji vasitələr Çinə qarşı daha effektiv istifadə edildiyi halda, İranın təsirini azaltmaq üçün hərbi və təhlükəsizlik tədbirləri ön plana çıxır. Bununla belə, bu strategiyaların uğuru Qərbin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlığının gücündən və regiondakı geosiyasi dinamikalardan asılıdır. Əgər ABŞ və Aİ Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla əlaqələrini daha da gücləndirə bilsələr, Çin və İranın təsiri məhdudlaşdırıla bilər, lakin Pekinin iqtisadi gücü və Tehranın ideoloji alətləri nəzərə alındıqda, onların Cənubi Qafqazda tamamilə sıxışdırılması çətin görünür. Qərbin tətbiq etdiyi strategiyalar davamlı və effektiv olarsa, bu, bölgədə geosiyasi tarazlığı dəyişdirir və Çin-İran təsirinə qarşı güclü bir müqavimət yarada bilər, lakin bu proses uzunmüddətli səbir və koordinasiyanı tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahangiroğlu, Ə. İran və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Qərb dirənişi. 01.02.2024. URL: <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/162774-iran-cenubi-qafqaz-dovletlerinin-qerb>
2. İranın Cənubi Qafqaz siyasəti. Respublika. 25.10.2022. URL: <https://respublika-news.az/news/iranin-cenubi-qafqaz-siyaseti>
3. Məmmədli, M. Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik mühitinə çoxaspektli baxış. Avqust 2023. URL: <https://aircenter.az/uploads/qHG7u0WoPvyY.pdf>
4. Quliyev, V. Çinin Cənubi Qafqazdakı yumşaq güc diplomatiyası. 30 aprel 2023. URL: <https://bakuresearchinstitute.org/cinin-cenubi-qafqazdaki-yumshaq-guc-diplomatiyası/>
5. Qurbanov, F. Cənubi Qafqaz: geosiyasi təsirlər fonunda. 16.04.2024. URL: <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/174574-cenubi-qafqaz-geosiyasi-tesirler-fonunda>
6. Sultan, R. Çinin Cənubi Qafqaz siyasəti və Bakının maraqları (ŞƏRH). 04.07.2024. URL:

<https://qaynarinfo.az/cinin-cenubi-qafqaz-siyaseti-ve-bakinin-maraqlari-erh-2>

SUMMARY

The study examines the increasing influence of China and Iran in the South Caucasus and the strategies employed by the West to counter this influence. While China strengthens its position in the region primarily through economic projects and infrastructure investments, Iran seeks to interfere in regional processes using ideological and military influence. The West attempts to limit China's influence through economic sanctions, trade restrictions, and alternative infrastructure projects. Against Iran, military actions, diplomatic pressure, and security cooperation are employed as countermeasures. The study applies a radar model to compare the different strategies of the West. The findings indicate that although the West adopts distinct strategies against these two powers, completely eliminating their influence remains challenging. The success of the West's policy in the future will depend on the level of cooperation with Azerbaijan, Georgia, and Armenia and broader geopolitical developments in the region.

Keywords: China, Iran, South Caucasus, Western strategies, radar model

UKRAYNA, RUSIYA VƏ QƏRB ARASINDA KRİM BÖHRANININ GEOSİYASİ PERSPEKTİVLƏRİ

Arzu ABDULLAYEV

Bəyim ZÖHRABLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

bayimzohrabli21@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Krım böhranının beynəlxalq münasibətlərdə yaratdığı geosiyasi təsirlər araşdırılmışdır. 2014-cü ildə baş verən böhran, Ukraynanın ərazi bütövlüyünün pozulması və beynəlxalq hüquq normalarının sınağa çəkilməsi ilə nəticələnmişdir. Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı regionda təhlükəsizlik balansını dəyişərək Qərb-Rusiya münasibətlərində gərginliyi artırmışdır. NATO və Avropa İttifaqı, Rusiya ilə qarşıdurmada sanksiyalar tətbiq etmiş, lakin böhranın həllində məhdud təsir göstərmişdir. Rusiya isə bu addımı strateji zərurət kimi əsaslandırmışdır. Krımın strateji əhəmiyyəti Qara dənizdəki geosiyasi mövqeyi və enerji marşrutlarına yaxınlığı ilə izah olunur. Bu böhran Ukraynanın qərbə integrasiya söylərinə qarşı Moskvanın güc tətbiq etməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Eyni zamanda, Krım böhranı Avrasiyada yeni geosiyasi rəqabət mərhələsini başlamış və enerji təhlükəsizliyi məsələlərini Avropa gündəminin mərkəzinə gətirmişdir. Rusiya böhran nəticəsində Çin və digər qeyri-Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlığı artıraraq beynəlxalq arenada mövqeyini gücləndirmişdir. Xülasə olaraq, Krım böhranı beynəlxalq sistemdə çoxqütblülük və güc balansının formalaşmasına dair müzakirələri gücləndirmişdir. Məqalə, bu böhranın həm regional, həm də global səviyyədə yaratdığı təsirləri və nəticələri təhlil edərək, beynəlxalq münasibətlərdə gələcək perspektivləri qiymətləndirmişdir.

Açar sözlər: Krım böhranı, beynəlxalq münasibətlər, geosiyasi rəqabət, ərazi bütövlüyü, Qərb-Rusiya qarşıdurması, enerji təhlükəsizliyi

Giriş

Krım böhranı, 2014-cü ildə Ukraynada baş verən siyasi dəyişikliklər fonunda Rusiya ilə Qərb arasında ciddi geosiyasi qarşıdurmaya çevrilmişdir. Bu böhran beynəlxalq hüquq normalarının pozulması, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyinə hörmət prinsiplərinin sınağı kimi qəbul olunur. Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı, həm regionda, həm də beynəlxalq sistemdə təhlükəsizlik balansını dəyişmişdir. Qərb dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə Avropa İttifaqı və NATO, Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq edərək Moskvanın bu addımını qınamışdır. Bununla yanaşı, Rusiya Krımın ilhaqını tarixi və strateji zərurət kimi əsaslandırmışdı. Krım böhranı, Avropa təhlükəsizlik arxitekturasında yeni gərginliklər yaratmış, NATO-nun Şərqi Avropadakı mövcudluğunun gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, bu hadisə beynəlxalq münasibətlərdə ABŞ və Rusiya arasındakı qarşıdurmanın dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Ukraynanın qərbə integrasiya söyləri Rusiya tərəfindən təhlükə kimi qəbul edilərək Moskvanın müdaxiləsinə zəmin yaratmışdır. Krım yarımadasının strateji əhəmiyyəti, onun Qara dənizdəki geosiyasi rolu və enerji nəqli marşrutlarına yaxınlığı ilə izah olunur.

Beynəlxalq hüquq baxımından Krımın ilhaqı qeyri-legitim hesab edilərək, BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi ilə pislənmişdir. Lakin beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin reaksiyaları böhranın həllində yetərli təsir göstərməmişdir. Bununla yanaşı, Krım böhranı Rusiyanın yumşaq güc siyasətindən daha aqressiv güc tətbiqi strategiyasına keçidini simvolizə etmişdir. Böhran Avrasiyada yeni bir geosiyasi rəqabət mərhələsini başlamış, regionda nüfuz uğrunda mübarizəni gücləndirmişdir. Ukrayna, Qərbin siyasi və iqtisadi dəstəyini artıraraq öz suverenliyini qorumağa çalışsa da, Rusiya tərəfindən davamlı təzyiqlərlə üzləşməkdədir. Eyni zamanda, bu böhran enerji təhlükəsizliyi məsələlərini gündəmə gətirərək, Avropanın Rusiya enerji resurslarından asılılığını azaltmaq üçün yeni siyasətlərin formalaşdırılmasına təkan vermişdir. Krım böhranı həm də beynəlxalq

münasibətlərdə çoxqütblü sistemin formalaşmasının çətinliklərini üzə çıxarmışdır. Bu kontekstdə Rusiya, öz mövqeyini gücləndirmək üçün Çin və digər qeyri-Qərb ölkələri ilə əməkdaşlığını genişləndirmişdir. Beləliklə, Krım böhranı, regional münaqişədən global geosiyasi proseslərin dinamikasına təsir edən bir hadisəyə çevrilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, beynəlxalq münasibətlərdə yeni güc balansının yaranma ehtimalları daha da artmışdır.

Krım böhranı

“Ukrayna-Krım” böhranı Qərb və Rusiya arasında hər keçən gün daha da dərinləşməkdədir. ABŞ-Avropa İttifaqı tandemi tərəfindən elan edilən sanksiya qərarları artıq iki tərəf arasında yeni sədlərin qurulmasına səbəb olub. Qaradəniz geosiyasətində Ukrayna-Krım mərkəzli baş verən son hadisələr, öz ardınca yeni bir dəyişiklik prosesinin başlanacağını güclü işarələrini verməkdədir. Bölgədə “Rəngli İnqilablar” dövrü ilə 2003-cü ildə əvvəlcə Gürcüstan, daha sonra isə 2004-cü ildə Ukraynada baş verən inqilab/dövlət çevrilişi və ya əks-inqilab/əks-dövlət çevrilişi prosesləri 2013-cü ilin noyabr ayında Ukraynada yenidən meydana çıxaraq, Krım sıçramaqla yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Dünya 11 sentyabr sonrası dövrdə Rusiyanın “kobud gücə” əsaslanan siyasəti ilə yeni bir soyuq müharibəyə doğru sürətlə irəliləyir. Bu çərçivədə, Rusiya Federasiyası Baş nazirinin müavini Dmitri Roqozinin Krım və Sevastopolun Rusiya ilə birləşməsini unipolyar dünyanın sonu kimi elan etməsi olduqca diqqətəlayiqdir. Bu məsələdə Qərbin mövqeyi və Çinin bu böhranda Rusiyadan yana mövqe tutması, eyni zamanda Mərkəzi Asiya dövlətlərindən olan Qazaxıstanın da Krımın ilhaqını dəstəkləyən bir açıqlama ilə çıxış etməsi dünyada yeni bir qütbləşmə prosesinin başladığını göstərməkdədir.

Beləliklə, 2013-cü ilin noyabr ayında Ukraynada başlayan yerli xarakterli böhran, Rusiyanın Krımın ilhaq etməsi ilə beynəlxalq miqyaslı bir böhrana çevrilmişdir. Halbuki böhran ilkin mərhələdə, əsasən, Ukraynanın daxilindəki bir “daxili hesablaşma” və ya “demokratiya” axtarışı kimi diqqət mərkəzinə çevrilmişdi. Doğrudur, Kiyevdə davam edən hadisələr müəyyən bir müddət sonra Ukraynanın parçalanma ssenarilərini yenidən gündəmə gətirmişdi. Lakin bu parçalanmanın daha çox katolik əhalinin üstünlük təşkil etdiyi “Qərbi Ukrayna” ilə pravoslavların sıx yaşadığı “Şərqi Ukrayna” arasında baş verəcəyi proqnozlaşdırılırdı (Başlamış, 2014).

Bu məqamda, 23 fevral tarixində Krım sıçrayan böhran və ardınca Ukraynaya bağlı bu muxtar respublikanın əvvəlcə 11 martda müstəqilliyini elan etməsi, daha sonra isə 16 martda keçirilən referendumda Krım Parlamentinin Rusya Federasiyasına birləşmə qərarı alması, bölgədə gərginliyi son dərəcə artırmışdır. 2014-cü ilin fevral ayında Rusiya və Ukrayna arasında bir “bölüşdürmə böhranı” olaraq alovlanan problem, artıq ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərb blokunun Rusiyaya qarşı çoxşaxəli sanksiyaları gündəmə gətirdiyi beynəlxalq böhrana çevrilmişdir. ABŞ və Qərb ölkələri Krımın Rusiyanın bir hissəsi kimi qəbul edildiyi müqaviləni tanımayacaqlarını elan etmişdirlər. Hətta Rusiyanın təcavüzü və təxribatının davamı halında Moskvaya qarşı yeni sanksiyaların tətbiq ediləcəyi barədə xəbərdarlıq edən ABŞ-ın Birləşmiş Millətlər (BM) Daimi Nümayəndəsi Samanta Pauerə görə, Rusiya tarixdəki ən böyük oğurluq hadisəsini həyata keçirmişdir. Pauerin sözlərinə görə: “Bir oğru bir əmlakı oğurlaya bilər, lakin bu, həmin əmlakın mülkiyyət hüququnu oğruya verməz”. Rusiyanın mövqeyinə əsasən isə, bu “ilhaq” məsələsi beynəlxalq hüquqa uyğundur. Rusiyaya görə, bütün bu hadisələrin əsas səbəbkarı Ukraynanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini təmin etməyi nəzərdə tutan “Budapeşt Bəyannaməsi”ni (“Budapest Memorandums on Security Assurances, 1994”: www.cfr.org) pozmuş Qərb ölkələridir. Rusiyanın etdiyi isə 5 dekabr 1994-cü il tarixli bu razılaşmadan doğan zamanətçi hüququndan istifadə etməkdir. Buna qarşılıq, ABŞ-ın açıqlamalarında isə Rusiyanın əksinə olan mövqedən çıxış edilmiş və “Budapeşt Bəyannaməsi” Krımın Amerikan müdaxiləsi üçün qanuni bir əsas olaraq gündəmə gətirilmişdir (Moran, 2014).

Meydan çevrilişindən yeni soyuq müharibəyə

Bu kontekstdə əvvəlcə 2013-cü ilin noyabrında Kiyevdə baş verən hadisələri araşdırmaq faydalıdır. Məlum olduğu kimi, həmin hadisələr birbaşa Ukrayna rəhbərliyinin xarici siyasətdə seçimlərini ortaya qoyduğu addımdan sonra başladı. Belə ki, Yanukoviç hökumətinin Avropa İttifaqı

ilə başladığı yeni mərhələdə dərinləşmə gözlənilməli halda, Rusiyanın prosesə müdaxilə etməsi və onun yaxın çevrə siyasətinin əsas alətlərindən biri olan "Gömrük İttifaqı" layihəsini qəbul etdirməsi ilə hadisələr alovlandı. Vilnüs Zirvəsinə təxminən 10 gün qalmış, müqavilənin Ukrayna tərəfindən birtərəfli olaraq imzalanmayacağına elan edilməsindən sonra, 23 noyabr tarixində müxalifət partiyalarının liderliyində Narıncı İnqilabın simvolu olan Müstəqillik Meydanına yaxın məsafədə yerləşən Avropa Meydanında ilk etirazlar başladı. Bu hadisələrə Rusiyanın verdiyi reaksiya da diqqətdən yayınmadı. Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin, 2013-cü il 3 dekabr tarixində keçirdiyi mətbuat konfransında belə demişdi: *"Ukraynada baş verənlər inqilabdan çox iğtişaşları xatırladır. Məncə, bu hadisələrin AB ilə Assosiasiya Sazişi ilə bir əlaqəsi yoxdur. Müxalifət mövcud hökuməti sarsıtmağa çalışır. Hadisələr çox yaxşı təşkil olunub. Bu hadisələr 2015-ci ildə keçiriləcək seçkilər üçün hazırlanmışdı"*. Həmin çıxışında Putin, AB-nin şərtlərinin çox çətin olduğunu vurğulamış və müxalifətin baş verənləri idarə edə bilmədiyini qeyd edərək belə demişdi: *"Biz çox yaxşı hazırlanmış qruplar görürük. Müxalifət ya bunları idarə edə bilmir, ya da kimlərsə təsiri altındadır"* (Kramer, M. (2015).

Rusiya Federasiyası Parlamentinin yuxarı palatası olan Federasiya Şurasının Xarici İşlər Komitəsinin sədri Margelov, Kiyevdə baş verən küçə hadisələrini "təşkil olunmuş" olaraq xarakterizə etmişdi. Həqiqətən də, Ukrayna Prezidenti Yanukoviç "təmkinli davranaraq hökumət qüvvələrini geri çəkmək" çağırışı edən ABŞ-ın vitse-prezidenti Baydenə cavab verən Rusiya Dövlət Dumasının Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri Puşkov, Qərb ölkələrindən gələn oxşar bəyanatların radikal elementləri cəsarətləndirdiyini və Ukraynada "narıncı xaos"un başlanğıcına zəmin yaratdığını vurğulamışdı. Bu açıqlamanın arxasında isə məhz bu narahatlıq və müşahidələr dayanırdı (Zhurzhenko, T. (2014).

Lakin başlanğıcda həm Rusiya tərəfi, həm də Qərb daha təmkinli və soyuqqanlı mövqe sərgiləməyi üstün tutmuş, böhranın "aktiv" iştirakçısına çevrilməkdən çəkinməyə çalışmışdır. NATO, Avropa İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ukraynadakı zorakılıq hadisələrini sadəcə qınaması və tərəfləri dialoqa çağırması da bu çərçivədə qiymətləndirilirdi. Digər tərəfdən, böhranın daha da dərinləşəcəyinə dair siqnallar davamlı olaraq alınırdı. Məsələn, İsveç Xarici İşlər Naziri Bildt belə demişdi: *"Yanukoviç əlini qana buladı. Bütün məsuliyyət Prezidentin üzərindədir..."*. Polşa Baş naziri Tusk isə belə bir bəyanatla çıxış etmişdi: *"Polşa, Ukraynadan gələ biləcək miqrantlara qapılarını açmağa hazırdır"* ("Ukraynadakı Hadisələrə Reaksiyalar Artır": www.kamuhaber.com). Bu ifadələr Ukrayna böhranının tamamilə fərqli bir xarakter alacağına işarə edirdi, lakin bu, kifayət qədər dərk olunmadı. Həqiqətən də, bir müddət sonra "Meydan çevrilişi" nəzarətdən çıxmağa başladı və Kiyevdə hökumət əleyhdarları ilə təhlükəsizlik qüvvələri arasında baş verən toqquşmalarda 100-dən çox insan həyatını itirdi. Hökumətin 28 yanvar tarixində istefası gərginliyi azaltmadı. Yeni hədəf olaraq Prezident Viktor Yanukoviç ön plana çıxarıldı və bu məqsəd də həyata keçirildi. Başqa sözlə, Qərb istədiyinə nail olduğu halda, Rusiya bir daha meydanda məğlub oldu (Mearsheimer, J. J. (2014).

Rusiya və Ukraniya müharibəsi

Krımın ilhaqı, Rusiyanın beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini pozması ilə nəticələnmişdir. Ukraynanın suverenliyinə zidd olan bu addım, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və digər beynəlxalq təşkilatların tərəfindən tanınmamış və Rusiyaya qarşı bir sıra iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilmişdir. Rusiyanın, Krımın "tarixi torpağı" olduğu və bölgədəki Rus etnik icmalarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu addımı atdığı iddiası, məsələni daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Bu vəziyyət, yalnız Ukrayna üçün deyil, həmçinin geniş Avrasiya regionu üçün təhlükəsizlik balansını dəyişdirmişdir. 2022-ci ilin fevral ayında başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Krım böhranının və digər geosiyasi gərginliklərin pik həddə çatmasına səbəb olmuşdur. Rusiya, Ukraynanın NATO və Avropa İttifaqına inteqrasiyasına qarşı çıxaraq hərbi əməliyyatlara başlamışdır. Rusiya, Ukraynanın suverenliyini tanımadığını və bu ölkənin gələcəyinin öz maraqları ilə uyğun şəkildə tənzimlənməsini istədiyini bəyan etmişdir. Bu münaqişə yalnız iki dövlət arasında deyil, həm də global güc mərkəzləri arasında bir güc mübarizəsinə çevrilmişdir və beynəlxalq hüquq, enerji siyasəti, iqtisadiyyat və təhlükəsizlik məsələləri üzərində ciddi təsir göstərmişdir (Allison, R. (2014).

Müharibə, həm Ukrayna, həm də Rusiya üçün böyük iqtisadi və hərbi çətinliklərə yol açmışdır. Ukrayna, müharibə nəticəsində ərazisinin böyük hissəsini itirmiş və mülki əhali arasında ciddi itkilər baş vermişdir. Rusiya isə beynəlxalq sanksiyalar və iqtisadi təzyiqlərlə üzləşmiş, xüsusən enerji bazarlarında ciddi təsirlərə məruz qalmışdır. Bununla yanaşı, Ukraynanın Qərb dövlətlərindən aldığı hərbi və maliyyə yardımları, ölkənin müqavimətini davam etdirməsinə kömək etmişdir. Beynəlxalq aləm, xüsusən Qərb dövlətləri, müharibəni sərt şəkildə pisləyərək Rusiya qarşı bir sıra iqtisadi və hərbi sanksiyalar tətbiq etmişdir. NATO, Ukraynanın müstəqilliyini dəstəklədiyini bəyan edərək, Rusiyanın hərəkətlərinə qarşı siyasi və hərbi tədbirlər həyata keçirmişdir. Çin isə münaqişənin başından etibarən neytral mövqe tutmuş və Rusiya ilə strateji münasibətlərini qorumağa çalışmışdır. Kırım böhranı və Rusiya-Ukrayna müharibəsi müasir beynəlxalq münasibətlərdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş və bu böhranın uzunmüddətli nəticələri hələ də qeyri-müəyyəndir. Münaqişənin həlli prosesinin necə inkişaf edəcəyi, yalnız bu iki ölkə ilə bağlı deyil, həm də qlobal güc balansı, beynəlxalq hüquq və regional təhlükəsizliyə təsir edəcəkdir. Gələcəkdə, bu böhranın həlli üçün diplomatik danışıqların başlasa da, tərəflər arasında mövcud olan dərin qarşıdurma, problemi daha da mürəkkəbləşdirə bilər (Aydın, M. (2014).

Nəticə

Kırım böhranı və Rusiya-Ukrayna müharibəsi, müasir beynəlxalq münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə və gərginliklərə səbəb olmuşdur. Kırımın Rusya tərəfindən ilhaqı, beynəlxalq hüququn pozulması olaraq qiymətləndirilmiş və bu hadisə, Rusiya ilə Qərb ölkələri arasında ciddi bir qarşıdurmaya gətirib çıxarmışdır. Bu hadisənin ardınca başlayan müharibə, Ukraynanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə ciddi təhdid yaratmışdır. Rusiya ilə Ukrayna arasındakı gərginlik yalnız regional deyil, eyni zamanda qlobal miqyasda təsir göstərmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyət, Rusiyanın hərəkətlərini pisləyərək ona qarşı iqtisadi və diplomatik təzyiqlər tətbiq etmiş, lakin münaqişənin həlli istiqamətində hələ də effektiv bir diplomatik yanaşma tapılmamışdır. Ukraynanın Qərb dövlətlərindən aldığı dəstək və Rusiyanın izolyasiya olunması, münaqişənin uzanmasına səbəb olmuş, bu da hər iki tərəf üçün ağır iqtisadi və humanitar nəticələrə yol açmışdır. Gələcəkdə, bu böhranın həlli üçün diplomatik yolların axtarılması vacibdir. Lakin, tərəflər arasındakı geosiyasi qarşıdurma, etnik və tarixi faktorlar münaqişənin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirir. Bu proses, beynəlxalq hüquq, təhlükəsizlik və regional sabitlik məsələlərində yeni müzakirə mövzuları yaratmış və dünya siyasətinə böyük təsir göstərmişdir. Nəticə etibarilə, Kırım böhranı və Rusiya-Ukrayna müharibəsi, yalnız bu iki ölkənin deyil, həm də ümumi beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir dönüm nöqtəsi təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Budapest Memorandums on Security Assurances, 1994”: www.cfr.org
2. Allison, R. (2014). Russia, the West, and the Ukraine Crisis. *International Affairs*, 90(5), 1027-1045
3. Aydın, M. (2014). Rusya'nın Ukrayna Krizi Üzerindeki Etkileri ve Kırım'ın Stratejik Önemi. *Türk Dış Politikasının Güncel Yönleri*, 12(4), 68-85
4. Başlamış, Cenk (2014), “İkiye Bölünmüş Bir Ülke”
5. Kramer, M. (2015). The New Great Game: Geopolitics of the Ukraine Crisis. *Survival*, 56(2), 47-66
6. Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*.
7. Moran, Rick (2014), “Does the 1994 'Budapest Memorandum' obligate the US to intervene in Ukraine?”
8. Zhurzhenko, T. (2014). The Crisis in Ukraine and the Geopolitics of the "Post-Soviet" Space. *European Journal of Cultural Studies*, 17(2), 183-201

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ COĞRAFI MÖVQEYİNİN ÖLKƏNİN ƏMƏKDAŞLIQ İMKANLARINA VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINA TƏSİRİ

İbrahim RZAYEV
irzayev1@beu.edu.az

Anar RZA
arza@beu.edu.az

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi müxtəlif sahələrdə çalışan tədqiqatçıların diqqətini hər zaman cəlb etmişdir. Ölkənin bu mövqeyini dəyərləndirmək və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında effektiv resurs halına çevirmək imkanlarını araşdırmaq elmi tədqiqat işlərinin görülməsi zamanı bizim də tədqiqat mövzularımızdan biri olmuşdur [1. Səh. 47]. Bu mövzuya müraciət etməklə dünyanın kifayət qədər tanınmış elmi tədqiqatçılarının önəmli əsərləri ilə tanış olmaq mümkündür.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası, Ermənistan və Gürcüstan coğrafi olaraq bir regionda yerləşməklə yanaşı, sovetlər dönmində vahid “iqtisadi rayona” daxil edilmişdir. Ölkələrimiz hazırda da Rusiya coğrafiya və iqtisad elmində bəzən “Postsovet məkanın Cənubi Qafqaz subregionu” kimi təqdim olunur [2. Səh. 64-96]. Onu da demək yerinə düşər ki, iradəmizdən asılı olmayaraq bu “iqtisadi məkana” daxil edilməyimiz heç də hər zaman bizim iqtisadi maraqlarımıza cavab verməmişdir.

Bir regiona daxil olan bu üç dövlət ilk baxışdan bir-birinə oxşar cəhətlərinin olması qəbul edilsə də, ölkələrin sahib olduğu bir çox resurslar, o cümlədən coğrafi yerləşməsi onların birini digərindən üstün mövqeyə çıxarır. Hazırkı məqalədə, məhz, qeyd edilən məsələ araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *coğrafi mövqe, iqtisadi təhlükəsizlik, qeosiya mövqe, geoiqtisadi üstünlüklər, Cənubi Qafqaz dövlətləri, iqtisadi əməkdaşlıq*

Giriş

Hazırda araşdırmaq istədiyimiz hər üç dövlət: sovetlər birliyinin tərkibində bir-biri ilə sıx əməkdaşlıq infrastrukturuna malik idilər. Buraya vaxtilə sıx iqtisadi əməkdaşlığa söykənən və uzun illər ərzində formalaşan müəssisələrarası integrasiya və kooperasiya əlaqələrinin qurulması, nəqliyyat qovşaqları və onların standartları, vahid energetika sistemi və s. aid etmək olar.

Əlbəttə, “bolşeviklərin” hakimiyyəti zamanı Azərbaycan-Ermənistan arasındakı qurulmuş əlaqələr hazırda tamamilə pozulmuş və heç bir əməkdaşlıq mövcud deyil.

Coğrafi baxımdan ən yaxın qonşu ölkələrdən olan Ermənistan öz yürütdüyü düşmənçilik siyasətindən irəli gələrək Azərbaycanın iştirak etdiyi və çox vaxt təşəbbüskar olduğu regional layihələrdən qıraqla qalmışdır.

Uzun illər idi ki, torpaqlarımızı işğal altında saxlayırdı. Hətta “arsax” kimi uydurma xəyallar tarixin “arxivinə” atıldıqdan sonra belə, yəni dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınmış sərhədlərimiz çərçivəsində ərazi bütövlüyümüz bərpa edildikdən və suverenliyimiz ölkənin bütün ərazisində tam təmin olunduqdan sonra belə, Ermənistan və dünyanın hər yerində məskunlaşmış erməni diaspor təşkilatları qonşu ölkələrin, demək olar ki, hamısına qarşı ərazi iddiaları baxımından öz xarici siyasətində ideoloji olaraq dəyişiklik etməmişdir. Məsələn, ötən ilin son ayında Ermənistan parlamenti 2025-ci ilə dair dövlət büdcəsini təsdiq etdi. Dövlətin bu əsas maliyyə sənədində göstərilir ki, Ermənistan cari ildə hərbi xərclərini 20% artıraraq 665 milyard drama, yaxud 1,7 milyard dollar həcminə çatdırmağı nəzərdə tutmuşdur. Bu rəqəm xərc hissəsi ümumən 7,8 milyard dollar təşkil edən dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsidir [3. *Elektron resurslar*]. Demək ki, ölkəmizə və regionun digər dövlətlərinə qarşı haqqında söz saldıgımız dövlət tərəfindən mövcud olan təhdidlər aradan

qaldırılmamışdır. Gələcək nəsillərin bu problemin təsir və fəsadları ilə rast gəlməməsi üçün Azərbaycan Respublikası özünün bütün resurs və vasitələrindən, o cümlədən coğrafi mövqeyindən irəli gələn üstünlüklərindən maksimum faydalanmaqla milli və iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin olunması sahəsində mövcud olan dövlət sistemi və siyasətini davam etdirməlidir.

Əslində, Gürcüstan ilə də uzun illər formalaşmış təsərrüfat münasibətlərinin ümumilikdə qismən qırılması, bir çox sahələrdə obyektiv səbəblərdən tamamilə dayandırılması və s. əməkdaşlıq nisbətən zəifləmişdir.

Bunlara paralel olaraq artıq xeyli vaxtdır ki, Azərbaycan Respublikası malik olduğu resurslardan, o cümlədən əlverişli coğrafi mövqeyindən yararlanaraq dünya ölkələri ilə kifayət qədər iqtisadi və siyasi əlaqələr qurmuş, bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunaraq müxtəlif səviyyəli və statusda ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətlərini formalaşdırmışdır.

Heç sözsüz ki, Azərbaycana məxsus olan təbii resurslar və faydalı minerallar, xüsusilə də neft-qaz yataqları bizim ölkəmizi digər qonşu ölkələrə nisbətə önə çıxarır. Azərbaycanın önəmli enerjidaşıyıcısının hələ yüzilliklər, bəzi mənbələrə görə, hətta, 2 min il bundan əvvəl məlum olduğu bildirilir. Dünyanın bir çox məşhur səyyahlarının qeydlərində “ağ neft” və “qara neft” kimi göstərilməsi, onun tarixin hələ erkən əsrlərindən bəri emalından məlumat verir. Bakı neftinin bildiyimiz Bizans İmperiyasının, Qədim Misir, uzaq Hindistana və o dövrdəki məlum olan digər coğrafi ünvanlara daşınması barədə tarixi mənbələrdə məlumatlar verilir.

Bununla yanaşı Azərbaycana məxsus olan ən vacib üstünlüklərimizdən biri ölkəmizin uğurlu coğrafi mövqeyidir. Xəzər dənizinin sahilində yerləşməklə Cənubi Qafqaz dövlətlərindən yalnız Azərbaycan eyni zamanda həm Rusiya, həm də Türkiyə və İranla həmsərhəddir. Bu fikri söyləməklə mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkələr regionda ən çox maraqları kəşişən ölkələr sırasındadır.

Azərbaycanın geostrateji və geosiyasi mövqeyini dəyərləndirmək üçün ABŞ Prezidenti C. Karterin (1977-1981-ci illər) Milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə Müşaviri olmuş, kifayət qədər elm ictimaiyyətinə, dövlət və siyasi xadimlərə məlum olan politoloq, eyni zamanda dövlət xadimi Zbignev Bjezinski, özünün müəllifi olduğu “Böyük şahmat taxtası: Amerikanın hökmranlığı və onun geostrateji imperativləri” adlı əsrinə müraciət edək. Kitabın rus dilinə tərcümə və nəşr edilən versiyasında müəllif vurğulayır ki, “Cari şəraitdə bütün dünya miqyasında ən azından beş önəmli geostrateji şəxs və beş geosiyasi mərkəz yeni Avrasiya siyasi xəritəsində idendifikasiya oluna bilər. Fransa, Almaniya, Rusiya, Çin və Hindistan iri və aktiv fiqurlardır. Eyni zamanda Böyük Britaniya, Yaponiya və İndoneziya kimi hamılıqla qəbul olunan çox önəmli ölkələr bu təsnifata aid edilmir. Ukraina, Azərbaycan, Cənubi Koreya, Türkiyə, və İran mühüm əsaslı geosiyasi mərkəzlər, həmçinin geostrateji aktiv ölkələr rolunu oynayır” [4. Səh. 55-56]. Ümumilikdə götürdükdə 254 səhifəlik bu kitabda Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətindən bu və ya digər formada söz açılaraq, bizim nəzərimizcə ölkəmizin adı 65 dəfədən çox çəkilmişdir.

Azərbaycan Avrasiyanın ən önəmli nəqliyyat layihələrin qovşağındadır, buradan hamımıza məlum olan “Şimal-Cənub” və “Şərq-Qərb” nəqliyyat dəhlizləri keçir. Bu nəqliyyat dəhlizləri hələ keçən əsrin əvvəllərində - I Dünya müharibəsindən öncə layihələndirilmişdi [5. Səh. 356]. O cümlədən Xəzər hövzəsi regionunun neft və təbii qaz resurslarının dünya bazarına daşınması üçün nəhəng boru xətləri keçir ki, nəqliyyatın bu növü ilə həm Azərbaycanın özünün nefti və qazı daşınır, həm də gələcəkdə Mərkəzi Asiya ölkələrindən enerjidaşıyıcıların nəqli nəzərdə tutulur. Qismən də olsa artıq xeyli vaxtdır ki, bu boru xətləri qeyd edilən ikinci istiqamət üzrə fəaliyyətə başlamışdır.

Xəzər dənizinin hüquqi statusuna dair beş xəzəryanı ölkənin: Azərbaycan Respublikası, Qazaxstan, İran, Rusiya və Türkmənistanın mövqeyindən və əldə olunmuş razılaşmalardan irəli gələrək ölkəmizin bu nəhəng daxili su hövzəsi üzərindəki suveren hüquqları və ondan irəli gələn iqtisadi və resurs potensialına əlçatanlığı, heç şübhəsiz ki, coğrafi mövqeyimizin bizə qazandırdığı ən böyük üstünlüklər sırasındadır.

Qitələrarası ticarət marşrutu – “Böyük İpək yolu” layihəsinin bərpasında Azərbaycan strateji rol ayrılır, gözləntilər formalaşdırılır. Bu ticarət yolları tarixən Uzaq Şərq, Mərkəzi Asiya, Avropa və Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirmişdir. Azərbaycandan keçən karvan yolları ö dövrlərdə integrasiya

prosesinin önəmli missiyasını həyata keçirmişdir. Başlıca cəhətlərdən biri budur ki, Azərbaycan üzərindən Mərkəzi Asiya meqaregionu çıxış mümkündür. Bir az öncə haqqında söz açdığımız Zbiqnev Bjezinski yuxarıda adı çəkilən kitabında vurğulayır ki, Azərbaycan “...Xəzər dənizi hövzəsi və Orta Asiya ölkələrinin zənginlikləri ilə dolu olan “şüşənin” giriş nəzarətini əlində saxlayan həyatı vacib “tixacdır” [4. Səh. 155].

Azərbaycanın digər qonşulardan fərqləndirən və coğrafi mövqeyini dəyərləndirərək növbəti hesab edə biləcəyimiz üstünlüyü, ölkəmizin xoş iqlimə və məhsuldar torpaqlara malik olmasıdır. Ölkənin demək olar ki, üç tərəfdən dağlarla əhatə olunması: şimaldan Böyük Qafqaz dağları, qərb tərəfdən Kiçik Qafqaz dağları, cənubdan Savalan dağ silsiləsi, şərqdən isə Xəzər dənizi ilə əhatələnməsi xüsusi iqlim şəraitinin formalaşmasına təsir edir. Vətənimizdə bütün mümkün 12 iqlim tipindən doqquzuna rast gəlinir, il ərzindəki günəşli günlərin sayı isə 300 günə yaxındır. Formalaşan şərait çox çeşiddə bitkilərin bitməsinə, müxtəlif meyvə və tərəvəzlərin yetişdirilməsinə, habelə torpağın il ərzində 2 dəfə, bəzi bölgələrdə isə daha çox əkilib-becərilməsinə imkan verir. Kür və Araz çaylarının hər ikisi yalnız Azərbaycan ərazisindən keçir. Bu önəmli hidro resursların potensial imkanlarının tətbiqi ölkəmizin mövqeyini xeyli irəli çəkir.

Azərbaycan ərazisində texnikaların, müxtəlif qurğu və avadanlıqların istismar müddəti müqayisə etdiyimiz digər iki ölkəni xeyli üstələyir. Belə vəziyyət kapital qoyuluşu baxımından təsərrüfat sahələrinə və subyektlərinə çox böyük fayda verir.

Nəticə

Bəli, Azərbaycanın coğrafi mövqeyinə söykənən üstünlüklərini sadalamaqla “siyahını” xeyli sayda artırmaq olar. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikası özünün məşabına və ölçüyə gələ biləcək standart parametrlərə görə dünya dövlətlərinin bir çoxundan kiçik olsa da, gördüyümüz kimi, diqqət mərkəzində olan ölkələrdəndir.

Ona görə də ölkənin milli təhlükəsizliyinə dair konseptual sənədlərin hazırlanması, təsdiqi və icrası, habelə institusional yanaşmalar zamanı Azərbaycana xas olan və dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrinin həm dövlət, həm də biznes və elm ictimaiyyətinin marağına səbəb olan faktorları nəzərə almalıyıq. Azərbaycanın, hətta, ən yeni tarixinə belə kiçik ekskurs etməklə çox önəmli nəticələrə gələ bilirik.

Azərbaycan Respublikası, Ermənistan və Gürcüstan ayrı-ayrılıqda digər qonşu ölkələrlə hər nə qədər dinc qonşuluq və mehribançılıq içərisində əməkdaşlıq siyasətini qurub həyata keçirsə də, biz bilirik ki, hər bir ölkənin milli maraqları var və ölkələr öz milli maraqlarından irəli gələn tələblərə uyğun olaraq daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirir.

Milli maraqlara qarşı yönələn təhdidləri vaxtında aşkar etmək və onları zərərsizləşdirmək və tamamilə aradan qaldırmaq dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. A). REPORT İnformasiya Agentliyi. Elektron mənbə: <https://report.az/ru/v-regione/v-armenii-oboronnye-rashody-gosbyudzheta-na-2025-god-velicheny-na-20/>
2. A.N. Barkovski və başqaları. MDB dövlətlərinin iqtisadi strategiyası və Rusiya: Kollektiv monoqrafiya (Rus dilində). Rusiya Elmlər Akademiyası, Xarici İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi. – Moskva: RUDN nəşriyyatı, 2003. – 297 səh.
3. B). SPUTNİK ARMENİYA portalı. Elektron mənbə:
4. <https://am.sputniknews.ru/20241204/parlament-armenii-utverdil-byudzheta-na-2025-god-83634866.html>
5. İbrahim Rzayev. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin xarici iqtisadi aspektləri (rus dilində). Monoqrafiya. – Moskva: Rusiya Xalqlar Dostluğu Universitetinin (RXDU) nəşriyyatı, 2006. 279 s.
6. Rzayev İbrahim Bədəl oğlu. MDB ölkələrinin dövlətlərarası münasibətlərinin nəqliyyat

faktoru./Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qloballaşma şəraitində. V Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları (Rus dilində). 1 və 2-ci seksiya. – Moskva: “EKONİNFÖRM” nəşriyyatı, 2006. – 419 səh. / (Müəllifə aid səhifələr: 356-360).

7. Zbiqnev Bjezinski. Böyük şahmat taxtası. Amerikanın hökmranlığı və onun geostrateji imperativləri (rus dilində nəşri). Moskva, “Mejdunarodnaya otnoşeniya” nəşriyyatı, 2002. – 256 səh. İngiliscəsi: ZBİGNIĘW BRZEZINSKI. The Grand Chessboard. Amerikan Primacy and Its Geostrategic Imperatives, First published, 1997. Basic Books 10 East 53rd Street, New York, NY 10022.

SUMMARY

The geographical position of the Republic of Azerbaijan has always attracted the attention of researchers working in various fields. Assessing this position of the country and examining the possibilities of turning it into an effective resource in ensuring national economic security has been one of the issues that we have been paying attention to during the course of our scientific research [1. Pg. 47]. By addressing this topic, it is possible to get acquainted with the important works of quite well-known scientific researchers of the world. As we know, the Republic of Azerbaijan, Armenia and Georgia, in addition to being geographically located in one region, were included in a single “economic region” during the Soviet period. Our countries are currently sometimes presented in Russian geography and economics as the “South Caucasus subregion of the post-Soviet space” [2. Pg. 64-96]. It is also worth noting that, regardless of our will, our inclusion in this “economic space” has not always met our economic interests. Although these three states, which are part of the same region, may seem similar at first glance, the many resources they possess, including their geographical location, make one of them superior to the other. This is precisely the issue that has become the subject of research in this article.

Keywords: *geographical position, economic security, geopolitical position, geoeconomic advantages, South Caucasus states, economic cooperation*

MUDROS BARIŞIĞI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Fərziyyə ƏLİYEVƏ

ferziyyealiyeva@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

I dünya müharibəsinin sonuna yaxın türkiyənin vəziyyəti daha da pisləşdi. Antanta dövlətləri Türkiyənin bu vəziyyətinə Üçlər ittifaqını darmadağın etmək planlarını həyata keçirmək üçün xüsusi əhəmiyyət verdilər. Çünki Üçlər ittifaqının üzvlərini bir-birinin ardınca məğlub etməklə İngiltərə və Fransa Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq haqqında imzaladıqları gizli müqavilələri həyata keçirmək sahəsində növbəti addımlar atırdılar.

Yaranmış bu vəziyyətdən İngiltərə öz məqsədləri üçün istifadə etdi. İngilis hökuməti müharibədən son günlərində Türkiyəyə münasibətdə digər müttəfiqlərinin həlledici rola malik olmamasına, Türkiyəni parçalamaq haqqında müttəfiqlərin hələ müharibə illərində imzaladıqları razılaşmalar kənarında bütün türk ərazilərini öz nüfuz dairəsinə almalarına mane olmağa çalışırdı.

Kaltorpun türk nümayəndəliyinə təqdim etdiyi barışıq şərtləri çox ağır idi. Bu şərtləri Sultana xəbər verəndə o, Əhməd İzzət paşaya bildirmişti: “Nə qədər ağır olsa da şərtlər qəbul edək. Mən inanmıram ki, ingilislər Şərqdə bizə qarşı dostluq münasibətlərini dəyişməyəcəklər. Biz sonra onlardan barışıq şərtlərinin yüngülləşdirilməsinə nail olarıq”. Oktyabrın 30-da müttəfiqlərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında Mudros barışıq sazişi imzalandı.

Məqalədə bu kimi məsələlər şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *Mudros barışığı, Türkiyənin müttəfiqləri, İngiltərə, ABŞ, Üçlər ittifaqı, Balkanlar, I dünya müharibəsi*

Giriş

I dünya müharibəsinin sonuna yaxın türkiyənin vəziyyəti daha da pisləşdi. Antanta dövlətləri Türkiyənin bu vəziyyətinə Üçlər ittifaqını darmadağın etmək planlarını həyata keçirmək üçün xüsusi əhəmiyyət verdilər. Çünki Üçlər ittifaqının üzvlərini bir-birinin ardınca məğlub etməklə İngiltərə və Fransa Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq haqqında imzaladıqları gizli müqavilələri həyata keçirmək sahəsində növbəti addımlar atırdılar. Hələ 1917-ci il dekabrın 1-də müttəfiqlərin Ali hərbi şurasının ilk iclasında Fransa baş naziri J.Klemanso demişdi ki, “Avstriya – Macarıstan kimi Türkiyə də məğlubiyyətdən çox uzaq deyil və onların məğlubiyyəti ilə pruss militarizmi də məğlub olacaqdır.”

1918-ci il yanvarın əvvəlində müttəfiq dövlətlər Türkiyə ilə separat sülh bağlamaq üçün cəhdlər etdilər. Amma bunlar müttəffəqiyyətlə başa çatmadıqdan sonra Türkiyənin təslim olmağa məcbur etmək məqsədi ilə müttəfiqlər hərbi şuranın 21 yanvar tarixli iclasında belə bir qərar qəbul etdi: “Fransa, İtaliya və Balkanlardan müdafiə mövqeyi saxlanılsın və türk ordusunu məhv edib müqavimətini qırmaq məqsədi ilə Türkiyə üzərinə güclü hücum keçilsin”.

Müharibənin taleyini Avropa cəbhəsindəki vəziyyətdən asılı olmasına baxmayaraq, Yaxın Şərq o qədər də əhəmiyyət kəsb etmirdi. Amma bu ərazilər imperialist ziddiyyətlərin düynələşdiyi ən mübahisəli yerlərdən biri olduğu üçün hər iki koalisiya buraya daha çox diqqət yetiridilər. Tədqiqatçı A.M.Şamsutdinovun yazdığı kimi, Yaxın Şərqi əhəmiyyəti Rusiyadakı oktyabr hadisələrindən sonra daha da artdı. Yaxın Şərqi və boğazların “tək” hakiminin Osmanlı imperiyasının olduğu nəzərə alsaq, ondan müttəfiqlərin bu ərazilərdə öz hegemonluqlarını yaratmaq üçün Osmanlı Türkiyəsini “xırda pul kimi” parçalayıb darmadağın etmək istəkləri aydın olar. Bundan başqa türk ordularının darmadağın etməkdə müttəfiqlərin məqsədləri bir tərəfdən, Asiyada alman-türk “ağalığına” son qoymaq, digər tərəfdən isə bolşevizmin Türkiyəyə və Şərq yayılmasının qarşısını almaq idi. (3, s.114)

İngiltərə İraqda, Fələstində, İordaniyada, Ərəb yarımadasında öz hegemonuğunu yaratmaq, Misirdə möhkəmlənmək, İran və Əfqanıstanda öz mövqeyini gücləndirmək, Hindistanda imperiya kommunikasiyalarının mühafizəsini təmin etmək və nəhayət Qara dəniz boğazlarında öz hökumranlığını təsdiq etmək və bütün Türkiyəni öz nüfuz dairəsinə almaq istəyirdi. Bu plan həyata keçirmək üçün İngiltərənin burda 500 min əsgər və zabiti var idi.

İngilis ordularının 1918-ci il sentyabrın ikinci yarısında Fələstin və İraqda əsas hücumu dördüncü. Yeddinci və səkkizinci türk ordusunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Onların qaldıqları Anadolunun içərilərinə çəkildilər. Gənc türklərin vəziyyətdən çıxmaq üçün Qafqazdan gətirilmiş ordulardan istifadə etmək cəhdləri də bir nəticə vermədi. Mühəribənin Türkiyə üçün udulduğu aydın oldu (6, s.125).

Hücum əməliyyatlarını Suriya ərazisində sürətləndirən ingilis ordusu oktyabrın 1-də Dəməşqi tutdu, oktyabrın 6-da Beyrutu, nəhayət, oktyabrın 26-da Hələb şəhərini zəbt etdi. İngilis komandanlığı Hələbin zəbtinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki ingilis baş naziri L. Corcun fikrincə, Hələbin təslimi Türkiyənin mühəribədən çıxmasına gətirib çıxardacaqdı.

1918-ci ilin sentyabr-oktyabr ayları ərzində keçirilən hərbi əməliyyatlar Mesopotomiya və Suriya – Fələstin cəbhələrində türk ordularının məğlubiyyəti ilə və Suriyanın zəbti ilə nəticələndi. Bu məğlubiyyətlər mühəribənin Türkiyə üçün sonra çatmasını xeyli sürətləndirdi.

1918-ci il oktyabr 5-də İstanbul sonuncu “Bağdat ekspersi” uzaqlaşdı. Türkiyə öz müttəfiqləri olan Almaniya və Avstriya – Macarıstanla bütün əlaqələrdən məhrum oldu və müttəfiqləri tərəfindən hansısa bir yardım almaq ümidini tamamilə itirdi. Müttəfiq dövlətləri üçün İstanbul quru yolu açıq vəziyyətdə idi. Belə bir təhlükəli anda türk komandanlığı Çatalci cəbhəsindən buraya hərbi hissələr gətirmək məcburiyyətində qaldı. Lakin ordunun burayagətirilməsində qarşıya böyük çətinliklər çıxdı (5, s.86).

Yaranmış bu vəziyyətdən İngiltərə öz məqsədləri üçün istifadə etdi. İngilis hökuməti mühəribədən son günlərində Türkiyəyə münasibətdə digər müttəfiqlərinin həlledici rola malik olmamasına, Türkiyəni parçalamaq haqqında müttəfiqlərin hələ mühəribə illərində imzaladıqları razılaşmalar kənarında bütün türk ərazilərini öz nüfuz dairəsinə almalarına mane olmağa çalışırdı (2, s.75).

L. Corc və J. Klemasno arasında olan fikir mübadiləsindən sonra ingilis hökuməti istədiyinə nail oldu. Müttəfiqlərin Ali hərbi şurası 1918-ci il oktyabrın 7-də keçirilən iclasında Franse d'Esperinin Budapeşt – Vyana yürüşünə başlamaq fikrinin əksinə olaraq Frakiya və boğazlar zonasına hücum əməliyyatına başlamasını qərara aldı. Bu məqsədlə də Franse d'Esperinin ordusundan xüsusi hərbi hissə ayrılaraq Qərbi Frakiyaya göndərildi. Bu hərbi hissəyə ingilis generalı C. Miln komandan təyin edildi.

1918-ci ilin oktyabr ayı ərzində Milna hərbi hissəsi Qərb Frakiyadan Ədirnə - Dədəağac dəmir yolu xəttini zəbt etməklə məşğul oldu. Bu hissəyə yardım etmək üçün ingilis hökuməti oktyabrın 28-də Dədəağac desant çıxartdı. İndi müttəfiq qoşunlarının İstanbula daxil olması üçün kiçik bir əməliyyat lazım idi. Həmçinin oktyabrın 18 və 25-də ingilis hava qüvvələri şəhərin üzərini alan təhlükəni artıraraq İstanbulu havadan bombardıman etdi (7, s.160).

Mühəribənin son günlərində Türkiyə müttəfiqlərin hücumlarına qarşı dura biləcək qüvvəyə malik deyildi. Türk ordu hissələrinin yalnız adı qalmışdı. Yaranmış belə bir vəziyyətdən Türkiyə üçün yeganə çıxış yolu təslim olmaq və barışıq haqqında saziş imzalamaq idi.

Türkiyənin məğlubiyyətinin günü-gündən yaxınlaşması öz siyasi nəticələrini verməkdə idi. Artıq “İttihad və tərəqqi” partiyasının hakimiyyətdə qalması qeyri – mümkün idi. 1918-ci ilin payızında ölkədə kiçik bir təkanla böyük partlayış yarada bilən ictimai – siyasi vəziyyət meydana gəldi (8, s.120).

Hakimiyyətdən getməzdən əvvəl “İttihad və tərəqqi” partiyasının liderləri hər ehtimala qarşı Antanta ilə sülh sazişi bağlamağa nail olmağa və hakimiyyətlərini saxlamağa cəhd etdilər. Bu məqsədlə Türkiyə hökuməti oktyabrın 5-də Vilsonun 1918-ci il yanvarın 8-də bəyan etdiyi məlum “14 maddəsi” nə əsaslanaraq sülh təklifi ilə ona müraciət etdi. Vilson özü bu müraciətə heç bir cavab vermədi. Lakin oktyabrın 30-da Mudros barışıq imzalanan zaman ABŞ dövlət katibi Lansinq bu müraciətə etirazını bildirdi (10, s.233).

Kaltorpun türk nümayəndəliyinə təqdim etdiyi barışıq şərtləri çox ağır idi. Bu şərtləri Sultana

xəbər verəndə o, Əhməd İzzət paşaya bildirmişti: “Nə qədər ağır olsa da şərtlər qəbul edək. Mən inanmıram ki, ingilislər Şərqdə bizə qarşı dostluq münasibətlərini dəyişməyəcəklər. Biz sonra onlardan barışıq şərtlərinin yüngülləşdirilməsinə nail olarıq”. Oktyabrın 30-da müttəfiqlərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında Mudros barışıq sazişi imzalandı (9,s.63).

Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında imzalanan bu barışıq 1914-1918-ci illər dünya müharibəsini Türkiyə üçün ən ağır şərtlərlə başa çatdırdı. Bu müqavilə layihəsi Türkiyəyə müttəfiqlər adından təqdim edildi. Lakin Fransa və İtaliya rəhbərləri hətta belə bir layihənin olmasını güman belə etmirdilər.

Mudros barışıqına əsasən boğazlar müttəfiqlər tərəfindən işğal edilirdi. Osmanlı sularındakı bütün sualtı silahlar və silahlı mövqelər haqda müttəfiqlərə məlumat verilməli və onların zərərsizləşdirilməsi üçün yardım edilməli idi. Müttəfiqlərin hərbi əsirləri İstanbula gətirilərək müvafiq ölkəyə təslim edilməli idi. Osmanlı hökuməti daxili nizam – intizamı və sərhədləri qorumaq üçün lazım olacaq hərbi qüvvələrdən başqa qüvvələr saxlamaq hüququndan məhrum edilirdi. Ölkənin daxilində asayışı qorumaq üçün lazım olacaq qüvvələrin sayı müttəfiqlər tərəfindən müzakirə edildikdən sonra müəyyən edilməli idi. Osmanlı sularında üzən gəmilər müttəfiqlərə təslim olunmalı idi. Əgər müttəfiqlər öz mövqelərində təhlükə hiss etsəydilər, onda imperiyanın istənilən strateji nöqtəsini işğal etmək hüququna malik idilər. Barışıq şərtlərinə əsasən İranın Şimali Qərbindəki Osmanlı hərbi birləşmələri dərhal oranı tərk etməli, onlar tərəfindən nəzarətə alınmış Qafqaz ərazisinin müttəfiqlərin nəzarətinə keçməsinə heç bir etiraz etməməli idi.

Müttəfiqlərin nəzarətinə keçən ərazilər sırasında Qafqaz dövlətləri də var idi. Müttəfiqlər Batumu və Bakını işğal etməli idilər.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Musayev. Siyasi tarix I-II hissə. Bakı, 1996-1998
2. M.Abdullayev. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr). Bakı, 2006
3. Qasımov M.C., Abdullayev M.İ Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr I hissə. 1900-1945).
4. Bakı, 1998
5. Müdderrisoğlu A. Kurtuluş Savaşının Milli Kaynakları. Ankara-1990
6. Mühittin G. Türk inkilab tarihi. Ankara-1996
7. Sönməzoğlu F. Türk dış politikasının analizi. İstanbul-1994

SUMMARY

Towards the end of World War I, Turkey's situation worsened. The Entente countries attached special importance to this situation of Turkey in order to implement their plans to destroy the Triple Alliance. Because by defeating the members of the Triple Alliance one after another, Britain and France signed secret agreements to break up the Ottoman Empire. they were taking next steps in the field.

England used this situation for its own purposes. In the last days of the war, the British government tried to prevent its other allies from having a decisive role in relation to Turkey, and to prevent the allies from taking all Turkish territories under their sphere of influence, outside of the agreements signed during the war.

Calthorp's terms of reconciliation presented to the Turkish delegation were very severe. When these conditions were reported to the Sultan, he told Ahmet Izzat Pasha: "Let's accept the conditions, no matter how difficult they are. I do not believe that the British will not change their friendly relations towards us in the East. We will get them to ease the terms of reconciliation later." On October 30, the Mudros peace agreement was signed between the allies and Ottoman Turkey.

Keywords: Peace of Mudros, Turkey's allies, England, USA, Triple Alliance, Balkans, World War I.

XVI ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA SƏFƏVİ - OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Gözəl HƏSƏNOVA

Gozalhasanova@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bildiyimiz kimi, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsi bu iki dövlət arasında on iki il davam edən müharibələrə səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, dövlətlər arasında siyasi mübarizə yaşanmamışdan əvvəl bu xalqlar arasında fərqli inanclar və yaşayış forması mövcud olmuş, lakin bu fərqlər heç də onlar arasında ziddiyyət yaratmamışdır.

XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin əsas səbəbi Səfəvilərin getdikcə güclənərək nüfuzunun Şərqi Anadoluya qədər gücləndirməsi idi. Digər tərəfdən isə buna səbəb kimi II Sultan Bəyazidin lazımi tədbirlər görməməsi idi. Bu dövrdə Osmanlı sultanının sərt tədbirlərinə baxmayaraq, I Şah İsmayıl Osmanı hökmdarı ilə münasibətlərini heç də gərginləşdirmir.

II Bəyazidin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Sultan Səlim Qızılbaş hərəkətinə zərbə vurmaq və səfəvilərlə haqq-hesabı çürütməyi qərara alır. I Şah İsmayılın məqsədlərindən xəbərdar olan Sultan Səlim onun arxalandığı qüvvələri zərərsizləşdirməyə başlayır. Sultan Səlim Səfəvi şahının Avropa dövlətləri ilə Osmanlılar əleyhinə hərbi koalisiya yaratmasının qarşısını almaq üçün vaxtilə Osmanlı sultanlarının Venesiya və Macarıstanla bağladığı müqavilələri yenidən bərpa edir.

Nəhayət ki, 1514-cü il avqustun 23-də iki dövlət arasında Çaldıran döyüşü baş verir.

Məqalədə də məhz Osmanlı-Səfəvi münasibətlərindən bəhs edilmiş, bu iki dövlət arasında baş verən müharibələr, bağlanan müqavilələr elmi baxımdan şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Səfəvi dövləti, müharibə, müqavilə, xarici siyasət, hərbi koalisiya

Giriş

XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələri Qafqaz ölkələrinin xarici siyasət tarixinin ən mühüm amillərindən biri hesab edilir. İstər Azərbaycan, istərsə də Türk tarixşünaslığında bu münasibətlər geniş şərh edilmiş və öyrənilmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin kəskinləşməsi bu iki dövlət arasında on iki il davam edən müharibələrə səbəb oldu. Onu da qeyd edək ki, XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətləri yaransa da, bunun əsası hələ XV əsrin sonlarında qoyulmuşdu. Səfəvi şeyxlərinin gücləndiyi, Osmanlı sultanının Ağqoyunlu hökmdarları ilə ədavəti Qızılbaşlara qarşı mübarizədə birləşmək təşəbbüsləri özünü göstərmişdir.

XV əsrin sonlarına doğru Səfəvi-qızılbaş təsirinin Ərdəbildən çox uzaqlara yayılması, eyni zamanda, Şərqi Anadoluda özünə çoxsaylı tərəfdarlar tapması, qızılbaş hərəkətinin genişlənməsi Osmanlı sultanını ciddi narahat edirdi. Bu narahatlıq qızılbaşların rəqibləri olan osmanlılarla ağqoyunluların öz qüvvələrini birləşdirməyə vadar etdi.

Onu da qeyd edək ki, dövlətlər arasında siyasi mübarizə yaşanmamışdan əvvəl bu xalqlar arasında fərqli inanclar və yaşayış forması mövcud olmuş, lakin bu fərqlər heç də onlar arasında ziddiyyət yaratmamışdır. 1492-ci ildə II Bəyazidə olan sui-qəsdə qədər osmanlılar mərkəzi Ərdəbildə olan Səfəvi təriqətinin şeyxlərinə və onların Anadoludakı müridlərinə qarşı əsasən xoş münasibətdə olmuşlar. Sui-qəsd Osmanlıların səfəvilərə münasibətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Şeyx Heydərin oğlu İsmayıl Səfəvi Şərrur döyüşündə Ağqoyunlu Sultanı Əlvəndi məğlub edir və Azərbaycan taxtını ələ keçirir. Bundan nəticə çıxaran II Bəyazid xüsusi elçisi Mahmud ağa Çavuşbaşı vasitəsi ilə Sultan Əlvəndə məktub göndərir. Məktubda Ağqoyunlu şahzadələri arasında baş verən çəkişmələrə son qoymağı, I Şah İsmayılı və qızılbaşları məhv etmək üçün qüvvələrini birləşdirməyi qeyd edirdi.

XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin əsas səbəbi Səfəvilərin getdikcə güclənərək nüfuzunun Şərqi Anadoluya qədər gücləndirməsi idi. Digər tərəfdən isə buna səbəb kimi II Sultan Bəyazidin lazımi tədbirlər görməməsi idi. Osmanlı sultanlarının həyata keçirdikləri sərt tədbirlərə baxmayaraq, Anadolu qızılbaşlarının Səfəvilərlə münasibəti heç də kəsilmədi (8, s.32).

Bu dövrdə Osmanlı sultanının sərt tədbirlərinə baxmayaraq, I Şah İsmayıl Osmanı hökmdarı ilə münasibətlərini gərginləşdirmir, hətta yazdığı məktuba görə də ona hörmətlə yanaşır və "Ata" deyərək müraciət edir. 1502-ci ildə isə I Şah İsmayıl II Bəyazidə məktub göndərir və atasının müridlərinin ölkəsinə gəlməsinə icazə verməsini xahiş edir. Lakin Osmanlı hökmdarı bu xahişi qəbul etmir. I Şah İsmayıl Osmanlılarla münasibəti gərginləşdirməmək üçün Osmanlı Sultanına ikinci dəfə məktub ünvanlamaq qərarına gəlir. II Bəyazid isə bildiri ki, geri dönmək istəyənlər geri dönməyəcək.

1503-cü ildə I Şah İsmayıl Ağqoyunlu Sultanı Murad üzərində qələbə qazanır və Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoyulur. Yeni bir siyasi vəziyyətin yarandığını görən II Bəyazid Səfəvilərə qarşı mövqeyini dəyişir və dövləti rəsmən tanımağa qərar verir.

Bir sözlə, II Sultan Bəyazid dövründə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində sülh hökm sürür və II Sultan Bəyazid hakimiyyətinin sonuna kimi bu vədinə sadıq qalır, Səfəvilərə qarşı müharibəyə girişmir.

II Bəyazid əslində I Şah İsmayılı özünün təhlükəli qonşusu hesab edir və onun hakimiyyətinin erkən dövrlərində ona qarşı çıxmaq niyyətindən əl çəkir. Getdikcə beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi onu I Şah İsmayıla qarşı mübarizədən çəkindirirdi. I Şah İsmayılın hərbi uğurları, onun Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Misir sultanı ilə ittifaqa girməsi II Bəyazidi bu addımı atmağa vadar edirdi.

Bir daha qeyd edək ki, II Sultan Bəyazid və I Şah İsmayıl arasındakı münasibətlərdə sülh hakim idi, buna baxmayaraq gərgin vəziyyət də yaranmış olurdu. 1505-ci ildə istanbula gələn Qızılbaş elçisi II Bəyazidə Trabzon valisi olan oğlu Səlimin sərhədləri pozması ilə bağlı öz narazılığını bildirmişdi (8, s.6).

II Bəyazidin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Sultan Səlim Qızılbaş hərəkətinə zərbə vurmaq və səfəvilərlə haqq-hesabı çürütməyi qərara alır. I Şah İsmayılın məqsədlərindən xəbərdar olan Sultan Səlim onun arxalandığı qüvvələri zərərsizləşdirməyə başlayır. Sultan Səlim Səfəvi şahının Avropa dövlətləri ilə Osmanlılar əleyhinə hərbi koalisiya yaratmasının qarşısını almaq üçün vaxtilə Osmanlı sultanlarının Venesiya və Macarıstanla bağladığı müqavilələri yenidən bərpa edir. Eyni zamanda, Məmlük sultanının bitərəf qalmasına nail ola bilir.

Azərbaycana hücum ərəfəsində Sultan Səlim bir-birinin ardınca I Şah İsmayıla üç məkbub göndərir. Həmin məktublar sərt və barışmaz mövqedə yazılmışdır.

Sultan Səlim 1414-cü il avqust ayının ortalarında I Şah İsmayıla dördüncü məktubunu yazır. Nəhayət ki, 1514-cü il avqustun 23-də iki dövlət arasında Çaldıran döyüşü baş verir.

Müharibə başlamazdan əvvəl Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan qızılbaşların üsyan qaldıra bilmələrindən ehtiyat edən Sultan I Səlim döyüş ərəfəsində 40 min qızıkbaşı edam və sürgün etdirir.

1514-cü il avqust ayında təqribən 300 top və tüfənglə silahlanmış, 100 minlik Osmanlı ordusu Səfəvilər üzərinə yürüşə başlayır. Avqust ayının 23-də Maku şəhəri yaxınlığında Çaldıran düzündə iki qoşun üz-üzə gəlir. Osmanlı ordusunun sağ cinahına anadolu bəylərbəyi Sinan paşa, sol cinahına isə Rumeli bəylərbəyi Həsən paşa komandanlıq edirdi.

Səfəvi ordusu ağır silahlı süvarilərdən ibarət idi. Onları döyüşdə yüngül silahlı atlılar dəstəkləyirdi. Qızılbaş ordusu sayca Osmanlılardan xeyli az idilər. I Şah İsmayıl müharibəyə heç də kifayət qədər hazırlaşmamış, yaxın adamların məsləhətinə qulaq asmayaraq düşmən üzərinə qəflətən hücum edib onu məğlubyyətə uğratmaqdan boyun qaçırır.

Səfəvi ordusunun sağ cinahında Xan Şamil, sol cinahında isə Məhəmməd xan Ustacılı dayanırdı. Şah İsmayıl birəbir döyüşə qatılmağı seçərkən Sultan Səlim dağda gizlənərək döyüşü izləməyi seçir. Bunun əksi olaraq Şah İsmayıl bahadır döyüş meydanına atılır və Sultan Səlimə meydan oxuyaraq onu təkbətək döyüşə çağırır. Lakin Sultan Səlim döyüş meydanına gəlmir. Özünün əvəzinə ən yaxın sərkərdəsi olan Əlibəy Malqoçoqlunu göndərir. Döyüş meydanında düşmənin meydan oxuyan Şah İsmayıl Malqoçoqlunun bədənini iki hissəyə ayıraraq Osmanlıların yenilməz sərkərdəsini məğlub edib öldürür.

Bu döyüşdə Şah İsmayıl qalib gəlsə də, qızılbaş süvarisi Osmanlı ordusu tərəfindən top atəşinə məruz qalır. Yaralanmış I Şah İsmayıl ölkənin daxilinə doğru çəkilir. Məğlubiyyətə uğrayan qızılbaşlar Məhəmməd xan Ustacılı, Sarı Pirə Ustacılı, Hüseyn bəy Lələ Şamlı, Xadim bəy Xülafa kimi sərkərdələrini itirmiş olurlar.

Əlbəttə, bu döyüş Osmanlıların qələbəsi ilə bitsə də, onlar da Malqoçoğlu, Həsən paşa, Üveys bəy, Süleyman bəy kimi sərkərdələrini döyüş meydanında itirirlər. Hücuma keçən Osmanlı qoşunları Xoy, Mərənd və Təbrizi tutur. Osmanlı-Səfəvi arasında baş verən Çaldıran döyüşü Osmanlıların qələbəsi ilə başa çatır. Döyüşün nəticələri isə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Anadolu birdəfəlik Türkiyənin tərkibinə qatılır, bununla da Osmanlı Türkiyəsinin şərq sərhədləri müəyyənləşir.

2. Yaxın, oğuz mənşəli xalqlar arasında münasibətlər korlanır.

3. Avropa krallıqlarının başı daxili çəkişmələrə qarışır və bu səbəbdən bir müddət Osmanlı təhlükəsindən arxayınlaşmış olurlar.

4. Səfəvilərin paytaxtə Təbrizdən Qəzvinə köşür, beləliklə, Azərbaycanın mərkəzindən uzaqlaşmalı olurlar (2).

Qeyd etdik ki, Sultan Səlim Səfəviləri məğlub edərək Təbrizi tutur. Lakin Osmanlı ordusu orda çox qalmır. Hərbi tələ qurulacağından ehtiyatlanaraq şəhərdən çıxıb geri çəkilir.

1516-cı ilin əvvəllərində Qoçhisar döyüşü baş verir və bu döyüşdə də Səfəvilər yenidən məğlub olurlar. Osmanlılar yenidən Təbrizə daxil olurlar, lakin çox qalmayıb bir neçə min yerli türk sənətkar ailəsini də məcbur şəkildə İstanbula parırlar. Bu hadisələrdən sonra Səfəvi imperiyasının böyük əraziləri Osmanlıların əlinə keçir. Osmanlılar Ərzurum şəhəri ilə birlikdə Şərqi anadolu və Şimali Mesopotamiyanı da ələ keçirirlər. Səfəvilərin əlində isə Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqı qalır (6).

1524-cü ildə Şah İsmayıl vəfat edir. Şah İsmayıldan sonra Səfəvi taxtına onun oğlu I Təhmasib əyləşir. I Təhmasib atası Şah İsmayılın yolunu davam etdirmək, ölkəni vahid bir dövlət çərçivəsində birləşdirmək ideyası ilə çıxış edir və bunu həyata keçirmək üçün çalışır. Yenə də səfəvi əraziləri Osmanlı qoşunlarının işğalçı hücumlarına məruz qalır. Osmanlı türklərinin sultanı I Süleyman Qanuni 1520-1565-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş, Səfəvi ərazilərinə işğalçı hücumlar təşkil etmişdir. I Süleyman Qanuni Azərbaycana ilk yürüşünü 1534-cü ildə həyata keçirir və Təbrizi tutur. I Süleyman Qanuni Təbrizdə hərbi mövqeyini möhkəmləndirə bilmir və geri dönür. Osmanlı sultanını Azərbaycana ikinci hərbi yürüşü 1535-ci ilin yazında baş tutur və yenə də Təbrizi tutur. Təbrizi tutan Osmanlı qoşunları aclıqla rastlaşır. Bu sınağa dözməyən ordu geri çəkilməyə məcbur olur.

1547-ci ildə Osmanlı sultanı Almaniya və Avstriya ilə yeddi illik sulh bağlayır və bununla da Avropadakı hərbi əməliyyatlarını dayandırmış olur. Burda əsas məqsəd Səfəvi dövlətinə qarşı öz hərbi planlarını həyata keçirmək idi. Bu baxımdan da əlverişli şəraitin yaranmasını gözləyir. Eyni zamanda, qeyd edilir ki, Sultan Süleymanın Təbriz şəhərinə yürüşünün əsas məqsədi Yaxın Şərqdə, Şərqi Anadoluda siyasi birliyi saxlamaq, Səfəvilərə ağır zərbə vurmaq idi.

Azərbaycan ərazilərinə hücum etmək üçün Sultan Süleyman sanki məqam gözləyir. Bu istəyinə sadıq qalan Sultən Süleyman Azərbaycana üçüncü yürüşündə Təbrizi tutur. Onunla birlikdə olan Əlqas Mirzə Həmədanda əsir alınır, Qəhqəhə qalasına əsir olaraq salınır və orada da ölür. Üçüncü dəfə də Təbrizi tutan Süleyman bu dəfə də uğur qazana bilmir və Təbrizi tərk edir.

1554-cü ildə I Süleyman Sultan Azərbaycana dördüncü yürüşünü edir. Bu yürüşdə də uğur qazana bilməyən Süleyman Naxçıvandan geri qayıdır. Süleyman 1555-ci ildə Amasiya sülhü bağlamağa məcbur olur. Bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən, Van ətrafı və Qərbi Gürcüstan Osmanlı dövlətinə qatılır. Gürcüstanın şərqisi isə Səfəvi dövlətində qalır. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq qeyd edilməlidir ki, I Şah Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvi dövlətinin daxilində kəskin ziddiyyətlər baş verir. 1555-ci ildə bağlanan Amasiya sülhünün şərtlərinə sadıq qalan I Şah Təhmasib Osmanlı imperiyası ilə əmin-amanlığı qoruyub saxlamağa çalışır.

Buna görə də 1568-ci ildə Şahqulu Sultan Ustacılının, 1576-cı ildə isə Məhəmməd xan Toxmaq Ustacılının rəhbərliyi altında İstanbula böyük bir heyət göndərir. Həmin dövrdə Qərbi Avropa dövlətləri I Şah Təhmasibi Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə təhrik edirdilər. Lakin Təhmasib

müharibədən çəkinir, münasibətləri qorumağa çalışırdı (4,5-7).

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Rum padşahı Səlim xan vəfat etdiyindən onun yerinə oğlu Sultan Murad taxta çıxır. I Şah Təhmasib Sultan Muradı təbrik etmək üçün Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclını İstanbula göndərir. Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı 250 nəfərlik heyətlə yola düşür və 1576-cı il mayın 5-də İstanbula çatır. İstanbula çatan Məhəmməd xan Toxmaq III Sultan Murad tərəfindən böyük hörmətlə qarşılanır. Eyni zamanda, Səfəvi şahı Sultana hədiyyələr də göndərir. Bu hədiyyələr içərisində 60 Səfəvi şairinin divanı, cildləri qiymətli daşlarla bəzədilmiş Quran, 40 xalqa və digər qiymətli hədiyyələr yer alırdı (6, s.273).

Tarixi baxımdan qeyd edilir ki, bu elçilik heyəti türk tarixində ən dəbdəbəli elçi heyəti hesab edilmişdir. Göründüyü kimi, I Şah Təhmasib 1555-ci il müqaviləsi ilə əldə etdiyi əmin-amanlığı qorumağa çalışmış, bu istiqamətdə mühüm işlər görmüşdür. Belə ki, Sultan Süleyman və II Sultan Səlimin hakimiyyəti illərində bu münasibətləri qoruduğu kimi, III Sultan Muradın da dövründə qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Əlbəttə, bu sağlam münasibətlər I Şah Təhmasibin ölümündən sonra tamamilə dəyişir. Hətta iki dövlət arasında müharibə vəziyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bir sözlə, hakimiyyətə gələn II Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində bu iki dövlət arasında bütün münasibətlər kəsilir.

Osmanlı imperiyası 1578-ci ildə Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlayır. Bu müharibənin əsas səbəbi kimi tarixi köklərə dayanan sünni-şiə ixtilaflarının Anadolunun siyasi və ictimai birliyini, sabitliyini pozması göstərilir. Əslində Osmanlı dövlətinin Xəzər sahillərinə və Təbrizə yönələn yürüşləri ilə bağlı qeyd edilir ki, burda başlıca məqsəd Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarına çıxmaq və tranzit məntəqələri ələ keçirtmək idi.

Mənbələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, II Şah İsmayıl il yarım hakimiyyətdə olur və bu müddətdə Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətində radikal dəyişikliklər keçirir, siyasi rəqiblərini aradan qaldırır. İlk öncə Heydər Mirzənin tərəfdarlarının saraydan və paytaxtdan təmizləməyə nail olur. Qeyd edildiyi kimi: "O, dövlət üzərində böyük nüfuz sahibi olan şiə üləmalarını və Qızılbaş tayfa əmirilərini saraydan uzaqlaşdırdı, onların yerinə sünni bürokratları və alimləri təyin etdi.

Bununla yanaşı, şiəliyin bəzi radikal tələblərini bəhanə edərək Səfəvi sərhədlərini sürəkli təhdid edən Osmanlı və Özbək hücumlarının qarşısını almaq üçün On iki İmamın ixtilafı doktrinalarını qadağan etdi. Beləliklə, ölkədə sünniliklə şiəliyi bərabərləndirmək üçün islahatlar həyata keçirdi. Xarici siyasətində qarşıya geniş strateji məqsədlər qoyan II Şah İsmayıl Anadoluda unudulmuş Səfəvi davasını təkrar ayağa qaldırmış və bu məqsədlə Anadoludakı şiə əhali ilə əlaqələr yaratmışdır (5, s.229).

II Şah İsmayıl hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışmış ki, bu da ona qarşı əleyhidarların artmasına səbəb olmuşdur. Bu da ona qarşı nifrətin yaranmasına səbəb olmuş, 1577-ci ildə öldürülmüşdür.

Bu da onu göstərir ki, Osmanlı-Səfəvi dövlətləri arasında müharibə yüz əlli ildən artıq davam etmişdir. Eyni zamanda, bu müharibələrin səbəbinin sünni-şiə mübarizəsi ilə əlaqəli olmadığı da qeyd edilmişdir. Bu iki dövlət arasında baş verən müharibələrin əsas səbəbi onlar arasında yaşanan siyasi rəqabət idi.

Halbuki II Şah İsmayıl Şərqi Anadoluda sünnilərlə şiələr arasındakı ixtilafı aradan qaldırmış, onlara qarşı bərabərlik mövqədə dayanmışdır.

Osmanlı imperiyasını Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə vadar edən başlıca səbəb I Şah Təhmasibin Moskva knyazlığı və İngiltərə ilə Qafqaz və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməsi, Osmanlıları bu məsələdə kərarə qoyması idi.

Osmanlı dövləti isə Xəzər dənizində öz hərbi qüvvələrini saxlamaq, beləliklə Mərkəzi Asiya ilə əlaqə yaratmaq fikrində idi. Osmanlılar bu planlarını həyata keçirməklə böyük gəlirlər əldə edə bilərdilər. Bu mənada, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsində Səfəviləri təqsikar hesab edirdilər. Bu fikir isə əsassız hesab edilir.

Bu kimi vəziyyətdən çıxış edən Osmanlı sultanı III Murad Azərbaycana qarşı yeni müharibəyə hazırlaşır. Bununla da, 1555-ci il müqaviləsi pozulmuş olur. 1578-ci ilin qışında Osmanlı-Səfəvi toqquşmaları baş verir. 1578-ci ildə Van bəylərbəyi Xosrov paşa Azərbaycana hücum edərək Urmiya, Xoy və Salmas şəhərlərini işğal edir (1, s. 456).

Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin başlanmasının təbii ki, iqtisadi səbəbləri də var idi. Bu səbəblər kimi qeyd edilir ki: "Qafqaz şərqdə Osmanlıların həm şimala, həm də cənuba irəliləməsi üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Osmanlı dövləti on ildən az müddət ərzində öncə cənuba doğru irəliləməyə çalışan Rusiyaya qarşı Don və Volqa çaylarını birləşdirməyə, şimaldakı ticarət yollarını ələ keçirməyə və Səfəviləri şimaldan da dövrəyə almağa çalışdı. Lakin bu sahədə heç də uğur qazana bilmədi.

"Gürcüstan və Şirvanı işğal etməyi" qarşıya məqsəd qoyan Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin iqtisadi hədəfləri Xəzər dənizinə hakim olmaq, Həştərxan xanlığını işğal edib Xəzər dənizinə çıxan və Türkünistan müsəlmanlarının həcc və ticarət yollarını kəsən Rusiyanın öz sərhədlərini genişləndirməsinin qarşısını almaq, Asiyanın içərilərindən gələn mühüm ticarət yollarını və bu ticarətin önəmli mərkəzi olan Təbrizə sahib olmaq idi (7, s.89-90).

1587-ci ildə rəsmi şəkildə Qəzvin taxtına əyləşən I Şah Abbas dövləti böhranlı vəziyyətdən qurtarmaq üçün Türkiyə ilə sülh danışıqlarına başlayır. Səfəvilər özlərinin qalan mülklərini saxlamaq üçün Sultanın sülh şərtlərini qəbul etməyə məcbur olur və 1590-cı il İstanbul sülhünə görə Azərbaycandan əlavə Ermənistan Gürcüstan İranın qərb vilayətləri Nəhavənd Suristan Şəhrizur Osmanlıya verilir.

Bundan sonra Azərbaycan Səfəvi və Osmanlı feodalları tərəfindən idarə olunmağa başlayır. Osmanlı hakimiyyət orqanları zəbt olunmuş ərazilərdə yeni inzibati vahidlər yaradır vilayətlərə hakimlər təyin edirdilər.

Beləliklə, 1555-ci il sülhünün şərtləri bərpa edilir və 1612-ci il oktyabrın 17-də Osmanlı-Səfəvi arasında sülh imzalanır.

1612-ci ildə imzalanmış İstanbul sülh müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti İranın tutmuş olduğu ərazilərdə imtina edir. 1578-ci ilədək mövcud olmuş Səfəvi – Osmanlı sərhəddi bərpa olunur. Nəticədə Dağıstan, Şimalı Qafqaz və Qərbi Gürcüstan osmanlılara, Qərbi İran, İrəvan, Azərbaycanın şimal hissəsi ilə birgə Naxçıvan və Qarabağ səfəvilərə verilir.

1613-il oktyabr ayında I Şah Abbas yerli əhalini itaətə gətirmək istəyir, bunun üçün Gürcüstana yürüş təşkil edir və bu yürüş uğurla başa çatır. Səfəvilərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Osmanlı rəsmi dairələrini narahat etməyə başlayır.

1616-cı ilin aprel ayında Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu yürüşə başlayır və Qarsa gəlir. Bu yürüşdə əsas məqsəd İrəvan şəhərini səfəvilərdən almaq idi. Bu yürüşdə Mehmet paşaya Rumeli bəylərbəyi Davud paşa, Diyarbəkir bəylərbəyi Dilavər paşa, Van bəylərbəyi Təkəli Mehmet paşa öz qüvvələri ilə qoşulur (8, s. 123).

1616-ilin sentyabrında Osmanlı ordusu İrəvanı mühasirəyə alır. Qeyd edilir ki, irəvanın mühasirəsi osmanlılar üçün olduqca çətin olur. Mühasirə uzanır və uzandıqca da osmanlıların vəziyyəti pisləşirdi. Osmanlı ordusu ərzaq və sursat baxımından çətinliklə qarşılaşır. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün Mehmed paşa Xəlil adlı elçini I Şah Abbasın yanına göndərməyə məcbur olur.

Onu da qeyd edək ki, Osmanlı ordusunun İrəvan şəhərinə hücumu gözlənilən nəticəni vermədi. Bu hücumda Osmanlı ordusu ağır itki verir. Ərzuruma geri dönmə zaman Osmanlı ordusu 4 min əsgərini itirir.

1618-ci ilin may ayında Osmanlı Sultanı II Osmanın əmri ilə Xəlil paşa Diyarbəkirdən Azərbaycana doğru yürüşə başlayır. 1618-ci il sentyabrın 10-da Sərab vilayətinin Ərəştəban və Sərkəmsaray qəsəbələri arasındakı düzənlikdə, Sınıq körpü deyilən yerdə osmanlılarla Səfəvilərin döyüşü baş tutur. Bu döyüşdə osmanlı ordusu 15 min qüvvə itirir və ağır məğlubiyyətə uğrayır. Bu döyüşdə üç Osmanlı bəylərbəyi öldürülür, ikisi isə əsir götürülür.

Beləliklə, Sınıq körpü döyüşündən sonra Xəlil paşanın Ərdəbil üzərinə yürüşə qərar verməsi tərəflər arasında sülhün bağlanmasına səbəb olur. Səfəvi-Osmanlı sülhünün 1618-ci il sentyabrın 26-da Ərdəbildə imzalandığı qeyd edilir. Mənbələr onu da qeyd edir ki, səhvən Sərab sülhü kimi tarixə düşən 1618-ci il Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi Mərənddə imzalanıb (8, s. 127).

Tarixçilərin qənaətinə görə, Səfəvi-Osmanlı sülhünə görə, aşağıdakı nəticələr əldə edilir:

- Sultan Süleyman Qanuni dövründə imzalanan Amasya sülhünə görə təyin edilən sərhədlər əsas götürülür;

- Qars və Axıska qaqlaları Osmanlılarda qalır;
- Əsirlər qarşılıqlı olaraq sərbəst buraxılır;
- Səfəvi şahı hər il xərac kimi 100 yük ipək göndərməsi müəyyən edilir.

Bir sözlə, üç il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başa çatır. I Şah Abbas Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilməsinin qarşısı alındı. Mərənd sülhünün imzalanması ilə iki dövlət arasında beş il davam edən sülh dövrü başlamış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1999. 584 s.
2. Çaldıran döyüşü-499. <https://oxu.az/siyaset/caldiran-doyusu-499>
3. İsgəndər bəy Münşi. Tarixi alamarayi Abbasi. Bakı: Təhsil, -2009. -792 s
4. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1612). İstanbul: 1993. 240 s.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağqoyunlu dövrü. (XV əsrin II yarısı). Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2007. 116 s.
6. Məhərrəmov Nizami. Səfəvi-osmanlı müharibələrinin tarixindən <http://anl.az/>
7. Nəcəfli Tofiq. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. (Türkiyə tarixşünaslığında) Bakı: Turxan NPB, -2014. - 616 s.
8. Nəcəfli Tofiq. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Osmanlı münasibətləri. (Türkiyə tarixşünaslığında) Bakı: Turxan NPB, -2020. 520 s. down/meqale/medeni_az/2020/may-iyun/756780 (meqale).pdf).

SUMMARY

As we know, the aggravation of Ottoman-Safavid relations led to twelve years of wars between these two states. It should also be noted that before the political struggle between the states, these peoples had different beliefs and ways of life, but these differences did not create any conflict between them.

The main reason for the Ottoman-Safavid relations at the beginning of the 16th century was the increasing strength of the Safavids and their influence extending to Eastern Anatolia. On the other hand, the reason for this was the failure of Sultan Bayezid II to take the necessary measures. Despite the harsh measures of the Ottoman sultan during this period, Shah Ismail I did not strain his relations with the Ottoman ruler at all.

Sultan Selim, who came to power after the death of Bayezid II, decided to strike a blow to the Qizilbaş movement and settle accounts with the Safavids. Aware of Shah Ismail I's goals, Sultan Selim began to neutralize the forces he relied on. In order to prevent the Safavid Shah from forming a military coalition with European states against the Ottomans, Sultan Selim reinstated the treaties that the Ottoman sultans had previously concluded with Venice and Hungary.

Finally, on August 23, 1514, the Battle of Chaldiran took place between the two states.

The article also discusses Ottoman-Safavid relations, and the wars and treaties concluded between these two states are interpreted from a scientific perspective.

Keywords: Ottoman Empire, Safavid state, war, treaty, foreign policy, military coalition

MÜQƏDDƏS ALYANSIN YARADILMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN ƏSAS AMİLLƏR

Qismət MURADOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
muradovsahin2016.12@gmail.com

Xülasə

Napoleon hakimiyyəti dövründə bütün Avropa sistemini öz maraqları naminə dəyişmişdir. 1804-1814-cü illər arasında Napoleon demək olar ki, bütün Avropa dövlətləri ilə mübarizə aparmış və onların mənafeyinə müəyyən dərəcədə zərər vurmuşdur. Dörd gücün fikrincə Avropanın Fransa ilə imzalanan müqavilələrdən daha çox, yaradılmış sülh şəraitinin qorunub saxlanılmasına ehtiyacı vardır. Elə bu səbəbdən də Vyana konqresinin çağrılmasından sonra Rus çarı I Aleksandr Avropada asayişin sabitləşməsi üçün səylərin davam etdirilməsini daha zəruri hesab edirdi. Müqəddəs İttifaq insanların sülh və rifah içərisində yaşaması üçün lazım olan ideologiyanın hökumdarların idarəçiliyi ilə olacağına inanır və azadlıq haqqlarını inqilabi düşüncələrlə əlaqələndirmirdilər. Müqəddəs İttifaq Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında imzalandıqda digər dövlətlərdə bu ittifaqa qoşula bilərdilər.

Açar sözlər: *Napoleon, Müqəddəs İttifaq, Vyana konqresi, müqavilə, sülh*

Giriş

Vyana konqresindən sonra çar I Aleksandr Avropada asayişin sabitləşməsi üçün səylərin davam etdirilməsini zəruri hesab edirdi. Bu ilk öncə öz dövlətləri daxilində mümkün transformasiyaları həyata keçirmək, ikincisi Avropa siyasi sistemində gələcək təkamül dəyişiklikləri üçün və ən sonda isə Polşa torpaqlarında sabitliyi qorumaq üçün vacib hesab olunurdu. Bu baxımdan I Aleksandr Müqəddəs Alyansın yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Müqəddəs Alyansın yarandığı gün 1815-ci ilin 14 sentyabrında I Aleksandr, Avstriya imperatoru I Frans və Prussiya kralı III Fridrix Vilhelm Müqəddəs İttifaq altında öz imzalarını atdılar. Bu sənəd əvvəllər qəbul edilmiş heç bir beynəlxalq müqavilələrə bənzəmədi. Qeyd edək ki, aktın mətni həttə o dövr üçün qeyri-adi idi. Eyni zamanda I Aleksandrın dini etiqadları da bu alyansın mətninə təsir etmişdi.

Napoleon Bonapart hakimiyyəti dövründə bütün Avropa sistemini öz maraqları naminə dəyişdirmiş, 1804-1814-cü illər arasında bütün Avropa dövlətlərinə qarşı mübarizə aparmış və onların mənafeyinə müəyyən dərəcədə zərər vurmuşdur. Fransa 1814-cü il mayın 30-da nüttəfiqləri ilə sülh müqaviləsi imzalamağı qəbul etmiş və 1792-ci ildə ki öz sərhədlərinə çəkilməyə razılaşmışdı. Napoleonun varlığı Avropa dövlətlərini birləşdirmiş, onun yoxluğu isə onları bir- birinə qarşı qoymuşdur.

Napoleondan sonra Avropa, yenidən inşa ediləcək nizam üçün olduqca böyük səy göstərəcəkdi. Belə ki, artıq Napoleon təhlükəsi yox idi və bu da dəymiş ziyanın aradan qaldırılması prosesini daha da asan edirdi. Bundan əlavə yeni problem yarandı ki, bu da V Koalisiyadan əvvəl yerli ünsürlərdə ictimai iştirakın nəticəsi olaraq ortaya çıxan yeni mənzərə idi. Almaniyada, İspaniyada, İtaliyada və həttə Vyana konqresi ilə birlikdə monarxiya qüvvələrinin əlinə keçmiş bir çox ölkələrdə inqilab səsləri eşidildi. Yaranmış bu vəziyyət monarxlar üçün Napoleon kimi və həttə ondan da böyük fəlakətlərin xəbərçisi idi. Çünki həttə inqilab ideyasının domino effekti yaratmaq ehtimalı belə onları olduqca narahat edirdi. Bu narahatçılıqlar ilə yeni yaxınlaşmalar da müşahidə olunmağa başlayırdı. Belə ki, monarxların bu məsələdə heç bir güzəştə getmək niyyəti yox idi və qarşılaşacaqları ən kiçik təhlükə belə dərhal aradan qaldırılmalı idi. Bu cür təməl qaygılar fonunda yaranan ilk ittifaq “Müqəddəs alyans” oldu. Rus çarının bu ittifaqa rəhbərlik etməsinə bu düşüncələri olduqca böyük təsir etmişdi: “Napoleon Fransız inqilabının nəticəsində bir problem olaraq ortaya çıxdı, yəni əsl təhlükə inqilabı doğuran düşüncələrdə və dünya görüşündə idi. Buna görə də Fransa inqilabına səbəb olan “

təbii hüquqlar” yerinə əvvəlcədən olduğu kimi “ inqilabi hüquqlar” ideyasına sadıq qalmaq lazımdır. Çarın bu ittifaq təklifinə Prussiya və Avstriya da qoşulmuş amma İngiltərə isə ilahi təməllərə dayanmış bir birlikdə olmağı rədd etmişdir. Beləliklə İngiltərə bu dövlətlərə görə xalqına daha liberal bir idarə bəxş etmiş və “əzəli haqqqlar” məsələsini həll etmişdi[1, s.102].

Rus çarının dini əsaslı birlik yaratmaq istəməsində başqa amilləridə qeyd etmək olardı. Məsələn: 1774-cü il Kiçik Qaynarca müqaviləsi ilə xristianlığın qorunması və onun türk boyunduruğundan xilas edilməsi işlərinin Rusiyaya həvalə edildiyini düşünməkdə idi. Bundan əlavə Napoleonu məğlub edənin özü olduğunu zənn edir və eyni zamanda dindar xarakterə sahib olması səbəbilə Vyanada yaradılan nizamı dini amillərlə davam etdirməyə çalışırdı. Bu çərçivədə 1815- ci il 26 sentyabrda Avstriya və Prussiyaya müqavilə mətni təqdim edilmiş və Müqəddəs İttifaqın imzalanması təmin edilmişdir.

Avstriya və Prussiya tərəfindən qəbul edilən müqaviləyə görə bu üç dövlət köhnə nizamın yenidən təsis olunmasının rəhbəri və qoruyucu olacaqdılar. Bu ittifaqın ən təməl ünsürü isə dindir. Müqavilənin preambulasında yer alan 3 maddədə xristian dininin əsaslarına sadıq qalacaqlarını və bir-birləri arasındakı münasibətlərin buna uyğun quracaqlarını qeyd etmişdilər [4, s.231-235]. Bu müqavilənin “müqəddəs” adlandırılmasının səbəbi, imzalayan dövlətlərin idarə etmə səlahiyyətini allahdan aldıklarını və idarə etməni Allah adına və göstərdiyi şəkildə təmin edəcəklərini vurğulamaları idi [6, s.203].

Üç maddədən ibarət olan Müqəddəs alyansa görə sözü gedən üç dövlət qarşılıqlı münasibətlərini xristianlığın prinsiplərinə uyğun quracaqlarını və Allahın göstərdiyi yolda irəliləyəcəklərini qəbul etmişdilər. Bundan əlavə xarici və daxili siyasətlərində xristianlığın ədalət, şəfqət və sülh prinsiplərinə görə hərəkət edəcəklərinə söz verdilər. Təbii ki, bu maddələr mahiyyət etibarı ilə həm səmimi bir yaxınlaşmanı, həm də siyasi bir mesajı özündə gizlədirdi. Beləliklə inqilabın ortaya qoymuş olduğu yeni prinsiplərin əsasında din deyil ağıl dayanırdı. Yenə də bu ittifaq ilə Avstriya katolikliyi, Prussiya protestantlığı, Rusiya isə ortodoksluğu təmsil edirdilər. Son olaraq bu ittifaq ilə hökmdarlar inanırdılar ki, sülh yalnız xristianlıq prinsiplərinin tətbiqi ilə qorunub saxlana biləcəklərini deyərək təbəələrinə bu prinsiplərə bağlı qalmalarını da tövsiyyə edirdilər.

Müqəddəs İttifaq sülh və insanların rifah içində yaşaması üçün lazım olan ideologiyanın, hökmdarların idarəciliyi ilə olacağına inanır və azadlıq haqqlarını inqilabi düşüncələrlə əlaqələndirmirdilər. İsanın yer üzündəki vəkili, nə Müqəddəs Roma İmperatoru, nə də Papa idi. Yeni vəkil Rus çarı I Aleksandr olaraq qəbul edilmişdi [7, s.101]. Buna görə də bu ittifaqa Papalıq daxil olmamışdı. Müqəddəs İttifaq fəlsəfi yöndən Avropanı 3 bölgəyə bölürdü. Amerika Birləşmiş Ştatlarının da daxil olduğu Qərb liberal xalqlarda insan və azadlıq baxımından tanrıya yaxınlaşır, Hegelizm ətrafında birləşən alman ideali, alman xalqını müqəddəs iradənin əmanətçisinə çevirəcək, bu da qatı bir millətçilik və dövlətçi bir imperializm şəklində özünü göstərəcək və son olaraq da I Aleksandr və ilahi haqq anlayışı bütün Avropanı formalaşdıracaqdı. Aktın ikinci maddəsində Avropada sülhün pozulmasına qarşı güclərinin birləşdirilməsi ideyası var idi. Monarxlar əsl və ayrılmaz qardaşlıq bağları ilə birləşəcək, bir-birlərinə köməklik göstərək idilər. Həmin maddədə bundan əlavə müttəfiq monarxlar ailənin başçısı kimi öz xalqlarını və ordularını idarə etməyi öhdələrinə götürürdülər.

Monarxlar xristian dinin göstərişlərinə uyğun formada öz təbəələri ilə hüquqlarını və qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən etməli və bütün xalqlar eyni bir böyük xristian ailəsinin üzvləri kimi qəbul edilməli idilər. Müqavilənin sonunda isə Müqəddəs Alyansın iştirakçıları digər dövlətləri öz prinsiplərinin tənənlə şəkildə tanınması şərti ilə onlara qoşulmağa dəvət etdilər. Qeyd olurdu ki, aktda qeyd olunmuş müqəddəs qaydaları qəbul edən hər kəs Müqəddəs Alyansa qəbul edilir. Beləliklə monarxların ittifaqı ümumavropa ittifaqına çevrilməli idi. Eyni zamanda bu ittifaq arasında münasibətlər silah gücünə deyil, legitimlik, sülh naminə qonşusuna xristian sevgisi prinsipləri əsasında qurulmalı və gələcəkdəki müharibələrin və inqilabların qarşısı alınmalı idi.

Çar, “ilahi haqq” dan istifadə edərək Müqəddəs İttifaqda birinciliyi almaq arzusunda olarkən, digər yandan isə əvvəllər İspaniya Habsburqlarının etdikləri kimi, sülalə siyasətini əsas götürərək

Avropada hökm sürən bəzi hakim ailələri öz ətrafına toplayırdı. Çar Alman Konfederasiyası ilə əlaqələri daha da sıxlaşdırmaq açıqca desək onun işlərinə qarışma haqqını əldə etmək üçün öz bacısını Wurtemberg kralı ilə evləndirmək istəyirdi. Belə ki, İspaniya Kralı VII Ferdinand ilə Fransa kralı olacaq hersoq Berry, Rusiya taxt tacının nümayəndələri olan qızlarla evlənmək üçün vasitəçilər də axtarırdılar. Bundan əlavə 1815-ci ilin noyabrında Fransa kralı XVIII Lüdovik Müqəddəs Alyansa qoşuldu və bunun ardınca bir çox Avropa monarxları da bu ittifaqa qoşuldular. Alyans yaradıldıqdan sonra iştirakçıların müxtəlif baxışlarına baxmayaraq, Avropa dövlətləri xüsusən də azad düşüncəyə qarşı mübarizədə çox vaxt vahid cəbhədən çıxış edirdilər və lazım gəldikdə öz planlarını da qururdular. Beləliklə Avstriya kansleri Metternix Rusiyada inqilabi hərəkətin böyüməsini Avstriya üçün təhlükə görürdü. Ölkə daxilindəki vəziyyətdən narahat olan Aleksandr eyni zamanda Müqəddəs Alyansın üzvlərinə və hər şeydən əvvəl Metternixə etibar etmirdi [8, s.126].

Xalqaların krallar tərəfindən idarə olanmasının vacibliyini eyni zamanda bu ittifaqa qoşulan hökmdarların hər yerdə və hər zaman bir-birlərinə kömək edəcəklərini əsas götürən bu ittifaq digərlərindən fərqli olaraq inqilabi fikirlərin Avropaya yayılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə imzalanmışdı. Bu ittifaq xristian prinsiplərinə və xristian qardaşlığı ideyasına əsaslanırdı [3, s.13].

Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında imzalanan bu ittifaqa digər dövlətlərin qatıla biləcəyi də qeyd olunurdu. İngiltərə, Papalıq dövləti və Osmanlı dövlətindən başqa digər Avropa dövlətlərinin daxil olduğu bu ittifaqa Amerika Birləşmiş Ştatları da daxil edilmək istənilmiş lakin bu dövlət ittifaqdan kənarda qalması üstün tutmuşdur.

Avropada sülhün əbədləşdirilməsi üçün irəli sürülən bu müqavilə əslində Avstriyanın baş naziri Metternixi çox da sevindirmədi. Lakin Metternix rus çarını gücləndirməmək üçün belə bir müqavilənin imzalanmasını qəbul etmişdi. Digər tərəfdən isə Metternix İngiltərənin yer almadığı bir ittifaqla Avropada sülhün təmin olunacağını qəbul edə bilmirdi. Buna görə də Metternix Müqəddəs İttifaqın imzalanmasından dərhal sonra İngiltərəninə daxil olduğu yeni bir ittifaqın yaradılması arzusunda idi.

Nəticə olaraq 20 noyabr 1815-ci ildə Avstriya, Prussiya, Rusiya və artıq İngiltərənin də daxil olduğu müttəfiqlik müqaviləsi ilə “Dördlər alyansını” yaratmağa müvəffəq oldular [2, s.624]. İlk müqavilənin əksi olaraq buradakı maddələr barədə Fransaya da məlumat göndərilmişdi. Bu müqavilənin memarı isə heç şübhəsiz ki, Avstriya baş naziri Metternix olmuşdur. Onun təsis etməyə çalışdığı bu yeni monarxiya nizamı tamamilə yaranacaq yeni təhlükələri aradan qaldırmağa əsaslanmışdı. Dördlü İttifaq hər nə qədər Fransaya qarşı imzalandısa da, Metternix bunu bütün liberal əsaslı proseslərin əleyhinə istifadə edəcəkdi. Bu o deməkdir ki, alyans təkcə Fransaya deyil, bütün Avropaya yönəlmişdi. Bu müqavilədə alınmış qərarlara görə “Bu akta qoşulmuş olan hər bir ali səlahiyyətli nümayəndə müntəzəm fasilələrlə ümumi maraq doğuran məsələlərin həll olunması və xalqlar arasında beynəlxalq sülhü, rifahı təmin etməyə, Avropada sülhün davamlılığını qorunmaq üçün tədbirlərin görülməsi naminə bir araya gələcək və əllərindən gələni edəcəklər” [5, s.50].

ƏDƏBİYYAT

Türk dilində

1. Atabay Mithat, Aydınlanma Çağı və Avropa, Paradigma Kitabevi, Ankara, 2004, 196 s.
2. John. Merriman, Rönesanstan bugüne: Modern Avropa Tarihi (çeviri Şükrü Alpagut), Say Yayınları , İstanbul, 2018, 1368 s.
3. JS. Pacteau, F.C. Mougél, Uluslar Arası İlişkiler Tarihi (çeviri), İletişim yay , İstanbul, 1995, 139 s.
4. Rude George, Fransız Devrimi (çeviri), İletişim Yay., İstanbul, 2015, 284 s
5. Stephan Lee, Avropa Tarihinden Kesitler, Dost Yay, Ankara, 2. Baskı 2004, 392 s.
6. Toktamış Ateş, Siyasal Tarih, İstanbul bilgi universitesi yayınları, İstanbul, 2018, 468 s.

İngilis dilində

7. D.M.Ketelbey , A Short History of Modern Europe, Oxford at the Clarendon pres, London, 1934, 319 s.

Rus dilində

8. Нарочницкий А.Л. Международные отношения европейских государств с 1794 по 1830 г. М., 1946. 76 с

SUMMARY

During Napoleon's reign, he changed the entire European system for his own interests. Between 1804 and 1814, Napoleon fought with almost all European states and damaged their interests to some extent. According to the four powers, Europe needed to preserve the peace conditions that had been established more than the treaties signed with France. For this reason, after the convening of the Congress of Vienna, the Russian Tsar Alexander I considered it more necessary to continue efforts to stabilize order in Europe. The Holy Alliance believed that the ideology necessary for people to live in peace and prosperity would be under the rule of rulers and did not associate the rights of freedom with revolutionary ideas. Although the Holy Alliance was signed between Russia, Austria and Prussia, other states could join this alliance.

Keywords: *Napoleon, Holy Alliance, Congress of Vienna, treaty, peace*

RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCANIN YERİ, ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

Nubar PAŞAYEVA

nubarpashayeva0208@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə elmi cəhətdən aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biri Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tutduğu yeri öyrənmək təşkil edir. Qeyd olunan məsələ hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin həm çar Rusiyası dövründə, həm də Sovet dövləti dövründə tədqiqatçıların əksəriyyəti Rusiyanın Qafqaz siyasətini, Azərbaycan torpağını ikiyə bölümməsini təhrif etmişlər. Rusiyanın işğalçılıq siyasətini və xalqın işğalçılara qarşı apardığı mübarizəni əks etdirən bütün faktlar demək olar ki, gizlədilmiş, yaxud həmin faktlar tədqiqat əsərlərinə daxil edilməmişdir. Buna görə də, məqalədə qeyd olunan məsələ tədqiqat obyektini seçilmişdir. Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinin mahiyyəti, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, buna qarşı xalqın münasibəti və digər aktual məsələlər öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinin mahiyyəti faktiki materiallar əsasında araşdırılmışdır. XVIII əsrin son rübü-XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycana qarşı Rusiyanın apardığı siyasətin görünməyən, indiyəqədər gizli qalan cəhətləri ortaya çıxarılmışdır. Bu dövrdə çarizmin apardığı siyasətin müstəmləkəçilik xarakteri faktiki materiallar əsasında müəyyən edilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı belə bir nəticə əldə olunmuşdur ki, Ruslar Azərbaycana bölgə xalqının razılığı ilə gəlməmişlər. Onlar müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirərək Şimali Azərbaycanı işğal etmişlər. Özlərinə etnik dayak yaratmaq üçün erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına məqsədli şəkildə köçürmüşlər.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Türkmənçay müqaviləsi, Gülüstan müqaviləsi, işğal

Giriş

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, xalqımızın işğalçılara qarşı apardığı mübarizə uzun müddət gizli saxlanılmış, yaxud həmin faktlar tədqiqat əsərlərinə daxil edilməmişdir. Rusiya dövlətinin mənafeyi baxımından qeyd olunan məsələ şərh edilmişdir. Bununla da, Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsi faktını danaraq, onu gizlətməmişlər. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qeyd olunan məsələnin obyektiv öyrənilməsinə başlanılmışdır. Ona görə də, qeyd olunan məsələ tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilərək öyrənilmişdir. Tədqiqatın başlıca məqsədi XVIII əsrin son rübü-XIX əsrin əvvəlində İranla Rusiya arasındakı münasibətlərdə Azərbaycanın tutduğu yeri müəyyənləşdirməkdən, İranla Rusiya arasında Azərbaycan torpaqlarının parçalanmasına gətirib çıxaran hadisələri obyektiv şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Qeyd olunan mövzu indiyə kimi öyrənilsə də, bu sahədə hələ də öyrənilməsi zəruri olan bir çox məsələlərin olması üçün tərəfimizdən tədqiqata cəlb əsas vəzifə kimi qarşımıza qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinin mahiyyəti müəyyən hadisələr vasitəsilə araşdırılır. Rusiyanın Cənubi Qafqaza nə vaxt və nə üçün maraq göstərməyə başladığı, Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yeri suallarına mənbələr, ədəbiyyat materialları əsasında aydınlıq gətirilir.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi baxımdan son dərəcə mürəkkəb vəziyyətdə idi. Araz çayının cənubundakı Azərbaycan torpaqları İran Qacar dövlətinin tərkibində idi.

Qacar şahı Fətəli şah 1799-cu ildə oğlu Abbas Mirzəni Azərbaycan ordusunun başçısı təyin etdikdən sonra 1805-ci ildə bütün Azərbaycanın idarəsini ona tapşırırdı (Həsənov, 2001: 15).

Bu dövrdə Azərbaycanın şimalında tam siyasi boşluq hökm sürürdü. Bəzi xanların torpaqları vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdləri nəticə vermədi. Azərbaycan bu dövrdə hər hansı kənar hücumun qarşısını alacaq vəziyyətdə deyildi. Osmanlı İmperiyasının Rusiyanın hücumlarını dəf edəcək gücü də, yox idi. Fransaya qarşı koalisiyaya qoşulan və 1799-cu ildə Rusiya ilə müttəfiqlik müqaviləsi imzalayan Osmanlı hökuməti 1806-cı ilə qədər Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinə müdaxilə edə bilməmişdi (Sadıqov, 1991: 110). Çar 1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest vermişdi. Manifestə, əsasən, Şərqi Gürcüstanla yanaşı Azərbaycanın Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqları da Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya çarlığı tərəfindən işğalı prosesi başlanmışdı (Əliyev, 2001: 155). Bu dövrdə Şimali Azərbaycan xanlıqlarını öz siyasi təsiri altına salmağa çalışan Rusiya əvvəlcə diplomatik addımlara üstünlük verdiyi üçün ilk öncə Şimali Azərbaycan xanlıqlarını Georgiyevskə danışıqlara dəvət etdi. Xanların əksəriyyəti təklifləri rədd etsə də, 1802-ci il dekabrın 26-da Quba və Lənkəran xanları, Tarki, Qarakaytak və Tabasaran hökmdarları ilə birlikdə Georgiyevskdə bir yerə toplaşdılar və tarixi Georgiyevsk müqaviləsini imzadılar. Müqaviləyə, əsasən, xanlar və hökmdarlar aralarındakı düşmənçiliyi dayandıracaqlarını, aralarında olan ixtilafları sülh yolu ilə həll edəcəklərini və Qacar ordusu hücum edərsə, ona qarşı birgə döyüşəcəklərini öz üzərlərinə götürdülər (Afandiyeva, 2020: 65). Bu dövrdə 1802-ci ildə gürcü əsilli Pavel Sisianov Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilməsindən sonra Qafqazda siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. O, vəzifəyə gəldikdən sonra Qafqaz xalqlarına qarşı ən qəddar müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirməyə başladı. 1803-cü ildə Qulyakovun başçılığı ilə rus qoşunları Çar-Balakən ərazisinə daxil oldular. Rus ordusu Çar-Balakəndə xalqın şiddətli müqaviməti ilə qarşılaşdı. Alazan çayı yaxınlığında baş verən döyüşdə rus ordusu Çar-Balakənliləri məğlub etdi və 29 mart 1803-cü ilə tarixində Çar-Balakən rus qoşunları tərəfindən işğal edildi (Umudlu, 2004: 5).

Rus çarları Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə də böyük əhəmiyyət verirdi. Ona görə də, rus ordusu general Portnayakinin başçılığı ilə Gəncə üzərinə də yürüş etdi. Yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları Gəncə qalasına daxil oldular. Onlar gəncəlilərin şiddətli müqaviməti ilə qarşılaşsalar da, sayca üstün olduqları üçün qalib gəldilər. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu rus ordusu ilə döyüşdə şəhid oldular. Beləliklə, Gəncə xanlığı da, ruslar tərəfindən tutuldu. Gəncənin işğalından sonra I Aleksandrın həyat yoldaşı Yelizavettanın şərəfinə bu şəhərin tarixi adı dəyişdirilərək “Yelizavetpol” adlandırılıbdı və bundan sonra şəhərin əvvəlki tarixi adını (Gəncəni) tələffüz edənlərin cərimə ödəyəcəyi bildirilibdi. Gəncənin müdafiəsində iştirak edənlərdən 1500 nəfəri öldürülüb, 17222 nəfəri girov götürülübü (Sadıkov, 2018: 50-52).

Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti İran Qacar dövlətini narahat etdiyi üçün İran dövləti 1804-cü ilin mayında Rusiyaya müharibə elan etmişdi. Bununla da Rus-Qacar müharibəsi başlamışdı. Qacar dövləti bu müharibədə məğlub olaraq Rusiya ilə 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində 11 maddədən ibarət sülh müqaviləsi imzalmışdı. Gülüstan müqaviləsinə, əsasən, Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla, Araz çayının şimalında və Şərqi Gürcüstanda olan bütün Azərbaycan xanlıqları Qacarlar dövləti tərəfindən Rusiyaya verildi, Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanmasını saxlamaq, rus tacirlərinə azad ticarət hüququ verildi. Gülüstan müqaviləsi nəticəsində Rusiya Xəzər dənizində donanma saxlamaq hüququna malik olan yeganə gücə çevrildi (Süleymanov, 2014: 225).

Gülüstan müqaviləsinin şərtləri İran-Qacarlar dövlətini qane etmədiyi üçün İran hökuməti ilə İngiltərə arasında 1814-cü il noyabrın 25-də Rusiyaya qarşı yeni ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə, əsasən, İngiltərə şah hökumətinə hərbi yardım göstərəcəyini, Gülüstan müqaviləsini yenidən gündəmə gətirəcəyini və bu məsələdə Rusiya ilə danışıqlar aparacağını vəd etdi. 1825-ci ildə Sank-Peterburqda dekabrıstların üsyanı adlı üsyanın başladığını öyrənən şah bu vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəldi. İngiltərənin təhrik etdiyi Fətəli şah 1826-cı ildə yenidən Rusiyaya qarşı müharibə elan etdi. Bu arada Azərbaycanda da rus hakimiyyətinə qarşı üsyanlar baş

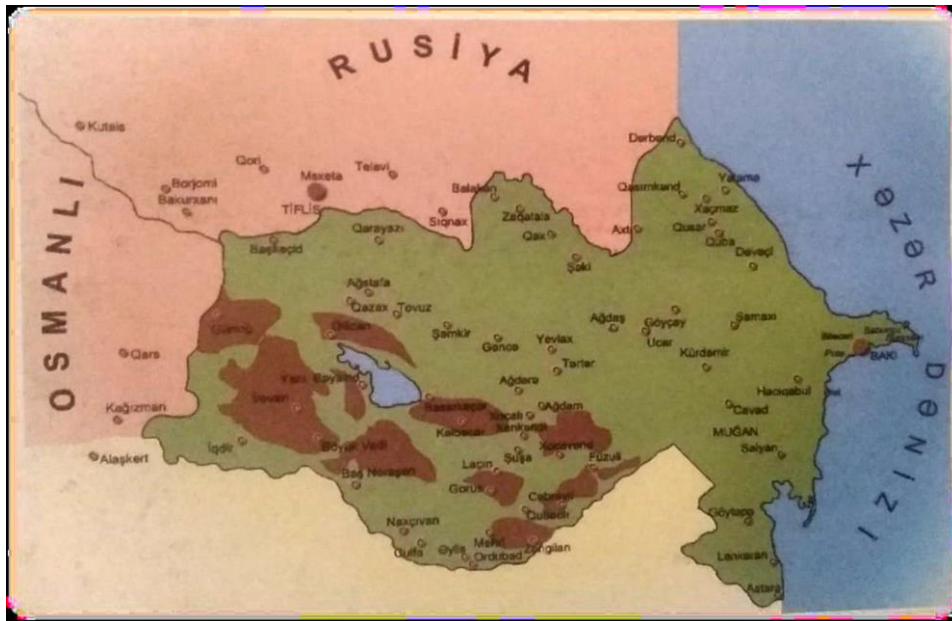
verdi. İyunun 17-də Gəncədə böyük üsyan başladı. Lənkəranda, Şəkiddə, Şamaxıda ruslara qarşı üsyanlar başladı (Umudlu, 2004: 100-105). Bütün Şimali Azərbaycanı əhatə edən üsyanlar “Müsəlman birliyi üsyanı” kimi tanınırdı. Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı başlayan bu üsyanlar Rusiya hökuməti tərəfindən yatırıldı. 1826-cı il oktyabrın 1-də ruslar İrəvanı tutdular. 1827-ci ilin əvvəlində general İvan Fyodoroviç Paskeviçin komandanlığı ilə rus ordusu Naxçıvanı aldı. Rus ordusu Naxçıvanı tutandan sonra Abbasabat qalasına yaxınlaşdı. Qısa müddətdən sonra Abbasabat da ələ keçirildi. İkinci Rus-Qacar müharibəsi Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Türkmənçay müqaviləsi 1828-ci il fevralın 10-da imzalandı. Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Azərbaycanın Qacarlarda qalan hissəsi üçün Cənubi Azərbaycan, yəni Cənubi Azərbaycan terminləri və ya sonrakı illərdə İran Azərbaycanı terminləri, Rusiyada qalan hissəsi üçün isə Şimali Azərbaycan terminləri işlənməyə başladı. Azərbaycandan, yəni Şimali Azərbaycandan istifadə edilməyə başlandı. Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyaya tərəfindən işğal rəsmiləşdirildi. Cənub hissəsi isə Qacar imperiyasının tərkibində qaldı. 16 maddədən ibarət olan müqavilənin şərtlərinə görə, Araz çayının şimalındakı bütün torpaqlar, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi (şəkil 1). Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın donanma saxlamaq hüququ saxlandı. Müqaviləyə, əsasən, qacarlar Rusiyaya 20 milyon rubl təminat ödəməyə öz üzərlərinə götürdülər (Şükürov, 2006: 100-109).

Şəkil 1. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan torpaqlarının parçalanması

Bu müqavilənin ən faciəli nəticəsi Azərbaycanın iki yerə bölünməsi oldu. Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan üçün çox ağır nəticələr verdi. Rusiya bu müqavilə nəticəsində ermənilərin Qacar imperiyası ərazisindən Cənubi Qafqaza köçməsi üçün zəmin hazırladı. Müqavilənin 15-ci maddəsində Qacar imperiyası torpaqlarında yaşayan ermənilərin Rusiyaya köçə biləcəyi, köç edən ermənilərə şərait (vergi azadlığı, pulsuz torpaq və s.) yaradılacağı bildirilirdi. Bu maddə ermənilərin İran torpaqlarından Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa kütləvi şəkildə köçməsinə də, şərait yaratdı. Nəticədə Cənubi Qafqazda, xüsusilə İrəvan və Qarabağ torpaqlarında çoxlu erməni ailələri yerləşdirildi. 1828-1829-cu illər Osmanlı-Rusiya müharibəsindən sonra da, ermənilərin böyük bir hissəsi Osmanlı imperiyasından Cənubi Qafqaza deportasiya edildi. İran və Osmanlı dövlətlərindən Azərbaycan torpaqlarına 120 mindən çox erməni köçürüldü (Okan, 2008: 185-190). Onlar Naxçıvanda, İrəvanda, Qarabağda, Bakıda və Gəncədə yerləşdirilmişdir (şəkil 2). Bu vəziyyət ermənilərin Cənubi Qafqaz torpaqlarında kök salması ilə nəticələndi. Ermənilərin Azərbaycan

torpaqlarına kütləvi şəkildə yerləşdirilməsindən sonra bəzi tarixçilər onları “Türkmənçay uşaqları” da adlandırıblar. N.N.Şavrovun verdiyi məlumata görə, 1828-1830-cu illər müharibələri nəticəsində ermənilərin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarına 40 mindən çox Qacar və 84 mindən çox Osmanlı ermənisi köçürülüb. Bu zaman Qarabağın dağlıq hissəsinə rəsmi olaraq 124 mindən çox, qeyri-rəsmi olaraq isə 200 mindən çox erməni köçüb.

Şəkil 2. *Türkmənçay və Gülüstən müqavilələrindən sonra
Ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsi*

Nəticə

Aparılan araşdırma nəticəsində sonda onu qeyd etmək olar ki, XVIII əsrdə Cənubi Qafqaz regionunda hökmranlıq etmək üçün Qacarlar İmperiyası ilə Osmanlı İmperiyası arasında gedən mübarizədə Rusiya da, iştirak etmişdir. Rus çarlığının əsas məqsədi Azərbaycanın torpaqlarını və təbii sərvətlərini ələ keçirmək, Osmanlı İmperiyasının Cənubi Qafqazla əlaqələrini kəsmək, eyni zamanda Xəzər dənizini “Daxili dəniz”ə çevirərək bölgənin ticarət yollarına hakim olmaq idi. Qərbi Avropa ölkələrinin, xüsusilə İngiltərə və Fransa'nın Cənubi Qafqazla bağlı işğalçı planları da, olubdur. Onlar Rusiyanın bu bölgədəki fəaliyyətini izləyib, çarizmin planlarının qarşısını almağa çalışsalar da, öz məqsədlərinə nail olmayıblar. Bu dövrdə İranın Cənubi Qafqazda öz mövqeyini itirməsi, Osmanlı dövlətinin getdikcə zəifləməsi, Azərbaycanın ayrı-ayrılıqda çox zəif olan xanlıqlara parçalanması Rusiyanın Şimalı Azərbaycana işğal etməsini asanlaşdıran əsas amillərdən olubdu. Ruslar Azərbaycana bölgə xalqının razılığı ilə gəlməmişlər. Onlar müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirərək Şimalı Azərbaycana işğal etmişlər. Özlərinə etnik dayak yaratmaq üçün erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına məqsədli şəkildə köçürülmüşlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev M. (2001). Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı tarixi, Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, 216 s.
2. Həsənov H. (2001) XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Rusiya-İran münasibətlərində / Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 24 s.
3. Umudlu V. (2004). Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə, 1801-1828, Bakı: Elm nəşriyyatı, 180 s.
4. Sadıqov R. (1991) Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787 -1829), Bakı: Elm nəşriyyatı, 175 s.
5. Süleymanov M. (2014) Gülistan Müqaviləsi-II hissə, Bakı: Elm və Təhsil, 608 s.
6. Şükürov K. (2006) Türkmənçay-1828: Tarixi xronika (İxtisarla). Bakı: Elm nəşriyyatı, 188 s.
7. Afandiyeva Ü. (2020) *19. Yüzyıl başlarında Rus çarlığı'nın Güney Kafkasya politikası*, Yüksek lisans tezi, İstanbul, 110 s.
8. Okan Y. (2008) “*Türkmənçay anlaşması ve sonuçları*” Ankara üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi, say: 36, s.185-190.
9. Türker Ö. (2017) Güney Kafkasya'da Rus-Kaçar (İran) nüfuz mücadelesi (1779-1813), Doktora tezi, Ankara, 125 s.
10. Sadıkov R. (2018) “Çar I. Aleksandr döneminde Rusya'nın Azerbaycanda işgalcilik siyaseti”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 59/ XV, Erdahan, s.48-82.

SUMMARY

One of the scientifically relevant issues in modern times is to study the place of the division of Azerbaijan between Russia and Iran in Azerbaijani historiography. The mentioned issue has always been the focus of researchers' attention. However, both during the period of Tsarist Russia and the Soviet state, the majority of researchers distorted the policy of Russia in the Caucasus, dividing the land of Azerbaijan into two. Almost all the facts reflecting Russia's policy of aggression and the people's struggle against the invaders were hidden, or those facts were not included in the research works. Therefore, the issue mentioned in the article is the object of research. The essence of the division of Azerbaijan between Russia and Iran, the colonial policy of tsarism, the people's attitude towards it and other relevant issues were studied. During the research, the essence of the division of Azerbaijan between Russia and Iran was investigated on the basis of actual materials. In the last quarter of the 18th century and the beginning of the 19th century, the invisible, hitherto hidden aspects of Russia's policy against North Azerbaijan have been revealed. The colonial nature of the policy of tsarism in this period was determined on the basis of factual materials.

During the investigation, it was concluded that the Russians did not come to Azerbaijan with the consent of the people of the region. They occupied Northern Azerbaijan by carrying out colonial policy. In order to create an ethnic support for themselves, Armenians were purposefully relocated to the lands of North Azerbaijan.

Keywords: Northern Azerbaijan, Turkmenchay Treaty, Gulistan Treaty, occupation

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİDƏ NAXÇIVAN VƏ TÜRKİYƏ MƏSƏLƏSİ

Turanə SƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərin Naxçıvan Türkiyə məsələsi ortalığa qoyulmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Böyük qüvvələ Naxçıvanı bu dövrdə ermənilərin ixtiyarına verməyə çalışmışdılar. Bu məslə yerli əhalinin və Osmanlı dövlətinin səyi nəticəsində puça çıxmışdır. 1921-ci ildə isə iki beynəlxalq Moskva və Qars müqavilələri ilə Naxçıvanın status və ərazi məsləsi həll edilmişdir. Məqalədə eyni zamanda Türkiyənin Naxçıvanı qorumaq üçün atdığı addımlarda işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Türkiyə, Moskva, Qars ermənilər, ərazi iddiaları*

Giriş

Azərbaycanın ən qədim torpaqlarından olan Naxçıvan, dünya sivilizasiyasının qədim mərkəzlərindən biridir. Bu bölgə uzun illərdir ki, böyük dövlətlərin, eləcə də onların havadarları ermənilərin maraq dairəsində olmuşdur. Çünki Naxçıvan Türkiyə ilə Türk dünyası arasında mühüm körpüdür.

1917-ci ilə qədər “Türkiyə Ermənistanı” uğrunda mübarizə aparan daşnaklar, oradan əlləri üzüldükdən sonra Cənubi Qafqazda qədim Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmağı planlaşdırmağa başladılar. Bundan sonra ermənilərin Naxçıvana iddiaları daha da artmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış şərait ermənilərin dövlət yaratmaq arzularını gerçəkləşdirdi. 1917-ci ilin martında yaradılmış Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsində, bir neçə ay sonra yaradılmış Cənubi Qafqaz Komissarlığında və Seymində ermənilər də iştirak edirdilər. Lakin Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması ilə Cənubi Qafqaz xalqları öz müstəqilliklərini elan etdilər. Meydana gələn yeni dövlətlərdən biri də Ermənistan, yaxud Ararat Respublikası idi. Azərbaycan torpaqlarında isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün çox çətin şəraitdə mübarizə aparır, bütün imkanlardan istifadə edir, tələyüklü məsələlərin həllinə çalışırdı. Belə məsələləri həll etmək üçün ilk öncə 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər hansı bir xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi. Batum müqaviləsinin ikinci maddəsində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sərhəd xətti müəyyən olundu. Batum müqaviləsinə görə, Azərbaycan da ərazi itkilərinə məruz qaldı. Müqaviləyə görə, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası Osmanlı dövlətinə verildi. Bundan başqa İrəvan qəzasının Qəmərli, Uluxanlı, Vedibasar bölgələri Osmanlı dövlətinin tərkibinə keçdi [8, s. 85].

Akademik İ.Hacıyev Batum müqaviləsinin şərtlərinə daha geniş və dəqiq şəkildə toxunmuşdur. O yazır: “Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb etdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümri) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Cənubi Qafqazın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi” [4, s. 33-41].

Osmanlı dövləti Batum müqaviləsi ilə əldə etdiyi ərazilərə yiyələnməyə başladı. 1918-ci ilin iyulun 20-də Osmanlı ordusu Azərbaycana daxil oldu. Yaranmış qarışıqlıq dövründə fürsətdən

istifadə edərək bölgəyə soxulmuş, yerli əhaliyə qarşı qanlı qırğınlar törətmiş erməni hərbi dəstələrinin müqaviməti qırıldı. Beləliklə, Naxçıvanda türk bayrağı dalğalandı. 1918-ci il avqust ayının 15-də Osmanlı sultanı Mehmed Vahiddədin tərəfindən “Evliy-i Salese” əhalisinə yayınlanan bir bəyannamə ilə bu torpaqlar rəsmən Osmanlı imperiyasına ilhaq edildi. Tarixçi V.Qafarov yazır ki, həmin ilin sentyabrın 14-də bölgədə idarəçilik orqanlarının qurulması haqqında qərar qəbul edildi. Bu qərara görə, Qars, Ərdahan, Batum və ətraf ərazilərdə (Batum müqaviləsinə görə Osmanlı dövlətinə keçən ərazilərə Naxçıvan da daxildir) Batum və Qars livalarından ibarət Batum vilayəti təşkil edildi [8, s. 87]. Naxçıvan da qəza olaraq Qars livasının tərkibində Batum vilayətinə daxil olmuşdur. Bundan sonrakı dövrdə Naxçıvan diyarı Osmanlı imperiyasına tabe olaraq qalmışdır.

Erməni millətçilərinin “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” planına Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan torpaqları da daxil idi. Buna görə də Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan iddialarından əl çəkmirdilər. 1918-ci ilin yazında təkcə Sisiyan mahalında 50 min müsəlman ev-eşiyindən qovulmuş, 115 kənd dağıdılmış və yandırılmış, 10038 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı. Onlardan 7729 nəfəri (3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq) məhv edilmiş, 2309 nəfəri isə (1060 kişi, 764 qadın və 485 uşaq) şikəst edilmiş, qəzanın azərbaycanlı əhalisinə üst-üstə bir milyard manat maddi ziyan dəymişdi. 1918-ci ilin yazında Andranik 800 nəfərlik quldur dəstəsi ilə Naxçıvan bölgəsinə hücumla keçmişdi. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Osmanlı dövlətinin bu ərazilərə gəlməsi ilə Naxçıvandan gedən Andranikdən sonra arxada minlərcə ölü, yandırılmış kəndlər və dağıdılmış evlər viran qalmışdı. Andranik vəhşiliyini bir daha göstərmişdir. Cəllad Andranik Şərqi Anadoluda törətdiklərini bu dəfə də Türk dünyasının bir başqa küncündə Naxçıvanda təkrarlamışdı. 300-dən artıq müsəlman kəndi dağıdılmış, minlərcə insan öldürülmüşdü. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları əhalisinin Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə may ayının sonunda hərbi kömək üçün Osmanlı dövlətinə göndərdiyi nümayəndə heyəti Mehmet Vehib paşanın qəbulunda oldu. Nəticədə 9-cu və 11-ci türk diviziyalarına Naxçıvana hərəkət etmək əmri verildi [2, s. 195]. Yerli əhaliyə kömək məqsədilə türk əsgərləri Naxçıvana ilk dəfə 1918-ci ilin aprel-may aylarında Kazım Qarabəkir paşanın göstərişi ilə gəldilər. Daşnaklarla döyüşdə qətiyyət göstərməməsi, ilk vaxtlar, türklərlə Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsi arasında münasibətlərin soyumasına səbəb olmuşdu. Çünki Naxçıvana daxil olan kimi türklər ilk siyasi tədbir kimi Müsəlman Milli Komitəsini və könüllü hissələri buraxmışdılar. Xəlil bəy Naxçıvanın general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Lakin bu vəziyyət çox da uzun sürməmişdi. Tezliklə Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsinin və onun silahlı dəstələrinin fəaliyyəti bərpa edilmişdi. Bu dövrdə Osmanlı ordularının Cənubi Qafqazda olması bölgənin türk-müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

Belə ki, 1918-ci il noyabrın 20-dək türk hərbiçilərindən ibarət 9-cu Qafqaz diviziyası Culfanın şimalındakı Sərdarabada qədər olan Araz vadisində ermənilərin nəzarətində olan ərazinin sərhədində idi [5, s. 157]. Bununla da erməni-daşnak qüvvələrinin Naxçıvan torpaqlarındakı özbaşınalığına son qoyuldu. Mudros barışıqından sonra Osmanlı qüvvələri noyabrın 11-də Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Türk tədqiqatçısı İ.E.Atnur yazır ki, Türk Ordusunun çıxmaq xəbəri böyük bir narazılıq yaratmış, əhali yasa bürünmüşdü. Naxçıvanlılar heç bir cəhətdən Türkiyədən ayrılmaq istəmirdilər. Ayrılıq zəruri olduğundan Türk ordusundan əsgər və silah istədilər. Qalan zabıt və əsgərlərlə mehribançılıqla davranıb öz idarəetmə sistemlərini davam etdirdilər [1, s. 235]. Naxçıvanın tərk edilməsindən sonra erməni qüvvələrinin hücum təhlükəsinin real olduğunu anlayan Osmanlı dövləti bölgədə müdafiənin təşkil edilməsi məqsədilə yerli məhəlli hökumət təşkilatları qurmağa başladı.

IX Ordu komandanı Yaqub Şövqü paşa tərxis olunan əsgərlərdən qalan silahların xalqa paylanmasını təmin etmişdir. Yerli əhali erməni təcavüzündən qorunmaq üçün 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1919-cu ilin martına kimi fəaliyyət göstərən Araz-Türk Respublikası Naxçıvan bölgəsinin ermənilərin işğalı altına keçməsinə imkan vermədi. Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsi üçün ciddi tədbirlər görürdü. 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi. Ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına yiyələnmək cəhdləri 1919-cu ilin yazında daha da gücləndi. Onu da qeyd edək

ki, bu zaman Azərbaycan torpaqlarına I Dünya müharibəsində qalib ölkə kimi İngiltərə daxil olmuşdur. Bölgədəki ingilis komandanlığının razılığı ilə 1919-cu ilin mart-iyul aylarında Naxçıvan bölgəsində erməni idarəçiliyi yaradıldı.

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR nümayəndələrinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibətlə bağlı keçirdiyi rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Bu, Zəngəzurun işğalından sonra Naxçıvanın qəsb olunması ilə bağlı planlarını bir qədər təxirə salmaq məcburiyyətində olan ermənilərin arzusuna ciddi zərbə idi. Türkiyənin diplomatik yardımı, Azərbaycan rəhbərliyinin ciddi səyləri ilə yanaşı, məhz bu rəy sorğusunun nəticələri sonradan Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub-saxlanması uğrunda aparılan mübarizədə, müqavilələrin imzalanmasında və statusun tam şəkildə rəsmiləşdirilməsində son dərəcə mühüm hüquqi və sosial-siyasi amil oldu. İyulun 25-də Naxçıvan əhalisi erməni qoşunlarını əzərək onları qaçmağa məcbur etdi. Beləliklə, Naxçıvan bölgəsində “erməni idarəçiliyi” ləğv edildi [7 s. 14].

Sonrakı dövrdə bolşeviklərin Azərbaycanda idarəetmə sistemini ələ keçirməsi Qızıl Ordu hissələrinin Naxçıvana doğru gəlməsi xalqı çox həyəcanlandırmışdı. Martın 9-da Türkiyə nümayəndə heyəti İ.Stalinlə görüşə bildi. Görüşdə Stalin türk nümayəndə heyətindən soruşdu ki, “Naxçıvan üzərində nə üçün bu qədər ısrar edirsiniz? Yusif Kamal bildirmişdi ki, “Naxçıvan bizim üçün türk qapısıdır”. Söhbətdə bir sıra mühüm məsələlər barədə razılıq əldə edildi. Türkiyə tərəfi istər danışıqlar ərəfəsində, istərsə də onun gedişində Naxçıvan məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu, bəzi daha önəmli strateji və geosiyasi amillərlə yanaşı, həm də Naxçıvanın Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən yaxın məsafə və hələlik yeganə nöqtə olması, bölgənin Moskva-Ankara diplomatik münasibətlərində başlıca vasitəçi rolu oynaması ilə əlaqədar idi. Türk heyətinin rəhbəri Yusif Kamal bəy Rusiyaya yola düşmək ərəfəsində, dekabrın 13-də Mustafa Kamal paşa ilə görüşərkən “Paşam, ruslar Naxçıvan üzərində ısrar edərlərsə nə yapalım?” deyə soruşduqda M.Kamal paşa: “Naxçıvan türk qapısıdır. Bu xüsusu nəzərə alaraq əlinizdən gələni yapınız” cavabını vermişdi [9, s. 42]. İ.Hacıyev yazır ki, Yusif Kamal bəyin, Rıza Nurun məlumatlarından bəlli olur ki, danışıqlarda Naxçıvana dair müzakirələr xeyli uzanmış, danışıqların hətta bəzən pozulmaq həddinə çatması baş vermişdi [6, s. 35].

Moskva müqaviləsi. 1921-ci il martın 16-da bağlanmış Türkiyə ilə RSFSR arasında dostluq və qardaşlıq haqqında 16 maddəlik Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində deyilirdi: “Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir [2, s. 102].

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, türk diplomatiyası Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməyə də, onun üzərindəki himayəçiliyin üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərtilə Azərbaycana verilməsinə nail oldu. Bununla da Naxçıvan məsələsi türk diplomatiyasının gərgin fəaliyyəti sayəsində özünün ədalətli həllini tapdı. Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən Naxçıvanın yenidən Ermənistana verilməməsi üçün Türkiyə və Rusiya zəmanətçi rolunu öz üzərinə götürdülər. Naxçıvan məsələsinin bu cür ədalətli həlli Mustafa Kamal paşa tərəfindən də müsbət qarşılandı. Türk diplomatları Ankaraya döndən zaman Yusif Kamal bəy Mustafa Kamal paşaya “Möhtərəm Paşam! Naxçıvan üzərində əldən gələni yaptım” dedikdə, o, “Yusif Kamal bəy! Qapımız mövcudiyyətini mühafizə edir, bizim üçün mühüm olan budur” deyə cavab vermişdi. Moskva müqaviləsinin imzalanmasından az sonra –1921-ci il aprel 16-da türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi.

Qars müqaviləsi. Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşılıqlı münasibətlərinin əsaslarını özündə əks etdirən Qars müqaviləsi 1921-ci il oktyabrın ayının 13-də Rusiyanın iştirakı ilə imzalandı. 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan Qars müqaviləsi Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz sovet respublikaları olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında bağlanmışdı. Müqavilənin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı müddəə konkret və aydın şəkildə qoyulmuşdu: “Türkiyə Hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan sovet hökumətləri bu müqavilənin 3 sayılı ‘lavəsində göstərilən

sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar”. Həmin Əlavədə isə Naxçıvan ərazisinin sərhədləri Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsindən daha dəqiq göstərilirdi. Əlavəyə görə, Arazdöyən stansiyası Ermənistanın tərkibində qalırdı. Müqavilədə, həmçinin Ermənistan SSR-in Türkiyə və İran dövlətləri ilə sərhədləri göstərilmiş, Naxçıvan SSR-in Türkiyə ilə sərhədi Arazdöyən stansiyasına qədər 11 km uzunluğunda müəyyən edilmiş, İranla sərhədi isə 176 km uzunluğunda, yəni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsində olduğu kimi saxlanılmışdı. Qars müqaviləsinin bir neçə dövlət tərəfindən imzalanması və qüvvədə olması üçün məhdud müddətin müəyyənləşdirilməməsi onun beynəlxalq müqavilə kimi Naxçıvanın taleyi və müqavilədə əksini tapmış digər məsələlərin həlli baxımından əbədi aktuallığını təmin etdi [3, s. 107].

1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdiyi soyqırım siyasəti nəticəsində əhalisinin xeyli hissəsi məhv edildiyindən Zəngəzurun erməni işğalına verilməsinə qarşı ciddi müqavimət təşkil etmək mümkün olmadı. Lakin Naxçıvan əhalisinin 1920-ci il dekabrın 5-dən başlayaraq öz qətiyyətli iradəsini növbəti dəfə ortaya qoyması bölgənin sonrakı taleyini tarixi ədalətə uyğun şəkildə - Azərbaycanın xeyrinə həll etdi. Tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrdə Naxçıvan ermənilərdən və erməniləri himayə edən böyük güclərdən qorunsa da Zəngəzuru ələ keçirdikdən sonra ermənilər orada qədim zamanlardan yaşayan azərbaycanlı əhalini sıxışdırmağa, təqib etməyə, nəticədə, onların deportasiyasına nail olmağa başladılar. Beləliklə, bir sıra Azərbaycan kəndləri ermənilər tərəfindən ələ keçirildi. Zaqafqaziya Federasiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1 yanvar 1927-ci il tarixli qərarı ilə Mehri-Cəbrayıl qəzasının 24 kəndi Ermənistana verildi. Ancaq bununla kifayətlənməyən ermənilər bir az sonra, daha dəqiq desək, 20 iyun 1927-ci ildə Zaqafqaziya Federasiyası MİK-in qəbul etdiyi qərarla Zəngəzur qəzasının 1065 desyatın ərazisinin müxtəlif qəzalara aid edilməsi məsələsinin gündəliyə çıxarılmasına nail oldular. Ancaq bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək sahəsində iddialarını təmin etmirdi. Ona görə də Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyəti 18 fevral 1929-cu ildə onların xeyrinə daha bir qərar çıxardı. Bu qərara görə, Mehrdə yeni rayon yaratmaq bəhanəsi ilə Zəngilan rayonunun Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur İ. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013. 496 s.
2. Cəfərli E. Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan (XX əsrin əvvəlləri) Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 224 s.
3. Cəfərli E. Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli siyasəti və Naxçıvan məsələsi . Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2016, № 3. s. 98-110
4. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2021, 152 s.
5. Hacıyev İ. Şıxəliyev E, [və b.]. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. Bakı: Mütərcim, 2017. 300 s.
6. Hacıyev, İ. İrəvanın ermənilərə verilməsi tarixi-siyasi şəraitində imzalanmış bəzi müqavilələrin bu prosesə təsiri // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai Humanitar Elmləri Seriyası, 2017. №3, s.33-41
7. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və tariximizdə yeri. İpək Yolu, №.1, 2018, s.5-25
8. Qafarov, V. Batum konfransı və Azərbaycan // Bakı: Tarix və onun problemləri, 2009. №1-2, s. 81-88.
9. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, s. 302

HÜQUQ-FƏLSƏFƏ

XÜSUSI QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA YARANAN PROBLEMLƏR

Aidə QULUZADƏ

quluzadaida@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, müxtəlif sosial və inkişaf problemləri ilə üzləşirlər. Sosiallaşma prosesi, insanın həyatında ən vacib mərhələlərdən biridir, çünki bu proses vasitəsilə fərd cəmiyyətlə əlaqə qurur, münasibətlər və dostluqlar yaradır, sosial normaları öyrənir. Ancaq xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün bu proses daha mürəkkəb və çətin ola bilər. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafı, cəmiyyətə integrasiya və uğurlu sosiallaşma, onların yaşadıkları müxtəlif çətinliklərdən dolayı daha yavaş və məhdud olur. Bu məqalədə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosialləşməsində qarşılaşılan əsas çətinliklər və bu çətinliklərin həlli yolları geniş şəkildə təhlil ediləcəkdir. Məqalənin məqsədi, həm nəzəri yanaşmalar, həm də tətbiqi metodlarla bu uşaqların sosial integrasiyasını asanlaşdıracaq imkanları araşdırmaqdır.

Açar sözlər. *xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq, sosiallaşma, integrasiya, inklüziv təhsil*

Giriş

Sosiallaşma, insanın cəmiyyətə integrasiyasının və digər insanlar ilə münasibətlər qurma bacarığının inkişaf etdiyi bir prosesdir. Bu proses uşaqların öz kimliklərini müəyyən etməsi, sosial normları öyrənməsi, başqaları ilə uyğun münasibətlər qurması və ümumiyyətlə sosial mühitdə necə davranmalı olduqlarını anlaması ilə əlaqədardır. Sosiallaşma, həmçinin uşağın şəxsi və sosial bacarıqlarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar isə, bu inkişafı daha çox çətinliklərlə yaşayırlar. Bu uşaqların sosialləşməsində qarşılaşılan çətinliklər əsasən onların fərqli ehtiyaclarından qaynaqlanır. Fiziki, zehni və emosional ehtiyaclar, uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafını təsir edən əsas faktorlardır. Bu üç növ ehtiyacın hər biri, fərqli növ çətinliklər yaradır və bu çətinliklər uşaqların sosial integrasiyasını daha mürəkkəbləşdirir. Emosional ehtiyacı olan uşaqlar, sosial mühitə uyğunlaşmaqda ən böyük çətinliklərlə üzləşən uşaqlardır. Emosional çətinliklər, uşaqların özlərini başqalarına qarşı ifadə etmələrini, emosiyalarını idarə etmələrini və başqalarının hisslərinə uyğun reaksiya vermələrini çətinləşdirə bilər. Məsələn, uşaqların öz hisslərini düzgün bir şəkildə ifadə etməyi bacarmaması, başqaları ilə münasibətlərini pozar və dostluq əlaqələri qurmaqda çətinlik yarada bilər. Bəzi uşaqlar, həddindən artıq qorxular və narahatlıqlar yaşayaraq sosial mühitdən çəkinə bilərlər. Bu cür emosional maneələr, uşaqların sosial fəaliyyətlərdən kənarda qalmasına səbəb ola bilər. Həmçinin, emosional çətinliklər yaşayan uşaqlar, başqalarının duyğularını anlamaqda və onlara uyğun reaksiya verməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bu, onlarda təcrid olunma hissinə və cəmiyyətdən uzaqlaşma meylinə səbəb ola bilər. Psixoloji dəstək və emosional inkişaf proqramları, bu uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları daha çox sosial mühitə integrasiya etmək üçün vacibdir. Uşaqlara, emosiyalarını necə idarə etməyi və başqaları ilə münasibətlərini necə qurmağı öyrətmək çox vacibdir (1, s 10).

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosiallaşma prosesi bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunur. Bu çətinliklər hər bir uşaq üçün fərqli olsa da, bəzi ümumi tendensiya mövcuddur ki, bunlar sosial əlaqələr qurmağa çalışan uşaqlara maneə törədir. Aşağıda, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosiallaşma prosesində qarşılaşdıqları əsas çətinliklər daha geniş şəkildə izah

olunacaqdır (2, s.7).

Sosiallaşma, əsasən, qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətin düzgün qurulması ilə əlaqədardır. Lakin xüsusi ehtiyacı olan uşaqların sosial bacarıqları və kommunikasiya qabiliyyətləri bəzən məhdud ola bilər. Bu məhdudiyyətlər, sosial münasibətlərin qurulmasında ciddi əngəllərə səbəb olur. Autizm spektri pozuntusu olan uşaqlar, sosial qaydalara uyğun davranışları başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar başqalarının üz ifadələrini və bədən dilini oxumaqda çətinlik yaşayırlar. Bu, qarşılıqlı münasibətlərin inkişafını çətinləşdirir və başqaları ilə münasibət qurmaqda maneə yaradır. Məsələn, autizmlı uşaqlar bəzən insanları tanımaqda və onların hisslərini anlamaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən, məktəb və ya ictimai mühitdə əlaqə qurmağı öyrənməkdə ciddi çətinliklər yarana bilər. Bununla yanaşı, verbal kommunikasiya problemi olan uşaqlar (məsələn, afaziya və ya digər dil problemləri yaşayanlar), özlərini düzgün ifadə etməkdə və başqaları ilə əlaqə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu, xüsusən də sosial mühitdə dostluq əlaqələri qurmağa çalışan uşaqlar üçün böyük çətinliklərə səbəb ola bilər. Uşaqların dili düzgün istifadə etməməsi, onların sosial mühitə uyğunlaşmasını və başqaları ilə əlaqələrini çətinləşdirir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, bəzən cəmiyyət və məktəb mühitində qəbul edilməmək, ayrı-seçkilik və stiqma ilə üzləşirlər. Cəmiyyətin çox vaxt fərqliliklərə qarşı mənfi münasibəti, bu uşaqların sosial qəbul edilməsinə maneə törədir. Cəmiyyətin xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara qarşı yaranan bu mənfi münasibətlər, onların özlərini sosial mühitdən kənar hiss etmələrinə səbəb ola bilər. Əksər hallarda, xüsusilə uşaqların məktəb və oyun sahələrində digər uşaqlardan fərqlənməsi, onlar üçün mənfi təcrübələrə yol açır. Bəzi uşaqlar xüsusi ehtiyacları olan uşaqlara qarşı daha az tolerant və dözümsüz ola bilərlər, bu isə qarşılıqlı münasibətlərdə çatışmazlıqlara səbəb olur. Bu cür mənfi münasibətlər, uşaqlarda özünə inamsızlıq hissi və təcrid olunma qorxusu yaradır. Uşaqlar, bu cür münasibətləri hiss edərək, daha çox təcrid olunur və digər uşaqlarla əlaqə qurmaqdan qaçırırlar. Stiqma, uşağın psixoloji inkişafına da mənfi təsir göstərir. Çünki uşaqlar, digər şəxslərin onları fərqli görməsi və qəbul etməməsi ilə üzləşdikdə, özlərini dəyərsiz hiss edə bilərlər. Bu, həmçinin onların cəmiyyətdə müsbət əlaqələr qurmağı bacarmalarını da çətinləşdirir (3, s 3).

Ailə mühiti, uşağın sosial bacarıqlarının inkişafında və ümumilikdə sosiallaşma prosesində böyük rol oynayır. Uşaqlar, evdə əldə etdikləri təcrübələrə əsaslanaraq cəmiyyətə uyğunlaşmağı öyrənirlər. Lakin bəzi hallarda, ailələr uşaqlarının xüsusi ehtiyaclarını başa düşməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bu, xüsusilə uşağın fiziki, zehni və ya emosional ehtiyacları barədə məlumat və təcrübə çatışmazlığı ilə bağlı ola bilər. Valideynlərin və digər ailə üzvlərinin uşağın ehtiyaclarına uyğun dəstək verməməsi, uşağın sosial bacarıqlarının inkişafına maneə törədir. Valideynlər, uşaqlarının sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün xüsusi tədbirlər görməli və onları sosial mühitdə uyğunlaşmağa təşviq etməlidirlər. Lakin, bəzi ailələr, xüsusi ehtiyacı olan uşaqları digər uşaqlardan təcrid edərək, onların sosial həyatını məhdudlaşdırırlar. Bu cür müdaxilələr, uşaqların gələcəkdə özünə inamı və müstəqil şəxslər olaraq yetişmələrinə əngəl törədə bilər. Ailənin uşağa qarşı göstərdiyi diqqət, onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə həlledici rol oynayır.

Təhsil mühiti, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial inkişafını təmin etməkdə çox önəmli bir faktordur. Lakin, inklüziv təhsil proqramlarının zəif tətbiq olunması, bu uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafına əngəl ola bilər. Məktəb mühiti, xüsusilə də sosial əlaqələrin qurulması üçün vacib bir məkan olduğu halda, bəzən məktəblərdə xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara uyğunlaşmış müvafiq resurslar və dəstək proqramları mövcud olmur. Bəzi məktəblər, sosial bacarıqları inkişaf etdirmək üçün müvafiq təlimatlar, fəaliyyətlər və məşğələlər təqdim etmirlər. Bu, uşaqların digər uşaqlarla münasibətlərini qurmaqda çətinlik yaşamasına səbəb olur. Məsələn, inklüziv təhsil sistemləri tətbiq etməyən məktəblər, xüsusi ehtiyacı olan uşaqların digər uşaqlarla birgə təhsil almalarını təmin etmir. Bu vəziyyət, uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını çətinləşdirir və onların təcrid olunmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, məktəblərdə tətbiq olunan ayrı-seçkilik və stereotiplər də uşaqların sosial inkişafına mənfi təsir göstərir. Xüsusi ehtiyacı olan uşaqlara qarşı mənfi münasibət və ya onları fərqli bir qrup olaraq görmək, onların özünə inamını zədələyir və digər uşaqlarla münasibətlərinin inkişafını çətinləşdirir (4, s. 12).

Xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar, bəzən emosional və psixoloji çətinliklərlə də üzləşirlər. Bu uşaqların bir çoxu, özünə inamsızlıq, qorxu, sosial izolyasiya və təcrid olunma kimi psixoloji maneələrlə mübarizə aparırlar. Özünə inamsızlıq və özünü təcrid etmə, uşaqların sosial mühitdə özlərini rahat hiss etmələrinə mane olur. Bu uşaqlar, başqaları ilə dostluq münasibətləri qurmaq və ya cəmiyyətə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Emosional çətinliklər, bəzən uşaqların öz hisslərini başqalarına düzgün şəkildə ifadə etmələrinə və başqalarının hisslərini anlamağa çalışan empati qabiliyyətini inkişaf etdirmələrinə mane olur. Uşaqların bu çətinlikləri aşmaları üçün psixoloji dəstək və terapevtik müdaxilələr vacibdir. Düzgün psixoloji dəstək almış uşaqlar daha rahat şəkildə sosial mühitə daxil ola və cəmiyyətə inteqrasiya ola bilirlər.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosiallaşması və cəmiyyətə inteqrasiyası uzunmüddətli və çoxşaxəli bir prosesdir. Uşaqların qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılması üçün hərtərəfli yanaşmalar və uyğun strategiyalar mövcuddur. Bu strategiyalar, həm uşaqların, həm də onların ailələrinin və cəmiyyətin dəstəyi ilə uğurlu nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Xüsusi ehtiyacı olan uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən vacib yanaşma, erkən müdaxilədir. Uşaqların sosial və emosional inkişafında erkən yaşlardan etibarən müdaxilələr etmək, onların gələcəkdə qarşılaşacaqları çətinlikləri azaltmaq üçün çox önəmlidir. Erkən müdaxilə, uşaqların inkişafını izləməyə, potensial problemləri müəyyən etməyə və uyğun dəstəyi vaxtında təmin etməyə imkan verir. Erkən müdaxilə proqramları, xüsusən də sosial bacarıqların inkişafına yönəlmiş təlimləri əhatə etməlidir. Məsələn, uşaqlara başqalarının hisslərini anlamaq, düzgün bədən dili istifadə etmək, sosial qaydalara riayət etmək və qarşılıqlı münasibətləri qurmaq öyrədilməlidir. Bu, həmçinin ailələrə dəstək vermək üçün əhəmiyyətlidir, çünki valideynlər uşaqlarına nəzarət etmək və onları sosial mühitə uyğunlaşdırmaq üçün doğru metodları öyrənməlidirlər. Erkən yaşda, xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi təhsil proqramları və psixoloji dəstək uşaqların həyatında müsbət dəyişikliklərə yol açar. Məsələn, məktəbdə inteqrasiya olunmuş təhsil proqramları və fərdi terapiya seansları, uşaqların bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə böyük rol oynayır. Bu cür müdaxilələr, uşaqların sosial həyatlarını daha zəngin və faydalı hala gətirir (5, s 8).

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafı, onların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasının əsasını təşkil edir. Sosial bacarıqların inkişafı üçün müxtəlif metodlar və yanaşmalar tətbiq edilə bilər. Bu uşaqların başqaları ilə sağlam və davamlı münasibətlər qurması, onların həm şəxsi həyatını, həm də ümumi sosial həyatlarını yaxşılaşdırır.

Sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif qrup fəaliyyətləri və oyunlar təşkil edilə bilər. Sosial qruplarda fəaliyyət göstərmək, uşaqlara sosial mühitdə necə əlaqə qurmaq və başqaları ilə düzgün münasibətlər inkişaf etdirmək mövzusunda təcrübə qazandırır. Qrup oyunları, uşaqların empati bacarıqlarını artırmağa, qarşılıqlı dəstək və hörmət göstərməyə öyrədir. Bu oyunlar, həm də onların komanda işinə uyğunlaşmalarını təmin edərək, gələcəkdə əmək bazarına və cəmiyyətə inteqrasiya etmələri üçün vacibdir. Eyni zamanda, uşaqlara emosional ifadə etmə və duyğusal reaksiyaları düzgün şəkildə idarə etmə öyrədilməlidir. Emosional tənzimləmə bacarıqları inkişaf etdirmək, uşaqların gərgin sosial vəziyyətlərdə düzgün qərarlar vermələrinə kömək edir. Bu cür bacarıqlar, xüsusilə autizm və digər zehni çətinliklər yaşayan uşaqlar üçün çox əhəmiyyətlidir.

Cəmiyyətin dəstəyi, xüsusi ehtiyacı olan uşaqların sosial inteqrasiyasını asanlaşdırmaq üçün mühüm rol oynayır. Xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar, yalnız təhsil mühitində deyil, həm də gündəlik həyatda cəmiyyətin hər bir üzvünün anlayışı və dəstəyi ilə daha uğurlu inteqrasiya oluna bilirlər. Cəmiyyətin bu uşaqlara qarşı daha çox qəbul və dəstək göstərməsi, uşaqların özlərinə olan inamını artırır və onlara daha sağlam sosial əlaqələr qurma imkanı verir. İnküziv mühit, hər kəsin bərabər şəraitdə iştirak etməsi üçün vacibdir. Bu məqsədlə, məktəblər, sosial mərkəzlər və ictimai yerlərdə inküziv yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Müəllimlər, valideynlər və icma liderləri, xüsusi ehtiyacı olan uşaqları həmrəyliklə qəbul etməli və onların sosial fəaliyyətlərdə iştirak etmələrinə şərait yaratmalıdırlar. İnküziv təhsil proqramları, uşaqların digər uşaqlarla birgə təhsil almalarını təmin etməli və onların sosial bacarıqlarının inkişafını stimullaşdırmalıdır. Bu cür mühitlər, uşaqların başqaları ilə qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirmək və sosial təcrid olmalarını aradan qaldırmaq

məqsədini güdür.

Psixoloji dəstək, xüsusi ehtiyacı olan uşaqların emosional inkişafını gücləndirmək və onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir. Uşaqların sosial mühitə uyğunlaşmalarını asanlaşdırmaq üçün müvafiq psixoterapiya və digər terapevtik müdaxilələr tətbiq edilə bilər. Bu müdaxilələr, uşaqların duyğusal vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa, özünə inamlarını artırmağa və sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Psixoloji dəstək uşaqların daxili dünyalarını başa düşməyə və onların qarşılaşdıqları çətinlikləri həll etməyə kömək edir. Psixoterapevtik seanslar, uşaqların öz hisslərini ifadə etmələrinə və bu hissləri başqaları ilə paylaşmalarına kömək edə bilər. Eyni zamanda, uşaqlara empati bacarıqları öyrədilərək, başqalarının hisslərini anlamağa yönəldən müsbət bir mühit yaradılır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial integrasiyasının asanlaşdırılması və qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə atılacaq addımlar çox önəmlidir. Erkən müdaxilə, inklüziv təhsil, sosial bacarıqların inkişafı və psixoloji dəstək, bu uşaqların həyat keyfiyyətini artırmaq və onların cəmiyyətdə daha müsbət və uğurlu bir şəkildə iştirak etmələrini təmin etmək üçün çox vacibdir. Cəmiyyətin fəal dəstəyi və müvafiq sosial mühitin yaradılması, xüsusi ehtiyacı olan uşaqların gələcəkdə cəmiyyətə uyğunlaşmalarını asanlaşdıracaq və onların potensiallarını tam şəkildə həyata keçirmələrinə şərait yaradacaqdır. Bu sahədə cəmiyyətin, təhsil sisteminin və ailələrin birgə əməkdaşlığı ilə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətdə daha yaxşı və bərabər imkanlarla həyatlarını qurması mümkün olacaqdır. Gələcəkdə bu sahəyə daha çox diqqət ayırmaq, uşaqların daha yaxşı inkişafı və sosial integrasiyasına mühüm töhfə verəcəkdir (6, s.10).

ƏDƏBİYYAT

1. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
2. Guralnick, M. J. (2001). *Early Childhood Inclusion: Focus on Change*. Brookes Publishing.
3. Hallahan, D. P., Kauffman, J. M., & Pullen, P. C. (2021). *Exceptional Learners: An Introduction to Special Education*. Pearson.
4. Florian, L. (Ed.). (2014). *The SAGE Handbook of Special Education*. SAGE Publications.
5. Rutter, M. (2006). *Genes and Behavior: Nature–Nurture Interplay Explained*. Blackwell Publishing.
6. Turnbull, A., Turnbull, R., Wehmeyer, M. L., & Shogren, K. A. (2019). "Exceptional Lives: Special Education in Today's Schools." *Journal of Special Education*

SUMMARY

Children with special needs face various social and developmental challenges. The process of socialization is one of the most important stages in a person's life, as it is through this process that an individual establishes contact with society, forms relationships and friendships, and learns social norms. However, for children with special needs, this process can be more complex and difficult. The development of social skills, integration into society, and successful socialization of children with special needs are slower and more limited due to the various difficulties they experience. In this article, the main difficulties encountered in the socialization of children with special needs and the ways to solve these difficulties will be analyzed in detail. The aim of the article is to explore the possibilities that will facilitate the social integration of these children, both through theoretical approaches and applied methods.

Keywords. *children with special needs, socialization, integration, inclusive education*

AXTARIŞ-XİLASETMƏ İŞLƏRİNİN APARILMASININ EFFEKTİVLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Ülvi SADIQZADƏ
ulvi-sadixov@mail.ru

Ruslan ƏZİZOV
azizovrs124@gmail.com

Xülasə

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması zədələnmə ocaqlarında, fəlakət zonalarında və təbii fəlakət rayonlarında zərər çəkmiş əhaliyə hər cür yardım göstərmək, dağıntıların və itkilərin artmasının qarşısını almaq, eləcə də şəhərlərin, yaşayış məntəqələrinin və təsərrüfat obyektlərinin həyat fəaliyyətini bərpa etmək məqsədi ilə qısa müddətdə həyata keçirilən tədbirlərin cəmindən ibarət olan axtarış-xilasetmə işlərinin aparılması və onların effektivliyinin artırılması sahəsində görülən əsas işlər və istiqamətlər haqqında məlumat verilib.

Açar sözlər: axtarış, xilasetmə, effektivlik, təhlil

Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması zamanı əsas istiqamətlərdən biridə axtarış-xilasetmə (AXİ) işləri hesab edilir. AXİ-in təşkili: Xilasetmə işləri sahəsinin (obyektin, binanın) vizual üsulla başdan-başa yoxlanması, axtarış xilasetmə kəşfiyyat bölmələri və ya bu məqsədlə xüsusi təşkil edilən bölmələr (taqım, qrup, heyət) tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Bu işə təyin edilən bölmələrin tərkibi, yoxlanılan uçqunun sahəsindən və hündürlüyündən, binanın dağılmasının xarakterindən və funksional təyinatından, meteoroloji şəraitdən, ilin fəslindən və sutkanın vaxtından, habelə bir sıra digər sərtlərdən asılı olaraq müəyyən edilir [1].

Fəlakət zonasının ərazisini yoxlamaq üçün 2-3 nəfərdən ibarət heyət göndərilir. Axtarış-xilasetmə işlərinin aparılması üçün axtarış sahəsi zolaqlara bölünür və hər zolağa bir heyət təhkim edilir. Axtarış zolağının eni bir sıra amillərdən asılı olaraq təyin edilir. (uçqunun xarakteri, hərəkət şəraiti, görünüş sahəsi və s.) və 20-50 metr ola bilər. Axtarış işlərinin ən səmərəli üsulu kəşfiyyatlar cütünün ziqzaqaoxşar (əyri-üyrü) xətt üzrə hərəkətidir [2].

Heyət aşağıdakı avadanlıqlarla təchiz edilir:

- rabitə vasitələri,
- qazıma alətlər,
- zərərçəkənin qaldığı yerin işarələnmə vasitələri,
- ilk tibbi yardımını göndərmək vasitələri.
- Bəzi hallarda axtarış qrupları alpinist və yanğın söndürmə avadanlıqları ilə təchiz edilə bilər.

Vizual yoxlama zamanı axtarış zolağının hüdudlarında uçqunların səthi, boşluqlar, oyuqlar, taxçalar, çökək yerlər, iri qırıntı parçaları altındakı boşluqlar, xüsusən qismən uçmuş binaların divarlarının dibindəki sahələr diqqətlə nəzərdən keçirilir. Yoxlama müəyyən edilmiş səs signalının müntəzəm sürətdə verilməsi və ya adi səsilmə ilə müşahidə edilməlidir.

Dağılmış qismən dağılmış və ya zədələnməmiş binanı yoxlamağa, onun tikilmə layihəsi hüdudları və ya yaranmış uçqunların perimetri boyu xarici tərəfdən nəzərdən keçirməklə başlamaq lazımdır.

Axtarış-xilasetmə işləri asılıdır:

1. Xilasedicilərin hazırlıq səviyyəsi:

Baş vermiş fəvqəladə halların (hadisələrin) nəticələrinin aradan qaldırılması zamanı görülən təhlükəsizlik tədbirlərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə xilasedicilərin hazırlıq səviyyəsidə əsas məsələlərdəndir. Hazırlıq zamanı ictimai hazırlıq, xüsusi-taktiki hazırlıq, tibbi hazırlıq, fiziki hazırlıq, alpinist hazırlığı və s. hazırlıqlar mövcuddur. Təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə halların (hadisələrin) zədələyici faktorlarına qarşı bütün üsul və vasitələrin kompleks şəkildə istifadə olunması baş vermiş fəvqəladə hal (hadisə) zamanı çeviklik və anında müdaxilə əhalinin təhlükəsizliyi və mühafizəsi tədris zamanı öyrədilən başlıca vəzifələrdəndir. Fəvqəladə

hallarda (hadisələrdə) baş vermiş uçqunlar və ya dağıntılar zamanı xilasedicilərə ilkin müdaxilədən əvvəl ərazidə radioaktiv təhlükəlilik dərəcəsini xüsusi cihazlarla ölçülməsinin metodları öyrədilir [3].

Yüksəklikdə və xüsusi ilə çoxmərtəbəli yaşayış binalarında bağlı qapı arxasında köməksiz və kimsəsiz vəziyyətdə qalmış körpələrin, xəstələrin və yaşlıların xilas edilməsi, uçqunlar altında və ya ağır deformasiyaya uğramış nəqliyyat vasitələrində sıxılmış vəziyyətdə qalmış zərərçəkmişlərə ilk yardım göstərilməsi, partlayıcı qurğuların aşkar edilməsi və zərərsizləşdirilməsi üçün xilasedicilərdən yüksək peşəkarlıq tələb olunur. Bu məqsədlə beynəlxalq təcrübədən faydalanaraq xilasedicilərin yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə gətirilmələri üçün tədris prosesində əyani vəsaitlərdən, meydançalardan, aparılmış axtarış və qəza-xilasetmə əməliyyatları zamanı lentə alınmış video, foto görüntülərdən və s. geniş istifadə olunur.

2. Texniki vasitələrin mövcudluğu;

Xilasedicilərin təchizatı

Xilasedicilərin qidalanması, qızma və istirahətinin təşkili.

Axtarış xilasetmə işlərinin aparılmasının effektivliyinin artırılması üçün aşağıdakılar vacibdir:

- İnformasiyanı vaxtında alma və informasiyanı operativ ötürmə.
- FH baş verən rayona vaxtında getmə
- Uçqunlardan dərhal sonra AXİ- in başlanmasının vaxtı
- AXİ- in aparılma müddətinin təyini;
- AXİ- in rəhbərliyinin təşkili;
- Rəhbərliyin qərargahının təşkili
- FH zonasının sərhədlərin təyin edilməsi;
- FH zonasının sahələrə bölünməsi;
- FH zonasında xilasedicilərin dəyişməsinin tərkibinin təyini
- FH zonasında kəşfiyyatın aparılmasının təşkili
- FH zonasında zərərçəkənlərin axtarılmasının təşkili
- Binaların konstruksiyalarının etibarsız elementlərinin dağılma işlərin təşkili.

ƏDƏBİYYAT

1. Осагов, Н.О. «Фөвқәләдә Hallarda Нәят Фәалиyyəтинин Тәһлүкәсизлији». Баки: Чәшиоғлу, -35. - 2012. -201
2. Буянов, Н.А., Полишко, В.В. «Основы безопасности жизнедеятельности», Смоленск: Юрайт, -67. - 1995г. - 350
3. Шойгу, С.К., Фалеев, М.И., Кириллов, Г.Н., Сычев, В.И. «Учебник спасателя». Москва: АГЗ МЧС России, - 35. - 2002г. – 112

SUMMARY

Depending on the factors that led to the results obtained as a result of the elimination of the consequences of emergencies, it helps in the elimination of natural disasters and in the areas being neutralized.

Keywords: search, rescue, effectiveness, analysis

AZƏRBAYCAN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNDƏN VƏ CƏZADAN AZAD ETMƏNİN TARİXİ İNKİŞAFI

Əli ABDULLAYEV
abdullayev2303@gmail.com

İlqar MİRZƏYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın hüquq sistemində cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə anlayışının tarixi inkişafı araşdırılır. Qədim dövrlərdə əsasən şəriət və adət hüququna əsaslanan cinayət hüququ XIX əsrdən etibarən Rusiya İmperiyasının qanunvericiliyi ilə tənzimlənməyə başlamışdır. Sovet İttifaqı dövründə bu institut SSRİ qanunları çərçivəsində formalaşmış və əsasən sərt cəza siyasəti üstünlük təşkil etmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə bu sahədə islahatlar aparılmış, 2000-ci ildə qəbul edilən Cinayət Məcəlləsi daha humanist yanaşmaları özündə ehtiva etmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə əfv və amnistiya institutları gücləndirilmiş, ölüm cəzası ləğv olunmuşdur. Müasir qanunvericilik fərdi ədalət prinsipinə və beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq cinayət məsuliyyətindən azad etmə institutunu daha təkmil şəkildə tətbiq edir.

Açar sözlər: cəza siyasəti, hüquq sistemi, Cinayət Məcəlləsi, Heydər Əliyev

Giriş

Azərbaycanın hüquq tarixini araşdırdıqda, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə anlayışının tədricən formalaşdığı və hüquqi praktikalara daxil edildiyi dövrün əsasən XIX-XX əsrlərə təsadüf etdiyi müşahidə olunur. Ölkənin hüquq sistemi uzun müddət xarici təsirlərə məruz qalmış, xüsusilə çar Rusiyası və daha sonra Sovet İttifaqının hüquq sistemi çərçivəsində inkişaf etmişdir.

Tarixi kontekstdə baxdıqda, Azərbaycan ərazisində qədim və orta əsrlərdə tətbiq olunan cinayət hüququ əsasən şəriət qanunları, adət hüququ və feodal qaydalarına əsaslanmışdır. Həmin dövrdə cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə anlayışı müasir hüquqi çərçivədə formal şəkildə mövcud olmasa da, bəzi hallarda təqsirkar şəxslərə alternativ cəza tədbirləri tətbiq edilirdi. Bu alternativlər əsasən cərimə ödəmə, qanbahası və ya müəyyən dini-mənəvi kompensasiya üsullarını əhatə edirdi.

Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olduqdan sonra ölkədə hüquq sistemində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdən etibarən çar qanunvericiliyi Azərbaycan ərazisində tətbiq olunmağa başladı və yerli hüquq normalarına təsir göstərdi. Xüsusilə 1832-ci ildə qəbul edilən Rusiya İmperiyasının Qanunlar Toplusu və 1906-cı il Əsas Qanunları hüquqi münasibətlərin əsas tənzimləyicilərinə çevrildi [4, s. 72].

Həmin dövrdə cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə anlayışı rəsmi qanunvericilikdə müəyyən formalara malik olsa da, onun tətbiqi əsasən məhkəmə qərarlarına və imperiya qanunlarının tələblərinə uyğun həyata keçirilirdi. Çar Rusiyasının hüquq sistemində bəzi hallarda siyasi və inzibati amillər nəzərə alınaraq, cinayət məsuliyyətindən azad etmə halları mümkün olurdu, lakin bu hallar əsasən hökumətin siyasi maraqlarına xidmət edirdi.

1920-ci ildə Azərbaycanın Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması ilə hüquq sistemi tamamilə SSRİ qanunvericiliyinə uyğun formalaşmağa başladı. 1923 və 1960-cı illərdə qəbul edilən RSFSR Cinayət Məcəlləsi və SSRİ Cinayət Məcəlləsi Azərbaycanda da qüvvəyə minərək cinayət hüququnun əsas bazasını təşkil etdi [3, s. 49].

SSRİ dövründə cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə məsələləri hüquqi aktlarla tənzimlənmişdi. Bu mərhələdə dövlətin cəza siyasətini sərtləşdirməsi və məcburi əmək sistemini genişləndirməsi əsas prinsip kimi qəbul olunmuşdu. Cəzaların icrası zamanı məhkumların əmək

qüvvəsi kimi istifadəsi geniş yayılmış praktika idi.

Bununla yanaşı, 1960-cı ildə qəbul edilən RSFSR Cinayət Məcəlləsi ilk dəfə olaraq cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə anlayışlarını dəqiq hüquqi çərçivədə müəyyənləşdirdi. Bu dövrdən etibarən cinayət-hüquqi siyasətdə humanist yanaşmaların tətbiqinə başlanıldı.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra özünəməxsus hüquq sistemini formalaşdırmağa başladı. 2000-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə ilə bağlı yeni prinsipləri və hüquqi mexanizmləri özündə əks etdirərək, beynəlxalq təcrübə və insan hüquqları sahəsindəki çağırışları nəzərə alıb daha humanist və fərdiləşdirilmiş cəza sisteminə üstünlük verdi [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının ilk cinayət məəcəllələrində cəzanın mahiyyətini və hüquqi çərçivəsini dəqiq ifadə edən normalar tam formalaşmamışdır. Bu səbəbdən, cəzanın anlayışı və onun məqsədləri uzun müddət hüquqi sistemdə açıq şəkildə müəyyən edilməmişdi. Lakin 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində ilk dəfə olaraq cəzanın məqsədlərini əks etdirən xüsusi norma – 20-ci maddə qəbul edildi. Bu maddə cinayətlərə qarşı tətbiq edilən cəzaların yalnız törədilmiş əmələ görə bir tənbeh vasitəsi kimi nəzərdə tutulmadığını vurğulamaqla, onun funksional mahiyyətini daha geniş izah etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrün qanunvericiliyindən belə nəticəyə gəlmək olardı ki, cəza əsasən törədilmiş cinayətə görə məhkum olunmuş şəxsə tətbiq edilən məcburi hüquqi tədbir kimi qəbul edilirdi. Bununla belə, cəzanın sırf tənbeh vasitəsi kimi xarakterizə olunması onun tam hüquqi mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmirdi. Cinayət hüququnda cəzanın rolu və funksiyalarını daha aydın təsvir etmək üçün onun yalnız cəzalandırma tədbiri deyil, eyni zamanda hüquqi tənzimləmə və sosial nəzarət mexanizmi kimi də nəzərdən keçirilməsi vacib idi.

Bu baxımdan, cəzanın hüquqi təbiətini daha dərinlən başa düşmək və onun məqsəd və funksiyalarını tam şəkildə açıqlamaq üçün əlavə hüquqi və nəzəri tədqiqatların aparılması zəruri olmuşdur. Xüsusilə, cəzanın yalnız cinayət törədən şəxsin cəzalandırılması deyil, həm də onun islah edilməsi və cəmiyyətə yenidən integrasiyasını təmin etmək kimi funksiyaları nəzərə alınmalı idi. Buna görə də, 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində cəzanın məqsədlərinin daha aydın hüquqi əsaslandırılması və gələcəkdə bu sahədə aparılacaq hüquqi islahatlar üçün fundamental baza yaradılması mühüm addımlardan biri olmuşdur [5, s. 124].

1991-ci ildə qəbul edilmiş Cinayət Qanunvericiliyi Əsaslarında və hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsində cəza anlayışı aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur: “Cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində bu Məcəllə ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir” [1].

Bu tərifdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəza yalnız cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərə qarşı tətbiq edilir. Cinayətin törədilməsi şəxsin məsuliyyət daşımamasının və ona cəza verilməsinin əsasını təşkil edir və hüquqi fakt kimi çıxış edir. Yalnız qanunla cinayət hesab edilən əməlləri törədən şəxslər məsuliyyət daşıyır və bu əməllər həm qəsdən, həm də ehtiyatsızlıqdan baş verə bilər.

Müasir hüquq sistemində cinayət məsuliyyətindən azad etmə qərarları müvafiq hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları tərəfindən qəbul edilir. Bu qərarlar, şəxsin törətdiyi cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, onun davranışı və cəmiyyət üçün yaratdığı risklər nəzərə alınaraq verilir. Məhkəmə hökmü çıxarılmadan əvvəl istintaq və prokurorluq orqanları da şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi barədə qərar qəbul edə bilərlər.

Azərbaycanda cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə institutunun inkişafı ölkənin keçdiyi tarixi mərhələlər və hüquq sistemindəki dəyişikliklərə uyğun şəkildə formalaşmışdır. Tarixi inkişaf prosesinə nəzər yetirdikdə, bu institutun zamanla ciddi dəyişikliklərə məruz qaldığı, xüsusilə müstəqillik dövründə daha humanist yanaşmaların tətbiq edildiyi müşahidə edilir. Müasir qanunvericilikdə bu institut hüquq-mühafizə orqanlarının və məhkəmələrin qərarlarına əsaslanaraq tətbiq edilir, həm cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin edir, həm də fərdi ədalət prinsipinə xidmət edir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra cinayət hüququ sahəsində həyata keçirdiyi islahatlar, demokratik hüquqi dövlət quruculuğunun əsas komponentlərindən biri olmuşdur. Məhkəmə-hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar çərçivəsində cinayət qanunvericiliyində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərin əsas məqsədi humanizm prinsiplərinin tətbiq dairəsini genişləndirmək, cinayət siyasətini daha liberallaşdırmaq, fərdi yanaşma prinsiplərini gücləndirmək və qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırmaq olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cəza və cinayət məsuliyyətindən azad etmə ilə bağlı bir sıra yeniliklər həyata keçirilmişdir. Bu yeniliklər arasında müəyyən kateqoriyadan olan şəxslərə humanist yanaşmanın tətbiqi, onların yenidən cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə rehabilitasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın humanizm prinsiplərinə əsaslanan hüquq siyasətinin formalaşması və inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu müstəsna olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən hüquqi islahatlar nəticəsində Azərbaycan Şərqdə ilk dəfə olaraq ölüm cəzasını tamamilə ləğv edən dövlət kimi tarixə düşmüşdür. 1993-cü ildə ölüm hökmü üzərində moratorium qoyulmuş, 1998-ci ildə isə bu cəza tamamilə ləğv edilmişdir. Bu addım Azərbaycan dövlətinin insan hüquqlarına və beynəlxalq humanizm prinsiplərinə sadıqlığının bariz nümunəsi olmuşdur [6, s. 7].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə cinayət hüququ sahəsində həyata keçirilən mühüm islahatlardan biri əfv etmə institutunun bərpası olmuşdur. 1995-ci ildə onun təşəbbüsü ilə bu institut yeni məzmun qazanmış və hüquqi islahatların əsas komponentlərindən biri kimi formalaşmışdır. Həmin dövrdə ölkədə mövcud olan xaos, ordudakı nizamsızlıq və idarəçilikdəki boşluqlar səbəbindən təxminən 1000-ə yaxın hərbiçilərin fərarilik ittihamı ilə məhkum olunmuşdu. Ulu öndər Heydər Əliyev yaranmış mürəkkəb vəziyyəti nəzərə alaraq, onların əfv edilməsinə dair mühüm qərar qəbul etmişdir.

O dövrdə amnistiya ilə bağlı ayrıca qanunvericilik mövcud olmasa da, Heydər Əliyevin Milli Məclisə təqdim etdiyi amnistiya qərarları az ağır cinayətlər törətmiş məhkumların azad edilməsinə imkan yaratmışdır. Onun humanizm prinsipinə əsaslanan yanaşması sayəsində 1995-2003-cü illər ərzində imzaladığı 32 əfv fərmanı nəticəsində 3000-dən çox məhkum azad olunmuşdur. Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Məclis yeddi dəfə “Amnistiya haqqında” qərar qəbul etmiş və nəticədə 60 mindən artıq məhkum bu qərarlardan faydalanmışdır [6, s. 7].

Ümummilli liderin humanizm və ədalət prinsiplərinə sadıqlığı, onun rəhbərliyi dövründə qəbul edilən əfv və amnistiya aktlarının mahiyyətində öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən indiyədək ölkədə 61 əfv fərmanı və 10 amnistiya aktı qəbul edilmişdir. Bu fakt Azərbaycan dövlətinin insan hüquqlarına və humanizm prinsiplərinə verdiyi yüksək dəyərin bariz nümunəsidir. Onun hüquq sistemində yaratdığı bu humanist ənənə müasir dövrdə də uğurla davam etdirilməkdədir.

Nəticə

Azərbaycanın hüquq sistemi zamanla inkişaf edərək cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə institutunu formalaşdırmışdır. Tarix boyu çar Rusiyası və SSRİ qanunvericiliyinin təsiri altında dəyişən bu institut müstəqillik dövründə humanist prinsiplərə əsaslanaraq yenidən qurulmuşdur. Xüsusilə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə əfv etmə və amnistiya institutları bərpa olunmuş, ölüm cəzası ləğv edilmiş və minlərlə məhkum azad edilmişdir. 2000-ci ildə qəbul edilən Cinayət Məcəlləsi insan hüquqlarına əsaslanan daha fərdiləşdirilmiş və humanist yanaşmanı təmin etmişdir.

Hazırda cinayət məsuliyyətindən azad etmə qərarları məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən cinayətin ictimai təhlükəliliyi və fərdi amillər nəzərə alınaraq qəbul edilir. Azərbaycan beynəlxalq hüquq standartlarına uyğun cinayət siyasətini davam etdirir və humanizm prinsiplərini qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cinayət Məcəlləsi, 1999-cu il
2. Əliyev K., “Humanizm ölkəmizdə həyata keçirilən cinayət-hüquq siyasətinin əsas prinsiplərindən biridir” // Xalq qəzeti, 29 dekabr 2017-ci il, 6 s.
3. https://republic.preslib.az/az_a3.html
4. Mustafazadə T., Əliyeva F., (2023) “Rusiya Dövlət Hərb Arxivi Materialları: 1920-1922-ci illərdə Azərbaycanda Hərbi Siyasi Durumu Öyrənmək Üçün Mənbə Kimi” // Akademik Tarih və Düşünce Dergisi, 10 (2), 43-61.
5. Orucov Ə., (2012) “Azərbaycan xalqı özünüdərk yollarında XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri”, Bakı: “Avropa”, 251s.
6. Səməndərov F.Y., (2009) “Cinayət hüququnda cəza problemi”, Bakı: “Bakı Universiteti” Nəşriyyatı, 286 səh.
7. Vəliyev X., (2017, Dekabr 7). “Cinayət Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər dövlətimizin humanizm siyasətinin növbəti təzahürüdür” // Xalq qəzeti, s. 7.

SUMMARY

The article explores the historical development of the concept of exemption from criminal liability and punishment in the legal system of Azerbaijan. In ancient times, criminal law was primarily based on Sharia and customary law, but starting from the 19th century, it began to be regulated by the legislation of the Russian Empire. During the Soviet Union period, this institution was formed within the framework of Soviet laws, with a focus on strict punishment policies. With Azerbaijan gaining independence in 1991, reforms were introduced in this area, and the Criminal Code adopted in 2000 incorporated more humane approaches. Under the leadership of Heydar Aliyev, the institutions of pardon and amnesty were strengthened, and the death penalty was abolished. Modern legislation applies the institution of exemption from criminal liability in a more advanced manner, based on the principles of individual justice and international law norms.

Keywords: punishment policy, legal system, Criminal Code, Heydar Aliyev

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSIYA MƏHKƏMƏSİ PLENUMUNUN CİNAYƏT HÜQUQU ÜZRƏ TÖVSIYƏLƏRİ

Famil ƏHMƏDLİ
ahmedlifamil.133@gmail.com

Aynurə MUSAYEVA

Xülasə

Məqalədə rəsmi şərhedici və konstitusiya nəzarəti orqanı olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin cinayət hüququ sahəsində verdiyi tövsiyələr və bunun nəticəsi olaraq cinayət qanunununda baş vermiş dəyişikliklər göstərilmişdir. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sözügedən aktlar hüquq tənzimləmə mexanizmində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda bu qərarlar cinayət qanununa əlavə və düzəlişlərin edilməsinə də səbəb olmuşdur. Bu cür təkmilləşdirmələr isə qanunun formal müəyyənliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, mövcud ictimai münasibətlərin daha əsaslı şəkildə tənzimlənməsinə, habelə istintaq-məhkəmə təcrübəsində vahid yanaşmanın yaranmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, Plenumun heç də bütün tövsiyələri ölkənin qanunverici orqanı olan Milli Məclis tərəfindən nəzərə alınmamış və Cinayət Məcəlləsinə bəzi əlavə və düzəlişlər hələ də edilməmişdir.

Açar sözlər: cinayət hüququ, Konstitusiya Məhkəməsi, cinayət məəcəlləsi, tövsiyə

Giriş

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi (bundan sonra AR KM) AR Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanıdır [3]. Qanunverici Məhkəməyə konstitusiya nəzarətini həyata keçirilmə və hüquq normalarının rəsmi şərh etmə səlahiyyəti vermişdir ki, bu səlahiyyətləri həyata keçirməklə hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə çoxsaylı qərarlar qəbul edilmişdir. 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsi (bundan sonra CM) qüvvəyə mindikdən sonra AR KM Plenumu həmin məəcəllənin müxtəlif normalarını şərh etməklə, habelə onların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlaması ilə müxtəlif hüquqi mövqelər formalaşdırmış, bununla da istintaq-məhkəmə təcrübəsində vahid yanaşmaların yaranmasına, habelə müxtəlif tövsiyələr verməklə qanunvericiliyin təkmilləşməsinə xidmət etmişdir.

“AR CM-nin 228-ci maddəsinin şərhinə dair” 29 dekabr 2003-cü il tarixli Qərarla Plenum belə nəticəyə gəlmişdir ki, CM-nin 228-ci maddəsinin adı və 228.4-cü maddə arasında uyğunsuzluq var və belə uyğunsuzluğun aradan qaldırılması Milli Məclisə (AR MM) tövsiyə edilmişdir. Eyni zamanda, Məhkəmə göstərmişdir ki, 228.4-cü maddədə nəzərdə tutulmuş “tullayıcı silah” termini “soyuq atıcı silah” termini mənasında tətbiq edilməlidir [4]. Qərar 2003-cü ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq, CM-ə zəruri olan düzəlişlər təxminən 8 il sonra edildi. Belə ki, 10 iyun 2003-cü il tarixli, 158-VIQD nömrəli AR Qanunu ilə CM-nin 228-ci maddəsinin adından “odlu” sözü çıxarılmış, 228.4-cü maddədə isə “tullayıcı silah” ifadəsi “soyuq atıcı silah” sözləri ilə əvəz edilmişdir. Bununla da, KM-in mövqeyi tam nəzərə alınmış və maddənin adı və dispozisiyası arasında olan uyğunsuzluq aradan qaldırılmışdır. AR Ali Məhkəməsinin sorğusu əsasında qəbul edilmiş “AR CM-nin 48-ci maddəsinin AR Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 23 iyul 2004-cü il tarixli Qərarla isə Məhkəmə qeyd etmişdir ki, CM-nin 48-ci maddəsi yalnız ali hərbi və xüsusi rütbələrə, dövlət təltiflərinə və fəxri adlara aid edildiyi halda, Konstitusiyaya uyğundur. Çünki məhkəmələr qanunvericiliklə Prezidentin səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə müdaxilə edə bilməz [5]. Bununla yanaşı, Qərarla AR CM-də digər hərbi və xüsusi rütbələrdən məhrum etmə qaydasının müəyyən edilməsi ilə bağlı AR MM-ə tövsiyə verilmişdir. Bu tövsiyə isə qanunverici tərəfindən 7 il sonra nəzərə alınmış, 20 oktyabr 2017-ci il tarixli, 816-VQD nömrəli qanunla AR CM-nin 48-ci maddəsi yeni redaksiyada verilmişdir. Bununla da, AR Prezidenti tərəfindən verilmiş ali hərbi və ali

xüsusi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltiflərindən və digər dövlət orqanları tərəfindən verilmiş rütbə və təltiflərdən məhrum etmə qaydası diferensiallaşdırılmışdır [1].

“AR CM-nin 53.4-cü maddəsinin və AR CİM-in 112.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 17.03.2011-ci il tarixli Qərarla KM cəzanın anlayışını və mahiyyətini, habelə cəzanın daha ağır cəza ilə əvəz edilməsinin hüquqi təbiətini izah etmiş və göstərmişdir ki, cəzanın daha ciddi cəza növü ilə əvəz edilməsini müəyyən edən normalar arasında ziddiyyət vardır və bunun aradan qaldırılması zəruridir. Bu baxımdan da AR MM-ə CM-nin cəzaların əvəz edilməsi qaydalarını müəyyən edən normalarının təkmilləşdirilməsini tövsiyə etmişdir [6]. Bu tövsiyəyə uyğun olaraq, 31 may 2011-ci il tarixli, 137-IVQD nömrəli qanunla 47.3 və 49.3-cü maddələr yeni redaksiyada verilmişdir. Lakin CM qüvvəyə mindiyi gündən bu günə qədər cərimə cəzasının digər cəzalarla əvəz edilməsinin hər hansı qaydası və meyarı müəyyən edilməmiş və bu, məhkəmələrin səlahiyyətinə buraxılmışdır. Hesab edirəm ki, qanunvericilik islahatlarının növbəti mərhələlərində bu məsələyə də aydınlıq gətirilməsi məqsədmüvafiqdir. Azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası təkrarən cinayət qanununa daxil edildiyi zaman da AR KM-in mövqeyi nəzərə alınmışdır.

AR Prokurorluğunun sorğusu əsasında qəbul edilmiş “AR CM-nin 177.2.3-cü maddəsinin şərhinə dair” 09 iyun 2011-ci il tarixli Qərarında Məhkəmə qeyd etmişdir ki, ictimai həyatın inkişafı cinayətlərin yeni törədilmə üsullarını əmələ gətirir. Bu baxımdan yeni cinayətlərin, kriminal fəaliyyətin forma və vasitələrinin yaranması bu əməllərin də kriminallaşdırılmasını zəruri edir. Məsələn, neft və qaz boru kəmərlərinə münasibətdə oğurluğun edilməsi. Göstərilənləri nəzərə alaraq, Plenum AR CM-nin 177-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsini tövsiyə etmişdir [7]. Müvafiq hüquqi mövqeyə uyğun olaraq, 30 aprel 2013-cü il tarixli, 633-IVQD nömrəli qanunla AR CM-ə 177.2.3-1 və 177.2.3-2-ci yeni maddələr daxil edilmişdir.

Cinayət qanunvericiliyinin inkişafına səbəb olan növbəti qərarlardan biri də AR KM Plenumunun “AR CM-nin 182.2.4-cü maddəsinin şərhinə dair” 21.10.2011-ci il tarixli Qərarıdır. Bu qərarla Məhkəmə Qərarın təsviri-əsaslandırıcı hissəsində göstərmişdir ki, hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti formal tərkibli cinayətdir və cinayətin başa çatması üçün ictimai təhlükəli nəticənin yaranması tələb olunmur. Qanun özgənin əmlakını və ya əmlak hüquqlarını əldə etməni yox, məhz onları hədə-qorxu ilə tələb etməni kriminallaşdırılmışdır və hədə edildiyi andan cinayət başa çatmış hesab edilir. Bu baxımdan da, CM-nin 182.2.4-cü maddəsinin (zərərçəkmişə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədilmə) 182.1-ci maddəyə, yəni əsas tərkibə uyğunlaşdırılması ilə bağlı Parlamentə tövsiyə verilmişdir [8]. Plenumun mövqeyini nəzərə alan qanunverici 29 iyun 2012-ci il tarixli Qanunla 182.2.4-cü maddəni yeni redaksiyada (xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə) vermişdir. Lakin AR CM-nin Kommentariyasının müəllifləri bununla razılaşmayaraq bildirirlər ki, hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti zərərçəkmişə xeyli miqdarda ziyan vurmaq üsulu ilə törədilə bilər, burada xeyli miqdarda ziyan vurma cinayətin edilmə üsulu kimi başa düşülməlidir [2, s. 761]. Fikrimizcə, konstitusiyə nəzarəti orqanının mövqeyi doğrudur.

“AR CM-nin 59.1.9 və 60-cı maddələrinin şərhinə dair” 02 aprel 2012-ci il tarixli Qərarla “kənüllü gəlib təqsirini boynuna alma” ifadəsi rəsmi şərh edildikdən və CM-nin 60-cı maddəsinin tətbiqi üçün 59.1.9 və 59.1.10-cu maddədəki halların həm məcmu, həm də ayrı-ayrılıqda olmasının kifayət etməsi ilə bağlı nəticəyə gəldikdən sonra CM-nin 60-cı maddəsinin sanksiyasında ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza nəzərdə tutulmuş cinayəti törətmiş şəxsə tətbiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə bağlı hüquq normasının CM-ə daxil edilməsini MM-ə tövsiyə etmişdir [9]. Buna uyğun olaraq, 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunla sanksiyasında ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulduğu halda, CM-in 60.1-ci maddədə müəyyən edilmiş qaydanın tətbiq edilməsini istisna edən 60.2-ci maddə əlavə edilmişdir.

30 mart 2015-ci ildə qəbul edilmiş “AR CM-nin 188-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” AR KM Plenumunun Qərarı hüquqtətbiqi təcrübəsində yaranmış müxtəlifliyin aradan qaldırılması və cinayət qanununun təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qərarın qəbuluna o səbəb olmuşdur ki, eyni bir əmələ görə həm inzibati, həm də cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir [10]. 11.07.2000-ci il tarixli AR İXM-nin 70-ci maddəsi meşə fond torpaqlarının özbaşına

tutulmasına və ya istifadə barəsində lazımi icazə olmadan həmin torpaq sahələrində tikinti işlərinin aparılmasına görə inzibati məsuliyyət, AR CM-nin 188-ci maddəsi isə torpaq sahəsini özbaşına dəyişdirməyə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən etmişdir. Göründüyü kimi, meşə torpaqlarının özbaşına tutulması və ya tikinti işlərinin aparılması eyni vaxtda həm inzibati, həm də cinayət məsuliyyətinə səbəb olurdu. Bu məsələyə aydınlıq gətirən Plenum AR İXM-nin 70-ci və AR CM-nin 188-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsini AR MM-ə tövsiyə etmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, 29 dekabr 2015-ci ildə qəbul edilmiş yeni İXM-də müvafiq inzibati xəta nəzərdə tutulmamış, 30 sentyabr 2015-ci il tarixli, 1336-IVQD nömrəli Qanunla CM-nin 188-ci maddəsi yeni redaksiyada verilmiş, kriminallaşdırılan əməllərin dairəsi genişləndirilmişdir.

“AR CM-nin 1,5,18,61 və 65-ci maddələrinin AR Konstitusiyasının 148-ci və “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında” Minsk Konvensiyası baxımından şərhinə dair” 07.06.2019-cu il tarixli AR KM Plenumunun Qərarı Gəncə Apellyasiya Məhkəməsinin müraciəti əsasında qəbul edilmişdir. Müraciətə səbəb cəza təyin edilərkən xarici dövlətin ərazisində qəsdən törədilmiş cinayət əməlinə görə məhkum olunmuş şəxsin məhkumluğunun nəzərə alınb-alınmaması ilə bağlı təcrübədə yaranmış fikir ayrılığı olmuşdur. AR Konstitusiyasını, beynəlxalq hüquqi aktları və xarici dövlətlərin qanunvericiliklərini nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr üzrə xarici dövlətlərin məhkəmə hökmləri əsasında yaranmış məhkumluq AR məhkəmələri tərəfindən cəza təyin edilərkən nəzərə alınır [11]. Müasir dövrdə cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq mübarizənin zəruriliyini vurğulayan Məhkəmə həm də xarici dövlətlərin məhkəmə hökmlərinin tanınması və cəza təyini zamanı onların nəzərə alınması qaydalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı AR CM və AR CPM-in təkmilləşdirilməsini tövsiyə etmişdir. Konstitusiya nəzarəti orqanının bu hüquqi mövqeyinə uyğun olaraq, AR MM 29 noyabr 2022-ci il tarixli, 641-VIQD nömrəli qanunla AR CM-ə xarici dövlətlərin məhkəmə hökmləri əsasında yaranmış məhkumluğun residiv zamanı və cəza təyin edilərkən nəzərə alınması ilə bağlı göstərişi nəzərdə tutan 83.1-1-ci maddə, AR CPM-ə isə 29 iyun 2020-ci il tarixli, 140-VIQD nömrəli Qanunla “xarici dövlətlətin məhkəmə hökmlərinin və ya digər yekun qərarlarının tanınması üzrə icraat” adlanan 59-cu Fəsil daxil edilmiş və bununla da, AR KM Plenumunun mövqeyi tam nəzərə alınmışdır.

Sumqayıt Şəhər Məhkəməsinin müraciəti əsasında qəbul edilmiş AR KM Plenumunun “AR İXM-nin 483-cü maddəsinin AR CM-nin 208-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərhinə dair” 25 dekabr 2020-ci il tarixli Qərarında göstərilmişdir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində fiziki şəxs tərəfindən əldə edilən və AR-in müvəkkil olunmuş banklarının hesablarına məcburi qaydada köçürülməli olan xeyli və yaxud külli miqdarda xarici valyuta vəsaitlərinin qaytarılmadığına görə AR CM-in 208-ci maddəsində cinayət məsuliyyəti müəyyən edilməmişdir və buna görə də onlar həmin əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Yaranmış bu boşluğun aradan qaldırılması üçün KM AR MM-ə CM-nin 208.1-ci maddəsinin təkmilləşdirməsini tövsiyə edilmişdir. AR MM Plenumun hüquqi mövqeyini nəzərə alaraq 208.1-ci maddəyə zəruri olan düzəlişi etdi. Belə ki, 26 aprel 2022-ci il tarixli, 519-VIQD nömrəli qanunla AR CM-nin 208.1-ci maddəsindəki “Təşkilat rəhbərləri tərəfindən xarici” sözləri “xarici” sözü ilə əvəz edildi.

Göründüyü kimi, AR KM Plenumunun Qərarları cinayət qanunvericiliyinin inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən verilmiş bir çox tövsiyələr hələ də qanunverici tərəfindən nəzərə alınmamış və cinayət qanununa zəruri olan düzəliş və əlavələr edilməmişdir. Eyni zamanda, Məhkəmə bəzi hallarda cinayət hüquq normasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyə verməli olduğu halda, AR MM-in səlahiyyətinə müdaxilə edərək yeni qayda (hüquq norması) yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2024, 768 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Prof.F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. (CM-ə edilmiş əlavə və dəyişiklikləri şərh edən h.ü.f.d B.C.Kərimov) Bakı:

Hüquq Yayın Evi, 2021, I hissə, 712 s.

3. Azərbaycan Respublikası “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” 23 dekabr 2003-cü il tarixli, 561-IIQ nömrəli Qanunu (URL: <https://e-qanun.az/framework/5404>)
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 228-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 29 dekabr 2003-cü il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/15894>)
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 48-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 23 iyul 2004-cü il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/15919>)
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 53.4-cü maddəsinin və Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 112.1-ci maddəsinin şərhinə dair” 17 mart 2011-ci il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/21480>)
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 177.2.3-cü maddəsinin şərhinə dair” 09 iyun 2011-ci il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/22232>)
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 182.2.4-cü maddəsinin şərhinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/22527>)
9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 59.1.9 və 60-cı maddələrinin bəzi müddələrinin şərhinə dair” 2 aprel 2012-ci il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/23326>)
10. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 188-ci maddəsinin şərhinə dair” 30 mart 2015-ci il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/29955>)
11. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CM-nin 1,5,18,61 və 65-ci maddələrinin AR Konstitusiyasının 148-ci və “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında” Minsk Konvensiyası baxımından şərhinə dair” 07 iyun 2019-cu il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/42842>)
12. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR İXM-nin 483-cü maddəsinin AR CM-nin 208-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərhinə dair” 25 dekabr 2020-ci il tarixli Qərarı (URL: <https://e-qanun.az/framework/47167>)

SUMMARY

The article presents the recommendations made by Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, which is an official interpretative and constitutional oversight body, in the field of criminal law, and the subsequent amendments made to the criminal code as a result. As a result of the analysis of a number of the judgements devoted to interpretation of criminal law precepts it is summarized that acts of this Court play a special role in the mechanism of legal regulation. At the same time, these decisions have led to the addition and amendments of the Criminal Code. Such improvements, while being of significant importance in terms of the formal clarity of the law, also contribute to a more substantial regulation of existing social relations and the formation of a unified approach in investigative and judicial practices. In addition, not all of the recommendations of the Plenary have been taken into account by the country's legislative body, the Milli Majlis and some additions and amendments to the Criminal Code have not yet been made.

Keywords criminal law, Constitutional Court, criminal code, recommendation

AZƏRBAYCANDA TƏNHA AHILLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNİN TƏHLİLİ VƏ SOSIAL XİDMƏTİN TƏTBİQİ

Fərəh HACIYEVA

haciyeva.farahh@gmail.com

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Tədqiqat işində sosial iş sahəsində tənha ahillara göstərilən sosial xidmət və sosial işçinin sosial xidmətin göstərilməsində rolu, ahillarla effektiv ünsiyyətin təşkili, palliativ sosial xidmət və sosial xidmətin təşkili prosesi öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın məqsədi bu mövzunun aktuallığını artırmaq üçün bir sıra yanaşmaları nəzərdən keçirmək, sosial işçinin ahillara qayğının göstərilməsində rolunun və cəmiyyətdə yaşlılara münasibətin vurğulanmasıdır.

Açar sözlər: *ahıl, sosial xidmət, sosial işçi, rol, yaş qrupları, qiymətləndirilmə, palliativ xidmət, tapşırıq, cəmiyyət*

Giriş

“Qocalıq” kimi tanınan dövr insanlar üçün qaçılmaz bir prosesdən xəbər verir. Bu dövrlə birlikdə dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də qarşılaşmaq qaçınılmazdır. Bu mənada qocalıqda fiziki zəifliklərdən başlayaraq, müxtəlif digər zəifliklərə qədər uzanan gücdə azalma ilə qarşılaşırıq. Bu baxımdan yaşlılar yemək, əsas ehtiyaclarını ödəmək, alış-veriş etmək, insanlarla ünsiyyət qurmaq, çölə çıxmaq və gəzmək kimi ən sadə ehtiyaclarını qarşılaya bilmirlər. Bu məqamda yaşlılara dəstək ön plana çıxır. Yaşlanma insanın ən əsas şərti olduğundan, qocalma ilə əlaqədar yarana biləcək çətinliklərlə məşğul olmaq və lazımi təşkilatlarla işləmək onların aradan qaldırılması ən humanist hərəkətdir [3 s.183]. Azərbaycanda əhalinin yaşlanması demoqrafik bir gerçəklikdir. Ahıllar cəmiyyətin vacib bir hissəsini təşkil etsələr də, onlar çox vaxt müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər arasında sosial təcrid, psixoloji gərginlik və iqtisadi çətinliklər ön plandadır. Məqalənin məqsədi bu problemləri dərinlən təhlil etmək və onların həlli üçün konkret təkliflər təqdim etməkdir. Yaşla bağlı asılılıq, müxtəlif funksiyaların və fiziki gücün azalması tekstur həll prosesi zamanı ortaya çıxır.

Bu mənada qayğıya ehtiyacı olan yaşlı insanlar gündəlik həyatın sadə və adi işlərini yerinə yetirə bilmirlər. Çarəsiz olurlar və başqalarının köməyinə ehtiyac duyurlar. Qocalıq insan həyatının qaçılmaz prosesidir. Ümumiyyətlə “qeyri-kafilik prosesi” kimi ifadə edilən qocalıq 20-ci əsrdə baş verən demoqrafik dəyişikliklər baxımından mühüm parametrləri ehtiva edir. Xüsusən də Birinci və İkinci Dünya Müharibələrindən sonra istər Avropada, istərsə də dünyanın digər yerlərində yüz minlərlə gənc və yaşlı insanın həyatını itirməsi səbəbindən əhalinin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verdi [5 s.196]. Bu inkişaflardan sonra ortaya çıxan demoqrafik transformasiyanın ən mühüm təsiri yaşlı əhalinin sayının artması və onun ümumi əhali içərisindəki nisbətinin artması olaraq görüldü. Yaşlıların sosial siyasət kontekstində mühüm yer tutmasının digər səbəbi orta ömür müddətinin getdikcə artmasıdır.

Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra geniş vüsət alan texnoloji yeniliklər və ixtiralar yaşayış şəraitini yaxşılaşdırdı. Beləliklə, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə səhiyyə xidmətlərindən daha geniş və effektiv faydalanmaq imkanı yaranmışdır. Tibbdəki bu irəliləyişlərlə fərdlər təbii olaraq daha uzun yaşamağa başladılar. Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Statistika komitəsinin verdiyi statistik məlumatlara görə, yaşlıların sayının artımı müşahidə edilir [2].

İllər	Əhalinin cəmi sayı			
		60-64	65-69	70 və yuxarı
2014	9477.1	304.0	163.4	390.3
2015	9593.0	327.3	190.4	380.3
2016	9705.6	351.1	222.3	375.2
2017	9810.0	384.9	242.5	377.8
2018	9898.1	419.5	262.3	385.9
2019	9951.4	474.5	299.1	367.3
2020	9974.0	514.9	316.1	406.1
2021	10026.1	540.0	342.0	420.7
2022	10063.3	562.0	364.6	438.7
2023	10127.1	580.8	396.7	462.7
2024	10180.8	585.8	429.4	500.9

**Əhalinin yaş qrupları ilə sayı
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [6]**

Digər ölkələrlə müqatissəsinə də nəzər salsaq (Danimarka, İngiltərə, İspaniya, Fransa, Hollandiya və s.) yaşlanmanın dünyada global problemə çevrildiyini görə bilərik [5 s.178].

Ölkələr	Faiz nisbəti
DANİMARKA	15.0
İSPANYA	16.8
FRANSA	16.4
ALMANYA	18.6
İRLANDİYA	11.3
HOLLANDİYA	14.0
FİNLANDİYA	15.9
İSVEÇ	17.3
İNGİLTƏRƏ	15.9

Tənha ahılların əsas problemləri

Tənha ahıllar bir çox sosial, psixoloji və iqtisadi problemlərlə qarşılaşırlar:

Sosial təcrid: Yalnızlıq, dost və ailə üzvlərinin itirilməsi tənha ahıllar arasında geniş yayılmışdır. Bu təcrid onların həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığına mənfi təsir edir.

Gündəlik qayğı: Bir çox tənha ahıllar məişət problemlərini özləri həll edə bilmir, bu isə onların həyat keyfiyyətini aşağı salır.

Maddi çətinliklər: Pensiyaların kifayət etməməsi və iş imkanlarının olmaması onların iqtisadi asılılığını artırır. Cəmiyyətimizdə yaşlı insan obrazı bu gün də təcrid və tənhalıq, asılılıq və köməyə ehtiyac kimi hadisələrlə səciyyələnir. Bundan başqa, zehni qabiliyyətlərin azalması demək olar ki, normal hesab olunur. Bu görüntü mahiyyətə mənfidir və bütün yaşlı insanları əks etdirmir.

Gənclərin qoca obrazına münasibəti çox mənfidir. Bununla belə, müsbət rəylərin yaş artdıqca artdığı müəyyən edilib. Yaşlı insanlarla yaşayanlarda bu görüntünün daha az mənfi olduğu və sağlamlıq vəziyyətinin pisləşməsi ilə bu görüntünün daha da artdığı müəyyən edilib. 1989-cu ildə Arnould və digərləri tərəfindən aparılan sorğuda yaşlı insanlardan müəyyən xüsusiyyətlərə nə dərəcədə sahib olduqları soruşulmuşdur. 25-34 yaşlıların 34%-i yaşlıların mənasız danışdıqlarını, 44%-i onları ağır letargik gördüyünü, 61%-i isə fikirli olduğunu bildirib [4].

Nəticə olaraq bildirmə bilərik ki, sosial işçilər mürəkkəb, qeyri-müəyyənlik, münaqişə və risk

vəziyyətlərinə unikal bacarıq və təcrübə qarışığı gətirir - bunların hamısı yaşlı insanlarla işlərində ortaya çıxır. Yaşlı insanlarla effektiv sosial iş həm resursların təmin edilməsi və əlaqələndirilməsi kimi praktiki bacarıqları, həm də həssas ünsiyyət və dinləmə bacarıqları, vaxtınızı almaq, fərdi tempdə hərəkət etmək, ailələrə dəstək olmaq və həmkarları ilə əməkdaşlıq etmək kimi “insan” bacarıqlarını tələb edir. Multidisipliner mühit yaşlı insanlarla səmərəli sosial iş üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir ki, rəhbərliyin tələbləri sosial işçilərə yaşlı insanlarla mənalı şəkildə məşğul olmağa və onların həyatlarını, ehtiyaclarını və istəklərini yaxşı başa düşməyə imkan vermir. Qiymətləndirmənin bürokratik xarakter alması, vahid, istifadəçi mərkəzli yanaşmadan daha çox xidmətlərin bölüşdürülməsi üçün istifadə edilməsi riski var. Baxım idarəçiliyi məsləhət və lazımi işlərə alternativ olaraq görülməməlidir. Sosial işçilərin yaşlı insanlarla işləməyə müsbət və fəal yanaşmaları, məsələn, ayrı-seçkiliyə qarşı iş, fərdi güclü və möhkəmliyi təşviq etmək və onlara əməl etmək vacibdir. hörmət və sosial şəbəkələrin yenidən qurulmasına kömək etməklə özünə inamı, özünə hörməti artırmaq üçün itki və ya dəyişiklik təcrübələri.

Yaşlı insanlarla sosial işdə əsas vəzifə müstəqillik, öz müqəddəratını təyinetmə və fərdi hüquqların təşviqi ilə risklə üzləşən həssas yetkinlərə qarşı həssas müdafiənin təmin edilməsi ehtiyacını qiymətləndirməkdir etimad və dəstək yaratmaq, diqqətli nəzərdən keçirmək, müxtəlif variantları müzakirə etmək imkanları, mühafizənin planlaşdırılması, monitorinqi və təhlili, həmçinin müvafiq qanunvericilik bazaları haqqında möhkəm biliklər daxildir. Monitorinq və təhlil üçün effektiv yanaşmalar haqqında az dəlil var, lakin onlar sürətlə dəyişən və ya dəyişən ehtiyacların olduğu vəziyyətlərdə çox vacibdir. Yaşlı insanlarla sosial iş çox müxtəlif şəraitlərdə baş verir və geniş spektrli metodları, yanaşmaları və vurğuları əhatə edir.

Yaşlı insanlarla işləyən sosial işçilər üçün əsas çətinlik sosial iş xidmətlərinin və yaşlı insanlar üçün digər xidmətlərin, xüsusilə də ictimai xidmətlər sahəsində inkişafındakı balanssızlığın nəticəsidir ki, bu da yerlərdə sosial işçilərin qeyri-adekvat sayı və yaşlı insanlar üçün əlçatan olması ilə nəticələnir. xroniki çətinliklər və ya böhran ilə. Yeni inkişaf bu vəziyyəti düzəltmək və yaşlı insanlara və onların ailələrinə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və onların vəziyyətini rahatlaşdırmaq və ya yaxşılaşdırmaq üçün müvafiq xidmətləri cəlb etməyə imkan vermək cəhdi kimi görünür. Cəmiyyətin bu problemin həllində sosial işin dəyərini və əhəmiyyətini tanıması və sosial işçilərin öz işlərini yerinə yetirmələri üçün lazımlı resursları və dəstəyi təmin etməsi çox vacibdir. Sosial işçilər, baxıcılar, ailə üzvləri və icmalar arasında birgə söyləyən biz yaşlıların geridə qalmamasını təmin edən daha əhatəli və şəfqətli bir cəmiyyət yarada bilərik.

Müasir dövrdə əhalinin yaşlanması bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da aktualıq qazanır. Yaşlı insanların, xüsusən də tənha ahılların sosial problemləri cəmiyyətin rifahı ilə sıx bağlıdır. Tənha ahıllar sosial təcrid, iqtisadi çətinliklər və sağlamlıq problemləri ilə üzləşir, bu da onların həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Sosial iş, tənha ahılların həyat keyfiyyətini artırmaq və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün vacib bir vasitədir. Bu məqalə tənha ahılların mövcud problemlərini təhlil etməklə yanaşı, Azərbaycanda sosial işin təşkili və sosial xidmətlərin tətbiqi üzrə tövsiyələr təqdim edir.

Sosial iş, tənha ahılların həyat keyfiyyətini artırmaq və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün vacib bir vasitədir. Bu məqalə tənha ahılların mövcud problemlərini təhlil etməklə yanaşı, Azərbaycanda sosial işin təşkili və sosial xidmətlərin tətbiqi üzrə tövsiyələr təqdim edir. Beləliklə, yaşlıların ya davamlı, ya da müəyyən müddətli qayğı xidmətlərinə ehtiyacı var. Burada sosial işçinin ahıllarasosial xidmətin təşkilində rolu məsələsi ön plana çıxır. Sosial işin rolu nədir? [1 s. 31].

Marşallın Yaşlılarla Sosial İş bu sahəyə həsr olunmuş əzsaylı mətnlərdən biridir. Sosial işin rolunun aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

- Ünsiyyət, o cümlədən həssas dinləmə və şifahi olmayan ünsiyyətdən xəbərdar olmaq
- Yaşlı insanların olduğu yerdən başlayaraq ehtiyaclarını qiymətləndirmək üçün vaxt ayırmaq
- İnsanların itki və dəyişiklik nəticəsində yaranan böhranların idarə olunmasında dəstəklənməsi, məsələn, itkin düşmə, fiziki və psixi sağlamlıqda dəyişiklik
- Həyatı xəstəlik və əlilliklə məhdudlaşan insanlara dəstək olmaq

- Praktiki yardım
- Resursların yaradılması və redaktə edilməsi
- Digər peşəkarlarla işləmək
- Yardımçılara, o cümlədən baxıcılara və həmkarlara kömək etmək
- Yaş ayrı-seçkiliyinə qarşı mübarizə.

Yaşlılarla sosial işdə aşağıdakıların əhəmiyyətinə diqqət yetirilir:

- Effektiv ünsiyyət
- Qiymətləndirmə, planlaşdırma, müdaxilə və nəzərdən keçirmə kimi əsas vəzifələr
- Fərdi təcrübələri və tərcümeyi-halın əhəmiyyətini dərk etmək
- Gücləndirmə və ayrı-seçkiliyə qarşı təcrübə
- Zəifliklərin və istismaların müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması
- Yaşlı insanlar, baxıcılar və agentliklərlə əməkdaşlıq.

Yaşlıların ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi

1990-cı il NHS və İcma Baxımı Aktının əsas xüsusiyyətlərindən biri icma qayğısının qiymətləndirilməsi hüququnun tətbiqi idi. Məqsəd ehtiyacı olan birinə təklif olunan hər hansı xidmət və ya yardımın hərtərəfli qiymətləndirməyə əsaslandığı üçün həmin ehtiyaclara uyğunlaşdırılmasını təmin etmək idi. Xidmətlər "xidmət yönümlü" deyil, "ehtiyac yönümlü" olmalıdır. Sosial xidmətlər şöbəsinə müraciət edən, həssas və ya ehtiyacı olan hər kəs qiymətləndirmənin tövsiyə etdiyi hər hansı xidmətdən istifadə hüququ olmasa da, qiymətləndirmə təklif olunmaq hüququna malik idi. İcma qayğı xidmətləri inkişaf etdikcə və uyğunluq meyarlarının ehtiyac və əhəmiyyəti ilə bağlı bacarıq və anlayış inkişaf etdikcə, qiymətləndirmə resursların və ya xidmətlərin bölüşdürülməsinin prioritetləşdirilməsi üçün əsas təmin edən ikinci dərəcəli və bəlkə də gizli funksiyanı - bir sözlə, hesabat kartı alətini inkişaf etdirdi.

Qiymətləndirmələr sosial işçilər tərəfindən ilk növbədə yaşlıların fərdi ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün həyata keçirilir ki, bu fərdi ehtiyacları ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş qayğı xidmətləri paketi yaradılsın. Bununla belə, qiymətləndirməyə cavab olaraq hansı xidmətlərin uyğunlaşdırıla biləcəyi ilə bağlı qərarlar qəbul edildikdə sosial işçilərin qarşılanmamış ehtiyacları qeyd edəcəyi gözləntiləri qiymətləndirmənin ikili funksiyaya malik olduğunu vurğulayır. Sosial iş mətnləri geniş spektrli amilləri nəzərə alan və xidmətlərin ehtiyaclara rutin uyğunlaşdırılmasından uzaqlaşan vahid qiymətləndirmə təcrübəsinin vacibliyini vurğulayır, yaşlı insanların ehtiyaclarının qiymətləndirilməsinə dair etnoqrafik tədqiqatda nümunə materiallarına əsaslanaraq, yaşlı insanların qavrayışlarına lazımi əhəmiyyət verilmədikdə, arzuolunmaz və ya uyğun olmayan müdaxilə risklərinin artdığını iddia edir.

Tədqiqatçı məlumat toplanması və xidmətin göstərilməsinin yaşlı insan üçün mənalı olmasını və onların vəziyyətini təhlil etmək və idarə etmək səylərinə cavab verməsini təmin etmək üçün istifadəçi mərkəzli yanaşmanı tövsiyə edir. Bu perspektivlərin yaşlı insanların öz hekayələrini danışdıqları zaman daha aydın şəkildə ortaya çıxma biləcəyi, lakin daha çox agentlik mərkəzli qiymətləndirmə proseslərində buna diqqət yetirilməməsi təklif edilir.

Sosial işçilər yaşlılarla sosial xidmət müəssisəsində işləyərkən onlara müəyyən tapşırıqlar verə bilirlər. Bu həm qruplarla sosial işə həm də fərqi sosial işə uyğun prosesdir. Fərqi (mikro) sosial işdə sosial işçi yaşlı şəxsdən tapşırığı tələb edir və tapşırığa əsasən asudə vaxtın təşkili, cavabın müzakirəsi baş verir. Qruplarla (mezo) sosial işdə isə yaşlılar tapşırığı birləşərək və fərqi edə bilə və tapşırığın cavabını bərabər müzakirəyə çıxara bilirlər. Qrupun təşkili bir və ya bir neçə ortaq problemi üst-üstə düşən və ya bu problemlərin öhdəsindən gələn 3,5,7 və s. adamdan ibarətdir. Tapşırıq həm praktiki həm düşündürücü ola bilər. Bu onların sosial xidmət müəssisəsində keçirdiyi vaxtı daha da maraqlı edəcək.

Ölmək üzərə olan insanlarla sosial iş – Palliativ xidmət

Sosial işçilər palliativ yardımın inkişafına və çatdırılmasına mühüm töhfələr vermişlər.

Ədəbiyyatın icmalında dörd əsas töhfəni təklif edir:

- insanlara itkiyə reaksiya verməkdə kömək etmək
- bütöv bir sistem baxışı, fərdi təcrübəni sosial kontekstdə yerləşdirmək
- dəyişikliyin praktiki təsirini yaxşılaşdırmağa kömək etmək
- başqalarının təlimi və dəstəyi. multidissiplinar komandanın üzvləri və əsas sosial iş.

Palliativ qayğıda sosial iş rolunun dörd əsas elementi ilə rezonans doğurur:

- ailənin diqqəti
- ətraf mühitə təsir, məsələn, məsləhət, məlumat, maliyyənin təşkili, həmkarları ilə əlaqə
- komanda üzvü olmaq.
- Ailədə, peşəkar komandada və özündə narahatlığı idarə etmək.

Yaşlı və ölmək üzərə olan insanlarla işləyən xəstəxana sosial işçiləri üzərində apardığı araşdırmada Lloyd aşkar etdi ki, “sosial işçilər ölümün həm fərdi, həm də sosial mənalərini birləşdirmək üçün integrasiya olunmuş yanaşmaya və lazımi bacarıqlara malikdirlər”.

Ümumi olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda tənha ahıllar üçün sosial xidmətlərin əhatə dairəsi məhduddur:

Əsas xidmətlər pensiya ödənişləri və tibbi yardım ilə məhdudlaşır.

Ahıllar üçün xüsusi sosial mərkəzlərin və evdə xidmətlərin sayı çox azdır.

Digər ölkələrlə müqayisədə, Azərbaycanda sosial xidmətlər sahəsində rəqəmsallaşma və innovativ yanaşmalar tətbiq olunmur.

Tənha ahılların problemlərini aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

Sosial mərkəzlərin yaradılması: Ahılların asudə vaxtını keçirməsi və sosial əlaqələr qurması üçün xüsusi mərkəzlərin açılması vacibdir.

Evdə xidmətlərin genişləndirilməsi: Ahılların gündəlik ehtiyaclarını qarşılamaq üçün evdə tibbi və məişət xidmətlərinin artırılması.

Sosial işin rəqəmsallaşdırılması: Sosial işçilərin vətəndaşlarla daha effektiv işləməsi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi.

Maarifləndirmə kampaniyaları: Ahılların cəmiyyətin bir hissəsi olduğunu vurğulamaq və sosial məsuliyyətin artırılması üçün ictimai kampaniyaların təşkili.

Nəticə

Azərbaycanda tənha ahılların sosial problemlərinin həlli üçün dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti vacibdir. Bu məqalədə təhlil edilən problemlər və irəli sürülən həll yolları ahılların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlib. Ahıllarla sosial iş və sosial xidmətlərin inkişafı yalnız onların rifahını artırmaqla kifayətlənməyəcək, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafına töhfə verəcəkdir. Ahıllar cəmiyyətin təcrübə və bilik xəzinəsidir, buna görə də onların aktiv iştirakını təmin etmək cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Müasir sosial xidmətlərin tətbiqi, xüsusən də rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası, bu sahədə effektivliyi artıracaq. Gələcəkdə tənha ahıllara yönəlik daha geniş dövlət proqramlarının hazırlanması zəruridir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin ahıllara münasibətinin dəyişdirilməsi üçün maarifləndirmə işləri davam etdirilməlidir. Əgər bütün bu tövsiyələr həyata keçirilərsə, tənha ahıllar daha rahat və dəyərli bir həyat sürə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Effective social work with older people (Scottish Executive) (s 31)
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsinin əhəlinin yaş qruplarının görə təsnifatı statistikasından
3. <https://www.bilgiustam.com/yasli-insanlarin-toplumdaki-yeri/>

4. <https://www.sosyalhizmetuzmani.org/yaslisosyalhizmetlerimiz.htm>
5. <https://www.stat.gov.az/?lang=az>
6. Sosial Tədqiqatlar mərkəzi Azərbaycanda yaşlılar: qayğı və rifah (2020)
7. Yaşlılara Yönelik Sosial Politikalar

SUMMARY

In the research work, the identification and role of the social worker serving the lonely elderly in the field of work, effective organization with the elderly, palliative service and the process of service organization were reflected. emphasizing the role of maintaining care for the elderly and the attitude of the elderly in society.

Keywords: mental health, social service, social worker, role, age groups, assessment, palliative care, task, society

РЕЗЮМЕ

В исследовательской работе были отражены идентификация и роль социального работника, обслуживающего одиноких пожилых людей в сфере труда, эффективная организация работы с пожилыми людьми, паллиативная служба и процесс организации услуги. подчеркивая роль сохранения ухода за пожилыми людьми и отношение к пожилым людям в обществе.

Ключевые слова: психическое здоровье, социальная служба, социальный работник, роль, возрастные группы, оценка, паллиативная помощь, задача, общество

GENDER VƏ ƏLİLLİK: ƏLİL QADINLARIN CƏMİYYƏTDƏ GÖRÜNƏRƏLİYİ

Aygün XUDİYEVA

kurdovaygun@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Gender insanların insan kimlikləri ilə cinsi kimliklərin əvəz edilməsi və insanların öz cinsinə görə necə davranmalı olduğuna dair normaların qoyulmasıdır. Mədəniyyətin gender rollarının tətbiqinə təsiri danılmazdır. Gender bərabərsizliyi həmişə qadınların ziyanına olub. Dünya tarixinə nəzər saldıqda görünür ki, tarixin heç bir dövründə gender bərabərliyi tam təmin olunmayıb. Gender bərabərsizliyi ilə yanaşı, dünyada digər imkan bərabərsizlikləri ilə ən çox üzləşən qruplardan biri də əlil qadınlardır. Həm qadın, həm də əlil olmaq özü ilə çoxşaxəli ayrı-seçkiliyi gətirir. Gender bərabərsizliyi səbəbindən qadınlar daha az sağlamdır, daha aşağı təhsil səviyyəsinə malikdir, daha az işçi qüvvəsinə malikdir və kişilərə nisbətən daha az gəlir gətirən işlərdə çalışır. Qadınlar onlara təklif olunan təhsil, səhiyyə kimi xidmətlərdən kişilər kimi istifadə edə bilməzlər. Ədəbiyyatda qadınların ömrü kişilərdən uzun olsa da, həyat keyfiyyəti kişilərdən aşağıdır. Bu belə olsa da, əlil qadın olmaq vəziyyəti daha da pisləşdirir. Ona görə də bu araşdırmanın əsas məqsədi cəmiyyətdə əlil qadınların yaşadıqları ayrı-seçkiliyi gender rolları kontekstində araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Əlil qadınlar, bərabərsizlik, gender, əlillik və təhsil

Giriş

Fərd doğulduğu zaman onun bioloji xüsusiyyətlərini əks etdirən reproduktiv və hormonal fərqlər olur və bu quruluş gender adlanır. Kişi və qadın olaraq fərdin genetik, fizioloji və bioloji xüsusiyyətləri cinsiyyət olaraq təyin olunarkən, cinsiyyət fərdin yaşadığı mədəniyyətdə düzgün qəbul edilən və fərdin kişi və ya qadın olaraq yerinə yetirməsi gözlənilən vəzifələri əhatə edir (Bardakçı və Oğlak, 2022 s.72). Gender bərabərsizliyinin əsasını cəmiyyətin bizi kişi və qadın olaraq necə gördüyü, bizi necə qəbul etdiyi və bizdən necə davranmamızı gözlədiyi ilə bağlı rollar, dəyərlər və mühakimələr dayanır. Bu gender rollarının cəmiyyət tərəfindən fərdə ötürülməsi insanın gündəlik həyatında baş verir və insan onları sosiallaşma prosesi ilə özünə çevirir. Bu sosiallaşma prosesi uşaqlıqdan başlayır və oyuncaq, paltar kimi əşyalar üçün uşağın cinsiyyətini əks etdirdiyi düşünülmən rənglər seçilir. Müvafiq olaraq, kişilər çörəkpulu kimi ödənişli işlərdə çalışaraq ictimai sahədə iştirak edərkən, qadınlar isə pulsuz əməyə əsaslanan ev işləri, uşaq və qocalara qulluq kimi vəzifələrini yerinə yetirir və siyasi, iqtisadi və sosial həyatdan kənarda qalırlar. Kişilərlə müqayisədə işdən çıxarılma məsələsində ilk növbədə qadınlar qurban verilir və ümumilikdə gender bərabərsizliyi iş həyatından tutmuş qadınların iş gücündə iştirakı və yüksəlmə imkanlarına qədər geniş təsirləri olan, qadınların bütün həyatına mənfi təsir göstərən problem sahəsidir. Qadın olmaq gender əsaslı ayrı-seçkiliyi artırır və buna əlillik anlayışı da əlavə olunduqda qadınların həyatı daha da çətinləşir. Əlillik, doğuşda genetik səbəb ola bilən və ya qəza kimi vəziyyətlərə görə bütün fərdlərin başına gələ bilən bir ictimai sağlamlıq problemidir (Dogruel, 2022 s.301).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı əlilliyi insan olmağın ayrılmaz hissəsi kimi müəyyən etmişdir və bildirmişdir ki, bu gün təxminən 1,3 milyard insan əlillik yaşayır (ÜST, 2021). Ümumdünya Əlillik Hesabatına əsasən, insanların 15%-nin fiziki, əqli, duyğu və ya əqli qüsurları var və əlillərin 80%-i aşağı və orta gəlirli ölkələrdə yaşayır. Əlillər tarix boyu “dışlanmış və arzuolunmaz” segmenti təşkil etmiş və faydasızlıq, bədbəxtlik, fərqlilik, məzlum və xəstə anlayışları ilə əlaqələndirilmişdir. Əlil qadınlar cəmiyyətdən daha çox təcrid olunur və həm əlil, həm də qadın olması ilə bağlı yaranan

problemlərlə üzləşməli olur. Əlil qadınlar həyatlarını digər əlillərə, əlil və ya əlil olmayan kişilərə və əlil olmayan qadınlara nisbətən daha çətin yaşayırlar. Bu prosesdə əlil qadınlar ailədə, sağlamlıqda, təhsildə, iş həyatında problemlərlə üzləşir, bu problemlər əlil qadınları ev və yaşayış sahəsi ilə məhdudlaşdırır, həmçinin əlil qadınların məhsuldarlığına mane olur. Gender bərabərsizliyi qadınların həyatına mənfi təsir göstərən çox mühüm ictimai sağlamlıq problemidir. Qadınlar gender əsaslı ayrışikliyə ən çox məruz qalan qrupdur. Bu vəziyyətə əlillik anlayışı da əlavə olunduqda əlil qadınların həyatı daha da çətinləşir. Əlil qadınlara gender rolları kontekstində toxunan bu araşdırma, əlil qadınların cəmiyyətdə qarşılaşdıqları problemlər və onların cəmiyyətdə var olmaq üçün göstərdikləri səyləri həll etmək məqsədi daşıyır.

Cins və gender anlayışları bir-birindən fərqli olsa da, cinslər arasındakı bərabərsizliyi üzə çıxarmaq üçün ikisi arasında düzgün fərqi qoyulması vacibdir. Türk Dil Qurumunun məlumatına görə, cinsiyət anlayışı “fərdə çoxalmada ayrıca rol verən və kişini qadınlardan ayıran xüsusiyyət” olaraq təyin olunur (TDK, 2024). Gender anlayışı mədəniyyətdən asılı olaraq fizioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərdləri güclü və ya zəif kimi təyin edə bilir və bu, əlverişsiz qrupların formalaşmasına gətirib çıxarır. Gender anlayışı mədəniyyətlərin bu cinsləri və normalaşdırılmış nümunələri bir cəmiyyət olaraq necə gördüyünü və qəbul etdiyini müəyyən edir (Ellison və Wet, 2018 s.2). Cəmiyyətdəki fərdlər arasında bioloji olaraq kişi və ya qadın olması qədər heç bir fərq yoxdur (Korkmaz və Başer, 2019 s.72). Gender anlayışı ilk dəfə 1968-ci ildə psixiatr Robert Stollerin yazdığı “Sex and Gender” kitabında ortaya çıxdı. Kitabda bioloji cinsiyət və sosial cinsin fərqli anlayışlar olduğu izah edilir. Daha sonra 1972-ci ildə ingilis sosioloqu Ann Oakley gender anlayışını sosiologiya elminə daxil etdi. Oakley “Sex, Gender and Society” adlı əsərində qadın və kişilərin fərqli olduğunun hamı tərəfindən bilindiyini bildirmiş və bu fərqi ölçüsünü şübhə altına almışdır, həmçinin “cins” və “cins” sözlərinin məna fərqlərini izah etmişdir (Oakley, 2015).

Gender bərabərsizliyinin ilk təməlləri ailədə qoyulur, çünki ailə fərdin doğulduğu, böyüyü və inkişaf etdiyi ilk yerdir (Bardakçı və Oğlak, 2022 s.73). Uşaqlar təxminən üç yaşında öz cinsiyətindən xəbərdar olur və bu dövrdə gender keçidlərini dərk edirlər. Bu dövrdə ailələrin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Çünki ailə gender rollarının öyrənilməsi və ailə üzvlərinin gender rollarını tətbiq etdiyi ən mühüm yerdir. Məsələn, ata ailəyə gəlir gətirən bir işdə çalışarkən ana ev işləri ilə məşğul olduqda, uşaqlarda ana və atasına uyğun davranışlar inkişaf edir. Bu davranışları kodlayan uşaqlar oyun və oyuncaqları seçdikdə, qızlar gəlincik və mətbəx kimi oyun və oyuncaqları, oğlanlar isə maşın və təmir kimi oyun və oyuncaqları seçirlər. Bu baxımdan gender anlayışı keçmişdən günümüze qədər müzakirə mövzusu olmuşdur. İnsanlar doğulduğu andan etibarən yaşadıkları mədəniyyətdə gördükləri və əldə etdikləri məlumatları kodlaşdıraraq cəmiyyətə inteqrasiya edir və cəmiyyətdə yaşamağa çalışırlar. İnsan cəmiyyətinə ona aid etdiyi kimi davrandıqda, cəmiyyət tərəfindən güclü sayılır, cəmiyyətinə ona aid etdiyi kimi davranmayanda isə cəmiyyət tərəfindən kənarlaşdırılır. Gender fərdlər arasında iyerarxiya yaratsa da, kişiləri bu iyerarxik sistemin başına qoyur və qadınları arxa plana keçir.

Gender kişi və qadın arasındakı ədalətsiz sistemi müəyyən edir və gender bərabərliyi bu sistemdə qadınların əsas insan haqlarını və qadınların cəmiyyətdə insanca yaşaması üçün zəruri olan əsas tələbləri ifadə. Gender bərabərsizliyindən ən çox təsirlənən qrup qadınlardır. Atalar sözlərinə baxdığımızda “kişi çörəyini daşdan edər”, “qadının qızılı olsaydı, şamı yandıran kişi olardı” kimi yüzlərlə ifadələrlə qadınlar arxa plana çəkilir, kişilər vəsf edilir. Gender rollarını təyin edən mədəniyyət gender məsuliyyətlərini də müəyyən edir, qadın və kişilərdən etməli olduqları və etməməli olduqları rolları etmələrini və etməmələrini gözləyir və bu gözləntilər qarşılanmadıqda onları kifayət qədər “kişi” və ya “qadın” olmamaqda günahlandırır.

Qısaca desək, gender həm sosial-mədəni vəziyyətdir, həm də güc münasibətlərinə və insan kimliyinə müdaxilə edilən sahədir. Həyat dövrünün hər sahəsində qarşılaşdığımız güc münasibətləri gender sahəsində patriarxal bir mühitdə mövcud olmağa davam edir və buna görə də gender, patriarxat və güc anlayışları bir-biri ilə iç-içədir. Patriarxallıq “əcdad” və “güc” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir. Ata sözü qüdrət və hökmlərlik mənasında olduğu halda, kişi sözü lüğətdə

bir işi görmək qüdrəti, güc və səlahiyyət mənasındadır .

Patriarxal sözü ata və ya ailə başçısının rolunu ifadə edir. Patriarxat anlayışı nəslin əsasını atanı götürür və övladları ailə daxilində ata nəslinə aid edir. Patriarxat nəsil ötürmək, iqtisadi gücə malik olmaq, miras ötürmək, uşaqlar və həyat yoldaşı üzərində tam səlahiyyətə malik olmaq hüquq və vəzifələrinin kişilərə verilməsi deməkdir. Patriarxat ümumiyyətlə ailədə kişi hökmranlığını müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir. Patriarxal ailə nizamında ata ailə üzvlərinə nəzarət edən və təzyiq göstərən şəxsdir, qadının rolu isə kişinin verdiyi səlahiyyətlə məhdudlaşır. Patriarxatda qadınlar, uşaqlar, gənc kişilər, qullar və ev qulluqçuları bu kişi hökmranlığı altındadırlar . Fərdləri cinsiyyətə görə ayıran və bərabərsizlik yaradan bu sistemin köklü tarixi var. Patriarxatın kökləri kənd təsərrüfatı cəmiyyətinə gedib çıxsada, bu sistem kişi hökmranlığını ifadə edir. Patriarxatın köklərinə nəzər saldıqda, ənənəçilər kişilərin üstünlük təşkil etdiyinə, qadınların isə ikinci dərəcəli olduğuna inanırlar . Müasir psixologiyaya görə Ziqmund Freyd “Qadının anatomiyası onun taleyidir” deyirdi və ona görə normal insan anlayışının qarşılığı kişi olmaqdır (Freud 1977). Atalar sözlərinə baxanda qadınların ikinci plana çəkildiyini görürük. “Kişi sadıq, qadın isə fədakar olmalıdır”. Onun sözlərində qadınların hər bir çətinliyə boyun əyməli olduğu vurğulanır.

Qadının cəmiyyətdəki rolu; Analıq, həyat yoldaşı, evdar qadın, qohum, peşə rolu, cəmiyyət rolu, fərdi rol kimi təsnif edilir və buna görə qadınların əsas rolları analıq və evdar qadındır və qadınlar bu rolları ən yaxşı şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Bir sözlə, “Qadınlar” dedikdə ağılımıza ev işlərini görə və uşaq baxımından məsul olan, cəmiyyətdə söz sahibi olmayan, gəlir gətirən bir işdə işləyə bilməyən, işləsə də az maaşla işləyən, kişilərdən zəif, zorakılığa məruz qalan, davamlı olaraq ikinci plana atılan şəxslər gəlir. Çünki patriarxal sistem quruluşunda dominant xarakter kişidir və son söz kişiyyə məxsusdur. Patriarxal sistem quruluşu qadınların inkişafı və tərəqqisinə böyük maneə yaradır.

Türk Dil Qurumu (TDK) əlilliyi aşağıdakı kimi təyin edir: Doğuşdan və ya sonradan hər hansı bir səbəbdən fiziki, əqli, mənəvi, duyğu və ya ictimai qabiliyyətlərini müxtəlif dərəcədə itirmiş, ictimai həyata uyğunlaşmaqda və gündəlik ehtiyaclarını ödəməkdə çətinlik çəkən bir şəxs olaraq bunu etmişdir (TDK, 2024). Ədəbiyyatda əlillərin tərifinə və qruplaşdırılmasına müxtəlif yanaşmaların olduğu görünür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) əlilləri “bütün insanlarla bərabər şəkildə cəmiyyətdə tam və effektiv iştirakına mane olan uzunmüddətli fiziki, əqli, əqli və ya qavrayış qüsurları olan insanlar” kimi müəyyən edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatına görə, əlillik “fiziki, əqli və mənəvi xüsusiyyətlərin müəyyən və daimi şəkildə itirilməsinə və görünüşünə səbəb olan orqanın olmaması və ya pozulması nəticəsində insanın normal həyat tələblərini yerinə yetirə bilməməsi” kimi müəyyən edilir . Əlillik zehni, görmə, eşitmə, dil və nitq, ortopedik və xroniki xəstəliklər kimi təsnif edilir.

Əlillik statusu əlilliyi olmayan şəxslərlə bərabər şəraitdə yaşamaq hüququnu ortadan qaldırır və əlillərin cəmiyyətdə iştirakını çətinləşdirir. Əlil fərdlər tarixən cəmiyyətin “təcrid olunmuş və arzuolunmaz” təbəqəsini təşkil etmişlər və əlil olmaq cəmiyyət tərəfindən bədbəxt, faydasız, fərqli, məzlum və xəstə kimi qəbul edilmişdir. Əlillər cəmiyyətin dezavantajlı bir hissəsini təşkil edir, lakin tarix boyu daha əlil bir qrup diqqət çəkmişdir: əlil qadınlar. Dünyada təxminən bir milyarddan çox insan əlilliyə malikdir. Əlil olmaq gender əsaslı ayrı-seçkiliyi artırır ki, bu da qadınlara daha çox təsir edir. Əlil qadın fiziki, əqli və ya duyğu qüsurları ilə yanaşı, cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu maneələrin öhdəsindən gəlməyə çalışır. Cəmiyyətdə əlil qadınlara qarşı çoxlu ayrı-seçkilik var və əlil qadınlar əvvəlcə ailələrinin həddindən artıq qoruyucu rəftarı ilə, daha sonra təhsildə və işdə ayrı-seçkiliklə üzləşirlər. Əlilliyi olan fərdlər cəmiyyətdəki digər əlil olmayan insanların əldə etdiyi imkanlardan istifadə edə bilmirlər və bu vəziyyət əlil qadınlar üçün daha da çətinləşir .

Sosiallaşma prosesi zamanı əlillər onlara aid edilən mədəni-sosial mənələrə görə sosial itkilər yaşayır və sosial münasibətlərdəki itkilərə görə həm əlil fərddə, həm də onların ailəsində sosial izolyasiya baş verir və bu vəziyyətdən ən çox təsirlənən qrup gənc əlillərdir. Əlillərin yaşadıkları sosial təcrid nəticəsində əlillər özlərinə hörmətlərini itirir və gələcəkdə sosial əlaqələr qura bilməmək kimi problemlərlə üzləşirlər və bu vəziyyət gender bərabərsizliyi baxımından qiymətləndirildikdə, bu itkini ən çox yaşayan qrup əlil qadınlardır. Əlillər üzərində aparılan araşdırmalarda təhsil və məsləhət,

yoxsulluq, səhiyyə işçiləri arasında ünsiyyət, ailə qayğısı problemləri, məşğulluq, psixoloji problemlər və cinsi sağlamlıq kimi məsələlərə toxunulub. (Cuthbert, 2017 s.241).

Əlil qadınlar iş həyatında da problemlərlə üzləşirlər. Ədəbiyyat araşdırıldığında, əlil qadınların əlil kişilərə nisbətən daha çox yoxsulluq yaşadığı, təhsil, məşğulluq imkanları və reabilitasiya xidmətlərinə çıxışın daha çətin olduğu, ictimai sahədə kişilərə nisbətən daha az göründükləri, çox vaxt ailələri ilə birlikdə yaşamaq məcburiyyətində qaldıqları və cinsi istismar qurbanı ola bildikləri bildirilir. Əlillərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi bu şəxslərin həyata uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Bu səbəbdən, əlilliyi olan şəxslərin öz təhsil ehtiyaclarını qarşılamağı öyrənmələri və bunu davam etdirmələri vacibdir. Təhsil əlilliyi olan insanların üzləşdikləri risklərin öhdəsindən gəlməsini asanlaşdırır və digər aspektdə əlilliyi olan insanların sosial təcridini azaldır. Ölkəmizdə aparılan araşdırmaya görə, tədqiqatda iştirak edən əlil qadınlar arasında ən yüksək təhsil faizi ibtidai sinif məzunları, savadlılar ikinci, savadsızlar isə üçüncü yerdədir.

Əlil qadınların cəmiyyətdə olması, həyata daxil olması mühüm məsələdir. Buna nail olmaq üçün ölkə şərtlərinə uyğun həll yolları hazırlanmalı, mövzu ilə bağlı yoxlamalar aparılmalı və uğursuzluq hallarında yeni həll təklifləri hazırlanmalıdır. Əlil qadınlarla əməkdaşlıqda yeni həll yolları hazırlanmalıdır ki, daha effektiv həll yolları əldə olunsun və əlil qadınların cəmiyyətdə görünməsi təmin edilsin. Əlilliyi olan qadınlar cəmiyyətdə əlverişsiz qrup təşkil etdiyinə görə, qadınlar cinsi həyat, özünə qulluq ehtiyacları, ailə planlaması, reproduktiv sağlamlıq, hamiləlik, doğum və doğuşdan sonrakı dövrlə bağlı müntəzəm təhsil və məsləhət xidmətləri almalı və izləmə almalıdırlar. Əlilliyi olan qadınlara analıq prosesi ilə bağlı müntəzəm təlimlər keçirilməlidir.

Əlilliyi olan qadınlara qayğı göstərəcək tibb işçilərinə bu sahədə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən qayğı, ünsiyyət və məsləhətlər üzrə təlimlər keçirilməli, maarifləndirmə proqramları yaradılmalıdır. Əlil qadınların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi bu qadınların həyata uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Bu səbəbdən əlil qadınların öz ehtiyaclarını ödəməyi öyrənmələri və bunu davam etdirmələri üçün onların təhsili vacibdir. Təhsil əlilliyi olan insanların üzləşdikləri risklərin öhdəsindən gəlməsini asanlaşdırır və digər aspektdə əlilliyi olan insanların sosial təcridini azaldır. Bu səbəbdən əlil qadınlar üçün səlahiyyətli şəxslər tərəfindən mütəmadi olaraq təlimlər təşkil edilməli, bu təlimlərin nəticələri mütəmadi olaraq qiymətləndirilməli, təlimin keyfiyyət və səmərəliliyinin artırılması üçün lazımı tədbirlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bardakçı, Ş. Oğlaq, S. (2022). “Gender bərabərsizliyi indeksi və Türkiyə”. *Journal of Social Policy, Turkish Journal of Social Policy*, 3(1) 71-90. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Tpd E-Issn: 2587-1412>
2. Cuthbert, K. (2017). “Anormal olmaq üçün normal olmalısınız: empirik "Aseksualıq və Əlilliyin Kəsişməsinin Əsaslı Tədqiqi" *Sosiologiya*, 51:241-57
3. Dogruel, F. (2022). Bədən, Fərd və Cəmiyyətin kəsişməsində əlillər üçün əlçatanlıq təcrübələri: Qaziantep Nümunəsi. *Journal of Sociology Research*, 25(2), 299-317. <https:// Doi.Org/10.18490/Sosars.1111387>
4. Ellison, G. T. De Wet, T. (2018). “Bioloji Determinizm” *Beynəlxalq Bioloji Antropologiya Ensiklopediyası*, 1-4
5. Qorxmaz, A. Başer, M. (2019). “Kontekstdə patriarxat və gender rolları, “Power Relations” *Davamlı Tibb Təhsili Jurnalı*, 28(1), 71-76.
6. Türk Dil Qurumu. (2024). Türk Dil Qurumu lüğətləri. Türk Dil Qurumu – Dilimiz bu bizim kimliyimizdir (tdk.gov.tr)
7. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı. (2021). “Əlillik və Sağlamlıq” <https:// Www.Who.Int/NewsRoom/Fact-Sheets/Detail/Disability-and-Health>

SUMMARY

GENDER AND DISABILITY: THE INVISIBILITY OF DISABLED WOMEN IN SOCIETY

Gender is the replacement of people's human identities with their gender identities and the imposition of norms on how they should behave based on their gender. Culture has a great impact on the imposition of gender roles. Gender inequality has always been against women. Gender inequality has always been to the detriment of women. When we look at world history, it is seen that gender equality has not been achieved in any period of history. In addition to gender inequalities, one of the groups that most face other inequalities of opportunity in the world society is women with disabilities. Women are already people who are exposed to inequality. When being a disabled woman is added to this, it is inevitable to encounter disabled women who are isolated from society and exposed to discrimination. Being both a woman and a disabled individual brings with it multifaceted discrimination. Due to gender inequality, women are less healthy, have lower education levels, have less labor force and work in jobs that bring less income. Women cannot use the services offered to them, such as education and health, like men. Studies show that women live longer, but their quality of life is lower. And being a disabled woman makes things even worse. The main aim of the study is to examine the discrimination experienced by women with disabilities in the context of gender roles.

Keywords: disabled women, gender, inequality, disability and education

BAŞA ÇATMAYAN CİNAYƏTLƏRDƏ HƏRƏKƏTSİZLİK: MÖVCUDLUQ PROBLEMI

Vüqar QƏDİMOV

vuqar.qadimov.anar@bsu.edu.az

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Başa çatmayan cinayətlərin strukturunda cinayət-hüquqi kateqoriya kimi hərəkətsizliyin mövcud olub-olmaması cinayət-hüquq doktrinasında mübahisəli hesab olunan məsələlərdən biridir. Bu məsələ, xüsusilə, cinayətə hazırlıq, cinayət etməyə cəhd və cinayət törətməkdən könüllü imtina institutları çərçivəsində kriminal hərəkətsizliyin hüquqi qiymətləndirilməsi baxımından aktualıq kəsb edir. Bu araşdırmada həmin institutlarda hərəkətsizliyin cinayət məsuliyyəti üçün əsas olub-olmaması məsələsi tədqiq ediləcək, müxtəlif nəzəri yanaşmalar nəzərdən keçiriləcəkdir. Mövzu üzrə mövcud yanaşmalar və hüquqi mübahisələr də araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: başa çatmayan cinayət, cinayət tərkibi, hərəkətsizlik, cinayət məsuliyyəti

Giriş

Cinayət qanunvericiliyində hərəkətsizliklə törədilən cinayətlər say etibarilə hərəkətlə törədilən cinayətlərdən az olsa da, onların spesifik xüsusiyyətlərinin təhlili hər zaman aktualıq kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının ali hüquqi qüvvəyə malik olan 15 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasında da hərəkətsizliyin məsuliyyətə səbəb olması təsbit edilmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 80-ci maddəsinə əsasən Konstitusiyanın və qanunların pozulması, o cümlədən Konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulan hüquqlardan sui-istifadə və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi qanunla müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur [1, s.25].

Kriminal hərəkətsizlik cinayət-hüquqi fenomen kimi geniş müzakirələrə səbəb olsa da, onun ayrı-ayrı cinayət hüquq institutları çərçivəsində əhəmiyyətli təhlili aparılmamış və bu kimi nüanslar milli qanunvericiliyin cari istiqamətdə zəif inkişafına gətirib çıxarmışdır [12, s.424]. Cinayət-hüquqi hərəkətsizlik digər hüquq sahələrindəki hərəkətsizlikdən olduqca fərqlənən fenomendir. Belə ki, cinayət-hüquqi hərəkətsizlik dedikdə, müvafiq hüquqi əsasla müəyyən edilmiş xüsusi hüquqi öhdəlikdən (vəzifə) yayınma, ondan imtina etmə, habelə lazımınca yerinə yetirməmə başa düşülür [7, s.305].

Milli qanunvericilik Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsində hərəkətsizliyə leqal tərifi verməməklə yanaşı, ona görə məsuliyyətin dəqiq hədlərini də təsbit etməmişdir. Cinayət Məcəlləsinin “Başa çatmayan cinayət” adlı 6-cı fəslə başa çatmış və başa çatmayan cinayətlərə: cinayətə hazırlığa, cinayət etməyə cəhdə və cinayət törətməkdən könüllü imtina etməyə həsr olunmuşdur.

Material və metodlar

Cinayət Məcəlləsinin 27.1-ci maddəsi üzrə başa çatmış cinayətə anlayış verən qanunverici bariz şəkildə şəxsin davranışında (hərəkət və ya hərəkətsizliyində) bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcudluğunu onun başa çatması kimi müəyyən etmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 27.2-ci maddəsində qanunverici başa çatmayan cinayətə anlayış vermədən, onun iki mərhələdən ibarət olmasını təsbit etmişdir: cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd. Burada isə əvvəlki maddədən fərqli olaraq “əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik)” sözündən yox, “cinayət” sözündən istifadə olunmuşdur [2, s.60]. Qeyd edilən fəsildə obyektiv cəhətdən hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin dəqiq şəkildə başa çatmayan cinayətin hansı mərhələsində mövcud olub-olmaması və ya ümumiyyətlə, başa çatmayan cinayətdə hərəkətsizliyin mövcudluğu məsələsinə

münasibət bildirilməmişdir.

Cinayət Məcəlləsinin 28-ci maddəsində cinayətə hazırlığa anlayış verilmişdir. Burada qeyd edilir ki, cinayət törətmək üçün vasitə və ya alət axtarma, əldə etmə və ya hazırlama, yaxud cinayət törətmək üçün başqaları ilə əlaqəyə girmə, sövdələşmə və yaxud cinayət törətmək üçün qəsdən başqa cür şərait yaratma zamanı cinayət şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq başa çatdırılmamışdırsa, belə əməllər cinayətə hazırlıq hesab olunur [3, s.72]. Təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, Cinayət Məcəlləsinin 28-ci maddəsi üzrə cinayətə hazırlığa dair verilən müddələrdə sanki cinayətə hazırlıq yalnız hərəkətlə törədilən cinayətlərə aid edilir. Belə ki, qeyd edilən maddədə cinayətə hazırlığa anlayış verilirəkən, cümlənin sonu “belə əməllər cinayətə hazırlıq hesab olunur” ilə yekunlaşır. Əksər hallarda terminoloji olaraq “əməl” sözündən istifadə edən qanunverici onun yanında mötərizə ilə “hərəkət və ya hərəkətsizlik” teminlərinə yer versə də, burada ondan imtina etmişdir.

Hesab edirik ki, cinayətə hazırlıq başa çatmayan cinayətin mərhələsi kimi hərəkətsizliklə törədilən (törədilməsində aktiv hazırlıq hərəkətlərinin olduğu) cinayətlərdə də mövcuddur. Hərəkətsizliklə törədilən cinayətdə hazırlığa Cinayət Məcəlləsinin 321-ci maddəsini misal göstərə bilərik: Belə ki, şəxs qeyd edilən maddə üzrə hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçıрмаq üçün saxta sənədlər hazırlayırsa, bu zaman cinayətə hazırlıqdan söhbət gedə bilər. Ancaq qeyd edilən əməlin cinayət məsuliyyətinə səbəb olub-olmayacağı artıq cinayətə hazırlıq insitutunun cinayət məsuliyyəti şərti ilə əlaqəlidir. Çünki Cinayət Məcəlləsinin 28.2-ci maddəsinə əsasən, yalnız ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsinə yönəlmiş hazırlıq cinayət məsuliyyətinə səbəb olur [4, s.276].

Bir nüansı da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, kriminal hərəkətsizliyin törədilməsində aktiv hazırlıq hərəkətlərinin mövcud olduğu əməllər, həm də başqa bir cinayətin tərkibini yarada bilər. Belə ki, qanunverici cinayətə hazırlığın anlayışını verən zaman “cinayət törətmək üçün qəsdən başqa cür şərait yaratma” qiymətləndirici anlayışını təsbit etmişdir. Misal olaraq, şəxs xüsusilə külli miqdarda gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmaq məqsədilə dövlət məmuruna rüşvət verirsə, onun əməli həm aktiv rüşvətxorluğa, həm də gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmağa hazırlıq kimi tövsif ediləcəkdir (CM-in 312, 28, 209.3).

Cinayət Məcəlləsinin 29-cu maddəsində cinayət etməyə cəhdin anlayışı verilmişdir. Belə ki, bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən edilən əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik), şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə başa çatdırılmamışdırsa, cinayət etməyə cəhd hesab olunur [2, s.60]. Maraqlı məqam bundan ibarətdir ki, qanunverici obyektiv cəhətdən hərəkət və hərəkətsizliyi bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən edilən əməl kimi səciyyələndirsə də, həmin əməlin nəticəsində törədiləcək cinayətin hərəkət və ya hərəkətsizlikdən ibarət olub-olmayacağını açıq saxlamışdır.

Hərəkətsizliyin bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən edilən əməl olmasına dair nümunə vermək mümkündür. Məlumdur ki, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində elə cinayət tərkibləri mövcuddur ki, obyektiv cəhətdən həm hərəkət, həm də hərəkətsizliklə törədilir. Misal olaraq, ağır xəstəyə həyatda qalması üçün vaxtaşırı dərman verməli olan tibb işçisi bilərəkdən, yəni onun həyatına qəsd etmək naminə öz vəzifəsini icra etmirsə, bu öhdəlikdən imtinaya yönəlmiş hərəkətsizliyin edilməsi anı (xəstə ölməyəcəyi təqdirdə və bu əməl sübut olunarsa) təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə köməkətsiz vəziyyətdə olan adamı öldürməyə [10, s.216] cəhd kimi tövsif oluna bilər (29, 120.2.9).

Cinayət etməyə cəhd institutunda hərəkətsizliyin mövcudluq problemi klassik cinayət hüquq məktəblərində daim müzakirə edilmiş məsələlərdən olmuşdur. Alman cinayət-hüquq məktəbində bu məsələ ilə bağlı üç əsas nəzəriyyə qəbul edilir: ilkin müdaxilə nəzəriyyəsi, son müdaxilə nəzəriyyəsi və bilə-bilə təhlükə yaratma nəzəriyyəsi [8, s.167].

İlkin müdaxilə nəzəriyyəsinə görə şəxs ictimai-təhlükəli nəticənin baş verməsi üçün bu nəticənin qarşısını alan və ya bu nəticənin baş verməməsi üçün mövcud olan, həmçinin onun öhdəliyini doğuran hər hansı bir tədbirdən yayınmışdırsa, yaxud bu tədbirə mane olmuşdursa, cinayət törətməyə cəhd baş vermiş sayılır. Belə ki, müvafiq hüquqi əsasla üzərinə vəzifə qoyulmuş işi yerinə yetirməkdən yayınan şəxs digər şəxsin ölümünə səbəb olan hərəkətsizliyi etdiyi ilk andan həmin əmələ cəhd etmiş sayılmalıdır. Misal olaraq, gəmi kapitanının fəlakətə uğrayanlara kömək

göstərməməsinə görə ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalan zərərçəkmiş şəxslər onlara köməyin kəsildiyi andan (kapitanın bilərəkdən gəminin istiqamətini dəyişməsi və s.) başa çatmayan cinayətin qurbanına çevrilmiş olurlar. Əgər başqa bir gəmi kapitanının fəlakətə uğrayanlara köməyə yetişməsi nəticəsində, onlar xilas olmuşlarsa, birinci gəmi kapitanının əməli nəzəri olaraq, Cinayət Məcəlləsinin 29, 269-cu maddəsi ilə tövsif edilə bilər. Lakin hüquqtəbiqetmədə bu nəzəriyyənin tam qəbul edilməsi üçün zahirən müəyyən edilməsi çətin hesab olunan davranış (hərəkətsizliyin) ilə konkret şəraitə mübasibətdə psixi münasibətin sübuta yetirilməsi vacibdir. Çünki, bunlar sübut olunmadan şəxs cinayət etməyə cəhdə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz.

Yuxarıda qeyd edilən nəzəriyyədən fərqli olaraq, “Son müdaxilə nəzəriyyəsi”nə görə, hərəkətsizliklə törədilən cinayəti törətməyə cəhd yalnız müdaxilə üçün mümkün olan son vaxtda baş verə bilər. Belə ki, çimərlikdə uşağı ilə üzməyə gedən atanın uşağının üzgüçülük kursuna getdiyini əsas götürərək, uşağın ondan kömək istəməsi halında ona kömək etməməsi, bir müddət sonra narahat olub sonradan köməyə getməsi, lakin buna nail olmaması və uşağın başqa biri tərəfindən xilas edilməsi halı bu nəzəriyyəyə uyğun sayıla bilər [6, s.268]. Nəzəri olaraq, uşağın kömək istədiyi halda, atasının müəyyən zaman ərzində bilərəkdən bunu etməməsi, təhlükədə qoyma cinayətinə cəhd kimi qiymətləndirilə bilər (CM-in 29, 143). Belə ki, uşağın valideyni uşağa qayğı göstərməli olan şəxsdir (xüsusi subyekti) və o, bu imkan olduğu halda bilə-bilə bunu etməmişdir. Bununla belə, atanın bilə-bilə kömək göstərməməsi nəticəsində uşağın həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükə yaranması halının dəqiq müəyyən edilməsi olduqca vacibdir.

Əsasən maddi tərkibli cinayətlərdə ehtiva olunan bilərəkdən təhlükə yaratma nəzəriyyəsinə görə, şəxsin təhlükəli vəziyyətə səbəb olduğu andan hərəkətsiz qalması, onun əməlinin cinayət etməyə cəhd kimi qəbul edilməli olduğu anlamına gəlir. Məsələn, cinayət hadisəsi barədə xəbəri alan hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşı bu xəbəri əhəmiyyətsiz sayaraq, lazımı tədbirlər görmürsə, məhz bu etinasızlığın edildiyi andan səhlənkarlıq cinayətinə cəhd edilmiş sayıla bilər. Əgər əməkdaşın bu davranışı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafelərinə və ya dövlətin və ya cəmiyyətin qanunla qorunan mənafelərinə mühüm zərər vurulmasına səbəb olarsa, o zaman səhlənkarlıq cinayəti başa çatmış sayılacaqdır.

Bu nəzəriyyənin əleyhdarları maraqlı fikirlə çıxış edərək bildirirlər ki, əgər törədilən əməl cinayət qanunu ilə mühafizə olunan ictimai-münasibətlərə zərər yetirməyibsə, bu zaman əməl cinayət əməli kimi deyil, başqa hüquq pozuntusu kimi də qiymətləndirilə bilər. Ancaq bu fikirlə də tam razı olmaq mümkün deyil. Belə ki, cinayət qanunu ilə mühafizə olunan ictimai münasibətlərin əhəmiyyəti hər bir halda digər hüquq sahələrində mühafizə edilən ictimai-münasibətlərin vacibliyindən qat-qat artıqdır. Digər tərəfdən, əməlin cinayət etməyə cəhd kimi tövsif olunması üçün iş üzrə bütün hallar nəzərə alınmalı və əməl nəticəsində baş vermiş nəticələr qiymətləndirilməlidir.

Hərəkətlə törədilən cinayətlərdə olduğu kimi, hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə də cinayət etməyə cəhd yararsız ola bilər. Məsələn, şəxs yol-nəqliyyat hadisəsində bir kimsəyə xəsarət yetirdiyini güman edərək, hadisə yerindən qaçırsa (CM-in 264-cü maddəsi), bu yararsız obyektə cəhd kimi qiymətləndirilməlidir. Sözsüz ki, bu halda, cinayət məsuliyyətindən söz gedə bilməz.

Hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə, cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə də maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 30.1-ci maddəsinə əsasən, cinayəti başa çatdırmaq imkanına malik olduğunu dərk edən şəxs tərəfindən cinayətə hazırlıq hərəkətlərinin və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) dayandırılması, cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə sayılır [5, s.344]. Maraqlısı budur ki, qanunverici cinayət törətməkdən könüllü imtina etməyə anlayış verərkən “əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) dayandırılması” ifadəsinə yer vermişdir. Bu da qanunvericinin mövqeyində hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə könüllü imtinanın mövcudluğundan xəbər verir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətlə törədilən cinayətlərlə, hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə cinayət törətməkdən könüllü imtina eyni mahiyyətdə ola bilməz. Cinayət hüquq nəzəriyyəsində bu məsələ ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Mötəbər hesab etdiyimiz yanaşmaya görə, əgər şəxs xüsusi öhdəliyi olan aktiv davranışa münasibətdə göstərdiyi hərəkətsizliyə

öz iradəsinə əsasən son qoyursa, bununla da baş verə biləcək ictimai-təhlükəli nəticələrin qarşısını almaq imkanı əldə edirsə, habelə belə nəticənin baş verməməsinə şərait yaradırsa, bu zaman onun əməli könüllü imtina sayıla bilər. Məsələn, yol-nəqliyyat hadisəsində vurduğu zərərçəkmişə kömək göstərmədən hadisə yerindən qaçan şəxs, yolun ortasında geri dönərək ona köməyə çatarsa və onu xəstəxanaya çatdırarsa, bu “qəti imtina” kimi qiymətləndirilə bilər. Əgər şəxs bu köməyə çatana qədər, zərərçəkmiş ölərsə, bu, “qəti imtina” sayıla bilməz. Belə halda, əməl “səmimi peşmançılıq” kimi yüngülləşdirici hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Ancaq təəssüf hissi ilə bildirmək lazımdır ki, hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərə münasibətdə qanunverici “qəti imtina”nın hədlərini dəqiq müəyyən etməmişdir.

Baş çatmayan cinayətlərin strukturunda yuxarıda qeyd edilən çatışmazlıqların mövcudluğu, həmçinin kriminal hərəkətsizlik fenomeninə dair cinayət-hüquq doktrinasında vahid mövqeyin olmamasından irəli gəlməkdədir [9, s.50].

Əldə olunan nəticələr

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, başa çatmayan cinayətlərin strukturunda obyektiv cəhətdən hərəkətsizliklə törədilən ictimai-təhlükəli əməllər özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Yuxarıda təhlil edilən müddəalardan bir daha aydın olur ki, milli qanunverici başa çatmayan cinayət institutunda (cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd) hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin dəqiq statusunu, yəni mövcud olub-olmamasını müəyyən etməmişdir. Vurğulamaq istədik ki, qeyd edilən nüanslar sadəcə milli qanunvericilikdə yox, inkişaf etmiş bir çox dövlətlərin daxili qanunvericiliyində də problem olaraq qalmaqdadır [11, s.1230]. Həmçinin, cinayət törətməkdən könüllü imtinanın hansı halda hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə məsuliyyəti aradan qaldırması da sual yaradan məqamlardan biridir. Təhlil olunan araşdırmaya əsasən bu qənaətə gəlirik ki, törədilməsində aktiv hazırlıq hərəkətlərinin olduğu hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə cinayətə hazırlıq mövcuddur. Digər tərəfdən, həm obyektiv cəhətdən hər iki davranışla (həm hərəkət, həm də hərəkətsizlik) törədilə bilən cinayətlərdə və həm də, yalnız hərəkətsizliklə törədilə bilən cinayətlərdə (“təmiz” və “qarışıq”) cinayət etmə nəzəri olaraq mümkündür. Ancaq bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kriminal nəticə baş vermədiyi halda, şəxsin əməlindəki hərəkətsizliyi qiymətləndirmək praktikada sübut edilməsi çətin olan hallar doğurur.

Məlum olduğu kimi, qanunverici hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə könüllü imtina institutunu tanısa da, bu davranışa uyğun olaraq cinayət məsuliyyətini istisna edən qəti imtina halını müəyyən etməmişdir. Hesab edirik ki, hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərdə qəti imtina yalnız müvafiq əsasla müəyyən edilmiş öhdəliyin (vəzifənin) hərəkətlə edildiyi andan qəbul edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə (CM-ə edilmiş əlavə və dəyişiklikləri şərh edən h.ü.f.d. B.C.Kərimov). Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, 2023, I hissə, 788 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2024, 488 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, 2023, 64 s.
4. Bayramova M.N. Cinayət məsuliyyəti və cəza. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2023, 408 s.
5. Cahill M.T. Attempt by omission. Iowa Law Review, 2009. vol. 94, pp. 1207-1252.
6. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух частях. Баку: Адильоглы, 2020, т.1 – 824 с; т.2 – 864 с.
7. Dopico G-A.J. Criminal Omissions: A European Perspective. Universidad Carlos III de Madrid (Spain), pp. 419-451
8. Hakeri H. İhmal kavramı ve ihmali suçların çeşitleri. Kitap. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2003, 356 s.
9. Özgenç İ. İhmalî suç teorisi // Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

C. XXV, Y. 2021, Sa. 4, s. 303-378

10. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2023, 724 s.
11. Tozman Ö. İhmal suçlarında təşəbbüs və gönüllü vazgeçmə // TBB Dergisi, Sayı 84, 2009, s.160-187
12. Ключко Р. Н. Бездействие как форма преступного деяния. Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины, №6 (57), 2009, с.49-52

SUMMARY

One of the controversial issues in criminal law doctrine is whether omission exists as a criminal-legal category within the structure of incomplete crimes. This issue is particularly relevant in the context of the legal assessment of criminal omission within the institutions of criminal preparation, attempted crime, and voluntary renunciation of crime. This study will examine whether omission constitutes a basis for criminal liability in these institutions and will analyze various theoretical approaches. Existing perspectives and legal debates on the subject will also be explored.

Keywords: inchoate crime, criminal composition, omission, criminal responsibility

РЕЗЮМЕ

Одним из спорных вопросов в доктрине уголовного права является наличие бездействия как уголовно-правовой категории в структуре незавершённых преступлений. Этот вопрос особенно актуален в контексте правовой оценки преступного бездействия в институтах подготовки к преступлению, покушения на преступление и добровольного отказа от его совершения. В данном исследовании будет рассмотрено, является ли бездействие основанием для уголовной ответственности в этих институтах, а также проанализированы различные теоретические подходы. Также будут изучены существующие взгляды и правовые споры по данной теме.

Ключевые слова: неоконченное преступление, состав преступления, бездействие, уголовная ответственность

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASI VƏ ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQİ STATUSU

Polad MEHDİYEV

Poladmehdiyev446@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması və fərdlərin hüquqi statusunun beynəlxalq hüquqda tanınması məsələlərini araşdırır. İnsan hüquqlarının qorunması üzrə qəbul edilmiş ən mühüm beynəlxalq sənədlər – Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950) və Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası (1969) – təhlil edilərək onların hüquqi əsasları, prinsipləri və təsir dairələri izah olunur. Bu sənədlərin qəbul edilməsi insan hüquqlarının universal tanınmasını təmin etmiş, dövlətlər üçün hüquqi öhdəliklər yaratmış və beynəlxalq məhkəmələr vasitəsilə fərdlərə hüquqlarının müdafiəsi imkanını vermişdir. Məqalədə fərdlərin beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınmasının əhəmiyyəti vurğulanır, insan hüquqlarının qorunması üçün yaradılmış hüquqi mexanizmlər izah edilir. Eyni zamanda, Avropa və Amerika insan hüquqları sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətləri, onların regional xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *İnsan hüquqları, beynəlxalq hüquq, hüquqi status, hüquqi mexanizmlər, insan azadlıqları*

Giriş

İnsan hüquqlarının əsas və ən prioritet şəkildə qorunması milli hüquq sistemlərinin vəzifəsidir. Beynəlxalq səviyyədə qorunma isə milli qorumanı tamamlayıcı və ikinci dərəcəli xarakter daşıyır. Fərdlərin beynəlxalq müdafiədən yararlanma bilməsi üçün daxili hüquq yollarını tükətmələri vacibdir. Bu prinsip həm BMT tərəfindən hazırlanmış beynəlxalq insan hüquqları konvensiyalarında, həm də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında (AİHK) öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, bu sahədə atılmış ən mühüm addımlardan biri Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin qəbul edilməsi olmuşdur. 10 dekabr 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən bu sənəd, insan hüquqlarının universal səviyyədə tanınmasını təmin edən ilk beynəlxalq hüquqi sənəd kimi tarixə düşmüşdür. Bəyannamənin əsas məqsədi dünya miqyasında insan hüquq və azadlıqlarını qorumaq, fərdlərin hüquqi statusunu universal səviyyədə tanımaq və insan ləyaqətini təmin etmək olmuşdur [4, s. 73].

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqlarının qorunması dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdi. Müharibə dövründə baş verən ciddi hüquq pozuntuları, Holokost, soyqırımlar, insanlığa qarşı cinayətlər və əsarət kimi hadisələr beynəlxalq birliyin insan hüquqlarını qorumaq üçün vahid bir sistem yaratmaq ehtiyacını ortaya qoymuşdur. Bu məqsədlə 1945-ci ildə BMT-nin Nizamnaməsi qəbul edilmiş, 1946-cı ildə isə İnsan Hüquqları Komissiyası yaradılmışdır. Eleonor Ruzvelt və beynəlxalq hüquq ekspertlərinin rəhbərliyi altında hazırlanan Bəyannamə 48 ölkənin lehinə səsverməsi nəticəsində qəbul edilmişdir. Yalnız Sovet İttifaqı, Səudiyyə Ərəbistanı, Cənubi Afrika, Yuqoslaviya və digər bəzi ölkələr bitərəf mövqe tutmuş, lakin heç bir ölkə sənədə qarşı çıxmamışdır. Bəyannamənin qəbul edilməsi beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının əsas prinsip kimi təsbit olunmasına səbəb olmuş və sonrakı illərdə insan hüquqları ilə bağlı hüquqi mexanizmlərin, beynəlxalq konvensiyaların və sazişlərin formalaşmasına təkan vermişdir [2, s. 66].

İnsan hüquqları konsepsiyasının əsasını hüquqi şəxsiyyət anlayışı təşkil edir. Hüquqi baxımdan hər bir insan hüquqi şəxsiyyətə malikdir və bu status ona hüquq sistemləri çərçivəsində müəyyən hüquqlar və azadlıqlar bəxş edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi məhz bu hüquqi statusu əsas götürərək fərdlərin hüquq subyekti kimi tanınmasını və qorunmasını təmin edir.

Bəyannamənin əsas müddəaları aşağıdakı hüquq və azadlıqları təsbit edir [3]:

Hüquqi şəxsiyyət hüququ – Hər bir insan hüquq qarşısında şəxsiyyət kimi tanınmaq hüququna malikdir və bu status ona hüquq çərçivəsində müəyyən müdafiə mexanizmləri yaradır (Maddə 6).

Həyat və azadlıq hüququ – Hər kəs yaşamaq, azad olmaq və təhlükəsiz şəraitdə yaşamaq hüququna malikdir (Maddə 3).

Bərabərlik prinsipi – Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və heç bir səbəbdən ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır (Maddə 1 və 2).

Qanun qarşısında müdafiə və ədalətli məhkəmə hüququ – Hər bir insan ədalətli məhkəmə prosesinə, hüquqi müdafiəyə və qanun qarşısında bərabər münasibətə malikdir (Maddə 6-11).

Milli və beynəlxalq səviyyədə hüquqların qorunması – Fərdlərin hüquqlarının pozulması halında milli və beynəlxalq müdafiə mexanizmlərinə müraciət etmək hüququ vardır (Maddə 8).

Sərbəst hərəkət və yaşayış yeri seçmə hüququ – Hər bir insan öz ölkəsi daxilində və xaricində sərbəst hərəkət etmək, ölkəsinə qayıtmaq və ya onu tərk etmək hüququna malikdir (Maddə 13).

Siyasi hüquqlar – Hər bir insan sərbəst seçkilərdə iştirak etmək, hökumətini seçmək və dövlət idarəçiliyində iştirak etmək hüququna malikdir (Maddə 21).

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar – İnsanlar əmək, sosial təminat, təhsil və səhiyyə hüquqlarına malikdirlər (Maddə 22-27).

Mülkiyyət hüququ – Hər kəs fərdi və ya kollektiv şəkildə mülkiyyətə sahib ola bilər və heç bir əsas olmadan ondan məhrum edilə bilməz (Maddə 17).

İşgəncə və qeyri-insani rəftarın qadağan olunması – Heç bir insan işgəncəyə, qeyri-insani və alçaldıcı davranışa məruz qalmamalıdır (Maddə 5).

Bəyannamə hüquqi baxımdan məcburi qüvvəyə malik olmasa da, onun qəbul edilməsi insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunmasına mühüm təsir göstərmiş və onun prinsipləri zamanla bir çox beynəlxalq hüquqi sənədlərə daxil edilmişdir.

Bu sənədin təsiri ilə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Konvensiyaları, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, Uşaq Hüquqları Konvensiyası və digər beynəlxalq hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Müasir dövrdə isə milli konstitusiyalar, qanunvericilik aktları və beynəlxalq məhkəmə qərarları insan hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün bu prinsiplərdən ilhamlanır [7].

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi insan hüquqlarının yalnız bir dövlətin daxili məsələsi olmadığını, onların beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qorunmasının zəruri olduğunu sübut etmişdir. Bu yanaşma insan hüquqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələr, tribunal sistemləri və insan hüquqları təşkilatlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950)

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (AİHK) 1950-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş və 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Bu sənəd, Avropada insan hüquqlarının qorunmasını və fərdin hüquqi statusunun təmin edilməsini hədəfləyən ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biridir. Konvensiya, insan hüquq və azadlıqlarını tənzimləyən əsas prinsipləri müəyyən edərək, onların qorunmasını təmin edən hüquqi mexanizmləri təsbit edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin prinsiplərini inkişaf etdirmək məqsədilə qəbul edilən bu sənəd, bütün insanların bərabər və ayrılmaz hüquq və azadlıqlarının tanınmasının ədalət və ümumi sülhün təminatında əsas rol oynadığını təsdiqləyir [1, s. 211].

Konvensiyanın əsas məqsədi onun iştirakçısı olan dövlətlər üçün beynəlxalq səviyyədə riayət edilməli olan konkret standartları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Avropa Şurasına üzv olan bütün dövlətlər bu Konvensiyanın iştirakçısıdır və yeni üzv dövlətlər Avropa Şurasına qəbul edilərkən bu sənədi imzalamaq və bir il ərzində ratifikasiya etmək öhdəliyini götürürlər. Konvensiya iki əsas hissəyə bölünür: birinci hissə insan hüquq və azadlıqlarının siyahısını, ikinci hissə isə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fəaliyyət qaydalarını əhatə edir. Sənədin Preambulasında vurğulan ki, onun qəbul edilməsinin məqsədi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində təsbit edilən hüquqların geniş miqyasda tanınmasını və onların effektiv icrasını təmin etməkdir.

Konvensiyanın 1-ci maddəsi, “İnsan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyi” adlanır və iştirakçı dövlətlərə fərdlərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək vəzifəsini qoyur. Bu maddəyə əsasən, hər bir dövlət Konvensiyada təsbit edilmiş hüquqları öz yurisdiksiyası daxilində qorumağa borcludur. Konvensiyanın məcburi hüquqi qüvvəyə malik olması və dövlətlər üçün icbari öhdəlik yaratması da bu maddənin təsdiq etdiyi əsas prinsiplərdəndir. 2-ci maddə yaşamaq hüququnu insanın ən fundamental hüququ kimi təsbit edir və dövlətlərə bu hüququ qorumaq üçün zəruri tədbirləri görməyi öhdəlik kimi müəyyənləşdirir. 3-cü maddəyə əsasən, işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı cəza və ya rəftar tamamilə qadağan edilir və bu hüquq heç bir şəraitdə, hətta fəvqəladə hallarda belə pozula bilməz. Xüsusilə həbsdə olan şəxslər, qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün bu maddə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [6].

Konvensiyanın birinci bölməsində 18 əsas maddə insan hüquq və azadlıqlarını əhatə edir. Bu hüquqlar sırasında yaşamaq hüququ, işgəncənin və qeyri-insani rəftarın qadağan edilməsi, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, ifadə azadlığı, toplaşmaq və birləşmək azadlığı, eləcə də ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi xüsusi yer tutur. Bu müddəalar həm fərdi azadlıqları, həm də dövlətin bu azadlıqlara müdaxilə etməməsi prinsipini təmin edir.

Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası (AİHK, 1969)

Latın Amerikasına regionunda yaşayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarını qorumaq, bu hüquqların beynəlxalq səviyyədə tanınmasını təmin etmək və dövlətlərin insan hüquqlarına riayət etməsini hüquqi çərçivəyə salmaq məqsədilə qəbul edilən mühüm beynəlxalq sənəddir. Amerika Dövlətləri Təşkilatının (OAS) təşəbbüsü ilə 22 noyabr 1969-cu ildə qəbul edilən və 1978-ci ildə qüvvəyə minən bu Konvensiya, Amerika qitəsində insan hüquqlarının qorunmasına dair ən mühüm hüquqi sənədlərdən biri hesab olunur. O, insan hüquqlarının tənzimlənməsi və müdafiəsi üçün dövlətlərə hüquqi mexanizmlər təqdim edərək, fərdlərin hüquqi statusunu təsbit edir və onların beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınmasını təmin edir.

Bu Konvensiya Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950) ilə oxşarlıq təşkil etsə də, Latın Amerikasına ölkələrinin siyasi, hüquqi və sosial reallıqlarına uyğun şəkildə tərtib edilmişdir. Onun əsas məqsədi regionda yaşayan hər bir fərdin hüquq və azadlıqlarının universal prinsiplər əsasında qorunmasını təmin etməkdir. Konvensiya fərdin hüquqi şəxsiyyətini beynəlxalq hüquq çərçivəsində möhkəmləndirərək, dövlətlərin öz vətəndaşlarına qarşı hüquqi məsuliyyətini artırır və insan hüquqlarının pozulması hallarında hüquqi müdafiə mexanizmlərini təqdim edir [5].

Konvensiyada təsbit edilən hüquqların məhdudlaşdırılması yalnız qanuni əsaslarla mümkündür və heç bir dövlət özbaşına bu hüquqları məhdudlaşdırma bilməz. Bu prinsip dövlətin hüquq sistemini fərdin hüquqi statusu ilə tarazlaşdıraraq, fərdlərin fundamental hüquqlarının toxunulmazlığını təmin edir. Konvensiya həmçinin insan hüquqlarının pozulmasına qarşı müdafiə mexanizmləri təqdim edir. Belə ki, insan hüquqlarının pozulması hallarında fərdlər və təşkilatlar Amerika İnsan Hüquqları Komissiyasına və ya Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər. Bu mexanizmlər fərdlərə milli məhkəmə sistemindən kənarda hüquqi müdafiə almaq imkanı yaradır və dövlətlərin beynəlxalq hüquq qarşısında hesabatlılığını artırır.

Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası insan hüquqlarını aşağıdakı əsas kateqoriyalara bölərək tənzimləyir: şəxsi və fərdi hüquqlar, siyasi və mülki hüquqlar, sosial və iqtisadi hüquqlar. Bu təsnifat, fərdlərin hüquqi statusunu formalaşdıran əsas hüquq və azadlıqları müəyyən edərək, dövlətlərə bu hüquqları qorumaq üçün hüquqi öhdəliklər yaradır.

Sənəddə təsbit edilən əsas hüquqlara yaşamaq hüququ, işgəncənin və qeyri-insani rəftarın qadağan edilməsi, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, ifadə azadlığı, toplaşmaq və birləşmək azadlığı, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi və digər fundamental hüquqlar daxildir. Bu hüquqlar, fərdlərin yalnız milli qanunvericilik çərçivəsində deyil, həm də beynəlxalq hüquq sistemində qorunmasını təmin edir.

Nəticə

İnsan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması müasir hüquq sisteminin əsas dayaqlarından biri olaraq, fərdlərin hüquqi statusunun tanınması və qorunmasını təmin edən mühüm hüquqi çərçivələr yaratmışdır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950) və Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyası (1969) kimi sənədlər insan hüquqlarının universallığını təsdiq etmiş və dövlətlərə bu hüquqları təmin etmək üçün hüquqi öhdəliklər yükləmişdir.

Bu sənədlər sübut edir ki, insan hüquqları yalnız milli qanunvericiliyin tərkib hissəsi deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüququn mərkəzi elementi kimi qəbul edilir. İnsan hüquqlarının qorunması və inkişafı dövlətlərin beynəlxalq hüquq qarşısında öhdəliklərini artırmış, fərdlərə daha geniş hüquqi müdafiə mexanizmləri təqdim etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT). (1948). Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
2. Council of Europe. (1950). European Convention on Human Rights. URL: <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights>
3. Çatal, B. (2018). İnsan haklarının korunmasında ulusal, bölgesel ve uluslararası mekanizmalar. Selçuk Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu Dergisi, 1(1), 69-99.
4. Əliyev Ə., (2019) “İnsan hüquqları”, Dərslik. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, 352 s.
5. Əliyev, Ə. İ. (2017). “Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun realizəsi prosesində insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi” // Qanun jurnalı, 11(275), 63-70 s.
6. <https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law>
7. Organization of American States (OAS). (1969). American Convention on Human Rights. URL: https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf

SUMMARY

This article examines the international protection of human rights and the recognition of individuals' legal status in international law. It analyzes the most significant international documents adopted for the protection of human rights—the Universal Declaration of Human Rights (1948), the European Convention on Human Rights (1950), and the American Convention on Human Rights (1969)—explaining their legal foundations, principles, and scope of influence. The adoption of these documents has ensured the universal recognition of human rights, created legal obligations for states, and provided individuals with the opportunity to defend their rights through international courts. The article highlights the importance of recognizing individuals as subjects of international law and explains the legal mechanisms established for human rights protection. Additionally, it explores the similarities and differences between the European and American human rights systems, analyzing their regional characteristics.

Keywords: Human rights, international law, legal status, legal mechanisms, human freedoms

CİNAYƏT PROSESİNDƏ DİNDİRMƏNİN TƏKAMÜLÜ: KEÇMİŞ, MÜASİR VƏ GƏLƏCƏK

İlkin QULİYEV

guliyevilk24@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Dindirmə cinayət araşdırması zamanı mühüm rol oynayaraq, tarix boyu müxtəlif üsullarla inkişaf etmişdir. Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə fiziki zorakılıq və məcburi etiraflar əsas üsul kimi tətbiq olunsada, 19-cu və 20-ci əsrlərdə hüquqi islahatlar nəticəsində daha ədalətli və etik metodlar ön plana çıxdı. Müasir dövrdə isə koqnitiv müsahibə texnikaları, audio-video qeydlər və psixoloji yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Süni intellektin cinayət prosesinə integrasiyası isə dindirmə prosessual hərəkətinin daha da effektiv aparılması üçün yeni imkanlar yaratsa da, bu integrasiya həmçinin etik və hüquqi problemlərə səbəb olur. Bu səbəbdən süni intellektin tətbiqi və nəticədə dindirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi şəffaf və insan hüquqlarına uyğun şəkildə aparılmalıdır.

Açar sözlər: dindirmə, dindirmə metodları tarixi, gələcək dindirmə metodları, süni intellekt

Giriş

İbtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı sübutların toplanılması üçün bir neçə prosessual hərəkətlər vardır, onlardan biri də dindirmədir. Dindirmə müstəntiq və dindirilən şəxs arasında cinayətin araşdırılması məqsədilə aparılan prosessual ünsiyyət formasıdır. Bu zaman dindirilən şəxs əvvəlcədən bildiyi və xatırladığı məlumatları paylaşır, müstəntiq isə həmin məlumatları qəbul edərək protokol tərtib edir və müvafiq texniki vasitələrdə qeydə alır. Dindirmə uzun müddətdir ki, cinayət araşdırmasının mühüm elementi olmuşdur və ifadələrin alınması, məlumatların üzə çıxarılması və faktların yoxlanılması üçün bir üsul kimi xidmət etmişdir. Tarix boyu dindirmə texnikaları zorakı və amansız metodlardan daha strukturlaşdırılmış, hüquqi qaydalarla tənzimlənən üsullara qədər inkişaf etmişdir. Müasir yanaşmalar insan hüquqları və hüquqi təminatları ön plana çıxarsa da, texnologiya və süni intellektin inkişafı ilə yeni çağırışlar ortaya çıxır. Bu səbəbdən dindirmənin tarixi inkişafı, mövcud hüquqi və etik məsələlər, eləcə də effektiv və ədalətli prosedurların təmin edilməsi üçün mümkün gələcək təkmilləşdirmələr diqqət mərkəzi çəkir.

Qədim və orta əsrlərdə dindirmə

Qədim və orta əsrlərdən bəri qanunverici orqanların nümayəndələri şübhəliyə cinayətdə iştirakına dair məlumat əldə etməyə çalışmışlar. Qədim Roma, Çin və orta əsr Avropa cəmiyyətlərində məcburi etiraflar sübut kimi qəbul edilirdi. Belə hesab edilirdi ki, fiziki əzab günahkarları etirafa məcbur edəcək, günahsızlar isə ilahi müdafiə ilə qorunacaqlar.

1930-cu illərə qədər istifadə olunan metodlar demək olar ki, həmişə müəyyən bir məcburiyyət formasını – hədə-qorxuları və fiziki zorakılığı, o cümlədən döymə və işgəncə tətbiqini ehtiva edirdi. "Üçüncü dərəcə" termini məhz şübhəliyə aqressiv üsullarla dindirilməsini təsvir etmək üçün yaranmışdır və bu metodlar arasında parlaq işıqlara məruz qalma, sınaq yolu ilə mühakimə, su işgəncəsi, eləcə də işgəncə alətləri, məsələn, dartma çarxı və barmaq vintləri kimi üsullar yer alırdı. Bu yanaşmaların əsas məqsədi şübhəliyə cinayətdə iştirakına dair etiraf almaq idi və adətən zorakı davranış etiraf əldə olunana qədər davam etdirilirdi.

Dindirilmə prosesində tez-tez müstəntiq tərəfindən ittiham xarakterli ifadələr səsləndirilirdi, məsələn, "Biz bilirik ki, sən etmisən", və əgər suallar verilsəydi belə, onlar əsasən "Bunu sən etmisən?" formasında olurdu. Bu yanaşma şübhəliyə hadisələrin alternativ versiyasını təqdim etmək və ya özünü müdafiə etmək üçün heç bir imkan vermirdi.

XIX və erkən XX əsrlərdə dindirmə

Maarifçilik dövrü və hüquqi islahatların yayılması ilə cəmiyyətlər məcburi dindirmə üsullarını sığulamağa başladı. Dövlətlər ədalətli məhkəmə araşdırmalarına və öz əleyhinə ifadə vermək məcburiyyətindən qorunmağa üstünlük verən hüquqi çərçivələr qəbul etməyə başladılar. Məsələn, ABŞ Konstitusiyasına əlavə edilən Beşinci Düzəliş (Fifth Amendment) şəxsin susmaq hüququnu təsbit etdi. Avropa hüquq sistemləri də fiziki məcburiyyətə əsaslanan metodlardan imtina edərək, sənədləşdirilmiş sorğu proseslərinə üstünlük verməyə başladılar.

1930-cu illərin ortalarından etibarən fiziki zorakılıq taktikalarının istifadəsi barədə şübhələr yaranmağa başladı. Bu cür əldə edilən etiraflar çox vaxt şübhəli olmalarından asılı olmayaraq, daha çox zorakılıq yaşamaqdan qaçmaq üçün etiraf etmələri səbəbindən şübhəli qiymətə malik olurdu. Şübhəli şəxslə müsahibələr əsasən etirafları çıxarmaq məqsədi ilə qalmağa davam etsə də, 1930-cu illərin sonunda etiraflar əvəzinə, ittihamlar, təhdidlər və zorakılıqdan istifadə olunmadan, xüsusi suallar verməklə daha möhkəm nəticələr əldə edəcəyinə dair ümumi razılıq inkişaf etdi. Bundan əlavə, bəzən suallar vasitəsilə əldə edilən məlumatlar şübhəli təqsirsizlikdən azad edə bilirdi və digər halda qaçırılan yeni izlər verə bilirdi. Müsahibə praktikasının növbəti illərdə inkişafı baş verdi. 1940-cı illərdə İsveçdə polis işçilərinə şübhəli şəxslə etibar qazanmağa çalışmaq və onlara uyğun suallar verməkdən əvvəl onların hadisəyə dair versiyasını təqdim etməyə imkan vermək tövsiyə olunurdu. Həmçinin polis işçilərinə insan yaddaşının necə işlədiyini bilmələri və yaddaşın məhdudiyyətlərini, habelə polisin davranışının yaddaş necə təsir edə biləcəyini anlamaları tövsiyə olunurdu. Gerbert, şübhəli xarakteristikasını anlamağın vacibliyini izah edərək, narahatlıq əlamətlərinin günahkarlıq əlaməti deyil, müsahibənin davranışına qarşı normal emosional reaksiyalar olduğunu xəbərdar etdi.

II Dünya müharibəsindən sonra və insan hüquqlarının qorunmasının artması

II Dünya Müharibəsindən sonra 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (5-ci, 10-cu və 11-ci maddələr) və 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (3-cü və 6-cı maddələr) işgəncəni və məcburi etirafları qadağan edən hüquqi normalar müəyyən etdi. ABŞ Ali Məhkəməsinin *Miranda – Arizona işi* (1966) hüquq-mühafizə orqanlarına şübhəli onları hüquqları, o cümlədən susmaq və vəkilə sahib olmaq hüquqları barədə məlumatlandırmaq öhdəliyi qoydu. Bu dəyişikliklər daha standartlaşdırılmış və hüquq-mərkəzli dindirmə yanaşmasının əsasını qoydu.

Müasir dindirmə metodları

Hüquqi təminatlar və prosessual qaydalar

Bu gün əksər hüquq sistemləri könüllü etirafların və ədalətli dindirmə metodlarının vacibliyini vurğulayır. Şübhəli hüquqi müdafiə hüququna malikdirlər və məcburiyyət yolu ilə əldə edilən sübutlar adətən məhkəmədə qəbul edilmir. Yəni, zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma, işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan hərəkətlərin tətbiq edilməsi ilə əldə edilmiş məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların cinayət işi üzrə sübut kimi qəbul edilmir (Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi 125.2.2-ci maddə). Dövlətlər dindirmələrin etik və şəffaf şəkildə aparılmasını təmin edən qaydalar tətbiq ediblər. Buna misal olaraq, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı müdafiəçinin iştirak etməsi hüququna malik olmasını göstərmək olar (Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi 232.2-ci və 233.5-ci maddələri).

Dindirmədə psixoloji metodlar

Müasir dindirmə üsulları fiziki təzyiqdən daha çox psixoloji strategiyalara əsaslanır. Məsələn, Koqnitiv Müsahibə Texnikası şübhəli hadisələri ətraflı xatırlamasını təşviq edir və yönləndirici sualların verilməsinin qarşısını alaraq yalançı etirafların riskini azaldır. Bu texnika 4 mərhələdən ibarət olaraq, ilk növbədə dindirilən şəxsə hadisənin baş verdiyi mühiti zehni olaraq yenidən xatırlamaq tapşırılır. İkinci mərhələdə dindirilən şəxsə hadisələri sondan başlayaraq tərs ardıcılıqla izah etməsi istənilir. Sonrakı mərhələdə isə artıq dindirilən şəxsə ən kiçik və ya əhəmiyyətsiz görünən

təfərrüatlar da daxil olmaqla, xatırladığı hər şeyi bildirmək istənilir. Son mərhələdə isə digər bir şəxsin baxış açısından hadisələrin təsvir edilməsi istənilir. Bununla belə, psixoloji təzyiqə əsaslanan və mübahisəli hesab edilən Reid Texnikası kimi üsullar hələ də istifadə olunur və tənqid obyektidir.

Dindirmələrdə texnologiyanın rolu

Texnologiyanın inkişafı dindirmə praktikasına ciddi təsir göstərmişdir. Audio və video qeydlərdən geniş istifadə edilməsi şəffaflığı artırır, sui-istifadə hallarının qarşısını alır və həm şübhəli, həm də hüquq-mühafizə orqanlarını qoruyur. Poliqraf testləri hələ də istifadə olunsada, onların etibarlılığı mübahisəli olaraq qalır. Bundan əlavə, *məhkəmə-dilçilik analizi* şübhəli ifadələrində yalanın aşkar edilməsində getdikcə daha çox tətbiq olunur.

Gələcək təkmilləşdirmələr və yeniliklər

Süni intellekt və maşın öyrənməsinin dindirmədə rolu

Süni intellektin (Sİ) tarixi 1950-ci illərə qədər uzanır, o zamanlar John McCarthy, Sİ-nin atası, onu "ağıllı maşınlar yaratmaq elmi və mühəndisliyi" olaraq təsvir etmişdir. O vaxtdan bəri Sİ davamlı olaraq inkişaf etmiş və hal-hazırda cinayət istintaqlarına inteqrasiya olunaraq, ən vacib alətlərdən birinə çevrilməyə doğru irəliləyir. İlk illərdə diqqət, sadə tapşırıqları yerinə yetirə bilən alqoritmlərin hazırlanmasına yönəlmişdi. Lakin maşın öyrənməsi və təbii dil emalı sahəsindəki irəliləyişlərlə, Sİ daha mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirməyə başlamış, o cümlədən cinayət məlumatlarını təhlil etmək və davranış nümunələrini müəyyənləşdirməkdə testlərdən keçirilmişdir.

Son illərdə Sİ, bəzi istintaq və cinayət araşdırmalarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Cinayət fəaliyyəti ilə əlaqəli olan fərdləri və videoları müəyyənləşdirməkdən tutmuş, DNA analizinə, atış səsi aşkarlanmasına və cinayətlərin proqnozlaşdırılmasına qədər, Sİ bu sahələrdə səmərəliliyi və dəqiqliyi artırmağa kömək etmişdir. Maşın öyrənmə texnikalarından istifadə edərək, Sİ insanlar üçün fərqləndirə bilməyən mürəkkəb nümunələri müəyyənləşdirməyə, şəkillərə əsasən insanları tanımağa və həbsə kömək edə biləcək davranışları təhlil etməyə imkan vermişdir. Bu, şübhəli səsini təhlil etməyi də əhatə edir.

Sİ istintaq və cinayət araşdırma proseslərini təkmilləşdirməkdə əhəmiyyətli bir təsir göstərməyə malikdir. Artıq daha da kompleksləşmiş alqoritmlər və maşın öyrənməsindən istifadə edərək, araşdırma və təqib texnikalarının dəqiqliyini artırmaq mümkündür..

Sİ texnikaları sürətlə inkişaf edir və cinayət araşdırmalarında irəliləyişə səbəb olur. Bu texnikalar arasında yalan aşkarlama, davranış təhlili və şəxslərin ifadələrində uyğunsuzluqları və ziddiyyətləri müəyyənləşdirməyə kömək edən qeyri-verbal reaksiyaların tanınması daxildir.

Sİ texnikalarındakı ən böyük irəliləyişlərdən biri yalan aşkarlama sistemlərinin inkişafıdır. Bu sistemlər yalanları aşkarlamaq üçün dərin təhlildən istifadə edir. Üz ifadələri və qeyri-verbal reaksiyalar, məsələn, mikroifadələr, bir insanın real vaxtda yalan danışdıqdan sonra danışmadığını müəyyənləşdirə bilər.

Sİ həmçinin davranış təhlilində istifadə olunur. Kompleks alqoritmlər danışq nümunələrini və bədən dilini təhlil edə bilər, bu da şübhəli dərəcəni və niyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu texnikalar ifadələrdə uyğunsuzluqları aşkar etməyə və yalan ifadə vermənin əlamətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.

Sİ texnikaları, qeyri-verbal reaksiyaların müəyyənləşdirilməsində də təsirlidir. Üz təhlili və emosiyalarının tanınması sistemləri üz ifadələrini təhlil etməyə kömək edir, həmçinin səs tonundakı dəyişikliklər, göz hərəkətləri və müəyyən suallara qarşı şəxsin emosiyalarını müəyyənləşdirmək üçün qeyri-verbal reaksiyaları təhlil edir.

Bununla belə, məxfilik, qərəzlilik və süni intellekt tərəfindən yaradılan sübutların potensial sui-istifadəsi kimi etik narahatlıqlar ortaya çıxır.

Nəticə

Dindirmə tarixi boyu cinayət araşdırmalarının ayrılmaz hissəsi olmuş, lakin onun metodları

zamanla dəyişikliyə uğramış, zorakı yanaşmalardan daha sistemli və hüquqi təminatlarla qorunan prosedurlara keçid etmək istiqamətində irəliləmişdir. Qədim və orta əsrlərdə doğru ifadə almaq üçün fiziki zorakılıq geniş yayılsa da, XIX və XX əsrlərdə maariflənmə və insan haqları sahəsindəki irəliləyişlər dindirmə metodlarını nisbətən daha etik və dəqiq yanaşmalarla əvəz etmişdir. Bu dövrdə qanunvericilik dindirmə zamanı fiziki zorakılıqla alınmış ifadələri legitim hesab etməməyə başladı.

Müasir dindirmə metodları isə daha çox psixoloji yanaşmalara söykənir, əsasən koqnitiv müsahibə texnikaları istifadə olunur və zorakı metodların istifadəsinin qarşısını almaq üçün ciddi qanuni tədbirlər görülür. Bununla yanaşı, texnologiyanın inkişafı dindirmə prosesinə yeni imkanlar vəd edir. Audio-videoyazıların istifadəsi dindirmə proseslərinin şəffaflığını artırır, poliqraf testləri və məhkəmə-dilçilik analizi kimi metodlar sübutların dəqiqliyini yoxlamaq üçün tətbiq edilir.

Süni intellektin dindirmə proseslərinə integrasiyası isə yeni imkanlarla yanaşı etik və hüquqi problemləri də gündəmə gətirir. AI sistemləri yalanın aşkarlanması, davranış təhlili və qeyri-verbal reaksiyaların izlənməsi kimi sahələrdə istintaqı dəstəkləsə də, bu sistemlərin məxfilik, obyektivlik və qərəzsizlik problemləri yaratma potensialı vardır. Bu baxımdan, dindirmə metodlarının gələcəkdə ədalətli, hüquqi normalara uyğun və insan haqlarını qoruyan istiqamətdə inkişaf etməsi ünvanında ardıcıl tədqiqatlar və yeniliklər vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 3-cü və 6-cı maddələr
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, 125.2.2-ci, 232.2-ci və 233.5-ci maddələr
3. Hezaryan, J. N. (2024) Artificial Intelligence: Interrogation and Criminal Investigation.
4. Maclin, T. (2015) A Comprehensive Analysis of the History of Interrogation Law, with Some Shots Directed at Miranda v. Arizona
5. Mahmudov, A. (2016) Dindirmə Taktikası. Kriminalistika Fənni Üzrə Kursantlar Üçün Mühazirə, 4
6. McLeod, S. (2023) Cognitive Interview Technique
7. Noriega, M. (2020) The application of artificial intelligence in police interrogations: An analysis addressing the proposed effect AI has on racial and gender bias, cooperation, and false confessions
8. Roberts, K. (2012) Police Interviewing Of Criminal Suspects: A Historical Perspective. Internet Journal of Criminology, 2-3
9. Snook, B., Eastwood, J., & Barron, W. (2014). The Next Stage in the Evolution of Interrogations: The PEACE Model
10. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 5-ci, 10-cu və 11-ci maddələr

SUMMARY

Interrogation plays a crucial role in criminal investigations and has evolved through various methods throughout history. While physical coercion and forced confessions were the primary techniques in ancient times and the Middle Ages, legal reforms in the 19th and 20th centuries led to the adoption of fairer and more ethical approaches. In the modern era, cognitive interview techniques, audio-video recordings, and psychological approaches have become the preferred methods. The integration of artificial intelligence into criminal proceedings offers new opportunities to enhance the efficiency of interrogation procedures; however, it also raises ethical and legal concerns. Therefore, the application of artificial intelligence and the improvement of interrogation methods must be carried out transparently and in accordance with human rights.

Keywords: *interrogation, history of interrogation methods, future interrogation methods, artificial intelligence*

CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN KRİMİNAL DAVRANIŞLARINA PSIXOLOJİ BAXIŞ

Anar CAVADOV

vekil_anar@mail.ru

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışına şərait yaradan faktorlardan biri də onlara xas olan psixi və fiziki anormallıqlardır. Bu faktorlar şəxsin kriminal davranışını istiqamətləndirə, hətta stimullaşdırır da bilər. Aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə yetkinlik yaşına çatmayanların arasında nevroz, psixopatiya, taksikomanlıq, narkomanlıq, xroniki alkoqolizm, ağır psixi pozuntu, sağlam və kəllə-beyin travmaları kimi anormallıqlar müşahidə edilmişdir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətlərin psixoloji aspektlərinin düzgün müəyyən olunması, onların kriminoloji davranışlarının qarşısının alınması məqsədilə profilaktiki tədbirlərin görülməsini daha da asanlaşdırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, profilaktiki tədbirlər fərdi, xüsusi kriminoloji və ümumsosial olmaqla üç səviyyədə həyata keçirilir. Bu səviyyələrin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının qarşısının alınmasında səmərəli vasitələr kimi çıxış edirlər.

Açar sözlər: *Yetkinlik yaşına çatmayanlar, kriminal, davranış, psixoloji, cinayətkarlıq*

Giriş

Cinayət törətmiş hər bir şəxsin, xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışını anlamaq, xüsusilə cinayətkarın hər hansı davranışını qiymətləndirmək üçün hər şeydən əvvəl, onun şəxsiyyətini xarakterizə edən cəhətləri öyrənmək, onun törətdiyi cinayət əməlinin mənəvi, psixoloji və hüquqi baxımdan ona vurduğu zədələrin nədən ibarət olmasını nəzərə almaq vacibdir. Bu davranışlar dəyən zərərin formasından, miqdarından, davam etmə müddətindən və s. kimi amillərin nisbətindən asılı olaraq hər cür mənəvi, psixoloji, cinayət-hüquqi qiymətləndirməyə əsaslanaraq bir-birinə bənzəməyən fərqli hüquqi növləri əhatə edir. Məsələn, qəsdən adam öldürmə, oğurluq, təcavüz, hərbi və dövlət əhəmiyyətli sirlərin açığlanması, təhlükəsizliyin pozulması və s. kimi cinayət əməllərini göstərmək olar.

Yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyət sferasını onun malik olduğu dəyərlər sistemi, intellektual göstəriciləri, emosional və iradi xassələrinin xüsusiyyətləri təşkil edir. Onların malik olduqları əqidə, maraq dairəsi, tələbatı və onların ödənilməsi üsulları, şəxsiyyətlərinin formalaşmasında hansı səviyyədə və necə çıxış etməsinin göstəricisidir.

Hüquqa zidd davranışlı yeniyetmələrin əksəriyyətində ictimai məhiyyətə malik, yüksək ideallar mövcud olmur. Onlarda intellektual və ümumi inkişaf çox aşağı səviyyədə mövcud olur. Onların hüquq düşüncəsindəki nöqsanlardan başqa, psixoloji və sosial-psixoloji xarakterli çatışmazlıqlar da, davranışlarında özünü göstərir. Bu zaman onlarda acgözlük, mərhəmətsizlik, qərarlılıq, egoizm, həddindən ziyadə şöhrətpərəstlik, qəddarlıq, intellektual kütlük və qısqanclıq kimi hisslər xüsusi rol oynayır (E.Əhmədova, 2015, səh.85).

Yetkinlik yaşına çatmayanların özləri, malik olduqları fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqli motiv və tələbatın olması ilə bir-birindən fərqlənirlər. Cinayətkar şəxsiyyətini təşkil edən mühüm elementləri sistemi, motivasiyası ilə yanaşı onların cinayət davranışının davamlı motivlərini müəyyənləşdirmək üçün təqsirləndirilən şəxsin həyat tərzini, şəxsiyyətinin istiqamətini, xarakter əlamətlərini və xüsusiyyətlərini ətraflı və dəqiq öyrənmək tələb olunur. Müəyyən hallarda, hər hansı şəraitlə bağlı meydana çıxan və ilk nəzərdə təsadüfi hal kimi qiymətləndirilən situativ motivlərin

özünün də məhz davamlı motivlərin təzahürləri olmaları nəzərə alınmalıdır. Həyatda davamlı motivlərin özünü göstərməsinə, insanın özünün emosional vəziyyəti güclü təsir göstərir. Bu baxımdan törədilmiş cinayət motivinin siyativ olub-olmamasını təyin etmək üçün təqsirləndirilən şəxsin emosional xüsusiyyətləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanın hüquqazidd hərəkətlərinin psixoloji və sosial-psixoloji əsaslarının təhlilində bu davranışlara təsir edən yönəlişlər mühüm yer tutur. Çünki bu yönəlişlərin özləri davranışı müəyyən edir. Onların öz qarşısına qoyduğu məqsədə necə nail olmağa çalışdıqlarını əks etdirir (E.Əhmədova, 2015, səh.88).

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayət əməllərinin motivlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı qarşıya çıxan mürəkkəbliklər bir sıra hallarda həmin əməllərin motiv olmadan baş verdiyini ortaya qoyur. Bu yanaşma uğurlu sayıla bilməz ona görə ki, hər bir şüurlu davranış və hərəkət kənardan dərk oluna bilən, ya da dərk olunmayan motivlərlə müşayiət olunur. Buna görə də cinayət xarakterli davranışın, cinayətkar əməlin motivini yalnız yetkinlik yaşına çatmayan müqəssirin sözlərinə əsasən, onun davranışını, əsas psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almadan müəyyənləşdirmək istəyi yanlış nəticələrə də gətirib çıxara bilər.

Zigmund Freyde görə, insanlarda istəklər pis olsa da onları yasaq etmək olmaz, daha doğrusu mümkün deyil. Sadəcə olaraq həmin istəkləri qəbul etmək və qanunauyğun, düzgün formada həyata keçirmək lazımdır. Əks halda insan ya xəstələnəcək, ya da günahkar statusu alıb təcrid olunmuş kimi yaşamağa məcbur olacaqdır. Bu fikri inkişaf etdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, insanların istəkləri üçün alternativ yollar açılmalı, daha doğru yollar ilə istəklərini təmin edə biləcəyi göstərilməlidir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, insanların davranışları onların öz emosional istəklərini təmin etmək istəməsindən irəli gəlir. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanların, xüsusən də azyaşlıların tərbiyə edilməsi və gələcəkdə onun şəxsiyyətində yarana biləcək neqativ halların aradan qaldırılmasında ailə tərbiyəsinin mühüm yeri vardır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışının yaranma səbəblərindən birincisi demək olar ki, onun doğulub yaşadığı öz ailəsidir. Çünki insan xarakterinin bünövrəsi ailədə qoyulur. Hər bir şəxsin sosial simasının formalaşması erkən yaşlardan, ailə mühitində yaşadığı dövrdən başlayır. Məhz ailədə yetkinlik yaşına çatmayanlara olan münasibət onların hələ kövrək və formalaşmaqda olan şəxsiyyətlərinə müsbət və ya mənfi təsir göstərməklə, onlarda müvafiq keyfiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan inamla deyə bilərik ki, yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyətlərində mövcud olan müsbət və yaxud mənfi keyfiyyətlərin əsas hissəsi onun yaşadığı ailə mühitində formalaşır. Yetkinlik yaşına çatmayanların gələcək davranışlarında yarana biləcək kriminogen əlamətlərin qarşısının alınmasında ailə mühüm vasitə kimi çıxış edə bilər. Əgər nəzərə alsaq ki, yetkinlik yaşına çatmayanların öz valideynləri, onların erkən vaxtdan həyata baxışlarının, bilik və bacarıq vərdişlərinin istiqamətlənməsində nə dərəcədə rol oynayır, onda sağlam ailənin yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar ələmdən uzaqlaşdırılmasında necə əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyinə heç bir şübhə qalmır. Bunu həm də aparılmış kriminoloji tədqiqatlar bir daha təsdiq edir. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar bir qayda olaraq, erkən yaşlarından natamam və ya yarımçıq ailələrdə böyüyən, təhsilsiz olan, baxımsız, tərbiyələri qüsurlu olanlardır. Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar əsasən düzgün olmayan tərbiyə nəticəsində şəxsiyyətlərinin deformasiyası səbəbindən öz tələbatlarını istədikləri anda ödəmək məqsədilə, cinayət əməllərini törədirlər. Bu xarakterli əməllər, onların öz ehtiyaclarını qarşılamaq üçün yaranan maneələri anında aradan qaldırılmaq, habelə kriminal aləmin qayda və normalarına uyğunlaşmaq istəyindən irəli gəlir.

Təcrübə göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışlarına təsir vasitəsindən biri də onların valideynlərinin öz mənəvi və əxlaqi dəyərlərə münasibətlərini necə müəyyənləşdirmələridir. Bu baxımdan ailədə yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışlarının yaranmasının səbəbləri kimi, ailədə mənəvi və əxlaqi dəyərlərin təbliğinin aşağı səviyyədə olmasını, yetkinlik yaşına çatmayanların keçid dövründə, əsən 12-14 yaşlarında ailə təsirinin zəif olmasını, valideynlər tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanların intellektual inkişafının təmin edilməməsi və

yetkinlik yaşına çatmayanlardan ibarət olan ailələrdə boşanmaların və natamam ailələrin sayının artmasını, valideynlərin əxlaqa zidd həyat tərzini, spirtli içkilərə və narkotik vasitələrə aludə olmasını və ailədə yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı zorakı davranışın olmasını göstərmək olar.

Kriminoloji tədqiqatlar cinayət törətməş yetkinlik yaşına çatmayanların kütləsinin öz daxilində onların yaranma əsaslarına görə müəyyən tiplərin də olduğunu aşkar etməyə imkan vermişdir. Bu baxımdan cinayət törətməş yetkinlik yaşına çatmayanların arasında təsadüfi, qeyri-sabit, adi tip, peşəkar tip və ehtiyatsız (səhlənkər tip) tiplərin olmasını göstərmək olar.

Yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışına şərait yaradan faktorlardan biri də onlara xas olan psixi və fiziki anormallıqlardır. Bu faktorlar şəxsin kriminal davranışını istiqamətləndirir, hətta stimullaşdırır da bilər. Aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə yetkinlik yaşına çatmayanların arasında nevroz, psixopatiya, taksikomanlıq, narkomanlıq, xroniki alkoqolizm, ağır psixi pozuntu, sağlam və kəllə-beyin travmaları kimi anormallıqlar müşahidə edilmişdir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətlərin psixoloji aspektlərinin düzgün müəyyən olunması, onların kriminoloji davranışlarının qarşısının alınması məqsədilə profilaktiki tədbirlərin görülməsini daha da asanlaşdırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, profilaktiki tədbirlər fərqi, xüsusi kriminoloji və ümumsosial olmaqla üç səviyyədə həyata keçirilir. Bu səviyyələrin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının qarşısının alınmasında səmərəli vasitələr kimi çıxış edirlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının profilaktikası cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün çox önəmlidir. Lombrozo bildirirdi ki, cinayətkarlıq - insanın doğulması və ölümü kimi təbii bir hadisədir (cinayətkarlığa verilən təriflər arasında özünə məxsus yeri məhz bu tərif tutur). Lombrozoya görə cinayət təbii bir haldır və şəxs cinayət törətməkdə azaddır. Lakin, fikrimizcə bu azadlıq şəxsin cinayət törətməsinə haqq qazandırmır, əksinə, cinayətlərin qarşısını almaq üçün azadlıq faktoruna diqqət edilməsinə kömək edir. Belə ki, hər kəs cinayət törədə bilər, lakin, şəxsin cinayət törətməsinin qarşısını almaqdan daha çox, onun düşüncələrinin dəyişdirilməsinə, alternativlərin yaradılmasına diqqət yetirməliyik. İnsanları zorla cinayət törətməkdən saxlasaq, neqativ şəraitə düşdükdə, nəzarət itdikdə cinayət törədə bilər. Buna baxmayaraq, şəxsin düşüncələrini dəyişməklə onun hər bir şəraitdə “təmiz” qalmasını təmin etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Elnarə Əhmədova. “Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışının profilaktikası”. Bakı: 2015, DPU

SUMMARY

One of the factors contributing to the criminal behavior of minors is their mental and physical abnormalities. These factors can direct or even stimulate the criminal behavior of a person. According to the results of the conducted research, abnormalities such as neurosis, psychopathy, taxi addiction, drug addiction, chronic alcoholism, severe mental disorder, health and head injuries were observed among minors.

Correct identification of the psychological aspects of crimes committed by minors makes it easier to take preventive measures to prevent their criminological behavior. It should be taken into account that preventive measures are carried out at three levels: individual, special criminological and general social. Each of these levels has its own characteristics and acts as an effective tool in the prevention of juvenile delinquency.

Keywords: *Juveniles, criminal, behavior, psychological, crime*

DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ MEXANİZMİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏ ŞƏRAİTİNƏ NÜFUZ EDƏN TƏŞKİLLƏŞMİŞ CİNAYƏTƏ QARŞI MÜBARİZƏ

Fəridə MÖVSÜMOVA

movsumova.farida94@gmail.com

Fuad CAVADOV

Xülasə

Bir çox hallarda yoxsulluq və işsizlik yalnız mütəşəkkil cinayətkarlıq fəaliyyəti üçün potensial qeyri-qanuni əməyin daha çox təchizatını təmin edir, həm də cinayətkarlar üçün mütəşəkkil cinayətkarlığın əsası kimi ölkələrin sosial strukturunu istismar etmək üçün əlverişli mühit yaradır. Mütəşəkkil cinayətkarlıq ölkə daxilində zəif iqtisadi və sosial şəraitdən istifadə etməklə inkişaf edir. Vergidən yayınma hallarının geniş yayılması, çox vaxt çirkli pulların yuyulması və yüksək səviyyəli cinayətkarlıqla müşayiət olunur. Demokratik dövlətlərdə, dövlətin suverenliyini qorumaq və vətəndaşların hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə mütəşəkkil cinayətkarlıq dövlət institutlarına sızmağa çalışır. Bu, korrupsiya və dövlətin "qaçırılması"na səbəb ola bilər. Yüksək səviyyəli korrupsiya daha mürəkkəb və zərərli olub, dövlət siyasətinə təhriflər gətirə bilər. Cinayət ədliyyəsi sistemi, xüsusilə mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq üçün əsas amildir. Polis və prokurorluq orqanlarının sayının artması mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizəni gücləndirir. Mütəşəkkil cinayətkarlığın səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə narkotiklə bağlı həbslər daha yüksəkdir. Cinayət mühakiməsi düzgün işlədikdə, bu, mütəşəkkil cinayətkarlığa nəzarət etməyə kömək edir. Əgər hüquq-mühafizə orqanları effektiv deyilsə, vətəndaşlar cinayətləri bildirmir və qeyri-qanuni təşkilatlara üz tuturlar. Mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya zəif idarəetmə şəraitində inkişaf edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə hüquq-mühafizə və məhkəmə sistemlərinə investisiyalar, bu məsələlərlə mübarizəni gücləndirmək üçün vacibdir. Müvafiq investisiyalar, fiziki infrastruktur üçün lazım olan investisiyalarla müqayisədə nisbətən azdır.

Açar sözlər: mütəşəkkil cinayətkarlıq, korrupsiya, əmək mübahisələri, yoxsulluq və işsizlik, əlverişli mühit

Giriş

Bir çox hallarda yoxsulluq və işsizlik nəinki mütəşəkkil cinayətkarlıq fəaliyyəti üçün potensial qeyri-qanuni əməyin daha çox təchizatını təmin edir, həm də cinayətkarlar üçün mütəşəkkil cinayətkarlığın əsası kimi ölkələrin sosial strukturunu istismar etmək üçün əlverişli mühit yaradır. Bəzi hallarda (məsələn, İtaliyanın cənubunda) mütəşəkkil cinayətkarlıq qanuni müəssisələri bu ərazidəki cinayət sindikatlarına ödənilən rüsumlar müqabilində iş yerləri yaratmağa məcbur edir. Beləliklə, mütəşəkkil cinayətkarlıq əslində xidmətlərin paylayıcısı kimi müsbət sosial rol oynayır. Bundan başqa, dövlətin əmək mübahisələrinin həlli mexanizmlərini təmin etməməsi və ya dövlətin hüquqi xidmətlərə və ya maliyyə bazarlarına çıxışı təmin etməməsi nəticəsində mütəşəkkil cinayətkarlıq da artır.

Mütəşəkkil cinayətkarlıq ölkədəki zəif iqtisadi və sosial şəraitdən istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. İnhisarçılıq praktikasına qarşı mübarizədə dövlətin effektivliyini ölçən bütün göstəricilər mütəşəkkil cinayətkarlıqla mənfi əlaqəyə malikdir.

Xarici ticarətə və ya sərmayəyə açıqlıq yeni iqtisadi qüvvələrə daxili bazarlarda mövcud olanlara meydan oxumaq və mütəşəkkil cinayətkarlıqla ərazidəki köhnə iqtisadi nəzarəti sarsıtmaq üçün vacibdir. Mülkiyyət hüquqlarının dəqiq müəyyən edilməməsi və həyata keçirilməsinin olmaması mütəşəkkil cinayətkarlığın daha yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Mülkiyyət hüquqlarının dəqiq müəyyən edilmədiyi bir çox ölkələrdə mütəşəkkil cinayətkarlıq əsas “güc” rolunu oynayır,

kreditlərin ayrılması, əmək mübahisələri və ya ödəniş müqabilində mülkiyyətin “mühafizəsi” kimi sahələrdə öz qaydalarını müəyyən edir [1, s. 32].

Vergi sistemi mütəşəkkil cinayətkarlığa böyük təsir göstərən mühüm iqtisadi ölçüdür. Vergidən yayınmanın adi hal aldığı bir mühit çox vaxt çirkli pulların yuyulmasının xarakteri və miqyası ilə bağlı yüksək səviyyəli mütəşəkkil cinayətkarlıqla müşayiət olunur.

Mütəşəkkil cinayətkarlıq və demokratiya bir-biri ilə birbaşa ziddiyyət təşkil edən rəhbər prinsiplərə uyğun fəaliyyət göstərir. Demokratik dövlət millətin suverenliyini qoruyur və sərvətindən, sosial vəziyyətindən, yaşından və cinsindən asılı olmayaraq bütün insanların hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. Digər tərəfdən, mütəşəkkil cinayətkarlıq, ənənəvi olaraq müəyyən edildiyi kimi, feodalizm ənənəsini davam etdirərək, himayəçilik ətrafında qurulur və insan hüquqlarının pozulmasından çəkinmir.

Bununla belə, ictimai sərvətlərin idarə edilməsi və bölüşdürülməsi üçün institusional mexanizmlərin, o cümlədən ədalətin mövcud olduğu demokratik siyasi quruluşda belə, bu dövlət institutlarının “dövlətin ələ keçirilməsi” kimi təsvir edilən mütəşəkkil cinayətkarlığın sızması təhlükəsi hələ də mövcuddur. Mütəşəkkil cinayətkarlığın adətən dövləti “qaçıрма” yolu dövlət institutlarının birgə seçimindən keçir. Korrupsiyanın standart formalarından fərqli olaraq, yüksək səviyyəli korrupsiya daha mürəkkəb, daha zərərli formadır və çox vaxt dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində təhriflər yaradaraq “fərsətçi” hökumət qərarlarının qəbulu ilə nəticələnir. [2, s. 157]

Ölkənin cinayət ədliyyə sistemi dövlətin ağır cinayətlərə, xüsusən də mütəşəkkil cinayətlərə nə dərəcədə effektiv reaksiya verdiyinin istənilən təhlilində əsas amildir. Polis və prokurorluq orqanlarında çalışan kadrların sayı mütəşəkkil cinayətkarlığın səviyyəsi ilə müsbət əlaqələndirilir. Cinayət nisbətinin yüksək olduğu ölkələrdə dövlətin ilk reaksiyası polis işçilərinin sayını artırmaqdır, buna görə də cinayət səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, problemin öhdəsindən gəlmək üçün ölkəyə bir o qədər çox kadr lazımdır. Ümumiyyətlə, bu tendensiya cinayət mühakiməsi sisteminə qoyulan maliyyə resursları nəzərə alındıqda da təsdiqlənir. Bu kontekstdə əmək haqqının ölçüsü və cinayət mühakiməsinə xərclənən pul mütəşəkkil cinayətkarlığın səviyyəsi ilə müsbət əlaqələndirilir. [3, s. 28]

Mütəşəkkil cinayətkarlığın səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə narkotiklə bağlı həbslərin nisbəti daha yüksəkdir. Mütəşəkkil cinayətkarlığın yüksək səviyyədə olduğu ölkələrdə cinayət mühakiməsi sistemi törədilmiş cinayətlərlə adekvat mübarizə apara bilməz və beləliklə, rəsmi statistika törədilmiş cinayətlərin faktiki xarakterini və miqyasını əks etdirməyə bilər. Digər tərəfdən, cinayət ədliyyə sistemi düzgün işlədikdə, məsələn, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə daha çox həbs və məhkumluq baxımından, bu institusional səmərəlilik mütəşəkkil cinayətkarlığa daha yaxşı nəzarət etməyə kömək edir. Hüquq-mühafizə orqanlarının daha az effektiv olduğu bir çox ölkələrdə qurbanlar dövlət qurumlarına etibar etməirlər və buna görə də vətəndaşlar nadir hallarda cinayətlər barədə məlumat verir və ya polisə müdaxilə etməyi xahiş edirlər. Belə şəraitdə vətəndaşlar xırda cinayətlərlə mübarizə aparmaq üçün tez-tez mafioz qruplar kimi qeyri-qanuni təşkilatlarda dəstək tapırlar. Qəribədir ki, ölkədə narkotik cinayətlərinin və həbslərin aşağı səviyyədə olması polisin aşağı effektivliyini və mütəşəkkil cinayətkarlığın nisbətən yüksək yayılmasını göstərə bilər. Törədilmiş cinayətlərə görə məhkumluq nisbətinin yüksək olduğu ölkələrdə mütəşəkkil cinayətkarlıq nisbətləri aşağıdır.

Cinayət ədliyyə sistemlərinə investisiyanın ən böyük gəliri ixtisaslaşmış kadrların hazırlanmasında ola bilər. Ölkələr xüsusi mütəşəkkil cinayətkarlıq bölmələri vasitəsilə qərar qəbul etmə proseslərinə təlim və təşkilati nəzarət tətbiq etdikdə, mütəşəkkil cinayətkarlığın əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə edilə bilər [4, s. 46].

Mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya zəif idarəçilikdə inkişaf edir. İqtisadi və maliyyə tənzimləməsindəki zəifliklər və zəif hüquqi və məhkəmə infrastrukturu idarəçiliyin cinayətə nəzarətlə bağlı görünən bir çox aspektləri arasındadır. Bu, ümumilikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə və xüsusən də münaqişədən sonrakı vəziyyətlərdə olan ölkələrə aiddir. İnkişafın əvvəlində cinayət və korrupsiyaya nəzarəti prioritetləşdirən və hazırda öz regionunda iqtisadi cəhətdən ən uğurlu ölkələr sırasında olan ölkələrə və ərazilərə misal olaraq Honq Konq, Sinqapur və Tayvanı göstərmək olar.

Əsasən dövlətin təsir dairəsindən kənar struktur kök səbəblərlə idarə olunan adi cinayətdən fərqli olaraq, mütəşəkkil cinayətkarlıq və dövlət sektorunun korrupsiyası dövlətin müdaxiləsinə daha həssas görünür. İnsan inkişafı perspektivləri hüquq-mühafizə orqanları və qanunun aliliyi vasitəsilə mütəşəkkil cinayətkarlığa və korrupsiyaya effektiv nəzarətdən asılıdır. Bu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə imkanlarını gücləndirmək üçün hüquq-mühafizə, prokurorluq və məhkəmə sistemlərinə tələb olunan investisiyalar fiziki infrastrukturun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün lazım olan investisiyalarla müqayisədə azdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çekmezova E.İ. Mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyətin cinayət-hüquqi xüsusiyyətləri - Omsk: Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin Omsk Akademiyası, 2012. 83 s.
2. İvantsov S.V. Daxili işlər orqanlarının mütəşəkkil cinayətkarlığın öyrənilməsi və qarşısının alınmasına sistemli yanaşma ilə təmin edilməsi - M.: YUNITI-DANA, 2012. 287 s.
3. İvantsov S.V. Yetkinlik yaşına çatmayanların iştirak etdiyi mütəşəkkil cinayətin kriminoloji xüsusiyyətləri və qarşısının alınması - M.: YUNITI-DANA, 2014. 135 s.
4. Popova E.E. Mütəşəkkil cinayətkarlığa, terrorizmə və ekstremizmə qarşı cinayət-hüquqi mübarizə — M.: Rusiya Dövlət Ədliyyə Universiteti, 2017. 84 s.

SUMMARY

In many cases, poverty and unemployment not only provide a greater supply of potential illegal labor for organized crime, but also create a favorable environment for criminals to exploit the social structure of countries as a basis for organized crime. Organized crime thrives by taking advantage of weak economic and social conditions within a country. Widespread tax evasion is often accompanied by money laundering and high levels of crime. In democratic states, organized crime seeks to infiltrate state institutions in order to protect state sovereignty and protect the rights of citizens. This can lead to corruption and state "capture". High-level corruption is more complex and harmful, and can distort public policy. The criminal justice system is a key factor, especially in combating organized crime. An increase in the number of police and prosecutorial agencies strengthens the fight against organized crime. Drug-related arrests are higher in countries with low levels of organized crime. When criminal justice works well, it helps to control organized crime. If law enforcement agencies are ineffective, citizens do not report crimes and turn to illegal organizations. Organized crime and corruption thrive in conditions of weak governance. Investment in law enforcement and judicial systems in developing countries is essential to strengthen the fight against these issues. The corresponding investments are relatively small compared to the investments needed for physical infrastructure.

Keywords: *organized crime, corruption, labor disputes, poverty and unemployment, favorable environment*

ƏMƏLİN KRİMİNALLIĞINI ARADAN QALDIRAN HALLARIN TƏRKİBİNƏ “ZƏRƏRÇƏKMİŞ ŞƏXSİN RAZILIĞI” HALININ ƏLAVƏ EDİLMƏSİ ZƏRURƏTİ

Nuran MƏMMƏDƏLİYEV

memmedeliyevnuran92@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Cinayət hüququnda bəzi hallarda şəxsin törətdiyi əməl zahirən hüquqazidd olmasına baxmayaraq, əməli hüquqauyğun olaraq qəbul etmək mümkündür. Cinayət hüququ nəzəriyyəsində əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı diskussiyalara tez-tez rast gəlinir. Bəzi məqamlarda ortaq məxrəcə gəlmək mümkündürsə, bir çox zaman üst-üstə düşməyən fikirlər də mövcuddur. Bu cür hallar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar olaraq adlandırılır. Bu hallara müvafiq olaraq Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsi “Zəruri müdafiə”, 37-ci maddəsi “Cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması”, 38-ci maddəsi “Son zərurət”, 39-cu maddəsi “Əsaslı risk” və 40-cü maddəsi “Əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi” adlanır [1].

Bununla belə digər dövlətlərin qanunvericiliklərində zəruri müdafiə, cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması, əsaslı risk və əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi hallarından əlavə olaraq idrak, tibbi, texniki, yaxud iqtisadi xarakterli eksperimentlərin keçirilməsi (məsələn, Polşanın Cinayət Məcəlləsində), peşə və vəzifə borcunu yerinə yetirmə, qanuni hüquqları həyata keçirmə (İspaniyanın Cinayət Məcəlləsində) və zərərçəkmiş şəxsin razılığı halıda mövcuddur [2].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu halın öz əksini tapmaması əməlin kriminallığını aradan qaldıran hallar institutunun öz funksiyalarının tam formada həyata keçirilməsinin qarşısını alır. Buna görə də roman-german hüquq sisteminə daxil olan Türkiyə, Almaniya kimi dövlətlərin hüquq sistemlərində öz əksini tapmış “Zərərçəkmiş şəxsin razılığı” halının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əlavə edilməsi zəruridir.

Açar sözlər: Zərərçəkmiş şəxsin razılığı, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halla, cinayət məəcəlləsi, razılıq

Giriş

Bir sıra hallarda, törədilən əməlin mahiyyəti və şəraiti nəzərə alınmaqla, cinayət hüquqi məsuliyyətin tətbiqi həmin hala uyğun gəlməyərək həddindən artıq sərt bir sanksiyanı özündə ehtiva edə bilər. Bu məqsədlə, adi zamanda cinayət əməli olaraq hesab edilən, lakin müəyyən hallarda həmin əməlin cinayət olaraq qəbul edilməməsini tənzimləmək üçün xüsusi bir sistem yaradılmışdır [3].

Cinayət hüququnda bu funksiyayı əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar yerinə yetirir. Bu hallar, normalda cinayət hesab ediləcək əməllərin nə zaman cinayət sayılmayacağını müəyyənləşdirir. Buna görə də, hər zahirən cinayət kimi görünən əməl cinayət hesab edilmir.

Qısacası əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar elə hallardır ki, onlar baş verdikdə, normalda cinayət tərkibini təşkil edən bir əməl cinayət hesab edilmir, çünki həmin əməldə əməlin cinayət əməli kimi qəbul edilməsi üçün zəruri olan ictimai təhlükəlilik, hüquqazidlik, cəzayalayıcılıq və qeyri-əxlaqilik elementləri mövcud olmur [4]. Bu əlamətləri daşımayan əməl cinayət kimi tövsiyə olunması mümkün deyildir. Özəlliklə roman-german hüquq ailəsinə məxsus dövlətlərdə məəcəllələşdirmə sistemləri daxilində əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların hüquqi dairəsi konkret olaraq dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində öz təsbitini tapır.

Öz təsbitini daxili qanunvericilikdə tapmayan bu halların hüquq praktikasında tətbiqi bir qayda

olaraq yolverilməzdir. Buna görə də bu halların dairəsi qanunvericilikdə tam və hərtərəfli şəkildə qeyd olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu halların dairəsi sadəcə 5 hal daxil edilmişdir [5]. Eyni hüquq ailəsinə daxil olan digər dövlətlərin hüquq sistemlərinə nəzər yetirdikdə “Zərərçəkmiş şəxsin razılığı” halında əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar institutunun tərkibinə daxil olduğunu görmək mümkündür. Buna nümunə olaraq Türk cəza qanununda şəxsin mütləq şəkildə sərəncam verə biləcəyi bir hüququ ilə bağlı olaraq, verdiyi razılıq çərçivəsində törədilən əməldən ötrü heç kim cəzalandırıla bilməz [6] formasında, Almaniya cinayət məəcəlləsində isə zərərçəkmiş şəxsin razılığı ilə bədənə xəsarət yetirən şəxs yalnız o halda hüquqazidd hərəkət etmiş sayılır ki, törədilən əməl həmin razılığa baxmayaraq, ümumi əxlaq normalarına zidd olsun [7] formasında istifadə olunmuşdur.

Metodika

Tədqiqatın metodoloji əsasını ümumelmi (analiz və sintez), xüsusielmi (qarşılıqlı müqayisə) və fərdi (məxsusi) metodlar təşkil edir.

Nəticə

Zərərçəkmişin razılığı, normalda cinayət olaraq qəbul edilən bir əməli cinayət hesab edilməkdən çıxaran mühüm hüquqi institutdur. Bu prinsip, şəxslərin öz işləri və maraqları ilə bağlı müstəqil qərar vermək qabiliyyətini qorumaq üçün əsasdır.

Azərbaycan Respublikasının hüquq praktikasında müvafiq hallarda zərərçəkmiş şəxsin razılığını əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hal olaraq qəbul edilməsinə baxmayaraq cinayət məəcəlləmizin əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar fəslində bu hal öz əksini tapmamışdır. Buna görə də hüquq praktikasında yaranan kazusların həllində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bunun həlli üçün zənnimcə digər bir sıra roman-german hüquq ailəsinə daxil olan dövlətlərin qanunvericiliklərində nəzərdə tutulmuş razılıq halının Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 8-ci fəslinə əlavə edilməlidir.

Müzakirə

Zərərçəkmiş şəxsin razılığı anlayışı cinayət əməli kimi qiymətləndiriləcək bir hərəkətin, zərərçəkmişin razılığı olduğu halda cəzasız qalmasına və əməlin cinayət kimi tövsif edilməməsini ehtiva edir. Zərərçəkmişin razılığının qanuna uyğun olması üçün aşağıdakı şərtlərin eyni anda mövcud olması zəruridir [8]:

- Razılıq, şəxsin özü üzərində tam sərəncam verə biləcəyi bir hüququna aid olmalıdır.
- Zərərçəkmiş şəxs fəaliyyət qabiliyyətli olmalıdır.
- Razılıq, ən gec cinayət əməlini törədilmə anına qədər bildirilməlidir.

1. Razılıq, şəxsin özü üzərində tam sərəncam verə biləcəyi bir hüququna aid olmalıdır

Razılıq, şəxsin üzərində qərar vermə səlahiyyətinə malik olduğu hüququna aid olmalıdır. Bu o deməkdir ki, bir şəxs yalnız öz hüquqları ilə bağlı bir hərəkətə razılıq verə bilər. Zərərçəkmiş şəxs, tam sərəncam hüququna malik olduğu bir hüququn pozulmasına razılıq verə bilər. Məsələn, insan alveri cinayətində qanunvericilik çərçivəsində zərərçəkmişin razılığı etibarsız hesab edilir və ya şəxs öz bədən toxunulmazlığı ilə bağlı qərarlar vermək hüququna malik olduğu üçün tibbi müdaxiləyə razılıq verə bilər və ya şəxs boks yarışında iştirak zamanı müəyyən zədələr almağı gözləyərək razılıq verə bilər. Digər bir halda isə bir şəxs başqasının hüquqlarına təsir edən hərəkətlərə razılıq verə bilməz (məsələn, başqa birinin yaralanmasına razılıq verə bilməz) və ya qanuna zidd olan hərəkətlərə razılıq verə bilməz (məsələn, özünün qətlə yetirilməsinə razılıq verə bilməz).

Zərərçəkmiş şəxsin razılığı etibarlı şəkildə bildirildikdən sonra, əgər bu razılıq zərərçəkmiş tərəfindən geri götürülsə, geri götürülməzdən əvvəl törədilmiş hərəkətlər hüquqa uyğun, geri götürüldükdən sonra törədilən hərəkətlər isə qeyri-qanuni hesab olunur.

2. Zərərçəkmiş şəxs fəaliyyət qabiliyyətli olmalıdır

Razılıq vermək qabiliyyəti o deməkdir ki, razılıq verən şəxs öz hərəkətinin mahiyyətini, onun nəticələrini tam şəkildə dərk etməli və həmin hərəkət üzərində rəşional nəzarət edə bilməlidir. Bu qabiliyyət əsasən fəaliyyət qabiliyyəti ilə əlaqəlidir, yəni şəxsin hüquqi baxımdan etibarlı şəkildə hərəkət edə bilib-bilməməsi ilə bağlıdır [9].

Bəzi cinayətlər baxımından hüquq qabiliyyətinə dair məhdudiyyətlər mövcuddur. Məsələn, Türkiyə Cinayət Məcəlləsinin 103 və 104-cü maddələrində tənzimlənən cinsi toxunulmazlığa qarşı cinayətlərdə, 15 yaşdan aşağı olan zərərçəkmişin razılığı etibarlı hesab edilmir. [10] Yəni, zərərçəkmişin razılığı olsa belə, bu razılıq hüquqi baxımdan keçərli sayılmadığı üçün 15 yaşından kiçik uşaq ilə cinsi əlaqəyə girmək yenə də cinayət təşkil edəcəkdir.

3. Razılıq, cinayət əməlini törədilmə anına qədər bildirilməlidir

Razılıq əməl törədilməzdən əvvəl verilməli və əməl baş verən anda hələ də qüvvədə olmalıdır. Bundan əlavə, razılıq ya açıq şəkildə, ya da dolayısı ilə ifadə edilməlidir. Razılığın sonradan ona istinad edəcək şəxsə birbaşa bildirilməsi zəruri deyil. Lakin vacib olan məqam odur ki, sonradan əməli törədən şəxs bu razılıqdan xəbərdar olsun. [11].

Razılıq azad iradəyə əsaslanmalıdır. Azad iradəni ortadan qaldıran hər hansı bir səbəb olduqda, verilən razılıq hüquqa zidd hesab edilir.

Cinayət əməli törədildikdən sonra verilən razılıq, həmin əməli hüquqa uyğun hala gətirmir. Başqa sözlə, sonradan verilən razılıq geriye təsir etmir və əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hal kimi qəbul olunmur.

Bunlardan əlavə razılıq üçün qoyulan bir sıra əlavə şərtlərdə mövcuddur ki, bunlara razılığın könüllü, dəqiq, ciddi və anlaşılan olmalıdır.

- Könüllü: Razılıq hər hansı bir məcburiyyət, fiziki və ya psixoloji təzyiq olmadan verilməlidir. Əgər razılıq məcburi şəkildə alınarsa, o etibarsız sayılır.

- Dəqiq: Razılıq açıq şəkildə müəyyən edilməli və konkret bir əmələ aid olmalıdır. Qeyri-müəyyən razılıq etibarsızdır.

- Ciddi: Razılıq ciddi şəkildə verilməli, zarafatla və ya insanın nəticələri tam dərk etmədiyi hallarda olmamalıdır.

- Anlaşılan: Razılıq elə bir formada ifadə edilməlidir ki, şəxsin nəyi nəzərdə tutduğunu və nəyə icazə verdiyi aydın olsun.

Praktikada bu o deməkdir ki, məsələn, tibbi prosedura razılıq verən şəxs həmin prosedurun mahiyyəti və riskləri barədə tam məlumatlandırılmalı və onun razılığı hər hansı bir məcburiyyət olmadan alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səməndərov.F.Y., Cinayət hüququ ümumi hissə. Dərslik. Bakı, 2018, 279 s.
2. Türkiyə Cinayət Məcəlləsinin 103 və 104-cü maddələri
3. <https://www.juracademy.de/strafrecht-at1/einverstaendnis-einwilligung.html>
4. Səməndərov.F.Y., Cinayət hüququ ümumi hissə. Dərslik. Bakı, 2018, 280 s.
5. IVOR, J və b., 2006. Maddi Cinayət Hüququ. Ümumi hissə. 2010. 151 s.
6. Qurbanov.H.S., "Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar", Monoqrafiya, Bakı "Təhsil" nəşriyyatı,2014, 59,60,61,62 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 8-ci fəslə maddə 36-40.
8. Türkiyə Cinayət Məcəlləsinin 26-cı maddəsi (TCK)
9. Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 228-ci maddəsi

10. <https://barandogan.av.tr/blog/ceza-hukuku/ilgilinin-veya-magdurun-rizasi-nedir-tck-26.html>
11. <https://dostupnyadvokat.cz/en/blog/consent-of-the-victim>

SUMMARY

In criminal law, in some cases, although an act committed by a person appears to be unlawful, it can still be considered lawful. Discussions frequently arise in the theory of criminal law regarding the precise scope of circumstances that exclude the criminal nature of an act. While a consensus can be reached on some points, there are also many differing opinions. In the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, such circumstances are referred to as conditions that eliminate the criminality of an act. According to these provisions, Article 36 of the Criminal Code is titled "Necessary Defense," Article 37 is "Causing Harm to a Criminal While Detaining Them," Article 38 is "Extreme Necessity," Article 39 is "Justifiable Risk," and Article 40 is "Execution of an Order or Instruction."

However, in the legislation of other countries, in addition to necessary defense, causing harm to a criminal while detaining them, justifiable risk, and execution of an order or instruction, there are also circumstances such as conducting cognitive, medical, technical, or economic experiments (for example, in the Criminal Code of Poland), performing professional and official duties, exercising legal rights (as seen in the Criminal Code of Spain), and the consent of the victim.

The absence of this circumstance in the legislation of the Republic of Azerbaijan prevents the full realization of the functions of the institution that eliminates the criminality of an act. Therefore, it is necessary to incorporate the "Consent of the Victim" into the legislation of the Republic of Azerbaijan, as it has been recognized in the legal systems of countries such as Turkey and Germany, which belong to the Romano-Germanic legal system.

Keywords: *Consent of the Victim, Circumstance Excluding Illegality, Criminal Code, Consent*

HÜQUQ VƏ İDEOLOGİYANIN QARŞILIQLI TƏSİRİ: SİYASİ REJİMLƏRDƏ HÜQUQUN ROLU

Kamil ƏLİYEV

kamileliyev12345@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə hüquq sistemi və ideologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Hüquq yalnız normativ aktların toplusu deyil, həm də hakim ideologiyanın qanunlaşdırılmasında və cəmiyyətin sosial nizamının qorunmasında mühüm rol oynayan bir vasitə kimi təsvir edilir. Hüquq sistemlərinin müxtəlif siyasi rejimlərdə fərqli məzmun kəsb etdiyi və onun ideoloji məqsədlərə xidmət etdiyi vurğulanır. Məqalədə XVI əsrdən etibarən Avropada iqtisadi və sosial strukturların dəyişməsi ilə hüquq sistemlərinə təsirin artdığı qeyd olunur. Sənayeləşmə, sinfi dəyişikliklər və şəhərləşmə mövcud hüquq və ideologiya arasında yeni münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. İdeologiya anlayışının tarixi inkişafı izah edilərək, onun hüquq sistemlərinin formalaşmasında əsas konseptlərdən birinə çevrildiyi bildirilir. Məqalənin sonunda ideologiyanın hüququ formalaşdırıcı əsas elementlərdən biri olduğu və onun sosial, iqtisadi və siyasi institutlarla sıx əlaqədə inkişaf etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: Hüquq sistemi, ideologiya, siyasi rejimlər, liberal demokratiya

Giriş

İdeologiya insanların hüquq anlayışını və cəmiyyətdə mövcud hüquq institutlarında əks olunan dəyərləri və düşüncələri formalaşdırır. Bu ideoloji təsir nəticəsində fərqlər mövcud hüquq sistemini qanuni və legitim hesab edir, bu da alternativ hüquq sistemlərinin meydana çıxmasını çətinləşdirir. Müasir hüquq sistemi ideologiya vasitəsilə hüquqi şüurun formalaşmasına çalışır və bu şüur fərqlərin mövcud hüquqi sistemin qanuniliyini qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Müasir cəmiyyətdə hüquq, hüquqi qərarların obyektiv və ədalətli olduğu təsəvvürünü yaradaraq, əslində iyerarxik və ədalətsiz sistemlərin qanuniləşdirilməsinə xidmət edir.

Hüquq sistemi isə cəmiyyətdə hakim ideologiyayı qanuniləşdirən və onun davamlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Hüquq yalnız normativ aktların toplusu deyil, eyni zamanda sosial nizamı qorumaq və müəyyən ideoloji çərçivəni möhkəmləndirmək məqsədi daşıyan bir vasitədir. Bu kontekstdə hüquq sistemləri müxtəlif siyasi rejimlərdə fərqli məzmun kəsb edir və hakim ideologiyanın qorunması üçün hüquq institutlarından istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, hüquq cəmiyyətlərin siyasi quruluşu ilə sıx və çoxşaxəli əlaqəyə malikdir. Hər bir dövrdə mövcud olan əsas ideoloji konsepsiya və bu konsepsiyanın formalaşdırdığı siyasi sistem hüquq sisteminə mütləq şəkildə təsir edir. Hüquq, ideologiya ilə bir bütöv kimi fəaliyyət göstərir və hər bir ictimai sistem müəyyən bir ideologiya tərəfindən dəstəklənir. Hüququn ideoloji xarakter daşımasının digər bir səbəbi isə onun təqdim etdiyi reallığın mövcud maddi reallıqla uyğunlaşmasıdır. Buna görə də, hüquqi anlayışlar sosial münasibətləri sadəcə təsvir etməkdən daha çox, onları müəyyən dərəcədə təhrif edərək fərqli bir çərçivəyə salır.

Avropada XVI əsrdən başlayaraq iqtisadi və sosial strukturların dəyişməsi hüquq sistemlərinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Sənaye və ticarətin inkişafı, sinfi quruluşların yenidən formalaşması və şəhərlərə köç kimi amillər cəmiyyətin ümumi strukturunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər nəticəsində mövcud dəyərlərə inam zəifləyərək yeni bir ideoloji və hüquqi sistemə ehtiyac yaranmışdır. İnsanlar üçün bu boşluğu doldura biləcək ən güclü vasitələrdən biri məhz ideologiya olmuşdur [3, s. 72].

“İdeologiya” anlayışı hüququn formalaşması və cəmiyyətin idarə olunmasında mühüm rol

oynamışdır. İlk dəfə 1796-cı ildə Antonie Destutt de Trasi tərəfindən işlədilən bu termin əvvəlcə “fikirlər elmi” kimi izah olunmuşdur. Trasi ideologiyayı insan düşüncə sistemini anlamaq və tənzimləmək üçün istifadə olunan bir elm sahəsi kimi görsə də, zaman keçdikcə bu anlayış siyasi və hüquqi sistemlərin əsasını təşkil edən konseptlərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, ideologiya hüququn yalnız sosial münasibətləri tənzimləyən bir mexanizm olmadığını, həm də cəmiyyətin ideoloji və siyasi strukturunun qorunmasına xidmət edən bir vasitə olduğunu göstərir [6, s. 153].

Hüquq sistemləri cəmiyyətin siyasi və ideoloji quruluşuna uyğun şəkildə formalaşır. Müxtəlif dövlətlərdə hüquq və ideologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə fərqli istiqamətlərdə inkişaf edir. Liberal-demokratik sistemlərdə hüquq fərdi azadlıqların, insan hüquqlarının və qanunun aliliyinin qorunmasına yönəlmişdir. ABŞ Konstitusiyası liberal hüquq sisteminin əsas nümunələrindən biri hesab olunur və onun prinsipləri dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, insan hüquqlarının qorunması və hüququn konstitusiya ilə təmin edilməsinə əsaslanır [4]. Digər tərəfdən, totalitar və avtoritar rejimlərdə hüquq daha çox hakim ideologiyayı qorumaq və rejimin davamlılığını təmin etmək üçün istifadə edilən bir alətə çevrilmişdir. Məsələn, faşist Almaniyasında Nürnberq qanunları irqçi siyasətin hüquqi çərçivədə qanuniləşdirilməsi üçün tətbiq olunmuşdur.

Hüquq və ideologiya arasındakı əlaqənin fəlsəfi əsasları XVIII əsrdə Kondilyak və Helvetsius kimi filosoflar tərəfindən vurğulanmışdır. Onların fikrincə, insan düşüncəsinin formalaşmasında xarici təsirlər mühüm rol oynayır və bu proses hüquq sistemlərinin yaranmasına da təsir göstərir. XIX əsrdə Marks hüquq sistemlərinin sinfi mübarizə kontekstində formalaşdığını və onların hakim sinfin maraqlarına xidmət etdiyini iddia etmişdir. Ona görə, hüquq mövcud sosial düzəni qorumaq məqsədi daşıyan ideoloji bir vasitədir. Marksın “yanlış şüur” anlayışı hüququn yalnız hüquqi prinsiplərlə deyil, həm də ideoloji təsirlərlə formalaşdığını göstərir [1, s. 92].

Marksist yanaşmadan fərqli olaraq, Karl Manhaym hüququn ideologiyadan tamamilə azad ola bilməyəcəyini, çünki hər bir hüquq sisteminin müəyyən sosial qrupların və ya sinflərin maraqlarını əks etdirdiyini irəli sürmüşdür. O, ideologiyayı xüsusi və ümumi olmaqla iki kateqoriyaya ayıraraq, ümumi ideologiyanın bütövlükdə cəmiyyətin dünyagörüşünü formalaşdırdığını bildirmişdir.

XX əsrdə milli dövlətlərin formalaşması ilə hüququn ideologiyaya təsiri daha da güclənmişdir. Totalitar rejimlərdə hüquq ideologiyanın legitimliyini möhkəmləndirən bir mexanizm kimi çıxış etmişdir. Hakimiyyət ideologiyayı bir vasitə kimi istifadə edərək, öz baxışlarını möhkəmləndirir və ona qarşı çıxan ideyaları aradan qaldırmaqla yanaşı, ictimai reallığı öz maraqlarına uyğun şəkildə mürəkkəbləşdirərək mövqeyini qanuniləşdirə bilər. Bu yanaşma, Marksın müasir iqtisadçılar haqqında fikirlərini xatırladır. Günümüzdə siyasi iqtisadçılar ideologiyalarını böyük həvə və səylə kapitalizmə qədərki dövrün hüquq və mülkiyyət anlayışlarına tətbiq edirlər. İqtisadçılar üçün iki növ institut mövcuddur: süni və təbii. Feodalizm dövrünün institutları süni, burjuaziyanın institutları isə təbii kimi qəbul edilir. Beləliklə, iqtisadçılar iki dini bir-birindən ayıran teoloqlara bənzəyirlər. Teoloqlar üçün onların öz dini istisna olmaqla, digər dinlər insan tərəfindən uydurulmuş sayılır, öz dinləri isə ilahi vəhy olaraq qəbul edilir [5, s. 169].

Müasir dövrdə ideologiya artıq ideyalar elmi kimi deyil, məhz ideyaların özü kimi dəyərləndirilir. Bundan əlavə, ideologiya müəyyən növ ideyaların ifadəsi kimi çıxış edir və daha çox siyasi məqsədlərə xidmət edir. Başqa sözlə, ideologiya müəyyən bir siyasi mövqeyi dəstəkləmək, spesifik qrupların maraqlarına xidmət etmək və ya sosial, iqtisadi, siyasi və hüquqi institutların funksional rolunu müəyyənləşdirmək üçün mövcuddur. Daniel Bell (1960) ideologiyayı “fəaliyyət yönümlü inanc sistemi” kimi xarakterizə etmişdir. Onun fikrincə, ideologiyanın məqsədi reallığı tam açıq şəkildə izah etməkdən çox, insanları müəyyən hərəkətlərə yönləndirmək və ya onlardan çəkəndirməkdir. Bu isə bəzən gerçəkliyin qismən dumanlaşdırılmasını tələb edən əsaslandırma prosesini ehtiva edə bilər. Bununla belə, Bell və digər liberal sosioloqlar ideologiya ilə mövcud sistem arasında qaçılmaz bir əlaqənin olmadığını vurğulayırlar. Bəzi ideologiyalar mövcud quruluşa dəstək verir, digərləri isə onun islahını və ya tamamilə dəyişdirilməsini müdafiə edir [7, s. 161].

Bu yanaşmaya əsasən, ideologiya hüquq sisteminə təsir edə bilər, lakin hüququ idarə etmək uğrunda müxtəlif ideologiyalar rəqabət aparır. Yəni hüquq və müəyyən bir ideologiya arasında zəruri

bir bağlılıq mövcud deyil. Hüququ ideoloji kontekstdə nəzərdən keçirmək onun komprometasiya olunması demək deyil, çünki ideoloji elementlər xalq suverenliyinin institutlarını təcəssüm etdirə bilər. Belə olduğu təqdirdə, ictimai siyasət və qanunlar vətəndaşların prinsipləri və inanclarını əks etdirir. Bu baxımdan ideologiya, qanunlar vasitəsilə vətəndaşların dünyagörüşünü ifadə etmək üçün qısa bir termin kimi qəbul edilə bilər. Bununla yanaşı, Bell, müharibədən sonrakı dövrdə kapitalizmi və liberal demokratiya ilə bağlı yaranan konsensusun “ideologiyanın sonu” ilə nəticələnmə biləcəyini irəli sürmüşdür.

Nəticə

Hüquq və ideologiya arasındakı əlaqə cəmiyyətin siyasi və sosial quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hüquq sistemi yalnız normativ qaydalar toplusu deyil, eyni zamanda mövcud ideoloji çərçivənin qorunmasına xidmət edən bir vasitədir. Müxtəlif siyasi rejimlərdə hüququn funksiyası fərqlənir: liberal-demokratik sistemlərdə hüquq fərdi azadlıqları və insan hüquqlarını qorumağa yönəlmişkən, avtoritar və totalitar rejimlərdə hüquq daha çox hakim ideologiyayı legitimləşdirmək üçün istifadə olunur.

Tarixi perspektivdən baxdıqda, ideologiya və hüquq arasındakı qarşılıqlı təsir XVI əsrdən başlayaraq, sənaye inqilabı, sinfi dəyişikliklər və şəhərləşmə kimi amillərin təsiri ilə daha da güclənmişdir. Hüququn fəlsəfi əsasları XVIII-XIX əsr filosofları tərəfindən tədqiq edilmiş və Marksizm hüququ sinfi maraqların qorunmasına xidmət edən ideoloji bir mexanizm kimi xarakterizə etmişdir. Müasir dövrdə ideologiya hüquq sistemlərinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri olaraq qalır. Daniel Bellin yanaşmasına görə, ideologiya insanların müəyyən davranışlara təşviq edilməsinə xidmət edən fəaliyyət yönümlü inanc sistemidir. Hüquq və ideologiya arasında qaçılmaz bir bağlılıq olmasa da, ideoloji təsirlər hüququn inkişafında mühüm rol oynayır. Beləliklə, hüquq sistemləri hakim ideologiyaların təsiri altında formalaşır və onların legitimliyini təmin etmək üçün istifadə olunur. Lakin hüquq, təkcə hakim sinfin maraqlarına xidmət edən bir alət deyil, eyni zamanda vətəndaşların inanclarını və sosial institutları əks etdirən bir mexanizmdir. Bu səbəbdən, hüququ ideoloji kontekstdə dəyərləndirmək onun obyektivliyini şübhə altına almaq deyil, əksinə, hüququn cəmiyyətin sosial və siyasi strukturlarını əks etdirən bir güc olduğunu qəbul etmək deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Açar, O. (2022). “Althusserci teoride ‘ideoloji’ kavramının analizi: Klasik Marksist anlayıştan fərqləri və kapitalist devlet kuramındaki rolü” // Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 73, 88–99.
2. Bank, B. (2016). “Althusser'in düşüncesinde toplum ve ideoloji” // Amme İdaresi Dergisi, 49(2), 1-38.
3. Ergil, D. (2015). “İdeoloji üzerine düşünceler” // Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 38(1), 69-95.
4. Halpin, A. (2006). “Ideology and law” // Journal of Political Ideologies, 11, 153–168.
5. Hukuk ve İdeoloji (Stanford Felsefe Ansiklopedisi). (2021).
6. Topakkaya, A. (2007). “İdeoloji kavramının tarihsel gelişim sürecine kısa bir bakış” // Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (EÜHFD, 11(1-2), 163-180.
7. Tunç Subaşı, S. (2018). “Marx'ta ideoloji eleştirisi ve kavramın farklılaşan görünüşleri” // Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20(1), 147–164.

SUMMARY

This article examines the interaction between the legal system and ideology. Law is described as not only a set of normative acts, but also as a tool that plays an important role in legitimizing the dominant ideology and preserving the social order of society. It is emphasized that legal systems have different content in different political regimes and that they serve ideological goals. The article notes that since the 16th century, the influence on legal systems has increased with the change in economic and social structures in Europe. Industrialization, class changes and urbanization have led to the formation of new relationships between existing law and ideology. The historical development of the concept of ideology is explained and it is stated that it has become one of the main concepts in the formation of legal systems. At the end of the article, it is emphasized that ideology is one of the main elements that shape law and that it develops in close connection with social, economic and political institutions.

Keywords: *Legal system, ideology, political regimes, liberal democracy*

HÜQUQİ DÖVLƏT VƏ HÜQUQİ SİSTEM: QANUNUN ALİLİYİ VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN ROLU

Billurə AXUNDZADƏ
orxanaxundov48@gmail.com

Elman CƏFƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə hüquqi dövlət və hüquqi sistem anlayışları ətraflı şəkildə təhlil olunur. Hüquqi sistemin yalnız qanunvericilik aktlarından ibarət olmadığı, eyni zamanda cəmiyyətdə hüququn qavranılması, tətbiqi və inkişafını da əhatə etdiyi vurğulanır. Hüquqi dövlətin əsas prinsipləri – qanunun aliliyi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, dövlət hakimiyyətinin hüquqla məhdudlaşdırılması və məhkəmə sisteminin müstəqilliyi izah edilir. Məqalədə hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi vurğulanır və bu iki anlayışın biri olmadan digərinin tam fəaliyyət göstərə bilməyəcəyi qeyd edilir. Hüquqi dövlətin yaranması prosesi Kant, Monteskyö və Hegel kimi filosofların nəzəriyyələri ilə əsaslandırılır. Hüquqi dövlətin inkişafı üçün beynəlxalq hüquq normalarının və konstitusiya müddələrinin vacibliyi də diqqətə çatdırılır. Məqalə hüquqi dövlətin demokratik cəmiyyətlərin formalaşmasında necə bir təməl rol oynadığını izah edir və hüquq sisteminin cəmiyyətin inkişafına təsirini göstərir.

Açar sözlər: Hüquqi dövlət, qanunun aliliyi, insan hüquqları, hüquq sistemi

Giriş

Hüquqi sistem cəmiyyətin və dövlətin hüquqi təşkili ilə bağlı kompleks və çoxşaxəli bir kateqoriyadır. Bu sistem hüququn özü, hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti, hüquqi tərbiyə, hüquq münasibətləri, hüquq qaydaları, eləcə də hüquqi ənənələr və digər mühüm elementlərdən ibarətdir. Başqa sözlə, hüquqi sistem təkcə mövcud qanunvericilik aktlarından ibarət olmayıb, eyni zamanda cəmiyyətdə hüququn qavranılması, tətbiqi və inkişafı ilə bağlı geniş çərçivəni əhatə edir.

Hüquq sisteminin tərkibinə daxil olan komponentlər müxtəlif funksiyalara və ictimai münasibətlərə təsir gücünə malikdir. Bununla belə, onlar vahid bir sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərir və müəyyən ümumi qanunauyğunluqlara tabedir. Hüquq sistemi, hər hansı bir dövlətin ərazisində qüvvədə olan hüquq normalarının vəhdətini və qarşılıqlı əlaqəsini özündə birləşdirən daxili struktur formasıdır. Bu sistem hüququn nisbətən müstəqil sahələrə bölünməsinə nəzərdə tutur və özünü vahid, sabit prinsiplərlə ifadə edir. Beləliklə, hüquq sistemi yalnız mövcud qanunvericilik bazasının birləşməsi deyil, həm də onun tətbiq və inkişaf mexanizmlərini ehtiva edir.

Hüquqi dövlət – hakimiyyətin hüquq normaları ilə məhdudlaşdırıldığı, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunduğu, qanunun aliliyinin əsas prinsip kimi qəbul edildiyi bir idarəçilik modelidir. Hüquqi dövlətin əsas xüsusiyyəti, dövlət orqanlarının və məmurlarının qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi və özbaşınalığın qarşısının alınmasıdır.

Hüquqşünasların qənaətinə görə, hüquqi dövlət anlayışı vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu ilə sıx bağlıdır. İqtisadi cəhətdən müstəqil fərdlərin fəaliyyət göstərdiyi və bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir mühitdə hüquqi dövlətin formalaşması mümkündür. Hüquqi dövlətin mahiyyəti insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, dövlətin ali hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və hüquqi sistemin əsaslarının formalaşdırılması üzərində qurulmuşdur. Bu baxımdan, hüquqi konstitusiyaya anlayışı təkcə qanunların yazıldığı hüquqi çərçivə deyil, həm də dövlət, cəmiyyət və vətəndaş arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi vasitəsidir [1, s. 28].

Praktikada tənzimlənən ictimai münasibətlər isə faktiki konstitusiyaya anlayışı ilə xarakterizə edilir. Bu, mövcud qanunvericiliklə reallıqdakı hüquqi münasibətlərin bir-birindən fərqlənə biləcəyini göstərir. Demokratik və hüquqi dövlətin qurulması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı müasir

dövrün əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən edilib. Bu yanaşma milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmasını zəruri edir. Belə bir hüquqi mühitdə dövlətin idarəçilik və hakimiyyət formaları mövcud hüquq sisteminə uyğun şəkildə tənzimlənəlməlidir.

Hüquqi dövlətdə qanunvericiliyin liberal və demokratik prinsiplərə əsaslanması əsas şərtlərdən biridir. Belə dövlətlərdə konstitusiya və qanunlar yalnız dövlət hakimiyyətinin icraedici, qanunverici və məhkəmə qollarını tənzimləməklə kifayətlənmir, həm də insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən hüquqi çərçivəni formalaşdırır. Hüquqi dövlət insan hüquqlarına hörmət edən, vətəndaş azadlıqlarını qoruyan və onları təmin edən bir sistem üzərində qurulmalıdır. Belə bir sistemdə hüquq tək cə normativ baza deyil, həm də cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyətin inkişafına xidmət edən mühüm bir mexanizmdir.

Hüquqi dövlətin formalaşması və möhkəmlənməsi vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bir sıra tədqiqatlara görə, hüquqi dövlət anlayışı yalnız qanunların mövcudluğu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətini, vətəndaşların azadlıqlarını və dövlətin onlarla qarşılıqlı münasibətlərini özündə ehtiva edir. Kantın hüquqi dövlət nəzəriyyəsinə əsasən, qanunlar xalqın iradəsi ilə qəbul edilir və dövlətin başlıca vəzifəsi azadlığın hüquqi təminatçısı olmaqdır. Hüquqi dövlət konsepsiyası vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyə və dövlətin bu azadlıqlara müdaxiləsinin qarşısını almağa yönəlmişdir [4, s. 227].

Hüquqi dövlətin əsas prinsiplərinə insan hüquqlarının maksimal təminatı, dövlət və vətəndaş arasında qarşılıqlı məsuliyyət, qanunun nüfuzunun artırılması və hüquq-mühafizə sisteminin effektiv fəaliyyəti daxildir. Bu prinsiplərin qorunması hüquqi dövlətin möhkəmlənməsinə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına töhfə verir.

Ekspertlər hüquqi dövlətin formalaşması və fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra mühüm şərtləri qeyd edirlər [5, s. 63]:

Hakimiyyətin fəaliyyətinin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi - Hüquqi dövlətdə bütün hakimiyyət orqanları – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri – hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir. Dövlət başçısından tutmuş ən kiçik dövlət məmuruna qədər hər kəsin fəaliyyəti hüquqi çərçivəyə uyğun olmalı və qanunlarla məhdudlaşdırılmalıdır.

Hakimiyyətdən müdafiə hüququ - Hüquqi dövlətdə hər bir vətəndaş dövlət orqanlarının hüquq çərçivəsindən kənara çıxan hərəkətlərindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Dövlət qurumları səlahiyyət həddini aşdıqda, vətəndaşlar hüquqi yolla öz haqlarını qorumağa bilərlər.

Qanunun aliliyi və qanunçuluq - Hüquqi dövlətin əsas sütunlarından biri qanunun aliliyidir. Qanunların hamı üçün eyni qüvvəyə malik olması və hüquqi aktların iyerarxiyasına riayət edilməsi hüquqi sistemin stabilliyini təmin edir. Ən ali hüquqi norma – Konstitusiya – digər qanunların əsasını təşkil edir və onun müddəalarına uyğun olmayan hər hansı normativ akt hüquqi qüvvəyə malik olmur.

Hakimiyyətin hərəkətlərinin hüququn ümumi prinsiplərinə uyğunluğu - Dövlət hakimiyyəti müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən təbii fəlakətlər və gözlənilməz hadisələr zamanı operativ qərarlar qəbul etməli olur. Ancaq bu qərarlar hüququn ümumi prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Hüquqi dövlətdə hər bir qərar ədalət prinsiplərinə əsaslanmalı və cəmiyyətin fundamental maraqlarına cavab verməlidir.

Dövlət hakimiyyəti sisteminin hüquqi təşkili - Dövlətin idarəçilik sisteminin hüquqi əsaslarla tənzimlənməsi hüquqi dövlətdə mühüm rol oynayır. Güc və hakimiyyət təkbaşına hüquqi dövləti formalaşdırma bilməz. Dövlət hüquqa əsaslanmalı və onun qoruyucusu olmalıdır. Dövlətin qəbul etdiyi qanunlar insan hüquqlarına zidd olmamalıdır.

Vətəndaş cəmiyyətinin varlığı - Vətəndaş cəmiyyəti hüquqi dövlətin vacib tərkib hissəsidir. İlk dəfə Hegel bu anlayışı irəli sürərək, fərd və dövlət arasında vətəndaş cəmiyyətinin mühüm rol oynadığını vurğulamışdır. Vətəndaş cəmiyyəti müstəqil təşkilatlar, ictimai birliklər və iqtisadi münasibətlərin vəhdətindən ibarət olub, dövlətin birbaşa nəzarətindən kənar fəaliyyət göstərməlidir. Bu cəmiyyət demokratik prinsiplərə əsaslanaraq hüquqi dövlətin inkişafını təşviq edir.

Bu prinsiplərin necə reallaşdığını və hüquqi sistemin vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsini daha dərinlən başa düşmək üçün iki dövlətin təcrübəsinə nəzər salaıq.

Almaniya hüquqi dövlətin və qanunun aliliyinin qorunduğu ən yaxşı nümunələrdən biridir. Ölkədə hüquqi sistemin əsasını Almaniya Konstitusiyası təşkil edir. Almaniya məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi və hüququn üstünlüyü ciddi şəkildə qorunur. Almaniya Federal Konstitusiya Məhkəməsi qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu təmin edir və qanunun aliliyinin pozulması hallarında dövlət orqanlarını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, ölkədə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT), həmkarlar ittifaqlarının və ictimai birliklərin güclü iştirakı müşahidə olunur. Məsələn, Transparency International, Amnesty International kimi təşkilatlar Almaniya hökumətinin qərarlarını və qanunvericiliyi analiz edərək ictimaiyyəti məlumatlandırır və şəffaflığın artırılmasına töhfə verir [3]. Vətəndaşlar məhkəmələrə və inzibati orqanlara qarşı iddia qaldıra bilər, bu da dövlət orqanlarının fəaliyyətinin qanun çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin edir. Beləliklə, Almaniya modeli hüquqi dövlətin güclü hüquqi institutlar və fəal vətəndaş cəmiyyəti ilə necə işlədiyini göstərir.

ABŞ isə fərqli hüquqi modelə malikdir, burada Konstitusiya ali hüquqi normadır və hüquqi dövlət anlayışı əsasən nəzarət və tarazlıq prinsipi üzərində qurulmuşdur. ABŞ-da Ali Məhkəmə Konstitusiyanın qorunmasında həlledici rol oynayır və qanunların konstitusiyaya uyğun olub-olmadığını təyin edir. Vətəndaş cəmiyyəti burada da mühüm yer tutur, çünki qeyri-hökumət təşkilatları, media və ictimai fəallar dövlət siyasətini aktiv şəkildə tənqid edir və dəyişikliklər tələb edir. Məsələn, American Civil Liberties Union (ACLU) və ya Human Rights Watch kimi təşkilatlar hüquq pozuntularını araşdıraraq, hökumətin siyasətinə təsir etməyə çalışır. Bundan əlavə, ABŞ-da etiraz mədəniyyəti geniş yayılmışdır və vətəndaşlar öz hüquqlarını qorumaq üçün məhkəmələrə tez-tez müraciət edirlər. Hüquqi dövlət prinsipinin qorunmasında media da əhəmiyyətli rol oynayır, çünki o, hökumətin qeyri-qanuni addımlarını ictimaiyyətə çatdıraraq dövlətin hüquqi çərçivədə qalmasını təmin edir [6].

Həm Almaniya, həm də ABŞ nümunələri göstərir ki, hüquqi dövlətin uğurlu fəaliyyəti üçün təkcə güclü qanunlar kifayət deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin fəallığı və şəffaflıq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər iki ölkədə vətəndaşlar qanunun aliliyinin qorunmasında iştirak edir, hökumət və məhkəmə sistemlərinə nəzarət edir və hüquqlarının pozulması halında hüquqi vasitələrdən istifadə edirlər. Bu modelin inkişaf etməsi üçün demokratik institutların gücləndirilməsi, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin qorunması və vətəndaş cəmiyyətinin aktiv rol alması əsas şərtlərdən biridir.

Nəticə

Hüquqi dövlət konsepsiyası, cəmiyyətin hüquq çərçivəsində idarə olunmasını və insan hüquqlarının təmin edilməsini hədəfləyən bir idarəçilik modelidir. Bu sistemin əsas prinsipləri qanunun aliliyi, hakimiyyətin bölünməsi, məhkəmə müstəqilliyi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafıdır. Hüquqi dövlətin möhkəmlənməsi yalnız qanunların mövcudluğu ilə deyil, onların real tətbiqi və icrası ilə mümkündür.

Hüquqi dövlətin effektiv fəaliyyəti üçün qanunvericilik və məhkəmə sisteminin şəffaf və müstəqil olması, vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi və insan hüquqlarının prioritet kimi qəbul edilməsi vacibdir. Hüquqi dövlətdə vətəndaşlar dövlət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edə bilməli və hüquqlarını müdafiə etmək üçün hüquqi mexanizmlərə sahib olmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aktaş, S. (2020). “Hukuk devleti idealine felsefi bir bakış” // YBHD, 5(1), 1–32 s.
2. Amnesty International. (2023). Human Rights in Germany: Legal Developments and Challenges. URL: <https://www.amnesty.org/en/countries/germany/>
3. Transparency International. (2023). Corruption Perceptions Index: Germany's Legal and Judicial System. URL: <https://www.transparency.org/en/countries/germany>

4. Zanghellini, A. (2017) “The Foundations of Rule of Law” // Yale Journal of Law and the Humanities, Vol. 28, Issue 2, 213-240 pp.
5. Oniszcuk, J. (2015). “The concept of the state of law” // Studia z Polityki Publicznej, 2(2(6)), 57–77 pp.
6. <https://ruleoflaw.lisboncouncil.net/country/de>

SUMMARY

This article analyzes the concepts of a legal state and a legal system in detail. It is emphasized that the legal system does not consist only of legislative acts, but also includes the perception, application and development of law in society. The main principles of a legal state are explained - the rule of law, the protection of human rights and freedoms, the limitation of state power by law and the independence of the judicial system. The article emphasizes the mutual relationship between the legal state and civil society and notes that one of these two concepts cannot fully function without the other. The process of the emergence of a legal state is justified by the theories of philosophers such as Kant, Montesquieu and Hegel. The importance of international legal norms and constitutional provisions for the development of a legal state is also brought to attention. The article explains how the legal state plays a fundamental role in the formation of democratic societies and shows the impact of the legal system on the development of society.

Keywords: Legal state, rule of law, human rights, legal system

HÜQUQUN İNKİŞAF TENDENSİYASI: TEOLOJİ ƏSASLILIĞININ MAHİYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Yusif Mirzəzadə
yusifmirzəzadə@ndu.edu.az

Nurlan İsmayilov
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə hüquqla dinin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmaqla bərabər, dinin hüquq elminə verdiyi töhfələr də göstərilir və sintezli bir təhlil aparılır. Hüquq tarixinin ilk dövrlərində sosial nizam qaydalarının dini xarakter daşdığı və hüququn teokratik prinsiplərə əsaslandığı vurğulanır. Qədim Romadan orta əsrlərə qədər dini və hüquqi qaydaların bir-birinə qarışdığı, Roma hüququnun kilsə hüququ ilə birlikdə tətbiq edildiyi izah olunur.

Məqalədə teokratik hüququn müasir hüquq sistemlərinə təsirini müxtəlif aspektlərdən təhlil edilir. Məqalə hüququn formalaşmasında teoloji normaların təsirini qəbul etsə də, müasir hüquq elminin dünyəvi əsaslara söykənməsinin vacibliyini vurğulayır. Hüquq normalarının formalaşmasında dini normalardan tövsiyə və təcrübə kimi istifadə olunmasının faydalı olduğu, lakin sekulyarizmin pozulmaması üçün ifrat dərəcədə dinin hüquq sistemində təsir etməsinin qarşısının alınmalı olduğu bildirilir.

Açar sözlər: teokratik hüquq, teologiya, din qaydaları

Giriş

Hüquq elmi cəmiyyətin ilkin formada var olduğu andan bu günədək müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf yolu keçib. İcma daxili primitiv qaydalardan bugünkü qanunvericilik sistemində qədər hər bir hüquq norması mövcud ictimai münasibətlər və sosial şərait zəminində formalaşmışdır. Sözsüz ki, bu inkişaf yolu hüquqa özünəməxsus rəngarəngliklər gətirməklə bərabər, birdən-birə də formalaşmamışdır. Zaman-zaman yaranan adət, din, əxlaq və.s kimi sosial normalar hüquq normalarının və hüququn formalaşması mərhələsində rol oynamışdılar. Bu sosial normalar içində dünyəvi hüquqa, o cümlədən, hüquq elminə ən çox təsiri olan və xeyli müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olan din normaları və onların hüquqa təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Gövdə

İlkin dövrlərdə bütün sosial nizam qaydalarının dini xarakter daşdığı, xüsusilə hüququn dünyəvi təməllərə deyil, teokratik prinsiplərə dayandığı irəli sürülə bilər. Erkən və orta əsrlərdə din və əxlaq qaydalarının hüquq qaydaları olduğu qədər, din adamları ilə hüquqşünasları da əksər hallarda eyni şəxslər olurdu. Buradan bu iki peşənin vəzifələrinin bir-birinə qarışmış olduğunu görə bilərik. Məsələn, Qədim Romada hüquqla məşğul olan və onu tətbiq edən şəxslər “pontif” adlanan din adamları idi [10]. Sonralar romalılar hüququ iki formada təsnifatlandırıdılar: insanların tanrıları ilə olan münasibətini tənzimləyən və tanrılar tərəfindən yaradıldığı qəbul edilən “fas” və insanlar tərəfindən yaradılan, yalnız insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən, dünyəvi hüquq olan “ius” [8]. Buna baxmayaraq XIII əsrin əvvəllərinə diqqət yetirdiyimizdə Roma hüququnun dünyəvi əsaslılığının dini hüquqla qarışdırılaraq tətbiq olunduğunu müşahidə edə bilirdik ki, bu Katolik kilsəsinin orta əsrlər üçün olan səciyyəvi üstünlüyündən irəli gəlirdi. Belə ki, kilsə hüquq ilə roma hüququ bir yerdə tətbiq olunurdu. [9] Sonralar tarixi Qlassatorlar məktəbinin banisi olan İrnerius roma hüququnu kilsə hüququndan ayırmaq üçün bir sıra addımlar atdı. Amma yenə də bu təsir qalmaqda idi. Bunu günümüzdə də müşahidə edə bilərik. Məsələn, hakimlərim istifadə etdiyi mantiyalar məhz kanonik hüquqdan qalmaqdadır. Digər tərəfdən hələ də Amerikada şahid ifadələrində İncilə əl basılaraq and içilir, həmçinin andlı iclaslıların sayı 12-dir. Bu İsa Məsihin 12 həvarisi ilə bağlıdır.

Bu gün nəyinki hüquqda, həmçinin mövcud qanunvericiliyimizdə də bu təsirləri müşahidə edə

bilərik. Ali qanunumuz olan Konstitusiyamızdan buna uyğun olaraq bir neçə maddəyə diqqət yetirmək yerinə düşərdi:

❖ **Maddə 34. Nikah hüququ [2]**

- I. *Hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır.*
- II. *Nikah könüllü razılıq əsasında bağlanır. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz.*

Qanunla nəzərdə tutulmuş yaş həddi Azərbaycan Respublikasında 18 yaş olaraq müəyyən olunub. Əlavə olaraq nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda üzrlü səbəbləri olduqda, yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının 1 ildən çox olmamaq şərti ilə azaldılmasına icazə verə bilər. İslam hüququ isə bu yaş həddini oğlan üçün 15 yaş, qız üçün 9 yaşda müəyyənləşdirsə də, əksər hallarda oğlanlar üçün 18 yaşda, qızlar üçün isə 12-13 yaşda nikah müşahidə olunurdu. Nəticə etibarilə, şəriət hüququnda da nikahla bağlı müəyyən yaş həddi qoyulmuşdu. Digər tərəfdən konstitusiyamızın yuxarıda qeyd olunan normasının müvafiq olaraq ikinci və birinci hissəsinə əsasən, Cinayət Məcəlləsinin 176-1.1-ci maddəsi qadını nikaha daxil olmağa məcbur etmə, 176-1.2-ci hissəsi isə nikah yaşına çatmayan qadını nikaha daxil olmağa məcbur etmə ilə şəxs qanunla nəzərdə tutulmuş halda məsuliyyətə cəlb olunur.[11] Həmçinin, şəriət hüququnda da həddi-bülüğa çatmış qıza bir oğlan talib olduqda ailələnin razılığından əlavə qızın iradəsini də əsas alınır. Bu Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) sünnəsindən irəli gələn bir din norması idi.

❖ **Maddə 48. Vicdan azadlığı [2]**

- I. *Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.*
- II. *Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dini münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.*

Konstitusiyamızda təsbit olunan ən mühüm maddələrdən olan vicdan azadlığı islam dinində də təsbit olunmuşdur. Bu kontekstdən çıxış edərək deyə bilərik ki, bu dini hüququn dünyəvi hüquqa təsiri ilə formalaşan bir müddədir. İslam hüququnun əsas mənbəyi sayılan Qurani-Kərimdə də vicdan azadlığına analoji formada bir neçə məqamda toxunulub. Məsələn:

1. *"De: "Haqq Rəbbinizdəndir. Kim istəyir iman etsin, kim də istəyir iman etməsin" – (Kəhf, 29) [1]*
2. *"(Ya Peyğəmbər) Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi." – (Yunus, 99) [1]*

Qeyd olunan nümunələr siyahısını xeyli genişləndirmək olar. Bu nümunələr sözün əsl mənasında din normalarının hüququn şifahi mənbəyi olduğunun növbəti isbatı kimi qəbul oluna bilər.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi teokratik hüququn dünyəvi hüquqa olan təsirləri danılmazdır. Belə ki, hüquq elmi teokratik hüququn təcrübələrindən istifadə olunaraq əsaslı, təkmil, operativ hüquq normaları yaradılmışdır. Bu məqamda normayaratma prosesində bu kimi təcrübələrdən istifadə olunmasını yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Məhz teokratik hüququn hüquq elmində olan yeganə müsbətyönümlü təsiri də bununla məhdudlaşmaqdadır[4]. Bildiyimiz kimi, hüquq elmi özündə bir çox müxtəlif münasibətlər arealını əhatə edən hüquq institutlarını və hüquqi anlayışları ehtiva edir. Bəhs edilən məsələlərə aid bir neçə nümunəyə nəzər yetirərək məsələnin nə yerdə olduğunu daha yaxşı dərk edə bilərik:

❖ Dövlətin yaranması nəzəriyyələrindən biri də *teokratik dövlət nəzəriyyəsidir*. Dövlətin yaranması ilə bağlı irrasional təsəvvürlər inkişaf edərək teoqonik (mifoloji), teoqonik-kosmoloji, antropomorfik-kosmoloji, daha sonralar isə teoloji dünyagörüşün tərkib hissəsinə çevrilmişdi.[15] Bu nəzəriyyədə dövlətin yaranması dövlətin yaradılmasına sakral məzmunlu izahlar verilərək əsaslandırılmışdır. Qədim dövrlərdən 1789-cu il Fransa Burjua inqilabına qədər insanlar bu nəzəriyyənin təsiri, katolik kilsəsinin din üzərindən yeritdiyi məkirli siyasət ilə insanlara gah “cənnət qəbzələri” satmış, gah da müxtəlif fiktiv əsaslara söykənən əməllərilə aldatmışdılar. Amma böyük fransız alimi və filosofu Jan Jak Russo “*İctimai müqavilə haqqında*” əsərində buna aydınlıq gətirərək

demişdir ki, dövlətin yaranması hər hansısa sakral və ilahi məzmunu yox, bəşəri məzmunu malikdir.[7] Dövləti o adam yaradır ki, bir torpaq parçası ələ keçirir, onun ətrafını hasarlayır, o torpaq parçasında qaydalar yaradır və ətrafına kifayət qədər sadələvh insan toplayır [6]. Dolayısı ilə, Russo dövlətin yaranmasının əsasında mülkiyyət institutunun durmasını çatdırmağa çalışmışdır.

❖ Hüquq elmində hüquqi şəxsin anlayışı ilə əlaqədar nəzəriyyələrdən biri də *dini nəzəriyyələrdir*. Hüquqi şəxs anlayışı ilə bağlı olan ilk fikirlər din nəzəriyyəsi istiqamətində mövcud olmuşdur. dini yanaşmalara görə, güya ki, hüquqi şəxs uydurma bir təsisat idi. Bu yanaşmanı irəli sürənlərdən biri *Roma papası IV İnnokenti* olmuşdur. IV İnnokentinə görə, hüquqi şəxslər mövcud deyildilər. Onlar yalnız insanların təsəvvürlərində mövcud olan təsisatlardır. Bu təsisatlar "*persona ficta- lat. fiktiv (uydurma) şəxs*" və ya "*corpus mysticum- lat. mistik(sehrli) kimlik, vücut, bədən*" olaraq adlandırılmalıdırlar. Dolayısı ilə, hüquqi şəxsi subyektiv hüquq münasibəti adlandırırdılar. Amma, bu nəzəriyyənin də irəli sürülməsi də müəyyən bir siyasi ehtiyacdən irəli gəlirdi. Din xadimləri məsələnin araşdırılması yerinə, bunu tanrının adına çıxaraq, həm insanların onların yaratdıqları "tanrı"ya inancını artırır, həm də insanların onların tanrı ilə insanlar arasında olan vasitəçilər olduqlarına inandırmağa çalışırdılar. Bu məqamda ingilis hüquqşünas Frederic Maitland və alman hüquqşünas Otto von Gierke tərəfindən Reallıq (Həqiqət) nəzəriyyəsinin yaradılması bu istiqamətdə olan bütün fiksiyaları ortadan götürdü. Reallıq nəzəriyyəsinə görə, hüquqi şəxslər fiktiv ya da süni bir qurum deyildir. Necə ki, fiziki şəxslərin hüquq münasibətləri daxilində statusu varsa, hüquqi şəxslərin də eyni statusu vardır. Bir müddət sonra artıq hüquqi şəxsin anlayışı ilə bağlı olan dini nəzəriyyə *Fiksiya nəzəriyyəsi (uydurma nəzəriyyə)* adlandırılmağa başladı.

❖ Suverenliyin hansı subyektə məxsus olmasına dair nəzəriyyələrdən biri *teokratik suverenlik nəzəriyyəsidir*. Nəzəriyyənin əsas ideya istiqaməti ümumilikdə suverenliyin Tanrıdan gəldiyini və yalnız ona məxsus olduğu istiqamətindədir– "Omnis potestas a Deo". I əsrdə yaşamış xristian missioner Əziz Paul "Romalıları məktub" əsərinin bir neçə hissəsində bu məsələyə münasibətini bildirmişdir. Məsələn, "non est potestas nisi a Deo" yəni, "*Tanrıdan gəlməyən bir iqtidar yoxdur*" deyirdi. Amma, 16 əsr Avropasının böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Jan Bodin 1576-cı ildə nəşr etdirdiyi "*Lex siz livres dela Respublique*" adlı əsərində bunun xalqla bağlı olan bir anlayış olduğunu vurğulamış, xalqın "ən yüksək iqtidar" olduğunu qeyd etmişdir. O fransız monarxlarının mütləq hegemonluğunu müdafiə etmiş, onun nə Roma Papasının, nə də Alman İmperatorunun iradəsindən asılı olmadığını vurğulamışdır[6]. Digər bir mütəfəkkir Jan Jak Russo "*İctimai müqavilə haqqında*" əsərində "*10000 vətəndaşın olduğu bir dövlətdə hər vətəndaş suverenliyin on mində birinə sahibdir*" deyərək daha suverenliyin Tanrıdan gəldiyini və ona məxsus olduğunu inkar etmiş, xalqla bağlı olan anlayış olduğunu irəli sürmüşdür[7].

Təbii ki, nümunələr siyahısını xeyli genişləndirmək olar. Amma nümunələrdən də görüldüyü kimi, teologiyanın və dinin hüququn nəzəri əsaslarında olan yeri heç də ağlabatan və qaneedici olmadığından bu iki nümunə belə teoloji nəzəriyyələrin nə qədər əsassız olduğunu sübut etməyə kifayət edir.

Bu məqamda din ilə hüquq və dövlət arasındakı münasibətə də diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Belə ki, bunu 3 istiqamət üzrə həyata keçirə bilərik:

1. Dinin hüquqi sistemlərə təsiri

Bu kontekstdə, dini hüququn (məsələn, şəriət qanunlarının) tətbiqi və onun dövlət hüquq sisteminə inteqrasiyası məsələləri müzakirə olunur. Belə qanunların mövcud olduğu cəmiyyətlərdə dini qaydaların hüquq normalarına necə təsir etdiyi və bunun fərdi azadlıqlar və insan hüquqları üzərində hansı nəticələr doğurduğu araşdırılır. Məsələn, vaxti ilə orta əsrlərdə dini və dünyəvi hüquq Qərbi Avropanın əksər ölkələrində birgə tətbiq olunurdu [3]. Din xadimlərinin bunu əllərində alətə çevirmələri bu quruluşun dağılmasına və ard-arda burjua inqilablarına səbəb oldu. Amma bu heç də birgə tətbiq olunma təcrübəsinin qeyri-effektiv olması anlamına gəlmir. Məsələn, bu gün də Pakistanda anqlo-sakson hüquq sistemindən əlavə islam hüququndan da istifadə olunur [14]. Pakistan

Konstitusiyasının 142-ci maddəsində deyilir ki, Pakistanın parlamenti (Majlis-e-Shura) qanunvericilik səlahiyyətinə malikdir və bu, Anqlo-Sakson hüquq sisteminin qanunverici orqan modelinə uyğundur [14]. Konstitusiyanın digər bir maddəsi olan 175-ci maddədə deyilir: *“Məhkəmə hakimiyyəti Ali Məhkəmə, Yuxarı Məhkəmələr və aşağı məhkəmələr arasında bölünür. Bu sistem İngiltərənin məhkəmə modelinə əsaslanır”*[14].

Başqa bir nümunə olan İsraildə 3 hüquq sistemi: Roma-german, Anqlo-sakson və Dini-ənənəvi hüquq sistemi birgə tətbiq olunur.[12] Belə ki, 1948-ci ildə İsrail müstəqillik qazanana qədər Böyük Britaniyanın mandatı (1917-1948) altında idi. Ardınca, Mandatory Palestine Ordinances (1922-1948) adlı qanunların qəbul edilməsi bu ərazidə Anqlo-sakson hüququn kök salması istiqamətində ciddi addımlardan oldu. Bu gün də İsraildə İngilis-sakson hüququ böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Dahari v. Israel Railways (2004) işinə nəzər yetirdiyimizdə görə bilirik ki, Ali Məhkəmə qərarında İngilis ümumi hüququnun prinsiplərinə istinad etmişdi.

İsraildə Avropadan ilhamlanaraq yazılan yazılı qanunvericilik elə özündə Roman-german hüquq sisteminin əsas əlamətlərini ehtiva etdirir. Bununla yanaşı, məhkəmələr İngilis hüququ ilə yanaşı, Fransa və Almaniya hüquq sistemlərinin prinsiplərindən də istifadə edirlər. Bu qəbildən, İsrail Mülki Qanunu bu hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, Mülki Qanunvericiliyin içərisinə daxil olan İsrail müqavilə hüququ (Contract Law, 1973) əsasən Alman və Fransız hüquq sistemlərinə uyğun hazırlanmışdır.

İsraildə dini-ənənəvi hüquq sisteminin tətbiqi isə öz müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bildiyimiz kimi, İsrail Konstitusiyası yoxdur, lakin İsrail “Basic Law” (Əsas Qanunlar) vasitəsilə idarə olunur. Geridə qalan digər münasibətlərin isə xüsusi tənzimlənmə metodologiyası vardır. Məsələn, ailə və şəxsi status məsələlərində Yəhudi dini hüququ (Halakha), İslam şəriəti və Xristian kilsə hüququ tətbiq olunur. Dini məhkəmələr (Beth Din) yəhudilər üçün, şəriət məhkəmələri müsəlmanlar üçün fəaliyyət göstərir. Əgər, yəhudi cütlük boşanmaq istəyirsə, bu iş Dini Məhkəmə tərəfindən Halakha qanunları əsasında həll edilir. Müsəlmanlar üçün isə miras və nikah məsələləri şəriət məhkəməsində həll olunur.

Nəticə etibarilə, Anqlo-sakson hüququn tətbiq sahəsi Cinayət hüququ, məhkəmə presedentləri, ümumi hüquq məsələləri, Roman-german hüququn tətbiq sahəsi Mülki hüquq, müqavilə hüququ, iqtisadi qanunlar və sonuncu olan Dini-ənənəvi hüququn tətbiq sahəsi isə Ailə hüququ, evlilik, boşanma və miras məsələləri üzrə müəyyən edilmişdir.

2. Dinin hüquqi statusu

Dinlərin hüquqi sistemlərdə necə tanındığı və tənzimləndiyi məsələsi də önəmli məsələlər sırasındadır. Bəzi dövlətlərdə müəyyən dinlər rəsmi olaraq tanınır və xüsusi hüquqi statusa malikdirlər. Məsələn, İran İslam Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində rəsmi dinin İslam olduğu və XII İmam Şiə məzhəbinin (yəni, Cəfəri məzhəbi) əsas dini məzhəb olaraq tanındığı qeyd olunmuşdur[13]. Bəzi dövlətlərdə isə digər dinlər ya tanınmır, ya da məhdudiyyətlərlə üzləşirlər. Nümunə olaraq, Səudiyyə Ərəbistanının Əsas Qanunundakı bəzi nümunələrə nəzər yetirə bilərik:

Maddə 1: Səudiyyə Ərəbistanı İslam dövləti olaraq müəyyən edilir və onun konstitusiyası Qurana və Sünnəyə əsaslanır. [16]

Maddə 6: Şəriət qanunları dövlət idarəçiliyinin əsasını təşkil edir. [16]

Maddə 26: Krallıq İslam şəriətinə uyğun olaraq insan hüquqlarını qoruyur. [16]

Nümunədə qeyd olunan nüanslar da daxil olmaqla bu kimi məsələlər dini azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur. Bu aspekt, həm də dini diskriminasiya məsələsini də özündə ehtiva etdirir.[5]

3. Din və insan hüquqları

Dini qanunların və təcrübələrin insan hüquqları ilə necə uyğunlaşdığı da mühüm məsələdir. Məsələn, bəzi dini qaydalar qadın hüquqları, ifadə azadlığı və dini azlıqların hüquqları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bu çərçivədə, dini qanunların və praktikaların universal insan hüquqları prinsipləri

ilə nə dərəcədə uyğun olduğunu araşdırmaq vacibdir. Əksər hallarda hüquq normaları yardıarkən nəzərə alınana amillər sırasında bunu da görə bilirik. Çünki, din də dünyagörüşün və sosial düşüncənin əsas impulslarından biri olaraq qəbul edilməkdədir.

Nəticə

Nəticə etibarilə hüquqa və onun tərkibinə daxil olan müxtəlif institutlara, onların komponentlərinə, digər hüquqi anlayışlara və təsnifatlara verilən teoloji şərhələr və nəzəriyyələr nə praktikada, nə də nəzəriyyədə özünü doğrultmur. Bu səbəbdən dinin hüquqa təsiri yalnız hüquqyaratma prosesi zəminində tövsiyə, bəzən də təcrübə mövqeyində olmalıdır. Bunun ifrat dərəcəyə çatması dövlətdaxili sekulyarizmin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Amma dinin insan cəmiyyətinin psixoloji və sosioloji əsasında yeri danılmazdır. Belə ki, insanların hər hansısa, ilahi bir varlığa etdiyi sitayiş onları mənəvi saflığa yönəldir, ruhən rahatlıq tapmalarında onlara yardımçı olur. Bu səbəbdən, dinin insan cəmiyyətinin və dövlətin fəaliyyətinə xidmət edən bir amil olaraq mövcudluğu xüsusi vurğulanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Qurani-Kərim
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı .Hüquq Yayın Evi. 2021, s13-s17
3. R.A, Əkbərov. Müasir Hüquq Sistemləri. Bakı. Qanun nəşriyyatı. 2014. s 31-40. X

İngilis dilində

4. T.Hobbes. Leviathan or Matter, Forme and Pover of a Common-Health Ecclesiasticall and Civil. İstanbul, Litera Yayıncılık. 2023. s357
5. H.Kelsen. Reine Rechtslehre. Kırmızı Tazı Yayıncılık.İstanbul. 2020. s93

Türk dilində

6. Ayferi Göze, Siyasi Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 1995, s123
7. Jean-Jacques Rousseau. Toplumsal sözleşme ve Politik ilkeler. İstanbul. Katip Yayın evi. 2023

Rus dilində

8. Новицкий И.Б., Основы римского гражданского права, Москва, 1995, s.31.
9. Аннерс Э. История европейского права, Москва, 1994; Бергман Г.Дж., Западная традиция права: эпоха формирования. Москва, 1988; Джероза Л., Каноническое право, Москва, 1996; Давид Рене, Основные правовые системы современности, Москва, 1988.
10. Яровая М.В., Римское право, Москва, 2004, s47.

İnternet resursları

11. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Maddə 176. Daxil olmaq üçün keçid: <https://e-qanun.az/framework/46947>
12. Hüquq ailəsi anlayışı. Wikimənbə. Daxil olmaq üçün 15 keçid:[https:// az.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCquq_ail%C9%99si](https://az.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCquq_ail%C9%99si)
13. İran İslam Respublikasının Konstitusiyası. Daxil olmaq üçün keçid: <https://www.legal-tools.org/doc/4205c7/pdfC>
14. Pakistan İslam Respublikasının Konstitusiyası. Daxil olmaq üçün keçid: https://na.gov.pk/uploads/documents/1333523681_951.pdf
15. Polis Akademiyasının mühazirələri. Dövlət və hüququn anlayışı. Daxil olmaq üçün keçid: https://www.pa.edu.az/library/3/24/190_movzu_3._huququn_ve_dovlet_mensheyi.pdf

16. Səudiyyə Ərəbistanının Əsas Qanunu. Daxil olmaq üçün 13 keçid:
<https://www.saudiembassy.net/basic-law-governance>

SUMMARY

This article explores the relationship between law and religion while also highlighting the contributions of religion to legal science through a synthesized analysis. It emphasizes that in the early history of law, social order rules had a religious character and were based on theocratic principles. The article explains how, from Ancient Rome to the Middle Ages, religious and legal norms were intertwined, with Roman law being applied alongside ecclesiastical law.

The article analyzes the influence of theocratic law on modern legal systems from various perspectives. While acknowledging the impact of theological norms on the formation of law, it stresses the importance of modern legal science being based on secular principles. It asserts that using religious norms as recommendations and experiences in shaping legal norms can be beneficial, but excessive religious influence on legal systems must be prevented to maintain secularism.

Keywords: theocratic law, theology, religious rules

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается взаимосвязь между правом и религией, а также анализируется вклад религии в юридическую науку посредством синтезированного анализа. Подчеркивается, что в ранней истории права нормы социального порядка носили религиозный характер и основывались на теократических принципах. В статье объясняется, как с Древнего Рима до Средневековья религиозные и правовые нормы были тесно связаны, а римское право применялось наряду с церковным правом.

В статье анализируется влияние теократического права на современные правовые системы с различных точек зрения. Признавая влияние теологических норм на формирование права, подчеркивается важность того, чтобы современная юридическая наука основывалась на светских принципах. Утверждается, что использование религиозных норм в качестве рекомендаций и опыта при формировании правовых норм может быть полезным, но для сохранения секуляризма следует предотвращать чрезмерное влияние религии на правовую систему.

Ключевые слова: теократическое право, теология, религиозные нормы

İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN OBYEKTİVLİYİNİN TƏMİNATLARINDAN BİRİ KİMİ CİNAYƏT PROSESİNDƏ ETİRAZ İNSTİTUTU

Zübeydə RÜSTƏMLİ

zubeyda.v@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

İbtidai araşdırma cinayət prosesinin vacib mərhələlərindən biridir. Bu mərhələdə bir sıra hüquqi əhəmiyyətli məsələlər həll edilir. Bununla əlaqədar olaraq, qanun bu mərhələnin cavab verməli olduğu ciddi tələblər müəyyən edir. İbtidai araşdırmanın obyektiv olması bu tələblərdən biridir. İbtidai araşdırmanın obyektivliyi dedikdə, cinayət-prosessual fəaliyyətin qərəzsiz bir şəraitdə, istintaq orqanının vəzifəli şəxslərinin işin nəticəsinə və barəsində icraat aparılan şəxslərə münasibətdə hər hansı qərəzin istisna edildiyi bir mühitdə aparılması nəzərdə tutulur. Bu tələbin təmin edilə bilməsi üçün xüsusi mexanizmin mövcudluğu zəruri şərtidir. Cinayət prosesində belə mexanizm qismində etirazlar institutu çıxış edir. Etirazlar institutu qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliklə kifayət qədər ətraflı tənzim edilsə də, təhlillər onu göstərir ki, bu sahədə müəyyən təkmilləşdirilmə işləri hələ də aparılmalıdır. Müəllif bu istiqamətlər barədə öz fikrini məqalənin məzmununda ifadə etmişdir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, ibtidai araşdırma, obyektivlik, təminat, qərəzsizlik, etirazlar

Giriş

Azərbaycan Respublikasında ibtidai araşdırma cinayət mühakimə icraatının vacib mərhələlərindən biri olub işin həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən sübutların toplanması və onların mühafizə edilməsi; cinayətin üstünün açılması, cinayət törətmiş şəxsin (şəxslərin) ifşa edilməsi; ittihamın formalaşdırılması, təqsirləndirilən şəxsə elan edilməsi və formulə edilərək məhkəməyə təqdim edilməsi; cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmayan şəxslərin qanunsuz və əsassız olaraq cinayət təqibindən qorunması, ibtidai araşdırmaya cəlb olunmuş şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin edilməsi; cinayət nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsinin təmin edilməsi, cinayətin qurbanlarının hüquqlarının müdafiə edilməsi; cinayətin törədilməsinə imkan yaradan səbəb və şəraitin müəyyən edilməsi, onların qarşısının alınması və profilaktikası kimi vəzifələrin həllinə yönəlmişdir [1, s.43]. Vacib əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq, cari cinayət-prosessual qanunvericiliyində ibtidai araşdırmaya qarşı bir sıra tələblər, o cümlədən, ibtidai araşdırmanın hərtərəfli, tam və obyektiv olması tələbi irəli sürülmüşdür. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliyi dedikdə, araşdırma zamanı tək cə ifşaedici dəlillərin deyil, bəraətverici dəlillərin də axtarılıb tapılmasının vacibliyi başa düşülür. Hərtərəflilik tələbi, həmçinin, məsuliyyəti ağırlaşdıran hallarla yanaşı, məsuliyyəti yüngülləşdirən halların da müəyyən edilməli olmasını nəzərdə tutur. Bu tələb ibtidai araşdırmanı ittihamyönümlü olmaqdan qoruyur. İbtidai araşdırmanın tamlığı dedikdə, əməlin dürüst tövsifi üçün müəyyən edilməsi zəruri olan, sübuta yetirilməsi tələb edilən bütün halların araşdırılmasının zərurəti başa düşülür. Bu tələbə riayət edilməməsi ibtidai araşdırmanın natamam aparılması, təqsirli şəxslərin məsuliyyətdən kənarda qalması, cinayət nəticəsində dəymiş zərərin həcmnin dürüst şəkildə müəyyən edilməməsi, əməlin səhv tövsifi, zəruri sübutların diqqətdən kənarda qalması və s. bu kimi neqativ risklər yaradır. İbtidai araşdırmanın obyektivliyi dedikdə, cinayət-prosessual fəaliyyətin qərəzsiz bir şəraitdə, istintaq orqanının vəzifəli şəxslərinin işin nəticəsinə və barəsində icraat aparılan şəxslərə münasibətdə hər hansı şəxsi-qərəzinin, yaxud önyarğısının istisna edildiyi bir mühitdə aparılması nəzərdə tutulur [2, s.35; 4, s.126; 5, s.218].

Göründüyü kimi, doktrinal mənbələrdə ibtidai araşdırmanın obyektivliyi, bir qayda olaraq,

ibtidai araşdırma aparən vəzifəli şəxslərin (bizim fikrimizcə, ibtidai araşdırmanın obyektivliyi təkcə vəzifəli şəxslərin deyil, tərcüməçi, ekspert və s. bu kimi vəzifəli şəxs olmayan subyektlərin də qərəzsiz olması ilə sıx bağlıdır) qərəzsizliyi ilə əlaqələndirilir. İbtidai araşdırmada qərəzsizlik bu mərhələnin gedişatına və bilavasitə yekun nəticələrinə təsir göstərə biləcək şəxslərin önyarğılı olmasının və işin nəticəsində şəxsən maraqlı olmasının istisna edilməsi ilə təmin edilir. İbtidai araşdırmanı aparən subyektlərin (təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror), eləcə də, bu mərhələdə iştirak edən digər şəxslərin (tərcüməçi, mütəxəssis, ekspert və s.) önyarğılı olması, işin nəticəsində şəxsən maraqlı olmasalar da, onların təqib olunan şəxsə, zərər çəkmiş şəxsə, yaxud mühakimə icraatının predmeti olan hadisəyə işin hallarının mahiyyətinə varmadan əvvəlcədən münasibət formalaşdırmış olmalarında ifadə olunur. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanların önyarğılı olması, bir qayda olaraq, ittiham meyllilik və peşəkar fəaliyyətlə əlaqədar olaraq şəxsiyyət deformasiyası problemi ilə əlaqələndirilir. İbtidai araşdırmada şəxsi-qərəz isə bu mərhələnin gedişatına və ya nəticələrinə təsir etmək imkanları olan şəxslərin işin nəticələrində şəxsən maraqlı olmasında ifadə olunur. *Nemo debet esse judex in propira causa*, yəni heç kəs öz işində hakim ola bilməz prinsipinin pozulmasına səbəb ola biləcək şəxsi-qərəzin özü də işin nəticələrində birbaşa, yaxud dolaylı marağın mövcudluğunda ifadə oluna bilər. Eyni zamanda, şəxsi-qərəz də, önyarğılıq kimi həm ittihama, həm də bəraətə meylliliyə səbəb ola bilər. Şəxsi-qərəz şəxsi maraq kateqoriyası ilə sıx bağlı olduğu üçün o, işin gedişatında da yaranmış ola bilər. Belə ki, işi icraatına qəbul etmiş vəzifəli şəxs həmin anda işin nəticələrində heç bir şəxsi marağa malik olmasa da, işin sonrakı gedişatında pulla ələ alma, rüşvət vəd etmə və s. qanunsuz təsir vasitələri ilə həmin vəzifəli şəxsə işin konkret nəticələrinə dair şəxsi maraq yarana bilər.

İbtidai araşdırmada qərəzsizliyin təmin edilməsi üçün qərəzliliyin hər iki təzahür formasının müşahidə edildiyi hallarda qərəzli subyektlərin cinayət işi üzrə icraatda iştirakını istisna edən mexanizmlər nəzərdə tutulmalıdır. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində bu mexanizm öz realizəsini etirazlar institutu vasitəsilə tapır. Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş, 01 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) XII Fəslə (107-118-ci maddələr) bütövlükdə etirazlar institutuna həsr edilmişdir. Şəxsin cinayət prosesində qərəzsizliyini və ya onun iştirakının qanuniliyini şübhə altına qoyan hallar şəxsin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallar hesab edilir. Odur ki, cinayət prosesində etiraz, özünə etiraz və işdən kənarlaşdırma institutları nəzərdə tutulmuşdur. Etiraz cinayət prosesinin bir subyektinin başqa bir subyektin işdə iştirakını istisna edən halı aşkar etməsi və bu barədə müvafiq orqana müraciət etməsidir. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəalarına əsasən, cinayət mühakimə icraatında etirazlar əsaslandırılmış şəkildə və yazılı formada edilməlidir. Cinayət prosesi subyektinin qərəzsizliyinin təmin edilməsi üçün etiraz institutunun mövcudluğunun əhəmiyyətli olduğu qədər, bu etirazların həlli prosedurunun qərəzsizliyi də əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, cinayət mühakimə icraatında qərəzsizliyin real təminatları üçün edilmiş etiraz iştirakına etiraz edilmiş subyektin özü tərəfindən həll edilməməlidir. Bu anlamda, haqlı olaraq, CPM-də iştirakına etiraz edilə bilən bütün subyektlər barədə etiraz məsələsinin həlli onların özlərinə deyil, icraatın mərhələsindən asılı olaraq, prosessual statusuna görə daha üstün subyektə həvalə edilmişdir.

Etirazlar əsaslı olduğu hallarda təmin edilməlidir. Etirazın əsaslı olması üçün bu və ya digər subyektin cinayət prosesində iştirakını istisna edən qanunla nəzərdə tutulmuş hallardan azı biri mövcud olmalıdır. CPM-in 109.1-ci maddəsinin (hakimə etirazın əsasları) əhəmiyyəti ondadır ki, bir sıra digər subyektlərə, o cümlədən, ibtidai araşdırmanı aparən subyektlərə etirazın əsaslarını qanun məhz bu maddəyə göndərici norma ilə müəyyən edir.

Cinayət mühakimə icraatında qərəzli subyektin iştirakının vaxtında istisna edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, qərəzli subyektin önyarğılı olması və ya şəxsi-qərəzlilik halı vaxtında aşkar edilərsə, qanunsuz və əsassız qərarların qəbul edilməsi, prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsi, qərəzli rəylərin verilməsi, tərcümənin qərəzli şəkildə həyata keçirilməsi və s. bunun kimi neqativ halların qarşısı vaxtında alınmış olar, əldə edilmiş sübutların əhəmiyyətinə şübhə yaranmaz, cinayət prosesi iştirakçılarının hüquqları və qanuni maraqları daha səmərəli şəkildə təmin edilmiş olar.

Bununla əlaqədar olaraq, qeyd edilməlidir ki, cinayət prosesində yalnız hakimlərə və hal şahidlərinə etirazlar icraatın konkret anları ilə məhdudlaşdırılmışdır, bütün digər iştirakçılara isə cinayət prosesinin istənilən anında etiraz edilməsi imkanı verilmişdir. Bu zaman cinayət prosesinin cinayət barədə ərizə və ya məlumatın qəbul edildiyi andan başladığı qeyd edilməlidir. Başqa sözlə, etirazlar institutunun tənzim edilməsinə yönəlmiş müddəalar cinayət işinin başlanması mərhələsinin ilk anlarından etibarən qüvvədədir.

Hüquq ədəbiyyatının [3, s.318-322] və qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin sistemli şəkildə öyrənilməsi bizə, CPM-in ibtidai araşdırma mərhələsində etirazlar institutu ilə əlaqəli olan bir sıra müddələrinin perspektiv təkmilləşdirilməsi istiqamətləri barədə fikir bildirməyə imkan verir. Hesab edirik ki, gələcək tədqiqatlar zamanı aşağıda qeyd edilmiş istiqamətlərdə qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yolları işlənib hazırlanmalıdır:

1. İbtidai araşdırma mərhələsində etiraz edilməli və ya özü-özünə etiraz etməli olan hakim tərəfindən məhkəmə nəzarəti qaydasında hər hansı bir məsələ üzrə qərar çıxarılmasının CPM-in 303.3-cü maddəsi qaydasında kobud pozuntu hesab edilməsi. CPM-in 303.3.3-cü maddəsi ilə məhkəməyədək icraatın etiraz edilməli və ya özü-özünə etiraz etməli olan şəxs tərəfindən aparılması cinayət işinin (materialların) baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılmasına səbəb olan kobud pozuntu hesab edilir. Milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, CPM-in 303.3.3-cü maddəsində söhbət prokurora, müstəntiqə, təhqiqatçıya etirazdan və həmin şəxslərin özü-özünə etirazından gedir [3, s. 910]. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, məhkəmə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən hakim də ibtidai araşdırma zamanı bir sıra mühüm məsələlərin həllində iştirak edir. məsələn, bir sıra istintaq hərəkətləri, eləcə də, həbs qətimkan tədbiri və bəzi prosessual xarakterli məcburiyyət tədbirləri yalnız məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş qərar əsasında həyata keçirilə və tətbiq edilə bilər. Deməli, məhkəməyədək icraatda məhkəmə nəzarətini həyata keçirən hakimin qərəzli olub-olmaması bütövlükdə məhkəməyədək icraatda cinayət mühakimə icraatının qərəzsizlik səviyyəsinə təsir etməyə bilməz.

2. İbtidai araşdırma mərhələsində etiraz edilə bilən vəzifəli şəxslərin dairəsinin genişləndirilməsi. CPM-in XII Fəslinin hazırda qüvvədə olan redaksiyasında iştirakına digər subyektlər tərəfindən etiraz edilə bilən vəzifəli şəxslər sırasında ekspertiza idarəsinin rəhbəri, istintaq şöbəsinin, bölməsinin, idarəsinin rəisi, eləcə də, təhqiqat orqanının ixtisaslaşmış təhqiqat qurumunun rəhbəri nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki, adları sadalanan vəzifəli şəxslərin həm prosessual səlahiyyət dairəsi, həm də onların digər əməkdaşlarla müqayisədə inzibati cəhətdən faktiki üstün statusu onlara cinayət mühakimə icraatının gedişinə təsir göstərmək imkanları verir. Sadalanan subyektlər konkret işin nəticəsində dolayı və ya birbaşa şəkildə maraqlı olduğu hallarda onların tabeliyində çalışan əməkdaşlara adi təsir göstərməklə cinayət mühakimə icraatının qərəzsizliyi müddəasını poza bilərlər.

Nəticə

Beləliklə, cinayət mühakimə icraatının əsas mərhələlərindən biri olan ibtidai araşdırma obyektivlik tələbinə cavab verməlidir. Obyektivliyin təmin edilməsi üçün isə bu mərhələdə iştirak edən vəzifəli və digər şəxslərin qərəzsiz olması vacibdir. Bu fikrin antitezisi şəraitində, yəni qərəzli müstəntiq tərəfindən aparılan, yaxud qərəzli ekspertin iştirakı ilə həyata keçirilən və s. ibtidai araşdırmanın yekun nəticədə obyektiv olacağını fərz etmək, demək olar ki, mümkün deyildir. İbtidai araşdırmada qərəzsizlik bu mərhələnin gedişatına və bilavasitə yekun nəticələrinə təsir göstərə biləcək şəxslərin həm önyarğılı olmasının, həm də işin nəticəsində şəxsən maraqlı olmasının, yəni şəxsi-qərəzin istisna edilməsi ilə təmin edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, önyarğılıq və şəxsi-qərəz həm ittihamameyllilik (əməlin əsassız olaraq daha ağır cinayət kimi təsvif edilməsi, əsassız olaraq daha sərt qətimkan tədbirinin tətbiqi və s.), həm də bəraətemeyllilik (cinayət təqibinə əsassız olaraq xitam verilməsi, əməlin əsassız olaraq daha yüngül cinayət kimi təsvif edilməsi və s.) problemləri yarada bilər. Həmçinin, diqqətə almaq lazımdır ki, önyarğı, adətən, müvafiq şəxsə konkret iş üzrə icraatdan kifayət qədər əvvəl formalaşmış olursa, şəxsi-qərəz şəxsi maraq kateqoriyası ilə sıx bağlı

olduğu üçün o, konkret işin gedişatında da yaranmış ola bilər. İbtidai araşdırmada qərəzsizliyin təmin edilməsi üçün qərəzliliyin hər iki təzahür formasının müşahidə edildiyi hallarda qərəzli subyektlərin cinayət işi üzrə icraatda iştirakını istisna edən mexanizm qismində etirazlar institutu çıxış edir. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində etirazlar institutuna həsr edilmiş kifayət qədər norma mövcud olsa da, təhlillər onu göstərir ki, cari qanunvericiliyin növbəti istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsi perspektivləri hələ də mövcuddur: CPM-in 303.3-cü maddəsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi yolu ilə ibtidai araşdırma mərhələsində etiraz edilməli və ya özü-özünə etiraz etməli olan hakim tərəfindən məhkəmə nəzarəti qaydasında hər hansı bir məsələ üzrə qərar çıxarılmasının kobud pozuntular sisteminə aid edilməsi; CPM-in XII Fəslinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi yolu ilə digər subyektlər tərəfindən etiraz edilə bilən vəzifəli şəxslər sırasına ekspertiza idarəsinin rəhbərinin, istintaq şöbəsinin, bölməsinin, idarəsinin rəisinin, eləcə də, təhqiqat orqanının ixtisaslaşmış təhqiqat qurumunun rəhbərinin də əlavə edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq yayın evi, 2019, 524 s.
2. Aslanov S.X. İbtidai istintaq. Bakı: Qanun, 2015, 608 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H. Mövsümovun, B.C. Kərimovun, Ə.H. Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
4. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
5. Cinayət prosesində ibtidai araşdırma. Dərslik / elmi redaktor H.S. Qurbanov. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 712 s.

SUMMARY

Preliminary investigation is one of the important stages of the criminal process. At this stage, a number of important legal issues are resolved. In this regard, the law establishes strict requirements that this stage must meet. One of these requirements is that the primary investigation should be objective. The objectivity of the preliminary investigation means that the criminal-procedural activity is carried out in an impartial environment, in an environment in which the officials of the investigative body are excluded from any bias in relation to the outcome of the case and the persons being investigated. The existence of a special mechanism is a necessary condition for this requirement to be met. The institute of objections acts as such a mechanism in the criminal process. Although the institution of protests is regulated in sufficient detail by the current criminal-procedural legislation, the analysis shows that certain improvements in this area still need to be made. The author expressed his opinion about these directions in the content of the article.

Keywords: criminal process, preliminary investigation, objectivity, security, impartiality, objections

MƏİŞƏT ZORAKILIĞINA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNDƏKİ ƏSAS TƏLƏBLƏR

Rəqsanə MƏHƏRRƏMOVA
raqsanamaharramovaa@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Məişət zorakılığına məruz qalan qadınlar, uşaqlar, əlilliyi olan şəxslər və digər həssas qruplara aid insanlar cəmiyyətin ən müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqələrindən hesab edilir. Onların qorunması və dəstəklənməsi həm dövlətin, həm də cəmiyyətin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır.

Məişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərlə sosial işin aparılmasında iştirak edən peşəkar sosial işçilər bir sıra peşə standartlarına sahib olmalıdırlar. Bu standartlara multidisiplinar komanda ilə işləmək, resursların bərabər bölüşdürülməsi, ilkin psixoloji biliklərə sahib olmağı və s. misal göstərmək olar. Bu baza biliklərə sahib olmaqla sosial işçi həssas təbəqə sayılan məişət zorakılığına məruz qalan şəxslərlə uğurlu sosial iş müdaxiləsi həyata keçirir. Çünki məişət zorakılığı partnyorlar arasında baş versədə bu həm psixoloji həm sosial həm də fiziki baxımdan ailədaxilindəki digər fərdlərə müəyyən dərəcədə travmatik təsir göstərir

Açar sözlər: məişət zorakılığı, qadınlar, sosial iş, bənefisiar

Giriş

Mənsubiyyətdən, irqindən, dinindən, statusundan asılı olmayaraq məişət zorakılığı keçmişdə və bu günümüzdə aktual rast gəlinən problemlər sırasındadır. Ona görəki bu məsələ fiziki və ya cinsi təcavüz, psixoloji eyni zamanda emosional zorakılığı özündə əks etdirir. Riskli davranışları müəyyən etməkdə və eyni zamanda qoruyucu rolda çıxış etməkdə və problemə dolayı, birbaşa təsir etməkdə sosial iş peşəsi eləcə də bu sahənin mütəxəssislərinin əvəzolunmaz rolu danılmazdır.

Ailədə baş verən zorakılıq halları uzunmüddətli psixoloji travmalara səbəb olur. Bu zaman sosial iş sahəsinin mütəxəssisləri bənefisiarların yenidən sağlam həyatlarına qayıtmaları üçün emosional yardım və eyni zamanda məsləhət vermək vəzifəsində çıxış edə bilirlər. Məişət zorakılığı istiqamətində fəaliyyət göstərən sosial işçilər sağ qalanların bundan sonrakı həyatlarında təhlükəsiz yaşamaları üçün onlara uyğun təhlükəsizlik planları hazırlayır, eyni zamanda sağlam sərhədlər qurmağı və özlərinə hörmət etməyi ehtiva edir. Bu kimi xidmətlərdən əlavə olaraq sosial işçilər məişət zorakılığından əziyyət çəkən şəxslərin boşanmaları üçün eyni zamanda boşanma ərafəsində yaranacaq hüquqi məsələlərin həll edilməsi üçün onlara vəkillik resursların əlçatanlığını təmin etməkdə rol oynayır. Sosial işçilər bəzən birbaşa xidmət etməklə yanaşı dolayı yolla zərərçəkmiş şəxslərin bundan sonrakı həyatlarının təhlükəsiz olması və bir daha bu kimi hallarla qarşılaşmaması üçün məişət zorakılığını törədən şəxslərlə bağlı qanunlar, siyasətlər hazırlamaq üçün hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərə bilirlər. Sosial işçilər cinsi manipulyasiya münasibətlərinin hətta incə əlamətlərini müəyyən etmək üçün öyrədilir. Onlar qurbanlara sığınacaq və ya hüquqi müdafiəyə ehtiyac olub-olmaması barədə məsləhət verə bilirlər. Bundan əlavə, sosial işçilər cinsi zorakılığa məruz qalanlara şəfa və bərpa üçün lazım olan psixi sağlamlıq resurslarını tapmaqda kömək edə bilər. "Gələcək zorakılıq risklərini qiymətləndirmək üçün risk qiymətləndirmə alətlərindən istifadə sosial işdə nisbətən yeni bir fenomendir. Ümumiyyətlə, sosial işdə istifadə edilən müdaxilələr və metodlar zəif qiymətləndirilir (İsveç Milli Sağlamlıq və Rifah Şurası, 2011). Sosial işdə risklərin qiymətləndirilməsi alətlərinin istifadəsi ilə bağlı araşdırma beynəlxalq və milli səviyyədə aparılmalıdır. Sosial işdə risklərin qiymətləndirilməsi alətləri ilə bağlı araşdırmaların olmaması daha sonra təsir tədqiqatlarının çox vaxt vaxt aparan və bahalı olması və mütəxəssis metodoloji bilik tələb

etməsi ilə izah edilə bilər” [1].

Məişət zorakılığı qurbanlarının reabilitasiyasını, adaptasiyasını, sosial integrasiyasını təmin etməyə çalışan sosial işçilər özləri bir sıra xüsusi problemlərlə qarşılaşır. Bu problemlər sırasına aşağıdakıları misal göstərmək olar. Məişət zorakılığı adətən bir şəxsə deyil, bir neçə şəxsə təsir göstərir. Bu hallarda ən çox qurbanlar analar və uşaqlar olur. Qurbanların qorunmasında sosial işçilərin çətinlikləri maliyyə problemləri, resursların qeyri-bərabər bölünməsi, risk faktorlarının çox olması və s. kimi halları qeyd etmək olar.

Eyni zamanda zorakılığı uğurlu idarə etmək və bu halın qarşısını almaq üçün digər peşə əməkdaşları ilə birgə fəaliyyət göstərmək bir çox hallarda çətinlik yarada bilər. Lakin peşəkar sosial işçilər multidisiplinar komandada işləmək eyni zamanda komandani idarə etmək bacarığına sahib olduğu üçün bu çətinliklərə az rast gəlinir.

Məişət zorakılığı üzrə fəaliyyət göstərən sosial işçilərə aşağıdakı hallar daxil olmaqla bir çox funksiyalara malikdir:

1. Partnyorlar arasında sui-istifadə hallarında təhlükəsizliyi risk altında olan benefisiara yardımın təklif edilməsi,

2. Sui-istifadə edildiyinə inanmayanlar üçün müayinə risk qiymətləndirilməsi və böhrana müdaxilənin təmin edilməsi,

3. Sosial işçilərin multidisiplinar komanda ilə əməkdaşlığı

4. Klientləri icma resurslarına bağlamaq,

5. Sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün maarifləndirmə, təbliğat işinin həyata keçirilməsi.

Sosial işçilər tez-tez məişət zorakılığı probleminin həlli üçün ön sırada yer alırlar.

Risqlərin Dəyərləndirilməsi və Təhlükəsizlik Planlarının Hazırlanması: Sosial işçilər zorakılıq qurbanlarının risk səviyyəsini təyin edir və onların, eləcə də övladlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xüsusi təhlükəsizlik planları tərtib edirlər.

Psixoloji Dəstək və Məsləhət Xidmətləri: Qurbanlara emosional dəstək və məsləhət xidmətləri göstərilərək onların travmadan sağlamlasına və güclənməsinə yardım edilir.

Hüquq Müdafiəsi və Resurslara Çıxışın Təşkili: Sosial işçilər qurbanların hüquqlarını qoruyur və onları hüquqi məsləhət, yaşayış yeri və maliyyə yardımı kimi mühüm resurslara yönləndirirlər.

Maarifləndirmə və Profilaktika: Cəmiyyətin məişət zorakılığı ilə bağlı məlumatlılığını artırmaq, mövcud münasibətləri dəyişmək və gələcək zorakılıq hallarının qarşısını almaq üçün maarifləndirmə fəaliyyətləri həyata keçirirlər.

Məişət zorakılığının aradan qaldırılması üçün effektiv müdaxilələrə aşağıdakılar daxildir:

Travma haqqında məlumatlandırılmış qayğı: Sosial işçilər travmanın sağ qalanlara təsirini başa düşmək və onlara cavab vermək üçün travma haqqında məlumatlı yanaşmadan istifadə edirlər.

Multidissiplinar Əməkdaşlıq: Səhiyyə təminatçıları, polis və hüquq xidmətləri kimi digər peşəkarlarla əməkdaşlıq, sağ qalanlara dəstək olmaq üçün hərtərəfli yanaşma təmin edir.

Gücləndirməyə əsaslanan təcrübə: Sağ qalanlara öz qərarlarını vermək və həyatları üzərində nəzarəti bərpa etmək üçün səlahiyyət vermək sosial iş təcrübəsinin əsas prinsipidir.

- Sosial işçilər sui-istifadə qurbanlarının müdafiəsi ilə vacib bir ictimai səhiyyə funksiyası yerinə yetirirlər. Onlar xüsusilə qadınlara və uşaqlara qarşı təkrarlanan zorakılığın ağır təsirlərinin qarşısını almağa kömək edir, eyni zamanda psixi sağlamlıq mütəxəssislərinin ehtiyacı olan şəxslərə dəstək verməsini təmin edirlər. Bu, qurbanların sui-istifadənin təsirlərindən sağlamlasına şərait yaradır.

- Bundan əlavə, sosial işçilər maarifləndirmə fəaliyyətlərində mühüm rol oynayır. Onlar icmaları zorakılığın nələri əhatə etdiyi, xəbərdarlıq əlamətləri və qurbanların istifadə edə biləcəyi seçimlər haqqında məlumatlandıraraq, mövzu üzrə mühüm ictimai səsə çevrilirlər.

- Sosial işçilər həmçinin zorakılığın qarşısının alınmasında önəmli rol oynaya bilərlər. Məsələn, bir ailədə şifahi və ya emosional zorakılığın artdığını müşahidə edən sosial işçi, fiziki zorakılıq və ya uşaq istismarının erkən xəbərdarlıq əlamətlərini aşkar edə bilər. Müvafiq hüquqi müdaxiləyə təşəbbüs göstərərək və psixi sağlamlıq xidmətlərini təşkil etməklə, sosial işçi zorakılığın daha da dərinləşməsinin qarşısını ala bilər.

• Sosial işçilər, sui-istifadə qurbanlarının müdafiəsində güclü vəkil kimi çıxış edirlər. Təhqirə məruz qalanlar çox vaxt özlərini təcrid olunmuş və tək hiss edirlər. Sosial işçilərin ən böyük üstünlüklərindən biri, bu şəxslərə ehtiyac duyduqları anda səmimi dəstək və yardım göstərmələridir. Onlar qurbanlara lazımı qayğıni təmin etməklə yanaşı, zəhərli və ya təhqiramiz davranış dövrlərini qırmağa da kömək edirlər. Sosial işçilərin gördüyü iş, qurbanların gələcəyə doğru sağlam və sabit bir yol tapmalarında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://search.app/VutGePRk7Q7N4uM29>
2. <https://onlinedegrees.unr.edu/blog/types-of-abuse-in-a-relationship/>
3. <https://www.justice.gov.za/juscol/docs/article-02-DV.html>
4. <https://www.planstreet.com/causes-and-types-of-domestic-violence-essential-guide>
5. <https://www.alberta.ca/family-violence-prevention-actions>

SUMMARY

Women, children, persons with disabilities and other vulnerable groups who are victims of domestic violence are considered to be among the most vulnerable sections of society. Their protection and support should be one of the main priorities of both the state and society. Professional social workers involved in social work with victims of domestic violence must meet a number of professional standards. These standards include working with a multidisciplinary team, equal distribution of resources, having basic psychological knowledge, etc. an example can be given. With this basic knowledge, the social worker implements successful social work intervention with persons who are vulnerable to domestic violence. Because if domestic violence occurs between partners, it has a traumatic effect on other individuals in the family from a psychological, social and physical point of view.

Keywords: domestic violence, women, social work, beneficiary

РЕЗЮМЕ

Женщины, дети, люди с ограниченными возможностями и другие уязвимые группы, ставшие жертвами домашнего насилия, считаются одними из наиболее уязвимых слоев общества. Их защита и поддержка должны быть одним из главных приоритетов как государства, так и общества. Профессиональные социальные работники, занимающиеся социальной работой с жертвами домашнего насилия, должны соответствовать ряду профессиональных стандартов. Эти стандарты включают работу в мультидисциплинарной команде, равное распределение ресурсов, наличие базовых психологических знаний и т. д. можно привести пример. Обладая этими базовыми знаниями, социальный работник осуществляет успешную социальную работу с людьми, уязвимыми к домашнему насилию. Потому что если домашнее насилие происходит между партнерами, оно оказывает травмирующее воздействие на других членов семьи с психологической, социальной и физической точки зрения.

İSPANİYANIN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ VƏ HÜQUQİ ƏSASLAR

Babək TARVERDİYEV

babektarverdiyev6@mail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Rəna UMUDOVA

Xülasə

İspaniyanın multikulturalizm siyasi və hüquqi prinsipləri ölkənin çoxsaylı etnik, vətəndaş və dil qruplarının hüquqlarını və harmoniyasını təmin etməyə yönəlmiş yanaşmadır. İspaniya həm yerli əhalinin mineral müxtəlifliyini qorumaq, həm də immiqrant və azlıq qruplarını integrasiya etmək üçün siyasət həyata keçirir. Ölkədə müxtəlif sivilizasiyaların birgəyaşayışını dəstəkləmək üçün siyasi-hüquqi baza rəsmiləşdirildi. Konstitusiya ilə müəyyən edilən milli suverenlik regional fərqlərin tanınmasını və yerli dillərin rəsmi dil statusuna malik olmasını təmin edir. Bundan əlavə, ölkədə ayrı-seçkiliyə qarşı qanunlar mövcuddur və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına riayət etməklə insan hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilir. İspaniya Konstitusiyası (1978) multikulturalizmin hüquqi prinsiplərini təsbit etməklə ölkədə müxtəlif müxtəlif regionların mülki, dil və siyasi müxtəlifliyini tanıyır.

Açar sözlər: multikulturalizm, dil, siyasi, miqrasiya, prinsip

Giriş

İspaniya, zəngin mədəni müxtəlifliyi və çoxsaylı regional fərqlilikləri ilə tanınan bir ölkədir. Tarix boyu fərqli etnik, dil və dini qrupların birlikdə yaşadığı bu ölkədə, multikulturalizm siyasəti mədəni müxtəlifliyi qorumaq və müxtəlif cəmiyyət qrupları arasında harmoniya yaratmaq məqsədilə formalaşdırılmışdır. İspaniyanın multikulturalizm siyasəti, milli və regional kimliklərin tanınması, azlıqların hüquqlarının qorunması və sosial birgəyaşayışın dəstəklənməsinə əsaslanır. Bu siyasət, ölkənin demokratikləşmə prosesində vacib bir yer tutaraq, İspaniyanın mərkəzləşmiş bir dövlətdən muxtar bölgələrə əsaslanan bir quruluşa keçidində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İspaniya Konstitusiyası (1978) ölkənin multikultural quruluşunun hüquqi əsaslarını təşkil edir. Konstitusiya, İspaniyanın vahid bir dövlət olmasına baxmayaraq, muxtariyyət əsasında idarə olunan regional hökumətlərin mövcudluğunu qəbul edir və onların mədəni, dil və siyasi hüquqlarını tanıyır. Bu çərçivədə Kataloniya, Bask və Qalisiya kimi muxtar bölgələr, öz dillərinə və mədəniyyətlərinə hörmət edilərək xüsusi bir statusa malikdirlər. Bundan əlavə, İspaniya, Avropa İttifaqının üzvü olaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğundur və insan hüquqlarının qorunması istiqamətində beynəlxalq standartlara riayət edir.

Əsas hissə

Multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdə müxtəlif sivilizasiyaların, dinlərin, dillərin və etnik qrupların hüquqlarını qorumaq, onlara sosial həyatın müxtəlif sahələrində iştirak etmək imkanı vermək məqsədi daşıyır. Bu siyasət ölkələrin müxtəlif etnik və vətəndaş icmalarında integrasiya və əməkdaşlıq imkanları yaratmaq cəhdinin nəticəsidir. Multikulturalizm siyasəti müxtəlif sivilizasiyaların hüquq və kimliklərinin tanınması, onların müdafiəsinin təmin edilməsi üçün hüquqi, siyasi və sosial tədbirlərlə rəsmiləşdirilir.

Bir çox ölkələr multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsi üçün konstitusiya və qanunvericilik səviyyəsində hüquqi baza təmin edir. Bu hüquqi prinsiplərə azlıqların hüquqlarının müdafiəsi, dini və etnik müxtəlifliyin tanınması, sosial təhsilin, dilin və vətəndaş irsinin qorunması kimi sahələrdə tədbirlər daxildir. Beynəlxalq səviyyədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası kimi sənədlər multikulturalizm siyasətinin

hüquqi çərçivəsini müəyyən edir.

Müxtəlif ölkələrdə multikulturalizm siyasəti müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Məsələn, İspaniya kimi bəzi ölkələrdə etnik və mülki azlıqların dil hüquqları tanınır və suverenlik hüququ verilir. Kanada və Avstraliya kimi bəzi ölkələr müxtəlif etnik qrupların öz vətəndaş kimliklərini qorumaq hüququnu müdafiə edərək, müxtəlif icmaları öz sivilizasiyalarını qorumağa təşviq edirlər.

Multikulturalizm siyasəti sivilizasiyalar arasında harmoniya yaratmaq məqsədi daşısa da, onun həyata keçirilməsində çətinliklərlə də rastlaşır. Sosial integrasiya prosesində yerli və immiqrant icmalar arasında vətəndaş fərqliliklərinin ziddiyyəti, şəxsiyyətlə bağlı münaqişələr və ayrı-seçkilik kimi problemlər yarana bilər. Bu səbəbdən multikulturalizm siyasətində tarazlığı qorumaq və bütün qrupların cəmiyyətdə eyni səviyyədə təmsil olunmasını təmin etmək üçün tədbir görmək lazımdır.

Multikulturalizm siyasəti qlobal harmoniyada müxtəlifliyin, birliyin və sosial integrasiyanın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu siyasət cəmiyyət daxilində millətlərarası harmoniya yaratmaq və müxtəlif qrupların ümumi qanunlardan faydalanmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Siyasətin uğurlu tətbiqi cəmiyyətdə həm harmoniya, həm də maddi sərvət yaradır, müxtəlif qrupların bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə və qəbul etməsinə şərait yaradır.

İspaniyanın multikulturalizm siyasəti və onun hüquqi əsasları, ölkənin tarixi, coğrafi və demografik müxtəlifliyini əks etdirərək, mədəni plüralizmi və regional müxtəlifliyi dəstəkləyən kompleks bir quruluş yaratmaqdadır. İspaniya, tarixi boyu mədəniyyətlərin bir-birinə qarışdığı, müxtəlif etnik qrupların, dillərin və dinlərin yan-yanıya yaşadığı bir ölkə olmuşdur. Bu zəngin mədəni irs, ölkənin hüquqi çərçivəsində də əks olunmuş və demokratik prinsiplər əsasında multikultural bir cəmiyyət qurmağa yönəlmişdir.

İspaniyanın multikulturalizm siyasəti son onilliklərdə immiqrant axınının artması nəzərə alınmaqla immiqrantların sosial və iqtisadi integrasiyasını təmin etməyə yönəlib. Miqrasiya siyasəti mahiyyətcə immiqrantların təhsil, mülki, əmək və torpaq hüquqlarını təmin etməyi hədəfləyir. Mühacir uşaqların məktəb təhsilinə cəlb edilməsi, iş yerlərində mədəniyyətlərarası anlaşmanın təşviqi və yerli icmaların integrasiya proqramlarında iştirakı, cəmiyyət daxilində uyğunlaşma kimi tədbirlər ortaq həyatı təmin edir.

İspaniya İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasını ratifikasiya edib və ayrı-seçkiliyə qarşı qanunlar vasitəsilə cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. İspaniyada etnik, dini və vətəndaş fərqlərinə əsaslanan ayrı-seçkilik qanunla qorunur. Hökumət həmçinin irqçilik və ksenofobiya ilə mübarizəyə yönəlmiş müxtəlif proqramlar həyata keçirir və sivilizasiyalararası dialoqu təşviq edir.

İspaniya UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş sivilizasiya nümunələri ilə zəngin bir ölkədir. İspaniya hökuməti və müvafiq regionlar milli və yerli səviyyədə mədəni irsin qorunması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Bu kontekstdə tarixi abidələrin qorunması, sivil tədbirlərin həyata keçirilməsi və sivilizasiyanın ötürülməsi multikultural mühitin davamlılığının təmin edilməsinə yönəlib.

İspaniyada multikulturalizm və inklüzivlik siyasəti, ölkənin çoxsaylı etnik və mədəni qruplarını bir arada yaşatmağı və onların hüquqlarını qorumağı hədəfləyən bir yanaşmadır. İspaniya, xüsusilə son yüz ildəki sosial, iqtisadi və siyasi dəyişikliklər nəticəsində müxtəlif millətlər, mədəniyyətlər və dinlər arasında qarşılıqlı əlaqə və integrasiya məsələləri ilə üzləşmişdir. Aşağıda, İspaniyada multikulturalizm və inklüzivlik siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini və onun ölkənin sosial həyatına təsirini təhlil edəcəyik.

İmmiqrasiya və mədəni müxtəliflik: 20-ci əsrin sonlarından etibarən, xüsusilə 1980-ci illərin ortalarından sonra, İspaniya müxtəlif ölkələrdən gələn miqrantların və qaçqınların axınına məruz qalmışdır. 1990-cı illərdən başlayaraq, İspaniya beynəlxalq miqrasiya və əmək bazarının tələbləri ilə bağlı daha çox multikulturalizm yanaşması inkişaf etdirməyə başlamışdır.

Avropa Birliyi ilə əlaqələr: İspaniya Avropa Birliyinə üzv olduqdan sonra, Avropa ölkələri ilə yanaşı multikulturalizm və inklüzivlik məsələləri beynəlxalq səviyyədə daha çox diqqətə alınmağa başladı.

Etnik və regional müxtəliflik: İspaniyada Katalonlar, Basklar və Qalisiya kimi etnik qrupların özəl statusları, mədəniyyətləri və dilləri ilə bağlı siyasi və hüquqi müzakirələr multikulturalizm

anlayışını ölkə daxilində daha da önə çıxarmışdır.

Bərabərlik və azadlıqlar: İspaniya konstitusiyası, xüsusilə 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiya, bütün vətəndaşların bərabər hüquqlara sahib olduğunu qeyd edir. Bu bərabərlik, fərqli etnik və mədəni qruplara qarşı hər hansı bir ayrı-seçkiliyi qadağan edir.

Dil və mədəniyyətin qorunması: Katalan, Bask və Qalisiya dilləri, hər biri öz müvafiq bölgələrində rəsmi dillərdir. İspaniya hökuməti bu dillərin qorunmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Bu yanaşma, ölkədə multikulturalizmin mərkəzi elementlərindən biridir.

Sosial integrasiya siyasətləri: İspaniya miqrantların və digər etnik qrupların cəmiyyətdə tam integrasiya olmasına yönəlmiş sosial proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar, təhsil, iş bazarına daxil olma, mədəniyyətə uyğunlaşma və sosial hüquqların təmin edilməsi sahələrində fəaliyyət göstərir.

Təhsil və mədəniyyət siyasətləri: Təhsil sistemi, müxtəlif mədəniyyətlər və dillər arasındakı fərqlilikləri qəbul etməyə yönəlmişdir. Məktəblərdə və universitetlərdə mədəniyyətlərarası təhsil, müxtəlif etnik qrupların tarixini və mədəniyyətini öyrənmək təşviq edilir.

İspaniyanın multikulturalizm siyasəti və hüquqi çərçivəsi maliyyə müxtəlifliyini, regional müxtəlifliyi və insan hüquqlarını qorumaqla müxtəlif etnik və vətəndaş qruplarının harmonik mövcudluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu yanaşma həm yerli əhəlinin kimliyini qorumaq, həm də immiqrant icmalarının integrasiyasına yönəlmişdi. İspaniyanın bu siyasəti ölkənin tarixi, coğrafi və sosial müxtəlifliyinin idarə olunmasında əlverişli model hesab olunur.

Nəticə

Nəticə olaraq, İspaniyanın multikulturalizm siyasəti və hüquqi əsasları, ölkənin zəngin mədəni və etnik müxtəlifliyini tanıyan və qoruyan bir sistemə əsaslanır. İspaniya Konstitusiyası (1978), ölkənin milli birliyini qorumaqla yanaşı, muxtar bölgələrdəki fərqli dilləri və mədəniyyətləri dəstəkləyərək onların rəsmi statusunu tanıyır. İspaniyanın Kataloniya, Bask, Qalisiya kimi bölgələrində regional dillər və mədəniyyətlər qorunur və təşviq edilir. Bu, İspaniyanın çoxkultural bir cəmiyyət kimi öz tarixi və coğrafi zənginliyini hüquqi çərçivədə qəbul etdiyini göstərir. Mühacirlərin cəmiyyətə integrasiyasını dəstəkləyən siyasətlər də, İspaniyanın müasir multikulturalizm siyasətinin mühüm bir hissəsidir. İspaniya, təhsil, səhiyyə və məşğulluq sahələrində imkanlar yaradan tədbirlərlə mühacirlərin cəmiyyətə integrasiyasını asanlaşdırır. Anti-diskriminasiya qanunları isə, bütün fərqli qrupların hüquqlarını qorumağa yönəlmişdir və irqçilik, dini diskriminasiya ilə mübarizəni nəzərdə tutur. Bu hüquqi əsaslar, İspaniya cəmiyyətində müxtəlifliyin hörmətlə qarşılanmasına, həmçinin harmonik və inklüziv bir mühitin formalaşmasına dəstək verir. Beləliklə, İspaniyanın multikulturalizm siyasəti, tarixi, mədəni və demoqrafik müxtəlifliklərin harmonik birləşməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşma, həm milli səviyyədə mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirməyə, həm də mühacirlərin cəmiyyətə uğurla integrasiyasına şərait yaratmağa çalışır. İspaniyanın çoxmədəniyyətli yanaşması, ölkənin milli identikliyi gücləndirməklə yanaşı, cəmiyyətin hər bir üzvünə bərabər hüquqlar və imkanlar tanıyan, inklüziv bir sistem formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Barker, F., & Galasiński, D. (2001). Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity. London: Sage Publications
2. Keating, M., & Wilson, A. (2009). Multiculturalism in Spain: From Discourse to Policy. Journal of Intercultural Studies, 30(2), 121-140.F

SUMMARY

Spain's multiculturalism political and legal principles are an approach aimed at ensuring the rights and harmony of the country's many ethnic, civil and linguistic groups. Spain implements policies both to protect the mineral diversity of the indigenous population and to integrate immigrant and minority groups. A political and legal framework was formalized to support the coexistence of different civilizations in the country. National sovereignty, defined by the constitution, ensures that regional differences are recognized and that local languages have the status of official languages. In addition, the country has anti-discrimination laws and pays special attention to the protection of human rights by adhering to the European Convention on Human Rights. The Spanish Constitution (1978) recognizes the civil, linguistic and political diversity of the various regions in the country by establishing the legal principles of multiculturalism.

Keywords: multiculturalism, language, political, migration, principle

РЕЗЮМЕ

Политические и правовые принципы мультикультурализма Испании представляют собой подход, направленный на обеспечение прав и гармонии многих этнических, гражданских и языковых групп страны. Испания реализует политику как по защите минерального разнообразия коренного населения, так и по интеграции групп иммигрантов и меньшинств. Была оформлена политическая и правовая база, поддерживающая сосуществование различных цивилизаций в стране. Национальный суверенитет, определенный конституцией, гарантирует признание региональных различий и сохранение местными языками статуса официальных языков. Кроме того, в стране действуют антидискриминационные законы и особое внимание уделяется защите прав человека, присоединившись к Европейской конвенции по правам человека. Конституция Испании (1978 г.) признает гражданское, языковое и политическое разнообразие различных регионов страны, устанавливая правовые принципы мультикультурализма.

Ключевые слова: мультикультурализм, язык, политический, миграция, принцип

MƏHKƏMƏ-XƏTŞÜNASLIQ EKSPERTİZASININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elçin CƏFƏROV
ceferovlcin050@gmail.com

Şükür MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məhkəmə-Xətşünaslıq ekspertizası əlyazma mətnlərin, imzaların, rəqəmli yazıların konkret icraçısının, qrup mənsubiyyətinin və icra olunma şəraitinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə aparılır. Bu ekspertizanın tədqiqat obyektləri həm kağız, həm də digər səthlər üzərində əks olunmuş əlyazmalar, qısa qeydlər, imzalar və rəqəm yazıları ola bilər.

Deməli, məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının əsas obyekti “yazı” və “xətt” anlayışları ilə sıx bağlıdır. Yazı insan fikrinin xüsusi işarələrin məcmusu ilə qeyd etmə və ötürmə vasitəsidir.

Açar sözlər: *Məhkəmə-Xətşünaslıq ekspertizası, tədqiqat obyektləri, yazı*

Giriş

Xətt əlyazmada əks olunan nisbətən sabit, vərdiş edilmiş hərəkətlər sisteminə deyilir. Yazı vərdişləri ali sinir fəaliyyətinin mürəkkəb mexanizmlərinə aiddir və onların formalaşmasına obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) faktorlar təsir edir. Obyektiv (xarici) faktorlara yazı ləvazimatı, masanın hündürlüyü, işıqlanma, sakitlik və ya səs-küy və s. daxildir. Subyektiv (daxili) faktorlara isə şəxsin psixofizioloji vəziyyətini aid etmək olar.

Yazı vərdişləri 3 qrupa bölünür:

1. Texniki vərdiş
2. Qrafik vərdiş
3. Yazı nitqinin vərdişləri

Yazının bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının elmi əsaslarını formalaşdırır:

❖ Yazının (xəttin) fərdiliyi. Yazı vərdişləri obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) faktorların təsiri nəticəsində fərdi xarakter daşıdığı üçün hər bir insanın xətti öz fərdiliyi ilə səciyyələnir. Xəttin fərdiliyi dedikdə, insanın psixi hallarının, anatomik xüsusiyyətlərinin təsiri altında əmələ gələn təkrarolunmazlıq başa düşülür.

❖ Yazının (xəttin) sabitliyi. Belə ki, hətta xəttin dəyişdirilməsi ilə və ya sol əllə icra etməklə yazılmış mətnlərin tədqiqi ilə şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi mümkün olur. Çünki xətti icra edən şəxsurundan asılı olmayaraq, dinamik stereotip özünü büruzə verir və bu da xəttin nisbi sabitliyinə gətirib çıxarır.

❖ Yazının variasiyalılığı. Variasiyalılıq sənədin yazılma şəraitinin dəyişməsinə orqanizmin reaksiyasının nəticəsidir ki, bu şərait dəyişkənliyi obyektiv və subyektiv xarakterli ola bilər.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizası

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının aparılması üçün ekspertə aşağıdakılar təqdim edilməlidir:

- xüsusi protokolda ətraflı təsvir olunmaqla tədqiq olunan sənədlər;
- haqqında sual qoyulan (tədqiq olunan mətnin və ya imzanın adından icra olunan şəxsin, tədqiq olunan mətnin və ya imzanın icra olunmasında şübhəli bilinən) şəxsin sərbəst, eksperimental və şərti-sərbəst xətt və imza nümunələri.

Məhkəmə-Xətşünaslıq ekspertizasının təyini zamanı tədqiqat obyekti qərarda (qərardadda) müraciətdə konkretləşdirilir: tədqiq olunmalı mətn (və ya onun hissəsi), imza, rəqəmli yazı, onların tədqiq olunan sənəddə yerləşməsi və s. dəqiq göstərilir.

Tədqiqat obyekti imzalar olduqda ekspertiza qarşısında ilk olaraq adlarından imzalar icra

olunmuş şəxslərin özlərinin, sonra isə həmin imzaların icrasında şübhəli bilinən digər şəxslərin adlarından sual qoymaq lazımdır.

Çoxobyektli xətsünaslıq tədqiqatları 3 qrupa ayrılır:[3]

1. Çoxlu miqdarda tədqiqat obyektı olan və bir şəxs tərəfindən icra olunması güman edilən ekspertizalar. Belə ekspertizalarda müqayisə nümunələri də öz müxtəlifliyi ilə xarakterizə oluna bilər. Məsələn, ekspertə təqdim olunmuş nümunələrdə imzalar müxtəlif yerlərdə, müxtəlif qələmlərlə icra olunmuşdursa, bu hal rəydə mütləq ətraflı təsvir edilməlidir. Bu növ ekspertizalarda sərbəst, şərti-sərbəst nümunələrin sayı eksperimental nümunələrlə müqayisədə çox olur.

2. Bir tədqiqat obyektı və bir neçə şəxs tərəfindən icra olunması güman edilən ekspertizalar. Burada eksperimental nümunələr çoxluq təşkil edir. Şəxslərin sayından asılı olaraq həmin nümunələrin ardıcılığı ilə aparılan tədqiqat ekspert tərəfindən cədvəllər formasında da tərtib oluna bilər.

3. Bir neçə tədqiqat obyektı və bir neçə şəxs tərəfindən icra olunması güman edilən ekspertizalar. Bu növ ekspertizada müqayisəedici tədqiqatı cədvəllə rəsmiləşdirmək olar. Sonra isə göstərilən uyğunluqlara və fərqlərə qiymət verilir.

Əgər tədqiqat olunan imzalar uydurma şəxslərin adlarından icra olunubsa, bu barədə qərarda (qəraradda) müraciətdə mütləq qeyd olunmalıdır.

Sərbəst xətt nümunələri – ekspertizası təyin edilən iş qaldırılana qədər və həmin işin halları ilə əlaqəli olmayan icra olunmuş əlyazmalardır: kadrların uçotu üzrə şəxsi vərəqələr, tərcümeyi-hallar, icmallar, ödəniş cədvəlləri, kassa mədaxil və məxaric orderləri, pensiya ödəniş tapşırıqları, şəxsi və xidməti yazışmalar və s.

Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizası üçün materialların hazırlanması zamanı:

Birincisi, xətsünaslıq ekspertizasının predmeti müəyyənləşdirilir.

İkincisi, xətsünaslıq ekspertizasının həll edəcəyi sualların dairəsi müəyyən olunur. Bu zaman təhqiqatçı, müstəntiq və ya hakim topladığı sübut əhəmiyyətli məlumatları ətraflı təhlil edir və konkret suallar hazırlayır.

Üçüncüsü, tədqiqat obyektlərindən asılı olaraq ekspertizaya göndəriləcək maddi sübutların və müqayisə nümunələrinin dairəsi müəyyənləşdirilir.

Dördüncüsü, yuxarıda qeyd olunanlar prosessual qərar və ya qəraradda rəsmiləşdirilir.

Eksperimental xətt və imza nümunələri

Eksperimental xətt və imza nümunələri – ekspertiza icraatı üçün müqayisəedici material əldə etmək məqsədi ilə icra olunmuş mətnlər, rəqəmli yazılar və imzalardır.

İş üzrə izahatlar, dindirmə protokolları, ərizələr, şikayətlər və s. sənədlərdə olan xətt və imza nümunələri (yəni iş qaldırıldıqdan sonra, lakin xüsusi olaraq müqayisəli tədqiqat üçün olmadan icra olunmuş əlyazmalar və imzalar) şərti-sərbəst xətt və imza nümunələrinə aid edilir.

Sərbəst və bir sıra hallarda şərti-sərbəst nümunələrin etibarlılığını müvafiq əlyazmaların adlarından qeyd olunan, yaxud mənsubluğu güman edilən şəxslərə təqdim olunması yolu ilə təmin edilir.

Əgər hər hansı bir səbəbdən (ölüm, başqa yerdə olması) əlyazmaları (imzaları) tanınmaq üçün onları icra etmiş şəxsin özünə təqdim etmək mümkün deyildirsə, onda həmin əlyazmaların (imzaların) adından tədqiqat işi aparılacaq şəxsə mənsub olmasını təsdiq etmək üçün onlar şəxsin işlədiyi müəssisənin rəhbərliyinə, onun iş yoldaşlarına, tanışlarına və ya qohumlarına təqdim edilir və bu, ekspertiza təyini barədə qərarda (qəraradda) xüsusi olaraq qeyd olunur. Əgər nümunələrin həqiqiliyinə şübhə vardırırsa və bu şübhəni aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə, onda həmin nümunələr ekspertizaya təqdim edilməməlidir [4].

Əlyazma mətnlərin, rəqəmli yazıların və imzaların tədqiqatı zamanı adından sual qoyulmuş şəxsin sərbəst xətt nümunələri 5-6 (beş-altı) vərəqdən az olmayan müxtəlif xarakterli sənədlərdə (şəxsi işin materialları, ərizələr, qaralama yazılar, məktublar və s.), sərbəst imza nümunələri isə 10-dan (on) az olmayan sənədlərdə (ödəniş cədvəllərində, ərizələrdə, pensiya ödəniş tapşırıqlarında və s.) təqdim olunmalıdır. Eksperimental xətt və rəqəmli yazı nümunələri 12 (on iki) vərəqdən az olmayaraq, eksperimental imza nümunələri isə 30-40-dan (otuz-qırx) az olmayaraq (müxtəlif

vərəqlərin hər birində 5-6 (beş-altı) imza götürülməlidir [2].

Sərbəst xətt və imza nümunələrinin təqdim olunduğu sənədlər tədqiq olunan sənədlə növünə, yazıya (qrafika) və dilinə, icra olunma vaxtına, məqsədli təyinatına və məzmununa, yazı alətinə (kibrit çöpü, ucu itilənmiş çubuq parçası, plakat qələmi, dodaq boyası, flomaster və s.) və materialına (karton parçası, parça, kağız və s.), icra olunma şəraitinə, icra olunma sürətinə, icra olunma üsuluna (vərdişsiz sol əllə yazı, meylin dəyişməsi, çertyoj, kitabxana və digər şriftlər və s.) uyğun olmalıdır.

Çap hərfləri, xüsusi şriftlə və ya sol əllə icra olunmuş mətnlərin icrası zamanı ekspertizaya adi qaydada icra olunmuş nümunələrdən başqa, müvafiq şriftlə və sol əl ilə icra olunmuş eksperimental nümunələrin təqdim olunması zəruridir [1].

Əgər tədqiq olunan mətnin (yazının, imzanın) qəsdən dəyişdirilmiş xətlə (qeyri-adi şəraitdə) icra olunma gümanı varsa, eksperimental nümunələrin müvafiq şəraitdə (müxtəlif sürətlərlə, duruş vəziyyətində – oturan halda, ayaq üstə və s.) götürülməsi zəruridir.

İmzanın icrasında şübhələnən şəxslərin eksperimental xətt nümunələri mütləq adından imza olunan şəxsin soyadını, adını və atasının adını özündə əks etdirməlidir.

Rəqəm yazı nümunələri müvafiq rəqəmlərin ayrılıqda və bir-biri ilə əlaqəli (yəni tədqiq olunan sənədlərdə olan variantlarda) icra olunmuş şəkildə götürülməlidir [4].

Ekspertizaya hər hansı bir növ nümunələrin təqdim olunması mümkün olmadığı hallarda: (məs: sərbəst nümunələri əldə etmək mümkün olmamış, eksperimental nümunələrin götürülməsi müəyyən səbəblərdən qeyri-mümkündür və s.), ekspertə həmin nümunələrin təqdim olunmasının qeyri-mümkünlüyünün səbəbləri barədə məlumat verilməlidir. Ekspertizanı təyin etmiş təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və hakim ekspertə adlarından sual qoyulmuş şəxslər barədə aşağıdakı məlumatları verməlidirlər: yaşı, milləti, işlədiyi yer, müəyyən vəzifədə işləmə müddəti, sağlamlıq vəziyyəti, psixi və digər ağır xəstəliklərə, xroniki alkoqolizmə və narkomaniyaya düçar olması, xəttin formalaşmasına və tədqiqat obyektinin icra olunmasına təsir edə bilən digər məlumatlar [2].

Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasının təyini zamanı müqayisəedici tədqiqat aparılması üçün nümunələrin (sərbəst, eksperimental, şərti-sərbəst) alınması Azərbaycan Respublikası CPM-nin 336-cı maddəsinə uyğun olaraq xətt və imza nümunələrinin alınması barədə qərarın çıxarılması və həmin nümunələrin götürülməsi barədə protokolun tərtib olunması ilə yerinə yetirilir və həmin protokolun surəti ekspertə göndərilir.

Sərbəst müqayisə nümunələri – ekspertizası təyin edilən iş başlayan qədər və həmin işin halları ilə əlaqəli olmayan icra olunmuş əlyazmalardır. Eksperimental müqayisə nümunələri ekspertiza icraatı üçün müqayisəedici material əldə etmək məqsədilə icra olunmuş mətnlər, rəqəmli yazılar və imzalardır. Şərti-sərbəst müqayisə nümunələri – ekspertizası təyin edilən iş başlandıqdan sonra əldə olunmuş, lakin ekspertiza icraatı üçün müqayisəedici material əldə etmək məqsədilə götürülməmiş nümunələrdir.[1]

Müqayisə nümunələri kifayət qədər olmalıdır. Nümunələrin kifayətliliyi onların elə bir həcmi deməkdir ki, bu, tədqiq olunan mətnə cəmləşən bütün əlamətlərin tutuşdurularaq müqayisə edilməsinə şərait yaratsın. Sərbəst müqayisə nümunələri adətən, mətnlərin tədqiqində ən azı 5-6 vərəqdə, imzaların tədqiqində azı 15-20 vərəqdə, rəqəmlərin tədqiqində ən azı 8-10 vərəqdə götürülür.

Eksperimental müqayisə nümunələri isə mətnlərin tədqiqində ən azı 12 vərəqdə, imzaların tədqiqində ən azı 30-40 vərəqdə, rəqəmlərin tədqiqində ən azı 12 vərəqdə götürülür.

Müqayisə nümunələrinə dair irəli sürülən tələblər:[1]

➤ Müqayisə nümunələri prosessual qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada toplanmalıdır;

➤ Müqayisə nümunələri etibarlı olmalıdır, yəni onlar tədqiq olunan mətni yazmış şəxsə məxsus olmalıdır. Eksperimental və şərti-sərbəst nümunələr iş başlandıqdan sonra götürüldüyü üçün onların etibarlılığına şübhə olmur. Lakin sərbəst nümunələrin mötəbərliyi müvafiq əlyazmaların adlarından qeyd olunan, yaxud mənsubluğu güman edilən şəxslərə

təqdim edilməsi ilə təmin olunur. Əgər müqayisə nümunələrinin həqiqiliyinə şübhə vardırırsa və bu şübhəni aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə, onda həmin nümunələr ekspertizaya təqdim edilməməlidir;

➤ Müqayisə nümunələri tədqiq edilən mətnin yazı qrafikasına, dilinə, icra vaxtına, yazı alətinə, yazı materialının səthinə, icra olunma şəraitinə, icra sürətinə, icra üsuluna və s. xüsusiyyətlərinə görə uyğun olmalıdır.

Nəticə

Eksperimental nümunələrin götürülməsi zamanı əlyazma mətni müstəntiq, təhqiqatçı və ya hakim tərəfində şəxsə diktə edilir. Bu qaydadan o vaxt kənara çıxılır ki, hər hansı bir sənədin tədqiqatda olması gizli saxlanılır və ya sənədin mətnində nalayiq, təhqiredici sözlər olur. Şəxs yazı sürətini artırmaqla öz xəttini dəyişməyə cəhd edirsə, onda diktəni yavaşıtmaq lazımdır. Əksinə, yazı sürəti aşağı salınırsa, onda diktənin sürəti artırılır.

Əgər şəxs latın qrafikalı əlifba ilə yazı vərdisinə malik olmadığını israr edirsə, bu zaman aşağıdakı taktiki addımlar atılmalıdır:

- Kiril qrafikalı əlifba ilə xətt nümunəsi götürülməlidir;
- Şəxsə əvvəlcədən kiril qrafikası ilə icra olunaraq hazırlanmış əlyazmanın üzündən köçürülməsi təklif olunur;
- Şəxsə əvvəlcədən latın qrafikası ilə icra olunaraq hazırlanmış əlyazmanın üzündən köçürülməsi təklif olunur.

Çap hərfləri, xüsusi şriftlə və ya sol əllə icra olunmuş mətnləri icrası zamanı ekspertizaya adi qaydada icra olunmuş nümunələrlə yanaşı, müvafiq şriftlə və ya sol əllə icra olunmuş eksperimental nümunələrin də təqdim olunması zəruridir. İmzaların eksperimental nümunələri əsasən xətt nümunələrində olduğu kimidir. İmzalar icra olunarkən, müstəntiq buna qarışmamalıdır. İmzaların saxtalaşdırılması hallarında isə şəxsə elə mətn parçası diktə edilir ki, orada imzanın tərkibində olan söz və ya hərflər olsun. Rəqəmli yazı nümunələri müvafiq rəqəmlərin ayrılıqda və ya bir-biri ilə əlaqəli icra olunmuş şəkildə götürülməlidir [4].

Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasına göndərilən materialların tərtibatındakı çatışmazlıqlar əsasən aşağıdakı səbəblərlə bağlı olur:

- tədqiq olunan obyektin və onun icrasında güman edilən şəxslərin barəsində məlumatın olmaması;
- ekspert qarşısında qoyulan sualın düzgün formulə edilməməsi və ya ekspert qarşısında qoyulan tapşırıqın qeyri- müəyyənliyi;
- sərbəst, şərti-sərbəst və eksperimental nümunələrin kifayət qədər olmaması;
- təqdim olunan nümunələrin keyfiyyətsiz olması.

ƏDƏBİYYAT

1. Sarıcalinskaya K.Q.«Kriminalistika»Ali məktəblər üçün dərslik Bakı, 1999.
2. Cavadov F.M., Ataşova R.H. «Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının yaranması və inkişafı». Bakı, 1997.
3. Mayılov Ü.A., Musayev H.Ə., Ələkbərov H.F., İbrahimova Ə.İ., Haçıyev Q.H. «Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması». Bakı, 1999.
4. Sarıcalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B. Ə. <<Məhkəmə ekspertizası»Dərs vəsaiti. Bakı, 2003

SUMMARY

Forensic Calligraphic examination is conducted with the aim of determining the specific executor, group affiliation and conditions of execution of handwritten texts, signatures, digital writings. can Therefore, the main object of forensic handwriting expertise is closely related to the concepts of "writing" and "line". Writing is a means of recording and transmitting human thought with a set of special signs.

Keywords: *Forensic handwriting expertise, research object, writing*

SƏRBƏST SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN KONSTITUSİYA VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Əli ƏLİYEV

alee.aliyev@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Xülasə

Sahibkarlıq azadlığı, iqtisadi azadlığın əsas tərkib hissəsidir və insan hüquqlarının fundamental elementlərindən biridir. Azərbaycanda müasir iqtisadi inkişaf şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığının təmin edilməsi və bununla bağlı hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi önəmlidir. Konstitusiyanın 59-cu maddəsi sahibkarlıq hüququnu müəyyən etsə də, bu maddə müasir beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılmalıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının prinsipləri, həmçinin Avropa Konvensiyasının tələbləri nəzərə alınmalıdır. Təklif edilən dəyişikliklər sahibkarlıq fəaliyyətində bərabər imkanların yaradılmasına, istehlakçıların hüquqlarının qorunmasına və ekoloji davamlılığa diqqət yetirir. Konstitusiyanın 59-cu maddəsinin təkmilləşdirilməsi sahibkarlara daha yaxşı hüquqi müdafiə, innovasiyaların dəstəklənməsi və dövlətin sahibkarlığa dəstəyinin gücləndirilməsi məqsədini güdür. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma və elektron xidmətlər vasitəsilə dövlətin sahibkarlıqla qarşılıqlı əlaqəsi daha şəffaf və effektiv olacaq. Bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, vergi güzəştləri və sahibkarlığa dəstək institutlarının inkişafı da vacibdir. Bu dəyişikliklər, ölkənin iqtisadi inkişafını və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmağa xidmət edəcək.

Açar sözlər: sahibkarlıq azadlığı, hüquqi mexanizmlər, ekoloji davamlılıq, rəqəmsallaşma, iqtisadi inkişaf

Giriş

Sahibkarlıq azadlığı iqtisadi azadlığın əsas elementidir və həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınan əsas insan hüquqlarından biridir. Azərbaycanda müasir iqtisadi inkişaf şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığının təmin edilməsinə yönəlmiş hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, milli qanunvericiliyin global çağırışlara uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması və sahibkarlarla dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin şəffaflığının artırılması zərurəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsində sahibkarlıq hüququnun əsas məzmunu təsbit edilsə də, müasir beynəlxalq standartlara uyğun olaraq dəqiqləşdirmə və əlavələr edilməsini tələb edir. Belə standartlara, məsələn, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin müddəaları, habelə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) sənədlərində təsbit olunmuş prinsiplər daxildir. Bu prinsiplər bütün sahibkarlıq subyektləri üçün bərabər imkanların yaradılmasının, inhisarçılığın və haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının, eləcə də istehlakçıların hüquqlarının qorunmasının və davamlı inkişafın vacibliyini vurğulayır.

İqtisadi artım, sosial ədalət və ekoloji davamlılıq arasında tarazlığı nəzərdə tutan davamlı inkişaf konsepsiyasını nəzərə almaq xüsusilə vacibdir. Azərbaycan global iqtisadiyyatın iştirakçısı kimi konstitusiyaya tənzimlənməsində bu cəhətləri nəzərə almağa borcludur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsində təsbit olunmuş sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığı hüququ iki bənddən ibarətdir:

1. Hər bir vətəndaşın qanuna riayət etmək şərti ilə öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından istifadə edərək sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun təminatı.

2. Dövlətin, vətəndaşların həyat və sağlamlığının müdafiəsi maraqları naminə tənzimləmə ilə məhdudlaşan dövlətin rolunun göstəricisi.

Şübhəsiz ki, 59-cu maddə sahibkarlıq azadlığının həyata keçirilməsinin əsasını qoyur. Lakin təhlil göstərir ki, hazırkı versiya iqtisadiyyat, ekologiya və insan hüquqları sahələrində müasir çağırışlarla bağlı aspektlərin tam spektrini əhatə etmir. Müasir şəraitdə onun həyata keçirilməsinin effektivliyini məhdudlaşdıran bir sıra çatışmazlıqlar müəyyən edilə bilər:

1. İmkanların bərabərliyinə önəm verilməməsi: Maddə dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün iştirakçıları üçün bərabər şərait yaratmaq öhdəliyini müəyyən etmir. Bu, xüsusilə kiçik və orta biznesə qarşı ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilər.

2. İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi: Normada bazar iqtisadiyyatında əsas aspekt olan istehlakçı maraqlarının qorunmasının vacibliyi qeyd olunmur.

3. Ekoloji komponentə məhəl qoymamaq: Müasir hüquq sistemlərində ekoloji davamlılıq mühüm yer tutur, lakin 59-cu maddədə ekoloji təhlükəsizlik dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri kimi qeyd olunmur.

4. İnnovativ inkişaf üçün stimulların olmaması: Məqalədə davamlı iqtisadi artım üçün vacib olan innovativ fəaliyyətin dəstəklənməsinə və müasir texnologiyaların tətbiqinə yönəlmiş müddəalar yoxdur.

5. Sahibkarlığın stimullaşdırılmasında dövlətin rolu ilə bağlı qeyri-müəyyənlik: Sahibkarlara dövlət dəstəyinə heç bir istinad edilmədən mətn tənzimləmə və müdafiə ilə məhdudlaşır.

Konstitusiyanın 59-cu maddəsinin təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq aktların müddələrinin və qabaqcıl xarici təcrübənin nəzərə alınması vacibdir. Məsələn:

- İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası (Protokol №1): Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əsas olan mülkiyyət hüququnun qorunmasına təminat verir.

- BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri: Bərabər imkanlar, ətraf mühitin mühafizəsi və innovasiyaya dəstək daxil olmaqla davamlı iqtisadiyyatların yaradılmasına çağırış.

- İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) tövsiyələri: İqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi kiçik və orta biznesin stimullaşdırılmasının vacibliyini vurğulamaq.

Digər dövlətlərin (məsələn, Rusiya Federasiyası, Almaniya) konstitusiyaları ilə müqayisə də göstərir ki, bir çox ölkələr öz əsaslarında davamlı inkişafı, bərabərliyi və sahibkarlıq subyektlərinin hüquqlarını qorumağa yönəlmiş normaları təsbit edir.

Təhlil əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsinin aşağıdakı redaksiyada təklif edilir:

I. Hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək fərdi qaydada və ya başqaları ilə birgə sahibkarlıq və ya qanunla qadağan olunmayan digər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilər.

II. Dövlət sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlətin mənafeyinin, insanların həyat və sağlamlığının müdafiəsi, o cümlədən ekoloji təhlükəsizliyin, sosial ədalətin və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirir.

II bənd ətraf mühitin təhlükəsizliyinə istinadla tamamlanır. təhlükəsizlik, sosial ədalət və istehlakçıların müdafiəsi. Bu, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) daxil olmaqla, beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğundur. Bu aspektlər cəmiyyətin ahəngdar inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

III. Dövlət ayrı-seçkiliyin, inhisarcılığın və ya haqsız rəqabətin hər hansı formaları istisna olmaqla, bütün sahibkarlıq subyektləri üçün bərabər şəraiti təmin etməyi öhdəsinə götürür.

III bənd dövlətin sahibkarlığın bütün iştirakçıları üçün bərabər şərait yaratmaq öhdəliyini təqdim edir. Bu, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt kimi beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş ədalət və bərabərlik prinsiplərinə uyğundur.

IV. Sahibkarlıq fəaliyyəti hüququna iqtisadi fəaliyyətin forma və üsullarını seçmək azadlığı, ədalət mühakiməsinə çıxış hüququ və dövlət orqanlarının qanunsuz müdaxilələrindən müdafiə daxildir.

IV bənd sahibkarların özbaşınalıqdan qorunmasına diqqət yetirir və onların ədalət

mühakiməsinə çıxış hüququnu gücləndirir ki, bu da beynəlxalq təcrübədə təsbit olunmuş qanunun aliliyi prinsipinə uyğundur.

V. Dövlət əlverişli normativ-hüquqi baza yaratmaq, innovasiyaları stimullaşdırmaq, kiçik və orta biznesi dəstəkləmək, investisiyaları cəlb etməklə sahibkarlığın inkişafına kömək edir.

V bənd əlverişli hüquqi və iqtisadi mühitin yaradılması yolu ilə dövlət tərəfindən sahibkarlığın inkişafına fəal kömək göstərməyə yönəlib. Bu, ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə, xüsusən kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi üzrə İƏİT tövsiyələrinə uyğundur.

Yuxarıdakı əlavələr sayəsində aşağıdakı effekti əldə edə bilərsiniz:

1. Bərabər şərtlərin təminatı: Bərabər imkanların göstərilməsi ayrı-seçkilik risklərini azaldacaq və kiçik və orta biznesin inkişafı üçün xüsusilə vacib olan rəqabət mühitini gücləndirəcək.

2. Ekoloji davamlılıq: Ekoloji təhlükəsizliyə istinadın tətbiqi milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını təmin edəcəkdir.

3. İstehlakçıların müdafiəsi: İstehlakçıların hüquqlarının qeyd edilməsi sahibkarlara inamı və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini artıracaq.

4. İnnovasiyaların stimullaşdırılması: Yeni texnologiyalar və innovasiyalar sahəsində dövlət dəstəyi iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verəcək.

5. Hüquqi müdafiənin gücləndirilməsi: Qanunsuz müdaxiləyə qarşı müdafiənin açıq şəkildə ifadə edilməsi biznesin aparılmasında sabitliyi və proqnozlaşdırıla bilənliyi təmin edəcəkdir.

Beləliklə, konstitusiya tənzimləmə normalarının təkmilləşdirilməsi vətəndaşların həyat keyfiyyətinin və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addım olacaq.

Ən vacib təkmilləşdirmə istiqamətlərindən biri sahibkarlarla dövlət qurumları arasında qarşılıqlı əlaqənin bütün mərhələlərinin rəqəmsallaşdırılmasıdır. İndiki mərhələdə sahibkarlıq subyektlərinin elektron qeydiyyatına şərait yaradılmasına böyük diqqət yetirilir. Bura fərdi sahibkarların, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin və digər biznes formalarının onlayn platformalar vasitəsilə qeydiyyatının sadələşdirilməsi daxildir. Azərbaycanda geniş spektrli elektron xidmətlər göstərən və inzibati prosedurları əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirən “ASAN xidmət” sistemi uğurla fəaliyyət göstərir. Bu sistem sayəsində biznesin qeydiyyatı müddətləri azaldılıb, lüzumsuz bürokratik rəsmiləşdirmələr aradan qaldırılıb, sənədlərin təqdim edilməsi prosesi tam şəffaf və əhalinin bütün təbəqələri üçün əlçatan olub.

Bununla belə, rəqəmsallaşma yalnız qeydiyyat prosedurları ilə məhdudlaşmamalıdır. Növbəti addım vergitutma, lisenziyalasdırma, hesabat vermə və tənzimləyici orqanlarla qarşılıqlı əlaqə üçün rəqəmsal alətləri tətbiq etməkdir. Bu cür tədbirlər korrupsiya risklərini minimuma endirməyə kömək edəcək, çünki elektron sistemlər sahibkarlarla məmurlar arasında birbaşa əlaqəni aradan qaldırır. Bundan əlavə, bu, çox vaxt əsas inzibati yükü daşıyan kiçik və orta biznes üçün xüsusilə vacib olan biznes üçün vaxt və resurslar xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsində qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması da əsas rol oynayır. Azərbaycan BMT, ÜTT, ATƏT və başqaları kimi bir çox beynəlxalq təşkilatların üzvü kimi ən yaxşı dünya təcrübələrini və standartlarını nəzərə almalıdır. Bu, antiinhisar tənzimlənməsi, mülkiyyət hüquqlarının qorunması, biznesdə şəffaflığın təmin edilməsi və mübahisələrin alternativ həlli üsullarının inkişafı kimi aspektlərə aiddir. Buna misal olaraq, sahibkarlara həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə öz hüquqlarını səmərəli şəkildə müdafiə etməyə imkan verən arbitraj və vasitəçiliyə müasir yanaşmaların tətbiqini göstərmək olar.

Bürokratik maneələrin azaldılması və korrupsiya risklərinin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Aparılan islahatlara baxmayaraq, Azərbaycanda sahibkarlar tez-tez dövlət qurumları tərəfindən həddindən artıq tələblərlə, mürəkkəb prosedurlarla üzləşirlər. Lisenziya və icazələrin alınmasında ağılsızlıq, habelə korrupsiya. Bu problemlərlə mübarizə aparmaq üçün dövlət qulluqçularının məsuliyyətini gücləndirmək, onların işinə nəzarət sistemini tətbiq etmək, ictimai nəzarət mexanizmlərini hazırlamaq lazımdır. Məsələn, əsas dövlət qurumlarında müstəqil müşahidə şuralarının yaradılması onların fəaliyyətində şəffaflıq səviyyəsini yüksəldə bilər.

Vergi güzəştləri və sahibkarlığa dəstək institutlarının inkişafı digər mühüm sahədir. Əlverişli

biznes mühitinin yaradılması üçün vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi davam etdirilməlidir. Bura kiçik və orta biznes üçün vergi təfəvvülatlarının tətbiqi, sadələşdirilmiş vergi sisteminin inkişafı, vergi güzəştləri vasitəsilə innovativ və ixracyönümlü fəaliyyətin təşviqi daxil ola bilər. Bundan əlavə, gələcəkdə iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilə biləcək startapların və texnologiya şirkətlərinin dəstəklənməsinə diqqət yetirilməlidir.

Tənzimləmənin mühüm elementi həm də davamlı inkişafın təmin edilməsi və biznesin sosial məsuliyyətinin stimullaşdırılmasıdır. Bu, sahibkarları təmiz texnologiyalara sərmayə qoymağa, sosial təşəbbüslərdə iştirak etməyə və korporativ idarəetmənin yüksək standartlarına riayət etməyə təşviq edən hüquqi tənzimləmələrin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu cür tədbirlər davamlı inkişaf prinsiplərinə riayət edən şirkətlər üçün dövlət subsidiyaları, qrantlar və ya təşviqlər ilə dəstəklənə bilər.

Nəhayət, regional inkişafın xüsusiyyətlərini və paytaxtla regionlar arasında proporsionallığı aradan qaldırmaq zərurətini nəzərə almaq vacibdir. Kənd və ucqar ərazilərdə sahibkarlar tez-tez infrastruktur, ixtisaslı işçi qüvvəsi və maliyyə imkanlarının çatışmazlığı ilə üzləşirlər. Bu problemlərin həlli üçün regional biznesə dəstək proqramları, o cümlədən mikrokreditlər, startaplar üçün qrantlar, sənaye zonalarının və inkubatorların yaradılması işlənilib hazırlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

17. Abutalıbov R. Xüsusi iqtisadi zonaların sosial-iqtisadi inkişafa təsiri// Journal of Qafqaz University, Baku, 2012, №34, s. 33-38.
18. Allahverdiyev S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. 1 cild, 2 nəşr. Bakı, 2008, 944.s.
19. Aslanov S. Sahibkarlıq hüququ. Bakı, 2005, 496 s.
20. Mehdiyev N. Biznesə necə başlamalı. Elm və təhsil, 2017, 230 s.
21. Niftullayev V. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2002, 609 s.
22. Zeynalov M. Xidmət sferasında sahibkarlığın inkişafı: problemlər və perspektivlər. Bakı, 2016, 275 s.

SUMMARY

Freedom of entrepreneurship is a key component of economic freedom and one of the fundamental elements of human rights. In the conditions of modern economic development in Azerbaijan, ensuring freedom of entrepreneurial activity and improving the related legal mechanisms are important. Although Article 59 of the Constitution defines the right to entrepreneurship, this article should be brought into line with modern international standards. The principles of the United Nations and the World Trade Organization, as well as the requirements of the European Convention, should be taken into account. The proposed amendments focus on creating equal opportunities in entrepreneurial activity, protecting consumer rights and environmental sustainability. The improvement of Article 59 of the Constitution aims to provide entrepreneurs with better legal protection, supporting innovations and strengthening state support for entrepreneurship. At the same time, the interaction of the state with entrepreneurship through digitalization and electronic services will become more transparent and effective. Removing bureaucratic obstacles, tax breaks and developing entrepreneurship support institutions are also important. These changes will serve to increase the country's economic development and international competitiveness.

Keywords: entrepreneurial freedom, legal mechanisms, environmental sustainability, digitalization, economic development

SOSIAL SİYASƏTİN FORMALAŞDIRILMASINDA DÖVLƏT ORQANLARININ ROLU

Yusif İGİDƏLİYEV

yusif.igidaliyev@gmail.com

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Sosial siyasət cəmiyyətin rifahını artırmaq və ədaləti qorumaq üçün dövlətin əsas fəaliyyət sahələrindən biridir. Azərbaycanda bu siyasətin icrasında Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi mühüm rol oynayır. Komitə ailə bağlarını gücləndirmək, qadın və uşaq hüquqlarını qorumaq, gender bərabərliyini təmin etmək üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirir və maarifləndirici tədbirlər təşkil edir.

Dövlətin qanunvericilik və nəzarət funksiyaları sosial problemlərin həllində vacibdir. Komitə uşaqların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi üçün qanunlar hazırlayır, dəstək mexanizmləri tətbiq edir. Sosial siyasətin uğuru üçün dövlət qurumlarının əməkdaşlığı və ictimaiyyətin bu prosesdə aktiv iştirakı əsasdır. Bu yanaşma cəmiyyətin inkişafına və sosial ədalətin təmininə töhfə verir.

Sosial siyasət, dövlətin vətəndaşların rifahını yaxşılaşdırmaq və sosial bərabərliyi təmin etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlər və proqramlar toplusudur. Bu siyasət sosial problemlərin həlli, iqtisadi resursların ədalətli bölgüsü və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Giriş:

Sosial siyasətin əsas prinsipləri bunlardır:

1. Sosial ədalət: Bütün vətəndaşların bərabər hüquq və imkanlara malik olması.
2. Solidarizm: Cəmiyyətin zəif təbəqələrinə dəstək verilməsi və sosial həmrəyliyin təmin edilməsi.
3. Davamlı inkişaf: Sosial proqramların uzunmüddətli təsirini nəzərə alaraq həyata keçirilməsi.

Dövlət orqanlarının sosial siyasətdə rolu

Dövlətin sosial siyasət sahəsindəki rolu onun funksional mexanizmləri və hüquqi öhdəlikləri ilə müəyyən olunur. Sosial siyasətin effektiv icrası üçün dövlətin müxtəlif orqanları birgə fəaliyyət göstərir və bu prosesdə onların əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Qanunvericilik funksiyası

Dövlətin sosial siyasətdə ilk və ən vacib funksiyası qanunvericilik bazasının yaradılmasıdır. Bu baza sosial ədalət, gender bərabərliyi və uşaq hüquqlarının qorunması prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətlə bağlı əsas qanunlar bunlardır:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (21-ci maddə: Sosial ədalətin təminatı);
- Gender bərabərliyinin təmin olunması haqqında qanun;
- Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu.

Bu qanunlar sosial siyasət istiqamətində dövlətin məqsədlərini müəyyən edir və sosial problemlərin həllinə hüquqi zəmanət verir.

III. İcra funksiyası

Sosial siyasətin icrası dövlət orqanlarının konkret tədbirlər və proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycanda bu funksiyayı müxtəlif icra hakimiyyəti orqanları yerinə yetirir, məsələn:

- Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi: Əlillərin hüquqlarının qorunması, pensiya sisteminin idarə olunması və sosial yardım proqramlarının təşkili ilə məşğuldur.

- Təhsil Nazirliyi: Uşaqların təhsil hüququnun təminatı və aztəminatlı ailələrin övladları üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir.

- Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi: Ailələrin, qadınların və uşaqların rifahını artırmaq üçün xüsusi layihələr icra edir.

IV. Nəzarət funksiyası

Dövlət orqanlarının sosial siyasət üzrə fəaliyyəti üzərində nəzarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzarət aşağıdakı sahələrdə həyata keçirilir:

- Qanunların düzgün icrasının yoxlanılması;
- Sosial yardımın ədalətli bölgüsü;
- Dövlət proqramlarının effektivliyinin təhlili.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası sosial siyasətlə bağlı maliyyə axınlarını və xərcləri nəzarətdə saxlayır. Bu yanaşma korrupsiyanın qarşısını almağa və resursların effektiv istifadəsini təmin etməyə kömək edir.

4. Beynəlxalq əməkdaşlıq

Dövlətin sosial siyasət sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı da xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası:

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT)-nin uşaq hüquqları ilə bağlı konvensiyalarını qəbul etmişdir;

- Avropa Şurası ilə gender bərabərliyi və qadın hüquqları mövzularında birgə layihələr həyata keçirir.

Bu əməkdaşlıq beynəlxalq təcrübənin ölkə miqyasında tətbiq olunmasına şərait yaradır və sosial siyasətin inkişafını dəstəkləyir.

Bölmənin yekunu

Dövlət orqanlarının sosial siyasətə töhfəsi onların funksional fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu orqanların qanunvericilik, icra və nəzarət funksiyaları effektiv şəkildə yerinə yetirildikdə, əhalinin rifah səviyyəsi artır və cəmiyyətdə sosial ədalət təmin olunur.

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi 1998-ci ildə təsis edilib və ailə, qadın və uşaq hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş əsas icra qurumlarından biridir. Komitənin fəaliyyəti hüquqi çərçivəyə əsaslanır və sosial rifahı artırmaq məqsədi daşıyır.

Fəaliyyət sahələri

1. Ailə siyasəti – Nikahəncəsi müayinələrin təşviqi, ailə məsləhət xidmətləri və zorakılığa qarşı tədbirlər həyata keçirilir.

2. Qadın hüquqları – Qadın sahibkarlığını dəstəkləmək, gender bərabərliyini gücləndirmək və məişət zorakılığına qarşı mübarizə aparmaq əsas məqsədlər arasındadır.

3. Uşaq müdafiəsi – Təhsildən kənarda qalmış uşaqlar üçün proqramlar, erkən nikahların qarşısının alınması və uşaq hüquqları ilə bağlı maarifləndirmə kampaniyaları təşkil olunur.

Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Nəticələr

Komitə UNICEF, BMT və Avropa Şurası ilə birgə layihələr həyata keçirir. Bu əməkdaşlıq nəticəsində ailə zorakılığına qarşı qanunlar gücləndirilib, qadınların iqtisadi fəaliyyətə qoşulması dəstəklənib və erkən nikah hallarının qarşısını almaq üçün regional tədbirlər təşkil olunub.

Yekun: Komitənin fəaliyyəti sosial siyasətin əsas sahələrində mühüm irəliləyişlərə səbəb olub və hüquqların qorunmasını gücləndirib.

Sosial siyasətin icrasında mövcud problemlər və perspektivlər

Sosial Siyasət: Problemlər və Həlli Yolları

Sosial siyasətin icrası zamanı əsas çətinliklər qanunvericiliyin tətbiqi, sosial xidmətlərin əlçatanlığı və maliyyə çatışmazlığı ilə bağlıdır.

1. Mövcud Problemlər

- Qanunvericilikdə boşluqlar: Ailə zorakılığı və gender bərabərliyi qanunlarının tətbiqində çətinliklər.

- Sosial xidmətlərin çatışmazlığı: Regionlarda sosial yardım və sığınacaqların məhdudluğu.

- Resurs problemləri: Sosial proqramların maliyyələşdirilməsində çətinliklər.

2. İnkişaf Perspektivləri

- Qanunların təkmilləşdirilməsi: Beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və tətbiq

mexanizmlərinin gücləndirilməsi.

- o Sosial xidmətlərin genişləndirilməsi: Regionlarda mərkəzlərin açılması və mobil xidmətlərin tətbiqi.

- o Beynəlxalq əməkdaşlıq: UNICEF və UNDP kimi qurumlarla əlaqələrin artırılması.

- o Rəqəmsal texnologiyalar: E-hökumət platformaları və avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə.

3. Dövlət və Cəmiyyətin Rolu

- o Maarifləndirmə, QHT-lərlə əməkdaşlıq və ictimai müzakirələrin təşkili vacibdir.

Nəticə

Qanunvericilik islahatları, sosial xidmətlərin əlçatanlığı və texnologiyaların tətbiqi sosial siyasətin effektivliyini artıracaqdır.

Nəticə və təkliflər

Sosial Siyasət: Problemlər və Həlli Yolları

Azərbaycanın sosial siyasəti ailə, qadın və uşaq problemlərinin həllinə yönəlib. Dövlət Komitəsi və digər qurumlar bu sahədə mühüm rol oynasa da, icra boşluqları və resurs çatışmazlığı kimi problemlər qalmaqdadır.

Əsas Problemlər:

- Qanunvericiliyin tətbiqində çətinliklər (gender bərabərliyi, uşaq hüquqları).
- Resurs çatışmazlığı və regional fərqlər.
- Sosial xidmətlərin əlçatan olmaması.

Həll Yolları:

1. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi: İcra mexanizmlərinin gücləndirilməsi.
2. Sosial xidmətlərin genişləndirilməsi: Regionlarda mərkəzlərin və peşəkar kadrların artırılması.
3. Beynəlxalq əməkdaşlıq: UNICEF, UNDP kimi qurumlarla layihələrin genişləndirilməsi.
4. Maarifləndirmə: Gender bərabərliyi və məişət zorakılığı üzrə ictimai kampaniyalar.
5. Rəqəmsal texnologiyalar: E-hökumət və avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə.

Nəticə

Dövlət orqanlarının səyləri sosial siyasətin inkişafına böyük töhfə versə də, problemlərin tam həlli üçün daha sistemli və resurslarla zəngin yanaşmalar tətbiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). [Onlayn] Mövcuddur: <https://www.constitution.az>
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi.
3. <http://scfwca.gov.az/>
4. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. (1999). [Onlayn] Mövcuddur: <https://www.e-qanun.az>
5. UNICEF Azərbaycan Ofisi. [Onlayn] Mövcuddur: <https://www.unicef.org/azerbaijan>
6. Heydər Əliyev Fondu. "Ailə və Uşaqların Müdafiəsi üzrə Layihələr". [Onlayn] Mövcuddur: <https://heydar-aliyev-foundation.org>
7. Statistika Komitəsi (2023). "Ailələrin sosial vəziyyəti və gender bərabərliyi ilə bağlı hesabat". [Onlayn] Mövcuddur: <https://www.stat.gov.az/>

SUMMARY

Social policy is a key area of state activity aimed at ensuring social welfare and justice. Its main goal is to protect the rights of families, women, and children, improve their socio-economic status, and promote gender equality.

In Azerbaijan, state bodies play a crucial role in implementing social policy, with the State Committee on Family, Women, and Children's Affairs leading efforts in this field. The Committee focuses on strengthening families, protecting women's rights, and ensuring children's safety and development. It organizes gender equality programs and awareness campaigns while also implementing legislative and social protection measures for children.

The article also examines the role of other state bodies in shaping social policy. Legislative, executive, and supervisory functions are vital for addressing social issues. Cooperation among state institutions and public awareness are key to ensuring effective social policies that support sustainable development and social justice.

РЕЗЮМЕ

Социальная политика играет ключевую роль в улучшении жизни людей и обеспечении справедливости. Ее главные задачи — защита прав семей, женщин и детей, повышение их уровня жизни и достижение гендерного равенства.

В Азербайджане важную роль в этой сфере выполняет Государственный комитет по проблемам семьи, женщин и детей. Он занимается укреплением института семьи, защитой прав женщин и развитием детей, реализует программы по гендерному равенству и просветительские инициативы. Важное направление работы — защита прав детей через законодательные и социальные меры.

Для эффективной социальной политики необходима координация государственных структур и информированность общества. Это способствует устойчивому развитию и социальной справедливости.

TÜRKİYƏNİN TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ: DAXİLİ VƏ XARİCİ TƏHDİDLƏR

Elmir TAĞIYEV

elmir.tagiyev2001@icloud.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Türkiyənin təhlükəsizlik problemlərinə baxdığımızda ilk gördüyümüz PKK və kürd separatizmidir. PKK-nın terror təşkilatı kimi tanınmaması Türkiyənin əsas problemlərindən birinə çevrilir. Nəticədə Türkiyə yeni mübarizə yolları axtarır. “Pəncə” əməliyyatı buna misal ola bilər. Suriya müharibəsi və sərhəd təhdidləri də Türkiyənin təhlükəsizlik problemləri arasındadır. Bu müharibə nəticəsində Türkiyə qaçqın axınına məruz qalıb. Əsas məsələlərdən biri də Türkiyənin İŞİD və FETÖ kimi terror təşkilatlarına qarşı mübarizəsidir. Bu uzun və çətin mübarizə olmuşdur. Türkiyə mübarizədə beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edir. Son zamanlar Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Türkiyəyə də təsir edib.

Ümumiyyətlə, mübarizə üçün həm hərbi, həm də diplomatik vasitələrdən istifadə edir. Bu problemlər daxili və xarici amillərlə bağlıdır. Məhz buna görə Türkiyə sabitliyi qorumaq üçün daha çox əməkdaşlıq etməlidir. Bu əməkdaşlıq həm beynəlxalq, həm də regional xarakter daşmalıdır.

Açar sözlər: mübarizə, müharibə, ölkə, beynəlxalq, hərbi yol

Giriş

Türkiyə, strateji coğrafi mövqeyi, güclü hərbi qüvvələri və tarixən müxtəlif mədəniyyətlərə ev sahibliyi edən bir ölkə olaraq bir çox təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşir. Ölkənin təhlükəsizlik vəziyyəti yalnız beynəlxalq təhlükələrə deyil, həm də daxili sosial və siyasi gərginliklərə, etnik və dini münaqişələrə, radikalizmin artmasına və hətta sosial ədalət məsələlərinə də bağlıdır. Türkiyə, həm geosiyasi mərkəz olaraq, həm də bir neçə regional və beynəlxalq münaqişənin iştirakçısı kimi bir çox təhlükəsizlik məsələlərini özündə birləşdirir. Bu məqalə, Türkiyənin qarşılaşdığı təhlükəsizlik problemlərinin daxili və xarici aspektlərini, bu problemlərin yaranma səbəblərini və ölkənin bu təhdidlərə qarşı aldığı tədbirləri geniş şəkildə araşdıracaq.

Türkiyənin ən köklü və ən uzunmüddətli təhlükəsizlik problemi, Kürdüstan Fəhlə Partiyası (PKK) ilə bağlıdır. PKK, 1984-cü ildən bəri Türkiyənin cənub-şərqində və qonşu ölkələrdəki kürd bölgələrində silahlı mübarizə aparır. PKK-nın məqsədi, kürd xalqının öz müqəddəratını təyin etməsi və müstəqil bir kürd dövləti qurulmasıdır. PKK-nın bu məqsədinə qarşı Türkiyə hökuməti, öz milli təhlükəsizliyini qorumaq və sosial sabitliyi təmin etmək üçün ciddi tədbirlər görüb.

PKK-nın silahlı fəaliyyətləri, xüsusilə 1990-cı illərdə Türkiyədə genişmiqyaslı müharibəyə və çoxsaylı itkilərə səbəb olub. Təhlükəsizlik qüvvələrinin PKK ilə mübarizəsi, ölkə daxilində ciddi sosial və siyasi gərginliklərə yol açıb. Xüsusilə PKK-nın silahlı mübarizəsi nəticəsində Türkiyənin cənub-şərq bölgələrindəki kürd əhalisinin dəstəyini alması, həm də bu bölgənin iqtisadi inkişafına zərbə vurmuşdur. Həmçinin, PKK-nın xaricdəki fəaliyyətləri, xüsusilə İraq və Suriyada, bu mübarizənin beynəlxalq xarakter daşmasına səbəb olub.

PKK-nın beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi və ya qəbul olunmaması, Türkiyənin PKK ilə mübarizəsində ciddi bir problem yaradır. Bir neçə ölkə, xüsusən də Avropa İttifaqı üzvləri, PKK-nı terror təşkilatı olaraq tanımır və ya onun üzvlərinə siyasi sığınacaq verir. Bəzi dövlətlər isə PKK-nın Suriyada PYD/YPG adlı silahlı qruplarla əlaqəli olduğunu və bu qrupların mübarizəsini dəstəkləyirlər. Bu isə Türkiyənin beynəlxalq əlaqələrində gərginliyə səbəb olur. ABŞ-ın PYD-yə verdiyi dəstək, xüsusən də Suriyada İŞİD-ə qarşı mübarizə çərçivəsində bu qrupla əməkdaşlıq etməsi,

Türkiyə ilə ABŞ arasında ciddi bir qarşıdurmaya gətirib çıxarmışdır.

Əsas hissə

Türkiyə, PKK ilə mübarizə üçün bir neçə strateji yanaşma tətbiq edib. Əvvəlki dövrlərdə PKK-nın fəaliyyətini sərhəd bölgələrindəki hərbi əməliyyatlarla məhdudlaşdırmağa çalışan Türkiyə, 2000-ci illərin ortalarından etibarən daha çox kəşfiyyat və xüsusi əməliyyatlara üstünlük verməyə başlamışdır. 2016-cı ildən bəri, "Pençə" əməliyyatları çərçivəsində PKK-nın silahlı qruplarına qarşı sərt hərbi müdaxilələr həyata keçirilib.

Bununla yanaşı, PKK ilə mübarizənin yalnız hərbi yollarla həll edilə bilməyəcəyini anlayan Türkiyə hökuməti, kürd əhalisinin sosial və iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, bu bölgədə daha çox investisiya qoymağa və təhsil, səhiyyə kimi sahələrdə reformalar aparmağa çalışır. Lakin bu yanaşmalar, xüsusilə kürd milli kimliyinin və mədəniyyətinin qorunması məsələsində, bəzən mübahisələrə səbəb olur.

Suriya müharibəsi, Türkiyənin təhlükəsizlik məsələlərinin bir digər mühüm hissəsini təşkil edir. 2011-ci ildən bəri davam edən Suriya münaqişəsi, xüsusilə Türkiyənin cənub sərhədlərində yerləşən bölgələrdə ciddi təhlükəsizlik təhdidləri yaradıb. Bu müharibə, həm də Türkiyəyə böyük bir qaçqın axınına və regional geosiyasi gərginliklərə səbəb olmuşdur. Türkiyənin Suriya ilə olan sərhədindəki vəziyyət, müxtəlif terror təşkilatlarının, xüsusilə İŞİD və YPG (PYD-nin silahlı qolu) kimi radikal qrupların sərhəd boyunca fəaliyyət göstərməsi ilə daha da mürəkkəbləşib. İŞİD-in 2015-2017-ci illərdə Türkiyədə həyata keçirdiyi terror hücumları, ölkənin təhlükəsizliyinə ciddi bir zərbə vurmuşdur. YPG-nin isə, PKK ilə əlaqəli olduğu iddia edilib və bu səbəbdən Türkiyə YPG-ni də terror təşkilatı olaraq tanıyır. Türkiyə, Suriya münaqişəsinin öz sərhədləri daxilində yarada biləcəyi təhdidləri azaltmaq məqsədilə bir neçə hərbi əməliyyat həyata keçirib. "Fırat Kalkanı" (2016), "Zeytun Şahini" (2018) və "Barış Pınarı" (2019) əməliyyatları bu əməliyyatlara nümunə olaraq göstərilə bilər. Türkiyə, bu əməliyyatları, həm də İŞİD-in, PYD/YPG-nin və digər radikal qrupların sərhəd boyunca fəaliyyəti ilə mübarizə etmək məqsədilə həyata keçirib.

Türkiyə, həmçinin Suriyada "təhlükəsiz zonalar" yaratmağa çalışır, burada mülki əhalinin təhlükəsizliyi təmin edilərək, qaçqınların geri dönməsi təşviq olunur. Bu yanaşma həm Suriya hökuməti, həm də beynəlxalq icma ilə qarşıdurmalara səbəb olub. Qərbi ölkələri, xüsusən də ABŞ və Avropa İttifaqı, Türkiyənin bu əməliyyatlarını tənqid edərək, Türkiyənin Suriya ərazisindəki hərbi varlığını yolverilməz olaraq qiymətləndirmişlər.

Suriya müharibəsinin Türkiyəyə bir digər təsiri, 2011-ci ildən başlayaraq 3,6 milyon suriyalı qaçqının ölkəyə daxil olmasıdır. Qaçqın axını, Türkiyənin sosial və iqtisadi strukturunu sarsıtmış, xüsusilə sərhəd bölgələrində böyük yük yaratmışdır. Həmçinin, bu qaçqınlar, bəzən yerli əhali ilə qarşıdurmalara səbəb olmuşdur. Türkiyə hökuməti, mütəmadi olaraq Avropa İttifaqı ilə razılaşmalar imzalayaraq, qaçqınları müvafiq qaydada qəbul etməyə və onlara müvəqqəti sığınacaq təmin etməyə çalışmışdır.

Terror bəlası Türkiyəyə yad deyil. Şərqi və Cənub-Şərqi bölgələrimizdə otuz min nəfərin ölümünə, yüz minlərlə insanın yaralanmasına və əlil olmasına, minlərlə ailənin öz yurduvundan, yurduvundan, kənd və şəhərlərindən didərgin düşməsinə səbəb olub. Milli və beynəlxalq konvensiyalar, xüsusilə müqəddəs dini kitablar, hüquq və azadlıqları ifadə edən bütün sənədlər insan həyatını ən yüksək dəyər kimi müəyyənləşdirsə də, insanlara qarşı zorakılıq və hücumlar səngimək bilmir.

Terrorun hədəfində olan dövlətlər əsas strategiyasını "terrorçulara qarşı mübarizə" kimi müəyyənləşdirdikcə, daha çox təyyarə qaçırma, girov böhranı və bu kimi terror aktları törədənləri fikrindən daşıdırmaq üçün bir üsul kimi istifadə edilən danışıklar fenomeni hələ də alınmayıb

Yaşadığımız 21-ci əsrdə səbəbi, düşüncəsi və məqsədindən asılı olmayaraq insanlara qarşı hər cür zorakılıq və hədə-qorxu əməllərini nəzərdə tutan "Terrorizm"lə yanaşı, "müharibə" reallığı ilə də qarşılaşırıq. Onlar öz düşüncə sistemlərini bir daha nəzərdən keçirməlidirlər Türkiyə, xüsusilə İŞİD və FETÖ kimi terror təşkilatlarının təhdidləri ilə qarşı-qarşıyadır. İŞİD, 2015-2017-ci illər arasında bir neçə böyük terror hücumu həyata keçirmiş, bu hücumlar nəticəsində yüzlərlə insan həyatını itirmişdir. İŞİD-in fəaliyyətləri, yalnız Türkiyə üçün deyil, bütün region üçün ciddi bir təhlükə yaratmışdır.

1984-cü ildən bu yana PKK terror təşkilatına dövlət dəstəyinin həcmi və təsiri sabit qalmasa da, bu dəstəyin Türkiyəyə qarşı təhdid potensialı getdikcə artıb. Bu araşdırmada PKK terror təşkilatının dövlət himayədarlığı üç fərqli zaman mərhələsində araşdırılacaq: 1980, 1990 və 2000-ci illər. Bundan əlavə, müvafiq dövrlərdə PKK terror təşkilatına hansı dövlətlərin hansı səbəblərlə və hansı yolla sponsorluq etdiyi təhlil ediləcək. Araşdırmanın əsas məqsədi PKK terror təşkilatına dəstək verən dövlətlərin arxasında duran səbəb amilləri və intensivliyi ortaya çıxarmaqdır.

Qurulduğu gündən Türkiyəni hər sahədə təhdid edən PKK-nın yay aylarında xüsusilə meşəlik ərazilərdə həyata keçirdiyi təxribat terrorun əsl simasını üzə çıxarmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Terror təşkilatları məqsədlərinə çatmaq və qarşı tərəf dövlətdən güzəşt əldə etmək üçün heç bir hədəfi nəzərə almadan, fəaliyyətləri nəticəsində nə və nə qədər zərərin vurulacağını hesablamadan hücumlar həyata keçirirlər. Onilliklər ərzində mülki və hərbi hədəflərə hücumları ilə yanaşı, meşələrin yandırılması, şübhəsiz ki, PKK-nın ümumi strategiyasını tamamlayır. Bu təxribatlarla ətraf bölgələrdə yaşayan insanlar çaxnaşmaya sürüklənir, turizm fəaliyyətlərinə zərər vurulması, Türkiyənin iqtisadi itkilərə məruz qalması hədəflənir və fərqli nöqtələrdə həyata keçirilə biləcək hərəkətlər üçün fərqli istiqamətlərə diqqət çəkilir. Bu baxımdan tam mühafizə və nəzarətin az qala qeyri-mümkün olduğu meşə sahələri PKK üçün asan hədəf təşkil edə bilər. Türkiyə də 1990-cı illərdən bəri üzləşdiyi ekoloji terrora qarşı strategiyalar hazırlayır, texnoloji vasitələrlə monitoring və təqib fəaliyyətləri həyata keçirir, yerli elementlərlə intensiv əlaqə kanalları yaradır. Xəbərdarlıq şəbəkəsi yaradır. Bütün fəaliyyətlərə baxmayaraq, ekoloji terrorizm digər ölkələr kimi Türkiyə üçün də ciddi problemdir.

FETÖ (Fətullahçı Terror Təşkilatı), Türkiyə üçün başqa bir böyük təhlükəsizlik problemi təşkil edir. FETÖ, 2016-cı il 15 iyul çevrilişinə cəhdin arxasında duran təşkilatdır. Həmçinin, bu təşkilatın dövlətin müxtəlif qurumlarında (hüquq-mühafizə, ordu, məhkəmə) geniş bir şəbəkəyə malik olduğu üzə çıxmışdır. FETÖ-nün dövlət strukturlarındakı təsirinin genişlənməsi, həm də ölkənin siyasi və sosial sabitliyini ciddi şəkildə təhdid etmişdir. Türkiyə, terrorizm və radikalizmlə mübarizə üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə geniş əhatəli əməliyyatlar həyata keçirərək terror təşkilatlarını məhv etməyə çalışır. Həmçinin, Türkiyə, xüsusilə İŞİD və FETÖ ilə mübarizə etmək üçün beynəlxalq tərəfdaşlarla da əməkdaşlıq edir. FETÖ-nün xarici əlaqələri və üzvlərinin axtarılması üçün ölkə, müxtəlif ölkələrlə ciddi diplomatik münasibətlər qurub. Türkiyənin qarşılaşdığı təhlükəsizlik məsələləri yalnız daxili deyil, həm də regional və beynəlxalq geosiyasi münaqişələrlə bağlıdır. Türkiyə, Şərqi Aralıq Dənizi, Qara Dəniz və

Yaxın Şərqdəki bir çox münaqişələrdə aktiv rol oynayır. Bu bölgələrdəki gərginliklər, Türkiyənin milli maraqlarına birbaşa təsir edir və təhlükəsizlik məsələlərini daha da mürəkkəbləşdirir.

Yunanıstanla olan gərginlik, Kipr məsələsi, Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və İranla münasibətlər, Türkiyənin xarici siyasətində mühüm yer tutur. Şərqi Aralıq Dənizindəki enerji resursları ilə bağlı mübahisələr, həm də Türkiyənin Avropa İttifaqı ilə olan əlaqələrini və NATO daxilindəki mövqeyini təsir edir.

Türkiyə, geosiyasi təhdidlərlə mübarizə aparmaq üçün həm hərbi, həm də diplomatik vasitələrdən istifadə edir. Həmçinin, Türkiyə, NATO üzvü olaraq, digər üzv ölkələrlə birləşərək hərbi əməliyyatlarda iştirak edir və regional təhlükəsizlik məsələlərində aktivdir. Türkiyə, həmçinin Şərqi Aralıq Dənizindəki enerji resurslarına görə, həm Yunanıstanla, həm də Kiprlə mübahisələr yaşayır.

Nəticə

Türkiyənin təhlükəsizlik problemləri həm daxili, həm də xarici amillərlə əlaqəlidir. PKK ilə mübarizə, Suriya müharibəsi, İŞİD və FETÖ ilə mübarizə, regional gərginliklər və geosiyasi təhdidlər, Türkiyənin təhlükəsizlik strategiyalarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu problemlərin həlli üçün Türkiyə, yalnız hərbi gücdən deyil, həm də diplomatik, iqtisadi və sosial tədbirlərdən istifadə etməlidir. Türkiyə, bu çətin şəraitdə milli təhlükəsizliyini təmin etmək və daxili sabitliyini qorumaq üçün həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə daha çox əməkdaşlıq etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Özkırım, Mahir. "Türkiye'nin Terörle Mücadele Stratejisi" (1995)
2. Türker, Fatma. "Türk Dış Politikası ve Güvenlik" (1997)
3. Laçiner, Sedat. "Türkiye'nin Terörle Mücadele Stratejisi" (2001)
4. Köni, Hasan. "Türkiye'nin Güvenlik Stratejisi" (2002)

SUMMARY

TURKEY'S SECURITY PROBLEMS: DOMESTIC AND EXTERNAL THREATS

When we look at Turkey's security problems, the first thing we see is the PKK and Kurdish separatism. The fact that the PKK is not recognized as a terrorist organization is becoming one of the main problems for Turkey. As a result, Turkey is looking for new ways to fight. Operation "Pençe" can be an example of this. The Syrian war and border threats are also among Turkey's security concerns. As a result of this war, Turkey has been subjected to an influx of refugees. One of the main issues is Turkey's fight against terrorist organizations such as ISIS and FETO. It has been a long and arduous struggle. Turkey cooperates with international partners in the fight.

Recently, the Nagorno-Karabakh conflict with Armenia has also affected Turkey. In general, it uses both military and diplomatic means to fight. These problems are related to internal and external factors. This is precisely why Turkey should cooperate more to maintain stability. These collaborations should be both international and regional in nature.

Keywords: struggle, war, country, international, military path

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ ТУРЦИИ: ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ УГРОЗЫ

Когда мы смотрим на проблемы безопасности Турции, первое, что мы видим, это РПК и курдский сепаратизм. Непризнание РПК террористической организацией становится одной из главных проблем Турции. В результате Турция ищет новые способы борьбы. Примером может служить операция «Коготь». Сирийская война и пограничные угрозы входят в число проблем безопасности Турции. В результате этой войны Турция подверглась наплыву беженцев. Одним из главных вопросов является борьба Турции с террористическими организациями, такими как ИГИЛ и ФЕТО. Это была долгая и трудная борьба. Турция сотрудничает с международными партнерами в этой борьбе. В последнее время нагорно-карабахский конфликт с Арменией затронул и Турцию. В целом для борьбы используются как военные, так и дипломатические средства. Эти проблемы связаны с внутренними и внешними факторами. Вот почему Турции следует больше сотрудничать для поддержания стабильности. Это сотрудничество должно носить как международный, так и региональный характер.

Ключевые слова: борьба, война, страна, международный, военная дорога

YAŞIL DÜNYA ÜÇÜN EFEKTİV HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏ: QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLƏŞDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Emin ƏLİMUSAYEV
eminalimusayev@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Gələcək nəsillərə zərər vurmamaq və onlar üçün daha yaşıl dünya yaratmaq üçün ekoloji-hüquqi tənzimləmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan fəaliyyətinin Yer kürəsinin təbii resurslarını tükətməsi, Ozon qatına zərər vurməsi, təbiəti çirkləndirməsi kimi amillər iqlim dəyişikliyi və digər ekoloji problemlərə səbəb olmaqla nəinki sadəcə ekoloji tarazlığı pozur, eyni zamanda insan həyatı və sağlamlığı üçün ciddi risklər doğurur. Bütün bunlar ətraf-mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində hüquqi tənzimləməni qaçınılmaz edir. Bu məqsədlə əksər dövlətlər ekoloji sferada münasibətləri tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul etmiş, bu sahədə müvafiq qanunvericilik sistemi formalaşdırmışlar. Xüsusilə son illərdə, qabaqcıl dünya dövlətləri bu sahədə sərt imperativ tənzimləmələrlə yanaşı, eyni zamanda təsərrüfat subyektləri ekoloji tələbləri könüllü əsaslarla öz fəaliyyətlərinə inteqrasiya etməyə yönəldən iqtisadi tənzimləmə metodlarını da öz qanunvericiliklərinə əlavə etmişlər. Məhz bu yolla dövlətlər, bazar münasibətləri zamanı təbiəti çirkləndirməyi iqtisadi baxımdan daha əlverişsiz edərək, təsərrüfat subyektlərini ekoloji təmiz metodlardan istifadə etməyə stimullaşdırırlar. Xüsusilə yaşıl satınalmalar, eko-etiketləmə (sertifikatlaşdırma) və karbon qiymətləndirmə kimi metodlar, müvafiq olaraq, ekoloji təmiz məhsullar üçün tələbi artırır, belə məhsulların ənənəvi məhsullardan fərqləndirilməsini təmin edir və təbiəti çirkləndirməyi iqtisadi baxımdan daha əlverişsiz edir. Bu araşdırma məhz sadalanan yanaşmaların Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyinə əlavə edilməsinin hüquqi mexanizmlərini araşdırır.

Açar sözlər: Ekologiya hüququ, Yaşıl dünya, Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, İqtisadi tənzimləmə, Normayaratma

Giriş

İnsan fəaliyyətinin təbiətə təsirinin artması ilə iqlim dəyişikliyi, bio-müxtəlifliyin təhlükə altına düşməsi, resursların tükənməsi və meşələrin azalması kimi problemlər getdikcə kəskinləşməkdədir. Bəşəriyyətin təbiətə təsirinin artması fonunda ekoloji problemlərin artan dəniz səviyyələri, anormal hava hadisələri, ekosistemlərin dəyişməsi kimi nəticələri insan həyatının bütün sferalarına təsir etməkdədir. Hesablamalara əsasən, 2100-cü ilədək dəniz səviyyəsinin artması səbəbindən baş verən sahil daşqınlarına görə itkilərin qlobal ÜDM-in 4%-nə bərabər olması (OECD, 2022, s.16), 2050-ci ilədək isə yanğınlara görə zərər çəkmiş ərazilərin 2000-ci illə müqayisədə 19% artması proqnozlaşdırılır (Zou və b., 2020). Bu səbəbdən ötən əsrin sonlarından etibarən dövlətlər ekoloji problemlərin qarşısını almaq və təbiətdən səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə bir sıra qanunvericilik aktları qəbul etmişlər.

Bir çox hallarda, ekoloji problemlərin qarşısının alınmasında sərt imperativ qadağaların tətbiqi edilməsi ilə yanaşı digər metodlardan da istifadə olunur. Bu sahədə iqtisadi tənzimləmə vasitələri ekoloji hədəflərə nail olunmasında effektiv və daha az xərc tələb edən üsul kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (OECD, 2024a, s.2). Bunu nəzərə alaraq, bir çox dövlətlər öz qanunvericilik sistemlərinə yeni iqtisadi tənzimləmə vasitələri əlavə etmişlər.

Xüsusilə bu sahədə dünya təcrübəsini araşdırdıqda, ötən əsrin sonlarından etibarən yaşıl satınalmalar, eko-etiketləmə, karbon qiymətləndirmə kimi yeni konsepsiyaların tətbiq edildiyini

müşahidə etmək olar. Qeyd olunan hər 3 üsulun oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, bu metodlar təsərrüfat subyektlərinin bazar davranışlarını dəyişdirməyə yönəldirlər. Yəni, sadalanan metodlar bazar dinamikasının elementlərinə təsir göstərməklə, təbiəti çirkləndirməyi iqtisadi baxımdan daha əlverişsiz edir və ya ekoloji təmiz üsulların tətbiqini iqtisadi baxımdan daha əlverişli edirlər. Bütün bunlar isə son nəticədə təsərrüfat subyektlərinin könüllü olaraq öz iqtisadi fəaliyyətlərini ekoloji təmiz metodlarla həyata keçirməsinə səbəb olur.

Material və metodlar

Tədqiqatın əsas məqsədi yaşıl dünya naminə ekoloji qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə Azərbaycan qanunvericiliyinin hüquqi təhlili aparılmış və mövcud tənzimləyici çərçivə müəyyən edilmişdir. Bu sahədə mövcud qanunvericilik aktları öyrənilmiş habelə onların tətbiqi imkanları araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı bu sahədə qabaqcıl dövlətlərin qanunvericilik aktları öyrənilmiş və müqayisəli təhlil aparılmışdır. Xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı və onun üzv dövlətləri, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədə təcrübələri, qanunvericilik praktikalarının təhlili aparılmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların da bu sahədə hesabat və digər nəşrləri xüsus əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə araşdırma çərçivəsində Dünya Bankı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların dövlətlərin təcrübələrinin ümumiləşdirilməsinə həsr edilmiş hesabat və tövsiyələri öyrənilmişdir. əlavə olaraq müxtəlif alim və tədqiqatçıların bu sahədə elmi əsərləri araşdırılmışdır.

Öldə olunan nəticələr

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində qanunvericiliyin 3 istiqamətdə təkmilləşdirilməsi mümkün hesab edilir:

1. Dövlət satınalmaları haqqında qanunvericiliyə yaşıl satınalma müddəalarının əlavə edilməsi;
2. Eko-etiketləmə və sertifikatlaşdırma sahəsində qanunvericilikdəki mövcud kolliziya aradan qaldırılması və dəqiqləşdirilmələrin aparılması;

3. Karbon qiymətləndirmə sahəsində müasir konsepsiyaların ölkə qanunvericiliyinə əlavə edilməsi.

Birinci istiqamətlə bağlı qeyd edilməlidir ki, yaşıl satınalmalar hazırda dünyanın bir çox qabaqcıl ölkəsində tətbiq edilən hüquqi mexanizmdir. Belə ki, dövlətlər, satınalma prosedurlarına ekoloji dayanıqlılıq şərtlərini integrasiya etməklə bazarda ekoloji təmiz məhsullar üçün tələbi artırır və bununla da özəl sektor nümayəndələrini ekoloji təmiz məhsullar istehsal etməyə və öz fəaliyyətlərində dayanıqlılıq şərtlərini gözləməyə stimullaşdırırlar. Hazırda ölkəmizdə dövlət satınalmalarının tənzimlənməsi “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 14 iyul tarixli 988-VIQ nömrəli Qanunu ilə tənzimlənir və həmin Qanun dövlət satınalmaları zamanı ekoloji meyarların tətbiq edilməsinə birbaşa qadağalar müəyyən etmir. Yəni şərtlər toplusunda təkliflərin qiymətləndirilməsi zamanı ekoloji cəhətdən təmiz olan məhsullara üstünlük verilməsi nəzərdə tutula bilər. Lakin bu hal satınalan təşkilatın iradəsindən asılıdır. Bu sahədə qabaqcıl təcrübəyə malik olan dövlətlərin əksəriyyətində yaşıl satınalmalar ya müxtəlif kvotalar tətbiq etmək, ya da təkliflərin qiymətləndirilməsi zamanı ekoloji təmiz məhsullara müvafiq qiymət güzəştləri tətbiq etmək yolu ilə təmin olunur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə nəzər yetirdikdə qanunvericilikdə, bir sıra hallarda satınalma güzəştinin tətbiqi təcrübəsinin olduğunun şahidi oluruq. Belə ki, “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanunun 33.14-cü maddəsinə əsasən təkliflər qiymətləndirilərkən yerli mənşəli olan malların xeyrinə 20 faizə qədər həcmdə satınalma güzəşti tətbiq olunur. Bu zaman, ekoloji təmiz məhsullar üçün də analoji yanaşmanın tətbiq edilməsi təklif edilə bilər. Ekoloji təmiz məhsullar müvafiq standartlara uyğunluğunun sertifikatlaşdırılması və belə məhsullara tenderlərdə müvafiq güzəştlərin tətbiq edilməsi ekoloji təmiz məhsullar istehsal etməkdə sahibkarların marağının artırılmasına gətirib çıxarmaqla ətraf mühitin qorunmasına töhfə verə bilər.

İkinci istiqamət yaşıl satınalmaların tətbiqi sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hazırda dünya təcrübəsində eko-etiketləmə və sertifikatlaşdırma fəaliyyəti ekoloji təmiz məhsulların ənənəvi məhsullardan fərqləndirilməsinin əsas üsulu kimi çıxış edir. Əsasən 20-ci əsrin sonlarından

başlayaraq ekoloji savadlılığın artması, istehlakçıların məhsul seçərkən həmin məhsulun ətraf mühitə zərər vurmamasına da diqqət yetirmələrinə gətirib çıxarmışdır. Bu isə, təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal olunan məhsulların ekoloji təmiz olmasının təsdiqlənməsində onların marağının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, təsərrüfat subyektləri öz mallarının və ya göstərdikləri xidmətlərin ekoloji standartlara uyğunluğunu təsdiq etməklə öz müştərilərinin və səhmdarlarının güvənini qazanaraq bazarda üstünlük əldə edirlər. Hazırda Azərbaycan Respublikasında bu sahəni tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar arasında uyğunsuzluqlar vardır. Xüsusilə “standart”, “texniki rəqlament”, “texniki tələb” kimi anlayışların və onların tətbiqinin məcburi yoxsa könüllü əsaslarla həyata keçirilməsinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti vardır. Bu səbəbdən ölkədə eko-etiketləmə və sertifikatlaşdırma fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün qanunvericilikdəki mövcud uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmalıdır. Bununla yanaşı standartlaşdırma sahəsində normativ sənədlərin (standartlar və texniki şərtlərin) dairəsinin genişləndirilməsi bu fəaliyyətə töhfə verə bilər.

Üçüncü istiqamət hazırda inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində geniş yayılmışdır. Belə ki, karbon qiymətləndirmə dedikdə istixana qazlarının yayılmasının üzərinə müəyyən rüsumun təyin edilməsi mexanizmi başa düşülür. Qabaqcıl dövlətlər bu üsulu tətbiq etməklə xüsusilə atmosfərə karbon qazının buraxılmasını iqtisadi baxımdan daha bəha etməklə təsərrüfat subyektlərini daha az karbon emissiya etməyə stimullaşdırırlar. Qanunvericiliyə bu konsepsiyanın əlavə edilməsi 2 mexanizm əsasında həyata keçirilə bilər. Dünya təcrübəsində birinci yanaşma karbon vergilərinin tətbiq edilməsi, ikinci yanaşma isə emissiya ticarəti sisteminin təşkil edilməsidir. İkinci yanaşma nisbətən daha mürəkkəb olduğundan daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmışdır (World Bank, 2023, s.29). Hər iki yanaşmanın tətbiqi nəticəsində dövlət büdcəsində xüsusi karbon gəlirləri yığılır ki, bunlar da gələcəkdə ekoloji məsələlərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Karbon vergilərinin tətbiqi ölkə qanunvericiliyinin mövcud inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq daha mümkün variantdır.

Müzakirə

Yuxarıda qeyd olunan konsepsiyalar ilə bağlı eyni zamanda bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunur. Xüsusilə bu yanaşmaların son bir neçə on ildə təşəkkül tapdığını nəzərə alaraq, hazırda hər 3 konsepsiyanın tətbiqində bir sıra qeyri - müəyyənliliklər var. Bütün bunlar, xüsusilə iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bu metodların tətbiqində müəyyən maneələrin yaranmasına səbəb olur.

Məsələn, yuxarıda qeyd edilən birinci yanaşmanın, yəni yaşıl satınalmaların tətbiqi bir sıra hallarda dövlət maliyyə vəsaiti xərclərini artırdığına görə tənqid edilir. Lakin bir çox hallarda yaşıl satınalmalar zamanı alınmış məhsulların enerji sərfiyyatının az olması, daha uzun istifadə ömrünün olması və ya digər səbəblərdən uzunmüddətli planda daha səmərəli olması qeyd edilir. (OECD, 2024b, s.66-69). Bununla yanaşı, yaşıl məhsulların təchizatındakı çətinliklər, təkliflərin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi, yaşıl satınalmaların yeni konsepsiya olması səbəbindən oturmuş təcrübənin olmaması və digər çətinlikləri misal göstərmək olar.

Eko-etiketləməyə münasibətdə də bir sıra çətinliklər mövcuddur. Məsələn, bu zaman praktikada yaranan çaşqınlıqlar (Laubinger və Börkey, 2021, s.46), məhsulların yaşıl yuyulması (“green washing”), əlavə xərclər və s. kimi çətinlikləri nümunə göstərmək olar.

Karbon qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqinə münasibətdə isə əsas çətinliklər bir çox hallarda siyasi təzyiqlər, mürəkkəb tətbiq mexanizmləri (Aldy və Stavins, 2018), eləcə də əlavə rüsumların məhsulların qiymətini qaldırmaqla aşağı gəlirli ailələrə mənfi təsir göstərməsi kimi çətinliklər mövcuddur.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edilmiş hər 3 metod üzrə qiymətlərin məbləğinin qalxmasını əsas çətinlik kimi qeyd etmək olar. Lakin, dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün bu konsepsiyalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. OECD. (2022). OECD work in support of a sustainable ocean. OECD Publishing, Paris. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/ocean/2022-OECD-work-in-support-of-a-sustainable-ocean.pdf/_jcr_content/renditions/original./2022-OECD-work-in-support-of-a-sustainable-ocean.pdf
2. Zou, Y. et al. (2020), “Using CESM-RESFire to understand climate-fire-ecosystem interactions and the implications for decadal climate variability”, Atmospheric Chemistry and Physics, Vol. 20/2, pp. 995-1020, DOI: <https://doi.org/10.5194/acp-20-995-2020>.
3. OECD. (2024a). Policy instruments for the environment. Retrieved from <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/data/datasets/pine-database/policy-instruments-for-environment-tax-database-brochure-2024.pdf>
4. World Bank. (2023). State and Trends of Carbon Pricing 2023. Washington, DC: World Bank. doi: 10.1596/978-1-4648-2006-9. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.
5. OECD (2024b), Harnessing Public Procurement for the Green Transition: Good Practices in OECD Countries, OECD Public Governance Reviews, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/e551f448-en>.
6. Laubinger, F. and P. Börkey (2021), “Labelling and Information Schemes for the Circular Economy”, OECD Environment Working Papers, No. 183, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/abb32a06-en>.
7. Aldy, J. E., & Stavins, R. N. (2012). The Promise and Problems of Pricing Carbon: Theory and Experience. The Journal of Environment & Development, 21(2), 152-180. <https://doi.org/10.1177/1070496512442508>

SUMMARY

In order to protect the future generations and build a green world for them, environmental regulation is significantly important. As the human activities by depleting the resources of the Earth, damaging the Ozon layer, polluting the nature cause climate change and other ecological problems not only lead to disruptions in environmental balance, but also poses risk for human life and wellbeing. Consequently, all the mentioned facts justify the environmental law. Acknowledging this, most of the countries have adopted legal acts that address environmental issues and formed relevant legislation. Especially, since the last few years, besides with strict imperative norms, countries integrated the clauses into their regulatory frameworks that stimulates undertakings to comply with environmental clauses voluntarily. By using such economic instruments, states aim to make it economically unfavorable for undertakings to pollute the nature and switch to environmentally friendly methods. Especially, the instruments such as, green procurement, eco-labelling and carbon pricing expand the demand for eco-friendly products, differentiate them from the traditional products in the market and make it expensive to harm the nature. This research focuses on the legal mechanism to integrate the mentioned instruments into the legislative framework of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: Environmental law. Green world. Improving legislative framework. Economic regulation. Lawmaking

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ: HÜQUQİ VƏ SOSIAL ASPEKTLƏR

Elza QULUZADƏ
quluzadeelza@gmail.com

Qəhrəman BEHBUDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət prosesində məsuliyyəti və hüquqi statusu barədə geniş araşdırma aparır. Cinayətin törədildiyi ana qədər on səkkiz yaşına çatmamış şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab edilir və onların cinayət məsuliyyəti böyüklərlə müqayisədə fərqli hüquqi çərçivədə tənzimlənir. Qanunvericiliyə əsasən, ümumiyyətlə, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma yaşı on altı olsa da, bəzi ağır cinayətlər üçün bu hədd on dörd yaşa endirilmişdir.

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə tətbiq edilən cəza növləri (cərimə, ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və azadlıqdan məhrumetmə) izah edilir və bu cəzaların icrası zamanı nəzərə alınmalı olan psixoloji, sosial və hüquqi amillər vurğulanır. Həmçinin, yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyə müəssisələrində saxlanılma şəraiti, onların hüquqlarının qorunması və sosial reabilitasiyası məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılır.

Məqalə həm hüquqşünaslar, həm də yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi müdafiəsi ilə maraqlanan şəxslər üçün əhəmiyyətli məlumat mənbəyidir.

Açar sözlər: Yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayət məsuliyyəti, cinayət prosesi, hüquqi tənzimləmə

Əsas hissə

Cinayət prosesində yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər dedikdə, cinayətin törədildiyi ana qədər on səkkiz yaşını tamamlamamış fərdlər nəzərdə tutulur. Bu kateqoriyaya aid şəxslərin hüquqi məsuliyyəti xüsusi yanaşma tələb edir və onların cəmiyyətə reabilitasiyası, sosial adaptasiyası əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul edilir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlər üzrə aparılan məhkəməyədək icraat yalnız ibtidai istintaq mərhələsində həyata keçirilir. Bu, onların hüquqlarının daha yaxşı qorunmasını, cinayət işinin hərtərəfli və obyektiv araşdırılmasını təmin etmək məqsədini güdür [4, s. 77].

Əgər yetkinlik yaşına çatmayan şəxs cinayətin törədilməsində digər şəxslərlə birlikdə iştirak etmişdirsə, istintaq prosesində onun barəsində cinayət işinin mümkün qədər ayrıca icraata ayrılması tövsiyə olunur. Bu addım yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa və onun sosial müdafiəsini daha yaxşı təmin etməyə xidmət edir. Lakin əgər cinayət işinin ayrıca icraata ayrılması işin halları baxımından əhəmiyyətli maneələr yaradırsa və işin tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılmasına ciddi təsir edərsə, bu halda belə bir addımın atılması məqsədəuyğun sayılır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların iştirakı ilə törədilən cinayətlər üzrə istintaq zamanı yalnız cinayətin başvermə şəraiti deyil, eyni zamanda yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin şəxsiyyəti və həyat şəraiti də araşdırılmalıdır. Bu çərçivədə aşağıdakı amillər xüsusi diqqətə alınmalıdır:

- Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin dəqiq yaşı (doğulduğu il, ay və gün);
- Onun həyat və tərbiyə şəraiti, ailə mühiti və sosial münasibətləri;
- Fiziki, intellektual və əqli inkişaf səviyyəsi, onun yaşı ilə uyğunluğu;
- Cinayətin digər iştirakçıların olub-olmaması və bu halda yetkinlik yaşına çatmayanın barəsində ayrıca icraatın aparılmasının mümkünlüyü.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı ibtidai istintaq mümkün qədər bu sahədə ixtisaslaşmış istintaq orqanlarının xüsusi bölmələri tərəfindən və ya yetkinlik yaşına çatmayanlarla işləmək üzrə müvafiq təcrübəyə malik olan mütəxəssislər tərəfindən aparılmalıdır. Bu yanaşma, istintaq prosesinin həm hüquqi, həm də psixoloji aspektlər baxımından daha effektiv və ədalətli

icrasına kömək edir [3, s. 148].

Eyni zamanda, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində cinayət işi üzrə icraat mümkün qədər operativ aparılmalı, heç bir əsasız gecikməyə yol verilməməlidir. Bu cür işlərdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin müdafiəçisinin iştirakı məcburidir və onun hüquqları tam şəkildə təmin olunmalıdır.

İbtidai istintaq prosesində müstəntiq və yetkinlik yaşına çatmayan şəxs arasındakı münasibətlər xüsusi həssaslıqla qurulmalıdır. İstintaq zamanı yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə hörmətlə yanaşılmalı, ona hər hansı mənəvi və ya psixoloji zərər vurulmasının qarşısı alınmalıdır. Həmçinin, istintaqın məqsədi yalnız cinayətin araşdırılması deyil, həm də yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin hüquq və mənafeələrinin qorunması, onun gələcəkdə cəmiyyətə inteqrasiyasına kömək edilməsi olmalıdır [2, s. 67]. Cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (bundan sonra CM) müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış və anlaşıqlı hesab edilən şəxslər cinayətin subyekti ola bilərlər. Qanunvericiliyə əsasən, ümumilikdə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməyə yaşı on altı yaş müəyyən edilsə də, bəzi xüsusi hallar üçün bu hədd on dörd yaşa endirilmişdir. CM-nin 84-cü maddəsinə əsasən, cinayət törətdiyi anda on dörd yaşı tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmamış şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar kateqoriyasına daxil edilir və onların cinayət məsuliyyəti ayrıca nəzərdə tutulan qaydalara uyğun tənzimlənir [1]. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət məsuliyyəti böyüklərlə müqayisədə bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunun əsas səbəbi, yeniyetmələrin psixoloji və sosial inkişaf səviyyələrinin yetkinlərdən fərqli olması və onların davranışlarına müxtəlif xarici amillərin daha güclü təsir edə bilməsidir. Bu səbəbdən, onların törətdikləri cinayətlərə görə cəzalandırılması zamanı fərdi xüsusiyyətləri, sosial mühiti və psixoloji vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Məhz bu səbəbdən, CM-də yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti ilə bağlı ayrıca bir bölmə mövcuddur. Yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyin edilərkən ümumi cinayət hüququ prinsipləri, törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, cəzanı ağırlaşdıran və yüngülləşdirən hallar ilə yanaşı, əlavə amillər də nəzərə alınır. Bunlara yeniyetmənin həyat və tərbiyə şəraiti, onun psixi və intellektual inkişaf səviyyəsi, şəxsi xüsusiyyətləri və başqalarının ona göstərdiyi təsir aiddir. CM-yə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlara aşağıdakı cəza növləri tətbiq edilə bilər:

Cərimə. Bu cəza yalnız yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin müstəqil əmək haqqı və ya icraya yönəldilə biləcək əmlakı olduğu halda tətbiq edilir və altı yüz manatadək məbləğdə müəyyən edilə bilər.

İctimai işlər. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər səksən saatdan üç yüz iyirmi saatadək müddətə ictimai işlərə cəlb edilə bilər. Bu zaman onların əsas işi və ya təhsili nəzərə alınmalı, iş saatları asudə vaxtlarına uyğunlaşdırılmalıdır. İş növləri və həyata keçiriləcəyi məkanlar müəyyənləşdirilərkən, onların psixoloji vəziyyətinə təsir edəcək mənfi faktorların qarşısını almaq məqsədilə kənar müşahidələrə məruz qalmayacaqları yerlərə üstünlük verilməlidir.

İslah işləri. İslah işləri yalnız on beş yaşı tamam olan və daha yuxarı yaşlı yeniyetmələrə iki aydan bir ilədək müddətə tətbiq edilə bilər, çünki Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə əsasən, on beş yaşına çatmamış şəxslərin əmək münasibətlərinə başlamasına icazə verilmir.

Azadlığın məhdudlaşdırılması. Yetkinlik yaşına çatmayanlara iki aydan iki ilədək müddətə tətbiq edilə bilər.

Azadlıqdan məhrum etmə. Bu, yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilə biləcək ən ağır cəza hesab olunur və maksimum on il müddətinə qədər təyin edilə bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar böyüklərdən ayrı saxlanılmalı və onların cəza çəkdiyi müəssisələr xüsusi rejimə uyğun təşkil edilməlidir. Qızlar və ilk dəfə azadlıqdan məhrum etmə cəzası alan oğlanlar ümumi rejimli tərbiyə müəssisələrində saxlanılır, əvvəllər cəza çəkmiş yeniyetmə oğlanlar isə daha ciddi rejimli müəssisələrdə cəzalarını çəkirlər [6]. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə tətbiq olunan cəzanın icrası prosesi xüsusi yanaşma tələb edir. Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar üçün yaxşılaşdırılmış maddi-məişət şəraiti yaradılır və onların qidalanması üçün xüsusi normalar müəyyən edilir. Bundan əlavə, əmək qanunvericiliyinə

uyğun olaraq, onlar işə cəlb edilə bilər. Cəzaçəkmə müəssisələrində nümunəvi davranış göstərən yeniyetmələr üçün əlavə həvəsləndirmə tədbirləri, o cümlədən müəssisədən kənarda mədəni və idman tədbirlərində iştirak etmə imkanı nəzərdə tutulur. Bunun əksinə, cəza rejimini pozan yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara tətbiq edilə biləcək intizam tədbirləri çərçivəsində onların təhsilini davam etdirmək şərti ilə yeddi günədək intizam təcridxanasına yerləşdirilməsi mümkündür. Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun qərarına əsasən, məhkəmələr ilk dəfə ağır olmayan və ya az ağır cinayət törətmiş 15 yaşınadək şəxslər üçün cəza tətbiqi zamanı CM-nin 88.1-ci maddəsinə uyğun olaraq onların cinayət məsuliyyətindən azad olunmasına üstünlük verməlidir. Bunun əsas məqsədi yetkinlik yaşına çatmayanların cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasını təmin etmək və onların reabilitasiyasına şərait yaratmaqdır [5]. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı tətbiq edilən cəza tədbirləri ən son vasitə kimi nəzərdən keçirilməli və yalnız məhkəmə tərəfindən hərtərəfli təhlildən sonra qərar verilməlidir. Cəzaların mümkün qədər minimum həddə təyin edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir, çünki əsas məqsəd yeniyetmənin tərbiyə olunması və cəmiyyətə yenidən adaptasiya edilməsidir.

Nəticə

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət prosesində iştirakına və onların hüquqi məsuliyyətinə xüsusi yanaşma tələb olunur. Hüquqi tənzimləmələr onların cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasını, sosial adaptasiyasını və reabilitasiyasını təmin etməyə yönəlib. Qanunvericilik çərçivəsində yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti böyüklərdən fərqləndirilməklə, onların psixoloji və sosial inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşı ümumiyyətlə on altı olsa da, bəzi hallarda bu hədd on dörd yaşa endirilmişdir. Cəza növləri fərdiləşdirilmiş yanaşma tələb edir və onların yeniyetmənin təhsili, tərbiyəsi və sosial mühitinə mənfi təsir etməməsinə diqqət yetirilməlidir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzası son çarə kimi nəzərdə tutulmalı, mümkün qədər alternativ islah tədbirlərinə üstünlük verilməlidir. Məhkəməyədək istintaq və məhkəmə prosesi zamanı yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının qorunması və onlarla etik münasibətlərin qurulması əsas şərtlərdən biridir. Cinayət hüququ yalnız cəzalandırma vasitəsi deyil, həm də cəmiyyətə faydalı fərdlərin formalaşdırılmasına xidmət edən mexanizm kimi qəbul edilməlidir. Bu baxımdan, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinin tətbiqi zamanı onların gələcək inkişafına mane olmayacaq tədbirlərin görülməsi və təkrar cinayətlərin qarşısının alınması üçün effektiv islah sisteminin qurulması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 30 dekabr 1999-cu il tarixli
2. Əlizadə, N.E. (2023). “Yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən bəzi cəzaların xarakterik xüsusiyyətləri və cəza təyin edilərkən nəzərə alınan hallar” // Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Bakı nəşriyyatı, 159 s.
3. Savaşçı Temiz, B. (2023). “Çocuk ceza adaleti ilkeleri çerçevesinde 12-15 yaş arası çocukların cezai sorumluluğunun değerlendirilmesi” // Inonu University Law Review – InULR, 14(1), 244-259.
4. Israilov, D. S. (2024, October). “General characteristics of imposing punishment on minors” // International Journal of Business, Law, and Political Science, 1(10), 71-78 p.
5. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/6940>
6. <https://www.dxr.az/xidmet/23008?lang=az>

SUMMARY

This article conducts a comprehensive study of the responsibility and legal status of minors in criminal proceedings. Persons who have not reached the age of eighteen at the time of the commission of a crime are considered minors and their criminal liability is regulated in a different legal framework than that of adults. Although, according to the legislation, the age of criminal liability is generally sixteen, for some serious crimes this threshold has been lowered to fourteen.

The article explains the types of punishments imposed on minors (fines, community service, correctional labor, restriction of freedom and deprivation of liberty) and highlights the psychological, social and legal factors that should be taken into account during the execution of these punishments. It also focuses on the conditions of detention of minors in educational institutions, the protection of their rights and social rehabilitation. The article is an important source of information for both lawyers and those interested in the legal protection of minors.

Keywords: *Minors, criminal liability, criminal procedure, legal regulation*

İNSAN ALVERİ CİNAYƏTİ VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Şəray İSMAYİLOVA
ismayilshenay94@icloud.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Əhəmiyyətli bir insan hüquqları pozuntusu olan insan alveri cinayəti zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, aldatma yolu ilə, zəiflik vəziyyətindən və təsir imkanlarından sui-istifadə etmək, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla, şəxsin istismar edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və qəbul edilməsidir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə, insan alveri illik 32 milyard dollar gəlir gətirir. İnsan alveri mütəşəkkil cinayətkarlığın üçüncü ən böyük gəlir mənbəyidir [1. s.11]. İnsan alveri məcburi əmək, asılı əmək, miqrant işçilər arasında borc köləliyi, qeyri-iradi (kəşillü olmayan) məişət köləliyi, məcburi uşaq əməyi, uşaq əşğərləri və seks alverini əhatə edir. Qurbanlar çoxsaylı fiziki və psixoloji problemlərdən əziyyət çəkirlər, insan alveri toxunduğı bütün xalqların sağlamlığını, təhlükəsizliyini pozur. Həmçinin global maliyyə böhranının başlaması ilə global işçi qüvvəsinə olan tələbat azalmış və iş üçün əlavə riski gözə alan işçilərin sayı artmışdır.

Açar sözlər: insan alveri, beynəlxalq yanaşma, insan alver qurbanları

Giriş

İnsan ticarəti anlayışının tarixi kökləri qul və əsir ticarətində yerləşir. Qlobal miqyasda mühüm bir sosial problem olan insan ticarəti, fərdi insan ləyaqəti ilə uyğun olmayan bir istismar vasitəsinə çevirərək əsas hüquq və azadlıqları məhv etdilər insanların problemi olduğunu qeyd etmək lazımdır. İnsan ticarətində əsas amil insanların çarəsizliyi olub, bu, cinayətin müxtəlif növlərinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Fahişəlik məqsədli insan ticarəti, insan ticarətinin ən yaygın növüdür. İnsan ticarətinin başqa bir növü isə əmək istismarıdır. Müxtəlif məqsədlərlə qaçırılan və ya birbaşa ailələri tərəfindən satılan uşaqlar, uşaq istismarı olaraq insan ticarətinin mövzusunu təşkil edir.

İnsan ticarəti anlayışı bir çox beynəlxalq sənədlərdə müəyyənəşdirilmiş olsa da, insan ticarətinin geniş və qəbul edilmiş ən yaygın tərifli “Güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiq etmə təhdidi ilə, digər bir şəkildə məcbur etmə, oğurluq, hiylə, aldatma, nüfuzdan sui-istifadə, insanın çarəsizliyindən istifadə etmə və ya başqası üzərində nəzarət səlahiyyəti olan şəxslərin razılığını almaq üçün onlara və ya başqalarına mənfəət və ya qazanc təmin etmə yolu ilə şəxslərin istismar məqsədilə əldə edilməsi, bir yerdən başqa yerə aparılması, köçürülməsi, saxlanması və ya təhvil verilməsi” insan alveri hesab olunur.

İnsan alverinin əsas səbəbləri çoxsaylıdır, bir-biri ilə əlaqəlidir və çox vaxt mürəkkəbdir. Geniş mənada bu səbəblər insan alverinin təəqqisi üçün şərait yaradır. Şəxslərin həssaslığını artıran amillər: insan alveri qurbanlarına, onların əməyinə və xidmətlərinə tələbatı artırır, həmçinin bu səbəblər insan alverinin qarşısının alınması üçün dövlətlərin mübarizə imkanlarını zəiflədir. Coğrafi baxımdan onlar konkret ölkə və ya region üçün xas ola bilər və ya ümumilikdə insan alveri axınları üçün ümumi ola bilər. Yoxsulluq və qanuni miqrasiyanın çətin olması kimi insan alverinin artmasına şərait yaradan əsas səbəblər qeyri-qanuni miqrasiya və miqrantların qaçaqmalçılığı ilə üst-üstə düşür. Bu kontekstdə miqrantlar onlara iş təklif edən insan alverçilərinin vədlərinə qarşı zəiflik göstərərək qeyri-qanuni miqrasiya prosesi zamanı istismara məruz qalırlar. İnsanları didərgin salan və onları qeyri-qanuni miqrasiya etməyə məcbur edən hallar, daha sonra isə onları insan alverçiləri qarşısında çıxılmaz vəziyyətə salır. Silahlı münaqişələr, təqiblər və təbii fəlakətlər insan alverinin miqyasını artırır.

İnsanın spesifik xüsusiyyətləri və şəraiti ilə bağlı digər əsas səbəblər – irqi, etnik və cinsi hüquq bərabərliyinin pozulması, azyaşlılıq və məşğulluq dərəcəsinin aşağı olması, insanların resurslardan və imkanlardan məhrum edilməsi onları insan alverinə qarşı zəiflədir və daha asılı vəziyyətə sala bilir. Bu amillər insanlara öz icmalarında, miqrasiya zamanı və sonra da təsir göstərir. Belə ki, insan alverinin yeddi ümumi səbəbi aşağıdakılardır [1. s.12]:

1. Yoxsulluq
2. Qloballaşma
3. Məhdudlaşdırıcı immiqrasiya və əmək qanunları
4. Silahlı münaqişə, siyasi təzyiq, qanunun aliliyinin olmaması və təbii fəlakətlər
5. Korrupsiya
6. Zərərli sosial və mədəni təcrübələr
7. İstehlakçı tələbi və alış-verişləri.

İnsan alverinin pozduğu hüquqların qorunması və insan alveri ilə mübarizəyə yönəlmiş beynəlxalq fəaliyyətlərə baxıldığında, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüslər diqqət çəkir.

İnsan alveri ilə bağlı olaraq 20-ci əsrin əvvəlindən etibarən beynəlxalq yanaşmanın formalaşdırılmağa başladığı görünməkdədir. İnsan alveri ilə bağlı ilk beynəlxalq tənzimləmələr 1904-cü il tarixli “Ağ Qadın Alverinin Qadağan Olunmasına Dair Beynəlxalq Konvensiya” və bundan altı il sonra, 1910-cu ildə qəbul edilən “Ağ Qadın Alverinin Qadağan Olunmasına Dair Beynəlxalq Konvensiya”dır [2. s. 15].

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində 1921-ci ildə “Qadın və Uşaq Alverinin Qadağan Olunmasına Dair Konvensiya” və 1933-cü ildə “Bütün Yaşlarda Qadın Alverinin Qadağan Olunmasına Dair Beynəlxalq Konvensiya” imzalanmışdır. İnsan alverinə dair bu konvensiyalar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən 1949-cu ildə “İnsan Alverinin və İnsanların Fahişəlik Yolu ilə İstismarının Qadağan Olunmasına Dair Konvensiya” adı altında birləşdirilmişdir [2. s. 15].

Birləşmiş Millətlər çərçivəsində insan alverinin müəyyənləşdirilməsinə və qurbanların qorunmasına dair ən geniş yanaşma, 2000-ci ildə qəbul edilən “BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa Qarşı Konvensiyasının insan alverinin, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və cəzalandırılması Protokolu (İnsan Alverinə Qarşı Protokol) yaradılarkən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) üç “P” adlanan yanaşmanı qəbul etdi: qarşısının alınması (prevention), müdafiəsi (protection) və məhkəmə ilə təqib etmə (prosecution). Dördüncü punkt mübarizədə tərəfdaşlığın (partnership) zəruriliyini vurğulamaq üçün sonradan “P” bəndlərinə əlavə edilmişdir [1. s. 9].

İnsan alverinin müxtəlif növləri var:

- Seks alveri
- Məcburi əmək
- Məişət köləliyi
- Məcburi uşaq əməyi
- Cinsi köləlik

Seks alveri: Başqasının kommersiya mənfəəti üçün sekse məcbur edilən seks alverinin qurbanları manipulyasiya edilir və cinsi əlaqəyə girməyə məcbur edilir. Seks alveri fahişəlik deyil, amma ikisi arasındakı fərq incədir həmçinin müəyyənləşdirmək olduqca çətindir amma aralarındakı əsas fərq “razılıq və zorakılıq” olaraq göstərilir. Seks ticarəti və fahişəlik, hər ikisi də istismarın bir növü olaraq bir-birinə bənzədilir; həddən artıq stress reaksiyaları, travma, depressiya və çoxsaylı tibbi problemlərdən əziyyət çəkməsi buna nümunədir.

Məcburi əmək: Məcburi əməyin qurbanları çox vaxt hər gün istifadə etdiyimiz və istehlak etdiyimiz məhsulları istehsal edərək az ödənişə və ya heç bir haqqı ödənilmədən işləməyə məcbur olurlar. “Əmək alveri” kimi də adlandırılan məcburi əmək bir sıra əməlləri əhatə edir, ümumi əlamətini aşağıdakı təşkil edir: cinayətin qurbanı zorakılıq, aldatma və ya məcburiyyət yolu ilə başqa şəxs üçün işləməyə məcbur edilir. Məcburi əmək: insan alverçiləri tərəfindən cinayət qurbanlarını işləməyə və ya xidmət göstərməyə məcbur etmək, gizlətmək, daşımaq, başqa şəxslərə verib və ya

onlardan almaq deməkdir. Məcburi əmək güc tətbiqi, aldatma və ya məcbur etmə üsuluna əsaslanır. Məcbur etmə sxemlərinə zor tətbiq etməklə hədələr, borcla manipulyasiya, əmək haqqının ödənilməməsi, şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərin müsadirə edilməsi, psixoloji təzyiq, nüfuza hədələr, aludəçilik yaradan maddələrdən istifadə, insanlara qarşı təhdidlər, hədə-qorxu və ya digər təzyiq göstərmə formaları daxil ola bilər. Bu halda cinayətkarın əsas niyyəti əmək və ya göstərilən xidmətlərin nəticələrini mənimsəməkdir.

Məişət köləliyi: Məişət köləliyi insan alverçisinin qurbandan şəxsi evdə işləməsini tələb etməsi ilə xarakterizə olunan məcburi əmək növüdür. İşəgötürən tez-tez onların qidalanmasını, transport və yaşayış yerini nəzarət edir. Şəxsi mülkdə baş verən hər şey onun divarları arxasında qalır: nə hüquq-mühafizə orqanlarının və nə də əmək müfəttişliyinin bundan xəbərləri olmadığı üçün qurbanın şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək belə çətin ola bilər. Əcnəbi ev işçiləri dil və mədəni maneələr və məhdud ünsiyyət səbəbindən xüsusilə həssasdırlar.

Cəmiyyətin cinayətkar qəsdlərdən mühafizəsinin təminatı Azərbaycan dövlətinin də hər zaman qarşısında duran prioritet məsələlərdəndir. Azərbaycan insan alveri ilə bağlı bütün yanaşmalarda: problemin qarşısının alınması, müqavimət siyasətinin formalaşdırılması, insan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi və onlara yardımın göstərilməsi, insan alveri zamanı cinayətlərin təqibi və qarşılıqlı əlaqədə olan bütün subyektlərin səmərəli əməkdaşlığı sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Bu məqsədlə “İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsi” Azərbaycan Respublikasında DİN-nin nəzdində yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə görə 2020-2024-cü illər ərzində “Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmiş.

Azərbaycan Respublikasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 28.06.2005-ci il tarixli, 958-IIQ sayılı Qanununa əsasən insan alveri ilə bağlı cinayət işlərinə dair hüquqi yardımın göstərilməsi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və cinayət işlərinə dair hüquqi yardım haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir. İnsan alverindən əldə edilmiş bütün əmlak (daşınmaz əmlak, pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və sair əmlak) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmənin qərarı ilə müsadirə olunur və xüsusi yaradılmış insan alveri qurbanlarına kömək fonduna keçirilir. Bu şəxslərə dəymiş ziyan prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq insan alverçilərinin əmlakı hesabına ödənilir. Bu əmlak kifayət etmədikdə, dəymiş ziyan məhkəmənin qərarına əsasən fondun vəsaiti hesabına ödənilir. İnsan alveri qurbanlarına kömək fondunda toplanmış vəsaitlər insan alveri qurbanlarına kompensasiyaların ödənilməsinə, onların sosial reabilitasiyasına, tibbi və digər zəruri xərclərinin ödənilməsinə yönəldilir [5. 958-IIQ sayılı].

Nəticə

Müasir köləlik olaraq adlandırılan insan alveri, insan ləyaqətini alçaldır və ən ağır insan hüquqları pozuntularına səbəb olur. Son illərdə artan insan alveri, beynəlxalq cəmiyyətin diqqətini cəlb etməyə gecikməmiş; insan alverinin qarşısını almağa yönələn müxtəlif beynəlxalq tənzimləmələr qəbul edilmişdir. Cinayətkar təşkilatların qeyri-qanuni yollarla əldə etdikləri qazanc və bu qazancın gizli və olduqca yüksək olması, böyük iqtisadi çətinliklərin yaşandığı dünyanın müxtəlif bölgələrində insan alveri ilə mübarizəni çətinləşdirir. İnsan alverinin yalnız cəza tədbirləri ilə qarşısı alına bilməz; insan alverini qızışdıran, bu cinayətə olan tələbi və təklifi artıran iqtisadi və sosial şəraitlərin də aradan qaldırılması lazımdır; bu baxımdan mövzu ilə bağlı işlər çoxşaxəli olmalıdır. Edilən hüquqi tənzimləmələrin effektiv şəkildə tətbiq olunması üçün qanun tətbiq edənlər, mövzu ilə bağlı mütəxəssisləşməli, kifayət qədər maddi və texniki imkanlara sahib olmalıdır. Beynəlxalq sənədlərdə də insan alverinin yalnız cəza tədbirləri ilə qarşısı alına bilməyəcəyi vurğulanmış və xüsusilə zərərçəkmişlərin hüquqlarının qorunması detallı şəkildə tənzimlənmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Alverinə Qarşı Protokolu, insan alverinin Cinayət Məcəllələrində cinayət olaraq tənzimlənməsi baxımından tərəf dövlətlərinin qanunvericilik orqanlarına böyük bir xidmət göstərir. Protokolda yer alan insan alveri tanımı, insan alverinin müxtəlif ortaya çıxış şəkillərini əhatə edəcək formada hazırlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayilova Ş., Abasova İ. İnsan alveri problemi və onun profilaktikası üzrə metodik vəsait. Bakı, 2023.
2. Yılmaz Y. İnsan Ticareti Suçu ve İctima Sorunu İnsan Ticareti Suçu ve İctima Sorunu Yıl 2017, Cilt: 23 Sayı: 3, 883 - 972, 15.12.2017
3. HUMAN TRAFFICKING & HEALTH CARE PROVIDERS 2017 [https:// www.htlegalcenter.org/wp-content/uploads/Medical Fact-Sheet-Human-Trafficking-and-Health-Care-Providers.pdf](https://www.htlegalcenter.org/wp-content/uploads/Medical-Fact-Sheet-Human-Trafficking-and-Health-Care-Providers.pdf)
4. HUMAN TRAFFICKING PREVENTION MONTH JANUARY 2022 Participation Guide https://content.govdelivery.com/attachments/TXDFPS/2021/12/31/file_attachments/2035034/2022%20Human%20Trafficking%20Prevention%20Month%20Participation%20Guide.pdf 5.
5. [http://www.insanalveri.gov.az/azərbayca_nininsanalverinəqarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu](http://www.insanalveri.gov.az/azərbayca_nininsanalverinəqarşı_mübarizə_haqqında_Azərbaycan_Respublikasının_Qanunu). 28.06.2005 tarixli 958-IIQ sayılı Qanun

SUMMARY

Human trafficking, a significant human rights violation, is a crime that involves the use of force, threats of force, coercion, abduction, fraud, abuse of power, or exploitation of vulnerability. It also includes providing or receiving financial or other benefits, privileges, or concessions to obtain the consent of a person who has control over another individual. Human trafficking encompasses the acquisition, retention, concealment, transportation, transfer, and acceptance of a person for the purpose of exploitation. According to estimates by the International Labour Organization, human trafficking generates an annual revenue of \$32 billion. It is the third-largest source of income for organized crime[1. s.11]. Human trafficking includes forced labor, bonded labor among migrant workers, involuntary domestic servitude, forced child labor, child soldiers, and sex trafficking. Victims suffer from numerous physical and psychological problems, and human trafficking endangers the health and security of all nations it affects. Additionally, with the onset of the global financial crisis, demand for the global workforce has declined, while the number of workers willing to take additional risks for employment has increased.

Keywords: human trafficking, international approach, victims of human trafficking

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI BMT-nin MÜQAVİLƏLƏR SİSTEMİNDƏ

Azərin CƏFƏRLİ
azerinceferli@gmail.com

Nəsrin CƏFƏRLİ
nasrinjafarli2007@gmail.com

Elman CƏFƏRLİ

Xülasə

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi müasir hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin əsas göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan dövlətlərin insan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən II Dünya müharibəsindən sonra BMT çərçivəsində insan hüquqlarına dair qəbul edilmiş müqavilələr insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsi sisteminin əsas hissəsini təşkil edir. Bütün dünyada vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını bəyan edən əsas sənəd BMT Baş Assambleyasının 1948-ci ildə qəbul etdiyi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir. Hazırda BMT himayəsi altında insan hüquq və azadlıqlarının ümumbəşəri müdafiə sistemi formalaşdırılıb. Həmçinin, dünyanın ayrı-ayrı regionlarında hüquq və azadlıqların müdafiəsinin öz regional sistemi mövcuddur. Müqavilələrin müddəaları yalnız onlara qoşulan dövlətlər üçün məcburidir. Müqavilə sistemi çərçivəsində BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının və BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının fəaliyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: BMT, insan hüquqları, müqavilə, ratifikasiya

Giriş

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi müasir hüquqi dövlətin əsas göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan dövlətlərin insan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. BMT çərçivəsində insan hüquqlarına dair qəbul edilmiş müqavilələr insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsi sisteminin əsas hissəsini təşkil edir.

II Dünya müharibəsinin dəhşətləri dövlətləri fərdlərin beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin mümkünüyü və zəruriliyi ilə bağlı fikirlərini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. Müharibə illərində beynəlxalq diplomatiyanın əsas nailiyyəti 1945-ci ildə BMT-nin yaradılması idi, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində təşkilatın məqsədinin irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamının insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin təşviqi və inkişaf etdirilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq olduğu bildirilir (UNC).

Bütün dünyada vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını bəyan edən əsas sənəd 1948-ci il dekabr 10-da qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir (ÜİHB) (UDHR). BMT Baş Assambleyasının qətnamələri məşvərət xarakteri daşdığından rəsmi və hüquqi cəhətdən Bəyannamə BMT-yə üzv dövlətlər üçün məcburi deyil. Lakin hazırda Bəyannamədə yer alan müddəalara dövlətlər tərəfindən, bir növ, adət hüququ normaları kimi baxılır, yəni dövlətlərin bir çoxu onları məcburi normalar kimi qəbul və praktikada geniş tətbiq edir (Malcolm N. Shaw, 2008: 278).

ÜİHB bərabərlik, ayrı-seçkiliyə yol verməmə, qanunilik, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsiplərini, köləliyin, qəddar və qeyri-insani rəftarın, özbaşına həbsin qadağan edilməsini təsbit edir. Bəyannamədə hər bir insanın yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı, vicdan azadlığı, dinc toplaşmaq azadlığı və digər əsas insan hüquqları bəyan edilsə də, bu hüquqların müdafiəsi üçün mexanizm müəyyən edilməmişdir.

Bəyannamə müddələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə BMT çərçivəsində insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsinin müxtəlif cəhətlərini tənzimləyən 60-dan çox beynəlxalq müqavilə

bağlanmışdır. Beynəlxalq təşkilat çərçivəsində müqavilənin işlənilib hazırlanması və bağlanması təşkilata üzv dövlət üçün onun müddəalarının icrası ilə bağlı öhdəliklərin yaranmasına səbəb olmur. Beynəlxalq müqavilə bir dövlətə yalnız belə bir müqaviləyə qoşulduqdan sonra hüquq və öhdəliklər yaradır. Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasına görə (11-ci m.), beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə razılığın ifadəsi aşağıdakı yollarla mümkündür: müqavilənin imzalanması, müqavilə sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi və ya qoşulma, yaxud razılaşdırılan istənilən digər vasitə (Vyana Konvensiyası). Dövlətlərin öz ərazilərində insan hüquqlarının təmin edilməsi üzrə öhdəliklərini müəyyən edən müqavilələr ratifikasiyanı, yəni milli parlament tərəfindən təsdiqini tələb edir.

BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi insan və vətəndaş hüquqları məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr arasında 9 əsas müqavilə fərqləndirilir:

1) “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Beynəlxalq Konvensiya (ICEAFRD) (21 dekabr 1965-ci ildə qəbul edilmiş və 1969-cu il yanvarın 4-də qüvvəyə minmişdir);

2) “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt (ICCPR) (16 dekabr 1966-cı il; 23 mart 1976-cı il);

3) “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt (ICESCR) (16 dekabr 1966-cı il; 3 yanvar 1976-cı il);

4) “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya (CEAFDAW) (18 dekabr 1979-cu il; 3 sentyabr 1981-ci il);

5) “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya qarşı” Konvensiya (CATOCIDTP) (10 dekabr 1984-cü il; 26 iyun 1987-ci il);

6) “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya (CRC) (20 noyabr 1989-cu il; 2 sentyabr 1990-cı il);

7) “Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya (ICPRAMWMTF) (18 dekabr 1990-cı il; 1 iyul 2003-cü il);

8) “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiya (CRPD) (13 dekabr 2006-cı il; 3 may 2008-ci il);

9) “Bütün şəxslərin məcburi itkin düşmədən qorunması haqqında” Konvensiya (ICPAPED) (20 dekabr 2006-cı il; 23 dekabr 2010-cu il).

Bütün müqavilələr hazırda qüvvədədir və onlara qoşularaq öz üzərinə öhdəlik götürmüş dövlətlər üçün etibarlıdır. Bu konvensiyalardan bəzilərinə fərdi insan hüquqlarını və ya onların müdafiəsi üçün təminatları müəyyən edən əlavə protokollar var. Beynəlxalq müqavilələrin özləri kimi əlavə protokolların da dövlətlər tərəfindən ratifikasiyası tələb olunur. Azərbaycan bu 9 beynəlxalq müqavilənin 8-ni ratifikasiya etmiş, yalnız sonuncu Konvensiyanı imzalasa da, hələlik ratifikasiya etməmişdir.

Müqavilələr təkcə insan hüquqlarını, bu hüquqlar üzrə dövlətlərin öhdəliklərini təsbit etdiyinə görə deyil, həm də hüquqların müdafiəsinin institusional mexanizminin yaradılmasını nəzərdə tutduğuna görə insan hüquqlarının müdafiəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilələr konkret müqavilə ilə müəyyən edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasına nəzarət etmək səlahiyyətinə malik xüsusi komitələrin yaradılmasını nəzərdə tutur. “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Pakt çərçivəsində İnsan Hüquqları Komitəsi, İrqi ayrı-seçkiliyə dair Konvensiya çərçivəsində İrqi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə Komitə; Uşaq hüquqları Konvensiyası çərçivəsində Uşaq Hüquqları Komitəsi yaradılmışdır.

Komitələr müqavilənin iştirakçı dövlətlərinin öz vətəndaşları arasından seçdiyi nümayəndələrindən ibarətdir. Komitə üzvləri öz şəxsi potensialları ilə çıxış edirlər və müvafiq sahədə tanınmış səlahiyyətə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Üzv sayı 10-25 nəfər arasında dəyişən komitələrin formalaşdırılması zamanı ədalətli coğrafi bölgünün və sivilizasiyanın müxtəlif formalarının, əsas hüquq sistemlərinin təmsil olunmasının təmin edilməsinə diqqət yetirilir (İrqi ayrı-seçkiliyə dair Konvensiyanın 8-ci m.).

Beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlərin hesabatları müqavilə sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən bütün komitələr tərəfindən yoxlanılır. Hesabatın iştirakçı dövlətin özü tərəfindən hazırlanmasına və buna görə də dövlətdə inkişaf edən vəziyyətin qiymətləndirilməsində müəyyən

dərəcədə subyektivliyi istisna etməsinə baxmayaraq, hesabatla baxılması dövlətin müqavilə üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün şərait yaradılması prosesində əsas rol oynayır.

Hesabatın obyektivliyi onun hazırlanmasında dövlətdəki vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəal iştirakı ilə təmin edilə bilər. Belə ki, qeyri-kommersiya hüquq müdafiə təşkilatları, ictimai birliklər, ombudsmanlar və digər maraqlı tərəflər müvafiq məsələyə tam baxılması üçün dövlət orqanlarına məlumatlar təqdim edirlər. Göstərilən təşkilatlar və şəxslər də birbaşa komitəyə məlumat göndərə bilər ki, bu da dövlətdə mövcud olan problemlərə obyektiv və hərtərəfli baxılmasına xidmət edir. Media vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrini hesabat haqqında məlumatlandırmalıdır.

Hesabatın nəzərdən keçirilməsi prosesinin nəticələrinə əsasən, komitə iştirakçı dövlət üçün öz tövsiyələrini hazırlayır. Təvsiyələrdə qeyd edilən problemlərin aradan qaldırılması müqaviləyə qoşulmuş hər bir dövlətin vəzifəsidir, lakin komitələrin dövləti müəyyən tədbirlər görməyə məcbur etmək səlahiyyəti yoxdur.

Beynəlxalq müqavilənin iştirakçı dövlətinin yurisdiksiyasında olan şəxslərin fərdi şikayətlərinə baxmaq səlahiyyəti maraqlıdır. BMT-nin müqavilə sisteminə daxil olan, bütün komitələr fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Lakin dövlət komitənin bu səlahiyyətlərini tanıdığını ayrıca bəyan etməlidir (İrqi ayrı-seçkiliyə dair Konvensiyanın 14.9-cu maddəsi, İşgəncələrə dair Konvensiyanın 22-ci maddəsi və s.).

Müqavilələrdə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı şikayətlərin qəbul edilməsinin şərtləri müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq, belə müraciət şərtlərinə beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyasının komitəyə müraciət edən şəxsə daxil olması və həmin şəxs tərəfindən daxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi daxildir (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyə dair Konvensiyanın Fakultativ Protokolunun 4-cü maddəsi) (Məmmədov, 2012: 47).

Konkret ərizəçinin beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətin vətəndaşı olması həmin dövlətin yurisdiksiyasının müvafiq şəxsə daxil edilməsi üçün əsas yaradır.

Daxili müdafiə vasitələrinin tükənməsi şikayətlərin qəbul edilməsi üçün mürəkkəb meyardır. Belə ki, bir tərəfdən beynəlxalq birlik bununla da dövlətə konkret vətəndaşın hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı daxili problemlərini müstəqil həll etmək imkanı verir; digər tərəfdən, dövlət tərəfindən təmin edilən müdafiə vasitələri və ya onların həyata keçirilməsi prosedurunun özü heç də həmişə insana pozulmuş hüququ effektiv şəkildə qorumağa imkan vermir. Bununla əlaqədar olaraq, beynəlxalq hüququn işləyib hazırladığı qaydaya görə, qeyd olunan müdafiə vasitələri səmərəsiz olduqda, o cümlədən məhkəmə araşdırması əsassız olaraq uzadıldıqda, daxili müdafiə vasitələrinin tükənməsi tələbi tətbiq edilə bilər (Pezep və b., 2018: 67).

Əgər şikayətdə qaldırılan hüquqların pozulması məsələsi artıq başqa beynəlxalq insan hüquqları orqanı tərəfindən araşdırılırsa və ya şikayətçi beynəlxalq tribunala müraciət edərək ona verilən hüququndan sui-istifadə edərsə, bu halda müvafiq komitə şikayəti baxılmaq üçün qəbul etmir (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyə dair Konvensiyanın Fakultativ Protokolunun 4.2-ci maddəsinin “a”, İşgəncələrə dair Konvensiyanın 22.5-ci maddəsinin “a” bəndi və s.). Eyni məsələ ilə bağlı insan hüquqları orqanına sistemli müraciətlərin edilməsi artıq beynəlxalq qurum tərəfindən baxılmış məsələ ilə bağlı müraciətlər hüquqlardan sui-istifadə edilməsi kimi qəbul edilir.

Komitə şikayəti həm şikayətçidən, həm də Konvensiyanın iştirakçı dövlətindən alınan məlumatlar əsasında araşdırır. Müraciətə baxılmasının nəticələrinə əsasən, komitə pozulmuş hüququn bərpası yolları ilə bağlı iştirakçı dövlətə tövsiyələr verir. Dövlət komitə və ya müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətdə bu tövsiyələrə baxmağa və görülmüş tədbirlər haqqında məlumat verməyə borcludur. Lakin beynəlxalq insan hüquqları qurumları dövlətləri komitənin qərarlarına əməl etməyə məcbur etmək üçün təsirli vasitələrə malik deyillər. Bu qərarların dövlət tərəfindən icrası vicdanlılıq prinsipinə əsaslanır.

Bununla belə, komitələr beynəlxalq müqavilələrdən doğan öhdəliklərin icrası ilə bağlı dövlətlərin hesabatlarına vaxtaşırı baxılması zamanı öz qərarlarında müəyyən edilmiş tövsiyələrin həyata keçirilməsinin effektivliyini təhlil edirlər.

Şikayətə baxılarkən şikayətçinin bərpası mümkün olmayan zərərə məruz qala biləcəyi (ərizəçinin ölüm cəzası və ya ölkədən qovulması ehtimalı) məlum olarsa, komitə yekun qərara qədər

müvəqqəti tədbirlər görmək haqqında qərar qəbul edə bilər.

Həmçinin, müqavilə sisteminin ayrı-ayrı komitələrinin sərəncamında müqavilənin iştirakçısı olan dövlətin ərazisində insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi üçün insan hüquqlarının sistemə pozulması ilə bağlı araşdırmaların aparılması kimi vəsaitə var. Bu imkan, məsələn, İşgəncələrə dair Konvensiyanın 20-ci maddəsinə görə İşgəncələrə qarşı Komitəyə verilir. Lakin bu zaman müqavilə iştirakçısı olan müvafiq dövlətin razılığı da tələb olunur.

Komitəyə konkret dövlətin ərazisində insan hüquqlarının kobud və sistemə pozulması barədə etibarlı məlumat daxil olarsa, komitə iddia edilən pozuntuların araşdırılmasında dövlətə əməkdaşlıq təklif edir. Komitə pozuntular barədə məlumatları həm dövlətin özündən, həm də digər etibarlı mənbələrdən toplayır.

Müəyyən hallarda məsələni yerində öyrənmək üçün komitənin nümayəndələri dövlət ərazisinə səfər edə bilərlər. İstintaq zamanı əldə edilən bütün məlumatlar kütləvi pozuntuların aradan qaldırılması üçün komitənin tövsiyələri ilə birlikdə dövlətə ötürülür. Dövlət aşkar edilmiş problemə cavab verməyə və onun həlli üçün görülən tədbirlər barədə komitəyə məlumat verməyə borcludur.

Müqavilə sistemi çərçivəsində ilk insan hüquqları orqanlarından daha gec yaradılsalar da, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının və BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının (İHŞ) fəaliyyətləri diqqəti cəlb edir. İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissar vəzifəsi BMT Baş Assambleyasının 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/141 sayılı qətnaməsi ilə təsis edilib. Ali Komissar BMT Baş katibi təyin edilir, Baş Assambleya təsdiqləyir və o, BMT-nin insan hüquqları sahəsində fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. Ali Komissarlığın fəaliyyəti rəngarəngdir və müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf edir: insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində sənədlərin və beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması, insan hüquqlarının müdafiəsinin aktual problemlərinə dair beynəlxalq səviyyədə müzakirələrin təşkili, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın təşkili, BMT-nin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə yönəlmiş müxtəlif proqramlarının əlaqələndirilməsi və s. Bununla belə, Ali Komissarın insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı vətəndaşların fərdi və ya kollektiv şikayətlərinə baxmaq səlahiyyəti yoxdur. Bu səlahiyyət müqavilə mexanizminin komitələrinə aiddir.

1946-cı ildən fəaliyyət göstərən İnsan Hüquqları Komissiyasını əvəz edən İHŞ 2006-cı ilin martın 15-də yaradılmışdır (IB UNHRC). Əsas məqsədi insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumbəşəri hörmətin təşviq edilməsi olan Şuranın vəzifələri bir çox cəhətdən İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarın vəzifələri ilə eynidir. İHŞ BMT-nin üzvü olan 47 dövlətin (13 Afrika, 13 Asiya, 6 Şərqi Avropa, 8 Latın Amerikasası və Karib hövzəsi, 7 Qərbi Avropa və digər dövlətlər) nümayəndələrindən ibarət tərkibdə BMT Baş Assambleyası tərəfindən gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Dövlətlər Şura üzvlüyünə 3 illiyə seçirlər və ardıcıl iki dəfə seçildikdən sonra dərhal üçüncü dəfə seçilə bilməzlər. Qətnaməyə (2-5-ci maddələr) görə İHŞ: heç bir fərq qoymadan, ədalətli və bərabər şəkildə bütün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hamı üçün universal hörmət və müdafiənin təşviqinə cavabdehdir; insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı vəziyyətləri, o cümlədən kobud və sistemə pozuntuları araşdırır və bununla bağlı tövsiyələr verir, insan hüquqları ilə bağlı fəaliyyətlərin səmərəli əlaqələndirilməsini və inteqrasiyasını təşviq edir; öz işində bütün insan hüquqlarının, o cümlədən inkişaf hüququnun təşviqi və müdafiəsi üçün universal, qərəzsizlik, obyektivlik və seçmə yol verməmək, konstruktiv beynəlxalq dialoq və əməkdaşlıq prinsipləri rəhbər tutur; bütün insan hüquqlarına dair tematik məsələlərin müzakirəsi üçün forum kimi fəaliyyət göstərir; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn gələcək inkişafı ilə bağlı Baş Assambleyaya tövsiyələr verir; dövlətlərin insan hüquqları üzrə öhdəliklərinin tam şəkildə həyata keçirilməsini təşviq və BMT konfrans və sammitlərində müəyyən edilmiş insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi ilə bağlı məqsəd və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir; dialoq və əməkdaşlıq yolu ilə insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınmasını təşviq edir və insan hüquqları ilə bağlı fəvqəladə hallara operativ reaksiya verir; hökumətlər, regional təşkilatlar, milli insan hüquqları institutları və vətəndaş cəmiyyəti ilə sıx əməkdaşlıq edir və s.

İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissar kimi, İHŞ-nin də səlahiyyətlərinə fərdi şikayətlərə baxılması daxil deyil, lakin Şura öz işi zamanı “dünyanın istənilən yerində və istənilən şəraitdə bütün insan hüquqlarının və bütün əsas azadlıqların kobud və sistemə pozulmasının sistemli və etibarlı

şəkildə təsdiq edilmiş nümunələri” haqqında məlumatlara baxır (Pezep və b., 2018: 70). BMT İHŞ-nin 2006-cı il martın 15-də qəbul etdiyi “İnsan Hüquqları Şurasının institusional quruculuğu” adlı Qətnaməsi Şuranın əsaslandığı hüquqi sənədləri, onun strukturunu, funksiyalarını, fəaliyyət mexanizmini və fəaliyyətinə dair məsələlərin əks olunduğu qaydaları müəyyən edir.

Qətnamənin IV bölməsinin (“Şikayətlərə baxılması proseduru”) müddəalarına (98-99-cu m.) görə, İHŞ insan hüquqlarının pozulmasının qurbanı olduğunu iddia edən şəxslərdən, insan hüquqlarının təmin edilməsində maraqlı olan digər şəxs və qurumlardan, qeyri-kommersiya təşkilatlarından məktublar qəbul edir. Daxil olan məlumatların məqbulğunun müəyyən edilməsi və ümumiləşdirilməsi üçün məlumatlar üzrə İşçi qrupa göndərilir. İşçi qrup tərəfindən işlənmiş məlumatlar daha sonra dövlət ərazisində insan hüquq və əsas azadlıqlarının sisteməlik və kobud pozulması hallarının olub-olmadığını müəyyən etmək üçün məlumatları təhlil edən vəziyyətlər üzrə İşçi qrupa göndərilir.

Vəziyyətlər üzrə İşçi qrupun hazırladığı materiallar İHŞ-yə baxılmaq üçün təqdim edilir və o, aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir: vəziyyətə baxılmasının davam etdirilməsi və ya hərəkətə keçilməsi üçün əsas olmadıqda, ona baxmağı dayandırmaq; vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa davam edin və müvafiq dövlətdən məqbul müddət ərzində əlavə məlumat təqdim etməyi tələb etmək; vəziyyəti nəzarətdə saxlamaqda davam etmək və vəziyyətə nəzarət etmək və Şuraya hesabat vermək üçün müstəqil və yüksək ixtisaslı ekspert təyin etmək; məsələnin açıq baxılmasına keçmək üçün konfidensial şikayətlər proseduru ilə məsələyə baxılmasını dayandırmaq və s. (109-cu m.).

Beləliklə, hazırda BMT himayəsi altında insan hüquqlarının ümumbəşəri müdafiə sistemi, yəni dünyanın bütün dövlətlərinə şamil olunan sistem formalaşdırılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, Sahib. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə BMT Komitəsi. (2012). Alternativ hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsi. Fərdi şikayətlər proseduru. Bakı, 51 s.
2. “Müqavilələr hüququ haqqında” Vyana Konvensiyası (Vyana Konvensiyası), 23 may 1969-cu il, <https://e-qanun.az/framework/36996>
3. Резер Т.М., Сыманюк Н.В., Кузнецова Е.В., Задорина М.А. (2018). Гражданское общество и права человека: учеб. пособие. М-во науки и высшего образования Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 119 с.
4. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CATOCIDTP), 10 December 1984, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading>
5. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEAFDAW), New York, 18 December 1979, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>
6. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), 12 December 2006, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>
7. Convention on the Rights of the Child (CRC), 20 November 1989, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
8. Institution-building of the United Nations Human Rights Council (IB UNHRC), 15 March 2006 <https://www.refworld.org/legal/resolution/unhrc/2007/en/70503>
9. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 16 December 1966, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
10. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), 16 December 1966, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant->

economic-social-and-cultural-rights

11. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (ICEAFRD), 21 December 1965, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>
12. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPAPED), 20 December 2006, https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=iv-16&chapter=4
13. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (ICPRAMWMTF), 18 December 1990, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>
14. Malcolm N. Shaw. (2008). International Law, 6 th ed. By. Cambridge; New York: Cambridge University Press, Pp.clxvi, 1542.
15. United Nations Charter (UNC), 26 June 1945, <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
16. Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 10 December 1948, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

SUMMARY

Ensuring human and civil rights and freedoms is one of the main indicators of a modern legal, democratic, secular state. In this regard, it is of great importance for states to comply with international legal norms in the field of human rights and freedoms. In particular, after World War II, human rights treaties adopted within the framework of the UN constitute the main part of the system of international protection of human rights and freedoms. The main document declaring the rights and freedoms of citizens all over the world is the Universal Declaration of Human Rights adopted by the UN General Assembly in 1948. Currently, a universal system of protection of human rights and freedoms has been formed under the auspices of the UN. Also, in different regions of the world there is its own regional system of protection of rights and freedoms. The provisions of treaties are binding only for the states that have joined them. The activities of the UN High Commissioner for Human Rights and the UN Human Rights Council within the framework of the treaty system also attract attention.

Keywords: UN, human rights, treaty, ratification

NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN YENİYETMƏLƏR ARASINDA CİNAYƏT FAKTORU

Sara AĞAYEVA

sara.məmmədova.agayeva@gmail.com

Yusif HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İnsan cəmiyyətinin təməlini ailə təşkil edir. Dövlətimizin əsas özüyi də ailə hesab olunur. Təəssüf ki, müasir dövrdə natamam ailələrin sayı artmaqdadır. Məqalənin yazılmasının əsas məqsədi də məhz natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələrin problemlərini anlamaq, həmin ailələrdə böyüməyin onların həyatına necə təsir etdiyini aşkar etmək, eyni zamanda bu prosesi hansı sosial və psixoloji faktorların dəstəklədiyini müəyyən etmək və qarşısının alınması yollarını axtarmaqdan ibarətdir.

Əgər ailədə sağlam ünsiyyət, qarşılıqlı hörmət, qayğı və nəzarət mövcuddursa, bu, uşağın pozitiv xüsusiyyətlərinin inkişafına, düzgün mənəvi dəyərləri mənimsəməsinə və cəmiyyət üçün faydalı bir fərd kimi yetişməsinə kömək edir. Lakin ailə mühitində laqeydlilik, diqqətsizlik, zorakılıq və ya neqativ nümunələr üstünlük təşkil edərsə, bu, yetkinlik yaşına çatmayanlarda aqressivlik, etibarsızlıq, məsuliyyətsizlik kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına və nəticədə onların hüquqazidd davranışlara meyillənməsinə səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, valideyn nəzarətinin zəifliyi və ailədaxili münaqişələr də uşaqların riskli mühitlərə düşməsinə şərait yaradır. Xüsusilə, ailə üzvlərindən birinin və ya hər ikisinin kriminal keçmişə malik olması, alkoqol və narkotik maddələrdən istifadə etməsi uşaqlara mənfi təsir göstərir və onları da oxşar davranış modellərini mənimsəməyə sövq edə bilər. Boşanmış ailələrdə və ya valideynlərindən biri ilə böyüyən uşaqlarda diqqət və qayğının çatışmazlığı, psixoloji travmalar onların davranışlarında aqressivlik və üsyankar münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Bütün bu faktorlar nəzərə alındıqda, ailənin yetkinlik yaşına çatmayanların sosiallaşması və hüquqazidd hərəkətlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadığı aydın olur. Valideynlərin övladları ilə düzgün ünsiyyət qurması, onlara sevgi və qayğı göstərməsi, psixoloji və emosional dəstək verməsi uşaqların sağlam şəxsiyyət kimi yetişməsində həlledici amildir. Dövlət və cəmiyyət də ailələrə dəstək verməli, valideynlərin maarifləndirilməsi və sosial problemlərinin həlli istiqamətində addımlar atmalıdır ki, bu da gələcəkdə yeniyetmələr arasında cinayət hallarının azalmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: natamam ailə, yeniyetmə, ailə mühiti, cinayət faktoru, mübarizə yolları

Giriş

Natamam ailə boşanma, ayrılıq və ya valideynlərdən birinin vəfat etməsi kimi səbəblərdən yaranan tam bir ailə quruluşunun olmadığı, valideynlərdən birinin fiziki, emosional və ya hüquqi olaraq iştirak etmədiyi ailə modelidir. Bu ailə modelində böyüyən uşaqlar kifayət qədər sevgi, qayğı və dəstək görmədikdə psixoloji və sosial problemlərlə qarşılaşa bilərlər.

Yeniyetməlik dövrü uşaqlıqdan yetkinliyə keçid dövrü olaraq qəbul edilir və təxminən 12-18 yaşları arasında baş verir. Bu dövrdə gənclər fiziki, psixoloji və sosial olaraq sürətli dəyişikliklər yaşayır. Yeniyetməlik dövrü fərdin şəxsiyyətini formalaşdırdığı, sosial rolları öyrəndiyi və kimlik axtarışına çıxdığı mürəkkəb və dinamik bir mərhələdir. Yeniyetməlik dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri gənclə baş verən fiziki dəyişikliklərdir. Bu dövrdə yeniyetmələrdə müşahidə olunan sürətli fiziki böyümə onlarda həm sevindirici, həm də narahatlıq yaradan bir dövrə çevrilə bilər. Eyni zamanda hormonların aktivləşməsi yeniyetmələrdə emosional dəyişikliklər yaradır. Cinsi hormonlar- testosteron, estrogen, progesteron oğlanlarda səsin qalınlaşması, üz tüklərinin böyüməsi, qızlarda süd vəzlərinin inkişafı və menstruasiya kimi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklər həm

də davranışların dəyişməsinə təsir göstərir (1, s.41-42).

Yeniyyətə davranışına güclü təsir edən amillərdən ən başlıcası ailə mühitidir. Yeniyyətlərin emosional, sosial və psixoloji baxımdan olduqca həssas olduqları bu mərhələdə ailə onların inkişafına və davranışlarına birbaşa təsir göstərir. Bu dövrdə valideynlərdən gələn sevgi və anlayış yeniyyətlərin emosional tarazlığını qoruduğu kimi stresslə mübarizə bacarığını da artırır.

Əgər ailədə sağlam ünsiyyət, qarşılıqlı hörmət, qayğı və nəzarət mövcuddursa, bu, uşağın pozitiv xüsusiyyətlərinin inkişafına, düzgün mənəvi dəyərləri mənimsəməsinə və cəmiyyət üçün faydalı bir fərd kimi yetişməsinə kömək edir. Natamam ailələrdə yeniyyətlilik dövrü, adətən, daha çətin və problemlili keçir. Yeniyyətlilik dövrü onsuz da özlüyündə mürəkkəb bir dövrüdür. Gənclər bu dövrdə həm fiziki, həm də psixoloji dəyişikliklər yaşayır, kimlik axtarışına çıxır və müstəqillik arzusu güclənir. Natamam ailənin strukturlarında olan boşluqlar, sevgi və dəstək çatışmazlığı, laqeydlilik, diqqətsizlik, zorakılıq və ya neqativ nümunələr üstünlük təşkil edərsə, bu, yetkinlik yaşına çatmayanlarda aqressivlik, etibarsızlıq, məsuliyyətsizlik kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına yeniyyətlərin psixoloji və emosional inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Və nəticədə onlar hüquqazidd davranışlara meyil edirlər. Bundan əlavə, valideyn nəzarətinin zəifliyi və ailədaxili münaqişələr də uşaqların riskli mühitlərə düşməsinə şərait yaradır. Xüsusilə, valideynin kriminal keçmişə malik olması, alkoqol və narkotik maddələrdən istifadə etməsi uşaqlara mənfi təsir göstərir və onları da oxşar davranış modellərini mənimsəməyə sövq edə bilər. Boşanmış ailələrdə və ya valideynlərindən biri ilə böyüyən uşaqlarda diqqət və qayğının çatışmazlığı, psixoloji travmalar onların davranışlarında aqressivlik və üsyankar münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər (5, s. 152-153).

Nəticədə bu proses natamam ailələrdə daha da ağırlaşa bilər. Ailədə valideynlərdən birinin olmaması və ya valideynlər arasında daimi konfliktlərin olması yeniyyətlərin özünü tənha, dəyərsiz və dəstəksiz hiss etməsinə səbəb olur. Valideyn dəstəyinin əksikliyi və ya yeniyyətlərin düzgün rol modellərinin olmaması gənclərin özlərini tapmaqda və mənəvi dəyərlər formalaşdırmaqda çətinlik çəkmələrinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, natamam ailə və bu ailələrdə böyüyən uşaqların problemi dünyanın bir çox ölkələrində mövcuddur. Amerikada belə ailələr 42%, Canadada 25%, Danimarkada 18%, İsveçrədə 12% olsa da, Şimali Afrika ölkələrində, Kuba, Qana, Türkiyə və ölkəmizdə bu göstərici 40% üzərindədir (3, s.5).

Natamam ailələrdə böyüyən yeniyyətlələrdə aşağıdakı problemlər müşahidə oluna bilər:

1. Natamam ailə münasibətlərindəki çatışmazlıqlar yeniyyətlələrdə dərin psixoloji travma yarada bilər. Bu depressiya, narahatlıq və özünə inamsızlıq kimi problemlərə gətirib çıxara bilər. Məhz buna görə natamam ailələrdə böyüyən yeniyyətlələr arasında emosional tənzimləmə problemləri və stresslə başa çıxmaqda çətinliklər daha çox müşahidə olunur.

2. Valideyn qayğısının və istiqamətləndirməsinin olmaması yeniyyətlələrin düzgün sosial davranış qaydalarını öyrənməsinə mane ola bilər. Ona görə də, həmin yeniyyətlələr cəmiyyətin normalarına uyğunlaşmaqda və sosiallaşma prosesində maneələrlə üzləşirlər. Bu isə yeniyyətlərin ətrafındakı insanlarla (dostları, müəllimləri, qohumları, ailə üzvləri və digər şəxslərlə) ünsiyyət prosesində problemlərin - empatiyanın zəifliyi, kiçik hadisələri böyütmək, inadkarlığın ortaya çıxması ilə nəticələnir (1, s.135). Elə yeniyyətlələr belə bir mühitdə böyüdükləri və ailələrində daim kobudluq və münaqişə ilə üzləşdiklərinə görə öz davranışlarının səhv olduğunu dərk edə bilmirlər.

3. Natamam ailələrdə tez-tez baş verən münaqişələr və zorakılıqla müşayiət olunan vəziyyətlər yeniyyətləri cinayətkar davranışlara yönəldə bilər. Bu hal Rusiya və Qərb ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda daha az yayılmışdır. Lakin internetin düzgün istifadə olunmaması, onlayn oyunlar, sosial medianın təsiri və s. faktorlar yeniyyətlələr arasında cinayətkar davranışları artırma bilər. Bu davranışlara oğurluq, quldurluq, dələduzluq, bullinq, dalaşqanlıq, siqaret və spirtli içkilərdən istifadə və s. kimi kiçik cinayətlər, adam yaralama və adam öldürməyə qədər gedən böyük cinayətlər aiddir. Natamam ailələrdə nəzarətin zəif olması bu halları daha da pisləşdirir. Məsələn, Rusiyada aparılan tədqiqatlara görə, yeniyyətlələrin təxminən 90%-i yetkinlik yaşına çatmayan cinayətlərə görə məsuliyyətin ailənin üzərinə düşdüyünü bildirir (2). Bu statistika göstərir ki, cinayətkarların arasında

natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar xüsusi yer tutur. Bu və digər nümunələr ailənin uşaq və yeniyetmələr üzərində nə qədər böyük rol oynadığını bir daha sübut edir

Tək valideynli ailələrin niyə daha çox cinayət törətdiyinə dair müxtəlif təkliflər var. 1987-ci ildə sosioloqlar Matsueda və Heimer təklif edir ki, tək valideynlər uşaqlarına daha az təsirli şəkildə nəzarət edə bilirlər. Tənha analara xas olan digər təklif isə yeniyetmənin edə bilməməyi işlərdə daha çox söz verir və bu da gənclər üzərində nəzarəti azaldır (5, s.6). Araşdırmalar göstərir ki, natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələr yeniyetməlik dövründən sonra cinayətlərini artırmağa meyilli olurlar. İki valideynli ailələrdəki yeniyetmələrin böyük əksəriyyəti yetkinləşdikcə cinayətkar davranışlardan əl çəkirlər. Təhlil göstərir ki, cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların böyük əksəriyyəti natamam, yəni valideynlərindən hansınsa olmaması, onların boşanması, valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin sağlam həyat tərzini keçirməməsi ilə bağlı olan ailələrin üzvləridirlər (4, s.113)

Ölkəmizdə cinayət qanunvericiliyinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən ümumi yaş həddi 16 olaraq müəyyən edilmişdir. Lakin cinayət məəcəlləsinin 20-ci maddənin 2-ci hissəsində göstərilən cinayətlərə görə məsuliyyətin yaş həddi 14-dür (4, s. 115).

Statistik təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 2022-ci il ərzində yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən ən çox, yəni 60 %-i mülkiyyət əleyhinə, həyat və sağlamlıq əleyhinə (20 %), ictimai təhlükəsizlik əleyhinə (6 %), narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı (4 %), cinsi azadlıq və cinsi toxunulmazlıq əleyhinə (4 %) və digər kateqoriyalı (6 %) cinayətlər törədilmişdir. Statistik göstəricilərə əsasən il ərzində 379 nəfər yetkinlik yaşına çatmayan şəxs məhkəmə məsuliyyətinə verilmiş, həmin şəxslərdən 70 nəfərin ağır və xüsusilə ağır cinayət törətməsində təqsirli olmaları təəssüf doğuran məqamlardandır. Aparılmış statistik təhlillər göstərir ki, 2022-ci il ərzində yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin böyük əksəriyyəti mülkiyyət əleyhinə olmuşdur (60 %). Bu, əsasən oğurluq, dələduzluq, soyğunçuluq və digər əmlak cinayətlərini əhatə edir. Bundan əlavə, həyat və sağlamlıq əleyhinə (20 %) törədilmiş cinayətlər fiziki zorakılıq, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma və hətta qətl hallarını əhatə edir ki, bu da yeniyetmələr arasında aqressiyanın artmasını və sosial-psixoloji problemlərin mövcudluğunu göstərir (6).

Cinayətkarlığın vəziyyətinin mühüm göstəricisi onun əmsalıdır. Cinayətlərin sayına uyğun əmsalın hesablanması: $\Theta.c. = C \times 100000$ $\Theta.s.$ $\Theta.c$ – cinayətlərin sayına uyğun cinayətkarlıq əmsalı. C – müəyyən dövrdə baş verən cinayətlərin sayı. $\Theta.s$ – yaşı 14-dən yuxarı olan əhəlinin və ya əhəlinin tam sayı. 1: 1000; 10000; 100000 – hesablama bazası (6).

Bu faktlar göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında hüquq pozuntularının artması təkcə onların fərdi məsuliyyətsizliyi ilə deyil, eyni zamanda sosial, psixoloji və ailədaxili problemlərlə də bağlıdır. Sosial-iqtisadi çətinliklər, ailədaxili problemlər, valideyn nəzarətinin zəifliyi, təhsil sistemində mövcud boşluqlar və cinayətkar qrupların təsiri yetkinlik yaşına çatmayanların qanun pozuntularına meyilliliyini artıran əsas faktorlardır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının azaldılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- İlk əvvəl, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinə sadəcə onların fərdi seçimi ilə baxmaq lazımdır. Ailədaxili problemlər, valideyn nəzarətinin zəifliyi və s. problemlərlə yanaşı təhsil sisteminin boşluqları, sosial-iqtisadi çətinliklər və ətraf mühitin mənfi təsiri də yeniyetmələrin cinayətə meyilliliyini artıran əsas faktorlardır. Bu səbəbdən də, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının mövcud vəziyyəti, onların sağlamlıq durumu və sosial müdafiəsi yalnız ailənin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin qayğısı olmalıdır. Dövlət, hüquq-mühafizə orqanları, alimlər, ictimai təşkilatlar və digər qurumlar bu məsələyə birgə yanaşmalı, həmin yeniyetmələri cəmiyyətdən uzaqlaşdırmaq yerinə, qazanmaq üçün çabalamalıdır (1, s.95-97). Bunun üçün ilk addım natamam ailənin problemlərini nəzərə alaraq həmin yeniyetmələrlə empatiya qurmaq, səhvlərini anlayışla qarşılamaq və onlara düzgün yolu göstərmək olmalıdır.

- Əgər natamam ailədə böyüyən yeniyetmələri başa salmaqla düzgün yola döndərə bilmədikdə artıq təcirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu tədbirlər yalnız nəzəriyyədə qalmamalı, real şəkildə tətbiq edilməli və cəmiyyət üçün gözəçarpan nəticələr verməlidir. İlk növbədə, risk qrupuna

daxil olan yetkinlik yaşına çatmayanlarla fərdi yanaşmaya əsaslanan sosial proqramlar hazırlanmalı, onların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün müxtəlif maarifləndirici və mədəni tədbirlər təşkil edilməlidir. Məktəblərdə hüquqi maarifləndirmə gücləndirilməli, yeniyetmələr arasında hüquq pozuntularının fəsadları barədə məlumatlandırıcı tədbirlər genişləndirilməlidir. Eyni zamanda, psixoloji dəstək mərkəzləri və sosial xidmətlər gücləndirilməli, uşaqların və yeniyetmələrin problemlərinin erkən mərhələdə müəyyən edilməsi və həlli istiqamətində işlər aparılmalıdır (5, s.65-70).

Nəzərə almaq lazımdır ki, normal ailələrdə də valideyn məsuliyyətinin artırılması, uşaqlara mənəvi dəyərlərin aşılması və sağlam psixoloji mühitin yaradılması cinayətkarlığın qarşısının alınmasında əsas amillərdən biridir. Ümumiləşdirsək, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının qarşısının alınması cəza tədbirlərindən daha çox, preventiv və tərbiyəvi yanaşmalarla həll olunmalıdır. Gələcək nəsillərin sağlam və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişməsi üçün hər bir qurum və fərd öz üzərinə düşən rolu yerinə yetirməli, bu istiqamətdə sistemli və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu sahədə 60-dan çox normativ hüquqi akt qəbul edilmiş, geniş miqyaslı işlər həyata keçirilmiş və Konstitusiya və digər qanunvericiliklərdə uşaq hüquqları ilə bağlı mühüm müddəalar təsbit olunmuşdur. Uşaqların təhsili, sosial müdafiəsi, sağlam mühitdə böyüməsi və hüquqlarının qorunması istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər onların hərtərəfli inkişafına şərait yaratmağı hədəfləyir. Bu çərçivədə təhsil, səhiyyə və sosial təminat sahələrində müxtəlif proqramlar icra olunur, ailələrin maarifləndirilməsi və uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində hüquqi mexanizmlər təkmilləşdirilir(7)

Bununla belə, yalnız dövlətin bu sahədə gördüyü tədbirlərə güvənmək kifayət deyil, valideynlər, müəllimlər və cəmiyyətin digər üzvləri də uşaqların sağlam və dəyərlərə sahib bir fərd kimi yetişməsi üçün üzərlərinə düşən məsuliyyəti tam şəkildə dərk etməlidirlər. Ailədə və təhsil ocaqlarında uşaqlara düzgün yön verilmədikdə, onların davranışlarının formalaşmasında buraxılan boşluqlar gələcəkdə ciddi fəsadlara yol açə bilər. Sevgi, qayğı və nəzarət çatışmazlığı olan mühitlərdə böyüyən uşaqlar cəmiyyətə qarşı laqeyd, hüquqazidd meyillərə malik və sosial qaydalara əməl etməyən fərdlərə çevrilə bilərlər.

Nəticə

Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün dövlət, ailə, məktəb və cəmiyyətin digər institutları arasında sıx və koordinasiyalı fəaliyyətin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Bu prosesdə hər bir tərəfin üzərinə mühüm vəzifələr düşür və yalnız kompleks yanaşma sayəsində effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür.

İlk növbədə, dövlət qurumları yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının qorunmasını gücləndirməli, sosial müdafiə mexanizmlərini təkmilləşdirməli və bu sahədə qanunvericilik bazasını daim yeniləməlidir. Uşaqların tərbiyəsində ailənin rolu əvəzolunmazdır. Valideynlər övladlarının psixoloji və sosial inkişafına daim diqqət yetirməli, onları nəzarətsiz buraxmamalıdır. Valideyn məsuliyyətinin artırılması üçün maarifləndirici seminarlar, psixoloji dəstək proqramları təşkil olunmalı, xüsusilə sosial-iqtisadi çətinliklər yaşayan ailələrə dəstək mexanizmləri gücləndirilməlidir. Uşaq tərbiyəsində zorakılıq və laqeydliyin qarşısını almaq üçün ailədaxili münasibətlərdə sağlam kommunikasiya formalaşdırılmalıdır.

- Məktəb və təhsil sistemi də bu məsələdə mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisələrində hüquqi biliklərin artırılması məqsədilə xüsusi fənlər və seminarlar təşkil edilməli, yeniyetmələrin psixoloji vəziyyətini daim nəzarətdə saxlayan psixoloq və sosial işçilərin fəaliyyəti genişləndirilməlidir.

-Bunlardan əlavə, cəmiyyətin və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu da əhəmiyyətlidir. QHT-lər və vətəndaş cəmiyyəti institutları tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün müxtəlif reabilitasiya və sosial adaptasiya proqramları hazırlanmalı, problemli uşaqlarla fərdi iş aparılmalıdır. Kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə maarifləndirmə işləri artırılmalı, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqları və onları gözləyən təhlükələr barədə geniş məlumatlandırma aparılmalıdır.

Cinayətkarlığa meyilli uşaqların reabilitasiyası və sosial inteqrasiyası da vacib məsələdir.

Cinayət törətmiş, lakin islah oluna biləcək yeniyetmələr üçün xüsusi reabilitasiya mərkəzləri yaradılmalı, onların cəmiyyətə yenidən qazandırılması üçün təhsil və məşğulluq proqramları hazırlanmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanların psixoloji və sosial dəstəklə təmin olunması onların gələcəkdə yenidən hüquq pozuntusuna yol verməməsi üçün əsas faktorlardan biridir. Bütün bu və digər tədbirlərin vaxtında və effektiv şəkildə həyata keçirilməsi, yalnız yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığa sürüklənməsinin qarşısını almaqla kifayətlənməyəcək, eyni zamanda onların sağlam, uğurlu və cəmiyyətə faydalı fərdlər kimi yetişməsinə də şərait yaradacaqdır. Bu işə öz növbəsində, bütövlükdə cəmiyyətin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəzakət B. İmamverdiyeva, Nərinə S. Mirzəliyeva. Yeniyetməlik və yetkinlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri (metodik vəsait). Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2022. – 207 s.
2. Yaqut Əliyeva, “Cəmiyyət-ailə-təhsil-KİV” sisteminin uşaq/yeniyetmə cinayətkarlığına təsiri və rolu, oktyabr 4, 2023 <https://socialresearchjournal.az/index.php/2023/10/04/cemiyet-aile-tehsil-kiv-sisteminin-usaq-yeniyetme-cinayetkarligina-tesiri-ve-rolu/>
3. Nəsirli Günel, “Natamam ailələrdə böyüyən yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntuları problemi və onun reabilitasiya məsələləri”, dissertasiya işi, Bakı -2017
4. “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. “Bakı” nəşriyyatı, 2023, 330 səh.
5. Family Life and Delinquency and Crime: A Policymakers' Guide by Kevin N. Wright, Ph.D. Professor of Criminal Justice School of Education and Human Development State University of New York at Binghamton Binghamton, New York 13902-6000 and Karen E. Wright, M.S.W. Director of Counseling Services Planned Parenthood Association of Delaware and Otsego Counties Oneonta, New York 13820
6. https://www.pa.edu.az/library/8/51/526_albomsxem_kriminologiya_2017.pdf
7. <https://e-qanun.az/framework/46947>

SUMMARY

The foundation of human society is the family, which is also considered the core of our state. Unfortunately, in modern times, the number of incomplete families is increasing. The main purpose of this article is to understand the problems of adolescents growing up in incomplete families, to identify how being raised in such families affects their lives, to determine which social and psychological factors contribute to this process, and to explore ways to prevent it.

If a family maintains healthy communication, mutual respect, care, and supervision, it helps the child develop positive qualities, adopt proper moral values, and grow into a beneficial member of society. However, if neglect, lack of attention, violence, or negative role models dominate the family environment, it can lead to the development of aggression, distrust, and irresponsibility in minors, ultimately increasing their tendency toward unlawful behavior.

Additionally, weak parental supervision and family conflicts create conditions for children to be exposed to risky environments. In particular, if one or both parents have a criminal background or engage in alcohol and drug use, it negatively impacts children and encourages them to adopt similar behavioral patterns. In cases of divorced families or children growing up with only one parent, the lack of attention and care, along with psychological trauma, can lead to aggressive and rebellious behavior. Considering all these factors, it becomes evident that the family plays a crucial role in the socialization of minors and in preventing unlawful acts. Establishing proper communication with children, showing them love and care, and providing psychological and emotional support are decisive factors in raising them as healthy individuals. The state and society must also support families by educating parents and addressing their social problems, which can contribute to reducing juvenile crime in the future.

Keywords: *incomplete family, adolescent, family environment, crime factor, prevention methods*

SOSIAL İŞİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Sunay ABDULLAYEVA
sunayabdulayeva@gmail.com

Qərib ALLAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə sosial işin müstəqil peşə sahəsi kimi yaranması və inkişafı prosesinin təhlilinə həsr olunub. Sosial işin formalaşmasının əsas mərhələləri, onun cəmiyyətdəki sosial əhəmiyyəti və rolu müzakirə olunur. Müəllif sosial xidmət göstərmək və müxtəlif əhali qruplarını dəstəkləmək istiqamətində yanaşmaların təkamülü, həmçinin sosial, iqtisadi və siyasi amillərin bu peşənin inkişafına təsiri üzərində dayanır. Məqalədə sosial işin əsas istiqamətləri, o cümlədən uşaqlara, yaşlı insanlara, əlillərə və digər həssas qruplara kömək mövzusu işıqlandırılır. Sosial işçilərin peşəkar hazırlığının xüsusiyyətləri və sosial işin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün sosial siyasətin inkişafının əhəmiyyəti müxtəlif ölkələrdə izah olunur.

Açar sözlər: *sosial iş, subyekt, obyekt, təminat, müdafiə, rifah*

Giriş

Yaranma fəlsəfədə imkanın gerçəkliyə keçidini nəzərdə tutan obyektin formalaşması prosesi kimi başa düşülür. Bu prosesin əsasını obyektin meydana gəlməsini mümkün edən tarixi ilkin şərtlər təşkil edir. Peşəkar fəaliyyət kimi sosial iş xeyriyyəçiliyin inkişafı, habelə ehtiyacı olanlara dövlət yardımını sisteminin yaradılması sayəsində mümkün olmuşdur [1].

Sosial iş imkanlarının reallığa çevrilməsi gələcək sosial işçilərin təhsil ala biləcəyi xüsusi təhsil müəssisələrinin yaradılmasını nəzərdə tutan mütəxəssislərin hazırlanması ilə başladı. Mütəxəssislərin hazırlanması sosial işin qurulması istiqamətində ilk addım idi, sonrakı ikinci addım isə onun təşkilati strukturlarının yaradılması idi.

Sosial işçilərin ilk təşkilatları, sosial işin inkişafı və peşəkar sosial işin formalaşması ilə əlaqəli tarixdə mühüm yer tutur. Sosial iş, insanların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, sosial ədaləti təmin etmək və fərdlərin və cəmiyyətlərin rifahını artırmaq məqsədilə fəaliyyət göstərən bir sahədir. Sosial işin ilkin formaları qədim dövrlərə aiddir, lakin peşəkar sosial işin təşkilatlanması 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Sosial işçilərin ilkin təşkilatları hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir, lakin onun ehtiyacı olanlara kömək etməyə yönəlmiş peşəkar fəaliyyətin inkişafına bəxş etdiyi töhfələri qiymətləndirməmək olmaz.

İlk sosial iş təşkilatları 19-cu əsrin sonlarında və 20-ci əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Bu dövrün ən mühüm təşəbbüslərindən biri, İngiltərədə və ABŞ-da fəaliyyət göstərən "social work" təşkilatlarının yaranmasıdır. İlk peşəkar sosial işçilər arasında tibbi, psixoloji və sosial yardımların göstərilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərən qadınlar və cəmiyyətin müxtəlif sosial problemləri ilə mübarizə aparan şəxslər üstünlük təşkil edirdi.

➤ **"Charity Organization Society" (COS)** – 1869-cu ildə İngiltərədə yaradılmış və sosial işin peşəkar şəkildə təşkil edilməsinə yol açmış bir cəmiyyətdir. COS-un məqsədi, yoxsulluqla mübarizə və sosial yardımların təşkilatlaşdırılması idi.

➤ **"Settlement Houses"** – 19-cu əsrin sonlarında ABŞ-da, xüsusən Çio və Nyu-York kimi böyük şəhərlərdə fəaliyyət göstərən "settlement houses" (yerləşmə evləri) müxtəlif sosial problemləri həll etmək məqsədilə yaranmışdır. Bu evlər, sosial işin tətbiq sahələrinin genişlənməsinə kömək etmişdir.

Sosial işin peşəkar sahəyə çevrilməsi 20-ci əsrdə, xüsusilə 1910-cu illərdən sonra daha da inkişaf etmişdir. 1915-ci ildə ABŞ-da "National Association of Social Workers" (NASW) təşkilatı yaradılıb. Bu təşkilat sosial işin peşəkar təsdiqini və standartlarının yaradılmasını dəstəkləyib.

Bu ilk sosial iş təşkilatları, sosial işin təməlini atmış və bu sahənin peşəkar bir fəaliyyət sahəsi olaraq inkişaf etməsinə zəmin hazırlamışdır. Bu təşkilatlar həm də sosial problemlərə qarşı təcrübələr və həll yolları təklif etmiş, sosial ədalətin təmin olunmasına çalışmışdır.

Sosial işin tarixi ilkin şərtlərindən danışarkən, ilk növbədə, kökləri qədim dövrlərə dayanan xeyriyyəçilik fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Sosial işin digər tarixi ilkin şərtini təşkil edən ehtiyacı olanlara dövlət yardımına gəlincə, bu, əsasən Qərb ölkələrində burjua münasibətlərinin qurulmasına səbəb olan sənaye inqilabı tərəfindən stimullaşdırıldı.

İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl başa çatan sosial işçi peşəsinin formalaşması iqtisadiyyatlarında ənənəvi olaraq dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etdiyi Şərq ölkələrinə demək olar ki, təsir göstərməmiş, icma münasibətlərinin toxunulmazlığı səbəbindən sosial sahə ciddi sarsıntılardan qaçmışdır. Qədim yunanların tərk etdikləri ənənəyə qeyd-şərtsiz sadıqlıq Qərbin təsir obyektinə çevrilənə qədər bu ölkələrdə dəyişməz qaldı. Bu təsirin nəticələrindən biri təkcə şəxsi mülkiyyətin inkişafı ilə bağlı deyil, həm də insanların həyat tərzinin sabitliyinin təminatçısı olan ənənəvi icma əlaqələrinin zəifləməsi ilə bağlı sosial problemlərin kəskinləşməsi idi [2]. Buna görə də 30-cu illərdə sosial iş Qərb mədəniyyətinin bir fenomeni kimi meydana çıxsada, Şərq ölkələrində (əvvəlcə müasir İsrail ərazisində, sonra isə Hindistan və Misirdə) meydana çıxdı. Qərbi Avropa ölkələrində müharibədən sonrakı birinci onillik təkcə iqtisadi deyil, həm də bir çox başqa sahələrdə Amerikanın təsiri altında keçdi. İkinci Dünya Müharibəsindən normal fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatla çıxan Amerika Birləşmiş Ştatları bu ölkələrə praktiki olaraq məhv olmuş iqtisadi fəaliyyətlərin qurulmasına kömək edə bildi. İqtisadi əsasən malik olan Amerikanın bir çox ölkələrdə təsiri təkcə siyasətlə məhdudlaşmayaraq, digər sahələrə də yayılırdı. Müxtəlif ölkələrdən olan sosial işçilər arasında İkinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə kəsilən əlaqələr bərpa edildi. Bu, ehtiyacı olanlara kömək etməyə yönəlmiş peşəkar fəaliyyətin inkişafının ikinci mərhələsini tamamlayan Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının yaradılması ilə nəticələndi. 50-ci illərin sonunda Qərb ölkələrinin iqtisadi inkişafında sıçrayış baş verdi ki, bu da nəticələrinə görə yalnız sənaye inqilabı ilə müqayisə edilə bilərdi. Texnologiyada və istehsalın idarə edilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərin səbəb olan sənaye inqilabı bir çox anlayışlarda öz əksini tapdı ki, onlardan biri də rifah dövləti amerikalı alim Con Qelbrayt tərəfindən formalaşdırıldı. Bu konsepsiyaya görə, Qərb ölkələri öz iqtisadi inkişaflarında yaranan sosial problemləri səmərəli həll etməli idi. Bu problemlərin həllində əsas rol dövlətin milli gəliri cəmiyyətin bütün üzvlərinin mənafeyinə uyğun yenidən bölüşdürülməsində sosial ədalət prinsipini rəhbər tutması idi. Rifah dövləti konsepsiyasının tərəfdarları həm özəl, həm də dövlət sektorunu əhatə edən qarışıq iqtisadiyyatı müdafiə edirdilər. Lakin onların mövqeyi mövcud ictimai quruluşun qorunması ideyasını təbliğ edən neokonservatizm nümayəndələrinin kəskin etirazı ilə üzləşdi. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması tələbini əsaslandıran neokonservatorlar onun özəl sektorunun aktivləşdirilməsinin tərəfdarı idilər. Onların fikrincə, dövlət sosial proqramları sənayenin gələcək inkişafı üçün lazım olan vəsaitləri götürür. Bundan əlavə, onlar insanların özünə inamını məhv edir, asılılıq mentaliteti formalaşdırır və şəxsi təşəbbüsü məhdudlaşdırır [3]. Neokonservatizm nümayəndələrinin tənqidlərinə baxmayaraq, sosial dövlət anlayışı Qərb ölkələrinin ictimai şüuruna möhkəm şəkildə daxil olmuşdur. Bu, vətəndaşlarının təhsil, tibbi xidmət və pensiya hüququna malik olan, əlillik və ya işsizlik vəziyyətində dövlətin köməyinə ümid edə biləcəyi bu ölkələrin sosial sferasında real vəziyyəti əks etdirirdi. Mövcud qanunvericilikdə təsbit edilmiş bu hüquqlar çox vaxt kağız üzərində qalırdı, çünki bir çox insanlar onlardan sadəcə xəbərsiz idilər. Tamamilə aydın idi ki, vətəndaşların sosial hüquqlarının elan edilməsi hələ də onların həyata keçirilməsinin təminatı deyildi. Digər tərəfdən, getdikcə daha da aydın olurdu ki, sosial işçilər insanlara bu hüquqları həyata keçirməyə kömək edə bilər (və etməlidirlər). Nəhayət, bu, sosial işə baxışın dəyişməsinə gətirib çıxardı: əgər əvvəllər bu, fəlakətli vəziyyətə düşmüş şəxslərə (məsələn, ağır xəstəlik və ya işini itirmək səbəbindən) kömək etmək kimi görünürdüsə, indi bu, vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsində sosial işə yönəlmiş bir fəaliyyət kimi ortaya çıxdı. Başqa sözlə, insanların gündəlik həyatlarında qarşılaşdıqları problemlər, qanuni olaraq haqqı olanları

etmələrinin nəticəsi kimi görünməyə başladı.

Sosial işin hazırkı vəziyyətindən danışılarkən, onun 1950-ci illərin ortalarından bu günə qədər inkişafını nəzərdə tutulur [4].

Son altmış il sosial işin inkişafında xüsusi yer tutur. Çünki bu illər social işin bütün dünyada geniş yayılması ilə əlamətdar olmuşdur. Şübhəsiz ki, buna 1956-cı ildə yaradılmış Sosial İşçilərin Beynəlxalq Federasiyasının fəaliyyəti kömək etmişdir.

Müqayisəli gəncliyinə baxmayaraq, sosial iş müasir cəmiyyətin həyatına möhkəm şəkildə daxil olmuşdur. Dünyanın bir çox ölkələrində Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasında birləşmiş Milli Assosiasiyalar mövcuddur. Dünyanın ən böyük ictimai təşkilatlarından biri olan Beynəlxalq Sosial İşçilər Federasiyasının BMT, YUNESKO, YUNISEF, Amnesty International, Avropa Şurası və Avropa İttifaqında daimi nümayəndəlikləri vardır. Bütün dünyada sosial işçilərin fəaliyyəti bu təşkilat vasitəsilə əlaqələndirilir.

Sosial yardımın yaradılması prosesi uzunmüddətli bir hadisədir. Onun hələ tarixi baxımdan tamamlanması və dizaynı yoxdur. Ehtiyacı olanlara yardım və dəstəyin yaranan paradiqması müdafiə və təlimlərin, adət-ənənələrin, qanunların və fərdi irrasional hərəkətlərin tarixi sosial formalarının mürəkkəb məcmusudur.

Azərbaycanda sosial xidmət sahəsi öz prinsipləri əsasında sovet sosial xidmət sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərirdi. Sovet İttifaqında sosial xidmət sistemi özünəməxsus xarakter daşıyırdı. Sosial xidmətlərin söyləri əsasən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara yönəldilmişdi. Sovet dövründə kənd, qəsəbə və rayon xalq deputatları sovetlərinin himayədarlıq və qəyyumluq orqanları kimi fəaliyyət göstərmələri üçün geniş səlahiyyətləri var idi.

Bundan əlavə, uşaq evlərinin və internat məktəblərinin geniş şəbəkəsi mövcud idi ki, bu da yalnız valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bu gün təsirli sosial müdafiə sisteminin yaradılması dövlətimizin prioritet vəzifələrdən biridir. Sosial müdafiə sistemi dövlətin sosial problemlərinin həllində əsas rol oynayır. Ölkəmizdə sosial müdafiə uğurla həyata keçirilir.

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ehtiyacı olan insanlara yardım göstərilməsinə xüsusi ehtiyac yaranıb. Xüsusilə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində əlillik, işsizlik, müharibədə ailə başçısının həlak olması, ailədaxili münaqişələrin kəskinləşməsi, aztəminatlıların sayının artması kimi mürəkkəb problemlərli ailələr yaranıb.

Sosial xidmətlərə ehtiyacı olan vətəndaşlara dövlət qayğısı həmişə prioritet olub. Vətəndaş cəmiyyəti yaradan ölkə üçün bu müddəa dövlətin qanunlarında öz əksini tapmalıdır. Əlilliyi olan insanlar elə bir kateqoriyaya daxildir ki, onların hüquqları ümumilikdə əlilliyi olan şəxslərin müdafiəsi üçün qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyalarda və hökumət qanunlarında, habelə həyata keçirilən tədbirlərdə öz əksini tapmalıdır.

Azərbaycan qanunvericiliyi, habelə yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarları ilə əlillər üçün texniki və digər avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisə, təşkilat və kooperativlər üçün məqbul şərtlərlə güzəştlər müəyyən edilir.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, bir sıra digər dövlət və özəl müəssisə və təşkilatların sosial sahədə fəaliyyəti ölkəmizdə bu sahəyə göstərilən böyük diqqət və qayğıdan xəbər verir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin uğurları prizmasından baxanda ünvanlı sosial yardım və müavinətlər proqramının icrası da diqqəti cəlb edir. Belə ki, 2015-ci ilin birinci yarısında bir sıra ölkələrdə inflyasiya səviyyəsi yüksək olsa da, neft gəlirləri hesabına zənginləşən bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı dövlət büdcəsinin artımına səbəb olub.

Lakin inkişaf nəticələrinə əsasən, 2015-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi aşağı olub. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin birinci yarısında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının qarşıda duran vəzifələrinə həsr olunan iclasında bildirib ki, “inflyasiyanın aşağı səviyyəsi - 3,5% müşahidə olunur. Ənənəvi olaraq, ev təsərrüfatlarının

gəlirləri inflyasiyanı üstələyib və 6,2% artıb. Kənd təsərrüfat 7%-dən çox artıb. Bu, son illərin ən yüksək artım tempidir. Bu, ölkədə görülən işlər nəticəsində mümkün olmuşdur [17].

Ünvanlı sosial yardım proqramında bir çox müsbət dəyişikliklər Ünvanlı sosial yardım proqramında bir çox müsbət dəyişikliklər baş verib. Gələn ildən Azərbaycanda ehtiyac meyarı 270 manatdan 285 manata yüksələcək. Yeni ehtiyac meyarının müəyyən edilməsi ünvanlı sosial yardımın aylıq məbləğinin artırılması, vətəndaşların müraciətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [19].

Gənc nəslin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəlmiş kompleks tədbirlər dövlətin sosial siyasətinin mahiyyətinə əsaslanır. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev müxtəlif sahələrdə uğur qazanmış bir qrup gənclə görüşündə onların problemlərinin həlli istiqamətində addımların atılacağını bildirib. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan İpoteka Fondu informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi əsasında beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, ipoteka kreditləşməsi mexanizminin tətbiqi və ipoteka kreditləri səviyyəsindən bəhrələnən fiziki şəxslərə ipoteka kreditlərinin verilməsi istiqamətində ardıcıl addımlar atır.

Elektron İpoteka Sistemi (EİS) Fondu uğurla istifadəyə verilmiş və bir neçə ildir ki, istifadə olunur. Maliyyə bazarının iştirakçıları - müvəkkil kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri real vaxt rejimində bütün texniki prosedurları və qiymətləndirmələri həyata keçirirlər. “İpoteka kreditləri üzrə sığorta ödənişləri 2016-cı il martın 1-dən Hökumət Ödəniş Portalı vasitəsilə həyata keçirilir” [17]

İnformasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun əxlaqi göstərişlər sisteminin harmonik mövcudluğunu əks etdirən strateji inkişaf layihələrinə uyğun olaraq Azərbaycanın sənaye və iqtisadi qüdrətinin inkişafı milli kimliyin transformasiyası üçün əsasdır. Bu gün iqtisadi inkişaf və idarəetmə modeli, modernləşmə xətti, şübhəsiz ki, təkmilləşməkdə davam edir və bu mənada Azərbaycanda demokratiyanın inkişafına yönəlmiş yalnız daimi səylər lazımdır. Amma indi də deyə bilərik ki, Azərbaycanın inkişaf vektorları ölkənin idarə olunması ilə bağlı hazırlanmış strateji planlarda özünü tam doğrultmuşdur.

Sosial xidmətin dinamikası dövrümüzün aktual problemlərindən biridir. Əsas diqqət dövlətin sosial siyasətinə yönəldilməlidir, çünki məhz dövlət ilk növbədə hər şeyi edir və sosial yardımını həyata keçirir. Sosial xidmətlərin təşkili sosial təminat və sosial təminat prizmasından təhlil edilir. Burada tarixi konteksti nəzərə almaq vacibdir. Əhalinin sosial problemləri, onların səbəbləri və həlli yolları sosial əhəmiyyəti baxımından müəyyən edilir.

Sosial yardıma ehtiyacı olanların isə xüsusi qayğıya ehtiyacı var, yaşlılar və əlillər isə dövlət tərəfindən qorunmalıdır. Zəruri ehtiyacların ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikasında sosial təminat sisteminin hüquqi bazasının yaradılması və müasirləşdirilməsi zəruridir. Tək Azərbaycanda deyil, bütün dünyada sosial sektor daha peşəkar və müasir yanaşma tələb edir.

Ölkəmizdə sosial sahənin inkişafından danışarkən Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətini qeyd etməmək olmaz. Heydər Əliyev Fondu ictimai həyatımızın müxtəlif sahələrində - elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və digər sahələrdə ciddi uğurlar əldə edilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsi, şəkərli diabetdən əziyyət çəkən uşaqlara yardım, talassemiya və hemofiliya kimi irsi qan xəstəliklərinin müalicəsi, milli musiqinin inkişaf etdirilməsi layihələri mühüm nəticələr əldə etmişdir.

Dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən və nəzərdə tutulan tədbirlər əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha etibarlı müdafiəsinə şərait yaradır. Lakin müasir insanın yoxsulluqdan çıxması təkcə onun maddi gəlirinin yaşayış minimumunu təmin etməsi ilə deyil, həm də mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə ölçülməlidir. İmkanlı insan dedikdə kinoteatrlara, teatrlara və digər mədəniyyət ocaqlarına çıxışı olan, ekoloji cəhətdən təmiz qida və içməli su ilə təmin olunmuş, yüksək keyfiyyətli ictimai xidmətlərlə əhatə olunmuş, yaxşı infrastruktura malik şəxs başa düşülməlidir. Bu, dövlətimizin əsas məqsədlərindən biridir.

Sosial müdafiə sahəsində hələ çox iş görülməlidir. Bunu dərhal etmək mümkün deyil, çünki sosial sfera o qədər həssasdır ki, köklü dəyişikliklərin uzunmüddətli təsiri olmaya bilər. Hazırda pensiya qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi, sosial təminat sisteminə sığorta münasibətləri

- könüllü sosial sığorta, istehsalatda bədbəxt hadisələrdən və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortaya dair qanunvericiliyin inkişafı, əhalinin sağlamlığının qorunması üçün daha güclü mexanizmlərin yaradılması zəruridir. Son illər tibb sahəsində geniş işlər görülsə də, hərtərəfli qanunvericilik bazası yaradılsa da, regionlarda tibbi sığortanın tam həyata keçirilməməsi, yüksək ixtisaslı tibb kadrlarının çatışmazlığı son nəticədə tibbi xidmətin keyfiyyətinə təsir göstərir. Eyni zamanda reproduktiv sağlamlığın qorunması istiqamətində də ciddi işlər görülməlidir. Çünki insanın reproduktiv sağlamlığı təkcə onun fiziki sağlamlığının elementi deyil, həm də mənəvi rahatlıq və məmnunluq yaradan həyatının mühüm hissəsidir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi formalarına əhalinin sosial cəhətdən zəif hissəsi üçün həm minimum sosial standartların, həm də dövlət zəmanətlərinin təmin edilməsi, həm də sosial cəhətdən güclü şəxslərin özünü həyata keçirmə və özünü inkişaf etdirmə imkanlarını təmin etmək üçün bazar mexanizmlərindən istifadə daxil olmalıdır. Bundan əlavə, elm adamları hesab edirlər ki, sosial siyasətdə diqqəti sosial müdafiə və sosial xidmətlərdən cəmiyyətin gələcək vəziyyətinin və onun sosial əsaslarının sosial dizaynına çevirmək lazımdır. Mütəxəssislər təklif edirlər ki, sosial siyasət ideyası yalnız çətin həyat vəziyyətində olan insanlara və qruplara dəstək siyasəti kimi Azərbaycan cəmiyyətində resursların artması və iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılması ilə dəyişəcək.

Nəticə

Sosial iş yalnız bir xidmət sahəsi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial inkişafının mühüm bir elementidir. Sosial işin tarixi inkişafı və nəzəri əsasları, bu peşənin əhəmiyyətini və gələcəkdəki rolunu daha da aydınlaşdırır. Fəsilin birinci alt bölməsində sosial işin mahiyyəti və nəzəri əsasları ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Sosial iş yalnız bir xidmət sahəsi olaraq deyil, həm də sosial strukturlara təsir edən bir proses olaraq qarşımıza çıxır. Bu sahə, sosial siyasətlərin və strategiyaların həyata keçirilməsi, insanların sosial rifahının artırılması və sosial problemlərin sistemli şəkildə həlli ilə əlaqədardır. Nəzəri olaraq sosial işin əsas prinsipləri - insanın dəyərinin və hüquqlarının qorunması, sosial ədalət və bərabərlik, əməkdaşlıq, cəmiyyətin sosial ehtiyaclarına cavab verən yanaşmaların tətbiqi - bu peşənin əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda sosial işin inkişafı, həm Sovet dövrü, həm də müstəqillik dövründə baş verən mühüm dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Sovet dönməsində sosial iş, dövlətin sosialist ideologiyası çərçivəsində sosial problemlərin idarə edilməsi və dövlət tərəfindən sosial xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə həyata keçirilirdi. Lakin bu dövrdə sosial işin peşə olaraq inkişafı məhdud olmuş, sosial xidmətlər daha çox dövlət bürokratik strukturları tərəfindən təşkil edilirdi. Bununla yanaşı, sosial işin sosial təhlükəsizlik, sosial təminat və sosial köməklik sisteminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərməsi, həmin dövrün tələblərinə uyğun olaraq sosial işçilərin təhsil və təliminin məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Müstəqillik dövrü ilə Azərbaycanda sosial işin inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Sovet sisteminin dağılması və yeni müstəqil dövlət quruculuğu prosesində sosial iş, peşə olaraq yenidən formalaşmış və yeni dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etmişdir. 1990-cı illərdə sosial iş sahəsində müstəqil təhsil müəssisələrinin yaranması, sosial işin peşəkar inkişafı və beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi ilə bu sahə daha da peşəkarlaşmışdır. Dövlətin və qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq, Azərbaycanda sosial işin inkişafını sürətləndirmişdir.

Azərbaycanda sosial işin peşə olaraq formalaşması, həm də sosial xidmətlərin çeşidinin artmasına, bu sahənin qanunvericilik və təşkilati baxımdan təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu inkişaf, sosial işin yalnız sosial yardımla məhdudlaşmayacağını, həmçinin insanların sosial ehtiyaclarının analizi, strateji müdaxilələr və sosial siyasətlərin formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynadığını ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ünvanlı sosial yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 5 oktyabr tarixli Qanunu.
2. Əliyev İ.Q. “Təbii Resursların Təhlükəsizliyi və Qlobal Güclərin Dəyişməsi” Beynəlxalq Təhlükəsizlik üzrə Münhen Beynəlxalq Konfransında çıxış. // “Azərbaycan” qəzeti, 7 fevral 2010 (Azərbaycan dilində)
3. Həsənov A.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişafı və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Yazı çapı, 2011. - 440 s. (azərbaycan dilində)
4. Həsənov A.M. Azərbaycanın milli inkişafına və təhlükəsizlik siyasətinə konseptual yanaşma // Geostrategiya jurnalı, iyul 2011, səh.3-7
5. <http://www.amf.cbar.az/az/view/more/659/metbuat-xidmetinin-melumatı>
6. <https://oxu.az/ru/ekonomika/na-skolko-uvelichitsya-socialnaya-pomosh>
7. <https://president.az/az/articles/view/17644>
8. Lavrinenko İ.M. Rusiya Federasiyasının dövlət sosial siyasəti: transformasiya təcrübəsi və problemləri (80-ci illər - XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısı): Dissertasiyanın xülasəsi....tarix elmləri doktoru. M.: 2000
9. Lipset SM Demokratiyanın bəzi sosial rekvizitləri: İqtisadi inkişaf və siyasi qanunilik. American Political Science Review, Val 53, No 1 (Mart, 1959), 69-105
10. Mehdiyev S.S., İskəndərov R.K. Məşğul. Bakı: Çarşıoğlu, 2001. - 80 s. (azərbaycan dilində)
11. Nəzirov A.T., Mürşüdoğlu R.İ. sosial yardımın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Kanun, 2002 (Azərbaycan dilində)
12. Pirişev A.M. siyasi strategiya və sosial təminat problemi. Bakı: red. Bakı Dövlət Universiteti, 2002. - 534 s. . (azərbaycan dilində)
13. Qəhrəmanov E.A., Əhmədov Yu.P. Sosial işin əsasları. (Dərslük). Bakı: "B-print", 2014. - 487 s. (azərbaycan dilində)
14. Rəhimov. A.A., Həsənov R.M. Azərbaycanda transformasiya prosesləri və milli təhlükəsizlik problemi. İNFO, Bakı, 2003. - 150 s.
15. Yaqubov L.P. Sosial müdafiə: Dərslük. M.: 1998

SUMMARY

The article is dedicated to analyzing the process of the emergence and development of social work as an independent professional field. It discusses the main stages of social work formation, its social significance, and role in society. The author focuses on the evolution of approaches to providing social services and supporting various population groups, as well as the impact of social, economic, and political factors on the development of this profession. The article highlights the key areas of social work, including assistance to children, the elderly, people with disabilities, and other vulnerable groups. It also explains the features of social workers' professional training and the importance of social policy development for the effective implementation of social work in different countries.

Keywords: social work, subject and object, provision, protection, welfare

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу процесса становления и развития социальной работы как самостоятельной профессиональной области. Рассматриваются основные этапы формирования социальной работы, её социальная значимость и роль в обществе. Автор акцентирует внимание на эволюции подходов к социальному обслуживанию и поддержке различных групп населения, а также на влиянии социальных, экономических и политических факторов на развитие этой профессии. В статье освещены ключевые направления социальной работы, включая помощь детям, пожилым людям, инвалидам и другим уязвимым категориям граждан. Описываются особенности профессиональной подготовки социальных работников и значимость развития социальной политики для эффективного выполнения социальной работы в разных странах.

Ключевые слова: социальная работа, субъект и объект, обеспечение, защита, благосостояние

İNTİHAR VƏ ZAMAN ANLAYIŞLARI ARASINDAKI ƏLAQƏ: PSIXOLOJİ PERSPEKTİV

Məhərrəm ƏLİYEV

dos.m.aliyev@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

Xülasə

Zaman ən mürəkkəb anlayışlardan biri kimi həmişə müzakirə mövzusu olmuşdur. Şəxsiyyətlə vəhdət təşkil edən zaman anlayışı insanın həyatında xüsusi çəkiyə malikdir. Ona görə də, şəxsiyyətin bu günə qədər izah edilməsi asan olmayan intihar davranışının zamanla əlaqəsi məsələsi diqqəti cəlb edir. İntiharla zaman arasındakı əlaqə, ilk növbədə, intihar düşüncələrindən yaxud intihar etmə ilə bağlı alınan qərardan intihar aktına keçidin müddəti kontekstində nəzərdən keçirilir. Digər yandan, müasir texnologiyaların həyatımıza nüfuz etməsi zəminində “ekran zamanı”nın intihar davranışındakı rolu qeyd edilir. Ən son olaraq, intihar şəxsiyyətin yaşayışının zaman xətti prizmasından dəyərləndirilir. Operativ zamanın intihar düşüncələrinin yaranmasında və intihar davranışında necə rol oynaya biləcəyi problemi Qeyri-tarazlıq psixologiyası konsepsiyası kontekstində təhlil edilir.

Açar sözlər: *intihar, zaman, operativ zaman, Qeyri-tarazlıq psixologiyası*

Giriş

İntihar fərqli yaş qruplarından, mədəniyyətlərdən və sosial-iqtisadi təbəqələrdən olan insanlara təsir edən dünya miqyaslı xalq sağlığı problemlərindən biri olmağa davam edir. İntihar davranışında bir çox amilin rolu olsa da, zamanın təsiri kifayət qədər öyrənilməmiş və anlaşılmamışdır. Zaman anlayışı intihara meyilli fərdlərin qərar vermə proseslərini şəkilləndirir, gerçəklik qavrayışına təsir edir, həmçinin mövsümi, rəqəmsal və həyat hadisələrilə əlaqəlidir. Bu tezis, akademik araşdırmaları mövcud mənbələrlə birləşdirərək intihar və zaman arasındakı əlaqənin anlaşılməsini dərinləşdirməyi və beləcə daha təsirli preventiv strategiyaların inkişaf etdirilməsinə töhfə verməyi hədəfləməkdədir.

Bizim tezislərimizdən biri, zamanla sürət arasındakı əlaqədən yola çıxaraq ondan ibarətdir ki, intihara meyilli insanlar üçün zaman sürətlə axır, başqa sözlə, intihara meyilli insanlar gələcəyi, yəni yaşamlarının son halını (verilən halda ölümü) indiki anda qavrayırlar; nəticədə intihar edirlər, çünki heç nə itirmirlər, zaman onsuz da necəsə keçmişdir.

İlk müddəanı əsas götürərək ikinci tezisimizi bu şəkildə formulə edə bilərik ki, intihara meyilli olmayan insanlarla müqayisədə intihara meyilli insanların zaman qavrayışı daha fərqlidir.

Hər iki tezisi əsaslandırmaq məqsədilə, ümumiyyətlə, intihar və zaman arasındakı əlaqəyə münasibətdə mövcud baxış bucaqlarına işıq tutan bəzi tədqiqatları nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olar.

Qeyd etməliyik ki, zaman anlayışı intihar düşüncələrinin strukturunda önəmli rol oynayan amillərdən biridir. Birincisi, zamanın qavranılması ilə intihar anlayışı arasındakı əlaqəni izah etməyə çalışaq ki, bu da, intihar davranışı sərgiləyən insanın suicidal düşüncələrdən suicidal cəhdə hansı sürətlə keçə biləcəyi, başqa sözlə, hansı sürətlə və hansı vaxt aralığında qərar qəbul etməsi faktının, o cümlədən qərarla davranış arasında keçən zamanın öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Tədqiqat göstərir ki, əgər sürətli keçid meyar olaraq götürülsə, onda insanların təxminən 36,4 %-i üçün özünü öldürmə qərarı ilə aktual intihar cəhdi arasında keçid vaxtı beş dəqiqə, 44,1 %-i üçün on dəqiqə, 73,7 %-i üçün isə üç saat təşkil edir. Seçilmiş zaman dilimindən (≤ 5 , ≤ 10 və ≤ 180 dəq.) asılı olmayaraq, qərar qəbulundan əmələ daha sürətli və ya daha asta keçidlə bağlı məlumat verən sınaılanlar bir-birindən yaşa, cinsə və ilkin diaqnoza görə fərqlənmirlər (1). Bu, deməyə əsas verir ki, bəzi insanlar üçün intihar davranışı yaxşı planlaşdırılmış hadisədən daha çox impulsiv əməldir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən, intihar cəhdləri zamanı impulsivlik böyük ölçüdə emosional tənzim və problem həllindəki

çətinliklərlə əlaqədardır. Deməli, böhran situasiyalarda “ümid telefonları”, təcili psixiatrik yardım xidməti və ölümcül vasitələrin istifadəsinə məhdudiyyət kimi ani müdaxilə ölçüləri intihar səviyyəsinin aşağı düşməsində həlledici rol oynayır.

İntihar prosesinin müddəti və onun zamanın qiymətləndirilməsi və koqnitiv impulsivlik kimi mümkün determinantlarla əlaqəsinin öyrənilməsi üzrə aparılan başqa tədqiqata görə, intihar prosesinin müddəti, intihar haqqında düşüncələrin və əməllərin intervalı bimodal paylanma xarakteri daşıyır (2). Alınan nəticələrə görə, intihara cəhd edənlərin ~40 %-i qərar qəbulundan cəhdə qədər beş dəqiqədən az vaxt tələb edirlər.

Müəlliflərin fikrincə, zamanın yavaşlaması intihar aktı intervalı ilə mənfi, depressiyanın ağırlığından asılı olmayaraq, intihar düşüncələrinin ağırlığı ilə isə müsbət korrelyasiya edir. Zamanın yavaşlamasının qavranılması intihar prosesinin həm intensivliyinə, həm də müddətinə təsir göstərə bilər nəticəsindən yola çıxaraq, müəlliflər belə qeyd edirlər ki, zamanın yavaşlaması, ilkin olaraq, qüvvətli psixoloji ağrı ilə çağırılı bilər, sonra isə suicidal xəstələrdə qaçılmazlıq qavrayışını pisləşdirə bilər.

İkinci qeyd edəcəyimiz məqam, “ekran zamanı”nın intihar riskinə təsirinin öyrənilməsi məsələsidir. Tədqiqat göstərir ki, zamanının çoxunu ekran fəaliyyətinə (sosial şəbəkələr və elektron vasitələr kimi) ayıran 13-18 yaş aralığında şəxslərdə intihar davranışı artmışdır, belə ki, onlar zamanının çoxunu qeyri-ekran fəaliyyətinə (şəxsi ünsiyyət, idman və b.) ayıran şəxslərlə müqayisədə intihar düşüncələrini daha çox yaşayır yaxud daha çox intihara cəhd edirlər (3). Bu, istər yeniyetmə, istərsə də gənclərin “ekran zamanı”nın ciddi şəkildə monitorinqə məruz qalmasının önəminə bir daha işarə edir.

Ekranla gördüyümüz informasiyanın nə qədər təsirli ola biləcəyi, xüsusilə intihara meyilli insanlara hansı şəkildə təsir göstərə biləcəyi məsələsi də diqqətdən qaça bilməz. Bu anlamda, iki tədqiqat diqqətimizi cəlb edir.

Prof. Dr. Matthew K.Nock bihevizorizm doqmalarına sadıq qalaraq, intihara meyilli insanların davranışlarını ölçməyin zəruriliyinə vurğu edərək, iki davranış indikatorunu müəyyən edir:

1) xəstənin intihara bağlı stimula olan diqqəti

2) xəstənin özünü ölümə nə dərəcədə yaxın hissetməsi və intihara meyli. Onun tərəfindən aparılan bir təcrübədə təcili psixiatrik xidmətdə olan 124 xəstəyə kompüter ekranında sözlərin rənglərini tapma sürətini ölçən modifikasiya olunmuş Stroop testi tətbiq olunmuşdur. Test nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, intihara meyilli insanlar intiharla assosiasiyası olan sözlərə daha artıq diqqət edir (4).

Adı keçən universitetdə çalışan və ikinci araşdırmanı aparan psixoloq Mahzarin R.Banaji 157 xəstənin avtomatik əqli assosiasiyalarını ölçmək üçün semantik stimula qədər keçən reaksiya müddətini yoxlayaraq, Vasitəli assosiasiya testini istifadə etmişdir. Bu təcrübədə “şəxsi” və “yaşam” və ya “ölüm/intihar” assosiasiya gücü ölçülmüşdür. Xəstələrə kompüter ekranında söz cütlükləri göstərilirdi və anlayışlar arasında şüursuz assosiasiyaları ortaya çıxarmaq üçün müəyyən vaxt verildirdi. Əgər ki, məsələn, ölüm/intiharla əlaqəli şəxsi assosiativ stimula sürətli cavab verildisə, deməli, onlar arasında güclü şüursuz əlaqə olduğu təsbit edilirdi. Lakin yenə qeyd etməliyik ki, bu təşəbbüslər tərəfimizdən müsbət dəyərləndirilsə də, intihara meyilli insanların üzə çıxarılmasına xidmət etməklə kifayətlənir (4).

Üçüncü məqam, T.James’in zaman xətti terapiyası (5) kontekstində, Qeyri-tarazlıq psixologiyası konsepsiyası çərçivəsində təklif edilən operativ zaman anlayışının izahı ilə bağlıdır (6; 7). İki tezisi bir müddədə birləşdirsək, belə formulə edə bilərik intihara meyilli insanların operativ zaman xətti həll edə bilmədikləri və onlar üçün dəyərli olan problemlərlə doludur və keçmişlə gələcəyi indiki anda əlaqələndirir, nəticədə intihar enerjisi və riski artır. Deməli, əsas vəzifələrdən biri intihar riski daşıyan insanların zamanla bağlı qavrayışındakı təhrifi aradan qaldırmaq və operativ zamanı “boşaltmaq”dır.

Sonda deyə bilərik ki, intihar və zaman arasındakı əlaqə, həm bilavasitə, həm də uzunmüddətli psixoloji prosesləri əhatə edən mürəkkəb problemdir. Düşüncədən akta sürətli keçidlər təcili müdaxilə zərurətini vurğularkən, zamanın təhrif edilmiş qavrayışı risk qrupuna daxil olan şəxslərin

qapana qısılmışlıq hissində töhfə vermiş olur. Digital texnologiyanın təsiri məqsədyönlü profilaktika strategiyalarının zərurətinə vurğu edərək intihar riskini daha da müəyyən edir. Ayrıca, önəmli yaşam hadisələrinin təsirinin anlaşılması, böhran dövrlərdə psixi sağlamlığı daha effektiv dəstəkləməyə imkan yaradır.

Akademik araşdırmaları mövcud mənbələrlə integrasiya edərək, intiharın zaman cəhətlərinin daha dərinlən anlaşılmasına şərait yarada bilərik. Bu biliklər, intihar davranışına təsir göstərən həm psixoloji, həm də mühit amillərini ələ alan kompleks profilaktika strategiyalarının işlənilib hazırlanması üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paashaus, L., Forkmann, T., Glaesmer, H., Juckel, G., Rath, D., Schönfelder, A., & Teismann, T. (2021). From decision to action: Suicidal history and time between decision to die and actual suicide attempt: [Electronic resource] // *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 28(6), 1427–1434. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/cpp.2580>
2. Cáceda, R., Carbajal, J. M., Salomon, R. M., Moore, J. E., Perlman, G., Padala, P. R., Hasan, A., & Delgado, P. L. (2020). Slower perception of time in depressed and suicidal patients: [Electronic resource] // *European neuropsychopharmacology: the journal of the European College of Neuropsychopharmacology*, 40, 4–16. URL: <https://doi.org/10.1016/j.euroneuro.2020.09.004>
3. Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L., & Martin, G. N. (2018). Increases in Depressive Symptoms, Suicide-Related Outcomes, and Suicide Rates Among U.S. Adolescents After 2010 and Links to Increased New Media Screen Time: [Electronic resource] // *Clinical Psychological Science*, 6(1), 3-17. URL: <https://doi.org/10.1177/2167702617723376>
4. Harvard University. (2010, July 30). Psychologists develop two potent new predictors of suicide risk: [Electronic resource] // ScienceDaily. Retrieved February 23, 2025 from URL: www.sciencedaily.com/releases/2010/07/100728111717.htm
5. James, T., Woodsmall, W. Time Line Therapy and The Basis of Personality: [Electronic resource] / Cupertino, California: Meta Publications, – 1988. – 276 p. URL: <https://epdf.pub/time-line-therapy-and-the-basis-of-personality.html>
7. Əliyev, M. İntiharın qarşısının alınmasında yeni yanaşma: intiharın 7-li preventiv modeli: [Electronic resource] // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2017. Cild 84, № 4, – s. 192-198 URL: <https://www.arti.edu.az/noduploads/book/elmi-eserler-2017-4.pdf>
7. Əliyev, M. Qeyri-tarazlıq psixologiyasının metodoloji əsasları: [Electronic resource] // “Psixologiya Zirvəsi: Problemlər, perspektivlər və yeni yanaşmalar” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları (tezlər). – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 25 iyul – 26 iyul 2019, – 2020, – s. 14-17. URL: <https://www.facebook.com/psixologiyainstitutu/posts/açar-sözl%C9%99r-qeyri-tarazlıq-psixologiyası-metodologiya-fizioloji-şok-sosial-şok-p/784640408970128/>

SUMMARY

Time, as one of the most complex concepts, has always been a subject of discussion. The concept of time, which is an integral part of personality, has a special significance in human life. Therefore, the question of the connection between personality and suicidal behavior over time, which has so far been difficult to explain, is attracting attention. The connection between suicide and time is primarily considered in the context of the time required to move from suicidal thoughts or the decision to commit suicide to the act of suicide. On the other hand, the role of “screen time” in suicidal behavior is noted, given the intrusion of modern technology into our lives. Ultimately, suicide is evaluated through the lens of a person's life time line. The problem of how operational time may play a role in the occurrence of suicidal thoughts and suicidal behavior is analyzed in the context of the concept of Non-equilibrium psychology.

Keywords: suicide, time, operative time, Non-equilibrium psychology

РЕЗЮМЕ

Время, как одно из самых сложных понятий, всегда было предметом дискуссий. Понятие времени, являющееся неотъемлемой частью личности, имеет особое значение в жизни человека. Поэтому вопрос о связи личности и суицидального поведения с течением времени, который до сих пор было непросто объяснить, привлекает внимание. Связь между самоубийством и временем в первую очередь рассматривается в контексте времени, необходимого для перехода от мыслей о самоубийстве или решения совершить самоубийство к акту самоубийства. С другой стороны, отмечается роль «экранного времени» в суицидальном поведении, учитывая проникновение современных технологий в нашу жизнь. В конечном итоге самоубийство оценивается через призму линии времени жизни человека. Проблема о том, как оперативное время может играть роль в возникновении суицидальных мыслей и суицидального поведения, анализируется в контексте концепции неравновесной психологии.

Ключевые слова: самоубийство, время, оперативная время, Неравновесная психология

PSIXOAKTİV MADDƏLƏRDƏN İSTİFADƏ EDƏN İNSANLARIN CƏMİYYƏTƏ SOSIAL İNTEQRASIYA PROBLEMLƏRİ

Nabat Yolçuyeva

nabatyolchuyeva@icloud.com

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Psixoaaktiv maddələrdən istifadə dünya üzrə cəmiyyətləri narahat edən əsas sosial və ictimai sağlamlıq problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bu maddələrdən asılı olan şəxslər yalnız öz sağlamlıqlarını təhlükə altına deyil, eyni zamanda ailə üzvləri, iş mühiti və daha geniş mənada cəmiyyət üçün də böyük problemlər yaradır. Belə şəxslərin qarşılaşdığı sosial stiqma, diskriminasiya və təcrid halları onların reabilitasiya proseslərini çətinləşdirir, eyni zamanda, sosial integrasiyanın uğurla həyata keçirilməsinə mane olur.

Psixoaaktiv maddələrin istifadəsinin mənfi təsirləri təkcə sağlamlıq problemləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial problemlərə də yol açır. Bu insanların iş tapması çətinləşir, ailə münasibətləri gərginləşir, sosial əlaqələri kəsilir və iqtisadi çətinliklərlə üzləşirlər. Xüsusilə də, onlara qarşı olan mənfi münasibət və stiqma reabilitasiya prosesinin effektivliyini azaldır və onların cəmiyyətə tam integrasiya olunmasını çətinləşdirir.

Açar sözlər. *Psixoaaktiv maddələr, sosial integrasiya, reabilitasiya, stiqma, diskriminasiya, cəmiyyət*

Giriş

Psixoaaktiv maddələrdən istifadə müasir dövrün ən mürəkkəb sosial problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bu maddələrin istifadəsi təkcə fərdi sağlamlıqla bağlı deyil, həm də cəmiyyətin sosial rifahına mənfi təsir göstərən çoxşaxəli problemləri doğurur. Müxtəlif maddələrə aludəlik həm şəxsi, həm də ictimai səviyyədə ciddi nəticələrə səbəb olur. Nəticədə, cəmiyyətin psixoaaktiv maddə istifadəçilərinə münasibəti və onların yenidən sosial həyata qayıtması əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilir.

Psixoaaktiv maddələrin istifadəsinin yayılması, ilk növbədə, insanların müxtəlif sosial, psixoloji və iqtisadi çətinliklərlə üzləşdiyi vəziyyətlərdə özünü göstərir. Bu maddələrin istifadəsinə səbəb olan amillər arasında işsizlik, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, mənəvi boşluq və sosial təzyiqlər xüsusi yer tutur. İnsanlar çox vaxt stres və gərginliyi azaltmaq üçün belə maddələrə müraciət edir, lakin bu seçim onların həyatına əlavə maneələr gətirir. Psixoaaktiv maddə istifadəçilərinin ailə münasibətləri zəifləyir, iş imkanları azalır və onların cəmiyyətdəki rolu təhdid altına düşür.

Belə maddələrdən istifadənin nəticələri isə yalnız fərdləri deyil, onların ailələrini, dostlarını və geniş anlamda bütün cəmiyyəti əhatə edir. Bu şəxslər tez-tez stiqma və diskriminasiya ilə üzləşir, yenidən normal həyat ritminə qayıtmaqda çətinlik çəkirlər. Məsələn, iş axtarışı zamanı bu şəxslərə qarşı yaranan inamsızlıq onların peşəkar həyatdan uzaqlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, onların cəmiyyətdə qəbul edilməməsi sosial tənhaçılıq və mənəvi təcrid kimi problemləri də artırır.

Cəmiyyətin integrasiya mövzusunda yanaşması bu məsələnin həllində mühüm rol oynayır. Maddə istifadəsindən çıxış yolu tapmış şəxslərin reabilitasiya və dəstək proqramlarına çıxışı, onların yenidən aktiv həyat tərzini sürmələrini təmin edir. Lakin reabilitasiya müddətindən sonra onların cəmiyyətə yenidən daxil olması hələ də mürəkkəb problem olaraq qalır. Buna görə də, integrasiya prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün həm cəmiyyətin, həm də dövlət orqanlarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Bu məqalə psixoaaktiv maddə istifadəçilərinin sosial integrasiyası zamanı üzləşdikləri problemləri geniş müzakirə edir. Bununla yanaşı, bu məqalədə onların cəmiyyətdə qəbul olunmasını

təmin edəcək həll yolları və müasir yanaşmalar təklif olunur. Məqsəd, reabilitasiya prosesini gücləndirərək bu şəxslərin yenidən aktiv sosial və iqtisadi həyata qayıtmasına dəstək olmaqdır. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, psixoaktiv maddə istifadəçilərinə qarşı ictimai yanaşma və dəstək proqramları inteqrasiya prosesində əsas rol oynayır. Bu kontekstdə inklüziv və anlayışlı cəmiyyətin formalaşması üçün birgə fəaliyyətlərin təşviqi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi

Bu tədqiqatın əsas məqsədi psixoaktiv maddələrdən istifadə edən insanların sosial inteqrasiya prosesində qarşılaşdıqları problemləri hərtərəfli şəkildə təhlil etməkdir. Məqsəd həm fərdi səviyyədə bu şəxslərin həyat keyfiyyətinin artırılmasına, həm də cəmiyyət səviyyəsində onların tam iştirakının təmin edilməsinə yönəlib. Araşdırmanın əsas vəzifələri bu prosesin qarşısında duran sosial, iqtisadi, psixoloji və mədəni baryerləri müəyyən etməkdir. Maddə aludəçilərinin işsizlik, stiqma və diskriminasiya ilə mübarizə çətinliklərini təhlil etmək, onların reabilitasiya və inteqrasiya prosesini asanlaşdıracaq strategiyalar hazırlamaq başlıca məqsədlər arasındadır.

Tədqiqatın digər bir mühüm məqsədi mövcud dəstək mexanizmlərini və reabilitasiya proqramlarını analiz edərək, bu sahədə daha səmərəli yanaşmalar təklif etməkdir. Psixoaktiv maddə istifadəçilərinə qarşı cəmiyyətin anlayış və dəstək səviyyəsini artırmaq, onlara bərabər hüquq və imkanlar təmin etmək əsas hədəflərdəndir. Eyni zamanda, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu prosesdə oynadığı rol, onların işbirliyi və proqramların effektivliyinin yüksəldilməsi üçün metodoloji tövsiyələr təklif olunur.

Bu araşdırma, həm də cəmiyyətin maariflənməsinə töhfə verərək psixoaktiv maddə istifadəsi ilə bağlı stereotiplərin aradan qaldırılmasına və daha inklüziv yanaşmanın formalaşmasına xidmət edir. Əsas nəticə, daha balanslı və davamlı sosial inteqrasiya mexanizmlərinin qurulmasına dəstək verməkdir.

Psixoaktiv maddələrdən asılılığın sosial təsirləri

Psixoaktiv maddələrdən asılılıq, insanların həyatını, sağlamlığını və cəmiyyətdəki mövqeyini ciddi şəkildə təsir edir. Bu asılılığın yalnız fiziki və psixoloji təsirləri deyil, həm də sosial və iqtisadi cəhətdən insanlar üzərində dərin mənfi nəticələri olur. Psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə bağlı asılılıq, insanların normal sosial funksiyalarını yerinə yetirmələrini çətinləşdirir, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələri zəiflədir, sosial əlaqələrin pozulmasına səbəb olur. Eyni zamanda, asılılıq cəmiyyətin resurslarına yük yaradır və psixoloji, fiziki və iqtisadi mənada cəmiyyətdə geniş təsirə malik olur.

1. Sosial münasibətlərin zədələnməsi

Psixoaktiv maddə istifadəsi sosial münasibətlərdə ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Asılı şəxslər, maddənin təsiri altındaykən, öz yaxınları ilə əlaqələri zəiflədir, dostları ilə münasibətlərdə soyuqluq və ayrı-seçkilik yaranır. Bunun nəticəsində, asılı insanların ətraflarında az sayda sosial dəstək qalmır, nəinki ailə, eyni zamanda dostlar və digər ictimai əlaqələr də zədələnir.

Hawkins və Catalano (1992) tərəfindən təqdim edilən Sosial İnkişaf Modeli (Social Development Model) asılılıqla bağlı sosial əlaqələrə çox güclü təsirlər olduğunu göstərir. Maddə asılıları adətən şəxsi münasibətlərdə anlaşmazlıqlar və etibar problemləri yaşayar, bu isə onları həm ailə, həm də daha geniş sosial şəbəkədən izolyasiya edə bilər.

Ailələr, narkotik və alkoqol asılılığı ilə üzləşən üzvlərini daha çox qəbul etməkdə çətinlik çəkir, çünki ailə daxilində qarşılıqlı dəstək olmasa, bu şəxslərin sağalma şansı azalır. Kimi hallarda isə asılı insanların ailələri özlərinə yeni sosial şəbəkələr qura bilmirlər, beləliklə təcrid olunmuş vəziyyətdə qalırlar. Psixoaktiv maddələrdən asılı şəxslərin sıxıntıları, ümumiyyətlə, təkcə onların deyil, ailə üzvlərinin də həyatını əhəmiyyətli şəkildə təsir edir.

2. İşsizlik və iqtisadi zərər

Asılılıq, yalnız sosial əlaqələri pozmaqla məhdudlaşmır, həm də işgüzar həyatda uğur qazanmağı çətinləşdirir. Maddə aludəçiliyi, zəif konsentrasiya, düşüncə prosesində yavaşlıq, hətta sosial bacarıqların itirilməsi kimi təsirlərə səbəb olur ki, bu da insanların əmək bazarına daxil olmalarını çətinləşdirir. İş yerində gediş-gəlişlər, müxtəlif tələbləri yerinə yetirmək çətinləşir və bu şəxslər tez-tez işdən azad olunur. İqtisadi resurslar əhəmiyyətli şəkildə azalır və işsizliyə səbəb olur.

Volkow və Boyle (2018) psixoaktiv maddə istifadəsinin beynin nəzarət funksiyalarını necə pozduğunu açıqlayır. Bu təsirlər nəticəsində, asılı şəxs əhəmiyyətli ölçüdə cəmiyyətdə fərdi və kollektiv fəaliyyətlərdə iştirakını azaldır. İş dünyasında isə maddə istifadəsi olan şəxslər tez-tez səhvlər edirlər, vaxtında yerinə yetiriləsi işləri təxirə salır və müxtəlif sosial normlara uyğun hərəkət edə bilmirlər. Bunun nəticəsində bu şəxslər uzun müddət iqtisadi çətinliklər yaşayır və xüsusilə yoxsulluğa düşə bilirlər.

İqtisadi təzyiqdən dolayı, narkotik istifadəsinin yüksək olması, xüsusilə kriminal fəaliyyətlərlə bağlı artıma səbəb olur. Belə bir şəraitdə yalnız maddə istifadəçisi deyil, həm də onun ailəsi və ictimai xidmətlər də maddi ziyan çəkir.

3. Hüquqi problemlər

Psixoaktiv maddələrdən asılı şəxslərin hüquqi vəziyyətləri cəmiyyətin onlara olan münasibətində önəmli bir faktordur. Bir çox asılı şəxs narkotik maddə istifadəsi səbəbilə qanunlara zidd hərəkətlərdə bulunur: narkotiklərin əldə edilməsi, daşınması və istifadəsi qanunlara qarşıdır. Bu davranışlar asılı şəxsləri hüquqi problemlərlə qarşılaşdırır, hətta bəzən cinayətkar mühitlə əlaqələnmələrinə səbəb olur.

Marlatt və Donovan (2005) "Relapse Prevention" adlı əsərində narkotiklərdən asılı olanların bəzən cinayətlər törətdiklərini və bu səbəbdən reabilitasiya müddətində çoxsaylı hüquqi və sosial təzyiqlərlə qarşılaşdıqlarını izah edirlər. Narkotik istifadəsi ilə əlaqəli hüquqi nəticələr əksər hallarda şəxsləri həbsxanada olan bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, bu da onların cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasını daha da çətinləşdirir.

Bundan əlavə, sosial və hüquqi baxımdan asılıların yenidən sosial həyatlarına qayıtmaları çətin olur. Həbslər və cinayətlərlə əlaqəli qalınan iş təcrübələri psixoaktiv maddələrdən əziyyət çəkən şəxsin reabilitasiyasını ciddi şəkildə ləngidir.

4. Cəmiyyətdəki stiqma və sosial cıxılmazlıq

Maddə asılılığı olan şəxslər cəmiyyətdə çox vaxt pis yanaşmalarla qarşılaşır, belə ki, onların hərəkətləri və həyat tərzləri əksər hallarda təhrif edilmiş şəkildə qəbul edilir. Ətraf cəmiyyət, narkotik və alkoqol asılılığı olan şəxsləri məzlum, nəzarətsiz və sosial cəhətdən uyğunlaşmayan insanlar kimi qiymətləndirir.

American Psychiatric Association (APA, 2013) tərəfindən təqdim edilən məlumatlara əsasən, maddə istifadəsi olan şəxslərə qarşı ictimai stiqma onların həyatlarında daimi bir çəkilik gətirir. Stiqma və diskriminasiya sosial inteqrasiyanı çətinləşdirir, bu isə həmin şəxsləri yalnız təcrid edir, eyni zamanda onlara sosial normlara uyğunlaşmağa mani olur. Bu vəziyyət şəxslərin reabilitasiya prosesini çətinləşdirir, onlara yeni sosial bacarıqlar və ünsiyyət yollarını öyrənməyə mane olur.

Hər iki tərəf, həm maddə istifadə edən şəxs, həm də cəmiyyət stiqmadan və təhqirdən əziyyət çəkir. Bunun nəticəsi olaraq sosial sistemdə məzlum təbəqə olaraq öz həyatını bərpa etməkdə daha da çətinlik çəkir.

Psixoaktiv maddələrdən asılılıqla mübarizə: ətraflı həll yolları və onların tətbiqi

Psixoaktiv maddələrdən asılılıq, fərdlərin sağlamlığını zədələməklə yanaşı, onların sosial həyatdan uzaqlaşmasına, ailə münasibətlərinin korlanmasına və iqtisadi məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır. Bununla mübarizə üçün yanaşmalar bir-birini tamamlayan multidisiplinar həll yollarına əsaslanmalıdır. Bu tədbirlərə maarifləndirmə proqramları, reabilitasiya xidmətlərinin

gücləndirilməsi, qanunvericilik islahatları, sosial integrasiya səyləri və icma dəstəyi daxildir.

1. Maarifləndirmə və profilaktik proqramlar

Profilaktika, asılılıqla mübarizə strategiyalarının mərkəzində dayanır. Bu, əhali arasında psixoaktiv maddələrin istifadəsinin fəsadları barədə məlumatlılığı artırmaqla yanaşı, onların istifadəsinin qarşısını almağı hədəfləyir. Dünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) bəyan edir ki, müvafiq profilaktik proqramlar psixoaktiv maddələrin istifadəsi ilə bağlı riskli davranışların azalmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Effektiv tədbirlər arasında:

- **Məktəb əsaslı proqramlar:** Bu proqramlarda gənclərə sosial bacarıqlar öyrədilir və maddə istifadəsinin mənfi nəticələri vurğulanır (Hawkins & Catalano, 1992).

- **İctimai maarif:** Əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən kütləvi maarifləndirmə kampaniyaları ilə psixoaktiv maddələrin zərərli təsirləri haqqında məlumatlandırmaq mümkündür.

Maarifləndirmə tədbirləri yalnız məktəblərdə deyil, həm də icmalar və ailə mühitində aparılmalıdır. Məsələn, ABŞ-da *National Drug Awareness Campaign* gənclərin narkotik istifadəsi ilə bağlı davranışlarını dəyişməkdə uğurlu model kimi tanınır.

2. Reabilitasiya və müalicə xidmətləri

Psixoaktiv maddələrdən asılılıq təkcə tibbi müalicə deyil, həm də geniş miqyaslı sosial reabilitasiya tələb edir. Reabilitasiya proqramları əsasən fərdiləşdirilmiş terapiyalara, sosial dəstək şəbəkələrinə və şəxsi bacarıqların artırılmasına yönəldilir.

Reabilitasiya modelinə daxildir:

1. Tibbi Müdaxilə: Fiziki asılılıqdan qurtulmaq üçün detoksifikasiya və farmakoloji müdaxilə tətbiq edilir. ABŞ-ın *National Institute on Drug Abuse* (NIDA) tibbi müdaxilənin müalicə prosesində əsas rol oynadığını bildirir.

2. Psixoterapiya:

- *Kognitiv-Davranış Terapiyası* (CBT): Fərdin zərərli davranışlarını dəyişdirmək və stresslə mübarizə bacarıqlarını gücləndirmək üçün geniş istifadə olunur (Beck et al., 2001).

- *Motivasiya Gücləndirmə Terapiyası* (MET): Şəxsin dəyişməyə qarşı mövqeyini dəyişmək və müalicəyə bağlılığını artırmaq üçün hazırlanıb.

3. Qrup Müalicəsi: Qrup əsaslı proqramlar, məsələn, *Narcotics Anonymous* və ya *Alcoholics Anonymous*, sosial dəstək vasitəsilə fərdin bərpa prosesini sürətləndirir. Bu modellər insanlara həm psixoaktiv maddələrdən uzaq qalması, həm də təcriddən xilas olmağı öyrədir.

Reabilitasiya mərkəzlərinin vacibliyi

Reabilitasiya mərkəzlərinin regional səviyyədə əlçatan olması asılı şəxslərin bu imkanlardan yararlanma faizini artırır. Məsələn, Portuqaliyanın narkotik siyasəti asılı şəxslər üçün genişmiqyaslı reabilitasiya mərkəzləri açaraq istifadə faizini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır (Hughes & Stevens, 2010).

3. Sosial inklüzivlik və yenidən integrasiya proqramları

Şəxslərin müalicədən sonra cəmiyyətə yenidən integrasiyası onların uzunmüddətli bərpası üçün həyatı əhəmiyyət daşıyır. Maddə asılısı insanlar bərpa prosesində yalnız müalicəvi deyil, həm də sosial dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu dəstək vasitələri daxildir:

Məşğulluq təlimləri və iş imkanları

İşsizlik psixoaktiv maddələrdən asılılıqla sıx əlaqəli bir məsələdir. Reabilitasiyadan keçmiş şəxslərə iş imkanları təqdim edən proqramlar onların iqtisadi müstəqilliyini artırır və maddə istifadəsinə yenidən başlama riskini azaldır.

Sosial müdafiə sistemləri:

Sosial reabilitasiya proqramları ailə əlaqələrini möhkəmləndirir və fərdin yenidən cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edir. Ailə üzvləri üçün dəstək qrupları şəxslərin həm emosional, həm də sosial

baxımdan sağlam qalmasına kömək edir (Catalano et al., 1999).

4. Hüquqi və siyasi yanaşmalar

Hüquqi islahatlar psixoaktiv maddələrdən istifadənin qarşısını almaq üçün müsbət nəticələrə səbəb ola bilər. Lakin yalnız cəzalandırıcı yanaşma əvəzinə rehabilitativ yanaşma prioritet olmalıdır.

Portuqaliya təcrübəsi:

Portuqaliya 2001-ci ildən psixoaktiv maddə istifadəsini dekriminallaşdıraraq diqqəti reabilitasiya və maarifləndirməyə yönəldib. Nəticədə narkotiklərdən istifadəyə görə həbs olunanların sayı azalıb, asılı şəxslərin reabilitasiya imkanları artırılıb. Hughes & Stevens (2010) tərəfindən aparılmış araşdırma Portuqaliya modelinin narkotiklə bağlı ölüm hallarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığını göstərmişdir.

5. Ailə və icma dəstəyi

Fərdi və icma səviyyəsində dəstək bərpa prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Ailələr, xüsusən də gənclər arasında psixoaktiv maddələrdən istifadənin qarşısını almaq üçün profilaktik tədbirlərin tətbiqinə kömək edə bilər.

Ailə müdaxiləsi:

- Effektiv ailə kommunikasiya modelləri problemə erkən müdaxiləni təmin edir.

- Fərdin asılılıqla mübarizə aparmasında ailə üzvlərinin dəstəyi əsas rola malikdir. *Sadri və Şərifzadə* (2015) ailənin psixososial dəstəyinin fərdlərin reabilitasiya nəticələrinə müsbət təsir göstərdiyini vurğulayır.

İcma yardımı:

İcma qrupları və yerli qeyri-hökumət təşkilatları maddə asılısından əziyyət çəkən fərdlərə məsləhət xidmətləri göstərərək və sosial proqramlarla onların həyatlarını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Nəticə

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən şəxslərin cəmiyyətə sosial integrasiyası yalnız həmin şəxslərin yenidən normal həyat tərzinə qayıdışı üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyətin sosial və iqtisadi rifahının qorunması üçün də həyati əhəmiyyət kəsb edir. Asılılıqdan əziyyət çəkən şəxslərin yenidən sosial həyata integrasiyasını təmin etmək üçün hərtərəfli və koordinasiyalı yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, sosial integrasiyanın uğuru üçün tibbi, hüquqi və psixososial səylər bir-birini tamamlamalıdır (Hughes & Stevens, 2010; Volkow & Boyle, 2018).

1. İntegrasiya prosesinin çətinlikləri və onların həlli

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən şəxslərin cəmiyyətə qaytarılmasının ən böyük maneələrindən biri stigmanın (damğanın) varlığıdır. Bu insanlar cəmiyyət tərəfindən çox vaxt sosial təcridlə üzləşir və bu, onların reabilitasiya səylərini ciddi şəkildə məhdudlaşdırır (WHO, 2021). Tədqiqatlar göstərir ki, maddə asılılığını ruhi sağlamlıq problemi kimi qəbul edən və həmin şəxslərə zərərli davranışlardan uzaq durmaq üçün dəstək göstərən cəmiyyətlərdə integrasiya prosesinin daha uğurlu olduğu müşahidə edilir (Sadri & Şərifzadə, 2015).

Portuqaliya nümunəsi göstərir ki, reabilitasiya proqramlarında iştirak edən şəxslər üçün yenidən təhsil imkanlarının yaradılması və peşə hazırlığı üzrə proqramların təşkil edilməsi bu insanların həm iqtisadi, həm də sosial həyatda aktiv iştirakını təmin edir. Burada cəmiyyətin həmin şəxsləri "problemin bir hissəsi" kimi deyil, "həllin iştirakçısı" kimi qəbul etməsi həlledici amildir (Hughes & Stevens, 2010).

2. Sosial integrasiyanın uğur amilləri

Reabilitasiya xidmətlərinin əhəmiyyəti:

Fərdlərin cəmiyyətə integrasiyası effektiv reabilitasiya ilə başlanmalıdır. Volkow və Boyle (2018) tərəfindən aparılmış tədqiqat göstərir ki, reabilitasiya prosesində koqnitiv-davranış terapiyası, qrup terapiyası və sosial dəstək tədbirləri asılı şəxslərin uzunmüddətli müsbət nəticələr əldə

etməsində mühüm rol oynayır.

Məşğulluq proqramları:

Fərdlərin işsizlikdən çıxarılması onların cəmiyyətə yenidən integrasiyasının təminatıdır. İş imkanlarının yaradılması maddə asılısı şəxsləri iqtisadi asılılıqdan və təcrid hissindən qurtarır. UNODC-nin (2021) hesabatı göstərir ki, iş təminatı bu şəxslərin yenidən maddə istifadəsinə başlama riskini azaldır və reabilitasiyadan sonra davamlı nəticələr təmin edir.

Psixososial dəstək və damğanın azaldılması:

Tədqiqatlar sübut edir ki, damğanın azaldılması üçün ictimai maarifləndirmə kampaniyalarının keçirilməsi sosial integrasiyanın zəruri addımlarından biridir. WHO-nun məlumatlarına görə, ailə və icma dəstəyi ilə yanaşı sosial qəbulun təşviqi psixoaktiv maddə istifadəçilərinin təcridinin qarşısını alır və onların cəmiyyətə uğurla qayıtmasını təmin edir (WHO, 2021).

3. Hüquqi və siyasi yanaşmaların rolu

Şəxslərin hüquqlarının qorunması və asılılıqla bağlı stigmanın azaldılması istiqamətində dövlət siyasətləri əsas rola malikdir. Portuqaliya modeli, qanunvericiliyin dəyişdirilməsi və psixoaktiv maddə istifadəsini hüquqi çərçivədə reabilitasiya proqramları ilə birləşdirərək bu problemin həllində uğurlu nəticələr əldə etmişdir (Hughes & Stevens, 2010). Hüquqi müdaxilələr vasitəsilə reabilitasiyadan keçmiş şəxslər üçün təhsil və iş imkanlarının yaradılması onların integrasiyasını sürətləndirir.

4. İntegrasiya proqramlarının cəmiyyətə faydaları

Psixoaktiv maddələrdən istifadə edən şəxslərin cəmiyyətə qaytarılması yalnız həmin şəxslərə deyil, ümumilikdə cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir edir. WHO (2021) tərəfindən vurğulanmışdır ki, sosial integrasiya proqramlarının müvəffəqiyyətli olması ilə cəmiyyətdə cinayət nisbətlərinin azalması, əmək məhsuldarlığının artması və ictimai rifahın yüksəlməsi müşahidə olunur.

Son olaraq, psixoaktiv maddələrdən asılı insanların sosial integrasiyası problemin kompleks xarakterini əks etdirir. Effektiv həll yolları damğanın aradan qaldırılması, yüksək keyfiyyətli reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsi, sosial dəstək şəbəkələrinin yaradılması və qanunvericilikdə yeniliklərin aparılmasını əhatə etməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, dövlət, ailə və icmanın birgə səyi olmadan sosial integrasiyanı tam təmin etmək mümkün deyil. Uğurlu integrasiya strategiyaları yalnız fərdin həyatını yaxşılaşdırmır, həm də ümumi sosial harmoniya və iqtisadi rifahın təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Volkow & Boyle, 2018; Hughes & Stevens, 2010; WHO, 2021).

ƏDƏBİYYAT

1. Hawkins, J.D., & Catalano, R.F. (1992). *The Social Development Model: A Theory of Antisocial Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Volkow, N.D., & Boyle, M. (2018). Neurobiology of Addiction: A New Framework for Developmental Neuroscience. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 27, 113–120.
3. American Psychiatric Association (APA). (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Washington, DC: American Psychiatric Association.
4. Marlatt, G.A., & Donovan, D.M. (2005). *Relapse Prevention: Maintenance Strategies in the Treatment of Addictive Behaviors*. New York: The Guilford Press.
5. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). (2021). *World Drug Report 2021*. United Nations Office on Drugs and Crime.
6. Beck, A.T., & Wright, F.D. (2001). *Cognitive Therapy for Addiction*. The Guilford Press.
7. Hughes, C.E., & Stevens, A. (2010). *What Can We Learn From The Portuguese*

Decriminalization of Illicit Drugs? British Journal of Criminology.

8. Sadri, H., & Sharifzadeh, H. (2015). Social Support Networks and Recovery in Substance Use Disorders. Social Science & Medicine.
9. WHO (World Health Organization). (2021). Preventing Drug Use Through Life Skills Education. Geneva: WHO Press.
10. WHO (World Health Organization). (2021). World Drug Report 2021. Geneva: WHO Press.
11. UNODC (2021). Recovery from Drug Addiction: A Pathway to Employment. United Nations Office on Drugs and Crime.

MÜASİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA UŞAQLARIN MÜDAFİƏSİ SOSIAL İŞ KONTEKSİNDƏ

Aysel RZAZADƏ
aysel.rza.1999@gmail.com

Tutu EYVAZOVA
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Qədim zamanlardan uşaqların müdafiəyə ehtiyacları var. Hər bir uşağı zorakılıqdan və pis rəftardan qorumaq, müdafiə etmək vacibdir, çünki onlar fiziki və emosional cəhətdən həssasdırlar. Əvvəllər uşaqların müdafiəsi əsasən ailə və qəbilələr tərəfindən təmin olunsa da, cəmiyyətin inkişafı ilə daha sistemli yanaşmalar formalaşmışdır. İntibah dövründə təhsil və tərbiyə məsələləri önəm qazanmış, sənaye inqilabı zamanı isə uşaqların hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müasir dövrdə isə beynəlxalq qanunlar və konvensiyalar uşaqların hüquqlarının təmin edilməsi, onların təhlükəsizliyinin və rifahının qorunması istiqamətində əsas mexanizmlər kimi çıxış edir.

Müasir dövrümüzdə uşaqların müdafiəyə daha çox ehtiyacı var. Lakin heç bir səbəb zərərin göstərilməsinə, uşaqların hüquqlarının əngəl olmasına əsas gətirmir.

Açar sözlər: uşaq, uşaqların müdafiəsi, uşaq hüququ, qanun

Giriş

Uşaqlar cəmiyyətin gələcəyidir və onların hüquqlarının qorunması, sağlam və xoşbəxt həyat sürmələri üçün vacibdir. Uşaqların sağlamlığına və inkişafına maneə olan hər hansı zərərin qarşısının alınması, onların təhlükəsiz və effektiv qayğı ilə böyüməsi üçün vacib tədbirlər görülməlidir. Onlara göstərilən qayğı, təlim-tərbiyə metodları və öyrədilən davranış üsulları onların fiziki, emosional və intellektual inkişafına, eləcə də şəxsiyyət kimi formalaşmasına birbaşa təsir edir.

Müasir dövrümüzdə uşaqların müdafiəyə daha çox ehtiyacı var, çünki qlobal problemlər, iqtisadi çətinliklər və zorakılıq halları onların rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Bununla belə, heç bir səbəb uşaqlara zərər verilməsinə və ya onların hüquqlarının pozulmasına əsas ola bilməz. Keyfiyyətli təhsil, sevgi dolu ailə mühiti, psixoloji dəstək və hüquqi müdafiə uşaqların inkişafında mühüm rol oynayır. Valideynlərin və ailənin məsuliyyəti ilə yanaşı, cəmiyyət və dövlət də uşaqların hüquqlarının qorunmasına və onlara bərabər imkanların yaradılmasına töhfə verməlidir.

Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə UNICEF-in tövsiyələri və uşaqların Uşaqların sağlam gələcəyini təmin etmək üçün onların hüquqlarını qorumaq, təhlükəsiz mühitdə böyümələrini təmin etmək və onlara dəstək olmaq hər birimizin vəzifəsidir.

UNICEF məlumatına görə, təşkilat 150-dən çox ölkədə uşaqları zorakılıqdan, istismardan və sui-istifadədən qorumaq üçün fəaliyyət göstərir [7].

Uşaqların müdafiəsinin əsas məqsədi bütün uşaqların zərər və təhlükədən azad olunmasını təmin etməkdir. Uşaqların müdafiəsi həmçinin riskləri zərərə səbəb olmamışdan əvvəl müəyyən edən və onlara cavab verən siyasət və sistemlər yaratmaqla gələcək zərərin qarşısını almağa çalışır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların müdafiəsi xidmətləri kompleks şəkildə təmin edilməlidir. Bu, ayrı-ayrı uşaqlar və onların ailələri üçün zərər riskinə səbəb ola biləcək sosial, iqtisadi, mədəni, psixoloji və ekoloji amillərin nəzərə alınması deməkdir. Uşaqların zərərdən qorunmasını və onların hüquqlarına hörmət edilməsini təmin etmək fərdlərin, təşkilatların və hökumətlərin məsuliyyətidir.

Uşaq hüquqlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, məsələyə daha dərinləndirən və fərqli bir perspektivdən yanaşmağı zəruri edir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra, uşaqların müdafiəsi sahəsində daha ciddi və təsirli tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Uşaqların müdafiəsi və hüquqlarının qorunması əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər bir sıra

qanunlarla təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsində ailə, uşaqlar və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı əsas prinsiplər müəyyən edilir. Maddə 17-də cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olduğu, uşaqların qayğısına qalma və tərbiyə etmə borcunun valideynlərə aid olduğu və dövlətin bu borcun yerinə yetirilməsinə nəzarət etdiyi vurğulanır. Həmçinin, maddə valideynləri və ya qəyyumları olmayan uşaqların dövlət himayəsində olmasını, uşaqları həyatlarına, sağlamlıqlarına və mənaqiyyatlarına təhlükə törədə bilən fəaliyyətlərə cəlb etmənin qadağan olduğunu və 15 yaşına çatmamış uşaqların işə götürülməməsini qeyd edir. Ümumilikdə, bu maddə uşaq hüquqlarının qorunmasına dövlət nəzarətinin təmin edilməsi məsələlərini əhatə edir [2].

Azərbaycanda “Uşaq Hüquqları haqqında Qanun” və beynəlxalq səviyyədə isə BMT “Uşaq Hüquqları Konvensiyası” ilə onların hüquqları qorunur. Hər iki hüquqi sənəd uşaqların rifahını və hüquqlarını qorumaq üçün güclü bir baza yaradır. Bu qanunların məqsədi uşaqların hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq, onların fiziki və psixoloji inkişafını dəstəkləmək, cəmiyyətdə onların bərabər hüquqlara malik şəxsiyyətlər kimi formalaşmasına şərait yaratmaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında Qanunu (1992), uşaqların hüquqlarını qorumağa yönəlmiş bir sıra mühüm prinsipləri müəyyən edir və dövlətin uşaqların hüquqlarını təmin etmək üçün məsuliyyətini nəzərdə tutur [3]. Uşaq hüquqları haqqında qanunların tətbiqi, yalnız uşaqların həyat keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də onların gələcəkdə cəmiyyət üçün faydalı və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişməsini təmin edir. Bu səbəbdən, bu hüquqların qorunması hər bir cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biridir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, uşaq on səkkiz yaşına çatmayan hər bir insan olaraq müəyyən edilir, lakin əgər uşağa tətbiq olunan qanunla, yetkinlik daha erkən yaşda əldə olunarsa, bu halda istisna edilir. [6]

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi 6 fevral 2006-cı il tarixli sərəncam ilə yaradılmış və onun bir şöbəsi bu kontekstdə olan problemlərlə məşğul olur. Uşaqların müdafiəsi, rifahının inkişaf etdirilməsi, hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üzrə komitə məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan hökuməti və Komitə bu sahədə beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edir. Həmçinin, Azərbaycan əlil uşaqlar, evsiz uşaqlar, uşaqlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması, erkən nikahlar, uşaq ölümləri, məktəbəqədər təhsil, ümum təhsil müəssisələri kimi təhsil, səhiyyə və digər sosial məsələlərdə UNICEF ilə sıx əməkdaşlıq edir. Ümumi təhsil müəssisələri uşaqlara və gənclərə savad, hərtərəfli inkişaf və estetik tərbiyə verən müəssisələrdir. [4, s.33]

Erkən uşaq yaşlarında normal inkişafı göstərən ÜST-nin standartları hər yerdə etnik mənsubiyyətdən, sosial-iqtisadi vəziyyətdən və qidalanma növündən asılı olmadan uşaqların qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər [5, s.26].

Azərbaycanda uşaqların sosial təminatı, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən əhəmiyyətli dövlət proqramlarının bir hissəsidir. Uşaqların sosial təhlükəsizliklərini qorumaq və onlara təhsil, sağlamlıq və digər sosial xidmətlərə bərabər imkanlar yaratmaq məqsədilə müxtəlif sosial təminat formaları tətbiq olunur.

Azərbaycanda sosial təminat növləri üzrə 600 minədək uşaq müxtəlif ödənişlərlə təmin edilir, bu isə uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəlmiş mühüm tədbirlərdən biridir. [1]

Uşaqların hüquqları onların gələcəyi və cəmiyyətin davamlı inkişafı baxımından əhəmiyyətli bir rol oynayır. Azərbaycanda uşaqların müdafiəsi üçün atılan addımlar, onların təhsil, sağlamlıq, sosial təminat və bərabər imkanlarla təmin olunmalarını hədəfləyir. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı, uşaqların hüquqlarının qorunmasına və rifahlarının artırılmasına yönəlmiş mühüm addımların atılmasını təmin edir. Uşaqların hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi yalnız onların gələcəyini deyil, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafını təmin edəcək.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edim ki, uşaqlar üçün ölkəmizdə onların səhiyyə, təhsil, sosial, bərabər

imkanların yaradılması, istirahət və başqa xidmətlərin daha yaxşı olması üçün aparılan islahatlar bu gün də davam etdirilir. Bütün bunların nəticəsi göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasət bugünkü vətənpərvər, intellektual uşaqların fərvan həyatının, təlim-təbiyyəsinin, fiziki və mənəvi sağlamlığının müdafiəsinə yönəlib. Uşaqların müdafiəsi istiqamətində sistemli və ardıcıl şəkildə tədbirlər sosial iş sahəsində də həyata keçirilməkdədir. Cəmiyyətimizin güzgüsü olan uşaqlar hər zaman diqqət mərkəzindədir və onlara diqqət, qayğı daha da yüksələcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun rəsmi məlumatları. https://sosial.gov.az/media/xeberler/post_555928?utm_source=chatgpt.com
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Maddə 17: Ailə, uşaqlar və dövlət. <https://e-qanun.az/framework/897>
3. Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında Qanunu. (1992). <https://e-qanun.az/framework/3292>
4. Azərbaycanda uşaqlar 2018 / Children in Azerbaijan 2018, s.33.
5. Əlil və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların aşkarlanması üzrə metodik vəsait / C. Məmmədov, İ. Əlizadə, L. Orucova [və başqaları] – Bakı – 2013, s.26.

İngilis dilində

6. United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child, Article 1. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
7. UNICEF. Protecting children from violence, exploitation and abuse. Retrieved from <https://www.unicef.org/child-protection>

SUMMARY

Since ancient times, children have needed protection. It is important to protect every child from violence and mistreatment, as they are physically and emotionally vulnerable. In the past, children's protection was primarily provided by families and tribes, but with the development of society, more systematic approaches have been established. During the Renaissance, education and upbringing issues gained prominence, while the Industrial Revolution placed particular emphasis on the protection of children's rights. In the modern era, international laws and conventions serve as the primary mechanisms for ensuring the protection of children's rights, safety, and well-being. In the present day, children require even more protection. However, no justification for harm or the violation of children's rights can be accepted.

Keywords: *child, children's protection, children's rights, law*

SOSIOLOGİYANIN VƏ SOSIAL İŞİN SOSIAL PROBLEMLƏRƏ BAXIŞINDAKI FƏRQLİLİKLƏR

Rauf ABBASOV

abbasovraufshamilovich@gmail.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Xülasə

Məqalədə sosiologiyanın və sosial işin bir elm kimi sosial problemlərə fərqli yanaşması tədqiq edilmişdir. Sosiologiya və sosial iş arasında sıx əlaqə mövcud olsa da, onların sosial problemlərə praktiki yanaşması tam fərqlidir. Dünyada və Azərbaycanda sosiologiyanın da sosial iş kimi sosial problemlərə praktiki transformasiyası barədə elmi dairələrdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Sosiologiya funksionalizm, konflikt və simvolik interaksionizm kimi nəzəriyyələrlə sosial problemləri öyrənməyə çalışdığı halda, sosial iş birbaşa müdaxilələr, o cümlədən məsləhət, icma təşkilatçılığı yolu ilə sosial problemlərə yanaşma üsulunu seçir. Sosiologiyada sosial problem cəmiyyətə mənfi təsir göstərən və həlli üçün kollektiv fəaliyyət tələb edən bir vəziyyət və ya davranış modeli kimi ələ alınır, sosial işdə isə fərdlərə və ya qruplara təsir edən, rifah və sosial fəaliyyətə mane olan çətinliklər yaradan hər hansı bir məsələdir. Bununla belə həm sosiologiyanın, həm də sosial işin sosial problemlərə yanaşmalarını konkret cəhətlərə sığışdırmaq qeyri-mümkündür. Çünki hər iki elm sahəsi də bir-birindən qarşılıqlı surətdə yararlanır. Sosial işçi sosioloji biliklərdən faydalanır və bunun müqabilində də praktiki təcrübəsindən əldə edilmiş məlumatlarla sosioloq statistik təhlillər və elmi araşdırmalar apararaq sosial problemlər barədə elmi anlayışını genişləndirir. Hər iki elmi sahənin birgə praktiki tətbiqi sosial problemlərin öyrənilməsi və eləcə də araşdırılması mövzusunda elmə bir çox töhfələr verə bilər. Bununla yanaşı Azərbaycanda sosiologiyanın bir sosial iş kimi praktiki sahədə tətbiqi tam araşdırılmamışdır və bu mövzu hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: *Sosial problem, sosiologiya, sosial iş, müdaxilə, yanaşmalar*

Giriş

Bir elm kimi həm sosiologiya, həm də sosial iş sosial problemlərin həllinə kömək göstərir. Sosiologiya əsasən sosial strukturlar və sosial proseslərlə məşğul olur. Sosiologiyada “sosial problemlər” sosioloqların davamlı tədqiqatları və nəzəri fəaliyyəti nəticəsində sosial obyektlər kimi ortaya çıxır və daha sonra onların mövcudluğu intizam daxilində təbii (normal) qəbul edilir. Sosial problemlər çoxşaxəli məsələlərdən biridir və elmlərarası həllər tələb edir. Sosiologiya və sosial iş bu problemlərin həllində effektiv rol oynayır, lakin onların hər ikisi də bu sahəyə müxtəlif metodologiyalar və nəzəri perspektivlərlə yanaşırlar. Sosiologiya qanunauyğunluqları və problemlərin sistemli səbəblərini öyrənməyə diqqət yetirdiyi halda, sosial iş isə birbaşa müdaxilə və praktiki metodlarla problemlərin həllinə fokuslanır.

Metod

Araşdırmanın aparılmasında kontent təhlil, analiz, sintez, induksiya, deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Sosial iş tez-tez nəzəri əsas kimi sosiologiyadan istifadə edir. Müasir dövrdə isə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sosiologiya təkcə akademik bir intizam olmaqdan kənara çıxmış və nəticədə sosial iş ilə sıx əlaqə qurmuşdur. Sosiologiyanın nəzəri bir elm kimi qalaraq, yalnız ictimai inkişafa və dəyişikliyə diqqət yetirməli olduğuna dair mübahisələrlə, həm də sosial problemlərin həllində praktiki tətbiqləri də əhatə etməli olduğuna dair mübahisələr uzun müddət davam etdi. Yekunda, praktiki sahəni də əhatə etməsinə dair konsensus yarandı [1]. Beləliklə, sosiologiya özünün

bünövrəsini daha da genişləndirərək tətbiqi sahəyə çevrilmiş oldu.

Azərbaycanda da bu transformasiyaya olan ehtiyac sosial problemlərin həllinə böyük töhfə verə bilər. Azərbaycanda sosiologiya və sosial iş elmləri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş, hər biri fərqli yanaşmalar vasitəsilə sosial problemlərin dərk edilməsinə və həllinə öz töhfəsini vermişdir. Azərbaycan alimləri sosiologiya və sosial işin fərqli, lakin bir-birini tamamlayan rollarını tanıyırlar. Müasir dövrdə azərbaycanlı sosioloqlar, sağlam bünövrəli sosial nəzəriyyələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı öz sahələrindəki çətinlikləri müəyyənləşdiriblər [2]. Ölkəmizin keçmiş Sovet İttifaqı tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycan alimləri də geniş tədqiqat işləri aparmışlar. Ancaq bu tədqiqatlar ideoloji prinsiplər çərçivəsində aparıldığına görə problemlərin sosiologiyasının bəzi tərəfləri diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır [3]. Sosiologiya milli bir fenomen olduğuna görə müxtəlif cəmiyyətlərdə problemlər də fərqlidir. Buna görə də qərb nəzəriyyələrinin tətbiqi, yalnız ümumi sxemə uyğundur və konkretləşdirməyə ehtiyac duyur. Azərbaycanda sosial problemləri öyrənən sosioloji nəzəriyyələr hələ də sosiologiyanın zəif tərəfi olaraq qalmaqdadır.

Sosioloqlar cəmiyyətin sinfi quruluşunu da araşdırırlar. Dəqiq araşdırmalar vasitəsilə onlar müxtəlif sosial qrupları əhatə edən mifologiyalarla bağlı faktları uydurmalarından ayırmağa çalışırlar. Sosioloqlar sosial mühitin düşüncə, davranış və şəxsiyyətə təsirini öyrənirlər. Sosiologiya tələbələrinin öyrəndiyi əsas şey diqqətlə müşahidə etmək, sistemli düşünmək, nəzəriyyəni inkişaf etdirmək və nəzəriyyəni yoxlamaq üçün araşdırma aparmaqdır. Sosioloji biliklər sosial işçi üçün çox faydalıdır və dünyada bir çox sosial işçilər sosiologiya kursları keçərək özlərini bu sahədə inkişaf etdirmiş olurlar [4, s.31].

Sosial problemlərin həllinə müxtəlif yanaşmalar, cəmiyyət inkişaf etdikcə həm onu gücləndirə bilər, həm də onun parçalanmasına səbəb ola bilər. Buna görə də sosial problemin uğurlu həlli bəzi formalarda inqilabi xarakter daşımışdır. Bəzi hallarda meliorativ və profilaktik tədbirlər uzunmüddətli perspektivdə faydalı görünməyə də bilər. David J. Kallen, Dorothy Miller və Arlene Daniels kimi mütəxəssislərə görə sosial bilikləri sosial fəaliyyətə çevirmək üçün birgə səy mövcud olmalıdır. Sosial iş psixiatriya fokusundan uzaqlaşdıqca və sosiologiya da real dünya problemlərinə daha çox diqqət yetirdikcə, onlar iddia edirlər ki, iki fən arasında daha geniş əməkdaşlıq sosial problemlərə müdaxilələrin effektivliyini və təsirini artırır. Onlar sosial problemləri sosial sistemlərdə yaranan disfunksiyalar kimi görürlər. Bu cür əməkdaşlıq sosiologiyanın analitik bacarığını sosial işin praktiki tətbiqi bacarıqları ilə birləşdirərək sosial məsələlərə daha dolğun cavablar verəcəkdir.

Uğurlu sosial dəyişiklik yaratmaq üçün David J. Cullen, Dorothy Miller və Arlene Daniels kimi alimlər sosiologiya araşdırmalarının sosial işin praktikasıyla birləşdirilməsinin xüsusi önəm ərz etdiyini ifadə edirlər. Həm sosial problemləri təhlil edə, həm də praktiki həlləri tətbiq edə bilən mütəxəssislər yetişdirmək üçün onlar sosial işi sosiologiya ilə birləşdirən kursları, təhsil proqramlarını dəstəkləyirlər. Bu effektiv yanaşma sosial problemləri hər iki elmin birgə həll edəcəyi elmi intizam sahəsi qurmaq məqsədi daşıyır və nəzəriyyə və praktika arasında bir növ körpü qurulmuş olur.

Sosiologiya daha geniş tendensiyaları və sistematik faktorları müəyyənləşdirərək, sosial problemlərin niyə davam etdiyini və müəyyən müddət keçdikdən sonra hansı səbəbdən ötrü fərqli istiqamətdə formalaşdığını başa düşmək üçün xüsusi önəm daşıyır. Sosioloqlar sosial nəzəriyyəçi və tədqiqatçı kimi, sosial işçilər isə toplumdakı sosial dəyişikliyin müəyyənləşmiş bir təmsilçisi kimi sahib olduqları bacarıqları sosial problemlərin həllində birgə formada istifadə edilə bilərlər.

Sosioloq aldığı təhsilə əsasən sosial sistemin təbiəti və qarşılıqlı əlaqələri ilə məşğul olur. Lakin hazırda sosioloqlar öz bilik və bacarıqlarından sosial problemlərin həlli üçün praktiki istifadəyə maraq göstərmirlər. Bu sahədə sosioloji statistikanın istifadəsi də sosial problemlərin hər hansı birinin dərk edilməsində həyati rol oynaya bilər [5]. Sosioloqlar arasından sosial problemlərin praktiki həllinə maraq göstərənlər isə məyusluğa uğramışlar [6]. Çünki tətbiqi sosioloqlar sosial məsələlərə müdaxilə etdikdə onlara necə münasibət göstərilməsi səbəbindən uzun müddət şikayət ediblər. Əgər sosial iş indiyə qədər konseptuallaşdırma aparmadan sosial problemlərin həlli üçün hərəkət etməkdə günahkar idisə, sosiologiya fəaliyyət göstərmədən konseptuallaşdırmaqda günahkar hesab edilməlidir.

Sosial işdə sosial problemlər fərdlərə, ailələrə və cəmiyyətə neqativ təsir edən və bu səbəbdən müdaxilə tələb edən problem kimi ələ alınır. Deməli sosiologiyanın əksinə olaraq, sosial iş mahiyyətcə praktik və müdaxilə yönümlüdür. Sosial işin sosial problemlərin həlli istiqamətində sosiologiyadan daha çox say göstərdiyinə inanmağımız üçün bəzi səbəblər mövcuddur. Sosial iş üzrə bəzi doktorluq proqramları sosial elm və sosial iş bacarıqlarının integrasiyasını təmin edən təlimlər verir. Bu bacarığın və anlayışın integrasiyasının vacibliyinə öləri yanaşıla bilməz. Bu mənada sosiologiya sosial işdən geridə qalır [7].

Sosiologiya və sosial iş sosial problemlərə konseptual yanaşmaları ilə fərqlənir. Sosiologiyadan tanıdığımız konflikt, simvolik interaksionizm və funksionalizm nəzəriyyələri sosial problemlərin yaranmasının vacib səbəblərini izah etməyə çalışır. Sosial işdəki sistem nəzəriyyəsi və insanların güclü tərəflərinə əsaslanan nəzəriyyələr isə sosial problemləri olan şəxslərə kömək göstərmək üçün praktiki metodlardan istifadə edir.

Sosial işin və sosiologiyanın tətbiq etdiyi metodologiyalar onların elmi məqsədlərini əks etdirir. Sosioloqlar cəmiyyətdəki tendensiyaları, qanunauyğunluqları və korrelyasiyaları öyrənmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqat metodlarından istifadə edirlər. Müsahibələr, statistik təhlillər və sorğular geniş miqyasda sosial problemlərə dair fikirlər verir. Digər tərəfdən, sosial işçilər fərdlər və qruplar üçün praktik həllər hazırlamaq və həyata keçirmək üçün nümunə araşdırmaları, müdaxilə modelləri və icma əsaslı tədqiqatlardan istifadə edirlər.

Sosiologiya və sosial işin praktik tətbiqi fərqli yanaşmaların təsirini ortaya qoyur. Sosial işçilər öz biliklərini birbaşa müdaxilələr, o cümlədən məsləhət, icma təşkilatçılığı yolu ilə tətbiq edirlər. Sosioloqlar fərdlərin, ailələrin və cəmiyyətin sosial problemini praktiki olaraq öyrənə bilər. Sosioloqlar müsahibələr apararaq onların şəxsi təcrübələrindən problemin dərinliyini, hansı səbəblərdən baş verdiyi kimi məsələləri araşdırır və həmin araşdırma nəticəsində bu problemlər barədə müxtəlif elmi məqalələr dərc edə bilər. Bununla belə, sosioloqlar çox güman ki, fərdlərə və ailə üzvlərinə birbaşa yardımda iştirak etməyəcək. Burada birbaşa müdaxilədə iştirak edəcək şəxs isə peşəkar sosial işçidir [4, s.33].

Sosiologiya və sosial iş topluma əsaslı surətdə təsir göstərir. Sosioloji tədqiqatlar siyasətçiləri və təşkilatları sosial problemlər haqqında məlumatlandıraraq, geniş ictimai dəyişikliklərə töhfə verir. Sosioloji tədqiqatlar siyasətçilərin sosial proqramları, qanunları və islahatları tərtib etmək və həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi məlumatlara əsaslanan anlayışları təmin edir. Məsələn, gəlir bərabərsizliyinə dair sosioloji tədqiqatlar minimum əmək haqqı qanunları və sosial rifah proqramları ilə bağlı siyasətlərə təsir göstərə bilər. Bu da sosial problemlərin əsaslı həlli üçün siyasi şəraiti yaratmış olur. Sosiologiya sosial problemlərin tarixi və struktur köklərini öyrənməklə, cəmiyyətin dəyişikliyə olan ehtiyacı tanımasına kömək edir və sosial ədalətsizliklərin həlli üçün strategiyalar təqdim edir. O, sosial normalar, güc dinamikası və qeyri-bərabərlik haqqında kritik suallar yaradır və bir növ insanlarda oyanışı təmin edir. Məsələn, evsizliyə dair sosioloji tədqiqatlar artan mənzil xərcləri və qeyri-kafi dövlət dəstək proqramları kimi struktur səbəbləri aşkar edə bilər. Sosial işçilər bu məlumatdan istifadə edərək, sığınacaq və təhlükəsiz iş tapmaq və səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmək üçün birbaşa evsiz şəxslərlə işləyirlər.

Hər iki peşə sosial dəyişikliyə töhfə verir, lakin bunu bir-birini tamamlayan yollarla edirlər. Sosioloqlar sosial problemlər haqqında anlayışımızı formalaşdıran tənqidi təhlil və nəzəri çərçivələr təqdim edir, sosial işçilər isə fərdlərin və icmaların ehtiyac duyduqları dəstəyi almasını təmin edərək, bu anlayışı praktik fəaliyyətə çevirir. Sosial iş müdaxilələri birbaşa və həlledici olsa da, sosial işçilər resurslara olan məhdud əlçatanlıq, etik dilemmalar və bürokratik əngəllər kimi çətinliklərlə üzləşir.

Sosial iş mütəxəssislərinin vəzifələri yalnızca bunlarla məhdudlaşmır, onlar eyni zamanda sosial problemləri olan şəxslərə kömək göstərməkdən ötrü konsultasiya məsləhətləri də verirlər. Avropa ölkələrində, xüsusilə Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-də sosial iş sahəsi daha çox inkişaf etdiyinə görə sosial işçilərin də nüfuz dairəsi genişdir və onlar müxtəlif siyasi qurumlarda iştirak da edirlər. Sosioloqlar insanların yaşadığı sistemi təhlil edərkən, sosial işçilər isə həmin sistemlərdə fəaliyyət göstərir, sosial proqramlar, hüquqi təbliğat və icma təşəbbüsləri vasitəsilə ailələri və fərdləri dəstəkləməyə və onların həyatında müsbət dəyişikliklər yaratmağa say göstərir. Sosial Diaqnoz

kitabının müəllifi Mary Richmond sosial iş təcrübəsinin əsaslarını izah etdiyi əsərində sosial problemlərin həllində birbaşa müdaxilənin önəmini qeyd edirdi. Sosial işdə tənqidi yanaşma mövqeyində duran Iain Ferguson isə sosial problemlərin həllini daha da mürəkkəbləşdirən neoliberal sistem siyasətini qarşıda duran əsas problem olaraq görür.

Nəticə

Sosial iş və sosiologiya sosial problemlərə fərqli, lakin bir-birini tamamlayan prizmadan yanaşır. Sosiologiya sosial məsələləri makro səviyyədə təhlil etmək və başa düşmək üçün lazım olan nəzəri və empirik alətləri təmin edir, sosial iş isə bu bilikləri praktiki şəraitdə nəzərəcarpacaq dəyişiklik yaratmaq üçün tətbiq edir. Sosial problemlərin həllinə sosiologiyadan fərqli baxan sosial işdə əsas məsələ sosial problemlərə birbaşa müdaxilənin ələ alınaraq həll edilməsidir. Gələcək tədqiqatlar daha effektiv müdaxilələr üçün hər iki yanaşmanı birləşdirməyin yollarını araşdırmalıdır. Bu sahədə qərar verən şəxslərin (siyasətçilərin) sosial elmlərə getdikcə artan marağı da, elm adamlarının bacarıqlarından sosial sahədə daha çox yararlanacağını göstərir. Bu, sosial problemlərin həllində - sosial problemləri yenidən təşkil etməkdənsə, həll etmək yollarını axtarmaqda - sosial iş və sosiologiya arasında uzlaşma yaradacaq. Fərqlərinə baxmayaraq, hər iki elm sahəsi bir-birini tamamlayır. Onlar birlikdə sosial problemlərin daha dərinə dərk edilməsinə və daha səmərəli həllinə töhfə verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. T.Verdiyeva, A.Saniyeva, A.Muradli, STUDYING FOREIGN EXPERIENCE IN SOCIAL WORK: SOCIAL WORK MODELS, SOCIAL ISSUES, Vol.1, No.2, 2023, pp.119-124
2. Z.T. Qolenkova, M.M. Akuliç, V.N. Kuznetsov, Ümumi sosiologiya, Bakı, Diplommat: 2007, səh.43
3. Sosiologiya, Dərslik, Bakı, 2006, səh.106
4. Mary Ann Suppes & Carolyn Cressy Wells, The Social Work Experience An Introduction To Social Work and Social Welfare, 6th Edition, USA, Pearson: 2008 pp. 31-33
5. Hornell Hart, American Journal of Sociology, Vol. 29, No. 3, pp. 345-352, The University of Chicago Press
6. Radman, R. and R. Kolodny, Organizational Strains in the Research-Practitioner Relationship, pp.93-112, New York: The Free Press
7. Sociology, Social Work and Social Problems, January 1989, pp. 9-10

SUMMARY

The article examines the different approaches of sociology and social work as a science to social problems. Although there is a close connection between sociology and social work, their practical approaches to social problems are completely different. There are different approaches in scientific circles around the world and in Azerbaijan about the practical transformation of sociology into social problems as social work. While sociology tries to study social problems with theories such as functionalism, conflict and symbolic interactionism, social work chooses to approach social problems through direct interventions, including counseling and community organizing. In sociology, social problems are any issue that arises as a result of collectivity and as a result of the adopted model for solving social problems, and in social work, it is any issue that creates difficulties that hinder welfare and social activity at all times and everywhere. However, it is impossible to fit the approaches of both sociology and social work to social problems into a specific framework. Because both scientific fields mutually benefit from each other.

A social worker benefits from sociological knowledge, and in return, a sociologist expands his scientific understanding of social problems by conducting statistical analyses and scientific research using information obtained from his practical experience. The joint practical application of both scientific fields can make many contributions to science in the field of studying and investigating social problems. At the same time, the application of sociology as a social work in the practical field in Azerbaijan has not been fully explored, and this topic still retains its relevance.

Keywords: Social problem, sociology, social work, intervention, approaches

MÜASİR FƏLSƏFƏDƏ TEXNOGEN CƏMİYYƏT VƏ KİBERCİNAYƏTKARLIQ PROBLEMI

Rəvan ƏLİYEV

ravanaliyev.97@gmail.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Xülasə

“Müasir fəlsəfədə texnogen cəmiyyət və kibercinayətkarlıq problemi” texnogen sivilizasiya ilə kibercinayətkarlıq arasındakı əlaqəni araşdırır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsal cəmiyyətin yaranması təkcə imkanlar deyil, həm də yeni risklər gətirdi, kibercinayətkarlıq ən mühüm təhlükələrdən biridir. Kibercinayətkarlıq sadə məlumat oğurluğu və viruslardan qlobal miqyasda fərdlərə, korporasiyalara və hökumətlərə təsir edən daha mürəkkəb formalara çevrilmişdir. Məqalədə maliyyə sistemlərini, milli infrastrukturu və şəxsi məlumatları hədəf alan fişinq, ransomware və fərdi məlumatların oğurluğu da daxil olmaqla müxtəlif kibercinayətkarlıq üsulları müzakirə olunur. “WannaCry” və “BadRabbit” kimi diqqətəlayiq kiberhücumlar kibertəhlükələrin real dünya nəticələrini nümayiş etdirir. Müəllif iddia edir ki, kibercinayətkarlıqla mübarizə təkcə texnoloji həllər deyil, həm də etik, hüquqi və sosial mülahizələr tələb edir.

Sonda məqalədə vurğulanır ki, kibercinayətkarlıqla mübarizə inkişaf edən strategiyalar, qlobal əməkdaşlıq və etik və hüquqi çərçivələrin inkişafını tələb edir. Burada vurğulanır ki, kibercinayətkarlıq təkcə texnoloji çağırış deyil, həm də texnologiyanın həm tərəqqi mənbəyi, həm də potensial təhlükə olması paradoksunu əks etdirən sosial hadisədir. Effektiv kibertəhlükəsizlik texnoloji irəliləyişlər və cəmiyyətin məlumatlılığı arasında balans tələb edir.

Açar sözlər: Sosial fəlsəfə, sivilizasiya, texnogen sivilizasiya, cinayətkarlıq, kibercinayətkarlıq

Giriş

Müasir texnogen sivilizasiya insan həyatının bir çox sahələrinə dərinlən təsir göstərmiş, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı qlobal texnogen inkişafı yanaşı böhranların da artmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsallaşma çoxsaylı imkanlar təqdim etməklə yanaşı, həm də yeni təhlükələr yaradır ki, onların arasında kibercinayətkarlıq ən ciddi təhlükələrdən biridir. Texnoloji tərəqqi davam etdikcə, fiziki şəxsləri, korporasiyaları və hətta hökumətləri hədəf alan kibercinayətkarlıq fəaliyyətləri meydana çıxır. Kibercinayətkarlıq maliyyə sistemlərinə, şəxsi məlumatların təhlükəsizliyinə və milli infraqururura təsir edən qlobal problemə çevrilib. Süni intellektə, bulud hesablamalarına və rəqəmsal əməliyyatlara artan etibar, kiberhücumları daha tez-tez və mürəkkəb hala gətirərək böhranların əhatə dairəsini genişləndirmişdir.

Müasir dövrümüzə iqtisadiyyat sektoru xüsusilə kibercinayətlərə məruz qalır, onlayn bankçılıq, kriptovalyuta əməliyyatları və e-ticarət platformaları əsas hədəflərə çevrilir. Hakerlər rəqəmsal sahələrdəki zəifliklərdən istifadə etmək üçün şəxsi məlumat oğurluqlarından istifadə edirlər. Hökumətlər və korporasiyalar siyasi və iqtisadi üstünlüklər üçün kiberhücumlarla məşğul olduqları üçün kibercinayətkarlıq və kibermüharibə də əhəmiyyətli narahatlıqlara çevrilməyə başlayır. Kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün hökumətlər və təşkilatlar daha sərt kibertəhlükəsizlik qanunları və beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri tətbiq edirlər. Blokçeyn və süni intellektlə idarə olunan təhlükənin aşkarlanması kimi qabaqcıl kibertəhlükəsizlik texnologiyalarının inkişafı kiber risklərin azaldılmasında çox vacibdir.

Metod və materiallar

Bu yazıda əsasən müqayisə, sosial fəlsəfi analiz, ontoloji və dialektik yanaşma metodlarından istifadə

edilmişdir. Kibercinayətkarlıq və texnogen cəmiyyətin təsiri, iqtisadi, siyasi, etik və hüquqi aspektlərdən təhlil edilir, həmçinin texnologiyanın tərəqqi və təhlükə olaraq qarşılıqlı əlaqəsi vurğulanır.

Öldə olunan nəticələr

Kibercinayətkarlıq yeni termin olduğu üçün onun dəqiq tərfi müəyyən olunmasa da sosial-fəlsəfi lüğətlər və elmi tətqiqatlarda bir sıra ümumiləşmiş xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edən fikirlər vardır. Oksford lüğəti kibercinayətkarlıq termini "Kompüterlər və ya internet vasitəsilə həyata keçirilən cinayət fəaliyyətləri" kimi izah edir. Bəzi mənbələr kibercinayətkarlığı adi cinayət formalarından fərqləndirmir. "Kiber cinayət, adi cinayətin bir növü hesab edilə bilər; burada ya kompüter cinayətin obyektinə və ya vasitəsinə rolunu oynayır." Texnogen sivilizasiyanın və rəqəmsal cəmiyyətin inkişafı ilə anlayışın məzmununu daha da genişləndirir və kibercinayətkarlıq termini daha da ümumi kontekstə təqdim olunur. "Kiber cinayət, elektron kommunikasiya və ya informasiya sistemlərindən, o cümlədən hər hansı cihaz və ya internetdən istifadə etməklə törədilən hər hansı cinayət və ya qanunsuz əməl deməkdir." [Cybercrime: Oxford, Naavi. 2025]. Sosial fəlsəfi kontekstdə rəqəmsal cəmiyyətin inkişafı ilə cinayətin ontoloji strukturu da dəyişmiş, kiberməkən yeni cinayətlərin mövcud olduğu, lakin fiziki təsir və ya zorakılıq aktlarının ənənəvi formalarına malik olmayan mühitə çevrilmişdir.

İlk qeydə alınmış kiber cinayətin 1820-ci ildə baş verdiyi düşünülür. Şəxsi kompüterlər üçün ilk məlum virus 1980-ci ilə aid edilir, lakin kiber təhlükəsizlik dünyaya gündəminə 1999-cu ilin mart ayında Melissa virusunun milyonlarla kompüterə yoluxdurması ilə düşmüşdür. Bu hadisə New Jersey Dövlət Polisi və ABŞ Federal Təhqiqat Bürosunun (FBI) diqqətini cəlb etmiş və cinayətkar məsuliyyətə cəlb olunmuşdur [Nfuka və b. s, 182]. Sosial-fəlsəfi kontekstdə kibercinayətkarlığın inkişafı, şübhəsiz ki, rəqəmsal dünyanın məhz insan düşüncəsinin və məntiqinin məhsulu olaraq, əslində insanın özünün yarattığı təhlükələrin bir əksidir. İlk dövrlərdə sadə məlumat oğurluqları və virus hücumları ilə başlayan kibercinayətkarlıq, zaman irəlilədikcə daha mürəkkəb bir formaya çevrilmişdir.

Kibercinayətkarlığın tarixinə baxsaq görərik ki, bu cinayət növü sosial, siyasi, iqtisadi sahələrdə müxtəlif zamanlarda kəskin təsirlər göstərmişdir. Xüsusilə 12 may 2017-ci ildə baş verən "WannaCry" adlı kiber hücum, kiber riskin təsirini açıq şəkildə göstərən bir nümunədir. Bu hücum əsasən Avropa ölkələrinə təsir etmiş və bir çox qurumu və istifadəçini hədəf almışdır. "WannaCry" fidyə proqramı (ransomware) kimi tanınan zərərli bir proqram idi və çox sayda kompüterə təsir edərək faylları şifrələmiş və fidyə tələb etmişdir. Bu hücum, kiber riskin real bir təhdid olduğunu və global miqyasda ciddi təsirlərə səbəb ola biləcəyini nümayiş etdirmişdir. BadRabbit, 2017-ci ildə ortaya çıxan bir fidyə proqramı hücumudur. Bu hücum, kompüter sistemlərinə sızaraq faylları şifrələyən və sonra fidyə tələb edən bir hücum növüdür. BadRabbit fidyə proqramı xüsusilə Rusiya, Ukrayna və Türkiyə kimi ölkələrdə geniş təsir göstərmişdir [Solmaz, s. 3].

Ümumilikdə, Dünya İqtisadi Forumu (WEF) tərəfindən hazırlanan 2023 Qlobal Risklər Hesabatına görə, kiber təhlükəsizlik hazırda və gələcəkdə dünyanın ilk 10 ən böyük riski arasında yer alır. Kiber cinayətlərin illik dəyərinin 2025-ci ilə qədər 10,5 trilyon ABŞ dollarına çatacağı proqnozlaşdırılır. Avropa Komissiyasının 2019-cu il hesabatında isə global iqtisadiyyata illik kiber cinayətlərin dəyəri 5,5 trilyon avro olaraq təxmin edilmişdir [Murphy 2024, s.2].

Nəticə və müzakirələr

Nəticə etibarilə, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsal cəmiyyətin formalaşması kibercinayətkarlığı müasir dövrün ən mühüm sosial, iqtisadi və siyasi problemlərindən birinə çevirmişdir. Texnogen sivilizasiya insan həyatına yeni imkanlar qazandırsa da, onun yaratdığı risklər və təhlükələr cəmiyyətin dayanıqlılığını sınağa çəkir. Kibercinayətkarlığın dinamik və adaptiv xarakteri onu yalnız texnoloji deyil, həm də sosial-fəlsəfi fenomen kimi dərk etməyi zəruri edir. Bu problemin fəlsəfi analizi göstərir ki, rəqəmsal risklərin idarə olunması üçün sadəcə texnoloji həll yolları kifayət etmir; burada etik, hüquqi və sosial aspektlər də nəzərə alınmalıdır. Kibercinayətkarlıq təkcə fərdi və institusional təhlükəsizliyə deyil, həm də global iqtisadi və siyasi sabitliyə təsir göstərən

sistemli bir böhran kimi çıxış edir. Bu kontekstdə süni intellekt, blokçeyn texnologiyaları və digər qabaqcıl kibertəhlükəsizlik metodlarının inkişafı zərurət olaraq ortaya çıxır. Tədqiqat fəlsəfi baxımdan kibercinayətkarlıq texnologiyasının həm tərəqqi mənbəyi, həm də potensial təhlükə yaratması paradoksunu əks etdirir. Bu fenomen, müasir cəmiyyətin rəqəmsallaşmasının maddi, etik, sosial və hüquqi strukturlarda dərin izlər buraxdığını göstərir. Kibercinayətkarlıq texnoloji zəifliklərdən istifadə ilə yanaşı, həm də insan davranışının və cəmiyyətin özünün yaratdığı yeni sosial-hüquqi çətinliklərdən irəli gəlir.

Fəlsəfi təhlildə, kibercinayətkarlığın rəqəmsal dünyanın məntiqinin bir məhsulu olaraq, cəmiyyətin texnologiyaya bağlılıq dərəcəsi ilə artan təhlükələrə qarşı verdiyi reaksiya arasındakı gərginlik əks olunur. Belə bir vəziyyət, etik və hüquqi yanaşmaların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Kibercinayətkarlıq texnoloji həllər tələb etməklə yanaşı, həm də insanların davranışlarını formalaşdıran, sosial və mədəni aspektlərlə sıx bağlıdır. Son olaraq, kibercinayətkarlıq və texnogen sivilizasiya arasındakı əlaqə fəlsəfi müstəvidə göstərir ki, texnologiyanın tərəqqisi və risklər arasında bir tarazlıq qurulması, yalnız hüquqi və texnoloji yanaşmalarla deyil, həm də fəlsəfi və sosial perspektivlərlə təmin olunmalıdır. Bu, cəmiyyətin gələcəkdə daha etibarlı və dayanıqlı bir rəqəmsal mühitdə inkişaf etməsini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Murphy, C. Understanding cybercrime. European parliamentary research service, 2024.
2. Nfuka, E. N., Sanga, C., Mshangi, M. The rapid growth of cybercrimes affecting information systems in the global: Is this a myth or reality in Tanzania? // International Journal of Information Security Science. – 2025. – Cild 3, № 2. – S. 182-199.
3. Solmaz, S. B. Siber güvenlik tarihindeki dönüm noktaları: Tehditlerin evrimi ve savunma stratejileri.// Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. – 2023. – Cild 3, № 1. – S. 1-9.
4. Cybercrime [Elektron resurs] // Oxford dictionaries. – 04.01.2016. – URL: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/cybercrime> (müraciət tarixi: 28.02.2025).
5. Cybercrimes [Elektron resurs] // Naavi.org. – 04.01.2016. – URL: http://www.naavi.org/pati/pati_cybercrimes_dec03.htm (müraciət tarixi: 28.02.2025).

SUMMARY

“The problem of technogenic society and cybercrime in modern philosophy” explores the relationship between technogenic civilization and cybercrime. The rapid development of information technology and the emergence of the digital society have not only brought opportunities but also new risks, with cybercrime being one of the most significant threats. Cybercrime has evolved from simple data theft and viruses to more complex forms, affecting individuals, corporations, and governments globally. The article discusses various cybercrime methods, including phishing, ransomware, and personal data theft, which target financial systems, national infrastructure, and personal information. Notable cyberattacks such as “WannaCry” and “BadRabbit” demonstrate the real-world consequences of cyber threats. The author argues that addressing cybercrime requires not just technological solutions but also ethical, legal, and social considerations.

In conclusion, the article highlights that combating cybercrime demands evolving strategies, global cooperation, and the development of ethical and legal frameworks. It emphasizes that cybercrime is not only a technological challenge but also a social phenomenon that reflects the paradox of technology being both a source of progress and a potential threat. Effective cybersecurity requires a balance between technological advancements and societal awareness.

Keywords: Social philosophy, civilization, technogenic civilization, crime, cybercrime

HÜLAKÜLƏR DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQ SİSTEMİ: İSLAM HÜQUQU İLƏ MONQOL QANUNLARININ SİNƏRJİSİ

Afidə NOVRUZOVA

Afidanovruzova05@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Hülakü dövləti və onun hüquq sisteminin inkişafı barədə geniş məlumat təqdim edir. 1256-cı ildə Böyük Xan Möngke tərəfindən Hülaku xanın Ön Asiyaya göndərilməsi ilə Hülakülər dövləti rəsmən qurulmuşdur. Məqalədə şəriət məhkəmələrinin (Daru'l-Qada) inkişafı, qazıların təyin olunması və onların cəmiyyətdəki rolu araşdırılır. Elxan Abaqa xanın atasının qanunlarını dəyişdirmədən saxlaması və İslam hüququ ilə monqol adətlərinin vəhdəti vurğulanır. Arğun xanın dövründə monqol qanunları üstünlük təşkil etsə də, Əhməd Teküdar və Qazan xan dövründə İslam hüququ ön plana çıxmışdır. Məqalədə məhkəmə sistemində korrupsiya və rüşvət halları, bəzi dövlət xadimlərinin məhkəmə qərarları ilə cəzalandırılması məsələləri də qeyd olunur. Qazan xan islahatlar apararaq məhkəmə sistemini gücləndirmiş, hüquqi sabitliyi qorumaq üçün Divan-i Məzalim adlı xüsusi məhkəmə orqanı yaratmışdır.

Açar sözlər: *Hülakülər dövləti, Qazan xan, İslam hüququ, monqol qanunları, şəriət məhkəmələri, qazılar*

Əsas hissə

1256-cı ildə Böyük Xan Möngke tərəfindən Hülaku xan Ön Asiyaya göndərildikdən sonra Hülakular Dövləti rəsmən qurulmuş hesab edilə bilər. Bu dövrdə Əmir Arğun Hülakunun İrana gəlişi ilə onun tabeliyinə keçmiş və daha sonra Karakuruma gedərək Monqol hüquq sistemi ilə bağlı məlumat toplamışdır. İran coğrafiyasına qayıtdıqdan sonra o, Hülakunun xidmətində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Lakin Əmir Arğunun Hülakunun hüzurundan ayrılmasından sonra Cəmaləddin Has Hacib ona qarşı çıxmış və Hülakunun yanında ona qarşı müxalif mövqe tutmuşdur. Daha sonra Arğun paytaxta çatdıqda onun əleyhinə hazırlanan hesabatlar təqdim edilmiş və Xıtay katibləri bu sənədləri araşdırmağa başlamışdır. Lakin məhkəmə prosesindən sonra Arğunun haqlı olduğu müəyyən edilmiş və qərarın icrasından sonra bəzi şəxslər paytaxtda edam edilmişdir. Qiyamın əsas təşkilatçılarından bəziləri Əmir Arğuna təhvil verilmiş, Arğun isə yalnız Cəmaləddin Has Hacib istisna olmaqla, digərlərini Tus şəhərində cəzalandırmışdır [1, s. 99].

1258-ci ildə Əmir Arğun Xorasan bölgəsinə qayıtdıqda, paytaxtdakı mühüm idarəetmə işlərinin necə aparıldığını müşahidə etmiş və məhkəmə prosedurlarını dərinlən öyrənmişdir. O, vergi məsələləri ilə bağlı istintaq başlatmış və qanun pozuntularına yol vermiş bəzi vergi məmurlarını cəzalandırmışdır. Bu dövrdə Xoca İzzəddin xəzinə işlərinin idarə olunmasına cavabdeh şəxs təyin edilmişdir.

Tarixçi Mirxand özünün “Ravzətü's-Səfa” adlı əsərində Bağdadın işğalı zamanı şəhərə altı istiqamətdən altı oxla yarlıq atıldığını qeyd edir. Bu yarlıqlarda alimlər, xristianlar, seyidlər, qazilər və müharibəyə qarışmayan şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin ediləcəyi bildirilmişdir. Bu məlumat Hülaku xanın dövründən etibarən qazilərin xüsusi imtiyazlara malik bir sinif kimi qəbul edildiyini göstərir. Hülaku Bağdadda Abbasilər xilafətinə son qoyduqdan sonra şəhərin baş qazısı vəzifəsinə Nizamedin Bəndəcin təyin olunmuşdur.

Hülakunun yaratdığı dövlət sistemində Sunçak Noyan Hülakülərin baş yargıç (hakim) vəzifəsinə gətirilmişdir. Məlumdur ki, Hülakü hökmdarları dövründə Qadiu'l-Kuddat vəzifəsinə təyinat birbaşa hökmdarın səlahiyyətində idi. Bununla yanaşı, bəzi hallarda şəhər rəhbərləri, yəni yerli idarəçilər də qaziləri təyin edə bilirdi. Məsələn, Elxan Abaqa xan Şiraz şəhərinin qazısı vəzifəsinə Mövlana Qadiu'l-Kuddat Səid Nasirül-Məllə Abdullah və Mövlana Qadiu'l-Kuddat

Rüknül-Məllə Əbu Məhəmməd Yahyanı təyin etmişdir [4].

Abaqa xan atasının ölümündən sonra Hülakülərin taxtına çıxdıqda, Hülaku xan dövründə mövcud olan bütün qanunların dəyişdirilmədən davam edəcəyini elan etmişdir. Bu, İlhanlı hökmdarlarının qanunların davamlılığına xüsusi önəm verdiyini və hüquq sisteminin sabitliyini qorumaq məqsədi güddüklərini göstərir.

İlhan Arğun xanın hakimiyyəti dövründə Çingiz xanın qanunları və Monqol adət-ənənələri əsas hüquq qaydası olaraq tətbiq edilmişdir. Lakin Əhməd Teküdar dövründə İslam hüququ (şəriət) daha da güclənmiş və İslam qanunları dövlət idarəetməsində mühüm yer tutmuşdur.

Arğun xanın hakimiyyəti dövründə dövlətin qarşılaşdığı ən mühüm problemlərdən biri vəziri Şəmsəddin Cuveyninin və onun ailəsinin mühakimə olunaraq qanun qarşısında cəzalandırılması idi. Bu dövrdə İraq İncusu (vergi yığımlarını idarə edən şəxs) Məcdəddin Qəzvini Arğun xanın hüzuruna gələrək, İraq vergisinin azalmasının səbəbinin, Səhib-i Divanın (baş vəzirin) övladlarının bu vergiləri mənimsəməsi olduğunu bildirmişdir. Bu məlumat Arğun xanın diqqətini çəkmiş və o, şahzadəlik dövründən bəri Şəmsəddin Cuveynidən narazı olduğunu bildirərək, onu və ailəsinin cəzalandırılmasını əmr etmişdir. Dövlət işlərindəki korrupsiya, rüşvətxorluq və dövlət vəsaitlərinin mənimsənilməsi kimi hallar Hülakular dövründə bir çox dövlət xadimlərinin sonunu gətirən əsas səbəblərdən biri olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, Hülaku hökmdarları idarəçilikdə qanun və nizam-intizama xüsusi əhəmiyyət vermiş, korrupsiya və sui-istifadə hallarına qarşı sərt tədbirlər görmüşlər [5].

Keyxatu xanın hakimiyyəti dövründə, 1291-ci ildə vəzir Sədrəddin Əhməd Xalidi Zəncaninin qardaşı Qütbəddin, İlhanlı ölkəsinin baş qazısı (Qadiu'l-Kuddat) vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Bu vəzifə İslam hüquq sisteminin ən ali məqamı sayılırdı. Monqol istilasından sonra İslam hüququ varlığını qoruyub saxlasa da, məhz Keyxatu dövründə bu təyinatla şəriət məhkəmələrinin rəsmi status qazandığını demək mümkündür. Hülakulara bağlı olan bölgələrdə də qazılar təyin edilirdi. 1290-cı ildə Kirman vilayətinin hakimi Qutluq Xatun, Kirman qazılığına Mövlana Yahyanın oğlu Mövlana İmadəddin və Mövlana Şərəfəddin Sadiqini təyin etmişdir. Keyxatu xanın hakimiyyəti zamanı Hülakulara tabe olan yerli xanədanların da öz bölgələrində qazılar təyin etdiyi məlumdur [3].

Qazan Mahmud xanın dövründə hüquq sisteminin Çingiz xan qanunlarına (Yasa hüququna) əsaslanan monqol hüququ və İslam şəriəti üzərində qurulduğu görünür. Qazan xanın İslamı qəbul etməsi ilə birlikdə İslam hüququ tədricən monqol qanunlarını əvəz etməyə başlamışdır. Lakin bu dövrdə İslam şəriəti ilə monqol adətləri arasında bir tarazlıq saxlanmış, yəni monqol qanunları İslam hüququ ilə ziddiyyət təşkil etmədiyi hallarda qüvvədə qalmışdır.

Ulcaytu Məhəmməd xan dövründə də İslam hüququ tətbiq olunmağa davam etmişdir. Ulcaytu qardaşı Qazan xanın yürürlüğe qoyduğu bütün qanunların dəyişdirilmədən tətbiq olunacağını əmr etmişdir. O, qanunların pozulmasının və təhrif edilməsinin qəti şəkildə qarşısının alınmasını əmr edərək, İslam hüququnun tətbiqini daha da möhkəmləndirmişdir.

Çingiz xanın dövründən etibarən qazılar vergi ödəməkdən azad edilmişdir. Bu imtiyaz Qazan xanın dövründə də davam etdirilmişdir. Əbu Səid Bahadır xan atasının qanunlarını qoruyaraq, qazıların yüksək statusunu saxlamışdır.

Hülaku hüquq sistemi İslam hüququ (şəriət məhkəmələri) və monqol qanunları (Yasa hüququ) olmaqla iki əsas sütuna söykənirdi. İlhanlı dövlətində yaşayan müsəlmanlar İslam hüququna əsaslanan məhkəmələrdə (şəriət məhkəmələrində) mühakimə olunurdular. Bu məhkəmələrə Daru'l-Qada adı verilirdi və Divan-i Qazanın nəzarəti altında qazılar tərəfindən idarə olunurdu [2, s. 114].

Qazılar yalnız dini və hüquqi biliklərinə əsasən vəzifələrində irəliləyir, məhkəmə proseslərində şəriət bilikləri və dini elmlərə yiyələnmə səviyyələrinə görə yüksək vəzifələrə gətirilirdilər. Şəhərlərdə qazılar böyük nüfuza malik olur, saraydan xüsusi elçilər vasitəsilə məhkəməyə çağırılır və dövlət rəhbərləri tərəfindən ehtiram görürdülər.

Monqolların İrani işğal etməsindən sonra İslam hüququ ilə monqol adətləri birləşərək Hülaku dövlətinin hüquq sistemini formalaşdırmışdır. Əvvəlcə Divan-i Qaza monqol qanunlarına əsasən idarə olunmuş, lakin İslamın qəbul edilməsindən sonra şəriət hüququna uyğun fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Tarixçi Rəşidəddinin məlumatlarına əsasən, Hülaku dövründə yalançı şahidlər və saxta sənədlərlə

ədalətin yanlış istiqamətə yönləndirilməsinə cəhdlər artmışdır. Bu dövrdə rüşvət yayılmış və məhkəmə proseslərində sui-istifadə halları çoxalmışdır. Monqollar hərbi yürüşlərdən əvvəl yerli nüfuzlu şəxslərə və qazılara təhlükəsizliyə zəmanət vermiş, onlara zərər toxunmaması üçün icazə vermişlər.

Qazılar yalnız xalq arasında deyil, dövlət məmurları tərəfindən də yüksək ehtiram görürdülər. Hacı Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani oğlu Əbulmöminə yazdığı məktubda, Simnan və Damqan hakimi olan oğlunun həmin bölgənin qazısı Əbdülkərim Simnaniyə hörmət etməli və onun məsləhətlərinə qulaq asmalı olduğunu bildirmişdir [1, s.98].

Qazan xanın islahatları ilə birlikdə Hülaku dövlət idarəçiliyində məhkəmə sistemi gücləndirilmiş, İslam hüququnun nüfuzu artırılmışdır. İdarəetmə sistemində “Divan-i Məzalim” adlı xüsusi bir məhkəmə orqanı yaradılmışdır, bu qurum dövlət idarəçiliyi və hüquq sistemində baş verən pozuntuların araşdırılması ilə məşğul olurdu. Bu dövrdə məhkəmə qərarları əsasən şikayətin tərəflərinə görə dəyişirdi. Belə ki, monqollar arasında məhkəmə məsələləri monqol qanunlarına əsasən həll edilirdi, müsəlmanlar arasındakı mübahisələr isə İslam hüququ (şəriət) ilə tənzimlənirdi. Monqollar və müsəlmanlar arasında yaranan problemlər əsasən monqol qanunlarına görə həll olunurdu.

Bu sistemdə qazılar, məmurlar və ruhanilər ayda iki dəfə şəhərin Cümə məscidində “Divanü’l-Mutalaa” adlanan məhkəmə təşkil edirdilər. Naxçıvani bu barədə qeyd edir ki, bu məhkəmə həftədə bir dəfə vəzirin, dövlət rəsmilərinin və qazıların iştirakı ilə keçirilməkdə idi. Bu məhkəmələrdə şeyxlər, nüfuzlu tacirlər və dövlət adamları da iştirak edirdilər.

Nəticə

İlhanlı dövründə hüquq sistemi İslam hüququ (şəriət) və monqol qanunları (Yasa hüququ) əsasında qurulmuşdur. Qazan xan dövründə İslam hüququ daha da güclənmiş, lakin monqol adətləri də bəzi sahələrdə tətbiq olunmağa davam etmişdir. Rüşvət və korrupsiya halları məhkəmə sistemində ciddi problemlərə səbəb olmuş, lakin Qazan xan və ondan sonra gələn hökmdarlar hüquq sistemində islahatlar apararaq ədalətin təmin olunmasına çalışmışdır. Bu dövrdə qazılar vergi ödəməkdən azad edilmiş, böyük nüfuz sahibi olmuş və dövlət tərəfindən yüksək hörmətlə qarşılanmışdır. İslamın təsiri artdıqca, məhkəmə sistemində şəriət əsaslı qanunlar qüvvəyə minmiş və monqol adətlərinə əsaslanan hüquq sisteminin təsiri azalmışdır. Qazan xanın islahatları ilə ədalətli məhkəmə sistemi formalaşmağa başlamış, hüquq-məhkəmə sahəsində sabitlik təmin edilməyə çalışılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dayı, Ö. (2021). “İlhanlı Devleti’nde yargı sistemi (1256-1335)” // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 4(1), 95-104. <https://doi.org/10.48120/oad.937565>
2. Özer, L. (2024). “İlhanlı Devleti’nin dağılması ve halefi olan devletler (1335-1350)” // İRTAD, 12, 112-115.
3. Jackson, P. “The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion” // Yale University Press, 2017.
4. Vásáry, I. “Mongols and the West, 1221–1410” // Cambridge University Press, 2005.
5. Weatherford, J. “Genghis Khan and the Making of the Modern World” // Crown, 2004.

SUMMARY

This article provides extensive information on the development of the Hulagu state and its legal system. The Hulagu state was officially established in 1256 when Hulagu Khan was sent to the Near East by the Great Khan Möngke. The article examines the development of the Sharia courts (Daru'l-Qada), the appointment of judges, and their role in society. Ilkhan Abaka Khan's preservation of his father's laws without changes, and the unity of Islamic law and Mongolian customs are emphasized. Although Mongolian laws prevailed during the reign of Arghun Khan, Islamic law came to the fore during the reigns of Ahmed Tekudar and Kazan Khan. The article also highlights cases of corruption and bribery in the judicial system, and the punishment of some state figures by court decisions. Kazan Khan strengthened the judicial system by carrying out reforms and established a special judicial body called Divan-i Mazalim to maintain legal stability.

Keywords: *Hulagu state, Kazan Khan, Islamic law, Mongolian laws, Sharia courts, judges*

ANTROPOSEN DÖVRÜ: AZƏRBAYCAN MİLLİ EKOLOJİ ETİKASI EKOKRİTİK TƏHLİLDƏ

Dünya ŞƏMİLOVA

dunya.shemilova@icloud.com

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Xülasə

Təbiətin tükənməsi və ekosistemlərin məhvi yalnız ekoloji problem olaraq deyil, həm də insan və təbiət münasibətinin etik əlaqəsinə zərbə vuran kritik vəziyyətdir. İnsanın təbiətə qarşı laqeyd münasibətinin etik nəticələrinin təhlili təbiətin obyektiv dəyərlərinin, bu dəyərlərin qorunmasının etik imperativ olduğunu ön plana çıxarır. Ekokritika və ekoloji etika Azərbaycan fəlsəfi-ədəbi irsini müasir dövrün ekoloji problemləri ilə əlaqləndirərək etik məsuliyyəti formalaşdıran diskurs yaradır. Milli etik düşüncə və dəyərlərin təbliğ edildiyi bu misilsiz nümunələrdə təbiətin dövrünü, canlılar aləmi, bitkilərin həyat prosesi ilə bağlı həmin dövr üçün misilsiz təfəkkür sərgilənir, dərinlən idrak edilmiş, orjinal müşahidələr və elmi fikirlər irəli sürülür. Milli ekoloji şüurun, ekoloji məsuliyyət və etikanın təkamülü üçün bu fikirlərin yeni elmi biliklər fonunda təhlili müasir Azərbaycan elmi üçün təxirəsalınmaz və mühim vəzifədir.

Açar sözlər: etika, ekoloji tərbiyə, etik məsuliyyət, ekokritika

Giriş

XVIII əsrin sonlarında hollandiyalı geoloq Paul Crutzen tərəfindən təklif edilmiş antroposen termini insan faktorunun planetar ekosistemlərə və təbiətə olan təsirlərinin keçmiş dövrlərlə müqayisədə artdığı, lokal, qısamüddətli təsirdən qlobal və qalıcı nəticələrə keçidi ilə təmsil olunan dövrü təsvir etmək üçün istifadə olunur. Ədəbi-fəlsəfi düşüncə fonunda insan və onu əhatə edən ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqə və təsirini, həmçinin bu amillərin etik imperativlərini gündəmə gətirən nəzəri istiqaməti təmsil edən ekokritika isə ekoloji-etik məsuliyyət, ekoloji ədalət və etik prinsipləri təhlil edir. Ekoloji etika insanın təbiətə və digər canlılara qarşı olan etik münasibətlərinin əsaslarını araşdıran bir sahə olaraq müasir etik dilemma və suallara cavab verməyə çalışır. Mövcud ekoloji böhran yalnız təbiətə deyil, həm də təbiətin ontoloji və əxlaqi ölçülərinə dair yeni düşüncə tərzinin inkişafını tələb edir və burada təbiət sadəcə resurs təmin edən bir mənbə olmayıb, eyni zamanda özünəməxsus daxili təbiəti və canlılığı olan varlıq kimi qəbul edilir. Bu yanaşma ekosentrik və biosentrik yanaşmaların güclənməsinə, insan-təbiət münasibətlərinin antroposentrik çərçivədən çıxaraq hər bir canlı və ekosistemin hüquq və dəyərinin qorunduğu bir sistemə çevrilməsinə zəmin yaradır [9].

Ekokritika sahəsindəki ilk araşdırmaların əsası 1970-ci illərdə Joseph Meeker tərəfindən qələmə alınmış “The Comedy of Survival” əsəri ilə qoyulmuş, 1990-cı illərdən başlayaraq isə daha sistemli hal almış, bədii və qeyri-bədii ədəbiyyatla təbiət arasındakı əlaqə dirçəldilmişdir. [11] Bu dövrə aid araşdırmalarda təbiətin qorunması, insanların təbiətə bağlılığı yerli və bioregional səviyyədə qiymətləndirilmiş, eyni zamanda insan və təbiət arasında psixoloji, bioloji və ruhani bir əlaqə olduğunu vurğulayan ekosentrik və biosentrik etika inkişaf etdirilmişdir.

Təbiət, onun elementləri ilə bağlı empatik və etik münasibətlərin formalaşması mühitini açan ekokritika ekoloji böhranın fəlsəfi-bədii təmsildə həm tənqidi, həm də konstruktiv yönlərini araşdırır. Bununla da ekokritika ekosistemlərin və təbiətin qorunması üçün həm yaradıcı təxəyyülün, həm də elmi yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulayır. Antroposen dövrü ekoloji etikası isə insan fəaliyyətinin yalnız sosial və iqtisadi deyil, həm də ekosistem səviyyəsində ciddi nəticələrə səbəb olduğunu sübut edir, bu səbəblə də insana təbiətlə birləşən varlıq şərti qoyan etik məsuliyyət anlayışını təklif edir.

Ekokritika ədəbi-bədii düşüncənin bu etik məsuliyyət fonunda yenidən inşasını, təbiətin yalnız fon deyil, aktiv subyekt kimi də qəbulunu tələb edir [10].

Azərbaycan elmi üçün yad termin kimi səslənsə də, klassik və orta əsrlərə aid ədəbi-fəlsəfi əsərlər ekokritika və ekoloji etikanın tələblərinə cavab verən dəyərli sənət nümunələriylə zəngindir. Bu əsərlərdə təbiətin hər bir elementi canlı orqanizm kimi təsvir olunur, insanın ekoloji məsuliyyəti, səbəb və nəticələr estetik üslubda çatdırılır, ümumbəşəri sərvət hesab edilən təbiətə vurulan zərər fonunda bəşəriyyətin qarşılaşdığı ekoloji problemlərə əsrlər öncə diqqət çəkməyə çalışılır.

Antroposen dövründə insanın təbiətə təsirinin mənfi nəticələri qabardıqca klassik düşüncənin təqdim və təbliğ etdiyi təbiət-insan birliyinə dair konsepsiyalar daha da aktuallaşır. Klassik və Orta əsr Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşündə də təbiət insan münasibətinə dair etik görüşlər müasir ekokritik yanaşmalara zəngin kontekst təqdim edir. Təbiətin insanın əxlaqi və ruhi vəziyyətinə təsir edən güc kimi təsviri müasir ekoloji etik və ekokritik təhlillərdəki ideya və çağırışların daha dərin anlaşılıqlılığına xidmət edir. Bu cəhətdən klassiklərin təbiətə dair təlimləri müasir ekologiya və fizika nəzəriyyələrinə paralel şəkildə inkişaf etmiş bilik sistemini əks etdirir. Beləliklə Antroposen dövründə təbiətə qarşı məsuliyyətli yanaşma klassik ədəbi-fəlsəfi düşüncənin təbiət və insan arasındakı mistik-etik əlaqələrini müasir ekoloji çağırışlarla birləşdirir:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi vü laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü. [5 səh. 245]*

“Dəhanmə” poemasının “Bahariyyə” hissəsindən seçilmiş bu nümunədə ilk baxışdan müəllifin poetik çalarla təbiətin təsviri yaratdığını düşünmək mümkündür. Lakin primitiv izahla kifayətlənməyən mütəfəkkir həm estetik, həm də fəlsəfi izah verərək insan bədəninin bioloji ritmlərinə işarə edilir. Qış aylarında havanın temperaturunun düşməsi, günəş işığının azalması bədəndə yuxu hissini artıran melatonin hormonu ifrazını artırır, passivlik hissəsinə səbəb olur. Yazda günəş işığının artması ilə D vitamini və serotonin (xoşbəxtlik hormonu) səviyyəsi yüksəldiyi üçün bədəninin fiziki-emosional aktivliyi artır. Xətai fəlsəfi təfəkküründə təbiətin təbii dövrünün ən parlaq mərhələsi olan baharın gəlişi insan daxili aləmində arzu, sevgi, yenilənmə, həyatı təzələnmənin başlanğıc mərhələsi kimi təqdim edilir. Beləliklə Xətai təbiətin ali parçası olan insan fiziki enerjisi, emosional və ruhsal vəziyyətinin təbiətin fəsillərinə uyğun dəyişdiyini, həmçinin bir-birini tamamladığı fikrini hələ XVI əsrdə oxucusuna təqdim etmiş olur.

Təbiət və insanın həm fiziki, həm də mənəvi dünyası arasındakı simbioz harmoniyasını sərgiləyən klassik fəlsəfi-poetik düşüncə məhsulları vasitəsilə ekoloji etik şüurun yaradılması üçün kifayət qədər geniş fəlsəfi mənbə tapmaq mümkündür. Dahi mütəfəkkir Xaqani eyni təbiət elementlərindən yaranan üç növ varlıq: flora, fauna və insanın bir-birini təkrarlamayan və fərqli quruluşundan söz açır:

*Dörd ana, doğrudan, qəribədir bu:
Nə üçün, görəsən, üç inci doğdu? [6 səh. 48]*

Yalnız maddi varlıq olmayan insan mənəvi-fəlsəfi varlıq, kainatın mərkəzi, təbiətin ali hissəsi, ətraf-aləmin ruh, mənə və dərinliyini anlama bilən yeganə canlıdır. Bütün varlıqların əsasında dörd ünsür dayansa da, eyni başlanğıcdan yaranan bu varoluş zəncirində yüksək şüur və dərk etmə qabiliyyəti ilə insan ən üstünü mövqeyinə sahibdir. İradə, düşünmə və kainatı dəyişdirə bilmə gücü insanı yer üzərindəki ən əhəmiyyətli varlıq halına gətirir. Dahi Nizami “Sirlər Xəzinəsi” poeması “Fridunla ceyranın hekayəti”ndə hər bir canlının yaşam zəncirində dəyərli və önəmli olduğunu bildirir:

*Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada,
Hər canlı da sənintək bir incidir dünyada. [12]*

Azərbaycan milli etikasının klassik dövrə aid düşüncə məhsullarında təbiət insan ruhunun

mənəvi inkişafının əsas istiqamətverici qüvvəsi kimi təqdim edilir. İnsan və təbiət münasibətlərindəki harmoniya insanın daxili harmoniyasının başlanğıc nöqtəsi olaraq qəbul edilir. Məsələn, dahi filosof-şair Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnun kamilliyə qovuşmaq üçün nümunə olaraq təqdim edilən əfsanəvi prototipdir. Mənəvi inkişafını tamamlamaq, cəmiyyətin sıxışdırıcı təsirlərindən qaçmaq üçün “mən”-ini təbiətin mürəkkəb strukturu ilə əlaqələndirməklə daxili harmoniyasına qovuşan Məcnun mənəvi-etik baxımdan özünüdərək prosesi üçün mümkün mühitin cəmiyyət yox, təbiət olduğu qərarına gəlir.

*Şəhrdən səhrayə bir fərq olduğun hər kim bilir,
Bilmiş ol kim, eşq səhrasında sərgərdan degil. [3 səh. 80]*

Burada təbiəti inkişafın metaforik obrazı kimi təqdim etməklə Füzuli təbiətin fəlsəfi-etik tərifini verir. Bu tərifə əsasən, cəmiyyətin stereotipləşmiş əxlaqi qaydaları arxa planda qalır, Məcnun təbiətin sərbəst və təbii axınında qapalı çevrədən azad olduqdan sonra mənəvi yüksəlişə keçir. Məcnunun təbiətə yönəlməsi insanın etik təkamülünün təbiət qanunları, təbii normaları ilə uyğunlaşması, özünü təbiətdə taparaq bütövləşməsi müasir insana ekoloji-etik vəhdətin vacibliyini xatırladır.

Füzuli dünyasında təbiət ruhsal aynaya çevrilərək insana daxili dünyasının obyektiv əksini təqdim edir. Hər bir komponent: bitkilər, axan su, dağlar insanın mənəvi vəziyyətini simvolizə edir. Təbiətlə bağ quran, təbiəti doğru oxuyan insan öz həqiqətini dərk edir. “Söhbətül Əsmar” əsəri bu xüsusiyyətləri parlaq əks etdirir, meyvələr və bitkilər insanın psixoloji-emosional vəziyyətlərini təbii elementlər vasitəsilə təqdim edir. Xaqani yaradıcılığında da bu tendensiya mövcuddur:

*Qarikon kimidir acı sözləri,
Acı tərbəd kimi boşdur özləri. [6 səh. 86]*

Qarikon acı ədəbiyyat növü olub şairin təbirində acı sözlərlə müqayisə edilir. Tərbəd acı dadlı, sərt və kəsici xüsusiyyətə malik bitki növüdür. Hər iki bitki dərman üçün istifadə edilsə də, burada acı sözlərin fərdin daxili psixoloji əksikliklərinin və emosional boşluqlarının xarici təzahürü olaraq meydana çıxdığını metaforik formada təqdim etmək üçün işlədilmişdir.

Ekosistemlərin pozulması təbiət-insan münasibətlərindəki uçurumun, bilavasitə əxlaqi böhranın əsas səbəblərindəndir. Təbiətin məhvinə yönəlmiş davranış və yaşam tərzii əslində bəşəri davamlılığa ünvanlanan ciddi təhdiddir. Sadalanan amillər müasir insan şüurunda ekoloji-etik məsuliyyətin oyadılması, düzgün etik imperativlərin təhlilini zəruri qılır. Araşdırmanın nəticəsinə əsasən, ekokritikanın Azərbaycan elmi mühitində integrasiyası milli etikanın özəyini təşkil edən fəlsəfi-bədii düşüncədə mövcud ekoloji-etik konsepsiyaların yenidən gündəmə gətirilməsinə və bu minvalla ekoloji etikanın yeni üslubda təqdimatına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, “Adiloğlu” 2008, 244 səh.
2. Əlimirzəyev X. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası. Bakı, “Gənclik”, 2001, 354 s. 3
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh
4. Nizami, Hikmətlər və Nəsihətlər, Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 80
5. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh
6. Xaqani Şirvani, Seçilmiş Əsərləri, “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004, 672 səh.
7. Aydın, Mehmet S. Alemden Allah’a. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.
8. Turhan, Gülsüm. Din Felsefesi Açısından Çevre Etiği ve Güzellik İlişkisi. Ankara: Platanus Publishing, 2020.
9. Buell L. 2001. Writing for an Endangered World. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press. 365 pp.
10. Harrison R. 1993. Forests: The Shadow of Civilization. Chicago: Univ. Chicago Press. 288 pp.

11. Ruecker W. 1978. Literature and ecology: an experiment in ecocriticism. Iowa Rev. 9.1:71–86
12. <https://www.ensiklopediya.az/az/nizami-gencevi-sirler-xezinesiyeddinci-sohbet>

SUMMARY

The depletion of nature and the destruction of ecosystems are not only ecological problems but also critical situations that strike a blow to the ethical relationship between humans and nature. The analysis of the ethical consequences of humanity's indifferent attitude toward nature highlights the objective values of nature and emphasizes the ethical imperative to preserve these values. Ecocriticism and ecological ethics create a discourse that connects Azerbaijan's philosophical and literary heritage with the ecological problems of the modern era, shaping ethical responsibility. In these unique examples where national ethical thought and values are promoted, unparalleled thinking of the era is presented regarding the cycles of nature, the world of living beings and the life processes of plants with profound insights, original observations, and scientific ideas being put forward. The analysis of these ideas in the context of new scientific knowledge is an urgent and important task for contemporary Azerbaijani science for the evolution of national ecological consciousness, ecological responsibility, and ethics.

Keywords: *ethics, environmental nurtute, ethical responsibility, ecocriticism*

"SOYUQ MÜHARİBƏ" DÖVRÜNDƏ TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

İlkin ƏHMƏDZADƏ
diplommatd325@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir beynəlxalq münasibətlərin II dünya müharibəsindən sonra başlanan və XX əsrin sonlarına qədər davam edən mərhələsi zaman etibarlı ilə kiçikliyənə baxmayaraq, hadisə və proseslərin zənginliyi baxımından əvvəlki dövrlərdən xeyli fərqlidir. Yalta-Potsdam sisteminin yaradılması ilə ikiqütblü dünya nizamının formalaşmağa başlaması çoxsaylı münaqişələrin və lokal müharibələrin təsirinə məruz qaldı. Geosiyasi maraqların reallaşdırılması uğrunda gedən mübarizə yeni, lakin qaynar müharibələrdən fərqli olan soyuq müharibəyə gətirib çıxardı. Dünyanın yeni bölgüsü terroru da adılşdırdı, lakin onu böyük güclərin intensiv şəkildə, maraqlarını qorumaq uğrunda silahına çevirdi. Müharibədən sonra başlanan milli azadlıq hərəkətlərinin gedişində öz müqəddəratlarını həll etməyə çalışan xalqlar da terrora dünya imperializminə qarşı mübarizə üsulu kimi müraciət etməli oldular. Əsrin 70-80-ci illərindən etibarən terror elə güclü təsir vasitəsinə çevrildi ki, dünya birliyi bu təhlükəyə qarşı birgə mübarizəyə başlamalı oldu. Bu prosesdə həmin təhlükəyə qarşı müvafiq beynəlxalq hüquqi bazanın yaradılmasına başlansa da, dövlətlərin maraq və mənafeələrinin fərqliliyi terrorizmə qarşı intensiv və sistemli mübarizənin aparılmasına imkan vermirdi. Məqalədə soyuq müharibə dövrünün ayrı-ayrı ciddi epizodlarının təhlilinə əsasən ümumiləşdirmələr aparılır və həmin dövrlərdən etibarən dünya nizamını hədələyən bu təhlükəyə qarşı sistemli və məqsədyönlü mübarizənin aparılmasının zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: bipolyar dünya, soyuq müharibə, terror, geosiyasi maraqlar, milli-azadlıq hərəkəti

Giriş

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə tarixinin tədqiqi bu fenomenin müasir mənada peyda olunmasının İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonrakı ilk illərə təsadüf etməsi nəticəsinə gəlməyə imkan verir. Belə ki, müharibədən sonrakı ilk illərdə yaşanmış faciələrin təsirləri, cəmiyyətlərdə yaşanan emosional sarsıntılar və böhranlar, siyasi sistemlərin qəfil dəyişməsi, insanların sabaha ümitsizlikləri, məğlub ölkələrin vətəndaşlarının düşükləri vəziyyətin intiqamını almaq psixologiyaları, işğal rejimlərinin amansızlığı və s. kimi səbəblər terror aktlarının geniş yayılmasının başlıca səbəbləri idi. Türk müəlliflərindən İ.Karacana görə, həmin illərdə qısa müddətli terror aktları, soyuq müharibə və qütbləşmə ilə birlikdə vətəndaş müharibəsi metodu kimi olduqca təsirli rol almağa başladı. İki böyük müharibədən sonra başlayan ikiqütblü dünya nizamının başladığı dövrdə terrorizmdən ümumiyyətlə, düşmən rejimi olan dövlətə qarşı gizli bir döyüş növü kimi istifadə edilməyə başlamışdı (6, s. 36).

Ekspertlərin hesablamalarına görə, İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra demək olar ki hər gün iki terror aktı törədilirdi və dünyanın heç bir guşəsi terrorun yaratdığı problemlərdən kənarda qala bilməmişdi. Yaxın Şərq və Cənubi Amerika ölkələri terror aktlarının ən intensiv şəkildə baş verdiyi bölgələr hesab edilirdi. Soyuq müharibənin başladığı və bütün dünyada təsirli olduğu bir dövrdə terrorizm, müharibənin gərgin psixoloji və fiziki elementlərinin istifadə edildiyi, kooperativ, subpodratlı və ya mızdllu təşkilatların fəaliyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi bir döyüş növü hesab edilirdi (6, s.52-53).

Məlum olduğu kimi, dünyanın nüfuz dairələrinə bölünməsi bir sıra münaqişə ocaqlarının yaradılmasına gətirib çıxardı ki, bu münaqişələrin gedişində terror aktları adılşməyə başladı.

Mübahisəli Berlinin statusu məsələsi, 1950-1953-cü illər Koreya müharibəsi, Hindistan-Pakistan münaqişəsi, ərəb-İsrail münaqişəsi, ərəzi-sərhəd münaqişələri, hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizələr, qisasçılıq aktları, imperialist dövlətlərin müstəmləkələri əsarətdə saxlamaq üçün asılı xalqların liderlərini aradan götürməklə milli-azadlıq hərəkatlarını başsız qoyması, Qərb dövlətlərinin dəstəyi və maliyyələşdirməsi yolu ilə terrorçu qrup və döyüş dəstələrinin yaradılması, yeni müstəmləkəçilik siyasəti - dünya müharibəsindən sonra terror əməllərinin törədildiyi hadisə və proseslərin yığcam siyahısı bunlardan ibarətdir. Yaranmış vəziyyət ilk növbədə Qərb dövlətlərinə arbitr kimi hadisələrə müdaxilə etməyə imkan verirdi.

XX əsrin 60-cı illərdən etibarən terror cinayətlərinin sayının sürətlə artdığı məlumdur. Bu prosesdə terrorçuların ən çox maraqlandığı qrup universitet gəncləri idi ki, onları radikallaşdırmaq və azadlıq uğrunda mübarizə adı altında terror birliklərinə cəlb etmək elə də çətin deyildi. Terror təşkilatları ali məktəb tələbələri hesabına genişlənməyə, ad və nüfuz qazanmağa başlamışdılar. Əgər 1960-cı illərə qədər terror qrupları öz fəaliyyətlərinə kənd yerlərində başlamışdırlarsa da, 1960-cı illərdən sonra tədricən şəhərlərə keçməyə başladılar. Sanki məhz bu dövrdən etibarən terrorçuluq müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilməyə başladı (3, s.14-17).

Terrorçuluq aktlarının miqyasının genişlənməsi, suda, quruda və xüsusi ilə havada baş verən terror hadisələrinin intensivləşməsi bu təhlükəyə qarşı birgə mübarizənin BMT səviyyəsində müzakirəsinə gətirib çıxardı. Çünki, insanların təyyarələr vasitəsi ilə yerdəyişməsi daha sürətlə və daha uzaq məsafələrə istiqamətlənirdi ki, bu da təyyarələrin qaçırılması hallarına səbəb oldu. Belə ki, ilk dəfə 1930-cu ildə baş verdikdən sonra, 1968-ci ilə qədər dünyada ildə orta hesabla iki dəfə təyyarə qaçırılması baş verirdi. Statistikaya görə, 1968-ci ildə 35, 1969-cu ildə isə 87 təyyarənin qaçırılması halı baş vermişdi. 1960-cı illərdə təyyarə qaçırma və sui-qəsd şəklində terror hadisələri baş verəndə, bir çox ölkələr bu hərəkatları İsrail və Fələstin Azadlıq Təşkilatı arasında mübarizə kimi şərh etmiş və hadisələrə seyrçi mövqeyində qalmışdılar (14, s.148), halbuki terrorçuların belə fəaliyyəti yeni gəlir mənbələri və fəaliyyət sahələrinin meydana gəlməsindən xəbər verirdi. Təsədüfi deyildi ki, Qərb ölkələrində terrorçulara rəğbətlə yanaşan müəyyən dairələr onları himayəyə götürməyə başlamışdı, terrorun belə sürətlə yayılmasının təhlilini verən, onun səbəblərini və fəsadlarını müxtəlif mövqelərdən təhlil edən Qərb siyasətçilərinin sayı da az deyildi.

Terrorçu birliklərin yaradılması və fəaliyyəti, habelə ayrı-ayrı şəxslərin hava gəmilərində, suda və yerdə törətdikləri cinayət əməllərinin çoxalması ona gətirib çıxardı ki, məsələnin müzakirəsi BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən terror cinayətlərin qarşısının alınması məqsədi ilə 14 sentyabr 1963-cü ildə “Təyyarələrin göyertəsində törədilən cinayət və aktlar haqqında” Konvensiyanın qəbulu ilə nəticələndi. Az sonra “Hava gəmilərinin qeyri-qanuni olaraq ələ keçirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” (16.12.1970), “Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında (23.09.1971)” konvensiyalar qəbul edildi, terrorizmə qarşı mübarizə tədbirləri sərtləşdirildi, dövlətlərin bu təhlükəyə qarşı əməkdaşlıq etməsi məsələləri ilə bağlı bir sıra sazişlər imzalandı (4, s.468). Dünya müharibəsindən sonra Fələstin yəhudiləri, Kipr yunanları və Yəmən ərəbləri tərəfindən həm bu bölgələrdə dominant güc olan İngiltərəyə qarşı, həm də etnik-siyasi məqsədləri reallaşdırmaq üçün terror aktları törədilməyə başladı. Soyuq müharibə dövründə müstəmləkələrin başda İngiltərə və Fransaya qarşı başlatdığı milli-azadlıq hərəkatları uzun müddət Qərb politoloji fikri və diplomatiyası tərəfindən terror fəaliyyəti kimi qələmə verilirdi. SSRİ isə belə ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatlarına açıq şəkildə dəstək verirdi. Beynəlxalq terrorizmlə bağlı yeni aktlar 1967-ci il Ərəb-İsrail müharibəsi dövründə və 1968-ci il Avropa tələbə hərəkatlarının başlandıqdan sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu. Çox keçmədən Avropa və Yaxın Şərqi terrorçu qrup və təşkilatları arasında sıx əməkdaşlıqla bağlı məlumatlar yayılmağa başladı (2, s.31-34).

ABŞ-da İkinci dünya müharibəsindən əvvəl və soyuq müharibənin ilk dövrlərində fəaliyyət göstərən əsas terror təşkilatları kiçik ifrat solçu və ya irqçi qruplardan ibarət idi. Bu ölkədə ilk terror aktları XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-da tələbə hərəkatlarının yayılması ilə ortaya çıxdı və 1968-ci illər hadisələrindən sonra gənclər hərəkatları adı altında bütün dünyaya yayıldı. 70-ci illərdən etibarən Yaponiyadan Cənubi Amerikaya qədər uzanan nəhəng ərəzidə terrorçuluğun olduqca geniş yayıldığı

müşahidə edilməyə başladı. Müvafiq əməkdaşlıq və icra mexanizminin olmaması səbəbindən dövlətlər müşahidəçi kimi terror hadisələrini izləməkdən başqa heç nə edə bilmirdilər. Yaranmış vəziyyət soyuq müharibənin yaratdığı ayırıcı xəttlərinə baxmayaraq terrorizmlə mübarizəyə dair universal qanunların qəbulunu və birgə mübarizə aparılmasını zəruri edirdi. O dövrlük tədqiqatların və materialların öyrənilməsi və təhlili göstərirdi ki, terrorçuluğa qarşı mübarizə getdikcə aktuallaşmağa başlamışdı.

Soyuq müharibənin ilk dövrlərində, xüsusilə 1950-1960-cı illərdə Qərbi Avropa ölkələrində tələbə hərəkatları zorakılıqdan tamamilə uzaq və demokratik çərçivədə genişlənməkdə idi. Lakin 1967-ci il iyunun 2-də İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin Qərbi Almaniyaya səfəri zamanı Berlində keçirilən etiraz aksiyalarında Benno Ohnesorq adlı tələbənin polis tərəfindən öldürülməsi ona gətirib çıxardı ki, bu hadisə Almaniya və Qərbi Avropanın digər ölkələrini illərlə davam edəcək və fəsadlar törədəcək böyük terrorçuluq hadisələri ilə qarşı-qarşıya qoydu. Qərbi Almaniyada fəaliyyət göstərən Qırmızı Ordu Fraksiyası (Baader-Meinhof) ifrat sol rejimi hakimiyyətə gətirmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərirdi. Üzvlərinin sayı o qədər də çox olmayan bu təşkilatın terrorçuluq yolu ilə öz ideyalarını həyata keçirməsi və radikal gənclər arasındakı nüfuzu Qərbi Almaniyanın uzun müddət ərzində terror problemi ilə məşğul olmasına səbəb oldu (11, s.142-145). Terrorçuluğun genişlənməyə başladığı ilk dövrlərdə ona qarşı mübarizə metodları və mexanizmləri zəif idi.

Politoloji təhlil göstərir ki, Qərbi Avropanın iki böyük ölkəsi olan İngiltərə və Almaniyanın mübarizə apardıqları terror təşkilatlarının sistemləri və məqsədləri bir-birindən xeyli fərqli idi. Belə ki, Böyük Britaniyada İRA (İrlandiya Azadlıq Ordusu) etnik terrorizmə əsaslanan bir təşkilat olduğu halda, Almaniyada Baader-Meinhof (Qırmızı Ordu Fraksiyası) solçu ideologiyanın zorakılıq formasından istifadə edirdi. İngiltərənin İRA terrorçuları ilə apardığı mübarizənin istənilən nəticələri verməməsi ordu şəklində formalaşdırılmış bu terrorçu təşkilatın sosial dayağının genişliyi ilə bağlı idi. İrlandiyada terrorizmin əsasları XIX əsrə aiddir. Məhz bu dövrdə İngiltərə və İrlandiya ərazisi bir çox terror hadisələrin baş verdiyi səhnə olub, terror yolu ilə hər iki tərəfdən çoxsaylı siyasi xadimlər, hakimiyyət məmurları və sadə insanlaar öldürüldülər. Məhz bu terror aktları nəticəsində İrlandiya XX əsrin əvvəllərində İngiltərədən "qomrul" hüququ (özünüidarəetmə) almağa müvəffəq olmuşdu (8, s.81-82).

İRA-nın yarandığı dövrdən etibarən neçə-neçə onilliklər boyu İngiltərəyə qarşı apardığı partizan və terrorçuluq mübarizəsi son nəticədə Cənubi İrlandiyanın müstəqilliyinə yol açdı. XX əsrin 50-ci illərinin sonu və 60-cı illərinin əvvəllərində Şimali İrlandiya sərhəddində hərbi mövcudluğunu saxlayan İRA terror aktları ilə Britaniya və Şimali İrlandiya təhlükəsizlik xidmətlərinin əməkdaşlarını öldürdükdən sonra gizli fəaliyyətə keçmişdi. Yaranmış vəziyyətdə təşkilat daxilində parçalanma baş vermiş, onu tərk edən daha bir qrup radikal yeni təşkilat yaratmaqla mübarizəni davam etdirmişdi. Əvvəllər vahid və sosialist İrlandiya uğrunda qeyri-zorakı yollarla mübarizə aparan təşkilat, bu müddətdən sonra millətçi və katolik bir xətt üzərində qərarlaşaraq, müstəqil İrlandiya üçün zorakılığı yeganə həll yolu kimi seçmiş və minlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdur (9, s.264). Son nəticədə Şimali İrlandiyada zorakılıqların artması İngiltərəni buraya ordu yeritməyə vadar etmiş və bundan az sonra bölgənin idarəçiliyi birbaşa mərkəzlə əlaqələndirilərək fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilmişdi.

Qeyd edək ki, terrorizmin tarixinə diqqət yetirsək onun bütün təzahür formalarına münasibətlərlə bağlı olaraq rast gələ bilərik. Belə ki, İngiltərə-İrlandiya, İspaniya-Bask və Fransa-Korsika münasibətlərinin timsalında Avropa ölkələrində terrorçuluğun genezisi, inkişaf dialektikası və mövcud vəziyyəti ilə bağlı böyük təcrübə toplanmışdır. Alman filosoflarından olan İ.Kanta görə, əbədi sülh özbaşına yarana bilməzdi, müharibələrin bəşəriyyət üçün təbii hal olduğunu qəbul etsək, müəllifə görə, "sülhü yaratmaq lazımdır", buna isə sazişə gəlmək və müqavilələr imzalamaqla nail olmaq olar. Lakin ona əməl olunacağına zəmanət vermək üçün gərək bütün Avropa ölkələrində vətəndaşların qanun qarşısında azadlıq və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan respublika idarə üsulu tətbiq olunsun, yəni dövlətlərarası müqavilə xalqlararası ittifaqla möhkəmləndirilsin. Müəllifin əgər hər b və sülh məsələsi vətəndaşların ixtiyarına verilsə, müharibələrin başlanması olduqca çətinləşəcəkdir (12, s. 78) - fikrini müasir praktika təsdiq edir. Münasibə terror dilemmasına bu baxımdan

yanaşsaq, Avropada uzun müddət narahatlıq yaradan İspaniya-Bask münaqişəsini təhlil etməyə dəyər. İspaniyada, qismən də Fransada yaşayan baskların seperatçılıq fəaliyyəti nəticəsində yaranan terror təşkilatlarından olan ETA (Vətən və azadlıq təşkilatı) terrorçuluq yolu ilə İspaniyadan, bir qismi isə Fransadan alınacaq torpaqlarda müstəqil dövlət qurmaq uğrunda uzun müddət idi ki, mübarizə aparırdılar. ETA Avropa İttifaqı üçün ən ciddi terror təhlükəsinə çevrilmişdi, onun fəaliyyəti nəticəsində 820 nəfərdən çox müxtəlif rütbəli məmurlar, hakimiyyət nümayəndələri və siyasətçilər qətlə yetirilmişdi. Basklar Aİ çərçivəsində ən yüksək muxtariyyət statusu əldə etdikdən sonra ETA minilliyin əvvəllərində terrorçuluq fəaliyyətinə son qoyduğunu elan etdi (5).

Avropada fəaliyyət göstərən terror təşkilatlarından biri də İtaliyada 1970-ci ildə yaradılmış “Qırmızı briqadalar” adlı terror təşkilatı idi. Bu təşkilat inqilabi terror yolu ilə İtaliya hökumətini sosialistləşdirmək, İtaliyanın NATO-dan çıxmasına nail olmaq, milli-azadlıq hərəkatlarını dəstəkləmək və müstəmləkəçi dövlətlərlə partizan müharibəsi aparmaq ideyalarını rəhbər tutmaqla qurulmuş və qısa zamanda ən qanlı təşkilata çevrilmişdir. İtaliya ali məktəblərinin tələbələri tərəfindən gizli şəkildə yaradılan bu təşkilat geniş əlaqələrə malik idi. Bu təşkilatın üzvləri tərəfindən yaradılıbdan az sonra 14 minə yaxın terror əməli törədilmiş, 1978-ci ildə İtaliyanın Baş naziri Aldo Moro da qətlə yetirmişdi (13).

XX əsrin 80-ci illərindən etibarən terrorçuluğun coğrafiyası genişlənir, mahiyyət və məzmununda, həyata keçirilməsi üsullarında və texniki imkanlarında ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Məhz bu dövrdən etibarən terrorizmə qarşı mübarizədə dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı çağırışlar səsləndirilməyə başladı. 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən bütün dünyada geniş vüsət alan terrorçuluğun coğrafiyasındakı mühüm yeniliklərdən biri də kənd yerlərindən şəhərlərə istiqamətlənməsi və intensiv fəaliyyət formasına çevrilməsi idi. Terrorun hədəfləri də fərqlənməyə başlamışdı, belə ki, 1980-ci ildə İtaliyada terror nəticəsində ümumilikdə 115 nəfər həyatını itirib, onlardan 85-i avqustun 2-də Boloniya vağzalındakı terror aktı nəticəsində həlak olmuşdu (7, s.19-22). Həlak olanlar iş adamları, hakimlər, polislər, siyasətçilər, jurnalistlər və elm adamları kimi cəmiyyəti formalaşdıran peşəkar qruplardan olan insanlar idilər.

Terror aktları tədricən dünyanın bütün ölkələrinə yayılır və öz fəsadlarını göstərirdi. Bununla belə, terror təşkilatlarının yaranmasında, strukturunda və fəaliyyətində fərqli cəhətlər və xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. Belə ki, Latın Amerikasına ölkələrindəki terrorçuluq daha çox vətəndaş müharibəsi səciyyəsi daşıyırdı ki, bu da bölgədə dünya müharibəsindən sonra genişlənməkdə olan milli-azadlıq hərəkatları ilə bağlı idi. Latın Amerikasında fəaliyyət göstərən terror təşkilatlarında yaraqlıların sayının çoxluğu diqqəti cəkirdi. Məs., Kolumbiya İnqilab Ordusu (FARC) və Peru Parlaq Yol təşkilatı kimi terror təşkilatlarının hər birində 4-5 min nəfərdən çox silahlı olurdu. Bu regiondakı terror təşkilatlarından bir çoxunun milli-azadlıq hərəkatlarının qələbəsiindən sonra ölkədə quruculuq işlərinə cəlb olunması onların fəaliyyətini dayandırmasına gətirib çıxarmışdı.

Terror aktlarının statistikasına və təhlili göstərir ki, bu fenomen XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində özünü daha çox Qərbi Avropa və Latın Amerikasına ölkələrində göstərirdisə, 1980-ci illərin sonunda bu bölgələr ən az terror aktların baş verdiyi yerlərə çevrildi və Yaxın Şərq regionunda bu boşluq dəfələrlə dolduruldu. Bu dövrdə sağ və sol ideologiyaya əsaslanan terror aktlarına deyil, daha çox dini motivli terror aktlarına üstünlük verilirdi. Soyuq müharibə dövründə Yaxın Şərq regionunun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına baxmayaraq, sosial-iqtisadi çətinliklər yaşaması, İsrail dövlətinin qurulmasından sonra baş verən siyasi böhranlar və zaman-zaman sosial-iqtisadi çöküşlər müxtəlif ideologiyalı terror təşkilatlarının fəaliyyətinə yol açdı. Bu prosesdə Qərb imperalizmi xüsusilə mənfur rol oynayırdı. Məhz onların fəaliyyəti nəticəsində regionda müqavimət hərəkatı kimi meydana gələn terrorizm müasir forma aldı. Yaxın Şərqin coğrafiyasında terror hadisələri günü-gündən genişləndi, lakin onun dəstək aldığı və ya dəstək üçün istifadə etdiyi ideologiya öz mahiyyətini dəyişdi. Belə ki, əgər bu ideologiya bir dövr üçün millətçilik, digər dövr üçün ərəb sosializmi xüsusiyyətlərinə malik idisə, 1980-ci illərdən sonra getdikcə artan dini fanatizm formasını almışdı (10, s.37-39).

Nəticə

Fikrimizcə, XX əsrin sonlarında baş vermiş qlobal dəyişikliklər və dünya sosializm sisteminin çöküşü nəticəsində soyuq müharibənin qızgın terror müharibəsi dövrü də başa çatdı. Belə ki, dünya müharibəsindən sonra kommunist rejimlərinin dağılmasına qədər keçən yarım əsrlik bipolyar dünya nizamı dövrünün sona çatması ilə terror anlayışının əsas məntiqi dəyişməsə də, tətbiq edilən üsullar və arzu olunan və ya razılaşdırılmış nəticələr ciddi dəyişikliklərə məruz qaldı. Soyuz müharibənin sonu dünyada üçüncü demokratiya dalğasına start verdi, 1990-cı illərdə bəşəriyyət üçün çox sayda ümidverici hadisələr baş verdi. Lakin bu uzun sürmədi və əksəriyyətin görmədiyi sürətlə yayılan terrorizm virusu özü ilə yeni zorakılıq dalğası və qaynar müharibə görüntüləri gətirdi.

XXI əsrin əvvəlində dünya miqyasında dəyərlərin qloballaşması əsasında birləşəcəyi düşünüldüyü halda, əksi baş verdi, dini, etnik və s. zəmində ayrı-seçkilik özünü daha qabarıq göstərməyə başladı. Şərq blokunun bir çox dövlətlərində etnik parçalanma separatçı etnik terrorizmin bütün dünyada, o cümlədən postsovet məkanında və Balkanlarda yayılmasına səbəb oldu. Eyni dövrdə Almaniya kimi inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində müşahidə edilən şiddətli terror aktları ifrat sağçı qruplar tərəfindən əcnəbilərə qarşı zorakılıq aktları şəklində baş verirdi. Əgər terror təşkilatları əvvəllər xüsusi olaraq seçdikləri hədəflərə nisbətən az zərər verən hərəkətlərə üstünlük verirdilərsə, sosializm blokunun dağılmasından sonra başlayan dövrdə terror təşkilatları istifadə etdikləri texniki vasitələrin səviyyəsindən çıxış edərək çoxlu sayda tələfatlara səbəb olan fəaliyyətə keçdilər ki, nəticəsi daha çox insan və maddi tələfata gətirib çıxardı.

Soyuz müharibə dövrü terrorizminin hədəfləri çoxşaxəli olmuşdu. Dövlət başçılarından başlamış və dövlət xadimlərinə, yüksək rütbəli hərbiçilərə, partiya rəhbərlərinə, diplomatlara, siyasətçilərə, adli-sanli jurnalistlərə qədər müxtəlif kateqoriyalı insanlar terrorun hədəfi olmuşdular. Məhz bu dövrdə dünyanın strateji əhəmiyyətli regionlarında güclü terror şəbəkələri yaradılmışdı. XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısından əsrin sonlarına qədər törədilmiş terror aktları dünyanın bütün ölkələrinə və xalqlarına faciələr gətirmişdi. 1961-ci ildə ABŞ prezidenti Kennedinin, 1973-cü ildə İspan generalı Barkonun, 1978-ci ildə İtaliyanın Baş naziri Aldo Moronun, 1979-cu ildə Britaniya lordu Mountbettenin, 1981-ci ildə Misir prezidenti Ənvər Sadatın, 1984-cü ildə Hindistanın Baş naziri İndra Qandinin, 1995-ci ildə İsrailin Baş naziri İsaak Rabinin terrorizmin qurbanları olması terrorçuluğun fəsadlarının kiçik, lakin kifayət qədər əhəmiyyətli epizodlarıdır. Xüsusi xidmət orqanları və təhlükəsizlik xidmətlərinin törətdiyi və indiyə qədər üstü açılmayan sui-qəsdlər və qətlər bu təhlükəyə qarşı eyni maraqlardan çıxış etməklə sistemli mübarizə aparılmasını zəruri edirdi.

Ümumiyyətlə, soyuz müharibə və ondan sonrakı ilk illərdə terrorun çox əhəmiyyətli və təsirli mübarizə vasitəsinə çevrildiyini görürük. Terror fərdlər, qrup və təşkilatlarla yanaşı, dövlətlərin də terrorizmə qarşı mübarizə silahı olmuşdu. Dünyanın müxtəlif ölkələrində nasizm, faşizm və kommunizmin dövlət terroru siyasəti yeritməsi ilə yanaşı, hazırda İsrailin sionist siyasəti, Cənubi Afrika Respublikasında bir müddət qaradərili insanlara qarşı həyata keçirilən aparteid siyasəti siyasi zorakılıq nümunələridir. Əsrin son rübündə fəaliyyət göstərən terror təşkilatlarının çoxluğu terrorizmin nə qədər ciddi təhlükəyə çevrildiyinin sadə göstəricisidir. Üstəlik, zaman-zaman bəzi təşkilatlar terror meydanından geri çəkilərək, onların yerini yeni təşkilatlar tuturdu. Göründüyü kimi, əsrin sonunda terror elan edilməmiş III dünya müharibəsinə çevrilmişdir. Geosiyasi maraqların parçaladığı dünyada beynəlxalq cinayətkarlığın bütün növlərinə qarşı aparılan mübarizə dünya birliyindən fəaliyyət birliyi və iş birliyi tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alınması Gereken Tedbirler, Ankara 10-11 Mayıs 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s.31-34.
2. Aydın Mehmet S. Şiddet ve Terör, Türkiyede Terörizm Dünü, Bugünü, Gelişimi ve Alınması Gereken Tedbirler, Ankara 10-11 Mayıs 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s.31-34.
3. Bal, İhsan; Terör Nedir? Neden Terörist Olunur, Terörizm, der.İhsan Bal, USAK Yayınları, Ankara, 2006, s.7-23.
4. Beynəlxalq hüquq. B.: Qanun nəşr., 2002, 752 s.
5. ETA terrora son qoyduğunu açıqlayıb/ <https://apa.az/az/avropa-olkeleri-xeberleri/-209674>
6. Karacan İ. “Terörizm: Kavram ve Yapısı”, Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Bildirileri (17-18 Nisan 1984), Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1984, 465 s.
7. Kiroğlu G. Şiddet, Terör ve Toplum, Terör, Şiddet ve Toplum, Yayına Hazırlayan: Firdevs Gümüsoğlu, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.19-25
8. Qasımlı M.C. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, I hissə.B.: BU nəşr., 2003, 370 s.
9. Mccann S. Terör Davalarında Özel Yetkili Mahkemeler Sorunu: Kuzey İrlandadaki Avukatların Deneyimleri, Hukuk Devletinde Terör ve Örgütlü Suçla Mücadele, Umut Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.259-275
10. Varol, Mehmet Ziya. İslam ve Terör, Ankara, 2023, s.37-39.
11. Wilkinson, Paul; Terör ve Terörizm: Kavramlar, Özellikler ve Tipoloji, çev.Talip Kabadayı, Silinen Yüzler Karşısında Terör, der.Cemal Güzel, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002, s.142-162
12. Кант И. Теория общественно договора. М.: Наука, 1990, 450 с.
13. Красные бригады [//https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D0%](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D0%)
14. Чернядьева Н.А. Международный терроризм: происхождение, эволюция, актуальные вопросы правового противодействия. М.:Проспект,2020,336 с.

SUMMARY

The stage of modern international relations that began after World War II and lasted until the end of the 20th century, despite its smallness in terms of time, is significantly different from previous periods in terms of the richness of events and processes. The formation of a bipolar world order with the creation of the Yalta-Potsdam system was influenced by numerous conflicts and local wars. The struggle for the realization of geopolitical interests led to a new, but different from hot wars, the Cold War. The new division of the world also normalized terrorism, but turned it into an intensive weapon of the great powers to protect their interests. In the course of the national liberation movements that began after the war, peoples trying to decide their own destinies had to resort to terrorism as a method of struggle against world imperialism. From the 70s and 80s of the century, terrorism became such a powerful tool of influence that the world community had to start a joint struggle against this threat. Although the creation of an appropriate international legal framework against this threat began in this process, the differences in the interests and benefits of states did not allow for an intensive and systematic fight against terrorism. The article makes generalizations based on the analysis of individual serious episodes of the Cold War period and justifies the need for a systematic and purposeful fight against this threat that has threatened the world order since those times.

Keywords. bipolar world, cold war, terrorism, geopolitical interests, national liberation movement

ORTA ƏSRLƏRDƏ DÖVLƏT BAŞÇISI VƏ GÜCÜN QANUNİLİYİNİN MƏNBƏYİ

Elçin MƏMMƏDOV

Qəhrəman BEHBUDOV

elchinmammadov2002@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Orta əsrlərdə İslam Şərqində dövlət başçısının hakimiyyətinin qanuniliyi dini, hüquqi, siyasi və sosial amillərə əsaslanırdı. Xəlifəlik dövründə hakimiyyət Qurana və Peyğəmbərin sünnəsinə əsaslanaraq legitimlik qazanırdı. Səlcuqlular və Osmanlılar dövründə sultanlar hərbi güc və dini fətvalarla hakimiyyətlərini möhkəmləndirirdilər. Hüquqi baxımdan şura, biat və şəriət qaydaları mühüm rol oynayırdı. Siyasi və hərbi güc hakimiyyətin davamlılığını təmin edirdi, fəthlər və güclü bürokratiya idarəetməni sabitləşdirirdi. Xalqın razılığı rəsmi legitimlik mənbəyi sayılmasa da, sosial narazılıq üsyanlara səbəb olurdu. Məsələn, Abbasilər Əməvilərə qarşı xalqın dəstəyilə hakimiyyətə gəldi. Səfəvilər isə şiəliyi dövlət dini elan edərək sosial dayaqlarını möhkəmləndirirdilər. Beləliklə, İslam dünyasında hakimiyyətin qanuniliyi zamanla dəyişən siyasi və dini amillərlə formalaşırdı.

Açar sözlər: Orta əsrlər, Abbasilər, İslam dünyası, legitimlik

Giriş

Xəlifəlik (Teokratik Dövlət): Erkən İslam dövründə (VII əsr) formalaşan xəlifəlik, dövlət başçısının həm dini, həm də siyasi rəhbər olduğu bir idarəetmə modeli idi. İlk dörd xəlifə (Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əli) seçki və şura prinsipi ilə hakimiyyətə gəlsələr də, sonradan Ümyyə və Abbasi xəlifəlikləri hakimiyyəti irsi monarxiyaya çevirdilər. Xəlifə, İslam hüququnun (şəriət) qoruyucusu və tətbiqedicisi sayılırdı və onun gücünün legitimliyi Quran və Peyğəmbərin sünnəsinə əsaslanırdı. Sultanlıq (Hərbi-Monarxik Dövlət): XI əsrdən başlayaraq siyasi hakimiyyət tədricən sultanların əlinə keçdi. Səlcuqlular dövründə (XI-XII əsrlər) “xəlifə-sultan” münasibətləri formalaşdı. Xəlifə nominal olaraq müsəlman dünyasının dini lideri hesab olunurdu, lakin faktiki siyasi hakimiyyət sultanların əlində idi. Sultanlar hakimiyyətlərini güc, hərbi fəthlər və dini legitimliklə müdafiə edirdilər. Əmirliklər və Yerli Hakimiyyətlər: Xəlifəlik və sultanlıqla yanaşı, bəzi regionlarda müstəqil və ya yarı-müstəqil əmirlər də hökmranlıq edirdilər. Bunlar bəzən xəlifənin adından idarə edir, bəzən isə tam müstəqil siyasi qurumlar kimi çıxış edirdilər. Ümumiyyətlə, Orta əsrlər İslam Şərqində siyasi ideyaların inkişafı tarixində müstəsna rol oynamışdır [1, səh. 11].

Dövlət başçısının hakimiyyətinin qanuniliyi. Orta əsr İslam Şərqində dövlət başçısının legitimliyi əsasən dörd faktora əsaslanırdı:

Dini Legitimlik. Dini legitimlik dövlət başçısının gücünün ən vacib mənbələrindən biri idi. İslam dövlətlərinin idarəediciləri, adətən, öz hakimiyyətlərini Quran, hədislər və dini alimlərin fətvaları ilə əsaslandırmağa çalışırdılar.

- Xəlifəlikdə legitimlik: Xəlifələr İslam Peyğəmbərinin xəlifələri (nüməyəndələri) kimi çıxış edir və müsəlmanların vahid dini-siyasi rəhbəri olduqlarını iddia edirdilər. Abbasilər dövründə xəlifələr özlərini Peyğəmbərin ailəsindən (Əhli-Beyt) olduqlarına görə haqq sahibi kimi təqdim edirdilər. 750-ci ildə Əməvilər sülaləsini yıxaraq siyasi səhnəyə çıxan Abbasilərin Azərbaycandakı sosial-iqtisadi siyasətində etdikləri əsas dəyişiklik mövliya adlanan yerli əyanlar zümrəsinə arxalanmağa başlanmasından ibarətdir [2, s.25]

- Sultanlıqda legitimlik: Səlcuq və Osmanlı sultanları xəlifənin adından hökm verməklə dini legitimliklərini qoruyurdular. Məsələn, Osmanlı sultanı I Səlim 1517-ci ildə Misiri fəth edərək Abbasi xəlifəliyini Osmanlı hakimiyyətinə tabe etdirdi və beləliklə, öz siyasi gücünə dini əsas qazandırdı.

- Şiə dövlətlərində legitimlik: Fətimilər (X-XII əsrlər) şiə imamət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, dövlət başçısının Allah tərəfindən seçilmiş imam olması ideyasını irəli sürürdülər. Səfəvilər (XVI əsr) isə imamət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, şiə məzhəbini dövlət dini elan etdilər və hakimiyyəti dini

nüfuzla möhkəmləndirildilər.

Hüquqi legitimlik. İslam dövlətlərində hakimiyyətin hüquqi əsaslarını əsasən fiqh (İslam hüququ) formalaşdırırdı. Xəlifə və ya sultan şəriətə uyğun hökm verməli idi. Hüquqi legitimlik aşağıdakı prinsiplərlə müəyyən olunurdu:

- Şura (Məsləhətləşmə): Quranın “Şura” surəsinə əsasən, dövlət başçısının mühüm qərarlar qəbul edərkən alimlər və dövlət xadimləri ilə məsləhətləşməsi lazım idi. Əməvilərdən sonra bu prinsip zəifləsə də, Səlcuqlular dövründə “nizamül-mülk” sistemi ilə yenidən bərpa edildi.

- Biat (sadiqlıq andı): Dövlət başçısının xalq və ya əyanlar tərəfindən biat alması onun legitimliyinin təsdiqi sayılırdı. Bu, xüsusilə xəlifəlik sistemində mühüm rol oynayırdı.

- Şəriət hakimiyyəti: Dövlət başçısı şəriətə zidd hökm verərdisə, onun legitimliyi sual altına düşə bilərdi. Məsələn, Abbasi dövründə Mötəzilə məzhəbinin zorla qəbul etdirilməsi geniş etirazlara səbəb oldu və xəlifənin nüfuzunu zəiflətdi.

Siyasi və hərbi güc. Hakimiyyətin qanuniliyi yalnız dini və hüquqi prinsiplərlə deyil, həm də siyasi və hərbi güclə möhkəmləndirilirdi. Orta əsr İslam dünyasında hakimiyyətin davamlılığını təmin edən əsas faktorlar bunlar idi:

- Hərbi fəthlər: Xəlifələr və sultanlar öz hakimiyyətlərini genişləndirmək və qorumaq üçün hərbi kampaniyalara ehtiyac duyurdular. Məsələn, Osmanlılar və Səlcuqlular hakimiyyətlərini gücləndirmək üçün fəthlərə geniş yer verirdilər.

- Mərkəzləşdirilmiş bürokratiya: Səlcuqluların Nizamülmülk idarəetmə sistemi, Abbasilərin Vəzirlik institutları və Osmanlıların Divan təşkilatı dövlətin sabitliyini təmin edirdi.

- Ordu və elit qvardiyalar: Xəlifə və sultanlar öz hakimiyyətlərini qorumaq üçün xüsusi hərbi birliklər formalaşdırırdılar. Məsələn, Abbasilərin türk qvardiyası (Gulamalar), Səlcuqluların iqta sistemi və Osmanlıların yeniçəri ordusu bu məqsədə xidmət edirdi.

Xalqın rəyi və sosial dəstək. İslam dünyasında xalqın razılığı rəsmi olaraq hakimiyyətin legitimlik mənbəyi kimi tanınmasa da, sosial etirazlar və üsyanlar dövlət başçılarının gücünü zəiflədə bilərdi.

- Abbasilərin Əməvilərə Qarşı Üsyanı (750): Əməvilər zülmə və qeyri-bərabərliyə görə geniş narazılıq yaratmışdı və Abbasilər bu narazılıqdan istifadə edərək inqilab etdilər.

- Əl-Məmunun Şiə-Sünni Münaqişələri: Abbasi xəlifəsi Əl-Məmunun şiə imamı Əli ər-Rzanı vəliəhd təyin etməsi sünni əyanlar tərəfindən narazılıqla qarşılandı və nəticədə onun hakimiyyəti təhlükə altına düşdü.

- Səfəvilərin Şiəliklə Legitimlik Qazanması: XVI əsrdə Səfəvilər xalqı ətraflarına toplamaq üçün şiə məzhəbini dövlət dini elan etdilər və bununla siyasi dəstəklərini artırdılar. Səfəvi imperiyasının əhalisini (bəzən güc tətbiq etməklə) şiələşdirmə siyasəti. XVI əsrdən başlamış və XVIII əsrə qədər davam etmiş, proses nəticəsində Orta Şərqi müəyyən bir hissəsində şiəliyin dominant olduğu bölgələr meydana çıxmışdır.[3, https://az.m.wikipedia.org/wiki/S%C9%99f%C9%99vil%C9%99rin_%C9%99halini_%C9%99l%C9%99şdirm%C9%99si]

Nəticə

Orta əsrlərdə dövlət başçısının gücünün qanuniliyi müxtəlif sosial, dini və hüquqi amillərlə əsaslandırılmışdır. İlahi iradə, hüquq və hərbi güc hakimiyyətin legitimliyinin əsas sütunları kimi çıxış edirdi. Hər bir mədəniyyət öz siyasi quruluşuna uyğun olaraq hökmdarların hakimiyyətini təsdiqləyən mexanizmlər formalaşdırmışdı. Dini təsdiq (xilafət, kralların ilahi hüququ, Səma Mandatı), hüquqi əsaslar (feodal müqavilələri, şəriət qaydaları, töre qanunları) və hərbi güc hökmdarların mövqeyini möhkəmləndirirdi. Dövrün siyasi sistemləri göstərir ki, dövlət başçısının legitimliyi təkcə gücə deyil, həm də ideoloji və dini dəstəyə əsaslanırdı. Orta əsrlərdə formalaşan bu hakimiyyət modelləri sonrakı dövrlərdə də təsirini saxlamış, müasir dövlətçilik prinsiplərinin yaranmasına zəmin yaratmışdır.[4, səh.12] Ümumiyyətlə, Xilafət düşüncəsi daha çox İslamın sünni qanadında qəbul edilmişdir. Şiə qanadı sünni qanadın qəbul etdiyi xilafət idarə üsulunu tanımır və ona əks olaraq imamət dini dövlətçilik düşüncəsini qəbul edir, baxmayaraq ki, belə bir dini dövlətçilik idarəsi tarixdə olmamışdır. [5, https://az.m.wikipedia.org/wiki/%C9%99b_xilaf%C9%99ti]

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyər Ağagül oğlu Orucov, politologiya, Bakı-2017, səh.11
2. Polis Akademiyası, mühazirə, mövzu: №4/1,Azərbaycan Xilafətin hakimiyyəti dövründə,Bakı-2016, səh.25
3. https://az.m.wikipedia.org/wiki/S%C9%99f%C9%99vil%C9%99rin_%C9%99halini_%C9%99%C9%99şdirm%C9%99si
4. Həyat Şamıyeva,Azərbaycanda dini-siyasi hərəkətlər (VIII-IX) əsrlər)
5. https://az.m.wikipedia.org/wiki/%C9%99b_xilaf%C9%99ti

SUMMARY

In the Middle Ages, the legitimacy of the head of state's power in the Islamic East was based on religious, legal, political and social factors. During the Caliphate, power gained legitimacy based on the Quran and the Sunnah of the Prophet. During the Seljuks and Ottomans, sultans strengthened their power with military force and religious fatwas. From a legal perspective, shura, allegiance and Sharia rules played an important role. Political and military power ensured the continuity of power, while conquests and a strong bureaucracy stabilized governance. Although popular consent was not considered a source of official legitimacy, social discontent led to uprisings. For example, the Abbasids came to power with popular support against the Umayyads. The Safavids, on the other hand, strengthened their social support by declaring Shiism the state religion. Thus, the legitimacy of power in the Islamic world was shaped by political and religious factors that changed over time.

Keywords: *Middle Ages, Abbasids, Islamic world, legitimacy*

ŞƏRQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ZƏNGİN FƏLSƏFİ İRSİ

Aynurə MƏMMƏDOVA
aynuraməmmədova07@gmail.com

Xülasə

Mədəniyyət geniş anlayışdır. Mədəniyyət yalnız sənət, musiqi və ədəbiyyatdan ibarət deyil. O həm də insanın dnyanı dərk etmə sulunu, əxlaq və dəyərlər sistemini əhatə edir. Fəlsəfə isə bu sistemin əsaslarını araşdıraraq , insan həyatının mənasını, biliklərin mənbəyini və cəmiyyətin inkişaf prinsiplərini müəyyənləşdirir. O, bəşər övladının yarandığı vaxtdan bəri yaratdığı və getdikcə təkmilləşdirdiyi maddi, mənəvi, ruhani, ideoloji, bədii-estetik və digər sərvətləri özündə ehtila edir. Yəni, insanlığı şərtləndirən yaddaş, dünyagörüş, elm, davranış, ünsiyyət, incəsənət, məişət və bu keyfiyyətlər mədəniyyətin komponentlərindəndir. Çünki, bəşəriyyətin minilliklər ərzində yaratdığı, qoruyub saxladığı, zənginləşdirdiyi, bir-birinə verdiyi və gələcək nəsillərə çatdırdığı mənəvi sərvətlərin və dəyərlərin öyrənilməsi və mənimsənilməsi problemləri müqayisəli kulturologiya baxımından araşdırılması, milli adət və ənənələrin, dini xüsusiyyətlərin, beynəlxalq mədəni əlaqələrin, qədim dövrün mədəniyyət və incəsənət abidələrinin Şərq mədəniyyətinin ayrılmaz hissədir. Fəlsəfə mədəniyyətin formalaşmasına müxtəlif yollarla təsir edir. 1. Dünyagörüşü yaradır=Mədəniyyətin əsasını təşkil edən inanclar və dəyərlər fəlsəfi sistemlərdən qaynaqlanır. 2. İncəsənət və ədəbiyyata təsir edir-fəlsəfi ideyalar bədii yaradıcılıqda öz əksini tapır. 3. Əxlaq və dəyərləri müəyyənləşdirir-Hər bir mədəniyyət öz əxlaqi prinsiplərini müəyyən fəlsəfi konsepsiyalara əsaslanaraq formalaşır. 4. Elmin inkişafına təkan verir= Fəlsəfi metodlar elmi araşdırmaların əsasını qoyub Antik yunan fəlsəfəsi və İslam alimlərinin elmi irsi müasir bilik sistemlərinə güclü təsir göstərib.. Bəşər tarixində mədəniyyətlər çoxluq təşkil edir: bir sıra mədəniyyət tipləri mövcuddur. Mədəniyyət və fəlsəfə bir –biri ilə sıx bağlıdır. Fəlsəfə mədəniyyətin mənəvi və intellektual əsaslarını yaradır və ona istiqamət verir. Həm tarixi həm də masir dövrdə fəlsəfi ideyalar mədəniyyətin bütün sahələrinə təsir edərək insan həyatını və cəmiyyətin strukturunu formalaşdırır.

Açar sözlər: Şərq, mədəniyyət, sivilizasiya, fəlsəfə, irs

Giriş

Mədəniyyətin tədqiqi çox qədim fəlsəfi ənənələrə malik olmaqla bir sıra elm sahələri - arxeologiya, etnoqrafiya, psixologiya, tarix, sosiologiya üzrə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin XX əsrdə bu sahənin ayrıca bir elm olmaqla, nəzəri obyekt kimi formalaşması mədəniyyət haqqında elmin təşəkkülünə təkan verdi ki, burada da ABŞ alimi Lesli Uaytın (1900-1975) xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hazırda kulturologiyanın təşəkkülü və formalaşması mərhələsi mədəniyyət nəzəriyyəsinə üç mövqedən yanaşmasını müəyyən edir (3, s.45).

Bunlardan birincisi, kulturologiyaya mədəniyyəti öyrənən fənlərin kompleksi kimi baxır. Bu zaman mədəniyyət tarixi inkişaf mövqeyindən və sosial cəhətdən mövcud olma aspektindən tədqiq olunaraq mədəniyyət haqqında biliklər sistemini formalaşdırır. İkincisi, kulturologiyanı mədəniyyəti öyrənən fənlərin xüsusi bir bölməsi kimi təqdim edən, kulturologiyaya fəlsəfi aspektdən yanaşmağı vacib bilən yanaşmadır. Əks mövqe də mövcuddur: mədəniyyətin fəlsəfəsi kimi o, mədəniyyətlərin rəngarəngliyini (tipologiyası, mədəni özünüdərk etmə amili olmadan mədəniyyət haqqında biliklərin sistemləşməsi) öyrənir.

Üçüncü yanaşma isə, kulturologiyanı müstəqil elmi fənn kimi tədqiq edir. Bu zaman mədəniyyət nəzəriyyəsinin sosial-humanitar biliklər sistemindəki mövqeyi tədqiq olunur. Bütövlükdə mədəniyyət şəxsiyyətin və xalqların fərdi intellektinin, yaradıcılıq potensialının göstəricisidir. Təsədüfi deyil ki, hər bir xalqın və şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərinə, daxili dünyasının mənzərəsinə və potensial imkanlarına bələd olmaq istəyənlər birinci növbədə onun yaratmış olduğu

mədəni sərvətə, əsərlərinə və abidələrə müraciət edirlər. Çünki, mədəniyyəti yaradan xalq (şəxsiyyət) eyni zamanda bu prosesdə özü formalaşır. Mədəni sərvətlərin yaradılmasında məişət, qida, geyim, təşərrüfat, adət-ənənə və s. həyat səraitı, genetikyaddaşdan və tarixi inkişafdan gələn dünyabaxışı, qarşılıqlı əlaqələr və ünsiyyət bu və ya başqa şəkildə iştirak edir. Bir sözlə, onu yaradanların tanınması mədəniyyətin, mədəni sərvətin bütövlükdə mənimsənilməsi əslində insanlığın inkişaf və formalaşma prosesinin dərki və idarə edilməsi deməkdir. Mədəniyyəti bir proses və məhsul kimi başa düşsək, mənəvi dəyərlərin, normaların biliklərin, ideyaların yaradılmasına, saxlanılmasına, yayılmasına, formalaşmasına töhvə verən bir vasitə olduğunu qəbul etmək lazımdır. Mədəniyyət insanın, cəmiyyətin, dövlətin tükənməz inkişaf mənbəyidir. XIX əsrdə mədəniyyətin təkamül inkişafı nəzəriyyəsi yarandı. Bu kulturoloji konsepsiyanın əsasını qoymuş ingilis tarixçisi E.B.Taylorun anlamında mədəniyyət yalnız mənəvi mədəniyyətdir. Bura incəsənət, etiqat, hüquqi və əxlaqi normalar aiddir. O, qeyd edirdi ki, mədəniyyətdə təkcə ümumbəşəri yox həm də, ayrı-ayrı xalqlar üçün spesifik olan dəyərlər də vardır. O, göstərirdi ki, mədəni inkişaf düz xətlə gedə bilməz. Çünki, mədəniyyət cəmiyyətin bütün tarixi boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur. Həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsil-dən-nəslə keçirməkdir. Bütövlükdə dünya mədəniyyəti konkret olaraq islam mədəniyyəti, bəşəriyyətin sosial mədəni tarixi və inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan mənəvi-etik, elmi-fəlsəfi baxışları özündə birləşdirən tam vahid mədəniyyətdir. Freyd hesab edirdi ki, mədəniyyət insanları daha təhlükəsiz və birlikdə yaşamaya uyğun bir mühütdə saxlayır, lakin bu proses fərdlərin təbii arzularını və instinklərini daim məhdudlaşdırdığı üçün narahatlı hissi yaradır. Onun mədəniyyətə aid fikirləri əsasən “Mədəniyyətdə narahatlı” əsərində geniş şəkildə açılanmışdır. Beləliklə, Z. Freydin mədəniyyət anlayışına aşağıdakı aspektlər daxildir: Mədəniyyət-sublimasiyanın nəticəsidir.

Mədəniyyətin zəngin fəlsəfi irsi

Mədəniyyət - sosiallaşmanın əsrlərlə sınılanmış vasitəsi kimi çıxış edərək bu təcrübəni fantaziya, yuxu, mif, oyun və s. kimi təzahür etdirir; Mədəniyyət ictimai qüvvə kimi insan fərdiyyətinin təzahürünə istiqamətləndirilir. Freydin kulturoloji konsepsiyası kulturologiya nəzəriyyəsinin inkişafında özünəməxsus rol oynayır. Mədəniyyətin inkişaf mərhələləri insan cəmiyyətinin tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dövrləri və dəyişiklikləri əks etdirir. Mədəniyyətin aşağıdakı inkişaf mərhələləri vardır;

Qədim Şərq mədəniyyəti; Antik mədəniyyət; Orta əsrlər mədəniyyəti; İntibah dövrünün mədəniyyəti; Yeni dövr (burjua) mədəniyyəti; Sosialist mədəniyyəti; Müstəqillik dövrünün mədəniyyəti. Bu mərhələlər mədəniyyətin təkamülünü və müxtəlif cəmiyyətlərin öz mədəni xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməsini göstərir.

Şərq mədəniyyəti, geniş coğrafi və tarixi ərazini əhatə edən, müxtəlif millətlərin, dinlərin və dillərin bir araya gəldiyi zəngin və müxtəlif bir mədəniyyətlər toplusudur. Bu mədəniyyətlər ümumiyyətlə Asiya, Orta Şərq və Şimali Afrika kimi bölgələrə aiddir. Şərq mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Dini və fəlsəfi zənginlik: Şərq mədəniyyətində dini inanc və fəlsəfi düşüncə çox önəmlidir. Hindizm, Buddizm, İslam, Konfutsiçilik, Taoizm, Şintoizm və digər çoxsaylı dinlər və fəlsəfi məktəblər bu bölgədə inkişaf etmişdir. Şərq mədəniyyətinin bir çoxunda mənəvi həyat və mistik düşüncə prioritet təşkil edir. Ruhaniyyət və insanın daxili dünyasına yönələn axtarış, təbiətə və kosmosa münasibət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ənənəvi sənət və estetikaya fokus: Şərq mədəniyyətində ənənəvi sənət növləri, xüsusilə musiqi, rəqs, rəsm, heykəltəraşlıq, xalçaçılıq və keramika çox inkişaf etmişdir. Bu sənətlər adətən dini və mədəni dəyərləri, təbiət mövzularını, simvolizmi özündə əks etdirir. İslam mədəniyyətində musiqi və rəssamlıq xüsusi yer tutur, amma İslamda insan şəkillərinin çəkilməsi əksər hallarda qadağan edilmişdir. Bunun yerinə mürəkkəb geometrik naxışlar, bitki motivləri və calligraphy (gözəl yazı) üstünlük təşkil edir.

Ailə və cəmiyyət dəyərləri: Şərq mədəniyyətində ailə birliyi və hörmət çox mühüm dəyərlərdir.

Ailə, nəslin davamı və sosial məsuliyyətlər baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətin qarşılıqlı hörmət və ailə bağları üzərində qurulması, insanlar arasında güclü sosial əlaqələrin yaranmasına səbəb olur.

Ədəbi irs və dil: Şərq mədəniyyətləri zəngin bir ədəbi irsə malikdir. Hindistanın epik əsərləri olan "Mahabharata" və "Ramayana", Çin və Yaponiya ədəbiyyatının klassik əsərləri, İranın "Şahnamə"si və Ərəb dünyasının "Əl-Əndəlüs" ədəbiyyatı, müasir Şərq ədəbiyyatının əsası olmuşdur. Şərq dilləri çox müxtəlifdir, bunlar arasında sanskrit, ərəb, fars, çin, yapon, hind dili və digər çox sayda dil mövcuddur.

Tarixi və mədəniyyətin qorunması: Şərq mədəniyyətində tarixi irs və ənənələrə hörmət çox güclüdür. Tarixi abidələr, saraylar, məscidlər, məbədlər və digər mədəniyyət irsi obyektləri qorunub saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür. Mədəniyyətin davamlılığı və mühafizəsi məsələsi əhəmiyyətli bir yer tutur.

Ticarət və iqtisadiyyat: Şərq mədəniyyətində ticarət və iqtisadi fəaliyyət çox əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Silk Yolu kimi qədim ticarət yolları, müxtəlif mədəniyyətlər arasında mədəni, dini və iqtisadi əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Ümumilikdə, Şərq mədəniyyəti zəngin tarixi, dinləri, fəlsəfələri, sənətləri və ənənələri ilə dünya mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir. Bu mədəniyyətin əsas xüsusiyyətləri insanın mənəvi və sosial inkişafına yönəlmişdir.

"Mədəniyyət" -latınca (cultura) sözündən olub, işləmə, qulluqetmə, yaxşılaşdırma, həmçinin tərbiyə, inkişaf, tərəqqi deməkdir. Bu anlayışın mənşəyi isə (kolo, kolere) sözlərindən gələrək torpaqşünaslıqla məşğul olma, torpaqla işləmək, burada çalışmaq, kultus – (təzədən işlənmiş) mənalarını ifadə edir. Qədim latın dilində həmin söz məhz bu mahiyyəti kəsb edərək (aqri kultura) mənasını, yəni torpağı əkinə hazırlamaq fikrini izah edirdi. Bu fikri qətiləşdirməkdə bizə kömək edən əsas informasiya mənbəyi dövrümüzə gəlib çatan Mark Porsi Katonun kənd təsərrüfatı məsələlərinə həsr edilən eyni adlı "De aqri kultura" əsəridir. Tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində mədəniyyətin digər sahələrinə aid terminlər formalaşmağa başladı: sivilizasiya, təhsil, tərbiyə, tərəqqi, inkişaf və s. Qədim xalqlardan biri hesab edilən və Şərq sivilizasiyasının aparıcı dirəklərindən olan çinlilər və hindlilər də mədəniyyət anlayışını öz fəlsəfi nəzəriyyə və təlimlərinə müvafiq mənalandırmışlar. Belə ki, qədim çinlilərdə bu söz (jen), Hindistanda (dharma) anlayışı ilə, türklərdə isə (kültür) formasında ifadə olunur. Çox qəribədir ki, mənşəcə soy kökü türk olan bizim xalqın dilində (kultura) anlayışı mədəniyyət-sözü ilə ifadə olunaraq ərəb dilindən gətirilib. Belə ki, ərəb dilində «mədinətun» anlayışı şəhər sözü ilə bağlıdır. Bu, xam vəziyyətində olanın insan əli ilə dəyişdirilməsi, təkmil formaya salınması mənasını verir.

Mədəniyyətin tədqiqi çox qədim fəlsəfi ənənələrə malik olmaqla bir sıra elm sahələri- arxeologiya, etnoqrafiya, psixologiya, tarix, sosiologiya üzrə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin XX əsrdə bu sahənin ayrıca bir elm olmaqla, nəzəri obyekt kimi formalaşması mədəniyyət haqqında elmin təşəkkülünə təkan verdi ki, burada da ABŞ alimi Lesli Uaytn (1900-1975) xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hazırda kulturologiyanın təşəkkülü və formalaşması mərhələsi mədəniyyət nəzəriyyəsinə üç mövqedən yanaşmasını müəyyən edir. Bunlardan birincisi, kulturologiyaya mədəniyyəti öyrənən fənlərin kompleksi kimi baxır. (5, s.76) Bu zaman mədəniyyət tarixi inkişaf mövqeyindən və sosial cəhətdən mövcud olma aspektindən tədqiq olunaraq mədəniyyət haqqında biliklər sistemini formalaşdırır. Bununla yanaşı, şəhər münasibətləri, şəhərin həyat tərz-i səhra əhalisinin, bədəvilərin kobudluğuna, onların qaba həyat tərzinə qarşı istiqamətləndirilirdi. Kultura, mədəniyyət anlayışlarının şəhər sözü ilə əlaqələndirilməsi digər tərəfdən antik polislə bağlı idi. Belə ki, polis – qədim sivilizasiyada tərəqqinin sinonimi kimi işlənərək şəhərin azad vətəndaşları kimi qəbul olunurdu. Onların əsas borcunu şəhərin qayda-qanunlarına tabe olmaq, onları qorumaq, xidməti işlərdə layiqincə qulluq etmək, xalq yığıncaqlarında yaxından iştirak təşkil edirdi. Belə şəhərlərdə tərbiyə, kult (sitayiş ayin), becərmə mənalarını ifadə edirdi. Digər tərəfdən kultura ifadəsinin başqa etimologi mənalarından birini şərəf, sitayiş, kult təşkil etdiyindən onu, həm də dini sitayiş anlamında qəbul etmək zəruridir. Kultura sözünün dinlə, dini sitayişlə bağlılığına istinad edən bir çox müəlliflər, xüsusilə, müasir dinşünas alim A.Men belə hesab edir ki, hər bir mədəniyyətin

tamamlanması üçün inam hissi və əqidəsi başlıca yer tutmalıdır. Bir çox müəlliflər isə, belə hesab edirdi ki, dini əqidəsi, inamı olmayanı mədəni hesab etmək düzgün deyil. Mədəniyyət sözünün təhlilində bu fikirlərin hansının düzgün olub-olmamasından asılı olmayaraq bir fikir diqqətəlayiqdir ki, həmin anlayışın mahiyyətinin düzgün dərk edilməsində yuxarıda söylənilənlərin hər birinin özünəməxsus obyektiv qiyməti vardır. İstər fəlsəfə tarixində, istərsə də digər humanitar elm sahələrində mədəniyyətlə bağlı problemlərə toxunan tədqiqatçılar bu hadisəni ictimai-tarixi proses kimi təhlil edərək onun mahiyyət və məzmununun dərin şərhini vermişlər. Məhz elə buna görədir ki, müasir kulturologiyada kultura və ya mədəniyyətin yüzlərlə tərfi məlumdur. Bu, hər şeydən əvvəl həmin fenomenin çoxhüdüdlü, çoxaspektliliyi ilə izah edilir.

Mədəniyyət anlayışının tərfi yüzlərlədir. Həmin anlayışın tərfi öncə bu terminin mənşəyi ilə bağlıdır. Mədəniyyət anlayışının tədqiqi, onun həm elmi, həm də həyatı, praktiki mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi bir sıra elmlərin - antropologiya, arxeologiya, etnologiya, dilçilik, psixologiya, tarix, fəlsəfə, mədəniyyət fəlsəfəsi, mədəniyyətin sosiologiyası və digər sahələrin öyrənilməsi ilə də çox sıx bağlıdır. Bu elm sahələrinin tədqiqatçılarının fikirlərini eyni məxrəcə gətirən amillərdən birini, məhz mədəniyyət anlayışının təyinatının eyni məzmununda izahı təşkil edir. Kultura sözünə qədim romalılar özünəməxsus şəkildə tərif vermişlər. Digərlərindən fərqli olaraq onlar kultura insan fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş tərfini vermişlər. Bu, fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə etməklə texne, mimesis, paydey təsəvvürləri ilə əlaqədar idi. Kultura-nı hər hansı bir obyektin insan tərəfindən dəyişdirilməsi, yenidən yaradılması kimi qəbul edirdilər. Bu mənada kultura anlayışını nəzəri termin kimi ədəbiyyata ilk dəfə b.e.ə. 45-ci ildə roma natiqi, ritorikanın görkəmli banisi, filosof Mark Tulli Siseron gətirmişdir. Onun “Tuskulan söhbətləri” əsərində bu anlayış məcazi mənada işlədilmişdir. Belə ki, Siserona görə, kultura insan zəkasının reallaşmasının özünəməxsus təzahürüdür. Kəndlilər torpağı becərərək, ona qulluq edib, məhsul yığdıqları kimi, insanlar da beyinlərini hərəkətə gətirərək, ruhunu təkmilləşdirərək əsil 9 mədəniyyət yaradırlar. Məhz bu xüsusiyyətinə görə M.T.Siseronun məşhur ifadəsi belə səslənir: “Düşüncə mədəniyyəti- fəlsəfədir” (3, s.453). Mədəniyyətin morfologiyası haqqında nəzəriyyə yaradan digər dünya kulturoloqlarından biri də alman alimi Osvald Şpenqler (1880-1936) hesab edilir. Onun “Avropanın qurubunu” adlı əsəri müəllifə dünya şöhrəti gətirdi. İlk çağlarda Şpenqler plagiatlıqda günahlandırılaraq Danilevskinin müddəalarından çıxış etməkdə və kulturoloji elmi nəticələrini oğurlamaqda təqsirləndirildi. O, əsər nəşriyyatdan çıxdıqdan sonra burada böyük haqsızlıq olduğunu sübut etdi. O, özünü Höte və Nitsşenin sələfi adlandıraraq bununla fəxr edirdi. O.Şpenqlerin metodoloji prinsiplərindən birini təbiət və tarixin məhdudluğu haqqında fikirlər təşkil edir. Onun fikrincə, dünyanı həm təbiət kimi, həm də tarix kimi dərk etmək mümkündür. Birinci halda, məkan fiksasiyasına istiqamətləndirilmiş vəziyyət nəzərdə tutulur. Riyazi prinsipləri rəhbər tutaraq qanunları formalaşdırmaq və formulları tərtib etmək mümkündür. Bu qaydaları R.Dekart, İ.Kant, İ.Nyuton da əsas götürürdü. Rasionallıq yalnız cansızları, həyatdan məhrum olmuşları, mexaniki strukturları yarada bilər. Dünyaya canlı orqanizm kimi yanaşdıqda o, tamam özgə mənşərə bəxş edir. Dünya tarix kimi zamana istiqamətləndiyindən burada baş verən fasiləsiz proseslər tale ideyasının formalaşmasına zəmin yaradır. Şpenqlərə görə, mədəniyyət – sözün əsil mənasında canlı bir orqanizmdir. O, tarixi şəxsiyyət olub, təkrarolunmaz fizioqnomik xasiyyətlərin kompleksini birləşdirir. Ona görə də mədəniyyət tarixi hadisə olaraq xalqın taleyini müəyyən edir və xalqın taleyi ilə müəyyən olunur. Şpenqler öz ritmi, taktı olan səkkiz mühüm mədəniyyət növünü təsnif edir; misir, hind, babil, çin, apollon (yunan-roma), sehrli, magik (bizans-ərəb), faust (Qərbi Avropa) və mayyaların mədəniyyəti. Müasir kulturoloji nəzəriyyə və konsepsiyalarda Z.Freydin (1856-1939) fikirləri müstəsnalığı ilə fərqlənir. Freydçi kulturologiyanın dərk edilməsində başlıca amil sublimasiya kateqoriyasıdır; yəni razılıq və təsdiqin alınmasında vacib olan gərginlik məkanının – instinktiv impulsun – psixi enerjinin dərkidir. Freyd mədəniyyət problemlərini bir sıra əsərlərində şərh etmişdir. Bunlardan Yuxu və mif (1907), Leonardo da Vinçi, Uşaqlıq xatirələri (1910), Totem və Tabu (1913), Kütlə psixologiyası və insan Məninin təhlili (1921) və b. Freyd kulturologiyasının vacib zəmini biogenetik qanundur; yəni ontogenezi (orqanizmin fərdi inkişafı), filogenezi (orqanizmlərin tarixi inkişafı), daha doğrusu, vaxtilə insan təkamülü prosesində

baş verənlərin fəaliyyətinin təkrarlanması (5, s.76). Z.Freyd insan mədəniyyəti üçün aşağıdakı tələbləri mühüm sayır: təmizlik, gözəlliyə ehtiram, intizam; Psixi fəaliyyətin ali formalarına intellektual, elmi və bədii nailiyyətlərə hörmət. Bütün bu tələblər insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləməyə vasitədir. Freyd insan mədəniyyəti haqqında belə bir qənaətə gəlir ki, mədəniyyət insanın təbii tələbatlarına az cavab verir, o, insanın azadlığını məhdudlaşdırır. İnsan mədəniyyəti bir çox istək və həvəslərin uzaqlaşdırılması əsasında formalaşdığı üçün burada tələbatların tam şəkildə ödənilməsindən söhbət gedə bilməz. Əslində mədəniyyət insanı bədbəxt edir. O, məhdudiyyətlər sistemidir. Freydin nəticə çıxardığı müddəalar bunlardır. Müəllifə görə, insan təbiətin ona bəxş etdiyi həvəs və istəklərə çatmağa cəhd göstərir. Əsil xoşbəxtlik bundadır! Mədəniyyət ya patoloji meyl yaradaraq həvəs və istəyi təhtəlsizləşdirən səviyyəsində saxır, ya da həvəsi əvəz edən başqa bir vasitə axtarır. Tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində mədəniyyətin digər sahələrinə aid terminlər formalaşmağa başladı: sivilizasiya, təhsil, tərbiyə, tərəqqi, inkişaf və s. Qədim xalqlardan biri hesab edilən və Şərq sivilizasiyasının aparıcı dirəklərindən olan çinlilər və hindlilər də mədəniyyət anlayışını öz fəlsəfi nəzəriyyə və təlimlərinə müvafiq mənalandırmışlar. Çox qərbdədir ki, mənşəcə soy kökü türk olan bizim xalqın dilində kultura anlayışı mədəniyyət sözü ilə ifadə olunaraq ərəb dilindən gətirilib. Belə ki, ərəb dilində mədinətun anlayışı şəhər sözü ilə bağlıdır. Bu, xam vəziyyətində olanın insan əli ilə dəyişdirilməsi, təkmil formaya salınması mənasını verir (5, s.87).

Bununla yanaşı, şəhər münasibətləri, şəhərin həyat tərzini səhra əhalisinin, bədəvilərin kobudluğuna, onların qaba həyat tərzinə qarşı istiqamətləndirilmişdi. Kultura, mədəniyyət anlayışlarının şəhər sözü ilə əlaqələndirilməsi digər tərəfdən antik polislə bağlı idi. Belə ki, polis – qədim sivilizasiyada tərəqqinin sinonimi kimi işlənərək şəhərin azad vətəndaşları kimi qəbul olunurdu. Onların əsas borcunu şəhərin qayda-qanunlarına tabe olmaq, onları qorumaq, xidməti işlərdə layiqincə qulluq etmək, xalq yığıncaqlarında yaxından iştirak təşkil edirdi. Belə şəhərlərdə mədəniyyət tərbiyə, kult (sitayiş ayin), becərmə mənalərini ifadə edirdi. Digər tərəfdən kultura ifadəsinin başqa etimologiyə mənələrindən birini şərəf, sitayiş, kult təşkil etdiyindən onu, həm də dini sitayiş anlamında qəbul etmək zəruridir. Kultura sözünün dinlə, dini sitayişlə bağlılığına istinad edən bir çox müəlliflər, xüsusilə, müasir dinşünas alim A.Men belə hesab edir ki, hər bir mədəniyyətin tamamlanması üçün inam hissi və əqidəsi başlıca yer tutmalıdır. Bir çox müəlliflər isə, belə hesab edirdi ki, dini əqidəsi, inamı olmayanı mədəni hesab etmək düzgün deyil. Mədəniyyətə fəlsəfi-tarixi aspektdən yanaşma isə onun fəaliyyət prosesi kimi dərkini nəzərdə tutur. Hərəkət, fəaliyyət reallığın, tarixin bilərəkdən dəyişdirilməsi kimi başa düşülür. Mədəniyyət haqqında daha geniş yayılmış təsəvvür insan fəaliyyətinin nəticəsi ideyasıdır. Bu ideyanı müxtəlif aspektdən şərh edənlər də var. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar mədəniyyəti yalnız yaradıcı fəaliyyəti özündə əks etdirən fəaliyyət növü kimi dəyərləndirirsə, bir qisim tədqiqatçılar isə, reproduktiv fəaliyyəti də (yenidən hazırlama, üzünü çıxartma, təkrarlama) mədəni fəaliyyət kimi qiymətləndirir.

Mədəniyyət fenomeninə sosioloji yanaşma onun ictimai həyatın təşkili amili kimi başa düşülməsinə imkan yaradır. Cəmiyyət mədəni dəyər və sərvətləri yaradır, onlar isə öz növbəsində həmin cəmiyyətin inkişafını müəyyənləşdirir; dil, inam, estetik zövq və tələbatlar, biliklər, peşəkarlıq, müxtəlif adət və ənənələr. Bütün bu ənənəvi yanaşmalardan başqa mədəniyyətin öyrənilməsində aksioloji (və ya dəyərləndirmə) yanaşma da tədqiqatçılıqda mühüm mövqe tutur. Mədəniyyətə bu mövqedən yanaşma həmin fenomenə müəyyən dəyər və sərvətlərin kompleksi kimi dərkini nəzərdə tutur. Mədəniyyətin strukturu və ona yaşayışda dəyərlərin rolu qiymətləndirici məqamlarına görə müstəsna təşkil edir. Bunlar ideal təsəvvürləri ilə uyğunlaşdırılaraq insan həyatına məna verirlər. Beləliklə, mədəniyyəti aksioloji mövqedən dərk etmək bəşəriyyət tərəfindən məqsədyönlü yaradılmış, qorunmuş və inkişaf etdirilmiş dəyər və sərvətlər toplusunun tanınması deməkdir. İstər fəlsəfə tarixində, istərsə də digər humanitar elm sahələrində mədəniyyətlə bağlı problemlərə toxunan tədqiqatçılar bu hadisəni ictimai-tarixi proses kimi təhlil edərək onun mahiyyət və məzmununun dərin şərhini vermişlər. Məhz elə buna görədir ki, müasir kulturologiyada kultura və ya mədəniyyətin yüzlərlə tərfi məlumdur. Bu, hər şeydən əvvəl həmin fenomenin çoxhüdədliyi, çoxaspektliliyi ilə izah edilir. Artıq XVIII əsrin axırlarında bu söz alman ədəbiyyatında iki mənada – birincisi, bilik və

peşələrin köməkliyi ilə təbiət üzərində hökmranlıq, ikincisi isə, şəxsiyyətin mənəvi zənginliyini bildi. Mədəniyyət fenomeninin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi müasir kulturologiyada özünəməxsus yer tutan sahələrdən birinə çevrilmişdir. Bu tədqiqatları birləşdirən vahid amil onun tarixi proses kimi qəbul edilməsidir. Mədəniyyətin qeyri-biologiya təbiətə malik olması və irsən əldə edilmiş ictimai əxlaq vasitəsilə həyata keçirilməsi fikri ilə bu sahə üzrə məşğul olan bütün tədqiqatçılar razıdır. Ümumiyyətlə, mədəniyyəti ictimai- tarixi proses kimi tədqiq edən kulturoloqlar bu fenomenə müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar ki, bunları da aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür. Mədəniyyət ictimai-tarixi proses kimi, cəmiyyətin inkişafı ilə paralel şəkildə formalaşan və dəyişən çoxşaxəli bir fenomendir.

Bu, insanların həyat tərzini, dünyagörüşünü, inanclarını, dəyərlərini, biliklərini və yaradıcılıq fəaliyyətlərini əks etdirən bir sistemdir. Hərəkət, fəaliyyət reallığın, tarixin bilərəkdən dəyişdirilməsi kimi başa düşülür. Mədəniyyət haqqında daha geniş yayılmış təsəvvür insan fəaliyyətinin nəticəsi ideyasıdır. Bu ideyanı müxtəlif aspektdən şərh edənlər də var. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar mədəniyyəti yalnız yaradıcı fəaliyyəti özündə əks etdirən fəaliyyət növü kimi dəyərləndirirsə, bir qisim tədqiqatçılar isə, reproduktiv fəaliyyəti də (yenidən hazırlama, üzünü çıxartma, təkrarlama) mədəni fəaliyyət kimi qiymətləndirir. Mədəniyyət fenomeninə sosioloji yanaşma onun ictimai həyatın təşkili amili kimi başa düşülməsinə imkan yaradır. Mədəniyyətin tərkibini elə mahiyyət elementləri təşkil edir ki, bunlar onun xarakterini, prosesin özünü müəyyənləşdirir, çoxşaxəli bir sistem kimi, yaradıcı insanın humanizmini, eləcə də mədəniyyətin aparıcı funksiyası kimi, dərin köklərini üzə çıxarır. Bəşəriyyətin nəsil-dən-nəsilə topladığı, formalaşdırdığı, nəhayət, qazandığı mədəniyyət incilərini gələcək nəsillərə çatdırma bilmək, əsas vəzifəmizdir.

Nəticə

Bu məqalədə Şərq xalqlarının mədəniyyətinin zəngin fəlsəfi irsi, əsas və başlıca xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Burada əsasən mədəniyyətin tarixi, formaları, yaranması və Şərq xalqlarının elm, fəlsəfə, incəsənət, ədəbiyyat, təhsil, əxlaq və s. inkişafının təhlili sahələrinə yönəlmişdir. Şərq mədəniyyətinin zəngin tarixi də bu məqalədə vurğulanmışdır. Şərq mədəniyyəti təkcə incəsənət, musiqi və ədəbiyyatla deyil, həm də dərin fəlsəfi irsi ilə seçilir. Şərq fəlsəfəsi insanın mənəvi inkişafı, kainatla harmoniya, bilik və əxlaq prinsipləri üzərində qurulub. Bu fəlsəfi düşüncə qədim Hindistan, Çin, İran, İslam dünyası və digər sivilizasiyalarda formalaşaraq, bəşəriyyətin intellektual inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Məqalədə eləcə də mədəniyyətin bəzi nəzəri məsələləri, xüsusilə mədəniyyət anlayışının izahı, mərhələləri, formaları və müxtəlif Şərq ölkələrinin zəngin mədəniyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Çünki, mədəniyyətə bu mövqedən yanaşma həmin fenomenə müəyyən dəyər və sərvətlərin kompleksi kimi dərkini nəzərdə tutur. Mədəniyyətin strukturu və ona yanaşmada dəyərlərin rolu qiymətləndirici məqamlarına görə müstəsna təşkil edir. Bunlar ideal təsəvvürləri ilə uyğunlaşdırılaraq insan həyatına mənə verirlər.

Beləliklə, mədəniyyəti aksioloji mövqedən dərk etmək bəşəriyyət tərəfindən məqsədyönlü yaradılmış, qorunmuş və inkişaf etdirilmiş dəyər və sərvətlər toplusunun tanınması deməkdir. Tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində mədəniyyətin digər sahələrinə aid terminlər formalaşmağa başladı: sivilizasiya, əhsil, tərbiyə, tərəqqi, inkişaf və s. Şərq mədəniyyəti dərin fəlsəfi təməllərə malikdir və onun formalaşmasında Hind fəlsəfəsi, Çin fəlsəfəsi, İslam fəlsəfəsi kimi cərəyanların təsiri böyükdür. Qədim xalqlardan biri hesab edilən və Şərq sivilizasiyasının aparıcı dirəklərindən olan çinlilər və hindlilər də mədəniyyət anlayışını öz fəlsəfi nəzəriyyə və təlimlərinə müvafiq mənalandırmışlar. Belə ki, qədim çinlilərdə bu söz jen, Hindistanda dharma anlayışı ilə, türklərdə isə kultür formasında ifadə olunur. Çox qəribədir ki, mənşəcə soy kökü türk olan bizim xalqın dilində kultura anlayışı mədəniyyət sözü ilə ifadə olunaraq ərəb dilindən gətirilib. Belə ki, ərəb dilində mədinənin anlayışı şəhər sözü ilə bağlıdır. Bu, xam vəziyyətində olan insan əli ilə dəyişdirilməsi, təkmil formaya salınması mənasını verir. Zənnimizcə, bütün bu elmi yanaşmaları ümumiləşdirməklə Şərq mədəniyyət nəzəriyyəsinin mahiyyətini, onun mədəniyyəti dərinədən və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi, məzmun və mahiyyətinin üzə çıxarılması, hansı səviyyə və formalarda olması, tiplərinin

öyrənilməsinin tədqiqi ilə izah etmək daha məqsəduyğundur. Bəşər tarixində mədəniyyətlər çoxluq təşkil edir: bir sıra mədəniyyət tipləri mövcuddur. Hər bir mədəniyyət özünün spesifik səmərəliliyi, bundan irəli gələn mənəviyyat, əxlaq və incəsənətində təzahür tapır. Mədəniyyətlər unikal və təkrarolunmazdır. Belə bir sual çıxır: mədəniyyətlərin inkişaf dərəcələrini necə qiymətləndirildi. Lakin fikirimizcə, mədəniyyətin özünə xas qiymət və dəyər meyarları mövcuddur. Ona görə də, mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi onun azadlığa, ləyaqətə olan münasibəti, şəxsiyyətin yaradıcı özünüreallaşması imkanları ilə müəyyən olunur. Bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə təsiri labüddür. Mədəniyyətlərin bu dialoqunun yeganə mənbəyi - insandır. Mədəniyyət tarixinin nəzəri təhlili çoxsaylı yanaşmalara əsaslanır və hər yanaşma mədəniyyətin müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirir. Bu nəzəri yanaşmalar, mədəniyyətin necə inkişaf etdiyini, fərqli dövrlərdəki dəyişiklikləri və mədəniyyətin sosial, iqtisadi və siyasi şərtlərlə əlaqəsini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Şərq fəlsəfi irsi təkcə Şərq xalqlarına deyil. Dünya fəlsəfəsinə də böyük təsir göstərib. Hindistanın mistik və dini düşüncələri. Çinin sosial və etik fəlsəfəsi, İranın dualistik dünyagörüşü, İslamın rəşadət və dini düşüncələri. İnsanlığın düşüncə sistemlərinin formalaşmasına mühüm töhfələr verib. Bu gün də Şərq fəlsəfəsi müasir elmi və mənəvi dünyagörüşlərə təsir etməkdə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs. Bakı, 2011, 208 s.
2. Cafarova M. Elitar və kütləvi mədəniyyətlər problemi. Uluslararası türk dünyası araşdırmalar dərgisi. 2022, cilt 5, say 2 aprel, 1-18 s.
3. Həsənzadə N. Kulturologiya. (Dünya mədəniyyət tarixi) Bakı, 2005, 283 s.
4. Hüseynov İ. Əfəndiyeva N. Qədim dünya mədəniyyəti. Bakı, 2009, 427 s.
5. Xəlilov S. Şərq zehniyyəti. Mənəviyyətin prioritetliyi. Bakı, 2016, 512 s.
6. Qasımov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008, 448 s.
7. Manafova M.J., N.T. Əfəndiyeva və S.A. Şahhüseynovanın ümumi redaktəsi ilə. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı. Sabah nəşriyyatı 2010, 876 s.
8. Məmmədov F. Kulturologiya. Bakı: Çıraq nəşriyyatı. 2008, 219 s.
9. Məmmədova K. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı 2001, 202 s.
10. Məhərrəmov S., Məmmədov Ə. Türk xalqlarının mədəniyyəti. Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər – Sosial və humanitar elmlər bölməsi Cild 14 № 4 2018, 5 s.
11. Məmmədov F. Kulturologiya, Mədəniyyət, Sivilizasiya. Bakı, 2016, 262 s.
12. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı; BDU nəşr, 1999, 233 s.

SUMMARY

THE RICH PHILOSOPHICAL HERITAGE OF EASTERN CULTURE

Culture is a broad concept. Culture does not only consist of art, music and literature. It also includes the human understanding of the world, morals and value system. Philosophy, by examining the foundations of this system, determines the meaning of human life, the source of knowledge and the principles of development of society. It includes the material, spiritual, ideological, artistic-aesthetic and other resources created and gradually improved by the human race since its inception. That is, memory, outlook, science, behavior, communication, art, household, which condition humanity, and these qualities are among the components of culture. Because, the problems of learning and mastering the spiritual wealth and values that humanity has created, preserved, enriched, given to each other and passed on to future generations, from the point of view of

comparative cultural studies, national customs and traditions, religious features, international cultural relations, cultural and artistic monuments of ancient times are an integral part of Eastern culture. Philosophy affects the formation of culture in different ways. 1. Creates a worldview=Beliefs and values that form the basis of a culture originate from philosophical systems. 2. Influences art and literature - philosophical ideas are reflected in artistic creativity. 3. Defines morals and values-Each culture is formed based on certain philosophical concepts of its moral principles. 4. Stimulates the development of science = Philosophical methods laid the foundation of scientific research. Ancient Greek philosophy and the scientific heritage of Islamic scholars have strongly influenced modern knowledge systems.. In human history, cultures are plural: there are a number of types of culture. Culture and philosophy are closely related to each other. Philosophy creates the moral and intellectual foundations of culture and gives direction to it. Philosophical ideas in both historical and modern times affect all areas of culture and shape human life and the structure of society.

Keywords: *East, culture, civilization, philosophy, heritage*

ZAMAN VƏ MƏKAN OBYEKTİV VARLIQ KİMİ

Vüsalə SƏFƏRLİ

ladyvus21@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Məqalə zaman və məkandan bəhs edir. Zaman anlayışı cəmiyyətdə inkişafa və ya mənəviyyətə müəyyən təsir göstərir. Müəyyən varlıqlar və hadisələr formalaşır. Məkan və zaman varlığın ən böyük obyektiv formalarıdır. Zaman, məkan və hərəkət məfhumlarından kənar dil yoxdur. Zaman və məkan anlayışları birlikdə bütün maddi sistem və proseslərin mövcudluğunun ən ümumi formaları adlanır.

Açar sözlər: *fəlsəfi anlayışlar sistemi, məntiqi fəlsəfi məfhum, zaman qavrayışın mürəkkəb prosesi kimi, obyektiv varlıq, materiyanın mövcud vəziyyətinin dəyişməsi*

Giriş

Hər bir dilin fəlsəfi anlayışlar sisteminə məkan anlayışı da daxildir. Dilin leksikası həmin anlayışların özülüdür demək mümkündür. Çünki ən böyük məntiqi fəlsəfi məfhumun adı olan məkan dildə yaranmışdır. Dil həm ucsuz-bucaqsız yer məkan, həm də onu reallaşdıran, gerçəkləşdirən bir faktordur. O, çoxsaylı məkanları özündə yaşadır. Bu baxımdan dili bütün anlayışları formalaşdıran çox böyük xəzinə adlandırmaq mümkündür [7.54].

Zaman anlayışının cəmiyyətdə mənəviyyətin inkişafında müəyyən təsiri vardır. Müəyyən varlıqlar və hadisələr bizdə xoş hisslər yaratdıqda, əmələ gətirdikdə vaxtın tez keçdiyini, mənfə hisslər əmələ gətirəndə isə ağır keçdiyini düşünürük. Yaxud bizi maraqlandıran, sevindirəcək hadisə gözlədikdə vaxtın gec, ağır keçdiyini düşünürük, əksinə, xoşagəlməz, kədərləndirici, əziyyətverici bir hadisə, əhvalat gözlədikdə çox tez, sürətlə keçdiyini fikirləşirik. Bu faktlar bizdə belə düşüncə formalaşdırır ki, vaxt məzmunu o qədər də dəqiq deyil, subyektiv halların təsiri nəticəsində vaxtın təyində ciddi səhvlər buraxılır. Bununla bağlı olaraq, zamanı doğru müəyyənləşdirməkdən ötrü ölçü vasitəsi sayılan saatdan yararlanılır. Bütün bunlar zaman qavrayışının mürəkkəb proses olmasını sübutdur. Beləliklə, deyə bilərik ki, tədqiq etdiyimiz terminlərin, sözlərin zəngin, eyni zamanda mürəkkəb semantik quruluşu vardır. Həmin ifadələr obyektiv varlıqla bilavasitə əlaqəli formalarlardır.

Bunların, yəni zamanı, məkanı ən böyük və çox tutumlu obyektiv varlıq forması, dilin vacib elementləri, üzvi hissləri adlandırmaq, yaxud onların obyektiv varlığın mikro forması olduğunu demək mümkündür. Zaman, məkan, həmçinin hərəkət obyektiv varlığın makro formasının-dilin ayrılmaz hissələridir. Eyni zamanda, vaxt-məkan-hərəkət anlayışlarından, yaxud qavrayış formalarından kənar dil də yoxdur. Bu proseslər biri digərinin varlığını təmin edir. “Hərəkət materiyanın başlıca xassələrindən biridir. Hərəkətsiz materiya yoxdur. Cisimlərin hərəkəti zaman və məkan ko ntektində həyata keçir. Materiyanın obyektiv varlıq formaları vəhdətdədir, bütün proseslərin ən ümumi varlıq formasıdır” [3.33].

Zaman materiyanın mövcud vəziyyətinin dəyişməsi ,baş vermiş hadissələrin ardıcıl əvvəzlənməsi və bütövlükdə bəşəriyyətdə ictimai halların, vəziyyətlərin axarı, yaranması ,varlığı (mövcudluğu), sıradan çıxması, silinməsi (məhv olunması), o cümlədən yaşadığımız dünyanın, eləcə də ayrı –ayrılıqda hər varlığın yaşama (mövcud olma) müddətidir. Obyektiv zamanın və ya vaxtın səma cisimlərinin hərəkət etdiyi yol kəsiklərinin ölçüsü illə subyektiv zamandan fərqli olaraq mövcud zamanı necə qəbul etməsinin əsaslandırıldığı göstərilir.

Zamanla bağlı fikirlərin inkişaf tarixində fizikanın, xüsusən nisbilik nəzəriyyəsinin və Kvant mexanikasının həlledici rolunun olduğundan danışılır.

Ümumbəşəri və milli səciyyəli faktorlar terminlərini ötürə deyil, tədqiqatın obyektinə və

predmetiylə bağlı işlədirik. Həmin terminlər çox geniş problemlə-gerçəklik və dil məsələsi ilə bağlıdır. Onlar gerçəkliyi, dünyamızı bizə əyani şəkildə göstərən rəngarəng varlıqlarla bağlı anlayışları ifadə etməkdədir.

Vaxt və yer anlayışları birlikdə bütün maddi sistemlərin, proseslərin ən ümumi varlıq formaları adlandırılırsa, deməli, onlar ayrılmazdır, aralarında daxili vəhdət, çox güclü, sarsılmaz bağlılıq mövcuddur.

Hər hansı iş, hərəkət, hadisənin, olub –olmaması, yerinə yetirilib-yetirilməməsi təkcə zamanla deyil, məkanla da əlaqəli olur. Nə vaxtsa, konkret zaman müddətində icra edilən işi, hərəkəti, hadisənin müəyyən məkanla, yerlə əlaqəsi inkar edilməz məsələdir. Bunun üçün lingvistikada məkan kateqoriyası qəbul edilməlidir. Bu anlayış və ifadə vasitələri söylənilən, irəli sürülən fikrin düzgünlüyü, həqiqət olduğunu təsdiq edir. Əski ingilis yazılı mənbələri zaman, yer-məkan müstəvisi üzərində qurulmuş, formalaşmışdır. Həmin abidə aid eyni zamanda müasir ingilis dilinə məxsus faktlar zamanın geriye deyil, həmişə irəliyə getməsinin qanunauyğun hal, proses olduğu barədə deyilənləri təsdiqləyir. Burada “geri” və “irəli” sözləri məkan, (yer) anlayışını bildirir. Bizcə, həm fəlsəfədə zamanla yanaşı yer məkan kateqoriyası şərh edilməli, onun başlıca xarakterik xüsusiyyətləri, ifadə görümləri göstərilməli, həm də bu iki kateqoriya birlikdə görülməli və izah edilməlidir [6.100]. Həmin fəlsəfi kateqoriyanın iki komponentindən ibarət olduğu deyilməlidir. Eləcə də dilçiliyin qrammatika şöbəsində də məkan qrammatik kateqoriyasının ayrılıqda, müstəqil şəkildə və ya zaman kateqoriyasıyla birgə öyrənilməsi vacibdir.

Yespersenin göstərmiş olduğu zaman və yeri semantikasi dildə geniş rezonans yaratmışdır. O öz yanaşmalarında zaman və məkanın eyni zamanda fəlsəfi kateqoriya daşımada vurğulamışdır [11.91].

Fəlsəfi mənbələrdə dünya tarixi, mehvər (ox) zaman anlayışı başlığı altında nəzəri fikirlər müxtəlif cür təhlil edilir. “Mehvər (ox) zaman anlayışını tarixi fəlsəfəyə gətirdiyi yeni paradigma kimi dəyərləndirməyin mümkünlüyü fikrini irəli sürən alimlər, eyni zamanda, tarixdə dünyanın çox yerlərində eyni vaxtda mədəniyyətin böyük canlanmasını da əsas gətirmişlər. Bəzi dövrlərdə şərti olaraq mehvər (ox) zaman adlandırılır: “ sanki müxtəlif sivilizasiyalar eyni ox ətrafında dövr edirlər” [9. 34].

Zaman bildirən isimlər işin, vəziyyətin vaxtını bildirməkdən ötrü yaranmışdır. Bunlar zaman ölçülərinin adlarıdır, ad bildirmək üçün yaranmış leksik-semantik vahidlərdir. Zaman bildirən isimlərin çoxunun ölçüləri vardır. Bu sözlər çoxcəhətliliyi ilə digər leksik laylardan fərqlənir. Onlar vaxt, ölçü, kəmiyyət bildirir. Həmin zaman ölçü, kəmiyyət vəhdəti vardır. İl, gün, saat, dəqiqə, ay, əsr kimi isimlər göstərilən əlamətin daşıyıcılarıdır. Yəni, il dedikdə 365 günlük bir zaman, kəmiyyət, ölçü təsəvvürdə canlanır. Gün 24 saatı, saat 60 dəqiqəni, əsr 100 ili və s. ehtiva edir. Zaman anlamı bu sözlər həm də konkret kəmiyyətin də göstəricisidir. Belə sözlərdə zaman və kəmiyyət mənaları qovuşmuşdur. Göstərilən məzmunlar biri digərindən təcrid edilmir. Bu sözlərdə ölçü kəmiyyət mənasına nisbətən əsasdır. Zaman məzmunlu sözlər içərisində qrammatik zaman kateqoriyasının yeganə daşıyıcısı olan feillərin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Zaman mənası rəngarəng zaman adlarının dilin leksikasında bir müstəqil mikro lay formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə mənə özəyi ayrıca leksik-tematik söz qrupu – zaman məzmunlu sözlər mikrolayı yaranmışdır. Bu mikro leksik –tematik layın müstəqil komponentərini bağlayan, aralarındakı kontaktı ifadə edən zaman mənasıdır. Bu cür tematik söz qatları zaman anlamı ilə fərqlənir [8.64].

Zaman adları aşağıdakılardır: zaman, vaxt, müddət, an, çağ, saniyə, gün, ay, il, ilin fəsiləri, ayların adları, həftənin günlərinin adları və s. buraya daxildir. Bunlar qədim ingilis yazılı mətnlərində və şifahi nümunələrində ayrıca bir sistem təşkil edir. Yalnız dildə adları olan varlıqlar, anlayışlar şüurda, təfəkkürdə qavranılır. Digər halda, yalnız xüsusi adı olan varlıqların, anlayışların surətləri şüurda, təfəkkürdə əks olunur. Bizcə, zaman, məkan fəlsəfi, obyektiv anlayışlar olmaqla fəlsəfənin deyil, dilçiliyin gündəmdə olan məsələsi adlandırılmalıdır. Çünki fəlsəfi mənanın, məzmunun ən ilk, əsas, inandırıcı mənbəyi dildir. Fəlsəfi mənə, məzmun dilin canına, qanına hopmuşdur, o başdan-başa fəlsəfi məzmunludur. Məsələyə belə yanaşdıqda, qədim türk yazılı mətnlərində zaman məzmunlu sözlərin qədim türklərdə zaman anlayışının səviyyəsi barədə aydın təsəvvür yaratmış olduğunu görərik [11.31].

Bununla da vaxt-zaman, yer-məkan anamlı dil vahidlərinin linqvistik nöqteyi-nəzərdən tədqiqi onların fəlsəfi, məntiqi, həmçinin kulturoloji şərtlərinə nisbətən daha önəmli, dəyərli nəticələr əldə edilməsinə şərait yaradır. Bu cür global anlayışların elmi sirləri yalnız dilçiliyə dair araşdırmalarda açıla bilər.

Linqvistik və ekstralingvistik səbəblərə söykənən tədqiqatçıların ingilis dilinin yaranma tarixi haqqında fərqli mülahizələr söyləmələrinə təbii baxılmalıdır. Qədim ingilis yazılı nümunələrin mükəmməl əlifbası (run), səlis fonetik sistemi, zəngin leksikası, təkmilləşmiş qrammatik quruluşu bu etnosların bizim eradan daha əvvəllər ingilislərin yaşamaları, çox uzun bir formalaşma yolu keçmələri müxtəlif dil daşıyıcıları ilə kontaktda yaşamaları, dəfələrlə ayrılma, birləşmə proseslərini keçirmələri, sonralar qohum dil ailələri şəklində formalaşmaları, orta türk dövründə (X-XVI) isə indi gördüyümüz, bildiyimiz. Müstəqil ingilis dili səviyyəsinə yüksəlmələri ilə nəticələnmişdir [10.71].

Zamanın, dövriliyinin müəyyən, aydın, konkret olmaması, fasiləliklə fasiləsizliyi özündə əks etdirməsi, yəni onların vəhdət şəklində özünü göstərməsi, rabitəliliyi, maddi sistemlərdə struktur asılılığı başa düşülməlidir. Bütün maddi sistemlər, hadisələr, proseslər ən ümumi varlıq formaları olsalar belə, vaxtla məkanı eyniləşdirmək mümkün deyildir. Zaman // məkan leksemləri onların (zamanın, məkanın) müxtəlif məqamlar olduğunun aydın göstəriciləridir. Bunun üçün də həmin iki termin formalaşmışdır. Bu adlar əsasında eyni anlayışların müxtəlif ifadə formaları vardır: vaxt-zamanı ifadə edən adlar-isimlər, zaman zərfləri, feillərdəki zaman kateqoriyası, zaman məzmunlu tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri; məkan məzmunlu isimlər-yer, dağ, dərə-hərəkətin, hadisənin baş vermə yerini, yönünü, çıxış və son nöqtələrini bildirən yer zərfləri, məkan (yer) obyektini bildirən qoşmalar, yer zərfləri-hərəkətin yönünü, başlanğıc və son nöqtəsini, hərəkətin keçdiyi yolu bildirən yer zərfliləri, yer məzmunlu budaq cümlələr və s.[14.36]

Bizim həyata göz açdığımız, yəni doğulduğumuz, yaşadığımız, işlədiyimiz, hərəkət etdiyimiz gerçək aləmdə, dünyada müxtəlif oxşar, fərqli, rəngarəng varlıqlar, predmetlər, hadisələr olmuş və indi də vardır və bunların hamısı hərəkətdədir. Bütün varlıqlar, predmetlər, hadisələr, eləcə də onları hərəkəti və s. dildə gerçəkləşir. Bunun üçün də lingvistik kateqoriyalara, hadisələrə gerçəklikdəki varlıqlar, predmetlər, hadisələr və hərəkətlərlə bağlı baxılmalıdır. Məsələn bu mövqedən yanaşılsa, dilçiliyə dair məsələlər, kateqoriyalar barədə daha düzgün, obyektiv qənaətlərə gəlmək mümkündür. Dillə, dilçiliklə bağlı məsələlərə, anlayışlara belə mövqedən yanaşmaq, münasibət göstərmək heç də fəlsəfənin rolunu şişirtmək, dilçilik elminin isə rolunu heçə endirmək, onun müstəqilliyinə subyektiv münasibət göstərmək kəmi anlaşılmalıdır. Anlayışlara, kateqoriyalara belə yönümdən yanaşmanın dilçiliklə yanaşı, fəlsəfə elmi üçün də dəyərli olan nəticələri ola bilər. Fəlsəfəyə münasibət ayrıca müstəqil elmlərin, həm də fəlsəfənin düzgün elmi nəzəri müddəalarla zənginləşməsi, qaranlıq məsələlərin aydınlaşması ilə nəticələnir.

Bizcə, dilçilikdə, daha doğrusu, qrammatikada hərəkət, qrammatik məkan kateqoriyalarından söhbət açmağa, onların xarakterik xüsusiyyətlərini, linqvistik incəliklərini sistemli şəkildə öyrənməyə, üzə çıxarmağa zəruri ehtiyac duyulur. Yəni, qrammatik zamanla bərabər, morfoloji vahid (isim əvəzinə), qrammatik hərəkət (feil əvəzinə) qrammatik məkan bölmələrini yaratmaq, formalaşdırmaq olar. Bunlar doğru olaraq qrammatik kateqoriyalar da adlandırıla bilər. Morfoloji kateqoriyaların varlığı üçün morfoloji əlamətin (şəkilçinin) işlənməsi mütləq xarakter daşıyır. Qrammatik-linqvistik kateqoriyaların varlığını təmin edən başqa faktorlar da vardır. Qeyd edək ki, bu kateqoriyalar geniş məzmunludur. Çünki onlar qrammatikanın hüdudlarını aşır. Qrammatik kateqoriya termininin ilk komponenti (qrammatik) şərti, ənənəvi məzmununda da başa düşülə bilər [12.102].

Əslində, qrammatik kateqoriya linqvistik kateqoriya ilə eynidir. Həm də problemə bu cür yanaşılması ilə qrammatika termininin məna əhatəsinin genişləndiyini düşünmək olar. Məkan və zaman birlikdə bütün maddi sistemlərin, proseslərin ən ümumi varlıq formaları adlandırılırsa, deməli, onlar ayrılmazdır, aralarında daxili vəhdət, çox güclü, sarsılmaz bağlılıq mümkündür .

Hər hansı bir iş, hərəkət və hadisənin olub-olmaması, yerinə yetirilib-yetirilməməsi təkcə zamanla deyil, məkanla da əlaqəlidir. Deməli, müəyyən zamanda icra edilən və ya edilməyən hərəkətin, hadisənin məkanla, yerlə əlaqəsi mütləqdir. Bu səbəbdən linqvistikada yer-məkan anlayışı

qəbul edilməlidir. Zaman-vaxt analizi ilə bərabər statusa malik olan yer-məkan anlayışının ifadə formaları söylənilən, irəli sürülən fikrin düzgünlüyünü, həqiqət olduğunu təsdiqləyir. Vaxt məfhumunun geriye deyil, həmişə irəliyə getməsinin qanunauyğun hal, proses olduğu deyilir. Burada "geri" və "irəli" sözləri məkan (yer) anlayışını bildirir.

Sözün mənası və ya məfhumun izahının müxtəlif üsulları olur. Nitq hissələrinin hamsının anlayış (məfhum) ifadə etməsi, yaxud müəyyən hissənin həmin vəzifəni icra etməsi barədə fikir yürüdüldür. Dilçilikdə anlayışla sözün mənasının fərqləndirilməsinə ciddi diqqət yetirilir.

Dil birbaşa təfəkkürü gerçəkləşdirdiyi kimi, söz də birbaşa anlayışı (məfhumu) gerçəkləşdirir. Anlayışın (məfhumun) varlığını təmin edən sözdür. Dillə təfəkkür, eləcə də sözlə anlayış öz daxilində bir bütöv şəkildədir. Məfhumun söz vasitəsilə bir növ kristallaşdığı fikrini doğru hesab etmək olar [12, s. 86].

Zaman-məkan anamlı leksemlərin semantikasi araşdırmanın təməlini bildirdiyi üçün köməkçi morfemlərdən, hal şəkilçilərindən danışılmasına zəruri ehtiyac duyulur.

Məsələn: We went there for ten days, he hadn' t met us before he come here.

Çox qədim zamanlardan dilin mifik düşüncələrin mərkəzində durması, dayanması sözün böyük, həm də tükənməz qüdrətinin parlaq göstəricisidir. Dilin bu mərkəzi, əsas və işlək vahidinin həmişə öz aktuallığını saxlayacağına etiraz ola bilməz.

Məlumdur ki, dilçiliyin əsasında söz durur. Vaxt-zaman, yer-məkan, təqvim mənalı sözlər də dilin əsas, mərkəzi vahidləriylə əlaqəli statusun daşıyıcılarıdır.

Məkan, vaxt, təqvim anamlarının lüğəvi ifadə formaları, ya sadalanan anlayışları dildə yaradan və gerçəkləşdirən lingvistik görümlər müxtəlifdir, yəni onları dildə gerçəkləşdirən vasitələr yalnız sözlər deyildir. Zamanla məkanın fərqli ifadə formaları arasında ümumi, oxşar əlamət onların bütün maddi sistemlərin, proseslərin ən ümumi varlıq formalarının dil vahidləri olmasıdır. Bu onları birləşdirən ən ümumi xarakterik əlamətdir, göstərilən anlayışların xüsusiyyəti, mahiyyətidir.[4.84]

Dilin və nitqin digər vahidlərinin hamısının yaranıb formalaşması bilavasitə leksemlərlə əlaqəlidir.

Dil vahidləri müxtəlif xarakterli qanunauyğunluqları, kateqoriyaları reallaşdıran əsas vasitələrdir. Onların əsas gücü, funksiyası bundan ibarətdir. Məkanın təzahür formaları dil vahidləri sistemində ayrıca müstəqil qrupdur. Dildə mövcud olan fəlsəfi məfhumlar sırasında zaman-məkan məfhumlarının da özünəməxsus təzahür formaları, ifadə vasitələri vardır. Onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, dilçilik inkişafının ilk mərhələlərində ayrıca elm yox, fəlsəfənin bir hissəsi hesab edilmişdir [14.104].

Məlumdur ki, bütün maddi və mənəvi aləm dildə formalaşır. Buna görə də əsas fəlsəfi qanunlar; kəmiyyət-keyfiyyət dəyişmələri, əksliklərin vəhdəti, mübarizəsi; inkar qanunlarının dilə mənsubluğu təbii haldır. Müxtəlif semantikalı terminlər, söz və ifadələr, qanunauyğunluqlar dilçiliklə fəlsəfənin kontaktını təsdiq edir. Bu problemin əsas mahiyyəti ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqların varlığı konkret məkanlarla bağlıdır. Eyni zamanda, həmin məkanlar mənsub olduğu xalqın tarixini yaşadır. Xalqın yaratdığı maddi-mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi, əşyevi dəlillərin üzə çıxarılması məkanla müəyyən edilir. Deməli, xalqın varlığını ehtiva edən faktların müəyyənləşdirilməsində məkanların rolu əvəzəedilməzdir.

ƏDƏBİYYAT

Rus dilində

1. Ахундов М.Д. Пространство и время в физическом познании. М.: Мысль, 1982.
2. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л., Наука, 1984, с.34.
3. Клименко А.П. Существительные со значением времени в русском языке, Автореф. дисс. канд. филол. наук. Минск, 1965.
4. 4. Маковский М.М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе, 1976, № 6, с.3-12.
5. Моисеев А.И. Слова со значением времени в современном русском языке. - В кн Слово в

лексико-семантической системе языка.Л.,1973,с.92-95.

6. V.Z.Panfilov, Grammar and Logic. (Janua Linguarum, Series Minor, 63.) The Hague: Mouton, 1968. Pp 106.

İngilis dilində

7. Champollion, L., 2015, “The interaction of compositional semantics and event semantics”, Linguistics and Philosophy, 38(1): 31–66.
8. Davidson, D., 1967, “The logical form of action sentences”, in The Logic of Decision and Action, N. Rescher (ed.), Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. Dickey, M., 2001, The Processing of Tense: Psycholinguistic Studies on the Interpretation of Tense and Temporal Relations, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers..
9. Declared Renaat .Tense in English. Its structure and use in discourse. London and New York, 1991.
10. Gamut, L.T.F., 1991, Logic, Language and Meaning: Volume II, Chicago: University of Chicago Press.
11. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, L., 1949.
12. Jespersen O. Essentials of English Grammar. L., 1933
13. J.J.C. Smart, Problems of Space and Time, 1920-2012, editor, publication date 1964
14. Lehrer A. Semantic Fields and Lexical Structure. Amst-Ind., 1974

SUMMARY

The article is about space and time. The concept of time has a certain impact on the development of morality in society. Certain beings and events shape thought. Space and time are the greatest objective forms of existence. There is no language outside the concepts of time, space and motion. The concepts of time and space are collectively called the most general forms of existence of all material systems and processes.

Keywords: system of philosophical concepts, logical philosophical concepts, as a complex process of time perception, objective entity, change in the current state of matter

BƏDİİ TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Türkan ƏSƏDOVA

turkanesedova2002@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə şagirdlərin bədii təxəyyülünün inkişaf etdirilməsində təsviri sənət dərslərinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Təsviri sənət dərslərində bədii təxəyyül şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Bədii təxəyyül sayəsində şagirdlər gördüklərini sadəcə təsvir etməklə kifayətlənməyib, həm də xəyal güclərindən istifadə edərək unikal obrazlar və kompozisiyalar yarada bilirlər. Bu proses onların orijinal düşünmə bacarıqlarını və fərdi üslublarını formalaşdırır. Bundan əlavə, bədii təxəyyül tənqidi və analitik düşüncənin inkişafına kömək edir. Şagirdlər təsviri sənət əsərlərini təhlil edərkən və öz işlərini qiymətləndirərkən fərqli baxış bucaqlarını araşdırır, bu da onların yaradıcı problemlərin həllinə yaradıcı yanaşmalarını təmin edir. Bədii təxəyyül həm də şagirdlərin emosional və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Onlar duyğularını və düşüncələrini vizual şəkildə ifadə edərək emosional intellektlərini gücləndirirlər. Qrup işləri zamanı isə əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir və başqalarının baxışlarını anlamağı öyrənirlər. Beləliklə, təsviri sənət dərslərində bədii təxəyyülün rolu təkcə yaradıcılıqla məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin əqli, emosional və sosial inkişafını hərtərəfli dəstəkləyir.

Açar sözlər. Bədii təxəyyül, xəyal, emosionallıq, mühit, bacarıq, tənqidi düşüncə

Giriş

Bədii təxəyyül şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafında mühim əhəmiyyətə malikdir. Yalnız təkcə yaradıcı qabiliyyətlərini deyil, həm də ümumi zehni və emosional inkişafını dəstəkləyən mühim faktordu. Bu proses onların orijinal düşünmə bacarıqlarını və fərdi üslublarını formalaşdırır. Bundan əlavə, bədii təxəyyül tənqidi və analitik düşüncənin inkişafına kömək edir. Şagirdlər təsviri sənət əsərlərini təhlil edərkən və öz işlərini qiymətləndirərkən fərqli baxış bucaqlarını araşdırır, bu da onların yaradıcı problemlərin həllinə yaradıcı yanaşmalarını təmin edir. Bədii təxəyyül həm də şagirdlərin emosional və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Onlar duyğularını və düşüncələrini vizual şəkildə ifadə edərək emosional intellektlərini gücləndirirlər.

Qədim dünyanın ən böyük mütəfəkkiri Aristotel sənət əsərlərinin, xüsusən rəssamlığın insan mənəviyyatını zənginləşdirən vasitə kimi qəbul etmişdir. O yazırdı “Ümumi faydalı fənləri uşaqlara öyrətməyin məqsədi yalnız bundan fayda götürmək olmalıdır. Məsələn, savad həm də ona görə öyrədilir ki, bunun sayəsində uşaqlara, həm də digər biliklər vermək mümkün olur. Rəsmi öyrədilməsində də vəziyyət bu cürdür” (aristotel, 16)

Bədii təxəyyülün özünəxas xüsusiyyətləri vardır ki, bunun da əsasında sərbəst düşüncə dayanır. İlkin olaraq onun ən başlıca xüsusiyyəti düşüncənin sərbəstliyi və azadlığıdır. Bir insanın gerçəkliyi öz təsəvvürünə və emosional vəziyyətinə görə dəyişə bilməsi onun yaradıcı azadlığının göstəricisidir. Bədii təxəyyülü ilə insan nəyisə təsvir edirsə burada heç bir sərhəd tanınamamalıdır ona görə ki şüuraltı daxili dünyamız sərhədsizdir. Bədii təxəyyül, insanın təbiət və həyatla olan əlaqəsini, məhdudiyyətlərdən azad bir şəkildə ifadə etməsinə imkan verir; burada yaradıcı güc və təcrübə birləşir (Bergson, Henri. *Creative Evolution*. Translated by A. Mitchell. New York: Henry Holt and Company, 1911).

Albert Eynşteyn təxəyyülü bilikdən daha vacib sayırdı. Çünki o, biliyin məhdud, amma təxəyyülün bütün dünyanı əhatə etdiyi fikrində idi. O, təxəyyülün sərhədsiz gücünə inanırdı və onun elmi kəşflərində belə əsas rol oynadığını vurğulayırdı.

Təhsil mütəxəssisi Ken Robinson fikrincə “Təhsil yaradıcılığı öldürməməlidir, əksinə onu qidalandırmalıdır. “Ənənəvi təhsil sistemi bəzən təxəyyül və yaradıcılığı məhdudlaşdırır bilər, buna görə də yaradıcı təhsil üstünlük verilməlidir. Bi fikir bədii təxəyyülün şagirdlərin yaradıcılığında nə qədər vacib olduğunu və onun qorunub inkişaf etdirməsinin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. O , təxəyyülün bütün yaradıcı fəaliyyətlərin başlanğıc nöqtəsi olduğunu qeyd edir və bunun elm, incəsənət, texnologiya və digər sahələrdə yeniliklərə yol açdığını vurğulayır.

İbtidai sinif şagirdlərinin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması zamanı yüksək ideyalılıq təmin olunmalıdır. Bədii yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırmaq məqsədilə seçilən təsviri sənət nümunəsinin ideyaca yüksək, bədii cəhətdən dəyərli və estetik ürayəyatımlı olmalıdır. (Xəlilov, 2014: s.26) Təxəyyül təsviri sənətin əsasını təşkil edən yaradıcılıq prosesinin ən vacib komponentlərindən biri olmaqla, şagirdlərin gördüklərini yalnız əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də xəyal etdiklərini, düşündüklərini və hiss etdiklərini ifadə etməsinə şərait yaradır. Təsviri sənət müəlliminin şagirdlərin bədii təxəyyülünün formalaşmasında pedoqoji yanaşması və istifadə etdiyi metodlar uşaqların yaradıcı potensialını açmaq üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Müəllim şagirdin sərbəst düşünməsinə şərait yaratmalı və onun yaradıcılığının inkişafı üçün praktiki tapşırıqlar verməlidir. Bu, onların təxəyyülünü daha sərbəst şəkildə inkişaf etdirməsinə kömək edir. Konkret çərçivədə verilmiş tapşırıq şagirdin yaradıcılığını üzə çıxarmasına mane törədən bilər. Muasir dövr müəllimin tədrisdə rolu yön verməkdən ibarətdir. Buna görə də tapşırıq müəllim tərəfindən şagirdə verilməli və şagirdin bu tapşırığı istədiyi materiallar üzərində və istədiyi texnika ilə işləməyinə imkan yaradılmalıdır. “Uşaqlara təklif olunan hər tapşırıq, onları potensial yaradıcı imkanın inkişafına yönəldir. Məşğələdə uşağın müsbət emosional münasibəti onun yaradıcılığının inkişafı üçün mütləq əsasdır” (Əkbərova M.Baki:2012, s.4) .

Müəllim şagirdə çatdırılmalıdır ki, təsviri incəsənət yalnız real dünyadakı təsvir etməkdən ibarət deyil, insan öz duyğu və düşüncələri ilə hər hansı bir mövzuda əsər meydana gətirə bilər. Yalnız bu zaman şagirdlər yeniliklərə açıq olacaq və onların bədii potensialı inkişaf edəcəkdir. Misal olaraq desək bir almanın çəkilmə texnikasını bilən hər kəs onu real dünyada gördüyü kimi təsvir edəcəkdir. Burada yanaşma, baxış bucağı və fantaziya əsas rol oynayır. Almanı olduğu kimi təsvir etmək bizə heç nə qazandırmayacaq ancaq onun rəng həllində yenilik etmək və ya fərqli tərzdə təsvir etmək artıq rəsmə yeni bir ruh qazandıracaqdır. Bədii təxəyyülü inkişaf etdirmək bunu tələb edir. Şagird bədii təxəyyülü ilə rəsm işlədiyi zaman o reallıqdan uzaq qeyri-adi real dünyada mövcud olmayan tərzə müraciət edir və bu da özlüyündə özünəməxsusluq yaradır. Şagirdə öz bədii təxəyyülü ilə işləmə bacarıqlarını aşıladıqda sanki ona öz fikrini ifadə etməyi öyrədirsen. Bədii yaradıcılığın inkişafında uşaqları daha çox oyuna və rəsmə cəlb etmək lazımdır. Uşaqlara yaradıcılığında sərbəst hərəkət etməyə maksimum imkanlar yaratmaq lazımdır. Onları tənqid edib bir çərçivə içərisində böyütmək sağlam düşüncələrinə zərər vura bilər. Uşaqların maraqlarına diqqət yetirmək və onların suallarını cavablamaq valideyin və müəllimlərin borucudur. Bədii yaradıcılığın inkişafı üçün ilkin olaraq şagirdə müəyyən bir tapşırıq üzərində sərbəst düşünməyə və sərbəst araşdırmalar etməsinə şərait yaradılmalıdır. Əgər müəllim şagirdin öz fantaziyasında canlandırıdığı rəsmə əhəmiyyət vermədən konkret mövzuda işləməsi vacib olan detalları tələb edərsə, bu zaman şagird öz bacarığını yox müəllimin konkret tapşırığını icra edəcək və özü ortalığa heç bir yenilik qoymayacaq. Müəllim şagirdə yön verməli, şagird rəsmini başa vurduqdan sonra müəllim onun işini analiz etməli və tövsiyələrini şagirdlərlə bölüşməlidir. Şagird özü müstəqil bir mövzu üzərində düşünüb qərar verməyi bacarmalıdır. Şagirdlər bir problemə bir neçə perspektivdən baxma bacarıqlarına yiyələnə bilərlər, çünki müasir dövrün tələbləri bunu vadar edir. Şagirdlərdə eyni anda hər bir detallı düşünməli məntiqi tənqidi işə salmalı və eyni zamanda da duyğu və düşüncələrinin də sinteziylə yeniliklər yaratmalıdır. Qrup işləri zamanı işə əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir və başqalarının baxışlarını anlamağı öyrənirlər. Beləliklə, təsviri sənət dərslərində bədii təxəyyülün rolu təkcə yaradıcılıqla məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin əqli, emosional və sosial inkişafını hərtərəfli dəstəkləyir. Mövcud olan olduğu kimi təsvir etmək sadəcə onu təkrarlamaqdır.

Təsviri incəsənət fənninin tədrisi zamanı şagirdin müxtəlif səviyyəli sərgilərə müsabiqələrə

cəlb edilməsi, onların həm fənnə marağını artırır həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərini və intellektual səviyyələrini inkişaf etdirir. Tədbirlərdə verilən mükafatlar isə şagirdə motivasiya yaradır.

Şagirdlər qərar verməyi bacarmalıdırlar məsələn bir iş üzərində işlərkən hansı rənglərdən istifadə etməlidirlər? Hansı texnika daha uyğundur? Onlar hər addımı planlamalı və öz qərarlarına cavabdeh olduqlarını dərk etməlidirlər. Bəzən müəllimin şagirdə sərbəst düşüncə imkanları tanınaması, hər hansı çərçivə içərisində verilmiş tapşırıq, bəzən uşaqların öz azad düşüncəsi ilə yaratdıqları işləri tənqidi yanaşması onlarda özünəinamsızlıq da yaradırlar. Bu cür yanaşma doğru hesab edilmir.

Bəddi təxəyyülünün formalaşmasında rəngarəng və maraqlı mühit uşaqları təsəvvürlərini istifadə etməyə təşviq edir. Onlar şagirdlərə sərbəst ifadə etmək, təcrübə aparmaq və yeni ideyaları kəşf etmək imkanı verir. Sənət əsərlərinin nümayişi və ya təbiətdən ilhamlanan dekorasiyalar yaradıcılığı stimullaşdırır. Rahat və dost mühit uşaqların qorxmadan, tənqiddən çəkinmədən öz fikirlərini ifadə etməsinə şərait yaradır. Bu da təxəyyülün sərbəst inkişafına gətirib çıxarır. Qrup işləri ideya mübadiləsini artırır, fərdi iş isə uşağın özünəməxsus üslubunu tapmasına kömək edir. Fikir mübadiləsi aparma qabiliyyəti, şagirdin öz işlərini təqdim etməsi və digər şagirdlərlə müzakirə aparması tənqidi düşüncə və bədii təxəyyülün dərinləşməsinə kömək edir. Bədii təxəyyül şagirdə yalnız təsviri incəsənət sahəsində inkişafını təmin etmir həmçinin onun yaradıcılığını stimullaşdırır yeniliklərə reaksiyasını gücləndirir və sərbəst fikrini ifadə etmə bacarıqlarını da formalaşdırır. Şagirdin işlərini müsbət şəkildə qiymətləndirmək, onların cəhdlərini və yaradıcılıq səylərini təqdir etmək təxəyyülün inkişafına müsbət təsir edir.

Ken Robinson hesab edir ki, təxəyyül yalnız xəyal etmək deyil, həm də həmin xəyalları həyata keçirmək üçün yaradıcı yollar tapmaqdır. Onun kifirincə təxəyyül yaradıcılığa çevrildə dəyər qazanır. Texnologiyadan istifadə rəqəmsal alətlər və proqramlar müasir təsviri sənətdə yeni üfəqlər açır və uşaqların rəqəmsal yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müxtəlif vasitələri sınaqdan keçirmək şagirdlərdə problem həll etmək bacarıqlarını artırır və onlara qeyri-adi həll yolları tapmağa köməklik edir. Yaradıcı mühit və müxtəlif vəsaitlər uşaqların bədii təxəyyülünü inkişaf etdirməklə yanaşı, onların özünəinamı və fərdi ifadə qabiliyyətini də gücləndirir. Müəllimlərin bu amillərə diqqət etməsi təsviri sənət dərslərinin effektivliyini artırır.

Təsviri sənət müəllimi şagirdlərin bədii təxəyyülünü inkişaf etdirməkdə həm ilham mənbəyi, həm də yönləndirici kimi çıxış edir. Onun yaradıcılığı dəstəkləyən pedoqoji rolu şagirdlərin bədii düşüncələrini formalaşdırır və onları gələcəyin yaradıcı fərdləri kimi yetişdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel, Poetika, Bakı, Azər nəşr, 1974
2. Əkbərova M. Təsviri sənət və onun tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı-2012
3. Xəlilov M. Təsviri sənət məşğələlərində şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması. “Məktəb” nəşriyyatı, Naxçıvan-2014. 70s
4. Freyd, Ziqmund “Xəyalların təfsiri” A. A. Brill tərəfindən tərcümə edilmişdir. Nyu York: Macmillan, 1913
5. Yunq, Karl. İnsan və onun simvolları. Nyu York: Dell Nəşriyyatı, 1964
6. Berqson, Henri. Yaradıcı təkamül. Nyu York: Henri Holt və Şirkət, 1911

44 GÜNLÜK II QARABAĞ SAVAŞINI TƏRƏNNÜM EDƏN POEZİYA NÜMUNƏLƏRİ (“525-ci qəzet”in materialları əsasında)

Leyla MƏMMƏDOVA

Leyla.Zerbeliyeva.97@mail.ru

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*

Xülasə

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyimizin bərpası ilə ölkədə formalaşan azərbaycançılıq ideologiyası, milli identiklik, dövlət quruculuğu, Qarabağ münaqişəsi və ərazi bütövlüyü kimi məsələlər publisistikada öz əksini tapdı. Müstəqillik dövrü publisistikasının kulminasiya nöqtəsini 44 gün sürən Vətən savaşı zamanı yazılan çoxsaylı publisistik məqalələr, şeirlər, romanlar təşkil edir. Rəşadətli Azərbaycan Ordusunun xalqımıza ərməğan etdiyi qələbənin sevincini, həyəcanını tanınmış müəlliflər publisistik məqalələrində qələmə aldılar.

2020-ci il sentyabr ayının 27-si başlayan və 44 gün davam edən 2-ci Qarabağ savaşı Azərbaycan Respublikasının qələbəsi ilə başa çatdı. 30 ilə yaxın müddət ərzində düşmən tapdağı altında qalan torpaqlarımız Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurlu, güclü və uzaqgörən siyasəti nəticəsində işğaldan azad olundu.

Açar sözlər: Qarabağ savaşı, dövrü mətbuat, publisistika, poeziya

Giriş

Müharibə dövründə istər medianın, istərsə də dövrü mətbuatın diqqət mərkəzində əlbəttə ki, Qarabağ, tarixi qələbəmiz və bu qələbənin baş qəhrəmanları yer alırdı. Belə ki, müharibə başlayan gündən televiziya kanallarında mövzusu Qarabağ-Ermənistan münaqişəsi olan ictimai-siyasi və analitik verilişlər, eləcə də qəzet və jurnallarda çoxsaylı hekayələr, şeirlər, poemalar, publisistik məqalələr, tənqidi yazılar dərc olunurdu. Söz, qələm sahiblərimiz xalqın sevincini də, kədərini də yazılarında böyük ustalıqla ifadə edir, haqq səsimizi dünyaya çatdırırdılar. “Ədəbiyyat qəzeti”, “525-ci qəzet”, “Kredo” və s. adlarını çəkmədiyimiz bir çox qəzetlər müharibə motivlərini özündə ehtiva edən əsərləri dərc edərək vətən qarşısında vəzifə borclarını layiqincə yerinə yetirirdilər.

"Müharibə" sözü leksik anlam kimi öz mənasında nə qədər dəhşət saçsa da, onun əvvəlinə əlavə edilən "Vətən" sözü həmin anlama bir müqəddəslik gətirir. Dünya xalqlarının tarixində baş verən bütün Vətən müharibələri həmişə, əsasən haqqın tərəfində olan, aqressiyanı dəf etmək, işğalçı torpağından qovmaq məqsədilə döyüşən ölkənin qələbəsi ilə bitib. Xalqın "haqq nazilər, amma üzülməz" kimi min illərdən gələn müdrik deyimi belə yerdə əsl həqiqəti ifadə edir. Otuz il Vətənimizi işğalda saxlayan və bu otuz ildə havadarlarının arxasına sığınaraq bizi lağa qoyan Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə qarşı haqq səsimizi dünya ictimaiyyəti eşitməməzliyə vurdu. Amma onu da unutdular ki, hər şeyin bir sonu var və sonda xalq, millət öz Vətəni uğrunda elə birləşəcək, elə güclənəcək ki, bu birgəliyin, bu gücün qarşısında heç kim tab gətirə bilməyəcək. Xalq birləşdi, xalq öz Prezidenti ilə, Ali Baş Komandanı ilə, Vətən uğrunda mübarizəyə qalxan Ordusu ilə birləşdi. İllər keçəcək dünya dəyişəcək, amma xalqımızın bu birliyi bir daha heç vaxt sarsılmayacaq. Çünki bu birliyin də Vətənimizin işğal tarixi kimi 30 yaşı var. Xalqımızın ötən illərdən nəticə çıxarıb birləşməyə gedən yolunun 30 ili millətimizin sırası vətəndaşından tutmuş aliminə, ziyalisinədək hər kəsin ağırdığı bir yoldur.”[3]

İgid əsgərlərimizdə ruh yüksəkliyi yaratmaq, bu çətin, amma haqqı savaşa ordumuza, xalqımıza dəstək olmaq üçün hər kəs əlindən gələnin daha artığını etməyə çalışırdı. 44 günlük Vətən müharibəsində əsgərlərimiz ön cəbhədə düşməninə sinə gərəkən, arxa cəbhədə də yazıçılarımız,

şairlərimiz qılıncdan kəskin qələmlərini əllərinə alıb söz savaşına çıxdılar. Bu dövrdə müharibənin bizə yaşatdığı istər ürək ağrısını, istər qələbə sevincini müəlliflər publisitik məqalələrində, tənqidi yazılarında, şeirlərində, poemalarında qələmə alıblar.

Vətən müharibəsi haqqında yazan şairlərdən biri Arif Əbdüloğludur. Onun “Bütövləşən Vətənim” adlı kitabında Vətən müharibəsi, şanlı qələbəmiz, yenilməz Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlıqlarını tərənnüm edən şeirlər və poemalar yer alır. “525-ci qəzet”in əməkdaşı Ləman İlkin qəzetin 2024-cü il 4 oktyabr tarixli 181-ci nömrəsində “Bütövləşən Vətənim” Arif Əbdüloğlunun şeirlərində Vətən məhfumu” başlıqlı məqaləsində şairin şeirlərini təhlil edib. L.İlkin yazır: “Kitabın “Türk əsrinin 44 günü”, “İki yüzilliyin dəhşətləri” adlı bölümlərində yer alan bədii nümunələrdən də görünür ki, şairi təkcə son dövrlərdə yaşanan hadisələr deyil, xalqımızın keçdiyi bütün keşməkeşli dövrlər narahat edir. O öz narahatlıqlarını və üsyanını şeirlərində ustalıqla ifadə etməyi bacarıb. “Şuşa Zirvəsi” poeması İkinci Qarabağ müharibəsində, Şuşa uğrunda gedən döyüşlərdə hərbiçilərimizin göstərdiyi şücaət haqqında təsəvvür yaradır:

*Əlində silahı, önündə bayraq
Döyüş dostlarıyla addımlayaraq
Gedir dilində də Vətən mahnısı
Hücuma bir marşdır ritmi, sədası.
Döyüş ara verir, vaxt bir an durur
Toplar, pulemyotlar sanki yorulur
Budur, Xudayarın gəlir xoş səsi
Bayaqkı mahnıdır, bir qədər həzin...*

"Xudayar təsnifi" şeiri ilə şair şəhid Xudayar Yusifzadənin təmsalında əsgərlərimizin, şəhidlərimizin ümidlə, inamla, vətənə sonsuz sədaqətlə döyüşdüyünü qeyd edir.”[1]

Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədr müavini, Əməkdar Mədəniyyət işçisi, şair-publisist Rəşad Məcidin qardaş Türkiyədə çap olunan “Şuşa dəftəri” adlı şeirlər kitabında “Şuşa dəftəri” başlıqlı bölməsində Şuşaya həsr olunmuş silsilə şeirləri yer alıb:

Şuşaya Gitmek

*Yollar ağır, çığırlar dik, yamaçlar çetin,
Kaya kaya yiğitlərin tek adı: METİN!
Şəhit düşən erenliğin, mağrur gayretin
Pak ruhunu ziyarəttir Şuşa`ya gitmek!*

*Demek vatan Şirin imiş, Ferhat`mış insan,
Ölse de hak yolundan dönmez kahraman!
Kayaları, al kan ile yazılı destan,
Tükenmeyen faharettir Şuşa`ya gitmek!
Her karışı kadim tarih, mukaddes yaddaş,
Dereleri derin fikir, yamacı sırdaş!
Kavuşmuştur kanı kana, kan çeker, gardaş,
Kalp kızdıran hararetdir Şuşa`ya gitmek!*

*Harıbülbül sevdasına tutuşmak belki
Saf havayla, nur yağışa katışmak belki
Yaradanın dergahına yetişmek belki,
Ya cennete seyahattir Şuşa`ya gitmek?*

*Yıldız yıldız yanan semaya bak, yere bak!
Pervanesi olana bak, semendere bak!
Cıdırüzü belenmiştir nağmelere, bak,
Toy düğündür, saadettir Şuşa`ya gitmek!*

*Dahileri yetiştirmiş suyu çöreği,
Vagif, Cabbar, Bülbül, Han`dır çarpan yüreği.
Bestesine tazim için Üzeyir Bey`in
Sadık kalple ibadettir Şuşa`ya gitmek!*

Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Şuşaya 30 illik həsrətdən sonra qovuşmanın bəxş elədiyi fəxarət hissi şairin hər sətrində, hər misrasında poetik dillə ifadə olunub. Şair Şuşaya qayıdışımızı çətin yamaclardan, dik cığırlardan keçərək adlarını qayalara qanla yazan igid oğullarımıza, şəhidlərimizə borclu olduğumuzu bildirir, Şuşaya getməklə onların ruhunu ziyarət edir. R.Məcid Şuşanın əsrarəngiz təbiətini, dərin dərələrini, saf havasını təsvir edərək sanki cənnətə səyahət etdiyini bildirir.

“Otuz illik ağır bir zamanda elə bir yazıçı, şair, publisist olmadı ki, öz yaradıcılığında Qarabağ həsrətini ifadə etməsin. Və əlbəttə, otuz ilin həsrəti, həmçinin, 44 günlük Vətən müharibəsi dövründəki, böyük qələbəmizdən sonrakı zamanın ədəbi yaradıcılığı müqəddəs kitab formatına köçürülməli idi. Bu missiya Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anarın ideyası ilə “Təhsil” nəşriyyatının nəşr etdiyi “Qarabağ dastanı: otuz ilin həsrəti - 44 günün zəfəri” adlı möhtəşəm bir kitabla yerinə yetirildi. Kitabın daşdığı mahiyyət onun annotasiyasında çox dəqiq ifadə edilib: “Azərbaycan xalqı və şanlı Ordumuz Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin qüdrətli rəhbərliyi ilə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində möhtəşəm qələbə qazandı. Bütün xalqımız kimi, Azərbaycan yazıçılarının da 30 ilə yaxın zaman müddətində qəlbində daşdığı acı, nisgil, həsrət, nəhayət ki, sona yetdi.”[3]

“Qarabağ dastanı: otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri” kitabının “Şeir çələngi” başlıqlı bölməsində Azərbaycanın görkəmli şairlərinin Qarabağı tərənnüm edən çoxsaylı poeziya nümunələri toplanıb. Şair, publisist Əjdər Ol “Qırx dörd günə” adlı şeirində düşməni dəf edərək qazandığımız zəfər ilə fərx edir:

*İyirminci ildir bu il, on noyabr...
İşğal altda qaldığımız son noyabr.
Şah noyabr, bəy noyabr, xan noyabr,
Millətimiz tarix yazdı qırx dörd günə!
Yağılara bu da azdı qırx dörd günə!
Bayraq tutdum, bayrağımın sapı özüm,
Qapı-qapı niyə gəzim? Qapı özüm,
Qələm özüm, sənəd özüm, tapu özüm,
Baş komandan imza atdı qırx dörd günə,
Qələbəyə üç rəng qatdı qırx dörd günə.*

ƏDƏBİYYAT

1. İlkin L. “Bütövləşən Vətənim” Arif Əbdüloğlunun şeirlərində vətən məfhumu. “525-ci qəzet”, 2024, 4 oktyabr (№ 181), s.15
2. Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. –Bakı: “Təhsil”, 2021, 527 s.
3. Məmmədli C. Nisgilimizin və qürurumuzun ədəbi toplusu. “525-ci qəzet”, 2021, 22 sentyabr.
4. Məcid R. Şuşa defteri. –Türkiyə: “TedeV” yayınları, 2024, 152 s.

SUMMARY

Issues such as the ideology of Azerbaijaniism, national identity, state building, the Karabakh conflict, and territorial integrity that emerged in the country with the restoration of our state independence in 1991 were reflected in journalism. The culmination of journalism during the period of independence is the numerous journalistic articles, poems, and novels written during the 44-day Patriotic War. Renowned authors wrote in their journalistic articles about the joy and excitement of the victory that the brave Azerbaijani Army bestowed upon our people.

The 2nd Karabakh War, which began on September 27, 2020 and lasted 44 days, ended with the victory of the Republic of Azerbaijan. Our lands, which had been under the enemy's control for nearly 30 years, were liberated from occupation as a result of the successful, strong and far-sighted policy of the Victorious Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev.

Keywords: Karabakh war, periodical journalism, poetry

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “SÖHBƏTÜL-ƏSMAR” ALLEQORİYASI HAQQINDA

Aynurə BAĞIROVA
aynura.bagirova.88@mail.ru

Əsgər QƏDİMOV

Xülasə

Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” ixtisası üzrə ikinci kurs magistrantı Bağirova Aynurə Zaman qızının “Məhəmməd Füzulinin “Söhbətül-əsmar” alleqoriyası haqqında” adlı məqaləsi onun yazdığı “Məhəmməd Füzulinin alleqorik əsərləri” adlı magistr dissertasiyasının ikinci fəslini ehtiva edir. Məqalədə Məhəmməd Füzulinin ikinci alleqorik əsəri olan “Söhbətül-əsmar” haqqında müəyyən elmi məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Məsnəvi, uşaqlar üçün əsər, alça, alu, giləs

Metod

Dissertasiya işi elmi təfsir metoduna istinad edir

Öldə olunan nəticələr

Məqalə alleqorik əsərlərin yaranma səbəbləri və onların ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi haqqında aydın təsəvvür yaradır və mövzunun daha düzgün müəyyən edilməsinə xidmət edir.

M.Füzuli lirik əsərlərlə yanaşı olaraq, epik janra da müraciət etmiş və Azərbaycan ədəbiyyatına yeni keyfiyyətlər gətirmişdir. Füzulinin epik əsərləri olan “Bəngü Badə”, “Həft cam” (Saqinamə), “Ənisül qəlb”, “Söhbətül-əsmar” və nəhayət, “Leyli və Məcnun” əsərləri şairə ümumdünya şöhrəti gətirmişdir. Şairin poemaları içərisində “Söhbətül-əsmar”, “Bəngü badə” və “Həft cam” alleqorik əsərlərdir. Bu poemaların yazılış tarixi elm aləminə məlum deyildir. Ona görə də bu poemalardan tarixi-xronoloji şəkildə danışmaq və bu əsasda şairin yaradıcılıq inkişafını izləmək mümkün deyildir. Yalnız “Bəngü badə” ilə “Leyli və Məcnun” əsərlərinin yazılış tarixi məlumdur.

Lakin “Söhbətül-əsmar”ın Füzulinin ilk qələm təcrübələrindən olduğunu güman etmək olar. Zira “Söhbətül-əsmar” poeması Füzulinin alleqorik əsərləri içərisində istər, məzmun, istərsə də quruluş etibarilə ilk baxımdan uşaqlar üçün yazılmış bir əsəri xatırlatdığı görünür. Əsər məsnəvi formasında yazılmışdır. Lakin poemanın dili son dərəcə sadə və axıcıdır. Şairin bu poeması əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılmışdır.

“Söhbətül-əsmar” poeması uzun müddətdə tədqiqatçılar və Füzulişünaslar tərəfindən sanki qəbil edilməmiş və bu səbəbdən də ona etinasız yanaşmışlar. Türkiyədə çap olunmuş Füzuli nəşrində və Daşkənd çapında bu əsəri hesaba almamışlar. Səbəb də bu əsərin Füzuli səviyyəsində olmadığı, daha doğrusu, aşağı səviyyədə olduğu hesab olunurdu. 1928-ci ilə qədər bu vəziyyət davam etmişdir və nəhayət, 1928-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Maarif və mədəniyyət” (İndki “Azərbaycan” jurnalı – B.A) jurnalında gənc tədqiqatçı Əmin Abid (Ədəbiyyatşünas Əliabbas Müznibin kiçik qardaşı – B.A) “Füzulinin tədqiq edilməmiş bir əsəri” adlı məqaləsində bu barədə məlumat vermişdir. Sovetlər dönməsində həm Əmin Abid, həm də Əliabbas Müznib 1937-ci ilin repres-siyasının qurbanı olduqlarından onların adları tədqiqat kitablarına salınmamışdır. Lakin akademik Həmid Araslı qeyd edirdi ki, bu əsər ilk dəfə Təbrizdə XIX əsrin əvvəllərində təzəcə təşkil olunmuş mətbəədə dəş basması yolu ilə kitab şəklində çap edilmişdir. (№2. Səh.). Məsələ bundadır ki, həmin Təbriz nəşrinin dəqiq tarixi məlum deyil, yalnız onun adının “Eyzən əşəri-türki” başlığı ilə “Kitabi-“Söhbətül-əsmar”i Füzuli” kimi təqdim olunduğu bilinir. (Yenə orada)

Mübahisələr də bundan sonra başlanmışdır. Belə ki, əsərin Bakı çapından sonra bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən Türkiyə alimləri yuxarıda göstərdiyimiz səbəbdən, yəni poemanın dili çox

sadə və dili Füzuli səviy-yəsində deyil, sadədir deyə, onun Füzuliyə aid olmasını şübhə altına salmışlar.

Məlumdur ki, türk tədqiqatçısı Fuad Köpdülüzadə Füzulışünas kimi elm aləmində mərufdur. Onun 1928-ci ildə “Türkiyyat” toplusunda yazdığı rəydə bu əsərin Füzuliyə aid olmadığı iddia edilmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünasları başqa bir dəlilə istinad edərək əsərin Füzuliyə aid olduğunu göstərmişlər. Bu dəlil də 1304-cü ildə Füzuli əsərlərinin bir başqa əlyazma nüsxəsində olduğudur. Bu səbəbdən Təbriz nəşirlərinin doğru hərəkət etdiyi qənaəti ortalığa çıxır.

Bu da məlumdur ki, əlyazma mirzələri bir çox hallarda əsərin üzünü köçürərkən müəyyən səhvlərə, xətalara yol verirdilər. Füzuli özü də yazmışdı ki “Qələm olsun ələ ol katibi-bəd-təhririn, Ki onun bir nöqtə xətası ilə “gözü” “kor” eylər”. İstər, 1304-cü il əlyazmasında, istərsə də Təbriz daşbas-ma çapında belə imla xətalı var. Bütün bunlara baxmayaraq, əsərin çapı bu günkü oxucu və tədqiqatçı üçün qiymətlidir.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, məzmun və ideya etibarilə “Söhbətül-əsmar” poeması “Bəngü Badə” poeması ilə səsləşdiyində onu “Bəngü badə”nin davamı kimi də qiymətləndirmək mümkündür. Burada hər iki poemanın quruluş etibarilə oxşarlığı da bu fikrin doğruluğunu əsaslandırır.

Hər iki əsərdə lovğa insanların xasiyyətlərindəki naqislik tənqid olunur. Şair xudbin insanları, başqalarını bəyənməyən, özünün bəd əməllərindən belə, razı qalan insanlar kəskin şəkildə tənqid edir.

Sənətkarın böyüklüyü ondadır ki, dövrün siyasi-ictimai hadisələrinə bədii düşüncənin məhsulu olan əsərlərlə münasibət bildirir. Bu əsərdə də həmin motivlər gözlənilmişdir. “Söhbətül-əsmar” poemasının “Bustan” hissəsində məhz həmin yersiz təkəbbür və lovğa hərəkətlər, qaydasız məğrurluğun saraylarda hökm sürdüyünü göstərir.

Əslində, poema lirik bir ricətlə, gözəl təbiət təsviri ilə oxucunun diqqətini çəkir:

*Nərgiz ki, göz açdı, bağə girdi,
Bir baxmağınan özün itirdi.
Bənəfsə “nəşəyi-meylə” xumar olmuşdu. Və:
Qönçə yaxasını eylədi çək
Bülbül baxuban olub fərahnak.
Bağ içrə açıldı qırmızı gül,
Başladı əninü nalə bülbül.
Əlqissə, fəzalənib çəmənlər
Xoş tazə geyindi yasəmənələr (№ 1. Səh. 250).*

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər, bir halda ki, “Bəngü Badə” poeması Füzuliyə məxsusdur, o zaman tekstoloji (mətnşünaslıq) baxımından buradakı məzmun və ideya, hətta mətn yaxınlığına biganə qalmaqla olmaz. Belə ki, “Bəngü Badə” poemasının əvvəlində də yazın təsviri özünü göstərir. Burada da gülün, bülbülün, yasəmənin və sair bitkilərin təbiətə verdiyi gözəllik təsvir edilmişdir və bütün bunlar “Söhbətül-əsmar” poemasının girişi ilə tamamilə yaxındır və Füzuli üslubudur. Hətta meyvələrin təbiətdəki güllünün təsviri də Şərq ələminə mənsubiyyəti ilə özünü göstərir.

“Söhbətül-əsmar” poemasındakı meyvələrə diqqət yetirək: Alça, Gilas, Alu (alı- gavalı – B.A.), Əngür (üzüm), Heyva, Nar, Narınc (narıngi), Zərdalu (ərik) Armud, Rütəb (xurma), Badam, Püstə və sair. Əsərdə təsvir edilir ki, bir “Xucəstə sima” (qəflətən əraziyə daxil olmuş xoşbəxt adam – “xocəstə” . № 9. Səh. 699.) gəzməyə çıxarkən meyvələrin söhbətini eşidir. Və bu meyvələrin hər biri özünü tərifləyir. Bağ və bostan meyvələrinin bəhsi bu əsərin fabulasını, məzmununu təşkil edir. Məsələn bundadır ki, Bəngü Badə”də olduğu kimi, “Söhbətül-əsmar” poemasında da məzmun və ideya şairin yaşadığı dövrlə həmahəng səsləşir. Buradakı alleqorik obrazların prototipi olan insanlardakı şöhrətpərəstlik, lovğalıq, mənəb uğrunda xudpəsəndliklə mübarizə o dövr üçün xarakterik idi. Bu xüsusiyyətlər həyatın və Füzulinin yaşadığı tarixi dövrün qabarıq görünən tərəfləri idi. Feodal çəkişmələri, mənəm-mənəmlik həmin dövrün siyasi mənzərəsi idi.

Poemaya diqqət yetirək. Bu meyvələrin hərəsi özünü bir cür tərifləyir. Alça özünün xalqa bir dərman kimi lazım olduğunu deyir:

*Təblərzəyə mən şəfa verirəm,
Təlxəyi-fəmə səfa verirəm.
Əklimdən olur baş ağrısı dur,
Demiş hükəmə bu sözü cümhur (№1. Səh. 250.).
Alçanın belə öyünməsi Alunun xoşuna gəlmir. Ona cavab olaraq deyir:
Çün dürri-qələndəri bağuşəm,
Yüz min tərəfə saçıldı xuşəm.
Gəh səbzi, gəh ərgəvani,
Gəh sürxü səfidü zəfərani. (Yenə orada)*

Doğrudan da, diqqət yetirdikdə alça ququsundan daha çox, alu qurusu (Almaxara da deyilir – B.A) daha xoş təsir bağışlayır. Çünki bu sarı rəngli meyvə qurusu bütün Şərq aləmində məşhurdur. Həm də bu deyimlər Füzuli dövründə də günümüzdə olduğu kimi məruf olduğu məlum olur.

Bu anda Gilas öz geyimi ilə öyünür, zahiri gözəlliyini önə çəkir. Bəs Zərdalu? O da ticarət zamanı üstünlüyünü bildirir:

*Gər mənə qurutsa bağibanlar,
İstər mənə cümlə karivanlar (Yenə orada)*

Alma fəxr edir ki, insanlar arasında, xüsusilə sevgililər arasında bir vasitədir və o, bununla gfəxr etmək istərdi. Almanın özünü öyməsi tamamilə təbii görünürkən yeni bir əks-müddəə ortalığa çıxır:

*Gər yaxşı olardın, “Al” deyərdin,
“Alma” adını nəçin qoyardın.*

Armud isə xəstələrə şəfa olduğunu sübuta yetirmək fikrindədir. İnsanlar xəstə yanına armudu aparırlar. Buna görə də Armud fəxr edir. Üzüm də bu arada insanlara çox lazım olduğunu, məişətdə ondan müxtəlif yollarla istifadə etdiklərini önə çəkir. Heyvanın ətri insanların çox xoşuna gəlir. Bu səbəbdən o, başqa meyvələrdən seçilir. Narınc isə geyimində başqa meyvələrdən daha gözəl görünməsilə öyünür. Nara, məlumdur ki, Cənnət meyvəsi deyirlər. Bu səbəbdən o, müqəddəs sayılmasını önə çəkir Xurma da müqəddəs sayılır və növləri çoxdur. Bəs Badam? Badam dərman meyvəsidir (Hələ o zamandan badamın şirin və acı növlərinin dərman olması elmə məlum imiş. B.A).

Əsərdə meyvələrin özünü öyməsinin lovgalıq həddində olması diqqəti çəkir. Hər bir meyvə özünün müsbət xüsusiyyəti ilə öyünür, qürrələnir, bununla fəxr edir. Meyvələrin hər biri başqasına irad tutub o birisini pisləyir. Burada özünü öyən, mənəmlik, şöhrətpərəstlik hissləri ilə yaşayan insanların obrazını görürük və bununla yanaşı, özünün cəmiyyətdəki zərərlərindən xəbəri olmayan adamların da simvolik tənqidini görə bərik.

Şair bu hissədə oxucusunu dövlət məsələləri haqqında düşünməyə dəvət edir. Bu hissədə sarayda yaşayan əyanlardan tutmuş, şaha qədər hamının özündən aşağı rütbəli adamlara xudpəsənd və alçaq nəzərlərlə baxdığını diqqətə çatdırır. Beləliklə, səyahətə çıxan “Xocəstə sima” meyvələrin savaşı və tənələrindən tənəyə gəlir, bağdan heç bir ləzət ala bilmir. Bu hissəni şair belə təsvir edir:

Şaftalu deyərdi:

- Padşahəm

Fısdıq ki,

-Əncümən içrə mahəm!

Həm Cöviz deyərdi:

- Xosrovəm mən!

Fındıq deyərdi:

- Sərvərəm mən!

Limu ki:

- Mənəm bu bağə Mahmud,

- Şahəm ki, deyərdi Şahpalud

Göründüyü kimi, meyvələrin hamısı şahlıq, mənəb və şöhrətpərəstlik üstündə savaşırlar. Sonra

təsvir olunur ki, səyahətə çıxan həmin adam bağda dayana bilməyib bostana gedir. O, burada da eyni vəziyyətin şahidi olur. Lakin, bağın əksinə olaraq bostanda müəyyən rəsmiyyət və rütbələr mövcuddur. Şah – Qovun, Vəzir – Qarpızdır. Xiyar, Gərmək də müəyyən vəzifə sahibləridir. Bağda olduğu kimi, burada da təkəbbür və lovğalıq hökm sürür, hər kəs özünü üstün sayır. Təbii ki, şair bunları bədii obraz kimi təqdim edir.

*Övsəfin edərdi Hinduvana,
Qovun eşidib çəkib zəbanə.
Vermişdi çü Qarpıza vəzarət,
Həm Gərməyə mənəbi- vəkalət,
Etmişdi Xiyarı çün mülazim,
Şəmmanəni həm özünə xadim. (Yenə orada)*

Göründüyü kimi, əgər bağda hərc-mərclik və özbaşınalıqdırsa, burada “şahənşah” Qovunun müəyyən etdiyi rütbələr vardır. Lakin bostanda da vəziyyət bağdakı kimidir. Yəni hər kəs özünü üstün sayır. Bostanda şah olan Qovun, kim ki, onun qarşısında özünü öyür, dərhal onu cəzalandırır. Nəhayət, özü o qədər lovğalanır ki, ayağa qalxıb öz başını partladır.

Beləliklə, Füzuli əxlaqi-didaktik mahiyyət daşıyan bu poemada özündən başqa heç kəsi bəyənməyən, yersiz məğrurluq edən, şöhrətpərəst insanları, xüsusən, şahları, vəzirləri, saray əyanlarını prototip olaraq bədii arenaya gətirmiş, tənqid hədəfinə çevirmişdir. Qan tökməklə, öz şöhrətini artırmaq istəyən azğın şahlar “Bəngü Badə” əsərində olduğu kimi, bu poemanın da əsas tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

Füzuli “Padşahi-mülk...” qitəsində bu məsələyə toxunmuşdur:

*Yüz fəsadü fitnə ilə bir kişvər alır,
Ol dəxi asəü əmnü istiqamətdən bəri.*

Maraqlıdır ki, Füzuli zülm və ədalətsizliklə dolu olan dünyanı pisləyir. Əsərin qəhrəmanı “Xüceştə sima” olan şəxs bu fikrə gəlir ki, dövrdə vəfa yoxdur. Dünyanı sevən adam bu yolda çox cəfa çəkar. Ona görə də dünyanın ləzzətini tərk etmək lazımdır. Və nəhayət, şair öz əsərində bu nəticəyə gəlir:

*Dünya işinin mədarı yoxdur,
Heç kimsəyə etibarı yoxdur.
Eylər birisin sahibi-tac,
Ol birisin ona möhtac. (Yenə orada)*

Bu misralarda, həmçinin əsərin ideyası, mənəvi-əxlaqi mahiyyəti, şairin dünya konsepsiyası ifadə olunmuşdur. Bu ideya şairin əsərlərinin əksəriyyətində qoyulan konseptual fikirləri ehtiva edir.. Dünyada vəfa, etibar yoxdur, ədalət nisbi anlayışdır. Birisi taxt-tac sahibidir, o birisi isə ona möhtacdır. Beləliklə, şair dünyanın yoxsul möhtaclara və hökm edənlərə, tac sahiblərinə bölünməsinə etirazını bildirir.

Maraqlıdır ki, böyük şair “Bəngü Badə” poemasında irəli sürdüyü ideyaları bu əsərində də inkişaf etdirir. Əgər “Bəngü Badə” əsərində iki saray arasında mübarizə gedirsə, burada bir saray və onun daxilində gedən mübarizə, çəkişmə və ziddiyyətlər əks olunmuşdur. Şair, göstərdiyi bütün pis xüsusiyyət-lərin hamısını cəmiyyətin bütün təbəqələrinə şamil edir. Lakin fərq burasındadır ki, əgər sadə xalq arasında gedən mübahisələr adi mübahisə olaraq qalırsa, sarayda, əksinə, bu mübahisələr ölüm, qan, müharibə və qırğınlar törədir.

Poema o dövrün dil xüsusiyyətlərini əks etdiyindən, bu baxımdan da maraq doğurur, şair maraqlı epitet və təşbihlərdən məharətlə istifadə edir. Poemada kəskin istehza, yumor, məntiq və hazırcavablıq vardır ki, bütün bunlar da Füzuli üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdir:

*Bir qətrə su, bir də üstüxansan,
Hər kim ki, yesə, ona ziyansan.*

Yaxud:

*Ərik sözün güş Alma qıldı,
Acıqlanıban xüruş qıldı...
Hər kim səni yedi, qarnı şişdi,
Dəryayi-bəla içinə düşdü.*

Əsər uşaqlar üçün də maraqlıdır və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Füzuli – Əsərləri 2-ci cild.
2. Həmid Araslı – Füzuli. 1958
3. Əliyar Səfərli, Xəlil Yusifli – Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (Qədim və orta əsrlər tarixi) Bakı, 2008.
4. Mirzağa Quluzadə - Füzulinin lirikası. Bakı, 1965
5. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən Əziz Mirəhmədov) “Maarif”, 1988
6. Kamil Vəli Nərimanoğlu – “Ey Füzuli!” – 525-ci qəzet, 16 avqust 2000-ci il
7. Sabir Əliyev – Füzulinin poetikası. “Yazıçı”, Bakı, 1986.
8. Rafiq Yusifoğlu - Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı-2009
9. Ərəb və fars sözləri lüğəti. B, 1985

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN DRAMATURGIYASI: “İNSANLAR VƏ TALELƏR”

Aynurə ƏHMƏDOVA
aynuraahmedova7@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, müasirləri və mübarizəsindən bəhs edən iri həcmli “İnsanlar və talelər” kinodramı onun dramaturgiya istiqamətində geniş yaradıcılıq imkanları olduğundan danışılır.

Məmməd Cəfər Cəfərovun bir neçə dildə çap olunmuş “Cəlil Məmmədquluzadə” əsəri XX əsrin çox dəyərli mirzəcəlişünaslıq nümunəsidir. Böyük Mirzə Cəlil də daxil olmaqla “İnsanlar və talelər” kinodramında haqqında bəhs edilən ədəbi-tarixi və siyasi şəxsiyyətlərin əksəriyyətini həyatda şəxsən görüb tanıması, hətta onlardan bəziləri ilə ünsiyyətdə olması da əsərin canlı və təsirli olmasına səbəb olmuşdur. “İnsanlar və talelər” əsərində XX əsrin əvvəllərinin ən mühüm, dövr üçün xarakterik olan hadisələrdən və həmin hadisələrin əsas daşıyıcıları olan şəxsiyyətlərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, tədqiqatçı, sənətsüinas, filosof, romantizm, Azərbaycan ədəbiyyatı, dramaturgiya, “İnsanlar və talelər” və s.

Giriş

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, müasirləri və mübarizəsindən bəhs edən iri həcmli “İnsanlar və talelər” kinodramı onun dramaturgiya istiqamətində geniş yaradıcılıq imkanları olduğunu görürük.

M.C.Cəfərov “İnsanlar və talelər” kinodramını 1975-1991-ci illər də yazmışdır. Bu kinodram ilk dəfə görkəmli akademik İsa Həbibbəylinin tərtibi ilə hazırlanıb və 2009-cu işıq üzü görmüşdür.

Akademik İsa Həbibbəyli müqəddimədə yazır:

“Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mürəkkəb və keşməkeşli ömür yolu, uğrunda mübarizə apardığı ideallar həmişə ciddi elmin problemi olduğu qədər həm də bədii düşüncənin maraq dairəsində olmuşdur. Son yarım əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadənin ömür və sənət yolundan bəhs edən hekayə, povest, roman, dram və ssenarilərin meydana çıxması, tamaşaların hazırlanması, filmlərin çəkilməsi bu həqiqəti bir daha təsdiq edir.”

Akademik M.C.Cəfərovun “İnsanlar və talelər” kinodramı – Molla Nəsrəddin mövzusunda münasibətdə yeni mərhələ təşkil edir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun bir neçə dildə çap olunmuş “Cəlil Məmmədquluzadə” əsəri XX əsrin çox dəyərli mirzəcəlişünaslıq nümunəsidir. Böyük Mirzə Cəlil də daxil olmaqla “İnsanlar və talelər” kinodramında haqqında bəhs edilən ədəbi-tarixi və siyasi şəxsiyyətlərin əksəriyyətini həyatda şəxsən görüb tanıması, hətta onlardan bəziləri ilə ünsiyyətdə olması da əsərin canlı və təsirli olmasına səbəb olmuşdur.

“İnsanlar və talelər” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə mövzusunda yazılmış ilk kinodramdır. “İnsanlar və talelər” kinodramı dörd yüz kompüter səhifəsindən ibarətdir. Bu, ədəbiyyatımızda kinodram janrında yazılmış orijinal və qiymətli sənət əsəridir. “Kinodram janrının prinsiplərinə uyğun olaraq əsərdə dramatik vasitələrdə ssenarivari əlamətlərin üzvi sintezinə nail olmuşdur” [3, s. 3-5].

Kinodramda XX əsrin əvvəllərinin barəsində çox oxuyub öyrəndiyimiz görkəmli simalarının

müxtəlif sahələrdə fəaliyyətləri vahid süjet xətti ətrafında Məmməd Cəfər Cəfərov tərəfindən birləşdirilmiş, onları bir-birindən fərqləndirən amillər, xüsusiyyətlər müəyyən edilib dəqiqləşdirilmişdir.

Məmməd Cəfər Cəfərov “İnsanlar və talelər” kinodramında Nəcəf bəy Vəzirov, Abdulla Şaiq, Qurbanəli Şərifzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Həmidə xanım Məmmədquluzadə, Abbas Səhhət, Üzeyir Hacıbəyov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Şahtaxtinski, Ömər Faiqin Nemanzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdülfətəxan Ələvi və başqaları ədəbi-tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də fərqli xarakterlər səviyyəsində təqdim olunurlar.

Fikrimizcə, Məmməd Cəfər Cəfərovun “İnsanlar və talelər” kinodramının üstün cəhəti və böyük uğuru bu kinodramda təqdim olunan epoxanın bütün istiqamətlərinin əhatə edilməsindən ibarətdir. “İnsanlar və talelər” kinodramında əsasən Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərlik etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi hərəkətinin mübarizəsi və idealları əsasında qurulmuş süjetdə dövrün Azərbaycanın romantikləri də geniş və hərtərəfli təmsil olunurlar. Bunlardan Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi ilə eyni cərgədə Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə kimi romantizmi təmsil edən görkəmli yazıçılar və şəxsiyyətlər də öz taleləri və idealları ilə Məmməd Cəfər Cəfərov “İnsanlar və talelər” kinodramına gətirmişdir.

Doğrudur, ədəbiyyatımızda bilir ki, Cəlil Məmmədquluzadə haqqında bir çox bədii əsərlər yazılmışdır. Həmin bədii əsərlər sırasında ilk dəfə olaraq, ədəbi-tarixi epoxa bütün axınları və yönləri, müxtəlif qütblərdə birləşmiş adlı-sanlı simaları ilə birlikdə təqdim olunur. Bütün bu deyilənlərdən başqa, Əhməd bəy Ağayev, Həşim bəy Vəzirov, Əlibəy Hüseynzadə kimi uzun illər haqqında yazılması və danışılması qadağan olunmuş şəxsiyyətlər də vardır. Nəhayət ki, bunlar da bədii əsər müstəvisində obyektiv mövqedən canlandırılmışdır.

“İnsanlar və talelər” əsərində XX əsrin əvvəllərinin ən mühüm, dövr üçün xarakterik olan hadisələrdən və həmin hadisələrin əsas daşıyıcıları olan şəxsiyyətlərdən bəhs olunur.

“Çoxcəhətli fəaliyyətə malik olan Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, mübarizəsi və yaradıcılığı da ona həsr olunmuş əsərdə dövrün ən mühüm ideya-siyasi cərəyanlarından söz açmağa münbit şərait yaradır. Buna görə ki, “İnsanlar və talelər” kinodramında molla-nəsrəddinçilər və romantiklərlə bir sırada siyasi hakimiyyətə malik olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Nəriman Nərimanov, Əliheydər Qarayev, Səmədağa Ağamalı oğlu, Dadaş Bünyadzadə və başqalarının da obrazı yaradılmışdır” [4, s. 7].

Məmməd Cəfər Cəfərov bu obrazlardan başqa Məhdəd, Zərincə xanım, ruhani başçısı, polis zabiti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı satan uşaqlar, iki qoca kişinin obrazından, Şanidze, Fitnə, Durna, Nisəbəyim xala, Sənəttulla Eynullayev, şəfqət bacısı, Cabbar ağa və s. obrazlardan da danışmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas İsa Həbibbəyli yazır:

“İnsanlar və talelər” kinodramında Cəlil Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərinin bütün ictimai-siyasi axınlarının, ədəbi-mədəni və böyük vətəndaş kimi təqdim edilir.

Məmməd Cəfər Cəfərov əsər boyu Cəlil Məmmədquluzadənin özünəməxsusluğun mənsub olduğu həyatına, taleyinə, çətinliklərinə, ümidlərinə dərinlən bələd olmasınla, işığı, nicat yolunu doğru-düzgün müəyyən edə bilməsində və həmin istiqamətdə fədakarcasına mübarizə aparmasında, əqidə bütövlüyündə axtarmışdır” [5, s. 8].

Görkəmli yazıçı, tənqidçi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, sadə, təvazökar vətəndaş Məmməd Cəfər Cəfərov bu kinodramında Cəlil Məmmədquluzadəni azərbaycançılıq idealının canlı və parlaq təcəssümü kimi mənalandırır.

Məmməd Cəfər Cəfərov ədibin əqidə bütövlüyünü və vətəndaşlıq qayəsini düşünüldü tapılmış səciyyəvi detallar və hadisələr əsasında, aydın və koloritli bədii vasitələrlə ifadə etmişdir. Ona görə də “İnsanlar və talelər” kinodramı görkəmli bir alimlə yanaşı, çox istedadlı və səriştəli bir yazıçının əsəri kimi yadda qalır.

“İnsanlar və talelər” kinodramının “Təbrizdə və Bakıda” adlanan ikinci hissəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalında İranın, Əfqanıstanın və Avropa dövlətlərinin haqqında çıxan bir yazı ilə bağlı Cəlil Məmmədquluzadənin bir 45-46 yaşlarında olan bir hərbiçi ilə söhbətindən bir parçaya diqqət yetirək. Məmməd Cəfər Cəfərov yazır:

“Hərbi geyimli: - Mirza Djalil! Bağışlayın, Sizə zəhmət vermişik. Sizin nəşr etdiyiniz “Molla

Nəsrəddin” jurnalında xarici ölkələrin – İranın, Əfqanıstanın və Avropa dövlətlərinin başçılarının kəskin tənqid edilməsi bir az yuxarıları narahat etmişdir... Məsələ belədir ki, Sovet hökuməti xarici dövlətlərlə təzə-təzə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışır. Sizin götürüb o dövlətlərin adlarını adbaad pisləməyiniz, karikaturalarda eybəcər hala salmağınız bizim xarici siyasətlə düz gəlmir. Onlar görüb bizim xarici işlər nazirinə rəsmi etiraz teleqramları vururlar. Sovet mətbuatında onların təhqir edildiyinə qarşı protest edirlər. Onlar haqlı olaraq deyirlər ki, sovet hökuməti bir tərəfdən bizimlə münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışır, bir tərəfdən də sovet mətbuatında bizi ələ salırlar” [3, s. 354].

Bu görüşdə Cəlil Məmmədquluzadə də öz əqidəsindən dönməyərək hərbi geyimliyə öz fikirlərini söyləyir.

“Mirzə Cəlil: - Burada başa düşmək üçün çətin bir şey yoxdur. “Molla Nəsrəddin” satira jurnalıdır. Onun əsil vəzifələrindən biri də nöqsanları göstərmək və onları islah etməyə çağırmaqdır. Moskvada, Leninqradda da o biri respublikalarda da belə jurnallar çıxır. Başqa bir tərəfdən mən istərdim ki, Siz onu da nəzərə alasınız ki, “Molla Nəsrəddin” heç bir idarənin orqanı deyil. O mənim jurnalımdır. Mən bu jurnalı çar hakimiyyəti dövründə də nəşr etmişəm, indi də respublika rəhbərliyinin icazəsi ilə nəşr edirəm. Əgər sizin fikrinizcə bu jurnalın nəşri hər hansı bir mülahizəyə görə məqsədə müvafiq deyilsə, burada çətin bir şey yoxdur. İxtiyar sahibisiniz, əlaqədar idarələrlə danışın. Bir qərar çıxarın ki, jurnal dayandırılınsın, qapadılsın. Günü sabah mən jurnalın nəşrini dayandırmağa hazıram” [3, s. 356-357].

Məmməd Cəfər Cəfərovun “İnsanlar və talelər” kinodramı əsas surəti olan Cəlil Məmmədquluzadənin yaşayıb, yazıb-yaratdığı, mübarizə apardığı epoxanın əsas problemlərinə gur və parlaq işıq salır.

XX əsrin əvvəllərində, xalq cumhuriyyəti zamanı, həyatının Təbriz dövründə və sovet hakimiyyəti illərində xalq və hakimiyyət, yazıçı və zaman, din və dövlət, dini və milli birlik, milli azadlıq və istiqlaliyyət kimi məsələlər kinodramın obyektivində qabarıq şəkildə canlandırılır. Bu yolla həm Cəlil Məmmədquluzadənin əhatə edən çətin və mürəkkəb mühitə, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin keşməkeşli inkişaf yolundakı problemlərinə aydınlıq gətirilir.

Beləliklə, ədəbiyyatımızda Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” mövzusunda yeni tipli və müvəffəqiyyətli bir əsər meydana çıxmışdır.

Azərbaycanda akademik ədəbiyyatşünaslığın yaranmasında əsas simalardan biri olan Məmməd Cəfər Cəfərovun çoxsaxəli bədii yaradıcılığını bir məqaləyə sığışdırmaq mümkün deyildir. Bu ədəbi irsin geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Bunları nəzərə alaraq, biz Məmməd Cəfər Cəfərovun dramaturgiya sahəsindəki məhsuldar fəaliyyətinin bir hissəsindən bəhs etdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: taleyi və sənəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009
2. Məmməd Cəfər. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, 2002
3. Məmməd Cəfər. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 c.-də, C.2. Naxçıvan, 2005, s. 18
4. Məmməd Cəfər. İnsanlar və talelər. (Tərt. ed.: İ. Həbibbəyli ; elmi red.: F.Kazımova.) - Bakı : "Elm və Təhsil" nəşr-tı, 2009.
5. Məmməd Cəfər Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. I; II; III cild, Bakı: Çinar – Çap,

1920-30-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİNİN ARAŞDIRILMA VƏZİYYƏTİ

Aysel ƏFƏNDİYEVA
ayselefeنديeva6@gmail.com

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan mühacirət irsinin nəşri, tədqiqi və təbliği Sovet dövründə ideoloji-siyasi mülahizələrlə uzun müddət yasaqlandığından bu yöndə ilk yazılar ölkəmizdə yalnız 1980-ci illərin sonları, 1990-cı illərin əvvəllərində meydana çıxmağa başlamışdır. Sonrakı illərdə ədəbi mühacirətşünaslıq tədricən inkişaf etmiş, bir sıra dəyərli məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmış, bununla da Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif janrları, onun görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı barədə elmi təsəvvürlər zənginləşmişdir. Məqalədə həmin elmi işlər nəzərdən keçirilmiş və belə bir yekun qənaət ifadə edilmişdir ki, Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələləri, o cümlədən 1920-1930-cu illər mühacirət nəsrini indiyədək küll halında ayrıca araşdırmanın obyektı olmamış, sözügedən dövrün bir sıra diqqətəlayiq epik örnəkləri isə ümumiyyətlə təhlillərdən kənarda qalmışdır. Odur ki, 1920-1930-cu illər mühacirət nəsrinin toplu halda sistemli şəkildə araşdırılması çağdaş ədəbiyyat tarixçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: hekayə, bədii-fəlsəfi nəsr, xatirələr, tədqiq, təhlil

Giriş

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan mühacirət irsinin nəşri, tədqiqi və təbliği Sovet dövründə ideoloji-siyasi mülahizələrlə uzun müddət yasaqlandığından bu yöndə ilk yazılar ölkəmizdə yalnız 1980-ci illərin sonları, 1990-cı illərin əvvəllərində meydana çıxmağa başlamışdır. Sonrakı illərdə mühacirətşünaslıq tədricən inkişaf etmiş, bir sıra dəyərli məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmış, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif janrları, onun görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı barədə elmi təsəvvürlər zənginləşmişdir. Bununla belə, istər janr, istər mövzu, istərsə də üslub və struktur baxımından rəngarəng olan Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələlərinin hər biri ayrıca sistemli araşdırmanın obyektı olmamışdır.

1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, o cümlədən də nəsrinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Belə ki, çağdaş emigrantologiyanın prinsiplərinə uyğun gələn mühacirət ədəbiyyatı məhz həmin dövrdən etibarən təşəkkül tapır və II Dünya müharibəsinin başlamasına qədər sürəkli inkişaf edir. Müharibənin başlaması ilə mühacirət mətbuatının nəşrində uzunmüddətli fasilənin yaranması, bununla da çap imkanlarının məhdudlaşması mühacirət ədəbiyyatının inkişafına da təsirsiz qalmır.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin inkişaf mərhələlərinin, xüsusən də 1920-30-cu illər nəsrinin toplu halda sistemli araşdırılması çağdaş ədəbiyyat tarixçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Bu mərhələnin araşdırılması dövrün mühacirət nəsrinin inkişafı meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatı barədə elmi təsəvvürlərimizi zənginləşdirməsi ilə aktualıq kəsb edir.

Ölkəmizdə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrinin tədqiqi yönündə ilk təşəbbüslər 1990-cı illərin əvvəllərinə aiddir. Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədovun “Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları” [1] məqaləsində Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərindən ətraflı bəhs olunmuşdur. Alimin vəfatından sonra işıq üzü görmüş “Əhməd bəy Ağaoğlu” [2] monoqrafiyasının böyük bir fəsli də həmin əsərin təhlilinə həsr edilmişdir. Həmçinin müəllifin az öncə adını qeyd etdiyimiz məqaləsi də monoqrafiyanın sonunda yer almışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında hekayə janrının ilk örnəklərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsi barədə Vəqif Sultanlı “Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd

Əmin həyatı və ədəbi fəaliyyəti)” [3] monoqrafiyasında bəhs etmişdir. Həmin mətn eynilə müəllifin “İstiqlal sevgisi” kitabında da yer almışdır [4]. O, eyni zamanda “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” [5] dərs vəsaitində Ə. Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm” əsərlərinə toxunmuşdur. Həmin əsərlərin təhlili ilə bağlı hissələr cüzi dəyişikliklərlə müəllifin “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Başlangıçdan günümüzədək” [6] adlı kitabına da daxil edilmişdir. Həmçinin sözügedən kitabda Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən” hekayələri, B.E. Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” xatirələri haqqında qısa qeydlər də verilmişdir.

Ə. Ağaoğlunun yuxarıda qeyd olunan iki əsəri ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, filosofların da diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri barəsində Rəhman Bədəlov “Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi” [7], Şahnəzər Hüseynov “Əhməd bəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz” [8] sərlövhəli məqalələrində dəyərli fikirlər söyləmişlər. Xaləddin Sofiyev də özünün “Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu” [9] adlı monoqrafiyasında sözügedən əsərdən ətraflı bəhs etmiş, “Mən nəyəm” və “Sərbəst firqə xatirələri” haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

M.B. Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı” və “On dəfə öldürülən” hekayələri Asif Rüstəminin “İstiqlal fədaisi (M.B. Məhəmmədzadənin həyat və yaradıcılığından ştrixlər)” [10] məqaləsində təhlilə cəlb edilmişdir.

Nikpur Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət nəsr” [11] monoqrafiyası mövzu ilə bağlı çoxillik araşdırmaların ilkin nəticəsi olub, sözügedən yöndə ilk sistemli araşdırmadır. Monoqrafiyada 1920-30-cu illər mühacirət nəsrə örnəklərindən olan M. Ə. Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid”, M.B. Məhəmmədzadənin “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən”, Fuad Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, B.E. Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim”, Ə. Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” və “Sərbəst firqə xatirələri” əsərləri də uyğun problemlər üzrə araşdırılmış, onların bədii-estetik dəyəri və ideya-siyasi aktuallığı aşkarlanmışdır.

Abid Tahirli “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” [12] monoqrafiyasında M. Ə. Rəsulzadənin “Kiçik Yan” hekayəsi haqqında qısa məlumat vermiş, “İstiqlala, milli dövlətə və bayrağa sdaqətin bədii təcəssümü” [13] sərlövhəli məqaləsində M. Ə. Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsini araşdırmışdır. O, eyni zamanda AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təsis etdiyi “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasının VII cildinin nəşri münasibətilə yazdığı “Hüriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi. “Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Seçilmiş əsərləri” haqqında qeydlər” [14] adlı məqaləsində “Vətən qaldı” hekayəsi barədə bir qədər geniş məlumat vermiş, onu müəllifin bədii yaradıcılığının zirvəsi adlandırmışdır.

Mübariz Süleymanlı Ə. Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsərini özünün kiçik bir qeydi ilə birlikdə “Ədəbiyyat qəzeti”nin oxucularına təqdim etmişdir [15].

Xalq yazıçısı Anar “Əhməd bəy Ağaoğlu. Mən kiməm?” [16] başlıqlı yazısında “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Sərbəst firqə xatirələri” əsərləri haqqında diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir.

Vilayət Quliyev “Cümhuriyyət yazıları” kitabının bir bölməsində Polkovnik İsrəfil İsrəfilovun “Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr”indən bəhs etmişdir [17, s.481-508].

Mədinə Karahan “Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi həyatında” [18] filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “Sərbəst firqə xatirələri”ni təhlil etmiş, eyni zamanda “Əhməd bəy Ağaoğlunun izi ilə...” [19] məqaləsində “Qiyamətdən məktublar” əsərindən bəhs etmişdir.

Şahbaz Musayev “Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolıyir irsi” [20] monoqrafiyasında böyük ədibin “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “Altmış yeddi il sonra” və “Sərbəst firqə xatirələri”nin müfəssəl təhlilini vermişdir. Müəllif eyni zamanda, “Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq” [21] monoqrafiyasında Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Yıldırım”, “On dəfə öldürülən”, “Vətən qaldı”, Fuad Əmircanın “İntiqam alan kölgə”, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid”, “Mim” imzası ilə dərc olunmuş “Anne, gördüm” hekayələrini və Ə. Ağaoğlunun az öncə sadaladığımız nəsr nümunələrini tədqiqatə cəlb etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, xüsusən də Ə. Ağaoğlu yaradıcılığı yalnız ölkəmizdə deyil,

qardaş Türkiyədə də araşdırmaçıların diqqətini çəkməkdədir. Tanınmış yazıçı, tərcüməçi Həsən Əli Yücəl “Mən nəyəm” bədii-fəlsəfi əsəri münasibətilə “Akşam” qəzetində “İç və dış” [22] adlı məqalə ilə çıxış etmiş, fəlsəfi mülahizələrini irəli sürmüşdür. Həmin məqalə 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrı haqqında bizə məlum olan ilk tədqiqat kimi dəyərlidir.

Fəxri Sakalın “Ağaoğlu Əhməd bəy” [23] monoqrafiyası məzmun və mündəricə baxımdan olduqca maraqlıdır. Müəllif Ə.Ağaoğlunun “Altımis yeddi il sonra” və “Sərbəst firqə xatirələri” bədii-sənədli nəsr örnəklərinə istinad edərək onun ailəsi, gəncliyi, təhsil illəri, Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyətindəki fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən nəyəm”, “Tanrı dağında”, “İki bayan arasında” əsərlərinə dair dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Gülsərən Akalın “Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu” [24] kitabında “Mən nəyəm” və “Tanrı dağında” əsərləri haqqında qısa məlumat vermiş, “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatını, “Sərbəst firqə xatirələri”ni ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir.

Ə.Ağaoğlunun “Yeni nəsıl arasında” adlı bədii-fəlsəfi nəsr nümunəsindən araşdırmaçı professor Əli Əsgərin “Əhməd Ağaoğlu düşüncəsində qadın hüriyyəti” məqaləsində qısa şəkildə bəhs edilmişdir [25]. Bunlardan əlavə, Ə.Ağaoğlunun sadalanan əsərləri haqqında bir sıra publisistik yazılar da mövcuddur.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi ilə bağlı qeyd etdiklərimizdən də göründüyü kimi, 1920-30-cu illər Azərbaycan mühacirət nəsrı indiyədək küll halında ayrıca elmi araşdırmanın obyektı olmamış, sözügedən dövrün bir sıra diqqətəlayiq əsərləri isə ümumiyyətlə təhlillərdən kənarda qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları // Azərbaycan Demokratik Respublikası (tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat), – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – s. 19-29.
2. Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Örgünəş, – 2014. – 264 s.
3. Sultanlı, V. Ağır yolun yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti) / V.Sultanlı. – Bakı: Azərnəşr, –1996. –192 s.
4. Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı / V.Sultanlı. – Bakı: Şirvanəşr, –1998. –160 s.
5. Sultanlı, V. İstiqlal sevgisi / V.Sultanlı. – Bakı: Elm və təhsil, –2014. –252 s.
6. Sultanlı, V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Başlanğıcdan günümüzədək / V.Sultanlı. Bakı: Nurlar, – 2023. – 384 s.
7. Bədəlov, R. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi // Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi, – Bakı: 1995. – s. 13-14.
8. Hüseynov, Ş. Əhmədbəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz (nəzəri-metodoloji polemika) // – Bakı, Azərbaycan, – 2004. № 9, – s. 160-171.
9. Sofiyev, X. Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu / X.Sofiyev. Bakı: Ocaq, 2004. 240 s.
10. Rüstəmli, A. İstiqlal fədaisi // Ədəbi istiqlalımız, – Bakı: Elm, – 2004. – s. 51-72.
11. Cabbarlı, N. Azərbaycan mühacirət nəsrı / N.Cabbarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 140 s.
12. Tahirli, A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991) /A.Tahirli. – Bakı, –2005. – 528 s.
13. Tahirli, A. İstiqlala, milli dövlətə və bayrağa sədaqətin bədii təcəssümü: M.Ə.Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsi haqqında // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2024. –№ 1, s. 153-157.
14. Tahirli, A. Hüriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi: “Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Seçilmiş əsərləri” haqqında qeydlər // 525-ci qəzet. –2024, 11 iyun. – s.12.
15. Süleymanlı, M. Tanrı dağında // Ədəbiyyat qəzeti. – 2014, 14 noyabr. – s.1, 12-13.
16. Anar. Əhməd bəy Ağaoğlu. Mən kiməm? // 525-ci qəzet. – 2019, 25 sentyabr. – s. 10-13.

17. Quliyev, V. Cümhuriyyət yazıları / V. Quliyev. Bakı: Çapar yayınları, – 2021. – 580 s.
18. Karahan, M. Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi həyatında: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2021. – 156 s.
19. Karahan, M. Əhməd bəy Ağaoğlunun izi ilə... Qiyamətdən məktublar // 525-ci qəzet. 2021, 26 iyun. s. 16.
20. Şamioğlu, Ş. Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolıyir irsi / Ş. Şamioğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 172 s.
21. Şamioğlu, Ş. Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq / Ş. Şamioğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 332 s.
22. Yücel, H.A. İş və dış // Akşam. – 1936, 28 eylül. – s.6.
23. Sakal, F. Ağaoğlu Ahmed bey / F. Sakal. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. – 248 s.
24. Akalın, G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu / G. Akalın. Bakı: AzAtaM, 2004. 164 s.
25. Asker, A. Ahmet Ağaoğlu düşüncəsində kadın hüriyyəti // Doğumunun 150. Yılında türk dünyasının görkəmli içtimai siyasî hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, – İstanbul: Türk Ocağı yayınları, – 21-22 ekim, – 2019, – 2020, – s. 330-244.

SUMMARY

The publication, research, and promotion of the emigration heritage, which is an important component of 20th-century Azerbaijani literature, was banned for a long time during the Soviet period due to ideological and political reasons, as a result, the first writings in this direction began to appear in our country only in the late 1980s and early 1990s. In the following years, literary emigration studies gradually developed, a number of valuable articles, monographs, dissertations were written, thereby enriching scientific ideas about various genres of Azerbaijani emigration literature, the life and work of its prominent representatives.

In the article, those scientific works were reviewed and such a final conclusion was expressed that the stages of development of Azerbaijani emigration prose, including emigration prose of the 1920s-1930s, have not been the object of a separate study until now, and a number of notable epic examples of the period in question have generally been left out of analysis. Therefore, a systematic and comprehensive study of emigration prose of the 1920s-1930s is one of the tasks facing contemporary literary historiography.

Keywords: story, literary-philosophical prose, memoirs, research, analysis

MƏDİNƏ GÜLGÜNÜN POETİKASINDA MÜƏLLİF "MƏN"İNİN DİSKURSİV STRATEGİYALARI VƏ İNTERTEKSTUAL ASPEKTLƏR: LİŇQVİSTİK TƏHLİL

Ayşən NƏBİYEVƏ
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Mədinə Gülgünün (1926–1991) poeziyası müəllif "Mən"inin dərin ifadəsi və zəngin intertekstual əlaqələri ilə seçilir. Şairənin lirikasında şəxsi hisslərin ifadəsi, mədəni və tarixi ənənələrə istinadlar, eləcə də oxucu ilə dialoq aparmaq üçün müxtəlif diskursiv strategiyalar ön plana çıxır. Bu məqalədə Gülgünün lirik poeziyasında müəllif "mən"inin diskursiv strategiyaları və intertekstual əlaqələrin formalaşma mexanizmləri linqvistik təhlil baxımından araşdırılır. Şairənin lirikası diskursiv strategiyalar vasitəsilə formalaşır ki, bunlar arasında ekspressiv strategiya, dialoji strategiya və özünüidentifikasiya strategiyası xüsusi yer tutur. Ekspressiv strategiya Gülgünün emosional ifadəsini ön plana çıxarır. Dialoji strategiya vasitəsilə şairə oxucu, sevgili, vətən və ilahi qüvvə ilə ünsiyyətə girir. Gülgünün poeziyası diskursiv və intertekstual yanaşmaların ahəngdar sintezini təmsil edir. Onun şeirləri şəxsi hisslər və mədəni irsin vəhdətini ifadə edərək, oxucunu düşünməyə və hiss etməyə təşviq edir. Bundan əlavə, Gülgünün poeziyası geniş intertekstual əlaqələrə malikdir. O, klassik Azərbaycan və Şərq poeziya ənənələrinə istinad edərək, bu mədəni irsi öz yaradıcılığında yenidən dəyərləndirir. Tədqiqat göstərir ki, Gülgünün poeziyası yalnız fərdi duyğuların ifadəsi deyil, həm də mədəni irsin müasir şeir kontekstində yenidən qurulmasıdır.

Açar sözlər: diskursiv və intertekstual yanaşmalar, kontekst, ifadə vasitələri

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mədinə Gülgünün poeziyası dərin şəxsi hisslər, vətənpərvərlik və zəngin intertekstual əlaqələrlə seçilir. Məhz “alimlərin, yazıçıların öz əsərlərində yaşamaq qüdrəti var. Əsərlərində yaşayanlar isə ölmürlər”[3.s.6].

Mədinə Gülgünün şeirlərində emosional obrazlar və mədəni, ədəbi ənənələrə istinadlar geniş yer alır ki, bu da onun əsərlərini çoxqatlı və mənəli edir. Müəllif "Mən"inin təzahür etdiyi əsas diskursiv strategiyalar üç istiqamətdə təhlil edilir: ekspressiv, dialoji və özünüidentifikasiya strategiyaları.

Ekspressiv strategiya vasitəsilə Mədinə Gülgün öz duyğularını güclü metaforalar və emosional təsvirlərlə ifadə edir.

Ümumiyyətlə, ekspressiv strategiya linqvistikada – subyektiv emosiyaların, qiymətləndirmələrin ifadə olunmasına və oxucuya təsirin gücləndirilməsinə yönəlmiş dil vasitələrinin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu strategiya mətnin pragmatik aspektinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, müəllifin nitq strategiyasını əks etdirir və kommunikativ təsiri artırır. Lirik haqqında danışarkən insan qəlbinin həyəcanlarını və onun təfəkkürünün vəziyyətini bilmək lazımdır [4]. Məhz bu zaman buraya onun emosional düşüncəsi, qeyri-rasional hissiyyəti və cəhdləri daxil olur.

Bu tədqiqat Mədinə Gülgünün poeziyasında müəllif "Mən"inin diskursiv strategiyaları və intertekstual əlaqələrin araşdırılmasına yönəldilmişdir. Metodoloji çərçivə linqvistik və ədəbi yanaşmaların sintezini əhatə edir. Tədqiqat diskurs-analiz, intertekstual təhlil və linqvistik poetika prinsiplərinə əsaslanır. Diskurs-analiz metodu vasitəsilə şairənin fərdi üslubu və müəllif "mən"inin formalaşma mexanizmləri öyrənilmişdir. Intertekstual təhlil üsulu Gülgünün şeirlərində digər mətnlərlə olan əlaqələri müəyyən etməyə imkan yaradır.

Linqvistik poetika isə şairənin istifadə etdiyi leksik, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərin struktur analizini həyata keçirir. Müəllif "Mən"inin formalaşması üçün istifadə olunan əsas diskursiv

strategiyalar (ekspressiv, dialoji, özünüidentifikasiya) müəyyən edilir. Şeirlərdə müəllifin özünü-təsdiq mexanizmləri və ifadə vasitələri təhlil olunur. İntertekstual təhlil – Gülgünün poeziyasında klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına istinadlar araşdırılır.

Onun digər mədəni mətnlərlə əlaqələri və allüziyalar müəyyən edilir. Linqvistik poetika – Şeirlərdə işlədilən bədii ifadə vasitələri (metaforalar, epitetlər, leksik seçim) analiz edilir. Şairənin stilistik xüsusiyyətləri və onların məna yükü təhlil olunur. Bu metodoloji yanaşma Gülgünün poetik üslubunu daha dərin və kompleks şəkildə araşdırmağa imkan yaradır.

O.V. Kotik və L.V. Tolstikovanın araşdırmasına görə, ekspressivlik müxtəlif linqvistik vasitələrlə, o cümlədən müəllifin ifadənin məzmununa subyektiv münasibətini əks etdirmək üçün istifadə etdiyi sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə təzahür edir [5]. İnstitusional diskurs çərçivəsində ekspressiv-apellyativ strategiya daha çox emosional təsirə yönəlmiş müntəzəm modal reaksiyalarla xarakterizə olunur və faktiki informasiyanın ötürülməsindən çox, ünsiyyət təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir [6.s.58] Ekspressiv strategiya Gülgünün emosional ifadəsini ön plana çıxarır. O, şeirlərində güclü metaforalar, təsirli təsvirlər və duyğusal leksikadan istifadə edərək, oxucunu öz hiss dünyasına cəlb edir.

Lirik əsərin linqvistik təhlilində ekspressiv strategiya müəllifin subyektivliyini ifadə etməyə və auditoriyaya emosional təsiri artırmağa yönəlmiş üsul və vasitələr kompleksini təşkil edir ki, bu da xüsusilə bədii və publisistik mətnlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mədinə Gülgünün “Bu şirin, şirin dünya” şeirində həyatın həm cəlbedici, həm də ziddiyyətli tərəfləri poetik dillə təqdim olunur. Ekspressiv strategiyanın əsas məqsədi dərin hiss və duyğuları ifadə etmək üçün emosional yüklü leksika və metaforalardan istifadəyə əsaslanır. Məsələn, "Bu şirin, şirin dünya" şeirində şairə yazır:

"Dünya bal kimi şirindir, amma içində acı gizlənir..."

Burada "dünya bal kimi şirindir" metaforası həyatın həm cəlbediciliyini, həm də gizli acısını ifadə edir. Mədinə Gülgünün poeziyasında ekspressiv strategiylərin istifadəsi onun şeirlərindəki dərin emosional ifadələrlə özünü göstərir. Aşağıda bu cür strategiylərin təzahür etdiyi bəzi şeirlərdən nümunələrə nəzər salaq: "Bir damlayam" şeirində şairə öz azadlıq və səadət anlayışını belə təsvir edir:

*Mənim azadlığım dumansız səma,
Təzə dənə dolmuş tər sünbüllərdir.
Mənim səadətim bu el, bu oba,
Bir də şəfəq içən körpə güllərdir [1].*

Burada azadlıq "dumansız səma"ya, səadət isə "tər sünbüllər" və "şəfəq içən körpə güllər"ə bənzədilərək güclü metaforalarla ifadə olunur. "Sən gəlməz oldun" şeirində şairə sevgilinin gəlişini intizarla gözləyir və həsrətini belə ifadə edir:

Deyirdin baharda görüşərik biz,
Bahar gəldi, getdi, sən gəlməz oldun.

Burada baharın gəlişi ilə sevgilinin gəlişi arasında əlaqə qurularaq, gözləmə və həsrət hissləri vurğulanır.

"Könlüm" şeirində şairə öz könlünə müraciət edərək, onun narahatlığını və həyəcanını təsvir edir:

*Yenə nə dolmusan, nə çağlayırsan,
A mənim sevdalı, havalı könlüm?
Yenə gizli-gizli nə ağlayırsan,
Kimdən öyrənmisən bu halı könlüm? [2]*

Burada könlün insan kimi təsvir edilməsi və ona ünvanlanan suallar vasitəsilə daxili həyəcan və narahatlıq ifadə olunur.

Bu nümunələr Mədinə Gülgünün şeirlərində ekspressiv strategiylərin necə ustalıqla tətbiq olunduğunu göstərir.

Linqvistikada dialoji strategiya – dialoq iştirakçıları arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin

qurulmasına və saxlanmasına yönəlmiş kommunikativ üsul və taktikalardan ibarət bir anlayışdır. Bu strategiya ünsiyyət məqsədlərinə və qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün istifadə edilən dil vasitələrinin və strukturlarının seçimini əhatə edir

N.N. Şpilnayanın araşdırmasına görə, dialoji linqvistika dialoji mətnin öyrənilməsi, replikasiya nəzəriyyəsi və ümumi dialoq nəzəriyyəsini birləşdirən inteqral istiqamət kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma dil obyektlərinin təsvirində dialoji prinsipin vacibliyini vurğulayır [7.s.79].

E.V. Şişkinanın tədqiqatında "dindirilmə" dialoji vahidində istifadə edilən və həqiqətin müəyyən olunmasına yönəlmiş kommunikativ strategiyalar təhlil edilir.. [8. s.169-173]

"Dialoji linqvistika" adlı monoqrafiyada dil və mətn çərçivəsində dialoji münasibətlərin kompleks tədqiqi aparılır. Müəlliflər müxtəlif ünsiyyət sahələrində dialoji kommunikasiyanın mexanizmlərini və xüsusiyyətlərini təsvir edirlər və dilin təsvirində dialoji prinsipin əsas olduğunu vurğulayırlar [7. s.169-173]. Beləliklə, linqvistikada dialoji strategiya kommunikasiyanın səmərəliliyini təmin edən üsul və vasitələrin öyrənilməsinə yönəlir. Bu strategiyalar dilin mədəni və situativ amillərdən asılı olaraq dəyişən kommunikasiyaya uyğunlaşmasını araşdırır və ünsiyyətin uğurunu təmin edir.

Dialoji strategiya isə şairənin oxucu, vətən, ilahi qüvvə və digər obrazlarla ünsiyyətini təmin edir. Onun "Təbrizə məktub" şeiri buna bariz nümunədir, burada o, doğma şəhərinə müraciət edərək, həsrət və bağlılıq hissini ifadə edir. "Təbrizə məktub" şeirində doğma şəhərinə müraciət edərək həsrət və bağlılıq hissini ifadə etməsi bu strategiyanın parlaq nümunələrindən biridir.

Dialoji strategiyanın əsas məqsədi müxtəlif müraciətlər – oxucuya, sevgiliyə, vətənə, Allaha – vasitəsilə dialoq effekti yaradaraq emosional təsiri gücləndirməkdir. "Təbrizə məktub" şeirində Gülgün doğma şəhərinə müraciət edir:

"Təbriz, mənim işığım, mənim kədərim, bəzən necə yaşayırsan indi?"

Bu müraciət şairənin vətəninə dərin bağlılığını və itirilmiş torpağa həsrətini vurğulayır.

Linqvistikada özünüidentifikasiya strategiyası – fərdin ünsiyyətdə öz kimliyini qurmaq və ifadə etmək üçün istifadə etdiyi dil vasitələri və taktikalardan ibarət olan anlayışdır. Bu strategiya danışanın müəyyən sosial, mədəni və ya peşəkar qrupa mənsubiyyətini əks etdirən leksik, sintaktik və üslubi vasitələrin seçimi vasitəsilə özünü göstərir.

M.A. Lappunun "Özünüidentifikasiya" adlı monoqrafiyasında kimliyin dil və nitq vasitəsilə ifadə olunmasının xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllif vurğulayır ki, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin müəyyən qrupa və ya cəmiyyətə mənsubiyyətini dərk etməsinə və ifadə etməsinə xidmət edən bir alətdir. Bu, müxtəlif qruplara xas olan spesifik leksikanın, jarqonların və ya peşə terminlərinin istifadəsində özünü göstərir [6. s.28].

Linqvistikada özünüidentifikasiya strategiyası fərdi və ya kollektiv kimliyin ifadəsi və qurulmasına yönəlmiş müxtəlif dil praktikalarını əhatə edir. Bu, müəyyən dil vasitələrinin və kommunikativ taktikalardan istifadənin sosial və mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişdiyini göstərir.

Özünüidentifikasiya strategiyası isə şairənin kimliyini müəyyənləşdirmək, və onu mədəni kontekstə yerləşdirmək üçün istifadə olunur. "Mən – Azərbaycanın qızıyam" misrası onun milli mənsubiyyətini vurğulayan əsas ifadələrdən biridir. Müəllif "mən"-i özünü mədəni və tarixi kontekstlər prizmasından dərk edərək fərdiliyini və müəyyən ənənəyə mənsubiyyətini ifadə edir.

Mən – Azərbaycanın qızıyam, damarlarımda onun qanı axır...

Burada şairə milli kimliyini və Azərbaycan xalqına mənsubiyyətindən qürur duyduğunu bəyan edir.

Gülgünün poeziyası intertekstual elementlərlə zəngindir ki, bu da onun əsərlərinə əlavə dərinlik və çoxmənalılıq qatır. "Gecə və ulduz" şeirində o, yazır:

Leyli kimi Məcnunu axtararaq, gecənin səhrasında dolaşıram...

Şairənin poeziyasında Leyli və Məcnun motivləri, sufi poeziyasının fəlsəfi çalarları, dini və mifoloji allüziyalar geniş yer alır. "Simurq" şeirində yenidən doğuluş və əbədi həyat ideyası qədim mifoloji obraz olan Simurq quşu ilə əlaqələndirilir. Bundan başqa, Gülgün klassik Şərq poeziyasının

rübai formasından istifadə edərək, onu müasir məzmunla zənginləşdirir.

Burada Şərq ədəbiyyatında məşhur olan Leyli və Məcnun hekayəsinə açıq istinad var. Müəllif dərin fəlsəfi ideyaları çatdırmaq üçün mifoloji və dini obraz və süjetlərin daxil edilməsi. Məsələn, "Simurq" şeirində o, belə deyir: *Simurq kimi, külündən doğuluram, yeni həyata yenidən gəlirəm...* Simurq obrazı yenidən doğuluşu və əbədi həyatı simvolizə edir ki, bu da şeirə fəlsəfi dərinlik qatır.

Gülgün Şərq poeziya ənənələri ilə fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olaraq onları müasir kontekstdə yenidən dəyərləndirir. Məsələn: "Məhəbbət haqqında rübai" şeirində o, fars poeziyasında məşhur olan rübai formasından istifadə edərək hisslərini ifadə edir:

"Məhəbbət – mənim işığım, yolum, ulduzum, onsuz ruhum boşdur..."

Beləliklə, Mədinə Gülgünün lirikası şəxsi hisslər və mədəni istinadların zəngin birləşməsidir. Onun diskursiv strategiyaları müəllif "mən"inin dünyasına dərin nüfuz etməyə imkan verir, intertekstual elementlər isə mətnləri zənginləşdirərək çoxqatlı və dərin əsərlər yaradır ki, bu da oxucuları ilhamlandırmağa davam edir. Beləliklə, Mədinə Gülgünün poetik yaradıcılığı müəllif "Mən"inin ifadə formaları və intertekstual əlaqələrin zənginliyi baxımından araşdırılmalı olan önəmli bir ədəbi fenomen kimi qiymətləndirilə bilər. Gülgünün poeziyası diskursiv və intertekstual yanaşmaların ahəngdar sintezini təmsil edir. Onun şeirləri şəxsi hisslər və mədəni irsin vəhdətini ifadə edərək, oxucunu düşünməyə və hiss etməyə təşviq edir. Gülgünün poeziyası diskursiv və intertekstual yanaşmaların ahəngdar sintezini təmsil edir. Onun şeirləri şəxsi hisslər və mədəni irsin vəhdətini ifadə edərək, oxucunu düşünməyə və hiss etməyə təşviq edir.

Onun "Təbrizə məktub" şeiri buna bariz nümunədir, burada o, doğma şəhərinə müraciət edərək, həsrət və bağlılıq hissini ifadə edir. Özünüidentifikasiya strategiyası isə şairənin milli kimliyini və şəxsiyyətini vurğulayır. "Mən – Azərbaycanın qızıyam" misrası onun xalqına və mədəni irsinə bağlılığını açıq şəkildə göstərir.

Müəllif "Mən"inin diskursiv strategiyaları onun lirikasını daha emosional və təsirli edir, intertekstual əlaqələr isə mətnlərin dərinliyini artırır. Bu xüsusiyyətlər şairənin poeziyasını çoxqatlı və mənalı edir, onun şeirlərini geniş oxucu auditoriyası üçün aktual saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gülgün M. "Bu şirin, şirin dünya". Bakı: Gənclik, 1989.
2. Gülgün M. "Ürəkdə ümidlə". Bakı: Gənclik, 1984
3. Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin lingvopoetik xüsusiyyətləri. I cild. Bakı-2018. ADPU-nəşriyyatı. 430 səh.
4. Yusifli C. Lirik mətnin identifikasiyası, yaxud operativ mətn modeli //Ədəbiyyat qəzeti.-2019.- 28 dekabr.- S.26-27.
5. Котик.О.В.Толстикова Л.В. Понятие экспрессивности в научном дискурсе.Вестник АГУ, 2021
6. Лаппо, М. А. Самоидентификация: семантика, прагматика, языковые ресурсы : монография / М. А. Лаппо ; Мин-во образования и науки РФ, Новосиб. гос. пед. ун-т. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2013. – 180 с.
7. Олешков М.Ю.Экспрессивно-апеллятивная стратегия в институциональном дискурсе. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики 2008
8. Шишкина Е.В. Коммуникативные стратегии как средство установления истины участниками диалогического единства «допрос» в русской и немецкой лингвокультурах. / Е.В. Шишкина // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание-2011.-№2 (14). – С.169-173

SUMMARY

The poetry of Medina Gülgün (1926–1991) is distinguished by the deep expression of the author's "I" and rich intertextual connections. In the poet's lyrics, the expression of personal feelings, references to cultural and historical traditions, as well as various discursive strategies to conduct a dialogue with the reader come to the fore. In this article, the discursive strategies of the author's "I" in Gülgün's lyric poetry and the formation mechanisms of intertextual relations are investigated from the point of view of linguistic analysis.

The poet's lyrics are formed through discursive strategies, among which expressive strategy, dialogic strategy and self-identification strategy occupy a special place. The expressive strategy brings Gulgun's emotional expression to the fore. He draws the reader into his sensory world by using powerful metaphors, powerful imagery and emotional vocabulary in his poems. Through a dialogic strategy, the poet communicates with the reader, lover, homeland and divine power. Gulgun's poetry represents a harmonious synthesis of discursive and intertextual approaches. His poems express the unity of personal feelings and cultural heritage, encouraging the reader to think and feel. In addition, Gülgün's poetry has extensive intertextual connections.

Referring to classical Azerbaijani and Eastern poetry traditions, he revalues this cultural heritage in his work. The research shows that Gulgun's poetry is not only an expression of individual emotions, but also a reconstruction of cultural heritage in the context of modern poetry.

Keywords: *discursive and intertextual approaches, context, means of expression*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQLARI YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU

Aytəkin ZEYNALOVA
aytekinimanova14@gmail.com

Xülasə

Ədəbiyyatımızda Qərbi Azərbaycan qolu əsrlər boyunca öz əsaslı mövqeyini qorumuşdur. Qərbi Azərbaycan diyarının görkəmli nümayəndələrinin yaddaşlarda bu qədər dərin iz qoymasının əsas səbəbi onların misralarından süzülən niskil, vətən həsrəti, el-obadan ayrı düşməyin verdiyi əzablardır. Aşıqlar öz şeir yaradıcılığında qəmli notlarla yanaşı vətən təbiətinin gözəlliklərini də poetik dillə ifadə etmişlər. Həmçinin, xalqın yaddaşında qalan, uzun illər əhalinin dilindən süzülüb gələn folklor örnəklərində də vətəndən ayrı düşmək dərdi öz əksini tapmışdır.

Məqalədə, xüsusilə, Aşıq Ələsgər və Aşıq Alı yaradıcılığında vətən mövzusu işlənmişdir. Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı şeirlərində öz doğma yurdunun təbii gözəlliyini, dağlarının ucalığını, sərtliyini, qərrib eldə yaşamağın çətinliyini vurğulamışlar. Bu dərin yaradıcılıq yolu aşıqların mənəvi dünyasının inciləri kimi Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatında dərin izlər buraxmışdır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, vətən mövzusu, Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, yaylaq, dağ

Giriş

Aşıq ədəbiyyatı xalqın yaddaşının təzahür forması kimi uzun illər boyunca tarixin bir hissəsinə çevrilmişdir. Qərbi Azərbaycan aşıqları yaradıcılığı da bu mənada öz əsaslı rolunu qorumaqdadır. Aşıqların yaradıcılıq nümunələri xalqın adət-ənənəsi, yaşayış tərzı haqqında ətraflı məlumat verməkdədir. Aşıq yaradıcılığı ilə yanaşı folklor örnəkləri də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. “Qərbi Azərbaycan etnik-mədəni düşüncəsinin ifadə edən əsas faktorlardan biri də onun folklor – şifahi yaradıcılıq aləmidir” [4, s. 36]. Folklor örnəkləri özündə ümumi xalq düşüncəsini cəmləşdirir.

Əzizim, yəhər oldu,
At oldu, yəhər oldu.
Qaçqın düşəndən bəri
Çörəyim zəhər oldu... [6, s. 173].

Bu bayatı örnəyində yurd-yuvasından ayrı düşmüş xalqın vətən dərdi öz əksini tapmışdır. Qaçqınlıqla sınıanan xalq acısını ağılar, bayatılar yaratmaqla ifadə etmişdir. Aşıq ədəbiyyatı da eyni mövqedən çıxış edərək xalqın yaşadığı ağrıları, gördükləri gözəllikləri, toy və yas adətlərini öz yaradıcılıqlarında ifadə etməkdədir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında vətən mövzusu

Aşıq Ələsgər Qərbi Azərbaycan aşıq yaradıcılığında ən görkəmli nümayəndələrdən biridir. Aşıq Ələsgər Göyçə mahalında doğulmuş və yaradıcılığı boyu vətən sevgisini tərənnüm etmişdir. Onun şeirlərində vətənə bağlılıq, təbiət təsvirləri və yurd həsrəti xüsusi yer tutur. O, “Bu dağlar mənim” qoşmasında dağlara bağlılığını xüsusi vurğulayır:

Yayda yaylağımdır, qışda oylağım,
Yazda seyrangahım bu dağlar mənim.
Köçürüb ellərin payız ayları,
Gözüm görüb, könüm budu ağlar mənim [2, s. 15].

Burada dağ obrazı aşıq üçün arxa-dayaq simvoludur. Yayda yaşayış yerinə çevrilən dağlar, yazda füsunkar gözəlliyi ilə aşığı valeh edir. Aşıq bu şeirində vətənin gözəlliyindən doymadığını poetik dillə ifadə etmişdir. Aşıq digər “Dağlar” adlı qoşmasında isə dağların gözəlliyi ilə bərabər sərt

tərəflərinin olduğunu da bildirir:

*Gahdan çişkin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni peşiman eylər,
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəmər haramı, halalı dağlar [2, s. 23].*

Bu qoşmada aşiq təbiətin sərt xarakterinin olduğunu vurğulayır. Dağların bir insan kimi gah əsəbi, gah da sakit hallarının olması onun sirrini açmağı mümkünsüz edir. O qeyzə gəldikdə, əsəbləşdikdə haramı halaldan ayıra bilmir. Dağ obrazını ucaqdaraq insan obrazına bənzətmək, onun füsunkarlığını insan xarakterləri ilə eyniləşdirmək aşığın şeirlərində müxtəlif priyomlardan rahatlıqla istifadə edə bildiyini göstərir.

Aşıq Ələsgər “Yaylaq” adlı qoşmasında isə eldən-obadan ayrı düşməyin çətinliyini belə ifadə edir:

*Qırxqız, Alaqaya, Çilgöz, Narışlar,
Muroy, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar!
Hansı oğul deyir sizi unudar?!
Düşərmə el sizdən aralı, yaylaq?! [2, s. 102]*

Təbiət gözəllikləri yaylaqlarda öz əksini tapırsa, bir el aşığı, el övladı necə öz yurdundan ayrı düşə, üz döndərə bilər?! Aşıq üçün bu ayrılıq çox çətin və dözülməzdir. Onun üçün elindən üz döndərən insan xaindir. Qütbətdə min bir cür azuqələr, bir-birindən gözəl günlər olsa da vətəndə keçən bir günü heç nə əvəz edə bilməz. Aşığın eyniadlı gəraylısında yenə də təbiətin füsunkarlığına vurğunluğunu ifadə edir:

*Gözəllər seyrangahısan,
Görüm səni var ol, yaylaq!
Açılsın gülün, nərgizin,
Təzə mürgüzar ol, yaylaq! [3, s. 247]*

Yaylağın gözəlliyindən doymayan aşiq ona alqışlar söyləyir. Yaylaqlar gözəllərin ibadətگاهی, söhbətگاهیna çevrildiyi üçün aşiq onu daha çox sevir. Bu gözəllik aşığın mənəvi dünyasını zənginləşdirir, daxilən qürurlandırır.

Aşıq Ələsgər vətəninə vurğun el aşığı, ustad sənətkar olmuşdur. Onun yaradıcılığı vətəninə vəsf etməklə, onun gözəl peyzajını tərif etməklə zəngindir. Aşıq hər an vətəninə bağlılığını ifadə etməyə hazır olmuş, vətənə bağlı bir aşiq olduğunu vurğulamaqdan çəkinməmişdir.

Aşıq Alı yaradıcılığında vətən mövzusu

Qızıl vəngli Alı Göyçə aşiq mühitinin ustad sənətkarlarından olub. Onun yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyinə sahibdir. Aşığın yaradıcılığında vətən sevgisi, yurd gözəlliklərinin təsviri xüsusi texnikalarla ifadə edilib. Aşığın “Düşər” adlı qoşması vətən gözəlliklərinin təsviri baxımdan seçilir:

*Ərzəyin yaylağı, Gözəl oylağı,
Bir zaman yadıma Başdıbel düşər.
Ovqanıyaylağı, Şahmar bulağı,
Ağmanqal, Mıxtökən, Alagöl düşər [1, s. 35].*

Burada aşiq yurdunun gözəllikləri ilə seçilən yerlərinin adlarını çəkmiş, yaddaşından silinməyən bu yerlərin könlünə düşdüyünü bildirmişdir. Aşığın məşhur yerlərin adlarını şeirlərində istifadə etməsi həmin yerlərin Qərbi Azərbaycanın dilbər güşələri olduğunu vurğulamaq baxımından uğurlu bir cəhd olmuşdur. Şeirlərdə belə priyomlarda istifadə tarixi baxımdan çox əhəmiyyətlidir. “Ağrı dağı” qoşmasında isə Ağrı dağına vəsf edərək onu ucalardan uca olduğunu poetik dillə ifadə etmişdir:

*Havalanıb ərş üzünə qalxıbsan,
Dağların sultanı nər Ağrı dağı.
Payızın, baharın olub zimistan,
Səndən əskik olmaz qar, Ağrıdağı [1, s. 42].*

Ağrı dağı öz ucalığı ilə buludları da ötüb keçmişdir. Bu xüsusiyyəti onu dağlar arasında mərdlik simvoluna çevirmişdir. Uca dağların başının hər zaman qar olması məsələsi də şeirdə öz əksini tapmışdır. Bir çox aşığda olduğu kimi Aşıq Alı da dağ obrazının gücündən şeirlərində istifadə etmişdir. Dağ ucalıq, mərdlik rəmzi kimi xalqın gözündə əbədiləşmişdir. Ağrı dağı da öz ucalığı ilə güclü bir məfhum kimi xalqın dayağına çevrilmişdir.

Aşığın yaradıcılığında “Vətənimdə” şeiri seçilir. Şeirdə aşiq vətəninə bağlı bir vətəndaş olduğunu göstərmişdir:

*Alıyam, söz deyib, yaza bilmərəm,
Şad olub, qütbətdə gəzə bilmərəm,
Hərcağı sözlərə dözə bilmərəm,
Alışsam, yanmaram öz vətənimdə [1, s. 47].*

O, bu misralarla vətənidən uzaqda səfər etməyi belə özünə rəva bilmir. Onun üçün yad eldə danışmaq, gülmək belə çətin və dözülməzdir. Qütbətdə qələmini qaldırmağı özünə rəva bilməyən aşiq öz vətənidə odlara yanmağı qütbətdə toy-bayram etməkdən üstün tutmuşdur.

Aşıq Alı xalqın ruhunu öz şeirləri ilə oxşamağı bacarmış, xalqın qəlbində dərin sevgi ilə həkk olunmuşdur. Onun vətəninə bağlı bir vətəndaş olması şeirlərinin hər bir misrasında öz əksini tapır. Aşıq vətənin bir gününü qütbətin yüz gününə dəyişmir. Öz vətənidə bir gün azad, xürrəm yaşamaq onun üçün dünyanın hər növ şirin nemətindən daha gözəldir.

Nəticə

“Milli-mənəvi varlığımızın ana axarları sırasında önəmli yer tutan ozan-aşıq mədəniyyətinin mühüm bir qanadı tarixən indiki Qərbi Azərbaycan mahallarından boy göstərib. İ, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba, Qaraqoyunlu və Dərəçiçək-Loru-Pəmbək mahallarında yüzillər boyunca ustad sənətkarlar, azman aşıqlar çalıb-çağırmiş, dilimizin, ruhumuzun, mədəniyyətimizin güc-qüdrətini Azərbaycan və oğuz-türk dünyası boyunca yayaraq şöhrətlənmişlər” [5, s. 3]. Qərbi Azərbaycan Aşıq yaradıcılığı Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı tərkibində mühüm yer tutur. Vətən həsrəti, yurd-yuva dərdi çəkən aşıqlar şeirlərində vətəni məhəbbətlə, həsrətlə, həm ağrı-acı, həm də sevinclə təsvir ediblər. Aşıq Ələsgər və Aşıq Alı da öz dərin mənalı şeirləri ilə bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən olmuşlar. Xalq arasında dərin hörmətlə adları çəkilən bu şəxsiyyətlər vətən mövzulu şeirləri ilə diyarlarının cənnət guşəsindən seçilmədiyini vurğulamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 192 s.
2. Aşıq Ələsgər bütün əsərləri, Bakı, "Ol MMC", 2014, 504 s.
3. Aşıq Ələsgər. Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 583 s.
4. Cəfərova A. Qərbi Azərbaycanın etnomədəni mühiti: tədqiqlər, xatirələr, faktlar. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2023, 176 s.
5. Qərbi Azərbaycan Aşıqları (poeziya antologiyası)- Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, “Zərdabi nəşr” MMC nəşriyyat, Bakı, 2023, 512 s.
6. Zəngəzur folklor örnəkləri. II cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2002, 432 s

SUMMARY

MOTHERLAND THEME IN THE CREATION OF WEST AZERBAIJAN ASHIQS

*In our literature, the West Azerbaijani branch has maintained its fundamental position for centuries. The main reason why prominent representatives of West Azerbaijan leave such a deep mark in their memories is the *niskil*, longing for the homeland, and the pains of being separated from the village that seep from their verses. The lovers expressed the beauty of the motherland's nature in poetic language along with sad notes in their poetry. Also, the pain of being separated from the motherland is reflected in folklore examples that have been in the people's memory for many years. In the article, in particular, the theme of homeland in the works of *Ashiq Alasgar* and *Ashiq Ali* is elaborated. In their poems, *Ashiq Alasgar* and *Ashiq Ali* emphasized the natural beauty of their native land, the height and hardness of its mountains, and the difficulty of living in a foreign country. This deep creative path has left deep traces in the literature of Western Azerbaijan as the pearls of the spiritual world of *Ashiqs*.*

Keywords: Western Azerbaijan, homeland theme, *Ashiq Alasgar*, *Ashiq Ali*, meadow, mountain

“ƏDƏBİ KABUS” ROMANININ EPİZODİK TƏSVİRİNDƏ QLOBAL MƏTLƏBLƏR: RUS İDENTİKLİYİ VƏ ERMƏNİSTANDAKI KÜTLƏVİ ÖLÜM DETALLARININ ALT MƏNALARI

Aytən BAXŞƏLİYEVƏ

mammadli.aytan@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

1999-cu ildə çap olunmuş “Ədəbi kabus” adlı ilk romanı ayrı-ayrı epizodların bir birinə zəncirvari bağlanması yolu ilə yaranmış və ona dünya şöhrəti gətirmiş ilk əsər olmuşdur. Öz xatirələrində yazıçı bildirir ki, həmin ildə o, Rusiyanın Sibir ərazisinə “həyatı öyrənməyə” getmişdir. Transsibir dəmir yolu ilə səyahət edərkən, qatarın tərkibində olan vaqonların yola düşməsi və bir-birini izləməsi ona fərqli həyat epizodlarının vahid əsərin tərkibində birləşdirilməsi ideyasını verdi. Devid Mitçelin yaradıcılığında Azərbaycanın sərhəd qonşusu olan Rusiyanın milli identikliyi məsələsinin ədəbi təhlil formatında dəyərləndirilməsi, eləcə də ədəbin əsərlərində bilavasitə Azərbaycanın digər qonşusu – Ermənistan Respublikasının ərazisində baş verən və azərbaycanlıların 1947-1948-ci illərdə reallaşdırılmış kütləvi zorakı deportasiyası ilə bağlı faktlar xüsusi yer almışdır.

Açar sözlər: “Ədəbi kabus”, roman, epizodik təsvir, rus identikliyi, global mətləblər

Giriş

Devid Mitçel, özünün etiraf etdiyi kimi, 1997-ci ildə Rusiyada səfərdə olur və sadə turist kimi, bel çantası ilə ölkənin ən fərqli coğrafi məkanda yerləşən bölgələrinə (Moskva, Sankt-Peterburq, İrkutsk, Transsibir magistralı və s.) səyahət edir. Devid Mitçelin rus məişəti və rus mədəniyyəti ilə yaxından tanışlığı əsər boyu rus mədəniyyəti və tarixi üçün vacib olan ayrı-ayrı presedent fenomenlərə müraciət etməsindən aydın şəkildə görünür.

Devid Mitçel narrativinin ən parlaq cəhətlərindən birini – onun tarixi reallıqları öz yaradıcı təhkiyəsinin iştirakçısına, yedək vasitəsinə çevirə bilməsi bacarığını Rusiya ilə bağlı məqamların təsvirində, obrazların daxili aləmlərinin açılmasında, habelə süjet xəttinin gedişatında aydın şəkildə izləmək olar. Belə ki, müəllifin keçmiş Sovetlər İttifaqının çöküşündən sonra səyahət etdiyi Rusiya Federasiyasında milli ideya çöküşünü müşahidə etməsi, daxili revansizm və tarixi fiasko acısının bədii xronikoru kimi çıxış etməsi ona bir sıra məqamların obyektiv təsvir və təhlilində yardımçı olmuşdur.

“Biz ruslar bütün Asiyadakı körpələrə və ilan yeyən insanlarla dolu bu mənasız kiçik ölkələrə yoxsa ərəblərin əlinə keçməsinin qarşısını almaq üçün rubl tökürük? Birlik adlandırdığım şey bu deyil. Qonşuları satın almağı belə adlandıram. Var olmayan bir imperiya” [3, s.95].

Devid Mitçelin qəhrəmanının dili ilə Rusiya imperializminin məkrli üzünü ifşa etməsinin şahidi oluruq. Belə ki, Azərbaycan vətəndaşı olaraq, ölkəmizin sovet keçmişi dönməndə Rusiya-mərkəz dotasiyasının (yardım xarakterli maliyyələşdirməsinin) hesabına deyil, öz təbii resurslarının (nefti, qazı, pambıq və üzümçülük təsərrüfatlarının, taxılçılığın və s.) hesabına müstəqil maliyyələşdirilə biləcəyinə bələdik. Lakin Moskva imperializminin bolşevik çevrilişindən sonra adını dəyişmiş yeni formatı ölkəmizin yerüstü və yeraltı ehtiyatlarını mənimsəməklə, əksinə qeyri-rentabelli Rusiya bölgələrini, Ermənistan kimi özünü maliyyələşdirmək imkanına malik olmayan müttəfiq respublikaların saxlanılmasını təmin edirdi. Lakin Devid Mitçelin personajının dilindən də səsləndirilədiyi kimi, sovet və postsovet rus imperialist mentallığında isə digər respublikaların Rusiyadan maddi asılılığı, xeyriyyəçi Rusiyanın dotasiyaları hesabına yaşam sürdürməsi kimi qiymətləndirirdi.

Yeri gəlmişkən, bu məqamda bilavasitə Azərbaycanla bağlı ola biləcək məqama da toxunmaq

istərdik. Belə ki, əsərdə sovet keçmişindən bəhs edərkən Devid Mitçel obrazların birinin dilindən maraqlı bir xatirə ilə paylaşır: *“Sonra mən dövlət qulluğuna qayıdıram. Ah, bəli, 1947. On il ərzində mənim ilk sakit ilim. Hindistandan, Misirdən gurultu gəlirdi. Şərqi Avropadan pis sayıələr. Ermənistanda cəsədlərlə dolu çuxurlar tapan insanlar, Sovetlər və Nürnberq nasistləri bir-birini günahlandırır. Çörçill və Stalin Avropanı bölmüşdülər və onların sadələşmələrinin nəticələri dəhşətli dərəcədə aydın görünürdü”* [3, s.128]. Həmin xatirədə yer alan hadisələrin azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası ərəfəsində baş verməsi və Devid Mitçel qəhrəmanının etiraf etdiyi kimi bir sıra müəmmalar arxasında gizlənən və günahkarları tapılmayan kütləvi qətl hallarını işarələməsi müəyyən ehtimalların dilə gətirilməsini qaçılmaz edir. Nəzərə alsaq ki, Devid Mitçel təhkiyəsi üçün real tarixi faktların ədəbi formatda interpretasiyası şəraitində vahid süjet xəttinin irəliləməsi intensiyasına (məramına) tabe etdirilməsi durur, onda bu zaman yazarın yuxarıda bəhs etdiyimiz faktla bağlı yetərincə arxiv sənədi ilə tanışlıq əsasında oxucusu ilə öz məlumatının, qənaətinin bölüşməsi heç şübhə doğurmur. Yalnız onu xatırlamaq kifayətdir ki, məhz, həmin ilin (Devid Mitçelin Ermənistandakı kütləvi məzarlıqların aşkara çıxarılması ilə bağlı qeyd etdiyi 1947-ci ilin) dekabrın 23-ündə geniş ictimaiyyət üçün gözlənilməz olan addım atıldı və azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası haqqında SSRİ Nazirlər İttifaqının qərarı verildi [1].

Tarixçi alimlərimizin qeyd etdiyi kimi, 1947-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında özünün on dördüncü konqresini keçirən Daşnaksutyun partiyası Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını bir daha dilə gətirərək, daha aktiv mübarizə strategiyasına keçməyə hədəf almışdır. Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları fonunda, Ermənistana kütləvi xaricdə yaşayan ermənilərin kütləvi “repatriasiyası” fonunda onlara yaşayış yerlərinin təmin edilməsi isə deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlıların evləri sayəsində gerçəkləşmişdir ki, bu da böyük ehtimalla ilk olaraq, kütləvi qətlər, hədə-qorxular sayəsində mümkün olmuşdur. Bir sözlə, Devid Mitçelin əsərində səsləndirilən bu detal Azərbaycan gerçəkliyi ilə, daha dəqiq desək, azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiya tarixinin reallıqları ilə səsleşir. Ədibin bu kontekstdə Stalin – Çörçill qarşıdurmasını xatırlatması da təsadüfi deyildir. Belə ki, məhz həmin ilin 1947-ci ilin 12 martında elan edilmiş “Soyuq müharibə” bu iki siyasi nəhəngin qarşıdurmasını barışmaz mövqeyə gətirib çıxarmışdır və bir sıra tədqiqatçılar azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını da, məhz, həmin “soyuq müharibənin” fəsadları kimi nəzərdən keçirmişdir [2].

ƏDƏBİYYAT

1. О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура Араксинскую низменность Азербайджанской ССР: [Электронный ресурс] // СОВЕТ МИНИСТРОВ СССР ПОСТАНОВЛЕНИЕ N: 4083 от 23 декабря 1947 года. – Москва, Кремль, доп. 10/III-48 г. № 754.
URL: <https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/ru/07.pdf>
2. Hasanli, J. Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War, 1945–1953. / J.Hasanli. – Lanham, MD: Lexington Books, – 2011. – 419 p.
3. Mitchell, D. Ghostwritten: [Electronic resource] / D.Mitchell. – Hodder & Stoughton, – 2000. URL: https://royallib.com/book/Mitchell_David/ghostwritten.html

SUMMARY

His first novel, "Ghostwritten", published in 1999, was the first work that brought him world fame and was created by chaining separate episodes together. In his memoirs, the writer states that in the same year, he went to the Siberian territory of Russia "to study life". While traveling on the Trans-Siberian railway, the departure and follow-up of the carriages of the train gave him the idea of combining different episodes of life into a single work. In David Mitchell's works, the evaluation of the national identity of Azerbaijan's border neighbor Russia in the format of literary analysis, as well as the facts related to the mass violent deportation of Azerbaijanis in 1947-1948, which took place in the territory of Azerbaijan's other neighbor - the Republic of Armenia, took a special place in the writer's works.

Keywords: *"Ghostwritten", novel, episodic description, Russian identity, global issues*

ELÇİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN PROYEKSİYASI

Cavid ZEYNALOV

Cavid54@mail.ru

Azərbaycan dillər Universiteti

Xülasə

Qələmə aldığı hekayələrində zaman və məkanın proyeksiyası Elçinin bədii dünyagörüşünün və fəlsəfi baxışlarının əsas elementlərindən biri təşkil edir. O, zaman və məkanı sadəcə hadisələrin baş verdiyi fond kimi deyil, həm də onların mahiyyətini açan fəlsəfi və psixoloji çərçivə kimi istifadə edir. Elçinin hekayələrində zaman xətti və qeyri-xətti formada təqdim olunur. Bəzən müəllif retrospektiv zaman strukturu ilə keçmiş və indini paralel şəkildə verir, bəzən isə zamanın dairəvi konsepsiyasını işlədərək, hadisələrin bitməyən bir dövrə daxil olduğunu göstərməyə çalışır. Məkan isə Elçinin hekayələrində həm konkret, həm də metaforik anlam daşıyır. Elçin tez-tez şəhər və kənd, qapalı və açıq məkanlar, real və metafizik məkanların qarşıdurmasını təsvir edərək müqayisələr aparır. Elçinin hekayələrində zaman və məkan bədii quruluşun əsas komponentləri olub süjetin və ideyanın açılmasına xidmət edən fəlsəfi alətlərdir. Yazıçı zaman və məkanı ənənəvi çərçivədən çıxararaq onları həm estetik, həm də intellektual kontekstdə yenidən düşünməyə vadar edir.

Açar sözlər: Elçin Əfəndiyev, hekayə, xronotop, zaman, məkan

Giriş

Ədəbiyyatşünaslıqda xronotop adlandırılan zaman-məkan vəhdəti fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən müxtəlif baxışlarla və yozumlarla izah olunur. Fəlsəfədə məkan və zaman materiyanın mövcudluğunun əsas formaları, onun ayrılmaz hissəsi, atributu kimi xarakterizə olunur. Bu anlayışlar arasındakı münasibətlər qarşılıqlıdır. Materiyanın mövcudluğu məkan və zaman xaricində olmadığı kimi, məkan və zaman da materiyanın kənarda mövcud deyil.

İlk dəfə Eynşteynin işlətdiyi termin (xronotop) yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məkan-zaman koordinatlarının müntəzəm əlaqəsini özündə ehtiva edir. Humanitar sahədə (bədii yaradıcılıqda) M.M.Baxtin tərəfindən tətbiq edilən “Xronotop nəzəriyyəsi”ndə göstərilirdi ki, ədəbiyyat zaman sənəti olduğu üçün, zamanla məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqə fikrin obrazlı əksində rol oynayır. Xronotopun mənası ədəbi əsərdə zaman və məkanın bədii reallığının bütöv bir şəkildə qəbul olunmasına kömək edən və əsərin kompozisiyasını təşkil edən bədii obrazın əsas hissələridir.

Bədii məkan və xronotop məkan-zaman anlayışının müxtəlif istiqamətlərini özündə birləşdirən anlayışlardır. Xronotopun məkanı zamanla əlaqəli real məkanın əksidir. Bədii məkan bir əsərin hissələrinin daxili birliyi olaraq, hər hissəyə yalnız özünəməxsus yeri tapşırıraq və bununla da bütün əsərə bütövlük bəxş edir, yalnız əsərdə əks olunan məkanla deyil, həm də orada çəkilən vaxtla da məşğul olur. Məkan və zaman həm də insanların sosioloji və psixoloji qavrayışını ön plana çəkir. Şübhəsiz ki, insanın və zamanın yerləşdiyi hər bir fenomen müəyyən bir yerdə - yəni məkanda baş verməlidir, vahid məkanla məhdudlaşmalıdır. Zaman və məkan arasındakı bu yaxın əlaqə, digər sahələrlə münasibətlərinə də təsir göstərir.

Məqalənin nəzəri hissəsini konkret misallar üzərində göstərmək üçün Xalq yazıçısı Elçinin müxtəlif illərdə qələmə aldığı hekayələri ilə fikrimizi əsaslandırmağa çalışacaq, bu hekayələrdəki zaman və məkan proyeksiyasına diqqət cəlb edəcəyik.

Bədii yaradıcılığa ötən əsrin 60-cı illərində nəsr əsərləri, xüsusilə eksperimental, yenilikçi hekayələri ilə başlayan xalq yazçısı Elçin Əfəndiyev ona şöhrət gətirən romanları ilə yanaşı, müstəqillik dövründə də hekayə janrına xüsusi diqqət ayıran, mütəmadi və sistemli şəkildə hekayələr yazan, eləcə də hekayə sənətinin poetikası haqqında düşünən müəlliflərdəndir. Elçinin hekayə

yaradıcılığını təhlilə və tədqiqata cəlb edən müəlliflər çoxdur, bunların sırasında akademik Nərgiz Paşayevanın “İnsan bədii tədqiq obyektı kimi”, akademik Nizami Cəfərovun “Elçin. Yazıçının yaradıcılıq yolu”, Vəqif və Cavanşir Yusifli qardaşlarının “Bu nə sehrdir belə” – Elçin haqqında 56 söz” monoqrafiyalarını xatırlamaq olar.

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas, professor Tehran Əlişanoğlu Elçinin hekayəçiliyi haqqında yazır: *“Problematikasına görə, biz 1960-1980-ci illər nəsrinə sosial və sosial-psixoloji nəsr də deyirik; ki, hədəfində bilavasitə Fərd, Fərd-Cəmiyyət münasibətləri, İnsanın iç aləmi durur - hansı nasirdə bu vurğu necə, handan hanadırsa. Elçin nəsrində bu, ümumən İnsan haqqında mif şəklindədir: "sosial mif" - doğrudan da mı bir zaman deyildi ki, İman "ictimai məcmu"dur?; "mənavi mif" - ... doğrudan da mı İnsan, xislətində gizlənmiş genetik saflıqdan özgə bir şey deyil; yəni - "ekzistensial-fəlsəfi mif": doğuşundan ölümünə qədər ətrafıyla bitib-tükənməz psixoloji çabalarında vardır-mövcuddur? Elçin hekayəçiliyi həmin bu ədəbiyyat problemləri ətrafında hey dolaşmaqla İnsan haqqında öz mifini qurur, həqiqətini axtarır...”* [6]

Yarım əsr keçən hekayə yaradıcılığında Elçin üçün əsas məsələ əzəldən bəri dünyada – zaman və məkanda öz sərgüzəştinə davam edən insanın məna axtarışı, həm ictimai həyatda, həm də fərdi, individual dünyasındakı böhranlar, xislətin əməllərə və taleyə necə təsir etməsidir. Elçinin çox şaxəli, geniş diapazonlu, əhatə dairəsi, trayektoriyası böyük olan hekayə yaradıcılığında fani, öləri, müvəqqəti dünyanın sakini insanın həqiqət axtarışı müxtəlif tarixi zaman kəsiklərinə, habelə fərqli metaforik məkanlara proyeksiya edilib. Belə ki, müəllif üçün böyük tarixi dəyişmələr yanaşı, sırayı bir insanın bir günündəki yaşantıları da metafizik mənada əhəmiyyətliyə. Bu, bəzi hekayələrinin adlarında belə öz ifadəsini tapıb: “Min gecədən biri”, “Qəbristanlıq əhvalatı”. Elçinin hekayələrində zaman müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edir, ancaq məkanla bağlı konkret lokasiyalar, ərazilərə həsr edilmiş, oranın insanları vasitəsilə öz dünyagörüşünü ifadə etdiyi silsilələr də var. Belə ki, “Abşeron hekayələri” silsiləsi buna misaldır.

Əgər Elçin ötən əsrin 60-70-ci illərində yazdığı ilk hekayələrində heterotopik məkan – qatırı daha çox seçirdisə (“Qatar. Pikasso. Latur.1968”, “Bu dünyada qatarlar gedər”), 80-90-cı illərdə bu sıraya faniliyin, müvəqqətiliyin, dünya qonaq olmağın simvolu kimi mehmanxanaları ön plana çəkirdisə (“Hotel Bristol”, “Mehmanxana nömrəsində görüş”, “Qırmızı qərənfil gülləri Pera palas otelində qaldı”), sovetlər dağılandan sonra, müstəqillik illərində onun hekayələrində məkan kimi, həm Bakı kəndləri, Abşeron motivləri davam etdi, həm də Qarabağ mövzusunə həsr edilmiş hekayələr ərsəyə gəldi. Sözügedən hekayələrin əksəriyyətindən qırmızı xətt kimi keçən motiv dünyanın absurd məkan, oyun meydançası olmasıdır. Bu məqama tənqidçilər də diqqət cəkilblər: *“... inqilablar-müharibələr global kataklizmlərdən yorulmuş XX əsr insanının ən böyük həqiqəti - absurdizmə, absurd həqiqətinə də yazıçılarımızdan ən tez məhz Elçin yetişdi; XX yüzilin sonunda. "Dünya oyunxanədir...” - bir çox maarifçilərin, neomaarifçilərin, realist və romantik azadlıq aşıqlarının, istiqlal cəfəkeşlərinin fikri-düşüncəsi-intibaları olmuşlara-olaylara-olacaqlara qarışdığı dəmdə Elçinin absurd - (hekayə və) pyeslərindən qəfil qabaran həmin mövqe hətta heyrləndirdi də... Axı yazıçı bütün olmuşları- olayları- Sabahları bizə xəbər verəndir; məhz Elçin bütün müstəqillik illəri uzunluq azadlığın-istiqlalın-sərbəstliyin tamını ən nəhayət dadda bilmiş milli insanın absurdunu yazdı bildi...”* [8]

2014-cü ildə Elçinin “Yeni hekayələr”, 2019-cu ildə isə “Qırx beş” seçmə hekayələrdən ibarət kitabları nəşr edilib. “Qırx beş” hekayələr toplusuna yazdığı önsözdə müəllif deyir ki: *“epoxalar dəyişsə də, siyasi-ictimai münasibətlər başqa məcraya yönəlsə də, daxilən qürur hissi keçirirəm ki, yazdığım hekayələrdə gizlətmək istəyəcəyim, xəcalət çəkəcəyim, unutmamağa çalışacağım heç nə yoxdur”* [3, s. 5]. Elçinin dövrü mətbuatda son illərdə çap olunan hekayələrinin səciyyəsi məkan və zaman səyahəti kimi insanın taleyi haqqında bütöv, psixoloji dərinliklərə enən, onun kvintessensiyasını üzə çıxaran qənaətlər toplusudur. Bu hekayələrdə liftə çevrildiyini, bədii-məcəzi mənada monoton həyatın əsiri olduğunu başa düşən alimin ömür yolu da (“Çingiz xanın daşları”), uzun illərdir sadə, ancaq qərribə məkanda – Dəmir Yolu vağzalında sanitar olaraq çalışan və bir gün qəfildən ruhu bədənindən çıxaraq özünə kənardan baxmağa başlayan adamın həyatı da (“Bu da bu

cür həyatdır”), pəncərədən boylanıb baxdığı adi şəhər mənzərəsinin fonunda şüur axınına dalan, keçmiş, xatirələri varaqlayan evdar Sonanın düşüncələri də (“Dördüncü qapı. Sonanın həyatı barədə hekayə”) eyni poetik, bədii-fəlsəfi sistemin tərkib hissələri kimi diqqəti cəlb edir.

Bu hekayələrin içində əhatə dairəsi, geniş bədii spektri, zamanı və məkanı hərtərəfli ifadə etməsi baxımından rəssam Muxtar Manaflının həyatından bəhs edən “Rəssam Muxtar Manaflının həyatı, sənəti və dünyadan qaçışı” hekayəsi xüsusilə seçilir. Müəllif Muxtar Manaflının uşaqlığından bəhs edərkən, ilk hekayələrində dönə-dönə məkan kimi seçdiyi qatar motivinə yenidən qaydır, sözügedən qatarın pəncərəsindən yeddi yaşında ikən çıxdıqları kəndin təbiət mənzərələrini yaddaşına köçürür. Rəssam kimi tanındığı gənclik illərindən etibarən qəfildən yoxa çıxdığı günə qədər həmin “itirilmiş cənnət” mənzərəsini çəkir. Bu, pritça estetikasına yazılmış məndir; belə ki, miqyası böyüsə də, məkanı dəyişsə də, zamanda uşaqlıqdan ahıllığa üz tutsa da, insanın yaddaşına ilk hopan şeylərdən qopa bilməməsi haqqındadır.

Mübaligəli, qrotesk çalarla zəngin olan, müəllifin ilk hekayələrindəki sürrealist tonlara yada salan “N.S-nın ayaqları” hekayəsində anadan iri ayaqlarla doğulan, böyüyüb başa çatdıqca şou-biznes aləminin marağını çəkən, şöhrət qazanan, ayaqları vasitəsilə reklamdan gəlir əldə etməyə başlayan bir nəfərdən söhbət gedir. Müəllif çağdaş dünyada hər şeyin şoulaşmasını, mənəvi dəyərlərin əmtəəyə uduzmasını, əsrlərdən adlayıb bu günə gələn zamansız şedevrlərin bir neçə saniyəlik gündəmə xatir dəyərdən düşməsini Mona Liza ilə bağlı hissədə göstərir: “*Əziz ata! Mən çox xoşbəxtəm. Bu gün Luvrda Mona Lizanın qarşısında toplaşmış, ona baxan insanlar bir anın içində arxalarını Mona Lizaya çevirib, məni əhatə etdilər. Onlar mənim ayaqlarıma baxırdılar. Artıq Mona Lizaya baxan yox idi*”. [4]

Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığı haqqında akademik Nərgiz Paşayeva özünəməxsus bölgüdən istifadə etmişdir; belə ki, yazıcının yaradıcılığını şərti olaraq üç tarixi dövrə əsasən təsnifləşdirmişdir ki, bu, bizim tədqiqatın işimizin ümumi xarakteristikası ilə də səsleşir. Akademik Nərgiz Paşayeva yazır ki, Elçinin yaradıcılığını tarixi baxımdan belə təsnif etmək olar: 1) Ötən əsrin 60-cı illərin axırı, 70-ci illər, habelə 80-ci illərin başlanğıcındakı hekayələr; 2) 80-ci illərdəki modern klassikaya çevrilən romanları və 3) çağdaş mərhələ - burada Elçin dramaturq kimi də önə çıxır, eləcə də prozaik mətnlər yazır. Akademik Nizami Cəfərov da Elçinin yaradıcılığına Nərgiz Paşayevanın bölgüsünə əsasən baxır: 1) 60-cı illərdən 70-ci illərə; 2) 80-ci illərdən 90-cı illərə; 3) Klassikin çağdaşlığı. Elçinin yaradıcılığı haqqında akademik İsa Həbibbəyli isə belə yazır: “*Elçinin povestləri sanki onun hekayə yaradıcılığının davamı, yaxud simvolik yekunu, məşhur romanlarının isə ərafəsi, təməli, başlanğıcıdır... Və Elçinin roman janrına müraciət etməsi onun bədii nəsrin bütün inkişaf “formasiya”larından qanunauyğun təkamül prosesləri vasitəsilə keçdiyini aydın surətdə göstərir...*” [7]

Ümumiyyətlə, başda akademiklər Nizami Cəfərov və İsa Həbibbəyli olmaqla, bir xeyli alim, tədqiqatçı belə hesab edir ki, Elçinin hekayələrində roman tutumu, böyük janrlara açılan miqyas, əhatəlilik var; belə ki, yazıcının ustalığı da elə bundadır ki, kiçik janrın içinə böyük janrlara xas mövzuları yerləşdirə bilir, üstəlik, burada bədii həll yolları da tam şəkildə əsaslandırılmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakhtin M. Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics. Mikhail M. Bakhtin. The Dialogic Imagination: Four Essays. Ed. Michael Holquist. Trans. Caryl Emerson and Michael Holquist. 1981. Austin: University of Texas Press, 1990d. 84-258.
2. Əfəndiyev E. Çingiz xanın daşları: hekayə // Ədəbiyyat qəzeti. - 2017. – 11 mart. - S. 10-11.
3. Əfəndiyev E. Qırx beş. Bakı: Təhsil, 2019. 648 s.
4. Əfəndiyev E. N.S-nın ayaqları: hekayə // Ədəbiyyat qəzeti. - 2022. - 15 oktyabr. - S.4-5.
5. Əfəndiyev E. Rəssam Muxtar Manaflının həyatı, sənəti və bu dünyadan qaçışı: hekayə // Ədəbiyyat qəzeti. - 2017. - 2 dekabr. - S. 6-7.
6. T.Əlişanoğlu. Elçinin hekayəçiliyi. // Tənqid.net jurnalı, № 10, 2013.

7. T.Əlişanoğlu. Elçin yaradıcılığı akademik Nizami Cəfərovun təfsirində. // Ədəbiyyat qəzeti.- 2017.- 18 noyabr.- S.10-11.
8. T.Əlişanoğlu. Yazının zamanı və zamansızlığı. // Ədəbiyyat qəzeti. 5 may 2018.

SUMMARY

In his stories, the projection of time and space is one of the main elements of Elchin's artistic worldview and philosophical views. He uses time and space not only as a background for events, but also as a philosophical and psychological framework that reveals their essence. In Elchin's stories, time is presented in linear and nonlinear forms. Sometimes the author presents the past and present in parallel with a retrospective time structure, and sometimes, using the circular concept of time, tries to show that events enter an endless cycle. Space in Elchin's stories has both a concrete and metaphorical meaning. Elchin often describes the confrontation between city and village, closed and open spaces, real and metaphysical spaces, making comparisons. In Elchin's stories, time and space are the main components of the artistic structure and are philosophical tools that serve to reveal the plot and idea. The writer takes time and space out of the traditional framework and forces us to rethink them in both an aesthetic and intellectual context.

Keywords: Elchin Efendiyev, story, chronotope, time, space

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏ YARADICILIĞINDAKI FOLKLOR QAYNAQLARI

İnci ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Görkəmli nasir, dramaturq Əbdürrəhom bəy Haqverdiyev Azərbaycan xalqının zəngin şifahi ənənələrindən bəhrələnərək miflərdən, atalar sözlərindən, məsəllərdən, nağıllardan, dini inanclardan və arxaik folklor motivlərindən geniş istifadə etmişdir. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Dəccəlabad”, “Ovçu Qasım”, “Marallarım”, “Koroğlu” və digər hekayələrində folklor elementlərini cəmiyyətin sosial və mənəvi problemlərini işıqlandırmaq üçün tətbiq etmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev folkloru yalnız estetik vasitə kimo deyil, həm də dövrün problemlərini realistik üslubda ifadə edərək Azərbaycan ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermişdir. Yazıcının folkloru yaradıcı şəkildə tətbiq etməsi həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də mifoloji-mədəni təhlillərdə mühüm yer tutur. “Xortdanın Cəhənnəm məktubları” və “Dəccəlabad” hekayələrində zəngin folklor və mifoloji ünsürlər yaratmışdır. Həmçinin arxaik folklorun qədim növlərindən olan andlar, alqışlar, qarğışlar, xeyir-dualar müxtəlif hekayələrdə müxtəlif obrazların dilindən ifadə olunmuşdur. Mifologiyada xüsusi yer tutan səma cisimləri miflərindən, əfsanələrindən təsirlənərək “Ayın şahidliyi” hekayəsini yazmışdır. Nağıl motivləri əsasında yazdığı məşhur Ovçu Pirim kimi Ovçu Qasım obrazını ədəbiyyatımıza gətirmişdir. Türkiyəli Professor Hikmet Tanyuya görə folkloru dini, mənəvi, əxlaqi, tibbi, tarixi, musiqi, oyun folkloru və s. kimi qruplaşdırmaq olar. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın Cəhənnəm məktubları” hekayəsində xalqın inanclarını əks etdirən Deşikli ağac, Cındırlı pir, Öskürək piri, Cicim ocağı, Qazaq qəbri və s. kimi insanlar tərəfindən müqəddəs hesab edilən yerlər təsvir edilmişdir ki, bunu da folklorun dini və mənəvi inanclar bölməsinə aid etmək olar.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, folklor, hekayə, mifologiya

Giriş

Tarix boyu Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin folklor nümunələrinə həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda tez-tez rast gəlirik. Sənətkarlarımız həmişə istər dolayı yolla, istərsə də birbaşa xalq folkloruna müraciət etmiş, ondan bəhrələnmişdirlər. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik yazıçılarından olan görkəmli dramaturq, hekayə ustası, teatr rejisoru və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında folklor nümunələrinə geniş yer vermişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan ədəbiyyatında folklor motivlərini bədii yaradıcılığında ustalıqla tətbiq edən ən mühüm yazıçılardan biridir. O, xalq ədəbiyyatının zəngin ənənələrindən istifadə edərək həm milli ruhu ifadə etmiş, həm də müasir dövrün sosial və mənəvi problemlərini işıqlandırmışdır. Ə. Haqverdiyev folklor nümunələrini, xüsusilə mifoloji elementləri, atalar sözlərini, nağıl və əfsanə motivlərini əsərlərinin təməlinə çevirmişdir.

Əsas hissə

Zəngin irsə malik olan Ə. Haqverdiyev daha çox səhnə əsərləri ilə məşhur olsa da hekayə yaradıcılığı ilə də qələminin gücünü göstərmişdir. Hekayələri ilə ədəbiyyatımıza Xortdan, Mirzə Səfər, Usta Zeynal, Şeyx Şəban, Mozalanbəy kimi unudulmaz obrazlar bəxş etmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dram əsərlərində olduğu kimi hekayələrində də folklor və mifologiyadan geniş istifadə etmişdir.

Yazıcının ən çox tədqiq olunan və məşhur hekayələrindən olan “Xortdanın cəhənnəm

məktubları” bütünlüklə canlı folklor nümunəsidir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev bununla da istər hekayədə istifadə etdiyi obrazlarla, istərsə də toxunduğu mövzularla daim yaddaşlarda qalacaq bir nəsr nümunəsi yaratmışdır. Müəllif ümumilikdə mifoloji bir məkan- cəhənnəm yaratmışdır. Xüsusilə dünya ədəbiyyatında müxtəlif xalqların yaratdığı miflərdə, folklorda, əsatirlərdə cənnət- cəhənnəm mövzusunə rast gəlirik. “Dünyanın yaradılması” haqqında mif də buna nümunədir. Dantenin məşhur “İlahi komediya” əsərində yazıçının yaratdığı xəyali cəhənnəm məkanı kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də öz “cəhənnəm”ini yaratmışdır. İlahi komediya və Cəhənnəm məktubları arasında bir sıra bənzərliklər mövcuddur. Məsələn Cəhənnəmdə Danteyə Vergili rəhbərlik edirdisə “Xortdanın Cəhənnəm məktubları”nda Xortdana Odabaşı rəhbərlik edirdi. Hər iki əsərdə Cəhənnəm yazıçıların öz dinlərinə uyğun modeldə qurulmuşdur. Yazıçı cəhənnəmi mövhumi məkan və mənfi tiplər cəmiyyəti də adlandırmışdır. O həm mifologiyaya həm də dini qaynaqlarda təsvir olunan cəhənnəm modelinə yaxşı bələd olduğu üçün bundan ustalıqla istifadə etməyi bacarmışdır.

Ədəbiyyatımızda “Kitabi Dədə Qoqud”danbəri bir çox əsərlərdə cənnət-cəhənnəm mövzusu işlənmişdir. İsa Muğannanın “Cəhənnəm” romanı bunun mükəmməl nümunələrindən biri olmuşdur. İsa Hüseynov Haqverdiyevdən fərqli olaraq dinə qarşı öz fəlsəfi düşüncə tərzini ifadə etmişdir. Cəhənnəmdə günahları ilə üzləşən obraz oradan saflaşmış halda dünyaya qayıda bilir. Xortdan isə dünyaya təkrar qayıtsa da günahkar bir obraz kimi təqdim olunmur. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaratdığı cəhənnəmi dini kitablarda, xalqın dini rəvayətlərində olduğu kimi bütün incəlikləri ilə təsvir etmişdir. Əslində isə onun yaratdığı Cəhənnəm Azərbaycanın qeyri-real mifik təsviri idi. Mifik dünyanın mifik obrazları isə Xortdan, şeytan, mələk, əjdahadır. Qədim türk mifologiyasında rastlaşdığımız bu obrazlar ilə ədib güclü bir əsər yaratmağa qadir olmuşdur.

Aynurə Paşayeva Xortdanın cəhənnəm məktublarını Dantenin “İlahi Komediya”sı, İsa Muğannanın “Cəhənnəm” romanı, Əziz Nesinin “Taxtalıköyden məktublar” əsəri ilə müqayisə etmişdir. Təbii ki hər üç əsərdə cəhənnəm mifik bir dünya kimi təsvir olunsada hər biri fərqlidir.

Arxaik folklorun qədim növlərindən olan andlar Xortdanın dilindən verilmişdir: “And olsun Cəfərqulu xanın övladının ağızlarının tüpürcəyinə, and olsun Topal Seyidin barmağının qanına, and olsun dəşikli ağaca, qazaq qəbrinə, Xəlifəli ocağına, cındırlı pirə, Cicim ocağına, öskürək pirinə, and olsun Xorasan mütəvəlli başçısının anbarından çıxan şərab küplərinə, İmam Cümənin buğda anbarına, Bala keşişin tasına, Mirzə Qoşunəli Təbrizinin çarıqlarına, dərviş Qırışmalqulunun dişsiz əfilərinə, yazdığım sözlərdə bir hərf qələt yoxdur; hamısı haqq sözlərdir.” (Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərlər. II cild- səh 53).

Müəllif şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən qədim növlərindən biri olan atalar sözləri və məsəllərdən hekayələrinə daxil etmişdir. “Şeyx Şəban”da – “Yıxılan ağaca balta çalan çox olar”, “İt oyunu”nda - “Babam mənə kor deyib, gəlib-gedəni vur deyib”, “Həmşəri pasportu”nda - “Başına gələn başmaqçı olar”, “Qaban”da - “Asta qaçan namərddir”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda – “Qəbristana gedən ölü dala qayıtmaz”, “Uca dağ başında” hekayəsində - “Bayraməlisiz toy olmaz”, “Diş ağrısı”nda – “Qonşun pisdirdi köç qurtar, dişin pisdirdi çək qurtar”, “Ayın şahidliyi”ndə - “Nahaq qan yerdə qalmaz”, “Müsibət”də - “Gəldik kabab qoxusuna gördük eşşək dağlayırlar”, “Şəbih”də - “Dost yolunda çovğun olar, qar olar” və s. Atalar sözləri və məsəllər işlənmişdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülnar Osmanova “Ata və oğul” hekayəsinin məzmunundan çıxarılan nəticənin “Dostdan özünü qoru, düşmənlə hesablaşmağa nə var”; “Dostam sənənlə, pulun qurtaranacan” atalar sözləri uyğunluq təşkil etdiyini bildirmişdir. (Gülnar Osmanova. Folklor və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev <https://www.qanun.az/blog/339>) Əlavə olaraq məzmun etibarilə “Cəhənnəmə gedən özünə yoldaş axtarar” atalar sözləri ilə də səsləşir.

Ə.Haqverdiyev nəsr əsərləri içərisində sadəcə “Xortdanın Cəhənnəm məktubları”nda deyil, həm də “Marallarım” silsiləsinə daxil etdiyi “Dəccəlabad” hekayəsində də mifologiyaya müraciət etmişdir. Ədəbiyyatda bu mövzudan istifadə edən başqa yazıçılar sənətkarlar da olmuşdur. Friedrich Nietzsche-nin məşhur “Dəccal” fəlsəfi əsəri, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatından Orxan Fikrətoğlunun “Dəccal” hekayəsi buna nümunədir. Nietzsche “Dəccal” əsərində birbaşa xristianlığın özünə və sonradan yaradılan uydurma qaydalarına kəskin qarşı çıxırdı. Ə.Haqverdiyev isə heç bir

zaman islam dininə qarşı çıxmamışdır. Dini öz mənfəətlərinə görə formalaşdıran, sözdə dindar olub içi çürük olan, dini fanatizmin köləsi olan müsəlmanlara qarşı çıxmışdır. Ədib Dəccal obrazını yaratmaqla kifayətlənməmiş Dəccəlabad adlı qeyri real mövhumu bir şəhər də yaratmışdır. Yazıçının yaratdığı obraz folklorda xüsusilə sehirli nağıllarda və əfsanələrdə rastlaşdığımız cild dəyişməklə müxtəlif şəxslərin simasında özünü göstərən mənfəət surətidir. Ə.Haqqverdiyev əsərdə Dəccalın tək bir şəxs olmadığını ifadə edərək cəmiyyətdəki müxtəlif pis xislətli insanların hər birinin bir Dəccal olduğunu göstərməyə çalışmışdır ki, bu da əsəri hər dövr üçün aktual edir. Yəni “Dəccal”lar da “Maral”lar kimi hər zaman, hər yerdə qarşılaşa biləcəyimiz simvolik obrazlardır.

Müxtəlif xalqların Mifologiyasında ən çox rastlaşılan mövzulardan biri də ay və günəş haqqındakı miflərdir. Ə.Haqqverdiyevin “Ayın şahidliyi” hekayəsində başlanğıcda ay dilsiz şahid, səma cismi kimi görünsə də əsərin sonunda yuxuda ay obrazı dilə gələrək müsəlmanlar üçün narahatlığını dilə gətirir. Ədib öz şəxsi fikirlərini, onu narahat edən məqamları yaratdığı mifik obraz-ay ilə oxucuya çatdırır. Şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim növlərindən olan əfsanələrin bir sıra nümunələrində ay obrazı kimi çıxış etmişdir. Bu əfsanələrdən bəhrələnən sənətkarlardan biri də Səməd vurğunun qələmə aldığı “Ayın əfsanəsi” əsəridir. Ə.Haqqverdiyev də folklorun bu nümunələrindən yan keçməyərək ilk nəsr əsərlərindən sayılan “Ayın şahidliyi” kimi güclü bir hekayədə ayı obrazlaşdırmışdır.

Folklorun drammatik növünə xalq oyunları, tamaşaları və xalq şəbihləri daxildir. Ə.Haqqverdiyev “Marallarım” silsiləsinə daxil olan “Şəbih” hekayəsində adından da məlum olduğu kimi folklorun qədim nümunələrindən olan dini meydan tamaşalarından yəni şəbihdən söz açmışdır. Burada da dini qazanc qapısı kimi görən din adamlarının pul yığmaq üçün hazırladıqları şəbihin gülünc nəticələri təsvir olunmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış növlərindən biri də dastanlardır ki Ə.Haqqverdiyev də bir hekayəsini tamamilə dastan əsasında yazmışdır. “Koroğlu” dastanının təsiri ilə eyni adlı “Koroğlu” hekayəsini qələmə alan sənətkar bir sıra bənzərliklərə də yer vermişdir. İlk növbədə Ə.Haqqverdiyev Çənlibel kimi Dumanlı adını verdiyi bir kənd yaratmışdır. Dastandakı Rövşən kimi Nərimanın da atası kor olduğundan Koroğlu adlandırılmışdır. Lakin Nərimanın atasının gözü zülmkar ağa tərəfindən deyil, uşaqları keçirdiyi xəstəlik nəticəsində kor olmuşdur. Koroğlu dastanının hər qolunda tez- tez rastlaşdığımız yerli zalım ağa, bəy obrazına hekayədə də yer verilmişdir. Hacı Bayram kəndlilərə qan udduran, onların haqqını əlindən alıb yenə də gözü doymayan bəylərin ağaların ümumiləşmiş obrazıdır. Nəriman da Koroğlu kimi xalq içində igid, qoçaq cəsur biri kimi tanınır.

Sənətkar Azərbaycan xalq nağıllarında rastlaşdığımız məşhur “Ovçu Pirim” kimi “Ovçu Qasım” obrazını yaratmışdır. “Ovçu Qasım” Ə.Haqqverdiyevin yaratdığı ən yaddaqalan məşhur obrazlardandır. O xalq nağıllarındakı kimi yumorlu bir ovçu obrazı yaratmağa qadir olmuşdur. Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil dünya ədəbiyyatında da yalançı ovçu obrazları olmuşdur ki onların şişirtmələrlə dolu əhvalatları dinləyicilərdə həm maraq həm də gülüş doğurmuşdur. “Ovçu Qasım” hekayəsinə daxil olan “Hacıleylək” hekayəsi bir sıra xüsusiyyətlərinə görə zoonomik əfsanələri və ya rəvayətləri xatırlatsa da tam olaraq əfsanə təsiri ilə qələmə alınıb demək olmaz. Nağıl təsiri bağışlayan əsərdə Hacıleyləklər arasında insanlara xas olan sevgi, sədaqət, xəyanət hissləri təsvir olunmuşdur. Hacıleyləyin uğradığı haqsızlıqlara dözməyərək özünü yanan təndirə atması hekayənin zirvəsi hesab olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatında həm nağıllarda, həm də əfsanələrdə müxtəlif Hacıleylək mövzuları işlənmişdir.

Folklorumuzda xüsusilə nağıl və dastanlarda yaradılan obrazlardan biri də dərviş obrazıdır. Dərvişlər daha çox sehirli, sirli, hikmət sahibi bəzən müsbət bəzən də mənfəət obrazları şəklində təsvir olunmuşdur. Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda təsvir etdiyi bir dərviş özünü kimya elminin bilicisi, hər şeyi qızıla döndərəcəyini iddia edib insanların əlindən pulunu oğurlayan fırıldaqçı real bir obrazdır. Yenə həmin hekayədə uğradığı haqsızlıqdan qəzəblənən, inancları sarsılan Fərman obrazı da dərviş libası geyinib özünü Dərviş Nakam adlandıran real insandır. Həmçinin “Haqq Mövcud” hekayəsində də sirli dərviş Haqq mövcud obrazını yaratmışdır.

Nəsr əsərlərində folklor nümunələrindən tez-tez istifadə edən sənətkar “Qaban” hekayəsində

*“Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə.
Evimi düşmən yıxdı,
Üzümə gülə-gülə”*

bayatısına yer vermişdir (2.. Səh. 269). “Müsibət” hekayəsində isə qadınların ölənlər qardaşları üçün söylədikləri ağını görürük ki, bu da ədibin folklorun heç bir nümunəsinə biganə qalmadığını göstərmişdir.

Arxaik folklorun qədim nümunələri olan andlar, alqışlar, qarğışlar, xeyir-dualardan da hekayələrində kifayət qədər istifadə etmişdir.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda Hz.Əyyubun “hiyleyi şəriyyə”sini dini rəvayət kimi qəbul etmək olar. Haqverdiyev saxtakarlıqla məşğul olan bir sıra müsəlmanların özlərinə bəraət qazandırmaq üçün hiyleyi-şəriyyəyə üz tutanları tənqid etmişdir. Dinə zidd olan hər şeyi dinə uyğunlaşdıraraq özlərini əsl müsəlman zənn edənləri yazıçı ifşalamaqdan çəkinməmişdir.

Türkiyəli Professor Hikmet Tanyuya görə folkloru dini, mənəvi, əxlaqi, tibbi, tarixi, musiqi, oyun folkloru və s. kimi qruplaşdırmaq olar. O dini folklorun və ya dini mənəvi xalq inanclarının araşdırmasını etmişdir. Xalqın qədim zamanlardan bəri qoruyub saxladığı bu inancların bəzisi dinlə əlaqədar olduğu halda bəziləri dinlə əlaqəsi olmayan inanclardır. Bunların hər biri də xalqın yaratdığı folklorlarda əks olunur. Ə. Haqverdiyevin “Xortdanın Cəhənnəm məktubları” hekayəsində xalqın inanclarını əks etdirən Deşikli ağac, Cındırlı piri, Öskürək piri, Cicim ocağı, Qazaq qəbri və s. Kimi insanlar tərəfindən müqəddəs hesab edilən yerlər təsvir edilmişdir. Realist yazıçı yumoristik üslubda bu məkanları təsvir edərək insanların tibbə, elmə yiyələnmək yerinə möcüzəli hesab etdikləri yerlərə ümid bağlamalarını tənqid etmişdir. Məsələn ilan sancan birisini həkimə çatdırmaq yerinə ilk öncə Cicimli ocağına çatdırırlar. Sancan ilandan öncə ocağa çatarlarsa xəsdənin qurtulacağına inanırlar. Və ya göy öskürək tutmuş uşaqları valideynləri Öskürək piri adlanan qayanın başındakı torpağı suya qarışdıraraq uşağa içirdilməsi onun xəsdəliyinin dəf ediləcəyinə inanılır.

Ə. Haqverdiyevin “İlan” hekayəsində uşağın üzərində Şeşə quşu addandığına inanılaraq dua yazdırılması da xalqın qədim inanclarından birisidir. Şeşə quşu Azərbaycan türklərinin inanclarında şər varlıq kimi qəbul edildiyi üçün körpələri 6 aylığına qədər xüsusi nəzarətdə saxlayardılar ki şeşə quşu ona toxunmasın. Hikmət Tanyu isə bu və buna bənzər xalq inanclarını folklorun bir bölməsi kimi dəyərləndirmişdir.

Nəticə

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında folklor əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı Azərbaycan xalqının zəngin folklor ənənələrindən bəhrələnərək hekayələrində mifoloji mövzulara, dini inanclara, atalar sözlərinə və xalq deyimlərinə geniş yer vermişdir. Folklorun müxtəlif növlərindən hekayələrində ustalıqla istifadə etməyi bacarmışdır. Ə. Haqverdiyevin hekayələri folklorun bədii yaradıcılıqda tətbiqinin uğurlu nümunəsi olaraq, həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də folklorşünaslıq sahəsində əhəmiyyətli tədqiqat obyekti kimi diqqət cəlb edir. Yazıcının nəsr sahəsindəki bacarıqları Azərbaycan mədəni irsinin inkişafında mühüm rol oynadığı nəticəsinə gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Hekayələr. Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2004
2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı-2005
3. Xortdanın Cəhənnəm məktubları. Bakı-1930
4. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Marallarım. Bakı Turan 2001
5. Folklor və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Gülnar Osmanova 2020
6. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində folklor spesifikasi 2023 Gülnar Osmanova

7. Aynurə Paşayeva. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti haqqında. Bakı 2014
8. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 150. Bakı 2020
9. Hikmet Tanyu (Dini folklor və ya dini-manevi halk inançlarının çeşit ve mahiyeti üzerinde bir araştırma)

SUMMARY

Prominent prose writer, playwright Abdurrahom Bey Hagverdiyev benefited from the rich oral traditions of the Azerbaijani people and widely used myths, proverbs, parables, fairy tales, religious beliefs and archaic folklore motifs. He applied elements of folklore to highlight the social and moral problems of society in his stories "Khortdan's Hell Letters", "Dajjalabad", "Ovchu Gasim", "My deer", "Koroglu" and others. Abdurrahim Bey Hagverfiyev's folklore is not only an aesthetic tool, but also expressed the problems of the time in a realistic style and made important contributions to Azerbaijani literature. The writer's creative application of folklore occupies an important place both in Azerbaijani literature and in mythological and cultural analyses. He created rich folklore and mythological elements in the stories "Khortdan's Hell Letters" and "Dajjalabad". Also, oaths, applause, curses, and blessings from the ancient types of archaic folklore were expressed in the language of different characters in different stories.

He wrote the story "Witness of the Moon" under the influence of the myths and legends of heavenly bodies, which have a special place in mythology. He brought the character of Ovchu Gasim to our literature as the famous Ovchu Pirim, which he wrote on the basis of fairy tales. According to Turkish Professor Hikmet Tanyu, folklore is religious, spiritual, moral, medical, historical, musical, game folklore, etc. can be grouped as In Abdurrahim Bey Hagverdiev's story "Letters from the Ghost of Hell", the Holey Tree, Cinderli Pir, Oskurek Pir, Cicim Hearth, Gazag Grave, etc., which reflect the beliefs of the people, are Places considered sacred by some people are depicted, which can be attributed to the religious and spiritual beliefs section of folklore.

Keywords: Abdurrahim Bey Hagverdiyev, folklore, story, mythology

ALMAS İLDIRIMIN ŞAIR – VƏTƏNDAŞ KİMLİYİ VƏFATINA DAİR YAZILARDA (TÜRKİYƏ VƏ MÜHACİRƏT MƏTBUATI ƏSASINDA)

Hülya CƏBİYEVƏ

hulyajabiyeva1@gmail.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Almas İldırımın mühacir həyatı yaşadığı Türkiyədə 1952-ci ilin 14 yanvarında 45 yaşında ikən vaxtsız vəfatı həm bu qardaş ölkə mətbuatının, həm də mühacirət nəşrlərinin səhifələrində dərin kədər hissi ilə işıqlandırılmış, şairin xatirəsi xüsusi diqqət və həssaslıqla anılmışdır. Belə ki, bu münasibətlə fərqli dərgi və qəzetlərdə xəbərlər, başsağlığı mətnləri və xatirə yazıları dərc olunmuşdur. Həmin yazıların bəziləri yalnız təziyə xarakteri daşımaqla qalayıb, şair barəsində bir sıra yeni sayıla biləcək, maraq doğuran bilgiləri də özündə ehtiva edir.

“Gayret”, “Məfkurə”, “Yeni Malatya”, “Demokrat Malatya”, “Aras”, “Azərbaycan” (Ankara), “Azərbaycan” (Münhen), “Kafkasya” kimi qəzet və dərgilərdə yer almış yazılar A.İldırımın yalnız fiziki yoxluğundan doğan üzüntünün ifadəsi deyil, eyni zamanda şair – vətəndaş kimliyinin inikasıdır. Sözügedən yazılar, təşkil edilən anım mərasimləri onun bir şair, ziyalı, həmçinin istiqlal mücahidi kimi Türkiyədə böyük nüfuzunun, ictimaiyyət tərəfindən şəxsinə göstərilən sonsuz sayğının və sevginin təsdiqidir.

Açar sözlər: *Almas İldırım, şair-vətəndaş kimliyi, Türkiyə, anım yazıları, mətbuat*

Giriş

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını öz dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirən Almas İldırım ömrünün Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bağlanan 17 illik bir zaman kəsimində həm verimli ədəbi fəaliyyəti, həm də çalışma həyatındakı örnək tutumu ilə bu ölkənin bir sıra bölgələrində bilinən şəxsiyyətə çevrilmiş, şair və vətəndaş kimliyi ilə qardaş ölkə ictimaiyyətində sayğı ilə qəbul edilmişdir.

A.İldırım 14 yanvar 1952-ci ildə Malatyanın Qala nahiyyəsində vəfat etmişdir. Şairin İran sərhədində saxlanılan zaman yaşadığı işgəncələrin böyrəklərində qalıcı fəsadlar yaratması çox erkən – heç 45 yaşına çatmamış ölümünə səbəb olmuşdur. A.İldırımın vaxtsız vəfatı Azərbaycan mühacirətinin, onu yaxından tanıyan türkiyəli soydaşlarının, dostlarının dərin kədərinə səbəb olmuş, şairin dəfn mərasiminə bölgə əhalisinin müxtəlif təbəqələrini təmsil edən insanlar, sənətinin pərəstişkarları, habelə Malatya valisi başda olmaqla vilayətin dövlət idarələrinin qulluqçuları da qatılmışlar.

O, Malatyada – Sancaqdar qəbiristanlığında böyük bir izdihamın müşayiətilə torpağa verilsə də, məzarı sonradan itib-batmış, axtarışlara baxmayaraq, müəyyənləşdirilməsi mümkün olmamışdır. Azər Almas müsahibələrinin birində atasının qəbrinin dağıdılaraq üzərindən yol çəkildiyini söyləmişdir. Şairin nəvəsi, A.Almasın oğlu İldırım Rutil Almas isə babasının məzarının tapılması üçün Azərbaycan tərəfindən yardımlar edilərək Türkiyəyə heyət göndərildiyini, buna baxmayaraq dəfn yerini müəyyənləşdirməyin mümkün olmadığını təəssüflə qeyd edir: “*Azərbaycan dövləti Almas İldırımın məzarının tapılması ilə bağlı böyük işlər gördü. Azərbaycandan Türkiyəyə heyət göndərildi, Türkiyə hökumətinin də dəstəylə axtarış aparıldı. Amma ovaxtkı qəbiristanlığın ərazisindən yol çəkildəndə bir çox məzar düzgün daşınmadı, itib-batdı. Sonra da güclü sel yuyub apardı. Nəticədə məzarlığın yarısı məhv olub. Biz Almas İldırımın məzarının tapılmamasının qəribə bir tilsiminin olduğuna inanırıq*” [10, s.80].

A.İldırımın vəfatı Türkiyə dövrü mətbuatının diqqət mərkəzində olmuş, bu münasibətlə müxtəlif dərgi və qəzetlərdə xəbərlər, başsağlığı mətnləri və şairi anma məqsədi daşıyan yazılar dərc olunmuşdur. Həmin yazıların bəziləri isə yalnız təziyə xarakteri daşımaqla qalмайıb, şair barəsində bir sıra yeni sayıla biləcək, maraq doğuran məlumatları da özündə ehtiva edir.

“Demokrat Malatya” qəzetinin 1952-ci ilin yanvarına aid müxtəlif saylarında qəzet adından ümumilikdə 3 yazı – “Almas İldırımı kayb etdik” [9], “Kayb edilən bir dəyər”, [11] “Almas İldırım anıldı” [8] nəşr edilmişdir.

“Almas İldırımı kayb etdik” adlı yazı milliyyətçi şairin vəfatından dolayı ictimaiyyətin dərin kədərini ifadə etməklə, 14 yanvar tarixində bölgənin dövlət adamlarının da iştirakı ilə dəfn mərasimi keçirildiyini xəbər verməkdədir. Həmin mərasimə qatılan şəxslər arasında Malatya valisi, vali müavini, Jandarma alay komutanı, dairə müdirləri, hökumət təbibləri, Malatya Milliyyətçilər Dərnəyinin idarə heyəti üzvləri, Dərnək başqanı Lütü Beydağı, mətbuat mənsuqları və başqaları olmuşlar. Bir cəlbədicə xüsus da bütün həyatı boyu türklük naminə mübarizə aparıb şeirlər yazan A.İldırımın 1944 hadisələri zamanı Cümhuriyyət Xalq Partiyasının qəhrinə uğradığının göstərilməsidir. Yazının sonunda isə qəzet şairin ruhuna ehtiram əlaməti olaraq, onun sevilən şeirlərindən “Kremlini yakacağım”ı növbəti sayda oxuculara təqdim edəcəyi qeydini verir. [9, s.1].

Yenə qəzet adından yayımlanan “Kayb edilən bir dəyər” yazısı səmimi duyğuların, dərin təəssüf hissinin ifadəsi olub, belə bir qənaəti əminliklə aşılayır ki, fiziki yoxluğuna baxmayaraq, A.İldırım örnək şəxsiyyəti və milli ruhlu sənəti ilə yenə türkçü gənclərə öndər rolunu oynayacaqdır. Şairin kommunizmə qarşı nifrəti, hətta bir qədər irəli gedərək Malatyada ona qarşı mücadilə aparmaq üçün cəmiyyət qurmaq istəməsi, son nəfəsində belə bu rejimə lənət oxuması da diqqətçəkən məqamlar kimi yer almaqdadır. “Hər türk mühəqqəq ki, milliyyətpervərdir, hər türk mühəqqəq ki, millətini və məmləkətini sevər. Fəqət mən burada içimizdə vətənimizi və millətimizi ən çox sevən kim derlərsə, mühəqqəq ki, Almas İldırım göstərilə bilər deyə bir iddiada bulunacağam” [11, s.1] fikri isə şairin şəxsiyyətini, millət sevgisini səciyyələndirmək baxımından diqqəti cəlb edir. Ə.Arslan qənaətinə görə, bu məqalə “Demokrat Malatya” qəzetinin yazı işləri müdiri Bahaəddin Ördəm tərəfindən yazılmışdır [3, s.132].

“Almas İldırım anıldı” adlı qısa xəbəri isə olduğu kimi təqdim edirik: *“Mərkəzi Ankarada bulunan şəhrimiz Türk Milliyyətçilər Dərnəyi əvvəlki gün dərnək binasında şair Almas İldırımı anma gecəsi tərtib etmiş və şairin həyatı anladılaraq şeirləri oxunmuşdur”* [8, s.1].

Şairin Türk Milliyyətçilər Dərnəyində (bundan sonra: TMD) anılması təsadüfi deyildir. 1951-ci ildə ilk olaraq Ankarada qurulan bu dərnəyin 15 ay ərzində Türkiyənin müxtəlif bölgələrində 60 şöbəsi fəaliyyətə başlamış, A.İldırım da qurumun Malatya şöbəsində vəzifə tutmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, “Demokrat Malatya” qəzetinin 1951-ci ilə aid 198-ci sayında məhz Malatya şöbəsinin açılış mərasiminə dair bir xəbər paylaşılmışdır. Həmin xəbərdə dərnək başqanının nitqindən sonra milli şeirlər oxunduğu, xüsusilə A.İldırımın “Kremlini yakacağım” şeirinin böyük alqışa səbəb olduğu ifadə edilmişdir [20, s.1]. Onu da qeyd edək ki, şair TMD-nin Malatya şöbəsində Heysiyyət divanı üzvlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmiş, dərnəyin ölkə ərazisində təşkilatlanmasına öz xidmətlərini göstərmişdir. Həmin vəzifəyə seçilməsi xəbərini “Məfkurə” qəzetindəki “Dərnəyimizin Malatya və Kırıkkale Şöbələri Ümumi Heyət Toplantıları: Malatya” adlı xəbərdən öyrənirik. Bu toplantı 25.11.1951 tarixində keçirilsə də, xəbəri 02.02.1952 tarixində dərc edilmişdir. Qəzetdən oxuyuruq: *“Heysiyyət divanına Almas İldırım, Musa Diltəmiz, Zülfikar İnənç, Əkrəm Kağızmanlı, İsmail Yardım, Mövlud Oğuz seçildilər”* [6, s.2].

A.İldırımın sözügedən dərnəklə bağlılığı onun mühacirət dönəmi həyatına dair daha bir önəmli fakt kimi nəzərə alınmalıdır.

Həşiyəyə çıxaraq, sözügedən dərnəyin əhəmiyyəti barədə də qısa bilgi vermək yerinə düşər: türk milliyyətçiliyini yüksək səviyyəyə qaldırmaq, bu amalın daşıyıcılarını təşkilatlandıraraq onları vahid bir çevrədə toplamaq, milli birlik ideyalarını yaymaq, yeni nəsillə türk gənclərini əsl milliyyətçi kimi yetişdirmək TMD-nin qurulma məqsədlərindəndir. Belə bir mühüm amal uğrunda fəaliyyət və mübarizəsinə baxmayaraq, TMD çox qısa bir müddət sonra – 1953-cü ildə qapadılmışdır.

“Gayret” qəzetinin 15 yanvar 1952-ci il sayında “Acı bir kayıp” adı ilə bir xəbər yer alır ki, burada Qala nahiyyə müdiri A.İldırımın tutulduğu xəstəlikdən dolayı vəfat etdiyi, cənazəsinə valinin də qatıldığı qeyd edilmişdir [1, s.1]. Həmin qəzetin növbəti saylarının birində yayımlanan “Türk Milliyyətçilər Dərnəyində Konfrans” adlı xəbərin sonunda “Dərnək aralarından əbədiyyən ayrılan dəyərli şair Almas İldırım üçün bir anma günü hazırlanmaqdadır” [19, s.1] məlumatı yer alır. Bu qəzetdə digər bir xəbər isə “Türk Milliyyətçilər Dərnəyinin tərtiblədiyi Almas İldırım gecəsi” [18] adlanır və yazıdan aydın olur ki, 25 yanvar 1952-ci ildə həmin dərnəyin binasında şairi anmaq məqsədilə bir mərasim təşkil olunmuş, ondan “cəfakeş şair və tanınmış türkçü” [18, s.1] deyərək bəhs edilərək gecəyə qatılan geniş dinləyici kütləsi üçün şairin şeirləri səsləndirilmişdir.

“Yeni Malatya” qəzetində “Türk Milliyyətçilər Dərnəyinin fəaliyyətləri” adlı xəbərdə A.İldırımın vəfatı səbəbindən Dərnəyin keçirdiyi konfranslara bir həftəlik ara veriləcəyi və şair üçün bir anma gecəsi təşkil ediləcəyi bilgisi verilmişdir [17, s.1].

Türk Milliyyətçilər Dərnəyinin orqanı olan “Məfkurə” dərgisi də şairin vəfatına yer vermiş, 1952-ci il 16. sayında “Acı bir kayıp: Almas İldırım Tanrının rəhmətinə qovuşdu” [2] və “Türk Milliyyətçilər Dərnəyi Malatya şöbəsində Almas İldırım anıldı” [16] xəbərlərini yayımlamışdı. Şairin ömrünü türklüyə xidmətdə keçirdiyi, Malatya şöbəsində vəzifəsi olduğu və s. qeyd etdiyimiz ilk yazıda yer alan məlumatlardandır. Burada digər maraqlı bir nüans Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən “Almas İldırımın seçilmiş şeirləri” kitabından əldə ediləcək gəlirin şairin ailəsinə çatacağına bildirilməsidir. İkinci xəbərdə isə 25 yanvar 1952-ci ildə Dərnəyin Malatya şöbəsində şairin vəfatı münasibətilə anma gecəsi keçirildiyi, müxtəlif şeirlərinin səsləndirildiyi qeyd olunmuşdur [16, s.1].

Prof.dr. Nəcməddin Səfərcioğlu “Türk Milliyyətçilər Dərnəyi və qapadılış davası” [14] adlı kitabında TMD qurultayına sunulan ümumi idarə heyəti raporunu da təqdim etmişdir ki, bu raporun müvafiq hissəsində (Ümumi Mərkəzin xətti-hərəkəti və dərnək çalışmaları) A.İldırımın vəfatı münasibətilə qısa başsağlığı da öz əksini tapmışdır: *“İki arkadaşımızın, Kütahya Şöbəsi başkanı Cəmil Tuğcuoğlu ilə Malatya Şöbəsi Heysiyyət divanı başkanı Almas İldırım bəylərin cisimləri aramızdan ayrılmışdır. Davamızın hər iki mücahidinə də Allahın rəhmətini diləriz”* [14, s.102].

Ankarada yayımlanan, dönəmin türkçü dərgilərindən “Aras” dərgidə də A.İldırım anılmış, ölümü münasibətilə 2 yazı yayımlanmışdır. “Çox acı kaybımız” [5] adlı xəbərdə şairin vəfatı barədə yazılır: *“Azərbaycanlı milli şairimiz Almas İldırımın əbədiyyən aramızdan ayrıldığı acı xəbərini yazılarımız mətbəəyə verilərkən təəssürlə öyrəndik”* [5, s.7]. Daha sonra şairin “Gölcük” şeiri təqdim olunur. Növbəti sayda isə onun şəxsiyyəti və həyatına daha çox yer veriləcəyi qeyd olunmuş və nəticədə dərginin 3-cü sayında “Elmas Yıldırım” [7] adlı bir səhifəlik nekroloq dərc edilmişdir.

Qafqaz mühacirətinin mətbu orqanı olan “Kafkasya” (Münhen) dərgisində görkəmli söz ustasının vəfatı münasibətilə dərc edilmiş “Azərbaycan şairi Almas İldırım” [13] adlı yazıda isə daha çox onun yaradıcılığının milli ruhu qabardılmış, şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Bundan əlavə, şairin ölümü münasibətilə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı “Azərbaycan”da “Mərhum şair Almas İldırım” [12], Münhendə buraxılan, Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin orqanı olan eyniadlı digər bir dərgidə “Şairimiz Almas İldırım” [15], “Yeni Malatya” qəzetində “Almas İldırım: Ölümü münasibətilə” [4] kimi yazılar da dərc edilmişdir. Qeyd etdiyimiz ilk iki yazı şair barəsində bənzər biblioqrafik məlumatları ehtiva edir. Sonda isə hər birində mərhumun yaradıcılığından şeir nümunəsi təqdim edilmişdir. Yazarı Lütfi Beydağı olan sonuncu məqalədə isə müəllif TMD-nin Malatya şöbəsinin açılış mərasimində A.İldırımın “Kremlini yakacağım” şeirini səsləndirməsindən çox təsirləndiyini, bu hadisədən sonra onunla dostlaşdığını, şairin də dərnəyə üzv olduğunu qeyd etməkdədir. Lakin “səmimi bir türkçü”, “dəyərli məfkurə arkadaşımız” adlandırdığı A.İldırımın həm səhhətindəki problemlər, həm də şəhərdən uzaq məsafədə yaşaması səbəbi ilə dərnəyin çalışmaları daha yaxından iştirak edə bilmədiyini, onunla sadəcə 3-5 dəfə görüşmə imkanı bulduğunu təəssüflə qələmə almış, şairin vəfatından dolayı kədərini ifadə etmişdir [4, s.1].

Göründüyü kimi, A.İldırımın vəfatı ilə bağlı Türkiyə və mühacirət mətbuatında yer almış yazılar

onun yalnız fiziki yoxluğundan doğan kədər hissinin ifadəsi deyil, eyni zamanda şair – vətəndaş kimliyinin inikasıdır. Bütün bu yazılanlar, təşkil edilən anım mərasimləri onun bir şair, ziyalı, həmçinin istiqlal mücahidi kimi Türkiyədə böyük nüfuzundan və ictimaiyyət tərəfindən şəxsinə göstərilən dərin ehtiramdan xəbər verir. Təəssüflər olsun ki, şairi ziyarət və yad etmək üçün məzar yeri bəlli olmasa da, bütün bu qeyd edilənlər türkiyəli qardaşlarımızın ona olan mənəvi borclarını layiqincə yerinə yetirdiklərini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acı bir kayıp // Gayret. – 1952, 15 ocak, sayı 932. – s.1.
2. Acı bir kayıp: Elmas Yıldırım Tanrının rahmetinə kavuştu // – Ankara: Mefkûre. – 2 şubat 1952. Sayı 16, – s.1.
3. Aras, E. Hazar’dan Hazar’a Elmas Yıldırım. – Elazığ: Manas yayıncılık, – 2007. – 660 s.
4. Beydağı, L. Elmas Yıldırım: Ölümü münasebetiyle // Yeni Malatya. – 1952, 18 ocak, sayı 649. s.1.
5. Çok acı kaybımız // – Ankara: Aras, – 1 şubat 1952. Sayı 2, – s.7.
6. Derneğimizin Malatya ve Kırıkkale şubeleri umumi heyet toplantıları // – Ankara: Mefkûre. – 26 ocak 1952. Sayı 15, – s.2.
7. Elmas Yıldırım // – Ankara: Aras, – 1 mart 1952. Sayı 3, – s.9 .
8. Elmas Yıldırım anıldı // Demokrat Malatya. – 1952, 23 ocak, sayı 280. – s.1.
9. Elmas Yıldırımı kaybetdik // Demokrat Malatya. – 1952, 15 ocak, sayı 269. – s.1.
10. Əhməd, D. Almas İldırım xatirələrdə. – Bakı: XAN nəşriyyatı, – 2017. – 132 s.
11. Kaybedilen bir değer // Demokrat Malatya. – 1952, 16 ocak, sayı 270. – s.1.
12. Merhum şair Elmas Yıldırım // Ankara: Azərbaycan Aylık Kültür Dergisi, – 1 nisan 1952. Sayı 1, – s.11-12.
13. M.Y. Azərbaycan şairi Elmas Yıldırım (vefatı münasebetile) // – Münih: Kafkasya, – 1952. Sayı 8, – s.17-18.
14. Sefercioğlu N. Türk Milliyetçiler Derneği və qapatılış davası. – İstanbul: BilgeOğuz, – 2012. – 136 s.
15. Şairimiz Elmas Yıldırım // – Münih: Azərbaycan, – temmuz 1952. Sayı 3, – s.17.
16. Türk Milliyetçiler Derneği Malatya şubesinde Elmas Yıldırım anıldı // – Ankara: Mefkûre, – 2 şubat 1952. Sayı 16, – s.1.
17. Türk Milliyetçiler Derneği’nin faaliyetleri // Malatya: Yeni Malatya, 1952, 25 ocak, sayı 655. s.1.
18. Türk Milliyetçiler Derneği’nin tertiplediği Elmas Yıldırım gecesi // Gayret. – 1952, 31 ocak, sayı 944. – s.1.
19. Türk Milliyetçiler Derneğinde konferans // Gayret. – 1952, 23 ocak, sayı 938. s.1.
20. Türk Milliyetçiler Derneğinin açılış merasimi // Demokrat Malatya. – 1951, 23 ekim, sayı 198. s.1.

SUMMARY

One of the prominent representatives of 20th century Azerbaijani literature A.İldirim's untimely death in his 45th birthday celebration on January 14, 1952 was illuminated in a great sadness both in brotherly country Türkiye and the other immigration Press agencies' pages and The Poet's memory was mentioned in a sensitive and considerate way. Thus, on this occasion texts of news, condolences and memoirs were published. In some of these texts or prints not only express the condolences but also include the information and knowledge which can be considered new and engaging.

Writings which were published in the newspapers and magazines such as “Gayret”, “Məfkurə”, “Yeni Malatya”, “Demokrat Malatya”, “Aras”, “Azərbaycan” (Ankara), “Azərbaycan” (Münhen), “Kafkasya” demonstrates the grief stemmed from A.İldirim's physical absence, at the same time they are reflexion of his Poet-Citizen personality. Above mentioned writings and commemoration ceremonies are confirmations of Poet's having major influence in Türkiye as a mujahid and concurrently, the endless respect and affection showed for his personality.

Keywords: A.İldirim, Poet-citizen personality, Türkiye, commemoration writings, Press

CHARLES DICKENS VƏ BRİTANIYA MİLLİ KİMLİYİ: “DAVID COPPERFIELD”İN GÜZGÜSÜNDƏ

İlahə QULİYEVƏ

ilahi80@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Xülasə

Charles Dickens-in David Copperfield romanı Viktorian dövrü Britaniyasının sosial, mədəni və siyasi mənzərəsini əks etdirən mühüm əsərdir. Dickens bu romanda fərdi inkişaf, sosial təbəqələr, ədalət və əxlaq kimi mövzulara toxunaraq, Britaniya milli kimliyinin əsas elementlərini üzə çıxarır. Roman, yoxsulluq və sosial bərabərsizlik içində mübarizə aparan insanların həyatını və cəmiyyətdəki sinif fərqlərini təsvir edir. Əsərin baş qəhrəmanı David-in yetim qalması, ağır uşaqlıq keçirməsi və bir sıra çətinliklərdən keçərək uğur qazanması Viktorian dəyərlərinin – səbir, zəhmətkeşlik və özünüinkişafın – təəcəssümüdür. David-in hekayəsi fərdin iradəsinin və əzminin cəmiyyətin sərt qanunlarına qarşı necə mübarizə apara biləcəyini göstərir. Onun keçdiyi yollar Britaniya cəmiyyətində sosial mobililiyin mümkünlüyünü, lakin eyni zamanda, sinfi ayrı-seçkiliyin sərtliyini də ortaya qoyur. Dickens, hüquq və əxlaqın yalnız qanun çərçivəsində deyil, həm də şəxsi prinsiplərlə bağlı olduğunu vurğulayır. O, əsərdə yetimlərin, yoxsulların və qadınların vəziyyətini tənqid edərək Viktorian dövrünün sosial ədalətsizliyini açıq şəkildə göstərir. Roman eyni zamanda Britaniya İmperiyasının gücünü və milli identifikasiyanın formalaşmasında imperiyanın təsirini araşdırır. David Copperfield, təkcə Viktorian dövrünün sosial reallıqlarını deyil, həm də Britaniya milli kimliyinin necə formalaşdığını göstərən əhəmiyyətli bir əsərdir.

Acar sözlər: Viktorian dövrü, sənaye inqilabı, sosial təbəqələr, milli kimlik, ailə dəyərləri

Giriş

Charles Dickens, Britaniya ədəbiyyatının ən mühüm nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, Viktorian dövrünün sosial və mədəni həyatını öz əsərlərində ustalıqla əks etdirən bir yazıçı idi. Onun romanları, xüsusilə də "David Copperfield", fərdi inkişaf, sosial ədalət və Britaniya cəmiyyətinin strukturu ilə bağlı dərin müşahidələr təqdim edir. "David Copperfield" romanı, Dickens-in yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Avtobioqrafik çalarlarla zəngin olan bu əsər, yalnız bir fərdin həyat hekayəsini deyil, həm də Viktorian dövrü Britaniyasının ictimai və mədəni dəyərlərini əks etdirir. Romanın süjeti boyunca müxtəlif sosial təbəqələr, iş etikas, əxlaqi prinsiplər və ədalət anlayışları açıq şəkildə göstərilir ki, bu da onu Britaniya milli kimliyinin güzgüsünə çevirir. Məqalənin məqsədi, "David Copperfield" romanında Britaniya milli kimliyinin necə əks olunduğunu araşdırmaqdır. Viktorian dövrünün dəyərləri, sosial quruluş, hüquq sistemi və imperiya təsiri kimi amillərin romanın məzmununa və obrazlarına necə sirayət etdiyini incələyərək, əsərin milli identifikasiya baxımından əhəmiyyətini təhlil edəcəyik.

Viktorian dövrü (1837-1901) Böyük Britaniyanın iqtisadi, sosial və mədəni baxımdan ən mühüm inkişaf dövrlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə sənaye inqilabı cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir göstərmiş, sosial strukturda və ailə dəyərlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Sənaye İnqilabı və İqtisadi İnkişaf- Viktorian dövrü sənaye inqilabının zirvə dövrü idi. Fabriklər, dəmiryolları və texnoloji yeniliklər iqtisadi inkişafı sürətləndirdi. Bu dövrdə Böyük Britaniya dünyanın sənaye mərkəzinə çevrildi. Ancaq sənayeləşmə həm də böyük sosial problemlərə yol açdı, işçi sinifləri ağır şəraitdə işləməyə məcbur oldu. Britaniya cəmiyyəti əsasən üç əsas təbəqəyə bölünürdü: Aristokratiya və yuxarı sinif – Torpaq sahibləri və varlı ailələr bu sinfə aid idi. Orta təbəqə – Ticarət və sənaye ilə

məşğul olan insanlar, kiçik sahibkarlar və təhsil görmüş şəxslər. Aşağı sinif və işçi təbəqəsi – Fabrik işçiləri, qulluqçular və kasıblar. Bu sosial struktur "David Copperfield" romanında da açıq şəkildə təsvir olunur (John Morrison., 1925, s. 78).

Viktorian dövründə ailə, əxlaq və sosial təsirlər: "David Copperfield" üzərindən bir baxış: Viktorian dövründə ailə institutu böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Əxlaqi dəyərlərə ciddi önəm verilir, qadınlar əsasən evdar kimi təsvir edilir və uşaqların tərbiyəsi ciddi nəzarət altında saxlanırdı. Cəmiyyətin ümumi baxışı, dini inanclar və etik normalar bu dəyərləri formalaşdırırdı. Britaniya Milli Kimliyinin Formalaşmasında Viktorian Dövrünün Rolu. Viktorian dövrü Britaniya milli kimliyinin əsas sütunlarını formalaşdırdı. Bu dövrdə Britaniya imperiyası dünyanın ən güclü imperiyalarından biri oldu və qlobal miqyasda təsir gücünü artırdı. Sənaye inqilabı və iqtisadi güc Britaniyanın özünü böyük bir imperiya kimi təqdim etməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, bu dövrdə milli birlik və fərdi məsuliyyət anlayışları ön plana çıxırdı. Viktorian dəyərləri fədakarlıq, zəhmətkeşlik və ailə birliyi kimi xüsusiyyətləri vurğulayırdı. "David Copperfield" romanında Davidin həyat hekayəsi də bu prinsiplərin təcəssümüdür. David Copperfieldin uşaqlıq dövründə atasız qalması və anasının ölümündən sonra ögey atasının onu qəddarcasına fabrikdə işləməyə göndərməsi Viktorian dövründə işçi sinfinin vəziyyətini əks etdirir:

"Mən fabrikdə işlədiyim ilk günlərdə ətrafımda olan yetkin insanların ağır əmək şəraitinə necə alışdığını görürdüm. Mənim üçün isə bu həyat çox çətin idi. Gecələr yorğun düşürdüm, ancaq başqa seçimim yox idi" (Charles Dickens., 1850, s.99-100). Bu nümunə Viktorian dövrünün çətinliklərini və uşaqların belə ağır işlərə məcbur edildiyini göstərir.

Charles Dickensin "David Copperfield" romanı Viktorian dövrü Britaniyasının sosial təbəqələrini, dəyərlərini və ictimai quruluşunu təsvir edən ən mühüm əsərlərdən biridir. Bu roman vasitəsilə müəllif cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyat tərzini, qarşılaşdığı problemləri və bir-biri ilə əlaqələrini təsvir edir. Romanın əsas personajları vasitəsilə Dickens sosial strukturun mürəkkəbliyini açıq şəkildə oxucuya çatdırır. Viktorian dövründə Britaniya cəmiyyəti əsasən üç sosial təbəqəyə bölünürdü: kasıblar, orta təbəqə və aristokratiya. Dickens romanında bu təbəqələri fərqli personajlarla canlandırır və onların gündəlik həyatına işıq tutur. Kasıblar təbəqəsi romanda çox acınacaqlı vəziyyətdə təsvir edilir. Onlar iqtisadi çətinliklər, sosial ədalətsizlik və hüquq sisteminin sərtliyi ilə mübarizə aparırlar. Mr. Micawber bu təbəqənin tipik bir nümayəndəsidir. O, daim maliyyə problemləri ilə mübarizə aparır və borc içində boğulur. Dickens Mr. Micawber obrazı ilə Viktorian dövründə yoxsulluq içində yaşayan insanların çətinliklərini və dövlət sisteminin onlara qarşı laqeydliyini göstərir. Davidin ögey atasının zülmündən sonra fabrikdə işləməyə məcbur olması da bu təbəqənin ağır vəziyyətini göstərən nümunələrdəndir. Dickens uşaqların fabriklərdə işlədilməsini və ağır şəraitdə yaşamasını təsvir edərək dövrün sosial problemlərinə diqqət çəkir. Orta təbəqə Viktorian dövründə güclənən və cəmiyyətin əsas dayağına çevrilən bir sosial sinif idi. David Copperfield özü də bu təbəqəyə aid edilə bilər. O, təhsilə və şəxsi inkişafına önəm verir və nəticədə öz zəhməti ilə uğur qazanır. Roman boyunca Davidin həyatının yüksəlişi Viktorian dövrünün özünü inkişaf etdirmə və zəhmətkeşlik prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Davidin dostu Traddles də bu təbəqənin digər bir nümayəndəsidir. O, təhsil və zəhmət sayəsində öz yerini cəmiyyətdə möhkəmləndirməyə çalışır. Dickens bu obrazlar vasitəsilə orta təbəqənin əsas dəyərlərini – zəhmətkeşlik, dürüstlük və ailə bağlılığını vurğulayır. Aristokratiya və Yuxarı Təbəqə isə Steerforth və onun ailəsi aristokratiyanın nümayəndələri kimi təsvir edilir. Steerforth xaraktercə özündənrazı, egoist və məsuliyyətsiz biridir. Onun Davidi və Emilyni manipulyasiya etməsi və sonradan Emilynin həyatını məhv etməsi yuxarı təbəqənin mənəvi zəifliyini göstərir. Dickens burada aristokratiyanın sosial məsuliyyətsizliyini və aşağı təbəqəyə qarşı biganəliyini tənqid edir.

Viktorian dövrü, sosial dəyişikliklərin və iqtisadi inkişafın sürətlə artdığı bir dövr olaraq, Britaniya cəmiyyətində sərt sinif ayırmalarının olduğu, lakin fərdi irəliləyişə inanmanın da geniş yayılmağa başladığı bir zaman kəsiyidir. Bu dövrün mədəniyyətində, xüsusən də ədəbiyyatda, şəxsi əməklə nailiyyət əldə etməyin və özünüinkişafın böyük önəmi vardı. Uğur anlayışı, sadəcə bir maliyyə vəziyyəti ilə ölçülməyib, daha çox şəxsiyyətin yüksəlməsi və əxlaqi, sosial baxımdan

mükəmməlliyə çatmaqla əlaqələndirilirdi. Fərdi irəliləyiş, bir insanın öz potensialını həyata keçirmək üçün qarşısına qoyduğu məqsədlərə doğru çalışması ilə mümkün olurdu. Viktorian dövründə "uğur" anlayışı, yalnız şəxsi maddi qazanc və statusla əlaqələndirilmirdi. Bunun yerinə, uğur, daha çox əməksevərliyin, əxlaqi dəyərlərin və insanın cəmiyyətdəki yerini tapma çabasının nəticəsi kimi qəbul edilirdi. Bu ideya, milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Viktorian dövrün Britaniyasının özünü inkişaf edən və dinamik bir cəmiyyət olaraq təqdim etməsi, fərdi çətinliklərdən keçməklə və fərdi səylərlə sosial yuxarıya doğru yüksəlmə ilə əlaqələndirilirdi. Beləliklə, Britaniya xalqı özünü bir irəliləyişin simvolu, əzmkarlığın və əxlaqi dəyərlərin müdafiəçisi kimi görürdü (Robin Gilmour., 1993, s.45-52).

Charles Dickens-in David Copperfield romanında, əsas obraz olan David'in həyatı, Viktorian dövrünün fərdi irəliləyiş və uğur anlayışını ən yaxşı şəkildə təcəssüm etdirir. David'in həyatının başlanğıcı, bir çox çətinliklərlə, ailəvi və sosial problemlərlə doludur. Ancaq o, qarşılaşdığı bütün bu çətinlikləri aşaraq öz yolunu tapır. Bu yolda, əsas olaraq üç faktor onun irəliləməsinə təmin edir: əzmkarlıq, əxlaq və şans. David'in erkən illərində keçirdiyi zərbə, yoxsulluq və ailəvi itkilər, onun müstəqil böyüməsinə və inkişafına təkan verir. O, heç vaxt təslim olmur və hər zaman öz prinsipinə sadıq qalır. Bu xüsusiyyətlər, Viktorian dövründəki ideal insan obrazını yaradır: öz gücünə inanan, zəhmətlə işləyən və nəticədə müvəffəqiyyət qazanan şəxs. Romanın ən mühüm anlarından biri, David'in şərab içməli və yalançı kişilərdən ibarət olan həyatından uzaqlaşaraq, real dünyada əxlaqlı və işgüzar bir insan olaraq öz yolunu tapmağa başlamasıdır. David'in çətinliklərdən sonra əldə etdiyi uğur, onun özünüinkişaf ideyalarının və əzminin nəticəsidir. Öz həyatının qəhrəmanı olub-olmayacağımı, yoxsa bu rolu başqa birinin tutacağını bu səhifələr göstərəcək. Həyatımın başlanğıcından başlamaq üçün qeyd edirəm ki, mən (məlumata və inancıma görə) cümə günü, gecə yarısı dünyaya gəlmişəm. Deyilənə görə, saat zərbələri vurmağa başladığı an, mən də ağlamağa başlamışam (John Morrison., 1925, s.205).

Dickens, David Copperfield romanında, özünüinkişaf və fərdi əməyi əhəmiyyətli bir mövzu olaraq işləyir. Dickens, romanın hər bir personajı ilə fərdi çətinliklərin öhdəsindən gəlməyin və əxlaqi dəyərlərin sosial yüksəlişə olan təsirini göstərir. Məsələn, David'in uşaqlıq dövründəki əzablarına baxmayaraq, onun başqalarına qarşı olan yaxşı niyyəti və əxlaqi tərəfdaşlığı, ona yaxınlaşan uğurun əsas açarlarını verir. David'in əzmkarlığı, əməksevərliyi və sadıqlığı, Viktorian dövrünə xas olan ən mühüm dəyərlərin simvoluna çevrilir. Romanın digər personajları da fərdi əməyi və özünüinkişaf ideyalarını təqdim edir, amma hər biri fərqli bir istiqamətə doğru gedir. Məsələn, Uriah Heep, görünüşdə təvazökar olsa da, özünüinkişafda daha çox manipulyasiya və başqa insanları aldatmaq üzərində qurur. Bu, Dickens-in özünüinkişafın yalnız əxlaqi və dürüst bir şəkildə gerçəkləşə biləcəyini vurğulayan bir mesajdır. David Copperfield romanı, fərdi irəliləyişin, özünüinkişafın və əxlaqi dəyərlərin əhəmiyyətini göstərərək, Viktorian dövrünün milli kimliyini və sosial strukturunu əks etdirən bir əsər olaraq qalır. Dickens, bu əsərdə insanın əzmkarlıqla qarşılaşdığı çətinliklərdən, sosial ədalətə və uğura necə nail olduğunu göstərir, eyni zamanda Viktorian dövrünün ideal insan obrazını yaradaraq cəmiyyətin bu ideallara necə bağlandığını izah edir (Gerald Barton., 1990, s.36).

Viktorian dövründə hüquq və əxlaqın sosial həyatın əsas komponentləri olaraq qəbul edilməsi, ədəbiyyatın və xüsusən də Dickens-in əsərlərində önəmli bir yer tutur. David Copperfield romanında, Dickens bu mövzuları dərinliklə araşdırır, çünki əsər sadəcə bir şəxsin həyat yolunun izahı olmaqla qalmır, həm də cəmiyyətin ədalət, hüquq və əxlaq anlayışlarını tənqid edərək, bu mövzuların Britaniya cəmiyyətinin milli kimliyi ilə necə sıx bağlı olduğunu göstərir. David Copperfield romanı, ədalət və qanun sisteminin cəmiyyətin yaxşı və pis tərəflərini əks etdirən mürəkkəb bir mexanizm olduğunu ortaya qoyur. Dickens, romandakı müxtəlif personajlar vasitəsilə hüquq sisteminin bəzən haqsızlıq və sosial bərabərsizlik yaradan bir qurum olduğunu göstərir. Romanın əsasında, hüququn və əxlaqın yalnız formalarıyla deyil, həm də onların necə tətbiq edildiyi ilə bağlı daha dərinə bir tənqid var. İlk növbədə, David Copperfield romanında ədalət məsələləri ən çox Uriah Heep və onun manipulyativ davranışları ilə əlaqələndirilir. Uriah, qanun sistemini və hüququ öz maraqları üçün təhrif edərək, öz məqsədlərinə çatmaq üçün yalan danışır və manipulyasiya edir. Lakin, əsərin

sonunda, əslində, ədalət təcavüzkarların cəzalandırılması ilə bərpa edilir. Dickens, ədalətin ancaq düzgün tətbiq edildiyi zaman sosial cəmiyyətdə haqq və düzənin mümkün olduğunu vurğulayır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin hüquq sistemini düzgün istifadə etməsi və əxlaqi dəyərlərdən kənara çıxmaması gərəkli olduğunu göstərir. Bir digər əhəmiyyətli məqam, David-in öz həyatında hüquq və ədalətə necə müraciət etməsi ilə bağlıdır. Onun həyatında ədalət anlayışı yalnız qanunlarla deyil, şəxsi əxlaq və əxlaqi seçimlərlə də sıx bağlıdır. David, həyatında qarşılaşdığı çoxsaylı çətinliklərə baxmayaraq, əxlaqi prinsiplərini qoruyur və nəticədə ədalətin yanında qalır. Bu, Dickens-in məhz hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsini ortaya qoyaraq, onların insan həyatındakı real tətbiqinin vacibliyini vurğulamasıdır.

Viktorian dövründə Britaniyanın milli kimliyi, ədalətə, hüquqa və əxlaqa böyük bir əhəmiyyət verirdi. Ədalət və hüquq sistemi, cəmiyyətin əxlaqi cəhətdən sağlam qalmasını təmin etməli və sosial ədalətin qorunmasına kömək etməli idi (John Morrison., 1990, s. 94). Dickens, David Copperfield romanında bu anlayışları təhlil edərkən, Britaniya cəmiyyətinin hüquq və əxlaq baxımından necə bir "ideal" cəmiyyətə yönəlməyə çalışdığını göstərir. Əsərdə, hüquq və əxlaq arasında yaradılan əlaqə Britaniya xalqının özünü necə tanımasına və əxlaqlı, ədalətli bir cəmiyyət qurma iddialarına əks olunur. Dickens, əsərin baş qəhrəmanı David-in həyatını bir tərəfdən hüquq və ədalətin, digər tərəfdən isə şəxsi əxlaq və şərəfin əks-sədası olaraq təqdim edir. Bu yolla, hüququn və əxlaqın yalnız hüquqi bir çərçivə deyil, həm də millətin milli kimliyini təmsil edən əsas prinsiplər olduğuna işarə edir. Roman, hüququn və ədalətin hər zaman mükəmməl və bərabər şəkildə tətbiq olunmadığını, ancaq bu prinsiplərin doğruluğunun, həm də əxlaqın tərbiyə etdiyi cəmiyyətlərdə daha uğurlu olduğunu göstərir. Dickens, əsərdə müsbət obrazların hüquq və əxlaq dəyərlərinə sadıq qalmasını, mənfi obrazların isə bu prinsipləri pozaraq uğursuzluğa uğramasını təhlil edir. Bu, Viktorian dövrünün əsas ideologiyalarını əks etdirərək, hüququn və əxlaqın millətin ən vacib dəyərləri olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu şəkildə, David Copperfield romanı, yalnız fərdi irəliləyişin və əxlaqın deyil, eyni zamanda hüquq və ədalətin, həm də milli kimliyin qurulmasında mühüm rol oynadığını nümayiş etdirir. Dickens, bu mövzulara dair ciddi mesajlar verərək, hüquq və əxlaqın cəmiyyətin inkişafındakı rolunu vurğulayır və Britaniya milli kimliyindəki əhəmiyyətini göstərir (L. Davis., 2002, s. 100).

Viktorian dövrü, Britaniya İmperiyasının zirvəyə çatdığı, dünya miqyasında siyasi və iqtisadi gücünü genişləndirdiyi bir dövr idi. Bu dövrün ədəbiyyatında, xüsusilə də Charles Dickens-in əsərlərində, imperiya və dənizçilik mədəniyyətinin mövzusu əhəmiyyətli yer tutur. David Copperfield romanı da bu mövzuları işıqlandıraraq, Britaniya imperiyasının milli kimliklə necə əlaqələndirildiyini və xarici torpaqlara olan münasibətini izah edir. Bu əsər, Britaniya xalqının özünü necə bir dünya gücü olaraq gördüyünü və dənizçilik mədəniyyətinin necə bir status simvolu halına gəldiyini də göstərir. David Copperfield romanında, birbaşa olaraq imperiya və xarici torpaqlar haqqında geniş müzakirələr olmasa da, imperiyanın təsiri əsərin müxtəlif səhnələrində mövcuddur. Romanın bəzi xarakterləri və hadisələri vasitəsilə, Britaniya İmperiyasının dünyada necə təsir gücü olduğunu və xarici torpaqlara olan münasibətini hiss etmək mümkündür. Dickens, Britaniya İmperiyasının genişləndirilməsi və dünyanın müxtəlif yerlərindəki koloniyalara olan münasibətləri subliminal şəkildə təsvir edir. Məsələn, romanın əsas obrazlarından biri olan James Steerforth, özünü yüksək statusda görən və imperiyanın ən güclü simvollarından biri olaraq təmsil edilən bir xarakterdir. Steerforth'un xarakteri, Britaniya İmperiyasının hərbi və mədəni üstünlüyünü, özünü dünyanın mərkəzi olaraq qəbul edən bir millətin simvoludur. Onun xarakteri, Britaniya cəmiyyətinin imperiya daxilindəki hegemonik mövqeyini və öz mədəniyyətini digər xalqlara üstün tutmasını təmsil edir. Xarici torpaqlara münasibət, xüsusilə Hindistan kimi Britaniya İmperiyasının mühüm koloniyalarına dair dolaylı işarələrlə özünü göstərir. Romanın müasir dünya təsvirində, İngiltərənin mədəni və iqtisadi üstünlüyü, Britaniya İmperiyasının qlobal təsirini simvollaşdırır. Dickens bu kontekstdə xarici xalqlara qarşı səhlənkarlığı və mədəni üstünlük kompleksini daima öz personajları ilə və onların münasibətləri ilə təmsil edir. Bir tərəfdən, Dickens zaman zaman Britaniya İmperiyasının xarici torpaqlarda yaratdığı sosial və mədəni nizamı şübhə altına alır, digər tərəfdən isə, Steerforth kimi obrazlar, imperiyanın hegemonik mövqeyini təbliğ edərək, özlərini digər xalqlardan üstün hesab

edirlər (John Peck., 1982, s. 55).

Viktorian dövründə Britaniya xalqı özünü dünyadakı ən güclü və mədəni baxımdan üstün millət kimi görürdü. Bu, təkcə iqtisadi güc və hərbi müvəffəqiyyətlə bağlı deyil, həm də Britaniya İmperiyasının dünya miqyasında ən geniş əraziləri əhatə etməsi ilə bağlı idi. Britaniya xalqı üçün imperiya, milli kimliyin əsas elementlərindən biri halına gəlmişdi. İmperiyanın gücü və genişliyi, Britaniya xalqının özünə inamını artırır və onları dünya üzərindəki hegemonik mövqelərini təcəssüm etdirən bir millət kimi tanıdırdı. David Copperfield romanında, Britaniya İmperiyasının gücü, xalqın həyatını və şəxsi identifikasiyasını formalaşdıran mühüm bir element kimi təsvir edilir. Dickens-in əsərindəki personajlar, bəzən bu gücün tərkib hissəsi olaraq, bəzən isə imperiyanın sosial ədalətsizliyini tənqid edən bir mövqedən çıxış edirlər. Steerforth, Britaniya İmperiyasının üstünlüyünü öz şəxsi həyatına daxil edir, amma romanın digər personajları, xüsusilə David, bu hegemonik düşüncənin tənqidini və daha humanist bir baxışın tətbiqini göstərir. Britaniya İmperiyasının milli kimlik üçün əhəmiyyəti, həm də onun dənizçilik mədəniyyətindəki əks-sədasında görünür. Dənizçilik, yalnız iqtisadi və ticarət maraqları deyil, həm də Britaniyanın dünya ətrafında hegemonluğunu qorumaq üçün istifadə etdiyi əsas vasitə idi. Britaniya xalqı özünü "dünyanın dəniz nəhəngi" kimi görürək, bu statusu milli kimliklərinin əsas bir hissəsi kimi qəbul edirdi. Dickens, David Copperfield romanında bu mədəniyyətin təsirlərini və onun fərdlər üzərində yaratdığı təzyiqi çox incə şəkildə təqdim edir. Romanın dənizlə əlaqəli olan aspektləri, həm də Britaniyanın sosial və mədəni sərhədlərini aşaraq, dünya miqyasında öz gücünü necə nümayiş etdirdiyini əks etdirir. Steerforth'un həyatında dənizçilik mədəniyyətinin və imperiyanın təsiri, onun xarakterinin daha geniş bir obrazını təqdim edir. O, yalnız Britaniyanın liderlik ambisiyalarını deyil, həm də bir şəxsin öz dünyasında necə yüksək mövqeyə çatmaq istədiyini göstərən bir simvoldur.

Nəticə

David Copperfield, Charles Dickens-in ən məşhur və ən mürəkkəb əsərlərindən biri olaraq, Viktorian dövrünün sosial, mədəni və siyasi mənzərəsini dərinliklə təsvir edir. Bu roman yalnız fərdi həyatın inkişafını və şəxsi müvəffəqiyyətin əhəmiyyətini göstərməkdə qalmır, eyni zamanda Britaniya milli kimliyinin formalaşmasında mühüm yer tutan bir çox mövzunu işıqlandırır. Dickens, əsərində əxlaq, hüquq, ədalət, sosial siniflər və imperiya anlayışlarını bir araya gətirərək, Britaniyanın milli kimliyini və cəmiyyətin özünü necə tanıdığını təhlil edir. Roman, həmçinin bu milli kimliyin müxtəlif aspektlərini əks etdirən dərin və çoxşaxəli bir əsərdir. Romanın əsas mövzularından biri, Viktorian dövrünün əxlaqi və sosial dəyərləridir. Dickens, David Copperfield vasitəsilə, əxlaqi mübarizə və fərdi irəliləyişin əhəmiyyətini göstərir. David'in həyatı, əxlaqlı qalaraq və öz səyləri ilə çətinlikləri aşaraq uğur qazanması, Viktorian dövrünə xas olan ideal insan modelini təmsil edir. Dickens-in personajları, müxtəlif sosial siniflərdən gələn fərdlər olaraq, həm cəmiyyətin təbəqələşməsini, həm də bu təbəqələr arasındakı əlaqələri və qarşıdurmaları göstərilir. Beləliklə, David Copperfield romanı, Britaniya milli kimliyindəki əxlaqi və sosial strukturların necə formalaşdığını və bu strukturların fərdi həyat üzərindəki təsirini açıq şəkildə əks etdirir. Dickens, əsərində hüquq və ədalət mövzularını da araşdırır. Romanın ədalət anlayışı yalnız qanuni normlarla deyil, eyni zamanda əxlaqi prinsiplərlə də sıx bağlıdır. Britaniya İmperiyasının hüquq sistemi, bəzən ədalətsiz və təhrif olunmuş şəkildə təmsil edilir, lakin romanın sonunda ədalət, doğru və dürüst insanların səyi ilə bərpa olunur. Bu, həm də Britaniya xalqının milli kimliyindəki "ədalət" anlayışını gücləndirir: ədalət yalnız qanunların düzgün tətbiqi ilə deyil, həm də əxlaqi dəyərlər və insanlıq anlayışı ilə əlaqəlidir. Britaniya İmperiyasının gücü, David Copperfield romanında xarici torpaqlara olan münasibətlə dolaylı olaraq təmsil olunur. Dickens, imperiyanın təsiri altında olan şəxsləri və onların həyat tərzini təsvir edərkən, bu mədəniyyətin Britaniya xalqı üzərindəki mənəvi və sosial təsirlərini də göstərir. Steerforth kimi xarakterlər, Britaniya İmperiyasının üstünlüyünü öz həyatlarında təmsil edirlər, lakin Dickens həm də bu gücün əxlaqi və sosial cəhətlərini tənqid edir. Britaniya milli kimliyi, yalnız imperiyanın gücü ilə deyil, həm də bu gücün gətirdiyi mədəni üstünlük və əxlaqi məsuliyyətlə formalaşır. Charles Dickens, David Copperfield və digər əsərləri ilə, Viktorian dövrünün sosial, mədəni və hüquqi təbəqələşməsini, eyni zamanda Britaniya milli kimliyinin əsas

xüsusiyyətlərini əks etdirən bir yazıçı olaraq tanınır. Dickens-in bu kontekstdəki rolu yalnız bir yazıçı olmaqla qalmır; o, cəmiyyətin ədalətsizliklərini və sosial problemlərini gündəmə gətirərək, oxucularına tənqidi bir perspektiv təqdim edir. David Copperfield, Dickens-in humanist dünyagörüşünü və sosial ədalətə olan inancını bir daha vurğulayır. Əsərdəki personajlar, müxtəlif siniflərdən və sosial qruplardan gələn fərdlər olaraq, Britaniya cəmiyyətinin çoxşaxəli və mürəkkəb təbiətini göstərir. Romanın çağdaş dövrdəki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, David Copperfield hələ də müasir oxuculara əxlaqi və sosial məsələlər barədə düşünmək üçün ilham yaradır. Əsər, fərdi irəliləyiş və əxlaq, hüquq və ədalət, sosial siniflər və imperiya anlayışları kimi mövzuları yenidən aktuallaşdırır. Dickens-in humanist yanaşması, hələ də çağdaş dövrümüzdə də aktualdır, çünki o, insanların insanlıq və ədalət prinsiplərinə olan bağlılığını və cəmiyyətin sosial ədalətə necə yaxınlaşa biləcəyini təsvir edir. Nəticə olaraq, David Copperfield, yalnız Viktorian dövrünün bir əsəri olaraq qalmır, eyni zamanda Britaniya milli kimliyinin əks-sədasını verən bir əsər olaraq, dövrün sosial, mədəni və hüquqi dəyərlərini və bu dəyərlərin müasir dövrə necə təsir etdiyini göstərir. Dickens, bu əsərdə həm fərdi inkişafın, həm də cəmiyyətin inkişafının əhəmiyyətini önə çəkərək, Britaniya milli kimliyini formalaşdıran əsas ideyaları birləşdirir və oxuculara bu dəyərləri müasir dövrün kontekstində düşünmək imkanı təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Charles Dickens, David Copperfield. London: Chapman and Hall, 1850.
2. L Davis. Charles Dickens-ə dair Cambridge Companion. Cambridge University Press, 2001.
3. Adam Hochschild. King Leopold's Ghost: Kolonial Afrikada Tamah, Terror və Qəhrəmanlıq Hekayəsi. Houghton Mifflin Harcourt, 1998.
4. John Morrison. Viktorian Dövrü: XIX Əsrdə İngilis Ədəbiyyatının Tarixi. Longmans, Green and Co., 1925.
5. Gerald Barton. Charles Dickens: Bir Həyat. Harper & Row, 1990.
6. William Makepeace Thackeray. Pendenis-in Tarixi. Bradbury and Evans, 1848.
7. Robin Gilmour. Viktorian Dövrü: İngilis Ədəbiyyatının 1830-1890-ci illərdəki İntellektual və Mədəni Konteksti. Routledge, 1993.
8. John Peck. İngilis Romanı: Dickens-dən Lawrence-ə qədər. Macmillan, 1982.
9. Andrew Wilson. Viktorianlar və Onların Dünyası: Bir Tarix. Routledge, 1985.
10. Irene Loudon. Viktorian Romanı və İmperiya. Oxford University Press, 2007.

SUMMARY

Charles Dickens' David Copperfield is a significant novel that reflects the social, cultural, and political landscape of Victorian Britain. In this work, Dickens explores themes such as personal development, social classes, justice, and morality, thereby revealing the fundamental elements of British national identity. The novel portrays the struggles of individuals facing poverty and social inequality, highlighting the rigid class distinctions within society. The protagonist, David, experiences orphanhood, a difficult childhood, and numerous hardships before ultimately achieving success. His journey embodies key Victorian values—perseverance, diligence, and self-improvement. David's story illustrates how individual determination and resilience can challenge the rigid structures of society. While his path suggests the possibility of social mobility, it simultaneously underscores the entrenched nature of class divisions in Victorian Britain. Dickens emphasizes that law and morality are not solely confined to legal frameworks but are also shaped by personal principles. Through his depiction of orphans, the poor, and women, he critically examines the social injustices of the Victorian era. Additionally, the novel explores the power of the British Empire and its influence on the formation of national identity. David Copperfield is not only a reflection of the social realities of Victorian Britain but also a profound exploration of how British national identity was shaped during this period.

Keywords: Victorian era, Industrial Revolution, social classes, national identity, family values

KAMAL ABDULLANIN "SİRLƏRİN SƏRGÜZƏŞTİ" VƏ "LAOKOON... LAOKOON..." ROMANLARINDA POSTMODERN ELEMENTLƏR

Elnarə QARAGÖZOVA
e.garagozova.bsu@gmail.com

Xülasə

Postmodernizm cərəyanının əsas məğzini mətn və onun təqdim etdiyi hiperreal dünyanın dərkə təşkil edir. Postmodern mətn digər mətnlərin əsasında yaranır, özündən öncəki ədəbi nümunələrdən, miflərdən gələn arxetipik işarələri, sitatları özündə ehtiva edir. Belə demək mümkünsə, postmodern mətn özündən əvvəlki irsin izlərini daşıyan metamətnədir və oxucudan ensiklopedik bilik, geniş dünyagörüşü tələb edir. Müxtəlif ölkələrdə postmodernizmin vurğuladığı məqamlar, postmodern paradigma fərqlənir. Məsələn, Amerikan postmodernizmində postmodern element kimi parodiya, ironiya və oyun çıxış edir. İngilis ədəbiyyatında isə postmodernizm öz tarixi alt qatı (tarixi alt mətn) ilə diqqəti cəlb edir. Prof. Qorxmaz Quliyevin fikrincə, "keçən əsrin ikinci yarısında formalaşmış postmodernizm tarixi, sosial və milli kontekstlərdən asılı olaraq hərəkətilik, elastiklik, misli görünməmiş "mühit"ə uyğunlaşmaq keyfiyyətləri nümayiş etdirən fəlsəfi, epistemoloji, elmi-nəzəri, estetik təsəvvürlər kompleksidir. Bu baxımdan postmodernizm ilk növbədə müəyyən mentalitetin, dünyada insanın yerinin və rolunun, həmçinin, onun dünyanıdərk imkanlarının üzə çıxarılmasına xidmət edir" [4].

Azərbaycan ədəbiyyatında da postmodernizmin fəlsəfi-estetik kateqoriyaları, özünəməxsus elementləri aydın şəkildə izlənilir. Bu kontekstdə Kamal Abdulla yaradıcılığı xüsusilə fərqləndiyini qeyd etməliyik. Məhz Kamal Abdulla yaradıcılığında postmodern estetika daha qabarıq və cəlbədicə şəkildə təzahür edir.

Açar sözlər: Kamal Abdulla, ədəbiyyat, postmodernizm, nəzəriyyə, poetika

Giriş

Azərbaycan postmodern ədəbiyyatında Kamal Abdulla mətnləri və Kamal Abdulla xətti aparıcıdır. Akademik İsa Həbibbəyli də qeyd edir ki, "müstəqillik illərində postmodernizmin təmayülləri inkişaf edib genişlənərək ədəbi cərəyana çevrilmişdir. Kamal Abdulla Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizm ədəbi cərəyanının yaradıcısıdır" [1, s.414].

Kamal Abdullanın postmodern nəsrimizin yeni və maraqlı nümunələrindən biri olan "Sirlərin sərgüzəşti" romanında ilk diqqəti cəlb edən mətnlərarası əlaqədir. Romanda mətnlərarası əlaqə iki formada təzahür edir:

1. Müəllifin öncəki əsərləri ilə üst mətn səviyyəsində hipertekstual əlaqə. Bu əlaqəni Kamal Abdulla yaradıcılığına bələd olan oxucu və araşdırmaçı asanlıqla müəyyən edə bilər. Əsərdə yazıçının daha öncələr yazdığı hekayə və romanların qəhrəmanları iştirak etməklə bərabər bəzən bütöv bir hekayə mətni romanın teksturasına daxil edilir. Bu, Kamal Abdullanın oxucuya verdiyi açıq mesajlardır.

2. Digər mətnlərarası əlaqə isə daha mürəkkəbdir və oxucudan hazırlıq tələb edir. Burada hipertekstualılıqdan daha çox intertekstuallıq önə çıxır. Əgər hipertekstuallıq mətnlərarası görünən əlaqədirsə, intertekstuallıq daxili, gizlədilmiş əlaqədir.

Bu iki əlaqə növü keçmişə yönəlib. Daha öncəki yazıçı mətnlərinə, folklordan, mifdən gələn məqamlara əsaslanır.

Üçüncü növ mətnlərarası əlaqə isə Kamal Abdulla mətninin özünəməxsusluğunu vurğulayan və gələcəyə yönələn əlaqədir.

Fikrimizcə, romanın əsas özünəməxsusluğunu məhz gələcək mətnlərlə mətnlərarası əlaqə təşkil

edir. Postmodern ədəbiyyatda mətnlərarası əlaqə yalnız real deyil, irreal mətnlər arasında da mümkündür. Məsələn, X.L.Borxesin bəzi hekayələri yazılmamış kitablara resenziya şəklindədir. Fikrimizcə, Kamal Abdullanın "Sirlərin sərgüzəşti" əsəri, əslində, bir deyil, üç romandır. Biz bunu deyərkən yazıçının əvvəlki əsərləri ilə əlaqəni nəzərdə tuturuq. Romanda, əslində, 3 əsər var. Eyni əsərin 3 əlyazması. Ümumiyyətlə ədəbiyyatda həm XX əsrdə, həm də XXI əsrdə əlyazma arxetipinin yüksək işlənmə tezliyi müşahidə olunur. Kamal Abdulla yaradıcılığında "Yarımçıq əlyazma" romanı buna ən bariz nümunədir. Bu roman haqqında daha öncə söz açmışıq. İndi isə "Sirlərin sərgüzəşti"ndə gördüyümüz əlyazma - romanlara qayıdaq.

1. Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın ərəb əlifbası ilə yazdığı əsər.
2. Həsən müəllimin köçürdüyü, əslində isə fərqli şəkildə yazdığı əsər.
3. Gələcəkdə peyda olacaq əsər.

Qeyd etdiyimiz məqamları mətn əsasında açıqlayaq. Səyyahın özü mətnə soldan baxanda yazdığının dəyişdiyini görürdü. "Hacı Mir Həsən ağa Səyyah yenidən yazmağa başladığı risalənin başlanğıcını bu cür yazdı və qələmi qarşısındakı mizin üstündə qələmdana qoydu. Bir xeyli bu yazdığını kənardan seyr eləməklə məşğul oldu. Bir az sağa başını əyib baxdı, bir az sola əyib baxdı. Ona elə gəldi ki, başını sola əyib baxarkən hərflər göz önündəcə hərəkətə gəlib elə bil ki, rəqs eləməyə başladı, onlardan hansısa yerini dəyişdi, hansısa yox oldu, yerini yenisinə verdi. Bəzi sözlər itdi, əvəzinə yeni sözlər üzə çıxdı". Niyə soldan sağa baxanda dəyişdi mətn? Çünki o yazdığı mətn ərəb əlifbası ilə sağdan sola yazılmışdı. Həsən müəllim isə onu soldan sağa yazılan qrafikalı əlifba ilə köçürürdü. Və Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın insanların real sirlərindən danışan əsəri Həsən müəllimin qələmindən keçərək irreal sirlərə çevrilir.

Hacı Mir Həsən ağa Səyyah əlyazmanın müqəddiməsində gələcəkdən gələn hissəni də saxlayır. Beləliklə, biz həm Həsən müəllimin, həm də Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın əsərinin sintezini oxuyuruq. Digər tərəfdən, Hacı Mir Həsən ağa Səyyah da əlyazmanın səyahət edəcəyindən xəbərdardır: "Hacı Mir Həsən ağa bu qərribə və sirli rəvayəti birnəfəsə yenidən kağıza köçürüb arxayın oldu ki, o yazdıqca rəvayət göz önündəcə yox olur, deməli, əsl ünvanına yetişir".

Üçüncü variant da var. O variantı oxucu hələ ki oxuya bilmir. Amma müəllif üçüncü variantın da müjdəsini verir. "Həmin hərflər, həmin sözlər zamanın burulğanından keçib, fırlana-fırlana gəlib Həsən müəllimin kabinetində onun yazı masasının üstündəki kağızda zühur edirdilər. Sonra da yox olurlar". Beləliklə, fikrimizcə, bu roman yalnız sirlərin yox, həm də əlyazmanın sərgüzəştidir. Əlyazmanın növbəti zühurunda yazıçının bizə yeni sirlər, sərgüzəştlər təqdim edəcəyinə əminik.

Kamal Abdulla yaradıcılığında oxşar problemi hər zaman aktual olmuşdur. Bu baxımdan onun "Yarımçıq əlyazma" romanında yaratdığı Şah İsmayıl Xətai və oxşarı Xızır obrazları ədəbi dolğunluğu ilə seçilir. Kamal Abdullanın 2019-cu ildə işıq üzü görən "Sirlərin sərgüzəşti" romanında rast gəldiyimiz Hacı Mir Həsən ağa Səyyah ilə Həsən müəllim də oxşardır. "O bilmirdi (bilməyi mümkün də deyildi) ki, bu kəşimə nöqtəsində onun ruhu Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın hücrəsinə sığınmışdı. Burası onun üçün doğma məkan idi.

Və əslində, Həsən müəllim həm burda, həm də orda ola-ola özü özü ilə özünün də bilmədiyi bir oyun oynayırdı" [3, s.10] "Yarımçıq əlyazma" romanından fərqli olaraq bu romanda oxşar fenomeni eyni zaman çərçivəsində deyil, zamanlar arası oxşarlıq şəklində təzahür edir. Həsən müəllimlə Hacı Mir Həsən ağa Səyyah biri digərinin davamı kimi əlyazmanın səyahətinə yardımçı, vasitəçi olur, böyük bir missiyanın ötürücüsü, mediator rolunu oynayırlar.

Postmodernizm cərəyanının çağdaş ədəbi prosesdə ən parlaq təmsilçisi Kamal Abdullanın son romanı (adı "Laokoon, Laokoon... yaxud bir romanın "gerçək" yazılma tarixçəsi") isə bizi dərhal yunan miflərinə, Yunan-Troya müharibəsinə, Homerə, İliadaya yönləndirir. Troyalılar Apollonun kahini olan Laokoonun Troya atının şəhərə bədbəxtlik gətirəcəyi barədə öncəgörməsini dinləmir və bunun necə nəticələndiyini miflər bizə xəbər verir. Bu öncəgörmənin cəzasını Laokoon çox ağır bir şəkildə ödəməli olur. Bəzi miflərə görə Apollonun, bəzilərinə görə isə Heranın göndərdiyi ilanlar onu və oğullarını dəhşətli əzablarla öldürür.

Bəzi mifik mətnlərdə isə Laokoonun sağ qalaraq ömrünün sonunadək ilanların öldürdüyü

oğullarının dərini çəkməyə, bu ağrı ilə yaşamağa məhkum edildiyi iddia olunur. Bəs Kamal Abdullanın “romanabənzər” adlandırdığı əsərində Laokoon kimdir? Vaqif yoxsa Firəngiz? Vaqifin mətnindəki qəfildən peyda olan, dəyişən yad adlar, sözlər məhz həmin Troya atına bənzəyir. “Həyatda hər şeyi gözəl anlayan, başa düşən Vaqif öz mətninin içində artıq çaş-baş qalmağa başlamışdı. Anlamadığı məqamlar get-gedə artır, çoxalırdı. Buna belə də demək olardı: hansısa sonsuz lüğət ondan öz intiqamını almağa başlamışdı”. Firəngizin bənövşəyi şərfi, bənövşəyi əl yaylığı öz mental mənası ilə diqqəti cəlb edir. Bənövşəyi rəng qırmızı rənglə göy rəngin vəhdətindən yaranır. Mental yaddaşımızda qırmızı sevinci, göy kədəri ifadə edir. Firəngiz də özündə həm sevinci, həm də kədəri daşıyır, əksliklərin vəhdəti kimi təzahür edir. Amma bənövşəyi rəng həm də nakam bir çiçəyin simvoludur. Oxucu romanın mətni boyu irəlilədikcə Vaqifin artıq öz mətninin əsirinə çevrildiyinə şahid olur. “Şəbəkə” adlı retoranın daimi müştəriləri gözəgörünməz bir labirintin içindədirlər. Mətn Vaqifi ahənərbə kimi özünə çəkir. Bu halda əsl Laokoon rolunda çıxış edən Firəngiz olduğu qənaəti yaranır. Adının mənası “yaradan, doğuran, işıq saçan” olan Firəngiz Vaqifi daim Troya atından-mətnə qorumağa çalışır.

Romanda Vaqifin daim təkrar etdiyi təkrəlmə – sadalama da maraq doğurur. Həmin sadalama romanda bu şəkildə verilib:

Bir, iki – daşaltı,
Beş, altı- Firəngiz,
Doqquz, on - qapını ört,
Yeddi, səkkiz – qırmızı don,
Üç-dörd – bizimki
Əslində isə həmin təkrəlmə-sadalama aşağıdakı kimidir:
Bir, iki – bizimki,
Üç, dörd – qapını ört,
Beş, altı - daşaltı,
Yeddi-səkkiz – Firəngiz,
Doqquz-on – qırmızı don.

Əgər Kamal Abdullanın versiyasında “səhv” yazılmış təkrəlmə-sadalamanın sağ tərəfindəki sözləri orijinal mətnəki sözlərin yerinə qoysaq belə bir mətn alınar:

Daşaltı-bizimki,
Firəngiz – Daşaltı,
Qırmızı don – qapını ört,
Firəngiz – qırmızı don,
Qapını ört – bizimki.

Əsərdəki I Qarabağ savaşı ilə bağlı məqamlar, Ağdamdakı hərbiçilər üçün dərman tapıb çatdırmaq qayğısı romanda məlum təkrəlmənin təsadüfən bu şəkildə verilmədiyinin xəbərçisidir. Təkrəlmənin simbioz variantı “bizimki” sözü ilə başlayıb “bizimki” sözü ilə də bitir. I Qarabağ savaşında itirdiyimiz bizimki Vətən müharibəsi ilə yenidən bizimki oldu.

Fikrimizcə, bu roman özündə yalnız postmodern deyil, həm də metamodern elementlər ehtiva edir. Beləliklə, “Laokoon..Laokoon” postmodernlə metamodernin sərhəddində dayanan sinkretik, polifonik roman kimi ədəbiyyatımızda doğrulmaqda olan yeni cərəyanın müjdəçisi rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, “Elm”, 2019.
2. Kamal Abdulla. Laokoon, Laokoon... yaxud bir romanın “gerçək” yazılma tarixçəsi. Roman, Bakı,

“Köhlən” nəşriyyatı, 2021.

3. Kamal Abdulla. Sirlərin sərgüzəşti.roman.Bakı, Azərnəşr, 2019.

4. Quliyev Q. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat. 525-ci qəzet, 5 oktyabr 2016

SUMMARY

The core of postmodernism is the understanding of the text and the hyperreal world it presents. A postmodern text is created on the basis of other texts, contains archetypal signs and quotations from previous literary examples and myths. In other words, a postmodern text is a metatext that bears the traces of its predecessor and requires encyclopedic knowledge and a broad worldview from the reader. In different countries, the points emphasized by postmodernism and the postmodern paradigm differ. For example, parody, irony and play act as postmodern elements in American postmodernism. In English literature, postmodernism attracts attention with its historical subtext (historical subtext). Philosophical-aesthetic categories and unique elements of postmodernism are clearly observed in Azerbaijani literature. In this context, we should note that Kamal Abdulla's work is particularly distinguished. It is in the works of Kamal Abdulla that postmodern aesthetics manifests itself in a more prominent and attractive way. For this reason, the texts of Kamal Abdulla and the line of Kamal Abdulla are leading in Azerbaijani postmodern literature. Intertextuality is the first thing that attracts attention in Kamal Abdulla's novel "The Adventure of Mysteries", which is one of the new and interesting examples of our postmodern prose. The novel "Laokoon..Laokoon" acts as a harbinger of a new trend that is being born in our literature as a syncretic, polyphonic novel standing on the border of postmodern and metamodern.

Keywords: Kamal Abdulla, literature, postmodernism, theory, poetics

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QADIN

Fərasət BABAZADƏ

farasat.babazada7@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər yazılan əsərlərdə qadınlar həm ənənəvi, həm də müasir dəyərlərlə təqdim olunmuşdur. Qadın azadlığı, təhsil hüquqları və gender bərabərliyi məsələləri ədəbiyyatda daim öz əksini tapmış və bu məsələlərin həlli uğrunda mübarizə davam etmişdir. Ədəbiyyat, zamanın güzgüsü kimi, qadının cəmiyyətdəki yerini, onun inkişaf yolunu və azadlıq uğrunda mübarizəsini özündə əks etdirmişdir. Bu məqalə, Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazlarının özəl xüsusiyyətini izləyərək, onların fəal həyatda öz sözünü deyən, cəmiyyətin taleyinə təsir edən güclü fərdlərə çevrilməsini təhlil edir.

Əsrlər boyu yazıcı və şairlər qadının azadlıq axtarışlarını, onun təkə ailə daxilində deyil, eyni zamanda ictimai sferada da öz mövqeyini tapmaq cəhdərini qələmə almışlar. XX əsrdə Azərbaycan qadını artıq təkə ədəbiyyatın ilham mənbəyi deyil, həm də öz tale hekayəsini yazan bir qələm sahibi oldu. Əsərlərdə cəsarətli, düşüncəli və mübariz qadın surətləri daha çox ön plana çıxdı, onların intellektual yüksəlişi və sosial həyatda aktiv iştirakı ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

Azərbaycan qadını əsrlərdə zülmətin içindən bir işıq kimi doğmuş, öz varlığı ilə sübut etmişdir ki, bilik ən böyük azadlıqdır. Onlar yalnız öz gələcəklərini deyil, bütöv millətin gələcəyini formalaşdıracaq gücdədirlər. Bu gün Azərbaycan qadınının yolu daha işıqlıdır, çünki bu yol yalnız sözlərlə deyil, həm də tarix boyu yazılmış talelərlə cızılmışdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, qadın, azadlıq, fədakarlıq, qəhrəmanlıq

Giriş

Əsrlər boyu yazıçılar və şairlər qadınların cəmiyyətdəki rolunu, onların hüquqlarını və azadlıqlarını müxtəlif aspektlərdən işıqlandırmışlar. Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatında qadın həm müdrik, həm də fədakar obraz kimi təsvir edilmişdir. Dastan və nağıllarda qadın ailənin dayacağı, cəmiyyətin mənəvi gücü kimi təqdim olunur. "Koroğlu" dastanında Nigar xanım, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Banuçiçək və Burla xatun güclü qadın obrazlarının parlaq nümunələridir. Orta əsrlərin yazılı ədəbiyyatında–Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində qəhrəman qadınlar (Leyli, Şirin, Fitnə və s.) mühüm yer tutur və onların fərqli xüsusiyyətləri – zəriflik, ağıllıq, fədakarlıq və mübarizlik vurğulanır.

Ay Şöklü Məlik!

Qızıl tağlı uca evlərimi götürüb gəlmisən, sənə kölgəlik olsun!

Qiyətli xəzinəmi, bol gümüşümü götürmüşən, sənə xərclik olsun!

Qırx igidlə oğlum Uruzu gətirib gəlmisən, sənə qulun olsun!

Tövlə tövlə şahanə atlarımı gətirib gəlmisən, sənə miniyin olsun!

Qatar-qatar dəvələrimi gətirib gəlmisən, sənə yükünü daşısın.

Qoca anamı gətirmisən, ay kafir, anamı ver mənə!

Savaşmadan-vuruşmadan qayıdım geri, dönüb gedim!

(Kitabi-Dədə Qorqud Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (Bakı: 2004. səh.197).

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında qadın obrazı yüksək ehtiram və ucalıqla təqdim edilir. Bu məqam Salur Qazanın sözlərində də açıq şəkildə görünür. O, var-dövlətinin, atlarının, igidlərinin əhəmiyyətindən bəhs etdikdə belə, ən dəyərli varlıq kimi anasını önə çəkir. Anası onun üçün sadəcə

bir ailə üzvü deyil, həm də müqəddəs bir varlıqdır. Dastanlarda qadına, xüsusilə anaya münasibət dərin hörmət və ehtiram üzərində qurulmuşdur. Salur Qazanın anası ilə bağlı dediyi sözlər göstərir ki, ana bütün dəyərlərdən üstündür. Onun geri qaytarılması üçün Qazan xan hər şeyindən keçməyə hazırdır. Bu da göstərir ki, qadın yalnız ailə içində deyil, bütöv bir tayfanın, hətta dövlətin mənəvi sütunu kimi qəbul edilirdi. Bu da sübut edir ki, qədim türklər qadını cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi, əvəzolunmaz varlığı kimi qiymətləndirirdilər. Beləliklə, Dədə Qorqud dastanlarında qadın obrazı sadəcə bir fərd deyil, bütöv bir millətin mənəvi gücünü ifadə edirdi. O, sevgi, mərhəmət, sədaqət və müdriklik rəmzidir. Ananın dəyəri heç bir sərvətlə ölçülməz, heç bir maddi dəyərle əvəz olunmazdı. Bu, Oğuzların qadına və xüsusilə anaya bəslədiyi dərin ehtiramın ən gözəl ifadəsidir.

XIX əsrdə qadın hüquqları və onların maariflənməsi məsələsi ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrildi. Xurşidbanu Natəvan öz şeirlərində qadın duyğularını, onların cəmiyyətdəki məhdudiyyətlərini və mənəvi dünyasını incə bir şəkildə ifadə etmişdir:

*Özün eşq atəşinə vurmağa dilşad pərvanə,
Bəli, bir dəfə yanmaqdan olur azad pərvanə.
Demə məşuqə bəpərvadı, şəmə kim məlamətdən
Verib can sübhədək oldu vəfadən şad pərvanə.
Bilib şəmin vəfasın cismü canın atəşə yaxdı.
Qəmi-hicran dəmi-vəslətdə etdi yad pərvanə.
Cəfayi-hicridən canə yetib şövqi-vüsal ilə,
Yanıb şəmin oduna etmədi fəryad pərvanə.
(Xurşidbanu Natəvan Əsərləri səh.34)*

Xurşid Banu Natəvanın bu qəzəli, qadın fədakarlığını, iradəsini və gücünü simvolik obrazlarla təsvir edir. Qəzəldə əsas obraz olan pərvanə, özünü eşq atəşinə vuran, yanaraq azadlığa çatan bir varlıq kimi göstərilir. Bu, qadının öz iradəsi ilə həyatın çətinliklərinə sinə gərməsi və öz yolu uğrunda yanib parlaması kimi yozula bilər. Natəvanın istifadə etdiyi pərvanə və şəm obrazları, şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış simvolik ifadələrdir. Burada pərvanə eşqi, fədakarlığı və sədaqəti, şəm isə həyatın ağır sınaqlarını, çətinliklərini təmsil edir. Qəzəldə pərvanənin yanması bir məğlubiyyət deyil, əksinə, onun azadlığa və vəfaya çatması kimi təqdim edilir. Bu, qadının qarşısına çıxan maneələri dəf edərək öz məqsədinə çatmasını ifadə edir. Qəzəlin əsas qayəsi qadının həyat yolunda sədaqəti, iradəsi və fədakarlığıdır. Natəvan burada qadını zəif yox, əksinə, güclü, çətinliklərə sinə gərən, sədaqətli və məqsədinə sadıq biri kimi təsvir edir. Bu, qadın azadlığının və gücünün tərənnümüdür.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində maarifçilik hərəkatı gücləndikcə qadın azadlığı mövzusu ədəbiyyatda daha kəskin şəkildə öz əksini tapdı. Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində qadınların cəmiyyətdəki çətin vəziyyəti realist üslubda təsvir edilir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəriman Nərimanov kimi yazıçılar qadın hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi önəm vermişlər. Cəfər Cabbarlı isə "Sevil" və "Almaz" kimi əsərlərində qadın azadlığı məsələsini qabardaraq, qadınların təhsil almasının və cəmiyyətdə fəal iştirakının vacibliyini vurğulamışdır.

Cəfər Cabbarlının "Almaz" əsəri qadın azadlığı və ictimai bərabərlik ideyalarını mərkəzə alan dəyərli dram nümunəsidir. Əsərdə təqdim edilən qadın obrazları patriarxal cəmiyyətin təzyiqi altında söz haqqından məhrum edilmiş qadınları təmsil edir. Bu boğucu mühitdə Almaz obrazı işıq kimi parlayır. O, cəmiyyətdə qadınların da bərabər hüquqlara sahib olmasının vacibliyini deyir və bu fikirləri təbliğ etməkdən çəkinmir. Almaz maariflənməni, təhsili, qadının mənəvi və intellektual azadlığını ön plana çıxararaq məhdud dünyagörüşdə olan insanlarla mübarizə aparır. O, yalnız öz hüquqlarını deyil, eyni zamanda köhnə düşüncələrin zəncirindən xilas olmaq istəyən bütün qadınların yolunu açır.

Almaz obrazı qadın azadlığını əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda təhsilin və elmin insan həyatında oynadığı önəmli rolu da vurğulayır. O, cəmiyyətin qadınlarının potensialını boğmaq yerinə,

onu dəstəkləməsinin daha faydalı olduğunu göstərir. Əsər, qadınların sadəcə ailə daxilində deyil, bütün cəmiyyət daxilində mühüm rol oynaya biləcəklərini göstərərək onlara cəsarət verir. Cabbarlının yaratdığı Almaz obrazı qırılmaz hesab edilən ictimai zəncirləri qırır və qadınların nələrə qadir olduqlarını süsbuta yetirir. O, qadını təşviq edən, ona öz dəyərini anladan bir simvola çevrilir. Bu obraz vasitəsilə Cabbarlı qadının məhkum deyil, yaradıcı, qurucu və dəyişdirici bir gücü olduğunu vurğulayır. "Almaz" əsəri qadın azadlığının, maariflənmənin və cəsarətin təntənəsidir.

Ədəbiyyatımızda qadınların hüquqları, azadlığı və cəmiyyətdəki rolu barədə ən təsirli nümunələrdən biri Cəfər Cabbarlının "Almaz" əsəridirsə, digəri İlyas Əfəndiyevin "Söyüdlü arx" povestidir. Hər iki əsərdə qadın obrazları müxtəlif sosial şəraitlərdə təqdim olunur və onların taleyi fərqli kontekstlərdə formalaşır. İlyas Əfəndiyevin "Söyüdlü arx" povestində tamamilə fərqli bir yanaşma müşahidə olunur. Bu əsərdə qadın obrazları artıq cəmiyyət tərəfindən müəyyən mənada dəstəklənən, onların sənət və elm yolunda irəliləməsinə maneə yaradılmayan fərdlər kimi təqdim edilir. Xüsusilə Nuriyə obrazı bu baxımdan diqqətçəkicidir. O, aktyorluq sahəsində özünü təsdiqləməyə çalışan, sənətinə sadıq bir qadındır və onun bu yolda qarşılaşdığı əsas maneə cəmiyyətin mühafizəkar düşüncəsi deyil, onun şəxsi seçimləri, daxili təlatümləri və emosional dünyasıdır.

"Söyüdlü arx" povesti, "Almaz" əsərindən fərqli olaraq, qadının cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş və dəstəklənmiş obrazını yaradır. Əgər "Almaz"-da əsas mübarizə qadının cəmiyyət tərəfindən sıxışdırılmasına qarşı gedirsə, "Söyüdlü arx"-da qadınların irəliləməsinə maneə olan əsas faktor onların öz hissləri, emosional vəziyyətləri və şəxsi seçimləri ilə bağlıdır. Bu, əslində, Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazlarının inkişafının bir göstəricisidir. Cabbarlının dövründə qadınlar hələ də öz hüquqları uğrunda açıq mübarizə aparmalı olduğu halda, Əfəndiyevin dövründə artıq qadınların müəyyən sosial dəstəyi mövcuddur və onlar öz yollarını seçməkdə daha azad görünürlər. "Almaz" qadının hələ də mübarizə aparmalı olduğu cəmiyyəti göstərsə, "Söyüdlü arx" həmin mübarizənin müəyyən nəticələr verdiyi və qadınların artıq azad seçim edə bildiyi bir dövrü əks etdirir. Beləliklə, bu iki əsər qadın azadlığı və cəmiyyətin qadına münasibətinin tədricən dəyişməsinə göstərən mühüm ədəbi nümunələrdir.

Sovetlər dövründə qadınların cəmiyyətdə daha aktiv rol almasına dair təşviqatlar ədəbiyyata da təsir göstərmişdir. Mir Cəlil, Əhməd Cavad, Süleyman Rəhimov və başqaları əsərlərində sovet qadınının yeni obrazını yaratmış, qadınların əmək fəaliyyətinə, təhsilinə və sosial həyatda iştirakına geniş yer vermişlər.

*Səni gözdən eləyən,
Gözdən iraqlaşıdıran;
Bu uğursuz çadranı
Fırlat qaranlıqlara.
Keçdi qaranlıq gecə,
Söndü zülmət, atdı dan.
Nə gizlənmək vaxtıdır,
İş hara, qarşaf hara?*

Burada Əhməd Cavad qadınların əsrlər boyu zülmə məruz qalmasını, onların istər dini, istərsə də sosial çərçivələrdə sıxışdırılmasını tənqid edir. "Bu uğursuz çadranı fırlat qaranlıqlara" misrası ilə o, qadının öz azadlığı uğrunda mübarizə aparmasını istəyir.

*“Namusu” zindanlarda,
Zəncirlərdə görənlər;
Ölməmiş əndamına
Kirli kəfən taxdılar.
Bir çox qanlı əsrlər,
Bilmədin ki, həyat var;
Cəhənnəm qorxusilə
Gül vücudu yaxdılar.*

Qadını “zindanlarda”, “zəncirlərdə” görənlər, ona “kirli kəfən” geyindirənlər, əslində, cəmiyyətin köhnə, istibdadçı baxışlarıdır. Şairin buradakı ən güclü çağırışlarından biri, qadının sevgi və şəfqətə layiq olduğunu, lakin cəmiyyətin ona daim qadağalar qoyduğunu vurğulamasıdır.

*O qanlı gündən bəri,
Dodaqlarında yox qan;
O qanlı gündən bəri
Hıçqırıqla boğuldun.
Şah olsun, dərviş olsun,
Nankor imiş bu insan;
Süd verdin insanlığa,
İnsanlıqdan qovuldun.*

Qadın “süd verdiyi insanlıqdan qovulmuş” bir obraz kimi təqdim olunur. Bu isə ana obrazının müqəddəsliyini və eyni zamanda, qadın fədakarlığının cəmiyyət tərəfindən dəyərləndirilmədiyini göztərir. Şair həm dindarları, həm də siyasi hakimiyyəti eyni dərəcədə tənqid edərək bildirir ki, qadınların hüquqlarını məhdudlaşdırənlər arasında fərq yoxdur. “Şah olsun, dərviş olsun, nankor imiş bu insan” misrası ilə o, qadının gördüyü yaxşılıqların qarşılığında yalnız məhrumiyyətlər yaşadığını ifadə edir.

*Gəl, gecikmə, çıx artıq,
Çıx, qarış insanlara!
Vur başına zahidin
Eşqini, imanını;
Bir nəhayət qoy artıq
Verdiyin qurbanlara;
İnsanlığın yolunda,
Qurtar, əvvəl canım! (Əhməd Cavad Seçilmiş Əsərləri səh.62)*

Şeir son hissəsi isə güclü bir çağırışdır. Əhməd Cavad qadını susqunluqdan, itaətdən çıxaraq öz haqqı uğrunda savaşa səsləyir. “Gəl, gecikmə, çıx artıq” misrası qadına yönəlmiş birbaşa çağırışdır. O, qadının “zahidin eşqini və imanını” vurmasını, yəni din və ənənələrin adı ilə tətbiq olunan məhdudiyyətlərə boyun əyməməsini istəyir. Burada şair qadına yalnız fərdi azadlıq deyil, həm də insanlıq uğrunda mübarizə aparmağı tövsiyə edir. “İnsanlığın yolunda, qurtar əvvəl canım” misrası, bu mübarizənin təkcə qadın üçün deyil, bütün insanlıq üçün önəmli olduğunu göstərir.

Azərbaycan qadını yalnız hüquqları uğrunda mübarizə aparmır, həm də ədəbiyyatda öz yerini möhkəmləndirirdi. Qadın müəlliflər ədəbiyyata daha fəal şəkildə daxil olmağa başladı, onlar arasında Milvari Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Mədinə Gülgün kimi yazıçılar da vardı. Artıq qəhrəman qadınlar passiv obrazdan çıxaraq, maarifçi və mübariz ruhda təsvir edilirdi. Müstəqillik dövründə qadın obrazlarının təqdimatında müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu dövrdə qadın hüquqları, gender bərabərliyi və qadınların ictimai həyatda rolu ilə bağlı yeni baxış bucaqları formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Rza Kərimi- Azərbaycan Mədəniyyəti və ədəbiyyatında məşhur qadınlar (fars dilindən tərcümə) Tərcüməçi: Afət Rüstəmovə Bakı-2014
2. Kitabı-Dədə Qorqud Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər “Öndər Nəşriyyat” Bakı-2004
3. Xurşidbanu Natəvan Əsərləri. Bakı, “Lider Nəşriyyat”, 2004
4. Əhməd Cavad seçilmiş əsərləri “Şərq-Qərb” Bakı-2005

SUMMARY

Woman have been presented with both traditional and modern values in works written from ancient times to modern times. The issues of woman's freedom education rights and gender equality were constantly reflected in the literatue and the stuggle for the solution of these issues contunied. Literature, like a mirror of time, reflected the woman's place in society, her path of development and her sruggle for freedom. This article traces the unique characteristics of female characters in Azerbaijani literature and analyzes their transformation into powerfull individuals who speake out in active life and influence the fate of society.

Over the centuries, writers and poets have written down the woman's search for freedom, her attempt to find her position not only within the family, but also in the social sphere. In the 20th century, the Azerbaijani woman became not only the source of inspiration for literature, but also the owner of a pen that writes the story of her own destiny.

In the works, brave, thoughtful and militant woman came to the fore, their intellectual growth and active participation in social life became and integral of literature. The Azerbaijani woman has been born as a light from the darkness for centuries, and proved with her existence that knowledge is the greatest freedom. They have the power to shape not only their own future, but the future of the entire nation. The way of the Azerbaijani woman today is brighter because this path is drawn not only by words, but also by destinies written throughout history.

Keywords: literature, women, freedom, sacrifice, heroism

ÖLÜMÜN TƏSVİRİ (Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığı əsasında)

Fərizə ƏMRAHLI
amrahli.fariza@gmail.com

Vəliyeva ZEMFİRA
Bakı Slavyan Universiteti

Açar sözlər: Afaq Məsud, yazıçı, hekayə, həyat, ölüm

Afaq Məsudun yaradıcılığa başladığı ilk hekayə nümunələrindən etibarən ümumilikdə bütün yaradıcılığını əhatə edən ölüm mövzusu universal bir motiv olaraq istifadə edilmişdir. Yazıçının yaradıcılığında müraciət etdiyi ölüm mövzusu insanın cismani olaraq həyatının sona çatması yox, həyatın mahiyyətinin dərkinə istiqamətlənmişdir.

“Ölüm kabusu” Afaq Məsud yaradıcılığında bir növ açar rolunu oynayır. Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığında qəhrəmanlar “ölüm kabusu” ilə qarşılaşdıqları zaman onlar cəmiyyətdə mövcud olan sosial mövqeylərindən asılı olmayaraq bu kabus onların hisslərinə, düşüncələrinə bir növ hakim kəsilir. Afaq Məsud yazır:

“Ölümü anladıqca bədənimin mümkün qədər çəkisiz-ətsiz və sümüksüz olmasının vacibliyini anlayır üz tutduğun görünməz aləmin incəliyinə uyuşmayan bu kobud ağırlığınla törədə biləcəyin əngəlliklərdən vahimələnməyə bilmirsən”. [1, s.39]

“Öldürdülər” hekayəsində Fəridəni qorxmuş halda görən anası onu qucağına alaraq bağrına basır. Anasının bu hərəkəti Fəridəni daha da qəhərləndirir. O, anasının qucağına atılaraq, nəfəsi tənəgimiş halda məni burda “öldürdülər” deyib çığırdı. Burada “öldürdülər” dedikdə nəzərdə tutduğu məqam hamının öz işi ilə məşğul olub, onunla maraqlanmaması idi. Fəridə bu cür mənəvi “ölümə” hazır idi. Kimlərsə üçün əhəmiyyətsiz olan bu hal Fəridə üçün heç də asan yaşanılacaq bir vəziyyət deyildir.

“Gecə” hekayəsi həyatlarının son günlərini yaşayan qoca cütlüyün hekayəsidir. Bu hekayədə ölüm bir neçə kontekstdən izah edilir. İlk olaraq Talib kişinin ölümü-keçmiş dövrün axıncı kişi nümayəndəsinin ölümü, yeni mərhələyə keçidin qarşılaşdığı maneələrin rədd edilməsi idi.

Yazıçının “Sərçələr” hekayəsində əsas psixoloji tədqiqat obyekti yazıçı olan anadır. Qız bütün gününü makina arxasında oturub nəse yazmaqla məşğul olan anasını başa düşə bilmirdi. Makinanın hənirtili səsi bütün otağa dolurdu. Bir dəfə o anasının bu qədər nə yazdığını öyrənmək üçün gizlicə onun otağına girmiş və bütün yazıları alt-üst edərək, oxumağa çalışsada, heç nə başa düşməmişdi. Tək aydınlaşdırdığı şey o idi ki, anası ancaq yazılarında sərçələrdən danışdı. Anasının fikirlərinin başqa aləmdə olduğunu uşaq olsa da o, anlayırdı. Amma düşünürdü ki, anasının ondan belə uzaq düşməsinin səbəbi ya sərçələr, ya ölüm, ya da elə ikisidə idi. Bir dəfə hətta uşaq öz qulaqları ilə eşitmişdi ki, atasıyla mübahisə edən anası deyirdi ki, əl çək məndən imkan ver ölüm.

Qız belə qənaətə gəlir ki, onun anasını hər gün ölümə məhkum edən, onları bir-birindən uzaq salan onun sərçələr barəsində yazdığı yazıları idi. Bundan hirsələnən qız sərçələrə xüsusi bir nifrət bəsləyirdi. Anasını sərçələrdən qısqanan uşaq pəncərə qarşısındakı sərçəni tutaraq başını qoparırdı. Çünki onlar onun anasını onun əlindən almışdılar.

“Qəza” hekayəsi qadının ailəsi və həyat yoldaşı ilə bağlı duyğu dolu hisslərin təsviri ilə başlayır.

Bir gün saat üçü vursa da, onun əri gəlib evə çıxmamışdı. O, hirsəli fikirləşdikə əri qəzaya düşüb. Bu qəza gec-tez olmalıydı və bəlkədə bugün olacaqdı. O, bu qəzanı çoxdan hiss etmiş və hətta yuxusunda belə görmüşdü.

Qadının ərinin ölümünə özünü o qədər hazırlayır ki, hətta yas üçün tədarük və sonralar nə etməli olduğunu düşünür.

Qadının yaşadığı təkə ərinin maşın qəzasında həlak olması yox, həmçinin ərini itirmiş dul qalmış qadının öz daxili dünyasında psixoloji cəhətdən baş vermiş qəza idi.

Afaq Məsud yaradıcılığına ümumi bir nəzər salsaq bəzi qəhrəmanları “ölə bilməyənlər”

kateqoriyasına daxil edə bilərik. Ölə bilməyən obrazlar fikrən ölümə çatmaq istəsələrdə buna nail ola bilmirlər. Bəlkədə həmin insanlar üçün elə əsl ölüm bu həyatda ömür sürmək idi.

“Dovşanın ölümü” hekayəsi dovşanın ölməsinin təsviri ilə başlayır.

Bu hekayədə qadın və kişi qəhrəmanları təzadlı şəkildə göstərilmişdir və hətta onlar bir növ qarşıdurma içindədirlər. Bu hekayədə dovşanın ölümü dərin mənə daşımaqdadır. Hekayədə təsvir olunan ağ rəngli dovşan bir növ məhəbbətin simvolu, hekayənin sonunda adı çəkilən kirpi isə tənhalığın rəmzi olaraq təqdim edilmişdir. Hekayənin qəhrəmanları olan İsa və onun həyat yoldaşı bir-birlərinə olan sevgi hissini itirmiş insanlardır. Burada dovşanın ölümü məhz onların sevgisinin ölməsi demək idi. Hekayə bədbin sonluqla bitir çünki, bu hekayədə qəhrəmanlar sağ qalır, məhəbbət isə ölür.

“Üçüncü mərtəbədə” hekayəsinin əsas obrazı Oqtaydır.

Yazıçı Oqtayı fiziki cəhətdən yox, mənəvi cəhətdən öldürməyi üstün tutur. Həyatda hər şeyini itirən Oqtay cəmiyyət üçün mənasız, yəni ölü birinə çevrilmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi Afaq Məsud yaradıcılığında bəzi qəhrəmanlar cismani olaraq yox, mənəvi olaraq ölür. Hətta onlar özlərinə ölüm belə arzu edirlər. Lakin onlar üçün əsl ölüm elə bu həyatı yaşamaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. “Afaq Məsud dünyası”. -Bakı, “Elim və təhsil”, 2016, 179 s.
2. Məsud A. “Seçilmiş əsərləri”. II cildə (I cild). -Bakı, “Elim və təhsil”, 2012, 592 s.
3. Məsud A. “Seçilmiş əsərləri”. II cildə (II cild). -Bakı, “Elim və təhsil”, 2012, 584 s.
4. Yaqubova M. “Seçilmiş əsərləri”. Məqalə “kişi ovrazlarıqadın yaradıcılığında və yaxud patirarxal cəmiyyətə feminist nəzər”. -Bakı, “Tənqid.net” jurnalı, 2006.
5. <https://525.az/news/193985-bedii-dusunce-imkanlarinin-ozunemexsuslugu-bedirxan-ehmedli-afaq-mesud-haqqinda-yazir>

SALMAN RÜŞDİNİN “ŞƏRQ-QƏRB” ƏSƏRİNDƏ “ŞƏRQ VƏ QƏRB” MƏDƏNİ PROBLEMLƏRİNİN TƏSVİRİ

Gülər ƏLİYEVƏ
aliyeva.guler.31@gmail.com

Ramida MİRZƏFƏROVA
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Salman Rüşdi yaradıcılığının əsas mövzusu Qərb və Şərq düşüncə paradigmalarının toqquşması, dinlərarası problemlər, etniklərarası qarşıdurma, müasir qloballaşma şəraitində yad mədəniyyət paradigmalarının əsas mədəniyyətə “birləşdirilməsi”, din və inanc məsələləridir. Yazıçı “Şərq, Qərb” hekayələr toplusunda mədəni problemləri, Qərb dünyasında Şərqin yerinin, Qərb dünyasının iç üzünü göstərmişdir. Salman Rüşdi əsəri üç hissəyə bölməsi təsadüfi deyil. Üçüncü hissədə Şərq və Qərbın sintezi onu sübut edir ki, hər iki mədəniyyət fərqlidir və heç bir zaman onların sintezi mümkün olmayacaq.

Açar sözlər: Qərbın dünya mənzərəsi, mədəniyyətlərarası əlaqələr, “Şərq və Qərb”, “Qərb və Şərq” sivilizasiyası, tematik alt qruplar, intertekstuallıq

Giriş

S.Rüşdinin “Şərq-Qərb” hekayələr toplusu tematik olaraq “Şərq”, “Qərb”, “Şərq-Qərb” yarımbölmələrinə bölünmüş 9 hekayədən ibarətdir. Hekayələri müvafiq kompozisiya və tematik yarımqruplara bölmək olar: ədəbi tənqid, dilçilik, regionşünaslıq, mədəniyyətlərarası ünsiyyət. Əsərlərin mətnlərinin struktur təşkilinin təhlili zamanı müəyyən edilən praktiki əhəmiyyətli tematik alt qruplar: mətnlərarası, avtoreferensial, ikidilli, sosiolingvistik kimi müəyyən edilə bilər. Mətnlərarası alt qrupa Avropa ədəbiyyatının mühüm əsərlərinə mətnlərarası istinadları ehtiva edən hekayə mətnləri daxildir. İntertekstuallıq texnikasından istifadə edərək müəllif Qərbın dünya mənzərəsini anlamaq üçün vacib olan ədəbi mətnlərə diqqət yetirir. “Yorik”, “Şeirli başmaqlar”, “Sferaların harmoniyası”, “Çexov və Zulu” hekayələrində aşağıdakı əsərlər xüsusi qeyd olunur: V.Şekspirin “Hamlet”, L. Sterne “Finnegans Wake”, R.C. Tolkien, eləcə də XX əsrin bir sıra mühüm ədəbi əsərləri misal gətirə bilərik (A. Robbe-Grillet, N. Sarrot, F. Kafka və s.).

Öz-özünə istinad mətnlər qrupu, süjet və metatekst səviyyələrinin aydın şəkildə göstərildiyi “Yorik” hekayəsi ilə təmsil olunur. Müəllif Şekspirin “Hamlet” faciəsini semantik məzmun səviyyəsində müzakirə edir, mətnin formal-kompozisiya təşkili səviyyəsində isə L.Şternin “Centlmen Tristram Şandinin həyatı və baxışları” romanına istinad edir. Bu hekayədə müəllif oxucunu birbaşa ədəbiyyatşünas kimi davranmağa çağırır və məzmunun özü də ədəbi təcrübələrin ironik parodiyasıdır. Romanın verilmiş fraqmentlərində müəllif deyir ki, dialoq Şekspirdən götürülmüş personajlar tərəfindən deyil, S.Rüşdinin özü tərəfindən çatdırılır. Bu personajlar hər hansı mətnin başa düşülməsində ikiliyi nümayiş etdirir, burada müəllifin niyyəti həmişə istər-istəməz oxucunun fərdi təfsiri ilə təhrif olunur. S.Rüşdi metatekst müstəvisində V.Şekspirə peşəkar ədəbi dialoq aparır və “Hamlet” faciəsindəki personajların müəyyən hərəkətlərinin səbəblərini, Şekspir süjetinin inkişafında səbəb-nəticə əlaqələrini tənqidi şəkildə dərk edir.

Çoxdilli mətn texnikasından (ikidilli mətn) istifadə edilən mətnlər qrupunda xarici dillərdən ibarət hekayələr, personajların danışdıqları dillə bağlı arqumentləri, eləcə də alınma sözlərlə ifadə olunan faktlar birləşdirilməlidir. Buna “Yaxşı məsləhət yaqutdan daha dəyərlidir”, “Çexov və Zulu”, “Pərəstişkar” hekayələrini misal gətirə bilərik. Bu mənada ən çox təmsil olunan hekayə personajların Bombaydan Londona köçdükdən sonra mədəni və lingvistik uyğunlaşma prosesindən keçdiyi “Pərəstişkar” hekayəsidir. Hekayənin əsas motivi Şərqlə Qərbın bütün səviyyələrdə qarşılaşdırılmasıdır. Qərbın dili-İngilis dili bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: bu, İngilislərin ana dilidir, lakin bu dilə

viyələnmək qütbətdə yaşayan immiqrantlar üçün çətinlikdir. Dilin yerli xüsusiyyətlərini (fonetika, üslub, adət xüsusiyyətləri) bilməmək qarşılıqlı anlaşılmaqlara səbəb olur: “İngilis dili ilə problem olan sadəcə Məryəm və valideynləri deyildi. Bombayda öyrəndiyim ingiliscə ilə doğmaq yerinə “doğurtulmaq” (harada doğrutuldu?), boşqab yerinə çanaq, makaron yerinə əriştə dediyim zaman məktəb yoldaşlarım gülürdülər” [1, 155]. Nümunədə görürük ki, Şərq insanları Qərbdə dil problemindən əziyyət çəkir. Qərblilər yardım etmək əvəzinə çarəsiz insanları gülüş obyektinə çevirirlər. Göründüyü kimi, Şərqin dili, ətraf mühitə uyğunlaşmalı, başqa mədəniyyətdə əriyib yaddaşlardan silinməlidir. Ancaq bütün personajlar bu qaydaya əməl etmir. Beləliklə, Məryəm və ailəsi Londona köçdükdən sonra yaxınları ilə hindi dilində danışmağa üstünlük verir və bununla da ona yad olan reallıqdan özünü ayırır. Rüşdinin təsvirində “Şərq” (nitq kimi) “Qərb”dən fərqli olaraq vahid və müstəqildir. Rüşdi tez-tez onların vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu “danışan” başlıqlar və adlarla vurğulayır. Məsələn, ailənin məskunlaşdığı evin adı titrəmək, titrəmək felindən əmələ gələn “WaverlyHouse” idi. Qərblilərin düşüncəsindəki aşkar ksenofobiya öz köklərinə sadıq qalan mühacirlərin düşüncəsində Şərqin hökmranlığı (sərxoş obrazı) ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu konflikti diqqətə cəlb edən isə iki əks tərəfin çarpaz atəşi altında görünən dastançı fiqurudur. Ən böyük arzusu ona gənclik illərində ümid etdiyi azadlığı verəcək Britaniya vətəndaşlığını almaqdır. Amma sonra anlayır ki, Şərqin buxovları Qərbə getməyə imkan vermədiyindən, onun əl-qolunu bağlayıb geri çəkdiyi üçün azadlıq əlçatmazdır. Nə qədər irəli getsə də, seçimini etmək bir o qədər çətinləşir. Hekayənin sonunda öz vəziyyətini izah edərkən deyir ki, “yıxılıram, kişnəyirəm, geri çəkilirəm, təpikləyirəm. İplər, mən sizin aranızda seçim etmirəm. Kəmənd, kəmənd, mən heç birinizi seçmirəm. Eşidirsən və seçməkdən imtina edirəm. Təpikləyirəm, ayağa qalxıram, xoruldayıram, kişnəyirəm. Özüm üçün yeni yollar seçmək istəmirəm. Uzaqda, kəmənlər və kəməndlər, bacarmıram! eşidirsən? Seçməkdən imtina edirəm” [1, 177].

Sosiolinqvistik (mədəni) qrupa “Yaxşı nəsihət yaqutdan qiymətlidir”, “Peyğəmbərin saçı”, “Kristofor Kolumb və İspaniya kraliçası İzabellanın münasibətlərini düzəltməsi”, “Şeirli ayaqqabılar”, “Sferaların harmoniyası” daxildir. Müəllif bu hekayələrdə əvvəlki qrupda olduğu kimi təkcə linqvistik tanınma səviyyəsində deyil, həm də dünyagörüşü səviyyəsində fərqlilikləri fərqləndirir. Dünyanın mədəni mənzərəsi, tarixin tanınan əlamətdar məqamları Şərq və Qərb nümayəndələrini din səviyyəsində bir araya gətirir [2]. Beləliklə, “Kristofor Kolumb və İspaniya kraliçası İzabella münasibətlərini düzəltməsi” hekayəsindəki şəxsi motivlər Şərq və Qərb mədəniyyətləri baxımından qeyri-müəyyən qiymətləndirilə bilən tarixi hadisələrə gətirib çıxarır. Hekayə perspektivlərinin dəyişdirilməsi texnikasını mətni kursivlə vurğulamaqla əldə edilir. Bundan əlavə, rəvayətçi kəskin şəkildə obyektivləşdirilmiş mövqe tutduqda, bu hekayə xarici müşahidənin parlaq nümunəsi ola bilər: “Mən İzabellanın Əlhambranın ətrafında məqsədsiz şəkildə dolaşdığını, nəhəng bir şeylə üzləşdiyini görürəm. Almaz Nəşrid ailəsinin sonuncusu Boabdildən götürülüb. Sonra iki daş aslan arasında zəncirlərə asılmış böyük daş qabın üzərində əyilir. Kubok qanla doludur və bəli, Kolumb kraliçanın saraydan gördüyünü görür, həm də kraliçaya görmə qabiliyyətinə malikdir. Kubok göstərir ki, dünyada hər şey ona məxsusdur və bütün məlum dünya da İzabellaya aiddir” [1, 100]. Biz nümunədən görürük ki, Qərbi təmsil edən İzabel nəinki Şərqi, hətta bütün dünyanı idarə etmək istəyir.

“Yaxşı məsləhət yaqutdan da dəyərlidir” hekayəsi qaçqınlar və qanuni immiqrasiya haqqında deyil, ümumbəşəri dürüstlük və sevgi haqqındadır. O, gender məsələsini, habelə erkən nikahlar kimi problemləri qaldırır. “Peyğəmbərin saçı” fərdi sosial ədalət anlayışlarından və ya personajların egoist məqsədlərindən fərqli olaraq, dini dəyərlər və ali ədalət məsələlərindən bəhs edir. Güman edilir ki, S.Rüşdi dəyərlərin mədəniyyətlərarası ekspansiyası kimi təsvir oluna biləcək şeyi məhz belə təsvir edir. Plüralizmin mümkünlüyünün dəyərini qəbul edən daha universal dəyərlər sistemi Şərq dəyərlərinə şamil edilir. Yəni hekayələrdəki Şərq Qərb ədəbi ənənəsinə daxil edilərək “Qərbləşmə” prosesindən keçir. Müəllif “Peyğəmbərin saçı” hekayəsində müsəlman ziyarətgahını qeyri-müəyyən şərhlərin mövzusunə çevirərək, Şərqi Qərbə “uyğunlaşdırır”.

“Şeirli ayaqqabılar” hekayəsi Avropa dəyərlərini əks etdirən bir dünyagörüşünü təklif edir:

“Bizim nisbi və Nitsşe dünyamızda inanılmazla qarşılaşma ehtimalı çox azdır. Buna görə də ayaqqabıların hər tərəfində kvant fizikası və davranış fəlsəfəsi izdihamı var. “Hamısı dəftərlərində şifrələnə bilməyən qeydlər aparır”. “Şəkli tamamlayarkən, gəlin hərrac zalında uydurma personajların olmasından da danışaq. Burada, qırmızı səhrada və ya qaranlıq meşədə itmiş, on doqquzuncu əsr rəssamlarının zəngin Avstraliya rəsmlərindən olan uşaqlar ağır zərli çərçivələrində böyük dünyanın qarşısında sızıldayırlar” [1,82].

Kolleksiyadakı bütün hekayələrdə aydın olur ki, S. Rüşdi onun nöqteyi-nəzərindən Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin mənəvi dəyərlərinə ən uyğun və ya mübahisəli olanlara diqqət yetirir. Ümumiləşdirsək, iddia etmək olar ki, S.Rüşdinin yaradıcılığındakı hekayələr vahid bədii bütövlükdə Qərb və Şərq sivilizasiyalarının mədəni dünyagörüşləri arasında əsaslı fərqləri əks etdirir. Müəllifin xüsusi marağı mədəniyyətlərarası əlaqələr zamanı tarixdə köklü dəyişikliklərə səbəb olan hərəkətlərin dərin səbəblərini dərk etməyə yönəlib.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüşdi Salman.Doğu, Batı, 2011 ,180 s.
2. <https://ast.ru/book/vostok-zapad-880360/>
3. https://librebook.me/east__west

SUMMARY

The main theme of Salman Rushdie's work is the clash of Western and Eastern paradigms of thought, interreligious problems, interethnic confrontation, the “unification” of foreign cultural paradigms into the mainstream culture in the conditions of modern globalization, issues of religion and faith. In the collection of stories “East, West” the writer showed cultural problems ,the place of the East in the Western world, the inner face of the Western world. It is no coincidence that Salman Rushdie divided the work into three parts. In the third part, the synthesis of East and West proves that both cultures are different and their synthesis will never be possible.

Keywords: The Western worldview, intercultural relations, “East and West”, “Western and Eastern” civilization, thematic subgroups, intertextuality

РЕЗЮМЕ

Основная тема творчества Салмана Рушди-столкновение парадигм Западной и Восточной мысли, межрелигиозные проблемы, межэтнический конфликт, “интеграция” парадигм чуждой культуры в основную культуру в условиях современной глобализации, вопросы религии и веры. В сборнике рассказов “Восток, Запад” писатель показал культурные проблемы ,место Востока в западном мире, внутреннее лицо западного мира. Не случайно Салман Рушди разделил произведение на три части. В третьей части синтез Востока и Запада доказывает, что обе культуры разные, и их синтез никогда не будет возможен.

Ключевые слова: Западное мировоззрение, межкультурные отношения, “Восток и Запад”, “Западная и Восточная” цивилизация, тематические подгруппы, интертекстуальность

TƏRBIYƏ ROMANI VƏ FEMİNİST TƏNQİD: QADIN ƏDƏBİYYATINA YENİ YANAŞMALAR

Gilə HÜSEYNLİ

gilehuseynli@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Tərbiyə romanı ədəbiyyat tarixində fərdin yetkinləşməsi və sosiallaşması mövzusunı mərkəzə alan ən mühüm narrativ formalarından biridir. Ancaq bu janr uzun müddət əsasən kişi qəhrəmanların yetkinləşmə hekayələri üzərində qurulmuşdur. Feminist tənqid bu yanaşmanı sorğulayaraq janrın gender əsaslı məhdudiyyətlərini və patriarxal strukturunu ifşa etmişdir. Feminist tədqiqatçılar qadın qəhrəmanların yetkinləşməsini təsvir edən əsərlərin azlığını vurğulayaraq onların fərdi və sosial inkişaf proseslərinin necə əks olunduğunu təhlil edirlər. Bu baxımdan, Elizabet Abel, Marianna Hirş və Elizabet Lenqlend kimi bir sıra tədqiqatçılar qadın tərbiyə romanı anlayışını formalaşdırmaqda mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, Rita Felski, Franko Moretti və Fridrix Kittler janrın tarixi və mədəni transformasiyalarını fərqli perspektivlərdən təhlil etmişlər. Təqdim olunan məqalə feminist tənqid nəzəriyyələrindən istifadə edərək tərbiyə romanı janrının gender əsaslı dinamikalarını araşdırır və qadın təcrübəsinin bu janrdan necə yenidən dəyərləndirildiyini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *tərbiyə romanı, feminist tənqid, ingilis ədəbiyyatı, qadın müəlliflər*

Giriş

“Bildungsroman”, yaxud “tərbiyə romanı” termini alman yazıçıların ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasına bəxş etdiyi ən mühüm və mübahisəli terminlərdən biridir. Janrın mahiyyəti və tarixi inkişafı müxtəlif nəzəri yanaşmalar çərçivəsində fərqli şəkildə təhlil edilmişdir. Fredrik Ceymson tərbiyə romanını “təbii forma” kimi qəbul etmir və onu “*tarixi kontekstdən kənar bir forma*” (Jameson, 1981, s.145) hesab edərək tənqid edir. Mark Redfild isə bu janrı sadəcə estetik ideologiya konstruksiyası kimi xarakterizə edir.

Feminist, postkolonial və azlıqlar ədəbiyyatına dair tədqiqatların inkişafı nəticəsində ənənəvi Bildungsroman anlayışı inkişaf etmiş və yalnız XIX əsr Avropa modellərinə əsaslanan yetkinləşmə hekayələrindən uzaqlaşmışdır. Bu dəyişiklik tərbiyə romanını qlobal miqyasda və hissə-hissə baş verən transformasiya prizmasından yanaşmağa imkan yaratmışdır. Cozef Konrad, Ceyms Coys və Virciniya Vulf kimi modernistlərin əsərləri janrın sərhədlərini genişləndirərək onun klassik formalarından kənar yeni interpretasiyalarını ortaya çıxarmışdır.

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən tərbiyə romanına konseptual yanaşmalarda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu sahədə ən mühüm yenilik feminist tənqidçilərin tərbiyə romanının ənənəvi interpretasiyalarını sorğulaması ilə baş verdi. Feminist tənqidçilər həm janrın klassik nümunələrində, həm də bu nümunələrə dair ikinci dərəcəli ədəbiyyatda mövcud olan fallosentrik əsasları ifşa etməyə başladılar. Bununla da, onlar estetika və ideologiya, ritorika və reallıq arasındakı əlaqəni vurğulayaraq əvvəlki ingilisdilli Bildungsroman araşdırmalarındakı boşluqları üzə çıxardılar.

Bu baxımdan, ingilis ədəbi tənqidində mühüm dönüş nöqtələrindən biri Elizabet Abel, Marianna Hirş və Elizabet Lenqlendin birgə redaktə etdiyi “Daxili səyahət: Qadın inkişafına dair uydurmalar” antologiyası olmuşdur. Əsərin girişində redaktorlar Cerom Hamilton Baklinin tərbiyə romanı ilə bağlı zahirən neytral görünən tərifinin, əslində, qadın təcrübəsinin janrdan necə uzaqlaşdığını qeyd etmişlər.

Bakli 1974-cü ildə nəşr olunan “Gənclik Mövsümü: Dikkensdən Qoldinqə qədər Bildungsroman” kitabında janra geniş mənada taksonomik tərif verməklə öz tərbiyə romanı anlayışını

əsasən ümumi cəmiyyət və kişilik təcrübələri üzərində qurur. O, janrın xüsusiyyətləri arasında “uşaqlıq, nəsillərarası münaqişə, əyalət həyatı, cəmiyyət, özünütəhsil, yadlaşma, sevgi sınağı, peşə axtarışı və həyat fəlsəfəsi”ni (Buckley, 1974, s.18) sadalayır. Lakin bu təhlillər qadın təcrübəsinin nəzərə alınmadığı və janrın patriarxal çərçivə daxilində məhdudlaşdırılmasının göstəricisidir. Xüsusilə, onun Corc Eliotun “Floss çayı üzərində dəyirman” əsərini Tom Tulliverin inkişafı ilə əlaqələndirməsi əsərin baş qəhrəmanı olan Meqqi Tulliverin formalaşmasından daha çox patriarxal cəmiyyətin kişilik modellərinə xidmət edir. Bu, Baklinin tərbiyə romanını kişi təcrübəsi və inkişafı əsasında qurduğunu göstərir.

Baklinin bu münasibətinə qarşı çıxan müəlliflər “Daxili səyahət: Qadın inkişafına dair uydurmalar” adlı antologiyada qadın inkişafı ilə bağlı fərqli bir yanaşma təqdim edirlər. Əsərdə kişilərin formalaşmasından fərqli olaraq, daha çox daxili və emosional səyahətə diqqət yetirilir. Antologiya qadınların inkişafını yalnız kişilər üçün müəyyən edilmiş modellərlə ölçmək əvəzinə, fərdi təcrübələrə və cəmiyyətin onlara təsirini nəzərə alaraq araşdırır. Bu yanaşma Baklinin təklif etdiyi janr anlayışına qarşı çıxış edərək Bildungsroman janrının patriarxal təməlinin necə dəyişə biləcəyini göstərir.

Qeyd etmək olar ki, ingilis feminist tənqidi tərbiyə romanının patriarxal strukturlarını və genderlə əlaqəli dar perspektivləri aşmaq məqsədilə qadınların inkişafını və təcrübələrini özlərinə uyğun şəkildə təqdim etməyə çalışır.

“Daxili səyahət: Qadın inkişafına dair uydurmalar” XIX əsr qadınlarının sosial və mədəni məhdudiyyətlərini vurğulayan yanaşmadan fərqli olaraq, daha çox XX əsrə aid əsərlərə yönəlir və bu dövrün Virciniya Vulf, Doris Lessinq, Cin Riz və Klaris Lispektor kimi ingilis modernist yazıçılarının yaradıcılığını təhlilə cəlb edir. Bu yanaşma tərbiyə romanında qadın təcrübəsinin təkamülü ilə bağlı əsas feminist mübahisələrin əvvəlcədən işıqlandırılmasına imkan yaradır.

Feminist ədəbi-tənqiddə Bildungsroman janrına yanaşmaların inkişafı müxtəlif sosial və mədəni təcrübələrə fokuslanan geniş bir diskurs yaratmışdır. Suzan Freymanın “Yaramaz qadınlar” adlı əsəri klassik ingilis tərbiyə romanı modelinin qadın qəhrəmanlar üçün məhdudiyyətlərini vurğulayan önəmli bir tədqiqatdır. Tədqiqatçı araşdırmalarında XIX əsr ədəbiyyatında qadın qəhrəmanların cəmiyyətdəki patriarxal tələblərə uyğunlaşdırıldığını fikrini müəyyənləşdirmiş və bu modellərin qadınların inkişafını necə əngəllədiyini göstərmişdir.

Lakin Freymanın təhlili yalnız XIX əsr əsərləri ilə məhdudlaşır deyə müasir feminist tənqid kontekstində daha geniş bir perspektivə ehtiyac duyulur. Bu baxımdan, Rita Felskini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Felski “Özünü kəşf romanı” əsərində feminist tənqidin ənənəvi Bildungsroman modelinə qarşı çıxaraq qadınların öz qadın kimliklərinə sosial və mədəni dəyərlərə müxalif güc kimi şüurlu şəkildə yanaşmalarının tarixi prosesini vurğulamışdır. Əsərdə qadın qəhrəmanların inkişafı daha çox müstəqil və hərəkətə keçən bir proses kimi təsvir olunur. Felskiyə görə, qadınların inkişafını və özünü kəşf etməsini yalnız cəmiyyətin onları necə formalaşdırdığını gözləmək deyil, əksinə, qadınların öz sosial və mədəni yerlərini müəyyən etmək və bu prosesdə mövcud normalara qarşı çıxmaq imkanı da vardır. Bu mövzu Felskinin “Feminist estetikadan uzaq” əsərində də davam etdirilir.

Felskinin modernist tədqiqatlara verdiyi ən mühüm töhfə 1995-ci ildə çapdan çıxan “Müasirliyin cinsi” kitabında özünü göstərir. Bu kitabda o, yüksək modernizmin tez-tez “maskulin” kimi təqdim olunmasına qarşı çıxır və feminist dəyərlərlə assosiasiya edilən kütləvi mədəniyyətlə modernist ədəbiyyat arasındakı ikili qarşıdurma anlayışını tənqid edir.

Felski klassik Bildungsroman modelini birbaşa tədqiq etməsə də, Olivia Şreyner kimi yazıçılar üzərində apardığı təhlillərlə qadınların fərdi inkişafının ədəbiyyatda necə əks etdirildiyini araşdırmışdır. Xüsusilə, onun “Afrika fermasının hekayəti” romanını feminist tərbiyə romanı kontekstində araşdırması diqqətəlayiqdir.

Felskinin tədqiqatında xüsusilə maraqlı olan məqam təkamül və inqilab arasındakı qarşıdurmadır. O, XX əsrin əvvəllərinə aid qadın səsverməsi manifestləri və feminist ritorikanın zaman anlayışına təsirini təhlil etməklə XIX əsr yazıçıların fərdi və tarixi inkişafı təkamülçü üslubda təqdim etdikləri qənaətinə gəlmişdir. İlk nəsil feministlər bu yanaşmanı qəbul etsələr də, zamanla onu

inqilabi dəyişikliklərin ani şəkildə meydana çıxan bir model ilə əvəz etdilər: “*Uzunmüddətli təkamül dəyişiklikləri hekayəsi sonrakı dövrdə inqilabi dəyişikliklərin formalaşma anı ilə heç bir xarici təsir olmadan, spontan şəkildə öz-özünə yaranan bir proses olaraq əvəz olunmuşdu*” (Felski, 1995, s.165).

“Uzunmüddətli təkamül dəyişikliyi” ilə “spontan şəkildə özünüyaratma prosesi” narrativləri arasındakı qarşıdurma modernist tərbiyə romanının ənənəvi çərçivədən uzaqlaşdırılması ilə bağlı ikili məntiqi əks etdirir. Rita Felskinin fikrincə, XIX əsrdə post-Hegelçi və post-Darvinçi düşüncə tərzləri tarixə teleoloji və təkamülçü yanaşma ilə baxmağa çalışmışdır. Viktoriya dövründə bu iki düşüncə xətti bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etsə də, çox vaxt vahid ideoloji çərçivə daxilində təqdim olunmuşdur. Felski bu yanaşmanı fərdi inkişaf hekayələri ilə əlaqələndirərək klassik ingilis Bildungsroman modelinin məhz bu teleoloji və təkamülçü anlayışın ədəbiyyatda təzahürü olduğunu irəli sürür. Bununla belə, modernist dövrdə fərdi inkişafın spontan şəkildə formalaşması tendensiyasını Bildungsroman ənənəsindən qopma kimi qəbul etməyin lazımsız olduğunu vurğulayır. O, xüsusilə Rayner Mariya Rilkenin “Malte Laurisa Briqqenin qeydləri” və Ceyms Coysun “Sənətkarın gənclik portreti” kimi əsərlərin fərdi və sosial inkişaf arasındakı əlaqəni qoruduğunu, lakin bunu yeni ritorik lüğət çərçivəsində təqdim etdiyini qeyd edir. Bu baxımdan, Felskinin yanaşması modernizmdə tərbiyə romanının strukturunun və ideoloji əsaslarının tamamilə yox olmadığını, sadəcə dəyişdiyini göstərir. O eyni zamanda cəmiyyətin və mədəniyyətin qadın kimliklərini necə formalaşdırdığını və qadınların bu prosesə qarşı necə mübarizə apardıqlarını da araşdırır.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, feminist təhlil tərbiyə romanını təkcə kişilərin yetkinləşmə hekayəsi kimi qəbul etməməyi, həmçinin qadınların bu hekayələrdəki yerini və rollarını araşdırmağı hədəfləyir. Bu yanaşma, gender və sosial siniflərin ədəbiyyatda əksini tədqiq edərək feminist tənqidin tərbiyə romanına gətirdiyi yeni perspektivləri ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abel, E., M. Hirsch, and E. Langland, eds. *The Voyage In: Fictions of Female Development*. Hanover and London: University Press of New England, 1983, 366 p.
2. Buckley, J. H. *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*. Harvard University Press, 1974, 346 p.
3. Felski, R. *The Novel of Self-Discovery: A Necessary Fiction?* *Southern Review* 19 (1986): pp.131-148.
4. Felski, R. *Beyond Feminist Aesthetics*. Harvard University Press, 1989, 240 p.
5. Felski, R. *The Gender of Modernity*. Harvard University Press, 1995, 256 p.
6. Fraiman, S. *Unbecoming Women: British Women Writers and the Novel of Development*. New York: Columbia University Press, 1993, 189 p.
7. Jameson, F. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press, 1981, 305 p.
8. Redfield, M. *Phantom Formations: Aesthetic Ideology and the Bildungsroman*. Ithaca: Cornell University Press, 1996, 240 p.

SUMMARY

The Bildungsroman is one of the most significant narrative forms in literary history that centers on the themes of individual maturation and socialization. However, for a long time, this genre has primarily been constructed around the coming-of-age narratives of male protagonists. Feminist criticism has challenged this approach by exposing the genre's gender-based limitations and patriarchal structure. Feminist scholars analyze how the processes of individual and social development are reflected in literature by highlighting the scarcity of works that depict the maturation of female protagonists. In this regard, scholars such as Elizabeth Abel, Marianne Hirsch, and Elizabeth Langland have played a crucial role in shaping the concept of the female Bildungsroman. At the same time, Rita Felski, Franco Moretti, and Friedrich Kittler have examined the historical and cultural transformations of the genre from different perspectives. Drawing on feminist critical theories, the present article explores the gender-based dynamics of the Bildungsroman genre and demonstrates how female experience has been reevaluated within this literary form.

Keywords: *Bildungsroman, feminist criticism, English literature, female authors*

AMERİKA VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ANTIUTOPIK JANRIN İNİKASININ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülmar RZAYEVA

Gulnar.rzayeva@au.edu.az

Xülasə

Həm Amerika, həm də Azərbaycan antiutopik əsərlərində utopiya ilə antiutopiya arasında daimi mübarizə var. Bu mübarizə əgər Amerika ədəbiyyatında daha çox texnoloji yeniliklər və insan azadlıqları kontekstində özünü büruzə verirsə, Azərbaycan ədəbiyyatında isə milli kimlik və mənəvi dəyərlər müstəvisində baş verir. Antiutopik janrın Amerika və Azərbaycan ədəbiyyatındakı inkişafı, hər iki ədəbiyyatın öz tarixi və mədəni kontekstindən asılı olaraq fərqlilik göstərir. Amerika ədəbiyyatı texnoloji inkişafa, siyasi nəzarətə və fərdin azadlıqlarına diqqət yetirərkən, Azərbaycan ədəbiyyatı milli kimlik, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, tarixi ədalətsizliklər və sosial ədalət məsələlərinə vurğu edir. Hər iki ədəbiyyatda antiutopik janr, cəmiyyətin problemlərinə güzgü tutmaq və gələcəyə dair düşüncələr oymaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: anti-utopiya, XX əsr, milli kimlik, texnologiya və nəzarət

Giriş

Müasir dövrdə Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında müxtəlif mövzularda komparativ təhlillərin aparılması son dərəcə aktual məsələlərdəndir. Şərq və Qərb ədəbiyyatında utopik düşüncələrin təkamülündə müqayisələrin aparılmasının əsas səbəblərindən biri də bu iki dünya arasında müəyyən uçurumların mövcudluğudur. Ümumilikdə intellektual düşüncənin məhsulu olan utopik görüşlərin müqayisəli təhlili bu mənada ədəbiyyatın sərhədlərini aşaraq gerçəkliyə nüfuz edir. Nəzərə alsaq ki, Platonun “Dövlət” əsəri ilk utopik ədəbiyyatdır, beləliklə bundan sonra yaranan əsərlər Platonun “Dövlət”inin interpretasiyası hesab oluna bilər. “Utopiya” müasir dövrdə gündəlik həyat şəraitində işlədilən ifadə olaraq dövrün problemləri içərisində arzuolunan həyatı təmsil etsə də, “anti-utopiya” bunun tam əksi mənasını verir. Utopiya ideal həyat şəraiti, yaşam tərzidir, ancaq antiutopiya isə ideallığa meylin absurdluğudur. Antiutopik janrın meydana gəlməsində utopiyanın böyük rolu olsa da, antiutopiyanın özünəməxsus meyarları vardır: antiutopiya real formasıya malikdir və eyni zamanda antiutopiya hər bir formasıyanın süquta doğru getdiyini xəbər verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, anti-utopik əsərlər utopik fəlsəfənin tənqidçiləri tərəfindən irəli sürülən fikirlərdən doğulmuşdur.

Antiutopiya ideal cəmiyyətin mümkünliyünü sorğulamaqla yanaşı, onun gətirəcəyi mənəvi, psixoloji və sosial fəsadları araşdırır. Bu janrın inkişafında Birinci Dünya Müharibəsi və XX əsrin ortalarındakı siyasi rejimlərin təsiri böyük rol oynamışdır. Müharibələrin yaratdığı dağıntılar, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması və texnologiyanın irəliləyişi antiutopik janrın mövzu dairəsini genişləndirdi.

Antiutopik janr həm Amerika, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli sosial, siyasi və mədəni kontekstlərdə inkişaf etmişdir. Hər iki ədəbiyyatda bu janr cəmiyyətin problemlərini tənqid etmək, gələcəyə dair pessimist vizyonlar təqdim etmək və oxuculara xəbərdarlıq etmək məqsədi daşıyır. Lakin bu janrın inkişafında mövzu seçimi, dil xüsusiyyətləri və ideoloji vurğular baxımından əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Əgər Amerika ədəbiyyatında antiutopik janr texnologiya, dövlət nəzarəti və fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması kimi mövzuları əhatə edərsə, Azərbaycan ədəbiyyatında bu milli kimliyin qorunması, sosial ədalət və siyasi rejimlərin təsiri daha çox özünü büruzə verir.

Ədəbiyyat hər zaman insan təbiətini, cəmiyyəti və onun strukturlarını sorğulamağa yönəlmiş bir güzgü olmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan və Amerika ədəbiyyatından seçilmiş əsərlər arasında

maraqlı paralellər aparmaq mümkündür. Sabir Əhmədlinin "Bayatı", Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeməsindəki "Xoşbəxtlər ölkəsi", Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsərləri ilə Oldos Haksli "Ecazkar Dünya", Corc Oruel "1984" və Rey Bredberi "Fahrenheit 451" əsərləri arasında insan, cəmiyyət, azadlıq və xoşbəxtlik anlayışlarının işlənmə baxımından bir çox oxşar və fərqli cəhətlər var. Buna misal olaraq Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində "İsgəndərnamə" poeməsindəki "Xoşbəxtlər ölkəsi"ni göstərmək olar. Romanda antiutopiya utopiyaya qarşı qoyulmuşdur. Müəllif burada İsgəndərin dağıdıcı qüvvəsi qarşısında, antiutopik cəmiyyətin təmsalında müharibə, qanlı davaların və faciələrin nəticəsində yaratdığı böyük imperiyaya qarşı "Xoşbəxtlər ölkəsi"ni utopik məkan kimi təqdim edir. Bu poemada təsvir edilən "Xoşbəxtlər ölkəsi" insan arzularının ideal cəmiyyəti kimi görünür. Bu ölkədə ədalət, əmin-amanlıq və harmoniya mövcuddur. Hər kəsin öz ehtiyaclarına uyğun şəkildə yaşayışı təmin edilmişdir. Lakin bu utopiya ideyası insanın xoşbəxtlik axtarışını və onun realıqda nə qədər mümkün olduğunu sorğulamağa səbəb olur. Oldos Hakslinin "Ecazkar Dünya" əsərində isə texnologiya və elmi inkişaf nəticəsində qurulan "xoşbəxtlik" cəmiyyəti təsvir olunur. Bu dünyada fərdi azadlıq qurban verilərək cəmiyyətin stabilliyi təmin edilmişdir. İnsanlar süni şəkildə idarə olunan duyğular və genetik proqramlaşdırma ilə manipulyasiya edilir. Nizaminin "Xoşbəxtlər ölkəsi" fəlsəfi utopiya kimi, Hakslinin əsəri isə antiutopiya janrında təqdim olunsada hər iki əsərdə cəmiyyətin xoşbəxtliyinin fərdin azadlığı ilə qarşılaşdırılması diqqəti cəlb edir. Beləliklə anti-utopik əsər yazan müəlliflər utopik cəmiyyətə qarşı həyat prinsiplərini irəli sürür, onun çatışmazlıqlarını göstərirlər. Oldos Hakslinin "Ecazkar dünya" romanında Vəhşi Conun nitqində bunu görmək mümkündür: "Mən rahatlıq istəmirəm. Mən Allahı, poeziyanı, real çətinlikləri, azadlığı, yaxşılığı, günahı istəyirəm" [8: 112].

Anti-utopik cəmiyyət real gerçəkliyə daha yaxın, realist düşüncə tərzinin ifadəsinin meyarlarını ifadə etməyi daha üstün tutur. Antiutopiya utopiya ilə daim mübarizədədir. Bütün əsərlərdə bu mübarizə faktlarla, realıqla sübut olunan məqamlarla səsləşir. Bədii obrazın ən incə psixoloji, sosioloji və həyat həqiqətləri ilə sinkretik əlaqədə verilməsi ilə əsərlərdə qoyulan bəşər cəmiyyətinin problemləri, anti-utopiyanın sürrealist tərəflərinin yaradılması ilə utopik və realist səviyyədən keçərək insan şüurunun dərk edə bilməyəcək dərəcədə təqdimatı bu tip əsərlərin mərkəzi prinsiplərindəndir. Bu baxımdan Corc Oruelin "1984" əsəri totalitar rejimin insan həyatına etdiyi təsirləri və fərdi azadlığın məhdudlaşdırılmasını əks etdirir. Oruel distopik bir dünyada həqiqət anlayışının manipulyasiya edilməsini, fərdin dövlət qarşısında tamamilə gücsüzləşdirilməsini göstərir. Burada "Böyük Qardaş" metaforası, dövlətin fərdi tamamilə nəzarət altına aldığı bir dünyanı simvollaşdırır. Hətta bu konsept müasir cəmiyyətdə texnoloji nəzarət və şəxsi məxfiliyin itirilməsi ilə bağlı müzakirələrdə tez-tez istifadə olunur [7].

Sabir Əhmədlinin "Bayatı" əsəri isə insanın daxili dünyasına, onun mənəvi axtarışlarına fokuslanır. Burada fərdin özünü və cəmiyyətlə münasibətini dərk etməsi əsas mövzu kimi çıxış edir. Əgər Orueldə insan xarici güclərin təzyiqi altında qaldığı bir dünyada təsvir olunursa, "Bayatı"da fərdin daxili konfliktləri və cəmiyyətlə harmoniyası ön plana çəkilir. Sabir Əhmədlinin əsəri sosialist rejimin mənəvi-mədəni təsirlərini və cəmiyyətdə fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılmasını əks etdirir və rejimin totalitar mahiyyəti antiutopik kontekstdə təsvir edilir. Bu əsərdə fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması və mənəvi dəyərlərin itirilməsi əsas motivlərdəndir. Corc Oruel "1984" və Sabir Əhmədli "Bayatı" əsərlərində Oruel totalitar rejimi, Əhmədli isə sosialist ideologiyasını tənqid edir.

Anti-utopist əsərlərdə ağ və qara nəsnə yoxdur, onlar bir-birindən tam uzaqdırlar. Ağ rəngdə nə varsa onlar tam keçmişdə mövcud olub, qara isə bu günkü zamanı əks etdirir [2: 170]. Həm utopik, həm də antiutopik əsərlərdə hər iki dünya bir-birilə dialoji cəhətdən ünsiyyətdədir. "Anti-utopiya ilk baxışdan mühafizəkar göründüyünə və guya durğunluğu müdafiə etdiyinə baxmayaraq heç də dəyişikliyi istisna etmir; anti-utopiya yalnız utopiyanın durğunluqla nəticələnən inqilabi dəyişkənliyini rədd edir, lakin digər təkamül xarakterli, kamil olmayan, deməli daim kamilləşmək üçün imkanları gerçəkləşdirən dəyişiklikləri istisna etmir" [4: 288]. Oxucu bunu istər personajların, istər təhkiyəçinin münasibətlərində görə bilər. Müəllif bu və ya digər şəkildə idealizədən imtina edir, ideal olunanı tənqid edərək, onu cəmiyyətin gözündən salmağa çalışır. Burada da utopiyaya qarşı

mübarizəsini göstərərək, utopist müəllifin dünyagörüşünü hədəf almış olur. Anti-utopist gələcək yaradan müəllif cəmiyyətin dəhşətli problemlərini oxucunun gözləri önünə gətirərək qaçınılmaz proqnozu verir: yazıcının münasibəti istənilən vəziyyətə qarşı mənfidir, pessimistdir, lakin qəhrəmanı mübarizə aparmalı, daha güclü və əzmlı olmalıdır. Bu isə obrazın müsbət tərəfini təqdim edib interpretasiyaya bir açar yol verir. Deməli, anti-utopist müəllif ziddiyyətlidir.

Rey Bredberinin "Fahrenheit 451" əsərində biliklərin və müstəqil düşüncənin qadağan edildiyi bir dünya təsvir olunur. Kitablار yandırılır, bilikləri məhv edilir, insanlar texnologiyanın təsiri altında passivləşdirilir. Əsərin qəhrəmanı bu totalitar cəmiyyətdən uzaqlaşb bilik axtarışına çıxır. Rey Bredberinin "Fahrenheit 451" əsərində, texnologiyanın dominantlığı və senzuranın gətirdiyi mənəvi çöküş əsas mövzulardır. Bredberi fərdin mədəni dəyərləri qorumaq uğrunda mübarizəsini antiutopik kontekstdə təsvir edir. "Fahrenheit 451" əsərində texnologiyanın gətirdiyi mənəvi boşluq metaforik təsvirlərlə təqdim edilir, hətta əsərdə texnologiya çöküşün simvolu kimi çıxış edir.

Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsərində isə fərdin taleyi daxili ziddiyyətlər və həyatın dualizmi üzərində qurulub. Taleyin insan həyatına təsiri ilə bağlı simvolik yanaşma və mistik elementlər əsərin əsas xəttini təşkil edir. Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsəri, utopiya və antiutopiya anlayışlarını bir-birinə qarşı qoyaraq, real həyat və milli-mənəvi dəyərlər arasında mübarizəni təsvir edir. Beləliklə hər iki əsərdə fərd öz mənəvi azadlığı uğrunda mübarizə aparır, lakin yanaşma üsulları və mədəni kontekst fərqlidir.

Bu janrın hər iki ədəbiyyatda müqayisəsi həm mədəniyyətlərarası fərqləri, həm də insanlığın ümumi problemlərini başa düşmək üçün vacibdir. Bu nöqtəyi nəzərdən hər iki ədəbiyyatın dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından da bəzi oxşar və fərqli cəhətlər var. Belə ki, Amerikan yazıçıları daha çox simvolizm və futuristik elementlərdən istifadə edirlər, lakin Azərbaycan yazıçıları milli-mənəvi dəyərlərə fokuslanır və dil daha poetikdir. Məsələn üçün Anarın əsərlərində mifoloji elementlər antiutopik kontekstin milli xüsusiyyətlərini vurğulayır. "Ağ qoç, qara qoç" əsərində mifoloji elementlər ədəbiyyatı milli rəngarəngliklə zənginləşdirir, əsərin dilini daha poetik edir.

İdeoloji məqamlara gəldikdə isə Amerika ədəbiyyatında fərdin azadlığı və insan hüquqları əsas məsələ kimi götürülür. Corc Oruelin "1984" əsəri bu mövzunun ən güclü ifadəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatında sosial ədalət və milli dəyərlərin qorunması əsas yer tutur. Sabir Əhmədlinin "Bayatı" romanında fərdin rejimlə mübarizəsi milli-mənəvi dəyərlər prizmasında təsvir edilir.

Beləliklə, Amerika və Azərbaycan ədəbiyyatında antiutopik janrın inkişafı, hər iki ədəbiyyatın tarixi və mədəni kontekstlərinə uyğun olaraq fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Amerika yazıçıları texnologiya və dövlət nəzarəti kimi universal problemləri tənqid edərək, Azərbaycan yazıçıları milli kimlik, sosial ədalət və tarixi dəyişikliklərə fokuslanmışdır. Bu janr bəşəriyyətin ümumi problemlərini başa düşmək və mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli vasitədir. XX əsrin həm siyasi, həm ictimai, həm də ideoloji eyiblərinin və eybəcərliklərinin göstərilməsi üçün ədəbi janr kimi anti-utopiya bütün ziddiyyətli tərəfləri ilə dövrün çatışmazlıqlarını üzə çıxarmağı hədəf almışdır, eyni zamanda bu janrda yazılmış əsər isə qeyd olunan ideya xüsusiyyətlərinin yaradılmasına yönəlmiş müəllif gerçəkliyinin bədii təəcəssümüdür. Hər iki ədəbiyyatda antiutopik janr, cəmiyyətin problemlərinə bədii güzgü tutmaq və oxucuları düşünməyə vadar etmək məqsədi daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Ağ qoç, qara qoç. – Bakı: Yazıçı, 1980. – 220 s.
2. Beteille, Andre. Anti-Utopia: Essential Writings of Andre Beteille / edited by Dipankar Gupta. – New Delhi: Oxford University Press, 2011. – 504 p.
3. Bradbury, Ray. Fahrenheit 451. – New York: Simon & Schuster, 2012. – 256 p.
4. Crossley, Robert. Imagining Mars: A Literary History. – Middletown, CT: Wesleyan University Press, 2011. – 400 p.
5. Əhmədli, Sabir. Bayatı. – Bakı: Yazıçı, 1985. – 250 s.
6. Gəncəvi, Nizami. İsgəndərnamə. – Bakı: Elm Nəşriyyatı, 1973. – 440 s.
7. Oruell, Corc. 1984. – New York: Penguin Books, 2020. – 328 p.
8. Хаксли, Олдос. О дивный новый мир. Москва: АСТ, 2020. – 332 с.
9. Jameson, Frederick. Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions. – London: Verso, 2005. – 432 p.

SUMMARY

The perpetual conflict between utopia and dystopia forms a central theme in both American and Azerbaijani dystopian literature. In American literature, this conflict is primarily framed within the contexts of technological advancements and individual freedoms. Conversely, in Azerbaijani literature, it centers around national identity and the preservation of moral values. The evolution of the dystopian genre in these literatures reflects the distinct historical and cultural contexts of each. American dystopian works emphasize themes such as technological progress, political surveillance, and personal liberties, while Azerbaijani dystopian literature prioritizes the safeguarding of national identity, the protection of cultural and moral values, historical injustices, and social justice. Despite these differences, in both traditions, the dystopian genre functions as a critical lens through which societal challenges are examined and reflections on the future are inspired.

Keywords: Anti-utopia, 20th century, national identity, technology and control

MÜASİR FRANSIZ ƏDƏBİYYATINDA ROMAN JANRININ MODİFİKASIYASI

Gülşən BAĞIROVA

gulsenbagirova0202@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Müasir roman təcrübəsi göstərir ki, ən müasir yeniliklər XX əsrin əvvəllərinin və ötən əsrlərdəki roman ənənələrinin mürəkkəb dialoqunda cəmləşir. Roman janrı haqqında tənqidi düşüncə müasir dövrün yeni romanının struktur elementinə çevrilmişdir. Məqalə müasir fransız ədəbiyyatındakı yeni tendensiyaların roman janrında tətbiqinin araşdırılmasına həsr olunub. Müasir fransız romanı aydın bədii yeniliklərlə zəngindir. XX əsr insan və dünya arasındakı bütövlük vəhdətinin itirilməsi ilə yanaşı bir çox cəhətdən bu iki məfhum (dünya və insan) haqqında yeni biliklərə yol açan birmənalı həqiqətlərin, ənənəvi estetik kateqoriyaların və ideyaların ölümü, eyni zamanda yeni sənətin doğrulması ilə nəticələnmişdi. Görünür, mədəniyyətin postmodernizmlə, daha doğrusu, onu kitçə (aşağı mədəniyyət stili) endirmək meyli ilə bağlı mövcud olan fikirlər, əsasən, bizim “keçid” mərhələlərini normativ janr və formalar baxımından qiymətləndirməyimizlə müəyyənləşir. Bu baxımdan yeni dövr dünya ədəbiyyatındakı dəyişikliklərin tədqiqi və milli ədəbiyyatşünaslığımızda tətbiqi aktual hesab olunur.

Açar sözlər: ədəbiyyat, roman, modifikasiya, fransız nəsr, ənənə və müasirlik

Giriş

Mədəni təkamülün əsas hissəsi olan ədəbiyyat həmişə yaradıcı laboratoriya funksiyasını yerinə yetirib, məhz buna görə də, ədəbiyyatın məqsədi gerçəkliyi əks etdirmək yox, yeni ideyaların doğrulmasına xidmət etməkdir. Müasir metodoloji polifoniya şəraitində ədəbiyyatın missiyasını birmənalı şəkildə müəyyən etmək mümkün deyil, çünki müxtəlif fəlsəfi mövqelərdən, müxtəlif məktəb və cərəyanlar nöqtəyi-nəzərindən bu missiya fərqli şəkildə görünür. “Tarixin sonu” (F. Fukuyama), “subyektin ölümü” (M. Fuko), “müəllifin ölümü” (R.Bart), “romanın ölümü”, “ədəbiyyatın mümkünsüzlüyü”, “... onun sonsuz yoxluğunun olması” (M. Blanşot), “mədəniyyətin sıfır dərəcəsi” dövründə ədəbiyyatın missiyası paradoksal görünsə də, M.Dequnun M.Blanşonun romanını təhlil edərkən bəhs etdiyi “əkslərin uzlaşması” əsrin sonlarının ədəbi ovqatı üçün əsas xarakterik xüsusiyyətdir. Postmodern ideyalar kontekstində - reallıq yalnız bizim qavrayışımıza əsaslandığından, fərdin şəxsiyyəti bölündüyündən, dünya parçalandığı, söz isə mahiyyətini itirdiyi üçün ədəbiyyat reallığın “dibsiz qeyri-müəyyənliyinə” (Смок, 2000, s.160) yeganə mümkün toxunuşa çevrilir. Moris Blanşonun məşhur “Orfeyin baxışı” əssəsində bildirdiyi kimi, ədəbiyyat “səssizliyə sığınan”a yaxınlaşmaq cəhdidir (Бланшо, 2000, s. 11). Məşhur fransız filoloqu R.Bartın tələbəsi Antuan Kompanyon “Nəzəriyyənin iblisi” kitabında iddia edir ki, “ədəbiyyatın tarixi təkamülünün əsasını artıq statiklik (ənənə) deyil, dinamiklik təşkil edir. Belə ki, hətta boşluğun dinamikası estetik cəhətdən sabitlikdən daha vacibdir” (Компанийон, 1998, s. 243). Müasir bədii şüur sabitlik və ondan imtinanın mürəkkəb dialektikası və onların qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Statiklikdən imtina çox vaxt ənənənin yenilənməsinə, yenidən qiymətləndirilməsinə, dərinləşməsinə və bədii bütövlükdə bir-birini işıqlandıran çoxistiqamətli ənənələrin “estetik cəhətdən ayrılma”sına imkan verir. “Sərhədsiz realizm”, “yeni tənqid”, Lui Araqonun eksperimental romanı, strukturalizm, poststrukturalizm, postmodernizm, minimalizm, roman formalarının müxtəlifliyi XX əsrdə fransız ədəbiyyatının yenilənməsi demək idi. Belə ki, fəlsəfənin, tənqidin, kino dili və texnologiyasının, təsviri sənətin üslubi sintezini birləşdirən müasir fransız ədəbiyyatının eksperimental platformaya, yaradıcı laboratoriyaya çevrilməsi bədii reproduksiya üçün adekvat formaların axtarışı, modelləşdirilməsi, dövrün şüurunda baş verən dərin dəyişiklikləri, fəlsəfi

elmlərin müasir inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilən modifikasiyaları, dünya, insan, şüur, dil haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına əsaslanırdı.

Antik dövrdən başlayaraq romanın bədii inikas xüsusiyyətlərini araşdıran M.Baxtin belə nəticəyə gəlir ki, müxtəlif dövrlərdə mədəni durumlar köklü şəkildə dəyişirlər və bu öz əksini zamanın və məkanın fərqli şəkildə yaşanmasında tapır (Quliyev; Rəhimova, 2014, s. 17).

M.Blanşo “Ədəbiyyatın məkanı” kitabında bu günün ədəbiyyatından bəhs edərkən yazıçını rəssamla eyniləşdirərək bildirir ki, “yazıçı dünyaya geniş üfüqlərlə açılan və heç də məhdud olmayan imkanlarla reallığın bütün təzahürlərində yeni reallığın yaradıcısıdır” (Бланшо, 2002, s.214).

Keçid dövrünün postmodern təcrübəsində artan reallıq meyli yaşadığımız informasiya aləminin subyektlərarası kommunikativ-linqvistik məkanının xüsusiyyətlərinin kəşfi olduğundan bu yeni reallıq müasir insanın dünyagörüşündə dəyişikliklər etməyə bilməzdi. Stereotiplərin və qəlibləşmiş kanonların dağılması yeni roman formalarını, keçid dövründə doğulan və gələcəyin sonsuz imkanlarının qeyri-müəyyənliyinə açıq olan yeni modifikasiyalarını labüd edir. Yeni bədii formaların cücərtiləri modernizm və postmodernizm təcrübəsini özündə cəmləşdirsə də, özünəməxsus şəkildə “yeni reallıq” yaradır. Ənənəvi romanın yenilənməsi ilə, müasir çoxjanrlı sintezin müxtəlif formaları, keçid dövrünün prinsipial dəyişiklikləri, yeni yaranan gələcək ədəbi hadisələrin invariantları fonunda müasir, çoxşaxəli fransız romanı inkişaf edir.

Müasir fransız romanının polifoniyasında klassik realizmin sadələvh və eksperimental romanın “səsləri” eşidilir, ənənələri aydın görünür. Ekzistensialistlərin iztirabdan doğan faciəsi, romantik ideyalar və postmodern “rizomlar”, zaman və məkan haqqında müasir elmi təsəvvürlər, mifoloji strukturlar, psixozanalizin imkanları, çağdaş linqvistik nailiyyətlər, psixologiya, kino təcrübəsi, musiqi mədəniyyəti, dünya bədii mədəniyyətinin təcrübəsi və s. qarşılıqlı sintez ilə yenilənərək, dəyişdirilərək bir mənaya - dünya və insan haqqında “ümumi bilik” (Sartre) ideyasını təcəssüm etdirməyə təbə edilir. XX-XXI əsrlərin bədii şüurunun aydın şəkildə təcəssüm olunduğu şəxsi, subyektiv prinsipin üstünlük təşkil etməsi dövrün ədəbiyyatında psixoloji rəvayətin xüsusi yerini müəyyənləşdirir. Psixologizm, “fransızların ölməz, sağlam düşüncəsi” (A.de Musse), eləcə də sosiallıq milli fransız mentalitetinin əsas xüsusiyyətləridir. Madam de Lafayetin “Kliv şahzadəsi” əsərindən başlayaraq, fransız ədəbiyyatının inkişafı boyu ən əsas janr forması psixoloji roman idi. Fransa dünyaya başqa milli ədəbiyyatlarda analoqu olmayan milli janrın - XIX əsrin Avropa psixoloji romanına böyük təsir göstərmiş konfessional üslubun bədii təcrübəsini bəxş etdi. Konfessional üslub bədii-psixoloji kəşflərə və təcrübələrə müasir ədəbiyyatda da tələbat olduğunu sübut etdi.

Fransız romanının təkamülündə və roman janrının estetik axtarışlarında adətən bir-birini tamamlayan bir neçə istiqamət sezilir. İlk istiqamət fransızların dediyi kimi, “*le roman psychologique à la française*” (fransız psixoloji romanı)-dır. Bu tərz romanlarda dərin psixoloji təhlili, insanın daxili həyatının parlaq təcəssümü, onun şüurunun təkamülü, psixologiyasının gizli dərinlikləri və reallığa rəşional baxışı təcəssüm olunur. Lakonik psixoloji romanlarda kolliziya da minimal olduğundan roman mənəvi böhran hekayəsinə bənzəyir. Skeptizmə, istehzaya, tənqiddə meyl, sadələvh sayılmamaq, təxəyyül gücünə təslim olmamaq, ağıldan imtina etmək istəyi kimi fransız milli şüuruna xas paradoksal xüsusiyyətlər tipik psixoloji romanlarda rast gəlinən xüsusiyyətlərdir.

Andre Jidin “Saxtakarlar” (“Les Faux-monnayeurs”) əsəri fransız ədəbiyyatında roman janrının yenilənməsində böyük rol oynamışdır. Müəllif əsərdə taleyi bir-biri ilə bağlı olmayan çoxsaylı personajlarla vahid, çoxşaxəli, mürəkkəb sərgüzəştlər, qəribə və heterojen intriqalarla dolu dünya yaratmışdır. Bu baxımdan o, öz romanını “nəticə romanı” (*roman - somme*), həyat təcrübəsinin sintezi və eyni zamanda “roman daxilində roman” adlandırmışdır. O, əmin idi ki, belə bir romanın vəzifəsi bir xəttli təhkiyəni parçalamaq, “həqiqəti” canlandırmaq, klassik sxemlərdən arınmış yeni psixologiya yaratmaqdan ibarətdir.

Roman janrının problemləri A. Jidi həmişə narahat edirdi, sənətlə həyat arasındakı ziddiyyət, yazıçının romanda yeniliklər yaratmaq bacarığı onun dünya haqqında biliklərinin, düşüncələrinin, təsəvvürlərinin sintezini təşkil edir. Jid yazırdı: “Təsəvvür etdiyim və yaratmaq istədiyim romanda müxtəlif obrazlarla fərqli baxış nöqtələrini ortaya qoyuram və bu da təbiəti etibarilə mərkəzdənqaçma

meyli hesab olunur” (Gide, 1966, s. 347).

A. Jidin romanın yenilənməsindəki xidmətləri - “xülasə romanı” forması yaratmaq, açıq əsər yazmaq, insanın intellektual həyatı və təcrübəsi prosesini canlandırmaq olmuşdur. “Saxtakarlar” “roman içindəki romandır” və süjetin əsasını yazıçının dərk etdiyi kimi, real dünya ilə onun haqqında təsəvvür etdiyimiz ideyalar arasındakı əlaqə təşkil edir. A. Jidin “hiyləgərliyi” ondadır ki, o, yazıçını yaradıcılıq, roman nəzəriyyəsi üzərində düşünmə prosesində obraza çevirir.

Yazıçı “saf roman” nəzəriyyəsinin təhlil edərək bildirir ki, bu, birmənalı realistik təsvirdən, sosial aspektlərdən, siyasi cərəyanlardan və əənənəvi psixoloji təhlildən azad olan romandır. Məsələn, Balzakın qəhrəmanlarının detallı təsvirlərindən, bütün hadisələri əhəmiyyətli dərəcədə canlandırmaq istəyindən arınmış romanları Jid “saf roman” hesab edirdi.

A. Jidin bir çox cəhətdən yeni romanistlərin sələfi olduğu iddia edilir, hər halda onun təhlilləri və tədqiqləri roman formasının estetikasını inkişaf etdirərək, onu yeni axtarışlara yönəltdi. A. Jidin müəllifə münasibətdə obrazların muxtariyyəti, nöqteyi-nəzərlərin çoxluğu haqqında fikirləri yenilik idi və fransız romanının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Mişel Remon haqlı olaraq qeyd edirdi ki, A. Jidin romanı “həyat hekayəsi olmaqdan çıxdı; o, yalnız müxtəlif şüurlar tərəfindən qəbul edilən fraqmentlərin (“lambeaux”) toplusuna çevrildi” (Raimond, 1966, s. 347). Rus alim Z.İ. Kirnoze inandırıcı şəkildə sübut edir ki, “Jid müxtəlif sənət və janrların sintezinə əsaslanan nəsrə özünəməxsus şəkildə dəyişdirdi və bu da onu XX əsr Avropa ədəbiyyatının əsas müəlliflərindən birinə çevirdi” (Кирнозе, 2002, s.57).

Dövrün ümumiləşdirici meylləri əsrin ikinci yarısının ədəbiyyatında xüsusilə aydın şəkildə ortaya çıxdı və “minilliyin sonu” durumu sintezə meyl yaratdı. Aydındır ki, sintez mənəvi mədəniyyət təcrübəsinə, əənənəvi dəyərlərə, intuisiyaya, ezoterik biliyə əsaslanaraq, spekulativ deyil, hiss yolu ilə biliyi ərsəyə gətirən incəsənət və ədəbiyyatın mahiyyətini ehtiva edir. Sintez həm də roman janrının mahiyyətinə xasdır, xüsusən də XX-XXI əsrlər ədəbiyyatında romanistik sintez - şüurlu və şüursuz - misli görünməmiş dəyişkənlikdə - oxşarlıq və fərqliliklərinin tükənməzliyində təcəssüm olunurdu. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, estetik axtarışların müxtəlifliyi, çoxistiqamətli bədii cərəyanların bir bütün daxilində qarşılıqlı təsiri, müasir romanın yenilənməsini labüd etdiyindən XX əsr fransız romanının real təcrübəsi bütün sxematik konstruksiyalardan daha tutumlu, dərin və “müdrəkdir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Бланшо М. Пространство литературы. М., 2002. 290 с. URL: [https:// monoskop.org/images/3/37/Blansho_Moris_Prostranstvo_literatury.pdf](https://monoskop.org/images/3/37/Blansho_Moris_Prostranstvo_literatury.pdf)
2. Бланшо М. Взгляд Орфея / Бланшо М. Ожидание Забвение. СПб, 2000. 176 с.
3. Смок Э. Беседа / Бланшо М. Ожидание Забвение, СПб., 2000. 228 с.
4. Gide A. / Texte cité par Michel Raimond. La Crise du Roman. Des lendemains du Naturalisme aux années vingt. Paris, 1966, 539 p.
5. Кирнозе З.И. Андре Жид - трансформация прозы XX века / Кирнозе З.И. Россия и Франция: диалог культур. Нижний Новгород, 2002.
6. Компаньон А. Демон теории. М., 1998, 336 с.
7. Quliyev Q., Rəhimova Ü. XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2014, 692 s.
8. Raimond M. La Crise du Roman. P., 1966. 541 p.

SUMMARY

The experience of the modern novel shows that the most modern innovations are concentrated in the complex dialogue of the novel traditions of the early 20th century and past centuries. Critical thinking about the novel genre has become a structural element of the new novel of the modern era. The article is devoted to the study of the application of new trends in modern French literature in the novel genre. The modern French novel is rich in clear artistic innovations. The 20th century, along with the loss of the unity of the whole between man and the world, in many ways resulted in the death of unambiguous truths, traditional aesthetic categories and ideas that paved the way for new knowledge about these two concepts (world and man), as well as the birth of new art. Apparently, the existing ideas about postmodernism of culture, or rather, the tendency to reduce it to kitsch (the style of low culture), are mainly determined by our assessment of the “transitional” stages in terms of normative genres and forms. In this regard, the study of changes in world literature of the new era and its application in our national literary criticism are considered relevant.

Keywords: literature, novel, modification, French prose, tradition and modernity

HYUN JIN-GEON: KOREYANIN ERKƏN MÜASİR ƏDƏBİYYATINDA REALİZM VƏ HEKAYƏÇİLİK

Leyla HƏSƏNZADƏ
qasanzade.leyla@mail.ru

Lyudmila SƏMƏDOVA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Bu məqalədə Hyun Jin-geonun realizm janrında yazdığı əsərlərin əhəmiyyəti və dövrün sosial-siyasi reallıqlarını əks etdirməsi araşdırılır. Yazıçının şəxsi təcrübələrinin, xüsusilə kolonial təzyiq dövründə ziyalıların çətinliklərinin onun hekayələrinə necə təsir etdiyi müzakirə edilir. Məqalədə onun əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi və dövrün ideoloji fonu təhlil olunur.

Açar sözlər: *Hyun Jin-geon, realizm, Koreya ədəbiyyatı, kolonial dövr, hekayəçilik*

Giriş

Hyun Jin-geon Koreyanın erkən müasir dövr ədəbiyyatında realizm ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamış yazıçılardan biridir. Onun əsərləri XX əsrin əvvəllərində Koreyada baş verən sosial-siyasi dəyişiklikləri əks etdirir. Hyun Jin-geonun realizm ənənəsi və yaradıcılığı haqqında danışmaq istəsək yazıçının ən məşhur əsərləri arasında “Qış gecəsi” və “Bahar, bahar” kimi hekayələr xüsusi yer tutduğunu bildirməliyik. Bu hekayələrdə Koreya xalqının çətinlikləri, kolonial dövrün təsiri və cəmiyyətin sosial problemləri əks olunmuşdur. Hyun Jin-geonun əsərləri Koreyanın realizm ənənələrinin əsasını qoymaqla yanaşı, ədəbiyyatın cəmiyyət üçün güclü ifadə vasitəsi olduğunu sübut edir. O, öz dövrünün reallıqlarını yazılarına daşımaqla, Koreya ədəbiyyatında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

SUMMARY

This article examines the significance of Hyun Jin-geon's works written in the realism genre and how they reflect the socio-political realities of the time. The influence of the writer's personal experiences, particularly the challenges faced by intellectuals during the colonial oppression period, on his stories is discussed. The study analyzes the artistic features of his works, the system of characters, and the ideological background of the period.

Keywords: *Hyun Jin-geon, realism, Korean literature, colonial period, storytelling*

SƏDİ ŞİRAZİNİN DEYİMLƏRİNİN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏL KİMİ İŞLƏNMƏSİ, TƏRCÜMƏ VƏ TƏHLİLİ

Murad RƏHİMLİ

Xülasə

Atalar sözləri hər bir xalqın arzularının, ideallarının və düşüncələrinin əksidir və tərcüməçisidir. Sosial qrupların həyatını ətrafdakı dünyaya göstərir. Atalar sözləri də ədəbiyyat kimi cəmiyyətin dili sayıla bilər. Atalar sözlərini öyrənmək və tədqiq etməklə cəmiyyətlə atalar sözləri arasındakı əlaqəni aşkar etmək və aktivləşdirməkdir. Bir xalqın ruhu atalar sözlərində axtarmalı, onun aynasında keçmişimə baxılmalıdır. Buna əsaslanaraq atalarımızın həyat tərzini təsvir etmək üçün atalar sözlərindən istifadə etdik. Onların cəmiyyətini tənzimləyən intellektual və mədəni xüsusiyyətlər, münasibətləri tənzimləyən adət və qanunları sosial vəziyyətini araşdırır. Şeir və atalar sözləri həmişə ikitərəfli funksiyaya malikdir; Şair və yazıçılar məsəlləri müxtəlif yol və üsullarla işlədirlər və sözlərində məsəllər işlətməklə, onlara istinad etməklə öz sənətkarlıq və bacarığını nümayiş etdirir, sözlərinin lətif və şirinliyinə gözəllik qatırlar. Digər tərəfdən, bəlağət, nəğmə, ixtisar, məcaz, kimi bütün xüsusiyyətləri ilə poeziya sahəsinə yaxınlaşır və məşhurlaşır.

Molavi, Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi kimi böyük şair və yazıçıların yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, bu şairlər öz uca fikirlərini ifadə etmək üçün təşbeh və məsəllərdən istifadə edirlər.

Məqalədə Sədi Şirazinin yaradıcılığında atalar sözləri və məsəllərini tərcümə və təhlili, Sədi Şirazinin deyimlərinin atalar sözləri kimi xalq dilinə yansımaları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: xalq deyimləri, atalar sözləri, məsəllər, Sədi Şirazi, xalq mədəniyyəti

Giriş

Atalar sözünün və məsəllər tez-tez öyrətmək üçün istifadə olunan, bəzən laqeydlikdən deyilən, zarafat üçün istifadə olunan qısa bir ifadədir və çox vaxt danışanın və dinləyicinin çox uzun danışmasına mane olur. Eləcə də hər bölgənin atalar sözləri o bölgənin ədəbiyyatını, mədəniyyətini təmsil edir ki, onun formasında ürək sözlərini, əvəzliyin deyilmədiyini ifadə edə bilərsiniz [5, s. 196].

Bəzi atalar sözləri insanların ehtiyaclarına görə yaranıb və onilliklərdən, bəlkə də yüzlərlə il əvvəldən şifahi şəkildə ötürülüb. Təbii ki, ağsaqqalların və ya xüsusi hadisənin adını daşıyan atalar sözlərinin yaranma tarixini və vaxtını təqribən müəyyən etmək olar. Şəriət atalar sözünün tərifində deyir: “Atalar sözü əslində ədəbiyyatın, mədəniyyətin, dilin, düşüncənin məhsuludur [4, s. 53].

Hər bir xalqın hissləri, fikirləri, sosial-mənəvi dəyərləri nəzərə alınır. Nisbətən qısa cümlədir, çox vaxt melodikdir, özündə əxlaqi və ya ictimai təlimləri ehtiva edir, onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri qısalıqdır. Eyni zamanda məna aydındır və dinləyicinin ağılı çox şey göstərmədən onu anlayır. [2, s. 281].

Əzizifər belə hesab edir: “Atalar sözü zərb (demək, ifadə etmək) və atalar sözü iki sözündən düzəlib, atalar sözündə zərb sözü onu söyləmək və ifadə etmək mənasındadır və bu söz oradan atalar sözü vermək üçün götürülüb. söz, atalar sözü oxşar, oxşar, oxşar, topal, hədis, hekayə və s. mənalarını ifadə edərkən, terminə isə insanlar arasında məşhurlaşan və məzmununu və məqsədini açıqlamaq üçün işlənən hekayəni bildirir. İstər rəsmi ədəbiyyatda, istərsə də şifahi ədəbiyyatda atalar sözlərinin milli kimlikdə rolunu araşdırmaq vacibdir, çünki atalar sözləri, xalq müdrikliyi və mədəniyyətin güzgüsü, fikirləri, normaları, həyat təzi, münasibətləri, xarakteri, temperamenti və digər komponentləri atalar sözləri qədim insanların dinamik, yaradıcı və zəkali zehninə nəticəsi olan xalq mədəniyyətinin ən gözəl təzahürlərindən biridir [8, s. 45].

Sədi məhəlləsi əhalisinin mədəniyyətində “ironiya”lar da geniş işlənir və atalar sözləri kimi onlardan istifadə etməkdə məqsəd ümumiləşdirmək, öyrətmək, sözlərin “ikinci mənasını” çatdırmaqdır. Bildirilib ki, “sarkazm” qrammatik baxımdan “məsdər”dir və hərfi mənada ört-basdır

etmək, gizlətmək mənasını verir.

İfadə terminində ironiya biri açıq, biri gizli iki mənalı sözdür və danışan sözün aşkar mənasını deyil, gizli mənasını bildirir [11, s. 60].

Bəzi atalar sözləri və eyhamlar məhəlləyə xasdır; Bəziləri bir ölkədə ümumidir, digərləri isə bütün dillərdə və bütün ölkələrdə az fərqlə istifadə olunur. Bir xalqın sivilizasiya tarixi nə qədər qədimdirsə, onun hadisələri də bir o qədər çox olur və nəticədə atalar sözləri də bir o qədər çox olur, ona görə də fars dilində on minlərlə atalar sözü var. Şirazın Sədi məhəlləsində bu bölgəyə xas olan atalar sözləri və eyhamlara da rast gəlirik və onların bir sırasının ölkənin başqa yerlərində qarşılığı var. Bu araşdırmada Sədi Şirazın məhəlləsində məşhur atalar sözlərinin bəziləri əlifbaya uyğun mənalari ilə yanaşı təqdim edilmiş, Azərbaycan dilində qarşılıqları verilmişdir [1, s. 152].

ضرب المثل های رایج محله سعدی شیراز و معادل های آنها .

1. آدم بد حساب میخوای بیکره بهش نمی دن. آدم خوش حساب میخوان بهش بدن نمی گیره .

âdame bad hesâb mixâ bigire beş namidan âdame xoş hesâb mixân beş bedan namigire

برگردان: آدم بدحساب می خواهد بگیرد به او نمیدهند، به آدم خوشحساب میخوانند بدهند، نمیگیرد.

یعنی کسی که قرض خود را سر وقت بپردازد یا به قولی که در مورد مسائل مالی میدهد وفا کند، مورد اعتماد مردم است.

معادلها: "آدم خوشمعامله شریک مال مردم است. وقتی شخصی خوشحساب بود و بهموقع طلب مردمان را پرداخت همه [9, s. 23] کس به او اعتماد میکند و مال خود را به دست او میسپارد و او میتواند از سرمای□ دیگران به مانند سرمای□ خود استفاده شایان بکند".

آدم خوش معامله شریک مال مردم است. آن که ادای دیون خود را در موعد مقرر کند، اغنیا از وام دادن به او امتناع [11, s. 90].

Şirazın Sədi məhəlləsinin ümumi atalar sözləri və onların qarşılıqları:

1. Pis adam hesab istəyər, ona verməzlər. Yaxşı insanı saymaq istərlər, amma sayılmaq istəməz
âdame bad hesâb mixâ gibir beş namidan âdame xoş hesâb mixân beş bedan namigire

Tərcüməsi: Pis adam almaq istəyir, vermirlər, yaxşı adamdan soruşurlar, amma almır.

Bu o deməkdir ki, borcunu vaxtında ödəyən və ya maliyyə məsələlərində verdiyi vədi yerinə yetirən şəxs xalq tərəfindən etibar edilir.

Ekvivalentlər: "Yaxşı rəftarlı adam xalqın sərvətinə şərikdir. İnsan namuslu olanda və xalqın tələbini vaxtında ödədikdə, hamı ona güvənir və sərvətini ona etibar edər və o, öz sərmayəsi ilə yanaşı, başqalarının da kapitalından istifadə edə bilər.

"Yaxşı iş adamı xalqın sərvətinə şərik olar. Borcunu vaxtında ödəyən varlı ona borc verməkdən imtina etməz:

2. آبرو ش بسّه به دُم گو âberuše base be dome gow

برگردان: آبرویش را به دُم گاو بسته است.

یعنی خود را بیارزش و بی اعتبار کرده است.

معادلها: "آب ریخته با کوزه نیاید. آب ریخته جمع نگرده. آب رویت را در دست خودت نگه دار. هتک حرمت دیگران مکن تا حرمت تو نگاه دارند (دهخدا،)

آب ریخته به جوی نمیآید. نعمتی که از دست رفته دوباره به دست نمیآید". [13, s. 28]

آبرو به باد(بر باد) دادن؛ رسوا کردن خود؛ رسوا شدن". [12, s. 19]

[12, s. 19] آب ریخته باز نمیگردد، آب ریخته باز ناید به جوی. همانند: ماهیای که از شست(قلاب) و تیری که از شست(انگشت بزرگ رفت باز نمی گردد" [s. 54]

آبروی کسی رفتن. بیاعتبار و بیحیثیت شدن او". [11, s. 86]

آب روی کان شود بیعلم و بیعقل آشکار / آتش دوزخ بود آن آبرو از هر شمار [12, s. 29]

2. Baza qübbəli gow olsun

Tərcüməsi: Namusunu inəyin quyruğuna bağlayıb.

Bu o deməkdir ki, o, özünü dəyərsiz edib, gözdən salıb.

Ekvivalentləri: "Tökülən su küpə qayıtmaz. Tökülən su yığılmaz. Gözünün suyunu əlində saxla. Başqalarının ləyaqətini təhqir etmə ki, sənin ləyaqətinə hörmət etsinlər (Dehxoda).

"Yağan yağış göyə qayıtmaz. İtirilmiş neməti geri qaytarmaq olmaz" (Behruzi)
" Şərəfin küləyə vermək; özünü rüsvay etmək; rüsvay olmaq" (Anuri)
Su getdikdən sonra geri qayıtmayacaq, yağış yağdıqdan sonra göyə qayıtmaz. Necə ki: qarmağa keçən balıq, baş barmağından çıxan ox geri qayıtmaz" (Amini).
"Kiminsə abırını ləkələmək. Onu gözədən salmaq" (Ənvəri)
"Su mədəndə olsun, savadsız və ağılsız üzə çıxacaq/ cəhənnəm atəşi nə qədər rüsvayçılıq idi" (Dehxoda)

3 آدم پیر، تایی نگ ی به دیوالو بندازه، میدونه تو جر زش چیچی هس
âdame pir ta yey negoy be divâlu bendâze mifame tu jerzeş Çîçi has
برگردان: آدم پیر تا نگاهی به دیوار میاندازد، میداند وسط دیوار چه چیزی هست.
یعنی آدم پیر از باطن و از عاقبت کارها به خوبی آگاه است، اما جوان فقط به ظاهر کارها توجه دارد
معادلها: آنچه در آینه جوان بیند، پیر در خشت خام آن بیند (امینی)، [13, s. 90]
تو مومیبینی و من پیچش مو/ تو ابرو من اشارتهای ابرو. تو توجه به صورت ظاهر امر داری ولی»

3. Qoca, divara heç nə demə, nə danışdığını bilir!
âdame pir ta yey neqoy be divâlu bendâze mifame tu jerzeş Çîçi has
Tərcümə: Yaşlı insan divara baxır və divarın ortasında nə olduğunu bilir.
Bu o deməkdir ki, Yaşlı və təcrübəli insan işin batınını və aqibətini yaxşı bilir, cavan isə yalnız zahiri görkəminə fikir verir.
Ekvivalentlər: Gəncin güzgüdə gördüyünü, qoca çiy gildə görür (Amini) [6, s. 138]
Sən saçları görürsən və mən saçların qıvrımlarını görürəm / sən mənim qaşlarımı, qaşların işarələrini görürsən. Siz əşyanın zahirinə diqqət yetirirsiniz, amma biz batınını görürük" (Əmini)

4. Âsmun jol qâtme rekâb. . آسمون جُل، قاتمه رکاب .
برگردان: آسمان پالان و قاتمه رکاب است. (قاتمه:بخ، ريسمان). [11, s. 106]
یعنی فقیر و مفلس است.
معادلها: لات آسمان جُل. کنایه از شخص فقیر و بیخانمان است که لحافی هم نداشته باشد و لذا رو باز بخوابد .
از بیگونی زنده است. به کسی گفته میشود که خیلی فقیر و نادر باشد؛ مثل مستوری بیبی از بی چادری است"
چوب ندارم سگ بزنم / جار حسنبگ بزنم. شبیه: آه ندارد که با ناله سودا کند " (خدیش)، [10, s. 43]
آب ندارد کباب کند. در هفت آسمان یک ستاره ندارد "
آسمان روانداز و زمین زیرانداز. آنقدر فقیر و بیمال است که آسمان به جای لحاف و زمین به جای تشک اوست ".
یک لنگه کفشش نوحه میخواند و اون یکی سینه میزند. در مورد افراد خیلی فقیر و مفلس به کار میرود "
لات و لوت و آسمانجل. فاقد همه چیز از مال دنیا. زمینفرش و آسمان رو انداز

4. âsmun jol qatme rekâb.
Tərcümə: Asıman palan və qatma rakab (yüyən). (qateme: ip, kəndir deməkdir)
Bu o deməkdir ki, o, kasıb və müflisdir.
Ekvivalentlər: Lat Asman Jol. İroniya yorğanı belə olmayan kasıb və evsiz bir insan haqqında deyilə ifadədir.Üzünü açıq yatmaq kasıb və fəqriyyətin son həddində olmaq (Behruzi)
"O, kəfən üzündən diridir. Çox kasıb və ehtiyacı olan birinə deyilir; paltarı olmadığı üçün gizlənən körpə kimidir"
" İt vurmağa ağacım yox / Həsənbəyin qapısının döyməyə üzüm yoxdur. Necə ki: Ağlamağa ahı yoxdur" (Xədiş)
"Qovrulmağa su yoxdur. Yeddi səmada bir ulduz da yoxdur"
Göy üzərinə atır yer altına atır. O, o qədər kasıbdır ki, yorğan yerinə göy, döşəyi əvəzinə yerdir" (Əmini).
Ayaqqabının biri mərsiyə oxuyur, digəri isə sinəsini vurur. Çox kasıb və müflis olan insanlar üçün istifadə olunur". [3, s. 25].
Dünyada heç bir şeyi olmamayan. "(Əmini)

5. از دوست ی سیاهدونه، او میره پئی راجونه
az dusiye sıyâ dune ow mîre poy râjune
برگردان: از دوستی با سیاه دانه آب پای راجونه هم میرود. (سیاه دونه و راجونه = دو دان □ گیاهی و خوردنی)
یعنی همنشین با بزرگان، موجب بزرگی می شود
معادلها: به پشتیبانی برنج، علف هرز هم آب می خورد. (جوادیان، [11, s. 20].
اگر اسب از جوی میبرد به پشتیبانی ورزا (گاو شخم زن) است. [12, s. 39].
در سای □ یک دانه گندم صد دانه جو آب میخورد. گیاه هرچند خود روید به بستان/دهندش آب در سای □ گلستان" (فتاحی قاضی، 1364
از صد □ سر رازیانه، آب میرود پای سیاهدانه" (خدیش، [13, s. 37].
جام □ کعبه را که میبوسند او نه از کرم پبله نامی شد
با عزیزی نشست روزی چند لاجرم همچو او گرامی شد
(سعدی، [14, s. 60].)

5. Siah donenin dostundan Rajoneyə gedir!
az dusiye sıyâ dune ow mîre poy râjune
Transliterasiya: qara toxumla dostluqdan, qara dənənin ayağına su axır.
Bu o deməkdir ki, böyüklərlə ünsiyyət böyüklüyə aparır.
Ekvivalentlər: Düyünün dəstəyi ilə əlaqə otu da su alır (Cavadian).
"At dərədən tullanırsa, onu şum eyləyən inək saxlayır"
"Bir buğda dənəsinin kölgəsində, yüz dənə arpa su içər. Bitki özü bağa getsə də, Gülistanın kölgəsində ona su verilir" (Fəttahi Qazi)
"Şüyün başının sədəqəsindən qara dənənin ayağına su axır" (Xədiş).
Kəbənin örtüsünü öpənə, Kərəm Pələhə ad qoyuldu
Bir neçə gün əzizi ilə oturdum, onun kimi şərəfləndim (Sədi)

Bir hissə atalar sözlərini ehtiva edən şifahi etiket və ya adətləri araşdırmaq vacibdir. Şirazın Sədi məhəlləsi əhalisinin atalar sözlərinin uzunömürlü olmasının səbəbi atalar sözlərinin sadə dilə malik olması və köhnə sözlərlə dolu olmasıdır. Onların kökləri miflərdə var. Bu miflər bizi kollektivlərin və arxetiplərin şüur dərinliyinə qərq edir. Əfsanəvi Fəhəndej su kəməri, çay və bulaqların yanında gildən və palçıqdan tikilmiş evlər, keçmişin sadə çoban həyatı və s. mif kökləri olan, tarixi-coğrafi məsələlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. [6, s. 86].

Digər hissələrdə yerli hadisə və hadisələrin təsirli və qabarıq olması və ya "Səlim Rikanın evində gizlənen" Səlim Yoqunun deyimləri və əxlaqi xüsusiyyətləri və yerin böyüklərinin şəxsiyyəti görünür; Gecə-gündüz çağırılmamış qonaqları qonaq edən yerin mehriban, yardımsevər, səxavətli ağsaqqalı kimidir və bu adamın vəfatından altmış ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, camaat bu məsələ indi də işlədir. [7, s. 124].

Bəzi başqa məsələlər tarixi hadisələrdən bəhs edir; "Anqo Aqho Mad Khudte Jelo Dondaz" kimi iki əmisi oğlu arasında Sədinin ölümündən sonra şərəfinin varisi olması ilə bağlı mübahisəyə işarə edir. İnsanlar bir adam başqasının işinə qarışmaq niyyətində olduqda bu məsələdən istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü-ağlın gözü (Dünya xalqlarının atalar sözü və məsəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 300 s.
2. Əli Əsgər Müctəhidi, "Türk dilində məsəllər", "Fəxr Azər Nəşriyyatı", Təbriz, 2001
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif. 1981, 401 s.
4. Həkim Azər Məhəmməd, "Sədinin qəzəllərində tarazlıq üslubu", "Didaktik ədəbiyyat jurnalı", nömrə 9, s.163-188, 2011

5. Razyev Xalığ Ağa Həsən oğlu. Atalar sözü (Azərbaycan, rus və ərəb dillərində). Bakı: Nurlar, 2004, 583 s.
6. Sədi Şirazi, “Gülüstan”, (türk dilində), Foruğ Azadi Nəşriyyatı, Təbriz, 2003
7. Sədi Şirazi, “Gülüstan”, Bəhaəddin Xürrəmşahinin redaksiyası ilə, “Dostlar Nəşriyyatı”, 2002
8. ذوالفقاري، حسن (1386) ، تفاوت ضرب المثل با برخي گونه هاي زباني و ادبي مشابه، فصلنامه نجواي فرهنگ، سال دوم، شماره چهارم
9. سعدي شيرازي، مصلح الدين (1384)، گلستان، تصحيح غلامحسين يوسفی، تهران، انتشارات خوارزمي
10. پارسا، سيد احمد. (1387). بررسی تطبیقی ضرب المثل های فارسی .
11. پرتوی آملی، مهدی. (1369). ریشه های تاریخی امثال و حکم ، تهران: سنایی ، چاپ دوم .
12. دهخدا، علی اکبر، امثال و حکم، تهران: امیرکبیر، 1361 .
13. دهگان، بهمن، فرهنگ جامع ضرب المثلهاي فارسی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، 1381 .
14. سعدي، مصلح الدين، بوستان سعدي، به تصحيح غلامحسين يوسفی، تهران: خوارزمی، 1381 .

SUMMARY

Proverbs are a reflection and interpreter of the dreams, ideals and thoughts of every nation. They show the life of social groups to the world around them. Proverbs can also be considered the language of society, like literature. By studying and researching proverbs, the connection between society and proverbs is revealed and activated. The soul of a nation should be sought in proverbs, and the past should be viewed in its mirror. Based on this, we used proverbs to describe the lifestyle of our ancestors. The intellectual and cultural characteristics that regulate their society, the customs and laws that regulate their relationships, and their social status are examined. Poetry and proverbs always have a dual function; Poets and writers use proverbs in various ways and methods, and by using proverbs in their words and referring to them, they demonstrate their artistry and skill, adding beauty to the subtlety and sweetness of their words. On the other hand, they approach the field of poetry with all its features such as eloquence, melody, abbreviation, metaphor, etc. and become famous. When we look at the work of great poets and writers such as Molavi, Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sadi, we see that these poets use similes and proverbs to express their lofty ideas.

The article examines the translation and analysis of proverbs and proverbs in the work of Sadi Shirazi, and the reflection of Sadi Shirazi's sayings as proverbs in the folk language.

Keywords: folk sayings, proverbs, proverbs, Sadi Shirazi, folk culture

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ, ПЕРЕВОД И АНАЛИЗ ИДОЛОВ САДИ ШИРАЗИ КАК ПОСЛОВИЦ И ПОСЛОВИЦ

Пословицы являются отражением и толкователем мечтаний, идеалов и мыслей каждого народа. Они демонстрируют жизнь социальных групп окружающему миру. Пословицы, как и литературу, можно считать языком общества. Цель — обнаружить и активизировать связь между обществом и пословицами путем изучения и исследования пословиц. Душу народа следует искать в пословицах, а прошлое следует рассматривать в их зеркале. Исходя из этого, мы использовали пословицы для описания образа жизни наших предков. В нем рассматриваются интеллектуальные и культурные особенности, управляющие их обществом, обычаи и законы, регулирующие их отношения, а также их социальный статус. Поэзия и пословицы всегда имеют двойную функцию; Поэты и писатели используют пословицы разными способами и приемами, и, используя и ссылаясь на пословицы в своих словах, они демонстрируют свое мастерство и мастерство, добавляя красоту тонкости и сладости своим словам. С другой стороны, они обращаются к области поэзии и становятся знаменитыми благодаря всем своим особенностям, таким как красноречие, пение, сокращение, метафоричность и т. д.

Когда мы рассматриваем творчество таких великих поэтов и писателей, как Молави, Фирдовси, Низами, Хафиз и Саади, мы видим, что эти поэты используют сравнения и притчи для выражения своих возвышенных идей.

В статье рассматриваются перевод и анализ пословиц и поговорок в творчестве Саади Ширази, а также отражение изречений Саади Ширази в виде пословиц в народной речи.

Ключевые слова: *народные поговорки, пословицы, поговорки, Саади Ширази, народная культура*

FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİNİN TƏDQIQATLARINDA İRƏVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Natavan İBRAHİMOVA
ibragimovusifrza@gmail.com
AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. İrəvan şairlərinin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolunu təşkil edir. Bu şairlər XIX-XX əsrlərdə İrəvan bölgəsində yaşayıb yaratmış və klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafına töhfələr vermişlər. Onların poeziyası həm milli kimliyi əks etdirmiş, həm də dövrün ictimai-siyasi hadisələrindən bəhs olunur. İrəvan şairlərinin yaradıcılığında vətən sevgisi, milli azadlıq ideyaları bədii ifadənin zənginliyi mühüm yer tutur. Bu şairlərdən Hacı Rəhim ağa Dilbazov “Vəhidi”, Şahnigar xanım “Rəncur”, Mustafa ağa Nasir, Hacı Seyid Rza Əmirzadə “Sabir”, İskəndər ağa Qaibbəyov, Xəstə Qədir, Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə “Bəzmi”, Mirzə Nəbi əfəndi Qaibov, Hacı Mahmud əfəndi “Nafe”, Hacı Rəsul “Rəsul”, İsmayıl bəy “Nakam”. Məhəmməd “Şəmənduz” və başqalarıdır. Sufi-təsəvvüf poeziyası İrəvan şairlərinin əsərlərində mühüm yer tutur. Şairlər Allaha sevgi, məhəbbət, mənəvi axtarışlar və zahidlik mövzusunı geniş işlətməmişdir. Bu şairlərinin yaradıcılığını Firudin bəy Köçərli sistemli şəkildə toplayaraq ilk dəfə tədqiqata cəlb etmişdir.

Açar sözlər: *İrəvan, ədəbi-mühit, şair, sufilik, təxəllüs*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının banilərindən biri də Firudin bəy Köçərli (1863-1920) olmuşdur. O, ədəbi irsimizi öyrənmək baxımından böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini və regionlarını əhatə edir. Ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olub. 1872-1876-cı illərdə Şuşada Mirzə Kərim Münşinin mədrəsə məktəbində təhsil almışdır. Daha sonra 1876-cı ildə Şuşadakı rus məktəbinə daxil olur. 1878-ci ildə Aleksey Çernyayevski Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına tələbə toplamaq məqsədi ilə bu məktəbə gəlir və Firudin bəyi də təhsil almaq üçün Qoriyə aparır. 1879-1885-ci illər ərzində o Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında təhsil alır. 1885-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasına təyinat alır. 1885-1890-cı illərdə İrəvanda fəaliyyət göstərirdi dövrə gimnaziyada ana dili, hüsn-xətt fənlərini tədris etmiş, pansion mürəbbisinin köməkçisi vəzifəsini daşımışdır. Elə həmin ildə Qori müəllimlər seminariyasının “tatar şöbəsi”-nin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilir. 1918-ci ilə qədər Qoridə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. 1897-ci ildə Vəkilovlar nəslindən olan Badisəba xanım Köçərli ilə ailə həyatı qurur. 1916-1917-ci illərdə seminariyanın Azərbaycana köçürülməsi üçün təşəbbüs göstərmiş, təkliflər irəli sürmüşdür. 1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini tədris ləvazimatı və avadanlığı ilə birlikdə öz xərcinə Qazax şəhərinə köçürmüş, bunun əsasında Azərbaycan Müəllimlər Seminariyası yaranmışdır. Firudin bəy Köçərli seminariyanın direktoru təyin olunur. 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasına üzv seçilir və İstiqlal bəyannaməsini imzalayır. 1919-cu ilin fevralın 1-də Müsavat partiyasının səyyar bürosunun Mərkəzi Komitəsinin təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş Qazax şöbəsinə sədr seçilir. Sovet işğalına qədər Qazax Müəllimlər Seminariyasına rəhbərlik edir. 1884-cü ildə Qori müəllimlər Seminariyasında təhsil alarkən “Təlimi-Sokrat” əsərini yazıb. İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə Zöhrəbəyad ilə birlikdə “Təlimi-lisani-türk” adlı dərslik tərtib edilmişdir. 1890-cı ildə isə İrəvanda “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasını tamaşaya qoyub. 1891-ci ildə “Təlimi-Sokrat” adlı kitabı Bağçasarayda “Tərcüman” mətbəəsində 1892-ci ildə

isə A.S. Puşkindən tərcümə etdiyi “Torçu və balıq” mənzum nağılı İrəvan şəhərində kitab halında çapdan çıxmışdır. 1898-ci ildə “Ərəb əlifbası və onun qüsurları” silsilə məqaləsi “Qafqaz qəzetində” çap olunur. 1900-cü ildə müəllimlər Seminariyasının Ümumdünya Paris sərgisində Qori seminariyasından nümayiş etdirilən eksponatlar sırasına F.Köçərlinin kitabları da daxil edilir. 1911-ci ildə M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibəti ilə Tiflisdə keçirilən təntənəli yığıncaqda məruzə ilə çıxış edibdi. “Həmin vaxtlar Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (1926) və İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabları ilə yanaşı dayanan əsər idi. F.Köçərli öz kitabı haqqında yazırdı ki, bu, əziz və mübarək bir kitabdır” [4]. Bu günün həqiqəti isə belədir ki, F.Köçərli bizim üçün əziz və mübarək bir insandır. 1913-cü ildə yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi” adlı üç cildlik əsərlərini tamamlamışdır. Uşaqlar üçün yazdığı “Balalara hədiyyə” kitabı isə 1967, 1972 və 2013-cü illərdə çap edilmişdir. Tənqidçi, ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə də Firidun bəy Köçərli yaradıcılığını araşdıraraq onun bu əsərini Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı adlandırır [2, s.155]. Firidun bəy Köçərli haqqında ilk monoqrafik əsəri mərhum akademik Bəkir Nəbiyev yazıb. Doğrudur, Bəkir Nəbiyevə qədər Ş.Qurbanov, F.Qasımzadə, A.Zamanov, C.Xəndan və başqa tədqiqatçılar müəyyən araşdırmalar aparıb kitabça və məqalələr qələmə alıblar. Bəkir Nəbiyev həmkarlarından fərqli olaraq Firidun bəy Köçərlinin daha dolğun və ətraflı şəkildə tədqiqinə nail olub. Firidun bəy Köçərli ilə aparılan araşdırmalarda yol verilən nöqsan və yanlışlıqları üzə çıxaran Bəkir Nəbiyev Firidun bəy Köçərlinin işıqlı obrazını olduğu kimi qələmə alıb. “Akademik Feyzulla Qasımzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənbələr içərisində ən mühüm yeri Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tutduğunu qeyd edib” [2, s. 155]. Məhz B.Nəbiyev bu monoqrafiyada faktların köməyi ilə açıqlayıb ki, Üzeyir Hacıbəyli Qori Müəllimlər Seminariyasına məhz Firidun bəy Köçərli dəvət edib.

İrəvan ədəbi mühiti. İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu şəhərin ərazisi Zəngi çayının sol kənarında vaxə olur. Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduqca zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən, XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir. “İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra 1829-1831-ci illərdə xanlığın ərazisini hərtərəfli tədqiq edən rus tarixçi-statisti İvan Şopen yazır ki, İrəvanda gənclərin əksəriyyəti Rudəkinin, Firdovsinin, Ənvarinin, Nizaminin, Caminin, Hafizin, Sədinin və Şərqdə məşhur olan digər şairlərin əsərlərini əzbərdən söyləyərdilər” [5]. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan maarifçisi, pedaqoq, metodist, publisist, Azərbaycan tarixçiliyi elminin banisidir. Firudin bəy Köçərli İrəvanda yaşayıb-yaratmış bir çox xırda şairlərin əlyazma materiallarını toplayaraq tədqiqatə cəlb etmişdir. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarında Firidun bəy Köçərli ilk dəfə olaraq nağıl, sayaçı sözü, atalar sözləri, bayatı və şair kimi şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının xüsusiyyətlərini nəzəri cəhətdən izah etmişdir. Bunlar ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair ilk elmi mülahizələr kimi əhəmiyyətlidir” [5]. Hacı Rəhim ağa Dildəvərov “Vəhidi”, Şahnigar xanım “Rəncur”, Mustafa ağa Nasir, Hacı Seyid Rza Əmirzadə “Sabir”, İskəndər ağa Qaibbəyov, Xəstə Qədir, Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə “Bəzmi”, Mirzə Nəbi əfəndi Qaibov, Hacı Mahmud əfəndi “Nafe”, Hacı Rəsul “Rəsul”, İsmayıl bəy “Nakam”. Məhəmməd “Şəmənduz” və başqaları o dövrün tanınmış şairləridir. Bu şairlərinin yaradıcılığını Firudin bəy Köçərli sistemli şəkildə toplayaraq ilk dəfə tədqiqatə cəlb etmişdir.

İrəvan şairləri. Firudin bəy Köçərli İrəvan şairləri arasında “Bəzmi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadənin məşhur olduğunu yazır. 1846-cı ildə İrəvan şəhərində anadan olan İsmayıl Kazımzadə XIX əsr Azərbaycan şairi, jurnalisti və maarif xadimi Mirzə Məhəmmədağa

Sidqi Naxçıvaninin məktəbində təlim almış, öz fitri istedadı sayəsində qısa müddətdə fars və türk dilini mükəmməl öyrənmişdir. İsmayıl Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə, Bəzminin farsca və türkcə yazdığı şeirlər bir kitablıq olardı. Lakin dağınıq olduğu üçün onun qələmindən çıxanları bir yerə toplayan olmamışdır. Bəzminin şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs janrında olmuşdur. Bunlarla yanaşı, Bəzminin həcvləri və satirik məzmunlu şeirləri də olmuşdur. Firudin bəy Köçərli həm də “Əndəlib” (“Bülbül”) təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Məşədi İsmayıl Kazımzadənin yaradıcılığından nümunələri “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabına daxil etmişdir.

Firudin bəy Köçərli “*Mütəllə*” təxəllüslü şair kimi təqdim etdiyi 1832-ci il təvəllüdlü Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədovun gənc yaşlarında Təbriz mahalından İrəvana gəldiyini, sonra ömrü boyu İrəvanda yaşadığını və orada vəfat etdiyini yazır. İrəvan ziyalı Mirzə Abbas Məhəmmədzadəyə istinadən Firudin bəy Köçərli qeyd edir ki, Mütəllə bütün şeirlərini farsca yazmışdır. Lakin elə oradaca Firudin bəy Köçərli Mirzə Kazımın həm farsca, həm də azərbaycanca yazdığı şeirlərdən nümunə gətirir. Mirzə Kazım da İsmayıl Kazımzadə kimi, İrəvanda məktəb açmışdı. O, ibtidai məktəb şagirdləri üçün kitab tərtib etmiş, həmin kitaba uşaqlar üçün yazdığı şeirlərini də daxil etmişdi. Mirzə Kazımın uşaqları oxuyub-yazmağa həvəsləndirmək məqsədilə yazdığı düzgünlər o qədər dır ki, onu uşaqlar çox asanlıqla əzbərləyirdilər.

İrəvanlı şairlərdən biri də “*Ləli*” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvanlı olmuşdur. O, 1836-cı ildə İrəvanda anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdır. Kiçik yaşlarından atası Hacı Ağə Mirzə ilə bərabər Təbrizə getmiş, ədviyyat ticarəti ilə məşğul olmuş, sonra isə nüsxəbəndlik (qədim tibb kitablarına baxıb dərman yazan ara həkimi) etmişdir. Daha sonra Mirzə Mirzə Ağə Əli İstanbulda tibb fakültəsini bitirmişdir. Təbrizə qayıtdıqdan sonra həkim kimi şöhrət qazanmış, nəhayət Tehranda Nəsrəddin şahın saray həkimi olmuşdur. Şeirlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdır. Onun şeirləri sadə və aydın, hər cür mürəkkəblikdən uzaq, eyni zamanda dil şirinliyinə və gözəl məzmununa malik idi. Qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət divanı 1882, 1898, və 1907-ci illərdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvanlı təkmilləşdirilmiş “*Divan*”-ı 1944-cü ildə iki cildə Təbrizdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Firudin bəy Köçərlinin şəxsi arxivində İrəvanlı şairlərinin şeirlərindən ibarət əlyazmalar mövcud olmuşdur.

Mustafa ağə Nasir 1824-cü il oktyabr ayının 15-də Qazax mahalının Dağkəsəmən kəndində anadan olub və “*Nasir*” təxəllüsü ilə şeirlər yazıb. O, öz dövrünün misli bərabəri olmayan alicənab, nazik, xoşqınlıq bir şəxsi imiş. Fransız, rus, fars dillərini mükəmməl bilirmiş. Mustafa ağənin böyükləri podpaltovkin Həsən ağadır ki, o da o dövrün nəsl-i nəcabəti məşhur olan dövlət iqtidarlarından olmuşdur. Mustafa ağə Dağıstan davasında çox sədaqətlə və hünərlə döyüşmüşdür. Özünün qeydlərinə görə onun bu döyüşlərdəki şücaəti dövlət nəzərində qiymətsiz qalıbdır. Şeirlərində dünyadan sikayət edir. Mərhumun ən sevdiyi kitab Nizami Gəncəvinin xəmsəsi olubdur ki, burdanda Xosrov və Şirin tərxüə etməyə başlayıb və əcəl imkan verməyib ki işini axıra çatdıra bilsin. Lakin mərhum bir gecə mütaliə etdiyi vaxtda yorulub yuxuya gedib və yanan şam düşür, çevrəsində olan bütün kitabları, təsnifatından bir çoxunu yandırır. Şairin vəfatı tarixi-məsihiyyənin 1873-cü il oktyabr ayının 10-da vəqə olubdur. Onun qəbr daşının üzərində bu sözlər yazılmışdır. Qəbrimi görən şairin xatirini xatırlayır və Nasir nəslini yada salıb kədərlənir.

*Olur qəbrim görən dəmdə xüsur xatiri-arif-
Ki, Nasir əslində rücat edib axır qubar oldu.*

Qazax şairlərinin mötəbərindən biri də mərhum Hacı Rəhim ağə Dilbazov “*Vəhidi*” təxəllüsüdür. Onun haqında daha geniş əlumatı Hacı Sədi əfəndi veribdir. Hacı Sədi əfəndinin yazılarından məlum olur ki, şair “*Vəhidi*” Qazax mahalının Xanlıqlar qəzasında 1822-ci ildə anadan olubdur. Təlim-tərbiyyəsi ilə öz valideynləri məşğul olub. 1857-ci ildə Həccə ziyarət edib. İstanbul şəhərində olarkən mövlana Hacı Mirhəməzə əfəndi “*Nigari*” ilə görüşüb, ondan bəhrələnilib. [1, s. 255-263]. Vətəninə qayıtdıqdan sonra şair həmişə Mirhəməzə əfəndinin surətini, onunla olan xatirlərini heç vaxt unutmur. Hətta Mustafa ağə Nasir ilə Vəhidi arasında möhkəm dostluq əlaqələri olubdur və bir-birlərinə qəzəllər yazıb göndərərmişlər. Bir qəzəlində Vəhidi Nasiri öz evinə qonaq

dəvət edib özünün ona olan dostluq sədaqətini bəyan edir və ona dünya işlərinə aludə olmamağa, pislərdən kənar gəzməyi məsləhət görür. Mən sənin xeyirxahınam (yəni yaxşılığını istəyən) gərəkdir ki, məni pislərlə bərabər etməyəsən fikrini şeirlərin birində ifadə edir. Sədinin, Firdovsini, Xəqanini oxumağı məsləhət görür.

*Mən sənin ixtlasınam, yanımda gər məzur isəm
Fəhm qıl, yaxşı tanı bir dost ilə düşmanı sən!
Gah lütf et, gah da ol güşəndə vəlvətniş,
Oxu şeiri-Sədini, Firdovsi ilə Xaqanə sən!*

Hacı Rəhim ağanın vəfatı haqqında geniş məlumatı Hacı Sədi əfəndi yazır ki, o 1874-cü il məhərrəmlik ayının 9-cu çərşənbə günü vəfat edibdir.

Şahnigar xanım “Rəncur” Kazım ağa Qiyasbəyov qızı Qazax mahalının şairlərindəndir. O 1850-ci ildə Ağköynək kəndində anadan olubdur. Şairə hətta “Mollaxanım” ləqəbi ilə də məşhurlaşmışdır. Şairənin təlim-tərbiyəsi ilə öz qardaş- Hacı Məhəmməd ağa məşğul olmuşdur. Şahnigar xanım mərsiyyə, minacat, rübailər, müxəmməslər, müsəddəslər, saqınamələri, qəzəliyəti və divan yazıb-yaradıbdır. O da Hacı Rəhim ağa Dilbazov “Vəhidi” kimi Hacı Mirhəməzə əfəndinin müridlərindəndir. Hacı Mirhəməzə ilə aralarında şeir məktublaşmaları olubdur. Şair Mövlana Təbriziyə və Mirəbülqasım Nəbatiyə nəzirələr yazıbdır. Şairə bir qəzəlində dərin təəssüf hissi keçirdərək yazır ki, mürşidi Hacı Mirhəməzə əfəndinin “Nigari” nin camalını göməyib, təmiz dərgahına üz sürtməyib, əlini-ayağını öpüb, gecədən səhərədək küçəsində nalə etmək ona nəsib, qismət olmadı. Şairə 1890-cı ildə dünyasını dəyişibdir.

*Dər cahan, əlhəmdülilləh, xəstəyi Rəncurənin
Mədh-i-şahından səvayi bir kəmalın görmədim.*

Nəticə

Firudin bəy Köçərli görkəmli ədəbiyyatşünas, müəllim və publisistdir. O Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təbliği sahəsində mühüm xidmətləri vardır. Onun ən mühüm əsərlərindən olan “ Azərbaycan ədəbiyyat tarixi” əsəri ədəbi irsimizi sistemli öyrənilməsinə başlanğıc olmuşdur. Firudin bəy Köçərli öz tədqiqatlarında İrəvan şairlərinin yaradıcılığında xüsusi diqqət ayırmışdır. O şairlərin yaradıcılığını tarixi və ictimai kontekstdə təhlil etmiş. Onların poeziyalarında vətənpərvərlik, sufi-mistik ideyaları önə çəkmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı II cild. “Avrasiya press” Bakı-2005, səh 463
2. Həbibbəyli İsa // <https://literature.az/?page=339&newsId=117907&lang=aze>
3. Xəlilzadə Flora//http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2013/mart/297198.htm
4. Kamran Əliyev. Ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid. (Əsərləri, 10 cilddə, V cild). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, səh 450
5. Mustafa Nazim // https://iravan.preslib.az/ebedi_muhit.html

SUMMARY

The city of Yerevan has been one of the ancient cultural centers of Azerbaijan, which constitutes an important branch of Azerbaijani literature in the works of Yerevan poets. These poets lived and created in the Iravan region in the 19th-20th centuries and contributed to the development of classical Azerbaijani poetry. Their poetry reflected both the national identity and the socio-political events of the time. In the creativity of Yerevan poets, the love of the country, the ideas of national freedom and the richness of artistic expression play an important role. Among these poets, Haji Rahim agha Dilbazov "Vahidi", Shahnigar khanum "Ranjur", Mustava agha Nasir, Haji Sayyid Rza Amirzade "Sabir", Iskander aga Gaibbayov, Ishta Gadir, Mashadi Ismail Haji Kazimzade "Bazmi", Mirza Nabi effendi Gaibov, Haji Mahmud effendi "Nafe", Haji Rasul "Rasul" Ismail bey. "Nakam". Muhammad "Shamanduz" and others. Sufi-Sufi poetry occupies an important place in the works of Iravan poets. Poets love, love for God. He elaborated on the topic of spiritual quests and asceticism. Firudin Bey Kocherli was the first to involve the work of these poets in a systematic study.

Keywords: Yerevan, literary environment, poet, Sufism, pseudonym

ORTA MƏKTƏBLƏRİN V SINIFLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN BƏDİİ İNİKASI

Nazlı ƏHMƏDOVA

nazli.ehmedova@bsu-uni.edu.az

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Müharibə və insan taleyi hər zaman ədəbiyyatın diqqət mərkəzində olmuş, öz əksini yazılan əsərlərdə tapmışdır. O əsərlər ki insanın ağrı-acısını, xoşbəxtliyini sözlərin bədii boyası ilə bir rəssam incəliyi, bir zərgər dəqiqliyi ilə əks etdirir. Taleyində müharibə olan bir xalqın ədəbiyyatı da bu mövzuya köklənib vətəndaşlarını hər zaman milli ruhda böyüməyə, xalqına aid olan irsi layiqincə yaşatmağa səsləyib. Fədakar əməyə ruhlanan xalqın ədəbiyyatı ilhamverici xarakter daşıyaraq özündə böyük bir tarixi yaşadır. Bu tarixi gələcək nəsillərə təqdim etmək də Ədəbiyyat dərsləklərinin üzərinə bir vəzifə olaraq düşür. Hər zaman həyatın içindən yazılan əsərlər istər müharibəni, istərsə də zəfəri olduğu kimi mübaligəsiz göstərmişdir. Acının insanda yaratdığı ömürlük travmanı, sevincin yaşatdığı hissləri olduğu kimi diqqətə çatdırmaq yazıçıdan böyük ustalığ tələb edir. Eyni zamanda, oxucuların da bu əsərləri diqqətlə oxuyub təhlil etmək bacarığı formalaşmalıdır ki, bu missiyanı şagirdlərə aşılamaq üçün sinif dərsləklərində belə mövzularla bağlı əsərlərin təqdim olunması diqqətə layiqdir. Bu gün təqdim etdiyimiz məqalədə 5-ci sinif dərsliyində şagirdlərin oxusu üçün nəzərdə tutulmuş müharibə mövzulu üç əsər təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Qələm təcrübələri ilə Ədəbiyyatda özünə böyük yer almış X.R.Ulutürkün “Oğul həsrəti”, E.Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər” və M.İbrahimbəyovun “Püstə ağacı” əsərləri müharibə mövzusu kontekstində tədqiq edilmişdir. Müharibənin fəsadları, insanlara və bütün dünyaya təsirini özündə əks etdirən dəyərli sənət nümunələri sayılan bu əsərlər şagirdlərin tərbiyəsində, təhsilində, həyata adaptasiya olmaqlarında böyük rol oynayır.

Açar sözlər: müharibə, dərslək, ədəbiyyat, bədii

Giriş

Müharibə və insan taleyi hər zaman ədəbiyyatın diqqət mərkəzində olmuş, öz əksini yazılan əsərlərdə tapmışdır. O əsərlər ki insanın ağrı-acısını, xoşbəxtliyini sözlərin bədii boyası ilə bir rəssam incəliyi, bir zərgər dəqiqliyi ilə əks etdirir. Taleyində müharibə olan bir xalqın ədəbiyyatı da bu mövzuya köklənib vətəndaşlarını hər zaman milli ruhda böyüməyə, xalqına aid olan irsi layiqincə yaşatmağa səsləyib. Fədakar əməyə ruhlanan xalqın ədəbiyyatı ilhamverici xarakter daşıyaraq özündə böyük bir tarixi yaşadır. Bu gün ədəbiyyat dərsləklərinə nəzər salsaq görərik ki, dərsləklərimizdə vətənpərvərlik və müharibə mövzusunda yazılan dəyəri sonsuz olan əsərlər var. Müharibədən söz açmalı olursaq, biz bir zamanlar ən böyük dərdimiz olan, hal-hazırda isə qürur yerimiz olan Qarabağ müharibəsini xatırlamalıyıq. “Qarabağ” mövzusu müasir yazarların həmişə diqqət mərkəzində olmuş, həm sevinc, həm də kədəri özündə birləşdirmişdir. İçində kədəri olan zəfərdir Qarabağ! Elə bu səbəbdəndir ki, öz aktuallığını günümüzədək qoruyub saxlamışdır. Bir ədəbiyyat üçün yetərinə qürurverici motivləri özündə əks etdirmişdir. Vətənin ideallarını, qəhrəmanlarını ölümsüzləşdirmək də ədəbiyyatın başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur. Bu vəzifəni əsas götürərək yazdığı əsərlərlə yaddaşlarda əbədi qalması bacaran Xəlil Rza Ulutürk də “Oğul həsrəti” şeirini təkcə öz övladına deyil, müharibələrdə şəhid olan bütün qəhrəman oğullara həsr etmişdir. “Şəhidlik - ən yüksək zirvədir” və bu zirvəni fəth edənlərdən biri də X.R.Ulutürkün gözünün ağı qarası olan tək oğul övladı qəhrəman Təbriz Xəlilbəyli olmuşdur. Şeirə vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşaraq, bu əsəri diqqətlə təhlil edəndə də aydın görürük ki, əsər təkcə bir şairin qələmindən deyil, eyni zamanda bir oğul

həsrətli atanın ürəyindən süzülən qanla yazılmış, onun ağrı-acısının portreti sözün bədii təsir gücü ilə çəkilməmişdir.

*Gözlərində nur, təbəssüm,
Üzünə söykənsin üzüm,
Həsrətinə nə cür dözüüm,
Balam, Təbrizim! Təbrizim! (Əliyeva və b., 2016, s-78)*

Baxmayaraq, X.R.Ulutürk övlad dağı ilə yaralanmış olsa da, içində bu zülmün bitəcəyinə bir ümid işığı közərməkdə idi. Ən çətin anında belə sabaha ümidlə baxmağı bacaran Ulutürkün

*Yerdə qalmaz bu qan sözsüz,
Zülüm , Təbrizim, Təbrizim! (Əliyeva və b., 2016, s.79)*

– deməsi də onun həm şair, həm də vətəndaş kimi öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirdiyinin sübutudur. “Təbriz doğulanda şair elə bilmişdi ki, Azərbaycanın qədim şəhəri Təbrizə qovuşdu. 200 illik ayrılıq, hicran dərдинə son qoydu. Ürəyində elə bir ümid yaranmışdı ki, nə vaxtsa Təbriz də geri qayıdacaq, Cənubi Azərbaycan yarası sağalacaq.” [2, s-5] Amma hardan bilərdi ki, oğlu Təbriz də onun ürəyində sağalmayan yara olacaq?!

*Sən tapınan, o-tapınacaq,
Cüt Təbrizi qovuşduraq (Əliyeva və b., 2016, s.79)*

Bilirik ki, uşaqlara vətənpərvərlik hisslərini aşılamaq, onları Vətən uğrunda canından keçən qəhrəmanların, şəhidlərin nümunəsində tərbiyə etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən də hələ körpə xəyalları yetərincə formalaşmamış, həyatın çətinliklərinə yenidən atılmış o balaca fədanlara məhz belə əsərlərin keçilməsi məqsəda uyğundur. Onlara həyatı öyrətmək, çətinliyi başa salmaq da ədəbiyyat dərslərlərinin öhdəsinə düşür. Beşinci sinif Ədəbiyyat dərslərində verilən növbəti müharibə mövzulu əsər M.İbrahimbəyovun “Püstə ağacı” əsəridir. Doğrudur, əsərin adına baxdıqda aqlımızda bir sual yaranır: Ağacın müharibəyə nə aidiyyəti var?

Bu günə qədər təhlil etdiyimiz əsərlərdə əsas diqqəti insana, müharibənin onlarda açdığı yaralara yönəlmişik. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, müharibə adlı vəhşətin təsiri yalnız insanla yekunlaşmamalıdır. Müharibə o qədər dəhşətli hadisədir ki, başladığı andan bitənə qədər yer üzündəki bütün canlılara təsir edir. Bunun da ən bariz nümunəsi təbiətdir. Müharibə tək-cə insanları məhv etmir, eyni zamanda təbiəti də məhv edir. Elə “Püstə ağacı” hekayəsində də biz bunun şahidi oluruq. Müharibənin törətdiyi fəsadlar bu hekayə vasitəsilə şagirdlərə çatdırılır və müharibə hər bir halda pislənir. Çünki döyüşlərdə iştirak edənlərin paltarlarını yuyan qadının qələvili suyu ağacın dibinə tökməsilə ağac zamanla məhv olur. Müharibənin ən kiçik zərri olan qələvi o böyüklüyündə, tarixi özündə yaşadan püstə ağacını məhv edə bilirsə, müharibənin özünün insanları necə məhv etdiyini yazıçı gözlərimizin önündə canlandırır. Əsəri oxuyan hər kəs tarixi hadisələrə günümüzün reallıqları baxımından qiymət verir. Əsərin üstün cəhətlərindən biri də budur ki, şagirdlər əsərə daha həssas yanaşırlar və bu mövzuda müstəqil fikir yürüdürlər. Doğrudur, biz əsəri oxuyaraq müharibəyə uzaqdan qiymət verməyə çalışırıq. Bu bizə asan gələ bilər, hətta atalarımızın bir sözünü xatırlasaq yerinə düşər ki, uzaqdan baxana döyüş asan gələr. Bir də o uşaqların yerinə özümüzü qoysaq, əsl o zaman anlayırıq müharibə nədir. Yazıçı da məhz bunu tələb edir oxucudan. Müharibənin təsvirini verərkən də pafoslu sözlərə, şişirtmələrə ehtiyac duymur. Hətta qulağa nə qədər qəribə səslənsə də əsərin başlanğıcında yazıçı sanki tək-cə Bakıda müharibə olmadığı üçün təəssüfləndiyini etiraf edir. Bəlkə də o uşaqların içində alışıq qəhrəmanlıq hisslərinə bir müharibə meydanı lazım olduğunu anladığı üçün təəssüflənmişdi. Amma müharibə yalnız uşaqları dəyişməmişdi, onlar hələ də sevinə, əylənə bildirildilər. Bu mənasız, sonu gəlməyən döyüş qadınlara və kişilərə eyni dərəcədə təsir göstərsə də, bəziləri bu döyüşdə qanını, bəziləri isə göz yaşlarını qurban verməlidir. Elə əsərdə olduğu kimi qonşu qadın da göz yaşlarını qurban vermişdi.

O, acıların, əziyyətlərin qarşısında dağ olsa əriyərdi amma zərif bir qadının ürəyi, görünür, dağdan da qüvvətli imiş. Onun ürəyinə artıq müharibənin acımasızlığı yox, uşaqların mərhəməti

toxunmağı bacarmışdı. Sona doğru yaxınlaşdıqca əsərin necə tərbiyəvi bir əhəmiyyəti olduğunu şahidi oluruq. Şagirdlərə- gələcəyin qurucularına məhz belə bir mövzuda əsərlərin keçirilməsi onlara Vətənə məhəbbət, qəhrəmanlıq, yurda bağlılıq hissləri ilə yanaşı, ən gözəl xüsusiyyət olan mərhəmət hissini də aşılayır. Əsərin sonluğu püstə ağacının deyil, başqa bir ağacın qol-budaq ataraq sağlam köklə böyüməsi ilə bitir. Əgər kökümüzdə çürüklük olmazsa, hər zaman ucalaraq yüksək zirvələrə elə o ağac kimi qol-budaq ata bilərik. Dərslikdə yer alan digər müharibə mövzulu əsər Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər” əsəridir. Əsərin qadın qəhrəmanı olan Zeynəb öz şücaəti, qorxmazlığı ilə Elçin Hüseynbəylinin digər qadın qəhrəmanlarından fərqlənir. Həyat yoldaşı öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək üçün Xocalıda qalmalı olur. Zeynəb də hələ həyatın dadını almamış, taleyin ən ağır imtahanı ilə sınağa çəkilməyə məcbur olur. Körpəsini qucağına alaraq bir vaxtlar vağzal sədasıyla gəlin gəldiyi evini tərk edir. Amma bir qadın üçün namus hər şeydən öncə gəlir. Ona görə də nəəsinin ona vermiş olduğu firuzə qaşlı xəncərini də özü ilə götürür. Gecə hələ sərt üzünü göstərməmiş, düşmənin xain üzünü göstərmişdi. Bütün xocalılar gecənin zülmətindən daha çox düşmənin edəcəklərindən qorxaraq çarəni yalnız qaçmaqda tapmışdılar. Zeynəb də ,həmçinin, Güləri bərk-bərk qucaqlayıb meşəni yarıb keçməyə çalışırdı. Amma hardan bilərdi ki, bir vaxt onların süfrəsində çörək kəsmiş erməni bu gecə onun yolunu kəsəcəkdi. Azgınlaşan erməni onun üstünə atılır. Qadın ona qarşı müqavimət göstərsə də, onun əlindən qurtulmaq elə də asan olmur. Son çarəni xəncərdə görən Zeynəb şalının altından xəncəri çıxararaq ermənin düz boynuna zərbə endirir. Nəticədə təkbaşına bir erməni öldürdüyündən, namusunu qoruduğundan qürur duyur. Onun içindəki qisas yangısı idi Zeynəbi zərif bir qadından güclü bir qadına çevirən vasitə. Bu xüsusiyyəti ilə Zeynəb Azərbaycan qadınının necə bir gücə sahib olduğunu bir daha sübut etmiş oldu. Sonda ata evinə qayıtmağı bacarsa da, Zeynəbin həyatı arzu etdiyi kimi olmayacaqdı, amma başı daima dik olacaqdı. Qəzavü-qəddər , qismət kimi anlayışlar bizə ulu babablarımızdan yadigar qalmışdır. Hər şeyin baş verməsinin əzəldən yazıldığına inanmışıq. Elə bu əsər də dediyimiz fikrin qüvvətləndirilməsinə kömək edir. Əslində, yeni gəlinə toy hədiyyəsi kimi verilən xəncərin əsl məqsədi yalnız torpaqlarımıza deyil, həm də namusumuza dil uzatmaqdan çəkinməyən düşməne qarşı mübarizə rolunu oynamaq idi. Əsərdə qadın, kişi fərq etmədən vətənə məhəbbət hisslərinin insanların mayasına analarımızın şirin laylası ilə hopdurulduğunun şahidi oluruq. Müharibənin yalnız əli silah tutan insanlarla aparılmadığını bizə acı təcrübə ilə göstərən düşməne qarşı Azərbaycan qadınının mübarizliyini göstərən əsər həm də bir göz dağıdır. Yeri gələrsə, təkcə kişilərimiz deyil, eyni zamanda, qadınlarımız da silaha sarılmağa hər zaman hazırdır.

Material və metodlar

Məqalənin hazırlanması zamanı əsas material kimi orta məktəblərin təlim prosesində istifadə olunan V- VII sinif ədəbiyyat dərsliklərindən istifadə edilmişdir. Bəhs edilən dərsliklər üzərində analiz və nəzəri təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Öldə olunan nəticələr

Hər zaman sülh istəyən bir xalq olmuşuq, amma başımıza min cürə hadisələr gəlib. Bəlkə də istəyimiz dinc yaşamaq olsa da, bu başqalarına görə çox böyük istək olub deyə bizə əziyyət verməkdən çəkinməyiblər. Xüsusilə də müharibə kimi amansız bir acını bizə yaşatmaqdan çəkinməmişlər. Amma bizim kökümüz hər zaman sağlam olmuş, öz yurd-yuvamız üçün əlimizdən gələnin artığını etməyə qadir olmuşuq. Elə dövlət atributlarımızdan biri olan himnimizdə də dediyimiz kimi : “Səndən ötrü qan tökməyə cümlə gənclər hazırdı, Səndən ötrü can verməyə cümlə gənclər qadirdir”. Təhlil etdiyimiz hər üç əsərdə biz döyüşdən çəkinməyən, düşmənin acımasızlığına rəğmən ayaqda mərd dayanan xalqın simasını görürük. Bütün çətinliklərə sinə gərərək girdiyi döyüşdən mübariz çıxan oğullar böyütmüşük. Məhz gələcək nəsilləri də bu yolda tərbiyə etmək, onlara vətən, yurd sevgisini aşılamaq ədəbiyyat dərsliklərinin üzərinə düşür. Təhlil olunan hər üç əsər də məhz buna xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva S. Həsənov B. Səfərova Ə. [2016] Beşinci sinif ədəbiyyat dərsliyi. Bakı, Bakı. 207 s.
2. Həsənlı B.A [2016]. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı Müəllim. 452 s.
3. Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik , “Bakı” nəşriyyatı, 2021, s-208
4. “Milli Qəhrəman Təbriz Xəlilbəyli istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürkün misralarında”, Ruhəngiz Əşrəfqızı, 525-ci qəzet 2018.- 8 fevral.- S.8.

SUMMARY

War and human destiny have always been in the focus of literature and found their reflection in written works. Those works that reflect the pain and happiness of a person with the artistic paint of words, with the delicacy of an artist and the precision of a jeweler. The literature of a nation whose destiny is war is rooted in this topic and calls its citizens to always grow in the national spirit and to keep alive the heritage of their people. The literature of the people, inspired by selfless work, has an inspiring character and has a great history. Presenting this history to future generations is also a task of Literature textbooks. The work written from the heart of life have always shown war and victory without exaggeration. It requires a great mastery of the writer to draw attention to the lifelong trauma caused by pain in a person, as well as the feelings experienced by joy. At the same time, the ability of the readers to carefully read and analyze these works should be formed, so that in order to instill this mission in the students, the presentation of works related to such topics in class textbooks in worthy of attention. In the article we present today, three works on the subject of war intended for reading by students in the 5th grade textbook have been analyzed. The works of Kh.R. Ulutürk, “Oğul həsrəti”, “Firuzə qaşlı xəncər” by E.Hüseynbəyli, and “Püstə ağacı” by M.Ibrahimbəyov, who gained a great place in literature with his pen experiments, were studied in the context of the war theme. These works, which are considered valuable art examples that reflect the consequences of war and its impact on people and the whole world, play a major role in the upbringing, education, and adaptation of students to life.

Keywords: war, textbook, literature, artistic vision

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAMLARINDA GƏNC QƏHRƏMAN OBRAZLARI

Nərmin HƏSƏNZADƏ
nhesenzade73@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir mərhələsi İlyas Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır. Müxtəlif illərdə yazdığı nəsr və dram əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. İlyas Əfəndiyev öz əsərlərində ciddi ictimai-sosial problemləri əks etdirən roman və povestləri müasir Azərbaycan nəsrinin yüksək bədii estetik səviyyəli nümunələri kimi qiymətləndirilir.

Dramaturq İlyas Əfəndiyevin başlıca vəzifələrindən biri Azərbaycan inqilabi hərəkətin təntənəsinin siyasi, iqtisadi səbəblərlə yanaşı, milli köklərini, xüsusiyyətlərini bədii formada təcəssüm etdirməkdir. Ən yaxşı, ən təqdirəlayiq cəhət də budur ki, İlyas Əfəndiyev insan mənafehiyatındakı müsbət yenilikləri, yeni güzəran və gələcəyi olan əxlaqi keyfiyyətləri görüb əks etdirmişdir.

Vətən və xalq sevgisi, əməyə məhəbbət və cavanları birləşdirən, eyni məqsədə yönəldən, vahid yolun yolçusu edən başlıca xüsusiyyətlərdir.

Açar sözlər: İlyas Əfəndiyev, vətən, insan, xalq, əməyə məhəbbət, dramaturgiya, yaradıcılıq, xalq yazıçısı, əsər, ədəbiyyat, çağdaş Azərbaycan, nəsr və s.

Giriş

İlyas Əfəndiyev bu tələblərə sənətkarlıqla əməl edərək “Mahnı dağlarda qaldı” pyesini yaradıb.

Daxili struktur qurumu prinsipi bu pyesdə özünü daha açıq formada büruzə verir, çünki inqilabi, tarixi mövzu, onun parametrləri, səbəb və nəticələri müəmmalı olmamalıdır. Əsərin daxili struktur qatında tarixi siyasi və fərdi-psixoloji kontekstlərin toqquşması nəticəsində fəlsəfi təmayüllü lirik-psixoloji konkret meydana çıxır.

Pyesdə inqilabi hadisələr münasibətdə həm obrazların tarixi-sosial mövqeləri, həm də konfliktin tarixi-siyasi mövqeləri parametrləri müyyənləşir.

Tarixi-sosial mənşələrinə görə personajlar iki qütbə bölünür. Həsənəli kişi kəndlidir, Nicat onun oğludur. Qaçaqqlar hamısı bəy-xan, pristav tərəfindən incidilib təhqir edilmiş kəndlilərdir. Sadə və mehriban Gülgöz kəndli qızıdır. Böyükbəy, Fəxrəndə xanım, Şahnaz, Bayram bəy istismarçı sinfin yetirmələridir (5, s. 35).

Realist lirik-psixoloji üslubun əsas prinsipial şərtlərindən biri obrazın psixoloji ovqatının həqiqiliyidir. “Mahnı dağlarda qaldı” pyesində obrazların psixoloji ovqatları həyat həqiqətindən doğur.

Fərdi – psixoloji kontekstdə obrazların sinfilik mahiyyəti zahiri əlamətlərinə görə deyil, ictimai – siyasi, ailə – məişət situasiyalarındakı davranışları baxımından xarakterikdir.

Nəhayət ən mühüm əlamət ondan itbarətdir ki, pyesdə lirik – psixoloji konteks kifayət qədər emosional və poetik olmaqla bərabər, dəqiq konseptual mənalara gücləndirilib (3).

“Mahnı dağlarda qaldı” əsərinin daxili struktur qurumu, bədii forması, tarixi və psixoloji həqiqəti, incə lirizm və yumor elementləri ilə yüklənmiş fəlsəfi mənası onu orijinal tarixi – fəlsəfi dram kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Dramaturq İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının əsas mövzusu müasirlik və əsas qəhrəmanı gənclər olan bir yazıçıdır. Vətənə, xalqa məxsus mənəvi nemət və sərvət axtarışlarında onun ən çox güvəndiyi nəsil gənclikdir.

Gəncliyin təqdimində müəllifin müəyyən uğurları göz qabağındadır. Ümumiyyətlə, İlyas Əfəndiyevin elə bir nəsr və dram əsərlər yoxdur ki, orada gənclik əhəmiyyətli mövqe tutmasın,

sözünü deməsin, qabiliyyət və ləyaqətini göstərməsin. Sədəf, Şəfəq, Turac, Uğur və Xanmurad da belə gənclərdəndir (2, s. 92).

Nargilə təcrübəsizdir, mehriban və istiqanlıdır, söz – söhbətində, münasibət və davranışında inadkardır. O, hissın hökmü ilə hərəkət edir, arzularını bircə adamla – Həsənzadə ilə bölür. Ona müdrikliyin, iradənin, alicənablığın canlı bir timsalı kimi baxsa da, aralarındakı yaş və dünyagörüş, münasibət və davranış fərqlərini unudur. Danışanda, düşüncə və qənaətlərini əsaslandırmağa çalışanda çəkinmir, şən və oynaq təbiətini, lirik – romantik arzularını tamamlayan sözlər seçir. Həsənzadə Nargiləni qayğı ilə əhatə edir. Hərəkət və münasibətini onun istəyinə uyğun qurur, artıq söz, məqamsız ifadə işlətmir. Fikirlərini, hiss və duyğularını konkret, çox səmimi ifadə edir.

Hərəsinin fərdi və ictimai xüsusiyyəti, fərdi təbiəti olan obrazlar və xarakterlər baxımından “Atayevlər ailəsi” güclü xətdir. Bir tərəfdən şüurunda köhnəlik qalığı gəzdirən, meşşan əxlaqi qaydaları ilə davranan, cəmiyyət qanunlarına zidd mövqedə dayanan və şəxsi mənafe baxımından hərəkət edən Dilşad Atayeva, digər tərəfdən də ürəyi xalq üçün döyünən, yüksək insani duyğu və əxlaqi keyfiyyətlər sahibi olan İldırım, Xosrov, Reyhan Atayevlər – ailə daxilindəki müxtəlifliyi və ziddiyyəti əks etdirirlər. “Atayevlər ailəsi” pyesi mövcud olan naqislərə, mənfi adamlara atəş açmaqla yanaşı işıqlı cəhətləri və müsbət qüvvələri bədii inandırıcılıqla təsdiq və təqdim edir. Dramaturq müsbət qüvvələri əsərin diqqət mərkəzinə çəkməklə həyatın inkişaf pafosunu, yüksək əxlaq və məənəviyyat problemini, xalqa və cəmiyyətə xidmət idealını canlandırmaq məqsədi izləmişdir (2, s. 47).

İlyas Əfəndiyevin gənclərin həyatından bəhs edən pyeslərindən biri də “Unuda bilmirəm”dir. “Mənim günahım”da gənc qəhrəman obrazlarına Xansunu, Ayqızı və Natəvanı nümunə göstərə bilərik.

Xansu əsərdə xarakterlər səviyyəsinə ictimai məna yüklü obrazdır, həqiqət aşkarlayıcısı və təmsilçisi kimi çıxış edir. Nurcahan, Sahib, Natəvan, Ayqız kimiləri onu bəyənilir və müdafiə edirlərsə, Tahir, Səxavət və Almurad tipli adamlar coşdanırlar. Sahib Xansunun təbiətindəki gözəllikləri görüb onu irəli çəkir, ona böyük ümid və etimad bəsləyir. Nurcahan bu cavandakı ürəyiaçıqlığa, qəlbitəmizliyə və xeyirxahlığa inamla yanaşır.

İlyas Əfəndiyevin yaratdığı müsbət qəhrəmanlar güclü bədii ümumiləşməyə malikdir. Mənəvi – əxlaqi cəhətdən başqalarına nümunə ola biləcək həmin obrazlar bəşəri hisslərin yüksək insani keyfiyyətlərin daşıyıcılarıdır (7).

Əsərin müvəffəqiyyəti onunla müəyyənəlsə ki, müəllif ənənəvi məzmunu yeni həyatı məzmunla zənginləşdirmiş, iki adamın qarşılıqlı münasibətlərini insanın cəmiyyətdə yeri və borcu baxımından işıqlandırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı böyük və rəngarəng bir gülüstan isə, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı bu gülüstanda öz gözəlliyi, ətri və tərəvətilə dərhal nəzəri cəlb edən cazibədar, toplu və dolğun bir çiçəklikdir. İlyas Əfəndiyevin yaratdığı müsbət qəhrəmanların güclü bədii ümumiləşməyə malikdir. Mənəvi – əxlaqi cəhətdən başqalarına nümunə ola biləcək həmin obrazlar bəşəri hisslərin yüksək insani keyfiyyətlərin daşıyıcılarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Afaq Qasimova. Yeniyetmələrin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə edilməsi. Bakı: Nurlan, 2006. — səh. 142.
2. "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında İlyas Əfəndiyev zirvəsi. news.milli.az". 2019-04-10 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2018-11-29.
3. İ.M.Əfəndiyevin "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 may 1994-cü il tarixli Fərmanı Arxivləşdirilib 5 dekabr 2010 at the Wayback Machine — an.az saytı
4. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, I cild, “Avrasiya press”, Bakı, 2005
5. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, II cild, “Avrasiya press”, Bakı, 2005

6. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, III cild, "Avrasiya press", Bakı, 2005
7. "Müasirəmiz İlyas Əfəndiyev. modern.az". 2021-09-28 tarixində arxivləşdirilib. İstif. tarixi: 2018-11-29.

SUMMARY

Studying the works of Ilyas Efendiyev, the people's writer who made great contributions to the enrichment of contemporary Azerbaijani literature, and examining the ideas and artistic features of his individual works is one of the important tasks facing literary studies.

The works of the writer are not separated from each other only by the signs of artistic form and style, but individual poetic worlds distinguish them more.

In this sense, the aspects that distinguish Ilyas Efendiyev's poetic individuality from the general picture of our modern literature are particularly prominent. Ilyas Efendiyev, who came to the world of art with a unique breath of creativity, enriched our prose and drama with new themes, brought original characters and new destinies to our literature.

Modern life, its unique features, contradictions, people who are our collaborators, their individual characteristics have a decisive role in the plot line of these works.

Reviewing those works is relevant and important in terms of clarifying Ilyas Efendiyev's creative merits and the uniqueness of his dramaturgy, as well as serving to illuminate the artistic solution of spiritual and moral problems in contemporary literature.

Keywords: Ilyas Efendiyev, dramaturgy, creativity, folk writer, work, literature, contemporary Azerbaijan, prose, etc.

FRANZ KAFKANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ ATA OĞUL PROBLEMİ

Nərmin HÜSEYNLİ

Nerminhuseynli@yahoo.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Frans Kafkanın əsərlərindəki ata və oğul problemindən bəhs edilir. Yazıcının “çevrilmə”, “Hökm” və “Atama məktub” hekayələri avtobiografik üslubunda yazılmışdır. Uşaqlıq illərində ağır həyat keçirən Frans Kafka, atası ilə dözülməz münasibətini əsərlərində təsvir etmişdir. Atasının şəfqətindən, qayğısından və məhəbbətindən məhrum olan bu hekayələrin müəllifi atasının zorakılığına, manipulyasiyasına və dözülməz münasibətinə dözməli olurdu. Atasının despotizmi və kobudluğu onun həyatını çətinləşdirmişdi və o, sanki həyatının sahibi deyilmiş kimi həyatını qura bilmirdi. Atasını ömrü edirdi və o, itaət edirdi. Onun əsərlərinin bütün qəhrəmanlarının həyatlarında da müəllifin həyatı əks olunmuşdu. Belə ki, atalarının iradəsinə zidd çıxmayaq ailə qura bilməyən qəhrəmanlar mübarizə apara bilmir, həyatda əzilir və sonda ataları tərəfindən ölümə göndərilirlər.

Açar sözlər: Frans Kafka, ata- oğul münasibəti, tənhalıq hissi

Giriş

XX əsrin əsərləri, hekayələri, novellələri ilə dünyaya səs salan görkəmli yazıçıları sırasında Franz Kafkanın özünəməxsus yeri var. Əslən əşkinazi yəhudisi olan Franz Kafka alman dilli ailədə dünyaya gəlmişdir. O, altı övladı olan ailənin ən böyük övladı olmasına baxmayaraq özünü hər zaman yalnız hiss edirdi, sanki tənhalıq ruhuna hakm kəsilmişdi. Dahi yazarın bu yalnızlığı onun yaratdığı əsərlərində, hekayələrində əks olunurdu.

Tənhalıq burulğanından qurtula bilməyən Franz Kafka öz təkliyi, yalnız vəziyyəti ilə bağlı 1915-ci ildə qələmə aldığı “Çevrilmə” [1] adlı novellasında qeyd edirdi: “Otağımda günlərdir təkəm, ziyanı yox, dünyada da tək deyiləm?” Yazıçı bu fikri ilə yalnızlıq və tənhalıq konsepsiyalarının fərqi vurğulayaraq otağında tək olmasını qəbul edir, ancaq sakini olduğu bu dünyada onun kimi insanların varlığını, mövcudiyyətini göstərərək dünyada tək olmadığını bildirir.

Ailədə, məktəbdə, cəmiyyətdə heç kəsə uyuşa bilməyən, paylaşıdığı bu dünyada tənhalıq hissində qərq olan və onu əhatə edən insanlarla dil tapa bilməyən Kafka hətta aşiq olanda da yalnız idi. Bəs Kafkanın bu yalnızlığının əsas səbəbi nə idi? Hər bir insanın doğulduğu gündən 6 yaşa qədər olan dövrdə yaşadığı onun bütün həyatına təsir etdiyi kimi Kafkanın da çətin və ağır keçən uşaqlığı sanki onun bütün həyatında öz izini qoymuşdu. Uşaqlığında valideynlərinin 12 saat işləməsi Kafkanın yetərinə valideyin qayğısından kənarda qalmasına, onların nəvazişindən uzaq olmasına səbəb olmuşdur. Franz Kafkanın xüsusilə də öz atası münasibətləri soyuq idi və gələcək yazıçı atası ilə heç bir zaman dil tapa bilmirdi. Kafkanın üstündəki ata basqısı uşaqlıq dövründən başlayıb uzun illər davam etdi və hətta onun həyatı boyu bu basqı davam etdi desək, yanılmırıq. Belə ki, Kafkanın həyatında ağırlı və keçilməz olan “ata-oğul” problemi yazarın əsərlərində də açıq aydın hiss olunaraq onun yaradıcılığının əsas motivlərindən olmuşdu. Ədibin yazdığı “Hökm”, “Çevrilmə”, “Atama məktub” kimi əsərlərə nəzər yetirdiyimiz zaman onların avtobiografik səciyyə daşdığını açıq-aşkar görmək mümkündür. Əsərlərində öz yaşadığı tənha həyatını canlandıran yazıçı öz keçirdiyi ağırlı hissələrini sənətkarlıqla qələmə almışdır. Kafkanın əsərləri sanki onun öz atasına olan duyğularının kədərli tablosudur. Yaratdığı bu tabloda isə gələcək yazıcının atasına isə bəslədiyi yeganə duyğu nifrət hissi idi.

Kafkanın qələmə aldığı ilk şah əsəri “Hökm” hekayəsində atası ilə olan gərgin münasibətlərinin ilk ipuçlarını görmək, müşahidə etmək olur. Yazıcının 29 yaşında bir oturma ərsəyə gətirdiyi “Hökm” hekayəsini o, 1912-ci ildə sentyabrın 22-də gecə saat 10-da yazmağa başlamış və 23

sentyabr səhər saat 6-da bitirmişdir [2]. Kafka hekayəni yazmamışdan əvvəl tanış olduğu “Xanım Felice Bauere”ə həsr etmişdir. “Hökm” hekayəsi 1913-cü ildə “Arkadia” adlı ədəbi dərgidə çap olunmuşdur. Sonrakı nəşrlərdə isə hekayə “F. üçün” adı ilə çap olunmuşdu. 29 yaşlı Kafkanın qələmə aldığı bu hekayənin mövzusu da ədəbin qəlbində dərin ağrı hissi buraxan, uşaqlığından əzabına səbəb olan ata və oğul arasında olan münasibətdən bəhs edir. Əsərdə baş qəhrəman gənc tacir Qeorq Bendemanın həyatına atasının çox kəskin təsiri təsvir olunur. Əsərdə nişanlı bir gəncin toyu ilə bağlı olaraq Peterburqda yaşayan dostuna yazdığı məktub barəsində atası ilə məsləhətləşmək istədiyinin və atasının qəddarlığının, özünü daha güclü hesab etməsi bu kimi çıxışlarının gənc oğlanı heyətləndirdiyinin şahidi olur.

“Ağlın çəşməsin! Mən hələ ki, səndən güclüyəm, qat-qat güclüyəm. Anan öz gücünü mənə verib gedib” [4, s. 80].

Ata təkcə öz fiziki gücünü nəzərdə tutmur, o elə hesab edir ki, ölmüş həyat yoldaşı da gücünü ona verib. Oğluna qarşı hər bir şeyi etməyə ixtiyarı və gücü çatdığını düşünən ata oğlunu nişanlısından da ayıra biləcəyini vurğulayır. Burada biz eynilə Franz Kafkanın atası Herman Kafka obrazını görürük. Axı Frans 1919-cü ildə atasına yazdığı və heç vaxt göndərməyə cəsarət etmədiyi məktubda da özü nişanlı olduğunu və evlənmək istədiyini vurğulayır. Oğlunu heç vaxt başa düşməyən və müstəqil şəxsiyyət olduğunu dərk edə bilməyən Kafkanın atası da bu xəbərə pis münasibət bəsləmişdi. Məktub noyabr ayının 10-13-də 1919-cu ildə yazılır, lakin Kafkanın toyu noyabr ayına təyin edilsə də, toy baş tutmur. Kafka atasına yazdığı, ancaq ünvanına, sahibinə göndərmədiyi bu məktubda atası ilə olan konfliktə də son qoymaq istəyirdi. Yazıçı eyni zamanda illərdən bəri ürəyində yığılıb qalan sözləri atasına demək istəyirdi. Herman Kafka böyük oğlu olan Kafkaya öz şəxsi əşyası kimi baxırdı. Atasının da ona olan alçaldıcı münasibətinə görə Kafka atasından uzaqlaşmış və ondan gen gəzirdi və ürəyində atasına demək istədiyi sözü əsərlərində ona deyirdi: “Heç vaxt özümü sənin ailənin üzvü hesab eləməmişəm” [5, s. 8].

Kafkanın atasına arşı soyuqluğunun, ona qarşı isti münasibətinin olmamasının, atasının “ailəsinin üzvü olmadığını” düşünməsinin səbəbləri çox idi və bu səbəblərin kökü Kafkanın uşaqlığında yaşadıklarından qaynaqlanırdı. Atası uşaqlığından onun seçimlərinə müdaxilə edib, onu alçardardı. Kafka bir çox ailəsi ilə bağlı olan və həmçinin cəmiyyət tərəfindən olan səbəblərdən çevrəsinə, onu əhatə edən mühtə, insanlara yad bir şəkildə böyüyürdü. Kafkanın ailəsinin Praqadakı alman kütləsi ilə daha yaxın münasibətlər qurması səbəbindən, həmçinin alman dilinin sosial cəhətdən daha böyük imkanlara sahib olduğundan valideynlər uşaqlarına alman dilində danışmağa təşviq etmişdilər. Kafka alman məktəbində təhsil almışdı. Ancaq onsuz da həyatın və ailənin sıxdığı, əzdiyi bu gənc alman dilində danışdığı üçün çəxlər tərəfindən, yəhudi olduğu üçün isə almanlar tərəfindən heç sevilirdi. Onun əsərlərində qarşılaşdığımız yadlaşma, narahatlıq, günahkarlıq, absurdluq, tənhalıq bu kimi elementlərin səbəbi də məhz bu sevgisizlik, yəni onun sevgidən məhrum olması idi. Baxmayaraq ki, Kafka gimnaziyada təhsil alırdı, amma ora onun üçün sadəcə cəhənnəm idi. Buna baxmayaraq o dəsələrini çox yaxşı oxuyurdu. Gimnaziya təhsilində olduğu kimi Kafkanın ali təhsili də atası Herman Kafkanın basqısı olmadan ötürməmişdi. Praqada, Alman Karl–Ferdinand Universitetinin kimya fakültəsinə 1901-ci ildə qəbul olmasına baxmayaraq, Kafka cəmi iki həftə orada təhsil ala bildi. Atasının təkidi ilə hüquq fakültəsində təhsil alıb, oranın məzunu oldu. Hüquq sahəsində doktorantura dərəcəsinə yiyələnsə də, Kafka işini sevmirdi və bu sahədə xoşbəxt deyildi. Atasını isə hər zaman olduğu kimi öz arzuları, iddiaları maraqlandırırırdı və əksinə Kafkanın nə düşündüyünün onun üçün heç bir önəmi yox idi. Kafka atasına yazdığı məktubunda atasının seçdiyi tərbiyə üslundan da danışaraq ürəyindəki ağrıları sətirlərə köçürür:

“Bir gecə tez-tez ulamağa başladım ki, su istəyirəm. Ancaq susadığıma görə yox, həm sizi əsəbiləşdirmək, həm də kiminləsə danışmaq üçün belə eləyirdim. Bir-iki dəfə bərk hədələsən də, xeyri olmadı və onda gəlib mənə yorğan–döşəkdən zorla qaldırdın, eyvana çıxarıb qapını bağladın, bir neçə dəqiqə gecə köynəyində bayırda saxladın. İndi demək istəmirəm ki, onda düz eləmədin... Bəlkə doğrudan da həmin gecə mənə başqa yolla sakitləşdirmək olmazdı... Mən bununla yalnız sənin tərbiyə üsullarını və həmin üsulların mənə necə təsir etdiyini səciyyələndirmək istəyirəm. Əlbəttə, həmin

hadisədən sonra mən sözbəxan oldum, ancaq bununla belə, içimdə elə bil nəsə qırıldı” [5, s. 13]. Uşaq qəlbinin ağrısının, acısının, harayının əks olunduğu bu sətirəldə övladının ən kiçik ehtiyacını, istəyini təmin etməyi belə özünə rəva bilməyən, atalıq hissindən məhrum, valideyn kimi duyğusalılıqdan, qayğıkeşlikdən uzaq bir despotdan bəhs edən və hətta ən qəddar halında olan atasını başa düşməyə və ona bir növ haqq qazandırmağa çalışan, cismani və mənəvi əzilən, atasının varlığını ancaq zorakılıqda görən oğulun dərddli həyatının şahidi olmaq mümkündür.

Frans Kafkanın “Hökm”, “Çevrilmə” və “Atama məktub” adlı əsərlərinin hər birində oxucu övladının həyatını, arzularını puç edən, hisslərini alçaldan, vüqarını sarsıdan qəddar ata obrazı ilə rastlaşır. Elə “Çevrilmə” novellasında bir səhər yuxudan oyanıb həşərata çevrilən Qreqor Zamzanın atası da belə düşüncə ilə yaşayan və oğluna qarşı hökmranlıq və qəddarlıq nümayiş etdirən atalardandır. “Yeni həyatın elə ilk günündən bildirdi ki, onunla son dərəcə sərt davranmağı atası yolun ən düzgünü sayır” [4, s. 43]. Burada ata-oğul münasibətində olan ziddiyyətin başqa bir istiqaməti müşahidə olunur. Belə ki, övladın ata tərəfindən son dərəcə sərt davranışa məruz qaldığına və bu davranışın ona doğma olmalı olan bir varlıq tərəfindən edildiyinə ilk gündən əmin olmasını görməmək mümkün deyil. Əslində oğlu sevib qorumalı olan atanın əksinə, qəddar bir varlıq kimi oğulla davranması yazıçının erkən yaşlarında yaşadıkları acı təcrübəsinin sətirələ köçürülməsidir.

Atasının sərt davranışına baxmayaraq, həşərata çevrilən Qreqor atasının yanında divara, yaxud tavana dırmaşmağın atasına qarşı hörmətsizlik kimi başa düşülməsindən qorxurdu. Atası isə insanlıqdan çox uzaq bir düşüncədə idi.

“Bufetin üstündəki meyvə qabından almaları götürüb cibinə doldurmuşdu və indi bir-bir çıxarıb necə gəldi ona tərəf atırdı. Balaca, qırmızı almalar maqnitlənmiş kimi bir-birinə dəyə-dəyə döşəmə boyunca dığırlandı gedirdi. Almanın biri belinə yüngülcə toxunsa da, xətər yetirmədi, dərhal atılan o biri alma isə kürəyində ilişib qaldı. Sürünüb uzaqlaşmaq istədi, sanki yerini dəyişməklə bu qəfil ürcah olduğu dözülməz ağrıdan xilas olacaqdı. Ancaq özünü döşəməyə mıxlanmış kimi hiss etdi və huşsuz halda yerə sərələnib qaldı” [4, s.44]. Yazıçının “Çevrilmə” novellasından nümunə gətirdiyimiz bu parçada Kafka sərt davranışlı atanın oğlunun hətta həşərata çevrildiyi ümüdsiz və dəhşətli anında da atasına olan sayqı və ehtiramını qoruyub saxlamasını və ona qarşı həşərata xas olan hər hansı bir hərəkərin hörmətsizlik kimi anlaşılməsindən qorxu hissi keçirməsini təsvir edir. Lakin qarşı tərəfin, yəni zalım atanın övladının düşdüyü ağır bəlanı dərk etməməsini göstərməklə, oğulun necə bir vəziyyətə düşər olduğunu duymağa belə cəhd etmədən onu vurub əzən ata obrazını qələmə almaqla ədib bir növ öz atasının onun həyatındakı obrazını canlandırır.

“Qreqora bir aydan da artıq əziyyət verən həmin o ağır yara (almanı çıxartmağa heç kəs ürək eləmədi, o da əyani nişanə kimi eləcə onun kürəyində ilişib qalmışdı), deyəsən, hətta atasına da xatırladı ki, indiki acınacaqlı və iyrənc görkəminə baxmayaraq, Qreqor, hər necə olsa, bu ailənin üzvüdür və onunla düşmən kimi rəftar etmək olmaz, ən azı ailə şərəfi naminə ikrah hissini boğub dözmək, yalnız dözmək lazımdır” [4, s. 45].

Burda yazıçı “yalnız dözmək lazımdır” deməklə, Qreqorun artıq ailəsi üçün ailənin bir fərdi olmadığını, onlar üçün bir yük olduğunu vurğulayır. Həmçinin Qreqorun bacısı Qretanın onun evdən getməsi barədə fikirlərini də atasının dəstəklədiyini bildirir. “-Qoy rədd olub getsin! – bacısı çıxmırdı. – Yeganə çıxış yolu budur, ata. Sən yalnız bunun Qreqor olması fikrindən vaz keçməlisən, vəssalam. Elə bizim bədbəxtliyimiz də ondadır ki, buna çox inandıq. Onun nəyi Qreqordur axı? Əgər o, həqiqətən, Qreqor olsaydı, çoxdan qanardı ki, adamlar belə heyvanla birgə yaşaya bilməzlər və özü çıxıb gedərdi” [4, s. 59].

Frans Kafka “Çevrilmə” novellasının bu hissəsində ailə başçısı olan atanın oğula olan soyuq və zorakı münasibətinin ailənin digər üzvlərinə də mənfi təsir etdiyini qabardır. Enişli- yoxuşlu olan həyat yollarında insanın düşür ola biləcəyi ağır vəziyyətlərdə ona doğmalarının, xüsusilə də ailə başçısı atanın dayaq durması əvəzinə, ondan imtina edilməsi, onun rədd edilməsinin ədibin fikrincə oğlu ata tərəfindən yaradılmış qəddar mühitin qurbanına çevirir. Əsərdə Qreqorun artıq ailə, ata üçün bir yük olduğunu onların özlərinin dilindən səslənməsinin şahidi oluruq. Təbii bütün bu sözlərə, davranışlara dözməyən Qreqor sürünərək otağına gedir, daha doğrusu ölümə doğru gedir. O, otağına

keçən kimi ailə üzvləri dərhal qapını arxadan örtürlər, cəftəni yerinə keçirib sonra da açarlarla kilidləyirlər. “Daha canımız qurtardı” – deyib açarı hərlətməmişdi” [4, s. 61].

Franz Kafkanın “Çevrilmə” novellasında ailəsinin Qreqor Zamzanı bu şəkildə ölümə göndərməsi ilə “Hökm” hekayəsində də atanın oğlu Qeorq Bendemana ölüm hökmü kəsməsi – “suda boğulmalısan” deməsi ilə oğullarının dar və çətin günlərində onlara dəstək olub kömək etmək əvəzinə, onlara ağır yük kimi baxan hər iki ata oğlanlarını özləri ölümə göndərirlər.

Hər üç əsərə nəzər yetirdiyimiz zaman üçündə də daha bir ortaq nəzər diqqətimizi çəkir. Hər üç əsərin baş qəhrəmanları subay oğlanlardır və üçü də evlənmirlər. Evlənməmələrinin səbəbkarı onların doğma atalarıdır. Baş qəhrəmanların ataları ilə aralarında olan anlaşılmaz, soyuq münasibət, ataların oğullarına qarşı zorakı, despot münasibəti, oğullarına müstəqil şəxsiyyət deyil, şəxsi əşya kimi baxaraq onların həyatına istədikləri kimi müdaxilə edərək onları idarə etməsi onların ailə qurmamalarına, uğursuzluqlarına və sonda ölümə məhkum olmalarına gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Frans_Kafka
2. Ümit Erik “Kafka’nın “Yargı” Adlı Öyküsü Üzerine” <https://umiterik.wordpress.com/2019/06/26/kafkanin-yargi-adli-oykusu-uzerine/>
3. Franz Kafka Biyografisi. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3496681#:~:text=Yani%2C%20Kafka'daki%20baba%2D,mesafeli%20bir%20ili%C5%9Fki%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6zlemlenmektedir.>
4. Frans Kafka. Hekayələr. Tərcümə edənlər: Vilayət Hacıyev və başqaları. Bakı, “Atun kitab MMC”-2021.
5. Frans Kafka. “Atama məktub”. Tərcümə edən: Vilayət Hacıyev

SUMMARY

This article deals with the problem of fathers and sons in the works by Franz Kafka. The author's stories “The Metamorphosis”, “The Judgement” and “A Letter to my Father” were written in the style of autobiography. Franz Kafka had a hard life in his childhood and he described his unbearable relationship with his father in his works. Depriving from his father's affection, care and love the author of these stories had to stand his father's violence, manipulation and unbearable attitude. His father's despotism and rudeness made his life hard and he was not able to organize his life as if he wasn't the owner of his life. His father gave orders and he obeyed. All his heroes lived the authors life as well.

Keywords: Franz Kafka, father-son relationship, the sense of loneliness

XIX ƏSR LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ SATİRA JANRININ İNKİŞAFI

Nərmin MƏMMƏDOVA

ele.eliyev@gmail.com

AMEA-nın Folklor İnstitutu

Xülasə

Lənkəran ədəbi mühitində satira da demək olar ki, önəmli yerlərdən birini tuturdu. Ədiblər xalqa olunan haqsızlıqları, mövcud durumları kəskin dillə ifadə edirdilər. Demək olar ki, mühitdə yazıb yaradan bütün ədiblərin yaradıcılığında biz bu satirik məqamları müşahidə edirik. Şəhərin ikiüzlü, satqın mollaları, qaziləri də daim bölgə ədiblərinin diqqət hədəfində olmuşdur. Bölgə şairlərinin bir çoxunun yaradıcılığında xalqın düşdüyü acınacaqlı durum, ağır vəziyyət çox böyük ürək yangısı ilə kəskin bir dillə ifşa olunurdu.

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, XIX əsr, satira, həcv

Giriş

Lənkəran ədəbi mühitində satira da demək olar ki, önəmli yerlərdən birini tuturdu. Belə ki, şairlərin yaradıcılığında Mirzə Ələkbər Sabirə yazılan nəzirələrdən, eləcə də bir çox mövcud nöqsanların poeziyada kəskin dillə əks olunmasından müşahidə etmək olar. Bu satirik çalarları ən çox da Mirzə İsmayıl Qasirin Seyid Əzim Şirvani ilə məktublaşmalarından da sezmək olur. Eyni zamanda öz sənətinin xüsusiyyətlərinə görə daim xalqın içərisində olan, onun ağır güzəranına yaxından şahid olan şair Nəccarın da dilindən görürük. Belə ki, aşağıdakı misralarda çiymədən qaranquş yuvasına bənzəyən kiçik koma tikən və ya hasar çəkən zavalı kasıbları şəhər hakimlərinin gözümçixdiyə saldıqlarını görürük:

*Bu təqsirlər bilmirəm kimdədir,
Rəiyyətdə, yainki hakimdədir.
Qaranquş yuvası kimi tiksə ev,
Onu axtararlar bütün ev bə ev,
Əgər xışt xamdan tikə birisi,
Yəqin bil boğazdan çıxar dərisi.
Deyərlər bunu sən neçin tikmişən, l
Məgər hakimin yoxdu, biiznsən?!
Birisi qamışdan çəkə bir hasar,
Yığılıb hamısı başından basar. [3, s.119]*

Nəccar Çar dumasına seçilən və millətə qan udduran Dum Qurbanəlinin də etdiklərini ifşa edir. Belə ki, kasıb daxmalar tikdirən sahibləri Dum Qurbanəliyə rüşvət verməsəydilər ya daxmaları sökülərdi, ya qazamata salınardı, ya da Sibirə göndərilərdi.

Şəhərin ikiüzlü mollaları, qaziləri də daim ədiblərin diqqət hədəfində olmuşdur. M.İ.Qasir “Şəhərin qazisi haqqında” həcvində öz dövrünün Məhəmməd adlı qazisindən söhbət açır. Şairi bu qazinin törətdiyi sayısız-hesabsız iyirənc əməlləri dəhşətə gətirir, ona əməllərinə görə çoxlu lənət oxuyaraq kəskin dillə belə ifadə edir:

*Bir qızı istəsə iki şəxs əgər,
Kim rüşvət verərsə ona düzəldər.
Görməmiş zamanə bu əclaf kimi,
Belini qırsın qoy dinin sahibi*

*Oxusa bu şeiri o əclaf qazi,
Şübhəsiz qalacaq məndən narazı
Özünü Rüstəmə bənzədib alçaq,
Mənim ünvanıma min ox atacaq
Deyirəm: “Tülki bəy, dərəsi-xəlvət,
Lənət bu qaziyə min kərə lənət!” [4, s.153]*

Demək olar ki, ədəbi mühitdə əksəriyyətinin yaradıcılığında zamanədən narazılıq öz əksini tapmışdır. Molla Fəttah Səbhanın şeirləri içərisində bu tip məqamlarla daha çox qarşılaşırıq. Hətta şairin “Badımcan” şeirində toxunduğu nüanslar çox sarsıdıcıdır. Belə ki, acınacaqlı vəziyyətdə olan xalq adı badımcanı belə yeməyə tapmır. Olduqca kəskin yazılmış bu şeirdə Sabiranə ruh duyulmaqdadır:

*Gah görürəm qeymə basıblar sənə,
Şənin üçün daşma asınlar sənə,
Həsrət olub eyk kəsiblər sənə,
Bəlkə də görmüblər haçandan səni,
Ah, badımcan, səni! [3, s.116]*

Qeyd etdiyimiz kimi şairlərin bir çoxunun yaradıcılığında xalqın düşdüyü acınacaqlı durum böyük ürək yangısı ilə kəskin dillə ifşa olunurdu. Hətta bölgədə soyuq qış günlərində odun üzünə həsrət qalan xalq M.İ. Qasirin dilində belə əksini tapmışdır:

*Çıxdı yay, oldu payız, qış yetişir leşkər ilən,
Himəsiz kimsə durub, mən kimi əşki-tər ilən
Odunu olmasa hər kimsənin qış fəsli,
Ağlaşar tifli, çıxar yumruğa arvad ər ilən
Vay, mən Qasiri- İsmayılın əhvalına vay:
Ki, odunsuz çıxarır başa qışı Hacər ilən. [4, s.153]*

M.İ. Qasir demək olar ki, hər zaman xalqın içində olan, daim xeyir- şərdə iştirak edən biri olmuşdur. Onun ictimai məzmunlu satiraları ilə yanaşı adi insanlardan incikliyi göstərən şeirləri də vardır. Belə ki, Lənkəranda şairin dostlarından Xəlil adlı birisi oğlunun şirinisində Qasirdən vədə almadığı üçün, bu hadisədən inciyən şair yazır:

*Ey özünə bəzmi- ürfanda bilən həmdən məni,
Gər bəradər tutmasan, bir az hesab et kəm məni.
Müddəti təlimu tədrisimdə oldun feyziyab,
Ehtiram ilə bilib ustad-əl -əzəm məni
Əvvələn şirin xuranız çox mübarəkdir Sizin,
Sanmayın yandırdı bu mətləb misali – şəm məni.
Gər mənimlən dostsan, bu növ qəflət bəs nədir?
Xeyli bu kirdari- nahəncar edib dərham məni.
Dəvət etdin şirniyə xəlqi sərəsər bəs neçin,
Bəs neçin bildin bu cəmiyyətdə naməhrəm məni. [3, s.106]*

Ardınca isə şair dostuna bildirmək istəyir ki, bu münasibətlə onu ayrıca evinə çağırıb təzədən şirini süfrəsi açmasa, onda məsələ başqalaşar – dostunu abırdan salar:

*Gər tələfisi muradımca bu karın olmasa,
Onda seyr et, zərbi- dəsti, bilginən Rüstəm məni
Bil ki, indi dən Xəlil ol, məndə İsmayıl olum,
Ol vəfa guyində sadıq edəsən xurrəm məni. [3, s.106]*

Mühitdə bu tip zarafatyana şeirlər şairlərin həqiqətən xalqın məişətlə ciddi şəkildə bağlı olduğunu göstərən əsas nümunələrdəndir. Bütün bu nümunələrlə birlikdə mühitdə yaşayıb yaradan şairlərin sözlün əsl mənasında həcv etdiyi adamlarda vardır. Belə adamlar öz həddini bilməyən, bəzən təvazökarlıq gördüyü üçün heç bir qayda –qanun bilmədiyi halda özünü Qasir və digər şairlərə göstərərək, hətta onlara öyüd- nəsihət verməyə cəhd edən nadan, cahil adamlardır. Belələrinə hansı şeir məclisinin üzvü olduğu bilinməyən, lakin M.İ.Qasirin eyhamlarından “Şirvanşah” adlı bir şairin adına yazdığı “Mənzum məktubda” dediklərindən münasib beytlərə diqqət yetirək:

*Ey mənə namə yazan şəxs, rəfiüd- dərəcət,
Papeyi- fəhmuni-nəzmün əcəb eyliyibdu sübat
Yazdığın nəzmi- tərəhhatı təməmin oxudum,
Bəli, öl, qalma bu dünyada, utan, bir yerə bat!... [3, s.110]*

M.İ.Qasir bildirir ki, bu tip adamlar belə yazılar yazmasa daha yaxşıdır. Ona görə ki, onun əməli, hələ istənilən dərəcəyə çatmamışdır ki, ondan zəkat gözlənilə. Özünü əbəs yerə təhlükəyə saldığı üçün, belələrinə “rahi-nicat” ola bilməz. Əgər niyyəti müqəddəs məkan hesab edilən Məkkəyə getməkdirsə, əsas yolu itirib herat yola yoluna çıxmışdır. Ardınca isə şair əsəbi şəkildə davam edir:

*Bir deyən yoxdu bu bica danışan kimsələrə,
Kişi, bihudə danışma, yerini yastıla yat.
Qoymusan adını Şirvanşahı qəsdin, budu kim,
Oxuyan kimsə o əsarə çevirsin səlavət.
İtə qurd ağzına düşmüş necə gör şairlik,
Hər başı daşlı gəlib şair olubdur, həzarət!
Anlamaz qafiyəvü səccə, rədifi bilməz,
Ki, nədir şerü qəzəldə hərəkətü səkanət.
Bu təəccübdü deyir: bəhri-əruzi bilirəm.
Fəilatün, fəilatün, fəilatün, fəilat [3, s.111].*

Davamında şair bildirir ki, mən Şirvanşahidən şerü kəlam gözləyirdim, qoy o mənə nə yazırsa, ustalıqla yazsın, indi isə qoy o şəxsin adında namə yazan bilsin ki, mənim səviyyəmə çat sonra mənimlə birgə meydanda at oynat. Şair eyni zamanda öz həddini bilməyən nadana bildirir ki, hər kim səsinin sözlərinə tanış olsa, görər ki, ellə bil dəvənin qarnı yarılib içəlatı tökülmüşdür. Həmişə günahı namərd yoldaşından, mərd isə özündən bilər. Hətta şair sonda ona qeybət etməməyi də məsləhət görərək bildirir ki, o bir neçə bişmiş sözü xam şəklinə saldığı üçün, zirək quş kimi özünü yaxşı dama salmışdır. Xülasə, bütün söz- söhbəti çaşbaş düşdüyü üçün xalqın hamısını “zinazadə” hesab edən özündə şübhə vardır. Çünki üləmalar elə deyənləri əksinə təbir edirlər. Son misralarda Qasir Şirvanşah təxəllüslü şairin özünə də toxunur. Görünür şairə görə onun da bəlkə həmin yazı da əli var imiş. Şair deyir:

*Bir qulaq burması, qasir sənə vermiş söz ilə,
Yetirib şiveyi-tədbirini itməmi yazıb [3, s.112].*

M.İ.Qasirin “Kişilər” rədifli kinayəli yazılmış şeiri Lənkəranın tarixində çox maraqlı bir hadisə ilə əlaqədardır. M. Talışlı öz araşdırmalarında bu məqama belə toxunur ki, keçən əsrin 60- 70 – ci illərinə qədər Lənkəranda pomidor və kartof yeyilməmiş. Həmin bitkilər şəhərin ancaq müsəlman olmayan əhalisi tərəfindən “Fəriştad” məhəlləsində əkilər və həmin əhali onlardan istifadə etməmiş. Müsəlmanlar isə müctəhiddən fitva gəlməyincə o bitkiləri əkməyi və yeməyi haram və murdar hesab edirmişlər. Şəhərdə Mirzə Sadıq bəy Mehmandarov və Mirzə İsmayıl Qasir bu bitkilərin xeyrindən danışdığı üçün bir sıra cahil ruhanilər həmin bitkilərin təbliğatçılarını “babi” adlandırırdılar. Müctəhidə müraciət olunur. Ondən gələn məktub (fitva) isə vəziyyəti dəyişir. Fitvada göstərilir ki, pomidor və kartof bitkisinin məsləhətçilərini “babi” adlandırmasınlar, əksinə onlara hörmətlə yanaşılsın. Çünki artıq İslam ölkələrində bu bitkilərdən istifadə edilir. Yaxşı olar ki, dağlıq yerlərdə kartof və aran yerlərdə pomidor bitkisini əksinlər və yesinlər. Bu münasibətlə yazılan “Kişilər”

şeirində şair bu nadanların əlindən tənə gəldiyini vurğulayır:

*Eşidin bu sözü ey sahibi – iman kişilər!
Məzhəbi pak, özü pak müsəlman kişilər!
Haqqdan keçməyin axır, sizi Quran, kişilər!
Az atın Qasirin ünvanına böhtan, kişilər!
Verin insaf, be həqqi- Şəhli –Mərdan, kişilər!...[4, s.116]*

On dörd bənd müxəmməs şəklində yazılmış bu şəkildə yazılmış bu şeirdə böhtançı və nadanlara qarşı çox güclü və kəskin cavablar vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova R. və Əhmədov T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı, // tər. ed R. Həsənova-Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1992, - 336 s.
2. Hüseyinzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı // tər. ed. Ə.Hüseynzadə - Bakı, Azərb. EA. nəşriyyatı, 1967, - 455 s.
3. Qasir M.İ. “210”/ tər .ed. T. Axundov - Bakı; “Şərq –Qərb” nəşriyyatı, 2015. – 506 s.
4. Talışlı M, Seçilmiş əsərlər / tər. ed. E.Əhədov, İ. Cəfərov- Bakı; “Adiloğlu”, 2007, - c.1.- 392 s.
5. Usta Məhəmmədhəsən Nəccar // Yasəmən (Mərsiyələr məcmuəsi) məcmuəsi. Bakı, 1993, s.66-68

SUMMARY

Satire occupied one of the most important places in the Lankaran literary environment. Writers expressed the injustices done to the people and the current situations in sharp language. It can be said that we observe these satirical moments in the works of almost all writers who write and create in the environment. The city's hypocritical, traitorous mullahs and veterans have always been the target of attention of regional writers. In the works of many poets of the region, the pitiful situation of the people was exposed in a sharp language with great heartburn.

Keywords: Lankaran literary environment, XIX century, satire

MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ MƏTNLƏRİNDƏ HİPERBOLANIN ROLU

Nəzrin İSMAYILOVA

nezrinismayilova011@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məqalənin məqsədi müasir ingilis ədəbi mətnlərində personajların nitqində hiperbolanı ifadə etməyin müxtəlif vasitələri və üsullarını sistemləşdirilmiş şəkildə müəyyən etməkdir. Araşdırma yenidir ona görə ki, o, ingilis ədəbi mətnlərində müxtəlif hiperbolik vasitələri sistemləşdirir. Məqalə müasir ingilis yazıçılarının əsərlərindəki 25 personajın nitqində hiperboladan istifadə kontekstlərini təhlil edir: India Knight-ın “Rahatlıq” and Sevinc” (2010), Sofi Kinsellanın “Audreyi tapır” (2015) və “Həyatını sev” (2020) əsərlərində və ilk dəfə müasir ingilis cəmiyyətində hiperbolik ifadə üsullarını ümumiləşdirir. Tədqiqat hiperbola, metafora, metonimiya, ironiya, meyozis və litotalar kimi hiperbolik vasitələri araşdırır. Araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, hiperboladan istifadə ədəbiyyatda rəngarəngliyin yaranmasına kömək edir, obraz, komik effekt, eləcə də oxucuya emosional və manipulyativ təsir göstərir. Təhlil olunan material hiperbolanın leksik, grammatik və üslubi ifadə üsullarının mövcudluğunu üzə çıxarmış, müasir ana dilində danışanların nitqində fəal şəkildə istifadə olunur.

Açar sözlər: hiperbola, üsul, ədəbi mətn, litota, şişirtmə, obraz

Giriş

Bu tədqiqat müasir ingilis bədii əsərlərində personajların nitqində hiperbolanın müxtəlif vasitələri və üsullarının tədqiqinə həsr edilmişdir. Hiperbola çoxsaylı rus, ingilis və digər xarici tədqiqatçıların əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir: L. P. Krysin (1988), İ. S. Kuraxanova (1978), E. V. Polikarpova (1990), Yu. M. Skrebnev (2003), V. İ. Şuvalov (201), T. Devin (201), V. C. Burgers, K. Y. R. De Lavalette, G. J. Steen (2018), D. Wilson (2017). Alimlər qeyd etmişlər ki, hiperbola təkcə şişirtmə deyil, həm də bir xüsusiyyətin kiçildilməsini, yəni maksimallaşdırma və minimuma endirməni ifadə edir. Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatçıların fikrincə, hiperbolanın ən vacib şərti etibarlı məlumatların təqdim edilməsinin istəyə bağlılığıdır. Hiperbola ünsiyyət prosesində əsas təsir vasitəsidir, nitqdə ifadəliliyi artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, hiperbola metafora, metonimiya və ironiya ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, demək olar ki, iç-içədir. Bu üslubi vasitələr bir-birini tamamlayan canlı obrazlar yaradır. Hiperbolanın ən geniş yayılmış üsullarından biri də mübaligə hiperbolalarının və ifrat ifadələrin əsasını təşkil edən frazeoloji ifadələrdir. Hal-hazırda dilçilikdə hiperbolanın qurulmasının xüsusiyyətləri, onu ifadə etməyin linqvistik üsulları, yerinə yetirdiyi funksiyalar, ana dilində danışanların nitqində hiperbola kifayət qədər öyrənilməmişdir. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir bədii mətnlərdə ingilis dilinin nitqini ifadə etmək vasitəsi kimi hiperbolanın istifadəsinin təhlili mədəniyyətlərarası əlaqələrdə ünsiyyət çatışmazlığının qarşısını almaq üçün zəruri şərtləri müəyyən etməyə xidmət edə bilər. Məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

- 1) hiperbolaya dair nəzəri materialı öyrənmək və ümumiləşdirmək;
- 2) bədii mətnlər əsasında müasir ingilislərin nitqində hiperbola üsullarını müəyyən etmək;
- 3) müasir ingilis ədəbi mətnləri əsasında öz dilində danışanların nitqində hiperbolaları müəyyən etmək.

Tədqiqatın mövzusu müasir ingilis dilində hiperbolik ifadə tərzidir. Tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: ədəbiyyatın nəzəri və linqvistik təhlili, onların köməyi ilə tədqiqat mövzusu üzrə yerli və xarici əsərlərin tədqiqi; müasir bədii mətnlərdən linqvistik materialın

seçilməsinin həyata keçirildiyi davamlı seçmə metodu; eləcə də öyrənilən materialı ümumiləşdirməyə və təsnif etməyə imkan verən sistemli və struktur metodlar.

Hiperbola həddən artıq şişirtmənin ifadə üsullarından birini təmsil edən gücləndirici kimi müəyyən edilir (3). Bəzi elm adamları hesab edirlər ki, obyektin, hadisənin və ya hərəkətin xarakteristikasının bilərəkdən aşağı salınması həm də hiperboladır, çünki bu, “obyektin kiçik ölçüsünün şişirdilmiş təsvirindən başqa bir şey deyil” (4). Yəni, litotalar hiperbolanın bir növü hesab olunur (8). Hiperbola ilə bağlı müxtəlif terminoloji məktəblərin fərqli baxış nöqtələrinə əsaslanaraq, yuxarıda göstərilən anlayışların sinonim olduğu qənaətinə gələ bilərik.

İbtidai insanlar anlaşılmaz təbii elementləri izah edə bilmədiklərindən hiperbolik təsvirlərə əl atırdılar. Yəni, həqiqətən mövcud olanla fantastik olanı aydın şəkildə ayırmaq onlar üçün çətin idi. Maraqlıdır ki, hiperbolaya təkcə bədii ədəbiyyatda və şifahi yaradıcılıqda deyil, həm də memarlıq və təsviri sənətdə rast gəlmək olar. Şifahi yaradıcılıqda hiperbola müxtəlif, maraqlı nitq yaratmağa kömək edir ki, bu da ona dildə ironiya və komik elementlərə yaxınlaşmağa imkan verir. Digər tərəfdən, hiperbola da estetik kateqoriya kimi qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif tərəfindən qəsdən xüsusi üslub vasitəsi kimi istifadə olunan müəllif hiperbolaları vardır. Linqvostilistikada hiperbola danışan üçün aktual olan əlamətin, hadisənin, hərəkətin və ya obyektin böyük və ya kiçik ölçüsünün bilərəkdən, obrazlı, qeyri-real şişirdilməsinə əsaslanan, əlamətin ölçüsünü gücləndirməyə, fərdi, estetik qavrayış və emosiyaları çatdırmağa xidmət edən üslubi vasitə kimi şərh olunur.

Hiperbolanın ən mühüm şərtləri bunlardır:

- 1) məlumatın dəqiq təqdim edilməsinin istəyə bağlılığı;
- 2) adi ilə müqayisədə daha çox və ya daha az dərəcədə xarakterizə olunan ifadə;
- 3) ifadənin real vəziyyətlə əlaqəsi (4).

Beləliklə, hiperbola, müraciət edənin təxəyyülündən asılı olan müəyyən bir dünya görmə növünün yaradılmasına kömək edir.

İngilis dilində hiperbola stilistik, leksik və qrammatik vasitələrlə həyata keçirilir. Stilistik ifadə üsullarına daha çox hiperbolik metafora, metonimiya və ironiya daxildir. Gəlin bəzi nümunələrə baxaq: “Onları qidalandırmağı unutmusan, Flo? Fikirləşdim ki, beşin yarısında çay içiblər.” “Adətə belə edirlər, amma onlara baxırlar – o qədər doludurlar ki, güclə yeriye bilirlər, bir cüt pudinq. Onlar bütün günortadan sonra özlərinə kanepə qalıqlarına kömək edirdilər. Onlar həqiqətən uşaq deyillər, onlar mini donuzlardır” (3). / “Onları yedizdirməyi unutmusan, Flo? Fikirləşdim ki, beşin yarısında çay içirlər. - Adətən belə olur, amma onlara baxın - o qədər toxduurlar ki, çətinliklə yeriye bilirlər, sadəcə iki pudinq. Bütün günü kanepə qalıqları yeyirdilər. Bunlar uşaq deyil, donuz balalarıdır”. Bu nümunədə qəhrəman komik effekt üçün uşaqların canlı obrazını yaratmaq üçün “cüt pudinqlər” və “mini donuzlar” hiperbolik metaforalarından istifadə edir. Bundan əlavə, “mini-” prefiksi söz normasının aşağı olduğunu göstərir və uşaqların təsvirinə ifadəli bir rəng verir. Bu metafora anti-hiperbola/aşağılıq/hipodoks kimi şərh edilə bilər. “Çətinliklə yerimək” ifadəsindəki zərf də uşaqların həqiqətən həddən artıq yemək yediyini vurğulamaq üçün danışanın nitqində aşağı ifadə nümayiş etdirir. Hiperbolanı ifadə etməyin stilistik üsuluna əlavə olaraq, personajın nitqində leksik vasitələrdən istifadə olunur: zərfin “belə doldurulmuş” sifəti ilə birləşməsi. Bu birləşmə natiqin emosional qiymətləndirməsini ifadə edir və komik effekt yaratmağa kömək edir. Gəlin növbəti misala keçək: “Oh, bu heyvətamizdir,” Metafora yüksək, qəti səslə cavab verir, baxmayaraq ki, o, nəyin heyvətləndirici olub-olmadığını tələffüz edə bilən yeganə şəxsdir və başqa heç kimin cəhd etməsi daha yaxşıdır. “Min ayaq səsi ilə yıxılan qədim, sıldırım daşlar”, o, deklarativ tonlarla davam edir. “Tarixlə dolu əks-səda verən monastır. Otların qoxuları ətrafımızdakı çiçəklərin şalaləsi çiçəkləri ilə qarışır, kobalt səmasında sürətlə udaraq, uçurulur və sonsuz oxlar kimi atılır ...”. O, bir anlıq tərəddüd edir (14). / “Oh, bu heyvətamizdir” Metafora yüksək, qətiyyətli səslə cavab verir, sanki nəyin heyvətamiz və nəyin olmadığını deyə bilən yeganə şəxsdir və başqa heç kim cəhd etməməlidir. “Minlərlə addımla aşınmış qədim, qayalıq daşlar” deyərək, o, deklarativ tonda davam edir. - Zəngin tarixə malik əks-səda verən monastır. Otların qoxuları ətrafdakı şalaləli çiçəklərə qarışır, qaranquşlar sonsuz oxlar kimi kobalt səmasında süzülür... O, bir anlıq dayanır”. Bu misalda müəllif özünü metafora

adlandıran və ətrafında baş verən hər şeyin canlı obrazını yaratmaq üçün nitqində ancaq metaforalardan istifadə edən qəhrəmanı ironik şəkildə təsvir edir: "min ayaq səşindən köhnəlmiş qədim, sıldırımlı daşlar", "tarixlə dolu əks-səda verən monastır. Otların qoxuları, çiçəklərin şalələri çiçəklərinə qarışır". Qəhrəmanın nitqindəki hiperbola müqayisədən də aydın görünür - bənzətmə: "sonsuz dart kimi" və "sanki o, yeganə insandır ..." - və hiperbol: "başqa heç kim cəhd etmədi". Oxucuda ifadəli şəkildə təmsil etmək və yadda qalan təəssürat yaratmaq üçün ana dilində danışanların bədii nitqində tez-tez istifadə olunan metafora və bənzətmənin qarşılıqlı təsirini vurğulamağa dəyər (12).

Gəlin kəmiyyət birləşməsindən istifadə edərək hiperbolanı göstərən bir misal üzərində dayanaq: "Nellin saç rəngi onu tanıdığım illər ərzində təxminən 106 dəfə dəyişdi, mənimki isə bir dəfə də olsun dəyişmədi" (14). / "Nell yüz dəfə saç rəngini dəyişdi, halbuki mənim saç rəngim heç dəyişməyib." Bu nümunə maraqlıdır, çünki qəhrəmanın şəxsi həyatı ilə bağlı özünə ironiyasını həyata keçirir: "mənimki isə bir dəfə də olsun dəyişməyib". İki qəhrəmanın həyatındakı dəyişiklikləri - Nellin saç rənginin dəfələrlə dəyişməsini və eyni zamanda digər qəhrəmanın həyatında hadisələrin baş verməməsini nümayiş etdirən antiteza mətnin hiperbollaşdırılması yollarından birini göstərir. Bundan əlavə, bu texnika oxucunu təbəssüm etdirir. Aşağıdakı misala nəzər salaq: "Mən danışmağa çalışdım!" Anam geri qamçılıyır. "Mən yalan danışmağa, mübahisə etməyə, yalvarmağa, əsaslandırmağa, rüşvət verməyə çalışmışam... Mən hər şeyi sınamışam! HƏR ŞEY, Frank!" (13). / "- Danışmağa çalışdım! – ana qəzəblə deyir. – İndirməyə, mübahisə etməyə, yalvarmağa, mübahisə etməyə, rüşvət verməyə... Hər şeyi sınaadım! "Hamısı, Frank!" Maraqlı olan, fikrimizcə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kontekstdə "Mən cəhd etdim" ifadəsinin təkrarlanması və "hər şey" hiperbolunun böyük hərflərlə vurğulanaraq təkrarla gücləndirilməsidir. Bu hiperbola üsulları baş verənlərə münasibətini rəngarəng və emosional ifadə edən baş qəhrəmanın sözlərinin inandırıcılığını nümayiş etdirir. Qəhrəman təsvir olunan hadisələrə yaxınlaşır və ünvanı onun qəzəbinə diqqət yetirməyə məcbur edir. Gəlin hiperbolanın qrammatik vasitələrini araşdırmağa keçək. Qrammatik üsul sifətlərin müqayisəli və üstünlük dərəcələrinin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu üsula gücləndirmənin morfoloji vasitələri də daxildir: prefikslər/yarımprefikslər, sözlərin əsasına əlavə olunduqda hiperbolik təsvir yaradan şəkildə. "Artıq-", "aşağı-" söz əmələ gətirən prefikslər gücləndirici prefikslərdir və ən yüksək keyfiyyəti ifadə etməyə kömək edir. Qiymət artımı həm müsbət, həm də mənfi istiqamətdə baş verir. "Əlavə-", "hiper-", "mikro-", "mini-", "maks-", "super-", "ultra-", "meqa-" prefiksləri əlamətin normadan artıq və ondan kənara çıxmasının yüksək dərəcəsini göstərir. Bu prefikslər sözlərə ifadəli rəng verir. Bu misalı nəzərdən keçirək: "Sən mənim indiyə qədər tanış olduğum ən əsəbi insansan, Klara" Robert söhbətlə deyir və çox da ilk dəfə deyil (3). / "Sən mənim indiyə qədər tanış olduğum ən əsəbi insansan, Klara" Robert ilk dəfə deyil, təsadüfən deyir. Bu vəziyyətdə, hiperbola "ən bezdirici" sifətinin və "çox" zərflərinin nümunədə vurğulanan inversiya ilə müqayisəsinin üstün dərəcəsi ilə ifadə edilir. Bu birləşmə həmsöhbətə manipulyativ təsir göstərmək üçün istifadə olunur. Bu cür emosional təsirdən istifadə yerli və xarici müəlliflərin əsərlərində göstərilir ki, onlar manipulyasiyanı hiperbolanın vəzifələrindən biri kimi önə çəkirlər (11). Başqa bir misala keçək: 'Bu, mənə verdiyin ən yaxşı şeydir. Ən yaxşı hədiyyə, yəni. Heç vaxt. Mənim Sony Walkmanımdan daha yaxşıdır. Mən onu sevirəm" (3). / "Mən anamı öpməyə gedirəm. - Bu, mənə verdiyin ən yaxşı şeydir. Demək istəyirəm ki, ən yaxşı hədiyyə. Ən çox. Mənim Sony Walkmanımdan daha yaxşıdır. Mən ondan xoşum gəlir". Yuxarıdakı nümunədə qəhrəman hədiyyəyə görə qəhrəmana minnətdarlıq ifadəsini gücləndirmək üçün nitqində sifətlərin müqayisəli və üstün dərəcələrindən istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bədii əsərlərdən yuxarıda göstərilən bütün nümunələr bütün hiperbolik üsullardan aktiv istifadəni nümayiş etdirir: üslub, leksik və qrammatik, bunlar birlikdə əşyaların, hadisələrin, insanların və hadisələrin bənzərsiz obrazlarının yaradılmasına töhfə verir və oxucuda təbəssüm yaradır.

Nəticə

Tədqiqatın mövzusu üzrə nəzəri materialın təhlili göstərdi ki, hiperbolik effektin əldə edilməsi müəyyən bir hiperbolik xüsusiyyətin daşıyıcısının olması səbəbindən baş verir. Hiperbola iki

semantik variantı nəzərdə tutur: xüsusiyyətlərin maksimumlaşdırılması prinsipi və xüsusiyyətlərin minimuma endirilməsi prinsipi. Xarakteristika, bir qayda olaraq, mübaliğə hiperbolalarında daha çox və aşağı ifadənin hiperbolalarında daha az görünür. Ünsiyyət prosesində hiperbola metafora, müqayisə, ironiya, meyo, litota və digər üslub vasitələri ilə aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Aralarındakı sərhədlər kifayət qədər keçiricidir və öz üslub xüsusiyyətlərini itirmədən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, ünsiyyətçiye ifadəli təsirini artırır. Müasir ingilisdillilərin nitqində ədəbi mətnlər əsasında hiperbolanın əsas linqvistik üsullarının nəzərdən keçirilməsi göstərdi ki, hiperbolanı ifadə etməyin üslubi, leksik və qrammatik üsulları mövcuddur. İfadə üsullarına daha çox hiperbolik metafora, müqayisə və istehza daxildir ki, bunlardan personajın nitqinə komik çalar əlavə etmək üçün istifadə olunur. Hiperbolanın həyata keçirilməsinin leksik üsulu emosional qiymətləndirici zərflərin sifətlərlə birlikdə istifadəsini əhatə edir; hiperbolik mənalı kəmiyyət birləşmələri - kəmiyyət, ölçü və ya həcm seması olan rəqəmlər və sözlər; komik effektin yaranmasına kömək edən xüsusiyyətin həddindən artıq ifadə dərəcəsinə malik frazeoloji vasitələr. Qrammatik üsul sifətlərin müqayisəli və üstünlük dərəcələrinin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu üsula gücləndirmənin morfoloji vasitələri də daxildir: prefikslər/yarımprefikslər, hiperbolik obraz yaradan, söz əsasını birləşdirən, oxucuda təbəssüm yaradan unikal obrazların, əşya və hadisələrin yaranmasına töhfə verən şəkildə. Müasir ədəbi mətnlər əsasında ana dili danışanların nitqində hiperbola strategiyalarının təhlili göstərdi ki, hiperbola rəngarəng obraz, komik effekt yaratmaq, ünvana emosional və manipulyativ təsir göstərmək vasitəsidir. Tədqiq olunan mətnlərdə hiperbola minnətdarlıq, qəzəb, narazılıq və öz haqlılığına inam ifadəsini artırmaq üçün istifadə olunur. Bu tədqiqat müasir ingilis dilində və nitqində hiperbolanın sonrakı tədqiqi üçün əsas ola bilər. Bundan əlavə, müxtəlif sahələrdə hiperbolik effektin həyata keçirilməsini nəzərdən keçirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов. Изд-е 4-е, испр. и доп. М.: Флинта; Наука, 2002.
2. Арутюнова Н. Д. Синтаксические функции метафоры // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. 1978а. Т. 37. № 3.
3. Власова Е.В. Гипербола и сравнение в речи персонажей современной британской художественной литературы (на материале романа И. Найт «Радость и утешение») // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2021. № 1 (154).
4. Гужева Т. А. Гиперболический способ выражения в современном немецком языке: автореф. дисс. ... к. фи-лол. н. М., 2013.
5. Крысин Л. П. Гипербола в русской разговорной речи // Проблемы структурной лингвистики. 1984 / отв. ред. В. И. Григорьев. М.: Наука, 1988.
6. Курахтанова И. С. Языковая природа и функциональная лингвистика стилистического приема гиперболы (на материале английского языка): дисс. к. филол. н. М., 1978.
8. Поликарпова Е. В. Гипербола в современном немецком языке (лексикологический аспект): дисс. к. фи-лол. н. М., 1990.
9. Тихомиров С. А. Гипербола в градуальном аспекте: дисс. к. филол. н. М., 2006.
10. Томашевский Б. В. Стилистика. Л.: Изд-во ЛГУ, 1983.
11. Шувалов В.И. Метафора в лексической системе немецкого языка: дисс.д. филол. н. М., 2006.
12. Monakhova E. Cognitive and Pragmatic Approach to Using Stylistic Devices in English Literary Discourse // Training, Language and Culture. 2019. Vol. 3 (1). <https://doi.org/10.29366/2019tlc.3.1.3>
13. O'Donoghue J. Is a Metaphor (like) a Simile? Differences in Meaning, Effect and Processing // Working Papers in Linguistics. 2009. Vol. 21.
14. S. Kinsella, "Finding Aundrey": Novel, Young Adult Literature, 2015. 304 p.
15. S.Kinsella, "Love your life": Humor, contemporary Romance, emotional Fiction, Comedy Fiction. 2020. 356 p.

SUMMARY

The aim of the study is to systematize the establishment of various means and ways of expressing hyperbolization in the speech of characters in modern English fiction texts. The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time a variety of hyperbolic means in English-language fiction are systematized to achieve a certain emotional impact on the addressee. The article analyzes the contexts of hypebole use in the speech of 25 characters in the works of modern English writers “Comfort and Joy” (2010) by India Knight, “In Search of Audrey” (2015) and “Love Your Life” (2020) by Sophie Kinsella and for the first time summarizes hyperbolic ways of expression in the contemporary English society.

The study examines hyperbolic means such as hyperbole, metaphor, metonymy, irony, meiosis and litotes. The results of the study showed that hyperbolic means contribute to the creating a colorful image, comic effect, as well as emotional and manipulative impact on the reader. The analyzed material revealed the existence of lexical, grammatical and stylistic ways of expressing hyperbolization, which are actively used in the speech of modern native speakers.

Keywords: hyperbole, method, literary text, litota, exaggeration, image

U.B.YEYTSİN “OYSİNİN SƏYAHƏTLƏRİ” POEMASINDA MİF VƏ GERÇƏKLİYİN TOQQUŞMASI

Nilufər QƏDİROVA
nilufar3010@gmail.com
Azərbaycan Universiteti

Xülasə

Yaradıcılığı romantizmlə modernizm arasında keçid hadisəsi sayılan Uilyam Batler Yeyts XX əsrin mif yaradıcılarından biri kimi tanınır. Yeytsin “Oysinin səyahətləri” poemasındakı mifik motivlərin araşdırıldığı məqalədə şairin müraciət etdiyi məqamlar fərdi və kollektiv təcrübələrin ifadəsi kimi tədqiq edilir. IX əsrə aid orta əsr Qael balladalarından qaynaqlanan “Oysinin səyahətləri” şairin irland mifologiyasına müraciət etdiyi ilk böyük əsəri hesab olunur. Onun çağdaş dövrdə qədim İrlandiya mif və əfsanələrinə müraciət etməsi qədim ənənələrin yeni şərhini kimi izah oluna bilər. Qədim irland tanrılarını, obrazlarını və mifik süjetlərini yaradıcılığına gətirən U.B.Yeytsin poemasında mifik obraz zamanın və məkanın sərhədlərini aşan universallıq və simvolizmlə əlaqələndirilir. Oysin obrazı poemanın fəlsəfi və poetik dərinliyini artırmaqla yanaşı özündə müasir insanın psixologiyasını və onun daxili mübarizələrini əks etdirir. Şərti olaraq romantik adlandırıla bilən obrazın inkişafı və onun emosional yaşantıları poemanın romantik ovqatını gücləndirir. U.B.Yeyts mifologiyasını yalnız qədim dövrlərdən qalma element kimi deyil, insanın ruhunun, həyatının və ölümünün dərinliklərinə gedən vasitə kimi gördüyündən onun istifadə etdiyi miflər, bəzən tarixi hadisələrə, bəzən isə şəxsi təcrübələrə uyğunlaşdırılır.

Açar sözlər: müasir poeziya, mifologiya, İrlandiya, Oysin

Giriş

Müasir ədəbiyyatşünaslıq mif və mifik təfəkkürün forma və funksiyalarının öyrənilməsində mühüm təcrübəyə malikdir. Qədim və müasir insan arasındakı əlaqə yeni dövrdə də mifə, mifoloji süjetlərə tələbatın olduğunu deməyə əsas verir. Adi şüur üçün mif dünyanı mənimsəməyin məqbul forması hesab olunur və insana onu idarə etməyə imkan verir: arxetiplər gündəlik həyata gətirilir, eyni zamanda mədəniyyətin bütün formalarını əhatə edir. M.Eliadenin qeyd etdiyi kimi, “müasir insan özündən əvvəl başqasının görmədiyi və yaşamadığı heç bir şey etmir. Həyat müəyyən paradigma daxilində hərəkətlərin ontoloji mahiyyətini müəyyən edən şüurlu və ya şüursuz təkrarıdır” (Элиаде, 1998).

Dünyanın müasir mənzərəsini təşkil edən obrazların əksəriyyəti mifoloji xarakter daşıyır və bu obrazlar mifoloji prinsiplər əsasında qashılıqlı əlaqədə olur. İrlandiyalı şair, dramaturq və esseist Uilyam Batler Yeytsin yaradıcılığının ilk dövrü məhz mifik motivlər və simvolizmlə səciyyələnir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində İrlandiya və Qərbi Avropa mədəniyyəti üçün Yeytsin yaradıcılığı olduqca əhəmiyyətli idi. O, İrlandiya mədəniyyətini global prosesin bir hissəsi etmək üçün əvəzsiz səylər göstərdi və buna müvəffəq oldu. Bu baxımdan, şairin yaradıcılığı vasitəsilə İrlandiya ədəbiyyatı ingilis dilində həm milli, həm də ümumbəşəri aspektdən tanındı.

Konkret məqsədi yeni poetik ənənə yaratmaq olan Yeytsin folklorla maraqlanması onun yalnız poetik gerçəkliyin formalaşmış səltənəti daxilində deyil, həmçinin ondan kənarda da axtarışda olduğunu göstərirdi. Şairin tədqiqatçısı Menon Narayananın fikrincə, o, poetik ənənələrdən, hekayələrdən, personajlardan və duyğular ayrılmaz yeni bir din yaratmağa çalışırdı (Narayana, 1960, s. 12). Riçard Ellman Yeytsin tərcümeyi-halını təhlil edərək yazırdı: “Qəribə, utancaq və zəif oğlanın fantaziyası özünü bütün dünyanı idarə edə bilən sehrbaz kimi təsəvvür etməyə imkan verirdi” (Ellmann, 2000, s. 24). Xəyali varlıqların insanın ən dərin instinktindən yaradıldığına inanan Yeytsin

fiziki zəifliyi onun düşüncə gücünün formalaşmağına səbəb oldu və o, bununla özünü müdafiə edə biləcəyinə inanmağa üstünlük verdi. Yeniyetməlik dövründə yaranan bu inam onda həyatı boyu davam etmişdi. U.B.Yeytsin 1889-cu ildə nəşr olunan “Oysinin səyahətləri və digər şeirlər” kitabına daxil etdiyi “Oysinin səyahətləri” epik poeması müəllifin İrlandiya mifologiyasına müraciət etdiyi ilk böyük əsəri hesab olunur. Qədim İrlandiya ədəbiyyatının konvensiyalarına əsaslanaraq romantizm və simvolizm elementlərini özündə birləşdirən “Oysinin səyahətləri” poemasında formal epik üslubdan istifadə etməklə Yeyts canlı obrazlar, lirik təsvirlər yaratmış, mifoloji istinadlara müraciət etmişdir. Şeirin sadə və həyəcanverici üslubu Oysinin səyahətinin əzəmətinə və faciəsini özündə əks etdirməklə yanaşı U.B. Yeytsin mifik dil sisteminin və quruluşunun xarakterik xüsusiyyətlərini də ehtiva edir. İrlandiya ədəbi intibahının ən erkən və qabaqcıl nümayəndələrindən biri olan Yeytsin İrlandiya folkloruna müraciət etməsi əlbəttə ki, təəccüblü deyil. Xalqın mif və əfsanələrinin müasir dövrdə yenidən işlənməsi şair üçün əsas vəzifə idi. 1887-ci ildə Ketrin Taynen ilə şəxsi yazışmalarında Yeyts yazırdı ki, “Mən getdikcə daha çox hiss edirəm ki, biz İrlandiya mifinə və tarixinə əsaslanan İrlandiya poeziya məktəbi yaratmalıyıq” (Hirsch, 1991, s. 1121). Şairə görə qədim irsə müraciət etmək unudulmuş ənənələri canlandırmaq və xalqı birləşdirmək demək idi.

İrlandiya mifologiyasının əfsanəvi şəxsiyyəti Oysinin sərgüzəştlərindən bəhs edən “Oysinin səyahətləri” poeması üç kitabdan ibarətdir. Məşhur döyüşçü Fionnunun oğlu Oysin əfsanəvi İrlandiyalı döyüşçülərdən ibarət Fiannanın qəhrəmanıdır. Yeyts Oysini güclü və qəhrəman gənc kimi təsvir etməklə bərabər həmçinin onun mifik və fani dünya arasındakı zamana səyahətinə nəzər yetirir. Oysinin ahıl çağında xristian rahiblə söhbətinə əsaslanan birinci kitabda onun gəncliyi, zamanın dayandığı və sakinlərinin həmişə cavan qaldığı “Əbədi gənclik ölkəsi” olan Tir na Noqa səyahəti təsvir olunub. Onda olarkən qızıl saçlı pəri Niamh ilə tanış olan Oysin ailəsini və ölkəsini tərk edərək onunla birlikdə Tir na Noqa səyahət edir. Əbədi gəncliyin yaşandığı sehirli ölkədə üç il qayğısız və xoşbəxt həyat yaşayan Oysin fani dünyada zamanın dövr etdiyini sanki unudur.

Fani dünyaya qayıdırdan bəhs edən ikinci kitabda Oysinin vətən həsrəti təsvir edilib. Könülsüz də olsa ona vətəninə qayıtmağa icazə verən Niamh Oysinə fani dünyanın torpağına toxunmamağı tapşırır, əks təqdirdə o, əbədi gəncliyini itirə bilər. Vətəninə qayıdan Oysin əsrlərin keçdiyini, bir vaxtlar tanıdığı dünyadan əsər-əlamət qalmadığını, ailə üzvlərinin, dostlarının öldüyünü öyrənir.

Ümidsizliyə qərq olan Oysin atına minməyə çalışarkən torpağa toxunur, tilsim dərhal qırılır və o, qoca bir insana çevrilir. Bir vaxtlar gənc və güclü olan Oysin indi zamanın dağıdıcılığının simvolu kimi görünür. Oysinin son günlərinə və düşüncələrinə əsaslanan üçüncü kitabda Yeyts qoca Oysinin fani dünyada yenidən qoca rahiblə rastlaşdığından bəhs edir. Rahiblə itirilmiş gəncliyindən danışan Oysinin nitqində eyni zamanda mif və sehr dünyasına olan xiffəti və nisgili hiss olunur. Sonda Oysinin əhvalatı həm Fiannanın qəhrəmanlıq dövrü, həm də Tir na Noqun mifik dünyası üçün ağıya çevrilir. Poema qədim və müasir dünya, eyni zamanda mif və gerçəklik arasında qalan Oysinin ölümü ilə başa çatır.

Oysin obrazı həm də müəllifin şəxsi xüsusiyyətlərini mifoloji güzgüdə əks etdirən ilk təcrübə kimi şairin poemaya münasibətinə də təsir etmişdi: *“The end of Oisín is a great relief for me; no poem ever gave me so many problems, and this gave rise to insomnia, kept me in a tense nervous state, all the time did not leave my thoughts - throughout all these weeks ... A long poem - like a fever”* (Ellmann, 2000, s. 41). *“Oysini” yazıb bitirmək mənim üçün böyük rahatlıqdır; heç bir şeir mənə bu qədər problem yaratmamışdı. Bu, yuxusuzluğa səbəb oldu, məni gərgin, əsəbi vəziyyətdə saxladı, həftələr boyu fikrimdən getmədi... Uzun bir şeir idi - qızdırma kimi*” (tərcümə - N.Q).

Poema Yeytsin sintez edilmiş təcrübəsi idi: şair mifik süjetlə müasir romantik təqdimatın dekorativliyini birləşdirdi. Ketrin Taynenə məktubunda Yeyts poemanın bir çox təsvirlərinin və süjetinin simvolik şifrələməsindən danışır: *“Mənə poema ilə bağlı bəzi şeylər deyirlər ki, onun açarı yalnız məndədir. Oxucularıma sevgi hekayəsi təqdim etmişəm və onlar şeirin simvollarından ibarət olduğunu fərqlənə belə varmayacaqlar. Əgər bu simvolları hər kəs başa düşsəydi, bu, sənət əsərini məhv edərdi”* (Hirsch, 1991, s. 1121).

Şeirdə Fiannanın bütpərəst, qəhrəmanlıq dünyası ilə rahibin təmsil etdiyi xristian, rəşadət

dünya müqayisə edilir. Bu müqayisə müəllifin köhnə ilə yeni, mif və müasirlik arasındakı ziddiyyətə marağının simvolu kimi şərh edilə bilər. Oysinin xristian rahib ilə görüşü qədim, mistik İrlandiyadan müasir, xristianlaşmış dünyaya keçidi təmsil edir. Oysinin gənclik və qəhrəmanlığa duyduğu həsrət şeirin emosional ovqatını vurğulayır. Zaman aşımının məyusluq və itkilərə səbəb olduğunu poetik dillə təsvir edən Yeyts Oysinin yoxa çıxmış Tir na Noq dünyası və Fiannanın süqutu haqqında son düşüncələri ilə idealizmin itirilməsi və qədim mədəni ənənələrin yox olması ilə bağlı qorxularını ifadə edir. U.B.Yeyts Oysinin transformasiyasını gəncliyin, gözəlliyin və həyatın keçiciliyini bildirən metafora kimi istifadə edir, poema vasitəsilə İrlandiya millətçiliyini və mədəni irsini canlandırmağa çalışır, əfsanəvi mifoloji obrazı müasir poeziyaya gətirməklə İrlandiya mədəni kimliyini gücləndirməyə səy göstərir. Yaradıcılıq istiqamətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti olan “Oysinin səyahətləri” poemasından sonra Yeyts İrlandiya millətçiliyi və mistisizmini daha dərinlən araşdırmağa başlamışdı. Həmçinin şairin itirilmiş qızıl dövr həsrətinin ifadəsi olan poema İrlandiya tarixində milli qürur dövrünü təmsil edir. Mif və tarixin torunu birgə toxuyan “Oysinin səyahətləri” poeması məsumluğun itirilməsini, zamanın keçməsinin və mədəni ənənələrin solmasının tədqiqi hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ellmann R. Yeats. The Man and the Masks. W. W. Norton & Company. 2000. 346 p.
2. Элиаде М. Миф о вечном возвращении: Архетипы и повторение. 1998. URL: <https://predanie.ru/book/218466-mif-o-vechnom-vozvraschenii/>
3. Hirsch E. The Imaginary Irish Peasant, PMLA, Vol. 106, No. 5, 1991, pp. 1116-1133, s. 1121. URL: https://www.jstor.org/stable/462684?read-now=1&seq=17#page_scan_tab_contents
4. Khamdamova, S. B. (2020). Peculiar features of William Butler Yeats' poetry. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 348-351.
5. Narayana M. The development of William Butler Yeats. Oliver And Boyd, 1960, 93 p.
6. Yeats W.B. The Wanderings Of Oisín. Kessinger Publishing. 2010. 34 p.

SUMMARY

William Butler Yeats, whose work is considered a transitional event between romanticism and modernism, is known as one of the mythmakers of the 20th century. The article examines the mythical motifs in Yeats's poem "Wanderings of Oisín", the points addressed by the poet are examined as expressions of individual and collective experiences. "Wanderings of Oisín" originates from medieval Gaelic ballads of the 9th century and is considered the poet's first major work in which he addressed Irish mythology. His appeal to ancient Irish myths and legends in the modern era can be characterized as a new interpretation of ancient traditions. In the poem of W.B. Yeats, who brought ancient Irish gods, images and mythical plots into his work, the mythical image is associated with universality and symbolism that transcends the boundaries of time and space. The image of Oisín, in addition to increasing the philosophical and poetic depth of the poem, reflects the psychology of modern man and his internal struggles. The development of the image can be conditionally called romantic, and its emotional experiences strengthen the romantic mood of the poem. Since W.B. Yeats saw mythology not only as an element from ancient times, but also as a means of delving into the depths of the human soul, life, and death, the myths he used were sometimes adapted to historical events and sometimes to personal experiences.

Keywords: modern poetry, mythology, Ireland, Oisín

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA FİKİR VƏ DİL GÖZƏLLİYİ

Nüşabə MƏMMƏDOVA

memmedovanusabe91 @ gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Açar sözlər: *bədii yaradıcılıq, ədəbiyyatda fikir gözəlliyi, obrazlar aləmi, mənfi və müsbət surətlər, təcəssüm etdirmək, yenilik və köhnəliyə qarşı mübarizə, dil gözəlliyi, sənət nümunələri və s.*

İnsan mənəviyyatının gözəlliyi ədəbiyyatda bədii yaradıcılığın ən mühüm amillərindən biridir. Bədii əsərlərdə çox zaman insanın nəcib, səmimi, kamil və mənəvi gözəlliyi ümumiləşdirilərək yüksək səviyyəyə qaldırılır. Çünki, bədii dil, hər bir bədii əsər öz dilinin aydınlığı və əlvanlığı ilə seçilir. Buna görə də hər bir sənətkar bədii yaradıcılığında ağıl və düşüncəni əsas götürərək bədii dilə həssaslıqla yanaşmalıdır. Hər bir ədəbiyyat nümunəsində fikir gözəlliyi ilə dilin gözəlliyi vəhdət təşkil etməlidir. Lakin ədəbiyyatın vəzifəsi yalnız gözəlliyi deyil, gözəl olmayanı da təcəssüm etməkdən ibarətdir. Çünki, həyatdakı mənfilikləri, yaramazlıqları təsvir etmək, həyatdakı bütün konflikt və ziddiyyətləri göstərmək deməkdir. Eyni zamanda mürtəceliyə qarşı mübarizə aparmaq deməkdir. Köhnəliyə qarşı mübarizə bədii obraz və tipin daxili səciyyəsinə asılıdır. Bədii əsərlərdə bu tiplərin təsviri yeni insanın mənəvi aləminin açılmasına, onun hisslərinin, həyəcanlarının, düşüncələrinin ifadə olunmasına kömək edir. Beləliklə, yeni, təmiz insan xalqın tərbiyəsində mühüm vasitə olmaqla yanaşı, özü də xalqdan, xalq həyatından qidalanaraq zənginləşir, inkişaf edir. Hərtərəfli insan xalqın içində olmalı, xalq tərəfindən başa düşülməli, eyni zamanda öz əməlləri ilə xalqını inkişaf etdirməli və onu yüksəltməlidir. Çünki, xalqın ən təmiz xüsusiyyətlərini və mənəvi keyfiyyətlərini özündə təcəssümləşdirən hər hansı bir müsbət qəhrəmanların təsviri vasitəsilə sənətkar, zamanın mütərəqqi ideyasını bədii obrazlar vasitəsilə həyata keçirir. Yüzlərlə, minlərlə bədii əsərlərdə təsvir olunan müsbət qəhrəmanlar həyatda da yeni qəhrəmanların yaranmasına, insanların mənən təkmilləşməsinə, tərbiyələnməsinə kömək edir. Böyük mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin yaratdığı bütün əsərlərində hökmdarların tərbiyələnməsi məsələsi əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulur. “Xəmsə”yə daxil olan beş poemanın hamısında şair bu məsələlərə daha çox diqqət yetirmişdir. Buraya daxil olan bütün poemalarında nəsihətamiz fikirlər irəli sürmüş, təsvir etdiyi hadisələri ibrət güzgüsü kimi öz müasirlərinin və gələcək hökmdarların qarşısına tutmuşdur. Nizami bütün əsərlərində qəhrəmanlarını özünün arzu etdiyi kimi gözəl sifətlərlə bəzəmiş, ideallaşdırmışdır. Əsərlərinin hamısında qiymətli nəsihətlərindən istifadə edərək dünyanı qan dəryasına çevirənləri tənqid və məzəmmət etmişdir. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi və Nizami yaradıcılığının manifesti adlanan “Sirlər xəzinəsi”ndən sonuncu, yaradıcılığının yekunu olan “İsgəndərnamə” poemasına qədər bütün əsərlərində şair bəşəriyyətin ən qədim zamanlardan bəri arzu etdiyi nəcib arzuları, yüksək insani münasibətləri ustalıqla təsvir etmişdir. Nizaminin təsvir etdiyi bütün hadisələr və insanlar real və həyatidir. Çünki onun qəhrəmanları real insani qayğılarla yaşayırlar. Şair əsərlərinin hamısında keçmişin ibrət dərslərini yada salır, həyatı həqiqətləri aydınlaşdırır, daş ürəkləri yumşaldır. Nizami əsərlərinin əsasını insan və onun taleyi təşkil edir.

Bacarıqlı, səriştəli sənətkarların bədii əsərlərdəki yaratdıqları müsbət qəhrəmanlar milyonlarla adamın şüuruna təsir edən həqiqi xalq qəhrəmanlarına çevrilirlər. Bunun üçün ədəbiyyatda elə əsərlər yaranmalıdır ki, özünə çoxlu sayda oxucu, tamaşaçı, dinləyici kütləsini cəlb edə bilsin. İstər nasir, istərsə də şair olsun, bu sənətkarların əsərləri haqqında mətbuatda, ictimai yerlərdə, tədbirlərdə, kitab təqdimatlarında elə təbliğatlar aparılmalıdır ki, həmin əsərlərin ədəbiyyat və mədəniyyətimizdəki ideya-təsir qüvvəsinin, tərbiyəedici rolunun nə qədər böyük olduğunu göstərə bilsin. Müasir dövrün sənətkarı, deyilən bütün bu məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlmək üçün isə müasir insanı düşündürən məsələləri daha çox təsvir etməlidir. Dediymiz kimi belə qəhrəmanlar nümunə kimi öz ətraflarındakı insanlara təsir göstərir və özlərinin, öz yaxşı xüsusiyyətlərinin başqasına keçməsində mühüm rol

oynayırlar. Belə ki, M.F.Axundzadənin, M.S.Ordubadinin, H.Cavidin, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, A.Şaiqin, M.İbrahimovun, İ.Şıxlının və adlarını çəkmədiyimiz yüzlərlə sənətkarlarımızın yaratdıqları keyfiyyətli əsərlər kimi. Bu çəkilən adlardan da görünür ki, indiyə qədər bu görkəmli sənətkarlarımız necə əlvan və yüksək keyfiyyətli əsərlər yaratmışlar. Bu əsərlər içərisində təsərrüfat məsələləri ilə bağlı, xalq həyatı, ailə, ənənə, əxlaq, köhnəliklə yenilik arasındakı mübarizə və s. yüksək sənətkarlıqla təsvir olunur.

Yazıçı və şairlərimizin əsərləri hər zaman xalqın böyük vətənpərvərlik hissini artırır, insanların mənəvi simasının zənginləşməsində böyük rol oynayır. Gənclərimizin əksəriyyəti Vətən sözünü doğrulduqları yer kimi başa düşürdülərsə, oxuduqları qəhrəmanlıq mövzulu əsərlərdə, eləcə də yaşadıkları Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsində başa düşdülər ki, bu sözün mənası müqayisə edilməyəcək qədər geniş və zəngindir. Bu müharibədə vuruşan gənclərimiz öz həyatlarını Vətən torpağını düşməndən azad etmək üçün qurban verdilər. Bu müharibə xalqın mənəvi siyasi birliyinin əhəmiyyətini sübut etdi. Bu qəhrəmanlar Vətən anlayışını Vətən haqqında oxuduqları əsərlərdən öyrəndilər. Qəhrəman oğullarımız vuruşan zaman fikirləşirdilər ki, bütün bu meşələr, çaylar, başlarının üstündəki səma, günəş, günahsız yerə öldürülən qocalar, gənclər, uşaqlar, ümumiyyətlə xalqıma məxsus hər şey mənimdir, Vətənimdir. Həm müharibə dövründə, həm də müharibədən sonra yazılmış bütün əsərlər hər zaman tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyırdı. Şair və yazıçılarımızın ruhlandırıcı əsərləri igid oğullarımızın qüvvələrini artırdı, mənəvi ruhlarını alovlandırdı, onları qəhrəmanlığa, şücaətə səslədi. Müharibəyə həsr edilmiş əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu tipli əsərlər gənclərimizin sayıqlığını artırır, onlarda vətənpərvərlik ruhunu tərbiyələndirir. Əsl sənətkar çalışmalıdır ki, hər zaman xalqın arasında olsun. Çünki hər bir əsər üçün mövzu elə xalqın özüdür. İnsanlar arasında daha çox olmaq, onlardan yeni-yeni xarakterlər tapmaq deməkdir. Bildiyimiz kimi, bütün əsərlərin qəhrəmanlarının həyatda prototipi vardır. Məsələn, Kamran Məmmədovun tərtib etdiyi “Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr” kitabında söz sənətinin görkəmli nümayəndəsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı, böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin bəzi əsərlərinin yaranma tarixindən danışarkən belə bir epizod verir: “”Qurbanəli bəy” 1907-ci ildə kitabça şəklində çap olunduqdan sonra Qarabağ vilayətində hekayəni oxuyan cavan ziyalılardan bir dəstə Qurbanəli bəy tipli, tanış bir bəylə əylənmək, zarafat etmək fikrinə düşürlər. Bəyin yanına gəlir, kitabçanı göstərir və deyirlər ki, Molla Nəsrəddin sənin haqqında hekayə yazıb, amma adını dəyişib. Bəy hekayəni oxuya-oxuya möhkəmcə gülür. Özü də təsdiq edir ki, doğrudan da hekayə onun barəsində yazılıb, özü də yaxşı yazılıb” (K.Məmmədov. “Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr”. Bakı, 1979, səh. 128-129).

Hər bir sənətkar özünün sənət nümunəsini yaradarkən sərbəst olmalıdır. Yəni bədii əsəri yaradan sənətkar bədii ümumiləşdirmələr apararkən müxtəlif priyom və yollardan sərbəst şəkildə istifadə etməlidir. Lakin onun bu sahədəki sərbəstliyi bədii yaradıcılığın qanunları çərçivəsində olmalıdır. Yəni hər bir əsərin özünəməxsus cizgilərinin olması vacibdir. Bu cizgilərin olması həmin bədii nümunəyə ayrıca gözəllik gətirər. Sənətkar hər hansı bir bədii nümunəsini yaradarkən özünün azad təxəyyülündən istifadə etməlidir. Bu zaman həmin sənət nümunəsi tez bir zamanda dildən –dilə keçərək asanlıqla yaddaşlarda qala bilir. Çünki hər hansı bir əsərdə təsvir olunan canlı və təbii hadisələr insanların diqqətini daha çox cəlb edir, elə bu səbəbdən də yaddaşlarda asanlıqla qala bilir. Xalqın böyük sevgisini qazanmış sənətkarlar bu məsələyə daha çox fikir vermiş, özləri də çalışmışlar ki, yaratdıqları hər bir sənət nümunəsi xalqın yaddaşında uzun illər yaşasın. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nəcəf bəy Vəzirov da belə sənətkarlardan idi. Onun “Keçmişdə qaçaqlar” pyesinin ikinci tamaşasında teatrda tamaşaçıların az olduğunu görən sənətkar uşaq kimi ağlayaraq bunun səbəbini əsərinin zəif olmasında görmüş, həmin əsərin bir daha oynanılmasına icazə verməmişdir. Nəcəf bəy Vəzirov demişdir ki, o mənəm şikəst balamdır. Mütləq müalicə olunmalıdır (K.Məmmədov. “Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr”. Bakı, 1979, səh. 111).

Əsərdəki hadisələri uzun-uzadı, dolaşlıq yollarla təsvir edən sənətkarın yaratdığı həmin nümunə oxucuya maraqsız və cansız gəlir. Oxucu əsas mövzunun mahiyyətini axtararkən onda fikir çəşqinliyi yaranır. Əsərdəki hər hadisə elə cərəyan etməlidir ki, oxucunun diqqətini daha tez cəlb

etsin. Oxucunu o əsərlər daha çox məmnun edir ki, həmin əsərlərdə hadisələr sürətlə inkişaf edib birdən dəyişən sonluqla bitir. Dəbdəbəli, boş və mənasız sözlərin yığını olduqca yorucudur. Həmin dəbdəbəli sözlər və ibarələr oxucuya o qədər də xoş gəlmir. Sənətkarın təsvir etdiyi əsərin dili dərin və sadə sözlərdən olarsa, həmin əsər uzun zaman yaddaşlarda qalır və unudulmur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsində adi bir əhvalatın təsviri vasitəsilə böyük bir ideyanın məzmunu açılır. Hekayəni oxumağa başlayan kimi hiss edirsən ki, burada söhbət təkcə əsərin qəhrəmanı Novruzəlidən getmir, bütöv bir xalqın taleyindən, faciəsindən gedir. Başa düşürsən ki, burada Azərbaycan kəndlisinin geriliyi, savadsızlığından söhbət gedir. Əsəri oxuyan hər bir oxucu başa düşür ki, Novruzəlilər - yəni xalq, bir gün mütləq ayılıb öz haqqını tələb etmək iqtidarında olacaqdır. Elə sənət nümunələri də vardır ki, mövzudan asılı olaraq yazıçı və ya şair uydurma və xəyalının gücündən də istifadə edir. Bu təbii haldır. Əsərin təsirli olması üçün bu priyomlardan istifadə vacibdir. Yoxsa həmin əsər darıxdırıcı, yoxsul və solğun görünür. Hər bir sənətkar yaratdığı əsərlərdə şöhrətpərəstlik, təkəbbürlülük və xırdavətçilikdən uzaqlaşaraq real və müasir dövrün insanına xas olan obrazlar yaratmalıdır. Çünki xalq kütləsinin ideya-estetik tərbiyəsində ədəbiyyatın böyük əhəmiyyəti və rolu vardır. Bu əsərlərin oxucunu həyəcana gətirməsinin, onda gözəl hisslər oyatmasının əsil səbəbi sənətkarın öz qəhrəmanlarının daxili aləminə nüfuz etməsində, onların xəyalı, arzuları və düşüncələrini yeni, zəngin, bədii boya və vasitələrlə açma bilməsidir. Hər bir dövrün özünəməxsus gözəlliyi, bədii ölçüsü vardır. M.F.Axundzadənin yaratdığı komediyalarında Azərbaycan həyatının həm qaranlıq, həm də işıqlı üzünü görə bilirik. Bu komediyaların hamısında ədib ictimai həyatın rəngarəng realist lövhələrini yaratmışdır. O, öz əsərlərində yaşadığı dövrün tələbinə uyğun olaraq surətlər aləmi yaratmış, bu surətlərin hər biri müəyyən mənfi və ya müsbət qəhrəmanlardır. Bu surətlərin heç biri o birinə oxşamayan tiplərdir. “M.F.Axundovun komediyalarında ictimai məsələ ailə və məişət fonunda verilir və birincisi həmişə üstünlük təşkil edir” (F.Qasımlı. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974, səh. 319).

M.F.Axundzadənin bütün komediyalarında təsvir edilən surətlərin hərəkətlərində, danışqlarındakı gülünc doğuran vasitələr bu xarakterlərin təbiətindən, yaşadıkları həyatın özündən doğurdu. Bu xarakterlər vasitəsilə ədib öz müasirlərinə məsləhət görürdü ki, ölkəsinin, xalqının qayğısına qalmayan zalım və ədalətsiz başçıların hakimiyyəti uzun sürməyəcək. Mütləq bir gün onlar xalqın ah-naləsinə və qəzəbinə tuş gələrək məhv olacaqlar. Ədib bu əsərlərində əsasən ifşa metodundan istifadə edərək yaratdığı mənfi obrazların iç üzünü açmağa çalışmışdır. Çünki özlərini yaşadıkları mühitə uyğunlaşdırmağa çalışan, həqiqətdə isə yeni ictimai mühiti daxilən, mədəniyyətə rədd edən tüfeylilərə və köhnəlik tərəfdarlarına qarşı bu metoddan istifadə zəruri idi. “M.F.Axundzadənin fikrincə kamil adam olmaq üçün yeddi vəzifəni yerinə yetirmək vacibdir:

- ✓ Birinci vəzifə: insan pis əməllərdən qaçmalıdır.
- ✓ İkinci vəzifə: insan yaxşılıq etməyə çalışmalıdır.
- ✓ Üçüncü vəzifə: insan zülmü dəf etməyə çalışmalıdır.
- ✓ Dördüncü vəzifə: insan öz həmnövləri ilə cəmiyyətdə müttəfiq yaşamalıdır.
- ✓ Beşinci vəzifə: insan elm ardınca getməlidir.
- ✓ Altıncı vəzifə: insan hər yerdə elmi yaymağa çalışmalıdır.
- ✓ Yeddinci: insan öz qüvvəsi və imkanları daxilində özünə müttəfiq olan cəmiyyət, öz

həmvətənləri və həməqidələri içərisində qayda və qanunları mühafizə etmək uğrunda mübarizə aparmalıdır” (K.Məmmədov. “Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr”. Bakı, 1979, s. 83-84).

Bütün bu vəzifələri yerinə yetirə biləcək insan axtararaq özünün altı komediyasını yaradan sənətkar hər bir əsərində bu şərtləri yerinə yetirə biləcək surətlər aləmi yaratmağa çalışmışdır. Bu səbəbdəndir ki, ədibin əsərləri özünün daxili məzmun zənginliyi və əhatəliliyi ilə əvvəllər yaranmış ədəbi nümunələrdən seçilir. Bu əsərləri özündən əvvəlki nümunələrdən fərqləndirən və onun tərbiyəvi əhəmiyyətini daha da artıran üstünlüyündən biri də onların ictimai əhatə dairəsinin genişliyindədir. Bir üstünlük də həmin əsərlərin janr xüsusiyyətindən ibarətdir, yəni səhnədə tamaşaya qoyulmasındadır. Beləliklə, ədəbiyyatımızın dil və fikir gözəlliyini onun daxili məzmun cəhətdən zənginliyində axtarmaq daha məntiqli olar. Son dövrlər ərsəyə gələn bir sıra ədəbi

nümunələrimiz müasir insanın daxili aləminə daha çox bələd olduqlarından bu insanların xarakterini, düşüncə və duyğularını daha dolğun, daha zəngin boyalarla əks etdirməyə çalışır. Bu əsərlərin forma və məzmun dolğunluğu onları mənimsəyən adamların da daxili aləmi və dünyagörüşünün zənginliyini tələb edir. Artıq hər bir məsuliyyətli yazıçı və şair indiki ideal oxucularının tələbatını aydın müəyyən etməli, yalnız onlar üçün yazmağı qarşılarına məqsəd qoymalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Altı cildə. Dördüncü cild. Bakı, 2011
2. F.Qasımzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1974
3. M.F.Axundzadə. Əsərləri, 3 cildə. I-IIIcild
4. K.Məmmədov. “Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr” . Bakı, 1979
5. M.Cəlal, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Osman ƏHMƏDZADƏ

Açar sözlər: tərcümə, orijinallıq, etnik kök, tarixilik, qohum dil

Azərbaycan dilçisi Tofiq Hacıyev türkoloji arenada istedadlı tərcüməçi kimi də çox gözəl tanınır. Alim türkdilli xalqların bəzi tədqiqatçılarının dilçiliyə aid əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirməklə böyük və xeyirxah işlər görmüşdür. Onun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi əsərlər içərisində qumuq xalqının böyük oğlu Murad Adcının “Qıpçaq çölünün yovşanı” elmi-publisistik üslubda yazdığı kitabı əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. T.Hacıyev tərcümə prosesində Murad Adcının üslubunu, əsərin ideya xəttini, həm də orijinalın elmi-publisist xüsusiyyətlərini qorumaq üçün Azərbaycan dilindəki adekvat sözlərdən və ifadələrdən söylə, əzmlə, bacarıqla istifadə etməyə çalışmış, nəticədə, oxucuları razı salan bir tərzdə qiymətli bir tərcümə əsəri araya-ərsəyə gətirmiş və alimin bu tərcümə işi Azərbaycan dilinin canlılığını, tərəvətini, rəngarəngliyini Murad Adcının əsərinə hopdurmuşdur. Elə buna görə də tərcümə əsərinin dili azərbaycanca təsirli və dolğun ifadəsini taparaq oxucuları tam şəkildə qane edir.

Tofiq Hacıyevin tərcüməçilik fəaliyyətində V.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın şərikli yazdıqları “Türk dillərinin müqayisəli - tarixi qrammatikası” dərsliyi də xüsusi önəm daşıyır və həmmüəlliflər bu əsəri «Сравнительно— историческая грамматика тюркских языков» adı ilə 1979-cu ildə Bakıda “Maarif” nəşriyyatında çap etdirmişdilər. 2002-ci ildə T.Hacıyev bu əsəri rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Qədim və ortaq kökə malik türkcələrin elmi əsaslarla, tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi daima türkoloqları düşündürən vacib və aktual problemlərdən olmuş və Tofiq Hacıyev ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan “Türk dillərinin müqayisəsi” fənninin proqramına uyğun hazırlanmasını, ortaq etnik kökə və mədəniyyətə malik türk xalqlarının son dövrlərdə yüksək sürətlə inkişaf edən integrasiyasını, bu qohum dillərin müxtəlif səviyyələrdə və N.Z.Hacıyevanın bu əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Tərcüməçi türkcələrin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərini dərinlən bildiyinə görə, onları müqayisə prosesində düzgün dərk etmiş və orijinaldakı elmi fikirləri təhrif etmədən səlis ifadə etmiş və tərcüməni özünəməxsus dəsti-xətti, üslubu tipoloji dilçiliyə xas olan bütün tərəfləri ilə yerinə yetirmişdir. Tofiq Hacıyevin tərcüməçiliklə bağlı fəaliyyətini bunlarla yekunlaşdırmaq olmaz. O, zəngin yaradıcılığı dövrlərində Mikayıl Bastunun “Şan qızı” dastanını, Adile Aydanın “Etrükler” [Türksakalar] və qədim dövrlərdə ərəb dilində yazıya alınmış qədim abidələrin mətnlərini Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. Bütün bunları etməkdə tərcüməçinin məqsədi bir tərəfdən türkcələrin qədim tarixini, zənginliyini, digər tərəfdən isə həmin əsərlərin müəlliflərinin gələcək Azərbaycan nəsillərinə yaxından tanıtmak idi. “Şan qızı” əsəri 1937-ci ildə rus dilinə çevrildikdən sonra ərəb qrafikası ilə yazılmış orijinal nüsxə yandırılmışdır. Azərbaycan türkoloqları bu əsəri məhz Tofiq Hacıyevin tərcüməsində tanıyıb sevmiş, dəyərləndirmişlər. Əsər Tofiq Hacıyevin çox böyük ön sözü ilə çap olunmuşdur. Dastan IX əsr türk mifologiyasının nümunəsi sayılır. Akademik yalnız “Şan qızı” dastanını təhlil etməmiş eyni zamanda dastanı eyni dövrlərə aid olan digər folklor nümunələri ilə müqayisəyə cəlb etmişdir. Zəngin süjet xəttinə malik olan bu dastanda mifologiya və real tarix çox böyük ustalıqla təqdim edilmişdir. Dastan bulqarların böyük bir tarixi mərhələsini əhatə edir. Tofiq Hacıyevin tərcüməçilik sahəsində xidmətləri təkcə azərbaycanlı tədqiqatçılar tərəfindən deyil, türkiyəli araşdırmaçıları tərəfindən də xoş qarşılanmış və onun gördüyü işlər yüksək qiymətləndirilmişdir. Türkoloq alimin tərcüməçiliklə bağlı gördüyü işlər ümumtürk dillərini araşdıran tədqiqatçılar üçün elmi baza rolunu oynamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Serebrennikov, B.A., Hacıyeva N.Z. / Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası (T.Hacıyevin tərcüməsində), B.A.Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva. Bakı: 2002, 380 s.
2. Hacıyev, T.M. Bastu. “Şan qızı dastanı”nın poetikası // Bakı: Dədə Qorqud jurnalı Bakı: 2002, № 3, s.35-46.

OSMAN SARIVƏLLİ YARADICILIĞINDA XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDRİSİ

Özləm BAYRAMOVA

bayramovaozlem013@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, türk ədəbiyyatının görkəmli alimlərindən olan Osman Sarıvəlinin yaratdığı nəzəri əsərlər və tədris metodlarının Azərbaycan xalq ədəbiyyatının tədrisindəki rolunu araşdırır. Sarıvəli, türk xalq ədəbiyyatını, xüsusən folklor və şifahi ədəbiyyat nümunələrini dərinlən araşdırmış və tədris metodları ilə bu zəngin irsin gələcək nəsillərə ötürülməsinə böyük töhfələr vermişdir. Məqalədə, Sarıvəlinin xalq ədəbiyyatının tədrisində əsas yanaşmaları, məsələn, folklor və ədəbiyyat arasındakı əlaqə, dastanların və türkülərin tədrisi, dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və kontekstin əhəmiyyəti vurğulanır.

Sarıvəlinin təklif etdiyi metodlar, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində və xalq ədəbiyyatının qorunmasında tətbiq olunmuş və müasir tədqiqatçılar tərəfindən faydalı hesab edilmişdir. Bu yanaşmalar, tələbələrə xalq ədəbiyyatının yalnız məzmununu deyil, həm də onun dərin mədəni və tarixi kontekstini başa düşməyə kömək edir. Nəticədə, Osman Sarıvəli'nin xalq ədəbiyyatının tədrisindəki yanaşmaları, həm türk, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin irsini qorumaq və tədris etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Türk ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, xalq yaradıcılığı, folklor, Osman Sarıvəli, aşiq ədəbiyyatı, yaradıcılıq, xalq ədəbiyyatı, tədqiqatçılar və s.*

Giriş

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının zəngin irsi, dərin köklərə və geniş bir mədəniyyətsəl ənənəyə sahibdir. Bu zəngin irsin öyrənilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması məsələsi çox vacibdir. Xalq ədəbiyyatının tədrisi, milli kimliyin formalaşmasında, mədəni dəyərlərin qorunmasında və ədəbi zənginliyin gələcək nəsillərə ötürülməsində əsas rol oynayır. Bu məqalədə, Türk ədəbiyyatının tanınmış alimlərindən biri olan Osman Sarıvəlinin yaratdığı nəzəri əsərlərin və tədris metodlarının Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının tədrisində necə tətbiq olunduğu və bu sahədəki əhəmiyyəti araşdırılacaq.

Osman Sarıvəli, türk ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfələr vermiş mütəxəssislərdən biridir. Onun tədqiqatları, xüsusilə Türk xalq ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini əhatə edən əsərləri, çoxsaylı dil, folklor və ədəbiyyat nümunələrinin öyrənilməsində əvəzsiz bir qaynaq rolunu oynayır (4, s. 165). Sarıvəli, türk dünyasının zəngin xalq ədəbiyyatını və onun tədris metodlarını dərinlən araşdıraraq, ədəbiyyatın tədrisi sahəsində yeni yanaşmaların və tədqiqat metodlarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Sarıvəli, xalq ədəbiyyatının yalnız nağıl, dastan və türkünün tədrisində deyil, həmçinin bu ədəbiyyat nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin təhlilində də mühüm töhfələr vermişdir. O, xalq ədəbiyyatını yalnız bir tədris mövzusu olaraq deyil, həm də mədəni dəyərlərin daşıyıcısı və xalqın ruhunu ifadə edən bir vasitə kimi qiymətləndirir.

Osman Sarıvəli, türk ədəbiyyatının klassik və müasir dövrlərini tədris edərkən əsasən aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirmişdir:

Sarıvəli, xalq ədəbiyyatının folklor ilə sıx əlaqədar olduğunu vurğulayaraq, hər iki sahənin bir-birini tamamladığını qeyd edir. O, xalq ədəbiyyatının müxtəlif formalarını, məsələn, nağıllar, rəvayətlər, mifik əhvalatlar və dastanları, folklor elementləri ilə əlaqələndirərək dərslər proqramlarına

daxil edir. Bununla yanaşı, Sarıvəli, bu ədəbiyyat nümunələrinin dil və üslub baxımından necə inkişaf etdiyini və mədəniyyətə necə təsir etdiyini araşdırır (6, s. 102).

Dastanlar və türkülər xalq ədəbiyyatının vacib hissələrindəndir və Osman Sarıvəli, bu nümunələrin tədrisində xüsusi metodlardan istifadə edir. Onun yanaşmasında dastanların yalnız sözlü ənənənin daşıyıcısı olaraq deyil, həm də xalqın düşüncə və ideallarını təmsil edən şifahi sənət nümunələri olaraq öyrənilməsi vacibdir. Sarıvəli, bu növ əsərlərin şifahi tədrisini təklif edir, beləliklə tələbələrə həm dilin strukturunu, həm də onun folklorla necə əlaqəli olduğunu başa düşməyə imkan verir.

Xalq ədəbiyyatının tədrisində dil və üslub, ən azı məzmun qədər əhəmiyyətlidir. Sarıvəli, bu ədəbiyyat nümunələrinin dil xüsusiyyətlərini təhlil edərkən, üslub, metaforalar, poetik ifadələr və dilin estetik yönələri üzərində dayanır. Xüsusilə, xalq ədəbiyyatında istifadə olunan təkrarlamalar, obrazlar və simvolların təhlili vasitəsilə, tələbələrə dərin və təfərrüatlı anlayışlar təqdim edilir (3, s. 88).

Sarıvəli, xalq ədəbiyyatının tədrisində kontekstin vacibliyini vurğulayır. O, bir əsərin yalnız məzmununu deyil, həm də yazıldığı dövrün, cəmiyyətin və xalqın ruhunu təhlil etməyin vacibliyini qeyd edir. Xalq ədəbiyyatının tədrisində mədəni, tarixi və sosial kontekstdə baş verən hadisələrin və dəyişikliklərin nəzərə alınması, tələbələrin əsəri daha dərinləndirən anlamasına kömək edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının müasir tədqiqatçıları da Osman Sarıvəli'nin metodlarını, xüsusən xalq ədəbiyyatının tədrisi sahəsindəki yanaşmalarını öz işlərində tətbiq edirlər. Sarıvəli'nin dediklərinə əsaslanaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində xalq ədəbiyyatının yalnız ədəbiyyat nümunəsi kimi deyil, həm də mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi kimi öyrənilməsi əhəmiyyət qazanır. Onun yanaşması, həmçinin şifahi ədəbiyyatın dəyərini anlamağa və onu qorumağa yönəlmişdir.

Azərbaycan məktəblərində, universitetlərində və ədəbiyyat fakültələrində Sarıvəli'nin yanaşmalarına əsaslanaraq, xalq ədəbiyyatının tədrisində yeni metodlar tətbiq olunmağa başlanmışdır. Sarıvəli'nin tədrisə gətirdiyi şifahi ənənələrin və folklorun təhlili metodları, Azərbaycan gənclərinə mədəni irsimizi daha yaxından tanımağa və bu zəngin irsi gələcək nəsillərə ötürməyə imkan verir (2, s. 145).

Osman Sarıvəlinin xalq ədəbiyyatına yanaşması və tədris metodları, türk və Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi sahəsində mühüm bir yer tutur. Onun təklif etdiyi tədris yanaşmaları, xalq ədəbiyyatının dərinləndirən öyrənilməsi və qorunması üçün faydalıdır. Sarıvəli'nin metodları, folklor, dastan, türkü və digər xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yalnız ədəbiyyat olaraq deyil, həm də xalqın həyat tərzini, düşüncə tərzini və mədəniyyətini əks etdirən bir vasitə olaraq tədris edilməsini təmin edir. Nəticə etibarilə, Sarıvəli'nin nəzəri əsərləri və tədris metodları, xalq ədəbiyyatının tədrisinin inkişafında və bu irsin gələcək nəsillərə ötürülməsində əvəzsiz bir rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. O.Sarıvəlli, Seçilmiş əsərləri, Şərq – Qərb, Bakı, 2004.
2. M.Cəfərov. O.Sarıvəlli yaradıcılığı. Bakı, 1986
3. Məmmədli S. Xalq ədəbiyyatının tədrisi və tətbiqi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2013.
4. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981.
5. Sarıvəlli O.Aşıq ürəkli şair, şair ürəkli Aşıq Şəmşir. Bakı: Avropa, 2010, 112 s.
6. Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı: Avropa, 2011, 128 s.
7. Həsənov T. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının tədqiqi. Bakı: Elm. 2011.

SUMMARY

This article examines the role of theoretical works and teaching methods created by Osman Sariveli, one of the prominent scholars of Turkish literature, in the teaching of Azerbaijani folk literature. Sariveli deeply researched Turkish folk literature, especially examples of folklore and oral literature, and made great contributions to the transmission of this rich heritage to future generations with teaching methods. The article highlights Sariveli's main approaches to teaching folk literature, such as the relationship between folklore and literature, the teaching of epics and folk songs, the study of language and stylistic features, and the importance of context.

The methods proposed by Sariveli were applied in the teaching of Azerbaijani literature and preservation of folk literature and were considered useful by modern researchers. These approaches help students understand not only the content of folk literature, but also its deep cultural and historical context. As a result, Osman Sariveli's approach to teaching folk literature is important in terms of preserving and teaching the rich heritage of both Turkish and Azerbaijani literature.

Keywords: Turkish literature, Azerbaijani literature, folk creativity, folklore, Osman Sarivalli, Ashiq literature, creativity, folk literature, researchers, etc.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ TƏFƏKKÜRLƏ ELMİ DÜŞÜNCƏNİN VƏHDƏTİ

Püstə ƏHMƏDOVA

pusteehmedova@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə bədii təfəkkür və elmi düşüncə anlayışlarının elmi-nəzəri əsasları araşdırılacaq, onların Azərbaycan ədəbiyyatındakı integrasiyası təhlil ediləcək və bu vəhdətin müasir dövrdə ədəbiyyatın inkişafına təsiri qiymətləndiriləcəkdir. Bədii ədəbiyyatın insan təfəkkürünə təsiri, onun analitik və tənqidi düşüncəni necə inkişaf etdirməsi, hissini gücləndirməsi və yaradıcılığa verdiyi töhfələr ətraflı şəkildə izah ediləcəkdir. İnsan roman, hekayə və ya poema oxuyarkən hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini qurur, obrazların psixoloji durumunu dərk etməyə çalışır və müəllifin alt mətnində gizlətdiyi mənalara araşdırır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, təfəkkür, ideya, vəhdət, maarif, elm, araşdırma

Giriş

Ədəbiyyat təkcə estetik zövq və emosional təsir vasitəsi deyil, eyni zamanda biliklərin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün mühüm bir vasitədir. Tarixən bir çox elmi biliklər rəsmi mənbələrdə deyil, ədəbi mənbələrdə saxlanılmışdır. Bədii əsərlər elmi və tarixi biliklərin yalnız yayılmasına deyil, həm də qorunmasına kömək edir. Bir çox elmi və tarixi biliklər zamanla unudula bilər, lakin bədii əsərlərdə təsvir olunduqda, bu biliklər gələcək nəsillərə ötürülür. Qədim dövrlərdə yazılan bədii əsərlərin hər birində elmi məlumatlar əks olunur ki, bu məlumatlar gələcək tədqiqatlara yön, istiqamət verir. Nənələrimizin, analarımızın laylaları, atalarımızın hikmətli məsləhətləri, sözləri, nağıllarımızın gücü, rəvayətlərimizin reallığa uyğunluğu və s. bədii təfəkkür və elmi gücün vəhdətidir. Qədim dastanlarımızda insanların mifik də olsa gələcəklə bağlı düşüncələri bu gün reallaşan hadisələrin mənbəyidir. Mifologiya və nağıllar – qədim insanların kosmos, təbiət və həyatla bağlı baxışlarını qoruyub saxlayır. Bəzi yazıçılar tarixi hadisələri olduğu kimi təqdim etsə də, digərləri onları öz baxış bucaqlarından şərh etmişlər.

Bu gün elmi nəzəriyyələrin bədii əsərlər üzərində seçilməsi və elmi-nəzəri fikirlər oxucu təfəkkürünə təsir edir. Xətib Təbrizinin şərhə dair əsərlərini götürsək ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid baza rolunu oynayır. Ədəbiyyat və elm arasındakı əlaqə həmişə müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatında elmi düşüncənin izləri qədim dövrlərdən müşahidə olunur. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və başqalarının əsərləri də tarixi və elmi araşdırmalarla oxucunu düşündürən əsərlərdən biridir. Məhəmməd Füzuli elmi və fəlsəfi düşüncəni bədii ifadə ilə birləşdirən ən böyük Azərbaycan şairlərindən biridir. Onun “Rind və Zahid” əsərində biliyin insan həyatındakı əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Xüsusilə, orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycan alimləri və şairləri bədii yaradıcılıqla yanaşı, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, tibb və digər elmlərlə də məşğul olmuşlar.

Orta əsrlərdə də Azərbaycan ədəbiyyatında elmi düşüncə mühüm rol oynamışdır. Orta əsrlərdə Bəhmənyar kimi alim-yazıçılar elmi bilikləri ədəbiyyatla birləşdirirdilər. Nəsirəddin Tusi, İbn Sina və Əl-Fərabi kimi alimlərin əsərləri həm fəlsəfi, həm də elmi biliklərin yayılmasına xidmət edirdi. Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasir” adlı əsəri təkcə əxlaq fəlsəfəsi deyil, həm də dərin elmi təhlilləri özündə ehtiva edir. O, elmi metodologiyanın əsaslarını irəli sürmüş və insan təfəkkürünün inkişafında elmin rolunu vurğulamışdır.

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında elmin və maarifçiliyin inkişafı maarifpərvər sənətkarların yetişməsi və bu dövrdə yazılan bədii əsərlər biliklərin yayılmasına kömək etdi. İlk

Azərbaycan maarifçiləri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh və İsmayıl bəy Qutqaşını Azərbaycan ədəbiyyatının yeni ideyalarla zənginləşməsində böyük töhfələr verib.

XIX-XX əsrlərdə ədəbi mənbələr elmi biliklərin və texnoloji yeniliklərin geniş kütləyə çatdırılmasında mühüm rol oynamağa başladı. Məsələn, Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi əsərləri bu gün üçün elmi-bədii əsər kimi dəyərli mənbələrdir. Bu əsərlər sayəsində elm və coğrafiya, tarix haqqında biliklər geniş oxucu kütləsinə çatdırılır və yeni elmi fikirlərin yaranmasına stimül verir.

Hər hansı bir dövrdə gedən proseslər, baş verən hadisələr yazıçı və şairin qələmində öz əksinin tapıb nəsilərə ötürülüb. Bu mənada istənilən hadisənin təfərrüatına varılmasında o bir tarixçi qədər əhəmiyyətli rol oynayır. Yəni ədəbiyyat və tarix yeganə sənət sahələridir ki, onların büllurlaşan guşə daşında zamanın obrazı görünə bilər. Ədəbiyyatda bu missiyanın layiqli daşıyıcısı olmaq prioritetini digər sahələrə nisbətən poeziya daha çox nümayiş etdirir (1, Səh. 22).

Müasir dövrdə ədəbiyyat həm də elmi etik məsələlərin müzakirəsinə şərait yaradır. Maarifçilik dövründə M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və C.Məmmədquluzadə elmi düşüncənin yayılmasına çalışırdılar. Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə və digər sənətkarlarımızın əsərləri həm fəlsəfi, həm də elmi biliklərin yayılmasına və insanların maariflənməsinə köməklik göstərirdi. M.F.Axundov insanların əqli və mənəvi intibahında dünyagörüşünün və əxlaqının formalaşmasında bədii idrakla yanaşı elmi idrakının da imkanlarını çox yüksək qiymətləndirmişdir. (2. səh.100). M.F.Axundzadənin timsalında maarifçilik ideyadan hərəkət səviyyəsinə çatdırılıb, məktəbdarlıq, tərcüməçilik, teatr və qəzetçilik sahəsində Rusiya və Avropada alınan təhsil, Qərb maarifçiliyinə bələdlik maarifçiliyə aid bütün sahələrdə böyük canlanma yaradıb. Cəlil Məmmədquluzadə də oxucunu sadəcə hadisələri izləyən passiv müşahidəçi kimi deyil, analiz edən, nəticə çıxaran və həqiqətləri dərk etməyə çalışan aktiv iştirakçı kimi görmək istəyirdi. Maarifpərvər sənətkar olan Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri insanları təkcə cəmiyyətin geriliyi ilə tanış etmir, eyni zamanda onların bu geriliyin köklərini düşünməsinə səbəb olur. Hər bir dövrdə bədii əsərlər, xüsusilə fəlsəfi, tarixi və dedektiv romanlarda olan elmi biliklər ictimai ünsiyyətə təsir edir. Ədəbiyyat təkcə elmi biliklərin təbliği deyil, həm də onların qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından əhəmiyyətli vasitədir. Bu gün ədəbiyyat həm də elmi etik məsələlərin müzakirəsinə şərait yaradır. Ekoloji problemlər, texnologiyanın insan həyatına təsiri kimi mövzular müasir bədii əsərlərdə geniş şəkildə əks olunur. Çünki ədəbiyyat təkcə estetik və mədəni funksiyaları yerinə yetirmir, həm də elmi biliklərin qorunması, yayılması və müzakirəsi üçün mühüm vasitədir. Bədii əsərlər vasitəsilə insanlar elmə daha çox yaxınlaşır, elmi biliklər geniş oxucu kütləsinə çatdırılır və gələcək elmi kəşflərə ilham verilir. Elçin, Anar, Sabir Rüstəmxanlı kimi yazıçıların əsərləri də oxucuların sosial problemləri və tarixi hadisələri dərinlən anlamaq qabiliyyətini artırır. Xüsusilə Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanı insan psixologiyasını və fərdin cəmiyyətə münasibətini dərinlən dərk etməyə kömək edir. Roman və povestlər – müəyyən dövrün elmi və tarixi biliklərini gələcək nəsillərə çatdırır. Poeziya və epik dastanlar – qədim dövrlərin elmi və tarixi biliklərini şifahi ənənə vasitəsilə saxlayır. Bütün bunları nəzərə alıb deyə bilərik ki, bədii əsərlər tarix canlı arxividir. Yazıçılar keçmiş qoruyur, elmi bilikləri oxuculara çatdırır və gələcək üçün mühüm məlumat bazası yaradırlar. Elmi və tarixi faktların bədii mətnlərdə işlənməsi onları daha maraqlı və anlaşılan edir, bu da insanların biliklərə marağını artırır. Beləliklə, bədii əsərlər təkcə ədəbi zövq üçün deyil, həm də bilik mənbəyi kimi dəyərlidir. XXI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında bədii təfəkkürlə elmi düşüncənin sintezi müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu iki idrak forması müxtəlif janrlarda və məzmun səviyyələrində bir araya gəlir. Xüsusilə fəlsəfi roman, elmi-fantastik nəsr, poetik diskurs və esselərdə bu vəhdət bariz şəkildə müşahidə olunur. İnsan təfəkkürü təkcə təhsil və məntiqi düşüncə ilə bitmir eyni zamanda, onun inkişafında ədəbiyyatın, incəsənətin və ən əsası bədii əsərlərin böyük rolu böyükdür. Ədəbiyyat insanın düşüncə tərzini, emosional dünyasını, sosial dəyərlərini və hətta mənəvi mövqeyini formalaşdıran mühüm bir qüvvədir. Ədəbiyyat vasitəsilə biz dünyaya fərqli baxış bucağından baxır, müxtəlif ideologiyalarla tanış olur və başqalarının təcrübələrindən öyrənirik. Elm və texnologiya sahəsində çalışan bir çox insanın bədii ədəbiyyatdan ilham aldığı məlumdur.

Bədii əsərlər insanın təsəvvür və yaradıcılıq qabiliyyətini artırır. Oxucu əsər vasitəsilə müəllifin

yaratdığı dünyaya daxil olur, hadisələri göz önündə canlandırır və bəzən öz təxəyyülündə onları tamamlayır. Bu proses insanın yaradıcı düşüncə tərzini inkişaf etdirir və tədqidi düşüncəsini formalaşdırır. Tənqidi düşüncə insanın məlumatları olduğu kimi qəbul etməməsi, onları şüurlu şəkildə süzgəcdən keçirməsi və öz müstəqil qənaətlərini formalaşdırması deməkdir. oxucuya alternativ düşüncə tərzini təqdim edərək, onun tənqidi düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirir. F.Dostoyevskinin “Cinayət və Cəza” romanında oxucu təkcə baş qəhrəman cinayətini deyil, onun psixoloji vəziyyətini və bu qərara gətirən səbəbləri təhlil etməyə başlayır. O, fərdin cəmiyyətlə münasibətləri, əxlaqi dəyərlərin nisbi olub-olmaması barədə düşünməyə vadar olur. Bu səbəbdən, mütləq etmək insanın daxili dünyasını zənginləşdirən, onun düşüncə tərzini və dünya görüşünü formalaşdıran ən güclü alətlərdən biridir. Bədii ədəbiyyat yalnız sözlərdən ibarət deyil – o, bir mədəniyyət, bir düşüncə sistemidir. Onu oxumaq, ona dəyər vermək insanı daha yetkin, daha ağıllı və daha mərhəmətli bir varlığa çevirir. Son dövrdə elmi ədəbiyyat da inkişaf edir. Elmi-fəlsəfi esselər və məqalələr yazılır. Daha çox müasir ədəbiyyat və elmi düşüncə artıq bir-birindən ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir. Beləliklə, əminliklə deyə bilərik ki, elmi biliklər və bədii təfəkkür arasında daim qarşılıqlı əlaqə olmuşdur və bu əlaqə gələcəkdə daha da güclənəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışanlı, Ş.H. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / Ş.H.Alışanlı. – Bakı: Elm, – 2011
2. Araslı, H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri / H.M.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi [10 cildə] / Akad. İ.Həbibbəylinin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, c.3. 2020
4. Babayev, Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [XIII-XVIII əsrlər]: [dərslük] / Y.M.Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014
5. Əfəndiyev, A.Q. Müdriklik səlahiyyəti / A.Q.Əfəndiyev. – Bakı: Gənclik, – 1976
6. Elnarə Akimova. “Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid” Bakı 2012. 280
7. Xalid Əlimirzəyev. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları, Bakı 2011

SUMMARY

In the article, the scientific-theoretical foundations of the concepts of artistic thinking and scientific thinking will be examined, their integration in Azerbaijani literature will be analyzed, and the impact of this unity on the development of literature in the modern era will be evaluated. The influence of fiction on human thinking, how it develops analytical and critical thinking, enhances feeling and its contribution to creativity will be explained in detail. When reading a novel, story or poem, a person establishes cause-and-effect relationships, tries to understand the psychological state of the characters, and explores the meanings hidden in the author's subtext.

Keywords: Azerbaijani literature, thinking, idea, unity, education, science, research

NİZAMİ MURADOĞLU ŞEİRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZI

Qumral MİRZƏYEVA

qumralnergiz@gmail.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazı tarixi və bədii ənənələr kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Klassik poeziyada qadın ilahi gözəllik və mənəvi kamillik rəmzi kimi təsvir edilsə də, XX əsrdən etibarən bu təsvirlər genişlənərək qadının sosial, fəlsəfi və psixoloji aspektlərinə də yer verilməyə başlanmışdır. Müasir Azərbaycan poeziyasında bu tendensiya davam edir və Nizami Muradoğlu kimi şairlərin yaradıcılığında daha çoxşaxəli məna çalarları ilə işlənir. Nizami Muradoğlu qadın obrazını yalnız gözəllik simvolu kimi deyil, insanın daxili dünyasına işıq salan və mənəvi kamilliyə aparan bir varlıq kimi təqdim edir. Onun poetik mətnlərində qadın obrazı təbiətlə və həyatın fəlsəfi dəyərləri ilə bağlı şəkildə təsvir olunur. Şair qadının fərdi və cəmiyyət həyatındakı rolunu vurğulayaraq, onu həm ilham mənbəyi, həm də mənəvi istiqamətverici kimi təqdim edir. Xüsusilə ana obrazı onun yaradıcılığında mühüm yer tutur və ailə dəyərləri ilə yanaşı insan şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır. Bu məqalə Nizami Muradoğlunun qadın obrazına yanaşmasını lirik və fəlsəfi aspektlərdən təhlil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan poeziyası, qadın obrazı, Nizami Muradoğlu, lirik və fəlsəfi təhlil, ana və qadın motivləri

SUMMARY

The representation of the female character has held a significant place within the context of historical and literary traditions in Azerbaijani literature. In classical poetry, women are described as symbols of divine beauty and moral perfection; however, starting from the 20th century, these depictions have broadened to include the social, philosophical, and psychological dimensions of women as well. This tendency continues in modern Azerbaijan poetry and it is used more varied meanings in the works of the poets such as Nizami Muradoglu. Nizami Muradoglu presents the female figure not only as a symbol of beauty, but also as an entity that illuminates the inner life of the individual and leads to moral perfections. In his poetic articles, the female figure is presented in relation to nature and philosophical values of life. The poet emphasizes the role of women in both individual and social life, presenting her as both a source of inspiration and a spiritual guide. In particular, the figure of mother takes a significant place in his works, playing a priceless role in the formation of human personality along with family values. This article analyzes Nizami Muradoglu's point of view to the female figure from lyrical and philosophical perspectives.

Keywords: Azerbaijan poetry, female figure, Nizami Muradoglu, lyrical and philosophical analysis, mother and women motives

ÇİNGİZ ƏLİOĞLUNUN “QOBUSTAN RİTMLƏRİ” POEMASI AVANQARD İŞIQDA

Səbirə MÜZƏFFƏRLİ

Sabira.muzaffarli@lit.science.az

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Çingiz Əlioğlu yaradıcılığının ilkin məziyyəti ədəbi-bədii təfəkkürün bütün spektrlərinin özünəməxsus iyerarxiya ilə birləşməsidir. Dövrün aktual məsələlərini poetik söz libasına bürüyən Şair yaradıcılığa şeirlərlə başlamış və yaradıcılığının irəliləyən mərhələlərində həyatın qatlarını açan, tarixin ibrət dərslərini, insan məişətinin mənəvi-əxlaqi kodeksinin ahəng və təzadlarını, insan və cəmiyyət problemlərini epik təfəkkür, lirik vüsətlə açıqlayan ədəbi janr kimi poemalara da yer vermişdir. Poema universal janr olduğuna görə digər ədəbi növlərə məxsus ən yaxşı keyfiyyətləri, sənətkarlıq komponentlərini bir vəhdət altında cəmləşdirir. Bu baxımdan Çingiz Əlioğlunun mövzu-problematika, üslub orijinallığı, obraz zənginliyi, daxili dinamika ilə seçilən, eləcə də ədəbi ictimaiyyətin həmişə diqqətini cəlb edən “Yuxular şəhərində” (1968), “İçərişəhərdə yağış” (1970), “Qobustan ritmləri” (1971) “Uçan işıq və kölgə” (1972), “Qoca Çinarın əfsanəsi” (1975), “Abşeronla vidalaşma” (1993), “Diaspora” (2003), “Of” (2003), “Xaçmaz parkında” (2004), “Boyəhmədli postmodernist dost-mədərə boymadərəndən dörd+bir mənzumə ərməğanı serialından” (2005), “İlyas dayı” (2010), “Adını qoymağı unutduğum yazı” (2010), “Bakı davam edir, şəhər yaşayır” (2014) və s. poemaları da həmişə diqqətəlayiq hesab olunmuşdur. Bu poemalar XX əsrin ədəbi-estetik meyarları üzərində qurularaq, məzmun və mündəricənin fərqliliyi və müasirliyi, janr-forma axtarışlarındakı yenilikləri, geniş məcazlar şəbəkəsi ilə təqdim olunub.

Açar sözlər: poema, avanqard, alliterasiya, rakurs

Əsas hissə

“Qobustan ritmləri” Şairin 1971-ci ildə qələmə aldığı, alliterativ səs düzümünə malik ritmik poemasıdır. Obrazlı təfəkkürün mükəmməl inikası olan “Qobustan ritmləri” 1960-1980-ci illərin bədii iqliminin, estetik ab-havasının şeir struktrunda layiqli əksidir. Poema Azərbaycanın ən böyük abidəsi sayılan Qobustan arxeoloji kompleksinə həsr edilmişdir.

*Fırlandı səma
Açıldı taybatay
Günəşə qapı!
Silkələnib oyandı
Daşlı qobu,
Qayalı qobu [1, 302].*

“Qobustan ritmləri” böyük bir ehramın Çingiz Əlioğlu dilində bədii tərənnümüdür. Bu cür ehramın tərənnümünü vermək elə asan iş deyil, “çünki bu qayaların yaşı bilinmir, bəlkə min ildir, bəlkə də milyon. O günlərə yalnız şair fəhmi ilə səyahət etmək olar” [2].

Poeziyada akustik naxışların panoraması şeir dilinin magistral istiqamətdə inkişaf etdiyi 1960-1980-ci illər poetik dilinin canlılığını qidalandıran amil, şeir üslubunun məğzidir. Klassik poeziyadan başlanğıc götürən alliterative düzümlərə meyl 60-80-ci illər poeziyasında olduqca güclü şəkildə özünü göstərirdi. Səs təkrarlarına meyl ona görə bu dövənlərdə intensiv xarakter daşıyırdı ki, şeirin ən ümdə atributları eləcə də xalq nəfəsi məhz səs təkrarlarının üstündə köklənmişdir. Şübhəsiz ki, “1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının dilindən bəhs edərkən qeyd olunmuşdur ki, original

dəst-xətti ilə seçilən şairlərin qələmindən çıxmış parlaq və tərəvətli nümunələrdəki alliterativ səslər silsiləsinin poetik tükənməzliyi, onların daxili potensiallığından doğan dərin assosiasiyalar öz bünövrəsini xalq dili zəminindən alır.” [3, 145]

Qobustan ritmləri poeması alliterasion işarələr üzərində qurulmuş cilalı poetik nitqdır. Şeir dilində alliterativ təkrarlardan istifadə şairin sənətkar mövqeyinin güzgüsüdür. Bu mövqedən çıxış edən Çingiz Əlioğlu mənanın əks-sədası olan səslərdən istifadə etməklə Qobustan qayalıqları üzərində təsvir olunmuş antropomorf siluetlərin, yallı və ov səhnələrinin dəqiq və emosional cizgilərini görümlü etmişdir. Bununla da minilliklər ərzində fasiləsiz həyatın əlamətlərini özündə əks etdirən, unikal bir tarixi abidə kimi dünyada tanınan Qobustanın əzəmətini göz önündə canlandırmağa müvəffəq olur.

*Çapıq,
cılpaq qayalarda
Çaxmaq çaldı
Çınqıl daşlar.
Çayır-çəmən qupqurudu-
Qovdu, qov!
Bir qığılcım,
Bir qıy düşdü qayalara:
Ov var, ov!
Qov, qov,
Qov ha!.. [1, 304]*

Rasional və irrasional düşüncəni, yeni baxışı, yeni poetik ifadələri ustalıqla poeziyada tətbiq edən Şairin alliterasiyalardan bolluca istifadə etməsi fərdi yaradıcı üslubunun özünəməxsus mənzərəsini şəkilləndirən məziyyətlərdəndir. Səs təkrarları poemanın məna və məzmununu kölgədə qoymur və əksinə bədii mətnin ruhunu daha aydın ifadə edir. Tofiq Hacıyev doğru vurğulamışdır ki, “Çingiz Əlioğlu öz şeirlərinin səs dalğalarında oxucusunu bugünün orbitindən çıxarıb, türkün qoç doğduğu dövrə apara bilən söz adamıdır” [4].

*Bu qayanın
Qası kaman
Kamanın oxu daşdı!
A teşti, teşti, teşti
Bu qaya qızıl teştdir!
Bu teştə şimşək düşdü
Şimşək teştimi deşdi! [1, 303]*

Çingiz Əlioğlu “Qobustan ritmləri” poemasında xalq yaradıcılığı ənənələrinin bir neçə formasından istifadə etmişdir. Bunlardan biri də Şairin folklor motivlərinə müraciət etməsidir. Xalq şeirinə qayıdış, folklorla intensiv müraciət, klassik bədii formaların yeni nəfəslə təqdimatı keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri kimi xarakterizə olunur və şeiri forma-struktur baxımından zənginləşdirir. Yaradıcı şair lirik mətn daxilində seçdiyi formaların bir-birilə harmoniya təşkil edəcəyini öncədən duyduğu üçün bu cür üslubdan istifadə etmişdir. Folklor motivlərindən istifadə həm də milliliyin poeziyada özünüifadə formasıdır.

*“Nar, nar, nargilə”
Durun gedək yargilə!
Evləri köndələn yar,
Bizə gül göndərən yar!
Gülün yarpıza dönsün,
Bizdən üz döndərən yar... [1,306]*

Çingiz Əlioğlunun yaradıcılığında ictimai məqamlar xüsusilə qabardılır. Bu isə onu göstərir ki, şair ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrə biganə deyildir və bu onun vətəndaşlıq pafosunun yüksək göstəricisidir.

*Arazı ayırdılar,
Qan ilə doyurdular!
Təbrizdən ayrılmazdım,
Zor ilə ayırdılar... [1, 306]*

Şair-sənətkarların tərənnüm və təsvir obyektində hər zaman həyat gerçəklikləri, insan və zaman münasibətləri bədii düşüncə predmetinə çevrilib. 60-80-ci illərdən etibarən cəmiyyətdə baş verən ayrı-ayrı neqativ hallar, müasir insanın bu hadisələrdə aktiv mövqeyi bədii ifşa hədəfinə çevrilmişdir. Fikrət Qoca, İsa İsmayılzadə, Məmməd İsmayıl və bu kimi şairlərə əlavə olaraq Çingiz Əlioğlunun da yaradıcılığında poeziyanın bütün tarix boyu davam edən tənqid pafosu olduqca güclü sezilirdi. Onun lirik “mən”i daim zamanla dialoqa girir, zamanla insanın xarakterindəki dəyişimlərə etiraz səsinə yüksəlir. Poemada insanın mənəvi müflisliyi son dərəcə və lokanik və aydın poetik cizgilərlə rəsm edilib.

*Təştimdə xəmir daşdı,
Xəmirim qaçdı-daşdı!
Çörəyimi yeyənlər
Qudurdu, həddin aşdı... [1, 305]*

Bundan əlavə “Qobustan ritmləri” poemasının məğzində sosial və mənəvi gerçəkliyə dərin analitik baxış durur.

*Soyuqdan, istidən
Kim bilir nədən,
Parçalanır qayalar,
Çatlayır çat-çat.
Cığırılar sicim
Cığırılar örkən,
Cığırılar çatı.-
Uzanıb qayadan
qayaya çatır.
Cingirdağa çatır.
Çatır qayaları
Öküzlərin belinə.
Karxana səmindən
Kar olubdur öküzlər!
Götürüb qayaları
Qaçmaq istəyir
Hövsələsiz öküzlər... [1,308]*

Nəticə

“Qobustan ritmləri” poeması tərənnüm poeması kimi səslənən, kontekstində Şair “mən”inin düşüncələrini, etirazlarını ehtiva edən poemadır. Bu poema Çingiz Əlioğlunun ən yaxşı şeirlərinə parodiya kimi qiymətləndirilir. Çingiz Əlioğlu dövrün avanqard şairlərindən biridir. Avanqard jestləri, avanqard təfəkkürü onun yaradıcılığının özəyini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlioğlu Ç. Tanrını Tanı. Şerlər, lirik poemalar. Bakı, Yazıçı, 1991, 336 səh.
2. Elxan Zal. Çingiz Əlioğlunun 75 illiyinə //// <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/3491>
3. Hüseynov M. Səsin poeziyası. Bakı, 2010, 318 səh.
4. Hüseynoğlu S. Xatirə tufanı qopmayan yerdə Çingiz Əlioğlunun şeirləri üzərinə// <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7487>

SUMMARY

The primary merit of Chingiz Alioglu's creativity is the combination of all spectrums of literary-artistic-thinking with a unique hierarchy. The Poet, who covered the current issues of the time in poetic words, started his creativity with poems and in the advancing stages of his creativity, he gave place to poems as a literary genre that opened up the layers of life, explained the lessons of history, the harmony and contrasts of the spiritual and moral code of human life, and the problems of man and society with epic thinking and lyrical volume. Since the poem is a universal genre, it combines the best qualities and artistic components of other literary genres under one unity. From this point of view, Chingiz Alioglu's "In the City of Dreams" (1968), "Rain in Icherisheher" (1970), "Rhythms of Gobustan" (1971), "Flying Light and Shadow" (1972), "The Legend of the Old Cypress" (1975), "Farewell to Absheron", which always attract the attention of the literary community, are distinguished by their themes and problems, originality of style, richness of images, and internal dynamics. (1993), "Diaspora" (2003), "Of" (2003), "Khachmaz parkında" (2004), "From the series of four+one poems from Boyehamedli postmodernist dost-madera boymader" (2005), "Uncle Ilyas" (2010), "The writing I forgot to name" (2010), "Baku continues, the city lives" (2014) etc. his poems have always been considered remarkable. These poems are based on the literary-aesthetic criteria of the 20th century, they are presented with the difference and modernity of the content and content, innovations in genre-form searches, and a wide network of metaphors.

Keywords: poem, avant-garde, alliteration, perspective

DRAM ƏSƏRLƏRİNİN BƏDİİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Səbuhə CƏFƏROVA
Sebuheceferzade@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində realist dil ənənəsi dərinləşmiş, bədii dilin bütün sahələrinə nüfuz etməsindən bəhs olunur. Dramaturgiya dilinin, ümumiyyətlə bədii-ədəbi dilin ictimai funksiyası güclənmiş, xalqın inkişafına yol göstərən, ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışan mütərəqqi mövqe tutmuşdur. Dramaturgiya bütünlükdə canlı dilin imkanlarına söykənmiş, xalq dili ənənəsini qoruyub saxlamışdır. Bu dövrdə bədii dilin imkanları genişlənərək dram dilinin inkişafını sürətləndirmişdir.

Açar sözlər: dramaturgiya, dil, üslub, nitq, məişət üslubu

Giriş

Azərbaycan dramaturgiyasında poetik-sənət fiqurlarından, ədəbi-bədii priyomlardan, cazibəli üsul və vasitələrindən yaradıcılıqla bəhrələnən dramaturqlar milli estetik duyuma malik sənət əsərləri yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişdilər. Dramaturgiyaya milli və bəşəri ideyalar, novator keyfiyyətlər gətirən ədiblər Azərbaycan xalqının düşüncə və danışiq tərzini, mənəvi aləmini əks etdirərək ədəbiyyata canlılıq bəxş etmişdilər. XX əsrin əvvəllərindən xalq dilinin fəaliyyət dairəsi genişlənir, Azərbaycan ictimai mühiti müxtəlif xarakterli mübarizə, münaqişə, ideoloji əksiliklər meydanında dönmüşdü. “Cümhuriyyət dövrü dramaturgiyasının məzmun dolğunluğu hər şeydən öncə, dövrün və mühitin ictimai-siyasi ab-havasından qaynaqlanmaqdadır” (4, s.20). Belə bir dövrdə dilin ictimai həyatdakı rolu da əvvəlki dövrlərdən, xüsusilə dramaturgiyanın təşəkkül tapdığı XIX əsrin ortalarından fərqlənir. XX əsrin əvvəllərindən xalq dilinin fəaliyyət dairəsi genişlənir. Dilin fonetik, leksik, qrammatik zənginliyi, variantları bu və digər sahənin funksional vasitələri kimi qruplaşır, eyni zamanda üslubi-ekspressiv məna və təsircə dolğunlaşır.

Xalq dilinin bütün potensialları hərəkətə gəlir. Dilimizin tarixi üçün mütərəqqi hal kimi belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, xalq dili bütün üslubları bir mərkəz ətrafında birləşdirən mövqe tutur. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan xalq dili əsrlərdən bəri daşdığı məişət ünsiyyəti, bədii təfəkkürü ifadə etmə, obrazlılıq funksiyasından əlavə bir funksiya da qazanır-kütləvi ünsiyyət funksiyası. Bu funksiya mübarizə və inkişaf vasitəsi olan dili daha da dolğunlaşdırır. Dram əsərlərində əsas vasitələrdən biri dialoqlar üzərində işi düzgün qurmaqdır. Çünki dialoqlar dram əsərinin özəyi, əsas ifadə vasitəsidir. Tofiq Hacıyev “Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili” kitabında dialoqların təsir gücünün olduqca vacib olduğunu vurğulayaraq yazır: “Bədii üslubi dil əməliyyatlarının hamısı dialoqların içində aparılır. Məhəlli fonetika, leksika və sintaksis də, sərt kinayələr də dialoqların vasitəsilə verilir” (3, s.60.). Dramaturgiya dili bu dövrdə özünün yeni bir pilləsinə qədəm qoymuşdur. Romantik dil-üslub səpkilidram dilinin nümunəsi yaradılmışdır. Bu səpki özünü həm mənzum, həm də nəsrilə yazılmış əsərlərdə saxlanılırdı.

XX əsrin əvvəli dramaturgiya dili tarixində romantik dil-üslubun təşəkkül dövrü kimi seçilir. XIX əsrin sonlarında qüvvətlənmiş realist-romantik səpkidən sonra XX əsrin əvvəllərində romantik-fəlsəfi, romantik sentimental, rəngli danışiq-yazı tərzini özünə yol açdı və sürətlə genişləndi. Bunlar təsvir və ifadə vasitələrinə görə, söz seçiminə, ifadə tərzinə görə realist-romantikdram dilindən seçilir. Sevinc Əsgərova “Anarın dili” kitabında yazır: “Əgər bu gün Mirzə Cəlil, Sabir obyektivdirsə, dövrün, cəmiyyətin daxilində elə hadisələr baş verir ki, bunlar Mirzə Cəlilin, yaxud Sabirin poetikasına, onların əsərlərinin ictimai məzmun dairəsinə yerləşir” (2, s.20).

Realist-romantik səpkidə yazıçının dilə müdaxiləsi normalıq, hamarlıq, leksik, sintaktik səlistlik

istiqlamətində olur. Surətlər belə bir dil ilə danışılar. N.B.Vəzirovun, Ə.B.Haqverdiyevin faciə-dram dilində bu səpki üstünlük təşkil edir. “Yazıcının dil mədəniyyəti, bir tərəfdən, onun dil-nitq normalarına necə əməl etməsi ilə, digər tərəfdən, dilin təbii imkanlarından istifadə ustalığı ilə bağlıdır” (2, s.18). Təsirlilik psixologizmə arxalanır, bu məqsədlə dilin vərdiş olunmuş ifadə vasitələrindən kənara çıxılmaz, emosionallıq vasitələrindən bol-bol istifadə edilir.

XX əsrin əvvəllərindən genişlənmiş olan romantik dil üslubunda isə təsirlilik, üçün seçilmiş vasitələrin əhatəsi genişlənir, danışığın orijinallığına çox fikir verilir. Xalq dili dairəsindən kənara çıxılır, türk-osmanlı sözlərindən sərbəst istifadə edilir, yeni söz yaradıcılığı prosesi genişlənir, canlı dilin nadir işlənən sözləri bədii fikrin ifadəsinə cəlb edilir. “Dram əsərlərində hadisələri təzahür etdirən hərəkətin inkişaf dinamikasının daxili və zəhəri növləri vəhdətdə ifadə olunmalıdır. Bu zaman tamaşada drammatizm və dinamikanın bitkin modeli və əhəmiyyəti əldə edilir” (5, s.14). Romantik dilin bir-birindən seçilən səpkiləri yaranır. Bunların bir qismi realist-romantik istiqaməti izləyir, bu cəhətdən S.Axundovun deyim, yazı tərzini seçilir. Bir qismi isə sentimental-romantik üslubda yazır, A.Şaiq bu səpkini davam etdirir.

Bunlarla yanaşı bədii dilin romantik-fəlsəfi, ritorik qolu da təşəkkül tapır. Bu qolu dramaturgiyada H.Cavid təmsil edir. Flora Namazova “İlyaz Əfəndiyev və lirik-psixoloji dram dili” kitabında yazır: Dramaturgiyada insanın bir varlıq olaraq təqdimi nəsrə nisbətən daha böyük mənəvi-psixoloji gərginliklə, hissi-emosional və dramatik intizarda verilir” (5, s.14). Ümumiyyətlə dram əsərlərinin təsir gücü ictimai-siyasi yönümlü əhvalatlar, lirik-psixoloji epizodların zənginliyi olmaqla yanaşı, dramatik əhvalatların təsvir olunmasında tarixi surətlərlə bədii obrazların bir-birini tamamlamasıdır. Bunlar dram əsərinin canlılığını, təbiiliyini təmin edən əsas vasitələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı, çap evi”, 2013, 648 səh.
2. Əsgərova S. Anarın dili. Bakı, “Nurlan”, 2002, s.136.
3. Hacıyev T. Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2014, 280 səh.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2007, 504 səh.
5. Namazova F. İlyaz Əfəndiyev və lirik-psixoloji dram dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 366 səh.

SUMMARY

The article discusses the fact that at the beginning of the 20th century, the traditions of realistic language deepened, penetrating all areas of the artistic language. The social function of the language of dramaturgy, the art of art-literary language, was strengthened, the contradictions were eliminated, and the science showed the way. The working took a progressive position. Dramaturgy was based entirely on living languages, preserving the traditions of the folk language. This accelerated the development of the language of drama, expanding the possibilities of modern artistic language.

Keywords: *dramaturgy, language, style, speech, everyday style*

РЕЗЮМЕ

В статье реалистические языковые традиции углубились в начале XX века, не проникнув во все области художественного языка. Усилена социальная функция языка драматургии, художественного и литературного языка, устранены противоречия науки. занял рабочую прогрессивную позицию. Драматургия целиком основана на живых языках и сохранила традиции народного языка. Возможности этого современного художественного языка расширяются и ускоряют развитие языка драмы.

Ключевые слова: *драматургия, язык, стиль, речь, бытовой стиль*

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA YAZILAN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zamin BABAZADƏ

zaminbabazade92@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələ başlayır. Müstəqilliklə bərabər yeni və orijinal mövzular ortaya çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Naxçıvan ədəbi mühitində də yeni istiqamətlər formalaşdırılmışdır. Müstəqillikdən sonra Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiya sahəsində və əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərində də yeniliklər ortaya çıxır. Məqalədə Naxçıvanlı ədiblərin bir sıra dram əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə yer verilmişdir. Dramaturqların əsərlərində qabartdıqları məqamlar, yer verdikləri mövzular, süjetin inkişaf xətti, mühitin formalaşdırdığı üslubi keyfiyyətlər də məqalədə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Məqalədə bir neçə dramaturqun əsərlərinə yer verilsə də, bir nəticəyə fokslanmış və dəqiq elmi nəticələr ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, dramaturq, dramaturgiya, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, müstəqillik, spesifikasi*

Giriş

Müstəqillik illərində Naxçıvanda dramaturgiyaya nəzər saldıqda görürük ki, bu illərdə yaranmış real tarixi imkan əsərlərin mövzularına təsir etdiyi kimi sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə də təsir göstərmişdir. Belə ki, Kəmalə Ağayevanın, Asim Yadigarın, Həsənəli Eyvazlının, Elman Həbibin, Həmid Arzulunun, Adil Babayevin, Əbülfəz Ülvinin, Leyla Səfərovanın, Zaur Vedilinin, Nərgiz İsmayılovanın, Şirməmməd Qüdrətoğlunun, və digər nümayəndələrin dram əsərlərini tədqiqat obyektinə çevirəcəyik. Qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən şəxsiyyətlərin vətənpərvərlik və tarixi mövzularda yazılmış əsərləri maraq doğurur.

Eyni zamanda bu dövrdə uşaqlar üçün yazılan pyeslər mövzuları etibarlı ilə seçilir. Kəmalə Ağayevanın “Göyçək Fatma” mənzum nağıl-pyesi (1993), “Tıq-tıq xanım” (1994) və “Məlikməmməd” (1996) uşaqlar üçün nəzərdə tutulan nağıl-pyesləri, İbrahim Yusifoğlunun “Pəhləvanın bağında”, “Ceyranbulaq nağılı”, Şirməmməd Qüdrətoğlunun “Ağ atlı oğlan” və s. maraqlı nümunələrdəndir.

İctimai-siyasi məzmunlu dramlar da dövrün aktual əsərləri sırasındadır. Demək olar ki, bu mövzu digər mövzuları üstələyir. “Bu, mən görən şəhər deyil” monodramı, “Ağ ölümün ölümü”, “Ağrının acısı”, “Qara qutu və yeddi qapı”, “Yaxşı qonşu, hardasan”, “Qız üstə dava”, “Mələklər və şeytanlar”, “Fontamas qadın” əsərləri “Şöhrət” ordenli Elman Həbibin yaradıcılığına daxil olan əsərlərdir.

Tarixi mövzulu dramlar xalqın tarixini, keçmişini və dövrü öyrənmək baxımından əhəmiyyətli. Kəmalə Ağayevanın “Məhsəti”, Asim Yadigarın “Midyanın süqutu”, Həmid Arzulunun “Əlincə qalası”, Elman Həbibin müasirliyi ilə seçilən dram əsərlərindən “Sahilsiz çaylar” yeddi şəkili dramı tarixi mövzulu əsərlərdən bir neçəsidir.

Uşaqlar üçün yazılan əsərlər öz aydın və səlis dil-üslub xüsusiyyətləri ilə seçilir. Müstəqilliyin qazanılması ilə yeni mövzuların və azadlıq ideallarının ədəbiyyatda görünməsi uşaq ədəbiyyatına da təsir göstərir. Bu istiqamətdə şeirlər, poemalar, hekayələr daha geniş yayılsa da dramlar da mövcuddur. Dramlar əsasən iki istiqamətdə özünü göstərməkdədir.

- 1.Folklor motivləri əsasında yazılan uşaq dramları
- 2.Tarixi mövzuda yazılan uşaq dramları

Qeyd edək ki, hər iki istiqamətdə yazılan dramlar xalqın adət-ənənəsinin, dünyagörüşünün və geno kodunun öyrənilməsi, mənimsənilməsi baxımından dəyərlidir. Burada mövcud ədəbi və elmi qaynaqlara söykənən mövzular uşaqların düşüncəsinə təsir edəcək səviyyədə qələmə alınmış, müəllif öz yanaşmalarını onların səviyyəsinə yendirə bilmişdir. Məsələn, Kəmalə Ağayevanın “Göyçək Fatma” mənzum nağıl-pyesi (1993), “Tıq-tıq xanım” (1994) və “Məlikməmməd” (1996) pyesləri uşaqlar üçün müstəqillik dövründə yazılmış nümunələrdəndir. Müəllif hər üç əsərin mövzusunı xalq nağıllarından götürmüş və öz yanaşmalarını əlavə edərək qələmə almışdır. Əsərlərin maraqlı cəhətlərindən biri də əsərlər mövzu və idea cəhətdən xalq nağıllarından seçilməyə də, dil-üslub baxımından fərqlənir. Eyni zamanda əsərdə epizodlar müasirləşdirilmiş, məsələlər dioloqlar şəklində daha asan formada təqdim edilmişdir. Biz bilirik ki, nağıllar azyaşlıların düşüncələrini, dünyagörüşlərini artırmağa xidmət edir. Müəllif əsərlərində bunu qətiyyənlə göz ardı etməmiş, əsər boyu fərqli epizodlarda uşaqlar üçün tələyüklü məsələləri göz qabağına gətirmişdir.

Əsərlərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də obrazların dilindən verilən mətnlərin dilinin uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tənzimlənməsidir. Nağıllarda olduğu kimi dramalarda da bu məsələ həyati önəm daşımaqdadır. Dil asanlıqla ilə yanaşı qarışıq süjetlərdən istifadənin olmamaması da uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə bağlıdır.

Uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə folklor müraciət olduqca çoxdur. Qeyd etdiyimiz kimi əsər ya bütünlüklə folklor motivləri əsasında yazılmış, ya da əsərlərdə qismən folklordan nümunələr gətirilmişdir. Məsələn, Şərur rayonunda doğulmuş və Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndəsi olan, əsərləri əsasən uşaq ədəbiyyatı nümunələri olan şair, dramaturq İbrahim Yusifoğlunun “Pəhləvanın bağında” mənzum pyesinə nəzər salsaq görürük ki, o, pyesdə tez-tez Dədə Qorqudun, Koroğlunun, Qaraca çobanın adlarını çəkir, onların qəhrəmanlığından, ağılından, müdrikliyindən danışır.

*Bu qədim elin,
Adı Şərurdu.
Qorqud dədəmiz,
Gəzib bu yurdu.*

*Dərəyə, dağa,
Adlar verildi.
Ana torpağa,
Adlar verildi (14, s. 205)*

Və ya

*Verib Dədə Qorqudum,
Torpağıma sevgimi.
El varını qorudum,
Qaraca çoban kimi.*

*Mənə bu sivri qılınc,
Koroğludan qalandı.
Namərdlərlə döyüşdə,
Məndən öndə durandı (14, s. 207)*

Dədə Qorqudun adını çəkən, onun ad qoyma xüsusiyyətini qeyd edən müəllif ustalıqla bu işin öhdəsindən gəlir.

“Bu, mən görən şəhər deyil” monodramı bir zamanlar yüksək vəzifədə olan, daha sonra vəzifədən azad olunmuş bir obrazın dilindən nəql olunur. Obraz şəhəri illər sonra seyr etdikcə yol verdiyi yanlışlıqlara görə təəssüflənir. Öz nitqindən aydın olur ki, bu şəxs şəhər üçün ayrılan pulu öz şəxsi işləri üçün xərcləmişdir. Ancaq bu pul ona fayda verməmişdir. Dramaturq onu “suyu sovrulmuş dəyirman bənzəyən” (2, s. 7) biri kimi qələmə verir. İndi artıq o yeni mənzərəyə baxdıqca mənəvi

sarsıntı keçirir, gördüyü işlərdən peşimandır. Öz yaşadığı məhəlləyə belə diqqət etməməsi onu sanki yuxudan oyadır. Vəzifəni özgə atına bənzədir və qeyd edir ki, hər kəs bir gün bu atdan düşəcək və yalnız gördüyü işlər üçün xatırlanacaq. “Sonrakı peşimançılıq fayda verməz” fikrini dramaturq obrazın dilindən belə qeyd edir:

*Bəlkə də üzüm qalmayıb
Bu şəhərə qayıtmağa.
...Bura mənim son məkanım,
Bura mənim son evimdir.
Bu qədrini bilmədiyim
Şəhər mənim taleyimdir.
...Vəzifənin şirinliyi
Gözümüzü tutdu bizim.
El yolunda gözümüzün
Yaşını qurutdu bizim (2, s. 11).*

Ancaq indi gördüyü mənzərələr onu valeh edir. Hündür binalar, səliqəli körpülər, səkilər, müasir parklar, biri-birindən səliqəli yollar, ucsuz bucaqsız bir vaxt çölə dönmüş əkin sahələri onu tutduğu iş üçün təkrar-təkrar peşman edir. “Uçuq-sökük bir şəhər” (2, s. 13) qoyub getmişdir, ancaq indi onun gözləri qarşısında “nurlu bir məmləkətə” (2, s. 13) dayanıb. Kaş bu gözəl şəhərin qurulmasında az da olsa payı olardı deyər düşünən obraz üçün bu gözəllik, əsl mənəvi iztiraba çevrilir. Nəticədə obrazın gəldiyi qənaət əsərin ideyasını və məqsədini, məramını ortaya qoyur. Heç kim vəzifəsindən, mövqeyindən və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bacardığı qədər vətəninə xidmət etməlidir.

Dramaturq “Ağ ölümün ölümü” (2006) yeddi şəkili dramında narkotik aludəçiliyinin insanların başına gətirdiyi fəlakətləri oxucunun və tamaşaçının diqqətinə çatdırır. Məsələ budur ki, bu aludəçilik təkcə bir şəxsi yox bütün ailəni məhv edir. “Məhv olmuş bir ailənin faciəsi” (3, s. 191) Gənc bir qadının avtomobil qəzası nəticəsində həyatını itirməsi ilə başlaya əsər Etibar Bəydemirli adlı şəxsin qəzaya səbəb olması məsələsi ilə davam edir. Bu şəxs doğum evinin baş həkimi Gülçöhrənin həyat yoldaşıdır. Gülçöhrə narkoman bibisioglu tərəfindən zorlanmış, sonra isə ailəsinin qorxusundan uşağı dünyaya gətirməkdən imtina etmiş, bir qıza kömək etmiş, onun uşağıdan imtina etməsinə mane olmuşdur. Ana uşağı dünyaya gətirmiş, lakin özü intihar etmişdir. Bədbəxt ailədən yalnız qızın anasının bu hadisədən xəbəri olmuş, o da qorxusundan bunu heç kimə deməmişdir. Gülçöhrə həkimdən isə bu “biabırçılığı” gizli saxlanılmasını xahiş etmiş, mümkün olarsa uşağın körpələr evinə verməsini söyləmişdir. Qəza nəticəsində həbsdə olan həyat yoldaşının yoxluğuna baxmayaraq körpəni himayəsində böyüdən Gülçöhrə zamanla uşağın irsiyyət amili səbəbindən pis vərdislərinin olduğunu görür. İqbalın alkoqola, sürətli avtomobil idarə etməyə meyli onda qorxu yaradır. Uşağın qətiyyətlə elmə, təhsilə həvəsi yoxdur. Gülçöhrə uşağı nə qədər sevsə də nənəsinin məhkəməyə müraciət etməsindən sonra uşağı ititirir və nənə uşağı öz himayəsinə götürür. İqbal içkili halda idarə etdiyi avtomobillə anasının qəzaya uğradığı yerdə qəza törədir. Nənəsi elə oradaca can verir. Səkkiz il müddətinə həbs olunması oxucuda qəza-qədərə, alın yazısına inam hissini aşılarsa da, müəllif irsi amillərin də rolunun əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. Müəllif əsəri Hüseyn Cavidin misraları ilə tamamlayır:

*Fələyin yazdığını mən poza bilsəydim həməni,
Onu arzumla, məramımla yazardım təzədən (2, s. 74).*

Elman Həbibin müasirliyi ilə seçilən dram əsərlərindən biri də “Sahilsiz çaylar” yeddi şəkili dramıdır. Azərbaycanın müstəqilliyini qazandığı illərdə baş verən hadisələri qələmə alan dramaturq Araz qırağı kəndlərin çayın daşmasından çekdiyi maddi və mənəvi ziyanlar təsvir olunur. Əsərdə diqqət çəkən obrazlar kəndin icra başçısı Lətif müəllim, bələdiyyə sədri Arazdır. Burada vəsifəsinə məsuliyyətsiz yanaşan vəzifəli şəxslər tənqid olunur. Bu kimi məmurlara qarşı isə kəndin müəllimi, həm də şair olan Şaiq müəllim obrazı qoyulmuşdur. O, Araz çayının daşmasına mənəvi dərd kimi

baxır və Araza hiddətlənir: “... sahillərimizi uzaqlaşdırdıqca biz yaxınlaşacağıq” (2, s. 125). Ancaq daha sonra görürük ki, o vətəni hər şeydən çox istəyir, hətta Vətəni ikiyə bölən Araz çayını belə. Əsərdə müsbət obrazlardan biri də Rauf Qarahəsənliyədir. Bu obraz dramaturqun gələcəyə inamını ifadə edir. O, rayon icra hakimiyyətinin başçısıdır və hər iki yarıtmaz vəzifəli şəxsi tutduğu vəzifədən azad edir.

Elman Həbibin “psixoloji dram” adlandırılan biləcəyimiz əsəri olan “Qara qutu və yeddi qapı” əsəri də müstəqillik illərində ortaya çıxan maraqlı əsərlərdəndir. Müəllif qara qutunu taleyin rəmzi kimi qeyd etmiş, qəzavü-qədər anlayışını təsvirinə yer vermişdir. Əsərdə rəqəmlərin və rənglərin mənalandırıldığını görürük. Müəllif sonda qırmızı rəngin təsviri ilə gələcəyə ümidini ifadə edir.

Elman Həbibin “Qız üstə dava” pyesi demoqrafik məsələlərə həsr olunmuş, cəmiyyətdə qız övladlarına münasibətdə soyuqluğu kəskin tənqid etmişdir. Demoqrafik məsələlərin, oğlanların sayının, qızların sayına nisbətinin gələcəkdə daha böyük problemə çevriləcəyini düşünən dramaturq 2050-ci illəri təsvir etmişdir.

Müstəqillik illərində Naxçıvanda formalaşan dramaturgiya Azərbaycan dramaturgiyasının tabeliyində inkişaf tapmış, bir çox orijinal mövzunu ədəbiyyata gətirmişdir. Mövzu çox geniş olduğundan onunla bağlı silsilə məqalələr yazılması nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli Ə., Ağaqızı A. Nuh yurdunun heyranı. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 256 s.
2. Həbib E. Bu, mən görən şəhər deyil. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 392 s.
3. Yusifli V. Şair dünyası (Elman Həbib - 60). Bakı: Şirvanəşr, 2009, 244 s.

SUMMARY

After gaining independence, a special revival is observed in Azerbaijani literature. New, original topics appear in literature. The literary environment of Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijani literature, does not lag behind this development. In Nakhchivan, works of various themes appear in all genres. After independence, the development of drama in the literary environment of Nakhchivan is noteworthy. Thus, Nakhchivan writers appear on the literary stage with a number of drama works. One of the main issues that created the foundation for the development of drama in Nakhchivan is the Musical Drama Theater operating here. The article includes the works of several playwrights.

Keywords: *Nakhchivan, playwright, dramaturgy, stage, independence, theater*

РЕЗЮМЕ

После обретения независимости в азербайджанской литературе наблюдается особое возрождение. В литературе появляются новые оригинальные темы. Литературная среда Нахчывана, являющаяся неотъемлемой частью азербайджанской литературы, не отстает от этого развития. В Нахчыване появляются произведения разной тематики во всех жанрах. После обретения независимости примечательно развитие драматургии в литературной среде Нахчывана. Таким образом, нахчыванские писатели выступают на литературной сцене с рядом драматических произведений. Одной из главных проблем, создавших основу для развития драматургии в Нахчыване, является действующий здесь Музыкально-драматический театр. В статью вошли произведения нескольких драматургов.

Ключевые слова: *Нахчыван, драматург, драматургия, сцена, независимость, театр*

**AZƏRBAYCAN KLASSİK ŞEİRİNİN ŞƏRHİNDƏ
SÜNİ İNTELLEKTİN İMKANLARI
(Füzulinin qəzəlləri əsasında)**

Zamin BABAZADƏ **Nurlana ƏLİYEVƏ**
zaminbabazade92@gmail.com eliyevanurlana@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Klassik əsərlərin təhlili günümüzdə hələ də çətinlik törədir. Professional təhlillər sadəcə mütəxəssislər tərəfindən aparıla bilər. Doğrudur, ədəbiyyatımızda bir çox bu istiqamətli əsərlər yazılmış, klassik əsərlərdə işlənən ifadələr, söz və cümlələr, təkrarlanan fikirlər təhlillərə cəlb olunmuş, onların izahı verilmişdir. Ancaq bu kitablardan həmin izahların, təhlillərin tapılması və ya bütün şeirlərin tapılması çətin, müəyyən hallarda imkansızdır. Buna görə də yeni texnologiya olan Süni İntellekt (Sİ) vasitəsilə onların təhlili aparıla bilər. Ancaq, ilk əvvəl onun necə təhlil apara bilməsi imkanlarına baxmaq lazımdır. Bu halda Chat GPT və Deepseek proqram təminatlarında klassik şeirlərimizin təhlili imkanlarına baxacağıq.

Ümumiyyətlə, bu məqalə vasitəsilə ədəbiyyatımızda mövcud klassik əsərlərin Sİ vasitəsilə təhlili imkanlarına nəzər salacağıq. Bu proqramlar vasitəsilə həyata keçirilən təhlillərin həm etibarlılıq, həm də keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Çünki, düzgün təhlilin aparılmaması həm bütövlükdə ədəbi nümunənin yanlış anlaşılmasına, həm də bədii yanaşmaların təhrifinə səbəb ola bilər. Bu da özlüyündə daha böyük ədəbi problemlərə, şeirin keyfiyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsinə və ədəbiyyatın təsir mexanizminə ciddi təsir edə bilər. Məqalədə həmçinin klassik əsərlər barədə təhlil aparan mütəxəssislərlə Sİ-nin fikirləri qarşılaşdırılaraq fikir ortaya qoyulacaqdır.

Açar sözlər: Süni intellekt, klassik əsər, təhlil, yanaşma

Giriş

Azərbaycan coğrafiyasında formalaşan ədəbiyyat çox zəngin bir tarixə malikdir. Fərqli imperiyaların tərkibində fərqli ideoloji basqı və yanaşmaların təsiri ilə formalaşan ədəbiyyatda şaxələnmələr və dəyişmələr olduqca çoxdur. Bu da ədəbiyyatda fərqli məqamların ortaya çıxmasına, fərqli dil və janrların inkişafına əsas olmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nə qədər orijinal dil-üslub xüsusiyyətinə malik olsa da, yazılı ədəbiyyat bir o qədər təsirlər nəticəsində formalaşmışdır. Bu da yazılı ədəbiyyatın anlaşılmasını çətinləşdirməklə yanaşı bu əsərlərin təhlil və şərhini zəruri edir. Xüsusən hazırlıqsız oxucu üçün bu çox önəm kəsb edir. Klassik dövrün araşdırmaçıları olduqca çoxdur. F.Köçərli, F.Qasımzadə, S.Mümtaz, R.Əfəndiyev, B.Nəbiyev K.Talıbzadə, M.C.Paşayev, Ş.Qurbanov, H.Araslı, Yaşar Qarayev və b. bunlardan bir neçəsidir. Onlar bir çox əsərləri, xüsusən də nəzm parçalarını təhlil və şərh etmişdir. Ancaq bu mənbələrə çatmaq bizim və oxucu üçün çətinlik yaradır. Buna görə də, Süni intellekt vasitəsilə şeirlərin təhlili və şərhini daha əlçatan və sistemli şəkildə aparıla biləcəyi fikrindəyik.

Şeirlərin məzmunu, ideya və bədii xüsusiyyətlərinin daha sürətli və avtomatik analiz edilərək oxuculara təqdim edilməsi bir üstünlük kimi qəbul edilməlidir. Bu üstünlük isə klassik poeziyanın dərin qatlarını anlamaqda mühüm önəmə malikdir. Burada təkcə mənalarnın açılması, təhlillərin aparılması yox, həmçinin klassik əsərlərin mövzu və motiv baxımından təsnifatı, stilistik və poetik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, qafiyə və ritm analizlərinin, müqayisələrin aparılması mümkündür.

Klassik əsərlərin böyük əksəriyyətinin digər dillərdə olması da onlar haqqında şərh zəruri edir.

Ancaq ilk əvvəl Azərbaycan dilində olan əsərlərə fikir verək.

Füzuli Azərbaycan və ümumən Şərq ədəbiyyatının ən nüfuzlu və fəlsəfi yanaşmaları ilə seçilən şairlərindəndir. Onun əsərlərinin təhlili də hər zaman diqqətdə olmuşdur. Belə ki, “Türkiyədə Nəcməddin Xəlil Onan, Abdülqədir Qaraxan, Hasibə Mazioğlu və Ali Nihat Tərhan, Azərbaycanda Həmid Araslı, Mirzəağa Quluzadə, Mir Cəlal Paşayev, Məmmədcəfər Cəfərov, Sabir Əliyev” və Qərbdə “Q. E. J. Wilkinson Gibbin yazmış olduğu "History of Ottoman Poetry/ Osmanlı Şeirinin Tarixi" (5, s.6.) əsərləri onun haqqında aparılan arşdırmaların sadəcə bir hissəsidir.

İndi isə, Sİ vasitəsilə klassik əsərlərin təhlilinin necə aparılmasına diqqət edək. Füzulinin “Qədənərəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüda!” misrası ilə başlayan qəzəlinin “Vadiyi-vəhdət, həqiqətdə, məqami-eşqdir, Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda” (4, s. 37) beytini təhlil edərək müqayisə aparaq.

Ancaq ilk öncə məşhur alim Həmid Araslının bənd haqqında dediklərinə nəzər salaq. “Eşq, məhəbbət insanı yüksəldən, onun mənəviyyatına qüvvət verən, fikrini cəlləndirən, əxlaqını təmizləyən, inamını artıran, sədaqətli, vəfalı, fədakar olmasına səbəb olan əsas amildir”(1, s. 44). Görürük ki, alim burada “eşqi” Allahla bağlamış, onu həm də mənəvi ucalıq rəmzi kimi qiymətləndirmişdir. Chat GPT isə təhlilində yazır: “Füzuli bu beytində sufi dünyagörüşünü ifadə edərək, ilahi eşqin ali məqam olduğunu vurğulayır. “Vadiyi-vəhdət” ifadəsi ilahi birlik yolunu simvolizə edir və bu yolun həqiqi mənada yalnız eşqlə qət oluna biləcəyini bildirir. Şairin fikrincə, bu mərhələyə çatmış şəxslər arasında maddi dünyadakı sosial fərqlər, yəni “sultan” və “gəda” kimi mövqelər əhəmiyyətini itirir. İlahi eşq yolunda hər kəs bərabərdir, çünki burada insanın dəyəri onun mənəvi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu, Füzulinin təsəvvüf fəlsəfəsinə əsaslanan, dünyəvi məqamları yox, ruhi kamilliyi önə çəkən baxışının bir nümunəsidir (CHAT GPT). Görünən odur ki, Chat Gpt bu işin öhdəsindən gələ bilər. DeepSeek isə təhlili bu cür verir. “Füzulinin bu beyti, təsəvvüfi düşüncə və eşq mövzusu ətrafında formalaşmışdır. Beytdə "vadiyi-vəhdət" (vəhdət vadisi) anlayışı vasitəsilə eşqin və həqiqətin mərtəbəsi təsvir olunur. Bu vadi, təsəvvüfdə vəhdətin (Allahın birliyi) simvoludur və burada eşq, həqiqətə çatmağın bir yolu kimi təqdim olunur. Şair, bu vadidə sultanla gədanın (dilançı) arasında heç bir fərq olmadığını ifadə edir. Yəni, eşqin və həqiqətin mərtəbəsində maddi status, məqam və ya sinif fərqi əhəmiyyətini itirir. Bu, təsəvvüfdə "fənafillah" (Allahda yox olma) mərtəbəsinə işarə edir; insan bu mərtəbədə öz benliyini itirir və ilahi eşqdə birləşir”. Bizcə, DeepSeek də düzgün təhlil apara bilmişdir. Doğrudur, Deepseek-də bəzi fərqli tapşırıqlar da verməli oldum, ancaq bu texniki bir məsələdir.

Hər üç mənbənin təhlili bir-birinə yaxındır. Ümumiyyətlə, irfani yanaşma düzdür. Başqa bir nümunə üstündə təhlillərə baxaq. Bu zaman beytlərdəki çətin sözlərin lüğətlərini də izləyək. Bu zaman Sİ-nin verdiyi şərh və təhlillərlə bağlı daha düzgün nəticəyə gələ bilərik. “Ya Rəbb, həmişə lütfünü et rəhnüma mənə” misrası ilə başlayan qəzəlini təhlil edək. Qəzəlin ilk beyti belədir:

Ya Rəbb, həmişə lütfünü et rəhnüma mənə,
Göstərmə ol təriqi ki, yetməz sənə, mənə (4, s. 39).

Əsgər Şahi “Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin irfani şərh” əsərinin birinci cildi kitabında beytin izahını bu cür yazır.

“Sözlük: rəhnüma - yol göstərən, yol bələdçisi; sənə - parlaqlıq, işıq, ucalıq, yüksəlmək. İrfan tərbiyəsi vasitəsilə maddi dünyadan qopub qırılma və mənəvi atmosferə qanad açmaqdan nişənədir. Təbiət qatlarını soymaq və cisim bağlantılarını qırmaq maddi ilgiləri atarkən mənəvi istəkləri tutmaqdan ibarətdir. Mənə sözünü, mənəvi əhval və aləmdən nişənədir.

Anlam: Ey mehriban məhəbbət, məcazi küdurətlər qatlarında, dustaq olmuş həqiqi vücudumu Sənin lütfünlə azad etmək və şühdə nuruna çatmaq istəyirəm”.(3, s.21)

İndi isə Sİ vasitəsilə şairin izah və şərhini aparaq:

“Lüğət: Ya Rəbb – Ey Allah, Lütf – Mərhəmət, ehsan, yaxşılıq, Rəhnüma – Yol göstərici, rəhbər, Təriq – Yol, istiqamət, Yetməz – Çatmaz, uyğun gəlməz, Sənə – Sənə (Allahı nəzərdə tutur), Mənə – Mənə.

Təhlili:

Bu beyt klassik şeir dilinə xas olan dua və yalvarış tərzində yazılmışdır. Şair Allaha müraciət edərək daim ona yol göstərməsini, onu öz lütfü ilə istiqamətləndirməsini istəyir. İkinci misrada isə Allahdan elə bir yola yönəltməsini diləyir ki, o yol nə Allahın razılığına, nə də şairin özünə zidd olmasın.

Beytdə müxəffəf məfahim (daha dərin mənalar) var:

Lütf və rəhnüma – İlahi hidayət və mərhəmət

Təriq və yetməz sənə, mənə – Allahın razılığı olmayan bir yolun şairə də fayda gətirməyəcəyi vurğulanır.

Qısa izahı:

Şair Allahdan ona doğru yolu göstərməsini və Onun razılığına uyğun olmayan bir yola düşməməsi üçün kömək etməsini diləyir. Bu beyt ilahi hidayət və doğru istiqamət üçün dua məzmunu daşıyır.

DeepSeek də isə nəticə belədir. Lüğət: -Ya Rəbb: "Ey Rəbb" (Allah), çağırış və yalvarış ifadəsi, -lütfünü et: Lütfünü göstər, mərhəmət et, - rəhnüma: Rəhbər, yol göstərən, -mənə: Mən, məni, -təriqi: Yol.

Təhlili:

Bu beyt, şairin Allahdan ona yol göstərməsini və yanlış yola düşməməsini dilədiyi bir yalvarışdır. Şair, Allahdan daim lütfünü və rəhbərliyini istəyir və ona uyğun olmayan yollardan uzaq durmağı xahiş edir. Bu, insanın ruhani tərəqqisi və doğru yolu tapmaq üçün etdiyi bir duadır.

Mənası:

"Ey Rəbb! Həmişə mənə lütfünü göstər və mənə yol göstərən ol. Məni Sənə çatmayan, Sənə uyğun olmayan yollara salma."

Bu beyt, insanın Allahdan doğru yolu göstərməsini dilədiyi və yanlış yollardan uzaq durmaq üçün kömək istədiyi bir duadır. Şair, Allahın rəhbərliyi olmadan heç bir yolun düzgün olmadığını ifadə edir.

İlk olaraq beytin mənasının müqayisəsini aparaq.

Cədvəl 1. Mənada olan fərqlər:

№	İnsan tərəfindən beytə verilən mənə	Chat GPT-nin verdiyi mənə	DeepSeekin verdiyi mənə
	Ey mehriban məhbub, məcazi küdurətlər qatlarında, dustaq olmuş həqiqi vücudumu Sənin lütfünlə azad etmək və şühud nuruna çatmaq istəyirəm. (3, s.21).	Şair Allahdan ona doğru yolu göstərməsini və Onun razılığına uyğun olmayan bir yola düşməməsi üçün kömək etməsini diləyir. Bu beyt ilahi hidayət və doğru istiqamət üçün dua məzmunu daşıyır.	Ey Rəbb! Həmişə mənə lütfünü göstər və mənə yol göstərən ol. Məni Sənə çatmayan, Sənə uyğun olmayan yollara salma.

Görünür ki, Sİ-nin hər iki proqramı tərəfindən verilən izah bir-birinə olduqca yaxındır. Bu yaxınlıq daha çox yanaşmadan və sözlərin mənasından olan bənzərlikdən irəli gəlir. Əsgər Şahi tərəfindən verilən izah isə daha fərqlidir. Azadlıq və bu sayədə Allaha çatma onun fikrinin özəyini təşkil edir. Sözlərin tərcüməsinə baxdıqda isə bu fərqlin yaranma səbəblərini görmək mümkündür.

Cədvəl 2. Lüğətlərdə olan fərqlər

№	Söz	İnsan tərəfindən verilən mənə	Chat GPT	Deepseek
1.	Ya Rəbb	Allah (kontekstə uyğun)	Ey Allah	Ya Rəbb: "Ey

				Rəbb" (Allah)
2	Lütf	Mərhəmət (kontekstə uyğun)	Mərhəmət, ehsan, yaxşılıq	Lütfünü göstər
3	Yetməz	Çatmaz (uyğun gəlməz)	Çatmaz, uyğun gəlməz	Çatmaz, uyğun deyil
4	Səna	səna - parlaqlıq, işıq, ucalıq, yüksəlmək	Allahı nəzərdə tutur	Sənə
5	Rəhnüma	Yolgöstərən, yol bələdçisi	Yol göstərici, rəhbər	Rəhbər, yol göstərən
6	Təriq	Yol (kontekstə uyğun)	Yol, istiqamət	Yol
7	Məna	Mənəvi əhval və aləmdən nişanə	Mənə	Mən, məni

Görünür ki, “Səna” və “məna” sözlərinin tərcüməsində fərqliliklər var. İlk əvvəl qeyd edək ki, “səna” sözü Ərəb və Fars sözləri lüğətində tərif, mədh, öymə kimi mənaları qeyd olunub (2, s. 277). Burada isə hər üç mənbədə fərqli tərcümə olunub. Ancaq təriqət və fəlsəfi məzmununda Əsgər Şahinin verdiyi tərcümə doğrudur. Sİ tərəfindən verilən tərcümələr isə ümumiyyətlə yalnışdır. Belə ki, proqramlar bu sözü Allah mənasında (Chat GPT) və sənə (DeepSeek) kimi tərcümə edib. Doğrudur, Chat GPT-nin tərcüməsi Allah (ucalıq rəmzi kimi) qismən doğru olsa da burada mənanı tam əks etdirmə gücünə sahib deyil.

İki nümunə vasitəsilə apardığımız tədqiqat nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, Sİ vasitəsilə klassik əsərlərin təhlilini aparmaq və ya izahlarını öyrənmək mümkündür. Bu müəyyən hallarda problem doğura bilər, ancaq əlçatanlıq, sürətli öyrənmə, vaxta qənaət baxımından sərf edir. Digər tərəfdən Sİ klassik Azərbaycan poeziyasının təhlilində müəyyən imkanlar təqdim etsə də, ənənəvi akademik yanaşmalarla tam əvəz edilə bilməz. Sİ texnologiyaları şeirin strukturunu, poetik quruluşunu və ümumi məzmununu analiz etməkdə effektiv olsa da, dərin mənəvi, fəlsəfi və bədii qatların açılmasında insan faktoru hələ də əvəzedilməzdir. Məqalədə ChatGPT və DeepSeek-in təhlilləri göstərir ki, süni intellekt müəyyən dərəcədə uğurlu nəticələr verə bilər, lakin onun etibarlılığı və dəqiqliyi hər zaman insan nəzarəti tələb edir. Bundan əlavə, Sİ-nin analiz metodlarının daha detallı öyrənilməsi və ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq yanaşmaları ilə müqayisə edilməsi gələcək araşdırmalar üçün vacib istiqamətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. II cildə I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
2. Əsgər Şahi. Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin irfani şərh. Bakı 2008
3. H. Araslı. Böyük Azərbaycan şairi. Azərbaycan Uşaq və gənc nəşriyyatı. Bakı, 1958, 311 s.
4. M.Füzuli. Əsərləri 6 cildə I cild. Şərq- Qərb. Bakı, 2005, s. 39
5. Mehmet Ömer Qazançı. Böyük şairimiz Füzuli və onun dünya ədəbiyyatındakı yeri. 525-ci qəzet, 9 fevral 2016, s.6

SUMMARY

The analysis of classical literary works remains a challenge today. Professional analyses are typically conducted only by specialists. Although many works in this direction have been written in our literature, the expressions, words, sentences, and recurring ideas used in classical works have been analyzed, and their explanations have been provided. However, finding these explanations and analyses in existing books or locating all the relevant poems can be difficult, and in some cases, impossible. Therefore, Artificial Intelligence (AI) can be utilized for their analysis. However, first, it is necessary to examine the capabilities of AI in literary analysis. In this context, we will assess the ability of programs such as ChatGPT and DeepSeek to analyze classical Azerbaijani poetry. In general, this article will examine the possibilities of analyzing classical literary works through AI. It is crucial to evaluate the reliability and quality of analyses conducted using these programs, as incorrect interpretations may lead to the misrepresentation of literary works and distort artistic perspectives. This, in turn, can cause significant literary issues, including misjudging the quality of poetry and affecting the mechanisms of literary influence. Additionally, the article will compare the opinions of experts specializing in classical literary analysis with those generated by AI.

Keywords: Artificial intelligence, classical literature, analysis, approach

РЕЗЮМЕ

Анализ классических литературных произведений по-прежнему представляет собой сложную задачу. Профессиональный анализ, как правило, проводится только специалистами. Хотя в нашей литературе написано множество работ в этом направлении, в которых анализируются выражения, слова, предложения и повторяющиеся идеи, используемые в классических произведениях, и даются их объяснения, поиск этих объяснений и анализов в книгах, а также нахождение всех стихотворений может быть затруднительным, а в некоторых случаях невозможным. Поэтому для их анализа можно использовать Искусственный Интеллект (ИИ). Однако сначала необходимо рассмотреть его возможности в литературном анализе. В данном исследовании будут рассмотрены возможности таких программ, как ChatGPT и DeepSeek, в анализе классической азербайджанской поэзии. В целом, в данной статье будут рассмотрены возможности анализа классических литературных произведений с помощью ИИ. Оценка надежности и качества проведенного анализа крайне важна, так как неверный анализ может привести к неправильному пониманию литературного произведения и искажению художественных подходов. Это, в свою очередь, может вызвать серьезные литературные проблемы, включая неправильную оценку качества поэзии и влияние на механизмы воздействия литературы. Кроме того, в статье будут сопоставлены мнения специалистов по анализу классической литературы с результатами, полученными при помощи ИИ.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, классическая литература, анализ, подход

MƏTN VƏ MƏNA OYUNLARI: “CASUS” PYESİNDƏ POSTMODERN PERSPEKTİV

Zəhra HƏŞİMOVA

zehrahesimovah@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Kamal Abdullanın “Casus” pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizmin nümunələrindən biridir. Əsər “Yarımçıq əlyazma” romanı ilə əlaqəli olsa da, öz unikal narrativ strukturu və məzmunu ilə seçilir. Pyesdə postmodernizmin əsas xüsusiyyətləri olan zamansızlıq, məkansızlıq, xaosdan kosmosa keçid, retrospeksiya və çoxvariantlı yozum özünü göstərir. Dədə Qorqud, Boğazca Fatma və digər obrazlar vasitəsilə insan təbiətinin mürəkkəbliyi, əxlaqi və psixoloji ziddiyyətlər təsvir olunur. Əsər oxucunu bir sıra suallar və ehtimallarla baş-başa qoyur. Casusun kimliyi və Boğazca Fatmanın oğlunun atasının kim olduğu kimi açıq qalan məsələlər, oxucunun fəal şəkildə iştirakını tələb edən postmodernist üslubun nümunəsidir. “Casus” pyesində milli kimlik, miflik zaman və məkan anlayışları, eləcə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dekonstruksiya olunmuş elementləri Kamal Abdullanın unikal üslubu ilə işlənmişdir. Pyes oxucunu yalnız bir hekayə deyil, fərqli həqiqətlər təqdim edən çoxqatlı bir dünya ilə tanış edir. Eyni zamanda, milli-miflik kodlarla müasir dövrün sosial və siyasi məsələlərinə toxunur.

Kamal Abdullanın “Casus” pyesi, postmodernist ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini əks etdirən bir əsər olaraq, həm miflik, həm də müasir təfəkkürü birləşdirir. Pyesin mərkəzində insanın daxili aləmi, əxlaqi ziddiyyətləri və milli kimlik məsələləri dayanır. Kamal Abdulla, ənənəvi və müasir elementləri sintez edərək, cəmiyyətdəki və fərdindəki sosial, psixoloji və mədəni gərginlikləri araşdırır. Pyesin mətni çoxsəviyyəli və qeyri-müəyyən bir quruluşda təqdim edilir ki, bu da oxucunu fəal şəkildə müxtəlif həqiqətləri axtarmağa və şübhə etməyə dəvət edir. Pyesin miflik zaman və məkan anlayışları ilə oynayaraq, ədəbiyyatın sərhədlərini genişləndirir və yeni bir reallıq perspektivi təklif edir. Bu xüsusiyyətlər əsərin yalnız estetik deyil, həm də fəlsəfi baxımdan dərinliyini artırır, beləliklə postmodernist təfəkkürün və ədəbiyyatın nəzəri təhlilini gücləndirir.

Açar sözlər: postmodernizmin, pyes, teatr, dastan, mifologiya, dekonstruksiya, xaos, məkan

Giriş

Postmodernizm ənənəvi narrativ strukturların pozulması, ironik yanaşmalar, qeyri-xətti hekayə tərzini kimi elementlərlə xarakterizə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatına postmodernist əsərləri ilə böyük töhfələr vermiş Kamal Abdullanın “Casus” pyesi də bu aspektləri özündə cəmləşdirir. “Casus” Azərbaycan teatrında postmodernizmin maraqlı nümunələrindən biridir. Bu pyes yalnız adi bir dramaturgiya əsəri olmaqla qalmayıb, həm də müasir dövrün çağırışlarına cavab verən, sosial və siyasi məsələləri irdələyən bir əsərdir. “Casus” pyesi “Yarımçıq əlyazma” romanı ilə əlaqələnməmiş bir parçadır. Romanda bu mövzuya toxunulur, lakin bir sıra fərqliliklər var ki, bunlara da müxtəlif obrazların dilindən fərqli sözlər deyilir. Mütləq pis və ya mütləq yaxşının baxış bucaqlarını dəyişən müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının məhdud dairəsini “Yarımçıq əlyazma” romanı ilə genişləndirməklə qalmamış, bu pyes ilə qaranlıq nöqtələri bir növ tamamlamışdır. “Casus” pyesi, insan təbiətinin mürəkkəbliyini və ziddiyyətlərini əks etdirir. Personajlar, eyni zamanda həm yaxşı, həm də pis xüsusiyyətlərə malikdirlər. Onların hərəkətləri, həm əxlaqi, həm də psixoloji amillərlə müəyyən olunur.

Postmodernizmin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bunlardan biri də xaos və kosmos (zamansızlıq və məkansızlıq) ahəngidir. Kamal Abdullanın “Casus” pyesində narrativ

struktur toxuması, qeyri-xətti bir düzən nümayiş etdirir. Sitatlar, monoloqlar və dialoqlar arasında sıçrayışlar edərək, hekayənin müxtəlif zaman dilimlərində baş verməsi postmodern yanaşmanın bir tərkib hissəsidir. Əsərin təhlili zamanı bu nüansların varlığını belə göstərə bilərik ki, casusun varlığı ehtimalı yaranan zaman Qazan xan Dədə Qorqudu çağırmaq istədikdə məlum olur ki, heç kim onun harada olduğunu bilmir. Dədə Qorqud istədiyi zaman gələr sözünü deyir və gedir, sanki zaman və məkanları aşaraq paralelləşir.

“Yarımçıq əlyazma” romanında Dədə Qorqudun Nur dağı adlanan məkanda qısa ölümə, yəni yuxuya dalıb o anda bəylərin məclisində, daha sonra isə fərqli yerlərdə peyda olursa (1, s. 284), “Casus” pyesində, o, tükün alova atılması nəticəsində peyda olur. Bu onu göstərir ki, romanda Dədə Qorqudun peyda olmasında vasitəçilik edən məkan var idisə, pyesdə məkansızlıq hökm sürür. Yuxu burada bir məkandan digər məkana – xaosdan kosmosa keçidi təmsil edir. Bundan başqa, pyesdəki zamansızlığı başqa səhnələrdə də görə bilərik–Dədə Qorqud Qazan xana sözünü dedikdən sonra yox olur. (3, s. 787) Hara yox olur? Yenə də bir zamansızlıq-məkansızlıq arasında keçid görünür. Boğazca Fatmanın evində Dədə Qorqudun bir anda peyda olmasını da zamansızlığın digər bir əlaməti olaraq qəbul edə bilərik. Zaman və məkan vəhdətini çox zaman bir əşya və ya mifoloji bir məkan ilə simvolizə edilməsi də təsadüfi deyildir. Hələ nağıllarımızdan bizə tanış olan qəhrəmanın quyu və mağara vasitəsilə yeni macəralara qədəm qoyması, yəni bir növ xaosdan kosmosa keçidi postmodernist əsərlərdə zaman-məkan həddlərini inisiyasiya səviyyəsinə qaldırılır. Paralel zamanlarda baş verən hadisələrə bir növ keçidi təmsil edən Vaqif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında insanları uğultusu, sədası ilə cəzalandıran Baba Kaha, Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” əsərində sirrini açacaq insanı ölümə doğru aparan çiçəkli yazının məskəni olan Vəng dağının missiyasını Kamal Abdullanın pyeslərində dəniz, Oğuz eli, Nur daşı davam etdirir. “Kim deyir ki, Simurq quşu var imiş” pyesində Kapitan, xaos adlandırma biləcəyimiz Adaya çatmaq üçün dənizdən keçməli olursa (2, s. 11), Dədə Qorqud Boğazca Fatma ilə Oğuz elinin o başından bu başına keçid edir. Müəllif, məkan keçidləri vasitəsilə retrospeksiya edərək hadisələrə paralel zamanların gözündən baxmağı təklif edir. Kamal Abdulla, pyeslərində hadisələrin mərkəzinə bizi milli kimliyimizə qaytaran mifik kodlarımızı qoyur. Bununla intertekstual mətn yaradan müəllif, mif, dastan, nağıl və s. Kontekstində gerçək zaman dilimlərini mifoloji zaman səviyyəsinə qaldırır. “Casus” pyesinin mərkəzində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dekonstruktiv və intellektual mahiyyəti dayanmışdırsa, “Kim deyir ki, Simurq quşu var imiş”, “Elə bil qorxa-qorxa” dramlarında nağıllarımızdan gələn padşah, dev, nağılcı və başqa obrazlar ilə xaos-kosmos inisiyasiyasını gerçəkləşdirmişdir.

“Məkansızlıq” anlayışı postmodernizmdə xaosdan kosmosa keçidi təmsil edir. Bu zaman niyə kosmosdan xaosa, yəni düzəndən düzensizliyə deyil, məhz xaosun – düzensizliyin özündən başladığımız sual doğura bilər. Qədim mifoloji mətnlərimizdən xatırlaya bilərik ki, Qara xanın dünyanı və insanı yaratması bir “heç”in, yəni xaosun üzərində olmuşdur. Düzensizliyin üzərinə göllər, dağlar, ağaclar və s inşa etmişdir. Həmin xaos məkanı “Casus” pyesində Oğuz elinin özüdür. Əsərdə Boğazca Fatma, Şir Şəmsəddinin evindən çıxardıqdan sonra Dədə Qorquddan Bəkilin evini necə tapa biləcəyini soruşur. Bu anda ətraf qaranlıqlayır və özünü bir anda Bəkilin evinin qabağında tapır. Onlar bir anda Dış Oğuzdan Gürcüstan ağzına keçid edir, daha sonra da Fatmanın evində yenidən peyda olurlar.”Yarımçıq əlyazma” romanında Dədə Qorqudun Nur daşının qarşısında oturduğu məkanla pyesdə birdən-birə baş verən məkanın dəyişmələrini inisiyasiya hadisəsi kimi dəyərləndirib, nağıl və dastanlarımızdan bizə tanış olan kiçik ölüm–uyquya dalma halı adlandırma bilərik. Yəni Kamal Abdulla, Dədə Qorqudun Nur daşının olduğu məkandan Qazan xanın məclisinə gəlməsi arasında, yenə Dədə Qorqudla Boğazca Fatmanın Oğuz elinin müxtəlif yerlərinə getməsi arasındakı xaos məkansızlığı – kiçik ölümü təmsil etmişdir. Elçin Əfəndiyev, “Teleskop” pyesində teleskop vasitəsilə eyni postmodernist mənzərəni yaradır. Əsərdə kişinin öldükdən sonra teleskopla öz evində baş verən hadisələrə şahid olub özü üçün xoş olmayan gerçəkləri öyrənməsi ilə Kamal Abdullanın romanında Dədə Qorqudun Nur daşından sirləri öyrənməsi və pyesində həmin gerçəkləri bəylərə bildirməsi arasında bənzərliklər olduğunu görmək olar. Təbiidir ki, bu hadisələr hamısı bir

miflik zaman içərisində baş verir. Miflik zamanın özü də hüdudsuz bir zamansızlıqdır. Bunların hər biri bir zamansızlığı təmsil edir, yəni zamanın hüdudu yoxdur.

Pyesdə keçmiş bir hadisəyə dəfələrlə qayıtmaq – retrospeksiya da məharətlə istifadə edilmişdir. Bunu əsərdə Boğazca Fatmanın bəylər və Dədə Qorqud ilə danışarkən 25 illik keçmiş sirlərinə qayıtmasında, həmçinin bəylərin Casus haqqında danışarkən keçmişdə baş verən hadisələrə toxunmalarında, məsələn Bəkilin atdan düşüb ayağını sındırmağı və başqa hadisələrdə görə bilirik. Postmodernizmin ən əsas özəlliklərindən biri fikir hüdudsuzluğunun olmasıdır. Fikir hüdudsuzluğu nədir? Postmodernist əsərlərdə sonluq yoxdur və oxucu istənilən vəziyyətə uzada bilər. Casus pyesindən irəli gələrək belə deyə bilirik ki, əsərdə bir casus var, amma biz dəqiq olaraq o casusun Boğazca Fatmanın oğlu olduğunu bilmədik, sadəcə bir təxminlərdən yola çıxaraq belə nəticəyə gəldik. Əsərin sonunda ana və oğul başqa diyara gedir, lakin bu əsərin sonu demək deyildi. Biz əsərin sonunda casusun kim olduğunu dəqiq şəkildə bilə bilmirik. Bu, postmodernist əsərin sujetsizliyidir. Pyesdə, bir neçə narrativin iç içə keçməsi, postmodernizmin diqqət cəhətlərindəndir. Müxtəlif perspektivlərdən hadisələrin izah edilməsi, oxucunun və ya tamaşaçının hadisələrə fərqli yanaşma tərzini mümkün edir. Bu, həm də müəllifin ironiya ilə yanaşdığını göstərir, çünki oxucuya bir həqiqət təqdim etmir, əksinə, bir neçə “həqiqət” təqdim edir. Biz əsəri oxuduğumuz zaman bir oxucu kimi təxminlər irəli sürərək, təhlil edərək casus haqqında ucsuz-bucaqsız fikir söyləyə bilirik:

1. Əslində, casusun heç var olmaması düşüncəsi. Sonluğun tamamlanmaması casusun kimliyi ilə bağlı bizə əsər ətrafında dövrə vurmağa vadar edir. Pyesdə obraz olaraq görünməsə də Yarımçıq əlyazma romanında xüsusilə vurğulanan və araşdırma aparan Bayandur xan casusun cəza alıb-almaması ilə maraqlanır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Oğuz bəylərinin bir-birləri haqqında düşüncələrini dinləyən Bayandur xan məhz obasındakı xaosun nədən qaynaqlandığını casusun kimliyini araşdırmaq bəhanəsi ilə edir.

2. Casusun elə Dədə Qorqudun özünün olması düşüncəsi. Romanın əvvəlində Bayandur xanın dediklərini yazıya həkk edən Qorqud əsər boyu narahatdır və məhz onun bəylər haqqında dediklərindən sonra Xanları xanı Bayandur xan onları öz yanına çağıraraq casusun kimliyini araşdırır. Bu narahatlıq pyesdə də davam edir. Boğazca Fatmanın oğlunun casus olduğunu desə də, onun nə cəza alması ilə maraqlanır, hətta Boğazca Fatmaya oğlunu zindandan qurtarması üçün məsləhət də verir. Boğazca Fatmanın 25 illik sirrini faş etməsini istəmir və sonda uğurlu olur.

3. Casusun Qazan xanın və ya həyat yoldaşı Burla Xatunun olması düşüncəsi. Əsərdə Aruz haqqında, xüsusilə bu iki obraz tərəfindən paxıl olması vurğulanır, hətta casus ola biləcəyi belə deyilir. Lakin fərqli prizmalardan yanaşmanın hakim olduğu postmodernizmə əsaslanaraq deyə də bilirik ki, bəlkə paxıl və pis niyyətli olan Qazan xanın özüdür? Aruzun oğlu Basat təpə gözü öldürdükdən sonra Aruzun onun yerini ala biləcəyindən tədirgin olur? Burla Xatun da romanda Beyrək ilə gizli söhbətlər edir, davamında isə pyesdə tez-tez Aruzun casus olmasını vurğulayır. Məhz Beyrək ilə gizli söhbətləri, digər tərəfdən, Beyrəyə doğru şübhələri yönəldir.

4. Beyrəyin casus olması düşüncəsi. Kamal Abdullanın “Miftən yazıya və ya Gizli Dədə Qorqud” kitabını da nəzərə alsaq, müəllifin pyes və romanında bizim bildiyimiz Beyrək tamamilə fərqli şəkildə göstərilmişdir. Kamal Abdullaya görə, Beyrək ona ad qoyulmazdan əvvəl özü bir plan hazırlayıb bəzircanları bir neçə nəfərin əlindən qurtarır və buna görə də Dədə Qorqud ona Beyrək adını qoyur. Yəni ki, Kamal Abdulla bizi Beyrəyə tamamilə fərqli rəqəsdən baxmağa vadar edir. Casus pyesinin əvvəlində Beyrək, Oğuz elində casus olduğunu hələ Bayburt hasarında olarkən Təkvurun qızından eşitdiyini bildirir. Dastanda da əsirlikdən qaçması haqqında ətraflı məlumatın verilmədiyi Beyrəyin dediklərinə şübhə doğurur. Bəlkə casus elə Beyrəkdi?

Postmodernist əsərlərin sonu da onu oxuyanların fikirləri kimi ucsuz-bucaqsızdır. Belə təxminlərdən biri də Boğazca Fatmanın oğlunun atası kimdir? Sualına cavab əsasında formalaşır. Pyesin sonunda bunu da öyrənmə bilmirik, lakin əsər içərisində yozumlardan yola çıxaraq onun atasının məhz elə Dədə Qorqud olduğunu təxmin etmək də mümkündür. Çünki Boğazca Fatma ona 25 illik gizlətdiyi sirri faş edəcəyini deyəndə, Dədə Qorqudun bu sirri bildiyini də vurğulayır. Dədə Qorqud casusun kim olduğunu Qazan xana deyəndən sonra belə, ona nə cəza verəcəklərini öyrənməyə çalışır

və bədbəxtə nə cəza verəcəyini təkidlə bilmək istəyir. Qazan xan isə onun Boğazca Fatmanın oğluna niyə bədbəxt dediyini öyrənmək istəsə də, Dədə Qorqud cavabında “bədbəxtə o” deyir və hətta cəzanın nə olduğunu öyrənəndən sonra da Boğazca Fatmanın yanına gedib ona çarə göstərir. Lakin pyes boyu Dədə Qorqudun bu çabalarının və narahatlıqlarının səbəbini öyrənmirik. Bu zaman isə oxucuda Boğazca Fatmanın oğlunun məhz Qorqudun özündən olması fikrini istisna edə bilmirik.

Aristotelin də araşdırmalarında gördüyümüz, dünyanın zidd və eyni zamanda bir-biri ilə vəhdət təşkil edən iki qütb – yer və göy, pis və yaxşı, yalan və doğru, ağlar və qaralardan və s ibarət olması insanda ikiləşmə prosesinin təməlini təşkil edir. (4, s.102). Bu konsepsiyanın təməli qədim miflərimizdən bu günə qədər ədəbiyyatda öz aktuallığını qorumuşdur. Lütifzadə isə bunun tamam əksini deyərək, əks qütblərdə sadəcə ağlar və qaraların olmadığını, ağ və qara arasında sonsuz rəng çalarlarının mövcudluğu müdafiə etmişdir. Kamal Abdulla, bu düşüncəni postmodern əsərlərində çoxvariantlı yozum aspektində istifadə etmişdir. Bu fikirlərə əsaslanaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına nəzər yetirək. Bu dastanda mənfi qəhrəmana rast gəlmirik. Dastanın qəhrəmanları dar gündə bir-birinin harayına yetən, sadıq, el-obasını düşünən insanlardır. Kamal Abdulla isə öz əsərində həmin obrazları dekonstruksiya edərək onların Oğuz cəmiyyətində digərlərinə qarşı münasibətinin fərqli tərəflərini göstərir. Məsələn, dastanda Dədə Qorqud ulu bir sima kimi göstərilir, o gələcəyi görən, əl qaldıranın quruyub qaldığı ülvə şəxsdir. Biz dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun ad qoyması, öncədən nələrisə bilməsi haqqında məlumat əldə etsək də, bu vəziyyətin arxa planını, bu möcüzəvi halların səbəbini öyrənmə bilmirik. Kamal Abdulla, “Yarımçıq əlyazma” romanı və “Casus” pyesində səbəbləri göz önünə sərir. Dədə Qorqud hər hansısa bir bilinməyəni Nur daşının önündə kiçik ölümə dalararaq yuxusunda görür və bilirdi. Ona yoxdan yerə vəhy gəlmirdi. Kamal Abdulla bununla bizə ideal saydığımız cəhətlərə başqa pəncərədən baxmağı göstərmişdir. Oğuz cəmiyyəti bir casus xəbəri ilə bir-birləri haqqında danışa biləcək, ev yağmalatmasında səbəb olacağı nifaqın fərqlində olaraq hərəkət edən xana sahib olan cəmiyyətdir. Məsələn, yuxarıdakı fikirlərimizdə Boğazca Fatmanın oğlunun atasının Dədə Qorqud olduğu fikrini irəli sürdük ki, bununla da yüksək məqamda gördüyümüz Dədə Qorquda fəqli bir baxış bucağından baxmağa başladıq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qazan xan obrazı ilə Kamal Abdullanın əsərlərində göstərdiyi Qazan xan bir-birindən fərqlənir. Belə ki, “Casus” pyesinin əvvəlində Qazan xan və Şir Şəmsəddin söhbət edərkən Qazan xan evini yağmalatmaq istədiyini və bunu Dış Oğuz elinə demədiyini vurğulayır. Beyrək isə daha sonra bu nun yaxşı fikir olmadığını və Dış Oğuzla əlaqələrin daha da pis hala salınacağını desə də cavabında Qazan xan sadəcə onları sınağa çağırdığını bildirir. Biz bunu nifaq toxumu əkən Qazan xan kimi də dəyərləndirə bilərik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında cəsür, öz əməyi ilə ad qazandığı göstərilən Beyrək, “Yarımçıq əlyazma” romanı və “Mifdən yazıya və ya Gizli Dədə Qorqud” kitabında əks xarakterli qəhrəman kimi təsvir olunur. Müəllifə görə, Beyrəyin əsas səhvi onu qurtaran kafir qızına onunla evlənəcəyinə söz verib lakin sözündə durmamasıdır. Kamal Abdulla Beyrəyin ölümündə də əsas səbəb olaraq bunu qəbul edir ki, mif sözü unutmur. Söz müqəddəsdir və Beyrək sözünü unutdu və buna görə öldürüldü. Kamal Abdulla buna belə bir bəraət qazandırır ki, Beyrək mifdən yazıya keçidin qəhrəmanı kimi cəzasını çəkdi. Postmodernizmin ilkin xüsusiyyətlərindən biri oyun içərisində bir sıra həyat hekayələrinin, sirlərin açılmağıdır. Biz bunu “Casus” pyesində də müşayiət edirik. Məsələn, Dədə Qorqudun Boğazca Fatmanı ilə birlikdə onun evindən Qazanın, sonra Aruzun evində peyda olması, İç Oğuzdan, Dış Oğuzla məkan dəyişdirməyi, ən nəhayətində isə Boğazca Fatmanı evinə qaytarmağı bizə bunların hamısının oyun üzərində qurulduğunu göstərir. Sabir Rüstəminin “Yasaq edilmiş oyun” əsərində də müəyyən oyunlarla Sovet dövrünün 1937-ci il represiya hadisələri təsvir edilmişdir.

Nəticə

Kamal Abdullayevin “Casus” pyesi, mifologiyani müasir insanın iç dünyasını anlamaq və cəmiyyətin mənəvi dilemmalarını araşdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edir. Bu pyes, mifoloji elementlərin yerinə yetirdiyi funksiyani dərin düşüncə, simvolizm və emosional zənginliklə birləşdirərək, izləyicilərə yeni perspektivlər təqdim edir. Mifologiya burada yalnız bir arxa plan

elementi deyil, eyni zamanda insanın varoluşunun mənası və dəyərlər sistemi ilə bağlı dərin suallar ortaya qoyur. Pyes, insan təbiətinin sadəlvə təsnifatlara sığmadığını, hər bir insanın özünəməxsus mürəkkəbliyə malik olduğunu mifoloji çalarlarla göstərir. “Caus” pyesi, postmodern nəzəriyyə çərçivəsində təhlil edildikdə, mətnə və mənada yaranan oyunları açıq şəkildə nümayiş etdirir. Pyesin strukturu və xarakterlərin münasibətləri, postmodernizmin mürəkkəb, çoxistiqamətli və qeyri-müəyyən xarakterini əks etdirir. Burada mətnin və mənənin oyunu, ənənəvi dramatik quruluşları sarsıdaraq, tamaşaçıyı həm əyləndirir, həm də düşündürür. Pyesdəki mətn və mənə oyunları, əslində, postmodernizmin kəsik-kəsik düşüncə və reallıq anlayışlarını, yəni mədəniyyətin, dilin və təcrübənin sərhədsiz və qeyri-müəyyən təbiətini ifadə edən əsas xüsusiyyətlərdir. Bu oyunlar, tamaşaçıya yalnız hadisələrin səthi mənalarını deyil, həm də daha dərin və çoxmənəli təfsir imkanlarını təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Yarımçıq əlyazma. – Bakı: Mütərcim, 2012. – 288 səh
2. Abdullayev K. Ruh (pyeslər). – Bakı: Azərnəşr, 1998. – 208 səh
3. Abdullayev K. Seçilmiş əsərləri III cild (VII cildə). – Bakı: Mütərcim, 2020. – 819 səh
4. Aristotel. Metafizika. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 384 səh
5. <https://525.az/news/65297-postmodernizm-ve-bedii-edebiyat>
6. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-abdulla>

SUMMARY

Kamal Abdulla's play "Caus" is one of the important examples of postmodernism in Azerbaijani literature. Although the work is related to the novel "Yarımçıq əlyazma", it stands out with its unique narrative structure and content. The main features of postmodernism, such as timelessness, spacelessness, transition from chaos to space, retrospection and multivariate interpretation, are evident in the play. The complexity of human nature, moral and psychological contradictions are depicted through the characters of Dede Gorgud, Boğazca Fatma and others. The work confronts the reader with a number of questions and assumptions. The open issues, such as the identity of the spy and the father of Boğazca Fatma's son, are an example of the postmodernist style that requires the active participation of the reader. In the play "Caus", the concepts of national identity, mythical time and space, as well as the deconstructed elements of the epic "Kitabi-Dede Gorgud" are developed in Kamal Abdulla's unique style. The play introduces the reader to a multi-layered world that presents not just a story, but different truths. At the same time, it touches on the social and political issues of the modern era with national-mythical codes.

Kamal Abdulla's play "Caus", as a work reflecting the characteristics of postmodernist literature, combines both mythical and modern thinking. The play focuses on the inner world of man, moral contradictions and issues of national identity. By synthesizing traditional and modern elements, Kamal Abdulla explores social, psychological and cultural tensions in society and the individual. The text of the play is presented in a multi-level and ambiguous structure, which invites the reader to actively search for and doubt various truths. By playing with the concepts of mythical time and space, the play expands the boundaries of literature and offers a new perspective on reality. These features increase the depth of the work not only aesthetically but also philosophically, thus strengthening the theoretical analysis of postmodernist thought and literature.

Keywords: postmodernism, play, theater, epic, mythology, deconstruction, chaos, space

MÜASİR POEZİYAMIZDA DUYĞULAR VƏ FƏLSƏFƏ: SƏDDAM LAÇININ "SƏNDƏ HANSI FƏSİLDİR?" VƏ TALEH MANSURUN "YARIMÇIQ VƏSİYYƏT" ŞEİRLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ-FƏLSƏFİ MOTİVLƏR

Sərvanə DAĞTUMAS
servane.ferecova.1999@mail.ru

Xülasə

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq, gənc müəlliflərimizin özünəməxsus və fərqli yaradıcılıqlarına rast gələ bilərik. Məqaləmizdə gənc şairlərimiz Səddam Laçın və Taleh Mansurun yaradıcılığı əsas diqqət mərkəzindədir. Taleh Mansur "Min il əvvəl", "Bəlkə də yağışlar yağmamalıydı", Səddam Laçın "Kəpənək ömrü", "İki canlı", "Kişi unutmazlığı" kimi bir sıra şeirlərin müəllifləridir. Hər iki şairin yaradıcılığı ətraflı şəkildə araşdırılmadığı üçün bu tədqiqata ciddi ehtiyac var. Taleh Mansurun "Yarımçıq vəsiyyəti" şeiri ekzistensial məzmun kəsb edir, insanı gerçək həyatla, öz mənəvi dünyası və daxili üsyankarlığı ilə baş-başa qoyur. Səddam Laçının "Səndə hansı fəsildir?" şeirində insanın emosional dəyişkənliyi, daxili müharibələri və "fəsil" problemi təsvir olunur.

Səddam Laçının "Səndə hansı fəsildir?" və Taleh Mansurun "Yarımçıq vəsiyyəti" şeirləri bugünə qədər tədqiq olunmayıb. Bu şeirlər arasındakı yaxınlıq və şeirlərin ədəbiyyatda əhəmiyyəti əsas tədqiqat obyektidir.

Açar sözlər: Səddam Laçın, Taleh Mansur, poeziya, psixoloji-fəlsəfi

Əsas hissə

Səddam Laçının "Səndə hansı fəsildir?" şeirində daxili fəsil problemi. İnsanın mövsümü və ya mövsümün insanı

"Səndə hansı fəsildir?" şeirində həm fəslin, həm də insanın dəyişkən olması vurğulanır. Fəsil xarakter, emosiya və münasibətin simvoludur. Lirik qəhrəman qarşı tərəfi anlama bilmir, özü isə tənha və çarəsiz vəziyyətdədir, soyuqluq ruhuna hakim kəsilib. O o qədər çaşqın və narahatdır ki, (ritorik) sualı dəfələrlə təkrar edir. O, sualı ilə qarşıdakı şəxsin, ruhi vəziyyətini, "fəslini" öyrənmək istəyir:

*Səndə hansı fəsildir?
Məndə hələ də qışıdır
Havanı soruşmuram
Bilirəm ki, yağışıdır.*

Biz şeirdə görürük ki, qəhrəman kədər mərhələsindədir, onun ruhu qış kimi üşüyür. Onun içində bir "qış" var. ("Məndə hələ də qışıdır") Nə vaxtsa aldığı travmaları ilə üzləşmək istəyir. O, empatikdir.

Burada lirik qəhrəman özünü və başqasını anlama bilmir. Başqalarını tamamilə tanımaq da mümkünsüzdür. Bir insanla bərabər yaşamaq, addımlamaq, yaxından tanımaq üçün gərək onu hər fəsildə tanıyasan, onunla hər fəsli yaşayasan. (daxili fəsil) Bu baxımdan hisslərin və duyğuların ifadəsi metaforik şəkildə müqayisə olunub. (fəsil metaforası ilə) Yaz, yay, payız, qış sevinc, xoşbəxtlik, depressiya və kədər mərhələlərini simvollaşdırır.

*Səndə hansı fəsildir?
Yazdır, yaydır, payızdır?
Heçmi dəyişməmişən?
Düzünü de ömründə
Neçə aydı payızdır?*

Lirik qəhrəman sual verdiyi şəxsin kimliyini açıqlamır, ancaq bu şəxs sabit deyil, dəyişkən xarakteri, davranışları var. Bəlkə də qəhrəmanımız bu sualı özünə verib, özünün, öz ruhunun, qəlbinin hansı "fəsildə" olduğunu müəyyən etməyə çalışır:

*Səndə hansı fəsildir?
Mən bildiyim qədəri
Payız sən qədər soyuq,
Sən qədər qəddar olmur.
Başqa fəsilə bənzər
Axı sən kimilər
Payıza oxşar olmur*

Lirik qəhrəman sanki skeptikdir, sualın yanlış olduğunu düşünür, şübhələnir, bunu sorğulayır. Sonda isə o dərk edir ki, insanın daxili fəslə, ruhu yalnız bir davranışla, duyğu ilə (fəsillə) məhdudlaşmır, insan hər duyğuda, əhvalda, yəni hər "fəsildə" ola bilər. Bu insan-fəsil konfliktini şəirdə psixoloji motivləri üzə çıxarır:

*Sən payızımı sanırsan
Bu solğun baxışları?
Sən payızımı sanırsan
Bu quru yağışları?
Səndə hansı fəsildir?
Heç çür anlamaq olmur
Gündə bir şəkildəsən*

Fəsil insana yox, insan fəslə uyğun davranır, fəsil insanla ayaqlaşır, insan fəsili seçir, fəsil insanı seçmir. İnsan ruhu təmasda olduğu hər şeydən qidalanır. İnsan yalnız insan olaraq qalmır, o, heyvandan Allaha qədər uzana bilən sirli və mürəkkəb varlıqdır. Biliyi və təcrübəni "yeyən" insan şəxsiyyətə çevrilir:

*Bəlkə də sual səhvdir
Bəlkə də deməliyəm
"Səndə hansı fəsil" yox,
"Sən hansı fəsildəsən?"*

Lirik qəhrəman qarşı tərəfi qınayıb onu soyuq və qəddar adlandırır, ancaq həm də onu anlamağa çalışır. İnsan bəzən dinlənilməyə, başa düşülməyə ehtiyac duyur. Şeir bizlərə həm də çatdırır ki, insanı tanımağa cəhd göstərmə, özünü yorma, insanı tamamilə tanımaq olmur, onu anlasan, başa düşsən yetərlidir.

Taleh Mansurun "Yarımçıq vəsiyyət" şeirində ekzistensial sancılar, həyat-ölüm keçidləri

"Yarımçıq vəsiyyət" şeirinin lirik qəhrəmanı həm zəif, həm güclü, həm ümidli, həm də kədərli. İnsan mübarizələrə və tənhalığa məhkum bir varlıqdır. Şeirdə verilən "kəfən doğan bələk", (həyat-ölüm konfliktini, həyatda ölüm, ölümdə həyatın mövcudluğu) "var-gəl edən külək", (həyatın narahat və dəyişkən olması) "daşa dönən ağrılar" (insanın ağrılara alışması, vərdiş etməsi, dözümlülüyü) ifadələri metaforik və simvolikdir, ölümün nəfəsini, dadını və insanın ruhani yolunu ifadə edir.

Lirik qəhrəmanımız cəmiyyətdən qaçır, özünü təcrid edir, özünü öz tənhalığında tapmağa çalışır. O, öz dünyası ilə barışıb, bu tənhalığının ağırlığının fərqindədir. Şeirdə ifadə olunan gecə simvolu insanın təkbaşına qaldığı, düşüncələri ilə üzləşdiyi məkandır:

*Bacarmadım gündüzləri yaşamağı
Təkbaşına öz gecəmi yaşayıram
Addım səsi,*

*Adam səsi,
Eşitməyən söz küçəmi yaşayıram*

"Yarımçıq vəsiyyə" şeirinin bu cür adlanması şeirin məzmununda dərin bir məna gizlədir. Bu ad şeirin ruhuna, şairin qayğılarına və onun hiss etdiyi yarımçıqlığa işarə edir. İnsanın bu dünyada qoyub getdiyi son kəlmələr- vəsiyyəti yarımçıqdır. Lirik qəhrəmanın həyatı hələ tamamlanmayıb, davam edir:

*Nə oğlumu, nə qızımı,
Arzuların bir küncündə
Ürəyimi böyüdürəm.
Bu dünyaya göz açandan,
Kəfən doğan bələyimi böyüdürəm*

Lirik qəhrəman ilahi ədalətə inanır. O, harada olsa da, Allahla arasında möhkəm bir bağ var. O, bağışlayan və təqdir edən, alqışlayandır:

*Qorxutmasın qoy bir kəsi
Qurşaq tutub halay çəkən buludların şaqqıltısı
O ildirim səsi deyil,
O Tanrıdı, ürəyimi alqışlayır
Zaman-zaman edəcəyim,
Neçə böyük günahımı bağışlayır*

Şeirin qəhrəmanı öz həyatının yavaş-yavaş bitəcəyini bilir. O gedəndə də cismən ölsə də, mənən yavaşlayacağını vurğulayır, yaddaşlarda, xatirələrdə qalmaq istəyir:

*Tanrı görür...
Gözlərindən soruşuram yerin-göyün:
-Görürsənmi məni indi?
Görürsənmi bu dünyanın istisindən soyuğuna,
Soyuğundan istisinə
var-gəl edən külək kimi narahatam?!
Duyursanmı, zirvələrə toxunduqca ağrılarım daşa dönür?
Gəldiyim yol, getdiyim yol
Göz üstündə bir cüt qara qaşa dönür?
Taleyinə gülümsəyən bir kimsəsiz kədər kimi,
Əridikcə zərrələrım gilə-gilə yaşa dönür.
süzülürəm bu dünyanın ömür adlı yanağından
gedirəm...*

Şeirdə insanın öz ağrıları ilə bərabər, eyni zamanda digərlərinin də acılarını, kədərlərini paylaştığını, başqalarının duyğularını öz ruhunda cəmləşdirdiyini görürük. Onun göz yaşları hiss və iztirabları simvollaşdırır. O, bununla başqalarının ağrılarını, əzablarını başa düşür, bölüşür və daşıyır;

*Məndən ötru ağlamayın ay adamlar,
Xəbəriniz yoxdu sizin,
hamınızın göz yaşınız məndədi*

İnsan ömrünün müvəqqəti olması və buna baxmayaraq, bu müvəqqəti dünyanın əbədi olması, insanın ölsə belə yaşaması, (keçicilikdəki daimilik) mövcudluğu, fiziki və mənəvi varlığın digərlərinə təsiri şeirə fəlsəfi rəng qatır. Qəhrəman həyatla ölümü eyni anda düşünür, ancaq ölüm onu qorxutmur. Onun ölümü mütləq insanları təsirləndirəcək:

*Ürək deyib köksünüə əl atmayın, ay adamlar
Mən gedəndə biləcəksiz ürəyiniz hardadı?*

Mən gedəndə biləcəksiz ürəyiniz cənazəmdən öndədi...

İnsan həyatının mənasını, dəyərini bilməli və yaşadıklarını öz ruhani qatından keçirməlidir. “Yarımçıq vəsiyyə” şeirinə bu baxımdan qayğı və natamamlıq duyğusu hakimdir-insan ruhundakı boşluq və yarımçılıq. Bu həyatdakı mübarizələr isə sonsuzdur, heç vaxt tamamlanmayacaq. Bu mənada şeirin adı simvolikdir.

Nəticə

Səddam Laçının “Səndə hansı fəsildir?” və Taleh Mansurun “Yarımçıq vəsiyyə” şeirlərinə psixoloji-fəlsəfi ruh hakimdir. Hər iki şeirdə lirik qəhrəmanın tənhalığı və ekzistensial çırpınışları, təbiət hadisələri, (bulud, ildırım, külək, yağış, fəsil) sabit duyğular ön plandadır. Şeirlərə mistik ruh hakimdir və hər iki qəhrəman çıxılmaz boşluq içərisindədir

Səddam Laçının “Səndə hansı fəsildir?” şeirində emosional uzaqlaşma ifadə olunur və lirik qəhrəman qarşı tərəfi anlamaq istəyir. Şeir sual-cavab (dialoq) formasında yazılıb, ancaq qarşı tərəfin səsinə eşitmirik. “Səndə hansı fəsildir?” sualı şeirin mövzusunı qüvvətləndirir. Əslində mövzu bu sualda gizlədilib. “Sən hansı fəsildəsen?” sualı şeirin ideyasını qüvvətləndirir, gizlədir. Şeirin mövzusu: “Səndə hansı fəsildir?”. Şeirin ideyası: “Sən hansı fəsildəsen?”.

Taleh Mansurun “Yarımçıq vəsiyyə” şeiri insanın ölüm və Allahla hesablaşmasına, insan həyatının sonunun ifadəsinə yönəlib. Şeir daxili monoloq üzərində qurulub və Tanrıya müraciət formasındadır. Şeirin mövzusu ekzistensial sancılardan ifadəsi, həyat-ölüm keçidləri, şeirin ideyası isə həyatın sonsuz və heç vaxt tamamlanmamış olmasıdır.

Fikrimizcə, sanki “Yarımçıq vəsiyyə” beyini, “Səndə hansı fəsildir?” ürəyi təmsil edir, sorğulayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavanşir Yusifli, Dörd fəsillik adamın tremor sakitliyi. <https://edebiyatqazeti.az/news/edebitenqid/10071-dord-fesillik-adamin-tremor-sakitliyi>
2. Səddam Laçının yeni şeirləri. <https://kulis.az/xeber/media/men-seni-sevenden-ikicanliyam-colorredgenc-sairden-yeni-seirlercolor-36785>
3. Səddam Laçınla müsahibə. https://youtu.be/grREKt80_uA?si=2TbtaWQ0Gwyu2u_
4. Taleh Mansurla müsahibə. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2022/iyul/808585.htm>
5. Taleh Mansurun "Yarımçıq vəsiyyə" şeiri. <https://m.youtube.com/watch?v=LG8Jz7rAo4E>

SUMMARY

If we look at modern Azerbaijani literature, we can find unique and different creations of our young authors. In our article, the creativity of our young poets Saddam Lachin and Taleh Mansur is the main focus. Taleh Mansur is the author of a number of poems such as “A Thousand Years Ago”, “Maybe the Rain Shouldn’t Have Fallen”, Saddam Lachin is the author of “The Life of a Butterfly”, “Two Lives”, “The Forgetfulness of a Man”. Since the creativity of both poets has not been studied in detail, there is a serious need for this research.

Taleh Mansur’s poem “Incomplete Will” has an existential content, confronting a person with real life, his own spiritual world and inner rebellion. Saddam Lachin’s poem “What Season Are You in?” describes a person’s emotional variability, internal wars and search for a “season”.

Saddam Lachin’s poems “What Season Are You in?” and Taleh Mansur’s poems “Incomplete Will” have not been studied to date. The closeness between these poems and the importance of poems in literature is the main object of research.

Keywords: Saddam Lachin, Taleh Mansur, poetry, psychological- philosophical

ELÇİNİN “BAŞ” ROMANI MAGİK REALİZM ÖRNƏYİ KİMİ...

Şəhanə MAHMUDZADƏ

shahane.mushfiq@gmail.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının “Altmışincılar” nəslinin görkəmli nümayəndəsi, Xalq yazıçısı Elçinin “Baş” romanı tarixi əsər təsiri bağışlasa da, strukturu və mövzusu baxımından magik realizmin xüsusiyyətlərini əks etdirən bir əsər kimi diqqət cəkir. Romanda gerçəklik və fantastika birləşir, təbii hadisələr və qeyri-real elementlər paralel şəkildə təqdim olunur. Əsərin əsas mövzusu insanın daxili dünyası, ruh halı və şəxsiyyətinin böhranıdır. Romanda başın kəsilməsi və onunla əlaqədar psixoloji vəziyyətlər, həmçinin tarixi və mədəni kontekstlərin simvolik təsiri diqqətə cərpir. Müəllif oxucusunu həm real, həm də magik bir dünyada düşünməyə vadar edir, burada hadisələr bir-birini tamamlayaraq fərqli anlamlar kəsb edir. “Baş” romanı magik realizmin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq, məntiq və gerçəklik ilə qeyri-real və simvolik elementləri harmoniya içində birləşdirir.

Açar sözlər: magik realizm, Elçin, baş, ruh, tarix

Əsas hissə

Xalq yazıçısı Elçinin 2015-ci ildə çap olunmuş “Baş” romanı da magik realizm ünsürlərini özündə əks etdirir. Əsərdəki hadisələr tarixi faktlara söykənsə də, müəllif təxəyyülündən də geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Romandakı hadisələr XIX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanda və ümumən Cənubi Qafqaz tarixinin ən gərgin və mürəkkəb dövründə cərəyan edir. Lakin “Baş” romanına tarixi roman demək olmaz. Bu, fəlsəfi, magik, psixoloji, mistik çalarlarla süslənmiş əsərdir.

Əsərin fabulasını rus generalı Sisianovun Bakının qoşa qala qapıları önündə öldürülməsi, sonra başının kəsilib İrana - Fətəli şah ərməğan göndərilməsi ilə bağlı məşhur tarixi olay durur və bütün əsər boyu tarixdən tanıdığımız müxtəlif şəxslərin adları çəkilir, müxtəlif epizodlarda iştirakları göstərilir.

Hadisələrin bir çoxu tarixi faktlara söykənsə də, müəllif təxəyyülü daha mühüm rol oynayır. O, tarixi sənədlərin və faktların niyəliyini və necəliyini müəllif təxəyyülü və yozumu ilə əlaqələndirir. Amma əlbəttə, özü də bilir tarixi romandan tədqiqatçıların, tarixçilərin və oxucuların dəqiqlik, tarixə sadıqlıq gözlədiyini. Ona görə də, bu ətrafda gələcəkdə yarana biləcək mübahisələrin qarşısını indidən almaq üçün romanın əvvəlində əsərin janrı tipi, mövzusu haqqındakı kiçik bilgi və açıqlama ilə oxucusunu bir növ məlumatlandırır, əsərə hazırlayır. Sanki yazıçı bununla oxucusuna və tədqiqatçıya bir kompas bağışlayır. Kompasın göstərdiyi istiqamətə gedib- getməmək isə onun özündən asılıdır.

Yazıçının maraqlı priyomu sayəsində əsər müəllif təhkiyəsi təsiri deyil, kənardan zaman maşınının göstərdiklərinə baxış təsiri bağışlayır. Baxan isə əsərin əvvəlində kəsilən və sona qədər bütün olayların ətrafında döndüyü Sisianovun başıdır. O baş yaddaşının oyanması nəticəsində iki dünya arasındadır. Cismi çürüməsin deyə dərmanlanıb çuval içərisində gəzərkən ruhu bütün bunları uzaqda (ya da yaxından) şəffaf və çəkisizlik içərisindən seyr edir. Müəllif kənardan seyr edən varlığı ruh adlandırmır. Ümumiyyətlə, ad qoymur, isimləndirmir. Sadəcə “O” deyə bəhs edir və oxucu bütün əsər boyunca “O”nun gördüklərinə tamaşa edir.

Müəllifin bu priyomu əsəri magik realizmə yaxınlaşdırır, onu Azərbaycan ədəbiyyatında magik realizmin bir nümunəsinə çevirir. Romanda magik realizm dini rəvayətlərlə fəlsəfi düşüncənin vəhdətində təzahür edir. İnsan ölərkən ona nə olur? Ruh varmı? İnsan öz həyatını və özündən sonrakı həyatı izləyə bilirmi? İnsanın cismi torpağa basdırılırsa (və ya yandırılır, dənizə atılır və sair), bəs

onda ruh hansı biçimdə olur və sair kimi suallar əsrlərdir həm din alimlərinin, həm də filosofların cavab axtardığı suallardır. Elçin bu romanında həmin sualları öz düşüncə tərz, yazıçı təxəyyülü ilə cavablandırır.

Əsərin sujeti iki xətdən ibarətdir. Biri tarixiliyi, digəri isə magik reallığı əks etdirir. Hadisələr tarixi fonda cərəyan edərkən həmin hadisələrə baxış və onların dəyərləndirilməsi magik reallıq çərçivəsində baş tutur. "Baş" romanı Elçin yaradıcılığında magik realizmə rast gəldiyimiz ilk əsər deyil. Onun "Teleskop" pyesi də oxşar priyomla qurulub. Orada dünyasını dəyişmiş və belə demək mümkünsə, o dünyaya getmiş adam teleskop vasitəsilə bu dünyanı, bu dünyada qalan doğmalarını izləyir. Orada mərhumun konkret haraya getdiyi, harda olduğu bəllidir. Burada isə bəlli deyil. Onun olduğu vəziyyət "şəffaf və çəkisizlik" deyə təsvir edilir: "ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında elə bir hissiyyat yaranırdı ki, insan görünən o məkanda ana bətnindən çıxdıqdan sonra özü də bilmədən, dərk etmədən təhtəlsüür olaraq, əslində, yalnız ölümə can atır, çünki insanı görünən o məkandakı mənasızlıqdan-bir-birini əvəz edən o xatirələrdəki, epizodlardakı mənasız mübarizələrdən, mənasız arzu və istəklərdən, mənasız xoşbəxtlik və mənasız bədbəxtlikdən, mənasız sevinc və mənasız iztirablardan yalnız ölüm xilas edəcək.

Ancaq görünən o məkan bu dərəcə mənasızlıqdan ibarətdirsə, onda O, nə üçün orada idi və nə üçün indi də burada- harada?- belə bir şəffaflıq və çəkisizlik idilliyası içində idi?

Nə üçün O, yox idi, ancaq eyni zamanda var idi?..

... Və Onun o şəffaf və çəkisiz varlığı qətiyyətlə tərəddüd etmədən tamamilə əmin idi ki, bir-birini əvəz edən o xatirələrdəki, epizodlardakı insanları da vaxtı yetişəndə belə bir şəffaflıq və çəkisizlik gözləyir".

Görünür ki, iki dünya və iki dünyanın bir-biriylə qarşılıqlı əlaqəsi müəllifi düşündürən əsas məsələlərdən biridir. O, əsrlərdir cavabı tapılmayan sualları zərgər dəqiqliyi ilə romana daxil edir, hadisələrin alt qatında oxucunun təhtəlsüürünə təsir edərək onu bu mövzular haqqında təkrar-təkrar düşünməyə vadar edir.

Roman elə epigraf yerinə verilmiş ilk cümlələrlə başlayır. Ənvər Məmmədخانlıdan verilmiş "Həyatım ağrıyır" sitatı Sisianovun ruhunun öz həyatını izləyərkən keçirdiyi sarsıntı ilə assosiasiya təşkil edir. Onun hiylələrlə, məklərlə, qanla, mübarizəylə dolu həyatı, sən demə, həmişə ağrıyırmış. Amma o bunu öləndən sonra dərk edir, bir-bir həmin ağrılarla qarşılaşır. Romandakı XIX əsrin tarixinə aid ayrı-ayrı epizodlar həmin ruhun, həmin başın ağrıyan yerləridir.

Bu ağrılardan sonra baş da, ruh da sakitləşir, xəfifləşir, sanki üstündən tonlarla yük atmışcasına rahat nəfəs alır. O, elə hey uçmaq, uçmaq istəyir. Lakin bu dünyaya onu bağlayan bir şey vardı: Baş. Başın oyanan yaddaşı onu canını qurtarmaq istədiyi həyata hələ bir müddət də bağlı saxlayır. Çünki hər kəs bir gün əməlləriylə üzləşməlidir. Ya elə, ya da belə. Baş da bir-bir diyarlar gəz(diril)ərək özü haqqındakı həqiqi fikirləri öyrənir, etdiklərinin nəticələri ilə qarşılaşır. Bütün bunlardan sonra kim yenidən həyata qayıtmaq, bu dünyada yaşamaq istəyər ki? Özü də Sisianov kimi hər xatirəsi qanla, qadıyla, qorxuyla dolu birisi. Və hər şey bitəndən sonra O, həmin məkandan uzaqlaşır, xəfifləyərək uçuş, uçuş. Onun həmin anki düşüncələri isə əsərin ilk səhifəsində Arif Abdullazadədən verilmiş "Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə" misrasıyla həmahəng səslənir.

Başın yaddaşının oyanması nəticəsində hadisələr dağınıq, sitatda da deyildiyi kimi, informasiyalar şəklində canlanır. Başı kəsilən ruh bədəni tərk edir, çəkisizliyə ucalır və bu qəfil dəyişiklik onu çaş-baş qoyur. Ruh harda olduğunu, hara getməli olduğunu bilmir və bu an gözləri ona zillənən başın yaddaşındakı xatirələr onun fikirlərini məşğul edir. Burada yazıçı həyatdan ölümə deyil, ölümdən həyata qayıdır. Yəni, sondan əvvələ. Bu, reinkarnasiya deyil, ruhun başqa dünyadakı, dini terminlə desək, ətrafdakı halıdır. Və müəllif bununla göstərir ki, ölüm belə insanı cavabdehlikdən xilas edə bilməz. Ölümdən sonra artıq kim olmasının onun üçün elə bir fərqi yoxdur.

Onun son xatırladığı isə unutduğu, bəzən yaddaşının bir küncündə canlanmaq istəsə də, nə olduğunu bilmədiyi o söz olur: xmertı-allah. Bu sözü ona uşaqlığının yadigarı Babua Arçıl əzbərlətmışdi. Xmertı ona ömrü boyunca unutduğu, ya da özünü unutmağa məcbur qoyduğu gürcü kökünü xatırladır. Onun bədəni torpağa, ruhu isə köklərinə qarışır...

ƏDƏBİYYAT

1. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 7-ci cild, Bakı, Çinar - çap, 2005, 570s.
2. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın problemləri. Bakı: Yazıçı, 1981, 361s.
3. Əlimirzəyev, X.Ə. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları / X.Ə.Əlimirzəyev. Bakı: Nurlan, – 2008. – 432 s.
4. Hüseynova M. XX əsr Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub və sənətkar fərdiyyəti. Bakı, Elm, 2009, 289 s.
5. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, 454 s.
6. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, Yazıçı, 1978, 198 s.
7. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 712s.

SUMMARY

A prominent representative of the "Sixties" generation in Azerbaijani literature, People's Writer Elchin's novel "Head" may appear to be a historical work, yet in terms of structure and theme, it stands out as an example of magic realism. The novel blends reality and fantasy, presenting natural events and supernatural elements in parallel. The central theme of the work is the inner world of the individual, their emotional state, and the crisis of identity. The decapitation of the head and the psychological conditions associated with it, along with the symbolic influence of historical and cultural contexts, are striking elements in the story. The author compels the reader to reflect on both a real and magical world, where events complement each other and acquire different meanings. Head aligns with the core principles of magic realism by harmonizing logic and reality with non-real and symbolic elements.

Keywords: magic realism, Elchin, head, soul, history

AMERİKA ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCANDA ARAŞDIRILMASI

Şükufə VƏLİYEVƏ

valiyevashukufa@gmail.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Bu məqalədə Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılması tarixi kontekstdə nəzərdən keçirilmiş, onun tədrisi, tərcüməsi və elmi tədqiqatlarla bağlı əsas istiqamətlər tədqiq olunmuşdur. Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılması XX əsrin ikinci yarısından etibarən intensivləşmiş və bu istiqamətdə müxtəlif elmi, tərcümə və tədris işləri aparılmışdır. Akademik səviyyədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və universitetlərdə Amerika ədəbiyyatına dair tədqiqatlar aparılır, müqayisəli ədəbiyyat kontekstində onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələri öyrənilir. Tərcümə fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində bir çox Amerika yazıçıların əsərləri Azərbaycan oxucularına təqdim edilmişdir. Bu sahədə aparılan elmi və tərcümə işləri Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda daha geniş tanınmasına və ədəbi mühitə təsirinə şərait yaradır və gələcəkdə bu sahədə aparılan araşdırmaların daha da dərinləşdirilməsi gözlənilir.

Açar sözlər: Amerika ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Şərq-Qərb ədəbi əlaqələri, tərcümə, müqayisəli tədqiqat

Giriş

Amerika ədəbiyyatı dünya ədəbi irsinin ən mühüm qollarından biri kimi fərqli dövrləri, janrları və yazı üslubları ilə seçilir. Bu ədəbiyyatın Azərbaycanda araşdırılması təkcə Amerika mədəniyyətinin və bədii dünyagörüşünün öyrənilməsi baxımından deyil, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli tədqiqatlar aparmaq, dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələri gücləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan və Amerika ədəbiyyatları fərqli coğrafi və tarixi şəraitdə formalaşsa da, hər iki ədəbiyyatda insan psixologiyası, azadlıq, ədalət, sosial problemlər və milli kimlik məsələləri əsas mövzular kimi yer alır. Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda tədqiqi və tərcüməsi həm ədəbi-elmi dairələrdə, həm də geniş oxucu kütləsi arasında maraq doğurur. Xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan alimləri Amerika yazıçılarının əsərlərini təhlil etməyə, onların Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini araşdırmağa başlamışlar.

Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda öyrənilməsi və məşhurlaşması bir neçə mərhələdə inkişaf etmişdir. İlk mərhələ SSRİ dövrünə təsadüf edir və bu dövrdə Amerika yazıçılarının əsərləri əsasən rus dili vasitəsilə Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır. Bu dövrdə Mark Tven, Cek London, Ernest Heminqvey, Uilyam Folkner kimi yazıçıların əsərləri geniş yayılmışdır. Xüsusilə Cek Londonun macəra dolu əsərləri və Heminqveyin realist üslubu sovet dövründə oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycanda Qərb ədəbiyyatına olan maraq artdı və Amerika ədəbiyyatı daha geniş şəkildə öyrənilməyə başladı. Bu dövrdə F. Skott Fitscerald, Con Steynbek, Rey Bredberi, Harper Li və digər yazıçıların əsərləri Azərbaycan dilinə çevrildi. Bu tərcümələr Azərbaycan oxucularına Amerika ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini və janrlarını daha yaxından tanımağa imkan verdi.

Bundan əlavə, Azərbaycan alimləri Amerika ədəbiyyatını tədqiq edərək onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə paralellərini araşdırırlar. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərindən etibarən elmi dairələrdə Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə maraq nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Xüsusilə XIX-XX əsrlərdə Şərq və Avropa, eləcə də Şərq və ABŞ ədəbiyyatları arasındakı əlaqələr, Qərbin Şərq mədəniyyətinə yanaşma tərz, milli mədəniyyət mühitində “özgə” obrazının

formalaşması kimi məsələlər geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu mövzuya dair araşdırmalar aparan alimlər sırasında A.Kazımova, Ü.Bədəlbəyli, G.Abdullabəyova, A.Cəbrayıllov, A.Bayramov, Ş.Xəlilli, Z.Ağayev, A.İmanquliyeva və digər tədqiqatçıların əsərləri xüsusi qeyd olunmalıdır [3, s.44].

Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra Avropaya inteqrasiya etmək istəyimiz, mənəvi və milli dəyərlərimizi uca tutaraq qloballaşan dünyaya qoşulmaq üçün göstərdiyimiz səylər, inkişaf etmiş dövlətlərin inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi nəticəsində elm və təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Ölkəmiz uğurlu xarici siyasət sayəsində mədəniyyət və incəsənət əlaqələrini genişləndirmiş, elm və təhsilin tərəqqisini sürətləndirmiş, Qərbin yaradıcı ideya və konsepsiyalarından səmərəli bəhrələnmişdir.

XXI əsrin ilk onilliyində Amerika, Avropa və Azərbaycan ədəbiyyatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə həsr olunmuş elmi tədqiqatların sayının artdığı müşahidə edilir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar arasında C.Quliyevanın [4], İ.Məmmədovanın [5], Ü.Həbibbəylinin [1], E.Şirinovun [9] və digər alimlərin elmi tədqiqat işlərini xüsusi qeyd etmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XX əsr və ondan əvvəlki dövrlərin Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Bununla belə, hekayə janrının nəzəri təhlili, onun inkişaf dinamikası və mövzu dairəsinin Beri və Rey Kinqin müasir Amerika ədəbiyyatında əks olunması kimi məsələlərə həsr olunmuş geniş tədqiqatlara rast gəlinmir. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında bu sahənin struktur vahidlərinin inkişaf səviyyəsi ayrı-ayrılıqda təhlil edildikdə, dəyərli elmi araşdırmaların mövcud olduğu görünür. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında H.A.Xəlilovanın [2], R.Ə.Ömərovun [6], N.M.Sadıqovanın [7], D.Səmədovanın [8] və digər tədqiqatçıların əsərləri bu sahədə xüsusi yer tutur.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Amerika ədəbiyyatında yeni istiqamətin başlanğıcı tənqidi realizmin inkişafı üçün zəmin yaratdı. M.Tven, C.London, O.Henry və T.Dreiserin hekayələri özünəməxsus ideya quruluşuna görə kapitalist Amerikasının gündəlik həyatının tənqidi ifşasına yönəlmişdi. XX əsrin ikinci yarısından etibarən Amerika ədəbiyyatında yeni meyillər yaranmağa başladı, o dövrün yazıçıları dünyada baş verən mürəkkəb prosesləri təsvir etməklə müasir insanın “robotlaşması” və “mexanikləşməsi”nin əks təsirlərini göstərməyə çalışdılar. Xüsusilə, Amerikanın dünya liderliyinə iddiası ölkədə texnologiyaya marağın artmasına səbəb olduğu üçün bu proses ədəbiyyatda da öz əksini tapdı.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın problemi “insan” olduğu üçün zaman və məkandan asılı olmayaraq bəşəri mövzular təkrarlanır və çağdaş ədəbiyyatın təhlili baxımından bu, heç də plagiat sayılmır. Bununla belə qənaətə gəlik ki, Amerika ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına inteqrasiya edir, yeni ədəbi cərəyanları əhatə edir. Müqayisələr də sübut edir ki, Amerika ədəbiyyatı gec formalaşmasına baxmayaraq, heç də geri qalmır və yeni ədəbi cərəyanları izləyir, zamana uyğunlaşır.

Bu baxımdan, Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Amerika ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərini, onun dünya ədəbiyyatına təsirini və Azərbaycan ədəbi mühitinə olan mümkün təsirlərini diqqətlə tədqiq edirlər. Bu araşdırmalar göstərir ki, Amerika ədəbiyyatı yalnız öz coğrafi sərhədləri ilə məhdudlaşmır, qlobal ədəbi proseslərin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Amerika yazıçılarının yaratdığı yeni üslub və ideyalar Azərbaycan alimləri və tədqiqatçıları tərəfindən nəzərdən keçirilir, onların təsiri milli ədəbiyyatın inkişafı kontekstində qiymətləndirilir.

Amerika ədəbiyyatında elmi fantastika janrına əvəzsiz töhfələr vermiş İ.Asimovun qabaqcıl texnologiya, süni intellekt, futuristik parametrlərdən bəhs edən hekayələrində əsas motivi robot texnikasının və süni intellektin etik və mənəvi nəticələri təşkil edir. İ.Əsimov cəmiyyətə təsir edən qabaqcıl texnologiya anlayışını daha transformativ üsullarla araşdırır. Amerika “qısa hekayəsi”ndə elmi fantastika üslubunun incilərini yaradan yazıçılar arasında T.Çianq, Ph.Dik, K.Vonnequt və E.Gibsonu mütləq qeyd etmək lazımdır. Qabaqcıl texnologiyanın bəşəriyyətə təsirini araşdıran, gələcək texnologiyalar və onların təsiri ilə bağlı fərziyyələr irəli sürən yazıçıların qısa hekayələrində futuristik və yad mühitlərdə şəxsiyyət axtarışında fərdlərin kimlik problemi kimi mövzular üstünlük təşkil edir. [10, s.20]

Azərbaycanda Amerika elmi fantastika janrına maraq əsasən tərcümə və akademik araşdırmalar vasitəsilə də özünü göstərir. Son illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi fantastikanın ədəbi janr kimi xüsusiyyətləri, onun sosial və fəlsəfi kontekstləri araşdırılmaqdadır. Amerika yazıçılarının elmi fantastika əsərlərində texnologiya və insan münasibətləri, gələcəyin etik və sosial problemləri kimi məsələlər Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən analiz edilərək müasir texnoloji inkişafın humanitar aspektləri ilə əlaqələndirilir.

Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılması dünya ədəbi proseslərinin qavranılması və müqayisəli tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqatlar nəticəsində Amerika ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri, ədəbi cərəyanları, tematik xüsusiyyətləri və bədii üslubu daha dərinlən öyrənilir. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Amerika ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinə nəzər salaraq, onun ictimai, fəlsəfi və estetik dəyərlərini araşdırmaqla qlobal ədəbiyyatın ümumi mənzərəsini tamamlamağa çalışırlar.

Gələcək perspektivdə Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda daha dərinlən araşdırılması, yeni tədqiqat metodlarının tətbiqi və bu ədəbiyyatın təsir dairəsinin genişlənməsi üçün əhəmiyyətli addımların atılması gözlənilir. Bu araşdırmalar yalnız akademik müstəvidə deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı baxımından dəyərli hesab edilə bilər. Beləliklə, Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda öyrənilməsi dünya ədəbi irsinin daha geniş kontekstdə dərk edilməsinə və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yeni perspektivlərin açılmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli Ü. Tomas Murun yaradıcılığında Şərq mövzusu: Filol.fəl.dok. dis. Naxçıvan, 2009, 144 s.
2. Xəlilova, H.Ə. Rey Bredberinin fantastik əsərlərində humanizm ideyaları // – Bakı: Elm və təhsil, Filologiya məsələləri, – 2017. № 3, – s. 44-49
3. İsgəndərova N. XIX ƏSR Amerika nəsrində Şərq mövzusu. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın A V T O R E F E R A T I Bakı – 2013, 80 s.
4. Quliyeva C. ABŞ ədəbiyyatında adi adamın faciəsinin bədii təsviri (Erskin Kolduel və Albert Maltın əsərləri əsasında): Filol.fəl.dok. ...dis. Naxçıvan, 2009, 150 s.;
5. Məmmədova İ. Müasir ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrın yeni çalarları: Filol.fəl.dok. ...dis. Naxçıvan, 2010, 137 s.;
6. Ömərov, R.A. XX əsr ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janr (Ayzek Əzimov və Emin Mahmudovun yaradıcılığı əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2003. – 22 s.
7. Sadıqova N.M. Müasir Amerika elmi-fantastikası: Metod və janr problemi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 1987. – 154 s.
8. Səmədova D. Elmi fantastik ədəbiyyatın tədqiqi tarixinə bir nəzər // – Bakı: Elm və təhsil, Filologiya məsələləri, – 2017. № 1, – s.267-272
9. Şirinov E. XX əsr amerikan nəsrində U.Folknerin hekayələrinin rolu: Filol.fəl.dok. ...dis. Bakı, 2005, 159 s.; Bağirov A. Y.E.Bertels Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi: Filol.fəl.dok. ...dis. Bakı, 2007, 146 s.;
10. Majidova İlaha Adil. ABSTRACT of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy The problem of short story in contemporary american literature (Based on the Short Stories of Ray Bradbury and Stephen King). Baku – 2024, 32 p.

SUMMARY

This article reviews the study of American literature in Azerbaijan in its historical context, and examines the main directions related to its teaching, translation and scientific research. The study of American literature in Azerbaijan has intensified since the second half of the 20th century, and various scientific, translation and educational works have been carried out in this direction. At the academic level, research on American literature is being conducted at the Azerbaijan National Academy of Sciences and universities, and its relations with Azerbaijani literature are being studied in the context of comparative literature. As a result of the expansion of translation activities, the works of many American writers have been presented to Azerbaijani readers. The scientific and translation works carried out in this field create conditions for a wider recognition of American literature in Azerbaijan, its influence on the literary environment, and it is expected that these studies will be further deepened in the future.

Keywords: American literature, Azerbaijani literary studies, East-West literary relations, translation, comparative research

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается изучение американской литературы в Азербайджане в историческом контексте, а также изучаются основные направления ее преподавания, перевода и научных исследований. Изучение американской литературы в Азербайджане активизировалось со второй половины XX века, в этом направлении проводились различные научные, переводческие и просветительские работы. На академическом уровне исследования американской литературы проводятся в Национальной академии наук Азербайджана и университетах, а ее связи с азербайджанской литературой изучаются в контексте сравнительного литературоведения. В результате расширения переводческой деятельности азербайджанскому читателю стали известны произведения многих американских писателей. Проводимая в этой области научная и переводческая работа создает условия для более широкого признания американской литературы в Азербайджане и ее влияния на литературную среду, и ожидается, что эти исследования будут еще более углублены в будущем.

Ключевые слова: американская литература, азербайджанское литературоведение, литературные связи Востока и Запада, перевод, сравнительные исследования

DİVAN ƏDƏBİYYATI ƏNƏNƏLƏRİNİN MAARİFÇİ REALİST NƏSR STRUKTURUNDA TƏZAHÜRÜ

Telli ƏLİYEVƏ

tellimuradova95@gmail.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri maarifçi realist nəsr nümunələrinin poetik strukturunun formalaşmasında təsiredici amil kimi yaxın keçmişdə yazılan, maarifçilik ideyalarını əsası olan ədəbi nümunələrlə yanaşı, klassik ədəbiyyatdan gələn elementlər də aydın görünməkdədir. Qədim və orta əsrlər aid mənbələrin ənənə yaratmaq gücü yüksək olduğundan onların da izlərinin XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat nümunələrində varlığı qeyd-şərtsizdir. Maarifçi realizmin Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqlarından danışarkən, heç şübhəsiz, ilk bəhs edəcəyimiz müəllif dahi Nizami Gəncəvi olmalıdır. Eyni zamanda, maarifçi realist nəsrdən və onun qaynaqlarından söhbət açırsaq, anadilli nəsrin ilk və ən yaxşı klassik nümunələri olan Füzuli nəsrindən mütləq bəhs etməli, onun bu istiqamətdə də müstəsna xidmətini vurğulamalıyıq.

İntertekstual əlaqələr kontekstində yanaşdıqda maarifçi realist nəsrdə klassik ədəbiyyatdan mövzu, ideya, süjet, motiv və s. baxımdan paralellər tapmaq, eləcə də təsirlənmə, həmin ədəbiyyata müxtəlif istiqamətlərdə müraciət görünür. Bildiyimiz kimi mətnlərarası əlaqə qurularkən sitat, alluziya, kalka, plagiat, tərcümə, pastiş və parodiya və s. intertekst vasitələrindən istifadə olunur. Bu istiqamətlər müəllifin qurduğu əlaqə tipinə görə dəyişə bilər. Postmodern mətnlərdə bu anlayışlara uyğun mətn tipləri tapmaq və ya bu istiqamətlər əsasında araşdırma edib müəyyən nəticəyə gəlmək daha asandır. Maarifçi realist nəsrdə intertekstuallığı yaradan amillər birbaşa adını çəkdiyimiz sistem üzərində formalaşmamışdır desək yanlışdır, çünki çox nadir hallarda örnəklərlə qarşılaşırıq. Yəni müəyyən sitat, alluziya, pastiş və ya parodiyadan və s. söhbət getmir. Burada ənənələr, ideyalar yeni təyinatda təqdim olunur, orijinal kontekstdən alınır və yeni, müasir kontekstin tərkib hissəsinə çevrilir.

Açar sözlər: ənənə, maarifçilik, realist, nəsr

Giriş

XX əsrin əvvəlləri maarifçi realist nəsr nümunələrinin poetik strukturunun formalaşmasında təsiredici amil kimi yaxın keçmişdə yazılan, maarifçilik ideyalarını əsası olan ədəbi nümunələrlə yanaşı, klassik ədəbiyyatdan gələn elementlər də aydın görünməkdədir. Maarifçi realist nəsrdə intertekstual əlaqənin mövcud olduğu ədəbi mənbələrdən biri kimi şifahi xalq ədəbiyyatı təsir qüvvəsinə görə ilk sıradadır. Bir çox maarifçi realist yazıçının əsərləri üzərindəki təhlillər bunu deməyə imkan verir. Qədim və orta əsrlər aid mənbələrin ənənə yaratmaq gücü yüksək olduğundan onların da izlərinin XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat nümunələrində varlığı qeyd-şərtsizdir.

İntertekstual əlaqələr kontekstində yanaşdıqda maarifçi realist nəsrdə klassik ədəbiyyatdan mövzu, ideya, süjet, motiv və s. baxımdan paralellər tapmaq, eləcə də təsirlənmə, həmin ədəbiyyata müxtəlif istiqamətlərdə müraciət görünür. Bildiyimiz kimi mətnlərarası əlaqə qurularkən sitat, alluziya, kalka, plagiat, tərcümə, pastiş və parodiya və s. intertekst vasitələrindən istifadə olunur. Bu istiqamətlər müəllifin qurduğu əlaqə tipinə görə dəyişə bilər. Postmodern mətnlərdə bu anlayışlara uyğun mətn tipləri tapmaq və ya bu istiqamətlər əsasında araşdırma edib müəyyən nəticəyə gəlmək daha asandır. Maarifçi realist nəsrdə intertekstuallığı yaradan amillər birbaşa adını çəkdiyimiz sistem üzərində formalaşmamışdır desək yanlışdır, çünki çox nadir hallarda örnəklərlə qarşılaşırıq. Yəni müəyyən sitat, alluziya, pastiş və ya parodiyadan və s. söhbət getmir.

Burada ənənələr, ideyalar yeni təyinatda təqdim olunur, orijinal kontekstdən alınır və yeni, müasir kontekstin tərkib hissəsinə çevrilir.

Əsas hissə

Maarifçi realist nəsrə, xüsusilə, hekayə janrında yazılan əsərlərdə həm məzmun, ideya xüsusiyyətlərinə, həm üslub, struktur keyfiyyətlərinə görə təsirlənmə açıq görünür. Janr paralelliyi hekayət və hekayə arasında müəyyənləşdirilə bilər. Ancaq onlar bir-birindən tamamilə fərqləndiyi üçün daha çox hekayətin hekayə üzərindəki təsiri və müəyyən spesifik xüsusiyyətlərin hekayədə davam etdirilməsi məqamları nəzərə çatdırmaqdadır. Bu məqamların geniş təhlili müxtəlif tədqiqatlarda əks olunduğundan təkrarlama ehtiyacı doğurmur.

Maarifçi realizmin Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqlarından danışarkən, heç şübhəsiz, ilk bəhs edəcəyimiz müəllif dahi Nizami Gəncəvi olmalıdır. Ona qədər olan ədəbi ənənələri öz yaradıcılığında cəmləyib, müəyyən sistemə salan şairin sonrakı dövrün ədəbiyyatına birbaşa təsiri daha güclüdür. Maarifçi realist ədəbiyyatda nəsr əsərlərinin mövzu, ideya, motiv baxımından bəhrələndiyi qaynaqlar içərisində Nizami Gəncəvinin 1174-cü ildə yazdığı “Sirlər xəzinəsi” xüsusi yer tutur. “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) ... Azərbaycan ədəbiyyatında ilk irihəcmli, dərin fəlsəfi-irfani qayəli məsnəvi, poetik traktatdır ki, şair hələ ictimai-fəlsəfi qəsidələrinin aparıcı mövzusu olan həyat, yaradılış, xilqət, insan və onun vəzifələri, ümumiyyətlə şərəfli olum və şərəfli ölüm haqqındakı düşüncələrini etik-əxlaqi çulğanişda, dahiyənə bir ustalıqla, sənətkarlıq xarüqaları göstərərək ilk dəfə məhz bu əsərində sistemli şəkildə oxucuya təqdim edir” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007, s.493) Bu əsərin özünəməxsusu struktur elementləri, quruluş xüsusiyyəti onu spesifikləşdirir. Əsərdə verilən iyirmi məqalət və onlardan sonra gələn hər hekayət məqalətdə ifadə olunan ideyaların bədii ifadəsidir.

“Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığı boyu düşündürən dövlətçilik, humanizm, bərabərlik, ədalətli hökmdar və xalq, əməkçi insan, mənəvi kamillik və kamil insan, sərvət və şəxsiyyət kimi böyük ictimai mətləblər ilk dəfə “Sirlər xəzinəsi” əsərində öz əksini tapmışdır” (Həbibbəyli, 2021, s.37). Maraqlıdır ki, hekayətlərin hər birində ibrətlik hadisələr baş verir və yekun da bu süjetə xidmət edən nəsihətimiz, fəlsəfi-didaktik sonluqla nəticələnir. Maarifçi realist nəsrə qarşılaşdığımız məşhur gözlənilməz, xoşbəxt (təsədüfi hallarda bədbin) finallar da bu ənənənin davamıdır deyə bilərik. XX əsrin əvvəllərində bu cərəyanın təmsilçilərinin yaradıcılığında, xüsusilə nəsrində finalların maarifçilik ideyalarını özündə daşıyan ifadələrlə yüklənməsi və sonlanması həm maarifçi realizmin tələbi və əsas şərtlərindəndir, həm də qeyd etdiyimiz kimi həmin sənətkarlara sələflərin təsirindəndir. Hansı paralellər bu iddiaları gücləndirə bilər, bunu əsərləri forma-məzmun baxımından təhlil etdikdə üzə çıxarmaq mümkündür.

Nizami Gəncəvi yaşadığı, yaratdığı dövrdə də, müasir sivilizasiya dövründə də mövcud dəyərlər xaricində, universal, hərtərəfli ideyaların tərənnümçüsü, yüksək insan ideallarının daşıyıcısı, təbliğatçısı olan bir sənətkardır. “Nizami yaradıcılığının əsas ideya-bədii xətlərindən olan insana münasibət və humanizm problemi də özünün məzmun və intonasiyası ilə kifayət qədər əbədiyaşar səciyyə daşıyır və bütün zamanlar üçün gərəkli görünür. “Xəmsə”yə daxil olan ilk poemadan – “Sirlər xəzinəsi”nin ilk məqalətindən başlayaraq, sənətkar bu məsələni ardıcıl olaraq diqqət mərkəzində saxlayır” (Babayev, 2021 s.11). Dahi Nizaminin əsərlərində öndə duran məsələlərdən biri humanist ideyaların, insani dəyərlərin aşılmasıdır, bu ideya leytmotiv xarakter daşıyır. Əsərlərdə insana məxsus yüksək keyfiyyətlərdən, insan varlığının aliliyindən söhbət açılır. İnsanın, şəxsiyyətin yüksəldilməsi anlayışı həm qədim və orta əsrlər dövründən bəri, həm də müasir dövrdə beynəlmiləl dəyər səviyyəsində saxlanılmaq istəyən bəşəri ideyanın əsasıdır. Düşünürük ki, Nizaminin əsərlərində də bu başlıca mövqe tutur və bütün digər ideyalar buradan doğur. Yəni, müəllif qoyulan ictimai problemlərin həllini də, axtarışında olduğu ədaləti də, adil hökmdarları da, humanist idarəçiliyi də insanlar və onların gələcəyi üçün istəyir. “Şairin insan haqqında düşüncələri, baxışları, ona münasibəti bəşər övladının yaradılışından başlayıb son aqibəti, axirət həyatı barədə təsəvvürləri, xəyalları, inancları ilə tamamlanır. İnsanın fiziki olumu və ölümü arasındakı maddi dünya həyatının təsvirinə, bu həyatda necə, nə məqsədlə, hansı missiya ilə yaşamaq olduğu məsələlərinə isə daha geniş yer verilir. Sənətkarın insana münasibəti və humanizmi bu əhatəli çevrədə öz əksini tapır” (Babayev, 2021, s.12) Qeyd edilən məziyyətlərin ən çox daşıyıcısı olan əsərlərin başında “Sirlər

xəzinəsi” gəlir. Ancaq digər əsərlərdə yer alan məzmun xəttinə, motivlərə, süjetə və mətn elementlərinə toxunuşlar da görə bilərik.

Bu yanaşma tipi, yəni insan amilinin əsas olduğu ifadə forması maarifçi realist yazıçılar üçün də əsas və aparıcıdır. Eynəli bəy Sultanov, Süleyman Sani Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla Şaiq, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov və digər maarifçi realistlərin əsərlərində, xüsusilə, nəsrə qeyd etdiyimiz bəşəri ideyalara spesifik yanaşma və ifadə tərzini məhz klassiklərdən gələn ənənələrin davamı mahiyyəti daşıyır.

İntertekst əlaqələrin qurulduğu əsərlərdən biri, yəni örnəkləndirə biləcəyimiz bir nümunə Sultan Məcid Qənizadənin “Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət” əsəri ola bilər. Hekayənin sonlarına yaxın kiçik qəhrəmanımız İsmayılın yuxu görməsi təsvir olunur. Yuxuda qulağına deyilən şeirdə “Çıxmağa millət bu gün zülməti biddaddan, təşnə İsgəndər kimi, abi-həyat istəyir” (Müntəxabat, 2002, s.444) ifadəsi bizə birbaşa Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” məsnəvisində İsgəndərin dirilik suyu axtarması süjetini xatırladır, eyni zamanda əsərlər arasındakı eksplisit əlaqə qurula bilər. Həmin şeirdə Xızırın da adının çəkilməsi təsadüfi deyil. Bunlar birlikdə klassik ədəbiyyatda çox qədimdən gələn, kökləri şifahi xalq ədəbiyyatına, dini inanclara dayanan məşhur motivə alluziyadır.

“Sirlər xəzinəsi” əsərində “Xain Sofu və Hacınin dastanı” hekayətində qoyulan başlıca ideya insanın əmanətə xəyanət və bu qeyri-insani keyfiyyətin yaratdığı problemlər fonunda oxucuya tərbiyəvi təsir göstərməkdir. Burada Hacınin maddi əmanətlərinə sahib çıxma bilməyən Sofu nəfsinin qurbanı olur.

*Əfv olunmaq istəsən, ey Şeyx, qulaq as mənə:
Haramın olanları halal edimmi sənə?
Nəstər batır nəfsinə, ey fələktək saxtakar,
Ac gözlü, qısa yenli, uzun əlli tamahkar! (Gəncəvi, 2011, s.242).*

Əmanətə xor gözlə baxmaq, etibardan sui-istifadə, öz nəfsinə başqalarını qurban verməkdən çəkinməyənlərin real təsvirini maarifçi realist nəsrə “Seyidlər” (Eynəli bəy Sultanov) hekayəsində də görürük. Nəfsinə hakim ola bilməyən iki “qatil seyid” saxtakar, yalançı, acgöz xislətlərini göstərərək bir ailənin faciəsinə səbəb olurlar. Nizami öz hekayətində xəyanətkar obraz Sofunu (Dərviş də deyilir) haqsızlığa uğrayan Hacınin dilindən ifadə etdiyi ibrətamiz sözlərlə öz əməlinə görə peşman edir, onu cəzaladırmaq istəmir, düz yola dəvət edir. Tərbiyəvi mahiyyət burada üzə çıxır. “Seyidlər” hekayəsində xalqın qəzəbinə gələn seyidlər onlar tərəfindən cəzalandırılır və bir daha o kəndə heç bir seyid ayaq basa bilmir. Bu isə oxucuya dərs mahiyyətində olan fərqli yanaşma üsuludur. Oxşar situasiya “Tahir və Nəbi” (Rəşid bəy Əfəndiyev) hekayəsində də baş verir. Yolda Tahirin ac-susuz olduğunu görən Nəbi ona yardım edir. Tahir onun bu yaxşılığı əvəzinə yamanlıq edib atını qaçırmayı istəyir. Öz nəfsinə qurban olan Tahir Nəbinin nəsihətamiz sözlərindən sonra peşman olur və oradaca səhvini düzəldir. Hər bir sənətkarın cəmiyyətə mesajı ortaqdır, ideya və ideologiya oxşardır.

Klassik ədəbiyyatda məqalət-hekayət strukturunda əsərlərə rast gəlirik. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində məqalət hissəsində qəliz ibarələrə yer verilir, din və təsəvvüfi ideyalar ifadə olunur, hekayətlərdə isə daha çox təhkiyənin üstünlüyü ilə müəyyən hadisələr nağıl dilinə bənzər formada nəql edilir. Bu oxucuda maraq yaratmaqla bərabər yaddaqalanlığı artırır. Ona görə də məqalətlərdən çox hekayətlərdəki ideya xüsusiyyətlərinin, məzmun elementlərinin, eləcə də janr-struktur quruluşun müasir ənənələr üçün baza olduğu ifadə edilməkdədir.

Əvvəlki abzaslarda əsərlərin final xüsusiyyətləri haqqında bəhs edir və klassiklərdəki struktur elementlərin maarifçi realistlərə də sirayət etdiyi aydınlaşdırılır. “Dərin irfani məzmun daşıyan kiçik həcmli hikmətamiz hekayətlər, adətən, məqalətlə başlanır. Daha doğrusu, klassik ədəbiyyatda hekayət məqalət-hekayət şəbəkəsində təqdim olunur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şahid olduğumuz kimi hekayət məqalət və didaktik sonluq arasında məkan seçir. Məqalət və didaktik sonluq hamı üçün yaddaqalan olmasa da, hekayət öz məzmunu ilə böyük oxucu kütləsi toplaya bilər. Öndə və sonda gələn hissələr – məqalət və didaktik sonluq özünün dini-fəlsəfi, təsəvvüfi funksiyası ilə bərabər hekayət mətnin təsiredici gücünü artırmağa xidmət edir” (Quliyeva, 2019, s.29). Əsərin

sonunda əqli nəticənin verilməsi, ümumilikdə, danışılan hekayədən nəsihət xarakterli yekunun əldə edilməsi, bunu bir neçə cümlə ilə ifadəsi Nizaminin hekayətləri üçün xarakterik haldır. Buna eyni zamanda yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən maarifçi realist Rəşid bəy Əfəndiyevin nəsrində rast gəlinir. “Yüz yaşında bağban” – Əkiblər yemişik, əkərlər yeyərik (69), “Doğma yurd” – Vətənə gəldim, imana gəldim (73) və s. bir çox hekayələrdə nəsihət xarakterli, ibrətamiz nəticələnmə özünü göstərir. “Xəsis və Xeyirxah” hekayəsi belə bir sonluqla bitir. “- Bəs, əzizim, görünür ki, siz qonaqsınız və bu ev isə mehmanxana. Hər biriniz dünyaya gəlib, bir az müddət bu evdə daldalanıb, gedirsiniz. Bu beş günün həyatından ötürü nə üçün axırınızı unudub nəfsə əsir olursunuz? Xəyal eylə, xalqını tanı, füqərəyə kömək et, qayğı göstər” (Əfəndiyev, 2006, s.84). Rəşid bəy Əfəndiyevin “Ədalətli padşah”, “Padşahın nədimi” kimi hekayələrini oxuyarkən birbaşa Nizaminin “Adil Nuşi ilə vəziri”, “Qarı və Sultan Səncər”, “Zalım padşah və düz danışan kişi” hekayətləri ilə assosiasiya qura bilirik. Ədalətli şahlıq, ədalətli idarəetmə, adil qərarlar, zülmədən dönmə bu hekayələrin ana temasını formalaşdıran ideyalardır.

Nizami Gəncəvinin hekayətlərində gördüyümüz təhkiyə tipi Rəşid bəy Əfəndiyevin hekayətləri üçün də xarakterikdir. Yəni, sadə, axıcı nəqliyə burada da əsasdır. Hekayətləri oxucuda sanki hansısa nağılı, rəvayəti oxuyur və ya dinləyir təəssüratı yaradır. Bu ənənəvi xalq dili anlayışı, əlbəttə, şifahi ədəbiyyatın təsiri ilə Nizamiyə, onun qüvvətli ənənə qabiliyyətinin, güclü qələminin təsiri ilə əsrlər keçərək digər yazılı ədəbiyyat nümunələrinə və nümayəndələrinə sirayət etmişdir. Rəşid bəy Əfəndiyev də nağılvari üslubun bu qədər qabarıq olmasına səbəb, yəni bu ənənəni davam etdirməsində əsas təsiredici qüvvə həm onun bir maarif nəfəri olması, həm də əsərlərini daha çox şagirdləri üçün yazıb, onları öyrətmək, tərbiyə etmək, gələcəyə hazırlamaq istəməsindən irəli gəlir.

Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığından bəhs edərkən onun hekayələrində daha çox rastlaşdığımız alleqoriyaya və bunun klassik qaynaqlarına da toxunmaq vacibdir. Maarifçi realistlərin bir çox nümayəndəsində təmsil yazmaq ənənəsi mövcuddur. Bunlar mənzum şəkildə olduğundan burada tədqiqat obyektini kimi fərqləndirilmir. Nəslə əsərlərdə alleqoriyadan geniş istifadə edən isə Əfəndiyevdir. Maarifçi realist nəsrə bu istiqamətin formalaşmasında klassik alleqoriya və təmsil yaratma ənənəsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Şərq klassiklərinin yaradıcılığında alleqorik əsərlərin ayrıca yeri var, Füzuli də həmin dahilərdən biridir. “Füzuli də Şərqin başqa dahi sənətkarları kimi yaradıcılığında alleqoriyaya geniş yer verir. Füzulinin nəzəri görüşlərinin əsasını təşkil edən məsələlərdən biri də bədii sözün obrazlı mahiyyətidir. O, sənətin rəmzi simvolik məzmun kəsb etməsini qəbul edən şairlərdəndir. Füzuli mücərrəd anlayış və fikirlərini konkret obrazlar vasitəsi ilə əyaniləşdirir” (Nəcəfov, 2002, s.37). Füzuli yaradıcılığında xüsusi yeri olan “Səhhət və mərz” “Bəngü-Badə”, “Söhbətül əsmar” alleqoriyaları maarifçi realist sənətkar üçün həm zəngin mənbə rolunu oynayır, həm də ədəbi ənənələrin yaranmasında vacib yer alır. “Arsız uşaq və qarışqa”, “Pişik və kəsəyənin hekayəsi”, “Eşşək və at”, “Qaranquş və sərcə”, “İki qurd və tülkü”, “Bayquş və dovşan” və s. hekayələr maarifçi realist alleqoriyanın ən yaxşı nümunələrindəndir, eyni zamanda öyrədiciyi, tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə də sağlam ənənələrdən qidalandığı aşkardır. Mənanın alleqorik ifadəsi, mahiyyətin köçürülmə üsulu ilə oxucuya ötürülməsi, təlqin etmə kimi ünsürlər klassik alleqoriyanın yeni nəsrə poetik təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Rəşid bəy Əfəndiyevin pedaqoji fəaliyyəti onun bədii yaradıcılığına dərinlən təsir göstərir. Poeziyasında rast gəldiyimiz didaktik məzmun, əxlaqi tərbiyəvi ideyaların təbliği prinsipi hekayətləri üçün də xarakterikdir. Vətənə məhəbbət, yurdsevərlik, maarifə, elmə çağırış hekayələrinin əsas məğzini təşkil edir. Klassikadan gələn yüksək keyfiyyətli insan yetişdirmək, mükəmməl əxlaqi sifətlər yaratmaq arzusu bu sənətkarımız tərəfindən çox əhəmiyyətli vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Nizami yaradıcılığı ilə möhkəmlənən şifahi və klassik ədəbiyyat ənənələri orta əsrlərdə yazılmağa başlayan ana dilində poeziyada daha da cilalandı. XIII əsrdən başlayıb, XIV-XVI əsrlərdə zirvəsini yaşayan anadilli ədəbiyyat dərin mənbə və ənənə üzərində qurulmuşdur. Bu mərhələnin zirvəsində duran Füzuli öz əsərləri ilə mövcud ənənələri zənginləşdirməklə birlikdə novatorluq qabiliyyəti ilə sonrakı dövr üçün yeni ədəbi istiqamətlər formalaşdırdı.

Maarifçi realist nəsrəndən və onun qaynaqlarından söhbət açırsaq, anadilli nəsrin ilk və ən yaxşı klassik nümunələri olan Füzuli nəsrindən mütləq bəhs etməli, onun bu istiqamətdə də müstəsna xidmətini vurğulamalıyıq. Füzulinin ayrı-ayrı əsərlərinə yazdığı müqəddimələr, müxtəlif şəxslərə ünvanladığı məktubları ilk ana dilində nümunələr olmaqla bərabər, ədəbiyyatda nəsrin sonrakı inkişaf yoluna da işıq olmuşdur. “Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində müxtəlif nəsr əsərləri də yazmışdır. Azərbaycanca yazdığı nəsr əsərləri məktublardan və ayrı-ayrı əsərlərinə yazdığı irilixirdalı müqəddimələrdən ibarətdir. Şairin azərbaycanca “Divan”ı, “Leyli və Məcnun”u, qəsidələr divanı, tərcümələrinin müqəddimələri buna misal ola bilər. Qazi Əlaəddinə, Əhməd bəyə, Bəyazid Çələbiyə, Nişançı paşaya, Ayas paşaya yazdığı məktublar Füzulinin ana dilində yazdığı nəsr əsərlərinin ən yaxşı nümunələrindədir” (Səfərli və Yusifli, 2008, s.513). Bütün bu əsərləri ilə birlikdə tədqiqatlarda hər zaman önə çəkilən, daha çox diqqət yetirilən, müxtəlif izahlar verilən “Şikayətnamə” əsəri Füzuli nəsrinin mükəmməl nümunəsidir.

“Şikayətnamə” orta əsrlərdə feodalizmin hökm sürdüyü dövlət idarəçilik sistemində həm hakimiyyətin, həm də məmurların idarəetmə və icraetmədə yarım, yarıtmaz əməllərini ifşa edən, tənqid edən, bundan əziyyət çəkən şairin ciddi hiddət və narazılığını əks etdirən əsərdir. “Şikayətnamə”nin əsas məğzini təşkil edən satirik məzmun onu digər nəsr əsərlərindən fərqləndirir. Buradakı satira, kinayəli yaxınlaşma tərzii maarifçi realist nəsr üçün xarakterik deyil. Ancaq əsər epik ənənəyə təsiri baxımdan xüsusi, eyni zamanda sənətkarlıq elementləri, forma xüsusiyyətləri, dili, ifadə tərzii, ictimai mövzusu ilə birmənalı olaraq gələcək ədəbi ənənələr, anadilli bədii nəsr əsərləri, eyni zamanda maarifçi realist nəsr üçün möhkəm təməldir.

Dahi mütəfəkkir yaradıcılığında yeniliklərlə ədəbiyyatın müxtəlif istiqamətləri üçün novator rolunu oynamaqla birlikdə, bunların sonrakı mərhələlər üçün əvəzəlməz, mütləq mənbə olacağını, ənənələrinin sonrakı ədəbi nəsillərdə yaşayacağını təxmin edə bilər. Bu baxımdan bəzən ədəbi-nəzəri görüşlərində bunu açıq şəkildə də ifadə edir.

*Seyti-fəsaht ilə sözüm tutdu aləmi,
Mən məhdi- etibardə tıfli-zəbun hənuz.
Buyi – xoşumla oldu müəttər dimağlar,
Mən nəfeyi – vücudda bir qətrə xun hənuz (Füzuli, 2005, s.29)*

Həmin təsirin bariz izləri XX əsrin əvvəllərində yazılan nəsr əsərlərində, təkcə hekayələrdə deyil, roman strukturunda da özünü göstərir. Bəhs etdiyimiz təsir şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrindən süzülərək yazılı ədəbiyyata gələn, bir çox sənətkarların, o cümlədən, Füzulinin əsərlərinə də sirayət edən lirik-epik növbələşmə məsələsidir. Nəzəri baxımdan yanaşsaq, nəsr və nəzmlə olan mətnlərdə ötürülən informasiyanın arealı və əhəmiyyəti nisbətə bir-birindən fərqlənir. Nəslə yazılıb şeir nümunələri işlənən əsərlərdə məzmun yükü nəsrə olduğu üçün əsas informasiyanı ötürən və əsərin mənasını, məğzini üzərində daşıyan tərəf olur. Şeir bu əsərlərdə məzmunla emosionallıq, ekspressivlik qatmaq, fikrin bədii ifadəsini gücləndirmək, bəzən də yardımçı informasiya vermək məqsədi ilə işlədilər bilər. Yazılı ədəbi nümunələr üçün bu nəticə məqbul hesab olunur. Gəlinən bu qənaəti eposa, dastanlara aid etmək doğru deyildir. Dastanlarda bu növbələşmə zamanı həm nəsr, həm də nəzm hissələr məzmun və strukturun əsası rolunu oynayır. Yəni, hər ikisi informasiya yüklü olur. Ancaq bu ənənənin təsiri ilə yaranan lirik-epik əsərlərdə qeyd etdiyimiz kimi fərqli məqamlar özünü göstərməkdədir.

Dastanlarda qarşılaşdığımız nəzm-nəsr əvəzlənməsinin yazılı ədəbiyyatda təzahürünü, təsirini gördüyümüz “Leyli və Məcnun” poeması lirik-epik məzmunla anadilli poeziyada bu xüsusiyyəti daşıyan əsərlər içərisində ən yaxşılarındandır. Təbii olaraq Füzuli dahiliyinin nəticəsi kimi yazılı ədəbiyyatda kök salmış bu struktur anlayışın sonrakı dövr ədəbi sferdə özünü büruzə verməsi qaçılmazdır. “...farsdilli məsnəvilərdə epik təhkiyə aparıcı olduğu halda, anadilli məsnəvilərdə epik təsvirlə lirik təqdimat vəhdətdə verilmişdir. Obrazların daxili aləmini, könül dünyasını, keçirdiyi hissləyəcənlarını, istək və arzularını, nigarançılıq və həzin kədərini, iztirabını, vətən, ata-ana həsrətini, hekayət edilən hadisələrin daxili dinamikasını açmaq üçün bu məsnəvilərdə lirik şeir janrlarına da

müraciət olunmuşdur” (Mirzəyev, 2016, s.9). Bu baxımdan Sultan Məcid Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsəri diqqət çəkir. Romanın hər iki hissəsində şeir nümunələri işlənmişdir. İkinci hissə olan “Gəlinlər həmayili”də tez-tez əsas obraz Şeyda bəyin dilindən şeirlər səsləndirilir. Əsərin girişində “İffət və yaxud əşari-nəsryyə” (37) ifadəsindən nəslə şeirin ahəngləşdirilməsinə eyham olunur. Şeirlərin hamısı demək olar ki, beytlərdən ibarət müxtəlif şairlərə aid klassik nümunələrdir. Klassik Şərq poeziyasının görkəmli təmsilçiləri Nabi Yusif, Hafiz Şirazi, Sədi, Ağa Məsih Şirvani, Əbülhəsən Rudəki kimi şairlərə müraciət olunur. Şeyda bəy obrazının əslində Sultan Məcidin prototipi olduğunu nəzərə alsaq, Ağa Məsihə müraciət etməsi təbii haldır, çünki həmin şairin Sultan Məcidin ulu babası olduğu qaynaqlarda məlumdur. Əsərə gətirilən şeir gözəla ithaf olunan sevgi şeirlərindən biridir:

*“Məşşatə nə lazım sənə, ey afəti-dövrən
Kim, eyləyəsən ayineyi hüsnünə heyran.
Nazik üzünə qazə nigah etsə düşər qan,
Çəşmi-siyəhim kim ala hər işvədə yüz can.
Təpsin gözüne sürməsinə əhli-Sifahan,
Dahi nə bəzənmək, dahi nə düzənmək?”*(Qənizadə, 2006, s.56)

Əsərin Abbas Zamanovun tərtibi əsasında 2006-cı ildə nəşr olunan kitabında (Seçilmiş əsərlər) şeirlərin məzmununa aid tərcümələr və izahlar verilmişdir.

Romandakı nəzm parçaları məzmununa görə fərqlilik təşkil edir. Dini-əfsanəvi, sevgi-məhəbbət və s. mövzular aparıcıdır. Seçilmiş beytlərin hər birinə izahlı baxdıqda onun əsərdə işlənmə yeri ilə məzmun bağlılığı, fikri qüvvətləndirmək, bədiiliyi yüksəltmək məqsədi daşdığı aydın olur. Onlardan heç biri yersiz deyil, əksinə ədibin fikrini tamamlayıcı rol oynayır. Məsələn, Şeyda bəyin Sofiya ilə olan bir epizodunda verilən beyt diqqət çəkir.

*“Pirəhəni-isməti-Yusif dərid,
Pərideyi-namusi-Züleyxa şikəst!”*(Qənizadə, 2006, s.58)

Tərcüməsi: *“Yusifin ismət köynəyini cırdı, Züleyxanın isə namus pərdəsini yırtdı”*(Qənizadə, 2006, s.178). Beytin işlənməsi təsadüf deyil. Əsəri oxuduqda Şeyda bəyin Sofiya Mixayılovna olan hissləri və bunu qarşılıqlı olması aşkar olur. Ancaq qadın obrazın başqası ilə evliliyi burada ən böyük əngəldir. Şeyda bəy də öz növbəsində işin ciddi şəkildə irəliləməsinə mane olur, əsl maarifçi obraz kimi qadını yanlışdan döndərir. Beytlə məşhur Yusif və Züleyxa məhəbbəti, onların da məlum səbəbdən bir-birindən uzaq durmağa məcbur olması motivinə işarə edərək, Şeyda və Sofiya arasındakı münasibətlə qədim əfsanəvi hekayət arasında assosiasiya qurulmuşdur.

Seçilən şeir nümunələrini araşdırdıqda müəllifin klassik ədəbiyyata, sələflərinə, ənənəyə, dinə, tarixə bağlılığı aydınlaşır. Süjet irəliləyərkən bir çox məqamlarda təkcə şeirlər istifadə edilmir, eyni zamanda, davamlı müəyyən hadisələrə işarələr edilir, izahlar verilir, mənbələrdən gətirilən misallar əsərin məzmunu üçün əsas qaynaq kimi təqdim olunur.

Nəticə

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin, Füzulinin əsərlərini və bir sıra klassik ədəbiyyat nümunələrini Eynəli bəy Sultanov, Süleyman Sani Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla Şaiq, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov və digər maarifçi realistlərin əsərlərinin palimpsesti kimi görə bilərik. Eyni zamanda bu və ya digər şəkildə qurulan intertekstual əlaqələrin varlığına və potensialına şübhə yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [7 cildə] / – Bakı: Elm, c.2.–2007. – 632s.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı (XIX-XX əsrlər): [3 cildə] / – Bakı: Nasir nəşriyyat, c.2. – 2002. – 636 s.
3. Babayev, Y. Nizami Gəncəvinin ideya və ideallarının bəşəriyyəti və müasirliyi // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – 2021. №2 (268), – s.10-36.
4. Əfəndiyev, R. Seçilmiş əsərləri / R.Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-qərb, – 2006. – 120 s.
5. Gəncəvi, N. Lirikalar, Poemalar / N.Gəncəvi. – Bakı: İdeal-Print, – 2011. – 800 s.
6. Həbibbəyli, İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2021. – 440 s.
7. Qənizadə, S.M. Seçilmiş əsərləri / S.M.Qənizadə. – Bakı: Avrasiya Press, –2006. – 200 s.
8. Quliyeva, M. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan hekayəsinin poetikası / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı: – 2019. –165s.
9. Məhəmməd, F. Əsərləri: [3 cildə] / F. Məhəmməd. – Bakı: Şərq-Qərb, –c.1. – 2005. – 400 s.
10. Mirzəyev, A. Azərbaycan epik şerinin təşəkkül dövrü / A. Mirzəyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 240 s.
11. Nəcəfov, Ə. Örtülü dilin özəllikləri / – Bakı: AME- Nəşriyyat Poliqrafiya birliyi, 2002. – 106 s.
12. Səfərli, Ə., Yusifli, X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / Ə. Səfərli. X. Yusifli. – Bakı: Ozan, – 2008. – 696 s.

SUMMARY

In the formation of the poetic structure of the early 20th century examples of enlightened realist prose, along with the literary examples written in the recent past and based on the ideas of enlightenment, elements from classical literature are clearly visible. Since ancient and medieval sources have a high power to create traditions, their presence in the literary examples of the early 20th century is unconditional. When talking about the sources of ancient and medieval Azerbaijani literature of enlightened realism, the first author we will mention should undoubtedly be the great author Nizami Ganjavi. At the same time, if we talk about enlightened realist prose and its sources, we must definitely mention the first and best classical examples of native prose, Fuzuli's prose, and emphasize his exceptional service in this direction.

When approached in the context of intertextual relations, in enlightened realist prose, parallels are found in classical literature in terms of theme, idea, plot, motif, etc., as well as influence and appeal to that literature in various directions. As we know, when establishing intertextual relations, intertextual means such as quotation, allusion, calque, plagiarism, translation, pastiche and parody are used. These directions may vary depending on the type of relationship established by the author. In postmodern texts, it is easier to find text types corresponding to these concepts or to research and come to a certain conclusion based on these directions. We would not be wrong if we say that the factors that create intertextuality in enlightened realist prose are not directly formed on the system we have mentioned, because we very rarely encounter examples. That is, we are not talking about a certain quotation, allusion, pastiche or parody, etc. Here, traditions and ideas are presented in a new context, taken from the original context and become an integral part of a new, modern context.

Keywords: tradition, enlightenment, realism, prose

**ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN
“MOLLA NƏSRƏDDİN”DƏ İŞIQ ÜZÜ GÖRƏN HEKAYƏLƏRİ
JURNALIN TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ KONTEKSTİNDƏ**

Vəzifə İBRAHİMLİ

i.vazifa@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında, ədəbiyyat və incəsənətində yeni idealların, yeni istiqamətlərin yarandığı bir dövrdür. Belə bir mərhələdə işıq üzü görən “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti və qarşısına qoyduğu məqsəd təkcə Azərbaycan naminə deyil, bütövlükdə Şərq - müsəlman xalqlarının yeni dünya ilə ayaqlaşmasına çağırış idi. Jurnal kompleks halda, bütün müəllifləri, janrları ilə tənqidi realizmin Azərbaycanda vətəndaşlıq qazanmasında müstəsna rol oynadı. Bu mənada, tənqidi realist nəsrin, hekayənin də yaranmasında molla nəsrəddinçilərin əvəzolunmaz xidməti var.

Tənqidi realizm dedikdə, ilk ağla gələn cəhət tənqid olur. Mahiyyətdə isə o, xalqın faciəsini duya-duya onu sevmək, ona humanist duyğular bəsləmək idi. “Molla Nəsrəddin” hekayələrinin tənqid hədəfləri jurnalın ümumi tənqidi ruhu ilə üst-üstə düşür. Sovet dövrü tədqiqatlarında Azərbaycan tənqidi realizminin başlıca məqsəd və məramının açıq elan olunması məsələsində ehtiyatlılıq göstərildiyi üçün, sözsüz ki, tənqid hədəfləri də bütöv və sistemli halda təqdim oluna bilməzdi. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən global hadisələr, ayrı-ayrı xalqların qədəm qoyduğu milliləşmə və milli intibah problemi Azərbaycanda da yaşanmaqda idi. Müstəmləkə vəziyyətində olan Azərbaycanda ən başlıca ideal milli müstəqil dövlət quruculuğu idi. Bu ideya hansı ədəbi cərəyana mənsub olub-olmamasından asılı olaraq ədibləri bir araya gətirir və onların yaradıcılığında, həyat fəaliyyətlərində öz əksini tapırdı. Molla nəsrəddinçilər tənqidi realizm cərəyanının əsas təmsilçiləri olduqlarından, onlar milli intibah və dövlətçilik yolunda olan maneələrin ifşasına üstünlük verirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalında ən çox hekayəsi çap olunan nasir Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir.

Açar sözlər: *Molla Nəsrəddin, hekayə, tənqidi realizm, ifşa*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında, ədəbiyyat və incəsənətində yeni idealların, yeni istiqamətlərin yarandığı bir dövrdür. Belə bir mərhələdə işıq üzü görən “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti və qarşısına qoyduğu məqsəd təkcə Azərbaycan naminə deyil, bütövlükdə Şərq - müsəlman xalqlarının yeni dünya ilə ayaqlaşmasına çağırış idi. Jurnal kompleks halda, bütün müəllifləri, janrları ilə tənqidi realizmin Azərbaycanda vətəndaşlıq qazanmasında müstəsna rol oynadı. Bu mənada, tənqidi realist nəsrin, hekayənin də yaranmasında molla nəsrəddinçilərin əvəzolunmaz xidməti var.

Tənqidi realizm dedikdə, ilk ağla gələn cəhət tənqid olur. Mahiyyətdə isə o, xalqın faciəsini duya-duya onu sevmək, ona humanist duyğular bəsləmək idi. “C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev kimi yeni əsrin təfəkkür bahadırlarının əsərlərində bədii ədəbiyyatda o vaxta qədər mövcud olan yüksək humanist, bəşəri arzu və duyğular, sadə adamların cəmiyyət taleləri ilə əlaqədar dərdlər XX əsr Azərbaycan həyatı demokratik ideyalar zəminində öz həllini tapmışdır. Məhz insan sərvəti probleminin əsrlərcə ədəbiyyatın baş mövzusu kimi müxtəlif istiqamətlər təhlilində hər dövrün və sənətkarın humanizm, ədalət, ləyaqət kimi etik kateqoriyalar haqqındakı baxışları, qənaətləri ardıcılıqla izlənilir.” (Mütəllibov, scribd.com, 22.10.2023)

“Molla Nəsrəddin” hekayələrinin tənqid hədəfləri jurnalın ümumi tənqidi ruhu ilə üst-üstə düşür. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən qlobal hadisələr, ayrı-ayrı xalqların qədəm qoyduğu milliləşmə və milli intibah problemi Azərbaycanda da yaşanmaqda idi. Müstəmləkə vəziyyətində olan Azərbaycanda ən başlıca ideal milli müstəqil dövlət quruculuğu idi. Bu ideya hansı ədəbi cərəyana mənsub olub-olmamasından asılı olaraq ədibləri bir araya gətirir və onların yaradıcılığında, həyat fəaliyyətlərində öz əksini tapırdı. Molla nəsrəddinçilər tənqidi realizm cərəyanının əsas təmsilçiləri olduqlarından, onlar milli intibah və dövlətçilik yolunda olan maneələrin ifşasına üstünlük verirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalında ən çox hekayəsi çap olunan nasir Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Hekayə ustası kimi tanınması isə “Molla Nəsrəddin”də gerçəkləşmişdir.

Əsas hissə

Jurnalın tənqid hədəfləri içərisində ilk yerdə cəhalət gəlir. Hekayə müəlliflərinin cəhaləti bu qədər diqqət mərkəzində saxlaması doğru və təbii vəziyyətə, gerçəkliyə uyğundur. Cəhalət probleminə kompleks yanaşıaraq onun həm fərdlərdə, həm də cəmiyyətdə, sosial mühitdə tüğyan etməsi göstərilir, səbəb və nəticələrinə diqqət yönəldilir. Bir cəmiyyətdə ki, oxumaq, təhsil almaq haram sayılsın, oradan cəhalətin qara buludları əskik olmaz. Ə.Haqverdiyevin Xortdan imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci ildə 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 18, 21, 22, 28, 29, 30-cu saylarında çap olunmuş “Cəhənnəm məktubları”nda müəllifin kəndə yeni təyin olunmuş müəllimin dilindən səsləndirdiyi kimi: “Siz uşaqlarınızı oxutmağı haram bilirsiniz. Odur ki, istəmirsiniz buraya müəllim gəlsin.” (Haqverdiyev, 1957, s.37) “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə ən çox tənqid edilən xurafat və cəhalətdir. İnsanları cəhalət içində saxlayıb, onların cəhalətindən istifadə edənlər bu hekayənin əsas qəhrəmanlarıdır. Burada cəhalət və xurafatın ən ifrat halı Hacı Seyid Ağanın insanlara cənnətin açarını vəd etməsidir. “Gördüm bir hambal çağırır ki, üç gündür Hacı Seyid Ağanın qızıl quşu qaçıbdır, ağa gündüzlər də ağlayır, gecələr də. Hər kəs tapsa, cənab Ağa cənnətin altıncı qapısının açarını ona bağışlayacaqdır.” (Haqverdiyev, 2005, s.132) Dini araşdırmalarda hədislərə əsaslanaraq Cənnətin səkkiz qapısı olduğu qeyd olunur və onlar belə sıralanır: “Salat, Cihad, Reyyan, Sədəqə (Zəkat), Hac, Əhv, Eymən (Sağ, mübarək) və Zikir-Elm qapısı”. (Sorularla İslamiyyət, 20 iyun. 2011) Bu ardıcılıqda altıncı yerdə Əhv qapısı gəlir. Deməli, Ağa quşu tapana bütün günahlarının əhv olunacağını vəd edir; dində belə bir imtiyaz kimsəyə verilməmişdir. Vədin məzmunu xurafat, nəticəsi isə cəhalətdir. “Cəhənnəm məktubları”na daxil olan kiçik hekayələr cəmiyyəti bürüyən xurafatın tezisləşdirilmiş təqdimidir. Müəllif müsəlmanların çox vaxt Qurana yalandan and içdiyini qeyd etdikdən sonra, əsil müqəddəs sayılanın inanc sisteminə daxil olmuş və xurafat üzərində qurulmuş məkan və varlıqlar üzərində olduğunu qəhrəmanının cəhənnəmin mövcudluğuna içdiyi andla göstərir. And belədir: “And olsun Cəfərqulu xanın övladının ağızlarının tüpürcəyinə, And olsun Topal Seyidin barmağının qanına, and olsun deşikli ağaca, qazax qəbrinə, Xəlifəli ocağına, cındırlı pirə, Cicim ocağına, and olsun Xorasan mütəvvəli başçısının ambarından çıxan şərab və küplərinə, imam Cümənin buğda ambarına, Bala keşişin tasına, Mirzə Qoşunəli Təbrizinin çarıqlarına, dərviş Qırışmalqulunun dişsiz əfilərinə, yazdığım sözlərdə bir hərf qələt yoxdur; hamısı haqq sözlərdir”. (Haqverdiyev, 1957, s.64) Dinin tələblərinə, din xadimi, üləma kimi tanınmalarına baxmayaraq, səhvə və günaha yol verənlər, məzhəb, təriqət qarşıdurması salanlar jurnalın başlıca hədəfləri sırasında idi. Söz və əməl arasındakı uyğunsuzluq, dini fəaliyyət adı altında dolandırıcılıqla qazanc əldə etmək də hekayələrdə kifayət qədər ifşa olunmuşdur. Bu motiv Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında aparıcı xarakter nümayiş etdirir. Onun hekayələrində həm məmur, həm adi vətəndaş, həm də “mömin” qismində belə dolandırıcılarla rastlaşırıq.

Savadsızlıq, dünyəvi elmlərdən uzaq qalmaq, texnoloji gerilik, təhsil sistemindəki qayda-qanunsuzluq, özbaşnalıq, xurafatın təbliği Ə.Haqverdiyev hekayələrində rastlaşdığımız əsas problemlərdəndir. Misal olaraq, aşağıdakı parçada təqdim edilən ironik parçanı göstərə bilərik. Xortdan Odabaşı ilə söhbətində eşidir ki, Allah cəhənnəmi yaratdıqdan sonra onun yeri, göyü yandırdığını görüb bir əjdaha yaradır və əmr edir ki, o, cəhənnəmi udsun. Əjdaha 6 aya nəfəsini içəri

çəkir və o zaman yer üzündə payız, qış olur, növbəti 6 ayda nəfəsini buraxdıqda isə yaz, yay yaşanır. Bunu eşidən Xortdan deyir: “... Mən bu sözləri dünyada da eşitmişəm. Bizim şəhərə İrandan bir axund gəlmişdi. Məktəb açıb şəhərin uşaqlarına dərs verirdi. Axundun adını unutmuşam. ... Mən bu sözləri o büzürgüvarın dilindən, mənbərdən eşitmişəm. Görünür, axund düz buyurmuş”. (Haqverdiyev, 1957, s.63)

Molla Nəsrəddin’in bütün janrlarında olduğu kimi hekayələrdə də qadın hüquqsuzluğu, evlənənlərin seçimlərinə əhəmiyyət verməmək kimi ədalətsizliklər diqqət mərkəzində saxlanılaraq tənqid hədəfinə çevrilir. “Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun realist qələm ordusunun qadın azadlığı yolunda xidməti böyükdür”. (Hüseynov, 2015, s.137)

Qadın hüquqsuzluğu probleminə müxtəlif aspektlərdən nəzər salınır. Onlar təhqir olunur, həyat yoldaşlarının, ətrafın qeyri-insani münasibətlərinə məruz qalırlar, aldanırlar, ərləri onlara olmayan xoş münasibətlərini qeyri millətdən olan məşuqələrinə göstərirlər, istəyəndə üstlərinə yeni arvadlar gətirirlər. Cəlil Məmmədquluzadənin “Fatma xala”, “Pirverdinin xoruzu” hekayələrində olduğu kimi Ə.Haqverdiyevin də yaradıcılığında qadınların acınacaqlı vəziyyətinə kəskin tənqidi münasibət bəslənilir. “Qəraət” hekayəsində Məşədi Qulamın öz həyat yoldaşına bəşirtirdiyi plovu aparıb məşuqəsi Nataşa ilə yeməsi, ona bahalı hədiyyələr bağışlaması, din dərsi adı ilə eşqbazlıqla məşğul olması ailə timsalında cəmiyyətin laxlamasından, tərəqqidən nə qədər uzaq qalmasından xəbər verir.

Müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidi də yazıçının nəzərindən və hədəflərindən kənarda qalmamışdır. Haqverdiyevin hekayələrində, xüsusən “Cəhənnəm məktubları” seriyasında çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası ilə bağlı məqamlar ardıcıl xarakter daşıyır. Həmin seriyadan “Cicim ocağı” hekayəsində Xortdanın cəhənnəm və real dünya arasında apardığı müqayisədə Çar üsul-idarəsinin xalqa etdiyi zülm haqda da məlumat verilir. “Günahkar cəhənnəmə düşən kimi Qəllaz və Şəddad adında mələkələr, rus qazaxları, əlsiz-ayaqsız fəqəranın üstünü alan kimi, onun üstünü alıb, başlayırlar onları odlu taziyanələrlə vurmağa və zəncir bağlayıb odun içində sürüməyə.

Bu mələkələrin yetmiş min köməkçiləri – türkcü – qorodovoyları var ... Bunlar da hər tərəfdən tökülürlər günahkarların üstünə. Bəziləri onların saqqallarını yolurlar, bəziləri ətlərini didirlər, bəziləri sümüklərini sındırırlar.

Xülasə, nə ərz edir. Lap bizim qorodovoylar!” (Haqverdiyev, 1957, s.75)

Maraqlı cəhət budur ki, çox vaxt bir epizodda bir neçə tənqid hədəfi iç-içə verilir. Müəllif bir hadisəni, vəziyyəti yox, bir neçəsini birlikdə ifşa edir. İblisə müraciət edən cəhənnəmlinin aşağıdakı sözlərində olduğu kimi: “Səni görüm həmişə Allahın qəzəbinə giriftar olasan. O sən deyildinmi ki, mənə yoldan çıxartdın, mən də Kazım kişinin səkkiz yaşında qızını on dörd yaşında yazıb ərə verdim. O da gedən kimi öldü?” (Haqverdiyev, 1957, s.78) İstinad edilən bu dörd sətirlik parçada həm qadın hüquqsuzluğu, həm dini saxtakarlıq, həm də cəhalət ifşa olunur. Hətta İblisin şirnikləndirib yoldan çıxartmasının nəfislə mümkün olduğunu nəzərə alsaq, açıq şəkildə yazılmasa belə, rüşvətxorluğun da ifşasını sözlər arası boşluqlardan oxuya bilərik. Hekayənin cəhənnəmlilərin öz günahlarının səbəbi kimi İblisi lənətlədiyi bölümdə müəllif cəmiyyətin bütün eyiblərini ifşa edir. Burada, demək olar ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün istiqamətlər öz əksini tapır. Bu isə Haqverdiyevin qeyri-adi hekayə ustası olduğunu, qısa bir həcmdə çox geniş mətləbləri işıqlandırdığını sübut edir.

“Ümumən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bədii dili yeknəsəklikdən, yoruculuqdan uzaqdır. Burada uzun cümlələrə çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Bu isə əsərləri bədii cəhətdən daha da kamilləşdirir, onları daha oxunaqlı edir, ifadə tərzinin təbiiliyini artırır”. (Mütəllibov, 1988, s.69) Mütəfəkkir yazıçının bədii irsinin yaşarlılığı da elə dilinin təbiiliyi, xalqa doğmalığından qaynaqlanır.

Nəticə

Haqverdiyev hekayələri ilə Azərbaycan bədii nəsrində özünəməxsus yer tutmuş və bir klassik kimi nəsrimizin indi də bəhrələndiyi ustad sənətkarları sırasına müstəsna yer qazanmışdır. Onun nəsr dili sadə və kəskindir, adresata yazdığını aşılaya bilir. Bütün bunlara kompleks halda yanaşdıqda, “Molla Nəsrəddin”in və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin nəyi tənqid etdiyini müəyyənləşdirdikdə onun əsas məqsəd və məramı da ortaya çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev. Bakı: Azərnəşr, c.2. 1957. 116 s.
2. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev.-Bakı: Lider nəşriyyatı, c.2. 2005. 408 s.
3. Hüseynov, F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər / F.Hüseynov. Bakı: Xan nəşriyyatı, 2015. 232 s.
4. Mütəllibov, T. Ənənə və novatorluq. [https:// www. scribd. com/ document/ 536213819/ % c6 % 8 fn%c6%8fn%c6%8f-v%c6%8f-novatorluq](https://www.scribd.com/document/536213819/%c6%8fn%c6%8f-v%c6%8f-novatorluq). 22.10.2023.
5. Mütəllibov, T. Ə. Haqverdiyevin poetikası / T. Mütəllibov. -Bakı: Yazıçı, - 1988, - 323 s.
6. Hadislerde rivayət edilən cənnət kapıları nelerdir? Sorularla İslamiyyət [https:// sorularlailslamiyet com/hadislerde-rivayet-edilen-cennet-kapilari-nelerdir-ozellikle-ilm-tahsil-eden-talebelerin-girecegi](https://sorularlailslamiyet.com/hadislerde-rivayet-edilen-cennet-kapilari-nelerdir-ozellikle-ilm-tahsil-eden-talebelerin-girecegi)

SUMMARY

The early 20th century was a period when new ideals and new directions emerged in the socio-political life, literature, and art of Azerbaijan. During such a phase, the activities and objectives of the 'Molla Nasraddin' journal, which came to light, were not only for the sake of Azerbaijan but also a call for the Eastern - Muslim peoples to keep pace with the new world. The journal, in a comprehensive manner, with all its authors and genres, played an exceptional role in the adoption of critical realism in Azerbaijan. In this sense, the Molla Nasraddin members had an invaluable contribution to the emergence of critical realist prose and stories.

When it comes to critical realism, the first thing that comes to mind is criticism. In essence, it meant loving the people while feeling their tragedy and nurturing humanistic feelings towards them. The critical targets of the 'Molla Nasraddin' stories align with the overall critical spirit of the journal. Due to the caution exercised in Soviet-era studies regarding the open declaration of the main goals and objectives of Azerbaijani critical realism, it is clear that the critical targets could not be presented in a complete and systematic manner. The global events occurring at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, and the problem of nationalization and national renaissance experienced by various peoples, were also being experienced in Azerbaijan. In colonial Azerbaijan, the primary ideal was the establishment of an independent national state. This idea, regardless of the literary movement it belonged to, brought writers together and was reflected in their creativity and life activities. Since the Molla Nasraddin members were the main representatives of the critical realism movement, they prioritized exposing the obstacles on the path to national renaissance and statehood. The writer with the most stories published in the 'Molla Nasraddin' journal is Abdurrahim bey Haqverdiyev.

Keywords: Molla Nasraddin, story, critical realism, exposure

AFAQ MƏSUDUN HEKAYƏ YARADICILIĞINDA “ÖLÜM KABUSU”

Fərizə ƏMRAHLI

amrahli.fariza@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Afaq Məsud yaradıcılığında ölüm motivi xüsusi üstünlüyə malikdir. Yazıçının bütün təfərrüatı ilə təsvir etdiyi “ölüm kabusu” onun bədii-estetik düşüncəsini anlamaq üçün çox mühüm bir meyardır. “Öldürdülər” hekayəsi kənddən şəhərə qızı Fəridə ilə gələn Fatmanın mənzil axtarışı ilə başlayır. Fatma istədiyi mənzili tapmağa müvəffəq olsa da, onun əmisi qızı Sona onları heç də xoş münasibətlə qarşılamır.

“Gecə” hekayəsi həyatlarının son günlərini yaşayan qoca cütlüyün hekayəsidir. Burada soyuq, çovğunlu bir gecədə yuxu ilə reallıq arasında atılan Talib kişi və onun kiçilib yorğanın altında az qala görünməz olan qarasından danışılır.

“Sərçələr” hekayəsində uşaq belə qənaətə gəlir ki, onun anasını hər gün ölümə məhkum edən, onları bir-birindən uzaq salan onun sərçələr barəsində yazdığı yazıları idi. Bundan hirsələnən qız sərçələrə xüsusi bir nifrət bəsləyirdi.

“Qəza” hekayəsində qadının yaşadığı təkcə ərinin maşın qəzasında həlak olması yox, həmçinin ərini itirmiş dul qalmış qadının öz daxili dünyasında psixoloji cəhətdən baş vermiş qəza idi.

“Dovşanın ölümü” hekayəsində qadın və kişi qəhrəmanları təzadlı şəkildə göstərilmişdir və hətta onlar bir növ qarşıdurma içindədirlər. Bu hekayədə dovşanın ölümü dərin mənə daşımaqdadır.

“Üçüncü mərtəbədə” hekayəsində yazıçı Oqtayı fiziki cəhətdən yox, mənəvi cəhətdən öldürməyi üstün tutur. Hər şeyini itirmiş Oqtay cəmiyyət üçün mənasız bir adama çevrilmişdir.

Açar sözlər: Mənəvi ölüm, ölümə məhkum, bədbin sonluq, tənhalığın rəmzi, ölə bilməyən

Giriş

Afaq Məsudun yaradıcılığa başladığı ilk bədii nümunələrdən başlayaraq demək olar ki, ümumi yaradıcılığında ölüm motivi üstünlük təşkil etmişdir. “Ölüm kabusu” yazıçının bədii-estetik düşüncəsini anlamaq, onun irəli sürdüyü ideyanı başa düşmək üçün universal bir meyardır. Müəllifin bütün xırdalıqları ilə təsvir etdiyi ölüm insanın maddi, cismani sonundan çox hansısa məlumluqdan hansısa məchulluğa doğru yol almasıdır.

Afaq Məsud qeyd edir ki, ölümün nə olduğunu başa düşdükcə cismi maddiliyin heçliyini anlayır, görünməz aləmin incəliyinə inanırsan.

“Öldürdülər” hekayəsi kənddən şəhərə qızı Fəridə ilə gələn Fatmanın mənzil axtarışı ilə başlayır. Fatma istədiyi mənzili tapmağa müvəffəq olsa da onun əmisi qızı Sona onları heç də xoş münasibətlə qarşılamır. Oğlunu axtarmağa gedən Fatma qızını Sonanın yanında qoyur. Fəridə kəndə öyrəşdiyi üçün şəhər həyatına uyğunlaşa bilmir. Hər şey üçün ağlayıb, təsirlənərkən qız şəhərdə özünə yer tapa bilmir. Fatma Biləcəriyə əsgərlikdə olan oğlu Xasayın kiminləsə dalaşmış, polisə düşdüyünü eşitdiyi üçün Bakıya gəlmişdi.

Fəridənin narahatlığı o həddə çatır ki, hətta o, əsən küləkdən də qorxaraq, özünü hıçqıra-hıçqıra ağlamaqdan çəkindirə bilmir. O, bu fikirdədir ki, anası onu Xasayı axtarmaq yalanı ilə aldadaraq onu həmişəlik bu insanların yanında tərək edərək çıxıb getmişdir. Fəridə bu fikrə heç də təsadüfən gəlməmişdi. Keçən illərdə anası ondan iki yaş böyük olan bacısını başqa qohumlarının yanında qoymuşdu. Hekayənin sonunda küləyin qorxunc səsindən titrəyən Fəridə çalınan qapı zənginin səsindən ayılır və Fatma otağa daxil olur.

Fəridəni qorxmış halda görən anası onu qucağına alaraq bağrına basır. Anasının bu hərəkəti Fəridəni daha da qəhərləndirir. O, anasının qucağına atılaraq, nəfəsi təngimiş halda məni burda

“öldürdülər” deyib çığırdı. Burada “öldürdülər” dedikdə nəzərdə tutduğu məqam hamının öz işi ilə məşğul olub, onunla maraqlanmaması idi. Fəridə bu cür mənəvi “ölümə” hazır idi. Kimlərsə üçün əhəmiyyətsiz olan bu hal Fəridə üçün heç də asan yaşanılacaq bir vəziyyət deyildir.

“Öldürdülər” hekayəsinin davamı olaraq “Gecə” hekayəsini düşünmək olar.

“Gecə” hekayəsi həyatlarının son günlərini yaşayan qoca cütlüyün hekayəsidir. Soyuq, çovğunlu bir gecədə yuxu ilə reallıq arasında atılan Talib kişi və onun kiçilib yorğanın altında az qala görünməz olan qarisindən danışılır.

Talib kişi ölüm yuxusuna getməzdən əvvəl artıq çox geridə qalmış keçmiş günlərə səfər edir. Çovğundan əvvəl Talib kişi yuxusunda ağ geyimli, ağ saqqalı bir qoca görmüşdü. Həmin bu yuxuda nurani qoca Talib kişini qolundan çəkə-çəkə, ucu-bucağı görünməyən fərqli bir yerə aparmışdı. Sonra isə nurani qoca qəfil yoxa çıxmış, Talib kişi küləyin tükürpədici səsi ilə birlikdə həmin səhralarda tək qalmışdı. Sonradan məlum olur ki, Talib kişinin dayandığı yer bir səhnə imiş. Səhnənin altında çoxlu musiqi alətləri və ifaçıları vardı. Onlar hamısı Talib kişidən bir işarə gözləyirdilər. Keçmiş günlərini xatırlayan Talib kişi öz saçlarına sığal çəkib, onlara işarə etsə də, musiqiçilər ifa etməyə başlamamışdılar. Bu artıq yaşamın sonu demək idi. Talib kişinin qarısı gənc yaşlarında xırdaca olsada, artıq hədsiz kiçilmiş vəziyyətdə yatağın ortasında, yorğanın altında qısılib qalmışdı. Hekayədə maraqlı məqam Talib kişi ilə qarının mənasız dialoqundan yaranan məna idi. Cütlüyün bu dialoqu qarının monoloqu ilə bitir. İlk baxışda hekayənin əsas qəhrəmanı Talib kişi görünsədə, keçirdiyi hiss və həyəcanlarla bir addım öndə olan qarıdır.

Bu hekayədə ölüm bir neçə kontekstdən izah edilir. İlk olaraq Talib kişinin ölümü-keçmiş dövrün axıncı kişi nümayəndəsinin ölümü, yeni mərhələyə keçidin qarşılaşdığı maneələrin rədd edilməsi idi.

“Qu quşu” hekayəsində Məhəmməd kişi diş ağrısından əziyyət çəkir və bunun səbəbkarının həyat yoldaşı olduğunu düşünür və bütün acığını ondan çıxarır. Məhəmməd kişi arvadı ilə on beş il bir yastığa baş qoyub, birlikdə övlad yetişdirib, ömür keçirsədə, indi ona qarşı zərrə qədər də yaxınlıq hiss etmirdi. Bu uzaqlıq, nifrət artıq o həddədir ki, o, arvadını vurmaqla hədələyir. Az keçmirki Məhəmməd arvadını öz qolları arasında alqanına bulayır. Qarı göz yaşı töküb, çırpındıqca sanki Məhəmmədin qolları arasında qu quşuna çevrilirdi. Bir anda Məhəmməd əlindəki tapançanın tətini çəkir və damağındakı ağrının təsirindən arxası üstə yerə yıxılır. Elə bu anda çəhrayı rəngli gecəköynəyində olan qu quşu səssiz-səmirsiz otağı tərk edir.

Yazıcının “Sərçələr” hekayəsində əsas psixoloji tədqiqat obyektı yazıçı olan anadır. Dəhlizin başında qız öz anasını üzü əyilmiş vəziyyətdə görür və bunun səbəbi anasının çox pis əsəbləşməsi idi. O, hər dəfə əsəbləşəndə bu vəziyyətə düşürdü. Ananın bu adət halını almış hərəkətləri artıq qızın yuxularından da kənar durmurdu. Anası belə əsəbi olanda əyilmiş üzü və böyük qaməti ilə onun üzərinə yeriyəndə sanki onun kölgəsindən hava qaranlıqlaşdı. Qız bütün gününü makina arxasında oturub nəse yazmaqla məşğul olan anasını başa düşə bilmirdi. Makinanın hənirtili səsi bütün otağa dolurdu. Bir dəfə o anasının bu qədər nə yazdığını öyrənmək üçün gizlicə onun otağına girmiş və bütün yazıları alt-üst edərək, oxumağa çalışsada, heç nə başa düşməmişdi. Tək aydınlaşdırdığı şey o idi ki, anası ancaq yazılarında sərçələrdən danışdı. Anasının fikirlərinin başqa aləmdə olduğunu uşaq olsa da o, anlayırdı. Amma düşünürdü ki, anasının ondan belə uzaq düşməsinin səbəbi ya sərçələr, ya ölüm, ya da elə ikisidə idi. Bir dəfə hətta uşaq öz qulaqları ilə eşitmişdi ki, atasıyla mübahisə edən anası deyirdi ki, əl çək məndən imkan ver ölüm. Uşaq bu sözlərdən qorxuya düşərək hönkürtü ilə ağlamışdı.

Uşaq belə qənaətə gəlir ki, onun anasını hər gün ölümə məhkum edən, onları bir-birindən uzaq salan onun sərçələr barəsində yazdığı yazıları idi. Bundan hirsələnən qız sərçələrə xüsusi bir nifrət bəsləyirdi. Anasını sərçələrdən qısqanan uşaq pəncərə qarşısındakı sərçəni tutaraq başını qoparır. Çünki onlar onun anasını onun əlindən almışdılar. Səhər atırıq evdən makina səsi gəlmirdi, sərçələrin səsi gəlmirdi. Sanki evdə heç kim yox idi, hər tərəfdə sukut vardı. Sərçələrin yoxluğunu hiss edən ana harasa çıxıb getmişdi.

“Qəza” hekayəsi qadının ailəsi və həyat yoldaşı ilə bağlı duyğu dolu hisslərin təsviri ilə başlayır.

Qadın sanki kişinin anasıydı o yemək verəndə yeyir, verməyəndə ac qalır, təmiz paltar geyindirəndə geyinir, o geyindirməsə çirk içində boğulurdu.

Getdikcə qadının xasiyyəti daha da ciddiləşirdi. O, özünü tənha hiss edirdi. O, bu dünyaya soyuq qışı daha çox yaraşdırdı nəinki yazı. Qadının önləri yaşayanlardan daha çox idi. O, anıdan bütün ölmüş yaxın və qohumlarının fotolarını sanki gözünlün önündən keçirirdi. Bircə bu dünyada o sağ qalmış və ərinin, uşaqlarının əlində oynucağa çevrilmişdi. Onun üç övladının üçü də ərinə oxşayırdı, sanki onları dünyaya ataları gətirmişdi. Bunları fikirləşən qadın artıq ölmək istəyirdi, həm də ki, qarşıdan yaz gəlirdi. O, düşünürdü ki, yazda hər şey yalandan olur və tezliklə yoxa çıxırdı.

Bir gün saat üçü vursa da, onun əri gəlib evə çıxmamışdı. O, hirsli fikirləşdikə əri qəzaya düşüb. Bu qəza gec-tez olmalıydı və bəlkədə bugün olacaqdı. O, bu qəzanı çoxdan hiss etmiş və hətta yuxusunda belə görmüşdü.

Qadının ərinin ölümünə özünü o qədər hazırlayır ki, hətta yas üçün tədarük və sonralar nə etməli olduğunu düşünür.

Ərinin əşyaları, geyindiği pal-paltarları görəndə, o, düşünür ki onları toplayıb ehtiyac sahiblərinə verməlidir. Lakin sonra o, bu fikrindən daşınır və fikirləşir ki, bu köhnəliklərdən xilas olmaq üçün bütün bunlardan ümumiyyətlə xilas olmalıdır. Hekayəni oxuyan zaman insan fikirləşir ki, bircə reallıq qəzanın həqiqətən baş verməsi idi, əks halda nə olacağı haqqında heç nə düşünmək mümkün deyildir. Lakin hekayənin sonunda qadının əri nəhayət gec də olsa gəlib çıxır. Evə gəlsə də, əri otağa gəlmir. O, gözləyir ki, arvadı yuxuya getsin onunla rastlaşsın. Arvadı yatsın ki, o zəhlə tökən suallarını ona verməsin, onu sancmasın. Əri hətta hal-hazırda ölmüş biriylə yatmağa razıydı, lakin arvadıyla yox. Biz burada görürük ki, insan yalnız anladığı hisslərin yox, anlamadığı hisslərin də əsiridir. Hamam otağına girən ata qapını arxadan bağladı. Uşaqları onu soruşanda ata ölüb deyə çığırdı. Uşaqları anası güc belə ilə sakitləşdirdi.

Qadının yaşadığı təkcə ərinin maşın qəzasında həlak olması yox, həmçinin ərini itirmiş dul qalmış qadının öz daxili dünyasında pсихoloji cəhətdən baş vermiş qəza idi.

Afaq Məsud yaradıcılığına ümumi bir nəzər salsaq bəzi qəhrəmanları “ölə bilməyənlər” kateqoriyasına daxil edə bilərik. Ölə bilməyən obrazlar fikrən ölümə çatmaq istəsələrdə buna nail ola bilmirlər. Bəlkədə həmin insanlar üçün elə əsl ölüm bu həyatda ömür sürmək idi.

“Dovşanın ölümü” hekayəsi dovşanın ölümünün təsviri ilə başlayır. Sahibi onun ölümünü dəqiqləşdirir və dovşanın erkək və dişisinin bir yerdə saxlanılmadığını deyir. Əgər birlikdə saxlanılsa hər zaman onlardan biri ölür.

İsanın yoldaşı gecə yuxuda da dovşanın can verməsini görürdü. Yuxudakı dovşan ağ rəngdə və çox böyük idi, hətta az qalırdı onu udsun. Dovşan öləndən ərinin də siması dəyişmişdi. Üzü solmuş gözləri çökmüşdü. Dovşanın ölümü uşaqlarında əhvalını pozmuşdu.

Dovşanın hansı səbəbdən ölmesi evdə mübahisəyə səbəb oldu. İsa səbəbi dovşanların birlikdə saxlanmasında, həyat yoldaşı isə bağda əkilən çiyləyin zəhərli olmasında görürdülər.

Dovşanın ölümündən sonra tənha qalan digər dovşan yazıq görkəmi almışdı. Sanki bağın gözəlliyi də solmuş, yarpaqlar bozarmış, hətta hava belə kədərlənmişdi.

Qadın sağ qalan dovşanın yazıq görkəmindən və darıxmasından gileylənərək ərindən kirpi almasını istəyir. Əri qadının sual və təkliflərindən tənə gəlir.

Onlar axşam yeməyini yaxınlıqdakı restoranda yeməyi qərara alırlar. Onlar yemək zamanı kefsiz və əsəbi əhvalda olurlar. İsa arvadının kefsiz oturub, heç nə yeməməsindən qəzəblənir. Onlar arasında mübahisə baş verir. İsa arvadının kefsizliyini və ağlamasının səbini dovşanın ölümündə görür. Onlar evə qayıdanda qadın gecəyə kimi yatmayıb, yağışlı havanı seyr edərək, qəmli melodiyani asta səsle mızıldanmağa davam edirdi. Onu bu vəziyyətdə görən İsanın arvadına yazığı gəlir. İsa ondan niyə yatmadığını, nə istədiyini soruşanda arvadının ancaq yox deməsindən tənə gələrək qışqırır. İnsanın axı sən nə istəyirsən sualına qadının cavabı isə kirpi istəyirəm olur.

Bu hekayədə qadın və kişi qəhrəmanları təzadlı şəkildə göstərilmişdir və hətta onlar bir növ qarşıdurma içindədirlər. Bu hekayədə dovşanın ölümü dərin mənə daşımaqdadır. Hekayədə təsvir olunan ağ rəngli dovşan bir növ məhəbbətin simvolu, hekayənin sonunda adı çəkilən kirpi isə

tənhalığın rəmzi olaraq təqdim edilmişdir. Hekayənin qəhrəmanları olan İsa və onun həyat yoldaşı bir-birlərinə olan sevgi hissini itirmiş insanlardır. Burada dovşanın ölümü məhz onların sevgisinin ölməsi demək idi. Hekayə bədbin sonluqla bitir çünki, bu hekayədə qəhrəmanlar sağ qalır, məhəbbət isə ölür.

“Üçüncü mərtəbədə” hekayəsinin əsas obrazı Oqtaydır. O bütün həyatını içkiyə qurban vermişdi. Oqtay fiziki cəhətdən çox zəifləmiş, gücdən düşmüşdü. Onun otağı, paltarları çirk və toz içindəydi. Oqtay hər gün özünə içki tapıb, içərək bütün küçələri boş-boşuna gəzməklə məşğul olurdu. Oqtay düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız içkidə görürdü. Oqtay spirtin onu necə zəif saldığının fərqi idi. Spirt sanki onun bütün bədənində-dərisindən sümüklərinə qədər hopmuşdu.

Təsədüfən bir nəfərin yasına gedən Oqtay elə hiss edir ki, sanki onun adını çəkib, ağrı deyirlər. O, anasının və həyat yoldaşının səsinə eşidir. Elə hiss edir ki, onun adını çəkirlər.

Yas mərasimi keçirilən evdə Oqtayı dilənçi zənn edərək onun əlinə xırda pullar sıxışdırırlar. Bunu edən isə Oqtayın yaxşı tanıdığı Əziz idi. Bu vəziyyətə düşdüyü üçün Oqtay o an özünə ölüm arzu edir.

Oqtay həmin anda ikinci bir ölüm arzu edir. Ağrı deyib ağlayanlar Ceyran adını çəkirdilər. Ceyran onun bir zamanlar həyat yoldaşı həmçinin qızının anası idi. Onlar illər əvvəl ayrılmış, Ceyran isə Əzizlə evlənmişdi. Oqtay o anda Ceyranı xatırladı. O, içəndə çox zalım olurdu. Ceyrana yaşatdıqları bir film kimi onun gözünün önündən keçib gedirdi.

Oqtay yaşadıklarını xatırlayaraq, düzgün etmədiyini fikirləşirdi. Lakin artıq çox gec idi. Oqtay bütün həyatını içkiyə fəda etmiş, ailəsini bu yolda itirməyi gözü almışdı. Öz doğmaca qızı Sona başqa birinə ata deyirdi. Məhz bunları bilmək Oqtay üçün ölüm demək idi.

Yazıçı Oqtayı fiziki cəhətdən yox, mənəvi cəhətdən öldürməyi üstün tutur. Həyatda hər şeyini itirən Oqtay cəmiyyət üçün mənasız, yəni ölü birinə çevrilmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi Afaq Məsud yaradıcılığında bəzi qəhrəmanlar cismani olaraq yox, mənəvi olaraq ölür. Hətta onlar özlərinə ölüm belə arzu edirlər. Lakin onlar üçün əsl ölüm elə bu həyatı yaşamaqdır.

Nəticə

Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığı ilə yaxından tanış olub, hekayələri bütün xırdalıklarına kimi oxuyub, dərk edib, təhlil etdikdən sonra aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik.

1. Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığında xırdalığı ilə təsvir etdiyi “Ölüm kabusu” yazığının bədii-estetik düşüncəsini anlamaq, onun irəli sürdüyü ideyanı başa düşmək üçün universal bir meyardır.

2. Yazığının “Öldürdülər” hekayəsində təsvir olunan ölüm məhz maddi yox, mənəvi ölüm idi.

Fəridəni qorxmış halda görən anası onu qucağına alaraq bəsinə basır. Anasının bu hərəkəti Fəridəni daha da qəhərləndirir. O, anasının qucağına atılaraq, nəfəsi tənəmiş halda mənəvi burda “öldürdülər” deyib çıxırdı. Burada “öldürdülər” dedikdə nəzərdə tutduğu məqam hamının öz işi ilə məşğul olub, onunla maraqlanmaması idi. Fəridə bu cür mənəvi “ölümə” hazır idi.

3. Yazığının “Gecə” adlı hekayəsində ölüm bir neçə kontekstdən izah edilir. İlk olaraq Talib kişinin ölümü-keçmiş dövrün axırncı kişi nümayəndəsinin ölümü, yeni mərhələyə keçidin qarşılaşdığı maneələrin rədd edilməsi idi.

4. “Sərçələr” hekayəsində uşaq belə qənaətə gəlir ki, onun anasını hər gün ölümə məhkum edən, onları bir-birindən uzaq salan onun sərçələr barəsində yazdığı yazıları idi. Bundan hirsələnən qız sərçələrə xüsusi bir nifrət bəsləyirdi. Anasını sərçələrdən qısqanan uşaq pəncərə qarşısındakı sərçəni tutaraq başını qoparırdı. Çünki onlar onun anasını onun əlindən almışdılar.

4. “Qəza” hekayəsində qadının yaşadığı təkcə ərinin maşın qəzasında həlak olması yox, həmçinin ərini itirmiş dul qalmış qadının öz daxili dünyasında psixoloji cəhətdən baş vermiş qəza idi.

5. Afaq Məsud yaradıcılığına ümumi bir nəzər salsaq bəzi qəhrəmanları “ölə bilməyənlər” kateqoriyasına daxil edə bilərik. Ölə bilməyən obrazlar fikrən ölümə çatmaq istəsəldə buna nail ola bilmirlər. Bəlkədə həmin insanlar üçün elə əsl ölüm bu həyatda ömür sürmək idi.

6. “Dovşanın ölümü” hekayəsində qadın və kişi qəhrəmanları təzadlı şəkildə göstərilmişdir və hətta onlar bir növ qarşıdurma içindədirlər. Bu hekayədə dovşanın ölümü dərin mənə daşımaqdadır. Hekayədə təsvir olunan ağ rəngli dovşan bir növ məhəbbətin simvolu, hekayənin sonunda adı çəkilən kirpi isə tənhalığın rəmzi olaraq təqdim edilmişdir. Hekayənin qəhrəmanları olan İsa və onun həyat yoldaşı bir-birlərinə olan sevgi hissini itirmiş insanlardır. Burada dovşanın ölümü məhz onların sevgisinin ölməsi demək idi. Hekayə bədbin sonluqla bitir çünki, bu hekayədə qəhrəmanlar sağ qalır, məhəbbət isə ölür.

7. “Üçüncü mərtəbədə” hekayəsində yazıçı Oqtayı fiziki cəhətdən yox, mənəvi cəhətdən öldürməyi üstün tutur. Həyatda hər şeyini itirən Oqtay cəmiyyət üçün mənasız, yəni ölü birinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Afaq Məsud dünyası. -Bakı, “Elim və təhsil”, 2016,-179 s.
2. Məsud A. Seçilmiş əsərləri. II cildə (I cild). -Bakı, “Elim və təhsil”, 2012,-592 s.
3. Məsud A. Seçilmiş əsərləri. II cildə (II cild). -Bakı, “Elim və təhsil”, 2012,-584 s.
4. Yaqubova M. Seçilmiş əsərləri. Məqalə “kişi ovrazlarıqadın yaradıcılığında və yaxud patiraxal cəmiyyətə feminist nəzər”. -Bakı, “Tənqid.net” jurnalı, 2006.
5. <https://525.az/news/193985-bedii-dusunce-imkanlarinin-ozunemexsuslugu-bedirxan-ehmedli-afaq-mesud-haqqinda-yazir>

SUMMARY

In Afaq Məsud's creativity, the motif of death holds special prominence. The “nightmare of death”, which the writer describes in great detail, is a very important criterion for understanding her artistic and aesthetic thinking.

The story “They Killed” begins with Fatma, who comes from the village to the city with her daughter Farida, in search of an apartment. While Fatma manages to find the apartment she wants, her cousin Sona does not greet them in a friendly manner.

The story “Night” is about an elderly couple in the last days of their lives. It describes Talib, the man, moving between sleep and reality on a cold, snowy night, and his wife, who is almost invisible under the blanket due to her small size.

In the story “Sparrows”, the child concludes that it was the writings about sparrows that sentenced her mother to death every day and separated them from one another. Angered by this, the girl develops a special hatred for the sparrows.

In the story “Accident”, the woman's tragedy is not only the death of her husband in a car crash, but also the psychological accident she experiences within her own inner world as a widowed woman who has lost her husband.

In the story “The Rabbit's Death”, the female and male characters are depicted in contrast, even in a sort of confrontation. The death of the rabbit carries a deep symbolic meaning in this story.

In “On the Third Floor”, the writer prefers to kill Oktay not physically, but spiritually. Having lost everything, Oktay has become a man without meaning in the eyes of society.

Keywords: *Spiritual death, sentenced to death, pessimistic ending, symbol of loneliness, immortal*

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA XVIII ƏSR FRANSA ƏDƏBİYYATINA İSTİNADLAR

İman CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

“Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində XVIII əsr fransız maarifçilərindən olan Russonun, Didronun, Volterin adlarına rast gəlirik. Məcmuənin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə və jurnalın digər əməkdaşları müxtəlif məqsədlərlə fransız yazıçılarından söz açmışlar. Qərbin inkişafını diqqətə çəkən molla nəsrəddinçilər həmin inkişafın Russo, Didro, Volter ideyalarından qaynaqlandığını nəzərə almış, bu səbəbdən fransız maarifçilərinin fikir və ideyalarına istinad etmişlər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşları fərqləndirmişlər ki, ədəbiyyat sosial-siyasi həyatı, ictimai dünyagörüşü tamamilə dəyişmək gücündədir. Odur ki, molla nəsrəddinçilər yazıçının cəmiyyətə münasibətini yeniləmək məqsədilə Russonun fikirlərini Azərbaycan oxucusunun diqqətinə çatdırmışlar. Prinsipcə, Azərbaycan milli təfəkkürünün Avropaya integrasiyasında “Molla Nəsrəddin” müəlliflərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Bununla belə, jurnalın müəllifləri heç bir fransız yazıçısını ideallaşdırmadan Qərb müəlliflərinin insanlıq tarixindəki xidmətlərini fəxrlə xatırlatmışlar.

Açar sözlər: Russo, maarifçi, fransız, həcviyyat, Oqyust, Panteon, məbədgah

Giriş

1906-cı ildən nəşr olunan və Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin əsasını qoyan “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində yeri gəldikcə XVIII əsr Fransa ədəbiyyatından da söz açılmışdır.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin XVIII əsr Fransa ədəbiyyatına münasibətində bir özünəməxsusluq izlənilməkdədir. Məcmuədə adı hörmətlə yad edilən fransız yazarlarından biri Jan Jak Russodur (1712-1778). Jurnal oxucusunun J.J.Russo ilə ilk qarşılaşmasını məcmuənin 21 dekabr 1913-cü il tarixli 28-ci sayında və 30 dekabr 1913-cü il tarixli 29-cu sayında “Lağlağı” imzası ilə getmiş “Ordubad bozbaşı” adlı felyetonda izləyirik.

Müəllifi Rzaqulu Nəcəfovlan “Ordubad bozbaşı” felyetonunda müəllif İran cəmiyyətindəki mövcud hərcmərcliyi Ordubad bozbaşı ilə müqayisəli şəkildə təqdim etməyə çalışmış və yenə də birdən-birə İrandakı siyasi prosesləri Avropa müəlliflərinin mülahizələri ilə aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Müəyyən mənada müəllif Qərb və Şərq ölkələrində gedən proseslər barədə məlumatlı olmasını təsdiqləmək naminə yazmışdır: “Fransa inqilabının şirin vaxtında Paris küçələrində Russoların cizmaqaraları, Volterlərin həcviyyatı oxunub alqışlanan vədələrdə bir filosof da dünyaya gəldi. Onun adı Oqyust Kont idi. Bu da bir cürə havacat oxuyurdu. Bu deyirdi ki, üsuli-idarəni zorla bir millətə və ya qövmə yapışdırmaq olmaz. Gərək millət öz tərəqqisinin dərəcəsinə görə özünə idarə tapa” [2, s. 677].

Felyetonda adları çəkilən Avropa müəllifləri haqqında digər bir məlumatla rastlaşırıq. Digər tərəfdən, “Ordubad bozbaşı” felyetonunda Lağlağı tərəfindən Russo və Volterin adının çəkməsi M.S.Ordubadinin “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində Fransa ədəbiyyatını xatırlatmasını yada salır. Əlbəttə, M.S.Ordubadinin əsərində də Fransa ədəbiyyatına dair yığcam qeydlərlə rastlaşırıq. Bununla belə, “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində müəllif Azərbaycan estetik təfəkkürünün Avropa ədəbiyyatına dair təsəvvürlərini belə qələmə almışdır: “Parisdə fransızların ən mühüm, ən əvvəlinci istədikləri “Panteon” deyilən məqbəri-məşahirdir. Panteon böyük və cəsim (əzəmətli) bir binadır ki, bura əvvəllər məbədgah olub. Fransanın “İxtilati-Kəbir” zamanında buranı məbədlərdən çıxarıb, vətənə, millətə ən böyük xidmət edən məşahir üçün məqbər ittixaz edilmişdir. Və üzərinə:

“Böyük adamlara vətən minnətdardır” yazıldığı İsfəndiyar xan tərəfindən oxundu. Burada gördüyümüz tabut və əşyaların tərifini yazarsam bir ay vaxt istər. Buraları seyr və tamaşa üçün biletd almaq lazım gəlir. Burada dəfn olan zatların (şəxslərin) cümləsindən mərmər tabutlarda Viktor Hüqo, Jan Jak Russo, Volter, Maramirbu, Laqranj kimi böyük kimsələrdir” [5, s. 3-1-302].

R.Nəcəfovun “Ordubad bozbaşı” felyetonunda J.J.Russo ilə əlaqədar öyrəndiklərimiz ondan ibarətdir ki, Fransa inqilabı zamanı ədalət uğrunda mübarizə aparanlar Paris küçələrində Russo şəirlərini oxuya-oxuya həyatlarından keçmişlər. Əslində “Ordubad bozbaşı” felyetonundakı “Fransa inqilabının şirin vaxtında Paris küçələrində Russoların cızmaqaraları, Volterlərin həcviyyatı oxunub alqışlanan vədələrdə bir filosof da dünyaya gəldi” cümləsi istər Russonun həyat və yaradıcılığını, istərsə də Fransa inqilabını bir qədər dərinədən öyrənməyi tələb edir və həmin öyrənmə prosesində məlum olur ki, 1712-ci ildə Cenevrədə anadan olmuş Russo ömrü boyu insanları varlı və yoxsula ayıran cəmiyyətlərə qarşı çıxmış, 1778-ci ildə Parisdən 20 mil aralı tikilmiş Ermanonvil adlı bir malikanədə dünyasını dəyişmiş və orada da dəfn edilmişdir. Lakin Böyük Fransa inqilabından sonra yazıçı-filosofun cənəzəsi Parisdə Panteon deyilən məzarlığa köçürülmüşdür və bu səbəbsiz deyildir. Məlumdur ki, Avropa siyasi tarixində bir sıra köklü dəyişikliklər öz mənbəyini məhz 1789-1799-cu illəri əhatə edən Böyük Fransa inqilabından almışdır. Əlbəttə, inqilab başlayanda artıq 11 il idi ki, Jan Jak Russo dünyada yox idi. Eyni zamanda sosioloqların fikrincə, Böyük Fransa inqilabının lideri olmayıb və Volter, Russo, Mənteskyö kimi fransız maarifçiləri öz ideyaları ilə inqilaba liderlik etmişlər [1].

Görünür, “Ordubad bozbaşı” felyetonunu yazarkən Jan Jak Russo əsərlərinin Böyük Fransa inqilabçılarına təsiri artıq Rzaqulu Nəcəfova bəlli imiş.

XVIII əsr Fransa ədəbiyyatını təmsil edən Jan Jak Russonun (1712-1778) adına “Molla Nəsrəddin” jurnalını 31 mart 1921-ci il tarixli 4-cü sayında getmiş “Hikmətli sözlər” başlıqlı yazıda da rast gəlirik. Ümumiyyətlə, “Hikmətli sözlər” başlıqlı yazıda guya dünyanın 8 görkəmli insanına məxsus qiymətli müddəalar öz əksini tapmışdır və həmin 8 şəxsdən 4-ü Qərbi, 4-ü isə Şərqi təmsil etməkdədir. Maraqlıdır ki, Qərbi təmsil edənlər Sokrat, J.J.Russo, Tolstoy və Napalyondursa, Şərqi təmsil edənlər Ağayi-Həsənağa, Hacı Məhəmməd Nağı, Məşədi Muxtar və Hacı Murad əmidir. Prinsip etibarilə “Hikmətli sözlər” başlıqlı materialda iki dünya, iki həyat fəlsəfəsi qarşılaşdırılmışdır və həmin qarşılaşdırılmada Sokrat, J.J.Russo, Tolstoy və Napalyonun sözləri insanın kamilliyini, böyük amallarla yaşamağın böyüklüyünü göz önündə canlandırırsa, Ağayi-Həsənağanın, Hacı Məhəmməd Nağının, Məşədi Muxtarın və Hacı Murad əminin sözləri insanlığa laqeydlikdən, tərəqqiyə nifrətdən, ətaləti yaşam tərzinə çevirməkdən və müsəlman qardaşın öz gərəksiz meyarları ilə cəmiyyətdə dinsiz axtarmasından xəbər verir. Düşünürük ki, “Hikmətli sözlər” başlıqlı yazıda J.J.Russoya məxsus “O şey ki, dünyada mənə mürəbbi olub yol göstərdi, insan məhəbbətidir” [3, s.239] müdrik kəlamının Sokrat təlimindən alınmış “Qəlbimdən hərdən bir səda gəlir. Haman səs pak insafımın səsidir” deymi ilə birgə nəzər nöqtəsinə çəkilməsi təsadüfi deyil və maarifçiliyin mənəvi qaynaqlarından xəbər verir. Maarifçilik mərhələsi ilə antik dünyanın vəhdətindən bəhs edən Q.Yaşar “Realizm: sənət və həqiqət” kitabında yazmışdır: “Dünya ictimai və mədəni-poetik fikrinin tarixində Maarifçilik – antik sənət və İntibah mədəniyyəti səviyyəsində və əhəmiyyətində üçüncü dövrü təşkil edir. Bütün böyük maarifçilər əslində Şekspirin Esxildən qəbul etdiyi böyük hərifli İnsan, Zəka, Işıq kultunu yeni dövrdə və yeni məzmununda davam etdirirlər. “Maarifçilər qədim filosof və şairlərin, daha sonra isə orta əsrlər sərhədində yeni bir fikir erası açan azad düşüncəli hümanistlərin özləri də bilmədən onlara verdikləri estafeti daşıyırdılar.” Volter və Russo, Höte və Didro, Şiller, Lessinq, Fildinq, Svift, Bomarşe və Defo –Avropada klassik maarifçiliyi bu adlar və imzalar təmsil edirlər” [7, s. 62].

Beləliklə, “Hikmətli sözlər” yazısına əsaslanaraq, Cəlil Məmmədquluzadə insanı kamilliyə səsləmək baxımından fransız maarifçiləri ilə antik müdriklər arasındakı ideya birliyini hələ XX əsrin əvvəllərində görmüş və dəyərləndirmişdir. Əslində Mirzə Cəlilin xatırlatdığı görkəmli şəxsiyyətlər Qərbdə ayrı-ayrı sahələrin, o cümlədən, fəlsəfə, maarifçilik, ədəbiyyat və hərbin tərəqqisini layiqincə təmsil etmişlər. Həmçinin Sokrat, Russo, Tolstoy və Napalyon vətən sevgisindən və insana məhəbbətdən ilhamlansalar da, ömürlərini insanlıq və vətən naminə mübarizədə başa vurmuşlar. Yəni

Sokratın “Qəlbimdən hərdən bir səda gəlir. Haman səs pak insafımın səsidir”, J.J.Russonun “O şey ki, dünyada mənə mürəbbi olub yol göstərdi, insan məhəbbətidir” deyimlərində əsas ideya insana və insanlığa məhəbbətdən ibarətdir. Başqa sözlə, C.Məmmədquluzadə də digər müdriklər kimi dünyanın xilasını insana məhəbbətdə görmüşdür.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 3 may 1928-ci il tarixli 18-ci sayında getmiş “Zeynəb” məqaləsi məcmuədə təsadüfi hallardan biridir ki, bütöv məqalə XVIII əsr fransız yazıçısı Volterin (1694-1778) “Zeynəb” faciəsinə həsr olunmuşdur. Hətta belə demək mümkündür ki, C.Məmmədquluzadənin “Zeynəb” məqaləsi Azərbaycan mətbuatında Volterin “Zeynəb”indən bəhs edən yeganə əsərdir və çağdaş elmi ictimaiyyət üçün bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Birincisi, müəllifləri İ.Şıxlı, M.Ə.Tahirli və M.B.Həyatzadə olan “XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi” dərsliyindəki “Volter” oçerkində əsl adı Fransua Mari Arue olan və dünyada Volter ləqəbi ilə məşhurlaşan yazıçının “Zeynəb” faciəsi ilə əlaqədar hər hansı məlumatı rast gəlmirik. İkincisi, bolşevik ideologiyasına əsaslanan ədəbiyyatşünaslıq Volterdən “dinin və kilsənin düşməni” kimi söz açarkən müəyyən qədər təhriflərə də yol vermişdir. Məsələn, yuxarıda xatırladığımız “XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi” adlı dərslikdən oxuyuruq: “Volteri başqa Avropa kralları da öz ölkələrinə dəvət edirdilər (söhbət XVIII əsrin 50-ci illərindən gedir- İ.C.). Ancaq Volter daha kralların mərhəmətinə sığınmaq istəmir. Fransada qalmaq da qeyri-mümkün idi. Çünki kral XV Lüdovik Volteri sevmirdi və ona düşmən kəsilmişdi. Volter İsveçrədə qalmaq fikrinə düşür və tezliklə anlayır ki, bu da mümkün deyil. Ona görə ki, din xadimləri Volterin əleyhinə qızgın təbliğat aparmışdılar və Volterə düşmən kəsilən fanatiklər İsveçrədə ona yaşamağa imkan verməyəcəkdilər. Belə olduqda Volter elə bir yer tapmaq istəyir ki, heç bir ölkənin ərazisinə daxil olmasın. Nəhayət, Volter Fransa ilə İsveçrənin sərhədində, təxminən neytral bir zona olan Ferney adlı bir yerdə torpaq alır... Volter Ferneyə köçdükdən sonra bura bütün Avropa və dünya ədəbi ictimaiyyətinin ziyarətgahına, bir növ ədəbi krallığa çevrilir” [6, s. 78-79].

İstər-istəməz belə bir sual ortaya çıxır ki, Volter onu bu qədər qüvvətli edən gücü haradan alırdı? Əslində bu sualın cavabını biz C.Məmmədquluzadənin “Zeynəb” məqaləsində tapırıq və aydın olur ki, Volter əsasən islam dinin tənqid hədəfinə çevirmiş, “Zeynəb” faciəsini yazması səbəbindən isə katolik papası və bütün xristian təəssübkeşləri tərəfindən alqışlanmışdır. Halbuki, sovetlər dönməində yazılan dərsliklərə görə, guya Volter kilsə və dinə qarşı mübarizə aparmış, bu səbəbdən təqiblərə məruz qalmışdır. Həqiqətdə isə bu qüdrətli fransız yazıçısı xristianlığın təriqətlərə bölünməsinin əleyhinə olmuş, qəti şəkildə dini zorakılıqları rədd etmişdir. Volter dünyagörüşündə din məsələləri “XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi” dərsliyində belə aydınlaşdırılmışdır: “... Volteri çoxları ateist adlandırırsa da, əslində o, deistdir. Volterin əqidəsincə, Allah kainatı yaratmış, ancaq onun işinə qarşımır.... Volter deyir ki, Allah hardadır və necə şeydir, bunu bizim başa düşməyimiz çətin məsələdir. Heç kim onun kainatı hecə yaratdığını öyrənə bilməz... Volter belə düşünürdü ki, qara camaatı itaətdə saxlamaq üçün Allah lazımdır. Hətta bir dəfə Volterin dostları nökrin yanında allahın yoxluğundan danışarkən, Volter nökrəri evdən çıxartmış və dostlarına demiş ki, siz nə danışırırsınız, əgər nökrələr Allahın yoxluğunu bilsələr mənim başımı kəsərlər” [6, s. 81].

Göründüyü kimi, yuxarıdakı təqdimata istinad etsək, Volteri Tanrı, yaxud insanlar, cəmiyyət üzvləri deyil, özü maraqlandırmışdır. Və bəlkə də, fransız yazıçısı “Zeynəb” faciəsini məhz bütün xristian dünyasını öz tərəfinə çəkmək məqsədilə qələmə almış və ya xristian dünyası islama nifrətini bu dəfə də “Zeynəb” faciəsinin teatrda oynanılması ilə bildirmiş, Qərb-Şərq qarşıdurmasını bir qədər də şiddətləndirmişdir.

Düşündürücüdür ki, Mirzə Cəlil “Zeynəb” məqaləsini 1928-ci ildə yazsa da, məqalə daxilində Məhəmməd peyğəmbəri aşağılayan heç bir ifadə ilə qarşılaşmırıq. Əksinə, C.Məmmədquluzadə artıq fərqləndirirdi ki, Qərb ateizmi xristianlıq əhkamlarını qorumaq şərti ilə islamı heçə saymaq məqsədi daşımaqdadır. Bəli, Mirzə Cəlil özünün “Zeynəb” məqaləsində sadəcə Qərb və Şərq fikir sahiblərinin dinlərə münasibətini qələmə almaqla oxucuları düşünməyə çağıraraq yazmışdır: “Firəngistanın ən müqtədir filosof və dramnəvisi “Volter”in qələminin əsəri “Zeynəb” adlı teatırı iki yüz il bundan qabaq böyük bir qılı-qalə səbəb olmuşdur: Bir tərəfdən islamın dininə iltifatını müzayiqə edən cəmi katolik mütəəssibləri əsər sahibini hədsiz təbrik məktubları ilə alqışlamağa başladılar və digər

tərəfdən yer üzünün müsəlmanlarını həmin əsər artıq dərəcədə rəcidəxatir qıldı. Səbəb budur ki, “Zeynəb” deyilən həmin əsər fəxri-kainatımızın yeddinci övrəti Zeynəb Cəhəş qızının Məhəmməd peyğəmbərə övrət olmasının müfəssəl rəvayətidir” [4, s. 557].

“Zeynəb” məqaləsinin əvvəlində Mirzə Cəlil “Zeynəb” faciəsinin teatrlarda oyanılması ilə islam tərəfdarlarının qəzəbləndiyini məxsusi nəzər nöqtəsinə çəkmişdir. Əlbəttə, C.Məmmədquluzadə bütün publisistikasında olduğu kimi, bu məqaləsində də əsasən faktlara və məntiqə əsaslanmış, birbaşa islam tarixini yada salmış və hətta “Qurani-Kərim”dən sitat gətirmişdir.

Əslində C.Məmmədquluzadənin “Zeynəb” məqaləsi, ümumiyyətlə, Volter tərəfindən yazılmış “Zeynəb” faciəsinin Avropada sevilməsi məsələsinə həsr olunmuş, Mirzə Cəlil məsələyə belə aydınlıq gətirmişdir: “...Həmin bu keyfiyyət (islam tarixində Zeynəb hadisəsi – İ.C.), “Xatəmənəbiyyəin”in sifətini tənqid edən islam düşmənlərinin əlində böyük bir dəstəvuz oldu. Belə ki, katolik papası da “Zeynəb” teatrının hikmətməab müəllifinə atəşin mərhəbalar irsal etdi.

Və lakin bu axır vaxtlarda, Parisdə, Akademik teatrında “Zeynəb” pyesinin nümayişi Əfqan padşahı Əmənullahın orada iqamətinə təsadüf etməyi cəhətlərdən baş tutmadı. Paris qəzetləri yazır ki, İslam padşahı Əmənullah xanın xatirəsinə Fransa hökuməti müləhizə edib “Zeynəb”in nümayişini iki həftə sonraya buraxdı” [4, s. 557].

“Molla Nəsrəddin” jurnalında XVIII əsr Fransa ədəbiyyatına dair məqamlarla bağlı təhlilləri belə ümumiləşdirmək mümkündür:

Nəticə

“Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində adına daha çox rast gəlinən fransız yazıçılarından biri Jan Jak Russodur. Maraqlıdır ki, çağdaş elmi mənbələr Jan Jak Russodan əsasən maarifçilik hərəkatının nümayəndəsi olaraq söz açmaqdadır. “Ordubad bozbaşı” felyetonun müəllifi Rzaqulu Nəcəfov isə Russonun Böyük Fransa inqilabı ilə bağlılığını nəzər nöqtəsinə çəkmiş, insanlıq tarixinə xidmət edən ideyaların ölməzliyini bir daha vurğulamışdır. Russonun xatırladıldığı “Hikmətli sözlər” başlıqlı material isə bir də o cəhətdən əhəmiyyətlidir ki, həmin materialın mətni əsərin C.Məmmədquluzadə tərəfindən yazıldığını deməyə imkan verir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalından qeyri Azərbaycan bədii və elmi fikrində Volterin “Zeynəb” faciəsi haqqında hər hansı məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Əslində C.Məmmədquluzadənin “Zeynəb” məqaləsi göz önündə bizlərə tanış olmayan yeni bir Volteri canlandırmaqdadır. “Zeynəb” məqaləsini nəzərə almasaq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi Volter dinlərə qarşı çıxan bir yazıçıdır. Mirzə Cəlil “Zeynəb” məqaləsində göstərir ki, eyniadlı faciəsinin tamaşasına görə Volter hətta Roma papasından təbriklər almışdır. Yəni bizim maarifçilik hərəkatının böyük ideoloqu kimi tanıdığımız Volter islama münasibətdə Roma papasını, başqa sözlə, bütün xristian dünyasını dəstəkləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaramanlı A. Proletariatın ilk diktatoru: Robespyer // <http://www.kultura.az/news/20131203102307809>
2. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, IV cild. Bakı: Çinar-Çap, 2008
3. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, V cild. Bakı: Çinar-Çap, 2009
4. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, VII cild. Bakı: Çinar-Çap, 2010
5. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, s. 301-302 // kitabın ümumi səhifəsi 336
6. Şıxlı İ., Tahirli M.Ə., Həyatşadə M.B. XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: API nəşriyyatı, 1970, s. 78-79 // kitabın ümumi səh. 145)
7. Yaşar Q. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, s.62 // kitabın ümumi səh. 259

SUMMARY

In the pages of the magazine “Molla Nasreddin” we come across the names of Rousseau, Diderot, and Voltaire, among the 18th century French enlighteners. The founder of the magazine, Jalil Mammadguluzade, and other employees of the magazine mentioned French writers for various purposes. The Molla Nasreddinists, who drew attention to the development of the West, took into account that this development stemmed from the ideas of Rousseau, Diderot, and Voltaire, and therefore referred to the thoughts and ideas of French enlighteners. The employees of the "Molla Nasreddin" magazine were aware that literature has the power to completely change socio-political life and public worldview.

Therefore, the Molla Nasreddinists brought Rousseau's ideas to the attention of the Azerbaijani reader in order to renew the writer's attitude to society. In principle, the authors of "Molla Nasreddin" had great services in the integration of Azerbaijani national thought into Europe. However, the authors of the magazine, without idealizing any French writer, proudly recalled the services of Western authors in the history of humanity.

Keywords: Rousseau, enlightener, French, satire, Auguste, Pantheon, temple

QULAMRZA SƏBRİ TƏBRİZİNİN POEZİYASI VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Kifayət MƏMMƏDOVA

mamedova.kifayat@inbox.ru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Q.S.Təbrizinin yaradıcılığı müasirliyi və novatorluğu ilə seçilir. O, əsərlərində mənsub olduğu xalqın keçmişini və bugününü yalnız əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də arzu və ideallarının tərənnümçüsü olmağı, gələcəyə nəzər salaraq onun möhtəşəm lövhələrini canlandırmaq məramını izləyir. Q.S.Təbrizi əksər şeirlərdə həqiqətin fəlsəfəsini əks etdirir, bədii ümumiləşdirmə yolunu tutaraq həyatın, cəmiyyətin, mövcudluğun mahiyyətini poetik bir dillə aşkarlamağa çalışır. Məhz buna görə də Q.S.Təbrizi sənəti zamanının sınağından çıxaraq yeni nəsillərin də ürəyinə yol açmışdır. Azərbaycan, İran, ingilis oxucusu onu ehtiramla, sevrək, dərinlən düşünərək mütaliə edir və həyatının ehtiyaclarına cavab verən hikmətlər tapır. Məhz buna görə də Q.S.Təbrizi bu gün Azərbaycan oxucularının tez-tez yada saldığı, müəyyən münasibətlə əsərlərinə müraciət etdiyi ən sevimli şairlərdən və alimlərdən biridir.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, lirika, novator, diaspor, nəzm

Giriş

Tarix boyu hər bir sənətkar müxtəlif vəznərdən müxtəlif tərzdə öz üslubuna uyğun şəkildə istifadə etmiş və onları bir çox yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirməyə çalışmışdır. Bu sənətkarlar mənsub olduqları ədəbi məktəblərin, istifadə etdikləri vəzn və formaların müxtəlifliyinə baxmayaraq istər Azərbaycan, istərsə də dünya sənətinə layiqli sənət inciləri bəxş etmişlər. Onlar bu şeir qəliblərinə zamanın onların qarşısına qoyduğu konkret vəzifə və tələblərə uyğun olaraq yaradıcı şəkildə yanaşdıqda həmin məqsədlərə daha çox nail ola bilmişlər. Həqiqi sənətdə mövcud bədii nailiyyətlərə hazır şəkildə yiyələnmək, onlara kor-korana itaət etmək, təkrar və təqlid meyilləri isə müxtəlif zamanların dumanına bürünüb unudulmuşlar. Bu, sənətin təkcə məzmun, ideyası, obrazlılığı və s. ilə əlaqədar deyil, onun forma və şəkillərinə münasibətdə də belə olmuşdur.

Mühacirliyin ən müxtəlif, praktiki elmlər tərəfindən təqdim edilən təriflərində ehtiva edilən və edilməyən məna tutumu nədən ibarətdir? Onun müəyyən, yoxsa qeyri-müəyyən qatları çoxluq təşkil edir? Anlayışın müxtəlif dillərdəki, adi şüurdakı, dünyagörüşdəki mənası fəvqündə olan fəlsəfi defnisiyasının zəruriliyini bu və bir çox suallar gündəmə gətirir. Mühacirliyin nisbi, fərdi, lokal səviyyəsi ilə əbədi, universal, qlobal səviyyələri bir-birinə hansı nisbətdədir? Tənha varlıq, subyektiv mühacirlik yaşantılarının nə isə obyektiv bir əsası varmı?

Azərbaycanın Xalq şairi Balaş Azəroğlu yazır: “Bir sıra həmvətənləri kimi hadisələrin gedişi və taleyi Səbri Təbrizini də mühacirət adlı amansız hakimin əli ilə sınaqlara çəkdi. Fəqət özünün inamla iddia etdiyi kimi, o, Vətəndən çıxsada, Vətən ondan çıxmadı. Mühacirətdə keçən ömrün ən qiymətli inciləri onun yaratdığı elmi-tədqiqi və poetik əsərləri oldu” [1, s. 4].

1960-cı ilin yayında cibində cəmi üç yüz dollar pulu olan Qulamrza Səbri Təbrizi Qərbə - İngiltərəyə üz tutur. Bir il kollecdə oxuduqdan sonra magistratura təhsili alır. Özünün yazdığı kimi, üç ay sonra doktorluq dissertasiyası yazmağa başlayır. Şübhəsiz ki, Qərb mühiti ilk dövrlərdə onun üçün problemsiz ötürmədir. O, acı məhrumiyyətlərlə üzləşməli olur. Qəriblik həyatının çətin, məşəqqətli günlərini belə təsəvvür edir: “Nə oldusa, gecələr işlədim - dəmir yolunda, restoranda, bir sözlə, harda gəldisə orada...” [2, s. 12].

Azərbaycan tədqiqatçısı Sabir Nəbioğlu yazır: “Mühacirətin Avropaya aparan qatarının heç

kəsə oxşamayan bir sərnəşini də var idi: Qulamrza Səbri Təbrizi. Ona bu oxşarsızlığı bəxş edən və təndən uzaqda keçirdiyi məhrumiyyət və əzablarla, həyat yolu, elmi və ədəbi aləmdə qazandığı uğurlar və yüksəldiyi şöhrət zirvələri oldu. Fəraq illərində bu yorulmaz fədainin vətəninə, xalqının görkəmli saz və sənət korifeylərinin təbliğinə, ana torpaqdan uzaq düşmüş insanlara göstərdiyi qayğının siqləti çəkiyə gələn deyil. Elmi axtarışları ona “Vilyam Bleykin dialektik fikri: ədəbi və sosial görüşləri” ünvanlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etməyə imkan verdi” [3, s. 247].

İnsan ilahi və fani, təbii və mənəvi, bioloji və sosial qütblər arasında ziddiyyətli bir həyat yaşayır. İnsanda naqislik də, kamillik də gerçək və potensial şəkildə mövcuddur. Bunlar arasında mübarizə və seçim etmək, yəqin ki, hər bir insanın qəlbində baş verən yaşantılardır, hətta bəşəriyyətin inkişaf və mənəvi tərəqqisinin meyarı ola biləcək keyfiyyətlərdir [4, s. 247]. İnsanın real vəziyyəti ilə barışmayıb daim yüksəkliyə can atması onun mənəvi əzminin olmasına, həm də başqa amillərdən güclü olmasına dəlalət edir. Mühacirliyin şərh və düzgün profilaktikası da məhz mənəvi aspekt müstəvisində, insanın dünyagörüşündə, həyat fəlsəfəsindədir. Dünyanın, demək olar ki, bütün böyük fəlsəfi-etik təlimləri bu məsələni tədqiq obyektinə etmiş, insanın özünü əzən, çarəsiz görünən durumundan necə azad olmaq, vətənə qovuşmaq yollarını göstərmişdir.

Müasir dövrün global problemi səviyyəsinə çatan miqrasiya dalğası milyonlarla insanın yerli sosial-mədəni mühitə inteqrasiyasına mane olan çoxsaylı problemlər, məhdudiyyətlər, nəhayət, ikili standartlar miqrantların marginal təbəqələşməsinə səbəb olur. Yalnız ənənəvi məkanından deyil, sözün əsl mənasında insanı həyata bağlayan bütün mədəni bağlardan məhrum olmaq mədəni mühacirliyin bilavasitə səbəblərindəndir.

XX əsrdə müxtəlif elmlərin, o cümlədən kulturologiya kimi sahələrin diqqət mərkəzinə gəlməsini şərtləndirən zəruri obyektiv şərait mövcud idi. Kütləvi cəmiyyət, kütləvi mədəniyyət, texnogen sivilizasiyanın inkişafının görünməmiş səviyyəyə çatması, məcburi modernləşmə siyasətinin acı nəticələri artıq bəşəriyyəti tədqiq edən global problemlər qismində gerçəkliyə çevrildi. Tərəqqini yalnız maddi, texniki amillərdə görən, bütün ölkələrin modernləşərək “xoşbəxt həyata” qovuşacağını düşünən konsepsiyaların yanlışlığı üzə çıxdı. Milli mədəniyyətin insan varlığının bütövlüyünü təşkil edən ən mühüm amil olduğu, ona biganə qalmanın isə iflasa uğradığı məlum oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbioğlu, S. Əsrin övladı / S.Nəbioğlu, tərt. ed. və tərc. edən S.Cəfərova, redaktoru M.Mehdiyeva. –Bakı: Turan evi, –2004. –144 s.
2. Mənsimoğlu, T. Qulamrza Səbri Təbrizi / T.Mənsimoğlu. –Bakı: Şirvannəşr, 2002. 88 s.
3. Təbrizi, Q.S. Zamanın nəbzi / Q.S.Təbrizi, tərt. ed. və red. Q.Piriyev Bakı: Turan evi, 2006. 336 s.
4. Yaqubzadə, M. Azad qəlbin uçuşu / M.Yaqubzadə, ön söz müəll. Z.Ağayev, red. R.Əliyev –Bakı: Adiloğlu, –2007. –330 s.

SUMMARY

G.S. Tabrizi's creativity is distinguished by its modernity and innovation. He does not content himself with reflecting the past and present of the people he belongs to in his works, but also pursues the goal of becoming a hymner of their desires and ideals, and reviving its magnificent paintings by looking into the future. G.S. Tabrizi reflects the philosophy of truth in most of his poems, tries to reveal the essence of life, society, and existence in a poetic language by taking the path of artistic generalization. That is why G.S. Tabrizi's art has stood the test of time and has been able to open a way to the hearts of new generations. Azerbaijani, Iranian, and English readers read him with respect, love, and deep thought, and find wisdom that meets the needs of their lives. That is why G.S. Tabrizi is one of the most beloved poets and scholars whom Azerbaijani readers often remember and whose works they turn to on certain occasions.

Keywords: South Azerbaijan, lyrics, innovator, diaspora, poetry

MÜƏLLİF MƏFHUMU VƏ POSTMODERNİZM ƏDƏBİYYATINDA MÜƏLLİF MÖVQEYİ

Könül SADIYEVA

kernul@mail.ru

Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi

Xülasə

Ədəbi yaradıcılıq meydana gəlmiş gündən müəllif məfhumu əsas məfhumlardan biri olmuşdur və “müəllif” ədəbi-bədii mətnin, mülahizlərin subyektini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, hər bir ədəbi əsərdə müəllif mövqeyi bu və ya digər formada mütləq özünü göstərir.

Postmodernist əsərin müəllifi isə postmodernizmin yaratdığı mətn və məzmun məkanında artıq heç kəsin dərk etmədiyi, bilmədiyi məqamları belə duymağa qadirdir. Nəticədə, əsər müəllifin şəxsi mövqeyi ilə yanaşı əsərin daxilində nitqin digər subyektləri üçün artıq əlçatmaz olan mətləbləri ifadə edir. Postmodernizmdə “müəllif” anlayışı özünü tam yeni formada nümayiş etdirir. Təbii ki, göstərilən xüsusiyyətlər postmodernist ədəbiyyatın həm məzmununda və quruluşunda, həm də onun axarında, ardıcılığında, nəhayət, çoxaspektliliyində özünü büruzə verir.

Açar sözlər: *müəllif məfhumu, postmodernizm, müəllifin mövqeyi, ədəbiyyat, filosof*

Ədəbiyyatşünaslıq elmində müəllif məfhumu əsas məfhumlardan biridir və “müəllif” ədəbi-bədii mətnin, mülahizlərin subyektini nəzərdə tutur. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda dəqiq şəkildə iki cür müəllif seçilir: a) bioqrafik müəllif, yəni bədii realıqdan kənar, ilkin-empirik realıqda mövcud olan müəllif; b) mətn-daxilində, bədii şəkildə təcəssümünü tapan müəllif. Postmodernist ədəbiyyatın özəl xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müəllif və onun əsərdə mövqeyi əsərdə əlavə, fərqli xüsusiyyətlər əldə edir. Əslində, müəllif obrazı spesifik bir vasitədir və müfəssəl təhlilə onun ehtiyacı var, çünki bir çox hallarda əsərin bədii özünəməxsusluğunu da müəllif mövqeyi üzə çıxır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “müəllif” termini elmdə ən müxtəlif mənalarda işlənir. Bu həm əsəri yaradan ədibin real şəxsiyyəti, həm bədii mətnə çıxış edən, əsəri sanki nəql edən təhkiyəçi, həm də əsərdə personajlar sistemində müəyyən yer alan müəllif-qəhrəman ola bilər. Belə olduğu halda müəllif mövqeyi də fərqli olur, fərqli şəkildə üzə çıxır.

Ümumiyyətlə, ədəbi əsərdə müəllif mövqeyi bu və ya digər formada mütləq özünü bildirir. Bu eynilə bütün milli ədəbiyyatlara, bütün ədəbi cərəyanlara aiddir və həmin mövqe özünü fərqli şəkildə nümayiş etdirir. Bu fərq əsərin aid olduğu ədəbi cərəyanın qanunlarından, milli ədəbi ənənələrdən, müəllifin fərdi yaradıcılıq dəst-xəttindən və bir çox başqa amillərdən asılıdır. Ayrı-ayrı hallarda müəllif mövqeyinin subyektivlik dərəcəsi, onun ifadə formaları, onların xarakteri və müəllifin mətnə iştirak etməsi dərəcəsi nəzərə qarpan dərəcədə dəyişsə də, yenə də özünü büruzə verir.

B.O.Korman qeyd edir ki, müəllif termini üç mənada istifadə edilə bilər. Həmin mənalar sözsüz ki, tamamlanmalı və dəqiqləşdirilməlidir. Əksər mütəxəssislər “müəllif” məfhumunu birinci mənada və ikinci mənada bir-birindən ayırır. Belə ki, birinci mənada “müəllif” dedikdə əsərin “real” yaxud “bioloji” müəllifi nəzərdə tutulur. Bəzən müəllifin “səsi” deyilən ifadə də işlənir, və bir sıra ədəbiyyatşünasların fikrincə bu daha qanunauyğun və daha müəyyən görünür. Yuxarıda göstərilən terminləri sinonim kimi qəbul etdikdə, real, bioqrafik müəllifi əsərdə təqdim edilən bədii realıqdan ayırmaq lazımdır. “Müəllif” termininin üçüncü mənasına gəldikdə isə, B.O.Korman qeyd edir ki, “bəzən “müəllif” sözü hekayəçi, təhkiyəçi, (epik əsərlərdə), yaxud da lirik qəhrəman (lirik əsərlərdə) mənasında işlənir. Bu bir qədər dəqiqlikdən uzaq, hətta yanlış görünür və postmodernist ədəbiyyatının xüsusiyyətləri bunu bir daha təsdiq edir. Tədqiqatçıların fikrincə, müəllifin mövcudluğu, onun mətnə iştirak etməsi artıq cümlələrin quruluşunda, söhbəti gədən hadisələri hansı

ifadələrlə təqdim etməsindən – “dahi”, “möhtəşəm”, “ulu” və b. məlum olur. Bunlar sözsüz ki, əsərdə müəllifin mövqeyi və müəllif konsepsiyası ilə bilavasitə bağlıdır” [1, s.92].

Beləliklə, təhkiyə edənin nitqində daim müəllifin “səsi” eşidilir, təsvir edilən hadisələrin müəllif tərəfindən necə qiymətləndirilməsi hiss olunur. Belə olan halda təhkiyə edəni müəlliflə eyniləşdirilməsi sözsüz ki, dəqiq olmazdı, çünki müəllif təkcə təhkiyədə, hekayətdə deyil, əsərin bir çox başqa, tam fərqli cəhətlərində özünü biruzə verə bilər, məsələn, süjet və kompozisiyada, zamanın və məkanın təşkil olunma yollarında, hətta kiçik bədii vasitələrin seçimində və b. Müəllif bədii əsərin hər bir elementində özünü biruzə verir. Lakin, müəllif nə qəhrəmanla nə də əsərin heç bir aspekti ilə eyniləşdirilə bilməz. Göründüyü kimi, hekayət edən özü də müəllif düşüncəsinin formalarından biridir və müəlliflə tam eyniləşdirilə bilmir.

Postmodernizmdə isə “müəllif” anlayışı özünü tam yeni formada nümayiş etdirir. Təbii ki, göstərilən xüsusiyyətlər postmodernist ədəbiyyatın həm məzmununda, həm də quruluşunda, onun axarında, ardıcılığında, nəhayət, çoxaspektliliyində özünü göstərir. Postmodernist ədəbiyyatda vahid məna nöqtəsi mövcud deyil. Burada müəllif və oxucunun arasında dialoq üçün bir məkan yaranır və bu məkanda hər bir üsulun, vasitənin istifadə edilməsi, ən müxtəlif şərhləri mümkün və məqbuldur və həmin dialoqda müəllif, onun şəxsiyyəti, rolu artıq xüsusi şəkildə təqdim edilir.

Ədəbi yaradıcılıq meydana gəldiyi gündən müəllif mövqeyi problemi həmişə ən maraqlı, çoxşaxəli və eyni zamanda ən mürəkkəb problemlərdən biri olmuşdur. Bu tamamilə məntiqidir, çünki başqa cərəyanlarda müəllif əsərin bütövlükdə konsepsiyasının daşıyıcısı kimi çıxış edir, əsər də öz növbəsində müəllifin müəyyən bir hadisəyə yaxud qəhrəmana münasibətinin, problemlə bağlı mövqeyinin ifadəsidir.

Postmodernizmə, bu cərəyanın xüsusiyyətlərinə gəlincə isə, əsərin müəllifi postmodernizmin yaratdığı mətn və məzmun məkanında artıq heç kəsin dərk etmədiyi, bilmədiyi məqamları duymağa qadirdir. Nəticədə, əsər müəllifin şəxsi mövqeyi ilə yanaşı əsərin daxilində nitqin digər subyektləri üçün artıq əlçatmaz olan mətləbləri ifadə edir.

Postmodernizm cərəyanının bu xüsusiyyətləri sözsüz ki, əsərdə müəllif obrazına və müəllif mövqeyinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Və məhz bu səbəbdən, yəni postmodernist ədəbiyyatın səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, müəllif obrazı və müəllif mövqeyi məsələsi son dərəcə maraqlı və aktual görünür.

“Postmodernist yazıçı əslində filosofdur: onun yazdığı mətn, yaratdığı əsər prinsip etibarilə öncədən müəyyən olunmuş qaydalara tabe olmur, ümumi meyarları tətbiq etməklə onun yaratdığı əsər haqqında son hökmü çıxarmaq qeyri-mümkündür.

Əsərin və mətnin hadisə xarakterinə malik olması, həmçinin onların öz müəllifləri üçün həmişə həddindən artıq gec peyda olmaları ya da onların həddindən artıq tezliklə hazır əsərə çevrilmələri faktı bununla izah olunur” [2, s.341]. Burada, yazıçının, yəni müəllifin əsərdə oynadığı rolu və tutduğu mövqeyi müəyyən etmək lüzumu üzə çıxır. Belə ki, “müəllif” məfhumu ilk baxışdan nə qədər sadə və aydın görünsə də, əslində ədəbi əsərdə, xüsusən də postmodernist ədəbi əsərdə müəllif fərqli şəkildə özünü nümayiş etdirir. Müəllif dedikdə, ilk növbədə əsəri yaradan şəxs nəzərdə tutulur. (lat. *autor*- yəni banisi, təsisçisi, yaradan şəxs).

XX əsrdə yaranan bədii əsərlərin estetikası və incəsənətin dehumanizmə uğraması ideyası sənətkar, müəllifin şəxsiyyətinə, onun oxucu qarşısında daşdığı məsuliyyətə və yeni baxışın formalaşmasına gətirib çıxarmışdı. Orteqa de Qasset bu haqda belə yazır: *“Həyat – bir şeydir, Poeziya başqa bir şeydir..... Bu iki şeyi qarışdırmaq düzgün deyil. Şair insanın qurtardığı yerdə başlayır. İnsanın missiyası “insan” yolu ilə getməkdən, ədibin missiyası – mövcud olmayanı yaratmaqdan ibarətdir”* [2, s.192]. Həmin fikrə əsaslanaraq, R.Bart yeni bir konsepsiya irəli sürmüşü. Həmin konsepsiyaya görə, postmodernist ədəbiyyatda müəllif artıq “ölmüş” hesab edilməlidir. R.Bartın konsepsiyasına görə, XX əsrdə yazıçı mədəniyyət meyarı deyil və özünün peyğəmbər və hakim rolunu itirmişdir. R.Bartın fikrincə, əvvəlki dövrlərdə müəllif-əsər-oxucu münasibətləri eyni prinsip üzrə qurulurdu. Yəni, müəllif yaratdığı mətnin ağası kimi çıxış edir və özünün mətnə iştirakını hər yolla təsdiq edirdi. Bartın konsepsiyası müəllifin bu cür hüduzsuz hökmünü aradan götürür, müəllifi

“devirməyə” çağırırdı. R.Barta görə, mətn yaranandan sonra müəllif “ölür”, mətn isə hər oxucunun şüurunda müstəqil şəkildə yaşamağa başlayır. Bu konsepsiya “müəllif bununla nə demək istəyir?”, “əsin əsas ideyası nədən ibarətdir?” kimi sualları aradan götürür, çünki oxucu yalnız mətnlə ünsiyyət qurur. Barta konsepsiyası oxucunun maksimum fəal olması və müəllifdən asılı olmaması ideyasına əsaslanır. Barta konsepsiyasında “müəllifin ölümü” ideyası həm də müasir incəsənətin oyun xarakteri daşmasından irəli gəlir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, R.Barta konsepsiyası mədəniyyətdə tənəzzülün əks-sədasıdır. Eyni zamanda, bəzi nəzəriyyəçilər hesab edir ki, bu cür mövqe totalitarizmə qarşı müqavimətin bir növü kimi çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “müəllifin ölümü” konsepsiyası incəsənəti onun mühüm kateqoriyası olan məsuliyyəti aradan götürür. Ədəbi söz öz nüfuzunu, gücünü itirir, çünki əsin arxasında insan, sənətkar şəxsiyyəti durmur. Odur ki, Barta konsepsiyası bəzi məqamarda nə qədər maraqlı görünsə də, yaratdığı əsərdə müəllifin görünməsinə, duyulmasına aradan götürmək mümkün deyil. Belə olduğu halda, müəllif postmodernist ədəbiyyatda fərqli mövqedən çıxış edir və əsərdə müxtəlif yollarla özünü biruzə verir [3].

Nəticə

Müəllif məfhumu ədəbiyyatda tətbiq edilən bir ədəbi üsuldur və ədəbi əsin orijinallığını üzə çıxarmağa kömək edir. Postmodernizmin mühüm məsələlərindən biri də “müəllif” və “müəllif mövqeyi” kateqoriyalarıdır. Postmodernist əsərlərdə “müəllif” anlayışı və “müəllif mövqeyi” özünü yeni, özünəməxsus şəkildə göstərir.

Postmodernizm ilk baxışdan birləşməsi mümkün olmayan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir və sintez edir. Bu cəhət postmodernizmdə müəllif anlayışının və müəllif mövqeyinin spesifikliyində də özünü nümayiş etdirir. Belə ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, postmodernist ədəbiyyatda “müəllifin ölümü” müşahidə olunur. Məsələn, R.Barta hesab edir ki, postmodernizmdə müəllif artıq “ölür” və heç bir vasitə ilə özünü oxucuya biruzə vermir. U.Ekonun fikrincə müəllif öz əsərini izah etməli deyil, o yalnız əsər haqqında söhbət açə bilər. Yəni müəlliflə bağlı ziddiyyətlər də məhz bu məqamda meydana gəlir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif və müəllif mövqeyi problemi postmodernist ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, postmodernizmdə müəllif və müəllif mövqeyi özünü fərqli şəkildə nümayiş etdirir. Müəllif öz fikrini oxucuya ən müxtəlif vasitələrlə çatdırır, onun mövcud olması isə bəzən heç hiss olunmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Липовецкий, М. Русский постмодернизм. (Очерки исторической поэтики). Монография / М.Липовецкий. – Екатеринбург, – 1997. – 317 с.
2. Quliyev, Q.H. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları / Q.H.Quliyev. Bakı: Mütərcim, 2012. 343 s.
3. Самосознание европейской культуры XX века / Москва: Политическая литература, 1991. 365 с.

SUMMARY

Since the emergence of literary creation, the concept of author has been one of the main concepts, and "author" means the subject of literary and artistic text, opinions. In general, in each literary work, the position of the author is definitely manifested in one form or another.

The author of a postmodernist work is able to hear the points that no one understands or knows about in the space of text and content created by postmodernism. As a result, the work, along with the personal position of the author, expresses the topics within the work that are no longer accessible to other subjects of speech. In postmodernism, the concept of "author" shows itself in a completely new form. Of course, the indicated features are manifested in the content and structure of postmodernist literature, as well as in its flow, sequence, and finally, multifacetedness.

Key words: concept of author, postmodernism, author's position, literature, philosopher

İNTERNET SƏHİFƏLƏRİNDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD

Nərmin İBRAHİMOVA
İbrahimovanrmin5@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Müasir dövr tənqidində özünü göstərən ən əsas meyar sosial şəbəkələrin tənqid üçün bir vasitə olmasıdır. Sosial şəbəkələrin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri olduqca çoxdur. Geniş oxucu kütləsi, operativlik internet səhifələrində əks olunan yazıların xoşagələn halıdır. Lakin, əsassız fikir çoxluğu, qeyri-etik ifadələrin tez-tez işlənməsi, reklam xarakterli yazıların olması isə tənqidin inkişafına maneədir. Həmçinin burada yalnız yazıçı-tənqidçi münasibəti yox, oxucu münasibəti də var. Sosial şəbəkədən əldə olunan materialın etibarlılığı dərəcəsi oxucunu düşündürür. Oxucu bu etibarlılığı nüxtəlif meyarlarla ölçə bilər. İlk olaraq anonim mənbələrdən qaçınılmalıdır. Həmçinin dərc olunan yazının müəllifindən də çox şey aslıdır ki, bu da həmin yazının etibarlılığını müəyyənləşdirən meyardır.

“Kulis.az”, “Manera.az”, “Edebiyyatveincesenet.az” kimi sayıtlar oxucular üçün etibarlı mənbə hesab edilir. Bu saytlarda tez-tez kitab icmalları, yazıçılardan müsahibələr öz əksini tapır.

Açar sözlər: tənqid, sayt, məqalə, internet, yazıçı

Əsas hissə

Qədim köklərə sahib olan Azərbaycan ədəbiyyatının qollarından biri də ədəbi tənqiddir. Tənqid yaranmaqda və inkişafda olan ədəbiyyatı təhlil edir, gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Ədəbi tənqid bir sahə olaraq ədəbiyyatın mənimsənilməsində əsas vasitə kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq bu sahə lazımınca araşdırılmamış, çox vaxt ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Müxtəlif zaman dilimlərində müxtəlif səbəblər tənqidin inkişafına əngəl olmuşdur. Bu xüsusda Sovet dövrü ədəbi tənqidi vurğulanmalıdır ki, siyasi-ideoloji rejim ədəbi tənqiddə kölgə salmışdır. Lakin, 70 illik əsarətin bitməsi, müstəqilliyimizin bərpa olunması ədəbiyyata xüsusən də ədəbi tənqiddə təsirsiz ötüşmür. Bir sahə olaraq tənqid özündə müxtəlif xüsusiyyətlər qazanır. Yeni xüsusiyyətlərin özünü göstərməsi daha çox XXI əsrə təsadüf edir. Belə ki, çağdaş dövrdə tənqid məhdudiyyətlərdən xilas olmuşdur. Bunun bariz nümunəsini isə internet səhifələrində, sosial şəbəkələrdə öz əksini tapan ədəbi tənqidi yazılarda görmək mümkündür.

İnternet səhifələrində əks olunan tənqidi yazıların müsbət və mənfi cəhətlərindən danışaq. İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu cür yazılarla geniş auditoriyaya çıxış mümkündür. Belə ki, bu məqalələr daha çox insan tərəfindən oxunur ki, bu da öz növbəsində tənqidin ədəbiyyatşünaslığın bir sahəsi olaraq inkişafına zəmin yaradır. Həmçinin bu cür yazılar daha tez yayımlanır. Bu da ədəbiyyatşünasın, tənqidçinin işini asanlaşdırır. Eləcə də tənqidin əsas tələbi olan operativliyi reallaşdırır.

İnternet səhifələrində tənqidi məqalələrin əks olunması gənc ədəbiyyatşünaslar üçün olduqca müsbət bir imkandır. Gənc tənqidçilər öz düşüncələrini ədəbi sayıtlarda, sosial platformalarda sərbəst ifadə edərək müəyyən oxucu kütləsi qazana bilirlər.

Mənfi xüsusiyyətlərdən bəhs etsək, onu qeyd edə bilərik ki, belə yazılarda akademik əsaslandırılmalara olduqca az rast gəlinir. Daha çox subyektiv fikrlər əks olunur. Həmçinin qeyri-etik yanaşmaya, reklam xarakterli yazılara da internet səhifələrində rastlaşmaq mümkündür.

İnternetdə yayımlanan tənqidi məqalələr hər nə qədər əlçatan olsa belə, keyfiyyət məsələsinə diqqət yetirilməli, ədəbiyyat həvəskarları və oxucular düzgün istiqamətləndirilməlidirlər.

Ədəbi tənqidi məqalələr internetdə müxtəlif formatda öz əksini tapır. Buraya şəxsi sayıtları və ya sosial şəbəkələrdəki ədəbiyyatla bağlı olan bloqları nümunə göstərmək olar. Belə ki, tənqidçilər

və yaxud yazıçılar öz şəxsi feysbuk, instagram və s hesablarında hər hansısa bir məsələ ilə bağlı fikirlərini ifadə edib, tövsiyələr verə bilirlər. Həmçinin ədəbi portallar, jurnal-qəzetlərin onlayn sayıtları da oxucular üçün əlçatan internet vasitəsidir. Məsələn ədəbiyyat qəzetinin istənilən nömrəsini həmin qəzetin veb saytından tapmaq mümkündür. Əsas formalardan biri də akademik məqalələrdir ki, universitetlərdə təşkil olunan konfranslardakı materialları həmin universitetlərin veb sayıtlarından əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan və dünyada ədəbiyyatla bağlı yazıların əks olunduğu sayıtlar mövcuddur. Həmin sayıtlarda tənqidlər, analizlər, müqayisələr yer almaqdadır.

Azərbaycanda isə tənqidi məqalələrin əks olunduğu sayıtlar o qədər də çox deyil. Həmin sayıtların bir neçəsinin fəaliyyətini nəzərdən keçirək:

“Kulis.az” sayıtı 4 aprel, 2011-ci ildə fəaliyyətə başlayıb. Sayıtın təsisçisi Vüsalə Mahirqızıdır. 2017-ci ildən isə baş redaktor Şərif Ağayardır. Elə sayıtın baş redaktoru çağdaş dövrün məşhur tənqidçilərindəndir. O ədəbi tənqidi esseləri ilə yanaşı, roman və hekayələr müəllifi olaraq da tanınır. Redaktoru olduğu sayıtın səhifələrində isə tez-tez yazıçılardan müsahibələr, kitab icmalları əks olunur. Həmçinin bu sayt olduqca tanınır.

“Manera.az” sayıtı isə 2015-ci ildən fəaliyyət göstərir. Bu sayıtda da mədəniyyət, ədəbiyyatla bağlı məsələlər müzakirə olunur. Sayıtın təsisçisi və baş redaktoru olan Səxavət Sahil Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü və prezident təqaüddəsidir. Səxavət Sahil “Avanqar.net” portalı vasitəsilə də yeni yazıçıların tanınmasında, ədəbiyyatın inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

“Yazar.az” publisistik məqalələrin əks olunduğu sayıtlardan biridir. Bu sayt 2010-cu ildən fəaliyyət göstərir. Burada müxtəlif ədəbi tənqidi yazılar dərc olunur. Nümunə olaraq "Azərbaycanda ədəbi tənqid varmı?" başlıqlı yazını göstərmək olar. Bu yazıda çağdaş dövr tənqidi qiymətləndirilmiş, hazırkı vəziyyətin xarakterik cəhətləri vurğulanmışdır. Həmçinin bu saytda azərbaycan tənqidçiləri haqqında da məlumatlar var.

“Edebiyyatveincesenet.az” sayıtında da müxtəlif ədəbi tənqidi yazılar dərc olunur. Bu sayıtda dünya ədəbiyyatının məşhur əsərləri haqqında da əsaslı fikirlər əldə etmək mümkündür.

Sayıtlarda əks olunan tənqidi yazılar müxtəlif məsələləri əhatə edir. Bu yazılar ədəbiyyatı fərqli baxış bucaqlarından qiymətləndirir. Xüsusilə çağdaş dövr azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişaf səviyyəsi barədə tez-tez yazılar dərc olunur. Həmçinin klassik ədəbiyyat nümunələrinin yenidən gözdən keçirilməsi də sayıtlarda əks olunan mövzulardandır.

Ayrı-ayrı yazıçıların fəaliyyəti, onların əsərlərinin detallı təhlili aktual yazılardandır ki, belə yazılara müasir zamanda tələbat çoxdur.

Azərbaycanda şəxsi bloq səhifələrini aktiv istifadə edən bir neçə ədəbi tənqidçi və yazarlar haqqında da danışmaq istəyirəm. Bu yazarlar xırda yazıları və fikirlərlə belə olduqca vacib problemləri işıqlandırır. Bu yazarlardan biri də Ağalar Qutdur. O, “Vidən Yazıları” adlı bloqun təsisçisidir. Müəllif adı çəkilən bloqda ədəbi tənqid sahəsində yazılar paylaşır. Məsələn “Unudulan işarə: naz” məqaləsində müəllif Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasına fərqli aspektdən yanaşır. Bu bloqda həmçinin müxtəlif şair və yazıçılardan müsahibələr, videolar da paylaşılır.

Əli Novruz da şəxsi bloq səhifəsini aktiv istifadə edən yazarlardandır. Yazar şəxsi bloqunda və sosial media hesablarında ədəbiyyat, mədəniyyət haqqında qiymətli fikirlər irəli sürür.

Aqşin Yenisey də aktiv şəkildə ədəbiyyat və cəmiyyət haqqında tənqidi yazılarla çıxış edənlərdəndir.

Sayıtlarda əks olunan fikirlərin həqiqiliyi oxucuları düşündürən məsələlərdəndir. Bu yazıların həqiqiliyi bir neçə amildən aslıdır. İlk olaraq oxucu müəllif kimliyinə və nüfuzuna nəzər yetirməlidir. Belə ki, tanınmış tənqidçilərin irəli sürdüyü fikirlər daha etibarlı mənbə olaraq xarakterizə edilir. Anonim mənbələrdən əldə edilən yazıların doğruluğu isə şübhə altında qalır. Həmçinin oxucu maraqlandığı material haqqındakı məlumatı bir sayıtdan araşdırmaqla kifayətlənməməlidir. Başqa mənbələrdəki fikirləri müqayisə etməli, doğru nəticəyə gəlməlidir.

Nəzərə alsaq ki, mediada əks olunan yazıların əksəriyyətində dezinformasiyalara olduqca çox rast gəlinir. Amma bunu da qeyd edək ki, şəxsi bloqlar adından məlum olduğu kimi daha çox

subyektiv fikirlər əks etdirir.

Nəticə

Sosial şəbəkələrin ədəbi tənqidin inkişafına təsiri olduqca çoxdur. Müəyyən problemlərin aradan qalxması isə daha çox tənqidçilərdən və saytlardan aslıdır. Güman edirik ki, mənfi xüsusiyyətlər irəliləyən zamanda aradan qalxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Asif Hacıyev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsrin ikinci yarısı- XXI əsr) Bakı, 2018
2. Vaqif Sultanlı. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı. Azərənəşr, 2009

SUMMARY

The most fundamental principle that shows the essence of contemporary criticism is that social networks are a tool for criticism. Social networks have many positive and negative characteristics. The wide readership is a welcome addition to the missing articles on operational websites. However, the multiplicity of unfounded opinions, the frequent use of unethical statements, and the presence of articles with an advertising character prevent the development of criticism. Besides, there is not only a writer-criticist relationship here, but also a reader relationship. The reliability of the material obtained from the social network makes the reader think. The reader can measure this credibility with multiple measures. First of all, anonymous sources should be avoided. Moreover, many things are true from the author of the article from which it was compiled, and this is what determines the credibility of the article.

Issues such as “Kulis.az”, “Manera.az”, “Edebiyyatveincesenet.az” are considered reliable sources for readers. On these sites, book reviews and reviewers from the writers find their essence.

Keywords: review, site, article, internet, printer

H.CAVİDİN «ŞEYX SƏNAN» VƏ «PEYĞƏMBƏR» DRAMLARININ TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Aysu RƏSULZADƏ

aysuresulzade@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Hüseyn Cavidin «Şeyx Sənan» və «Peyğəmbər» əsərləri tipoloji təhlil edilmiş, onlar arasında oxşar və fərqli məqamlar qeyd olunmuşdur. «Şeyx Sənan» və «Peyğəmbər» nəinki H.Cavid sənətinin gücünü, eyni zamanda Azərbaycan romantizminin gücünü, möhtəşəmliyini göstərən dram əsərləridir. Bir çox istiqamətdə bu əsərlər romantizmin sərhədlərini olduqca genişləndirir, ruhi-mənəvi başlanğıca qədəm qoyur və beləliklə, ideali ümuminsani dəyərlər ətrafında cəmləşdirirdi. «Şeyx Sənan»la «Peyğəmbər»i bir-birinə bağlayan amillərdən biridə H.Cavidin konsepsiyası, ideali və aparıcı qəhrəmanların ruhi birliyi. Müəllifin özündə mənəvi prinsipləri ilə qəhrəmanlarının ruhi həyatına daxil olur və onu tamamlayır. Məhz qeyd olunan məsələlər tədqiqat işində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: H.Cavid, «Şeyx Sənan», «Peyğəmbər» sevgi, məhəbbət, eşq, qəhrəman, natura

Giriş

Romantik şüarını tarixi keçmişlə dərinlən əlaqələndirən H.Cavid mövzu və qəhrəmanlarını millətimizin milli-mənəvi dəyərlərinin təsdiqinə apardı, milli ruhu böyük sənət eşqi ilə oxşadı, mühitin fəvqünə yüksəlməyin, ideala çatmağın yollarını ortaya çıxardı, minilliklə bəşəriyyəti, tarixiliklə müasirliyi bir yerdə vəsf etdi və ideologiya, «zamanın tələbləri» əsasında deyil, ruhi-mənəvi istək əsasında olan bir ədəbiyyat yaradıb üzə çıxardı [1, s.125].

XX əsrin görkəmli şairlərindən olan Hüseyn Cavid konkret fikirdə idi ki, ümumbəşəri ideyalar məhz məhəbbət mövzusunda ətraflı və geniş izah edilə bilər. Çünki sevgi insan daxilinin əsas, əzəli keyfiyyətidir. Gözəllik Allahın neməti, onun təcəssümüdür. H.Cavid həmişə sənətin ruhi tələbatla yaradılması məramını üstün tuturdu. Bunu onun XX əsrin narahat, təlatümlü çağlarında «Şeyx Sənan» (1914), «Peyğəmbər» (1922) kimi pyeslər yazmasında görürük. H.Cavidin konsepsiyasına görə zaman, tarixi şərait nə qədər mürəkkəb və çətin olsa da, ruhi-mənəvi qaynaqlara nisbətə otəridir, müvəqqətidir. Şeyx Sənanın, Məhəmməd Peyğəmbərin həyat və fəaliyyətinin doğurduğu ideyalar isə əzəli və əbədidir. «Şeyx Sənan»ı «Peyğəmbər»lə əlaqələndirən, qəhrəmanları bir-birinə bağlayan bir-neçə məqamlar, motivlər vardır. Əgər məsələlərə H.Cavidin romantizmi nəzərdə yansa, və hər bir fraqmentə tipoloji baxımdan qiymət versək görürük ki, bu əsərlər bir çox baxımdan bir-birini tamamlayır [4, s.103].

«Şeyx Sənan» və «Peyğəmbər» nəinki H.Cavid sənətinin gücünü, eyni zamanda Azərbaycan romantizminin gücünü, möhtəşəmliyini göstərirdi. Bir çox istiqamətdə bu əsərlər romantizmin sərhədlərini olduqca genişləndirir, hətta hüdudlarından kənara yayır, ruhi-mənəvi başlanğıca qədəm qoyur və beləliklə, ideali ümuminsani dəyərlər ətrafında cəmləşdirirdi.

H.Cavidin «Şeyx Sənan» və «Peyğəmbər» əsərləri müxtəlif istiqamətli tədqiqatların maraq dairəsi olsa da, onların tipoloji təhlili və izahı tam olaraq verilməmişdir. Həqiqətdir ki, V.Osmanlı «Azərbaycan romantikləri» adlı əsərində də bu dramları platonik məhəbbət baxımından qiymətləndirir. Ancaq bu, məhəbbəti predmetləşdirən əsərləri və onların baş qəhrəmanlarını təhlil obyektinə çevirmir, platonik məhəbbətin inkişafını struktur planda göstərmir. Buna baxmayaraq, dramlar ayrı-ayrılıqda yetərincə elmi-məntiqi mühakimələr əsasında təhlil edilir, araşdırılır.

«Şeyx Sənan»la «Peyğəmbər»i bir-birindən bir çox cəhətdən fərqlənir. Aydındır ki, «Şeyx Sənan» (1914) yazılarda dünyada qarışıqlıq hökm sürürdü, ölkə kapitalizm sisteminin təsiri altında

idi. «Peyğəmbər» (1922) yekunlaşdıqda Azərbaycanda «inqilab» törədilmiş, artıq siyasət, ideologiya «yeni» gerçəkliyin istəyinə uyğunlaşdırılmışdı. Lakin ölkədəki bu vəziyyət H.Cavidin romantik sənət idealına elə bir ciddi təsir göstərmir. H.Cavid, «Şeyx Sənan»da olduğu kimi «Peyğəmbər»i də eyni duyğu, eyni amalın təsiri ilə yazmışdır. Bu duyğu üçün tarixi dövr və onun hadisələri müvəqqəti, sənət və onun qayğıları isə daimi idi. Misal olaraq, H.Zeynallı H.Cavidin «Şeyx Sənan» mövzusunun seçməsinə «türk ədəbi həyatının» təsiri ilə əlaqələndirmiş və ədibi «Sənan məqamında olan Cavid» olaraq qiymətləndirmişdi. Cavid «Sənan məqamında» görən müəllifin rəyini etiraz etmədən qəbul etmək bizi tərəfləri bərabərləşdirməyə gətirib çıxara bilər. Halbuki, natura nə qədər cəzb edici olsa da, onda lazım olan ideya-struktur dəyişiklikləri etmək mümkündür ki, bu baxımdan bir çox dəyişikliklər edilir. Başqa sözlə desək, natura ideali predmetləşdirmə mərhələsinə daxil olarkən ona müəllifin dünyagörüşünün, zamanın fəlsəfi-fikir cərəyanlarının, yaradıcılıq metodunun və fərdi keyfiyyətlərinin və s. mühüm təsiri olur [7, s.86].

«Şeyx Sənan»la «Peyğəmbər»i bir-birinə bağlayan amillərdən biridə H.Cavidin konsepsiyası, ideali və aparıcı qəhrəmanların ruhi birliyi. Müəllifin özündə mənəvi prinsipləri ilə qəhrəmanlarının ruhi həyatına daxil olur və onu tamamlayır. Müəllif adı çəkilən dram əsərlərini yazarkən hər iki əsərin mövzusunə və baş qəhrəmanların həyatına dərin sevgi hissi bəsləmişdir. Sənan ruhu ilə Cavid ruhunda bir «eyniyyət vardır». Hər iki əsərə seçilən forma həm naturanı izah etmək, həm də müəllif idealını göstərmək üçün uyğundur. Sənan da, Peyğəmbər də hüsnə aşıqdır. Zahirən gözəl olan Xumar Sənanın ruhunu işıqlandırır, onu xəyal aləminə, mənəvi eşq dünyasına aparır. Bu mənada Xumarın hüsnə-sifəti «sirri sübhən»dan məlumat verir və mənəvi Peyğəmbərin «hüsnə-xudaya» məftunluğu ilə birləşir. Çünki hər ikisi ilkinliyə, ondan yaranan cövhərə bağlıdır [3, s.221].

Şeyx Sənanla Peyğəmbəri bir-birinə bağlayan digər bir xüsusiyyət, hər ikisinə haqqı səmada, Allah dərgahında axtarmalarıdır. Peyğəmbərin hüsnə-xudaya eşqi tamam başqadır. Sənan ilahi eşqə Xumar vasitəsilə çatır. Əsərlər arasında süjet, kompozisiya, aparıcı qəhrəmanların inkişafının motivləşdirilməsi və ideyanın ifadə etmə yollarında da müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Əsərlərin bəzi komponentlərində tipoloji eynilik açıq aydın seçilir. Hər iki əsərdə dörd pərdə vardır. Lakin H.Cavid «Peyğəmbər»i eyni zamanda dörd hissəyə - bisət, dəvət, hicrət, nüsrət bölmüşdür. Qeyd olunan hissələr əsərin kompozisiya ideyası ilə əlaqəli olub Peyğəmbərin təkamülünü, taleyinin müəyyən dərəcələrini göstərir. Bisət lüğəti «göndərmə», «yoxlama» mənalarını ifadə edir. Bisət dövrünü Peyğəmbər tərəddüd və kədər içərisində yekunlaşdırır. Burada mələyin təkliflərini həmişə dəqiqə qəbul edə bilmir. «Bir aciz», «kimsəsiz, təsəllisiz» olduğunu söyləyir. Buna baxmayaraq Mələyin və İskeletin təkzibedilməz dəlilləri nəticəsində daxilində yaranan qüvvəni hiss edən Peyğəmbər deyir:

*«Bana gülsün də həp o nazlı xəyal,
Ah, o, yalnız o qayeyi-amal...
Onu duymaq, duyurmaq istərkən,
Gərim hər bələyə köksümü bən» [5, s.148].*

Dəvət hissəsində Peyğəmbər xalqı islam dininə çağırır. Eyni zamanda Hicri təqvimin 622-ci ilində Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçməsi göstərilir. Nüsrətdə Peyğəmbərin zəfərlərindən danışılır.

H.Cavid digər pyeslərindəki hadisələri beş, hətta altı pərdəyə böldüyü halda, sözü gedən əsərlərdəki hadisələri dörd pərdəyə ayırmışdır. Əlbəttə, pərdələrin sayı məsələlərin həlli üçün əsas olmasada, bəzən zahirə mənə ifadə etsədə, bunu biz hər iki pyesin ideya-struktur yaxınlığı, formal bağlılıq kimi qəbul edirik. «Şeyx Sənan»ın birinci pərdəsində Sənanın müridi Şeyx Kəbir müridini gələcək hüznü, kədərli günlərindən xəbərdar edərək deyir: «Səni alçaldan ehtiras olacaq». Şeyx Sənan müridinin onun gələcəyi haqqında dediyi bu qəfil sözlərdən sarsılsada qəti inamını dilə gətirib belə cavab verir:

*Ehtirasatə düşmərim...heyhat!
Bana biganə, zəvqü-nəfsani,
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...
Daha gönlümdə qeyri eşqə, inan,*

Yer bulunmaz, xayır...xayır...» [6, s.121].

Bu zaman H.Cavid qəhrəmanının əhvalına təsir göstərə biləcək olduqca bir maraqlı vəziyyət ortaya çıxar. «Behiştli mənzərə» içərisindən Xumar görünür və sıtamlı bir ahənglə:

«Sənan!

Nə çabuq çıxdı xatirindən?

Şeyx Sənan

Aman!..

Bən şaşırdım. Saqın, inanma!» [6, s.122].

Göründüyü kimi, müəllif qəhrəmanının taleyinin ilk məqamlarından xarakterini şübhələr, sarsıntılar, inam, özünü dərk, özünü tərk motivləri əsasında yaratmaq istiqamətini tutur. Qəhrəman səmavi aləmə, xəyal dünyasına, haqqa qovuşanadək pyesin süjeti daxilədən gərginləşdirilir. Pyeslərdəki bir neçə süjet motivlərini təhlil etdikdə maraqlı tipoloji bənzərliklər gözə çarpır. Məsələn, Şeyx Sənan «Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani» – deyər Şeyx Kəbirə etirazını bildirsə də, Peyğəmbər də «Bana ilham edər ancaq Tanrım. Onun eşqiylə uçar duyğularım» - deyir. «Şeyx Sənan»ın ilk səhifələrində məlum olur ki, Zəhra Şeyx Sənanın həsrətindədir. Bu, onu təqəddən düşməsinə səbəb olub, qərarını əlindən alınmağına səbəb olmuşdur. «Bir xəbər yoqmu Şeyx Sənandan?», - deyər ah-nalə çəkir. Lakin qovuşmaq anında Şeyx Sənan «Şimdi get, sonra, sonra anlarsın», - deyər Zəhranı özündən uzaqlaşdırmağa cəhd edir. Zəhra israrlarını bir qədər də artıraraq «Ah, sən xaliqi-fəzilətsin» – deyib onu qucaqlarkən Xumar «behiştli bir mənzərə» içərisindən, «altun qanadlı mələklər» arasında «təbii mələk qiyafəsində» görsənib «Şeyx, gəl-gəl! Sənə layiq deyil o yer, yüksəl!» - deyər onu səsləyərkən Sənan Zəhranı yəni, real sevgisini özündən uzaqlaşdırır:

«Ah, o...Cənnət pərisi, nazlı mələk!

Bənə yüksəl diyər gülümsəyərkən» [6, s.106].

Zəhra Sənanı vəfasız olmamağa səsləyir. Zəhranın dediyi kimi onda artıq «tabü tavan» qalmamışdı. O, öz taleyinə tərəf, xarakterinə uyğun bir formada iz qoyaraq hərəkət edir. «Atəşi eşq bir səadət imiş»- söyləyən Sənan nəticədə belə bir qəti qərara gəlir:

Kim ki, eşq atəşilə oldu hədə,

Onu yandırmas öylə atəşlər.

Bənə öldürsələr də, bən yaşarım,

Tərk edib xəlqi xaliqə qoşarım.

Əbədiyyət bənə məzarımdır,

Çünki sultani-eşq yarım» [6, s.189].

Görünür ki, Şeyx Sənanın bu söylədiklərində bir pərəstiş var. Xumara xitabən söylənən bu sözlərdə ideal sevgi onun ruhuna bələddir. Xumarın zahiri gözəlliyi Sənanda maddi zövq yox, mənəvi eşq yaradır. Xumar özü də təbii mələk paltarında olsa da, behiştli mənzərənin sakinidir, rəfiqələri altun qanadlı mələklərdir. Sənanın söylədiklərində təsəvvür ideyaları da mühüm yer tutur. Əsasda, ölümündən sonra yaşamaq ideyası, «Xəlqi tərk edib xaliqə qoşarım» söyləməsi, əbədiyyəti məzarı, sultani-eşqi yarı bilməsi sufi mənə daşıyır. Bir yandan onun yarı «sultani-eşq» olan Xumardırsa, digər yandan əsl eşq sultanı olan Allahdır. Çünki «qeyri-eşqlə» xaliqə, əbədiyyətə qovuşmaq qeyri mümkündür.

Şeyx Sənan»ın ilk pərdəsində əsərin bədii tərtibi, ideyanın kompozisiya həlli və aparıcı qəhrəmanın təkamülünün motivləndirilməsinin formal cəhətdən «Peyğəmbər»in «Bisət»i ilə oxşarlığı bir o qədər qabarıq nəzərə çarpmasa da, mahiyyətində tipoloji yaxınlıq kifayət qədər hiss olunur. Lakin «Şeyx Sənan»la «Peyğəmbər»i fərqli məqamlarıda nəzərə çarpır. Beləki, birinci «Fəhmü-idrak»ı yox, bəsrəti olan dünyaya qarşı cismən mübarizə aparmaq iqtidarı olmadığından onu tərk edir, «Həzrəti-İsa» kimi uçaraq, cənnətdə məhbubu ilə qovuşmaq qərarını qəbul edir. Peyğəmbər isə «Məhəbbətdir ən böyük din» ideyasını əməli şəkildə gerçəkləşdirir. Müdrikliklə qəhrəmanlığı özündə

cəmləşdirən xalqı haqq yolu ilə azadlığa tərəf aparır. Bu həm də o deməkdir ki, Allah Onun eşqinə sığınan və ondan güc alan Peyğəmbərin və Şeyx Sənanın imkanlarını əvvəldən nəzərə alıbmış. Başa düşülür ki, «Şeyx Sənan»ın və «Peyğəmbər»in yazarı H.Cavid də bunu fəhmlə çox gözəlcə hiss edibmiş. Əsərin sonunda Şeyx Sənanın cismani ölümü həm naturaya, həm mövzunun ənənəsinə, həm də obrazın şəxsiyyətinə, mühitlə olan qovğasının xarakterinə, eyni zamanda süjetinin bədii tərtibinin məntiqinə uyğun olduğu görünür [2, s.173].

Nəticə etibarilə, qeyd edək ki Şeyx Sənanın ölümü böyük kədər hissi yaratsada, bu cismani yoxluqda ruhun ölməzliyinin böyük sübutu vardır. Digər tərəfdən Peyğəmbərin pyesin sonunda həyata qalması tarixi həqiqətlə üst-üstə düşür. O, mütləq ruhu, ilahi eşqi insan aləmində, bəşər övladında tam təcəssüm etdirən şəxsiyyət idi, məhz bu baxımdan onu əbədi həyatın daşıyıcısı adlandırırdılar. Bununla yanaşı həm tarixi şəxsiyyətindən, həm Allahın onun qarşısında qoyduğu vəzifələrdən və həm də əsərdə göstərilən bədii obrazın nəticəsindən məlum olur ki, onun cövhərini, ülviliyini qəhrəmanlığın, fəciliyin, ruhaniliyin ümumi bir vəhdəti təşkil edir [1, s.52].

ƏDƏBİYYAT

1. T. Əfəndiyev. Romantik dramaturgiyada tarixilik və bədiilik. Elmi məruzə, Bakı-1999.
2. H. Ənvəroğlu. Azərbaycan dramaturgiyası: tarixilik və müasirlik. Bakı-2008.
3. H. Cavid. Dram əsərləri. Bakı-1975.
4. H.Cavid. Əsərləri. Dörd cilddə, III cild, Bakı-1984.
5. H.Cavid. Əsərləri. Beş cilddə, III cild, Bakı-2005.
6. H.Cavid. Əsərləri. Beş cilddə, II cild, Bakı-2005.
7. H. Zeynallı. Seçilmiş əsərləri, Bakı-1983.

SUMMARY

In the article, Huseyn Javid's works "Sheikh Sanan" and "Prophet" were typologically analyzed, similar and different points were noted between them. "Sheikh Sanan" and "Prophet" are drama works that show not only the power of H.Javid's art, but also the power and magnificence of Azerbaijani romanticism. In many ways, these works greatly expanded the boundaries of romanticism, entered the spiritual and spiritual beginning, and thus concentrated around ideal universal human values. One of the factors connecting "Sheikh Sanan" and "Prophet" is H. Javid's concept, ideal and spiritual unity of leading heroes. The author enters the spiritual life of his heroes with his moral principles and completes it. The mentioned issues are widely reflected in the article.

Keywords: H. Javid, "Sheikh Sanan", "Prophet", love, affection, love, hero, nature

РЕЗЮМЕ

В статье были типологически проанализированы произведения Гусейна Джавида «Шейх Санан» и «Пророк», между ними отмечены сходства и различия. «Шейх Санан» и «Пророк» - драматические произведения, показывающие не только мощь искусства Г.Джавида, но также мощь и величие азербайджанского романтизма. Во многом эти произведения значительно расширили границы романтизма, вошли в духовно-духовное начало и тем самым сконцентрировались вокруг идеальных общечеловеческих ценностей. Одним из факторов, связывающих «Шейха Санана» и «Пророка», является концепция Х. Джавида, идеальное и духовное единство ведущих героев. Автор входит в духовную жизнь своих героев со своими нравственными принципами и завершает ее. Указанные вопросы широко отражены в статье.

Ключевые слова: Х. Джавид, «Шейх Санан», «Пророк», любовь, привязанность, любовь, герой, природа

SƏNƏTİN VƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN FUNKSIYASI VƏ FAYDASI

Yusif YUSİBZADƏ

Yusifzadeyusifadu@gmail.com

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Zəka əsrindən, yəni XVII-XVIII əsr maarifçilik zamanəsindən bu günə kimi fikrin, ideyanın, ideologiyanın və onun bitkin və sənədli son halı olan ədəbiyyatın missiyası həmişə müzakirə mövzusu olaraq qalmış, həm ədəbiyyatşünasları, həm də ədəbiyyatı yaradanların özlərini bu suala cavab tapmağa səsləmişdir. Qədim zamanlardan ədəbiyyatın, daha geniş mənada sənətin funksiyasını tapmağa çalışan ədəbiyyatşünaslar məlum tarixi klasik antik Yunanıstandan, postmodern müasir Amerika Birləşmiş Ştatlarına qədər uzanan sənətə qəlib biçməyə çalışmışdır. Elmi müstəvidə nadir hallarda müzakirə obyektinə çevrilən bu sual daha çox bədii mətnlərdə, esselərdə ya da mənbəsiz məqalələrdə xatırlanmışdı. Hərçənd, az qala, bütün mənələrdə ümumibəşəri olan “ədəbiyyat nəyə yarayır?” sualı elmi təhqiqat üçün də olduqca geniş imkanlar açır. Bu sualın cavabının axtarışına çıxmaqla heç də yaradıcılıq ehtirasının formuluunu tapmağı, onu bəsitləşdirməyi və pozitivist mənada dəyərləndirməyi nəzərdə tutmamalıyıq. Biz unutmamalıyıq ki, postmodern dünya və onun istənilən sənət sahəsi heç nəyi əhkam kimi qəbul etmir və hər şey məqbuldur devizi ilə sənətdə əngin üfüqlər göstərir. “Ədəbiyyat nəyə yarayır?” sualı məqaləmizdə tarixə istinadən xronoloji ardıcılıqla öz cavabını tapmağa çalışacaq və bu sualın ritorik çaları üzərində həm qərbi Avropa müəlliflərinin həm də latın amerika müəlliflərinin fikirlərini oxuyacaq, onların əsərlərinə, müsahibələrinə ya da bir başa sərlövhədəki başlıq altında yazdıqları esselərinə nəzər salacağıq. Dövrümüzün müəllifləri ilə yanaşı ədəbi titanların da yaradıcılıqlarında ədəbiyyatın mahiyyəti haqqında dəyərli fikirlərin olduğunu görəcəyik.

Açar sözlər: ədəbiyyat, sənət, kitab, yaradıcılıq, fəlsəfə

Giriş

Yaradıcılıq şövqü insan mədəniyyətinin başlamasına təkan verən məziyyətlər məcmusu kimi başa düşülməlidir. Qədim zamanlardan yaradıcılıq bəşər övladının kantsayağı təmiz aqlının sübutu olmuş, onun müəyyən fərqlərinə dərin təsir etmiş, yaxşı mənada digərlərindən fərqləndirmişdi. Heç təsadufi deyil ki, yaradıcılıq sözü bir mənalı qəbul olmamışdır, onu bəzən tanrıların xüsusiyyəti kimi qələmə vermiş, islami terminlərlə desək, insani yaradıcılıq şirk kimi qəbul olunmuşdur. Beləcə, yaratmağı yalnız tanrıya xas xüsusiyyət hesab etmişdilər. Əlbəttə ki, illər ötdükcə, insan yaratmağa o qədər aludə olur ki, böyük cəmiyyətlər, kəndlər, şəhərlər, ölkələr, mədəniyyətlər, sivilizasiyalar və nəhayət dünya bu insani keyfiyyəti qəbul etməyə məcbur qalmışdır. Yaradıcılığın tarixi zirvəsi kimi müvafiq olaraq, antik Yunanıstan ellin mədəniyyətini və İtaliya əhatəsindəki renesans illərini fərqləndirmək lazımdır. Məqaləmizdə yaradıcılıq meyillərinin ən ümumibəşəri və ən əlçatanı kimi milyonların marağını cəlb edən ədəbiyyatı mərkəzə qoysaq da, incəsənətin geniş hədudlarında onun bütün formalarını araşdıracıyıq. Həm klassik yunan filosoflarından həm, türk modernistlərindən həm də latın amerikasının liberal ədəbiyyatçılarından faydalanacağıq.

Əsas hissə

Antik Yunanıstanda sokrataqədərki fəlsəfi ənənələr daha çox “mövcudluq nədir?” sualı ətrafında formalaşır, ilk avropalı filosof Fales ardınca “Eley” və “Milet” məktəbləri nümayəndələri bu sual barəsində beyinlərini yorurdular, onların heç biri sənət və onun mahiyyəti haqqında dəqiq formullar verməmişdi. Biz yalnız klassik yunan fəlsəfəsi dövrünün filosoflarının yaradıcılığında incəsənətlə bağlı şərhələrlə tanış ola bilmişik. İlk sənət nəzəriyyəsində yəni yunan mütəfəkkirlərinin düşüncəsində sənətin Mimesis(gerçəkliyin təqlid edilməsi) olduğu deyilirdi[1, s.92] Bəşər tarixinin

məlum olmuş ilk məktəbinin yeni Akademiyanın qurucusu Platon sənəti xüsusi olaraq nə faydalı nə faydasız hesab eləmişdi. O, sənəti şeylərin dünyasında bir illuziya kimi təqdim edirdi[4, s.65] Aristotelin “sənətin dəyəri var, o, müalicə edir” tezisində gəldikdə isə Platonun ziddinə Aristotel sənətə çox səhih bir izah tapa bilmişdir. Fəlsəfə tarixinin ən görkəmli siması və onun nəzəriyyə bölməsində kateqoriyaların mücidi kimi tanınan Aristotel deyir, “Sənət təhlükəli duyğuları təqlid edib, bizdə həmin hissləri oyadır və bizi onlardan təmizləyir” [1, s.93]. Bu gün avropamərkəzli ədəbi nəzəriyyə və tənqid məktəbləri bina olduqları bu qədim ənənə üzərində sənətə olduqca fiqurativ nöqteyi-nəzərdən yanaşır, həmçinin onlar fəlsəfi dildə desək, sənəti olduqca pragmatist formada qəbul edirlər. Belə olduğu halda onlar həm də sənətə məşhur amerikan ədəbiyyatşünası Susan Sontaqın dili ilə demək lazımdırsa, bitib tükənməyən yozum həvəsi ilə yanaşırlar. Bu zaman isə, xanım Sontaqın məşhur “Yozuma qarşı” əsərindəki fikrə qayıtmalı oluruq, o deyir; “Sənət olaraq, sənət- müəyyən sənət əsərlərinin üstündə və ötəsində- bu nəzəriyyə ucbatından başa düşülməsi qəliz, müdafiyyə ehtiyacı olan bir şeyə çevrilir”[1, s.93] Qısacası, antik yunan fəlsəfəsi və incəsənəti sənəti öz dövrünün şərtləri daxilində açmağa çalışmış ona təqlid və illuziya kimi dəyərlər biçmişdir.

Zaman ötdükcə, sənət və onun ən relyativ sahəsi olan ədəbiyyat sadəcə dövrünün intellektuallarının məşğuliyyəti olmaqdan çıxmış yavaş yavaş kütləviləşməyə başlamışdır. Təbii ki, bu yolda son bariyer 529-cu ildə bağlanan Platon akademiyasının ənənələrinin yenidən dirçəlməsi ilə dəf edilmişdir[4, s.65]. Bizans imperatoru Yustinanın tamamilə sona çatdırdığı fəlsəfə və sənət öz yolunu teoloqların cızmasına icazə vermiş və bir də İtaliyada azad fikir, insanmərkəzli düşüncə formasına daha dəqiq ifadə eləmək lazımdırsa, Renesans zamanı öz yoluna geri qayıtmışdır. Bu ərəfədə də sənətin mahiyyəti haqqında dəqiq bir diaqnoz qoyulmamış, sənətçilər öz sənətləri azad düşüncənin məhsulu kimi daha çox krallara təqdim etmişdir. Sənəti kütləviləşdirən həm də onun yayılmasını təmin etməkdən asılıdır. Uzun müddət sənət, ədəbiyyat daha çox yuxarı zümrənin məşğuliyyəti olmuş, Qotvald Lessinqin “Miss Sara Samson” əsərinə qədər də ədəbiyyatda daha çox yuxarıların kədər və izdirablarını, sevinc və xoşbəxrliliklərini bir sözlə həyatlarını göstərmişdilər. Yalnız XX-ci əsr ilk on illiyində bəşər tarixinin bəlkə də ən mütərəqqi hadisəsi Böyük Rus İnqilabı baş vermiş və təkcə sadə insanların gündəlik həyatı yox həm də onların incəsənətə baxışları kökündən dəyişmişdir. Yaranan yeni ədəbiyyat 1934- cü ildəki Sovet yazıçılarının birinci qurultayında nizamnamə ilə təsdiq olunur, sənəddə göstərilir ki, sosialist realizmi ədəbiyyatda və ədəbi tənqidə əsas metoddur[3,s.196]

Böyük rus inqilabı məzlum şərq xalqlarının ictimai-siyasi müstəvidə xilasını təmin etdiyi kimi onun ərsəyə gətirdiyi proletar yazıçıları da zəhmətkeş xalqın ədəbiyyatdakı səsi olmuşdur. Bu dövrü Belinskiyin dili ilə təsvir edək “Bizim zamanımız yalnız həyatı əsərləri üçün ən yaxşı izahat, əsərləri də həyatı üçünən yaxşı dəlil sübut olan yazıçıların qarşısında təzim edir”[7, s.502]

Həç şübhəsiz sosialist realizminin ən görkəmli nümayəndəsi Aleksey Maksimoviç Peşkov yaxud məlum təxəllüsü ilə yazsaq Qorki olmuşdur. Onun ədəbiyyata baxışı və onda tapdığı mənə çoxillik həyat və yaradıcılıq təcrübəsinin bəhrəsidir. Maksim Qorki “Kitab haqqında” adlı əsərinin sonunda yazır, “Mən elə bir dünyada yaşayıram ki, kitab oxumadan insanı anlamaq qeyri mümkündür” 1925-ci ildə yazılan bu əsədə Maksim Qorki ədəbiyyatın funksiyasını insanı tanımağın metodu kimi təqdim edir. Müəllif düz yüz il əvvəl, söz vasitəsi ilə xırda adamlardan böyük qəhrəmanlar yaradanların həm də insanları insanlara tanış edən sehirbazlar olduğunu deyirdi. Qorki kitab oxuyaraq adamları daha yaxşı tanıya biləcəyimizi qeyd edirdi. Maksim Qorkinin fikirlərinə yaxın bir fikri biz modernist ədəbiyyatının türk pionerlərindən olan Sait Faik Abasıyanık hekayələrindən oxuyuruq. “Qərənfillər və Pomidor suyu” adlı hekayəsində Sait Faik yazır, “Bir vaxtlar kitablar mənə insanları sevməyin lazım gəldiyini, insanları sevdikcə, təbiətin, təbiəti sevdikcə dünyanın seviləcəyini və bunların nəticəsi kimi yaşamaq sevincinin duyulacağını öyrətmişdilər”[5, s.57] Sait Faik Abasıyanığın hekayəsindən seçdiyimiz bu sitat, əlbəttə ki, mütləqə faydasının ən ümumi izahı deyil, böyük fransız ədəbiyyatşünas Sent Bövün metodu ilə yəni bioqrafik metodla qeyd elədiyimiz cümləni analiz etsək, o zaman müəllifin həqiqətən də yazdığı kimi kitablar hesabına insanları sevdini açıqca müşahidə edə bilərik. Belə ki, ölənə kimi anası ilə yaşayan müəllif, dostluqda da çoxşaxəli

münasibətlər qura bilmişdi.[6, s.126]

Ədəbiyyat nəyə yarayır və ya onun funksiyası insanları üçün nəyi ehtiva edir sualına uzaq latın amerikasında da cavab axtaran müəlliflər olmuşdur. Ədəbiyyatın magiya bölməsini Xuan Rulfo timsalında yaratmış bu ədəbi bərəkətli torpaqlar öz yaratdıqları tendensiyalara uyğun ədəbiyyata şərh verməyi bacarmışdır. Argentinalı kitabxanaçı və hekayə ustası Xorxe Luis Borxes ədəbiyyatın insan həyatına təsiri yaxud faydaları barəsində danışarkən, olduqca skeptik mövqe qoyurdu. O, hətta ədəbiyyatın hər hansısa bir missiyasının olduğuna da əmin deyildir. Mario Varqas Lyosa “Ədəbiyyatsız dünya necə olardı” adlı əsərində Borxesdən sitat gətirir. Borxesi həmişə narahat edən bu suala yazıçı belə cavab verməyə çalışır “Bülbül cəh-cəhinin ya da gözəl bir qürub çağının nə yararı var? deyər soruşmaq kimin ağına gələr ki, bu cür gözəl şeylər varsa, və bu gözəl şeylər həyatın çirkinliyini və kədərini bir anlıq da olsa azaldırsa, bütün bunların praktiki təsdiqini axtarmağın nə faydası var?”[1, s.14]

Haydeqqerdən başlamış, Kyerkaorla davam etmiş eksistensializm fransız yazıçı, filosof və nəhayət qalmaqallı nobeliat Jan Pol Sartrın “Varlıq və Heçlik” əsəri ilə öz zirvəsinə çatmışdır. İnsan mövcüdiyyətinin problemləri ilə məşğul olan bu ədəbi və fəlsəfi cərəyanın ən sanballı imzası Jan Pol Sartrdır desək, yanlışdır. Dünya ədəbiyyatına və fəlsəfəsinə misilsiz töhvələr verən, nəinki Fransa hətta coğrafi olaraq uzaq olduğu şərq ölkələrinə də təsir edə bilmiş yazıçı ədəbiyyatın həyatdakı missiyasını təyin eləməyə səy göstərən müəlliflərdən idi. Dövrünün ən unikal simalarından və uğurlu imzalarından biri kimi xatırlanan Sartr ədəbiyyat və kitabın insan həyatındakı rolu barəsində tez-tez düşünür və bu barədə yazırdı. Müəllif məşhur “Sözlər” povestində yazır, “Babam gizlində mənə yazıçılara- bu cılız vasitəçilərə qarşı ürəkbulanma yaratmağı arzulayırdı, nəticə tamamilə əksinə oldu. Mən sözbəxan olub ağrılarımla səbirlə daşıyanda, bilirdim ki, irəlidə mükafat, zəfər çələngi gözləyir. Qardaş, bacı və dostlardan məhrum mən, yazıçıların timsalında ilk dostlarımla tapdım” [2 s.46] Sartr kitablar hesabına insanlarla doğmalaşmağı onlar vasitəsi ilə mövcüdiyyətinə dəyər qatmağı ən əsası, müəlliflərlə eyniləşməyi ədəbiyyatın missiyalarından biri kimi təklif edir. Onun məşhur “Mən mükafatdan niyə imtina etdim” adlı qeyri rəsmi nobel nitqi də yazıcının oxucu və müəllif arasındakı münasibətə nə qədər əhəmiyyət verdiyini sübut edir.[2] 1964-cü ildə oktyabr ayının 23-ündə bəyan elədiyi fikirlərinin əsas məğzi məhz sözügedən nobel titulu onun ona haqsız oxucu qazandırmağı ilə əlaqədardır. [2, s.19]

Ədəbiyyatın nəyə xidmət elədiyi barəsindəki suala latın amerikalı başqa bir müəllif 2010-cu ildə ədəbiyyat üzrə nobel mükafatı qazanmış Mario Varqas Lyosa da cavab tapmağa səy göstərmişdir. Onun fikirləri digər müəlliflərin fikirləri ilə müəyyən mənada ziddiyyət təşkil edir və eyni zamanda təhqiqat üçün çox faydalı motivlər təklif edir. Filoloji nöqteyi-nəzərdən məsələyə yanaşan və ədəbiyyatın çoxillik ənənəsini istinad edən Mario Varqas Lyossa “Ədəbiyyatsız dünya necə olardı” adlı əsərində yazır, “Heç oxumayan, az oxuyan, ya da sadəcə, bayağı şeylər oxuyan insan şikəstdir, çox danışsa da az şey deyir, çünki, söz dağarcığı özünü ifadə eləməyə bəs eləmir”[1, s.15] Ədəbiyyatdan söz dağarcığımızı genişlətmək və özümüzü daha düzgün ifadə etmək üçün yararlanmaq Lyossanın gəldiyi ilkin qənaətdir. Onun ədəbiyyata bu formada pragmatist yanaşmağı digər müəlliflərdən onu kəskin fərqləndirir. Bundan başqa, müəllif “İmkansızın cazibəsi” adlı başqa bir əsərində də bu suala cavab axtarır və suala bu dəfə də pragmatist cavab verir. Lyossa “İmkansızın cazibəsi” adlı əsərində yazır, “bədi ədəbiyyatın xəyalpərəst demokratiyaların zənn etdiyi kimi sadəcə vaxt keçirmək metodu olmadığına hər an beyində və xəyal gücündə partlayış yaradaraq oxucuları üsyankar müxaliflərə çevirə biləcək intellektual və ideoloji bir saatlı bomba olduğuna inanırlar” [1, s. 45] Lyossanın fikirlərinin istinad elədiyi tarixi hadisəni də xatırlamaq lazımdır. O, “İmkansızın cazibəsi” adlı əsərində fransa ədəbiyyat tarixindəki maraqlı bir qarşıdurmanın tarixçəsini xatırlayır. Hadisələr XIX əsr Fransasında cərəyan edir. Viktor Hüqo bu gün də ona sonsuz oxucu məhəbbəti və sarsılmaz ədəbi kürsü bəxş edən “Səfillər” romanını nəşr etdirmişdi. Roman hakim qüvvələr və onların epigonları tərəfində bir mənalı qarşılanmamış, ona müəyyən ölçü də ictimai qınaq da gətirmişdi. Lamartinin başında dayandığı əks təbliğat maşını nümayəndələri belə bir fikri müdafiə edirdilər ki, “Səfillər” romanı daxilində barındırdığı üsyankar ruh və romantizm ilə fransız xalqına 1848-ci ildəki Paris küçələrini dolduran və Versala savaş elanının simvolu olan barikadaları yenidən qurmağı təlqin edirdi. Ədəbiyyatın bu müstəvidə ifası və onun Paris

kommunasının dirilişinə təkan verə biləcəyi iddiası reallıqdan uzaq arqumen deyil. Lyossanın essesindeki başqa bir fikir isə onun əsas ideyasını çox səhih formada izah edir, ədib yazır, “Bədii ədəbiyyatın oxucular üçün yaratdığı gözəl və ideal dünya-Lamartin imkansız dünya deyərdi- onlara yaşadıkları dünyanın qüsurlarını göstərir onları bariz şəkildə realılıqla üzləşdirir: uğurlu bədii əsərlərin sözlərin sözlərin gözəlliyi, strukturun zənginliyi və texnikanın gücü vasitəsi ilə təsvir etdiyi ən çirkin, alçaq və səfil şeylər belə sənət səviyyəsində qalxıb parlayan möhtəşəm reallıqlar olduğu üçün onların yanında real həyat balaca və zavallı görsənir” [1, s.46]

Nəticə

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, ədəbiyyatın funksiyasının nə olması yazıçıların və onların dövrlərinin müvafiq olaraq idealizminə və diktəsinə bağlıdır. Əgər Qorkinin ədəbiyyata baxışı əsərlərin qovşağının sosialist meyillərinə istinad edərsə, Lyosadakı tendensiya nə qədər radikalizmə yaxın olsa da daxilən postmodernizmin kəşfi olan liberal təbiətlidir. Yaxud Sait Faik Abasıyanığın fikirləri ilə hərfi mənə da Maksim Qorkinin məşhur essesindekilərlə səsləşsə də heç şübhəsiz onları ayıran fərqlə olmamış deyil. Əlbəttə, apardığımız müqayisələr və gətirdiyimiz istinadlar sözsüz ki, ədəbiyyatı insan tanıma və sevmə sənəti kimi şərh eləməyimiz üçün əsas verir. Hər bir halda ədəbiyyatı və onun oxucularda yaratdığı sərhədsiz düşüncələri ümumiləşdirmək mümkün olmasa da istinad elədiyimiz müəlliflər və onların yazılarına arxalanaraq, demək olar ki, ədəbiyyat insanları insanlara xatırladan həyat hekayələrinin tarix sınağından çıxmış ənənəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyatsız dünya, “Dünya yazarlarının esseləri”, Bakı, Alatoran, 2017, s.295
2. Jan Pol Sartr “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, Şərq-qərb nəşriyyatı, 2013, s.600
3. Qorxmaz Quliyev “Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər”, Bakı, Ol nptk 2019, s.259
4. Pol Stertern “Kyerqorla 90 dəqiqə”, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2024, s.71
5. Sait Faik Abasıyanık “Sakarya Balıqçısı” hekayələr II cild, Bakı, Alatoran, 2021, s.110
6. ^ Sönmez 2007, s.127
7. Vilayət Quliyev “Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər” Bakı, Ozan nəşriyyat 2000, s. 583

SUMMARY

Since the Age of Reason, that is, the Enlightenment era of the 17th–18th centuries, the mission of thought, ideas, ideology, and their ultimate and documented form—literature—has remained a subject of continuous discussion, inviting both literary scholars and creators of literature themselves to seek answers to this question. From ancient times, literary theorists striving to define the function of literature—and art more broadly—have attempted to establish standard frameworks, spanning from classical antiquity in Greece to postmodern contemporary America.

Although rarely a focal point in academic discourse, this question has frequently surfaced in literary texts, essays, and source-less articles. Nevertheless, the seemingly universal question, "What is the purpose of literature?" opens up vast opportunities for scholarly inquiry. In pursuing an answer to this question, we do not intend to simplify the creative impulse, reduce it to mere formulas, or evaluate it from a positivist perspective. We must remember that the postmodern world and its various art forms reject dogmas, embracing an "everything is permissible" approach that reveals boundless horizons for artistic expression. In this article, the question "What is the purpose of literature?" will be explored through a historical lens in chronological order. We will examine the reflections of both Western European and Latin American authors, drawing upon their works, interviews, and essays written explicitly under similar thematic headings.

Alongside contemporary writers, we believe that the works of literary titans also contain invaluable insights into the essence and significance of literature.

Keywords: Literature, art, book, creativity, philosophy

RAMİZ RÖVŞƏN POEZİYASI VƏ POSTMODENİST ESSTETİKA

Fatimə ABBASOVA

Fatimabbasova2@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Postmodernizm cərəyanının digər xüsusiyyətlərindən biri də tənha insan obrazı yaratmaqdan bəhs edilir.. Ramiz Rövsən də bu mövzuda dərin və təsirli əsərləri ilə tanınan yazıçıdır. Tənhalığı dərin fəlsəfi mövzuda təqdim edən şair “Canavar ovu” poemasında yalnızlıq hissini fiziki yox, həm də mənəvi bir yük kimi təsvir edir. Bu poemada insanın təbiət və cəmiyyət arasındakı dilemmasını, vəhşi instinktlərlə mədəni dəyərlərin qarşıdurmasını araşdırır. Canavar burada yalnız vəhşi bir heyvan deyil, eyni zamanda azadlıq, təbiətə bağlılıq həqiqətin rəmzidir. İradə Aytel də bu poema haqqında danışmışdır. O, şair azadlığının tənhalığından söz açaraq vurğulayır ki: “Məni də həmişə düşündürüb tənha kəslər azaddırmı, azad kəslər axı tənha olur və bu sualların cavabını məhz bu poemada tapdım”:

Açar sözlər: *Ramiz Rövsən, tənha insan obrazı, tənhalıq, “Canavar ovu” poeması, təklilik və s.*

Postmodernizm cərəyanının digər xüsusiyyətlərindən biri də tənha insan obrazı yaratmaqdır. Ramiz Rövsən də bu mövzuda dərin və təsirli əsərləri ilə tanınan yazıçıdır. Tənhalığı dərin fəlsəfi mövzuda təqdim edən şair “Canavar ovu” poemasında yalnızlıq hissini fiziki yox, həm də mənəvi bir yük kimi təsvir edir. Bu poemada insanın təbiət və cəmiyyət arasındakı dilemmasını, vəhşi instinktlərlə mədəni dəyərlərin qarşıdurmasını araşdırır. Canavar burada yalnız vəhşi bir heyvan deyil, eyni zamanda azadlıq, təbiətə bağlılıq həqiqətin rəmzidir. İradə Aytel də bu poema haqqında danışmışdır. O şair azadlığının tənhalığından söz açaraq vurğulayır ki: “Məni də həmişə düşündürüb tənha kəslər azaddırmı, azad kəslər axı tənha olur və bu sualların cavabını məhz bu poemada tapdım”:

*Sürü-sürü canavarlar
Dolaşır dərəni-dağı
Onun da qisməti budur-
Azadlığın tənhalığı,
...Darıxma təklilik əlindən
Ulama, ulu yalquzaq
Özü- öz azadlığının
Əsiri, qulu yalquzaq (3)*

Və insana aydın olur ki, azadlıq mücərrəd bir məfhumdur. Həqiqi azadlıq yoxdur. Ən azad canlı yalquzaqdırsa, o da öz tənhalığının əsiridir. Azadlıq tənhalıq-tənhalıqsa azadlıqdır.

“Canavar ovu” əsərində bütün obrazlar və metaforalar – ümumilikdə metaforik düşüncə təbəqəsi – hər şeyin sonda bir bütövlüyə, vahid bir canda birləşməsi perspektivini ön plana çıxarır; dağlarda-dərələrdə sürü halında dolaşan canavarlardan ayrılan yalquzaq, quyuq bulayan itlərin igid sürüsü ilə üzləşib qaçmaqdan, özünü qırmızı qızıl güllənin üstünə atmağı seçir. Şübhəsiz ki, burada verilən semantik təhlil əsərin yalnız bir qatını əhatə edir; mətnin polifoniyasında çoxsəslilik və çoxfunksionallıq bütün gerçəkliyi içinə alıb onu əritməyə, başqa bir biçimli reallıq və fərqli strukturlu işarələr sistemi yaratmağa çalışır. Əslində, mətnin bütün qatlarında göyə baxıb ulayan yalquzağın bütün səslərin içindən kəskin bir qılinc kimi sıyrılan tək səsinə, tanrıdan gələn cavablarla – daha dəqiq desək, cavabsız qalan ulartının özünün mətnin dərinliyinə yerləşdirilmiş müəllif obrazı ilə qarşılaşmasının yaratdığı sərtliklə dolur. Bu sərtlik, bütün işıqları söndürərək dünyada hökm sürən yalanı qaranlıq içində üzə çıxaran həqiqət kimi görünür – lakin nə yalan var, nə də həqiqət! Dünya

dediyimiz isə mürəkkəb yozumu olan bir yuxudur – gözlərimizi yumsaydıq, bəlkə bir-birimizi belə görməzdik. Bu, qurdun – canavarların arasında tək qalan yalquzağın məntiqidir.

*Bir gündə göz açdıq dünyaya bəlkə,
Göz açıb dünyanı nə gündə gördük.
Düşdü üstümüzə bir sirli kölgə,
Allahı başımız üstündə gördük.*

*...Bir tale, bir bəxt var hərədən ötrü,
Bəxtin də oyanan, yatan vaxtı var.
Yoxsa ayrı vaxt var hərədən ötrü;
Canavar vaxtı var,
Adam vaxtı var?!*

*Göydən damla-damla yağan yağışmı?
Buluddan vaxt damır –
Yaxşı bax göyə.
Niyə quşun vaxtı quş kimi uçmur;
Qarğalar üç yüz il yaşayır-
niyə?! (3)*

Burada vaxt bölgüsü yalnız bir təsadüf deyil; mətnin ruhunu daşıyan, onun hər qatında gizlənmiş semantik sahənin ifadəsidir. Canavar vaxtı, adam vaxtı – bunlar yalnız məcaz deyil, reallığın yuxuya bənzədiyini və yuxunun heç vaxt bitmədiyini göstərən dərin bir məna qatıdır. Sürü ilə dolaşmaq istəməyən varlığın seçimi, onun fərqli bir yolda olmasıdır. O fərq, yalnız mövcud olmaqdan deyil, varlığını mənalı etməkdən doğur. Bu fərqi canında hiss edən məxluq üçün, bəlkə də, ölümdən daha qiymətli heç nə yoxdur. Çünki ölüm, əslində, fərqli bir azadlıqdır – sürüdən ayrılmanın, zamanın çərçivəsindən çıxmanın bir başqa adıdır. Vaxt, burada yalnız saatın tikanı deyil; o, həyatın içindəki sərt seçimlərin, doğru və yalan arasındakı çarpışmaların izahıdır. Adam vaxtı, canavar vaxtı – bəlkə də bu, hər kəsin həyatında öz payına düşən qaçılmaz bir dövrdür. Kimi özünü sürüyə təslim edir, kimi isə yalquzaq kimi, tək qalmaqı seçir. Əsl məqam odur ki, o vaxtın içində qalan kəs kim olduğunu anlayır və o an öz tale seçimini edir.

“Canavar ovu” poemasını postmodernist baxımından təhlil etsək deyə bilərik ki, burada “canavar vaxtı” və “adam vaxtı” kimi anlayışlar vasitəsilə zamanın nisbi xarakteri vurğulanır. Postmodernist düşüncəyə görə zaman və məkan obyektiv deyil, subyektivdir, fərd tərəfindən necə dərk edilirsə elədir. Burada vaxt, həm fiziki bir ölçü, həm də insanın öz təbiəti ilə qarşılaşdığı daxili bir proses kimi göstərilir. Postmodernizmdə mətnlər tək bir həqiqəti və ya mənanı oxucuya təqdim etməz. Əksinə oxucu məna yaratma prosesinə daxil edir. Burada “dünyada reallıq yox”, “yuxu olması” kimi motivlər çoxqatlı məna təqdim edir. Həmçinin mətndəki ritorik suallar “Niyə quşun vaxtı quş kimi uçmur?”, “Qarğalar üç yüz il yaşayır-niyə?” isə qeyri-müəyyənlik yaratmaqla mətnin özündə konkret cavab təklif etməyən, lakin dərin düşüncəyə açıq bir struktur yaradır. Bundan əlavə olaraq postmodernist mətnlərdə fərdiyyət, sürü düşüncəsinə qarşı qoyulur. Poemada “yalquzaq” obrazı, fərd olaraq mövcudluğu, kollektivlə qarşıdurmanı və sürü içindəki təklənməni simvolizə edir. “Sürü ilə gəzmək istəməyən məxluq” anlayışı postmodernist ideologiyanın əsas xətlərindən birini-fərdin müstəqil varlığını və onun kollektiv təzyiqlərə qarşı dirənişini vurğulayır. Yalquzaq, həm tənhalığın ağırlığını, həm də azadlığın cazibəsini daşıyan simvolik bir obraz kimi çıxış edir.

Postmodernist mətnlərdə reallıq və dünya arasındakı sərhəd itir. Burada “dünya çətin yozulan bir yuxudur” ifadəsi ilə göstərilir ki, yaşadığımız dünya dəqiq deyil və obyektiv deyil, şüur tərəfindən yaradılan bir interpretasiyadır. Bununla yanaşı postmodernizmdə ritorik suallar və məcazi ifadələr mətnin əsas strukturunu təşkil edir. Burada “dünyada nə yalan var, nə həqiqət” fikri yalnız bir paradoks kimi yox, həm də mətnin ümumi gərginliyini artıran əsas vasitədir. Həqiqət və yalan

anlayışlarının qarşı-qarşıya qoyulması ilə, postmodernizmin mərkəzində duran şübhə və qeyri-müəyyənlik gücləndirilir.

Postmodernizm cərəyanının digər xüsusiyyətlərindən biri də tənha insan obrazı yaratmaqdır. Ramiz Rövşən də bu mövzuda dərin və təsirli əsərləri ilə tanınan yazıçıdır. Tənhalığı dərin fəlsəfi mövzuda təqdim edən şair “Canavar ovu” poemasında yalnızlıq hissini fiziki yox, həm də mənəvi bir yük kimi təsvir edir. Bu poemada insanın təbiət və cəmiyyət arasındakı dilemmasını, vəhşi instinktlərlə mədəni dəyərlərin qarşıdurmasını araşdırır. Canavar burada yalnız vəhşi bir heyvan deyil, eyni zamanda azadlıq, təbiətə bağlılıq həqiqətin rəmzidir. İradə Aytel də bu poema haqqında danışmışdır. O şair azadlığının tənhalığından söz açaraq vurğulayır ki: “Məni də həmişə düşündürüb tənha kəslər azaddırmı, azad kəslər axı tənha olur və bu sualların cavabını məhz bu poemada tapdım”:

*Sürü-sürü canavarlar
Dolaşır dərəni-dağı
Onun da qisməti budur-
Azadlığın tənhalığı,
...Darıxma təklil əlindən
Ulama, ulu yalquzaq
Özü- öz azadlığının
Əsiri, qulu yalquzaq (3)*

Və insana aydın olur ki, azadlıq mücərrəd bir məfhumdur. Həqiqi azadlıq yoxdur. Ən azad canlı yalquzaqdırsa, o da öz tənhalığının əsiridir. Azadlıq tənhalıq-tənhalıqsa azadlıqdır.

“Canavar ovu” əsərində bütün obrazlar və metaforalar – ümumilikdə metaforik düşüncə təbəqəsi – hər şeyin sonda bir bütövlüyə, vahid bir canda birləşməsi perspektivini ön plana çıxarır; dağlarda-dərələrdə sürü halında dolaşan canavarlardan ayrılan yalquzaq, quyruq bulayan itlərin igid sürüsü ilə üzləşib qaçmaqdan, özünü qırmızı qızıl güllənin üstünə atmağı seçir. Şübhəsiz ki, burada verilən semantik təhlil əsərin yalnız bir qatını əhatə edir; mətnin polifoniyasında çoxsəslilik və çoxfunksionallıq bütün gerçəkliyi içinə alıb onu əritməyə, başqa bir biçimli realıq və fərqli strukturlu işarələr sistemi yaratmağa çalışır. Əslində, mətnin bütün qatlarında göyə baxıb ulayan yalquzağın bütün səslərin içindən kəskin bir qılınc kimi sıyrılan tək səsinə, tanrıdan gələn cavablarla – daha dəqiq desək, cavabsız qalan ulartının özünün mətnin dərinliyinə yerləşdirilmiş müəllif obrazı ilə qarşılaşmasının yaratdığı sərtliklə dolur. Bu sərtlik, bütün işıqları söndürərək dünyada hökm sürən yalanı qaranlıq içində üzə çıxaran həqiqət kimi görünür – lakin nə yalan var, nə də həqiqət! Dünya dediyimiz isə mürəkkəb yozumu olan bir yuxudur – gözlərimizi yumsaydıq, bəlkə bir-birimizi belə görməzdik. Bu, qurdun – canavarların arasında tək qalan yalquzağın məntiqidir.

*Bir gündə göz açdıq dünyaya bəlkə,
Göz açıb dünyanı nə gündə gördük.
Düşdü üstümüzə bir sirli kölgə,
Allahı başımız üstündə gördük.*

*...Bir tale, bir bəxt var hərədən ötrü,
Bəxtin də oyanan, yatan vaxtı var.
Yoxsa ayrı vaxt var hərədən ötrü;
Canavar vaxtı var,
Adam vaxtı var?!*

*Göydən damla-damla yağan yağışmı?
Buluddan vaxt damır –
Yaxşı bax göyə.*

*Niyə quşun vaxtı quş kimi uçmur;
Qarğalar üç yüz il yaşayır-
niyə?! (2)*

Burada vaxt bölgüsü yalnız bir təsadüf deyil; mətnin ruhunu daşıyan, onun hər qatında gizlənmiş semantik sahənin ifadəsidir. Canavar vaxtı, adam vaxtı – bunlar yalnız məcaz deyil, reallığın yuxuya bənzədiyini və yuxunun heç vaxt bitmədiyini göstərən dərin bir məna qatıdır. Sürü ilə dolaşmaq istəməyən varlığın seçimi, onun fərqli bir yolda olmasıdır. O fərq, yalnız mövcud olmaqdan deyil, varlığını mənalı etməkdən doğur. Bu fərqi canında hiss edən məxluq üçün, bəlkə də, ölümdən daha qiymətli heç nə yoxdur. Çünki ölüm, əslində, fərqli bir azadlıqdır – sürüdən ayrılmanın, zamanın çərçivəsindən çıxmanın bir başqa adıdır. Vaxt, burada yalnız saatın tikani deyil; o, həyatın içindəki sərt seçimlərin, doğru və yalan arasındakı çarpışmaların izahıdır. Adam vaxtı, canavar vaxtı – bəlkə də bu, hər kəsin həyatında öz payına düşən qaçılmaz bir dövrüdür. Kimi özünü sürüyə təslim edir, kimi isə yalquzaq kimi, tək qalmaqı seçir. Əsl məqam odur ki, o vaxtın içində qalan kəs kim olduğunu anlayır və o an öz tale seçimini edir.

“Canavar ovu” poemasını postmodernist baxımından təhlil etsək deyə bilərik ki, burada “canavar vaxtı” və “adam vaxtı” kimi anlayışlar vasitəsilə zamanın nisbi xarakteri vurğulanır. Postmodernist düşüncəyə görə zaman və məkan obyektiv deyil, subyektivdir, fərd tərəfindən necə dərk edilirsə elədir. Burada vaxt, həm fiziki bir ölçü, həm də insanın öz təbiəti ilə qarşılaşdığı daxili bir proses kimi göstərilir. Postmodernizmdə mətnlər tək bir həqiqəti və ya mənanı oxucuya təqdim etməz. Əksinə oxucu məna yaratma prosesinə daxil edir. Burada “dünyada reallıq yox”, “yuxu olması” kimi motivlər çoxqatlı məna təqdim edir. Həmçinin mətndəki ritorik suallar “Niyə quşun vaxtı quş kimi uçmur?”, “Qarğalar üç yüz il yaşayır-niyə?” isə qeyri-müəyyənlik yaratmaqla mətnin özündə konkret cavab təklif etməyən, lakin dərin düşüncəyə açıq bir struktur yaradır. Bundan əlavə olaraq postmodernist mətnlərdə fərdiyyət, sürü düşüncəsinə qarşı qoyulur. Poemada “yalquzaq” obrazı, fərd olaraq mövcudluğu, kollektivlə qarşıdurmanı və sürü içindəki təklənməni simvolizə edir. “Sürü ilə gəzmək istəməyən məxluq” anlayışı postmodernist ideologiyanın əsas xətlərindən birini-fərdin müstəqil varlığını və onun kollektiv təzyiqlərə qarşı dirənişini vurğulayır. Yalquzaq, həm tənhalığın ağırlığını, həm də azadlığın cazibəsini daşıyan simvolik bir obraz kimi çıxış edir.

Postmodernist mətnlərdə reallıq və dünya arasındakı sərhəd itir. Burada “dünya çətin yozulan bir yuxudur” ifadəsi ilə göstərilir ki, yaşadığımız dünya dəqiq deyil və obyektiv deyil, şüur tərəfindən yaradılan bir interpretasiyadır. Bununla yanaşı postmodernizmdə ritorik suallar və məcazi ifadələr mətnin əsas strukturunu təşkil edir. Burada “dünyada nə yalan var, nə həqiqət” fikri yalnız bir paradoks kimi yox, həm də mətnin ümumi gərginliyini artıran əsas vasitədir. Həqiqət və yalan anlayışlarının qarşı-qarşıya qoyulması ilə, postmodernizmin mərkəzində duran şübhə və qeyri-müəyyənlik gücləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akimova E..”Ramiz Rövşən şeiri iki əsrin qovşağında”. Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 2017 <https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1074-ramiz-rovsen-seiri-iki-esrin-qovsagindaR>
2. Rövşən. Köhnə qorxular. Bakı. TEAS press nəşriyyat evi, 2021, 280 s.
3. R. Rövşən. Nəfəs kitablar kitabı. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 728 s. 2014

SUMMARY

This article discusses the creation of an image of a lonely person, one of the other characteristics of the Postmodernist movement. Ramiz Rovshan is also a writer known for his profound and influential works on this subject. The poet, who presents loneliness in a deeply philosophical context, describes the feeling of loneliness not only as a physical but also as a spiritual burden in his poem "Monster Hunt". In this poem, he explores the dilemma of man between nature and society, the conflict between wild instincts and cultural values. The monster here is not only a wild animal, but also a symbol of freedom and the truth of attachment to nature. Irada Aytel also spoke about this poem. Speaking about the loneliness of his freedom, the poet emphasizes: "I have always wondered whether lonely people are free, and free people are lonely, and I found the answer to these questions in this poem."

Keywords: Ramiz Rovshan, image of a lonely person, loneliness, poem "Demon Hunt", loneliness

DİLÇİLİK

MÜQAYISƏ OLUNAN DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN QARŞILIĞININ LİŇQVOKULTUROLOJİ ƏSASLARI

Ülviyyə BAXŞƏLİYEVƏ

b.ulviyye_02@icloud.com

Bakı Slavyan Universiteti

Linqvokulturoloji əsaslar müxtəlif dillərdəki atalar sözlərinin mədəniyyətlərarası əlaqələrini və bu ifadələrin hər bir xalqın mədəni dəyərlərini, adət-ənənələrini necə əks etdirdiyini araşdırmağa yönəlir. Hər bir xalqın atalar sözləri, yalnız dilin strukturu ilə deyil, həm də o xalqın dünya görüşü, tarixi təcrübəsi, sosial təşkilatı və təbiətlə münasibətinə dair ipuçları verir. Bu səbəbdən, atalar sözlərinin müqayisəli təhlili mədəniyyətlərarası fərqliliklər və oxşarlıqları müəyyən etməyə imkan verir.

Linqvokulturoloji əsaslar 1. Mədəniyyətlərarası dəyərlər və davranış norması. Atalar sözləri bir xalqın mədəniyyətində qəbul edilən davranış qaydalarını və etik dəyərləri əks etdirir. Müxtəlif dillərdəki atalar sözləri müəyyən mədəni normativləri və sosial gözləntiləri təmsil edir.

•Azərbaycan dili: “Dost dar gündə tanınar.” Bu atalar sözü, kollektivizmi və dostluğun əhəmiyyətini vurğulayır. Azərbaycan mədəniyyətində ailə və yaxın münasibətlərə böyük dəyər verilir.

•İngilis dili: “A friend in need is a friend indeed” (Çətin gündə dost, həqiqi dostdur). Bu ifadə, İngilis mədəniyyətində dostluğun və şəxsi əlaqələrin qiymətləndirilməsini göstərir, lakin daha çox fərdi münasibətlərə diqqət yetirir.

•Rus dili: “Друг познается в беде” (Həqiqi dost bəladə tanınar). Bu da dostluq mövzusunı əks etdirir, lakin Rus mədəniyyətində bəzən daha çox çətin vəziyyətlərdə əlaqələrin sınıdığını vurğulanır. Burada əsas oxşarlıq dostluğun qiymətindədir, lakin hər bir xalqın mədəniyyəti bu anlayışı fərqli aspektlərdən qiymətləndirir.

2. İnsan və təbiət arasındakı əlaqə. Atalar sözləri, təbiət və insanlar arasındakı münasibətləri də ifadə edir. Hər bir xalqın təbiətə qarşı olan münasibəti, onun dillərindəki atalar sözlərində öz əksini tapır.

•Azərbaycan dili: “Torpaq adamın qibləsidir.” Bu atalar sözü Azərbaycan xalqının torpağa, kənd təsərrüfatına və təbiətə bağlılığını göstərir. Torpaq və təbiət onların həyatında mühüm yer tutur.

•İngilis dili: “Make hay while the sun shines” (Günəş parlayanda ot biç). İngilis mədəniyyətində bu ifadə daha çox vaxtın və fürsətin dəyərləndirilməsini vurğulayır, təbiətə olan yaxınlıq daha çox işgüzar praktikliklə əlaqələndirilir.

•Rus dili: “Лес — не магазин, не возьмешь с полки” (Meşə mağaza deyil, rəfədən götürüb almazsan). Bu ifadə Rus xalqının təbiətə daha ehtiyatla yanaşmasını və təbiətdən əldə edilən nemətlərin asanlıqla əldə edilə bilməyəcəyini göstərir. Bu nümunələr göstərir ki, təbiətə bağlılıq hər bir mədəniyyətdə fərqli şəkildə ifadə olunur, lakin ümumiyyətlə, təbiətin insan həyatındakı vacibliyi vurğulanır.

3. Ailə və sosial münasibətlər. Ailə və sosial münasibətlərin əhəmiyyəti müxtəlif dillərdə atalar sözlərində öz əksini tapır. Hər bir xalq ailə münasibətlərinə fərqli yanaşır.

•Azərbaycan dili: “Ana hər şeyə qadın ola bilər, amma ata hər şeyə qalın ola bilər.” Bu atalar sözü, ata və ananın ailədəki rolunu, Azərbaycanın mədəniyyətində ailə başçısının, xüsusilə atanın gücünü və əhəmiyyətini göstərir.

•İngilis dili: “Blood is thicker than water” (Qan sudan qalındır). İngilis mədəniyyətində də ailə əlaqələrinin gücü və əlaqələrin dərinliyi ifadə edilir, amma burada bir qədər fərdi təcrübə önə çıxır.

•Rus dili: “Семья — это наш крепкий тыл” (Ailə bizim möhkəm arxamızdır). Rus mədəniyyətində ailənin gücü və müdafiə edici roluna diqqət yetirilir. Ailə dəyərləri hər mədəniyyətdə mərkəzi yer tutur, lakin bunun necə ifadə olunduğu xalqın sosial və tarixi reallıqlarına görə fərqlənir.

BƏZİ ARXAİKLƏŞMİŞ FEİLLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XIV-XVI ƏSR MATERIALI ƏSASINDA)

Gülçin CƏFƏROVA

gulcincfrova530@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Dilimizin tarixini, xüsusən, leksik tərkibinin tarixini araşdırmaq üçün klassik yazıçıların əsərlərinin dilinin də əhəmiyyəti böyükdür. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində özünəməxsus yeri olan XIV-XVI əsr dilinin söz ehtiyatının tarixi dəyişikliyinə nəzər saldıqda arxaizmlər diqqəti cəlb edir. Məqalədə XIV- XVI əsr dilində işlənən, lakin müasir dilimiz üçün arxaikləşən bir sıra feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Məqalədə “ayıtmaq”, “ulaşmaq”, “irmək”, “irişmək”, “qanmaq”, “dəgirmək” kimi bir sıra arxaikləşmiş feillər incələnmiş, işlənmə məqamları müəyyənləşdirilmişdir. Bu kimi feillərin dil tariximizin qədim mənbələrində, yəni Mahmud Kaşğarinin “Divanü-lügət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənilib – işlənməməsi incələnmiş, digər türk dilləri ilə müqayisə aparılmış, bu feillərin dialektlərdə izlər qalıb-qalmaması və hansı bölgələrdə istifadə olunması araşdırılmışdır. Nəzəri fikirlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər : leksik vahidlər, arxaizmlər, ulaşmaq, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi

Aktuallıq

XIV-XVI əsr dili araşdırılsa da, o dövrdə işlənən müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş leksik vahidlərin incələnməsinə ehtiyac vardır

Metod

Araşdırmada təsviri və üslub təhlili metodundan, XIV-XVI əsr dilinin leksik xüsusiyyətlərinin fərqliliyini arxaikləşmiş leksik vahidləri öyrənmək üçün tarixi-müqayisəli metodundan istifadə olunmuşdur.

Giriş

XIV-XVI əsr dilində köhnəlmiş sözlər o dövrün dilini zənginləşdi-rən mühüm vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən arxaizmlər ,poeziya bir şirinlik,bir obrazlılıq, lakoniklik gətirmişdir. O dövrün şairlərin əsərlərini göz atsaq, bu axıcılığı, zərifliyi görəcəyik.

XIV –XVI əsr əsərlərinin dilinin leksik tərkibində olan, müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər linqvistik baxımdan ən maraqlı lüğət vahidlərindən sayılır. Tamamilə arxaikləşmiş türk mənşəli bir sıra feillər arxaikləşmiş ,bəziləri dialekt və şivələrimizdə izləri qalmışdır. Çağdaş dilimiz üçün tam arxaikləşmiş leksik feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək: Ayıtmaq - demək, söyləmək, danışmaq.

*Könlümü eşqin ayıtdı kim, xilas olmaz müdəva,
Aləmə ondan ki, əmri «nunükaf» olmuş durur (Xətayi,2005, s.130)*

Ey Məsihadəm,niyə can vermədin cansızlara?

Ol ki hər dəm can ilə aydır ki canan sizlərə (Nəsimi,2004 I c.s.20)

Dedüm ki,ləblərünü kim sorar, ey dust,

Aydur bu xəyali qovanı kim sorar,ey dust (Bürhanəddin,2005,s.155)

Bu söz qədim türk Orxan-Yenisey yazılı abidələrində “ay” şəklində işlənmişdir. Eyni zamanda bu abidələrdə demək feilinin “ıt” (ayıt) variantı da işlənmişdir. “Demək,söyləmək mənasını ifadə

edən “ayıt” felinə M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində rast gəlirik. XIV-XVI əsr Azərbaycan dilindən əvvəlki dövrlərə aid yazılı abidələrdə də təsadüf edirik, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu feil çox aktivdir, eyni zamanda sinonimi olan “demək” feili də işlənir.

Dirsə xan aydır: “ Varın götürün , öldürəyim: böylə oğul mana gərəkməz!”-dedi. Dirsə xanın nöqərləri aydır: bəs sənin oğlunu necə götürəlim (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.29)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feil XIX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənsə də, fəallığını itirmiş, hətta “demək” feili ilə paralel olaraq işlənmişdir. Belə ki, həmin formaya Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərə aid yazılı abidələrdə, habelə, XVII əsrin əvvəllərinə qədər demək feili ilə paralel şəkildə təsadüf olunur.

Müasir ədəbi dilimiz üçün işlənməyən arxaikləşən «ayıtmaq» feili Azərbaycanın gözəl bölgələrindən olan Füzuli bölgəsində söyləmək mənasında işlənmişdir. Əgər dil tariximizin mənbələrinə müraciət etsək, qədim abidələrə istinad etsək, görürük ki, bu mənbələrin faktları sübut edir ki, «ay»-sözü bu felin ilkin formasıdır. Rus türkoğlu, məşhur alim N. K. Dmitriyev haqlı olaraq göstərir ki, vaxtı ilə “dedirtmək, məcbur etmək” mənasını bildirmiş “ayıt” tərkib etibarı ilə iki hissədən ibarətdir: 1.-ay feili və ikinci hissə icbar növ şəkilçisi olan-ıt-dan ibarətdir; sonralar bu forma daşlaşmış, bugünkü günümüzdə arxaikləşmişdir. Bu feil dilimizdə unutulmuş, istifadədən düşmüşdür, ancaq şivələrimizdə rast gəlirik. Eyni zamanda Azərbaycanın Quba bölgəsində, Dərbəndə isə ayıtmaq şəkildə işlənir. “İlham Abbasovun etimoloji araşdırmaları isə “ ayıtmaq”feilinin nəinki şivə, hətta daşlaşmış şəkildə ədəbi dil səviyyəsində mühafizə olunduğunu təsdiqləyir : “Bayatı formalı şeirin qazax və qırğız dillərindəki adı “ ayıtspa” xüsusilə maraqlıdır. Həmin sözün “Kitabi-Dədə Qorqud”da və başqa mənbələrdə geniş işlənən ayıtmaq (demək, danışmaq) sözü ilə eyniliyi göz qabağındadır. Bayatı sözü “boy boylamaq” ifadəsi ilə eyni mənə daşıyan “boy ayıtmaq” ifadəsindən analitik formanın sintetik formaya keçməsi ilə düzəlib” (Tanrıverdi, 2012, s.274) .

E.İ.Əzizov bu felin ilkin formasının “ay“ şəkildə işləndiyini qeyd edir Biz də E.İ.Əzizovun, İ.Abbasovun fikrinə şərik oluruq. Füzuli bölgəsində “ ay” formasında qalmışdır.

Bir çox bölgələrimizdə bu feil bildirmək mənasında işlədilən «adırmaq» felinin tarixən ayıtmaq felindən yarandığını söyləmək olar. Göyçay və Ağdaş şivələrində “adırmaq” feilinə təsadüf edilir.

Ulaşmaq- bir yerə çatmaq,birləşmək

*Nəsimi yara ulaşdı,nə düşdü münkirə kim,
Tutuşdu yürəyi yandı,yavuz qəzaya düşdü (Nəsimi, 2004, I c. s.289)
Bir ulu dərgaha ulaşdı yolum,
Bilməyən sanır ki, dükandan aldım (Xətayi, 2005, s. 337).*

XIV-XVI əsrə qədər bu feil fəallığını qoruyb saxlamış, dilimizdə işlənmiş, hətta sonrakı dövrlərdə də işləndiyini müşahidə edirik. XVIII əsr dilində ,o cümlədən M.V.Vidadinin dilində də rast gəlirik:

*Vəfa qıl sən hər bivəfadara,
Ulaşma hər biqərara (Vidadi, 2004,s35).*

Həmin dövrdə yaşayan M.P.Vaqifin yaradıcılığına müraciət etdik,amma M.P.Vaqifin dilində rast gəlmədik. XX əsrin əvvəllərinin dil xüsusiyyətlərinin incələsək, M.Ə.Sabirin dilində ulğaşmaq və ulaşmaq şəkildə işləndiyini görürük:

*Qarğa, dolaşdı, qoymayın!
Çox pis ulaşdı, qoymayın (Sabir, 2004, I c. s.91).*

Bu feil “qovuşmaq “birləşmək” mənalarda işləndiyini orta dövr abidəsi olan “Şühədanamə” əsərində rast gəlirik (Qonaqlıq məhəbbət ilə ulaşmaq səbəbidir).

Azərbaycanın gözəl bölgələrindən sayılan Laçın bölgəsində isə bu feil yenə fonetik dəyişikliyə məruz qalmış, ulğaşmaq formasına keçmiş, bu formada işlənir. Sizinlə ulqışığım gün dağələydi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s.517)

M.Kaşğarının “Divanü-lügat-it-türk” əsərində çatmaq, bitişmək mənalarında işləndiyini görürük (Kaşğarı, 2013, 1c, s.688).

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “ulaşmaq” feili qarışmaq mənasında mənasında İmişli, Kürdəmir, Mingəçevir bölgələrində, “ulğaşmaq”, ”ulaşmaq” şəklində isə Zaqatala bölgələrində işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s.517).

İrmək \ İrişmək - çatmaq, qovuşmaq

Ol sərvə sarı yeridi

İrişməyə yara yürür idi (Xətayi, 2005, s. 306)

Gəh yerdə bulaşdı, gəh gübarə,

Vəslinə irmək istəyəm gərçi ki, eyniyəm anın,

Məndən anı kim ayıra, fikri-məhal içindəyəm (Nəsimi, 2004 I c, s.129)

Bu dövrə səd həzran aqərindir,

Bizimlə çünki peymanə irişdi. (Bürhanəddin, 2005, s.154)

XIV-XVI əsr dilinə bu felə tez-tez təsadüf olunur, amma Qazi Bürhanəddinin dilində daha aktivdir. Bu felə “Kitabi DədəQorqud” dastanında rast gəlirik:

Altunluca günlüyün tikib Qanturalının gərdəyinə girib muradına məqsuduna irişdi (Kitabi-DədəQorqud, 2004, s.115).

“İrişmək” feili bir çox bölgələrimizdə Quba bölgələrində vuruşmaq, dalaşmaq mənalarında, Borçalı, Cəbrayıl, Gədəbəy İmişli, Qazax eyni mənada, Naxçıvan Culfa Ordubad bölgələrində isə “yersiz gülmək” mənasını ifadə edir.

Qanmaq-susamaq

Düşdü eşqin oduna yandı könül

Vəhdətin qəndabına qandı könül (Nəsimi, 2004, II c s.288)

Qandırdı kainatı qəndü nəbata ləlin,

Ey xosrovi-məlahət, şirin şəkərdahansan (Nəsimi, II c. s.75).

Bu gün dialekt və şivələrimizdə qanıxmaq, qanıx sözü işlənir. susamaq, qana susamaq mənalarında işlənir.

Qanıxmaq Basarkeçər, Gədəbəy, Qazax, İmişli, Tovuz, Şəmkir şivələrində qana susamaq mənasında işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qanıx kəliməsi sussuz olmaq mənasının ifadə edir, Nə qədər su içirəm qanıx vermir.

Dəgirmək- çatdırmaq

“Müştaqə nədir çarə, mana bildir, anı et,

Gər fürsət ola yara dəgirmək bu pəyamı”? (Nəsimi, 2004, I c. s.99)

“Yanağı, ləbi qəmindən necə sayru olmayım mən,

Dəgirən mana şafayı, bu gül ilə ol şəkərdir” (Nəsimi, 2004, I c. s.266).

Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügat-it türk” əsərində rast gəlmədik. Bu beytlərdə çatdırmaq mənasında işlənmişdir. Klassik eyni fonetik tərkibdə, yəni “dəgirmək” feili dağıtmaq, parçalamaq, dəyişmək mənalarını da ifadə etmişdir. İ.Nəsimi poeziyasında "dəgirmək" feili insanın ruhi və mənəvi vəziyyətindəki pozulmaları, daxili mübarizələri və ya eşq və həqiqət yolunda qarşılaşdığı çətinlikləri simvollaşdırma bilər. Bu, həm də insanın özünü tapmaq və yüksəlmək məqsədilə qarşısında duran maneələri dağıtmasını ifadə edir.

Nəticə

XIV-XVI əsr dilində türkmənşəli leksik vahidlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənir, bir hissəsi isə ədəbi dil üçün arxaikləşmişdir. Həmin arxaik leksik vahidlərin bəzisi müasir dialekt və şivələrdə qalmış, bəzisi isə ancaq klassik ədəbiyyatda çıxış etmişdir. Dialektlərdə izi qalan bu arxaizmlərin bəziləri fonetik tərkibcə dəyişmişdir. Bu arxaizmləri incələnməsi həmin dövrün dilini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq Qərb, 2007, 568 s.
2. Bühranəddin Q. Divan? Bakı, Öndər, 2005, 728 s
3. Xətai Şə İ. Əsərləri. Bakı Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. Kaşğari M. Divanü-lüğat-it türk. əsəri (B. Atalay tərəfindən), Ankara, 2013, 867
5. Kitabı-Dədə Qorqud. (Tərtib edən: S. Əlizadə) Bakı Öndər, 2004, 376
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider 2004 336 s.
7. Sabir M. Ə. Həphəpnamə. İki cild. I cild. Bakı, “Şərq Qərb”, 2004, 480 səh
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm-Təhsil, 2012, 464 s.
9. Vədadi M. V. Əsərləri, Bakı, Öndər, 2004, 127

SUMMARY

*The study of the history of our language, particularly its lexical composition, greatly benefits from analyzing the language of classical writers' works. From this perspective, when examining historical changes in the vocabulary of the Azerbaijani literary language of the XIV-XVI centuries, archaisms attract attention. This article explores the lexical and semantic features of a number of verbs that were used in the language of the XIV-XVI centuries but have since become archaic in modern Azerbaijani. The study examines such archaized verbs as *ayıtmaq*, *ulaşmaq*, *irmək*, *irişmək*, *qanmaq*, and *dəgirmək*, identifying their contexts of use. It also investigates whether similar verbs appear in ancient sources of our linguistic history, such as *Divanü-lüğat-it türk* (Divan Lugat at-Türk) by Mahmud Kashgari and the epic *The Book of Dede Korkut*. Comparisons with other Turkic languages have been made, and an analysis has been conducted on whether traces of these verbs remain in dialects and in which regions they are still in use. Theoretical findings are supported by examples.*

Keywords: lexical units, archaisms, *ulaşmaq*, I. Nasimi, Sh. I. Khatai

РЕЗЮМЕ

Для изучения истории нашего языка, особенно его лексического состава, большое значение имеет анализ языка произведений классических писателей. С этой точки зрения, при рассмотрении исторических изменений словарного запаса азербайджанского литературного языка XIV-XVI веков привлекают внимание архаизмы. В статье исследованы лексико-семантические особенности ряда глаголов, употреблявшихся в языке XIV-XVI веков, но ставших архаичными для современного языка. Рассмотрены такие архаизировавшиеся глаголы, как «ayıtmaq», «ulaşmaq», «irmək», «irişmək», «qanmaq», «dəgirmək», определены их контексты употребления. Изучено, встречаются ли глаголы подобного типа в древних источниках нашей языковой истории, таких как “Divanü-lüğat-it türk” (Диван лугат ат-тюрк) Махмуда Кашгари и эпос «Книга Деде Коркута». Проведено сравнение с другими тюркскими языками, а также исследовано, сохранились ли следы этих глаголов в диалектах и в каких регионах они используются. Теоретические выводы подкреплены примерами.

Ключевые слова: лексические единицы, архаизмы, *ulaşmaq*, И. Насими, Ш. И. Хатаи

“KITABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA –MIŞ⁴ ŞƏKİLÇİLİ FEİLİ SİFƏT ƏSASINDA DÜZƏLƏN FEİLİ SİFƏT TƏRKİBLƏRİ

Aytən HƏSƏNOVA

ayten_suleyman@icloud.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan dilinin feilləri həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi etibarı ilə başqa nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Əsrlər boyu müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalan Azərbaycan dili daha çox feillər vasitəsi ilə öz milli orijinallığını mühafizə edə bilmişdir.

Məlum olduğu kimi, nitq hissələrinin bir-birindən ayrılmasında, müstəqil bir nitq hissəsi kimi meydana çıxmasında xüsusi əlamətlər əsas rol oynayır; daha doğrusu, müəyyən əlamət və xüsusiyyətlərinə görə bir nitq hissəsi digərindən fərqlənir. Azərbaycan dilinin feilləri də səciyyəvi əlamətlərlə başqa nitq hissələrindən ayrılır.

Müasir Azərbaycan dilindəki feillər bildirdiyi lüğəvi mənada, münasibətdə olduğu sözlərin hansı nitq hissəsi olmasından, cümlədəki sintaktik vəzifə və imkanlardan, idarəetmə xüsusiyyətindən, malik olduğu qrammatik kateqoriyalardan və s. irəli gələrək dörd qrupa bölünür: təsriflənən feillər, feili sifət, məsdər və feili bağlama. Birinci qrup feillər şəkillər, zaman, şəxs və kəmiyyət üzrə təsriflənir. Feili sifət, feili bağlama və məsdər isə bu xüsusiyyətlərdən məhrum olduğuna görə bunların üçü də birlikdə bir qrupda birləşir ki, buna feilin təsriflənməyən və ya şəxssiz forması deyilir.

Açar söz: feil, feili sifət, nitq hissələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan və s.

Giriş

Klassik ədəbi dilimizdə feillərin milli xüsusiyyətlərinə heç bir təsir olmamışdır. Dilin milli xüsusiyyətlərini daha çox sadə, eləcə də müasir dil baxımından sadələşmiş feillər mühafizə edib saxlamışdır.

Feili sifət, feili bağlama və məsdər birlikdə bir qrupda birləşir ki, buna feilin təsriflənməyən və ya şəxssiz forması deyilir.

Feilin təsriflənməyən formaları – feili sifət, feili bağlama və məsdər özünəməxsus leksik mənasına, ikili morfoloji xüsusiyyətlərinə görə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda xüsusi yer tutur.

Birinci qrup feillərə, yəni təsriflənən feillər xəbərlilik xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün cümlədə ancaq xəbər vəzifəsində işləyir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir, iş, hal və hərəkəti konkret zamanla bağlayır. İkinci qrupdakı feillər zamana, şəkllə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, feili şəkil kateqoriyasına məxsus qrammatik əlamətləri qəbul etmir. Ona görə də bu qrup feillər digər nitq hissələrinə meyl göstərir, onlara məxsus əlamətləri qəbul edir.

Bu meylətmə, ilk növbədə, onların cümlədəki sintaktik rolu və vəzifəsindən, malik olduqları qrammatik mənələrdən irəli gəlir.

Feilin təsriflənməyən formalarının bir xüsusiyyəti də odur ki, onlar cümlədə özündən əvvəlki sözlərlə birlikdə müvafiq tərkiblər təşkil edə bilirlər. Bu halda məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri yaranır.

Elə ilk baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından feili tərkiblər maraq doğurur.

Onu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş feillər hər cəhətdən müasir Azərbaycan dili ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bunu daha aydın görmək və bu haqda nisbətən tam təsəvvür sahibi olmaq üçün feili tərkibləri ayrı-licqda nəzərdən keçirmək faydalı olar.

-miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi feili sifət əsasında düzələnələr:

-miş şəkilçisi –an, feili sifət şəkilçisi kimi türk dillərinin Ojuz qrupuna məxsus olub, hələ qədim

dövlərdən dilimizdə işlənməkdədir. Bu şəkilçi Azərbaycan dilinin, eləcə də digər türk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində sabit qalmış, yalnız müasir türk dillərində cüzi fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Əsasən, ədəbi dilə xas olan –mış şəkilçisi Azərbaycan dilində, eləcə də oğuz dillərində feili sifət və feilin nəqli keçmiş zamanını yaratmaqda fəal işlənir. –an şəkilçisi kimi o da feillərə qoşularaq feili sifətə əmələ gətirir və bu zəmində yaranan feili sifət tərkibi əşyanın keçmiş zamanla bağlı olan hərəkət əlamətini, vəziyyətini və keyfiyyətini bildirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və eləcə də müasir Azərbaycan dilində -mış şəkilçisi, əsasən, məlum növ təsirsiz feillərə məchul və nayıdış növ feillərə qoşulduğundan təsirsizlik məzmunu ifadə edən feili sifət tərkibi əmələ gətirir. Məsələn:

Dün çatmış, üç gün dünü yortmuş yigit, qaranqulu gözlərini uyğu almış yigit, ciblərini biləyinə bağladı, yatdı, uyudu. (5, s. 136).

Qarıcıq olmuş anama umud olğı! (5, s. 78).

H.Mirzəzadə göstərir ki, “-imış şəkilçisi vasitəsi ilə düzəldilmiş feili sifət əşyanın vaxtilə keçmişdə aldığı və ya düşdüyü vəziyyətin itməsini göstərir” (9, səh. 45).

Məsələn:

Qarıcıq olmuş anamı sızlatmağıl. (5, s. 78).

-mış şəkilçili feili sifətlərdən düzələn tərkiblərdə keçmiş zaman mənası aşağıdakı mənə çalarlarına malikdir:

a) feili sifət tərkibi keçmişdə baş verən və hələ də davam etməkdə olan hərəkəti göstərir.

Məsələn:

Qarıcıq olmuş anan qan-yaş tökə. (5, s. 99).

b) az halda isə ümumi zaman bildirir. Məsələn:

Əsən qalmış yigit arxası! (5, s. 62).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dilində -mış şəkilçili feili sifətlərin növ bildirməsi digər feili sifətlərdən tamamilə seçilir. –mış şəkilçili feili sifətin təyin olunarı ismin adlıq halında olduqda, o, qrammatik və məntiqi cəhətlərdən məlum növdə olur. Məsələn:

Gördülər kim, uçarda quzğun qaçmış, tazı dolaşmış, yurdda qalmış (5, s. 56).

Təyin olunan ismin digər hallarında işləndikdə isə -mış şəkilçili feili sifət qrammatik cəhətdən məlum, məntiqi cəhətdən məchul olur. Məsələn:

Qazan bəyin qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi. (5, s. 29).

-mış şəkilçili feili sifətlərdən düzələn tərkiblərin başlıca vəzifəsi mübtədadan, ismi xəbərdən, tamamlıqdan, zərflikdən, ismi söz birləşmələrindən, xitab və əlavədən əvvəl gələrək onları izah etmək və cümlədə təyin vəzifəsində işlənməkdir. Məsələn:

Xanım sənə düşmən olmuş dedilər (5, s. 151).

Biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında feili tərkiblərin semantikasının nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim abidələrinin dilində feili tərkiblər bu və ya digər dərəcədə aktiv işlənmiş, hətta müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi daha çox xüsusiyyətlər kəsb etmişdir.

Bu dastanda işlənən feili sifət tərkiblər əlamətləri isə tarixdə müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalsa da demək olar ki, heç bir əsaslı dəyişikliyə uğramamış, zaman keçdikcə təkmilləşmiş, Azərbaycan ədəbi dilini bu günkü dövrümüə qədər yaşatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1960
2. Bağırov B. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971
3. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1958
4. Əlifev V.H. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı, 1986
5. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1962
6. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “Kitabi-Dədə Qorqud”un qrammatikası, Bakı, 2019

7. Rüstəm K. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi semantika. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 2015
8. Məmmədov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ləksikası, Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 2013
9. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 1986

SUMMARY

VERBAL ADJECTIVE COMPOUNDS FORMED ON THE BASIS OF VERBS WITH THE SUFFIX -MISH⁴ IN THE EPICS OF “KITABI-DADE GORGUD”

Verbs of the Azerbaijani language occupy a special place among other parts of speech due to the richness of both their lexical composition and grammatical categories. The Azerbaijani language, which has been influenced by various languages for centuries, has been able to preserve its national originality mainly through verbs.

As is known, special features play a key role in the separation of parts of speech from each other and their emergence as an independent part of speech; more precisely, one part of speech differs from another due to certain features and characteristics. Verbs of the Azerbaijani language are also distinguished from other parts of speech by characteristic features.

Verbs in the modern Azerbaijani language are divided into four groups based on the lexical meaning they express, the part of speech of the words they are related to, the syntactic functions and possibilities in the sentence, the control feature, the grammatical categories they have, etc.: inflected verbs, verbal adjectives, infinitives and verbal conjunctions. The first group of verbs is inflected according to form, tense, person and quantity. Since the verbal adjectives, verbal conjunctions and infinitives lack these features, all three of them are combined into one group, which is called the inflected or impersonal form of the verb.

Keywords: *verb, verbal adjective, parts of speech, “Kitabi-Dade Gorgud”, epic, etc.*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TİBBİ TERMINLƏRİN YARANMA YOLLARI: OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nurlana HƏSƏNOVA
nurlana.hasan@mail.ru
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə, Azərbaycan və İngilis dillərində tibbi terminlərin yaranma yollarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır. Tibbi terminlər, hər iki dilin inkişafında mühüm yer tutan və müxtəlif mədəniyyətlərdən və dillərdən təsirlənən terminlərdir. İngilis dilindəki tibbi terminlər əsasən Yunan və Latin dillərindən götürülmüşdür, Azərbaycan dilində isə bu dillərlə yanaşı, ərəb və rus dillərinin də təsiri böyükdür. Məqalədə həmçinin tibbi terminlərin beynəlxalq standartlaşdırılması və elmi təhsildə istifadə olunması məsələləri də müzakirə edilir. Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində tibbi terminlər zamanla beynəlxalq tibb dilinin bir hissəsinə çevrilərək, müasir elmi inkişaflarla paralel şəkildə dəyişir və yenilənir.

Açar sözlər: tibbi terminlər, yunan dili, latın dili, azərbaycan dili, ingilis dili, xarici dillər, terminlərin inkişafı

Giriş

İngilis və Azərbaycan dillərində tibb terminləri çox uzun tarixi bir inkişaf yolu keçmiş və bu günümüze gəlib çatmışlar. Hər müxtəlif sistemli dildə tibb terminləri fərqli inkişaf yolu keçsə də, onların mənşəyində ümumi nüanslar mövcuddur. Nəticədə bütün tibb terminlərinin əksəriyyəti latın-yunan mənşəli termin kimi dildə mövqe tutur. Azərbaycan və ingilis dillərində terminoloji sistem müxtəlif sahələrə bölünür. Onlardan biri də tibb sahəsinin terminologiyasıdır. Elmi biliklər sistemindən biri olan tiblə bağlı terminlər dilin terminoloji qatında özünəməxsus yer tutaraq dilin leksik qatının ən fəal və dəyişkən hissəsini təşkil edən terminologiya cəmiyyətin inkişafını özündə əks etdirir. Terminlər elmlərin “güzgüsü” rolunu oynayaraq onların tərkib hissəsi rolunu oynayır.

Eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış müxtəlif dillərdə bəzən eyni, bəzən də fərqli terminlərlə ifadə oluna bilər. Tibbi terminlərin böyük əksəriyyəti beynəlmiləl xarakter daşıyır. Lakin bununla belə hər iki dilə xas tibbi terminlər də leksik layda yer alırlar.

Hər hansı bir elm sahəsinin terminlərindən bəhs etdikdə mütləq sahə terminologiyası terminindən istifadə olunur. Tibb elminin də digər elm sahələri kimi öz terminoloji sistemi və terminlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Tibb elminə dair terminlər sahə terminologiyasında toplanıb öyrənilir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki terminoloji leksikanın yerinin müəyyənləşdirilməsi, onların dilə daxil olma prosesinin müəyyən edilməsi həmişə diqqət mərkəzində dayanan məsələlərdən olmuşdur. Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərinin digər sahə terminlərindən fərqli və oxşar cəhətlərinin ayırd edilib onların leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi bu gün aktualıq kəsb edən mövzulardandır. Hələ qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri şəklində yaşayan insanlar ilkin tibbi anlayışlara malik olmuşlar. Tarixən formalaşan tibb sahəsinə aid normalar özünə müvafiq anlayışlar sistemini meydana gətirmişdir. Daha əvvəlki illərdə tibb müstəqil elm olaraq mövcud olmadığı üçün həmin anlayışları ifadə edən sözlər öncə xalq yaradıcılığında işlənmiş, daha sonralar yazılı elmi ədəbiyyata daxil olmuş və bu günə qədər gəlib çatmışdır. Xalq təbabəti Azərbaycan dilində tibb terminologiyasının müasir dövrdə zənginləşməsi prosesi bu terminoloji sistemin yenidən tədqiqi üçün əhəmiyyətli dərəcədə material vermişdir [1, s.12].

Tiblə bağlı əvvəllər aparılmış tədqiqatlar, tibbi sistemin dəyişməsi və beynəlxalq tibbi

əlaqələrin genişlənməsi səbəbindən bu sahədə yeni tədqiqatların aparılmasına ehtiyac duyulur. Müasir dövəmdə rus dili vasitəsilə terminalma zəifləmiş, Avropa dillərindən, xüsusən də ingilis dilindən birbaşa terminalma aktiv prosesə keçmişdir. Beynəlmiləl terminlərdən, o cümlədən də ingilis dilindən birbaşa alınan terminlərdən istifadə olunmasına verilən üstünlük Azərbaycan və ingilis dillərinin tibbi terminologiyasının müqayisəli aspektdə tədqiqatını zəruri etmişdir.

İngilis dilində tibbi terminlərin yaranması və inkişafı uzun bir tarixi və mürəkkəb bir prosesi əhatə edir. Bu proses, müxtəlif dövrlər və mədəniyyətlərdən gələn təsirlərin qarışımını əks etdirir. Tibbi terminlərin yaranma və inkişaf yolları, əsasən aşağıdakı əsas mənbələrdən formalaşır.

İngilis dilində tibbi terminologiyanın əksəriyyəti qədim yunan və latın dillərindən götürülmüşdür. Yunan dili, əsasən anatomik və fizioloji təsvirlərdə istifadə olunur, Latın dili isə tibbi terminlərin rəsmi və elmi terminologiyasını formalaşdıran bir dildir. Bu dillər, elmi cəmiyyətin universal dilinə çevrildiyi üçün tibbi terminlərin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Yunan dilindəki köklər çox vaxt tibbi terminlərin yaranmasında əsas rol oynayır. Məsələn, “cardio” (ürək), “neuro” (sinir), “derma” (dəri) kimi ifadələr yunan dilindən gəlir.

Latın dili isə daha çox tibbi ixtisaslarda, xüsusən də xəstəliklərin adlandırılmasında və tibbi cümlələrin qurulmasında istifadə olunur. Məsələn, “arthritis” (oynaqların iltihabı), “vaccine” (peyvənd) kimi terminlər latın dilindən alınmışdır.

Tibb elminin inkişafı ilə bərabər, tibbi terminologiya da inkişaf etmişdir. Təbabətin inkişafı və yeni kəşflərin yaranması yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, XIX əsrdə mikroskopun icadı ilə mikroskopik səviyyədəki strukturlar öyrənildikcə, “mikroskopiya”, “bakteriya”, “virus” kimi yeni tibbi terminlər yaranmışdır [5,s.140].

Beynəlxalq tibb konqresləri, tibbi jurnallar və elmi tədqiqatlar, tibbi terminlərin beynəlxalq standartlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. XIX əsrin sonlarından etibarən, müxtəlif ölkələrin alimləri və həkimləri arasında məlumat mübadiləsi artmış, bu da tibbi terminlərin daha geniş yayılmasına və daha da inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Yeni texnologiyalar və tibbi avadanlıqların inkişafı da yeni tibbi terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “CT skan”, “MRI” (maqnit rezonans görüntüləmə) və “genom” kimi müasir texnologiyalardan irəli gələn terminlər bu dövrün məhsuludur.

Tibbi terminlər təkcə qədim dillərdən deyil, həm də müasir dövrün inkişaflarından və təcrübələrindən yaranır. Məsələn, yeni tibbi metodlar və dərmanların tapılması ilə, əvvəlki müalicə üsullarına yeni terminlər əlavə olunmuşdur. Bəzi hallarda, yeni terminlər köhnə terminlərin birləşdirilməsi ilə yaranır (məsələn, “bioengineering”, “immunotherapy”).

Qlobal tibbi cəmiyyətin bir araya gəlməsi ilə tibbi terminlərin universal qəbul edilməsi üçün müxtəlif təşkilatlar, məsələn, World Health Organization (WHO) və International Classification of Diseases (ICD) kimi qurumlar, tibbi terminləri standartlaşdırmağa və yeni terminləri təsbit etməyə çalışmışlar. Bu da tibbi biliklərin daha əlçatan olmasına və müxtəlif ölkələrdə eyni terminlərin istifadəsinə şərait yaratmışdır.

Son zamanlarda bioetika, genetik mühəndislik və biotexnologiyalar sahələrində edilən irəliləyişlər də yeni tibbi terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “CRISPR” (genetik redaktə), “biohacking” kimi yeni anlayışlar tibbi terminologiyaya daxil olmuşdur.

İngilis dilində tibbi terminlər, müxtəlif dövrlərin, dillərin və elmi sahələrin təsiri ilə yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu terminlər həm qədim dillərin, həm də müasir elmi inkişafların məhsuludur. Tibbi terminologiyanın hər zaman yeniləndiyini və inkişaf etdiyini görmək mümkündür, çünki tibbi biliklər daim genişlənir və yeni kəşflər ilə birlikdə yeni terminlər meydana çıxır.

Azərbaycan dilində tibbi terminlərin yaranma və inkişafı, tibb elminin və Azərbaycan dilinin tarixinin bir hissəsi olaraq inkişaf etmişdir. Bu proses, müxtəlif dövrlərin və mədəniyyətlərin təsiri ilə formalaşmış, həmçinin xarici dillərdən (xüsusilə yunan, latın, rus və ərəb dillərindən) alınan təsirlərlə zənginləşmişdir.

Azərbaycan dilində tibbi terminologiyanın əsasını qədim yunan və latın dillərindən alınan terminlər təşkil edir. Tibb elmi və terminologiyası ilk növbədə yunan və latın dillərində inkişaf

etdiyindən, bu dillərdən alınan çoxsaylı köklər Azərbaycan dilindəki tibbi terminlərə daxil olmuşdur.

Ərəb dili də Azərbaycan dilində tibbi terminlərin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Xüsusilə Orta əsrlərdə tibb elminin inkişaf etdiyi dövrdə, çox sayda tibbi terminin yaradılmasında və yayılmasında rol oynamışdır. O dövrün tibb alimləri bir çox terminləri ərəb dilində yaratmış və bu terminlər tədricən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, “cərrahiyyə” (cərrahiyyə əməliyyatları), “xəstəlik” (dərd və ya xəstəlik) kimi terminlər ərəb dilindən alınmışdır.

Xüsusilə XIX və XX əsrlərdə Azərbaycan tibb elmi Rus İmperiyası və sonradan Sovet İttifaqı ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Bu dövr ərzində bir çox tibbi terminlər rus dilindən Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Sovet dövründə tibbi elmin inkişafı və səhiyyə xidmətlərinin genişlənməsi ilə bir çox yeni tibb termini yaradıldı və bu terminlər Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırıldı. Məsələn, “anesteziya” (narkoz), “diagnostika” (xəstəliyin diaqnozu), “terapiya” (müalicə) kimi terminlər rus dilindən tərcümə edilmişdir [3,s.180].

Azərbaycan dilində tibbi terminlər əsasən beynəlxalq tibbi terminologiyaya uyğun şəkildə qəbul edilmişdir. Lakin, Azərbaycan dilində bəzi terminlər tərcümə edilərək uyğunlaşdırılmışdır. Həmçinin, bəzən tibbi terminlər həm Azərbaycan dilinə tərcümə edilir, həm də orijinal forması ilə paralel şəkildə istifadə olunur. Bu cür adaptasiya, Azərbaycan dilində tibbi anlayışların daha rahat və başa düşülən şəkildə istifadə olunmasına imkan verir. Məsələn, "endoskopiya" (endoskopiya) kimi bəzi terminlər Azərbaycan dilində olduğu kimi istifadə olunur, bəzən isə "daxili baxış" kimi tərcümələr də təklif edilir.

Tibbi terminologiyanın qlobal standartlaşdırılması, beynəlxalq təşkilatlar və elmi jurnallar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu proses, Azərbaycan dilində tibbi terminlərin də beynəlxalq terminlərlə uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) və Beynəlxalq Xəstəliklər Təsnifatı (ICD) kimi qurumlar, tibbi terminlərin standartlaşdırılmasında mühüm rol oynayır [4, s.34].

Tibbi terminlərin inkişafı yalnız elmi mühitlə məhdudlaşmır; eyni zamanda gündəlik həyatımıza, təhsil sisteminə və səhiyyə xidmətlərinə də təsir göstərir. Müxtəlif tibbi terminlər insanların tibbi məlumatları başa düşmələrinə və səhiyyə ilə əlaqədar düzgün məlumat almalarına kömək edir. Bu, həm də tibbi təhsil verən müəssisələrdə, o cümlədən tibb fakültələrində istifadə olunan terminologiyaların inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan dilində tibbi terminlərin yaranma və inkişafı bir çox fərqli dövr və mədəniyyətin təsiri ilə formalaşmışdır. Yunan, Latin, ərəb və rus dillərindən alınan təsirlər, həmçinin müasir tibb sahəsindəki inkişaf, Azərbaycan dilindəki tibbi terminologiyanın zənginləşməsinə və müasir elmi dillə uyumlu olmasına şərait yaratmışdır. Bu proses, tibbi təhsilin, səhiyyə xidmətlərinin və elmi tədqiqatların inkişafı ilə paralel olaraq davam edir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki tibb terminlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirə bilərik:

Oxşar xüsusiyyətlər:

1. Təbabətin tarixi təsiri: Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində tibbi terminlər əsasən Yunan, Latin, ərəb və rus dillərindən alınmışdır. Bu dillərin təsiri, tibbi terminlərin yaranmasında və inkişafında əsas rol oynayır.

2. Beynəlxalq standartlaşdırılma: Hər iki dildə tibbi terminlər beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və Beynəlxalq Xəstəliklər Təsnifatı) tərəfindən standartlaşdırılmış və qlobal tibbi terminologiyaya uyğunlaşdırılmışdır.

3. Elmi inkişafın təsiri: Hər iki dildə tibbi terminlər müasir elmi kəşflərlə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Yeni tibbi avadanlıqlar, müalicə üsulları və texnologiyalar, yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur [2,s.60].

Fərqli xüsusiyyətlər:

1. Xarici dillərin təsiri: İngilis dilində tibbi terminlərin əsasən yunan və latın dillərindən, Azərbaycan dilində isə həm Yunan və Latin, həm də ərəb və rus dillərindən daha çox təsir alması fərq yaradır.

2. Terminlərin adaptasiyası: Azərbaycan dilində bəzi tibbi terminlər tərcümə edilərək

uyğunlaşdırılmış və bəzən orijinal forması ilə paralel istifadə olunur. İngilis dilində isə, çox vaxt orijinal terminlər olduğu kimi qəbul edilir və geniş yayılır.

3. Mədəniyyət və dilə uyğunlaşdırma: Azərbaycan dilində, tibbi terminlərə bəzən daha çox mədəni və dilə uyğunlaşdırılmış formalar tətbiq edilir (məsələn, “xəstəlik” yerinə “dərd” termini). İngilis dilində isə terminlər daha çox orijinal formasında və beynəlxalq formatda qalır.

SUMMARY

This article explores the similarities and differences in the ways medical terms are formed in Azerbaijani and English. Medical terms are key components in the development of both languages and are influenced by various cultures and languages. In English, medical terms are primarily derived from Greek and Latin, while in Azerbaijani, in addition to Greek and Latin, Arabic and Russian languages also play a significant role. The article also discusses the international standardization of medical terms and their usage in scientific education. Both Azerbaijani and English medical terms have become part of the international medical language over time and continue to evolve and update in parallel with modern scientific advancements.

Keywords: *medical terms, greek language, latin language, Azerbaijani language, english language, foreign languages, development of terms*

İKİNCİ DİLƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI KONTEKST ANLAYIŞININ QORUNMASI

Afaq QARAŞOVA
afaqarafa0@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tərcümə prosesində bir dilin cümlə quruluşu ilə başqa bir dilin cümlə quruluşu arasında fərqlər olur. Bəzi dillərdə daha qısa cümlələr, digərlərində isə daha uzun və mürəkkəb cümlələr var. Bu zaman tərcüməçi cümlələri daha təbii və səlis etmək üçün bəzən ifadələri qısaldır və ya uzada bilir. Lakin mənə itirilməməli və oxucuya oxumaqda rahatlıq təmin etməlidir. Xüsusilə elmi, hüquqi, tibbi və texniki mətnlərdə konkret terminologiyanın düzgün tərcüməsi vacibdir. Tərcüməçi müvafiq sahə üzrə biliyə malik olmalı və həmin sahəyə aid terminləri hər iki dildə düzgün başa düşüb tərcümə etməlidir. Bəzən yeni və ya konkret terminlər mövcud ola bilər, bu halda mətnin kontekstinə uyğun olaraq ən dəqiq ekvivalent tapılmalıdır.

Açar sözlər: Bədii mətnlərin tərcüməsi, terminologiya, tərcümə prosesi, dil və mədəniyyət, orijinal mətn, kontekst

Giriş

İkinci dildən tərcümə edərkən bir neçə əsas amilə diqqət yetirmək çox vacibdir. Bu amillər tərcümənin dəqiqliyini, təbii axıcılığını və məqsədinə uyğunluğunu təmin etməyə kömək edəcək. Əsas diqqət etməli olduğunuz məqamlar bunlardır:

1. Məna və kontekstin doğru anlaşılması. Tərcümə edərkən ən önəmli məsələ məna və konteksti düzgün başa düşməkdir. Hər söz və ya ifadənin kontekstə uyğun mənasını tapmaq lazımdır. Tərcüməçi, orijinal məndəki əsas fikri, duyğu və ya mesajı tam olaraq anlamağa çalışmalıdır. Çünki bəzən sözlər yalnız birbaşa tərcümə olunduqda öz əsl mənasını itirə bilər.

2. Dil qrammatikası və strukturu. İkinci dildə qrammatikanın və cümlə quruluşunun necə olduğunu başa düşmək çox önəmlidir. Hər dilin öz qrammatik qaydaları var və bir dilin qrammatikasını digər dilə düzgün şəkildə tətbiq etmək lazımdır. Sözlərin sırası, cümlə quruluşu, zaman və şəxs formaları kimi məsələlərə diqqət yetirilməlidir (Бархударов, 1975, s.47). Həmçinin, hər iki dilin müvafiq qrammatik qaydaları arasındakı fərqləri nəzərə almaq vacibdir.

3. İfadələrin və idiomların tərcüməsi. İdiomlar və ifadələr bir dildən digərinə birbaşa tərcümə olunanda mənasını itirə bilər. Belə hallarda, həmin ifadənin və ya idiomun yerli dilə uyğun ekvivalentini tapmaq lazımdır. Həmçinin, bir çox ifadə məcaz mənada işlənir, buna görə də onları yalnız sözün sözünə tərcümə etmək, səhv mənaya səbəb ola bilər. Bu, xüsusilə mədəniyyətlərarası tərcümələrdə çətinlik yaradır.

Nəticə

Hər dil və mədəniyyət özünə məxsus xüsusiyyətlərə, ənənələrə və davranış qaydalarına malikdir. Tərcümə zamanı bu fərqlilikləri nəzərə almaq çox vacibdir. Məsələn, bir dilin ifadələri və ya davranışları, digər mədəniyyətdə fərqli mənalar daşıya bilər. Mədəniyyətlərarası tərcümə zamanı belə nüanslara diqqət yetirmək lazımdır ki, məndə heç bir yanlış anlaşılma olmasın (Novruzov, 2011, s.20-21)

Tərcümə zamanı mətnin tonunu və üslubunu qorumaq çox önəmlidir. Məsələn, rəsmi, qeyri-rəsmi, şən və ya ciddi bir üslubda olan mətni tərcümə edərkən, onun tonunu qorumağa diqqət etmək lazımdır. Bu, oxucunun tərcümə edilmiş mətni eyni şəkildə qəbul etməsini təmin edir. Əgər orijinal məndə humor və ya emosional bir ton varsa, həmin tonu da tərcümə etmək vacibdir.

Material və metodlar

Tərcümə prosesində bir dilin cümlə strukturu ilə digər dilin cümlə strukturu arasında fərqlər mövcuddur. Bəzi dillərdə cümlələr daha qısa, digərlərində isə daha uzun və mürəkkəb olur. Bu zaman tərcüməçi, cümlələrin daha təbii və axıcı olması üçün bəzən ifadələri qısalda və ya uzada bilər. Bununla belə, məna itirilməməli və oxucuya oxumaqda rahatlıq təmin edilməlidir.

1. Terminologiya və xüsusi sözlər. Xüsusilə elmi, hüquqi, tibbi və texniki mətndə, xüsusi terminologiyanın düzgün tərcüməsi vacibdir. Tərcüməçi, müvafiq sahə üzrə biliklərə malik olmalıdır və hər iki dildə də həmin sahəyə aid terminləri düzgün başa düşməli və tərcümə etməlidir. Bəzən yeni və ya spesifik terminlər mövcud ola bilər, belə hallarda mətnin kontekstinə uyğun olaraq ən doğru ekvivalent tapılmalıdır.

2. Sintaksis və cümlə quruluşu. İkinci dildən tərcümə edərkən, dilin sintaksisini düzgün tətbiq etmək çox vacibdir. Dilin cümlə quruluşu və söz sırası orijinal mətndəki mənanı qoruyaraq düzgün tərcümə edilməlidir. Tərcüməçi, həmçinin cümlənin yükünü düzgün paylamağa, lazım olan hər hansı əlavə məlumatı mətndə yerləşdirməyə diqqət etməlidir.

3. Tərcümə üçün mövcud resurslardan istifadə. İkinci dilin tərcüməsində müasir tərcümə alətləri, lüğətlər və digər resurslardan istifadə etmək çox faydalıdır. Həmçinin, oxşar tərcümələr və nümunələr üzərində işlərlə, təcrübəli tərcüməçilərin işlərini araşdırmaq tərcümənin keyfiyyətini artırmağa kömək edə bilər.

4. Dəqiqlik və yaradıcı yanaşma. Tərcümə zamanı yalnız düzgün mənanı çatdırmaq deyil, həm də tərcümə edilən dilə uyğun kreativ yanaşma tələb oluna bilər. Bəzi ifadələr birbaşa tərcümə oluna bilməz, belə halda tərcüməçi, mənanı düzgün ötürmək üçün yaradıcı şəkildə tərcümə etməlidir.

Müzakirə

Tərcümə edilən mətnin təbii və axıcı olması çox vacibdir. Orijinal mətndəki təbii axın və dili qorumaq üçün cümlələr arasında əlaqə qurmaq, anlaşılmaya və oxumağa asan bir şəkildə yazmaq lazımdır. Tərcüməçi, tərcümə edilən mətni oxuduğunda, həmin mətnin orijinal kimi təbii və axıcı olmasına diqqət etməlidir.

Bütün bu faktorlar ikinci dildən tərcümə zamanı diqqət yetirilməli olan əsas amillərdir. Tərcümə yalnız dil bilikləri ilə məhdudlaşmır, həm də mədəniyyət, kontekst və məna zənginliyi ilə əlaqəli mürəkkəb bir prosesdir. Tərcüməçinin məqsədi, orijinal mətni mümkün qədər düzgün və təbii şəkildə başqa dildə ifadə etmək olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М., 1975. Бирсен Караджа (Турция) «Актуальные проблемы перевода художественного текста с русского на турецкий язык» Вестник Московского Университета. Серия 9, Филология, №2 2007, с. 130-137
2. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М., 1974
3. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. Москва. «Высшая школа», 1983
4. Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, Mütərcim, 2011

SUMMARY

In the process of translation, there are differences between the sentence structure of one language and the sentence structure of another language. Some languages have shorter sentences, while others have longer and more complex sentences. At this time, the translator can sometimes shorten or lengthen the phrases to make the sentences more natural and fluent. However, the meaning should not be lost and provide the reader with comfort in reading Especially in scientific, legal, medical and technical text, the correct translation of specific terminology is important. The translator must have knowledge of the relevant field and must understand and translate the terms related to that field correctly in both languages. Sometimes new or specific terms may exist, in which case the most accurate equivalent should be found according to the context of the text.

Keywords: translation of literary texts, terminology, translation process, language and culture, original text, context

CÜMLƏDƏ İNTONASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ONUN VURĞU İLƏ BAĞLILIĞI

Aidə NƏSİRLİ
nesirliaide@gmail.com

Firuzə KƏRİMOVA
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məqalədə intonasiyanın cümlədə, eləcə də, nitqdə əhəmiyyətindən söhbət açılır, onun heca ilə, xüsusilə də, vurğu ilə qırılmaz əlaqəsi vurğulanır. İntonasiya qeyd edilən iki fonetik komponent ilə o qədər sıx əlaqəyə sahibdir ki, onların mövcudluğu olmadan intonasiyanın da mövcudluğu şübhə altına düşər. İntonasiyanın nitqdə mövcud olan əvəzolunmaz rolunu onun ifadə etdiyi mənalar vasitəsilə göstərmək mümkündür, yəni nitq prosesi zamanı cümlənin qalxan ton, enən ton, qalxan-enən ton və s. bu kimi digər tonların köməyiylə tələffüz edilməsi mənanın nəzərdə tutulduğu formada qarşı tərəfə çatdırılmasında əvəzsiz rol oynayır. İntonasiya insanın inkişaf tarixinin bir hissəsi hesab edilir; insan inkişaf etdikcə, intonasiya da inkişaf edir və tarix boyu müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır.

Açar sözlər: intonasiya, vurğu, heca, nitq, ton

Giriş

İntonasiya fonetikanın elə bir komponentidir ki, burada həm vurğu, həm də heca çox böyük rol oynayır. İntonasiya nəyin deyildiyini yox, necə deyildiyini, danışıda səsin necə qalxdığını və necə endiyini təsvir edir ki, bunu dilin musiqisi də adlandıra bilərik.

Cümlədə öz əksini tapan məlumat müəyyən sözlər və qrammatik strukturla yanaşı, intonasiya ilə də ifadə olunur.

Nitqdə vurğu və intonasiyanın çox vacib elementlər olduğunu vurğulamaq vacibdir. Çünki bu elementlər danışan tərəfindən ötürülən informasiyanın dinləyici tərəfindən necə qavranılmasına böyük təsir göstərir.

İntonasiya danışığ zamanı səsin necə qalxmasını və enməsinə təsvir edir. İngilis dilinin intonasiyası üç yerə bölünür: qalxan intonasiya (rising intonation), enən intonasiya (falling intonation) və qalxan-enən intonasiya (fall-rise intonation).

Məlum olduğu kimi, fonetika dilçiliyin sahələrindən biri olaraq səslərin tələffüzünü və klassifikasiyasını öyrənən bir elmdir. Lakin burada nitq səsləri ilə bərabər, vurğu, heca və intonasiya ilə bağlı məsələlərin də öz əksini tapması şübhəsizdir. Məsələn, iki və daha artıq hecadan ibarət olan söz tələffüz edildiyi zaman, bütün hecaların eyni dərəcədə tələffüz edilmədiyinin şahidi olmaq olar. Hecalardan bəzisi daha güclü, bəzisi isə daha zəif tələffüz edilir. Belə olduğu təqdirdə isə bəzən sözlərin, hətta cümlənin də mənası da dəyişə bilər. Bu hal vurğunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

İntonasiya fonetikanın elə bir komponentidir ki, burada həm vurğu, həm də heca çox böyük rol oynayır. İntonasiya nəyin deyildiyini yox, necə deyildiyini, danışıda səsin necə qalxdığını və necə endiyini təsvir edir ki, bunu dilin musiqisi də adlandıra bilərik.

Danışan şəxslər fərqli dil daşıyıcıları ola bilərlər. Onlar ünsiyyət qurarkən bir-birlərinin dediyi bəzi söz və ya ifadələri başa düşməyə bilirlər. Bu zaman intonasiya onların köməyinə çatmış olur. Çünki bu komponent vasitəsilə danışanın xoşbəxt və ya kədərli, mövzuya həvəsi və marağı olub-olmamasını və s. müəyyən etmək olar.

Heyvanlar nitqə sahib olmasalar belə, onların çıxartdığı səslərin də müəyyən intonasiyası vardır, məsələn, pişiyin necə miyoldamasından asılı olaraq onun müxtəlif cür vəziyyətini – ac və ya tox, əsəbi və ya sakit olmasını müəyyən etmək mümkündür.

Dünyada hər bir canlı haqqında danışılan elementdən – intonasiyadan istifadə etməklə ünsiyyət qurur. Bu isə insanın inkişaf tarixinin bir hissəsi hesab edilir.

Hər zaman intonasiyada iki tərəf olur: intonasiyanı yaradan tərəf və intonasiyanı qəbul edən tərəf. İntonasiyalı ünsiyyət də bu yolla, yəni iki tərəfin iştirakı ilə meydana çıxır.

Bioloji dünya inkişaf etdikcə və var olduqca intonasiya da yaşayır və inkişaf edir. İlk dövrlərdə insanlar müxtəlif səslər çıxararaq intonasiya siqnalları yaratmağa başlamışdılar. Onlar, əsasən, heyvanların səslərini təqlid edir və bununla da, ən sadə intonasiya siqnalları yaratmış oldular.

İnsanlar inkişaf etdikcə artıq sözlərin yaranması da qaçılmaz idi. Çünki onlar dünyada onları əhatə edən hər şeyi – ağacları, heyvanları, müxtəlif əraziləri, eləcə də, Ay, Günəş, ulduzlar və s. adlandırmalı oldular.

Zaman keçdikcə insan inkişaf edir və artıq onun beyni intonasiyanı qəbul edə, həmçinin, hadisədən asılı olaraq müəyyən intonasiya tipi yarada bilir. Bununla da, insan əvvəllər intonasiyadan şüursuz istifadə etsə də, sonradan artıq şüurlu şəkildə istifadə etməyə başlayır.

Tarixin dönüş nöqtələrində intonasiya bir sıra deformasiyalara məruz qalmış və melodiya və ritm baxımından dəyişikliyə uğramışdır.

Dildə heç bir cümləni intonasiyasız təsəvvür etmək olmaz, eləcə də cümlə olmadan intonasiya mövcud deyildir. Cümlə fikrin maddi “bədəni”, intonasiya isə onun “ürəyi” kimi çıxış edir. [2, 18]

İntonasiyanın əsas keyfiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- 1) İntonasiyanın təsirinin intensivliyi;
- 2) Məlumat ötürmək bacarığı.

Nitq intonasiyası hər hansı bir dildə mövcud olan fonetik faktorların toplusu hesab edilir. Fonetik faktorlar (və ya intonasiyanın metodları) dedikdə isə qeyd olunan faktorlar nəzərdə tutulur: dinamik vurğuya xas olan gücün sözlər arasında paylanması; nitqin melodiyası; nitq prosesi zamanı tətbiq edilən pauzalar; nitq və ya nitqin bəzi hissələrinin tələffüzü zamanı istifadə edilən temp; nitq və ya nitqin hissələrinin tələffüz edilməsi zamanı dəyişə bilən ucalıq və artikulyasiyada fərqlilik; səs tembrinin emosional çalarları.

Yuxarıda qeyd edilən fonetik faktorların toplusu olan və nitqdə istifadə edilən intonasiya aşağıdakı funksiyaları özündə birləşdirir:

1. Nitqi fonetik cəhətdən söz birləşmələri və digər vacib elementlərə bölür;
2. Söz birləşmələri arasında semantik əlaqələr yaradır;
3. Söz birləşmələri və digər vacib komponentlərə nəqli, əmr, sual, nida kimi mənalar və ya bu mənaların müxtəlif çalarlarını bəxş edir;
4. Müxtəlif emosiyalar ifadə edir.

Bu amillər səs tonunda baş verən dəyişmələr kimi əvəzedilməz hesab edilir və buna görə də onların intonasiya anlayışına daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Belə olan halda qeyd olunan termini daha geniş şərh etmək mümkün olur.

İntonasiyanın funksiyasını və mürəkkəb təbiətini sadə bir linqvistik təcrübə ilə anlamaq olar. Belə ki, bir qrup söz və ya cümlə bir tonda, eyni dərəcəli vurğu ilə, söz və cümlələr arasında fasilə vermədən, eyni ritm və templə tələffüz edilir. Bu zaman dərhal müşahidə etmək asan olacaq ki, tələffüz edilən bir qrup söz, eləcə də, cümlə müəyyən məna qruplarına bölünməyə, sadəcə söz ardıcılığından ibarət ola bilər. Belə olan halda, o, mühüm xüsusiyyətlər və müəyyən məna daşımaqdan məhrum olur. Aydın ki, bu vəziyyətdə olan sözlər və ya cümlə isə müəyyən məlumatı ötürmək üçün istifadə oluna bilməz. Eyni zamanda ayrı-ayrılıqda hər hansı bir sözün leksik dəyər ilə bərabər, kommunikativ dəyərə də sahib olmalıdır, yəni heç bir sözün xüsusi intonasiyadan istifadə edilmədən tələffüz olunması qeyri-mümkündür, məsələn, sual kimi (Charlie?), suala cavab olaraq (Charlie.), nida olaraq (Charlie!) və ya linqvistik funksiyaya sahib olan başqa bir müəyyən kommunikativ vahid kimi. Bu da intonasiyanın və intonasiya ilə əlaqəli olan digər elementlərin nə dərəcədə vacib rol oynadığını bir daha sübut etmiş olur.

Təbii ki, deyilən fikrin hansı məna verməsində sözlərin böyük rol oynaması aydın məsələdir. Buna baxmayaraq, onun düzgün ifadə edilməsində intonasiyanın sözlərdən daha əhəmiyyətli rolu vardır. Məsələn, müəyyən bir cümlə qalxan və ya enən ton ilə deyilə bilər. Qalxan ton vasitəsilə tələffüz olunduqda xahiş bildirilə bilər, lakin həmin cümlə enən tonla deyildikdə bu artıq əmr

mənasını vermiş olacaq.

İngilis və Azərbaycan dillərində hecaya yanaşma fərqlidir – hecaya aid qaydalar ingilis dilində sözlərin tələffüzünə, Azərbaycan dilində isə yazılışına əsaslanır.

Aydın olduğu kimi, heca hər zaman saitlər vasitəsilə yaradılır. Lakin bir sıra dillər kimi ingilis dilində də samitlərdən istifadə etməklə də heca yaratmaq mümkündür. Sonuncu üsulda sözün ən sonunda olması nəzərdə tutulan samitlərə “n, m, l” samitləri aid edilir, yəni bu samitlər özləri ayrılıqda heca yaratma qabiliyyətinə sahibdirlər, məsələn, *edible* sözü 3 hecadan, *spoken* sözü 2 hecadan ibarətdir. Belə samitlərdən əvvəl sait gələrsə, onlar ayrıca heca yaratmaq qabiliyyətindən məhrum olurlar: *plumber*, *align* və s. Azərbaycan dilində yuxarıda qeyd olunan samitlər ayrılıqda heca yarada bilmirlər.

İki və ya daha çox səsin birləşməsindən ibarət olan heca yalnız fonemlərin mexaniki olaraq qruplaşması demək deyil. Fonemlər tələffüz qanunlarına uyğun olaraq xüsusi şəkildə bir araya gəlir və heca yaradır.

Vurğulu hecalar güclü hecalar, vurğusuz hecalar isə zəif hecalar hesab edilir. Zəif hecada olan sait daha qısa, az intensivlik xüsusiyyətinə sahib və keyfiyyət baxımından fərqli olur. İngilis dilinin nəzərəcarpan xüsusiyyətlərindən biri də bu dildə olan hecaların əksəriyyətinin zəif hecalardan ibarət olmasıdır. Bu dildə assimilyasiya, ritm, qısaltma (*reduction*), ixtisar (*elision*) kimi fonetik hadisələr mövcuddur. Belə hadisələr zəif və güclü hecalarla bağlıdır.

Heca ilə bağlı ən mühüm cəhətlər kimi yuxarıdakıları vurğulamaq olar. Amma artıq məlum olduğu kimi, intonasiyanın yalnız heca ilə deyil, vurğu ilə də sıx əlaqəsi var. Bu iki elementin intonasiyada rolu vazkeçilməzdir. Hətta deyə bilərik ki, vurğu və heca olmadan intonasiya da mövcud olmaz. Vurğudan danışarkən aşağıda qeyd edilən faktorlara diqqət yetirmək vacibdir:

İki və ya daha çox hecadan ibarət olan sözün tələffüzü zamanı hecaların fərqli fərqli enerji ilə tələffüz olunduğunu müşahidə etmək mümkündür, yəni bəzi hecalar daha güclü, bəziləri isə daha zəif tələffüz edilir. Güclü tələffüz olunan hecalar *vurğulu hecalar* adlanır.

Hecanın vurğulanması üçün müxtəlif fonetik vasitələr mövcuddur. Lakin praktik olaraq vurğunun dörd tipi qeyd olunur. Bunlara dinamik vurğu (*dynamic stress*), musiqili vurğu (*musical stress*), kəmiyyət vurğusu (*quantitative stress*), keyfiyyət vurğusu (*qualitative stress*) daxil edilir.

Vurğulu hecada olan bir sait vurğusuz hecada olan eyni saitdən daha güclü enerji ilə tələffüz olunarsa, belə vurğu dinamik vurğu adlanır;

Vurğulu hecada mövcud olan bir saitin vurğusuz hecadakı eyni saitə nisbətən daha yüksək tonda tələffüz edilməsinə musiqili vurğu deyilir. Musiqili vurğu tonal vurğu da adlanır;

Vurğulu hecalardakı əsas saitlərin uzunluğunun artması ilə əlaqədar olan vurğu kəmiyyət vurğusu adlanır;

Vurğulu saitlərin keyfiyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olan vurğu isə keyfiyyət vurğusu hesab edilir. İngilis dilində söz vurğusu, əsasən, dinamikdir.

Vurğunun yerinə gəldikdə isə, yerindən asılı olaraq vurğu sabit və ya dəyişkən, yəni sərbəst ola bilər. Hər hansı bir dildə vurğu bütün sözlərdə eyni hecaya düşərsə, belə vurğu sabit vurğu hesab edilir. Vurğu müxtəlif sözlərdə müxtəlif hecalara düşə bilər ki, bu da sərbəst, dəyişkən vurğu adlandırılır.

Fonemlərin vurğulu hecalarda vurğusuz hecalara nisbətən keyfiyyət baxımından daha üstün olduğunu nəzərə alaraq bunu demək olar ki, ingilis dilinə xas olan vurğu, əslində, həm də keyfiyyət vurğusu hesab edilə bilər. Ümumiyyətlə, keyfiyyət vurğusu dinamik vurğunun bir komponentidir və öz-özünə yarana bilmir. Vurğusuz hecalarda saitlər spesifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilirlər. Vurğudan asılı olmayaraq ingilis dilində saitlərin uzun və ya qısa tələffüzü mümkündür.

Hər bir sözdə vurğulu və vurğusuz hecalar müəyyən melodiyalı bir görüntü formalaşdırır. Belə ki, hər bir hecanın özünəməxsus ton yüksəkliyi olur. Bundan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində mövcud olan söz vurğusu həm də musiqili vurğudur. Azərbaycan dilində isə söz vurğusunun təbiəti müəyyən qədər fərqlidir. Burada tələffüz zamanı bütün enerji vurğulu sözün üzərində cəmlənmir və vurğusuz hecalar arasında az-çox paylanılır. Buna görə də Azərbaycan dilinə məxsus saitlər vurğulu mövqedə keyfiyyət baxımından çox fərqlənmir. Bu onu sübut edir ki, Azərbaycan dilində də vurğu dinamikdir, lakin o, ingilis dilinə nisbətən daha zəif mərkəzləşmiş formada və

keyfiyyət komponenti mövcud deyildir.

Dilimizdə musiqili vurğu daha güclüdür. Kəmiyyət komponenti isə daha çox emosional nitq zamanı özünü göstərir. Bu komponenti Azərbaycan dilində emfatik və ya həyəcanlı vurğu ilə əyniləşdirmək olar.

Söz vurğusu ilə yanaşı, cümlə vurğusu da mövcuddur. Cümlədə hər hansı bir söz nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onun vurğusu da o qədər güclü olur. İngilis dilində cümlədə vacib və daha mənalı hesab olunan sözlər isim, sifət, say, əsas feillər, işarə və sual əvəzlilikləri hesab olunur. Buna görə də bu nitq hissələri nitq prosesi zamanı hər zaman vurğu qəbul edir. Əgər cümlədə hər bir söz yuxarıda qeyd edildiyi kimi vacib və mənalı olarsa, hər biri vurğulanır, məsələn, *Harry bought three tickets*.

Cümlədə vurğu qəbul etməyən sözlərə isə modal feillər, köməkçi feillər, şəxs, yiyəlik və obyekt əvəzlilikləri, sözönlülər, artikkelər, nidalar və bağlayıcılar daxil edilir. Lakin onlar bəzi hallarda vurğu qəbul edə bilirlər. Burada bir sıra istisnalar mövcuddur, məsələn, ümumi suallarda istifadə edildikdə (*' Is she a teacher?*), not hissəciyi qısa şəkildə *n't* şəklində ifadə olunduqda (*She ' couldn't ` do this*), qısa cavablarda əsas feil buraxıldıqda (*' Yes, she ` can*) və s.

İntonasiya nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal əlamət onu yarada bilməz. İntonasiya cümlənin, ifadənin, ayrıca götürülmüş sözün təsir qüvvəsini nəinki artırır, onun əslində ifadə etdiyi mənanı təhrif edə, ya da tamamilə əks mənada başa düşülməsinə səbəb ola bilər [1, 63].

İntonasiyanın linqvistik əhəmiyyətinin olması danılmaz faktlardan biridir. Lakin fonetikanın elementlərindən biri olan intonasiya musiqidə də önəmli rol oynayır. O, musiqidə ən bariz, eləcə də, izahı çətin olan anlayış hesab edilir. Melodiya, ritm, harmonik akkordlardan fərqli olaraq yanlış intonasiyanı düzəltmək, demək olar ki, mümkün deyil. Yalnız istedadlı ifaçılar intonasiyanı tələb edildiyi kimi və düzgün şəkildə dinləyicilərə çatdırırlar.

Musiqidən əlavə, məlum olduğu kimi, intonasiyanın digər sahələrdə də istifadə olunması mümkündür, məsələn, aktyor intonasiyası, müəllif intonasiyası, jarqon intonasiyası, tragediya, eləcə də, komediya əsərlərinin intonasiyası və s. qeyd etmək mümkündür. Müəyyən bir dilin dialektlərindən bəzilərinin də fərqli və özünəməxsus intonasiyası olduğunu qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev N. Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2014, 278 səh.
2. Cəfərova S. Ə. İngilis dilinin intonasiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, “Mütərcim”, 2018, 120 səh.
3. Zeynalov F. H. Practical English Phonetics (İngilis dilinin praktik fonetikasi). Book I. Bakı, “Mütərcim”, 2007, 276 səh.

İngilis dilində

4. Babayev S.M., Garayeva M.G. English Phonetics. Baku, "Maarif", 1999.
5. Vassilyev V. A. English Phonetics. A theoretical course. Moscow, Higher School Publishing House, 1970, 322 p.

SUMMARY

The article discusses the significance of intonation in sentences and speech, emphasizing its inseparable connection with syllable, particularly with stress. Intonation is so closely linked to these two phonetic components that without their existence, the presence of intonation itself would be questionable. The indispensable role of intonation in speech can be demonstrated through the meanings it expresses. During the speech process, the pronunciation of sentences with rising tones, falling tones, rising-falling tones, and other such tones plays an essential role in conveying the intended meaning to the listener in the desired manner. Intonation is considered a part of human development history. As humans evolve, intonation also develops and undergoes various changes throughout history.

Keywords: *intonation, stress, syllable, speech, tone*

ALMAN DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜQAYİSƏSİ

Amalya NƏZƏROVA
amalya.nezerova@bsu-uni.edu.az
Bakı Slavyan Universitet

Xülasə

Alman və Azərbaycan dillərində modal fellər, həm oxşar funksiyaları yerinə yetirən, həm də struktural olaraq fərqli yanaşmalar nümayiş etdirən qrammatik vahidlərdir. Hər iki dilin modal fel sistemi, hadisələrin və fəaliyyətlərin mümkünliyi, məcburiyyəti, icazəsi və istəkləri ilə bağlı dərin semantik və qrammatik fərqliliklərə malik olsa da, əsasən oxşar mənə çalarları təqdim edir. Alman dilində modal fellər daha çox konkret köməkçi fellərlə birləşərək istifadə olunur, buna qarşılıq olaraq Azərbaycan dilində modal ifadələr daha çox köməkçi fellər və ya konkret semantik ifadələrlə göstərilir.

Modal fellər həm alman, həm də Azərbaycan dillərində mühüm rol oynayır. Onlar nitqin məzmununu dəyişdirən və ifadəyə əlavə mənalar qazandıran qrammatik vasitələrdir. Lakin bu fellərin hər iki dildə istifadəsi arasında mühüm fərqlər var. Alman dilində modal fellər tək bir fel kimi işlənir və əsas fel ilə birlikdə olur, Azərbaycan dilində isə bu mənə müxtəlif ifadələr və sintaktik konstruksiyalarla verilir.

Açar sözlər: konkret semantik ifadələr, modal ifadələr, sintaktik quruluş, semantik dəyişiklik

Giriş

Dil, insan təfəkkürünü, emosiyalarını və mədəniyyətini ifadə etməyin ən mühüm vasitəsidir. Hər bir dil, özünə məxsus qrammatik və sintaktik quruluşlarla, müxtəlif dil səviyyələrində insan həyatının müxtəlif təcrübələrini, fəaliyyətləri və hadisələri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu təcrübələri və fəaliyyətləri ifadə edərkən istifadə olunan ən mühüm vasitələrdən biri də modal fellərdir. Modal fellər, əsasən hərəkət və ya hadisənin ehtimalını, şərtini, icazəsini, məcburiyyətini və ya niyyətini bildirmək məqsədilə istifadə olunur (Borbála, 2010, s. 45). Alman və Azərbaycan dillərində də modal fellər mövcuddur, lakin hər iki dilin bu felləri istifadə etmə qaydaları və strukturu müəyyən fərqliliklər göstərir (Hüseynov, 2015, s. 78). Bu məqalədə alman dilindəki modal fellərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları ilə müqayisəsi ediləcək və hər iki dilin modal fellər sisteminin xüsusiyyətləri təhlil olunacaq.

Modal fellərin tarixi inkişafı dilin sintaktik və semantik dəyişiklikləri ilə sıx bağlıdır. Alman dilində modal fellər qədim german dillərindən qaynaqlanır və ilkin dövrlərdə daha geniş mənə çalarlarına malik idi. Məsələn, "müssen" əvvəlcə yalnız "zərurət" bildirirdi, lakin zamanla "məcburiyyət" mənasını da qazandı (Borbála, 2010, s. 75). Azərbaycan dilində isə modal ifadələr qədim türk dillərinin təsiri altında formalaşmış və zamanla daha geniş istifadə olunmağa başlayıb (Rüstəmov, 2013, s. 140).

Modal fellər dilin sintaktik quruluşunda xüsusi bir rol oynayır. Bu fellər, əsasən üç böyük funksiyayı yerinə yetirir:

1. Ehtimal və Şübhə: Bir hərəkətin və ya hadisənin baş verməsi ehtimalını göstərir (Rüstəmov, 2013, s. 112).

2. Məcburiyyət və Zərurət: Bir fəaliyyətin vacib olduğunu və ya həyata keçirilməli olduğunu bildirir. (Shaw, 2009, s. 65).

3. İcazə və İstəklər: Hərəkətin icazəli olduğunu və ya şəxsin şəxsi istəklərini ifadə edir. (Vahabov, 2018, s. 89).

Alman və Azərbaycan dillərində bu funksiyaların ifadəsi müxtəlif şəkildə həyata keçirilir. Hər iki dilin qrammatik strukturlarına əsaslanaraq, modal fellər hər iki dildə müxtəlif xüsusiyyətlərə

malikdir. Bununla yanaşı, hər iki dilin bu cür fellərdən istifadəsi bir çox oxşar və eyni funksiyaları yerinə yetirir, lakin sintaktik və semantik fərqliliklər mövcuddur. (Hüseynov, 2015, s. 97).

Alman dilində modal fellər dilin əsas hissələrindən biri olub, müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, altı əsas modal fel mövcuddur: können, dürfen, müssen, sollen, wollen və mögen. Hər birinin özünəməxsus funksiyası və mənası var.

"Können" felinin əsas vəzifəsi, bir şəxsin fiziki və ya zehni imkanlarını, bacarıqlarını və ya hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirməyə qadir olub-olmamasını göstərməkdir. Bu fel, bir işin mümkün olub-olmamasını və ya şəraitin icazə verib-verməməsini bildirə bilər. Məsələn, "Ich kann Deutsch sprechen" (Mən alman dilində danışa bilirəm) cümləsi, şəxsin dil bacarığını və bununla əlaqədar imkanlarını ifadə edir.

"Dürfen" felinin istifadəsi isə bir şəxsə müəyyən bir hərəkəti etmək üçün icazə verildiyini və ya qadağan edildiyini bildirir. Bu fel həmçinin hüquqi və ya sosial qaydalara əsaslanaraq bir hərəkətə icazə və ya məhdudiyyət qoyulmasını ifadə edə bilər. Məsələn:

- Alman: Darf ich hier parken? (Burada park edə bilərəmmi?)

- Azərbaycan: Burada maşın saxlamağa icazə varmı?

Bu halda "dürfen" felindən istifadə etmək, icazə və məhdudiyyətləri bildirir.

"Müssen" felinin məqsədi isə bir hərəkətin vacib olduğunu və ya şəxsin bunu etməyə məcbur olduğunu göstərməkdir. Həmçinin, təbii və sosial səbəblərlə əlaqədar məcburiyyətlər və zərurətlər də bu fel ilə ifadə edilir. Nümunə:

- Alman: Ich muss zur Arbeit gehen. (İşə getməliyəm.)

- Azərbaycan: Mən işə getməliyəm.

"Sollen" felinin əsas funksiyası, bir şəxsə məsləhət, təklif və ya tapşırıq verməkdir. Bu fel həmçinin, bir qayda və ya ənənənin tələb etdiyi hərəkətləri göstərmək üçün də istifadə olunur. Nümunə:

- Alman: Du sollst mehr Wasser trinken. (Sən daha çox su içməlisən.)

- Azərbaycan: Sən daha çox su içməlisən.

Bu şəkildə, hər bir modal felin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə olunduğunu görmək mümkündür. Bundan əlavə, "sollen" felinin funksiyalarından biri də şəxsin öhdəlik və ya məsuliyyətini vurğulamaqdır. Azərbaycan dilində isə bu felin qarşılığı kimi "lazım olmaq" və "gərək" ifadələri işlədilir.

"Mögen" felinin həm şəxsi istəkləri, həm də ehtimalları ifadə edən funksiyası vardır. Alman dilində "mögen" həm "sevmək", həm də "xoşlamaq" mənasında istifadə olunur. Məsələn:

- Alman: Ich mag Pizza. (Mən pizzanı sevirəm.)

- Azərbaycan: Mən pizzanı sevirəm.

Azərbaycan dilində modal fellər çox vaxt köməkçi fellərlə birlikdə istifadə olunur. Bu modal fellər, alman dilində olduğu kimi birbaşa işlədilmir, daha çox fərqli modal ifadələr və strukturlarla birləşərək mənanı ifadə edirlər.

Məsələn, "icazə vermək" ifadəsi alman dilindəki "dürfen" felinin qarşılığıdır. Bu fel, bir şəxsə müəyyən bir hərəkətə icazə verildiyini göstərir. Nümunə:

- Azərbaycan: Burada telefonla danışmaq icazə varmı?

- Alman: Darf ich hier telefonieren?

"İstəmək" felinin qarşılığı isə alman dilindəki "wollen" felidir. Bu fel, bir şəxsin müəyyən bir fəaliyyəti etmək istəyini və ya niyyətini ifadə edir. Həmçinin, bu fel şəxsin gələcəkdə edəcəyini planlaşdırdığı işləri vurğulamaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

- Azərbaycan: Mən bu yay tətildə olmaq istəyirəm.

- Alman: Ich will im Sommer Urlaub machen.

Bu cümlələrdə "istəmək" felinin şəxsin gələcəkdə etmək istədiyi işləri ifadə etdiyi qeyd edilir. Alman dilində isə bu məna "wollen" felindən istifadə edərək bildirilib. Hər iki dilin bu fel ilə şəxsi istəkləri və məqsədləri ifadə etməsi oxşar olsa da, istifadə strukturları fərqlidir. Alman dilində "wollen" felindən daha çox gələcək niyyətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur, amma Azərbaycan dilində bu fel həm istək, həm də niyyət bildirən hallarda işlədilir.

Alman və Azərbaycan dillərində modal fellərin istifadəsi ilə bağlı bəzi müxtəlif sintaktik

fərqliliklər mövcuddur. Məsələn, alman dilində modal fel cümlənin köməkçi fel kimi işlənməsi üçün felin digər fellərlə işlənməsində xüsusi qaydalara riayət olunur. Alman dilində modal fel hər zaman cümlədə felin ikinci mövqeyində yerləşir və cümlə strukturuna görə müvafiq köməkçi fel ilə birlikdə istifadə edilir. Hüseyinov (2015) vurğulayır ki, "Alman dilində modal fellər əsas felin infinitiv forması ilə istifadə olunur. Alman dilində köməkçi fel, azərbaycan dilində isə semantik olaraq köməkçi fel kimi işlənir. Bu, sintaktik və qrammatik fərqləri nəzərə alaraq daha mürəkkəb bir struktura yol açır.

Semantik olaraq, alman dilindəki modal fellər daha çox müəyyən hərəkətlərin mümkünliyünü, zərurətini və niyyətini ifadə edir, və bu, çox vaxt fərqli mənaları ifadə etmək üçün birmənalı və ya çoxsaylı şəkildə istifadə olunur. Məsələn, "müssen" felinin anlamı həm məcburiyyət, həm də vaciblik ifadə edə bilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində daha çox konkret mənalarla müəyyən edilən ifadələr istifadə olunur, məsələn: "lazım olmaq" və ya "gərək". (Hüseyinov, 2015, s. 97).

Alman dilində "müssen" felinin istifadə olunduğu hallarda bu, həm sosial, həm də şəxsi məcburiyyətlərə aid ola bilər. Azərbaycan dilində isə belə ifadələr daha çox konkret məcburiyyəti əks etdirir və bəzən fərqli köməkçi fellərlə də istifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilində isə bu tip strukturlar bir qədər sadələşmiş və qrammatik olaraq daha düz bir quruluşa sahibdir. Modal fellər, ümumiyyətlə, birbaşa felin yanında işlənir.

Alman və Azərbaycan dillərində modal fellər hər iki dildə funksional baxımdan oxşarlıq göstərsə də, onların quruluşu və istifadəsi fərqlənir. Hər iki dildə modal fellər mümkünlük, məcburiyyət, icazə və istək kimi mənaları ifadə etsə də, onların qrammatik və semantik xüsusiyyətlərində müəyyən fərqlər mövcuddur. Alman dilində modal fellər əsasən köməkçi fellərlə birlikdə işlənir, halbuki Azərbaycan dilində bu mənə daha çox köməkçi fellər və ya xüsusi semantik ifadələrlə verilir.

Həm alman, həm də Azərbaycan dillərində modal fellər dilin strukturunda əhəmiyyətli yer tutur. Bu fellər nitqin məzmununu dəyişdirməklə yanaşı, ifadəyə əlavə mənalar da qazandırır. Bununla belə, onların istifadəsi hər iki dildə fərqlidir. Alman dilində modal fellər tək fel kimi işlənərək əsas fellə birlikdə istifadə olunur, Azərbaycan dilində isə bu mənə müxtəlif ifadələr və sintaktik quruluşlar vasitəsilə çatdırılır.

Gələcəkdə aparılacaq daha dərin tədqiqatlar və müqayisələr sayəsində həm alman, həm də Azərbaycan dillərində modal fellərin müxtəlif strukturlarının daha geniş şəkildə izah edilməsi mümkün olacaq. Hər iki dilin spesifik sintaktik və semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, modal fellərin istifadəsi bu dilləri öyrənənlər üçün vacib mövzulardan biri kimi qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Borbála, R. (2010). "Modal Verbs in Germanic Languages". Berlin: Springer Verlag.
2. Hüseyinov, M. (2015). „Azərbaycan dilində modal fellər və onların funksiyaları“. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
3. Rüstəmov, T. (2013). „Alman dilinin qrammatik quruluşu“. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Shaw, G. (2009). "The German Modal System: A Study in Syntax and Semantics". Cambridge University Press.
5. Vahabov, A. (2018). "Alman dilində qrammatik modal strukturlar". Bakı: Nəşriyyat.

SUMMARY

Modal verbs in both German and Azerbaijani are grammatical units that perform similar functions but demonstrate structurally different approaches. Although the modal verb systems in both languages have deep semantic and grammatical differences related to the possibility, necessity, permission, and desires of events and actions, they primarily convey similar meanings. In German, modal verbs are typically combined with specific auxiliary verbs, whereas in Azerbaijani, modal expressions are often conveyed through auxiliary verbs or specific semantic expressions.

Modal verbs play an important role in both German and Azerbaijani. They are grammatical tools that alter the content of speech and add additional meanings to expressions. However, there are significant differences in how these verbs are used in both languages. In German, modal verbs function as a single verb and accompany the main verb, whereas in Azerbaijani, this meaning is conveyed through various expressions and syntactic constructions.

Keywords: *specific semantic expressions, modal expressions, syntactic construction, semantic change*

BƏDİİ MƏTNİN LİŇQVOKULTUROLOGİYASINA DAİR

Tairə AXUNDOVA

akhundova.t@mail.ru

Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası

Xülasə

Məqalənin mövzusu, ədəbiyyatın dil və mədəniyyət ilə əlaqəsini araşdıran bir yanaşmadır. Linqvokulturoloqiya, dilin mədəniyyət və təfəkkürlə necə əlaqəli olduğunu öyrənən sahədir. Bu sahə dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini analiz edir. Hər dil, onun daşdığı mədəniyyətin dərin izlərini saxlayır. Bədii mətnlər, dilin mədəniyyətlə necə əlaqəli olduğunu göstərən əsas mənbələrdir. Müəlliflər, dil vasitəsilə mədəni dəyərləri, inamları və ənənələri təqdim edirlər. Bədii mətnlər, fərqli mədəniyyətləri və onların həyat tərzlərini təqdim edərək, oxucunun dünyagörüşünü genişləndirir. Bu mətnlərdə istifadə olunan dil, həmin mədəniyyətin dəyərlərini və dünyagörüşünü əks etdirir. Linqvokulturoloqiya, bədii mətnlərdəki dil və mədəniyyət arasındakı münasibəti açıq şəkildə göstərir. Məsələn, sözlərin mənə yükü, metaforalar, dilin struktur xüsusiyyətləri mədəni kontekstdə fərqliliklər göstərə bilər.

Açar sözlər: bədii mətn, linqvokulturoloqiya, dil və mədəniyyət, mədəniyyət və dil əlaqəsi, mədəniyyətin ədəbiyyata təsiri, ədəbi təhlil, mədəni kontekst

Giriş

Bədii ədəbiyyat, insanın daxili dünyasını və həyat təcrübəsini dil vasitəsilə ifadə etməsinin ən yüksək formalarından biridir. Bu ədəbiyyat növü, təkcə estetik dəyər daşıyır, həm də dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini, dünyagörüşünü və sosial əlaqələri əks etdirir. "Bədii mətnin linqvokulturoloqiyası" mövzusu, dil və mədəniyyət arasındakı əlaqələri dərinləşdirən bir yanaşma təklif edir. Bu yanaşmada bədii mətnlər, dilin mədəniyyətlə necə əlaqəli olduğunu və necə bir-birini tamamladığını göstərən mühüm alətlər olaraq çıxış edir.

Linqvokulturoloqiya, dilin və mədəniyyətin bir-birinə necə təsir etdiyini araşdıran bir elmi sahədir. Hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri və strukturları vardır, bu xüsusiyyətlər həmin dilin daşdığı mədəniyyətin dərin izlərini özündə cəmləşdirir. Məsələn, müəyyən bir cəmiyyətin əhəmiyyət verdiyi dəyərlər, inamlar və həyat təzi həmin dilin strukturlarına və ifadə formalarına təsir göstərir. Bədii mətnlər isə bu dili istifadə edərək, müxtəlif mədəniyyətləri, ideologiyaları və dünya görüşlərini təqdim edir. Bu səbəbdən, bədii mətnlər dilin mədəniyyətlə əlaqəsinin başa düşülməsi və təhlili üçün mühüm bir sahədir [3,s.76].

Bədii mətnlərdə dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəniyyətin bir əksidir. Hər bir söz, hər bir fraza və ifadə, müəyyən bir mədəniyyəti və ya sosial vəziyyəti əks etdirir. Məsələn, bir xalqın tarixini, adət-ənənələrini və sosial strukturlarını təsvir edən bədii mətnlərdə dil, həmin cəmiyyətin dünya görüşünü və sosial xüsusiyyətlərini təqdim edir. Bu baxımdan, bədii mətnin dilini analiz edərkən, yalnız sözlərin mənalərini deyil, həm də onların mədəni kontekstini nəzərə almaq vacibdir.

Bədii mətnlərdə dilin strukturu və istifadə edilən sözlərin seçimi, mədəniyyətin dəyərləri ilə sıx əlaqəlidir. Məsələn, bir mədəniyyətin təbiətə və ətraf mühitə münasibəti, həmin mədəniyyətdə istifadə olunan metaforalar və obrazlarla əksini tapır. Bu da, dilin yalnız sözlərdən ibarət olmadığını, həm də dərin mədəni kodlardan, simvollarından və ənənələrdən ibarət olduğunu göstərir.

Bədii mətnlər mədəniyyətin bir əksidir, eyni zamanda mədəniyyəti təhlil etmək və ona işıq tutmaq üçün bir vasitədir. Yazıçılar, dil vasitəsilə öz dövrünün mədəniyyətini, sosial məsələlərini, ideologiyalarını və dünya görüşünü oxucuya təqdim edirlər. Bədii əsərlərin təhlili zamanı yalnız onların estetik keyfiyyətləri deyil, həm də mədəniyyətin müxtəlif aspektləri - təhsil, ənənələr, dəyərlər, cəmiyyətin inkişaf mərhələləri - nəzərə alınır [5,s.30].

Bədii mətnlər, həm də zaman və məkan baxımından mədəniyyətlərarası əlaqələr qurmağa imkan verir. Müəlliflər, fərqli mədəniyyətlərdən və tarixlərdən olan təcrübələri birləşdirərək, universal insan təcrübələrini əks etdirirlər. Beləliklə, bədii mətnlər mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasına kömək edir.

Bədii mətnlərin dilini və mədəniyyətini analiz edərkən, linqvokulturoloji yanaşma oxucuya ədəbiyyatın yalnız dil və mədəniyyətlə əlaqəsini göstərmir, həm də həmin mədəniyyətin ən fundamental dəyərlərini aşkara çıxarır. Bu yanaşma, ədəbiyyatın zamanla necə dəyişdiyini və fərqli mədəniyyətlər arasında necə bir körpü rolunu oynadığını göstərir. Hər bədii mətn, öz dövrünün və mədəniyyətinin bir əksidir. Bununla yanaşı, bədii əsərlər zamanla bu mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini və əlaqələrini də özündə əks etdirir.

Bədii mətnin linqvokulturoloji təhlili, dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələri anlamada vacib bir yanaşmadır. Bu yanaşma, bədii əsərlərin yalnız dil baxımından deyil, həm də mədəniyyətin bir əksi olaraq necə formalaşdığını başa düşməyə imkan verir. Bədii mətnlər, dilin mədəniyyətlə necə qarşılıqlı təsir göstərdiyini, mədəniyyətin ideoloji və sosial strukturlarını necə əks etdirdiyini ortaya qoyur. Bu nöqteyi-nəzərdən, bədii mətnlər, dilin və mədəniyyətin əlaqəsini dərinləşdirmək və təhlil etmək üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Bədii mətnin linqvokulturoloji özəllikləri tərcümə prosesində daha aydın şəkildə özünü biruzə verir. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin tərcümə si zamanı mənbə dildən hədəf dilə tərcümə zamanı mədəniyyəti əks etdirən leksik vahidlərin tərcüməsi zamanı çətinliklər ortaya çıxır. Tərcüməçi təkcə milli mədəni məkanda fəaliyyətdə deyil, həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın fəal iştirakçısıdır ki, bu, ilk növbədə, bir linqvomədəni əlamətləri digər linqvomədəni əlamətlər vasitəsilə tərcümə edən tərcüməçi üçün xarakterikdir.

Tərcüməçinin mədəniyyətlərarası məkanda öz müqəddəratını təyin etməsinin tənzimləyicisi onun koqnitiv sferasıdır ki, biz bunu fərdin müxtəlif koqnitiv strukturlarla təmsil olunan invariant xarakter daşıyan biliklər, obrazlar və ideyalar məcmusu kimi başa düşürük.

Tərcümə zamanı tərcüməçi həm mətnin məzmunu, həm də mənbə mətnin dərk etməyin nəticəsi olan mənası ilə məşğul olur; bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, mətnin məzmunu və mənası müxtəlif nitq-təfəkkür mexanizmlərinə əsaslanan müxtəlif mental formalaşmaları təmsil edir [4,s.23].

Tərcüməçinin şüurunda mətnin məzmunu bu mətnə müzakirə olunan reallığın konkret fraqmentini "modelləşdirən" mental formalaşma kimi formalaşır. Məna, öz növbəsində, "mətnin mənasının" şərhinin "məhsulu"dur. Beləliklə, mənbə mətnin mənası müəllif tərəfindən proqramlaşdırılan və mənbə dil vasitəsilə mətnə reallaşdırılan "məsələnin mahiyyəti"nin tərcüməçi tərəfindən "dərkətmə dərinliyi"nə əsaslanır .

Bədii tərcümənin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri dedikdə, bir mədəniyyətin dilində yaranan bədii əsərin digər bir dilə və mədəniyyətə tərcüməsi zamanı baş verən dil və mədəniyyət fərqliliklərinin nəzərə alınması və uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu xüsusiyyətlər, tərcüməçinin əsəri təkcə dil baxımından deyil, həm də mədəniyyət və kontekst baxımından doğru və təbii şəkildə tərcümə etməsi zərurətini vurğulayır. Bədii tərcümənin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: Tərcüməçi bədii əsəri tərcümə edərkən yalnız dilin strukturlarını deyil, həm də o dilin təmsil etdiyi mədəniyyəti nəzərə almalıdır. Hər bir dilin özünəməxsus simvolları, metaforaları, ifadə tərzləri və ənənələri vardır ki, bu da tərcümə prosesini çətinləşdirir. Tərcüməçi bu xüsusiyyətləri qoruyub saxlamaqla yanaşı, onları tərcümə olunan mədəniyyətə uyğunlaşdırmalıdır. Hər mədəniyyətin özünə xas olan ifadələr, terminlər və simvollar var. Bu elementlər, bədii əsərin tərcüməsində özünü daha çox göstərir. Məsələn, bir mədəniyyətdə çox mənalı və dərin bir ifadə digər mədəniyyətdə heç bir mənaya gələ bilər. Bu fərqləri düzgün başa düşmək və tərcümədə uyğun olaraq adaptasiya etmək vacibdir [5, s.102]. Hər mədəniyyətin özünəməxsus identifikasiyası və mədəni kodları var. Tərcüməçi, tərcümə etdiyi mətnin bu identikliyi qorumasına diqqət etməli və o mədəniyyətin özünə xas olan dəyərləri və sosial baxışlarını nəzərə almalıdır. Bu, həmçinin dilin "əqli" hissələrinə, məsələn, müəyyən şərhələrə və ya kontekstual fərqlərə də aid olur. Bədii əsərlərdə tez-tez istifadə olunan simvollar və metaforalar mədəniyyətə bağlıdır. Məsələn, bir xalq üçün müqəddəs sayılan bir

simvol başqa bir xalq üçün heç bir mənaya gəlməyə bilər. Tərcüməçi bu cür metaforaları və simvolları ya başqa bir uyğun simvol və ya metafora çevirməli, ya da tərcümənin mətnində mədəni açıqlama verməlidir ki, oxucu həm mənayı, həm də mədəni xüsusiyyətləri başa düşsün. Bədii əsərlərdə yazıçının istifadə etdiyi üslub və dil xüsusiyyətləri, o əsərin mədəni kontekstində çox böyük əhəmiyyət daşıyır [2, s.50]. “Tərcümənin özünəməxsusluğu onun iki fərqli məqamı özündə əks etdirməli olması – həm əsas mətnə bağlılıq, həm də tərcümə mətnində oxucunun təfəkkür və qavrayış xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zərurəti ilə səciyyələnilir. Bədii tərcümənin keyfiyyət göstəricilərini mükəmməl dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bədii üslub və ifadə vasitələrinin düzgün seçimi, tərcüməçinin zəngin dünyagörüşü və bədii duyumu müəyyənləşdirir. Tərcümənin uğurlu alınmasının mühüm şərtlərindən biri tərcüməçinin orijinalda verilmiş aparıcı fikri düzgün təyin etməsi ilə bağlıdır – belə olmadıqda istənilən nəticə əldə oluna bilməz” [1, s.20]. Tərcüməçi yazıçının üslubunu və bədii dilinin unikal xüsusiyyətlərini mümkün qədər qoruyaraq, tərcümə olunmuş mətnə həmin üslubu əks etdirməyə çalışmalıdır. Bəzən isə bu üslubun uyğunlaşdırılması və bəzə də dəyişdirilməsi lazım ola bilər ki, mədəniyyətlər arasındakı tərcümə əlaqələri pozulmasın. Tərcümə edilən əsərin konteksti, yəni mədəni, tarixi və sosial mühiti də nəzərə alınmalıdır. Mədəniyyətlər arasındakı fərqlər, tarixi və sosial şəraitə görə bədii əsərin anlaşılmasını asanlaşdırmaq üçün müəyyən uyğunlaşmalar etmək tələb oluna bilər. Məsələn, bir xalqın müəyyən tarixi hadisəsini başqa bir xalqın başa düşməsi və ya onunla əlaqələndirməsi çətin ola bilər. Tərcüməçi bu kimi hallarda tərcümə etdiyi mətnin mənasını qoruyaraq, uyğun mədəniyyətə görə izahlar əlavə edə bilər.

Ümumilikdə, bədii tərcümənin lingvokulturoloji xüsusiyyətləri, tərcüməçinin yalnız dil biliklərinə deyil, həm də hər iki mədəniyyəti və onların qarşılıqlı təsirini anlamağa əsaslanır. Bu, həm də tərcüməçinin yaradıcılığını, mədəni təfəkkürünü və uyğunlaşma bacarıqlarını göstərən bir prosesdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağıyeva Ş. Poetik tərcümədə obrazlar sisteminin verilməsi üsulları (Azərbaycan və ingilis poeziyasının qarşılıqlı tərcüməsində adekvatlığın saxlanması) Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı 2022
2. Маслова, В. А. Лингвокультuroлогия: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
3. Новиков, Л. А. Художественный текст и его анализ. – М.: Наука, 2003. – 304 с.
4. Сдобников, В. В. Теория перевода / В. В. Сдобников, О. В. Петрова. – М.: АСТ, 2007. 448 с.
5. Хоруженко, К. М. Культурология. Энциклопедический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 640 с.

SUMMARY

The topic of the article explores an approach that examines the relationship between literature, language, and culture. Linguoculturology is the field that studies how language is related to culture and thought. This field analyzes the mutual influence of language and culture. Every language carries deep traces of the culture it represents. Literary texts are the primary sources that demonstrate how language is connected to culture. Authors present cultural values, beliefs, and traditions through language. Literary texts expand the reader's worldview by presenting different cultures and their ways of life. The language used in these texts reflects the values and worldview of that particular culture. Linguoculturology clearly demonstrates the relationship between language and culture in literary texts. For example, the semantic load of words, metaphors, and the structural characteristics of language can show differences in a cultural context.

Keywords: literary text, linguoculturology, language and culture, relationship between culture and language, influence of culture on literature, literary analysis, cultural context

MİQDAR ANLAYIŞININ İNGİLİS DİLİNDƏKİ PRAQMATİK TƏTBİQLƏRİ, FƏRQLİ SAHƏLƏR ÜZRƏ İŞLƏNMƏ FORMALARI

Aynur NƏCƏFOVA

aynurnecefova@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi, müasir ingilis dilində "miqdar" anlayışının pragmatik tətbiqlərini araşdırmaq və bu anlayışın gündəlik ünsiyyətdə, eləcə də müxtəlif peşəkar sahələrdə necə istifadə olunduğunu təhlil etməkdir. Məqalədə əsas diqqət, miqdarın dil vasitəsilə ifadəsi, onun mədəni və kontekstual aspektləri, həmçinin rəqəmsal və qeyri-rəqəmsal ifadə formalarına yönəldiləcəkdir. Tədqiqatda kəmiyyət analizi, pragmatik dilçilik metodları və nümunə təhlili kimi üsullardan istifadə olunacaqdır. Nəticə olaraq, miqdar anlayışının təkcə dil qaydalarını deyil, həm də mədəni və sosial kontekstləri əks etdirdiyi müəyyən edilmişdir. Bu araşdırma, dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha yaxşı anlamaq üçün əhəmiyyətli bir baza təqdim edir.

Açar sözlər: kəmiyyət kateqoriyası, miqdar anlayışı, dilçilik

Giriş

Miqdar anlayışı həm təbii dillərdə, həm də müxtəlif elmi sahələrdə mərkəzi rol oynayan fundamental bir konsepsiyadır. Müasir ingilis dilində miqdarın ifadəsi və tətbiqi yalnız dilçilik sahəsi üçün deyil, həm də riyaziyyat, iqtisadiyyat, mədəniyyət və sosial elmlər üçün əhəmiyyətli bir mövzudur. Bu mövzu üzrə aparılmış əvvəlki tədqiqatlar əsasən miqdarın qrammatik və semantik aspektlərinə yönəlsə də, onun pragmatik tətbiqləri və gündəlik ünsiyyətdəki rolu hələ də tam şəkildə araşdırılmamışdır. Bu məqalənin əsas məqsədi, miqdar anlayışının müasir ingilis dilindəki pragmatik tətbiqlərini araşdırmaq və bu anlayışın müxtəlif kontekstlərdə necə ifadə olunduğunu təhlil etməkdir. Məqalədə xüsusi diqqət, miqdarın dil vasitəsilə ifadəsi, onun mədəni və sosial kontekstləri, həmçinin rəqəmsal və qeyri-rəqəmsal ifadə formalarına yönəldiləcəkdir. Tədqiqatda kəmiyyət analizi, pragmatik dilçilik metodları və nümunə təhlili kimi üsullardan istifadə olunacaqdır. Məqalənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu araşdırma yalnız dilçilik sahəsi üçün deyil, həm də mədəniyyət, iqtisadiyyat və sosial elmlər üçün dəyərli bir baza təqdim edir. Nəticə olaraq, miqdar anlayışının təkcə dil qaydalarını deyil, həm də mədəni və sosial kontekstləri əks etdirdiyi müəyyən edilmişdir. Bu tədqiqat, dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha yaxşı anlamaq üçün yeni perspektivlər açır.

Əsas hissə

Miqdar anlayışı dilçilikdə əsasən kəmiyyət ifadələri (quantifiers) və ölçü vahidləri (units of measurement) vasitəsilə öyrənilir. İngilis dilində miqdar ifadələri iki əsas qrupa bölünür: rəqəmsal ifadələr (numerical expressions) və qeyri-rəqəmsal ifadələr (non-numerical expressions) (Crystal, 2003). Rəqəmsal ifadələr konkret say və ya ölçü bildirən vahidlərdən ibarətdir və ümumiyyətlə, one, two, three kimi əsas rəqəmləri və ya first, second, third kimi sıra saylarını əhatə edir. Bundan əlavə, dozen, hundred, thousand kimi ümumi say vahidləri də rəqəmsal ifadələrə aid edilir. Qeyri-rəqəmsal ifadələr isə müəyyən və ya qeyri-müəyyən şəkildə miqdar bildirir və əsasən some, many, much, few, little, a lot of, several kimi sözlərdən ibarətdir. Bu ifadələr müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar kəsb edə bilər. Məsələn, a few və few ifadələri arasında incə mənə fərqləri mövcuddur: a few müsbət çalar daşıyaraq "bir qədər var" mənasında işlədilir, few isə "çox azdır, demək olar ki, yoxdur" mənasında istifadə olunur. Eyni şəkildə, much və many ifadələri də sayılan və sayıla bilməyən isimlərlə bağlı istifadəsinə görə fərqlənir. Miqdar ifadələrinin seçimi və istifadəsi təkcə qrammatik xüsusiyyətlərdən

deyil, həm də nitq situasiyasından və kontekstdən asılıdır. Məsələn, gündəlik danışıda insanlar daha çox qeyri-müəyyən miqdar ifadələrindən (a bunch of, loads of, tons of) istifadə edir, rəsmi yazılı üslubda isə konkret rəqəmlər və dəqiq miqdar ifadələri üstünlük təşkil edir. Beləliklə, miqdar anlayışı dilin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsində mühüm rol oynayır və onun pragmatik aspektləri müxtəlif nitq situasiyalarında fərqli formalarda üzə çıxır. Rəqəmsal ifadələr: Bunlar dəqiq sayları ifadə edir. Məsələn:

- "There are three apples on the table." (Masada üç alma var.)
 - "She has twenty books in her bag." (Onun çantasında iyirmi kitab var.)
- Qeyri-rəqəmsal ifadələr: Bunlar isə dəqiq olmayan miqdarı ifadə edir. Məsələn:
- "There are some apples on the table." (Masada bir neçə alma var.) -
 - "She has many books in her bag." (Onun çantasında çox kitab var.)

Azərbaycan dilində də oxşar ifadələr mövcuddur. Məsələn: "Masada bir neçə alma var. Onun çantasında çoxlu kitab var".

Miqdarın pragmatik tətbiqləri dedikdə isə unutmamaq olmaz ki, miqdar ifadələri yalnız dil qaydaları ilə məhdudlaşmır, həm də pragmatik kontekstdə mühüm rol oynayır. Məsələn, sifariş verərkən, qiymətləndirmə zamanı və ya müqayisə edərkən miqdar ifadələri tez-tez istifadə olunur (Quirk et al., 1985). Məsələn, "Can I have two cups of coffee, please?" (İki fincan kofe verə bilərsinizmi?) Qiymətləndirmə zamanı isə bu cür ifadə edilməlidir. "This project requires a lot of effort." (Bu layihə çox səy tələb edir.) Azərbaycan dilində isə bu cür ifadə edilir. "Bu layihə çoxlu səy tələb edir." Müqayisə zamanı isə kəmiyyət kateqoriyası ingilis dilində bu cür ifadə edilir. "She has more books than me." (Onun məndən daha çox kitabı var.)

Miqdar anlayışının və ya kəmiyyət kateqoriyasının bir çox sahələrdə tətbiqi fərqliliklər yaradır. Məsələn müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə miqdar anlayışının ifadəsi və tətbiqi də dəyişmişdir. İnternet, sosial media və mobil tətbiqlər vasitəsilə miqdar ifadələri daha sürətli və effektiv şəkildə istifadə olunur. Məsələn, onlayn alış-veriş zamanı "Add 2 items to cart" (Səbətə 2 əlavə et) və ya "Only 3 left in stock" (Anbarda cəmi 3 ədəd qalıb) kimi ifadələr tez-tez istifadə olunur. Bu, miqdarın təkcə dil vasitəsilə deyil, həm də vizual və interaktiv üsullarla ifadə edilməsinin nümunəsidir. Bundan əlavə, böyük məlumatların (big data) təhlili zamanı miqdar anlayışı daha çox rəqəmsal və statistik metodlarla ifadə olunur.

Miqdar kateqoriyasının peşəkar sahələrdə tətbiqi yenə də fərqlidir. İqtisadiyyat və maliyyə sahəsində miqdar ifadələri maliyyə hesabatlarında, büdcə planlaşdırmasında və investisiya təhlillərində mərkəzi rol oynayır. "The company earned a profit of \$1 million" (Şirkət 1 milyon dollar qazanc əldə etdi) kimi ifadələr iqtisadi məlumatların ötürülməsində vacibdir.

Tibb sahəsində miqdar ifadələri xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsi üçün əsasdır. Məsələn, "The patient needs 500 mg of medication daily" (Xəstəyə gündəlik 500 mq dərman lazımdır) kimi ifadələr dəqiq miqdar tələb edir.

Riyaziyyat və statistika sahələrində miqdar anlayışı riyazi modellərin və statistik təhlillərin əsasını təşkil edir. "The probability of success is 75%" (Uğur ehtimalı 75%-dir) kimi ifadələr dəqiq kəmiyyət tələb edir.

Miqdar anlayışı təhsil sahəsində də geniş tətbiq olunur. Məsələn, riyaziyyat və fizika dərslərində tələbələrə dəqiq miqdar ifadələri öyrədilir. Bundan əlavə, dil tədrisində miqdar ifadələrinin düzgün istifadəsi üzərində xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, ingilis dili dərslərində "much" və "many", "few" və "a few" kimi ifadələrin fərqləri izah olunur. Bu, tələbələrin həm dil bacarıqlarını, həm də məntiqi düşüncəsini inkişaf etdirir.

Marketing və reklam sahəsində miqdar ifadələri məhsulun keyfiyyətini və kəmiyyətini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Məsələn, "Buy 1, get 1 free" (1 al, 1 pulsuz al) və ya "Limited stock: Only 50 items available" (Məhdud sayda: Cəmi 50 ədəd mövcuddur) kimi ifadələr istehlakçıların diqqətini cəlb edir. Bu, miqdar anlayışının təkcə dil vasitəsilə deyil, həm də psixoloji təsir yaratmaq üçün istifadə olunduğunu göstərir. Miqdar ifadələrinin tərcüməsi zamanı bəzi çətinliklər yaranır. Məsələn, ingilis dilindəki "a few" və "few" arasındakı fərq Azərbaycan dilində tam olaraq ötürülmür.

Bu, tərcümə prosesində mətnin mənasının dəyişməsinə səbəb ola bilər. Eyni şəkildə, bəzi dillərdə miqdar ifadələri daha çox mədəni kontekstdən asılıdır və bu, tərcümə zamanı əlavə izahat tələb edir (Əliyev, 2010). Miqdar ifadələri hər dilin mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, ingilis dilində "a few" və "a little" ifadələri müsbət mənə daşıyır, halbuki "few" və "little" ifadələri mənfi mənə daşıyır (Halliday & Matthiessen, 2014). - "I have a few friends." (Mənim bir neçə dostum var.) – Müsbət mənə. "I have few friends." (Mənim az dostum var.) – Mənfi mənə. Azərbaycan dilində isə bu fərq daha az nəzərə çarpır. Məsələn: "Mənim bir neçə dostum var." (həm müsbət, həm də mənfi mənə ola bilər.) (Əliyev, 2010).

Qarşılaşdırma və nəticə

İngilis və Azərbaycan dillərində miqdar ifadələri oxşar olsa da, mədəni kontekstdə bəzi fərqlər mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində miqdar ifadələri daha çox spesifik və qaydalara əsaslanır, halbuki Azərbaycan dilində bu ifadələr daha çevik və kontekstdən asılıdır. Bu fərqlər, hər iki dilin mədəni və sosial xüsusiyyətlərini əks etdirir (Lyons, 1977). Miqdar ifadələri hər mədəniyyətdə fərqli şəkildə qəbul olunur. Məsələn, ingilis dilində "a lot of" ifadəsi ümumi və qeyri-rəsmi kontekstlərdə tez-tez istifadə olunur, halbuki bəzi mədəniyyətlərdə bu qədər qeyri-dəqiq ifadələr qəbul edilmir. Məsələn, Yapon mədəniyyətində dəqiq miqdar ifadələrinə daha çox əhəmiyyət verilir. Bu fərqlər, hər mədəniyyətin dilə və kəmiyyətə olan yanaşmasını əks etdirir. İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası təkcə dil vasitəsilə deyil, həm də psixoloji təsir yaratmaq üçün istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
2. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman.
3. Əliyev, Ə. (2010). Azərbaycan Dilinin Qrammatikası. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). Halliday's Introduction to Functional Grammar. Routledge.
5. Lyons, J. (1977). Semantics. Cambridge University Press.

SUMMARY

THE PRAGMATIC APPLICATIONS OF THE CONCEPT OF QUANTITY IN THE ENGLISH LANGUAGE AND ITS FORMS OF USE ACROSS DIFFERENT FIELDS

The aim of this article is to explore the pragmatic applications of the concept of "quantity" in modern English and to analyze how this concept is utilized in everyday communication as well as across various professional fields. The study focuses on the linguistic expression of quantity, its cultural and contextual aspects, as well as its numerical and non-numerical representation forms. The research employs methods such as quantitative analysis, pragmatic linguistics approaches, and sample analysis. The findings indicate that the concept of quantity reflects not only linguistic rules but also cultural and social contexts. This study provides a significant foundation for a deeper understanding of the interrelationship between language and culture.

Keywords: quantitative category, concept of quantity, linguistics

РЕЗЮМЕ

**ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПОНЯТИЯ КОЛИЧЕСТВА В АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКЕ И ФОРМЫ ЕГО УПОТРЕБЛЕНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ СФЕРАХ**

Цель данной статьи – исследовать прагматические применения понятия «количество» в современном английском языке и проанализировать, как этот концепт используется в повседневном общении, а также в различных профессиональных сферах. Основное внимание в исследовании уделяется языковому выражению количества, его культурным и контекстуальным аспектам, а также числовым и нечисловым формам представления. В работе применяются такие методы, как количественный анализ, прагматическая лингвистика и анализ примеров. В результате установлено, что понятие количества отражает не только языковые нормы, но и культурные и социальные контексты. Данное исследование представляет собой значимую основу для более глубокого понимания взаимосвязи между языком и культурой.

Ключевые слова: количественная категория, понятие количества, лингвистика

ŞAGİRLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Ayşən ALLAHVERDİYEVƏ
allahverdiyeaaysn59@gmail.com

Günəl ŞAMİLOVA
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Şagirdlərin oxuyub-anlama, düzgün nitq bacarıqlarının formalaşmasında lüğət üzərində aparılan işlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu işlər, əsasən, Azərbaycan dili dərslərində yerinə yetirilir, amma digər dərslərdə də müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi fəal interaktiv təlim metodlarından, müxtəlif texnikalardan, oyunlardan və dilin bir sıra daxili imkanlarından istifadə edilərək həyata keçirilə bilər. Bu araşdırmanın əsas məqsədi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində qeyd olunan bu yolların hər birinin əhəmiyyətini müəyyən etmək və işıqlandırmaqdır. Təlim prosesində bu yolların istifadəsi şagirdlərin yeni sözləri daha yaxşı anlamasına və yadda saxlamasına köməklik göstərir. Şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqlarının, nitqinin formalaşmasında lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: lüğət ehtiyatı, zənginləşdirmək, şagird, texnologiya, təlim metodu

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi təlim prosesinin mühüm hissəsidir. Doğrudur, şagird məktəbəqədərki dövrdə də müəyyən dərəcədə lüğət ehtiyatını zənginləşdirmiş olur. O, ətraf-alamdakı əşya və hadisələri müşahidə edir, onları qavramağa çalışır. Əlbəttə ki, bu məsələ hər bir uşaqda yüksək səviyyədə özünü göstərmir. Müşahidələr göstərir ki, eyni sinifdə təhsil alan uşaqların söz bazası müxtəlif səviyyədədir. Söz ehtiyatı geniş olan şagirdin nitqi, özünü ifadə etmə bacarığı digərlərinə nisbətən daha yaxşı olur. Təbii ki, lüğət üzərində iş Azərbaycan dili dərslərində daha çox yer tutur. Digər fənlərin tədrisində isə müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. Lüğət üzərində iş dedikdə, şagirdlərin söz ehtiyatlarının zənginləşdirilməsi, fəallaşdırılması qeyd olunur. Nitqin düzgünlüyü məntiqi təfəkkürün əsas əlamətlərindən biridir. O, fikri daha müvafiq bir sözlə ifadə etmək bacarığından asılıdır. Hər hansısa bir əşya və ya hadisə barəsində dəqiq, məntiqi söyləmək üçün fikirlər də dəqiq olmalıdır. Nitqin dəqiqliyinin inkişafının əsası şagirdlərin söz ehtiyatının çox olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dili müəllimi lüğət üzərində işi səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün ilk öncə şagirdlərin lüğət bazasının xüsusiyyətlərini öyrənməli, onların bu sahədəki nöqsanlarını və yaranma səbəblərini müəyyən etməyi bacarmalıdır. Lüğət üzərindəki işin həyata keçirilməsində öyrədiləcək sözlərin seçilib müəyyənləşdirilməsi də zəruri məsələlərdən biridir. Çox zaman bu və yaxud hər hansısa bir mətnin oxusu zamanı oradakı çətin, mənası anlaşıqlı olmayan sözlərə ötəri yanaşılır. Mətnin və ya kitabın sonunda bir sıra çətin sözlərin izahı əks olunur, lakin bu sözlərə çox zaman diqqət edilmir. Müəllim isə şagirdlərin bu sözləri bilib-bilməməsini aydınlaşdırma bilmir, çünki şagirdlər çətin sözlərlə bağlı müəllimdən heç bir izah tələb etmir. Ona görə də müəllim lüğət üzərində aparılan işləri şagirdlərin öhdəsinə buraxmamalı, ciddi şəkildə nəzarət etməlidir.

Sözləri şagirdlərə mənimsətmək, həmin sözləri onların aktiv lüğət bazasına daxil etmək üçün müəllim bir sıra interaktiv təlim metodlarından, texnikalarından, söz oyunları texnologiyalarından və dilin bir sıra imkanlarından istifadə edərək bu işi təşkil edə bilər. Əlbəttə ki, bunların hamısını eyni bir mövzu üçün istifadə etmək doğru olmaz. Çünki, seçilən üsul mətnə, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır ki, şagirdlər bu sözləri asanlıqla qavrasınlar və öz nitqlərində istifadə edə bilsinlər.

Lüğət bazasının zənginləşdirilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadə məqsədəuyğundur. Araşdırmalar göstərir ki, bu təlim metodları dərslərin səmərəliliyini artırmaqda, keyfiyyətini

yüksəltməkdə güclü vasitədir. Fəal təlim məzmunun öyrənilməsində, həm də şagirdlərin dərk etməsində, təfəkkürünün inkişafında əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyimiz kimi, interaktiv təlim metodları yeni texnologiyalardan biri kimi müasir tədrisdə istifadə olunur. Bu metodlardan istifadə olunması şagirdlərin dərstdə passivliyinin aradan götürülməsinə, təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Bu metodlar kifayət qədərdir. Və bir qismi tədrisdə demək olar ki, heç istifadə olunmur. Lakin, bu metodların arasında bir neçəsi vardır ki, onlar lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində dərslər zamanı əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, bu metodlardan ən çox istifadə ediləni “anlayışın çıxarılması” metodudur. Bu metodun əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, şagirdlər yeni sözü özləri müstəqil olaraq tapırlar. Bu metod öyrənilən yeni anlayışın şagirdlərin daha yaxşı mənimsəmələrinə köməklik göstərir. “Anlayışın çıxarılması” metodu oyun-tapmaca formasında həyata keçirildiyinə görə şagirdlərdə xüsusi bir maraq oyadır, onların tənqidi və məntiqi təfəkkürünün formalaşmasına səbəb olur. Bu metod dərslərin müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilsə də daha çox motivasiya mərhələsində aparılması məqsəduyğundur. Bu metodda müəllim lövhədə gizlədilmiş anlayışla bağlı bir neçə yönəldici söz yazır və şagirdlər bunu təxmin etməyə çalışır. Məsələn, *alma*, *armud*, *heyva*, *nar* sözlərini yazmaqla bu sözlər üçün ortaq sözün nə olduğu müəyyənləşdirilir. Müxtəlif fikirlər söyləndikdən sonra “meyvə” anlayışı səsləndirilir və bunların hamısının meyvələr qrupuna aid olduğu müəyyən edilir. Beləliklə, şagirdlər yeni bir söz öyrənmiş olurlar. Bu üsulun əksi olan “klaster” metodu da təlimdə geniş istifadə olunur. Anlayışın çıxarılması metodundan fərqli olaraq burada əsas anlayış qeyd olunur və ona aid sözlər şəxələndirilir. Əvvəlki metodda “meyvə” kəliməsi sonradan qeyd olunurdusa, klasterdə həmin söz mərkəzdə qeyd olunur və ona aid digər anlayışlar tapılır. Məsələn, 6-cı sinif Azərbaycan dili dərslərində səhifə 142-də verilmiş “Xoşbəxtlik” mətninin tədrisi zamanı lövhədə klaster çəkib, mərkəzdə “xoşbəxtlik” yazaraq siz xoşbəxtlik deyəndə nələri nəzərdə tutursunuz? sualını ünvanlayıb, klasteri tamamlamağı tələb etmək olar. Sonra isə mətnin oxusu həyata keçirilə bilər.

“Söz assosiasiyası” metodunda yeni öyrəniləcək mövzu ilə bağlı əsas sözlər və yaxud da söz birləşmələri lövhədə qeyd olunur. Şagirdlər həmin söz və söz birləşmələrinə baxaraq ilk düşüncələrini söyləyirlər. Bu metod vasitəsi ilə müəllimlər dərslərin motivasiya hissəsini asanlıqla qura bilərlər. “Söz assosiasiyası” metodu ilə müəllim şagirdlərin mövzuya dair köhnə biliklərini yada salmaqla bərabər, həm də onları yeni öyrəniləcək mövzuya da yönəlmiş, hazırlamış olur. Məsələn, 6-cı sinif Azərbaycan dili dərslərində səhifə 130-da verilmiş “Qədim musiqi alətləri” mətninin öyrənilməsində bu metoddan istifadə edə bilərik. Müəllim lövhədə “Qədim musiqi alətləri” birləşməsini qeyd edir və şagirdlərə xatırladıqları ilk fikirləri söyləmələrini xahiş edir. Səsləndirilən mülahizələr müəllim tərəfindən lövhədə qeyd olunur. Bundan sonrakı mərhələdə isə mövzuya aid olan sözlər həmin fikirlərin arasından seçilir. Bu sözlər əsasında da yeni materialın öyrənilməsi həyata keçirilir.

Sınıfdə şagirdlərin lüğət bazasının zənginləşdirilməsi üçün müxtəlif texnikalardan da istifadə edilməsi səmərəlidir. Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan texnikalardan biri də “birbaşa söz əzbərləmə” texnikasıdır. Bunun üçün ilk növbədə hansı sözlər öyrəniləcəksə onlar müəyyən edilir. Daha sonra isə sözlərin mənası izah olunur və yazılı şəkildə göstərilir, həmçinin sözün cümlədə istifadəsinə aid cümlələr də qeyd olunur. Bu üsuldan hər bir söz üçün tətbiq edilməsi çətindir. Yəni, şagirdlər üçün yeni, amma çox çətin olmayan sözlərin öyrədilməsi zamanı istifadə etmək lazım deyil. Azərbaycan dili dərslərində mətnlərdə rast gəlinən aktiv lüğət bazasında olmayan alınma və ya yeni sözlərin, terminlərin öyrədilməsində təsirli ola bilər.

“Lüğət yaratmaq” üsulunda öyrənilən yeni sözlər dəftərə yazılır. Sözlərin mənası, cümlələrdə işlənməsinə dair nümunələr qeyd edilərək dəftər yaradılır. Sözləri yaxşı öyrənmək üçün onun növü, müxtəlifliyi, istifadə məqamları dəqiqləşdirilməlidir. Lüğət yaratmaq Azərbaycan dili dərslərində müasir yanaşmalardan biridir. Ənənəvi təhsildə bu vəzifəni ədəbiyyat fənni icra edirdisə, hazırda dərslərlərdə “Söz boğçası” rubrikasında verilən yeni sözlər və oxuyub- anlamamanın leksik səviyyəsində tapşırıqlar şagirdin sınıfdə lüğət tərtibi fəaliyyətini tələb edir. Məsələn, 5-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində səhifə 50-də verilmiş “Ağıllı canlılar” mətnində şagird ilk dəfə intellekt sözü ilə qarşılaşa bilər. Bu zaman sözün mənasını özü üçün aydınlaşdırmaqla yanaşı onu öz lüğət bazasına daxil etmək

üçün dəftərçəsinə yazacaqdır. Və yaxud səhifə 60-da verilmiş “Qədim yunan sözləri” mətninə baxaq: bu mətn də alınma sözlər və terminlər ilə zəngindir. Şagirdin bu sözləri yadında saxlamasını lüğət dəftərinə qeyd etməsi yolu ilə təmin etmək səmərəli olar.

“Sözlərin milli qarşılığı vasitəsi ilə öyrədilməsi” üsulu başqa dillərdən dilimizə keçmiş sözlərin öyrədilməsi zamanı çox istifadə olunan üsullardan biridir. Xarici mənşəyi olan sözlərin milli qarşılığı göstərilməklə öyrədilməsi çox effektivdir. Şagird alınma mənşəli sözü ilk başda yadda saxlamaqda çətinlik çəkə bilər. Ona görə də bu üsul həmin sözlərin yadda saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, 5-ci sinif Azərbaycan dili dərslində səhifə 30-da verilmiş “Balaca Qara Balıq” mətnində söz boğçasında “nadan” sözü verilmişdir. Şagirdlərin əksəriyyəti bu sözün mənasını bilməyə bilər. Daha asan yadda qalması üçün milli qarşılığı ola biləcək “biliksiz” sözünü nümunə gətirə bilərik. Əvvəlki sözlə müqayisədə ikinci söz daha anlaşılıqdır. Ona görə də xarici mənşəli sözlərlə rastlaşdıqda onun milli sinonimi ilə birlikdə öyrədilməsi şagirdlərin söz bazasının inkişafına müsbət təsir göstərir. Nəzərə alsaq ki, bütün sinif dərslərində mətnlərin içərisində çətin anlaşılan sözlərə rast gəldiyinə görə bu üsulun tətbiqi əhəmiyyətli bir haldır.

“Uyğunlaşdırma ilə söz öyrənmək” üsulu da Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan üsullar arasındadır. Bu üsul müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Burada sözlər və onların mənalari qarışıq formada qeyd olunur. Şagirdlər verilən sözlərə və mənalara baxaraq onları uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Bəzən bu uyğunluq sinonimlərin, antonimlərin verilməsi ilə təşkil olunur, bəzən isə həmin əşya və ya hadisə sadəcə təsvir olunur. Şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsini yuxarıdakı texnologiyalarla yanaşı oyunlardan istifadə etməklə də təşkil etmək olar. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərə yeni bir məlumatı elmi şəkildə izah edəndə, öyrədəndə uşaqlar bu məlumatı bəzən gec və yaxud da heç qavraya bilmir. Bu zaman müəllimlər müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək həmin məlumatı şagirdlər üçün asanlaşdırmalıdır. Müxtəlif yaş qrupları üçün uyğun söz oyunlarına üstünlük verilə bilər.

“Hərflərdən sözlər yaratmaq oyunu”nda səpələnmiş şəkildə verilmiş hərflərdən söz və ya söz birləşməsi yaratmaq xahiş olunur. Şagirdlər hərflərdən fərqli sözlər yaratmağa çalışırlar. Ən çox və sürətli söz yaradan şagird oyunu qazanır.

“Tabu oyunu” qrupla oynanan söz oyunudur. Söz kartlarından biri seçilir və orada qeyd olunan söz izah edilir. Lakin, söz izah edilərkən kartda göstərilən *qadağan edilmiş* sözləri istifadə etmək olmaz. Müəyyən bir müddət ərzində digər oyunçular sözün nə olduğunu tapmağa çalışırlar. Ən çox xal toplayan qrup oyunu qazanır. Bu oyun həm əyləncəlidir, həm də sizə sözlər üzərində düşünməyə vaxt imkanı verir.

“Rəqəmsal söz oyunları” kompüter və telefonlarda fərqli şəkillərdə oynana bilən söz oyunlarıdır. Bunlar tapmaca, söz ovu, krossvord, söz yaratma kimi oyunlardır. Rəqəmsal oyunlar fərdi şəkildə oynana bildiyi kimi, internet şəbəkəsi üzərindən qrupla da oynana bilər. Oyunlar şagirdlərə əyləncəli zaman keçirməklə yanaşı, onların söz bazasını zənginləşdirməyə şərait yaradır. Bildiyimiz kimi, şagirdlərə yeni bilikləri elmi formada çatdırdıqda onlar gec qavrayır və yaxud da öyrənmək istəmirlər. Bu baxımdan bəzi hallarda belə üsullardan istifadə etmək şagirdlərdə dərslə qarşı maraq yaradır. Xüsusilə biz bu halları daha aşağı sinif şagirdlərində müşahidə edə bilərik.

Fikirlərimizi belə ümumiləşdirə bilərik ki, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi prosesi şagirdlərin nitqinin, təfəkkürünün inkişafına təkan verən başlıca amildir. Azərbaycan dili dərslərində ənənəvi olaraq leksik bazanın zənginləşdirilməsi leksik və qrammatik tapşırıqlar əsasında həyata keçirilirdisə, müasir təlimdə bu işlər mətn üzrə işin təşkilinə daxil edilmişdir. İbtidai sinif dərslərini nəzərdən keçirdikdə yeni yanaşmanı ilk baxışdan müşahidə etmək mümkündür. Lakin, ümumi orta təhsil və tam orta həsil səviyyəsində dərslərdə bu istiqamətdə fərqlər müşahidə edilir. 5 və 6-cı sinif dərsləri nümunəsində deyə bilərik ki, bəzi dərslərdə eynitipli tapşırıq modelləri yer alır və lüğət bazasının zənginləşdirilməsi üsul və texnikalarının müxtəlifliyinə çox təsadüf edilmir. Amma məqalədən də göründüyü kimi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin texnologiyası üzrə yollar çoxdur. Bu zaman əsas iş müəllimin üzərinə düşür. Müəllim mətn və tapşırıqlara nəzər yetirməli, şagirdlər üçün yeni ola biləcək sözləri müəyyənləşdirməli və ona uyğun doğru yolları seçərək şagirdlərə öyrətməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S., Müasir Azərbaycan dili, II hissə. “Bakı-2007 “Şərq-Qərb” 192 s.
2. Cəfərova N., İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, I hissə. Bakı-2016 “ADPU” 403 s.
3. Kərimov Y., Təlim metodları. Bakı-2011 “Kövsər” 189 s.
4. V sinif Azərbaycan dili dərsliyi, I hissə. Bakı-2023 “CN Poliqraf” 80 s.
5. V sinif Azərbaycan dili dərsliyi, II hissə. Bakı-2023 “CN Poliqraf” 112 s.
6. VI sinif Azərbaycan dili dərsliyi. Bakı-2021 “Altun kitab” 192 s.

SUMMARY

METHODS FOR ENRICHING STUDENTS' VOCABULARY

The importance of vocabulary work is significant in developing students' reading comprehension and accurate speaking skills. These activities are mainly carried out in Azerbaijani language lessons, but they also appear to some extent in other subjects. The enrichment of vocabulary can be achieved through active interactive teaching methods, various techniques, games, and a range of intrinsic language resources. The main purpose of this study is to highlight the importance of each of these methods in enriching students' vocabulary. Using these approaches in the educational process helps students better understand and remember new words. Vocabulary enrichment plays a significant role in shaping students' reading comprehension and speaking skills.

Keywords: vocabulary, enrich, education, student, technology, teaching method

FRAZEOLoji LÜĞƏTÇİLİYİN TARİXİ VƏ İNKİŞAFI

Aytac HATƏMZADƏ

ahetemzade@inbox.ru

Bakı Slavyan Universiteti

Giriş

Frazeoloji lüğətçilik, dilin ən mürəkkəb və zəngin sahələrindən biri olaraq, dilin frazeoloji vahidlərini – deyimləri, frazeologizmləri, idiomatik ifadələri və söz birləşmələrini tədqiq edir. Frazeoloji birləşmələr, dilin təbii strukturunun və mədəniyyətin əks olunduğu, eyni zamanda sosial əlaqələrin və düşüncə tərzinin göstəricisi olan dil vahidləridir. Bu mövzu, həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir. Frazeoloji lüğətçilik sahəsinin tarixi, dilin inkişaf mərhələləri ilə sıx əlaqəlidir və zamanla daha sistemli və tədqiqata əsaslanan bir sahə halına gəlmişdir.

Frazeoloji lüğətçiliyin başlanğıcı: Frazeoloji lüğətçilik, dilin inkişafı ilə paralel olaraq tədqiq olunmağa başlanmışdır. İlk dövrlərdə frazeologiya sadəcə olaraq dilin ənənəvi ifadə formalarının qeydə alınması ilə məhdudlaşmışdı. Lüğətlərdə frazeologizmlər daha çox təsadüfi və ancaq qısa şəkildə göstərilirdi. Frazeoloji ifadələrin tərfi, ümumiyyətlə, yalnız gündəlik istifadə üçün qeydə alınmış və həmin ifadələrin mənaları tez-tez sadələşdirilmiş şəkildə izah olunurdu. Bu dövrdə frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi çox da elmi əsaslara dayanmazdı, daha çox müxtəlif mədəniyyətlərdəki dil zənginlikləri haqqında müşahidələrə və qeydlərə əsaslanırdı.

Frazeoloji lüğətçiliyin elmi yönü: XX əsrin əvvəllərində frazeoloji lüğətçilik, daha elmi bir sahə kimi inkişaf etməyə başladı. Sovet dövründə və Avropa dilləri üzərindəki tədqiqatlar, frazeologiyanın daha dərinlən öyrənilməsinə təmin etdi. Frazeoloji ifadələrin yalnız mənə və funksiyası deyil, həm də sosial-psixoloji və kommunikativ tərəfləri araşdırıldı. Beləliklə, frazeologiya, dilin cəmiyyətlə olan əlaqələrinin və mədəniyyətin göstəricisi kimi qiymətləndirilməyə başlandı. Frazeoloji tədqiqatların bu mərhələsində, həm də frazeologizmlərin mənalarının dəyişməsi və inkişafı üzərində daha geniş araşdırmalar aparıldı. Bu, frazeoloji ifadələrin yalnız bir mənadan ibarət olmadığını, bir çox hallarda onların istifadə olunduğu kontekstdən asılı olaraq fərqli mənalar daşıdığını göstərdi.

Frazeoloji lüğətlərin tərtib edilməsi: Frazeoloji lüğətlərin yazılması prosesi, frazeoloji tədqiqatların ən mühüm hissəsidir. İlk frazeoloji lüğətlər, əsasən müəyyən bir dilin frazeologizmlərini toplayan və sadə şəkildə izah edən lüğətlər idi. Bu lüğətlər, frazeoloji ifadələrin müəyyən bir kontekstdə necə işlədiyini açıqlamaqdan çox, onları sadəcə olaraq qeyd etməklə məhdudlaşdı. Sonrakı mərhələlərdə, frazeoloji lüğətlərin tərtibi daha sistemli hala gəldi. Bu lüğətlərdə frazeologizmlərin yalnız mənə və funksiyası deyil, həm də onların tarixi kökləri, inkişafı, semantikasi və dilin digər elementləri ilə əlaqələri ətraflı şəkildə izah olunmağa başlandı. Məsələn, “Dal” lüğəti (V. I. Dal) Rus dilindəki frazeoloji ifadələrin inkişafı və mənalarını ətraflı şəkildə açıqlayan ilk əhəmiyyətli frazeoloji lüğətlərdən biridir. Bundan sonra, müxtəlif dillərdə frazeoloji lüğətlərin sayı artdı və onlar yalnız dilin zənginliyini deyil, həm də mədəniyyətin və mentalitetin göstəricisi kimi qəbul olundu. Məsələn, Azərbaycan dilində də frazeoloji lüğətçilik sahəsində müxtəlif tədqiqatlar aparılmış və frazeoloji birləşmələrin dili daha canlı və məzmunlu edilməsi mövzusunda dərin nəzəri və praktiki işlər görülmüşdür.

Müasir Frazeoloji Lüğətçilik: XXI əsrin əvvəllərində frazeoloji lüğətçilik, dilin inkişafı ilə daha da sıx bağlı olan bir sahə kimi daha da təkmilləşdi. Bugünkü frazeoloji tədqiqatlar, bir dilin frazeoloji varlığını sadəcə olaraq onun söz ehtiyatını genişləndirmək kimi deyil, həm də dilin strukturunu, mədəniyyətini və sosial xüsusiyyətlərini əks etdirmək kimi qiymətləndirir. Müasir frazeoloji lüğətçilik daha çox semantik, kommunikativ və mədəni aspektlərə yönəlmişdir. Bu da deməyə əsas verir ki, frazeoloji tədqiqatlar yalnız dilin quruluşunu deyil, həm də onun cəmiyyətlə olan qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir. Bugünkü frazeoloji lüğətlərdə, frazeologizmlərin nə zaman və hansı sosial mühitdə istifadə olunduğu, onların mənalarının və formalarının necə dəyişdiyi haqqında ətraflı

məlumatlar verilmişdir. Bu, frazeoloji birləşmələrin dilin sosial xüsusiyyətləri ilə bağlı olan dərinlən təhlilinə imkan yaratmışdır. Beləliklə, frazeoloji tədqiqatlar yalnız dilin sistemini deyil, həm də onun insanlar arasındakı əlaqələrdəki funksiyasını da göstərir.

Frazeoloji lüğətçiliyin mədəniyyətlərarası rolu: Frazeoloji lüğətçilik, həmçinin mədəniyyətlərarası əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Frazeoloji ifadələr bir xalqın düşüncə tərzini, mentalitetini və dünyagörüşünü əks etdirir. Məsələn, bir dilin frazeoloji birləşmələrini anlamaq, yalnız həmin dilin mənalarını deyil, həm də həmin xalqın tarixi və sosial həyatını anlamağa kömək edir. Frazeologiya, dilin yalnız strukturunu deyil, eyni zamanda onun mədəniyyətlə olan əlaqələrini öyrənir. Bir dilin frazeologizmləri o dilin istifadəçilərinin mədəniyyətinin izlərini daşıyır və bir xalqın tarixi, əxlaqı və inancları haqqında vacib məlumatlar təqdim edir. Bu səbəbdən, frazeoloji lüğətçilik, həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq sahələrinin birləşdiyi mühüm bir tədqiqat sahəsidir.

SUMMARY

Phraseological lexicography is the study and compilation of phraseological units, such as idioms and expressions, in a language. Historically, it evolved from basic collections of expressions to a scientific approach that investigates their meanings, origins, and cultural significance. Initially, phraseological units were recorded in simple dictionaries, but as research advanced, they began to be viewed as significant cultural and communicative elements. Modern phraseological lexicography incorporates sociocultural context, highlighting the dynamic nature of these expressions and their role in understanding language and culture.

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRKİBİNDƏ ANLAMA FEİLLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aytən ƏFƏNDİYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan dilinin feil sistemi digər nitq hissələrindən orijinallığı və milliliyi ilə seçilir. Belə ki, insan təfəkkürünün nitqdə inikasında xüsusi önəm kəsb edən bu leksik vahidlər fikrin ifadəsi zamanı nitqi davranışın həyata keçirildiyi şəraitdən asılı olaraq tam fərqli çalarlarda işlənmə potensialına malikdir. Azərbaycan dilində anlama feilləri daha çoxdur və bu dilimizin zəngin leksikaya malik olmasını faktını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində bir çox məqamlarda iş, nitq və digər semantik sahələrin nüvələrinə daxil olan feillər leksik-semantik variantları ilə anlama semantik blokuna daxil olur. Nitq prosesində bu cür feillər xüsusi dinamikliyə malikdir.

Azərbaycan dilində təfəkkür feillərinin xüsusi yarımqrupu kimi formalaşan anlama feillərinin böyük əksəriyyəti təsirli feillərdir. Bu feillərin ifadə etdiyi iş, hərəkət və ya prosesin obyektinin olması və ya onun kontekstdən anlaşılan olması mütləq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Anlama prosesi insan dərrakəsi, ağılı, başı, beyni ilə əlaqəli olduğundan anlama feillərinin mürəkkəb formaları “ağıl, baş, beyin” leksik vahidləri ilə müvafiq feillərin birləşməsindən formalaşan frazeoloji birləşmələrlə də ifadə edilir.

Məqalədə baş açmaq, baş çıxarmaq, başı çıxmaq, baş tapmaq, baş işlətmək, ağılı kəsmək və s. sabit birləşmələrin semantik mənası araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, sabit birləşmələr, təfəkkür feilləri, semantika, təhlil

Giriş

Azərbaycan dillərində anlama feilləri vahid idrak yönümlü vahidləri birləşdirən müstəqil leksik-semantik sahə təşkil edir. Bu feillər kommunikativ fəaliyyətdə mühüm rol oynayan məlumatın dərk edilməsi, təfsiri və qavranılması proseslərini ifadə edir.

Azərbaycan dilində anlama feilləri daha geniş sinonim dəyişkənliyə malikdir, mənalарın ifadəsində daha çox sintaktik yığıcamlıq var. Anlama feillərinin sistemli təhlili üçün semantik sahə metodu təsirli olmuşdur. O, təkcə sahə daxilində struktur və semantik əlaqələri deyil, həm də onun digər leksik qruplarla qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verir, bu da müqayisəli dilçilik sahəsində gələcək tədqiqatların perspektivlərini genişləndirir.

Anlama prosesi insan dərrakəsi, ağılı, başı, beyni ilə əlaqəli olduğundan anlama feillərinin mürəkkəb formaları “ağıl, baş, beyin” leksik vahidləri ilə müvafiq feillərin birləşməsindən formalaşan frazeoloji birləşmələrlə də ifadə edilir. Bunlar arasında “baş” leksik vahidinin iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmə formalı sabit feillərə daha çox rast gəlinir. Məsələn, baş açmaq, baş tapmaq, baş çıxarmaq, başa düşmək, baş sındırmaq, baş işlətmək və s.

Anlama feillərinin semantikasının araşdırılması

Bu feil formalarının hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

“Baş açmaq” ifadəsi izahlı lüğətdə bu şəkildə qeyd edilir: “1. Başa düşmək, anlamaq, düşünmək” [1, s.230]. “Anlamaq” feilinin tam sinonimi kimi çıxış edən bu söyləmin nitq parçaları əsasında bir daha nəzərdən keçirək: “Nə bilim vallah, heç özün də bu işlərdən baş açmıram” [8, s. 37].

“Baş çıxarmaq // başı çıxmaq” mürəkkəb feili “anlamaq, başa düşmək, qanmaq” kimi izah edilir [1, s. 230]: “Görürsənmi, Dədəm Qorqudun kitabı nə qədər qarma-qarışıqdır? Hələ də baş çıxarda bilmirik ki, dastandakı oğuzlar kimlərdir” [7, s. 190].

Bu feil forması haqqında bir qədər ətraflı izahat vermək yerinə düşər. Belə ki, bu feil anlama prosesini daha yaxşı inkar formada ifadə edir. Belə ki, təsdiq formada işləndikdə, daha çox hər hansı

bir sahədə “müəyyən biliyə, vərdiş və ya bacarığa malik olma” mənasını ifadə etdiyindən anlama semantik sahəsinin ən uzaq periferiyasında yer ala bilər. Amma inkar formada “anlama” anlayışına identik məna ifadəçisi kimi çıxış edir: “Sən öl, bu dəqiqə bu başımı bir hala salım ki, heç ondan öz başım da çıxmasın” [4, s. 122].

“Baş tapmaq” sabit feili birləşmə isə “anlamaq, qanmaq, başa düşmək, dərk etmək” mənasında izah edilir. Məsələn, “Onun işindən baş tapmaq olmur [Süsən:] Hə bağışlayasınız, baş tapmadım (M.S.Ordubadı)” [1, s. 231].

“Baş” isminin iştirakı ilə formalaşan “baş işlətmək” feili “fikirləşmək” [1, s. 231], “baş sındırmaq” feili isə “çətin bir məsələnin üzərində çox düşünmək, çox fikirləşib həll etməyə çalışmaq” kimi izah edilir [1, s. 231]. Hər iki feil forması anlama prosesinin uzunmüddətli olmasına işarə edir.

Azərbaycan dilində təfəkkür feillərinin xüsusi yarımqrupu kimi formalaşan anlama feillərinin böyük əksəriyyəti təsirli feillərdir. Bu feillərin ifadə etdiyi iş, hərəkət və ya prosesin obyektinin olması və ya onun kontekstdən anlaşılan olması mütləq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

“Ağlı kəsmək” feil formasının ikinci mənası kimi “anlamaq, başa düşmək” qeyd edilir [1, s. 59]. Məsələn, “Yəni doğrudan bir vaxt gələcək, bütün bunlar reallığa, doğruya çevriləcək? Çətin ağılım kəsir” [3, s. 30].

“Ağıl” isminin iştirakı ilə formalaşan “kiminsə ağılına salmaq”, “kiminsə başına ağıl qoymaq” feili ifadələri də “anlamaq, başa düşmək” mənasında işlədilir: “–Padşahınız harada oturur? – Anar bu adamla danışmağın mənasız olduğunu duyub padşahla söhbət etməyi qərara aldı. – Köhnə dəyirmanların birində. Kimsə onun ağılına salıb ki, sarayda oturmaqdansa köhnə dəyirməndə oturmaq yaxşıdır” [6, s. 360].

Anlama feilləri sırasında Azərbaycan dilində “bilmək” feilinin xüsusi çəkisi vardır. Bu feil kontekstə və nitq şəraitinə uyğun olaraq bir neçə məna ifadə edir: 1. Bir şey haqqında məlumat olmaq, xəbərdar olmaq, vəqif olmaq [1, s. 305], 2. Öyrənmək, xəbər tutmaq, məlumat almaq; 3. Başa düşmək, dərk etmək, aydın təsəvvür etmək; 4. Tanımaq; 5. Əlindən gəlmək, təsəvvürü olmaq, bacarmaq; 6. Özü üçün aydın etmək, müəyyən etmək, öyrənmək;... 9. Zənn etmək, güman etmək və s. [1, s. 306]. Qeyd edilən mənalardan 3-cü və 6-cı bənddə qeyd edilənlər anlama feillərinin semantik sahəsinə daha çox uyğun gəlir. Məhz bu anlamlarda “bilmək” feilini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək: “Bilirdi ki, Osmanlı haçandan-haçana başını yelləyəcək, bilinməyəcək ki, salam verir, yoxsa milçəyini qovur. Osmanlı başını qaldırmadı.

– *Salam da vermirsən, yoldaş!*

– *Cavabsız sualı sevən olmaz.*

– *Mən ki...*

– *Bilirəm. Sən cavab əvəzinə baş yelləyirsən*” [4, s. 308];

– *Çox əcəb. Bax bu mənim bacım qızıdır. Bildiniz də? Daha ayrı söz demirəm. Bacım qızı! Bildiniz?*

– *Bəli bildik*” [3, s. 39];

Deməli, burada birinci mövqedə işlədilmiş “bilmək” feili “anlamaq”, ikinci mövqedə işlənmiş “bilmək” feili isə “bilgili / məlumatlı olmağa” işarə edir.

Dialog nitqində “bilmək” feili “anlama” mənasında maraqlı bədii üsullarla da işlənir və “anlama, dərk etmə” mənasını daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Bu məqsədlə danışan tərəf dinləyənə hər hansı bir məlumatın, informasiyanın anlaşılmasının, dərk edilməsinin yüksək əhəmiyyətə malik olmasını bildirmək üçün ondan sual cümləsi kimi istifadə edir. Yuxarıdakı nümunələrin birində məhz bu situasiya ilə qarşılaşırıq:

– *Çox əcəb. Bax bu mənim bacım qızıdır. Bildiniz də? Daha ayrı söz demirəm. Bacım qızı! Bildiniz?*

– *Bəli, bildik*” [3, s. 39];

Nümunələrdən göründüyü kimi, “bilmək” feilinin dialog nitqində bəzən itaət etmək mənasında işlədilməsində də təsadüf edirik.

Bəzən isə qarşı tərəfin daha anlayışlı olmasına təsir etmək məqsədilə ikinci şəxsə xitabən, cümlənin əvvəlində “bilirsən / bilirsiniz” feil formalarından istifadə edilir: “– Bilirsən, Əhməd, xəyal

insanın beyni ilə ürəyi birlikdə işləyəndə yaranır” [5, s. 167]. Burada psixoloji təsir özünü bariz şəkildə biruzə verir.

Azərbaycan dilində anlama feillərindən biri də “aydın olmaq” tərkibi feilidir. İki komponentdən (sifət + feil) ibarət olan bu feil forması da dilimizdə xüsusi işləkliyi ilə seçilir: Məsələn, “Məktubda sözdən çox nöqtə var... Nöqtələrin yerində hansı sözləri oxumaq lazım olduğu aydındır” [5, s. 51].

Burada “aydın olmaq” feili qarşılıqlı anlayış mənasında çıxış edir. İnsan qarşı tərəfin problemlərini dərinlən anladığını və özünü onun yerində təsəvvür etmək iqtidarında olduğunu bildirir.

Anlama feilləri arasında yer alan “dərk etmək” (anlamaq, başa düşmək, öz düşüncəsi ilə qavramaq...// obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını başa düşmək, əqlədən qavramaq [1, s. 597] feili də tərkibi feildir. Bu feil daha çox praktiki anlama prosesinin izahı zamanı istifadə edilir. Məsələn, “Yox, əgər elmi dərk etmədən, gücün çatmayıb yarımçıq qoysan və məclisdən uzaqlaşmaq istəsən, onda yanan bir ocaq kimi üstünə su töküləcək və birdəfəlik söndürüləcəksən” [6, s. 19].

Növbəti olaraq anlama feillərinə bunları da daxil etmək olar: qanmaq, qavramaq, mənimsəmək, mənalandırmaq / mənə vermək. Bu feillər “dərk etmək, anlamaq” semantik sahəsinə daxildir və “anlamaq” konsepti ilə birbaşa bağlıdır. “Qanmaq” feili (“anlamaq, başa düşmək” [4, s. 37]) və ondan törəyən feillər də eyni semantikanı qoruyub saxlayır. Məsələn, “qandırmaq” feilinin izahı “anlatmaq, başa salmaq” şəklində verilir [2, s. 35]. Məsələn, “Deyəcəyəm bizim balaca uşaq qanmayıb, bu şeyləri götürüb” [4, s. 204];

“Mənalandırmaq” düzəltmə feilinin izahlı lüğətdə ikinci mənası “mənə vermək, qiymətləndirmək, dərk etmək” kimi qeyd edilir: “Ətrafında baş verən hadisələri düzgün mənalandırmağa çalışırsan” (H.Seyidbəyli) [2, s. 337]. Bu feilin sinonimi kimi “mənə axtarmaq”, “mənə vermək” tərkibi feillərini də qeyd etmək olar: “Eh, ay Nemət, dedi. Belə qızın ola-ola yenə həyatının mənasını axtarırsan...” [3, s. 137].

Bu sıradan olan “mənimsəmək” feili də xüsusilə diqqəti çəkir. “Qavramaq” feilinin “dərk etmək” mənasında tam sinonimi kimi çıxış edən bu feil anlama prosesinin anıdan, qısa müddət ərzində qeyil, müəyyən bir zaman kəsiyinin tələb olunduğu vaxt ərzində həyata keçirilməsinə işarə edir. Yəni insan hər hansı bir məlumata, informasiyaya tam sahibləndiyi zaman onu mənimsəmiş, qavramış hesab edilə bilər. Mənimsəmə öyrənmə prosesinin özü, əsas sütunudur. İzahlı lüğətdə “mənimsəmək” feilinin bu mənaları qeyd edilir: “1. Bir işi görüb götürmək, öyrənmək, özünə aşılmaq; 2. Yaxşı-yaxşı öyrənərək, başa düşərək yadda saxlamaq” [2, s. 340]. Göründüyü kimi burada idrak prosesi birmənalı olaraq subyektin öz üzərində çalışması ilə bağlıdır: “Görünür sən məşğul olduğun elmi yaxşı mənimsəmişsən” [4, s. 125].

“Öyrənmək” feilinin də anlama feilləri sırasında sadlanması məntiqəuyğun hesab edilməlidir. Bu feilin semantik mənasında indiyə qədər nəzərdən keçirdiyimiz feil formalarının məzmunundan fərqli çalar müşahidə edilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu feilin mənası bu şəkildə izah edilir: “1. Bilik əldə etmək, bir şeyi təcrübə ilə mənimsəmək... 3. Xəbərləşib, soraqlaşib bilmək, məlumat əldə etmək, xəbər bilmək” [2, s. 559]. Lakin anlama mənası ilə bağlı bu feil haqqında qeydə rast gəlmədik. Kontekst daxilində isə bu feil “xəbər, bilik əldə etmək” mənası ilə yanaşı “anlamaq // dərk etmək” mənalarını da ifadə edə bilər. Məsələn: “Amma Rəşad bu dili öyrəndikcə dünya gözündə dəyişirdi. Onu tamam öyrənib qurtarandan sonra isə dünya Rəşadın gözündə nağıldan da şirin oldu” [4, s.342].

Semantikasına görə bəzi kontekstlərdə “bilmək” feilinə yaxınlıq da hiss edilir: “Cahandar ağa arabaçılardan bu koçun hansı obanın olduğunu öyrənsə də, nə gəlinin adını, nə də kimliyini heç kəsdən soruşa bilmədi” [8, s. 21].

“Öyrənmək” feili ilə eyniköklü olan “öyrətmək” feili də anlama feilləri sırasında yer ala bilər. Burada iş birinci subyekt tərəfindən ikinci subyektə münasibətdə icra edilir: “1. Bilik, sənət peşə vermək... 2. Bilmədiyini şeyi bildirmək, başa salmaq” [2, s. 559]: “–İstəsən, bu dili sənə öyrədərəm. Amma bunun üçün gərək məktəbdə yaxşı oxuyasan. – Mən hökmən yaxşı oxuyaram. Amma tez ol, bu dili mənə öyrət” [4, s.341].

Kontekstual şəraitdən asılı olaraq bəzi hallarda “anlatmaq, başa salmaq” feilinə tam sinonim kimi də işlənir. Məsələn, Azər Rafiqi öyrətdi ki, əvvəlcə əl-ələ görüşmək lazımdır” [4, s. 460].

Nəzərdən keçirdiyimiz feillər, feil formaları və onlar əsasında nümunələrdən göründüyü kimi,

bu feillərdə anlama doğru istiqamətdə, düzgün nəticə əldə etmək istiqamətinə yönəlmiş bir proses kimi təcəssüm edir. Lakin dilimizdə “yanlış anlama // səhv anlama” mənası ifadə edən feil və feil formaları da mövcuddur. Məsələn, “aldanmaq” feili məlumatın qeyri-düzgün çatdırılması nəticəsində onun yanlış formasının qavranılmasına işarə edir: “Dadaş ancaq gülərdi onun çılğınlığına, “Ürəyi təmiz uşaqsan, onunçün də aldanırsan, onunçün də səni aldadıb barmağma dolaya bilib” - deyərdi...” [3, s. 172].

“Yanlış anlama” mənasını ifadə edən digər bir feil də “yanılmaq” feilidir: “Ana evin tərənib-tərənəm-məməsini bilmək üçün çılçırağa baxdı. Bəli, yanılmamışdı. Çılçıraq ləngər vururdu” [4, s. 64].

Anlama intuisiya, duyğular üzərindən də mümkündür. Bu baxımdan qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan dilinin leksik bazasına daxil olan “hiss etmək, sezmək, duymaq” feilləri də bir çox kontekstual nitq şəraitində məhz “anama // dərkətmə” mənası da ifadə edə bilər. Bu qisimdən olan “hiss etmək” feilinin izahlı lüğətdə qeyd edilən üçüncü mənası məhz bu məqamla bağlıdır: “... 3. Öz duyğuları, təəssüratları əsasında bir şeyi apaydın, həssaslıqla qavrama, dərkətmə bacarığı [3, s. 391]. Məsələn, “Oxuyanda hiss edirsən ki, şair doğma yurdumuzun bu guşələrini həm gözü, həm qəlbi ilə görmüş, onu duya-duya, sevə-sevə qələmə almışdır” [2, s. 20] və s.

Nəticə

Bu feillər ətrafda baş verənləri daxilən yaşayaraq, hiss edərək anlamında işlədilir. Bu səbəbdən də “duymaq” feilinin əsas mənası “hiss etmək, hiss üzvləri vasitəsilə qavramaq..; 2. Sezmək, anlamaq, başa düşmək, ürəyinə dammaq” [1, s. 708] şəklində qeyd edilir.

Azərbaycan dilində təfəkkür feillərinin xüsusi yarımqrupu kimi formalaşan anlama feillərinin böyük əksəriyyəti təsirli feillərdir. Bu feillərin ifadə etdiyi iş, hərəkət və ya prosesin obyektinin olması və ya onun kontekstdən anlaşılan olması mütləq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Anlama prosesi insan dərrakəsi, ağılı, başı, beyni ilə əlaqəli olduğundan anlama feillərinin mürəkkəb formaları “ağıl, baş, beyin” leksik vahidləri ilə müvafiq feillərin birləşməsindən formalaşan frazeoloji birləşmələrlə də ifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – I c. –2006. –742 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – III c. –2006. –672 s.
3. Anar. Seçilmiş əsərləri / Anar. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – 416 s.
4. Xəlil, Z. Seçilmiş əsərləri: Uşaqlar üçün nağıl-povestlər / Z.Xəlil. – III c. – 405 s.
5. Kərim, Ə. Seçilmiş əsərləri: [II cild]. (Nəsr əsərləri) / Ə.Kərim. – Bakı: Elm və təhsil, –2012. –500 s.
6. Sadiq, Ş. Od Ərlər / Ş. Sadiq. – Bakı: Xan nəşriyyatı, – 2017. – 224 s.
7. Seyidbəyli, N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / N.Seyidbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
8. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri: [iki cildə] / Şıxlı İ. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. –400 s.

SUMMARY

The verb system of the Azerbaijani language is distinguished by its originality and national character compared to other parts of speech. Thus, these lexical units, which are of particular importance in the expression of human thought in speech, have the potential to be developed in completely different shades depending on the circumstances in which speech behavior is carried out during the expression of thought. There are more verbs of understanding in the Azerbaijani language, which once again proves the fact that our language has a rich vocabulary. In the Azerbaijani language, verbs, which at many points are included in the cores of work, speech and other semantic fields, enter the semantic block of understanding with lexical-semantic options. In the process of speech, such verbs have special dynamism. In Azerbaijani, most verbs that form a specific subgroup of cognitive verbs are transitive verbs. The presence of the object of the work, action or process expressed by these verbs or its contextual intelligibility should be considered as an absolute case.

*Since, the process of understanding is closely related to human cognition, mind, head, and brain, therefore, complex forms of understanding verbs are also expressed through idiomatic expressions formed by combining the lexical units *ağıl* (mind), *baş* (head), and *beyin* (brain) with the corresponding verbs.*

*The article examines the semantic meaning of fixed combinations such as *baş açmaq*, *baş çıxarmaq*, *başı çıxmaq*, *baş tapmaq*, *baş işlətmək*, *ağlı kəsmək* etc., which all of them mean to understand.*

Keywords: Azerbaijani language, fixed expressions, cognitive verbs, semantics, analysis

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İCTİMAİ – SİYASİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONETİK UNİFİKASIYASI

Aytən BABAYEVA
aytenbabayeva91@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Fonetik unifikasiya və ya uyğunlaşma dillər arasında müşahidə edilən tələffüz-nitq fərqlərinin müvafiq simvolik literlə tənzimlənməsindən ibarətdir. İngilis və Azərbaycan dillərində latın qrafikasıdan istifadə edilsə də bu dillər arasında fonetik elementlərin deyilişində bir sıra fərqlər müşahidə edilir. Bu da ingilis dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan leksik-terminoloji vahidlərin, o cümlədən, ictimai-siyasi terminlərin Azərbaycan dilində yazı norması üzrə qaydaya salınmasına zəruri bir tələb yaradır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin əlifba sistemi bir qayda olaraq bir səs, bir işarə prinsipi üzrə qurulmuşdur. Burada ancaq dılarxası kar, kipləşən [k] samiti ilə dilortası kipləşən kar [k] samiti eyni işarə ilə ifadə olunur. İstər saitlərin və istərsə də samitlərin tələffüzündə də fonetik prinsip əsas yer tutur. İngilis dilində isə hərfi işarə literləri ilə tələffüz-nitq ifadəsində fərqlər vardır. Yəni müəyyən məqamlarda hərfi işarə literi ilə onun tələffüz-nitq keyfiyyəti arasında qeyri-bərabərlik müşahidə edilir. Bu fərqlər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan terminoloji vahidlərdə də əks olunur. Odur ki, onların Azərbaycan dilində norma baxımından tənzimlənməsində Azərbaycan dili fonetik qaydalarının tələbləri tətbiq edilir. Burada əlbəttə ki, Azərbaycan dili normaları nəzərə alınmaqla terminlərin beynəlxalq əhəmiyyət daşıdığı da diqqətdən kənarda qalmır. Beləliklə, fonetik unifikasiyada Azərbaycan dili normaları ilə beynəlxalq termin statusu qarşılıqlı vəhdət şəklində tənzimlənilir.

Açar sözlər: transliterasiya, simvol, variant, norma, informasiya

Giriş

Fonetik unifikasiya və ya uyğunlaşma dillər arasında müşahidə edilən tələffüz fərqlərinin müvafiq həfi işarələrlə tənzimlənməsindən ibarətdir. Fonetik unifikasiya fonetik transliterasiya kimi terminlərin Azərbaycan dilində qaydaya salınmasını nizamlayır. Transliterasiya faktiki olaraq bir dildəki simvolik detalların başqa dilə köçürülməsi və ya uyğunlaşdırılması kimi anlaşılır [1]. Transliterasiya söz və terminlərin bir dildən digərinə keçid prosesində onların daxil olduğu kimi əlifba-qrafika sisteminə uyğunlaşdırılması kimi linqvistik əməliyyat hesab olunur [8]. S.Məmməd zadə transliterasiyanın leksik-terminoloji sistemdə yaratdığı problemlərdən bəhs edərək onun informasiya təhlükəsizliyində mühüm rol malik olduğunu göstərir: S.Məmməd zadə yazır ki, “Virtual məkanda informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi axtarış zamanı internetdə sözlərin düzgün yazılması (transliterasiya) və milli indentikliyin qorunması kimi mühüm problemlərin aradan qaldırılması tələb olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dili qrafikasının digər dillərin qrafikasına transliterasiyası probleminin həlli vacibdir” [5, s.86]. Transliterasiya səviyyəsindəki fonetik unifikasiya məsələsi dilçilikdə vacib bir problemdir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin potensialı artmaqda davam edir, bu halda transliterasiyanın vahid bir mexanizmə salınmasının təxirəsalınmaz olduğuna xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin transliterasiya üzrə nizama salınmasında aşağıdakı kimi hallar nəzərə çarpır:

1) İngilis dilindəki ictimai-siyasi terminlərin tərkibində qoşa və ya yanaşı saitlər işlənir. Azərbaycan dilinin söz tərkibində qoşa və ya yanaşı saitlər işlənmədiyini üçün daxilində qoşa və ya yanaşı sait işlənən sözlər Azərbaycan dilinə bir sait səs işarəsi ilə unifikasiya olunur. Məsələn, ingilis dilindəki mitinq termini qoşa ee ilə yazılır: meeting [mi: tig]. Transliterasiya isə e saitin işarəsi

yox, i saitinin işarəsi verilir. Azərbaycan dili variantında da [i] işarəsindən istifadə edilir. Ancaq ingilis dilinin orfoepiyası üzrə i saiti uzanan tələffüz edildiyi halda Azərbaycan dili variantındakı mitinq sözündə i saiti uzun deyildir. Həmçinin, ingilis dilindəki career [kəˈrɪə(r)] sözündəki qoşa ee saiti tələffüzdə [iə] variantına keçir. Azərbaycan dilində isə doğru olaraq karyera variantı seçilir. Karyera mənşəcə italyan dilinə məxsusdur, yazılışı ingilis dilindəkindən fərqlidir: cariera. Lakin Azərbaycan dilindəki unifikasiyada ingilis dili variantı əsas götürülür [3, s.165]. İngilis dilindəki ictimai-siyasi terminlərin bir qisminin tərkibində isə ea, ai, ia, ei, ou yanaşı sartlərinin işlənməsinə təsadüf edilir. Belə yanaşı sartlər Azərbaycan dilinə vahid bir elementlə yox, ingilis dili tələffüzü üzrə Azərbaycan dili fonemlərinin təbiəti ilə uyğunlaşan bir variantda transliterasiya edilir. Məsələn, ingilis dilindəki leader [ˈLi:də (r)] sözündəki ea tərkibi tələffüzdə uzun i-yə çevrilir. Azərbaycan dilində də buna uyğun olaraq həmin termin lider kimi formalaşdırılır. Lider termini mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. Lider termini kimi spiker termini də ingilis dili variantında ea yanaşı sartləri ilə yazılır: speaker [ˈSpi:kə(r)]. İngilis dili tələffüzündə yanaşı ea sartləri uzun i kimi deyildir. Azərbaycan dilində də buna uyğun olaraq həmin termin daxilindəki ea yanaşı sartləri i saiti ilə yazılır. Ancaq Azərbaycan dilində uzanan i saiti olmadığından söz bir i saiti ilə transliterasiya olunur: spiker. Spiker sözü mənşəyinə görə ingilis dilinə məxsusdur. İngilis dilində işlənen dealer [ˈdi:Lə(r)] sözü də tələffüzə görə Azərbaycan dilində diler şəklində transliterasiya olunur. Diler sözü də mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. Sözü tələffüz variantında ea sartləri uzun i kimi deyildir. Azərbaycan dilinə transliterasiya variantında isə qısa, adi tələffüzlü i saitin işarəsi işlənilir. İngilis dilində yunan mənşəli ideya sözü də ea yanaşı sartləri ilə yazılır. Yunan dilində sözün yazılışı idea şəklindədir. Reyder sözü də mənşəyinə görə ingilis dilinə məxsusdur. İctimai-siyasi hərbi termin kimi Azərbaycan dilində yenidir [3, s.297]. İngilis dilində işlənen bəzi ictimai-siyasi terminlərin tərkibində ei saiti yanaşması işlənməsinə də təsadüf edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki suverenitet termininin ingilis dili variantında ei yanaşı sartlərinin işlədilməsi müşahidə olunur: Sovereign [ˈsdv.ər.ɪn]. Bu sözün tərkibindəki ei yanaşı sartləri Azərbaycan dilində e tələffüzünə çevrilir və [e] literi ilə işarə olunur. Suverenitet termini mənşəyinə görə alman dilinə məxsusdur. İctimai-siyasi mənasi dövlətin tam müstəqilliyi anlayışı bildirməklə səciyyəli olur [3, s.330]. İctimai-siyasi terminlərin bəzilərində ia yanaşı sartlərinin işlənməsinə də rast gəlmək olur. İa sartlərinin yanaşı işlənməsinə alliance [əˈLaɪ.əns] sözündə rast gəlmək olur. Sözü tərkibindəki ia yanaşı sartləri transkripsiyadan göründüyü kimi, aia sartlərinin qarşılıqlı tələffüzü şəklində deyilir. Azərbaycan dilində bu cür tələffüz variantı mövcud deyildir. Ona görə də sözün transliterasiyası alyans şəklində qəbul edilmişdir. Alyans sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Fransız dilindəki yazılış forması da ingilis dilində işlədilen alliance şəklindədir. Lakin ingilis dilində bu sözün tələffüzü ingilis dili nitqinə görə qərarlaşmışdır.

2) İngilis dilindəki terminlərin bəzilərində işlənen saiti səslər yazıldığı kimi yox, tələffüz normasına uyğun deyildir. Azərbaycan dilinə transliterasiya edildikdə də əsas etibar i tələffüz variantına uyğun literdən istifadə edilir. Bu mənada sözlərin tərkibindəki a saiti müvafiq olaraq i, e; i saiti a; o saiti u; u saiti ü kimi uyğun sartlərin hərfi işarəsi ilə transliterasiya olunur. İngilis dili yazısındakı image [ˈɪmɪdʒ] sözünün tərkibindəki ikinci saiti səs [a] işarəsi ilə yazılır. Sözü transliterasiyasında a işarəsi ilə qeyd olunan səs tələffüzdə i variantına çevrilir. Odur ki, həmin terminin Azərbaycan dilindəki transliterasiya variantında da i saiti (imic) işlənilir. İmic termini ingilis mənşəlidir. İngilis dilində yazı norması ilə nitq-tələffüz norması arasında fərq müşahidə olunsada Azərbaycan dilinə transliterasiya variantı üçün fərq mövcud deyildir. İngilis dilində işlənen ictimai-siyasi terminlərin bəzilərində a saitin transliterasiyasında [e] işarəsindən istifadə edilir. Məsələn, ingilis dilindəki manager [ˈmaenɪdʒ ə(r)] sözünün transkripsiyasında [a] elementinin e tələffüz çalarlığı müşahidə edilir. Transliterasiyada da buna uyğun olaraq [a] işarəsi [e] ilə əvəz olunur. Bunun kimi ingilis dilindəki management [ˈmaenɪdʒ ənt] sözünün transkripsiyasında [a] saiti işarəsi [e] ilə əvəz edilir: menecment. Menecer və menecment terminlərinin hər ikisi ingilis dilinə məxsusdur. Hər iki terminin Azərbaycan dilinə transliterasiyasında müvafiq olaraq eyni üsuldən istifadə edilmişdir. İngilis dilində işlənen labourite [ˈLeɪbəraɪt] termininin birinci hərfi işarəsi [a] literindən ibarətdir. Transkripsiyada isə tələffüzə görə [a] işarəsi [e] literi ilə göstərilir. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan

dilinə transliterasiya edildikdə [e] işarəsindən istifadə edilir. Doğrudur, leyborist termini Azərbaycan dilində yeni deyildir, ikidillilik dövründə Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Lakin müqayisə edildikdə leyborist sözünün transliterasiyasındakı qaydanın menecer və menecment sözlərinə uyğun olduğu müşahidə edilir. Hər üç termin ingilis dilinə məxsusdur, onların transliterasiyasında, bir qayda olaraq tələffüz-nitq aktı şəraiti əsas götürülmüşdür. Leyborist termininin ictimai-siyasi məzmunu İngiltərə, Avstraliya, Yeni Zelandiya və başqa ölkələrdə əsasən fəhlələrdən ibarət olan, amma reformist liderlərin rəhbərlik etdiyi siyasi partiyanın üzvü anlayışından ibarətdir [4, s.129]. Terminlərin müəyyən qismində [i] saitinin [a] literi ilə transliterasiya olunması müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilindəki insider [ɪn'saɪdə] sözü buna nümunədir. Sözün tərkibindəki ikinci hecəda işlənən [i] saitinin işarəsi tələffüzdə [a] kimi deyildi üçün transliterasiyada da [a] saitinin işarəsi əsas götürülmüş, Azərbaycan dilində həmin termin insayder kimi formalaşdırılmışdır. İnsayder termini mənşəyinə görə ingilis dilinə məxsusdur, ictimai-siyasi mənası hər hansı qrupun, təşkilatın üzvü olan və buna görə başqaları üçün qapalı, gizli, məxfi informasiyaları əldə edə bilən agent və ya emissar kimi anlaşılar [3, s.153-154]. İngilis dilində işlənən terminlərin bəzilərində [u] saiti Azərbaycan dilinə transliterasiyada [ü] saiti ilə əvəzlənir. Məsələn, produser [prə'dyusə(r)] termini yazıldığı kimi yox, transkripsiyadakı səslənir və burada u saiti sərbəst yox, y samiti ilə birlikdə yu kimi deyilir. Rus dili variantında sözün deyilişi ingilis dilində olduğu kimi yu səsləri ilə ifadə olunur: продюсер. Azərbaycan dilində isə yu tələffüzü ü saiti ilə əvəz olunur. Burada rus dili variantı yox, Azərbaycan dilinin tələffüz-nitq xüsusiyyətləri üstün götürülür. Prodüser termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Latın dilindəki yazılış forması produsere şəklindədir. İngilis dilində isə həmin termin ingilis dili qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilinə transliterasiyada da bu dilin tələffüz-nitq norması aparıcılıq təşkil edir.

3) İngilis dilində bəzi samit səslər tələffüz-nitq formasına görə yazıldığı kimi deyilmir. Odur ki, söz tərkibində həmin səslərin Azərbaycan dilinə transliterasiyasında Azərbaycan dilinin fonetik tələblərinə istinad edilir. Aparılan müqayisələrdən görünür ki, ingilis dilində [c] literi Azərbaycan dili fonemləri ilə müqayisədə həm dilarxası kar kipləşən [k] və həm də dil-dış novlu kar [s] samitlərinin mövqeyində işlənir. [C] literi ingilis dilindəki contraction [kən'træk.ʃən], conflict ['konflikt], public ['pʌblɪk] kimi sözlərin tərkibində dilarxası kar kipləşən [k] samitinin adekvatı kimi işlənir. İngilis dilindəki contraction termini Azərbaycan dilində kontrakt şəklində işlənir. Kontrakt termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Latın mənşəli kontrakt termini alman dilində latın dilindəki contractus variantının əsasında formalaşmış, ingilis dilində isə contraction şəklində qərarlaşmışdır. Kontrakt terminin özü Azərbaycan dilinə birbaşa ingilis dilindən yox, rus dili vasitəsi Avropa variantından daxil olmuşdur. Sözün tərkibindəki iki [c] literi isə Azərbaycan dili fonetikasının işarə sistemə uyğun olaraq dilarxası kar, kipləşən [k] ilə trasliterasiya olunmuşdur.

Konflikt termini mənşəyinə görə latın dilinə məxsusdur. Latın dilində sözün yazılışı sonclictus şəklindədir. Termin ingilis dilində conflict şəklinə düşmüş, Azərbaycan dilində isə söz tərkibindəki [c] literi [k] ilə əvəzlənmişdir. Konflikt termini də Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Buna baxmayaraq terminin unifikasiyasında Azərbaycan dili qanunauyğunluqları nəzərə alınmışdır. Publik termini ingilis mənşəlidir. Azərbaycan dilində sosial qrup anlayışı bildirir. Sözün son elementi olan [c] literi Azərbaycan dili tələbinə görə [k] foneminin işarəsi ilə transliterasiya olunmuşdur. İctimai-siyasi terminlərin müəyyən qismində işlənən [c] elementi Azərbaycan dilindəki [s] foneminə uyğun gəlir və həmin səsin işarəsi ilə də transliterasiya olunur. Məsələn, ingilis dilindəki certificate [sə'tifikət] sözündə başlanğıc [c] literi tələffüz nitq aktında dil-dış novlu kar s səsi kimi ifadə olunur. Sertifikat termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur: certum- doğru, facere-edirəm. Latın dilindən bu termin fransız dilinə (certificat) daxil olmuş, sonra ingilis dilinə keçmişdir [7, s.462]. Daha sonra isə bu termin rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Sertifikat termini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) qeydə alınmışdır (s.440). İngilis dilində işlənən ictimai-siyasi terminlərin tərkibindəki [g] literi Azərbaycan dilinə transliterasiya edildikdə s, q, d, y samitləri ilə əvəzləşdirilir. Məsələn, ingilis dilində işlənən budget [ˈbʌdʒɪt] sözündəki [g] literi Azərbaycan dilinə dil-dış, cingilti c səsi ilə əvəz olunur: büdcə. Büdcə sözü mənşəcə ingilis dilinə

məxsusdur. Azərbaycan dilinə transliterasiyada ingilis dili tələffüzü ilə yanaşı Azərbaycan dilinin fonetik tələbləri nəzərə alınmışdır. İngilis dilindəki [g] literi həmçinin, Azərbaycan dilinə [q] samiti kimi də transliterasiya edilir. Məsələn oligarchia [digar'kɪa] terminindəki [g] literi Azərbaycan dili variantında (oligarxiya) [q] ilə əvəz edilir.

4) İngilis dilindəki bəzi ictimai-siyasi terminlərin tərkibindəki qoşa samitlər Azərbaycan dilinə bir samit fonemin işarəsi ilə transliterasiya olunur. Azərbaycan dilinin söz tərkibinə məxsus qoşa samitlər əslən genetik təbiətlidir. Yəni qoşa samitlər sözün istənilən yerində yox, xüsusən, ikihecalı sözlərdə birinci hecanın sonu, ikinci hecanın əvvəli mövqeyində (səkkiz, doqquz, əlli, saqqız, doqqaz, çaqqal, saqqal, hoqqa, toqqa, hikkə və s.), həmçinin, təqlidi sözlərin birinci hecasının sonu ilə sonrakı hecasının başlanğıcında (taqqıltı, qaqqıltı, şaqqıltı, guppultu, çaqqıltı, şıqqıltı və s.) işlənir. Digər hallarda qoşa samit işlənməsinə alınma sözlərdə (təyyar, səyyar, fərziyyə, səhiyyə, eyniyyət, ciddi, cərrah və s.) rast gəlmək olur. Alınma sözlərdəki qoşa samitlər müəyyən hallarda Azərbaycan dilinin tələffüz-nitq aktları normasına uyğun olaraq bir samitlə yazılır: tövsiyə, tərbiyə, Aliyə, Nuriyə, ambisiya, saniyə və s. [2]. Ümumiyyətlə fonetik unifikasiya prosesində diqqəti cəlb edən cəhət bundan ibarətdir ki, ingilis dilində sözlərin yazılış qayda və normaları ilə tələffüz-nitq xüsusiyyətləri arasında bərabər ölçülülük müşahidə edilmir. Ona görə də Azərbaycan dilinə unifikasiya zamanı bir qayda olaraq daha çox ingilis dilinin tələffüz-nitq xüsusiyyətlərinə istinad edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Eynicinsli qoşasamitli sözlər: Azərbaycan dili. 7 aprel, 2011-ci il: kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili-4521/eynicinsli-qoşasamitli-sözlər.html.
2. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. İzahlı lüğət. Bakı, Elm, 2008, 256 s.
3. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021, 400 s.
4. Məmmədzadə S. Transliterasiya problemi və onun yaratdığı təhlükələr.// İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II respublika elmi-praktik konfransı, 14 may 2015-ci il; s.86-87.
5. Qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü. 22.06.2016. bölmə Azərbaycan dili: language.az/06221837.html.
6. Словарь иностранных слов. Москва, Русский язык. 1989, 624 с.
7. Транслитерация с русского на английский онлайн: lim-english.com/posts/transliteratsiya-s-russkoqo-na-angliyskiy/02.08.2018.
8. Что такое транслитерация и зачем она нужна, [prostudio.ru /journal/ transliteration](http://prostudio.ru/journal/transliteration).

SUMMARY

Phonetic unification or harmonization consists in regulating the pronunciation and speech differences observed between languages with the appropriate symbolic letter. Although Latin graphics are used in English and Azerbaijani, a number of differences are observed in the pronunciation of phonetic elements between these languages. This creates a necessary requirement for the regulation of lexical and terminological units, including socio-political terms, introduced into Azerbaijani from English according to the writing norm in Azerbaijani. It is known that the alphabetic system of the Azerbaijani language is usually built on the principle of one sound, one sign. Here, only the diacritical deaf, tympanic consonant [k] and the diacritical deaf tympanic consonant [k] are expressed with the same sign. The phonetic principle plays a key role in the pronunciation of both vowels and consonants. In English, there are differences between the letter sign letters and their pronunciation-speech expression. That is, at certain points, there is an inequality between the letter sign letter and its pronunciation-speech quality. These differences are also reflected in the terminological units that entered the Azerbaijani language from English. Therefore, the requirements of the phonetic rules of the Azerbaijani language are applied in their regulation in terms of norms in the Azerbaijani language. Here, of course, it is not overlooked that the terms have international significance, taking into account the norms of the Azerbaijani language. Thus, in phonetic unification, the status of the international term is regulated in the form of mutual unity with the norms of the Azerbaijani language.

Keyword: transliteration, symbol, variant, norm, information

DİLDƏ İŞLƏNƏN TAPMACALARIN KOQNİTİV-SEMANTİK TƏHLİLİ

Aytən MƏMMƏDOVA
aytenferecova@yahoo.com
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Tapmaca, adətən qısa şəkildə olan, lakin əksər hallarda mücərrəd, məcaz və ya çoxqatlı mənə ilə zəngin ifadələrdir. Bu cür ifadələrdə, hərfi və məcazi mənalar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Kognitiv nəzəriyyə və semantik analizlər kontekstində, tapmacaların insanların dil bilikləri və düşüncə prosesləri ilə necə əlaqələndiyini anlamaq məqsəd qoyulur.

Məqalədə, tapmacaların insanların beyinlərində necə işlədiyi, hansı kognitiv mexanizmlərin onları anlamada əsas rol oynadığı və bu prosesin semantik təhlili üzərində durulacağı. Tapmaca anlayışının anlamı, əlaqəli obrazlar və metaforalarla necə əlaqələndiyi müzakirə ediləcək. Həmçinin, dil və düşüncənin qarşılıqlı təsiri kontekstində tapmacaların necə qurulduğu və mənalandığı araşdırılacaq. Tapmaca kimi dil hadisələri, insanların dünyanı anlama və təfsir etmə metodlarını əks etdirən güclü bir vasitə kimi qiymətləndiriləcək.

Açar sözlər: tapmaca, kognitiv, təhlil, semantika, analiz, dil, düşüncə

Giriş

Dildə işlənən sabit ifadələrin bir növü də tapmacalar sayılır. Tapmacalar da paremioloji vahidlər kimi frazeoloji sabit ifadələrdir. Predikativlik daşıyaraq əsasən dildə cümlə kimi reallaşırlar. Tapmacanın idrak nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi folklor mətnlərini təkcə representant kimi deyil, həm də kollektiv nitq yaradıcılığının məhsulu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Tapmacalar nəzəri bazanın və konseptual aparatın formalaşması kimi həm də müəyyən diskursda xüsusi növ biliyin yaranmasında və möhkəmləndirilməsində də iştirak edirlər. Tapmacalar nominativ-idrak funksiyasına malik mürəkkəb əlamətlər kimi nəzərdə tutulur [1,s.184].

Tapmacalar, insanların beyinlərində yaradılan obrazlar və mənalar vasitəsilə dili və düşüncə proseslərini əks etdirən ən maraqlı dil hadisələrindən biridir. Azərbaycan dilində tapmacalar, çox zaman ənənəvi xalq ədəbiyyatının bir hissəsi olaraq, xalqın dünya görüşünü, təfəkkürünü və sosial həyatını əks etdirir. Bu tapmacalar, sadə bir şəkildə ifadə olunan, lakin məcaz və çoxqatlı mənalar daşıyan ifadələrdir. Leksik-kognitiv yanaşma, tapmacaların necə işlədiyini, onların leksik (sözlə bağlı) və kognitiv (düşüncə ilə bağlı) xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan verir.

Tapmacaların leksik xüsusiyyətləri, sözlərin və ifadələrin müxtəlif mənaları ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində tapmacalarda tez-tez qarşılaşılan leksik xüsusiyyətlərdən biri, sözlərin çoxmənalı və ya məcazlı şəkildə istifadəsidir. Bu xüsusiyyət tapmacaların ifadə etdiyi mənaların zənginliyini artırır və onları daha mürəkkəb və düşündürücü edir.

Dildəki tapmacalarda ən çox qarşılaşılan kognitiv mexanizmlərdən biri məcaz və metafora istifadəsidir. İnsanlar bir-birilə əlaqə qurarkən, düşündükləri obrazları müəyyən sözlər və ya ifadələr vasitəsilə yaratmağa çalışırlar. Tapmaca da bu yaradıcı düşüncəyi stimullaşdırır.

Kognitiv yanaşma, tapmacaları yalnız dil hadisəsi kimi deyil, həm də mədəniyyətin, sosial düşüncənin və xalqın təfəkkürünün bir əks-sədası olaraq qiymətləndirir.

Tapmacaların strukturu, bir neçə vacib elementdən ibarətdir. Bir tərəfdən, tapmaca hərfi mənada verilən bir sualdır; digər tərəfdən, tapmaca çox vaxt bu sualın altındakı daha mürəkkəb bir mənanı nəzərdə tutur. Tapmaca strukturu təkcə semantik deyil, həm də kognitiv yanaşma tələb edən bir quruluşdur. İnsanlar bu strukturu, hərfi və məcazi mənaları əlaqələndirərək başa düşürlər [5,s.130].

Tapmacalar, dünyanın linqvistik mənzərəsinin fraqmentləri kimi, kognitiv metaforik modellərini əmələ gətirir: ilk növbədə antropomorfikdirlər, yəni xarakterinə, xarici görünüşünə, fərdi

tərbiyə və təhsil səviyyəsinə malik insan obrazı əsas yer tutur. Müxtəlif dünya dillərində təxmin etdiyiniz kimi, ən böyük tematik qrup insan obrazı və onunla əlaqəli hər şey haqqında olan tapmacalardır: brother Left, and Right, his brother, hardly ever see each other. Mirror is the only place where they 're coming face to face (eyes); azərb. iki qardaş bir-birinə qonşudur, amma bir-birini görmürlər. Güzgü onların üz-üzə gəldiyi yeganə yerdir (gözlər); Azərbaycan dilində: ağırlığın yer götürər, ruzusun allah yetirər. (yeni doğulmuş körpə);

*Babam məndən nar istər,
Yoxu bilməz, var istər,
Sancılmamış qələmnən
Dərilməmiş bar istər. (övlad);
Bir dərədə bir quş uçar, adı yox,
Şirinlikdən yemək olmaz, dadı yox.
Bir at ona peşkəş olub canı yox,
Bir qoyundu loğman ona, canı yox. (ana, beşik, övlad) və s.*

Ümumiyyətlə, insan konsepti dildəki tapmacaların ana nüvəsini təşkil edir.

Qeyd edək ki, folklor mənbələrində antropomorfik tapmacalar freymində somatizm tapmacaları qohumluq terminləri ilə əlaqələndirilir. Bunun səbəbi mədəni və sosial-tarixi amillərdir, ailə cəmiyyətin dayağı kimi folklor mənbələrinin mətnlərində öz əksini tapmış mədəni arxetip, simvol və dəyər ölçüsüdür.

Artefakt metaforasının koqnitiv modeli dünyanın dil mənzərəsinin əhəmiyyətli bir hissəsinin fəaliyyət subyekti olan insanla bağlıdır: ing. I saw a thing in the dwellings of men that feeds the cattle; has many teeth. The beak is useful to it; it goes downwards, ravages faithfully; pulls homewards; hunts along walls; reaches for roots. Always it finds them, those which are not fast; lets them, the beautiful, when they are fast, stand in quiet in their proper places, brightly shining, growing, blooming (rake); azərb. dişlər var, amma diş ağrısı bilmirlər (dırmıq). Verilmiş nümunələrdə hərəkət obyekt (dırmıq) subyektin kvalifikasiya xüsusiyyətlərini alır və somatik metaforalar vasitəsilə təsvir olunur [2, s.130].

Tapmacanın sosial metaforasının koqnitiv modeli insan və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alır və ən universal metaforik modellərə aiddir. Dünyanın sosial mənzərəsinin müxtəlif komponentləri insan şüurunda daim bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur: hərbi metafora, oyun metaforası, idman metaforası, dini metafora və s. Təhlil olunan dillərdə dinlə bağlı ibadət qaydalarına və ayinlərinə həsr olunmuş çox əhəmiyyətli tapmaca təbəqəsi mövcuddur: He has married many women, but has never been married. Who is he? (a priest); azərb.: Beş çeşid yemiş, bir-birinə dəyməmiş, üçü gün görmüş, ikisi gün görməmiş. (namaz).

Sosial tapmaca metaforasının şifahi təsviri insan şüurunun reallığın modelləşdirilməsində nə qədər potensiala malik olduğunu göstərir, hətta mücərrəd anlayışları insan fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə yaxınlaşdırır: ing.: You do not want to have me, but when you have me, You do not want to lose me. What am I? (a lawsuit).

Təbiət haqqında tapmacalarda antroposentrik düsturlar da geniş şəkildə qeyd olunur: ing. Scarcely was the father in this world when the son could be found sitting on the roof (fire, smoke); a cloud was my mother, the wind is my father, my son is the cool stream, and my daughter is the fruit of the land, a rainbow is my bed, the earth my final resting place, and I'm the torment of man (rain).

Təbiət haqqında olan çoxşaxəli və müxtəlif tapmacaların koqnitiv modelinə iqlim və coğrafi adlardan əlavə, fito- və zoomorfik tapmacaların üçölçülü bloku daxildir: ing.: He is not a tailor, but carries needles with him (hedgehog); as red as fire, with a fuzzy tale, he likes long walls (fox).

Bir tərəfdən, tapmaca, artıq qeyd etdiyimiz kimi, az əhəmiyyəti olan, lakin daim insan həyatında, əşya və hadisələrdə rast gəlinən folklor janrıdır. Digər tərəfdən, tapmaca, iştirakçılardan birinin “bir şey” fikrində tutduğu, digərinin isə bu “nəyisə” təxmin etdiyi dialoq şəklində xüsusi kommunikativ qarşılıqlı əlaqə rejimi yaradan xüsusi bir oyun mətni növüdür.

İstənilən tapmaca iki hissədən ibarətdir: tapmacaları (sualları) və bir-biri ilə əlaqəli açmaları

(cavabları). Tapmaca mətninin cavabla semantik əlaqəsi aydın olmamalıdır, əks halda həlli çətin olmayacaq və maraq oyatmayacaq. Tapmacanın mətnində tapmacanın denotasiyası (təxmin) adlandırılaraq bilən bəzi dəyişənlə əvəz olunur.

Tapmaca xəyalda canlandırılmaq xüsusiyyətinə malikdir. Əsl müəllif keçmişin kollektiv ənənəsidir. Ənənə mətnin təhlükəsizliyinə nəzarət edən, onu qoruyan, həmçinin onun “düzgün” şərhini təyin edən senzura rolunu oynayır.

Tapmaca xüsusi linqvistik vahid - mətn kimi qəbul edilə bilər. V.N.Toporovun fikrincə, tapmaca çoxfunksiyalı xarakter daşıyır. O, tapmaca funksiyalarının bir neçə blokunu fərqləndirir, bu bloklardan birinə mətn qurma və semiotik funksiyalar daxildir [4, s.68].

Tapmaca təbii predikativlikdir. Predikativlik anlayışı mübtəda ilə xəbəri birləşdirən əlaqəni, həmçinin məntiqi subyektlə predikatın münasibətini bildirən “predikativ əlaqə”, “predikativ əlaqələr” sintaktik anlayışlarının bir hissəsidir. Predikativ vahid söz forması və ya söz formalarının birləşməsindən əmələ gələn sintaktik konstruksiyadır: ing.: There stood a house, all marble-white. One day there was a knock inside. Broke down those walls of marble, out sprang a yellow marvel (a chick).

Kodlaşdırma tapmacanın mövcudluğu prinsipində yatır - tapmacanın bildirəni (tapmaca mətni) ilə tapmacanın bilinəni (açması) arasındakı əlaqənin şüurlu şifrələnməsi mövcud olur. ing.: Voiceless it cries, Wingless flutters, Toothless bites, Mirthless mutters (the wind); Əli yox, ayağı yox (külək).

Həqiqi mətn xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq, tapmaca oyun mətnlərinə xas olan bir sıra özəlliklərə malikdir, yəni:

1) tapmaca müəllifinin oyun planı, məqsəd və vəzifələri ilə bağlıdır – məqsəd dinləyicidə estetik məmurluq və ya gülüş hissi oyatmaqdır;

2) oyun tapmacasının kommunikativ istiqaməti onun gerçəkliyi yaradıcı şəkildə dərk etməyə qadir olan həmsöhbətə ünvanlanmasında özünü göstərir.

İstənilən tapmaca sabit ifadə olaraq özünü linqvistik işarədə aşkar edən müəyyən denotatla deyil, ona uyğun gələn, insan şüurunda yaşayan obrazla yaranır. Obyektin bu obrazı xarakterik əlamətlər toplusuna malikdir və ətraf aləmin digər obyektləri ilə müəyyən münasibətdədir [3,s.69].

Bələliklə dildəki frazeoloji sabit frazemlərin bir növünü də tapmacalar təşkil edir. Tapmacaların koqnitiv xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə onların ümumi və hər bir xalq üçün fərdi xarakterindən də danışmaq mümkündür.

Dildə tapmacaların istifadəsi yalnız əyləncə və oyun məqsədli deyil, həm də sosial və mədəni əlaqələrin inkişafına xidmət edir. Tapmacalar, ənənəvi təsəvvürləri və düşüncə tərzini müasir dövrə daşıyır. Onlar, bəzən uşaqlar arasında sosial əlaqələrin qurulmasında, bəzən isə böyükər arasında ağıllı mübahisələr və müzakirələrdə istifadə olunur.

Dildəki tapmacalar, həm leksik, həm də koqnitiv baxımdan zəngin və çoxqatlı bir dil hadisəsidir. Bu tapmacalar, dil və düşüncə arasında qarşılıqlı əlaqəni nümayiş etdirir və insanın məcazi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Həmçinin, tapmacalar, sosial və mədəni baxımdan da əhəmiyyətlidir, çünki onlar xalqın həyat tərzini, düşüncə sistemini və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Tapmacaların leksik və koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırmaq, dilin daha dərinə anlaşılməsinə, həmçinin insanların düşüncə mexanizmlərinin inkişafına kömək edir.

Nəticə

Dilçilikdə tapmacaların koqnitiv-semantik təhlili, dilin insan beynində necə işlədiyini və necə qəbul edildiyini başa düşmək baxımından əhəmiyyətli bir sahədir. Tapmacalar, dilin semantik strukturlarını və məna quruluşlarını dərinə araşdırmağa imkan verir. Onlar, həmçinin insanın dünyagörüşü və düşüncə tərzini formalaşdıran koqnitiv mexanizmləri əks etdirir. Tapmacaların içindəki metaforik və simvolik mənalara, insanın dil vasitəsilə real və abstrakt anlayışları necə əlaqələndirdiyini göstərir. Koqnitiv-semantik yanaşma, tapmacaların yalnız əyləncəli dil məhsulları olmadığını, həm də insanın dil və düşüncə əlaqəsini anlamağa kömək edən mühüm vasitələr olduğunu ortaya qoyur.

Bu təhlil, həm də tapmacaların tədris və kommunikasiya sahələrində istifadə oluna biləcəyini

vurğulayır. Tapmacalar, dilin tədrisində və kognitiv inkişafın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Kognitiv-semantik analiz, dilin həm struktur, həm də məna səviyyəsində necə inkişaf etdiyini və dilin istifadəçiləri tərəfindən necə şərh edildiyini daha yaxşı anlamağa imkan verir.

Nəticə olaraq, tapmacaların dilin və düşüncənin qarşılıqlı təsirini öyrənmək, həm də dilçilik sahəsində yeni yanaşmaların və təhlil metodlarının inkişafına töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mukhtarullina, A.R. Cognitive nature of a metaphor riddle. Sb.nauch.tr. The XVI All-Russian scientific conference (with the international involvement), –Moscow: Current problems of dialectology of languages of the people of Russia, June 1-4, –2016. – p. 183-185.
2. Olaosun, I. E., Faleye J. O. A Cognitive Semantic Study of Some English Riddles and Their Answers: Amidst a Tangled Web //–Yfa: Asian Journal of Social Sciences and Humanities. – Vol. 4(2). –2017. – c.128-132.
3. Taylor, A. English Riddles from Oral Tradition. / A.Taylor. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1951. – 367 p.
4. Toporov, V.N. From observations over a riddle. Researches in the field of balto-Slavic spiritual culture: Riddle as text // –Moscow: Indrik.Page, – 1999, №1, – p. 10-117.
5. Мухтаруллина, А.Р., Туктарова, Г.Р. Когнитивно-семантическая структура текста загадки (на материале английского, русского и башкирского языков) Перспективы Науки и Образования// Международный электронный научный журнал, – Москва: 2017, с. 126-132.

SUMMARY

A riddle is typically a short and concise expression, but often filled with abstract, metaphorical, or multi-layered meanings. In such expressions, there is an interplay between literal and figurative meanings. In the context of cognitive theory and semantic analysis, the aim is to understand how riddles relate to human language knowledge and cognitive processes.

This article will focus on how riddles work in the human brain, which cognitive mechanisms play a key role in their interpretation, and the semantic analysis of this process. The meaning of the concept of a riddle, its connection with associated images and metaphors will be discussed. Additionally, the construction and interpretation of riddles in the context of the interaction between language and thought will be examined. Riddles, as linguistic phenomena, will be considered as a powerful tool reflecting the methods humans use to understand and interpret the world.

Keywords: riddle, cognitive, analysis, semantics, interpretation, language, thought

"TO BE TO" MODAL İFADƏSİ VƏ ONUN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Aytən SEYİDOVA

seyidli.ayten@hotmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Bu məqalə müasir ingilis dilində modallıq anlayışını araşdırır və onun grammatik və leksik ifadə vasitələrini təhlil edir. Modallıq, bir nitq aktında danışanın müqayisə, nəticə çıxarma, zərurilik və mümkünlük kimi münasibətlərini ifadə edir. Bu məqalədə modal feillər, modal ifadələr və modal öncəliklərin istifadəsi üzərində dayanılır.

Açar sözlər: supletiv feil, qeyri-müəyyən məsdər, modal feillər, modal köməkçi, indikativ modallıq

Müasir ingilis dilində grammatik kateqoriyaların ifadə olunmasında bir neçə feil var ki, bunlar həm əsas, həm bağlayıcı, həm də köməkçi, həm də modal feil kimi geniş işlənmə hallarına malikdir. Belə feillərdən biri də şəxslərə görə dəyişən to be supletiv feilidir. To be feilinin indiki zamanda üç forması, keçmiş zamanda isə iki forması var: am, is, are; was, were.

To be feili aşağıdakı mənələrdə işlənə bilər:

1. To be feili əsas feil kimi: mövcud olmaq (to exist), baş vermək (to happen), getmək (to go), baş çəkmək (to visit) kimi mənələrdə işlənir. Məsələn: There is a book on the table.

2. To be köməkçi feil kimi: davamedici zaman formalarının və məchul növün düzəlməsində iştirak edir. Məsələn: She is reading now

3. To be feili bağlayıcı feil kimi: mürəkkəb ismi xəbərin birinci komponenti kimi çıxış edir, predikativ mübtəda ilə birləşdirir. Məsələn: They are not attentive.

To be feili bəzən modal köməkçisi (modal auxiliary) kimi istifadə olunur. Lakin bu zaman o, yalnız gələcəyə aid hərəkət, yaxud öhdəlik bildirməlidir. Məlumdur ki, modal feil güclü əmr, təyinat bildirir və to be to modal ifadəsi bu mənada must modal feilindən fərqlənir. To be to modal ifadəsi əmr bildirir. Lakin bu əmri bir şəxs digərinin xəbəri olmadan onun üçün verir, tərtibat və ya razılaşma mənasında həm qeyri-müəyyən məsdər, həm də bitmiş məsdərlə işlədilir. Must modal feili isə əsil modal feil olub, ancaq indiki zaman forması mövcuddur. Digər zaman formaları gərəkli olan zaman must modal feilinin əvəzinə təxminən onunla eyni mənaya malik olan to have to, to be obliged to, to be to ifadələri işlənilə bilər. Məsələn:

1) gələcək zamanda: He will have to take a taxi as he is in a hurry.

2) keçmiş zamanda: She caught some cold and had to stay at home.

Must modal feilinin Azərbaycan dilində qarşılığı onun hər dəfə ifadə etdiyi mənadan asılı olur: must modal feili vaciblik, qətilik, məcburiyyət, yasaq bildirərkən Azərbaycan dilinə **-malı; -məli** şəkilçiləri ilə tərcümə edilir. Məsələn: You must read this magazine at once. Və ya must modal feili güman, ehtimal mənası bildirərkən Azərbaycan dilinə yəqin ki, güman ki modal birləşmələri vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn: There must be some mistakes in this article.

Modallıq danışanın nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən grammatik kateqoriya hesab olunur. Münasibət dedikdə danışanın dinləyiciyə ötürmək istədiyi, yaxud ötürdüyü məlumat forması nəzərdə tutulur. Grammatik nöqtəyi-nəzərdən ötürülən fikir müxtəlif səciyyəli və istiqamətli ola bilər. Hazırda əsas məsələ dil səviyyələrində modallığın sərhədlərini müəyyənləşdirməkdir. Azərbaycan dilçiliyində modallığı O. Musayev, F. Cahangirov, Rus dilçiliyində V. V. Vиноградов, Y. A. Zvereva, İngilis dilində isə modal sözləri İ. Q. Rikman, V. V. Şuvalov, N. V. Yefimova, Y. M. Qordon, İ. P. Krilova və s. təhlil etmişlər.

Modallıq kateqoriyasının reallaşmasının morfoloji vasitələri şəkil formaları ilə təmsil olunur. Burada indikativ modallıq əsas yer tutur ki bu da feilin şəxsi formaları ilə bağlıdır. İndikativ modallıq

feilin şəxslı formaları içərisində morfoloji olaraq və şəxs(kəmiyyət, şəkil)zaman morfemləri ilə ifadə olunmuşdur. İngilis dilində bunlar xəbərlık göstəriciləri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997
2. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2001
3. Veysəlli F.Y. Struktur Dilçiliyin Əsasları. Bakı: Mütərcim, 2009
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Издание 2-е, М.: Советская литературная энциклопедия, 1996, 608 с.
5. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М.: Высшая школа, 1993, 384 с. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Л.: Просвещение, 1971, 365 с.
6. Chafe W.L. Language and consciousness. Chicago: University of Chicago Press, 1974
7. Chafe W.L. The flow of thought and the flow of language. in (ed) T.Givon. Syntax and Semantics 12, pp. 159-81, Chicago: University of Chicago Press, 1979

SUMMARY

This article explores the concept of modality in modern English and analyzes its grammatical and lexical meanings of expression. Modality expresses the speaker's relations in a speech act, such as comparison, inference, necessity, and possibility. This article focuses on the use of modal verbs, modal expressions, and modal antecedents.

Keywords: suppletiv verb, indefinite infinitive, modal verbs, modal auxiliariy, indicative modality

GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Gülnur SEYİDƏLİYEVƏ
seyideliyevagulnur1@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə "gender" anlayışı, xüsusilə sosial elmlərdə geniş tədqiq edilən aktual mövzulardan biridir. Gender, insanların cəmiyyətdəki rol və funksiyalarını, həmçinin qadın və kişilərin sosial statuslarını əks etdirən bir anlayışdır. Gender araşdırmaları dilçilikdə də araşdırılır. Dilçilik sahəsində gender anlayışı sərbəst söz birləşmələri və frazeologizmlər vasitəsilə də özünü göstərir. Məsələn, qızları təsvir edərkən daha zərif və incə ifadələr işlədilir ("qəşəng balam", "şirin balam"), oğlanlara isə daha güclü və cəsur ifadələr ("qoçaq balam", "aslan balam") istifadə olunur. Bu fərqlər yalnız bioloji deyil, sosial və mədəni baxımdan da formalaşır. "Qadınların yeri mətbəxdir" ifadəsi, qadınların yalnız ev işləri ilə məşğul olmasına dair stereotip yaradır. Bu səbəbdən, dilçilikdə genderin təhlili, bu cür ifadələrin doğru istifadəsi çox vacibdir. Dilçilik gender haqqında daha geniş təsəvvür yaratmağa kömək edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, dil (cins fərqliliklərini nəzərə alaraq) cəmiyyətin sosial strukturlarını əks etdirən vacib bir alət olaraq önə çıxır.

Açar sözlər: dilçilik, söz birləşmələri, gender, qadın, kişi

Müasir dövrdə "gender" anlayışı ən aktual mövzulardan biri hesab olunur. Bu termin bir çox elmi sahələrdə araşdırılmışdır. Xüsusilə, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Qərb ölkələrinin sosial elmlərində, xüsusən də antropologiya, tarix, psixologiya və fəlsəfə sahələrində istifadə edilərək qadın məsələlərinin araşdırılması ilə bağlı daha geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

Gender anlayışı müxtəlif elmlər daxilində işlədilərək onlarla əlaqəli şəkildə tədqiq edilir. Sosiologiya, psixologiya, ədəbiyyat, dilçilik və digər elmlərdə gender termini ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu termin müxtəlif elmlər çərçivəsində araşdırılır və öyrənilir.

Gender araşdırmaları ilk növbədə cinsiyyətin sosial-psixoloji və mədəni xüsusiyyətlərini müxtəlif aspektlərdən əks etdirir. Burada iqtisadiyyat, siyasət və sosial mühit də diqqət cəhəti. Gender məsələlərinin tədqiqi prosesi nə elmdə, nə də ictimai həyatda geniş yer tutmasa da, mövzusu baxımından fəlsəfə və sosioloji araşdırmalara daha yaxındır. Ümumiyyətlə, qadınların sosial həyatında, davranışlarında və digər hallarda psixoloji faktorların rolu müəyyən dövrlərdə tam qiymətləndirilməmiş və qadınların vəziyyətinin tərbiyəvi-tədris funksiyalarının öyrənilməsi ilə kifayət qədər maraqlanılmamışdır. Bu mövzu ilə əlaqədar bir neçə məqamı qeyd etmək olar.

Postsovet məkanında yenidənqurma dövründən etibarən sosioloqlar bu mövzulara daha çox diqqət yetirməyə başladılar. Onlar qadınların hakimiyyətdə və siyasətdə rolu, bazar iqtisadiyyatında yeri, psixoloji xüsusiyyətləri və digər aspektləri əhatə edən geniş tədqiqatlar apardılar.

İkinci əsas məqam ondan ibarətdir ki, həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq miqyasda "qadın məsələsi"nin mahiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Zaman keçdikcə inkişaf etmiş ölkələrdə qadınlar mühüm uğurlar əldə etmiş, onların sosial-iqtisadi və siyasi hüquqları tanınmış və müdafiə olunmuşdur. Eyni zamanda, qadınların dövlət idarəçiliyində və istehsalat sahəsində maraqlarını qoruyan qanunlar və inzibati qaydalar qəbul edilmiş, bu qaydaların tətbiqini təmin edən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Hazırda "qadın məsələsi"nin müzakirəsi və həll yolları əsasən cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı ilə əlaqələndirilir. Gender tədqiqatları yalnız bioloji fərqlərə əsaslanmır, eyni zamanda sosial, mədəni və psixoloji aspektləri də əhatə edir. Bu tədqiqatlar qadın və kişilərin psixoloji xüsusiyyətlərini, davranış modellərini, peşə fəaliyyətlərini sosial-mədəni və ideoloji kontekstdə araşdırır. Müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, qadınların siyasiləşməsi və müxtəlif təşkilatlarda fəal

iştirakı cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri kimi qəbul edilir.

Üçüncü məqam ondan ibarətdir ki, qadının cəmiyyətin inkişafında oynadığı sosial rola dair fəlsəfi-sosioloji təhlildə iki fərqli yanaşma formalaşmışdır. Bu yanaşmalardan biri qadınları əsas sosial və demoqrafik qrup kimi nəzərdən keçirir, digəri isə onları müəyyən sosial statusa malik, eyni zamanda spesifik demoqrafik xüsusiyyətlərlə seçilən birlik kimi dəyərləndirir. İkinci yanaşma daha geniş qəbul olunur [1,131].

Dördüncü məqam isə ondan ibarətdir ki, dünya tarixinə nəzər saldıqda, böyük siyasi və sosial-iqtisadi böhranlar dövründə qadınların ictimai hərəkətlərin yalnız iştirakçısı deyil, həm də aparıcı fiqurları olduğu görünür. Onlar bu proseslərdə sadəcə “güclü cinsi” təkrarlanır, eyni zamanda kişilərin əxlaqına, dünyagörüşünə və digər sahələrə təsir edirdilər.

Gender vahidlərinin dilçilikdə müəyyən ifadə və birləşmələrdə işlənməsi gender münasibətlərinin dil müstəvisində əks olunmasının bariz nümunəsidir. Bu kontekstdə ən vacib elementi frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji birləşmələr incələndikdə, qadın və kişi düşüncə tərzindəki fərqləri ifadə etmək üçün onların frazeologiya ilə əlaqəli şəkildə işlənməsinin zəruriliyi ortaya çıxır. Qadın və kişi təfəkküründən bəhs edərkən təkcə oxşarlıqlar deyil, fərqlər də nəzərə alınır. Burada gender mövzusunun əsasını təşkil edən kişi və qadın bərabərsizliyi açıq şəkildə vurğulanmasa da, onlar arasındakı fərqlər əsas götürülür. Bu fərqlər təkcə bioloji deyil, eyni zamanda psixoloji, sosial və mədəni aspektləri də əhatə edir və insan həyatının ən erkən mərhələlərindən etibarən formalaşmağa başlayır.

Qız övladını tərifləyərkən daha zərif, yumşaq və incə ifadələr işlədilir. Məsələn, “qəşəng balam”, “şirin balam”, “incə qızım” kimi ifadələr buna misal ola bilər.

Oğlan uşağını tərifləyərkən isə daha fərqli və güc nümayiş etdirən ifadələr istifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, oğlanlar hələ kiçik yaşlarından cəsarətli və döyüşkən ruhda böyüməyə təşviq edilir. Məsələn, “qoçaq balam”, “aslan balam”, “igid oğlum” kimi ifadələr buna nümunədir.

Ümumiyyətlə, sosioloji və psixoloji baxımdan uşaq dünyaya gəldiyi andan etibarən bu cür fərqlər formalaşmağa başlayır. Bunun əsas səbəbi isə ailənin, valideynlərin, yaxın qohumların və digər cəmiyyət üzvlərinin uşaqlara münasibətidir.

Gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji ifadələr birbaşa və ya dolayısı ilə qadın-kişi əlaqələrinə əsaslandığı üçün bu qrup ifadələr arasında Ailə, Sevgi, Nikah, Qadın, Kişi, Ər və Arvad kimi makrosahələrin, yəni konseptlərin üstünlük təşkil etməsi qaçılmazdır. Eyni zamanda, bu konseptlər gender münasibətlərinin ən geniş aspektlərini əhatə etdiyi üçün onların müəyyən çərçivələr daxilində fərqləndirilməsi də məntiqli hesab olunur.

Gender münasibətləri insan əlaqələrinin əsas strukturuna daxildir. Buna görə də, bu münasibətləri ifadə edən ifadələrin qiymətləndirici xüsusiyyət daşması nəticəsində onlar ya mənfi (peyorativ), ya da müsbət (meliorativ) mənada səciyyələndirilə bilər.

Dilçilikdə gender münasibətlərini ifadə edən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, koqnitiv-linqvopraqmatik xüsusiyyətlərinin təhlili böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə frazeoloji ifadələr dilçiliyin frazeologiya sistemi üçün xarakterik olan struktur xüsusiyyətləri, məsələn, antiteza, xiazm və digər obrazlı ifadə vasitələrini tam şəkildə özündə əks etdirir.

Gender münasibətləri, müəyyən bir söz birləşməsinin hansı cinsə aid olduğunu müəyyənləşdirən qaydalar və dillər arasındakı fərqlər əsasında formalaşır. Bu münasibətlərin iki əsas növü mövcuddur [2,184].

Cinsi mənsubiyyət, söz birləşməsinin hansı cinsə aid olduğunu ifadə edir. Məsələn, “kişi övladı” və “qadın övladı” ifadələri birinci növ cinsi mənsubiyyəti əks etdirir. Bu baxımdan, hər iki ifadə təkrarlanan şəkildə cinsiyyətə aidliyi vurğulayır.

Bu münasibət, əsasən, qadın və kişinin yerinə yetirdiyi fəaliyyətləri və ya peşələri əks etdirən amil kimi çıxış edir. Məsələn, “qadın sürücüsü” ifadəsi cinsə uyğunluq prinsipini əks etdirir, çünki sürücülük ənənəvi olaraq kişilərlə əlaqələndirilən bir peşə hesab olunur.

Gender münasibətlərini əks etdirən bəzi söz birləşmələri:

1. *Gender bərabərliyi* – kişilərlə qadınların hüquq və imkanlarının bərabər olması.
 2. *Ata himayəsi* – ailədə və ya cəmiyyətdə kişinin dominant rolu.
 3. *Ana şəfqəti* – ananın övladına olan qayğısını ifadə edən anlayış.
 4. *Zərif cins* – qadınlara aid edilən ənənəvi təsvir.
 5. *Güclü cins* – kişilərə aid edilən ənənəvi təsvir.
 6. *Ev qadını* – əsasən ev işləri və ailə qayğıları ilə məşğul olan qadın.
 7. *İş adamı* – biznes sahəsində fəaliyyət göstərən kişi (gender neytral alternativ: “biznes insanı”).
- Müxtəlif dillərdə gender münasibətlərini əks etdirən bəzi söz birləşmələri:

İngilis dili

1. *Glass ceiling* – qadınların karyera yüksəlişində qarşılaşdığı görünməz maneələr.
2. *Breadwinner* – ailənin əsas maliyyə təminatçısı (ənənəvi olaraq kişilərə aid edilir).
3. *Trophy wife* – yüksək statuslu kişilərlə evlənən və daha çox zahiri gözəlliklə dəyərləndirilən qadın.
4. *Man up* – kişilərin güclü və emosiyasız olmasını tələb edən ifadə.

G. Tahirzadə “Azərbaycan folklorunda gender problemi” adlı avtoreferatında [3,8] qeyd edir ki, ingilis dilində “gender” sözü şəxsiyyətin qadınlıq və kişilik fərqliliyini bildirir. Bu, hər zaman anlaşılan mənada götürülən cins deyil (qadın və kişilərin bioloji xüsusiyyətləri) və həmişə anladığımız mənada götürülən qadın deyil. Gender qadın və kişiləri ictimai həyatda fərqliliklər üzvləndirir.

Gender əsaslı frazeoloji vahidlər cinsiyyətə bağlı olaraq formalaşan ifadələrdir və cinsi stereotiplərin qorunmasına, hətta güclənməsinə səbəb ola bilərlər. Bu tip ifadələr, müəyyən cinslərə aid edilən vəzifələrə, xüsusiyyətlərə və davranış modellərinə istinad edir və bəzi hallarda bu stereotiplərin aradan qaldırılmasını çətinləşdirir. Buna görə də gender yönümlü ifadələrin istifadəsi bəzən məhdudlaşdırılmalıdır.

Məsələn, “Kişilər əsla ağlamaz” ifadəsi, kişilərin həssas anlarına hörmətlə yanaşaraq cinsiyyət stereotiplərinə uyğun gəlir. “Kişilərin elə işləri olmaz” ifadəsi, kişilərin ev işləri ilə məşğul olmasını inkar edir və kişilərə aid cinsiyyət stereotiplərini gücləndirir.

Bu ifadələrin istifadəsi cinsiyyət bərabərliyinə çatmağı çətinləşdirir və cinsiyyətə görə rollar və məsuliyyətlərin müəyyən edilməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən, cinsiyyətləri məhdudlaşdırmayan və bütün cinslərin rahatlığını nəzərə alan yeni ifadələr yaratmaq daha məqsədəuyğun və vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması məqsədilə bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təbii ki, hər sahədə olduğu kimi, bu məsələdə də hələ tam nəticələr əldə edilməmişdir. Bunun səbəbi, cinslər arasında sosial bərabərsizlik nəzəriyyəsini qəbul etməyənlərin və gender anlayışını tənqid edənlərin hələ də mövcud olmasıdır. Gender nəzəriyyəsinin tənqidçilərinə görə, müəyyən fəaliyyət sahələrində yalnız qadınların və ya yalnız kişilərin işləməsi daha məqsədəuyğundur. Bütün bunlara əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki, cəmiyyətimizdə qadınlar bir sıra biznes sahələrində, ictimai sektorda və s. fəaliyyət göstərirlər. Ümumiyyətlə, qadınlar kişilərlə bərabər hüquq və azadlıqlara malik olsalar da, kişilərə təqdim olunan imkanlar qadınlar üçün o qədər də əlçatan deyil. Doğrudur, bu sahədə bir çox müsbət dəyişikliklər baş verir, lakin hələ də görülməsi gərəkən işlər çoxdur. Ən vacibi, ölkənin bölgələrində bu məsələyə daha ciddi yanaşılmalıdır. Xüsusilə də, kənd yerlərində yaşayan kişilər bu mövzuda daha çox məlumatlı olmalı, qadınlara qarşı yanlış davranışlarından və fikirlərindən çəkinməli, eyni zamanda bu baxımdan onlara məsləhətlər vermək üçün şərait yaradılmalıdır.

Cins cəmiyyətimizin bir hissəsi olduğundan, gender münasibətləri hər zaman ətrafımızda mövcuddur. Ümumiyyətlə, gender münasibətləri kişilər və qadınlar arasındakı əlaqələr kimi izah edilir. Aşağıda gender münasibətlərinin insanlara düzgün çatdırılması ilə bağlı bir neçə təklif təqdim olunur:

Cinsi bərabərliyin təmin edilməsi üçün iş sahələrində cinsiyyət baxımından tərəfdaşlığın düzgün şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Bu, iş yerlərində ədalətli işə qəbul prosesləri, müəyyən ixtisaslar üzrə qadın və kişi əməkdaşlar arasında cinsiyyət bərabərliyinin təmin edilməsi və işdə yüksək vəzifələrə qəbul üçün tətbiq olunan şəffaflıq standartlarına riayət edilməsi vasitəsilə mümkün ola bilər.

Nəticə etibarilə, bu qədər həyata keçirilən tədbirlər, qanunlar, maarifləndirmə siyasətləri və qanun qüvvəli aktlar hələ tam olaraq kifayət etmir. Bu sahədə görülən işlər nə qədər geniş olsa da,

qeyd etməliyik ki, bir çox insanlar, xüsusən də ölkənin kənd və rayon sakinləri bu cür işlərdən xəbərsizdir. İnsanlar nə qədər çox maarifləndirilərsə, məsələlərlə bağlı bir o qədər yaxından tanış olacaqlar. Bu kontekstdə bir çox yerlərdə tədbirlərin keçirilməsi və həmin tədbirlərdə əhalinin iştirakının təmin edilməsi bu sahədə inkişafın əsas göstəricisi olaraq qəbul ediləcəkdir.

Ümumilikdə, yuxarıda göstərilən proseslər cinsə bağlı olan davranışlara, xüsusiyyətlərə və məsuliyyətlərə işarə edir və cinsiyyət problemləri üzrə təbliğat aparılır. Lakin, cinsiyyət bərabərliyinə nail olmağı və qadın - arvad və kişi - ər terminlərinin bərabər imkanlara malik olmasını məhdud saya bilirlər. Bu səbəbdən də, cəmiyyətdəki cinsiyyət stereotiplərinin aradan qaldırılması və gender bərabərliyinə çatmaq üçün yeni vahidlər yaratmaq vacib şərtlərdən biri hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995.
2. Musayev O.I. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996. 278 s.
3. Tahirzadə, G.E. Azərbaycan folklorunda gender problemi: filologiya üzrə fəlsəfə dok. ...dis. avtoreferatı. AMEA Folklor İnstitutu.-Bakı, 2015. 25 s.

SUMMARY

In modern times, the concept of "gender" is one of the topical topics, which is widely studied, especially in the Social Sciences. Gender is a concept that reflects the roles and functions of people in society, as well as the social status of women and men. Gender studies are also studied in linguistics. In the field of linguistics, the concept of gender is also manifested through free word combinations and phraseologisms. For example, when describing girls, more graceful and gentle expressions are used ("my gorgeous baby", "my sweet baby"), and boys are used stronger and braver expressions ("my brave baby", "my lion baby"). These differences are formed not only from a biological, but also from a social and cultural point of view. The phrase "Women's place is the kitchen" creates the stereotype that women should only do household chores. Therefore, in linguistics, the analysis of gender, the correct use of such expressions is very important. Linguistics helps to create a broader picture of gender. From this point of view, language (taking into account gender differences) stands out as an important instrument that reflects the social structures of society.

Keywords: linguistics, word combinations, gender, Female, Male

İNKARLIĞA ƏSASLANAN SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilara KARİMOVA

dilara.karimova@sdu.edu.az

Xülasə

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin somatik frazeoloji vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqinin aktuallığı dilin və onun frazeologiya təbəqəsinin inkişafındakı aktual linqvistik amillərlə, eləcə də müqayisəliliyin elmi istiqaməti ilə bağlıdır. Somatik frazeoloji vahidlər öz semantik və idiomatik tərkib hissəsinə görə indiyədək rus və xarici dilçilərin diqqətini cəlb edir və semantik, psixolinqvistik və linqvokulturologiya nəzəriyyəsində xüsusi yer tutur. Frazeoloji vahidin əsas tərifini ilk dəfə 1909-cu ildə isveçrəli dilçi Çarlz Balli tərtib etmişdir. Çoxsaylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, frazeoloji ifadələrlə bağlı hələ də öz həllini gözləyən, dilçilər tərəfindən ümumi fikir birliyinə gəlinməyən bir sıra məsələlər qalmaqdadır. Bu səbəbdən də, frazeoloji ifadələr hələ də dilçilərin başlıca tədqiqat obyektı olaraq qalmaqdadır. Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin somatik frazeoloji ifadələri, predmetini isə bu müxtəlif sistemli dillərdəki somatik frazeoloji ifadələrin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili təşkil edir.

Açar sözlər: *idiomatik ifadələr, somatik frazeologizmlər, Azərbaycan dili, ingilis dili*

Somatik frazeologizmlərdə, xüsusilə də feili frazeologizmlərdə növ kateqoriyasının təsdiq və inkarlığın ifadəsi də özünü göstərir. Müasir dilçilikdə inkarlıq kateqoriyasına istisnasız olaraq daxili və zahiri strukturların müvaziliyi prizmasından yanaşmaq, inkarlıq konstituentlərinin reallaşma formalarını cümlənin semantik-sintaktik modifikasiya elementi kimi tədqiq etmək ideyası üstün yer tutur.

Dil strukturlarına həqiqətən zahiri forma baxımından yanaşdıqda, müəyyən məntiqi – semantik və üslubi məhdudluqlar nəzərə alınmazsa, hər bir inkar cümlənin müvafiq “ilkin” strukturdan – təsdiq cümlə formasından – törəndiyini söyləmək olar. Məsələn, göz yummaq – göz yummamaq, uğur qazanmaq – uğur qazanmamaq, ağız açmaq – ağız açmamaq və s. Məsələnin belə sadələşdirilmiş radikal həlli qrammatik inkarlıq komponentlərinin reallaşma şərtlərinin linqvistik mexanizminin dürüst və yığcam şəkildə ifadə etsə də, bu “generativ sxematizm” kommunikatıvlik baxımından özünü doğrultmur, qeyri-universal və birtərəfli xarakter daşıyır, inkarın zəngin və çoxcəhətli ifadə variativliyini bütün genişliyi və rəngarəngliyi ilə əhatə edə bilmir. Inkarlıq semantikasının reallaşması üçün dil-nitq bütövlüyündə eksplisit (aşkar) ifadə vasitələri ilə yanaşı, geniş implisit (gizli) ifadə formaları sistemi, kontekstual-situativ indikatorlar da mövcuddur ki, bunların funksional-semantik, kommunikatıv – praqmatik və üslubi yönəldən araşdırılmasımühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir [3, s.96].

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, müəyyən məntiqi-semantik və struktur məhdudiyyətlərin təsiri altında heç bir inkar törədiciyə yol verməyən təsdiq strukturla yanaşı, təsdiq “ilkinliyə” əsaslanmayan inkar strukturlar da mövcuddur. Birinciləri kommunikatıv pozitivlər, ikinciləri isə neqativlər adlandırmaq olar. Bunların sırasında sintaktik frazeoloji birləşmələr – idiomatik cümlə quruluşları, neqativ və privativ frazeologiya xüsusi yer tutur.

Müasir ingilis dilində aşağıdakı idiomatik cümlə strukturları yalnız inkarda işlədilir. Məsələn,

Be off from my eyess! (İtil gözümdən!), Do you have a maggot in your head! (Başın xarab olub!), My heart bleeds (Ürəyin qan ağlayır), Damn your eyes! (Gözlərin çıxsın!) və s [2, s.46]

Misallardan da göründüyü kimi, somatik frazeoloji neqativlərin böyük əksəriyyəti transpozisiya hadisəsinə əsaslanır, başqa sözlə, inkarlıq konstituantı real sintaktik struktura inkarlıq mənası daxil etməkdən çox neytrallaşmanın linqvistik amilinə çevrilir. Bir sıra somatik frazeoloji neqativlərdə istisnasız olaraq inkarlıq struktur tərtibdə reallaşır. Məsələn, dil boğaza qoymamaq, gözün üstə qaşın var deməmək, əl-ələüstə oturmaq və s. Qeyd etmək lazımdır ki, somatik frazeoloji cümlələrin böyük

əksəriyyəti təsdiqdə gəlib inkarlıq ifadə edir, cümlənin kommunikativ tiplərinin sintaqmatik mənalardan birinin gerçəkləşməsinə, inkarlıq praqmatikasına xidmət edir. Mütləq ekspressivlik göstəriciləri kimi çıxış edən belə sintaktik somatik frazeoloji sxemlərin kommunikativ effekti məzmunla formanın assimetrikliyinə, pozitiv-negativ əks cütləşmənin daxili kontrastivliyinə əsaslanır. Canlı danışiq dilində işlənən, müxtəlif üslubi və emosional-məna çalarlıqlarının ifadəsinə xidmət edən belə implisit inkarlıq indikatorları başqa dillərin müvafiq funksional-semantik sahələrində də vardır. Məsələn, Ona nə düşüb?, Mənim nə borcuma?, Onun ağzı nədir?, Onun nə vecinə və s [1, s.97].

Beləliklə, inkarlığa sözün geniş mənasında kommunikativ kateqoriya, funksional-semantik sahə kimi yanaşmaq, inteqral-semantik yükün paylanmasında istisnasız olaraq iştirak edən bütün dil səviyyələrindən olan müxtəlif xarakterli və müxtəlif tipli ifadə vasitələrinin zəngin kontekstual-situativ indikatorları, geniş mətn əlaqələrini nəzərə almaq dil reallıqlarına daha çox uyğun gəlir. Sahə konstituentləri sırasında inkarlığın leksik indikatorları olan privativlər özünəməxsus yer tutur. İngilis və Azərbaycan somatik frazeologiyalarının müqayisəli tədqiqi onların ətrafında tematik qrupların əmələ gəlməsinin mümkünlüyünü üzə çıxarır və hər iki dilin somatik frazeoloji qrupları arasında əhəmiyyətli oxşarlıq və ekvivalentlikləri üzə çıxarır. Bu cəhətlər təkcə dil faktları ilə deyil, həm də xalqın psixologiyası, mədəniyyəti ilə izah olunur. Somatizmlərin semantikasının təhlili və ingilis və Azərbaycan dillərindən toplanmış materiallar əsasında onları müqayisə etmək istəyi çox təbii və məntiqlidir. Bu müqayisə nəticəsində fərdin şüurunda somatizmlərin semantikasi haqqında hansı məlumatlar öz növbəsində somatizmlərin semantikasını aydınlaşdırır.

Nəticə

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edilə bilər ki, somatik frazeologiya çox geniş inkişaf diapazonuna malikdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materiallarının təhlili göstərdi ki, somatik frazeologiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Beləliklə, somatik frazeologiya dilin ifadəliliyində mühüm rol oynayır. Belə birləşmələr istənilən anlayışı digər frazeoloji vahidlərə nisbətən daha təsirli və obrazlı şəkildə əks etdirir. Hər iki dildə somatik frazeologiyada milli xüsusiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Ona görə də bu frazeologizmlərin əksəriyyəti heç bir dildə olduğu kimi tərcümə olunmur. Bu zaman ekvivalent tərcümə, uyğun frazeoloji vahidin tərcüməsi, izahlı tərcümə və ya kalka metodundan istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, s.274
2. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2007, s.347
3. Hacıyeva Ə.H. Somatizmlər, somatik frazeologizmlər və sərbəst somatik birləşmələr (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // ADU-nun “Elmi əsərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı: 2005

SUMMARY

The relevance of the comparative study of the lexical-semantic characteristics of somatic phraseological units of modern English and Azerbaijani languages is connected with the current linguistic factors in the development of the language and its phraseological layer, as well as with the scientific direction of comparability. Somatic phraseological units, due to their semantic and idiomatic component, have so far attracted the attention of Russian and foreign linguists and occupy a special place in the theory of semantic, psycholinguistic and linguoculturology. The basic definition of a phraseological unit was first formulated in 1909 by the Swiss linguist Charles Balli. Despite numerous studies, there are still a number of issues regarding phraseological expressions that are still awaiting their solution and on which linguists have not reached a general consensus. For this reason, phraseological expressions still remain the main object of research for linguists. Object and subject of research. The object of the research work is the somatic phraseological expressions of modern English and Azerbaijani languages, and the subject is the analysis of the lexical-semantic features of somatic phraseological expressions in these languages of different systems.

Keywords: idiomatic expressions, somatic phraseologisms, Azerbaijani language, English language

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elvina BAXIŞOVA

elvina_bakhishova@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

Açar sözlər: *praqmatika, nəqli cümlə, kontekst, kommunikasiya*

Dil təkcə qrammatik qaydalar sistemi deyil, eyni zamanda danışqda və yazıda müəyyən məqsədlərə xidmət edən kommunikatv vasitədir. Cümlələrin quruluşu və istifadəsi onların yalnız sintaktik deyil, həm də praqmatik xüsusiyyətlərindən asılıdır. İngilis dilində sadə nəqli cümlələr ünsiyyətin əsas elementlərindən biri kimi geniş yayılmışdır. Bu məqalədə sadə nəqli cümlələrin praqmatik xüsusiyyətləri, onların mənə çaları və kontekstdən asılı olaraq necə dəyişməsi araşdırılacaqdır [1].

1. Sadə nəqli cümlələrin tərifi və xüsusiyyətləri

Sadə nəqli cümlələr bir əsas (mübtəda və xəbərdən ibarət) quruluşda olan, mürəkkəb və ya tabeli cümlə hissələri daşımayan cümlələrdir. Məsələn:

She loves reading books.

They went to the park yesterday.

Bu tip cümlələr informasiyanı aydın və birbaşa şəkildə ötürmək üçün istifadə edilir. Onların əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

Tək bir baş cümlədən ibarətdir.

Fikri tamamlanmış şəkildə ifadə edir.

Məntiqi və qrammatik cəhətdən müstəqildir.

2. Sadə nəqli cümlələrin praqmatik funksiyaları

Praqmatika cümlələrin real kommunikasiya şəraitində necə işlədiyini öyrənən dilçilik sahəsidir.

Sadə nəqli cümlələr gündəlik ünsiyyətdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir:

2.1. Məlumatvermə (Informative Function)

Bu tip cümlələr əsasən faktları və məlumatları ötürmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

The sun rises in the east.

Water boils at 100 degrees Celsius.

Bu cümlələr neytral ton daşıyır və yalnız məlumat təqdim etmə funksiyasını yerinə yetirir.

2.2. Bildiriş və Hesabatvermə (Declarative and Reporting Function)

Xüsusilə akademik və iş mühitində faktların və nəticələrin bildirilməsi üçün sadə nəqli cümlələrdən istifadə edilir:

The company reported a 10% increase in sales last year.

Scientists discovered a new planet in our solar system.

2.3. Münasibət Bildirmə və Qiymətləndirmə (Expressive and Evaluative Function) [4]

Bəzi sadə nəqli cümlələr danışanın münasibətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

I really enjoy playing the piano.

She hates when people interrupt her.

Bu cümlələrdə danışanın şəxsi emosiyaları və münasibətləri ifadə olunur.

2.4. Yönləndirici Funksiya (Directive Function)

Sadə nəqli cümlələr dolayı yolla göstəriş və ya təkliflər vermək üçün də istifadə edilə bilər:

You should drink more water to stay healthy.

It is better to avoid junk food.

Bu cümlələr məsləhət və ya dolayısi ilə göstəriş vermək məqsədi daşıyır.

3. Kontekstdən asılı olaraq sadə nəqli cümlələrin dəyişməsi

Sadə nəqli cümlələrin mənası istifadə olunduqları kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn:
Formal üslubda: The meeting will commence at 10 AM.

İnformal üslubda: The meeting starts at 10.

Burada birinci cümlə rəsmi kontekstdə, ikincisi isə daha qeyri-rəsmi ünsiyyətdə istifadə olunur. Həmçinin, intonasiya və vurğu cümlənin pragmatik yükünü dəyişə bilər. Məsələn:

She is coming tomorrow. (Adi məlumat)

She is coming tomorrow?! (Təəccüb və ya gözlənilməz bir vəziyyət ifadə edir)

4. Sadə nəqli cümlələrin ünsiyyətdə rolu.

Sadə nəqli cümlələr ünsiyyətin əsas elementlərindən biridir. Onlar gündəlik danışmada, rəsmi yazışmalarda və akademik məqalələrdə geniş istifadə olunur. Onların düzgün seçilməsi və istifadəsi ünsiyyətin effektivliyini artırır [5].

Məsələn, diplomatik ünsiyyətdə cümlələrin forması və tonu xüsusi diqqət tələb edir:

Birbaşa üslub: Your proposal is incorrect. (Çox sərt səslənir)

Daha yumşaq üslub: There might be some issues with your proposal. (Daha nəzakətli)

Bu cümlələr göstərir ki, sadə nəqli cümlələrin tərz və forması ünsiyyətin effektivliyinə təsir edir.

Nəticə

Sadə nəqli cümlələr İngilis dilində ünsiyyətin əsas vasitələrindən biridir. Onların pragmatik xüsusiyyətləri kontekstdən, danışmaq məqsədindən və üslubdan asılı olaraq dəyişir. Məlumat vermək, münasibət bildirmək, hesabat təqdim etmək və dolayı göstəriş vermək kimi funksiyaları ilə bu cümlələr gündəlik və akademik ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Düzgün istifadə edildikdə, sadə nəqli cümlələr kommunikasiya prosesini daha anlaşılan və effektiv edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
2. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.
3. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman.
4. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishing.
5. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.

İNGİLİS DİLİNDƏ ASPEKT KATEQORİYASI: STRUKTUR, FUNKSİYALAR VƏ LİNGVİSTİK ŞƏRH

Əminə SƏFƏRZADƏ
amina.safarzade@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilində aspektin qrammatik kateqoriyası, onun strukturu, funksiyaları və ifadə vasitələri təhlil edilir. Əsas aspektual formalar (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous), onların semantik məzmunu və funksional xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Xüsusi diqqət aspekt və zaman kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsinə, eləcə də aspektual-zaman korrelyasiyalarına yönəldilir. İngilis dilçiliyində aspektual anlayışın təhlilinə dair nəzəri yanaşmalar və onların ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisinə təsiri müzakirə edilir. Aspektual formanın seçilməsinə kontekstin təsiri, eləcə də aspektual neytrallaşma halları araşdırılır. Aspektual formaların daha dərinə öyrənilməsinin ingilis dilinin öyrənilməsi və tədrisində bacarıqların təkmilləşdirilməsinə kömək edəcəyi gözlənilir. Məqalədə, həmçinin, aspektual formaların istifadəsi zamanı tez-tez qarşılaşılan səhvlər və onların qarşısını almaq yolları nəzərdən keçirilir. Bu tədqiqat ingilisdilli ölkələrdə və digər regionlarda bu kateqoriyanın daha dərin mənimsənilməsinə töhfə vermək məqsədini daşıyır.

Açar sözlər: *aspekt, temporalıq, perfektivlik, davamlılıq, aspektual korrelyasiya*

Giriş

Aspektualıq ingilis qrammatikasının əsas kateqoriyalarından biridir və hərəkətin zamandakı təqdim olunma tərzini müəyyən edir. Bir çox hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, burada aspekt morfoloji yolla ifadə olunmur, əksinə, sintetik və analitik vasitələrlə ötürülür. Bu da onun mürəkkəbliyini və variasiyasını artırır [Comrie, 1985, s. 56]. İngilis dilində aspektual formaların tətbiqi hərəkətin zamansal və prosesual xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini əks etdirir ki, bu da mənanın dəqiq çatdırılması üçün vacibdir.

Aspekt problemi, xüsusilə, ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində aktualdır, çünki formanın düzgün seçilməsi həm savadlı danışq, həm də səlis nitq üçün əsas şərtidir. İngilis dilinin qrammatik aspektlərinin hər birini bilmək və düzgün istifadə etmək dili yüksək səviyyədə mənimsəmək üçün vacibdir. Aspektual sistemin mürəkkəbliyi dil öyrənənlərdən diqqət və müxtəlif aspektual formalar arasındakı incə fərqləri dərk etməyi tələb edir.

1. Aspekt kateqoriyasının tərfi və funksiyaları

İngilis dilində aspekt hərəkətin icra tərzini ifadə edir və dörd əsas formaya bölünür:

- Simple (Sadə aspekt) – hərəkətin daxili strukturunu göstərmədən onu ümumi şəkildə ifadə edir: *He writes articles.*

- Continuous (Davamlı aspekt) – hərəkətin prosesual xarakterini vurğulayır: *He is writing an article now.*

- Perfect (Perfekt aspekt) – hərəkətin tamamlanmasını və nəticənin indiki və ya keçmiş zamandakı aktuallığını bildirir:

He has written the article.

- Perfect Continuous (Perfekt-davamlı aspekt) – həm perfektin, həm də davamlılığın xüsusiyyətlərini birləşdirir:

He has been writing the article for two hours [Quirk et al, s. 187].

Bu formalar mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr sistemini yaradır. Aspektual formanı seçmək kontekstdən, zaman perspektivindən və ifadənin məqsədindən asılıdır.

2. Aspekt və zaman kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi

İngilis dilində aspektual formalar zaman formaları ilə sıx bağlıdır.

Məsələn:

• *He had written the article before she arrived* cümləsində perfektin bir hərəkətin digəri ilə müqayisədə əvvəl baş verdiyini ifadə etməsi müşahidə edilir.

• *He was writing an article when she called* cümləsi isə iki hərəkətin eyni anda baş verdiyini göstərir [Leech, s. 94].

Aspekt və zaman kompleks bir korrelyasiya sistemini yaradır:

• Past Simple və Present Perfect təkcə zaman baxımından deyil, aspektual xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir:

I wrote a book vs. I have written a book.

• Davamlı aspekt bəzi statik fellərlə işlənir:

I am knowing this fact – qeyri-qrammatik ifadədir.

3. Aspektual analizə nəzəri yanaşmalar

Aspekt kateqoriyasının izahında bir neçə əsas yanaşma mövcuddur:

• Funksional-semantik yanaşma [Comrie, 1976] aspekti hadisənin gedişinə danışanın münasibətini ifadə edən universal kateqoriya kimi nəzərdən keçirir.

• Generativ yanaşma [Chomsky] aspekti sintaktik strukturlar çərçivəsində analiz edir, burada perfekt və davamlılıq ayrıca funksional proyeksiyalar kimi qəbul edilir.

• Koqnitiv yanaşma [Langacker] aspektuallığı konseptual strukturlar vasitəsilə araşdırır və danışanın zaman münasibətlərini necə şərh etdiyinə diqqət yetirir [Langacker, s. 115].

4. Kontekstual amillərin aspektual forma seçiminə təsiri

Aspektual formanın seçimi bir neçə amildən asılıdır:

• Pragmatik kontekst:

She is always losing her keys! (emosional vurğu ilə davamlı aspekt).

• Modal fellərlə kombinasiya:

He must have been working all night (keçmişdə uzun müddət davam etmiş hərəkətin ehtimalını bildirir).

• Qrammatik mühit:

Zaman markerləri (*for two hours, since 1990, just*) aspektual formaların istifadəsini müəyyənləşdirir [Swan, s. 276].

5. Aspektual neytrallaşma halları

Bəzi kontekstlərdə aspektlər arasındakı fərqlər silinir. Məsələn, ingilis dilinin Amerika variantında Present Perfect tez-tez Past Simple ilə əvəz edilir:

Did you eat yet? əvəzinə *Have you eaten yet?* [Biber, s. 341].

Nəticə

İngilis dilində aspekt kateqoriyası mürəkkəb, çoxkomponentli bir sistemdir və zaman formaları, pragmatika və ifadənin semantikasi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Aspektual anlayışın nəzəri təhlili ingilis dilinin strukturunu daha yaxşı anlamağa və onun xarici dil kimi tədrisində praktik əhəmiyyətə malik olmağa kömək edir.

Aspektual konstruksiyaların dərinədən mənimsənilməsi yalnız qrammatik baxımdan düzgün cümlələr qurmağa deyil, həm də danışanın niyyətini və zaman münasibətlərini dəqiq ifadə etməyə imkan yaradır. Aspektual fərqlərin başa düşülməsi ingilis nitqinin incəliklərini daha yaxşı qavramağa kömək edir ki, bu da dili yüksək səviyyədə öyrənənlər üçün xüsusilə vacibdir.

Aspekt qrammatikanın ayrılmaz bir hissəsidir və onun düzgün istifadəsini inkişaf etdirmək ünsiyyətdə dəqiqliyi və adekvatlığı təmin etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aarts B. English Syntax and Argumentation. – Palgrave Macmillan, 2018.
2. Biber D., Conrad S., Leech G. Longman Student Grammar of Spoken and Written English. – Pearson, 2002.
3. Chomsky N. The Minimalist Program. – MIT Press, 1995.
4. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge University Press, 1976.
5. Comrie B. Tense. – Cambridge University Press, 1985.
6. Huddleston R., Pullum G. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge University Press, 2002.
7. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford University Press, 1987.
8. Leech G. Meaning and the English Verb. – Routledge, 2004.
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – Longman, 1985.
10. Swan M. Practical English Usage. – Oxford University Press, 2005.

SUMMARY

This article analyzes the grammatical category of aspect in the English language, its structure, functions, and means of expression. The main aspectual forms (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous) are examined in terms of their semantic content and functional characteristics. Special attention is paid to the interaction between aspect and tense, as well as aspectual-temporal correlations. Theoretical approaches to the analysis of aspect in English linguistics and their impact on teaching English as a foreign language are discussed. The influence of context on the choice of aspectual form and cases of aspectual neutralization are also analyzed. It is expected that a deeper understanding of aspectual forms will improve skills both in learning and teaching English. The article also addresses common errors arising from the use of aspectual forms and suggests ways to prevent them. This work aims to contribute to a deeper understanding of this category both within English-speaking countries and beyond.

Keywords: *aspect, temporality, perfectivity, duration, aspectual correlation*

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ AİLƏ KONSEPTİNİ ƏKS ETDİRƏN QEYRİ-PREDİKATİV VƏ PREDİKATİV FRAZELOGİZMLƏR

Günay MƏHƏRRƏMOVA

gunay.maharramova@adpu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir fransız dilində ailə konseptini əks etdirən frazeologizmlərin predikativ və qeyri-predikativ xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu tədqiqatda, ailə ilə bağlı ifadələrin dilin struktur və məna aspektlərinə təsiri öyrənilir. Məqsəd, ailə anlayışını ifadə edən frazeologizmlərin dilin sosial, mədəni və psixoloji aspektlərini necə əks etdirdiyini müəyyən etməkdir. Məqalə, frazeologizmlərin predikativ və qeyri-predikativ növlərinin arasındakı fərqləri vurğulayır və bu frazeologizmlərin, fransız dilində ailə institutunun təcəssümündəki rolunu təhlil edir. Ailənin ailə üzvləri ilə olan münasibətləri, əlaqələri və emosional vəziyyətləri təsvir edən frazeologizmlərin müxtəlif formalarına diqqət yetirilir. Tədqiqat, həmçinin bu frazeologizmlərin dilin dinamikliyindəki yerini və onun təhlilindəki vacibliyini göstərir.

Açar sözlər: frazeologizm, fransız, ailə, predikativ, qeyri

Giriş

Dildəki söz birləşmələri özü iki böyük qrupa bölünür:

Sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri.

Sabit söz birləşmələri ifadəsi əksər zamanlarda frazeologizmin sinonimi kimi verilir. Məhz bu səbəbdən də istənilən dildə istər bu dil türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dili olsun, istər Hind-Avropa dil ailəsinin german dil qrupuna daxil olan ingilis dili olsun, istərsə də roman dilləri qrupuna daxil olan fransız dili. Frazeologizm, frazeoloji vahid və yaxud frazeoloji birləşmə dedikdə birləşmə tipli dil vahidləri göz önünə gəlir. Cümlə tipli frazeoloji birləşmələrin varlığı isə çox vaxt, ümumiyyətlə, frazeoloqlar tərəfindən qəbul olunmur. XX əsrin ikinci yarısında frazeologiya ilə məşğul olan alimlər arasında dildə hətta bir sözdən ibarət olan frazeoloji birləşmələrin olması barədə tendesiylər yer almağa başladı. Azərbaycan dilçiliyində bu tendesiyanın ilk tərəfdarlarından biri kimi M. Mirzəliyevanın adını çəkmək mümkündür [3, s.91]. M. Mirzəliyeva bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərin olduğunu ısrarla bildirərək, bu tipli frazeologizmlərin çox böyük zaman kəsiyində yarandığını bildirir. M. Mirzəliyevanın fikirlərini dəstəkləyən Q.Mahmudova, G.İsayeva və başqaları bu fikri davam etdirlər də, bir sözdən ibarət frazeologizmlərin varlığı məsələsi Azərbaycan dilçiliyində o qədər də çox tərəfdar toplaya bilmədi. Q. Mahmudovanın fikrincə, Azərbaycan dilindəki birkomponentli frazeoloji vahidlər dilin ilkin dövrlərində bu vəziyyətdə olmayıb. Bu tip frazeologizmlər ilkin dövrlərdə birləşmə strukturunda olmuş, sonrakı dövrlərdə, müəyyən zaman kəsiklərində birinci və ya ikinci komponentdə reduksiya hadisəsi baş vermişdir [2, s.225]. Frazeoloji birləşmələr sözlər əsasında yaranır. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq frazeoloji birləşmələrin tərəfləri mütləq şəkildə məcazi anlamda işlənməlidir. Leksik vahidlə frazeoloji vahidin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, sözlər dildə adlandırmağa xidmət etdiyi halda, frazeoloji birləşmələr obrazlı şəkildə adlandırmaya xidmət göstərir. Leksik vahidlərdə sözyaratma prosesi modellər əsasında aparıldığı halda, müasir fransız dilindəki frazeoloji birləşmələr bu qrammatik modellərlə reallaşır. Biz də fransız dilindəki ailə konseptini əks etdirən frazeoloji birləşmələr üzərində tədqiqat apararkən müasir fransız dilində bir sözdən ibarət frazeologizmlə rastlaşmadıq. Məhz buna görə demək istərdik ki, müasir fransız dilindəki frazeologizmlər birləşmə və cümlə tipli olmaqla iki böyük qrupa ayrılır.

Bir çox tədqiqatçılar bu məsələ ilə bağlı fransız dilinin frazeoloji birləşmələrini komponentlərin

birləşmə və mənalının motivasiya dərəcəsinə görə təsnif edir və qeyd edirlər ki, fransız frazeologiyası böyük hərəkətliliyi və açıq analitik meylləri ilə fərqlənir.

Ünvanıylə, frazeologizmləri struktur, qrammatik quruluşlarına görə təhlil etmək o qədər də asan deyil. Bunun əsas səbəbi frazeoloji birləşmələrin istər struktur, istərsə də semantik cəhətdən həddindən artıq daşlaşmış və bütövləşmiş olmasıdır. M.Mirzəliyevanın fikrincə isə frazeoloji birləşmələrin semantik vahidliyi, bütövlüyü bu dil vahidlərinin sərbəstliyini, müstəqilliyini əlindən alır. Bu hal isə həmin dil vahidini daşlaşmaya, qəlipləşməyə, məruz qoyur [3, s.89].

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin qurulduğu sintaktik modeldən asılı olaraq üç struktur tipi fərqləndirilir: qeyri-predikativ, qismən predikativ və predikativ frazeologizmlər. Qeyri-predikativ frazeoloji vahidlər fransız dilinin frazeoloji fondunun böyük hissəsini təşkil edir. Onları iki yarım tipə bölmək olar: iki və ya daha çox mənalı sözdən ibarət olan və tabeli, əlaqələndirici və ya tabeli-koordinasiya əlaqəsi olan ifadələri ifadə edən frazeoloji vahidlər və frazemalar [5, s.59]. Qismən predikativ frazeoloji vahidlərdə baş üzvün vasitəli və ya vasitəsiz tamamlığı, zərfliliyi, tabeli cümlə şəklində təyini olur.

Digər dünya dillərində olduğu kimi müasir fransız dilində də predikativ frazeologizmlər müasir fransız dilində bir sistem təşkil edir. Bu tip frazeologizmlər fransız xalqının milli təfəkkürünün, milli psixologiyasının bir göstəricisi kimi çıxış edir. Müasir fransız dilindəki predikativ quruluşlu frazeologizmlərin olması bu tip dil vahidlərinin müəyyən semantik yük daşmasıdır. Bu semantik yük xalqın təfəkküründə uzun əsrlər boyu formalaşmış informasiyanı özündə ehtiva etməsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, frazeologizmlərdəki semantika, əsasən, ümumbəşəri səciyyə daşıyır.

Predikativ frazeologizmlər predikativ struktura malik olan ifadələrdir. Belə frazeoloji vahidlərin iki alt növü var: qapalı və açıq strukturlu. Qapalı struktura malik olan predikativ frazeoloji vahidlər bitmiş fikri ifadə edir, sintaktik cəhətdən sadə və ya mürəkkəb cümlələr kimi tərtib edilir. Açıq quruluşlu predikativ frazeoloji vahidlər, əksinə, yarımçıq fikir ifadə edir və dəyişkən sözlərdən istifadə edərək nitqdə paylanmağı tələb edir. Fransız dilində predikativ frazeologizmlərin əksəriyyəti qapalı struktura malikdir, açıq strukturlu birləşmələr isə yalnız az sayda təmsil olunur. Frazeoloji vahidlər çoxfunksiyalı dil vahidləri olduğundan, yəni nitqə obrazlılıq və ifadəlilik verməklə əsas funksiyası ilə yanaşı, bir çox başqa funksiyaları da yerinə yetirir.

Frazeologizmlər iki böyük funksional növə bölünür: qeyri-kommunikativ və kommunikativ. Birinci növə kommunikativ funksiyası olmayan, yəni mesaj ötürmə funksiyası olmayan frazeoloji vahidlər daxildir.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasının ilk və fundamental tədqiqatçılarından olan Hüseyn Bayramov frazeoloji birləşmələri çox doğru olaraq birləşmə və cümlə tipində olanlar kimi təsnif edib [1, s.70].

Strukturuna görə sözlər və ifadələrlə əlaqədirlər və əksər hallarda qeyri-predikativ, daha az hallarda qismən predikativdirlər. Aşağıdakı alt növlər fərqlənir: nominativ, köməkçi, nida tipli və modal frazeoloji vahidlər.

Nominativ frazeoloji vahidlər nominativ və ya adlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Onlar cisimləri, hadisələri, hərəkətləri, keyfiyyəti, vəziyyəti və s. ifadə edir. Nida tipli frazeoloji vahidlər emotiv funksiyanı yerinə yetirir. Onlar cümlə üzvləri deyil, onun müstəqil vahidləri təmsil edir. Modal frazeoloji vahidlər danışanın öz ifadəsinə və ya mesajın məzmununa şəxsi subyektiv münasibətini əks etdirir.

Belə əlaqənin xarakterindən asılı olaraq bu frazeoloji vahidlər fərziyyə, etibarlılıq, arzuolunan və ya arzuolunmazlıq, deyilənlərin mümkünlüyü və s. ifadə edə bilər.

Kommunikativ tipə müstəqil kommunikativ vahidlər kimi çıxış edən və struktur baxımından cümlələrlə eynilik təşkil edən frazeoloji vahidlər daxildir. Bu tipli bütün frazeoloji vahidlər predikativdir.

Onları iki qrupa bölmək olar: atalar sözü və atalar sözü olmayan frazeoloji vahidlər. Kommunikasiya xarakterli atalar sözü frazeoloji vahidlər tərbiyəvi xarakter daşıyır və cəmiyyətin milli şüurunu, adət-ənənələrini və mədəniyyətini əks etdirir. Nitqdə belə frazeoloji vahidlər ya müstəqil cümlələr, ya da mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsidir. Məsələn, Famille unie demeure prospère (Birlikdə olan ailə böyüyər, çiçəklənər); Kommunikativ funksiya daşıyan frazeologizmin

semantikasi təxminən belədir: Ailə üzvləri bir olduqda, bir-birlərinə dəstək olduqda daha güclü və xoşbəxt olurlar.; Les parents sont les premiers enseignants de leurs enfants (Validəynlər uşaqlarının ilk müəllimləridir). Semantikasi belədir: Ailə uşaqların tərbiyəsində əsas rol oynayır.

Kommunikativ funksiya yerinə yetirməyən, lakin atalar sözü olmayan frazeoloji vahidlər hadisəni və ya vəziyyəti xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Əsasən, qapalı predikativ struktura malik olur. Məsələn, Traiter quelqu'un comme un enfant de bonne maison (Birini yaxşı bir evin uşağı kimi müalicə etmək) deməkdir. Bu ifadə, birinə çox diqqətlə, hörmətlə və qayğıkeşliklə yanaşmaq anlamına gəlir. Frazeoloji birləşmələr ən azı iki sözdən ibarət olub həm predikativ, həm də qeyri-predikativ səciyyə daşıyır. Müasir fransız dilində də ailə konseptini ifadə edən frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismini qeyri-predikativ, birləşmə tipində olan frazeologizmlər təşkil etdiyi halda cümlə tipli, predikativ frazeologizmlərə də rast gəlinir.

Fransız dilində ailə konseptinin reallaşdığı qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələrə bu nümunələri göstərmək mümkündür. Məsələn, avoir une brioche au four (hamilə olmaq); faire un enfant (uşaq dünyaya gətirmək); faire souche (uşaq və nəvə sahibi olmaq); souhait du roi (validəynlərin həm oğlan, həm də qız uşağına sahib olma istəyi); traiter qqn. en parent pauvre (birini ögey övlad yerinə qoymaq, ona qarşı haqsızlıq etmək); trouver chaussure à son pied (huyu huyuna, suyu suyuna uyğun bir ər tapmaq); partager en freres (qardaş payı kimi bölüşmək) və s. [4, s.50].

Qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələr kommunikativ funksiyası olmayan, yəni mesaj ötürmə funksiyası olmayan frazeoloji vahidlər daxildir.

Qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələri şərti olaraq iki yarım tipə bölmək olar: iki və ya daha çox mənalı sözdən ibarət olan və tabeli, əlaqələndirici və ya tabeli-koordinasiya əlaqəsi olan ifadələrin reallaşdığı təknüvəli frazeoloji vahidlər və frazemalar. Qeyri-predikativ, birləşmə tipli frazeoloji vahidlər iki, üç, və daha artıq komponentdən ibarət olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A. Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 176 s.
2. Mahmudova, Q.Ç. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası / Q.Ç. Mahmudova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 198 s.
3. Mirzəliyeva, M.M. Oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyası / M.M. Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 279 s.
4. Rat, M. Le Petit Dictionnaire des Locutions françaises / M. Rat. – Paris: Garnier Frères. – 1958. – 446 p.
5. Хамидова, Н.Ю. Фразеологизмы французского языка и их классификация [Электронный ресурс].
<https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizmy-frantsuzskogo-yazyka-i-ih-klassifikatsiya>

SUMMARY

This article examines the predicative and non-predicative features of phraseologisms reflecting the concept of family in modern French. The study explores how expressions related to family affect the structural and semantic aspects of language. The aim is to identify how phraseologisms expressing the concept of family reflect the social, cultural, and psychological aspects of language. The article highlights the differences between predicative and non-predicative types of phraseologisms and analyzes their role in representing the institution of family in the French language. The study pays particular attention to various forms of phraseologisms that describe relationships, connections, and emotional states within families. Additionally, the research shows the importance of these phraseologisms in the dynamics of the language and their role in linguistic analysis.

Key words: phraseologism, french, family, predicative, non-predicative

ALINMA SÖZLƏRİN ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏKİ ROLU

Fəridə ƏSGƏROVA

faridaasgarova08@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Dil daim inkişafdadır və bu inkişaf lingvistikanın hər bir sahəsində öz əksini tapır. Dilin inkişafında başqa məsələlərlə yanaşı həm də alınma sözlərin dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdiyini də müşahidə edirik. Bu məqalədə alman dilindəki alınma sözlərin dildə təzahürü, dəyişən lingvistik mənzərələrə uyğunlaşma qabiliyyəti və ingilis dilinin alman dilinə təsiri ilə bağlı mövcud məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu lingvistik mübadilələr, bəzən mübahisəli olsa da, mədəni və texnoloji dəyişikliklər qarşısında dillərin dinamizmini və uyğunlaşma qabiliyyətini əks etdirir. Bu məqalədə ingilis dilindən alınma sözlərin alman dilinin lüğət tərkibinin hədəf dildən mənbə dilə hansı formalarla daxil olduğu nümunələr əsasında nəzərdən keçirilir. İngilis sözlərinin axını, şübhəsiz ki, alman dilinin inkişafına daim təsir göstərməkdədir. Bu isə lingvistikada dəyişikliklərə səbəb olur, bir dildən digərinə sözlərin qəbulu kimi adlandırılan alınma söz haqqında global bir fikir ortaya qoyur. Məqalədə əsasən alman lüğətində əhəmiyyətli yer tutan ingilis dilindən alınan sözlərə diqqət yönəldirilir. Həmçinin burada ən mühüm səbəblər, söz almanın yolları və formaları, eləcə də mənfi və müsbət tərəfləri qısa şəkildə təsvir olunur.

Açar sözlər: alınma söz, integrasiya, lingvistik quruluş, hədəf dil, mənbə dil

Tarix boyu alman dili digər dillərin çoxsaylı təsirlərini yaşamış və bununla da öz lüğət ehtiyatını genişləndirmiş və zənginləşdirmişdir. Alman lüğətinin zənginləşməsində başqa dillərdən alınan sözlər xüsusi rol oynayır. Alınma sözlər qrammatikası, orfoqrafiyası və tələffüzü ilə ana dilinə çevrilə bilər, xüsusən də hər hansı bir boşluğu dolduraraq, dili zənginləşdirmə faktoru ola bilər.

Aydındır ki, cəmiyyətdə dil daim dəyişir, inkişaf edir. Bəzi alimlərin fikrinə görə “dil (...) daim dəyişikliyə məruz qalır – yeni sözlər yaranır, köhnələr yox olur”. Dil lüğət tərkibi sayəsində təkamül edən canlı orqanizmə çevrilir. Yeni sözlərin yaranması və lüğətin genişlənməsi həmişə dilin inkişafı üçün yeni mənbələr yaradır. Dilin leksikası təkamül prinsiplərinə tabedir. Hər bir dildə arxaizm adlanan köhnə, artıq istifadə olunmayan lüğətin yoxa çıxmasını və neologizm adlanan yeni sözlərin meydana çıxmasını şərtləndirən inkişaf meyilləri mövcuddur. Yeni hadisələri, faktları və obyektləri adlandırmaq üçün alman dilində innovativ vahidlər kimi görünən yeni sözlər alınma sözlər adlanır. “Alınma söz” termini sözlərin bir dildən digər dilə köçürülməsi deməkdir. Alınma söz bir dildən (mənbə dil) digərinə, keçdiyi dilə (hədəf dil) daxil olmuş sözdür. Dilin mütləq mənbə dili olması şərt deyil, həm də vasitəçi dil ola bilər (məsələn, ingilis dilindən alman dilinə fransızcadan gələn “Cache” kimi). Söz bir neçə dəfə, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif vasitəçi dillərindən resipient (qəbul edən-*engl.*) dilinə qəbul oluna bilər və sonra resipient dilində müxtəlif mənalar, səslər və ya orfoqrafiya ilə görünə bilər. Qarşılıqlı sözlərin əmələ gəlməsinə səbəb olan ümumi proses dil dəyişməsi (Sprachwandel) adlanır. Digər dildən söz alma dil dəyişikliyində mühüm faktordur və Onomasiologiyanın mövzudur. Onomasiologiya və ya dil dəyişikliyi tədqiqatları alınma sözlərin motivləri, səbəbləri ilə, eləcə də ümumiyyətlə ad dəyişiklikləri ilə məşğul olur.

Busmannın fikrincə, alınma söz həm “dil ifadəsinin və ya lingvistik quruluşun xarici dildən ana dilinə qəbulu prosesini, həm də bu prosesin nəticəsini, adətən öz dilində yeni yaradılmış əşyaların və ya faktların adının olmadığı hallarda” başa düşülür.

Levandovskinin fikrincə, “söz alma - yiyələnmə, sahiblənmə deməkdir, bir simvolun bir dildən digərinə ötürülməsidir, bir dilin, ləhcənin və ya idiolektin lüğətinin/leksikasının başqa bir dilin,

dialektin və ya idiolektin lüğəti ilə zənginləşdirilməsidir”.

Alınma sözlər alman dilinin lüğət tərkibinə bilavasitə təsir göstərir və onun lüğətini başqa dillərdən gələn müxtəlif termin və ifadələrlə zənginləşdirir. Alınma sözlər alman dilinə tamamilə inteqrasiya olunsa və çox vaxt artıq xarici mənşəli sözlər kimi qəbul edilməsə də, adətən öz orijinal formasını saxlayır və dildə orijinal forması ilə işlənir.

Son onilliklərdə qloballaşma və texnologiya ingilis dilindən sözlərin alman dilinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. İngilis dilinin biznesdə, elm sahəsində və internetdəki global üstünlüyü onu dünyanın bir çox dillərinin lüğətinə təsirini gücləndirmişdir. Beynəlxalq münasibətlər və ticarətin çiçəklənməsi ilə müasir dünyada dillərin bir- birinə bağlılığını əks etdirərək ingilis dilindən yeni sözlər alman dilinə mükəmməl şəkildə inteqrasiya edilir. İngilis dilinin alman dilinə təsiri ingilisdilli mədəniyyətin ən çox sirayət etdiyi məqamları əks etdirən müəyyən sahələrdə özünü göstərir.

- Texnologiya sahəsində: “Computer” (kompüter), “Software” (proqram təminatı) və “Internet” (internet), “Selfie” (özçəkim) kimi ingilis sözləri alman texnologiya leksikonuna qüsursuz şəkildə inteqrasiya olunub və bu, ingilisdilli ölkələrin rəqəmsal dünyada hökmranlığını əks etdirir.

- İqtisadiyyat sahəsində: “Marketing” (marketinq), “Management” (idarəetmə) və “Vertrieb” (satış) kimi terminlər alman iqtisadi diskursuna qəbul edilib və bəzən onlar alman ekvivalentləri ilə əvəzedici mənada istifadə olunur.

- Mədəniyyət sahəsində: Əyləncə sahəsi də ingiliscə sözlərin axınına böyük töhfə verir. Müasir alman dilində, xüsusən də gənc nəsil arasında “Weekend” (həftə sonu), “Fashion” (moda), “Pop Stars” (pop ulduzları) və “Party” (party) kimi sözlər geniş yayılmışdır.

İngilis dilinin təsir dairəsini göstərmək üçün burada Müasir Alman dilinin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş bəzi ingilis dilindən alınma sözlərə dair nümunələri təqdim edirik:

- Handy - “handheld” sözündən yaranmışdır, bu söz alman dilində “Mobiltelefon” (az. Mobil telefon) mənasını verir.

- Job – Alman dilində “Arbeit” (az.-iş) mənasını verir. “Job” – dt- Arbeitsplatz (az.-iş yeri, məkan) mənasında başa düşülür.

- Team – Alman dilində “eine Gruppe von Personen” (az.- komanda və ya insanlar qrupu) mənasını verir.

- E-Mail - “elektronische Post” (az.- elektron poçt) .

- Laptop, “Notebook” – Alman dilində “Laptop” – “tragbarer Computer” (az.-daşınabilən Bilgisayar və ya dizüstü Bilgisayar) mənasında işlənir.

Alman dilinə ingilis dilindən daxil olan alınma sözlərin maraqlı cəhəti onların alman fonoloji sisteminə necə uyğunlaşmasıdır. Alman dilində danışanlar tez-tez tələffüzü Alman fonetikasına uyğunlaşdırmaq üçün dəyişir, nəticədə bu sözlərin tələffüzündə dəyişikliklər baş verir. Nümunə olaraq:

- “Computer” sözünün almanca tələffüzü “Kuhm-pew-ter” kimi səslənir.

- “Marketing” sözü almanca “Mah-ket-ing” kimi tələffüz olunur.

- “Party” sözü alman aksentində “Par-tee” kimi tələffüz edilir.

Bu uyğunlaşmalar ingilis dilindən alınan sözlərin linqvistik baxımdan ingilis mənşəyini itirmədən alman dilinin ritminə və səslərinə mükəmməl uyğunlaşmasına kömək edir və bunlar Müasir alman dilindəki ingilis mənşəli alınma sözlərin iki dilin linqvistik birləşməsinə bir nümunədir və dilin dinamikasına global ünsiyyətin təsirini göstərir.

Bəzi ingilis dilindən alınma sözlər alman dilindəki sözlər ilə səslənə və ya oxşar görünə bilir, lakin tamamilə fərqli mənə daşıyır.

- Rock = “Rock” - amma “Fels”, yəni “qaya” deyil, almanca tərcümədə “ətək, yubka” mənasını verir.

- groß = “groß” - amma “ekelhaft”, yəni “kəbud” deyil, almanca “böyük” mənasını verir.

- Brief = “Brief” - amma “kurz”, yəni “qısa” deyil, almanca “məktub” deməkdir.

- Boot = “Boot” - amma “Stiefel”, yəni “çəkmə” deyil, almanca “qayıq” deməkdir.

- hell = “hell” - amma “Hölle”, yəni “cəhənnəm” deyil, almanca “ışıqlı, parlaq” deməkdir.

- Bad = “Badezimmer” - amma “schlecht”, yəni “pis” deyil, almanca “hamam və ya vanna” deməkdir.

otağı“ deməkdir.

- Gift = "Gift" - amma "Geschenk", yəni “hədiyyə” deyil, almanca “zəhər” deməkdir.

İngilis dilindən alınan sözlər alman dilinə qəbul edildikdə, onlar çox vaxt alman qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır. Bu prosesə söz sonluqarının, ismin cinsinin, fel birləşmələrinin və s. dəyişdirilməsi daxildir. Bunlara misal olaraq aşağıdakı halları göstərə bilərik:

- Söz sonluqları:

Alman dilindəki isimlər və sifətlər haldan asılı olaraq sonluqlarını dəyişir (Nominativ, Akkusativ, Dativ, Genitiv). İngilis dilindən və ya digər dillərdən alınan sözlər də cümlənin qrammatik quruluşu ilə uyğun gəlsin deyə bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırılır.

- İsimlərin cinsi:

Almanca isimlərin qrammatik cinsi var (kişi, qadın, orta), ingilis dilində isə bu xüsusiyyət yoxdur. İngilis dilindən alınma sözləri qəbul edərkən, alman dilində danışanlar mövcud alman sözləri ilə fonetik oxşarlıq və ya analogiya əsasında cinsləri təyin edirlər.

- Fel konjuqasiyaları: Alman dili ilə müqayisədə daha sadə konjuqasiyalara malik olan ingilis felləri dilin qrammatik qaydalarına uyğunlaşmaq üçün alman fel modellərinə inteqrasiya oluna bilər.

İngilis dilinin təsiri alman dilinin cümlə strukturunda və söz sırasında dəyişikliklərə səbəb olur, çünki ingilis dili ümumiyyətlə qısalıq və sadəliyə üstünlük verir. Alman dilində danışanlar tez-tez ingiliscə cümlə strukturlarını qəbul edir və daha qısa və birbaşa ifadələrdən istifadə edirlər. Bu kimi hallar xüsusilə işgüzar ünsiyyətdə və rəqəmsal mediada müşahidə edilə bilər. İngilis dilinin təsiri həm də alman dilində linqvistik yaradıcılığı inkişaf etdirdi. Dil istifadəçiləri bəzən yeni hibrid ifadələr yaratmaq üçün ingilis sözlərini alman elementləri ilə qarışdırırlar. "Denglish" = "Deutsch" + "Englisch" ("Alman dili" və "İngilis dili" sözlərinin abbreviaturası) kimi tanınan bu qarışıma reklam, brendinq və mədəniyyət sahəsində, hətta qeyri-rəsmi üslubda da rast gəlmək olur.

Maraqlıdır, bəs bu alınma sözlərin dilə qəbulunun hansı müsbət və mənfi tərəfləri vardır? Qeyd etmək lazımdır ki, müsbət tərəflərindən danışarkən bunları göstərə bilərik:

- Beynəlxalq rabitə və ticarəti asanlaşdırır.
- Alman dilinin lüğət tərkibini genişləndirir və yeni terminləri dəqiq ifadə etməyə imkan verir.
- Almaniyanın global təsirlərə uyğunlaşma qabiliyyətini və qloballaşma şəraitində dilin inkişaf tempini artırır.

Mənfi tərəfləri dedikdə isə,

- Dilin saflığı və mədəni kimliyin mümkün itkisi ilə bağlı narahatlıqları ortaya çıxardır.
- Nəsillər arasında və ya ingilis dilini az bilən insanlar arasında ünsiyyət boşluqlarına səbəb ola bilər.

- Ənənəvi alman ifadələrinin aşınmasına təsir edə bilər.

Digər dillərdən alınma sözlərin yeni dildə qrafik ifadəsi həmin sözlərin alınma yollarının da müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bir sözlə, ingilis dilindən alman dilinə daxil olan alınma sözlərin təsiri linqvistik mənzərələrin daim dəyişməsinə bir nümunədir.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, söz əmələ gəlməsi və alman lüğətinin zənginləşdirilməsi dilin inkişafının mühüm aspektidir. Alman dilində yeni terminlərin formalaşdırılmasının müxtəlif yolları mövcuddur və burada həm də alınma sözlər, neologizmlər, anglisizmlər xüsusi rol oynayır. İşin əsas nəticələrini belə ümumiləşdirmək olar: Dil yaşayır, dəyişir, hökm sürən qloballaşma meyllərini izləyir. Bunu söz yaradıcılığı sahəsində də müşahidə etmək mümkündür. Alman dilində söz yaradıcılığının inkişaf tendensiyaalarının təhlili göstərir ki, bu dilin canlı və uyğunlaşma qabiliyyəti var. Söz əmələ gətirmə üsullarının müxtəlifliyi yeni sözlərin formalaşmasına və dilin davamlı inkişafına imkan yaradır. Sözlərin yaradılması və alman lüğətinin zənginləşdirilməsi dilin inkişafının mühüm aspektidir. Alman lüğəti birləşmələrin və törəmələrin formalaşması, eləcə də xarici sözlərin daxil edilməsi ilə genişlənir və zənginləşir. Alman dilindəki neologizmlərin əksəriyyəti Anglo-Amerikanizmlərdir. Alınma sözlər dilin zənginləşdirilməsi faktorudur. Başqa dillərdən söz alma fenomeninə demək olar ki, bütün dillərdə rast gəlinir.

Bugünkü qloballaşma və müasir texnologiya dövründə dil üçün bu hadisədən qaçmaq çətindir.

Alman dilində integrasiyadan sonra ingilis mənşəli alınma sözlər və neologizmlər də alman lüğətinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır və bütün bunlar verilmiş nümunələrdə öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bussman, Hadumod (2008): Lexikon der Sprachwissenschaft, 4., Aufl., Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.
2. Duden (2007): Das Herkunftswörterbuch, Etymologie der deutschen Sprache, Band 7, 4. Auflage, Mannheim.
3. Lewandowski, Theodor (1973): Linguistisches Wörterbuch 1, Quelle & Meyer Verlag, Heidelberg.
4. http://www.x-mart.wz.cz/G24_Entlehnung_KatkaMH.doc
5. <http://lars-thielemann.de/heidi/hausarbeiten/Anglizismen2.htm>
6. <https://de.wikipedia.org/wiki/Entlehnung>

SUMMARY

Language is constantly evolving, and this development is reflected in every field of linguistics. In the development of language, we also observe, among other things, that loanwords enrich the vocabulary of the language. This article reflects the current issues related to the manifestation of loanwords in the German language, their ability to adapt to changing linguistic landscapes, and the influence of English on the German language. These linguistic exchanges, although sometimes controversial, reflect the dynamism and adaptability of languages in the face of cultural and technological changes. This article examines the forms in which loanwords from English entered the vocabulary of the German language from the target language to the source language. The flow of English words undoubtedly has a constant impact on the development of the German language. This leads to changes in linguistics, revealing a global idea of loanwords, which is called the adoption of words from one language to another. The article mainly focuses on words borrowed from English, which occupy an important place in the German vocabulary. It also briefly describes the most important reasons, ways and forms of speaking, as well as their negative and positive aspects.

Keywords: loanword, integration, linguistic structure, target language, source language

FONETİK NORMANIN TARİXİLİYİ

Fidan MAHMUDOVA

fmahmudova84@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Dil normaları dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Norma dildə tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir və sabitliyi saxlayır. Normalar da zamanla dəyişir. Məqalədə dilimizin fonetik normasında müxtəlif dövrlərdə baş verən dəyişikliklər, orfoqrafiyanın tarixi inkişaf yolu, fonologiya və ahəng qanunu məsələsi araşdırılmışdır. Müxtəlif illərdə çap olunmuş orfoqrafiya lüğətlərindəki qaydalar müqayisə edililərək fərqlər müəyyənəşdirilmişdir. Bu müqayisələr nəticəsində həm əsas, həm köməkçi nitq hissələrinin yazılışında baş verən dəyişmələr və eyniliklər aşkara çıxarılmışdır. Məqalədə fonetik normanın tarixi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək məqsədilə Füzuli, Nəsimi, Xətəinin əsərlərindən götürülmüş nümunələr üzrə iş aparılmışdır. Burada həmçinin ahəng qanununda norma məsələsi də araşdırılmış, zaman-zaman özünü göstərən fərqlər dil faktları üzrə müəyyənəşdirilmiş, şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: fonetika, tarix, dil, norma, orfoqrafiya, orfoepiya

Dil norması müəyyən tarixi dövrdə cəmiyyət tərəfindən ən uyğun olan dil vasitələrindən istifadə üçün müəyyən edilmiş qaydalar toplusudur. Dil norması yazılı və şifahi nitqdəki qanunauyğunluqları əks etdirməklə yanaşı ədəbi dili şivələrin, varvarizmlərin, jarqonlarının və s. təsirindən mühafizə edir. Bu mühafizə dilin bir çox qatlarını əhatə edir. Elmi ədəbiyyatda daha çox ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normasından bəhs edilir, ancaq dil normalarının əhatə dairəsi çox genişdir və bura üslubiyyat, söz yaradıcılığı, frazeologiya və dilçiliyin bir çox şöbələri daxildir.

Dil normalarından danışılarkən onun sabitliyi qeyd olunur, ancaq bu sabitlik də nisbidir. Zaman-zaman bu normalarda da dəyişikliklər baş verir, dilin inkişafı ilə əlaqədar normalar da yenilənir. Hal-hazırda yazılı və şifahi nitqdə arxaizmlərin işlənməsi leksik normanın pozulması hesab olunur, ancaq bu dil faktları öz dövrü üçün aktual olmuşdur. Biz qədim dil nümunələrimizə, klassik əsərlərimizə nəzər saldıqda fonetik, leksik və hətta ən az dəyişikliyə uğrayan qrammatik normada da xeyli fərqlərin olduğunu müşahidə edirik. Ona görə də “norma sabitdir” ifadəsi əvəzinə “norma dildə sabitliyi qoruyur” desək, daha məqsədəuyğun olar.

Məlum olduğu kimi, ən dinamik norma leksik normadır. Bu nitqin daha dəyişkən olduğu ilə əlaqədardır. Nitqə sözlərin daxil olması dilə də təsirsiz ötüşmür, çünki nitq dilin qida mənbəyidir. Dilimizin lüğət tərkibinə hər il neçə söz daxil olmasını demək çətindir. Müxtəlif illərdə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətlərində olan sözlərin sayına görə dilimizin leksik tərkibinin nə dərəcədə artdığı haqqında fikir bildirmək də düzgün olmazdı, çünki əlavə edilən sözlərin hamısı alınma deyil, bunların əksəriyyəti öz dilimizə aid əlavələrdir ki, sonradan lüğətə daxil olunması məqsədəuyğun hesab edilib. 2013-cü və 2021-ci illərin nəşrlərindən də məlum olur ki, lüğətə xeyli sayda coğrafi, şəxs və təşkilat adı daxil edilmişdir. Ancaq təxmini bir təsəvvür yaratmaq mümkündür. Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğətinin 1940-ci il nəşrində 21 min söz, 1960-cı ildə 40 min söz, 1975-ci ildə 58 min söz, 2004-cü ildə 75 min söz, 2013-cü ildə 105 min söz, 5 min coğrafiya, şəxs, təşkilat adı və pul vahidi, 2021-ci ildə 84 min söz, 3 min coğrafiya adı öz əksini tapmışdır [7].

“Dilimizin orfoqrafiyası cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı dəfələrlə yenilənmiş, köhnə, dildə əsas qalmayan ünsürlər atılmış, bu yolla yazı qaydaları düzəldilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Orfoqrafiyamızın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişikliklər, yeniliklər hər dəfə layihə şəklində respublikanın ali və orta məktəblərində, yazıçıların, mətbuat orqanlarının və digər əlaqədar təşkilatların yığıncaqlarında geniş bir şəkildə müzakirə olunmuş, bu

müzakirələrdə söylənilən faydalı, elmi təkliflər nəzərə alınaraq, orfoqrafiyada müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır” [1,səh.123]. Orfoqrafiya lüğətlərinin müəyyən müddətdən sonra yenilənməsinə səbəb bir yandan dilimizə başqa dillərdən daxil olan və ya öz dilimizdən əlavə edilən sözlərin yazılma qaydasıdırsa, bir yandan da dilimizin orfoqrafik qaydalarında olan dəyişmələrdir. Orfoqrafik norma da tarixən dəyişir, yeni qaydalar yaranır. Məsələn, “şer”, “fel” sözlərinin “şeir”, “feil” kimi yazılması, rus dilindən alınma və sonu rus dilində olduğu kimi “a” ilə bitən bir sıra sözlərdə “a” hərfinin götürülməyi (apteka-aptek, metafora-metafor), “ю” hərfinin “yu” (kompyuter, jyuri, tyutor) yox, “ü” (kompüter, jüri, tütör) kimi yazılmağı buna misaldır.

Bu fərqlər orfoepiyada da özünü göstərir. Biz köhnə orfoqrafiya lüğətlərini son illərdə çıxan lüğətlərlə müqayisə etdikdə xeyli sayda fərqlər müşahidə edirik. Məsələn, 1983-cü ilə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”ndə bəzi sözlərin tələffüzü bu şəkildə olmuşdur: ağbirçək-ağbirşəy, ağzıgöycək-ağzıgöyçəy, adilik-adiliy, aidlik-aitliy, alimlik-alimliy, baislik-baisdiy, belibükük-belibüküy, bəzək-bəzəy, bələk-bələy [3, s. 27-39]. Sonrakı orfoepiya lüğətlərində isə “k” samiti ilə bitən sözlərin “x” ilə tələffüz olunması orfoepiya qaydası kimi götürülmüşdür: ağbirçək-ağbirşəx, ağzıgöycək-ağzıgöyçəx, adilik-adilix, aidlik-aitlix, alimlik-alimlix, baislik-baisdix, belibükük-belibüküx, bəzək-bəzəx, bələk-bələx və s.

2021-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” adlı orfoepiya lüğətində də dəyişikliklər baş vermişdir, belə ki, “ov, öv” hərf birləşmələri olan sözlərdə səs düşümü hadisəsi baş verməməsi, belə sözlərin yazıldığı kimi tələffüz olunduğu qeyd edilmişdir: növbə [növbə], dovşan [dovşan], tövlə[tövlə], çovğun [çovğun] və s. Həmçinin əvvəlki normalardan fərqli olaraq “ae, ea, eə, əa, eo, üa, üə, au, ua, ue, uə” yanaşı saitlərinin işləndiyi sözlər yazıldığı kimi və uzanma hadisəsi baş vermədən tələffüz olunması da qeyd olunur: müəllim [müəllim], teatr [teatr], okean [okean] və s.[6]

Göründüyü kimi, keçən əsrdə və hətta 15-20 il əvvəl norma olan dil hadisəsi bu gün ondan kənara çıxa bilər. Məsələn, “Rus dilinin izahlı lüğəti”nə (1935-1940) görə закусочная, игрушечный, нарочно, булочная, будничный, порядочно, яичница, сливочный, яблочный (zakusoçnaya, iqrüşeçny, naroçno, buloçnaya, budniçny, porjadoçno, yaicnitsa, slivoçny, yabloçny) sözləri [шн] ([ʃn]) səsləri ilə tələffüz olunurdu. “Rus dilinin orfoepik lüğəti”nə (1983) görə yeganə (icbari) norma kimi bu tələffüz yalnız нарочно (naroçno), яичница (yaiçnisa) sözlərində qorunub saxlanılmışdır. Булочная (buloçnaya), порядочно (porjadoçno) kimi sözlərində ənənəvi [ʃn] ilə yanaşı, yeni [çn] tələffüzü məqbul sayılır. Будничный (budniçny), яблочный (yabloçny) sözlərində əsas variant kimi yeni tələffüz, mümkün variant kimi köhnə tələffüz tövsiyə olunur. Сливочный (slivoçny) sözündə də [ʃn] tələffüzü məqbul, lakin köhnəlmiş variant kimi tanınır, закусочная (zakusoçnaya), игрушечный (iqrüşeçny) sözlərində isə yeni tələffüz [çn] yeganə mümkün standart varianta çevrilib [5,səh 58].

Füzulinin, Xətayinin, Nəsimi kimi klassiklərin əsərlərində də biz orfoqrafik normada tarixən nə qədər dəyişikliyin olduğunu görə bilərik. Bu dəyişikliklər həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində özünü göstərir. M.Füzulinin şeirlərində əsas nitq hissələrində baş verən fonetik norma fərqlərinə nəzər salaq: imtəhan-imtahan (Dönə-dönə imtəhan etdim, budur adət sana), saət-saat (Ol ki, hər saət gülərdi çeşmi-giryanım görüb), degil-deyil (Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil), dün-dünən, nəmaz-namaz (Səndə dün gördüm, Füzuli, meyli-mehrabü nəmaz), vəqt-vaxt (Vəqt ola kim, ola ol şuxi-sitəmkarə fəda), əyağın-ayağın (Qan içər oldum, əyağın çəkdi bəzmimdən şərab), şəm-şam (Yandığın şəb ta səhər şəm'in nə bilsin afitab), gög-göy (Göz ki, peykanın qapub, gögdən saçır hər yan sirişk), kəbab-kabab (Bir od oldum, cizginən çevrəmdə olmazmı kəbab?), cəmal-camal (Ah kim, almaz cəmalindən hənuz ol məh niqab), sifət-sifət (Bu sifət ilə ki, sənsən, qandadır bir pak zat?), ol-o (Ol sözə tutma qulaq, mən çəkdiyim əfğanə tut!), şükr-şükür (Yüz şükr ki, yox sənə xilafım) kimi sözlər fonetik normanın tarixən dəyişməsinə misal ola bilər. Bir məqam da diqqəti cəlb edir ki, alınma sözlərin əksəriyyətində dəyişiklik əsasən ahəng qanununun tələbi ilə baş verən fərqlərdir: imtəhan-imtahan, saət-saat, nəmaz-namaz, əyağın-ayağın, kəbab-kabab, cəmal-camal və s. Göründüyü kimi, burada ə-a əvəzlənməsi baş vermişdir.

Xətayinin də şeirlərində fonetik norma fərqləri diqqəti cəlb edir. Xətayi şeirlərindəki fonetik

fərqlər bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Füzulidə alınma sözlərdə kökdaxili ahənglə bağlı saitlərin fərqli yazılışı müşahidə olunur, Xətayi şeirlərində isə daha çox milli mənşəli sözlərdə samit fərqləri diqqəti cəlb edir. Məsələn: gög-göy (Yerü gög cümlə həqdir, olma gümrah), xansı-hansı (Xansı gözdür həq yüzün görgəc ki, bidar olmadı?), yüz-üz (Xətayi dər yüzün xurşidə nisbət), xaçan-haçan (Xaçan dürüst ola bu xam xəyallar?) qamu-hamı (Quşlar qamusu fəğanə düşdü), uyxu-yuxu (Gecələr ta sübh olunca uyxu gəlməz eynimə), sögmək-söymək (Sögmək degil ol, duadır, ey dust), dutdu-tutdu (Dutdu əflaki-cəhani geydi gög də qarələr), qapu-qapı (Dörd qapu, qırx məkan, yetmiş iki qat) və s.

Klassiklərimizdən Nəsiminin əsərlərində də fonetik fərqləri müşahidə etmək olar: qapu-qapı (Bağladı qapu, qoymadı dərbani-filani), dutaydım-tutaydım (Sundum əlimi daməninə bəs ki, dutaydım), qamu-hamı (Azad olasan qamu bələdan), uyxu-yuxu (Həşrin günü gəldi, uyxudan dur), açuq-açıq, irax-iraq (Gər açuq isə bəsirətin bax, Gör səndə həqi vü getmə irax) və s.

Eyni dövrdə yaşayan və yaradan şair və yazıçıların dilində eyni norma fərlərini müşahidə etdikdə artıq həmin dövrdə hansı normanın mövcud olması aşkara çıxır. Məsələn, uyxu-yuxu, üz-yüz, dut-tut, qapu-qapu qamu-hamı, gög-göy kimi əvəzlənmələr həm Füzuli, həm Nəsimi, həm də Xətəinin dilində aktiv şəkildə işlənmişdir. Bu da həmin dövr üçün hansı normaların hakim olduğu haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Belə fərqlər həm də köməkçi nitq hissələrində müşahidə olunur ki, onların araşdırılması dilimizdəki keçdiyi inkişaf yolu haqqında fikir bildirməyə əsas verir. Klassiklərimizin əsərlərinə nəzər saldıqda, demək olar ki, eyni fonetik fərqlər müşahidə olunur.

Füzulinin əsərlərinin dilində fonetik cəhətdən müasir dilimizdə işlənən köməkçi nitq hissələrindən fərqli olanlara nəzər saldıqda ən çox fərqlər bu sözlərdə nəzərə çarpır: gər-əgər (Gər can isə xaki-dərgəhindir), çün-üçün (Çün verdi xəyal ona xəmə piç), əmma-amma (Əmma deməzəm yalandır ol həm), kim-ki (Gəl gör, ey gül, kim, giriftari-qəfəsdür əndəlib), gəh-gah (Gəh atəşə zəcri-ab verdi), ya-ay (Ya Rəb, kərəm et ki, xarü zərəm) və s. Burada da əsas fərq saitlərdə özünü göstərir. Eyni mənzərəni biz Nəsiminin şeirlərində də müşahidə edirik: çün-üçün (Çün sən keçəsən bu istivadan), isən-isə (İnanmaz isən gözünü aç gör), gər-əgər (Gər açuq isə bəsirətin bax), vü-və (Gör səndə həqi vü getmə irax), ilə-ilən (Ondadır deyü nə sərgərdan gəzərsən zənn ilən) və s. Xətəinin şeirlərində də təxminən eyni mənzərəni müşahidə edirik: çün-üçün (Çün sənün hüsnün misali-Yusif-Kən'anidür), kim-ki (Nə bəla, bil kim, yüküş cövrü cəfa qaldı mana), için-üçün (Tökmək için qanimi başım kəsib hər dəmbədəm), bərlü-bəri (Sən gedəndən bərlu necə zaru-əfğan etmişəm) və s. Burada da eyni vahidlərdə eyni fərqləri müşahidə edirik ki, bununla da köməkçi nitq hissələrində müəyyən dövr üçün fonetik normanın necə olması haqqında təsəvvür yaranır.

Göründüyü kimi, tarixən orfoqrafiyamızda da dəyişikliklər baş vermiş, bəzi əsas və köməkçi nitq hissələri zamanla səs tərkibini dəyişmiş, bəziləri isə olduğu kimi müasir dilimizə gəlib çatmışdır. Məsələn, XVIII əsrə qədər “ki”-nin daha qədim forması olan “kim” abidələrin dilində daha çox işlənmişdir. Bu bağlayıcılar quruluşca bir-birindən fərqlənsə də, mənaca bir-birinin eynidir. Zaman keçdikcə “m” səsi zəifləyərək itmiş, “ki” şəklini almışdır.

Ümumiyyətlə, normanın izlənməsi çox mürəkkəb prosesdir. Fonetik, leksik və qrammatik vahidlərin tarixən dəyişmə qanunayğunluqlarını sistemli araşdırmaq üçün kifayət qədər yazılı materiallar olmalıdır. Dilçi alimlər Azərbaycan dilinin normalarında olan dəyişmələr haqqında yalnız bu günümüzdə gəlib çatan materiallar çərçivəsində fikir söyləyə bilmişlər. Bəzi dil faktları isə qohum türk dillərinin tarixi mənbələri əsasında araşdırılıb müəyyənləşdirilib və araşdırılmaqdadır.

Şübhəsiz, ədəbi dil ictimai-iqtisadi formasiyanın dəyişməsinə uyğun olaraq dəyişmir (50-ci illərin dilçilik müzakirələri də bunu təsdiq edir), lakin burası da etiraf edilməlidir ki, hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın ədəbi dilə özünəməxsus təsiri mövcuddur və bu təsirdən kənarda ədəbi dil yoxdur. 20-ci illərdən Azərbaycan ədəbi dilinin ideoloji məzmunu dəyişir; ədəbi dil daha çox ictimailəşir, kütləvi mədəniyyətə xidmət edən vasitəyə çevrilir [4, səh. 632]. Belə bir şəraitdə normaların müəyyənləşdirilməsinə də daha çox ehtiyac duyulmuşdur. Türkoloji qurultayların keçirilməsi dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynamışdır. Bu sahədə ciddi addımlar atılsa

da, elmin, cəmiyyətin inkişafı zaman-zaman normalarda dəyişikliklərin edilməsini tələb etmiş, müəyyən fasilələrlə yeni ofroqrafiya və orfoepiya lüğətləri nəşr olunmuşdur.

Orfoqrafiya, xüsusilə də orfoepiya qaydalarında tez-tez edilən dəyişikliklər elm üçün heç də müsbət hal deyil. Xüsusilə də orfoepiya qaydalarının çoxluğu dilin öyrənilməsini çətinləşdirir, çəşqınlıq yaradır. Məhz bu səbəbdən də son orfoepiya qaydalarında xeyli sayda sözün yazıldığı kimi tələffüz olunması əsas götürülmüşdür ki, bu da sözlərin hamı tərəfindən daha asan anlaşılmasını təmin edir. Dili inkişaf etdirmək onu qəlizləşdirmək, çoxlu sayda lazımsız orfoepiya qaydaları yükləmək deyil. Yazı ilə tələffüz arasında yaxınlıq yaradılması da bu sahədə xeyli problemli məsələlərin həllinə kömək ola bilər.

Fonetik normada tarixilik məsələsi zaman-zaman ahəng qanununda da özünü göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, fonetikanın əsas qanunlarından biri olan ahəng qanununa görə, söz daxilində ilk hecadakı incə saitdirsə, sonrakı saıtlər də incə, qalın saitdirsə, sonrakı saıtlər də qalın olmalıdır. Kök şəkilçi qovuşuğunda da bu qayda gözlənilir. Bu, normadır, lakin orfoqrafik və orfoepik normada olduğu kimi ahəng qanununda da biz tarixən fərqli məqamları müşahidə edirik. Belə ki, Azərbaycanda ərəb-fars dilinin təsiri ahəng qanununda da öz izlərini qoymuşdur. Qeyd edək ki, ahəng qanunu fonetikanın mövzusu olmaqla bərabər həm də morfoloji xüsusiyyət daşıyır. Çünki kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu daha möhkəm və dəyişməz olur. Hər hansı bir söz alınma olsa da, öz dilimizə məxsus şəkilçi qəbul edərsə, mütləq sözün son saıtlinin ahəngini qorunmalıdır. Lakin biz klassiklərimizin əsərlərini nəzərdən keçirəndə bu qanunun pozulmasının bir norma halını almasını müşahidə edirik: Quş beççələri ünü yuvadən, Məktəb ünü tək gəlir həvadən (Xətayi); Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə, Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyalı nə?(Nəsimi).Göründüyü kimi, hər iki beytdə ahəng qanununun pozulmasını müşahidə edirik. Baxmayaraq ki, bu müasir dildə norma pozulmasıdır, ancaq həmin dövr üçün norma hesab olunmuşdur. Zaman keçdikcə bəzi sözlər dilimizin ahənginə tabe olmuş, fonetik tərkibcə dəyişmişdir. Ahəng qanununun gücü digər dillərdən alınma sözləri də ahəng qanununa tabe etdirib özününküləşdirə bilmişdir. Buna misal olaraq nəql – nağıl, əql – ağıl, aşkar – aşkar, aşpəz – aşpaz, bəhar – bahar, sələvat – salavat, səlamət – salamat, aluçə – alça, faidə – fayda, qaidə – qayda, susən – süsən, vedro – vedrə, qazeta – qəzet, maşına – maşın, maqazin – mağaza və bu kimi bir çox sözləri göstərmək olar [6]. Bu forma artıq dilimizdə norma kimi qəbul olunmuşdur.

Nümunələrdən göründüyü kimi, dil daim inkişaf edir, yeni normalar yarandıqca köhnələr tarixə qovuşur. Bu prosesdə dilimizin saflığının, xəlqiliyinin, milliliyinin qorunması hər bir kəsin üzərinə düşən bir vəzifə olmalıdır. Biz ata-babalarımızın bizə miras qoyub getdiyi bu dili qorunmalı və inkişaf etdirməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.277.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Elm”, 2021, 756 səh.
3. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü: M.Ş.Şirəliyev, M.B.Məmmədov. Bakı: Elm, 1983.142 s.
4. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 686 səh.
5. Еремина С.А., Дзюба Е.В., Попова Э.Ю. Русский язык и культура речи. Курс лекций.Екатеринбург, 2006. 352 с.
6. <https://kamilinfo.net/c%C9%99brail-h%C9%99simov-ah%C9%99ng-qanunu-haqqında>
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_dilinin_orfoqrafiya_l%C3%BC%C4%9F%C9%99ti

SUMMARY

Language norms manifest themselves at all levels of the language. The norm performs a regulatory function in the language and maintains stability. Norms also change over time. The article examines the changes that occurred in the phonetic norm of our language in different periods, the historical development of orthography, the issue of phonology and the law of harmony. The rules in the spelling dictionaries published in different years were compared and differences were identified. As a result of these comparisons, changes and similarities in the spelling of both the main and auxiliary parts of speech were revealed. In the article, in order to determine the historical characteristics of the phonetic norm, work was carried out on examples taken from the works of Fuzuli, Nasimi, and Khatai. Here, the issue of the norm in the law of harmony was also examined, and the differences that appeared from time to time were determined and interpreted based on linguistic facts.

Keywords: *phonetics, history, language, norm, orthography, orthoepy*

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOM VƏ METAFORANIN QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ

Fidan SƏLİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Verilən bu tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlirik ki, ingilis dilində olan idiomlar və metaforaların arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri vardır. Hər iki nitq şəkli, yəni həm metafora, həm də idiom frazeoloji vahiddir, sabit söz birləşmələridir, məcazi dildir. Metaforalardan şəiri daha da canlandırmaq üçün poetik vasitə kimi istifadə edilir. İdiomlara daha çox danışığ dilində fikir bildirmək üçün müraciət edilir.

Açar sözlər: frazeologiya, metafora, idiom

Dil canlı varlıqlardan yalnız insana aiddir, təkcə ünsiyyət deyil, həmçinin kainat barədə fikirlər yaradan ümumi bir bilik sistemidir. Yeddi mindən çox dil vardır.

İngilis dili dünyada ən populyar dillərdən biridir, tarixi beş min il əvvələ təsadüf edir, Britaniya adasında istilalar nəticəsində meydana gəlmişdir.

Frazeologiya sözü yunan dilindən tərcümədə “phrasis” – ifadə, “logos” təlim deməkdir. Həmçinin sabit söz birləşməsi adlanır. Belə birləşmələrdə sözləri ayırmaq, digər bir söz ilə əvəzləmək, yaxud da müstəqil mənada işlətmək olmur.

V. Vinqradov frazeologiya sahəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun tədqiqatlarına görə frazeoloji birləşmələr üç əsas tipə bölünür: a) frazeoloji bitişmələr b) frazeoloji qovuşmalar c) frazeoloji birləşmələr [10, s. 140]

İdiomlar frazeoloji birləşmələrin tərkibində iştirak etsələr də, onların yaranma tarixi fərqlidir. Bu ifadələrin yaranması insanların dini etiqadları, yaşayış tərz, sənətləri, dünya haqqında təsəvvürləri ilə əlaqəlidir. Buna görə hələ də yaranmağa davam edir.

Ç. Hokket “A course in modern linguistics” kitabında idiomlara aid fikirlər səsləndirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, idiom mürəkkəb formadan ibarət olan qrammatik formadır və tək morfemdən ibarətdir [2, s.158].

Metafora haqqında müxtəlif nəzəriyyələr vardır. Buna Maykl Reddinin nəzəriyyəsini göstərmək olar. Onun “The Conduit Metaphor” kitabında deyilir ki, metafora idrakımızın qopmayan vahididir və gündəlik hərəkətlərimiz təcrübənin metaforik qavrayışını təcəssüm edir [7, s. 164-201]

Metaforalar idiomlardan daha poetik səslənir. Gündəlik danışığda daha çox idiom işlənir, yazıda, poeziyada və digər bədii nümunələrdə fikirləri müqayisə etmək, daha təsirli etmək üçün metaforalara müraciət edilir. Yazıçıların əksəriyyəti idiomlardan istifadə edirlər, çünki bu ifadələr daha tanınanırlar. Belə ki, yazıçıların həddindən artıq idiomlara müraciəti, metaforalara isə daha az yanaşması onları bayağılaşdırır. Bəzi metaforalar o qədər işlək olub ki, praktiki olaraq idioma çevriliblər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bredin H.T. Models and Metaphors: Cornell University, 1998
2. Charles F. Hockett “A course in Modern Linguistics” (1958)
3. Collins H.C English grammar. Harper Collins Publ.,1998
4. Gillian Lazar Meanings and Metaphors: Activities to Practise
5. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Cambridge University Press, 1993
6. Michael McCharley and Felicity O’dell “Idioms in Use :Advanced”

7. Michael J. Reddy (1993), The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language Cambridge. Un. Press.
8. Newmark P, (2008) A textbook of Translation Harlow: Pearson Education.
9. Shaw H. Animal Farm, Tehran : Raoof Publication, 1972
10. В. В. Виноградов Об основных типах фразеологических единиц в русском языке

SUMMARY

According to these studies we conclude that there are both similarities and differences between idioms and metaphors in the English language. Both forms of speech, namely metaphor and idiom, are phraseological units, fixed word combinations, and figurative language. Metaphors are used as a poetic device to enliven the poem. Idioms are more commonly used in spoken language to express opinions.

Keywords: phraseology, metaphor, idiom

TÜRK DİLLƏRİNDƏ -MA/-MƏ MƏSDƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ-TARİXİ TƏHLİLİ

Fidan YUSİFOVA
yusifovaf@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə türk dillərində “-ma/-mə” məsdər şəkilçisinin müqayisəli-tarixi təhlili aparılır. Hazırda türkoloji tədqiqatlarda bu məsdər formalarının morfoloji-semantik xüsusiyyətləri və əsas funksiyaları ilə bağlı bir sıra məsələlər hələ tam şəkildə araşdırılmayıb. Araşdırma prosesində türk dillərində “-ma/-mə” məsdər formalarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edilir, həmçinin onların etimologiyası nəzərdən keçirilir. Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri qeyri-şəxsi fel formalarının nitq hissələrinə aid olmasıdır. Hələ də müzakirə olunur ki, bu formalar fel sisteminəmi, yoxsa isim sisteminəmi daxildir, yoxsa ayrıca bir nitq hissəsi təşkil edir.

Açar sözlər: “-ma/-mə” məsdəri, etimologiya, müqayisəli-tarixi təhlil, türk dilləri, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər

Qeyri-şəxsi fel formaları adi fel kateqoriyalarına aid edilmir və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

a. Onlar hərəkəti şəxs və say bildirilmədən ifadə edirlər.

b. Sintaktik funksiyalarına görə isimlərə yaxın olurlar və cümlədə xəbər kimi çıxış edə bilmirlər.

Qeyri-şəxsi fel formalarının özəlliyi onların tarixi baxımdan isimlərdən yaranması, lakin inkişaf prosesində felə yaxınlaşaraq fel kateqoriyalarını mənimsəməsi və eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamasıdır. Məsdər formalarının kompleks leksik-semantik, morfo-sintaktik xüsusiyyətləri və stilistik funksiyaları türk dillərinin qrammatikasında mühüm yer tutur. Türk dillərinin əksəriyyətində qeyri-şəxsi fel formaları xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Türk dillərində bu formalar sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Başqa sözlə, bu məsələ hələ də tam həll olunmamış qalır. Buna görə də, məsdər kateqoriyasının, xüsusilə də ayrı-ayrı məsdər formalarının türk dillərində öyrənilməsi dilçilikdə aktual problemlərdən biri hesab olunur.

Türkologiyada məsdəri ifadə etmək üçün müxtəlif terminlər mövcuddur:

1. “Qeyri-müəyyən fel forması”,
2. “Qeyri-müəyyən şəkl”,
3. “Bitməmiş şəkl”,
4. “Məqsəd fel forması”,
5. “Süpin”,
6. “İnfinitiv”,
7. “Məsdər”,
8. “Qeyri-müəyyən isim-fel forması”,
9. “Fel adı”,
10. “Hərəkət adı”, və s.

Məsdər terminindən istifadə edən bəzi dilçilər:

• V.A. Qordlevski, P.M. Melioranski, A. Kazımbəy, N.F. Katonov məsdəri “qeyri-müəyyən şəkl” adlandırmışlar.

• A. Qulamov, A.N. Borşekov, H.K. Dmitriyev, A.N. Kononov, K.K. Yudaxin, İ.A. Batmanov, N.L. Dırenkova, S.Z. Reşetov və K.K. Sarsekeev məsdəri “fel adları” kimi izah etmişlər.

• V.M. Nasılov, U. Əliyev, B.K. Kutlımuratov, N.A. Baskakov, M.B. Alakayev, B. Toyçubekova isə məsdəri “hərəkət adları” kimi təsnif etmişlər.

- A.M. Şeyosak məsdəri “isimləşmiş fel adları” kimi izah etmişdir.

Azərbaycanda bu qeyri-şəxsi fel forması “məsdər” adlandırılmışdır. Bu termin XX əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycan dilçiliyində istifadə olunmağa başlamışdır. Maraqlıdır ki, ərəbcədən alınmış “məsdər” termini gürcü dilində də qeyd alınmışdır. Bu termin M. Kaşğari və bəzi Şərq dilçilərinin əsərlərində də rast gəlinir. Türkologiyada bəzi alimlər məsdər və fel adlarını eyniləşdirmişlər. L. Xanbutayevaya görə, “fel adı” və “məsdər” anlayışları eynidir. Xanbutayeva bu fikri belə əsaslandırır: “Bu faktı sübut etmək üçün məsdərin etimologiyasını diaxron aspektdə araşdırmaq kifayətdir”. Rus dilçiliyində türk dillərinə aid bu qeyri-şəxsi fel forması üçün ən çox istifadə olunan termin “infinitiv” olmuşdur. K.G. İşbayevaya görə, “Latınca infinitivus (qeyri-müəyyən) termini də tam olaraq türk dillərində bu kateqoriyanın təbiətinə uyğun gəlmir. Lakin beynəlxalq termin olduğu üçün ayrıca izaha ehtiyac olmadan başa düşülə bilər.”

Biz həmçinin hesab edirik ki, türk dillərində məsdər kateqoriyasına ən uyğun və ən uğurlu termin “infinitiv”dir. Maraqlıdır ki, türkologiyada 1960-1980-ci illərdə ən çox istifadə edilən termin “hərəkət adı” olmuşdur. Bu dövrdə aşağıdakı tədqiqatçılar məsdər kateqoriyasına “hərəkət adı” termininin ən uyğun termin olduğunu hesab edirdilər:

- M. İsxakov (1960)
- B.K. Kutlumuratov (1968)
- B. Toyçubekova (1968)
- K. Məliyev (1976)
- K. Nətəliyeva və digərləri.

Bu tədqiqatçılar “infinitiv” və “fel adları” terminlərinin semantik və morfoloji cəhətdən məsdər formalarının mahiyyətini tam açmadığını əsas gətirərək “hərəkət adı” terminini daha məqsəduyğun hesab edirdilər. B.K. Kutlumuratov qeyd edir ki: “Sadalanan terminlər arasında ən uyğun olanı “hərəkət adı” terminidir. Çünki “fel adları” və “infinitiv” terminləri türk dillərindəki hərəkət adları kateqoriyasının məzmununa tam cavab vermir. Bunun səbəbi odur ki, fel adlarının izolyasiya olunmuş formalarında (isim və sifət kimi işləndə) artıq felə aid xüsusiyyətlər saxlanılmır. Ancaq hərəkət adlarında fel xüsusiyyətləri qorunur.” Buna baxmayaraq, türkologiyada hələ də məsdərin müstəqil qrammatik kateqoriya olub-olmaması ilə bağlı yekdil fikir mövcud deyil. Bu məsələyə münasibət bildirən N.K. Dmitriyev yazırdı: “Məsdərin özü qeyri-müəyyən anlayışdır. Infinitiv – təsriflənən fel formaları ilə fel adları arasında bir keçid formasıdır. Müxtəlif dillərdə infinitivin xüsusiyyətləri də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.” (Dmitriyev, 1948:178). Yuxarıda gətirilən fikirdən belə nəticə çıxır ki, bəzi alimlərdən fərqli olaraq N.K. Dmitriyev infinitivi müstəqil qrammatik kateqoriya kimi nəzərdən keçirmir və onu fel mənşəli isimlərlə eyniləşdirmir. M.A. Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsəri, türk dillərində infinitivin öyrənilməsinə dair ilk araşdırmalardan biri kimi, bu felin qeyri-təsriflənən formalarının hərtərəfli tədqiqinə başlanğıc qoymuşdur. Öz əsərində M.A. Kazımbəy infinitivi “hərəkət adı” termini ilə ifadə etmişdir. Türk dillərində infinitivin öyrənilməsi baxımından N.K. Dmitriyev, N.A. Baskakov, V.M. Nasilov, A.N. Kononov, İ.A. Batmanov, L.A. Pokrovskaya, B.A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva, A.G. Qulamov, V.D. Arakin, A. Dəmirçizadə, A. Axundov, V. Əliyev, G. Mirzəzadə, M. Hüseynova, S. Cəlilov, Ş. Şirəliyev, Ş. Zeynalov, M. Əsgərov, L. Xanbutayeva, R. Mədətova və digər tədqiqatçıların araşdırmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. V. Əliyevin “Azərbaycanca feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər” (Bakı, 1986) adlı əsərində məsdərlərin tədqiqat tarixi, onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri Azərbaycan dili kontekstində geniş şəkildə araşdırılmışdır. R. Mədətovanın “Azərbaycan dilinin XIII-XVIII əsr yazılı abidələrində məsdər formaları” adlı namizədlik dissertasiyasında isə zəngin mətn materialları əsasında yazılı mənbələrdə məsdərlərin qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, onların tarixi inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmək cəhdi göstərilmişdir. Müasir türk dillərində infinitiv kateqoriyası ilə bağlı bəzi dilçi alimlərin fikirləri maraq doğurur. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında qeyd olunur ki: “Məsdərlər zaman və şəxs kateqoriyasına bağlı olmadan, xüsusi əmr modalıqlığı ilə yalnız felin adını göstərə bilər”. (Mədətova, 1997:166) “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Morfolojiya” əsərində isə

infinitiv belə izah olunur: “İnfinitiv xüsusi fel forması kimi hərəkəti, vəziyyəti və ya prosesi şəxsə və say sisteminə bağlamadan, real gerçəkliyə münasibət bildirmədən ifadə edir”. (Xanbutayeva, 2003:483) Bəzi türkoloqlar (N.K. Dmitriyev, A.N. Kononov, B.A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva, K.G. İşbayev, V.D. İşbayev) hesab edirlər ki, infinitivin inkişafı müxtəlif türk dillərində qeyri-bərabər şəkildə baş vermişdir. Bunun nəticəsində müxtəlif formalarda istifadə olunmuş və müasir türk dillərində infinitivin tarixi formalarına tam uyğun gəlmədiyi müşahidə olunmuşdur. N.K. Dmitriyev bu barədə belə qeyd edir: “Elə təəssürat yaranır ki, türk dilləri, ümumilikdə, infinitivsiz də keçinə biliblər və onların inkişafında infinitivin mövcudluğu xarici təsirlərlə, yəni güclü ədəbi dillərin – klassik dövrdə ərəb dilinin məsdərləri, müasir dövrdə isə rus dilinin infinitiv formaları ilə əlaqəlidir”. (Dmitriyev, 1948:171) V.D. Arakinin müşahidələri də maraqlıdır: “Çox güman ki, infinitiv ümumtürk dili parçalandıqdan sonra ayrıca dillərdə formalaşmağa başlamışdır”. (Arakin, 1988:483)

Bu hipotez kifayət qədər əsaslı faktlarla təsdiqlənir. V.D. Arakin öz hipotezini aşağıdakı əsaslarla izah edir:

1. Müasir türk dillərində vahid, ümumtürk infinitiv forması yoxdur.
2. Müasir türk dillərində infinitiv formalarının inkişafı qeyri-bərabər şəkildə baş vermişdir.

Azərbaycan dilçiliyində infinitivin tarixi inkişafı G. Bağirov, X. Mirzəzadə, R. Mədatova, İ. Vəliyev və digər alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. İnfinitivin müxtəlif izahları olsa da, bu fel formasının mahiyyəti dəyişmir. Başqa sözlə, infinitivlər, məsdərlər və fel mənşəli isimlər həm felə, həm də ismə xas xüsusiyyətlərə malikdir. Bəzi türkoloqlar hesab edirlər ki, türk dillərində -ma/-mə forması -maq/-mək formasından yaranmışdır, yəni son -q səsinin düşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu baxımdan S.A. Sokolov qeyd edir: “Birincisi, bizə elə gəlir ki, -maq forması ilk olaraq şimal qrupundakı türk dillərində geniş yayılmışdır və qədim yazılı türk dillərində -ma formasından daha qədimdir. İkincisi, fonetik baxımdan ehtimal etmək daha təbiidir ki, -maq formantında sonuncu -q səsi düşmüşdür, nəinki -ma formantına əlavə olunmuşdur”. (Sokolov, 1952: 112) S. Cəfərov hesab edir ki, -ta/-tə forması infinitiv formalarına aid deyil, sadəcə olaraq fel mənşəli isimlər düzəldən şəkildədir. O qeyd edir ki, -maq və -ma formaları arasında fonetik oxşarlıqdan başqa heç bir ümumi cəhət yoxdur. N.A. Baskakov isə -ma/-mə formasının -maq/-mək şəkilçisindən yarandığını qeyd edir. Maraqlıdır ki, İ. İ. Kondratov qədim türk yazılı abidələrində -ta/-tə formantının passiv təsrifdə (məsələn, “*keçən il*”) istifadə edildiyini və sonradan həm təsriflənən, həm də isim düzəldən şəkilçi kimi formalaşdığını bildirir [İşbayev, 1975:76]. M. Hüseynzadə iki termin işlədir: *məsdər* və *fel mənşəli isim*. Onun fikrincə, -ta/-tə formasının (yəni *yüngül məsdər* – *xəfif məsdər*) yaranması -maq/-mək şəkilçisinin son samitinin düşməsi nəticəsində baş vermişdir. A. Axundov Azərbaycan dilində üç məsdər növü müəyyənləşdirir:

1. -maq/-mək
2. -ma/-mə
3. -ış/-iş/-uş/-üş

Bundan əlavə, -da/-də forması Azərbaycan dilində infinitivə yerlik hal şəkilçisinin qoşulması ilə əmələ gəlmişdir. İnfinitivin tarixi inkişaf mərhələlərini və onun sintaktik funksiyalarını araşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan R. Məhərrəmsoy, M. Cahangirov, Z. Budaqova, Y. Axundov və digər tədqiqatçıların işləri önəmlidir. Araşdırılan -ta/-tə infinitiv forması türk dillərində ən qədim infinitiv formalarından biridir. Bu forma V-XI əsrlərə aid qədim mətnlərdə öz izini qoymuşdur. Müasir türk dilində bu forma bəzən “qısaldılmış infinitiv” adlanır. Müasir türk dilində -ta/-tə forması cümlədə əsas və ikinci dərəcəli üzv kimi işləyə bilər. Məsələn: “Çocuğun okuması bozuktur” (Uşağın oxuması zəifdir). Maraqlıdır ki, Türkcə qrammatika kitablarının müəllifləri əsasən -ta/-tə forması ilə -maq/-mək forması arasında əlaqə görürlər və bildirirlər ki, -ta/-tə şəkilçisi -maq/-mək formasından yaranmışdır. T. Banguoğlu bu haqda belə yazır: “İnfinitivlər (-ta/-tə formasındakı fel mənşəli isimlər) -maq/-mək formasından yaranmışdır və müasir türk dilində -maq/-mək formalarından daha geniş yayılmış və fərqli istifadəyə malik olmuşdur”. Müasir türk dilində -ta/-tə forması həm mənsubiyyət

şəkilçiləri ilə, həm də onlarsız işləyə bilər. Əgər *-ta/-tə forması mənsubiyyət şəkilçisiz işlənərsə, o, müəyyən hallarda (təsirlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında) -maq/-mək forması ilə semantik cəhətdən yaxınlaşır. Məsələn, -ta/-tə forması mənsubiyyət şəkilçisiz təsirlik halda işlənərsə, genişlənmiş birbaşa tamamlıq rolunu oynaya bilər.

1. Türk dili:

Müasir türk dilində -ta/-te formasının müxtəlif funksiyaları var:

Vaxt əlaməti olaraq istifadə edilə bilər:

“Bu işi görmək üçün sənə neçə pul verdilər?” — Bu işi yerinə yetirmək üçün sənə nə qədər pul verdilər?

Bu forma həmçinin için, ilə və üzerine kimi postpozisiyalarla birləşərək məqsəd, birlikdəlik və ya hərəkət tərzini ifadə edə bilər.

Hərəkət tərzini: “Yalnız qızınızın sokağa düşməsi ilə də bitməz.” — Bu, yalnız qızınızın küçəyə düşməsi ilə bitməz.

2. Azərbaycan dili:

Azərbaycan dilində -ta/-te infiniti forması çox vaxt feil-dən gələn isimlər kimi istifadə olunur. Bu forma hərəkət, proses və ya vəziyyət bildirir və kontekstdən asılı olaraq isim kimi çıxış edə bilər.

3. Qaqauz dili:

Qaqauz dilində -maa/-mod ilə olan infiniti formalarının bir neçə sintaktik funksiyası vardır. Müstəqil və asılı infinitivlər mövcuddur. Müstəqil infinitiv subyekt və ya predikat kimi istifadə oluna bilər, məsələn:

“İşləmək dilindir.” — İşləmək utanc deyil (infiniti subyekt funksiyasında).

Asılı infinitivlər isə tərkibli cümlələrin predikat hissəsi və ya cümlənin ədat, tamamlıq və məqsəd əlamətləri kimi istifadə olunur. Bu nümunələr müxtəlif türk dillərində infiniti formalarının funksiyalarının fərqliliyini və onların tarixsel inkişafını göstərir. Başqa türkdilli dillərdə infinitiv yalnız ikinci tip izafət formasında, yəni müəyyən edilən sözün üçüncü şəxsin mənsubiyyət affiksi ilə təchiz edildiyi hallarda təyin funksiyasında istifadə olunur, məsələn: evlənmək vaxtı — evlənmək vaxtı, düşünmək imkanı — düşünmək imkanı (azərbaycan dili), çalışmaq zamanı — işləmək vaxtı (iş vaxtı) (türk dili) və s. Türkmən dilində müzakirə edilən infinitiv, əsasən, mənsubiyyət affiksləri ilə qəbul edərək isimlərlə birləşir: okamagyn vaxty — oxumaq vaxtı. Qaqauz dilində -maa/-maay ilə olan infinitiv cümlədə məqsəd halında da işləyə bilər. Nümunə: Geldim dinlənmək için — Dincəlməyə gəldim. Məqsəd anlamı - ki hissəsi ilə gücləndirilir: Tudorka, nazhyn, korunmva deeini girer soba ardyna — Bu prosesin davam etməsi üçün başlayır [Medatova, 1997:63]. Qaqauz dilində -mavmaa infinitivi digər türkdilli dillərdən fərqli olaraq bir neçə özəlliyə sahibdir:

1. -mavmaa digər dillərdəki infinitivdə olduğu kimi genitiv halında istifadə olunmur.

2. Qaqauz dilində infinitiv isim xüsusiyyətlərinə malik deyil.

3. Bu infinitiv adətən felin cümlədə predikat kimi istifadə olunur, digər türkdilli dillərdən fərqli olaraq, fel öncədən gəlir.

4. Qaqauz dilində deyini sözü həmçinin konjunktiv formalarla birləşir, bu isə digər türkdilli dillərdə olan ümumi qaydalardan fərqlənir, çünki həmin dillərdə bu cür konstruksiyalar yalnız birbaşa nitq və tabe cümlələrdə istifadə olunur.

Nəticə

Qaqauz dilində -maa/-may infinitivi məqsəd halı xaricində müxtəlif hallar üçün istifadə olunmur və postpozisiyalarla birləşmir. [Baskakov, 1952:96] Müasir Türkmən dilində -ta/-te infinitivi -mak/-mek infinitivinin qısaldılmış forması kimi qəbul edilir. Bu forma, -mak/-mek infinitivinə nisbətən daha nominativ bir funksiyaya sahibdir. Məsələn, çekme (çəkilmək üçün olan şəkafin təkəri) bu tendensiyanı da nümayiş etdirir. Beləliklə, ümumi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, -ta/-te infinitivləri müxtəlif türkdilli dillərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və onların cümlədəki funksiyası, sintaksisi və digər dil elementləri ilə birləşməsi arasında fərqliliklər var.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, V. Azərbaycan dilində felin tesriflenməyən formaları. Mesder. - Bak, 1986.
2. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. - Bak, 1960.
3. Medatova, R. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində mesder: namizədlik dissertasiyası. - Bak, 1997.
4. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya. - Bak, 1980.
5. Xanbutayeva, L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi-təpoloji tədqiqat). - Bak, 2003.
6. Соколов, С.А. О некоторых отглагольных именах в турецком языке: дис..... канд. филол. наук. - М., 1952.
7. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. - М., 1952.
8. Ишбаев, К.Г. Инфинитивные формы глагола в башкирском языке: автореф. дис.... канд. фил. наук. - Уфа, 1975.
9. Кутлымуратов, Б.К. Имена действия в современном каракалпакском языке: автореф. дис.... канд. филол. наук. - Нукус, 1968.
10. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка. - М.: Л., 1948.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988.
12. Аракин, В.Д. Инфинитив // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988. - 4. 2.

SUMMARY

This article conducts a comparative-historical analysis of the infinitive suffix “-ma/-me” in Turkic languages. Currently, a number of issues related to the morphological-semantic features and main functions of these infinitive forms have not yet been fully investigated in Turkological studies. In the process of research, similar and different features of the infinitive forms “-ma/-me” in Turkic languages are determined, and their etymology is also considered. One of the controversial issues in linguistics is the affiliation of impersonal verb forms to parts of speech. It is still being discussed whether these forms are included in the verb system or the noun system, or whether they constitute a separate part of speech.

Keywords: *infinitive “-ma/-me”, etymology, comparative-historical analysis, Turkic languages, similar and different features*

РЕЗЮМЕ

В статье проводится сравнительно-исторический анализ суффикса инфинитива «-ма/-ме» в тюркских языках. В настоящее время в тюркологических исследованиях еще не полностью изучен ряд вопросов, связанных с морфолого-семантическими особенностями и основными функциями этих инфинитивных форм. В процессе исследования выявляются сходные и различные черты инфинитивных форм «-ма/-ме» в тюркских языках, а также рассматривается их этимология. Одним из спорных вопросов в языковедении является принадлежность безличных глагольных форм к частям речи. До сих пор ведутся споры о том, принадлежат ли эти формы к системе глагола или к системе существительного, или же они представляют собой отдельную часть речи.

Ключевые слова: *инфинитив «-та/-та», этимология, сравнительно-исторический анализ, тюркские языки, сходные и различные черты*

AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASINDA MONOLOJİ NİTQİN TƏDQIQININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülöyşə ƏHMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Açar sözlər: *monoloq, dil, adresant, nitq, emosionallıq*

Azərbaycan nəsr monoloqlar üzrə çağdaş dövrümüzdə özündə zəngin bədii ehtiyatları toplamış və onun strukturu, ideyası, mövzusu, dil palitrası əsasında xeyli bədii təcrübə qazanmışdır.

Azərbaycan filologiyasında monoloji nitq iki istiqamətdə araşdırılmışdır:

1. Ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində;
2. Dilçilik istiqamətində.

İstər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində monoloji nitq haqqında internet resurslarında aşağıdakı məlumatlara rast gəlirik:

Monoloq tək bir personaj tərəfindən təqdim olunan əksər hallarda birbaşa, bəzən də fikirlərini səslə ifadə etmək üçün təqdim olunan nitqdır. Başqa bir xarakterə və ya auditoriyaya müraciət olunur. Bu doğru elmi fikir keçən əsrin 50-ci illərindən üzü bəri xarici və Azərbaycan filologiyasında yüzlərlə mütəxəssislər tərəfindən bu və ya digər səpkili əsərlərdə dönə-dönə, təkrar-təkrar işlədilmişdir. Monoloqların bədii əsərlərdə işlənmə yeri, strukturlarını barədə də internet ehtiyatlarında dolğun məlumatlar əksini tapmış və onların funksionallaşması məsələsinə də toxunulmuşdur. “Monoloqlar drammatik mediada, eləcə də poeziya kimi drammatik olmayan mediada geniş yayılıb. Monoloqlar soliloloqlar, apostroflar və apart da daxil olmaqla bir sıra digər ədəbi formalarla çox oxşardır. Bununla belə, bu formaların hər biri arasında fərqlər var. Monoloqlar şeirlərə, epifaniyalara və digərlərinə bənzəyir, ona görə ki, bir “səs” nitqini əhatə edir, lakin aralarında fərqlər var. Məsələn, soliloloq bir personajın öz düşüncələrini və hisslərini başqa personajlara müraciət etmədən özü və tamaşaçı ilə əlaqələndirməsini əhatə edir. Monoloq insanın ucadan söyləndən fikirləridir

Monoloqlar natiqin və ya yazıcının xəyali şəxsə, cansız obyektə və ya ideyaya istinad etdiyi apastroflarda da fərqlənir. Apart onların hər birindən tək-cə müddətinə görə deyil, həm də məntiqi olaraq olması lazım olan situasiyalarda belə kənar personajlar tərəfindən eşidilməməsi ilə fərqlənir. Azərbaycan dramaturji janrlarına daxil olan nəsr əsərləri ilə müqayisədə monoloji nitqin işlənmə yerlərini, işləklik intensivliyini struktur-semantik xüsusiyyətləri arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur.

Nəsr mətnlərində monoloqların demək olar ki, əksəriyyəti yazıcının daxili nitqi əsasında inkişaf tapır və bədii dona, libasa bürünür və əksər məqamlarına adresatın zövqünü çox gözəl bir şəkildə oxşayır. Bu cəhətdən F.Veysəllinin fikirləri qəbul olunandır. “2008-ci ildə “Mürtəcim” nəşriyyatında F.Veysəllinin tərtibçiliyi ilə nəşr olunmuş “Dilçilik Ensiklopediyası”nda monoloji nitqin növləri və formalarına qısa bir öçerk həsr olunmuşdur: “Daxili monoloqlarda personaj öz fikirlərini zahiri şəkildə ifadə edir ki, tamaşaçı əks halda daha çox daxili olaraq təcrübələrin şahidi olsun. Bunun əksinə olaraq, drammatik monoloqlarda bir personaj digər personajla danışır. Monoloqları aktiv və povest monoloqlarına bölmək olar. Aktiv monoloqlarda xarakter aydın məqsədə çatmaq üçün nitqindən istifadə edir. Povest monoloqları sadəcə olaraq hekayəni danışan personajı əhatə edir və çox vaxt onların keçmiş zamanda olması ilə müəyyən edilə bilər.

İstər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində aparılmış tədqiqat əsərlərində monoloqun formalarına, emosional keyfiyyətlərinə, psixolinqvistik aspektlərinə epizodik şəkildə toxunulsa da, linqvistik xüsusiyyətləri, yəni onun struktur-semantik özəlliklərinin vəhdət halında tədqiqi kənarda qalmışdır. Halbuki hər bir monoloqun strukturu onun semantikasının tamamlanmasına xidmət göstərməklə linqvistik vəhdət təşkil edir. Ona görə də semantik tədqiqatın obyekti real şəkildə mövud olan strukturun dil işarələri ilə verilməsi ilə ölçülür. Təbii ki, monoloji nitqdə də məna ilə struktur sistemi üzvi şəkildə vəhdətdədir və bunları bir-birindən ayrı təsəvvür

etmək qeyri-mümkündür. Çünki monoloji nitqdə linqvistik vahidlərin özündə iki cəhət – həm fiziki, həm də mənəvi tərəflərini cəmləşdirmiş olur, yəni onların həm strukturu, həm də məna, məzmun postulatları olub ki, bütün bunlara xüsusi bir tədqiqat işi həsr etməyə dəyər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti, Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 2014, 278 s.
2. Əliyeva L. Nitqin emosionallığı və emosional leksikası. “Filologiya məsələləri” № 12, Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, s.19-28.
3. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. I cild, ADPU-nun nəşri, 2016, 405 s.

MÜXTƏLİF BİBLİYA TƏRCÜMƏLƏRİ: BİRGƏ MÖVCUDLUQ PROBLEMI

Əzizə ƏBDÜLƏZİMOVA
abdulazimovaa@icloud.com

Rafiq NOVRUZOV
Bakı Slavyan Univesiteti

Xülasə

Məqalədə müqəddəs yazıların bir neçə Bibliya variantının bir dildə işləməsinin bəzi aspektləri araşdırılır. Belə birgəyaşayışın bütün müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, müəyyən problemlər də yarada bilər (bibliya kitablarına istinad məsələsi, ənənəvi və müasir tərcümələrin əlaqəsi və s.). Bu baxımdan, bir tərəfdən Lüter İncilinin və Cenevrə İncilinin lingvativ-mədəni sahədə rolu, digər tərəfdən isə müqəddəs yazıların kilsə slavyan/rus dilinə tərcümələri ilə bağlı vəziyyət təhlil edilir.

Açar sözlər: Bibliya, tərcümə, birgə mövcudluq, sitat, ənənəvi, müasir

Bibliya tərcümələrinin tarixi və problemləri

Bibliya tərcümələrinin tarixi ilə yaxından tanış olduqda, maraqlı bir mənzərə ortaya çıxır.

Bir tərəfdən, çox vaxt belə bir fikir irəli sürülür ki, müqəddəs mətnlər qədim zamanlardan tərcüməyə "məcbur edilmişdir". Həqiqətən də, Bibliya ən çox nəşr edilən və ən çox tərcümə olunan kitablardan biridir. Onun tərcümə tarixi eramızdan əvvəl III əsrdə məşhur Yunan Septuagintası ilə başlayır. Xristianlığın yayılması ilə birlikdə, Bibliya tərcümələri də dünya üzrə geniş yayıldı. Bu proses, ümumi tərcümə nəzəriyyəsinin və məhz Bibliya tərcüməsi sahəsinin inkişafında mühüm rol oynadı. Bununla yanaşı, Bibliyanın tərcümə olunması ciddi problemlərlə də müşayiət olunurdu. Orta əsrlərdə, xüsusən Qərb kilsəsinin "üçdillilik nəzəriyyəsi" hökm sürdüyü dövrdə, tərcüməçilər böyük risk altında idilər. Məsələn, İngilis tərcüməçisi Uilyam Tindal bu səbəbdən edam edilmişdir. Digər tərəfdən, uğur qazanan tərcüməçilər də mühafizəkarlar tərəfindən kəskin tənqid edilirdi.

Məşhur ilahiyyatçı və tərcüməçi Müqəddəs İeronim öz latın Vulgata tərcüməsində belə bir qeyd etmişdi:

"İnsanlar mənim tərcüməmi oxuyan kimi, mətndə tanış olmayan ifadələr gördükdə, dərhal məni Bibliyanı təhrif edən və müqəddəsliyə qarşı gələn bir şəxs kimi ittiham edəcəklər."

Min il sonra, Martin Lüter Bibliyanı alman dilinə tərcümə edərkən, özünün də oxşar tənqidlərlə qarşılaşdığını bildirirdi. O deyirdi ki, insanlar hətta dil bilmədən belə tərcüməçiyə irad tutur və bu işi ondan daha yaxşı bilirmiş kimi davranırlar.

Bu tarixi nümunələr göstərir ki, Bibliyanın tərcüməsi hər zaman böyük mübahisələr və müzakirələrlə müşayiət olunmuşdur.

Bibliyanın müxtəlif dillərə tərcüməsi və müasir problemlər.

Əsrlər boyu Bibliyanın tərcümə edilməsi təkcə dini deyil, həm də mədəni və dilçilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Orta əsrlərdə Roma Katolik Kilsəsi Bibliyanın yerli dillərə tərcümə edilməsinə qarşı çıxdığı halda, Reformasiya dövründə bu yanaşma köklü şəkildə dəyişdi.

Xüsusilə Martin Lüterin alman dilinə tərcüməsi və İngiltərədə Kral Ceymsin (King James Version) ingiliscəyə rəsmi tərcüməsi geniş yayılaraq xristian icmalarının əsas dini mətnləri halına gəldi.

Lakin müasir dövrdə Bibliyanın müxtəlif dillərdə mövcud olan çoxsaylı tərcümələri yeni problemlər yaradıb. Müxtəlif versiyaların mövcudluğu Bibliya sitatlarının vahid formasını tapmağı çətinləşdirir. Məsələn, eyni bir ayə fərqli tərcümələrdə müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Bu, akademik müzakirələrdə və dini ayinlərdə mübahisələrə səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, bəzi müasir tərcümələr gender neytral və ya siyasi cəhətdən korrekt ifadələrə üstünlük verir. Bu isə ənənəvi tərcümələrlə müqayisədə bəzi icmalar arasında mübahisələr doğurur. Məsələn, bəzi tərcümələrdə Tanrının adlarının neytral və ya cinsə aid olmayan formada verilməsi mühafizəkar xristian icmaları tərəfindən birmənalı qarşılanmır.

Buna görə də, müasir dövrdə Bibliyanın tərcüməsi yalnız dil və məna dəqiqliyi deyil, həm də sosial və mədəni məsələləri nəzərə almaq tələb edir.

Bibliyanın Müxtəlif Tərcümələrinin Gələcəyi

Bibliyanın müxtəlif tərcümələrinin birgə mövcudluğu mübahisəli bir məsələ olaraq qalır. Bəzi alimlər müxtəlif versiyaların olması insanlara müqəddəs mətnləri daha yaxşı anlamaq imkanı verdiyini düşünürlər. Digərləri isə hesab edirlər ki, çoxsaylı tərcümələr müqəddəs mətnin orijinal məzmununun itirilməsinə və dini icmalar arasında fikir ayrılıqlarına səbəb ola bilər.

Xüsusilə rus və ingilis dillərində onlarla müxtəlif Bibliya tərcüməsi mövcuddur. Bəzi mühafizəkar icmalar ənənəvi tərcümələrə üstünlük verir, digərləri isə daha müasir və anlaşıqlı versiyaları dəstəkləyir. Məsələn, Rus Pravoslav Kilsəsi hələ də kilsə-slavyan mətnlərini liturgiyada istifadə edir, lakin gündəlik oxunuş üçün rus dilində Sinodal Tərcüməyə üstünlük verilir.

Gələcəkdə Bibliyanın tərcüməsi ilə bağlı iki əsas tendensiya nəzərə çarpır:

- Daha Sərbəst və Müasir Tərcümələr – İnsanların gündəlik anlayışına uyğunlaşdırılmış, sadələşdirilmiş dillə yazılmış Bibliya versiyalarının artması gözlənilir.

- Ənənəvi və Tarixi Tərcümələrin Qorunması – Xüsusilə dini icmalar arasında müqəddəs mətnlərin orijinal ifadələrinə daha sadıq qalan tərcümələrə ehtiyac duyulur.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif Bibliya tərcümələrinin birgə mövcudluğu həm üstünlüklərə, həm də problemlərə malikdir. Əsas məsələ isə bu tərcümələrin dini və mədəni dəyərləri qoruyaraq insanlara mənəvi yol göstərməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абаринов В. Новый русский перевод Библии. [Elektron resurs]. Режим доступа: <http://www.religiopolis.org/forum/3-obsuzhdenie-opublikovannyh-materialov/1328-novyyj-russkij-perevod-biblii.html> (дата обращения: 20.10.2013).
2. Аверинцев С.С. Послесловие переводчика. [Elektron resurs]. Режим доступа: <http://mystudies.narod.ru/library/a/averintsev/cont-ev.html> (дата обращения: 20.10.2013).
3. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. Современный русский перевод. М.: Российское Библейское Общество, 2011. 1407 с.
4. Встреча Святейшего Патриарха Кирилла со студентами высших учебных заведений Смоленской области. Ответы на вопросы. [Elektron resurs]. Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3200687.html> (дата обращения: 28.10.2013).34
5. Дубинин С.И. Первопечатники и региональные особенности языка швейцарской Реформации // Вестн. ВолГУ. Сер. 2. Вып. 405. Волгоград, 2005. S. 87–95.
6. Евсеев И.Е. Собор и Библия. [Elektron resurs]. <http://www.sfi.ru/statja/sobor-i-biblija/> (дата обращения: 28.10.2013).
7. Илларион (Алфеев). Язык Учителя и жаргон кабака. Перевод Евангелия должен быть точным и благоговейным. [Elektron resurs]. <http://www.biblia.ru/reading/articles/show/?8&start=0> (20.10.2013).
8. Кравецкий А.Г., А. Плетнева. Церковнославянский язык в России (XIX — XX). М.: Языки русской культуры, 2001. 400 с.
9. Левинская И. Размышляя над рецензией иеромонаха Илариона Алфеева на Письма Апостола Павла / Пер. и примеч. В.Н. Кузнецовой. <http://www.biblia.ru/reading/articles/show/?9&start=0>.
10. Осинковский И.Н. Томас Мор. М.: Наука, 1974. 167 с.
11. Отношение Церкви к существующим разнообразным переводам библейских книг. [Elektron resurs]. <http://www.bogoslov.ru/text/1456920.html>

12. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М.: Международные отношения, 1974. 216 с.
13. Селезнёв М.Г. Новые переводы Евангелия открывают новые смыслы. <http://www.nsad.ru/articles/novyeperevody-evangeliya-otkryvayut-novye-smysly>
14. Селезнёв М.Г. Переводу нужен диалог с читателем. http://e-vestnik.ru/interviews/perevodu_nuzhen_dialog_
15. Тацит Корнелий. Сочинения. СПб.: Наука, 1993. 736 с.
16. Чернявский М. Говорит ли Бог по-русски. <http://www.gazetaprotestant.ru/2008/02/govorit-li-bog-po-russki/>
17. Biblia Sacra juxta Vulgatam Versionem. T. I–II. Stuttgart: Württembergische , Bibelanstalt, 1975. 1980 s.
18. Evangelisch-Reformierte Kirchengemeinde Blumenthal. <http://refo-blumenthal.de/fragen-antworten.html>
19. Lüther, M. An Open Letter on Translating. Revised and annotated by Michael
20. D. Marlowe, June 2003. www.bible-researcher.com/luther01.html
21. Nida, E. Theory and Practice of Translation. Leiden: E.J. Brill, 1969. 220 s.
22. Reich, R. Die Zürcher Bibel — ein Geschenk, an welchem zu arbeiten der
23. Züricher Kirche seit Jahrhunderten aufgegeben. <http://www.landeskirchenforum.ch/dok/346>
24. Reich, R. Zürcher, Bibel. Informationen zur Geschichte und Übersetzung: http://www.tvz-verlag.ch/fileadmin/user_upload/PDF/bibel_reader.pdf
25. Scheidegger, Ch. Zürcher Bibelübersetzung. Reformierte Kirche Kanton Zürich: [http:// www.zh.ref.ch/a-z/zwingli/lexikon-z/zuercher-bibeluebersetzung](http://www.zh.ref.ch/a-z/zwingli/lexikon-z/zuercher-bibeluebersetzung)
26. Zürcher, Bibel // Bibel. Zürich: Theologischer Verlag, 2013. 342 s.

SUMMARY

REASONS OF BIBLE TRANSLATION PROBLEMS

The article examines some aspects of the functioning of several biblical versions of the Holy Scriptures in one language. Despite all the positive aspects of such coexistence, it can also create certain problems (the issue of references to biblical books, the relationship between traditional and modern translations, etc.). In this regard, the role of the Luther Bible and the Geneva Bible in the linguistic and cultural sphere, on the one hand, and the situation with translations of the Holy Scriptures into Church Slavonic/Russian, on the other hand, is analyzed.

Keywords: Bible, translation, coexistence, quotation, traditional, modern

SIYASI DİSKURSDA İNVERSIYA

Günay TƏHMƏZOVA

tehmezovagunay@mail.ru

Qarabağ Universiteti

Xülasə

Məqalədə, siyasi diskursda inversiyanın rolu və əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışları əsasında araşdırılır. İnversiya, siyasi nitqlərdə və çıxışlarda xüsusi vurğu yaratmaq, diqqəti əsas məsələlərə yönəltmək və dinləyici və oxucu üzərində təsir gücü yaratmaq üçün geniş istifadə edilir. İlham Əliyevin çıxışlarında inversiyanın sintaktik və üslubi növləri diqqət cəkir. Məqalə, prezidentin nitqlərindəki inversiv strukturların təhlilini apararaq, bu üslubi fiqurun siyasi kommunikasiya məqsədilə necə istifadə edildiyini və xalqla ünsiyyət qurulmasında necə təsirli olduğunu araşdırır. İnversiya, həm qrammatik, həm də üslubi şəkildə siyasi diskursda strateji məqsədlərlə istifadə olunur. İlham Əliyevin çıxışlarında bu cür dil elementlərinin necə funksionallaşdığı və siyasi mesajların necə daha güclü və təsirli şəkildə ifadə olunduğu üzərində dayanılır.

Açar sözlər: *inversiya, siyasi diskurs, İlham Əliyev, çıxışlar, qrammatik inversiya, üslubi inversiya, siyasi kommunikasiya*

Siyasi diskursda bədii ifadə vasitələrindən sıx şəkildə istifadə olunur. Belə ifadə vasitələrindən biri də inversiyadır. İnversiya terminindən müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur. İnversiya terminindən biologiya, fizika, kimya, geologiya, tibb, psixologiya, dilşünaslıq sahələrində baş verən struktural dəyişiklikləri, nəticədə bu sistemin keyfiyyətlərində, prinsipial yeni qaydalarda və funksional nəticələrdə əsaslı dəyişikliklər yaradan hadisələri göstərmək üçün fəal şəkildə istifadə edirlər [10, s.34]. Dilçilikdə inversiya, cümlədə sözlərin və ya ifadələrin təbii sırasının dəyişdirilməsi ilə meydana gəlir. Bu, xüsusilə şairlər və yazıçılar tərəfindən diqqəti cəlb etmək, deyilən fikri vurğulamaq və ya ritmik təsir yaratmaq üçün istifadə olunur. İnversiya dil-nitq hadisəsidir. İnversiya üslubi fiqur olub cümlədə qeyri-düzgün söz sırasıdır. Məhz buna görə də inversiya simmetrik-assimetrik fiqur sayılır.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə inversiyanın izahı belə təqdim olunur. “Bədii üslubda ifadə üsullarından biri; cümlədə sözlərin adi düzülüş qaydasından fərqli bir şəkildə düzülməsi ilə yaradılan bədii ifadə üsulu. İfadəlilik əldə etmək məqsədilə danışıq prosesində sözlərin ənənəvi, ümumişlək sırasının pozulması, cümlə üzvlərinin yerlərinin dəyişməsidir” [8, s.393].

Gördüyümüz kimi, inversiyadan bəhs edənlər bu ifadə üsulunun bədii üslubda işlənməsini vurğulamışlar. Lakin araşdırdıqda şahidi oluruq ki, inversiyadan siyasi diskurs mətnlərində də intensiv şəkildə rastlaşırıq. Siyasətçilər çıxışlarını daha təsirli etmək və çatdıracaqları fikri daha vurğulamaq məqsədilə inversiyadan istifadə edirlər.

Siyasi diskursda inversiyanın istifadəsi, dilin strukturunu dəyişdirərək və ya təkrarı azaldaraq, daha güclü, təsirli və diqqətçəkici mesajlar yaratmağa yönəlmiş üslubi vasitələrdir. İnversiya anlayışı da daha çox emosional və təsirli ifadələr yaratmaq məqsədilə istifadə olunur [11, s.5].

İnversiya, cümlənin təbii strukturunun dəyişdirilməsi, yəni subyekt və feilin yerinin dəyişdirilməsi ilə meydana gəlir. Bu, cümləyə vurğu əlavə edir və bəzən daha güclü bir emosional təsir yaradır [10, s.15]. İnversiya, əsasən, diqqəti cümlənin ilk hissəsinə cəlb etməyə və daha güclü bir vurğu yaratmağa kömək edir.

Siyasi diskursda inversiyanın istifadəsi, bəzən seçiciləri, dinləyiciləri təsir altına almaq üçün güclü bir üsuldur. İnversiya ilə verilən mesaj daha təntənəli və diqqətçəkici olur, ellipsislə isə informasiyanın güclü və dinamik bir şəkildə təqdim edilməsi təmin edilir. Bu üsulların birləşməsi isə

siyasi liderlərin ya da liderlik təşkilatlarının çox vaxt nitqində müşahidə edilən üsullardandır.

Ümumiyyətlə, siyasi diskursda məqsəd hər zaman auditoriyanı mənalı və effektiv şəkildə cəlb etmək, təkrarı və təzadları qısa və məzmunlu bir şəkildə ifadə etməkdir.

İnversiya, cümlədə sözlərin adi qaydalarının pozulması kimi təyin edilir. Qrammatik və üslubi inversiyaya ayrılır. Qrammatik inversiyada cümlənin quruluşunda cümlə üzvlərinin yerinin dəyişməsinin şahidi olur. Qrammatik və üslubi inversiyanın oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. *Oxşar cəhətlər bunlardır:* Həm qrammatik, həm də üslubi inversiya diskursda ifadə gücünü artırmaq, diqqəti çəkən mesajları vurğulamaq məqsədini güdür. Hər iki növ inversiya cümlənin müəyyən hissələrinin ardıcılığını dəyişərək, dilin daha təsirli və diqqətçəkici olmasına xidmət edir; hər iki inversiya növü, cümlə və ya diskursda məlumatı yenidən quraraq, onun məna və strukturunu dəyişdirir. Bu, siyasi dilin inşa edilməsində mövzunun əhəmiyyətini və cümlə üzərindəki gücü artırmaq məqsədilə edilir; həm qrammatik, həm də üslubi inversiyalar, müəyyən hissələrin (məsələn, obyekt və ya subyekt) üzərində xüsusi vurğu yaratmağa xidmət edir. Bu vurğu, diskursun anlamını dəyişdirir və mətnin oxucular və ya dinləyicilər üçün daha təsirli olmasına səbəb ola bilər.

Fərqli cəhətlərə isə bunlar aiddir: Qrammatik inversiya dilin qrammatik qaydalarına əsaslanır və cümlənin sintaktik quruluşuna təsir edir. Qrammatik inversiya, əsasən, cümlə üzərində struktur dəyişikliyi ilə əlaqədardır. Məsələn, “Nə qədər əhəmiyyətli bir mövzudur bu!” kimi bir cümlə, qrammatik inversiyanın nümunəsidir. Bu cümlədə subyektin və predikatın yerləri dəyişir, lakin bu, sintaktik qaydalara uyğun olur. Üslubi inversiya daha çox stilistik və ritorik məqsədlər üçün istifadə edilir və dilin qrammatik qaydalarına mütləq uyğun olmaya bilər. Siyasi diskursda, üslubi inversiya daha çox emosionallıq, təsir və əlaqənin qurulmasında rol oynayır. Məsələn, “Bizi qoruya biləcək lideri seçmək istəyirik” cümləsində, subyekt və feilin yerinin dəyişməsi daha çox vurğu və təsir yaratmaq üçün istifadə edilir; qrammatik inversiya sintaktik qaydalara və quruluşlara uyğun şəkildə tətbiq olunsaydı, üslubi inversiya dilin normal strukturunu poza bilər. Bu, daha çox qəsdən bir stilistik dəyişiklikdir və siyasi danışqda dramatiklik və ya vurğu yaratmaq məqsədi güdür [9].

Həm qrammatik, həm də üslubi inversiya siyasi diskursda təsirli bir dil vasitəsi kimi istifadə olunur. Lakin, onlar fərqli məqsədlərlə tətbiq olunur: qrammatik inversiya dilin struktural qaydalarına əsaslanaraq cümlə quruluşunu dəyişdirir, üslubi inversiya isə daha çox stilistik və ritorik məqsədlər üçün dilin quruluşunu pozur və vurğulamaq, dramatikləşdirmək məqsədi güdür.

Çox vaxt bədii , elmi üslubda inversiya, söz sırası məsələlərinə çox toxunulsa da siyasi diskursda inversiya məsələsi bir növ kölgədə qalmışdır. “Cümlədə söz sırasının pozulması həm də üsulla əlaqəli məsələdir. Məsələ orasındadır ki, elmi üslubla bədii üslub eyni sintaktik qanunauyğunluqlarla, sintaktik normalarla tənzimlənmir. Elmi, rəsmi, publisistik üslubda ədəbi dil normalarına ciddi əməl olunur, cümlədə söz sırası gözlənilir. Bədii üslubda isə cümlədə söz sırası sərbəst səciyyə daşıyır. Xəbər cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda, mübtədə sonda işlənə bilər” [6,s.23].

Azərbaycan dilində söz sırası əsasən cümlənin quruluşuna və ifadə etmək istədiyiniz məna və vurğuya bağlı olaraq dəyişə bilər. Lakin ümumi olaraq, Azərbaycan dilində söz sırası belə qurulur:

1. Subyekt (iş görən) + Predikat (iş bildirən) + Obyekt (iş təsir edən).

Geniş cümlədə xəbər sonda, mübtədə cümlənin əvvəlində yerləşir. Tamamlıqlar mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl, təyinlər təyinləndəndən əvvəl, zərflilər əsasən xəbərin qarşısında gəlir. Ölbəttə, bu deyilənlər ədəbi dil norması çərçivəsində baş verir.

Siyasi diskursda ədəbi dilin normaları qorunsaydı, çox vaxt nitqin, çıxışın təsir gücünü artırmaq üçün bu normalar pozula bilər. Tədqiqatımızda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqlərində , müsahibə və çıxışlarında rast gəlinən nümunələrdən istifadə etmişik. Ümumiyyətlə, İlham Əliyevin nitqləri, çıxış və müsahibələri çox zəngin dil faklarına malikdir. Prezident İlham Əliyevin nitq, çıxış və müsahibələrinin dil xüsusiyyətləri onun siyasi liderlik bacarığını, analitik düşüncəsini və xalqla ünsiyyətini əks etdirir. Onun nitqləri həm daxili, həm də beynəlxalq auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur və müxtəlif mövzularda dərin məntiqi əsaslara malikdir. Prezident İlham Əliyev nitqlərində mürəkkəb məsələləri sadə və aydın şəkildə təqdim edir,

məntiqi ardıcılıqla əsaslandırır. Bu, onun analitik düşüncə qabiliyyətini və məsələlərə dərinlən yanaşmasını göstərir. Nitqlərində emosional və ekspressiv vasitələrdən istifadə edərək, auditoriyanın diqqətini cəlb edir və mesajlarını gücləndirir. Bu, onun nitqində fəal metaforik modellər və təyinlərin semantik dərəcələnməsi vasitəsilə gerçəkləşir. Prezident İlham Əliyev multikulturalizm və tolerantlıq mövzusunda etdiyi çıxışlarda Azərbaycanın zəngin mədəni irsini və müxtəlif xalqların birgə yaşayışını vurğulayır. Bu, onun dövlət siyasətindəki əsas prinsiplərdən biridir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasına xüsusi diqqət yetirir. O, dilin zənginliyini və özünəməxsusluğunu vurğulayaraq, xarici kəlmələrin istifadəsinin qarşısını almağa çağırır. Prezidentin nitqləri həm rəsmi tədbirlərdə, həm də qeyri-rəsmi mühitlərdə müxtəlif auditoriyalara yönəlmişdir. Bu, onun müxtəlif situasiyalarda uyğun üslub seçmə bacarığını göstərir.

Prezident İlham Əliyevin nitqləri dilin zənginliyini və ifadə vasitələrinin müxtəlifliyini nümayiş etdirir. Onun nitqlərində sadəlik və aydınlıq ön planda olsa da, eyni zamanda dərin məntiqi əsaslandırma və emosional təsir də mövcuddur. Bu, onun yüksək təhsilini və geniş dünyagörüşünü əks etdirir.

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin nitq və çıxışlarının dil xüsusiyyətləri onun yüksək intellektual səviyyəsini, analitik düşüncə qabiliyyətini və xalqla effektiv ünsiyyət bacarığını göstərir. Onun nitqləri həm daxili, həm də beynəlxalq auditoriya üçün nümunəvi bir dil və üslub nümayişidir. Prezident İlham Əliyev nitqlərində mürəkkəb məsələləri sadə və aydın şəkildə təqdim edir, məntiqi ardıcılıqla əsaslandırır. Bu, onun analitik düşüncə qabiliyyətini və məsələlərə dərinlən yanaşmasını göstərir.

Prezidentin diskursunda inversiya üslubi fiqurundan istifadə olunmuş cümlələr bunlardır.

Inversiya üslubi fiqurundan istifadə olunmuş cümlə: “Noyabrın 12-də Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29) Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirilib.” Cümlədə zaman zərfinin yeri dəyişdirilmişdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin söz sırasına görə zərflik xəbərin yanında gəlməlidir. Prezident diskursunda zərfin cümlənin müxtəlif mövqelərində işlənməsinə sıx rast gəlinir. Buna da əsas səbəb bəhs edilən hadisələrin zamanını, məkanını, yerini dinləyicinin diqqətinə daha vurğulu şəkildə çatdırmaqdır. Ümumiyyətlə, sadə cümlədə ən çox inversiya olunan cümlə üzvləri mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflidir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq və təyin demək olar ki, cümlə daxilində inversiya olunmur.

Nümunələrə nəzər salaq: “Azərbaycan idmançıları beynəlxalq yarışlarda ölkəmizi ləyaqətlə təmsil etmişlər, 1700-ə yaxın medal qazanılmışdır.”.Ədəbi dil normalarına uyğun olaraq tamamlıq yer zərfliliyindən əvvəl işlənməlidir [5].

“Onu da deməliyəm ki, müsəlman ölkələri arasında Azərbaycan üçüncü yerdə idi.” [7]. Bu cümlədə isə mübtədə ilə yer zərfliliyinin yeri dəyişdirilmişdir.

“Bölgələrdə isə dediyim kimi, bundan sonra da bu işlər aparılacaq.” [4]. Nöbəti cümlədə müxtəlif cümlə üzvləri yerlərini dəyişdirmişdir. Bu işlər isə , dediyimi kimi, bundan sonra da bölgələrdə aparılacaq.

“Noyabrın 12-də Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29) Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirilib.” [3];

“Qarşılanma mərasimindən sonra birgə foto çəkdirildi.”[4];

“Azərbaycana qonaqlarımızın çoxu ilk dəfədir ki, səfər edir.” [4];

“Mən COP29-a aparan yolda Azərbaycana verdiyi dəstəyə görə BMT-nin Baş katibi cənab Antonio Quterreşə və BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Katibliyinə təşəkkürümü bildirmək istədim.” [3]. Son dörd cümlədə zərfliliyin yeri dəyişdirilmişdir.

Aşağıdakı siyasi diskurs nümunələrində mübtədə ilə zərfliliyin inversiyaya uğradığının şahidi oluruq.

“Bir il əvvəl biz BMT-nin Nizamnaməsinə, beynəlxalq hüquqa və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 30 il kağız üzərində qalmış qətnamələrinə uyğun olaraq, suverenliyimizi tam bərpa etdik.” [3]. Bu cümlədə mübtədə ilə zaman zərfliliyinin yeri dəyişdirilmişdir.; “İndi isə mən Azərbaycanın Yaşıl

gündəliyi haqqında bir neçə söz söyləmək istədim.”; “İki il əvvəl Avropa Komissiyası enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq bəyannaməsinə biz imza atdıq.” [3].

“Bir il əvvəl biz BMT-nin Nizamnaməsinə, beynəlxalq hüquqa və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 30 il kağız üzərində qalmış qətnamələrinə uyğun olaraq, suverenliyimizi tam bərpa etdik.”[4]. Bu cümlədə mübtəda ilə zaman zəfliyinin yeri dəyişdirilmişdir.

Siyasi diskursda bu kimi cümlələrə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Siyasi diskursu reallaşdıran siyasətçilər inversiyadan çatdırıcaqları fikrin daha təsiredici, inandırıcı olması üçün istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayeva N. Diskurs və onun növləri Naxçıvan: Axtarışlar (ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətşünaslıq) 2022, №4 (44), C.16 s.73-79
2. Babayeva N. Siyasi diskurs və siyasi diskursda konseptlər// Bakı: Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal. XVI Respublika elmi qaynaqlar konfransı. 12 mart, 2024, s.9-13
3. Bakıda COP29-un Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirilib [prezisend.az](https://prezident.az)
4. Bakıda COP29-un Liderlər Sammitinin açılış mərasimi [https:// anl.az/download/meqale/ xalqqazeti/ 2024/noyabr/918878\(meqale\).pdf](https://anl.az/download/meqale/xalqqazeti/2024/noyabr/918878(meqale).pdf)
5. İlham Əliyev 2024-cü ilin idman yekunlarına həsr olunan mərasimdə iştirak edib prezident.az
6. Nağıyeva T. Cümlədə söz sırası sintaktik təkamülün aspektlərindən biri kimi Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. İmpakt Faktor: 1.172. 2024 / Cild: 4 Sayı: 9 / 20-24
7. Prezident İlham Əliyevin Vilnüsədə rəsmi qarşılama mərasimi olub [https://aztv.az/az/ news/24847/prezident-ilham-%C9%99liyevin-vilnusde-resmi-qarshilanma-merasimi-olub](https://aztv.az/az/news/24847/prezident-ilham-%C9%99liyevin-vilnusde-resmi-qarshilanma-merasimi-olub)
8. Sadıqova S., Hüseynova N. , Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ç. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. –Bakı: Elm, –2029
9. Берендеев М. В. Семиотические инверсии в формировании политического образа в медиадискурсе (на примере образа России в СМИ Германии) [https:// cyberleninka.ru/ article/n/semioticheskie-inversii-v-formirovanii-politicheskogo-obraza-v-mediadiskurse-na-primere-obraza-rossii-v-smi-germanii](https://cyberleninka.ru/article/n/semioticheskie-inversii-v-formirovanii-politicheskogo-obraza-v-mediadiskurse-na-primere-obraza-rossii-v-smi-germanii)
10. Головченко А. В. Политическая инверсия либерализма на западе и в постсоветской России Известия Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2013. Т. 13, вып. 4
11. Проблема социокультурных инверсий : сб. науч. тр. Саратов, 1997. С. 5

SUMMARY

This article examines the role and significance of inversion in political discourse based on the speeches of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. Inversion is widely used in political speeches and addresses to create emphasis, direct attention to key issues, and generate impact on the audience or readers. The syntactic and stylistic types of inversion in Ilham Aliyev's speeches are particularly notable. The article analyzes the inverted structures in the President's speeches, demonstrating how this linguistic tool is utilized for political communication purposes and how it proves effective in establishing communication with the public. Inversion, both grammatically and stylistically, is strategically employed in political discourse. The article explores how such linguistic elements function in the President's speeches and how political messages are expressed in a stronger and more impactful manner.

Keywords: inversion, political discourse, Ilham Aliyev, speeches, grammatical inversion, stylistic inversion, political communication

YAZILI NİTQDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏR

Günəl MƏMMƏDOVA

gunelmemmedova4@icloud.com

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dil dərsləri daha çox milli və bəşəri dəyərlər aşıl原因an bədii və bədii-publisistik mətnlər vasitəsilə şagirdlərdə nəticəyönümlü həyati bacarıqlar aşılamağı nəzərdə tutur ki, bunlar arasında yazı bacarıqları xüsusi önəm kəsb edir. Bu gün məktəbin qarşısında daha böyük tələblər durur, şagirdi düşündürür, onun fitrətindəki yaradıcılıq imkanlarını ehtizaza gətirir, onu silkələyib yaratmağa sövq edir. Şagird ömrünün ən coşğun dövrünü dərslərdəkiləri yaddaşına həkk etməyə çalışan ehkəmçiyə çevrilməməlidir; fiziki, kimyəvi, bioloji qanunlar haqqında düşünməli, axtarıcılığa meyilləndirilməlidir.

İnteraktiv metodlar qarşılıqlı fəallığı təmin edən forma və texnologiyalar, üsul və vasitələrdir. Kurikulum fəlsəfəsinin mahiyyətində fəallıq amili dayanır. Fəallıq inkişafın, yeniliyin, kəşflərin açarındır. Buradan belə nəticə çıxır ki, aşağı siniflərdən şagirdləri yaradıcı yazı işlərinə təhrik etmək, onları fikri fəaliyyətə cəlb etmək, bu prosesdə qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən müstəqil surətdə gələ bilməyə alısdırmaq lazımdır. Şagirdlərə yaradıcılığın çətinliyini, bu çətinliyin öhdəsindən gələ bilməyin nəşəsini duymağı öyrətmək gərəkdir.

Açar sözlər: *tədris, yaradıcı yazılar, məntiqi əlaqə, üslubi forma*

Yaradıcı yazılarda məntiqi-üslubi əlaqə formaları, müəllifin düşüncə və ifadə tərzini daha aydın və təsirli şəkildə qurmağa kömək edən üsul və texnikaları. Bu əlaqə formaları yazının məzmununun düzgün və təsirli şəkildə təqdim olunmasına xidmət edir. Aşağıda yaradıcı yazılarda istifadə olunan bəzi əsas məntiqi-üslubi əlaqə formalarını qeyd edirəm: Məntiqi-üslubi əlaqə formaları, yazıda fikirlərin aydın və düzgün bir şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilməsi üçün istifadə olunan üsul və vasitələrdir. Bu əlaqə formaları yazının strukturunu və məzmununu daha səlis və oxunaqlı edir. Aşağıda ən çox istifadə olunan məntiqi-üslubi əlaqə formalarına nəzər salaq.

"Fəallıq inkişafın yeni açarındır" ifadəsi çox dərin və mühüm bir fikri ifadə edir. Bu, insanın və cəmiyyətin inkişafında fəallığın və aktivliyin əhəmiyyətini vurğulayan bir prinsipdir. Fəallıq yalnız özümüzü inkişaf etdirmək üçün deyil, həm də cəmiyyətin irəliləməsi, müəllimə iqtisadiyyatın yüksəlməsi, sosial məsələlərin həlli və yeni imkanların yaranması üçün əsas rol oynayır.

Təlimə metodoloji mahiyyət kəsb edən baxışların dəyişməsi ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən bütün fənlərin, o cümlədən «Azərbaycan dili» fənninin məzmunca köklü şəkildə yeniləşməsi ilə nəticələnir. Dilin daxili quruluşunu əks etdirən linqvistik bilik və bacarıqların formalaşması üzərində qurulmuş ənənəvi metodikadan fərqli olaraq, yeni yanaşmada dilin fəaliyyət növlərinə istinadən tədrisi əsas götürüldü ki, bu da şagirdlərdə hərtərəfli nitq vərdişlərinin formalaşmasını başlıca məqsəd kimi reallaşdırmağa geniş imkanlar açmış oldu. Ümumtəhsilin hər bir səviyyəsində (məktəbəhazırlıq, ibtidai, orta və tam orta (təmayül) və eləcə də hər bir sinfin sonunda fəndən gözlənilən nəticələrin, hər şeydən öncə, mədəni nitqlə bağlı bacarıqları əhatə etməsi təlim prosesinin bu istiqamətdə təşkilinə təsiredici təkan verdi. Artıq dərslərin müxtəlif səpkili dil hadisələrini özündə ehtiva edən tərif, qayda və şərhlərin əzbərləndirilməsi, rəhbərliyə əsaslanmayan cümlələr və ya sözlər əsasında tərtib edilmiş sadə çalışmaların yerinə yetirilməsi yolu ilə keçirilməsi şagirdlərin idraki fəallığı üzərində qurulmuş müasir təlim prosesinin tələblərini ödəmir. Müasir dil dərsləri daha çox milli və bəşəri dəyərlər aşıl原因an bədii və bədii-publisistik mətnlər vasitəsilə şagirdlərdə nəticəyönümlü həyati bacarıqlar aşılamağı nəzərdə tutur ki, bunlar arasında yazı bacarıqları xüsusi önəm kəsb edir. Şagirdlərin oxuduqlarını, gördüklərini və düşündüklərini ədəbi dil normalarına

uyğun məntiqi ardıcılıqla yazılı şəkildə ifadə edilməsi həmin bacarıqların səciyyəvi xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilir (1, 30-35).

Mərhələli şəkildə sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru aşılana yazı bacarıqları həm şifahi nitq, həm də şüurlu oxu bacarıqlarının formalaşması ilə əlaqəli formada yaradılıb inkişaf etdirilir. Ona görə də şagirdin fərdi baxışlarını, duyğu və istəklərini ifadə etməyə yönəlmiş yazı bacarıqlarına yiyələnməsi Azərbaycan dili dərslərində müntəzəm yerinə yetirilən zəruri işə çevrilməlidir.

Ayındır ki, yazı bacarıqları fikir və düşüncələrin kağız üzərinə köçürülməsi ilə bağlıdır. Nitqin yazılı ifadəsi həm də şifahi nitq vərdişlərinin inkişafını, cıllanmasını təmin edir. Məşhur pedaqoq Ş.Amonaşvili nitq fəaliyyətinin bu iki formasının qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq yazır: «Yazılı nitq fəaliyyətinin bəzi tərkibləri şifahi nitq planında (söz seçimi, mətnin məntiqliliyi və tamlığı, nitqin üslubiyyəti, fikrin saxlanması və s.) yetişdirilir və inkişaf etdirilir, belə ki, şifahi nitqin inkişafı hansı bir səviyyədə yazılı nitq əsasında yerinə yetirilir. Bu ikili nəticə verir: birincisi, yazılı nitqin yaradılması sürətləndirilir, ikincisi, şifahi nitqin özü daha keyfiyyətli inkişaf edir, ona görə ki, «nitqin cəbri» özünün daha təkmil üsulunu «nitqin hesabının» öhdəsinə buraxır» (2,127). Göründüyü kimi, müəllif məşhur psixoloq L.S.Viqotskiyə istinad edərək, şifahi nitqi hesab, yazılı nitqi isə mükəmməl sahə olan cəbr kimi təqdim edir.

Görkəmli alim ənənədən gələn və hələ də təcrübədə geniş tətbiq olunan imla, üzündən köçürmə, suallara yazılı cavab, öyrənilmiş mətnin yazısı, «öz» sözləri ilə yazılı nəqlətmə və s. iş növlərini yazılı nitqin inkişafında səmərəsiz vasitələr kimi xarakterizə etməklə yanaşı, şagirdlərin yazılı nitq bacarıqlarının inkişafını təmin edən aşağıdakı məzmunu irəli sürür:

1. Şəkillər üzrə nağıl yazmaq;
2. Fikri kağız üzərinə köçürməklə yadda saxlamaq, fikrin dəqiq və obrazlı ifadəsi üçün sözlər seçmək, cümlələrin düzgün konstruksiyasını qurmaq, ehtimal olunan oxucunu nəzərdə tutmaq, mətni düzəltmək, üslubun vacibliyini hiss etmək kimi bacarıqları inkişaf etdirmək;
3. Sərbəst mövzuda inşa, nağıl, hekayə, şeir, təmsil yazmaq;
4. Qəzet nəşr etmək;
5. Rəy və təkliflər yazmaq;
6. Öz yaxınları və həyat hadisələri haqqında düşüncələri yazıya köçürmək;
7. Yaxınlar və dostlarla məktublaşmaq, tanışlıq məqsədilə yazışmaq;
8. Məktəb «elmi» müzakirələri üçün hesabatlar hazırlamaq və s.

Müəllifə görə, bu bacarıqların formalaşması üçün şagirdin əhatəsində oxu mühiti yaradılmalı və şagird kollektivinin müəllimlərin, valideyn və yaxın adamların köməyi ilə kitaba maraq oyadılmalıdır. Məhz oxucu əhatəsi və yaradıcı münasibət yazı fəaliyyətini şagird üçün aktuallaşdırır.

Şagirdlərin müstəqil idrakı fəallığa cəlb edən, onlarda təlimə, xüsusən də yazı təliminə böyük maraq oyadan bu cür yaradıcı işlərin sayını artırmaq mümkündür. Müəllimlərin böyük əksəriyyətinin bələd olduğu bu işlərin bəzən diqqətdən kənarda qalması dərslərin gün ərzində təşkil edilməməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Məlumdur ki, yazı işlərinin aparılması onlar üzərində iş nisbətən ağır və əlavə vaxt tələb edən fəaliyyət sahəsidir. Əksər müəllimlər sərf edilən əməyin lazımınca ödənilməməsini bəhanə edərək, yazı işlərini könülsüz yerinə yetirirlər ki, bu da son nəticədə təsvir edilən mənzərəni ortaya qoyur. Ona görə də bütün siniflər üzrə yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı məqsədilə normativləşdirilmiş məcburi həcm müəyyənləşdirilməlidir. Real təcrübədən çıxış edərək biz bu həcmi hər bir sinif üzrə müvafiq variantda görürük.

- V sinifdə – 150 söz həcmində;
- VI sinifdə – 200-250 söz həcmində;
- VII sinifdə – 300-350 söz həcmində;
- VIII sinifdə – 400-450 söz həcmində;
- IX sinifdə – 500-550 söz həcmində;
- X sinifdə – 600-700 söz həcmində;
- XI sinifdə – 800 söz həcmində yazılı mətnlər hazırlamağı bacarmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, yüksək təhsil göstəriciləri olan ölkələrdə bu tələblər bir neçə dəfə

artıqdır. Lakin Azərbaycan reallığından çıxış edərək hazırkı mərhələdə yazı işlərinin həcmi ilə bağlı bu normativin qoyulması müəyyən təcrübə əldə edildikdən sonra təkmilləşdirilə bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, qabaqcıl təcrübədən mexaniki yolla deyil, ağıllı və məqsədyönlü şəkildə bəhrələndikdə səmərəli nəticələrə nail olmaq mümkündür.

Beləliklə, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərdə yazılı nitq bacarıqlarının yaradılması və bir metodik sistem şəklində inkişafı üçün, hər şeydən öncə, ənənəvi düşüncə tərzini dəyişmək, qabaqcıl təcrübəyə yiyələnmək tələb olunur. Sintaksis təkcə söz birləşməsi, tərkib və cümlələrdən bəhs etməklə məhdudlaşmır. O, müstəqil cümlələr arasında əlaqələrin üsul və vasitələri, nitq bəndlərin instrukturası, onların fraqment, fəsil və əsər şəklində birləşməsi yollarından da bəhs etməlidir. Məndəki cümlələr, abzas və ya bir neçə abzas arasında məntiqi-üslubi əlaqə formaları haqqında nəzəri məlumatı olmaq şagirdləri yaradıcı yazılar üzərində işlədən dil-ədəbiyyat müəllimi üçün zəruri və vacibdir.

Rabitəli nitq xüsusi təlim predmetinə, bacarıqlar sisteminə sahib dil proqramı bölməsidir. Şagirdlərin nitq bacarığını təkmilləşdirmək və fəallaşdırmaq, fikri şifahi və yazılı formalarda ifadə etmək vərdişləri aşılamaq bu bölmənin başlıca didaktik vəzifəsidir.

Şagirdlərin dil duyumunu inkişaf etdirmək, qazanılmış bilikləri nitq fəaliyyətində istifadə etməyi öyrənmək, öz nitqlərinə nəzarət vərdişləri aşılamaq rabitəli nitq proqramının başlıca məqsədidir. Proqrama əsasən rabitəli nitqin nəzəri əsaslarını təşkil edən anlayışlar (nitqin üslubları, məna-funksional tipləri, mətnin əlamətləri) diqqətdə saxlanılmalı, hər bir tədris ili üçün rabitəli nitq bacarıqlarının müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı cəhətlər əsas götürülməlidir:

- mətnin qavranılması və təhlili;
- mətni şifahi və yazılı ifadə etmək;
- şifahi və yazılı şəkildə mətnlər tərtib etmək;
- onları təkmilləşdirmək.

Hazırda məktəblərimizdə rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün bir sıra mühüm vasitə və üsullardan, rəngarəng əməli və yaradıcı yazılardan istifadə olunur. Müasir təlimdə kurikulumun məzmun xətlərinə daxil olan yazı standartlarına görə əməli yazılara (əlan, məktub, ərizə, tərcümeyi-hal, teleqram, izahat, arayış, protokol, referat, təqdimat, hesabat, akt, rəy, məruzə) xüsusi yer ayrılır və bu yazı bacarıqlarının formalaşdırılması bir növ şagirdlərin cəmiyyət daxili tələbatına hesablanır. Düşünürük ki, şagirdlərin yazılı rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında ifadə və inşa yazılar xüsusi əhəmiyyətə malikdir və belə yazıların günün metodik tələblərinə uyğun aparılması şagirdlərin rabitəli nitqini və yaradıcı təfəkkürünü düzgün istiqamətdə inkişaf etdirir.

Dil dərslərində daha çox sərbəst imlalar, qrammatik ifadə və inşalar RNİ-yə xidmət edir. Qrammatik ifadələrdən istifadə etmək aşağıdakı əlamətlərinə görə faydalıdır:

1. Mətnin məzmununun rabitəli ifadəsi nitq vərdişlərini inkişaf etdirir;
2. Yazılı formada ifadə düzgün yazını, qrammatik bilikləri təkmilləşdirir;
3. Şagirdlərin müstəqilliyi və yaradıcılığı üçün şərait yaradılır.

Qrammatik ifadə istənilən bir dilçilik bəhsi, yarım bəhsi öyrədildikdən sonra aparılır və əvvəlcədən hazırlanmış suallar vasitəsilə məndə müəyyən qrammatik formalı dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Məsələn: feil bəhsinin tədrisindən sonra, qrammatik ifadə yazdırmaq istəyiriksə, şagirdlərə aşağıdakı tapşırıqları vermək olar:

1. İfadə yazarkən məndəki feillərin zamanını dəyişin;
2. Məzmunu danışdıqda şəxsləri dəyişdirin;

3. Məndəki feillərin məna növünü dəyişdirin və s. Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında qrammatik inşaların böyük rolu var və düzgün olaraq, mövcud proqramın rabitəli nitqin inkişafı bölməsində ona geniş yer verilmişdir. V sinifdən əqli və mühakimə xarakterli kiçik inşalar yazmaqdan başlayan bu yaradıcılıq işi XI sinifdə iri həcmli mühakimə və təsvir xarakterli iri həcmli inşalarla tamamlanır. Ədəbi-bədii mövzularda aparılan inşalar zamanı şagird ədəbiyyatdan öyrəndiyi faktik materiallarını yazıya daxil etməklə işini tamamlanmış hesab edir. Qrammatik inşalarda isə yaradıcılıq üfqləri daha genişdir.

Sırf qrammatik mövzular üzrə inşalar dilçiliyin hər hansı bir bəhsi, bölməsi və ya yarım bölməsi

bitdikdən sonra aparıla bilər. Bu tip inşalara hazırlıq mərhələsinin aparılması və təshihinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Birincisi, nəzərə alınmalıdır ki, burada elmilik, dəqiqlik və sistemlilik əsas meyarlardandır. İkincisi, şagirdin diqqəti mühakimə tələb edən məsələlərə yönəldilməklə onlarda tənqid azadlığı formalaşdırılmalıdır. Nəhayət, müəllim belə yazıların qiymətləndirilməsində elmi təhriflərin olmamasına, məntiqi ardıcılığa, mühakimələrdəki sərbəstliyə xüsusi diqqət ayırılmalıdır. Tutaq ki, «İsim haqqında bildiklərim» mövzusunda inşa da şagird ismi qrammatik məfhum kimi dərk edir, əsas nitq hissələri arasında onun mövqeyini aydınlaşdırır, məna və quruluşca növlərini fərqləndirir, ona xas kateqoriyaları dəqiqləşdirir və ismin bütün xüsusiyyətlərinə aid sərbəst nümunələr təqdim edə bilirsə, belə yazılar yüksək qiymətləndirilməlidir.

Əməli yazılar da şagirdlərin rəbitəli nitq inkişafında müstəsna rol oynayır və praktik olaraq onlar bu yazı formalarından gündəlik həyatlarında belə istifadə edirlər. Bizim ali məktəbdəki müşahidələrimiz göstərir ki, orta məktəbdə bu məsələlərə çox da ciddi yanaşılır. III-IV kurs tələbələrimiz belə adi ərizə, izahat, protokol, akt və s. yazmaqda çətinlik çəkir. Halbuki, proqrama əsasən V sinifdən etibarən bu cür əməli yazıların öyrədilməsinə xüsusi tədris vaxtı ayrılır.

Rəbitəli nitqə verilən tələblər gözlənilməklə, qrammatik ifadə və inşalar aparılmaqla bərabər şagirdlər rəbitəli nitqin nəzəri elementlərini də bilməli, «Rəbitəli nitq nədir?», «Söyləm və mətn dedikdə nə anlaşılır?», «Mətnin hissələri arasında əlaqə formaları hansılardır?», «Abzasın mətndə rolu nədir?», «Mətnin məzmunu, başlıca ideyası deyəndə nə düşünək?» kimi suallara cavab verməyi bacarmalıdırlar. Onlar bu bilik və bacarıqların köməyi ilə müxtəlif deyimləri, mətnləri, inşaları rəbitəli nitq tələbləri baxımından təhlil etməkdə çətinlik çəkməməlidirlər.

RNİ məsələlərinə Ə.Rəhimova dissertasiya işində, Ə.Əhmədov jurnal məqaləsində toxunsa da, ümumilikdə, metodiki tədqiqatlarda bunların şərhinə və təhlilinə geniş ehtiyac duyulur (1, 10-13).

“Azərbaycan dili” dərsliklərində verilən bütün çalışmalar hər hansı mövzunun öyrədilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət etdiyi üçün onların hamısının sinifdə və evdə şagirdlər tərəfindən icrasına nail olmaq lazımdır. V-VI sinif dərsliklərində kifayət qədər çalışmalar verilmişdir. Lakin VII-VIII sinif dərslərində onların sayı çox azdır. Bəzi mövzularla əlaqədar çalışmalar isə lap yox dərəcəsindədir. Buna görə də müəllimlər dərsliklərdə olan çalışmalarla kifayətlənməməli, Ə.Əfəndizadənin “Orta məktəbdə imla” və A.Paşayev, M.Soltanov, A.Soltanovanın “İmla mətnləri” məcmuələrindən geniş istifadə etməli, fonetik və qrammatik təhlillərə daha çox yer verməlidirlər. Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər Azərbaycan dili tədrisini ədəbiyyatla əlaqələndirir, hər hansı mövzuya aid ədəbiyyatdan keçilmiş materiallardan cümlələr seçməyi şagirdlərə tapşırırlar. Elə müəllimlər də vardır ki, onun bütün şagirdləri Azərbaycan dili dərslərində sorğu zamanı dərsliklərdə olan cümlələrdən deyil, ancaq bədii ədəbiyyatdan seçdikləri cümlələrdən istifadə edirlər. Demək, həmin müəllimlər dərslikdə olan bütün çalışmalarını icra etdirməkdən əlavə, bədii materialların nəzərdən keçirilməsinə, müvafiq cümlələrin seçilməsinə və yazılmasına da nail olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva A.T. “Azərbaycan dilindən qrammatik materialların tədrisi zamanı interaktiv metodlardan istifadənin xüsusiyyətləri”, ADPU xəbərləri, 2010, N=6
2. Sultanova H. “Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində inteqrasiyasının rolu”, Məktəbəqədər və ibtidai təhsil 2015, N=1.

SUMMARY

Modern language classes are aimed at instilling in students productive life skills through artistic and artistic-publicist texts, which instill more national and human values, among which writing skills are of particular importance. Today, the school faces even greater demands: it makes the student think, awakens his/her creative potential in his/her nature, motivates him to create. The student should not turn the most hectic period of his/her life into a dogma trying to memorize textbooks, think about physical, chemical, biological laws, and incline to search.

Interactive methods are forms and technologies, methods and tools that provide interaction. At the heart of curriculum philosophy is the factor of activism. Activity is the key to development, as well as the key to innovation and discovery.

It follows that it is necessary to motivate students from the lower grades to creative writing, to involve them in intellectual activity, to accustom them to be able to cope independently with the difficulties encountered in this process. Students need to be taught the difficulty of creativity, the joy of being able to cope with it.

Keywords: *teaching, creative writing, logical connection, stylistic form*

DİLLƏRİN TƏKAMÜLÜNDƏ TARİXİ LİŊVİSTİKANIN ROLU

Günəl MUSTAFAYEVA
gmustafayeva1210@gmail.com
Orchid ID: 0009-0000-8108
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tarixi linqvistika və etimologiya dillərin zamanla necə inkişaf etdiyini və sözlərin mədəni-tarixi köklərini aşkara çıxarmaqla, dilin insan cəmiyyəti üçün nə dərəcədə mürəkkəb bir sistem olduğunu göstərir. Tarixi linqvistika fonoloji, qrammatik və leksik dəyişiklikləri tədqiq edərək, dillərin ortaq bir əcdad dildən (proto-dildən) necə ayrıldığını izah etməyə çalışır. Məsələn, Hind-Avropa dil ailəsi nümunəsində aydın olur ki, bir proto-dildən Germanik, Roman, Slavyan və s. qollar yaranmış, bu da İngilis, Fransız, Rus, Fars kimi dilləri formalaşdırmışdır. Coğrafi ayrılma, sosial təbəqələşmə, ticarət və miqrasiya yolu ilə alınma sözlər və daxili inkişaf amilləri dillərin fərqləşməsinə təsir göstərir.

Etimologiya isə ayrı-ayrı sözlərin tarixi və mənşəyini araşdıraraq, onların hansı tarixi və mədəni şəraitdə formalaşdığını üzə çıxarır. Məsələn, Türk dillərində ərəb və fars mənşəli sözlərin çoxluğu, Orta əsrlərdən etibarən İslam mədəniyyəti və Şərq ədəbiyyatı ilə sıx əlaqəni, Avropa dillərində Latın və Fransız sözlərinin yayılması kilsə və saray mədəniyyətinin təsirini göstərir. Bu sözlərin dilə necə daxil olması, toplumun düşüncə tərzini və keçmişi haqqında dəyərli məlumat verir.

Müasir texnologiyalar, o cümlədən rəqəmsal korpuslar, süni intellekt və genetik tədqiqatlar, tarixi linqvistika və etimologiyanın dəqiqlik və sistemlilik səviyyəsini artırır. Korpus linqvistikası sözlərin tarixi müddətdəki istifadəsini izləməyə kömək edir, tezlik və kontekst dəyişmələrini araşdırmağa imkan verir. Süni intellekt səs dəyişmələrinin avtomatik modelləşdirilməsinə və proto-formaların bərpası üçün yeni imkanlar yaradır, genetik tədqiqatlar isə əhəlinin miqrasiyasını dil ailələri ilə müqayisə etməyə şərait yaradır. Bununla belə, yazılı mənbələrin məhdudluğu, subyektiv rekonstruksiya və dil kontaktları kimi problemlər bu sahədə davamlı araşdırma və müzakirə tələb edir. Nəticədə, tarixi linqvistika və etimologiya, dillərin təkamülü və sözlərin mənşəyi mövzusunda daha geniş, çoxşaxəli və elmi əsaslandırılmış bir perspektiv yaradır, həm keçmişi daha yaxşı anlamağa, həm də gələcək nəsillərə zəngin dil mirası təqdim etməyə xidmət edir.

Açar sözlər: Tarixi linqvistika, dil ailələri, proto-dil, səs dəyişmələri, etimologiya

Giriş

Tarixi linqvistika tarix elmindən istifadə edərək dilin yaranması və qrammatika qaydalarının tarixi inkişafını izah etmək üçün yaradılmış elmi metoddur. Dil ailələrinin necə meydana gəldiyini də tədqiq edən bu metodun mövzuları arasında dillərin niyə dəyişdiyi, danışan cəmiyyətlərin necə doğulduğu və sözlərin mənşəyi kimi mövzular da mövcuddur. Tarixi dilçiliyin əsas vasitəsi müqayisəli metoddur, yazılı qeydləri olmayan dillər arasında əlaqələri müəyyən etmək üsuludur. Bu səbəbdən tarixi dilçiliyə bəzən müqayisəli-tarixi dilçilik də deyirlər. Bu tədqiqat sahəsi əsrlər boyu mövcuddur. XIX əsrdə Avropa dilləri arasında qohumluq əlaqələrinin kəşfi bu sahənin inkişafında əsas dönüş nöqtəsi olmuşdur. Frans Bopp və Rasmusen kimi alimlər, sanskrit dili ilə Latın, Yunan, Alman dilləri arasındakı paralelləri üzə çıxararaq, “Hind-Avropa dil ailəsi”nin mövcudluğunu elmi şəkildə təsdiqləmişlər. Bu kəşflər, dillərin “genetik qohumluğu” ideyasını gücləndirərək, onların eyni ortaq əcdad dildən—proto-dildən törədiyi fikrini ümumi qəbul edilmiş bir nəzəriyyəyə çevirmişdir. Məsələn, Hind-Avropa proto-dili sonrakı dövrlərdə Germanik, Roman, Slavyan, Hind-İran və digər qollara ayrılaraq, müasir İngilis, Fransız, Rus, Fars və s. dilləri formalaşdırmışdır. Bu proses, dillərin

coğrafi və mədəni mühitə uyğunlaşaraq necə fərqləşdiyini aydın şəkildə göstərir.

Dil ailəsi anlayışı məhz genetik qohumluq əsasında qurulur. Hind-Avropa, Altay, Afro-Asiya, Ural, Dravid və s. ailələr dünya dillərinin böyük bir qismini əhatə edir. Hər ailənin “proto-dil” adlanan və bərpa yolu ilə (rekonstruksiya) müəyyən edilən ortaq bir əcdad dili olduğu ehtimal olunur. Proto-dillər çox zaman yazılı abidələrə malik olmadıqları üçün onların birbaşa tədqiqi mümkün deyil; bu səbəbdən, tarixi linqvistlər fonoloji, qrammatik və leksik paralelləri müqayisə edərək həmin proto-dilin mümkün xüsusiyyətlərini bərpa etməyə çalışırlar. Məsələn, Hind-Avropa proto-dilinin eramızdan əvvəl 4–6-cı minilliklərdə danışıldığı təxmin edilir və bu, dilin qədim köklərini sübut edən mühüm dəlildir. Bu proses yalnız nəzəri maraq kəsb etmir. Coğrafi ayrılma, sosial təbəqələşmə, ticarət və miqrasiya yolu ilə daxil olan sözlər, eləcə də daxili inkişaf amilləri dillərin təkamülünə təsir göstərir və onların tarixini əks etdirir. Məsələn, bir dilə digərindən alınan sözlərin mənşəyini araşdırmaqla, toplumların tarixi təmasları, mədəni və iqtisadi əlaqələri barədə nəticələr çıxarmaq mümkündür. Habelə, dialektik parçalanma və ya xarici təsirlər (ərəb, fars, latın sözlərinin daxil olması və s.) dilin lüğət tərkibini dəyişməklə bərabər, bəzən dilin fonetik quruluşuna və qrammatik normalarına da təsir göstərir. Müasir texnologiyalar—rəqəmsal korpuslar, süni intellekt və genetik tədqiqatlar—tarixi linqvistikaya və proto-dil rekonstruksiyasına daha dəqiq yanaşma təklif edir. Məsələn, böyük korpuslar sözlərin tarixi tezlik dəyişməsinə və kontekstlərini izləməyə imkan yaradır, süni intellekt səs dəyişmələrinin avtomatik modelləşdirilməsində istifadə olunur, genetik tədqiqatlar isə əhalinin miqrasiyasını dil ailələri ilə müqayisə edərək dilin təkamülü haqqında yeni fərziyyələr irəli sürür.

Bu yanaşmalar sayəsində dilin formalaşmasında coğrafi və tarixi amillərin rolu daha dəqiq dərk olunur. Xüsusilə, antropologiya və arxeologiya ilə sintez halında aparılan tədqiqatlar, qədim mədəniyyətlərin dil quruluşuna və söz ehtiyatına necə təsir etdiyini izah etməyə kömək edir. Həmçinin, dil kontaktlarının (məsələn, kreol və piçin dillərin yaranması) genetik qohumluq modelini mürəkkəbləşdirdiyini vurğulamaq lazımdır. Belə hallarda dilin tək bir proto-dildən deyil, bir neçə dilin qarışığından meydana çıxması mümkün olur ki, bu da ənənəvi ailə modelini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edir. Buna görə, dilin təkamülünü anlamaq üçün həm tarixi, həm də müasir faktorlara eyni vaxtda diqqət yetirmək zəruridir.

Sənədləşdirilməsi kifayət qədər aparılmayan dilləri müqayisə etmək, əlbəttə ki, asan deyil. Bununla belə, müəyyən bir icmanı daha yaxşı anlamaq istəyənlər üçün bu, dəyərli bir fəaliyyətdir. Campbell “dil tarixini” “qaranlıq sənətlərin ən qaranlığı” adlandıraraq, onu itmiş əsrlərin izlərini üzə çıxarmaqda və insanlığın keçmişinin dərinliklərinə baş vurmaqda yeganə vasitə kimi vurğulayır.

Filologiya baxımından faydalı ola bilməsi üçün dil dəyişməsinə təsir edən bütün amilləri nəzərə alması zəruridir. Düzgün kontekstin olmaması və dilin nəsillər arasında necə ötürüldüyünü nəzərdən qaçırmamaq, dilin inkişafını həddən artıq sadələşdirmək təhlükəsi yaradır. Kiparsky hesab edir ki, dili tədrisən və gözə çarpmadan zaman və məkan boyunca üzən bir obyekt kimi təsəvvür etmək — bəzən filoloji əsaslı tarixi dilçilik bu təəssüratı yarada bilər — doğru yanaşma deyil. Əksinə, dilin ötürülməsi fasilələrlə baş verir: hər bir uşaq dili sadəcə tam hazır şəkildə “miras” almır, eşitdiyi danışmaq nümunələrinə əsasən onu yenidən qurmuş olur (Lyle Campbell, 2013, s.36).

Dillərin zamanla dəyişməsi bir çox amilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Əsas səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: İlk səbəb kimi coğrafi ayrılma və ya dialektik parçalanmanı misal gətirə bilərik. Eyni dil danışan insanlar coğrafi baxımdan ayrıldıqda, zamanla dialektlər və sonra ayrıca dillər meydana gəlir. Bu, coğrafi təcrid nəticəsində kommunikasiya çətinləşdiyi üçün danışmaq tərzində fərqliliklər formalaşır.

Məsələn, Britaniya və Amerika İngiliscəsi arasındakı fərqlər buna nümunə ola bilər. Bir vaxtlar vahid dil sisteminə malik olan bu icmalar coğrafi cəhətdən ayrıldıqdan sonra zamanla tələffüz, leksik və hətta orfoqrafiya sahəsində xeyli fərqlər meydana çıxmışdır. Britaniya İngiliscəsində “colour”, “favourite”, “theatre” kimi yazılış formaları qorunub saxlanıldığı halda, Amerika İngiliscəsində bunlar müvafiq olaraq “color”, “favorite”, “theater” şəklinə düşmüşdür. Leksik səviyyədə isə “flat/apartment”, “lorry/truck” kimi sözlər arasındakı seçimin bir qismi coğrafi təcridlə izah olunur. Bu nümunə göstərir

ki, coğrafi ayrılma nəticəsində ünsiyyət intensivliyi azalan icmalar arasında dialektik parçalanma baş verir və müəyyən vaxtdan sonra bu dialektlər ayrıca dillər kimi də qəbul edilə bilər.

İkinci səbəb olaraq sosial təbəqələşməni misal gətirmək olar. Cəmiyyət daxilində müxtəlif sosial qruplar, təbəqələr və peşə sahibləri arasında fərqli danışq üslubu yaranır. Bu, dialekt və ya sosiolekt kimi formaların ortaya çıxmasına səbəb olur. Məsələn, şəhər və kənd, ya da aristokratiya və adi xalq arasında danışq tərz fərqləri müşahidə olunur (Johnson, T.s.59). Məsələn, orta əsrlər İngiltərəsində ali təbəqə (aristokratiya) gündəlik danışqda Fransız və Latın mənşəli sözlərdən daha çox istifadə edirdi, adi xalq isə əsasən Anqlo-Sakson mənşəli sözlərlə kifayətlənirdi. Bu hal, söz ehtiyatı və tələffüzdə fərqliliklərə yol açaraq aristokratiya və xalq arasında “ikiqat” dil modelinin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Nəticədə, eyni coğrafiyada yaşayan, lakin sosial təbəqə baxımından fərqli mövqelərə malik olan insanlar arasında danışq üslubu, söz seçimi və bəzən tələffüzdə belə ciddi fərqlər formalaşır, bu da dialekt və ya sosiolekt kimi formaların ortaya çıxmasına səbəb olur.

Xarici təsirlərin də rolu burada çox böyükdür. Ticarət, miqrasiya, hərbi işğallar və mədəni mübadilə dillər arasında söz, ifadə və qrammatik xüsusiyyət mübadiləsini artırır. Bu proses “alınma sözlər” adlanır və nəticəsində dillər daha da zənginləşir və dəyişir. Məsələn, İngilis dilində Latın və Fransızdan alınma sözlərin (latın- “campus”, “bonus,” fransız- “government”, “justice”, “parliament” və s.) çoxluğu da tarixi dövrlərdə kilsə və saray mühitinin təsirini əks etdirir. Bu cür “alınma sözlər” sayəsində dillər daha çox termin və ifadə ilə zənginləşir, eyni zamanda fonetik və qrammatik səviyyədə dəyişikliklərə məruz qala bilər.

Əgər biz xarici inkişafdan danışırıqsa burada daxili inkişafı da unutmamalıyıq. Dilin fonetik və qrammatik sistemində “təbii” dəyişmələr baş verir. Məsələn, saitlərin uzanması, samitlərin asimilasiyası və qrammatik formaların sadələşməsi kimi proseslər dili tədricən yeniləşdirir. Məsələn, Qədim İngilis dilində stān (uzun [ɑ :] saitli) forması sonrakı mərhələdə stone (Müasir İngilis dilində [stəʊ n]) şəklinə keçmişdir ki, bu da saitlərin uzanması və tələffüz dəyişikliyi nəticəsidir. Samitlərin asimilasiyasına nümunə kimi Latın dilindən gələn “in + possible” birləşməsinin İngiliscədə impossible şəklinə düşməsinə göstərmək olar; burada [n] səsi [m] səsinə uyğunlaşaraq bir növ “assimilyasiya” baş verir. Qrammatik formaların sadələşməsi isə, məsələn, Qədim İngilis dilindən Müasir İngilis dilinə keçid dövründə fleksiya quruluşun azalması, söz sırası və köməkçi fellərin əsas rol qazanması ilə özünü büruzə verir. Bu cür proseslər nəticəsində dil zamanla tədricən yeniləşir və daha fərqli quruluşa sahib olur.

Bu amillər dilin strukturunda və lüğət tərkibində müxtəlif səviyyələrdə dəyişikliklərə yol açır. Bu dəyişiklikləri izləmək, dilin hansı istiqamətdə təkamül etdiyini başa düşmək üçün tarixi linqvistika sistemli metodlardan istifadə edir (O'Donnell, 2020, s.5).

Tarixi linqvistikanın əsas tədqiqat sahələrindən biri səs dəyişmələridir. Məsələn, müəyyən tarixi mərhələdə [k] səsi [ç] səsinə keçə bilər, saitlərin uzanması və qısalması baş verə bilər. Hind-Avropa dillərində “Grimm Qanunu” German dillərində samit dəyişmələrinin sistemli xarakterini göstərir. Məsələn, Latın “pater” sözünün İngilis dilində “father” şəklinə düşməsi p → f dəyişməsinə nümunədir. Bu cür səs dəyişmələrinin ardıcıl və məntiqi qanunauyğunluqlar üzrə baş verməsi, dil ailələri daxilində ortaqlıq istiqamətləri və təkamül prosesini aydınlaşdırır.

Qrammatik quruluş da zamanla dəyişir. Fleksiya sistemlərinin sadələşməsi, artıqlıq və əvəzlilik kimi elementlərin yeni funksiyalar qazanması geniş yayılmış fenomendir. İngilis dilində qədim dövrlərdə mövcud olan zəngin fleksiya sistemi sonralar itmiş, yerini sadə söz sırası və köməkçi fellərə əsaslanan bir quruluşa buraxmışdır. Bu proses dilin “analitikləşməsi” kimi tanınır və dilin sintetik quruluşdan analitik quruluşa keçməsinə ifadə edir. Bu dəyişikliklər, dilin tarixi inkişaf yolu boyunca baş verən fonetik, qrammatik və leksik yeniləşmələrin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə baş tutduğunu göstərir.

Leksik səviyyədə isə yeni sözlərin yaranması, köhnə sözlərin itməsi və ya mənasının dəyişməsi tez-tez rast gəlinir. Bəzi sözlər bir dildən digərinə alınma yolu ilə daxil olur. Bu sözlər, dilin tarixi və mədəni əlaqələrinə dair mühüm dəlillər təqdim edir. Məsələn, Türk dillərində ərəb və fars sözlərinin çoxluğu Orta əsrlərdən etibarən İslam mədəniyyəti və Şərq ədəbiyyatı ilə yaxın təmasın nəticəsidir.

Avropa dillərində Latın və Fransız mənşəli sözlərin geniş yayılması da tarixi dövrlərdə kilsə, hüquq və saray mühitinin təsirini göstərir (Johnson, T. 2019, s.194).

Etimologiya, bir sözün ilkin mənşəyini və tarixi inkişaf yolunu araşdıraraq, dilin və mədəniyyətin dərin qatlarını üzə çıxarır. Sözlərin “qədim formaları” (Orta İngilis, Qədim Türk, Latın və s.) müqayisə edilərək, onların hansı dildə hansı şəkildə mövcud olduğu, necə tələffüz və yazılış dəyişikliyinə uğradığı müəyyənləşdirilir. Burada tarixi mənbələrin təhlili, müqayisəli linqvistik, fonetik qanunların tətbiqi və söz mübadiləsinin araşdırılması kimi metodlar istifadə olunur. Məsələn, “mədəniyyət” sözünün ərəb dilindəki “mədəni” kökündən gəldiyini öyrənmək, bu sözün ilkin olaraq “şəhərli, mədəni mühit” anlamlarını daşdığını göstərir. “Kompüter” sözünün İngiliscədən (compute – hesablamaq) törəməsi, texnoloji yeniliklərin dilə necə daxil olduğunu aydınlaşdırır. Etimologiya sözün təkcə necə formalaşdığını göstərmir, həm də onun cəmiyyətdəki funksiyasını və mədəni kontekstini anlamağa imkan verir. (Brown, 2018, s.75).

Müasir dövrdə tarixi linqvistik və etimologiya sahəsində rəqəmsal texnologiyaların rolu sürətlə artır. Böyük korpuslar (məsələn, Google Ngram, müxtəlif milli korpuslar) sözlərin tarixi inkişafını, tezlik dəyişməsinə və kontekstlərini izləməyə imkan yaradır. Bu yanaşma, yüz illər boyu yazılmış mətnlərdəki sözlərin istifadəsinə dair statistik məlumat toplayaraq dilçilərə daha obyektiv və dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edir. Eyni zamanda, insan genetikası sahəsindəki tədqiqatlar dil ailələrinin xəritəsi ilə əhəlinin genetik xəritəsi arasında paralellər axtarışına şərait yaratmışdır. Bəzi alimlər dilin formalaşmasında genetik amillərin də müəyyən rol oynaya biləcəyini irəli sürsələr də, mədəni və siyasi faktorların təsiri səbəbindən bu məsələdə yekdil rəy yoxdur. Buna baxmayaraq, dilin təkamülünü başa düşmək üçün tarix, arxeologiya, antropologiya və etnoqrafiya kimi sahələrlə sıx əməkdaşlıq edilməli, yəni multidisiplinar yanaşma tətbiq olunmalıdır. Bu isə tarixi linqvistikaya və etimologiyaya hər zamankindən daha geniş perspektiv və dərinlik qazandırır. Arxeoloji qazıntılarda aşkarlanan yazılı mənbələr, coğrafi adlar (toponimlər) və hidrotonimlər (çay, göl, dəniz adları) dilin tarixi mərhələlərini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, qədim bir daş kitabədə aşkarlanan söz forması, həmin sözün indiki dildə hansı mərhələdən keçərək müasir şəklini aldığını izah edə bilər.

Tarixi linqvistik və etimologiya sahələrində bir sıra məhdudiyyətlər və problemli sahələr mövcuddur. Birincisi, bir çox qədim dillərin yazılı abidəsi ya mövcud deyil, ya da çox məhduddur ki, bu da proto-dil səviyyəsində rekonstruksiyaya çətinləşdirir. İkincisi, səs uyğunluqlarının bərpası və sözlərin mənşəyinin təxmini olması bəzən mütəxəssislər arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Dil qarışması və kontakt dillər (kreol və piçin dillər) genetik qohumluq prinsiplərini mürəkkəbləşdirir, çünki bu dillər tək bir proto-dildən deyil, bir neçə dilin qarışığından formalaşır (Davis, R. 2021, s.33).

Bundan başqa, müasir dövrdə internet və texnoloji yeniliklər nəticəsində yeni terminlərin sürətlə yaranması da dilçilər üçün əlavə sınaq yaradır. Qlobal ingilis dilinin təsiri, bir çox dildə yeni sözlərin mənbəyi rolunda çıxış edir və bu sözlərin etimologiyasını izləmək bəzən çətinləşir. Bu problemlərin həlli üçün daha çox multidisiplinar tədqiqatlar, geniş korpus analizi və süni intellekt alətlərinin tətbiqi zəruridir.

Tarixi linqvistik və etimologiya sahələrində gələcək tədqiqatlar bir neçə əsas istiqamətdə inkişaf edəcək: Tarixi linqvistik və etimologiya sahələrində gələcək tədqiqatların bir neçə əsas istiqamətdə inkişaf edəcəyi gözlənilir. İlk növbədə, Süni intellekt və Maşın öyrənməsi sahəsindəki yeniliklər, səs dəyişmələrinin avtomatik modelləşdirilməsi və proto-formaların dəqiq hesablanması üçün yeni alqoritmlər yaratmağa imkan verəcək. Məsələn, müəyyən bir dil ailəsində [k] → [ç] keçidi kimi fonoloji proseslərin çoxsaylı nümunələrini toplayaraq, süni intellektə əsaslanan proqramlar vasitəsilə bu dəyişmələrin ümumi “qanunauyğunluğunu” hesablamaq mümkündür. Bu, insan faktorundan qaynaqlanan subyektivliyi azaltmağa kömək edəcək və proto-dil səviyyəsindəki səs quruluşunun bərpasını daha obyektiv hala gətirəcək. (Anderson, P, 2017, s.108)

Digər tərəfdən, qlobal dil xəritələri sahəsində genetik, arxeoloji və dil məlumatlarının inteqrasiyası ilə daha dəqiq dil ailəsi xəritələri hazırlamaq mümkün olacaq. Məsələn, genetik

tədqiqatların nəticələri insan populyasiyalarının hansı dövrlərdə və hansı marşrutlarla köç etdiyini göstərə bilər. Bu məlumatlar arxeoloji tapıntılar və tarixi linqvistik analizlə üst-üstə düşdükdə, müəyyən dil ailələrinin coğrafi yayılma dinamikasını və tarixi miqrasiyaları daha incəliklə izləmək mümkündür. Beləliklə, Hind-Avropa dillərinin yayılması ilə bağlı fərziyyələr, genetik analizlə tutuşdurularaq daha aydın şəkildə təsdiqlənə və ya yenidən nəzərdən keçirilə bilər.

Üçüncü istiqamət, Kreol və Piçin (pidgin) dillərin tədqiqidir. Kreol və piçin dillərin yaranması, dil təkamülü üçün “sürətlənmiş model” rolunu oynayır. Məsələn, Qərbi Afrikadan gətirilən kölələrin Karib hövzəsində Avropa dilləri ilə təmas nəticəsində formalaşdırdığı kreol dilləri, bir neçə yüzillik ərzində olduqca sürətli və çoxqatlı bir dil təkamülü nümayiş etdirir. Bu dillərin analizi, ənənəvi genetik qohumluq nəzəriyyəsini çətinləşdirir, çünki kreol dillər eyni proto-dildən deyil, bir neçə dilin qarışığından formalaşa bilər. Bu da dilin sosial, siyasi və coğrafi təsirlər altında necə yenidən qurulduğunu başa düşməyə kömək edir.

Nəhayət, Arxeoloji qazıntılar və Yeni yazılı mənbələr sayəsində tarixi linqvistika və etimologiyanın məlumat bazası genişlənəcək. Xüsusilə, Mərkəzi Asiya və Orta Şərqdə aparılan qazıntılarda indiyə qədər məlum olmayan və ya çox az tədqiq edilmiş yazılı abidələrin tapılması mümkündür. Məsələn, qədim ticarət yolları üzərində aşkarlanan mətnlər, bu bölgələrdə danışılan dillər və onların qohumluq əlaqələri haqqında daha dəqiq bilik verir. Qismən məlum və ya tamamilə naməlum dillərin izlərini daşıyan bu cür abidələrin deşifrə edilməsi, tarixi linqvistikaya mühüm töhfə verməklə yanaşı, yeni dillərin kəşfinə də yol açar bilər. Beləliklə, gələcək tədqiqatlar təkcə mövcud nəzəriyyələri dərinləşdirməklə kifayətlənməyəcək, həm də dilin təkamülünü anlamaqda daha geniş və innovativ perspektivlər ortaya qoyacaq.

Nəticə

Tarixi linqvistika və etimologiya, dillərin təkamülü və sözlərin mənşəyi mövzusunda təkcə nəzəri əsaslar təqdim etməklə kifayətlənmir; bu sahələr, dilin mədəni, siyasi və coğrafi aspektlərindən tutmuş, onun gələcək inkişafına qədər geniş bir diapazonu əhatə edir. Bir tərəfdən, dilin tarixi araşdırmaları cəmiyyətlərin necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, hansı coğrafi və mədəni mühitlərdən keçdiyini və dil vasitəsilə öz kimliklərini necə ifadə etdiyini anlamağa kömək edir. Digər tərəfdən, etimologiya vasitəsilə hər bir sözün tarixi yolunu izləmək, həmin sözün dilə necə daxil olduğunu və zamanla məna çalarlarının necə dəyişdiyini göstərir. Bu isə bizə həm tarixi dövrlərdə siyasi və dini təsirlərin, həm də ticarət və miqrasiya kimi proseslərin dilə sirayət etdiyini nümayiş etdirir.

Müasir texnologiyalar, o cümlədən rəqəmsal korpuslar və süni intellekt, sözlərin tarixi tezlik və kontekst dəyişmələrini izləməyə imkan yaradır, fonoloji və qrammatik rekonstruksiya prosesini dəqiqləşdirir. Genetik tədqiqatlar isə dil ailələri ilə əhalinin köç xəritələri arasında paralellər axtarmaqla dil təkamülünə dair yeni fərziyyələr irəli sürür. Bu innovativ yanaşmalar sayəsində tarixi linqvistikada subyektivlik dərəcəsi azalır və daha obyektiv nəticələr əldə olunur. Bununla belə, yazılı mənbələrin məhdudluğu və bəzi dillərin hələ də kifayət qədər araşdırılmaması, proto-dil səviyyəsində rekonstruksiya aparmağı çətinləşdirir. Ayrıca, dil kontaktları (kreol, piçin dillər) və fərqli sosial mühitlərdə dilin yenidən formalaşması kimi məsələlər bu sahədə davamlı araşdırma tələb edir.

Bütün bu problemlərə və çətinliklərə baxmayaraq, tarixi linqvistika və etimologiyanın cəmiyyət və elmi tədqiqatlar üçün əhəmiyyəti getdikcə artır. Dilin keçmişini və sözlərin mənşəyini anlamaq, təkcə akademik məkanda deyil, həm də təhsil, dil siyasəti, süni intellekt tətbiqləri və hətta diplomatiya kimi sahələrdə faydalı nəticələr doğurur. Məsələn, çoxdilli mühitdə təhsil proqramlarının hazırlanmasında, yeni terminologiyanın formalaşdırılmasında və dil planlaşdırılmasında tarixi-linqvistik biliklərdən yararlanmaq mümkündür. Eyni zamanda, süni intellekt sahəsində nitqin avtomatik tanınması və tərcümə sistemlərinin təkmilləşdirilməsində etimoloji və tarixi linqvistik informasiyaya əsaslanmaq, sistemlərin daha “anlayışlı” işləməsini təmin edə bilər.

Nəticədə, dillərin təkamülü və sözlərin mənşəyini öyrənmək, yalnız keçmişin izlərini araşdırmaqla məhdudlaşmır; bu proses, insan cəmiyyətinin mədəni, sosial və texnoloji inkişafında da dərin iz buraxır. Tarixi linqvistika və etimologiya, dillərin müxtəlifliyini və dinamikliyini üzə

çıxararaq, həm mövcud dünyamızın anlaşılmasında, həm də gələcəkdə dilin necə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmaqda əvəzsiz rol oynayır. Beləliklə, bu sahələr, elmi və mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial vəd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Lyle Campbell, *Historical Linguistics: An Introduction*, Edinburgh University Press, (2013).
2. Smith, J. *Historical Linguistics: A Comprehensive Guide*. Cambridge University Press. (2020).
3. Brown, M. *The Evolution of Language Families*. Oxford University Press. (2018).
4. Johnson, T. *Phonological Shifts and Language Change*. Routledge. (2019).
5. Davis, R. *Etymology in Context: Uncovering Word Origins*. Palgrave Macmillan. (2021).
6. Anderson, P. *Genes, Archaeology, and Language*. Harvard University Press. (2017).
7. Daniel Paul O'Donnell. *The Pronunciation of Old English*. (2020).

SUMMARY

Historical linguistics and etymology illustrate how languages develop over time and how the cultural-historical roots of words reveal the complexity of language as a system essential to human society. Historical linguistics studies phonological, grammatical, and lexical changes to explain how various languages split off from a single ancestral language (a proto-language). For instance, the Indo-European language family shows that from one proto-language, branches such as Germanic, Romance, and Slavic emerged, eventually forming languages like English, French, Russian, and Persian. Factors such as geographic separation, social stratification, loanwords introduced through trade and migration, and internal developments all influence linguistic divergence.

Etymology, on the other hand, examines the history and origin of individual words, uncovering the historical and cultural context in which they evolved. For example, the abundance of Arabic and Persian words in Turkic languages points to close ties with Islamic civilization and Eastern literature from the Middle Ages onward, while the prevalence of Latin and French words in European languages reflects the impact of church and court culture. Understanding how and when these words entered a language provides valuable insights into both the mindset and historical background of a community. Modern technologies, including digital corpora, artificial intelligence, and genetic research, have raised the level of precision and systematic analysis in historical linguistics and etymology. Corpus linguistics helps track how words have been used throughout history, allowing for the study of frequency and contextual changes. AI opens up new possibilities for automatically modeling sound shifts and reconstructing proto-forms, while genetic studies compare human population migrations with language families. Nevertheless, issues such as limited written sources, subjective reconstruction, and language contact continue to demand ongoing research and debate. Consequently, historical linguistics and etymology provide a broader, more multifaceted, and scientifically grounded perspective on the evolution of languages and the origins of words, serving both to better understand the past and to pass on a rich linguistic heritage to future generations.

Keywords: *Historical linguistics, language families, proto-language, sound changes*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BİR QRUP ALINMA SÖZLƏR HAQQINDA

Həyat ƏLİYEVƏ

heyateliyeva@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin zənginliyi, onun mənşəyi və inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verilir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin rolu və əhəmiyyəti vurğulanır. Onların dilimizə daxil olma səbəbi araşdırılır.

Azərbaycan dilinə əsasən ərəb, fars, rus və Türkiyə türkcəsindən dillərdən sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlərin əksəriyyətinin dilimizdə ümumişlək sözlərə çevrilmiş və hazırda onlardan həm yazı dilində, həm şifahi nitqdə geniş istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərinə aid sözlər də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Məqalədə ingilis, fransız və alman dilindən alınan söz və terminlərdən danışılır. Müasir dövrdə elm və texnologiyanın inkişafına bağlı olaraq daha çox ingilis mənşəli sözlərin dilimizə daxil olması da burada qeyd edilib.

Məqalədə Azərbaycan dilinə ictimai, siyasi, mədəni, texnoloji və digər səbəblərdən asılı olaraq yeni sözlərin daxil olması faktının daim davam edəcəyi qeyd olunur. Azərbaycan dilinə digər dillərin təsiri onu zənginləşdirərək, ifadə imkanlarını genişləndirmiş və çoxşaxəli bir dilə çevrilməsinə kömək etmişdir.

Açar sözlər: alınma sözlər, Azərbaycan dili, ərəb- fars mənşəli sözlər, rus dili, Türkiyə türkcəsi, Avropa dilləri

Giriş

Dil insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi kimi, hər bir xalqın milli-mədəni mədəniyyətinin göstəricisidir. Azərbaycan özünün çox zəngin etnik, mədəni, siyasi tarixi ilə birlikdə bu ərazidə fəaliyyət göstərən dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da maraqlı tədqiqat obyekti kimi diqqəti cəlb edir. Qədim zamanlardan özünün çoxdilliliyi ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən Azərbaycan ərazisində müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan şifahi və yazılı dillər mövcud olmuşdur. Bu dillər dildaxili və dilxarici faktorların təsiri ilə inkişaf edir, bir-birini zənginləşdirirdilər.

Qədim tarixi və zəngin kökləri olan Azərbaycan dili, türk dilləri ailəsinə mənsub olan oğuz dil qrupuna daxildir. Görkəmli tədqiqatçı F.Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, “hələ eramızdan əvvəl eyni kökdən yaranan qəbilə, tayfa birliklərinin zaman-zaman ayrılımları, birləşmələri, və yenidən ayrılımları nəticəsində müasir türk dillərinin əsası qoyulmuşdur [7, s. 35].

Əsaslı Orxon-Yenisey yazıları və Göytürk kitabələrinə dayanan Azərbaycan dili XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili kimi formalaşmağa başladı. Xüsusilə, Azərbaycan Atabəyləri, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə dilin inkişafı daha da sürətləndi. Bu dövrün ən önəmli ədəbi nümunələri arasında Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Füzuli kimi şairlərin əsərləri yer alır. Onların əsərləri Azərbaycan dilinin zəngin ifadə imkanlarını və poetik gücünü nümayiş etdirir. Azərbaycan dilinin yeni dövrü XVIII əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər davam edir. Bu dövrdə Azərbaycan dili təkcə ədəbi sahədə deyil, həm də elmi, siyasi və ictimai sahələrdə geniş istifadə olunmağa başladı. XIX əsrdə Azərbaycan dilində ilk qəzetlərin nəşri dilin kütləviləşməsinə böyük təkan verdi.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük çoxluğu (özəlliklə say, əvəzlilik və feillərin, demək olar ki, hamısı) milli mənşəli sözlərdir. Lakin bununla yanaşı digər xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində Azərbaycan dilinə başqa dillərdən çoxlu alınma sözlər də daxil olmuşdur [8]. Bunlardan Türkiyə türkcəsi, ərəb, fars, rus, ingilis, alman, fransız dillərinin adını çəkmək olar.

Ərəb mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinə ərəb dilindən bilavasitə söz alınması şübhə doğurmur. İndinin özündə belə Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin nisbətini nəzərdən keçirdikdə ərəb sözlərinin üstünlük təşkil etməsi açıq-aydın görünür [6, s.16]. VII əsrdə Azərbaycan ərazisi Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil oldu və burada İslam dini geniş yayıldı. Bu dövrdə ərəb dili elm və mədəniyyət sahəsində üstünlük təşkil etməyə başladı və bir çox sahələrə təsir etdi. Ərəb dili islamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin dili olduğu üçün dini terminlər və anlayışlar bu dildən keçmişdir. Məsələn: namaz, oruc, məscid, quran, iman, din, ayin, ayə, təsbeh, salavat, ümrə, hədis, güləb və s.

Elmi təsir: Orta əsrlərdə ərəb dili elm və fəlsəfə dili idi. Bu dövrdə ərəb alimlərinin əsərlərinin təsiri nəticəsində Azərbaycan dilinə yeni elmi terminlər daxil oldu: əntiq, hikmət, nəzm, nəzəriyyə, təhsil, alim, kitab, elm və s.

İnzibati təsir: Ərəb Xilafətinin idarəetmə sistemində istifadə olunan inzibati terminlər də Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur: xəlifə, vəzir, əmir, vilayət, əmr. 3 cildlik Azərbaycan tarixinin I cildində “müsəlman aləminin musiqisinin Azərbaycan xalqının musiqi mədəniyyətinə təsirindən, Azərbaycan klassik muğamlarının ərəb motivləri ilə zəngin olması”ndan danışılması deyilənlərə əyani sübutdur [2, s. 143].

Fars mənşəli sözlər. Fars dili Azərbaycan dilinə ərəb dilindən daha əvvəl təsir göstərməyə başlamışdır. Bu təsir, Sasanilər dövləti dövründən başlayaraq, xüsusilə də, IX-XIII əsrlərdə daha da güclənmişdir. Bu dil Azərbaycan ərazisində uzun müddət mədəniyyət, poeziya və dövlət dili kimi istifadə edilmişdir. Məsələn, ahəng, ahəngdar, bəhəriyyə, divan, dastan və s.

Ədəbiyyat və poeziya: Fars dili klassik Şərq poeziyasının əsas dili idi. Ə.Firdovsi, S.Şirazi, Hafiz kimi fars şairlərinin əsərləri Azərbaycan ədəbi mühitinə böyük təsir göstərmişdir. Bu dövrdə fars mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə keçmişdir: eşq, şair, dost, gözəl.

İnzibati təsir: Səlcuqilər, Eldənizlər və Qaraqoyunlu dövlətləri dövründə fars dili inzibati və saray dili kimi geniş yayılmışdı. Bu dövrdə idarəetmə və məişət sahələrinə aid fars mənşəli sözlər dilə daxil olmuşdur: Məsələn, divan, vəzifə, məkan və s.

Məişət və gündəlik həyat: Fars dili vasitəsilə məişətə aid bir çox söz Azərbaycan dilinə keçmişdir: çörək, paltar, otaq, bazarlıq və s.

Ərəb və fars sözlərinin qarışıq təsiri. Orta əsrlərdə ərəb və fars dilləri bir-biri ilə sıx əlaqədə idi. Fars dili vasitəsilə ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinə keçməsi də geniş yayılmışdır. Bu sözlər, xüsusilə, dini və elmi sahələrdə istifadə olunurdu. Məsələn, elm, ədəbiyyat, hikmət və s. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars dilindən alınan sözlərin əksəriyyəti fəal ümumişlək sözlərdir. Buna görə də onları əsl Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək çox çətindir [9]. B.Həsənov araşdırmalarına əsasən bu qənaətdədir ki, “alınma sözlərin bəziləri orijinal mənalarını qoruyub saxlayır, bəziləri isə yeni mənalar qazanır. Buna misal olaraq “təhsil” sözünü göstərmək olar. Bu söz ərəb dilindən alınmış həm orijinal, həm də genişlənmiş mənasını qoruyub saxlamışdır” [3, s. 19].

Rus mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinə rus dilindən sözlərin keçməsi əsasən tarixi, siyasi, sosial və mədəni səbəblərlə bağlıdır. Bu proses xüsusilə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rusiya İmperiyasının Qafqazı işğal etməsi və sonrakı Sovet dövründə daha da güclənmişdir. Aşağıda bu təsirlərin əsas səbəbləri ətraflı izah olunur:

Rusiya İmperiyasının Qafqazı işğalı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya İmperiyası Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi və bu, rus dilinin Azərbaycan cəmiyyətinə daxil olmasına təkan verdi. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsi Rusiya İmperiyasına birləşdirildi. Bununla da, rus dili inzibati idarəetmə, məhkəmə və təhsil sahələrində istifadə edilməyə başladı. Nəticədə, rus dilindən alınma sözlər gündəlik həyatda və rəsmi yazışmalarda görünməyə başladı. 1920-ci ildə Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra rus dili ölkənin əsas dillərindən birinə çevrildi. Sovet dövründə sözügedən dil təhsil, elm, texnologiya, media və mədəniyyət sahələrində aparıcı mövqə tutdu. Məktəblərdə rus dilinin məcburi fənn kimi tədrisi, eyni zamanda mətbuatın əsas hissəsini bu dildə təqdim olunması rus sözlərinin kütləvi şəkildə

Azərbaycan dilinə keçməsinə səbəb oldu. Məsələn, kommunist, kolxoz, sovxoz,

Elm və texnologiya: Sovet dövründə elmi-texniki terminlərin çoxu rus dilindən keçmişdir. Bu terminlər, xüsusilə, riyaziyyat, fizika, kimya, texnologiya və digər sahələrdə istifadə edilirdi. Məsələn, zavyazka, oçerk, povest, sinqa, zubr, porşen,

Sosial və iqtisadi əlaqələr. Rus dilindən alınma sözlərin keçməsində iqtisadi və sosial əlaqələrin də rolu böyükdür. Ticarət, sənaye və dövlət idarəetməsində rus dilindən alınan terminlər geniş istifadə olunurdu. Məsələn, direktor, prokuror, komissiya, maşın, telefon və s.

Şəhər mədəniyyətinin inkişafı. XIX-XX əsrlərdə şəhərləşmə prosesi ilə rus dili şəhər mədəniyyətində mühüm rol oynadı. Bakı kimi iri şəhərlərdə rus dili gündəlik ünsiyyət dilinə çevrildi. Şəhər həyatına aid bir çox sözlər rus dilindən alındı, məsələn, butерброд, podyezd (blok giriş yeri), tualet, tramvay və s.

Texnologiya və elmi inkişaf. Texnoloji və elmi inkişafın çox hissəsi rus dili vasitəsilə Azərbaycan cəmiyyətinə daxil oldu. Bu sahələrdə istifadə olunan terminlərin böyük hissəsi rus dilindən alınmışdır. Məsələn, kompyuter, robot, eksperiment və s.

Qeyd etmək lazımdır ki rus dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin bir çoxunun dilimizdə qarşılığı olmasına baxmayaraq onlardan müasir dövrümüzdə danışqda geniş istifadə olunur. Məsələn: fontan – fəvvarə, prob – cəhd etmə, priçoska - saç düzüümü, zakaz – sifariş, şofer – sürücü, moyka – yuyucu, stiralnı – paltaryuyan, udobnı – rahat, pavarot – döngə və s. [10].

İndiyədək digər dillərlə yanaşı dilimizə Türkiyə türkcəsinə aid sözlər də daxil olmuşdur. Bunun səbəbləri müxtəlifdir: tarixi, mədəni, siyasi, hər iki dilin qrammatik quruluşunun oxşarlığı, bu dilə olan maraq və s. Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən sözlərin keçməsi əsasən tarixi, mədəni, sosial və siyasi əlaqələrlə bağlıdır. Azərbaycan və Türkiyə xalqları eyni kökdən – oğuz türk dilləri qrupundan gəldiyi üçün bu dillər arasında çoxsaylı ortaq sözlər mövcuddur. Bununla belə, bəzi sözlərin Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən keçməsi müəyyən tarixi dövrlərdə daha da güclənmişdir.

A.Məmmədovanın yazdığı kimi “dilçilik ədəbiyyatında sözalmanın bir neçə üsulu mövcuddur. Bunlardan: birbaşa – vasitəsiz, vasitəli, təkrar – qayıdış, yaxud geriye alınma, ikili alınma və digərləridir. Türk dilindən dilimizə keçmiş alınma sözlərin əksəriyyəti birbaşa vasitəsiz alınmalardır. Yəni həmin sözlər Azərbaycan dilinə birbaşa, başqa dilin vasitəçiliyi olmadan keçmişdir və bir qrup sözlərin mətbuatda aktiv işlənməsi də müsbət qarşılanır: biznesmen - iş adamı, günah – suç, genosid, qətlam – soyqırım, familiya – soyadı, soykökü – nəsil, qohum - əqrəbə, müvəqqəti sülh – atəşkəs, sülh – barış, cəlbədic – çəkici və s.” [5, s. 47].

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı tarixi əlaqələr türk dilləri arasında qarşılıqlı təsirin ən mühüm səbəblərindən biridir. Osmanlı İmperiyasının Qafqaz bölgəsinə təsiri zamanı Osmanlı türkcəsindən bəzi sözlər Azərbaycan dilinə keçmişdir. Xüsusilə, hərbi, inzibati və mədəniyyət sahələrində istifadə olunan sözlər bu dövrdə geniş yayılmışdır. Məsələn: paşa, qaçaq, tufəng və s. Azərbaycan ziyalılarının Osmanlı İmperiyasına səfərləri və Osmanlı ədəbiyyatına marağı bu dövrdə Türkiyə türkcəsindən bəzi sözlərin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsi Azərbaycan dilinə ədəbiyyat və mətbuat vasitəsilə təsir göstərmişdir. Türkiyə türkcəsində yazılan Molla Nəsrəddin jurnalı və digər nəşrlər Azərbaycanda geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. Bu da həmin dilə məxsus bir çox sözün Azərbaycan dilində istifadə olunmasına səbəb oldu. Məsələn, həyat, tələbə, millət və s. Digər faktorlardan biri də Azərbaycan və Türkiyə ziyalıları arasında sıx əlaqələrin olmasıdır. Və bu da Türkiyə türkcəsindən terminlərin və ifadələrin Azərbaycan dilinə keçməsinə imkan verdi. Sovet dövründə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün əlaqələr kəsildiyi üçün Türkiyə türkcəsindən sözlərin Azərbaycan dilinə keçməsi zəifləmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı bu dilə olan marağını qoruyub saxlamış və bəzi sözlər folklor və mədəniyyət vasitəsilə keçmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyə ilə əlaqələr yenidən canlandı. 1990-2000-ci illərdə daha çox mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələrində türk dilinə maraq ifrat dərəcədə çoxaldı [7, s.9]. Türkiyə telekanallarının Azərbaycanda geniş izlənməsi nəticəsində Türkiyə

türkcəsinə məxsus sözlər Azərbaycan dilinə keçdi. Məsələn: program, dizi, film, bölüm və s.

Azərbaycanlı tələbələrin Türkiyədə təhsil alması və işgüzar əlaqələrin genişlənməsi Türkiyə türkcəsindən alınan sözlərin artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, proje, kriteriya, konsept. Digər tərəfdən Türkiyədən gətirilən məhsullar və texnologiyalar vasitəsilə bəzi sözlər Azərbaycan dilində istifadə olunmağa başlamışdır. Məsələn: marka, model, kompaniya və s.

Azərbaycan dilinə müxtəlif Avropa dillərindən, xüsusilə də, ingilis, fransız və alman dillərindən çoxlu sayda alınma sözlər daxil olmuşdur.

İngilis mənşəli sözlər: şampun, film, dollar, rekord, park, klub, lider, neylon, voleybol, bar, kokteyl, forum, piknik, market, futbol, mitinq və s.

Alman dilinə məxsus sözlər: laborant, feldşer, fen, fokus, forel, element, dosent, moment, rentgen, dizel və s.

Fransız mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinə daxil olan fransız mənşəli sözlərin əksəriyyəti moda, mədəniyyət və incəsənət sahələrinə aiddir [4, s. 21]. Məsələn, boutique (butik), café (kafə), menu (menyu), costume (kostyum), concert (konsert), orchestre (orkestr), acteur (aktyor), théâtre (teatr) və b.

Nəticə

Azərbaycan dilinə digər dillərin təsiri tarixi şəraitin, mədəni və dini əlaqələrin nəticəsidir. Bu təsir Azərbaycan dilini zənginləşdirərək, onun ifadə imkanlarını genişləndirib çoxşaxəli bir dilə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. Alınma sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirərək onun istifadə imkanlarını genişləndirir. Bu da insanlar arasında istər şifahi, istərsə də yazılı ünsiyyətin imkanlarını artırır, ona rəngarənglik qatır. Bu baxımdan alınma sözlərin araşdırılması və öyrənilməsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M., Adilov V.M. Müasir Azərbaycan dilində türk dilindən alınmalar. Şərq – Qərb (“Türk – slavyan əlaqələri” elmi-tədqiqat laboratoriyası əməkdaşlarının elmi-tədqiqat işlərinin toplusu), BSU V, Bakı: 2004, s. 18 -28.
2. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, I c., Bakı: 1958
3. Həsənov B.S. Alınma söz məsələsi və dildə söz alınması hadisəsinə dair bəzi mülahizələr. “Metodika və dilçilik” məcmuəsi, 2-ci buraxılış, Bakı: Elm, 2002. s.17-22.
4. Kərimova N. Elmi tədqiqat. IV c., № 6, 2024. s. 19-22.
5. Məmmədova A.F. Alınma sözlərin linqvistik əsasları (türk dilindən alınmalar əsasında). Azərbaycan Elmi əsərlər. Bakı Qızlar Universiteti. 12-ci cild, №1, 2021 s. 46-50.
6. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 132 s.
7. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
8. https://www.wikimedia.az-az.nina.az/Azərbaycan_dilində_alınma_sözlər.html
9. <https://obastan.com/alınma/1201935>
10. <https://big.az/6897-rus-dilinden-azerbaycan-diline-kecmis-sozler-.html>

SUMMARY

This article provides information about the richness, origin, and developmental stages of the Azerbaijani language. It highlights the role and significance of loanwords in enriching the Azerbaijani vocabulary. The reasons behind the incorporation of these words into the language are also explored.

Primarily, Azerbaijani has incorporated words from Arabic, Persian, Russian, and Turkish. The majority of these words have become commonly used in the language, and today they are widely employed in both written and spoken forms. It is worth noting that words from European languages have also been integrated into the Azerbaijani lexicon. The article discusses words and terms borrowed from English, French, and German. Additionally, the increasing inclusion of English-origin words in Azerbaijani due to the development of science and technology in the modern era is emphasized. The article notes that the process of new words entering the Azerbaijani language will continue, influenced by social, political, cultural, technological, and other factors. The impact of other languages has enriched Azerbaijani, expanded its expressive capabilities, and contributed to its evolution into a multifaceted language.

Keywords: loanwords, Azerbaijani language, Arabic-Persian-origin words, Russian language, Turkish language, European languages

ARDICIL TƏRCÜMƏ TƏCRÜBƏSİ, TƏRCÜMƏÇİLƏR ÜÇÜN EFFEKTİV QEYDGÖTÜRMƏ TEXNİKALARININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Hülya KƏRİMOVA
krimhulya@gmail.com

Günel SƏLİMOVA
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tərcümə bazarının mövcud ehtiyaclarını nəzərə alaraq, yüksək ixtisaslı ardıcıl tərcüməçilərin hazırlanmasının zəruriliyi sübut edilmişdir. Müasir kommunikasiya sahəsində ardıcıl tərcümənin xüsusiyyətləri təqdim olunur. Sinxron tərcümə ilə müqayisədə ardıcıl tərcümənin üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir. Kursun nəzəri materialının məzmunu vurğulanır. Real həyata yaxın şəraitdə ardıcıl tərcümə bacarıqlarının inkişafı üçün videomaterialların seçilməsinə dair tələblər təqdim olunur. Ardıcıl tərcümə bacarıqlarının, təcrübənin (hazırlıq, vərdiş formalaşdırılması və bacarıqların inkişafı) inkişafı üçün tapşırıqların alt sistemləri müəyyən edilir, izah edilir və nümunələr verilir.

Açar sözlər: ardıcıl tərcümə, video materiallar, mətnlər, qeydgötürmə texnikası, vertikal qeydlər, qisaltmalar, simvollar

Müasir dünyada ardıcıl tərcümənin (AT) əsasən sinxron tərcümə (ST) ilə əvəz edilməsinə baxmayaraq, bəzi görüşlər üçün hələ də öz aktuallığını qoruyur. (məsələn, yüksək texniki görüşlər, iş yeməkləri, kiçik qruplar, sahə səfərləri) [1].

Üstəlik, ardıcıl tərcümə çox portativdir, yəni, heç bir xüsusi avadanlıq tələb etmir və rahatdır. Bununla belə, tərcüməçinin yaxşı qeyd aparma texnikasını tələb edən bir sahədir. Beləliklə, AT-nin müxtəlif aspektlərinin və yaxşı ardıcıl tərcüməçilərin hazırlanması üsullarının araşdırılmasına ehtiyac var.

Ardıcıl tərcümə çoxsaylı alimlər tərəfindən aparılan tədqiqatların mövzusu olmuşdur, məsələn: Y.V. Alikina, Y. Cheng, A. Chuzhakin, A. Gillies, S. Maksimov, R. Miniari-Bieloruchiev, O. Rebrii, L. Vey və başqaları.

Müasir ünsiyyətdə ardıcıl tərcümənin üstünlükləri aşkar edilir. Sinxron tərcümə ilə müqayisədə ardıcıl tərcümənin üstünlükləri və çatışmazlıqları meydana çıxarılmışdır. Praktiki iş üçün video materialların seçilməsi tələbləri real şəraitə yaxın ardıcıl tərcümə bacarıqları və vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün təqdim olunur. Ardıcıl tərcümə bacarıqlarının və vərdişlərinin inkişafı üçün təlimlərin alt sistemləri (hazırlıq; vərdişlərin inkişafı və bacarıqların inkişafı) dəqiqləşdirilmiş, xarakterizə edilmiş və nümunə verilmişdir.

Tədqiqatımızın məqsədi Ardıcıl Tərcümə və tərcüməçinin qeydalma prosesində ardıcıl tərcümə bacarıq və vərdişlərinin inkişafının əsas aspektlərini təhlil etməkdir. Vurğulamaq lazımdır ki, ardıcıl tərcümə “tərcüməçi tərəfindən həyata keçirilən şifahi tərcümə növüdür”.

Ardıcılıqla, yəni məxəz dildə danışanın mesajları bir-birinin ardınca, pauzalarla şərh olunur (bu mesajlar tam mənası çatdırmaq üçün kifayət qədər uzun və tərcüməçinin yadda saxlaması və ya qeydlər aparması üçün kifayət qədər qısa cümlələr və ya abzaslar ola bilər)” [3, s. 92].

Bundan əlavə, ardıcıl tərcümə özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malikdir:

- ☐ AT nətiqin çıxış etdiyi yerdə yerinə yetirilir.
- ☐ AT danışan öz fikirlərini tamamladıqdan və ardıcılıqla yerinə yetirildikdən sonra başlayır; MD spikerinin mesajları fasilələrlə şərh olunur.
- ☐ Tərcüməçi öz yaddaşına və şəxsi qeydlərinə əsaslanır.
- ☐ Tərcüməçinin xüsusi qeyd aparma texnikasından istifadə olunur (qısa forma və simvollarla istifadə edərək danışmaq mesajlarının şaquli qeydlərini aparmaq bacarığı).

☐ Tərcüməçinin daha sonra “çeşidləmə” və ya “ çıxarma” üçün məlumat fokus nöqtələri yaratmaq xüsusi qabiliyyəti.

☐ Ardıcıl tərcüməçi natiqin mesajını yaratmaq üçün danışanı dinləməli, qeydlər aparmağı və deşifrə etməyi bacarmalıdır [3, s. 98].

AT-ni ST ilə müqayisə edərkən, Ardıcıl tərcümədən istifadənin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini ayırd etmək mümkündür. Onlardan bəzilərində diqqət yetirək [2]:

Peşəkarlar üçün:

☐ Xüsusi avadanlıq tələb olunmur;

☐ Hərəkətdə, yəni zavodlarda, nümayəndə heyətlərini müşayiət edərkən edilə bilər;

☐ Bəzi iclas iştirakçılarının məruzəçilərin suallarını nəzərdən keçirmək üçün daha çox vaxtı var;

☐ Ardıcıl tərcümə prosesi üçün adətən bir tərcüməçi kifayət etdiyi halda, sinxron tərcümə üçün ən azı iki tərcüməçi lazımdır;

Mənfi cəhətləri:

☐ Daha çox vaxt tələb edir;

☐ Tərcümə yalnız bir dildə aparılır;

☐ İclas iştirakçılarının sayı məhduddur;

☐ Məlumatın yadda qalması üçün nitqin tempi aşağı salınır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan hər şey sübut edir ki, yalnız yaxşı təlim keçmiş ardıcıl tərcüməçilər ən yüksək keyfiyyətli ardıcıl tərcüməni təmin edə bilər.

Ardıcıl Tərcümə və Tərcüməçinin Qeyd Almasının təsirini araşdırmağın məqsədi aşağıdakı bacarıqları inkişaf etdirməkdir:

Ardıcıl tərcümə bacarıqları və vərdisləri.

Qarşıya qoyulan məqsədə praktikada necə nail olunduğunu nəzərdən keçirək.

Nəzəriyyə təcrübə ilə birləşdirilir: müəyyən məlumat axını təmin edilərkən, bəzi xüsusi cəhətlər nəzərə alınır (məsələn, mövzu qrupu, predikat qrupu, mürəkkəb cümlələr və s.)

İstifadə olunan video materiallar ən azı 3 meyarla cavab verməlidir:

● ☐ aktual olmalıdır;

● ☐ orijinal olmalıdır;

● ☐ nəzəri mövzuya sadıq olmalıdır (buna görə də tələbələr onları dinləməlidir və Məsələn, qruplarla onları qeyd etməyin yollarını tapmalıdırlar; sonra tələbələr bu videolarla işləyir və sonra tələbələr növbə ilə şərh etməyə hazır olurlar).

Dərslər zamanı YouTube, CNN və BBC-nin videolarından istifadə olunur (asanlıqla əldə olunan çıxışlar, müxtəlif görüşlərin, sammitlərin, müsahibələrin və s.)

Elektron öyrənmə vasitəsi Speech Repository II [3] də çox faydalı və maraqlı olduğu müəyyən edildi, çünki o, yalnız AT üçün seçilmiş video materialları ehtiva edir. Videonu seçərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

☐ dil;

☐ istifadə (ardıcıl);

☐ növü (konfrans, mətbuat konfransı, debat, dinləmə, müsahibə və ya pedaqoji material);

☐ açar sözlər;

☐ səviyyə (təməl, başlanğıc, orta, üst orta, irəli);

☐ sahə (ümumi, kənd təsərrüfatı, audiovizual və media, büdcə, iqlim, rəqabət, istehlakçılar, mədəniyyət, gömrük, inkişaf, iqtisadi və pul-kredit məsələləri, təhsil, təlim, gənclər, məşğulluq və sosial siyasət, enerji, genişlənmə, biznes, ətraf mühit, xarici əlaqələr, xarici ticarət, fırıldaqçılıqla mübarizə, balıqçılıq və dənizçilik, təhlükəsizlik siyasəti, insan hüquqları, daxili işlər, insan hüquqları, insan hüquqları, daxili siyasət, ədalət, azadlıq və təhlükəsizlik, ictimai səhiyyə, regional siyasət, tədqiqat və innovasiya, vergi, nəqliyyat);

☐ nitq #;

☐ müddət.

Video seçildikdə, çəkiliş yeri və tarixi barədə sizə məlumat veriləcək. Bu layihənin digər mühüm cəhəti hər bir video üçün terminologiya siyahısının verilməsidir.

Hər dərs isinmə hərəkətləri ilə (şagirdlərin səsini inkişaf etdirmək üçün) başlayır, praktiki dərs zamanı tələbələr çox danışmalı olurlar və onların səs telləri titrəyir.

İsinmə fəaliyyətləri üçün biz həm məxəz, həm də hədəf dillərdə deyimlər və yanıtmaclardan istifadə edirik.

L.Çernovatyiyə görə, ardıcıl tərcümə etmə bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün məşqləri iki yerə bölmək olar:

1) hazırlıq; 2) vərdişlərin inkişafı və 3) bacarıqların inkişafı [5, s. 291-299].

Hazırlıq məşğələlərinin məqsədi qeyd etmə texnikasını tətbiq etməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməşünaslıq prosesində qeydlərin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir: (1) nətiq tərcüməçiyə davam etməyə icazə verməzdən əvvəl tərcüməçi heç vaxt danışanın nə qədər danışacağını bilmir; (2) peşəkar tərcüməçi danışanın sözünü kəsə bilməz [4, s. 12].

Tərcüməçinin Qeyd Alma Texnikası 1) semantik təhlil; 2) abbreviaturalar; 3) şaquli qeydlər; 4) işarələrdən ibarətdir [6, s. 6].

Tərcüməçinin Qeyd Alma Texnikasının bütün komponentləri böyük əhəmiyyət kəsb edir, lakin yalnız simvollar oxşar obyektlərin və proseslərin böyük qrupunu ifadə etməyə imkan verir. Mənasına görə simvolların aşağıdakı növləri vardır:

1) real (məsələn, P [= siyasət, siyasi]);

2) assosiativ (məsələn, ? [= sual]);

3) mürəkkəb (məsələn, ?2 [= suallar]).

Bütün bu tip simvollar tədricən daxil edilir və daha sonra təsvir olunan məşqlərdə istifadə olunur.

Beləliklə, hazırlıq məşqlərinə aşağıdakılar daxildir:

□ Sensor oriyentasiyanın inkişafı üçün məşqlər (leksik söhbətlər, sintaktik söhbətlər, antonimlər. Məsələn, söz birləşmələrini sözlərə və ya daha az leksik vahidləri olan söz birləşmələrinə dəyişdirin: kömək edin, nəzarətdə saxlayın və s. ;)

□ Şaquli qeyd bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar (şaqulilik prinsiplərinə əsaslanan müxtəlif növ cümlələrə diqqət yetirin. Məsələn, mürəkkəb cümləni semantik təhlil edin və şaquli olaraq qeyd edin: Universitetlər vəsait toplamaq üçün varlı məzunları izləməkdə məhirdir, lakin az pul qazanan və ya heç olmayan insanları tapmaq daha çətindir və daha az gəlirlidir (The New York Times);

□ Qeydlərin sıxlığını təmin etmək üçün məşqlər (ixtisarlardan, simvollardan və s. istifadə etməklə. Məsələn, mümkün olduqda simvollardan istifadə edərək cümlələri qeyd edin).

Vərdiş yaratma məşqlərinin məqsədi tərcüməçinin qeyd etmə texnikasından istifadə edərək ardıcıl tərcümə vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Bunlar aşağıdakılardır:

□ Məxəz mətnin leksik vahidlərinin çevrilməsi və şərhli üzrə məşqlər (Məsələn, minimum sözlərdən istifadə etməklə aşağıdakı ifadələri yenidən yazın: nəzarət altında saxlamaq, yardım göstərmək, atəş açmaq);

□ Məxəz mətnin sintaktik strukturlarının transformasiyası və şərhli üzrə tapşırıqları;

□ tərcümə ekvivalentlərindən istifadə etməklə məşqlər (Məsələn, aşağıdakı mətni tərcümə edin, kursivlə yazılmış sözlərə və söz birləşmələrinə diqqət yetirin və mesajın kommunikativ təsirini qoruyan tərcümə ekvivalentlərini təqdim edin);

□ ardıcıl tərcümə prosesində proqnozlaşdırma üzrə məşqlər (Məsələn, cümlənin əvvəlini dinləyin və sonunu təxmin etməyə çalışın. Sonra bütün mesajı dinləyin və gözlədiyinizlə müqayisə edin).

Bacarıq inkişaf etdirmə məşqlərinin məqsədi tərcüməçinin qeyd aparma texnikasından istifadə edərək AT bacarıqlarının inkişaf etdirməkdir. Bunlardan ibarətdir:

□ Məxəz mətnin keyfiyyətə qavranılması və dərk edilməsi üzrə tapşırıqlar;

□ MM-nin akustik qavranılması və onun məzmununun qeydinin sinxronlaşdırılması üzrə tapşırıqlar;

□ MM-nin vizual qavranılması və nitqin sinxronlaşdırılması üzrə məşqlər.

Hər dərsin sonunda gələcəkdə səhvlərə yol verməmək üçün bütün sonrakı şərhlər təhlil edilir. Dərs zamanı görülən hər şey ümumiləşdirilir və növbəti dərs üçün yeni məqsədlər qoyulur.

Yekun olaraq demək olar ki, ardıcıl tərcümə bacarıq və vərdişlərinin inkişafı uzun bir prosesdir və yaddaş tutumunun, dil bacarıqlarının, qeyd alma texnikasının, tərcümə təcrübəsinin və danışma bacarıqlarının artırılması üzərində işləməyi əhatə edir. Yuxarıda göstərilən bacarıqları inkişaf etdirmək üçün hazırlıq vərdiş və bacarıqların inkişafına yönəlmiş məşqlər və təcrübələrdən istifadə edilmişdir. Buna görə də yuxarıda qeyd olunan metodoloji elementlərin birləşməsi istifadəçi təcrübəsi bacarıq və vərdişlərinin inkişafına kömək edir. Perspektivdə ardıcıl tərcümənin innovativ tədris üsulları öyrənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva F.B. Peşəkar tərcümənin əsasları, Bakı: UniPrint, 2010, 218 s.
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti, Bakı: OKA Ofset, 2008, 218 s.
3. Науменко Л. Практичний курс перекладу з англійської мови на українську = Practical Course of Translation from English into Ukrainian: навч. посібник / Л. Науменко, А. Гордєєва. – Вінниця: Нова Книга, 2011. – 136 с.
4. Cheng Y. P. Consecutive Interpretation : How to Use Your Symbols Intelligently / Y. P. Cheng // Translation and Interpreting: Bridging East and West / edit. by R. K. Seymour, C. C. Liu. – Vol. 8. – 1994. – P. 11–17.
5. Черноватий Л. М. Методика викладання перекладу як спеціальності: підручник для студ. вищих закладів освіти за спеціальністю «Переклад» / Л. М. Черноватий. – Вінниця: Нова Книга, 2013. – 376 с.
6. Ребрій О. В. Основи перекладацького скоропису: навч. посібник / за ред. Л. М. Черноватого і В. І. Карабана. – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 152 с

İstinadlar

7. What Is Consecutive Interpreting? [Electronic resource] Access mode: http://ec.europa.eu/dgs/scic/what-is-conferenceinterpreting/consecutive/index_en.htm.
8. Posledovatelnyi perevod. Available at: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Последовательный_перевод](https://ru.wikipedia.org/wiki/Последовательный_перевод)
9. Speech Repository II [Electronic resource] – Access mode: http://ec.europa.eu/dgs/scic/cooperation-with-universities/speech_repository.htm.

SUMMARY

Taking into account the current needs of the translation market, the indispensability of training highly qualified consecutive interpreters has been proven. The characteristics of consecutive interpreting in the field of modern communication are presented. The advantages and disadvantages of consecutive interpreting in comparison with simultaneous interpreting are identified. The content of the theoretical material of the course is emphasized. Requirements for the selection of video materials for the development of consecutive interpreting skills in conditions close to real life are presented. The subsystems of exercises for the development of consecutive interpreting skills, practice (preparation, habit building and skill development) are defined, explained and examples are given.

Keywords: consecutive interpreting, video materials, texts, note-taking technique, vertical notes, shortenings, symbols

KOQNİTİV PROSESDƏ METAFORİK MƏNANIN FORMALAŞMASI

Vüsalə HÜMBƏTOVA

vusalagumbatova1981@gmail.com
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Məqalədə metaforik mənanın koqnitiv prosesdə formalaşması məsələsi tədqiq edilir. Məlumdur ki metafora emosional-ekspressiv xarakterə malik canlı danışiq dilinə aid və insan düşüncəsinə əsaslanır. Konseptual metaforlaşaraq müəyyən nominasiya kəsb edir.

Məqalədə əsaslandırılır ki koqnitiv metaforlaşma dilin konseptual sistemində öz yerini təsdiq edir. Bizim adi konseptual sistemimizin əksəriyyəti metaforik səciyyəlidir. Bu cəhətdən metaforalar oxşarlıq və ideyalar assosiasiyasıdır. Burada müqayisələr də çox deyil. Koqnitiv linqvistikaya daxil olan elmlərdən biri də metaforologiya adlanır. Onun özünəməxsus postulatları vardır. Bu elmin əsas vəzifələrdən biri kommunikasiyada, müxtəlif diskurslarda, yüksək metaforik dolğunluğun təmin edilməsinin dərəcəsini səjiyyələndirməkdən ibarətdir. Tutuşdurulan dillərdə bu trop vasitəsi dünyanın dil mənzərəsini yüksək səviyyədə spesifik modellərilə verballaşdırır təbii şəkllə salır.

Açar sözlər: koqnitiv metaforlaşma, anlam konsept, konseptual sistem, metafori model

Psixologiya elminə görə, «metaforlaşma fikrin, düşüncənin dərk olunması prosesidir (metaforanın qavranması) mənanın məzmun və mahiyyətini izah edir. Metaforanın genezisi-mənşəyi psixoloji nöqtəyi-nəzərindən müəyyənləşdirilir. Metafora formasına görə təyin olunur. O, formasına görə aktiv görünən modeldir. Leksik çoxmənalılıqla yanaşı, ifadə metaforik və metonimik mənaları da öz strukturunda tədqiqatlarda metaforlaşmanın koqnitiv bir proses olaraq sərhədləri mənə-fikir-yaradıcı və fikir-məna qavranması istiqamətində müəyyənləşdirilmişdir. Bu yöndə metaforlaşma prosesinin koqnitiv əsasları və onun nəticəsi nitq vahidi kimi öyrənilir. Koqnitiv metaforlaşma yeni fikir yaradır sanki, metafora doğulur, bu mental bir prosesdir, nəticə dildə və insanın kommunikativ fəaliyyətində, əxlaqında mühüm yer tutur. Metaforaların yaranması ilə eyni zamanda insanın beyin sahəsi aktivləşir, şüurda konkret və mücərrəd obrazlar yaranır. Alqoritmlər yeni metaforaları əmələ gətirir. Dilin formaları isə aktivləşir. Stereotip hadisələr və situasiyalar koqnitiv metaforlaşma prosesini sürətləndirir. Situativ modellər formalaşır. Yeni informasiyaların yaranması koqnitiv metaforlaşmanın sayəsində mümkün olur. Ona görə də, tədqiqatlar da göstərir ki, metaforanın hər bir dildə evristik potensialı güclü olur. Assosiativ-koqnitiv təhlil nəticəsində metaforlaşma mental prosesdə empirik xüsusiyyət kəsb edir. Nəticə olaraq demək olar ki, psixolinqvistik istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda (XX-XXI əsrlər) metaforlaşmanın koqnitiv və etnokultural özünəməxsusluğu, metaforanın məzmun və mahiyyəti, metaforik fikrin qavranılması, metaforik modellərin yaranması, törəməsi və dərki, eləcə də insanın kommunikativ fəaliyyətində oynadığı rol təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu sahənin gələcəkdə də öyrənilmə perspektivləri mövcuddur, bugün istiqamətlərdə metaforlaşma mexanizmi daha dərin struktur-semantikasi mental-verbal proses kimi və xüsusən də metaforegen fəaliyyət etnokultur prizmasından öyrəniləcək [2, 4].

Anlam psixoloji və koqnitiv termindir. Anlam prosesinin inkişafında metafora və metaforlaşmanın rolu böyükdür. Metafora və metaforlaşma dilin leksik-semantik sistemində verballaşma vasitəsi kimi də özünü göstərir. Verballaşmış metafora həm emotiv, həm də koqnitiv vəzifəni yerinə yetirir. Bu vəzifə daxilində metaforanın bir neçə növünün özünü göstərmək olar:

- 1) canlı realidən cansıza;
- 2) cansız realidən canlıya;

- 3) canlı (insan) realidən canlıya (heyvan);
- 4) cansız realidən cansıza [2].

Deməli, koqnitiv linqvistikaya daxil olan elmlərdən biri də metaforologiya adlanır. Onun özünəməxsus postulatları vardır. Bu elmin əsas vəzifələrdən biri kommunikasiyada, müxtəlif diskurslarda, yüksək metaforik dolğunluğun təmin edilməsinin dərəcəsini səjiyyələndirməkdən ibarətdir. Anlama vasitəsilə dilin leksik-semantik *sistemində* metaforlaşma prosesini öyrənmək təfəkkürün yüksək vasitəsini və instrumentin arqumentasiyasını, mətndə, diskursda əhatəni tapan «güclü pragmatik effekti» müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

F.Nietzsche belə bir fikirlə çıxış edirdi: “Metaforaların yaradılması, fərqlərin unudulması və kateqoriyaların təzahürü “həqiqət”, yaxud “sevgi” kimi konseptləri formalaşdırır. Metaforaları konseptlərlə əvəzləmək olmaz. Hər bir qavrayış metaforası fərqlidir...” [1].

Əlbəttə, bizim tədqiqatda göstərilir ki metafora və konseptlər arasında müəyyən münasibətlər mövcuddur. “Gündəlik dərk etmə və təfəkkür fəaliyyətini asanlaşdıran konseptlər sistemi, şübhəsiz, metaforalardır. Bizim adi konseptual sistemimizin əksəriyyəti metaforik səciyyəlidir. Bu cəhətdən metaforalar oxşarlıq və ideyalar assosiasiyasıdır. Burda müqayisələr də çox deyil. Dil qaydalarının sarpmaları mətni metaforalaşdırır. “Metafora dünyanı yenidən təsvir etmək üsuludur. Metaforik məna üçün yeni referen, “yeni mətn dünyası” yaratmaq tələb olunur”.

“Koqnitiv metaforlaşmadan bəhs edən tədqiqatçıların fikrincə, “metaforu həm də koqnitiv yanaşma ilə öyrənmək olur. Ümumi mexanizm ilə öyrənilən bu məcaz növü insanlara şərait yaradır ki, gözlə görünməyən və bizi əhatə edən dünyada baş verən gerçəklikləri təsvir və müşahidə edək, eyni zamanda dərinlən qavraya bilək. Beləliklə, metafor şüurda, düşüncədə var olan və bizi əhatə edən dünyanı inikas etdirən konseptual sistemləri, ətraf aləmin mənzərəsini öyrənməyə imkan verir, həmçinin elə bir sistemləri ki, bunlar eyni mədəniyyət daşıyıcılarından ötrü ümumi olandır və bu da qarşılıqlı anlaşma üçün əsas sayılır. Şüurda məlumatların qorunub saxlanması və istifadə olunması vasitələrini öyrənən koqnitiv elmə əsasən, metafor və metaforlaşma gerçəkliyin bölgüsünü reallaşdıraraq bir sahə barədə başqa terminlərdə fikirləşdiyimiz vaxt dünyanın əsas dərk üsullarından biridir”.

Dilin metaforik modelləri xüsusi, spesifik stereotipləri, hər bir etnokultur təcrübəni əks etdirir. Bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, metafora KİV-də də intensiv işlənmə gücünə malikdir. Siyasi proseslərin təhlilində metaforik modellər də istifadə olunur. İngilis dilinin siyasi informasiya jurnallarının dilində bu modellərdən çox istifadə olunur. A.P.Çudinovun terminologiyası ilə desək, «metaforik təlatüm» ictimai- siyasi həyatda çox aktiv işlənərək, ölkələrin qeyri-sabit siyasi situasiyası haqqında müxtəlif informasiyalar verir [1, 3].

Metafora mürəkkəb bir hadisə olaraq konseptual şəraitdə məcazın ən məhsuldar və obrazlı növlərindən biridir; ritorik fiqurlardan biridir. Dilin leksik-semantik fondunu və müxtəlif diskursları zənginləşdirən və onların bədiilik, ifadəlilik imkanlarını genişləndirən vahid kimi özünü göstərir; koqnitiv əməliyyatlara güclü təkan verir. Metaforalar diskurslarda insanın hissi-duyğu, yəni emosional səviyyəsini müəyyənləşdirir. Diskurslarda metaforlaşmanın köməyiylə yeni məna, yeni obrazlar yaradılır.

«Əşyalar və hadisələr arasında müəyyən əlaqələr əsasında eyni söz bir neçə predmetin adı ilə ola bilər. Yəni sözlərin məcazi məna qazanmasında əşya, hadisə, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə və xüsusən bənzəyiş kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacib şərtlərdəndir».

Bizim araşdırmalarda metaforanın 30-dan çox növü müəyyənləşdirilmişdir. Bəziləri haqda yuxarıda danışılmışdır. Bəzilərinə isə diqqət yetirək:

Professiona metafora: peşələrin şahı

Genetik metafora: *Qara fikirlər qədim insanların başından çıxmırdı.*

İnsana aid metafora: insan yer üzünün əsrəfidir

Təbiət metaforaları: *Dəniz yavaş-yavaş nəfəs alırdı.*

Emosional metaforalar: *Their love. Duyguların poeziyası*

Menecmen metaforaları;

Hərbi metaforalar: *You disagree& Okay? Shoot!*
Psixoloji metaforalar; Təlatümlü dünya, səksəkəli həyat
Dini metaforalar;
İdman metaforaları: Rekord nəticə
Münasibət və qiymətləndirmə metaforaları: *Your claims are indefensible*
Fəlsəfi metaforalar: *That was a beautiful. Fəlsəfənin yolu.*

ƏDƏBİYYAT

1. Зубкова О.С. Метафора в ментальном в лексиконе. Соарбручкен 2011
2. Ганбаров А. Метафора в современном Азербайджанском языке. Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку 1987
3. Покровский, М.М. Семасиологические исследование в области древних языков / М.М. Покровский, -М., Университетская типография, -1986, -132 с.
4. Федорова, Н.В. Образная структура художественного текста / Автореф. дисс. канд. филол. наук. / -Ташкент, 1994, -19 с.

SUMMARY

The article examines the issue of the formation of metaphorical meaning in the cognitive process. It is known that metaphor belongs to the living language of emotional-expressive character and is based on human thinking. Conceptual becomes a metaphor and acquires a certain nomination.

The article argues that cognitive metaphorization confirms its place in the conceptual system of language. Most of our ordinary conceptual system is metaphorical. In this sense, metaphors are similes and associations of ideas. There are not many comparisons here. One of the sciences included in cognitive linguistics is called metaphorology. It has its own postulates. One of the main tasks of this science is to characterize the degree of providing high metaphorical fullness in communication, in various discourses.

Keywords: *cognitive metaphorization, meaning concept, conceptual system, metaphorical model*

ONOMASTİKANIN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ (ONOMALÖJİ TƏHLİL)

Könül MƏMMƏDZADƏ

konul.ahad@mail.ru

Orcid ID: 0000-0001-8792-7500

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir, məzmunu, ideyaya xidmət edir. Tarixi inkişaf boyu xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən onomastik vahidlərin tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi əvəzsiz rol oynayır. Onomastika müasir dilçilikdə hərtərəfli tədqiqə ehtiyacı olan bir bölmədir. Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Onomastikanın əsas tədqiqat obyektı olan xüsusi adları öyrənmək üçün ona müxtəlif istiqamətdən yanaşmaq lazımdır. Xüsusi adların yaranması praktik cəhət, adların həm elmi, həm də metodoloji cəhətdən öyrənilməsi isə nəzəri cəhətdir. Həm ümumi, həm də xüsusi adların yaranması, inkişafı nitqin yaranmasının və inkişafının başlıca səbəbidir. Xüsusi adlar xalqın tarixini, psixologiyasını, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, həyat tərzini izah edir, aydınlaşdırır. Adlandırma zamanı, ilk növbədə, millətin öz dilinə məxsus spesifik cəhətlər əks etdirilir.

Açar sözlər: *Onomastik vahidlər, ümumi adlar, xüsusi adlar, adlandırma, antroponimlər, toponimlər*

Giriş

Ad bəşəriyyətin qazandığı ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərindəndir. Tarix göstərir ki, adlandırma ictimai proseslər zamanı, zəruri ehtiyacları ödəmək üçün yaranmışdır. Kollektivlər olmasa, cəmiyyətdə inkişaf getməsə adlar yaranmazdı. Ona görə də adlarda tarixin izləri duyulur. Hər bir adda tarixdən, ötən dövrlərdən nişanələr, izlər vardır. Zaman keçdikcə adlar da formaca inkişaf etmiş, çoxalmış, məzmunlarını dəyişmişdir. Nəticə kimi qədimdə adların az olmasını, işlənmə və əhatə dairəsinin dar olmasını göstərə bilərik. Bu proses tə qədimdən indiyə qədər davam etməkdədir və edir. Adların inkişafı və zənginləşməsi, müasirliyə doğru can atması onomastika elminin inkişafını münbitləşdirmişdir.

Əsas hissə

Adlandırma olmadan dil mövcud deyildir. Çünki, dilin əsasını təşkil edən sözlər əşyalara qoyulan adlarla bağlıdır. Ətrafımızda mövcud olan hər bir şeyin istər canlı, istərsə də cansız adları vardır. Dillərdə mövcud olan xüsusi adlarla onomastika şöbəsi məşğul olur. Onomastika dar və geniş mənada xarakterizə edilir. Geniş mənada onomastikaya Avropanın, Amerikanın, Asiyanın, Avstraliyanın, Azərbaycanın, Türkiyənin onomastikaları aiddir. Belə onomastik vahidlər onomastikanın şöbəsi hesab edilən makroonomastikaya aiddir. Dar mənada onomastikaya Quba, Xıralıq, Şəki, Qəbələ rayonlarının onomastikaları və ya hansısa yazıçıların yaradıcılıqlarının əsasını təşkil edən əsərlərində işlədilən xüsusi adlar toplusu aiddir. Bu tipli onomastik vahidlər onomastikanın şöbəsi hesab edilən mikroonomastikaya aid edilir. Dillərdə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastik leksikadır [1, s.5-8].

Onomastik leksikanın şəxs adlarından bəhs edən antroponimik leksika, coğrafi adlardan bəhs edən toponimik leksika, su adlarından bəhs edən hidronimik leksika, heyvan adlarından bəhs edən zoonimik leksika kimi növləri vardır. Dillərin onomastik leksikaları olduqca zəngindir. Dillərin onomastikası uzun illər ərzində formalaşan inkişafın nəticəsində meydana gəlmişdir. Ünsiyyətlərdə istifadə edilən xüsusi adlar müxtəlif hadisələr, qayda-qanunlar əsasında yaranır. Onomastika sistem

olaraq dillərin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı gedən proseslər nəticəsində müxtəlif yollarla xüsusi adlar zaman-zaman çoxalmışdır. Belə üsullardan biri də ümumi sözlərin xüsusi sözlərə çevrilməsidir. Onomastik vahidlər zaman-zaman artmışdır. Bu tipli ümumi sözlərə sədaqət, arif, mehman, məhəbbət, iradə, gözəl, fərəh, dönməz sözlərini misal göstərə bilərik. Sadaladığımız ümumi adlar xüsusi adlara çevrilmişlər. Qeyd etdiyimiz misallarda apelyativ vahidlər onomastik vahidlərə çevrilmişdir. Bu prosesin əksi də özünü göstərərək, xüsusi adlar apelyativ adlara çevrilmişlər. Belə nümunələrə Amper, Dizel, Makintoş, Volt, Boston, Panama kimi nümunələri göstərə bilərik. Onomastik vahidlər komponentlərinin tərkibinə görə birkomponentli (Aynur, Araz, Rəşad, Xaçmaz, Məfkurə, Xınalıq, Nəhrəm), ikikomponentli (Daşkəsən, Üçtəpə, Sarıqamış, Xırdaxanı, Əhmədağa, Məmmədəli, Qarabağlar), üçkomponentli (Məmmədquluzadə, Aşağı Uzunoba, Aşağı Qaraməryəm, Azad Qaraqoyunlu, Yuxarı Seyidəhmədli, Eyvazxanbəyli, Ağakışibəyli) bölünürlər. Dilçilikdə antroponimləri öyrənən onomalogiyanın şöbəsi antroponimiya adlanır. Antroponimiyada antroponimlərin öyrənilməsində ortaya çıxan problemlər, onların linqvistik əlamət və xüsusiyyətləri öyrənilir. Dilçilikdə tayfa, qəbilə, millət adları etnonim, onu öyrənən onomalogiyanın şöbəsi isə etnonimiya adlanır. Dilin lüğət lərkibində torpaqla bağlı obyekt adlarını öyrənən şöbə toponimiya adlanır. Heç bir xalqın inkişafını toponimlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ad olmadan heç bir ərazi vahidini təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hər ölkənin, vilayətin, şəhərin, dağın, gölün, çayın adları vardır. Ünvensiz ərazi obyektləri mövcud deyildir. Onomastika sahəsində toponimləri hətta ən qədim leksik vahidlər hesab etmək olar. Məhz toponimlər mikrotoponim və makrotoponimlərə bölünür. Toponimlərdə tarixin izləri açıq-aşkar sezilir. Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən şöbə hidronimiya adlanır. Dilçilikdə səma cisimlərinin adlarını öyrənən şöbə kosmonimika adlanır. Dillərdə mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, əsərlərdə obrazlar tərəfindən istifadə edilən əşya və predmetlərin, mətbuat, nəşriyyat vasitələrinin adlarını ktematonimiya şöbəsi öyrənir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirsək onomastikanın aşağıdakı növlərini ayırd edə bilərik. Onomastik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- a) şəxslərin adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblərini antroponimlərə;
- b) bütövlükdə coğrafi adları toponimlərə;
- c) müxtəlif yaşayış məntəqələrinin adları – yəni şəhər, rayon, kənd adları toponim və oykonimlərə;
- ç) səma cisimlərinin adları (ay, planet və s.) astronim və ya kosmonimlərə;
- d) çay, göl, dəniz, okean adlarını hidronimlərə;
- e) heyvanlara verilən xüsusi adları zoonimlərə;
- ə) bina – tikili adlarını oykodonimlərə və ya urbanonimlərə;
- f) qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə verilən xüsusi adları isə ideonimlərə aid etmək olar.

Onomastika onomastik ifadələr haqqında nəzəriyyələri öyrənir. Antroponimlərə şəxs adları, soyadları, фамилия, təxəllüs və ləqəblər daxildir. Antroponimik vahidlərin geniş elmi-linqvistik təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də onomalogiyada bir çox şəxs adı, soyadı, фамилия, təxəllüs və ləqəblərin yalnız mənşəyi öyrənilməmiş, onlar hərtərəfli və dərin elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Etnonimlər leksikanın xüsusi bir layını təşkil edir və tayfa, xalq və millət adlarını ifadə edir. Etnonimlər müxtəlif dillərdə danışan xalqın yaşadığı yeri, əlaqədar olduğu tayfanı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Toponimlər müəyyən yerlərə aid olub, coğrafi anlayışları əks etdirir. Toponimikaya aid olan xüsusi coğrafi adlar müəyyən dərəcədə tarix elminin də tədqiqat obyektidir. Toponimik leksikanın dərin və düzgün şərh üçün dilçilik baxışları ilə yanaşı, tarix və coğrafiyaya da mütləq istinad edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, araşdırmalar zamanı müsbət nəticələr əldə etmək üçün hər üç elmin qarşılıqlı şəkildə əlaqələrinin qurulması vacibdir. Toponimik tədqiqatın nəticəsinin nə dərəcədə səmərəli olması araşdırmanın xalqın və onun dilinin yaranması və formalaşmasını nə dərəcədə əhatə etməsindən asılıdır. Toponimlər yarandığı dövrlərin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, həmin dilin qrammatik qayda-qanunlarına tabe olurlar. Hidronimlər dilçilikdə su obyektlərinin adlarını bildirir. Hidronimlərin mənşəyi ta qədimə gedib çıxır. Su obyektlərinin adları

ta qədimlərdən yaransa da onların adları insanların həyat tərzini, yaşadıqları vəziyyətlə bağlıdır. Zoonimlər dilin leksikologiyasının zooloji qatını tədqiq edir. Zooloji leksikanın obyektini heyvan və quş adlarıdır. Kosmonimlər səma cisimlərinin adlarını əks etdirir. Dilçilikdə onomastikanın kosmonimlər bölməsi səma cisimlərinin adlarını öyrənir. Ktematonimlər maddi-mədəniyyət, elm və texnika, mənəvi mədəniyyət əsərlərinin, inzibati idarələrin, təşkilatların adlarını tədqiq edir. Cəmiyyətdə uşaq bağçaları, mağazaların adları ktematonimlərə aiddir [2, s.44-45].

Bu adların orfoqrafik quruluşlarına görə qaydasında verilmələri çox vacib amildir. Həmin adların düzgün seçilməsi, normalara uyğun olması müvafiq qayda-qanunlarla, normalarla nizamlanır. Həmin onomastik adlara xüsusi nəzarət tələb olunur. Bu tədbirlər mədəni əhəmiyyətə malikdir. O səbəbdəndir ki, bəzi səbəbdən adlar düzgün seçilmir və qoyulmuş qayda-qanunlar gözlənilmir. Mədəniyyətlərin inkişafı üçün bu kimi məsələlər diqqətdə saxlanılmalıdır. Dilin onomastik tərkibi daima dəyişkəndir. Daima yeni adlar yaranır və ya köhnəlmiş adlar zamanın, dövrün tələbinə uyğun olaraq yenilənir. Lakin, bu zaman müvafiq dillərin qayda-qanunları qorunur. Hər bir xalq xüsusi sözlərin çoxunu öz dilinin leksik vahidləri əsasında yaradır. Onlar fərqli əlamətlərin, hadisələrin mahiyyətinə uyğun olaraq xüsusişəirlər və şəxsin, yerin, heyvanların, su obyektlərinin, planetlərin adlarını ifadə edirlər. Onomastik vahidlərin inkişafı ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi məsələlərlə bağlıdır. Onomalogiyada xüsusi sözlərin yaranma zərurətləri, dildə işlənmə məqamları, inkişaf prosesləri aydınlaşdırılır, hər cür onomastik vahidin elmi-nöqteyi nəzərdən inkişafı və təsviri verilir. Bu şöbə dilçiliyin leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, fonetika, sözyaratma və başqa şöbələri ilə sıx əlaqədədir. Çünki hər bir ad həm məzmunca, eyni zamanda formaca yuxarıda adı çəkilən dilçiliyin qanunauyğun növlərinə görə araşdırılır. Onomalogiya həm qədim və həm də eyni zamanda gənc sahədir. Onomalogiya hər zaman tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. O, heç zaman diqqət mərkəzindən kənarda qalmamışdır. Son zamanlar dilçi ixtisasçılar onomastika məsələləri ilə vaxtaşırı məşğul olmuşlar. Dilçilikdə onomastik tədqiqata meyl hər zaman güclü olmuşdur. Son zamanlar onomastikaya dair çox tədqiqat işləri meydana çıxmağa başlamışdır və indi də davam etməkdədir. Bu sahədə xüsusi sözlərin növlərinə aid külli miqdarda material toplanılmış, təcrübə əldə edilmişdir. Onomastikanın bu və ya digər problemlərini işıqlandıran dissertasiya, diplom və kurs işləri yazılmışdır. Bu sahəyə dair bir çox müəlliflər müxtəlif nəşrlər, kitablar həsr ediblər. Kifayət qədər onomastik lüğətlər nəşr edilmişdir. Onomastikaya daxil olan hər bir vahid dilin lüğət tərkibinin üzvüdür. Onomastik vahidlər araşdırılarkən qədim abidələr, salnamələr, tarixi sənədlər, arxiv materiallar, xəritələr, yaşayış məntəqələrinin siyahıları, müxtəlif məqsədli kartotekalar, xalq yaradıcılığı topluları, yazılı ədəbiyyat, ekspedisiya materialları diqqətlə araşdırılır. Onlara aid hər bir ünsür linqvistik təhlilə cəlb edilir. Son nəticələr elmi nəticələrin ümumiləşdirilməsindən ərsəyə gəlir. Onomalogiyanın tədqiqat obyektinə dillərin leksikasında mövcud olan xüsusi sözlərin müxtəlif cəhətlərini araşdırmaq, xüsusi sözlərin mənşəyini, areallığını, dil mənsubluğunu müəyyənləşdirmək, xüsusi sözlərin struktur cəhətlərini, yaranma yollarını, semantikasını, dildəki üslubi çalarlarını və s. öyrənmək aid edilir. Elmi tədqiqatın müsbət nəticələri əsasında onomastik leksikaya tədris marağı formalaşmışdır. Onomastikanın başqa elmlərlə əlaqəsi mövcuddur. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, şəxsi adlarından düzəlmiş terminlər bir çox elmlərlə əlaqədardır. Onomastik terminlər bir çox elm sahələrinə aid lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Öyrənilən və tədqiq edilən dillərdə kifayət qədər onomastik lüğətlər vardır. Onomastik lüğətlər dillərin inkişafına xidmət edir. Bu tip lüğətlər dillərin yayılma sərhədlərini genişləndirir. Xüsusi adların semantikasını araşdırarkən şahidi oluruq ki, onların mətnaltı mənaları hər hansı bir anlayışa söykənir. Onomastik sözlər və ya terminlər hesab edilən antroponimlər, toponimlər, onimlər, kosmonimlər və astronomlar, zoonimlər, etnonimlər sosial cəmiyyətdə formalaşan, tarixi inkişafı ilə bağlı olan xüsusi adlardır. [3, s.105]

Onomastika və ya ononimiya müxtəlif növ adların toplusu olaraq insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələri ilə bağlıdır. Qoyulan adların daşıdıqları məzmunu aidiyyətlərinin olması mümkündür. Xüsusi adlar ümumi isimlər kimi ümumi mənə daşıyır. Ümumi isimlər xüsusi adlara çevrildikdə ümumiləşdirmə qabiliyyətini itirirlər və fərdiləşməyə başlayırlar. Xüsusi adlar

obyektivlik ilə xarakterizə olunurlar, yəni onların adlandırıldığı obyektlərlə daha sıx əlaqədə olurlar. Heç bir ad mövzu ilə əlaqədar yaranmır.

Nəticə

Heç bir ad xüsusi ad elə-belə əmələ gəlmir. Hər bir ad sosial zərurətdən, müəyyən hadisədən sonra yaranır. Onomastikanın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onu araşdırarkən yalnız linqvistik məlumatlara söykənmək lazımdır. Linqvistik məlumatlar tədqiqat obyektinə çevrilir. Tədqiqatçı araşdırmanı hər dövrə məxsus və spesifik olaraq aparır. Araşdırma tədqiqatçı üçün bütünlüklə əlçatan olmalıdır. Onomastika sistem olaraq inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Qurbanov və onun onomastika məktəbi, Bakı: Maarif, 1999, 32 s.
2. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU, 1987, 86 s.
3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 256 s.

SUMMARY

Onomastic units enrich the vocabulary of Azerbaijani literary language, serve the content and idea. The historical-comparative research of the onomastic units involved in all stages of the formation of the people throughout the historical development plays an indispensable role. Onomastics is a section in modern linguistics that needs a comprehensive study. Onomastics is a collection of proper names as a whole. In order to learn special names, which are the main research object of onomastics, it is necessary to approach it from different directions. The creation of proper names is a practical aspect, and the study of names both scientifically and methodologically is a theoretical aspect. The creation and development of both general and specific names is the main reason for the creation and development of speech. Special names explain and clarify people's history, psychology, national traditions, outlook, lifestyle. During naming, first of all, the specific aspects of the nation's own language are reflected.

Keywords: *Onomastic units, common names, specific names, naming, anthroponyms, toponyms*

FEİLİ ZAMANA GÖRƏ İZAH EDƏN FEİLİ BAĞLAMALARIN MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İZAHİ

Lamiyə MİRZƏYEVA
lamirzayeva@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Feili bağlamalar haqqında ümumi anlayış: Feili bağlamalar dilin morfoloji və sintaktik quruluşunda mühüm yer tutur. Feilin bağlanması, hərəkətin, hadisənin və ya vəziyyətin zaman, şəxs, say və mod kimi müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilməsini təmin edən strukturlardır. Feil, dilin əsas təməl anlayışlarından biridir və cümlənin mənasını əsaslı şəkildə dəyişdirə bilər. Feili bağlamaların məqsədi, həmin hərəkətin nə zaman baş verdiyini, hansı şəxsə aid olduğunu və nə qədər davam etdiyini göstərməkdir. Azərbaycan dilində "gedirəm" (indiki zaman, 1-ci şəxs, tək) və "gedəcəyəm" (gələcək zaman, 1-ci şəxs, cəm) kimi feili bağlamalar müxtəlif zaman formalarını göstərir. Feilin zamanla əlaqəsi, hadisələrin ardıcılığını və zaman baxımından yerləşməsinə müəyyənləşdirir, bu da cümlənin məna quruluşuna təsir edir.

Zamanın feili bağlamalarda rolu və əhəmiyyəti: Zaman, hadisənin baş verdiyi anı və ya müddətini göstərən bir dil xüsusiyyətidir. Feilin zamanla əlaqəsi, dilin temporal quruluşunu müəyyən edir və hadisələrin təkrarlanmaması, baş verməsi və ya gələcəkdə baş verəcəyi haqqında məlumat verir. Zaman, feili bağlamaların strukturlarını formalaşdıran əsas komponentlərdən biridir və bu komponentlər müxtəlif dillərdə müxtəlif yollarla ifadə edilir. Zamanın ifadə olunması, dilin strukturuna və mədəniyyətə uyğun olaraq dəyişir. Feilin zamana görə bağlanması, yalnız hadisənin keçmişdə, indiki zamanda və ya gələcəkdə baş verməsini deyil, həm də hadisənin bitmiş, davam edən və ya davam edəcək vəziyyətini də ifadə edir. Beləliklə, zamanın feili bağlamalarda rolu dilin məna sistemində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi: Fərqli dil ailələrində feili bağlamaların ifadə edilməsi fərqli yollarla həyata keçirilir. Məsələn, Türk dillərində (Azərbaycan dili də daxil olmaqla) feilin zamana görə bağlanması, morfoloji şəkildə həyata keçirilir. Yəni, feilin zaman formaları birbaşa feilin özünə əlavə olunan şəkilçilərlə müəyyənləşdirilir. Məsələn, "getdim" (keçmiş zaman), "gedirəm" (indiki zaman) və "gedəcəyəm" (gələcək zaman) kimi şəkilçilər vasitəsilə zaman formaları ifadə edilir.

Avropa dilləri isə (məsələn, İngilis, Fransız, Alman dilləri) feilin zamanını daha çox köməkçi fellər və xüsusi söz birləşmələri vasitəsilə göstərir. İngilis dilində "I go" (indiki zaman) və "I will go" (gələcək zaman) formaları, köməkçi feilin istifadə edilməsi ilə yaranır. Bu dillərdə feilin zaman formaları, əsasən feilin özündə dəyişiklik etmədən, başqa elementlərlə tamamlanır.

Feili bağlamaların zamanla əlaqəsi: Feilin zamanla əlaqəsi, dilin əsas strukturunu və məna sistemini təşkil edir. Zaman, hadisənin baş vermə vaxtını, müddətini və təkrarlılığını ifadə edir, və bu, feilin bağlanma formalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Feilin zamana görə bağlanması müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Hər dilin zaman anlayışını ifadə etməsi, özünəməxsus qrammatik struktura və dilin tipologiyasına əsaslanır. Feilin zaman formaları, həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə inkişaf etmişdir.

Türk dillərində feili bağlamaların zamanla ifadəsi: Türk dillərində, xüsusən Azərbaycan dilində, feilin zamana görə bağlanması morfoloji şəkildə həyata keçirilir. Bu şəkilçilər feilin kökünü dəyişdirərək, zaman anlayışını ifadə edir. Həmçinin, bu dillərdə zamanın ifadəsi üçün cümlə strukturunda istifadə olunan digər elementlər də mövcuddur.

Azərbaycan dilində feilin üç əsas zaman forması mövcuddur: keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman. Bu zamanlar feilin özündə dəyişiklik yaradan şəkilçilərlə ifadə edilir:

Keçmiş zaman: Feil kökünün sonuna -di, -dı, -du, -dü şəkilçiləri əlavə edilir. Məsələn,

“getdim”, “yazdım” və s.

İndiki zaman: Feil kökünün sonuna -ir, -ar, -ər şəkilçiləri əlavə edilir. Məsələn, “gedirəm”, “yazıram”.

Gələcək zaman: Feil kökünün sonuna -acaq, -əcək şəkilçiləri əlavə olunur. Məsələn, “gedəcəyəm”, “yazacağam”.

Bu şəkilçilər hər zaman müəyyən bir şəxsin və sayın (tək və cəm) feildən necə istifadə edildiyini göstərir. Həmçinin, şəkilçilərin istifadəsi ilə hadisənin baş vermə vaxtı təyin olunur.

Rus dilində feili bağlamaların zamanla ifadəsi: Rus dilində zaman daha çox feilin özünün dəyişməsi ilə ifadə olunur. Rus dilində feilin zamanla əlaqəli bağlamaları, əsasən, feilin morfoloji dəyişiklikləri ilə müəyyən edilir. Bu zamanlar sadə və mürəkkəb formalarla ifadə oluna bilər:

Keçmiş zaman: Feilin keçmiş zaman forması, feilin kökünün sonunda xüsusi şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə yaranır. Məsələn, “пошёл” (geddim), “прочитал” (oxudum).

İndiki zaman: İndiki zaman forması da morfoloji olaraq feilin kökünün dəyişməsi ilə meydana gəlir. Məsələn, “идти” (getmək), “читаю” (oxuyuram).

Gələcək zaman: Gələcək zaman həm sadə, həm də mürəkkəb şəkildə ifadə edilə bilər. Sadə gələcək zaman forması “буду” köməkçi feili ilə istifadə olunur. Məsələn, “пойду” (gedəcəyəm), “прочитаю” (oxuyacağam). Mürəkkəb gələcək zaman forması “буду” ilə birləşərək istifadə olunur. Məsələn, “буду идти” (gedəcəyəm).

Rus dilində, zamanın ifadəsi daha çox feilin kökünün və şəkilçisinin dəyişməsi ilə həyata keçirilir. Bu, dilin morfoloji strukturunda zamanla əlaqəli bağlamaları müəyyən edir və feilin özündə əks olunur.

İngilis dilində feili bağlamaların zamanla ifadəsi: İngilis dilində isə zaman daha çox köməkçi fellərlə ifadə edilir. Feilin kökü dəyişmir, amma zaman köməkçi fellər və ya xüsusi söz birləşmələri ilə göstərilir. İngilis dilində əsas zaman formaları aşağıdakılardır:

Keçmiş zaman: Feilin sadə keçmiş forması (e.g., “I went”) və ya keçmiş zaman köməkçi felləri (e.g., “I have gone”).

İndiki zaman: Feilin sadə indiki forması (e.g., “I go”) və ya indiki davam edən zaman (e.g., “I am going”).

Gələcək zaman: “Will” köməkçi felinin istifadəsi ilə (e.g., “I will go”). Həmçinin, gələcəkdə baş vermək üzrə olan hadisələr üçün “going to” konstruksiyası da istifadə olunur (e.g., “I am going to go”).

İngilis dilində zaman, köməkçi fellərin istifadəsi ilə fərqlənir və cümlənin mənasını bu köməkçi fellər vasitəsilə dəyişdirir. Burada, feilin özü zamanla əlaqəli dəyişikliklərə məruz qalmır, lakin feilin zamanını göstərən xüsusi köməkçi fellər vasitəsilə hadisənin baş vermə anı və təkrarlılığı müəyyən edilir.

Nəticə etibarilə feilin zamana görə bağlanması müxtəlif dillərdəki ifadə formaları, dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Türk dillərində şəkilçilər, İngilis dilində köməkçi fellər, Rus dilində isə feilin morfoloji dəyişməsi vasitəsilə zaman formaları ifadə edilir. Hər dilin zaman strukturu, onun quruluşunun əsasını təşkil edir və dilin təfəkkürə təsirini müəyyənləşdirir. Bu araşdırma, feili bağlamaların zamanla əlaqəsini müqayisəli şəkildə təhlil edərək, dillər arasındakı fərqləri və oxşarlıqları ortaya qoyacaqdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS MƏNŞƏLİ PUL VƏ ÖLÇÜ VAHİDLƏRİ BİLDİRƏN REALİLƏR

Ləman HACIHƏSƏNOVA

lemanhacihasanova@gmail.com

Orcid ID: 0009-0005-3156-7741

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Pul və ölçü vahidləri bildirən realilər xalqların ictimai-məişət həyatında mühüm yerlərdən birini tutur. Bunların bir qismi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ədəbiyyatda işlənmiş, digər bir qismi isə Azərbaycan dili lüğətlərində qeydə alınmışdır. Hər bir xalqın ictimai düşüncəsində və sosial-mədəni həyatında belə adların özünəməxsus formalaşma prosesləri mövcuddur. Bunlar zaman-zaman insanların ictimai təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşır və milli, etnik, mental xüsusiyyətlərə malik olur. Lakin əlbəttə ki, belə sözlər dildə qapalı bir mühit təşkil etmir, insanların etnomədəni əlaqələri sayəsində yayılır mənimsənilir və bir xalqdan digərinə keçən istehlak vasitələrinə çevrilir. Xalqlararası, sivilizasiyalararası əlaqə və münasibətlər genişləndikcə belə adların bir xalqdan digərinə keçid imkanları da genişlənir. Müasir dövrdə Azərbaycan ictimai həyatında və məişətində belə adlar daha çox ingilis dilindən gəlir. Əlbəttə ki, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında birbaşa kontakt yoxdur. Lakin ingilis dili müasir dövrdə elə bir geniş informasiya mühiti yaratmışdır ki, bu mühitdən insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı bir çox söz və terminlərlə yanaşı realı səviyyəli pul, ölçü kimi sözlər də yayılır, işlənir və mənimsənilir.

Açar sözlər: pul, ölçü, realı, məişət, lüğət

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ədəbiyyatında pul, ölçü və çəki adları bildirən realilərin də işlədilməsinə rast gəlmək olur. Bu tipli realilərin bəziləri Azərbaycan dili lüğətlərində də qeydə alınmışdır. Bütün başqa tip realilərdə olduğu kimi pul, ölçü və çəki adları bildirən realilərin bir qismi beynəlxalq informasiya məkanında geniş yayıldığından onlar ümumişlək xarakter qazana bilər. Məhz lüğətlərə daxil olan realilər də əksərən həmin tipli sözlərdən ibarətdir. Lüğətlərə daxil olmayan və bədii tərcümə dilində işlənən realilər isə ancaq aid olduğu cəmiyyətə məxsus ictimai təfəkkürün məhsulu kimi səciyyələnir. Bədii tərcümədə təsadüf edilən, Azərbaycan dili mühitində işlənə bilən hətta lüğətlərə daxil olan realilərə dair aşağıdakılar xüsusilə səciyyəvi hesab edilə bilər: *dollar, sent, pens* (penni, pen), *şilling, fartinq*. Bu adlar içərisində ən populyar olanı *dollar* və *sent*dir. *Pens* (penni, pen), *şilling* və *fartinq* pul adları lüğətlərə daxil edilsələr də *dollar* və *sent* kimi çox populyar deyildir, lakin müəyyən məqamlarda onlardan da istifadə edilə bilər. *Dollar* (dollars) pul adına Azərbaycan dilinə ingilis dilindən tərcümə edilmiş bədii nümunələrdə rast gəlmək olur: “- Siz həftədə nə qədər verirsiniz? – üç yarım dollar, - deyə usta cavab verdi” (Drazyzer T., s.29); “Madam ki, dollar sizin üçün rol oynamır, onda nüfuzunuz haqqında düşünün” (Bernard Ş., s.43). Dollar pul adı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (1, s.667) və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (5, s.174) qeydə alınmışdır. *Sent* pul adı da dollar kimi ümumişlək səciyyə qazanmışdır. *Sent* (sent) pul adı bədii tərcümə dilində işlənməklə Azərbaycan dili lüğətlərinə də daxil edilmişdir: “Əlbəttə, əlbəttə! Vur-tut yeddi sent bahadır” (London C., s.297). *Sent* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə (4, s.59) və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə (5, s.552) də düşmüşdür. *Pens* (pens) (penni, pen) pul adı da demək olar ki, məişətdə özünəməxsus işləklilik qazana bilmişdir. Bədii tərcümə ədəbiyyatında işlənən bu pul adı *pens* (pens) və *penni* (penny) şəklində lüğətlərdə də qeydə alınmışdır. *Pen* (penn) variantına isə tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “Məhəccər boz daşdan idi, ancaq bu yerində altı

penslik pul boyda ağ ləkə vardı” (Bernard Ş., s.50); “*Sənə hər ayın birinci günü dörd pens gümüş verəram*” (Stivenson L.R., s.9); “*Mərhəmətli qonağımız ovcuma gizlicə bir penni pul basdı*” (Keroll L., s.268); “*Xəzinədən bir pen də belə xərcləməyi lazım bilməmişdir*” (Bernard Ş., s.35). *Penni* pul adı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (3, s.586) və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (5, s.502) qeydə alınmışdır. *Pens* pul adı isə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə (5, s.502) düşmüşdür.

Tərcümə ədəbiyyatında işlənən və hətta lüğətlərdə qeydə alınan *fartinq* (farthing), *şilling* (shilling), *gineya* (guinea) pul adlarına Azərbaycan məişətində və alqı-satqı mübadiləsində demək olar ki, təsadüf olunmur. Bədii tərcümədə bu adların işlənməsinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: “*Mənə bir fartinq də artıq lazım deyil*” (Stivenson, s.32); “*İki pens və bir fartinqim çatmırdı*” (Keroll, s.274). *Fartinq* pul adı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (5, s.218); “*On yeddi şilling və iki şilling altı pens qulluq yerində*” (Konan Doyl A., s.61). *Şilling* pul adı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (5, s.601). *Şilling* pul adı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (4, s.224); “*Qızılca bir funt beş şilling, məxmərək yarım gineya?*” (Bernard Ş., s.61); “*Sizə hətta yarım gineya verməyə hazıram*” (Kuper, s.146).

Azərbaycan dilinə ingilis dilindən tərcümə ədəbiyyatında və lüğətlərdə ingilis dilinə məxsus çəki və ölçü vahidləri adlarına da rast gəlmək olur. Azərbaycan dili üçün reali hesab edilən belə sözlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *akr* (acre), *barel* (barrel), *buşel* (bushel), *fut* (foot), *mil* (miles), *qallon* (gallon), *pinta* (pint), *yard* (yard) və s. Bunların bəziləri Azərbaycan dilində ümumişlək söz səciyyəsi qazana bildiyi halda (məsələn, barel, mil), digər qisminə ancaq müəyyən situativ məqamlarda rast gəlmək olur. Bunlara aid *akr*, *buşel*, *fut*, *qallon*, *pinta* və *yard* sözlərini nümunə göstərmək olar. *Barel* ingilis dilində 159 litr ölçüsü bildirir. *Barel* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (5, s.75) və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (2, s.221) qeydə alınmışdır. *Mil* sözü məsafə ölçüsü (bir mil, 1,6 kilometrdir) bildirir: “*hələ indi onun küçələri və selləri beş mil ətrafa yayılmışdı*” (Rid M., s.397).

Akr sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (1, s.86) və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (5, s.38) qeydə alınmışdır. *Buşel* 38, 691 kiloqram çəki ölçüsüdür. Tərcümə ədəbiyyatında *buşel* sözünə təsadüf edilir: “*Ümumi anbara beş buşel məhsul gətirmişdilər*” (Oruell, s.336).

Buşel sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (5, s.106) qeydə alınmışdır. *Fut* 0,348 m ölçü bildirir. *Fut* sözü tərcümə ədəbiyyatında işlənmişdir: “*Buradan meyitə qədər aşağısı on beş fut olar*” (Konan Doyl A., s.51). *Fut* çəki vahidinin adı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (5, s.230) və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (2, s.221). *Qallon* işlədildiyi ölkədən asılı olaraq 3,79 litrdən 4,55 litrə kimi çəki bildirir. *Qallon* sözünə tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “*Dörd kvarta bir qallondur*” (Oruell C., s.115). *Qallon* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (5, s.357).

Pinta 1 Britaniya pinti 0,568 litrə, amerikan pinti 0,476 litrə bərabərdir. *Pinta* ölçü vahidinə tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “*Bir pinta da olsa suyumuz qalmamışdı*” (Defo D., s.147). *Pinta* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (5, s.508); *Yard* 1959-cu il iyulun 1-dən yard uzunluq ölçüsü 0,9144 metrə bərabər səviyyədə qəbul edilmişdir (6). *Yard* sözünə uzunluq ölçüsü kimi tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “*Silverlə yoldaşları təxminən yüz yard arxada qalmışdılar*” (Stivenson L.R., s.94). *Yard* sözü həmçinin, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (5, s.687).

Haqqında bəhs olunan pul və ölçü vahidləri adları xalqlararası ictimai kommunikasiya və integrasiya nəticəsində Azərbaycan dilində işləklilik qazana bildiyinə baxmayaraq Azərbaycan milli mentalitetindən kənardır. Odur ki, belə sözlər aid olduğu xalqın ictimai düşüncəsinə, təsərrüfat və məişət həyatına aid hər hansı təəssüratı və anlayışı canlandırır. Ona görə də belə sözlər alınma sayılmaz. Alınmalarda hamı üçün ümumi ola bilən anlayış verildiyi halda realilərdə hər hansı xalqa aid xüsusi, fərdi anlayışlar ifadə olunur.

Nəticə

Pul və ölçü vahidləri kimi reali anlayışları xalqların ictimai-məişət həyatında mühüm yer tutur və zamanla sosial, mədəni, etnik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq formalaşır. Bu terminlər, xüsusən də müasir dövrdə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçərək, etnomədəni əlaqələr vasitəsilə daha geniş yayılır və insanlar arasında qarşılıqlı anlayışın güclənməsinə kömək edir. Bu cür adların xalqlar arasında mübadiləsi, elmi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı ilə daha da genişlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
6. Что такое ярд. Dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/4931.
7. Defo D. Robinzon Kruzo. //İngilis ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 704 s.
8. Drayzer T. Kerri bacı. Bakı, Avrasiya Press. 2006, 472 s.
9. Konan Doyl A. Tor körpünün sirri.//İngilis ədəbiyyatı antologiyası. 2 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 320 s.
10. Keroll L. Alisa möcüzələr ölkəsində. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
11. Kuper F.C. Ləpirçi. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 384 s.
12. London C. Ağ diş.//Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2005, 512 s.
13. Oruell C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2010, 640 s.
14. Rid M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 760 s.
15. Stivenson L.R. Dəfinələr adası. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 216 s.
16. Şou Bernard. Sonetlərin əsmər ledisi.// İngilis ədəbiyyatı antologiyası. 2 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 320 s.

SUMMARY

Realias denoting money and units of measurement occupy one of the important places in the social and everyday life of peoples. Some of them were developed in literature translated from English into Azerbaijani, and some are recorded in dictionaries of the Azerbaijani language. In the social thought and sociocultural life of each nation, unique processes of the formation of such names occur. From time to time they are formed as a product of people's social thinking and have national, ethnic, and mental characteristics. But, of course, such words do not form a closed environment in the language; they spread and are absorbed through the ethnocultural connections of people and become means of consumption, transmitted from one people to another. As international and intercivilizational ties and relations expand, the possibility of transferring such names from one people to another also expands. Nowadays, in Azerbaijani public and everyday life, such names are mainly transferred from English. Of course, there is no direct contact between English and Azerbaijani languages. However, in the modern era, the English language has created such a wide information environment that, along with many words and terms associated with human life, realia-level words such as money and measurement are distributed, processed and assimilated from this environment.

Keywords: money, measure (s), realia, life, dictionary

FARS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ ZƏRURİLİYİ

Leyla İSMAYILLI
leylamemmedova895@gmail.com

İntiqam ƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İstənilən dilin lüğəti sahəsində ən vacib mövzulardan biri leksik boşluqdur. Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi ilə bağlı olan söz ehtiyatı boşluğu bir dildən digərinə tərcümə zamanı lüğət çatışmazlığından keçə bilər. Bu məqalədə fars dilli tərcüməçilərin ədəbi mətnləri fars dilinə tərcümə edərkən istifadə etdikləri söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edilir, bunlara aşağıdakılar daxildir: fars hərfləri ilə eyni əcnəbi sözün istifadəsi, tərcüməçinin özü tərəfindən farsca qarşılığını tapması və sözün izahı. Fars dilinə yad dil-mədəni elementlərin bu yolla daxil olması ehtimalına görə fars dilində söz yaratmaq zərurəti hiss olunur. Nəhayət, bu leksik boşluğu doldurmaq üçün farsca ekvivalent yaratmaq üçün bəzi həll yolları təqdim olunur.

Açar sözlər: leksik boşluq, fars dili, xarici dillər, söz yaradıcılığı, tərcümə

Hər bir dilin özünəməxsus struktur və leksik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər dillərin bir-birindən üstünlüyünün səbəbi deyil, hər bir dilin tarixi, sosial və mədəni konteksti ilə əlaqədardır və onların arasında daha çox diqqət çəkir. Demək olar ki, ən çox bu sahədə Alınmaların tərcüməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Xarici dil tələbələrinin fars dilinə tərcümədə problemlərindən biri də xarici dillərlə qarşılaşdıqda bu dildə zəngin lüğətin olmamasıdır. Bir neçə min il yaşı olmasına baxmayaraq, fars dili başqa dillərdən tərcümə edilərkən lüğət çatışmazlığından əziyyət çəkir. Bu məsələ istər gündəlik danışmaq dilində, istərsə də yazılı dildə, xüsusən də başqa dillərdən fars dilinə tərcümə edilmiş mətnlərdə yad sözlərin fars dilinə daxil olmasına səbəb olmuşdur. [9, s. 102]

Nəzərə alsaq ki, əcnəbi sözlərdən istifadə həmin dilin üstünlüyünü və həmin dilin işlədilməsini daha yüksək mədəniyyət və ya “ictimai nüfuz” əlamətinə çevirə bilər. Bu məsələnin əhəmiyyətini də nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Fars dilindəki leksik boşluq və yad mədəniyyət elementlərinin bu kateqoriya vasitəsilə fars dilinə daxil olma ehtimalı nəzərə alınaraq fars dilində söz yaradılması zərurəti yaranır. [2, s. 18]

Bu məqalədə fars dilçilikdə leksik boşluq məsələsi ilə məşğul olur və onun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi ilə əlaqəsini araşdırırıq. Sonra tərcüməçilərin istifadə etdiyi söz əmələ gəlmə üsullarından bəhs edilir. Nəhayət, mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün həll yolları təqdim ediləcək. [1, s. 102]

Dilçilik elminin mövcud vəziyyəti göstərir ki, biri mənbə, digəri hədəf olan iki dil olduqda, iki dil arasında dörd cür fərq ola bilər [3, s. 53]:

1. Struktur fərqlilik: Mənbə dilin strukturu tərcümədə hədəf dilin strukturundan fərqlidir. Məsələn, ingilis dilində cümlə quruluşu subyekt-fel-obyektdirsə, fars dilində cümlə quruluşu subyekt-obyekt-feldir.

2. Leksik divergensiya: Bu tip ayrı-seçkilikdə mənbə dil və hədəf dil bir anlayışı müxtəlif yollarla təqdim edir (bir söz və ya söz birləşmələri və ya dillərdən birinin ekvivalent sözü yoxdur). Lüğət boşluğunun baş verdiyi yer.

3. Semantik yüklə divergensiya: hədəf dildəki ekvivalent söz mənbə dildəki sözün bütün semantik detallarını çatdırı bilməz.

4. Sözün mənasında fərqlilik: sözün hədəf dildəki mənası mənbə dildəki mənasının yalnız bir hissəsi ilə üst-üstə düşür.

Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən hər iki dil arasında leksik boşluq yarana bilər. həmin dilin quruluşu

mənbə dildə sözün mənasını götürür və çatdırır. Lüğət boşluqlarını tapmaq üçün ən çox yayılmış üsullardan biri kompüterdən istifadə [6, s. 87]. Bu üsulda iki dil arasındakı leksik boşluq həm mənbə, həm də təyinat dilləri tərəfindən təsdiq edilmiş lüğətdən istifadə etməklə kəmiyyətcə yoxlanılır. Boş söz ehtiyatı olduqda söz yaratmaq üsullarından istifadə olunur, bunları qeyd etmək olar [7, s. 41] sözlərin necə işlədiyinə, istinad edilən obyektin görünüşünə əsaslanaraq yaradılması və ya bir obyektin digərinə oxşarlığı. təbiət, ümumiləşdirmə isə hədəf sözlərin ilk hərflərini götürüb yeni söz yaratmaq üçün onları bir-birinə uyğunlaşdırmaq deməkdir.

Lüğət sahəsində fundamental nəzəriyyələrdən biri ilk dəfə iki nəfər tərəfindən irəli sürülmüş linqvistik nisbilik nəzəriyyəsidir.

1. İki dil arasındakı struktur fərqlər bu iki dilin danışanları arasındakı qeyri-linqvistik koqnitiv fərqlərə uyğundur.

2. Hər bir insanın ana dilinin quruluşu onun dünyagörüşünə təsir göstərir. Beləliklə, bu nəzəriyyədə iki anlayış var:

1. Linqvistik çətinlik: bir dildə danışanların düşüncəsi tamamilə danışdıqları dildən təsirlənir [4, s. 82]

2. Linqvistik nisbilik: danışdığımız dil düşüncəmizə təsir edir [5, s. 21]

Dil determinizmi nəzəriyyəsi ilk vaxtlarda məntiqsizliyinə görə rədd edildi, lakin linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi hələ də yüksək etibarlılığa malikdir. Məsələn, eskimos dilində qar üçün bir neçə söz var ki, onların hər biri qar növünü ifadə edir. Ona görə də biz fars dilinə başqa dildən bir sözü daxil etdikdə əslində bir növ təfəkkür və daha yüksək səviyyələrdə bir növ dünyagörüşü daxil etmiş oluruq. Təbii ki, bugünkü ünsiyyət dövründə sözlərin başqa dilə daxil olması qaçılmazdır, lakin bu sözləri yerləşdirmək və lüğət qarşılığını verməyə ehtiyacın həll yolu düşünülməlidir.

Xarici dillərdən fars dilinə tərcümə edərkən tərcüməçilər bir neçə üsuldən istifadə edirlər ki, biz bunları aşağıda nəzərdən keçirəcəyik:

1) Eyni əcnəbi sözü fars hərfləri ilə işlətmək: Bəzən tərcüməçi farsca lüğətdə istədiyi söz və ya ifadənin qarşılığını tapmadığı üçün fars hərfləri olan sözü tərcümə edilmiş mətnə daxil edir və bu yolla yad sözün dildə məşhurlaşma riski var. Məsələn, simvolizm sözü fars dilinə ilk dəfə fransız dilindən daxil olub və bu gün fars dilində ümumi söz kimi işlənir. Bu, onun farsca tərcüməsidir (simvolizm) daha az tanışdır və Simvolizm Məktəbinin ifadəsi Simvolizm Məktəbindən daha konkretir. Bir neçə nümunə: Burlesk (nümunə) [11, s. 53] , Katarsis (psixoterapiya) [12, s. 31] , Ekzistensializm (varlıq məktəbi) [8, s. 66]

2) Tərcüməçinin özü tərəfindən farsca qarşılığını tapması: Bəzi tərcüməçilər farsca lüğətdə bir söz tapmayanda söz yaratmağa başlayırlar. Bəzən istədiyiniz sözün tərcüməsi kifayət qədər aydın olur və fars dilində sinonimi yoxdur, məsələn, blason sözü eyni sözü daxil etməklə yanaşı, həm də "Səlahşuri işarəsi " kimi tərcümə olunur sözün fars dilindəki qarşılığıdır və tərcüməçilər həmin sözləri işlətməkdə öz zövqlərinə uyğun hərəkət edirlər. Məsələn, müxtəlif tərcümələrdə toy təbriki, toy mahnısı və xeyir-dua 5 kimi tərcümə olunan fransız sözü. Müqəddəslərin tərcüməyi-halı nümunələri, (Hagiographie) qrotesk , çirkinlik anormal maddə [10, s.32].

3) Sözü izahı: başqa bir qrup tərcüməçilər qarşılığını tapmaq əvəzinə sözü fars hərfləri ilə yazıb mötərizədə və ya sətirdə bir və ya bir neçə sətirdə izah edirlər. Belə sözlər də özgələşmə vəziyyətindən çıxarılaraq tam olaraq fars hərfləri ilə yazılır və Naturalimse-də fars sözlərinin tərkibinə daxil olurlar. Məsələn, tıbağa-boyun sözünün tərcüməçisi: onun izahını təbiətin orijinallığına inanan məktəb təqdim edir

Bu arada gündəlik nitqdə başqa dillərdən, xüsusən də ingilis dilindən çoxlu sözlər işlədilir. Bu sözlərin bir qrupu media, xüsusən də internet vasitəsilə dilimizə daxil olub. Gündəlik söhbətlərdə, xüsusən də gənc nəsil arasında “bəyən”, “yükə”, “chat” kimi sözlər işlədilir. Bəzi əcnəbi sözlərin istifadəsi o qədər normallaşıb ki, fars sözlərindən istifadə qərribə görünür gəlmək Məsələn, "ləğv et" sözü farsca qarşılığı olan "ləğv et" və ya "sil" sözündən daha çox yayılmış görünür. Qaldırıla bilən başqa bir məsələ isə gündəlik söhbətlərdə əcnəbi sözlərdən istifadənin sosial yüküdür ki, yad sözlərdən istifadə edən şəxs, imkan daxilində Fars sözlərindən istifadə etməyə çalışan insandan daha

mədəni və müasir hesab edilir. Mədəni kökləri olan bu fundamental məsələ Fars dili və Ədəbiyyatı Akademiyasının söylərinin lazım olduğu qədər təsirli olmamasına səbəb olmuşdur [12, s.26].

İndi bu kateqoriyadakı problemlər qeyd olundu, biz mümkün həll yollarını araşdıracağıq. Birincisi, xarici dil və fars dili ekspertlərindən ibarət müxtəlif işçi qrupları yaradılmalı, tərcüməçilər yeni sözlə rastlaşan kimi və sözügedən sözün tərcüməsi təsdiqləndikdən sonra həmin işçi qruplarla məsləhətləşməlidirlər.

Fars Dili və Ədəbiyyatı Akademiyası bu sözü mətnə daxil edib, nəşr etdirməlidir. Əslində sözləri yerləşdirməklə həm fars dilini qorumuş oluruq, həm də dil mədəniyyətini qoruyuruq.

İkincisi, yalnız xarici dilləri bitirmək tərcüməçi olmaq üçün lisenziya deyil. Hazırda cəmiyyətimizdə mövcud olan problem tərcümə bazarının çətinliyi, yəni bəzi insanlar ana dilində hələ də problemlər yaşadığı üçün ikinci dili mənimsəsələr də yaxşı tərcüməçi deyillər. Ona görə də tərcümə sahələrində tətbiqi fars dili təhsilinin boşluğu hiss olunur [7, s. 41].

Üçüncüsü, ingilis, fransız və digər xarici dillərin tərcümə kurslarının tələbələri üçün fars dili və ədəbiyyatının bir neçə bölməsinin əsas kurs kimi qəbul edilməsi tövsiyə olunur. Burada universitetlərdə fars dili və ədəbiyyatı tədris qruplarının lazımi şəraitin təminatçısı kimi rolunu oynayır və bu, fars dili və ədəbiyyatı tədris qrupları ilə xarici dillərin tədris qrupları arasında daha çox əməkdaşlıq tələb edir [5, s. 12].

Nəticə etibarilə demək olar ki, lokallaşdırılmış lüğətdən istifadəni təşviq etmək üçün mədəniyyət yaratmaq lazımdır. Milli media ilə yanaşı, fars və xarici dil mütəxəssisləri öz nitqlərində və yazılarında diqqətli olmalıdırlar, xüsusən də xarici dil professorları və tələbələri fars dilində ünsiyyət qurarkən xarici sözlərdən istifadə etməməyə çalışmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. احمدی ب, (1370) ساختار و تاویل متن جلد 2. تهران, نشر مرکز.
2. سرخابی, م. (1388) جملات کلیدی زبان انگلیسی. تهران, انتشارات رهنما.
3. کهنمویی پور, ژ. و دیگران (1381). فرهنگ توصیفی نقد ادبی (فرانسه - فارسی). انتشارات دانشگاه تهران.
4. مجد, ا. (1390). روش های ساخت لغات و اصطلاحات علمی در زبان انگلیسی و تطبیق آن با ترجمه های فارسی.
5. مشکوة الدینی, م. (1376). سیر زبان شناس. ی مشهد, ایران: دانشگاه فردوسی مشهد.
6. همایی, ج. (1339). فنون بلاغت و صناعات ادبی. موسسه مطبوعاتی علمی تهران.
7. Bentivogli, L., Pianta, E., & Pianesi, F. (2000). Proceedings of Euralex 2000. Trento, Italy.
8. Brown, R. (1976). In memorial tribute to Eric Lenneberg. Cognition, 4, 125-153.
9. Cowie, A. P. (1981). The treatment of collocations and idioms in learner's dictionaries, Applied Linguistics, 2(3), 223-235.
10. Crystal, D. (2003). A dictionary of linguistics and phonetics (5th ed.). USA: Blackwell Publishing.
11. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2003). An introduction to language (7th ed.). USA: Heinle. James, C. (1980). Contrastive analysis. UK: Longman Group.
12. Lucy, J. A. (1996). The scope of linguistic relativity: An analysis and review of empirical research. In J.J. Gumperz & S.C. Levinson (Eds.), Rethinking linguistic relativity. Cambridge: Cambridge University Press.

SUMMARY

One of the most important topics in the field of vocabulary of any language is lexical gap. The vocabulary gap, which is related to the theory of linguistic relativity, can be caused by a lack of vocabulary when translating from one language to another. This article discusses the word creation methods used by Persian translators when translating literary texts into Persian, including: the use of a foreign word with the same Persian letters, the translator's own finding of the Persian equivalent, and the explanation of the word. Due to the possibility of foreign linguistic and cultural elements entering Persian in this way, the need for word creation in Persian is felt. Finally, some solutions are presented to fill this lexical gap by creating a Persian equivalent.

Keywords: lexical gap, Persian, foreign languages, word creation, translation

LEKSİK TƏKRARLARIN PRAGMATİKASI: FUNKSIYA VƏ EFFEKTlər

Maya ƏHMƏDOVA

ahmadovamaya839@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-7128-2007

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, bədii mətnlərdə leksik təkrarların kommunikativ və pragmatik funksiyalarını araşdırır. Təkrarlar, mətnin əlaqəliliyini artırmaq, oxucunun diqqətini müəyyən məqamlara yönəltmək və emosional vurğu yaratmaq kimi əsas funksiyaları yerinə yetirir. Leksik təkrarlar, həmçinin mətnin ritmik və ahəngdar quruluşunu formalaşdırır, oxucunun məna səviyyəsində dəqiq və aydın anlayışlar yaratmasına şərait yaradır. Məqalədə bu təkrarların stilistik və semantik quruluşa təsiri və onların pragmatik rolu xüsusi vurğulanır. Təkrarlar, eyni zamanda mətnin strukturunu təşkil edərək, oxucu ilə əlaqənin qurulmasında və mətnin təfsirində böyük rol oynayır. Leksik təkrarlardan istifadə edərək, müəllif müəyyən anlayışların vurğusunu gücləndirir və oxucunun fikrini cəmləməsinə kömək edir. Bu təkrarlar həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mətnin strukturunun formalaşdırılmasında mühüm bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: leksik təkrarlamalar, pragmatik təsir, bədii mətn, kommunikasiya, emosional vurğu

Mətnlər, kommunikasiya prosesinin əsas vasitələrindən biri olaraq, dilin müxtəlif səviyyələrində struktural və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də təkrarların istifadəsidir ki, bu da mətnin əlaqəliliyini, vurğularını və emosional təsirini gücləndirir. Təkrarlar, xüsusilə leksik və sintaktik təkrarlamalar, yazılı və şifahi mətnlərdə müəyyən ideyaların təkrarı ilə oxucunun diqqətini cəlb etməyə, nitqə ritm və ahəng qatmağa xidmət edir. Mətn pragmatikası baxımından təkrarların rolu, onların informasiya ötürmə və emosional vurğulama funksiyalarını əhatə edir. Bu məqalə, bədii mətnlərdə leksik təkrarların kommunikativ və pragmatik funksiyalarını araşdıraraq, onların dilin stilistik və semantik quruluşundakı rolunu təhlil etməyə çalışır. Xüsusilə, leksik təkrarların mətnin təfsirində və oxucu ilə əlaqənin qurulmasında necə təsir göstərdiyi, pragmatik baxımdan daha dərinə izah olunacaqdır. Bununla yanaşı, təkrarların mətnin quruluşunda xüsusilə mühüm bir yeri vardır; onların istifadəsi mətni əlaqələndirərək oxucunun diqqətini müəyyən məqamlara yönəldir və anlam vurğusunu artırır. Təkrarlama, yalnız strukturda uyğunluğu təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda mətnin ritmini tənzimləyərək, müəyyən mesajların oxucuya daha aydın çatmasına yardımçı olur.

Təkrarlar həm də nitq aktlarının emosional çalarını ifadə etməyə, mövzunun vacibliyini vurğulamağa və mətnin pragmatik təsirini artırmağa kömək edir. Məsələn, kommunikativ məqsəddə uyğun olaraq leksik, sintaktik təkrarlardan istifadə edilə bilər. Leksik təkrarlar əsas anlayışları vurğulamaq üçün, sintaktik təkrarlar isə cümlə strukturunu gücləndirmək və mətnin ritmini tənzimləmək üçün işlədilir. Mətn pragmatikası baxımından bu təkrarlar oxucu və ya dinləyici üçün anlaşılabilirliyi artırır və informasiyanın yadda saxlanmasına şərait yaradır. Mətnin kommunikativ effektivliyini artırmaq üçün təkrarların funksional xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Leksik təkrarlar adı altında mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində həm sözlərin, söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin təkrarını nəzərdə tuturuq. Bütün hallarda leksik təkrarlar müəllifin intensiyasına xidmət edir. Buna görə də, pragmatikanın lingvistik mənzərəsində təkrarlar mühüm yer tutur. Təkrarlar, adətən, cümlənin əvvəlində və ya sonunda gələrək nitqə xüsusi ritm, ahəng verir; eləcə də cümlənin ortasında da gələ bilər. Həm anaforik (öndə gələn), həm də epiforik (sonda gələn) təkrarlar pragmatika

baxımından daha məhsuldardır. Onların da mətn pragmatikası nöqteyi-nəzərindən müəyyən parametrləri vardır. İngilis bədii mətnləri üzrə onları təsnif etmək mümkündür. Leksik təkrarlar təsvir olunan hadisəyə və ya fakta aydınlıq gətirir; yəni təsvir olunanın lazımı şəkildə anlanılmasına imkan yaradır. Bu məqsədlə ingilis bədii nəsrində və folklorunda təkrarlara geniş yer verilir. Bəzən şeir bütövlükdə təkrarlar üzərində qurulur. Məsələn, Robert Bernsinin məşhur "My Heart's in the Highlands" adlı əsərinə nəzər salaq:

*My heart's in the Highlands, my heart is not here,
My heart's in the Highlands a-chasing the deer –
A-chasing the wild deer, and following the roe;
My heart's in the Highlands, wherever I go.
Farewell to the Highlands, farewell to the North –
The birth-place of Valour, the country of Worth;
Wherever I wander, wherever I rove,
The hills of the Highlands forever I love [5].*

Şeirdə "Highlands" (Dağlıq Şotlandiya) sözü dəfələrlə təkrarlanır. Bu, şairin vətən sevgisini vurğulayır və oxucuda nostalji hissini gücləndirir. Eyni zamanda, "heart" (ürək) sözü bir neçə dəfə işlədilərək dərin duyğusal bağlılıq hissini ifadə edir. "Farewell" (əlvəda) və "wherever" (hərə getsəm də) sözləri isə ayrılıq və həsrət motivini gücləndirir.

Leksik təkrarlar sadəcə sözlərin eyni formada təkrarlanması deyil, həm də onların qradativ (mərhələli) şəkildə gücləndirilməsi yolu ilə təsirini artırır. Bu üsul xüsusilə bədii əsərlərdə nostalji hissləri vurğulamaq və emosional təsiri yüksəltmək üçün geniş istifadə olunur. Məsələn: Should the Skimpole have refused the note? WHY should the Skimpole have refused the note? Burada ikinci cümlədə "WHY" sözünün əlavə olunması qradativ təsiri yaradır. Belə ki, sadə suala daha çox vurğu verilir və təkrarla birlikdə emosional gücləndirmə baş verir.

Leksik təkrarlar eyni zamanda mətn pragmatikasına xidmət etdiyi kimi, stiliometrik xüsusiyyətə də malikdir. Stiliometriya–bir müəllifin üslubunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan elmi üsuldur. Məsələn, Tomas Qudun əsərlərində təkrarlıq faktoru onların özünəməxsus poetik düşüncə tərzini müəyyənləşdirir və xüsusi fikri ifadə forması kimi müəyyənləşməsinə şərtləndirir:

*No sun – no moon! No morn – no noon –
No dawn – no dusk – no proper time of day –
No sky – no earthly view –
No distance looking blue –
No road – no street – no "another side the way"
No end to any Row
No indications where the Crescents go –
No top to any steeples
No recognition of familiar people!
No warmth – no cheerfulness, no healthful ease,
No comfortable feel in any member;
No shade, no shine, no butterflies, no bees,
No fruits, no flowers, no leaves, no birds,
November! [3]*

Tomas Qudun əsərlərində leksik təkrarların intensiv istifadəsi onun poetik üslubunu formalaşdıran əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu tip təkrarlar şairin özünəməxsus fikri ifadə forması kimi tanınmasını şərtləndirir. Tomas Qudun bu şeirində olan ritmik və sintaktik təkrarlıq onun stilini unikal edir və oxucuda depressiv və qaranlıq atmosfer hissi yaradır.

Təkrarlar eyni zamanda monotonluq da yaradır. Adətən, bədii mətnlərdə monotonluq yorucu təsir bağışlayır. Lakin, lingvistik vasitə kimi pragmatik kontekstdə belə təkrarlar ritm, ahəng yaradaraq müəllif ideyalarının daşıyıcısına çevrilirlər. Tomas Hudun "The Song of the Shirt"

(Köynəyin Nəğməsi) adlı əsərindən bir parçaya nəzər salaq:

“Work! work! work! Till the brain begins to swim;

Work—work—work

Till the eyes are heavy and dim!

Seam, and gusset, and band,

Band, and gusset, and seam,

Till over the buttons I fall asleep,

And sew them on in a dream [3]

Şeirdə *“Work! work! work!”*, *“Stitch! stitch! stitch!”* kimi ifadələrin davamlı olaraq təkrarlanması monotonluq hissini gücləndirir. Bu təkrarlamalar, yorucu və tükəndirici iş rejimini oxucuya hiss etdirmək üçün istifadə edilir. *“Seam, and gusset, and band, / Band, and gusset, and seam”* – bu cür söz sıralamaları, tikişçi qadının təkrarlanan gündəlik iş prosesini monoton şəkildə əks etdirir. *“The Song of the Shirt”* monotonluq hissini şeirin əsas bədii təsir üsulu kimi istifadə edir. Qadının həyatının sonsuz təkrarlanan işlərlə dolu olduğunu göstərmək üçün təkrarlar və qısa ritmik misralar işlədilir. Hud, bu bədii vasitələrlə həm oxucunu şeirin ritminə uyğun hərəkət etməyə vadar edir, həm də sənaye dövründə işləyən yoxsul qadınların gündəlik həyatını realistlik və təsirli şəkildə canlandırır.

Leksik təkrarlar eyni zamanda emosiyanın, hissın ritmik-ahəngdar ifadəsinə də xidmət edir.

Məsələn:

Should you ask me, whence these stories?

Whence these legends and traditions,

With the odours of the forest,

With the dew and damp of meadows,

With the curling smoke of wigwams,

With the rushing of great rivers

With their frequent repetitions,

And their wild reverberations,

As of thunder in the mountains?

I should answer, I should tell you,

From the forests and the prairies,

From the great lakes of the Northland, ... [4]

Bu parça Amerikalı şair Henri Vadsvert Lonqfellonun məşhur əsəri *“The Song of Hiawatha”* (*“Hiawatha'nın Nəğməsi”*) adlı epik poemasından götürülmüşdür. Burada leksik təkrarların emosional təsiri açıq şəkildə hiss olunur. Təkrarlamalar və ritmik quruluş oxucunun diqqətini saxlayır, onu mətnin melodik axınına cəlb edir. Məsələn, *“Should you ask me, whence these stories? / Whence these legends and traditions”* sətirlərindəki sual forması, ardıcıl təkrarlamalarla birlikdə, sual verənin narahatlığını və marağını vurğulayır. Eyni zamanda, *“With the odours of the forest, / With the dew and damp of meadows, / With the curling smoke of wigwams”* kimi ifadələrdə duyğular tədricən artır, oxucu sanki bir səfərə çıxarılır. Burada *“With”* bağlayıcısının təkrarı, göz önündə canlanan mənzərəni gücləndirir, oxucuya təbiətin hissələrini ötürür. *“With their frequent repetitions, / And their wild reverberations, / As of thunder in the mountains?”* sətirlərindəki ritmik ahəng isə təbiətin güclü və sarsıdıcı təsirini hiss etdirir. Bütün bu təkrarlar və ahəngdarlıq, Lonqfellonun yaratdığı mifik atmosferi daha da gücləndirir, oxucuda nostalji, hüsur və mistik bir duyğu yaradır. Əsərin epik xarakteri, şifahi ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini özündə daşıyan bu cür ifadə vasitələri ilə daha təsirli hala gəlir.

Leksik təkrarların bədii mətnlərdəki rolu mühüm olub, oxucu ilə yazıçı arasındakı əlaqənin qurulmasında və mətnin təsir gücünün artırılmasında vacib bir vasitədir. Mətnin stilistik quruluşuna və dilin semantik səviyyəsinə olan təsiri, xüsusilə təkrarlanan ifadələr və sözlər vasitəsilə nəzərə çarpır. Təkrarların istifadəsi yalnız mətnin anlaşılmasını asanlaşdırmır, həm də oxucunun psixoloji və

emosional reaksiyalarını hərtərəfli şəkildə stimullaşdırır. Nəticə etibarilə, leksik təkrarlar bədii əsərlərin əsas üslub xüsusiyyətlərindən biri olaraq, onların poetik və kommunikativ gücünü formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown, G., & Yule, G. (1983). Discourse Analysis. Cambridge University Press
2. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). Blackwell Publishing.
3. Hood, T. The Song of the Shirt [lafa.com›pagepoetryen.php?id=254]
4. Longfellow, Henry Wadsworth. Song of Hiawatha / Henry Wadsworth Longfellow. (Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Humanities Text Initiative 1996) – Boston: Ticknor and Fields, – 1856. – 320 p. [URL: <http://name.umdl.umich.edu/BAD4144.0001.001>]
5. Skela Veirtimd. My heart is in the highlands. [en.wikipedia.org › wiki › My...]

SUMMARY

This article explores the communicative and pragmatic functions of lexical repetitions in literary texts. Repetitions play a crucial role in enhancing the coherence of the text, directing the reader's attention to specific points, and creating emotional emphasis. Lexical repetitions also contribute to the rhythmic and harmonious structure of the text, facilitating the creation of precise and clear concepts on the semantic level. The article emphasizes the impact of these repetitions on the stylistic and semantic structure and their pragmatic role. Repetitions also contribute to the formation of the text's structure, playing a significant role in establishing a connection with the reader and interpreting the text. By using lexical repetitions, the author strengthens the emphasis on certain concepts and helps the reader focus their attention. These repetitions are considered an important tool in both theoretical and practical aspects of shaping the structure of the text.

Keywords: lexical repetitions, pragmatic effect, literary text, communication, emotional emphasis

METONİMİYALARIN BƏZİ FRAZEOLÖJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mədinə HƏSƏNOVA
madinahacizade@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məcaz köçürmələri içərisində metonimiyalar tarixi baxımdan daha qədim olmasına baxmayaraq metaforalarla müqayisədə onlar XIX əsrin sonlarına qədər daha az öyrənilmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq antroposentrik elmi paradigmasının meydana gəlməsi ilə bağlı metonimiyaların koqnitiv əsasda öyrənilməsinə imkan yaranmışdır. Metonimiyalar digər məcaz növləri kimi ümumi şüur modelinə malikdir. Bunu koqnitiv dilçiliyin araşdırmaları müəyyənləşdirmişdir.

Dilçilikdə metonimiyaların növləri barədə mübahisəli fikirlər vardır. Bu məqalədə həmin məsələlərə toxunmaqla metonimiyaların bəzi xüsusiyyətləri, xüsusən metalepsislərin frazeoloji əlamətləri, onların üslubi imkanları və İngilis və Azərbaycan dillərinin bədii mətnləri əsasında müqayisəli təhlili verilmişdir. Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, koqnitiv dilçiliyin metonimiyaların ümumi şüur modelinə malik olması haqqındakı fikir özünü doğruldur və iki dilin faktları əsasında gəlinən nəticələr tipoloji tədqiqatın nəticəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Metonimiya, üslub, köçürmə, metalepsis, frazeologiya

Kommunikasiya prosesində məcaz köçürmələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. Buna səbəb onların fikrin ifadəsinə dəqiq imkanlar yaratması və onların geniş üslubi imkanlarıdır. Tipoloji istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, məcaz köçürmələri metonimiyaların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, ondadır ki, məcaz köçürmələri ilə frazeologiləşmə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məcəzlar metonimik və ya metaforik olmasından asılı olmayaraq (eləcə də digər məcaz növləri), bədii və publisistik mətnlərdə üslubi vasitə kimi çox işlənir. Onların frazeoloji bazası sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq, məna köçürməsinin özünün mahiyyətindən yaranır. Problemi həm bir dilin, həm də bir neçə dilin faktları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırarkən məlum olur ki, məcaz köçürmələri dünya dillərində universal səciyyə daşıyır və bütün insanların şüurunda belə köçürmələrin modelləri vardır. Ona görə də qeyd olunan problemin belə geniş aspektdə – tipoloji aspektdə öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki frazeoloji birləşmələrdən danışarkən, adətən, sabit söz birləşmələrindən, və ya predikativ səciyyəli atalar sözü və zərb məsəllərdən bəhs olunub. Metonimiyaların frazeoloji bazasının araşdırılması bir çox metonimiyaların frazeoloji əsasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Xüsusilə metafora və metonimiyalarda bu aydın müşahidə olunur.

Müasir ritorikada metonimiyaların əhatə dairəsi barədə mübahisəli fikirlər vardır; bu, bir tərəfdən sneqdoxa, digər tərəfdən metalepsis və digər metonimik köçürmələrlə bağlıdır. Məsələyə belə baxış metonimiyaların səciyyəvi xüsusiyyətləri və dünya dillərində tipoloji əlamətlərinin müəyyənləşməsinə imkan verir.

Metonimiyaların frazeoloji bazası deyəndə onların frazeoloji əlaməti üzə çıxır. Buraya, adətən struktur-semantik sabitliyi daxil edirlər. Bu xüsusiyyət metalepsislərdə də müşahidə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində aparılan müşahidələrə, əsasən, metalepsislər söz birləşməsi və ya cümlə şəklində (predikativ olaraq) frazeoloji səciyyə daşıyırlar. Ona görə də ənənəvi qaydada qəbul olunan sabit söz birləşmələrindən frazeolojiyyəinə görə metalepsislər fərqlənir. Metalepsislər fikir köçürməsinə daha yaxındır, həm də dolayısı ilə. İngilis və Azərbaycan dillərinin ədəbi mətnlərində üslubi vasitə kimi metonimiyalara və metonimiyaların bir növü kimi metalepsislərə çox müraciət olunur. Çünki bu məcaz

köçürmələri daha çox üslubi səciyyə daşıyır. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq:

“Onların hərəsi əlinə bir çomaq alar və qaratikan kollarının arasına dolan quşları qovardılar. Göyün üzündə süzən ley kolluqdakı quş dəstəsinin üstünə şığıyardı. Quşlar qorxudan özlərini tikanlara çırpardılar. Uşaqlar fürsətdən istifadə edərək onları çomaqla vurub yerə salardılar. Bəzən onlar quş yuvasına çıxıb yenicə tüklənən dolaşa balalarını düşürərdilər. Tut yetişəndə bu quşlar sahiblərinin dalınca qaçardı. Uşaqlar əllərindəki tutu yuxarı qaldırıb, "ükkəi, ükkəl" - deyərdilər. Dolaşa isə boğazını uzadıb qanadını çırpardı: "Qa-qa-qa"... Sonralar Nəsimi dayı bu çöllərə mal otarmağa gəlirdi. Həmin bu çəmənliklərdə ocaq qalayıb çörək qızdırar, qırov düşəndə əlini hovxura-hovxura dana-buzov dalınca qaçardı” (İ.Şıxlı. Dəli Kür. Səh:188).

“Tut yetişəndə” bir əlamətə görə digər hadisənin köçürülməsi metonimiyanın bir növü olan metolepsisdir. Yəni yaz aylarına istinad edilən zaman məzmunlu metonimiya formalaşmışdır (“Dürlər qayıdanda” nümunəsində olduğu kimi). Onun metonimikliyi qeyd olunan köçürmənin mahiyyətindədir. “Tut yetişəndə” zaman markeri kimi sabit struktura malikdir. Frazoloji birləşmələrdə olduğu kimi, başqa hadisələrə işarə etməklə, həm də reallıqdan çıxış edərək konkret mənə daşıyır. Bu cəhətinə görə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. Lakin metoleptik birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyəti - frazeoloji fikrin dolayısı ilə sabit şəkildə, qanadlı sözlər olaraq işlənilməsidir, yəni reallığa əsaslanmasındadır.

İngilis dilinə aid nümunəyə baxaq:

“MONTHS afterward the hope within me struggled to a reluctant death, and I found myself without an ambition. But I was ashamed to go home. I was in Cincinnati, and I set to work to map out a new career. I had been reading about the recent exploration of the river Amazon by an expedition sent out by our government. It was said that the expedition, owing to difficulties, had not thoroughly explored a part of the country lying about the head-waters, some four thousand miles from the mouth of the river. It was only about fifteen hundred miles from Cincinnati to New Orleans, where I could doubtless get a ship. I had thirty dollars left; I would go and complete the exploration of the Amazon. This was all the thought I gave to the subject. I never was great in matters of detail. I packed my valise, and took passage on an ancient tub called the ‘Paul Jones,’ for New Orleans. For the sum of sixteen dollars I had the scarred and tarnished splendors of ‘her’ main saloon principally to myself, for she was not a creature to attract the eye of wiser travelers” (M.TWAIN. (Page 73 of Life on the Mississippi by Mark Twain | Bubblin).

“On an ancient tub” - qədim çəlləkdən - keçiddən keçmək metonimiyadır; metolepsisdir. Metonimik mexanizm cəhətdən “çəllək”lə “keçid” arasında assosiasiya yaradılmışdır. “Çəllək” məcazi adlandırmadır. Onun məzmununda “keçid” anlamı dayanır; onun formalaşması əvəzetmə prinsipinə əsaslanır. Məcəziliyi isə onun xalq arasında qanadlı sözə çevrilməsidir. Bu nümunənin frazeolojiyi də onların qanadlı sözlər səviyyəsində formalaşmasındadır.

Sneqdoxaların üslubiliyi onların frazeoloji səciyyəsidən, poetikliyindən, dinləyənin dərin təsir gücündən irəli gəlir. O, dinləyicini öz aləmindən ayıraraq metolepsisin ifadə etdiyi aləmə aparır. Nəticə etibarilə metolepsis frazeoloji xüsusiyyəti də bu məqamdan törəyir.

Metonimik köçürmələr eyni semantik sahə daxilindəki hissələr arasında əlaqə ilə bağlı olur. Metaforik və metonimik köçürmələr arasındakı əlaqələrin mahiyyəti qeyd olunan bu məcaz növləri (metonimik və metaforik) arasındakı fərqin göstəricisidir. Yəni məcazlıq daxilində köçürmənin fərqli istiqamətdə inkişafı məcazın növlərini formalaşdırmışdır. O nöqteyi-nəzərdən məcazların inkişafı təkcə lingvistik hadisə deyil, həm də sosioloji, mədəni və psixoloji hadisədir.

İngilis dilinə aid başqa nümunəyə baxaq:

“This was a red rag to the bull. He raged and stormed so (he was crossing the river at the time) that I judge it made him blind, because he ran over the steering-oar of a trading-scow. Of course the traders sent up a volley of red-hot profanity. Never was a man so grateful as Mr. Bixby was: because he was brim full, and here were subjects who would TALK BACK. He threw open a window, thrust his head out, and such an irruption followed as I never had heard before.

The fainter and farther away the scowmen’s curses drifted, the higher Mr. Bixby lifted his voice and the weightier his adjectives grew. When he closed the window he was empty. You could have drawn a seine through his system and not caught curses enough to disturb your mother with. Presently he said to me in the gentlest way—“My boy, you must get a little memorandum book, and every time I tell you a thing, put it down right away. There’s only one way to be a pilot, and that is to get this entire river by heart. You have to know it just like A B C.”(M.TVEN.(Page 73 of Life on the Mississippi by Mark Twain | Bubblin).

“Entire river by heart.” – bütün çayları əzbərləmək (yadda saxlamaq) metonimiya. “Bütün çaylar “ tam variantda” bütün çayların adlarını” semantikasının daşıyıcısıdır və ümumi ad (çay) xüsusi (adı) əvəz etmişdir. Adətən, xüsusi ümumi əvəz etməklə metonimiya yaradıcılığında daha aktivdir (sneqdoxada olduğu kimi).

Göründüyü kimi, metonimiyalar zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

SUMMARY

Despite the fact that metonymies in metaphorical translations are historically more ancient, they were less studied than metaphors until the end of the nineteenth century. Since the middle of the 20th century, it has been possible to study metonymy on a cognitive basis due to the formation of an anthropocentric scientific paradigm. Metonymies have a common model of consciousness, like other types of metaphors. This has been established by cognitive linguistics research.

In linguistics, there are conflicting ideas about the types of metonymy. In this article, touching on these issues, some features of metonymy are presented, in particular, the phraseological features of metolepsis, their stylistic possibilities and a comparative analysis based on literary texts of English and Azerbaijani languages. The conducted research proves that the idea of cognitive linguistics that metonymies have a common model of consciousness is justified, and conclusions drawn on the basis of facts about two languages are important as a result of typological research.

Keywords: metonymy, style, transcription, metolepsis, phraseology

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ARQO VƏ JARQON SÖZLƏRİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mənsurə İSMAYILOVA
measure.ismailova@yahoo.fr
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə biz Fransız dilindəki jarqon və arqonun oxşarlıqları və fərqlərini araşdırdıq. Arqo xüsusi peşəkar qruplar və sosial qruplar tərəfindən yaradılmış sözlər və ifadələrdir. Xüsusi qruplar bu sözləri özlərini başqalarından fərqləndirmək və fikirlərini digərlərindən ayırmaq üçün yaradırlar. Bəzi dilçilər jarqon və arqonun oxşar olduğunu desələr də, bu sözlər mənaca fərqlənir.

Açar sözlər: arqo, jarqon, arqo terminlərinin formalaşdırılması, arqonun funksiyaları, sosiolinqvistika

Dil sosial hadisədir və daim inkişafdadır, dil daxilində bir sıra hadisələr baş verir. Belə ki, cəmiyyətin və texnologiyanın inkişafı sayəsində insanların sosial həyatında, müxtəlif peşə sahələrində, məişətində bir sıra dəyişikliklər baş verir, dildə olan bəzi sözlər istifadə edildikdən bir müddət sonra öz mənasını dəyişərək arqo sözlərə çevrilir və ya tam əksinə, bəzi arqo sözlər daha geniş xalq kütləsi tərəfindən istifadə olunaraq ümumxalq dilinə çevrilir.

Arqo sosial qruplar və xüsusi peşə qrupları tərəfindən yaradılan söz və ifadələrdir. Arqoların yaranmasının bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, arqolar niyyətləri və fikirləri gizlətmək üçün sosial qruplar arasında yaranır. İkincisi isə müəyyən qadağalara etiraz məqsədilə yaradılır.

Arqo sözlər dil istifadəçilərinin sözləri müəyyən parametrlərə uyğun dəyişdirmək qabiliyyətinin danılmaz nümayişidir. Belə ki, arqo vasitəsi ilə xüsusi qrupa və peşə sahəsinə məxsus dil istifadəçiləri ədəbi və şifahi dilin sözlərini öz dillərinə mübadilə edərək ünsiyyət qura bilirlər. Dilin bu sirli təzahürlərinə tez-tez şəhəratrafi ərazilərdə və ya həbsxanalar kimi müəyyən müəssisələrdə rast gəlinir. Bununla belə arqo məşhur bir dilin təzahürü kimi, bir icma daxilində istehsal olunur və hər bir sosial və peşəkar sahədə müəyyən bir şəkildə istifadə olunur.

Arqo termininin bir neçə mənası var. Əvvəllər bu sözlər qaraçılar, peşəkar diləncilər və oğrular üçün şərti dil olsa da, bu gün bu anlayış əsasən ədalət tərəfindən təqib olunanların, sosial qrupların, peşə qruplarının istifadə etdiyi dil kimi başa düşülür. Daha geniş şəkildə desək, sosial və sosial-peşəkar qrup daxilində yaradılmış dil və ya xüsusi lüğətdir, ondan istifadə edən şəxs bu qrupa aid olduğunu nümayiş etdirir və buna görə də başqalarından fərqlənir. (məs: Paris arqosu, məktəblilərin arqosu, jurnalist arqosu və s.) Bu mənada jarqon arqo ilə sinonimdir. Həmçinin bu sözlər gizli ünsiyyət üçün xidmət edən hər hansı bir şəxsi əlamətdir, eyni dairədəki insanlara xasdır və bir-birini başa düşməyə imkan verir. Jarqon orta əsrlərdə cinayətkarların gizli süni dilinə verilən ad kimi başa düşülürdü. Buna görə də arqo termini jarqon termini ilə sinonim hesab edilir. Ən çox istifadə edilən larqonji arqosu həm sosial-mədəni və ya peşəkar qrup tərəfindən istifadə edilən, qrupdan kənar insanlar tərəfindən başa düşülməyən və ya çətin başa düşülən xüsusi lüğət ilə xarakterizə olunan linqvistik koddur. Nəhayət, ümumiyyətlə hər hansı şəxsin və ya bir qrup insanın dilidir. Bundan əlavə jarqon struktur dəyişikliyinə məruz qalmış bir dildir. Arqo və jarqon xüsusi lüğətə və müəyyən ifadələr toplusuna malik olmaqla yanaşı, mahiyyətcə az-çox yaxın qrup daxilində sosial ünsiyyətdir. Digər tərəfdən “başə düşülməyən dil” ifadəsi jarqonun sirli tərəfini daha yaxşı ifadə edə bilər. Fransız arqolarının tarixi lüğətində bu iki sözün tərfi belə verilir: [4]

Arqo- diləncilər lüğəti, diləncilər dünyası, fırıldaqçıların, pul kəsənlərin dili

Jarqon şəxslər kateqoriyası üçün xüsusi lüğət, quldurlar, meşə quldurları, səyyar ticarətçilərin dili.

Horakın fikrincə, arqo və jarqo mübahisəli olaraq sirli funksiyaya malikdir, arqo sirli məqsədlər üçün istifadə edilsə də, jarqon ifadəni gizlətməyə çalışmır [5].

Tarix boyu digər terminlər də arqo termininə yaxın mənada istifadə edilmişdir: jobelin, baragouin, poissarde, verlan, javanese, langue verte, langue populaire və s. kimi terminlər də arqo sözlərə yaxın mənalı sözlər kimi verilmişdir.

Bir çox tədqiqatlarda jarqo, arqotoloq və arqotologiya kimi yeni terminlərə rast gəlinir. Leksikologiya bir elm olaraq məşhur nitq terminlərinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı lüğətdə qeyd olunan yenilikləri də əks etdirə bilər.

Beləliklə, sonda onu qeyd edə bilərik ki, arqo cəmiyyətin qalan hissəsindən fərqlənmək və ya özünü qorumaq istəyən canlı sosial qrup tərəfindən qəbul edilmiş xüsusi sözlər toplusu, jarqon isə hər hansı bir peşə, intizam və fəaliyyətə xas olan, digər insanlara məlum olmayan lüğət və başa düşmədiyimiz dildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Calvet, Louis-Jean (1991). « L'argot comme variation diastématique, diatopique et diachronique (autour de Pierre Guiraud) », Langue française, No 90, 40-52.
2. Guiraud, P. L'argot / P. Guiraud. – Paris: Presses universitaires de France, 1963. – 126 p.
3. François-Geiger, Denise (1991). « Panorama des argots contemporains », Langue
4. Horak, A. Le jargon paysan dans la littérature. Paris, 2021
5. Larousse dictionnaire du français argotique et populaire, Paris 2021

SUMMARY

In this article, we have explored the similarities and differences between slang and slang in French. Argo is words and expressions created by special professional groups and social groups. Special groups create these words to distinguish themselves from others and to differentiate their ideas from others. Although some linguists say that slang and slang are similar, these words differ in meaning.

Keywords: *argot, jargon, formation of argot terms, functions of argot, sociolinguistics*

FONEMİN MƏNA ÇALARI VƏ OBRAZLILIQ YARADAN FONETİK VASİTƏLƏR

Mətanət MAHMUDOVA

metanet.mahmudova.76@mail.ru

Xülasə

Fonetik obrazlılıqda fonoloji səviyyənin əsas vahidi fonemdir. Fonemlər sözlərin tərkibində işlənməklə müəyyən üslubi çalar yarada bilər. Bu isə səslərin bəzilərinin hansısa bir hadisəni – akustik və ya psixoloji hadisəni xatırlatmasından irəli gəlir. Yəni səslərin məna çaları mövcuddur. Məqalədə fonemlərin semantik çalarlarının üslub xüsusiyyətləri və istifadə imkanları araşdırılmışdır. Fonetik vahidlərin həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitq) istifadə olunma bilən üslub xüsusiyyətləri – təqlid, nida, fonetik kəkələmə, fonetik dialektizmlər, alliterasiya, assonans, ahəngdarlıq geniş şəkildə tədqiq edilmişdir, bədii əsərlərdən nümunələr göstərilmişdir. Burada həmçinin yalnız tələffüzdə obrazlılıq yaratmağa xidmət edən fonetik vasitə olan intonasiya və onun əsas növlərinin üslubi imkanları araşdırılmışdır. Fonetik hadisələrin obrazlılıq yaratma məsələsinə toxunulmuşdur. Qeyd olunan fikirlər misallarla izah olunmuşdur.

Açar sözlər: fonem, məna, üslub, ahəngdarlıq, intonasiya, obrazlılıq

Obrazlılıqda fonoloji səviyyənin əsas vahidi fonemdir. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, digər dil səviyyələrinin vahidlərindən fərqli olaraq fonemlər yalnız ifadə alətidir, yəni ikitərəfli əlamətə malik deyil və buna görə də bütün fonemlər ümumi funksiyaya malikdir. Onlar fikrin ifadəsinin səs tərəfinin təşkilində rol oynayır. Bu baxımdan heç bir fonem digərinə münasibətdə stilistik olaraq fərqli hesab edilə bilməz və buna görə də fonetik səviyyədə ifadə vasitələri yoxdur. Lakin dilçi alimlərin digər bir yanaşması da vardır ki, fonemlər sözlərin tərkibində işlənməklə müəyyən üslubi çalar yarada bilər. Bu isə səslərin bəzilərinin hansısa bir hadisəni – akustik və ya psixoloji hadisəni xatırlatmasından irəli gəlir. Yəni səslərin məna çaları mövcuddur.

Dilçilikdə səslərin məna çalarından bəhs edən, onların mənası arasındakı əlaqəni araşdıran fonosemantika adlı sahə mövcuddur. Hələ qədim zamanlarda sözlərin necə doğulduğu, əşyalara adların necə verilməsi ilə bağlı sual yaranırdı. Bəzi qədim mütəfəkkirlər hesab edirdilər ki, əşyalarla verilən adlar arasında heç bir qanunauyğunluq yoxdur və təsadüfi bir prosesdir. Digərləri adın bir şəkildə obyektin mahiyyətini ifadə etdiyinə, yəni əşyaların adlarının formalaşmasında onların xassələrinin mühüm rol oynadığını iddia edirdilər. Bu məsələ qədim dilçilikdə də aktual olmuşdur. Sokrata görə mənənin müəyyənlişməsində səslərin rolu vardır. Əşyaların mahiyyətini dərk etməyimiz onların artikulyasiyasında və bizim səsləri necə dərk etməyimizdədir. Sokrat r səsinin tələffüzündə dilin güclü silkələnməsini qeyd edir və bildirir ki, bu səbəbdən vurmaq, qırmaq, çırmaq, doğramaq, yırtmaq, burmaq kimi sözlərdə bu güclü səs iştirak edir. Y hərfi isə daha yumşaq xarakterli məfhumları adlandırır. Sokratın bu fikrindəki nümunələr təbii ki, onun danışdığı yunan dilində verilmişdi və qeyd olunan sözlər tərcümədir, amma fikir versək görərik ki, Azərbaycan dilində olan tərcümələrdə də r səsinin iştirak etdiyi sözlər (vurmaq, qırmaq, çırmaq, doğramaq, yırtmaq, fırlatmaq) həmin səsin qeyd olunan xarakterini əks etdirir. Rus müəlliflərinin bu fikrə istinadən yazdığı tədqiqatlarda da eyni mənzərəni görürük: ударять (udaryat), крушить (kruşit), рвать (rvat), рить (rit), дробить (drobit), вертеть (vertet) [5, səh.2]. Göründüyü kimi, başqa dillərdə də r samitinin eyni xarakterini müşahidə edilir və bu da səslərin məna yüklü olduğunu və bu mənadan üslubi məqsədlərlə də istifadə olunduğunu deməyə imkan verir.

Qədim yunan filosofu Platon hesab edirdi ki, biz obyektin adını seçməkdə sərbəstik, lakin bu,

təsədüfi məsələ və anarxiya azadlığı deyil. Seçim azadlığı obyektin xüsusiyyətləri və nitq səslərinin xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır. Platona görə nitqdə sürətli, incə, nəhəng, dairəvi və s. səslər olur. Eyni zamanda sürətli, incə, nəhəng, dairəvi və s. cisimlər də var ki, həmin obyektlər özlərinə uyğun səslərlə ifadə olunmuş səs kombinasiyalarından yaranan adları alır. Beləliklə, sürətli obyektlərin adına sürətli səsləri, incə obyektlərə incə səsləri, nəhəng obyektlərin adlarına nəhəng səsləri ehtiva edən sözlər daxil olur [4, s. 6-7].

Dilin səslərinin ayrı-ayrı semantikasının olması haqqında fərziyyələr bəşər təfəkkür tarixində dəfələrlə irəli sürülüb. Fonosemantika Azərbaycan dilçilərinin də tədqiq obyektinə olmuş və bu barədə fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Dəmirçizadə yazır: “Sövti təqlidi sözlərin formalaşması aydın surətdə göstərir ki, dildə olan səslərin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər mənə çalarlığına malikdir; məsələn: u səsi uğultu, qurultu və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün; ş səsi atışmaq, çapışmaq kimi əməliyyatın və ya şırıltı, xışıltı kimi hadisələrin, yaxud şaqraqlıq, şənlik kimi psixi-ictimai halların səs rəngini vermək üçün, s səsi sakitlik, süstlük kimi hadisələrin səs rəngini vermək üçün əhəmiyyətli səslər hesab olunur; t, d, p, b kimi səslər daha çox titrəyiş, tappıltılı halları təsvir etmək üçün bir araya gətirilərək bir səs cərgəsi düzəldə bilər. Beləliklə, fısıltılı, vıjıltılı, fişiltılı, vızıltılı, iniltili, zingintili, cingiltili və ya digər mənə çalarlığı üçün səs cərgələri düzəldilib işlədilər” [2, səh.55]. Aşağıdakı şəirlərdə isə ş və s səsləri harmoniya yaradaraq sanki təbiətin oyanmasını, sevincini tərənnüm etmişdir: Pıçıl-daşır şirin-şirin şıltaq ləpələr, Sönmüş bir sevginin soyuğu gəlir (S.Vurğun “Köhnə dostlar”).

*Açdı yaşıl bir süfrə,
Şənlik çökdü çöllərə.
Göyərmiş göy səməni,
Səsi basmış ölkəni (Abdulla Şaiq “Bahar”).*

Ölməz şairimiz Mikayıl Müşfiq də təbiət hadisələrinin canlandırılmasında səslərdən ustalıqla istifadə etmişdir: Göydə iki qara bulud çatılaraq, Şaqıldayır ildırımlar şaraq-şaraq (M.Müşfiq “Yağış yağarkən”).

Mübariz Yusifov fonemlərin anlayış bildirməsini və bunun izlərinin hələ də yaşadığını qeyd edir: “... h səsinin güclü ifadəsi ilə güc vermək (hı...), x smitinin davamlı ifadəsi ilə kəsmək (x...), ğ səsinin davamlı ifadəsi ilə boğulmaq (ğ...) s,ş səslərinin davamlı ifadəsi ilə sakitləşmək (s..., ş...) və s. kimi mənalar bildirilir. Həmçinin a saiti heyrət (a...), o saiti təəccüb (o...), ı saiti ağrı kimi assosiativ mənalar bildirilir” [3, səh.17].

Səslərin akustik xüsusiyyətləri də obrazlılığa xidmət edir. Belə ki, biz antroponimlərə diqqət versək görürük ki, qız adlarını təşkil edən səslər akustik cəhətdən daha incə, yumşaq, avazlı səslənir ki, bu da ad seçərkən səslərin bu xüsusiyyətinə diqqət verilməsi ilə bağlıdır. Çingiltili, sonor samitlərin incə saitlərlə işləndiyi adlar qızlar üçün, kar samit və qalın saitlərin birgəliyi nəticəsində yaranan adlar isə oğlanlar üçün daha uyğundur. Səslərin akustik xüsusiyyətlərindən bədii ədəbiyyatda da istifadə olunur. Şair və yazıçılar yaratdıqları obrazlara ad seçərkən bu xüsusiyyəti nəzərə alırlar.

Səslərin mənə və akustik xüsusiyyətlərindən həm yazıda, həm də nitqdə üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Ə.Dəmirçizadə fonetik-üslubi ifadə vasitələrindən danışarkən onları yazılı və şifahi nitqdə işlənmə imkanlarına görə iki yerə ayırır: 1) Həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilənlər; 2) Ancaq tələffüzdə istifadə olunanlar. Birinci növ vasitələr ortaqlı, ikinci növ xüsusi fonetik vasitələr adlanır. Müəllif fonetik-üslubi vasitələri habelə “mənəsi və səslənməsi arasında uzlaşma olan sözlər” və “səslənməsi ilə mənəsi arasında əlaqə olmayan sözlər” adı altında iki qrupa ayırır. Birincilərə sövtitəqlid, sövti-təsvir və nidaları, fonetik kəkələmə və fonetik dialektizmləri aid edir [2, s.46]. Dilçi alim haqlı olaraq nidaları mənəsi ilə səslənməsi arasında əlaqə olan fonetik vahidlərə aid edir. Doğrudan da, nidalər bu əlaqənin ən bariz nümunəsidir. Bu dil vahidləri səslərin insanın hiss-həyəcanı ilə nə qədər bağlı olduğunu və mənə çaları daşdığını sübut

edən dil vahidləridir. Körpə uşaq belə aaa.. səsinin təəccüb, ooo.. səsinin sevinc, eee.. səsinin narazılıq ifadə etdiyini anlayır və özü də instinkti olaraq bu səsləri çıxarır.

Səslərin yerləşməsinin üslubi xüsusiyyətləri dedikdə alliterasiya və assonans hadisəsi ön plana çıxır. Alliterasiya bir-birinə yaxın olan sözlərdə samit səslərin təkrarlanmasıdır. O, mətndə səs effekti yaradaraq daha onu yaddaqalan və ifadəli edir : Başını dumanlar alan Dəlidağ, Başını bulayıb baxırdı yenə (Məmməd İsmayıl).

Alliterasiya mətnin emosional qavranılmasını gücləndirir, sevinc, kədər, narahatlıq və digər emosiyaları çatdırmağa, şeirin və ya nəsrin sətirlərində ritm qurmağa kömək edir. Müəllifin oxucunun diqqətini cəlb etməsini istədiyi əsas sözləri və ya fikirləri vurğulayır.

Assonans eyni və ya oxşar sait səslərin bir sıra sözlərdə təkrarlanmasından ibarət üslub vasitəsidir. Emosional qavrayışı gücləndirən, mətnin əhval-ruhiyyəsini vurğulayan səs effekti yaratmaq üçün asonans poeziya və nəsrə, xüsusən təsviri hissələrdə geniş istifadə olunur. Assonans eyni və ya oxşar sait səslərin təkrarlanmasını ehtiva edən bir texnikadır. O, alliterasiya kimi mətnin emosional rənglənməsinə və qavranılmasına təsir göstərir. Şeir və nəsrə assonans mətnə ritm, musiqililik və emosional dərinlik qatmaq üçün istifadə olunur: Azacıq aşım, ağrımaz başım; Uma-uma, Döndüm muma və s.

Fonetik vasitələrin bir qismi ancaq tələffüzdə obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Bunlardan biri də intonasiyadır. İntonasiyanın əsas növlərini yazıda əks edən durğu işarələri mövcuddur, ancaq intonasiyanın üslubi funksiyaları çox genişdir:

1. Avazlılıq funksiyası- Bu intonasiyanın məqsədi nitqə xoş avaz verməkdir. Əgər bu, mətnin semantik tərəfinə xələl gətirmirsə, o təkcə şeirdə deyil, nəsrə də tamamilə özünü doğruldur.

2. Səs təqlidi funksiyası- Bu funksiya adlandırılan hadisələrə oxşar səslərin istifadəsini nəzərdə tutur. Cansız təbiətin səsləri, heyvanların çıxardığı səslər, insan səsinin səsləri və s. təqlid edilə bilər: Göydə iki qara bulud toqquşaraq, İldırımlar saqqıldayır şaraq-şaraq (Mikayıl Müşfiq “Yağış yağarkən”), Hərdən baxıb üzümə, “Cik-cik, cik-cik” deyirdi (Teymur Elçin “Sərçə”).

3. Şəkilli və ifadəli funksiya- hadisələrə xas olan səsləri təqlid etmir, bu hadisələrin digər xüsusiyyətləri (sürət, uzunluq, həcm və s.) haqqında fikir formalaşdırır. Məsələn, fonetik vasitələrin köməyi ilə küləyin hərəkətini (sakit və ya şiddətli) təsvir etmək olar.

4. Emosional-ekspressiv funksiya. Bu funksiya ən çox səs təkrarlarından istifadə etməklə həyata keçirilir.

5. Semantik funksiya- eyni səsin xüsusi intonasiya ilə təkrarıdır və mətnin mühüm komponentlərini bu və ya digər şəkildə vurğulayır.

İntonasiyanın funksiyaları bunlarla bitmir. Qeyd olunan funksiyalar yalnız fonetik səviyyə vahidləri üçün xarakterikdir.

Fonetik vahidlərin üslubi imkanlarına hətta kəkələmələr də aid edilir. Kəkələmə psixoloji qüsurdur və bundan üslubi məqsədlə necə istifadə ediləcəyi təəccüb doğurur. Ancaq elə “psixoloji qüsür” ifadəsi kəkələmənin üslubi xarakterinə işarə ola bilər. Bədii ədəbiyyatda bu priyomdan sadəcə qəhrəmanın qüsurlu olduğunu göstərmək üçün istifadə olunmur, bəzi hallarda müəllif bundan öz qəhrəmanının həyəcanlandığını, daxili sarsıntısını göstərmək üçün istifadə edir. Elə hallar da olur ki, kiminsə təqsiri ucundan surətin bu cür bəlaya düçar olduğunu göstərməklə qınaq obyektini yaradır. Bəzən isə surətlərin nitqini tipikləşdirmək məqsədilə kəkələmənin müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərindən istifadə olunur.

Fonetik vasitələr nitq prosesində işlənmə yerinə, məqamına görə müəyyən üslubi mahiyyət kəsb edir ki, onlardan ən başlıcası ahəngdarlıqdır. Nitqin ahəngdarlığı səs, intonasiya, sintaktik, leksik-semantik vasitələrlə birləşərək, strukturlaşma, mətnyaratma və ekspressiv-emosional funksiyaları yerinə yetirən vurğulu və vurğusuz (uzun və qısa) hecaların müntəzəm növbələşməsidir.

Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, gözəlliyi, onun dinləyənlə xoş təsir bağışlamasıdır. Dilimiz öz təbiətinə, səslənməsinə görə ahəngdar dillərdən biridir. Bu ahəngdarlığı yaradan bir sıra vasitələr, xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan ən başlıcası lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin özünəməxsus

strukturudur, başqa sözlə, səsdüzümüdür [1, səh.165]. Sait və samit səslərin məqsədəuyğun düzülüşü ahəngdarlıq yaradır. Həm təkhecalı həm də çoxhecalı sözlərdə bu düzülüşdən qafiyə yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Məsələn:

Təkhecalı sözlərdə ahəngdarlıq: yaz, saz, az, naz; yar, dar, xar, bar, nar; göl, çöl, böl; öz, göz, söz; zəng, rəng, təng, al, şal, bal və s.

Çoxhecalı sözlərdə ahəngdarlıq: xəzəl, qəzəl, gözəl, əzəl; insan, vicdan; həsrət, nifrət, məhəbbət, sədaqət, ləyaqət, mətanət, lətafət və s.

Bəzən ya dialektlərə aid, ya da orfoepik tələffüzün yazılı nitq nümunələrində əks olunmasına rast gəlinir ki, səslərin bu cür fərqləşməsi, artımı və ya heç tələffüz olunmaması ahəngdarlıq yaratmağa xidmət edir:

*Quşlar uçdu havada,
Balası var yuvada,
Gözüm bəndivanındı,
Dilim sənə duvada.*

Bu beytdən də göründüyü kimi, *dua* sözünün *duva* kimi tələffüzü dialekt təsiridir və onun işlənməsi ilə həmin söz əvvəlki misralardakı *hava* və *yuva* sözləri ilə qafiyə yaradaraq laylada fonetik obrazlılığın bir forması olan ahəngdarlıq yaradır.

*Oxunur əzən bala,
Dur geyin bəzən bala.
Boyuna anan qurban,
Tappatap gəzən bala.*

Bu laylada isə azan ismi *əzən* formasında işlənməklə özündən sonrakı misralarda işlənmiş *bəzən* və *gəzən* feilləri ilə həmahəng olmuş və qafiyə yaratmışdır.

Tək folklorlarda deyil, yazılı ədəbiyyatımızda da hərflərin fərqləşməsi müşahidə olunur ki, ədəbi dil normaları baxımından bu, yanlış hesab olunur, lakin fonetik obrazlılığa xidmət etdiyindən üslubi cəhətdən norma pozulması kimi qəbul olunmur. Məsələn, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirində dialektik ünsürün (*sana*) işlənmə məqsədi digər misralarda olan son sözlərlə (*ana, yana*) qafiyə yaratmasıdır: *Mən bir uşaq, sən bir ana, Odur ki, bağliyam sana. Üslubi cəhətdən obrazlılığa xidmət etməyən fonetik fərqlənmələri isə bu kateqoriyaya daxil etmək doğru deyil.*

Ədəbi tələffüzdə baş verən fonetik hadisələri hansı hallarda fonetik obrazlılıq adlandırmaq olar? Assimilyasiya (oğlanlar-oğlannar, büdcə-büccə), dissimilyasiya (kənd-kənt, səkkiz-səkgiz), bəzi alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü (e:lan, bədi:), proteza (ailə-ayilə, şair-şayir, şer-şeyir və s.), eliziya (neftçi-nefçi, ədəbiyyat-ədəbiyat, atamdır-atamdı, fəaliyyət-fə:liyyət kimi fonetik hadisələr fonetik obrazlılıq yox, ədəbi dilin orfoepik normasıdır. Düzdür, bunlar nitqdə axıcılıq yaradır, tələffüzü asanlaşdırır, ağırlığı aradan qaldırır, lakin obrazlılığa xidmət etmir. İstisna hallarda (məsələn qafiyə yaratmaq məqsədi daşıyarsa) bu hadisələr obrazlılıq yarada bilər.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, dilimizin obrazlılıq vasitələri rəngarəngdir, bitməz-tükənməz xəzinədir. Onları araşdırdıqca yeni-yeni obrazlılıq nümunələri ilə qarşılaşırsan. Bu da dilimizin zənginliyindən, xalqımızın bədii yaradıcılıq təfəkkürünün aliliyindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.277.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, 271 səh.
3. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 320 səh.
4. Журавлев А.П. Звук и смысл. Москва: Просвещение, 1991. 160 с.
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofskiy-dialog-ob-imenah-platon-sumarokov-sovremennoe-sostoyanie-problemy/viewer>

SUMMARY

The main unit of the phonological level in phonetic imagery is the phoneme. Phonemes can create a certain stylistic shade by being used in the composition of words. This comes from the fact that some of the sounds remind of some event - acoustic or psychological event. That is, sounds have shades of meaning. The article examines the stylistic features and possibilities of using the semantic shades of phonemes. The stylistic features of phonetic units that can be used both in writing and in pronunciation (oral speech) - imitation, exclamation, phonetic stuttering, phonetic dialectisms, alliteration, assonance, harmony - have been extensively studied, and examples from works of art have been shown. Intonation, which is a phonetic means that serves to create imagery only in pronunciation, and the stylistic possibilities of its main types have also been examined here. The issue of creating imagery of phonetic events has been touched upon. The above ideas have been explained with examples.

Keywords: phoneme, meaning, style, harmony, intonation, imagery

MASS-MEDIA DİSKURSUNDA TƏBİƏTLƏ ƏLAQƏLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Nərgiz KƏRİMOVA

nargiz.karimova2021@khazar.org

Orcid ID: 0000-0001-7360-3951

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi kütləvi informasiya vasitələrində nitqdə təbiətlə bağlı olan frazeoloji vahidləri öyrənməkdir. Frazeologizmlər nəinki milli dil şüurunun mühüm hissəsini təşkil edir, həm də xalqın mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən zəngin linqvokulturoloji materialı ehtiva edir. Frazeoloji vahidlər öz semantikasında xalq mədəniyyətinin uzunmüddətli inkişaf prosesini əks etdirir, mədəni münasibət və stereotipləri, etalonları, arxetipləri müəyyən edir və nəşildən-nəslə ötürür.

Canlı və yaddaqalan obrazlar yaratmaq üçün kütləvi informasiya vasitələrində təbiətlə bağlı frazeoloji vahidlərdən tez-tez istifadə olunur. Onlar duyğuları, əhval-ruhiyyəni və mədəni xüsusiyyətləri çatdırmağa kömək edir.

Açar sözlər: media mətni, media diskursu, təbiət, informasiya cəmiyyəti

Frazeoloji vahidlər milli-mədəni xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Frazeoloji vahidlər xalq mədəniyyətinin uzun inkişaf prosesini öz semantikasında əks etdirərək mədəni münasibətləri və stereotipləri, etalonları, arxetipləri təsbit edir və nəşildən-nəslə ötürür (Maslova, 2001).

Canlı və yaddaqalan obrazlar yaratmaq üçün kütləvi informasiya vasitələrində təbiətlə bağlı frazeoloji vahidlərdən tez-tez istifadə olunur. Onlar emosiyaları, əhval-ruhiyyəni və mədəni xüsusiyyətləri çatdırmağa kömək edir. Belə frazeoloji vahidlərə bəzi nümunələr (Vendina, 2002):

“Sakit Cənnət” sülh və təhlükəsizlik tapa biləcəyiniz yerdir.

“Dəyişiklik küləyi” - dəyişiklik və yeni başlanğıcları simvollaşdırır.

“Mavidən bolt kimi” güclü emosiyalar doğuran gözlənilməz hadisədir (Telia, 1996).

“Gələbəyə qarşı üzmək” - ümumi qəbul edilmiş normalara və ya gözləntilərə zidd hərəkət edin.

Bu ifadələr nitqi bəzəməklə yanaşı, onu daha ifadəli və emosional zənginləşdirir. Mediada diqqəti cəlb etmək və tamaşaçıda müəyyən əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün tez-tez istifadə olunur.

Təbiətlə bağlı frazeoloji vahidlər çox vaxt kütləvi informasiya vasitələrində ideyaları, duyğuları və mədəni mənaları canlı təsvirlər vasitəsilə çatdırmaq üçün istifadə olunur. Onlar idiomlar, metaforalar və atalar sözləri kimi müxtəlif formalarda görünə bilər və ünsiyyəti daha cəlbedici, əlaqəli və ya çağırışlı etməyə xidmət edirlər. Təbiətlə bağlı frazeoloji vahidlərin bir neçə ümumi növləri və onların kütləvi informasiya vasitələrində istifadəsi aşağıdakılardır:

İdiomlar və ifadələr. İdiomlar sözlərin hərfi tərifindən mənasını çıxarmaq mümkün olmayan ifadələrdir. Təbiətlə bağlı deyimlər kütləvi informasiya vasitələrində tanış və əlçatan ton yarada bilər. Nümunələr daxildir:

“Tozu dişləmək” (“Bite the dust”): Uğursuzluq və ya ölmək deməkdir. Başlıqlarda bunu məcazi mənada istifadə etmək olar, məsələn, “köhnə ənənələr modernləşmə qarşısında toz dişləyir”.

“Çay fincanında fırtına” (“A storm in a teacup”): Mütənasib olmayan kiçik bir problemə istinad edir. Çox vaxt siyasi və ya məşhur xəbərlərdə mübahisələri azaltmaq üçün istifadə olunur.

“Fırtınaya hava verin” (“Weather the storm”): Çətin vəziyyətə dözməyi təsvir etmək üçün istifadə olunur. Başlıqlarda “Yerli müəssisələr iqtisadi fırtınadan tab gətirə bilər” oxuna bilər.

"Günəş parlayanda ot hazırlayın" (Make hay while the sun shines): "Günəş yüksələn bazarda texnoloji şirkətlər ot hazırlayır" kimi məqalələrdə tez-tez iqtisadi və ya siyasi kontekstlərə tətbiq olunan əlverişli şərtlərdən istifadə etməyi təklif edir.

Metaforalar. Metaforalar bir şeyin başqa olduğunu ifadə edən müqayisələrdir, mücərrəd anlayışları təsvir etmək üçün çox vaxt təbiətdən təsvirlər götürürlər. Kütləvi informasiya vasitələrində metaforalar canlı və yadda qalan təsvirlər yaradır:

"Siyasi iqlim" ("Political climate"): Siyasi kontekstlərdə atmosferi və ya əhval-ruhiyyəni təsvir etmək üçün iqlim ideyasından istifadə edir. Xəbərlərdə "Siyasi ab-hava qızıdır" kimi ifadələrə çox rast gəlinir.

"Məhsul toplamaq imkanları": İqtisadi və ya biznes hesabatlarında tez-tez görülən mövcud imkanlardan istifadə etmək fikrinə istinad edir.

"Yaradıcılığın quraqlığı": Xüsusilə incəsənət və ya media sənayelərində innovasiya və ya ideyaların çatışmazlığını təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

"Yüksəlmə dalgaları": Sosial və ya iqtisadi dəyişikliklərin müzakirələrində tez-tez istifadə olunan artan çağırışları və ya təzyiqləri təklif edir (məsələn, "Bərabərsizliyin yüksələn dalgaları") (Jovic, 2021).

Atalar sözləri və məsəllər. Atalar sözləri çox vaxt kənd təsərrüfatı və ya təbii müşahidələrdən qaynaqlanır və dərin mədəni mənə daşıya bilər. Bunlar müdrikliyi və ya ümumi inancları ümumiləşdirmək üçün kütləvi informasiya vasitələrində istifadə olunur:

"Hər buludun bir gümüş astarı var" (Every cloud has a silver lining): Çətin vəziyyətlərdə ümid və ya müsbət nəticələri vurğulayır, tez-tez bərpa və ya möhkəmlik haqqında məqalələrdə istifadə olunur.

"Ağaclar üçün meşəni görə bilməzsiniz" (Not to see the wood beyond the trees): Analitik rəylərdə tez-tez istifadə olunan təfərrüatlara diqqət yetirdiyinə görə daha böyük mənzərəni görə bilməmək deməkdir.

"Ot həmişə qarşı tərəfdə daha yaşılıdır" (The grass is always greener on the other side of the fence.): İnsanların başqalarının onlardan daha yaxşı olduğunu düşünmələrini təklif edir, həyat tərzini və ya sosial məsələlərlə bağlı müzakirələrdə tez-tez rast gəlinir (Averina və Boldyreva, 2013).

Metodlar

Tədqiqatda müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti

Materialdan ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Nəticə

Kütləvi informasiya vasitələrinin nitqində təbiətlə bağlı frazeoloji vahidlərdən istifadə mürəkkəb fikirlərin canlı, yadda qalan və auditoriyaya uyğun çatdırılmasına kömək edir. Təbiətin ümumbəşəri obrazlarına əsaslanaraq, bu ifadələr geniş oxucu kütləsi ilə rezonans doğurur və onları jurnalistikada və media ünsiyyətində effektiv vasitəyə çevirir.

ƏDƏBİYYAT

1. В.Н. Телия (1996), «Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты», Москва: Школа "Языки русской культуры".
2. В.А. Маслова (2001), «Лингвокультурология», Москва: Академия
3. Т.И. Вендина (2002), «Словообразование как источник реконструкции языкового сознания», Москва: Издательство "Индрик".

4. Эмилия Горан Йович (2021), «Соматизмы как часть фразеологической картины мира (на примере русского и сербского языков), Исследования молодых ученых: материалы XVII Междунар. науч. Конф, Казань: Молодой ученый, 70-75
5. М.А. Аверина, Е.И. Болдырева (2013) Соматизм как компонент фразеологической единицы русского и английского языков, Тамбов: Грамота, 11-13.

SUMMARY

The main aim of the article is to study phraseology. Units related to nature in mass-media discourse. Phraseological units play an important role in determining national-cultural characteristics. Phraseological units reflect the long development process of folk culture in their semantics, determine cultural attitudes and stereotypes, standards, and archetypes, and transmit them from generation to generation. Mass media often uses phraseological units related to nature to create vivid and memorable images. They help convey emotions, moods, and cultural characteristics.

Keywords: media text, mass media discourse, nature, information society

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI LEKSİKASININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Nərminə ƏLİYEVƏ

narmina_alieva81@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

İngilis dilində İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları terminlərinin milli dilə tərcüməsi müasir qloballaşma dövründə xüsusilə önəmli hesab edilir. Azərbaycan dilinə tərcümə edilməyən beynəlxalq terminlər ilə yanaşı, ana dilimizə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac duyulan İKT leksikası da vardır. Azərbaycan dilində daxili imkanlar hesabına termin yaradıcılığı prioritet istiqamət olsa da, alınma terminlərin imkan daxilində azərbaycanca qarşılıqları ilə əvəzlənməsi, sosial şəbəkələrdə və sosial mediada İKT terminlərinin tərcüməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kompüter texnikası sahəsində çox istifadə edilən terminlər mənbə dildə olduğu kimi işlədilir, İKT və kompüter texnikası ilə məşğul olan insanlar tərəfindən mənalı sərbəst şəkildə anlaşılar. Bəzi İKT terminlərinin tələffüzü və yazılışı isə Azərbaycan dilinin orfoepiyası və orfoqrafiyasına uyğun olmur, xarici dili bilməyən istifadəçilər üçün çətinlik yaradır.

Terminlərin daha dəqiq tərcüməsi, yaxud uyğun Azərbaycan dili sözləri ilə əvəzlənməsi kompüter istifadəçiləri və geniş oxucu kütləsi üçün onların anlaşılan olmasını təmin etməlidir.

Açar sözlər: *termin, kompüter, informasiya, tərcümə*

Azərbaycan dilində işlənən elə alınma terminlər vardır ki, onların ana dilimizə tərcüməsinə zərurət yoxdur. Bunların bir çoxu əksər dünya dillərində istifadə olunmaqla anlaşılan beynəlmiləl terminoloji vahidlərdir. Əksər dillərdə hazır şəkildə işlədilən terminlər nə ana dilinə çevrilir, nə də milli qarşılığından istifadə olunur. Beynəlxalq terminlərin bütünlüklə milli dillərə tərcüməsi terminoloji vahidlərin işlədilməsində və anlaşılmasında dolaşılıqlığa səbəb ola bilər. Odur ki, Azərbaycan dilində İKT terminlərinin tərcüməsi məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. M. Məmmədova yazır: “Beynəlmiləl səciyyəli, hamı tərəfindən qəbul edilmiş və başa düşülən terminlərin tərcümə edilərək “başə düşülməz” şəkli salınmasına ehtiyac yoxdur... İKT terminlərinin milli dillərə tərcüməsi ilə bağlı bəzi mülahizələri Azərbaycan dilinə də birbaşa aid etmək olar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində terminyaratmada dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı prioritet hesab olunur. Alınma terminlər isə imkan daxilində Azərbaycan sözləri ilə əvəzlənir. Lakin beynəlmiləl terminlərə münasibətdə bu hal həmişə özünü doğrultmur” [2, s. 20-21].

Azərbaycan dilində işlədilən alınma İKT terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: a) mənbə dildə olduğu kimi işlədilən İKT terminləri; b) Azərbaycan dilinə tərcümə edilən İKT terminləri. Birinci qrupdan olan terminlər informasiya texnologiyaları və kompüter texnikası sahəsində daha çox istifadə edilən terminlərdir. İngilis dilində olmasına baxmayaraq, uzun müddət İKT mütəxəssisləri və kompüter texnikası ilə məşğul olan insanlar tərəfindən istifadə edilir və mənalı sərbəst şəkildə anlaşılar. Məsələn: *algoritm, attribute, avatar, bit, byte, bluetooth, buffer, cache, cell, character, chip, computer, cursor, e-mail, fiber-optic, file, hashtag, internet, online, offline, processor, protocol, tag, printer, scanner, moderator, virus, web, winchester, windows, ZIP, ZOOM, admin* və s.

Prof. İ. Qasımov yazır ki, dəyişikliyə məruz qalmayan alınma terminlər kəmiyyət baxımından çoxluq təşkil edir və mənbə dildəki formasına uyğun şəkildə işlədilir. Bu tipli alınma terminlərdə dəyişdirilməyə ehtiyac da hiss edilmir. Çünki onları mənbə dildəki formasına uyğun şəkildə işlətmək dilimizin fonetik-qrammatik qanunlarını ciddi şəkildə pozmur, forması və semantikasi dilimizə uyğun

gəlir [1, s.196].

İkinci qrupa aid olan terminlər geniş dairədə işlənmişdir. Bu səbəbdən həmin vahidlərin Azərbaycan dili sözləri ilə əvəz edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Belə terminoloji vahidlər birincilərlə müqayisədə kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Xarici dili bilməyən istifadəçilər üçün bunlardan istifadə olunması çətinliklərə səbəb olur. Bəzi terminlərin tələffüz və yazılışı isə Azərbaycan dilinin orfoepiya və orfoqrafiya normalarına uyğun deyil.

Düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sözlərin, çoxkomponentli birləşmələrin yazılışını yadda saxlamaq çətinlik yaradır. Məsələn: brightness, clipboard, gateway, hardware, ease of access, motherboard, audio board, audio track və s. Bununla belə, yazılışı və deyilişi fərqlənməyən yad dillərə aid terminlər də mövcuddur. Məsələn: cursor, data, desktop, fiber-optic, hotspot, menu, processor və s. Ancaq elə sözlər də vardır ki, kök, şəkilçinin yazılış, tələffüz şəkilləri dilimizə uyğunlaşdırılmamışdır: configuration, notification bar və s. Bu tipli sözlər vaxtilə rus dilinin təsiri ilə dilimizə keçdiyinə görə ruscanın fonetik quruluşuna və söz yaratma qaydalarına uyğun şəkildə Azərbaycan dilində işlədilir. Məsələn: nostrafikasiya, ratifikasiya və s. Bəzi terminlər isə ingilis dili sözlərinin tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə deyil, yazıldığı şəkildə tələffüz olunur. Məsələn: [draivə] əvəzinə draiver. Tələffüz şəkli dilimizin tələffüz və yazılış qaydalarına uyğun gəlməyən İKT terminləri də vardır (brainware [breinweə]).

Odur ki, əksər İKT terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini zəruri hesab edirik. Məsələn: adjust – tənzimləmək, attachment – qoşma, back – geriye addım, backspace – klaviaturada klavişi bir simvol geriye aparır, back up – ehtiyat nüsxə, blue screen – mavi ekran, brainware – alqoritm təminatı, bridge – iki şəbəkəni birləşdirən proqram qurğusu, brightness – boz rəngin piksellə vahidi, parlaqlıq dərəcəsi, burn – CD, DVD disklərin yazılması, bus – platalar arasında məlumatların ötürülməsi üçün vasitə, click – düyməni basmaq, clipboard – mübadilə buferi, cluster – sərt diskdə informasiya saxlanılmasının struktur elementi, configuration – kompüterin proqram və aparat vasitələrinin cəmi, cookie – istifadəçinin daxil olduğu internet saytlarının kompüterdə buraxdığı izlər, device – sistemə bərqərar edilmiş proqram, qurğu, dial up connection – telefon xətti ilə internetə qoşulma, drag & drop – windows – da obyekt və fayllarla işləməyin ideologiyası, drop cap – mətnin əvvəlində ilk hərfin böyük yazılışı, ethernet – şəbəkə, fake – saxta, folder – qovluq, gateway – bir formatı digərinə çevirən sistem, ghost – sistemi bərpa edən proqram məhsulu, grandfather – faylın sonuncudan əvvəlki versiyası, hardware – kompüterin aparat təminatı, hotspot – proqramın daha çox istifadə olunan yeri, Wi – Fi zonası, hub – şəbəkə paylayıcısı, interface – kompüterdə ayrı – ayrı qurğular arasında standart signal və rabitə növü sistemi, logout – sistemi tərk etmə, plug & play – kompüterə əlavə avadanlıq və sistemlərin asan qoşulması mexanizmi, port – kompüterə avadanlıq qoşmaq üçün yer, router – marşrutizator, software – proqram təminatı, statusbar – cari vəziyyət haqqında məlumat sətri, streamer – məlumatların maqnit lentlərə yazılıb saxlanması üçün qurğu.

Bəzi İKT terminlərinin lüğətlərdə, dərsliklərdə Azərbaycan dilində verilmiş tərcümələri çoxsözlü, uzun-uzadı, cümlə şəklində olduğuna görə onların bir sözlə və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş qarşılığının yaradılması məqsədəuyğundur. Çünki qənaətliliyə daha meyilli olan şifahi və yazılı nitqdə onlardan istifadə edilməsi ana dilimizin nümayəndələri üçün daha asandır. Belə terminlər daha tez yadda qalır, hər iki nitq formasında istifadə üçün əlverişli olur.

Məsələn: bridge – iki və ya daha çox fiziki lokal şəbəkəni birləşdirən aparat – proqram qurğusu, cluster – sərt diskdə informasiya saxlanılmasının struktur elementi, cookie – istifadəçinin daxil olduğu internet saytlarının kompüterdə qoyduğu izlər, device – sistemə bərqərar edilmiş qurğu və ya proqram, drop cap – mətnin başlanğıcında ilk hərfin böyük yazılışı, ease of access – giriş asanlığı, ghost – sistemi bərpa edən proqram məhsulu, interface – kompüterin ayrı – ayrı qurğuları arasında standart signal və rabitə növü sistemi, plug & play – kompüterə əlavə avadanlıq və sistemlərin asan qoşulması mexanizmi və s.

Bununla belə, dilimizə uğurla tərcümə edilmiş İKT terminləri də vardır. Onlardan elmi tədqiqatlarda, dərsliklərin dilində müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Belə terminlərə aşağıdakı sözləri

misal göstərmək olar: control panel – idarəetmə paneli, data – verilənlər, desktop – iş masası, display – ekran, icon – ekran nişanı, inbox – mesaj qutusu, login – istifadəçi adı, motherland – ana plata, notification bar – bildiriş paneli, online – xətdədir rejimi, paste – yapışdırma, piracy – piratlıq, recycle bin – zibil qutusu, ribbon lent - boyalı lent / alətlər paneli, screen shot – ekran şəkli, scroll bar – skrol çubuğu, task bar – tapşırıqlar paneli, title bar – başlıq sətri, unicode – yunikod cədvəli və s. Tərcümələrin müəyyən hissəsi XX əsrin 90-cı illərində rus dilindən kalkaetmə yolu ilə yarandığından ruscadakı leksik vahidlərin sözbəsöz dilimizə tərcüməsini əks etdirir: control panel – панель управления – idarəetmə paneli, desktop – рабочий стол – iş masası, data – данные – verilənlər və s.

İKT terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında yazan M. Məmmədova bəzi İKT terminlərinin ana dilimizə tərcüməsinə münasibət bildirərək yazır: “Ribbon” və “Ribbon cartridge” Azərbaycan dilinə “lent, rəngli lent” və “rəngli lentli kaset” kimi yox, “lent”, “rəngləyici lent” və “rəngləyici lentli kaset” kimi tərcümə olunsaydı, fikrimizcə daha düzgün olardı” [2, s.21]. Belə hesab edirik ki, Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dəqiqləşdiriləcəyi İKT terminləri onlardır. Terminlərin daha dəqiq tərcüməsi, yaxud uyğun Azərbaycan dili sözləri ilə əvəzlənməsi isə kompüter istifadəçiləri və geniş oxucu kütləsi üçün onların anlaşılan olmasını təmin edir.

Bəzi terminlərin isə dilimizdə hələ də qarşılığı olmadığından müasir türk dilindən hazır şəkildə gəlmiş sözlərdən də istifadə edilir. Məsələn, click - “maus”un sol düyməsini basmaq mənasındadır. Ancaq son vaxtlar bəzi ədəbiyyat, dərslik və digər çap məhsullarında eləcə də azərbaycanca elektron nəşrlərdə terminin “tıklama” sözü ilə əvəzləndiyi müşahidə olunur. Belə hesab edirik ki, bəzi İKT terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin daha da dəqiqləşdirilməsinə, yaxud dilimizdəki qarşılığının tapılıb üzə çıxarılmasına ehtiyac vardır. Məsələn: configuration – kompüterin proqram və aparat vasitələrinin cəmi; drop cap – inisial, baş hərfin böyük yazılışı; fisher – internet dələduzu; ghost – sistemi bərpa edən proqram; grandfather – sonuncudan əvvəlki fayl versiyası və s.

Bəzi İKT terminləri ana dilimizə kalkaetmə yolu ilə tərcümə olunur. Kalkaetmə söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərdə özünü göstərir və tərkib hissələrin mənbə dildən söz alan dilə hərfən tərcüməsini nəzərdə tutur. Dilçilik kitablarında kalkanın iki növü fərqləndirilir: tam və yarımçıq kalkalar [1, s.160]. Tam kalkaetmə zamanı söz birləşməsinin (mürəkkəb sözün) tərəfləri tərcümə olunaraq Azərbaycan dilinin sözlərinə və söz birləşmələrinə tam şəkildə uyğunlaşdırılır. Məsələn: address bar – ünvan sətri, address book – ünvanlar kitabı, audio board – səs platası, audio track – səs cığırı, user account – istifadəçinin uçot yazısı və s.

Yarımçıq kalkaetmə zamanı termin birləşmənin (mürəkkəb terminoloji vahidin) yalnız bir komponenti dilimizə tərcümə olunur və Azərbaycan dili sözlərinə yarımçıq uyğunlaşma baş verir. Məsələn: clipboard – mübadilə buferi, control panel – idarəetmə paneli, air plane mode – uçuş rejimi, autosave – avtosaxlama (avtomatik yaddasaxlamaq), file explorer – fayl bələdçisi, scroll bar – skrol çubuğu və s.

Bu gün sosial şəbəkələrdə və sosial mediada İKT terminlərinin tərcüməsi məsələsi, xüsusilə də qeyri-professional, sərbəst, ixtiyari çevirmələr internet seqmentinin, sosial şəbəkələrin dili ilə əlaqədar haqlı narazılıq və narahatlıq yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində bəyənmək feili ola-ola layk etmək ifadəsinin işlədilməsi məqsədəuyğun sayılmır. Bunu post etmək, taq etmək, delet etmək ifadələri haqqında da söyləmək mümkündür.

Beləliklə, İKT terminləri dünyanın bir çox dillərində işlədilən beynəlxalq terminoloji vahidlərdir. İKT terminləri içərisində latın, yunan mənşəli terminlər ilə yanaşı, ingilis dilinə aid sözlərdən də çox istifadə olunur. Beynəlxalq terminlərin mövcudluğu həm istənilən dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, ifadə imkanlarını genişləndirir, həm də dillərarası və xalqlararası əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edir. İKT terminlərinin beynəlmilləşməsi ilə İKT sahəsinə aid mütəxəssislərin və digər peşə sahiblərinin istifadə etdiyi kompüter dili formalaşır, habelə milli dillərdə sabit söz birləşmələri, qanadlı ifadələr yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Dərslik. Bakı: Kitab aləmi, 2011
2. Məmmədova M.M. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində işlədilən terminlərin ekstralingvistik və lingvistik xüsusiyyətləri / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2018

SUMMARY

The translation of Information Communication Technology terms in English into the national language is considered particularly important in the era of modern globalization. In addition to international terms that are not translated into Azerbaijani, there is also ICT lexicon that needs to be adapted to our native language. Although the creation of terms in the Azerbaijani language due to internal possibilities is a priority direction, the issue of replacing borrowed terms with their Azerbaijani equivalents as much as possible, translating ICT terms in social networks and social media is also of great importance. Commonly used terms in the field of computer technology are used as in the source language, meaning is loosely understood by people involved in ICT and computer technology.

The pronunciation and spelling of some ICT terms do not correspond to the orthography and spelling of the Azerbaijani language, creating difficulties for users who do not know a foreign language. A more accurate translation of the terms or their replacement with appropriate Azerbaijani words should ensure that they are understandable for computer users and a wide readership.

Keywords: term, computer, information, translation

İNGİLİS DİLİNİN DİALEKTLƏRİ

Nigar ƏBDÜRƏHMANOVA
nigarabdurahmanova@yahoo.com
Orchid ID: 0009-0009-0439-8726
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalə əsasən əsrlər boyu meydana gələn ingilis dili ləhcələrindən bəhs edir. İngilis dili dialektlərinin yayılması əsasən yeni tayfaların İngiltərədə məskunlaşması ilə bağlı olmuşdur. Zaman keçdikcə ingilis dilində danışanlar dünyanın müxtəlif bölgələrinə yayılaraq dillərini də özləri ilə aparmışlar. Təbii olaraq, ingilis dili yerli əhalinin danışdığı dillərlə qarışaraq yeni ləhcələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. İngilis müstəmləkəçiliyi dövründə bu proses daha da sürətlənmişdir. İnsanların Amerika, Avstraliya və Hindistan kimi ərazilərə köçü yerli dillərə böyük təsir göstərmişdir. Günümüzdə Amerikan ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi, Karib ingiliscəsi və digər ingilis dili variantları mövcuddur. Bunun nəticəsində ingilis dili qlobal bir dilə çevrilmişdir. Eyni zamanda, ingilis dili yerli dillərdən çoxsaylı sözlər mənimsəyərək öz lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Bu proses bu gün də davam edir və dil inkişaf etdikcə davam edəcəkdir.

Açar sözlər: ingilis dili, tayfalar, müstəmləkəçilik, Amerika, ləhcələr, lüğət, tələffüz, alınma sözlər

Giriş

Dünyada neçə ingilis dili dialekti var?

Minillik tarixin nəticəsi olaraq Böyük Britaniya dialekt və vurğularla çox zəngindir. Dünyanın müxtəlif hissələrində danışılan ingilis dili ləhcələrin dəqiq sayını təxmin etmək mümkün olmasa da, 160-dan çox müxtəlif ingilis dili dialektinin mövcud olduğu təxmin edilir və bu rəqəm bütün dünyada yerli mədəniyyətlərdə dilin istifadəsi və tələffüz fərqləri sayəsində sürətlə artır. 350 milyondan çox insan üçün ana dili ingilis dili sayılır.

İngilis dili orta dövrlərdən bu günədək sürətlə böyüyərək qlobal ünsiyyət və biznes dilinə çevrilmişdir. Mədəniyyətin yayılması və Britaniya İmperiyasının sonrakı inkişafı və genişlənməsi sayəsində ingilis dili bütün dünyada insanların ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdiyi körpüyə çevrilmişdir. İngilis dilinin müəyyən səviyyədə danışıldığı hər bir ölkədə bu dilin istifadəsinin öz fərqli tərəfləri var.

İngilis ləhcəsi nədir?

Bu genişlənmə, dilin standart ingilis dili variantından zamanla dilin bir hissəsinə çevrilmiş müxtəlif sözlərlə zənginləşməsinə gətirib çıxartmışdır. Bir çox dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də xüsusi vurğusu onun danışıldığı bölgədən çox asılıdır. Lakin vurğu insanların sözləri necə tələffüz etməsidir, ləhcə isə təkcə tələffüzləri deyil, həm də müxtəlif lüğət və qrammatikanı ehtiva edir. Dilin qrammatikasında və lüğətində bu müxtəliflik dialekt adlanır. Dialektlər yerli əhalinin ilk dilinin kütləvi şəkildə təsirinə məruz qalır. Müəyyən bir bölgədə dilin zamanla çatdırılmasının xüsusi yolu dialekt kimi tanınır.

İngilis dilində ən çox yayılmış dialektlər hansılardır?

İngilis dilinin ən çox danışılan ləhcələrindən bəzilərinə Avstraliya, ABŞ, Böyük Britaniya, Hindistan, Keniya, Yamayka və ondan kənarda olanlar daxildir. Bu dialektlər tez-tez alt dialektlərə çevrilərək bölgələrin müxtəlif ərazilərində dəyişir.

Linqvistik tədqiqatçılar tərəfindən təxmin edilir ki, dialektlərdə fərqlərin yaranması çox vaxt 60 km məsafədən sonra müşahidə olunur. Bu, dilçilikdə dilin istifadəsində yerli ifadələri birləşdirməyə

böyük bir meyl olduğunu göstərir.

Qədim İngilis dili dövrü üçün İngiltərəni dörd dialekt sahəsinə bölmək adi haldır. İngiltərənin dialekt əraziləri 5-ci əsrin ortalarından etibarən Britaniyaya gəlib məskunlaşan alman tayfalarına qədər aydın şəkildə izlənilə bilər. İngiltərədə ilk məskunlaşanlar arasında əsasən üç qəbilə qrupu var idi: Anglo, Saksonlar və Cyutlar. Anglo tayfaları Anglosdan (təxminən indiki Şlezviq-Holşteyn), Saksonlar şərq və mərkəzi Aşağı Saksoniya ərazisindən və Cyutlar bu gün Danimarkanın qərbində təşkil edən Cyutlənd yarımadasından gəlmişdi. (Bourcier, Georges 1981, s.1, 2)

Bu üç qrupdan ən əhəmiyyətli Saksonlardır, çünki onlar Qədim ingilis dili dövründə siyasi cəhətdən dominant qüvvə kimi özlərini müəyyən etmişlər. Buna bir sıra amillər, əsasən Qərbi Sakson krallarının güclü mövqeyi təsir etmişdi, bunların arasında kral Alfredi (9-cu əsrin sonu) əsasən göstərmək olar. Qərbi Sakson ləhcəsi də skriptoriyalarda (yəni əlyazmaların köçürüldüyü və/yaxud orijinal sənədlərin yazıldığı yerlər) ən güclüsü sayılırdı, belə ki, yazılı ünsiyyət üçün Qərbi Sakson ləhcəsi təbii seçim idi. Bununla belə, qalan ərazilərin dilində də müxtəlif sənədlər verilmişdir. Xüsusilə Norzumbriya-dan bizə bu dialekt sahəsinin kifayət qədər aydın mənzərəsini təqdim edən bir sıra sənədlər mövcuddur. Kent ləhcəsində bir neçə sənəd də (xüsusən də bir sıra moizələr) bu günədək gəlib çatmışdır. Bu, bizə Orta ingilis dili dövründə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu ləhcənin xüsusiyyətlərinə qısa nəzər salmağı təklif edir. Kentiyada diqqəti cəkmək olar ki, Qədim ingilis dilində /y:/ -/e:/ tələffüz edilməsi nəticəsində müasir ingilis dilində pis sözü ivil kimi deyil, evil- kimi tələffüz olunur.

Qədim ingilis dili dövründə vurğu, sözün leksik kökünə əsaslanırdı. Bu mərhələdə dildə artıq çoxdan vurğu növü inkişaf etmişdi - vurğulanan hecalar vurğusuz olanlardan daha uzun və daha yüksəkdir - bu hələ də ingilis və digər alman dilləri üçün xarakterikdir. İsimli prefikslər də ¹ andsvaru (answer - cavab) sözündə olduğu kimi vurğu götürə bilərdi, lakin fellərdə həmişə vurğu kökdə olurdu: for¹ giefan (forgive - bağışla) (Bourcier, Georges 1981, s.6)

Orta Dövr ingilis dilinin dialektləri adətən üç böyük qrupa bölünür: 1) Cənub (Cənub-Şərqi, və ya Kent və Cənub-Qərbi olaraq bölünür), əsasən Temza çayının cənubundakı qraflıqlarda; 2) Temzadan Cənubi Yorkşayerin cənubuna və Lankaşayerin şimalına qədər ərazidə - Midlend (təxminən köhnə ingilis dilinin dövrünün Mercian dialekt sahəsinə uyğundur); və 3) Şimal - Şotlandiya ovalıqlarında, Norzumberlənd, Kumbriya, Durham, şimal Lankaşayer və Yorkşayerin əksəriyyətində danışılmışdır.

Müasir ingilis dilinin dialektləri Qədim ingilis dili dövrün dialektlərinin davamı kimi görünə bilər. İngiltərənin daha dar bölgəsinin dialektik bölgüsü 1) şimal, 2) mərkəzi və 3) (bölünmüş) cənub bölgəsi günümüze qədər qorunub saxlanılmışdır. İngilis dilinin dialektlərinin linqvistik tədqiqi 19-cu əsrə gedib çıxır, o zaman Hind-Avropa tədqiqatlarının bir növü kimi əsas Avropa dillərinin (kənd) dialektləri üzrə tədqiqatlar xeyli inkişaf etmişdir. İngilis dialektologiyasının ilk görkəmli nümayəndəsi Aleksandr Ellis (19-cu əsrin ortaları), bir qədər sonra Cozef Rayt olmuşdur (19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəlləri). Birincisi ingilis ləhcələri ilə bağlı araşdırmanı, ikincisi isə bu əsrin əvvəllərində hələ də istifadə olunan ingilis dialektlərinin qrammatikasını nəşr etmişdir.

London ingilis dilinin formalaşmasında dialektlərin nisbi əhəmiyyəti şəhərə müxtəlif istiqamətlər üzrə immiqrasiya ilə müəyyən edilir. Şəhərə daxil olan miqrantların dili burada işlədilən dilə açıq şəkildə təsir göstərmişdir (Strang, Barbara 1970, s.10)

London İngilis dilinin ən erkən mənbələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, erkən London ingilis dili dövrü şəhərin şimal-şərqində yerləşən Essekslə yaxınlıq göstərmişdir. Bu fərziyyə 1258-ci ildə III Henri -in İngilis dilində yazılmış və Esseksə xas olan Qədim ingilis dilinin tipik fərqi göstərən sənədlərlə təsdiqlənir. Bura da həmçinin, Midlseks və Surrey (cənubda) mahallarına işarə edən xüsusiyyətlər də var.

Orta ingilis dili dövründə London ləhcəsinin formalaşmasında ölkədəki mərkəzi mövqeyinə görə midland formalarının xüsusi təsiri olmuşdu. Leith şərqə midland növünü London, Oksford və Kembric arasındakı üçbucaqda bir növ lingua franca kimi nəzərdən keçirirdi ki, bu da təhsil almaq üçün bu şəhərlərə səyahət edən tələbələr arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunurdu (Leith, Dick

1997, s.38)

London əhalisinin yuxarı təbəqələri ilə ingilis dilinin bir formasının inkişafı şəhər ləhcəsi olan Koknidən ayrı bir istiqamət almışdı. Bu müxtəliflik və standart arasındakı parçalanma sonrakı əsrlər ərzində daha da genişləndi və 19-cu əsrdə hər şeydən əvvəl orta və yuxarı siniflərin məktəblərində və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində tələffüz normasının kodlaşdırılmasına səbəb oldu və əsrin əvvəllərində fonetik Daniel Cons tərəfindən Alınan Tələffüz adlandırılırdı.

İngiltərədəki ingilis ləhcələrini 7 əsas qrupa bölmək olar: Standart İngilis ("The Queen's English"- Krallığın qəbul etdiyi İngilis dili), Şimal dialekti, Şərqi Midlənd, Qərbi Midlənd, Şərqi İngiltərə, Cənub, Qərb Əyaləti və Highland English- Haylənd ingilis dili variantı. Digər tərəfdən, Şotlandiyadakı İngilis ləhcələrini bu 3 əsas qrupa bölmək olar: Dağlıq İngilis, Şotlandiya və Qlazveç. Dil mütəxəssisləri tərəfindən aparılan son araşdırmalarda İngiltərə və Şotlandiya arasında 40-dan çox fərqli dialekt sadalanıb. Onların işlənmə yeri coğrafi mövqeyinə görə dəyişir. (Fisher, John H. 1996, s.35) İngilis dili əslində qeyri-adi bir dildir. Onsuz da erkən friz və sakson dilinin qarışığı olan dil, Danimarka və Norman Fransız dillərini mənimsəmiş, daha sonra bir çox Latin və Yunan texniki terminləri əlavə etmişdir. ABŞ, Kanada, Havay, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika və başqa yerlərdə yerli və immiqrant dillərindən yerli bitkilər, heyvanlar, qida məhsulları, geyimlər, mənzillər və digər əşyalar üçün terminləri qəbul etmişdir. Üstəlik, Kokneydən Yamaykaya qədər müxtəlif dialektlər və Polaridən hip-hopə qədər saysız-hesabsız jarqon mənbələri qarışıqca yeni terminlər və ifadələr əlavə etməyə davam edir. (Samuels, Michael L. 1972, s.45-47)

Geordie (geordi) hələ də danışılan ən qədim ingilis ləhcəsi olaraq, adətən Şimal-Şərqi İngiltərədəki Nyukasl-Apon-Tayn xalqının və ləhcəsinin hər ikisinə istinad edir.

Cockney (Kokni) əvvəlcə East End London- Şərqi London fəhlə sinfinin ləhcəsi olmuşdur. İlk "h" düşür, beləliklə house - ev /aus/ (və ya hətta /a:s/) olur. Diftonglar bəzən kəskin şəkildə dəyişir: time - zaman > /toim/, brave - cəsur > /braiv/ və s.

Cockney (Kokni) kimi səslənmək üçün "think"- düşünmək, "thank you"- təşəkkür edirəm kimi sözlərdəki 'th' səsini "f" səsinə dəyişməli olacaqsınız. Beləliklə, 'fink' və 'fank you' deyəcəksiniz. Bayram, otel və xoşbəxtlik (holiday, hotel, happiness) kimi sözlərdə 'h' səsini buraxmaq sizə kokni kimi səslənməyə kömək edəcək. Beləliklə, 'oliday', 'otel' və 'appy' kimi səslənəcək.

Estuary İngilis dili: Londonda Temzadan aşağıya, Esseksə, Sasseksə və hətta Kentə qədər yeni işçi və orta sinif ləhcəsi inkişaf etdi və sürətlə "cənub ləhcəsinə" çevrildi. O, Cockney-nin bəzi xüsusiyyətlərini RP ilə birləşdirir, lakin Cockney (Kokni) jarqonundan daha az istifadə edir.

Şərqi Anglian: Bu ləhcə cənub ləhcəsinə çox bənzəyir; saitlər arasında "t" adətən glottal stop olur: /ai/ /oi/ olur: time- zaman > /toim/ kimi səslənir.

East Midland -Şərqi Midlendlər: Bir vaxtlar mahaldan mahala maraqlı variasiyalarla dolu olan East Midland (Şərqi Midlend) ləhcəsi indi əsasən RP-dir. "r" atılır, lakin "h" tələffüz olunur. Onu RP-dən fərqləndirən yeganə əlamətlər tələffüz fərqi: ou > u: (beləliklə go /gu:/ olur).

Qərb ölkəsi: "r" atılmır, başlanğıc "s" tez-tez "z" olur (singer > zinger). Sözü əvvəlində gələn "f" tez-tez "v" olur (barmaq - finger > vinger),saitlər uzanır.

West Midlands (Qərbi Midlənd) :Brummi, Birmingemdə danışılan West Midlands (Qərbi Midlənd) versiyasıdır.

Lancashire (Lankşayer): Liverpulun şimalında və şərqində danışılan bu ləhcə, cənubda "r" hərfini atmaq adətinə malikdir. Digər xüsusiyyətlər: Səslərin tələffüzündə müəyyən fərqlər görünür: luck- /œ/ > /u/; (/luk/) - bəxt, hole -/ou/ > /oi/; (/hoil/)- çuxur.

Yorkshire (Yorkşayer): Yorkshire ləhcəsi bir az isveç dilinə bənzəyən keyfiyyəti ilə tanınır və "r" hərfini saxlayır. Anything and nothing - aught və naught (tələffüz /aut/ və ya /out/ və /naut/ və ya /nout/) hər şey və heç bir şey mənasında istifadə olunur.

Uels ingilis dili yüngül yuvarlanan "r" ilə xarakterizə olunur. Uels ingilis dilinin digər variantından güclü şəkildə təsirlənsə də, bu gün standart İngilis dilinin təsiri altındadır. (Fisher, John H. 1977. s.7-9)

Şotlandiyanın dialektlərində İngiltərədən daha çox variasiya var! Varyasyonların böyük bir Şotlandiya lüğətindən başqa, bir neçə ortaq cəhətləri var: "saf" saitlər (/ei/ əvəzinə /e:/, /ou/ əvəzinə /o:/), /u:/, məs çəkmə-boot /bu:t/, yaxşı-good/gu:d/, ay- moon /mu:n/, yoxsul-poor/pu:/ .

Qrammatika sahəsinə gəlincə isə standart ingilis dilində güclü olan bir çox fel Şotlandiya ingiliscəsində zəifdir: sell > sellt, tell > tellt, mak > makkit, see > seed və s. Şotlandiyanın xüsusilə Qlazqo və Edinburq bölgəsində bir neçə şəhər dialektləri də var. Edinburq fəhlə sinfinin qalın ləhcəsini Trainspotting filmində eşitmək olar.

Dağlıq ərazilərdə, xüsusən də Qərbi Adalarda ingilis dili çox vaxt insanların ikinci dili olduğu halda, birincisi Şotlandiya qael dilidir. Highland (Haylənd) ingilis dili saf saitlərlə zərif tərzdə tələffüz olunur. İrlandiya ingiliscəsinin cümlə quruluşu tez-tez qael dilindən götürülür:

- Use of “be” or “do” in place of “usually”- “olmaq” və “etmək ” adətən sözünün yerinə işlənir:

I do write... (I usually write)

- Use of “let you be” and “don’t be” as the imperative: İcazə verin və etməyin ifadələrinin əmr cümləsinin işlənmə qaydası: Don’t be troubling yourself./ Özünüzü yormayın.

Bəzən “AuE” və ya “en-AU” kimi qısaldılan Avstraliya ingilis dili Avstraliyada danışılan və yazılan ingilis dialektləri toplusudur. 19-cu əsrin əvvəllərindən bəri fərqli bir ləhcə kimi tanınıb və bu zamana qədər ilk kolonistlər tərəfindən danışılan ingilis dilindən fərqlənir. Avstraliya və Amerika ingilislərinin çoxlu ortaq cəhətləri olsa da, fərqli cəhətləri də var. Bu fərqlərə orfoqrafiya, lüğət, qrammatika və durğu işarələri daxildir. Məsələn, humor and color (yumor və rəng)- kimi sözlər Avstraliyada “humour” and “colour” kimi yazılır. Avstraliya ingilis dili variantı Amerika ingilis dili variantının bəzi hallarda istifadə etməyəcəyi söz önlərindən istifadə edir (məsələn, Cümə günü tərk etdi ,e.g., She left on Friday ; She left Friday).(Wakelin, Martyn,1977,s.14-18]

Avstraliya ingilis dilinin üç əsas alt qrupu öz variasiyası ilə tanınır: Standart Avstraliya ingilis dili, Aboriginal ingilis dili və Etnomədəni Avstraliya ingilis dili. İnsanlar həm də kontekst və fərdi amillərdən asılı olaraq müxtəlif növ Avstraliya ingilis dilini danışa bilirlər.

Avstraliya ingilisləri də bir çox aborijen sözləri qəbul etmişdir, məs. kangaroo -kenquru, boomerang- bumeranq, koala - koala, coolabah -- a type of tree, corroboree -- a ceremony, woomera -- a weapon.

Yeni Zelandiya ingilis dili Avstraliya və ya Britaniya ingiliscəsindən fərqli səslənir və daha çox Qərbi Amerika ingilisinə bənzəyir.

Cənubi Afrika ingilis dili RP-yə (Received Pronunciation - standard ingilis dili) yaxındır. Avstraliya və Amerika ingiliscəsi kimi, Afrika dillərindən, xüsusən yerli heyvan və bitki növləri üçün alınmış çoxlu sözlər var. Dialektlər də şərqdən qərbə bir qədər dəyişir: Natalda (Cənubi Afrikanın qərbində) /ai/ /a:/ tələffüz olunur, buna görə də niyə-why /wa:/ tələffüz olunur.

Karib dənizində olduğu kimi, ingilis dili də müstəmləkəçilik nəticəsində Cənubi Asiyaya gəldi. İngilislər Hindistana ilk dəfə 1600-cü illərin əvvəllərində gəldilər və illər keçdikcə ingilislər ölkənin əksər hissələrinə təsirli şəkildə nəzarəti gücləndirdilər. Bu tarix tez-tez Britaniya Rajı adlandırılan yeni dövrün başlanğıcı kimi qəbul edilir.

Tələffüz baxımından bir çox danışanlar <v> və <w> səsləri arasında fərq qoymurlar. “Think”- düşünmək və “this”- bu kimi sözlərdə də <th> əvəz edilə bilər, çünki heç bir hind dilində bu samitlər yoxdur. Cənubi Asiya nitqinin bu xarakterik xüsusiyyəti şərhçiləri Hinglish (yəni Hind ingilis dili) və ya Pinglish (yəni Pakistan ingilis dili) kimi məşhur terminləri yaratmağa vadar edib. Karib dənizi lüğətinin ümumi elementləri var, məsələn, pickney - ‘young child,’ "gənc uşaq" mənasını verir. Bu söz xüsusilə maraqlıdır, çünki dünyada bir neçə pidgin və kreol dillərində mövcud olduğu bilinir. Onun portuqalca "kiçik" mənasını verən pequeno sözündən qaynaqlandığı güman edilir və bəlkə də Portuqal dənizçilərinin və tacirlərinin Qərbi Afrika sahillərində ticarətinin nəticəsi olaraq yayılıb.

Coğrafiyaçılar və Sosial Alimlər ABŞ-da 7 əsas dialekt qrupunun və 30 əsas dialektin olduğunu təxmin edirlər: Qərbi Amerika ingiliscəsi, Şimal-Mərkəzi Amerika ingiliscəsi, Şimali Amerika ingiliscəsi, Midland Amerika ingiliscəsi, Cənubi Amerika ingiliscəsi, Nyu York Amerika ingiliscəsi

və Şimali Yeni İngiltərə-Amerika ingiliscəsi. Hər bir qrupun öz alt dialektləri var. Şərq Sahilində, hər birində bir qədər fərqli dialektlərə malik çoxlu kiçik bölgələr var. Bütün Qərb Sahili yalnız üç ləhcəni əhatə edir və bu ərazilər daha çox neytral vurğuya malik olması ilə də tanınır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında dialektlər arasında fərqlərin yaranması sahillər və sərhədlər əsasında mövcuddur. Bölgələrdəki koloniyaları Portuqaliya, Fransa, İngiltərə və İspaniyadan olan insanlar zəbt edirdi. Bu, həmin dillərin regionda mövcud olan dialektlərlə qaynayıb qarışmasına səbəb olub.

İngilis ləhcələrinin ən məşhuru Nyu Yorker olmalıdır (bir neçə New England (Yeni İngiltərə) aksenti ilə qarışdırılır. Hollivud filmlərinə görə, əksəriyyəti New Yorker aksentini olduqca tez aşkar edə bilir. Nyu-Yorkdan olan sosiolinqvistik professoru deyir ki, bu, Britaniya ingilis dilinin vurgusunun zəifləməsidir. Buna görə Nyu Yorklular sözlərin sonunda R səsinə buraxır və yerinə H hərfi qoyurlar. Cənub ləhcəsi (əslində təxminən 7 fərqli vurğu var) ABŞ-da da çox məşhurdur və daha aydın dialektlərdən biridir. Bu sahələrdə ən çox diqqət cəkəni -ing ilə bitən sözlərin sonunda 'g' hərfinin atılmasıdır. in -ing. I'm goin'. I'm eatin'. I'm listenin'- gedirəm', yeyirəm', dinləyirəm. Cənubi Kaliforniyalı "think"- "düşünmək" sözünü "theenk" and "milk"- "süd" sözünü "melk" kimi tələffüz edir. (John Kenyon, 1930,s.22-23)

Amerikada insanların neytral vurğu ilə danışdığı yer varmı? Bu vurğusuz ləhcənin adı dəyişir; bəzən ona Standard American (Standard Amerikan) ya Broadcast English (ingiliscə Yayım dili), ya Network English (ingilis şəbəkə dili), ya da 1920-1930-cu illərdə iki müstəqil dilçi tərəfindən yaradıldığı üçün General American (Ümumi Amerika dili) adlanır. Bu, fərqləndirici xüsusiyyətləri olmayan neytral ləhcədir. Corc Filip Krapp "Ümumi Amerika" ifadəsini işlədən ilk böyük alimdir. Tələffüz təlimçiləri və aktyorluq məşqçiləri bu günə qədər General American -"Ümumi Amerika" dilində məşq edirlər. (George Philip Krapp,19-21)

RP: İngilis dilinin sosial tələffüzü:

Müxtəlif şəkildə "Queen's English"(Kraliçanın ingilis dili), "BBC English" və ya "Oxford English", Received Pronunciation (Qəbul edilmiş standard tələffüz) və ya qısaca RP olaraq adlandırılan vurğu adətən Britaniya ləhcəsi kimi təsvir edilən tələffüz növüdür. RP dialekt deyil, tələffüzdür, çünki bütün RP ilə danışanlar Standart İngilis dilində danışirlar. Başqa sözlə, onlar qeyri-standart qrammatik konstruksiyalardan və regional dialektlərə xas olan lokallaşdırılmış lüğətdən qaçırlar. RP dil baxımından gənc tələffüz növüdür. "Received Pronunciation" ifadəsi 1869-cu ildə dilçi AJ Ellis tərəfindən işlənib, lakin fonetist Daniel Cons onu "İngilis Tələffüz Lüğəti"nin ikinci nəşri üçün qəbul etdikdən sonra sosial elitanın tələffüzünü təsvir etmək üçün geniş istifadə olunan terminə çevrilmişdi. (Jonnie Robinson,s.24)

Nəticə

Tədqiqatın sonunda belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil dəyişkən məfhumdur. Ölkədə baş verən hərbi, siyasi, mədəni hadisələr mütləq şəkildə dildə öz əksini tapır. Dil daşıyıcıları məskunlaşdığı yerdən asılı olmayaraq həm öz dilini inkişaf elətdirəcək, həm də yerli xalqa məxsus söz və ifadələri mənimsəyərək öz dilini zənginləşdirəcək. Əsrlərdir ki, ingils dili həm geniş kütlə tərəfindən mənimsənilir, eyni zamanda müxtəlif xalqların dilləri ilə qaynayıb-qarışır. Beləliklə ingils dilinin müxtəlif variyasiyaları meydana çıxmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bourcier, Georges 1981. An introduction to the history of the English language. Trans. and adapted by C. Clark. Cheltenham: Thornes. Səh: 2-6
2. Fisher, John H. 1977. 'Chancery and the emergence of Standard English', Speculum, 52: 870-99. Səh: 7-9
3. Fisher, John H. 1996. The Emergence of Standard English. Lexington: University of Kentucky

Press. səh :35

4. Leith, Dick 1997 [1983]. A social history of English. 2nd edition. London: Routledge. səh :38
5. Samuels, Michael L. 1972. Linguistic evolution with special reference to English. Cambridge: University Press. 45-47
6. Strang, Barbara 1970. A history of English. London: Methuen. Səh: 10-13
7. Wakelin, Martyn 1977. English dialects. An introduction. 2nd edition. London: Athlone Press. Səh 14- 18
8. Jonnie Robinson : English voices from around the world Səh: 24
9. George Philip Krapp, “The English Language in America”, 1925 səh:19-21
10. John Kenyon “American Pronunciation”,1930. Səh 22-23

SUMMARY

This article is mainly about the English language dialects that emerged through the centuries. The spread of English dialects was primarily driven by the settlement of new tribes in England. Over time, as speakers of English dispersed to different regions of the world, they carried their language with them. Naturally, English language blended with the languages spoken by the local populations, leading to the emergence of new dialects. During the period of English colonialism, the development of the language accelerated even further. The migration of people to territories such as America, Australia, and India had a significant impact on local languages. Nowadays there are a lot of variations of English language such as American English, Australian English, Caribbean English and so on. As a result, English evolved into a global language. At the same time, English language enriched its vocabulary by borrowing numerous words from local languages. This process continues up today and will go on as the language is on process.

Keywords: English language, tribes, colonialism, America, dialects, vocabulary, pronunciation, borrowed words

REALİLƏR LİŦQVİSTİK HADİSƏ KİMİ

Nübubət ADİGÖZƏLOVA

Adigozelovanububet@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Bildiyiniz kimi, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, və nəticədə linqvistik səviyyədə informasiya mübadiləsi baş verir. Beləliklə, istənilən dildə konkret xalqa xas hadisələri ifadə edən çoxsaylı leksik vahidlər mövcuddur. Məhz bu sözlərdə dil və mədəniyyət arasındakı qırılmaz əlaqə öz əksini tapır və onların tərkibində olan mədəni əhəmiyyətli assosiasiyalar dil vahidlərinin semantikasının mədəni komponentini təşkil edir. İlk növbədə bu leksik vahidlər – realilərdir. Hal-hazırda realilərin öyrənilməsi dilçilikdə böyük maraq doğurur. Realiləri, bütün linqvistik terminləri kimi dilin leksikologiya sahəsi öyrənir.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, verbal kommunikasiya, leksik vahidlər, konsept, reali

Hər bir insanın və bütövlükdə cəmiyyətin həyatında dil mühüm rol oynayır, çünki məhz o, hər bir xalqın mədəniyyətini, həyat tərzini əks etdirir, eyni zamanda müəyyən xalqın milli mədəni kodunu daşıyır. Ətraf mühitin heç bir təsiri olmadan dilin inkişafı qeyri-mümkündür, ona görə də genetik cəhətdən təmiz, qatqısız dillər mövcud deyil. Ona görə də dillərarası münasibətlər problemi müasir dilçilikdə ən mürəkkəb və maraqlı problemlərdən biridir. Problemin mürəkkəbliyinə və çoxşaxəliliyinə görə bir neçə elmlərin: dilçilik, psixologiya və sosiologiyanın nəzərdən keçirdiyi mövzudur.

A.Qurbanov haqlı olaraq “Ümumi dilçilik” kitabında qeyd edib ki, “Leksikologiya problemləri müasir dilçiliyin də ən aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Bu məsələlərə xüsusilə XX əsr dilçiliyində daha çox fikir verilmiş və böyük tədqiqat işləri aparılmışdır. Dünya xalqlarının dillərinin, demək olar ki, əksəriyyətinin leksik sistemi elmi əsasda müəyyən dərəcədə araşdırılıb tədqiq olunmuşdur. Böyük işlər aparılmasına baxmayaraq, dünya dilçiliyində hələ də leksikologiyanın başlıca problemi – söz problemi lazımi səviyyədə işıqlandırılmamışdır” [2, s.200-201]. O hesab edirdi ki, söz leksikanın başlıca vahididir.

“Ümumi dilçilik” kitabında A.Qurbanov belə izah verir: “Dildə ən məhsuldar, işlək ünsiyyət vahidi sözdür. Söz həm də dil elementlərinin mərkəz vahididir. Çünki hər bir dilə məxsus danışq səsləri də söz tərkibində birləşir, dilin ən böyük nitq vahidi olan söz birləşmələri və cümlələr də sözlərdən əmələ gəlir. Bunlardan da belə nəticə çıxarmaq olur ki, söz dilin leksik sistemində başlıca nitq vahididir. Hətta bütövlükdə dilin özünü belə sözə tabe edərək onu söz dili adlandırırlar. Çünki dilin xüsusiyyətləri aydın şəkildə işarələr sistemindən ibarət olan sözdə özünü göstərir. Söz tərkibində fonemlər və morfemlər bir-biri ilə məntiqi əlaqəyə girir, nitqlə təfəkkürün, dillə gerçəkliyin əlaqəsi aydın şəkildə əks olunur, onların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri üzə çıxır. Ən nəhayət, söz müxtəlif dillərin və dil qruplarının fərqli cəhətlərini aşkara çıxaran başlıca vasitədir. Bütün bunlar göstərir ki, söz leksikanın əsas vahidi kimi öyrənilməli, sərhədi müəyyən olunmalı və onun dildə özünü göstərən bütün əlamət və xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmalıdır. İndiyədək sözün əsl təbiətini üzə çıxarmaqda dilçilər yekdil fikrə gələ bilməmişlər. Bu, sözün mürəkkəb və özünəməxsus daxili təbiətə malik olduğunu göstərir ” [2, s.200-201].

Onu da qeyd edək ki, XX əsrdən bəri terminoloji cəhətdən inkişaf etmiş dillər əsasən xüsusi lüğət hesabına doldurulur, onun hərtərəfli öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi lüğət ümumi lüğətlə eyni əsasda öyrənilə bilməz, çünki o, sistemli və tematik olaraq fərqli şəkildə təşkil

edilmişdir. Onun öyrənilməsi ümumi lüğətin öyrənilməsində istifadə olunanlarla yalnız qismən üst-üstə düşən öz metod və üsullarını əhatə edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, müxtəlif sistemli dillərindən birində istifadə olunan terminləri təhlil etmək üçün bir tərəfdən türkologiya, digər tərəfdən isə romanşünaslıq və ya germanşünaslıq sahələrində biliklər kifayət deyil. Eyni zamanda, xüsusi lüğətə məhəl qoymayan istənilən linqvistik təsvir natamam və qüsurlu olur, çünki o, dilin lüğət tərkibini ixtisar edilmiş formada, ayrı-ayrı leksik təbəqələr arasında qırılan əlaqələrlə əks etdirir.

Məlum olduğu kimi, dilçi-alimlər əsas lüğətin (üslubi cəhətdən neytral, konnotativ mənalı olmayan) və stilistik işarələnmiş sözlərin - qeyri-rəsmi və rəsmi lüğətin ziddiyyəti əsasında lüğət təsnifatını verir. Lüğətin üslubi fərqləndirmə meyarlarından biri də lüğətin konnotativ mənalının verilməsidir.

Stefan Gremlı ingilis dili lüğətinin təsnifatına fərdi yanaşma təklif edir. O, ünsiyyət vəziyyətini nəzərə alaraq öz təsnifatını leksik vahidlərin reyestrinə əsasən yaratmışdır. Stefan Gremlı ingilis dilində bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir. Onun fikrincə, dil təması dil dəyişikliyində əsas amildir; digər dillər və eyni dilin digər dialekt növləri ilə əlaqə alternativ tələffüz, qrammatik strukturlar və lüğət mənbəyini təmin edir. O hesab edir ki, uzun müddətli dil təması, yəni verbal ünsiyyət adətən ikidilliliyə və ya çoxdilliliyə gətirib çıxarır. Stefan Gremlı və onun həmkarları reyestrin üç əsas parametrini – ünsiyyət sferasını, ünsiyyət vasitələrini (formasını) və ünsiyyət tərzini qeyd edirlər. Bundan əlavə, onlar sintetik səviyyədə həyata keçirilən rabitə funksiyası kimi belə bir registr parametrini vurğulayırlar [1].

Xarici dilçilər tərəfindən təklif olunan dilin lüğət tərkibinin təsnifatlarının təhlili leksik vahidlərin dəyişkənliyinin universal üslubi təsnifatının mümkünsüzlüyünü göstərir. Bu, situasiyaların, ünsiyyətin forma və sferalarının müxtəlifliyi, ünsiyyət iştirakçılarının müxtəlif münasibətləri və niyyətləri, həmçinin leksik birləşmələrdən asılı olaraq emosional fonun və nitq qarşılıqlı əlaqəsinin digər parametrlərinin müxtəlif təzahür və qavrayış dərəcələri ilə bağlıdır.

Dilin lüğət tərkibi geniş inkişaf etmiş bir makrosistem və ya sistemlər sistemidir ki, burada ümumi və xüsusi lüğətin bütün növ və kateqoriyaları bir-biri ilə əlaqəli və yaxşı balanslaşdırılmışdır. Konseptləri və anlayışları öyrənən terminoloq-linqvist ontologiyaya, məntiqə, informatikaya və fənn biliyinə müraciət etməyə, terminoloq-fənn mütəxəssisi isə bu fənlərdən əlavə dilçiliklə də ciddi məşğul olmağa məcburdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dildə konkret xalqa xas tarixi və mədəni hadisələri ifadə edən çoxsaylı leksik vahidlər mövcuddur. Məhz bu sözlərdə dil və mədəniyyət arasındakı qırılmaz əlaqə öz əksini tapır və onların tərkibində olan mədəni və tarixi əhəmiyyətli assosiasiyalar dil vahidlərinin semantikasının mədəni komponentini təşkil edir. Bu vahidlər, ilk növbədə, realilərdir. Hal-hazırda realilərin öyrənilməsi böyük maraq doğurur və təkcə dilçiliyin deyil, həm də mədəniyyətşünaslığın, ölkəşünaslığın, regionşünaslığın və digər elmlərin tədqiqat obyektindədir [3].

Xarici dilçilərin təcrübəsini təhlil etdikdə aydın olur ki, “realilər-sözlər” və “realilər-əşya bildirən sözlər” təyin etmək və ya ayırmaq üçün vahid, ümumi qəbul edilmiş terminoloji baza hələ formalaşmayıb. Eyni zamanda, yad ənənədə realilər çox vaxt təkcə dilçilərin və tərcüməçilərin deyil, həm də antropoloqların və etnoqrafların tədqiqat obyektinə çevrilir ki, bu da həmin leksik vahidlərin fənlərarası xarakterindən xəbər verir.

Bəzi tədqiqatçılar realiləri “ekzotizm”lər adlandırırlar. Məsələn, A.N.Abregov, A.İ.Dolgix, G.L.Zelenin, A.Y.Suprun, B.A.Şeojeva, V.V.Miteva, M.M.Lebedeva və başqaları. B.A.Şeojeva və E.A.Sokur “Müasir rus dilində ekzotik lüğət korpusunun inkişafının xüsusiyyətləri” məqaləsində qeyd edir ki, “ekzotizmlər müəyyən bir xalqın və ya bir ölkənin məişət əşyaları, xüsusi milli geyimləri, adət-ənənələri, ritualları və inanclarının milli adlarıdır. Alınma sözlərini qəbul edən dildə ekzotizmlər əksər hallarda milli dil xüsusiyyətlərini saxlayır və qəbul edən dildə unikal, qeyri-ekvivalent anlayışların təyinatı kimi fəaliyyət göstərir” [4, s.143].

Fəaliyyətin müxtəlif dövrlərində ekzotizmlərin diaqnostika dərəcəsi onların qlobalizm dövründə müxtəlif sahələrə uyğunlaşması zamanı ekstralingvistik və mədəni xarakterli çətinlikləri

ortaya qoyur. Gündən günə artan mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində ekzotik ləksəmlərin unifikasiyası problemlərinə yeni baxış konkret terminoloji sistemlərdə bütün ekzoleksəmlərin müqayisəsi və ardıcıl tədqiqi kontekstində çox aktualdır [4, s.143].

Sözlərin realilər kateqoriyasından aktiv istifadəyə keçməsi Azərbaycan dilində xarici dil ləksik mənasının inkişafı ilə bağlıdır. Yeni lüğətlərdə ümumi mədəni əhəmiyyət kəsb edən bəzi etnoleksəmlər də yerli komponentini itirir, məsələn: “spiker, deputat, mer, parlament, fleşmob, çizkeyk, dönər, laxmaçun, lavaş, pizza, manqal” və s. Bu faktlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, etnoleksəmlərin deetnoleksəmləşməsi prosesi aktivdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gramley, S., Patzold, K.-M. A Survey of Modern English. – London – New York.: Routledge, – 2004. – 397 p.
2. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik. – Bakı: Maarif, – 1989. 2 cildə, – I c. – 568 s.
3. Mayoral, Asensio R. La traducción de referencias culturales. – Universidad de Granada. – 1999. http://www.ugr.es/~rasensio/docs/Referencias_culturales.pdf
4. Шеожева, Б.А., Сокур, Е.А. Особенности развития корпуса экзотической лексики в современном русском языке. ISSN 2410-3489, Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал “Вестник АГУ”, – Выпуск 4 (187), – 2016. – с.141-146.

SUMMARY

REALIA AS LINGUISTIC PHENOMENON

As is known, in a globalized world, representatives of different cultures interact with each other, resulting in the exchange of information at the linguistic level. Thus, in any language there are numerous lexical units that express events characteristic of a particular people. It is these words that reflect the inextricable connection between language and culture, and the culturally significant associations they contain constitute the cultural component of the semantics of linguistic units. First of all, these lexical units are realities. Currently, the study of realities is of great interest in linguistics. The article presented to you examines the problem of realia as a verbal expression of the specific features of national cultures, and clarifies the types of verbal communication. Realia, like all linguistic terms, are studied by the lexicological field of language. It also analyzes the stylistic differentiation of the dictionary from the point of view of various linguists. One of the criteria for highlighting the style of a dictionary is to give connotative meaning to the dictionary. Foreign linguists offer two criteria for classifying lexical units - dialect and register.

Keywords: language, culture, verbal intercourse, lexical units, concept, realis

FUZZY LINGUISTIC APPROACH IN NATURAL LANGUAGE PROCESSING

Parvin BADALBAYLI

badalbayli.parvin@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-5846-1940

Azerbaijan University of Languages

Summary

As the title suggests, this paper is about linguistic factors of fuzziness based on fuzzy logic theory. Fuzzy logic has been applied to many fields, including linguistics, and several linguists have written about its use in this context. Fuzzy sets are commonly used for modelling vagueness, handling uncertainty. The article discusses the possibility and advantages of using fuzzy sets in language. It is known that the inaccuracy and ambiguity of language signs are primarily related to the semantic and pragmatic levels. Semantic, pragmatic and syntactic divisions are the main factors of fuzziness. In this article, only semantic factor will be investigated.

How linguistic factor contributes to natural language and how people understand natural language processing (NLP) are the main research topic. The vital purpose of NLP is the help to improve human relationships, data and information translation.

Also, from the results of the conducted informative and qualitative survey, it was noted to what extent people are aware of the ambiguity of natural language.

Keywords: *fuzzy logic, fuzzy linguistics, natural language process*

Introduction

The term fuzzy logic was introduced with the 1965 proposal of fuzzy set theory by Lotfi Zadeh. Fuzzy logic is a very important concept in artificial intelligence and also helps us in dealing with uncertainty situations and can be used in different fields such as automatics systems, environmental control, decision making, in machine translation, as well as natural language processing. Linguistic signs are components of semiotics called syntagmatics, semantics and pragmatics. Ferdinand de Saussure called language as a whole a system of signs. Syntactic, (talks about the relationship between signs), Semantic (talks about the meaning expressed by the signs) and Pragmatic signs determine the relationship of the sign to the specific moment in which it is applied.

It is known that the inaccuracy and vagueness of language signs is primarily related to the semantic and pragmatic levels. Semantic is the study of the meaning of words, phrases and sentences. It is concerned with how words are used in context to convey meaning. Semantic studies play an important role in NLP by helping to identify the meaning of words and phrases in a given context. Semantic analysis can be used to identify the relationships between words and phrases, as well as to determine the sentiment of a text. This information can then be used to improve the accuracy of natural language processing algorithms, such as machine translation, text summarization, and question answering.

This fuzziness can arise due to various reasons such as subjective differences in interpretation, contextual factors, cultural norms, and linguistic nuances. For instance, words like "tall" or "old" may have different meanings depending on the context they are used in, as different cultures and individuals may have different thresholds for what they consider tall or old. Another example is the use of negative prefixes such as "un-" or "non-". These prefixes may not always have a clear and precise meaning as they can be used in different contexts to convey different shades of meaning. For instance, the word "non-toxic" may mean something that is not harmful, while the term "un-

American" can carry a more subjective and nuanced meaning. To address the issue of semantic fuzziness, linguists have developed theories and frameworks such as fuzzy logic and prototype theory. These theories recognize that language is inherently imprecise and that meaning can vary in degrees rather than being absolute. By understanding this theory, we can better navigate the complexities of language and minimize misunderstandings.

For example: The simple sentence “where is the café?” can be understood differently according to the context. If you don’t hear my voice, only see my typing asking that question, it will be sound neutral, however if I send my voice sounding angry, it will be understood that I have already fed up looking for café. As the result of developed technology, we are able to add our emotions while typing a message. As it seems fuzzy logic has tremendous help to various field of sciences as well as to linguistics. “Speech and Natural Language Processing (SNLP) also deals with several other problems not described

in the previous sections. Among others, these include: author recognition (who wrote a given text?); speaker recognition (who is talking?); summarization (extract the main contents of a given text); machine translation (automatic translation between a pair of languages); detecting emotions in speech (and also in texts)” (book 3 p.272) all the mentioned problems need to be improved.

Semantic fuzziness, also known as vagueness, is a phenomenon in linguistics where words and expressions have imprecise or uncertain meanings. It refers to a lack of clarity or precision in the way language is used to convey meaning and can often lead to confusion, especially in contexts where precise meaning is required.

Literature review

Fuzziness, or uncertainty, is a common phenomenon in natural language processing (NLP) due to the complexity and ambiguity of human language. There have been several research studies on how to deal with fuzziness in NLP.

One such study is "A Review of Fuzzy Logic in Natural Language Processing" by B. S. Satyanarayana and N. V. Subba Reddy. This review article provides an overview of fuzzy logic and its application in NLP tasks such as text classification, information retrieval, and sentiment analysis. The authors explain how fuzzy logic can handle linguistic uncertainty and imprecision in a more natural way than traditional Boolean logic.

Some other prominent linguists who have written about fuzzy logic in linguistics include:

1. Lotfi A. Zadeh: Lotfi A. Zadeh is the founder of fuzzy logic, and his work has been fundamental in the development of fuzzy logic applications in linguistics. He introduced the concept of fuzzy sets in 1965, and since then, his work has been widely used in many fields, including linguistics.

2. Bart Kosko: Bart Kosko is a professor of electrical engineering and law at the University of Southern California, and he has written extensively about the application of fuzzy logic in linguistics. He is the author of the book "Fuzzy Thinking: The New Science of Fuzzy Logic," which explores the use of fuzzy logic in a variety of fields, including linguistics.

3. Masao Mukaidono: Masao Mukaidono is a Japanese linguist who has written about the use of fuzzy logic in natural language processing. His work has focused on the use of fuzzy logic to represent linguistic knowledge and to develop fuzzy logic-based algorithms for natural language processing tasks.

4. Hideo Ikeda: Hideo Ikeda is a Japanese linguist who has written about the use of fuzzy logic in the analysis of natural language. His work has focused on the use of fuzzy logic to model the imprecision and uncertainty that is inherent in natural language.

Another interesting study on this topic is "An Empirical Study of Fuzzy Logic for Sentiment Analysis in Twitter" by S. Momtazi and M. R. Meybodi. This study investigates the use of fuzzy logic

for sentiment analysis of tweets, which presents a challenging task due to the informal and often ambiguous language used in tweets. The authors compare the performance of fuzzy logic-based sentiment analysis to traditional machine learning approaches and demonstrate the superiority of fuzzy logic in handling linguistic uncertainty.

Fuzzy linguistics sets

Fuzzy logic has a variety of applications in linguistics, particularly in NLP and computational linguistics. Here are some examples of how fuzzy logic is applied in linguistics:

1. Word sense disambiguation: Fuzzy logic can be used to determine which sense of a word is being used in a particular context. This is important in natural language processing, where computers need to understand the meaning of words in order to accurately process and analyze text data.

2. Sentiment analysis: Fuzzy logic can be applied to sentiment analysis tasks, where the goal is to determine the emotional tone of a particular text or piece of language. Fuzzy logic can help to account for the nuances of language and the fact that emotional states are not always clear-cut.

3. Language modeling: Fuzzy logic can be used to develop language models that can account for the variability and ambiguity of natural language. This can help to improve the accuracy of speech recognition and other natural language processing tasks.

4. Machine translation: Fuzzy logic can be used to improve the accuracy of machine translation systems by accounting for the ambiguity of language and the fact that there may be multiple valid translations for a given sentence or phrase.

Fuzziness can refer to different concepts in different fields, but in general it refers to the lack of clarity or precision in a concept or phenomenon. Some of the main factors that contribute to fuzziness include:

1. Ambiguity: When a concept or term has multiple meanings, it can lead to confusion and imprecision in communication.

2. Vagueness: When a concept or term is not well-defined or has blurry boundaries, it can be difficult to apply consistently.

3. Subjectivity: When a concept or phenomenon is influenced by personal opinions, preferences, or experiences, it can be difficult to measure or quantify objectively.

4. Complexity: When a concept or phenomenon is multifaceted or has many interrelated factors, it can be difficult to fully understand or describe.

5. Uncertainty: When there is incomplete or uncertain information about a concept or phenomenon, it can be difficult to make precise statements or predictions.

Semantic factor is the meaning that a word correctly expresses, and depending on the place of processing, the word can express different shades of meaning within the sentence. Also, it is understood in different meanings according to the spelling and pronunciation, according to the punctuation marks in the sentence.

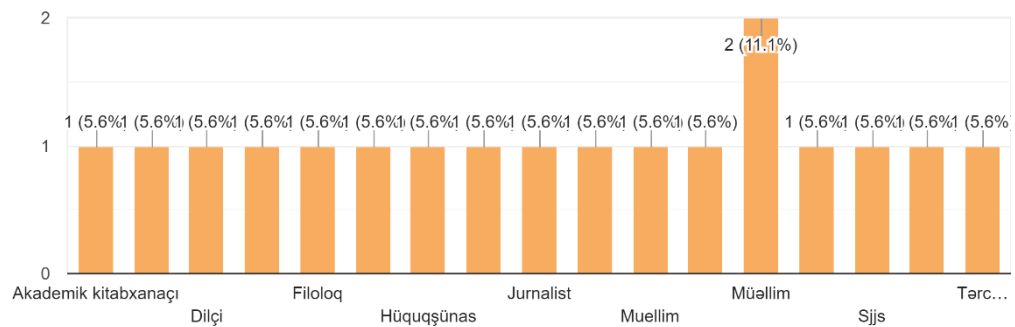
Methodology

While preparing my research work, I conducted a survey named by “Fuzziness in Natural Language Processing” on the application of fuzzy logic theory to linguistics using the quantitative method. The table below shows the respondents and their approaches. In this research the methods of researches were used in conducting these analyses. The theory of fuzzy logic and its effects on natural language have been investigated. Applying Zadeh and Lakoff's work on fuzzy sets to linguistics has demonstrated the efficacy of fuzzy sets to analyze limits of linguistics.

Elmi İnkişaf: Uğurlar və Çağırışlar
“Gənc Tədqiqatçıların II Respublika Elmi Konfransının Materialları”
03-04 aprel 2025-ci il

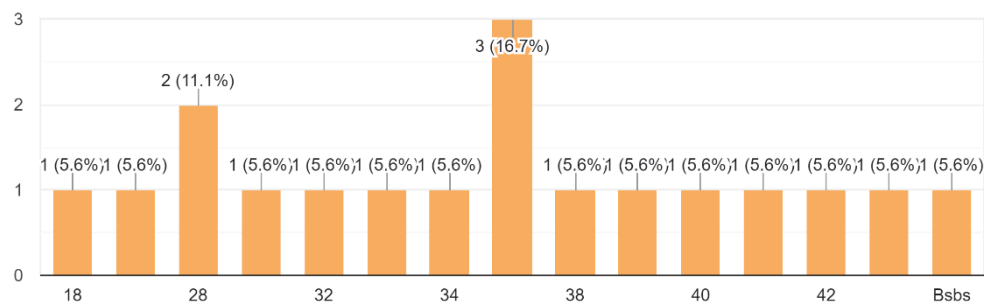
İxtisasınız

18 responses

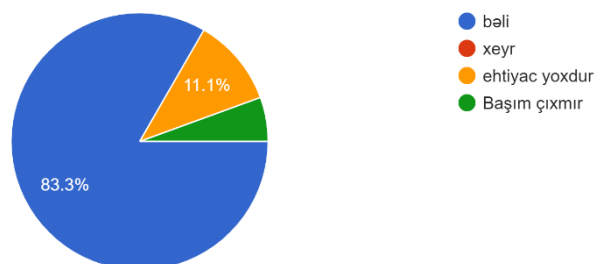
Yaşınız

18 responses

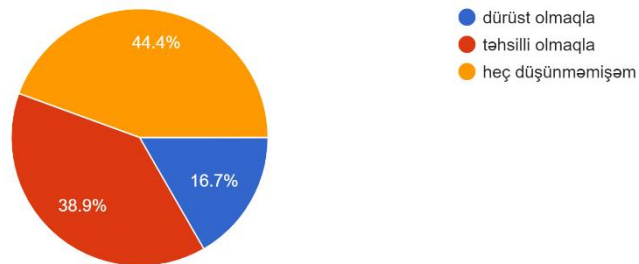
Təbii dili inkişaf etdirmək istərdinizmi?

18 responses

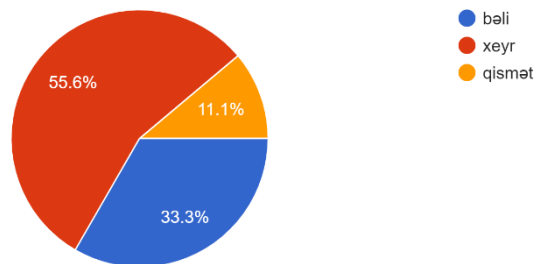
Yeni texnologiyaların inkişafı gözlə görüləndir. Bəs təbii dili necə inkişaf etmək olar?

18 responses

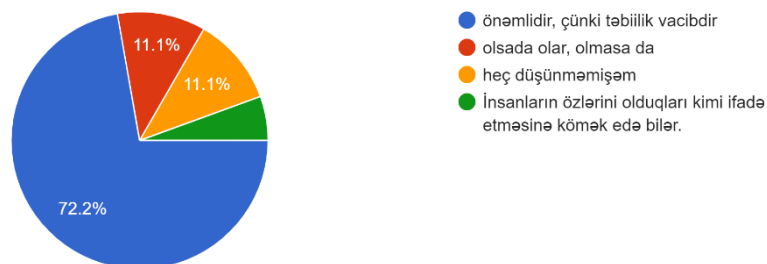
Dil bütün fikirləri ifadə etmək üçün yetərlidirmi?

18 responses

Təbii dilin inkişafı önəmlidirmi?

18 responses

1. Analyse

Based on the survey I realised that most of the participants were aware of the theory of fuzzy logic. Some were confused by natural language, and 44 percent said they had never thought about the existence of NLT. The interesting thing is that the question that I expected the most, answers to natural language is being honest, got the least percentage of answers. I think the importance of honesty should be preached to people more. The majority of survey respondents answered that natural language should be developed, which encouraged me to work on new research that would interest them.

2. Conclusion

Overall, fuzzy logic provides a powerful tool for dealing with imprecise and subjective information in a formal and rigorous way, making it useful in a wide range of applications, from control systems to natural language processing. Fuzziness in natural language processing (NLP) is a concept that deals with the ambiguity and uncertainty of language. It is a major challenge for NLP systems, as they must be able to interpret and process language that is not always precise or clear. Research in this area focuses on developing algorithms and techniques to better understand and process natural language. This includes methods for dealing with ambiguity, such as using context to disambiguate words, and techniques for dealing with uncertainty.

Overall, these studies highlight the importance of addressing fuzziness in NLP and suggest that fuzzy logic can be a useful tool for handling linguistic uncertainty.

REFERENCES

1. Akshi Kumar, Member, IAENG, Arunima Jaiswal “Empirical Study of Twitter and Tumblr for Sentiment Analysis using Soft Computing Techniques” 2017, San Francisco, USA
2. Fuzzy Logic in Natural Language Processing: A Comprehensive Guide by Zdravko Markov
3. Fuzzy Logic in Natural Language Processing: A Comprehensive Guide to Theory and Practice by Zdravko Markov
4. R. E. Bellman and L. A. Zadeh, Decision-Making in a Fuzzy Environment
5. James Joyce, Pacific Coast Philology, Fuzzy Sets and the Study of Linguistics Vol. 11 (Oct., 1976), pp. 39-42
6. Zeshui Xu, Linguistic Decision Making Theory and Methods
7. F.Herrera, E.Herrera -Viedma, Linguistic decision analysis: steps for solving decision problems under linguistic information Dept.of Computer Science and Artificial Intelligence, University of Granada, 18071-Granada, Spain, November 1998
8. R.S.Ginzburg, S.S.Kidekel, G.Y.Knyazova, A.A.Sankin “A Course in Modern English Lexicology” second edition, Moscow, 1979
9. David Birdsong, Studies in Second Language Acquisition, Decision-Making in second language acquisition Vol. 16, No. 2 (June 1994), pp. 169-1824.
10. J. Kacprzyk and S. Zadrozny. Fuzzy Linguistic Data. Summaries as a Human Consistent, user Adaptable Solution to Data Mining
11. И.В. Арнольд Лексикология современного английского языка, The Role of Fuzzy Logic in Decision Making Process. January, 1986
12. <https://www.jstor.org/stable/2629367#?seq=1>
13. <https://pdfs.semanticscholar.org/64c1/064a50a10f651a02d17faa714baf12dba488.pdf>

XÜLASƏ

Başlıqdan da göründüyü kimi, bu məqalə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə əsaslanan qeyri-səlisliyin lingvistik amillərindən bəhs edir. Qeyri-səlis məntiq bir çox sahələrə, o cümlədən dilçiliyə tətbiq edilib və bir neçə dilçi onun bu kontekstdə istifadəsi haqqında yazıb. Qeyri-səlis çoxluqlar qeyri-müəyyənliyi modelləşdirmək, qeyri-müəyyənliyi idarə etmək üçün adətən istifadə olunur. Məqalədə qeyri-səlis çoxluqların dildə istifadəsinin mümkünlüyü və üstünlükləri müzakirə olunur. Məlumdur ki, dil işarələrinin qeyri-dəqiqliyi və qeyri-müəyyənliyi ilk növbədə semantik və pragmatik səviyyələrlə bağlıdır. Semantik, pragmatik və sintaktik bölgülər qeyri-səlisliyin əsas amilləridir. Bu yazıda yalnız semantik faktor araşdırılacaq.

Linqvistik faktorun təbii dilə necə töhfə verdiyi və insanların təbii dil emalını (NLP) necə başa düşməsi əsas tədqiqat mövzudur. NLP-nin həyati məqsədi insan münasibətlərini, məlumatların və məlumatların tərcüməsini yaxşılaşdırmağa kömək etməkdir.

Həmçinin, aparılan informativ və keyfiyyətli sorğunun nəticələrindən insanların təbii dilin qeyri-müəyyənliyindən nə dərəcədə xəbərdar olduğu qeyd edilib.

Açar sözlər: qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis dilçilik, təbii dil prosesi

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNİN SOSIAL-MƏDƏNİ KOMPONENTİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARIN SEÇİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

Rəna HƏŞİMOVA

renaguseynova1@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-9692-4544

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə xarici dilin tədrisinin sosial-mədəni komponenti çərçivəsində autentik materialların seçilməsi prinsipləri araşdırılır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində universitetin ikinci kurs tələbələrinin kommunikativ səriştəsinin inkişafında autentik mətnlərin roluna xüsusi diqqət yetirilir. Əsas seçim meyarları, o cümlədən sosial-mədəni zənginlik, lingvistik dəyər, orijinallıq, nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin nəzərə alınması, həmçinin tələbələrin idrak və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunluq müəyyən edilmişdir. Tələbələrin təhsil məqsədlərinə, maraqlarına və onların dil bilik səviyyəsinə cavab verən materialların seçilməsinin vacibliyi vurğulanır. Məqalədə orijinal materialların tələbələrin idrak və mədəni səriştələrinin inkişafına verdiyi töhfə, habelə onların xarici dil öyrənmək motivasiyasının artırılmasında rolu açıqlanır.

Açar sözlər: *autentik materiallar, sosial-mədəni komponent, kommunikativ səriştə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, tədris mətnlərinin seçimi*

Son illərdə xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində autentik materiallardan istifadə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladı, çünki onlar dil daşıyıcılarının mədəniyyətinin məhsuludur. . Onlar tələbələrə təkcə dili öyrənməyə deyil, həm də öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyətini daha dərinlən dərk etməyə kömək edir ki, bu da onların mədəniyyətlərarası səriştəsinin inkişafına kömək edir. Sınıf otağında istifadə olunan autentik materiallar öyrənilən dilin ölkəsinin sosial-mədəni mühitinin əksi və həqiqi xarici dil nitqinin əsl nümunəsinə çevrilir. Bu məqalənin məqsədi xarici dilin tədrisinin sosial-mədəni komponenti çərçivəsində autentik materialların seçilməsinin əsas prinsiplərini müəyyən etmək və onlardan istifadə üçün metodiki tövsiyələr verməkdir.

Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın mədəniyyətinin əksidir. Xarici dilə yiyələnmək mədəni xüsusiyyətləri nəzərə almadan mümkün deyil, çünki eyni ifadə və ya ifadə mədəni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalara malik ola bilər. Təlimin sosial-mədəni komponentinə ana dili danışanların mədəni ənənələri, davranış normaları, tarixi kontekst, gündəlik reallıqlar və ünsiyyət xüsusiyyətləri haqqında biliklər daxildir. Mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı mədəni fərqləri anlamaq və onlara adekvat cavab vermək bacarığını əhatə edir ki, bu da qloballaşma kontekstində xüsusilə vacibdir. İkinci kurs tələbələri üçün mədəniyyətlərarası kompetensiya artıq əsas formada formalaşmış və bu mərhələdə onun sonrakı inkişafı baş verir.

Autentik materiallar əsl ünsiyyət üçün dil daşıyıcıları tərəfindən yaradılmış mətnlər, audio və video materiallardır. Bunlar qəzet məqalələri, reklamlar, menyular, biletlər, filmlər, mahnılar, dialoqlar və s. ola bilər. Autentik materiallarda təbii lüğət, qrammatik strukturlar və nitq üslubu var, uyğunlaşdırılmış materiallar isə onların başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün sadələşdirilib. Bununla belə, tələbələrə real ünsiyyət şəraitinə daha yaxşı hazırlaşmağa kömək edən məhz autentik materialların istifadəsidir, çünki bu tip materialların xarici dil tədrisində bir çox üstünlükləri vardır: canlı nitqi qavramaq bacarıqlarını inkişaf etdirir; mədəni reallıqların öyrənilməsinə təşviq edir; tələbələrin motivasiyasını artırır; mədəniyyətlərarası səriştəni inkişaf etdirirlər.

Lakin bir sıra azərbaycanlı və xarici metodistlərin qeyd etdiyi kimi, tədris prosesində hər bir autentik materialdan istifadə etmək olmaz. Əslində, yerli danışanların kortəbii şəkildə danışdıqları autentik mətnlər çox vaxt xarici dil dərslərində istifadə üçün yararsız olur. Buna görə də ikinci kurs tələbələrinin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən autentik materialların seçilməsi üçün meyarların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac var.

Autentik materialları seçərkən ilk növbədə mövzunu öyrənən tələbələrin ümumi biliklərinin həcmi, o cümlədən mövzuların və mətnlərin mədəniyyətlərarası xarakteri, mümkünsə, tələbələrin ana dili və mədəniyyəti nəzərə alınmalıdır.

Biz sosial-mədəni xarakterli autentik materialların seçilməsi üçün aşağıdakı meyarları seçmişik:

- sosial-mədəni zənginlik meyarı;
- autentiklik meyarı;
- bütün nitq fəaliyyətinin nəzərə alınması meyarı;
- lingvistik dəyər meyarı.
- ikinci kurs tələbələrinin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini və təhsil təcrübəsini nəzərə almaq meyarları.

1. Sosial-mədəni zənginlik meyarı. Sosial-mədəni komponent aşağıdakıların formalaşmasına və inkişafına kömək edir:

- a) başqa mədəniyyətlərin danışanları ilə məhsuldar ünsiyyət qura bilən multikultural dilçi şəxsiyyət;
- b) tələbələrin xarici dildən istifadə edərək müxtəlif növ peşə fəaliyyətlərini həyata keçirmək bacarığı;
- c) tələbələrin idrak qabiliyyətləri;
- d) onların özünü inkişaf etdirməyə və özünü təhsil etməyə hazır olması, həmçinin fərdin yaradıcı potensialının artırılmasına töhfə vermək.

Sosial-mədəni zənginlik meyarı öyrənilən dilin ölkəsinin mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən, sosial-mədəni fonla doğma mədəniyyət arasında tam və ya qismən uyğunsuzluğu göstərən tipik stereotip autentik mətnlərin və dialoqların seçilməsini nəzərdə tutur. Seçilmiş autentik mətnlərin sosial-mədəni zənginliyi onların həqiqiliyi ilə müəyyən edilir. Aşağıdakı dialoq nümunəsindən istifadə edərək bu meyarın mahiyyətini izah edilir.

- *Excuse me. Could you oblige me with some change?*
- *I'll see what I've got. What's it for?*
- *I need some cigarettes from this machine.*
- *I can let you have some tens if that's any good.*

Bu nümunənin sosial-mədəni zənginliyi ondadır ki, o, doğma ingiliscə danışanların gündəlik həyatda istifadə etdiyi fon lüğətinin aşağıdakı nümunələrini ehtiva edir:

Oblige somebody with something – kiməsə bir şey borc vermək (məsələn: Məni qələmlə məcbur edə bilərsiniz, xahiş edirəm).

Cigarette machine (siqaret maşını) - 16-20 ədəd qutularda siqaret satmaq üçün maşın.

If that's any good - tez-tez alternativ təklif etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, dostlarınız cümə günü sizinlə konsertə gedə bilməsələr də, şənbə günü sizinlə birlikdə "yaxşı olarsa" gedə bilərlər (yaxşıdırsa, gec deyilsə, mümkündürsə, uyğundursa və s. - müxtəlif cür tərcümə oluna bilər).

Autentiklik meyarı. Autentik materiallar, maarifləndirici/kommunikativ xarakter daşısa və ya daşımasa da, real həyat vəziyyətlərini simulyasiya edən materiallardır. Mətnlərin strukturunun, məzmununun və dizaynının həqiqiliyi tələbələrin motivasiyasını artırmağa kömək edir və sinifdə dil mühitinə ən effektiv şəkildə daxil olmaq üçün şərait yaradır. Psixoloji aspektdə belə mətnlərdə nitqin aktiv strukturu ifadə olunur. Mətn, bir tərəfdən, nitqin məhsulu kimi çıxış edir və oxucuya şifahi təsir vasitəsidir, digər tərəfdən, semantik əməl obyektini kimi çıxış edir və nitqin inkişafı üçün lazımı məzmun və kommunikativ əsas yaradır: kommunikativ bütövlüyə malikdir, bunun sayəsində tələbələrin idrak və emosional ehtiyaclarını ödəyir və onların təfəkkürünü aktivləşdirir. Autentik

mətnin məzmunu cari linqvistik, regional və mədəni məlumatlarla üzvi şəkildə əlaqələndirilir.

Bütün nitq fəaliyyətlərinin (dinləmə, oxuma, danışma, yazma) nəzərə alınması meyarı. Mütaliə tələbələrin linqvistik resurslarını zənginləşdirmə yolu və ünsiyyət üçün məlumat mənbəyi kimi qəbul edilməlidir. Regional coğrafiya məzmunlu mətnlərin oxunmasına mühüm yer verilir. Bu mətnlər təkcə tərbiyəvi xarakter daşımır, həm də vətənpərvərlik, tolerantlıq, etiket kimi aspektlərdə böyük tərbiyəvi potensiala malikdir.

Dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif janrlı mətnləri ehtiva edən, doğma ingiliscə danışanlar tərəfindən oxunan və müxtəlif səs effektləri olan disklərdən istifadə olunur. Fonetik məşqlər, müxtəlif janrlı mətnlər, xüsusi eşitmə məşqləri var.

Danışmaq ünsiyyət problemlərini həll etmək üçün öz fikirlərini ifadə etməkdir və ünsiyyət həmişə digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədir. Tələbələr müxtəlif vəziyyətlərdə ünsiyyət qurmağı öyrənirlər: sosial və gündəlik, təhsil və iş və sosial-mədəni, lazımi nitq klişələrindən istifadə edərək, ingilisdilli ölkələrin etiketləri ilə tanış olurlar. Eyni zamanda dialoq və monoloq nitq bacarıqları inkişaf etdirilir.

Yazının öyrədilməsi həm də kommunikativ vəzifələrin həlli kontekstində baş verir: əcnəbi həmyaşdına məktub və ya təbrik yazmaq, öyrənilən dilin ölkələrində qəbul edilmiş nitq etiketi düsturlarından istifadə etmək, anket doldurmaq, müsahibə üçün anket tərtib etmək, qəzetə qeyd yazmaq və s.

Linqvistik dəyər meyarı. Autentik materialların seçilməsi üçün digər vacib meyar linqvistik dəyərdir. Dərslər silsiləsi üçün seçdiyimiz mətnlər ən çox yayılmış kommunikativ leksik vahidləri təqdim edir, onların vasitəsilə ikinci kurs tələbələrinin aktiv lüğəti doldurulur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, leksik vahidlər hər iki mədəniyyətə xas olan obyektləri ifadə etsə də, fərqli leksik mənşəyə malikdir.

İkinci kurs tələbələrinin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini və təhsil təcrübəsini nəzərə almaq meyarları. Autentik materiallardan istifadə şagirdlərin müxtəlif psixi proseslərinin, ilk növbədə diqqətin və yaddaşın inkişafına müsbət təsir göstərir. Müəyyən bir orijinal mənbə üzərində işləyərkən sinifdə kollektiv əməkdaşlıq və ünsiyyəti təşviq edən xüsusi mühit yaradılır. Belə şəraitdə diqqətsiz olmaq qeyri-mümkündür; qeyri-iradi diqqət könüllü olur. Bütün tələbə kollektivi bütün söylərini oxunanların (görülmüş, eşidilmiş) məzmununu anlamağa və dərk etməyə yönəldir. Belə intensiv yük yaddaş proseslərini stimullaşdırır və materialın yadda saxlanması avtomatik olur. Müxtəlif qavrayış kanallarından (eşitmə, görmə, hərəkət) istifadə etməklə bütün linqvistik və regional material tez və möhkəm şəkildə mənimsənilir.

Müəllimlər seçdikləri autentik materialların mürəkkəbliyini hər zaman düşünməlidirlər, çünki onlar universitetdə ikinci kurs tələbələrinin faktiki ingilis dili biliyini nəzərə almalıdırlar. Bir qayda olaraq, müəllimlər şagirdləri maraqlandıran və onların dil səviyyəsinə uyğun olan materialları seçməlidirlər. Aydın ki, ingilis dili biliyi səviyyəsindən yuxarı və ya aşağı olan materiallar tələbələr üçün lazımi motivasiyanı təmin etməyəcək.

Beləliklə, sosial-mədəni xarakterli autentik materialları seçərkən tələbələrin xüsusiyyətlərini və materialın quruluşunu nəzərə almaq lazımdır. Şagirdlərin xüsusiyyətlərinə tipik sosial-demoqrafik keyfiyyətlər daxildir: yaş və ya təhsil ili, cins, irq, dil üstünlük təşkil edir. Müəllimlər öz tələbələrini tanıyırlar və sadalanan keyfiyyətlər uyğun autentik mətn və linqvistik və mədəni xarakterli dialoq seçərkən nəzərə alınmalıdır. Materialda qadınlara, irqi və etnik qruplara, peşələrə, siyasətçilərə və məşhurlara qarşı təhqiramiz ifadələr və ya istehza, heç kimə qarşı zehni və fiziki zorakılıq, narkotik istifadəsi ilə bağlı səhnələr və digər təhqiredici məzmunlar olmamalıdır. Dərslər üçün didaktik material seçərkən aydın standartlar müəyyən edilməlidir. Müəllim məzmunun nə dərəcədə məqbul olduğunu və onun təhsil məqsədlərinə cavab verib-vermədiyini başa düşməlidir. Əgər bu baş vermirsə, o zaman tələbənin tapşırıqları yerinə yetirməkdən imtina edəcəyinə hazır olmalısınız, bu, onu utandıra, onu yöndəmsiz vəziyyətə sala və hətta müəllimlə tələbə arasındakı münasibəti korlaya bilər. Ümumi qəbul edilmiş dəyərlərə və inanclara riayət etmək və tələbələri təhqir etməyəcək

material seçmək lazımdır. Müəllim həm də tələbələrin hisslərinə zərər verə biləcək materiallardan qaçmalıdır. Ancaq təhqiredici məzmunun özü düşüncə üçün vacib qidadırsa, istisnalar ola bilər. Bu vəziyyətdə tələbələr mənfi reaksiyaya səbəb olmamaq üçün əvvəlcədən məlumatlandırılmalı və hazırlanmalıdır.

Autentik materialların cavab verməli olduğu digər meyarlar da var:

- regional coğrafi reallıqlara adekvatlıq
- tematik "işarələmə"
- məlumatların dolğunluğu
- tələbələrin həyat və nitq təcrübəsinə uyğunluq.

Optimal seçilmiş material motivasiyanın bütün komponentlərini gücləndirir: ehtiyaclar, maraqlar, duyğular, motivlərin özləri. Təlim üçün sabit motivasiya səviyyəsinin formalaşması müəllimi idrak, kommunikativ, peşəkar dəyərləri təmsil edən, yaradıcı xarakter daşıyan və tələbələrin zehni fəaliyyətini stimullaşdıran uyğun tədris materiallarını seçməyə məcbur edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Byram, M. (1997). Mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin öyrədilməsi və qiymətləndirilməsi. Çoxdilli məsələlər
2. Dörnyei, Z. (2005). Dil öyrənmənin psixologiyası: İkinci dilin mənimsənilməsində fərdi fərqlər. Lawrence Erlbaum Associates.
3. Dörnyei, Z. və Ryan, S. (2013). Dil öyrənmənin psixologiyasına yenidən baxıldı. Routledge.
4. Gilmore, A. (2007). Xarici dil öyrənilməsində orijinal materiallar və orijinallıq. Dil Tədrisi, 40(2), 97–118. <https://doi.org/10.1017/S0261444807004144>
5. Kramsch, C. (1993). Dil tədrisində kontekst və mədəniyyət. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.
6. Lantolf, J. P. və Thorne, S. L. (2006). İkinci dilin inkişafının sosial-mədəni nəzəriyyəsi və genezisi. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.
7. Littlewood, W. (2012). Ünsiyyət yönümlü dil tədrisi: Biz indi haradayıq? Dil Tədrisi, 46(3), 355–368. <https://doi.org/10.1017/S0261444812000134>
8. Méndez García, M. C. (2005). İngilis dilinin tədrisi dərsliklərində beynəlxalq və mədəniyyətlərarası problemlər: İspaniya nümunəsi. Mədəniyyətlərarası Təhsil, 16(1), 57–68. <https://doi.org/10.1080/1467598052000346721>
9. Nosonoviç, E. V. və Milrud, R. P. (1999). Tədris mətnlərinin məzmununun həqiqiliyi meyarları. İnostrannye Yazyki v Şkole, 1999(2), 6–12.
10. Tomlinson, B. (2012). Dil öyrənmək və öyrətmək üçün materialların hazırlanması. Dil Tədrisi, 45(2), 143–179. <https://doi.org/10.1017/S0261444811000528>
11. Vygotski, L. S. (1978). Cəmiyyətdə ağıl: ali psixoloji proseslərin inkişafı. Harvard University Press.

SUMMARY

The article examines the principles of selecting authentic materials within the socio-cultural component of foreign language teaching. Particular attention is paid to the role of authentic texts in developing the communicative competence of second-year university students in the context of intercultural communication. The key selection criteria are defined, including socio-cultural richness, linguistic value, authenticity, consideration of all types of speech activity, and compliance with students' cognitive and psychological characteristics. The importance of selecting materials that meet the educational goals, interests of students, and their level of language proficiency is emphasized. The article reveals the contribution of authentic materials to students' cognitive and cultural competencies, as well as their role in increasing motivation to learn a foreign language.

Keywords: *authentic materials, sociocultural component, communicative competence, intercultural communication, selection of educational texts*

TƏRCÜMƏÇİNİN YALANÇI DOSTLARI (TRANSLATOR'S FALSE FRIENDS)

Röyal ABDULLAYEV
abdullayeffroyal@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tərcüməçi dillərin qrammatik, sintaktik və leksik strukturlarındakı fərqliliklər nəticəsində yaranan müxtəlif problemlərlə üzləşir. Belə problemlərdən biri də "tərcüməçinin yalançı dostları" adlanan sözlər kateqoriyasıdır. Bizim işimiz tərcümə nəzəriyyəsinin bu aspektinə həsr olunub. Məqalənin məqsədi "tərcüməçinin yalançı dostları"nın əsas xüsusiyyətlərini göstərməkdir.

Açar sözlər: "tərcüməçinin yalançı dostları", dillərarası omonimlər, dillərarası paronimlər, beynəlxalq lüğət

Son illərdə tədqiqatçılar arasında tərcümə ədəbiyyatında "tərcüməçinin yalançı dostları" kimi xatırlanan sözlər kateqoriyasına maraq artıb. Bu maraq təsadüfi deyil. Tərcümələrin təhlilindən göründüyü kimi, bu kateqoriyadakı sözlərdə tərcüməçilərin buraxdığı səhvlərin sayı həddən artıq çoxdur. Onlar çox vaxt yüksək ixtisaslı tərcüməçilər tərəfindən yerinə yetirilir. Elmi-texniki tərcümələrdə belə səhvlərə sistemli şəkildə rast gəlinir. Beləliklə, sözün bu kateqoriyasına dair tədqiqatlar tərcümə təcrübəsinin ehtiyacları ilə müəyyən edilir.

Bu fenomen ilk dəfə 17-ci əsrdə Salqburq alimlərinin əsərlərində qeyd edilmişdir, lakin belə dillərarası yazışmaların həqiqətən sistemli və dərinlən öyrənilməsi 1928-ci ildə M.Kessler və J.Derkonqinin fransız-ingilis və ingilis-fransız paralellərinin materialı üzərində apardıqları işlərlə başlamışdır. Onlar həmçinin indi standart, geniş istifadə olunan "faux amis du traducteur" ("tərcüməçinin yalançı dostları") terminini təqdim etdilər və "tərcüməçinin yalançı dostları"nın iki növünü müəyyən etdilər: 1) oxşar orfoqrafiya və fərqli semantika ilə "tamamilə yalan" və 2) "qismən yalan", oxşar imla ilə və ən çox yayılmış [5]. Semantikanın ümumiliyi ilə bağlı bu sonuncu qeyd bizim sonrakı təhlilimiz üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

"Tərcüməçinin yalançı dostları" və "dillərarası omonimiya" anlayışları arasındakı fərqləri vurğulayan V.V.Akulenko qeyd edir ki, "tərcüməçinin yalançı dostları" arasında "dillərarası omonimiya və paronimiya" halları mühüm yer tutur [1, 14].

Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, "tərcüməçinin yalançı dostları" anlayışı saxta assosiasiyalara səbəb ola biləcək bütün leksik vahidləri (dillərarası sinonimlər, dillərarası paronimlər, etimoloji cütlər və s.) əhatə edir.

İngilis dilində "tərcüməçinin yalançı dostları" kimi tanınan xüsusi sözlər kateqoriyası var. Bu sözlərin formaları oxşardır, lakin iki və ya daha çox dildə fərqli mənalar daşıyır. Deməli ingilis dilində "magazine"- dövrü nəşrə, Azərbaycan dilində isə "mağazin" pərakəndə satış mağazası deməkdir. "Fabric": İngilis dilində parça və ya materiala aiddir, Azərbaycan dilində isə "fabrik"- hər hansısa məhsulun istehsal edildiyi yer deməkdir.

"Tərcüməçinin yalançı dostlarının" sayı çoxdur. Bəzən belə bir ingilis sözünün bir neçə mənası ola bilər, onlardan biri müvafiq azərbaycan sözünün mənası ilə üst-üstə düşəcəkdir. Bu zaman kontekst üzərində dayanmaq və ən əlçatan olanı deyil, düzgün mənalı ekvivalentləri seçmək lazımdır. Tərcümə işi prosesində sözün mənasını lüğətdə yoxlamaq həmişə mümkün olmur, ona görə də tərcüməçi "yalançı dostlar"la bağlı ümumi leksik vahidləri bilməlidir.

İngilis və rus dillərində beynəlxalq sözlər arasında müxtəlif növ əlaqələr mövcuddur.

Birinci qrup: forma oxşarlığı ilə mənaca üst-üstə düşmə:

- *Electronics* - elektronika
- *Geography* – coğrafiya
- *Nationalization* – milliləşdirmə

İkinci qrup: bəzi forma fərqi ilə məna uyğunsuzluğu:

- *Principal* – əsas, aparıcı, başlıca, müdür
- *Principled* – prinsipial, prinsipli (insan haqqında)

Üçüncü qrup: formada uyğunluq, lakin mənada uyğunsuzluq:

- *prospect* – görünüş, panorama, perspektiv, gələcək üçün planlar, potensial alıcı, müştəri, abunəçi;
- *avenue* – prospekt (küçə);
- *prospectus* – prospekt (kitablar, nəşrlər, kitabça, buklet, risalə, broşura, prospekt, məcmuə);
- *intelligence* – zəka, fəhm, kamal, zəhin;
- *intellectuals* – ziyalılar;
- *family* – ailə, məişət, qəbilə, icma;
- *surname, family name* – soyad.

Dördüncü qrup: eyni forma, lakin müxtəlif məna həcmli:

1. ingilis dilində bəzi mənalara əhatə dairəsi azərbaycan dilindən daha genişdir.

- *nature* – təbiət, dünya, ilkin vəziyyət, xilqət, təb, xasiyyət;
- *a return to nature* – ibtidai vəziyyətə, yəni təbiətə, mahiyyətə, əsas mülkə, xarakterə qayıtmaq;
- *Nature of the terrain* – ərazinin xarakteri, cins, sort, sinif, növ;
- *goods of such nature* – bu cür mallar, təbiət;
- *human nature* – insan təbiəti, orqanizmi (insan);

2. azərbaycan dilində məna diapazonu ingilis dilindən daha genişdir.

Azərbaycan dilində auditoriya sözünün iki mənası var:

- sinif otağı, zal;
- şagirdlər, tələbələr və ya nitqini dinləyən insanlar.

Auditorium sözü ingilis dilində yalnız otağı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Auditoriya (nitqi dinləyən insanlar) sözünün ikinci mənası üçün ingilis dilində audience sözü istifadə olunur.

Tarixən “tərcüməçinin yalançı dostları” dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir; məhdud sayda hallarda təsadüf nəticəsində yarana bilər və əlaqəli sözlər əsasında, xüsusən də yaxın əlaqəli dillərdə əsas dildə ümumi prototiplərə əsaslanır. Onların ümumi sayı və mümkün mənbələrin hər birinin formalaşmasında rolu hər bir konkret dil cütü üçün fərqlidir və dillərin genetik və tarixi əlaqələri ilə müəyyən edilir.

İngilis və azərbaycan dillərində bu cür sözlərin böyük əksəriyyəti ümumi üçüncü mənbədən (əsasən beynəlxalq və ya sözdə-beynəlxalq lüğətdən) birbaşa və ya dolay yolla alınmış sözləri və ya bu alınma sözlərin paralel törəmələrini təmsil edir. Həqiqi ingilis - azərbaycan dili təmaslarının nəticələri daha az təqdim olunur: azərbaycan dilində ingilis mənşəli sözlər sözlər var, lakin bu alınma sözlər arasında bəzən nümunə sözlərlə əhəmiyyətli uyğunsuzluqlar olur, bu da mənbə dildə danışanların başqa dildə "öz" sözləri olduğunu başa düşməyi çətinləşdirir.

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, “tərcüməçinin yalançı dostları” ancaq dili yenicə öyrənməyə başlayan və dili zəif bilən insanları çaşdırmağa qadirdir. Əslində, bu leksik kateqoriyanın tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bunun əksi doğrudur: “yalançı dostların” əsas hissəsi (bir neçə, ən bariz hallar istisna olmaqla, əsasən omonimiya ilə əlaqəli) dildən inamla və praktiki olaraq qənaətbəxş şəkildə istifadə edən insanlar üçün təhlükəlidir, baxmayaraq ki, onlar fərdi dil elementlərinin və xarici dil sistemlərinin saxta identifikasiyasına imkan verir. Yalnız əcnəbi nitqin işlədilməsi proseslərində deyil, həm də ana dilinə tərcümələrdə, hətta ana dilində orijinal sözün işlənməsində çoxsaylı semantik izlər, leksik uyğunluğun və ya üslubi uzlaşmanın pozulması halları belə yaranır.

Eyni zamanda, belə güman etmək olmaz ki, bu cür hər hansı səhvlər xarici dili kifayət qədər

bilməməyi və ya natiqin diqqətsizliyini göstərir, halbuki mütəxəssisin (müəllimin, tərcüməçinin) dili mükəmməl bilməsi onu səhvlərdən qoruyur. Müasir nəzəri dilçilikdə qəbul edildiyi kimi, ikinci bir dilin mənimsənilməsi əksər hallarda tamamilə qüsursuz deyil və iki dilin eyni dərəcədə sərbəst və tamamilə düzgün paralel istifadəsi yalnız nəzəri cəhətdən məqbul bir abstraksiyadır. Buradan belə nəticə çıxır ki, dilləri bilən insanların böyük əksəriyyəti müxtəlif dərəcədə olsa da, sözdən istifadə və tərcümədə səhvlər edə bilər. Bu cür səhvlərin əsas mənbələri səs və ya funksiya baxımından hər iki dilin materialının oxşarlıq və ya zahiri eynilik (*similarity and near-identity*) əlaqələridir. Beynəlxalq lüğətin tərcüməsinin çətinlikləri ondan ibarətdir ki, tərcüməçi, xüsusən də yeni başlayanlar çox vaxt “sözdən istifadə” kimi anlayışı unudurlar və sözün tanış qrafik forması təəssüratı altında tərcümədə literalizmə yol verir və ana dilinin (tərcümə dilinin), xüsusən söz uyğunluğu sahəsində normalarını pozurlar. Digər tərəfdən, iki dildə (ifadə oxşarlığına görə) “əlaqəli və təyin olunan sözlər” məzmun və ya istifadə baxımından bir-birinə tam uyğun gəlmir, hətta heç uyğun gəlmir. Buna görə də tərcüməçi beynəlxalq ingilis sözlərinin tərcüməsinin həm nümunələrini, həm də üsullarını bilməlidir.

“Tərcüməçinin yalançı dostları” problemini qısaca araşdırmamız nəticəsində deyə bilərik ki, bu problemin tədqiqi tərcüməçinin öz işində qarşılaşdığı bir sıra praktiki çətinlikləri həll etməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Borisova L. I. İngilis dilindən tərcüməçinin "Yalançı dostları". – M.: VCP, 1982. – 184 s. 3.
2. Budaqov R. A. “Tərcüməçinin yalançı dostları”. // İnsan və onun dili. – M., 1976. – 276 s. 4.
3. Gottlieb N. Tərcümə problemləri. – 1979. 5.
4. Minyar A. P. – Beloruçeva, Minyar K. V. – Beloruçev. İngilis dili. Şifahi tərcümə dərsləri. – M., 2005. – 203 s. 6.
5. Murvyev V. L. Faux amis və ya “tərcüməçinin yalançı dostları”. – M.: Təhsil, 1969. – 48 s.
6. Koessler M., Derocquihny J. Les faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais (conseils aux traducteurs). – Paris: Librairie Vuibert, 1928. – 387 p. 8.
7. Lado. R. Linguistics across Cultures (Applied Linguistics for Language Teachers). Ann Arbor, 1958. - 83 p. 9.
8. Oxford advanced learner's dictionary. – Oxford University Press, 2006.
9. Акуленко В. В. Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика». – М., 1969. – 384 с.

SUMMARY

In his/her work a translator faces different problems arising from divergences of languages in their grammatical, syntactical, and lexical structures. One of these problems is a special category of words, and the so-called «false friends of a translator». Our work is devoted to this aspect of the theory of translation. The aim of work is to reveal the main features of the «false friends of translator».

Keywords: *«translator's false friends», interlingual homonyms, interlingual paronyms, international vocabulary*

FRANSIZ DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRMƏSİ ZƏRURƏTİ

Sədaqət BABAYEVA
sedaqetbabayeva2002@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Dillərin inkişafı və zənginləşməsi müxtəlif faktorlarla bağlıdır, onlardan biri də alınma sözlərdir. Fransız dili tarix boyu müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bu proses nəticəsində yeni sözlər qəbul edərək leksik bazasını genişləndirmişdir. Tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr bu prosesə böyük təsir göstərmiş, xüsusilə qloballaşma və texnoloji tərəqqi dilə yeni terminlərin daxil olmasını sürətləndirmişdir.

Alınma sözlər dilin ifadə imkanlarını artırır, yeni anlayışların dəqiq izahını təmin edir və beynəlxalq ünsiyyəti asanlaşdırır. Bununla yanaşı, dilin öz strukturunu və orijinallığını qorumaq da vacibdir. Xarici təsirin həddindən artıq olması, doğma dilin əsas xüsusiyyətlərini itirməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də alınmaların qəbul edilməsi balanslı şəkildə aparılmalı, dilin inkişafı ilə yanaşı onun tarixi kökləri və əsas qaydaları qorunmalıdır. Fransız dili uzun illər ərzində müxtəlif dillərdən sözlər alaraq inkişaf etmiş və bu proses müasir dövrdə də davam edir.

Açar sözlər: *fransız dili, alınma sözlər, sözlərin integrasiyası, beynəlmiləl sözlər*

Cəmiyyət daim inkişafdadır. Heç bir dil, heç bir mədəniyyət ayrı-ayrılıqda inkişaf edə bilməz. İstənilən milli mədəniyyət və dil daxili qarşılıqlı əlaqənin, eyni zamanda başqa ölkələrin mədəniyyəti ilə qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. Buna görə də, digər dil amilləri ilə yanaşı, alınma sözlər də hər bir dilin inkişafında və zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Tədqiqatın məqsədi alınma fenomenini, onun fransız dilinə nüfuz etmə yollarını və dillərdən götürülmüş sözlərin əsas semantik qruplarını təqdim etməkdir. Tədqiqatın aktuallığı xarici dillərdən müasir fransız dilinə nüfuzun inkişaf tendensiyası, habelə bu prosesin fransız dili mühiti üçün nəticələri və onun inkişaf perspektivləri haqqında dilçilər arasında aparılan müzakirələrlə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi linqvistik əsərlərdə alınma termini kifayət qədər qeyri-müəyyən və ya çox geniş mənə daşıyır. Buna görə də ən uyğun tərif L.Deroy seçmişdir [1]. O, linqvistik alınmalara dair əsərində qeyd edir ki, “məntiqi olaraq, yalnız bu dilin mövcudluğunun başlanğıcını qeyd edən müəyyən bir tarixdən sonra ona nüfuz etmiş elementlər, hansısa bir dildən alınan sözlər hesab edilə bilər.” Burada nəzərdə tutulan odur ki, fransız dili milli dil olduqdan sonra digər dillərdən söz almağa başlayıb, yəni latın dilinin təsirindən “qurtulub” və roman dilinin əsas xüsusiyyətlərini belə əldə edib. “Linqvistik bir hadisə kimi alınma iki müstəqil dil arasında söz “mübadiləsidir” [6; 63].

Bir dildən digər dilə söz alınması prosesinin səbəblərini nəzərdən keçirək. Dilin təkamülü və eyni zamanda sözlərin tarixi bu dildən istifadə edən cəmiyyətin və insanların tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Sözlərin alınma prosesini öyrənməklə dilçilər bu sözlərdən çox istifadə edənlərin tarixi prosesdə rolunu aşkar edirlər [3]. Çünki müəyyən bir dilin nümayəndələri bu və ya digər şəkildə digər ölkələrin mədəniyyəti ilə təmasdadırlar, yəni "biz" və "yadlar" arasında linqvistik əlaqə var. Elmi-texniki tərəqqi, siyasi həyat, insanlar arasında mədəni və iqtisadi əlaqələr kimi amillər mübadilə prosesinə böyük təsir göstərir [6]. Fransadakı sosioloji məktəbin direktorlarından biri A. Meilletin fikrincə, “Alınma sözlər, ilk növbədə, aşkar və təsiri birbaşa olan sosioloji səbəblərə əsaslanır, digər dil faktları isə daha anlaşılmaz və daha kortəbii...” [3; 65]. Lakin “borclanma” kimi linqvistik fenomeni yalnız sosioloji səbəblərlə müəyyən etmək olmaz. Bu xüsusda P.Qironun

ifadəsini misal gətirə bilərik: “İlk baxışda elə gəlir ki, alınma sözlər sırf xarici amillərə tabedir, söz bu obyektin özünü ifadə etmək üçün obyektə gəlir. Alınma sözlər dil üçün əlverişlidir: söz üslub baxımından qiymətli ola bilər, omonim ola bilər, sinonimlik yarada bilər, sözlər üzərində oyun yarada bilər və s.” [3; 65]. Yəni, sosioloji səbəblərlə yanaşı, dilin daxili quruluşunu önə çəkənlər də var. Alınma sözlər aşağıdakı səbəblərə görə bir dillə daxil ola bilər: konkret tarixi hadisələr; müxtəlif xalqlar arasında münasibətlərin xarakteri; moda (dəbdə olan ifadələrin istifadəsi); dilin dünya miqyasında yüksək nüfuzu; üstünlük təşkil edən iqtisadi və ya mədəni təsir.

Bütün sadalananlar fransız dilinə də aiddir. Çünki müasir fransız dilində alınma sözlər mövzusu olduqca geniş və çox maraqlıdır, çünki fransız dili tarixi boyunca bir çox dillərdən təsirlənmiş və öz növbəsində bir sıra dillərə də öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə ingilis dili, ərəb dili, italyan dili və latın dili kimi dillərdən bir çox alınma söz fransız dilinə dolayısı və ya birbaşa daxil olmuşdur. Onların mənşəyi və istifadəsi haqqında müəyyən faktlar mövcuddur.

Qloballaşmanın artması ilə bərabər, müasir dövrdə digər dillərdə olduğu kimi fransız dilinə də müxtəlif dillərdən çox sayda söz daxil olmuşdur. Nümunə üçün İtalyan mənşəli olan *pizza*, qlobal olaraq məşhur bir yeməkdir və fransız dilində də eyni şəkildə istifadə edilir. Yemək mədəniyyəti ilə bağlı bu termin, qloballaşma nəticəsində dünya mətbəxində yerini tutmuş və dünya miqyasında İtalyan dilində olduğu kimi *pizza* deyə tələffüz edilir. Ərəb və türk dillərindən gələn *kebab* sözü də fransız mətbəxinə inteqrasiya olunmuş və yeni bir söz qazandırmışdır.

Qərb dillərindən alınan beynəlxalq sözlər müxtəlif sahələrdə – texnologiya, mədəniyyət, elm, ticarət və s. geniş şəkildə istifadə olunur. Bu sözlər təkcə fransız dilində deyil, dünya üzrə bir çox dillərdə işlənir. O cümlədən Azərbaycan dilində də alınmalar arasında yer tutmuş xeyli beynəlmiləl sözlər mövcuddur. Onlar beynəlxalq dil mübadiləsinin və qloballaşmanın nəticəsi kimi yaranıb və artıq müasir dildə dərin yer tutmuşdur. Qərb dillərindən fransız dilinə keçmiş bir neçə məşhur beynəlmiləl sözlərə baxaq.

Mənşəcə italyan dilindən gələn *café* sözü Orta əsrlərdə Avropaya italyan tacirlər vasitəsilə daxil olmuş, lakin Osmanlı dövründə ərəb dili vasitəsilə Qərbə inteqrasiya olmuş və qəhvə içkisini və ya qəhvəxanaları ifadə edir. Bu söz indi bir çox dillə qəbul edilmişdir. Mənşəyi çex dilindən olan *robot* ingilis dili vasitəsilə yayılmışdır. Baxmayaraq ki, çex dramaturqu Karel Çapek tərəfindən ilk dəfə 1920-ci ildə istifadə edilən bu termin, süni intellekt və mexanikləşdirmə sahələrində beynəlxalq bir anlayış olmuşdur. Fransız dilində də texnologiya və elm sahəsində geniş istifadə olunur.

Yoga sözü sanskrit dilindən gəlir və kökü "yu" sözündən törəyib. Tarixi olaraq, yoga təcrübələri Hindistanda, müxtəlif fəlsəfi və dini sistemlərin təsiri altında inkişaf etmişdir. Lakin ingilis dili vasitəsilə Qərb dünyasına daxil olmuş və oradan da digər dillərə yayılmışdır. Fransız dilində də sağlamlıq və meditasiya texnikaları ilə əlaqəli bu termin geniş işlənir.

“Barbecue” ispan dili vasitəsilə fransız dilinə keçmiş, açıq havada ət bişirmə prosesini ifadə edir və beynəlxalq səviyyədə yayılmışdır. Fransız mətbəxində də *barbekü* anlayışı bu terminlə ifadə edilir. Alınma sözlər haqqında fikirlərimizi yekunu olaraq dillə faydalarını aşağıdakı qaydada sıralaya bilərik:

1. Leksik zənginlik: Alınma sözlər, dilin lüğətini genişləndirərək ifadə imkanlarını artırır.
2. Mədəni əlaqələr: Fərqli dillərdən alınan sözlər, mədəniyyətlərin bir-birini tanımasına və qarşılıqlı təsirinə kömək edir.
3. Dilin inkişafı: Alınma sözlər, dilin təbii inkişaf prosesinin bir hissəsidir və dilin dinamikasını göstərir.
4. Yeni anlayışların (məfumlarnın) çatdırılması: Bəzən yeni ideyalar, texnologiyalar və mədəniyyətlər üçün spesifik terminlər əldə edilir.
5. Dilin sadələşməsi (asanlaşdırılması): Alınma sözlər, bəzi hallarda daha qısa və ya dəqiq ifadələr təqdim edərək dilin istifadəsini asanlaşdırır.
6. Ünsiyyət rahatlığı: Xüsusilə beynəlxalq kontekstdə, alınma sözlər insanların bir-biri ilə ünsiyyətini asanlaşdırır.

Bu səbəblərlə, alınma sözlər dilin inkişafında və mədəni mübadilədə mühüm rol oynayır.

Söz yaradıcılığı və mövcud lüğətin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə yanaşı, fransız dili uzun müddət başqa dillərdən lüğət götürərək davamlı olaraq zənginləşmiş, eyni zamanda təkcə Fransa ilə həmsərhəd olan xalqlarla deyil, həm də daha uzaq mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə əlaqələr saxlamışdır.

Nəzərdən keçirilən alınmalara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xarici sözlər fransız dilinə xalqlar arasında birbaşa təmaslar zamanı gəlib və gəlməkdə də davam edir. Alınmaların axını iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi şərtlərlə bağlıdır. Alınmış söz ehtiyatı mütləq alınma dilinin normalarına uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalır.

Lakin unutmayaq ki, hər hansı bir dil xarici dillərin təsirinə məruz qalıb, əcnəbi sözlərə aludə olub doğma dili yad sözlərlə doldurarsa, həmin dil gec-tez ölümə məhkumdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Deroy L. L'emprunt linguistique. – P.: Les Belles Lettres, 1956. – 355 p.
2. Доза А.А. История французского языка / под ред. М. С. Гурычевой. М.: Комкнига, 2006. 472 с.
3. Левит З.Н. Курс лексикологии французского языка. – М.: Высшая школа, 1979. – 136 с.
4. “Les influences linguistiques sur le français : une perspective historique sur les emprunts germaniques et anglais” (*Linguistic Influences on French: A Historical Perspective on Germanic and English Borrowings.*) Euro-Global Journal of Linguistics and Language Education, Vilnius, Lithuania, Vol. 1 No. 2 (2024): Winter, p.3-10.
5. Лопатникова Н.Н., Мовшович Н.А. Лексикология современного французского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 2001. – 247 с.
6. Тархова В.А., Тимескова И.Н. Лексикология современного французского языка. – Л.: Просвещение, 1967. – 190 с.

SUMMARY

The development and enrichment of languages are influenced by various factors, one of which is the incorporation of loanwords. Throughout history, the French language has engaged in continuous interaction with diverse linguistic systems, assimilating new lexical items and thereby expanding its vocabulary. Historical, economic, political, and cultural exchanges have played a crucial role in this process, while globalization and technological advancements have further accelerated the integration of new terminology.

Loanwords enhance a language's expressive capacity, facilitate the precise articulation of novel concepts, and contribute to international communication. However, maintaining the structural integrity and originality of a language remains essential. Excessive external influence may lead to the erosion of a language's core features. Therefore, the adoption of loanwords should be approached with a balanced strategy, ensuring linguistic evolution while preserving historical foundations and fundamental linguistic norms. Over the centuries, the French language has undergone lexical enrichment through borrowing, a phenomenon that continues in the contemporary era.

Keywords: French language, loanwords, lexical integration, international vocabulary

FARS DİLİ QRAMMATİKASINDA İNDİKİ ZAMAN FEİLİNİN SEMATİKASI

Rübabə TEYMUROVA
rubabetyurova4@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Fars dilində indiki zaman felinin inkişaf tarixi bu dilin inkişaf tarixi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, bu dilin ən qədim başlanğıc dövrü olan qədim fars dilində indiki zaman felinin işlənməsi halları özünü göstərmişdir. Müasir fars dilindəki indiki zaman felinin də Azərbaycan dilində olduğu kimi, hər üç ümumi zamanla (keçmiş, indiki və gələcək) əlaqədardır. İndiki zaman felinin fars dilinin söz yaradıcılığındakı iştirakını onların ön və son şəkilçiləri qəbul edərək düzəltmə sözlər əmələ gətirməsi ilə əsaslandırmaq olar.

İndiki zaman felinin bir tərəfdən heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan həm substantivləşərək ismin, həm də adverbiallaşaraq zərfin sıralarına daxil olmaqla, digər tərəfdən isə ön və son şəkilçiləri qəbul edərək yeni mənalı sözlər yaratmaqla bu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edirlər.

Fars dilində indiki zaman felinin cümlənin bütün üzvləri kimi sintaktik vəzifə daşıya bilir.

Bu məqalədə fel növləri, indiki zamanın adlandırılma tarixi, qədim mətnlərdəki öncülləri, indiki zamanın quruluşu və növləri, müxtəlif işlənmələri, habelə indiki zaman və tamamlayıcı arasında oxşarlıqlar və fərqlər nəhayət, feli ifadələrin nisbətən ətraflı siyahısı verilmişdir.

Açar sözlər: qrammatika, fel, konstruksiya, indiki zaman, tamamlayıcı

Giriş

Feil fars dilinin qrammatik kateqoriyalarından biridir. Feli mövzusunda bir çox müzakirələr ola bilər. Demək olar ki, bütün fel ilə əlaqəli mövzular digər qrammatik kateqoriyalardan daha çox yayılmışdır. Amma hələ də fellə bağlı elmi araşdırma tələb edən bir çox qeyri-müəyyənliklər mövcuddur.

Aktiv istiqamət, aktiv baxış, fəal dil əməkdaşlığı, fəal defektor sahələrində müzakirə və dəqiq araşdırmaya ehtiyac vardır.

Bir sıra dilçilərin fikrincə, felin quruluşu ilə hələ də ətraflı və elmi araşdırma tələb edir. Mövcud məlumatlara əsaslanaraq məlumat verən mənbələr içərisində felin quruluşu mövzusu əsas məsələlərdən biridir. Bu mövzuda dilçilər və qrammatiklər arasında çoxlu fikir ayrılığı var. Bu fərqlər və çoxsaylı perspektivlər müəllimlər və öyrənənlər arasında feli öyrətmək və təsvir etməkdə parçalanmaya səbəb olur. Bu araşdırmada bu sahədəki fikir və fikirləri tənqid edərkən, bu işdə yeni bir üsul ortaya qoyulmalı, elmi dəlillərlə müdafiə olunmalıdır. Ancaq araşdırmaya keçmədən əvvəl əsas mövzunun bəzi ilkin məsələlərə qısaca toxunur.

a) Fars dili birləşmiş dildir.

Fars dilinin kateqoriyalarının tədqiqi göstərir ki, ilk dövrdəki sözlər və on söz istisna olmaqla inkişaf etməkdə olan fars dilində işlənmiş sadə sözlər yox idi. Bu sözlər ustadların dilində bir çox sözlərin qurulmasında söz əsası kimi işlənmişdir. Başqa sözlə, bütün dil kateqoriyalarında sadə fars sözlərinin miqdarıdır. Bu kiçik və əhəmiyyətsiz rəqəmdir. Digər tarixi kontekstlərdə farsca “lazım” feli sadədir. Mürəkkəb strukturu genişləndirilmiş və onun primitiv və sadə strukturları ilə müqayisədə mürəkkəblər sayıla biləcək dərəcədə məhduddur. Mürəkkəb sözlər qeyri-mümkündür və genişlənmə, genişlənmə və generasiya xüsusiyyətinə görə alimlər onlara həsəd aparırlar. Bu səbəbdən sadə farsca fel konstruksiyalarının mürəkkəb fel konstruksiyaları ilə müqayisədə Fars dilində fel çox azdır və nisbəti belədir

b) Mürəkkəb və ya kompozit.

Qrammatika kitablarında mürəkkəb və tərkib arasında çox fərq yoxdur. Bu iki terminin özünəməxsus qrammatik istifadəsi var. Girişdə bu iki terminin izahı və söz quruluşunu müzakirə etmək vacibdir. Fars dili dərsliklərinə baxanda mürəkkəb sözünün yalnız isim və sifətin iki kateqoriyasında işləndiyini və onun iradə bildirmək üçün işləndiyini aşkar etmişdir. Mürəkkəb deyil və isim və ya sifət kateqoriyasından olan iki söz bir-birinin yanında yerləşdirildikdə olur.

İki sözdən, isim + isimdən bir yerdə yerləşdirilib əmələ gəlir, əlavə mürəkkəb deyilir. Məsələn: ola bilər; Əlinin "Üzüm bağı", kitabı kimi, lakin iki sözlə, təsviri birləşmə kimi isim + sifət.

Qeyd olunur; Yaşıl bağ və mavi avtomobil kimi və digər müzakirələrdə həmişə ustaların birləşməsindən istifadə edin.

Linqvistik özünüdərk mürəkkəb və kompozisiyanı fərqləndirir çünki lüğət tərkibində mürəkkəb sözlər aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

A. Fonetik birlik B. Morfoloji C. Sintaksis D. Semantik

Hər bir felin əsas xüsusiyyətləri var: 1 Zaman, buna görə fel üç qrupa bölünür: keçmiş (keçmiş), indiki (iştirak) və gələcək (gələcək).

2) Birinci şəxs, ikinci şəxs və üçüncü şəxs, tək və cəm olaraq bölünən şəxs və say.

3) keçid; Bu, felin zəruri və ya keçidli olması deməkdir. Bu xüsusiyyətə görə bizdə üç növ fel var:

Bir cümlədə zəruri, digər cümlədə keçidli ola bilən zəruri (keçidsiz) fellər, keçidli (keçidli) fellər və ikitərəfli fellər. Təbii ki, zəruri və keçici məsələ bu sahəyə daxil olmayan mübahisə və ixtilaf mövzusu [8,s.92].

4) Felin varlığına görə təyin olunan məlum və naməlum.

5) fel forması; Bu xüsusiyyət felin baş vermə növünü müəyyən edir; Onun baş verməsinin dəqiqliyi və dəqiqliyi, felin şərti və ya ehtimal xarakteri, yaxud əmri mənasındadır. Buna əsasən, fel məlumatlı, məcburi və ya əmredici olacaqdır.

Felin qurulması:

Felə aid ən əsas və mühüm bölgülərdən biri binanın görünüşünə və ya felin tərkib hissələrinə görə bölgüdür. Bu əsasda bir neçə bölgü aparılıb.

Qrammatiklər feli ən azı iki hissəyə bölmüşlər: sadə və mürəkkəb. Təbii ki, bəziləri üç növə, bəziləri isə daha çox növə inanır. Bu müzakirədə fel haqqında ən böyük fikir ayrılığı və müxtəlif müzakirələr felin zahiri görünüşüdür [3,s.128].

İndiki zaman son onilliklərdə fars dilinin qrammatikasında müzakirə olunan fel bölmələrindən biridir və bəziləri bunu qəbul etmiş, bəziləri isə rədd etmişlər. Bu yazıda felin quruluş baxımından bölünməsi ilə bağlı mütəxəssislərin fikrinə nəzər salmaqla indiki zamanın adlanma tarixi, növləri və indiki zamanla bağlı digər mövzuları araşdırırıq.

Bu gün daha çox orta məktəblərdə və bəzi universitetlərdə tədris olunan bu qrammatika elmi-təsviri metodu seçmişdir. Feli quruluşu üzrə: سادہ، پیشوندی، مرکب (sadə, prefiksli, mürəkkəb) [6,s.43].

Sonra mürəkkəb feli və onun tərkib hissələrini izah edərkən ölü idiomatik ifadələr və ya aktiv ifadələr hesab etdiyi mürəkkəb feilləri gündəmə gətirir. Məsələn: به حرف آمدن، از اعتبار افتادن. Məsələni: danışmaq, etibarını itirmək [4,s.79].

Yuxarıda qeyd olunan qrammatikaları və onların təsnifatını nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlirik ki, Xəyyampurun çoxsaylı təsniflərə (sadə və mürəkkəb) istinad etməyən qrammatikası istisna olmaqla, qalan qrammatiklər feil ifadəsini ya mürəkkəb felin variantı kimi təsnif etmişlər. və ya ondan asılı olmayaraq feli qəbul edirlər. Adıçəkilən ekspertlərin fikrincə, sadə felin tərifində və halında heç bir fərq yoxdur. Mürəkkəb feillərdə təriflər, xüsusən məna baxımından yaxındır, lakin mürəkkəb fellərin hal və təsnifatında fikir ayrılığı var. Fikir öndərlərinin fikrincə, mürəkkəb fel ən azı iki hissədən ibarət olan və hər iki hissəsi birlikdə eyni məna verən fe'ldir, lakin bəziləri prefiksle birləşən felləri müstəqil növ (prefiks) kimi nəzərdən keçirmiş və adlandırmışlar. , və bəziləri də var Mürəkkəb fellər sayılır. Əsas müzakirəmiz iki komponentdən çox olan fellərdir; Yəni üç və ya daha çox komponentdən ibarətdir və biz onları "indiki ifadələr" kimi tanıyıırıq. Doktor Xanlari və onun ardınca olan cənab Ənvəri, Əhmədi Givi və Vahidian Kamyardan başqa heç kim sözügedən felləri "aktual

ifadə” adlandırmamışdır. Xəyyampur belə feillərin adını çəkməmiş, şəriət onları mürəkkəb felin (məsdər) bir növü hesab etmiş, Fərşid Vərd də onun fel birləşməsi adlandırılması ilə razılaşmır və onu sadə olmayan felin bir növü hesab edir. [9,s 208].

Arzhang belə fellər üçün “qrup feli” adını seçmişdir. Nümunələri düzgün müəyyənləşdirmişlər, lakin deyəsən, onları adlandırmaqda özlərinə uyğun ad seçməyiblər və fraza felin ekvivalent mənasını vermişlər, çünki qrup feli aqlımıza fərdi felin adını gətirir. belə bir bölgü yoxdur[15,s.53].

Digər tərəfdən, əgər fel əmələ gətirən sözlər qrupunu nəzərdə tuturlarsa, qrup termini təkcə feillər üçün işlənmir, həm də isim qrupları, zərflər və s. Ona görə də əsas müzakirəyə keçməzdən əvvəl qrup termininin indiki zamanını araşdıracağıq ki, indiki zamanla qarışdırılmasın.

1) İndiki zaman vahiddir; Yəni, vahid məna daşıyan və çox vaxt sadə və ya mürəkkəb fələ bərabər olan mürəkkəb qrup; Məsələn, “yıxılmaq” sadə “yıxılmaq” feli deməkdir və ona bərabərdir; Yaxud ayaq üstə durmaq, “durmaq” və “müqavimət etmək” mürəkkəb feli mənasındadır və ona bərabərdir [11,s.69].

2) İndiki zaman ifadələrinin mənası məcazi və çox vaxt ironikdir. gətirmək; tərbiyə etmək, təndirdən çıxmaq deməkdir; Kiminləsə hirsəlmək, oynamaq, diqqət yetirmək deməkdir. Düşmək; Bu, yorulmaq və ya cansıxıcı olmaq deməkdir. Çiçəyin üstündə oturmaq; Düşmək və ya durğunlaşmaq, hərəkətsiz qalmaq və deməkdir

3) Cümlənin sonunda gələn fel hissəsi ya “gəlmək” kimi sadə feldir, ya da “girmək” kimi ön şəkilçidir, ya da “yerləşdirmək” kimi mürəkkəbdir fel cümləsi olan cümlədə ya Yalnızlığın mənası yoxdur, ya da əsl mənası yoxdur; Yəni indiki zamanda feldən əvvəl olan elementləri çıxarıb indiki zamanla cümləni bəyan etsək, mənasızdır. Məsələn, “Onlar məsələni unutdular” cümləsini yalnız “unutdular” feli ilə desək, mənasız olur: Onlar məsələni unutdular. Yaxud sonuncu feil “Bayrağı dalğalandırdılar” cümləsindəki kimi komponentləri olmadan gəlsə, başqa məna verə bilər [10,s.164].

“Bayrağı endirdilər” yazsaq, başqa məna verir. Bəzi fellər feil söz birləşməsində və feli olmayan cümlələrdə müxtəlif mənalar ifadə edir; Məsələn, “Hakimiyyəti ələ keçirdi” cümləsi ilə “Kitabı ələ keçirdi” cümləsində “ələ keçirdi” feli tamamilə başqa məna kəsb edir. Birinci cümlədə “o götürdü” təkcə cümlə, ikinci cümlədə isə “aldı” felinin tamamlayıcısıdır.

4) Feil söz birləşməsi fel olduğu üçün digər feillərin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir, o cümlədən: əmr, keçid, cəhət, şəxs və say, lakin bu ifadələrin bir sırası daha çox əmr mənasında işlənir; Məsələn: öz dərisində olmamaq, özünə qapanmaq, kiminləsə rast gəlmək (küsmək), tədbirə qatılmaq, Allahla görüşə qoşulmaq, dirilərin evinə tələsmək.

5) İndiki zaman da başqa sözlər kimi vurğuya malikdir “Hecaya təsir edən və onu bitişik hecaya görə fərqləndirən və ya fərqləndirən intensivliyə, yüksəkliyə və ya gərginliyə vurğu deyilir... Vurğulu heca eşidilir. daha aydın şəkildə [7, s.85].

Daha sadə dillə desək, vurğu sözün bir hissəsinin (adətən hecanın) səsinin eyni sözün digər hissələri ilə müqayisədə və ya başqa bir sözün əksinə olaraq vurğulanmasıdır (Nəcəfi, 1378).

Feli söz birləşməsini təşkil edən komponentlərin çoxluğunu nəzərə alsaq, belə görünür ki, tərkib hissələrinin heç biri digərindən çox vurğuya malik deyil və hər bir söz birləşməsində bir vurğu var, çünki feli söz birləşməsində bütün komponentlər arasındakı münasibətdən vahid məna alınır. və onların heç biri digərindən daha qabarıq və əhəmiyyətli deyil. Təbii ki, indiki cümlə qrup şəklində olduğu üçün qrup vurğularını aid etmək olar, lakin hər halda daha qabarıq fonetik vurğu kimi görünür [5,s.106].

İndiki zamanda ön söz iştirak etdiyinə görə, o, tamamlayıcı ilə qarışdırıla və ya tamamlayıcı ilə eyni hesab edilə bilər, lakin görünüşündən asılı olmayaraq, indiki zaman tamamlayıcıdan tamamilə fərqlidir.

a) Tamamlayıcı iki növdür: şərti tamamlayıcı; Yəni ön sözdən sonra gələn və cümlədə məhdudlaşdırıcı rola malik olan qrup, که جمله ما بدون متمم هم کامل است «او به دانشگاه رفت» مəsələn: “Universitetə getdi” kimi tamamlayıcı olmadan da tamamlanır.

b) Feli tamamlama ön sözdən sonra gələn tamamlayıcıdır, lakin felin mütləq ehtiyacı var; مثلاً : این لباس به او میبrazد « : که فعل میبrazد، به متمم نیازمند است. به عبارتی دیگر، برخی از افعال حرف اضافه

Məsələn: مخصوص دارند و در نتیجه به متمم نیازمندند.

“Bu paltar ona yaraşır”: “mi bərazəd” feli tamamlayıcıya ehtiyac duyur. Başqa sözlə, bəzi fellərin xüsusi ön sözləri var və buna görə də tamamlayıcı tələb olunur. kimi fellər: qalmaq (be); Bəyənmək, çəkinmək, qaçmaq, keçmək (bağışlamaq), qarışmaq və s. indiki zaman ön sözdür, morfoloji və struktur tip baxımından ön söz kimi bilirik, çünki onun başqa adı yoxdur və bu hərflər son felə münasibətdə özündən sonrakı sözün rolunu göstərmir. ; Bu o deməkdir ki, ön sözdən sonrakı sözün son feillə sintaktik əlaqəsi yoxdur və ön söz funksiya deyil.

مثلاً: آنها مطلب را به خاطر آوردند. در این مثال آوردنی در کار نیست که « به خاطر » متمم آن باشد، بلکه مجموع عبارت به معنی یادآوری است، و همان گونه که پیش از این گفته شد، نمی توان " به خاطر " را در این جمله حذف کرد

Məsələn: Onlar hekayəni xatırladılar. Bu misalda onun tamamlayıcısı kimi “çünkü” sözü yoxdur, əksinə, bütün fraza öyüd-nəsihət mənasındadır və əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu cümlədə “çünkü”ni buraxmaq olmaz [2,s.51].

Başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, feli feil tərkibdə olmayan cümlələrdə həmin fel müstəqil mənə daşıyır və müxtəlif tamamlayıcılar qəbul edə bilər; Yəni, felə indiki tamamlayıcı lazımdırsa, mütləq onu alır, məsələn, “düşünmək”; Bu fel özünün xüsusi şəkilçisi ilə birlikdə; Bu, "to" deməkdir və tamamlayıcı ilə keçidli felin formasıdır və hər şeyi düşünmək üçün istifadə edilə bilər. Ancaq "xatırla" və ya "xatırla" kimi bir ifadədə hər sözü işlədə bilməzsən [14,s.91].

O, “ağıl” və “ürək” sözlərini “ağıl” ilə əvəz etmiş və ondan eyni ilkin mənasını anlamışdır.

Üçüncü məqam ondan ibarətdir ki, şərti (ixtiyari) tamamlayıcı olan fellərdə tamamlayıcı buraxıla bilər və ya hər hansı başqa tamamlayıcı və ya bir neçə tamamlayıcı əlavə edilə bilər. Ancaq indiki ifadədə bu belə deyil; Məsələn, “Yerə yıxıldı” cümləsində nəyə düşdüyünü deyə bilmərik və ona tamamlayıcı əlavə edə bilmirik, çünki “yerə yıxıldı” birləşməsi yıxılmaq mənasındadır və bu cümlədəki yeməyin əsli yoxdur. mənası, lakin "O getdi evə" cümləsində fel tələb olunur və heç bir düzəliş olmadan gələ bilər və ya bir neçə düzəliş ala bilər; Məsələn, o, velosipedini sürətlə evə, bir saata sürdü [13,s.132].

İndiki zamanın felinin növləri:

A- Quruluşu baxımından:

1- Üç komponentli: Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu söz birləşmələri ön sözdən, isimdən və sadə, ön şəkilli və ya mürəkkəb feildən ibarətdir; Bayılmaq, özünə gəlmək, döymək, işə salmaq kimi. “From, on, to, in” kimi ön sözlər çox istifadə olunur. Əksər üç hissəli fel birləşmələri “to” ön sözü ilə müşayiət olunur. Həmçinin ərəb dilində isim olan bir neçə ərəb sözü nominal mənadan əlavə fars dilində qrammatik elementlərə çevrilmişdir.

Transformasiya olunur və “Qrammatikləşmə” sözün istifadə, müşahidə, təsir əleyhinə kimi hallarda deyil, qrammatik elementə çevrilməsidir “(Fərşid Vard, 1994, No 19)

Bu qayda ilə "mord", "under", "under" sözləri ən çox ön söz kimi işlədilir, lakin "mord" daha çox istifadə olunur; Nümunə: müzakirə etmək, bəyənilmək, əfv olunmaq, döyülmək, təqib olunmaq, təsir altına düşmək və s. [9,s.37].

2- Üçdən çox tərkibli: Bu ifadələrin quruluşu aşağıdakı kimidir:

- Ön söz + isim qrupu + fel (sadə, ön şəkilli, mürəkkəb): yüksəklikdən düşmək, vəhy kürsüsünə çatmaq, yüksək şəhadət dərəcəsinə çatmaq, özünə qalib gəlmək və s.

- İsim + ön söz + isim və ya isim qrupu + fel: bir işi görmək, ürəyini itirmək, əl çəkmək, qaşqabaq etmək, kiminləsə qarşı-qarşıya gəlmək və s.

B - Tətbiq baxımından:

1- Köhnə və köhnəlmiş feil söz birləşmələri: Bu söz birləşmələri köhnə mətnlərdə çox rast gəlinir, lakin bu gün işlənmir: bir yerdən qalxmaq, qalxmaq..., ayrılmaq..., bir yerə çəkilmək, gəlmək. birlikdə gəlmək, çaşdırmaq (diqqətini yayındırmaq), heç kimin hesabında olmamaq, əsarətdə olmaq..., ağıla gəlmək, işləmək, məşğul olmaq, bir işin başında olmaq, öz başına olmaq , yerinə yetirmək, vidalaşmaq Demək, məğlub olmaq, azmaq və s.

2- Keçmişdə yayılmış və bu gün də rast gəlinən ifadələr: ayağa qalxmaq, sonuna gəlmək, əldə

etmək, nəzərə almaq, tutmaq, yerə yıxılmaq və s.

3- Çağdaş dövrdə yeni olan və yaranan ifadələr: təsdiq etmək, təsvir etmək, sıçrayış etmək, qəbul etmək, unutmamaq, həyata keçirmək, müzakirə etmək, ittiham etmək, həyata keçirmək, nəzarət etmək, arxasınca getmək, özünü göstərmək və s.

4- Danışiq və ümumi dildə ən çox istifadə olunan cari ifadələr:

lütfdən düşmək, ümitsizliyə düşmək, ümitsizliyə düşmək, girov götürülmək (əsəbləşmək və incitmək), götürülmək, yoldan atılmaq, pərişan olmaq, çaşqınlığa düşmək. , ağılından atılmaq, Mübahisə salmaq və.s

5- Daha çox ədəbi cəhətə malik olan və daha çox ədəbi və standart dildə işlənən şifahi ifadələr: incimək, hiddətlənmək, yerinə yetmək, cavab vermək, məsxərəyə qoymaq, hərəkətə keçmək, oturmaq, durmaq/oturmaq, seyr etmək, çəkmək, yaranma mərhələsinə gətirmək və s. Bu gün nitqdə və yazıda indiki zaman geniş şəkildə işlənir və mürəkkəb feldən daha çox işləndiyi görünür. Bunun qəti bir səbəbi yoxdur, lakin bu məsələdə aşağıdakı səbəblər təsirlidir: 1- Media və mətbuatın genişlənməsi; 2- Artırmaq, Yazılı materiallar; 3- Az oxumaq; 4- Danışiqda çətinlik. Bəzən sadə və ya mürəkkəb fel yerinə bəzi insanlar çətinliklə və səylə uzun bir ifadə işlədirlər; Məsələn, öldürmək əvəzinə “öldürmək”, baş vermək əvəzinə “hadisə səhnəsinə qoşulmaq”, görünmək əvəzinə “zühur mərhələsinə qoşulmaq” ifadəsini işlədirlər[10,s.102].

Nəticə

Felin quruluşunu və tərkib hissələrinin sayını nəzərə alsaq, feil ifadəsi ən azı üç hissədən ibarət olan və hissələrinin cəmi bir məna daşıyan müstəqil fel növüdür. Feli söz birləşmələri çox vaxt sadə felə və ya mürəkkəb felə bərabərdir, lakin onların bəziləri yalnız feil ifadəsi formasında işlənir. Nümunələrə görə, “gəlmək” və ya “gətirmək” feli olan fel birləşmələri ən çox sayda malikdir, ondan sonra “düşmək” və ya “atmaq”, “çatmaq” və ya “çatdırmaq” felləri gəlir və “to strike” bunlar ən çox yayılmış fel birləşmələridir və digər nümunələrdən daha çoxdur. Ön sözlər arasında indiki zamanların qurulmasında ən çox "ه" hərfi istifadə olunur. Bundan sonra “of” ön sözü çox işlənir.

İndiki zamanın adı müasir qrammatikaya daxil edilsə də, fars mətnlərində qədim zamanlardan işlənir və onun mənşəyi orta farscaya gedib çıxır. İndiki zaman təşbeh və məcazi məna daşıyır, onların arasında bəzən gözəl, bədii, obrazlı ifadələrə də rast gəlinir. Onların bir sıraları danışiq dilində daha çox işlənir. Ümumiyyətlə, fars dilində, xüsusən də çağdaş dövrümüzdə ən çox işlənən fel növlərindən biridir və öyrənilməməsi, müxtəlif sahələrdə yazılı mətnlərin çoxalması, şifahi çətinliklər, istifadə kimi səbəblərdəndir. indiki dildə, xüsusən nitqdə keçmişdən daha çox rast gəlinir, sadə fellərin işlənməsinə bərabərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abolghasemi, Mohsen (2002). Fars dilinin tarixi qrammatikası, Tehran: Samt nəşrləri, üçüncü nəşr.
2. Arzhang, Qulamreza (1999). Fars dilinin qrammatikası bu gün, Tehran: Qatra nəşriyyatı, ikinci nəşr.
3. Ənvəri, Həsən; Əhmədi Givi, Həsən (2006). Fars qrammatikası 2, Üçüncü nəşr, Tehran: Fatemi nəşrləri.
4. Batani, Məhəmməd Rza (1994). Fars qrammatikasının strukturunun təsviri, 6-cı nəşr, Tehran: Əmir Kəbir.
5. (1991). Qrammatikaya yeni baxış, Tehran: Agah Nəşrləri.
7. Bəyhəqi, Əbülfəzl (2002). Doktor Xəlil Xətib Rəhbərin söyləri ilə Beyhəqinin tarixi, Tehran: Məhtab Nəşrləri.
8. Fars dilinin təsviri və tədrisi, Məşhəd: Firdovsi Universiteti Nəşriyyatı (1379).
9. Vahidian Kamyar, Təqi. (2007). Fars dilinin qrammatikası 1 (Qulamrza Omraninin əməkdaşlığı

ilə), Tehran: Samt Nəşrləri, 9-cu nəşr.

9. حافظ، خواجه شمس الدین. (۱۳۷۴). دیوان، به سعی سایه، تهران: نشر کارنامه
10. خطیب رهبر، خلیل. (۱۳۷۹). دستور زبان فارسی (کتاب حروف اضافه و ربط)، تهران: انتشارات مهتاب.
11. خیامپور، عبدالرسول. (۱۳۷۳). دستور زبان فارسی، تهران: کتابفروشی تهران، چاپ نهم
12. شریعت، محمد جواد. (۱۳۷۰). دستور زبان فارسی، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ چهارم
13. فرشید ورد، خسرو (۱۳۸۴)، دستور مفصل امروز، تهران: انتشارات سخن، چاپ دوم
14. گفتارهایی درباره دستور زبان فارسی، امیر کبیر، چاپ اول. (۱۳۷۵).
15. توصیف و آموزش زبان فارسی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. (۱۳۷۹).

SUMMARY

The history of the development of the present tense verb in Persian coincides with the history of the development of this language. Thus, the use of the present tense verb in ancient Persian, which is the oldest period of the language, has manifested itself. The present tense verb in modern Persian, as in Azerbaijani, is related to all three general tenses (past, present and future). The participation of the present tense verb in the vocabulary of the Persian language can be justified by the fact that it adopts their prefixes and suffixes and forms corrective words.

On the one hand, the present tense verb, without undergoing any changes, becomes both substantive and enters the ranks of nouns and adverbials, and on the other hand, it serves to enrich the vocabulary of this language by accepting prefixes and suffixes and creating new meaningful words.

In Persian, the present tense verb can have a syntactic function like all members of a sentence.

This article provides a relatively detailed list of verb phrases, including types of verbs, the history of the naming of the present tense, its predecessors in ancient texts, the structure and types of the present tense, its various uses, as well as the similarities and differences between the present tense and the complement.

Keywords: grammar, verb, construction, present tense, complement

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Samirə HACIYEVA

samire_65@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Elmi məqalə müasir dövrdə ingilis dilində olan söz birləşmələrinin təsnifatına həsr olunmuşdur. Söz birləşmələri dilçiliyin sintaksis şöbəsində tədqiq edilir. Məqalədə müəllif söz birləşmələrindən, onların mənşəyindən, işlənmə yerindən nümunələr gətirərək bir sıra müəlliflərin elmi işlərindən istifadə etmiş və eyni zamanda söz birləşmələrinin leksik semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Məqalə müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin təsnifatına aiddir və müəyyən məqamları nəzərə alaraq müəllif özünün bu mövzuya yanaşması ilə müəyyən nəticələrə gəlmişdir. Söz birləşmələri bir necə sözün leksik qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranan leksik vahiddir. Onlar hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır.

Açar sözlər: söz birləşmələri, sintaksis, təyini söz birləşməsi, feili söz birləşmələri

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil ictimai hadisədir və cəmiyyətdə baş verən hadisələr dilin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Dilin əsasını təşkil edən lüğət tərkibi dilçiliyin sintaksis və morfologiya şöbəsində araşdırılaraq dili zənginləşdirir. Söz formaca morfologiya, dildə yerinə yetirdiyi funksiyaya görə isə sintaksisə aiddir. Söz yaradıcılığı dilin lüğət fondunda xüsusi rol oynadığı kimi, sözlər, söz birləşmələri də sintaksisin tədqiqat obyekti.

İki və ya daha artıq sözün birləşməsindən, xüsusilə də, məna və qrammatik cəhətdən birləşərək əmələ gələn predikativlik bildirməyən dil vahidinə söz birləşməsi deyilir [1, s.126].

Söz birləşmələrinin əsasını təşkil edən forma və məna mühüm şərtlərdən sayılır. Söz leksik kateqoriya olaraq söz birləşmələrindən leksik-semantik cəhətlərə görə fərqlənir. Söz tam fikri ifadə etmir, intonasiyaya sahib deyil, lakin cümlə söquruluşunda əsas vasitələrdəndir. Bəzən söz birləşmələrini mürəkkəb sözlərə bənzədirlər. Məlumdur ki, mürəkkəb sözlər də bir və ya bir neçə sözdən yaranan leksik vahiddir və formaca, strukturuna görə söz birləşmələri kimidir. Lakin, onları fərqləndirən məqam budur ki, mürəkkəb isimlərə, mürəkkəb sözlərə bir sual verilir, halbuki, söz birləşmələrində hər bir tərəfə ayrıca sual vermək və təhlil etmək olur. Söz birləşmələrində asılı və müstəqil tərəflər onların əsasını təşkil edir. Lakin bu sözlərə söz birləşməsi kimi yanaşsaq, görmək olar ki, hər iki tərəf müstəqil fikir ifadə edərək təhlil edilir.

Məsələn: for men only, food not fit for men, Oxford man, a flight test, introduction of a new method, a decision accepted by Parliament, life in Britain, To avoid the issue, the dish smells sweet, fruit, to make up a decision.

Sintaksis cümlədə sözlər və söz birləşmələri arasındakı sintaksis xüsusiyyətləri və əlaqələri tədqiq edir. Məlumdur ki, söz əşyanın adını, söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşərək mənaca, formaca daha mənalı hissəsini, onlardan fərqli olan cümlə isə öz növbəsində söz və söz birləşmələrini özündə cəmləşdirərək bitmiş fikir, intonasiya və s. əks etdirir.

Beləliklə, bu fikri başqa cür ifadə etsək demək olar ki, söz birləşmələri, sözlərin birləşməsindən qaynaqlansa da cümlə deyil, çünki tam fikir ifadə etmir. Sözlər və söz birləşmələri müqayisə edilərkən görmək olar ki, cümlə daxilində sözlərin mənası, əsasən də, söz konkretləşir. Digər fərqləndirici cəhətlərdən biri də odur ki, söz leksik kateqoriyadır və o, leksikologiyada, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyaya malik olduğundan sintaksisdə tədqiq edilir. Bundan başqa söz birləşmələri müəyyən məfhumları, hadisələri ifadə edərkən öz-özlüyündə onların bir-birinə olan münasibətini,

əlaqəsini əks etmir [3, s.135].

Söz birləşmələrində asılı və müstəqil işlənən tərəflər vardır. Belə ki, onları iki hissəyə böldükdə görmək olar ki, hər bir hissənin öz sual forması var və onları adi sözlərdən fərqli olaraq cümlə üzvləti kimi təhlil etmək olar.

Məsələn:

A hope for the best, ready to help, great events, a brilliant example, a delicate situation,

Söz birləşmələri arasında sintaktik əlaqələr mövcuddur.

Söz birləşmələri ikinci (əsas) tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki cür olur : ismi birləşmələr, feili birləşmələr. İsmi birləşmələrə təyini söz birləşmələri də deyilir, çünki əsas hissə isim olduğundan adi halda olduğu kimi onun qarşısında isim, sifət, əvəzliliklər təyinedici xarakter daşıyır.

Məsələn:

Birinci növ təyini söz birləşməsi: [6, s.54]

Adj + Noun

a pretty girl, a clever student

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətləri, özündə əks etdirir.

Məsələn:

People's customs – the customs of people's

Yəni, birinci tərəfdə mənsubiyyət ziyəlik halda “s” ilə göstərilən halda başqa strukturda mənsubiyyət şəkilçisini “of” sözü ilə ifadə etmək olar. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin digərlərindən fərqi ondadır ki, əlavə istənilən qədər oluna bilər.

Məsələn:

A running boy after the kite.

a running boy və the boy running after the kite.

Feili söz birləşmələrinin əsas, yəni ikinci tərəfi feilin şəxsiz formaları ilə ifadə olunur. Söz birləşmələrində feillərdə zaman qrammatik kateqoriyası yoxdur. Feillər zamanda işlənsə onlar dərhal cümləyə çevrilər. Bu cəhətdən feili söz birləşmələri feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri ilə yaranır.

Məsələn:

To write a letter

The girl writing a letter

A written letter

After writing a letter və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi bu söz birləşmələrində əsas tərəf feillə sıx bağlıdır.

Söz birləşmələrində komponentlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqə aydın görünür. Söz birləşmələri qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksisdə tədqiq olunur ki, bu gün də müasir dünyada dilçi alimlərin tez-tez müraciət etdikləri mövzulardandır. Belə ki, sintaksiz sözlərin söz birləşmələri və cümlə formasında birləşmə qaydalarını əks etdirir. Söz birləşmələrinin tədqiq edilmə tarixinə nəzər salsaq görmək olar ki, əsasən bu mövzuda aparılan elmi araşdırmalar XIX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq indi də aktuallığını saxlamaqdadır [2, s.34]. Rus dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən məşhur dilşünas alim V.V.Vinaqradov, V.N.Yartseva, N.Y.Şvedova bildirmişlər ki, cümlələr, əsasən də, söz birləşmələri sintaksisin əsas hissələrindən olaraq cümlələrdə birlikdə tədqiq edilərək müəyyən qanunauyğunluqları və sintaksik əlaqələri ifadə edirlər. Belə ki, söz birləşmələri əşyalar arasında mövcud olan sintaktik əlaqələri əks etdirir. Bu tip sintaktik əlaqələr zəminində söz birləşmələrini təşkil edən tərəflər əvvəlki mənanı əsasən qəbul edir və sintaktik əlaqələr yolu ilə birləşərək sözə və cümləyə bağlanırlar.

Azərbaycanda bu sahə B.Çobanzadə akademik A.A.Axundovun, akademik A.M.Qurbanovun, Ə.Dəmirçizadənin, M.Hüseynzadənin, N.Ç.Vəliyevanın və s. elmi tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır [1, s.95].

Azərbaycan dilçilik məktəbinin görkəmli alimlərindən olan Y.Seyidovun söz birləşmələrin maraqlı fikirləri vardır. O, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr haqqındakı

fikirləri ilə diqqət çəkir və bu birləşmələrin dörd növü haqqında məlumat verir, birinci tərəfi şəkilçisiz olan birləşmələrin birinci növlə fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Bundan başqa Y.Şvedov söz birləşmələrindən söhbət açarkən tabesizlik əlaqələrinin ismi birləşmələrdə də olduğunu qeyd edir. Belə birləşmələrin mərkəzləşdirici sözü olmadığını bildirir.

Rus dilçilik məktəbinin nümayəndələrində olan F.F.Fortunatov isə öz araşdırmalarında söz birləşmələrinin bir sözün digər bir sözlə birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərmiş və bu nöqtəyi nəzərdən onları iki qrupa ayırmışdır.

1. Bitmiş söz birləşmələri
2. Bitməmiş söz birləşmələri

Bitmiş söz birləşmələri dedikdə müəllif mübtəda ilə xəbərin əlaqəsindən əmələ gələnləri, bitməmiş söz birləşmələri dedikdə isə iki müstəqil sözün vəhdətindən əmələ gəlib lakin cümlə təşkil etməyənləri nəzərdə tutmuşdur [9, s.74-79].

Söz birləşmələrinin tərkib hissələrindən biri əsas söz, o biri isə asılı sözdür. Asılı söz adından göründüyü kimi əsas sözü izah edir və ona tabe olur. Asılı söz təyini söz birləşmələrində təyin rolunu oynayır.

Məsələn: “a good film”, “an interesting idea” və s. [6, s.99].

Bu kimi söz birləşmələri sifət + isim quruluşunda verilir. İkinci tərəf əsas mənə ifadə edən tərəf, birinci tərəf isə onu təyin edib izah edir. Bu cəhətlərinə əsasən asılı söz çox vaxt birinci tərəf, əsas mənəni daşıyan isə ikinci tərəf hesab olunur.

Bəzi dilçilər birinci hissəni tabe olan, ikinci tərəf əvəzinə isə tabeedicisi olaraq adlandırırlar. Beləliklə, söz birləşmələri əsas tərəfi (ikinci) nəzərə almaqla ismi və feili birləşmələr olmaqla iki yerə bölünür.

Məsələn: a democratic country, a written letter, an apple tree, a publishing house və s.

İsmi birləşmələr birinci tərəfi isimlə, feili sifətlə, sifətlə təyin olunmaqla təyini söz birləşmələri də adlanır.

Hətta hər iki tərəf isimlə ifadə olunubsa semantik və sintaktik xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Onlar, yəni tərəflər semantik cəhətdən bir-birinə uyğun olmalıdır. Bu səbəbdən B.V.Belyayev söz birləşmələrinin əsasında dayanan sözlərin ifadə etdikləri anlayışların uyğunluğunun nəzərə alınmasını təklif edir. Çünki söz birləşmələrinin əsasında dəqiqləşdirmək olar ki, bu sözlər söz birləşməsidir, yoxsa mürəkkəb sözdür. Bəzi sözlər isə semantik cəhətdən uyğun olmadığından söz birləşməsi ola bilmir. Məs. İngilis dilində “heavy” sözünün birbaşa mənası (fiziki cəhətdən ağır) aydınsa, onda bu sözü “load” sözü ilə birləşdirmək olar. Söz birləşməsi kimi “heavy load” - ağır yük deməkdir. Lakin “heavy opinion” – ağır fikir, “heavy work” – ağır iş, “heavy problem” - ağır problem semantik cəhətdən söz birləşməsi kimi uyğun deyil [7, s.99-103].

Bu problem əsasən, sərbəst söz birləşmələrinə aiddir. Çünki sabit söz birləşmələri dilə hazır vəziyyətdə daxil olmuş və bu birləşmələrdəki tərəflər nitq prosesində ona görə birləşir ki, həmin sözlərin ifadə etdikləri anlayışlar da bir-biri ilə mənaca uyğunlaşdırılmalıdır [7, s.45].

Söz birləşmələrinin dildaxili və dillərarası inteqrasiyasını elmi tədqiqat işlərində xüsusi qeyd edən T.N.Lyapina və E.F.Svanova bu məsələlərə toxunaraq söz birləşmələrini iki qrupa bölərək onları qavranılması xüsusi cəhd tələb etməyən many books, a beautiful girl, a good film və s. söz birləşmələri kimi, digərini isə dogma və xarici dildə sözlərin işlənmə məqamlarının üst-üstə düşmədiyinə görə çətinlik törədən söz birləşmələri adlandırırlar [9, s.74-75].

Beləliklə, ismi birləşmələri əsas tərəfi adlardan (isim,sifət, say və əvəzliliklərdən) ibarət olan birləşmələrə deyilir.

İsmi birləşmələrə təyini söz birləşmələri də deyilir. Çünki, onlar sifətlə, sayla, əvəzliliklərlə təyin olunurlar. Məsələn, great events, a hope for the best, the occupation of the city by troops, made of iron, ready to help. Söz birləşmələrində əsas hissələr yanaşma, uzlaşma əlaqəsi ilə tənzimlənir.

Qeyd edilən birləşmələrin asılı tərəfi cümlə daxilində təyin, mübtəda, tamamlıqdır. Söz birləşmələrindəki hissələr arasında semantik xüsusiyyət

Tərəflər arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə ismi birləşmələri aşağıdakı kimi

qruplaşdırmaq olar:

1. Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr
2. Uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr.

İsmi birləşmələr dildə xüsusi rol oynayır. Onlara I, II, III növ təyini söz birləşmələri də deyilir. Məlumdur ki, söz birləşməsi iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi ilə yaranır. Məs, horse shoes – nal deməkdir, hansı ki, atın ayaqlarına vurulur. Lakin alligator shoes – timsah dərisindən tikilən ayaqqabı deməkdir.

İsmi birləşmələr əsasən təyini söz birləşmələri adlanır. Dilçi alim M.Hüseynzadə ismi birləşmələri belə qruplaşdırır: [5, s.6].

I növ təyini söz birləşmələri

II növ təyini söz birləşmələri

III növ təyini söz birləşmələri

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə, feili sifətlə ifadə olunur.

adjective+ Noun

strong tea, heavy snow, bright mind, deep sleep, fast food, attractive scenery etc.

small hours, small eater, blue stocking, new broom, narrow bed.

Burada əsas məna daşıyan isimdir və isim+ isim ilə, sifətlə, əvəzliliklə və s. birləşərək yeni söz birləşməsi yaradır. Bəziləri sözün həqiqi mənasına digərləri isə məcazi mənaya əsaslanır. Belə ki, birinci cərgədəkilər sabit, ikinci cərgədəkilər isə sərbəst söz birləşmələridir.

Bəzi ismi birləşmələr məs. “an orphan child” – “a child is an orphan” Digər tərəfdən “a wine waiter” söz birləşmələrinin II tərəfini dəyişdirib başqa sözlə əvəz etmək olmur. Uyğun gəlməyən semantik məna hər iki tərəf üçün qəbul edilməzdir. Məs. “white” sifət kimi əsas tərəfi təyin edir [7, s.76]

A white lie – ağ yalan

A white hair – ağ saç

A white meat – toyuq və ya donuz ət

“White lie” - məcazi mənada işlənərək daha çox sərbəst söz birləşməsi sayılır. “White hair” və ya “white meat” sabit söz birləşmələridir. Söz birləşməsinin bu növü yanaşma, uzlaşma əlaqəsinə əsaslanır.

Tərəflərdən biri feil ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feili söz birləşmələri deyilir. Məs. “to run a car” “to run fast” “to run a business” və s.

Feli birləşmələrin əsas tərəfi ikili xüsusiyyətə malik olan feli sifət və feli bağlama və məsdərdir. Bura feili tərkibli frazeoloji birləşmələr də aid edilir. Məs, “to take the floor”, “to fall in love”, “to take the bell” [7, s.98].

Sintaktik quruluşuna nəzər salsaq feili söz birləşmələri isimlə birləşərək söz birləşməsi yaradır.

Feil+ Isim - make a decision;

Verb + Noun - take a shower;

Söz birləşmələrinin bəziləri frazeoloji birləşmə və idiomlarda öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, idiomlar və frazeologizmlər sabit söz birləşməsi kimi qruplaşdırılır. Onlar qrammatik dəyişikliklərə uğrasalar da əsas fikrin nominativ mənadan məcaziyə keçməsinə dolayı yolla ifadə edir. Məs. Azərbaycan dilində “gözləri kəlləsinə çıxmaq” – heyrlənmək, təəccüblənmək, “kiməsə dil vermək” – yəni tərəfini tutmaq, kimisə haqlı saymaq və s.

Leksik-qrammatik dəyişikliklər olsa da idiomatik söz birləşmələrində məna olduğu kimi qalır. Məs. “bir ayağı burdadır, bir ayağı qəbirdə”, adətən, bu idiomatik birləşmə yaşlı, ahıl, ömrünü yaşayan adamlara şamil edilir [4, s.6].

Məs. ingilis dilində “be in law waters”, - çətinliyə düşmək, “be hard up” - cətin vəziyyətdə olmaq, “take root” – uyğunlaşmaq, köklənmək.

Məlum olduğu kimi, söz birləşmələri sintaksisin əsas tədqiqat obyekti olaraq müasir dilçilikdə də öz aktuallığını saxlayıb. Söz birləşmələrinin sayəsində cümlə yaranmış və insanlar öz fikirlərini,

hadisələrə olan münasibətlərini cümlədə ifadə edirlər.

Məqalə müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin təsnifatına aiddir və müəyyən məqamları nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Söz birləşmələri bir necə sözün leksik qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranan leksik vahiddir .Onların asılı tərəfləri sözlərin həqiqi və məcazi mənalari ilə təyin olunaraq sabit və sərbəst söz birləşmələrinin əsasını təşkil edirlər.

2. Sabit söz birləşmələrində asılı tərəflər sözün həqiqi mənasından qaynaqlanaraq müstəqil tərəflə leksik semantik cəhətdən uyğun gəlməlidir.

3. Frazologizmlər və idiomlar da sözün məcazi mənasından yararlanaraq sərbəst söz birləşmələri olaraq cümlədə çıxış edirlər.

4. Müasir ingilis dilində söz birləşmələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1.sifət + isim:

2.əvəzlilik + isim

3. say + isim

4.feli sifət + isim

5.isim+ isim

6.isim + isimin yiyəlik halı

7 .isim +isim yönlük halda

8. şəxs adları + isim

9.zərf + sifət + isim

10.sifət +sözünü +isim

11.sifət +feil(cerund kimi)

12.sifət +sözünü +feil

13.sifət+ sözünü +sifət

Göründüyü kimi yanaşma, uzlaşma, idarəetmə əlaqələrinə əsaslanan söz birləşmələrindəki asılı tərəf təyin , müstəqil tərəf yalnız isim ,feil və sifət olmaqla ifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Y.Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Budaqov B.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 273 s.
3. Dadaşova Ü.S.. BDU “Elmi xəbərlər” Dil və ədəbiyyat, səh.133-135,
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Təyini söz birləşmələri. Bakı, ADU, 1959, s.6.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. (Sintaksis). Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s.
6. Kazımov Q.K. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil, 2007, 496 s.
7. Vəliyeva N.Ç. A paradigm contrastive lexicology of the English and Azerbaijani languages. Bakı, 2019, Elm və təhsil, 416 s.
8. Wikipedia.NiNa.az.söz birləşmələri
9. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1957, с.74-79.

SUMMARY

The scientific article is devoted to the classification of word combinations in the modern English language. Word combinations are studied in the branch of linguistics. In the article, the author used the scientific works of a number of authors, giving examples of word combinations, their origin, and place of development. At the same time, the author wrote about the lexical semantic features of word combinations. The article refers to the classification of word combinations in modern English, and the author has come to certain conclusions with his approach to this topic.

Phrases are lexical units formed by the lexical-grammatical combination of words. They play a great role in enriching the vocabulary of any language.

Keywords: word combinations, syntaxis, attributive word combinations, verbal word combinations

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA DÖVLƏT QAYĞISI

Samirə QULİYEVƏ
quliyevsamire1979@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, nitq mədəniyyəti müasir dövrün prioritet məsələlərindən biridir. Nitq mədəniyyəti normalarının inkişafı o zaman səmərə verə bilər ki, dilin özü dövlət səviyyəsində rəsmiyyətə malik olsun. Azərbaycan dili hələ XX əsrin 70-ci illərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə rəsmiyyət hüququ əldə etmişdir. Bu ona imkan yaradırdı ki, ana dili milli şüurun inkişafında aparıcı yer tutsun. Çünki nitq mədəniyyəti normaları inkişaf edən dilin informasiya imkanları genişlənir. Belə dillər beynəlxalq aləmdə nüfuz qazana bilir. Azərbaycan dilinə daim dövlət qayğısı göstərilir. Bu səbəbdən də nitq mədəniyyəti normaları mütəmadi olaraq təkmilləşir. Nitq mədəniyyəti normalarının təkmilləşməsi onun tədrisinin, tətbiqinin və tətbiqinin müasir tələbləri üzərində qurulmasına təminat yaradır.

Açar sözlər: *informasiya, norma, intensivlik, ana dili, ideologiya*

Müstəqillik dövründə nitq mədəniyyətinin inkişafına dövlət qayğısı bir neçə mühüm istiqamətlərdə həyata keçirilib. Bu dövrün başlanğıcı ilə Azərbaycan dilinin qorunması, inkişafı və təbliği sahəsində xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dövlətin bu sahəyə göstərdiyi qayğı və dəstək həmişə özünü göstərir.

Müstəqilliyin bərpası ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq qəbul edilməsi və bu dilin təbliği və qorunması prioritet məsələlərdən birinə çevrildi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə dilin qorunması və inkişafı üçün əsaslı hüquqi baza yaradıldı. Dövlətin bu sahədəki siyasəti nəticəsində ölkədə dilin tədrisi, tədqiqatı və tətbiqi üçün çoxsaylı layihələr həyata keçirildi.

Nitq mədəniyyəti müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən aparıcı problemlərindən biridir. Xüsusilə, müstəqillik dövründə nitq mədəniyyətinin tədqiqi, tətbiqi və tədrisi sadəcə təlim əhəmiyyətli məsələ olmayıb həm də informasiya yayımı ilə əlaqədar strateji xarakterli bir sahəyə çevrilmişdir. Nitq mədəniyyətinin strateji əhəmiyyəti ondadır ki, artıq bilinməyən dövründəki kimi informasiyalar ölkədaxili məhdudiyyətdə qalmayıb daha geniş əhatədə yayılmaq imkanları qazanmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqil, suveren bir dövlət olduğu kimi Azərbaycan dili də bu ölkənin rəsmi dili səviyyəsində beynəlxalq aləmə çıxmaq hüququ əldə etmişdir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək isə sadəcə fonetik, leksik və qrammatik normaları mənimsəməkdən ibarət olmayıb informasiyaların doğru, dürüst, aydın, məntiqli ötürülməsinə nail olmaq kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi tarixi çox da qədim deyildir. Bu sahəyə maraq demək olar ki, 1960-cı illərin sonlarından yaranmağa və artmağa başlamışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin ana dilinə xüsusi qayğısından sonrakı müddətdə isə nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı tədqiqatların şəbəkəsi daha da genişlənməyə başladı. Həç vaxt unutmaz ki, sovet rejimi dövründə ümumi informasiya dili rus dili olduğu halda Azərbaycan dilinin müstəqil və sərbəst rəsmi dövlət dili kimi işlənməsinə razılıq əldə edilməsi asanlıqla başa gələn bir iş deyildi. Ancaq Heydər Əliyevin müdrik düşünülmüş və uzaqgörən siyasi fəaliyyəti nəticəsində buna nail olundu. 1978-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi qəbul edildi. Bu məsələ əlbəttə ki, sadəcə olaraq ana dilinin rəsmi olaraq adı qaydada işlədilməsi demək deyildi. Onsuz da Azərbaycanda ana dilli

məktəblər mövcud idi, mətbuat var idi, kargüzərlik işlərinin bu dildə aparılmasına ciddi bir məhdudiyyət qoyulmuşdu. Lakin ana dilinin rəsmiyyət üzrə işlədilməsinin siyasi-ictimai tərəfləri də var idi ki, Heydər Əliyevin müdrik zəkası Kreml rəhbərlərinin diqqətini bundan yayındırırdı. Bu ondan ibarət idi ki, ana dilinin rəsmiyyətə keçməsi milli şüurun inkişafına olduqca güclü təkan verirdi. Sovet ideologiyası şəraitində ana dili ilə milli düşüncənin inkişaf etdirilməsi çox böyük və cəsarətli siyasi iradənin nəticəsi idi. Ulu Öndər bunun ardınca 1981-ci il iyunun 12-də Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində bəlkə də kimsənin gözləmədiyi halda daha ciddi bir şəkildə nitq mədəniyyəti məsələsinin vacibliyi problemini ortaya qoydu. Nitq mədəniyyəti o dillərdə öz bəhrəsini verir ki, onların mükəmməl quruluşu və bu quruluşu təsbit edən qaydaları olsun. Azərbaycan dili də məhz min illər ərzində öz aqlütinativ quruluşu təməlinə formalaşmış və sabit struktura malik bir dil idi. Bu dilin mükəmməl qaydaları və həmin qaydaların sabitləşməsinə təmin edən daxili strukturu var idi. Belə bir dilin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi isə onun yazılı və şifahi aspektlərinin təkmilləşməsinə münbit şərait yaradır. Dil informasiyalarında intensivlik o zaman baş verir ki, onun yazılı və şifahi normaları mükəmməl olsun, stabil olsun. Bu halda intensivliyin özü kütləviləşir. Kütləviləşmə odur ki, yazılı və şifahi dil normaları dil istifadəçiləri tərəfindən mənimsənilmiş olsun. Belə olduqda informasiyalar məntiqə söykənir, asan ifadə olunur, düzgün çatdırılır və maneəsiz ötürülür. Heydər Əliyev də məhz böyük bir dahianəliklə nitq mədəniyyətinin kütləviləşməsinə tövsiyə edirdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərməlidir. Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin, ədəbi normaların qanunvericisi olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq mətbuat, radio, televiziya, teatr, kino işçilərinə, mühazirəçilərə və müəllimlərə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır” [3, səh. 42-43].

Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və onun nitq mədəniyyəti barəsində dediyi və milli oyanışın gələcək perspektivlərinə dair irəli sürdüyü bu fikirlər çox da gec olmadan ictimai həyatda öz təsdiqini tapdı. Azərbaycan Respublikası Ulu Öndərin yenidən hakimiyyətə qayıtdığı 1993-cü ildən sonra qəti şəkildə öz müstəqilliyinə qovuşdu. Ancaq o zaman ana dilinin adını dəyişməyə cəhd göstərən və onun öz kökləri üzərindəki inkişafdan döndərməyə çalışan başqa qüvvələr də peyda olmuşdu. Heydər Əliyev, əlbəttə ki, bir vətəndaş kimi, bir uzaqgörən rəhbər kimi buna biganə qala bilməzdi [7, səh.16-17].

Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin etnik mərkəzləşdirici rolunu və əhəmiyyətini də xüsusilə çox yüksək qiymətləndirərək göstərirdi ki, “Azərbaycan dili bizi bir-birimizə birləşdirib. Burada bizim bir çox etnikköklü millətlərə mənsub olan adamların hamısı Azərbaycan dilini ana dili kimi qəbul edib. Azərbaycan dili bizi keçmişdə də gələcəkdə də birləşdirəcəkdir” [2]. Nizami Xudiyev yazır ki, “Heydər Əliyev Azərbaycan əhalisinin etnik genetik tərkibini, respublikamızın milli ictimai marağını nəzərə alıb Moskva ilə ən uğurlu kompromis şəraitində özünəməxsus “dil siyasəti” yürüdükdü ki, həmin siyasətin başlıca məqsədi ana dilini daha da inkişaf etdirmək, cilalamaq, müstəqil dövlətə çevirmək (əslində bunun üçün tələb olunan funksional üslubi imkanlara yiyələndirmək, müəyyən təcrübə qazandırmaq) idi” [4]. Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik şəraitində milli ideologiya ilə bağlı yaratdığı möhtəşəm konsepsiyasında da ana dilinin aparıcı rol oynadığını göstərmişdir: “Milli-mənəvi dəyərimiz bizim ana dilimizdir, Azərbaycan dilidir, bizim dilimizdir. Bir də təkrar edirəm, bizim mənəvi-əxlaqi mentalitetimizdir. Bunların hamısı ilə biz fəxr edirik və fəxr etməliyik” [2]. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Heydər Əliyevin imzaladığı 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanda nitq mədəniyyəti məsələləri xüsusi bir yer tutur [5].

Ana dilinin inkişafı və nitq mədəniyyəti normalarının tətbiqi işi dövlət tərəfindən daim diqqətdə saxlanan prioritet məsələyə çevrilmişdir. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il və 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamlarında nitq mədəniyyəti məsələlərinin inkişafı xüsusi bir yer tutur [6].

2015-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubilyeyinə Respublika Prezidenti İlham Əliyev ana dilinin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı dilçi mütəxəssislər və pedaqoqlar qarşısında qoyulan məsələləri bir daha qabarıqlaşdıraraq göstərir ki, “Azərbaycan dili bizi

bir xalq, millət kimi qoruyub. Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır” [1].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14 noyabr, 2015-ci il.
2. Heydər Əliyev. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitqi. “Xalq qəzeti”, 24 noyabr, 1998-ci il.
3. Əliyev H.Ə. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Bakı, “Azərənəşr”, 1981, s. 42-43 (51 s.).
4. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili məsələləri. “Azərbaycan qəzeti”, 22 avqust, 1996.
5. “Xalq qəzeti”, 19 iyun 2001-ci il.
6. “Xalq qəzeti”, 24 may 2012-ci il.
7. Mübariz Yusifov. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997.

SUMMARY

In the article shows that speech culture is one of the priorities of modern times. The development of norms of speech culture can give effect if the language itself is state-owned. Azerbaijan language has acquired the right of official recognition at the initiative of the Great leader Heydar Aliyev in the 70s of the XX century. This allowed her to become a leader in the development of national identity. Because information capabilities of the language developing in the culture of speech are expanding. Such languages can gain influence in the international arena. The state is always in constant care of the Azerbaijani language. Therefore, norms of speech culture are constantly improving. The improvement of the culture of speech culture ensures that it is built on the modern requirements of its teaching, admiration and application.

Keywords: information, norm, intensity, mother tongue, ideology

KOMPONENTLƏRİ SİNTETİK YOLLA FORMALAŞAN TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Səbinə Cəfərova

Scafarova117@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Komponentləri sintetik yolla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə semantik münasibətlərin öyrənilməsi daha çox onları əlaqələndirən bağlama vasitələrindən asılıdır. İstər şərt şəklinin əlaməti olan -sa, -sə, istər isə hissəciyi və onun ixtisar forması, istərsə də -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçiləşmiş ədatı işləndiyi cümlələrin həm struktur, həm də semantik cəhətdən dəyişməsində, mətndaxili və mətndənkənar məna-məzmun münasibətləri qazanmasında ciddi dəyişiklik yaradır. Məna-məzmun xüsusiyyətləri bəzən iki, bəzən üç komponentdə reallaşır, bəzi hallarda isə mətnin ümumi semantikasından asılı olur. Azərbaycan ədəbi dilinin materialları üzərində aparılan müşahidələr – sa, -sa-nin daha çox şərt, -sa da, -sə də-nin daha çox qarşılaşdırma budaq cümlə komponentləri arasında zəngin semantik münasibətlər yaratdığını göstərir. Düzdür, -sa, -sə digər növ budaq cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir, lakin o cümlələrdə funksional –struktur dəyişiklik yarada bilmir, yalnız əlavə məna çalarları şəklində çıxış edir. –Sa, -sə şəkilçisi bəzi hallarda nəticə, səbəb, zaman, güzəşt, ziddiyyət, fərqləndirmə, müqayisə mənalarını da bildirməklə, demək olar ki, bütün tabeli mürəkkəb cümlə növlərinin əsas bağlama vasitəsinə çevrilir. Şərt budaq cümlələrində qarşılaşdırma, qarşılaşdırma budaq cümlələrində şərt məzmununun önə keçməsi də məhz bununla bağlıdır. Ümumiyyətlə, -sa, -sə universal bir bağlama vasitəsi olaraq, tarixən uzun bir yol keçmiş, istər sadə, istər də mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan hökmün reallaşma şərtini bildirmişdir. -Sa, -sə, eləcə də -sa da, -sə də ədatlarının iştirak etdiyi komponentin ifadə etdiyi məna onun başlıca semantikasi—şərt məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. Məhz buna görə də -sa, -sə şəkilçisi ilə formalaşan, analitik-sintetik yolla yaranan tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında məna-məzmun xüsusiyyətlərinin araşdırılması da mürəkkəb cümlə semantikasının aktual məsələlərindən biri kimi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Açar sözlər; mətndaxili, komponent, növ, müasir ədəbi dilimiz, məzmun, mürəkkəb cümlə

Giriş

- Sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatı ilə əmələ gələn şərt budaq cümlələri təkcə ifadə etdikləri zəngin məna çalarlarına görə deyil, həm də baş və budaq cümlənin mətndaxili semantikasına, bu semantik ağırlığın hansı komponent üzərinə düşməsinə, hansı komponentdə işin icra olunması və ya icra olunma ehtimalına görə də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrə dair yazılmış qrammatika kitablarında və dərsliklərdə budaq cümlələrin növləri baş və ikinci dərəcəli üzlərə görə müəyyənləşdirilir. Çox zəngin semantik və quruluş xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlə vahidindən böyük hesab edilir və budaq cümlənin növləri müəyyənləşdirilərkən sadə cümlədəki cümlə üzlərinin bölgüsü əsas götürülür. Bir çox budaq cümlələr sadə cümlələrin birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir, inkişaf nəticəsində cümlələrdən biri əsas, o biri isə asılı hesab edilmişdir. Əsas cümlə “baş”, asılı cümlə isə “budaq” cümlə adlandırılmışdır.

Deməli, budaq cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlədəki cümlə üzlərinin adları ilə adlandırılmışdır; məsələn, mübtədə budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi və s. Orta məktəb qrammatikalarında zərfləyin dörd növü göstərildiyindən zərflilik budaq cümlələri adı altında tərz, zaman, yer və kəmiyyət budaq cümlələri göstərilir. Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri

isə heç bir cümlə üzvünə aid edilmir. Ali məktəb qrammatikalarında isə zərflərin doqquz mənə növü göstəriləndiyindən budaq cümlələr də onlara uyğun olaraq adlandırılmışdır; yəni zərflər budaq cümlələrinin dörd növü yox, on növü qeyd edilmiş, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri də bura daxil edilmişdir, amma fakt faktlığında qalır ki, son iki budaq cümlə növünün baş cümlədəki hər hansı bir üzvü izah etdiyindən yox, baş cümlənin ümumi məzmununa aid olmasından danışılır. Şərt budaq cümlələrindən danışarkən birinci komponentin şərt, ikincinin isə bu şərtin nəticəsini izah etməsi göstərilir və aydın olur ki, şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir, baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, onun ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Komponentlərin bağlanması əsasən -sa, -sə və ya “isə” hissəciyinin ixtisar şəklində, “əgər”, “hərgah”, “madam ki”, “indi ki”, “bir halda ki” bağlayıcıları və intonasiya əsas rolə malikdir.

Məsələn: Əgər elə oradaca qərar vermək istəsələr, ayrı əlac yoxdur.

Qarşılaşdırma budaq cümlələrində isə baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunu bir-birinə qarşı qoyulur, bir komponent o birinə güzəştə gedir. “Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif mənə münasibətlərində olur, budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli şəkildə, ya müqayisəli surətdə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir və s.”

(3, 364). Komponentlərin bağlanması -sa da, -sə də daha çox fəallıq göstərir.

Məsələn: Tüfənglər qalxsə da, birdən qalxmıyır, Yüz-yüz öldüksə də, yarandıq min-min:

Türkoloji ədəbiyyatda -sa, -sə şəkilçisi və isə ədatının şəkilçiləşmiş formasının daha çox şərt budaq cümlələrini bağlanması aparıcı rolundan danışılır, şərt məzmunu yaradan vasitələr içərisində onların vacibliyi qeyd olunur. N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, M.Ş.Şirəliyev, M.Askarova, İ.A.Batmanov, K.Sartbayev müxtəlif dövrlərdə aradıqları tədqiqat nəticəsində bu fikrə gəlmişlər ki, şərt semantikasının reallaşması daha çox şəkilçiləşmiş ədatların hesabına yaranır, bağlayıcıların işlənməsi isə daha çox üslubi xarakter daşıyır (2,321-322).

M.Ş.Şirəliyev bu münasibətlə yazır: “Müasir Azərbaycan dilində ən çox işlənən sintetik tipli şərt budaq cümləsidir ki, budaq cümlə baş cümləyə -sa, -sə şəkilçiləri və isə ədatı ilə bağlanır... Ədəbi dilimizin tarixində müəyyən dövrlərdə mühüm rol oynamış əgər bağlayıcısı müasir ədəbi dilimizdə öz rolunu itirmək üzrədir”(4,382).

Prof. Ə.Abdullayev müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki cümlələr üzərində araşdırma apararaq belə bir nəticəyə gəlir ki, şərt budaq cümlələri quruluş və bağlayıcı vasitələr hesabına üç cür təşkil olunur. Bunlardan birinci qrupu şərt əlamətləri (isə, -sa, -sə) üzərində qurulur. O, -sa, -sə və isə-nin şərt məzmunu yaranmasında aparıcı rolunu belə qiymətləndirir: “Birinci qrup budaq cümlələrin xəbərləri xüsusi və ümumi şərt şəklində ifadə olunur, yaxud şərt əlaməti ismi xəbərlə birləşir. Belə budaq cümlələrdə əgər və ya hərgah sözünün işlənməsi könüllü xarakter daşıyır. Bunların işlənməsi ilə şərt mənası müəyyən dərəcədə qüvvətləndirilir”(3,359). Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər, əsasən, -sa, -sə ədatı ilə bağlanır. Məsələn:

Bir boynu olsaydı bəşəriyyətin,

Onu bir qılıncla vurardım yəqin!...(S.Vurğun);

Məsələ burasındadır ki, bu semantika hər hansı bir cümlədə bir-birindən fərqlənir, komponentlərdəki fikrin ifadə məzmununa görə spesifik səciyyə daşıyır. Aparılan tədqiqatların əksəriyyətində diqqət daha çox şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlayan vasitələrə yönəldiyindən baş və budaq cümlələrdə işin icra edilib- edilmədiyini və olunacağını təxmin edilməsi kimi semantika məsələləri, demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrini üç yerə bölmək olar:

I. Həm baş, həm də budaq cümləsində real olaraq baş verə biləcək hadisələrdən bəhs olunur. Bunların bir qisminə hər iki komponentdə hadisələrin reallığı göz qabağındadır, ikinci qisminə isə komponentlərin biri, adətən, birincisi real hadisə haqqında məlumat verir, ikinci komponentdəki fikri başa düşmək üçün mətnə diqqət yetirilməlidir. Məsələn:

1. Oğru olsaydı, tövləyə, ya da xalxala basqın edərdi; Çərkəz olsaydı, o saat tanıyardım (İ.Şıxlı);

2. Buyur, varsa hünərin, ayır onları bir-bir (Ə.Kərim).

Birinci tip cümlələrdə mürəkkəb cümlənin informativ gücü komponentlər arasında, demək olar ki, bərabər bölünür. İkinci tip cümlələrdə isə yalnız komponentlərdən biri aydın informasiya verir, ikincisinin semantikasi mürəkkəb cümlə konteksti ilə yox, mətnlə bağlıdır; sonuncu iki nümunədə isə baş cümlənin məzmunu, demək olar ki, qaranlıq qalır.

II. Baş və budaq cümlədə yenə də real hadisələrdən danışılır, lakin cümlənin informativ yükü bir komponentdə cəmlənir, komponentin o birisi müşayiətçi, bələdçi xarakteri daşıyır. Məsələn:

Gərək yerdə də olsa, göydə də olsa, Telli xanımı gətirəsən (Azərbaycan dastanları);

Lazım gəlsə, onu padşahın oturduğu şəhərə də göndərərəm (İ.Şıxlı); Hələ desəm,

bəlkə, inanmayasan, hansı paltonu harda asmağı da bilirəm (Anar).

-Sa da,-sə də ədatları ilə formalaşan cümlələr daha çox qarşılaşdırma məzmunu bildirir; burada qarşılaşdırmadan başqa, güzəşt, ziddiyyət, müqayisə və s. mənalar da ifadə olunur. Məhz buna görə də dilçilik ədəbiyyatında qarşılaşdırma budaq cümlələri “Güzəşt budaq cümləsi”, “Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi”, “Qarşılıq budaq cüməsi”, “Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi” adları altında öyrənilir (2, 337). Nə cür adlandırılmasından asılı olmayaraq, bu cümlələr –sa,-sə ədatı ilə birlikdə da,də-nin də iştirakını tələb edir. Düzdür, bu cümlələrin bağlanması digər grammatik vasitələr də iştirak edir, ancaq yenə də əsas yeri həmin ədatlar tutur. Prof. T.Müzəffəroğlu da, də ədatının mürəkkəb cümlə səviyyəsində rolunu belə səciyyələndirir: “Mürəkkəb cümlədə -sa,-sə şərt şəkilçisi ilə işlənən bu ədat komponentlərdə olan məzmunu bir-birinə qarşı qoyur. Orada şərt məzmununun qarşılaşdırma məzmunu ilə əvəz olunması məhz da, də ədatının fəal iştirakı ilə olur. Təbii ki, bu zaman şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hər birində özünəməxsus struktur xüsusiyyətlərin olduğunu da inkar etmək olmaz. Lakin qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur xüsusiyyətlərin özünü göstərməsi birbaşa da, də ədatı ilə bağlıdır (8,266). Məsələn:

Döyüş yatsa da, qulaqlarımızdan topların gurultusu, bombaların dəhşətli partlayışlarının səsi getməmişdi (H.Abbasızadə); Belə düşünsə də, Fərmana razılıq vermədi (M.İbrahimov);

XIII-XVIII əsrlərin ədəbi dil materialları üzərində müşahidə aparan prof. Q.Kazımov məsələyə bir qədər fərqli yanaşır: “Baş və budaq cümlənin məzmunu ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır;Baş cümlədəki fikir budaq cümlədəki fikrə güzəştə gedir; Baş və budaq cümlənin məzmunu müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır; Budaq cümlədə şərt çaları olur”(5,112). Göründüyü kimi, prof. Q.Kazımov “fərqləndirici qarşılaşdırma”dan danışmır. Prof. H. Mirzəzadə də tarixən dilimizdə işlənmiş güzəşt-qarşılaşdırma budaq cümlələrinin baş cümlələrlə güzəşt-ziddiyyət, şərt və müqayisə məzmunlarına görə qarşılaşdırıldığını göstərir(7,371).

G.Abdullayeva da –sa da, -sə də şəkilçili koordinativ qarşılaşdırma budaq cümlənin asılı və əsas hissəsinin məzmunlarının güzəşt, ziddiyyət, fərqləndimə, müqayisə və şərt mənalarına müvafiq qarşılaşdırıldığını qeyd edir (1,118). Oğuz qrupu türk dillərində -sa,-sə şəkilçili budaq cümlələr üzrə tədqiqat aparan L.Qocayeva isə qarşılaşdırma budaq cümlə komponentlərini nəzərdə tutaraq yazır: “Hər iki komponentin mənalarında qarşılaşdırma ilə yanaşı, ziddiyyət, müqayisə və güzəşt məzmunu culğaşır” (6,93). Fərqləndirici qarşılaşdırmadan söhbət açmayan dissertant, prof. Ə. Abdullayevə əsaslanaraq maraqlı bir məsələyə toxunur. Prof. Ə.Abdullayevin tədqiqatlarında bu növ cümlələrin baş cümləsində yenə sözünün işləndiyi göstərilir. L.Qocayeva bu cəhətin Azərbaycan dilinin –sa,-sə şəkilçili qarşılaşdırma budaq cümləsini türk, türkmən və qaqauz dillərindən fərqləndirdiyini vurğulayır(6,94). Məsələn: Salam kişi qəmgin idisə də, yenə də əzəmətli görkəmlə şax oturmuşdu(S.Rəhman); Fəhlə nə qədər başıpozuq və təşkilatsız olsa da, yenə də intizamı sevəndir (M.S.Ordubadı).

Nümunələrdən göründüyü kimi, komponentlərin sərhədində yerləşən yenə də ifadəsi qarşılıq-güzəşt məzmununun qabarıq şəkildə meydana çıxmasına şərait yaradır. Yenə zərfinə qoşulan də ədatı bu məzmunu daha da qüvvətləndirir; zərf öz məna qrupundan uzaqlaşaraq, zaman yox, qarşılaşdırma (xüsusilə “güzəşt”) mənasının reallaşmasına xidmət edir.

-Sa,-sə şəkilçili budaq cümlələr həm şərt, həm də qarşılaşdırma mənası bildirir və bəzən də bir-biri ilə qarışıq salınır. Məhz şərtli qarşılaşdırma bildirən cümlələr bu xüsusiyyətə malikdir. Prof. Ə.Əbdullayev yazır: “Baş və budaq cümlələrin məzmunlarının qarşılaşdırılmasından başqa, budaq cümlə baş cümlənin hansı şəraitdə icra olunduğunu da bildirir. Belə budaq cümlədə əgər, hərgah bağlayıcıları və isə /-sa//-sə) ədatı iştirak etsə də, şərt məzmunu zəif yer tutur...”

Deməli, qarşılaşdırma mənası bu cümlələrin əsas mənası kimi alınır; şərt isə onun əlavə mənası, daha doğrusu, məna çalarlığı və zahiri oxşayışı kimi götürülür (2,339)

Nəticə

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, aparılan tədqiqatların əksəriyyətində diqqət daha çox şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlayan vasitələrə yönəldiyindən baş və budaq cümlələrdə işin icra edilib- edilmədiyi və olunacağına təxmin edilməsi kimi semantika məsələləri, demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin araşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulur. -Sa da,-sə də ədatları ilə formalaşan cümlələr daha çox qarşılaşdırma məzmunu bildirir; burada qarşılaşdırmadan başqa, güzəşt, ziddiyyət, müqayisə və s. mənalar da ifadə olunur. Şərt budaq cümlələrindən danışarkən birinci komponentin şərt, ikincinin isə bu şərtin nəticəsini izah etməsi göstərilir və aydın olur ki, şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir, baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, onun ümumi məzmunu ilə bağlı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdullayeva G.A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 2000 141 səh.
2. Əbdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif”, 1974. 418 s.
3. Əbdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (sintaksis). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007. -424 səh.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası ,II hissə(sintaksis), Bakı: EA nəşri, 1959-404 səh.
5. Kazımov Q. Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə ,VIII cild, Bakı: ”Nurlan”, 2009—544 səh.
6. Qocayeva L. V. Oğuz qrupu türk dillərində -sa, -sə şəkilçili budaq cümlələr. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 2008—152 səh.
7. Mirzəzadə H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, -376 səh.
8. Müzəffəroğlu T. (Hacıyev). Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərnəşr, 2002-304 səh

SUMMARY

The study of semantic relations in subordinate complex sentences, the components of which are formed synthetically, depends more on the connecting means that connect them. Whether it is the particle -sa, -sə, and its abbreviated form, or the suffixed adverb -mı, -mi, -mu, -mü, it creates a serious change in the structural and semantic changes of the sentences in which it is used, and in the acquisition of intra-textual and extra-textual meaning-content relations. Meaning-content features are sometimes realized in two, sometimes three components, and in some cases they depend on the general semantics of the text. Observations conducted on the materials of the Azerbaijani literary language show that -sa, -sə- create rich semantic relations between more conditional and -sa da, -sə də- create more contrastive branch sentence components. True, -sa, -sə also participate in the formation of other types of branch sentences, but they cannot create functional-structural changes in those sentences, they only appear in the form of additional shades of meaning. The suffix -sa, -sə in some cases also expresses the meanings of result, reason, time, compromise, contradiction, differentiation, comparison, and becomes the main connecting means of almost all types of subordinate complex sentences. The fact that the conditional content comes to the fore in the conditional clauses and the conditional clauses in the comparison clauses is also due to this.

Keywords: *intext, component, type, modern literary language, content, compound sentence*

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ İSTİFADƏSİ

Səkinə SƏFƏRZADƏ
sekineseferzade@icloud.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Dil, insanın təfəkkürünü, hisslərini və düşüncələrini başqalarına çatdırma vasitəsi kimi mükəmməl bir sistemdir. Dilin əsas quruluşu, onun struktural hissələri olan fonologiya, morfologiya, sintaksis və semantikadan ibarətdir. Bu bölmələrdən sintaksis, cümlə quruluşu və sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini öyrənir. Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr dilin qrammatik sisteminə mühüm yer tutur. Sintaktik əlaqələr vasitəsilə sözlər cümlədə birləşir, ardıcılıq və anlam əlaqəsi qurulur. Bu məqalədə sintaktik əlaqələrin Azərbaycan dilindəki xüsusiyyətləri və onların növləri, strukturu haqqında geniş məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, morfologiya, sintaksis, xüsusiyyətlər, fonologiya, semantika, sintaktik əlaqə, növ, cümlə və s.

Sintaktik əlaqələr, dilin cümlə quruluşunda sözlərin və söz birləşmələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasını təmin edən qaydalardır. Hər bir dilin özünəməxsus sintaktik quruluşu mövcuddur, lakin bütün dillərdə sintaktik əlaqələr sözlərin və cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr müxtəlif növ əlaqələrlə həyata keçirilir. Bu əlaqələr həm əlaqələndirici, həm də təsir edici rol oynaya bilərlər. Məsələn, cümlədəki predikat (feil) digər elementlərlə birbaşa əlaqə qurur və bu əlaqə sözlərin müəyyən funksiyalarını ortaya qoyur. Bu əlaqələr müsbət və mənfi, mücərrəd və konkret, hərəkətli və ya statik ola bilər (3, s. 123).

Sintaktik əlaqələr müxtəlif növlərə ayrılır. Bunlar arasında başlıca olaraq aşağıdakı əlaqə növləri fərqləndirilir:

Yığım əlaqəsi, cümlədəki sözlərin və ya söz birləşmələrinin eyni dərəcədə, paralel şəkildə birləşdiyi əlaqə növüdür. Burada, əlaqələndirici sözlər (bağlayıcılar) bir neçə element arasında əlaqə yaradır. Azərbaycan dilində "və", "amma", "ya", "həm...həm də" kimi bağlayıcılar bu əlaqənin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: O, kitab oxuyur və film izləyir. Mən ora gedirəm, amma sən qalsan.

Alt-alta əlaqə, bir söz və ya söz birləşməsinin digərinə tabedər olmasını bildirir. Bu əlaqə bir elementin digərinin tabe olduğu, asılı olduğu bir vəziyyəti göstərir. Azərbaycan dilində alt-alta əlaqə yaratmaq üçün müxtəlif əlaqələndirici şəkilçilərdən və bağlayıcılardan istifadə olunur.

Məsələn:

Mənə dedilər ki, sən gələcəksən.

Burada, "ki" bağlayıcısı alt-alta əlaqə yaradır.

Söz birləşməsi əlaqəsi, bir neçə sözün müəyyən qaydalara uyğun olaraq bir araya gəldiyi əlaqə növüdür. Burada əsas söz və onun təyin etdiyi söz arasındakı münasibət nəzərdə tutulur. Bu cür əlaqələr də Azərbaycan dilində çox istifadə olunur (4, s. 234).

Məsələn: Yüksək səslə danışmaq (bu cümlədə "yüksək" sifəti "səs" ismini müəyyən edir).

Bu növ əlaqələrdə cümlə üzvləri arasında predikat (feil) vasitəsilə əlaqə yaranır. Feil cümlənin mərkəzində dayanır və digər sözləri öz ətrafında təşkil edir.

Məsələn: O, kitab oxuyur.

Burada "oxuyur" feili ilə cümlədəki digər sözlər əlaqələndirilir.

Bu növ əlaqələr, cümlədə baş sözüne əlavə olunan və ya ona izah edən söz və ya söz birləşmələrini bildirir. Azərbaycan dilində əlavə əlaqə vasitəsilə təsviredici və izahedici cümlələr qurulur. Məsələn:

Mənim sevdiyim kitab "Ana"dır.

Burada "Ana" sözü əsas "kitab" sözünü izah edir.

Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələrin qurulmasında bəzi xarakterik xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər dilin qrammatik strukturlarını başa düşmək və düzgün istifadə etmək üçün vacibdir. Məsələn, Azərbaycan dilində söz sırası çox vaxt müəyyən edilən qaydalara əsaslanır, amma bəzi hallarda bu qaydalar dəyişə bilər (2, s. 423). Azərbaycan dilində cümlənin əsas quruluşu (mövzu, predikat, tamamlıq) əsasən sabit olsa da, bəzən poetik və ya vurğulamaq məqsədilə söz sırası dəyişə bilər.

Məsələn, "Mən məktəbə gedirəm" cümləsi normativdir, amma "Gedirəm mən məktəbə" şəklində də yazıla bilər, bu zaman vurğu dəyişir.

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənlik və yaşıntılıq kimi hallar çox rast gəlinir. Bu, sözlərin əlaqəsində mürəkkəb vəziyyətlər yaradır. Məsələn, "Biri gələcəkdir" cümləsində "biri" qeyri-müəyyənlik bildirir. Azərbaycan dilində şəkilçilər cümlə üzvləri arasındakı əlaqələri bildirir. Bu şəkilçilər cümlənin müəyyənliyi və ya qeyri-müəyyənliyini, eləcə də qrammatik funksiyalarını ortaya qoyur. Məsələn:

Mən evə gedirəm (burada "-ə" şəkilçisi yönəldici əlaqəni bildirir).

Sənə demişdim (burada "-ə" şəkilçisi yönəldici əlaqəni bildirir).

Sintaktik əlaqələr həm də dilin tədrisində əhəmiyyətli rol oynayır. Dilin strukturunu öyrənmək və cümlə quruluşlarını düzgün şəkildə tətbiq etmək üçün sintaksis qaydaları dərslərində bu mövzuya xüsusi diqqət yetirilir. Dilin düzgün qrammatik qurulması, sintaktik əlaqələrin düzgün istifadəsi, cümlənin mənasını anlamağa və ifadə etməyə kömək edir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində təsirli ünsiyyət qurmaq üçün sintaktik əlaqələrin öyrənilməsi vacibdir.

Lüğət tədqiqatlarında isə sintaktik əlaqələr, sözlərin cümlə daxilindəki funksiyalarını müəyyən edərkən mühüm rol oynayır. Sözlərin bir-biri ilə necə əlaqə qurduğu və bu əlaqənin cümlə mənasına necə təsir etdiyi lüğətlərin hazırlanmasında önəmli məsələlərdən biridir (5, s. 345).

Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr cümlənin düzgün və mənalı qurulmasında əsas rol oynayır. Bu əlaqələrin müxtəlif növləri dilin qrammatik strukturunun təhlilində və tədrisində mühüm yer tutur. Yığım, alt-alta, söz birləşməsi, hərəkət və əlavə əlaqə növləri dilin mürəkkəb strukturunu və funksional xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Sintaktik əlaqələrin düzgün istifadəsi dilin ifadə imkanlarını genişləndirir və ünsiyyətin effektivliyini artırır. Bu səbəbdən sintaktik əlaqələrin öyrənilməsi həm dil biliciləri, həm də dil öyrənənlər üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Ağamalıyev H. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Bakı, "Şərq-Qərb". 2007, 424 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, 245 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, "Şərq-Qərb". 2007, 280 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, "Elm və təhsil". 2010, 500 s.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, "Elm və təhsil". 2010, 400 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 2017, 428 s.

SUMMARY

Language is a perfect system as a means of communicating one's thinking, feelings and thoughts to others. The basic structure of the language consists of phonology, morphology, syntax and semantics, which are its structural parts. From these sections, he learns syntax, sentence structure and the relationship between words. Syntactic relations in the Azerbaijani language occupy an important place in the grammatical system of the language. Through syntactic relations, words are connected in a sentence, sequence and meaning are established. This article will provide extensive information about the features of syntactic relations in the Azerbaijani language and their types and structure.

Keywords: Azerbaijan, language, morphology, syntax, features, phonology, semantics, syntactic relation, type, sentence, etc.

SİYASİ DİSKURSDA PRESEDENT İFADƏLƏRİNİN YARANMASI YOLLARI

Sevil VƏLİYEVƏ

sevil-veliyeva@mail.ru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Siyasi diskursda presedent ifadələrin yaranma prosesi, siyasi liderlərin və ya partiyaların müəyyən ifadələri müntəzəm olaraq istifadə etməsindən, media və cəmiyyətin bu ifadələri qəbul etməsindən, həmçinin sosial və mədəni mühitin bu ifadələrə təsirindən asılıdır. Bu ifadələr, zamanla sosial yaddaşa daxil olaraq, müəyyən ideologiya və ya siyasətə aid standart ifadələrə çevrilir. Siyasi diskursda presedent ifadələrin yaranması həm sosial və mədəni dəyişikliklərə, həm də siyasi liderlərin istifadə etdiyi strateji dilə bağlıdır.

Açar sözlər: siyasi diskurs, presedent ifadələr, media, siyasi lider

Siyasi diskursda presedent ifadələr bir neçə fərqli mexanizm və proseslər vasitəsilə yaranır. Bu ifadələr müəyyən bir mövzunun, hadisənin, ideologiyanın və ya liderin baxışlarının dilə gətirilməsi üçün geniş şəkildə qəbul edilən və istifadə olunan dil formalarıdır. Presedent ifadələrin yaranma mexanizmləri, həm dilin dinamikası, həm də sosial və siyasi mühitin xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Yaranma mexanizmlərdən biri cəmiyyətin mövcud vəziyyəti və gündəlik hadisələridir. Məsələn, bir seçki kampaniyasının hökm sürdüyü bir dövrdə bir liderin dediyi müəyyən bir ifadə geniş şəkildə yayılır və zaman keçdikcə bir presedent ifadəyə çevrilir. Bu ifadə ya liderin müsbət imicini əks etdirir, ya da konkret bir siyasi vəziyyəti təsvir edir.

Seçki zamanı yaranan və geniş yayılmış məşhur ifadələrdən biri **"Yes, we can"** (Bəli, biz edə bilirik) şüarıdır. Bu ifadə Barack Obama tərəfindən 2008-ci il ABŞ prezident seçkilərindəki kampaniyası zamanı işlədilmiş və bir presedent ifadəyə çevrilmişdi.

Barack Obama, 2008-ci il seçkilərində ölkəni daha yaxşı bir gələcəyə doğru aparmaq vədini verdi. Bu zaman "Yes, we can" şüarı, Obamanın seçki kampaniyasının əsas ifadəsi oldu və geniş şəkildə xalqın inamını qazanmaq məqsədilə istifadə edildi. Obama bu ifadəni nəinki öz çıxışlarında, həm də geniş miqyasda reklamlarında, toplantılarında və sosial mediada istifadə etdi. "Yes, we can" ifadəsi, dəyişiklik və irəliləyiş mesajını verərək seçicilərə hər bir fərdin və cəmiyyətin daha yaxşı bir gələcək qurmaq gücünə sahib olduğunu göstərmək istəyirdi. Bu ifadə Obamanın mesajını konkretləşdirərək, seçicilərə optimizm və gələcəyə ümid aşılamağa xidmət etdi.

Nəticə olaraq "Yes, we can" şüarı, yalnız bir kampaniya şüarı olmaqla qalmadı, həm də ABŞ siyasətindəki böyük dəyişikliklərə işarə etdi və kütləvi şəkildə xalq arasında yayıldı. Bu şüar, həm Obamanın seçilməsinin, həm də ümumilikdə dəyişiklik arzusunun simvoluna çevrildi.

Amerika siyasətçiləri tərəfindən istifadə edilən kampaniya şüarlarından biri "Amerikanı yenidən möhtəşəm et" (Make America Great Again) şüarıdır. Bu şüar ilk dəfə Ronald Reyqan tərəfindən işlədilmişdir. O, 1980-ci ildə prezident seçkiləri kampaniyası zamanı işlədib. Reyqan, ABŞ-ın 1970-ci illərdəki iqtisadi çətinliklər, yüksək inflyasiya, işsizlik və beynəlxalq problemlərdən sonra, ölkənin gücünü və təqdirini bərpa etmək məqsədini vurğulamışdır. O, Amerikanın həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə mövqeyini bərpa etməsi ilə bağlı bir çağırış edirdi.

Daha sonra Donald Trump, 2016-cı il prezident seçkilərində **"Make America Great Again"** ifadəsini istifadə edərək, öz seçki kampaniyasının əsas şüarına çevirdi. Trump, bu şüarı ilə Amerikanın əvvəlki iqtisadi və siyasi gücünü bərpa edəcəyini, iş yerlərinin geri qaytarılması, xarici ticarət balansının düzəldilməsi və milli təhlükəsizlik sahəsində güclü bir mövqe tutmaq məqsədini vurğuladı.

Bir sözlə, Reyqan və Trampın səsləndirdiyi bu şüarda oxşar cəhət bu şüarı seçki kampaniyasında istifadə edərək, ABŞ-ın gücünü və təkamülünü geri qaytarmaqla bağlı vəd idi.

Cəmiyyətin kollektiv yaddaşı da presedent ifadələrin yaranmasında böyük rol oynayır. Məsələn, müharibə, iqtisadi böhran və ya sosial dəyişikliklər kimi dövrlərdə istifadə olunan ifadələr zamanla siyasi diskursda presedentə çevrilir.

Bir çox presedent ifadələr siyasi liderlər və ya güclü şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Liderlər, seçicilərə və cəmiyyətə bir mesaj vermək məqsədilə bu ifadələri diqqətlə seçirlər. Siyasi liderlər tərəfindən tez-tez təkrarlanan ifadələr, mətbuatda və cəmiyyətin gündəlik həyatında yer tutduqda presedentə çevrilir.

Media, siyasi diskursda presedent ifadələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Siyasi hadisələr və liderlərin çıxışları tez-tez media vasitəsilə yayıldığı üçün, bir ifadə media tərəfindən təkrarlanarsa, o ifadə cəmiyyətin dilində yer alır və presedentə çevrilir. Məsələn, müəyyən bir siyasi partiyanın və ya liderin dediyi ifadə tez-tez xəbər proqramlarında, müzakirə proqramlarında və ya sosial şəbəkələrdə yayıldıqca, bu ifadə geniş yayılır və qəbul edilir.

Bugünkü dövrdə presedent ifadələrin yaranmasında mühüm bir rol oynayan mexanizmlərdən biri də sosial media və internetdir. Siyasi liderlər və ya şəxslər tərəfindən işlədilən müəyyən sözlər, şüarlar və ya cümlələr, sosial mediada viral olur və cəmiyyətin dilində təkrarlanaraq siyasi diskursda presedent ifadəyə çevrilir.

Siyasi debatlardakı ifadələr, tez-tez presedent ifadələrə çevrilir. Məsələn, bir siyasət xadimi digərini ittiham edərkən və ya bir mövzuya xüsusi bir baxış təqdim edərkən istifadə etdiyi müəyyən ifadələr müzakirələrdə və mediada çox təkrarlanır və cəmiyyətin dilində yer alır.

Iqtisadi böhran, müharibə və ya təbii fəlakətlər dövrlərində işlədilən ifadələr, bu hadisələrə verilən reaksiyalarla birbaşa əlaqədardır. Bu zaman istifadə olunan xüsusi ifadələr, siyasi diskursda presedent ifadəyə çevrilir.

Emosional yük daşıyan ifadələr, xüsusilə müharibə və ya siyasi qarşıdurmalar zamanı, siyasi diskursda presedent ifadələrə çevrilir. Bu, insanların emosiyalarına toxunan və kollektiv həyəcanı artıran ifadələrə aiddir.

Həmçinin, bir ideologiya və ya siyasi düşüncə məhz müəyyən ifadələr vasitəsilə siyasi diskursda yer alır və bu ifadələr zamanla qəbul edilərək presedentlərə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://cmsny.org/wp-content/uploads/2017/01/Make-America-Great-Again...-Again.docx-2pdf.com-edit-metadata.pdf>
2. <https://www.ussc.edu.au/reagan-making-america-great-the-first-time>
3. Reinhard Wolf, “Make America Great Again” Donald Trump’s Mission to Restore Respect for America, March 2017
4. <https://blogs.ubc.ca/english112/files/2011/09/text-3-barack-obama-yes-we-can1.pdf>

SUMMARY

The process of emergence of precedent expressions in political discourse depends on the regular use of certain expressions by political leaders or parties, the acceptance of these expressions by the media and society, as well as the influence of the social and cultural environment on these expressions. These expressions, entering the social memory over time, become standard expressions related to a certain ideology or policy. The emergence of precedent expressions in political discourse is related to both social and cultural changes and the strategic language used by political leaders.

Keywords: political discourse, precedent statements, media, political leader

İNGİLİS DİLİNDƏ ELMİ VƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR VƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Şəfa ABDULLAYEVA

shafa19791@mail.ru

Orcid ID: 0009-0004-8644-2455

Hafizə ABDİNOVA

Abdinova2017@mail.ru

Orcid ID: 0009-0006-3924-1743

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Xülasə

Məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd ingilis dillində elmi və bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunan metodlar və ortaya çıxan problemlərin həlli yollarını araşdırmaqdır.

Tərcüməşünaslığın kateqoriyaları müxtəlif mövqe və baxışlardan tədqiq oluna bilər: tarix, mədəniyyət, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya və s. Lakin tərcümə ilk növbədə dillə bağlı olduğu üçün mütləq qarşılaşan iki dilin və onların üslub vasitələrinin qarşılıqlı münasibəti məsələlərinin dilçilik baxımından tədqiq edilməsini tələb edir. Bunsuz tərcümənin heç bir ictimai-siyasi, mədəni-maarif, bədii və s. vəzifələri mövcud ola bilməz. Bu kateqoriyalar orijinal bir dil vasitəsilə, onun bütün qrammatik vasitəsi ilə çevrilməsindən sonra aşkar olur. Fikrin səlis ifadə bacarığı, söz sənəti, müəllifin fərdi üslubunun ifadəsi kimi vacib bədii tərcümə məsələləri də dilçilik elminin səlahiyyətinə daxil olan məsələlərdir. Məhz iki müqabil dilin quruluşu fərqlərinin dərinədən başa düşülməsi tərcüməçini məna xətalılarından, təriflərə aparıb çıxaran hərfilikdən və ya ifrat sərbəstlikdən uzaqlaşdırır bilər.

Elmi və bədii tərcümə zamanı tərcüməçilərin qarşısına bir sıra çətinliklər çıxır. Hər iki sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri və tələbləri vardır.

Açar sözlər: tərcümə, dilçilik, ədəbiyyat, mədəniyyət

Giriş

İngilis dilində elmi və bədii əsərlərin tərcüməsi zamanında istifadə olunan metodlar və qarşılaşılan problemlərin həlli yolları müxtəlif aspektlərdən incələnmə bilər. Bu sahədə ən önəmli məsələlərdən biri, məndəki mənalardan doğru və düzgün şəkildə ötürülməsidir, çünki hər iki növ əsərin özünə xas xüsusiyyətləri və tələbləri vardır.

1. İstifadə olunan metodlar:

a) Leksik tərcümə metodları:

- Sözsözs tərcümə (literal translation): Bu metodda, mətnin hər bir sözü öz mənasına uyğun olaraq tərcümə edilir. Bu metod bədii əsərlərdə və çox vaxt təbiət elmləri sahəsində daha uyğun olur.

- Təsvirli tərcümə (descriptive translation): Elmi terminlər və bədii üslubda baş verə bilən xüsusiyyətlər daha aydın bir şəkildə izah edilərək tərcümə edilir. Bu metod çox vaxt terminlərin dilə uyğun olmayan şəklini dəyişdirməkdə istifadə olunur.

b) Sosial və mədəni tərcümə metodları:

- Adaptasiya: Bəzi mədəni fərqlər və adət-ənənələr bədii əsərlərdə mühüm yer tutur, buna görə də bəzi ifadələr və mövzular tərcümə zamanı yerli mədəniyyətə uyğunlaşdırılır. Bu metod, xüsusilə bədii əsərlərdə qarşımıza çıxır.

- Mədəniyyətlərarası tərcümə: Bu metodda mədəniyyətlərarası fərqlər nəzərə alınır, məsələn, bir dilin içindəki deyimlər və ya metaforalar, başqa bir dilə uyğun olan ifadələrlə əvəz edilir.

c) Fonetik tərcümə:

- Bəzi xüsusi hallarda bədii əsərlərdə rəngarəng və səsli ifadələr tərcümə edilərkən orijinalın

melodiyası, ritmi və səsi qorunur. Məsələn, şeirlərin və ya mahnıların tərcüməsində bu metod əhəmiyyətlidir [1].

2. Əsas problemlər nədir? Bunlar haqqında alimlərin müxtəlif yanaşmaları, fikirləri var ki, onları sistemləşdirib nəzərinizə çatdırırıq:

a) Elmi terminologiya [2]:

Elmi mətnlərdə xüsusi terminlər və elmi dilin incəlikləri tərcümə edilərkən doğru anlayışın və dəqiqliyin təmin olunması çox vacibdir. Burada həm dilin spesifikliyi, həm də sahə üzrə biliklər ön plana çıxır.

Problemin həlli yolları:

- Elmi mətnlər üçün orijinal terminologiya və dilin spesifik anlayışları barədə məlumatlı olmaq lazımdır.

- Terminologiya lüğətləri və sahə üzrə təcrübəli mütəxəssislərin köməyindən istifadə etmək.

b) Bədii tərcümə və üslub [3]:

Bədii əsərlərdə müəllifin üslubu, təhkiyə tərz, obrazların və emosiyaların ifadəsi tərcümə zamanı ən çətin məsələlərdən biridir. Burada həm orijinalın gözəlliyi, həm də tərcümənin dilə uyğunluğu qorunmalıdır.

Problemin həlli yolları:

- Müəllifin üslubunu tərcümə etməyə çalışarkən uyğun bədii ifadələr tapmaq.

- Təsvirlər, metaforalar və digər ədəbi xüsusiyyətləri doğru şəkildə tərcümə edərək, onların orijinal kontekstini saxlamaq.

c) Mədəni fərqlər və uyğunlaşdırma:

Bədii əsərlərdəki mədəni və sosial xüsusiyyətlər, elmi əsərlərdəki anlayış fərqləri tərcümə zamanı qarışıqlıqlara səbəb ola bilər. Həmçinin, bir dilin ifadə tərz digərinə uyğun gəlməyə bilər.

Problemin həlli yolları:

- Mədəniyyətə uyğunlaşdırma və adaptasiya edərək mətnin doğru kontekstdə qalmasını təmin etmək.

- Tərcümə zamanı həssas yanaşmaq və orijinal mədəniyyətin ifadələrini digər mədəniyyətə uyğun şəkildə tərcümə etmək.

d) Dilin zənginliyi və dəqiqlik [4]:

İngilis dili və digər dillər arasında anlam fərqlilikləri, sinonimlər və frazalar tərcümə zamanı ciddi çətinliklər yarada bilər. Həmçinin, elmi dillərdə dəqiqlik vacibdir, bədii dillərdə isə daha çox yaradıcılıq tələb olunur.

Problemin həlli yolları:

- Dilin zənginliyinə uyğun olan doğru ifadələr seçmək.

- Həm dəqiqlik, həm də yaradıcılıq arasında balans qorumağa çalışmaq.

Nəticə

Elmi və bədii əsərlərin tərcüməsi hər birində özünəməxsus çətinliklərə və metodlara malikdir. Tərcüməçi, mətnin mənasını, məqsədini, üslubunu və kontekstini dəqiq şəkildə başa düşməli və tərcümə zamanı hər iki dilin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge
2. House, J. (2015). *Translation as Communication across Languages and Cultures*. Routledge
3. Nida, E. A., & Taber, C. R. (2003). *The Theory and Practice of Translation*. Brill Academic Publishers
4. Venuti, L. (2008). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Routledge

SUMMARY

It is known that translation work and interpreters are of great importance in the international activity of each state. Both within the country and abroad, interpreters play the role of "liaison", "mediator", and means of understanding" between parties speaking different languages. Therefore, without this tool, it isn't easy to believe in the success of those relations and understandings. It is in this regard that great responsibility falls on interpreters. To fulfill these duties adequately, interpreters must constantly improve their qualifications and knowledge. The success of any international symposium or conference depends to a certain extent on the quality of the interpreter's work, his worldview, and political preparation. It is no coincidence that. Scientists and writers dealing with translation issues have attached great importance to the personality, knowledge, and skills of the interpreter.

For a successful translation, the translator must create and constantly develop the habit of transferring the imagination from one language to another by accurately studying the lexical and grammatical equivalents of the two language systems from one translation to another, and by conducting various experiments and exercises that facilitate the process of instant perception and automation of understanding.

Keywords: translation, linguistics, literature, culture

РЕЗЮМЕ

Известно, что переводческая работа и переводчики имеют огромное значение в сфере международной деятельности каждого государства. Как внутри страны, так и за ее пределами переводчики играют роль «связующего звена», «посредника», «средства взаимопонимания» между сторонами, говорящими на разных языках. Поэтому без этого инструмента сложно поверить в успех этих отношений и взаимопониманий. В этом отношении на переводчиках лежит большая ответственность. Чтобы правильно выполнять эти задачи, переводчики должны постоянно работать над совершенствованием своих навыков и знаний. Понятно, что успех любого международного симпозиума или конференции в определенной степени зависит от качества работы переводчика, его мировоззрения и политической подготовки. Это не случайно. Ученые и писатели, занимающиеся вопросами перевода, придают большое значение личности, знаниям и умениям переводчика.

Для успешного перевода переводчик должен сформировать привычку переносить свое воображение с одного языка на другой, изучая из одного перевода именно лексические и грамматические эквиваленты двух языковых систем, а с другой стороны, проводя различные эксперименты и упражнения, облегчающие автоматический процесс мгновенного восприятия и понимания, и он должен постоянно развивать его.

Ключевые слова: перевод, лингвистика, литература, культура

QRAMMATİK VƏ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR ARASINDA OMONİMLİK

Şəfaqət MƏMMƏDOVA
sefaqetmemmedova01@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan dilində qrammatik və leksik şəkilçilər arasındakı omonimlik fenomenini araşdırır. Omonimlik, eyni səslənən və ya yazılan, amma fərqli mənalara sahib olan sözlər və şəkilçilərdən ibarətdir. Məqalədə, omonimlik növləri, xüsusən qrammatik və leksik omonimliklər müzakirə olunur. Qrammatik omonimlik, bir şəkilçinin fərqli funksiyalar yerinə yetirməsi ilə yaranır, məsələn, "-da" və "-lə" şəkilçilərinin müxtəlif mənalarda istifadə edilməsi. Leksik omonimlik isə sözün çoxmənalı istifadəsi ilə bağlıdır, məsələn, "yaz" sözünün həm fəsil, həm də yazmaq mənasında işlədilməsi.

Omonimlik fenomeni, dilin zənginliyini və çoxşaxəliliyini artıran bir xüsusiyyət olmaqla yanaşı, eyni zamanda dilin istifadəsində çətinliklər yarada bilər. Bu fenomenin düzgün başa düşülməsi üçün kontekstin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalə həm də Azərbaycan dilində omonimlik fenomeninin geniş yayıldığını və dilin müxtəlif qatlarında özünü göstərdiyini qeyd edir. Nəticədə, omonimlik, dilin çoxmənalı ifadə qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, dilin düzgün istifadəsi üçün kontekstin vacibliyini ortaya qoyur.

Açar sözlər: omonimlik, leksik omonimlik, fonem, Azərbaycan dili, dilçilik, cümlə, leksikologiya, qrammatika, şəkilçi, qrammatik omonimlik və s.

Dil, insanların düşüncələrini, hisslərini və ideyalarını ifadə etmələri üçün ən vacib vasitələrdən biridir. Dilin inkişafı və çoxşaxəliliyi onun müxtəlif strukturlarının, xüsusən qrammatik və leksik elementlərinin müxtəlif mənaları əks etdirməsini təmin edir. Bu cür çoxmənalı sözlərdən biri olan omonimlər dilin zənginliyini və mürəkkəbliyini nümayiş etdirir. Omonimlik, eyni səslənən və ya yazılan, lakin fərqli mənalara malik olan sözlər və ifadələr fenomenidir. Omonimlik həm qrammatik, həm də leksik şəkilçilər arasında mövcud ola bilər. Bu məqalədə, qrammatik və leksik şəkilçilər arasındakı omonimlik mövzusu araşdırılacaq, həmçinin bu fenomenin dilin istifadəsindəki rolu və əhəmiyyəti müzakirə olunacaq.

Omonimlik, eyni səslənən, yazılan və ya formal olaraq eyni olan sözlərin müxtəlif mənalara malik olması vəziyyətidir. Omonimlər iki və ya daha çox müxtəlif mənə və ya funksiyanı ifadə edən sözlərdir. Azərbaycan dilində omonimlik geniş yayılmış bir fenomendir və bu, dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını artıran bir amildir. Omonimlik növləri müxtəlifdir:

Bu zaman bir sözün bir neçə müxtəlif mənası olur. Məsələn, "baş" sözü həm "bədənin üst hissəsi" mənasında, həm də "insanın rəhbəri" və ya "idman yarışlarında birinci gələn" mənasında istifadə oluna bilər.

Bu növ omonimlik qrammatik şəkilçilərin eyni formaya malik olması və fərqli funksiyalar yerinə yetirməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, "-i" şəkilçisi həm xəbərlilik əlavə edə bilər (məsələn, "o, mənim dostumdur"), həm də işarəlik əvəzlilik olaraq ("onu görəndə" şəklində) istifadə oluna bilər.

Omonimlik dilin ifadə qabiliyyətini artırırsa da, təfsir və anlaşılma çətinliklərə yol açabilir. Bununla yanaşı, dilin zənginliyi və çoxşaxəliliyi mənasında da çox önəmlidir.

Qrammatik şəkilçilər, sözün müxtəlif qrammatik funksiyalarını və formalarını müəyyən edən əlavə elementlərdir. Bu şəkilçilər, dilin sintaktik və morfoloji strukturunun təməlini təşkil edir. Qrammatik omonimlik, bir şəkilçinin eyni formada istifadəsinin müxtəlif mənalar və funksiyalar yaratması ilə bağlıdır (1, s. 94).

1. Məsələn: -da şəkilçisi:

"Məktəbdə çalışıram" (yer göstəricisi).

"Məktəbdə müəlliməm" (müəyyənlik şəkilçisi).

Bu halda, "-da" şəkilçisi həm yer təyini, həm də yerləşmə məkanını göstərir. Hər iki halda istifadə edilsə də, mənalar tamamilə fərqlidir.

2. -lə şəkilçisi:

"Onunla gəlmək istəyirəm" (şəxs və əlaqə).

"Evimizlə əlaqə saxladılar" (vasitə vasitəsilə).

Bu iki cümlədə "-lə" şəkilçisi həm əlaqəni (onunla), həm də vasitə vasitəsilə hərəkəti (evimizlə) ifadə edir. Hər iki halda şəkilçi eynidir, amma mənalar fərqlidir.

Qrammatik omonimlik, dilin sintaktik quruluşunda çoxmənalı sözlər və şəkilçilərin istifadəsinə səbəb olur, bu da xüsusilə dilin daha mürəkkəb quruluşlarına səbəb olur. Bu fenomen, bir şəkilçinin fərqli funksiyalarda istifadəsini təmin edir və dilin fleksiv xarakterini nümayiş etdirir (2, s. 53).

Leksik şəkilçilər, sözün mənasını dəyişdirmək və ya genişləndirmək üçün istifadə olunan elementlərdir. Bu şəkilçilər dilin müxtəlif leksik vahidlərini formalaşdırır və bu elementlər, sözün mənasını dəyişə bilər. Leksik omonimlik, bu şəkilçilərin müxtəlif mənalarda işlədilməsi nəticəsində yaranır. Leksik omonimlik daha çox sözlərin çoxmənalı istifadəsi ilə əlaqəlidir.

Sözün çoxmənalı olan forması:

"Yaz" (fəsil) və "yaz" (yazmaq fiili) — eyni formaya sahib iki söz, lakin fərqli mənaları vardır. Bu vəziyyət, dilin leksik zənginliyinin nəticəsidir.

Birləşmələr və leksik omonimlik:

1. "Kölgə salmaq" (fiziki mənada kölgə yaratmaq) və "kölgə salmaq" (mənəvi və ya sosial mənada zərərli təsir yaratmaq) — buradakı omonimlik, eyni sözün müxtəlif kontekstlərdə fərqli anlamlar kəsb etməsindən irəli gəlir.

Leksik omonimlik, bir sözün fərqli mənalarını ortaya qoyarkən, dilin zənginliyini və çoxşaxəliliyini əks etdirir. Bununla yanaşı, leksik omonimlik həm də dilin istifadəçilərinə zəruri təfsir və kontekstual bilik tələb edir (3, s. 87).

Omonimlik, hər zaman kontekstə bağlı olaraq anlaşılmalıdır. Bir sözün və ya şəkilçinin mənası, cümlənin və ya mətnin ümumi strukturundan asılı olaraq dəyişir. Bu səbəbdən, omonimlik yalnız müəyyən bir kontekstdə mənasını tapa bilər. Cümlənin və ya nitqin konteksti, istifadə olunan söz və şəkilçilərin mənalarının düzgün başa düşülməsini təmin edir.

Məsələn, "gəlib" sözünü iki fərqli kontekstdə fərqli şəkildə başa düşə bilərik:

"O, artıq gəlib" — gəlmək fiili olaraq.

"Gəlib gedəcəyik" — burada "gəlib" ilə gələcək zaman ifadə edilir, digər kontekstdə isə "fiil" olaraq işləyir.

Bu cür nümunələr, omonimliyin həllinin kontekstə bağlı olduğunu bir daha göstərir.

Azərbaycan dilində omonimlik, həm qrammatik, həm də leksik təbəqələrdə özünü göstərir. Azərbaycan dilinin zəngin lüğəti, müxtəlif şəkilçilər və kök sözlər vasitəsilə omonimlik fenomeninin geniş yayılmasına şərait yaradır. Azərbaycan dilində, xüsusən sözlərin çoxmənalı istifadəsi və şəkilçilərin müxtəlif funksiyalarda işlədilməsi, dilin bədii və elmi ifadə imkanlarını genişləndirir. Bununla yanaşı, omonimlik dilin tədrisində müəyyən çətinliklər yarada bilər, çünki hər iki mənanın düzgün başa düşülməsi üçün kontekstin vacib olduğunu vurğulamaq lazımdır (5, s. 99).

Qrammatik və leksik şəkilçilər arasındakı omonimlik, Azərbaycan dilinin mürəkkəbliyini və zənginliyini nümayiş etdirən vacib bir fenomendir. Bu fenomen, dilin çoxmənalı ifadə qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, dilin anlaşılmasında müəyyən çətinliklərə də səbəb ola bilər. Omonimlik, dilin təbii inkişaf prosesində ortaya çıxan və dilin zənginliyini təmin edən bir xüsusiyyətdir. Hər bir omonimlik növü, dilin strukturunun və dilin istifadə edildiyi cəmiyyətin mədəniyyətinin dərinliklərini nümayiş etdirir. Dilin tədrisi və istifadəsi zamanı omonimlik anlayışı çox vacibdir və bu, dilin daha dəqiq və effektiv istifadəsi üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 2000
2. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
3. Həsənov T. Azərbaycan dili: Qrammatika və dilçilik məsələləri. Bakı: Elm. 2010.
4. Məhərrəmov, R. Dil və mənə: Leksik omonimlik. Bakı: Nurlan, 2007.
5. Rüstəmov S. Azərbaycan dilində leksik və qrammatik strukturlar. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2012.
6. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2000

SUMMARY

This article examines the phenomenon of homonymy between grammatical and lexical suffixes in the Azerbaijani language. Homonymy consists of words and suffixes that sound or are written the same but have different meanings. The article discusses the types of homonymy, especially grammatical and lexical homonymy. Grammatical homonymy occurs when a suffix performs different functions, for example, the suffixes "in" and "with" are used in different meanings. Lexical homonymy is related to the multiple use of the word, for example, the word "write" is used in the sense of both chapter and writing. The phenomenon of homonymy, in addition to being a feature that increases the richness and diversity of the language, can also create difficulties in the use of the language. The importance of context is emphasized for a proper understanding of this phenomenon. The article also notes that the phenomenon of homonymy in the Azerbaijani language is widespread and manifests itself in different layers of the language. As a result, homonymy not only increases the expressive capacity of language, but also reveals the importance of context for the correct use of language.

Keywords: homonymy, lexical homonymy, phoneme, Azerbaijani language, linguistics, sentence, lexicology, grammar, suffix, grammatical homonymy, etc.

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN SÖZ SAHƏLƏRİ ÜZRƏ TƏHLİLİ: KONSEPTUAL YANAŞMA VƏ METODOLOGİYA

Xuraman ƏSGƏROVA

eskerovakhuraman@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Orcid ID: 0000-0003-2362-0360

Dilin lüğət tərkibinin söz sahələri üzrə təhlili, dilin strukturunu, funksionallığını və semantik sistemini anlamaq üçün mühüm bir üsuldur. Bu yanaşma, lüğət vahidlərini tematik və ya semantik qruplar şəklində təşkil etməklə onların bir-biri ilə əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini və mənalarının yaranma mexanizmini araşdırır. Bu təhlilin əsas məqsədi dilin tərkibindəki semantik əlaqələri üzə çıxarmaq və dil sisteminin konseptual quruluşunu aşkar etməkdir.

Struktur mənə təhlili, bir dilin leksikonundakı sözlərin bir-biri ilə necə əlaqələndiyini və onların istifadə kontekstində hansı fərqləri və oxşarlıqları ortaya çıxardığını araşdırır. Burada əsasən sözlərin mənalarının funksional istifadə istiqamətinə görə necə formalaşdığı və dəyişdiyi üzərində dayanılır. Bu yanaşma, bir sözün bir neçə mənaya sahib olmasına və ya bir-birinə bənzər mənalarda istifadə olunan sözlərin arasındakı fərqlərə diqqət yetirir.

Sinonimlər və antonimlər, söz sahəsinin təhlilində əhəmiyyətli rol oynayır. Sinonimlər, bir-birinə yaxın və ya eyni mənada olan sözlərdir, lakin onların istifadə konteksti, emosional ton və ya xüsusi mənə fərqləri ola bilər. Məsələn, “gözəl” və “cazibədar” sözləri sinonimlər olsalar da, istifadə kontekstində fərqliliklər yaranır. Bu fərqlər, sözün müxtəlif mənalar və funksiyalar daxilində necə çevik istifadə edildiyini göstərir.

Antonimlər isə ziddiyyətli və ya əks mənada olan sözlərdir. Bir sözün antonimi, onun mənasının tam əksini təmsil edir. Məsələn, “yüksək” və “alçaq” sözləri antonimlərdir. Antonimlər üzərindəki araşdırmalar, sözün mənasının yalnız öz təbii təfsirinə deyil, həmçinin onun əks təsirini və qarşılıq verdiyi konsepsiyaları da əhatə edir.

Sahənin tədqiqatçılarından S.Ulmann sinonimləri “deskriptiv semantikanın universal əlamətləri” (Veysəlli, 2008: 83) kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, sinonimlər dilin mənalarını təyin edən əsas elementlərdən biridir və ümumi semantik xüsusiyyətləri əks etdirir. Buna qarşılıq, C.Layons sinonimlərin “dilə semantik strukturuna aid olmadığını” (Veysəlli, 2008: 26) bildirirdi. O, sinonimləri dilin strukturuna daxil etmək əvəzinə, onları dilin istifadəsi ilə əlaqəli, funksional və kommunikativ məqsədlərə xidmət edən elementlər kimi qiymətləndirirdi. Bu yanaşma, sinonimlərin daha çox istifadəçi seçiminə və kommunikativ şəraitə bağlı olduğunu göstərir, yəni dilin təbii semantik quruluşunun bir hissəsi olaraq deyil, istifadə zamanı ortaya çıxan alternativlər kimi baxılır.

C.Layons yuxarıdakı kriteriyalara əsaslanaraq sinonimlərin dörd əsas tipini fərqləndirir:

1. Total sinonimlər – Bu tip sinonimlər mənaca tamamilə eynidir və istifadə kontekstindən asılı olmayaraq bir-birinin yerinə keçə bilər. Hər iki söz eyni mənayı ifadə edir və onların dəyişdirilməsi heç bir mənəli fərq yaratmaz. Məsələn, “başqa” və “digər” sözləri, müəyyən kontekstlərdə bir-birinin əvəzində istifadə oluna bilər.

2. Total olmayan sinonimlər – Bu sinonimlər mənaca eyni olsa da, onların istifadə olunduğu müəyyən kontekstlərdə fərqliliklər ola bilər. Yəni, hər iki söz ümumilikdə oxşar bir mənaya sahib olsa da, hər birinin istifadə şəraiti fərqli ola bilər. Məsələn, “böyük” və “geniş” sözləri bir-birinə yaxın mənalar daşısa da, hər birinin istifadəsi müəyyən kontekstlərlə məhdudlaşır (birinin daha çox ölçü və ölçülə bilənlik, digərinin isə daha çox genişlik və sahə mənasını vurğulaması).

3. Qeyri-total sinonimlər – Bu sinonimlər həm mənaca, həm də istifadədə əhəmiyyətli fərqlər göstərir. Onlar bir-birini tam əvəz etməzlər və yalnız bəzi şərtlər daxilində bir-birinin yerinə istifadə edilə bilərlər. Məsələn, “ağır” və “çətin” sözləri mənaca əlaqəli olsa da, “ağır” fiziki yükü, “çətin” isə

intellektual və ya emosional zorluğu ifadə edir. Bu tip sinonimlər, yalnız xüsusi hallarda və məhdud şərtlərdə qarşılıqlı şəkildə istifadə edilə bilər.

Bu sinonim kateqoriyalarının təhlili, sözlərin mənalının və istifadə kontekstlərinin müxtəlifliyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Həmçinin, dilin semantik strukturlarının zənginliyini və mürəkkəbliyini göstərir, çünki hər bir sinonim tipi fərqli şərtlər və funksiyalarla qarşılıqlı əlaqədədir (Lewandowski, 1975: 114).

Bəzən sinonimlərin danışıq aktının faktı kimi ortaya çıxdığını qeyd edən H.Gekeler bu məsələyə toxunaraq yazır ki, “burada terminoloji qarmaqarışıqlıq hökm sürür, yəni söhbət eyni fenomenin müxtəlif cür adlanmasından gedir” (Humboldt, 1998: 46). Bu yanaşmada sinonimlər, sadəcə olaraq eyni fenomeni və ya hadisəni fərqli sözlərlə ifadə edən elementlər kimi qiymətləndirilir. Lakin bu, bəzən dilin struktural xüsusiyyətlərini və dilin mənasını anlamağa çətinlik yarada bilər.

Yekun olaraq, deyə bilərik ki, dilin lüğət tərkibinin söz sahələri üzrə təhlili, dilin mənasını, strukturunu və funksiyalarını anlamaq üçün dərin və geniş imkanlar yaradır. Bu təhlil dilin məna sahələrini, sözlərin bir-biri ilə əlaqələrini və dilin sosial, mədəni və coğrafi şəraitə uyğun olaraq necə inkişaf etdiyini başa düşmək üçün çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Humboldt, W. von. Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts, Stuttgart: Verlag. 1998. 546 p.
2. Lewandowski, Th. Linguistisches Wörterbuch. Quelle und Meie. Berlin: Quelle & Meyer Verlag, 1975. 841 p.
3. Veysəlli, F.Y. Dilçilik ensiklopediyası, Bakı: Mütərcim, 2008. 526 s.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ABBREVIATURALARIN İSTİFADƏSİ

Türanə BARADOVA

baradovaturane@gmail.com

Nigar BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilində abreviaturların tədqiqinə həsr edilmişdir. Müasir dünyada məlumatın sürətli ötürülməsi və çatdırılması, abreviaturların populyarlaşmasına səbəb olmuşdur. Abreviaturlar, xüsusilə ingilis dilində, şifahi və yazılı ünsiyyətdə geniş istifadə olunur. Bu, məlumatı qısa və anlaşılan şəkildə təqdim etməklə əlaqəlidir. Müəllif abreviaturların işlənmə səbəbinə görə 2 qrupa bölür: leksik və qrafik. Leksik abreviaturlar, sözlərin qısaldılması yolu ilə yaranır və onların mənası dəyişməz qalır. Qrafik abreviaturlar isə yalnız yazılı nitqdə rast gəlinir və ölçülər, vahidlər və digər xüsusi ifadələr üçün istifadə olunur. Bu məqalədə ən çox abreviaturların istifadə edildiyi sahələr qeyd olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilis dilində abreviaturların yayılmasıdır. İxtisarlara demək olar ki, bütün İngilis mediasında ən çox yayılmışdır.

Açar sözlər: məlumat, abreviaturlar, qısaldılmış sözlər, akronimlər, qrafik abreviaturlar

Müasir və sürətlə dəyişən dünyanın ayrılmaz xüsusiyyəti böyük həcmdə məlumatın olmasıdır və xüsusən də bu məlumatın ötürülmə sürətindən çox şey asılıdır. Müasir dildə abreviaturların işlənməsinin belə sürətlə inkişafına müəyyən qədər də qısa müddət ərzində mümkün qədər çox məlumat çatdırmaq istəyi olmuşdur. Və buna görə də abreviaturlar bu qədər populyarlaşıb. İngilis dili də istisna deyil. Bu gün abreviaturlar tez-tez şifahi və yazılı nitqdə, qeyri-rəsmi ünsiyyətdə və işgüzar yazışmalarda istifadə olunur. İxtisarlara indi bütün fəaliyyət sahələrində tapıla bilər. Qısaldılmış sözlərdən, ifadələrdən və deyimlərdən istifadə Anglo-Amerikan elmi, qəzet və danışiq üslubunda geniş yayılmış bir hadisədir. Bu, müasir cəmiyyətdə abreviatura mövzusunun aktuallığını müəyyən edir. İxtisarlara haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, abreviatura söz əmələ gətirmə yollarından biridir. Ənənəvi olaraq, filoloqlar nəticədən asılı olaraq söz əmələ gətirmə üsullarının üç qrupunu ayırırlar:

- 1) affiksasiya, reversiya və çevrilməmi özündə birləşdirən söz istehsalı (nəticə alınma sözdür);
- 2) birləşmə (nəticə mürəkkəb sözdür)
- 3) abreviatura (nəticə abreviatura, akronim).

Əsasən, ingilis dilində qısaltmalar alınma sözlərin assimilyasiya növü kimi tapıla bilər, buna görə də xüsusi xarici sözlər orijinal monohecalılığı ilə yerli ingilis dilinə səs şəklində daha yaxındır. Məsələn, desporter – başqa dildə əyləndirmək mənasını verir, ingiliscə qısaldılaraq idman sözünə çevrilərkən, təkcə səs forması deyil, sözün mənası da dəyişdi.[2,c.176]. Bu söz əmələ gətirmə üsulunun mahiyyəti əsasən sözlə üst-üstə düşən və ya ümumi məna ilə birləşmiş idiomu təmsil edən həmin elementi uyğunlaşdırmaqdır.

Filoloqlar abreviaturları leksik və qrafika bölürlər.

Ellin-Roman dövründə bir sıra elm adlarını bildirən xüsusi leksik vahidlər yarandı. Məsələn, doc-doctor, phone-telephone, frig-refrigerator, exam-examination, fan-fanatic, gym-gymnasium, gas-gasoline və s. Bunları leksik abreviaturlara nümunə göstərə bilərik. Abreviaturların bu növündə sözün mənası dəyişməz qalır, lakin stilistik mənsubiyyət çox vaxt azalır. İxtisarlara nəticəsində bəzi orfoqrafiya dəyişiklikləri də yarana bilər, məsələn, mike<microphone, ambish<ambition və s.

Məsələn, əgər qısaldılmış söz idiomun bir hissəsi idisə, substantivləşdirmə yolu ilə mürəkkəbləşə bilər. Məsələn, zooloji bağın(zoological garden) birləşməsində zooloji(zoological) sözünün kəsilməsi zoopark sözünün meydana çıxmasına səbəb oldu.

Qısaldılmış sözlər akronimlərdən onunla fərqlənir ki, onlar ümumi məna ilə birləşən ifadə və ya idiomada daxil olan sözlərin ilk hərflərindən əmələ gəlir. Məsələn, BBC- British Broadcasting Corporation, AIDS- acquired immune deficiency syndrome, UNO- United Nations Organization, UNESCO- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization və s.

Sözlərin hər birinin abbreviaturası bu şəkildə baş verir. Artıq qeyd etdiyiniz kimi, akronimlər də böyük hərflərin birləşməsidir, çünki orfoqrafiya baxımından vahiddir. Bəzi abbreviaturalar ingilis dilində o qədər tez-tez istifadə olunur ki, onları artıq "ənənəvi" adlandırmaq olar: onlar müxtəlif ünsiyyət sahələrində istifadə olunur, danışılarda və görüşlərdə eşidilə bilər, anketlərdə, müxtəlif sənədlərdə, elmi məqalələrdə və s.

Bu abbreviaturalara aşağıdakılar daxildir:

AFAIK < as far as I know-bildiyim qədər (e.g. AFAIK it's a correct answer- Bildiyim qədər bu düzgün cavabdır.)

ASAP< as soon as possible- mümkün qədər tez (e.g. Please, call me ASAP.- Zəhmət olmasa, ən qısa zamanda mənə zəng edin.)

BTW < by the way- yeri gəlmişkən (e.g. BTW, how about going to the South this summer?- BTW, bu yay Cənuba getməyə necə?)

RLY< really- həqiqətən.

BRB < be right back-geri dön.

TTYL < talk to you later -sizinlə daha sonra danışaq (e.g. I must go now TTYL.- İndi getməliyəm, sonra danışırıq.)

IMHO < in my honest opinion- mənim fikrimcə (e.g. IMHO there is nothing to worry about.- Mənim fikrimcə, narahat olacaq bir şey yoxdur.)

AKA < also known as- tanınan (e.g. My friend Kate aka "Style Kate" works in the fashion magazine.-Dostum Keyt də "Style Kate" moda jurnalında işləyir

TIA < thanks in advance-öncədən təşəkkürlər

Aşağıdakı qısaltmalar rəsmi iş yerlərində istifadə olunur:

CAO < Chief Administrative Officer-Baş İnzibati Direktor Administrasiya rəhbəri:

CEO < Chief Executive Officer-Baş İcraçı Direktor

Exp. < export -ixrac

HR < human resources -kadrlar şöbəsi

HQ < Headquarters-Baş ofis

LLC < limited liability company-məhdud məsuliyyətli cəmiyyət

R&D < research and development-tədqiqat və inkişaf

IT< information technology-informasiya texnologiyaları

Gündəlik həyatda istifadə olunan abbreviaturalar:

GL< good luck – uğurlarınız bol olsun.

GB < good bye- sağ olun.

DNO < don't know- bilmirəm

ASAYGT <as soon as you get this- bunu əldən elən kimi

BC < because -çünki

BON < believe it or not- inanın ya yox

BW < best wishes-ən xoş arzular

BZ < busy- məşğul

CYT< see you tomorrow- sabah görüşərik

İndi isə qrafik abbreviaturalardan danışaq. Qrafik abbreviaturalar (əsasən yazılı dildə rast gəlinən abbreviaturalar) da çox saydadır və ölçüləri, vahidləri, kəmiyyətləri, başlıqları və vəzifələri və s. İfadə etmək üçün istifadə olunur. Qrafik abbreviaturalar yalnız yazıda işlənən və xüsusi səslənmə formasına malik olmayan abbreviaturalar idi. Bir çox dilçilər qeyd edirlər ki, qrafik abbreviaturaların yaranma tarixi yazının özü qədər qədimdir. Məsələn, mph, km, kg, Dr.-Doctor, Mr- Mister və s.

Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, şifahi nitqdə bu cür abbreviatura tam şəkildə əks etdirilir. İngilis dilində nitqdə ingilis dilində təkrarlanan latın sözlərinin çox sayda qrafik abbreviaturası var. Belə abbreviaturalar xüsusi alt qrup təşkil edir. Müasir ingilis dilində yazılı nitqdə bir hissəsi rəqəmlərlə, digəri isə hərflərlə ifadə olunan abbreviaturalar geniş yayılmışdır. Məsələn, B4- before, 2day- today, 4u-for you, w8- wait, 2u-to you, u2- you too və s.

Bunlar bu gün təkcə ingilis dilində danışanların deyil, həm də müxtəlif ölkələrdən olan insanların şəxsi və işgüzar yazışmalarda istifadə etdikləri söz, idiom və ifadələrin qısaldılmasının bir neçə nümunəsidir. Sonda qeyd edirik ki, istənilən dil (istər rus, istərsə də ingilis) canlıdır, böyüyür, inkişaf edir, onda daim yeni sözlər və buna görə də yeni abbreviaturalar yaranır. Buna görə də abbreviaturalardan istifadə mövzusu heç vaxt aktuallığını itirməyəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Arbekova T.İ. İngilis dilinin leksikologiyası. M., 1977
2. Arnold I.V. Müasir ingilis dilinin leksikologiyası. L., 1973
3. The Oxford Dictionary of Abbreviations. – Oxford University Press, 1998. – 414 p.
4. A Dictionary of Abbreviations with especial attention to wartime abbreviations ed. by Partidge Eric, L., 1973

SUMMARY

REASONS FOR USING ABBREVIATIONS IN ENGLISH

This article is devoted to the study of abbreviations in the English language. The rapid transmission and delivery of information in the modern world has led to the popularity of abbreviations. Abbreviations are widely used in oral and written communication, especially in English. It has to do with presenting information in a concise and understandable manner. The author divides abbreviations into 2 groups according to the reason for their use: lexical and graphic. Lexical abbreviations are formed by shortening words and their meaning remains unchanged. Graphical abbreviations, on the other hand, are found only in written speech and are used for measurements, units, and other special expressions. This article lists the areas where most abbreviations are used. The main goal of the study is the distribution of abbreviations in modern English. Abbreviations are most common in almost all English media.

Keywords: information, abbreviations, truncated words, acronyms, graphic abbreviations

ARTIONİMLƏRİN LİŦQVİSTİK STATUSUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülkər ÇƏNDİRLİ

ulkervaleh@gmail.com

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

İnsanın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu olan istənilən əsər adları – ideonimlər linqvistik təhlil üçün zəngin material verir. İdeonimlər Azərbaycan dilinin etnik-mədəni unikallığını əks etdirən bədii və elmi əsərlərin, eləcə də incəsənət əsərlərinin adlarıdır. Müəyyən bir dövrdə xalqın istifadə etdiyi müxtəlif incəsənət obyektlərinin (rəssamlıq, musiqi, qrafika və s.) adlarının məcmusunu əks etdirən artionimlər onun müəyyən hissəsini tutur, məzmunu onları yaradan və qavrayan insanların müxtəlif mədəniyyətlərə və ərazilərə mənsubiyyətindən asılı olaraq dəyişən, əvvəlki verbal ünsürləri qoruyub saxlayaraq artionimik məkan təşkil edir. Açıq leksik sistem kimi çıxış edən artionim məkanı zaman və məkanda daim inkişaf edir, müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən yaradılmış adların xüsusi əlaqəsi ilə seçilir, qeyri-sabit tərkibi və kifayət qədər sürətli dəyişkənliyi ilə seçilir.

Açar sözlər: *onomastik vahidlər, xüsus adlar, ideonimlər, artionimlər*

Dilin muxtar, lakin təcrid olunmamış alt sistemi olan artionimlər ümumi dil qanunlarına tabedir və müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Baxılan onomastik vahidlərin təbəqəsi xüsusi olaraq tədqiq edilmədiyi üçün bu tədqiqatda artionimlərin linqvistik statusunun ən mühüm xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə cəhd edəcəyik.

İdeonimləri insan fəaliyyətinin zehni, ideoloji və bədii sferalarında denotasiyası olan müxtəlif əqli mülkiyyət kateqoriyalarının məcmusu kimi müəyyən edən tədqiqatçılar (N.V.Podolskaya) qeyd edirlər ki, bu əqli mülkiyyət kateqoriyaları mahiyyətinin aydınlaşdırılması bir sıra problemlərin həlli ilə bağlı olan mürəkkəb linqvistik hadisəni təmsil edir. İdeonimlər arasında ən çox tədqiq olunanlar ədəbi əsərlərin adlarıdır (rus dilçiliyində - Z.D.Blistkovski, V.V.Vinoqradov, G.O.Vinokur, E.V.Candjakova, Y.A.Karpenko, Azərbaycan dilçiliyində - A.Qurbanov, Q.Meşədiyev, A.Bayramov, H.Hüseynova, R.Həbibli və b.), funksional, semantik, struktur və ədəbi aspektlərdə nəzərdən keçirilir. İncəsənət və musiqi əsərlərinin adları (artionimlər) praktiki olaraq elmi tədqiqat obyekti olmamışdır. Sadə dildə desək, mənəvi mədəniyyət əşyalarının xüsusi adlarını bildirən ideonimlərə bədii ədəbiyyət və ya elmi əsər adları, musiqi və rəsm əsərlərinin xüsusi adları, arxitektura və heykəltaraşlıq əsərlərinin və s. adları daxildir. [1, s.222] Onomastik leksikanın bu kateqoriyasının xüsusi tədqiqinə ehtiyac onomastik məkanın öyrənilməsi prosesində artionimlərə məhəl qoymamaq nəticəsində yaranmış boşluqların doldurulmasına təbii ehtiyac kimi yaranır.

Artionimlərin çoxşaxəli xarakterini dərk edərək, onların yerinə yetirdiyi əsas (nominativ, məxrəc, diferensial, eyniləşdirmə) və ikinci dərəcəli (kommunikativ, idrak, emosional və estetik) funksiyaların müxtəlifliyini qeyd etmək lazımdır. Bu zaman onomastikada seçilənlər arasında ən mühüm funksiya, fikrimizcə, müəllifin gerçəkliyə estetik münasibətini və əsərin dəyərini dərk etməsi ilə reallaşan estetik funksiyadır. Eyni zamanda, artionim tərəfindən yerinə yetirilən estetik funksiya onu sıxlaşdırılmış mətn kimi qəbul etmək imkanı yaradır, müəllifin yaradılmış sənət əsəri haqqında daxil etdiyi məlumatların saxlanması vasitəsi kimi çıxış edir və onun alıcı tərəfindən mümkün dekodlanmasına zəmin yaradır.

Artionimlərin semantik quruluşunun nəzəri təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunan dil vahidlərinin semantikasi mənanın özəyini təşkil edən istinad, denotativ və işarəli komponentlərin, habelə onun periferiyasını təşkil edən mənanın konnotativ, etimoloji, assosiativ

elementlərinin məcmusudur. Bütövlükdə artionimin mənası bizim tərəfimizdən linqvistik və ensiklopedik məlumatların ayrılmaz birliyi kimi qəbul edilir.

Artionimlərdə olan linqvistik məlumatlar Azərbaycan onomastik məkanına daxil olan bu sinif onimlərin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir. Xüsusi qrammatik mənalara və söz əmələ gəlmə üsullarının müəyyən dəsti ilə səciyyələndən xüsusi isimlərin nüvə və digər periferik kateqoriyalarından fərqli olaraq, Tədqiqatımızın göstərdiyi kimi, artionimlər xüsusi sintaktik quruluşa malikdir. Onlar nominativ vahidlər kimi ifadə və cümlələrin müxtəlif sintaktik modellərindən istifadə etməklə linqvistik səviyyədə formalaşır. Artionimlərin sintaktik strukturları əksər hallarda çoxkomponentli olduğu üçün onların semantikasi həm artionimi (denotativ, istinad, konnotativ) təşkil edən leksemlərin mənalarından, həm də müəyyən etdiyimiz struktur tipdən ibarətdir.

Artionimin mədəni komponenti müəyyən mədəniyyət daşıyıcılarının fon biliklərinin həcmindən asılı olaraq özünü göstərir və apardığımız assosiativ eksperimentin məlumatlarına görə, artionim-siqnalla bağlı insan şüurunun çoxaldığı sabit assosiasiyalar kompleksinin yaranmasının mənbəyinə çevrilir.

N.V.Podolskayanın ardınca artionimlər adı altında biz bədii əsərlərin adlarını bildirən və hər hansı bir dilin, eləcə də müvafiq dövrün mədəni məzmununun əks olunması ilə bilavasitə bağlı olan xüsusi adlar qrupunu nəzərdə tuturuq. [3, s.38].

Artionimlər linqvokulturoloji hadisələr kimi istifadə prosesində presedentə çevrilir. Biz artionimləri - presedent adları - loqoepistemaların xüsusi sinfi, dəyər əhəmiyyəti ilə seçilən artionimik konseptual sferanın əsas vahidləri hesab edirik və bununla da ana dilində danışanların şüurunda özünəməxsus assosiasiyalar sistemini oyadır.

İstənilən presedent xüsusi ad həmişə bir anlayış təşkil edir. Artionimlərin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, sənət əsərinin müəllif tərəfindən nominasiyası və onun resipiyent tərəfindən qavranılması incəsənət obyektlərində bərpa olunan ətraf reallığın obyekt və hadisələrinin xüsusiyyətləri əsasında müəyyən edilmiş mədəni konsepsiyalar əsasında həyata keçirilir. Assosiativ eksperimentin vizual və eşitmə növlərinin nəticələri bizə sənət növlərindən birinin - rəngkarlığın artionimlərinin və əsərlərinin qavranılması ilə əlaqəli ən tipik anlayışları müəyyən etməyə imkan verdi. Əsas anlayışlara İnsan (“Səri gəlin”, “Dilbərim”, “Dağlar qızı Reyhan”, “Koroğlu üvertürası” və s. musiqi adları, “Bəstəkar Qara Qarayevin portreti”, “Nizami işığında Mah Tələtin portreti” və s. rəsm adları), Zaman (“Gecələr”, “Səhər-səhər”, “Axşamlar”, “Məktəb illəri” və s. musiqi adları, “Ulduzlu gecələr”, “Dan söküləndə”, “Qış gecəsi”, “Madridə 3 may 1808” və s. rəsm adları), Məkan (“Odlar Yurdu”, “Abşeron”, “Xəzərin sahilı”), Hadisə (“Altı uşaq pyesi”, “Evliyə subay”, “O olmasın, bu olsun” musiqi adları, “Sonuncu axşam yeməyi”, “Napoleon Alpları keçir” rəsm adları), Simvol (“Abşeron qadınları”, “Sənə, bəşəriyyət!”, “İldırım yollarla”), Hiss (“Sevgi”, “Dostlar”, “Səadət” kimi musiqi adları, “Güllər və quşlar”, “Qızılgül və bülbul” “Ağrı” kimi rəsm adları) və s. aiddir.

Musiqi əsərlərinin adı olan artionimlərin mürəkkəbliyi, qavranılması və dərk edilməsinin açıqlanması, eşitmə mahiyyəti ilə izah edilən xüsusiyyətlərinin təsviri ilə bağlı məsələlər gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli görünür. auditoriya və vizual eksperimentin metodologiyasının təkmilləşdirilməsi ilə, artionimik məkanda kateqoriyalararası və kateqoriyalararası münasibətlərin müəyyən edilməsi ilə.

Müasir Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin unikal alt sistemi kimi artionimlərin semantik və struktur xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Artionimlər dilin muxtar, lakin təcrid olunmamış onomastik altsistemidir, ümumi dil qanunlarına tabedir, lakin digər onimlərlə müqayisədə dildənkənar amillərin daha dərin təsiri nəticəsində yaranan spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Onomastik vahid kimi artionim özünəməxsus dil-mədəni məzmunu ilə seçilir.

2. Artionim semantikasi mənanın özəyini təşkil edən istinad, denotativ və işarəli komponentlərin, eləcə də onun periferiyasını təşkil edən mənanın konnotativ mənalarının, etimoloji və assosiativ komponentlərinin məcmusudur. Bütövlükdə artionim mənası linqvistik və ensiklopedik məlumatların

məcmusudur.

3. Artionimlərin struktur və semantika baxımından təhlili onların müxtəlif tipli ifadə və cümlələri təmsil edən ən tipik modellərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Artionimlərin sintaktik strukturları əksər hallarda çoxkomponentli olduğundan onların semantikasını komponentlərin ümumi mənasından yaranır.

4. Precedent artionimlər ana dilində danışanların şüurunda mövcud olan artionomik konseptual sferanın əsas vahidləri kimi çıxış edən anlayışların aktuallaşması üçün əsas rolunu oynayır.

5. Yaradıcılıq prosesinin tərkib hissəsi olan incəsənət əsərlərinin nominasiyası müəllifin reallığa estetik münasibətini əks etdirir, bu obyektin alıcı (tamaşaçı, dinləyici) tərəfindən qavranmasına təsir göstərir. İncəsənət əsərlərinin adının estetik funksiyası onun bədii və ekspressiv əhəmiyyəti ilə bağlıdır ki, bu da arteonimi yığcam mətn kimi qəbul etməyə imkan verir.

6. İncəsənət əsərlərinə ad vermə prosesi ana dilində danışanların şüurunda sabitləşmiş, artionim kimi qəbul edilən sintaktik modellər çərçivəsində həyata keçirilir. Nominasiya incəsənət obyektlərində əks etdirilən ətraf reallığın obyekt və hadisələrinin xüsusiyyətləri əsasında müəyyən edilmiş mədəni konsepsiyalara əsaslanır. Artionimik məkanın bir xüsusiyyəti onu dolduran anonim vahidlərin obyektin vizual və eşitmə qavrayışından yüksək asılılığıdır.

Artionimlərin spesifikliyi onların təbiəti ilə müəyyən edilir və linqvistik və ekstralingvistik (mədəni) amillərin vəhdətində təzahür edir. Artionimlərin linqvistik xüsusiyyətləri onunla əlaqədardır ki, tərkibləri müxtəlif tipli sintaktik konstruksiyalar və ya leksemalar olan nominasiya vahidləri kimi çıxış edərək, əksər hallarda ümumi qrammatik substantivlik mənasını daşıyır. Artionimin ekstralingvistik amili müəyyən mədəniyyətin daşıyıcılarının fon biliklərinin həcmindən asılı olaraq özünü göstərir və apardığımız assosiativ eksperimentin məlumatlarına görə, artionim-siqnalla bağlı insan şüuru tərəfindən çoxaldılan sabit assosiasiyalar kompleksinin yaranmasının mənbəyinə çevrilir. Nəzəri və eksperimental tədqiqatlar əsasında artionimin konkret sənət əsərində təcəssüm olunmuş real və ya qeyri-real vəziyyətin qorunub saxlanmasını təmin edən mədəni amilləri əks etdirmə qabiliyyəti qeyd olunur. Deməli, onomastik vahidlərin bütün xüsusiyyətlərinə malik olan artionim mədəni informasiyanın kodlaşdırılması prosesinin bir növü kimi qəbul edilir; özünəməxsus dil və mədəni məzmunu ilə seçilən bir fenomen kimi görünür.

Bu məqalədə artionimlər dilin onomastik məkanında periferik mövqe tutan vahidlər kimi nəzərdən keçirilir. Müəyyən edilmişdir ki, onu dərk edən və istehsal edən linqvistik şəxsiyyətdən asılı olaraq özə münasibətdə uzaq və ya yaxın ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan onomastikasının izahlı terminoloji lüğəti/M.Adilov, A. Paşayev. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 222 s.
2. Əmrahova L.H. Azərbaycan dilinin ktematonimlər sistemi //fəls.d.diss. avtoreferatı, – 2021, – 32 s.
3. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н.В. Подольская; отв. ред. А.В. Суперанская; Ин-т языкознания АН СССР. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Наука, 1988. - 192 с., с. 38

SUMMARY

The names of any works that are the product of human creative thinking - ideonyms - provide rich material for linguistic analysis. Ideonyms are the names of artistic and scientific works, as well as works of art, reflecting the ethno-cultural uniqueness of the Azerbaijani language. Artionyms, reflecting the set of names of various art objects (painting, music, graphics, etc.) used by the people in a certain period, occupy a certain part of it, and form an artionymic space, the content of which varies depending on the belonging of the people who created and perceived them to different cultures and territories, preserving the previous verbal elements. Acting as an open lexical system, the artionym space is constantly developing in time and space, is distinguished by a special connection of names created by representatives of different countries and cultures, is distinguished by its unstable composition and fairly rapid variability.

Keywords: *onomastic units, proper names, ideonyms, artionyms*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Validə ABBASBƏYLİ

abbaslivalide97@gmail.com

Orcid ID: 0009-0002-4909-504

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər mövzusu tədqiq olunur. Onomastika, xüsusi isimlərin, dilin müxtəlif sahələrində yaranan və müəyyən mənalar daşıyan adların tədqiqi ilə məşğul olur. Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər, söz birləşmələrindən və dilin sintaktik xüsusiyyətlərindən istifadə edərək formalaşan adlardır. Bu növ vahidlər əsasən iki və ya daha çox sözün birləşməsi ilə yaranır, məna, mənsubiyyət, təyinat kimi xüsusiyyətlər göstərir. Məqalədə bu vahidlərin Azərbaycan dilindəki formaları, strukturları, xüsusiyyətləri və onların dil sistemindəki rolu müzakirə olunur. Həmçinin, sintaktik üsulun onomastik vahidlərin yaranmasında necə işləndiyi və bu adların dilin müxtəlif sahələrində, o cümlədən coğrafi adlar, şəxsi adlar və təşkilat adlarında necə tətbiq edildiyi təhlil edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, sintaktik üsul, onomastika, onomastik vahidlər, adlar, dil strukturu, coğrafi adlar, şəxsi adlar*

Giriş

Xüsusi adlar tarixi şəkildə formalaşır və insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrini əks etdirir. Onların təhlili, müəyyən bir xalqın tarixinin bilinməyən səhifələrini oxumağa, unudulmuş yerli dillər, yad və ölü dilləri tapmağa, xalqların yayılma ərazilərini, mənşələrini, miqrasiya proseslərini və bir çox digər məsələləri öyrənməyə imkan verir.

Onomastika, dilin müxtəlif sahələrində yaranan adların öyrənilməsi ilə məşğul olan elmdir. Bu sahə, adların yaranma, təyinat və mənalarını tədqiq edərək, müxtəlif sosial və mədəni faktorlardan necə təsirləndiyini anlamağa çalışır. Onomastik vahidlər sintaktik üsulla yaranarsa, bu, iki və ya daha çox sözün birləşməsindən formalaşan adlar deməkdir.

Sintaktik üsul, adların yaranmasında söz birləşməsi quruluşundan və dilin sintaktik xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə formalaşan adlar kimi tərif edilə bilər. Bu növ onomastik vahidlər əsasən iki və ya daha çox sözdən ibarət olur və bu sözlər birləşərək xüsusi mənalar daşıyan yeni vahidlər yaradır.

“İnsan cəmiyyətinin və idrakin daimi inkişafı dil qarşısında həyatın və insan fəaliyyətinin bütün sahələrini yeni adlarla təmin etmək vəzifəsini qoyur. Hər dil sistemində yaranana adlandırma vasitələri müxtəlifdir və eynicinsli deyil” [4,s.165]. Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlər bildiyimiz kimi, sintaktik üsulla yaranır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlərin varlığı məsələsi çox mübahisəli problemlərdən sayılır. Zaman zaman dildə mürəkkəb sözlərin olub olmaması alimlərin mübahisələrinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində mürəkkəb leksik vahidlərin böyük əksəriyyətinin defislə və ayrı yazıldığı üçün bir çox dilçilər onları mürəkkəb söz hesab etmir. Çünki mürəkkəb sözün var olması üçün onun birgə yazılış qaydasının olması və sabit vurğu ilə deyilməsinin vacibliyi əsas kimi götürülür. Digər qrup alimlərin fikirlərinə görə isə Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlər hamısı ərəb dilindən keçmişdir. Lakin bütün bu mübahisələrə və fikir ayrılığına baxmayaraq dilimizdə mürəkkəb sözlər sözün quruluşca növləri arasında önəmli yerə malikdir.

Apelyativ leksikada olduğu kimi onomastik leksikada da sintaktik quruluşlu mürəkkəb sözlər ayrıca lay təşkil edir.

Azərbaycan dilindəki sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərdən danışan A. Qurbanov qeyd edir ki, onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif fiqurlara rast gəlinir. Alim daha sonra qeyd edir ki, bu tip onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir [6,s.335].

Azərbaycan dilində sintaktik üsulla sözlər yaranması antroponimlər, toponim, hidronimlər, kosmonimlər, ktematonimlər arasında daha intensiv şəkildə görünür. Sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb onomastik vahidləri belə təsnif etmək daha doğru olardı:

Sintaktik qaydada yarananlar

Sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar.

Sintaktik qaydada yarananlarda əgər yalnız köklər iştirak edirsə, sintaktik-morfoloji qaydalara əsasən yarananlarda leksik şəkildə də aktiv şəkildə iştirak edir.

Sintaktik üsulla yaranan birinci qrup mürəkkəb onimlərin komponentləri həm ümumi, həm ümumi və xüsusi, həm də hər iki komponenti xüsusi isimlərdən yaranan bilir. Sintaktik-morfoloji üsulla yaranmış onimlərdə reallaşan şəkildə morfemlər həm köklərdən sonra, həm də köklər arasında işləyə bilər.

S.Cəfərov mürəkkəb sözləri forma və məzmununa görə müəyyənləşdirməyi məqsəduyğun sayır [2,s.89].

Azərbaycan dilində sintaktik üsul ilə yaranan onomastik vahidlər, əsasən mürəkkəb xüsusi isimlər şəklində mövcud olur. Məsələn, coğrafi adlar, ktematonimlər, şəxsi adlar kimi sahələrdə bu cür onomastik vahidlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu adlar, adətən, ərazi və ya mədəni xüsusiyyətlərə, eləcə də müəyyən bir məqsədə xidmət edən strukturlara əsaslanır.

Coğrafi adlar: Coğrafi adlar Azərbaycan dilində çox vaxt iki və ya daha çox sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn,

Qəsbkarın yuvasın öz başına yığ artıq,

Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yolu yox artıq! [5,s.94];

Mən olmasam Keyti çatar qaşını,

Duman alar Dəlidağın başın [5,s.59].

Nümunələrindəki oykonim və hidronimlər sintaktik üsulla yaranmış onomastik vahidlərdir.

Bu adlar, hər birinin öz mənasına və ərazi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, dilin sintaktik quruluşlarından istifadə edərək formalaşır.

Şəxs adları: Azərbaycan dilində şəxsi adlar da sintaktik üsullarla formalaşır. Məsələn, “Bu əhvalatdan iki gün sonra Qaçaq Xanmuradın bütün dəstəsi ilə Bayram babanın evinə qonaq gəldi” [3,s.93]. Biz, babamın dostu olan Şahı Əfzəbaşının faytonunda Qızılbaşoğlu Əliyəlinin müşayiəti ilə şəhərə yola düşdük [3,s.339].

Dünən duz yatağı Ceyranbatana

Bu günkü gənc meşə şöhrət deyilmi? [5,s.12]

Bu cür adlar həm şəxsin kimliyini müəyyən edir, həm də müəyyən bir sosial təbəqə və ya mənsubiyyətin ifadəsidir.

Ktematonimlər: Mürəkkəb ktematonimlər coğrafi adların daha dəqiq və spesifik şəkildə ifadə olunmasını təmin edir. Onlar həm təbiətə, həm tarixi hadisələrə, həm də insanlar və mədəniyyətlə bağlı müxtəlif əlamətləri əks etdirir. Belə adların istifadəsi yerin tanınmasını və başa düşülməsini asanlaşdırır. Mürəkkəb ktematonimlər bir neçə sözü özündə birləşdirərək müəyyən mənalara və funksiyalara daşıyan onomastik vahidlərdir. Bəzi mürəkkəb ktematonimlər yerin tarixini və mədəniyyətini əks etdirir. Məsələn, “İçərişəhər” Bakı şəhərinin tarixi və mədəniyyətini vurğulayan bir addır.

Sintaktik üsul ilə yaranan onomastik vahidlər, dilin quruluşunu daha da zənginləşdirir və ona daha böyük bir məna qatqısı verir. Həm coğrafi, həm də qeyri-coğrafi adların yaranmasında bu üsul geniş istifadə olunur. Sintaktik birləşmələr yalnız dilin qrammatik strukturlarına uyğunlaşmaqla

qalmır, həm də dilin mədəni və sosial kontekstinə uyğun olaraq istifadə olunur.

Bu növ onomastik vahidlər həm də dilin inkişafını göstərir. Belə ki, bir çox hallarda tarixən müəyyən hadisələrə və ya coğrafi ərazilərə istinad edən adlar zamanla dəyişərək daha geniş bir mənaya sahib olur. Bu, dilin dinamizmini və inkişafını əks etdirən mühüm amildir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər ən azı iki komponentdən əmələ gəlməlidir. Komponentlər morfoloji əlamət qəbul edib-etməməsinə görə də iki yerə ayrılır:

1. Morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlər; Məsələn,

Aveyin qoynunda, Daşsalahlıda,

Damçılı adlanan bir nemət yaşar [5,s.24].

2. Morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər [7,s.67].

Morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlərdə iştirak edən komponentlərdə sözdüzəldici şəkildə iştirak etmir. Məsələn,

Hələ yadımdadır Gözəldərdə

Qəflətən yağışda islandığım gün [5,s.8].

Nəticə

Azərbaycan dilində sintaktik üsul ilə yaranan onomastik vahidlər, dilin strukturu və istifadəsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar, yalnız dilin söz ehtiyatını zənginləşdirməklə qalmır, həm də cəmiyyətin tarixini, mədəniyyətini və sosial quruluşunu əks etdirir. Coğrafi adlar, şəxsi adlar və təşkilat adları sintaktik üsul ilə yaranan onomastik vahidlərin əsas formalarıdır və bunların hər biri dilin müxtəlif sahələrində öz rolunu oynayır.

Beləliklə, qeyd edirik ki, onomastika sahəsində aparılan tədqiqatlar Azərbaycan dili orfoqrafiyasının və onomastik vahidlərin qrafikasının mənasını, həmçinin bu modellərin strukturlarının təşkil olunması prosesində onların struktur vahidlərinin dinamikasını, dil xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu, Azərbaycan dilinin yazılı mədəniyyətinin uzun müddət inkişafı dövründə formalaşan dil xüsusiyyətlərini, onun linqvospesifik kanonlarını araşdırmağa, etnokultura və onomastik vahidlərin lüğətinin formalaşması tarixinin daha dərinədən öyrənilməsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Болдырев, В.Е. Введение в теорию межкультурной коммуникации / В.Е.Болдырев. Курс лекций. -М.: Русский язык, 2010.-114с.
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / Cəfərov S. –Bakı: Maarif, -1982. -216 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərlər / –Bakı: Avrasiya Press, 2005, –170 s.
4. Həbibli R. Tətbiqi onomastika məsələləri. Bakı: MSV Nəşr, 2018
5. Hüseyn Arif Şeirlər, II c. Bakı: MBM,2024, –488 S. S. 12
6. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları II c.Bakı 2019, –432 s.
7. Mahmudova Q. Müasir türk dillərində sözyaratma yolları/–Bakı: Zəngəzurda, 2021, –203 s.
8. Məmmədli İ.Ömrü sözə verdim/ –Bakı: Azərnəşr, 2023.–104 s.

SUMMARY

This article explores the topic of onomastic units formed through syntactic methods in the Azerbaijani language. Onomastics, the science of names, deals with the study of names that arise in various fields of language and carry specific meanings. Onomastic units formed through syntactic methods are names created by utilizing sentence structures and syntactic features of the language. These units are typically formed by combining two or more words, expressing characteristics such as meaning, affiliation, and designation. The article discusses the forms, structures, features, and the role of these units in the language system of Azerbaijani. Additionally, it analyzes how the syntactic method works in the formation of onomastic units and how these names are applied in various areas of the language, including geographical names, personal names, and organizational names.

Keywords: Azerbaijani language, syntactic method, onomastics, onomastic units, names, language structure, geographical names, personal names

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMINLƏRİN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Vüsalə İMANOVA

imanlivusale561@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məqalədə “termin” və “terminologiya” anlayışlarına müxtəlif yanaşmalar və müvafiq təriflər müzakirə olunub. Mövcud olanları ümumiləşdirən “termin” anlayışının müvafiq hərtərəfli tərfi təklif edilmişdir. Bundan əlavə, “terminologiya” anlayışına müxtəlif yanaşmalar təhlil edilmişdir. Terminologiyaya təkcə lüğət, leksikologiyanın bir hissəsi və ya təlim kimi deyil, həm də statistik və analitik metodlardan istifadə edən terminlərin yaradılması və fəaliyyəti haqqında ayrıca müstəqil elm kimi yanaşmaq üçün kifayət qədər əsaslar mövcuddur. Terminologiyanın bir elm kimi tədqiqi üsulları ümumi elmi və ənənəvi lingvistik üsullarla bağlı təklif edilmiş və müzakirə edilmişdir. Dil vahidləri, nitq səslərinin akustik xüsusiyyətlərini tədqiq edir və onların dəyişməz xüsusiyyətlərini fərqləndirir, xüsusən də xarici səslərin qrafik təsviri prinsiplərini birləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, dəqiq və humanitar elmlərin metodologiyası və yanaşmaları dil materialını daha dərinləndirən və obyektiv araşdırmağa imkan verən bir elm kimi terminologiyaya birgə töhfə verir.

Açar sözlər: terminologiya, konsepsiya, tərcümə, ünsiyyət, terminoloji lüğətlər

Terminoloji nəzəriyyə olaraq da bilinən terminologiya nəzəriyyəsi, müxtəlif peşə və akademik sahələrdə ixtisaslaşmış terminologiyanın yaradılması, idarə edilməsi və istifadəsi ilə əlaqəli prinsiplərə, metodlara və konsepsiyalara yönəlmiş bir tədqiqat sahəsidir. Terminologiya ixtisaslaşmış biliklərin təqdimatı, ifadəsi, ünsiyyəti və tədrisi ilə məşğul olan bütün mütəxəssislər üçün lazımdır. Terminologiya kontekstlərin və ixtisaslaşdırılmış mətnlərin anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Texniki və elmi kontekstlərin mürəkkəb terminoloji detallarını başa düşmək tələbələrə sənədin əsas mesajının nə olduğunu anlamağa kömək edir və mütəxəssislərə məzmunu daha səmərəli şəkildə çatdırır. Tərcüməçilər daha ardıcıl və ardıcıl tərcümələr yaratmaq üçün terminoloji mənbələrdən (məsələn, termin bankları, lüğətlər, ensiklopedik lüğətlər və s.) necə istifadə oluna biləcəyini öyrənmək üçün terminologiyayı öyrənməlidirlər. Sənədli alimlər terminoloji fəaliyyətin biliklərinə necə təsir etdiyini və inkişaf etdirdiyini, əsasən iştirak etdikləri təsnifat, indeksləşdirmə, kataloqlaşdırma və bir çox digər vəzifələri necə asanlaşdırma biləcəyini öyrənmək üçün terminologiyanın öyrənilməsinə etibar edirlər. Terminologiyanın öyrənilməsi bütün mövzu sahələrinin əsasını təşkil edir. Bir çox mütəxəssisin və ya qeyri-mütəxəssisin üzləşdiyi terminoloji çətinliklərə və çətinliklərə həll yolları tapmaqla yanaşı, həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə ünsiyyət keyfiyyətini artıran dillərin və terminologiyanın inkişafına yol açır. Terminologiyayı öyrənmədən texniklər, yəqin ki, ünsiyyət məqsədləri və mədəni kimlik üçün dilin qorunması və saxlanması nə qədər vacib olduğunu heç vaxt anlamazdılar.

Bu gün Azərbaycan dilinə ingilis dili vasitəsilə keçən bir sıra terminlər var ki, bəzi iqtisadçıların fikrincə, onu tərcümə ilə qəbul etmək də olar. Məsələn, “marketing” – market - bazar deməkdir və ingilis şəkildəsi əlavə olunub; “menecment” – latınca əl mənasını verən manus və ment şəkildəsindən ibarətdir. Həmin sözlərin tərcümə olunma və Azərbaycan və ya digər dillərdə yeni terminlə ifadə olunma imkanlarını iki ensiklopedik lüğətdə tərifini verməklə əyani göstərmək istəyirik: marketing (ingiliscə marketing) – bazarın öyrənilməsi və istehlak tələbinə aktiv təsir üzrə tədbirlər sistemi; bazarın tələbindən çıxış edərək, yeni növ məhsulların işlənməsi, istehsalı və satışı və ya xidmətlərin göstərilməsi üzrə fəaliyyətin idarə edilməsi və təşkili; menecment (ingiliscə management) –

istehsalın, həmçinin intellektual maliyyə və digər resursların idarə edilməsi prinsipləri, metodları, vasitələri və formaları; istehsal və satışın onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və mənfəətin artırılmasına yönəldilən idarəetmə praktikası və nəzəriyyəsi.

Türkcə bu terminlər “bazarlama” və “yönetim”, rusca marketinq eyni saxlansa da, menecment termini “idarəetmə” və ya “rəhbərlik” (upravlenie, rukovodstvo) kimi tərcümə olunub və Rusiyada bəzi ali məktəblərdə bu adla da tədris olunur. Gətirdiyim bu nümunə ilə onu göstərmək istəyirəm ki, bütün dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunmuş terminlərin milli dillərdə uğurlu tərcüməsi olsa da, artıq iqtisad elminin müstəqil istiqamətlərinə çevrilmiş bu terminləri yenidən yaratmağa ehtiyac yoxdur.

İqtisadi terminologiya işinin ən vacib mərhələsi ona aid olan bütün terminlərin sözlük fondunun yaradılmasıdır. Bunun nəticəsi olaraq müxtəlif səpkili (tarixi, etimoloji və s.) terminoloji lüğətlər tərtib edilir. Avroamerikan mənşəli ter-minlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur: aktiv, aksept, debet, devalvasiya, deponent, emitent, indeksasiya, bazis, ipoteka, lizinq, banknot, direkt-meyl, ofşor və s. məhz rus dilində tələffüz edilən kimi yazılır. Termin yaratmada morfoloji üsulun rolu daha böyükdür və məhsuldarlığına görə çox xarakterikdir. Azərbaycan dili iltisafı dil qrupuna daxildir və bu dildə, ingilis dilindən fərqli olaraq, sözün sonuna şəkilçi artırmaqla yeni mənalı söz və terminlər əmələ gəlir. Azərbaycan dilində bir çox məhsuldar leksik şəkilçilər vardır ki, bunlar da termin yaratmada mühüm yer oynayır. Məsələn, çi^{-4} , lıq^{-4} , lı^{-4} , ma^{-4} , sız^{-4} və s. şəkilçilərin köməyi ilə çoxlu sayda terminlər yaradılır ki, bu da dildə müxtəlif sahə terminoloji sisteminin zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa dillərdən alınmış şəkilçilərdən də dilimizdə termin yaratmada istifadə olunur.

İngilis dilinə aid yazılmış tədqiqat əsərlərindən məlum olur ki, bu dildə 150-ə yaxın sözyaradıcı suffikslər fəaliyyət göstərir. Onların əsas fərqləndirici cəhətləri isə artırıldığı sözdə yaratdığı semantik çalar və hansı nitq hissəsinə aid olan sözlərə daha çox əlavə olunmasıdır. Müasir ingilis dilində çox rast gəlinən və bütövlükdə leksik sistemdə olduğu kimi, termin yaratmada da məhsuldarlığı ilə seçilən aşağıdakı affiksləri nümunə göstərmək olar: -able, -ible, -age, -al və s. Məsələn, arable-şum üçün yarayan, eligible-hüququ çatan, pilotage-təyyarə sürmə, global –ümum-dünya, medical-tibbi və s.

Bundan başqa an, eer, ier, ist suffiksləri də morfoloji üsulla terminyaratmada xüsusi rol oynayır. Bu sözdüzəldici morfemləri birləşdirən əsas xüsusiyyət odur ki, onlar əksər hallarda adlara qoşulur və nominativ məzmun daşıyan müxtəlif sahə terminoloji sisteminə aid olan sənət, peşə, semantikalı terminlər yaradır. Bu şəkilçilərin yaratdığı mənalar Azərbaycan dilində məhsuldar hesab olunan -çı sözdüzəldici morfeminin yaratdığı semantikaya uyğun gəlir. Məsələn rocketeer-raketçi, electrigran-elektrik, atheist-ateist, terrorist-terrorist və s. -ance suffiksi ilə Azərbaycan dilindəki -ma şəkilçisinin yaratdığı semantikaya yaxın mənalı terminlər yaradılır. Insurance-sığortalanma, resistance-müqavimət göstərmə və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində terminyaratmada prefikslər də xüsusi rol oynayır. Məsələn anti-, counter-, de-, dis-, micro-, pre-, sub- və s.

SUMMARY

The article discusses various approaches to the concepts of "term" and "terminology" and relevant definitions. In addition, different approaches to the concept of "terminology" were analyzed. There are sufficient grounds for treating terminology not only as a dictionary, a part of lexicology or a study, but also as a separate independent science of the creation and operation of terms using statistical and analytical methods.

Thus, the methodology and approaches of the exact and humanities jointly contribute to terminology as a science that allows for a deeper and more objective study of language material.

Keywords: terminology, concept, translation, communication, terminological dictionaries

KÜLTİQİN ABİDƏSİNDƏ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ SÖZLƏR

Xalidə ƏSGƏROVA
xalide.sgrova@mail.ru
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili ilə Azərbaycan dilinin şivə leksikasının müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlar həm sayca azdır, həm də dialekt leksikası ilə ortaq olan bir çox sözlər öyrənilməmişdir. Kültiqin şərəfinə abidədə işlədilən qədim türk sözlərinin mənə xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin şivələrində bəzən sabit qalır, bəzən də dəyişikliyə uğrayır. Mənə dəyişikliyi leksik-semantik inkişaf prosesində bir çox amillərin təsiri nəticəsində baş verir.

Kültiqin abidəsindəki Azərbaycan şivələri ilə ortaq sözlər adətən öz semantik əhatəsindən uzaqlaşmır, əvvəlki mənə ilə əlaqəsini tam və qismən saxlayır. Semantik cəhətdən dəyişən sözlər mənə genişlənməsi, yaxud mənə daralma ilə müşayiət olunur. Dəyişkən mənalı ortaq sözlərin sayı şivə leksikasında bir qədər çoxdur. Ortaq sözlərə həm müstəqil mənalı leksik vahid kimi, həm də quruluşca düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsində, onomastik vahidlərdə rast gəlinir.

Açar sözlər: *leksik vahid, dialekt leksikası, yazılı abidə, semantik dəyişiklik*

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında vaxtilə dilimizdə işlənmiş köhnəlmiş sözlər ilə yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinin dili üçün səyyəvi sayılan leksik vahidlər də mühüm yer tutur. Tədqiqatlarda daha çox şivə leksikasında qorunub saxlanılan qədim türk leksik qatı öyrənilmiş, azsaylı araşdırmalarda qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili ilə müqayisələr aparılmışdır. Prof. E.Əzizov «Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha mühafizəkar olan dialekt leksikasında»kı qədim türk leksik qatına aid olan sözləri üç növə ayırır: ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayanlar; ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayanlar və ilkin mənasına yaxın olan sözlər (bax: 3, s. 227). Prof. N.Xudiyev «Kültiqin şərəfinə abidənin lüğət tərkibi haqqında yazır: «...170-dən çox sadə və düzəltmə quruluşlu söz kök etibarilə türk mənşəlidir. İyirmiyə qədər sözün müasir dilimizdə ...işlənməsinin şahidi oluruq... Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş bəzi sözlərin izlərinə dialektlərimizdə bu gün də rast gəlirik». Sonra nümunələr gətirir: sab, kɨd, sülə, sı- (bax: 6, s. 78). G.Vəliyeva öz varlığını dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlayan qədim türk leksikasına məxsus bediz, yığla, çığan, anaru, yiqün, yorit və s. sözlərdən bəhs edir (bax: 9, s. 84-86). Orxon-Yenisey abidələrində mövcud olan bir sıra sözlərin müxtəlif fonetik dəyişimlərə uğrayaraq öz izlərini Azərbaycan dilinin şivələrində mühafizə etdiyini vurğulayan E.Ə.İbrahimova körüklük, bitı, apa, bar, ulayu, kün, isiqti və s. sözlərlə müqayisələr aparır (bax: 4, s.19). Bununla belə, Kültiqin abidəsinin lüğət tərkibi bu aspektdə ayrıca tədqiqata cəlb edilməmiş, Azərbaycan dilinin dialekt leksikası ilə müştərəklik təşkil edən bir çox sözlər, ümumiyyətlə, öyrənilməmişdir.

Kültiqin şərəfinə abidədə işlədilən qədim türk sözləri Azərbaycan dilinin şivələrində iki fərqli funksionallıq nümayiş etdirir. Bir halda leksik-semantik mənə olduğu kimi qalır, digər halda sözün anlam tutumu tam və ya qismən dəyişə bilər. Dəyişikliklər dil vahidlərinin leksik-semantik inkişafının nəticəsi kimi təzahür edir və ictimai həyatın, dilxarici və dildaxili amillərin təsiri ilə baş verir. Şivə leksikadakı belə leksik vahidlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, dəyişkən mənalı sözlər sabit mənalı sözlərə nisbətən çoxluq təşkil edir.

Qədim türk (runik) yazılı abidələrində yazı «çöl, səhra» anlamını verir. Kültiqin şərəfinə abidədə Şantun yazı toponiminin tərkibində müşahidə edilir. İlgəri Şantun yazıca təgi sülədim,

taluyka kiçig təgmədim (Cənub tərəf, III xətt: Tərcüməsi: İrəli-Şərqə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağa az qaldı; 11, s. 30). Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax, Laçın, Oğuz, Ordubad, Tərtər, Şahbuz, Zəngilan şivələrində eyni fonetik tərkibli söz «çöl, səhra, düzənlik» mənasındadır (2, s. 544). Qavaxlar susuz yazılar çoxudu (Füzuli şivəsi). Arxaik leksik vahid Göyçay, Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən, Ucar, Tərtər, Şamaxı şivələrində yazıpişiyi mürəkkəb sözünün tərkib hissəsini təşkil edir. «Çölpişiyi» deməkdir (2, s. 544).

Yiq sözü Kültigin abidəsində «yaxşı» mənasını ifadə edir. Ötükən yışda yiq idi yok ermiş (Cənub tərəf, IV xətt. Ötükən ormanında yaxşı sahib yox imiş; 8, s. 70). Leksik vahidin yeğ forması Quba, Ordubad şivələrində, kiçik fonetik dəyişikliyə uğramış yey şəkli isə Cəbrayıl, Gədəbəy, Göygöl, Göyçay, İmişli, Meğri, Şamaxı, Tərtər şivələrində eyni mənada işlənir. (bax: 2, s. 545, 549). O sənnən yey danışır (İmişli). Yeg fonetik tərkibi «Kitabi-Dədə Qorqud»da müşahidə edilir. Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa, yeg (7, s. 32).

Şivələrdə mənası dəyişilməyən qədim türk sözlərindən biri də irak leksemidir. Irak erser yab拉克 ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür (Cənub tərəf, VII xətt; Uzaq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir. 8, s. 71). Leksik vahid Cəbrayıl şivəsində irax şəklində «uzaq, kənar» mənasını verir (bax: 5, s. 326). Dəvəçi şivəsində samitartımı ilə müşayiət olunan iqraq forması (8, s. 232) müşahidə olunur. Gəncə şivəsində eyni mənada irax şəkli işlənir.

Arıl- feili hərfi mənada «təmizləmək», mətnə görə «seyrəlmək, sayca azalmaq» mənasını verir. Antağının üçün iqidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ, arılığ (Cənub, 8-9-cu xətlər; Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu getdin, orada tamamilə zəiflədin, seyrəldin. 8, s. 71). İmişli şivəsində arımmağ feili «təmizlənmək, bəzənmək, yuyunmaq», Qazax, Şəki şivələrində arıtdamax, Quba, Xaçmaz şivələrində arıtdamağ «təmizləmək» mənalarında (2, s. 26) işlədilir.

Qədim türk runik mətnlərində katun sözü «xaqan arvadı» anlamındadır. Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlinünim, künçuyularım, bunça yəmə tirigi kün boltaçı erti (Şimal tərəf, IX xətt; Xatun anam, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca sağ qalanları kənz olası idi; 8, s. 75). Leksik vahid xatın şəklində Şəki, Dərbənd, Borçalı şivələrində, xatınşı formasında Qax şivəsində «arvad, qadın» mənasını ifadə edir (2, s. 217). Doqqazda xatınşılar durup (Qax). Xatınşı sözünün xatın kişi birləşməsindən yarandığını ehtimal etmək olar. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənir. Söz digər şivələrdə düzəltmə söz quruluşunda və mürəkkəb leksik vahidin tərkib hissəsində başqa mənə ifadə edir. Bakı şivəsində xatını, Goranboy, Tərtər şivələrində xatınbarmağı «üzüm növü»nü, Oğuz, Göyçay, Basarkeçər şivələrində isə yeməli yabanı bitkinin adını (1, s. 239) bildirir.

Kağan sözü də şivələrimizdə qorunub saxlanan qədim leksik vahidlərdəndir. Tənriteq tənride bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım (Cənub tərəf, I xətt; Tanrıtek göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum; 8, s. 70). Söz Lənkəran, Meğri şivələrində «igid, qüvvətli» mənalarındadır (2, s. 274). O day qağandı, adam-madam saymır (Lənkəran şivəsi). Bu, sözün uzun sürən inkişaf prosesində semantik dəyişikliyə məruz qaldığını göstərir. Bununla belə, leksik vahid öz semantik əhatəsindən tam uzaqlaşmamış, əvvəlki məzmun tutumu ilə mənə bağlarını qoruyub saxlaya bilmişdir. Çünki kağan sözünün qədim türk dilində «dövlət başçısı, hökmdar» mənası olduğuna görə «güclü, qüvvətli» anlayışını da ehtiva etməsi tamamilə mümkündür.

Kültigin abidəsində oğuz sözünün etnonim olduğu məlumdur. Tokuz oğuz bəgləri bodunı bu sabımın edgüti esid katığdı tiñle (Cənub tərəf, II xətt; Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə. 8, s. 70). Azərbaycan dilinin şivələrində söz xüsusi isim anlayışından uzaqlaşaraq fərqli anlamlar ifadə edir. İmişli şivəsində «lovğa, təkəbbürlü, ədəbaz», Sabirabad şivəsində «hazırcavab, kobud» mənalarında (2, s. 380) özünü göstərir. Nümunələr etnonimlikdən çıxan sözün Muğan şivələr qrupunda müsbət və mənfi anlayışlara doğru qütbləndiyini göstərir. G.Vəliyeva oğuz sözünün Azərbaycan şivələrində «qüvvətli, nəhəng, lovğa, kobud» anlamının oğuz tayfalarının həm xarici görünüşü, həm də xarakterləri ilə əlaqədar yarandığını qeyd edir (10, s. 9).

Türk run yazılarında süciq sözü «şirin» anlamındadır. Tabğaç bodun sabı süciq ağısı yımşak

ermis (Cənub tərəf, 5-ci xətt; Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. 8, s. 71). Sözü fonetik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmış sucux və sucuğ formaları müvafiq olaraq Ordubad şivəsində qoz, xəmindən hazırlanan xörək adını, Bakı şivəsində nişastadan hazırlanmış yeməyi, Kürdəmir şivəsində halva növünü (2, s. 446) bildirir. Göründüyü kimi, şivələrdə təsadüf edilən mənalar qədim türkcədəki dad anlayışından törədiyinə görə arxaik anlamın semantik hədudlarından kənara çıxmır.

İni Kültigin abidəsində «kiçik qardaş» anlamındadır. Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinc (Şərq tərəf, IV-V xətlər; Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş. 8, s. 72). Azərbaycan dilinin Zaqatala, Qax, Balakən, Şəki şivələrində söz «qayın», “arvadın ərinin qardaşı» mənasını (2, s. 234) ifadə edir. Menin inisi size qelipti? (Qax şivəsi). Sözü mənaca inkişafı onu qohumluq anlayışından nəinki uzaqlaşdırmır, əksinə, nikah qohumluğuna əsaslanan terminlərdən birinə, «arvadın qardaşı» anlayışına istiqamətləndirir. Əvvəlki mənə ilə müqayisədə yeni anlam daha geniş əhatəsi ilə fərqlənir.

Eçi sözü Kültigin abidəsinin mətnində iki mənada çıxış edir: «böyük qardaş» və «əmi». Anta kisrə inisi eçisin teq kılınmaduk (Şərq tərəf, V xətt; Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadı; 8, s. 72). Eçim kağan olurıpan türk bodunığ yiçe itdi (Şərq tərəf, 16-cı xətt. Əmim xaqan taxta oturub türk xalqını tənzim etdi). Sözü içi forması Zaqatala şivəsində «qardaş» anlamındadır (2, s. 231). İçi, mənim kərkimi usduya aparsana (Zaqatala). Verilmiş nümunə sözü dialektə mənə genişlənməsinə məruz qaldığını əks etdirir.

Armaqçı sözü Kültigin abidəsində «cəzbedici» mənasındadır. Begleri bodunı tüzsis üçün, tabğaç bodun təbligın kürlig üçün, armaqçısın üçün... türk bodun illedük ilin içğini idmis (Şərq tərəf, VI-VII xətlər; Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün... türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış). Şəmkir şivəsində armax sözü «həvəskar, həvəslı» anlamını bildirir. Mən işkiyə o qədər armax dəyiləm (2, s. 26).

Uç- feili qədim türk yazılı abidələrində «vəfat etmək» anlamını bildirir. Kanım kağan törük kazğanıp uça barmıs (Şərq tərəf, XV-XVI xətlər. Atam xaqan qanun yaradıb vəfat etmiş). Sözü məsdər şəkilçili uçmağ forması Şamaxı şivəsində «cənnət» mənasındadır. Leksik vahid eyni formada və məzmununda orta əsrlər yazılı abidələrimizdə də özünü göstərir.

Sınil sözü Kültigin abidəsində «kiçik bacı» mənasındadır. Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, sınilim kunçuyuğ birtimiz (Şərq tərəf, XX xətt; Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik, kiçik bacımı ona xanım verdik). Azərbaycan dilinin Qax, Zaqatala şivələrində fonetik dəyişikliyə (səs artımına uğramış) singil forması isə “bacanaq” mənasını ifadə edir (bax: 2, s. 438). Singil sözündəki səs artımının «sağır nun» səsinin relikti olduğunu ehtimal edirik. Mənə dəyişikliyi isə bir daha göstərir ki, söz VIII-IX əsrlər yazılı abidələrində qeyd alınan mənə tutumundan nə qədər uzaqlaşsa da əvvəlki anlayışla bağlılığı itmir. Əslində hər cür leksik-semantik inkişaf bu xətt üzrə gedir. Sinil sözü qədim dövrdəki «bacı» mənasından tamamilə uzaqlaşmış, ona yaxın semantik əhatədə yaşayır (sinil – bacı, singil – bacıların ərlləri). Belə semantik inkişaf leksik vahidi mənsub olduğu tematik qrupdan da uzaqlaşdırır; sinil «qız, qadın», singil isə «kişi» anlayışının ifadəçisi olur.

Başqa bir halda isə qədim türkcənin sözlərinin dialektlərdə özünü göstərən mənə dəyişikliyi morfoloji quruluş dəyişikliyi müşayiət edir. Əmgək sözü Kültigin abidəsində «əziyyət» mənasını ifadə edir. On ok bodun əmgək körti (Şərq tərəf, 19-cu xətt; On ok xalqı əziyyət gördü. 8, s. 73). Söz Zəngilan şivəsində əmgəndiməx/ şəklində işlənərək «incitmək, əziyyət vermək» mənasını ifadə edir. İllaf qiyamat qofsa da o canın əmgəndiməz (bax: 2, s. 160). Əmgək müasir dilimizdə işlənən əmək sözünün qıpçaq, karluq-uyğur qrupu türk dilləri üçün samit artımına malik qədim şəkli olduğunu yəqinliklə demək mümkündür.

Kültigin şərafinə yazılmış abidədə sığıtçı sözü «hüzdə ağı deyən, ağıçı» mənasını ifadə edir. Yuğçı, sığıtçı önrə kün toğsıkda... kəlipən sığtamıs, yuğlamıs (Şərq tərəf, IV xətt; Dəfn edən, ağıçı şərqdən, gündoğandan... gələrək dəfn etmiş, ağlamış; 8, s. 72). Zərdab şivəsində eyni kökdən olduğunu ehtimal etdiyimiz sıtqamax feili işlənir. Leksik vahid «taleyindən şikayətlənmək» mənasını (bax: 2, s. 434) ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999
4. İbrahimov E.Ə. Orxon-Yenisey abidələrinə dair (Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə müqayisə) /Bakı Universitetinin Xəbərləri-Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2010
5. Hacıyev T. Cəbrayıl şivəsi. Bakı: Elm, 2018
6. Xudiyev N. M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1986
8. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993
9. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: Elm və təhsil, 2013
10. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014

Türk dilində

11. Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu, Ankara: Kurmay yayınları, 2005

SUMMARY

Studies devoted to the comparative study of dialect vocabulary of the Azerbaijani language with the language of ancient Turkic (runic) written monuments are few, and many words common to dialect vocabulary and ancient Turkic written monuments have not been studied. Ancient Turkic words, common to the dialects of the Azerbaijani language and the monument in honor of Kultigin, sometimes change their meaning. Changes in meaning occur as a result of the influence of many factors in the process of lexical-semantic development.

Common words with Azerbaijani dialects in Kultigin's monument usually do not deviate from their semantic scope and fully or partially retain their connection with their previous meaning. Words that change semantic meaning are accompanied by either an expansion of meaning or a narrowing of meaning. The number of words that change their meaning is relatively dominant in the dialect lexicon. Common ancient Turkic words can be found both as a lexical unit that has an independent meaning, and as part of derivatives and complex words, and in onomastic units.

Keywords: lexical unit, dialect lexicon, written monument, semantic change

QLOBAL DÜNYADA DİL KÖRPÜLƏRİ: AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ İNGİLİS DİLİ

Nəzrin Xanlarova

xanlarovanezrin04@gmail.com

Orchid ID: 0009-0004-9803-1530

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə qloballaşma cəmiyyət və kapitalizmin inkişaf istiqamətlərini dəyişdirərək vahid ünsiyyət dili tələbi ortaya qoyub. Xarici dil hafizə, analitik düşüncə, yaradıcılıq, akademik fəaliyyət, mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq və qlobal vətəndaşlıq kimi sahələrdə mühüm rol oynayır. Xarici dil biliyi təkcə şəxsi inkişaf üçün deyil, həm də iş və karyera imkanlarını artırmaq üçün zərurətə çevrilib. O qlobal əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi artırır və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün imkanlar yaradır. Beləliklə, bu biliklər cəmiyyətin sosial-iqtisadi mənzərəsinin dərk olunmasına və qlobal integrasiyaya mühüm töhfə verir.

Azərbaycanda xarici dilin tədrisi qloballaşmanın tələblərinə uyğun inkişaf edir. Əsas xarici dil kimi ingilis dili CEFR (Dillər üçün Ümumi Avropa Çərçivəsi) modelinə əsasən tədris olunur. CEFR modeli dil bacarıqlarını 6 səviyyəyə bölür (A1-C2) və dinləmə, oxuma, yazma, danışmaq kimi əsas bacarıqları əhatə edir. Azərbaycanda bu modelin tətbiqi ilə təhsil proqramları yenidən qurulub, dərslilər uyğunlaşdırılıb və müəllim hazırlığına diqqət yetirilib. Lakin CEFR-in tətbiqində müəyyən çətinliklər mövcuddur: müəllim çatışmazlığı, resursların məhdudluğu, fərqli səviyyəli şagirdlərin eyni sinifdə olması və beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşma problemləri. Bu problemlərə baxmayaraq, CEFR modelinin tətbiqi Azərbaycanın beynəlxalq təhsil standartlarına integrasiyasını dəstəkləyir və uzunmüddətli perspektivdə təhsilin keyfiyyətini artırır.

Açar sözlər: qloballaşma, xarici dil tədrisi, CEFR modeli, mədəniyyətlərarası dialoq, qlobal vətəndaşlıq, beynəlxalq standartlar

Kapitalizmin və bu müstəvidə cəmiyyətin müasir dövrdə inkişaf istiqamətini dəyişməsi qloballaşmanın şərtlərinin yenilənməsi ilə nəticələnib. Qloballaşma ilk növbədə vahid ünsiyyət dili tələbini ortaya çıxardı. Məsələnin belə qoyuluşu, xarici dilin funksional baxımdan yeni istiqamətlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Beləliklə, xarici dil-

- hafizə, analitik düşüncə və yaradıcılıq üçün yeni imkanlar açdı;
- akademik və elmi fəaliyyət üçün daha geniş mənbə ehtiyatı təqdim etdi;
- karyera imkanı üçün daha geniş geniş üfüqlər açdı;
- mədəniyyətlərarası dialoq vasitəsinə çevrildi;
- tolerantlıq və qlobal vətəndaşlıq anlayışının mənbəyi oldu və s.

Beləliklə, təhsilalanların xarici dil daşıyıcısı olmaq kadr hazırlığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Nəticədə xarici dilin tədrisi üçün istinad edilən ənənəvi normalar, kodlar, konvensiyalar qeyri-standart məzmun daşımağa başladı. Dilin tədrisi keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəldi. 80-90-cı illərin tədrisindən fərqli olaraq dilin tədrisinin effektiv şəkildə təşkil olunması üçün yeni metodikaların tətbiq edilməsi, ən təkmil tendensiyalarının müəyyənəşdirilməsi məsələsi aktuallaşdı.

Xarici dil biliyi məzmunu etibarlı ilə koqnitiv, sosial və mədəni funksiya daşıyır. Bu funksiyalar fonunda xarici dil biliklərinin üstünlüklərinə diqqət edək:

- xarici toplumda və əhatədə birbaşa ünsiyyət qurmaq imkanı verir;
- xarici ədəbiyyat, musiqi, filmlər, məşhur media vasitələrinin və s. orijinal variantı ilə tanışlıq

olmaq və tədqiq etmək imkanı yaradır;

- müxtəlif mədəniyyət və milli zehniyyətlə vasitəsiz təmasa daxil olmağı təmin edir;
- qlobal media və beynəlxalq auditoriya üçün hazırlanmış xəbərləri əlçatan edir;
- tənqidi düşüncə və müqayisəli təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- müasir sosial-iqtisadi mənzərənin dərk olunmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayan mədəni

və emosional intellektə yiyələnmə imkanlarını genişləndirir;

- müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə ortaq ünsiyyət dili vəzifəsini yerinə yetirir;
- yeni iqtisadi mühitə daxil olmağa, biznes kontaktını, qloballaşmış market mühitində informasiya mübadiləsini asanlaşdırır. (1/ seh 50-55)

Onu da qeyd etmək istərdik ki, psixoloji araşdırmalar sübuta yetirmişdir ki, ana dilindən başqa bir dili bilmək və müntəzəm istifadə etmək çox hallarda müxtəlif xəstəliklərin (məsələn, demensiyanın) qarşısını alır.

Qloballaşan dünyada əmək bazarının mövcud tələblərinin dəyişməsi ilə xarici dil biliyi peşəkar həyatda nailiyyət və uğur qazanmanın vacib amillərindən biridir. Əmək bazarının hazırkı mənzərəsində işçi üçün gərəkli təminatı ödəyən şərtlərə əsasən vakansiyaların əksəriyyətində mövcud tələblər içərisində xarici dil biliyinin ön sıralarda olduğunu görə bilirik. Belə ki, xarici dil biliyi gələcək peşə fəaliyyətində geniş karyera imkanı təmin etməklə yanaşı əlavə gəlir imkanlarını genişləndirir.

Bir çox təşkilatlar, yerli və xarici şirkətlər beynəlxalq əməkdaşlığa və müştəri bazarına daha çox diqqət yetirdikcə xarici dil bilən işçi və mütəxəssislərə tələbat artır. Buna görə də qlobal bazara inteqrasiya etmiş şirkətlər öz sıralarına xarici dildə sərbəst ünsiyyət bacarığına malik işçilər cəlb etmək istəyirlər. Dil bilikləri əmək bazarının müxtəlif sahələrində iş qazanma şansını artırır. Əvvəla tərcüməçilik fəaliyyəti bu sahədə daha böyük önəm kəsb edir. Beynəlxalq tədbirlərdə texniki mətnlərin lokalizasiyası və sinxron tərcümə burada xüsusi əhəmiyyətlidir. O cümlədən turizm sənayesi bu sahədə çalışan mütəxəssislərin və işçi heyəti dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş qonaqlarla ünsiyyət qurmağa onların istək və ehtiyaclarını qarşılamaq üçün xarici dil biliyi tələb edir.

Modern erada mədəniyyətlərarası dialoqun genişlənməsi və qloballaşmanın təsiri ilə xarici dil yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi yox, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini qavraması və qəbul etməsində mühüm amil kimi çıxış edir. Xarici dil burada sanki bir keçid və ya körpü kimi rol oynayaraq qarşılıqlı anlaşma prosesində mədəniyyətlərarası əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir. Xarici dil vasitəsilə insanlar müxtəlif mədəniyyətləri daha yaxşı başa düşür, yanlış stereotipləri aradan qaldırır və mədəniyyətlərarası harmoniya yaradılması üçün şərait yaranır.

Diplomatiya və siyasi arenada nailiyyət əldə etmənin də ən başlıca şərtlərindən biri də xarici dil biliklərinə malik olmaqdır. Xarici dil biliklərinə malik olan siyasi liderlər xarici nümayəndələrlə daha çox konstruktiv dialoq qura bilirlər.

Ölkəmizdə xarici dilin tədrisi də qloballaşmanın tələblərinə cavab vermək üçün əsas sahələrdən biri kimi çıxış edir. Bu gün cəmiyyətin istənilən təbəqəsi üçün xarici dil biliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, ölkəmizin təhsil sistemində ingilis, alman, fransız, rus və digər Avropa dillərinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Məlumdur ki, müasir dünyada ingilis dili həm beynəlxalq ünsiyyət dili, həm də elm dili kimi dəyərləndirilir. Təhsil tariximizə qısaca nəzər salsaq görə bilirik ki, müxtəlif dövrlərdə siyasi və ictimai səbəblərə görə xarici dilin tədrisində yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Orta əsrlərdə ərəb, fars istilasından sonra bu xalqların dillərinin tədrisi ön planda olmuşdur. Yaxın keçmişdə rus dili əsas xarici dil kimi tədris olunurdu. Digər dillərin tədrisinə o qədər də diqqət yetirilmirdi. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd edək ki, Sovetlər dövründə Avropa dilləri tədris edilsə də, onların öyrənilməsi üçün dil mühiti yox idi. Bundan əlavə, tədris metodikası və məzmun xətti baxımından da kommunikativ dil bacarığının inkişafına əhəmiyyət verilmir, təlim prosesi yalnız qrammatik tərcümə metoduna əsaslanırdı.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra rus dili ilə yanaşı Avropa dillərinin də tədrisi üçün şərait yaradıldı. Hətta bu gün xarici dilin tədrisinə erkən yaşlardan – ibtidai siniflərdən (qeyd etmək lazımdır ki, hətta bir çox uşaq bağçalarında da oyun səviyyəsində xarici dil məşğələləri həyata keçirilir)

etibarən başlanılır. Azərbaycan hökumətinin xarici dilin tədrisini dəstəklənməsi təhsil siyasətinin bir istiqaməti kimi mənalandırılır. Bu məqsədlə bir sıra yeni proqram və strategiyalar həyata keçirilir. Həm 2009-cu ildə qəbul olunmuş “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, həm də “Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” çərçivəsində xarici dilin tədrisinin inkişaf etdirilməsi əsas prioritetlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Xarici dilin tədrisi qarşısına qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsi üçün yeni metodikalar tətbiq edilir. Bu məsələni ingilis dilinin tədrisi istiqamətində həyata keçirilən bir model əsasında izah edək.

Hazırda ölkəmizin ingilis dilinin tədrisi CEFR modelinə üstünlük verilir. Əvvəlcə CEFR-in nə olduğuna aydınlıq gətirək:

CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) — Dillər üçün Ümumi Avropa Çərçivəsi modeli dil bacarıqlarının inkişafını ölçmək və standartlaşdırmaq üçün istifadə olunan beynəlxalq bir çərçivədir. O 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən yaradılmış bir sistemdir, dilləri öyrənənlər və dildəki bacarıqları müəyyən etmək üçün ümumi standartlar təqdim edir. CEFR, yalnız Avropa Şurası və Avropa Birliyinin üzvü olan ölkələrdə deyil, həm də digər bölgələrdə böyük təsirə malikdir. Bu sistem yalnız qiymətləndirmə meyarlarını dəqiq müəyyən etməklə kifayətlənmir, həm də tədris proqramlarında və pedaqogikada islahatların aparılmasında köməkçi olur. Bu inkişaf, CEFR-in gələcək konseptual əsasını yaradır. ((5)/ səh 29,30)

CEFR, Avropa Şurasının təhsil islahatlarına dəstək olan layihələri davam etdirməyə çalışır. Məqsəd, dillərin öyrənilməsi və tədrisi sahəsində keyfiyyətin və səmərəliliyin artırılması üçün dil mütəxəssislərinə kömək göstərməkdir. CEFR yalnız dil bacarığının qiymətləndirilməsinə yönəlmir. Onun əsas məqsədi təhsil, tədris və qiymətləndirmə proseslərini təkmilləşdirməkdir. Bundan əlavə, dilin ünsiyyət vasitəsi olaraq öyrənilməsi və tədrisinə kömək etmək üçün CEFR tələbələrə geniş vizual imkanlar təqdim edir. CEFR, dil istifadəçisini və ya öyrənəni ictimai həyatın bir hissəsi olan və öyrənmə prosesində müstəqil fəaliyyət göstərən "sosial tərəfdaş" kimi təqdim edir. Bu, tələbənin cəlb olunmasına və müstəqilliyinin artırılmasına kömək etməklə həm kursların, həm də tədrisin real şəkildə dəyişməsinə nəzərdə tutur.

CEFR-in konkret fəaliyyətə yönəlmiş yanaşması, dil strukturu ilə tərtib edilmiş xətti tədris planına və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş anlayışlarla məhdudlaşmağa əsaslanmır. Bu yanaşma real vəzifələrə əsaslanmış tələblərin təhlilini və məqsədyönlü seçilmiş anlayışlar və fəaliyyətlər əsasında hazırlanan tədris planını ifadə edir. Bu yanaşma tələbələrin çatışmazlıqlarına deyil, gələcəkdə mümkün olan deskriptorlara əsaslanmış "bacarmaq" (edə bilmək) imkanı üzərində fokuslanır. Burada əsas fikir, gerçək həyatda tətbiq oluna bilən deskriptorlarla müşayiət olunan, tələbələr üçün məqsədli və real ünsiyyətə əsaslanan tədris proqramlarının və kurslarının hazırlanmasıdır.

Bu çərçivə, dil biliklərini 6 səviyyəyə bölür:

A1 və A2 – Başlangıç səviyyələri

B1 və B2 – Orta səviyyələri

C1 və C2 – Yüksək səviyyələri

CEFR modeli dörd əsas dil bacarığını – dinləmə, oxuma, yazma və danışmanı – əhatə edir. Azərbaycanda CEFR modelinin tətbiqi əsasən dil təhsili ilə bağlı proqramların yenidən qurulması, tədris resurslarının uyğunlaşdırılması və müəllimlərin hazırlanması sahələrində həyata keçirilir:

Oxuma anlama, yazılı mətnləri başa düşmə bacarığını əhatə edir və CEFR modeli bu bacarığı müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etdirməyi məqsəd qoyur:

A1 səviyyəsində şagirdlər əsas sözləri və qısa ifadələri başa düşə bilirlər. Məsələn, onlar mağaza cədvəllərini, yol nişanlarını və ya gündəlik istifadə üçün təlimatları oxuya bilirlər. Bu səviyyədə mətnlər adətən vizual dəstək (şəkillər, qrafiklər) ilə müşayiət olunur.

B1 səviyyəsində şagirdlər gündəlik həyatda istifadə olunan mətnləri, məsələn, qəzet məqalələrini və ya sadə romanları başa düşə bilirlər. Onlar mətnin əsas məzmununu və məqsədini müəyyən edə bilirlər.

C2 səviyyəsində şagirdlər mürəkkəb akademik və ya elmi məqalələri, eləcə də obrazlı dil ilə

zəngin ədəbiyyatı başa düşə bilirlər. Onlar mətnin quruluşunu təhlil edə və müəllifin mövqeyini qiymətləndirə bilirlər. Oxuma anlama bacarığını inkişaf etdirmək üçün CEFR müxtəlif janrları olan materiallarla işləməyi tövsiyə edir. Bu yanaşma həm lüğət bazasını genişləndirməyə, həm də mətnləri dərinləşmiş şəkildə başa düşməyə kömək edir. Yazı bacarığı, ideyaları və məlumatları yazılı şəkildə ifadə etmək qabiliyyətidir. CEFR bu bacarığın müxtəlif məqsədlər üçün inkişaf etdirilməsini təklif edir:

A1 səviyyəsində şagirdlər sadə sözlər və qısa cümlələr yazı bilirlər. Məsələn, onlar adlarını, ünvanlarını yazmaq və dostlarına qısa mesajlar göndərmək kimi fəaliyyətləri yerinə yetirə bilirlər. B2 səviyyəsində şagirdlər daha strukturlaşdırılmış və ətraflı mətnlər yazı bilirlər. Məsələn, onlar şəxsi fikirlərini ifadə edən esse və ya rəsmi məktub yazı bilirlər. C2 səviyyəsində şagirdlər mürəkkəb və dərin məqalələr yazı bilirlər. Onlar müxtəlif üslublar və tonlarla auditoriya ilə uyğun şəkildə ünsiyyət qurmağa qadirdirlər. CEFR yazı bacarığını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yazı janrları və formatları ilə işləməyi, həmçinin qrammatik qaydaların dəqiq tətbiqini tövsiyə edir. Danışq bacarıqları, öyrəncilərin şifahi ünsiyyət qurma qabiliyyətini əhatə edir və gündəlik ünsiyyətdən rəsmi müzakirələrə qədər müxtəlif səviyyələri əhatə edir: A1 səviyyəsində fərdlər özlərini təqdim edə və sadə suallara cavab verə bilirlər. Məsələn, onlar öz adlarını, yaşlarını və gündəlik həyat haqqında məlumat verə bilirlər. B1 səviyyəsində onlar sadə dialoqlarda iştirak edə, fikirlərini bölüşə və təcrübələrini paylaşa bilirlər. Məsələn, marketdə alış-veriş etmək və ya bir mövzu haqqında müzakirə etmək. C2 səviyyəsində öyrəncilər mürəkkəb müzakirələrdə sərbəst iştirak edə, mövqelərini ifadə edə, ətraflı təsvirlər təqdim edə və arqumentlərini müdafiə edə bilirlər.

CEFR danışq bacarığını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif real həyat situasiyalarını simulyasiya edən interaktiv metodlardan istifadə etməyi tövsiyə edir. Bu yanaşma, real həyatda şifahi ünsiyyət üçün lazımi inamı inkişaf etdirir. Dinləmə bacarığı, danışq dilini başa düşmək qabiliyyətini əhatə edir. CEFR bu bacarığı müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etdirməyə fokuslanır: A1 səviyyəsində təhsilalanlar yavaş və aydın danışqla, həmçinin sadə ifadələrlə başa çıxı bilirlər. Məsələn, gündəlik həyatda istifadə olunan qısa təlimatlar.

B2 səviyyəsində onlar müxtəlif ləhcələrdə olan mətnləri və bir qədər mürəkkəb mövzularda aparılan müzakirələri başa düşə bilirlər. C2 səviyyəsində isə həm sürətli danışığı, həm də obrazlı ifadələrlə zəngin dialoqları tam başa düşə bilirlər. Onlar həmçinin arxaik və ya qeyri-standart ifadələri təhlil edə bilirlər. CEFR dinləmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün autentik audio materiallardan istifadə etməyi və müxtəlif aksentlərə və ləhcələrə məruz qalmağı tövsiyə edir.

Universitetlərdə, xüsusilə xarici dillər fakültələrində dərslər CEFR əsasında həyata keçirilir və tələbələrin dil səviyyəsi bu modelə uyğun qiymətləndirilir. Müəllimlərin CEFR çərçivəsinə uyğun olaraq dil tədrisi metodikalarını mənimsəməsi üçün təlim proqramları təşkil olunur. Bu, xüsusilə pedaqoji ixtisaslaşma üzrə bakalavr və magistr pilləsində əhəmiyyətlidir. Burada xarici ekspertlərin iştirakı ilə yerli müəllimlər üçün təlimlər və seminarlara üstünlük verilir.

Dil səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq standartlar tətbiq olunur. Azərbaycanda xarici dil biliyini ölçmək üçün bəzi beynəlxalq sertifikat imtahanları (IELTS, TOEFL və s.) CEFR modelinə uyğunlaşdırılır.

Orta məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində qiymətləndirmə meyarları CEFR-in dörd əsas bacarığını əhatə edir: danışq, dinləmə, oxu və yazı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, CEFR modelinin Azərbaycanda tam tətbiqi bəzi problemlərlə üzləşir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-Müəllimlərin çatışmazlığı: CEFR metodologiyasına tam yiyələnmiş müəllimlərin sayının kifayət qədər olmaması;

-Resursların məhdudluğu: Xüsusilə rayonlarda CEFR-ə uyğun dərsliklər və resursların azlığı;

-Şagird və tələbələrin fərqli səviyyələri: Eyni sinifdə müxtəlif dil səviyyələrinə malik şagirdlərlə işləmək çətinliyi;

Lakin bu modelin tətbiqi təhsilalanların dil biliklərini daha obyektiv və sistemativ şəkildə qiymətləndirilməsi onların daha dərin səviyyədə dil öyrənmələrinə imkan yaradır. Başqa sözlə desək, Azərbaycanda CEFR modelinin tətbiqi ölkənin dil təhsili sahəsində beynəlxalq standartlara

inteqrasiyasına xidmət edir. Lakin bu proses davamlı inkişaf, resursların artırılması və müəllimlərin daha yaxşı hazırlanması ilə müşayiət olunmalıdır. Uzunmüddətli perspektivdə CEFR modelinin geniş yayılması ölkəmizdə təhsilinin keyfiyyətinin artması və qlobal inteqrasiyasının sürətinin artması üçün böyük perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dillərin öyrənilməsi, tədrisi və qiymətləndirilməsi üzrə ümum-avropa tövsiyə çərçivə sənədi tamamlayıcı cild
2. İsmaylova, A. (2014). Xarici dilin tədrisi metodikasının bəzi istiqamətləri. Azərbaycan məktəbi, 5, 91-93.
3. Zalova, M. (2023). İngilis Dilinin Dünya Dili Kimi Əhəmiyyəti və Öyrədilmə Metodları. Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, 10(4), 1067-1071
4. From a global language to global citizenship: Stories for tolerance and worldmindedness JANICE Bland Global education: Perspectives for English language teaching, 129-153, 201
5. Globalization and Education: Exploring the Exchange of Ideas, Values, and Traditions in Promoting Cultural Understanding and Global Citizenship Eneida Zalli Interdisciplinary Journal of Research and Development 11 (1 S1), 55-55, 2024
6. International Journal of Research Studies in Language Learning 2018 Volume 7 Number 3, 71-86
7. https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=_hO5CgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA129&dq=impact+of+foreign+language+teaching+on+tolerance+and+global+citizenship+&ots=2Akgc8p0uc&sig=l0fRvcyq33TbVUosky0GQVyzEis
8. www.googescholar.com
9. www.coe.int/lang-cefr
10. www.researchgate.net
11. www.wikipedia.com

SUMMARY

In the modern era, globalization has changed the directions of societal and capitalist development, introducing the demand for a common language of communication. Foreign language plays a significant role in areas such as memory, analytical thinking, creativity, academic activity, intercultural dialogue, tolerance, and global citizenship. Knowledge of a foreign language has become essential not only for personal development but also to enhance job and career opportunities. It increases competitiveness in the global labor market and opens doors for international collaboration. Thus, this knowledge contributes significantly to understanding the socio-economic landscape of society and global integration.

In Azerbaijan, foreign language teaching is developing in line with the demands of globalization. English is taught as the primary foreign language based on the CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) model. The CEFR model divides language skills into six levels (A1-C2) and covers core skills such as listening, reading, writing, and speaking. With the implementation of this model, education programs have been reorganized, textbooks have been adapted, and teacher training has been emphasized. However, there are certain challenges in the application of the CEFR: teacher shortages, limited resources, students of different levels in the same class, and issues with full alignment to international standards. Despite these challenges, the application of the CEFR model supports Azerbaijan's integration into international education

standards and, in the long term, enhances the quality of education.

Keywords: globalization, foreign language teaching, CEFR model, intercultural dialogue, global citizenship, international standards

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху глобализация изменила направления развития общества и капитализма, поставив требование единого языка общения. Иностранный язык играет важную роль в таких областях, как память, аналитическое мышление, творчество, академическая деятельность, межкультурный диалог, толерантность и глобальное гражданство. Знание иностранного языка стало необходимостью не только для личного развития, но и для увеличения возможностей в сфере труда и карьеры. Это повышает конкурентоспособность на глобальном рынке труда и открывает возможности для международного сотрудничества. Таким образом, эти знания вносят значительный вклад в понимание социально-экономической картины общества и глобальной интеграции.

В Азербайджане преподавание иностранных языков развивается в соответствии с требованиями глобализации. Английский язык преподается как основной иностранный язык на основе модели CEFR (Общеввропейская шкала компетенции для иностранных языков). Модель CEFR делит языковые навыки на шесть уровней (A1-C2) и охватывает основные навыки, такие как аудирование, чтение, письмо и говорение. В связи с внедрением этой модели образовательные программы были реорганизованы, учебники адаптированы, а подготовка преподавателей была усилена. Однако в применении CEFR существуют определенные трудности: нехватка преподавателей, ограниченные ресурсы, наличие учеников разных уровней в одном классе и проблемы с полным соответствием международным стандартам. Несмотря на эти проблемы, внедрение модели CEFR поддерживает интеграцию Азербайджана в международные образовательные стандарты и в долгосрочной перспективе улучшает качество образования.

Ключевые слова: глобализация, преподавание иностранного языка, модель CEFR, межкультурный диалог, глобальное гражданство, международные стандарты

DİLDƏ “GÖZƏLLİK” KONSEPTİ VƏ SEMANTİKA

Zeynəb SALAMOVA

zeynabsalamova83@gmail.com

Orcid ID: 0000-0003-2546-7101

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə konsept anlayışının mahiyyəti dilçilik baxımından tədqiq olunur və onun məna və anlayışla sıx əlaqəsindən bəhs olunur. Konseptin insan düşüncəsinin formalaşmasında və dilin quruluşunda funksiyaları araşdırılır. Məna sözün leksik və semantik aspektini ifadə edir, anlayış isə şəxsi dərk etmə prosesinin nəticəsi kimi formalaşır. Konsept bu iki anlayış arasında körpü rolunu oynayır. Konseptin məna ilə qarşılıqlı əlaqəsi məna və dil işarəsinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir və bu əlaqə konsepti verballaşdırır. Konsept — sözün leksik uyurluğu nəticəsində yaranan leksik məzmunu ilə ifadə olunur. Tarixən formalaşan konseptlər leksik mənalarla nisbətən daha sabit olur. Sözün bir neçə mənası ola bildiyindən leksik vahid yalnız bir məzmunu deyil, bir neçə anlayışı ifadə edə, müvafiq leksik-semantik variantların aktuallaşması nəticəsində fərqli konseptlərə aid ola bilər.

Açar sözlər: konsept, məna, pragmatika, konnotasiya, leksem

Əsas hissə

İnsanın doğulduğu andan etibarən dünya haqqında formalaşdırdığı biliklər sistemi ümumi anlayışlarla formalaşan məlumatların alınması hesabına daim inkişaf edir. Bu sistem mürəkkəblik və mücərrədlik səviyyəsinə görə müxtəlif olan və müxtəlif üsullarla formalaşan anlayışlardan ibarətdir. Hazırda konsept nəzəriyyəsi kifayət qədər işlənməmişdir. Konseptlərin öyrənilməsində iki istiqamət nəzərə çarpır. Birinci istiqamətin nümayəndələrinin (A.P.Babuşkin, N.N. Boldurev, L.L.Zalevskaya, E.S.Kubryakova, G.B.Novikov, İ.A. Sternin) fikrincə konsept şüurlu bir anlayışı əks etdirən fakt, reallıqdır. Ətraf aləmin obyekt və hadisələrinin əqli cəhətdən qurulması prosesində anlayışlar əldə edilən biliklərin məzmununu əks etdirir. Mədəniyyətşünaslıq adlanan ikinci istiqamətin nümayəndələri- N.D.Arutyunova, A.Vejbitskaya, V.I.Karasik, D.S. Lixaçev, Yu.S. Stepanov və s.) konsepti etno-semantik konnotasiyaya malik forma kimi nəzərdən keçirirlər.

Konseptlər “lingvistik” (verbal) və “qeyri-lingvistik” (qeyri-verbal) ola bilər. Bu və ya digər konseptin verballaşması onun cəmiyyətdəki lingvistik aktuallığından asılıdır. Əqli fəaliyyət nəticəsində insanda daha mürəkkəb struktura malik yeni anlayışlar formalaşır. “Anlayış” və “konsept” terminlərinin ortaq və fərqli cəhəti var. Əgər “konsept” obyektin və ya hadisənin əsas və məntiqi formalaşmış xüsusiyyətlərini əks etdirsə, o zaman “anlayış” obyektin vacib olmayan hər hansı bir və ya bir neçə xüsusiyyətini əks etdirə bilər. Konseptlər həmişə müəyyən bir tematik sahə ilə əlaqədar olur. Konsept insan fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsi üçün bir obyektin ən vacib keyfiyyətlərini və xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Beləliklə, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində nəzərdən keçirilən eyni reallıq anlayışın fərqli xüsusiyyətlərinə malik olacaqdır.

Müasir dilçilikdə anlayışların iki növü fərqləndirilir: ontoloji və pragmatik. Ontoloji anlayışlar istifadə məqsədi baxımından məhdudlaşmır. Dilçilər məhz ontoloji anlayışları öyrənir, hadisələrin və obyektlərin mahiyyətini sözlər vasitəsilə aydınlaşdırırlar. Pragmatik anlayışlar qnoseoloji funksiyaları yerinə yetirən alətlərdir. Konsepti ifadə edən lingvistik vasitələrin, habelə konseptin məzmununu açan mətnlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, dili daşıyıcılarının şüurunda konseptin məzmunu haqqında tam anlayış əldə etmək mümkün deyildir. Konseptin tədqiqi leksem semantikasını və valentliyini aydınlaşdırmağa imkan verən leksik-semantik sahələrin öyrənilməsi ilə mümkündür.

Sözlər, mənalar və duyğular dil toxumasını təşkil edən saplara bənzəyir. Onun çoxsaylı xüsusiyyətlərindən biri olan semantik incəlik sözün mənası və məharətli dil seçiminə əsaslanan gözəllik növüdür. Sözlər faydalı və təlqinedici olduqda, oxucu və ya dinləyiciyə intellektual və emosional cəhətdən təsir etdikdə bu xüsusiyyət müşahidə olunur.

Dilin estetik keyfiyyətləri - səslər, ritmlər və quruluşlar çox vaxt gözəllik ideyası ilə əlaqələndirilir. Yalnız sözlərin ifadə etdiyi mənalar deyil, onları daha yaxşı anlamaq və əlaqəni gücləndirmək üçün olan quruluşlar da gözəldir. Məna və gözəllik arasındakı qarşılıqlı əlaqə semantik incəliyin mahiyyətini təşkil edir, burada hər bir söz həm gözəl, həm də təbiiyvi ifadələr yaratmaq üçün diqqətlə seçilir.

Dilin lüğət tərkibi bizi əhatə edən mühiti, cisim və hadisələri, onların əlamətlərini, qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı münasibətləri əks etdirən müxtəlif səsləri müxtəlif üsullarla birləşdirərək yeni sözlər əmələ gətirən, fikirlərimiz üçün sabit və müntəzəm əsasdır. Semantik lüğət səs signallarında qeydə alınan, ətrafdakı reallığı və mücərrəd obrazları qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə müxtəlif üsullarla əks etdirən fərdi səslər məcmusudur.

Dildə gözəlliyin dərk edilməsi çox vaxt sözlərin təlqinedici gücündən asılıdır. Dəqiq söz seçimi oxucunun və ya dinləyicinin zehnində canlı şəkillər yarada bilər, hərfi mənadan kənara çıxan hisslər oyada bilər. Məsələn, gün batımını "qırmızı və qızılı çalarlarla alovlanan səma" kimi təsvir etmək, sadəcə olaraq "rəngli qürub" deməkdən daha təəccüblü bir görüntü yaradır. Birinci ifadə təxəyyül məhsulu olub, oxucuya səhnəni təsəvvür etməyə və hiss etməyə imkan verir.

Sözlərin təbii və ahəngdar şəkildə düzülüşü məna gözəlliyini artırır. Şeirdə bu çox vaxt ritm və ölçü vasitəsi ilə, nəsrə cümlələrin və abzasların düşünlmüş quruluşu ilə reallaşdırılır. Dəqiq və təlqinedici söz seçimi təkcə dilin estetik keyfiyyətini yüksəltmir, həm də ünsiyyətin emosional təsirini dərinləşdirir. O, yazıçılara və nətiqlərə dinləyiciləri ilə daha dərin səviyyədə əlaqə saxlamağa, emosiyaları oyatmağa və qalıcı təəssürat yaratmağa imkan verir. Beləliklə, mənənin gücü təkcə sözə deyil, sözün necə ifadə olunmasındadır. Dilin leksik-semantik sistemi mürəkkəb strukturdur. Leksikanın sistemli tədqiqi üçün ilkin əsas olan dilin lüğət sistemində mühüm yeri ümumi mənaya malik olan leksik vahidlərin assosiasiyalarının modelləşdirilməsi tutur: leksik-semantik sahələr, leksik-semantik qruplar və s.

Müasir dilçilikdə konsept, anlayış və məna arasındakı əlaqələrin araşdırılması da aktual problem hesab olunur. “Mənalar — bizi əhatə edən ətraf aləmin müəyyən cəhət və fraqmentlərinin insan təfəkküründəki ifadə formalarıdır” [Кубрякова, 2004, s.31]. Mənənin formalaşma prosesində qarşılıqlı əlaqəsi olan üç element öz əksini tapır: dərk edən subyekt (insan), dərk olunan obyekt (real aləm) və dil işarəsi. Mənəlandırma funksiyası dilin işarə, qnoseoloji və kommunikativ funksiyaları ilə sıx əlaqədardır, bilavasitə dil və təfəkkür məsələlərinin öyrənilməsinə xidmət edir.

Linqvistik semantikada “məna” termini dar və geniş anlamda işlənir. Dar anlamda “sözün mənası hər hansı bir obyektin, hadisənin, xüsusiyyət və münasibətlərin əsas əlamətlərinin insan şüurundakı əksidir, yəni adi anlayışdır”. Geniş anlamda isə “məna sözlə ifadə olunan bütün informasiyanın daşıyıcısı, şüurun bütün strukturlarını və daxili quruluşunu ifadə edən koqnitiv fenomenidir” [Богуславский, 1995, s.48].

Bəzən söz müəyyən əşyalar sinfinə aid olan leksemlərin diferensial, daha əsas və fərqləndirici mənalarını da ifadə edə bilər. O zaman həmin leksik vahid siqnifikativ məna kəsb edir. Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, müxtəlif leksik vahidlərin semantik strukturunda denotativ və siqnifikativ səviyyələrin rolu və mənənliliyi fərqlidir. Bu xüsusiyyət mücərrəd və konkret leksikanın müqayisəsi zamanı xüsusilə hiss olunur. Məsələn, “gözəl”, “göyçək”, “yaraşlıq”, “cazibədar” və s. sözlərdə denotativ məna siqnifikativ mənaya nisbətən üstünlük təşkil edir. Denotativ və siqnifikativ mənaların təsviri onların mücərrəd leksikaya aid olduğunu sübut edir. Məsələn, “gözəllik” sözü siqnifikativ mənəni ifadə edərək, konseptual və sintaqmatik təhlil əsasında araşdırılır.

Denotativ və siqnifikativ ifadə olunmuş məna komponentlərindən fərqli olaraq, praqmatik və ya konnotativ adlanan leksik informasiyanı da qeyd etmək lazımdır. Praqmatik informasiya olan

konnotasiya dilin nominativ vahidlərinin ekspressivliyi ilə müəyyən dərəcədə əlaqədardır. “Dəyər və münasibətin ifadə üsulları və assosiativ obrazlı informasiya konnotasiyanın tərkib hissələridir” [Карасик, 2001, s.31]. Konnotasiya leksik mənanın tərkibinə daxilirmi?! Bu barədə semantik nəzəriyyədə vahid fikir mövcud deyildir. Bəzi alimlər konnotasiyanı nominativ vahidlərin tərkib hissəsi hesab edirlər. Digər alimlərin fikrincə, konnotasiya məna strukturunun tərkib hissəsi hesab oluna bilməz. Müasir dilçilikdə konnotasiya bizi əhatə edən ətraf aləmdəki əşya və hadisələrə dil daşıyıcıları tərəfindən verilmiş qeyri-əsas anlayışdır, məna strukturunun bir hissəsidir. Bundan əlavə, konnotasiya dil stereotiplərində ifadə olunan leksik mənanın tərkib hissələrinin vəhdətidir.

Dil sistemində ətraf aləmdəki obyekt və predmetlərə istinad metafor və ya sabit müqayisə formasında təzahür edir. Leksik vahidin dildə funksionallaşması prosesində sözün əşya və anlayışa münasibəti uyğun gəlməyə bilər, konkret və mücərrəd semantika üst-üstə düşməyə bilər. Sözün əşyaya münasibətində baş verən belə dəyişmə nəticəsində leksemin konkret mənasında dəyişiklik baş verir və verilmiş bir söz başqa bir obyektin adı olur, onun semantik strukturu dəyişir. Bu hadisə dildə ikinci nominativliyin mahiyyətini təşkil edir, ikinci nominativliyi — metafor və ya metonimiyanı yaradır.

Əşya və hadisələrin obrazlarının təfəkkürdə canlanaraq müəyyən mənalara kəsb etməsi prosesi iki amillə bağlıdır: dil və təfəkkürün maddi aləmə münasibəti; dil və təfəkkürün kommunikasiya prosesinə münasibəti. Konkret məna bir dil fenomeni kimi deyil, adlarla ifadə olunmuş hissiyyat obrazı kimi təqdim olunur.

Sözün mənalandırmanın (denotasiyanın) və mənanın (signifikasiyanın) məhdudlaşdırılması dil vahidlərinin tədqiqində iki yanaşmanın — onomasioloji və semasioloji münasibətin əsasını qoydu. Dil sisteminin araşdırılmasında onomasioloji yanaşmanın semasioloji tədqiqatdan fərqi ondadır ki, onomasiologiyada dil vahidlərinin məzmunu sistem daxili mənalara formalaşması, söz və söz birləşmələrinin semantik genişlənmə mexanizmi baxımından deyil, dil vahidlərinin əşya və hadisələri mənalandırma və adlandırma nöqtəyi-nəzərindən səciyyəvidir.

“Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə konseptin təbiətinin öyrənilməsi çox çətin problemdir, ona müxtəlif baxımdan yanaşmaq olar. Fikrimizcə, müxtəlif yanaşmalar oxşar hadisələrin fərqləndirilməsi problemi ilə əlaqədardır ki, bu da terminoloji qarışıqlığa gətirib çıxarır. Bu zaman “denotat və referent”, “məna və konsept” arasında diferensiallaşmanın olmadığını görmək mümkündür” [Salamova, 2020, s.242].

Deməli: 1) konsept fərdi təlimin nəticəsidir, fərdi olan isə ifadənin kompleks vahidlərini tələb edir; 2) konsept həcmli, ona görə də tam şəkildə ifadə olunmur; 3) bir çox humanitar elmlərin vacib kateqoriyası olan konsept həmcins olmayan formadır.

Y.S.Stepanov “anlayış” və “konsept” terminlərini fərqləndirərək, onların müxtəlif mənbədən əmələ gəldiyini qeyd edir: “Elmi təhlil, deduksiya və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edərək mücərrəd anlayışları izah etmək olar. Konsept mədəni situasiyanın təsviri zamanı şüurumuzda əmələ gələn tanış məzmun və anlayışdır”

[Степанов, 2008, s.202]. Konsept mental kateqoriya olub nitqdə dilin məna kateqoriyası ilə aktuallaşır və bu aktuallaşma birbaşa deyil, məntiqi anlayış kateqoriyası vasitəsilə həyata keçirilir. Məntiqi anlayış kateqoriyası həcm və məzmun kimi amilləri özündə ehtiva edir. Anlayışın həcmi öz mahiyyəti etibarilə leksik mənaya uyğun gəlir, məzmunu isə konsepti yaradan xüsusi milli komponentləri özündə ehtiva edir.

Biz bəzən özümüz hansısa anlayış və ifadələri yaradıırıq. Lakin onlar heç də həmişə uyğun mənalara ifadə edə bilmir. Bu, onunla izah olunur ki, konsept dil sistemində öz-özlüyündə mövcud olur və xüsusi şərhə ehtiyacı olmur. Konseptləri araşdırarkən biz onları yenidən yaratmırıq, yalnız mövcud konseptlərin — mədəniyyət və dil tarixində mövcud olan bu dil vahidlərinin rekonstruksiyası ilə məşğul oluruq. Anlayış isə müəyyən leksik vahidin semiotik strukturunun əsas semalarının vəhdəti olub, mənanın sabit və adətən, dominant hissəsini özündə ehtiva edir.

Anlayış müəyyən leksik vahidin əsas açar semalarının vəhdətidir. S.D.Katsnelson anlayışın 2 növünü müəyyənləşdirir: formal və məzmunlu. Formal anlayışlar dedikdə, S.D.Katsnelson hər hansı

bir əşyanı tanımaq və onun adını düzgün işlətmək üçün vacib sayılan ümumi və səciyyəvi, minimal fərqləndirici əlamətləri nəzərdə tutur. Bu əlamətlər sözün məna nüvəsinə uyğun gəlir və formal təyinlərin (definisiyaların) köməyi ilə şərh oluna bilər. Məzmunlu anlayışlar isə insanın hər hansı əşya və ya hadisə barədə bütün biliklərinin məcmusunu özündə ehtiva edir [Кацнельсон, 1965, s.48-57].

Məzmunlu anlayış bəzi hallarda əşyanın az əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərinin nitqdə aktuallaşması nəticəsində meydana gəlir. Həmin əlamət əsasında anlayışlar konseptlə yaxınlaşır. Bu zaman anlayış ətraf aləmdəki əşya və hadisələrin bütün əlamət və keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Obyektlər haqqında bütün bilikləri təşkil edən, yəni formal anlayışlar daha vacibdir. Anlayış yalnız əşyanın əsas əlamətlərini ifadə edə bilər, referensiya qeyri-vacib xüsusiyyətlərə aid olmur.

Kognitiv semantika göstərir ki, bizim gözəllik qavrayışımız kognitiv çərçivələr və metaforik xəritələrlə formalaşır (məsələn, “Onun parlaq gözəlliyi var” gözəlliyi işıqla eyniləşdirir). Praqmatika gözəlliklə əlaqəli sözlərin ünsiyyət, sosial qarşılıqlı əlaqə və inandırımda necə fəaliyyət göstərdiyini nəzərdən keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Salamova, Z.S. “Gözəllik” konseptinin leksik-semantik sahəsinin dinamikasında dəyər, məna, obraz və anlayışın rolu // — Bakı: Filologiya məsələləri, 2020. № 9, s.239-245
2. Богуславский, В.М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека / В.М.Богуславский. Москва: Инст. русс. яз. 1995, 552 с.71
3. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. Волгоград: Гнозис, 2004. 389 с.
4. Кацнельсон, С.Д. Содержание слова, значение и обозначение / С.Д.Кацнельсон. Москва-Ленинград: Наука, 1965. — 330 с.
5. Кубрякова, Е.С. Язык и знание // Сб. Части речи с когнитивной точки зрения. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 360 с. 139
6. Степанов, Ю.С. Язык и метод. К современной философии языка / Ю.С.Степанов. Москва: Наука, 2008. 784 с.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980.
8. Wierzbicka, A. Semantics: Primes and Universals. Oxford University Press, 1996

SUMMARY

This article explores the concept from a linguistic perspective, highlighting its close relationship with meaning and notion. It examines the role of concepts in shaping human thought and structuring language. Meaning refers to the lexical and semantic properties of a word, while notion emerges through personal perception. The concept serves as a bridge between these two notions. Its interaction with meaning is determined by the relationship between meaning and linguistic signs, allowing the concept to be verbalized. The lexical content that arises through a word's adaptation conveys the concept. Historically established concepts tend to be more stable than lexical meanings. Since a word can have multiple meanings, a single lexical unit can represent various concepts and belong to different conceptual fields depending on the activation of its specific lexical-semantic variants.

Keywords: concept, meaning, pragmatics, connotation, lexeme

LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Jalə MƏSİMLİ

jalemesimli@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Orcid ID: 0009-0003-4409-8193

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilində leksik bacarıqların formalaşdırılmasının tədrisi məsələləri araşdırılmışdır. Aparılmış tədqiqatda həmçinin leksik bacarıqların tədrisinə olan müxtəlif yanaşmalar və bu bacarıqların tədrisinin səmərəli yolları araşdırılmaya cəlb olunmuşdur. İngilis dilində leksik bacarıqların tədrisi prosesində söz və söz birləşmələrinin öyrənilməsinin deyil, onların əqli bacarıqlara köçürülməsinin daha zəruri olduğu bildirilmişdir. Lüğətlə əqli fəaliyyət arasında bağlılığın əsas şərtləri kimi söz və ifadələr haqqında kifayət qədər məlumatın verilməsi, dil öyrənilərdə intellektual bacarıqların və motivasiyanın olması, tələbələrə yeni leksik vahidləri tətbiq etmə, müzakirə etmə və əvvəlki dərslərdə öyrənilmiş sözlərlə müqayisə etmə imkanının verilməsi göstərilmişdir. Əlavə olaraq, leksik bacarıqların effektiv şəkildə formalaşdırılması üçün söz və ifadələrin təqdimatının səmərəli formada həyata keçirilməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Leksik bacarıqların implisit, eksplisit və müstəqil yolla formalaşdırılması və hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. İngilis dili tədris proqramlarında əyani, vizual, eyni zamanda autentik materiallara yer verilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vurğulanmış və belə materialların tələbələr tərəfindən söz və ya söz birləşməsi öyrənilməsi prosesini asanlaşdırdığı məlum olmuşdur.

Açar sözlər: *Xarici dil, İngilis, leksik, bacarıqlar, lüğət*

Giriş

İngilis dili tədrisi zamanı dil bacarıqlarının formalaşdırılmasının səmərəliyinin artırılması məsələsi pedaqogika və metodika sahələrinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Xüsusilə də tədris prosesində dil vahidlərinin əzbərlənməsi deyil, onların əqli bacarıqlara keçirilməsi ciddi müzakirə mövzularından hesab olunur. Aparılmış tədqiqat zamanı da məhz bu prizmadan yola çıxılaraq, ingilis dilinin leksik bacarıqlarının formalaşdırılmasının səmərəli üsullarının öyrənilməsinə səy göstərilmişdir.

Xarici dillərin təlim-tədrisinin məzmun keyfiyyətlərinin artırılması haqqında düşünən alimlər öyrənilən hər hansı bir dil biliklərinin yaddaşa həkk olunması və onların əqli bacarıqlara ötürülməsi barədə düşündürdülər. Henri Suit (1845-1912), Otto Cespersen (1860-1943) və Harol Palmer (1877-1949) xarici dil tədrisi proqramlarının, kurs və tədris materiallarının tərtib olunmasına dair bir sıra tezislər irəli sürərək onun əsas prinsiplərini müəyyənlədirməyə çalışmışlar [1,18]. Onlar lüğət və qrammatikanın tədrisi ilə bağlı tədris materiallarının adekvat seçilməsi və tədris prosesinin məntiqi ardıcılığı kimi suallara cavab verməyə çalışmışlar, lakin tədris metodları və üsulları kimi məsələləri diqqətdən kənarda qoymuşlar. Bu kimi alimlərin fikrində ənənəvi təlim-tədris prosesi zamanı leksik bacarıqların formalaşdırılmasına kifayət qədər diqqət ayrılır və ingilis dilini öyrənən tələbələrə leksik vərdişlərin formalaşdırılması məqsədilə lazımi texnikalardan istifadə olunmur. Bəzi nəzəriyyəçilər isə, o cümlədən V. Allenin leksik bacarıqların formalaşdırılması zamanı məsələyə diqqətin az yetirildiyini və diqqət kənarında qaldığını iddia edirdilər. Onlara görə, sözlərin, söz birləşmələrinin və onların daşdığı mənalara necə öyrənilməsi haqqında yetərinə bəhs olunmamışdır. Digər bir qrup nəzəriyyəçilər isə leksik bacarıqların formalaşdırılması prosesinin o

qədər də asan məsələ olmadığını iddia edirdilər (Carthy M.M., 1990, p.14).

Leksik vərdişlərin effektiv formalaşdırılması lüğətlə əqli fəaliyyət arasında bir bağlılığı təmin edir. Bu bağlılığın yaranması üçün aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu zəruridir:

-leksik vərdişlərin formalaşması üçün söz və ifadələr barədə məlumatlandırmanın yetərli olması. Yəni öyrənilən söz və sözlər haqqında tələbə kifayət qədər məlumata sahib olaraq, sözün qrammatik, morfoloji və semantik xüsusiyyətlərini bilməlidir.

- Söz və ifadələrin uzun müddətli yaddaşa ötürülməsi üçün dil öyrənənlərdə intellektual bacarıqların və motivasiyanın olması zəruridir.

Leksik bacarıqların formalaşdırılması üçün tələbələrə yeni söz və ifadələrin tətbiq edilməsi, müzakirə olunması və öncəki dərslərdə öyrənilmiş sözlərlə müqayisə edə bilmə imkanı yaradılmalıdır. Nəticəyönümlü leksik bacarıqların formalaşdırılmasının söz və ifadələrin təqdimatından çox asılı olduğunu iddia etmək olar. Buna görə tələbələrin öyrənilmiş söz və ifadələrin öyrənilərək bacarıqlara köçürməsi üçün müvafiq strategiyaların seçilməsini əsas məsələlərdən biri kimi hesab etmək olar. Bunun üçün isə söz və ifadələrin təqdim olunması üçün üç yanaşmaya rast gəlmək olar:

- Lüğətin implisit (birbaşa) olaraq tədrisi;
- Lüğətin eksplisit (dolayısı) yolla tədrisi;
- Lüğətin müstəqil olaraq tədris olunması.

Söz və ifadələrin implisit tədrisi dedikdə, deduktiv metod ilk olaraq göz önünə gəlir. Yəni, bu zaman yeni söz və ifadələr birbaşa olaraq auditoriyaya təqdim edilir və daha sonra çalışma, nümunə və ya əyani vasitələrlə təsviri verilir. Dil öyrənənlər isə verilmiş sözlərin mənalərini taparaq necə tətbiq olunmasını və ya səslənməsini bu yolla öyrənməyə səy göstərirlər. Düşünürük ki, bu zaman orijinal mətn parçalarından və bədii mətnlərdən istifadə etmək hədəfə çatmaqda ən optimal materiallardan hesab oluna bilər. İmplicit lüğət tədrisi zamanı bu və ya digər əyani və ya vizual vasitələrdən istifadə (proyektor, şəkil, qrafik, internet səhifələri və s.) tələbələrin əqli bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə və sözlər arasındakı assosiativ münasibətlərin başa düşülməsinə zəmin yarada bilər. Məsələn, Oskar Uayldın “The model millionaire” əsərini oxumaq tapşırılır.

Till one is rich there is no use in being an attractive person. Romance is the privilege of the wealthy, no profession of the unemployed. The poor must be prosaic. It is better to have a permanent income than being fascinating. These are the great truth of modern lives which Erskine never realized. Intellectually, we have to admit, he was not so much of importance. He never said a brilliant or even an ill-natured thing in life. He was as popular with men as he was with women and he had every accomplishment except that of making money. His father had bequeathed him his cavalry sword and a History of the Peninsular War in fifteen volumes Hughie hung the first over his looking-glass, put the second on a shelf between Guide and Magazine, and lived on two hundred a year that an old aunt allowed him. He tried everything.

Bu mətn oxunulduqdan sonra yeni sözlər mətndən çıxarılır:

Attractive, permanent, popular, brilliant, ill-natured və s. Bundan sonra isə yeni sözlərlə müvafiq leksik çalışmalar icra olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, leksik bacarıqların formalaşdırılması zamanı vizual vasitələrdən istifadənin səmərəliliyini “Çoxşaxəli intellekt nəzəriyyəsi” də sübuta yetirməyə çalışmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, vizual-məkan intellekt hesab oluna bilər. Yəni, möhkəm vizual intellekt tələbələrdə predmetlərin vizuallaşdırılması və əqli manipulyasiya olunmasına lazımı zəmin yarada bilər. Nəzəriyyəyə görə, xarici dil öyrənənlərin adətən bu zaman güclü hafizəsi və aktyorluq bacarıqları formalaşmış olur (Herman N.P. and Anderson, R.C., 1985, p.75).

Sless 1989-cu ildə “düşünən göz” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə insanın gözü bioloji olaraq beynin çıxıntısı hesab olunduğuna görə, gözlə görünən istənilən hər hansı bir predmet və ya obyekt barədə məlumat birbaşa yaddaşa ötürülür. O, bu yanaşmanı sözlərə də aid edərək iddia edir ki, dil öyrənənlər sözləri gözlə gördükləri halda, onları daha tez yaddaşlarına həkk

edə bilirlər. Bu isə o deməkdir ki, ingilis dili tədris proqramları hazırlanarkən əyani və vizual materiallara, eyni zamanda autentik materiallardan istifadəyə üstünlük verilməlidir (Herman N.P. and Anderson, R.C., 1985, p.188).

Eksplisit olaraq leksik bacarıqların formalaşdırılması adətən induktiv metodikaya aid olan texnika hesab olunur. Bu texnika leksik bacarıqların evdə və ya auditoriyada, eləcə də mütaliyə edərkən şifahi nitq prosesinə cəlb olunmaqla, mətnin məzmunundan söz və ifadələrin anlayışlarının çıxarılaraq qavranılmasını təşviq edir. Başqa sözlə desək, bu daha çox praktikaya əsaslanan, mütəmadi mütaliyə və dinləmə formasında baş verir. Bu texnikanın üstün cəhətlərindən biri də tələbələrin daha çox müstəqil fəaliyyət göstərməsinə, müşahidə və yaradıcı olmalarına istiqamətləndirilməsidir. Lakin bu texnikanın səmərəliliyi ilə razılaşmayanlar da var. Onların fikrində bu texnika və ya yanaşma xarici dili müəyyən bir səviyyədə bilən (məsələn intermediate və ya preintermediate) tələbələr üçün səmərəli ola bilər. Çünki tələbələrin artıq müəyyən bir leksik və qrammatik bilik bazaları vardır və onun genişləndirilməsinə zərurət vardır. Xarici dili öyrənməyə başlayanlar üçün bu əlverişli olmaya bilər. Yəni, mətnin məzmununda və ya cümlənin tərkibində olan yeni söz və söz birləşməsinin mənasını çıxartmaqdan ötəri həmin mətn və ya cümlədə olan digər sözlərin əksər hissəsinin mənasını bilməyə zərurət vardır (Wilkins D.A., 1978, p.26).

Material və metodlar

Tədqiqat zamanı deduktiv, induktiv, analiz və sintez kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Əldə olunan nəticələr

Leksik bacarıqların formalaşdırılması zamanı tələbələrin müstəqil fəaliyyətə təşviq olunmasının məqsədi onlara gələcəkdə də lüğətlə müstəqil işləməyi bacarmağa təşviq etməkdir. Məsələn, lüğətlə müstəqil işləməyi bacaran tələbə suffiks və prefikslərlə yeni söz qarşısına çıxacağı təqdirdə və ya müstəqil leksik birləşmə tərkibində yeni sözlə rastlaşacağı halda, yeni sözün kök mənasını, eləcə də qrammatik mənasını asanlıqla başa düşə biləcək. Məsələn, dependency sözü inter suffiksi ilə qarşıya çıxdıqda tələbə bu sözün suffiksasiya olunaraq yeni mənə əmələ gətirdiyini biləcəkdir. Expensive sözünü bilən tələbə müstəqil lüğətlə işləmək bacarığına malik olmadıqda, düşünürük ki, onun in suffiksi ilə birləşdiyi halda hansı mənaları yaratdığını bilməkdə və inexpensive sözünün mənasını anlamaqda çətinlik çəkə bilər. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, lüğətlə işləmək mürəkbə bir prosesdir və qarşılaşdığımız sözün leksik mənasının oradan tapılması heç də hər zaman asan olmaya bilər. Bunun üçün isə dil öyrənənlər sözlərin morfoloji, qrammatik, eləcə də leksik xüsusiyyətlərini öyrənərək müstəqil işləməyi bacarmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Бородулина М.Н. “Обучения иностранному языку как специальности”, Москва, 1975, 260 с
2. Carthy M.M. “Vocabulary”, Oxford University Press, 1990, 183 p.
3. Herman N.P., Anderson, R.C. “Learning words from context”, Cambridge, 1985, 253 p.
4. Wilkins D.A. “Linguistics in Language Teaching”, USA, 1978, 157 p.

SUMMARY

In the article, teaching aspects of lexical skills in English are studied. In the study, lexical approaches to training lexical skills and its effective ways are researched too. The article is indicated that the main conditions for the connection between vocabulary and mental activity are the provision of sufficient information about words and expressions, the presence of intellectual skills and motivation in language learners, and the provision of opportunities for students to apply, discuss, and compare new lexical units with words learned in previous lessons. In addition, the importance of effective presentation of words and expressions for the effective formation of lexical skills is emphasized. It is highlighted that the application of learned words and phrases in mental processes holds greater significance than their mere acquisition. The formation of lexical skills implicitly, explicitly and independently and the specific characteristics of each are studied. The special importance of including visual, as well as authentic materials in English language curricula is emphasized, and it is revealed that such materials facilitate the process of learning words or word combinations by students.

Keywords: Foreign language, English, lexical, skills, vocabulary

İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLÖGİZMLƏRİ HAQQINDA

Əli QASIMOV

aliisa666@yahoo.com

Orcid ID: 0009-0003-9826-3553

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlər haqqında danışılır. Bu məqsədlə ingilis dilinin materiallarına müraciət edilir. Bu dildə frazeoloji vahidlərin hamısının eyni yol və vasitə ilə düzəlmədiyi göstərilir. Qeyd edilir ki, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələri sözlərdən, yəni müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olsa da, onların hamısında sintaktik əlamətlər özünü göstərir. Lakin frazeoloji vahidlər sintaksisin obyektinə olan sərbəst birləşmələrdən fərqlənərək həmişə məcazlıq keyfiyyətini qoruyan sabit ifadələrdir. Məqalədə frazeoloji birləşmələr haqqında müxtəlif alimlərin fikirləri təhlilə cəlb olunur. Bu baxımdan, Y.F. Arsenyeva, A.V. Kunin V.V. Vinogradov və başqalarının fikirlərinə diqqət edilir. Müasir ingilis dilində söz və ifadələrin üçdə birinin frazeoloji vahidlərdən ibarət olması, onların nitqdə bir çox çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında böyük rol oynaması göstərilir. Bundan başqa, danışq nitqinin zənginləşməsində, şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasında frazeoloji vahidlərin mühüm mövqeyə malik olmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: dil, frazem, məna, sabitlik, ifadə

Giriş

Dünya dillərinin, demək olar ki, hamısında frazeoloji vahidlər mövcuddur. İndiyə qədər bu mövzuda çox sayda araşdırmalar aparılmışdır. Lakin frazeoloji komponentlərin spesifik xassələrinin və funksiyalarının açılmasına çağdaş dövrümüzdə də ehtiyac vardır. Bu mənada, ingilis dili də frazemlər baxımından diqqəti çəkir. Frazeoloji vahidlər məna və leksik-qrammatik baxımdan o qədər zəngindir ki, hər bir tədqiqatda yeniliklərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, ingilis dilinin frazeoloji vahidləri haqqındakı məqalə aktualıq kəsb edir.

Material və metodlar

Araşdırma prosesində müşahidə, müqayisə və elmi-nəzəri təhlil metodundan istifadə olunmuş, material olaraq ingilis dilinin frazeoloji birləşmələrinə müraciət edilmişdir.

Əldə olunan nəticələr

Araşdırma frazeoloji vahidlərin leksik-semantik mənalari haqqında linqvistik təsəvvürləri genişləndirir.

Beynəlxalq rabitə və internetdə ingilis dilindən fəal şəkildə istifadə edildiyi üçün və bu prosesdə frazeoloji vahidlərin də müəyyən qədər rolu olduğuna görə onların bütün zamanlarda tədqiqatı önəmlidir.

Müasir ingilis dilində söz və ifadələrin üçdə birini frazeoloji vahidlər təşkil edir və onlar nitqdə bir çox çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında böyük rol oynayır. Danışq nitqinin zənginləşməsində, şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasında frazeoloji vahidlər mühüm mövqeyə malikdir.

Müzakirə

Linqvistik araşdırmalar göstərir ki, frazeoloji vahidlərin hamısı eyni yol və vasitə ilə düzəlmir. Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələri sözlərdən – müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olsa da, fikrimizcə,

onların hamısında sintaktik əlamətlər vardır. Lakin onlar sintaksisin obyektı olan sərbəst birləşmələrdən fərqlənərək həmişə məcazlıq keyfiyyətini qoruyan sabit ifadələrdir. Y.F.Arsentyeva “Сопоставительный анализ фразеологических единиц” adlı əsərində son onilliklərdə frazeologiyanın intensiv inkişafı nəticəsində müxtəlif problemləri ortaya çıxıldığını göstərərək frazeoloji sistemlərin müqayisəli tədqiqinin daha əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir (1, 3)

Çağdaş dilçilik ədəbiyyatlarında frazeologiya dedikdə, həm dilin leksik-qrammatik tərkibindəki farzəmlərin cəmi, həm də onları öyrənən müstəqil elm sahəsi başa düşülür. Frazeoloji birləşmələrin yaranması prosesində ən böyük iş feillərin üzərinə düşür. İngilis dilində də frazeoloji birləşmələrin çoxu feillərin iştirakı ilə yaranır. Həmin dildəki frazeoloji birləşmələrin, xüsusilə də bu əsasda formalaşan atalar sözləri, məsəl, və deyimlərin başqa dillərdə variantlarına da rast gəlinir. Bu baxımdan, Ə. Hacıyevanın “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı əsərində maraqlı məlumatlar vardır. Kitabda müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ifadə etmək üçün “to meet somebody half way”, “to take care of somebody”, “to be smb’s true dog” kimi çox sayda nümunələr verilmişdir. (2, 120).

Hazırda dünyanın əksər ölkələrində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beş rəsmi dilindən biri olan ingilis dilindən diplomatiya, biznes və kommertiya sahələrində geniş istifadə olunur. İngilis dili BMT Baş Assambleyasının və Təhlükəsizlik Şurasının iş dilidir. Bundan başqa, ticarət məqsədi ilə bütün böyük firmalar öz məhsulları üçün təlimatları ingilis dilində verdiyi kimi, beynəlxalq rabitə və internetdə də bu dildən fəal şəkildə istifadə olunur. Bu prosesdə frazeoloji vahidlərin də müəyyən qədər rolu vardır.

Frazeoloji vahidlərin mənşəyi xalqın mənşəyi ilə sıx bağlıdır. Bu maraqlı ifadə və cümlələr ingilis dilinin dəyərlərindən biridir. Frazeoloji vahidlər cümlələri semantik baxımdan zənginləşdirir. Hər hansı bir şəxsin danışq zamanı sabit birləşmələrdən istifadəsi onun dildəki deyimləri bilməsini və bununla da ana dilinə yaxşı bələd olmasını göstərir. Araşdırmalar təsdiq edir ki, ingilis dilində çoxlu sayda idiomatik cümlələr vardır. Hətta bədii yaradıcılıqda da müəlliflər əsərlərinin daha ifadəli və rəngarəng olması üçün frazəmlərdən faydalanırlar. Əslində, “frazeologiya” termini yunanca phrasis-nitq və logos-tədris sözlərindən əmələ gələrək dilçiliyin frazeoloji tərkibinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bölməsini bildirir. Frazeoloji vahidlərin predmetində semantik, qrammatik və üslub xüsusiyyətləri əsas yer tutur.

Frazeologiya frazeoloji vahidlərin tədqiqi metodlarının işlənilib hazırlanması, forma və mənaları, onların seçilməsi, mənbəyi, təsnifat və frazeoqrafiya (frazeoloji lüğətlər) və s. məsələləri müəyyən edir. O, bir tərəfdən də, dilin mövcudluğunun müxtəlif dövrlərində onların istifadə sferalarını aydınlaşdırır, habelə müəyyən bir tarixdə frazeoloji tərkibin həcmələrini və sıralama sistemini müəyyənləşdirərək dilin inkişafı dövrünü öyrənir.

Frazeoloji sistemdə dil sabit ifadələr və ya ekspressiv sözləri və ya inteqral mənə daşıyan və bir sintaktik funksiyanı yerinə yetirən sözlərin vahid birləşmələrini təmin edir. Sabitlik frazeoloji birləşmələr üçün əsas şərtlərdəndir. Belə birləşmələrin sabitliyi dedikdə, onun leksik tərkibi başa düşülür. Frazeoloji vahidlərin əsas məziyyəti onların məzmununda ifadəlilik və emosionallığın olmasıdır. Bu ifadələr çox zaman nitqdə istifadə olunur. Onlar üçün ümumi mənə əsasdır.

Dilçilik elmində frazeologiyaya müxtəlif baxış və yanaşmalar vardır. Məsələn, A.V. Kunin dil materialından asılı olaraq frazeologiləşmənin yeddi əsas növünü göstərir (3). O bu məsələdə potensial frazeologiya mərhələsindən əvvəl gələn ifadənin əsasını təşkil edən və həm linqvistik, həm də dildənkənar amillərin frazeologiləşməsinə nəzərə almışdır. A.V.Kunin dəyişən söz birləşmələrini yenidən izah etməklə söz birləşməsinin formalaşmasını birinci növ kimi dəyərləndirmişdir. Bu frazeologiləşdirmə növü çox yayılmışdır. Dəyişən söz birləşmələrinin və cümlələrin yenidən təfsiri, yəni bu və ya digər hərfi mənadan uzaqlaşma onların komponentlərinin mənasının açılmasında əhəmiyyətlidir. Dəyişən söz birləşmələrinin yenidən tam şərhli nəticəsində yeni ifadələr ortaya çıxır.

A.V. Kunin frazeologiləşmənin digər variantı kimi dəyişən söz birləşmələrinin qismən yenidən şərhini qeyd edir. Bu, ingilis dilində birinci növ frazeologiləşməyə nisbətən azlıq təşkil edir. Məsələn,

“gecikmiş peşmançılıq” anlamında “deathbed repentance” belə örnəklərdəndir. İkinci qrupa aid olan söz birləşmələrinin birinci tərəfi mürəkkəb sözlə ifadə edilmişdir. Frazeoloji birləşmənin birinci növünün digər variantı dəyişən cümlələrin yenidən nəzərdən keçirilməsi məsələsi ilə bağlıdır. Dəyişən ifadələrlə yanaşı, cümlələr də yenidən şərh edilə bilər.

Frazeoloji birləşmənin ikinci növü qeyri-frazeoloji xarakterli sabit birləşmələri yenidən şərh etməklə ifadələrin formalaşması ilə meydana gəlir. Burada qeyri-frazeoloji xarakterli sabit birləşmələri yenidən şərh etməklə söz birləşmələrinin formalaşması nəzərdə tutulur. Məsələn, “nəzarət altında saxlamaq” (keeping it under control) əvəzinə “ipini tutmaq” (to hold by the rope) kimi birləşmələr bu fikri təsdiq edir. Qeyri-frazeoloji xarakterli sabit birləşmələrin yenidən nəzərdən keçirilməsi nəticəsində yaranan ifadədələr dörd inkişaf mərhələsindən keçir. Bu proses birləşmələrin frazem xarakterinin potensial sabitlik mərhələsindən başlayaraq frazeoloji sabitlik mərhələsinə qədər davam edir.

Frazeoloji birləşmə zamanı potensial frazeoloji vahidlər əsasında frazeoloji ifadələrin formalaşması; müəlliflərin özlərinin yaratdığı söz birləşmələrinin yaranması; sözlərin birləşməsi əsasında deyil, süjet əsasında ifadələrin ortaya çıxması, omonim söz birləşmələri ilə ifadələrin əmələ gəlməsi birinci dərəcəli sabitliyə aiddir. Bundan başqa, “frazeoloji törəmə” deyilən proses də vardır ki, bu, söz birləşmələrinin özündən ifadələrin yaranması ilə bağlıdır. Bu frazeoloji birləşmə ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Potensial frazeologiya əsasında ifadələrin formalaşmasında birləşmələr qeyri-real təsvirə əsaslanır. Məsələn: yaxşı bir adam haqqında deyilən “O, qanadsız bir mələkdir” (He is an angel without wings) cümləsində real olmayan obrazdan danışılır. Dikbaş bir adam barəsindəki “The horn in him came out” (İçindəki buynuz çıxdı) ifadəsi də bu fikri təsdiq edir.

Dilçilik elmində frazeoloji vahidlərin bölgüsünə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur və hazırda da vardır. V.V. Vinqradov frazeoloji birləşmələri qismən yenidən şərh edilmiş sabit birləşmələr adlandırır. O, frazeoloji vahidin tərkib hissələri haqqında sözlərin birlikdə tam müstəqil mənaya malik olmasa da, ayrı-ayrılıqda onların müstəqil anlam daşması və birlikdə frazem mənə əmələ gətirməsi fikrini irəli sürür. Yəni hər bir frazeoloji vahidin mənası onu təşkil edən sözlərin mənalarından yaranır. V.V. Vinqradovun fikrincə, frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatında hər bir vahid motivasiyaya əsaslanır (5, 110).

İngilis dilində elə frazeoloji birləşmələr var ki, onların tərkib hissələrində ayrı-ayrı vahidlərin mənasını məndən çıxarmaq mümkün olmur. Məsələn, red ribbon, green light (qırmızı lent, yaşıl işıq). İlk baxışda bunlar həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr mövqeyində işləyə bilər. Məsələn, Qız saçına qırmızı lent bağlamışdı. Işıqforda yaşıl işıq yanırdı – cümlələrində sözügedən birləşmələr həqiqi mənada işlənməmiş sintaktik vahidlərdir. Lakin “They don't let him go forward, they put a red tape in front of him” (İrəli getməyə qoymurlar, qabağına qırmızı lent çəkirlər); “It is necessary to give a green light in front of talented young people” (İstedadlı gənclərin qarşısında yaşıl işıq yandırmaq lazımdır) cümlələrində “qırmızı lent”, “yaşıl işıq” birləşmələri sabitləşmiş vahidlər kimi çıxış edir. Belə örnəklərdə tərəflərin mənası bütöv fikir tərəfindən mənimsənilir.

Araşdırmalar göstərir ki, dildə idiomlar və kollokasiyalar arasında əlaqə vardır və bu sözlər frazeologiyanın ümumi modeli ilə əlaqəlidir. Kollokasiya, bir-biri ilə müntəzəm şəkildə birləşən və birlikdə istifadə olunan sözlərin və ifadələrin birləşməsidir. Son dövr dilçilik ədəbiyyatlarında bu anlamda “kombinasyon” terminindən istifadə olunur. Fransız dilindən digər dillərə keçən “kombinasyon” sözünün mənası tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir. Bəzi mənbələrdə bu sözün latın mənşəli olması haqqında fikirlər vardır. Mütəxəssislər “kollokasiya” və “kombinasyon” sözlərinin dil normalarına uyğun olaraq bir araya gəldikdə təbiilik və axıcılıq ifadə etdiyini bildirirlər.

Kollokasiyalar (söz və ifadələrin birləşməsi) hər hansı bir dilin öyrənilməsində faydalıdır. Bundan başqa, ünsiyyətin inkişafında da kollokasiyaların əhəmiyyəti çoxdur. Kollokasiyalar həm leksik, həm də sintaktik qavrayışları əks etdirir. Bir çox dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də frazeoloji sistem daxilində frazeoloji birləşmələr funksiyalarında sintaktik və ya semantik

xüsusiyyətlər üzə çıxır. Maraqlıdır ki, ingilis dilində insana xas olan xüsusiyyətləri əks etdirən frazeologizmlər çoxluq təşkil edir. İnsan xarakterini ortaya qoyan cəhətlər bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində də vardır. Bu anlamda, Q. Məhərrəmli və R. İsmayılovun “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti” adlı əsərində maraqlı nümunələr verilmişdir (1).

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də hər bir frazeoloji vahid, ilk növbədə, xalq təfəkkürünün məhsuludur. Hər bir xalqın dilinə xas olan frazeoloji vahidlərin ümumi mənasında yaşam tərz, adət-ənənələrlə bağlı hadisələr əks olunur. Ona görə də frazeoloji birləşmələr başqa dillərə eyni ilə çevrilə bilmir. Onlarda xalq dilinin özəlliyi yaşayır.

İngilis dilinin frazeoloji birləşmələrində tərkib hissələri müxtəlifliyə malikdir. Belə ki, belə dil vahidlərinin tərkib hissələrini təşkil edən sözlər məna, semantik bağlılıq, kəmiyyət baxımından seçilir. Ona görə də mütəxəssislər frazeoloji məna ilə leksik mənanı qarşılaşdırmaqla əhəmiyyətli nəticələrə gəlməyin mümkünlüyünü qeyd edirlər. Doğrudur, frazeoloji birləşmələr, əsasən, bütöv vahidlərdir, onları hissələrə ayırmaq çətinidir. Lakin həmin hissələr arasındakı əlaqəni də unutmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казан, КУ, 1989, 123 с.
2. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, “Nurlan”, 2008, 273 s.
3. Kunin A.V.(1996). English : A Course in Phraseology of Modern English.-Moskow : Vysshaja Shkola, 381p.
4. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.
5. Vinogradov, V.V. (2006). On the main types of phraseological units in the Russian language. Moscow, Nauka, 2006, 190 p.

SUMMARY

The article talks about phraseological units. For this purpose, the materials of the English language are used. It is shown that not all phraseological units are formed in the same way and means in this language. It is noted that although the constituent parts of phraseological units consist of words, i.e. different parts of speech, syntactic signs are manifested in all of them. However, phraseological units are stable expressions that always preserve the quality of metaphor, differing from free combinations that are the object of syntax. In the article, the opinions of various scientists about phraseological combinations are easily involved. In this regard, Y.F. Arsentyeva, A.V. Kunin V.V. Attention is paid to the views of Vinogradov and others. It is shown that one third of words and expressions in modern English consist of phraseological units, and they play a major role in eliminating many shortcomings in speech. In addition, it is mentioned that phraseological units have an important position in the enrichment of spoken speech and the formation of oral speech skills.

Keywords: language, phrase, meaning, stability, expression

XARİCİ DİLİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ MÜTALİƏNİN ROLU

Azadə MİKAYİLOVA

azadamikailova@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Xülasə

Mütaliə fərdi inkişaf vasitəsi kimi xarici dilin mənimsənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şübhəsiz ki, bu dil öyrənərkən rastlaşdığımız bütün problemlərin həlli demək deyil. Xarici dildə mütaliə digər tədris vasitələri inkar edərək dilə yiyələnmədə yeganə qarant rəylərini oynayır düşünmək də yanlış olar. Lakin ona ənənəvi dərslərlik və tədris metodları ilə yanaşı şüurlu şəkildə müraciət olunarsa böyük nailiyyətlər əldə edilmiş olar. Bu nailiyyətlər arasında tələbənin xarici dildə oxu, yazı, dinləmə, danışmaq kimi dil bacarıqlarının inkişafını, öyrəndiyi dildə mədəni maariflənməsini və ən əsası dünyagörüşünün artmasını göstərmək olar. Göstərilən bu müsbət keyfiyyətli mütaliə vərdişinə yiyələnməkdə tələbənin böyüdüüyü ətraf mühit, onların daim təmasda olduğu insanlar, təhsil aldığı müəssisə əsas amillər hesab olunur.

Açar sözlər: mütaliə, dil vərdişləri, dilə yiyələnmə

Mütaliə kommunikasiya növü kimi müəyyən mətnə verilmiş məlumatı anlamağa yönəlmiş bir fəaliyyət növüdür. Bu kommunikasiyada əsas iştirakçılar müəllif, məlumat və oxucu auditoriyasıdır. Mütaliə mahiyyətə fərdi psixoloji proses olsa da, cəmiyyətin sosial həyatına, ictimai marağın istiqamətlərinə, oxucu auditoriyasının bu və ya digər dərəcədə formalaşmasına və yeni ideyaların yayılmasına imkan yaradır. Hər bir şəxsin özünəməxsus marağı, tələbatı mütaliə tələbatının və mütaliə marağının yaranmasına təsir göstərə bilər. Xarici dilin mənimsənilməsində də əlavə oxu kimi mütaliə geniş imkanlara malikdir. Bildiyimiz kimi, istər ümumtəhsil, istərsə də ali və orta-ixtisas məktəblərinin tədris proqramında nəzərdə tutulan biliklər insanın müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq inkişafı üçün kifayət etmir. Heç şübhəsiz heç bir ali məktəb cəmiyyətə müəyyən sahənin mütəxəssisi olaraq təhvil verdiyi məzununa müəyyən ixtisas üzrə müasir həyatın tələbinə uyğun məlumat və biliklər məcmusunu verə bilmir və ya təbii ki, bunu tam etmək iqtidarında da ola bilməz. Çünki müəyyən vaxtla məhdudlaşan ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin proqramları lazımi bilikləri tam şəkildə özündə əks etdirmək imkanına malik deyildir. Bu baxımdan, zamanın tələbinə uyğun olaraq rəsmi təhsillə şəxsi təhsil paralel getməlidir və belə olan təqdirdə cəmiyyətdə əsl peşəkarların sayı da artmış olar. Bu keyfiyyətə nail olmaq üçün ilk növbədə mütaliyə maraq artırmaq əsas məqsəd hesab olunmalıdır. Ümumiyyətlə insanlarda mütaliyə maraq onlara uşaqlıq yaşlarından aşılmalıdır. Buna məcburi deyil, praktik olaraq nail olmaq olar. Uşağın böyüdüüyü mühit onun mütaliə marağının və mütaliə tələbatının reallaşmasında mühüm rol oynayır. Uşağın ilk ətraf mühiti olan ev onun koqnitiv inkişafı və artımı üçün əsas mənbə hesab olunur. “Həyatın mühüm əhəmiyyətə malik ilk 5-6 yaşlarda qazanılan təcrübə uşağın intellektual səviyyəsinə və dilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir” [3, p. 22].

Mütaliə marağının yaranması və artmasında valideynlər mühüm rol oynayır. G.H. Jennings qeyd edir: “Övladlarına kitab oxuyan, onları kitabxanalara aparan, onlara hədiyyə kimi kitab alan valideynlər onlara eyni zamanda mütaliyə dəyər verməyi öyrətmiş olur, özləri mütaliə edən valideynlər savadlılıq nümunəsi rolunu oynayırlar. Uşaq hətta məktəbə daxil olduqdan sonra belə valideynin rolu həlledici olmaqda davam edir” [3, p. 23].

Qeyd etdiyimiz kimi, zaman məhdudiyyəti ilə əlaqədar olaraq istər orta, istərsə də ali təhsil

proqramları tələbnin hərtərəfli inkişafına kifayət etmədiyindən, onlara şəxsi inkişafda özlərinin əsas rol oynadıqlarını aşılamaq lazımdır. Bu baxımdan şəxsi inkişafa bilavasitə təsir edən mütaliyəyə maraq yaratmaqda məktəb mühiti mühüm rol oynayır. “Gənclər iş saatlarının əksər hissəsini məktəbdə keçirdiklərindən məktəb mühitində olan təcrübə və münasibətlər onların həyatına mühüm təsir edir. Zəif oxucu üçün məktəb təcrübəsi çox vaxt heç də xoşagələnməz olur” [3, p. 24]. Tələbələr yaşlarına, maraqlarına və tədris proqramının tələblərinə uyğun olaraq əlavə oxu materialları ilə təmin oluna bilərlər. Bundan başqa, tədris proqramına uyğun olaraq nəzərdə tutulmuş oxu materiallarında hər hansı təlimat problemləri ilə üzləşməməklə də tələbələrdə oxu tapşırıqlarına marağı artırmaq olar. “Tələbənin ehtiyaclarına cavab verməyən təlimat (şərt) oxu probleminə mühüm amil ola bilər. İkinci dildə anlama problemləri olan tələbəyə oxu təlimatları verilirərkən anlaşılmaz olduğu təqdirdə onlar bundan məyus ola bilərlər və bu zaman onların oxu problemləri arta bilər. Tələbələr tənqidi tənqiddə əlaqədar olan kifayət qədər təlimatlar almıdıqda oxunun ilk mərhələlərindən ona marağı itirə bilərlər” [3, p. 24].

Yuxarıda göstərilən amillərdən başqa emosional amillər də tələbədə oxuya marağa təsir edə bilər. “Aşağı nəticə göstərən xüsusilə də uzun müddət uğursuzluğa məruz qalan tələbələr daim emosional problemlər müşahidə edir ki, bu da onlarda öyrənməyə marağı azaldır və onlara inkişaf etməkdə mane olur” [3, p. 26]. Bu zaman müəllimin güzəşt etmə prinsipi yardımçı ola bilər. Müəllim tələbəsinin gələcəkdə yüksək nəticə əldə etməsi üçün müəyyən hallarda güzəştə gedərsə motivasiya etməklə birmənalı olaraq onun inkişafına təsir etmiş olar.

Bəzən müəllimlər oxu probleminin oxu qabiliyyətinin olub-olmamasının təyin edilməsində çətinlik çəkirlər. Öyrənmə uğursuzluğunun və ya emosional problemin əsas təhrikəedici amil olub-olmadığını müəyyən etmək cəhdi cüzi əhəmiyyət kəsb edir. Daha konstruktiv yanaşma şagirdin oxumaqda uğur qazanmasına kömək etməkdir və bu uğur da öz növbəsində özünə dəyər və inam hissi yaradır. Oxumaqda nailiyyət o zaman bir növ terapiyaya çevrilir. “Oxumağın öyrədilməsinə terapevtik yanaşma özünə inam, özünə hörmət yarada və şagirdin marağını cəlb edə bilər. Bununla belə, ciddi emosional pozğunluqları olan tələbələrin oxu qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasından əvvəl psixoterapiyaya və ya məsləhətə ehtiyacı ola bilər”. [3, p. 26].

Mütləq xarici dilin mənimsənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əlavə oxu vasitəsi olub ikinci dili öyrənənlərdə öyrəndikləri dildə qramatika və naməlum sözlərə çox vaxt ayırmadan həmin dildə materiallar oxumaqla öyrənməni asan və maraqlı edir. Bu tələbələrdə oxu vərdişini inkişaf etdirməklə yanaşı eyni zamanda onlarda mütaliyəyə maraq yaradır. P.L. Karrel və C.G. Karsona əsasən, “Əlavə oxu çox sayda materialın fikrin dilə deyil ümumilikdə mənaya cəmlənərək sürətli oxunmasını əhatə edir” [1, p. 49-50]. K. Nuttall isə qeyd edir, “Xarici dili mənimsəməyin ən yaxşı yolu həmin dildə danışan ölkəyə gedib dil daşıyıcıları arasında yaşamaqdır. Digər ən yaxşı yol isə həmin dildə mütaliə etməkdir” [6, p. 168]. Göründüyü kimi, mütaliə dilə yiyələnmədə əsas vasitələrdən hesab olunur. Xarici dildə mütaliə vasitəsilə tələbələr bir çox vərdişlərə yiyələnmiş olurlar. Onların bir qismini nəzərdən keçirək.

- İkinci (öyrənilən) dildə söz ehtiyatının zənginləşməsi: müxtəlif mövzularda mətnlər oxumaqla tələbələr müxtəlif kontekstlərdə dəfələrlə yeni sözlərlə rastlaşır ki, bu da onların həmin sözlərin mənasını anlamağa və heç bir əlavə cəhd olmadan onları asanlıqla yadda saxlamağa kömək edir. Əlavə oxu zamanı seçilmiş mövzular real həyat kontekstləri ilə əlaqəli olduğundan və orada işlədilən sözlər tez-tez rast gəlinmədiyindən həm mövzunun, həm də sözlərin uzun müddətli yadda qalmasına kömək edir.

- İkinci dildə oxu vərdişinin səlisləşməsi: ikinci dildə nə qədər çox material oxunursa, həmin dildə söz və söz birləşmələrinin yadda qalması daha effektiv olur və bu həmçinin oxu sürətini və anlamı daha da artırmış olur. Bundan başqa, bu təcrübəni ardıcıl olaraq davam etməklə tələbələr ümumi oxu vərdişlərini artırmaqla daha mürəkkəb materiallarla maraqlanmaqda özlərində inam yaradır.

- İkinci dilin qrammatik qaydalarının mənimsənilməsinin güclənməsi: əlavə oxu qrammatik materialı birbaşa öyrənməyə yönəlməyə də tələbələr istər-istəməz kontekstin qrammatik quruluşunu

müəyyən qədər araşdırmağa və anlamağa istiqamtləndirmiş olur. Zaman keçdikcə tələbələr intuitiv şəkildə dil nümunələri və qaydalarını anlaşırlar. Kontekstdə qrammatika ilə qarşılaşmaqla, tələbələr ənənəvi qrammatika tədrisi ilə müqayisədə onu daha təbii, daha az məcburi şəkildə əldə etməyə yönəlmiş olurlar.

- Həm ana dilində, həm də ikinci dildə yazı vərdişinin inkişafı: Müxtəlif mətnlərlə tanış olmaq tələbələrə dil nümunələri, yazı strukturları və üslublarını mənimsəməyə kömək edir. Bu həmçinin onların yazı vərdişlərini xüsusilə də cümlə quruluşu və paraqraf təşkili baxımından inkişaf etdirir. Tələbələr müxtəlif janr və formalarda material oxuduqlarından onlar yalnız öyrəndikləri dildə deyil, həmçinin ana dillərində də öz yazı üslublarını zənginləşdirmiş olurlar.

- İkinci dildə dinləmə, danışmaq vərdişinin inkişafı: Əlavə müəllim ilk növbədə oxu fəaliyyəti olmasına baxmayaraq bir çox tələbələrin fikrinə əsasən onların danışmaq vərdişlərinin də inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Ucadan oxumaq və ya həmin dildə dinləməklə (dinləmə materialı daxil edilsə) tələbələr tələffüz və intonasiya ilə daha yaxından tanış olurlar. Tələbələr əlavə müəllim vasitəsilə güclü dil bazası yaratdıqlarından və geniş dil quruluşu və söz ehtiyatı ilə tanış olduqlarından spontan söhbətlərə asanlıqla qoşula bilirlər. Beləliklə, əlavə oxunun tələbələrin dinləmə, danışmaq bacarıqlarını da inkişaf etdirdiyinin şahidi olur.

- Öyrənilən dilin mədəniyyətinin mənimsənilməsi: İkinci dildə yazılmış kitabları, məqalələri və hekayələri oxumaq çox vaxt tələbələrə bu dildə danışanların mədəniyyəti, adət-ənənələri və dəyərləri ilə tanış etməklə mədəni maariflənməyə kömək edir. Bu qrammatika və lüğətin ənənəvi əzbərlənərək öyrənilməsindən kənar dilin daha effektiv anlaşılmasını təmin edir. Əlavə müəllim tələbələrə idiomlar, jarqonlar və həmin dilin mədəniyyətinə xas dillə rastlaşmaq imkanı verir ki, onları rəsmi təlimat vasitəsilə öyrənmək hər zaman çətinlik törədir.

- Əlavə oxu diqqəti maraqlı və çox da çətin olmayan oxu materialına yönəltdiyindən, tələbəni müəyyən dərəcədə məşqul saxlayır. Öyrənmə prosesindən zövq almaq tələbənin motivasiyanın artmasına və onda dil öyrənməyə uzunmüddətli marağın olmasına səbəb olur. Müəllim tələbələrə öyrəndiklərinə nəzarət etməyə, oxumaq istədiklərini seçməyə həvəsləndirir ki, bu da onlarda dili inkişaf etdirmək üçün özlərinə inam və etibar hissi doğurur.

- İkinci dildə tənqidi düşüncə və analitik bacarıqların inkişafı: Tələbələr daha çox oxuduqca, mövzuları, personajları və ideyaları təhlil edərək materialla daha dərindən məşğul olurlar. Bu, öyrənilən dildə tənqidi düşüncə və analitik bacarıqları inkişaf etdirir və beləliklə, tələbə əldə etdiyi bu bacarıqları eyni zamanda dildən istifadənin digər aspektlərinə tətbiq edə bilir.

Nəticə olaraq, bir daha qeyd edək ki, müəllim kommunikasiya vasitəsi kimi xarici dilin mənimsənilməsində real şəraitə çevrilərək tələbənin dilə müasir, həmin dildə danışanların istifadə etdiyi formada yiyələnməsinə kömək edir. Bir fərdi-psixoloji vasitə kimi müəllim tələbənin xarici dili həmin dildə materialları öz şəxsi maraqlarına əsasən seçərək öyrənməkdə kömək edir. Xarici dilin mənimsənilməsi üçün effektiv və maraqlı vasitə kimi müəllim dil bacarıqlarını hərtərəfli inkişaf etdirir, səlisliyi artırır və ümumilikdə tələbənin dilə olan marağını artırmala onu dillə daim əlaqədə saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Carrell, P.L., and Carson J.G. Extensive and Intensive Reading in an EAP Setting, English for Specific Purposes. Vol.16, 1997, pages 47-60.
2. Constantino, R., Lee S.Y., Cho K.S. and Krashen S. 'Free Voluntary Reading as a Predictor of TOEFL Scores', Applied Language Learning 1997, Vol. 8: 111-18. 1997
3. Jennings, J.H., Caldwell, J., Lerner, J. W. Reading Problems. Assessment and Teaching Strategies (5th ed.) Boston: Pearson 2006 504 p.
4. Krashen, S.D., Free Voluntary Reading: New Research, Applications and Controversies, Paper

presented at the 39th RELC International Seminar, 19-21 April, Singapore 2004

5. Nuttall, C. Teaching Reading Skills in a Foreign Language, London: Heinemann Educational 1982, 235 p.
6. Renandya, W.A., and Jacobs G.M. ‘Extensive Reading: Why Aren’t We All Doing It?’, in J.C. Richards W.A. Renandya (eds.), Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 432 p.

SUMMARY

Extensive reading is important in foreign language acquisition as a means of personal development. It is doubtless to mention that, this does not mean the solution to all problems we encounter while learning a language. It would be wrong to think that reading in a foreign language is the only guarantee in language acquisition, denying other teaching methods. However, if it is applied consciously along with traditional textbooks and teaching methods, great achievements can be achieved. Among these achievements, the development of the students’ language skills such as reading, writing, listening, and speaking in a foreign language, cultural awareness in the language they learn, and most importantly, the growth of their worldview can be mentioned. The environment in which students grow up, the people they are constantly in contact with, and the institutions where they study are considered to be the main factors in acquiring this positive quality of reading habit.

Keywords: extensive reading, language skills, language acquisition

DİL ÖYRƏNMƏ TƏRZLƏRİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ingiliscə ad verməlidir)

Fatima CAFAROVA
Nakhchivan State University

Summary

The article talks about various learning styles and paths. Kinetic learners, Auditory learners, visual learners, tactile and kinesthetic learners and their specialties are analyzed. A thorough understanding of learning is essential for both academic and personal success. Every person has a distinct learning style that affects how they take in, comprehend, and remember knowledge. Every style has unique qualities that can assist students in making the most of their study habits and achieving better academic results.

Keywords: learning styles, Perceptual learning, Auditory learners, Tactile and kinesthetic learners

Research

There are some learning styles in language learning process. Each learner is individual and has specific learning ways and tactics. Perceptual learning (Perceptual Modalities) states that there are four types of learning. These are tactile learners, visual learners, kinesthetic learners and auditory learners. Tactile learners and kinesthetic learners are examined under the same title. Visual learners think with pictures and learn best with visual materials. For visual learners, gestures and facial expressions are important in addition to the expressions made by teachers (perhaps more than verbal expressions). It is sometimes seen that these learners prefer to sit at the front of the class (3, p.28). They take explanatory notes and pay great attention to the presented materials. Visual learners want to see the words rather than read them. Without pictures or the teacher's body language, the learning process becomes quite difficult for visual learners. Presentations, graphs, picture books, projections and similar visual materials make learning much easier.

Auditory learners use their listening skills to acquire new information. The more the listening element plays a role in the acquisition of new information, the easier it is for auditory learners to acquire new information. It is said that these learners like listening to other people as much as they like talking to them. The main reason for this is that the areas related to listening and speaking in the brains of auditory learners are close to each other, they like to talk to each other, do animations and listen to conferences. Such activities make it easier for auditory learners to learn. The emphasis made during the speech also makes it easier to learn. It is seen that auditory learners discover information through listening. For an auditory learner to learn better, it is much more beneficial to read aloud in class rather than reading from a written text. According to Demir and Aybek (n.d.); auditory style students are extremely sensitive to any audio stimuli. The things that students with this style care about are talking, discussing, listening, telling, tone of voice, language, analogies and poems. It is easy for them to grasp what they hear faster and reinforce it. They prefer to learn by talking and discussing a lot. It can be argued that auditory students have become easier to learn with developing technology. Because auditory students have difficulty finding someone to talk to, especially in situations such as doing homework.

Auditory learners love to talk as much as they love to hear. It is observed that auditory learners always stand at a distance they can hear. Auditory learners look at ear level while thinking. There is a poetic tone in their speech. It is often seen in such learners that they stray from the topic and talk about different things. They also walk rhythmically while walking. They prefer clothes that make

noise when they touch each other. The clothes they wear are mostly rustling and shiny clothes. They have a hunched posture..

Tactile and kinesthetic learners The reason why these learning styles are examined under the same heading is that they are similar to each other. Tactile learners like to learn by using their hands. For these learners, writing, drawing, creating models or experimenting are seen as the best ways to acquire new information. Tactile learners want to touch the source of information with their hands. This can be seen as a physical movement. Similarly, kinesthetic learners want to learn by moving. For these learners, not only the hands but also the whole body moving and being physically active will make learning easier.

Both tactile and kinesthetic learners need to make physical movements in order to learn. They have a lifestyle focused on movement and it will not be possible to leave these learners sitting in the classroom for a long time. They will constantly want to get up and move. Instead of sitting in the classroom and learning, they prefer to move, work with their friends and learn with various materials. Although tactile and kinesthetic learners are classified as different learners in many sources, they mostly have similar characteristics listed under this heading.

For these types of learners, it is important to have physical interaction with the world around them. When physical interaction is established with the world, learning processes are more efficient, while sitting passively and focusing on the processes does not provide benefit (4, p.32). Another characteristic of these learners is that they like to learn by changing the places of objects. First of all, studying by sitting at their desks is boring for them and they often want to take a break. Secondly, when they engage in learning activities by changing the places of objects, they learn very quickly.

Cognitive learning styles refer to the way learners process information psychologically. According to their cognitive learning styles, students are divided into three groups. These groups are defined as reflective learners, impulsive learners, and field dependent/field independent learners.

One of the most basic characteristics of reflective learners is that they do not go beyond the subjects determined by their teachers. These learners are careful and carry out their studies in a disciplined manner without going beyond the tasks given to them. They do not like differences and do not want to act outside the rules. Since these learners do not like taking risks, they may not want to work with flexible behaviors and systems. When there is enough time, they work effectively and it is easier for them to get successful results.

Unlike reflective students, impulsive students like to take risks. These learners can make decisions in a short time. Interactions with other people are important for impulsive learners. Impulsive learners like to make quick decisions and take risks instead of thinking for a long time. Speed and the quality of the resulting learning results are important (1, p.68). When looked at in terms of speed, it is seen that impulsive learners are much more successful than reflective learners. On the other hand, when looked at in terms of the resulting learning results, it is known that reflective learners acquire information much more accurately. Another characteristic of impulsive learners is that they accept the information they hear quickly. Reflective learners think in more detail.

Field-Based and Non-Field-Based Learners are independent students who are separated from the field; can choose information in unstructured knowledge areas. They can actively reach concepts and their meanings from theories and hypotheses. Since they have generalization skills, they can revise materials for memory and recall skills in a person-specific way. These students have the characteristics of individuals who think analytically, are competitive, act individually, are task-centered, have high internal motivation, can think spatially, are detailed and have a visual perspective. Field-based learners are learners with strong analytical thinking. These learners do not seriously need environmental factors for the learning process to take place. They have the ability to analyze information and solve problems on their own. They are active, independent and self-motivated learners. They like formal learning environments under the control of the teacher.

Learner Styles Multiple Intelligence. According to the theory of multiple intelligences, the types

of intelligence in question affect the learner's success in learning processes. In other words, it can be claimed that foreign language learning will be presented in a short and effective manner when learning activities appropriate to the individual's developed intelligence type are applied. Of course, this situation is not only valid for the theory of multiple intelligences. It is possible to obtain positive results if materials and methods appropriate to the intelligence type are used in foreign language learning. For this reason, at this point in the study, the focus is on individual foreign language learning methods.

Thus, Learning styles refer to a range of theories that aim to account for differences in individuals' learning. Although there is ample evidence that individuals express personal preferences on how they prefer to receive information, few studies have found validity in using learning styles in education. Many theories share the proposition that humans can be classified according to their "style" of learning, but differ on how the proposed styles should be defined, categorized and assessed.

A common concept is that individuals differ in how they learn.

REFERENCES

1. Astri, Z., & Wahab, I. (2019). The Use of TPR Method for Disable Students With Different Learning Styles in English Vocabulary Development. *SELTICS*, 2(2), 66-75.
2. Cassidy, S. (2004) Learning styles: An overview of theories, models, and measures. *Educational Psychology*, 24 (4), 419-441
3. Dörnyei, Z. (2005). *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. Associates, Publishers
4. Williamson, MF. & Watson, R. (2006) Learning Styles Research: Understanding How Teaching Should Be Impacted by the Way Learners Learn. *Christian Education Journal*, 3(1), 27-43

XÜLASƏ

Məqalə müxtəlif öyrənmə stilləri və yollarından bəhs edir. Kinetik öyrənənlər, vizual öyrənənlər, və onların xüsusiyyətləri analiz edilib təhlil edilmişdir. Öyrənmənin hərtərəfli başa düşülməsi həm akademik, həm də şəxsi uğur üçün vacibdir. Hər bir insanın biliyi necə qəbul etməsinə, qavramasına və yadda saxlamasına təsir edən fərqli öyrənmə tərzləri var. Hər bir üslub tələbələrə təhsil vərdişlərindən maksimum istifadə etməkdə və daha yaxşı akademik nəticələr əldə etməkdə kömək edə biləcək unikal keyfiyyətlərə malikdir.

Açar sözlər: *öyrənmə üslubları, Qavrama ilə öyrənmə, Eşitmə ilə öyrənmələr, Toxunma və kinestetik öyrənmələr*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİK SÖZLƏRİN ROLU

Xəyalə SƏFƏROVA

xeyaleseferova01@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan dili, zəngin və çoxşaxəli tarixə malik bir dildir və bu dilin inkişafında arxaik sözlərin rolu mühüm yer tutur. Arxaik sözlər, keçmiş dövrlərdə istifadə edilmiş və bu gün artıq gündəlik həyatdan çıxmış sözlərdir. Bu sözlər dilin inkişafını izah etməyə və xalqın mədəniyyətini, həyat tərzini araşdırmağa kömək edir. Arxaik sözlər, qədim Türk, İran və ərəb dillərindən alınmış elementlərdən ibarət olub, dilin müxtəlif dövrlərdə necə inkişaf etdiyini göstərir.

Arxaik sözlərin mədəni və tarixi əhəmiyyəti də böyükdür, çünki onlar yalnız dilin strukturu deyil, həm də xalqın həyat tərzini, dünyagörüşünü əks etdirir. Bu sözlər, dilin zənginliyini artırmaqla yanaşı, ədəbiyyat və poeziyada da estetik və bədii dəyər yaradır. Müasir dövrdə bəzi arxaik sözlər hələ də istifadə olunur və bu sözlərin qorunması, dilin inkişafı və milli mədəniyyətin saxlanması baxımından vacibdir. Arxaik sözlərin dilin zənginliyini və dərinliyini qorumağa kömək etməsi, həmçinin onların müasir ədəbiyyatda və bədii əsərlərdə istifadə olunması, bu sözlərin yalnız keçmişə aid olmadığını göstərir. Onlar, həm də müasir Azərbaycan dilinin bədii və estetik ifadə imkanlarını genişləndirir.

Bu baxımdan, arxaik sözlərin qorunması və təbliği dilin inkişafı və xalqın mədəniyyətinin qorunması üçün əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, arxaik sözlər, tarixi araşdırma, kateqoriya, mədəniyyət, Türk dilləri və s.

Azərbaycan dili, zəngin və çoxşaxəli tarixə malik bir dildir. Bu dilin inkişaf prosesi əsrlər boyu müxtəlif təsirlərə məruz qalmış, həmçinin özünəməxsus milli və mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Dilin bu inkişafında arxaik sözlərin rolu böyükdür. Arxaik sözlər, dilin keçmişdə istifadə olunan, amma bu gün artıq gündəlik həyatdan çıxmış və ya daha az istifadə edilən ifadələridir. Bu sözlər, dilin zənginliyini və dərinliyini qorumaqla yanaşı, xalqın mədəniyyətini və tarixini araşdırmaq üçün də dəyərli bir mənbə təşkil edir.

Arxaik sözlər dilin inkişafında müxtəlif dövrlərdə meydana çıxmış və zamanla dilin müasir strukturlarına daxil olmamış sözlərdir. Bu sözlər, adətən müəyyən bir dövrün, mədəniyyətin, həyat tərzinin və dünyagörüşünün izlərini daşıyır. Azərbaycan dilində arxaik sözlər qədim dövrlərdən bu günə qədər müxtəlif şəkildə mövcud olmuşdur. Bu sözlərin bir hissəsi qədim Türk dillərindən, bəziləri isə qədim İran və ərəb dillərindən alınmışdır.

Arxaik sözlər bir neçə kateqoriyaya bölünə bilər:

1. Qədim türk dili elementləri: Bu sözlər Azərbaycan dilinin ən qədim qatlarını təşkil edir. Məsələn, "gün" (günəş), "il" (il, dövr), "dünya" (dünya), "baba" (atalar) kimi sözlər qədim Türk dilindən gəlmişdir.

2. İran və ərəb təsirləri: Azərbaycan dili həm də fars və ərəb dillərindən çox sayda arxaik söz almışdır. Bu sözlərə misal olaraq "şəhər" (farsca), "kitab" (ərəb dilindən), "müəllim" (farsca) və s. göstərmək olar.

3. Həyat tərzilə bağlı arxaik sözlər: Bu kateqoriyaya kənd təsərrüfatı ilə bağlı, xüsusilə kənd həyatının qədim dövründə istifadə olunan sözlər daxildir. Məsələn, "yaylaq" (yaylaq, qışlaq), "çoban" (çoban), "saray" (qədim saray) və s. (4, s. 56)

Arxaik sözlər, yalnız dilin strukturunu deyil, həm də xalqın həyat tərzini və tarixi irsini əks etdirir. Məsələn, qədim Türk dillərindən gələn arxaik sözlər, həmçinin Türk xalqının köçəri həyatını,

ovçuluq və heyvandarlıqla bağlı həyat tərzini ifadə edir. Bu sözlər, dilin tarixi inkişafını, əcdadlarımızın gündəlik həyatını və dünyagörüşünü araşdırmaq üçün mühüm bir vasitədir.

Azərbaycanın tarixi boyunca baş verən müxtəlif sosial, mədəni və siyasi dəyişikliklər, dilin də inkişafına təsir göstərmişdir. Arxaik sözlərin bəziləri zamanla gündəlik həyatdan çıxmış, bəziləri isə yalnız müəyyən bölgələrdə və ya sosial təbəqələrdə istifadə edilməkdə davam etmişdir. Lakin bu sözlər, tarixi və mədəni irsimizi qorumaq üçün hələ də əhəmiyyətini qoruyur.

Arxaik sözlər dilin zənginliyini artırır və dilin müxtəlif dövrlərdə necə inkişaf etdiyini anlamağa kömək edir. Dilin inkişafında bu sözlərin rolu sadəcə tarixi dəyərə malik olmaları ilə məhdudlaşmır. Arxaik sözlər müasir dilin lüğətini zənginləşdirir, onun müxtəlif qatlarını aşkar edir (10, s. 22).

Bundan əlavə, arxaik sözlər müasir dilin estetik dəyərini də artırır. Xüsusilə ədəbi dilin inkişafında, poeziya və nəsr dilində arxaik sözlər, dilin bədii ifadə imkanlarını genişləndirir. Arxaik sözlərin bəzən müəyyən bir ritm, ahəng yaratmaq üçün də istifadə edildiyi müşahidə olunur. Məsələn, klassik ədəbiyyatda bu sözlər, əsərin məzmununa və əhvalına uyğun olaraq istifadə olunur, bununla da müasir oxucuya qədim dövrlərin atmosferini hiss etməyə imkan verir.

Müasir Azərbaycan dilində arxaik sözlərin yerini yeni sözlər və ifadələr almışdır. Lakin bəzi arxaik sözlər müasir dövrdə də hələ də istifadə edilir. Məsələn, "gözəllik", "qəlb", "sevgi" kimi ifadələr bu gün də dilin bir parçası olaraq qalır. Bu sözlər həm də dilin dərinliyini, müstəqilliyini və zənginliyini qorumağa kömək edir.

Hazırda isə arxaik sözlərin qorunması və təbliği məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sözlərin gələcək nəsillərə çatdırılması, dilin zənginliyini qorumaq üçün vacibdir. Azərbaycan dilində arxaik sözlər hələ də müxtəlif bədii əsərlərdə, folklorda və musiqidə öz əksini tapır. Bu baxımdan, arxaik sözlərin qorunması həm dilin inkişafı, həm də milli mədəniyyətin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir (2, s. 333).

Azərbaycan dilində arxaik sözlər, yalnız qədim dövrlərin izlərini deyil, həm də xalqın mədəni və sosial həyatını əks etdirir. Bu sözlər dilin zənginliyini artırır, mədəniyyətimizi qoruyur və müasir dövrdə də böyük əhəmiyyət daşıyır. Arxaik sözlərin dilin tarixi və bədii inkişafında oynadığı rol, onların sadəcə keçmişdən gələn miras olmaması, eyni zamanda bu gün də dildə öz yerini tapması ilə bağlıdır. Bu sözlər dilin təbiətinə və tarixinə dair dəyərli məlumatlar təqdim edir və xalqın mədəniyyətinin qorunmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov Ə. Zəngəzur. Birinci kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 355 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 313 s. s. 188
4. Həsənov, T. Azərbaycan dili. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 2006.
5. Qazi Bühranəddinin “Divan”ı. Bakı, “Öndər”, 2005, 726 s.
6. Quliyev Əbülfəz, Əliyeva Nuray. Naxçıvan dialket və şivələribib lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.
7. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk”. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I cild, Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
8. Makulu P. Əsərlər. Bakı: 2016, Azərbaycan, 496 s.
9. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən, 2 cildə, II cild. Bakı: ADPU nəşri, 2017, 648 s.
10. Rüstəmov S. Azərbaycan dilinin zənginliyi və inkişafı. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2010
11. Səfərova, S. Dilin tarixi və mədəni inkişafı. Bakı: Elm. 2012.

SUMMARY

The Azerbaijani language is a language with a rich and diverse history, and the role of archaic words plays an important role in the development of this language. Archaic words are words that were used in the past and are no longer used in everyday life today. These words help to explain the development of the language and to explore the culture and lifestyle of the people. Archaic words consist of elements taken from the ancient Turkic, Iranian and Arabic languages and show how the language developed in different periods.

The cultural and historical significance of archaic words is also great, because they reflect not only the structure of the language, but also the way of life and worldview of the people. These words, in addition to increasing the richness of the language, also create aesthetic and artistic value in literature and poetry. In modern times, some archaic words are still used and are important for the preservation of these words, the development of the language and the maintenance of the national culture. The fact that archaic words help to preserve the richness and depth of the language, as well as their use in modern literature and fiction, shows that these words are not just a thing of the past. They also expand the possibilities of artistic and aesthetic expression of the modern Azerbaijani language.

In this regard, the preservation and promotion of archaic words is important for the development of the language and the preservation of the culture of the people.

Keywords: Azerbaijani language, archaic words, historical research, category, culture, Turkic languages, etc.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ TRANSLİTERASIYA PROBLEMLƏRİ

Aysu MİRZƏYEVA

Orcid ID: 0000-0002-6692-1182

Azərbaycan Universiteti

Xülasə

Onomastik vahidlərdə transliterasiya problemləri, adların bir yazı sistemindən digərinə köçürülməsi, əsasən müəyyən mətnlərin, məzmunların tərcüməsi zamanı yaranır. Bu məsələ, xüsusilə Latin əlifbasına əsaslanmayan dillərdən, məsələn, ərəb, Çin və ya Kiril əlifbasından Latin əsaslı yazı sistemlərinə keçərkən və ya oxşar əlifbalar arasında fərqli fonetik və ortoqrafik qaydalarla qarşılaşarkən çətinləşir. Bu problemlər çoxşaxəlidir və dilə, mədəniyyətə və kontekstə görə dəyişə bilər. İngilis və Azərbaycan transliterasiya sistemlərini, xüsusən onomastik vahidlər (şəxsi və coğrafi adlar) baxımından müqayisə edərkən, transliterasiya praktikasına təsir edən fonetik, ortoqrafik və mədəni fərqləri araşdırmaq vacibdir. Azərbaycan Respublikasının bir çox regionundan, o cümlədən Naxçıvan bölgəsindən olan adlar, özünəməxsus fonetik, morfoloji və mədəni xüsusiyyətləri ilə də seçilir. Bu nümunələrdən bir neçəsi seçilib məqaləyə daxil edilmişdir.

Açar sözlər: transliterasiya, tərcümə prosesi, onomastik vahidlər, fonetik fərqlər, morfoloji xüsusiyyətlər

Əsas hissə

Onomastik vahidlərdə transliterasiya məsələləri adların bir yazı sistemindən digərinə köçürülməsi zamanı meydana gəlir. Bu, ərəb, çin və ya kiril kimi qeyri-latin əlifbalı dillərdən latın əsaslı yazılara və ya hətta oxşar yazılar daxilində, lakin fərqli fonetik və ya orfoqrafik konvensiyalara malik olan adlarla işləyərkən xüsusilə çətin olur. Bununla bağlı problemlər çoxşaxəlidir və dil, mədəniyyət və kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər. Əsasən müəyyən mətnlərin, adların, məzmunların tərcüməsi zamanı transliterasiya problemləri daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır. Bəzi əsas transliterasiya problemlərini təhlil etməklə onların düzgün yazılış qaydalarına da əməl etmək və eyni zamanda bir çox hallarda müxtəlif mənbələrdə rast gəlinən yalnız transliterasiya edilmiş adların azalmasına, linqvistik baxımdan daha düzgün transliterasiya edilmiş ifadələrin öz yerini tapmağına müvəffəq olmaq mümkündür.

Əvvəlcə, fonetik fərqlərlə bağlı bir neçə dillər arasında müqayisələr apararaq müəyyən problemlərə nəzər salaq. Müxtəlif dillərdə tez-tez başqa dillərdə olmayan səslər olur, bu da adları təmsil etməyə çalışarkən dəqiqliyin itirilməsinə səbəb olur. Nümunə: Ərəb "ع" (‘ Ayn) hərfinin ingilis və ya əksər Avropa dillərində qarşılığı yoxdur, bu da transliterasiyanı çətinləşdirir. Eynilə, tonlar kimi Çin dilində bəzi səslər latın hərfləri ilə asanlıqla təmsil olunmaya bilər. Adların yanlış tələffüzləri və ya yanlış təfsirləri çox olur və orijinal fonetik nüans itirilə bilər [5]. Digər bir problem qeyri-müəyyənlik və çoxlu transliterasiya sistemlərinin mövcudluğudur. Bir çox dillər üçün müxtəlif transliterasiya sistemləri mövcuddur və bu sistemlər eyni ad üçün fərqli nəticələr verə bilər. Nümunə: Rus dilindəki "Sergey" adı istifadə olunan sistemdən (məsələn, ISO 9, Konqres Kitabxanası sistemi və ya elmi transliterasiya) [7] asılı olaraq "Sergey", "Sergei" və ya "Sergei" kimi transliterasiya edilə bilər. Bu, xüsusilə rəsmi sənədlərdə, qeydlərdə və beynəlxalq ünsiyyətdə çətinlik yaradır. Mədəni səriştə və şəxsi üstünlüklər də transliterasiya zamanı ortaya çıxan məsələlərdən biridir. Transliterasiya insanların adlarının başqa dildə necə yazılması ilə bağlı mədəni və ya şəxsi üstünlüklərini nəzərə almaya bilər. Nümunə: "محمد" kimi ərəb adı "Məhəmməd" və ya "Məhəmməd" kimi transliterasiya

oluna bilər, lakin fərd öz regional ləhcəsinə və ya şəxsi seçiminə əsasən xüsusi versiyaya üstünlük verə bilər. Yanlış və ya uyğun olmayan transliterasiya təhqirə səbəb ola bilər və ya təhrif hissi yarada bilər. Qeyri-standart personajlar və diakritiklər, bəzi dillərdə diakritik işarələr (vurğular, umlautlar və s.) var ki, onlar təmsil olunmaya bilər və ya transliterasiyada uyğunsuz şəkildə tətbiq oluna bilər. Bəzi transliterasiya təcrübələrində türkcə "ö" və ya fransızca "é" buraxıla və ya "o" və "e" kimi daha sadə hərflərlə əvəz edilə bilər. Bu, xüsusilə düzgün tələffüz üçün diakritiklərə əsaslanan dillər üçün adın tələffüzü və mənasını təhrif edə bilər. Tarixi və ya müstəmləkə kontekstlərində uyğunsuzluqlar bir digər transliterasiya baxımından problem yarada biləcək məsələdir. Müstəmləkə kontekstlərində və ya tarixi mədəniyyət dövrlərində adlar çox vaxt müstəmləkəçilərin üstünlüklərinə uyğun olaraq transliterasiya edilirdi, bu da adın orijinal və ya müasir formasını əks etdirməyə bilər. Tarixi transliterasiyalar davam edə bilər, bu da yerin və ya şəxsin adının çəşnəli və ya yanlış təqdim edilməsinə səbəb ola bilər. Əlifba sistemindən (məsələn, Latın) loqoqrafik sistemə (məsələn, Çin simvolları) kimi çox fərqli strukturlara malik yazıların transliterasiya prosesi natamam və ya qeyri-dəqiq təsvirlərə səbəb ola bilər. Nümunə: "John" adının mandarin dilinə transliterasiyası "约翰" (Yuēhàn) kimi təqdim oluna bilər, lakin bu, təxminən başqa "John" a xas fonetik ekvivalentliyi təmsil etmir. Personajların arxasındakı məna itə bilər və mədəni əhəmiyyəti dəqiq şəkildə qorunmaya bilər. Orfoqrafik müxtəlifliklərdə mövcud olan problemlər onomastik vahidlərin transliterasiyası zamanı ən çox çətinlik yaradan məsələlərdən biridir. Bəzi dillərdə müəyyən səslərin yazılması üçün fərqli orfoqrafik qaydalar var ki, bu da adları transliterasiya edərkən uyğunsuzluqlara səbəb olur. Nümunə: İbrancə "ח" (Chet) hərfi tez-tez "Ch" kimi transliterasiya olunur, lakin bu, "Ch" birləşməsinin eyni səsi vermədiyi dillərdə çəşnəliyə səbəb ola bilər. Orfoqrafiyadakı uyğunsuzluq yanlış tələffüz və mədəni orijinallığın itirilməsi ilə nəticələnə bilər [6].

Coğrafi və regional fərqlər də bu mövzuda ən həssas yanaşılmalı məqamlardan biridir. Adların transliterasiyası bölgədən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, ərəb dilində bir ad Misirdə Səudiyyə Ərəbistanında olduğundan fərqli transliterasiya edilə bilər. Nümunə: "علي" (Əli) adı bəzi ölkələrdə Ali kimi yazıla bilər. Təsir: Bu, beynəlxalq kontekstlərdə və ya rəsmi sənədlərdə çəşnəliyə səbəb ola bilər, əgər müxtəlif transliterasiyalar bir-birini əvəz edərsə.

Dilçilik və Sosial Status problemi. Bəzi dillərdə insanlar sosial, iqtisadi və ya siyasi səbəblərə görə öz adlarının transliterasiyasını qəsdən dəyişdirə bilərlər. Nümunə: Fərd qeyri-doğma ölkədə tələffüz asanlıq üçün adının sadələşdirilmiş və ya ingilisləşdirilmiş versiyasına üstünlük verə bilər ki, bu da doğma adı ilə transliterasiya edilmiş ad arasında uyğunsuzluğa səbəb ola bilər. Bu, insanın orijinal mədəni kimliyi ilə onun qəbul edilmiş və ya tətbiq edilmiş şəxsiyyəti arasında əlaqə yarada bilər. BMT və ISO kimi beynəlxalq təşkilatlar transliterasiya üçün standartlaşdırılmış sistemlər işləyib hazırlayıblar [7] (məsələn, kirildən latın üçün ISO 9), lakin bu sistemlər həmişə universal qəbul edilmir. Mədəni səriştə və həssaslıq seçilmiş transliterasiyalar üçün cəlb olunmuş fərdlər və ya icmalarla məsləhətləşmə səhvləri minimuma endirə və mədəni üstünlüklərə hörməti və rəğbəti təmin edə bilər. Bir adın tarixi, sosial və coğrafi kontekstini başa düşmək ən uyğun transliterasiyanı müəyyən etmək üçün çox vacibdir [5; 63]. Texnologiya dəstəyi, maşın tərcüməsi və AI əsaslı transliterasiya alətlərindəki irəliləyişlər müxtəlif sistemlərdə dəqiqliyi qoruyarkən prosesi avtomatlaşdırmağa da kömək edir. Nəticə olaraq, onomastik vahidlərdə transliterasiya problemləri mürəkkəb olsa da, fonetik dəqiqlik, mədəni həssaslıq və tarixi kontekst arasında incə tarazlığı nəzərdə qoruyub saxlamaq lazımdır. Həllər çox vaxt standartlaşdırılmış sistemlərin, fərdi üstünlüklərin və həm mənbə, həm də hədəf dillərin linqvistik xüsusiyyətlərindən xəbərdarlığın birləşməsini tələb edir. İngilis və Azərbaycan transliterasiya sistemlərini, xüsusən onomastik vahidlərlə (şəxs və yer adları) müqayisə edərkən transliterasiya təcrübələrinə təsir edən fonetik, orfoqrafik və mədəni amillərdəki fərqləri anlamaq vacibdir.

Yazılan nəzəri əsaslı müddəalara əsaslanaraq vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilindən İngilis dilinə transliterasiya zamanı bir çox çətinliklərlə üzləşmək mümkündür. Məsələn, bunlardan

biri sait ahəngidir. Azərbaycan dilində sait ahəngi saıtlərin müxtəlif hecalarda işlənməsinə təsir göstərir. Bu, həmişə ingilis dilində tələffüz və ya orfoqrafik təcrübələrə uyğun gəlməyə bilər. Birbaşa ekvivalentləri olmayan hərflər: Ə, Ç, Ş, Ğ və digər hərflərin ingilis dilində dəqiq ekvivalenti yoxdur [1; 156]. Məsələn: Ç adətən ingilis dilində Ch kimi transliterasiya olunur (məsələn, Çingiz → Chingiz). Ş, Ş kimi transliterasiya olunur (məsələn, Şamil → Shamil). Ö və Ü adətən ingilis dilində O və U kimi təmsil olunur (məsələn, Ömər → Omar və Üzeyir → Uzeyir).

Eyni zamanda, bir çox yer adlarının da transliterasiyası zamanı müxtəlif problemlərlə rastlaşmaq mümkündür. Bunlara misal olaraq, Naxçıvan Azərbaycan dilindəki "X" ingilis dilində Kh səsinə uyğundur və "ı" Azərbaycan dilində adətən "i" kimi transliterasiya olunan unikal saıtdır. Transliterasiya Naxçıvan → Nakhchivan, hətta bəzi hallarda Nakhichevan kimi də transliterasiya olunduğunu görmək mümkündür. Digər yer adlarımızın da ingilis dilinə transliterasiyasına diqqət yetirək. Gəncə → Ganja, Xaçmaz → Khachmaz. Şahbuz → Shahbuz, Ordubad → Ordubad, Sədərək → Sadarak, Culfa → Julfa və sairə. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə adların transliterasiyası zamanı, xüsusən də Naxçıvan kimi bölgələrin onomastik vahidləri ilə işləyərkən fonetik dəqiqlik və mədəni əhəmiyyət arasında tarazlığı qorumaq vacibdir. Regional dəyişikliklər və müəyyən fərqlər olsa da, transliterasiya üçün standartlaşdırılmış sistemin qəbul edilməsi çəşqınlığı azaltmağa kömək edə bilər [3; 172]. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan adlarının ingilis dilinə transliterasiyası üçün xüsusi təlimatlar təqdim edir. Adları transliterasiya edərkən Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu nəzərə almaq vacibdir, çünki bəzi hərflər (məsələn, Ə, Ş, Ç) ingilis dilində düzgün tələffüzü saxlamaq üçün diqqətli diqqət tələb edir [2; 76]. Azərbaycan onomastik vahidlərinin transliterasiya edilməsi fonetik təfərrüata, tarixi kontekstə və regional ad konvensiyalarına diqqət yetirməyi tələb edir. Bununla da, adların linqvistik və mədəni əhəmiyyətini dərinlən başa düşmək daha dəqiq və məqsəduyğun transliterasiyaların meydana gəlməyinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov.T. Azərbaycan dilində onomastikanın əsasları. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2015, 209 səh.
2. Hüseynov.R. Azərbaycan dilinin praktiki fonetikasi. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2008, 256 səh.
3. Məmmədov. S. Azərbaycan dilində yer adları və onların transliterasiyası. Bakı: "Azərnəşr" nəşriyyatı 2011, 219 səh.
4. Mustafayeva.R.Azərbaycan və rus dillərində onomastik vahidlərin transliterasiyası. Bakı: "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2017, 311 səh.
5. Schneider, E. W. Postcolonial English: Varieties Around the World. Cambridge: Cambridge University Press.2007, 55-73 p.
6. Ball, M., & Bernhardt, B. Phonological Awareness: From Research to Practice. Springer. 2013, 234 p.
7. ISO - International Organization for Standardization

SUMMARY

Transliteration problems in onomastic units arise when names are transferred from one writing system to another. This is particularly challenging when dealing with names from languages with non-Latin alphabets, such as Arabic, Chinese, or Cyrillic, into Latin-based scripts, or even within similar scripts but with different phonetic or orthographic conventions. The problems associated with this are multi-faceted and can vary depending on the language, culture, and context.

When comparing English and Azerbaijani transliteration systems, particularly regarding onomastic units (personal and place names), it is essential to understand the differences in phonetic, orthographic, and cultural factors that influence transliteration practices. Names from different regions of Azerbaijan, including the Nakhchivan region have unique phonetic, morphological peculiarities and cultural characteristics. Several examples have been selected and included into the article as well.

Keywords: transliteration, translation process, onomastic units, phonetic differences, morphological features

SİYASİ DİSKURSUN FUNKSIYALARI VƏ ONUN İCTİMAİ HƏYATDAKI ROLU

Nərgiz MƏMMƏDLİ
nargis1mammadli@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Son illərdə siyasi diskursun tədqiqinə artan maraq, bu sahənin akademik müstəvidə daha dərinlən araşdırılmasını zəruri etmişdir. Siyasi diskurs, yalnız siyasi fəaliyyətin dil istifadəsi ilə əlaqəli deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial və mədəni reallıqlarına təsir göstərən güclü bir vasitə kimi çıxış edir. Siyasət və dil arasındakı əlaqə qədim dövrlərdən bəri müxtəlif nəzəriyyələrdə yer almışdır. Siyasi diskursun mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi çətin olsa da, onun ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, xüsusən də siyasətçilər və vətəndaşlar arasında baş verən ünsiyyətlərdə mühüm rol oynadığı aydındır. Dil, siyasi elitanın seçiciləri təsir altına almaq və siyasi mövqeləri legitimləşdirmək üçün istifadə etdiyi vacib bir vasitədir. Müasir dövrdə, media və sosial şəbəkələrin inkişafı ilə bu diskurs daha da güclənmiş və genişlənmişdir. Siyasi nitqlərdə istifadə olunan dil, müəyyən ideologiyaların formalaşmasında və siyasi münasibətlərin müəyyənəşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu sahədə tədqiqatlar, dilin manipulyativ gücünü və onun sosial və siyasi təsirini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Siyasi diskursun təhlili, həmçinin onun müxtəlif funksiyalarını başa düşməyə kömək edir. İnformativ və arqumentativ funksiyalarla yanaşı, təsir etmə və nəzarət funksiyaları da siyasi müzakirələrin və ictimai şüurun formalaşmasında önəmli yer tutur. Bu funksiyalar, siyasətçilərin öz mövqelərini qəbul etdirmək və auditoriyanı müəyyən mövqeyə yönləndirmək üçün istifadə etdiyi strateji dillə əlaqəlidir.

Açar sözlər: diskurs, siyasi diskurs, siyasi ünsiyyət, dil, güc

Son illərdə siyasi diskursun tədqiqinə olan maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmış və bu sahənin əsas məsələlərindən biri onun dəqiq tərifinin müəyyənəşdirilməsi olmuşdur.

Siyasət və dil arasındakı əlaqəyə intellektual maraq qədim Yunanıstana qədər uzanır və o dövrdən bəri bu əlaqə, siyasi fəaliyyətin dil istifadəsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olduğu fərziyyəsi üzərində qurulmuşdur. Siyasət və dil arasındakı bu sıx əlaqə, elə siyasətin icra olunduğu məkanın adında da əks olunur: "parlament" sözü Fransız dilindəki "parler" (danışmaq) feilindən yaranmışdır. Parlament üzvü olmaq istəyən siyasi şəxslər bir sıra kommunikativ bacarıqlara sahib olmalıdırlar. Namizədlər seçiciləri və siyasi elitani öz proqramlarının doğruluğu və səmərəliliyi barədə inandırmaq məharətinə malik olmalı, seçildikdən sonra isə onlar qəbul etdikləri siyasətlərin legitimliyini təmin etməli və qoruyub saxlamalıdırlar. Müasir dövrdə, xüsusilə televiziya vasitəsilə yayımlanan siyasi diskursda, siyasətçilər çoxşaxəli və müxtəlif siyasi baxışlara malik auditoriyaya xitab etməlidir, bu isə qədim Afınada olduğu siyasi elita ilə birbaşa müqayisədə köklü fərqlər yaradır.

Platon və onun həm qədim, həm də müasir davamçıları dilin manipulyativ gücünü dərinlən dərk etmiş və onun təsir imkanlarına ehtiyatla yanaşmışlar. Siyasi diskurs hər yerdə mövcud olan və güclü təsir imkanlarına malik bir fenomendir. O, ictimai sferadakı əsas məsələlərə nüfuz edir, insanların sosial və siyasi reallıqlara dair baxışlarını formalaşdırır və hətta ictimai həyatın keyfiyyətini müəyyənəşdirə bilər. Siyasi diskursun təsir dairəsi son dərəcə genişdir, ailə daxilində televiziya qarşısında aparılan siyasi müzakirələrdən tutmuş, efir zamanı jurnalist və siyasətçi arasında baş verən çəkişmələrə və hərbi güc ilə bağlı aparılan debatlarla qədər müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. Bununla belə, "siyasi diskurs" anlayışı həm akademik mühitdə, həm də gündəlik istifadədə geniş yayılmış olsa da, onun dəqiq tərifini vermək xeyli çətinlik yaradır.

Platonun nəzəriyyəsi, dilin manipulyativ gücünü dərk edən ilk mütəfəkkirlərdən biri olaraq, siyasətdə dilin necə təsirli şəkildə istifadə edildiyini göstərir. Müasir dövrdə bu anlayış daha da aktuallaşmış və siyasətçilər tərəfindən istifadə edilən dillə seçici qruplar arasında həm pozitiv, həm də mənfi emosiyalar oyandırmaq üçün strateji şəkildə istifadə olunur. Dil, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini hədəf alaraq, onlara siyasi mövqeləri qəbul etdirməyə və onları müəyyən ideologiyalara yönəltməyə xidmət edir. Dilin bu manipulyativ gücü, müasir media və sosial şəbəkələr vasitəsilə daha da güclənir, xüsusən, qısa və dəqiq ifadələrlə dolu siyasi mesajlar daha çox insana çatır və insanların gündəlik həyatına təsir edə bilir.

Siyasət anlayışının qeyri-müəyyənliyi əsasən onun güc, hegemonluq, nəzarət və hökmranlıq kimi digər anlayışlarla sıx əlaqələndirilməsindən irəli gəlir. Lakin güc və siyasət anlayışlarının bir-biri ilə qarışdırılması problemli olur, çünki hər iki anlayış, əlaqələrin müzakirə olunduğu və nəticədə hər hansı bir insan ünsiyyətinin "siyasi" sayılacağı hər hansı qarşılıqlı münasibətdə tətbiq oluna bilər. Məsələn, "The Big Brother" və "Survivor" kimi şoular iştirakçılar və onların dəstəkçiləri arasında simvolik güc uğrunda mübarizəyə əsaslanır və buna görə də "siyasi" vasitələrin istifadəsi qaçınılmazdır.

Deskriptiv və tənqidi yanaşmalar arasındakı fərq siyasi davranışın məqsədini müəyyənləşdirməkdir. Deskriptiv yanaşmalar bunun güc və hökmranlıq əldə etmək məqsədilə deyil, başqaları ilə münasibətləri qorumaq və sosial harmoniya yaratmaq məqsədini güddüyünü qəbul edir.

Siyasi diskurs hadisə aspektində mətn kimi təqdim edilir, dil forması, bilik və fəaliyyətin vahidliyi ilə qiymətləndirilir, həyata inteqrasiya olunmuş nitq nümunəsi olaraq təsvir olunur və həmçinin səsli, qrafik və ya elektron formada ifadə edilərək geniş sosial, psixoloji və funksional kontekstlərə daxil olan nitq fəaliyyəti kimi qəbul olunur (Шейгал Е.И., 2004, с. 56-60).

Təriflərin geniş izah spektrinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatında siyasi diskursun dar və geniş anlamda izahına dair yanaşmalar mövcuddur. Siyasi diskursun dar anlamda şərh edilməsinin tərəfdarlarından biri holland dilçi T. van Dijk-dir. O, siyasi diskursu yalnız siyasi sahə ilə məhdudlaşan janrlar sinfi kimi nəzərdən keçirir və bu sinfə parlament debatları, hökumət müzakirələri, partiya proqramları və siyasətçilərin çıxışları daxildir. Bununla yanaşı, T. van Dijk siyasi diskursu institusional diskursun bir forması kimi təqdim edir, yəni bu, siyasi partiya konqresi, parlament iclası, hökumət toplantısı kimi institusional mühitdə formalaşan və yayılan diskursdur. O, vurğulayır ki, diskurs yalnız siyasətçilərin aləti olaraq fəaliyyət göstərdiyi və siyasi kommunikasiya ilə birbaşa bağlı olduğu halda siyasi xarakter daşıyır (Ван Дейк Т.А. Язык, 1989. с 72).

Zh.V. Siegmann-a görə isə, siyasi diskurs, göndərən və alıcının siyasi həyatdakı iştiraklarına əsaslanaraq müəyyən sosial rollar aldığı və ünsiyyətin mövzusunun cəmiyyətin siyasi həyatı olduğu şifahi ünsiyyətdir (Зигманн Ж.В. 2003, с 6).

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, siyasi fəaliyyət, mahiyyət etibarilə, dil fəaliyyətinə əsaslanır (Edelman M. 1988, p 137). Siyasətçilər ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, göstərişlər vermək, qanunlar qəbul etmək, insanları inandırmaq və manipulyasiya etmək üçün dildən istifadə edirlər. Siyasi diskurs yalnız siyasət təkliflərinin irəli sürülməsi ilə məhdudlaşmır. Burada sözlərin və dilin xüsusi məqsədlə istifadəsindən söhbət gedir. Dil və leksik vasitələr siyasi çıxışlarda elə formada seçilir ki, dinləyicilərə təsir göstərsin və siyasi istiqamətin formalaşmasına xidmət etsin.

Siyasi diskursun mahiyyətini daha dəqiq anlamaq məqsədilə siyasətçilərin fəaliyyətini, yəni siyasi mətn və çıxışların müəlliflərinin işini nəzərdən keçirmək vacibdir. Siyasətçilər ictimai səsvermə yolu ilə seçilən və ya təyin olunan, siyasi layihə və təklifləri cəmiyyətə çatdırmaqla məşğul olan şəxslərdir. Buna görə də, siyasi diskursun izahında, siyasi ünsiyyətə cəlb olunan alıcılar, yəni müəyyən bir dövlətin vətəndaşları və siyasi nitqin ünvanlandığı şəxslər də nəzərə alınmalıdır. Bu qruplar, fərdlər və onların təşkilatları siyasi prosesdə iştirak edir və nəticədə siyasi diskursun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Siyasət təbiət etibarilə nitq hərəkətlərinin bir toplusu olan sosial bir fenomendir və insan fəaliyyətinin bir sahəsidir. Bu səbəbdən, siyasi diskursu müəyyən alıcılar və iştirakçılarla əlaqəli, siyasi kommunikasiya hadisəsinə daxil olan, öz alt dili və işarə sistemi ilə xarakterizə olunan

institusional ünsiyyət kimi tərif etmək mümkündür (Карасик В.И. 2004. с 281).

Siyasi diskursun əsas funksiyaları arasında bir neçə mühüm aspekti qeyd etmək olar. İnformativ funksiya, siyasi hadisələri təqdim etməyi hədəfləyir. Arqumentativ funksiya, siyasi fəaliyyətləri izah etməyə yönəlir. Təsir etmə funksiyası ictimaiyyəti inandırmağa çalışır, nəzarət funksiyası isə ictimai şüuru manipulyasiya etməyi məqsəd qoyur. Interpretiv funksiya, siyasi hadisələrin fərqli modellərini qurmağa imkan verir. Sosial identifikasiya funksiyası, siyasi kommunikasiyanın iştirakçılarını həm birləşdirmək, həm də fərqləndirmək məqsədi güdür. Delimitiv funksiya, öz siyasi qrupları ilə rəqiblər arasındakı fərqləri vurğulamağa yönəlir, agonistik funksiya isə siyasi rəqiblərə qarşı verbal aqressiyanın ifadəsi kimi özünü göstərir.

Siyasi nitqlərin tərtibində müəlliflər tərəfindən seçilən leksik vahidlər təkcə bəzi terminlərin siyasi korrektiliyini və etik normalara uyğunluğunu təmin etmək üçün deyil, həm də siyasi baxış və mövqeləri vurğulamaq, ictimai rəyə təsir göstərmək, razılaşmalar və kompromislər əldə etmək, eləcə də qanuni siyasi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə istifadə edilə bilər.

Ümumiyyətlə, siyasi nitqlər aydın və sadə dildə tərtib edilir ki, təqdim olunan fikirlər hədəf auditoriya və sonradan həmin çıxışı media vasitəsilə dinləyəcək və ya oxuyacaq digər insanlar üçün rahat anlaşılan olsun. Bundan əlavə, siyasi mətnlər adətən peşəkar nitq yazarları tərəfindən hazırlanır. Bu mütəxəssislər, çıxışın nətiqin dilindən daha inandırıcı səslənməsi üçün xüsusi strategiyalar və struktur prinsiplərindən istifadə etməyi bacaran şəxslərdir.

Siyasi nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun müəyyən konvensiyalara əsaslanmasıdır. Bu, onu digər nitq janrlarından fərqləndirən mühüm cəhətdir. Siyasi çıxışlar adətən onları doğuran konkret bir hadisədən sonra hazırlanır. Buna görə də, siyasi nitqlərin müəllifləri məqalələrinin məzmununa maksimal dərəcədə bağlı olurlar. Onların əsas məqsədi isə həmin hadisəyə dair əsaslandırılmış və doğru bir mövqeni təqdim etmək və onu çıxışın mərkəzi konteksti kimi dərləndirməkdən ibarətdir.

Beləliklə, siyasi diskursla bağlı məsələlər elmi araşdırmaların əsas müzakirə mövzularından biri olaraq qalır və siyasət dilinin tədqiqinə edilən hər bir töhfə nəzəri və praktiki baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi dilin təsir mexanizmləri və onun ictimai rəyə yön vermə vasitəsi kimi xüsusiyyətləri də təhlil olunmalıdır. Bu sahənin araşdırılması, auditoriyanın siyasətçilərin kommunikativ strategiyalarını və onların dil manipulyasiyası texnikalarını anlamaq imkanını artırmaq baxımından vacibdir. Eyni zamanda, peşəkar siyasi fəaliyyətin siyasi liderləri sırayı vətəndaşlardan necə fərqləndirdiyini dərk etmək də xüsusi elmi maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

İngilis dilində

1. Atkinson, M. (1984). Our masters' voices: The language and body-language of politics. London, UK: Methuen.
2. Edelman M. Constructing the Political Spectacle. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
3. Graber, D. A. (1981) Political languages. In D. Nimmo and K. Sanders (Eds.), Handbook of political communication (pp.195–224). Beverly Hills, CA: Sage.
4. Thompson, B. J. (2000). Political scandal. Cambridge, UK: Polity Press.
5. William E. Connolly. (1993) The Terms of Political Discourse. 100-125.
6. Wilson, J. (2002). Political discourse. In D. Schiffrin, D. Tannen, & H. Hamilton (Eds.), Handbook of discourse analysis (pp. 398–416). Oxford, UK: Blackwell.

Rus dilində

7. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.

8. Зигманн Ж.В. Структура современного политического дискурса: речевые жанры и речевые стратегии. – М.: Изд-во Московского университета, 2003.
9. Карасик В.И. Языковой округ: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004.
10. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.: Гнозис, 2004.

SUMMARY

In recent years, the growing interest in the study of political discourse has made it necessary to explore this field more deeply in the academic context. Political discourse is not only related to the language used in political activity but also serves as a powerful tool that influences the social and cultural realities of society. The relationship between politics and language has been addressed in various theories since ancient times. Although defining the essence of political discourse can be challenging, it is clear that it plays a crucial role in various areas of public life, especially in the communication between politicians and citizens. Language is an essential tool used by the political elite to influence voters and legitimize political positions. In the modern era, with the development of media and social networks, this discourse has become even more powerful and widespread. The language used in political speeches plays an important role in shaping specific ideologies and defining political relations. Research in this area allows for a deeper understanding of the manipulative power of language and its social and political impact.

Keywords: discourse analysis, political discourse, political communication, language, power

FƏLSƏFİ DİSKURSUN TƏRCÜMƏSİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Nərmin FƏRƏCULLAYEVA

info@nerminkamal.com

Orcid ID: 0000-0002-5954-6804

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Xülasə

Bu məqalə dünya fəlsəfi irsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı rast gəlinən beş tipik nəzəri məsələni araşdırır. Giriş hissəsində fəlsəfi mətnlərin tərcüməsinin əhəmiyyətindən danışan müəllif bu mövqedən çıxış edir ki, dünya fəlsəfəsinin incilərini ana dilində oxumaq milli mədəni tərəqqi və intellektual müstəqillik üçün vacibdir. Lakin fəlsəfənin tərcüməsi asan başa gəlmir. Əsas hissədə tipik nəzəri çətinliklər müzakirə olunur. Məsələn, müəllif klassik fəlsəfi terminlərin və fərdi üsluba məxsus idiosinkratik sözlərin tərcüməsində niyə orijinalın saxlanmasının üstün olduğunu təhlil edir, müasir fəlsəfə terminlərinə milli fəlsəfi tərcümə metodologiyası üçün seçilən strategiyadan asılı olaraq, ya olduğu kimi, ya da dilimizin öz morfolojiyası əsasında söz yaradıcılığına cəlb edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Araşdırma belə nəticəyə gəlir ki, fəlsəfi tərcümə ənənəmizin inkişafına, bunun üçünsə müzakirələr yoluyla metodoloji yanaşmanın müəyyənləşməsinə ehtiyac var.

Açar sözlər: *fəlsəfə, Qərb fəlsəfəsi, fəlsəfənin tərcüməsi, fəlsəfi terminologiya*

Giriş

Son illər Azərbaycanda qonşu dillərə tərcümə edilmiş fəlsəfə üzrə nəşrlərin sayı artıb; dünyanın əsas fəlsəfi irsini təşkil edən əsərləri oxumaq istəyən tələbələr və tədqiqatçılar bilikləri daha çox türk və rus dillərinə tərcümə olunmuş kitablardan mənimsəyirlər. Bu tendensiya bir tərəfdən dünya fəlsəfi fikrinə çıxışı asanlaşdırır, digər tərəfdən fəlsəfi əsərlərin mənbə dillərdən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin artmasına, bunun üçünsə milli fəlsəfi tərcümə metodologiyasının formalaşmasına ehtiyac yaradır. Fəlsəfə dilimizin inkişafı və qorunması intellektual müstəqilliyin təməlidir.

İtalyan filosof U.Eko tərcüməni mədəniyyətlərarası ünsiyyət kimi görür [1], britaniyalı dilçi D.Katan isə onun milli-mədəni kimliklə əlaqəsini vurğulayır [3]. Onların fikrincə, tərcümə təkcə linqvistik məsələ deyil, milli mənsubiyyətin formalaşmasına təsir edən mədəni danışqlar prosesidir; xarici mətnlər, ideyalar və ifadələr tərcümə olunarkən dil özünəməxsusluğunu və fərqliliyini dərk edir.

Dünya fəlsəfə irsinin sistemli tərcümə olunmasının başqa bir mühüm cəhəti odur ki, fəlsəfi ideyalar yeni coğrafiyalarda fərqli şərtlərlə zənginləşir və yeni düşüncə mərkəzləri yaranır. Bunun bariz nümunəsi antik yunan fəlsəfi mətnlərinin İslamın qızıl dövründə ərəb və fars dillərinə tərcümə edilməsidir ki, o tərcümələr yunan fəlsəfi ənənəsini yaşatmaqla bərabər, İslam dünyasında fəlsəfi-elmi intibaha yol açdı. Həmin vaxt yunan fəlsəfi əsərlərinin təkcə məzmunu, mənası yox, terminləri də ərəb, fars dillərində ifadə edilir, Bağdadda kitabxana və tərcümə institutu tipli “Bayt əl-Hikmə” hikmətlər evində Huneyn ibn İshaq, Sabit ibn Qurra kimi tərcüməçilər yunan mətnlərini, mətnlərdəki ousia, logos, physis kimi yüzlərlə termini ərəb dilinə “cövher”, “kəlimə”, “təbiət” və s. kimi tərcümə edir, hazır qarşılığı olmayan sözləri termin kimi adaptasiya edirdilər. Klassik yunan fəlsəfəsini yunan dilində deyil, məhz ana dilində, milli mədəniyyət kontekstində oxumaq müsəlman Şərqində Əl Kindi, Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd kimi çoxsaylı mütəfəkkirlərin yetişməsinə təkan verdi. Yaxud XVI əsrdə Martin Lüterin İncili alman dilinə tərcümə etməsi protestant reformasiyasında həlledici rol oynadı, ondan əvvəl İncil latın dilində olduğu üçün xalq onu anlama bilmirdi və şərhini tamamilə Katolik kilsəsinin inhisarında idi. Bu və digər çoxsaylı mədəniyyət faktları göstərir ki, Şekspir, Dante, Tolstoy kimi dünya ədəbiyyatı inciləri dilimizə gözəl şəkildə tərcümə olunduğu kimi dünya fəlsəfəsinin

inciləri də sistemli şəkildə tərcümə olunmalıdır. Düzdür, ayrı-ayrı nümunələr pərakəndə halda tərcümə edilib və göstərib ki, bu, mümkündür.

Bu məqalənin məqsədi milli fəlsəfi tərcümə ənənəmizin yeni dövrün çağırışlarına uyğun inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, fəlsəfi mətnlərin dilimizə tərcüməsində rast gəlinən tipik çətinlikləri müzakirə etməkdir. Fəlsəfənin tərcüməsi təkcə bizim dildə yox, Avropa dillərində də çətinliklər, mübahisələr, müzakirələr doğurur. U.Eko “Siçan, yoxsa siçovul: Tərcümə danışqlar prosesi kimi” kitabında yazır ki, tərcümədə sözə adekvat söz yox, mənaya adekvat mənə lazımdır [1, s.9]. Bəs fəlsəfi tərcümələrdə bu adekvatlıq necə təmin olunur?

Əsas hissə

Fəlsəfi mətnlərin tərcüməsi dilçilərin və fəlsəfə tədqiqatçılarının maraq dairəsinə aid ortaq, interdisiplinar məsələdir. Fəlsəfi tərcümələrdə dil biliyi kifayət etmir; tərcüməçi fəlsəfəni doğru və düzgün çevirmək üçün fəlsəfi problemləri, qarşısındakı mətnin daxili məntiqini və terminologiyayı bilməlidir. Qərb fəlsəfəsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi istiqamətində işləyən tərcüməçilər dillərarası fərqlərdən doğan məsələlərdən əlavə, bir sıra tipik fəlsəfi-nəzəri tərcümə problemləri ilə rastlaşırlar. Həmin problemlərdən beş ən vaciblisini nəzərdən keçirək:

İdiosinkratik sözlər. Bir çox filosoflar öz yaratdıqları sözlərdən istifadə edir, bəzən arxaik sözlərə yeni mənə verir, bəzən də adi gündəlik sözləri tamamilə fərqli mənada işlədərək onları yeni bir məfhumə çevirirlər. Məsələn, Haydeggerin “Dasein” sözü gündəlik alman dilində "orada olmaq" mənəsi versə də, filosof bu sözü məşhur “Sein und Zeit” (1927) əsərində daha spesifik ontoloji mənada işlədir. “Dasein” ətraf aləmlə, insanlarla fundamental fəal münasibətdə olmaq deməkdir, “Dasein” öz fəaliyyətini bilən və həyatını buna görə quran varlıqdır; o, adi varlıq deyil, həm də varlığa dair suallar verən, ətraf aləmi təftiş edən varlıqdır. Bu sözü "orada-varlıq" kimi hərfi tərcümə etmək cəhdləri məhz insan varlığını vurğulayan mənənin ötürülməsinə mane olduğu və sözün tam miqyasını göstərmədiyi üçün uğursuzdur. Tərcüməçi belə sözləri anlamaq üçün filosofun eyni sözü müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə etdiyinə və fəlsəfə tarixçilərinin şərhələrinə diqqət yetirməlidir. “Dasein” bir söz olsa da, onun mənəsi heç bir dildə bir sözlə tərcüməyə yataqlı olmayıb. Çıxış yolu bu sözü alman dilində saxlamaq, yanında izahını mümkün qədər sərrast verməkdir. Çünki Haydegger kimi filosoflar öz ana dillərinin orbitində yazıblar, həmin dilin sözlərinə istinad etmədən o filosofun düşüncəsini anlamaq mümkün deyil. Beləliklə, birinci tezisimiz belədir: İdrakı dillə sıx əlaqədə olduğu üçün filosofun özünəməxsus sözlərini mənbə dildə saxlamaq ən optimal yoldur.

Klassik terminlər. “Aristokratiya”, “ontologiya” kimi sözlər artıq bütün dillərdə oturmuş klassik yunanmənşəli terminlərdir. Antik fəlsəfəni yunan dilindən o zamankı Avropanın yeni ziyalı dilinə - latın dilinə tərcümə edənlər, konkret olaraq, Orta əsrlər və İntibah dövründə Aristotelin tərcüməçiləri bu terminləri tərcümə etməyə çalışırdılar. O tərcüməçilərdən biri Leonardo Bruni Aretino (1370-1444) öz “Düzgün interpretasiya” (De interpretatione recta, 1420) traktatında Aristotelin “Etika” və “Politika” əsərlərinin tərcüməsində rastlaşdığı bu problemə diqqət çəkir. Yazır ki, latın tərcüməsində çoxlu yunanmənşəli terminlər saxlayıb (aristocratia, democratia, oligarchia, politia), bundan heç də məmnun deyil, amma başqa yol da yoxdur: “Yunanca saxlanan sözlər haqda nə deyə bilərəm? O qədər çoxdur ki, bəzi tərcümələr yarı-yunan dilində görünür. Bəs deyirdilər, yunanca deyilə bilən elə bir söz yoxdur ki, onu latınca da demək mümkün olmasın!” [2, s.62]

Gələcək göstərdi ki, həmin yunanmənşəli sözlər nəinki latın dilini, yüzilləri aşaraq müxtəlif dillərə elə yunan dilində də keçdi. Yunan dilindəki o cür terminlərin başqa dillərə bir sözlə tərcümə olunmaması bu anlayışların konkret mədəni-tarixi şəraitlə əlaqədar yaranmasıyla izah olunur. Beləliklə, ikinci tezisimiz: Klassik fəlsəfə terminləri olduğu kimi saxlanmalıdır, müasir terminlərinə tərcüməsində strategiyadan asılı olaraq, iki yanaşma mövcuddur.

Müasir terminlər. Son yüzillərdə yaranmış fəlsəfi cərəyanların, hərəkətlərin, metodların adlarını necə tərcümə etmək məsələsində iki fərqli təcrübə var. Bəzi dillər bu adları mənbə dildə olduğu kimi saxlayaraq, anlayışı izah etməyə üstünlük verir, bəziləri isə onların qarşılığı kimi öz

dilinin bazasında tamamilə yeni söz yaradırlar. Birincilərə bütün Avropa dillərini, həmçinin qonşu rus dilinin təcrübəsini, ikincilərə Türkiyə türkcəsini misal çəkmək olar. Beş söz – “ekzistensializm”, “dekonstruksiya”, “hermenevtika”, “intensionallıq”, “semiotika” terminlərinin timsalında rus və türk tərcümələrinin təcrübəsini nəzərdən keçirək.

Rus dili Avropa dilləri kimi bu terminləri mənbə dildə olduğu kimi saxlayır, biz də belə edirik. Türk dili isə bir neçə türk söz kökü və şəkilçisinin birləşməsindən dil laboratoriyasında mürəkkəb sözlər yaradaraq ekzistensializmi “varoluşsalçılıq”, dekonstruksiyanı “yapısöküm”, hermenevtikanı “yorumbilim”, intensionallığı “niyyətçilik”, semiotikanı “göstərgə bilim”lə əvəz edir. Bu iki təcrübədən hansı daha yaxşıdır? Seçilən strategiyadan asılı olaraq, hər birinin üstün cəhətləri var.

Əvvəla, bu kimi fəlsəfi terminləri mənbə dildə saxlamaq konseptual aydınlığa və məna itkilərinin qarşısını almağa xidmət edir. Məsələn, intensionallıq fəlsəfədə şüurun həmişə nəyəyə yönəldiyini, nəyəyə əks etdirdiyini bildirən mürəkkəb anlayışdır; heç bir fikir, hiss öz-özlüyündə mövcud olmur, başqa nə haqdası olur, məsələn, dəniz böyükdür, səma mavidir və s. Ağacı qavramaq aktına intensional vektor xasdır, məhz intensional qavrayış ağacı subyektə təqdim edir. Şüur, dil və gerçəklik arasındakı münasibəti öyrənməyə çalışan filosoflar intensionallıqdan əsasən insan şüurunun dünyadan təcrid olduğunu iddia edən solipsist təlimlərə qarşı istifadə edirlər. İndi isə intensionallıq sözünü “niyyətçilik” kimi tərcümə edəndə onun mənasının necə bulandığına baxaq. Edmund Husserlin dilindən türkcə geniş yayılmış “Davranış niyetdən, niyet bilinçten kaynaklanır” cümləsində “niyyət” sözü filosofun başqa kontekstdə yazdığı intensionallığı həddən artıq sadələşdirib, hətta dəyişdirib və ona moralist çalar verib.

Digər tərəfdən, terminlərin tərcümə olunması ortalığa çoxlu – hər tərcüməçinin öz tərcümə variantını da çıxara bilər ki, bu əlavə konseptual qarışıqlıq yarada bilər. Bir müəllif eyni anlayışı bir, başqa müəllif eyni anlayışı başqa sözlə işarə edir. Kültür, mədəniyyət, sivilizasiya sözləri arasındakı konseptual qarışıqlıq buna misaldır.

İkincisi, fəlsəfi terminləri mənbə dildə olduğu kimi saxlamaq o terminlərin yarandığı tarixi-intellektual konteksti də qoruyur. Ekzistensializm sözünün müəllifi Qabriel Marsel bu sözü ona görə işlətməmişdi ki, esensializmi inkar etsin. Ekzistensializm - esensializmin antonimi kimi, esensializm sözünün kökündəki mücərrəd mahiyyətə (essence) qarşı insan mövcudluğunun ilkinliyini (exist) vurğulamaq üçün irəli sürülmüşdü. Esensializm insanların qabaqcadan təyin olunmuş dəyişməz mahiyyətlə doğulduğuna inanırdısa, yenilikçi ekzistensializm insanların doğulandan, mövcud olandan, həyat təcrübəsi əldə edəndən sonra məna, məqsəd, mahiyyət axtarışına çıxdığını, insanın öz mövcudluğunu öz seçimləri və təcrübələri ilə formalaşdırdığını vurğulayırdı. Ekzistensializm sözünü tərcümədə olduğu kimi saxlamaq bu tarixi fəlsəfi problemi oxucuya dərhal çatdırı bilər, “varoluşsalçılıq” isə tarixi ekzistensial-essensial, mahiyyət-mövcudluq mübahisəsinin üstünü örtür.

Üçüncüsü, hər sahədə olduğu kimi fəlsəfənin də öz universal peşə terminləri var. Rəssamlar “impressionist”, musiqiçilər “atonal”, müxtəlif dillərdə danışan həkimlər əməliyyat vaxtı “skalpel” deyərkən bir-birlərini necə anlayırlarsa, fəlsəfəşünaslar da öz terminləri ətrafında bir-birlərini çəşqınlığa qapılımadan başa düşürlər.

Lakin bu kimi fəlsəfi terminləri hədəf dilə tərcümə etməyin də öz üstünlükləri var. Fransız, ingilis dillərini bilməyən türk oxucular fəlsəfi terminləri doğma dillərində oxuyanda “var”, “oluş” kimi tanış söz kökləri sayəsində onları daha tez mənimsəyirlər ki, bu da fəlsəfənin əlçatan olmasına, fəlsəfənin elitar sahə kimi qalmasına yox, kütləviləşməsinə, xalq arasında yayılmasına, intellektual beryerin götürülməsinə kömək edir. Bununla həmin sözlər hədəf dilin öz mülkiyyətinə çevrilir və o dildə yeni düşüncə ocağı yaranmasına xidmət edir.

Üslub. D.Searls “Tərcümənin fəlsəfəsi” əsərində iki əsr əvvəl yaşamış başqa bir müəllifə - F.Şlayemaxerə istinadən yazır: “Tərcüməçi ya müəllifə dəymir, oxucunu çəkib ona tərəf gətirir, ya da oxucunu sakit buraxır, müəllifi ona tərəf çəkib gətirir” [4, s.36]. Bəzi filosoflar, mahir yazıçılar kimi, özünəməxsus bədii-poetik və metaforik üslubları ilə tanınırlar. Həmin ədəbi-bədii, ritorik elementləri düzgün tərcümə etmək çətinliklər yarada bilər. Tərcüməçi həm fəlsəfi mənanı, həm də

mətnin estetik xüsusiyyətlərini mümkün qədər qoruyub çatdırmağa çalışmalıdır. Məsələn, F.Nitşenin bədii cəhətdən zəngin mətnləri, J.Derridanın mürəkkəb metaforik ifadələri onların fəlsəfi-estetik məziyyətlərinə adekvat şəkildə ifadə etməlidir. Eə filosoflar da var ki, onların uzun və mürəkkəb sintaktik quruluşlu cümlələri müəllif üslubundan irəli gəlmir, mənbə dilin fəlsəfi yazı üslubunun xüsusiyyətidir. Məsələn, klassik alman və fransız fəlsəfi mətnlərində cümlələrin geniş tərkibi, çoxsaylı əlavələri olur. Belə hallarda oxucunun mətnin mənasını anlamasına üstünlük vermək, çoxqatlı sintaksisə malik cümlələri bölmək lazımdır, çünki ən yaxşı tərcümə odur ki, tərcümə olduğu hiss olunmasın.

Fəlsəfi omonimlər. Eyni bir anlayışı müxtəlif dövrlərində yaşamış müəlliflər müxtəlif mənalarda işlədiblər. Məsələn, "ruh" sözü Platon fəlsəfəsində bir, Hegel fəlsəfəsində isə başqa anlayışı bildirir; "düşüncə" sözü R.Dekart fəlsəfəsində bir, D.Yum fəlsəfəsində isə başqa mənaya malikdir; "azadlıq" sözü Spinoza fəlsəfəsində fərqli, Sartr fəlsəfəsində isə tamam fərqli mənə daşıyır. Fenomen sözü fəlsəfə tarixinin müxtəlif dövrlərində gah təzahür-görüntü, gah əqlə, intuisiya ilə deyil, hisslərlə bilinən nəsənə, gah da elmi maraq doğuran fakt və ya hadisə mənasında işlənib. Loqos sözü də bu qəbildəndir. Fəlsəfi anlayışlar zamanla inkişaf edir, ilkin mənası dəyişilir. Konseptual tarix metodu fəlsəfi anlayışların tədricən necə dəyişildiyini öyrənir. Tərcüməçi mətnə konseptual tarix yanaşması ilə baxaraq, anlayışların tarixi kontekstinin bugünkündən fərqli ola biləcəyini nəzərə almalıdır. Əks təqdirdə, anaxronistik tərcümələr ortaya çıxa bilər, yəni sözlərin müasir mənası köhnə mətnlərə müncər edilə bilər.

Nəticə

Fəlsəfənin tərcüməsini çətinləşdirən nəzəri məsələləri öz dilimizdə fəlsəfi tərcümə metodologiyası formalaşdırmaqla aradan qaldırmaq olar. Məqalədə bu qəbildən olan beş nəzəri problemi müzakirə etdik və hər birini bir tezislə tamamladıq. Belə nəticəyə gəldik ki, əvvəlcə fəlsəfənin tərcüməsi üçün fəlsəfəşünasların və dilçilərin iştirakı ilə milli metodoloji strategiya

müəyyən edilməli, ona əsasən fəlsəfi terminlər ya adaptasiya edilərək olduğu kimi saxlanmalı, ya da milli mənimsəmə, əlçatanlıq prinsipləri baxımından söz yaradıcılığı ilə tərcümə edilməlidir. İkinci strategiya seçilsə, söz yaradıcılığı Azərbaycan dilinin öz morfolojiya qaydalarına əsaslanmalıdır. Bu istiqamətdə müzakirələr fəlsəfə tərcüməçilərinin qarşılaşdığı nəzəri çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və konkret fəlsəfi mətnlərin tərcüməsində daha effektiv yanaşmalar tətbiq etməyə kömək edər.

ƏDƏBİYYAT

1. Eco U., Mouse or Rat? Translation as Negotiation., London: Weidenfeld & Nicolson, 2003
2. Folena L., Volgarizzare e tradurre., Torino: Einaudi, 1994
3. Katan D., Translation as Intercultural Communication., UK: Routledge, 2009
4. Searls D., The Philosophy of Translation., USA: Yale University Press, 2024

SUMMARY

This article examines five typical theoretical issues encountered in the process of translating the global philosophical heritage into Azerbaijani language. In the introduction, the author discusses the significance of translating philosophical texts, arguing that reading the masterpieces of world philosophy in one's native language is essential for national cultural progress and intellectual independence. However, translating philosophy is not a simple task, - the main body of the article explores the common theoretical difficulties. The author analyzes why preserving the original wording is preferable when translating classical philosophical terms and idiosyncratic expressions. Conversely, for modern philosophical terminology, the author emphasizes that it depends on the strategic approach adopted in national philosophical translation. This could involve either retaining the original words or incorporating them into the linguistic framework through word formation based on the language's own morphology. The study concludes that the development of a philosophical translation tradition requires further advancement, which, in turn, necessitates discussions to establish a methodological framework.

Keywords: *philosophy, Western philosophy, philosophical translation, philosophical terminology*

BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Vasilə ABBASOVA

vasileabbasova@gmail.com

Orcid ID: 0009-0007-7922-7775

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir dövr Azərbaycan ədəbi dilindən danışılır. Bu məqsədlə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı lingvistik baxımdan araşdırmaya cəlb edilir. Şairin Azərbaycan ədəbi dilinə gətirdiyi yeniliklər üzə çıxarılır, yaradıcılığının dil xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Bəxtiyar Vahabzadənin özündən əvvəlki poeziya ənənəsinə sadıq qalması, Azərbaycan ədəbi dilinə özünəxas yeniliklər gətirməsi qeyd olunur. Məqalədə şairin öz dilinə və digər dillərə münasibəti məsələsinə də toxunulur. O, ana dilini milliliyin əsas şərti kimi qiymətləndirir. Bəxtiyar Vahabzadənin fikrincə, ana dili təkcə ən mühüm ünsiyyət vasitəsi deyil, o həm də həyat problemlərindən baş çıxartmaq, xalqı və şəxsiyyətləri tanımaq üçün dəyərli sərvətdir. Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycan ədəbi dilinə münasibəti müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: dil, söz, üslub, ifadə, yaradıcılıq

Hər bir görkəmli sənətkar əlinə qələm aldığı gündən, bir tərəfdən, ədəbiyyata xidmət edirsə, digər tərəfdən də ədəbi dilin təkmilləşdirilməsinə, onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə, dil normalarının inkişadına müəyyən qədər öz töhfəsini verir. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dili çox zaman müəyyən bu dövrdə yaşayıb-yaratmış söz sənətkarlarının yaradıcılığı əsasında təhlil olunur.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi qədimdir. Formalaşdığı zamandan indiyə qədər bu dil böyük və maraqlı bir inkişaf yolu keçmişdir. Ədəbi dilimizin bədii ifadə imkanlarının artırılmasında, söz ehtiyatı ilə zənginləşməsində şair və yazıçıların əhəmiyyətli rolu vardır. Bu baxımdan, Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ədəbi dilimizə yüksək dərəcədə xidmət edənlərdən biridir. Onun yaradıcılığının dil xüsusiyyətlərini müxtəlif istiqamətlərdən elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmək olar. Maraqlıdır ki, “hər bir yazıçı və yaxud şairin ədəbi dilə münasibətini, fərdi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onun dilə gətirdiyi yenilikləri aşkar etmək təşəbbüsləri” Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biri kimi dəyərləndirilmişdir (1, s. 61).

Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbiyyatdakı rolu haqqında çox sayda elmi əsərlə qarşılaşmaq olar. Lakin onun dil-üslub xüsusiyyətləri haqqındakı yazılar azdır, hətta yox dərəcəsindədir. Halbuki şairin dilimizə xidməti daha çox olmuşdur. Bu barədə

R.Xəlilov yazır: “O, Azərbaycan dilinə məhəbbətlə yanaşmağa öyrədən, Füzulinin,

Xətəinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Sabirin, Səməd Vurğunun dil mədəniyyətinə varis çıxan, sadıq qalan şairlərimizdən biridir” (2, s. 188). Bəxtiyar Vahabzadənin dilimizə münasibətini aşağıdakı şeir yetərinə ifadə edə bilər:

*Dil açanda ilk dəfə ana soyləyərək biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə (4, s. 8).*

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı onun ana dilinə yüksək münasibətini, əsərlərinin leksik-qrammatik, semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün maraqlı faktlar verir. Şairin ədəbi-bədii dilində məcazlar sistemini formalaşdıran bədii təyinlər, metaforlar, bədii müqayisə və

bənzətmələr onun Azərbaycan ədəbi dilindəki mövqeyini təyin edə bilər. Demək olar ki, şairin bütün yaradıcılığında ana dilinə ehtiram hiss olunur. Lakin onun “Ana dili” şeri bu mövzudakı bütün əsərlərinin başında gəlir:

*Bu dil-bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır
Bu dil-bir-birimizə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil-əcdadlarımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə edək (4, s. 8).*

Bəxtiyar Vahabzadə xarici dilləri öyrənməyin əleyhinə çıxmırdı, o, birinci növbədə, doğma dili öyrənməyi təbliğ edirdi. Şair “Dərin qatlara işıq” adlı məqalələr kitabında yazırdı: “Sovet dövründə mənim əsas mübarizəm ana dilimizin rəsmi dövlət idarələrindən uzaqlaşdırılmasına görə idi. Bu dövrdə milli dillər sıxışdırılır, assimilyasiyaya uğramaq vəziyyətinə salınırdı. Xalqın milli varlığı ilk növbədə onun dili ilə bağlıdır. Dili olmayan xalqın özü də yoxdur. Gündəlik ünsiyyətdə Azərbaycan dilinin rus dili ilə əvəz edilməsi ömrüm boyu məni ağrıtmış və şeirlərimdə bu dilin müdafiəsinə qalxmışam” (3, s. 11).

*Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Urəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır (4, s. 8).*

Şairin yaradıcılığı üzərindəki araşdırma təsdiq edir ki, onun əsərlərində aşağıdakı ideyalar qırmızı xətlə keçir:

1. Milli dil.
2. Milli təəssübkeşlik.
3. Milli qürur.
4. Milli mənafe.
5. Milli düşüncə.
6. Milli dəyərlər.

Bunları həyatının amalı sayan Bəxtiyar Vahabzadə həm şair kimi, həm ictimai xadim kimi, həm də vətəndaş kimi də ana dilimizin təbliğatçısı, qoruyucusu və müasir dövrdə bədii cəhətdən yaradıcısı kimi Azərbaycanın milli mədəniyyət tarixində xüsusi mövqe qazanmışdır. O, ana dilini millətimizin namusu kimi qiymətləndirirdi:

*Səndə necə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan (4, s. 8).*

Bəxtiyar Vahabzadə mədəniyyətin bütün növlərini qiymətləndirmiş, lakin düşüncə və təfəkkür mədəniyyətinə daha çox diqqət etmişdir. Bundan başqa, şair dildəki sözləri bir ürəkdən digər ürəklərə fikir yükü daşıyan “nəqliyyat vasitəsi” hesab edir: “Fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox! Lakin fikir yükünü mənzilə tez, kəsə yolla çatdırmaq üçün münasib “nəqliyyat vasitələri” ən dəqiq sözlər, ibarələr, ifadələr tapılmalıdır” (5, s. 28). “Ana dili” şeri də belə gözəl ifadələrlə zəngindir:

*Bu dil, - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil, - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək*

*Qoruyub nəsilərə biz də hədiyyə verək.
Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədəblər
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən corəyi,
Bir də ana urəyi
Sizlərə qənim olsun (4, s. 9).*

Bəxtiyar Vahabzadə həmişə Azərbaycan dilinin inkişafını nailiyyət sayaraq Sovet hakimiyyəti illərində rus siyasətinin milli dillərin sıxışdırılıb aradan qaldırılması niyyətinə qarşı çıxmışdır. Ana dilinin dövlət idarələrindən qovulması, rəsmi yazışmalar və tədbirlərin rus dilində aparılması, rus dilini mükəmməl bilməyənlər üçün dövlət idarələrində işləməyin mümkün olamaması şairi narahat etmişdir. O, valideynlərin uşaqlarını rus məktəblərinə göndərmələrini bununla izah edirdi. Beləliklə, Azərbaycan dilində tədrisə mənfi münasibət yaranır və bu, milli məktəblərin sayının azalmasına gətirib çıxarırdı. Şair azərbaycanlı uşaqların rus məktəblərində oxumasının nəticələrini belə qiymətləndirirdi:

1. Rus məktəblərində təhsil alanlar ana dilini mükəmməl bilməkdən məhrum olurdular.
2. Rus məktəblərində oxuyanlar həmin məktəblərdən tam ruslaşmış halda çıxırdılar.

Vətəndaş şairi narahat edən bu idi ki, “ana dillərini bilmədiklərindən milli ədəbiyyatı və milli musiqini də sevmir, xalqın tarixini bilmir, öz millətlərinə yuxarıdan aşağı baxırdılar” (6, s. 138). B.Vahabzadə bunu milli faciə hesab edirdi. O, yad təsirlərdən yaxa qurtarmağın yolunu ana dilini kamil şəkildə öyrənməkdə görürdü. Şairin bu mövqeyi onun alınma sözlərə münasibətini bildirən əsərlərindən də aydın görünür.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı üzərində aparılan tədqiqat göstərir ki, şair təkcə bədii yaradıcılığında ana dili, milli dil məsələlərini işıqlandırmayıb, o həm də bədii və publisistik yazılarında həmin məsələni ön plana çəkib. Şairin qrammatik baxımdan II növ təyini söz birləşməsi olan “ana dili” ifadəsi haqqındakı fikirləri bu cəhətdən maraqlıdır: “Biz dilimizə “ana dili” deyirik. Çünki bizə doğma dilimizi ilk dəfə öyrədən də ananın özüdür” (6, s. 27). O, “Şənbə gecəsinə gedən yol” kitabında dilə “insanın anasından öyrəndiyi ən qiymətli sərvət, vətənə və millətə məhəbbətinin başlanğıcı” kimi qiymət verir (5, s. 65).

Bəxtiyar Vahabzadənin dilimizə münasibətini qeyd etmək üçün onun “Mənim anam” şeiri də diqqəti cəlb edir. Şeirdə o, anasının öyrətdikləri içərisində ana dilini hamısından ystün sayır:

*Savadsızdır,
Adını da yaza bilmir
Mənim anam...
Ancaq mənə,
Say oyrədib,
Ay oyrədib,
İl oyrədib;
Ən vacibi:
Dil oyrədib
Mənim anam... (4, s. 52).*

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının qidalandığı Azərbaycan xalq danışığı dilinə, Azərbaycan folklorunun əvəzsiz qaynaqlarına həmişə sadıq olmuşdur. O, bütün dünyada nə varsa, hamısının öyrənilməsində ana dilini əsas qaynaq kimi yüksək tutmuşdur:

Bu dil ilə tanıyısam

*Həm sevinci,
Həm də qəmi...
Bu dil ilə yaratmışam
Hər şeirimi,
Hər nəğməmi.
Yox, mən hecəm,
Mən yalanam,
Kitab-kitab sozlərimin
Muəllifi - mənim anam!..(4, 52-53).*

Beləliklə, ana dili şair üçün təkcə ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, insanla təbiət arasında vacib təyinedici göstərici deyil, həm də həyatı məsələlərdən baş çıxartmaq, vətəninə tanıtmək, özünü ifadə etmək, gözəl poetik örnəklər yaratmaq üçün əvəzi olmayan milli-mənəvi sərvətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Elmi, rəsmi və eristolyar üslublar. Bakı, Elm, 1990, 147 s.
2. Xəlilov P. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1966, 436 s.
3. Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq (məqalələr). Bakı, Yazıçı, 1986, 318 s.
4. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, “Ondər nəşriyyat”, 2004, 328 s.
5. Vahabzadə B. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, Azərnəşr, 1991, 334 s.
6. Vahabzadə B..Zaman və mən. Bakı, Azərnəşr, 1999, 252 s.

SUMMARY

The article discusses the contemporary Azerbaijani literary language. For this purpose, the work of Bakhtiyar Vahabzade is involved in the study from a linguistic point of view. The innovations brought by the poet to the Azerbaijani literary language are revealed, the linguistic features of his work are clarified. Bakhtiyar Vahabzade's loyalty to the poetic tradition of his predecessors and his unique innovations to the Azerbaijani literary language are noted. The article also touches on the poet's attitude to his own language and other languages. He evaluates his native language as the main condition for nationality. According to Bakhtiyar Vahabzade, the native language is not only the most important means of communication, but also a valuable asset for solving life problems and introducing people and personalities. The article determines Bakhtiyar Vahabzade's attitude to the Azerbaijani literary language.

Keywords: language, word, style, expression, creativity

Ş.İ.XƏTAININ XALQ ŞEİRİ ÜSLUBUNDA YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİNDƏ İSMİN TƏSİRLİK HALININ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Afət HƏSƏNOVA

afathasanova95@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Klassik üslubda yazılmış şeirlərdən fərqli olaraq Ş.İ.Xətainin qoşma, gəraylı, bayatıları xalq danışq dilinə yaxınlığı ilə seçilir. Ş.İ.Xətainin əsərləri bir tərəfdən dövrün ədəbi dilinin ümumi inkişaf tendensiyasını əhatə edir, digər tərəfdən bəzi fərqli məqamları əks etdirir. Bunu ümumi qrammatik kateqoriyalarda, xüsusilə, təsirlik halın işlənmə xüsusiyyətlərində müşahidə etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin orta əsrlər yazılı abidələrində ismin təsirlik halı müvafiq morfoloji əlamətlərlə yanaşı, şəkilçisiz forma ilə də təmsil olunur. Mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə özünü göstərən bu dil xüsusiyyəti qədim türk runik yazılı abidələrində də müşahidə edilir.

Dövrün ədəbi dil mənzərəsində özünü göstərən morfoloji paralellik təsirlik halın əlamətlərini əhatə edir və Xətainin qoşma, gəraylılarında bu və ya digər şəkildə müşahidə olunur. Ədəbi dil normasından kənaraçıxmalar adətən XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin koyne xüsusiyyətlərini daşıyan Təbriz, Naxçıvan dialektlərinin təsiri hesab edilir. Ədəbi dil normasına kənar təsir hesab edilən təsirlik halın fərqli ifadə vasitələri isə Xətainin qoşma və gəraylılarında özünü göstərmir.

Açar sözlər: qrammatik hallar, xalq şeiri, üslub, qrammatik kateqoriyalar

Ş.İ.Xətainin xalq şeiri üslubunda yazdığı qoşma, gəraylı, varsağı və bayatıları dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərindən fərqlənir. Sadəlik, xəlqilik, ümumxalq dilinin söz və ifadələrindən, frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə olunması həmin şeirlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Akademik T.İ.Hacıyev Ş.İ.Xətai dilinin üslub göstəriciləri haqqında yazır: “Klassik janrlar onun leksikonunu zənginləşdirir, dolğunlaşdırır, aşıq dili çərçivəsindən çıxarır, folklor janrları isə bu dili kütləvi anlaşıqlı şəkllə salır” (4, s. 281). Professor Ə.Dəmirçizadə də məsələnin bu tərəfinə xüsusi diqqət yetirir: “XV-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin sadələşmə istiqamətində inkişafına dini-təbliği üslubda yazılan ədəbiyyatın (həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılmış) xeyli müsbət təsiri olmuşdur. Məhz bu baxımdan Xətainin şeirləri ilə xalq yaradıcılığının nümunələri kimi tanıdığımız bayatılar, qoşmalar arasında quruluşca, dil və ifadə tərzinə görə əsaslı fərq azdır” (1 s. 168). Professor N.Xudiyev Şah İsmayıl Xətainin hər iki üslubda yazılmış şeirlərini müqayisə edərək yazır: “...klassik janrlardakı əsərlərinin dilində işlənən alınma sözlər əksərən panteist anlayışlardır ki, onların dini-fəlsəfi məzmunu təxminən bədii-estetik məzmunu qədərdir... Xətainin folklor janrındakı əsərlərinin dili material baxımından klassik janrdakı əsərlərinin dilindən müəyyən qədər fərqlənir, ...milli və milliləşmiş dil vahidlərinin mütləq çoxluğu ilə səciyyələnilir” (6, s. 290-296).

Ş.İ.Xətainin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül mərhələsinə aid inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirsə də bəzi özünəməxsusluqları da ehtiva edir. Bu cəhət ismin hal kateqoriyasında, xüsusilə, təsirlik halın morfoloji əlamətlərindən istifadə məqamlarında özünü göstərir.

Məlumdur ki, təsirlik halda olan sözün əsas sintaktik vəzifəsi onun vasitəsiz obyekt bildirməsidir (bax: 2, s. 22). Şeir dilində də təsirlik halda işlənmiş tamamlıq, bir qayda olaraq, obyekt ifadə edir: Sil-süpür qəlbini, süddən bəyaz et, Öldür nəfisini, şeytandan arıt (5, s. 309; qəlbini, nəfisini). Yer bildirən tamamlıqlara rast gəlmək olur: Xətaiyəm, çar guşəyi gəzərəm (5, s. 311; guşəyi); Əgər yolçu isən, körpünü dolan (5, s. 312; körpünü).

Tarixən ismin təsirlik halına məxsus bir neçə ifadə formasının mövcudluğu tədqiqatlarda qeyd edilir (bu barədə bax: 8, s. 40-46; 9, s. 202-203). Xətəinin xalq şeiri üslubunda yazılmış əsərlərində müəyyən təsirlik hal samit sonluqlu sözlərdən sonra -ı, -i, -u, -ü, sait sonluqlu sözlərdən sonra əsasən -yi, -yü şəkilçiləri ilə təmsil olunur. Məsələn: Bir qılı min para edər, Bu yolu ixtiyar edər (5, s. 325; qılı, yolu); Söz vardır, kəsdirər başı, Söz vardır, kəsər savaşı (5, s. 324; başı, savaşı); Münkiri qatara çəkib, Getmə qardaş, kərəm eylə (5, s. 322; münkiri); Gəl öyüd verəyim, öyüd alırsan, Xidmət eylə, genə gülü bulunca, Karvan gedər, sağın, geri qalırsan, Haman əldən qoyma yolu bulunca (5, s. 309; gülü, yolu). Sonu saitlə bitən isimlərə artırılmış -yı şəkilçisi tərkib hissəsinə görə məlum təsirlik hal morfemindən və y bitişdirici samitindən ibarətdir. Kişi çəkmək gərək qüssəyi, qəmi, Haqdan gəlir, hər nə gəlsə bir qula (5, s. 309; qüssəyi); Başdır gövdəyi götürən (5, s. 322; gövdəyi); Əynimə geyindim şalü-əbayı, Mana sorun, kimdən aldım yasayı (5, s. 314; əbayı, yasayı) və s.

Orta əsrlər yazılı abidələrimizin dili üçün səviyyəvi olan təsirlik halın -yı, -yi şəkilçisi Azərbaycan dilinin şivələrində müşahidə olunur. M.Məmmədli qeyd edir ki, şivələrin əksəriyyətində saitlə qurtaran sözlərdən sonra bitişdirici *n* samiti işləndiyi halda, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Sədərək, Bakı (Hökməli, Qobu, Corat, Güzdək), Muğan, Cəbrayıl, Zəngilan və s. şivələrdə həmin mövqedə y ünsürü işlənir: arpayı, murtdoyu, kişiyi, çömçöyü (7, s. 95). Bununla belə, Xətəinin qoşma və gəraylılarında dövrün ədəbi dil norması sayılan -yı, -yi göstəricisi ilə yanaşı, həmin mövqedə -nı, -ni morfoloji əlamətinə də təsadüf etmək olur. Əgər yolçu isən, körpünü dolan, Göz görə çamura batmalı degil (5, s. 312; körpünü); Xətai der ixtiyarsız; Neyləyim dünyanı yarsız (5, s. 321; dünyanı). Hətta eyni sözün fərqli mətnlərdə hər iki ifadə formasına təsadüf etmək olur. Məsələn: Bizə bunu deyən böylə demişlər, Bir loqmayı min can ilə yemişlər (5, s. 316; loqmayı) – Dişləmə çiy loqmanı, Yerinə dişin düşər (5, s. 332; loqmanı). Ş.İ.Xətai şeirlərində müşahidə olunan ədəbi dil normasından bu cür kənaraçıxma, bircə, səbəbsiz deyildir. Şəkilçi XV-XVI əsrlərdən etibarən azsaylı nümunələrlə təmsil olunsada görünür, təsirlik halın y ünsürünün işlənməyəcəyi növbəti mərhələlərə bir növ keçid xarakteri daşıyır. Ancaq verilmiş halda XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilimizin dialekt əsasını təşkil edən Təbriz, Naxçıvan koynesinin təsiri, yaxud bayatı şeir formasının poetexniki xüsusiyyətlərindən irəli gələn üslubi xüsusiyyət olduğunu da ehtimal etmək olar.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal forması da özünü göstərir. Dərviş olub şalvar geyəyim dersən, Əldə iki qarpız tutmalı degil (5, s. 312; şalvar, qarpız); Qanlı yaş axıtdım iki gözümdən (5, s. 313; yaş); Arısan, çiçək iylərsən, Yarın məndən gül istərlər (5, s. 325; çiçək, gül); Əl loğmaya sun dedilər (5, s. 26; əl); Üstümüze yol uğratdın, Gövhər aldın, gövhər satdın, Ərliyini isbat etdin, Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin (5, s. 329; yol, gövhər). İsmi qeyri-müəyyən təsirlik hal formasına sabitləşmiş ifadələrdə çox rast gəlinir. Çünki bu cür ifadələr, hətta frazeoloji birləşmələr belə, məzmunca ümumilik ifadə etdiyi kimi konkret şəxsləri və obyektləri də adətən ehtiva etmir. Məsələn: Sufi isən, alıb satma, Halalına haram qatma (5, s. 322; haram qatma); Böylə, Şah Xətəim, böylə, Pirim dəstur versin şöylə, Şaha məndən niyaz eylə, Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin (5, s. 330; dəstur versin).

Təsirlik halın ifadə formalarından biri formal qrammatik vasitənin iştirak etməməsidir. Bu vəziyyət mənsubiyyət şəkilçili (daha çox ikinci şəxsə aid) sözlərin hallanması zamanı özünü göstərir. Məsələn: Ustadın tanımaz bunda hər kişi, Onun kim mürşüdü ər olmayınca (5, s. 306; ustadın); Canımız veririz qurban canana (5, s. 308; canımız); Balın, damazlığın qanda bulursan (5, s. 309; balın, damazlığın); Sil-süpür qəlbini, evin pak eylə, Möminin aynası duman gərəkməz (5, s. evin); Eşq kitabın oxuyuban yazaram (5, s. 316; kitabın); Bildiyim unuttum, eylərəm fəryad (5, s. 312; bildiyim); İkilik kömləgin geyən gəlməsin (5, s. 315; kömləgin) və s. Professor H.Mirzəzadə şəkilçisiz təsirlik hal forması haqqında yazır: “Belə bir vəziyyəti yalnız şeirlərin dilində deyil, eyni zamanda nəsr əsərlərinin dilində də görmək olur. Düşünmək lazımdır ki, təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsi sadəcə olaraq vəznin xatirinə deyil, əksinə, qrammatik əlaqənin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir” (8, s. 46). Bu ehtimal onun qədim dil xüsusiyyəti olduğunu əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, VIII əsrə aid Orxon abidələrində də bu keyfiyyəti müşahidə etmək mümkündür: ilin “dövlətini”, törüsün “qanununu”. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta

birmis, iti birmis (Kültiqin şərəfinə abidə, şərq tərəf, I xətt. Tərcüməsi: Xaqan olarkən türk xalqının dövlətini qurmuş, qanununu yaratmışdır; 10, s. 60). Müəllif bu formadan üslubi məqsəd üçün istifadə edərək mənsubiyyət şəkilçili sözlə onun təsirlik halda işlənmiş variantını qarşılaşdırır: Kəndini görsənə, eldə ararsan, Halın hal etməyə halın varmıdır (5, s. 317). Burada eyni söz-forma müxtəlif qrammatik mənalar əldə etməklə təkrarlanır və ahəngdarlıq əmələ gətirir: halın (təsirlik halda işlənir) – halın (mənsubiyyət məzmunu ifadə edir).

Maraqlıdır ki, Ş.İ.Xətəinin qoşma və gəraylılarında mənsubiyyət şəkilçili sözlərin təsirlik hal əlaməti ilə işləndiyini də görmək mümkündür. Məsələn: Dərdli qullar dərmanını bulunca (5, s. 309; dərmanını); Sözüünü bir söyləyənin, Sözüünü edər sağ bir söz, Pir nəfəsin dinləyənin, Yüzünü edər ağ bir söz (5, s. 324; sözüünü, yüzünü); Hərcayı gözələ qoşma başını, Hərcayilik edib atar daşını (5, s. 328; başını, daşını) və s. Nümunələr göstərir ki, xalq şeiri üslubunda yazılmış əsərlərdə heca, ölçü tələbi mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halın formal qrammatik vasitəsi ilə işlənməsini zəruri edir. Eyni şeirin fərqli bəndlərindən götürdüyümüz aşağıdakı misraların müqayisəsi də bunu təsdiq edir: Bəyənməyib ərənlərin sözüünü, Mənlik yurduna qondurmuş özünü – Könüldə kibr olub soyuq dil ilə, Özün məhəbbətdən seçənə lənət (5, s. 318; özünü – özün). Bu qədim dil xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin Salyan, Bərdə şivələrində müşahidə olunur: xalasın, nənəsin, evin, əmisin. Professor E.Əzizov məsələyə fərqli baxış bucağından yanaşır: “İlk baxışda elə görünür ki, göstərilən nümunələrdə təsirlik hal şəkilçisi ixtisara uğramışdır. Lakin *-n* formasının türk dillərinin tarixində işləndiyini nəzərə alıqda onu müstəqil şəkilçi hesab etmək olar” (3, s. 174).

Təsirlik halın professor Ə.Tanrıverdinin “dilimiz üçün səciyyəvi olmayan qıpçaq-karluk təsirinin nəticəsi” (9, s. 203) hesab etdiyi *-nı*, *-ni* forması (yəni samit sonluqlu sözlərdə təsirlik hal əlamətindən əvvəl *-n* bitişdiricisinin işlənməsi) Ş.İ.Xətəinin qoşma, gəraylı və bayatılarında müşahidə edilməsə də klassik şeir formasında yazdığı əsərlərində özünü göstərir. Məsələn: Çox zamandır qönçə tək bağrımın pürxun eylədin (5, s. 57; bağrımın); Aldı könlümni, vəfadar olmadı, heyf oldu, heyf oldu (5, s. 95; könlümni).

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c., Bakı: Maarif, 1979
2. Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2007
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II c., Bakı: Elm, 2012
5. Xətai. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2026
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2018
7. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi LTD, 2019
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
9. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017
10. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: Elm və təhsil, 2013

SUMMARY

Unlike his poems written in the classical style, Sh. I. Khatai's works written in the style of folk poetry stand out for their closeness to the colloquial language of the people. On the one hand, Sh.I. Khatai's works cover the general development trend of the literary language of his time, and on the other hand, they reflect some different points. It is possible to observe this in the general grammatical categories, especially in the processing characteristics of the active case. In the medieval written monuments of the Azerbaijani language, the effective case of the noun is represented by the form without the suffix, along with the corresponding morphological signs. This linguistic feature, which manifests itself in words with suffixes, is also observed in ancient Turkish runic written monuments.

Morphological parallelism, which manifests itself in the literary language landscape of the period, covers the signs of affective state and is observed in one way or another in Khatai's poems. Deviations from the norm of the literary language are usually considered to be the influence of the Tabriz and Nakhchivan dialects, which bear the characteristics of the Azerbaijani literary language of the XV-XVI centuries. The different means of expression of the effective state, which is considered to be an external influence on the literary language norm, do not show themselves in Khatai's poems written in the style of folk poetry.

Keywords: *grammatical cases, folk poetry, style, grammatical categories*

TACƏDDİN ƏHMƏDİNİN “CƏMŞİD VƏ XURŞİD” MƏSNƏVİSİNDƏ DİNİ LEKSİKA

Arzu İSGƏNDƏRZADƏ

arzu.isgandarzada@gmail.com

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Orcid ID: 0000-0002-2068-736X

Xülasə

Məqalə XV əsrə aid türkdilli ədəbi abidə olan “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin leksik tərkibdəki dini leksikanın inkişafını araşdırır. Türk dilinin geniş və köklü tarixini araşdırarkən, orta əsrlərdə yaşamış türk şair və yazıçılarının yaratdığı ədəbi nümunələr, bu sahədəki ən vacib və dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Bu baxımdan, XV əsrə aid türkdilli yazılı abidələrdən biri olan “Cəmşid və Xurşid”-in lüğət tərkibinin dərinədən təhlil edilməsi, türk dilinin söz ehtiyatının və leksik zənginliyinin öyrənilməsi nöqteyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Cəmşid və Xurşid” özündə tarixi dövrün estetik baxışını, insanların dünyagörüşünü və düşüncə tərzini əks etdirən vacib bir mənbə olmaqla yanaşı, eyni zamanda dilin sosial və mədəni kontekstini də işıqlandırır. Bu əsərin təhlili, o dövrün ədəbi və dil sahəsindəki inkişafını anlamağa, həmçinin türk dilinin zəngin keçmişini daha aydın bir şəkildə ortaya qoymağa kömək edir. Bu ədəbi abidə yalnız dilin zamanla necə inkişaf etdiyini və dəyişdiyini əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də həmin dövrün ədəbi üslubunu, poetik ənənələrini və bədii ifadə tərzini daha dərinədən araşdırmağa imkan verir. Əsərdə İslamın təsiri ilə ərəbmənşəli terminlərin geniş yayılmasına diqqət yetirilir, eyni zamanda türk dilində istifadə olunan türkmənşəli dini leksik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə “tanrı”, “uçmaq” sözləri təhlil edilir. Məqalə qədim türk inanclarında “tanrı” kəlməsinin təbiət və göylə əlaqəli müqəddəs varlıq olaraq istifadə olunduğunu və bu anlayışın zamanla tək tanrı inancına doğru inkişaf etdiyini göstərir. Həmçinin, “uçmaq” kəlməsinin “ölüm” və “cənnət” anlamında necə işlədiyini və bu sözün ədəbiyyatda necə simvolik bir mənə qazandığını təhlil edir.

Açar sözlər: “Cəmşid və Xurşid”, XV əsr, dini leksika, oğuz türkcəsi, tanrı anlayışı

Giriş

Türk dilinin geniş və köklü tarixini araşdırarkən, orta əsrlərdə yaşamış türk şair və yazıçılarının yaratdığı ədəbi nümunələr, bu sahədəki ən vacib və dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Bu baxımdan, XV əsrə aid türkdilli yazılı abidələrdən biri olan “Cəmşid və Xurşid”-in lüğət tərkibinin dərinədən təhlil edilməsi, türk dilinin söz ehtiyatının və leksik zənginliyinin öyrənilməsi nöqteyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu ədəbi abidə yalnız dilin zamanla necə inkişaf etdiyini və dəyişdiyini əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də həmin dövrün ədəbi üslubunu, poetik ənənələrini və bədii ifadə tərzini daha dərinədən araşdırmağa imkan verir. Bu sahədə V. Vиноградовun mülahizələri xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, yazılı abidələrin, xüsusilə də ədəbi-bədii materialların dilçilərin tədqiqatlarında mühüm rol oynadığını vurğulamışdır: “Hər hansı ədəbi-bədii materialı özündə əks etdirən yazılı abidə dilçilərin diqqətini cəlb etməlidir. Çünki yalnız bədii yaradıcılıq nümunəsi dilin inkişafını özündə daha çox əks etdirə bilər” (Vиноградов, 1990, s.3). Bu fikir, bədii ədəbiyyatın dilin təbii və dinamik inkişafını, xüsusilə dilin müxtəlif dövrlərdəki dəyişikliklərini və üslub fərqliliklərini daha canlı və əhatəli şəkildə əks etdirdiyini vurğulayır. “Cəmşid və Xurşid”, özündə tarixi dövrün estetik baxışını, insanların dünyagörüşünü və düşüncə tərzini əks etdirən vacib bir mənbə olmaqla yanaşı, eyni zamanda dilin sosial və mədəni kontekstini də işıqlandırır. Bu əsərin təhlili, o dövrün ədəbi və dil sahəsindəki inkişafını anlamağa, həmçinin türk dilinin zəngin keçmişini daha aydın bir şəkildə ortaya

qoymağa kömək edir.

Məsnəvilər, adətən, Allahın təkliyini və birliyini təsdiq edən tövhid mövzusu ilə başlayır. Bununla yanaşı, bu əsərlərdə Allaha edilən dua və yalvarışların yer aldığı münacatlar, peyğəmbərin həyatına və şəxsiyyətinə dair məlumat verən, ondan şəfaət istəmək məqsədilə yazılan nətlər və peyğəmbərin mədhinə həsr olunan mədhiyyələr də əhəmiyyətli yer tutur. Bu hissələr çox vaxt qəsidə formasında yazılır və mətnin ilk hissələrini təşkil edir. Məsnəvinin başlanğıcında bu cür motivlərin yer alması həm ədəbi dəyəri artırır, həm də dini mövzulara olan xüsusi diqqəti və ehtiramı əks etdirir.

Material və metodlar

Bu məqalənin əsas məqsədi XV əsrə aid türkdilli yazılı abidələrdən biri olan “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin dini leksikasının təhlilini aparmaqdır. Araşdırma zamanı əsas olaraq bu ədəbi abidənin dilində istifadə olunan dini terminlər və onların mənaları öyrənilmişdir. Məqalə türkdilli ədəbi nümunələrin dilinə dair əsaslı məlumatlar əldə etməyə, həmçinin qədim türk inanclarının və dini düşüncələrinin dilə necə təsir etdiyini aydınlaşdırmağa yönəlmişdir. Əsərin lüğət tərkibində yer alan türkmənşəli dini terminlərin və ifadələrin təhlili aparılmışdır. Bu məqsədlə əsərdəki dini leksikanın müvafiq kontekstdə necə istifadə olunduğu və bu leksik vahidlərin dilin inkişafına necə təsir etdiyi öyrənilmişdir. Dini leksikanın geniş bir şəkildə təhlil edilməsi sözlərin mənalarının və onların zamanla necə inkişaf etdiyini anlamağa imkan yaratmışdır.

Türkmənşəli dini sözlərin müasir türk dillərində istifadəsi müqayisəli metodla araşdırılmışdır. Bu metodun köməyi ilə əsərin dilindəki dini terminlərin və ifadələrin dövrün dini təsəvvürlərini və təfəkkürünü necə əks etdirdiyi barədə ətraflı təhlil aparılmışdır. Araşdırma, həmçinin əsərin müvafiq dövrün mədəniyyətinə necə təsir etdiyini və türk dilindəki dini anlayışların inkişafını göstərmək məqsədini güdür. Həmçinin bəzi terminlərin kök və mənşələri üzərində də analiz aparılmışdır.

Müzakirə

“Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi də klassik məsnəvi olduğu üçün əsərin leksikasında dini sözlər xüsusi yer tutur. Bu cür ədəbi əsərlərdə dini mövzulara dair leksik bir atmosfer yaradılır və bu da dilin zənginliyini və müvafiq dövrün mədəniyyətini əks etdirir: Allah, Xüda, Xüdəvənd, tövhid, haqq, nəbi, rəsul, möcüzə, ilahi, iman, ibadət, namaz, sücud, hicab, mücahid, cənnət, cəhənnəm, tamu, keşiş, teŋ ri (“tanrı”), müfəzzəl (izah edilmiş), fəzl, rəhmət, hidayət, afəriniş (yaradılış, xilqət), övliya, ənbiya, ümmət, cahan, mələk, şəfaət, münzəl (yuxarıdan aşağıya hissə-hissə endirilən), haqq və s.

Əsərin dilində istifadə olunan dini leksik vahidlərə nümunə olaraq aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

*Səni dirüz səni isdərüz **İlahi***

Bilürsin qamu əsrarı kəmahı [Ahmedi, b.14]

Həmişə qılğıl anı xalqa sultan

*Kim ol durur pənahi əhli **iman** [Ahmedi, b.33]*

*Nə naqşı kim yazubdur ol **Xudavənd***

Qamusu xub u zibadur u dilbənd [Ahmedi, b.75]

Zərrə zərrə yirdə gökdə nə ki var

*Varlığına **birliŋüñädür şühud** [Ahmedi, b.155]*

*Bu nazm ilə cevab itdi aña **rahib***

Ki düşdi göñlinə dürlü acayib [Ahmedi, b.1657]

*Anuŋ içün **sufi** içməz mey dəmadəm*

*Ki **cənnətdə** bulam dir dəxi yig həm [Ahmedi, b.2485]*

Nümunələrdən də müşahidə edildiyi kimi, XV əsr ədəbi dilində İslam dininin təsiri ilə ərəbmənşəli sözlər daha geniş şəkildə istifadə edilmiş və dilin leksik tərkibində mühüm bir yer tutmuşdur.

Dini leksika arasında türkmənşəli yalnız tanrı, uçmaq və tamu leksemləri qarşımıza çıxır. Bu leksik vahidlər isə əsərin lüğət tərkibində sadəcə bir dəfə istifadə edilmişdir:

*Bənəm ol quş ki yerümdən irildüm
Yimədən danə **uçmaqdan** sürüldüm [Ahmedi, b.2834]*

*Sana haqq su gibi verdi revanı
Tamu odu gibi olma zəbanı [Ahmedi, b.4660]*

*İde yoldaş ile qonşuya hörmət
Kişi kim Teñgridən isdəyə rahmət [Ahmedi, b.118]*

Qədim türklərin müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif dini inanclara sahib olduqları məlumdur. Lakin türklər İslamı qəbul etməzdən əvvəl həm “göy” və “səma” mənasında, həm də “göydə mövcud olduğuna inanılan müqəddəs varlıq” kimi mənalarda “tanrı” kəlməsini istifadə edirdilər. İslamın təsiri ilə bu anlayış zamanla təkamül etmiş, amma qədim türk inanc sistemlərinin izləri hələ də bu sözün anlamında özünü göstərmişdir. Tanrı sözünün işlədildiyi e.ə. IV əsrə aid çincə bir mətnə bu söz ən qədim türkcə kəlmə kimi tanınır [6]. “Yaratgan” kəlməsi “yaradan” və ya “yaradıcı” mənasında istifadə olunsada, M. Kaşğari bu kəlmənin izahında “teñgri” sözünü işlədərək, türklərin qədim inancları ilə əlaqəli olan mücərrəd bir qüvvənin və ya varlığın anlayışını da diqqətə çatdırır [Kaşğari, 1986, s.52].

Uyğur mətnlərinin dilində tängri, tengri fonetik variantlarında tanrı semantikasında işlənmişdir [Caferoğlu, 1968, s.233]. G. Klauson isə bu sözü çox qədim bir termin olaraq dəyərləndirir və bildirir ki, ilk dövrlərdə “göy üzü” mənasında istifadə edilən tängri sözü sonradan “Allah” mənasını daşıyan bir terminə çevrilmişdir [Klauson, 1972, s.523]. G. Klauson bu leksik vahidin XIV yüzillik Anadolu-osmanlı türkcəsində sadəcə tanrı fonovariantında işlənmiş olduğunu qeyd etsə də [Klauson, 1972, s.524], “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin leksikasında tarixi “teñgri” fonovariantında işləndiyini görürük. Fikrimizcə, bu fonetik fərqliliklərin nə vaxt meydana gəldiyini dəqiq müəyyənləşdirmək çətin olsa da, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədim türklər təkətanrılı inanc sisteminə inanarkən, “göy” və “səma” mənasında istifadə etdikləri teñgri kəlməsinin mənası zamanla genişlənərək daha dərin və çoxşaxəli mənə qazanmışdır. Dini və fəlsəfi anlayışların dilə inteqrasiyası sözlərin mənalarının dərinləşməsinə və mədəniyyətin zənginləşməsinə imkan yaratmışdır.

Bu leksik vahid müasir Azərbaycan, türkmən və türk dillərində “tanrı”, qırğız dilində “tengir”, uyğur, başqırd və qazax dillərində “tänri”, özbək türkcəsində “tängri”, xakas türkcəsində “tigir”, şor dilində “tegre”, yakutca isə “tañara”, çuvaşca isə “torı” fonovariantında həm tanrı, həm də “müqəddəs obraz” semantikasında istifadə edilir.

Uçmaq: Bu leksik vahid qədim türklərin ölümə bağlı inanc və təsəvvürlərini əks etdirir. “Uçmaq” sözü ölümü bədənə dünyadan ayrılması və ruhun göyə, yəni qeyri-maddi dünyaya yüksəlməsi kimi metaforik bir şəkildə təsəvvür etmələri ilə əlaqələndirilmişdir. “Uçmaq” kəlməsi bu dövrün dini və mədəni düşüncə tərzini, insanın həyat və ölüm qarşısında necə bir münasibət bəslədiyini göstərir. Tək Tanrıya inanan türklər ölüm sonrası ruhun göylərə, Allahın hüzuruna qalxacağına və cənnətin səmanın yüksək qatlarında yerləşdiyinə inanırdılar. Bu inanc onların ölüm və axirət haqqında düşüncələrini formalaşdırmışdır. Beləliklə, “uçmaq” termini İslamdan əvvəlki dövrə aid olaraq türklərin cənnət anlayışını ifadə etmişdir. Belə demək mümkündür ki, “uçmaq” feildəki “uç” kökü qanad semantikasında “yüksəlmək, havaya qalxmaq, səmaya yüksəlmək” kimi şərh olunur. Buradakı “-maq” şəkilçisi isə feildən isim əmələ gətirən bir şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu formada “uçmaq” sözü yalnız fiziki yüksəlişi deyil, həm də mənəvi və simvolik bir yüksəlişi, yəni ruhun göylərə, cənnətə doğru qalxmasını ifadə edir. “Divanü Lügət-it-Türk”də “cənnət” semantikasında “uçmaq” leksemi qeyd edilir. Eyni zamanda oğuzcada bir şeyin bitməsi və ya tükənməsi mənasında “uç” kəlməsinin işləndiyi göstərilir [Kaşğari, 1985, s.681-682]. Qeyd edək ki, *uçmaq* sözü “Cəmşid və Xurşid” əsərinin leksikasında sadəcə bir dəfə işlənmişdir. Bu sözün

ekvivalenti kimi isə ərəbmənşəli *cənnət* sözü iyirmi üç, farsmənşəli *firdevs* sözü isə altı dəfə işlənmişdir. Bu statistikaya əsasən deyə bilərik ki, XV əsrdə *cənnət* sözünün *uçmaq* sözünü sıxışdıraraq, istifadəsini passivləşdirmişdir. Bu söz zaman keçdikcə dilin inkişafı və dəyişməsi ilə daha az istifadə olunaraq, yalnız qədim türk ədəbiyyatında və dini mətnlərdə rast gəlinir.

Nəticə

Bu araşdırma XV əsrə aid “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin dilindəki dini və fəlsəfi anlayışların dil vasitəsilə necə ifadə olunduğunu və türk dilinin inkişafındakı mühüm dəyişiklikləri nəzərdən keçirir. Əsərin leksikasında dini sözlərin və terminlərin çoxluq təşkil etməsi, o dövrün ədəbi və dini mühitini əks etdirir. İslamın təsiri ilə ərəbmənşəli sözlər daha geniş istifadə olunmuş, türkmənşəli leksik vahidlər, xüsusilə “tanrı”, “uçmaq” və “tamu” kimi sözlər yalnız məhdud şəkildə işlədilmişdir. Bu, türk dilinin sosial və mədəni inkişafını anlamağa kömək edən əhəmiyyətli bir göstəricidir. “Cəmşid və Xurşid” əsərinin dilinə edilən bu cür təhlil türkcənin inkişafını, dini təsir və düşüncələrin dilə inteqrasiyasını daha yaxşı başa düşməyimizə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmedi. Cemşid ü Hurşid. İstanbul: İstanbul Universitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe yazmalar bölümü, – № 921.
2. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968, 320 s.
3. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972. 989 p.
4. Divanü Lüğat-it-Türk” Tercümesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 3. 1986. 452 s.
5. Divanü Lüğat-it-Türk” Tercümesi. terc. ed. B. Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, c.4. 1986. 885 s.
6. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/tanrı>
7. Виноградов, В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. Виноградов. Москва: Наука, 1977. 312 с.

SUMMARY

This article examines the development of religious lexicon in the lexical structure of the 15th-century Turkish literary monument Jamshid and Khurshid. While exploring the vast and deep history of the Turkish language, literary works created by Turkish poets and writers from the Middle Ages are considered some of the most important and valuable sources in this field. In this regard, a thorough analysis of the lexical composition of Jamshid and Khurshid, a Turkish literary monument from the 15th century, holds special significance in terms of studying the vocabulary and lexical richness of the Turkish language. Jamshid and Khurshid is not only an important source reflecting the aesthetic perspective, worldview, and thought process of its historical period, but it also illuminates the social and cultural context of the language. The analysis of this work helps to understand the literary and linguistic developments of that era and contributes to a clearer revelation of the rich history of the Turkish language. This literary work not only reflects how the language has developed and changed over time, but it also allows for a deeper investigation into the literary style, poetic traditions, and artistic expression of that period. The article highlights the widespread use of Arabic-origin terms under the influence of Islam in the text and analyzes the Turkic-origin religious lexical units, such as “tanrı” and “uçmaq”, used in the Turkish language. The study demonstrates how the word “tanrı” was used in ancient Turkic beliefs to refer to a sacred being associated with nature and the heavens, and how this concept gradually developed towards the belief in a single god. Additionally, the article analyzes the usage of the word “uçmaq” in the context of “death” and “paradise,” and how this word gained a symbolic meaning in literature.

Keywords: Jamshid and Khurshid, 15th century, religious lexicon, Oghuz Turkish, concept of god

H.CAVIDİN DİLİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TÜRKCÜLÜK İDEYASININ İFADƏSİ

Ağca HÜSEYNOVA

huseynovaaga28@gmail.com

Orcid ID: 0009-0005-6393-4235

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində ən ciddi aktual bir məsələ kimi Azərbaycan ziyalılarını daim düşündürən ədəbi dil məsələsi dövrün ən ciddi problematik məsələlərindən biri idi. Çünki bu tarixi keçid dövründə milliləşmənin ən vacib amili dil məsələsi idi. Bu baxımdan, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində öz inkişaf tarixinin yeni mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan ədəbi dili ilk dəfə müstəqil şəkildə ərəb, fars və rus dillərinin təsirlərindən asılı olmayaraq, Azərbaycan ziyalılarının ədəbi dil üzərində islahatlar aparmaq cəhdini təbii saymaq lazımdır.

Bu baxımdan ümumtürk ədəbi dilinin inkaftı üçün zəmin rolunu oynayan, Azərbaycan dramaturgiyasında yeni dil və üslub normalarının yaradıcısı sayılan Hüseyn Cavidin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə H. Cavidin dil və üslubunu formalaşdıran mühit, XX əsrin əvvəllərində ümumtürk ədəbi dili məsələləri və H. Cavidin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasındakı xidmətləri tədqiqata cəlb edilmiş, Cavidin əsərlərinin dilinin ədəbi-estetik, tarixi və məfkurəvi mahiyyəti, onun dilinin incəliklərini öyrənməyin vacibliyi qeyd edilib.

Açar sözlər: Cavid, Azərbaycan, türkcülük, ədəbi dil, üslub

Giriş

Yazıldığı dövrün dil mənzərəsini əks etdirən ədəbi əsərlər zaman keçdikcə dil tarixinin ən mükəmməl dil abidələrinə çevrilir. Belə qiymətli tarixi ədəbi nümunələr sırasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədiblərinin yaratdığı əsərlərin özünəməxsus mövqeyini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bir çox qədim dil abidələri kimi, müxtəlif dövrlərdə yaradılmış ədəbi əsərlərin dilinə istinad edərək, müasir dilimizdə işlənən leksik vahidlərin bir çoxunun tarixi köklərini, bu sözlərin əsrlər boyu dəyişikliyə məruz qalmış forma və üslubi çalarlarını, ifadə etdiyi fərqli semantik mənanı müəyyənləşdirmək, həmçinin müasir dilin tarixinə aid bir çox mühüm problematik məsələləri araşdırmaq mümkündür. Bu əsərlərdəki leksemlərin bir çoxunun çağdaş türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında müxtəlif üslubi çalarlar ifadə etməsi faktı Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubi imkanlarının genişliyini və zənginliyini üzə çıxarmaq üçün böyük imkan yaradır, eyni zamanda dilin tarixi üslubi imkanlarının öyrənilməsi üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk dilinin tarixi qrammatik baxımından tədqiqi üçün kifayət qədər dil faktlarının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən bu əsərlər müasir mərhələdə tarixi dövrlərin dil mənzərəsini çox aydın əks etdirməsi bu əsərlərin tarixi dəyərini bir qədər də artırır.

Müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi əsərlərin dilindən aydın olur ki, hər bir xalqın ictimai həyatında, iqtisadi münasibətlərində, məişət və mədəniyyətində baş verən inkişaf və dəyişmələrlə əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibində olan sözlərin bir qismi öz işləkliyini itirib arxaik fonda daxil olur, bir qismi isə müəyyən üslubi çalarlarla yeni məna kəsb edir. Belə sözlərin bir çoxu istər yazılı, istərsə də şifahi dil baxımından struktur və semantik varlığını itirsə də, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də qohum türk dillərində mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Elə buna görə də müxtəlif tarixi mərhələlərdə yazılmış ədəbi əsərlərin dili əsasında ədəbi dilin leksik-semantik və qrammatik

sistemləri arasında müqayisə aparmaq, eləcə də dilimizin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək baxımından ədəbi əsərlərdə yer alan sözlərin üslubi çalarlarının öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində əks olunan və müxtəlif üslubi çalrlar ifadə edən leksik vahidlər bəzən də polisemiyaya meyl edərək daha geniş arealda mənimsənilir və ədəbi dil faktı kimi qorunub saxlanır. Digər tərəfdən, belə sözlərdə onların tarixi, struktur və semantikasi, eləcə də xalqımızın sosial, ictimai, siyasi, iqtisadi həyatı ilə bağlı əks etdirdiyi anlayışlar da saxlanmış olur.

Bu anlayışlar xalqın məişət həyatının, ictimai təfəkkürünün, milli-mənəvi dəyər və səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur. Aydın ki, ədəbi dilimizə yeni söz və ifadələrin daxil olması, eləcə də sözlərin bir qisminin istifadədən qalması daimi xarakter daşıyır. Bu prosesdə iştirak edən sözlərin işlənmə dairəsinin, mənşəyinin, qrammatik və digər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həmin sözlərin tarixi mühitinin, qədim və müasir türk dilləri ilə kəsişən və ayrılan cəhətlərinin üzə çıxarılması baxımından aktualdır. Digər tərəfdən, belə sözlərin dil mühitinin öyrənilməsi onların ümumtürk kontekstində araşdırılması ilə yanaşı, sırf Azərbaycan dilinə aid özünəməxsus mühitini də üzə çıxarmağa imkan verir. Məhz bu cəhətlərinə görə də XX əsrin əvvəllərində yazılmış ədəbi əsərlərin dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf istiqamətini tam şəkildə müəyyənləşdirmək olduqca zəruridir.

Bu baxımdan, XX böyük ideallar şairi, Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilinin üslub xüsusiyyətləri əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin leksik mənzərəsini əks etdirən arxaik sözlərin ifadə etdiyi üslubi çalarlar, onların növləri, işlənmə tezliyi, mənşəyi, leksik-semantik qrupları və digər səciyyəvi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Əsas hissə

Bədii üslubun romantik qolu dövrün ədəbi dilində öz ifadə tərzinə, lüət materialının və qrammatik xüsusiyyətlərinin sisteminə görə bir növ müxtəriyyət təşkil edir. Cavidin əsərlərinin dilində bədii nitqin təzahürünü bədii üslubun qolları ilə birləşdirən yalnız bədiilik fəkdir. T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, romantiklərin dil materiallarında ərəb və farsisizimlərə və Osmanlı türkcəsinə geniş yer verilir (Hacıyev, 1987: s.217).

*Sən ey yüksələn fəzalardan aşan səyyahi-zərrinər!
Uzaq! Ey nəcmi-geysudar! Uzaq gəz, ərzə yaxlaşma!
Uzaqdan çox gözəlsin, mənzərən çox daldı, çox dilbər
Məhəbbət yox təqərrübdə, bu məhrəkdən saqın, şaşma!*

XX əsr romantiklərinin dilində ərəb və farsisizimlər nə qədər aktiv müşahidə edilsə də, türklizlərə meylin daha gülcü olduğu aydın görünür. Bu meyli Hüseyn Cavidin dil təcrübəsi əsasında daha aydın görmək mümkündür. Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilindəki mövcud üslubi istiqamətin müəyyənləşməsində türksizimlər, sadəcə leksik vahidlər şəklində təzahür etmir, eyni zamanda akustik-fonoloji və morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə türkcəyə tam uyğundur.

Türk dünyasının ortaq yazı dilində uğurlu nümunələrini yaradan Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilində Əlibəy Hüseynzadədən sonra türənçilik ideologiyasının davamçıları İsmayıl Qasıralı, Ziya Gökalp, Şinasi və Məhməd Emin Yurdaql kimi ziyalıların dildə birlik prinsipi aydın nəzərə çarpır. Bu baxımdan Cavid yaradıcılığı ümumtürk ədəbi dilinin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış yeganə örnəyidir. Bəllidir ki, çağdaş İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında az da olsa bəzi şivə fərqlər mövcud olsa da, İstanbul türkcəsini bütün incəliklərinə qədər mənimsəyib öyrənən Cavid görkəmli türkoloq Mehmet Fuad Köprülünün yazdığı kimi, hələ keçən əsrin 30-cu illərində İstanbul türkcəsi ilə yazdığı əsərlərində Cavid təmiz və kamil bir üsluba malikdir. Bu baxımdan da H.Hüseynlinin qeyd etdiyi kimi, H.Cavidin dilini öyrənən araşdırmaçılar diqqəti əsasən bir nöqtəyə - Cavidin ümumtürk ədəbi dili çabalarına yönəltməlidirlər (Hüseynli, 2022: s.115).

Bir millətin tarixidir: kökü, yurdu əskik olmaz yuvası

*Tariximiz baş ucundan hərgiz əskik olmasın
Altay dağı, Mahan çölü, həm də Yasin ovası
Birər aydın sahifədir, hər türk gərək anlasın
(Qoca bir türkün vəsiyyəti)*

Əsərlərinin dilindən və ideologiyasından aydın görünür ki, ümumtürk dilinə münasibətdə H.Cavid digər türk milliyyətçi yazarlardan daha ardıcıl olmuşdur. Məhz buna görə də C.Cabbarlı H.Cavidin dilini nəzərdə tutaraq yazırdı: “Biz bu şeir və lisanı ümumtürk ələmiədəbiyyat səhnəsinə xüsusi malımız kimi çıxara bilərik.” [Cabbarlı, 2005: s.167].

Cavidin bütün əsərlərində türk gəncliyini millət duyğusunun təntənəsi, Vətən, bayraq sevgisi, ədalət və həqiqət üçün mübarizə ideologiyası və bu müqəddəs dəyərlərin türk xalqının devizi olduğu, eyni zamanda türk gəncliyinin bu ülvə dəyərlər uğrunda fədakarlığa çağırışı açıq aydın görünür.

*Türk oğlu sözündən dönməz
Məhv olur da sürüklənməz
Hep yüksəlmək dilər, enməz
Çarpışır yaşar.*

*Evet, arslan yavrularım, türk eli həp şanlıdır
Əlmas gibi ləkəsizdir, sakın aldanmayın
Asır yirminci asırdır! Vəzifəsi pək ağır...
Arş iləri!...
Qomşular yol aldı, geri qalmayın
(Qoca bir türkün vəsiyyəti)*

Məhz türk dillərinin sintaktik quruluşunun müasir elmi səviyyədə izahı qohum dillərdə cümlənin struktur-semantik tiplərinin ümumi və fərqli cəhətlərinin qanunauyğunluqlarının əsl mahiyyətini açmağa bilər. Bu baxımdan Hüseyn Cavidin əsərlərinin sintaktik kaonstruksiyaşının öyrənilməsi olduqca zəruri bir məsələdir. Oğuz qrupu türk dillərində daha geniş yayılan və strukturuna görə çox zəngin olan sadə cümlələr Cavidin dilində də geniş şəkildə işlənməkdədir.

*Namus, vicdan insanlarda iki böyük qanattır,
Onlar ilə Adəm oğlu yüksək göylərdən aşar.
Namus, vicdan bizlər için daimi bir həyatdır,
Türk eli hep o hiss için doğmuş, onunla yaşar.*

Türk dillərində sadə cümlə problemi sintaksisin ən çox maraqlı doğuran sahələrindəndir. Cavidin əsərləri əsasında sadə cümlənin qədim tiplərini, eyni zamanda türk dilləri arasında olan ümumi cəhətləri, türk dillərinin tarixi inkişaf prosesini retrospektiv planda inkişafını öyrənmək imkanı yaradır.

*Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var.
Hər kəsin bir eşqi, bir allahı var,
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.
Gözəl sevimlidir cəllad olsa da,
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da,
Uğrunda mənliyim bərbad olsa da
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.*

Nəticə

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavidin yaradıcılığında dil vahidlərinin tədqiqi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf istiqamətlərini öyrənmək üçün mühüm rol oynayaraq dilin daxili-leksik semantik imkanlarının genişliyini, həm də onun üslubi imkanlarını nümayiş etdirir.

Məhz buna görə də H.Cavid əsərlərinin dilinin öyrənilməsi Azərbaycan, eləcə də ümumtürkoloji dilçiliyin ən zəruri məsələlərindən biri kimi qarşıda dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. IV cild. Bakı, 2005.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri, beş cilddə, I cild, Bakı, Lider, 2005ə
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. II cild. Bakı: 1987.
4. Hüseynli H. H. Cavidin mənsur dramlarının dil və üslub xüsusiyyətləri. İpək Yolu, No.4, 2022, s.110-122 110 Azərbaycan Universiteti, Bakı: Azərbaycan e-mail: huseyin.huseyinli@au.edu.az.
5. Quliyev Ə.A. Hüseyn Cavidin dil və düşüncə dünyası. 2022. <https://nuhcixan.az/news/elm-tehsil/71801-huseyn-cavidin-dil-ve-dusunce-dunyasi>

SUMMARY

The issue of literary language, which was always a serious topical issue for Azerbaijani intellectuals at the beginning of the 20th century, was one of the most serious problematic issues of the period. Because the most important factor of nationalization in this historical transition period was the issue of language. From this perspective, it is natural that the Azerbaijani literary language, which entered a new stage of its development history at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, independently of the influences of Arabic, Persian and Russian languages, for the first time independently attempted to reform the literary language by Azerbaijani intellectuals.

From this perspective, the study of the language and style characteristics of Huseyn Javid, who played a role in the development of the general Turkic literary language and is considered the creator of new language and style norms in Azerbaijani dramaturgy, is of particular importance. The article studies the environment that shaped H. Javid's language and style, issues of the general Turkic literary language at the beginning of the 20th century, and H. Javid's contributions to the formation of the modern Azerbaijani literary language. The article highlights the literary-aesthetic, historical and ideological essence of the language of Javid's works, and the importance of studying the subtleties of his language.

Keywords: Javid Azerbaijan, Turkism, literary language, style

“MÜHARİBƏ” KONSEPTİNİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS FAKTORLAR: LİŦQVİSTİK VƏ KULTUROLOJİ ASPEKTLƏR

Afət QİBLƏLİYEVƏ
Kazimbeyli15@bk.ru
Azerbaijan University of Language

Xülasə

Dünyanın lingvistik mənzərəsində “müharibə” anlayışı təkcə hərbi əməliyyatlar çərçivəsində məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial, siyasi və kommunikativ münaqişələr kontekstində də nəzərdən keçirilir. Müasir dilçilikdə bilikdən daha çox qarşılıqlı anlaşmanın ön plana çıxması, dilin mədəniyyət və fərd arasındakı əlaqəni formalaşdıran əsas faktor kimi öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Bu yanaşma “müharibə” anlayışının dil və cəmiyyətin inkişafı fonunda dəyişən semantik çalarlarını, onun müxtəlif diskurslarda – siyasi, sosial və gündəlik ünsiyyətdə necə təzahür etdiyini araşdırmağa imkan verir. Lingvokulturologiya XX əsrin sonlarından etibarən sürətlə inkişaf edən və dilin mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edən bir istiqamət kimi formalaşmışdır. Bu sahə, dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də etnik qrupların mədəni kimliyini və dünyagörüşünü əks etdirən fundamental bir fenomen kimi öyrənir.

Bu araşdırmada dünyanın dil mənzərəsində “müharibə” konseptinin əsas formalaşdırıcı elementləri, onun semantik və kulturoloji aspektləri, eləcə də müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə necə ifadə olunduğu təhlil edilir.

Açar sözlər: Dünyanın dil mənzərəsi, “müharibə” konspeti, davranış aktları, lingvokulturologiya, dil və mədəniyyət

Giriş

Müasir dilçilik tədqiqatlarında konsept anlayışı insan düşüncəsinin strukturunu, dünyanı qavrama formasını öyrənən əsas kateqoriyalardan biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, “müharibə” konsepti təkcə hərbi proses kimi deyil, eyni zamanda siyasi, sosial və kommunikativ səviyyədə təzahür edən bir anlayış kimi qiymətləndirilir. İnsan cəmiyyətində müharibənin təzahür formalarını, bu konseptin dili və mədəniyyəti şəkilləndirmə prosesindəki rolunu araşdırmaq olduqca vacibdir.

Dil, yalnız obyektiv dünyanı tərcümə etməklə qalmır, həm də subyektiv təcrübələr və şüur halının ifadəsidir. Müharibə kimi böyük sosial hadisələr də insanların bu təcrübələri dil vasitəsilə necə qəbul etdiklərini, anladıklarını və şərh etdiklərini formalaşdırır. Məsələn, müharibə haqqında istifadə olunan metaforalar (təbii fəlakət, iqtisadiyyatı pozan xəstəlik, və s.) insanların müharibəyə münasibətini və onu anlama tərzini göstərir (Verdiyeva, 2020: 158).

V. fon Humboldt'un nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, hər bir dilin özünəməxsus “dünyanın dil mənzərəsi” vardır ki, bu da həmin cəmiyyətin tarixi, mədəniyyəti və kollektiv yaddaşı ilə əlaqədardır. Müharibə, cəmiyyətin bu dil mənzərəsində özünə mühüm yer tapır və müharibənin təsviri, onun qəhrəmanlıq və ya faciə kimi qiymətləndirilməsi, xalqın tarixi təcrübələrinə və müharibəyə münasibətinə görə dəyişir.

XX əsrin 30-cu illərində L. Voysbergerin “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışını dilçilik sahəsinə gətirməsi, bu yanaşmanı daha da dərinləşdirir və müharibə kimi hadisələrin müxtəlif dillərdə necə təsvir edildiyini və onların cəmiyyətlərdə necə qəbul edildiyini anlamağa imkan verir. Müharibənin bir hadisə kimi deyil, həm də bir mədəni fenomen olaraq necə dilə daxil olduğunu, və bu dilin müharibə barədə düşüncə və hissləri necə formalaşdırdığını araşdırmaq dilçilik və mədəniyyət elmləri üçün əhəmiyyətli bir istiqamət olur (Veysberger, 2004: 232).

Dünyanın dil mənzərəsi çərçivəsində konkret dil və ya dil qruplarının, dil ailələrinin, həmçinin onları əhatə edən reallıq barəsində yox, həm də hər bir fərdin özü, onun psixası və təfəkkürü haqqında təsəvvürləri əks olunur. Məhz bu baxımdan dilçilikdə bəzən “dünyanın dil mənzərəsi” ifadəsi (termini) ilə yanaşı “dünyanın milli dil mənzərəsi” terminindən də istifadə olunur. Görkəmli rus dilçisi, O. Kornilov “bu və ya digər milli dilin bir neçə əsas funksiya daşdığını qeyd edir” (Kornilov, 2003: 349).

Əsas hissə

Müharibə, insan tarixinin ən qədim və ən çətin hadisələrindən biri olaraq həm sosial, həm də mədəniyyət səviyyəsində geniş təsirə malikdir. Hər bir müharibə dövrü, həmçinin, həmin dövrün dili və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Dil, müharibə anlayışının formalaşmasında və təsvirində mühüm rol oynayır. Müharibə, yalnız fiziki döyüşlərdən ibarət olmayıb, həm də cəmiyyətin düşüncə tərzini, hisslərini və mənavi dünyasını əks etdirən bir fenomen olaraq dilə daxil olur. Bu yazıda müharibə konseptini formalaşdıran əsas faktorlar, xüsusilə lingvistik və kulturologik aspektlər araşdırılacaq.

Vilhelm fon Humboldt'un dil və düşüncə arasındakı ayrılmaz əlaqəni vurğulayan nəzəriyyələri, müharibə anlayışının dil vasitəsilə necə formalaşdığını anlamağa kömək edir. Humboldt'a görə, dil sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda insanın dünyaya baxışını, düşüncə formasını və mədəniyyətini əks etdirən bir alətdir. Dilin insan təfəkkürünü necə formalaşdırdığını izah edən Humboldt dilin mədəniyyət və düşüncə ilə sıx əlaqəsini vurğulamışdır. Müharibə də bu baxımdan dil vasitəsilə cəmiyyətin kollektiv yaddaşında və təfəkküründə öz əksini tapır (Humboldt, 1836: 14).

Müharibə haqqında danışarkən, dil bir çox metaforik ifadələr və obrazlarla zənginləşir. “İron fist” (dəmir yumruq), “qələbə” və “faciə” kimi ifadələr, müharibənin müxtəlif aspektlərini izah edir və həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda yer alır. Bu ifadələr, cəmiyyətin müharibəyə dair düşüncəsini və ona necə yanaşdığını formalaşdırır. George Lakoff və Mark Johnson'un “Metaphors We Live By” əsərində (Lakoff & Johnson, 1980: 124) bu cür metaforaların insanların düşüncə tərzini necə formalaşdırdığı müzakirə olunur.

Müharibə ilə bağlı dilin özəlliyi, çox zaman onun simvolik və metaforik xarakter daşımasındadır. Dilin istifadə etdiyi metaforalar müharibə haqqında düşüncə tərzini və mədəniyyətin bu hadisəyə necə yanaşdığını ortaya qoyur. Nümunə olaraq, “müharibənin alovu”, “qarşı durma”, “cəhənnəm döyüşləri” kimi ifadələr müharibə anlayışını daha dramatik, güclü və dramatik şəkildə təqdim edir.

Bu, Roland Barthes'in “Mythologies” adlı əsərində (Barthes, 1957: 34) izah etdiyi kimi, mədəniyyətin və sosial hadisələrin necə “mif”lərlə şərh edildiyini göstərir. Müharibənin “mif”lər vasitəsilə təqdim olunması, həmin cəmiyyətin bu hadisəyə necə yanaşdığını və onu necə qəbul etdiyini aydınlaşdırır.

Dilçiliyə aid məşhur yanaşmalar, müharibə konseptini formalaşdıran bu növ metaforaların insanların müharibə ilə bağlı psixoloji və emosional vəziyyətlərinə necə təsir etdiyini göstərir. G.Lakoff və M.Johnson'un göstərdiyi kimi, metaforalar insanların müharibəyə münasibətini yalnız təsvir etməyib, həm də onlara müharibə haqqında müəyyən şüur və anlayış formaları qazandırır (Lakoff & Johnson, 1980: 132).

Müharibə, yalnız bir dil və təfəkkür məsələsi deyil, həm də mədəniyyətin çox vacib bir hissəsidir. Kulturologiya müharibəni yalnız sosial və siyasi hadisə kimi deyil, həm də bir mədəni fenomen olaraq qiymətləndirir.

Müharibənin təsir etdiyi mədəniyyət, onun tarixi, təsvirlər və insan psixologiyası üzərindəki dərin izlərini əks etdirir. Müharibə haqqında istifadə olunan dil, mədəniyyəti, xalqın tarixini, qəhrəmanlıq anlayışını və cəmiyyətin müharibəyə verdiyi mənavi reaksiyanı formalaşdırır.

Müharibə ilə bağlı miflər, əfsanələr və xalq nağılları, həmin cəmiyyətin müharibəyə necə yanaşdığını göstərir. Bu mədəni elementlər dil vasitəsilə geniş yayılır və xalqın müharibəyə dair kollektiv yaddaşını formalaşdırır. Məsələn, xalq ədəbiyyatında və şifahi ənənələrdə müharibə

mövzusu tez-tez qəhrəmanlıq, fədakarlıq və yurd sevgisi ilə əlaqələndirilir. Müharibənin tərfi və təsviri həm də bu cəmiyyətin mədəni dəyərlərini və ideallarını göstərir.

Müharibə anlayışı, yalnız bir hadisə kimi deyil, həm də kollektiv yaddaşın bir hissəsi olaraq formalaşır. Sosial yaddaş, cəmiyyətin tarixindən və təcrübəsindən gələn məlumatları özündə cəmləşdirir və bu məlumatlar dil vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür. Jan Assmann'ın “Cultural Memory and Early Civilization” əsərində vurğulanan kollektiv yaddaş, müharibənin cəmiyyətdəki uzunmüddətli təsirlərini göstərir (Assmann, 2011: 8).

Dil, sosial yaddaşın ötürülməsi və müharibə haqqında şüurun formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır. Müharibənin nəticələri, faciələri və qələbələri müxtəlif dillərdə fərqli şəkillərdə təsvir olunur, bu da həmin cəmiyyətin müharibəyə dair kollektiv təcrübəsini göstərir.

Nəticə

Müharibə konsepti, həm lingvistik, həm də kulturologik aspektlərdən formalaşan mürəkkəb bir anlayışdır. Dil və mədəniyyət, müharibə haqqında düşüncə və hisslərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Humboldt'un dilin və təfəkkürün ayrılmaz əlaqəsi haqqında irəli sürdüyü nəzəriyyə, müharibə kimi sosial və mədəni fenomenlərin dil vasitəsilə necə formalaşdığını anlamağa imkan verir. Müharibə ilə bağlı istifadə olunan metaforalar və dilin təsvir etdiyi simvollar, cəmiyyətin bu hadisəyə münasibətini və müharibə anlayışını formalaşdırır. Dil, müharibənin tarixi və mədəniyyətlə əlaqəli aspektlərini göstərən bir vasitə olaraq, həm də müharibənin insanların şüurunda və sosial yaddaşında necə yer tutduğunu nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Verdiyeva, E. Dünyanın dil mənzərəsi müasir koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışlarından biri kimi, Filologiya məsələləri, № 6, 2020.
2. Байсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. Москва, УРСС эдиториал, 2004.
3. Humboldt, W. von. On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. 1836.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. 1980.
5. Barthes, R. Mythologies. 1957.
6. Assmann, J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. 2011.

“DASTANI- ƏHMƏD HƏRAMİ” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ SADƏ SİFƏTLƏR

Aytən ƏHMƏDOVA

83-aytan@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Giriş

XIII əsr poeziyamızın mükəmməl abidələrindən olan “Hərəmi Dastan”ı ana dilində yazılmış ilk poema nümunəsidir. İdeya-fəlsəfi məzmununa, dil və üslubuna görə xalq ruhuna yaxın olan əsər XX əsrin əvvəllərində türk alimi tərəfindən aşkar edilərək çap etdirilmişdir. Bu əsər anadilli poeziyamızın ilkin təşəkkülü, onun mövzu mənbələrini, milli, bədii- poetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından çox qiymətlidir. Müəllif özündən qabaq yaşayıb- yaradan dahilərdən bəhrələnsə də, onların ənənələrinə sadıq qalmamışdır. Əsəri bir qədər fərqli aspektdə yazmışdır. Əsərdən məlum olur ki, müəllif tarixi-əfsanələrdən deyil, insan haqqında əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Əsərin çox zəngin dilini müşahidə etmək olur. Əliyar Səfərlinin təbirincə desək, “poema ədəbi dilimizin ən qiymətli abidələrindəndir. Onun dil baxımından öyrənilməsi, həm də ümumtürk abidələri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqi gözəl nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ümumiyyətlə, əsərdə qədim türk sözləri işlədilmiş, o cümlədən sifətin dərəcələrini bildirmək üçün onların sonuna -raq, -rək şəkilçiləri qoşulmuşdur” [2,15].

Azərbaycan dilçiliyində sifət ya əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən, ya da ümumən əlamət və keyfiyyət bildirən nitq hissəsi kimi təqdim edilir [5,267]. Hər iki halda əlamət və keyfiyyət sözlərindən istifadə olunur. Sifətlər digər nitq hissələrindən şəkli əlamətlərinə görə deyil, vəzifəsi və daxili məzmunu ilə fərqlənir. Məsələn, Qara bağrum benim qər q oldu qanə (Təxmini izahı: Mənim qara bağrum qana qər q oldu)[2,65]. Məsnəvidən götürülmüş bu nümunədə qara sözünü sifət adlandırmaq üçün heç bir xüsusi əlamətə ehtiyac yoxdur. Heç bir xarici morfoloji əlamət olmadan da qara sözü rəng bildirən sadə sifət hesab olunur. Deməli, Azərbaycan, eləcə də bütün türk dillərində sifətlər üçün xüsusi morfoloji əlamət (şəkilçi) səciyyəvi deyildir. Qeyd olunan nümunədə sözün lüğəvi mənası, birləşmə daxilindəki tutduğu vəziyyət əsas rol oynayır.

Azərbaycan dilində sifət məzmunu bildirən sözlərin mühüm qismi bir lüğət vahidi kimi həmin dilin lüğət tərkibində əsas lüğət fonduna daxildir [4,73]. Belə sözlərin sabitliyini, mənşəyini və inkişafını nəzərə alaraq lüğət fondunun ayrılmaz hissəsi hesab edirik. Dilin lüğət fonduna, əsasən, sadə sifətlər daxildir. Bu sifətlər keyfiyyət, rəng, həcm və s. mənaları bildirir. Sifətlər dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində fəal şəkildə istifadə edilmiş əsas nitq hissəsi kimi əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Sifətlərin təhlili. Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin hamısı yalnız rəng bildirmir. Eyni zamanda onun keyfiyyətini, əlamətini, xasiyyətini və s. bildirir. Dastandan alınmış nümunələrə diqqət yetirək:

*Yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol,
Belim əgri, yolum doğru, boynum sol* [2, 20];

Göründüyü kimi beytdə bir neçə sifət eyni anda işlədilmişdir: qara, qısa, bol, əgri, doğru. Əgri-qədim türkcədə əy- məkədən yaradılmışdır. Lüğəvi mənasına görə əyilmiş, bükülmüş, düzlüyü doğruluğu getmiş deməkdir [3,222]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də əyri sözünün anlamı düz olmayan, çox yerdən əyilmiş mənalarındadır. Müəllif leksik səviyyədə obrazlılıq yaradaraq antonim sözləri bir misra daxilində vermişdir: əyri-döğru, düz. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq qədim abidələrin dilində g > y əvəzlənməsi sözlərin tərkibində formalaşmışdır. Dastandan götürülmüş nümunədə əyri- əgri şəkildə verilmişdir. Məsnəvidə raslanılan başqa bir beytdə də g > y əvəzlənməsi görünür. Məsələn, Cavabını anın çün aldı bunlar, Genə sultan qatına gəldi bunlar. Nümunədə yenə-

genə şəklində işlədilmişdir.

Dialekt və şivələrimizə gəldikdə isə $y > g$ əvəzlənməsi, əsasən, şərq və qərb qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Bu hadisə daha çox iki sait və ya bir sait və sonor səslər arasında müşahidə olunur. Məsələn, igirmi, igdə, sögüd, gögərçin və s. Səslərin bu cür əvəzlənməsinə Füzuli, Qazax, Şəmki, Tovuz və s. dialekt və şivələrdə də rast gəlinir. Məsələn, Malımız, qoynumuz genə yaylaxda qalardı (Qazax). [1, 178].

Əski Qıpçaq türkcəsində söz ortasında “g” səsinə dağınıq və sistemsiz şəkildə rast gəlinmişdir: degül, tügme (qazaxca), egir, ögret (tatar, başqırd, qazaxca) və s. Söz sonunda da əski Qıpçaq türkcəsində “g” samiti sistemsiz şəkildə görülür: teg (dəy) (qazax, qırğız, tatar, başqırdca), tög (döy), ög (öy), küg (küy), eg (əy), beg (bəy) və s. Əksi Qıpçaq türkcəsində də söz ortasında “g” samiti iki sait arasında və ya bir sonor samit və sait arasında görülür [6, 509].

Beytdəki sadə sifətlərdən biri də qısa – kəlməsidir. Bu sifətin lüğəvi mənası gödək, alçaq mənalarındadır. Bol sifəti isə çoxlu, son dərəcə çox, həddən artıq anlamını verir.

“Hərami Dastan”ında işlədilmiş sadə sifətlərdən biri də gökçək kəlməsidir. Əsərdə yazılır: Gedərkən irdilər bir xoş araya, İkan gökçək yapılmış bir saraya [2, 26]; Gökçək – qədim türk sözü olub mənası gözəl, yaxşı, sevimli, qəşəng deməkdir. Bu söz qədim abidələrin dilində aktiv şəkildə işlənsə də zaman keçdikcə mənaca daralaraq, məhdudlaşmış daha çox şifahi nitqdə işlək olmuşdur. Orta əsr ədəbi dilində bu söz daha geniş anlamda işlənmişdir: Gör nə gökçək adıla aləmdə məzkur olmuşam (Nəsimi).

Əsən. Bəşir Əhmədova görə əsən (əsəngü) arxaik sifəti monqol dilindən götürülmüşdür, mənası sağlamlıq deməkdir. Bəzən də “əsəni kəsilmək” kimi mənalandırılmışdır. Müasir dövüdə “əsəni kəsilmək” kökü kəsilmək kimi başa düşülür. Qərb rayonlarında Allah əsənini üzün cümləsi qarğış kimi başa düşülür.

“Dastani- Əhməd Hərami”də və digər klassik şeir nümunələrində isə bu söz sağ, salamat mənasında verilmişdir. Şahənşah der: ey bəylər bəyi, sən, Cahan içində daim olgil əsən [2, 57] (Şahlar şahı dedi ki, ey bəylər bəyi sən, Dünyada daim sağ salamat ol). Verdi xələt çün anı gördi əsən (Y. Məddah). Xub “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində maraq doğuran arxaik sifətlərdən biridir. Mənşə etibarilə fars dilinə mənsub olan xub arxaizmi yaxşı, gözəl, göyçək, qərribə və s. mənalarını verir. Xub morfoloji cəhətdən həm sifət, həm də zərfdir. Dastandan götürülmüş beytlərə diqqət edək:

1. Eşitdik kim anın bir xub sülalə, Var idi oğlu irişmiş kəmalə [2, 79]. 2. Aytı: şahı- Bağdadun qızını, Alıbdurur sevibdir xub yüzünü [2, 95]. Dastandan seçdiyimiz birinci nümunədə xub- yaxşı, ikincidə isə gözəl, göyçək mənasında işlənmişdir. Birinci nümunədə yaxşı sülalə, ikincidə isə gözəl üz mənasında işlədilmişdir. Hər ikisində xub kəliməsi sifətdir.

Xub arxaik sifətinə Q. Zakirin və M. P. Vaqifin dilində də rast gəlinir. Zakirin əhvalın xublar şahına, Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi?. Xub saldı nizama ölkəni qoçaq (Q. Zakir) Qul olasan belə xublar şahinə, Durasan hər axşam, dan qabağında (Vaqif).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı “Şərq- Qərb” 2007, 568 s.
2. Dastani- Əhməd Hərami, Bakı: “Şərq- Qərb”, 2004, 119s.
3. Eyuboğlu İ. Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüyü. SAY yayınları, İstanbul, 2020. 866s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1990, 376 səh.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 368 s.
6. Şirin H. Türkçenin ses bilgisi tarihi üzerine bir deneme. Diss. İzmir, 2003, 534 s.

SUMMARY

The “Harami Dastan”, one of the finest monuments of our 13th-century poetry, is the first example of a poem written in the native language. The work, which is close to the people's spirit in its ideological and philosophical content, language and style, was discovered and published by a Turkish scientist at the beginning of the 20th century. The work's rich language can be clearly observed. In the words of Aliyar Safarli, “the poem is one of the most valuable monuments of our literary language”. Its study from a linguistic perspective, along with a comparative analysis with common Turkic monuments, can yield valuable results.

In the article, the semantics and structural types of adjectives such as əgri, bol, qısa, doğru, qısa, gökçək, genə, əsən, xub, etc., have been analyzed and examined.

Keywords: native-language masnavi, archaic adjectives, semantics of words, analysis

РЕЗЮМЕ

«Харамии Дастан», одно из величайших произведений нашей поэзии XIII века, является первым примером поэмы, написанной на родном языке. Произведение, близкое народному духу по своему идейно-философскому содержанию, языку и стилю, было обнаружено и опубликовано турецким ученым в начале XX века. В этом произведении отчетливо прослеживается богатый язык. По словам Алияра Сафарли, «поэма является одним из ценнейших памятников нашего литературного языка». Его изучение с лингвистической точки зрения, наряду со сравнительным анализом с общетюркскими памятниками, может дать ценные результаты. В статье были проанализированы и исследованы семантика и структурные типы прилагательных, таких как əgri, bol, qısa, doğru, qısa, gökçək, genə, əsən, xub.

Ключевые слова: Нативный язык маснави, архаичные прилагательные, семантика слов, анализ

**“ŞƏRHU RADİ ALƏL-KAFİYƏ Fİ İLMİN-NƏHV VAL-İRAB” ƏSƏRİNDƏ
BİR SIRA QRAMMATİK MÖVZULAR BARƏDƏ RADİYYUDDİN
ƏL-ASTARABADİNİN MÜLAHİZƏLƏRİ**

Kübra VƏLİYEVƏ
kubra.valiyeva@yahoo.com
AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi (?-1287) ərəb dilçilik elmində Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Nəhv və sərf elmlərini mükəmməl bilən əl-Astarabadi ərəb nəhvini dərinlikdən əhatə edən məşhur “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) adlı əsər yazmışdır. Nəhv və sərf elmlərini mükəmməl bilən əl-Astarabadi bu sahədə dərin iz buraxmışdır. Bu əsər dərslik kimi uzun illər mədrəsələrdə istifadə olunmuşdur.

Məruzədə “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” əsərində İbn əl-Hacib və Radiyuddin əl-Astarabadinin “adl”, “vasf”, “marifə”, “ucmə”, “tərkib” kimi qrammatik mövzular barədə fikirləri müqayisəli formada tədqiq olunmuşdur.

Ərəb dilçilik elminin incilərindən sayılan bu əsərin geniş tədqiqi ərəb dilinin öyrənilməsi üçün yeni tədqiqatçılara istiqamət verir.

Açar sözlər: Ərəb dili, “adl”, “vasf”, Radiyyuddin əl-Astarabadi, Naxçıvan

Radiyyuddin əl-Astarabadinin “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) əsəri AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Ərəb dili qrammatikasının sintaksis bölməsini əhatə edən əsər hicri qəməri 1268 (1851)-ci ildə yazılmışdır. Radiyuddin əl-Astarabadinin ərəb dilində yazdığı bu kitabda nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir. “Əs-Suyuti bu kitab haqqında demişdir ki, heç bir şərh “Kafiyə” qədər ərəb dilinin qrammatikasını əhatəli və gözəl bəyan etməmişdir” [3, s.105].

Radiyyuddin əl-Astarabadi “Şərhul-Kafiyə” əsərində nəhv mövzularını təhlil edərkən əvvəlcə İbn əl-Hacibin yazdığı qrammatik qaydaları xatırlatmış, sonra isə öz fikirlərini qeyd edərək mövzunu şərh etmişdir. Əsərdə yeni qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində onun adı verilmişdir.

Radiyyuddin əl-Astarabadinin İbn əl-Hacibə yazdığı “Şərhul-Kafiyə” əsərində nəhvə dair mövzuların bir neçəsinə müxtəsər formada nəzər salaq:

1. Adl mövzusu (مبحث العدل)

قوله: فالعدل خروجه عن صيغته الأصلية، تحقيقاً، كثلاثاً، ومثلثاً، وأخر، وجمع، أو تقدير، كعمر، وبابه، (قطام) في تميم.

İbn əl-Hacibin sözü: Adl: İsm-in ثلاث، مثلث، وأخر، وجمع kimi həqiqətən var olan əsil qəlibindən və ya عُمَر və Bəni Təməim lüğətində قَطَام (فَعَالٌ vəznindəki xüsusi isimlər) kimi mövcud olan qəlibindən çıxması deməkdir.

Əl-Astarabadinin adl tərfi isə belədir: adl ismin öz əsil modelindən çıxması və başqa qəlibə daxil olmasıdır. Bu azaltma, əlavə etmə, həmçinin mənə cəhətdən olmayacaqdır. “Əl-Astarabadinin bu tərifində bir ismin madul olabilməsinin dörd şərti vardır: adl işi qəlb ilə olmamalıdır, təxfif üçün olmamalıdır, ilhaq üçün və mənə üçün olmamalıdır” [4, s. 63].

Əl-Astarabadi ilk qeydi ilə يَكْس، أَيْس kimilərini, ikinci qeydi ilə مَقَام və فَخْذ kimilərini, üçüncü qeydi ilə كَوْتَر kimilərini və dördüncü qeydi ilə دَوَجِيل kimilərini tərifin xaricinə çıxarmışdır. أَيْس

feilindəki ي hərfi يَسَّ feilindəki həməzədən qəlb edilmiş, فَخَذَ sözü فَخَذَ şəklində təxfif edilmiş, كَوْتَرُ sözündə جَعَرَ vəzninə ilhaq edilmək üçün و hərfi əlavə edilmiş, رَجِيل kəlməsi də kiçiltmə və təhqir mənası ifadə etmək üçün təşgir edilmişdir. “Əl-Astarabadinin zikr etdiyi bu şərtlər bu günkü qrammatika kitablarında eynilə mövcuddur” [4, s. 63].

Məsələn, İbn əl-Hacibin vurğuladığı “əsəl qəlibdə” “أَخَر” bizim dediyimiz kimi “الآخر” – məadul olur. Məadul isə geyrul-munsarifdir. Onun dedi kimi أَمَس سحر məadul və geyrul-munsarifdir. أَمَس Bəni Təməim lüğətində belədir. Belə olduqda السحر və الأَمَس sözləri məadul olur. Ləm (اللام) kəlmənin qəlibi deyil. Çünki kəlimə onunla qəliblənir və s.

Əl-Astarabadi İbn əl-Hacibin adlı mövzusu ilə bağlı cümləsindəki hər kəlməyə şərh vermişdir. Biz sadəcə bir neçəsinə qısaca nəzər saldıq.

2. Vəsf mövzusu (مبحث الوصف)

قوله: الوصف، شرطه أن يكون في الأصل فلا تضره الغلبة فلذلك صُرِفَ مررت بنسوة أربع، وامتنع أسود وأرقم للحية، وأدهم للقيد، وضعف منع أفعى للحية، وأجلد للصقر، وأخيل لطائر.

İbn əl-Hacib dedi: Vəsfin şərti orijinalında vəsf olmasıdır. Vəsfə isimliyin qələbəsi (geyrul-munsariflik səbəbi olması) zərər verməz. O səbəblə مررت بنسوة أربع – Dörd qadına gəldim, misalında أربع kəlməsi munsarif, ilan adı olan أسود və أرقم ilə qeyd üçün istifadə olunan أدهم geyrul-munsarif olmuşdur. İlan üçün istifadə olunan أفعى - əfi ilan, şahin üçün istifadə olunan أجلد, quş üçün istifadə olunan أخيل buruqboyun quşu kəlmələrinin geyrul-munsarifliyi zəif olmuşdur.

Əl-Astarabadi İbn əl-Hacibin dediyi qaydada أربع kəlməsinin أربعة kimi işlənməsi gərəkdini vurğulayır. Çünki أربعة müzəkkər cins üçün işlədilir. Daha sonra isə vəsf və məvsufu misallarla göstərir. O, qara (أسود) sözünün vəsfi haqqında misallarla ətraflı danışır: البيت في الكعبة فكذا أسود. – kəbədəki ev (belə qaradır). الحية السوداء – qara ilan və s. Məvsufa gəlincə isə, məsələn, ليل أسود – qara gecə, عندي أسود من الرجال – mənim qara adamlarım var və s.

3. Mərifə mövzusu (مبحث المعرفة)

قوله: المعرفة شرطها أن تكون علمية.

İbn əl-Hacibin sözü: Mərifənin şərti xüsusi isim olmasıdır. “Mərifə müəyyən bir şeyi göstərən isimdir” [1, s. 77].

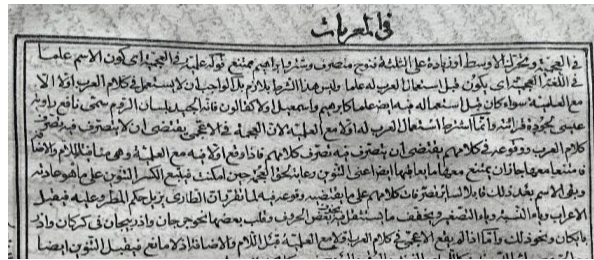
Əl-Astarabadi deyir [2, s. 14]: Ona görə ki, mərifə beş isimdən ibarətdir: Əvəzlilər (المضمرات), qeyri-müəyyənliklər (المبهمات). Bunlar məbniyərlər. Geyrul-munsarifə daxil olurlar. Qeyri musənnəfdə (təsnif olunmayanda) kəsre və tənvin birgə silinmir. Musənnəfdə (təsnif olunanlarda) isə olabilsin ki, kəsre və tənvin təsrif olunmasın. Lakin bu hər ikisində də aşkar formada görünür.

4. Ucmə mövzusu (مبحث العجمة)

قوله: العجمة شرطها علمية في العجمة، وتحرك الأوسط أو زيادة على الثلاثة. فنوح مُتَّصِرَف، و شتر و ابراهيم ممتنع.

İbn əl-Hacibin sözü: Ucmənin şərti əcnəbi dildə aləm (xüsusi isim) olması, ortadakı hərfinin hərəkəli olması və ya üç hərfdən artıq olmasıdır. Bu cəhətdən نُوح – Nuh sözü munsarif, شتر و ابراهيم – İbrahim və Şətar sözləri isə geyrul-munsarifdir. “Aləm insana, məkana və bəzi başqa şeylərə verilən xüsusi isimlərdir” [1, s. 77].

Əl-Astarabadi [şəkil 1] : Əcnəbi dildə isim aləm olur. Yəni həmin kəlmələr ərəb dilində istifadə olunmazdan qabaq aləm olub. Ərəblərin nitqində elmi kəlmələr istisna olmaqla onların istifadə olunmaması vacibdir. ابراهيم, اسماعيل, قالون kimi. Onun istifadəsi rum dili üçün yaxşıdır. Çünki, ucmə tələb edir ki, əcnəbi sözlər ərəblərin kəlamındakı kimi təsriflənməsin. Bu zaman ilk əvvəl aləm olur. Belə sözlər ləm və izafətdən uzaq olunmalıdır. Demək istiyirəm ki, mümkün olanda tənvin ucməyə tutunur. Kəsre isə adəti üzrə tənvin izləyir. İrab isə yəul-nisbə (ياء النسبة) və yəul-təşgiri (ياء التصغير) qəbul edir. Bəzi hərflər həzf olunur və qəlb olunur. Məsələn, جرجان – [Cürcan], آذربيجان – [Azərbaycan], في كركان – [Kurkan (da)], آذربايجان – [Azərbaycan] və b. sözlər kimi.

Şəkil 1. “Şərhü Radi aləl-Kafiyyə fi ilmin nəhv val-irab” əsərində
“əl-Ucmə” mövzusunun şərhindən bir hissə

Ucmədə toplam iki şərt vacibdir. Bunlar ortadakı hərfin hərəkəli olması və artıq hərfdən ibarət olmasıdır. Sibəveyhi və əksər nəhv aliminə görə ortadakı hərfin hərəkəli olması ucməyə təsir etmir. Məsələn, لَمْكَ، نوح و لوط sözləri kimi. Bunlar zəruri olaraq munsarifdirlər. Belə olan halda onlar müəyyən olunmuş iki şərti məqbul sayırlar: əcəmi sözlərin ərəblərin onlardan istifadəsindən əvvəl də aləm oluşunu və üç hərfdən artıq olmasını.

“شتر” و هو حصن بآرآن. Əl-Astarabadi İbn əl-Hacibin qaydada işlətdiyi “شتر” sözünü şərh edir: O, Arranda (Arran – Azərbaycanın bölgəsidir. Həmçinin Qəzvində qala adıdır.) qaladır. İbn əl-Hacib qala kəlməsi üçün müzəkkər (k.c) cinsdə olan əvəzlərdən istifadə edərək sərf elmindən uzaqlaşmışdır. Qayda düzgün misal ilə sübut olunmayıb. لَمْكَ، Çünki, O, Nuh (ə.) peyğəmbərin atasının adıdır.

5. Tərkib mövzusu (مبحث التركيب)

قوله: التركيب شرطه العلمية، و ألا يكون باضافة ولا إسناد مثل بَعْلَبَكْ.

İbn əl-Hacibin sözü: Tərkibin şərti aləm (xüsusi isim) olması və tərkibin izafət və isnad olmamasıdır. بَعْلَبَكْ (Bəəlbək – Livanda qədim şəhər.) ismi kimi. Belə isimdə geyrul-munsariflik olursa şərti aləm olmasına görədir.

Əl-Astarabadi [2, s. 16]: “Tərkibin şərti sadəcə aləmdir. Çünki, iki kəlmə birgə aləmə daxil olur. Və onlardan biri həzf oluna bilərdi. Tərkibdə azalma olsa o zəvala uğraya bilərdi.

O, (İbn əl-Hacib) deyir: – ألا يكون باضافة ولا إسناد – tərkibin izafət və isnad olmamasıdır. Çünki, o ikisindən birində, aləmdən qabaq onların hər ikisinin hissəsinin dəyişimi saxlanılmalıdır. Məbnilərdə olduğu kimi.

O, (İbn əl-Hacib) deyir: aləmdən əvvəl onun axırıncı hissəsi murab olmur. Misal çıxır: ان زيدا – سيبويه، وخمسة عشر علماً فان الأفضح، ما زيد. Aləmdən əvvəl ikinci məbni olmur. Məsələn, Sibəveyhi, on beş sözləri kimi. Məbnilərdə olduğu kimi əvvəlcə binə (البناء) diqqətə alınmalıdır.

Nəticə

Məşhur qrammatik alim Rədiyuddin əl-Astarabadi “Şərhü Radi aləl-Kafiyyə fi ilmin nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) adlı əsərində yuxarıda qeyd olunan nəhv mövzularını geniş və əhatəli formada izah etmişdir. Əl-Astarabadi bu mövzuları şərh etməzdən əvvəl “əl-Kafiyyə”də deyilən qaydaları ilk öncə zikr etmiş, sonra isə İbn əl-Hacibin söylədiyi cümlələrin hər kəlməsinin izahını vermişdir. O, şərh əsasında İbn əl-Hacibin söylədiyi qrammatik qaydaların bəzisini qəbul etmiş, bəzilərini isə rədd etmişdir.

Nəhv alimi Rəzi əl-Astarabadinin “Şərhü Radi aləl-Kafiyyə fi ilmin nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) əsəri linqvistik mülahizələrin zənginliyi, mövzuların izahı metodu nəhv elminin aydın və səlis formada öyrənilməsi baxımından ərəb dilçiliyində dəyəri ilə seçilən elmi mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çörtü M. Arapça dil bilgisi Nahiv. İstanbul: Marmara Universiteti İlahiyat fakultesi vakfi yayınları, 2005, 453 s.
2. Əl-Astarabadi R. Şərhu-Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv və irab. II cildə, I cild. 1268 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264, 94 s.
3. Vəliyeva K. Nəhv alimi Radiuddin Məhəmməd bin Həsən Razi əl-Astarabadinin “Şərhu Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv və irab” əsəri haqqında bəzi dilçilərin mülahizələri // “Naxçıvan” Universitetinin Elmi Əsərləri, 2022, № 3, s. 101-107.
4. Yazquliyev A. Esterabadi və Şerhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri. Bursa, 2005, 160 s.

SUMMARY

Radiuddin Muhammad bin al-Hasan al-Astarabadi (?-1287) was one of the prominent representatives of the Baghdad grammar school in Arabic linguistics. Al-Astarabadi, who was well-versed in the sciences of Nahw and Sarf, wrote a famous work called "Sharhu Radi al-Kafiyya fi ilmin-nahw wal-irab" ("Razi's interpretation of "kafiya" from a syntactic point of view"), which deeply covered the Arabic Nahw. This work has been used in madrasas for many years as a textbook. In the report, the views of Ibn al-Hajib and Radiyuddin al-Astarabadi in "Sharhu Radi al-Kafiyah fi ilmin-nahw wal-irab" such as "adl", "wasf", "ma'rifah", "ujma", and "tarqib" were studied in a comparative form.

The extensive study of this work, which is considered one of the pearls of Arabic linguistic science, gives direction to new researchers for the study of the Arabic language.

Keywords: *The Arabic language, “adl”, “vasf”, Radiyuddin al-Astarabadi, Nakhchivan*

**METAPHORICAL MEANING WORDS AND ARCHAIC
WORDS IN MODERN POETRY LANGUAGE**
(Based on Sohrab Tahir's poems)

Mehriban ORUJOVA

mehribanorucova80@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4900-1261

Ganja State University

Summary

The article is devoted to the study of some aspects of the stylistic characteristics of vocabulary in the modern language of poetry. It is noted that in the language of the poem, stylistics is manifested directly in the text, and not in the lexical (or phonetic) unit. Thus, this makes any poetic (or prosaic) text significant and influential from an artistic point of view. In this regard, the purpose of this article is to reveal the significant role of vocabulary in the modern language of poetry. The study widely used methods of artistic description and comparative analysis. The scientific novelty of the article here is the characterization of lexical stylistics in the context of the analysis of the modern language of poetry by Russian poets.

It is noted that in poetic texts words with figurative meanings have a certain superiority. They are not always used in their true meaning. The mechanism for converting a word into its metaphorical meaning can be different in different texts and authors. In comparable objects, the omen that belongs to the first object is transferred to the second object, and its concept becomes more enriched and meaningful. Sometimes the word used as a means of comparison is omitted, and there is a shift from nominative to figurative meaning. In artistic language, an obsolete word is usually used to describe old life and everyday life. The archaic meaning of such words does not change. Historical words, mainly in the nominative expression, sometimes have figurative meanings. Dialectical vocabulary, which includes local words with limited processing, is presented in the language of the poem. They personalize the speech of the characters.

In conclusion, it is concluded that words and expressions related to colloquial speech are very skillfully used by poets in their writings. Such words, which are not included in the cycle of using the literary language, are comprehensive for everyone because of their use in everyday relationships and sometimes enrich the poetic language with artistic and emotional colors.

Keywords: *Metaphorical meaning words, Lexical unit, Archaic words*

Introduction

Metaphorical meaning words. Each of the above-mentioned lexical-semantic vocabulary groups, words with limited usage, word groups with different stylistic figures by origin, phraseologisms and other lexical units coincide with stylistic using in Sohrab Tahir's poem language. Linguists point out that lexical meanings in relation to reality are divided into two categories: true and metaphorical [Stylistics of the Russian Language, (2015), : 71, 72]. According to D. Rozental, there are two definitions that are based on the figurative sense [D. Rozental, 2001: 355]. The manifestation of metaphorical significance is accompanied by the transition from one omen to the other. Lamb dreams bleat in my eyes [Tahir, 2005: 172]. I (first) kind defining word combination (lamb dreams) in the hemistich both attract attention (one side is new in this context, usually sweet word replaces it) and one of the composition's part does not use in truthful meaning. Here, in comparable objects, the portent that belongs to first object is transferred into second object, and its concept become more

enriched and substantial. But the author chooses another sign that is not relevant in our language as an object of comparison. Although the word lamb is usually used as a symbol of calmness and silence in spoken language, in contrast, the notion of “crying out, shouting”, in the sense of the verb of the verb, is fostered. I. Arnold writes about the metaphorical meaning, when the meaning is called metaphoric or figurative, which does not only name the object, but also describes it through similarity or connection with another subject. This time, contextual meaning is confronted with a true meaning that signifies the basis of figurativeness [I. Arnold, 2002: 91]. So, in metaphorical meaning words, two aspects are important: similarity or object for which a connection is created, a sign which the metaphor based on. Although these features manifest themselves differently in different words (combinations), the object (predmet) - the explanation of the sign - is often justified. Where is crazy inspiration, grasp, gallop [Tahir, 2005: 231]. If the horse here is a similar object, the sign that the metaphor is based is a crazy word. Although the horse is not named, it is possible to easily identify an similar object due to use of grasp, gallop words along with semantic meaning of crazy word. When it is snowing from cold gazes [Tahir, 2005: 202] (snow or ice similar object is the sign of figurativeness). Human gets warmer by one sweet word [Tahir, 2005: 202] (sugar similar object, sweet is the sign of figurativeness). The word which whimpers edge of my tongue [Tahir, 2005: 198] (wound-similar object, whimpering is the sign of figurativeness). In all cases, figurative meanings are concentrated in the words that signify: sweet word (sweet), cold gaze (cold), whimpering word (whimpering), crazy inspiration (crazy). In the figurative meaning words of Sohrab Tahir's poems, the words that express predmet do not participate and only figurativeness based sign exists. The cold girl to her own fate, love [Tahir, 2005: 188] (the predmet that does not participate-ice). I find you in your warm whisper [Tahir, 2005: 188] (the predmet that does not participate – breath, air mass). You are stroking my shade [Tahir, 2005: 188] (the predmet that does not participate – air mass). Sometimes it is not a sign but a word that expresses the subject use. Tongue is too sweet, words are elegy [Tahir, 2005: 200] (the sign twich does not participate here is bitter adjective, and elegy word in poison meaning expresses predmet).

I. Mammadov who talks about the mechanism of transformation of word to its metaphorical meaning, also argues that the word that used as comparison mean was not used and presents transformation from nominative meaning to metaphorical meaning as lexical-semantic evolution. He notes: Comparison of different objects and predmets in spoken language plays a special role for gaining new meaning, new lexical-semantic variants of the nominative meaning of the word and the combination of words expressing the content of a specific comparison will eventually evolve into a stable form as a carrier of new meaning, the word used as a comparison tool is redacted, the content of the comparison remains: precious man as gold – gold man, durable wrist as iron – iron wrist, hard heart as stone – stone heart [I. Mammadov, 2006: 207].

I. Sternin's attitude to the matter is somewhat different. He writes that, in contrast to the emotional, evaluative semantic components that are orientated towards the content, the functional-style component does not characterize the subject [I. Sternin, 1985: 58].

Metaphorical words are usually found in composition of combinations. Such combinations can be divided into two parts in S. Tahir's poems: ready-to-use in language and new creations. Ready-to-use figurative combinations in language are used often: cold gaze (Your cold gazes are mist, ice), sweet word (Human gets warmer by one sweet word), bitter word (Do not be offended my daughter from your own sweet rebuke, bitter word), sweet tale (Spilled Marble palaces, Gold castles, Sweet tales), bitter tongue, bitter scream (What a sad thing, shedding grumble, spreading fury bitter tongues; What a sad thing a cries of bitterness that break through the dungeons), black fortune (A ship becomes white in my black fortune), oily lie (oily lies that whirl head) [Tahir, 2005: 40, 201, 202, 168, 212, 261]. The nominative and metaphorical meanings of the same word alternate in the same text, and draw attention to the point that increases the artistic power of the text: A white ship moved from my life yesterday, It turned out that the white lies of my suspicion are right [Tahir, 2005: 260] (white

ship-white lie).

In figurative words, the number of objects of comparison can be one or two. In this case, one of the objects itself and signs of another become comparison predmet. For example: the first side of combination of “cold iron” is too weak detail as defining of main side (that is, it would have been more successful to handle with other words). However, it shows normal stylistic functionality according to the text: I was a cold iron, i melt and flowed, In balls of your motley eyes [Tahir, 1975: 71]. Thus, although the first side of the combination refers to another subject, it also represents a third address, together with the word it is used.

Y.M.Skrebnev writes that the object of paradigmatic semasiology is not just the meaning of language units, but also the function of the meaning that articulated by language carriers in the context of language [Y.M.Skrebnev, 1975: 116]. In this case, the semantic functionality of the word goes beyond the usual meaning relations. The most common form of deviations in different images is change of meaning or getting far away from nominative meaning. Y.M. Skrebnev writes that the transition from a true meaning to a non-nominative or figurative meaning is called name transition: “...traditional names of the subject matter may be transmitted by speech carriers to other subjects for subjective secondary signs, depending on the purpose of communication”. He calls it metaphorical meaning. Then, he notices: “Any metaphorical meaning reflects the unification of two semantic plans in a single form, in contrast to the generally accepted meaning of the subject” [Y.M.Skrebnev, 1975: 116, 117]. These considerations are typical of some figurative words. Come, down from sky, become a fairy, Then become a king without jingling, my flower [Tahir, 2005: 200]. At this point, the name changes (The address of the flower is addressed to human), and the meaning plan also covers two case (nice looking, pleasant plant and a loved human). Youth rain on my lashes, In my heart a stranger love cries [Tahir, 2005: 119] (Rain word- in tear meaning). Your love has smoked, but has not fired [Tahir, 2005: 205] (Smoking in extinguished meaning).

3. Archaic words. According to classification of Y.Skrebnev [Y.M.Skrebnev, 1975: 106], archaic words have a definite place inside stylistic language facts that belong to paradigmatic lexicology. According to researchers, in the stylistic meaning of such words, the emotional-expressive component is more clearly expressed [Stylistics of the Russian Language, (2015), : 108]. Archaic words in a artistic language are often used to describe old life and household. At this point, the archaic meaning of the words remains the same, without making any changes. Although this is more common in epic works, it is characteristic various using styles for lyrical works.

The names of the duties, household items, clothes, units of measurements are the major part of the historical words. Katda- Katda`s wanted his debt today; tsar- Tsar lead soldier you perhaps prevent your soldiering; footbinding- ice footbinding of snow, winter on my leg; arsheen- goodness, not measured by arsheen; girdle, turban-Fasten that instead of girdle, Put on my head as a turban, veil-Green veil is kept to its bunch face, Hundreds of beads are hang up from a thread [Tahir, 2005: 62, 68, 100, 135, 213; Tahir, 1975: 44, 37].

The semantic structure of the word consists of the main sem, the differential sem, and usually the potential sem. In order to divide the vocabulary content in various lexical-semantic groups in semasiology, I.Mammadov characterizes archetypes, differentials, and potential sem, which are taken as the main criteria in the semantic structure of the word: “Archisem- are the signs that belong to all object classes...Differential sem- made up main nuclear of word`s meaning. Determines its size within lexical-semantic groups and differentiates its corresponding word from others, both within the group and with other groups in sem... The potential sem represents the secondary, non-significant features of the subject... There is a special role of potential sems in formation of metaphorical meaning and polysemanticism in language [I.Mammadov, 2006: 230, 231]. In historical words, meaning changes occur at the expense of potential sem. Ice footbinding of snow, winter on my leg (ice footbinding), Green veil is kept to its bunch face (to keep veil).

Usually in epic words archaic words` using points create stylistic shades. D. Rosental notes

some of them: characterize speech of personages, it creates solemn shades, creates irony [D. Rosental, 2001: 75,76] and etc. In poetry, historical words are used to create phraseology in the form of proverbs. Goodness is not measured by Arsheen (arsheen).

Conclusion

Stylistic opportunities of lexica include polysemantic words, lexical-semantic word groups, emotional and expressive words, alsoother words that used for stylistic goals – dialectisms, argoism, barbarism, archaism, neologism and etc. Sufficient original words and phrases are used in S. Tahir's poems. Sometimes such neologisms are created in the model of such word and word combinations that are ready in the language. The neologisms in the language of the poem are individual and define the style of the writer.

Dialectic words create different shades in poetic texts. These shades make sense and increase their expressiveness. The morphological structure, which is characteristic of the dialect at times, is an indicator of stylistic. This structure, which is not typical for literary language, enriches the lexical unit with additional meaning.

The terms are used in various sizes. In poetic texts they are used in the true sense. They are used in poetic language for comparison, simulation and other styles and for author's purposes. One of the peculiarities of the terms we find in S. Tahir's poems is their metaphorical meaning. The terms in S. Tahir's poems cover more than ten areas of science and activity; linguistics, medicine, military, physics, music, law, agriculture, geography, chess and literature terms.

REFERENCES

1. Арнольд, И.В. (2002), Стилистика. Современный Английский Язык, [Arnold, I.V., Stylistics. Modern English], Москва: Наука, 384 p.
2. Скребнев, Ю.М., (1975), Очерк Теории Стилистики: Учебное Пособие [Skrebnev, Y.M., An Essay on Theory of Stylistics], Горький: изд ГПИИЯ. 175 с.
3. Стилистика Русского Языка [Stylistics of the Russian Language], (2015), Red: Н.В.Кривошапова, В.А.Раманенко. Тирасполь, Приднестровского Университета, 232 p.
4. Mammadov, İ., (2006), Azərbaycan Dilinin Semantikasi. Baku, Khazar, 372 p.
5. Розенталь, Д.Е., (2011), Справочник по Русскому Языку. Практическая Стилистика [Rosenthal, D.E., Handbook of the Russian Language. Practical Stylistics], Москва, Оникс 21 век, 381p.
6. Tahir, S.A., (2005), Sechilmiş Eserleri, Baku, Sharg-Garb, 272 p.
7. Tahir, S.A., (1975), Azerazer “Menim Yolum”, Baku, 124 p.

XÜLASƏ

Məqalə müasir poeziya dilində lüğətin üslub vüsusiyyətlərinin bəzi aspektlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, şeirin dilində üslub leksik (yaxud fonetik) vahiddə deyil, bilavasitə mətndə təzahür edir. Beləliklə, bu istənilən poetik (və ya nəsr) mətni bədii baxımdan əhəmiyyətli və təsirli edir. Bu baxımdan bu məqalənin məqsədi müasir poeziya dilində lüğətin mühüm rolunu üzə çıxarmaqdır. Tədqiqatda bədii təsvir və müqayəsəli təhlil üsullarından geniş istifadə edilmişdir. Burada məqalənin elmi yeniliyi rus şairlərinin müasir poeziya dilinin təhlil kontekstində leksik stilistikanın səciyyəvləndirilməsidir.

Qeyd olunur ki, poetic mətnlərdə məcazi mənalı sözlərin üstünlüyü vardır. Onlar həmişə öz həqiqi mənasında istifadə edilmir. Sözüün metaforik mənasına çevrilmə mexanizmi müxtəlif mətnlərdə və

müəlliflərdə fərqli ola bilər. Müqayisə olunan cisimlərdə birinci obyektə aid olan əlamət ikinci obyektə keçir və onun məfhumu daha da zənginləşir, mənalı olur. Bəzən müqayisə vasitə kimi istifadə olunan söz buraxılır, nominative mənada məcazi mənaya keçid baş verir. Bədii dildə köhnə həyatı və məişəti ifadə etmək üçün adətən köhnəlmiş söz işlədilir. Belə sözlərin arxaik mənası dəyişmir. Əsasən nominative ifadədə olan tarixi sözlər bəzən məcazi mənə daşıyır. Məhdud işlənmiş yerli sözləri ekrivə edən dialektik lüğət şeirin dilində təqdim olunur. Onlar personajların nitqini fərdiləşdirir. Sonda belə qənaətə gəlinir ki, danışiq nitqinə aid söz və ifadələrdən şairlər öz yazılarında çox məharətlə istifadə edirlər. Ədəbi dildən istifadə dövriyyəsinə daxil olmayan belə sözlər məişət münasibətlərində işlədildiyinə görə hamı üçün əhatəli olur və bəzən poetic dili bədii-emosional rənglərlə zənginləşdirir. Sonda belə qənaətə gəlinir ki, danışiq nitqinə aid söz və ifadələrdən şairlər öz yazılarında çox məharətlə istifadə edirlər. Ədəbi dildən istifadə dövriyyəsinə daxil olmayan belə sözlər məişət münasibətlərində işlədildiyinə görə hamı üçün əhatəli olur və bəzən poetic dili bədii-emosional rənglərlə zənginləşdirir.

Açar sözləri: Metafor sözlər, leksik vahidlər, köhnəlmiş sözlər

ŞEİR DİLİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Pakizə KƏRİMOVA

pmemmedova588@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XIX əsr şeir dilinin üslubi imkanları sənət dili və bədii nitq mədəniyyəti baxımından nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan poeziyasının xalq həyatı ilə qaynayıb qarışmasında rolunu oynayan sənətkarlar şeir dilimizin mənəvi sərvətlərindən, ədəbi dilimizin imkanlarından bəhrələnərək böyük xidmətlər göstərmişdirlər. Görkəmli sənətkarlar şeir dilini ifadə imkanları ilə təmin edən vasitələr (səs ahəngi, ritm, qafiyə uyğunluğu, sözlərin fərqli ifadəsi və s.) baxımından yadda qalan sənət əsərləri yaratmışdılar.

Açar sözlər: *şeir dili, XX əsrin əvvəlləri, klassik dil, poeziya dili, bədii dil*

XX əsrin əvvəllərindən etibarən həyatın bütün sahələrində olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də görkəmli şair və yazıçılar realist ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə qoşulmuş, buna görə də poeziya dili mövzu, məzmun və forma cəhətdən inkişaf etməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində şeir dilində alliterasiya, assonans, qafiyə, leksik təkrarlar və sintaktik paralelizmlərin spesifik təzahürləri bədii - estetik baxımdan yeniliklərlə əhatə olmuşdur. Şeir dilində ritm və intonasianın bədii xüsusiyyətlərindən sənət faktı kimi bəhs edilmişdir. Poeziya sənətinin estetikasında, ilk növbədə onun dilində yer alan milli ifadəli təfəkkür tərz, ictimai həyatın bütün sahələrinə dair üslublar ədəbi mühit nümayəndələrinin şeir dilini yenidən öyrənmək zərurətini ortaya qoymuş, ədəbi irsə hörmət, ulu sənət korifeylərindən təsirlənmək, zəngin ədəbi nümunələrdən bəhrələnmək kimi məsələlərin əhəmiyyətini artırmışdır. Ağasən Bədəlzadə “Məhərrəm Hüseynov: Elmi və poetik təfəkkürün parlaq işığı.” kitabında poeziyanın həyatda, təbiətdə heç vaxt tükənmədiyindən, onun gözəlliyi duyan, qələmə alan, onu insan ruhuna çevirən istedadlı şairləri qiymətləndirərək yazır: “Dərin hissiyyətli adamın qəlbində həmişə fitri bir poeziya yaşayır. Onu açıq fəzaya çıxarmaq üçün fəvqəladə şərait tələb olunur” (3, s.83).

Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin şeir dilini yenidən araşdırmaq dövrün dil mənzərəsini canlandırmağa şərait yaradır. Görkəmli yazıçılar hər zaman xalqın dilini düşünmüş, onu qorumuşdurlar. M.Vaqif, M.Vidadi, Q.Zakir, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir Ə.Haqqverdiyev, M.T.Sidqi, Ə.Qəmküsar, Ə.Səbri, S.Səbri və digər ədiblər öz əsərlərində dövrün reallıqlarını nəzərə alaraq ana dilinin qayda – qanunlarına riayət etmiş, sadə, aydın dildə əsərlər yazmışdılar. Əzizəgə Nəcəfov “Füzuli – şairin yaradıcılıq psixologiyası” kitabında müxtəlif dövrləri nəzərdən keçirərək poeziyada yer alan mövzular, obrazlar sistemi, üslubi çalarlar, yeni məna axarının meydana çıxmasını geniş şəkildə işıqlandıraraq yazır: “Ümumiyyətlə, sadalanan xüsusiyyətlər Azərbaycanda XI - XVI əsrlərdə formalaşmış, zaman - zaman təkmilləşərək, ürfan elmi, sufi fəlsəfəsi təsiri altında yaranan yeni bir poeziya tipinin - intellektual poeziyanın XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olduğu fikrini söyləməyə imkan verir və bu yaradıcılıq aktları toplusunun hər bir təzahürü nə qədər oxşar olsa da, öz təkrarolunmazlığı ilə seçilir” (2, s.55).

Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin şeir yaradıcılığında dil bütün sahələrdə poetik təfəkkürü səslərin, sözlərin yaratdığı obrazlarla reallaşdırmış, dil bütün səviyyələrdə şair və yazıçıların obrazlı təfəkkürünü ifadə edirdi. Bu yaradıcılıq prosesində fonoloji təkrarların formalaşdığı obrazlı təəssüratın zənginliyi yeni poetik düşüncələrə qanadlandırırdı. Səbinə Əlməmmədova “Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili” kitabında bədii əsərlərin dilinin araşdırılması ədəbi dilin öyrənilməsində mühüm mərhələ təşkil etdiyini vurğulayaraq yazır: “Ədəbiyyatın inkişafı, ədəbi janrların təkamülü, təkmilləşdirilməsi ədəbi dilə öz təsiri göstərir. Bu son nəticədə ədəbi dilin xələqləşməsinə, onun

ifadə etmə qabiliyyətinin güclənməsinə aparıb çıxarır. Ədəbi dil prosesini humanitar elmlərin, o cümlədən dilçiliyin müasir tələbləri səviyyəsində qavramaq, öyrənmək, doğru - düzgün qiymətləndirmək üçün şair və yazıçıların dilini öyrənməyə həmişə ciddi ehtiyac duyulur (1, s.6). Poetizmlərin, lirik - üslubi hadisələrin yaratdığı ifadə gözəlliklərini bədii dildə tərənnüm etmişdirlər.

Ədəbi prosesdə dil məsələsi, bədii nitq mədəniyyətinin spesifik cəhətləri, üslubi keyfiyyət dəyişmələri və təkamül yeni istiqamət aldı. Poeziyanın dilində təbii ifadə üsullarının artması, şairlərimizin nitq təkamülü sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti, heç şübhəsiz, yüksək sənətkarlıq uğrunda mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi. Məhərrəm Hüseynov “Səsin poeziyası” kitabında şeir dilində təsvir olunan qafiyə də, hadisəyə sənətkar baxışının əhatəliliyi və tutumluluğu da misraların səslənmə orijinallığından qaynaqlandığını qeyd edərək yazmışdır: “Şeir dilinin linqvistik təhlilində səsin poetik funksiyası ona görə xüsusi diqqət cəlb edir ki, şair məhz səslərlə konkret bir poetik ovqat yaradır, bədii formanı səs ahəngi ilə, ondan törəyən assosiasiyaların köməyi ilə bəyənimli edir. Səs naxışlarının zənginliyi, mənəhəngi və tərəvətilliyi müəyyən səs fiqurları fonunda hiss olunur”. (4, s.5). Dilimizin akustik gözəlliyinin, poetik ruh və şeiriyyətinin, intonasiya zənginliklərinin və s. yeni - yeni keyfiyyətlərinin meydana gəlməsi XX əsrin əvvəllərində poeziyada bədii dilə olan qayğı və zəhmətin təzahürü idi. Dövrün poeziya yaradıcılığının əsl mahiyyətini müəyyənləşdirən ən başlıca amillərdən biri poetik - üslubi vasitələrin özünü göstərməsi, dilimizin bədii imkanlarının genişləndirilməsi, şeir dilinin canlı ünsiyyət dilinə daha da yaxınlaşması idi. Bu isə Azərbaycan şeirinin bədii - estetik səviyyəsi və uğurlarının göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədova Səbinə Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı, “Elm”, 2010, 76 s.
2. Nəcəfov Əzizağa. Füzuli – şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, “Mütərcim”, 2012, 140 s.
3. Bədəlzadə Ağasən. Məhərrəm Hüseynov: Elmi və poetik təfəkkürün parlaq işığı. Bakı, 2018, 104 s.
4. Hüseynov Məhərrəm. Səsin poeziyası. Bakı, 2010, 318 s.

SUMMARY

The stylistic possibilities of the language of poetry of the 19th century were considered from the point of view of the language of art and the culture of artistic speech. The works written in the mother tongue, the artists who played a role in the fusion of Azerbaijani poetry with the life of the people, benefited from the spiritual wealth of our poetic language and the virtues of our literary language and rendered great services. Prominent artists have created memorable works of art in terms of means that provide poetic language with expressive possibilities (sound harmony, rhythm, rhyme harmony, different expression of words, etc.).

Keywords: language of poetry, early 20th century, classical language, language of poetry, artistic language

РЕЗЮМЕ

Стилистические возможности языка поэзии XIX века рассмотрены с точки зрения языка искусства и культуры художественной речи. Произведения, написанные на родном языке, художники, сыгравшие роль в слиянии азербайджанской поэзии с жизнью народа, воспользовались духовным богатством нашего поэтического языка, достоинствами нашего литературного языка и оказали большую услугу. Выдающиеся художники создали запоминающиеся произведения искусства средствами, обеспечивающими поэтическому языку выразительные возможности (звуковая гармония, ритм, гармония рифм, различное выражение слов и т. д.).

Ключевые слова: язык поэзии, начало XX века, классический язык, язык поэзии, художественный язык

BƏDİİ NƏSRİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XIX – XX əsrin əvvəlləri)

Zakir HƏSƏNOV

zakirhesenov8521@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ərsəyə gələn nəsr əsərləri ideya - estetik cəhətdən çoxçalarlılıq, daxili fəlsəfi qatın zənginliyi, obrazlar müxtəlifliyi ilə seçilmişdir. Bu dövrlərdə qələmə alınan nəsr janrında və realist - satirik üslubda dövrün dil mənzərəsini daha əyani şəkildə müşahidə imkanı verir. Ona görə ki, nəsr elə bir janrdır ki, burada dil elementləri özünü bütün imkan və halları ilə nümayiş etdirə bilir, realist - satirik üslubda isə öz təbii axarı ilə ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *nəsr dili, bədii dil, nəsr dili, dil və üslub, ədəbi dil*

Nəsr dilinə xas olan əlamət göstəricilərinin lirik təhkiyəyə nüfuzu və yeni speklərdə dolğunlaşması üslubi novatorluq səviyyəsinə qalxır. Nəsr dili təbiiliyinin şeir dilinə nüfuz etmə əhatəsi və diapazonu güclü axın halına keçir, poeziya bu mənbədən üslubi çevikləşmə keyfiyyəti əxz edir. Nəsr elementlərinin sıxlığı, məişət - ünsiyyət leksikasının fəallaşması canlı danışq dilinin poetik rəng harmoniyasının, ritm və intonasiya keyfiyyətlərinin intensivləşməsi zərurətini doğurdu. Nəsr dili materiallarının elastikliyi şeirdə də intensivləşdi, bu təbii şansdan şeir səmərəli şəkildə faydalandı. Dil faktlarına şüurlu müdaxilə gücləndikcə şeir nitqi mühitində təbii notlar poetik ləyaqət həddinə çatdı. Yeni kontekstdə hətta folklor deyim biçimləri də, ənənəvi ifadə formaları da tamam yeni çalarlarla zənginləşdi; söz işlətmə üsullarında yeniləşmə şeirə yeni üslubi ovqat aşıladi (2, s. 262). Elə buna görə bədii nəsrin dil və üslub xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikcə dil proseslərinin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salınmaqla yanaşı, dil mühitini də canlandırmaq mümkündür. Ümumiyyətlə, bədii nəsrin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ədəbi dil tariximizin tədqiqi işinin bir parçasıdır. Ədəbi proses, ədəbi janrlar daima inkişafda və təkamül prosesindədir. Bu tarixi, genetik, sosial-siyasi və s. səbəblərlə izah oluna bilər.

XX əsrin başlanğıcı böyük Azərbaycan klassikləri, xüsusən Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Cəfər Cəbbarlı, Süleyman Sani Axundov kimi nasirlərin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda nəsr əsərlərinin fundamental əsasını qoymuş və sonrakı dövrlər üçün möhkəm baza yaratmışdı. XX əsrin əvvəllərində nəsrin digər janrlardan daha çox tələb görməsinin janrın özünün mahiyyətində axtarmaq lazımdır. XIX əsrin ikinci yarısından Qərb rus və ədəbiyyatında baş verən hadisələr nəsrin yeni intibah mərhələsinə qədəm qoymasını sürətləndirdi. Bu dövrdə elmin müxtəlif sahələrində yeni kəşflərlə və bütünlükdə ictimai - siyasi həyatda, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda baş verən ciddi dəyişikliklərlə yadda qaldı. Bu dəyişikliklər içərisində ədəbiyyatda janrların strukturunda, mövzusunda, hadisələrin inkişaf tezliyində baş verən yeniliklər nəsrin də modifikasiyasına şərait yaratdı. Ağasiyeva Mətanət “Qantəmirin nəsr dili” adlı dissertasiyasında XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda dil mühiti mənzərəsini canlandıraraq yazır: “Azərbaycan türkcəsində alınma leksika üçün əsas mənbəni, demək olar ki, coğrafi ərazi amilinin rol almadığı ərəb və rus dilləri təşkil edir. Azərbaycan dilində alınma sözlər bazasının bu dillərin leksikonu əsasında formalaşması siyasi, sosial - ictimai və mədəni əlaqələrlə bağlıdır” (1, s. 14).

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində hekayənin psixoloji, simvolik, realist, etnoqrafik və xalq hekayçiliyi kimi üslub differensiasiyası mövcud idi. XX əsr boyunca nəsr janrının terminologiyası dəyişmiş, inkişaf etmişdir. Qəzənfər Kazımovun nəsr dili haqqında fikirlərini xatırlamaq yerinə düşər:

“Nəsr dili materiallarının elastikliyi şəirdə də intensivləşdi, bu təbii şansdan şəir səmərəli şəkildə faydalandı. Dil faktlarına şüurlu müdaxilə gücləndikcə şəir nitqi mühitində təbii notlar poetik ləyaqət həddinə çatdı” (3, s. 262). XX əsrin əvvəllərində ümumxalq və ədəbi dil müstəvisində gedən prosesləri özündə praktiki şəkildə əyaniləşdirdiyi kimi, onlara nəzəri münasibət də özündə əks etdirmişdir. Bu münasibət elmi müstəvidə, terminoloji dil aparatında deyil, bədii müstəvidə hadisələrin gedişatında, məişət dili leksikasında öz ifadəsini tapmışdır. Professor Qəzənfər Kazımov yazıçı dilinə qiymət verərək yazır: “Yazıçı dilində normadan kənara çıxma halları bir də onunla əlaqədardır ki, bədii dil, xüsusən nəsr dili yekcins deyildir. Nəsr dilində yazıçı təhkiyəsi obraz nitqi ilə çulğaşmış şəkildə olur, bədii dil bu ikisinin sintezindən yaranır. Lakin müəllif təhkiyəsinin özü də yekcins olmur” (3, s. 13)

Yazıçılar ədəbi dilimizi zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək cəhdi ilə bərabər, dilin quruculuq prosesində aktiv iştirak etmiş, dilin və dilçiliyin problemlə məsələlərini yeri gəldikcə öz əsərlərində əks etdirmişdir. Bu dil proseslərinə öz münasibətini bədii vasitə və üsulları ilə əks etdirməyə çalışan ədiblər bir – birindən maraqlı sadə dildə nəsr əsərləri ərsəyə gətirmişdilər. XX əsrin əvvəllərində dövrün dil siyasəti ilə əlaqəli ədəbi - bədii görüşləri daha çox dilimizin leksik norması ilə bağlıdır, əsasən də əcnəbi və milli leksika məsələləri müstəvisində öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasiyeva Mətanət. Qantəmirin nəsr dili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Sumqayıt, 2022, 134 s.
2. Hüseynov Məhərrəm. Səsin poeziyası. Bakı, “Elm və təhsil” 2010, 318 s.
3. Kazımov Qəzənfər. Seçilmiş əsərləri, 4-cü cild, Bakı, “Nurlan”, 2009, 528 s.

SUMMARY

Prose works created at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were chosen for their idea - aesthetic multi - huedness, richness of the inner philosophical layer, variety of images. The prose genre and realist -satirical style written in these periods gives a more visual observation of the language landscape of the period. Because prose is a genre where language elements can show themselves in all their possibilities and situations, and in realistic-satirical style it is expressed in its natural flow.

Keywords: prose language, artistic language, prose language, language and style, literary language

РЕЗЮМЕ

Прозаические произведения, созданные в конце 19 - начале 20 века, были выбраны по своей идее - эстетической многоцветности, богатству внутреннего философского слоя, многообразию образов. Жанр прозы и реалистически-сатирический стиль, написанные в эти периоды, дают более наглядное представление о языковом ландшафте того периода. Потому что проза — это жанр, в котором элементы языка могут проявить себя во всех своих возможностях и ситуациях, а в реалистически-сатирическом стиле они выражаются в своем естественном течении.

Ключевые слова: язык прозы, художественный язык, язык прозы, язык и стиль, литературный язык

AKADEMİK A.AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI

Şəbnəm MƏHƏRRƏMZADƏ
meherremzadesebnem@gmail.com

Müxlisə Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Akademik A.Axundov uzun illər zəngin elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə elmin və təhsilin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Dünya dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elminə dərinlən bələd olan alimin filologiya sahəsində tədqiqatları bir çox istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. O, Azərbaycan dilçiliyində böyük məktəb yaratmışdır. O, dilçilik elmi ailəsinin yeni nəslinin istedadlı nümayəndəsi kimi qəbul edilmişdir. A.Axundov morfologiya elmində özünəməxsus iz qoymuşdur. Ağamusa Axundovun “Felin zaman kateqoriyası” probleminə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyası Azərbaycan dilçiliyində bir hadisə kimi qarşılanmışdır. Ağamusa Axundovun fellərlə bağlı araşdırmaları digər qrammatik kateqoriyaların elmi-nəzəri tədqiqinə yol açmışdır. Müəllif “Felin zamanları” əsərində felin zamanlarının qrammatik və məna xüsusiyyətlərini tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Əsərdə felin zamanlarının üslub xüsusiyyətləri araşdırılmış, xüsusilə keçmiş və indiki zamanların üslub məqamları da müəyyən edilmişdir. Bütövlükdə Azərbaycan dilinin qrammatikası, xüsusən də morfologiya şöbəsi üçün son dərəcə mühüm olan bu elmi nəticələr Ağamusa Axundovu bu istiqamətdə görkəmli dilçilər arasında xüsusi istedadla malik bir alim kimi tanıtmışdır.

Açar sözlər: dilçilik, feil, keçmiş, indiki, gələcək

A.Axundovun Azərbaycan dilinin materialları əsasında yazdığı “Felin zamanları” namizədlik dissertasiyası, 1961-ci ildə çap olunmuş eyniadlı kitabı və bu mövzuda bir sıra məqalələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini və əvəzolunmazlığını qoruyub saxlayır. Bu kitabda feil geniş şəkildə və ətraflı formada işıqlandırılıb.

Qrammatik zaman insan təfəkküründə bizdən asılı olmayaraq obyektiv dünyada mövcud olan zamanın dildə ifadəsidir. Qrammatika öz-özünə vaxtı yaratmır, o, yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv vaxtı dildə xüsusi işarələrlə qeyd edir və eyni zamanda onu daha da konkretləşdirir. Felin zaman kateqoriyası hərəkətin danışığ vaxtı və ya hər hansı başqa danışığ vaxtı ilə əlaqəsini bildirən obyektiv zamandır. Felin zamanları kifayət qədər geniş, maraqlı və mürəkkəb kateqoriyadır. Türk dillərində tarixən və hazırda qrammatik zamanların sayının artıb-azalma hallarına həmişə rast gəlinir. İstər rus dilçiliyində, istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu barədə çoxlu fikirlər söylənilmiş, müxtəlif elmi araşdırmalar aparılmış, türk dillərində zaman formalarının sayını müəyyən etməyə cəhdlər edilmişdir.

Təbii ki, uyğun fikirlərlə yanaşı, fikir ayrılıqları, mübahisəli məqamlar da olub.

Feilin zamanları haqqında çoxlu müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Belə ki, M.Hüseynzadə kitabında qeyd etmişdir ki, “Fellərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni, icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir” [3,148]. Ağamusa Axundov isə bu şəkildə fikirlərini bildirib ki, feilin zaman kateqoriyası, məlum meyar əsasında hərəkətin danışığ vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışığ vaxtına münasibəti ilə izah olunur. Yəni hərəkət ya danışığ vaxtından əvvəl, ya danışığ vaxtı ilə eyni vaxtda, ya da ki, danışığ vaxtından sonar icra olunur. Buna əsasən də feilin indiki, keçmiş, gələcək zamanları müəyyən olunur” [2,47].

Bütün bunlara baxmayaraq, felin zaman kateqoriyası bütün dillər üçün ümumi cəhətə malikdir.

Bu, hər bir vəziyyətin və ya hərəkətin üç zamanda yerinə yetirilməsindən ibarətdir: keçmiş, indi və gələcək. Bu zamanlar bir sıra qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətləri ətraflı izah etmək üçün onlar haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Məhz Ağamusa Axundov hər bir zamanın qrammatik və semantik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir

Keçmiş zaman- bu zaman vəziyyətin və ya hərəkətin danışq vaxtından əvvəl olması deməkdir. Azərbaycan dilində məna və qrammatika baxımından keçmiş zamanın iki əsas forması vardır ki, bunlar ənənəvi olaraq şühudi keçmiş və nəqli keçmiş zaman adlanır. Şühudi əski Azərbaycan dilində onun müxtəlif fonetik variantları olan “dı⁴” şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir. Şühudi keçmiş zaman formasının mənşəyi uzun müddət görkəmli türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Bu formanın mənşəyi haqqında ilk fikri 1836-cı ildə nəşr olunmuş kitabında V.Şott ifadə etmişdir. V.Şott bu şəkilçinin macar dilindəki ir-t şəkilçisinin başqa növü olan –d elementindən əmələ gəldiyini göstərir. [1,125]. K.Bröckelman, V.Banq, O.N.Betlinq bu formanın mənşəyi haqqında müxtəlif fərziyyələr irəli sürmüşlər. Bundan əlavə, J.Deni və A.P.Potseluyevski də öz əsərlərində bu formanın -dik, V.M. Nasilov və N.K. Dmitriyev –it ilə bitən feili addan əmələ gəldiyini bildirmişlər.[1,46]

Bu zamanın ifadə etdiyi mənadan bəhs edərkən,N.K.Dmitriyev iki əsas cəhəti qeyd edir:

1) Şühudi keçmiş zaman qrammatik cəhətdən olduğu kimi ,semantik cəhətdən də çox vaxt birdəfəli hərəkətləri bildirir.

2) Bu zamanın ikinci xüsusiyyəti bundan iabarətdir ki,danışan xəbər verdiyi faktı gözü ilə görmüş olduqda,yaxud bu faktın obyektivliyi keç kimin şübhəsinə səbəb olmadıqda ondan istifadə edilir [2, 57].

Bundan əlavə A.Axundov bu zamanın hərəkətin qəti bitdiyini,hal və ya hərəkətin icrasında danışanın bilavasitə şahidliyini, şühudi keçmiş hərəkətin icrasının birdəfəliyini,dəfələrlə deyil,yalnız bir dəfə icra olunduğunu,yaxud əksinə,icra olunmadığını,daha sonra bir –birini ardıcıl olaraq izləyən hərəkətləri ifadə edən məna xüsusiyyətlərini də açıb vurğulamışdır.

Azərbaycan dilində nəqli keçmiş iki şəkildə düzəlir: -miş, -mış, -müş, -müş, həmçinin -ib, ib, ub, üb şəkilçiləri ilə də düzəlir. Azərbaycan dilində eyni məna qrammatik cəhətdən iki şəkildə əmələ gəlir. Buna görə də nəqli keçmiş zamanın iki forması var. Bu zaman feil kökünə -miş⁴ və şəxs sonluqları, eləcə də -ib⁴ və şəxs sonluqları əlavə edilməklə əmələ gəlir.

Nəqli keçmiş zaman ikinci şəxsin tək və cəm halında, bir qayda olaraq, danışarkən və bəzi hallarda ədəbi dildə almısan,almısınız və s şəklinə işlənir; yəni -miş şəkilçisinin sonuncu samiti düşür.Ağamusa Axundov bu barədə yazmışdır ki, “Bizcə,bu fonetik hadisənin səbəbi yalnız birincinin iki fokuslu,ikincinin bir fokuslu olması ilə fərqlənən bu samitlərin yanyana işlənməsinin tələffüz üçün çətinlik törətməsi ilə əlaqədardır və bu hadisənin heç bir etimoloji əsası yoxdur” [2,66]. Buludxan Xəlilovda bu barə də eynilə fikirlərini yazmışdır ki, bu hal dildə olan morfoloji sıxılma prosesidir.Tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə dildə baş verən bir prosesdir”.[4,132] Bu vəziyyət həm danışq dilində, həm də bəzi hallarda ədəbi dildə özünü göstərir.

Məlum türkoloji izaha görə,nəqli keçmiş zamanın bu forması feli sifətdən əmələ gəlmişdir.Belə ki,bu formanın türk dillərində olan ekvivalenti bir çox dillərdə yox,deyil (jok,toqol) sözləri ilə işlənir ki, bu da onun feli sifətdən əmələ gəldiyini bir daha təsdiq edir . [2,67]

“-ib⁴” şəkilçisi ilə əmələ gələn nəqli keçmiş zaman formasında –ib⁴ sonu saitlə bitən feillərə artırılırkən,kök ilə şəkilçi arasına y səsi əlavə edilir.Bu şəkilçilərlə düzələn nəqli keçmişin 1-ci şəxs tək və cəminin olmamasının səbəbi dilimizin inkişafının sonrakı dövrlərindən –miş⁴ şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zaman formasının daha çox işlənməsi ilə əlaqədardır.[3,151]

İndiki zaman-felin indiki zamanı başlanmış, lakin hələ bitməmiş vəziyyəti və ya hərəkəti bildirir. Müasir Azərbaycan dilində felin indiki zamanını düzəldən şəkilçi: “-ır⁴”. Bu şəkilçi saitlə bitən fel köklərinə əlavə olunduqda kök və şəkilçi arasına y samiti əlavə olunur. İnkişaf mərhələlərində indiki zamanın başqa növləri də var olmuşdur. Belə növlərdən “a,ə+dur” formasında olan və danışq vaxtı ilə eyni zamanda icra olunan,yaxud icra olunmayan hərəkət və ya halı bildirən indiki zamandır ki,artıq müasir ədəbi dilimiz üçün arxaıkləşmişdir [2,77] İndiki zaman türk dilində -

yor, ba.qa türk dillərində isə əsasən, -a, -ə şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gətirilir.

Çoxları bu zamanın mənşəyinin yaranması haqqında fərziyyələr irəli sürmüşlər. Lakin onların arasında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü prof.M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan dilinin tarixinə və dialektlərin materialına əsaslanaraq orijinal fikir irəli sürmüşdür. Professor Şirəliyev göstərir ki, indiki zaman şəkilçisi indiki zamanın qədim forması olan a-ə+turur-dan əmələ gəlmişdir. Professor yazır: “Müəyyən zamandan sonra turur köməkçi feili öz müstəqilliyini itirərək iki şəkilçiyə ayrılmışdır” : 1) Tur-dur 2) Ur. Burdan da indiki zamanın gələdi, gəlür şəkilçiləri meydana çıxmışdır [5, 212].

A.Axundov haqlı olaraq hesab edir ki, bu izahat Azərbaycan dilində indiki zaman şəkilçisinin mənşəyinin ən düzgün elmi izahıdır. Azərbaycan dilində felin indiki zaman mənası çox zəngindir. Dilimizdə yalnız bir forma ilə formalaşan bu zaman ondan çox müxtəlif mənə kəsb edir. Azərbaycan dilində felin indiki zaman məzmununun iki mühüm cəhətini qeyd etmək olar:

1. Feilin indiki zamanı danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədardır.
2. Feilin indiki zamanı danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar deyil [2, 80].

Bunlardan birincisi birbaşa söhbət zamanı subyektin yerinə yetirdiyi işə, ikincisi isə mövzu ilə bağlı ümumi vəziyyətə və ya hərəkətə aiddir.

Gələcək zaman - bu zaman forması vəziyyətin və ya hərəkətin danışq vaxtından sonra yerinə yetiriləcəyini bildirir. Ona görə də hələ həyata keçirilməyən hərəkətləri ifadə edir. Elə buna görə də gələcək zaman keçmiş və indiki zamana nisbətən dildə nisbətən az işlənir. Müasir Azərbaycan dilində gələcək zaman forma və məzmun baxımından iki şəkildə təzahür edir: müəyyən gələcək və qeyri-müəyyən gələcək. Qəti gələcək zaman dilimizdə -acaq, -əcək şəkilçiləri vasitəsi ilə düzələrək hər üç şəxsə aid edilir. Sonu saitlə bitən fellərə -acaq şəkilçisi əlavə edilərkən kök və şəkilçi arasına “y” əlavə olunur: de-y-əcəm, işlə-y-əcəksən və s. Qəti gələcək zaman şəkilçisi zaman şəkilçisini bildirməklə yanaşı, həm də feli sifət və feldən isim əmələ gətirmək rolunu oynaya bilər. Həmçinin bu zaman şəkilçisi XVIII əsrə qədər zaman şəkilçisi kimi məhsuldar olmamışdır. XVIII əsrə qədər “isər” şəkilçisi ədəbi dilimizdə müəyyən gələcək zamanın morfoloji əlaməti kimi işlənmişdir.

Qəti gələcək zamanın morfoloji əlaməti olan -acaq² şəkilçisinin mənşəyi haqqında türkoloqlar müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Məsələn, V.Banq bu şəkilçinin iki hissədən ibarət olduğunu söyləyir: -a+jak//-canq//-can. Burada -a feli bağlama, -jak//-canq//-can isə feili və ismi adlar əmələ gətirən şəkilçi kimi izah olunmuşdur. [4,138] Ədəbi dil forması olan -acaq, -əcək şəkilçilərinin inkişafı belə getmişdir: -ac, -əc üzərinə feli sifət əmələ gətirən -aq, -ək şəkilçiləri artırılmış və acaq...formalı feili sifət əmələ gəlmiş və həmin feili sifət qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir.[2,101] A.Axundovun fikrinə görə, Azərbaycan dilində “-acaq” şəkilçisinin təşəkkülü belə olmuşdur.

Qeyri-müəyyən gələcək zaman forması vəziyyətin və ya hərəkətin danışq vaxtından sonra yerinə yetiriləcəyini bildirir və -ar, -ər şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Bu şəkilçilər saitlə bitən fellərə qoşulduqda kök və şəkilçi arasına yarım sait “y” əlavə olunur: işlə-y-ər-əm, işlə-y-ər-sən, dişlə-y-ər-siz və s. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında “r” səsi ikinci və üçüncü şəxslərdə “z” səsinə çevrilir. Bundan əlavə, Ağamusa Axundov bildirmişdir ki, qeyri-müəyyən gələcək zaman bir sıra zəngin mənə xüsusiyyətlərinə görə felin zamanlarında mühüm yer tutur. Qeyri-qəti gələcək zamanın morfoloji əlamətinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, A.Axundov F.E.Korşun bu şəkilçinin mənşəyini monqol dilində feli bağlama əmələ gətirən -run, -rүн şəkilçiləri ilə əlaqələndirdiyini qeyd edir. Həm də onu qeyd edir ki, A.N.Kononovun ehtimalına görə, qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi indi bəzi əvəzliliklərdə özünü göstərən -gar//-ger, -garu//-geru şəkilçilərindən yaranmışdır və assimilyasiya nəticəsində yaz+gaz//yazzar/yazar formasına düşmüşdür [1, 99].

Bundan əlavə, A.Axundov qeyri-qəti gələcək zamanın morfoloji əlamətinin mənşəyini fel-sifət şəkilçisi ilə bağlayan və öz mövqeyini əsaslandıran H.K.Dmitriyev fikirlərini nəzərdən keçirdərək onun bu barədə mülahizələrini haqlı olaraq qəbul etmişdir. O yazır ki, “Bunu Azərbaycan dili materialları da təsdiq etməkdədir. Belə ki, -ar, -ər, xüsusən onların inkarı olan -maz, -məz formalı feli sifətlər Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır [2, 107].

Nəhayət, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilinin fəl zamanları həm üslub, həm də qrammatik cəhətdən çox zəngindir, xüsusən də keçmişdə, qismən də indiki zamanda baş verən hal və hərəkətləri, onların incəliklərini ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Azərbaycan dili materialları feilin zaman kateqoriyalarının dərinədən öyrənilməsi üçün bir sıra maraqlı faktlar da verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət universiteti, Bakı, 1961, 137 səh.
2. Axundov A. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: "Elm", 2018, 496 səh.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 280 səh.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Dərslik. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2018, 224 səh.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 416 səh.
6. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2017/aprel/538570.htm>

SUMMARY

Academician A. Akhundov made important contributions to the development of science and education with his rich scientific and pedagogical activity for many years. Researches in the field of philology of the scientist, who is deeply familiar with world linguistics and literary studies, played an important role in defining many directions. He created a great school in Azerbaijani linguistics. He was recognized as a talented representative of the new generation of the linguistic science family. A. Akhundov left a unique mark in the science of morphology. Aghamusa Akhundov's PhD thesis dedicated to the problem of "Verb tense category" was welcomed as an event in Azerbaijani linguistics. Agamusa Akhundov's research on verbs opened the way for the scientific-theoretical study of other grammatical categories. In the work "Verb Tenses", the author has made the grammatical and meaning characteristics of verb tenses the object of research. In the work, the stylistic features of the verb tenses were investigated, especially the stylistic moments of the past and present tenses were determined. These scientific results, which are extremely important for the grammar of the Azerbaijani language as a whole, especially the morphology department, introduced Agamusa Akhundov as a scientist with a special talent among prominent linguists in this direction.

Keywords: linguistics, verb, past, present, future

XƏTAININ ŞEİRLƏRİNDƏ MORFOLOJİ PARALELLİK

Təranə ƏLİYEVƏ

tarana.aliyeva.92@list.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlamətlərində paralellik müşahidə olunur. Qohum türk dillərindən gələn elementlər, danışq dilində işlənən formalar variantlılıq yaradır. Ş.İ.Xətai şeirlərinin dilində morfoloji əlamətlərinin paralelliyi bəzən üslubi-qrammatik keyfiyyət kimi təzahür edir. İsmi yiyəlik, təsirlik hallarının şəkilsiz forması və oğuz qrupu türk dilləri (o cümlədən Azərbaycan dili) üçün xarakterik olmayan tam forması, Ş.İ.Xətainin klassik üslubda yazılmış şeirlərində çoxluq təşkil edir və ənənəvi hal formaları ilə paralellik əmələ gətirir.

Şeir dilində müşahidə olunan mənsubiyyət şəkilsizindən sonra təsirlik hal əlamətinin işlənməməsi misraların həcm, ölçü, forma tələbindən doğan üslubi keyfiyyət hesab olunur. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda təsadüf edilməyən ikiqat mənsubiyyət şəkilsizinin işləndiyi nümunələrə təsadüf edilir. III şəxs -dır, -dir və -durur, -dürür şəkilsizləri Xətainin şeirlərində morfoloji paralellik yaradır. Feilin şəxs kateqoriyasının şəkilsizləri, məsdər və indiki zaman şəkilsizləri, feilin əmr şəkli bir neçə formada təmsil olunur. Şəkilsizlərin sıralanma ardıcılığında yerdəyişmələr variantlılıq yaradır və qrammatik-üslubi məzmun kəsb edir.

Açar sözlər: dil normaları, qrammatik kateqoriyalar, şəkilsiz, variantlılıq

Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XVI əsrlər mərhələsi özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Müasir qrammatik quruluşdan əsaslı şəkildə fərqlənməyən normalarda dilin bütün səviyyələrini əhatə edən variantlılıq özünü göstərir. XIII-XIV əsrlər ədəbi dilinin qrammatik normalarından bəhs edən prof. N.Xudiyev variantlılıq məsələsinə yumşaqılıqla yanaşaraq yazır: «Ümumi qrammatik kateqoriyalar artıq böyük tarixi təkamülün məhsulu kimi təzahür edir; hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və kəmiyyət kateqoriyalarının ifadəsində, bəzi variantlılıqları nəzərə almasaq, sabitlik özünü göstərir» (5, s. 176). Akad. T.Hacıyev isə variantlılığı dövrün ədəbi dil mənzərəsində ciddi linqvistik hadisə kimi qəbul edir və onun yaranma səbəblərini araşdırır. Qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlamətlərində müşahidə olunan paralelliğin üç əsas səbəbini göstərir: qeyri-oğuz mənşəli Türkcülən türkçülərindən alınmalar ədəbi dildə faktlaşır, janrlara, şeir-nəsr mətnlərə görə və üslubi diferensiallığın nəticəsi kimi özünü göstərir, ədəbi təzahürlə danışq formasına aid faktlar şəkildə təzahür edir (bax: 2, s. 147-149). Ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlamətlərinin paralelliyi Ş.İ.Xətai şeirlərinin dilində daha aydın nəzərə çarpır. Hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarında morfoloji əlamətlərin paralelliyi müşahidə olunur. Müxtəlif səbəblərdən meydana çıxan bu paralellər bəzən üslubi-qrammatik keyfiyyət şəkildə təzahür edir və sonrakı inkişaf prosesində bunlardan ancaq biri norma hüququnda qalır.

İsmi yiyəlik halı Azərbaycan dili üçün xarakterik olmayan tam forma ilə təmsil olunur. Fələknin gərdisindən dadı fəryad (4, s. 32; fələknin). Müddəilərinin içinə dəmbədəm matəm düşər (4, s. 54; müddəilərinin); Bu bülbülün gülüstən mənzilidir (4, s. 57; bülbülün). Ş.İ.Xətainin şeirlərində azlıq təşkil edən və heç bir məqsəd izlənmədən mətnə daxil edilmiş belə faktlar ənənəvi yiyəlik hal forması ilə paralellik təşkil edir. Ol pərinin hüsnə mahi-asimandan yaxşıdır (4, s. 65; pərinin); Kim şikəstə bülbülün daim yeri gülzardır (4, s. 64; bülbülün). Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində yiyəlik halın geniş yayılmış keyfiyyətlərindən biri şəkilsizinin işlənməməsidir. Prof. H.Mirzəzadə yazılı

abidələrin dilində yiyəlik hal şəkilçisinin formal olaraq işlənməməsini üç əsas məqamla əlaqələndirir: üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə, cəm şəkilçisi ilə, xüsusi isimlə işləndikdə yiyəlik halın morfoloji əlamətinin işlənməsinə ehtiyac qalmır (7, s. 42-43, 257-258). Xətainin şeirlərində hər üç halda variantlılıq müşahidə edilir. Cəm şəkilçisindən sonra yiyəlik halın əlaməti işlənmir. Könüllər seydinə yarın gözü şahənə laçındır (4, s. 44; könüllər seydi); Xətai sözlərin səm olay, Ki xublar guşinə lölü gərəkdir (4, s. 55; xublar guşi). Bununla belə, I tərəfi - lar, -lər şəkilçisi qəbul etmiş III növ təyini söz birləşməsində yiyəlik halın morfoloji əlamətindən istifadə olunur. Rüxlərin manəndi ancaq bir güli-həmra düşər (4, s. 55; rüxlərin manəndi); Ey könül, əql əhli isən sevmə xublar yüzini, Xubların dərdinə ancaq bu dili-şeyda düşər (4, s. 53; xubların dərdi). Verilmiş misralarda yiyəlik hal şəkilçisinin ixtisarı şeir janrının forma ölçü tələbləri ilə bağlı olduğundan üslubi detal kimi diqqəti cəlb edir. Nümunələrin müqayisəsi də bunu aydın göstərir: Ki *xublar guşinə* lölü gərəkdir; *Xubların dərdinə* ancaq bu dili şeyda düşər.

III növ təyini söz birləşməsinin xüsusi isimlə ifadə olunmuş I tərəfi yiyəlik halı şəkilçisi ilə işlənmir. Tükəndi Yusif əyyamı sənin dövrani-hüsnündən (4, s.44; Yusif əyyamı); Ey məhi-namehriban, sorma Xətai halını (4, s. 45; Xətai halı); Mən eyləmə Xətai kəlamını, ey qərib (4, s. 70; Xətai kəlamı). Eyni zamanda belə birləşmələrin xüsusi isimdən ibarət komponenti hal şəkilçisi qəbul edir. Bu Xətainin dilində eşqi-dilsuzın sənin, Oda bənzər kim, həmişə ol kəbab üstündədir (4, s. 61; Xətainin dili); Xətainin duasıdı dəmadəm, Ki, yarəb, olmasun hərgiz zəvalın (4, s.105; Xətainin duası). Görünür, variantlar burada ümumilik və konkretlik göstəriciləri üzrə fərqlənir. Yiyəlik hal əlamətinin işlənilməsi ilə meydana çıxan ümumilik və konkretlik xüsusiyyəti daha çox birləşmənin ikinci tərəfinə aid olur. Birinci tərəf şəxs adı olduğuna görə hər iki halda konkretlik anlayışına, ikinci tərəf isə ümumi isim olduğu üçün ümumilik anlayışına daha yaxındır. Bunu müvafiq birləşmələrin qarşılaşdırılmasından da görmək mümkündür: Xətai halı – Xətainin dili, Xətai kəlamı – Xətainin duası və s.

Mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra yiyəlik hal əlaməti işlədilmir. Səriniz yolunda biz qılsaq xəta, sən qıl kərəm (4, s. 55; səriniz yolu); Gözüm yaşın tökərmən ayağına (4, s. 55; gözüm yaşın); Ta ayağın tozu tək qapunda məskən tutmuşam (4, s. 61; ayağın tozu). Yiyəlik hal şəkilçisindən eyni məqamda istifadə edildiyi də müşahidə olunur. Saçının zülmətində təşnə xızıram (4, s. 57; saçının zülməti); Can şıkarım, sevgi yarım, canımın cananıdır (4, s. 60; canımın cananı); Bağrımın yüz dağı üstə bir dəxi dağ etməgil (4, s.107; bağrımın yüz dağı).

Təsirlik halın -ı (i), -yı (-yi) şəkilçisi dövrün ədəbi dili üçün normativ hadisə kimi özünü göstərir. Şimdi mənsurəm, məni bir darə göndərmək gərək (4, s. 97; məni); Bir pərinə sevdi bu miskin Xətai könlü kim (4, s. 99; pərinə); Övliyadan hasil etdik eşq ilə sevdəyi biz (4, s. 93; sevdəyi). Təsirlik halın samit sonluqlu sözlərə əlavə edilən tam forması isə oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi sayılır. Xərab etdi demən eşqin könülünü (4, s. 71; könülünü). Cümlələrin yarılgayan kamil insanım, mədət (4, s.33; cümlələrin); Tiği-eşqin yürəgimni səd hezaran parələr (4, s.35; yürəgimni). XVI əsrə doğru getdikcə intensivləşən belə formalar Ş.İ.Xətainin klassik üslubda yazılmış şeirlərində çoxluq təşkil edir. Nümunələr: vədəyi-dövr-i-qəməni, fəğanımmı, könlümni, hali-dilimni, sünbülünü, sinəmni, canımni və s. (4, s. 15, 88, 91, 95, 107, 139). Prof. Ə.Tanrıverdi «samitlə bitən isimlərin -ı təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl «n» bitişdiricisi qəbul etməsinin» qıpçaq-qarluq təsirinin nəticəsi kimi izah edildiyini yazır (bax: 8, s. 203). Aparılan təhlillər göstərir ki, tam şəkilçili formanın işlənməsi üslubi məqsəd daşıyır. Hətta eyni sözlərin belə hər iki variantda – tam formalı və adi şəkilçili təsirlik halda paralel işləndiyi müşahidə olunur. Məsələn:

Hicr oxu bağrımı necə bir yarə, söyləniz (4, s. 91) – Çox zamandır qonça tək bağrımni pürxun eylədin (4, s. 57), bağrımı-bağrımni;

İçibdir qanımmı, derəm, inanmaz (4, s. 106) – Bu Xətai xəstəyə qanımmı asan eylədin (4, s. 105), qanımmı-qanımmı.

Ədəbi dilimizə digər qohum türkcələrdən – kənardan daxil olan qrammatik formalar sonrakı yüzillərə doğru azalır və yox olur. Akademik N.Cəfərov bu cür Azərbaycan dilindən kənar qrammatik

əlamətləri «türkidən gələn forma» adlandırır və yazır ki, ...yeni dövrün başlanğıcında – XVII-XVIII əsrlərdə milli coğrafiya ilə bağlı olmayan formalar ədəbi dili sistemli şəkildə tərk edir, bunlar isə onunla bağlıdır ki, Azərbaycan türk ədəbi dili qeyd olunan dövrdə funksional coğrafiyasını konkretləşdirir (1, s. 109).

Dövrün ədəbi dilinin geniş yayılmış xüsusiyyətlərindən biri mənsubiyyət şəkilçili sözlərin təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənməməsi idi. Bu Xətəinin günahın sən götürmə yüzünə (4, s. 33; günahın); Ta Xətai gördü ol hüsnü-cəmalın ey günəş (4, s. 36; cəmalın). Sözlərin bir söyləyənlər gerçək ərdir (4, s. 39; sözün); Birin Nilü, birin ümman demişdir (4, s. 41; birin). Bir çox halda birinci və ikinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal əlaməti işlənir. Ləblərini gül təki xəndan edərsən, vəqtdir (4, s. 57; ləblərini); Ol dilbərin rüxsarına verdi Xətai könlünü (4, s. 80; könlünü). Mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal əlamətinin işlənməməsi əsasən şeir dilində müşahidə olunduğundan misraların həcm, ölçü, forma tələbindən doğan üslubi keyfiyyət hesab edilə bilər. Təsədüfi deyil ki, eyni dil xüsusiyyətini Ş.İ.Xətəinin danışq-folklor janrında yazılmış qoşmalarında da görmək olur: Canımız veririz qurban canana (4, s. 309; canımız); Mərifət aşın bişirdin (4, s. 321; aşın).

Ş.İ.Xətai şeirlərində müşahidə edilən morfoloji paralellik mənsubiyyət kateqoriyasını da əhatə edir. Variantlıq ancaq I şəxsin təkinə aid morfoloji əlamətin işlənməsində nəzərə çarpır. Burada müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna aid müvafiq göstəricilərdən fərqlənməyən şəkilçilər (məsələn: ruhum, ım, yüzün, könlü) ilə yanaşı, ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işləndiyi nümunələrə təsadüf edilir. Ta ki, sən getdin yanımdan, ey dilaramım mənim (4, s. 19; dilaramım). A saiti ilə bitən dilara sözü I şəxsdə yalnız *-m* mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməli olduğu halda sözə ikinci dəfə samit sonluqlu sözlərə əlavə edilən *-ım* əlaməti də artırılır və dilaramım şəkli yaranır. Bəzi şeirlərdə ikiqat mənsubiyyətə malik sözün qafiyə (və heca) xatirinə işləndiyi aydın görünür. Məsələn: Mən səni candan sevirəm, ey dilaramım mənim, Ol səbəbdən zarü giryan keçdi əyyamım mənim (4, s. 125). Qeyd edək ki, eyni söz paralel şəkildə bir mənsubiyyət şəkilçisi ilə də işlənir: Ayağın basdığın yer, ey dilaram, Bu mur üçün Süleyman mənzilidir (4, s. 57).

III şəxsin *-dır*, *-dir* və *-durur*, *-dürür* şəkilçiləri Xətəinin şeirlərində morfoloji paralellik əmələ gətirir. Xancaru baxsam, gözümdə yer yüzü sudur mana (4, s. 17; sudur); Heyləsün bu xəstə könlüm, dərd ilə həmxanədir (4, s. 52; həmxanədir); Yüzini hər kim ki, görməz, yoxdurur, iman ana (4, s. 15; yoxdurur); Arizin gülşəndürür; canım ona bülbül kimi (4, s. 52; gülşəndürür). *-durur* (*-dürür*) şəkilçisi öz paraleli kimi nəqli keçmiş zaman əlamətinə də artırıla bilər. Afərin ol gül yanağlı dilbəri-rənayə kim, Hüsn bağında boyu sərvə- etmişdürür (4, s. 61; etmişdürür); Ey sənəm, neyçün sənin vədin xilaf olmuşdurur (4, s. 63; olmuşdurur). Müşahidələrə görə *-durur* (*-dürür*) şəkilçisi klassik üslub şeirlərinin dili üçün səciyyəvi olduğundan xalq şeiri formasında yazılmış qoşma, gəraylı və digər nümunələrdə buna rast gəlinmir. Tədqiqatçıların etimoloji baxımdan əlaqəli hesab etdiyi *-dur* (*-dür*), *-durur* (*-dürür*) şəkilçi morfemlərini durmaq feili ilə mənşəcə bağlamaq cəhdləri olmuşdur. T.Hacıyev isə *-durur* (*-dürür*) morfeminin üçqat indiki zaman şəkilçisindən ibarət olduğunu ehtimal edirdi (*-ad*, *-ur*, *-ür*; 3, s. 63-66).

Ş.İ.Xətəinin şeirlərində şəkilçilərin sıralanma ardıcılığında variantlığa təsadüf edilir. Şəxs sonluğundan sonra şəkilçiləşmiş *-mı* (*-mi*) sual ədatının gəlməsi Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu üçün səciyyəvidir. Məni dərdli qoyub getdün bu yerdən, Yenə dərdliyə dərmansanımı gəldin? (4, s.104; dərmansanımı). Bir çox halda şəxs şəkilçisi sual ədatından sonraya doğru yerini dəyişir. Fırqətin səkdir, nigara, şimdi yar olmazmisan; Xəlqə faş oldu qamu sirri-nihanım, sənmidin? (4, s.103-104; olmazmisan, sənmidin). Nümunələrin müqayisəsi göstərir ki, *-mı* (*-mi*) ədatının əvvələ keçməsi ilə sözün sual məzmunu daha da qabardılır və yerdəyişmə qrammatik-üslubi məzmun kəsb etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi/ Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı, Elm, 2007
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Elm, 2012
3. Hacıyev T. –dürür/türür şəkilçisinin mənşəyinə dair. Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
4. Xətai. Şeirlər. Bakı, 2005
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2018
6. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD, 2007
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017

SUMMARY

Parallelism is observed in the morphological signs of general and special grammatical categories in the Azerbaijani literary language of the XIII-XVI centuries. Elements from related Turkic languages, forms used in colloquial language create variants. The parallelism of morphological signs in the language of Sh. I. Khatai's poems is sometimes manifested as a stylistic-grammatical quality. The full and suffixless forms of the possessive and active cases of the noun are the majority in S. I. Khatai's poems written in the classical style and form a parallel with the traditional case forms. These forms are not typical for Turkic languages of the Oghuz group (including Azerbaijani).

The non-use of the case suffix after the suffix denoting the affiliation observed in the language of poetry is considered a stylistic quality arising from the volume, size, and form requirements of the verses. There are examples in which the suffix of double affiliation is used, which is not found in the grammatical structure of the Azerbaijani language. Third person suffixes -dır, -dir and -durur, -dürür create morphological parallelism in Khatai's poems. The suffixes of the person category of the verb, the infinitive and the present tense suffixes, the command form of the verb are represented in several forms. Shifts in the order of arrangement of images create variation and have grammatical-stylistic content.

Keyword: language norms, grammatical categories, suffix, variant

MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA LEKSİK-SEMANTİK SÖZ QRUPLARI

İnci QURBANOVA

Arif AĞALAROV

inciqurbanova17@gmail.com

Orcid ID: 0009-0007-5206-1015

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məmməd Arazın şeirlərində sinonimlərin işlədilməsi dilin gücündən ən yüksək səviyyədə istifadə sənətidir. Şair sözləri bir araya gətirməklə mənə sərhədlərini aşır, şeirlərinə estetik dərinlik qatır. Sinonimlərlə zənginləşdirilmiş şeirlər təkcə dilin gözəlliyini deyil, həm də şairin intellektual və duyğu dünyasını açır. Məmməd Araz sinonimlərdən səmərəli istifadə etməklə şeirlərində müxtəlif mənalar yaratmış, oxucunun şeirlə duyğusal bağını gücləndirmişdir. Bu səbəbdən Arazın şeirlərində sinonimlərdən istifadə ona dilin estetik tərəfini deyil, həm də şairin ictimai tənqidini, fərdi hisslərini daha təsirli şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

Məmməd Araz antonimlərdən təkcə estetika və mənə baxımından deyil, həm də sosial tənqid vasitəsi kimi istifadə edir. Antonimlər sosial ziddiyyətləri, ədalətsizlikləri, bərabərsizlikləri üzə çıxarmaqda şairin ən güclü vasitələrindən birinə çevrilir. Şair cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətli situasiyaları və insanın bu hallara qarşı mübarizəsini antonimlərlə ifadə edir.

Açar sözlər: Məmməd Araz, poetik dil, emosional təsir, Azərbaycan poeziyası

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məmməd Araz zəngin poetik dili, dərin məzmunlu şeirləri ilə milli poeziyada özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığında söz yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də milli düşüncə tərzinin, vətən sevgisinin, ictimai duyarlılığın daşıyıcısıdır. Məmməd Araz poeziyasında sinonim və antonimlərdən istifadənin funksional-estetik gücü xüsusi diqqət çəkir. Bu ünsürlər şeirin mənə qatlarını genişləndirir, ritmik və emosional təsirini artırmaqla yanaşı, oxucu ilə şair arasında dərin mənəvi bağ yaradır. Məqalədə şairin poetik dilində sinonim və antonimlərin rolu təhlil edilərək onların bədii-estetik imkanları araşdırılır.

Əsas hissə

Məmməd Araz Azərbaycan ədəbiyyatının müasir dövründə fərqli poetik üslubu, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı və bədii-estetik ifadə imkanları ilə seçilən ən mühüm şairlərindən biridir. Onun poeziyasında dil yalnız bir ifadə vasitəsi deyil, həm də sənətkarlıq bacarığını, yaradıcılıq gücünü və düşüncə dərinliyini əks etdirən əsas bədii alətdir. Məmməd Arazın şeirlərində istifadə etdiyi dil üslubu onun poetik kimliyini formalaşdıran əsas təməl elementlərdən biri olmaqla yanaşı, həm də onun şair kimi orijinallığını və cəmiyyətə, insanlara olan münasibətinin estetik təcəssümüdür.

Araz poeziyasında söz təkcə ünsiyyət qurmaq üçün bir vasitə deyil, o, eyni zamanda şairin dünyagörüşünün, milli ideologiyasının, ictimai-sosial mövqeyinin, daxili narahatlıqlarının və fəlsəfi düşüncələrinin təcəssümüdür. Onun istifadə etdiyi sözlər sıradan və sadə görünə bilər, lakin bu sadəliyin arxasında dərin mənə, simvolik anlam və bəzən də çoxqatlı fikir strukturu gizlənir. Şair sözü elə bir incəliklə işləyir ki, o, həm real həyat hadisəsini ifadə edir, həm də onu poetik bir forma ilə ümumiləşdirərək simvola çevirir.

Məmməd Arazın poetik dilinin əsas özəlliklərindən biri onun zənginliyi və çoxqatlılığıdır. O, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün incəliklərindən, dialektal qatlarından, folklor elementlərindən və milli-mənəvi dəyərlərdən ustalıqla istifadə edərək öz bədii dünyasını qurur. Şeirlərində bəzən çox sadə, gündəlik bir söz elə bir kontekstdə yer alır ki, bu sözün mənə dairəsi genişlənir, simvolik güc

qazanır və oxucunun düşüncə sferasını aktivləşdirir.

Onun poetik dili emosional təsir baxımından da olduqca güclüdür. Sözlərin səsi, ritmi, ahəngi və ardıcılığı şeirin melodik quruluşunu formalaşdırır, bu da şeirlərin yalnız məzmun baxımından deyil, eyni zamanda formaca da yüksək estetik təsir gücünə malik olmasını təmin edir. Arazın poetik dilində sinonimlər və antonimlər, deyimlər və obrazlı ifadələr təkcə dilin zənginliyini göstərmir, həm də şeirlərin məzmununu dərinləşdirir, oxucu ilə şair arasında mənəvi bağ yaradır.

Onun poeziyasında söz yaradıcılığı ənənəvi Azərbaycan ədəbiyyatının sərhədlərini aşaraq, yeni poetik anlamların və dərinliklərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Onun şeirlərində Azərbaycan dili, sözün əsl mənasında, hünərdir (Qasımov R., 2017: 23). Məmməd Arazın əsərlərindəki söz istifadə üsulu və dilin quruluşu onun bədii düşüncəsinin və poetik vizyonunun gücünü nümayiş etdirir.

Son dərəcə parlaq istedadla, zəngin yaradıcı təxəyyülə və yüksək bədii gücə malik olan Məmməd Araz yalnız dövrünün deyil, bütövlükdə Azərbaycan poeziyasının ən yadda qalan simalarından biri kimi ədəbi mühitdə özünəməxsus yer tutur. Onun poeziyası zamanın təsirindən kənarda qalan, hər dövrdə oxucuya eyni güclə təsir edə bilən, estetik dəyərini heç vaxt itirməyən bir sənət abidəsi kimi qiymətləndirilir. Şeirlərindəki mənəvi yük, dərin lirika, bəşəri duyğularla yüklənmiş düşüncələr, insanın və zamanın fəlsəfi təhlili onun poeziyasını yalnız estetik baxımdan deyil, həm də mənəvi baxımdan dəyərli və zəngin edir.

Məmməd Araz yaradıcılığının əsas özəlliklərindən biri onun tarixə münasibətidir. O, təkcə tarixi hadisələri anmaqla kifayətlənmir, həm də onları yenidən düşünmək, mənalandırmaq və onlardan nəticə çıxarmaq üçün poeziyanın imkanlarından istifadə edir. O, daşlaşmış tarixlə dialoq qurmaq istəyir, lal daşlardan səs almağa, susan zamanla danışmağa çalışır. Turan A.-nın qeyd etdiyi kimi, Məmməd Araz tarixi dindirmək üçün daşlara səslənən, tarixin mübhəm suallarına cavab axtaran ilk Azərbaycan şairidir (Turan A., 2018). Bu yanaşma onun poetik düşüncəsində tarixin, yaddaşın və zamanın nə qədər mühüm yer tutduğunu göstərir.

Şairin poeziyası milli köklərlə sıx bağlı olmaqla yanaşı, həm də universallığı ilə seçilir. O, lokal hadisələri və duyğuları global kontekstdə təqdim edə bilir. Onun şeirləri yerli olduğu qədər də millidir, millidir olduğu qədər də bəşəridir. Şeirlərində yalnız bir insanın, bir xalqın deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin hiss və düşüncələri əks olunur. Bu isə onu həm klassik, həm də çağdaş oxucu üçün daim aktual saxlayır.

Məmməd Arazın poeziyasında insan faktoru hər zaman ön plandadır. Lakin bu insan təsviri sadəcə bədii obraz olaraq qalmır, həm də konkret tarixi şəraitdə formalaşan sosial varlıq, mənəvi və əxlaqi məsuliyyət daşıyan bir fərd kimi təqdim olunur. Onun şeirlərində insanla yanaşı, xalq, vətən, zaman, əxlaq və ictimai məsuliyyət kimi dəyərlər də əsas motivlərdəndir. Bu baxımdan Araz poeziyası yalnız lirika deyil, həm də fəlsəfi-estetik təhlilin məkanıdır. Onun şeirlərində dərin sosial, əxlaqi-fəlsəfi məzmun insani duyğularla qovuşaraq mükəmməl bir poetik bütövlük yaradır (Turan A., 2018).

Bu xüsusiyyətlər Məmməd Arazın yaradıcılığını müasir Azərbaycan poeziyasının zirvələrindən birinə çevirir. Onun poetik dünyası həm öz xalqının tarixi və mədəni yaddaşını yaşadır, həm də gələcək nəsillərə mənəvi miras ötürən bədii salnamə rolunu oynayır.

Bu böyük sənətkarın bəşəri əhəmiyyət kəsb edən şeirləri öz əhatə dairəsi, estetik dəyəri, poetik ritorikası ilə ədəbi ictimaiyyətin dərin rəğbətini qazanmışdır. Hamıya məlum olduğu kimi, şair poeziya aləmində yeni yol açmış, xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmiş, yeni ədəbi cərəyan yaratmışdır. Çünki onun şeirləri Vətənə, Xalqa, mənəviyyət və mənəviyyətə, bədii fikrə və ictimai ideallara xidmət edən şeirlərdir. Vətən şair üçün əbədlilikdir, məhək daşdır. Bu baxımdan onun yaradıcılığında dil, üslub məsələləri hər zaman diqqətəlayiqdir.

Poeziya dilində mənəvi rəngarəngliyini təmin etmək, səs ahənginə nail olmaq, emosional effekti gücləndirmək üçün sinonimlərdən tez-tez istifadə olunur. Məmməd Arazın şeirlərində sinonimlərdən istifadə, xüsusilə, duyğuların, sosial mövzuların vurğulanmasında böyük rol oynayır. Şair bəzən bir hissi və ya vəziyyəti daha təsirli çatdırmaq üçün bir sözün sinonimini əvəz edir. Bu, eyni mənalı müxtəlif sözlərin təkrarları vasitəsilə şeirlərin ritmik quruluşunu və melodik təsirini gücləndirir.

Xüsusilə məhəbbət, vətən, azadlıq kimi ümumbəşəri mövzularda yazdığı şeirlərdə Məmməd Araz sözlərin mənasını və ifadə imkanlarını genişləndirərək onlara yeni poetik çalarlar qazandırmışdır. O, dilin semantik gücünü dərinlən mənimsəmiş və hər bir sözə yalnız bir anlam daşıyıcısı kimi deyil, həm də hisslərin və düşüncələrin bədii daşıyıcısı kimi yanaşmışdır. Şairin istifadə etdiyi sinonimlər bu mövzuların müxtəlif istiqamətlərdən, müxtəlif duyğusal və fəlsəfi baxış bucaqlarından təqdim olunmasına şərait yaradır. O, oxucunu yalnız bir baxış nöqtəsində saxlamır, əksinə, sinonimlərin köməyi ilə eyni anlayışın müxtəlif psixoloji və emosional çalarlarını təqdim etməyə nail olur.

Şair sözlərin səslənmə tərzinə və estetik yüklərinə xüsusi önəm verir. Sinonimlərin hər biri yalnız məna baxımından deyil, həm də fonetik və melodik baxımdan da öz funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə şeirdə emosional gərginliyi və lirizmi artırır, ifadə olunan fikri daha təsirli və yadda qalan edir. Beləliklə, Məmməd Arazın poetik mətnlərində sinonimlərin işlədilməsi təkcə leksik zənginlik göstəricisi deyil, həm də bədii-emosional təsir vasitəsi kimi çıxış edir.

Bu cür çoxşaxəli və məqsədyönlü sinonim istifadəsi nəticəsində Məmməd Arazın şeirləri yalnız sadə poetik təsvirlərdən ibarət deyil, həm də dərin mənalı, düşüncəyə söykənən, bədii-fəlsəfi təhlillərlə zəngin mətndən ibarət olur. Şair sinonimlər vasitəsilə oxucuya təkcə poetik təsir deyil, həm də mənəvi və intellektual bir təcrübə yaşadır.

*Vətən mənə oğul desə nə dərdim?
Nə kədərini göyərərdi, nə dərdim
Mən Təbrizin güllərindən nə dərdim ki,
Ayrılgı viran etdi könlümü.*

Məmməd Arazın şeirlərində sinonimlər şairin emosional-semantik təsirini dərinləşdirən elementlərdir. Araz sözün səsinə və melodiyasına nəzərə almaqla onun emosional təsirini maksimum dərəcədə artırmağı bacarır. Məsələn, “azadlıq” əvəzinə “hürriyyət”, “yol” əvəzinə “gediş” kimi sözlərin sinonimləri şeirin ümumi ritmini dəyişdirir, müəyyən hissə və ya vəziyyətə fərqli baxış gətirə bilər (Turan A., 2018).

Sinonimlərdən istifadə də şeirin mənasının intensivləşməsinə xidmət edir. Məsələn, “hüzün” və “kədər” sözləri arasında böyük məna fərqi olmasa da, şairin bu sözləri yerində işlətməsi şeirin daxili dinamikasını dəyişir, oxucuda müxtəlif emosional reaksiyalar doğura bilər. Araz şeirlərində sinonimlərin bu cür müxtəlif işlənməsi həm dilin zənginliyini göstərir, həm də şeirlərin məna qatlarını gücləndirir.

*Hara belə? Qəbristanı?
Bu gedişin sonu varmı?
Bəs, həyata gətirdiyin
O körpəcik günahkarmı? (M. Araz., 2004)*

Şeirlərdə sinonimlərin melodik gücü də önəmlidir. Araz sözün səsinin şeirin axışına necə töhfə verdiyini və hansı sözün hansı duyğunu daha yaxşı ifadə etdiyini hesablayaraq seçir. Şairin söz seçimləri bəzən şeirin ritmini ləngitir və ya sürətləndirir, oxucunu müəyyən bir fikrə, hissə yönəldir. Bu baxımdan sinonimlərin həm məna, həm də səs baxımından şeirə qatdığı zənginlik kifayət qədər böyükdür. Məsələn, “gözlər” və “baxışlar” kimi oxşar mənalı sözlər bəzən Məmməd Araz şeirlərində eyni situasiyanın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək üçün işlənə bilər. Bu cür söz seçimləri şeirə melodiya qatmaqla yanaşı, duyğuların daha güclü hiss olunmasına şərait yaradır.

*Gözdən gözə körpü salmaq nə işdi,
Baxışların meylini tez dəyişdi (M. Araz, 2004).*

Antonimlər şairin şeirlərinə təzad yaratmaq, mənasını daha da gərginləşdirmək gücü verir. Araz məna gücləndirmək, hissiyyatı gücləndirmək, bəzən isə sosial tənqidi daha təsirli etmək üçün

antonimlərdən istifadə edir. Antonimlərin birlikdə istifadəsi emosional effektləri artırır və oxucuya əkslər arasındakı əlaqəni daha diqqətlə qiymətləndirməyə imkan verir. Məmməd Araz şeirlərində tez-tez antonimlərdən istifadə etməklə iki əks qütbün əlaqəsini və bu əlaqənin dinamikasını açır. Bu həm də insanın daxili konfliktlərini, cəmiyyətlə mübarizəsini və fərdi azadlığını təsvir etmək üçün bir üsul kimi fəaliyyət göstərir.

*Səndən vəfalısı, səndən qəşəngi,
Səndən insafsızı heç harda yoxdur.
Mənim qara şanım, mənim ağ duzum,
Mənim nar ağacım-Azəri qızı*

Arazın şeirlərində antonimlər ümumiyyətlə insanların daxili konfliktlərini, sosial problemlərini əks etdirir. Antonimlər anlayışın müxtəlif ölçülərini açır və bu anlayışlar haqqında oxucunun düşüncələrini dərinləşdirir. Məmməd Araz azadlıq, ədalət, məhəbbət və qorxu kimi ümumbəşəri mövzulardan bəhs edərkən, bu anlayışların antonimlərindən istifadə etməklə bu mövzuların mənasını həm fərdi, həm də sosial müstəvidə şübhə altına alır. Məsələn, “azadlıq” (azadlıq) və “zülm” (zülm) kimi antonimlər şairin şeirlərində tez-tez rast gəlinən və güclü işlənən antonim cütlərdir. Bu cür antonimlər şairin azadlıqla zülmün, fərdin azadlığına qarşı ictimai zülmün dərin əlaqəsini vurğulamaq üçün istifadə etdiyi mənalı alətlərdir.

*Doğruluq, əyrilik tərəzisində
Yaxşını yamandan ağır görmüşəm*

Məmməd Araz antonimlərdən istifadə etməklə təkcə linqvistik təzad yaratmır, həm də şeirlərində məna intensivliyini artırır. Şair sözün antonimindən istifadə etməklə oxucunun diqqətini çəkir və bu sözlər arasındakı fərqləri vurğulayır. Bununla da sözün mənasını daha aydın açır. Arazın şeirlərində məna dərinliyi antonimlərin ahəngdar işlədilməsi ilə güclənir. Hər bir antonim sözün təkcə əks mənasını deyil, həm də insanın əhval-ruhiyyəsini, sosial quruluşunu və fərdi münasibətlərini daha geniş mənalarda dairəsində şərh etmək imkanı verir.

*Donmaz suya dönür,
Əriməz tunc olur,
Yeri başına çevirir
Göyü əyninə geyir.
Onda görəcəksən görmürsən daha
Ayağın başdadır, başın ayaqda.
Təzə nağılımız qalsın sabaha...*

Arazın şeirlərində antonimlər də estetik funksiya daşıyır. Şair əks mənalı sözlərdən istifadə etməklə şeirin melodik axar verir. Antonimlər təkcə məna dərinliyi yaratmaq üçün deyil, həm də səs harmoniyası yaratmaq üçün istifadə olunur. Bununla da şeirin ritmi və melodiyası güclənir, mənanın emosional təsiri artır. Arazın şeirlərində antonimlərin melodik gücü şeirin mənası ilə paralel olaraq şeirin emosional ab-havasını formalaşdırır. Hər bir antonim cütünün daşdığı səslər şairin şeirinə məna ilə yanaşı, estetik ölçü də qatır. Məsələn, “böyük” və “kiçik” kimi sözlər cəmiyyətdəki sinif fərqlərini, sosial iyerarxiyanı, fərdi status fərqlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Araz belə sözləri poetik şəkildə yerləşdirməklə cəmiyyətdə mövcud olan bərabərsizlikləri tənqid edir.

*Artıq ola bilən cazibə, dartım,
Neçə böyükləri özümə qatım,
Kiçiklik adını üstümdən atım...
Yerində çırtlayır başqa bir cisim:*

Arazın şeirlərindəki antonimlərin funksiyası dilin qüdrətini, çoxqatlı məna quruluşunu üzə

çıxarmaqla onun poeziyasına estetik ölçü qatmaqda böyük rol oynayır.

Nəticə

Məmməd Arazın poeziyası zəngin leksik təbəqəsi, dərin mənalı strukturu və milli-estetik dəyərləri ilə seçilir. Onun şeirlərində sinonim və antonimlərin istifadəsi yalnız bədii dilin gözəlliyini artırmaqla qalmır, həm də poetik fikrin çoxqatlı təqdiminə, emosional yükün gücləndirilməsinə, ritmik axının təmin olunmasına xidmət edir. Sinonimlər vasitəsilə eyni duyğu və düşüncələr fərqli sözlər fonunda daha rəngarəng və təsirli şəkildə çatdırılır, antonimlər isə şeirdə təzadlı mənzərələr yaratmaqla oxucunun diqqətini mövzunun mahiyyətinə cəlb edir. Məmməd Arazın poetik dilində bu linqvistik vasitələr həm milli dilin imkanlarını nümayiş etdirir, həm də oxucuda dərin təəssürat oyadaraq poetik fikrin təsir gücünü artırır. Bu mənada şairin dil ustalığı və sözə verdiyi estetik ölçü Azərbaycan poeziyasında mühüm bir mərhələni formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov R. Azərbaycan ünvanlı Məmməd Araz poeziyası, 525-ci qəzet.- 2017.- 14 oktyabr.- S.23.
2. M.Araz. Dünya sənin, dünya mənim, Elm və təhsil, Bakı, 2011, 208 s.
3. M.Araz. Seçilmiş əsərləri, II cildə, I cild, Lider nəşriyyat, Bakı, 2004, 224 s.
4. Turan. A., Yaddaşın Məmməd Arazı-Məmməd Arazın yaddaşı, Ədəbiyyat qəzeti, 2018, 15 oktyabr
5. <https://525.az/news/104882-bedii-dusuncenin-ali-ifade-modeli-memmed-araz-poeziyasi-iii-meqale>

SUMMARY

The use of synonyms in Mammad Araz's poems is the art of using the power of language at the highest level. By bringing words together, the poet transcends the boundaries of meaning and adds aesthetic depth to his poems. Poems enriched with synonyms reveal not only the beauty of language, but also the intellectual and emotional world of the poet. By effectively using synonyms, Mammad Araz created various meanings in his poems and strengthened the reader's emotional connection with poetry. Therefore, the use of synonyms in Araz's poems allows him to more effectively express not only the aesthetic side of language, but also the poet's social criticism and personal feelings. Mammad Araz uses antonyms not only in terms of aesthetics and meaning, but also as a means of social criticism. Antonyms become one of the poet's most powerful tools in revealing social contradictions, injustices, and inequalities. The poet expresses the contradictory situations existing in society and the human struggle against these situations with antonyms.

Keywords: Mammad Araz, poetic language, emotional impact, Azerbaijani poetry

VARIANT, VARIANTLIQ VƏ INVARIANT ANLAYIŞLARININ LİNGVİSTİK ƏSASLARININ TƏHLİLİ

Aygün ABDULLAYEVA

aygunn76@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə dəyişkənlik, variant və invariant kimi anlayışlarla bağlı olan dil faktları araşdırılır. Bundan əlavə, bu anlayışların dinamikası və dialektikası araşdırılır, alimlərin bu məsələ ilə bağlı əsərlərinə nəzər salınır. Hal hazırda müasir dilçilik sahəsində aktual araşdırmalar və onların kompleks şəkildə anlaşılması tendensiya xarakteri daşıyır. Bu araşdırmalarda dil sistemi ilk növbədə bölünməz bir bütöv kimi və öz aralarında oxşar və fərqli cəhətləri ilə sıx bağlı olan sistem kimi araşdırılır. Bu aspektdə dil faktları məzmun və formasına əsasən oxşar və fərqli əlamətlərinə görə fərqlənilirlər. Bir qayda olaraq dil faktları belə fərqli situasiyada öz aralarında paradiqmatik əlaqə yaradırlar. Belə olduğu halda yaxınlaşma və qarşılaşdırmada paradiqmanın rolu dil elementlərinin arasında korrelativ əlaqəni yaratmasıdır.

Açar sözlər: paradiqmatik əlaqə, diferensiasiya, lingvistik faktlar, variasiya, variant, invariant, dixotomiya, lingvistik mahiyyət, modifikasiya

Giriş

Dil faktlarının arasındakı əlaqələr onların məzmun və formasına görə oxşarlıq, yaxınlıq və qarşıdurmasına əsaslanırlar. Yuxarda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, paradiqma əlaqələri nitq və dil sistemində potensial vasitələrlə təyin olunurlar.

Yuxarda qeyd olunan əlaqələrdən semantik kriteriyaya əsasən dil faktlarının müxtəlifliyi onların məzmunun semantik, eynilik və forma baxımından fərqlilik meyarına əsaslanır. Başqa sözlə desək, variant və variant anlayışının müasir dilçilikdə geniş istifadəsi ilə bağlıdır. Daha dəqiq qeyd edək ki, dil elementlərinin forma və müxtəlifliyini təyin etmək üçün bu anlayışlar tətbiq olunur. Məsələn, dil vahidlərinin variantları, modelləri, sözlərin mənaları və onların variantları. Ümumi nəzəriyyə baxımından variantlıq (dəyişən, fərqlənən) növbəti mənalara malikdir:

1. Lingvistik varlığın modifikasiyası, müxtəlifliyi və ya hansısa normadan kənara çıxmasının müxtəlifliyi haqqında.

2. Dil vahidlərinin və bütövlükdə dil sisteminin mövcudluğu və fəaliyyət tərzini xarakterizə edən termin. (4.,80-81)

Variantlıq dil sisteminin əsas xüsusiyyətidir və dilin bütün vahidlərini sistemləşdirir. Variant və variantlaşma anlayışlarının köməyi ilə variantlıq xarakterizə olunur. Variantlıq dedikdə ilk ağıla gələn variant və variantlaşma anlayışlarıdır, standart və ya norma, variant isə bu normanın dəyişdirilməsi və ya ondan kənara çıxması kimi başa düşülür. İkinci anlayışa invariant anlayışı da şamil olunur (variant - invariant). (7).

Variant eyni mahiyyətin müxtəlif təzahürləri yəni bütün dəyişikliklərə baxmayaraq eyni qalan vahid kimi başa düşülür. Invariant eyni vahidin onun konkret modifikasiyasından yayınaraq mücərrəd mənasıdır. Invariant anlayışı altında variantların əmələ gətirdiyi obyektlər qrupunun ümumi xassələri əks olunur. Invariant ayrıca bir obyekt kimi mövcud deyil, o nə sinfi, nə standartı, nə də nümunəvi variantı bildirmir (8).

Invariant həmcins obyektlərin adının qısaldılmış formasıdır. Variant sırasına aid olan hər bir variant, obyekt bu qrupun hər bir üzvünə xas olan invariant xüsusiyyətlərini daşıyır və verilmiş invariant kimi

qymətləndirilir. Hər hansı bir dildə fonetik cəhətdən oxşar və funksional olaraq eyni səslərin sinifləri, qısaltılmış adları fonem olan variant sıralarıdır. Variantların hər biri üçün ona xas olan invariant xüsusiyyətlərinin təhlil etmək mümkündür. Onu da qeyd edək ki, invariantlar əsasən qeyri bərabərdir.

Dil hadisələrinə variant- invariant yanaşma ilk olaraq fonologiyada tətbiq olunmuşdur. Variantlar eyni fonem vahidinin müxtəlif səs reallaşması, fonemin özü isə invariant kimi başa düşülməsinə imkan yaradır. Fonologiyada bu yanaşmanı dilin başqa səviyyələrinin öyrənilməsində də tətbiq edirlər.

Dixotomiya variant invariantdır. Dilin dixotomiyası kimi nitqdə müasir dilçilikdə linqvistik vahidlərin mahiyyətini müəyyən etmək üçün istifadə olunan əsas ideyadır. Belə ki, bu dixotomiya dil vahidləri və kateqoriyalarının əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Ferdinand de Sossurun nitqin xətlı konsepsiyasına əsaslandığında nitq zəncirində bir yerdə dil vahidinin variantının bir hissəsi yerləşdirilə bilər.(5.)

Deməli, nitq öz təbiətinə görə variantdır, nitq vahidləri variantlardan ibarətdir. V.M. Solnzevin fikrinə görə nitqdən fərqli olaraq dil invariantdan ibarətdir. Invariantlar mücərrəd anlayışlardır. Belə olduğu halda dili də mücərrəd qəbul etmək mümkündür. Dil real ünsiyyət vasitəsi kimi başa düşülür və nitqin tətbiqi bu vasitələrdən istifadə edilməsini nəzərə almağı zəruri hesab edir.

Qeyd etmək istədik ki, variantlıq dilin formal tərəfinə daha çox uyğundur. Dil vahidlərinin variantlığı dil sistemini fərqli səviyyələrində özünü fərqli şəkildə biruzə verir. Fonetik-fonoloji səviyyədə dil vahidlərinin səs və funksional xüsusiyyətlərinin əsasında variantlar və invariantlar yaradılır. Bu hal bir tərəfli dil vahidlərində özünü biruzə verir.

İkitərəfli dil vahidlərində isə morfem, leksem, eyni variantların mövcudluğu relativ deyil. Məna və funksiya isə vacibdir.

Dil vahidlərinin variantları və invariantları dil sisteminin müxtəlif səviyyələrini əhatə etmir. Eyni çərçivə səviyyəsində dil vahidləri haqqında həm variant, həm də invariant kimi söz açmaq olar. Fonem, fon, morfem, morf, fonoloji və morfem səviyyələrə uyğundurlar, söz vahidlərini, fonem və morfem kimi sinifləri əks etdirirlər.

Variantlıq kateqoriyasını dil səviyyəsində də araşdırmaq olar. Ümumxalq və ya milli dil sistemi invariant, onun yerli və sosial dialektləri variantlardır. Burda da bu nəticəyə gəlmək olar ki, variantlıq dilin təbiətinə xarakterdir və variantlığın mövcudluğu dilin daxili qanunları ilə sıx bağlıdır. Variantlığın bir xüsusiyyəti də dilin inkişafının dinamikası ilə də sıx əlaqədar olmasıdır. Danışq sistemində ardıcıl və paralel şəkildə tətbiq olunan, bununla yanaşı eyni semantikaya və kommunikativ funksiyaya malik olan yeni yaranan dil vahidləri və dil vasitələri məhz inkişafın dinamikasını əks etdirən xüsusiyyətlərdir.

Öz növbəsində bu hadisə variant və variantlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir dil vahidinin bir neçə formada və modifikasiyanın köməyi ilə ifadə olunması imkanını guman edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi variantlıq anlayışı altında dil vahidinin müxtəlif ifadə vasitələri, onun modifikasiyaları, müxtəlifliyi və ya bəzi normalardan uzaqlaşmasını başa düşmək olar. Məhz belə olduğu halda V.İ. Koduxovun fikrini qeyd etmək düzgün olardı: “ Norma müəyyən tarixi sosial anlayış olaraq sistem və qeyri sistem faktların varlığını və onların reallaşma imkanını mümkün edir” (3,172).

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, dilin hər bir elementi bir neçə funksiyaya malikdir, bəzən isə bunun əksini də qeyd etmək mümkündür, bir funksiya bir neçə element tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Dil normaları sistemində bu imkanların çoxluğu variantların yaranmasına səbəbdır (7).

Dil vahidlərinin variantlığı məsələsi araşdırılan zaman xüsusi diqqət kommunikativ aspektə verilir. Belə araşdırmalara əsasən sosialinqvistik, linqvastilistik, linqvastatistik aspektlər aid olur. Amma buna baxmayaraq bu istiqamətdəki nəzərə problemlərə çoxda aydınlıq gətirilməyib. Variantlıq probleminin araşdırılması dilçilikdə diqqət cəlb edən məsələlərdəndir və bu günə qədər həm nəzəri, həm praktik aspektdən az işıqlandırılmışdır.

Bir çox dilçilərin fikrinə görə variantlaşdırma, variantlıq və dil variantlarının fundamental məsələləri qismən araşdırılmışdır. Variantlaşdırma anlayışı dilin tarixi ilə əlaqələndirilir. Bəzən

üslubiyyat, bəzən isə sosiolinqvistikaya aid edilir. Daha az işıqlandırılan sahələrdən biri də müxtəlif dil vahidlərinin genetik fərqliliyidir. Variativliyin özü mübahisəli məsələ olaraq qalır.

Nəticə

Müasir dilçilikdə variativlik dil təkamülünün obyektiv nəticəsi kimi qeyd olunur və ədəbi dilin əvəzolunmaz atributu sayılır.

Normanın tamamilə invariantlıq tələbi müasir ədəbi dilinə uyğunlaşmır. Beləliklə, müasir dövüdə praktik təcrübənin sistemləşdirilməsi və məlumatlandırılması ehtiyacı çoxalmışdır. Variantlığın obyektiv tarixi araşdırması dil normalarında xüsusi problem yaradır. Bu səbəbdən də dil variantlarının rəqabətinin öyrənilməsinin araşdırılması dilin inkişafının xüsusi tendensiyası və dinamik nəzəriyyə normalarının yaranması vacib faktlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Виноградов, В.В. О формах слова (Текст)/ В.В.Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. -М.: Наука, 1975. С.33-50.
2. Гулыга, Е.В.Шендельс, Е.И.Грамматико-лексические поля в современном немецком языке (Текст)/Е.В. Гулыга, Е.И.Шендельс . М.: Просвещение, 1969-184 с.
3. Кодухов В.И. Общее языкознание. М.:Просвещение, 1974.304 с.
4. Солнцев В. Вариативность как общее свойство языковой системы языкознания, №2, 1984. С.125-128.
5. Соссюр де Ф.Труды по языкознанию. М., 1977. 696 с.
6. Bußmann, H. Lexikon der Sprachwissenschaft / H. Bußmann.Stuttgart : Kroener, 1983.573 S.
7. Dornseiff, F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen / F. Dornseiff. 8. völlig neu bearb. Aufl. Berlin; NY : Walter de Gruyter, 2004.933 S.
8. Eisenberg, P. Schreibvarianten / P. Eisenberg // Reihe Germanistische Linguistik. Philosophie der Schrift. - Tübingen : Niemeyer, 2009.S.11-27.

SUMMARY

This article discusses linguistic facts that are associated with such concepts as variability, variant and invariant. In addition, the dynamics and dialectics of these concepts are explored, and the work of linguists on this issue is also reviewed. At present, current research in the field of modern linguistics and their comprehensive understanding have a tendency. In these studies, the language system is primarily studied as an indivisible whole and as a system closely connected with its similarities and differences. In this aspect, linguistic facts differ in similar and different features in content and form. As a rule, in such a different situation, linguistic facts create paradigmatic relations between themselves. In this case, the role of the paradigm in convergence and contrast consisted in creating a correlation between the elements of language.

Keywords: *paradigmatic relation, differentiation, linguistic facts, variation, variant, invariant, dichotomy, linguistic entity, modification*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются языковые факты, которые связаны с такими понятиями как вариатность, вариант и инвариант. Кроме того, исследуется динамика и диалектика этих понятий, а также рассматриваются работы ученых по данной проблеме. В настоящее время актуальные исследования в области современной лингвистики и их всестороннее осмысление имеют тенденцию. В этих исследованиях языковая система прежде всего исследуется как неделимое целое и как система, тесно связанная со своими сходствами и различиями. В этом аспекте языковые факты различаются по схожим и различным признакам по содержанию и форме. Как правило, в столь разной ситуации языковые факты создают между собой парадигматические отношения. В данном случае роль парадигмы в конвергенции и контрасте заключалась в создании корреляционной связи между элементами языка.

Ключевые слова: парадигматическое отношение, дифференциация, языковые факты, вариатность, вариант, инвариант, дихотомия, языковая сущность, модификация

POEZİYA DİLİNDƏ ANA DİLİ MÖVZUSUNUN QOYULUŞU

Gülşən MƏMMƏDOVA
gulsenmvaa2002@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XX əsrin əvvəllərindən etibarən görkəmli şairlər Azərbaycanda dil məsələsi ətrafında gedən mübarizəyə qoşulmuş, Azərbaycan dilinin təmizliyi və saflığı uğrunda mübarizədə böyük işlər görərək dil təəssübkeşlikləri ilə ədəbiyyat tarixində özünəməxsus mövqe qazanmışdılar. Bu cür cəsarətli addımları atan böyük düşüncəli, əsl vətəndaş hisslərini yaşayan molla-nəsrəddinçilər ana dilinin müdafiəsinə qalxmış, müxtəlif vasitələrlə dilin təbliğatına başlamış, yazdıqları felyeton, məqalə, şeirlərdə ana dilinə yüksək qiymət vermişdilər. Şair və yazıçıların yaradıcılığında əsl vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirən çox sayda əsərlər var, nəzərə alsaq ki, onların bütün yaradıcılıq ruhunda Vətən məfhumu dayanır, həmin nümunələri sətir - sətir axtararkən həmin dövrlərdə atılan əziyyətli, keşməkeşli addımların nə qədər cəsarətli olduğunu da ortaya qoya bilərik.

Açar sözlər: ana dili, şeir dili, poeziya dili, bədii dil, poetik imkan

Giriş

Dil bir xalqın mənəvi cəhətdən güclü olmasında, öz həyat yolunda qətiyyətlə addımlamasında, milli kimliyini təsdiq edən, özünün mənəvi cəhətdən güclü hesab etməsində, vətəndaşlıq duyğusunun möhkəmləndirməsində ən təsirli vasitədir. Tarix də bunu sübut edir ki, bütün xalqlar öz mənəviyyatını qoruyub saxlamaq üçün vətən və dövlətlə yanaşı, öz dillərini də qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Eləcə də təcavüzkar mövqedə dayanan qüvvələr həmişə qurban seçdikləri millətin maddi sərvətləri ilə yanaşı, onun dilini də mənimsəmiş, özlərinin adına çıxmışlar. Bir dilin məhv olması üçün onun dövlət idarələrindən yoxa çıxarılması, tədris ocaqlarında başqa dillərin tədrisinə yer verilməsi, milli dildə danışan yerli xalqa edilən təzyiqlər kifayətdir. Bildiyimiz kimi, bizim ana dilimiz də bəhs edilənlərdən uzaq olmamışdır. Məhz buna görə də təkcə şairlərimiz deyil, ölkəmizin digər dəyərli söz sənətkarları, söz sərrafları dil mövzusunda yan keçməmiş, bu və ya digər janrda, şəraitdə öz hiss və duyğularını ifadə etmişlər. Buna görə də ümumən ana dili məsələsinin yenidən işıqlandırılması, onun təmizliyinin qorunması, daxili imkanlarının üzə çıxarılmasını təmin edən ayrı - ayrı şairlərin yaradıcılıqlarında işıqlandırılmış, xüsusən poeziyamızdakı mövqeyinin tədqiqi günümüz üçün aktual və diqqətəlayiq mövzulardan birinə çevrilmişdir.

Xalqımızın mənafeyi uğrunda çalışan, onun dilini hər şeydən üstün tutaraq yad təsirlərdən qoruyaraq inkişaf etdirən, saflaşdıran və dövlət dili səviyyəsinə yüksəldərək misilsiz xidmətlər göstərən Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Hüseyn Arif, Qabil, Əliağa Kürçaylı, Məmməd Araz, Xəlil Rza, Söhrab Tahir, Nəriman Həsənzadə, Cabir Novruz kimi şairləri poeziyada ədəbi dilin qrammatik normalarını gözləyərək bir – birindən gözəl nümunələr yaradaraq ədəbiyyat tarixində iz qoymuşdurlar. Ana dili mövzusu Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə, Tofiq Bayram, Məhəmmədhusəyn Şəhriyar kimi şairlərin yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçmişdir. Ədəbiyyat aləminin görkəmli şəxsiyyətləri təkcə vətəni sevməklə kifayətlənməyib, özündən sonrakı nəsillərin qarşısında sözün əsl mənasında “ana dili sevgisi” ədəbiyyatı yaratmışdılar.

“Hər bir xalqın dilinin, ədəbiyyatının öyrənilməsi o xalqın mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır” (3, s. 6). Məhz şeirlərində belə ana dilinə dərin ehtiramını əks etdirən şair dil duyğularını böyük məhəbbətlə təsvir etmişdir. Nəbi Xəzrinin “Ana dilim” şeiri böyük coşğu və təntənə ilə şairin ana dilinə olan böyük və əzəmətli sevgisini bəyan edir:

*“Qəlbimin atəşi alışar sönməz,
Olub keşməkeşli əsrlər, illər.
Bir dilim var mənim – zəngin, müqəddəs,
Əsibdir üstündən həmişə yellər.
Məni düşündürür bu mənalı sirr,
Hara gedəcəkdir sözün mənzili?” (3, s.117).*

Azərbaycan ədəbi dili tarixi kitabında poeziya dilində ahəngdarlıq və intonasiya məsələlərinin nə qədər vacib rolu olduğu qeyd olunmuşdur: “Azərbaycan poetik nitqinin ahəngdarlığına, melodikliyinə nail oldu, nəinki Azərbaycan bədii dilinin, ümumən müsəlman – Şərq bədii söz sənətinin ən yüksək zirvəsinə qalxaraq, özündən sonra gələn söz ustalarının bədii yaradıcılıq yoluna nur saçdı (1, s.472). Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında Nəriman Nərimanovun fikirlərini diqqətə çəkərək yazır: “Ana dili qarşısındakı tarixi borcu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları çox dərinlən başa düşür və bu cür yazırdı: “Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyati qəlbə oyanıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mədrənəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən dəxi beşikdə ikən lay - lay şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir...” (4, s.544).

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar “Türkün dili” şeirində dilimizin əzəmətini, vüqarını ölməzliyini gücünü, qüdrətini böyük qürur hissi ilə fars şovinistlərinə yüksək təntənəli nitqi və casarəti ilə səsləndirmişdir. “Türkin dilitək sevgili, istəkli dil olmaz” deyən şairin ana dilinə sonsuz məhəbbəti və dilimizin zənginliklərinə dərinlən bələd olmasıdır:

*“Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şərin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz,
Şərin gərək əhsas ilə rıqqətlə qarışsın,
Kənd əhli bilirlər ki, doşabsız xəşil olmaz.
Məndən də nə zalım çıxar, oğlum, nə qisasçı,
Bir dəfə bunu anla, ipəkdən qəzil olmaz” (7, s.99).*

Afənd Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında poeziyada səslənən bədii təsvir və ifadə vasitələrinin diqqətlə seçilib, işlədilməsinə, hər bir sözün, hər səsin ifadə edilməsində xüsusi həssaslıq göstərilməsinin vacib olduğunu vurğulamışdır: “Bədii üslubda dilin səs sistemi, bir növ, estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng, musiqili səslərlə yaradılır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir” (6, s.32).

Poetik duyğu və düşüncələrini orijinal sənət formasına salan, dərin mənə yükünə malik olan, al - əlvan mənzərə ilə gözəllik yaradan, özünün söz tapıntılarından sevinc hissləri keçirən şair fikrini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Tofiq Bayramın “Ana dilim” şeiri onun yaradıcılığının ən mötəbər şah əsəridir. Bu şeirdə Tofiq Bayram dil üçün deyiləcək ən mütərəqqi fikir və ideyalarını əks etdirmişdir. Dilin xalqın həyatında nə qədər vacib bir vasitə olması fikri ilə şeirdə dilimizin həm qrammatik, həm də poetik imkanlarının gücünə arxalanan şair ana dilində danışmağı özünə ar bilənlərə, bu dildə deyil, yad dildə danışanlara qəzəblənərək, onlara olan sonsuz qəzəb və nifrətini dilə gətirməkdən çəkinmir. Bundan başqa şeirdə ana - vətən vəhdəti hiss olunur. Şeirin birinci misralarında bunun şahidi ola bilərik.

*“İtsin gözlərimdən qoy ilim – ilim,
Qəzəb ümməniyəm, yoxdur şahilim.
İlan zəhərindən acıdır dilim –
Öz ana dilini bilməyənlərə!” (2, s.184)*

Başqa misrada isə yad dildə danışmağı öz ana dilindən üstün tutanları bir qədər sivri dildə tənqid

atəşinə tutur, böyük şair, ana dilli poeziyanın əsasını qoyan Məhəmməd Füzulini xatırlayaraq onun xidmətlərini unutmamağı xatırlatmışdır:

*“Yad dildən pay umub kişi dilənməz,
Bu ləkə üstündən heç vaxt silinməz,
Füzuli şeirdə kimdir bilinməz
Öz ana dilini bilməyənlərə!” (2. s.184).*

Şair öz orijinal üslubuna sadıq qalaraq, obrazlılıq imkanlarını genişləndirmiş, lirik - poetik misralarını nəğmə ahəngi, dil şirinliyi ilə yaratmışdır. Şair bir tərəfdən xalq danışq dilinin ahəngini, ifadə tərzini poetik əsərlərində canlandırır, digər tərəfdən hadisə və predmetlərə yeni prizmadan baxır, orijinal obrazlar yaratmaq istəyi ilə yaşayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilimizin saflaşdırılması və zənginləşdirilməsi istiqamətində çox mühüm addımlar atılmış, Azərbaycan dilinin inkişafı, qorunması naminə şeirlər yazılmışdır. Bu şeirlərdə şairlər dil üçün deyiləcək ən mütərəqqi fikir və ideyalarını əks etdirmişdilər. Dilin xalqın həyatında nə qədər vacib bir vasitə olması fikri ilə şeir və nəsr əsərlərində dilimizin həm qrammatik, həm də poetik imkanlarının genişliyindən söhbət açılıb. Bundan başqa şeirlərdə ana - vətən vəhdəti hiss olunur. ana dilimiz, onun geniş imkanlarının təkmilləşdirilməsi, cilalanması, saflaşdırılması, dünyamızın qloballaşdığı bir zamanda onun normalarına əməl edilməsi, Azərbaycan dilindən istifadə olunması məsələlərinin diqqətdə saxlanması günümüzün ən zəruri, vacib məsələsi kimi diqqət mərkəzinə gətirdi.

Ana dilimiz dünyaya Azərbaycan həqiqətlərini bəyan edən, milli mədəniyyətimizin sarsılmaz sütunu olan doğma ana dilimizə hörmət və ehtiramımızı, məhəbbətimizi artırır, onun saflığını qorumaq, gələcək nəsillərə ləyaqətlə ötürmək üçün hər bir ziyalını, alimi, müəllimi, vətəndaşı bu son dərəcə vacib məsələnin həlli üçün səfərbər edir.

Qəzənfər Kazımov realizmin inkişafı ilə dildə demokratik meyillərin qalib gəlməsi, xalq dilindən istifadənin geniş miqyas almasından bəhs edərək yazır: “XVIII əsrdə poeziya ilə zirvələnən xalq dili üslub xəttinin XIX əsrdə bütün üslub sahələrinə yayılması, Zakirin simasında klassik şeir dili ilə folklor əsaslı xalq ədəbi dili üslub xətlərinin birgə davam və inkişafı, satiranın, yeni nəsr qolunun meydana çıxması, dramaturgiyanın yaranması ilə milli dil potensialının güclü təzahürü və s. milli təşəkkül mərhələsində bədii üslubun geniş miqyas aldığını göstərir” (5, s.258).

Ana dilinə həsr olunan poeziya nümunələrinin hər birinin dili emosional notlara köklənmişdir. Xüsusi intonasiya və pafos şairlərin vətəndaşlıq duyğularını üzə çıxarmış, şeirlərinə xüsusi intonasiya gətirmişdir. Poetik temperamenti hiss etdirən bu əsərlər vətəndaş şairlərin daxili tələbatını tamamlayaraq dil sevgisinin yaranmasında müstəsna rol oynamışdır. Poeziya nümunələrini nəzərdən keçirdikcə, diqqəti cəlb edən cəhət şairlərin poetik nəfəs genişliyi, öz şəxsi həyəcanlarında dövrün, mühitin həyəcanlarını, təfəkkürünü əks etdirdiyinin şahidi olursan. Misraların emosional və fikir cəhətdən silqətli olması isə sənətkarların vəzifəsini əhatəli və ciddi başa düşməsi ilə izah olunur. Onların ana dilinə olan sevgiləri, poetik təfsirləri həqiqi poeziyanın, həqiqi şairin işi və vəzifəsinin daha çətin və məsuliyyətli olduğundan xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, I cild. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2007, 480 s
2. Bayramov Tofiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider”, 2005, 128 s.
3. Xəzri Nəbi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 248 s.
4. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 686 s.
5. Kazımov Qəzənfər. Seçilmiş əsərləri, 4-cü cild, Bakı, “Nurlan”, 2009, 528 səh.
6. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 464 səh.
7. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 2005, 480 səh.

ŞAHBUZ RAYON ORONİMLƏRİNİN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Cəmilə MƏHƏRRƏMOVA

cemilenihatmeherremova@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Şahbuz rayonundakı bəzi dağ adları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Naxçıvan ərazisinin dağlıq bölgə olması burada çoxlu miqdarda maraqlı oronimlərin də mövcudluğunu səciyyələndirir. Burada göstərilir ki, ərazidə mövcud olan dağ adları, əsasən, türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarətdir. Bölgədəki dağ adlarında çox nadir hallarda başqa dillərdən keçən sözlərə rast gəlik ki, bu da daha çox xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Məqalədə Şahbuz rayonu ərazisinə daxil olan Ağdaban dağı, Keçəldağ, Küküdağ, Salvartı dağı, Ağqaya dağı, Almalıdağ, Qabaqtəpə dağı, Camal zirvəsi, Aracıq dağı, Sarıdağ, Qızıldağ, Məzrəsi silsiləsi, Qapıdaşqara silsiləsi, Təkəlik, Toğluqaya Dar qayası və s. kimi adlar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *Şahbuz rayonu, oronim, etnooronim, onomastika, toponim, dağ, qaya, dərə, təpə*

Dilimizdə coğrafi adların öyrənilməsinin elmi əsası XIX əsrdə görkəmli tarixçi-alim və şair A.A.Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən qoyulmuş, XX əsrin 5-ci illərindən başlayaraq müxtəlif dilçi, tarixçi və coğrafiyaşünas alimlər tərəfindən onomalogiyanın yarımşöbələri (etnonim, antropnim, hidronim, zoonim, fitonim, kosmonim və ktematonim) üzrə tədqiqat işləri aparılmışdır (2, s.79).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Ərazidə şəhərsalma mədəniyyəti beş min ildən artıq olan qədim Naxçıvan torpağı xalqımızın tarixi, dili, ədəbiyyatı, folkloru, arxeologiya və etnoqrafiyası, təbii sərvətləri, maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, ünvanımızı müəyyənləşdirən söz abidələrimizi – toponimləri də qoruyub saxlamış, öz şərəfli tarixini, dilini, mədəniyyətini dağlara, daşlara möhürləmişdir. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin tədqiqi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, toponimlərin əsaslı və elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradılmışdır.

Blokada şəraitində olan Naxçıvan oronimlərinin öyrənilməsi ictimai-siyasi və mənəvi əhəmiyyətinə, dövlət sərhədlərinin nişanlanmasındakı roluna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bölgənin coğrafi obyektləri Azərbaycan ərazisini Türkiyə, İran və Ermənistan ərazilərindən ayıran və nişanlayan milli sədlərdir. Bu sədlər dövlət bayrağı ilə işarələnir və qorunur. Odur ki, sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi, respublikamıza qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən mənfur erməni millətçilərinə cavab verilməsi üçün Naxçıvanın oronimlərinin öyrənilməsi çox vacib məsələdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki oronimlər kəmiyyətinə, funksiyasına, lingvistik xüsusiyyətlərinə görə çox zəngin və maraqlı lay təşkil edir. Oronim -yunanca *oros* -“dağ” və *onim* -“ad” sözlərinin birləşməsindən yaranmış və yer səthinin relyef quruluşu ilə bağlı bir-birindən fərqlənən *dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik* və s. kimi coğrafi obyektlərin adlarını bildirir. Respublika ərazisinin relyefini müxtəlif quruluşlu *zirvə, dağ, daş, dərə, təpə, eniş, yoxuş, gədik, aşırım, düzənlik, çökəklik, çuxur, yarğan, vadi, burun, meşə, çəmən, sahə, yaylaq, biçənək* və s. təşkil edir ki, bunların da hər birinin öz adı və yaranma qanunauyğunluqları vardır. Bu kimi adlar işlənmə formalarına görə bir-birindən fərqlənən makrooronim və mikrooronim adlı iki qrupa bölünür. Makrooronimlər ərazidə tanınmış geniş coğrafi arealda tanınan obyekt adlarını, mikrooronimlər isə dar coğrafi arealda tanınan obyekt adlarını bildirir. Mikrooronimlər regional səciyyə daşıyır, konkret ərazilərdə yaşayan əhaliyə məlum olur, dilin özünəməxsus sözlərindən formalaşır. Bu adların leksik tərkibində hələ də bizə məlum olmayan sirli mənalar durur, hər ad bir tarix yaşadır, olub keçənləri

daş kitabələrdə qoruyub saxlayır.

Şahbuz rayonu oronimləri leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki örtüyü, dağ, dərə və s. adları ilə bağlı yaranması ilə bərabər xarici görünüşünə görə də ad verilir ki onlar özləri də mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Məhz elə bu səbəbdən də bu ərazidə etnooronim, hidrooronim, zooronim, fitooronim, antropoaronim kimi zəngin toponimlər sistemi ilə yanaşı təsviri xarakterli oronimlər də yaranmışdır.

Oronimlər dilimizdə mövcud olan söz və söz qrupları əsasında yaranmış, mənə əsasına görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oronimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dağ, daş, dərə, təpə, çay, göl, meşə, məskən və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənardan gəlmə, qondarma, süni adlar demək olar ki, yoxdur. Bu adlar Azərbaycan dilinin materialları əsasında yaranmış, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai, siyasi hadisələrlə bağlı formalaşmışdır. Naxçıvan oronimlərinin xeyli hissəsinin mənə qatını açmaq, dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək asandır, ancaq bir qisminin yaranma və formalaşma tarixi müxtəlif olduğundan, zaman-zaman fonetik dəyişmələrə uğradığından onların ilk variantını bərpa etmək bəzən uğurlu nəticə vermir. Naxçıvan ərazisində oronimlərin leksik tərkibini Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil etsə də, burada xalqımızın taleyi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı çox az miqdarda ərəb, fars və monqol mənşəli adların izi qalmaqdadır. Bölgədəki oronimlər dil mənsubiyyəti baxımından Azərbaycan-türk, İran (fars), ərəb və monqol mənşəli oronimlər kimi qruplaşdırılır.

Bu məqalədə toxunmaq istədiyimiz mövzu, yəni Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən dağların adlarının bir qisminin, daha dəqiq desək, Şahbuz rayonu ərazisində yerləşən dağ adlarının linqvistik təhlili təsadüfi seçilməmişdir. Çünki Naxçıvan dağlar diyarıdır. Bu dağların hər birinin öz adı, sirli-soraqlı dünyası vardır. Dağ adları zaman-zaman tarixdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, milli yaddaşı, xalqın yaşam tərzini, məşğuliyyət sahələrini, adət-ənənələrini, coğrafi obyektlərə ad vermə mədəniyyətini qoruyub saxlamış, torpağın köksünə dilin yaddaşını yazmışdır. Xalqımızın təfəkkür dünyası, etnik tarixi, milli mədəniyyəti, qəhrəmanlıq salnaməsi, əzəmət və vüqarı bu adlarda daşıyaraq qayalaşmış, mədəniyyət tariximizlə bağlı qiymətli faktlar bu adlarda öz əksini tapmışdır. Odur ki, Naxçıvanın hər dağında, hər dərəsində bir tarix yaşayır. Bu tarixi araşdırıb xalqımızın keçmişi ilə bağlı bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaq, etnik tərkibimiz, tariximizlə bağlı adları linqvistik planda təhlil etmək bu günümüz və gələcəyimiz üçün çox vacib və aktualdır. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev 12 oktyabr 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasındakı nitqində Naxçıvan dağlarının gözəlliyini belə təsvir etmişdir: *“Naxçıvanın çox gözəllikləri var. Birincisi onun təbiətidir. Naxçıvan təbiətinin gözəlliyi məğrurluq rəmzidir. Bax, ətrafda görünən dağlar, qayalar, çılpaq torpaqlar bu diyara xüsusi gözəllik verir. Ancaq bu gözəllik, yəni də deyirəm, qəhrəmanlıq, məğrurluq rəmzidir. O məğrur dağlar kimi insanlar da məğrurdurlar. Mən bu fikri bir dəfə demişəm, bir də təkrar etmək istəyirəm, -Naxçıvanın gözəlliyi kişi gözəlliyidir”*.

Şahbuz Naxçıvan Muxtar Respublikası inzibati-ərazi bölgüsündə rayon mərkəzidir. A.Bağırov bu adı ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə göstərən xəritədə və Teymurun tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində təsadüf olunduğunu qeyd edir (2, s. 112). Şahbuz rayonu etnonim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Şahbuz rayonunun hidronimlərini xüsusilə də çaylarını etimoloji cəhətdən izah etmək və qədim mənbələrdə bu adların ilkin variantlarını araşdırmaq üçün bir çox tarixi qaynaqlara istinad etmişik.

Şahbuz rayonu oronimləri, leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki, və s. adları ilə bağlı olmasına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Geniş bir ərazini əhatə etdiyi üçün bu bölgədə etnonim səciyyəli oronim, oykonim səciyyəli oronim, zoonim səciyyəli oronim, fitonim səciyyəli

oronim, antroponim səciyyəli oronim kimi zəngin oronimlər sistemi yaranmışdır.

Şahbuz rayonu ərazisi qədim zamanlardan müxtəlif xalqların, tayfaların, qəbilə və nəsilin yaşayış məskəni olduğu üçün bu xüsusiyyətlər bölgənin oronimlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Məqalədə Şahbuz rayonu ərazisinə daxil olan Ağdaban dağı, Keçəldağ, Küküdağ, Salvartı dağı, Ağqaya dağı, Almalıdağ, Qabaqtəpə dağı, Camal zirvəsi, Aracıq dağı, Sarıdağ, Qızıldağ, Məzrəsiyu silsiləsi, Qapıdaşqara silsiləsi, Təkəlik, Toğluqaya Dar qayası və s. kimi adlar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Keçəldağ. Şahbuz rayonu ərazisində dağdır. Mərkəzində vulkan püskürmələri olur. Yəqin ki, bu səbəbdən bitki örtüyü zəif olan bu dağ Keçəldağ adlandırılmışdır.

Kömürlü dağ (Gömür dağı). Şahbuz rayonunda dağdır. Q.Məşədiyev, T.Əhmədov, Q.Qeybullayev və B.Budaqov V.V.Radlova əsasən *kömür* sözünün qədim türk dillərində “dağın zirvəsində dar, yarpaqlı yer” mənası ifadə edən *komur* sözü əsasında yarandığını yazırlar (6, s. 63). Tədqiqatçılar bunu onunla əsaslandırırlar ki, Gömür adlı coğrafi obyektlərin hamısı hündürlükdə yerləşir (9, s. 47). Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində Kömür dağ adı kimi qeyd olunmuşdur. Ə.Amanoğlu'nun fikrincə, Kömür oronimləri vulkan mənşəli dağ süxurları qara rəngdə olduğuna və kömürə bənzədiyinə görə belə adlandırılmışdır (7, s.38).

Küküdağ – Şahbuz rayonu ərazisindədir, Dərələyəz silsiləsinin ən hündür zirvəsidir. Oronim bitki örtüyünün rənginə görə belə adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, *kük/kök/kuk* göy sözünün fonetik variantı kimi özünü göstərir (8, s.1423).

Qara dağ. Şahbuz rayonu Külüs kəndi ərazisində dağ. Qara dağ “nəhəng dağ”, “böyük dağ” mənasında işlənir.

Salvartı. Şahbuz rayonu ərazisində dağdır. Bu dağ adının türk dillərində “dağ belə, yoxuş” mənalarda işləyən *art* sözü və *sal* komponentindən ibarətdir. Q.Qeybullayev, İ.Bayramov, B.Budaqov və başqa tədqiqatçılara görə, *sal* qədim türk etnonimidir(5). Fikrimizcə, *sal* sözünün köməyi ilə yaranan oronimlər ərazinin relyef xüsusiyyətlərini əks etdirir (*sallı* – “daşlı, qayalı” mənasında). Beləliklə, Salvartı – “sallı, qayalı dağ yoxuşu” mənasında işlənmişdir.

Şahbuz rayonu ərazisindəki dağ, daş, dərə, təpə və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənardan gəlmə, süni adlar demək olar ki, yoxdur. Bu adlar Azərbaycan dilinin materialları əsasında yaranmış, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı formalaşmışdır. Naxçıvan ərazisində, həmçinin Şahbuz rayonu hidronimlərin leksik tərkibini Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil etsə də, burada xalqımızın taleyi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı çox az miqdarda ərəb, fars və monqol mənşəli adların izi qalmaqdadır.

Məlumdur ki, əsrlər boyu əraziyə xarici hücumların çoxalması nəticəsində Naxçıvan ərazisi müharibələr meydanına çevrilmiş, ərazinin maddi-mədəniyyət abidələri, var-dövləti soyğunçuluq və qarətlərə məruz qalmış və bu hadisələr ərazinin toponimlər sistemində öz təsirini göstərmiş, lakin hidronimlər sistemində çox da təsir edə bilməmişdir. Şahbuz rayonuna daxil olan hidronimləri tədqiq edərkən qarşılaşdığımız bəzi faktlar bu bölgənin Azərbaycanın həmçinin də dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Şahbuz rayonunda mövcud olan oronimlər milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
2. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 286 s.
3. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan MR-ının materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
4. Bağirov A. Onomologiya problemləri. 2 cildə, II c, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 416 s.

5. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-press, 2004, 120 s.
2. 6.Q.Qeybullayev, B.Budaqov, 66, Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı: Gənclik, 1984
3. 7.Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, ч. 2, СПб, 1899, 1814 стр
5. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.

SUMMARY

In the article, some mountain names in Shahbuz district of Nakhchivan Autonomous Republic were involved in the research. The fact that the territory of Nakhchivan is a mountainous region characterizes the existence of a large number of interesting oronyms here. It is shown here that the mountain names existing in the area mainly consist of lexical units of Turkish origin. In the names of mountains in the region, we rarely find words from other languages, which appeared mostly in connection with the social and political life of our people. In the article, Agdaban mountain, Kecheldag, Kükudag, Salvarti mountain, Aggaya mountain, Almalidag, Gabagtepe mountain, Jamal peak, Aracıq mountain, Saridag, Gizildag, Mazresuyu range, Kapitashgara range, Tekelik, Toglugaya narrow rock, etc., included in the territory of Shahbuz region. such names were involved in the study.

Keywords: Shahbuz region, oronym, ethnooronym, onomastics, toponym, mountain, rock, valley, hill

XOCAVƏND RAYONUNUN TÜRKiYƏ İLƏ ORTAQ COĞRAFI ADLARI

Nuranə ALLAHVERDİYEVA

nurane.ava93@gmail.com

Orcid ID: 0009-0002-6763-991X

Bakı Avrasiya Universiteti

Xülasə

Xocavənd rayonu, azərbaycanlıların qədim yaşayış yeri olmaqla yanaşı, toponimlərinin zənginliyi ilə də diqqət çəkir. Azərbaycan-türk mənşəli tayfaların adlarını, ailə və gündəlik həyatını, adət-ənənələrini özündə birləşdirən bu toponimlərin tədqiqi indiki dövrdə həm elmi, həm də ictimai-siyasi baxımdan əhəmiyyətlidir. Toponimlərin türklərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək və onların yaranma formalarını öyrənmək, toponimlərin araşdırılması baxımından olduqca aktualdır.

Azərbaycan toponimik sisteminin mühüm xüsusiyyətlərindən biri eyni yer adlarının çoxluq təşkil etməsidir. Respublikanın müxtəlif bölgələrində həm oronimlər, həm də oykonimlər sistemində eyni sözlərlə adlandırılmalara rast gəlmək mümkündür. Uzun bir tarixə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda yer adları sahəsində hələ də bəzi problemlər mövcuddur. Məqalədə Xocavənd rayonu toponimləri arasında omotoponim sayılan bütün toponimlərin mənşəyi və yaranma səbəbləri nəzərə alınacaq, Türkiyə ilə ortaq coğrafi adlar tədqiq olunacaq və bu sahədə istifadə üçün faydalı məlumatlar təqdim ediləcəkdir.

Açar sözlər: *coğrafi adlar, toponimlər, Xocavənd rayonu*

Toponimiyada müəyyən bir bölgədə eyni və oxşar toponimlərə rast gəlinir. Bu toponimlər, məsələn, müəyyən tayfa və ya nəsil nümayəndələrinin müxtəlif yerlərdə məskunlaşması nəticəsində yaranır və onların etnik adlarını əks etdirir. Bu cür toponimlərə toponimik paralellər deyilir. Toponimik paralellər yalnız Azərbaycan toponimik fonunda deyil, bir çox ölkələrdə də mövcuddur. Məsələn, türkmənşəli coğrafi adlar Zaqafqaziya, Şimali Qafqaz, Orta Asiya, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, eləcə də Bolqarıstan və Rumıniyada da geniş yayılmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında bir çox ortaq toponim (yer adı) mövcuddur. Bu ortaq toponimlər tarix, dil və mədəniyyət bağları səbəbindən yaranmışdır. Türk toponimləri türk xalqlarının yaşadığı bölgələrdə yaranmış və onların dil xüsusiyyətlərini əks etdirən coğrafi adlardır.

Qədim türk onomastik vahidləri və “Divanü lüğəti-it-türk” əsərində tədqiqatları olan, Amanoğlu'nun fikrincə, köhnə türk ənənə və adətlərinin onomastik vahidlərə təsiri var. Onun fikrincə, əvvəlcə şəxs adlarına çevrilən sözlər sonralar tayfa adlarına çevrilmiş və istifadə edilməyə başlanmışdır [8]. Buna görə də kökü türk olan bu xalqların toponimlərində də ortaqlıq özünü göstərir. Biz bunu Xocavənd rayonu ilə olan ortaq toponimlərin bəzilərində də görmüş oluruq.

Bu toponimlər tarixi, etnik, coğrafi və mədəni amillərlə formalaşmış. Aşağıda bəzi nümunələr verilib:

1. Şəhər və rayon adları

Qars – Azərbaycan və Türkiyədə eyni adlı şəhər var (Azərbaycanın Daşkəsən rayonunda Qars adında kənd mövcuddur).

İğdır – Azərbaycanda İğdır adında kənd (Ağcabədi rayonunda), Türkiyədə isə eyni adlı şəhər var. Kop Dağı – Türkiyənin şərqi və Azərbaycanın qərbində bu adla tanınan dağ mövcuddur.

2. Çay və göllər

Arpaçay – həm Türkiyədə, həm də Naxçıvanda axan çay.

3. Tarixi və mədəni toponimlər

Göyçə – Türkiyədə Göyçə adlı bölgələr mövcuddur, eyni zamanda Azərbaycan tarixində Göyçə mahalı və gölü məşhurdur.

Sürməli – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və Türkiyənin İğdır bölgəsində yer alan tarixi bölgədir.

Xocavənd (Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən rayon) adının Türkiyə ərazisində də eyni və ya bənzər şəkildə işlənib-ışlənmədiyini araşdırsaq, görünür ki, Türkiyədə Xocavənd adlı yer mövcud deyil. Lakin adın tərkibindəki “Xoca” komponenti Türkiyədə çox yayılmışdır və bir çox yer adlarında rast gəlinir.

Məsələn, Türkiyədə aşağıdakı oxşar toponimlər mövcuddur:

Hocavakıf (Tekirdağ)

Hocalar (Afyonkarahisar)

Hocaköy (fərqli bölgələrdə)

Hocaömerli (İstanbul və digər bölgələrdə)

Bunlar xoca komponentini daşıyan toponimlərdir, lakin tam şəkildə “Xocavənd” adının omonimi Türkiyədə yoxdur. Xocavənd sözü “xoca” və “vənd” komponentlərindən ibarət olub, “vənd” farsmənşəli şəkilçidir və adətən tayfa, kənd mənasında işlənir.

Xocavənd rayonundakı kənd və qəsəbələrin adları ilə Türkiyə toponimləri arasında bənzərliklər tapmaq mümkündür. Aşağıda Xocavəndin bəzi yaşayış məntəqələrinin adları və Türkiyədəki oxşar toponimlər göstərilir:

Xocavənd rayonunda qeydə alınan Ağbulaq toponiminin Əfqanıstanda *Ağbulaq* adlı 2 kənd, Qazaxıstanda *Akbulak*, Ermənistanda *Ağbulax*, Türkiyədə *Ağbulak*, Orenburq vilayətində *Akbulak*, Qırğızıstanda *Ak-Bulak* və s. adlı variantlarının mövcudluğu bu toponimin ümumtürk onomastikasında geniş yayıldığını göstərir. İran toponimiyasındakı *Ağkəhriz* (Mərkəzi İran), *Ağçeşmə* (Xorasan) oykonimləri də Ağbulaq oykoniminin sinonimləridir [3, s. 44]. Türkiyədə Ağbulaq adlı kəndlər Bitlis, Elazığ, Van və digər bölgələrdə mövcuddur.

Xocavəndin Ağcakənd toponiminin paraleli – *Ağcakent* - Kilis əyalətinin Musabəyli qəzasında kənd adı kimi də var. 1928-ci ildən bəri kəndin adı eynidir.

Edişə kəndi Xocavənd rayonunun mərkəzindən cənubda yerləşir və bu oykonim Gürcüstandakı Edişə toponimi ilə eyni kökdən gəlir. Keçən əsrdə Şimali Qafqazda bu adda 4 kənd qeydə alınmışdır. Edişə tayfalarının XII-XIII əsrlərdə Şimali Qafqazdan Azərbaycana köçdükləri təxmin edilir. XIX əsrdə Türkiyənin Qars vilayətində də eyniadlı toponim mövcud olub.

Etnotoponim sayılan Edilli kəndi Edil etnonimindən və mənsubiyyəti ifadə edən -li şəkilçisindən ibarətdir. Edil/adil/idil qədim türk tayfalarıdır və toponimin adı da buradan gəlir. Türkiyənin Qars əyalətinin Kağızman dairəsindəki Edillu kəndinin adı da eyni qaynaqdan yaranmışdır.

Edişə və Edilli toponimlərinin Türkiyə ərazisində rast gəlinməsi, görünür, türk tayfalarının müxtəlif bölgələrdə məskunlaşması və həmin yerləri öz tayfa adları ilə adlandırması ilə bağlıdır.

Qaradağlı toponimi etnonim əsaslıdır və Səlcuq tayfasının bir qolunu ifadə edir və bu toponim qara və dağ leksemlərindən, eləcə də -lı şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanda Qaradağlı adında 14 kənd mövcuddur [7, s. 294]. Onlardan biri Xocavənd rayonundadır. Qaradağlı toponimi qızılbaşların eyniadlı tayfasının adından yaranmışdır. Bu tayfa adını Güney Azərbaycandakı Qaradağ mahalından almışdır. Səfəvilərin hakimiyyətindən sonra bu tayfalar müxtəlif yerlərə yayılmış, nəticədə bu adda kəndlər meydana gəlmişdir. Adından göründüyü kimi, toponim iki sözdən ibarətdir. Burada işlənən “qara” sözü həm rəng, həm də böyük mənasında başa düşülə bilər. Bu, “süxurlarının rəngi qara olan böyük dağ” mənasını ifadə edir. Türkmənşəli Qaradağ toponimi yalnız Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda deyil, həmçinin Orta Asiyada, İranda, Türkiyədə və bir sıra Avropa ölkələrində də mövcuddur. Türkiyədə Adana və Tunceli bölgələrində Qaradağ və Qaradağlı coğrafi adlarına rast gəlmək mümkündür. Türkiyədə Qaratəpə adı ilə tanınan bir neçə yer mövcuddur. Qaratəpə (Osmaniyyə) Türkiyənin cənubunda, Osmaniyyə vilayətində yerləşən bu ərazi, keçmiş Hett qalası və açıq hava muzeyi kimi tanınır. Ceyhan çayının sağ sahilindəki Tavr dağlarında yerləşən bu ərazi Qaratəpə - Aslandaş Milli Parkı daxilindədir. Xocavənd rayonunda isə Qara təpə adlı çoxlu mikrotoponimlər qeydə alınmışdır.

Xocavənd rayonu ilə Türkiyənin toponimik paralelləri müxtəlif yollarla yaranıb. Miqrasiya nəticəsində yaranan bu toponimlər miqrant, yəni gətirilmə toponimlər adlanır. Əhalinin könüllü və ya könülsüz olaraq bir yerdən başqa yerə köçməsi nəticəsində keçmiş məskənlərinin, yaxud həmin nəsil və tayfanın adları verilir ki, bu da toponimik paralellərin yaranmasına səbəb olur. Paralel toponimlər müxtəlif rayonlarda, şəhərlərdə, ölkələrdə bir-birindən uzaq olan, əsas (yerli) əhali kütlələrinin sıx olmadığı yerlərdə fərqləndirici ünsürlər əlavə edilmədən saxlanılır. Əksinə, bir inzibati rayon daxilində, bir-birinə yaxın ərazilərdəki paralellərə isə fərqləndirici dil elementləri əlavə olunur. Eyni dilli xalqların yaşadığı ərazilərdə şəxs adları, fauna və flora, habelə rəng, həcm, istiqamət bildirən ümumişlək sözlərlə də toponimik paralellər yarana bilər.

Türk toponimləri təkcə türk xalqlarının yaşadığı yerlərdə deyil, keçmişdə türklərin fəth etdiyi və yaşadığı ərazilərdə də iz buraxıb. Məsələn, Macarıstanda, İran və Rusiyada bir çox türkmənşəli yer adları var. İstilaçı xalqların dilləri də müxtəlif ölkələrdə toponimik paralellər yaratmışdır. Orta əsrlərdə ərəb (VII-IX əsrlər) və monqol (XIII-XIV əsrlər) istilaları, eləcə də Çar Rusiyası və sovet işğalı dövrlərində xeyli miqdarda paralel toponimlər meydana gəlmişdir. Bununla da, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ilə Türkiyənin bəzi toponimləri paralellik təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006. 712 səh.
2. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Biblioqrafiya. Bakı, “Zərdabi-Nəşr”, 2016. 646 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 427 səh.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 304 səh.
5. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, “Avrasiya press”, 2006. 425 səh.
6. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, “Elm”, 1994. 102 səh.
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild. Bakı, “İmak”, 2019. 288 səh.
8. Amanoğlu Ebülfez Kuli. Divanü Lûgat-İt-Türk'deki Kişi Adları Üzerine. // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum. 2000. Sayı 15, 5-13 səh.
9. Hacaloğlu Recep Albayrak. Borçalı toponimləri. // Erdem dergisi. 01.01.2002. Cilt 14, sayı 40. 27-68 səh.
10. Terzi Hacı Murat. İdil-Ural bölgəsində yaşayan tatar türklərinin toplumsal yapısı ilə kültür və aidiyyət sorunsalı. // Belleten dergisi. 28.12.2020 . 299-325 səh.

SUMMARY

Khojavand region, in addition to being an ancient place of residence of Azerbaijanis, is also notable for its wealth of toponyms. The study of these toponyms, which include the names, family and daily life, and traditions of the tribes of Azerbaijani-Turkish origin, is important both from the scientific and socio-political point of view. Determining that the toponyms belong to the Turks and learning the forms of their formation are very relevant from the point of view of toponym research.

One of the important features of the toponymic system of Azerbaijan is that the same place names form a cluster. In different regions of the republic, it is possible to find names with the same words in the system of both oronyms and oikonyms. Despite having a long history, there are still some problems in the field of place names in Azerbaijan.

In the article, the origin and causes of all toponyms considered homotoponyms among the toponyms of Khojavand region will be considered, geographical names shared with Turkey will be studied, and useful information for use in this field will be presented.

Keywords: geographic names, toponyms, Khojavand region

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDA ÖYRƏNİLMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Zeynəb NƏCƏFLİ

Neceflizeyneb591@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qədim türk yazılı abidələri, türk mədəniyyətinin inkişafını və dilinin təkamülünü anlamaq üçün mühüm mənbədir. Bu abidələr, yalnız yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi deyil, həm də dövrün sosial, siyasi və mədəni xüsusiyyətlərini işıqlandıran dəyərli tarixi sənədlərdir. Orxon yazıları, Uyğur əlifbası ilə yazılmış mətnlər, və "Divanü Lügati't-Türk" kimi əsərlər, türk xalqlarının mədəniyyətində dərin izlər qoymuş və Türk dünyasının zəngin irsini əks etdirmişdir. Azərbaycanda bu abidələrin araşdırılması, həm dilçilik, həm də ədəbiyyat sahəsində mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan alimlərinin bu əsərləri araşdırmaları, türk dilinin inkişafını və Türk mədəniyyətinin zəngin irsini qoruyub saxlamağa kömək edir. Nəticə olaraq, qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi, türk mədəniyyətinin başa düşülməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Giriş

Türk mədəniyyətinin tarixi yazılı abidələrin izləri ilə formalaşmışdır. Qədim türk yazılı abidələri Orta Asiyanın dərinliklərindən günümüze qədər gəlib çatan bir irs olaraq türk millətinin dilini, mədəniyyətini, fikri quruluşunu anlamaq üçün mühüm mənbədir. Bu yazılı əsərlər təkcə onların ədəbi dəyərinə deyil, həm də türklərin tarixi prosesləri, sosial-mədəni quruluşu haqqında anlayışımıza işıq salır.

Əski türk yazılı əsərləri ümumiyyətlə Göktürk, Uyğur, Qaraxanlı və Səlcuqlu dövrlərinə aid mətnlərdən ibarətdir. Bu əsərlər daşlara, dəri parçalarına və kağıza yazılmışdır. Köhnə türk yazı sistemləri Orxon Yazıları və Uyğur əlifbası kimi dövrün yazı sistemlərinə əsaslanır.

Orxon kitabələri qədim türk yazılı ədəbiyyatının ən mühüm nümunələrindən biridir. Bu yazılar VIII əsrdə Göktürklər tərəfindən ucaldılmış, həm dil, həm də mədəniyyət baxımından əhəmiyyətli bir qaynaqdır. Türk dilinin ilk yazılı nümunələrini özündə ehtiva edən bu əsərlər həm dövrün siyasi quruluşunu, həm də xalqın fikir dünyasını ortaya qoyur.

Uyğurlar qədim mədəniyyətə malik olan türk xalqlarından biridir. (2, s.18). Uyğur dövrünə aid yazılı əsərlər də tarixin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Uyğurlar manixeyizm kimi fərqli inancları qəbul etmiş və bu inancları mətnlərə köçürmüşlər. Uyğur əlifbası ilə yazılmış əsərlər türk dilinin təkamül prosesini anlamaq baxımından dəyərlidir.

Azərbaycan türk dünyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qədim türk yazılı əsərlərinin tədqiqi üçün mühüm mərkəzdir. Azərbaycan tədqiqatçıları bu əsərləri dil və ədəbi baxımdan dərinlən araşdıraraq, türk tarixinə töhfələrini ortaya qoyurlar.

Azərbaycanda Orxon kitabələri, Divanü Lügati't-Türk kimi əsərlərin tərcüməsi və təfsiri mühüm yer tutur. Bu əsərləri dil və mədəniyyət baxımından araşdırmaq Azərbaycan türkcəsinin tarixini dərk etməyimizə kömək edir. Azərbaycan alimləri bu əsərlərin Azərbaycan türkcəsi ilə əlaqəsini həm dil, həm də mədəniyyət baxımından araşdıraraq əski türk dilinin təkamülünü anlamağa çalışırlar.

Azərbaycanda qədim türk yazılı əsərləri ilə bağlı tədqiqatlar xüsusilə son illərdə böyük vüsət alıb. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və müxtəlif universitetlər türk yazı mədəniyyətini araşdıran layihələr həyata keçirir. Bundan əlavə, bu əsərlərin tərtibi və tədqiqi baxımından Azərbaycandakı kitabxana və arxivlərin böyük əhəmiyyəti var.

Azərbaycanda aparılan akademik tədqiqatlar arasında əski türkcə yazılı əsərlərin dil xüsusiyyətləri, mədəni əksləri və ictimai-siyasi kontekstləri diqqəti cəlb edir. Azərbaycan tədqiqatçıları bu əsərlərdə yer alan sosial və mədəni elementləri araşdırır və bu yazılı mənbələrdən əldə edilən məlumatların Azərbaycan mədəniyyətinə necə təsir etdiyini araşdırırlar.

Əski türk yazılı əsərləri türk dünyasının mədəni irsinin təməl daşlarını təşkil edir. Bu əsərlərin öyrənilməsində Azərbaycan mühüm rol oynayır. Azərbaycan alimləri əski türkcə yazılı əsərləri dil və mədəniyyət aspektindən dərinlən araşdıraraq, bu əsərlərin türk mədəniyyətindəki yerini və təsirini ortaya qoyurlar. Bu cür araşdırmalar türk dünyasının ortaq mədəni irsini daha yaxşı anlamağa və gələcək nəsillərə ötürməyə imkan verir.

Türklərin yazılı mədəniyyəti Orta Asiyadan gələn dərin irsi əks etdirir. Əski türk yazılı əsərləri türk dili və mədəniyyətinin izlərini daşıyan ən qədim sənədlərdir və təkcə dil baxımından deyil, həm də mədəni və fəlsəfi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türk yazılı əsərlərinin əsas xüsusiyyətləri:

Dil Xüsusiyyətləri: Köhnə türkcə yazılı əsərlərdə istifadə olunan dil dövrün dil xüsusiyyətlərini əks etdirir və türkcənin təkamül inkişafını işıqlandırır. Orxon kitabələri kimi əsərlər Göktürkcənin ən erkən nümunələrini verir, Uyğur dövrünə aid yazılı əsərlər türk dilinin sonrakı mərhələlərini ortaya qoyur.

Mədəni İrs: Əski Türk yazılı əsərlərində təkcə dil deyil, həm də türk xalqının ictimai quruluşu, inancları və həyat tərzı haqqında mühüm məlumatlar var. Bu əsərlər türk millətinin inanc sistemlərini, mifoloji elementlərini və dövlət quruluşunu anlamağa imkan verir.

İctimai və Siyasi Mövzular: Orxon Yazıları və Divanü Lügati't-Türk kimi əsərlər dövrün siyasi quruluşunu, dövlət idarəçiliyini, hökmdarların ictimaiyyətlə əlaqələrini və ictimai quruluşu təsvir edən mətnlərdir. Bu əsərlərdə ədalət, əxlaq, fəzilət kimi məfhumlardan tez-tez bəhs edilir.

Qədim türk abidələri, Türk dünyasının zəngin mədəniyyət və tarixini əks etdirən ən dəyərli mədəni irs nümunələrindəndir. Bu abidələr yalnız dil, tarix və arxeologiya baxımından deyil, həm də ədəbiyyat baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda qədim türk abidələrinin ədəbiyyat baxımından öyrənilməsi, Türk ədəbiyyatının inkişaf yolunu izləmək, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının köklərini və mədəni irsini başa düşmək üçün vacibdir. Bu məqalə, qədim türk abidələrinin ədəbiyyat baxımından necə öyrənildiyini və Azərbaycanın ədəbiyyat elmi sahəsində bu abidələrdən necə istifadə edildiyini araşdıracaqdır.

Qədim türk abidələri, Türk dilinin ilk yazılı nümunələri olduğu üçün ədəbiyyat tarixinin başlanğıcını təşkil edir. Bu abidələr həm Türk ədəbiyyatının inkişafını izləmək, həm də mədəni və dini düşüncənin inkişafını başa düşmək üçün mühüm rol oynayır. Orxon-Yenisey yazıtları, “Divanü Lügati't-Türk”, “Kutadgu Bilig”, “Dədə Qorqud” kimi əsərlər, əsrlər boyu formalaşan Türk ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan həm coğrafi, həm də mədəni baxımdan türk dünyasının mühüm bir parçasıdır. Qədim türk yazılı əsərlərinin tədqiqi Azərbaycanda dilçilik, ədəbiyyat tarixi və mədəniyyətsünaslıq kontekstində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda bu işlərin tədqiqi aşağıdakı əsas başlıqlar altında aparılır:

1. Dilçilik və Ədəbiyyat Elmi. Azərbaycanda dilçilər əski türk yazılı əsərlərində rast gəlinən dil xüsusiyyətlərini tədqiq edirlər. Xüsusilə, Orxon kitabələri və uyğur əsərlərinin dil strukturları Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisə edilir. Bu müqayisələr dildəki oxşarlıqları və təkamül proseslərini ortaya qoyur.

- Orxon Yazıları: Bu yazılar Göktürklərin Orta Asiyada hökmranlığını simvolizə edir. Azərbaycan alimləri bu yazıların dil quruluşunu, türk dilinin tarixi inkişafı ilə əlaqəsini öyrənirlər. Orxon – Yenisey abidələri adı ilə adlandırılan bu kitabələr Göytürk abidələri kimi məşhurdur. Bu abidələrin yaranması türklərin tarix səhnəsinə çıxması, onların oyanışı və mədəni yüksəlişinin nəticəsidir (4).

-Uyğur Yazılı Əsərləri: Uyğur dili əski türk yazı sistemlərinin təkamülündə mühüm mərhələdir. Mahmud Kaşğarh yazır; «Uyğurların öztürkçe bir dilləri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları

zaman ayn bir ağız dahi kulla- nırlar(1, s. 9).Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda uyğur yazılı mətnlərinin ədəbi və dil xüsusiyyətləri araşdırılır, dövrün mədəni və dini təsirləri təhlil edilir.Uyğur kitabələrində uyğurların yaranma tarixi, mənşəyi, uyğur adının mənşəyi haqqında alimlərin fikirləri, uyğurlarla doqquz oğuzlar arasındakı əlaqələr dəyərləndirilib (3).

2. Mədəniyyət və Tarixşünaslıq. Azərbaycan əski türk yazılı əsərlərinin təkcə dil deyil, həm də mədəni və tarixi ölçülərini öyrənir. Azərbaycanın akademik dairələri bu əsərlərdən dövrün siyasi-ictimai quruluşunu anlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər.

- Divanü Lügati't-Türk: Kaşqarlı Mahmud tərəfindən qələmə alınan bu əsər türk dünyasının şifahi və yazılı mədəniyyətinin mühüm mənbəyidir. Azərbaycanda bu əsərlə bağlı araşdırmalar həm lüğətşünaslıq, həm də dilçilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- Ədəbiyyat və Fəlsəfi Aspekt: Əski türk yazılı əsərlərində fəlsəfi mövzular da var. Azərbaycan alimləri “Orxon kitabələri” və digər mətnlərdəki əxlaqi-fəlsəfi elementləri araşdıraraq dövrün intellektual quruluşunu anlamağa çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Nurlan, Bakı-2006, 648 s.
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Elm və təhsil, Bakı-2015, 596 s.
3. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/624762>
4. <https://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2015/aprel/429359.htm>

SUMMARY

Ancient Turkish written monuments are an essential source for understanding the development of Turkish culture and the evolution of its language. These monuments are valuable historical documents that not only serve as examples of written literature but also shed light on the social, political, and cultural characteristics of the time. The Orkhon inscriptions, texts written in the Uighur script, and works such as "Divanü Lügati't-Türk" have left deep traces in the culture of Turkish peoples and reflect the rich heritage of the Turkish world. The research of these monuments in Azerbaijan has led to significant advancements in both linguistics and literature. The studies conducted by Azerbaijani scholars help preserve and promote the development of the Turkish language and its rich cultural heritage. Consequently, the study of ancient Turkish written monuments is of great importance for understanding Turkish culture and transmitting it to future generations.

РЕЗЮМЕ

Древние тюркские письменные памятники являются важным источником для понимания развития тюркской культуры и эволюции языка. Эти памятники представляют собой ценные исторические документы, которые освещают не только примеры письменной литературы, но и социальные, политические и культурные особенности своего времени. Орхонские надписи, тексты, написанные на уйгурском алфавите, и такие произведения, как «Дивану Лугатит-Тюрк», оставили глубокий след в культуре тюркских народов и отражают богатое наследие тюркского мира. Исследования этих памятников в Азербайджане способствовали значительному прогрессу как в лингвистике, так и в литературе. Исследования этих произведений азербайджанскими учеными помогают сохранить и развить тюркский язык и его богатое культурное наследие. Таким образом, изучение древних тюркских письменных памятников имеет большое значение для понимания тюркской культуры и передачи этого наследия будущим поколениям.

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİ ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN FORMA VƏ MƏZMUN TAMLIĞINDA ROLU

Günay ƏLƏKBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Ədəbi dilin milliləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsinə xüsusi önəm verən Məhəmməd Tağı Sidqi öz əsərlərində maarifçilik ideyalarını qələmə alarkən məsdər tərkiblərinin poetik imkanlarını daim diqqətdə saxlamışdır. Eyni söz birləşmələrindən faydalanmaqla şair bədii dildə emosiolluğu təmin etmişdir. Yenilikçi söz ustası məsdər tərkiblərinin dildəki hegemon mövqeyini nəzərə aldığından bu feili birləşmələrin təsir gücünə istinadən həm gənc oxucuları müasirləşməyə səsləmiş, eyni zamanda dogma dilə sevgisini, bağlılığını bir daha ifadə etmişdir. Ədəbi dilin poetik imkanlarını nəzərə alan şair məsdər tərkiblərini məntiqi vurğu ilə deyiləcək məqamda işlətməmiş, təsiredicilik baxımından nitqin daha qüvvətli ifadəsinə nail olmuşdur.

Açar sözlər: məsdər, tərkib, emosionallıq, müasirləşmək, təsiredicilik, vurğu

Giriş

Azərbaycan klassik ədəbi dilində, eləcə də M.T.Sidqinin bədii-publisistik və elmi əsərlərində məsdər tərkiblərinin də mühüm yer tutması izlənilməkdədir. Bununla belə, məsdər tərkiblərinin mətn daxilində poetik funksiyasının tədqiqatçılar tərəfindən gərəkli səviyyədə öyrənildiyini söyləmək doğru olmaz. Halbuki müxtəlif məzmunlu tədqiqat əsərlərində və ayrı-ayrı qısa müddəalar şəklində məsdər tərkiblərindən ədəbi dil faktı kimi söz açıldığını görürük. Məsələn, S.N.Əhmədova “Məcməüş-şüəra ədəbi məclisi və XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti” adlı dissertasiyasında Haşım bəy Saqibin yaradıcılığından bəhs edərək yazmışdır: “Haşım bəy Saqib poetik təfəkkürünün gücü ilə mövcud ənənəyə yeni tərəvət gətirmişdir. Bundan başqa, Haşım bəy ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə bildiyi halda, hətta müasirlərinə nisbətən imkanı daxilində ərəb-fars tərkibli ifadələrdən istifadə etməmiş, Azərbaycan dilinin saflığına riayət etmiş, bacardığı qədər ən savadsız adamın belə anlayacağı qədər izafət tərkiblərini, feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkiblərini ən sadə və nizamlı şəkildə şeirin sintaksisinə uyğunlaşdırmışdır” [4, s. 90].

Düşündürücüdür ki, sintaksisə dair dərsləklərdə də məsdər tərkiblərindən feili birləşmələr daxilində, həm də çox zaman ümumi şəkildə söz açılmışdır. Məsələn, Ə.Z.Abdullayev, N.Q.Cəfərov, Y.M.Seyidov və A.Q.Həsənovun müəllifliyi ilə 2009-cu ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis” kitabında “İsmi birləşmələr” başlığı altında birinci növ, ikinci növ, üçüncü növ təyini söz birləşmələri, eləcə də qeyri-təyini ismi birləşmələr, zərf birləşmələri ayrı-ayrılıqda təhlil olunsa da, məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri vahid “Feili birləşmələr” başlığı altında dəyərləndirilmişdir [2, s. 39-75].

H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” dərslində, ümumiyyətlə, feili birləşmələr mövzusunə toxunulmayıb [9, s. 248-263]. Müəllifi B.Xəlilov olan “Müasir Azərbaycan dili” kitabının “Feili birləşmələr” bölməsində əvvəlcə N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.Z.Hacıyeva, V.L.Qodlovski, M.Şirəliyev kimi türkoloqların feili birləşmələr, xüsusən də feili bağlama tərkibləri mövzusunə münasibəti dəyərləndirilmiş, feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Eyni elmi mənbədə feili birləşmələrdən ümumi şəkildə söz açılarkən məsdər tərkiblərindən də bəhs edilmiş, bununla belə, mürəkkəb mübtədaların, ismi xəbərlərin, tamamlıqların, zərflərlərin ifadə vasitələri sırasında məsdər tərkiblərinin olduğu da göstərilmişdir [5, s. 49-62]. Halbuki nitq mədəniyyəti mütəxəssislərinin fikrincə, məsdər tərkiblərinə

yalnız dil konstruksiyası kimi yanaşmaq doğru deyil. Məsələn, “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı dərsliyində N.Abdullayev məsdər tərkiblərinin mətn daxilində müəllif ideyası ilə əlaqəsini belə mənalandırmışdır: “... Məsdər tərkibləri cümlədə sözlər arasında əlaqəni yığcam şəkllə salır, mənanı dəqiqləşdirir, fikrin qısa və yığcam ifadəsinə xidmət edir” [3, s. 186].

Maraqlıdır ki, feili birləşmələrin poetik funksiyası nəzəriyyəçi alimlərin də diqqətini cəlb etmiş, yeni məzmunlu tərkiblərin qələmə alınması birbaşa yazarların yenilikçiliyi ilə əlaqələndirilmişdir. Budur, tanınmış ədəbiyyatşünas A.Hacıyev cəmiyyət həyatı ilə ədəbi dil münasibətlərində bir harmoniya görərək yazmışdır: “*Xalq həyatının zənginliyi, təsərrüfatın, mədəniyyətin və adət-ənənənin inkişafı, ictimai-iqtisadi və siyasi əlaqələrin yönü, yeniliyin rəngbərəngliyi dilə təsir göstərir. Dildə yeni sözlər, yeni ifadə tərzii yaranır, bəzən köhnə sözlər fəallaşır, yeni mənə alır, bir sıra sözlər köhnəlir, işləkliyi itirir. Dilin zənginləşməsində, yeni söz, ifadə və tərkiblərin yaranmasında, dil laylarının hərəkətə gətirilməsində “hissiiyyətə, marağa və fərdi əxlaqın şərtlərinə və gündəlik həyata” (D.Pisarev) yaxın olan ədəbiyyat əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ədəbiyyatı yaradanlar bilirlər ki, “ümumxalq dili dənizinin dalğaları sahilsiz və dubsiz olur” (İ.Turgenev)” [5, s. 165].*

M.T.Sidqi əsərlərinin dili deməyə əsas verir ki, tanınmış şair-pedaqoq maarifçilik ideyalarının ifadəsi zamanı fikrin daha təsiredici şəkildə təqdimi məqsədilə məsdər tərkiblərinin poetik imkanlarından yaradıcılıqla faydalanmışdır. Doğrudur, klassik ədəbi nümunələrdə, o cümlədən M.Füzuli, M.P.Vaqif əsərlərinin dilində yüzlərlə məsdər tərkiblərinə rast gəlmək mümkündür. “*Bihudə degil bu könlüm almaq, Gəlmək, başım üzrə sayə salmaq*” [7, s. 195], “*Hala ki, nəzarən oldu müşkil, Durmaq nə üçün mənə müqabil?*” [7, s. 199], “*Dəlili-cəhldir eşq əhlinə surətpərəst olmaq*” [7, s. 201], “*İçdigindir nişatılən meyi-saf, Kövsər ummaq degil sənə insaf*” [7, s. 244] kimi nümunələr Azərbaycan dilinin sintaqmlar sistemində məsdər tərkiblərinin mühüm yer tutmasını bir daha təsdiqləməkdədir. Həmçinin Ş.Abasova “Heca vəznli – ana dilli şeirimizin zirvəsi” məqaləsində M.P.Vaqif şeirinin dilindən bəhs edərkən yazmışdır: Onun poeziya dili nəinki dövrünün, XVIII əsrin, eləcə də gələcək əsrlərin bugünkü Azərbaycan şeirinin də təmiz ana dilidir.

*Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadən, nə şanədəndir [1, s. 23].*

Diqqət yetirdikdə görürük ki, M.P.Vaqifə məxsus yuxarıdakı bənddə 5 söz birləşməsi işlədilmişdir ki, onlardan ikisi məsdər tərkibidir. Yəni klassik ədəbi nümunələrdə feili birləşmələr, o cümlədən məsdər tərkibləri, ilk növbədə, yaradıcı insanın dogma dilə bağlılığından xəbər vermişdir.

Lakin M.T.Sidqi yaradıcılığında vəziyyət bir qədər başqadır. Ümumiyyətlə, şairin klassik üslubda yazdığı şeirlərdə, demək olar ki, məsdər tərkibləri ilə təsadüfən qarşılaşıırıq. O halda da məsdər tərkibləri sanki yaşanan cəmiyyətin problemlərini, müəllifin maarifçilik düşüncəsinin müəyyən tərəflərini ifadə etməkdədir. Məsələn, şairin “Cana, bu sözlərin məni çox gətirdi riqqətə” misrası ilə başlayan qəzəlində sanki klassik ədəbiyyatda olduğu kimi, lirik qəhrəmanın vüsəl həsrətindən danışılır. Lakin şeirin məzmunundan aydın olur ki, M.T.Sidqinin lirik qəhrəmanı öz sələflərindən tamamilə fərqlənməkdədir, daha çox həyat qayğıları ilə yaşayan aşiq məhəbbətə düşdüynə görə özünü qınayır, yaşadığı vilayətdən narazılığını birbaşa ifadə edir. Qəzəldəki məsdər tərkibi isə (dərdi-dilimi kağıza yazmaq) lirik qəhrəmanın maarifçiliklə, yazı ilə, kağızla, kitabla bağlılığına işarədir:

*Cana, bu sözlərin məni çox gətirdi riqqətə,
Amma necə davam eyləyim dərdi-firqətə?
...Allah görüm xarab eyləsin bu vilayəti,
Lənət gələ bu ruzigarə, bu növ vilayətə!
... Dərdi-dilimi kağıza yazmaq mahaldır,*

*Billah, kitabətlə yetişməz nihayətə.
Bir rəmz, bir işarə kifayətdir arifə,
Lazım deyil şərh verim bu hekayətə [8, s. 50-51].*

Maraqlıdır ki, M.T.Sidqinin maarifçilik şeirlərində, eləcə də elmi-publisistik əsərlərində məsdər tərkiblərinə daha çox rast gəlinməkdədir. Müəyyən mənada şair, ümumiyyətlə, alınma sözlərin dildən çıxarılması istiqamətində deyil, dilimizin leksik qatındakı alınmaların işləklilik dərəcəsini artırmaq istiqamətində iş aparmış, bunun üçün məsdərlərin dildəki hegemon mövqeyindən gərəyincə faydalanmışdır.

*Vacibdi şəriət əhli olmaq,
Can tək həsəd içrə gizli qalmaq,
Rübənd tutub, niqab salmaq,
Məndən sizə yadigar, qızlar [8, s. 20].*

Əlbəttə ki, yuxarıdakı bənddə şeirin həm forma, həm də məzmun tamlığı məhz məsdər tərkibləri vasitəsilə təmin edilmişdir. Daha doğrusu, bəndin qafiyə sistemi tərkiblərinin əsas tərəfləri ilə yaradılmaqla bərabər, “şəriət əhli olmaq”, “can tək həsəd içrə gizli qalmaq”, “niqab salmaq” kimi məsdər tərkiblərinin formalaşdırılması da qızların təhsilləndirilməsi işinə hesablanmışdır. Digər tərəfdən, şeirdən dövrün tələbinin birbaşa feili birləşmələrlə nəzər nöqtəsinə çəkilməsi artıq şairin doğma dilə sevgisini təsdiqləməkdədir.

“Məmmədəliyə nəsihət” şeiri məzmun baxımından tamamilə maarifçilik ideyalarının təbliğindən ibarətdir. Oğluna xitabən yazdığı bu mənzum nəsihətnamədə M.T.Sidqi vətən övladlarını məktəbə dəvət edir, elmləri öyrənməyə səsləyir, cəhalətdən xilas yolunun elmdə olduğunu bildirir. Maarifpərvər şair məxsusi vurğulayır ki, hər bir məktəbli xarici dil öyrənməyə xüsusi diqqət yetirməlidir:

*Ömrünü məsrəf eylə bir neçə il,
Taki təhsil edəsən bir neçə dil.
Urusu, farsı, türkü, həm ərəbi,
Onları bilmək artırır ədəbi [8, s. 21].*

İstər “Elmi şərəfəti”, istərsə də “Məmmədəliyə nəsihət” şeirlərində məsdər tərkiblərinin cümlə üzvü kimi mübtəda vəzifəsini yerinə yetirməsi sadəcə qrammatik göstəricidir. Əsas məsələ isə ondan ibarətdir ki, həmin feili birləşmələr məntiqi vurğu ilə əlaqəli şəkildə müəllif ideyasını ifadə etməkdədir. Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatlarda məntiqi vurğu birbaşa dilin üslubi imkanları probleminə aidliklə öyrənilir. S.Seyidova “Üslubi fonetika və onun tədqiqi məsələləri” məqaləsində yazır: “Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, heca vurğusu ilə yanaşı, məntiqi vurğunun da fikrin dəqiq çatdırılmasında, danışanın məqsədinin düzgün anlaşılmasında rolu böyükdür. Heca vurğusundan fərqli olaraq, məntiqi vurğu söz vurğusudur, nisbətən sərbəstdir, mətndəki istənilən sözün üzərinə düşə bilər. Ancaq burada da hər hansı bir systemsizlikdən danışmaq olmaz, çünki məntiqi vurğu altına düşən söz, adətən, xəbərin yanında işlənir, baş verən iş, hal və prosesin kimə, nəyə aid olmasını ön plana çəkir. Lakin bu qayda standart deyildir, ünsiyyətdə olanların məqsədindən asılı olaraq, məntiqi vurğunun yeri dəyişə bilər [11, s. 97].

Məsdər tərkibləri ilə bağlı M.T.Sidqi yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, maarifçi fikirlərin daha emosional şəkildə ifadəsindən ötrü şair çox zaman bu feili birləşmələri məntiqi vurğu ilə deyiləcək məqamda işlətməmişdir. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqi əsərlərində məsdər tərkibləri poetik dili zənginləşdirməklə bərabər, nitqin təsiredicilik səviyyəsini yüksəltmişdir. Bu fikrin təsdiqi üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirmək kifayətdir: “*Amma bir kəs ki, vəqf maldan bir zad oğurlaya, onun əlini kəsmək lazım gəlməz*” [8, s. 43]; “*Qələmdandan düşüb, asudə olduq nar yazmaqdan*” [8, s. 60]; “*Elm qazanmaq həvəsilə məktəbi sevən şagirdlər və elmin qədr və qiymətini bilən balaca uşaqlar bu böyük nemətin müqabilində gündə min dəfə Allah taalaya şükür və sənə etsə,*

yenə azdır” [9, s. 65].

Nəticə

M.T.Sidqi müxtəlif məzmunlu əsərlərində çoxsaylı məsdər tərkibləri işlətməklə yanaşı, bu birləşmələrin məzmunca sadələşməsi və milliləşməsi məsələsini daim diqqətdə saxlamış, bu yolla da Azərbaycan ədəbi dilinin öz daxili imkanları hesabına cilalanmasına nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova, Ş. Heca vəznli – ana dilli şeirimizin zirvəsi // Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 7 dekabr 2017, – 2017, – s. 22-24.
2. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. / Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. 424 s.
3. Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti / N.Ə.Abdullayev. Bakı: 2013. 277 s.
4. Əhmədova S.N. “Məcməüş-şüəra ədəbi məclisi və XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühiti. Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 2023, s. 90// ü.s. 182 <https://literature.az/raAdmin/uploads/files/2024/02/19/22/09cceb2ebd1df95f1d9384de10f7bbef.pdf>
5. Hacıyev, A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / A.Hacıyev. – Bakı: – 2010. – 370 s.
6. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) / B.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2017. – 428 s.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. II cild / tərt. ed H.Araslı; red. T.Kərimli – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 336 s.
8. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri / tərt. ed. İ.Həbibbəyli. Bakı: Kitab Klubu MMC, 2017. 286 s.
9. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri / tərt. ed. İ.Həbibbəyli; red. Ə.Qədimov. –Bakı: Çaşıoğlu, – 2004. – 284 s.
10. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, – 1990. – 376 s.
11. Seyidova, S. Üslubi fonetika və onun tədqiqi məsələləri // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, 2022. №1, s. 97-103.

SUMMARY

Mahmmad Taghi Sidqi, who attached special importance to the nationalization and democratization of the literary language, always kept in mind the poetic possibilities of infinitive structures while writing down the ideas of enlightenment in his works. By taking advantage of the same word combinations, the poet ensured emotionality in the artistic language. Since the innovative word master took into account the hegemonic position of infinitive structures in the language, referring to the influence of these verb combinations, he called on young readers to modernize, and at the same time expressed his love and attachment to the native language once again. Taking into account the poetic possibilities of the literary language, the poet used infinitive structures at the point where they would be said with logical emphasis, and achieved a stronger expression of speech in terms of impact.

Keywords: *infinitive, structure, emotionality, modernization, impact, emphasis*

QÜTBÜN "XOSROV VƏ ŞİRİN" ƏSƏRİNİN LEKSİKASI

Jalə HACIZADƏ

hacizadejale17@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, Əbülhəsən Qütbənin "Xosrov və Şirin" əsəri üzərindəki təsirini və əsərin leksik xüsusiyyətlərini araşdırır. Qütb, Nizami Gəncəvinin bu klassik əsərinin daha dərinləndirilməsi üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır. Məqalə, Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin poetik və dil baxımından zənginliyini necə işıqlandırdığını və əsərin ədəbi dəyərlərini necə dərinləşdirdiyini təhlil edir.

Qütbün əsər üzərindəki təhlili, Nizaminin əsərindəki sevgi, məhəbbət, şəhərsalma və idealizm kimi anlayışları dərin şəkildə işıqlandırır. Əsərdə istifadə olunan leksika, simvollar və metaforalar əsərin poetik quruluşunu və ideyasını təcəssüm etdirir. Qütb, əsərdəki bu dil və üslub xüsusiyyətlərinin yalnız bədii deyil, həm də fəlsəfi və etik aspektlərini mükəmməl şəkildə izah edir.

Məqalədə, Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin dilinin çoxşaxəli təhlilinə və şairin istifadə etdiyi frazeoloji birləşmələrə verdiyi xüsusi diqqət də vurğulanır. Əsərin leksik xüsusiyyətləri, həm də dövrün sosial və mədəni həyatını əks etdirir, oxucuya dövrün ruhunu və dəyərlərini başa düşməyə imkan verir. Nəticə olaraq, Qütb Nizami Gəncəvinin əsərini daha dərinləndirən anlamağa, onun dilini və fəlsəfi düşüncələrini oxucuya düzgün şəkildə təqdim etməyə xidmət edən vacib bir təhlil həyata keçirmişdir. Məqalə, "Xosrov və Şirin" əsərinin leksikasının və dil xüsusiyyətlərinin Nizami ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu, həmçinin dövrün mədəni və fəlsəfi kontekstini başa düşməkdəki əhəmiyyətini vurğulayır.

Bu xülasə məqalənin əsas mövzularını və Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri üzərindəki təhlilinin mahiyyətini ümumi şəkildə təqdim edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Qütb Xarəzm, "Xosrov və Şirin", Nizami Gəncəvi, xalqlar, tarixi faktlar, leksika, simvol və s.

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələrindən biri olan "Xosrov və Şirin" əsəri, Firdovsi və Nizami Gəncəvinin məşhur «Şahnamə» və «Xəmsə» əsərlərindən sonra, öz zəngin leksikası ilə də diqqət çəkir. Bu əsər, yalnız poetik məzmunu ilə deyil, həm də dil və üslub baxımından dərin mənalar və gözəl leksik təfərrüatlar təqdim edir. Əsərin leksikası həm ənənəvi dil xüsusiyyətlərini, həm də ədəbi üslubu yansıdan müxtəlif frazeoloji birlikləri, deyimləri, metaforaları və simvolları əhatə edir. Məqalədə məqsədimiz, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin leksik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, əsərdə istifadə olunan dil və ifadələrin mənalarını və funksiyalarını təhlil etməkdir.

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsəri, "Xəmsə"-nin ikinci böyük epik poemasıdır. Əsər, Azərbaycan, İran və Orta Şərq ədəbiyyatlarında sevgi, dram və idealizmin birləşməsi ilə məşhur olmuşdur. Xosrov, Sasanilər imperiyasının şahı, Şirin isə bir erməni şahzadəsi olaraq əsas personajlardır. Əsərdəki süjet, onların qarşılıqlı sevgisi, Xosrovun öz vəzifələri ilə Şirinə olan sevgisi arasında yaranan çətinlikləri və həsrətləri təsvir edir (4, 84).

Bu əsərin leksikası, sadəcə ədəbi və poetik yönələri ilə deyil, həm də o dövrün ictimai və mədəni şəraitini əks etdirən müxtəlif terminləri ilə zəngindir. Leksikanın genişliyi və rəngarəngliyi, əsərin zəngin məzmununun bir hissəsi olaraq əks olunur.

"Xosrov və Şirin" əsərində istifadə olunan leksika, əsasən, klassik fars və Azərbaycan dilinin poetik

xüsusiyyətlərini birləşdirir. Bu leksikanın təhlilində aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri vurğulamaq olar:

Nizami Gəncəvi, "Xosrov və Şirin" əsərində çoxsaylı metaforalardan istifadə edir. Bu metaforalar əsasən sevgini, kədəri, məhəbbəti və mənəvi inkişafı simvolizə edir. Məsələn, "Xosrov və Şirin"-in əsasında, "qəlb" və "göz" simvolları müntəzəm şəkildə rast gəlinir. Bu simvollar, oxucunu mənəvi dünyaya daxil etməklə yanaşı, onların daxili aləminin zənginliyini də əks etdirir.

Qəlb: Həm fiziki, həm də mənəvi anlamda istifadə edilir. Şahın qəlbi yalnız siyasət və hökmranlıqla deyil, həm də sevgiyə, Şirinə olan eşqi ilə zənginləşir.

Göz: Şirinin gözləri, Xosrovu sehirləyən, ona dərin hisslər və məhəbbət yansıdan bir vasitə kimi təsvir edilir. Burada gözlər həm də "iç dünyanı" xarici dünyaya çatdıran bir simvoldur.

Simvolların istifadəsi ilə Nizami, təbii və psixoloji dünyanın poetik bir obrazını çəkir (5, s. 77).

Əsərin leksikasında istifadə olunan frazeoloji birləşmələr və deyimlər də çox sayda və maraqlıdır. Bu frazeologizmlər həm dilin zənginliyini, həm də ədəbi üslubun xüsusi bir xüsusiyyətini nümayiş etdirir. Məsələn:

"Üzünə qəm-qüssə düşmək": Bu deyim əsərdə, Xosrovun Şirindən uzaqlaşdığı zaman üzündə yaranan kədəri təsvir etmək üçün istifadə olunur.

"Qızıl gülümsəmək": Xosrova aid olan bu ifadə, onun sevgilisi Şirinlə olan münasibətlərindəki şirin və gözəl duyğuları təsvir edir.

Frazeoloji birləşmələr yalnız dilin poetik xüsusiyyətlərini göstərmir, həm də həmin dövrün xalq həyatına aid gündəlik ifadələrin mədəni və emosional kontekstini təqdim edir.

Nizami, əsərində istifadə etdiyi dilin rəngarəngliyini və poetik gözəlliyini artırmaq üçün çoxsaylı sinonimlərdən yararlanmışdır. Onun məqsədi bir düşüncəni və ya hissi müxtəlif cəhətləri ilə ifadə etməkdir. Məsələn, "gözəl", "gözəllik", "kamal" kimi sözlər müxtəlif formalarda təkrarlanaraq oxucunu daha dərin və zəngin hisslərə yönəldir.

"Kamala çatmaq": Nizami, insanın yüksək mənəvi və fiziki gözəlliyə, ideal mükəmməlliyə çatmasını təsvir etmək üçün bu ifadədən istifadə edir. Şirinlə Xosrovun sevgisi bu kamalın simvoludur (1, s. 95).

Bununla yanaşı, əsərdə "məhəbbət", "sevgi", "eşq" və "həsrət" kimi terminlər müxtəlif sinonimlərlə təkrarlanır və hər dəfə fərqli mənə qatları əlavə olunur.

"Xosrov və Şirin" əsərinin leksikasını təkcə dil və üslub baxımından deyil, həm də sosial və mədəni kontekstdə qiymətləndirmək vacibdir. Əsərin ərsəyə gəldiyi dövrün cəmiyyətinin dəyərləri və inanc sistemləri, dilin və leksikanın formalaşmasında mühüm rol oynayıb. Məsələn, əsərdəki bir çox ifadə və obraz, həmin dövrün döyüşkən, qəhrəmanlıq və mədəniyyət anlayışlarını əks etdirir.

"Süleyman tacı", "Qəhərəman kəlməsi": Bu və buna bənzər ifadələr, dövrün monarxik və hökmdar ideologiyasını, həmçinin ədəbiyyatın yüksək mədəniyyətini vurğulayan motivlərdir. Burada "tac" və "hökmlərlik" kimi terminlər, həm şahın, həm də sevgi və mədəniyyətin təmsilçisi olaraq Xosrovu simvollaşdırır.

"Xosrov və Şirin" əsəri yalnız dil və leksika baxımından deyil, həm də poetika baxımından zəngin və mürəkkəbdir. Əsərin şairi Nizami, bir tərəfdən ənənəvi şeir formalarına riayət etmiş, digər tərəfdən isə yeni poetik üsullar tətbiq etmişdir. Bu, dilin zənginliyini və ədəbi təhlilin dərinliyini artırır. Əsərdəki leksik elementlər, xüsusən də "əsrarəngiz", "gözəllik" və "sevgi" kimi anlayışlar, Nizaminin poetik üslubunun dərinliyini və zənginliyini nümayiş etdirir.

"Xosrov və Şirin" əsərinin leksikası, yalnız dilin sadə və mürəkkəb qatlarını deyil, həm də onun sosial, mədəni və poetik kontekstini əks etdirir. Əsərdəki frazeoloji birliklər, sinonimlər, metaforalar və simvollar, Nizami Gəncəvinin dilə və ədəbiyyata olan ustalığını, həmçinin həmin dövrün düşüncə və hissiyatını çox yaxşı şəkildə təqdim edir. Bu leksik analiz, "Xosrov və Şirin" əsərinin zəngin poetik və fəlsəfi dəyərlərini başa düşməkdə oxuculara kömək edəcək (3, s. 20).

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.A.Quliyev. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə), Bakı, Elm, 2001, 192 s.
2. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. Bakı, Lider, 2004, 392 s.
3. Ə.Quliyev. Nizami “Xosrov və Şirin”nin türkcəyə ilk tərcüməsi (XIV əsr) və əsərin bəzi dil xüsusiyyətləri // AMEA-nın NB-nın Xəbərləri, 2008, №4, s. 19-23
4. S.Ə.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
5. Şirəliyev İ. Nizami Gəncəvinin əsərlərində poetika və leksika. Bakı: "Elm" nəşriyyatı. 2012
6. Süleymanov A. Azərbaycan ədəbiyyatında klassik poetik üslub və onun müasir dövrdəki yeri. Bakı: "Qafqaz Universiteti" nəşriyyatı. 2015
7. Əfəndiyev H. Şahnamə və Xəmsə: Nizami Gəncəvi və Firdovsinin ədəbi təsiri. Bakı: "İnnovasiya" nəşriyyatı. 2018
8. Aliyev A. Fars ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı. 2017
9. İsmayılov R. Ədəbi təhlil və tənqidi fikir. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı. 2005

SUMMARY

This article examines the influence of Abulhasan Qutba on the work "Khosrov and Shirin" and the lexical features of the work. Qutb plays an important role for a deeper understanding and appreciation of this classic work of Nizami Ganjavi. The article analyzes how Qutb illuminates the poetic and linguistic richness of "Khosrov and Shirin" and deepens the literary values of the work. Qutb's analysis of the work deeply illuminates concepts such as love, affection, urban planning and idealism in Nizami's work. The vocabulary, symbols and metaphors used in the work embody the poetic structure and idea of the work. Qutb perfectly explains not only the artistic, but also the philosophical and ethical aspects of these linguistic and stylistic features in the work.

The article also emphasizes Qutb's special attention to the multifaceted analysis of the language of "Khosrov and Shirin" and the phraseological combinations used by the poet. The lexical features of the work also reflect the social and cultural life of the time, allowing the reader to understand the spirit and values of the time. In conclusion, Qutb Nizami has carried out an important analysis that serves to understand Ganjavi's work more deeply and to present his language and philosophical thoughts to the reader in a correct way. The article emphasizes the role of the lexicon and language features of "Khosrov and Shirin" in the development of Nizami literature, as well as its importance in understanding the cultural and philosophical context of the period.

This summary provides an overview of the main themes of the article and the essence of Qutb's analysis of Khosrow and Shirin.

Keywords: Azerbaijani language, Qutb Kharazm, "Khosrov and Shirin", Nizami Ganjavi, peoples, historical facts, vocabulary, symbols, etc.

FİZİKA-RİYAZİYYAT

KOMPTON EFFEKTİ NƏTİCƏSİNDƏ ASTROFİZİKİ OBYEKTŁƏRİN ŞÜALANMA SPEKTRİNDƏ SÜRÜŞMƏLƏR

Rizvan XƏLİLZADƏ
rizvankhalilzade10@gmail.com

Mirnamik BƏŞİROV
Bakı Dövlət Universiteti

Yüksək enerjili fotonların elektronlarla qarşılıqlı təsiri - kompton effekti (KE) nəticəsində astrofiziki obyektlərdə- xüsusilə aktiv nüvəli qalaktikalar, qara dəliklər və supernova qalıqları kimi yüksək enerjili astrofiziki obyektlərdə (AO) şüalanmanın enerjisinin yayılmasına, yüksək enerjili fotonların sıxlığında azalma və dalğa uzunluqlarının intensivliyinin artmasına və şüalanma spektrinin formasında dəyişikliklərə səbəb olur. KE nəticəsində şüalanma spektrinin yüksək enerjili hissəsi zəifləyir və şüalanmanın spektral xətti genişlənir. Astrofizikada KE birbaşa olaraq müəyyən AO-ların spektral xüsusiyyətlərinin dəyişməsindən müəyyən edilir və bu 100 keV ilə bir neçə GeV enerji intervalı arasında müşahidə olunur. KE xüsusi olaraq **rentgen şüaları**, **qamma şüaları** və **yüksək enerjili fotonlar** ilə əlaqəli olduğuna görə, bu effektin müşahidə edilməsi üçün yüksək həssaslıq tələb edən teleskoplar və detektorlar istifadə olunur.

AO-də KE nəticəsi kimi enerji spektrdə enerji dəyişmələri, spektr sürüşmələri riyazi olaraq araşdırılmışdır. Bu effektin müşahidəsi aparılarkən müəyyən xətlər baş verir. Yaranan xətləri aradan qaldırmaq üçün müşahidə dəqiqliyini artırmaq, arxa planın düzgün çıxarılması, cihazların işlənməsində olan səhvlərin azaldılması tələb olunur. Sonradan statistik analizlər, simulyasiyalar və rəqəmsal filtrləmə kimi metodlardan istifadə olunur.

AO-da KE nəticəsində şüalanma spektrinin dəyişməsi KE üçün klassik düstur ilə təyin edilir.

$$\lambda' - \lambda = \frac{h}{m_e c} (1 - \cos\theta)$$

$$\lambda_c = \frac{h}{m_e c}$$

Bu ifadələr ilə yüksək enerjili fotonların elektronlarla qarşılıqlı təsiri nəticəsində maksimum dəyişiklik halı üçün qara dəliklərin akresiya diskində şüalanmanın spektrində baş verən dəyişiklikləri hesablamaq mümkündür.

İlkin dalğa uzunluğu 0.001 nm olan foton üçün olan hala baxaq

$$\theta = 180^\circ \quad \lambda_c = 2.43 \times 10^{-12} \text{ m}$$

$$\lambda' - \lambda = 2.43 \times 10^{-12} \times (1 - (-1)) = 4.86 \times 10^{-12} \text{ m}$$

$$\lambda' = 1 \times 10^{-12} + 4.86 \times 10^{-12} \text{ m} = 0.00586 \text{ nm}$$

$$\Delta \lambda = 0.486 \text{ nm}$$

Buradan görünür ki, KE nəticəsində səpilən fotonun dalğa uzunluğunda artım müşahidə olunur və şüalanan fotonun dalğa uzunluğu spektrin qırmızıya tərəf oblastına doğru sürüşür. Bununla bərabər AO-da KE nəticəsində şüalanmanın enerji spektrində dəyişir və səpilən fotonun enerjisi azalır.

Fotonun ilkin enerjisi: $E = \frac{hc}{\lambda}$

Sabitləri və baxdığımız halda dalğa uzunluğunun $\lambda = 0.001nm$ qiymətini nəzərə alsaq $E=1.24$ MeV

Səpilən fotonun KE baş verdikdən sonrakı enerjisi

$$E' = \frac{hc}{\lambda'}$$

Hesabladığımız dalğa uzunluğunun $0.00586nm$ qiymətini nəzərə alsaq enerjinin KE-dən sonrakı qiymətini təqribi olaraq $E=0.212$ MeV olaraq alarıq.

Nəticə etibarı ilə baxdığımız halda AO-da KE nəticəsində səpilən fotonun dalğa uzunluğu artdı və həmin miqyasda enerjisi azaldı.

AO-də spektrlərin analizində KE nəzərə alınması əhəmiyyətə malikdir. AO də KE nəzərə alınması spektrlərin daha dəqiq işlənməsi üçün əhəmiyyətlidir. Çünki, astrofiziki mühitlərdə baş verən yüksək enerjili proseslər, qalaktika və qalaktika topalarının tədqiqi və bu qalaktika topalarının kütləsi və temperaturu beləcə də, kainatın təkamülü haqqında məlumatlar almağa imkan verir.

MADDİ NÖQTƏNİN HƏRƏKƏT TRAYEKTORİYASININ TƏNLIYININ KOORDİNAT ÜSULU İLƏ TƏRTİBİ

Səbinə MƏMMƏDZADƏ Abdulla HƏSƏNOV
sebinemammedova860@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Koordinat metodu riyaziyyat, fizika və mühəndislik problemlərinin həllində istifadə olunan fundamental yanaşmalardan biridir. Bu üsul həndəsi obyektləri təmsil etmək və onların xassələrini təhlil etmək üçün koordinat sistemindən istifadəyə əsaslanır. Koordinat metodundan istifadə mürəkkəb həndəsi, həmçinin digər müxtəlif elm sahələrinə-riyaziyyat, fizika və mühəndisliyə aid məsələləri həlli daha asan olan cəbri tənliklərə çevirməyə imkan verir.

Koordinat metodu həndəsə dilindən cəbr dilinə çevirmənin universal yolunu təmin edir.

Koordinat metodundan istifadə edərək məsələnin həllində birinci və bəlkə də ən vacib mərhələ koordinat sisteminin düzgün seçimidir. Yəni məsələnin xarakterindən asılı olaraq ən əlverişli koordinat sistemi seçilir – dekart, polyar, silindrik və ya sferik.

Bu məqalədə də maddi nöqtənin hərəkətinə aid verilənlərə görə onun trayektoriyasının tənliyi koordinat üsulu ilə tərtib edilmişdir.

Açar sözlər: nöqtə, çevrə, radius, əyri

Məsələni qoyuluşu. Mərkəzi O nöqtəsində olan a radiuslu çevrə verilmişdir, onun diametri BC -dir. Dəyişən A nöqtəsi bir çevrə boyunca hərəkət edir, OA şüası üzərində A nöqtəsindən BC düz xəttinə qədər olan məsafəyə bərabər olan OM parçası çəkilir. M nöqtəsinin cızdığı əyrinin tənliyini tapın.

Həlli. Əvvəlcə çevrəni təsvir edirik, sonra dekart koordinat sistemini seçirik. Koordinat sisteminin başlanğıcını çevrənin O mərkəzində qeyd edirik. Koordinat oxlarını şəkildəki kimi yönləndiririk. A nöqtəsinin vəziyyəti bir parametrlə - OA düz xəttinin Ox oxunun müsbət istiqaməti ilə əmələ gətirdiyi φ bucağı ilə birqıymətli təyin edilir (şəkil 1).

Seçilmiş koordinat sistemində görə $|OA| = a$, A nöqtəsinin koordinatları isə $A(a \cos \varphi; a \sin \varphi)$.

Şərtə görə $\overline{OM} = \lambda \overline{OA}$. $\lambda > 0$ əmsalını elə seçirik ki, $OM = AQ = a|\sin \varphi|$.

Beləliklə,

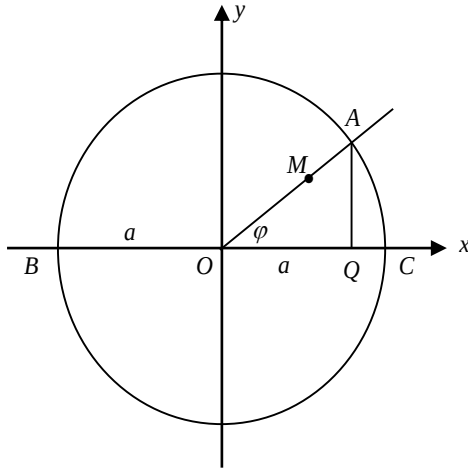
$$\overline{OM} = a|\sin \varphi| \frac{\overline{OA}}{|OA|} = |\sin \varphi| \overline{OA} \Rightarrow \overline{OM} = (a|\sin \varphi| \cos \varphi; a|\sin \varphi| \sin \varphi).$$

Yuxarı yarımmüstəviyə baxaq. Bu yarımmüstəvidə:

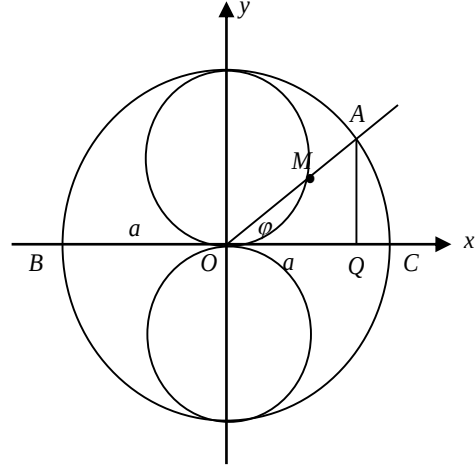
$$\sin \varphi \geq 0 \Rightarrow \overline{OM} = (a \sin \varphi \cos \varphi; a \sin^2 \varphi), \quad M(a \sin \varphi \cos \varphi; a \sin^2 \varphi).$$

Beləliklə, M nöqtəsinin yuxarı yarımmüstəvdə hərəkətinin parametrik tənlikləri aşağıdakı kimi olur [1, 2]:

$$\begin{cases} x = a \sin \varphi \cos \varphi, \\ y = a \sin^2 \varphi. \end{cases} \quad (1)$$

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Trayektoriyanın qeyri-aşkar tənliyini tapaq. Bunun üçün φ -ni tənliyin ifadəsindən çıxaraq.
 (1) tənliklər sistemindən:

$$\begin{cases} x = \frac{a}{2} \sin 2\varphi, \\ y = \frac{a}{2} (1 - \cos 2\varphi). \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \sin 2\varphi = \frac{2x}{a}, \\ \cos 2\varphi = 1 - \frac{2y}{a} \end{cases} \Rightarrow \left(\frac{2x}{a}\right)^2 + \left(1 - \frac{2y}{a}\right)^2 = 1. \quad (2)$$

(2) tənlini sadə çevirmələrlə

$$x^2 + \left(y - \frac{a}{2}\right)^2 = \left(\frac{a}{2}\right)^2 \quad (3)$$

şəkilinə gətiririk.

Tənliyin (3) ifadəsindən görünür ki, M nöqtəsi yuxarı yarımmüstəvidə mərkəzi $\left(0; \frac{a}{2}\right)$

nöqtəsində, radiusu $\frac{a}{2}$ olan çevrə cızır.

Aşağı yarımmüstəvidə:

$$\sin \varphi \leq 0 \Rightarrow \overline{OM} = (-a \sin \varphi \cos \varphi; -a \sin^2 \varphi), \quad M(-a \sin \varphi \cos \varphi; -a \sin^2 \varphi).$$

M nöqtəsinin aşağı yarımmüstəvidə hərəkətinin parametrik tənlikləri aşağıdakı kimi olur:

$$\begin{cases} x = -a \sin \varphi \cos \varphi, \\ y = -a \sin^2 \varphi \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = -\frac{a}{2} \sin 2\varphi, \\ y = -\frac{a}{2} (1 - \cos 2\varphi). \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \sin 2\varphi = -\frac{2x}{a}, \\ \cos 2\varphi = -\left(1 - \frac{2y}{a}\right). \end{cases}$$

Aşağı yarımmüstəvidə M nöqtəsi mərkəzi $\left(0; -\frac{a}{2}\right)$ nöqtəsində, radiusu $\frac{a}{2}$ olan çevrə cızır.

Aşağı və yuxarı müstəvidəki çevrələr Ox oxuna nəzərən simmetrikdir (şəkil 2).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hələ məsələnin həlli deyil. Biz yalnız hər bir φ -yə uyğun gələn bir $(x; y)$ nöqtəsinin olduğunu əldə etdik. Bu nöqtə radiusu $\frac{a}{2}$ olan çevrələr üzərində yerləşir. Tənliklər sistemindən φ -ni çıxararkən eynigüclü olmayan keçidlər edilmişdir. Ona görə də nəzəri olaraq ola bilər ki,

$$x^2 + \left(y - \frac{a}{2}\right)^2 = \left(\frac{a}{2}\right)^2$$

tənliyini ödəyən nöqtələr mövcuddur, amma verilmiş məsələnin həlli deyildilər.

Yoxlamaq lazımdır ki, alınan əyrinin bütün nöqtələri verilən məsələnin şərtini ödəyirmi? Əyri üzərində yerləşən ixtiyari $M(x; y)$ nöqtəsinə baxaq. Ümumiliyi pozmadan fərz edək ki, M nöqtəsi yuxarı yarımmüstəvidə yerləşir və

$$x^2 + \left(y - \frac{a}{2}\right)^2 = \left(\frac{a}{2}\right)^2.$$

Buradan

$$ay = x^2 + y^2.$$

OM şüasını çəkirik. Bu şüa a radiuslu çevrəni $A(x_A; y_A)$ nöqtəsində kəsəcək:

$$x_A = |OA| \cos \varphi, \quad y_A = |OA| \sin \varphi.$$

Əgər $\varphi = 0$ olarsa, $x_A = OA = a$, $y_A = 0$. Yəni bu halda A nöqtəsi C nöqtəsi ilə, M nöqtəsi O nöqtəsi ilə üst-üstə düşür. Deməli, alınan əyrinin hər bir nöqtəsi məsələnin şərtlərini ödəyir.

Nəticə

M nöqtəsi O nöqtəsindən BC -yə perpendikulyar keçən düz xətt üzərində mərkəzləri O nöqtəsindən $\frac{a}{2}$ məsafədə, radiusu $\frac{a}{2}$ olan iki çevrə cızır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A.İ., Y.Y. Məmmədov, Elementar riyaziyyat-həndəsə, -Naxçıvan, 2020,
2. Həsənov A.İ., Nəzəri mexanika, Bakı, 2022.
3. Александров А.Д., Нещетаев Н.Ю. Геометрия. – М.: Наука, 1990.
4. Колмогоров А.Н. Математика в ее историческом развитии. – М.: Наука, 1991

SUMMARY

The coordinate method is one of the fundamental approaches used in solving mathematical, physical, and engineering problems. This method relies on the use of a coordinate system to represent geometric objects and analyze their properties. By employing the coordinate method, complex geometric problems, as well as those related to mathematics, physics, and engineering, can be transformed into algebraic equations, which are easier to solve.

The coordinate method provides a universal way to transition from the language of geometry to the language of algebra. The first and arguably the most crucial step in solving a problem using the coordinate method is the correct selection of the coordinate system. Depending on the nature of the problem, the most convenient coordinate system—Cartesian, polar, cylindrical, or spherical—is chosen. In this article, equations for the trajectory of a material point are derived using the coordinate method based on given motion data.

Keywords: point, circle, radius, curve

MAQNİT SAHƏSİNİN TƏSİRİ İLƏ YAĞLARIN SIXIŞDIRILMASI ZAMANI ELEKTROKİNETİK VƏ REOLOJİ XASSƏLƏRİN DƏYİŞMƏSİNİN TƏDQIQI

Elnur ƏLİZADƏ

e.alizade.99@gmail.com

Orcid ID: 0009-0000-8531-1788

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə

Aparılan tədqiqat işi məsaməli mühitdə özlü mayelərin (yağların) maqnit sahəsinin təsiri altında sıxışdırılması prosesi təcrübə olaraq araşdırılmışdır. Təcrübələr üçün xüsusi qurğu hazırlanmış, müxtəlif təzyiq rejimlərində və maqnit sahəsinin tətbiqi ilə yağların sıxışdırılma dinamikası öyrənilmişdir. Sıxışdırma prosesi su ilə həyata keçirilmiş, müxtəlif təzyiqlər altında maye axın parametrləri izlənilmişdir. Tədqiqat zamanı maqnit sahəsi tətbiq olunmazdan əvvəl və sonra müqavimət, gərginlik və çıxan maye miqdarı təyin edilmişdir. Qrafiklərin təhlili göstərmişdir ki, maqnit sahəsinin tətbiqi transformator yağı, maşın yağı və parafinli yağın sıxışdırılma səmərəliliyinə fərqli təsir göstərmişdir. Maqnit sahəsi tətbiq edilmədən əvvəl transformator və maşın yağları üçün müqavimət dəyişməsi parafinli yağa nisbətən daha çox olmuşdur. Lakin maqnit sahəsinin tətbiqindən sonra bütün yağ növləri stabil müqavimət dəyişməsi nümayiş etdirmiş, parafinli yağın müqavimət dəyişməsi isə nisbətən az, dayanıqlı və sabit olmuşdur. Nəticələr göstərir ki, maqnit sahəsi tətbiq edildikdə yağların sıxışdırılma effektivliyi artır, elektrokinetik və reoloji xüsusiyyətlərdə dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu da neft yataqlarında hasilatın artırılması üçün maqnit sahəsinin perspektivli bir texnologiya kimi tətbiq olunma imkanlarını təsdiqləyir. Təcrübə nəticələri göstərir ki, maqnit sahəsi tətbiq edilən zaman məsaməli mühitdə yağın hərəkəti daha intensiv olur, bu da hasilat prosesinin optimallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan elmi tədqiqat işi maqnit sahəsinin neft hasilatında tətbiqinin effektivliyini sübut edir və gələcək tədqiqatlar üçün əsas yaradır.

Açar sözlər: maqnit sahəsi, neft, süxur, yağ, müqavimət, gərginlik, elektrokinetika, reologiya

Giriş

Neft sənayesində hasilatın effektivliyinin artırılması məqsədilə müxtəlif fiziki-kimyəvi metodlar tətbiq olunur. Bu sahədə alternativ yanaşmalar arasında maqnit sahəsinin tətbiqi son illərdə xüsusi maraq doğurmuşdur. Maqnit sahəsinin təsiri altında neftin və onunla birlikdə mövcud mayelərin reoloji və elektrokinetik xüsusiyyətlərinin dəyişməsi, eləcə də məsaməli mühitdə axın dinamikasının modifikasiyası müşahidə edilir. Məsaməli süxurların neftlə doyması və mayelərin həmin mühitdə hərəkəti, kapilyar qüvvələr, özlülük və səthi gərginlik kimi parametrlərdən asılıdır [1].

Bu tədqiqatın əsas məqsədi məsaməli mühitdə maqnit sahəsinin təsiri altında yağların sıxışdırılma dinamikasını araşdırmaq və bu prosesin neft hasilatına təsirini qiymətləndirməkdir. Maqnit sahəsinin mayelərə təsiri ilə bağlı aparılan əvvəlki tədqiqatlar göstərmişdir ki, maqnit sahəsi neftin struktur xüsusiyyətlərini dəyişdirir, onun özlülüyünü əhəmiyyətli dərəcədə azalda və axıcılığını artırır. Bu da neftin məsaməli süxurlar boyunca hərəkətini asanlaşdırır və hasilat prosesində sıxışdırma effektivliyini yüksəldir [2]. Bundan əlavə, maqnit sahəsinin təsiri ilə elektrokinetik proseslər aktivləşir ki, bu da neft və suyun qarşılıqlı təsirini dəyişərək neftin çıxarılmasını asanlaşdırır. Məsaməli mühitlərdə neftveriminin yaxşılaşdırılması, mayelərin bir-birinə bağlı məsamələr vasitəsilə hərəkətinə və yerdəyişməsinə əsaslanır. Bu hərəkətə kapilyar qüvvələr, mayenin özlülüüyü və fazalararası gərginlik kimi müxtəlif amillər təsir edir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, suvurma və qazvurma kimi neft hasilatını artırmaq üçün istifadə olunan ənənəvi üsullar, səmərəlilik, xərc və ətraf

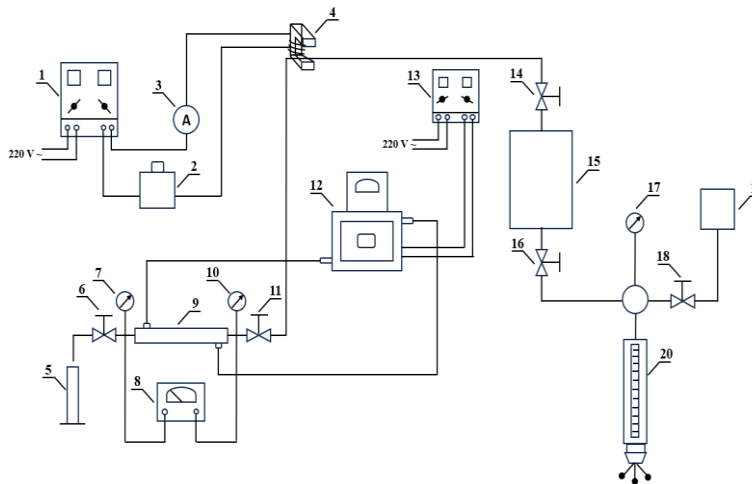
mühitə təsir baxımından məhdudiyyətlərə malikdir. Bu problemlər tədqiqatçıları maye axınına daha yaxşı nəzarəti təmin edə biləcək və ümumi bərpa faktorunu artırma biləcək alternativ üsulları araşdırmağa vadar etmişdir. Maye dinamikasında maqnit sahələrinin rolu bir neçə onilliklər ərzində, xüsusən də materialşünaslıq, biologiya və sənaye mühəndisliyi kimi sahələrdə əsas elmi araşdırma mövzusu olmuşdur [3].

Həyata keçirilən müasir tədqiqatlar məsaməli mühitdə mayelərin davranışına təsir etmək üçün maqnit sahəsinin istifadəsini təklif etmişdir. Xarici maqnit sahəsinin tətbiqi həm sıxışdırılan mayenin, həm də neftin axın modellərini potensial olaraq dəyişdirə bilər. Bu, müəyyən mayelərin maqnitləşmə xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqədardır, ki bu da sıxışdırma proseslərinin səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb ola bilər [4].

Məsaməli mühitlərdə mayelərin davranışına təsir edən əsas amillərdən biri elektrokinetikadır. Maqnit sahəsi tətbiq edildikdə, mayelərin içərisində yüklü hissəciklərlə qarşılıqlı təsir nəticəsində onların hərəkət xarakteri dəyişir və bu, sıxışdırma səmərəliliyinə təsir edə biləcək ikinci dərəcəli qüvvələrin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Maqnit sahəsinin təsiri altında neftin yerdəyişməsinin tədqiqi bir neçə mürəkkəb fiziki hadisələri əhatə edir. Bunlara maqnit sahəsinin mayenin axın xüsusiyyətlərinə təsiri, maqnit nanohissəcikləri və neft arasında qarşılıqlı təsir və maqnit qüvvələr səbəbindən məsaməli mühitin strukturunda dəyişiklik potensialı daxildir. Bu dinamikanın başa düşülməsi maqnit sahəsinin köməyi ilə gücləndirilmiş neftverimin artırılması üsullarının inkişafı üçün vacibdir. Bu, getdikcə çətinləşən laylardan neftin çıxarılmasının daha davamlı və səmərəli üsulunu təmin edə bilər [5].

Material və metodlar

Tədqiq olunan özlü mayelərin (yağ) məsaməli mühitdə sıxışdırılması prosesi şəkil 1-də təsvir olunan sxem üzrə həyata keçirilmişdir.

Şəkil 1. *Təcrübə qurğusunun sxematik təsviri*

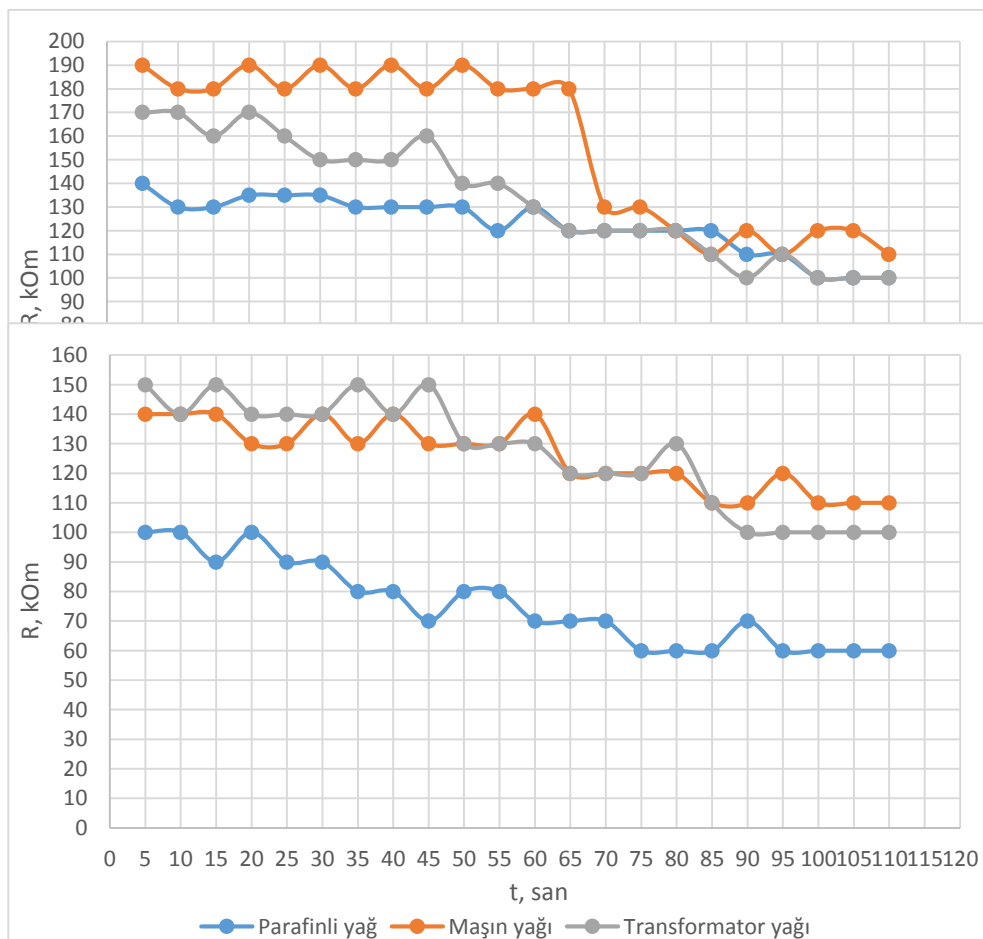
Təcrübə qurğusu bu hissələrdən ibarətdir: YCA-4A tipli cərəyan tənzimləyiciləri (1,13), SUNTEK 2000 VA tipli gərginlik tənzimləyicisi (2), voltampermetr (3), elektomaqnit (4), menzurka (5), ventillər (6,11,14,16,18), manometrlər (7,10,17), giriş müqaviməti yüksək olan URV-2M tipli potensiometr (8), yüksək yəziqli kolonka (9), termostat (12), PVT tipli yüksək təzyiqli bomba (15), maye üçün çən (19), ölçü press (20).

Uzunluğu 120.4 sm, diametri 4.2 sm olan xətti lay modeli götürülmüş, içərisi 75% kvars qumu, 25% gil qarışığından ibarət məsaməli mühit ilə doldurulmuşdur. Məsaməli mühitdən yağın

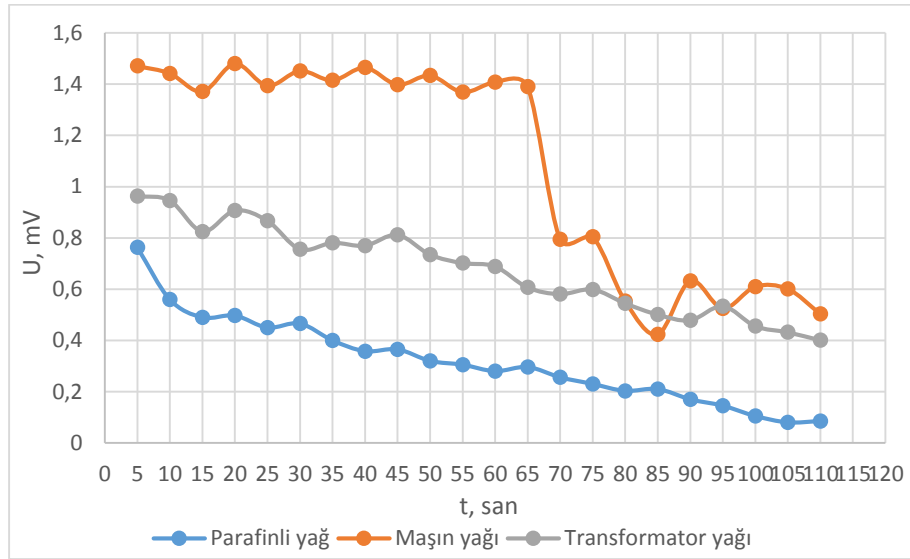
sıxışdırılması üçün bombanın giriş ventili bağlanır, çıxış ventili açılır və press vasitəsilə pressə çəndən yağ doldurulur. Daha sonra çəndən pressə gələn xətt bağlanır, bombanın giriş ventili açılır və press vasitəsilə yağ bombaya aşağıdan daxil olaraq porşeni yuxarı doğru qaldırmağa başlayır ki, bu da nəticədə porşenin yuxarısında olan, əvvəlcədən doldurulan suyun porşenin qaldırılma qüvvəsi nəticəsində məsaməli mühitə sıxışdırılmasını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübənin başlanğıcında suyun məsaməli mühitə çataraq oradakı yağı sıxışdırıb çıxartmasına müyyən vaxt tələb olduğundan, bunun üçün ilkin olaraq aşağı təzyiq qiymətləri 5-8 atm seçilib tətbiq olunmuşdur. Bu eləcə də suyun məsaməli mühitə daxil olarkən, süxuru bərabər və nizamlı islatmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Təcrübə zamanı artan təzyiqlər fərqi ilə yağın su ilə sıxışdırılması aparılmış, hər 5 dəqiqə intervalında sistemə daxil olan su miqdarı (pressə daxil olan su miqdarından təyin olunur), gərginlik, müqavimət, çıxan yağ miqdarı, çıxan su miqdarı götürülərək, qeyd olunmuşdur. Təcrübə çıxan qarışıqda suyun faizi ümumi miqdarın 5-6%-ni təşkil edənə qədər davam etdirilmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Qeyd olunan metodika üzrə tədqiq olunan yağların maqnit sahəsi təsiri olmadan (şəkil 2) və maqnit sahəsinin təsiri altında (şəkil 3) su ilə sıxışdırılması həyata keçirilmiş, müqavimətin dəyişmə nəticələri emal olunmuşdur.

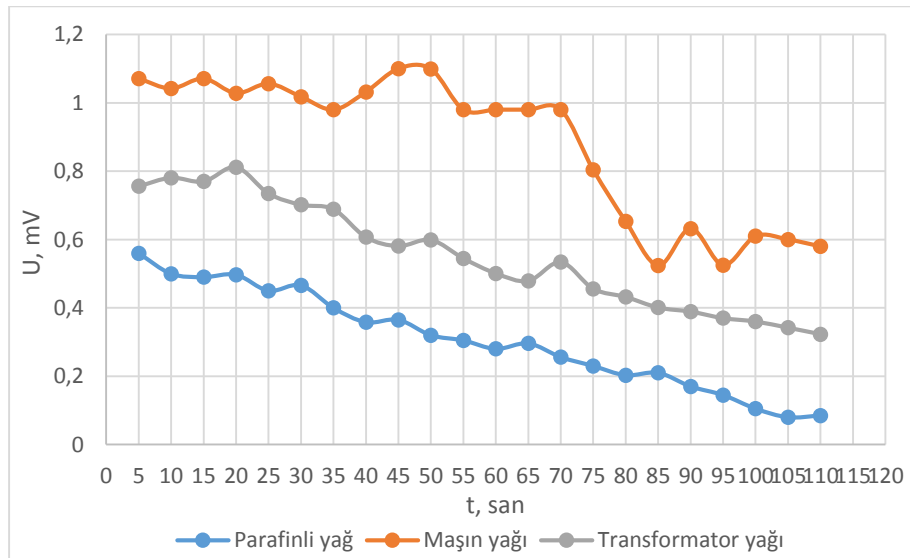

Şəkil 2. Su ilə yağların sıxışdırılması zamanı süxurda yaranan müqavimətin zamandan asılı olaraq dəyişməsi

Şəkil 3. Maqnit sahəsinin təsiri altında su ilə yağların sıxışdırılması zamanı süxurda yaranan müqavimətin zamandan asılı olaraq dəyişməsi

Qrafiklərdən aydındır ki, maqnit sahəsi tətbiq olunmazdan əvvəl su ilə sıxışdırma zamanı emal olunmuş transformator yağı və maşın yağı üçün müqavimət dəyişməsi parafinli yağ ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. Maqnit sahəsi tətbiq olunduqdan sonra hər 3 yağ stabil müqavimət dəyişikliyi ilə xarakterizə olunmuş, lakin bu halda da parafinli yağın müqavimət dəyişməsi nisbətən az və sabit olmuşdur.

Şəkil 4 və Şəkil 5 su ilə yağların sıxışdırılması zamanı maqnit sahəsinin təsiri olmadan və maqnit ilə təsirdən sonra süxurda gərginliyin dəyişməsi xarakteri təsvir olunmuşdur.

Şəkil 4. Su ilə yağların sıxışdırılması zamanı süxurda yaranan gərginliyin zamandan asılı olaraq dəyişməsi.

Şəkil 3. Maqnit sahəsinin təsiri altında su ilə yağların sıxışdırılması zamanı süxurda yaranan gərginliyin zamandan asılı olaraq dəyişməsi.

Qrafiklərin analizi göstərir ki, maqnit sahəsinin tətbiqindən əvvəl yağların sıxışdırılması zamanı

özlülüyü böyük olan yağın (emal olunmuş transformator yağı) süxurda yaratdığı müqavimət ən böyük, parafinli yağın isə ən kiçik olmuşdur. Maqnit sahəsi tətbiq olunduqdan sonra da bu tendensasiya özünü qoruyub saxlamış, lakin göstəricilərdə sabillik qeydə alınmışdır.

Nəticə

1. Maqnit sahəsi tətbiq edilməzdən əvvəl emal olunmuş transformator yağı və maşın yağı üçün müqavimət dəyişkənliyi parafinli yağ ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. Maqnit sahəsinin tətbiqindən sonra isə bütün yağlar üçün müqavimət dəyişikliyi daha stabil xarakter almışdır.

2. Maqnit sahəsi olmadan aparılan sıxışdırma zamanı özlülüyü böyük olan yağlar (məsələn, emal olunmuş transformator yağı) süxurda daha yüksək müqavimət yaratmışdır, parafinli yağ isə ən aşağı müqaviməti göstərmişdir.

3. Maqnit sahəsi tətbiq olunduqdan sonra bütün yağların süxurda yaratdığı müqavimət əvvəlki kimi fərqlənməyə davam etsə də, göstəricilərdə sabillik müşahidə olunmuşdur. Bu isə maqnit sahəsinin təsiri ilə axın şəraitinin daha nizamlı hala gəlməsini, mayələrin maqnit sahəsinə fərqli həssaslıq göstərdiyini və onların struktur xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif reaksiya verdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Mirzəcanzadə, Z.Əhmədov, R.Qurbanov. “Neft layının fizikası”. Bakı-1983. s.477.
2. A.M.Məmmədşad. “Neftqazçıxartmada fiziki sahələrin qeyri-tarazlı effektlərin tətbiqinin nanotexnoloji əsasları”. Bakı-2021. s.207.
3. Mohammadreza H., Arezou J. Electromagnetic field's effect on enhanced oil recovery using magnetic nanoparticles: Microfluidic experimental approach. Fuel. Volume 307, 1 January 2022, 121718.
4. R. Farajzadeh, B.L. Wassing, L.W. Lake. Insights into design of mobility control for chemical enhanced oil recovery. Energy Reports. Volume 5, November 2019, P.570-578.
5. Lake L.W., Johns R.T., Rossen W.R., Pope G.A. Fundamentals of Enhanced Oil Recovery. Society of Petroleum Engineering, Richardson, Texas, 2014.

SUMMARY

The conducted research experimentally investigated the displacement process of viscous fluids (oils) in a porous medium under the influence of a magnetic field. A special apparatus was designed for the experiments, and the dynamics of oil displacement under different pressure regimes and the application of a magnetic field were studied. The displacement process was carried out using water, and the fluid flow parameters were monitored under various pressures. During the research, resistance, voltage, and the amount of displaced fluid were determined before and after applying the magnetic field. The analysis of the graphs showed that the application of a magnetic field had different effects on the displacement efficiency of transformer oil, machine oil, and paraffinic oil. Before applying the magnetic field, the resistance change for transformer and machine oils was greater compared to paraffinic oil. However, after applying the magnetic field, all oil types exhibited stable resistance changes, with paraffinic oil showing relatively low, stable, and consistent resistance changes. The results indicate that the application of a magnetic field enhances the displacement efficiency of oils, leading to changes in electrokinetic and rheological properties. This confirms the potential of magnetic field technology for increasing oil recovery in reservoirs. The experimental results demonstrate that when a magnetic field is applied, the movement of oil in the porous medium becomes more intense, which is of great importance for optimizing the extraction process. The scientific study proves the effectiveness of applying a magnetic field in oil recovery and lays the foundation for future research.

Keywords: magnetic field, oil, rock, fluid, resistance, voltage, electrokinetics, rheology

METAL-DİELEKTRİK -YARIMKEÇİRİCİ STRUKTURLARDA TUNEL HADİSƏLƏRİ

Nailə QARDAŞBƏYOVA Sədi ZEYNALOV
naileqardashbeyova@gmail.com Orchid ID: 0000-0002-0191-9428

Xülasə

Tunel hadisələrinə əsaslanan xarakteristikaların modelləşdirilməsi, metal-dielektrik-yarımkeçirici (MDY) strukturların iş prinsipini anlamaq və onların elektrik, optik və digər xüsusiyyətlərini dəqiq proqnozlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Silisiyum əsasında yaradılan çoxtəbəqəli strukturlarda dielektrik təbəqəsinin alınması üçün silisiyumun müxtəlif mühitlərdə və şəraitdə oksidləşməsi prosesləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, müxtəlif amillərin dielektrik təbəqəsinin parametrlərinə və yaradılmış çoxtəbəqəli strukturların Volt-amper xarakteristikalarına təsir edən amillər, həmçinin dielektrik təbəqənin optimal formalaşdırma meyarları müəyyən edilmişdir. Metal-dielektrik-yarımkeçirici (MDY) quruluşlarında tunel ehtimalı, əsasən kvant mexanikası prinsiplərinə əsaslanır və elektronların dielektrik maneəni (qadağan olunmuş enerji zonasını) tunel effekti ilə aşma ehtimalını təsvir edir. Bu hadisə, enerji səviyyələri uyğun olduğu halda və maneənin qalınlığı çox nazik olduqda (təxminən 1–3 nm) baş verir.

Son illərdə aparılmış tədqiqatlar silisiyum oksidinin alınması və tətbiqi sahəsində müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirsə də, onun parametrlərinin xüsusiyyətləri və xarakteristikalarının araşdırılması aktual məsələ olaraq qalır. Məqalənin məqsədi metal-dielektrik-yarımkeçirici strukturlarda tunel hadisələrinin fiziki prinsiplərini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *silisiyum, oksid, dielektrik, qadağan olunmuş zona, temperatur, konsentrasiya, tunel effekti, metal-dielektrik-yarımkeçirici strukturlar, tunel diodları, enerji səviyyələri, kvant mexanikası, dielektrik təbəqəsi*

Giriş

Bildiyimiz kimi Yer qabığının 90%-ni silisiyum oksidi (SiO_2) təşkil edir. Silisiyumun (Si) parametrlərinin temperatur sabilliyi germaniumdan daha üstün olduğundan yarımkeçirici cihazların böyük əksəriyyəti silisiyumdan hazırlanır. Bu zaman həmin cihazlarda dielektrik olaraq silisiyum oksid təbəqəsi götürülür.

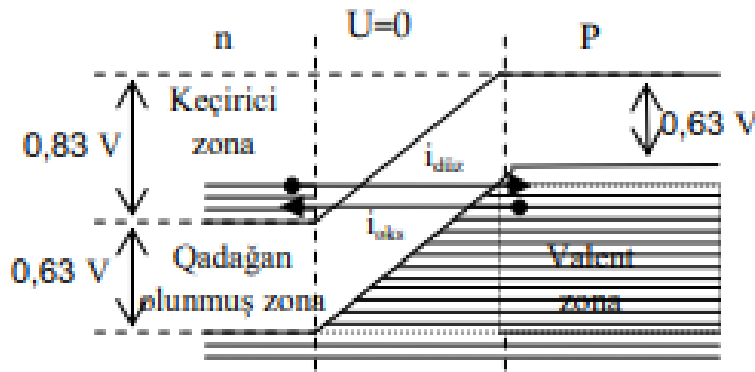
Tunel diodu Yapon alimi L.Yesaki tərəfindən kəşf edilmişdir. İlk tunel diodları germaniumdan və ya arsenid- qalliumdan hazırlanırdı. Adi diodlara nisbətən tunel diodunda aşqarın konsentrasiyası 10^{19} - 10^{20} sm^{-3} , xüsusi müqaviməti isə $100 \div 1000$ dəfə fərqlidir. Bundan başqa bu diodların hazırlanmasında istifadə edilən yarımkeçiricilər cırlaşmış olduğundan elektron- deşik keçidinin qalınlığı (10- 6 sm) adi diodlarından 10 dəfə kiçik, potensial çəpərin hündürlüyü isə 2 dəfə böyükdür [1]. Adi yarımkeçirici diodlarda potensial çəpərin hündürlüyü qadağan olunmuş zonanın eninin təqribən yarısına bərabər olur. Tunel diodlarında isə əksinə, potensial çəpərin hündürlüyü qadağan olunmuş zonanın enindən böyükdür.

Ona görə də tunel diodlarında keçidin qalınlığının kiçik olması hesabına (xarici sahə olmadıqda belə) buradakı sahənin intensivliyi 10^6 V/sm - ə çatır. Həmin sahənin təsiri altında elektron- deşik keçidində yükdaşıyıcıların diffuziyası və onların əks istiqamətdəki dreyfi baş verir. Bu proseslərdən əlavə, diodda tunel effekti əsas rol oynayır. Kvant nəzəriyyəsinə görə effektin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, elektronlar potensial çəpərdən enerjilərini dəyişmədən keçə bilər [3]. Əgər tunel keçidinə uğrayan elektronlar üçün qarşı tərəfdə boş yer varsa, onda enerjisi potensial çəpərin enerjisindən kiçik olan elektronların hər iki istiqamətdə keçidi baş verə bilər. Klassik fizika

baxımından oxşar halın baş verməsi mümkün deyil (haradakı, elektrona materiyanın mənfəi yüklü hissəciyi kimi baxılır), lakin kvant mexanikasının qanunlarına tabe olan mikroaləm çərçivəsi daxilində məlumdur ki, elektron ikili xassəyə malikdir: bir tərəfdən o, hissəcikdir, digər tərəfdən isə elektromaqnit dalğasıdır. Elektromaqnit dalğası sahə ilə qarşılıqlı təsirə girmədən potensial çəpərdən keçə bilər.

Tunel diodunda n- p- keçidinin zona- enerji diaqramı

Tunel diodlarında baş verən proseslərə n- və p- oblastlarının keçirici və valent zonalarının enerji diaqramında baxmaq əlverişlidir. n- p- keçidində kontakt potensiallar fərqi yaranmasına görə bütün zonaların sərhədi digər zonaya keçir. Şəkil 1- də enerji diaqramının köməyi ilə tunel diodunda elektron- deşik keçidinin xarici elektrik sahəsi olmadıqda $U = 0$, enerji diaqramı təsvir edilmişdir.

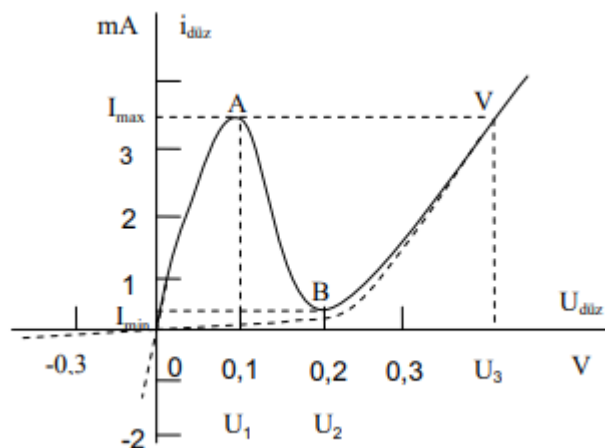

Şəkil 1. Termodinamik tarazlıq halında ($U=0$) tunel diodunda n- p- keçidinin zona- enerji diaqramı

Tunel effektinin təsvirini vermək üçün çətinlik törətməsin deyərək, şəkildə diffuziya və dreyf cərəyanları oxlarla göstərilmişdir. Potensial çəpərin hündürlüyü 0,83 eV, qadağan olunmuş zonanın eni isə 0,63 eV- dur. Üfüqi xətlərlə, elektronlarla tam və ya qismən tutulmuş keçirici və valent zonaların enerji səviyyələri göstərilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi, n- tip yarımkəçiricinin keçirici və p- tip yarımkəçiricinin valent zonası eyni enerjili elektronlarla tutulmuşdur. Ona görə də elektronların n- hissədən p- hissəyə (idüz – düz tunel cərəyanı) və əksinə (I əks – əks tunel cərəyanı) tunel keçidi baş verə bilər. Bu iki cərəyan qiymətə bərabər olan istiqamətə bir- birinin əksinə yönəldiyindən onların cəmi sıfıra bərabərdir. Tunel diodunda baş verən fiziki prosesləri onun volt- amper xarakteristikası əsasında izah edək (şəkil2.). Şəkildən görüldüyü kimi, $U = 0$ olduqda keçiddən axan yekun cərəyan sıfıra bərabərdir. Dioda tətbiq edilən düz gərginliyi 0,1 V- a qədər artırıqda, düz tunel cərəyanı maksimum qiymət alır (şəkil 2- də A nöqtəsi). Düz gərginliyin sonrakı 0,2 V- a qədər artırılması tunel cərəyanını azaldır. Ona görə də xarakteristika AB düşmə hissəsinə malik olur. Bu hissəyə dəyişən mənfəi diferensial müqavimət uyğun gəlir:

$$R = \frac{\Delta U}{\Delta I} < 0$$

Mənfəi diferensial müqavimət hissəsini keçdikdən sonra diffuziya cərəyanı hesabına düz cərəyan yenidən artır (şəkil 2- də qırıq xətlərlə göstərilir). Tunel cərəyanı B nöqtəsindən sonra çox kiçik olduğuna görə onu diffuziya cərəyanı ilə cəmlədikdə BV bütöv xətti alınır. Adi diodlardan fərqli olaraq tunel diodlarında əks cərəyan xeyli böyükdür.

Şəkil 2. *Tunel diodunun volt- amper xarakteristikası*

Tunel diodlarının əsas parametrləri aşağıdakılardır: $I_{\max}$ – maksimum və $I_{\min}$ – minimum cərəyanı – U_1 – maksimum, U_2 – minimum və diffuziya qolunda düzünə cərəyanın $I_{\max}$ - a bərabər olduğu U_3 gərginliyi.

$\Delta U = U_3 - U_1$ fərqi keçid və ya sıçrayış gərginliyi adlanır. Müasir tunel diodlarında $I_{\max}$ bir neçə milliampere, uyğun U gərginliyi isə 0,1 volt tərtibində olur; – diodun mənfi diferensial müqaviməti – diodun ümumi tutumu ($1 \div 10$ pF) olur.

Bu proses enerji zolaqlarının qurulması, tunel ehtimalının hesablanması və cərəyan-gərginlik xarakteristikalarının modelləşdirilməsini əhatə edir.

Metal-dielektrik-yarımkeçirici (MDY) quruluşlarında tunel ehtimalı, əsasən kvant mexanikası prinsiplərinə əsaslanır və elektronların dielektrik maneəni (qadağan olunmuş enerji zonasını) tunel effekti ilə aşma ehtimalını təsvir edir. Bu hadisə, enerji səviyyələri uyğun olduğu halda və maneənin qalınlığı çox nazik olduqda (təxminən 1–3 nm) baş verir.

Tunel ehtimalının təsviri

Elektronların potensial maneəni (dielektrik təbəqəni) tunel effekti ilə keçməsi ehtimalı aşağıdakı ifadə ilə verilə bilər:

$$T = e^{-2kd}$$

-burada T tunel ehtimalı, $K = \sqrt{\frac{2m}{\hbar^2}}(U - E)$ - maneənin effektiv dekarmenti (Maneənin effektiv dekarmenti, hissəciklərin potensial maneəni aşma ehtimalının (tunel keçidinin) azalmasını xarakterizə edən parametrdir. Bu, əsasən, tunel cərəyanının eksponensial şəkildə azalmasına səbəb olan amillərlə əlaqələndirilir), m - elektronun effektiv kütləsi, $\hbar$ - Plank sabiti ($\frac{h}{2\pi}$), U - maneənin potensial hündürlüyü, E - elektronun enerjisi, d - maneənin qalınlığıdır. Tunel effekti MOS qurğularında izolyasiya təbəqəsinin qalınlığı çox nazik olduqda baş verir və bu, istənməyən sızıntı cərəyanlarına səbəb ola bilər. Həmçinin tunel effekti kvant nöqtələrində və nanosistemlərdə elektronların nəqlini idarə etmək üçün geniş istifadə olunur. Metal-dielektrik-yarımkeçirici (MDY) quruluşlarında tunel ehtimalını daha ətraflı izah etmək üçün əsas aspektləri riyazi olaraq və tətbiq baxımından nəzərdən keçirək.

Tunel effekti, Schrödinger tənliyinin həllindən alınır və elektronun dielektrik təbəqədən keçmə ehtimalı, maneənin qalınlığına və hündürlüyünə bağlı olaraq eksponentlə azalır:

Tunel cərəyanı (I):

Tunel cərəyanının ifadəsi aşağıda göstərilmişdir:

$I = A T (e^{\frac{2\pi d}{\lambda}}) \cdot (U)$ burada, A — materialın fiziki parametrlərinə aid sabit, λ — elektronun dalğa uzunluğu, d — dielektrik təbəqənin qalınlığı, U — tətbiq olunan gərginlik, T — tunel ehtimalıdır ki, onun ifadəsi aşağıda verilmişdir.

$$T = e^{-2\sqrt{\frac{2m}{h^2}} (U - E)d}$$

MDY quruluşlarında enerji səviyyələri tunel ehtimalına təsir edir. Buna misal olaraq

1. Metal-dielektrik interfeysi: -Metaldan gələn elektronların enerji səviyyəsi F_m ilə ifadə olunur. Dielektrik material maneənin potensial hündürlüyünü (U) təyin edir.
2. Dielektrik qalınlığının rolu: -Dielektrik qalınlığı azaldıqda tunel ehtimalı artır. Bu halda elektronlar enerji səviyyələrinin uyğun olduğu yerə çataraq dielektrik maneəni aşır.
3. Yarımkeçirici zonası: -Yarımkeçiricidə elektronlar qadağan olunmuş zonadan ötürülür, bu isə enerji səviyyələrinin metal və yarımkeçirici ilə uyğunluğunu tələb edir.

Tunel effekti praktiki tətbiqlərdə

1. Tunel diodları: Tunel ehtimalı yüksək olması üçün dielektrik təbəqə çox nazik olmalıdır, elektronun enerjisi maneənin potensialından çox olmamalıdır. Tunel effekti praktiki tətbiqlərdə və yarımkeçirici qurğularda istifadə olunur, məsələn, tunel diodlarında. Bu qurğular əsasən yüksək tezlikli və aşağı gərginlikli tətbiqlərdə istifadə edilir.

Tunnel diodları çox yüksək ötürmə sürətinə malik olan, spesifik növlü yarımkeçirici diodlardır. Bu diodlar ilk dəfə Leo Esaki tərəfindən 1957-ci ildə kəşf edilmişdir. Onlar çox kiçik miqdarda doymuş p-n keçidi ilə hazırlanır və tunel effekti prinsipinə əsaslanır. Bu, kvant mexanikası hadisəsidir və diodun unikal iş prinsipini təmin edir.

Tunel diodlarında cərəyan, normal diodlarda olduğu kimi, yalnız düzünə istiqamətdə deyil, əksinə də keçə bilər. Tunel diodlarının volt-ampere xarakteristikasında mənfi müqavimət zonası mövcuddur. Bu xüsusiyyət onları yüksək tezlikli tətbiqlər üçün ideal edir. Həmçinin tunel diodları GHz (gigahertz) səviyyəsində işləyə bilər. Bu diodların əsas xüsusiyyətlərindən biri də enerji sərfinin az olmasıdır. Yəni onlar aşağı enerji istehlakı ilə işləyir, bu da onları mikroelektronika üçün uyğun edir.

Tunel diodunun iş prinsipi kvant tunelləşmə effektinə əsaslanır. Elektronlar p-n keçidi boyunca enerji maneəsini "tunelləşərək" keçir. Bu, normal termionik emissiya prosesindən fərqlənir və yüksək cərəyan keçiriciliyinə səbəb olur.

Tunel diodlarının bir çox tətbiq sahələri vardır. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək:

1. Yüksək tezlikli osilyatorlar: Tunel diodları mənfi müqavimət xüsusiyyətinə görə osilyator kimi istifadə olunur.
2. Sürətli keçidlər: Onlar yüksək sürətli keçidlər və kommutasiya üçün uyğundur.
3. Mikrodalğalı cihazlar: Mikrodalğalı signal gücləndiricilərində tətbiq edilir.
4. Radio tezlikli cihazlar: Radiotezlik avadanlıqlarında geniş istifadə olunur.

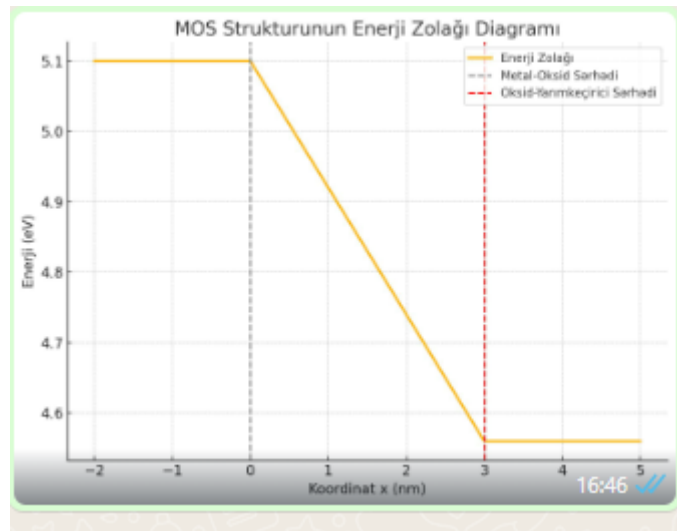
Tunel diodlarının üstünlükləri olduğu kimi çatışmazlıqları da vardır. Bunlardan aşağı çıxış gərginliyi, yüksək həssaslıq (yəni, xarici şərtlərə qarşı həssasdırlar). İstehsalı isə digər yarımkeçirici cihazlara nisbətən daha bahalıdır.

Praktiki Məsələlər və Tətbiqlər

MOSFET (Metal-Oxide-Semiconductor Field-Effect Transistor) - kimi qurğularda dielektrik təbəqəsi nazik olduqda (1–3 nm), istənməyən tunel effekti baş verir. Bu, sızıntı cərəyanlarına səbəb olur və enerji sərfiyyatını artırır.

Bundan əlavə, Tunel diodları yüksək tezlikli və aşağı gərginlikli tətbiqlərdə istifadə edilir. Bu

qurğularda tunel effekti qısa müddət ərzində elektronların keçirilməsini təmin edir.

Qrafikdə metal-oksit-yarımqəçirici (MOS) strukturunun enerji zolağının diaqramı göstərilmişdir. Boz xətt: Metal-oksit sərhədini göstərir.

Qırmızı xətt: Oksit-yarımqəçirici sərhədini qeyd edir.

Mavi xətt: Metal, oksit və yarımqəçirici bölgələrində enerji səviyyələrinin dəyişməsinə təsvir edir.

Nəticə

Metal-dielektrik-yarımqəçirici (MDY) strukturlarda tunel hadisələrinin tədqiqi, kvant mexanikası qanunları əsasında qurulmuş bir çox yarımqəçirici cihazların iş prinsipini dərinləşdirən vacib bir sahədir. Bu strukturlarda tunel ehtimalının analizi və tunel cərəyanının modelləşdirilməsi aşağıdakı əsas nəticələrə gətirib çıxarır:

1. Tunel ehtimalı dielektrik təbəqəsinin qalınlığından, potensial maneənin hündürlüyündən və elektronların enerjisindən eksponent asılılıq göstərir. Təcrübələr göstərir ki, dielektrik təbəqəsinin qalınlığı azaldıqca tunel ehtimalı artır, bu da istənməyən sızıntı cərəyanlarına səbəb ola bilər.

2. Tunel effekti yüksək tezlikli və aşağı enerji sərfiyyatı tələb edən qurğular üçün əvəzolunmazdır. Xüsusilə, tunel diodları yüksək ötürmə sürətinə malik olma və aşağı enerji istehlakı üstünlüklərinə görə mikrodalğalı cihazlarda, osilyatorlarda və yüksək tezlikli keçidlərdə istifadə olunur.

3. Eksperimental nəticələr göstərir ki, dielektrik təbəqəsinin material seçimi və qalınlığının düzgün tənzimlənməsi tunel hadisələrini idarə etmək üçün mühüm rol oynayır. Bu, həm cihazların effektivliyini artırır, həm də onların enerji itkilərini minimuma endirir.

4. Tunel cərəyanının hesablanması üçün verilmiş riyazi ifadələr MDY strukturlarda enerji səviyyələrinin uyğunlaşdırılması və maneələrin effektiv idarə olunması baxımından geniş tətbiq potensialına malikdir.

Beləliklə, metal-dielektrik-yarımqəçirici strukturlarda tunel hadisələrinin analizi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqat nəticələri yeni yarımqəçirici cihazların dizaynında, enerji effektivliyinin artırılmasında və yüksək texnologiyalı tətbiqlərdə yeni imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гулямов Г., Шарибаев Н.Ю. Определение плотности поверхностных состояний границы раздела полупроводник-диэлектрик в МДП структуре // Физика и техника полупроводников, 2011, Т 45, вып. 2, с. 178-182

2. Думин Л.К., Ребров В.Н., Фёдорович Ю.В. Изучение электрофизических свойств окисленной поверхности кремния. Электронное приборостроение.- Л.; 1968, с.45-47
3. Думин Л.К., Ребров В.Н., Фёдорович Ю.В. Исследование структуры системы Si-SiO₂ // Электронная техника, Сер.2- Полупроводниковые приборы. 1969, №2, с.25-37
4. Зуев В.А., Саченко А.В., Толпыго К.Б. Неронозные приповерхностные процессы в полупроводниках и полупроводниковых приборах. М.: Сов. радио, 1977, 256 с.
5. Зи С.М. Физика полупроводниковых приборов: В 2-х кн. Кн.1. М: Мир, 1984, 456 с.
6. Qardasbəyova N.A, Quliyeva, A.A. Zeynalov S.Q Metal-dielectric-yarımqeçirici strukturlarının sərhədlərində səth sədlərinin formalaşması mexanizmi II İnternational Marmara scientific research congress december 13-15, 2024 İstanbul, Türkiye

SUMMARY

Modeling the characteristics based on tunneling phenomena is of great importance to understand the working principle of metal-dielectric-semiconductor (MDI) structures and accurately predict their electrical, optical and other properties.

In order to obtain a dielectric layer in multilayer structures created on the basis of silicon, the oxidation processes of silicon in different environments and conditions were comparatively analyzed, the factors affecting the parameters of the dielectric layer and the Volt-ampere characteristics of the created multilayer structures, as well as the criteria for optimal formation of the dielectric layer were determined. The tunneling probability in metal-dielectric-semiconductor (MDI) structures is mainly based on the principles of quantum mechanics and describes the probability of electrons overcoming the dielectric barrier (forbidden energy band) by the tunneling effect. This phenomenon occurs when the energy levels are compatible and the thickness of the barrier is very thin (approximately 1–3 nm). Although recent studies have shed light on certain issues in the field of silicon oxide production and application, the study of its properties and characteristics remains a pressing issue. The aim of the article is to investigate the physical principles of tunneling phenomena in metal-dielectric-semiconductor structures.

Keywords: *silicon, oxide, dielectric, band gap, temperature, concentration. tunnel effect, metal-dielectric-semiconductor structures, tunnel diodes, energy levels, quantum mechanics, dielectric layer*

QÜVVƏTİ ÜÇ OLAN HAL ÜÇÜN FERMA TEOREMİNİN EYLER İSBATININ OXŞAR VARIANTİ

Gülzar YAQUBOVA

gulnarygbva01@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə $x^n + y^n = z^n$ tənliyi üçün $n=3$ olan halda uyğun $x^3 + y^3 = z^3$ tənliyinin tam ədədlər çoxluğunda müxtəlif həllinin ola bilməsi məsələsi araşdırılır (sıfırdan fərqli). 1768-ci ildə Eyler bu məsələnin müəyyən formada isbatını vermişdirsə də, biz burada həmin isbat metodunu bir qədər dəyişərək (modifikasiya edərək) nisbətən sadə formada isbatını veririk. Bunun üçün köməkçi fakt olaraq müvafiq lemmalardan istifadə olunur. İsbatı zamanı əksini fərz etmək metodu tətbiq olunur.

Açar sözlər: Ferma, Eyler, qarşılıqlı sadə, tam ədədlər

Riyaziyyat tarixində “Fermanın böyük teoremi” adı ilə məhşur olan, 1654-cü ildə Diofontin “Arifmetika” kitabının səhifələrin ağ, kiçik qırağında qeyd etdiyi və ehtimal ki, onun isbatını da vermiş bir teorem var. Artıq dörd əsrdir ki, o dünyada yüzlərlə riyaziyyatçı (hətta riyaziyyat həvəskarlarını) maraqlandırmış, onun ümumi halda isbatına cəhdlər edilmişdir: “Sıfırdan fərqli x, y, z tam ədədləri üçün $n > 2$ olduqda $x^n + y^n = z^n$ tənliyini ödəyən ədədlər mövcud deyil”.

Burada $n = 3$ qəbul edərək,

$$x^3 + y^3 = z^3 \quad (1)$$

tənliyinin tam ədədlər çoxluğunda sıfırdan fərqli həllinin olub-olmamasını araşdıracağıq. Bu isbatı sadələşdirmədən ötürü, aşağıdakı kimi lemmanın doğruluğunu qəbul edək.

Lemma: Əgər nisbətən sadə a, b tam ədədləri üçün $a^2 + 3b^2$ ifadəsi tam ədədin kubu xüsusiyyətinə malikdirsə, onda elə s, t ədədləri tapmaq olar ki,

$$a = s(s^2 - 9t^2), b = 3t(s^2 - t^2) \quad (2)$$

a, b –ni (1) şəkildə göstərmək mümkündür.

Fərz edək ki, $n = 3$ üçün Ferma teoremi yanlışdır. Yəni, elə (x, y, z) tam üçlüyü var ki,

$$x^3 + y^3 = z^3$$

bərabərliyi doğrudur.

Aydındır ki, bu ədədlərdən ikisi tək, biri cüt ədəddir. Bunlardan hər hansı biri cüt ola bilər. Tutaq ki, x cüt ədəddir. (işarəsindən asılı olmayaraq)

Onda belə bir hökm irəli sürürük: Əgər (1) tənliyinin həlli olan (x, y, z) üçlüyü mümkündürsə, onda həmin üçlük minimum qiymətlərə malik olmalıdır. Belə olan halda, aydındır ki, istənilən k tam ədədi üçün kx, ky, kz ədədləri də (1) tənliyinin həlli olacaqdır.

Tutaq ki, $|x|$ ən kiçik qiymətə malikdir. Onda y, z tək ədədləri üçün $p = \frac{y+z}{2}, q = \frac{z-y}{2}$ ədədləri tam ədədlər olacaq.

$$z = p + q, y = p - q \quad (3)$$

Onda p, q ədədlərindən biri tək, digəri cüt olmalıdır. Deməli, onlar yuxarıdakı hökmə görə qarşılıqlı sadədirlər.

(2) və (3) ifadələrinə görə

$$x^3 = z^3 - y^3 = (p + q)^3 - (p - q)^3 = 6p^2q + 2q^3 = 2q(3p^2 + q^2) \quad (4)$$

alırıq. $x = 2u$ kimi yazsaq, (4) -ə görə bu olar.

$$u^2 = \frac{q}{4}(3p^2 + q^2) \quad (5)$$

Ayındır ki, $q^2 + 3p^2$ ədədi də təkdir. (5)-dən alınır ki, q cüt və p təkdir. q ədədi 4-ə bölünməlidir ($\frac{q}{4}$ tam ədəd olmalıdır).

Burada, məlum lemmaya əsasən [1, səh 22] deyə bilərik ki, (5) bərabərliyinin sol tərəfi kub ifadə edirsə, onda sağ tərəfindəki vuruqlar da ($\frac{q}{4}$ və $q^2 + 3p^2$) ifadələri də kub ifadə edəcəkdir. Onda q və p ədədləri qarşılıqlı sadə ədədləri üçün q -nün 3-ə bölünmədiyini fərz etsək, lemmaya görə (p isə bölünür)

$$\begin{aligned} q &= s(s^2 - 9t^2), \\ p &= 3t(s^2 - t^2) \end{aligned} \quad (6)$$

(s və t hər hansı natural ədədlərdir). $\frac{q}{4}$ ədədinin kubu olduğunu hesab etsək $2q = 8 \cdot \frac{q}{4}$ - də kub olar. (6)-dan

$$2s(s^2 - 9t^2) = 2s(s - 3t)(s + 3t) \quad (7)$$

də kub ifadə edər. ($2s, s - 3t$ və $s + 3t$ ədədləri qarşılıqlı sadədir). Onda bunlardan ikisi tək və biri cüt olacaq. Əgər $s - 3t$ və $s + 3t$ ədədləri təkdirsə, $\lambda = 2$ -yə bölünür, $2s$ isə $\lambda = 3$ -ə bölünür.

(7)-də $2s, s - 3t, s + 3t$ ədədlərinin də kub ifadə etdiyini asanlıqla göstərmək olar [1, səh - 36].

Onda, elə

$$\begin{aligned} x_1^3 &= 2s \\ y_1^3 &= -(s + 3t) \\ z_1^3 &= s - 3t \end{aligned} \quad (8)$$

şərtlərini ödəyən x, y, z ədədləri var ki,

$$x_1^3 + y_1^3 = z_1^3$$

olur. x_1 cüt ədəd ədəd olduğundan

$$|q| < \frac{1}{2}|x^3|, |s| \leq |q|$$

münasibətlərindən

$$|x_1^3| = 2|s| < |x^3| \quad (9)$$

alınar ki, bu da (x, y, z) üçlüyü üçün minimallıq hökmünə ziddir.

Bu ziddiyətə görə q ədədi 3-ə bölünən olur.

$$q = 3r$$

Məlumdur ki, q həm də 4-ə bölünür ($\frac{q}{4}$ tamdır.). Onda (5)-dən alırıq ki,

$$u^2 = \frac{9}{4}r(3r^2 + p^2) \quad (10)$$

ifadəsində də $\frac{9}{4}r$ və $3r^2 + p^2$ vuruqları da kub təşkil edir və p ədədi 3-ə bölünür. Bu isə p -nin sadə ədəd olması şərtinə ziddir.

(10) ifadəsinin hər tərəfini $\frac{8}{27}$ ifadəsinə vursaq:

$$\frac{8}{27} \cdot \frac{9}{4} r = \frac{2}{3} r = 2t(s+t)(s-t) \quad (11)$$

alırıq. Bu ifadə də kub ifadə etdiyindən

$$x_1^3 = 2t, y_1^3 = s - t, z_1^3 = s + t$$

kimi yazsaq

$$x_1^3 + y_1^3 = z_1^3$$

və buradan da

$$|x_1^3| \leq \frac{2}{3} |r| = \frac{2}{9} |q| < 2|q| \leq |x^3|$$

alırıq. Yenə də, biz minimallıq şərtinə zidd aldığımız.

Beləliklə, $n = 3$ halı üçün Ferma teoremini isbat etdik. Yəni bu şərt daxilində (1) tənliyini ödəyən (x, y, z) tam ədədləri yoxdur.

Nəticə

Məqalədə Fermanın böyük teoreminin isbatı xüsusi tip uyğun şəkildə, $n = 3$ olan halda Eylerin isbat variantına uyğun şəkildə araşdırılmış və aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Fermanın böyük teoremi çoxsaylı isbatına uyğun yeni isbat metodu verilmişdir.
2. Bölünmə nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanan kriteriyalara istinad edərək, minimallaşma metodu ilk dəfə göstərilmişdir.
3. $x^3 + y^3 = z^3$ tənliyinin ən kiçik (x, y, z) tam üçlüyü üçün minimallaşma metodunun ödənilmədiyi isbat edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkbərov M.E. “Ədədlər və fiqurlar aləmində”. Bakı-2000. 338 s.
2. Maqşudov F.Ə. “Riyaziyyat və riyaziyyatçılar”-Bakı 1982. 162 s.
3. Боровура З. У. “Теория Гисел” Москва-1972. С 24.
4. Посмников М.М. Введение Теория алгебространств гисел. М. Наука-1978. С. 254
5. Суминский М.С. Ялементарная алгебра. Москва-1987. С 205.

SUMMARY

The article investigates the possibility of finding different (nonzero) integer solutions for the equation $x^n + y^n = z^n$ when $n=3$ in the equation $x^3 + y^3 = z^3$. Although Euler provided a proof of this problem in a certain form in 1768, we modify and simplify the proof method in this work. To achieve this, we use relevant lemmas as auxiliary facts. The proof is conducted using the method of contradiction.

Keywords: Fermat, Euler, reciprocal prime numbers, integers

SAHƏNİN VEKTOR POTENSİALI NƏZƏRƏ ALINMAMAQLA AHARONOV- BOHM EFFEKTİ

Könül ƏHMƏDOVA
ahmedovak2004@gmail.com

Mirnamik BƏŞİROV
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Aharonov-Bohm effekti yüklü hissəciyin yerləşə bilmədiyi məkanda elektromaqnit sahəsinin təsirinə məruz qalması ilə bağlı kvant mexaniki hadisədir. Burada yüklü hissəcik elektromaqnit potensialının təsirinə məruz qaldığına baxmayaraq elektrik sahəsinin intensivliyi və maqnit sahəsinin intensivliyi sıfıra bərabərdir. Aharonov-Bohm maqnit effekti hazırda aktiv tədqiqat sahəsinə çevrilmiş konseptual xarakter daşıyan kvant interferensiya hadisələrindəndir. Bu hadisələrin tədqiqi elektrotexnologiyada, nanotexnologiyanın tətbiqi baxımından əhəmiyyətliyə. Təqdim olunan işdə Aharonov-Bohm kvant effektinin nəzəriyyəsi mürəkkəb riyazi aparat olmadan sadəcə ali məktəb kursunda kvant mexanikasına istinad edilərək izah oluna bilməsi faktı göstərilmişdir. İşdə kvant Aharonov-Bohm effektini vektor potensialı və ümumiləşdirilmiş impuls anlayışlarını əhatə etmədən araşdırılmışdır. Zərrəciyin elektromaqnit sahəsində yekun enerjisindən qarşılıqlı təsir enerjisini ayıraraq qarşılıqlı təsir nəzərə alınmaqla faza dəyişməsi üçün ifadə alınmış və nəticədə maqnit sahəsinin kvantı, eləcədə interferensiya mənzərəsində faza dəyişməsi hesablanmışdır.

Açar sözlər: Aharonov-Bohm effekti, kvant mexanikası

Giriş

Klassik fizikada “qüvvə” anlayışı ön mühüm anlayışlardan biridir, hadisələri cisimlərə təsir edən qüvvələrlə izah etmək olar. Klassik elektrodinamikada yükə təsir edən Lorens qüvvəsi yükün $\vec{E}$ elektrik sahəsi və $\vec{B}$ maqnit sahəsi ilə müəyyən edilir. Nəticə olaraq klassik fizikaya görə $\vec{E}$ elektrik sahəsi və $\vec{B}$ maqnit sahəsi elektromaqnit potensialları adlanan skalyar potensial ϕ və $\vec{A}$ vektor potensialından daha fundamental kəmiyyətlər hesab olunur. Elektromaqnit potensialların isə fiziki ölçülə bilən bir mənaya malik olmadığı düşünülür və bu potensialların yalnız Maksvel tənliklərindən alınan elektrik və maqnit sahələrinin hesablanması üçün riyazi bir vasitə olduğu güman edilirdi. Lakin, kvant mexanikasının əsas tənliyi olan Şredinger tənliyinə $\vec{E}$ elektrik sahəsi və $\vec{B}$ maqnit sahəsi əvəzinə skalyar potensial ϕ və vektor potensialı $\vec{A}$ daxildir. Beləliklə, bəzi fiziklər ϕ və $\vec{A}$ elektromaqnit potensiallarının $\vec{E}$ və $\vec{B}$ -dən daha fundamental olduğunu iddia etdilər. Məhz bu səbəbdən Y.Aharonov və D.Bohm sonradan öz adları ilə adlandırılan yeni effektı proqnozlaşdırdılar. 1959-cu ildə onlar, "Physical Review" jurnalında dərc etdikləri məqalədə elektromaqnit potensiallarının kvant mexanikasında birbaşa fiziki təsirlər yarada biləcəyini irəli sürdülər.[1] Sonradan Aharonov-Bohm effekti adlandırılan bu effekt zərrəciklərin hərəkət etdiyi məkanda elektrik və maqnit sahəsi olmasa belə bu zərrəciklərin dalğa funksiyasına onların elektromaqnit potensiallarının təsirini göstərir. Bu effekt klassik fizika əsasında izah edilə bilməz və kvant mexanikasının qeyri-intuitiv təbiətini vurğulayır. Bu effekt onu göstərir ki, elektromaqnit potensialları hissəciyin dalğa funksiyasının fazasına təsir edə bilər və müşahidə edilə bilən nəticələrə səbəb ola bilər.

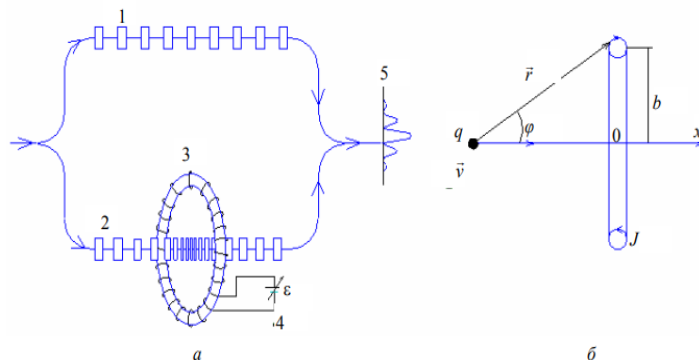
1960-cı illərdə effektin təstiqi üçün ilk eksperimentlər aparıldı, texnologiya məhdudiyyətləri səbəbindən dəqiq nəticələr əldə edilmədi. Effektin təcrübədə təstiq olunmaması effektin mövcudluğu ilə bağlı mübahisələrə səbəb olurdu. Bəzi fiziklər bu effektin sırf riyazi mənşəli olduğu iddia edirdilər. 1982-ci ildə A.Tonomura və əməkdaşlarının təqdim etdiyi məqalədə elektron holoqrafiyası ilə

Aharonov-Bohm effektinin müşahidəsi verilmişdir. Məqalədə holoqramın sxematik təsvirini, interferensiya mikroskopiyası üçün konstruksiya sistemini göstərmişlərdir. Təcrübənin nəticəsi olaraq qeyd etmişlərdir ki, elektron emissiyasının fərqli qiymətlərində aparılan təcrübə Aharonov-Bohm effektini nə təstiq, nə də inkar edir [2].

1986-cı ildə onlar növbəti təqdim etdikləri məqalədə elektron dalğasından tamamilə qorunan maqnit sahəsi ilə Aharonov-Bohm effektinin sübutunu verdilər. Burada digər təcrübədən fərqli olaraq toroidal ferromaqnit sahəni məhdudlaşdırmaq üçün superkeçiri təbəqə ilə, daha sonra isə elektron dalğasından tam qorunmaq üçün isə mis təbəqə ilə örtülmüşdür. Hazırkı təcrübədə tamamilə superkeçiri təbəqə ilə örtülmüş və daha sonra mis təbəqə ilə örtülmüş kiçik bir toroidal maqnit hazırlanmışdır. İki təbəqə gələn elektron dalğasının maqnitdən keçməsinin qarşısını alır. Bundan əlavə maqnit sahəsi örtücü superkeçiricinin Meisner effekti vasitəsilə toridal maqnitlə məhdurlaşır. Daha sonra toroidin əhatə etdiyi məkandan keçən və digəri toroiddən kənardan keçən 2 elektron şüası göndərilir, bu iki şüa arasındakı nisbi faza sürüşməsi elektron holoqrafıyası vasitəsilə ölçülür. Təcrübə nəticəsində Tonomura və əməkdaşları Aharonov-Bohm effektini təstiq etdilər. Onlar göstərdilər ki, elektronların interferensiya nümunəsi maqnit sahəsinin varlığını, hətta sahənin özünün elektronların getdiyi yoldan kənarda olduğu hallarda belə hiss edirdi. Bu, elektromaqnit sahələrinin birbaşa təsir etmədiyi bölgələrdə belə, kvant hissəciklərinin davranışını dəyişə bildiyini sübut etdi. Bu nəticə kvant mexanikasının qeyri-intuitiv təbiətini bir daha göstərdi və Aharonov-Bohm effektinin varlığını rəsmi olaraq təstiq etdi [3].

Aharonov-Bohm effekti kvant mexanikasında elektromaqnit potensialının fiziki reallığını vurğulayır, kvant mexanikasının yalnız lokal təsirlər deyil, uzaq təsirlər (qeyri-yerlilik) nəzəriyyəsi ilə işlədiyini göstərir. Effekt qeyri-Abel qrupları və qravitasiya sahələrində də tədqiq olunur. Xüsusilə, kvant xromodinamikası (KXD) və kvant sahə nəzəriyyələrində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Effekt, topoloji xüsusiyyətlərin, məsələn, faza keçidlərinin və kvant vəziyyətlərinin izahında mühüm rol oynayır. Bu, materialların yeni növlərinin, xüsusilə topoloji izolyatorların nəzəri və təcrübi öyrənilməsinə yol açıb. Bu effektin tətbiqlərinə yüksək dəqiqlikli kvant interferometrlərin hazırlanmasını, nanoölçülü cihazlarda elektromaqnit xassələrinin araşdırılması (elektron mikroskopiya və sensor texnologiyaları), kvant ölçmə cihazlarının dəqiqliyi artırılması, yeni materialların elektromaqnit xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün istifadə edilir.

İşdə vektor potensialı və ümumiləşdirilmiş impuls anlayışlarına istinad etmədən kvant Aharonov-Bohm interferensiya effekti araşdırılmışdır. İki koherent dalğanın üst-üstə düşdüyü zaman baş verən “iki şüalı” interferensiya modelini müşahidə etmək üçün qurulan dövrədə ([8]), hərəkət edən hissəciyə uyğun gələn ilkin dalğa hansıki şəkildə (məsələn, şəkildə göstərilməyən biprizmada) iki dalğaya (şüa) bölünür, onlardan biri (yuxarı şüa 1) toroidal solenoiddən kənarda yayılır, ikinci (aşağı şüa 2) toroidal solenoid vasitəsilə yayılır. Sonra bu koherent şüalar bir araya gətirilir və ekranda interferensiya nümunəsi 5 əmələ gəlir. Beləliklə “iki şüa” interferensiyasının nəticəsi birinci və ikinci dalğaların fazalarının fərqi ilə müəyyən ediləcək.

Şəkil 1. Aharonov-Bohm effektində interferensiya nümunəsinin görünüşünün sxematik təsviri: 1 və 2 - interferensiya edən dalğalar; 3 - birbaşa cərəyanla toroidal solenoid; 4 - kompensasiya E.H.Q.-li cari mənbə; 5 - interferensiya nümunəsini müşahidə etmək üçün ekran

Birinci dalğa de-Broyl dalğa funksiyası ilə təsvir olunur. İkinci dalğa eyni şəkildə təsvir edilə bilər, lakin hissəciyin W solenoid ilə qarşılıqlı təsir enerjisi E enerjisinə əlavə edilməlidir. Bu qarşılıqlı təsir enerjisi hərəkət edən hissəciyin toroidal solenoidə nisbətən mövqeyindən asılıdır və dalğa funksiyasının dəyişməsinə müəyyən edir. Beləliklə, ikinci dalğa nisbətən sadə hesablamalarla daha sonra tapılacaq əlavə bir faza sürüşməsi $\Delta\varphi$ alır.

Şəkildə sabit cərəyanlı kütləvi stasionar toroidal solenoidə nisbətən yüklü hissəciyin vahid hərəkəti verilmişdir [8]. Düzgün hərəkət edən q yükü intensivliyi $\vec{H}$ müəyyən edilən maqnit sahəsi yaradır [6]:

$$\vec{H} = \frac{q(1 - \beta^2)[\vec{v}\vec{r}]}{cr^3(1 - \beta^2\sin^2\varphi)^{3/2}}$$

burada c işıq sürətidir; $\beta = v/c$; $\vec{r}$ - yükədən müşahidə nöqtəsinə qədər radius vektoru, φ - $\vec{r}$ vektoru ilə Ox oxu arasındakı bucaqdır. Bu düsturdan başqa, maqnit sahəsinin x koordinatından asılı olduğu daha rahat ifadə gəlir (eyni şərtlər üçün):

$$h(x) = \frac{(1 - \beta^2)qvb}{c[x^2 + (1 - \beta^2)b^2]^{3/2}}$$

Yük hərəkət edərkən, toroidin sarğılarına zamanla dəyişən bir maqnit axını ilə nüfuz edir və buna görə də bir E.H.Q. induksiya olunur. E.H.Q. mənbəyinin gördüyü işi tapaq. Bu iş yük ilə solenoid arasındakı qarşılıqlı təsir enerjisinə bərabər olacaqdır. Solenoidin bir sarğısındakı induksiya

$$\varepsilon_1 = \frac{1}{c} \frac{d\tilde{\Phi}}{dt}$$

burada $\tilde{\Phi}$ bərabər hərəkət edən yükün maqnit sahəsinin yaratdığı sahəli sarğıdan keçən maqnit axınıdır:

$$\tilde{\Phi}(t) = h(t)s$$

Onda cari mənbənin işi:

$$W(t) = N \int_{-\infty}^t \varepsilon_1 J dt = \frac{N}{c} J \tilde{\Phi}(t)$$

Buradanda

$$W(t) = \frac{NJ(1 - \beta^2)qvbs}{c^2[x^2 + (1 - \beta^2)b^2]^{3/2}}$$

Sistemin qarşılıqlı təsir enerjisini başqa bir şəkildə tapmaq olar. Bu enerji

$$W_m = \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(\vec{H} + \vec{h})^2}{8\pi} dV = \frac{1}{8\pi} \int_{V_T} H^2 dV + \frac{1}{8\pi} \int_{-\infty}^{+\infty} h^2 dV + \frac{1}{4\pi} \int_{V_T} \vec{H} \vec{h} dV$$

burada V_T elementar toroidal solenoidin həcmidir; $V_T = 2\pi bs$. (6)-dakı birinci hissə solenoidin enerjisini, ikincisi - yükün maqnit sahəsinin enerjisini, sonuncu - qarşılıqlı təsir enerjisini W' verir.

Buradanda qarşılıqlı təsir enerjisi

$$W' = \frac{hH}{4\pi} V_T$$

Burada $H = \frac{2NJ}{cb}$ toroidal solenoid sahəsidir, nəhayət

$$W'(x) = \frac{NJ(1 - \beta^2)qvbs}{c^2[x^2 + (1 - b^2)b^2]^{3/2}}$$

Bu nəticə yuxarıda başqa üsulla əldə edilmiş nəticə ilə üst-üstə düşür. Solenoidin maqnit sahəsinin təsiri altında ikinci dalğanın fazasının əlavə yerdəyişməsinə tapaq:

$$\Delta\varphi(t) = \frac{1}{\hbar} \int_{-\infty}^t W(t) dt$$

Enerji üçün aldığımız münasibətdən istifadə edək və faza sürüşməsinin zamandan asılılığından x koordinatından asılılığına keçək:

$$\Delta\varphi(x) = \frac{HV_T(1 - \beta^2)qb}{4\pi\hbar c} \int_{-\infty}^x \frac{dx}{[x^2 + a^2]^{3/2}}$$

Burada $a^2 = (1 - b^2)b^2$. Faza keçidi üçün son ifadənin inteqrasiyasından nəhayət alacağıq:

$$\Delta\varphi(x) = \frac{HV_T q}{4\pi\hbar cb} [x(x^2 + a^2)^{-1/2} - 1]$$

Maqnit Aharonov-Bohm effektini müşahidə etmək üçün aparılan təcrübələrdə hissəcik mənbəyi və ekran solenoiddən kifayət qədər uzaqda yerləşir. Bu halda faza sürüşməsi üçün ifadə sadələşdirilmişdir:

$$\Delta\varphi = \frac{\Phi q}{\hbar c}$$

burada Φ öz cərəyanına görə solenoiddəki maqnit axınıdır $\Phi = H(J)s$

Nəticə

Müzakirə edilən Aharonov-Bom maqnit effekti son zamanlar fəal şəkildə öyrənilən kvant interferensiya hadisələri qrupuna aiddir. Konseptual xarakter daşıyan bu hadisələrin öyrənilməsinə maraq həm də onların nanotexnologiyanın elektronikada getdikcə artan rolu ilə bağlı praktik əhəmiyyəti ilə bağlıdır.

Bu və bu kimi kvant effektlərinin öyrənilməsi ali məktəblər üçün ümumi fizika kursuna daxil edilmiş kvant mexanikası biliklərinə əsaslanaraq mürəkkəb riyazi aparatlardan istifadə etmədən təqdim edilə bilər. Bu da tələbələrin riyazi biliklərinin tətbiqi məsələlərdə istifadə etməsi bacarıqlarını artırmış olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aharonov Y., Bohm D. Significance of electromagnetic potentials in the quantum theory // Phys. Rev., 1959. Vol. 115. P. 485.
2. Tonomura A., et al. Observation of Aharonov-Bohm effect by electron holography // Phys. Rev., 1982. Vol. 48. P. 1443.
3. Tonomura A., Osakabe N. et al. Evidence for Aharonov-Bohm effect with magnetic field completely shielded from electron wave // Phys. Rev. 1986. Vol. 56. P. 792.
4. Фейнберг Е. Л. Об «особой роли» электромагнитных потенциалов в квантовой механике // Успехи физ. наук. Т. 78, Вып.1. С. 53–64
5. Tonomura A., Yano S., Osakabe N. et.al. Proof of the Aharonov-Bohm effect with completely shielded-magnetic field // Proc. 2 Int Symp. Found Quantum Mech. Light New Technol. Tokyo, 1987. P. 97–105
6. Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теория поля. М.: Наука, 1988. 509 с
7. Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М. Фейнмановские лекции по физике. М.: Мир, 1978. Т. 8–9. 524 с
8. Яценко В. А. Система «заряд-тороидальный соленоид» как пример «одностороннего» взаимодействия // Вестн. Сам. гос. техн. ун-та. Сер.: Физ.-мат. науки, 2003. Вып. 19. С.186–189.

SUMMARY

The Aharonov-Bohm effect is a quantum mechanical event due to the effects of electromagnetic space in a space where an established particle cannot be located. Although the electromagnetic potential is electromagnetic potential, the intensity of the electric field is zero. The magnetic Aharonov-Bohm effect is currently on quantum interference with conceptually transformed into an active area of research. The study of these events is important in electrical engineering and nanotechnology applications. The theory of quantum Aharonov-Bohm effects in the presented theory of complex mathematical apparatus was simply transferred to quantum mechanics in a university course. Here the quantum Aharonov-Bohm effect was studied without covering the vector potential and generalized momentum concepts. Studying the reciprocal effect on the reciprocal effect on the finite energy of a particle in an electromagnetic field, the amount of magnetic field resulted in the amount of magnetic field being calculated interchangeably.

Keywords: Aharonov-Bohm effect, quantum mechanics

SƏTHİN PASSİV TƏNLİKLƏR SİSTEMİNİN QURULMASI

Nigar NOVRUZOVA
nigar.novruzova1@icloud.com

Daşqın SEYİDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə çoxölçülü fəzalarda səthlər üçün passiv tənlik sistemlərinin formalaşdırılmasına yönəlib, onların daxili və xarici həndəsələrini təsvir etmək məqsədi daşıyır. Tədqiqat diferensial həndəsə və xarici formalar nəzəriyyəsiindən istifadə etməklə ayrılık, burulma və təhrif kimi həndəsi xüsusiyyətlərin təhlili üçün hərtərəfli metod təqdim edir. Bu tənliklər invariantdır və koordinatdan asılı olmayaraq səth xassələrinin qlobal təhlilinə imkan verir. Əsas anlayışlara səthlərin daxili həndəsəsini araşdırmaq üçün kovariant törəmələrin, metrik tensorların və Kristoffel simvollarının istifadəsi daxildir. Səthin ayrılığını və təhrifini başa düşmək üçün vacib olan ikinci əsas forma ətraflı şəkildə araşdırılır. Gauss-Codazzi-Mainardi tənlikləri səthin daxili həndəsəsi ilə xarici qarşılıqlı təsirlər arasındakı əlaqəni öyrənmək üçün tətbiq edilir. Passiv tənlik sistemlərinin praktik tətbiqləri riyazi fizika, kompüter qrafikası, materialşünaslıq və maşınqayırma da daxil olmaqla bir neçə sahəni əhatə edir. Xüsusilə, qravitasiya sahələrinin təhlili, səthin 3D modelləşdirilməsi və material deformasiyaları bu dissertasiyada işlənmiş üsullara əsaslanır.

Açar sözlər: Tənliklər sistemi, geometriya, diferensial həndəsə, formalar

Giriş

Səthin passiv tənliklər sistemi, çoxölçülü fəza daxilində səthin daxili və xarici geometriyasını dəqiq şəkildə təsvir edən fərqli riyazi yanaşmaların birləşməsidir. Bu sistemlər, səthin ayrılığı, buruqluğu, təhrif olunma dərəcəsi, uzunluqları və digər qeyri-adi xassələrini riyazi cəhətdən təhlil etməyə imkan verir. Bu tənliklər, səthin geometriyasını analiz edərkən həmin səthin fəza ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, hər bir nöqtə üzrə bu təsirlərin necə dəyişdiyini müəyyənləşdirir. Xüsusilə, çoxölçülü fəzalarda səthin passiv xassələrinin təsvir edilməsi çox mürəkkəb və inkişaf etmiş bir riyazi nəzəriyyə tələb edir. Passiv tənliklər, koordinatlardan asılı olmayan və invariant tənliklər şəklində təqdim olunur ki, bu da müxtəlif nöqtələrdə səthin geometriyasının dəyişməsiindən asılı olmayaraq həmin səthin ümumi xassələrinin təhlilinə imkan verir. Bu yanaşma riyaziyyat, fizika, mühəndislik və bir çox digər sahələrdə tətbiq olunaraq əyri səthlərin, materialların və müxtəlif fiziki hadisələrin modelləşdirilməsini asanlaşdırır [2].

Diferensial həndəsə və xarici formalar nəzəriyyəsi. Səthin geometriyasının təhlilində istifadə olunan diferensial həndəsə və xarici formalar nəzəriyyəsi bu sahənin ən fundamental metodlarından biridir. Xarici formalar nəzəriyyəsi, səthin müxtəlif geometriya və topologiya xassələrini qeyd etməyə kömək edir və səthin bütün parametrik xüsusiyyətlərini koordinatlardan asılı olmadan təqdim etməyə imkan verir. Hər bir səthin xüsusiyyətləri bu nəzəriyyənin tətbiqi ilə tək-cə yerli deyil, həm də qlobal kontekstdə müəyyən edilə bilər. Bu nəzəriyyənin tətbiqində ən mühüm anlayışlar fundamental formalar və diferensial formalardır [1]. Birinci fundamental forma səthin daxili strukturunu, yəni məsafə ölçülərini, istiqamətləri və xətti strukturu təyin edir. Bu forma, səhdə verilmiş hər hansı bir nöqtədəki lokal koordinatların necə dəyişdiyini və necə ölçüldüyünü müəyyən edir. İkinci fundamental forma isə səthin ayrılığını və buruqluq xassələrini təyin edir. Səth üzərindəki hər bir nöqtənin ətrafında bu ikinci forma, səthin digər obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində necə əyildiyini və bu əyilmənin hansı istiqamətdə daha çox olduğunu göstərir. Bu iki forma bir-biri ilə əlaqəlidir və səthin bütün geometriyasını daha ətraflı öyrənməyə kömək edir [2].

Səthin daxili geometriyası və kovariant diferensiallar. Səthin daxili geometriyasını

öyrənmək üçün kovariant diferensiallar, metrik tenzorlar və Kristoffel simvolları kimi anlayışlar geniş istifadə olunur. Səthin daxili ölçüləri və strukturları müxtəlif nöqtələrdə təhlil edilir və səthin müxtəlif nöqtələrindəki daxili əlaqələri göstərən kovariant diferensiallar ilə bağlı hesablamalar aparılır. Kovariant diferensiallar, çoxölçülü fəzada müəyyən edilmiş səthin geometriyasını ətraflı şəkildə öyrənməyə imkan verir [3].

Metrik tenzorlar və ayrılık: Metrik tenzorlar, səthin daxili strukturunu müəyyən edən əsas elementlərdəndir. Metrik tenzorların dəyişməsi, səthin lokal və global ölçülərindəki dəyişiklikləri təsvir etməyə imkan verir. Bu tenzorlar vasitəsilə səthin hər bir nöqtəsində məsafələri ölçmək mümkündür. Həmçinin, metrik tenzorlar bir nöqtədən digər nöqtəyə keçən cisimlərin necə hərəkət etdiyini və bu hərəkətin də səthin əyri formalarına necə təsir etdiyini müəyyən edir. Səthin geometrik xassələri, xüsusən də ayrılık və buruqluq ölçülərini müəyyən etmək üçün metrik tenzorların determinantları və digər əlaqələri istifadə edilir. Səthin necə əyildiyini, hansı istiqamətdə daha çox və ya az əyildiyini bu tenzorlar vasitəsilə dəqiq öyrənmək mümkündür [3].

Kovariant diferensiallar və istiqamət: Kovariant diferensiallar, vektorların, tenzorların və digər ölçümlərin necə dəyişdiyini izah edən və bu dəyişikliklərin geometrik struktura olan təsirini təhlil edən mühüm alətlərdir. Bu diferensiallar, müxtəlif istiqamətlərdə səthin necə əyildiyini, necə formalaşdığını və fəzanın daxilində müxtəlif strukturların necə qarşılıqlı əlaqəyə girdiyini göstərir. Kristoffel simvolları, xüsusilə kovariant diferensialların tətbiqində çox vacibdir. Bu simvollar, səthin strukturu daxilindəki istiqamətlərin necə dəyişdiyini göstərir və əsasən səthin əyri və düz xassələrinin necə əlaqələndirildiyini müəyyən edir [3], [2].

Struktur tənlikləri və səthin xarici xassələri. Cartan struktur tənlikləri, səthin geometrik və topoloji xassələrini daha dərinlən təhlil etmək üçün istifadə olunan vacib alətlərdir. Bu tənliklər, səthin daxili və xarici strukturlarını müəyyən edərək onun geometrik təhlilini asanlaşdırır. Səthin xarici xüsusiyyətləri, məsələn, onun normal və tangensial komponentləri, struktur tənlikləri vasitəsilə müəyyən edilir [4].

Səthin xarici xassələri həmçinin differensial formalar vasitəsilə analiz edilir. Bu formalar səthin müxtəlif nöqtələrində və istiqamətlərində baş verən dəyişiklikləri təsvir etməyə kömək edir. Həmçinin, struktur tənlikləri əsasında, səthin təbii təhrif etmə və əyilmə xüsusiyyətləri müəyyən edilir [1].

Gauss-Codazzi-Mainardi tənlikləri və səthin ayrılığı. Gauss-Codazzi-Mainardi tənlikləri səthin ayrılığı və strukturlarının necə dəyişdiyini izah edir. Bu tənliklər səthin daxili geometriyasına əsaslanır və onun xarici əlaqələrini müəyyən edir. Məsələn, Gauss tənliyi səthin ayrılığını, onun daxilindəki və xaricindəki elementlər arasındakı əlaqəni göstərir. Codazzi tənlikləri, səthin ikinci fundamental formasının necə dəyişdiyini və ayrılığın müxtəlif parametrləri ilə necə əlaqəli olduğunu göstərir. Mainardi tənlikləri isə səthin deformasiyasının və strukturlarının ayrılığı ilə əlaqədar olan xüsusiyyətləri açıq-açıq çıxarır. Bu tənliklər, səthin özündəki daxili və xarici təsirləri, məsələn, zamanla dəyişmə və ya digər qüvvələrin təsirini təhlil etməyə kömək edir. Həmçinin, səthin ayrılığını və buruqluğunu düzgün şəkildə təyin etmək və baş verən dəyişiklikləri anlamaq üçün mühüm alətlər təqdim edir [4].

Səthin ayrılığı və buruqluğunun riyazi təsviri. Səthin ayrılığı və buruqluq səthin geometriyasının ən vacib parametrləridir və onun strukturunun necə dəyişdiyini göstərir. Bu parametrlər səthin özündəki daxilən qeyri-düzgün, əyilmiş və ya təhrif olmuş bölgələri müəyyən edir. Hər bir səthin bu cür xüsusiyyətləri, müəyyən differensial formalar vasitəsilə ölçülə və təhlil edilə bilər [2].

Əyrilik və normal vektorlar: Əyrilik ümumiyyətlə, səthin bir nöqtəsindəki dəyişikliklərin istiqamətini təyin edən normal vektorlar vasitəsilə təhlil edilir. Normal vektorlar, səthin yerindəki düz xəttlərdən fərqli olaraq, əyilmiş səthlərdə hər nöqtədə fərqli bir istiqamətdə olurlar. Səthlər müxtəlif nöqtələrdəki normal vektorların dəyişikliyi təhlil etməklə, səthin necə əyildiyini və dəyişdiyini müəyyən edə bilər. Bu yanaşma, xüsusilə mühəndislikdə materialların gərginlik və deformasiya analizini həyata keçirərkən faydalıdır [2].

Buruqluq və torsiyon: Buruqluq və torsiyon, daha mürəkkəb və qeyri-adi geometrik səthlər üçün tətbiq olunan anlayışlardır. Bu anlayışlar, xüsusilə dönmə və uzunluq dəyişiklikləri ilə əlaqəlidir. Buruqluq, səthin bir nöqtəsindəki xətti cisimlərin necə təhrif olunduğunu göstərən bir parametrdir. Torsiyon isə həmin cisimlərin rotasiya və deformasiyalarını təyin edir. Səthin bu xüsusiyyətlərini başa düşmək, məsələn, aerodinamik və ya struktural analizlərdə çox vacibdir [3].

Səthin passiv tənliklər sisteminin praktik tətbiqləri. Səthin passiv tənliklər sisteminin riyazi təhlili, bir çox praktiki sahələrdə geniş istifadə olunur. Bu tənliklər yalnız akademik sahələrdə deyil, həm də mühəndislik, fizika və texnologiya sahələrində geniş tətbiq edilir [2].

Riyazi fizika və sahə tənlikləri: Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi və elmi fizika sahələrində səthin passiv tənliklər sistemi mühüm rol oynayır. Məsələn, gravitasiyanın təhlilində, qara dəliklər və kosmik səthlərin modelləşdirilməsində bu tənliklər istifadə edilir. Elektromaqnetizm və digər sahə nəzəriyyələrində səthin geometriyası və ayrılığı əhəmiyyətlidir, çünki bu təsirlər hər hansı bir əşyaya və ya mühitə təsir edir.

Kompüter qrafikası və modelləşdirmə: Kompüter qrafikası və animasiya sahəsində səthin passiv tənlikləri səthlər və obyektlərin düzgün şəkildə göstərilməsini təmin edir. Səthlərin 3D modelləşdirilməsi, animasiya və virtual realıq tətbiqləri üçün bu tənliklərdən istifadə edilir. Burada, səthin geometriyasının düzgün və dəqiq modelləşdirilməsi çox vacibdir.

Materiallar elmi və mexanika: Səthin passiv tənliklər sistemi, materiallar elmi və mexanika sahələrində də geniş tətbiq olunur. Elastiklik nəzəriyyəsi, gerginlik analizləri, materialların deformasiya xüsusiyyətləri və mühəndislik modelləri bu tənliklərə əsaslanaraq hazırlanır. Məsələn, aerodinamik analizlərdə, uçuş təyyarələri və kosmik gəmi dizaynı zamanı səthin ayrılığı və deformasiya xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Nəticə

Səthin passiv tənliklər sistemi, çoxölçülü fəza daxilində səthin geometriyasını və strukturunu dərinlən təhlil etməyə imkan verən çox güclü bir riyazi alətdir. Bu sistem, yalnız nəzəri təhlil üçün deyil, həm də real dünyadakı bir çox mürəkkəb mühəndislik problemlərinin və fiziki hadisələrin həllində istifadə edilir. Səthin geometriyasını, xüsusiyyətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini daha dərinlən anlamaq, təbiət və texnologiya sahələrində yeni imkanlar açır. Bu tənliklər müxtəlif sahələrdə mühüm rol oynayır, xüsusilə mühəndislik, fizika, bioloji tədqiqatlar və kompüter elmlərində böyük tətbiq potensialına sahibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Do Carmo, M. P. (1976). Differential geometry of curves and surfaces. Prentice Hall.
2. Spivak, M. (1979). A comprehensive introduction to differential geometry (Vol. 1). Publish or Perish
3. Chern, S. S. (2000). Differential geometry: Manifolds, curves, and surfaces. Springer.
4. Bachman D. A geometric approach to differential forms, 2003

SUMMARY

This article focuses on the formulation of passive equation systems for surfaces within multi-dimensional spaces, aiming to describe their internal and external geometries. By employing differential geometry and the theory of exterior forms, the study provides a comprehensive method for analyzing geometric properties such as curvature, torsion, and distortion. These equations are invariant and coordinate-independent, enabling the global analysis of surface properties. Key concepts include the use of covariant derivatives, metric tensors, and Christoffel symbols to examine the internal geometry of surfaces. The second fundamental form, essential for understanding surface curvature and distortion, is explored in detail. The Gauss-Codazzi-Mainardi equations are applied to study the relationship between a surface's internal geometry and external interactions. The practical applications of passive equation systems extend across several fields, including mathematical physics, computer graphics, material science, and mechanical engineering. In particular, the analysis of gravitational fields, 3D surface modeling, and material deformations relies on the methods developed in this dissertation.

Keywords: System of equations, geometry, differential geometry, shapes

QARA DƏLİKLƏR VƏ KAINATIN TƏKAMÜLÜ

Əsli ƏLİZADƏ
alizadeasli01@gmail.com

Billurə HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qara dəlik— zərrəciklər və işıq kimi elektromaqnit dalğaların içindən qaça bilmədiyi güclü qravitasiyaya sahib fəza-zamanın bir nəhiyəsi. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsinə görə, kifayət qədər kompakt kütlə fəza-zamanı deformasiya edərək bir qara dəlik formalaşdırır. Heç bir obyektin qaçışının mümkün olmadığı bölgənin sərhədinə hadisə üfəyü deyilir. Hadisə üfəyü onu keçən obyektin vəziyyətinə böyük ölçüdə təsir göstərməsinə rəğmən, lokal olaraq aşkar edilə bilən xüsusiyyətlər müşahidə edilmir. Bir çox cəhətdən, qara dəlik işığı əks etdirmədiyi üçün ideal qara cisim kimidir. Qara dəliklərin yaxınlığındakı məkan-zaman monifoldu güclü şəkildə əyilmişdir. Əgər qara dəliyin bucaq momenti sıfırdan fərqlidirsə o zaman qara dəliyin yaxınlığındakı hər hansı bir obyekt burulğan cazibə sahəsi tərəfindən fırlanmaya (burulğan) çəkiləcək.

Açar sözlər: Kainat, zaman oxu, qara dəlik, hadisə üfəyü, orbit

Giriş

Qara dəlik termini kifayət qədər yenidir. Bu termini ilk dəfə 1969-cu ildə Amerika alimi John Wheeler ən azı iki əsrə aid ideyanın vizual təsviri üçün irəli sürdü. Qədim zamanda işıq haqqında iki nəzəriyyə var idi. Biri Nyuton tərəfindən təsdiq edilən işıq zərrəciklərindən ibarət olan nəzəriyyə, digəri isə dalğalardan ibarət olan nəzəriyyədir. İndi hər iki nəzəriyyənin də doğru olduğunu bilirik.

Qara dəlik, çox güclü cəlbəedici qüvvəyə malik olan, yəni heç bir şeyin, hətta işığın belə ondan qaça bilmədiyi cisimdir. Qara dəliklər, ümumiyyətlə ulduzların ömrünün sonunda, öz ağırlıqları altında çökərək yaranır. Bu çöküş nəticəsində bir çox kütlə sıxlaşır və "sıxılma" o qədər güclü olur ki, heç bir maddə və ya radiasiya bu regiondan qaça bilmir. Bu hadisəni daha geniş izah edək:

Qara dəliyin necə mövcud olduğunu bilmək üçün bir ulduzun mövcudluğu haqqında məlumat əldə etməliyik. Bir ulduz çox yüksək miqdarda əksəriyyətlə hidrogen qazının cazibə qüvvəsinin təsiri ilə birləşməsi nəticəsində yaranır. Bu birləşmə nəticəsində yaranan qazın atomları sıxılma nəticəsində bir birinə zərbə endirməyə, temperaturunu artırmağa başlayır. Bir nöqtədən sonra hidrogen atomları birləşərək helium atomlarını yaradır. Maraqlısı budur ki, helium atomunun ağırlığı iki hidrogen atomunun ağırlığından azdır. Qalan kütlə isə enerji olaraq buraxılır. Atomların birlikdə yaydığı bu enerji də bir ulduzun niyə parlادığını izah edir. Bu dövrdə ulduz genişlənməyə davam edərkən onun rəngi cazibə qüvvəsinin təsiri ilə qalır.

Bir yerdən sonra bütün hidrogen atomları birləşərək heliumu yaratdıqdan sonra heliumu atomları da birləşərək karbonu yaradır. Bu hadisə dəmir elementinə kimi davam edir. Dəmir birləşərək yeni bir element yarada bilmir. Ona görə ulduz ağır elementlərdən ibarət cismə dönür. Sərf edəcəyi enerjisi qalmadığından soyumağa və kiçilməyə başlayır.

S.Chandrasekhar bu kiçilmənin bir limiti olduğunu və bəzi ulduzların neytron ulduzuna dönüşəcəyini, ancaq müəyyən kütlədən ağır olanların öz cazibə qüvvəsinin təsiri ilə çökərək qara dəliyə çevriləcəyini deyirdi. Bu limit isə Chandrasekhar limiti adlandırılır.

Bir yerdən sonra bu ulduz daha çox sıxılır. Bu ulduz Kainatı o qədər sıxır ki, içinə düşən hər hansı bir şey sonsuza qədər orada qalacaq bir çuxur yaranır. Bu çuxurun da bir başlanğıc nöqtəsi vardır. Hadisə üfəyü adlandırdığımız yer də elə burasıdır. Araşdırmalar zamanı astronomlar görünməyən bir cism ətrafında fırlanan cismin kütləsinin bu cismin orbitinə doğru çəkilməsini

müşahidə edirlər. Bu ulduzun orbitindəki hərəkətləri incələdikdən sonra bu görünməyən cismin Günəşin kütləsindən böyük olduğunu hesablamışdılar. Bu kütləyə sahib olan cisim nə neytron ulduzu, nə də başqa birşey idi. Bu Cygnus X-1 adını verdikləri qara dəlik idi.

Qara dəlik- zərrəciklər və işıq kimi elektromaqnit dalğalarının içindən qaça bilmədiyi güclü qravitasiyaya sahib fəza-zaman nəhiyəsidir.

Heç bir obyektin qaçışının mümkün olmadığı bölgənin sərhədinə hadisə üfuku deyilir. Hadisə üfuku onu keçən obyektin vəziyyətinə böyük ölçüdə təsir göstərməsinə rəğmən lokal olaraq aşkar edilə bilən xüsusiyyətlər müəyyən edilmir. Qara dəliklərin daxilində zamanın yavaş irəlilədiyi və ya ümumiyyətlə irəliləmədiyi təxmin edilir.

Qara dəliyin fizikası. Tərifə görə, qara dəlik siqnalın daşdığı heç bir məlumatın xarici müşahidəçiyə çatma bilmədiyi məkan və zamandır. Qara dəliyin sərhəddi hadisə üfuku (ışıq və maddənin artıq qaça bilmədiyi bölgəni sərhədləyən qurşaqlar) adlanan hissədir.

Göy cisminin cazibə qüvvəsinin dağılmasından və qara dəliyin əmələ gəlməsindən sonra xarici cazibə sahəsi asimptotik olaraq Kerr-Neyman sahəsi kimi tanınan standart tarazlıq konfigurasiyasına yaxınlaşır və bu yalnız üç parametrlə xarakterizə olunur:

1. Kütlə.
2. Bucaq momenti.
3. Yük

Qara dəliklərin yaxınlığındakı məkan-zaman monifoldu güclü şəkildə əyilmişdir. Əgər qara dəliyin bucaq momenti sıfırdan fərqlidirsə, o zaman qara dəliyin yaxınlığındakı hər hansı bir obyekt burulğan cazibə sahəsi tərəfindən fırlanmaya (burulğan) çəkiləcək.

Qara dəlik- cazibə qüvvəsidir. Onun üfukündə heç bir maddə yoxdur. Buna baxmayaraq, üfuk kənar müşahidəçiyə (qara dəliyin görünüşü) görünür və müəyyən mexaniki, elektrik, termodinamik xüsusiyyətlərə malik iki ölçülü özlü mayedən ibarət fiziki membran kimi davranır. Üfuku membran kimi nəzərdən keçirən bu təəccüblü mənzərə membran paradoksu kimi tanınır. Bu yanaşmaya görə, üfukün ətrafındakı Kainatla qarşılıqlı əlaqəsi üfuk mayesi üçün tanış qanunlarla, məsələn Navler-Stokes tənliyi, Maksvell tənlikləri və termodinamika tənlikləri ilə təsvir edilir.

Qara Dəliklərin Enerji və materiya yığını

Qara dəliklər həmçinin enerji və maddə axını ilə bağlı əhəmiyyətli prosesləri idarə edirlər. Qara dəliklərin yaxınlığında olan maddələr böyük sürətlə hərəkət edərək enerjini, xüsusilə rentgen və digər elektromaqnit dalğalarında radiasiya şəklində buraxırlar. Bu enerjinin emissiyası, kütləvi qara dəliklər ətrafında çox yüksək temperatur və enerjili proseslər yaradır. Bu cür enerjilər, qalaktikaların və ümumilikdə kainatın təkamülünü formalaşdıran şərtləri dəyişdirə bilər.

Kainatın təkamülü. Qara dəliklərin yaranması və ulduzların təkamülü

Qara dəliklər, ulduzların ömrünün sonunda yaranır. Yüksək kütləyə malik ulduzlar, öz nüvələrində nüvə sintezini dayandırdıqda, ulduzun mərkəzi çökür və böyük bir partlayışla supernova olaraq məhv olur. Bu zaman çox sıx bir obyekt, yəni qara dəlik formalaşa bilər. Bu proses, ulduzların təkamülü ilə əlaqəli olaraq kainatın strukturunun dəyişməsinə səbəb olur.

Kainatın genişlənməsi və ulduzların ömrü, özlüyündə kainatın təkamülünü təsir edən mühüm proseslərdir. Qara dəliklər ulduzların ölməsi ilə kainatın sonrakı mərhələlərində yaranan enerjinin və maddənin müvafiq paylanmasına təsir göstərə bilər.

Kainat ifrat yüksək temperatura, təzyiqə malik kiçik bir məkanda mövcud olmuşdur. Əvvəlcə böyük sinqulyar nöqtədə zamanın, məkanın kütlə və enerjinin yaranması hadisəsi başlanmışdır. Bununla da Kainatın yaranmasının əsası qoyulmuş və onun inkişafı başlamışdır. Kainat bir və ya çoxlu sayda nöqtələrdən əmələ gəlmişdir və genişlənmə kiçik bir sürətdə deyil, kvazi işıq sürəti ilə davam edir. Həqiqətən genişlənmə çox uzaqlarda gedir, biz nələ baş verdiyini bilmirik, çünki oradan siqnal milyardlarla illərdən sonra bizə çatır. Bu hadisələr sanki zaman oxudur. Zaman oxu kainatın yaranması və inkişafını başa düşmək üçün vacibdir. Güman edilir ki, başlanğıcda Kainatın ölçüləri və kütləsi çox kiçik olubdur və zaman keçdikcə onlar həddən çox böyümüşdür. Kainatın təkamülünü

bir neçə zaman daxilində kvazideterminik və kvazitərsinə təsəvvür etmək olar. Zaman ərzində qalaktikaların toqquşması ilə təzə ulduzların əmələ gəlməsini və kainatın genişlənməsinin geriye dönməz olduğunu demək olar.

Kainatın təkamülü determinik və geri dönən, sıçrayış, ehtimal olaraq və əksinə, olmayaraq baş verir. Həmin hadisələrin başlanğıc halını biz bilə və təsəvvür edə bilmərik.

Nəticə

Qara dəliklər yalnız kosmosun ən sirli və maraqlı obyektləri olmaqla qalmır, həm də kainatın təkamülündə mühüm rol oynayır. Ulduzların həyat dövrü, qalaktikaların mərkəzlərindəki superkütləvi qara dəliklər, enerji və maddə axını, eləcə də kainatın böyük strukturlarının formalaşması - bütün bu faktorlar bir-birinə sıx bağlıdır. Qara dəliklər kainatın təkamülünün bir parçası olaraq, həm onun keçmişini, həm də gələcəyini formalaşdıran böyük təsirə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədalət Bəşirbəyli. "Kainatın Bioqrafiyası". Bakı-(2013). Səh.67
2. Stephen W.Hawking "Zamanın kısa tarihi". A Brief History of time.(1987) Səh. 309
2. И.Д. Новиков, В.П.Фропов " Черные дыры во Вселенной" (2001)
3. 4 . Kip S. Thorne – Black Holes and Time Warps: Einstein's Outrageous Legacy (1994)
4. Roger Penrose – The Road to Reality: A Complete Guide to the Laws of the Universe (2004)
5. Cəfər Quluzadə "Klasik Astronomiya". (2007) Səh. 216

SUMMARY

A black hole is a region of space-time with strong gravity through which particles and electromagnetic waves such as light cannot escape. According to general relativity, a sufficiently compact mass can warp space-time to form a black hole. The boundary of the region beyond which no object can escape is called the event horizon. Although the event horizon greatly affects the state of the object crossing it, no locally detectable features are observed. In many ways, a black hole is like an ideal black body because it does not reflect light. The space-time manifold near black holes is strongly bent. If the black hole's angular momentum is non-zero, then any object near the black hole will be pulled into rotation (vortex) by the vortex gravitational field.

Key word: Universe, time axis, black hole, event horizon, orbit

РЕЗЮМЕ

Черная дыра — это область пространства-времени с сильной гравитацией, через которую не могут выйти частицы и электромагнитные волны, такие как свет. Согласно общей теории относительности, достаточно компактная масса может искривить пространство-время и образовать черную дыру. Граница области, за которую не может выйти ни один объект, называется горизонтом событий. Хотя горизонт событий сильно влияет на состояние пересекающего его объекта, никаких локально обнаруживаемых особенностей не наблюдается. Во многих отношениях черная дыра подобна идеальному черному телу, поскольку не отражает свет. Пространственно-временное многообразие вблизи черных дыр сильно искривлено. Если угловой момент черной дыры отличен от нуля, то любой объект вблизи черной дыры будет притянут во вращение (вихрь) вихревым гравитационным полем.

Ключевые слова: Вселенная, ось времени, черная дыра, горизонт событий, орбита

TƏSADÜFİ DİFFUZIYA ƏMSALLI BİR DİFFUZIYA TƏNLIYI ÜÇÜN QOYULMUŞ BAŞLANGIC-SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN MAPLE PAKETİNDƏ STOXAŞTİK ANALİZİ

Qurban QASIMOV

gkurban@mail.ru

Fidan ELLƏZOVA

fidan.ellazova94@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Tədqiqatda diffuziya tənliyinin başlanğıc-sərhəd məsələsi üçün təsadüfi diffuziya əmsalının təsiri araşdırılır. Diffuziya əmsalı bərk cisimlərdə maddənin yayılma sürətini müəyyən edən əsas parametrlərdən biridir və onun qiyməti metalların kristal şəbəkəsindəki təsadüfi qüsurların paylanması ilə asılıdır [1,2]. Buna görə də, bir çox hallarda diffuziya əmsalı təsadüfi xarakter daşıyır. Təqdim olunan işdə bir diffuziya tənliyi üçün araşdırılan başlanğıc-sərhəd məsələsində diffuziya əmsalı olaraq (1, 2) intervalında müntəzəm paylanmış təsadüfi kəmiyyət götürülür. MAPLE proqram mühitində diffuziya tənliyinin həlli [3,4] üçün ehtimal xarakteristikaları-riyazi gözləmə və dispersiya analitik olaraq hesablanır, uyğun qrafiklər və cədvəllər qurulur. Təsadüfi diffuziya əmsalının dəyişməsi diffuziya prosesinin inkişafına təsir edir və prosesin dəqiq modelləşdirilməsi üçün bu faktor nəzərə alınır.

Açar sözlər: Maple paketi, diffuziya tənliyi, diffuziya əmsalı, riyazi gözləmə, dispersiya

```
> restart;with(PDEtools):with(plots):with(IntegrationTools):
```

İşdə

```
> PDE1:=diff(u(x,t,a),t)=a*diff(u(x,t,a),x$2)+t*(x+1);
```

$$PDE1 := \frac{\partial}{\partial t} u(x, t, a) = a \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t, a) \right) + t(x+1) \quad (1)$$

```
> IBC1:=u(x,0,a)=0,u(1,t,a)=t^2,D[1](u)(0,t,a)=t^2;
```

$$IBC1 := u(x, 0, a) = 0, u(1, t, a) = t^2, D_1(u)(0, t, a) = t^2 \quad (2)$$

diffuziya tənliyinin

Başlanğıc-sərhəd şərtlərini ödəyən həllinin, (1,2) intervalında müntəzəm paylanmaya malik a -diffuziya əmsalına nəzərən ehtimalı araşdırılması aparılır.

Məsələnin həlli. Mapple-də araşdırma

(1) - (2) məsələsinin həllinin analitik ifadəsi tapılır:

```
> sol1:=unapply(pdsolve({PDE1, IBC1},u(x,t,a)),x,t,a);
```

$$sol1 := (x, t, a) \mapsto u(x, t, a) = \frac{32 \cdot \left(\sum_{n=0}^{\infty} \frac{4 \cdot \cos\left(\frac{(1+2n) \cdot \pi \cdot x}{2}\right) \cdot \left(e^{-\frac{a \pi^2 (1+2n)^2 t}{4}} - 1 + \left(\frac{1}{2} + n\right)^2 \cdot \pi^2 \cdot t \cdot a \right)}{(1+2n)^6 \cdot a^2} \right)}{\pi^6} + x \cdot t^2 \quad (3)$$

(3) – həllinin 2-ci xüsusi cəminin diffuziya əmsalının $a=1$ və $a=2$ qiymətlərində müqayisəli səthləri qurulur ($u_2(x, t, 1)$ və $u_2(x, t, 2)$):

```

> lambda:=array(0..10):
> for k from 0 to 10 do lambda[k]:=((2*k+1)*Pi/2) od:
> u2:=unapply(t^2*x+2*sum(cos(lambda[n]*x)*(exp(-a*lambda[n]^2*t)+t*a*lambda[n]^2-1)/
(a^2*lambda[n]^6),n=0..2),x,t,a);

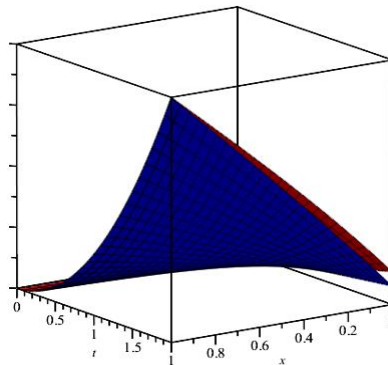
```

$$u2 := (x, t, a) \mapsto x t^2 + \frac{128 \cos\left(\frac{x \pi}{2}\right) \left(e^{-\frac{\pi^2 a t}{4}} + \frac{\pi^2 a t}{4} - 1\right)}{a^2 \pi^6} + \frac{128 \cos\left(\frac{3 x \pi}{2}\right) \left(e^{-\frac{9 \pi^2 a t}{4}} + \frac{9 \pi^2 a t}{4} - 1\right)}{729 a^2 \pi^6} + \frac{128 \cos\left(\frac{5 x \pi}{2}\right) \left(e^{-\frac{25 \pi^2 a t}{4}} + \frac{25 \pi^2 a t}{4} - 1\right)}{15625 a^2 \pi^6} \quad (4)$$

```

> plot3d([u2(x,t,1),u2(x,t,2)],x=0..1,t=0..2,color=[red,blue],title="shekill1");

```


şəkil 1.

$a \sim U(1,2)$ olduğunu nəzərə alaraq, $u2(x, t, a)$ -nin riyazi gözləməsinin analitik ifadəsi tapılır (eu-identifikatoru altında):

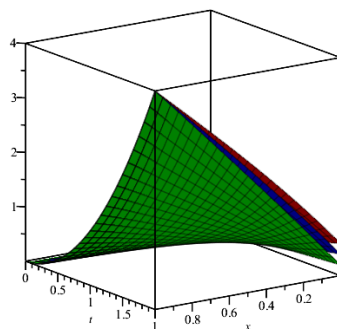
(5) düsturu $E_n(z) = \int_1^\infty e^{-k \cdot z} (k)^{-n} dk$; $Re(z) > 0$ – EYRİ funksiyasıdır.

$u2$ -nin 2-ci başlanğıc momenti (eu2), dispersiyası (du2) və orta kvadratik meyli (su2) hesablanır, orta kvadratik meyl səthinin 3σ- ətraf-səthləri (su21, su2u) riyazi gözləmə səthilə eyni koordinat sistemində qurulur:

```

> eu2:=unapply(int(u2(x,t,a)^2,a=1..2),x,t):
> du2:=unapply(eu2(x,t)-eu(x,t)^2,x,t):
> su2:=unapply(sqrt(du2(x,t)),x,t):
>
>
> su21:=unapply(eu(x,t)-3*su2(x,t),x,t):
> su2u:=unapply(eu(x,t)+3*su2(x,t),x,t):
> plot3d([su21(x,t),eu(x,t),su2u(x,t)],x=0..1,t=0..2,color=[green,blue,red],plotlist=
true,title="shekill1");

```


şəkil 2.

$X=0.1$ kəsiyində riyazi gözləmənin $0.1; 0.2; \dots; 1.0$ zaman anlarındakı qiymətləri sətri verilir:

```
> evalf([eu(0.1,0.1),eu(0.1,0.2),eu(0.1,0.3),eu(0.1,0.4),eu(0.1,0.5),eu(0.1,0.6),eu  
(0.1,0.7),eu(0.1,0.8),eu(0.1,0.9),eu(0.1,1)],3);  
[0.00467,0.0173,0.0363,0.0577,0.0862,0.117,0.149,0.186,0.224,0.265]
```

(6)

Nəticə

Riyazi gözləmə və dispersiyanın analitik ifadələri tapılıb, diffuziya əmsalının $a = 1$ və $a = 2$ qiymətləri üçün həll səthləri müqayisə edilib. Orta kvadratik meyl və dispersiya hesablanaraq qrafiklər qurulub.

ƏDƏBİYYAT

1. Лобанов М. Л., Зорина М. А. Методы определения коэффициентов диффузии: учебное пособие, 2017
2. Саичев А. И. Филимонов В.А, Тараканова М.В. Оценка коэффициента диффузии винеровского случайного процесса с равномерным сносом, 2010
3. Голоскоков Д.П. Курс математической физики с использованием пакета Maple. Москва, 2022, 576 с.

SUMMARY

This study examines the impact of a stochastic diffusion coefficient on the initial-boundary value problem for a diffusion equation. The diffusion coefficient is a key parameter that determines the rate of mass transport in solid materials, and its value depends on the distribution of random defects in the crystal lattice of metals [1,2]. Therefore, in many cases, the diffusion coefficient exhibits a stochastic nature. In the presented work, for the studied initial-boundary value problem of a diffusion equation, the diffusion coefficient is considered as a uniformly distributed random variable within the interval (1,2). The MAPLE computational environment is used to analytically determine the probabilistic characteristics of the solution, namely, the mathematical expectation and variance, and corresponding graphs and tables are generated [3,4]. The obtained results show that variations in the stochastic diffusion coefficient affect the evolution of the diffusion process, and this factor should be considered for the accurate modeling of diffusion phenomena.

Keywords: MAPLE package, diffusion equation, diffusion coefficient, mathematical expectation, variance

TOPOLOJİ QRUPDA KƏSİLMƏZLİK KRİTERİYALARI

Şamil ƏSGƏROV

samilsgrov@gmail.com

Orcid Id: 0009-0006-5105-9733

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə cəbri strukturların topoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu işdə əsasən topoloji qruplarda baş əməllərin kəsilməzliyini təmin edən şərtlər müəyyənləşdirilmişdir. Antidiskret topologiyaya malik qruplarda, dövrü qruplarda, əsas çoxluğu rabitəli olan qruplarda baş əməllərin kəsilməzliyi müəyyənləşdirilmiş və zəruri teoremlər isbat olunmuşdur. Topoloji xüsusiyyətlərinə görə mücərrəd cəbrlər tədqiq olunmuşdur. Belə ki, topoloji quruluşa malik əsas qruplarda proyeksiya anlayışı vasitəsilə yol əlaqəli kəsilməz inikasların köməkliyi ilə kəsilməz topologiyaya malik cəbrlərin daxili quruluşu tədqiq olunmuşdur. Əsasən bu tip qruplarda cəbri əməllərin kəsilməzlik kriteriyaları ilə bağlı zəruri və kafi şərtlər tədqiq olunmuşdur. Əməllərin kəsilməz inikaslar vasitəsi ilə proyeksiyaları araşdırılmışdır. Hər bir əməlin topoloji keyfiyyətləri aydınlaşdırılmışdır. Əsas qrupların mücərrəd mənada topoloji xassələri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Qrup, kəsilməzlik, topologiya, antidiskret, cəbri əməl

Qruplar nəzəriyyəsi cəbr kursunun inhisarında olan bir nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin elementləri bir sıra riyazi məsələlərin həllində uğurla tətbiq olunmaqdadır. İstənilən topoloji fəzada əsas məsələlərdən biri kəsilməzlik kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi və bu kriteriyaların fəzanın daxili strukturundan necə asılı olduğunu təyin etməkdir. Cəbri strukturların topoloji xüsusiyyətlərinin onu təyin edən cəbri əməllərlə əlaqəsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə topoloji qruplarda bu məsələni nəzərdən keçiririk.

G hər hansı qrup olsun. Əgər G üzərində ixtiyari $x, y \in G$ üçün $\mu: G \times G \rightarrow G$ çevirməsinin və hər bir $x \in G$ üçün $f(x) = x^{-1}$ formasında inikasin kəsilməzliyini təmin edən topologiya varsa, onda G topoloji qrup olur. Qrupda əməllərin kəsilməzliyini ətrafla və ardıcılıqlarla vermək mümkündür. Tutaq ki, G qrupu multiplikativ qrupdur. $u, v \in G$ ixtiyari iki element olmaqla l_u və l_v uyğun olaraq bu elementlərin hər hansı ətrafları olsun. G qrupu topoloji qrup olduqda elementlərinin ixtiyari ətrafları üçün $l_u \cdot l_v \subset l_{uv}$ münasibəti doğru olur. Fəzanın ən zəif topologiyasına, yəni antidiskret topologiyaya əsasən bu məsələ doğruluğunu qoruyur. Yəni $l_u = G$, $l_v = G$ və həmçinin $l_{uv} = G$ olduğundan, $l_u \cdot l_v = G \cdot G = G \subset G = l_{uv}$ münasibəti doğru olur ki, bu da $\tau = \{G, \emptyset\}$ antidiskret topologiyaya əsasən qrupu təyin edən əməlin kəsilməzliyi alınır [1], [2]. Buna əsaslanaraq aşağıdakı teoremi vermək olar:

Teorem 1. Antidiskret topologiya ilə təchiz olunmuş qrupda əməllər kəsilməzdir.

İsbatı: Burada qrupun əsas çoxluğunun sonlu və sonsuz olmasından asılı olaraq, həmçinin qrupda verilmiş topologiyaların müxtəlifliyinə əsasən əməlin kəsilməzliyi göstərməlidir. Qrupda əməlin kəsilməzliyini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar. Tutaq ki, u və v G qrupunun iki müxtəlif və ixtiyari elementləridir. Qrupun aksiomatikasına əsasən $u \cdot v \in G$ münasibəti doğrudur. Əgər $u \cdot v$ hasil olan elementin ixtiyari l_{uv} ətrafı üçün u və v elementlərinin elə l_u və l_v ətrafları varsa ki, $l_u \cdot l_v \subset l_{uv}$ olsun. Onda qrupda təyin olunmuş vurma əməli kəsilməz olur. Biz diskret topologiyadan antidiskret topologiyaya qədər bir sıra topologiyalar əsasında bunu nəzərdən keçirək.

Antidiskret topologiyaya əsasən, yəni $\tau = \{\emptyset, G\}$ topologiyasına əsasən G qrupundan götürülmüş ixtiyari iki elementin ətrafı $l_u = G$, $l_v = G$ və həmçinin $l_{uv} = G$ olur. G çoxluğu vurma əməlinə nəzərən qapalı olduğundan

$$\forall x, y \in G \rightarrow G \cdot G = \{xy: x, y \in G\} \rightarrow G \cdot G = G$$

münasibəti doğrudur. Bu halda qrupda verilmiş cəbri əməlin kəsilməzliyini almış oluruq.

Qrupun daxili strukturunu müəyyənləşdirən digər topologiyalara nəzərən bu məsələnin doğruluğunu təyin edən şərtləri verməyə çalışaq. Ən güclü topologiya hesab olunan diskret topologiyada bu məsələ doğruluğunu qoruyur. Belə ki, diskret topologiya çoxluğun bütün mümkün alt çoxluqlarından təşkil olunduğundan, ixtiyari iki elementin ətrafları hasili də bu çoxluğa daxildir. Onda qrupda verilmiş vurma əməlinin kəsilməzliyi doğru olar. Bu məsələ həmçinin qrupun əsas çoxluğu əlaqəli çoxluq olduqda da doğrudur. Əlaqəli çoxluqda verilmiş istənilən topologiyanın boş olmayan istənilən kəsişməyə malik olması əməlin kəsilməzliyini təmin edir. Əgər qrupun əsas çoxluğu sonlu çoxluq olarsa, yəni dövrü qrup olduqda əməlin kəsilməzliyi alınır. Bu dediklərimizi nəzərə alsaq, aşağıdakı iki teoremi verə bilərik.

Teorem 2. Əsas çoxluğu əlaqəli çoxluq olan topoloji qrupda təyin olunmuş əməllər kəsilməzdirlər.

İsbati: Tutaq ki, $G = \langle G, \cdot, ^{-1} \rangle$ qrupu verilmişdir. Fərz edək ki, onun əsas çoxluğu G əlaqəli çoxluqdur. Onda G çoxluğunun kəsişməyən elə iki K və L altçoxluqları tapmaq mümkün olmaz ki, $K \cup L = G$, $K \cap L = \emptyset$ şərtləri ödənilsin. Təbii ki, bu K və L altçoxluqlarının açıq və ya qapalı olmasından asılı deyil. Bu halda G qrupunda elə kəsilməz inikas vermək olar ki, $f(G) \subset \emptyset$ və ya $f(G) \subset G$ olar. Aydındır ki, hər iki halda inikasın suryektivliyi olarsa, məsələ öz həllini tapmış olur. Qrupun istənilən izomorfizmi kəsilməz olmaqla əməllərin də kəsilməzliyini təmin edəcəkdir. Qrupda nöqtəvi inikasların da bu tələbləri ödəməsi bilavasitə onların biyektivliyindən asılı olacaqdır. Deməli, $\langle G, \cdot, ^{-1} \rangle$ qrupunda elə kəsilməz inikas vermək mümkündür ki, onun baş əməllərini saxlamaqla topoloji xüsusiyyətlərini dəyişməz. Bununla yanaşı əlaqəli çoxluqla ifadə olunan istənilən qrupda Urison lemmasına əsasən kəsilməz inikas verməklə onun topoloji quruluşunun dəyişilməzliyini təmin etmək olar. Apardığımız isbat prosesini additiv qruplar üçün də nəzərdən keçirsək, invariant nəticələrin alındığını görürük.

Teorem 3. Dövrü qrupun baş əməlləri bu qrupda verilmiş istənilən topologiyaya nəzərən kəsilməzdirlər.

İsbati: Tutaq ki, $A = \langle a \rangle$ dövrü qrupu verilir. Bu qrupda sonlu və sonsuz olmaqla müxtəlif topologiyalar vermək mümkündür. Aydındır ki, qrupun əsas çoxluğunun gücünü $|A|$ ilə işarə etsək, bu qrupda topologiyaların sayı ən çoxu $2^{2^{|A|}}$ qədər olar. Burada istənilən izomorfizm $f(a \cdot b) = f(a) \cdot f(b)$ şərtini ödəməklə a və b elementlərinin ətrafları üçün $U_a \cdot U_b = U_{ab}$ münasibətini ödəyir. Bu isə dövrü qrupda verilən istənilən topologiyaya nəzərən qrupun baş əməlinin kəsilməzliyi deməkdir.

Topoloji baxımdan əsas məqsəd topoloji fəzaların topoloji xüsusiyyətlərinə görə sinifləndirilməsidir. Daha aydın şəkildə ifadə etsək, topologiyanın əsas işi müəyyən iki topoloji fəza verildikdə onların eyni quruluşlu olub-olmamasını müəyyənləşdirməkdir. Bununla yanaşı cəbri topologiyaya əsasən fəzalar homotopiya əsasında sinifləndirilir.

Tərif 1. X və Y topoloji fəzaları, bir $A \subseteq X$ altçoxluğu və $f|_A = g|_A$ olmaqla $f, g: X \rightarrow Y$ kəsilməz funksiyaları verildikdə, ixtiyari $x \in X$ üçün $H(x, 0) = f(x)$, $H(x, 1) = g(x)$ və ixtiyari $a \in A$, ixtiyari $t \in [0, 1]$ elementi üçün də $H(a, t) = f(a) = g(a)$ şərtlərini ödəyən bir kəsilməz $H: X \times [0, 1] \rightarrow Y$ funksiyasına f –dən g –yə gedən və A üzərində bağlı qalan bir homotopiya deyilir. [3], [4]

$f: X \rightarrow Y$ –dən $g: X \rightarrow Y$ –ə gedən və A üzərində bağlı qalan bir homotopiya varsa, f funksiyasının A üzərində əlaqəli olaraq g funksiyasına homotopik olduğu ifadə edilir. Bunu $f \simeq g$ (A üzərində əlaqəli) kimi işarə edəcəyik. $A = \emptyset$ olduğu halda sadəcə $f \simeq g$ işarələməsi daha məqsəduyğundur. Açıq şəkildə desək, f –dən g –yə gedən bir homotopiya f funksiyasının kəsilməz şəkildə g funksiyasına çevrilməsi kimi təyin edilir. Sadəcə bir misalla bu məsələyə aydınlıq

gətirək. İxtiyari $x \in R$ həqiqi ədədi üçün $f(x) = x$ və $g(x) = 0$ şərtləri ilə təyin olunan $f: R \rightarrow R$ və $g: R \rightarrow R$ funksiyalarını götürək. İxtiyari $x \in R$ və ixtiyari $t \in [0,1]$ üçün $H(x, t) = (1 - t)x$ tənliyi ilə müəyyənləşən $H: R \times [0,1] \rightarrow R$ funksiyası f -dən g -yə gedən və $A = \{0\}$ çoxluğu üzərində əlaqəli qalan bir homotopiyaadır.

Aparacağımız tədqiqat üçün önəmli olan iki əsas çoxluğu verək:

$$S^n = \{x \in R^{n+1}: \|x\| = 1\}, D^n = \{x \in R^n: \|x\| \leq 1\}$$

S^n və D^n uyğun olaraq n -ölçülü kürə və diskdir. Bu çoxluqların yaratdığı topologiyalara nəzərən aşağıdakı bir teoremi isbat edək.

Teorem 4. X hər hansı bir topoloji fəza $n \in N$ olsun. $a = (0, 0, \dots, 1) \in S^n$ və $b = (0, 0, \dots, -1) \in S^n$ nöqtələri verilmişdir. İxtiyari $x \in X$ üçün $g(x) = b$ şəklində funksiya ($g: X \rightarrow S^n$) və $f^{-1}(a) = \emptyset$ şərtini ödəyən hər hansı bir $f: X \rightarrow S^n$ funksiyası üçün $f \simeq g$ ($\{b\}$ üzərində bağlı) doğrudur.

İsbati: Bunu göstərmək üçün $\varphi: S^n \setminus \{a\} \rightarrow R^n$ stereoqrafik proyeksiya operatorundan istifadə edək. Əgər $R^n \simeq R^n \times [0,1] \subseteq R^{n+1}$ yazsaq, onda ixtiyari $y \in S^n \setminus \{a\}$ üçün $\varphi(y) \in R^n$ nöqtəsi y ilə a -nı birləşdirən xəttin $R^n \simeq R^n \times \{0\}$ -ı kəsdiyi nöqtədir. Göründüyü kimi, φ burada xassələrin ekvivalentliyini qoruyan funksiyaadır. $f^{-1}(a) = \emptyset$ olduğundan $H: X \times [0,1] \rightarrow S^n$ funksiyası ixtiyari $x \in X$ və $t \in [0,1]$ üçün $H(x, t) = \varphi^{-1}((1 - t)\varphi(f(x)))$ kimi təyin oluna bilər. Həmçinin $f(b) = b$ olarsa, onda $f \simeq g$ ($\{b\}$ üzərində bağlı) olar.

Teorem 5. Tutaq ki, $p: E \rightarrow X$ örtən proyeksiyası və $\lambda: [0,1] \rightarrow X$ yolu verilmişdir. Onda hər hansı $e \in P^{-1}[\lambda(0)]$ üçün $\bar{\lambda}(0) = e$ və $p \circ \bar{\lambda} = \lambda$ şərtlərini ödəyən yeganə $\bar{\lambda}: [0,1] \rightarrow E$ yolu mövcuddur.

İsbati: Bunun üçün $\bar{\lambda}$ -nın mövcud olduğunu göstərmək kifayətdir və yeganə olduğu isə məlum teoremdən asanlıqla görülür. $\bar{\lambda}$ -nın varlığı $[0,1]$ parçasının

$$\mathcal{U} = \{\tau \in [0,1] \mid p \circ \mu = \lambda|_{[0,\tau]} \text{ və } \mu(0) = e \text{ şərtini ödəyən } \mu: [0,1] \rightarrow E \text{ yolu var}\}$$

Şəklində təyin edilmiş altçoxluğunun yalnız $[0,1]$ parçasının ola bildiyi isbat ediləcəkdir. Bir tərəfdən $[0,1]$ əlaqəli bir fəza digər tərəfdən də $0 \in \mathcal{U} \neq \emptyset$ olduğundan isbat üçün $\mathcal{U}$ -nun $[0,1]$ parçasının həm açıq həm də qapalı bir altçoxluğu olduğunu göstərmək kifayətdir. İlk öncə $\mathcal{U}$ -nun $[0,1]$ parçasının qapalı bir altçoxluq olduğunu göstərək: $t_n \in \mathcal{U}$ və $\lim_{n \rightarrow \infty} t_n \rightarrow t_*$ olsun. Digər halda nəticə öz-özlüyündən məlum olduğundan istənilən n üçün $t_n < t_*$ olduğu fərz edilə bilər. Burada $t_* \in [0,1]$ olduğu məlumdur. V çoxluğu $\lambda(t_*)$ -un p tərəfindən düzgün örtülmüş bir açıq ətrafı olsun. Kifayət qədər böyük N üçün $t_N \in V$ dir. $t_N \in \mathcal{U}$ olduğundan $\tilde{\mu}(0) = e$ və $p \circ \tilde{\mu} = \lambda|_{[0,t_N]}$ şərtlərini ödəyən bir $\tilde{\mu}: [0, t_N] \rightarrow E$ yolu vardır. V çoxluğu p tərəfindən düzgün örtülmüş olduğundan, $\tilde{\mu}(t_N)$ -nin $p|_W: W \rightarrow V$ funksiyasını biyektiv funksiya edən W ətrafı vardır. İndi isə $\mu: [0, t_*] \rightarrow E$

$$\text{Funksiyasını istənilən } t \in [0, t_*] \text{ üçün } \mu(t) = \begin{cases} \tilde{\mu}(t) \\ ((p|_W)^{-1} \circ \lambda(t)) \end{cases} \text{ tənlikləri ilə təyin}$$

olunarsa, asanlıqla μ -nün kəsilməz olduğu $p \circ \mu = \lambda|_{[0,t_*]}$ və $\mu(0) = e$ şərtlərini ödədiyi görülür. Deməli $t_* \in \mathcal{U}$ olar. Deyilənləri $\mathcal{U}$ daxilində hər biri yığılan t_n ardıcılığı üçün $\mathcal{U}$ çoxluğu $[0,1]$ parçasının qapalı bir altçoxluğu olmalıdır. İndi isə $\mathcal{U}$ -nun $[0,1]$ parçasının açıq altçoxluq olduğunu göstərək. Tutaq ki, $\hat{t} \in \mathcal{U}$ götürək. Aşkardır ki, $[0, \hat{t}] \in \mathcal{U}$ olub və $\hat{t} = 1$ olduqda isbat edilməsi mümkün olmadığından $\hat{t}(0) = e$ və $p \circ \hat{\mu} = \lambda|_{[0,\hat{t}]}$ şərtlərini ödəyən $\hat{\mu}: [0, \hat{t}] \rightarrow E$ yolu seçilə bilər. $p: E \rightarrow X$ lokal biyektiv funksiya olduğundan $\lambda(\hat{t}), \hat{\mu}(\hat{t})$ və nöqtələrin $p|_W: W \rightarrow V$ funksiyasını biyektiv funksiya edən, ardıcıl V və W ətrafları vardır. $\hat{t} + \varepsilon < 1$ və $\lambda([\hat{t}, \hat{t} + \varepsilon]) \subseteq V$ şərtlərini ödəyən $\varepsilon > 0$ götürülə bilər. Burada $\mu: [0, \hat{t} + \varepsilon] \rightarrow E$ funksiyası $\forall t \in [0, \hat{t} + \varepsilon]$ olarsa,

$$\left. \begin{array}{l} t \in [0, \hat{t}] \\ t \in [\hat{t}, \hat{t} + \varepsilon] \end{array} \right\} \mu(t) = \begin{cases} \hat{\mu}(t) \\ (p|_W)^{-1} \circ \lambda(t) \end{cases}$$

bu tənliklər ilə təyin etsək, onda bu funksiyanın kəsilməz olduğunu görür, $\mu(0) = e$ və $p \circ \hat{\mu} = \lambda|_{[0, \hat{t} + \varepsilon]}$ şərtlərinin ödəndiyinin görürük. Bu halda $\hat{t} + \varepsilon \in \mathcal{U}$ olar. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq və $\forall \hat{t} \in \mathcal{U}$ üçün keçərli olduğundan, $\mathcal{U}$ çoxluğu $[0, 1]$ parçasının açıq bir altçoxluğu olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. D.Seyidov, A Tağızadə, Ümumi topologiya elementlərinin tədrisi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, NDU, Elmi əsərlər, Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası, 2021, № 4 (113), səh. 28-32.
2. Encyclopedia of General Topology, North-Holland, 2004, 2860 p.
2. N. Ergün, Ümumi topologiya, Nobel yayıncılıq, Ankara, 2021, 856 s.
3. Z. Ercan, Topologiya, ODTÜ Geliştirme Vakıf yayıncılıq, Ankara, 2020, 468 s.

SUMMARY

Topological properties of algebraic structures are investigated in the article. In this work, the conditions that ensure the continuity of main operations in topological groups are determined. In groups with antidiscrete topology, in periodic groups, in groups with a connected principal set, the continuity of prime operations is defined and the necessary theorems are proved. Abstract algebras were studied according to their topological properties. Thus, the internal structure of algebras with continuous topology was studied with the help of path-connected continuous concepts through the concept of projection in basic groups with topological structure. Basically, the necessary and sufficient conditions related to the non-interruptibility criteria of forced operations were studied in this type of groups. Projections of operations through continuous visions were investigated. The topological properties of each operation are clarified. The topological properties of basic groups have been studied in an abstract sense.

Keywords: Group, discontinuity, topology, antidiscret, algebraic operations

ÜÇBUCAĞA AİD BƏZİ TEOREMLƏRİN VEKTOR ÜSULU İLƏ İSBATI

Təranə HÜSEYNOVA

Ruhiyyə CƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Əsası Evklid tərəfindən qoyulan, sonra isə Hilbert tərəfindən inkişaf etdirilən (1899) həndəsənin aksiomatik qurulması yolu çox məşhurdur. Lakin həndəsənin aksiomatik qurulmasının tamamilə fərqli və səmərəli bir yolu 1918-ci ildə məşhur alman riyaziyyatçısı Veyl tərəfindən təklif edilmişdir. Veyl aksiomatikasını bəzən nöqtə-vektor aksiomatikası adlandırırlar.

Vektor və onun ümumiləşdirilməsi olan tenzor anlayışlarının daxil edilməsi və inkişafı vektor cəbri və vektor analizi, vektor fəzasının ümumi nəzəriyyəsinin yaradılmasına səbəb oldu ki, bu da riyaziyyatın, mexanikanın, eləcə də texnologiyanın müxtəlif sahələrində geniş tətbiqini tapdı. Bu nəzəriyyələr müasir fizikada son dərəcə mühüm rol oynayan xüsusi və ümumi nisbilik nəzəriyyələrini qurmaq üçün istifadə edilmişdir.

Vektor üsulunun tətbiqləri ilə həndəsənin, vektor analizinin və s.-nin bir çox problemləri daha asanlıqla həll edilir. Bu məqalədə də üçbucağa aid bəzi teoremlərin Veyl aksiomatikası əsasında isbatı öyrənilmişdir.

Açar sözlər: teorem, həndəsə, Veyl aksiomatikası, üçbucaq, xarici bucaq

Məsələnin qoyuluşu. Həndəsənin əsaslarını öyrənərkən əsas vəzifələrdən biri Evklid həndəsəsinin müxtəlif aksiomatik nəzəriyyələri ilə tanış olmaqdır. Qeyd edək ki, bu aksiomatik nəzəriyyələr Hilbert və Veyl aksiomatik nəzəriyyələri əsasında qurulmuşdur [4].

Hər bir aksiomlar sisteminin ziddiyyətsizliyi və tamlığı, aksiomlarının müstəqilliyi, Veyl və Hilbert aksiom sistemlərinin ekvivalentliyinin isbatı isbat edilmişdir. Veyl və Hilbert aksiom sistemlərinin ekvivalentliyini sübut etmək üçün düz xətt, müstəvi, arasında yerləşmək münasibəti ilə, parça, şüa kimi anlayışlarla tanış olmaq lazımdır. Eyni zamanda, hər iki aksiom sistemi eyni riyazi quruluşu müəyyən etdiyi üçün aksiomatik nəzəriyyələrin hər birində eyni müddəaları nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Hər bir aksiomatik nəzəriyyədə bu və ya digər müddəaların yerini tapa bilmək, müddəaların ardıcılığını qurmağı bacarmaq vacibdir. Məsələn, üçbucağın xarici bucağı haqqında teorem: üçbucağın hər bir xarici bucağı ona bitişik olmayan iki daxili bucağın cəminə bərabərdir. Bu teorem Hilbertin aksiomatik nəzəriyyəsində çox mühüm rol oynayır, onun köməyi ilə mütləq həndəsənin bir çox teoremləri sübut olunur. Həndəsənin vektor əsasında qurulmasında bu teorem haqqında danışılır. Həndəsənin əsaslarını öyrənərkən bu teoremin Veylin aksiomatik nəzəriyyəsindəki yeri, hansı müddəaların nəticəsi olduğu sualının meydana çıxması tamamilə təbii və verilən bu cür sualların cavabına xidmət edə bilər [4].

Məqalənin məqsədi Veylin aksiomatik nəzəriyyəsi əsasında Evklid həndəsəsinin üçbucağa aid bəzi təkliflərinin isbatını nəzərdən keçirmək və üçbucağın xarici bucağı haqqında teoremin vektor üsulu ilə isbatına zəmin yaratmaqdır.

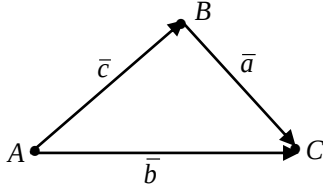
Təklif 1. İstənilən ABC üçbucağında $|AB - BC| < AC < AB + BC$ (şəkil 1).

İsbatı. Vektorların üçbucaq qaydası ilə toplanmasına görə [1]

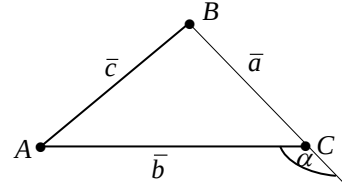
$$\overline{AB} + \overline{BC} = \overline{AC}.$$
$$(\overline{AB} + \overline{BC}) \cdot (\overline{AB} + \overline{BC}) = \overline{AC} \cdot \overline{AC} \Rightarrow \overline{AB}^2 + \overline{BC}^2 + 2\overline{AB} \cdot \overline{BC} = \overline{AC}^2.$$

Kollinear olmayan vektorlar üçün

$$\overline{AC}^2 = \overline{AB}^2 + \overline{BC}^2 + 2\overline{AB} \cdot \overline{AC} < \overline{AB}^2 + \overline{BC}^2 + 2|\overline{AB}| \cdot |\overline{AC}| = (|\overline{AB}| + |\overline{BC}|)^2.$$

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Vektorların çıxılması qaydasına görə [1]

$$\overline{AC} = \overline{BC} - \overline{BA}.$$

Bu bərabərliyin də hər iki tərəfinin skalyar kvadratını tapaq:

$$\overline{AC}^2 = \overline{BC}^2 - 2\overline{BC} \cdot \overline{BA} + \overline{BA}^2 > \overline{BC}^2 - 2|\overline{BC}| \cdot |\overline{BA}| + |\overline{BA}|^2 = (|\overline{AB}| - |\overline{BC}|)^2.$$

Buradan

$$\overline{AC}^2 > (|\overline{AB}| - |\overline{BC}|)^2 \Rightarrow |\overline{AC}| > ||\overline{AB}| - |\overline{BC}|| \geq |\overline{AB}| - |\overline{BC}|.$$

Beləliklə verilən təklifin vektor üsulu ilə doğruluğunu isbat etdik.

Təklif 2. İstənilən ABC üçbucağında (şəkil 1)

$$AB = AC \cos \angle A + BC \cos \angle B. \quad (1)$$

İsbatı. Vektorların üçbucaq qaydası ilə toplanmasına görə

$$\begin{aligned} \overline{AB} &= \overline{AC} + \overline{CB}. \\ \overline{AB} \cdot \overline{AB} &= \overline{AB} \cdot (\overline{AC} + \overline{CB}) = \overline{AB} \cdot \overline{AC} + \overline{AB} \cdot \overline{CB}, \\ \overline{AB}^2 &= |\overline{AB}| \cdot |\overline{AC}| \cos \angle A + |\overline{AB}| \cdot |\overline{CB}| \cos \angle B. \end{aligned}$$

Axırlıncı bərabərliyin hər iki tərəfini $|\overline{AB}|$ -yə bölsək,

$$|\overline{AB}| = |\overline{AC}| \cos \angle A + |\overline{CB}| \cos \angle B$$

verilən təklifin doğru olduğunu alırıq. Bu qayda ilə

$$CA = CB \cos \angle C + AB \cos \angle A, \quad (2)$$

$$BC = BA \cos \angle B + CA \cos \angle C \quad (3)$$

bərabərliklərinin doğru olduğu isbat edilir.

Təklif 3. İstənilən ABC üçbucağının daxili bucaqları üçün

$$\cos \angle A + \cos \angle B + \cos \angle C > 1. \quad (4)$$

İsbatı. (1) və (2) bərabərliklərini tərəf-tərəfə toplayaq:

$$\begin{aligned} AB + CA &= (AC + AB) \cos \angle A + BC (\cos \angle B + \cos \angle C), \\ AB + CA - (AC + AB) \cos \angle A &= BC (\cos \angle B + \cos \angle C), \\ (AB + CA)(1 - \cos \angle A) &= BC (\cos \angle B + \cos \angle C). \end{aligned}$$

Axırlıncı bərabərlikdən

$$\frac{AB + CA}{BC} = \frac{\cos \angle B + \cos \angle C}{1 - \cos \angle A}.$$

1-ci təklifə görə $\frac{AB + CA}{BC} > 1$ olduğundan

$$\frac{\cos \angle B + \cos \angle C}{1 - \cos \angle A} > 1 \Rightarrow \cos \angle A + \cos \angle B + \cos \angle C > 1.$$

Təklif 4. İstənilən ABC üçbucağının daxili bucaqları üçün

$$\cos \angle A - \cos \angle B - \cos \angle C < 1. \quad (5)$$

İsbatı. (3) bərabərliyindən (1) bərabərliyini tərəf-tərəfə çıxaraq:

$$BC - AB = (BA \cos \angle B + CA \cos \angle C) - (AC \cos \angle A + BC \cos \angle B).$$

Buradan

$$\begin{aligned} BC - AB &= (BA - BC) \cos \angle B + CA(\cos \angle C - \cos \angle A), \\ (BA - BC)(1 + \cos \angle B) &= CA(\cos \angle A - \cos \angle C), \\ \frac{AB - BC}{AC} &= \frac{\cos \angle A - \cos \angle C}{1 + \cos \angle B}. \end{aligned}$$

Təklif 1-ə görə:

$$\frac{AB - BC}{AC} < 1 \Rightarrow \frac{\cos \angle A - \cos \angle C}{1 + \cos \angle B} < 1 \Rightarrow \cos \angle A - \cos \angle B - \cos \angle C < 1.$$

Təklif 5. İxtiyari üçbucağın iki daxili bucağının kosinuslarının cəmi müsbətdir.

İsbatı. (4) və (5) bərabərliklərindən:

$$\cos \angle B + \cos \angle C > 0. \quad (6)$$

Təklif 6 (üçbucağın xarici bucağı haqqında). Üçbucağın xarici bucağı həmin üçbucağın ona bitişik olmayan hər bir daxili bucağından böyükdür.

İsbatı. Tutaq ki, ABC üçbucağı verilmişdir. C təpəsindəki xarici bucağı α ilə işarə edək (şəkil 2). Göstərək ki, α xarici bucağı üçbucağın B daxili bucağından böyükdür. Təklif 5-ə uyğun olaraq daxili B və C bucaqları üçün (6) bərabərsizliyini alırıq. Onda

$$\cos \angle B > -\cos \angle C.$$

$\angle C = \pi - \alpha$ olduğunu nəzərə alsaq,

$$\cos \angle B > -\cos \angle C = -\cos(\pi - \alpha) = \cos \alpha$$

$y = \cos x$ funksiyasının $(0; \pi)$ intervalında azalan olduğundan, $\angle B < \alpha$ bərabərsizliyini alırıq. Təklif isbat olundu.

Nəticələr

1. Məqalədə həndəsənin Veyl aksiomatikasına əsasən qurulmasında üçbucağa aid bəzi təkliflər isbat edilmişdir.

2. Vektor üsulu ilə isbat edilən təkliflərə əsaslanaraq üçbucağın xarici bucağı haqqında teoremin isbatı verilmişdir.

3. Bu təkliflərdən istifadə olunaraq “Həndəsənin əsasları” kursuna aid bir çox təkliflər Veyl aksiomatikasına əsasən isbat edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Нәсəнов А.İ. Elementar riyaziyyat-Həndəsə, Naxçıvan, 2020.
2. Болтянский В.Г. Векторное изложение геометрии, М.:Просвещение. 1982. 143 с.
3. Егоров И.П. Геометрия: спец. курс для студентов физ.-мат. фак. пед. ин-тов М. Просвещение, 1979. –256 с.
4. Ефимов Н.В. Высшая геометрия / Н.В. Ефимов. – М.: Наука, 1978. – 576.

SUMMARY

The method of axiomatic construction of geometry, the basis of which was laid by Euclid, and then developed by Hilbert (1899), is very well known. But a completely different and effective way to axiomatically construct geometry was proposed in 1918 by the famous german mathematician Weil. Weyl's axiomatics is sometimes called the point-vector axiom.

The introduction and development of tensor concepts vector and its generalization vector algebra and vector analysis led to the creation of a general theory of vector space, which has found wide application in various fields of mathematics, mechanics, and engineering. These theories were used to construct special and general relativity theories, which play an extremely important role in modern physics. Using the vector method, you can use methods of geometry, vector analysis, etc. Many problems are solved much easier. This article also examines the proof of some triangle theorems based on Weyl's axiomatics.

Keywords: theorem, elementary geometry, Weyl, axiom

ÜÇÜNCÜ NƏSİL YARIMKEÇİRİCİLƏR

Aygün SULTANOVA

Didəm Qəhrəmanova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
aygunsultanova60@gmail.com

Ətraf mühitin çirklənməsi və global istiləşmənin getdikcə daha ciddi problemləri ilə bərpa olunan enerji mənbələrinin tədqiqi və tətbiqi misli görünməmiş diqqəti cəlb etmişdir. Onların arasında yaşıl enerji transformasiyasını təşviq etmək üçün vacib bir vasitə kimi yarımkeçirici texnologiya elmi tədqiqat və sənayenin getdikcə daha çox diqqətini cəlb edir. Xüsusilə, üçüncü nəsil yarımkeçirici materiallar üstün fiziki xassələri və tətbiqi perspektivləri sayəsində bərpa olunan enerji sahəsində inqilab edir.

Texnologiyaların sürətli inkişafı ilə üçüncü nəsil yarımkeçiricilər öyrənilir, çünki o, kompüter, mobil qurğular, işıqlandırma və s. istehsalı kimi sənayedə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. İndiyədək əvəzolunmaz fiziki xüsusiyyətlərinə görə üçüncü nəsil yarımkeçiricilər çoxlu sahələrə tətbiq edilir.

Üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin, yəni GaN və SiC-nin tətbiqini təhlil edilir. Onların xüsusiyyətləri, o cümlədən üstünlükləri və çatışmazlıqları müvafiq tədqiqatların nəticələrini nəzərdən keçirərək müzakirə edilir. Eyni zamanda, üçüncü nəsil yarımkeçiricilər ilə ikinci və birinci nəsil yarımkeçiricilər arasında müqayisə aparılır. Fiziki xüsusiyyətlərin, son marketingin, istehsalın və məhdudiyyətlərin müqayisəsi yolu ilə hər bir yarımkeçiricinin üstünlükləri və mənfə cəhətləri təhlil edilir və tətbiq vasitəsilə çatışmazlıqların qarşısını almaq üçün təkliflər verilir. Nəhayət, gələcək inkişaf proqnozlaşdırılır [5].

Açar sözlər: mobil qurğular, telekommunikasiya, kompüter, elektronika, radiasiya

Elektronika elm və texnikanın insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi ilə bilavasitə əlaqəsi olan müasir istiqamətindən biridir. Ona görə də elektronikanın əsaslarının bu və ya digər həcmdə öyrənilməsi texniki ixtisasların çoxunun tədris planlarında nəzərdə tutulmuşdur. Elektronikanın inkişafı maşınlarda və canlı orqanizmlərdə olan idarəetmə və rabitə məsələləri ilə məşğul olan kibernetikanın və itisürətli EHM-in yaradılmasının inkişafına müsbət təsir etmişdir [1].

Elektronikanın element bazanın texniki səviyyəsinin inkişafının yeni mərhələsi integral mikrosxemlərə keçidi ilə bağlıdır və onlar işlənmiş EHM-rın əsasına qoyulmuşdur. Dünyamızı ilk növbədə təkamül yolu ilə dəyişdirən nəzərdən keçirilən digər materiallardan fərqli olaraq, yarımkeçiricilər bir çox sahələrdə texnoloji inqilaba səbəb oldu. Onlar kompüter və telekommunikasiya imkanlarını yaratdılar biznes, səhiyyə, təhsil, elm, hərbi və istirahət məqsədləri üçün böyük həcmdə məlumatı emal edən və ötürən sistemlər. Yarımkeçirici qurğular elektron hissetmə, ölçmə və idarəetmə funksiyalarına, eləcə də bütün istehlakçı elektronika avadanlıqlarına həssaslıq, qabiliyyət və etibarlılıq əlavə etmişdir [2].

Üçüncü nəsil yarımkeçiricilər hansılardır? Yarımkeçirici materialları tədqiqat, inkişaf və tətbiq qaydasından asılı olaraq üç nəslə bölmək olar. **Birinci nəsil** yarımkeçiricilər əsasən elektron cihazlarda geniş istifadə olunan silikon və germanium kimi elementlərdən ibarət idi. **İkinci nəsil** yarımkeçiricilər əsasən yüksək güc və tezliyi idarə edə bildiyi üçün yüksək tezlikli və yüksək güclü elektron cihazlarda geniş istifadə olunan qalium nitridi, silisium karbid və s. kimi mürəkkəb yarımkeçiricilərdir. **Üçüncü nəsil** yarımkeçiricilər daha yüksək gərginlik, istiliyə davamlılıq, radiasiya müqaviməti, müqavimət və radiasiya müqaviməti ilə yeni nəsil enerji sistemləri üçün ideal hala gələn qalium nitridi (GaN), silisium karbid (SiC), alüminium oksidi (Al₂O₃) və s. ilə təmsil olunur.

Günəş enerjisi istehsalı sistemi. Günəş enerjisi istehsal sistemlərində üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin istifadəsi səmərəliliyi və sabitliyi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır. Fotovoltaik hüceyrələrdə, ənənəvi silikon əsaslı materialların hüceyrə çevrilmə səmərəliliyi adətən

15%-dən 20%-ə qədərdir. Qallium nitridi və silisium karbid kimi üçüncü nəsil yarımkeçirici materialların istifadəsi hətta 30%-ə çata bilər. Eyni zamanda, üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin yüksək temperatura və yüksək gərginliyə davamlılığı sayəsində fotovoltaiq elementlərin dayanıqlığı və istismar müddəti xeyli yaxşılaşmış, fotovoltaiq elektrik enerjisi istehsal sistemlərinin saxlanması və təkmilləşdirilməsi xərcləri azalmışdır [6].

İndi üçüncü nəsil yarımkeçirici materiallara çevrilməyimizə baxmayaraq, birinci və ikinci nəsil yarımkeçirici materiallar aradan qaldırılmayıb və hələ də geniş istifadə olunur. Niyə ikinci nəslin yaranması birinci nəslin yerini tutmadı? Üçüncü nəsil yarımkeçiricilər ənənəvi yarımkeçirici materialları tamamilə əvəz edə bilərmidi? Silikon və mürəkkəb yarımkeçiricilər iki tamamlayıcı materialdır. Yarımkeçiricilərin tətbiqi zamanı ikisi tez-tez bir-birindən faydalanmaq üçün birləşdirilir ki, yüksək etibarlılıq, yüksək sürətli müdafiə hərbi məhsulları kimi daha yüksək tələblərə cavab verən məhsullar istehsal olunur. Buna görə də birinci və ikinci nəsil yarımkeçirici materiallar uzunmüddətli ümumilik vəziyyətindədir.

Geniş diapazonlu yarımkeçirici materialların üçüncü nəslə birinci və ikinci nəsil yarımkeçirici materialların inkişaf darboğazını aşmaqla yanaşı, bir çox əla xüsusiyyətlərə malikdir. Texnologiyanın inkişafı ilə üçüncü nəslin birinci və ikinci nəsil yarımkeçirici materialları tamamilə əvəz edəcəyi gözlənilir [6]. Yarımkeçirici materialların üçüncü nəslə geniş diapazonlu materiallardır (məsələn, $\geq 2.3\text{eV}$). Onlar adətən yüksək parçalanma elektrik sahəsinə, yüksək istilik keçiriciliyinə, yüksək elektron doyma dərəcəsinə və daha yüksək radiasiya müqavimətinə malikdirlər. Buna görə də onlar yüksək temperatur, yüksək tezlikli, radiasiyaya davamlı və yüksək gücə malik cihazların hazırlanmasında istifadə olunur. Tipik materiallar silisium karbid (SiC), qallium nitridi (GaN), alüminium nitridi (AlN) və sink oksiddir (ZnO).

Külək enerjisi istehsalı sistemi. Külək enerjisi sistemlərində üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin enerjiyə çevrilmə və idarəetmə sistemlərində istifadəsi ümumi səmərəliliyə və sabitliyə müsbət təsir göstərir. Külək turbinlərinin enerjiyə çevrilməsi və idarəetmə sistemi yüksək gərginliyə və yüksək tezliklərə tab gətirə bilən enerji avadanlığı tələb edir. Üçüncü nəsil yarımkeçirici materiallardan istifadə edən enerji avadanlığı nəinki səmərəliliyi artırmaqla, həm də nasazlıq dərəcələrini azalda və sistemin etibarlılığını artırmaqla yanaşı, bundan əlavə, üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin radiasiya müqaviməti və yüksək temperatur müqaviməti külək istehsal sistemlərinin sərt mühitlərdə sabit işləməsini təmin etməyə imkan verir [6].

Nəticə

1. Üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin geniş istifadəsi bərpa olunan enerji mənbələrindən səmərəli istifadə üçün güclü texniki dəstək verir. Fotovoltaiq elementlərin, külək turbinlərinin və digər avadanlıqların konversiya səmərəliliyini və dayanıqlığını, həmçinin elektrik şəbəkələrinin və enerji saxlama sistemlərinin səmərəliliyini artırmaqla yaşıl enerjinin çevrilməsi əhəmiyyətli dərəcədə irəliləmişdir.

2. Üçüncü nəsil yarımkeçiricilər nəinki vahid enerji istehsalının xərclərini azaldır və bərpa olunan enerjini daha rəqabətli edir, həm də global enerji böhranını həll etmək imkanını verir. İkincisi tezliyini azaldır və ətraf mühitə təsirini azaldır. Bundan əlavə, üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin istifadəsi də avadanlığın istismarı zamanı enerji sərfiyyatını azaldır ki, bu da ətraf mühitə olan yükü daha da azaldır.

3. Nəhayət, enerji saxlama və elektrik şəbəkələrində üçüncü nəsil yarımkeçiricilərin istifadəsi bərpa olunan enerjidən istifadəni daha səmərəli və davamlı edir. Bu, hava və mövsüm dəyişiklikləri nəticəsində yaranan qeyri-sabit bərpa olunan enerji təchizatı probleminin həllində uzun bir yol qət edir.

4. Ümumiləşdirsək, üçüncü nəsil yarımkeçirici materialların yaranması və tətbiqi bərpa olunan enerji sahəsində inqilab etdi və yaşıl enerji erasına daxil olmaq üçün bizə güclü texniki dəstək verdi. İstehsal və tətbiqdə maya dəyəri, proses və digər problemlər kimi hələ də bəzi problemlər olsa da, texnologiyanın inkişafı və sənaye miqyasının genişlənməsi ilə bu problemlərin həlli gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev H.B. İsgəndərzadə Z.Y. Yarımkecirici cihazlar. Bakı. 1972
2. Abdinov Ə.Ş., Həsənov Y.S., Hüseynov T.X. Elektron cihazları və emissiya elektronikasının əsasları. Bakı.2011.
3. Abdinov O.Ş., Mehdiyev N.M. Optoelektronika. Bakı, 2005.
4. Hübətov R.T. “Elektronika”, I hissə. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı”, 2002.
5. Tələbələrə intellektual proseslərinin aktivləşdirilməsi texnologiyaları. Təhsilin psixoloji və pedaqoji dəstəyi Proses: Nəzəriyyə və Təcrübə. 2006; 3:81-90.
6. Dimitrijev S., Han J., Moghadam H., Aminbeidoxti A.: Silikondan kənar güc dəyişdirmə tətbiqləri: SiC və GaN cihazlarının vəziyyəti və gələcək perspektivləri. 68 42083(2015)

SUMMARY

With the increasingly serious problems of environmental pollution and global warming, the research and application of renewable energy sources have attracted unprecedented attention. Among them, semiconductor technology, as an important tool for promoting green energy transformation, is attracting more and more attention from scientific research and industry. In particular, third-generation semiconductor materials are revolutionizing the field of renewable energy due to their superior physical properties and application prospects.

With the rapid development of technology, third-generation semiconductors are being studied because they bring about significant changes in industries such as computers, mobile devices, lighting, etc. manufacturing. Up to now, third-generation semiconductors have been applied to many fields due to their irreplaceable physical properties.

The application of third-generation semiconductors, namely GaN and SiC, is analyzed. Their characteristics, including advantages and disadvantages, are discussed by reviewing the results of relevant research. At the same time, a comparison is made between third-generation semiconductors and second and first-generation semiconductors. The physical properties, final marketing, and limitations, the advantages and disadvantages of each semiconductor are analyzed and suggestions are made to overcome the shortcomings through application. Finally, future development is predicted [5].

Keywords: mobile devices, telecommunications, computer, electronics, radiation

РЕЗЮМЕ

В связи с растущими проблемами загрязнения окружающей среды и глобального потепления исследования и применение возобновляемых источников энергии привлекают беспрецедентное внимание. Среди них полупроводниковые технологии как важный инструмент содействия переходу на зеленую энергетику привлекают все большее внимание со стороны научных исследователей и промышленности. В частности, полупроводниковые материалы третьего поколения производят революцию в области возобновляемой энергетики благодаря своим превосходным физическим свойствам и перспективам применения.

В связи с быстрым развитием технологий все больше внимания уделяется изучению полупроводников третьего поколения, поскольку они используются в компьютерах, мобильных устройствах, освещении и т. д. Это вызывает значительные изменения в отрасли, например, в производстве. На сегодняшний день полупроводники третьего поколения нашли применение во многих областях благодаря своим бесценным физическим свойствам.

Проанализировано применение полупроводников третьего поколения, а именно GaN и SiC. Их характеристики, включая преимущества и недостатки, обсуждаются путем анализа результатов соответствующих исследований. При этом проводится сравнение полупроводников третьего поколения с полупроводниками второго и первого поколений. Сравнивая физические свойства, конечный рынок, производство и ограничения, анализируются преимущества и недостатки каждого полупроводника, и вносятся предложения по преодолению недостатков путем применения. Наконец, прогнозируется будущее развитие [5].

Ключевые слова: *мобильные устройства, телекоммуникации, компьютеры, электроника, радиация*

λ və k həqiqi ədədlərdir. (2) bərabərliyi $MN \parallel AD$ olduğunu göstərir.

Teorem. $A_1x + B_1y + C_1 = 0$, $A_2x + B_2y + C_2 = 0$ ümumi tənlikləri ilə verilən iki düz xəttin paralel olması üçün $\frac{A_1}{A_2} = \frac{B_1}{B_2} \neq \frac{C_1}{C_2}$ şərtinin, perpendikulyar olması üçün isə

$A_1A_2 + B_1B_2 = 0$ şərtinin ödənilməsi zəruri və kafidir.

Zəruriliyin isbatı. Tutaq ki, verilən düz xətlər paraleldi. Onda bu düz xətlərin uyğun $\bar{n}_1(A_1; B_1)$ və $\bar{n}_2(A_2; B_2)$ normal vektorları paraleldi. Yəni

$$\bar{n}_1 = k\bar{n}_2 \text{ və ya } \bar{n}_1(A_1; B_1) = k\bar{n}_2(A_2; B_2).$$

Buradan

$$A_1 = kA_2, \quad B_1 = kB_2 \Rightarrow \frac{A_1}{A_2} = \frac{B_1}{B_2} = k.$$

Əgər $\frac{C_1}{C_2} = k$ olarsa, onda verilən düz xətlər üst-üstə düşür. Əks halda isə paralel düz xətlərdir.

Kafiliyin isbatı. Tutaq ki, $\frac{A_1}{A_2} = \frac{B_1}{B_2} = k$ şərti ödənilir. Onda $\bar{n}_1(A_1; B_1)$ və $\bar{n}_2(A_2; B_2)$ vektorlarının paralel olduğu alınır. Normal vektorları paralel olan düz xətlər paraleldi.

Əgər iki düz xətt perpendikulyar olarsa, onda onların normal vektorları da perpendikulyardır.

Yəni

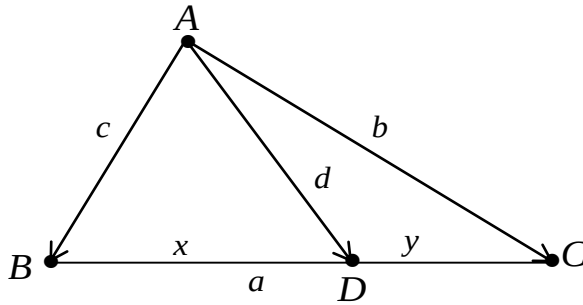
$$\bar{n}_1(A_1; B_1) \cdot \bar{n}_2(A_2; B_2) = 0.$$

Buradan

$$A_1A_2 + B_1B_2 = 0$$

alınır. Beləliklə teorem isbat edildi.

Teorem. ABC üçbucağının BC tərəfi üzərində istənilən D nöqtəsini qeyd edək (şəkil 2). Onda aşağıdakı düstur doğrudur:

Şəkil 2.

$$AD^2 = AB^2 \cdot \frac{CD}{BC} + AC^2 \cdot \frac{BD}{BC} - BD \cdot CD. \quad (3)$$

İsbatı. Sadəlik üçün $AD=d$, $AB=c$, $AC=b$, $BC=a$, $BD=x$, $DC=y$ işarə etsək, (3) düsturunu aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$d^2 = c^2 \cdot \frac{y}{a} + b^2 \cdot \frac{x}{a} - x \cdot y. \quad (4)$$

$\triangle ABD$ -dən

$$\overline{AD} = \overline{AB} + \overline{BD} \text{ və ya } \bar{d} = \bar{c} + \bar{x}. \quad (5)$$

$\triangle ACD$ -dən

$$\overline{AD} = \overline{AC} + \overline{CD} \text{ və ya } \bar{d} = \bar{b} + \bar{y}. \quad (6)$$

(5)-in hər iki tərəfini y -ə, (6)-nın hər iki tərəfini x -ə vuraq:

$$\bar{d} \cdot y = \bar{c} \cdot y + \bar{x} \cdot y, \quad \bar{d} \cdot x = \bar{a} \cdot x + \bar{y} \cdot x$$

Alınan bərabərlikləri toplayaq:

$$\bar{d} \cdot (x + y) = \bar{c} \cdot x + \bar{x} \cdot y + \bar{b} \cdot y + \bar{y} \cdot x.$$

$$\bar{x} \cdot y = -\bar{y} \cdot x \text{ olduğundan}$$

$$\bar{d} \cdot (x + y) = \bar{c} \cdot x + \bar{b} \cdot y \Rightarrow \bar{d} = \frac{\bar{c}}{a} \cdot x + \frac{\bar{b}}{a} \cdot y.$$

Buradan

$$d^2 = \frac{c^2}{a^2} \cdot x + \frac{b^2}{a^2} \cdot y + 2 \cdot \frac{\bar{c}}{a} \cdot \frac{\bar{b}}{a} \cdot xy. \quad (7)$$

$$\bar{a} = \bar{b} - \bar{c}, \quad a^2 = b^2 + c^2 - 2\bar{b} \cdot \bar{c} \Rightarrow 2\bar{b} \cdot \bar{c} = b^2 + c^2 - a^2. \quad (8)$$

(8)-i (7)-də nəzərə alsaq,

$$d^2 = \frac{c^2}{a^2} \cdot x + \frac{b^2}{a^2} \cdot y + \frac{b^2 + c^2 - a^2}{a^2} \cdot xy,$$

$$d^2 = \frac{c^2}{a^2} \cdot x + \frac{b^2}{a^2} \cdot y + \frac{b^2 + c^2 - a^2}{a^2} \cdot xy,$$

$$d^2 = \frac{c^2}{a} \cdot x \cdot \frac{x+y}{a} + \frac{b^2}{a} \cdot y \cdot \frac{y+x}{a} - xy.$$

$x+y=a$ olduğunu nəzərə alsaq,

$$d^2 = \frac{c^2}{a} \cdot x + \frac{b^2}{a} \cdot y - xy.$$

Bununla da (3) düsturunun doğruluğu isbat edildi. Bu düstur Styuart teoremini ifadə edir.

Nəticə

1. Məqalədə həndəsənin bəzi təklifləri Veyl aksiomatikasına əsaslanaraq vektor üsulu ilə isbat edilmişdir.

2. İsbat edilən təkliflərdən “Həndəsənin əsasları” kursuna aid təkliflərin Veyl aksiomatikasına əsaslanaraq vektor üsulu ilə isbatında istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A.İ. Elementar riyaziyyat-Həndəsə, Naxçıvan, 2020.
2. Болтянский В.Г. Векторное изложение геометрии – М.:Просвещение. – 1982. – 143 с.

SUMMARY

PROOF OF SOME PROPOSITIONS BY VECTOR METHOD

The vector method is one of the effective methods used to prove geometric theorems and propositions and solve various geometric problems. The vector method used in the study of geometric problems is based on Weyl's axiomatics. Therefore, when proving geometric statements by the vector method, it is necessary to go from the geometric representation of the considered task to its vector representation. Then, using the properties of vectors and operations on them, vector connections are created that reflect the data and conditions of the task, thanks to which the task can be solved by the vector method. In this article, the proof of some positions of geometry by the vector method is considered, the purpose of which is to show the effectiveness of the vector method used in solving geometric problems, in some cases compared to other methods.

Keywords: vector, proposition, theorem, coordinate

YARIMKEÇİRİCİ TƏK DİVARLI KARBON NANOBORUCUQLARININ QURULUŞU

Məhin MƏMMƏDOVA

mmehinmedova20@gmail.com

Billurə HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Keçiricilik növünə görə bölünən TDKN lazer fizikası üçün də aktualdır. Tək divarlı karbon nanoborucuqlarının ayrılmış fraksiyalarının xassələri onları müxtəlif maddələrlə dopinq etməklə dəyişdirilə bilər. Alınan hibrid nanomaterialın təkmilləşdirilmiş optik və elektron xüsusiyyətlərini lazer optik spektroskopiya üsulları ilə də aşkar etmək olar. Materialın özü müxtəlif qurğular, məsələn, tranzistor və ya müqavimətli qaz sensorları yaratmaq üçün istifadə edilə bilər.

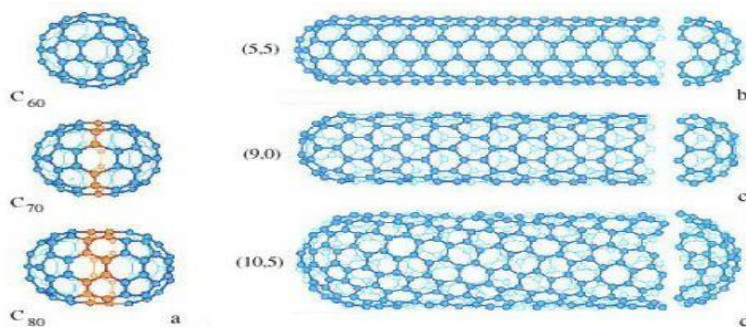
Ayrılmış yarımkeçirici və metal nanoborular çox tələb olunan yüksək texnologiyalı materialdır. Birbaşa optik keçidin və unikal xüsusiyyətlərin mövcudluğuna görə yarımkeçirici nanoborucuqların təmiz fraksiyaları tranzistorların, eləcə də müxtəlif qeyri-xətti optik elementlərin (lazerlərdə doymuş absorberlər və tezlik çarpanları) istehsalında istifadə edilə bilər. Yarımkeçirici və metal təkdivarlı karbon nanoborucuqlarının optik və elektrofiziki xassələrinin, onlarda elektron həyəcanların relaksasiya kinetikasının aparılmış tədqiqi birölçülü strukturlarda baş verən fiziki proseslərin daha dərinədən başa düşülməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Maqnit sahəsi, karbon nanoboru, elektrik, optik

Giriş

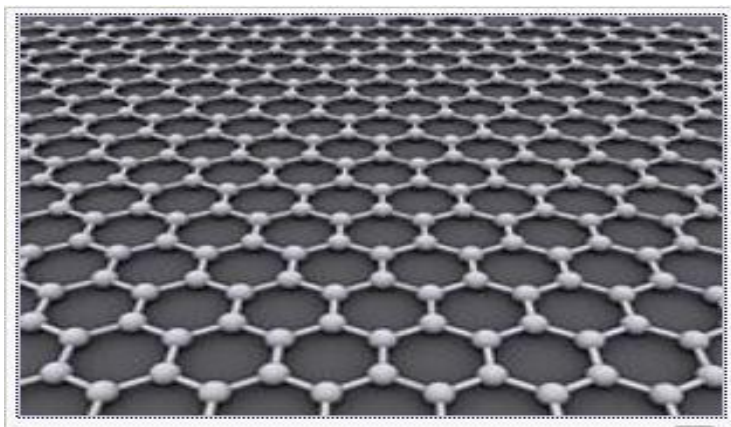
Tək divarlı karbon nanoborusu (TDKN) silindrə yuvarlanmış qrafen zolağıdır. Birölçülü nanoölçülü obyektlər kimi, karbon nanoborular əsas tədqiqatların və texnoloji tətbiqlərin müxtəlif sahələri üçün perspektivli materiallardır. Unikal kristal quruluşuna görə, karbon nanoborucuqları yüksək mexaniki gücə, yüksək yük daşıyıcısının hərəkətililiyinə, yüksək fotoehyanın relaksasiya dərəcəsinə və birbaşa optik keçidə malikdir. Tək divarlı karbon nanoborular həndəsələrindən asılı olaraq yarımkeçirici və ya metal keçiriciliyə malik ola bilər. TDKN sintezinin məhsulu əksər hallarda yarımkeçirici və metal nanoborucuqların qarışığıdır, müxtəlif parametrlərə malik boruları ayırmaq isə olduqca çətin məsələdir. Transistorların yaradılması və ya elektrodların aparılması kimi əksər fundamental tədqiqatlar və praktiki tətbiqlər müəyyən növ keçiriciliyə malik təmiz izolyasiya edilmiş nanoborular tələb edir. Eyni zamanda, keçiricilik növü ilə ayrılmış daha böyük diametrlə nanoborular daha yaxşı rəqəbləşmə xüsusiyyətlərinə malikdir və nano və optoelektronika üçün daha çox üstünlük təşkil edir. Bilirik ki, karbon atomunun dörd allotropik modifikasiyası mövcuddur. Karbon atomunun müxtəlif allotrop formalarını almaq mümkündür bunlardan almaz və qrafit insanlara hələ qədimdən məlum idi, son illər tapılmış fülleren və qrafendir. Füllerenin varlığını ilk dəfə nəzəri yolla söyləyiblər. Sonra isə təbiətdə alıblar. Bu təqribən 40 karbon atomundan çox olmayan klasterlərdir. Forma etibarlı ilə isə futbol topuna oxşar sferaya bənzər quruluşdur. Füllerenlər memarlıqda buna oxşar quruluşda ilk dəfə istifadə etmiş memar Füllerenin şərəfinə belə adlandırılmışdır. Bu quruluşa bakibol adı da verilmişdir. Ən dayanaqlı fülleren 1985-ci ildə kəşf edilmişdir. Qrafen isə qrafitin əmələ gəldiyi yaylara deyilir. Qrafen layında karbon atomları bir-birilə möhkəm kovalent rabitə vasitəsilə birləşiblər. Qrafen layının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada yalnız üç elektron rabitə yaranmasında iştirak edir. Bir elektron isə sərbəstdir. Bu qrafenin yüksək keçiriciliyini təmin edir. İlk qrafen layı 2004-cü ildə professor A.Geym və elmlər doktoru Novoselov tərəfindən alınmışdır. Qrafen elektronlarının mühərriqliyi hal-hazırda mikroelektronikada geniş istifadə olunur. Karbon

bərk vəziyyətdə təbiətdə qrafit və almaz şəklində mövcuddur. Tək divarlı karbon nanoboruçuqlarının strukturu əsas kimi qrafenin strukturundan istifadə etməklə təsvir edilə bilər. Təkdivarlı karbon nanoborunun xirallıq vektoru Ch altıbucaqlı qəfəsdə na_1 və ma_2 əsas vektorlarının sayını təyin edən bir cüt indeks (n, m) ilə təyin edilə bilər (şək. 2). Xirallıq vektorunun Ch istiqaməti ilə a_1 əsas vektoru arasındakı bucağı xirallıq bucağı adlanır [1].

Şəkil 1. Qrafen zolağının təkdivarlı karbon nanoboruya yuvarlanması [2].

Xirallıq bucağına uyğun olaraq, nanoboru strukturunun iki xüsusi halı fərqləndirilir: ziqzaq ($\theta = 0^\circ$) və stul ($\theta = 30^\circ$). Əgər xirallıq bucağı hər hansı başqa qiymət alırsa $0^\circ < \theta < 30^\circ$, o zaman belə nanoborular şirəl adlanır (şək. 3).

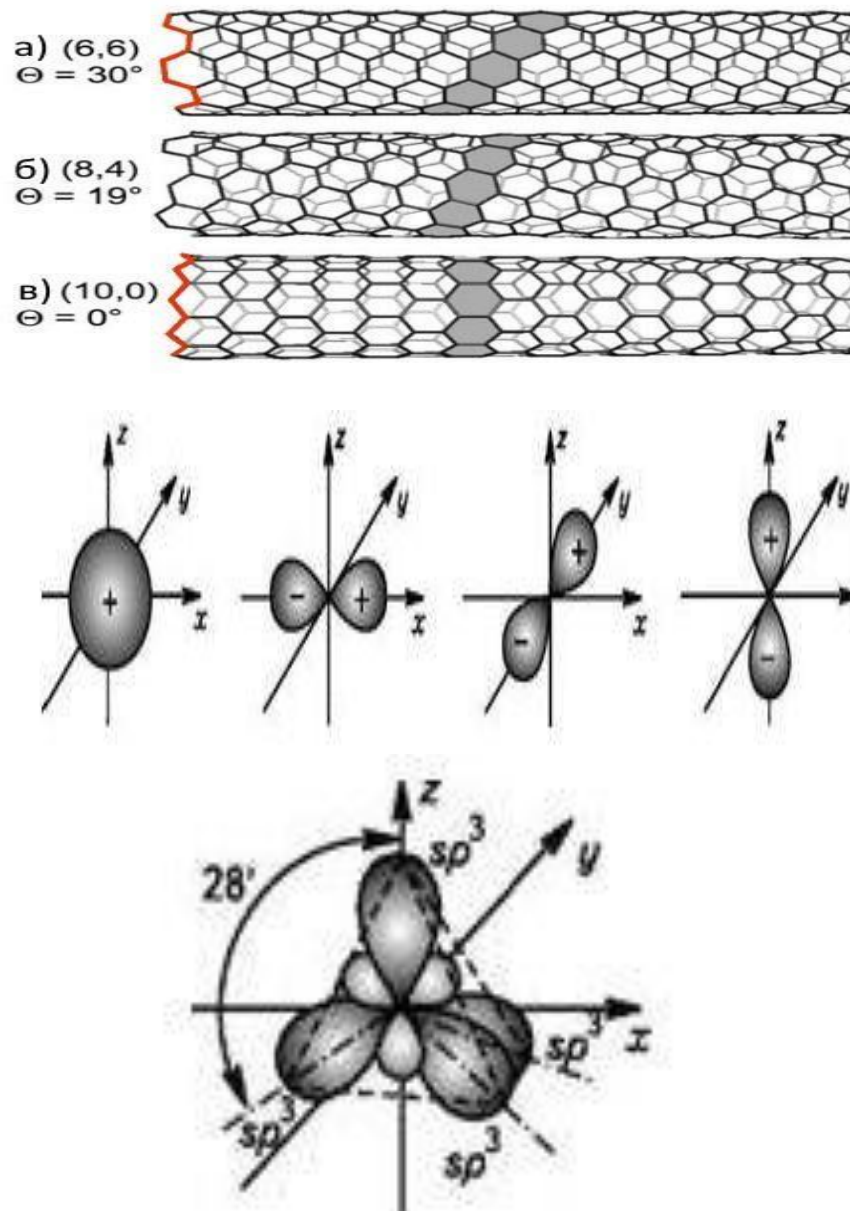

Şəkil 2. Birdivərli karbon nanoborunun əmələ gəlməsinin sxemi [3].

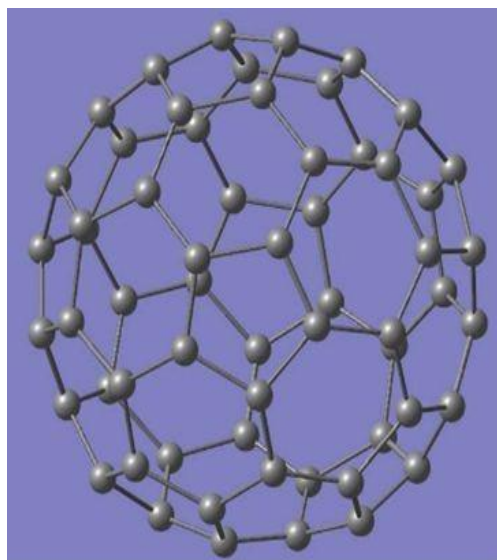
Tək divarlı karbon nanoborunun diametri n və indeksləri ilə ifadə edilir

Şəkil- 3. Oxşar diametrli (təxminən 0,8 nm) üç tək divarlı karbon nanoborusu: a) (6,6) kreslo tipli nanoboru, b) (8,4) şirəl nanoboru, c) (10,0) nanoboru “ziqzaq” [2].

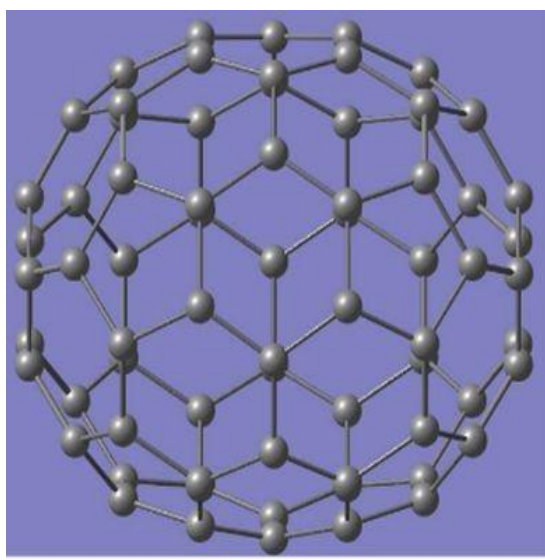
Karbon əsas vəziyyətində 6 elektrondan ibarət $e^{1s^2 2s^2 2p^2}$ konfigurasiyaya malik kimyəvi elementdir. 4 valent elektron 2-s və 2-p alt qabıqlarına uyğundur. Bir karbon atomunda (atom orbitalarında) bu elektronların tapılma ehtimalının sıxlığı şəkildə təqdim olunur.

Kimyəvi bağ əmələ gəldikdə, variantlarından biri şəkildə göstərilən hibrid orbitallar yaranır. Ümumi mövcudluq formaları almaz (a) və qrafitdir (b). Karbonun üçüncü forması olan karbin 1960-cı illərdə kəşf edilmişdir. Bu xətti strukturdur $(=C=C=)_\infty$ və ya $(-C \equiv C-)_\infty$ Polikristal karbin ultra güclü karbon lifləri yaratmaq üçün istifadə olunur. Nanoboruların içərisində bəzən karbin zəncirləri müşahidə olunur. 1985-ci ildə karbonun yeni forması - fullerenlər kəşf edildi. Hal-hazırda fullerenlərin nəhəngdən tutmuş yüzlərlə formada müxtəlif formaları aşkar edilmişdir.

C_{60}

C_{70}

Fuller's Biosfer (Expo 67-də ABŞ Pavilyonu, indi Monreal, Kanadada Biosfer Muzeyi).

$^{20}_6C$

Material və metodlar

Karbon nanoboruları (KNT) 1991-ci ildə yapon tədqiqatçısı İjima tərəfindən fullerenlərin sintezinin əlavə məhsulları kimi kəşf edilmiş, düyünlərində karbon atomları olan altıbucaqlı bükülmüş şəbəkələrdən ibarət uzadılmış strukturlardır. Bu məqsədlə helium atmosferində voltaik qövs boşalması istifadə edilmişdir. Molekulları və digər fullerenləri ehtiva edən çox miqdarda his buraxanlar. İjima, katoda yığılmış reaksiyanın "tullantılarını" araşdırdı. Elektron mikroskopun köməyi ilə aparılan ölçmələr göstərdi ki, çöküntüləri əmələ gətirən sapların diametri boşluqları təmsil edir. Silindrik obyektlər bir neçə nanometrdən çox deyil və uzunluğu birdən bir neçə mikrona qədərdir. Karbon atomları borunun səthində müntəzəm altıbucaqlıların təpələrində yerləşir. Belə bir borunun diametri– təxminən 1 nm və uzunluğu bir neçə onlarla mikrometrə çatı bilər. Borunun səthindəki bəzi altıbucaqlılar beşbucaqlılarla əvəz edilərsə (şüurlu şəkildə təqdim olunur "qüsurlar"), onda belə borular müəyyən bir şəkildə əyilə bilər. İdeal nanoboru tikişləri olmayan düz altıbucaqlı

qrafit torunu yuvarlamaqla əldə edilən silindrdır. Bir qrafitin molekulyar təbəqəsini - qrafeni - boruya yuvarladığınızı təsəvvür etsəniz, bir karbon nanoborunu təsəvvür etmək asandır. Altıbucaqlı qrafit şəbəkəsinin və nanoborunun uzununa oxunun qarşılıqlı oriyentasiyası onun şirallığını, cismin güzgü təsviri ilə uyğunsuzluğunu ifadə edən stereokimyəvi xassəni müəyyən edir. [4]

Nanoboru əldə etmək üçün qrafitdən (qrafen) monolay təbəqəsi nöqtəli xətlərin istiqamətləri üzrə əqli şəkildə kəsilməlidir (şək. bax) və altıbucaqlının koordinatlarını göstərən R vektorunun istiqaməti boyunca silindrə yuvarlanmalıdır. bükülmə nəticəsində, Nanoborucuqların əsas təsnifatı r_1 və r_2 qrafit qəfəsinin translyasiya vektorlarına R vektorunun parçalanmasını təsvir edən n və m iki rəqəmi ilə təyin olunan qrafen müstəvisinin qatlama üsuluna görə həyata keçirilir. nanoborunun bükülmə istiqaməti ilə qonşu altıbucaqlıların ümumi tərəfə malik olduğu istiqamət arasında α bucağı. n və m nanoborunun əsas xüsusiyyətlərindən birini - onun şirallığını, yəni güzgü görüntüsü ilə birləşmənin mümkünliyünü və ya qeyri-mümkünlüyünü müəyyən edir. Xirallıq (qədim yunan dilindən χείρ əl) sağ və sol tərəflərlə bağlı simmetriyanın olmaması, yəni kosmosda güzgü şəkli ilə birləşmənin qeyri-mümkün olmasıdır (sağ və sol əl kimi, güzgü təsvirləridir, lakin kosmosda birləşdirilə bilməz). Tək divarlı (SWNT) nanoborunun (m, n) xirallıq indeksləri onun diametrini D -dimetri ilə unikal şəkildə müəyyən edir: [5]

$$D = \frac{d_0 \sqrt{3(m^2 + n^2 + mn)}}{\pi}$$

burada $d_0 = 0,142$ nm altıbucaqlı qrafit şəbəkəsində karbon atomları arasındakı məsafədir. Nanoborunun şirallığı α bucağı ilə də unikal şəkildə müəyyən edilə bilər. Qatlanan nanoboruların bir çox variantı var, lakin onların arasında heç bir təhrifin baş vermədiyi seçimlər fərqlənir. altıbucaqlı mesh quruluşu. Bu istiqamətlər xirallığa ($m, 0$) və $(2n, n)$ uyğun gələn $\alpha = 0$ və $\alpha = 30^\circ$ bucaqlarına uyğundur. Tək divarlı nanoborular arasında şirallığa malik nanoborular xüsusi maraq doğurur [5]

Hesablamalar göstərdi ki, oxşar struktura malik nanoborular metal keçiriciliyə malik olmalı, həmçinin digər xirallıq boruları ilə müqayisədə artan sabitliyə və dayanıqlığa malik olmalıdır. Bu müddəaların etibarlılığı 1996-cı ildə ilk dəfə $D = 1,36$ nm diametrlı nanoborucuqların sintezi aparıldıqda eksperimental olaraq təsdiq edilmişdir ki, bu da xirallığa uyğundur .

Nəticə

Nanoborular elektronika üçün vacib olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar yarımkeçirici ola bilər və metal keçiriciliyə malikdir. Yarımkeçirici boruların keçiriciliyinin ölçüsü və növü xarici təsirlərdən istifadə etməklə dəyişdirilə bilər. Nanoboruların elektrik xüsusiyyətləri, kifayət qədər yüksək elektrik keçiriciliyi və yaxşı istilik keçiriciliyi onları nanoelektronika üçün perspektivli material edir. Nanoborular yaxşı sahə emissiya qabiliyyətinə malikdir . Nanoborucuqların qeyri-adi elektrik xüsusiyyətləri onları nanoelektronika üçün əsas materiallardan birinə çevirir. Tək nanoborucuğa əsaslanan sahə effektiv tranzistorların prototipləri yaradılmışdır: bir neçə voltluq bloklama gərginliyi tətbiq etməklə birdivərli nanoborucuqların keçiriciliyini 5 böyüklük dərəcəsi ilə dəyişmək mümkündür. Hazırda nanoboruların müxtəlif sahələrdə istifadəsi üzrə tədqiqatlar aparılır: elektronika, kimya, cihazqayırma, material istehsalı, tibb, enerji və s.. Nanoboruların istifadə dairəsi genişdir: kimyəvi cərəyan mənbələri və televizor ekranları, nanomexanizmlərdə dişli mexanizmlər və s. ultra həssas kimyəvi sensorlar, prosessorlarda süni əzələlər və məntiqi hüceyrələr, radioqoruyucu ekranlar və nanoelektron sxemlər, avtomobil mühərrikləri və s. TV. nanoborular əsasında ekranlar və xüsusi xassələrə malik müxtəlif kompozit materiallar artıq praktikada tətbiq edilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S.A. Yarımkəçiricilər fizikası və elektronikanın əsasları fizika kursunda. Naxçıvan “Mütərcim” 2021, 100s.
2. Vəliyev Z, Babayev Ə, Qardaşbəyova N. Yarımkəçiricilər fizikasının tədrisi məsələ həllərində. Naxçıvan “Məktəb”, 2005, 120s.
3. Zərbəliyev M.M. Yarımkəçiricilər fizikası. Bakı, “Təhsil” NPM, 2008, 455 s.
1. Tahirov V.A. “Yarımkəçiricilər fizikasının əsasları”, “Maarif”, Bakı, 1984, 320s.
5. Məhərrəmov A.M., Ramazanov M.Ə., Vəliyeva L.İ. Nanotexnologiya, Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 232 s.
6. Vəliyeva L.İ. «Nano və bionanotexnologiyalar», Bakı: Ləman Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, 2011, 182 s.

SUMMARY

TDKN, divided by type of conductivity, is also relevant for laser physics. The properties of separated fractions of single-walled carbon nanotubes can be modified by doping them with various substances. The improved optical and electronic properties of the resulting hybrid nanomaterial can also be detected by laser optical spectroscopy methods. The material itself can be used to create various devices, such as transistors or resistive gas sensors.

Separated semiconductor and metallic nanotubes are highly sought-after high-tech materials. Due to the presence of direct optical transition and unique properties, pure fractions of semiconductor nanotubes can be used in the production of transistors, as well as various nonlinear optical elements (saturated absorbers and frequency multipliers in lasers). The study of the optical and electrophysical properties of semiconducting and metallic single-walled carbon nanotubes, as well as the relaxation kinetics of electronic excitations in them, has led to a deeper understanding of the physical processes occurring in one-dimensional structures.

İKİTƏRTİBLİ SƏTH TƏNLİKLƏRİNİN SFERİK KOORDİNATLARINDA GÖSTƏRİLİŞİ VƏ ONUN BƏZİ TRANSENDENT SƏTH SAHƏLƏRİNİN HESABLANMASINDA TƏTBİQİ

Rövşən HÜSEYNOV
aminhuseynov1977@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə ortoqonal koordinatlarda ikitərtibli səth tənlikləri üçün səthin sahəsini hesablamaq üçün düstur verilir. Sonra həmin düstur üçün x, y, z dəyişənlərinin parametrik şəkildə verərək, səthin parametrik tənlikləri alınmış. Sahə üçün parametrik şəkildə verilmiş səth elementi ilə aşkar şəkildə verilmiş səth elementi arasında əlaqə yaradılır. Bu əlaqənin nəticəsi olaraq, səthin Qauss əmsalları tapılır. Bu əyrixətli koordinatlarda sahə elementini ifadə edir. Lakin bəzi səth sahələrinin hesablanmasında (transendent səthlər, sinqulyar sərhədli səthlər və s.) praktiki olaraq əlverişli olmur. Bu baxımdan əsas məqsəd səthin tənliklərinin sferik (polyar və ya kürəvi) koordinatlarda göstərilişi verilmiş və bəzi məsələlərin həlli tətbiqinə aid nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: sferik, polyar radius, sahə elementi

Məlumdur ki, səthin sahəsinə, onun daxilinə çəkilmiş çoxüzlülərin sahələrinin dəqiq yuxarı sərhəddi kimi baxmışlar. Məhşur alman riyaziyyatçısı Şvars bu nəzəriyyənin yalnız olduğunu öz misalında göstərmişdir.

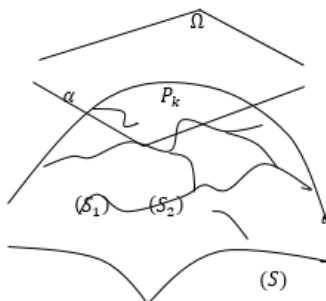
Buna görə də səthin sahəsini tapmaq üçün başqa üsulla yanaşma lazım gəlirdi. Buna diferensial hesabın və analitik həndəsənin imkanlarından istifadə etməklə nail olmaq olardı.

Tutaq ki, (S) səthinin parametrik tənlikləri verilmişdir:

$$x = \varphi(u, v); y = \psi(u, v); z = h(u, v) \quad (1)$$

Burada $\varphi(u, v), \psi(u, v), h(u, v)$ funksiyaları (D) oblastında verilmişdir. Həmçinin həmin funksiyalarının bu oblastda sonlu xüsusi törəmələri vardır. Bu da onu göstərir ki, səthin hər bir nöqtəsində (məxsusi nöqtələr istisna olmaqla) ona toxunan müstəvi vardır.

Aydındır ki, (S) səthini $(S_1), (S_2), \dots, (S_k), \dots$ hissələrinə ayıraraq, həmin hissələrin Ω müstəvisi üzərində $(S'_1), (S'_2), \dots, (S'_k), \dots$ proyeksiyalarını alsaq, onda həmin (S'_k) proyeksiyaların cəmini (S) səthinin sahəsinin təqribi qiyməti hesab etmək olar.

Şəkil 1.

P_k nöqtəsi Ω müstəvisinin (S) səthinə toxunma nöqtəsidir. Həmin nöqtə üçün aşağıdakı

bərabərlikləri yazmaq olar:

$$\begin{cases} \Delta x = x - x_k = \varphi'_u(u - u_k) + \varphi'_v(v - v_k) + \alpha\rho \\ \Delta y = y - y_k = \psi'_u(u - u_k) + \psi'_v(v - v_k) + \beta\rho \\ \Delta z = z - z_k = h'_u(u - u_k) + h'_v(v - v_k) + \gamma\rho \end{cases} \quad (2)$$

Burada

$$\rho = \sqrt{(u - u_k)^2 + (v - v_k)^2}$$

α, β, γ isə $\vec{\rho}$ vektorunun koordinat oxları ilə əmələ gətirdiyi bucaqlardır.

Aydındır ki, $\rho \rightarrow 0$ olduqda həmin bucaqlar da sıfıra yaxınlaşır. (Kəsən toxunana çevrilir). Yəni (2) münasibətindəki $\alpha\rho, \beta\rho, \gamma\rho$ ifadələri yüksək tərtibdən sonsuz kiçilən olur. Həmin toplananları atsaq, toxunan müstəvinin əvvəl parametrik tənliyini:

$$\begin{cases} x = x_k + \varphi'_u(u - u_k) + \varphi'_v(v - v_k) \\ y = y_k + \psi'_u(u - u_k) + \psi'_v(v - v_k) \\ z = z_k + h'_u(u - u_k) + h'_v(v - v_k) \end{cases} \quad (3)$$

Sonra buradanda birinci tənliyi A_k , ikinci tənliyi B_k , üçüncü tənliyi C_k vurub tərəf – tərəfə toplamaqla toxunan müstəvinin ümumi tənliyini almış oluruq:

$$A_k(x - x_k) + B_k(y - y_k) + C_k(z - z_k) = 0 \quad (4)$$

(S_i) ($i = 1, 2, \dots, n$) oblastlarının bu müstəvi üzərindəki proyeksiyalarını (S'_i) ($i = 1, 2, \dots$) göstərsək və onların sahələrini $S'_1, S'_2, \dots, S'_n$ ilə işarə etsək, onda

$$S_n = \sum_{i=1}^n (\text{sahə } (S'_i)) = \sum_{i=1}^n S'_i \quad (5)$$

olar. Bu oblastların ən böyük olanının diametri λ olarsa, onda (5) cəminin limitinə, yəni

$$S = \lim_{\lambda \rightarrow 0} S_n$$

ədədinə (S) səthinin sahəsi deyəcəyik. Səthin sahəsi üçün bu limit

$$S = \iint_{(S)} \sqrt{A^2 + B^2 + C^2} \, dudv \quad (6)$$

düsturu ilə hesablanmasını asanlıqla göstərə bilərik. Beləliklə, ortoqonal koordinat sistemində $z = f(x, y)$ şəklində verilmiş səthin tənliyi üçün, səthin sahəsi düsturu

$$S = \iint_{(S)} \sqrt{1 + f_x'^2 + f_y'^2} \, dxdy \quad (7)$$

şəklində olur.

Doğurdan da, səthin parametrik tənliklərində $z = f(x, y)$ əvəzinə

$$\begin{cases} x = x \\ y = y \\ z = f(x, y) \end{cases}$$

yazsaq, x ə y parametrlər hesab etsək

$$A = \begin{vmatrix} 0 & 1 \\ f'_x & f'_y \end{vmatrix} = -f'_x; \quad B = \begin{vmatrix} 1 & 0 \\ f'_x & f'_y \end{vmatrix} = f'_y; \quad C = \begin{vmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1 \quad (8)$$

olur. Buna görə də (6) düsturunu (7) şəklində yazmaq olar.
 İndi isə

$$\begin{pmatrix} \varphi'_u & \psi'_u & h'_u \\ \varphi'_v & \psi'_v & h'_v \end{pmatrix} \quad (9)$$

matrisini kvadrata yüksəltməklə, $A^2 + B^2 + C^2$ cəminə bərabər olan

$$\begin{vmatrix} \varphi'^2_u + \psi'^2_u + h'^2_u & \varphi'_u \varphi'_v + \psi'_u \psi'_v + h'_u h'_v \\ \varphi'_u \varphi'_v + \psi'_u \psi'_v + h'_u h'_v & \varphi'^2_v + \psi'^2_v + h'^2_v \end{vmatrix} \quad (10)$$

determinantını alırıq.

Burada səthin Qauss əmsalları deyilən M,N,Q əmsallarını qiymətləndirməklə

$$M = \varphi'^2_u + \psi'^2_u + h'^2_u, N = \varphi'^2_v + \psi'^2_v + h'^2_v; Q = \varphi'_u \varphi'_v + \psi'_u \psi'_v + h'_u h'_v \quad (11)$$

$$A^2 + B^2 + C^2 = MN - Q^2 \quad (12)$$

olduğundan (6) ifadəsini aşağıdakı kimi yazmaqla bilirik:

$$S = \iint_{(S)} \sqrt{MN - Q^2} \, dudv \quad (13)$$

Buna əyrixətli koordinatlarda sahə düsturu deyilir.

Bir çox hallarda səthin parametrik tənliyini

$$x = \varphi(\omega, \theta) \quad (0 \leq \omega \leq 2\pi, 0 \leq \theta \leq 2\pi)$$

$$y = \psi(\omega, \theta)$$

$$z = h(\omega, \theta)$$

şəklində verməklə bəzi fırlanma cisimlərinin (kürəvi, silindrik, konik) səthlərinin sahələrini asanlıqla hesablamaq olur. Lakin bir çox hallarda (məsələn, səthin tənlikləri transendent şəkildə verildikdə) yuxarıdakı düstur əlverişli olmur. Belə olan halda səthin tənliyini sferik (polyar və ya kürəvi) koordinatlarda vermək daha əlverişli olur:

$$\begin{cases} x = r \sin \varphi \cos \theta \\ y = r \sin \varphi \sin \theta \\ z = r \cos \varphi \end{cases} \quad (r \geq 0, 0 \leq \varphi \leq \pi, 0 \leq \theta \leq 2\pi) \quad (15)$$

Burada r polyar radius vektoru olmaqla, φ və θ bucaqlarının funksiyası şəklində verilməlidir.

Yəni,

$$r = r(\varphi, \theta) \quad (16)$$

(16)-ə səthin polyar tənliyi deyilir.

Belə olan halda, səthin sahəsini hesablamaq üçün φ və θ dəyişənlərinə parametr kimi baxaraq və (13) düsturundan istifadə edəcəyik. əvvəlcə (9) matrisi yazmaq. Bunun üçün törəmələrdən düzəldilmiş aşağıdakı şəkildə olan matrisi yazmaq:

$$\begin{vmatrix} \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi} \sin \varphi + r \cos \varphi \right) \cos \theta & \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi} \sin \varphi + r \cos \varphi \right) \sin \theta & \frac{\partial r}{\partial \varphi} \cos \varphi - r \sin \varphi \\ \left(\frac{\partial r}{\partial \theta} \cos \theta - r \sin \theta \right) \sin \varphi & \left(\frac{\partial r}{\partial \theta} \sin \theta + r \cos \theta \right) \sin \varphi & \frac{\partial r}{\partial \theta} \cos \varphi \end{vmatrix} \quad (17)$$

Bu matrisi kvadrata yüksəldib, M,N və Q kəmiyyətlərini qiymətləndirə bilirik:

M, N və Q kəmiyyətləri səth tənliyinin Qauss əmsalları adlanır. Bu əmsallar əyrixətli

koordinatlarda hesablanmışdır. Burada isə onun sferik koordinatlarla ifadəsini verəcəyik:

$$M = (x'_\varphi)^2 + (y'_\varphi)^2 + (z'_\varphi)^2 = \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi} \sin \varphi + r \cos \varphi\right)^2 \cos^2 \theta + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi} \sin \varphi + r \cos \varphi\right)^2 \cdot \sin^2 \theta + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi} \cos \varphi - r \sin \varphi\right)^2 = \left(\left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 \sin^2 \varphi + 2 \cdot r \frac{\partial r}{\partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi + r^2 \cos^2 \varphi\right) \cdot (\cos^2 \theta + \sin^2 \theta) + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 \cos^2 \varphi - 2 \cdot r \frac{\partial r}{\partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi + r^2 \sin^2 \varphi = \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 (\sin^2 \varphi + \cos^2 \varphi) + r^2 (\sin^2 \varphi + \cos^2 \varphi) = \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 + r^2 \quad (18)$$

Analoji qayda ilə N və Q kəmiyyətlərini də hesablasaq:

$$N = \left(\frac{\partial r}{\partial \theta}\right)^2 + r^2 \quad (19) \quad \text{və} \quad Q = \frac{\partial r}{\partial \varphi} \cdot \frac{\partial r}{\partial \theta} \quad (20)$$

alırıq. (18), (19) və (20) ifadələrini (12)-də nəzərə alsaq:

$$MN - Q^2 = \left\{ \left[r^2 + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 \right] \sin^2 \varphi + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 \right\} r^2 \quad (21)$$

alırıq. Bütün bunları (13)-də nəzərə alsaq:

$$S = \iint_{(\sigma)} \sqrt{r^2 + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 \sin^2 \varphi + \left(\frac{\partial r}{\partial \theta}\right)^2} r \, d\varphi \cdot d\theta \quad (22)$$

Burada σ ilə φ və θ bucaqlarının dəyişmə oblastı olaraq göstərilmişdir.

Bu düsturun köməkliyi ilə transentent şəkildə verilmiş $x^2 + y^2 + z^2 = a\sqrt{2xy}$ səthinin sahəsini hesablayaq:

Əvvəlcə səthin polyar tənliyini yazaq:

$$r^2 \sin^2 \varphi \cos^2 \theta + r^2 \sin^2 \varphi \sin^2 \theta + r^2 \sin^2 \varphi = a\sqrt{2 \sin^2 \varphi \sin \theta \cos \theta}$$

$$r^2 \sin^2 \varphi (\cos^2 \theta + \sin^2 \theta) + r^2 \cos^2 \varphi = ra\sqrt{\sin^2 \varphi \sin 2\theta}$$

$$r^2 (\sin^2 \varphi + \cos^2 \varphi) = r \sin \varphi \sqrt{\sin 2\theta}$$

Buradan da

$$r = a \sin \varphi \sqrt{\sin 2\theta}$$

Səthin polyar tənliyini alırıq. Beləliklə, verilən səthin sahəsini (22) düsturuna əsasən tapsaq:

$$S = \iint_{(\sigma)} \sqrt{r^2 + \left(\frac{\partial r}{\partial \varphi}\right)^2 \sin^2 \varphi + \left(\frac{\partial r}{\partial \theta}\right)^2} r \, d\varphi \cdot d\theta = \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{\pi} \frac{a \sin \theta}{\sqrt{\sin 2\theta}} r \, d\varphi d\theta = 4a^2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{\pi} \sin^2 \varphi \, d\varphi d\theta = \frac{1}{2} \pi^2 a^2$$

olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Səlimov A. Diferensial həndəsə. BDU-nin nəşriyyatı Bakı – 2022.
2. Qurbanov U. Diferensial həndəsə. Bakı – 2020.
3. Yusifzadə B. A, Axundov S. S. Qasimov Q. M. “Ali həndəsə məsələləri”. ADİ – nəşri – 1972.
4. Векельман Г. Я, Вернер А. Л, Контор В. Е. Введение в дифференциальную геометрию. М. Наука – 1973.
5. Базылев В. Т. Дуничев К. И. Геометрия. Часть II М. Просвещение, 1975,
6. Граuert Г, Фишер В. Дифференциальное и интегральное исчисление М. Издание. «Мир». 1971.
7. Гольдфайн И. А. «Векторный анализ и теория поля» - Москва – 1968.
8. URL 1: <https://www / bingol, edu. tr / media / 254912 / r – koordinat – sistemləri – ve – Donusumlar. pdf>.

SUMMARY

The paper presents formulas for calculating the surface area of second-order surface equations in orthogonal coordinates. Then, by expressing the variables in a parametric form, the parametric equations of the surface are obtained. Relationships between the surface element given parametrically and the explicitly defined surface element are established. As a result of this relationship, the Gaussian coefficients of the surface are determined. These curvilinear coordinates express the surface element. However, for the calculation of some surface areas (such as transcendental surfaces, singular boundary surfaces, etc.), this method is practically inconvenient. Therefore, the main objective is to represent the surface equations in spherical (polar and spherical) coordinates and provide examples related to the solution and application of some problems.

Keywords: spherical, polar radius, surface element

РЕЗЮМЕ

В статье приведена формула расчета площади поверхности для уравнений поверхности двух порядков в ортогональных координатах. Затем параметрические уравнения поверхности были получены путем параметрического задания переменных для этой формулы. Создается связь между параметрически заданным элементом поверхности и заведомо заданным элементом поверхности для площади. В результате этого соотношения находятся коэффициенты Гаусса поверхности. Он представляет собой элемент площади в криволинейных координатах. Однако для расчета некоторых площадей поверхностей (трансцендентных поверхностей, поверхностей с сингулярными границами и т. д.) это непрактично.

В связи с этим основная цель – представить уравнения поверхности в сферических (полярных или сферических) координатах и привести примеры применения решения некоторых задач.

Ключевые слова: сферичность, полярный радиус, элемент поля

DİFERENSİAL TƏNLİKLƏRİN KÖMƏYİ İLƏ ƏYRİNİN ORTA ORDİNATININ TAPILMA QAYDASI

Zivər CƏFƏROVA
 nesrin.ceferli@gmail.com

Miryasın EMİNOV
 Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

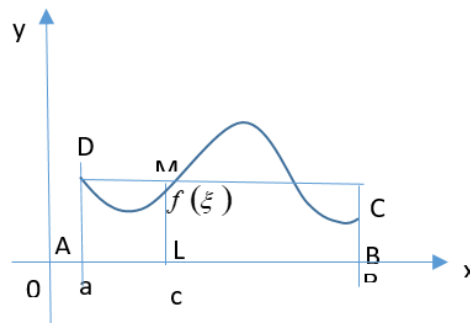
Müəyyən integralın xassələrindən biri belədir: (orta qiymət teoremi) $y = f(x)$ funksiyası $[a, b]$ parçasında kəsilməyəndirsə, onda bu parçada ən azı elə bir ξ nöqtəsi var ki,

$$\int_a^b f(x)dx = f(\xi)(b-a) \text{ və ya } \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x)dx = f(\xi) \text{ olur.}$$

Dərsliklərdə teoremin doğruluğu isbat olunur, ancaq ξ nöqtəsinin və nəticə etibarı ilə əyrinin orta ordinatının tapılma qaydası verilir. Baxmayaraq ki, bərabərlikdəki integralı hesablaya bilsək, ξ nöqtəsi $f(\xi) = \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x)dx = C$ tənliyindən mümkün halda tapıla bilər. Aşağıda əyrinin geniş bir funksiyalar ailəsi üçün orta ordinatının (və deməli ξ nöqtəsinin), ciddi bir hesablama aparmadan tapılma qaydası verilmişdir. Həndəsi olaraq da, verilən əyrilərin orta ordinatlarını qurma qaydası ortaya çıxır. Xüsusi hallar üçün orta ordinatların tapılması və qrafiklərinin qurulması qaydası işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: orta qiymət teoremi, orta ordinat, əyrixətli trapesiya, diferensial tənlik, qrafik

Tutaq ki, bizə aşağıdan absis oxunun $[a, b]$ parçası, yuxarıdan $y = f(x)$ funksiyasının qrafiki, yəni $x = a, x = b$ xətləri ilə məhdud olan əyrixətli trapesiya verilmişdir. Orta qiymət teoreminə görə bu trapesiyanın sahəsi düzbucaqlının sahəsinə bərabərdir. Düzbucaqlının oturacağı $[a, b]$ parçası, hündürlüyü isə $y = f(x)$ funksiyasının orta ordinatına-funksiyasının $\int_a^b f(x)dx = f(\xi)(b-a)$ bərabərliyini ödəyən $f(\xi)$ qiymətinə

Şəkil 1.

İndi fərz edək ki, $a = 0, b = x$ (Şəkil 2) Onda

$$\int_a^b f(x)dx = f(\xi)(b-a)$$

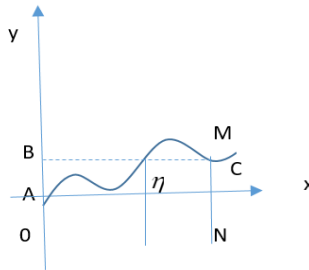
bəyabərliyi

$$\int_0^x ydx = xf(\xi) \text{ və ya } f(\xi) = \frac{1}{x} \int_0^x ydx \quad (1)$$

şəklinə düşər. Burada $f(\xi)$ əyrinin orta ordinatı adlanır.

Məsələn. Elə əyrilər tapın ki, onların orta ordinatları, sağ kənar ordinatına, yəni $f(x)$ -ə (BC-yə) mütənasib olsun.

bərabərdir.

Şəkil 2.

Həlli. Tutaq ki, $f(\xi) = kf(x)$. Yəni mütənasiblik əmsalı k olsun, onda (1)-ə əsasən

$$\int_0^x ydx = xf(\xi) = xkf(x), \text{ və ya } \int_0^x ydx = kxy \quad (2)$$

alırıq. (2) –nin hər tərəfindən törəmə alsaq

$$\left(\int_0^x ydx \right)' = (kxy)' \Leftrightarrow y = ky + kxy'$$

alırıq. Bu dəyişənlərinə ayrılan tənlikdir.

$$kxy' = (1-k)y \Leftrightarrow \frac{y'}{y} = \frac{1-k}{k} x$$

Bunun hər tərəfindən inteqral götürsək

$$\int \frac{y'}{y} dx = \frac{1-k}{k} \int \frac{dx}{x} \Leftrightarrow \ln|y| = \frac{1-k}{k} \ln|x| + \ln C$$

Potensiallasaq

$$y = Cx^{\frac{1-k}{k}} \quad 3) \text{ alırıq.} \quad (3) \text{ diferensial tənliyin ümumi həllidir. Diferensial tənlikləri}$$

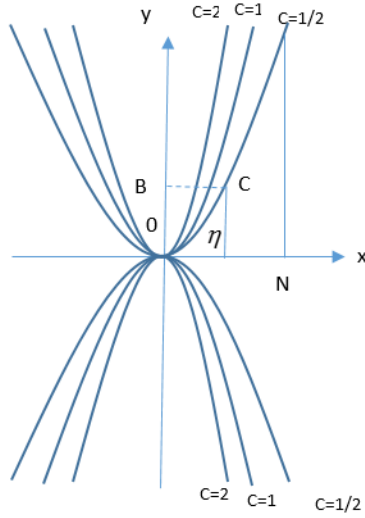
qurarkən törəmədən istifadə olunursa, inteqrallama zamanı kənar həllər də ala bilirik. Asanca yoxlamaq olar ki, burada kənar həll alınmamışdır. Ona görə də (3) həqiqətən (2) tənliyinin ümumi həllidir.

Şəkil 2-dən də görüldüyü kimi $f(x)$ mənfi qiymətlər almır, onda $k > 0$ olmalıdır. Bu halda

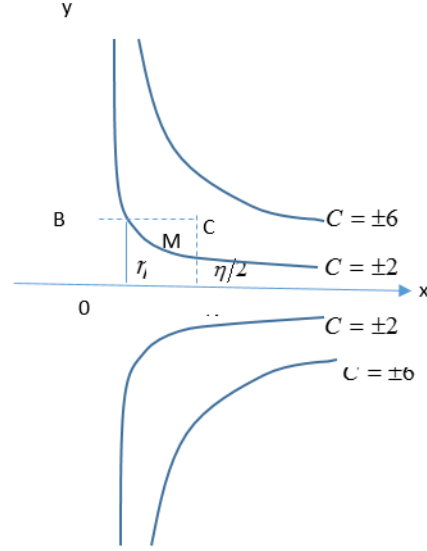
$\frac{1}{k} > 0$, buradan isə $\frac{1-k}{k} = \frac{1}{k} - 1 > -1$ alırıq. Başqa sözlərlə, k , 0-dan ∞ -a dək artdıqda, $\frac{1-k}{k} \rightarrow \infty$ -dan (-1)-dək azalır.

(3) geniş bir əyrilər ailəsidir. Orta ordinat və ξ nöqtəsini tapmaq qaydasını nümunələrlə verək.

1. $k = 1$ olduqda (3) $y \triangleq C$ şəklini alır. Bu absis oxuna parallel olan düz xətlər ailəsidir. Yəni $\eta = f(\xi) = C$ -constant. ξ olaraq absis oxunun istənilən nöqtəsini götürmək olar.

Şəkil 3

Şəkil 4.

2. $k = 2, y = Cx^{-\frac{1}{2}}$

3. $k = \frac{1}{3}$ olduqda $y = Cx^{\frac{1-k}{k}}$ bərabərliyin $y = Ce^2$ alınır. (Şəkil 3) Bu zaman $f(\xi) = \eta = \frac{C\xi^2}{3}$

, buradan $\xi = \sqrt{\frac{3\eta}{C}}$ $C = 1$ olduqda isə $\xi = \sqrt{3\eta}$ alırıq.

4. Ümumi halda isə $\frac{1-k}{k} = \alpha$ olduqda $y = Ce^{\frac{1-k}{k}} = Ce^{\alpha}$ alınır. Buradan

$$\eta = Cke^{\alpha}, \quad f(\xi) = \eta = Ck\xi^{\alpha} \quad \xi = \sqrt[\alpha]{\frac{\eta}{Ck}}, \quad C=1 \text{ olduqda}$$

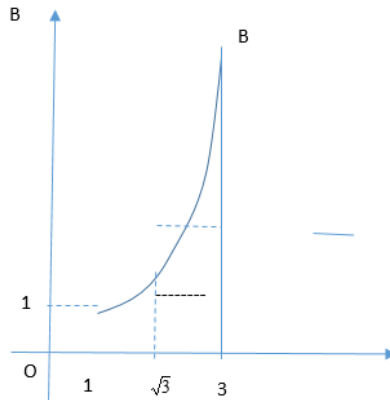
$$\eta = ke^{\alpha}, \quad f(\xi) = \eta = k\xi^{\alpha} \quad \xi = \sqrt[\alpha]{\frac{\eta}{k}}$$

olar.

Çox sadə bir misalla η və ξ -ni quraq və tapaq :

$$y = x^2, \text{ yəni } k = \frac{1}{3}, \quad [a, b] = [1, 3], \quad f(b) = f(3) = 3^2 = 9,$$

$$f(\xi) = kf(b) = \frac{1}{3} \cdot 9 = 3. \text{ Buradan } \xi^2 = 9, \quad \xi = 3$$

Şəkil 5.

Nəticə

Əyrinin orta ordinatı inteqralı hesablamaqla tapılır. Orta ordinatın absisi bundan istifadə edilərək əldə edilir. Burada inteqralı hesablamadan müəyyən funksiyalar ailəsi üçün orta ordinatın və onun absisinin tapılması diferensial tənliklərin köməyi ilə əldə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. В.И.Смирнов. Курс высшей математики. Том II. Москва: 1956, 628 с.
2. Г.М.Фихтенгольц. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Том II. Москва: 1969, 799 с.
3. М.С. Eminov., М.İ. Namazov. Qeyri müəyyən inteqral hesabı. Naxçıvan, Əcəmi, 2017. 192 səh.
4. А.П.Прудников, Ю.А.Брычков, О.И.Маричев. Интегралы и ряды. Москва, «НАУКА» 1981. 800 с.

SUMMARY

One of the properties of the definite integral is (mean value theorem) if the function $y=f(x)$ does not intersect in the segment $[a, b]$ then this segment has least one number such that

$$\int_a^b f(x)dx = f(\xi)(b-a) \text{ or } \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x)dx = f(\xi)$$

The truth of the theorem is proven in the textbooks but the rule for finding ξ point and consequently the mean of ordinate of the curve is not given. Although we can calculate the integral in the equation the point ξ can be found from the equation

$$f(\xi) = \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x)dx = C$$

If possible is given without a serious calculation.

Geometrically, finding the mean ordinates of the given and the ban on graphing is highlighted.

Keywords: average value theorem, average ordinate, curved trapezoid, differential equation, graph

РЕЗЮМЕ

Одно из свойства определенного интеграла такая: (теорема о среднем значении) если функция $y = f(x)$ непрерывна на отрезке $[a, b]$, то в этом отрезке найдется хотя бы одно точка ξ такое что.

$$\int_a^b f(x)dx = f(\xi)(b-a) \text{ или } \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x)dx = f(\xi)$$

В учебниках теорема доказывается, но правила нахождения среднего ордината и следовательно точки ξ не задается. Не смотря на то что, из равенства можно найти ξ и η , в том случаи, если возможна вычислить интеграл

$$f(\xi) = \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x)dx = C$$

Статьи дано построение среднего ордината η / следовательно и ξ /кривых для семейства функций.

Ключевые слова: теорема о среднем значении, средняя ордината, криволинейная трапеция. Дифференциальное уравнение, график

OPERATORLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN BƏZİ FİZİKİ PROSESLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Dilarə RƏSULOVA
dresulova30@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə operatorlar nəzəriyyəsinin əsas hissələrindən biri olan xətti və ermit operatorlarının bir sıra fiziki proseslərin, o cümlədən kvant mexanikasının bəzi məsələlərinin tətbiqi göstərilmiş və izah edilmişdir ki, kvant mexanikasının riyazi aparatı məhz operatorlar nəzəriyyəsinə əsaslanır. Burada bir sıra məlum operatorlardan (Laplas, Homilton və s.) istifadə olunaraq kvant mexanikasının bəzi anlayışları üçün (enerji, impuls, kinetik enerji, impuls momenti) operatorlar verilmiş və onların sferik koordinatlarla ifadəsi göstərilmişdir.

Açar sözlər: Operator, Kvant, Homilton

Məlumdur ki, operatorlar nəzəriyyəsi funksional analizin ən çox tədqiq olunan böyük sahələrindən biridir, o cümlədən xətti operatorlar və xətti funksionallar bu nəzəriyyə içərisində geniş təhlil olunan xassələri və tətbiqi sahələri, müxtəlif növləri öyrənilən bölmədir. Hilber fəzasında məhdud operatorların qoşması [1-156s], xətti operatorun məhdud varlığı şərtləri, simmetrik operatorlar [2-236s] və s. kimi mühüm anlayışlar, həmçinin xətti operatorların digər mühüm xassələri onların tətbiq sahələrinin daha geniş miqyaslı olmasını göstərir.

Operatorlar müəyyən sinif funksiyalar üçün təyin olunduğundan fiziki kəmiyyətlər arasında yaradılan funksional asılılıqlar üçün müxtəlif əməliyyatlar, operatorlar təyin etmək olar. Operatorlar üzərində müəyyən əməllər yerinə yetirmək olar. Məsələn hər hansı A və B operatoru və f funksiyası verilmişdir.

$$(A \pm B)f = Af \pm Bf \quad (1) \quad AB\varphi = A(\underbrace{B\varphi}_{\psi}) = A\psi = f \quad (2)$$

Qeyd edək ki, riyaziyyatda istifadə olunan operatorların heçdə hamısı fizikada tətbiq oluna bilmir. Buna misal olaraq kvant mexanikasında tətbiq olunan operatorların yalnız xətti operatorlar olmasıdır. Bu operatorlar ermit və ya öz-özünə qoşma operatorlar olmalıdır. Bu şərt riyazi olaraq aşağıdakı kimi ifadə olunur.

$$\int f_1^* L f_2 d\tau = \int f_2 L f_1^* d\tau \quad (3)$$

(3) ifadəsindəki $d\tau$ -həcm elementidir.

Ermitlik şərtindən * işarəsi operatorun qoşmasını göstərir. Operatorun kompleks qoşması onun özünə bərabərdir.

Qeyd edək ki, operatorun xətti olması ermitlik şərtini ödəmirsə, onu kvant mexanikasında tətbiq etmək olmaz. Buna misal olaraq göstərə bilərik ki, $L = \frac{d}{dx}$ operatoru xəttidir, lakin ermit deyil. Əgər bu operatora xəyali vahidi ($i = \sqrt{-1}$) hasil olaraq əlavə etsək, yəni $L = i\frac{d}{dx}$ kimi qəbul etsək, onda, o ermit olacaq və kvant mexanikasında tətbiq oluna bilər.

İndi isə fizikada, onun mühüm bir sahəsi olan kvant mexanikasında tətbiq olunan operatorlara baxaq: (Bunları aşağıdakı şəkildə hipotetlərlə təqdim etmək olar)

I. Kvant mexanikasında hər bir fiziki kəmiyyətə müəyyən bir ermit operatoru qarşı

qoyulur. Misal üçün enerjiyə qarşı qoyulan operator Homilton operatorudur. Bu operatorlar üç qaydada təyin olunur:

Koordinantlara və zamana qarşı qoyulan operatorlar elə onların özünə bərabər olur:

$$x \square = x; \hat{y} = y; z \square = z; t \square = t$$

İmpulsun P_x, P_y, P_z Dekart proyeksiyalarının operatorları

$$P \square_x = -i\hbar \frac{\partial}{\partial x}, P \square_y = -i\hbar \frac{\partial}{\partial y}, P \square_z = -i\hbar \frac{\partial}{\partial z} \quad (4)$$

kimi təyin olunur.

Koordinantlardan və impulslardan asılı olan hər hansı L fiziki kəmiyyətinə qarşı qoyulan operatoru təyin etmək üçün klassik fizikanın məlum düsturunda P_x, P_y, P_z uyğun operatorlarla əvəz olunur:

İmpuls operatoru:

$$\vec{P} = \vec{p} \square_x + \vec{j} p \square_y + \vec{k} p \square_z = -i\hbar \left(\vec{i} \frac{\partial}{\partial x} + \vec{j} \frac{\partial}{\partial y} + \vec{k} \frac{\partial}{\partial z} \right) \quad (5)$$

$$\vec{i} \frac{\partial}{\partial x} + \vec{j} \frac{\partial}{\partial y} + \vec{k} \frac{\partial}{\partial z} = \vec{\nabla}, \vec{p} = -i\hbar \vec{\nabla} \quad (6)$$

∇ - nabla, laplas operatorudur.

Kinetik enerji operatoru:

$$T \square = \frac{1}{2m} (p \square_x^2 + p \square_y^2 + p \square_z^2) = -\frac{\hbar^2}{2m} \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \quad (7)$$

Yəni enerji operatoru

$$\nabla^2 = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$$

olur.

Enerji operatoru: Klassik fizikadan bilirik ki, sərbəst zərrəciyin tam enerjisi onun Homilton funksiyasına bərabərdir. Homilton funksiyası zərrəciyin kinetik və potensial enerjiləri cəminə bərabərdir. Burada Homilton funksiyasını Homilton operatoru ilə əvəz etsək :

$$\hat{H} = T \square + \hat{U}(x, y, z) \quad (8)$$

$$\hat{H} = -\frac{\hbar^2}{2m} \nabla^2 + \hat{U}(x, y, z)$$

olar.

İmpuls momenti və onun proyeksiyalarının operatorları:

Zərrəciyin impuls momenti $M = [\vec{r}, \vec{p}]$ olduğundan

$$\vec{M} = [\vec{r}, \vec{p}] = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ x & y & z \\ p & p & p \end{vmatrix}$$

$$\vec{M} = [\vec{r}, \square \vec{p}] = -i\hbar [\vec{r}, \vec{\nabla}] \quad (9)$$

olur. Burada $M \square_x, M \square_y, M \square_z$ operatorlarını təyin etsək:

$$M \square_x = -i\hbar \left(y \frac{\partial}{\partial z} - z \frac{\partial}{\partial y} \right)$$

$$M \square_y = -i\hbar \left(z \frac{\partial}{\partial x} - x \frac{\partial}{\partial z} \right) \quad (10)$$

$$M \square_z = -i\hbar \left(x \frac{\partial}{\partial y} - y \frac{\partial}{\partial x} \right)$$

$$M \square^2 = M \square_x^2 + M \square_y^2 + M \square_z^2 \quad (11)$$

Qeyd edək ki, bu operatorları əksər hallarda sferik koordinantlarla ifadə etmək, məsələn həllərinə

tətbiqlə bağlı, daha əlverişli olur:

Dekart və sferik koordinatlar arasında əlaqə düsturundan istifadə etməklə kvant mexanikasında istifadə olunan operatorları sferik koordinatlarda göstərək:

$$\text{Əlaqə düsturları} \begin{cases} x = r \sin \theta \cos \varphi \\ y = r \sin \theta \sin \varphi \\ z = r \cos \theta \end{cases} \quad (12)$$

(Burada $0 \leq r < \infty$, $0 \leq \theta \leq \pi$, $0 \leq \varphi \leq 2\pi$) istifadə etsək

$$\nabla^2 = \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \left[\frac{1}{\sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin \theta \frac{\partial}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{\sin^2 \theta} \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2} \right]$$

Laplas operatoru,

$$\nabla_{\theta\varphi}^2 = \frac{1}{\sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin \theta \frac{\partial}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{\sin^2 \theta} \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2}$$

Laplas operatorunun bucaqlarından asılı hissəsidir.

$$M_{\square}^2 = -\hbar^2 \nabla_{\theta\varphi}^2, \quad M_{\square z} = -i\hbar \frac{\partial}{\partial \varphi}$$

$$\hat{H} = T_{\square} + \frac{M^2}{2mr^2} + U(r) \text{ Homilton operatoru}$$

$$T_{\square} = -\frac{\hbar^2}{2m} \cdot \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial}{\partial r} \right) \text{ kinetik enerji operatorunun radikal hissəsidir.}$$

Operatorların məxsusi qiymətləri və məxsusi funksiyaları spektri, ermit operatorunun müəyyən xassələrini daxil etməklə operatorların fiziki proseslərin tədqiqində daha geniş tətbiqlərini yazmaq olar.

Nəticə

Operatorlar nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə bağlı kvant mexanikasında yaradıla bilən operatorlara aid araşdırma aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

- impuls operatorunun (Laplas operatorunda istifadə edilməklə)
- kinetik enerji operatorunun
- enerji operatorunun (Homilton operatorundan istifadə edilməklə)
- impuls momenti və onun proyeksiyalarının operatorunun riyazi ifadədə göstərilmişdir.
- həmçinin, bu operatorların sferik koordinatlarla ifadəsi verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. E.Q.Orucov. Tətbiqi funksional analizin elementləri - Bakı – 2008 237 s
2. Ə.H.Həbibzadə. Funksional analiz - Bakı – 1978 368 s
4. Ə.M.Əhmədov. Funksional analiz I hissə -Bakı-2011 154 s
5. Л.В.Конторович, Г.П.Акилов. Функциональный анализ М.”Найка” – 1984 383 s
6. А.Я.Хелетский. Функциональный анализ Москва-2004 264 s
7. Ə.V.Cavadov. Kvant mexanikası. Maarif-nəşriyyatı – 1978 348 s
8. А.С.Давыдов. Квантовая механика М.1973

SUMMARY

In the article, the application of linear and Hermitian operators, which are among the main parts of operator theory, to certain physical processes, including some problems of linear quantum mechanics, is demonstrated and explained. It is shown that the mathematical operators of quantum mechanics are directly based on operator theory. Using several well-known operators (Laplace, Hamiltonian, etc.), operators are provided for some concepts of quantum mechanics (energy, momentum, kinetic energy, angular momentum), and their expressions in spherical coordinates are presented.

Keywords: Operator, quantum, Hamiltonian

ANALİTİK FUNKSIYALARIN XƏTTİ MÜSBƏT OPERATORLARLA YAXINLAŞMASININ ASİMPOTOTİK QIYMƏTİ

Jalə CƏFƏROVA

jale.jafarova.00@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müxtəlif funksiyalar üçün Puasson tipli xətti müsbət operatorlarla yaxınlaşma üçün asimptotik qiymətləndirmələr verilir. Bunun üçün əvvəlcə Puasson tipli xətti müsbət operator təyin olunur. Bəzi mühüm qiymətləndirmələrlə Puassonun yeni tipli operatoru alınır ki, bu da funksiyaların ən yaxşı yaxınlaşmasına səbəb olur.

Məlum faktlara əsaslanaraq, bir sıra teoremlər məhz Puasson operatoru üçün yoxlanılır. İsbat edilən bir sıra təkliflər Puasson operatoru üçün böyük tətbiqi əhəmiyyətə malik olan teoremin doğruluğunu göstərir ki, bundan da istifadə edərək, vahid dairədə analitik funksiyalar üçün uyğun asimptotik bərabərlik almaq mümkün olmuşdur.

Açar sözlər: operator, Puasson operatoru, analitik funksiya

Funksiyaların xətti müsbət operatorlarla yaxınlaşması funksiyalar nəzəriyyəsinin ən mühüm bölmələrindən biridir. Müxtəlif şəkildə qurulan funksionallar, operatorlar üçün mütləq asimptotik bərabərlik və ya qiymətləndirmə vermək lazım gəlir. Bu cür təyin olunan xətti müsbət operatorlarla yaxınlaşma nəticədə “ən yaxşı” yaxınlaşma ilə göstərilərsə, bu alınan nəticənin daha effektiv olması deməkdir.

Belə operatorlardan biri də Puasson tipli xətti müsbət operatorudur.

Hər hansı $E=\{r\}$ çoxluğunda təyin olunmuş

$$\varphi_1(r), \varphi_2(r), \dots, \varphi_n(r), \dots \quad (1)$$

funksiyalar ardıcılığını götürək. r_0 ədədi E çoxluğunda limit nöqtəsi olsun.

Fərz edək ki, $\sum_{k=1}^{\infty} \varphi_k(r)$ sırası E çoxluğunda mütləq (müntəzəm) yığılır.

2π periodlu funksiyalar çoxluğunda təyin olunmuş aşağıdakı kimi xətti müsbət operator düzəldək:

$$P_r(f, x) = \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(x+t) U_r(t) dt \quad (2)$$

Burada

$$U_r(t) = \frac{1}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} \varphi_k(r) \cos kt \geq 0 \quad (r \in E, -\pi \leq t \leq \pi) \quad (3)$$

kimi təsvir olunur.

Bu şəkildə düzəldilən xətti operatorlara Puasson tipli XMO- deyilir.

$\varphi_k(r) = r^k$, $E = (0,1)$ və $r_0 = 1$ olduqda (2) operatoru Puassonun digər məlum operatoruna çevrilər:

$$P_r^{(0)}(f, x) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(x+t) \frac{1-r^2}{1+r^2-2rcost} dt \quad (4)$$

Puasson operatoru üçün kəsilməzlik modullarını qiymətləndirək.

$$\mu_r^{(1)} = \mu_r^{*(1)} = \mu_r^{(3)} = 0$$

$$\mu_r^{(2)} = 2(1 - \varphi_1(r)) \text{ və}$$

$$\mu_r^{(4)} = 2(1 - \varphi_1(r)) \left[4 - \frac{1-\varphi_2(r)}{1-\varphi_1(r)} \right]$$

olur. Eləcə də

$$\overline{\mu}_r^{(1)} = \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} \left| 2 \sin \frac{t}{2} \right| U_r(t) dt = \frac{4}{\pi} \int_0^{\pi} \sin \frac{t}{2} U_r(t) dt = \frac{8}{\pi} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1 - \varphi_k(r)}{4k^2 - 1} = \frac{8}{\pi} \alpha(r)$$

(5)

Burada

$$\alpha(r) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1 - \varphi_k(r)}{4k^2 - 1} \text{ və } \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{4k^2 - 1} = \frac{1}{2}$$

olaraq göstərilmişdir.

Beləliklə, (2) operatoru üçün $m=1$ olduqda aşağıdakı təklifi alırıq:

Teorem 1. İstənilən məhdud $f \in \overline{H}(1, x, \pm)$ funksiyası üçün

$$\lim_{r \rightarrow r_0} \frac{P_r(f, x) - f(x)}{1 - \varphi_1(r)} = \frac{f_+'(x) - f_-'(x)}{2} \quad (6)$$

bərabərliyinin doğru olması üçün zəruri və kafi şərt

$$\lim_{r \rightarrow r_0} \left(\frac{1 - \varphi_2(r)}{1 - \varphi_1(r)} - 4 \right) = 0 \quad (7)$$

münasibətinin ödənilməsidir.

Puasson operatoru üçün aşağıdakı mühüm nəticə alınır:

İxtiyari məhdud $f \in \overline{H}(0, x, \pm)$ funksiyası üçün

$$\lim_{r \rightarrow r_0} \frac{P_r(f, x) - f(x)}{\alpha(r)} = \frac{4}{\pi} (f_+'(x) - f_-'(x)) \quad (8)$$

münasibətinin doğru olmasından ötəri zəruri və kafi şərt

$$\lim_{r \rightarrow r_0} \frac{1 - \varphi_1(r)}{\alpha(r)} = 0 \quad (9)$$

bərabərliyinin ödənilməsidir.

Bu şərtin (2) Puasson operatoru üçün ödənilməsini də asanlıqla yoxlamaq olar.

Nəticədə Puasson operatoru üçün doğru olan aşağıdakı teorem alınır.

Teorem 2. İxtiyari məhdud $f \in \bar{H}(0, x, \pm)$ funksiyası üçün

$$\lim_{r \rightarrow 1} \frac{P_r^{(0)}(f, x) - f(x)}{(1-r) \ln \frac{1+\sqrt{r}}{1-\sqrt{r}}} = \frac{f_+'(x) - f_-'(x)}{\pi} \quad (10)$$

bərabərliyi doğrudur.

Beləliklə, bu teoremlərdən istifadə etməklə, burada biz də vahid dairədə analitik olan funksiyalar üçün müvafiq asimptotik bərabərlik alırıq:

Bildiyimiz kimi, vahid $|z| < 1$ dairəsində analitik olan

$F(z)$ funksiyası üçün

$$\lim_{\rho \rightarrow 1} \frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} |F\rho e^{i\varphi}| d\varphi = M(F) < +\infty \quad (11)$$

şərti ödənilərsə, onda deyirlər ki, $F(z)$ funksiyası H_1 sinfinə daxildir. Həm də isbat edilmişdir ki, vahid dairədə analitik və H_1 sinfinə daxil olan $F(z)$ funksiyası həmin dairədə

$$F(z) = \frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} |F\rho e^{i\varphi}| \frac{(1-r^2)}{1+r^2-2r\cos(\varphi-\theta)} d\varphi \quad (12)$$

$F(e^{i\varphi}) = \lambda(\varphi) + i\lambda(\varphi)$ kəmiyyəti $F(z)$ funksiyasının sərhəd qiymətidir. Teorem 2-dən alınır ki, aşağıdakı təklif doğrudur.

Tutaq ki, $F(z)$ funksiyası $|z| < 1$ dairəsində H_1 sinfinə daxil olan analitik funksiyadır.

$F(e^{i\varphi}) = \lambda(\varphi) + i\lambda(\varphi)$ onun sərhəd qiymətidir.

Bu halda $\lambda(\varphi)$ və $\gamma(\varphi)$ funksiyaları məhdud və $\bar{H}(0, \varphi_0, \pm)$ sinfinə daxildirsə, onda

$$\lim_{r \rightarrow 1} \frac{F(z) - F(z_0)}{(1-r) \ln \frac{1-\sqrt{r}}{1+\sqrt{r}}} = \frac{F_+'(z_0) - F_-'(z_0)}{\pi} \quad (13)$$

münasibəti doğrudur.

Məqalədə aşağıdakı mühüm nəticələr alınır:

1. (2) Puasson operatoru üçün $m=1$ olduqda, (7) münasibətinin doğruluğu;
2. (2) Puasson operatoru üçün (10) münasibətinin doğruluğu;
3. Vahid dairədə analitik olan funksiyalar üçün müvafiq asimptotik bərabərliklərin alınması.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахуезер Н. И. 1. Лекции по теории аппроксимации. М-1965
2. Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функции и функционального анализа М. «Наука»-1972
3. Конторович Л. В., Акулов Г. П. Функциональный анализ М. «Наука»-1984

4. Донфорд Н., Швари Дж. Г. Линейные операторы М. ИЛ.1962
5. Aslanov H.M Funksiyalar nəzəriyyəsi və funksional analiz Bakı-2016
6. Həbibzadə Ə.Ş Funksional analiz Bakı-1978

SUMMARY

The article provides asymptotic estimates for approximating various functions using Poisson-type linear positive operators. To achieve this, the Poisson-type linear positive operator is first defined. With some important estimates, a new type of Poisson operator is derived, which results in the best approximation of functions. Based on known facts, a series of theorems are verified specifically for the Poisson operator. Several proven propositions confirm the validity of a theorem with significant practical importance for the Poisson operator, making it possible to derive an appropriate asymptotic equality for analytic functions on the unit disk.

Keywords: operator, Poisson operator, analytic function

ASTROFİZİKADA ULDUZLU SƏMA İLƏ TANIŞLIQ

Leylan MƏMMƏDOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində
Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci*

Ruslan MƏMMƏDOV

*ruslan_rtm@yahoo.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Orcid Id: 0000-0001-5879-1368
Batabat Astrofizika Rəsədxanası*

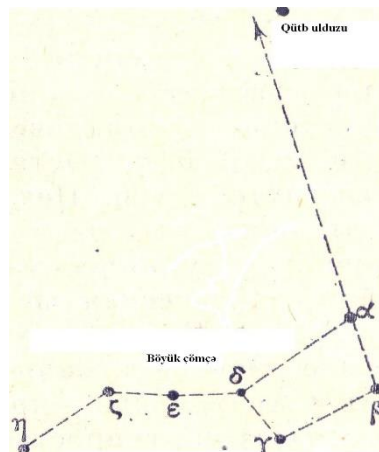
Xülasə

Astronomiya ən maraqlı və ən qədim elmlərdən biridir. Ulduzlar, bürclər, qalaktikalar və digər göy cisimlərinin müşahidəsi bu elmin əsas mövzularındandır. Hələ yazı yaranmamışdan əvvəl astronomiya elmi var idi. Ulduzlu səmanı müşahidə edən insan, göy cisimlərin gözlə görünən hərəkətindəki qanunauyğunluqları görür. Bu qanunlara əsaslanan insan vaxtı ölçür, təqvim yaradır. Lakin o dövrdə insanın dünyası dar çərçivəyə qapanır. Ona elə gəlirdi ki hərəkətsiz yer dünyanın mərkəzidir, səmaya yapışdırılmış ulduzlar yerin başına dolanır.

Açar sözlər: astrofizika, səma, ulduz, bürc, qalaktika, dumanlıq, ulduz topası

Giriş

Ulduzlu səmanın öyrənilməsi bir o qədər də asan deyil. Səmada adi gözlə 5000-dən artıq ulduz görünür və ilk növbədə insana elə gəlir ki, bu ulduz naxışından heç cür baş açmaq olmaz. Lakin hələ lap qədimdən insan ulduzlu səmanı şərti qruplara, bürclərə bölmüş və bir çox parlaq ulduzlara xüsusi adlar vermişdir. Ulduzlar ayrı-ayrı parlaqlığa malikdir. Ən parlaq ulduzlar 0, adi gözlə görünən ən zəif ulduzlar isə 6 ulduz dərəcəsi ilə verilmişdir [1, 2].

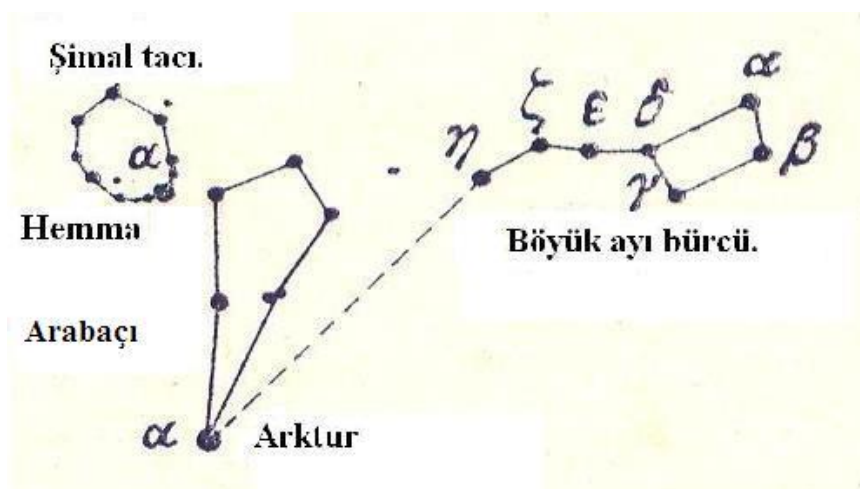
Şəkil 1. Səmada qütb ulduzunun təyin üsulu

Qədimdən parlaq ulduzları yunan əlifbasının hərfləri ilə qeyd etmək qəbul edilib. Yunan hərfləri görməyəndə latın əlifbasının kiçik hərflərindən istifadə olunur.

Naxçıvan MR Yer kürəsinin şimal yarımkürəsində yerləşdiyindən, ulduzlarla ilk tanışlıq şimal qütbə yaxın ulduzlardan başlamaq məqsədə uyğundur. Hər bir müşahidəçi Böyük ayı bürcünün 7 ulduzunu tanımalı, onlar səmada çömçə fiquru təşkil edirlər.

Böyük ayı bürcündə 7 parlaq ulduzdan əlavə çoxlu sayda kiçik ulduzlar var. Qədim insanların təxəyyülündə bu zəif ulduzların düzülüşü böyük bir ayı yaradırdı [3]. Böyük ayı bürcünün çömçəsindəki iki ən parlaq α və β ulduzlarından keçən düz xətt çəkib, bu düz xəttin α tərəfindən beş α β bucaq məsafəsində kiçik ayı bürcünün ən parlaq ulduzu, qütb ulduzu yerləşir (şəkil 1). Bütün ulduzlar öz sutkalıq hərəkəti zamanı dairə cızırırlar. Qütb ulduzu qütbə yaxın olduğundan (30') demək olar ki, bir yerdə durur. Beləliklə qütb ulduzu şimalı göstərir. Kiçik ayı bürcünün 7 ulduzu səmada çömçə fiquru təşkil edirlər, lakin Böyük ayı bürcünün ulduzlarına nisbətən Kiçik ayı bürcünün ulduzlarının parlaqlığı zəifdir.

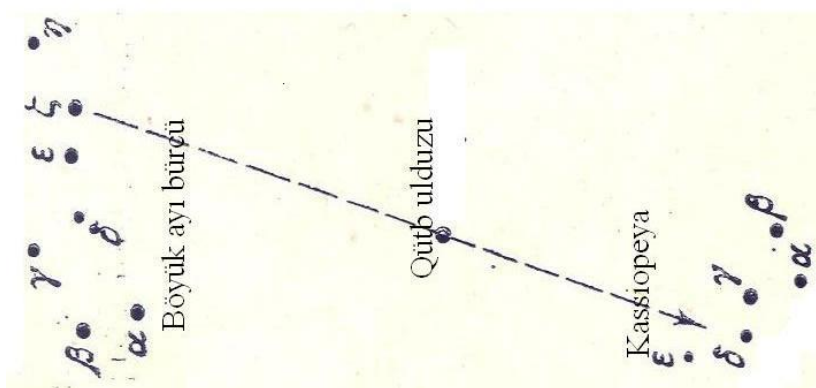
Şəkil 2-də olduğu kimi Böyük ayı bürcünün ζ və η ulduzlarından düz xətt çəkək. Düz xətti Arabaçı bürcünün narıncı rəngli Arktur ulduzunu tapınca uzadaq.

Şəkil 2. Səmada Arabaچی və Şimal tacı bürclərinin təyin etmə usulu

Qədim yunan rəvayətinə görə Böyük ayı, şahzadə Kalistodur. Ovda oğlu Arabaچی tərəfindən tazılarla təqib olunur. Arabaچی bürcünün sağında Tazılar bürcü yerləşir. Şəkil 4-də sıx zəif ulduzlar qrupunu axtarib tapmaq olar. Bu Veronikanın saçları bürcüdür. Arabaچی bürcünün solunda Şimal tacı bürcünü axtarib tapmaq olar. Bu bürcün ən parlaq ulduzu Hemma və ya İnci adlanır.

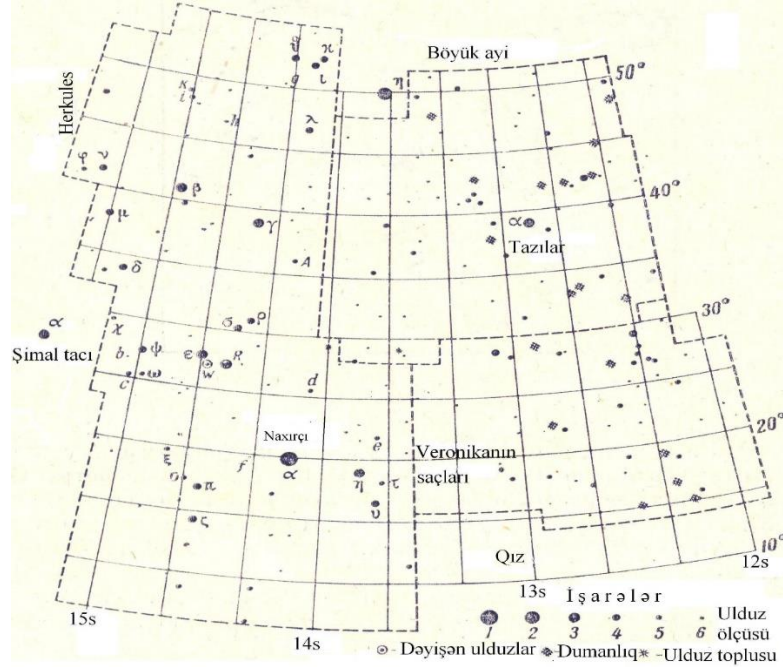
İndi isə Böyük ayı bürcünün ζ (Mitsar) ulduzunu axtarib tapmaq. Mitsar çömçənin qulpunun ikinci ulduzudur. Mitsardan qütb ulduzuna xəyalən düz xətt çəkək, bu düz xətti uzatsaq birlikdə W-yə bənzəyən 5 ulduz görəcəyik. Bu ulduzlar Kassiopeya bürcünün ulduzlarıdır.

Şəkil 3. Kassiopeya bürcünün təyin edilməsi

Bu 5 ulduz elə bir xarakterik düzülüşə malikdir ki, bir az təcrübə toplayandan sonra səmada

asanlıqla tapılır və başqa bürclərin axtarışında başlanğıc nöqtəsinə çevrilir. Kassiopeyanın sağında, qütbə daha yaxın Sefey bürcü yerləşir. Sefey iti ucu şimal qütbə yönəlmiş beş bucaqlıya bənzəyir. Bu bürcün iki ulduzu δ və μ dəyişən ulduzlardır, belə ki parlaqlıqları dövrü dəyişir.

Şəkil 4. *Naxırçı, Tazılar və Veronikanın saçları* bürcləri

Kassiopeya bürcünün altında Andromeda bürcü yerləşir. Andromeda bürcünü xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri onun bir qövs α , β və γ ulduzlarıdır. Andromedanın γ -sı böyük teleskoplarda üç orta teleskoplarda qoşa ulduzdur. Andromeda bürcündə ν ulduzunun yaxınlığında, bizə ən yaxın olan qalaktika, Andromeda dumanlığı yerləşir. Aysız gecələrdə Andromeda dumanlığı qaranlıq səmada balaca, zəif ağ ləkə kimin görünür.

Kassiopeya bürcünün solunda Persey bürcü durur. Əgər Andromedanın α , β , γ qövsünü sola uzatsaq δ , β , γ Persey qövsünün üzərinə çıxacağıq. δ , β , γ qövsünü uzatsaq ulduz xəritələrində χ hərifi ilə işarə olunan, durbinlə görünə bilən ulduz toparlarını görə bilərik. Persey bürcünün əsas qövsündə bir az kənarda, aşağıda Persey bürcünün parlaq β ulduzu Əlqul durur. Əslində Əlqul duran yerdə bir birinə yaxın və cazibə qüvvəsi ilə bağlı olan bir neçə ulduz durur. Bu səbəbdən də Əlqulun parlaqlığı dövrü dəyişilir.

Andromeda bürcünün sağında Peqas bürcü yerləşir. Maraqlıdır ki, Andromedanın α -sı həm də Peqasın δ -sıdır. Peqas bürcünün α , β , δ , γ səmada kvadrat təşkil edirlər. Peqasın başqa bir ulduzu ϵ bu kvadratdan kənarda bürcün sağ sərhədinin yaxınlığında yerləşir.

Persey bürcünün solunda Arabaçı bürcü yerləşir. Bu bürcə şimal göyünün ən parlaq ulduzu, Kapella daxildir. Arabaçının α , β , θ , ι ulduzları və Buğanın β ulduzu beşbucaq təşkil edirlər. Arabaçı və Böyük ayı bürcələrinin arasında səmada çətin tapılan iki parlaq ulduzları olmayan Vaşaq və Zürafə bürcələri yerləşir.

Sefey, Kiçik və Böyük ayı bürcələri arasında bir zolaq ulduzlar düzülüb, bunlar Əjdaha bürcünün ulduzlarıdır. γ , β , ν və ξ ulduzlar Əjdahanın başını, zolaq isə bədənini və quyruğudur. Əjdaha bürcünün δ və ξ arasında ekliptikanın qütbü yerləşir. Əjdahanın başının yaxınlığında Lira bürcü yerləşir. Lira bürcünün ən parlaq ulduzu Veqa adlanır. Durbinlə ayırd etmək olur ki, Liranın ϵ ulduzu qoşa ulduzdur. Teleskopda isə ϵ -nin hər iki komponentinin qoşa ulduz olduğu görünür.

Lira və Sefey bürcləri arasında Qu bürcü durur. Qu bürcünün ən parlaq ulduzu onun quyruğunda yerləşən Deneb ulduzudur. Bürcün cənub hissəsində ikinci parlaq ulduz Albireo yerləşir. Albireo qırmızı qoşa ulduzdur. Qu bürcü doğrudan da uçuşdan olan quşa bənzəyir. Əgər Deneb quşun quyruğudursa, Albireo quşun gözüdür.

Nəticə

Ulduzlu səma ilə tanışlıq zamanı müşahidəçi ulduzlu səma ilə ulduz xəritəsini müqayisə etməlidir. Belə xəritədən biri şəkil 4-də verilib. Təbii ki, kiçik bir məqalədə biz ulduzların hamısının xəritələrini verə bilməzdik. Digər tərəfdən məqalədə qeyd olunub ki, ədəbiyyat [4]-də ulduzlu səmanın istənilən hissəsinin xəritəsinin qurmaq üsulu verilib. Nəticədə, ulduzlu səmanın öyrənilməsi, insanlığın kainatın strukturu və öz yerini anlamağa doğru atdığı mühüm addımlardan biridir və bu elmi sahənin inkişafı hələ də davam edir. Bu sahədəki araşdırmalar, insanın hər zaman daha çox öyrənmək və kainatın sirlərini kəşf etmək istəyini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov R. Ə. Ümumi astrofizika // Dərs vəsaiti, “Bakı Universiteti”, Bakı: –2010, –368 s.
2. İsmayılov N. Z. Praktiki Astrofizika / Dərs vəsaiti. BDU nəşr., Bakı: –2012. –180 s.
3. http://www.astronet.ru/db/msg/1190041/table_rus.html
4. <http://www.astronet.ru/db/map/?lang=ru>

SUMMARY

Astronomy is one of the most fascinating and ancient sciences. The observation of stars, constellations, galaxies, and other celestial objects is a fundamental aspect of this field. Even before the invention of writing, the science of astronomy existed. By observing the starry sky, early humans recognized the regularities in the apparent movements of celestial bodies. Based on these patterns, humans measured time and created calendars. However, in those times, human perception of the world was limited. It seemed to them that the stationary Earth was the center of the universe, and the stars were fixed to the sky, revolving around the Earth.

Keywords: *astrophysics, sky, star, constellation, galaxy, nebula, star cluster*

EVKLİDİN BEŞİNCİ POSTULATI VƏ ONUN EKVİVALENTLƏRİ

Əfsanə MƏMMƏDOVA

efsun_81@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Çox vaxt paralellik postulatı adlandırılan Evklidin beşinci postulatı Evklid həndəsəsinin təməllərindən biridir. İki minillikdən çox dövr ərzində digər dörd postulatla müqayisədə 5-ci postulat xüsusi mürəkkəbliyi ilə riyaziyyatçıları cəlb etdi və çaşdırdı. Belə ki, həndəsənin əsası olan Evklidin “Başlanğıclar” əsərində beşinci postulat aşağıdakı kimi təqdim olunur: “Bir müstəviyə aid olan iki düz xətti üçüncü düz xətlə kəsdikdə bu iki düz xətt daxili birtərəfli bucaqların cəmi $2d$ -dən (180° -dən) kiçik olan tərəfdə kəsişirlər”. İlk dörd postulatdan fərqli olaraq, beşinci postulatın mürəkkəbliyi onun “fundamental həqiqətdirmi, yoxsa digər aksiomların nəticəsidir” suallarını doğurdu.

Bu məqalədə beşinci postulatın təbiəti, tarixi əhəmiyyəti, ekvivalent formalarını və müasir riyaziyyatın inkişafına dərin təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: postulat, düz xətt, paralellik, nöqtə

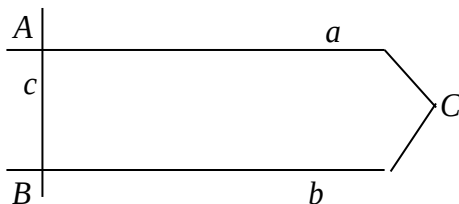
Beşinci postulatı sübut etmək üçün tarixi cəhdlər. Qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrlərə qədər riyaziyyatçılar Evklidin digər aksiomlarından istifadə edərək beşinci postulatı teorem kimi sübut etməyə çalışdılar. Bu cəhdlər beşinci postulatın digər aksiomların nəticəsi olduğunu göstərməklə Evklid həndəsəsini sadələşdirməyə yönəlmişdi. Bununla belə, hər cəhd yeni problemlər ortaya çıxardı və postulat isbat edilə bilmədi. Nəhayət yalnız 19-cu əsrdə Nikolay Lobaçevski, Yanos Bolyai və Karl Fridrix Qauss kimi riyaziyyatçılar beşinci postulatın digər aksiomlardan asılı olmadığını nümayiş etdirdilər. Bu reallaşma riyazi mənzərəni əbədi olaraq dəyişdirərək qeyri-Evklid həndəsələrinin yaranmasına səbəb oldu.

Mütləq həndəsədə (5-ci postulatın olmadığı) isbat edilən təkliflər. 5-ci postulatın olmadığı mütləq həndəsədə aşağıdakı teoremləri Evklidin dörd postulatına əsaslanaraq isbat etmək olar:

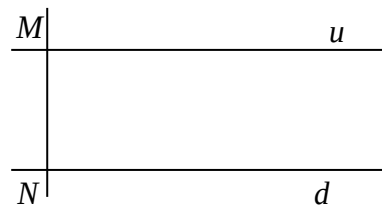
- 1) üçbucaqların bərabərlik əlamətləri;
- 2) bərabəryanlı üçbucaqda oturacağa bitişik bucaqlar bərabərdir;
- 3) üçbucağın xarici bucağı haqqında teorem- üçbucağın xarici bucaqlarından hər biri ona bitişik olmayan istənilən daxili bucaqdan böyükdür [6].

Paralel düz xətlərə belə tərif verilir: Bir müstəvi üzərində yerləşən iki düz xəttin ortaq nöqtəsi yoxdursa, paralel düz xətlər adlanırlar.

Bu tərifə əsaslanaraq Evklid mənaada paralel düz xətlərin mövcudluğunu isbat edək. Bunun üçün düz xəttə perpendikulyar olan iki düz xəttin paralel olduğunu isbat etmək kifayətdir.

Şəkil 1.

Şəkil 2.

İsbati. Tutaq ki, a və b düz xətləri c düz xəttinə perpendikulyardır (şəkil 1):

$$c \perp a, \quad c \perp b \Rightarrow \angle A = \angle B = 90^\circ.$$

Fərz edək ki, a və b düz xətləri C nöqtəsində kəsişirlər. Onda ABC üçbucağı alınır. Üçbucağın xarici bucağı haqqında teoremə görə $\angle A > \angle B$ olmalıdır. Bu isə şərtə ziddir. Deməli, verilən şərtlər daxilində düz xətlər kəsişə bilməz. Yəni paraleldirlər.

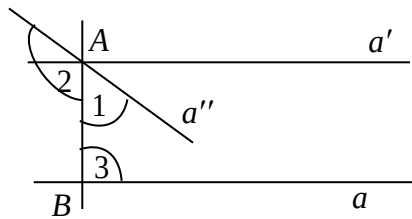
Bu təklifdən həm də aydın olur ki, hər hansı d düz xəttinə aid olmayan M nöqtəsindən bu düz xəttə paralel düz xətt çəkmək olar. Bunun üçün d düz xəttinə MN perpendikulyarını, M nöqtəsindən isə MN -ə perpendikulyar olan u düz xəttini çəkmək kifayətdir. Bundan əvvəlki təklifə görə u düz xətti d düz xəttinə paraleldir.

İndi isə aşağıdakı teoremi isbat etmək olar.

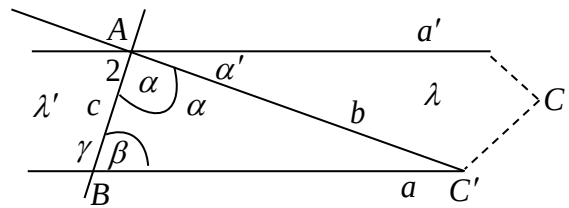
Teorem 1. Əgər Evklidin 5-ci postulatı doğrudursa, onda a düz xəttinə aid olmayan hər bir A nöqtəsindən a düz xəttinə paralel bir və yalnız bir düz xətt çəkmək olar.

İsbati. $A \notin a$. $AB \perp a$. A nöqtəsindən AB -yə perpendikulyar olan a' düz xəttini çəkək. Onda A nöqtəsindən $a'' \neq a'$ olan a'' düz xəttini çəkək (şəkil 3).

Tutaq ki, $\angle 1$ iti, $\angle 2$ kor bucaqdır. Onda $\angle 1 + \angle 3 < 180^\circ$. 5-ci postulat doğru qbul edildiyindən a düz xətti ilə a'' düz xətti kəsişirlər.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

Teorem 2. (tərs teorem). Əgər fərz etsək ki, a düz xəttinə aid olmayan hər bir A nöqtəsindən a düz xəttinə paralel yalnız bir düz xətt keçir, onda Evklidin 5-ci postulatı doğrudur.

İsbati. $A \notin a$. A nöqtəsindən c və b düz xətlərini çəkək. $c \cap a = B$ (şəkil 4). Qonşu bucaqlardan β -iti, γ -kor bucaqdır. b düz xətti elə çəkilib ki, a düz xətti ilə kəsişsin. c düz xətti müstəvini iki yarım-müstəviyə ayırır. Sağ yarım-müstəvini λ , sol yarım-müstəvini λ' ilə işarə edək. $b \cap a = C'$ nöqtəsi λ yarım-müstəvisi üzərində yerləşir. A nöqtəsindən elə a' düz xəttini çəkək ki, $\alpha' + \beta = 180^\circ$ olsun. Onda $\alpha + \beta < 180^\circ$. Deməli, $\alpha < \alpha'$ və $b \neq a'$. Digər tərəfdən $\gamma + \beta = 180^\circ$ olduğundan $\alpha' = \gamma$. Ona görə də $a' \parallel a$.

Əgər fərz etsək ki, a' və a düz xətləri hansısa C nöqtəsində kəsişərsə, onda ABC üçbucağında γ xarici bucağı ona bitişik olmayan daxili bucaqlardan birinə bərabərdir ki, bu da üçbucağın xarici bucağı haqqında teoremə ziddir (bu teoremin isbatında 5-ci postulatdan istifadə edilmir).

Şərtə görə paralel a' düz xətti yeganədir, $b \neq a'$ və $b \cap a$.

İndi isə isbat edək ki, $b \cap a$ nöqtəsi λ yarım-müstəvisi üzərində yerləşir.

Bunun əksini fərz edək: b və a düz xətləri λ' yarım-müstəvisində kəsişir. Onda ABC üçbucağında xarici bucaq α ona bitişik olmayan γ daxili bucağından kiçikdir. Üçbucağın xarici bucağı haqqındakı teoremlə ziddiyyət alınır. Buna görə də, $b \cap a$ nöqtəsi λ yarım-müstəvisi üzərində yerləşir. Teorem isbat edildi.

Beləliklə, 1 və 2-ci teoremlərdən belə çıxır: 5-ci postulat aşağıdakı təklifə

(Playfeyr postulatı) ekvivalentdir: verilmiş a düz xəttinə aid olmayan verilmiş A nöqtəsindən keçən və a düz xəttinə paralel ən çox bir düz xətt var.

Teorem 3. Əgər Evklidin 5-ci postulatı doğrudursa, onda iki paralel düz xətti üçüncü düz xətlə

kəsdikdə, uyğun bucaqlar bərabər olur.

Teorem 4. Əgər iki paralel düz xətti üçüncü düz xətlə kəsdikdə, uyğun bucaqlar bərabərdirsə, Evklidin 5-ci postulatı doğrudur.

3 və 4-cü teoremlərdən belə nəticə çıxır ki, Evklidin 5-ci postulatı “iki paralel düz xətti üçüncü düz xətlə kəsdikdə, uyğun bucaqlar bərabər olar” müddəası ilə ekvivalentdir.

Teorem 5. Evklidin 5-ci postulatı doğrudursa, onda istənilən üçbucağın bucaqlarının cəmi $2d$ -ə bərabərdir.

Teorem 6. (Nassir – Eddina – Tusi, 13-cü əsr Azərbaycan riyaziyyatçısı): Əgər istənilən üçbucağın bucaqlarının cəmi $2d$ -ə bərabərdirsə, onda Evklidin 5-ci postulatı doğrudur (Lejandr sübut etmişdir).

5 və 6-cı teoremlərdən aydın olur ki, istənilən üçbucağın daxili bucaqlarının cəmi $2d$ -ə bərabərdir təklifi Evklidin 5-ci postulatının ekvivalentidir.

Evklidin dövründə və 19-cu əsrin sonlarına qədər 5-ci postulatı sübut etməyə çox cəhdlər olmuşdur. Adətən bəzi fərziyələrə söykənərək 5-ci postulatı sübut etməyə çalışan müəlliflər nəticədə 5-ci postulatın başqa bir ekvivalentinin olduğunu ortaya çıxırdı. Cəhdlər nəticəsiz qalsa da, bir sıra düzgün nəticələr əldə edildi. Bu cəhdlər həndəsə elmini daha da inkişaf etdirdi və elmin müxtəlif sahələrinin inkişafına xidmət edən qeyri Evklid həndəsəsi yarandı.

Evklidin beşinci postulatı riyazi düşüncənin zənginliyinin sübutudur. Onun araşdırılması təkcə Evklid həndəsəsinin əsaslarını gücləndirmədi, həm də məkan, məntiq və kainat anlayışımızı dəyişdirən inqilabi fikirlər yaratdı. Təbiətini və ekvivalentlərini öyrənərək həndəsənin təkamülü və riyazi tədqiqatların davamlı irsi haqqında bir fikir əldə edirik.

İstər sinifdə, istər laboratoriyada, istərsə də kosmosda təsiri riyaziyyatın sonsuz imkanlarının simvolu olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Александров А.Д., Нецветаев Н.Ю. Геометрия. – М.: Наука, 1990. – 672 с.
2. Аксиоматический метод: БСЭ. 3-е изд. Т. I. – М.: ГНИ, 1970. – с. 345-346.
3. Колмогоров А.Н. Математика в ее историческом развитии. – М.: Наука, 1991. – 224 с.
4. Ефимов Н.В. Высшая геометрия (5-е изд.). М.: Наука, 1971.
5. Александров А.Д. Основания геометрии. – М.: Наука, 1987. – 288 с.
6. Həsənov A.İ., Y.Y. Məmmədov, Elementar riyaziyyat-həndəsə, -Naxçıvan, 2020, 198 s.

SUMMARY

Euclid's Fifth Postulate, often called the Parallel Postulate, is one of the cornerstones of Euclidean geometry. Its distinct complexity, compared to the other four postulates, has captivated and puzzled mathematicians for over two millennia. This article delves into the nature of the Fifth Postulate, its historical significance, its equivalent formulations, and its profound influence on the development of modern mathematics.

Euclid's Elements, a foundational text in geometry, states the Fifth Postulate as: “When two lines belonging to the same plane intersect a third line, then these two lines intersect on the side on which the sum of the interior angles of one side is less than $2d$ ”.

This article delves into the nature of the Fifth Postulate, its historical significance, its equivalent formulations, and its profound influence on the development of modern mathematics.

Keywords: postulate, straight line, parallelism, point

YENİ İNFORMASIYA TOXNOLOGİYALARI

İNTERNETİN GƏLƏCƏYİ: VARLIQ VƏ İNKİŞAF YOLUNDA YENİ TEXNOLOGİYALAR

Asiman İSMAYİLOV

asimanismayilov@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İnternetin gələcəyi, yeni texnologiyalarla daha sürətli, etibarlı və daha əlaqəli bir dünyaya doğru irəliləyir. 5G şəbəkələri, Blokçeyn texnologiyası, Bulud Hesablama və Süni İntellekt kimi inqilabi texnologiyalar internetin inkişafını sürətləndirir. Bu texnologiyalar, xüsusilə sənaye, ticarət və gündəlik həyatımıza müsbət təsirlər göstərəcək. Əşyaların İnterneti (IoT) və artırılmış reallıq (AR) kimi yeni imkanlar da həyatımıza integrasiya olunur. Bununla yanaşı, internetin inkişafı etik və sosial məsələləri də gündəmə gətirir, məsələn, məlumat təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması kimi mövzular önə çıxır. İnternetin gələcəyi yalnız texnoloji tərəfdən deyil, həm də cəmiyyətin adaptasiyası və tənzimləyici siyasətlərin düzgün qurulması ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *İnternet, 5G, Blokçeyn, Süni İntellekt, IoT*

İnternet, müasir cəmiyyətin ən vacib və təməl infrastrukturudur. Ən son texnologiyaların inkişafı ilə internetin gələcəyi sürətlə dəyişir və bu dəyişikliklər insanların həyatını, iş dünyasını, iqtisadiyyatı və sosial əlaqələri əsaslı şəkildə yenidən qurur. İnternetin gələcəyi, yalnız texnoloji inkişaflarla deyil, həm də cəmiyyətin necə istifadə edəcəyinə, tənzimləyici siyasətlərin necə olacağına və etik məsələlərə bağlıdır.

Bu məqalədə internetin gələcəyinə dair əsas inkişaf istiqamətləri və yeni texnologiyalar müzakirə ediləcək. Müasir dövrün interneti təkcə məlumatın sürətli paylaşılmasından ibarət deyil, həm də insan həyatını dəyişdirən və yeni imkanlar yaradan texnoloji həllər təklif edir. İnternetin inkişafı müxtəlif sahələri – 5G, Süni İntellekt, Blokçeyn, Bulud Texnologiyaları, Əşyaların İnterneti (IoT) və digərləri əhatə edir. Bu yeni texnologiyaların təsiri həm fərdlər, həm də qurumlar üçün əhəmiyyətlidir.

İnternetin tarixi 1960-cı illərə qədər uzanır. İlk dəfə ARPANET olaraq yaradılan internet, əsasən ABŞ müdafiə naziri tərəfindən inkişaf etdirilən bir layihə idi. O zamanlar bu, yalnız bir neçə universitet və tədqiqat müəssisələri arasında əlaqə qurmaq üçün istifadə olunurdu. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərində internetin kommersiyalaşması ilə yeni bir dövr başladı. Veb sahifələr, e-poçt xidmətləri, sosial şəbəkələr və e-ticarət kimi bir çox yeni imkanlar internetin populyarlaşmasına və genişlənməsinə səbəb oldu.

Bugün internet, demək olar ki, həyatımızın hər sahəsinə nüfuz etmişdir. Eyni zamanda, internetin inkişafı davam edir və gələcəkdə onu daha sürətli, daha etibarlı və daha əhatəli edəcək yeni texnologiyalar meydana çıxır. Bu texnologiyalar, həmçinin cəmiyyətin sosial və iqtisadi strukturlarını yenidən formalaşdıracaq.

İnternetin gələcəyində ən vacib inkişaflardan biri 5G texnologiyasıdır. 5G, internetin sürətini və keyfiyyətini artıracaq və çox daha sürətli əlaqə təmin edəcək. 5G şəbəkələri, saniyədə gigabitlər qədər məlumat ötürə bilər, bu da yüksək keyfiyyətli video və geniş miqyaslı məlumat ötürülməsini mümkün edir. 5G-nin ən böyük üstünlüklərindən biri, cihazlar arasında əlaqə sürətini və gecikməni

azaldaraq daha çox cihazın bir-biri ilə əlaqə qurmasını təmin etməsidir.

Bu, xüsusilə Əşyaların İnterneti (IoT) və avtomatlaşdırılmış sistemlər üçün çox vacibdir. 5G-nin tətbiqi ilə sənaye robotları, ağıllı şəhərlər, uzaqdan idarə edilən nəqliyyat vasitələri və daha bir çox sahədə inqilabi yeniliklər gözlənilir.

Blokçeyn texnologiyası internetin gələcəyində böyük bir rol oynayacaq. Bu texnologiya məlumatların şifrələnmiş və dəyişdirilməz şəkildə saxlanmasını təmin edir. Blokçeyn, təkcə rəqəmsal valyutalarla əlaqəli deyil, həm də məlumatların və transaksiyaların təhlükəsizliyini təmin edən bir texnologiyadır. İnternetin gələcəyində bu texnologiya geniş şəkildə tətbiq ediləcək və məlumatların daha təhlükəsiz şəkildə idarə olunmasına imkan verəcək.

Blokçeyn əsaslı sistemlər, həmçinin məlumatların şəffaflığını artıraraq daha ədalətli və etibarlı onlayn mühitin yaradılmasına kömək edəcək. Bu texnologiyanın tətbiqi ilə həm fərdi məlumatların, həm də müəssisələrin məlumatlarının qorunması daha asan olacaq.

Bulud texnologiyaları, internetin gələcəyində əsas mühüm texnologiyalardan biridir. Bulud xidmətləri, müəssisələrə və fərdlərə məlumatlarını internet üzərindən saxlamaq və emal etmək imkanı verir. Bulud xidmətləri ilə istifadəçilər öz məlumatlarına istənilən yerdən və istənilən vaxtda asanlıqla daxil ola bilirlər.

Bulud texnologiyaları həm də müəssisələrə daha çevik və qənaətcil əməliyyatlar aparmağa imkan verir. İnternetin gələcəyində bulud xidmətləri daha da inkişaf edəcək, yüksək performanslı hesablama və verilənlər bazası sistemləri sayəsində şirkətlər və fərdlər daha səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərə biləcəklər.

Süni İntellekt (AI) və maşın öyrənmə (ML), internetin gələcəyində həlledici rol oynayacaq. AI texnologiyaları, interneti daha ağıllı və insan davranışlarına uyğun şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bu texnologiyalar, istifadəçilərə daha fərdi xidmətlər və daha sürətli həllər təqdim etməyə imkan verir.

Süni intellekt, həmçinin avtomatlaşdırma sahəsində geniş tətbiqlərə malikdir. Avtomatik xidmətlər, onlayn alış-veriş, müştəri dəstəyi, sosial şəbəkələr və s. kimi sahələrdə istifadə edilir. AI-nin inkişafı ilə, internetin hər sahəsi daha avtomatlaşdırılacaq və daha intuitiv olacaq.

Əşyaların İnterneti (IoT), fərdi cihazların və sistemlərin bir-biri ilə əlaqə qurmasına imkan verir. Gələcəkdə, demək olar ki, hər bir cihaz – telefonlar, avtomobillər, paltaryuyan maşınlar, əşyalar – internetə qoşulacaq və məlumat mübadiləsi aparacaq.

IoT-nin tətbiqi ilə həyatımız daha rahat və əlaqəli olacaq. Məsələn, ağıllı evlər, avtomatlaşdırılmış sənaye sistemləri, ağıllı şəhərlər və digər sahələr IoT texnologiyalarından istifadə edərək daha səmərəli işləyəcək.

Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, internetin gələcəyində yeni bir dövrün başlanğıcı olacaq. VR, istifadəçini tamamilə virtual bir dünyaya apararkən, AR real dünyaya virtual elementləri əlavə edir. Bu texnologiyalar, təhsil, əyləncə, tibb, ticarət və digər sahələrdə geniş istifadə tapacaq.

Məsələn, VR ilə onlayn alış-veriş təcrübələri daha interaktiv və realistik olacaq, AR isə istifadəçilərə mağazada alış-veriş edərkən məhsulların əlavə məlumatlarını təqdim edəcək.

İnternetin gələcəyində texnologiyanın inkişafı ilə bağlı bir çox sosial və etik məsələlər də ortaya çıxacaq. İnternetin daha geniş istifadə sahələri, məlumatların və şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı məsələləri daha da əhəmiyyətli edəcək. Həmçinin, süni intellekt və avtomatlaşdırma sahələrində etik məsələlər, məsələn, AI-nin qərar vermə proseslərində nə dərəcədə ədalətli və obyektiv olduğu kimi məsələlər müzakirə olunacaq.

Nəticə

İnternetin gələcəyi, texnoloji inkişaflarla yanaşı, cəmiyyətin strukturu, iş dünyası və gündəlik həyatın necə dəyişəcəyini də təyin edəcəkdir. 5G, blokçeyn, süni intellekt, bulud texnologiyaları, IoT (internet of things – əşyaların interneti) və digər yeniliklər, internetin təməlini yenidən quraraq insanların həyatına yeni imkanlar gətirir. Bu texnologiyalarla daha sürətli və daha etibarlı əlaqələr qurulacaq,

məlumat mübadiləsi daha sürətli və effektiv olacaq. Eyni zamanda, texnoloji irəliləyişlər, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranmasına və iş dünyasında daha geniş imkanlar açılmasına səbəb olacaq.

Ancaq bu inkişafların həm də sosial, iqtisadi və etik problemləri gündəmə gətirməsi qaçılmazdır. Məsələn, şəxsi məlumatların qorunması, süni intellektin etik istifadəsi, məlumatın doğruluğu və saxtakarlığı kimi məsələlər böyük önəm kəsb edir. Bu texnologiyaların yayılması ilə bəzi iş sahələri azalacaq, digərləri isə yenilənəcək, nəticədə bəzi sosial fərqliliklər artacaq. İnternetin inkişafı eyni zamanda qlobal bərabərsizlikləri də gücləndirə bilər, çünki texnoloji imkanlardan yararlanan və ya bu imkanları mənimsəyə bilən ölkələr və insanlar arasında uçurumlar yaranacaq.

Buna görə, internetin inkişafı ilə bağlı etik və sosial məsələlərin həlli yalnız texnoloji tərəfdən deyil, həm də hüquqi, iqtisadi və sosial aspektlərdən yanaşı, ümumi qaydalar və tənzimləyici siyasətlər formalaşdırılmalıdır. Bu siyasətlərin məqsədi, texnoloji inkişafın bütün cəmiyyətə faydalı olmasını təmin etmək və həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında bərabərlik yaratmaqdır. Tənzimləyici orqanların işini gücləndirərək, insan hüquqlarının qorunması və sosial bərabərsizliklərin qarşısının alınması mümkün olacaq. Beləliklə, internetin gələcəyi yalnız texnologiyanın inkişafı ilə deyil, həm də bu inkişafın insan həyatına necə təsir edəcəyini anlamaq və düzgün tənzimləməkdən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Efendiyev, E. İnformasiya Cəmiyyəti və İnternetin Sosial Təsiri. Bakı: "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2018.
2. Dəmirli, N. Texnologiyanın insan həyatına təsiri. Bakı: "Nəşriyyat Evi", 2019.
3. Həsənlı, C. Yeni texnologiyalar və iqtisadi inkişaf. Bakı: "İqtisadiyyat və Cəmiyyət" nəşriyyatı, 2020.
4. Ələkbərli, F. Sosial şəbəkələr və cəmiyyət. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2021.
5. Əhmədov, V. İnternet və təhsil: yeni yanaşmalar. Bakı: "Maarif Nəşriyyatı", 2022.
6. Məmmədov, R. İnternetin etik məsələləri. Bakı: "İnsan Hüquqları və İnnovasiya" nəşriyyatı, 2020.
7. Əliyeva, A. Süni intellektin cəmiyyətə təsiri. Bakı: "Elm və Gələcək" nəşriyyatı, 2021.
8. Qurbanov, M. Blokçeyn texnologiyası: yeni dövrün başlanğıcı. Bakı: "İnnovativ Texnologiyalar" nəşriyyatı, 2022.
9. Həsənov, T. İnternetin qlobal əlaqələrə təsiri. Bakı: "Qlobal Düşüncə" nəşriyyatı, 2019.
10. Məmmədli, S. Gələcəyin texnologiyaları və ictimai dəyişikliklər. Bakı: "Cəmiyyət və İnkişaf" nəşriyyatı, 2020.

SUMMARY

The future of the internet is advancing towards a faster, more reliable, and interconnected world with new technologies. Revolutionary technologies such as 5G networks, Blockchain, Cloud Computing, and Artificial Intelligence are accelerating the development of the internet. These technologies will have a positive impact, particularly in industries, commerce, and everyday life. The Internet of Things (IoT) and augmented reality (AR) are also integrating into our lives. However, the development of the internet also raises ethical and social issues, such as data security and the protection of personal information. The future of the internet depends not only on technological advancements but also on society's adaptation and the establishment of effective regulatory policies.

Keywords: Internet, 5G, Blockchain, Artificial Intelligence, IoT

KORPORATİV SİSTEMLƏRDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Arzu ADNALI
arzuadnali04@gmail.com

Cavanşir ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə rəqəmsal infrastrukturaların artan mürəkkəbliyini və kibertəhlükələrin inkişaf edən xarakterini vurğulayaraq, korporativ sistemlərin üzləşdiyi əsas təhlükəsizlik problemlərini araşdırır. O, daxili təhdidlər, fişinq hücumları, ransomware, məlumatların pozulması, zəif parollar, proqram təminatı zəiflikləri, üçüncü tərəf riskləri, bulud təhlükəsizliyi, Dos və DDos və işçilərin təliminin olmaması da daxil olmaqla bir sıra problemləri vurğulayır. Bu məsələlərin hər biri təşkilatlar üçün əhəmiyyətli risklər yaradır, potensial olaraq məlumat və maliyyə itkisinə yol açır və ya nüfuzuna zərər vurur. Məqalədə giriş nəzarəti, proqram təminatının müntəzəm yenilənməsi, işçilərin təlimi və qabaqcıl təhlükə aşkarlama sistemlərinin istifadəsi daxil olmaqla, çox səviyyəli təhlükəsizlik strategiyasına ehtiyac vurğulanır. Həmçinin üçüncü tərəf risklərinin idarə edilməsinin və bulud təhlükəsizliyi üzrə ən yaxşı təcrübələrin mənimsənilməsinin vacibliyini vurğulayır. Nəhayət, məqalədə vurğulanır ki, getdikcə rəqəmsallaşan dünyada korporativ sistemlərin bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaq üçün fəal, hərtərəfli yanaşma vacibdir.

Açar sözlər: korporativ sistemlər, təhlükəsizlik, təhdidlər, fişinq hücumları, ransomware

Giriş

Müasir rəqəmsal əsrdə təşkilatlar öz işlərini dəstəkləmək üçün getdikcə daha çox mürəkkəb texnoloji infrastrukturadan istifadə edirlər. Bu isə həssas məlumatları qorumaq, əməliyyat bütövlüyünü qorumaq və biznes fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin etmək üçün güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə getdikcə artan ehtiyac yaradır. Korporativ sistemlərdə təhlükəsizlik problemləri texniki zəifliklərdən tutmuş insan səhvlərinə qədər müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Bu risklərin başa düşülməsi və azaldılması korporativ şəbəkələrin davamlılığını qorumaq və kritik biznes aktivlərini qorumaq üçün vacibdir [2].

Daxili təhdidlər. İstər qəsdən, istərsə də qəsdən olmayan daxili təhdidlər təşkilatlar üçün ciddi narahatlıq yaradır. İşçilər, və biznes tərəfdaşları çox vaxt həssas məlumatlara və daxili sistemlərə giriş əldə edirlər. Əksər insanlar düzgün hərəkət etsələr də, girişdən sui-istifadə potensialı istər zərərli niyyət, istərsə də səhlənkarlıq vasitəsilə aktual problem olaraq qalır. İnsayder təhdidlər müxtəlif yollarla özünü göstərə bilər, məsələn, məxfi məlumatların icazəsiz paylaşılması, zərərli proqram təminatının tətbiqi və ya şəxsi və maliyyə üçün daxili sistemlərin qəsdən manipulyasiyasını buna aid edə bilərik. İnsayder təhdidlərin təsiri xüsusilə narahatlıq doğurur, çünki insayderlərə tez-tez güvənilir və onların hərəkətləri uzun müddət ərzində aşkarlanmaya bilər. İnsayder təhdidlərin azaldılmasına kompleks yanaşma, ciddi giriş nəzarətin həyata keçirilməsini, ən az imtiyaz prinsipini və istifadəçi fəaliyyətlərinin müntəzəm monitorinqini əhatə edir. Bundan əlavə, təşkilatlar təsadüfi pozuntular ehtimalını minimuma endirmək üçün işçilər arasında təhlükəsizlik mədəniyyətini inkişaf etdirməlidirlər [2].

Fişinq hücumları. Fişinq kibercinayətkarlar tərəfindən korporativ sistemlərə icazəsiz giriş əldə etmək üçün istifadə edilən ən geniş yayılmış və effektiv üsullardan biri olaraq qalır. Fişinq hücumları adətən aldadıcı e-poçtların, veb saytların və ya işçilərin giriş məlumatları, maliyyə məlumatları və ya şəxsi məlumatlar kimi həssas məlumatları aşkara çıxarmaq üçün aldadılması üçün nəzərdə tutulmuş mesajların istifadəsini əhatə edir. Bu hücumlar tez-tez fərdləri zərərli linklərə klikləmək və ya zərərli qoşmaları yükləmək üçün manipulyasiya etmək üçün insanların maraqlarından və boşluqlarından istifadə edir. Uğurlu fişinq hücumunun nəticələri ciddi ola bilər,

məlumatların pozulmasına və maliyyə itkisinə gətirib çıxara bilər. Fişinqlə mübarizə aparmaq üçün təşkilatlar istifadəçilərə fişinq cəhdlərini müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq yollarını öyrədən işçilərin təlim proqramlarına sərmayə qoymalıdır. Bundan əlavə, qabaqcıl e-poçt filtri, spam aşkarlama sistemləri və çox faktorlu autentifikasiya (MFA) kimi texniki tədbirlər fişinq riskini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər [3].

Ransomware. Hücümçuların təşkilatın məlumatlarını şifrələdiyi və şifrənin açılması üçün ödəniş tələb etdiyi ransomware hücumları son illərdə getdikcə daha çox yayılmışdır. Bu hücumlar təşkilatların işinə təsir edər, məlumat itkisinə, xidmətin dayandırılmasına və maliyyə itkisinə səbəb ola bilər. Həm fiziki şəxsləri, həm də təşkilatları hədəf alanlar da daxil olmaqla, ransomwarelərin təkmilləşməsi onları korporativ sistemlər üçün ciddi təhlükəyə çevirir. Ransomware adətən fişinq e-poçtları, zərərli veb saytlar və ya proqram təminatı vasitəsilə yayılır. Zərərli proqram sistemə nüfuz etdikdən sonra, faylları şifrələyir və şifrəni açan açarın müqabilində kriptovalyuta ilə pul tələb edir. Ransomware riskini azaltmaq üçün təşkilatlar müntəzəm məlumat ehtiyat nüsxələrini həyata keçirməli, proqram təminatının vaxtında yeniləmələri təmin etməli və zərərli fəaliyyəti aşkarlayan və bloklayan endpoint mühafizə üsulları tətbiq etməlidir. Bundan əlavə, işçilər şübhəli fəaliyyətin tanınması və fidyə proqram təminatını daxil edə biləcək riskli davranışların qarşısını almaq üçün təlim keçməlidirlər [2].

Məlumatların pozulması. Həssas məlumatların icazəsiz əldə edilməsi, açılması və ya oğurlanması ilə bağlı məlumat pozuntuları korporativ təhlükəsizlik üçün əhəmiyyətli bir narahatlıq olaraq qalır. Bu pozuntular şəxsi identifikasiya edən məlumatların, maliyyə qeydlərinin, əqli mülkiyyətin və ya ticarət sirlərinin açılmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da hüquqi nəticələrə, cərimələrə və müştəri etibarının itirilməsinə səbəb ola bilər. Kibercinayətkarlar tez-tez təşkilatları dəyərli məlumatları üçün hədəfə alırlar. Məlumatların pozulmasından qorunmaq üçün təşkilatlar şifrələmə, güclü autentifikasiya tədbirləri və ciddi giriş nəzarətlərini özündə birləşdirən çox səviyyəli təhlükəsizlik strategiyası yaratmalıdırlar. Məlumatlar həm boşda, həm də tranzitdə şifrələnməlidir ki, hücümçular həssas məlumatlara giriş əldə etsələr belə, onlar oxunmaz qalsın. Bundan əlavə, təşkilatlar icazəsiz giriş cəhdlərini aşkar etmək və potensial pozuntulara vaxtında cavab vermək üçün güclü monitoring sistemləri tətbiq etməlidir [1].

Zəif parollar. Kibertəhlükəsizlik riskləri haqqında artan məlumatlılığa baxmayaraq, zəif və təkrar istifadə edilən parollar əhəmiyyətli təhlükəsizlik zəifliyi yaratmağa davam edir. Bir çox işçi hələ də "123456" və ya "parol" kimi asanlıqla təxmin edilən parollara etibar edir ki, bu da hücümçuların korporativ sistemlərə icazəsiz giriş əldə etməsini nisbətən sadələşdirir. Bundan əlavə, birdən çox hesabda parolların təkrar istifadəsi bir sistemdəki pozuntunun digər sistemlərdə təhlükəyə məruz qalmasına səbəb olma ehtimalını artırır. Bu problemi həll etmək üçün təşkilatlar işçilərin hər bir hesab üçün mürəkkəb, unikal parollardan istifadə etmələrini tələb edən güclü parol qaydalarını tətbiq etməlidirlər. Çox faktorlu autentifikasiyanın (MFA) istifadəsi istifadəçilərdən öz şəxsiyyətlərini barmaq izi və ya mobil cihazına göndərilən birdəfəlik kod kimi əlavə vasitələrlə təsdiqləmələrini tələb etməklə təhlükəsizliyi daha da gücləndirə bilər. Bundan əlavə, parol menecerlərinin tətbiqi işçilərə onları yadda saxlamağa ehtiyac olmadan təhlükəsiz parollar yaratmağa və saxlamağa kömək edə bilər [1].

Proqram təminatı zəiflikləri. Korporativ sistemlər tez-tez geniş spektrli proqram təminatı tətbiqləri və xidmətlərinə etibar edir, onların bir çoxunda hücümçular tərəfindən istifadə edilə bilən zəifliklər ola bilər. Yenilənməmiş proqram təminatı, köhnəlmiş əməliyyat sistemləri və həll edilməmiş təhlükəsizlik qüsurları kibercinayətkarlar üçün cəlbədicə hədəfdir [1]. Bu zəifliklərdən istifadə hücümçulara sistemlərə icazəsiz giriş əldə etməyə, məlumatları oğurlamağa və ya şəbəkə daxilində növbəti hücumlar həyata keçirməyə imkan verir. Proqram təminatı zəifliklərinin yaratdığı riski minimuma endirmək üçün təşkilatlar bütün proqram təminatının müntəzəm olaraq yenilənməsini və boşluqların aradan qaldırılmasını təmin edən idarəetmə prosesi yaratmalıdırlar. Zəiflik skanərləri sistemlərdə zəif cəhətləri müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilər, avtomatlaşdırılmış boşluq alətləri

isə kritik yeniləmələrin tətbiqi prosesini sadələşdirməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, təşkilatlar potensial zəiflikləri hücumçular tərəfindən istismar edilməzdən əvvəl müəyyən etmək üçün müntəzəm təhlükəsizlik auditləri və nüfuzetmə testləri keçirməklə zəifliyin idarə olunmasına proaktiv yanaşma tətbiq etməyi düşünməlidir [2].

Üçüncü tərəf riskləri. Bir çox təşkilat bulud hostinqi, proqram təminatının inkişafı və ya aparat təchizatı kimi vacib xidmətlər üçün üçüncü tərəf satıcılarına və etibar edir. Bu tərəfdaşlıqlar əhəmiyyətli faydalar təmin edə bilsə də, xüsusilə üçüncü tərəflərin həssas korporativ məlumatlara və ya sistemlərə çıxışı olduqda təhlükəsizlik riskləri də yaradır. Üçüncü tərəf risklərini azaltmaq üçün təşkilatlar xarici tərəfdaşlarla hər hansı müqavilə sazişi bağlamazdan əvvəl hərtərəfli lazımi araşdırma aparmalıdırlar. Buraya üçüncü tərəflərin təhlükəsizlik təcrübələrinin və imkanlarının qiymətləndirilməsi və onların təşkilatın özü ilə eyni təhlükəsizlik standartlarına riayət edilməsinin təmin edilməsi daxildir. Üçüncü tərəfin girişinin müntəzəm monitorinqi və davamlı risk qiymətləndirmələri də potensial təhlükələri yüksəlməzdən əvvəl müəyyən etməyə və azaltmağa kömək edə bilər [2].

Bulud təhlükəsizliyi. Bulud sistemlərinin getdikcə daha çox istifadə edilməsi təşkilatlar üçün yeni təhlükəsizlik problemlərini ortaya çıxarıb. Bulud mühitləri genişlənmə və çeviklik təklif etməklə yanaşı, çox vaxt xidmət təminatçısı və müştəri arasında təhlükəsizlik üçün məsuliyyətin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bu paylaşılan məsuliyyət modeli bulud infrastrukturunun spesifik aspektlərinin təhlükəsizliyinə kimin cavabdeh olduğuna dair çəşnəliyə səbəb ola bilər ki, bu da potensial olaraq təhlükəsizlik əhatəsində boşluqlarla nəticələnir. Bulud təhlükəsizliyi ilə bağlı problemləri həll etmək üçün təşkilatlar bulud xidməti təminatçılarının təhlükəsizlik təkliflərini diqqətlə nəzərdən keçirməli və onların məlumatlarının şifrələmə, giriş nəzarəti və təhlükəsiz autentifikasiya mexanizmləri vasitəsilə adekvat şəkildə mühafizəsini təmin etməlidir. Bundan əlavə, təşkilatlar bulud əsaslı sistemlərin sənaye standartlarına və normativ tələblərə cavab verməsini təmin etmək üçün güclü idarəetmə və uyğunluq tətbiq etməlidir [5].

Xidmətdən imtina (DoS) hücumları. Xidmətdən imtina (DoS) və Paylanmış Xidmətdən imtina (DDoS) hücumları təşkilatın şəbəkəsini və ya onlayn xidmətlərini alt-üst etmək və onları qanuni istifadəçilər üçün əlçatmaz etmək üçün nəzərdə tutulub. Bu hücumlar biznes əməliyyatlarını poza, nüfuza xələl gətirə və maliyyə itkiləri ilə nəticələna bilər. DoS hücumları tez-tez hədəfi həddən artıq trafiklə dolduran və onun resurslarını aşaraq təhlükə altına alınmış qurğular şəbəkəsindən (botnet) istifadə etməklə həyata keçirilir. DoS hücumlarından müdafiə etmək üçün təşkilatlar trafiki paylamaq və resurs çatışmazlıqlarının qarşısını almaq üçün yük balanslaşdırıcıları və məzmun çatdırma şəbəkələri (CDN) kimi şəbəkə infrastrukturunu tətbiq etməlidirlər. Bundan əlavə, DDoS mühafizə xidmətlərindən zərərli trafik hədəf sistemə çatmazdan əvvəl filtrasiya etmək üçün istifadə edilə bilər. Effektiv monitorinq və insidentlərə cavab planları DoS hücumlarını əhəmiyyətli zərər verməzdən əvvəl aşkar etmək və azaltmaq üçün vacibdir [1] [2].

İşçilərin təliminin olmaması. İnsan səhvi çox vaxt korporativ təhlükəsizliyin ən zəif həlqəsidir. Kibertəhlükəsizliyin ən yaxşı təcrübələri üzrə adekvat şəkildə öyrədilməmiş işçilər təşkilatı səhvən qurban olmaqdan tutmuş fişinq hücumlarına, həssas məlumatların yanlış idarə olunmasına qədər geniş spektrli təhlükəsizlik təhdidlərinə məruz qoya bilər. Məlumatlılığın olmaması həssas sənədləri müdafiəsiz buraxmaq və ya zəif parollardan istifadə etmək kimi səhlənkər hərəkətlərə səbəb ola bilər. İnsan səhvi riskini azaltmaq üçün təşkilatlar bütün işçilər üçün mütəmadi olaraq təhlükəsizlik təlimlərinə investisiya qoymalıdırlar. Bu təlim fişinq e-poçtlarının müəyyən edilməsi, güclü parolların yaradılması və həssas məlumatların idarə edilməsi üçün müvafiq prosedurlara əməl olunması kimi mövzuları əhatə etməlidir. Bundan əlavə, təşkilatlar işçilərin təhlükəsizlik təhdidlərini tanımaq və onlara cavab vermək qabiliyyətini yoxlamaq üçün simulyasiya edilmiş fişinq təlimləri keçirməlidir [2].

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, korporativ sistemlərin təhlükəsizliyi proaktiv və hərtərəfli yanaşma tələb edən çoxşaxəli problemdir. Rəqəmsal infrastrukturun artan mürəkkəbliyi və kibertəhlükələrin getdikcə təkmilləşməsi davamlı sayıqlığı və təhlükəsizlik strategiyalarının uyğunlaşdırılmasını tələb edir. İnsayder təhdidləri aradan qaldırmaq, güclü texniki tədbirlər həyata keçirmək, işçiləri öyrətmək və üçüncü tərəf risklərini diqqətlə idarə etməklə, təşkilatlar təhlükəsizlik zəifliklərinə məruz qalmalarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Nəhayət, korporativ sistemlərin bütövlüyünü, məxfiliyini və əlçatanlığını təmin etmək təşkilatdan diqqət tələb edən davamlı bir öhdəlikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bosova, E. D., & Selişchev, V. A. (2019). Информационная безопасность: Современные реалии. Известия ТулГУ. Технические науки, 9, 43-55.
2. Moore, T., Clayton, R., & Anderson, R. (2009). The economics of online crime. Journal of Economic Perspectives, 23(3), 3–20. <https://doi.org/10.1257/jep.23.3.3>
3. Aleroud, A., & Zhou, L. (2017). Phishing environments, techniques, and countermeasures: A survey. Computers & Security, 68, 160–196. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2017.04.006>
4. Zhang, C., & Zhang, C. (2016). Study on security and protection strategy of computer network information. In Proceedings of the 2nd International Conference on Electronics, Network and Computer Engineering (ICENCE 2016), 17. <https://doi.org/10.2991/icence-16.2016.17>
5. International Journal of Science and Research Archive. (2023). Cybersecurity risk management in cloud computing environment. International Journal of Science and Research Archive, 10(01), 1062–1068. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2023.10.1.1127>

SUMMARY

This article explores the key security issues faced by corporate systems, emphasizing the growing complexity of digital infrastructures and the evolving nature of cyber threats. It highlights several critical concerns, including insider threats, phishing attacks, ransomware, data breaches, weak passwords, software vulnerabilities, third-party risks, cloud security, denial of service attacks, and the lack of employee training. Each of these issues poses significant risks to organizations, potentially leading to data loss, financial setbacks, or reputational damage. The article emphasizes the need for a multi-layered security strategy, including strict access controls, regular software updates, employee education, and the use of advanced threat detection systems. It also stresses the importance of managing third-party risks and adopting cloud security best practices. Ultimately, the article underscores that a proactive, comprehensive approach is essential for maintaining the integrity and safety of corporate systems in an increasingly digital world.

Keywords: corporate systems, security, threats, phishing attacks, ransomware

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SOSIAL MÜHİT

Aysel HÜSEYNOVA
aysella2002@gmail.com

Məftun ƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İnformasiya təhlükəsizliyi məlumatın icazəsiz əldə edilməsindən, dəyişdirilməsindən, məhv edilməsindən və ya pozulmasından qorunması, onun məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etməkdir. Şifrələmə və firewall kimi texniki tədbirlər əhəmiyyət kəsb etsə də, sosial mühit təhlükəsizliyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Sosial mühəndislik hücumları insan davranışından, məsələn, insan güvənindən və digər psixoloji amillərdən istifadə edərək əhəmiyyətli risklər yaradır. Məxfiliyə insanların münasibəti, iş yerində təhlükəsizlik mədəniyyəti və ictimai məlumatlandırma da təhlükəsizlik tədbirlərini formalaşdırır. Güclü məxfilik normaları olan cəmiyyətlərdə fərdlər daha ehtiyatlı davranır və kibertəhlükəsizliyə önəm verir, digərlərində isə fərdlərin laqeyd münasibəti kiberhücumların uğurlu olmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, təşkilat mədəniyyəti və rəhbərliklər işçilərin təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməsinə təsir edir, eyni zamanda GDPR kimi qaydalar məlumatların qorunmasını təmin edir. Sosial mühit informasiya təhlükəsizliyi tədbirlərinin effektivliyinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır və hərtərəfli təhlükəsizlik strategiyalarının hazırlanmasında mədəni, təşkilati və sosial amillərin nəzərə alınmasını vacib edir.

Açar sözlər: *İnformasiya təhlükəsizliyi, məxfilik, kibertəhlükəsizlik, kiber təhdidlər*

Giriş

Məlumatın şəxsi qarşılıqlı əlaqələrdən tutmuş geniş miqyaslı təşkilati əməliyyatlara qədər həyatın faktiki olaraq hər bir aspektində mərkəzi yer tutduğu müasir rəqəmsal əsrdə informasiya təhlükəsizliyi mühüm problem kimi qalır. Rəqəmsal və ya fiziki formada məlumatın qorunması, məxfiliyin qorunması və əməliyyat bütövlüyünün təmin edilməsi üçün çox vacibdir. İnformasiya təhlükəsizliyi informasiyanın icazəsiz giriş, məlumatların pozulması və zərərli hücumlar da daxil olmaqla müxtəlif təhdidlərdən qorunmasına yönəlmiş geniş təcrübələri, və texnologiyaları əhatə edir. Bununla belə, şifrələmə və firewall kimi texniki tədbirlər informasiya təhlükəsizliyinin kritik komponentləri olsa da, mədəni, təşkilati və sosial amillərdən ibarət sosial mühit də təhlükəsizlik təcrübələrini və zəiflikləri əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır [2].

İnformasiya təhlükəsizliyinin tərfi. İnformasiya təhlükəsizliyi məlumatı icazəsiz daxil olmaqdan, dəyişdirilməkdən, məhv edilməkdən və ya pozulmaqdan qorumaq, bununla da məlumatların məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etmək kimi müəyyən edilir. Tez-tez CIA üçlüyü olaraq adlandırılan bu üç əsas prinsip informasiya təhlükəsizliyi strategiyalarının əsasını təşkil edir [1].

Məxfilik. Məlumatın yalnız icazəsi olan şəxslər üçün əlçatan olmasını təmin edir. Buna tez-tez şifrələmə, giriş nəzarəti və istifadəçi autentifikasiyası mexanizmləri vasitəsilə nail olunur.

Bütövlük. İcazə verilən dəyişikliklər edilmədikcə, məlumatların dəqiq və dəyişməz qalmasına zəmanət verir. Məlumatların bütövlüyünü qorumaq üçün adətən yoxlamalar, heş funksiyaları və rəqəmsal imzalar kimi üsullardan istifadə olunur [2].

Əlçatanlıq. Məlumat və sistemlərin lazım olduqda əlçatan olmasını təmin edir. Sistemi daim iş halında saxlamaq üçün ehtiyat, əvəzetmə sistemləri və məlumat ehtiyat nüsxələri kimi tədbirlər həyata keçirilir.

İnformasiya təhlükəsizliyi yalnız məlumatların mühafizəsinin texniki aspektlərinə aid deyil, həm də təşkilati təcrübələri, hüquqi çərçivələri və istifadəçi davranışlarını əhatə edir. Təşkilatlar

yaranan kibertəhlükələrə qarşı hərtərəfli müdafiə yaratmaq üçün bu təhlükəsizlik strategiyalarını istifadə etməlidir. Firewall, antivirus proqramı və təhlükəsiz əlaqə protokolları kimi texnoloji həllər əsas olsa da, risklərin azaldılmasında yalnız onlar kifayət etmir. İnformasiya təhlükəsizliyinə həmçinin insan amilləri, o cümlədən işçilərin davranışı, təşkilat mədəniyyəti, məxfiliyə və məlumatların qorunmasına cəmiyyətin münasibəti təsir göstərir [3].

Sosial mühitin informasiya təhlükəsizliyinə təsiri. Fərdlərin və təşkilatların fəaliyyət göstərdiyi sosial mühit informasiya təhlükəsizliyi təcrübələrinin formalaşdırılmasında və zəifliklərə təsir göstərməkdə böyük rol oynayır. Sosial kontekstdə məxfiliyə münasibət, iş yerində təhlükəsizlik mədəniyyəti və kibertəhlükəsizlik riskləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığı kimi amillər daxildir. Bu elementlər texniki təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirə və ya zəiflədə bilər ki, bu da onları hərtərəfli informasiya təhlükəsizliyi strategiyası üçün vacib edir [4].

Sosial mühəndislik hücumları. Sosial mühitin informasiya təhlükəsizliyinə təsir göstərməsinin ən mühüm yollarından biri sosial mühəndislik hücumlarıdır. Sosial mühəndislik fərdlərin məxfi məlumatı yaymaq və ya təhlükəsizliyə ziyan gətirən hərəkətlər etmək üçün manipulyasiya edilməsidir ki adətən bu bir çox psixoloji amillərdən istifadə etməklə yerinə yetirilir. Bir çox hallarda hücumçular texniki təhlükəsizlik tədbirlərini aşmaq əvəzinə insanları manipulyasiya edirlər. Sosial mühəndisliyin yayılması əsasən bu hücumların baş verdiyi sosial mühitdən təsirlənir [3].

Məsələn, fiziki şəxsləri aldatmaq üçün hücumçuların qanuni şəxsləri (məsələn, banklar və ya xidmət təminatçıları) təqlid etdiyi fişinq hücumları etibarın asanlıqla istismar olunduğu mühitlərdə inkişaf edir. E-poçt, sosial media və ani mesajlaşmanın geniş yayılması hücumçuların insan psixologiyasından istifadə edən inandırıcı mesajlar hazırlamasını asanlaşdırıb. İstifadəçilərin şübhəli mesajları tanımaq üçün kifayət qədər məlumatlı olmadığı və ya rəqəmsal qarşılıqlı əlaqəyə çox inandıqları mühitlərdə sosial mühəndislik hücumlarının qurbanı olmaq ehtimalı artır. Bundan əlavə, sosial media platformaları hücumçuları daha məqsədyönlü və inandırıcı fırıldaqclar hazırlamaq üçün istifadə edə biləcəkləri çoxlu şəxsi məlumatlarla təmin etmişdir [5].

İş yerində təhlükəsizlik mədəniyyəti. Təşkilat daxilində tez-tez təhlükəsizlik mədəniyyəti adlandırılan sosial mühit təşkilatın informasiya təhlükəsizliyi təcrübələrinin ümumi effektivliyinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Güclü təhlükəsizlik mədəniyyəti, təhlükəsizliyin təşkilati etikaya daxil edildiyi və icraçı rəhbərlikdən tutmuş işçilərə qədər bütün səviyyələrdə dəstəkləndiyi bir mədəniyyətdir. Belə mühitlərdə işçilər daha çox təhlükəsizlik qaydalarına əməl edir, şübhəli fəaliyyət barədə məlumat verir və həssas məlumatları qorumaq üçün bir çox işlərlə məşğul olurlar. Bununla belə, təhlükəsizlik mədəniyyəti zəif olan təşkilatlarda işçilər ya məlumatsızlıq, ya da təhlükəsizliyin prioritet olaraq görülməməsi səbəbindən təhlükəsizlik tədbirlərinə laqeyd qala bilərlər. Bu, zəifliklərin artmasına səbəb ola bilər, çünki işçilər zəif parollardan istifadə edə, giriş məlumatlarını paylaşa və ya təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməmək kimi riskli davranışlarla sərgiləyə bilərlər. Bundan əlavə, rəhbərliyin təhlükəsizlik üzrə öhdəliklərinin olmaması kifayət qədər təlimin olmaması, təhlükəsizlik təşəbbüsləri üçün qeyri-adekvat resurslar və təhlükəsizlik tədbirlərinin qeyri-ardıcıl tətbiqi ilə nəticələnmə bilər. İş yeri mədəniyyətinin informasiya təhlükəsizliyinə təsiri, işçilərin və qəsdən və ya bilməyərək təşkilati təhlükəsizliyi pozduğu daxili təhlükələrin artmasında da aydın görünür. Sistemlərə və məlumatlara icazəli girişi olan şəxslər ilk baxışdan zərərli görünmədiyi üçün daxili təhdidləri aşkar etmək və azaltmaq xüsusilə çətin ola bilər [1] [2].

İctimai maarifləndirmə. Sosial mühitin informasiya təhlükəsizliyinə təsiri həmçinin kibertəhlükəsizlik riskləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına və maariflənməsinə də şamil edilir. Kibertəhlükəsizliyin narahatlıq doğurduğu cəmiyyətlərdə fərdlərin güclü parollardan istifadə etmək, proqram təminatını mütəmadi olaraq yeniləmək və riskli onlayn fəaliyyətlərdən qaçmaq kimi təhlükəsiz davranışları mənimsəmə ehtimalı daha yüksəkdir. İctimai maarifləndirmə kampaniyaları, kibertəhlükələrin mediada işıqlandırılması və rəqəmsal savadlılığın təşviqi üzrə hökumət təşəbbüsləri kibertəhlükəsizliyin əhəmiyyəti haqqında məlumatlılığın artırılmasına töhfə verir. Bunun əksinə olaraq, kibertəhlükəsizlik riskləri barədə ictimaiyyətin məlumatlılığının aşağı

olduğu regionlarda fərdlər kibercinayətkarlığın təhlükələrini dərk edə bilmir və əsas qoruyucu tədbirlərə məhəl qoymurlar. Bilikdəki bu boşluq həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində əhəmiyyətli zəifliklər yarada bilər. Məsələn, ictimai Wi-Fi-dan istifadə və ya etibarsız mənbələrdən faylları endirməklə bağlı risklərdən xəbərsiz olan şəxslərin məlumat oğurluğu və ya zərərli proqramlara yoluxma kimi kibershücumların qurbanı olma ehtimalı daha yüksəkdir [5].

Qanunvericilik və əsasnamələr. Sosial mühit də qanunvericilik və tənzimləmə vasitəsilə informasiya təhlükəsizliyinin formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Dünyadakı hökumətlər şəxsi və təşkilati məlumatların qorunması üçün müəyyən təhlükəsizlik təcrübələrini məcbur edən qanunlar və qaydalar qəbul ediblər. Məsələn, Avropa Birliyindəki GDPR təşkilatlardan ciddi məlumatların qorunması tədbirləri həyata keçirməyi və fərdlərə şəxsi məlumatlarına daha çox nəzarət etməyi tələb edir. Bu cür qaydalar təkcə təşkilatlara təsir etmir, həm də məlumatların icazəsiz girişdən və sui-istifadədən qorunmasına dair cəmiyyətin gözləntilərini əks etdirir. Güclü məlumatların qorunması qanunları olan ölkələrdə məxfilik və təhlükəsizliyə daha çox diqqət yetirilir və təşkilatlar qanuni tələblərə riayət etmək üçün güclü təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməyə daha çox meyllidirlər. Digər tərəfdən, daha zəif tənzimləyici çərçivələrə malik regionlarda bizneslər informasiya təhlükəsizliyinə daha az sərmayə qoya bilər ki, bu da kibershücum riskinin artmasına səbəb ola bilər [3] [5].

Nəticə

İnformasiya təhlükəsizliyi texnoloji müdafiədən kənara çıxan insan, təşkilati və sosial amilləri əhatə edən çoxşaxəli sahədir. Sosial mühit fərdlərin və təşkilatların informasiya təhlükəsizliyinə yanaşma tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, məxfiliyə mədəni münasibətdən tutmuş iş yerində təhlükəsizlik təcrübələrinə qədər hər şeyə təsir edir. Sosial mühitin informasiya təhlükəsizliyinə təsirini başa düşmək məlumatların qorunması və kibertəhlükələrin azaldılması üçün effektiv strategiyaların hazırlanması üçün vacibdir. Texnologiya inkişaf etməyə davam etdikcə və kibertəhlükələr daha da təkmilləşdikcə, təşkilatların və şəxslərin informasiya təhlükəsizliyinə təsir edən dəyişən sosial dinamikaya ayıq-sayıq olmaları və adaptasiya olmaları zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson, R. (2020). Security engineering: A guide to building dependable distributed systems (3rd ed.). Wiley.
2. Willie, M. M. (2022). The role of organizational culture in cybersecurity: Building a security-first culture. Journal of Research in Information Technology, [https:// doi.org/10.57017/jorit.v2.2\(4\).05](https://doi.org/10.57017/jorit.v2.2(4).05)
3. King, F., & Paul, S. (2024). Neutralization tendencies in information systems security violations. In Proceedings of the 57th Hawaii International Conference on System Sciences.
4. U.S. National Institute of Standards and Technology. (2017). Cybersecurity framework: A comprehensive guide to improving cybersecurity in organizations. [https:// www. nist. Gov /cyberframework](https://www.nist.gov/cyberframework)
5. Əlizadə C. Ş., Əliyev B.Ə. Kibertəhlükəsizlik dövlət təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi. DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2018.55.21-37

SUMMARY

Information security is the practice of safeguarding information from unauthorized access, alteration, destruction, or disruption, ensuring its confidentiality, integrity, and availability. While technical measures like encryption and firewalls are vital, the social environment significantly influences security practices. Social engineering attacks exploit human behavior, such as trust and urgency, posing significant risks. Cultural attitudes toward privacy, workplace security culture, and public awareness also shape security practices. In societies with strong privacy norms, individuals are more cautious with data, whereas in others, lax attitudes can increase vulnerabilities. Additionally, organizational culture and leadership impact employee compliance with security protocols, while regulations like GDPR drive data protection. The social environment plays a crucial role in determining the effectiveness of information security measures, making it essential to consider cultural, organizational, and societal factors in developing comprehensive security strategies.

Keywords: *Information security, privacy, cybersecurity, cyber threats*

SÜNİ İNTELLEKTİN TƏHSİLDƏ ROLU

Aysel QURBANZADƏ

ayselgurbanzade@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Süni intellekt həm indiki dövrdə, həm də gələcəkdə cəmiyyətə çox müsbət təsir göstərə bilər, o cümlədən məhsuldarlığın yüksəldilməsi, səhiyyənin inkişafı və təhsilə əldə olunma imkanlarının genişləndirilməsi imkanına sahibdir. Təhsildə süni intellekt daha fərdi və effektiv öyrənmə prosesi yarada bilər, beləliklə tələbə təcrübələrini dəyişdirir. Süni zəkanın təhsil sistemində tətbiqi fərdi öyrənmə təcrübələri təqdim etmə, müəllimlərə yardım göstərmə, dilöyrənmə və əlçatanlıq kimi sahələrdə əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim edir.

Beləliklə, süni intellektual əsaslı təhsil proqramlarının yaradılması və yayılması təhsil sektorunda önəmli bir addım ola bilər. Süni intellektlə fəaliyyət göstərən tələbə dəyərləndirməsi, ağıllı təhsil platformaları və süni intellektlə işləyən müəllimlər təhsil sektorunda geniş imkanlara sahibdir. Buna baxmayaraq, etik və məxfilik məsələlərini göz ardı etmək mümkün deyil. Müəllimlər, təhsil siyasətçiləri və tələbələr texnologiyanın tədris mühitində ədalətli və səmərəli bir şəkildə inteqrasiyasını təmin etməli və buna nəzarət etməlidirlər. Süni intellekt təhsil sahəsinə daxil olduqca, bu etik problemlərin həlledilməsi və balansın saxlanması təhsilin keyfiyyətini və ədalətliyini qorumaq üçün önəmlidir. Gələcəkdə süni intellekt texnologiyasının təhsildə daha çox istifadəsi ilə tələbələrin və müəllimlərin daha təsirli və məmnunedici öyrənmə təcrübəsi olacağı gözlənilir.

Açar sözlər: *süni intellekt, tələbə, etik məsələlər*

Süni İntellekt insan beyninə uyğun olaraq maşınlara düşünmə, öyrənmə və problemləri həll etmə bacarığı verən texnologiyalardan ibarətdir. Bu sistemlər məlumatları müəyinə edir, müəyyən şablonları tanıyır və sonrasındakı bu biliklərə əsaslanaraq yeni nəticələr əldə edir.

Təhsil sahəsində Süni İntellekt (AI) böyük dəyişikliklər yaradır. AI texnologiyaları müəllimlərə tələbələr üçün fərdiləşdirilmiş tədris planları yaratmağa kömək edir. Bu texnologiya tələbələrin öyrənmə davranışlarını izləyir, onların zəif və güclü tərəflərini təhlil edir və uyğun tədris materiallarını tövsiyə edir. Eyni zamanda, süni intellektə əsaslanan tədris platformaları virtual müəllim kimi fəaliyyət göstərərək tələbələrə sualları cavablandırmağa və dərsləri izah etməyə kömək edir.

Süni intellekt təhsil üçün geniş imkanlar təmin etmək potensialına malikdir. Ən vaciblərindən biri hər bir tələbənin öyrənmə təcrübəsini fərdiləşdirmək bacarığıdır. Süni intellektlə müəllimlər hər bir tələbənin unikal güclü və zəif tərəflərinə uyğunlaşdırılmış fərdiləşdirilmiş dərslər planları və qiymətləndirmələr yaratmaq üçün tələbə performansını ətraflı şəkildə təhlil edə bilərlər.

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə. Təhsildə AI-nin ən önəmli üstünlüklərindən biri fərdi öyrənmə imkanı təqdim etmək bacarığıdır. Hər bir tələbə müxtəlif öyrənmə sürətlərinə və anlama tərzlərinə malikdir, buna görə də unikalıdır. Süni intellekt (AI) təhsil haqqında düşüncə tərzimizi dəyişdirmək potensialına malikdir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə alqoritmlərindən tutmuş virtual və genişləndirilmiş reallığa qədər, süni intellektlə işləyən alətlər və texnologiyalar tələbələrin öyrənmə təcrübəsini heç vaxt mümkün hesab etmədiyimiz şəkildə artırmağa kömək edir. Süni intellekt, tələbənin inkişafı barədə məlumat toplaya bilər və məzmunu buna uyğun tənzimləyə bilər. Süni intellekt yalnız məzmunun təqdimat formasını dəyişdirmir, eyni zamanda məzmunun özünü də fərdiləşdirir. O, hər bir tələbənin fərdi tələbləri əsasında tədris materialları hazırlaya bilər.

İnzibati tapşırıqların avtomatlaşdırılması. Müəllimlər imtahanların qiymətləndirilməsi və

dərsin idarə olunması kimi inzibati işlərə çox vaxt sərf edirlər. Süni intellekt bu işlərin bir qismini üzərinə götürərək müəllimlərin dərs keçməyə və tələbələrlə əlaqə qurmağa daha çox zaman ayırmalarına imkan tanıyır. Süni intellekt qiymətləndirmə prosesində də istifadə olunur. Testlərin avtomatik yoxlanması, qiymətləndirilməsi və nəticələrin təhlili kimi tapşırıqları yerinə yetirə bilən AI sistemləri müəllimlərin iş yükünü azaldır, tədris prosesini daha effektiv edir və müəllimlərin tədrisin digər mühüm aspektlərinə diqqət yetirmələrinə səbəb olur.

Bundan başqa, Süni İntellekt tələbələrin performansındakı tendensiyaları aşkar edə və müəllimləri həll olunması çətin olan məsələlərə qarşı məlumatlandırma bilər. AI tendensiyaları və nümunələri aşkar etmək üçün geniş miqyasda təhsil məlumatlarını analiz edə bilər. Bu, xüsusilə məktəb direktorları və təhsil sahəsində qərar verənlər üçün əhəmiyyətlidir. Süni intellekt tələbə nəticələrini əvvəlcədən müəyyən edə və onların inkişafı üçün strategiyaların hazırlanmasına dəstək göstərə bilər.

Süni intellektə dayanan təhsil coğrafi və keçici məhdudiyyətlərlə sərhədlənmir. Tələbələr hər zaman və istənilən yerdə məzmunla onlayn şəkildə giriş əldə edə bilərlər. Bu, coğrafi əngəllərə və ya iş vəzifələrinə görə şəxsi dərslərdə iştirak edə bilməyənlər üçün xüsusilə önəmlidir. Süni intellekt üzərində qurulan onlayn təhsil çevrə və əlçatanlıq təqdim edir.

Hər bir tələbə bir-birindən fərqlənir və bəzilərinin xüsusi tələbləri ola bilər. Süni intellekt, əlavə yardıma ehtiyacı olan tələbələri tanıyıb, onların tələblərinə uyğun spesifik resurslar təqdim edə bilər. Bura öyrənmə çətinliklərinin erkən aşkarlanması və onların səmərəli həlli üçün tədris metodlarının uyğunlaşdırılması aid edilir.

Təhsildə süni intellektin çətinlikləri və etik məsələlər. Bütün mümkün üstünlüklərinə baxmayaraq, AI-nin təhsildə istifadəsi də çətinliklər və etik məsələlər meydana gətirir. Süni intellektin qərarları hər zaman insan etikası ilə üst-üstə düşməyə bilər. Belə ki, AI müəyyən şagirdləri daha bacarıqlı və ya daha zəif kimi qiymətləndirə bilər və bu, onlar arasında bərabərsizliyə səbəb ola bilər.

Bəziləri süni intellektin yaddaşa əsaslanan öyrənməni daha az önəmli saydığını düşünə bilər, lakin başqaları isə fundamental biliklərin əhəmiyyətindən qeyd edirlər. ChatGPT kimi alətlər inandırıcı mətnlər istehsal edə bilər, amma həqiqət və kontekstə dair anlama qabiliyyətindən məhrumdurlar.

Tədris prosesi irəliləyir və süni intellekt daha fərdi, effektiv və inklüziv tədris üçün imkanlar yaradır. Təhsilin gələcəyi buradadır, süni intellekt ilə istiqamətləndirilir. Süni intellekt şagirdlərin qabiliyyətlərini və maraq dairələrini qiymətləndirərək onlara uyğun karyera seçimləri təqdim edə bilər. Karyera seçimləri və gələcək planlaşdırma ilə bağlı AI şagirdlərin daha düzgün qərarlar qəbul etməsinə köməklik göstərə bilər. Cəmiyyət olaraq bu irəliləyişi qəbul etməli və təhsilin hər zaman dəyişən dünyada imkanlar və inkişaf işığı olmasını təmin etmək üçün bir yerdə çalışmalıyıq. Təhsil yalnız bilik qazanmaq deyil, həm də bacarıqları inkişaf etdirməkdir. Süni intellekt tələbələrə tənqidi düşüncə, problemin həlli kimi bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə kömək edir.

Nəticə etibarilə, süni intellektin təhsildə düşüncə tərzimizi dəyişdirmək potenseli olsa da, hələ də həll edilməli bir çox problem və narahatlıq mövcuddur. Tədqiqatçıların və tərtibatçıların süni intellektin təhsildəki potensialını araşdırmağa davam etmələri və bu texnologiyanın inkişafı ilə bağlı ortaya çıxacaq problemləri həll etməyə çalışmaları vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Amirov R.A., Bilalova U.M. Prospects for the introduction of technology in artificial intelligence in higher education // Management Consulting. - 2020. - № 3. DOI: <https://doi.org/10.22394/1726-1139-2020-3-80-88>
2. J. Kay AI and education: Grand challenges IEEE Intelligent Systems, 27 (5) (2012). DOI: <https://doi.org/10.1109/MIS.2012.92>
3. J.C. Burguillo Using game theory and competition-based learning to stimulate student motivation

and performance Computers & Education, 55 (2) (2010). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2010.02.018>

4. McLaren, B. M., Scheuer, O., & Mikšátko, J.(2010). Supporting collaborative learning and e-discussions using artificial intelligence techniques. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 20(1).

SUMMARY

Artificial intelligence has the potential to have a positive impact on society both now and in the future, including increasing productivity, improving health, and expanding access to education. In education, AI can create more personalized and effective learning processes, thus transforming student experiences. The application of AI in the education system offers significant advantages in areas such as providing personalized learning experiences, assisting teachers, communicating, and accessibility. Thus, the creation and dissemination of AI-based educational programs can be an important step in the education sector. AI-powered student assessment, smart learning platforms, and AI-powered teachers have great opportunities in the education sector. However, ethical and privacy issues cannot be ignored. Teachers, education policymakers, and students must ensure and monitor the fair and effective integration of technology into the learning environment. As AI enters the education sector, addressing these ethical issues and maintaining a balance are essential to maintaining the quality and equity of education. In the future, with greater use of artificial intelligence technology in education, it is expected that students and teachers will have a more effective and satisfying learning experience.

Keywords: artificial intelligence, student, ethical issues

YENİ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ŞƏXSİ MƏLUMATLARIN QORUNMASINDA ROLU

Nicat CƏFƏROV
nijatjafarov7@gmail.com

Sakit VERDİYEV
Azərbaycan Texnologiya
Universiteti (Gəncə)

Xülasə

Yeni informasiya texnologiyaları, məlumatların qorunmasında və təhlükəsizlik məsələlərində mühüm rol oynayır. Bulud texnologiyaları məlumatların mərkəzləşdirilmiş serverlərdə saxlanmasına imkan verir, lakin məlumatların təhlil edilməsi və sızması riski mövcuddur. Süni intellekt və maşın öyrənməsi böyük verilənlərin təhlükəsiz şəkildə idarə edilməsini sürətləndirə bilər, lakin kibertəhlükəsizlik üçün yeni təhdidlər də yaradır. Blokçeyn isə məlumatların dəyişdirilməz və təhlükəsiz şəkildə saxlanmasını təmin edir, xüsusilə maliyyə və şəxsiyyət doğrulama sahələrində güclü bir alət kimi çıxış edir.

Açar sözlər: bulud texnologiyaları, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, blokçeyn

Giriş

Yeni informasiya texnologiyalarının (YİT) inkişafı ilə əlaqədar olaraq, dünyada informasiya təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri daha önəmli bir yer tutur. İnternetin geniş yayılması, bulud texnologiyalarının istifadəçi bazasını artırması və süni intellektin (AI) tətbiqləri, məlumatların sürətli mübadiləsini təmin edərkən, eyni zamanda məlumat təhlükəsizliyi ilə bağlı müxtəlif təhdidlər yaratmışdır. Bu tədqiqat işində, YİT-lərin informasiya təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunmasındakı rolunu araşdırılacaq və bu sahədə mövcud olan problemlər və həllər təhlil ediləcəkdir.

Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində bir çox müsbət inkişaf və eyni zamanda yeni təhlükələr yaratmışdır. Aşağıdakı yazıda YİT-lərin təhlükəsizliyə təsiri nəzərdən keçirilib.

Bulud texnologiyaları, məlumatların mərkəzləşdirilmiş serverlərdə saxlanmasını və istifadəçilər arasında asanlıqla paylanmasını təmin edən bir yanaşmadır. Bu texnologiyalar, fərdi və korporativ istifadəçilərə məlumatlarını uzaq serverlərdə saxlayıb istənilən yerdən əldə etməyə imkan verir. Bulud xidmətləri şirkətlər üçün infrastrukturunu optimallaşdırmağa, daha sərfəli və çevik iş mühiti yaratmağa kömək edir [1].

Bununla belə, bulud texnologiyalarının tətbiqi təhlükəsizlik məsələlərini də gündəmə gətirir. Bulud xidmətləri ilə əlaqədar ən böyük narahatlıq, məlumatların müxtəlif fiziki və virtual mühitlərdə saxlanması ilə əlaqədar potensial təhlil və sızma riskləridir. Məlumatların buludda saxlanması, əgər düzgün qorunmazsa, məlumatların oğurlanmasına və ya icazəsiz şəxslər tərəfindən əldə edilməsinə yol açar bilər. Xüsusilə, bulud xidmət təminatçıları tərəfindən təklif olunan təhlükəsizlik tədbirləri və protokolları çox vacibdir.

Bulud texnologiyalarının təhlükəsizlik baxımından təklif etdiyi bəzi əsas tədbirlər:

- Şifrələmə: Bulud xidmətləri, istifadəçi məlumatlarını saxlarkən şifrələmə alətlərindən istifadə edərək məlumatların qorunmasını təmin edir. Şifrələmə, məlumatların yalnız icazə verilən şəxslər tərəfindən oxunmasına imkan verir.

- Məlumatın yedəklənməsi: Bulud xidmətləri məlumatın kopyalanması və yedəklənməsi ilə əlaqədar müntəzəm proseslər həyata keçirir. Bu, məlumatların itirilməsi halında geri qaytarılmasını təmin edir.

• İki faktorlu autentifikasiya (2FA): Bulud xidmətlərinə daxil olmaq üçün istifadəçilərin iki mərhələli identifikasiyasını təmin etmək, məlumatların təhlükəsizliyini artıran bir başqa önəmli tədbirdir.

Bununla yanaşı, müvafiq şifrələmə standartlarının və təhlükəsizlik protokollarının tətbiq edilməsi, bulud xidmətlərinin məlumatların qorunması və istifadəçi etibarını təmin etmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) məlumatların təhlilini və emalını sürətləndirən və avtomatlaşdıran güclü alətlərdir. Bu texnologiyalar, informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunur. Süni intellekt və maşın öyrənməsi, böyük verilənlər üzərində əməliyyatları sürətləndirərək, məlumatların mühafizəsini daha effektiv hala gətirir. Məsələn, AI, şəbəkə hücumlarını zamanında aşkarlamağa və qarşısını almağa kömək edən alqoritmlər yaradır.[2]

Bununla belə, süni intellekt və maşın öyrənməsinin istifadəsi kibertəhlükəsizlik sahəsində yeni risklər və təhdidlər yaradır. Kiberhücumçuların, AI və ML modellərindən istifadə edərək daha mürəkkəb və sürətli hücumlar etməsi mümkündür. Bu cür hücumlar, avtomatlaşdırılmış analizlər və təhlillər vasitəsilə daha sərt müdafiə sistemlərini aşı bilər. AI ilə hazırlanmış botlar, şəbəkə hücumlarını daha effektiv və təkrarlana bilən şəkildə həyata keçirə bilər.

Süni intellektin və maşın öyrənməsinin təhlildəki rolunu artıran bəzi məsələlər:

• Şəbəkə Təhlükəsizliyi: AI şəbəkə daxilində baş verən hərəkətləri izləyərək anomaliyaları və potensial təhdidləri aşkarlamaqda istifadə edilir. ML alqoritmləri, əvvəllər görülməmiş hücum formalarını da təhlil edərək aşkarlamağı təmin edir.

• Zərərli Proqramların Aşkarlanması: AI, zərərli proqramların fəaliyyətini öncədən təhlil edərək onları sistemlərdən ayırmaq və dayandırmaqda istifadə olunur. Bu yanaşma, kiberhücumların vaxtında aşkarlanmasını və qarşısının alınmasını təmin edir.

• Avtomatik Müdafiə Sistemləri: AI və ML, kibertəhlükəsizlik sahəsində avtomatik müdafiə mexanizmlərinin inkişafını təmin edir. Məlumatların qorunması üçün aktiv təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı tez bir şəkildə cavab verən avtomatlaşdırılmış sistemlər təmin edilir.

Lakin, bu texnologiyaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müvafiq protokolların və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması tələb olunur. AI və ML modelinin manipulyasiyası və ya səhv tətbiqi nəticəsində kibertəhlükəsizlik sistemləri zərər görə bilər.

Blokçeyn texnologiyası, məlumatların dəyişdirilməz və təhlükəsiz şəkildə saxlanmasını təmin edən müasir bir texnologiyadır. Bu xüsusiyyətlərlə blokçeyn, məlumatların doğruluğunu və bütövlüyünü qoruyaraq istifadəçilərin məlumatlarının təhlükəsiz şəkildə idarə edilməsini təmin edir. Blokçeyn sistemləri, mərkəzləşdirilmiş məlumat bazalarına alternativ olaraq, məlumatların çoxsaylı yerlərdə paralel saxlanmasını və hər bir əməliyyatın şifrələnərək izlənməsini təmin edir.

Blokçeyn texnologiyası, xüsusilə maliyyə sektoru və şəxsiyyət doğrulama sistemləri kimi sahələrdə şəxsi məlumatların qorunmasında mühüm rol oynayır. Məlumatların mərkəzləşdirilmiş idarəetmədən asılı olmaması, hər bir istifadəçinin məlumatlarını özündə saxlamasına və yalnız icazə verilmiş şəxs tərəfindən dəyişdirilməsinə imkan verir. Bu, məlumatların oğurlanması və ya dəyişdirilməsi riskini azaldır [3].

Blokçeyn texnologiyasının xüsusiyyətləri:

• Dəyişdirilməzlik: Blokçeyn şəbəkələrində məlumatlar şifrələnmiş və silinməsi mümkün olmayan strukturlarda saxlanılır. Bu, məlumatın tamlığını qoruyur.

• Şəffaflıq: Bütün əməliyyatlar blokçeyn şəbəkəsində qeyd olunur və hər kəs tərəfindən izləyə bilər. Bu şəffaflıq, məlumatların doğru və etibarlı olmasına zəmanət verir.

• Mərkəzləşdirilməmiş İdarəetmə: Blokçeyn, məlumatları tək bir idarəetmə nöqtəsinə deyil, hər bir iştirakçıya bölüşdürür. Bu, məlumatların oğurlanmasının və ya manipulyasiya edilməsinin qarşısını alır.

• Şəxsi Məlumatların Qorunması: Blokçeyn sistemləri, şəxsiyyət doğrulama proseslərində də istifadə olunur. Bu, istifadəçilərin məlumatlarının təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin edir.

Bundan əlavə, blokçeyn texnologiyasının maliyyə əməliyyatlarında, identifikasiya

sistemlərində, tədarük zəncirlərində və daha bir çox sahədə istifadə edilməsi şəxsi məlumatların qorunmasında inqilabi dəyişikliklər yarada bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması üçün təhlükəsizlik protokolları. Bu bölmədə, informasiya təhlükəsizliyi üçün tətbiq olunan bəzi əsas təhlükəsizlik protokolları nəzərdən keçiriləcəkdir:

Şifrələmə, məlumatların qorunmasında əsas vasitələrdən biridir. Məlumatların yalnız müəyyən icazələrə sahib şəxslər tərəfindən oxunmasına imkan verir. Şifrələmə üsulları, məsələn, AES (Advanced Encryption Standard) və RSA (Rivest–Shamir–Adleman), şəxsi məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir.

İki faktorlu doğrulama (2FA), istifadəçilərin hesablarını daha təhlükəsiz etmək üçün istifadə olunan bir protokoldur. Bu, istifadəçinin parolunun yanında ikinci bir doğrulama metodunun (mobil telefon, biometrik məlumatlar və s.) tələb olunmasını təmin edir.

Antivirus proqramları, zərərli proqramların qarşısını alaraq, istifadəçinin şəxsi məlumatlarını qoruyur. Bu proqramlar, kibertəhlükəsizlik risklərini minimuma endirmək və məlumat sızmalarını önəlmək üçün istifadə olunur.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi şəxsi məlumatların qorunması və təhlükəsizlik məsələlərində həm üstünlüklər, həm də ciddi risklər yaratmışdır. Bulud texnologiyaları və süni intellektin istifadəsi məlumatların qorunması proseslərini sürətləndirsə də, bu texnologiyaların doğru şəkildə tətbiq olunmaması ciddi təhlükəsizlik boşluqları yarada bilər.

Şəxsi məlumatların qorunmasında ən yaxşı təcrübələr. Tədqiqatda əldə edilən ən yaxşı təcrübələrə görə, şirkətlər və fərdi istifadəçilər şəxsi məlumatların qorunmasında daha ciddi təhlükəsizlik protokolları tətbiq etməli və bu sahədə ən son texnologiyalardan istifadə etməlidir. Bulud texnologiyalarında məlumatların şifrələnməsi, süni intellektlə təhlil edilmiş təhlükəsizlik sistemləri və blokçeyn kimi yeni texnologiyalar istifadə edilməlidir.

Təhlükəsizlik məsələlərinə dair tövsiyələr:

- Məlumatların qorunması üçün mütəmadi olaraq şifrələmə və təhlükəsizlik protokolları tətbiq edilməlidir.
- İki faktorlu doğrulama və biometrik identifikasiya istifadə edilməlidir.
- Məlumat sızmalarının qarşısını almaq üçün məlumatların yalnız icazəli şəxslər tərəfindən əldə edilməsini təmin edən sistemlər qurulmalıdır.

Nəticə

Yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı, şəxsi məlumatların qorunması və təhlükəsizlik məsələlərini daha da vacib hala gətirmişdir. Bulud texnologiyaları, süni intellekt və blokçeyn kimi müasir texnologiyalar, təhlükəsizlik tədbirlərini daha effektiv edə bilər, lakin doğru tətbiq olunmadığı təqdirdə ciddi təhlükəsizlik riskləri də yarada bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi üçün daha güclü və inteqrasiya olunmuş sistemlərin qurulması vacibdir. Bu tədqiqat, bu məsələləri nəzərə alaraq daha effektiv və təhlükəsiz məlumat idarəetmə sistemlərinin qurulması üçün əsaslı tövsiyələr təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Öztürk, N., & Yılmaz, R. (2019). Bulut Bilişim ve Güvenlik Tehditleri: Bir İnceleme. Bilgisayar Mühendisliği Dergisi, 23(4), 45-58.
2. Süleyman, M. (2020). Yapay Zeka ve Makine Öğrenmesinin Siber Güvenlikteki Rolü. Siber Güvenlik Dergisi, 5(3), 112-126.
3. Kumar, A., & Singh, M. (2019). Blockchain Technology in Personal Data Protection: A Survey. International Journal of Computer Science and Network Security, 19(7), 1-8.

4. Zhou, H., & Zhang, Y. (2020). Cloud Computing and its Impact on Information Security. International Journal of Cloud Computing and Services Science, 8(3), 15-22.

SUMMARY

New information technologies play a significant role in the protection of data and information security. Cloud technologies allow for the centralized storage of data, but there is a risk of data analysis and leakage. Artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) can accelerate the secure management of large datasets, but they also create new cybersecurity threats. Blockchain ensures the immutable and secure storage of data, particularly serving as a strong tool in the fields of finance and identity verification.

Keywords: cloud technologies, artificial intelligence, cybersecurity, blockchain

РЕЗЮМЕ

Новые информационные технологии играют важную роль в защите данных и информационной безопасности. Облачные технологии позволяют централизованно хранить данные, но существует риск анализа данных и утечек. Искусственный интеллект (ИИ) и машинное обучение (МО) могут ускорить безопасное управление большими объемами данных, но они также создают новые угрозы в области кибербезопасности. Блокчейн обеспечивает неизменность и безопасность хранения данных, особенно выступая как мощный инструмент в области финансов и верификации личности.

Ключевые слова: облачные технологии, искусственный интеллект, кибербезопасность, блокчейн

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİL SEKTORUNDA YENİLİKÇİ TƏSİRLƏRİ

Ceyran BAĞIROVA

baghirova.jeyran.natig.2023@unec.edu.az

Gülşən FƏRHADOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti

Xülasə

Son illər ərzində, informasiya texnologiyalarının (İT) inkişafı və geniş icrası təhsil sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə və yeniliklərə səbəb olmuşdur. *İnformasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində tətbiqi, yenilikçi təlim üsullarının və informasiya mübadiləsinin təkmilləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Məlumatın sürətli yayılması və müxtəlif rəqəmsal vasitələrin istifadəsi, təhsil sistemlərində təlim alətləri və təhsil metodları da daxil olmaqla bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər, təhsil mühitində daha ixtisaslaşdırılmış yanaşmalar və aktiv öyrənmə təcrübələrinin yaranmasına təsir edir. Əlavə olaraq, onlayn təhsil platformaları, virtual dərslər və rəqəmsal təhsil üsulları, tələbələrin biliklərini və bacarıqlarını daha produktiv şəkildə inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi, müəllimlərə dərslərini daha yaradıcı və maraqlı formatlarda açıqlamağa imkan tanıyır, tələbələrə isə fərqli tədris və təlim materiallarına daha sərbəst çıxış fürsəti yaradır. Bu məqalə, informasiya texnologiyalarının təhsildəki rolunu, bu texnologiyaların təhsil proseslərindəki yenilikçi təsirini və informasiya texnologiyalarının təhsil sistemlərinə tətbiqinin yaratdığı müxtəlif təsirləri araşdırmağı hədəfləyir.*

Açar sözlər: *İnformasiya texnologiyaları, təhsil sistemi, tədris, onlayn təhsil, təhsil metodları*

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının təhsil sisteminə daxil olması, həm tədris metodları, həm də öyrənmə prosesi üçün çoxsaylı imkanlar yaratmışdır. Təhsil texnologiyalarının tətbiqi, sinif otaqlarında dərslər keçmə üsulundan fərqli olaraq, daha geniş və müxtəlif öyrənmə platformalarının istifadəsini təmin edir. Rəqəmsal resursların artırılması, onlayn təhsil, interaktiv proqramlar, elektron dərslər və digər təhsil alətləri, təhsilin müxtəlif aspektlərində müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (Pelgrum, 2001).

İnformasiya texnologiyalarının təhsil sektorundakı təsiri həm də dərslər prosesindəki əhatə dairəsini artıraraq, ənənəvi təhsil metodlarını daha dinamik və tələbə yönümlü bir hala gətirmişdir. Məsələn, şagirdlər və tələbələr artıq dərsləri yalnız sinif otaqlarında deyil, həm də evdə, onlayn platformalar üzərindən və müxtəlif mobil cihazlarla izləyə bilirlər. Bu, təhsilin global miqyasda daha əlçatan və çevik olmasını təmin etmişdir. Eyni zamanda, müəllimlər və tələbələr arasında məlumat mübadiləsi də sürətlənmişdir.

İnformasiya texnologiyalarının təhsilin inkişafına təsiri. İnformasiya texnologiyalarının təhsildəki tətbiqi, təhsil sistemlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu təsirlər həm tədris prosesinin standartlarını artırmış, həm də təhsil xidmətlərinin daha geniş auditoriyaya çatmasına imkan yaratmışdır. Bəzi əsas təsirləri aşağıda müzakirə edəcəyik:

1. Təhsil resurslarının inkişafı və çeşidliliyi: İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi, təhsil resurslarının daha müasir və əlçatan olmasını təmin edir. Onlayn dərslər, simulyasiya proqramları və interaktiv veb saytlar şagirdlər və tələbələr üçün daha zəngin öyrənmə mühiti yaradır. Bu, şagirdlərin dərsləri yalnız nəzəri olaraq deyil, eyni zamanda praktik olaraq da daha yaxşı mənimsəmələrinə kömək edir.

Təlim resursları təhsil sahəsində araşdırmalar edən şagirdlərə, tələbələrə, müəllimlərə və o cümlədən pedaqoqlara müxtəlif istiqamətlərdə mövcud bilikləri artırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, çoxsaylı təhsil müəssisələri araşdırma materiallarının təqdim edilməsini və həmin materialların

əlçatanlığını təmin etmək üçün onlayn kitabxanalara keçid edir (Seufert & Bennett, 2015).

Distant təhsil və çevik öyrənmə imkanları. İnternetin və rəqəmsal alətlərin inkişafı ilə təhsil prosesləri artıq fiziki məkanla məhdudlaşmamışdır. Distant təhsil, tələbələrə evdən və ya istədikləri yerdən dərslə qatılmaq imkanı yaradır. Bu xüsusiyyət, xüsusilə yüksək təhsil sistemlərində daha çox populyarlaşmış və dünya üzrə çoxlu sayda universitetlər, institutlar və təhsil mərkəzləri onlayn təhsil proqramları təqdim etməyə başlamışdır (Simonson, 2000).

Distant təhsil fərqli sahələrdə təhsilini davam etdirmək məqsədi daşıyan şəxslər üçün olduqca münasib və əlverişli metodlardan biridir. Zoom, Google Meet, Moodle və s. kimi müxtəlif platformalar virtual öyrənmə prosesini sadələşdirir və müəllimlərlə tələbələr arasındakı informasiya mübadiləsini yerinə yetirir.

2. Tədris keyfiyyətinin artırılması. İnformasiya texnologiyaları təhsil müəssisələrinə daha müasir və təsirli tədris metodlarını tətbiq etməyə imkan verir. Müəllimlər, müasir tədris alətlərindən istifadə edərək, dərslərini daha cazibədar və aktiv hala gətirirlər. Bu isə, tələbələrin dərslə olan marağını artıraraq, tədrisin keyfiyyətini yüksəldir.

İnformasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyası vasitəsilə vizual və praktiki öyrənmə mərhələlərinin daha səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Beləliklə, təhsilalanların müvafiq bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı daha sürətli baş tutur (Mishra & Koehler, 2006).

İnformasiya texnologiyalarının təhsil müəssisələrində əlverişliliyi və təsir sahələri. İnformasiya texnologiyalarının təhsil müəssisələrində tətbiqinin əhəmiyyəti təkcə tələbə və müəllimlərlə məhdudlaşmır, həm də təhsil sisteminin idarəedilməsi və təşkilatında mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisələrində istifadə olunan müasir IT alətləri həm təhsil planlaması, həm də tədris proseslərinin monitorinqi üçün effektiv vasitələr təqdim edir.

Təhsil idarəetmə sistemləri, tələbələrin qeydlərini və inkişafını izləmək üçün avtomatlaşdırılmış alətlər təmin edir. Bu alətlər həm də müəllimlərin dərslər vaxtlarını, resursları və tədris materiallarını daha optimal şəkildə idarə etmələrini təmin edir. Həmçinin, universitetlərdə və məktəblərdə istifadə olunan tələbə məlumat sistemləri, təhsil prosesinin izlənməsi və təhlilini asanlaşdırır, bu da təhsil sistemi keyfiyyətinin dəqiq şəkildə ölçülməsinə və təkmilləşdirilməsinə kömək edir (Liu & Xie, 2013).

İnformasiya texnologiyalarının təhsil sistemində qarşılaşdığı çətinliklər. İnformasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində tətbiqi, bir çox müsbət nəticələr əldə etməklə yanaşı, müəyyən problemlər və çətinliklər də yaratmışdır. Bu çətinliklər, təhsil sistemlərinin və müəssisələrinin texnologiyaya tam və effektiv şəkildə tətbiq etməsinə mane olan bir sıra amilləri əhatə edir. Bu bölmədə, informasiya texnologiyalarının təhsildə qarşılaşdığı əsas çətinliklər müzakirə ediləcəkdir.

1. Təhlükəsizlik və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar

İnformasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiq edilməsi, şagirdlərin şəxsi məlumatlarının və onlayn fəaliyyətlərinin qorunması ilə bağlı ciddi narahatlıqlara səbəb olur. İnternet üzərindən təhsil alan şagirdlər, şəxsi məlumatlarının müxtəlif məqsədli kiber təhdidlərə qarşı müdafiəsiz qalmalarından qorxurlar. Bu təhlükəsizlik məsələləri şagirdlərin və müəllimlərin onlayn mühitdə öyrənmə və tədris etmə təcrübələrini məhdudlaşdırır (Robinson & Andrews, 2015). Xüsusilə, rəqəmsal resursların istifadəsi zamanı tələbələrin məlumatlarının mühafizəsi və sistemlərin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər əhəmiyyətli bir problem yaradır. Bu səbəbdən, rəqəmsal platformalar üzərində işləyərkən, məlumatların etibarlı şəkildə saxlanması və kiberhücumlara qarşı müdafiə mexanizmlərinin təmin edilməsi lazımdır.

2. Müəllimlərin texnoloji bacarıqlarının zəifliyi

İnformasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqinin qarşısında duran əsas çətinliklərdən biri də müəllimlərin bu texnologiyaları düzgün və effektiv şəkildə istifadə etmə təcrübələrinin olmamasıdır. Müəllimlərin IT bacarıqları ilə bağlı mövcud çatışmazlıqlar onların dərslərdə istifadə etməli olduqları yeni alətlər və proqramlardan səmərəli şəkildə istifadə etmələrinə mane olur. Bu da şagirdlərin onlayn mühitlərdə aktiv iştirak etmələri və öyrənmələri üçün lazımi dəstəyin təmin edilməsinə əngəl yaradır.

(Ottenbreit-Leftwich & Ertmer, 2013).

Müəllimlərin texnoloji bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mütəmadi təlimlər və kurslar təşkil etmək bu sahədə mövcud biliklərin mənimsədilməsi və tətbiqi üçün olduqca vacibdir. Eyni zamanda, onlara praktiki təcrübə qazandırmaq və müxtəlif onlayn resurslardan istifadə etmək imkanı da yaradılmalıdır. Müəllimlərə keyfiyyətli texnoloji avadanlıqlar təmin edilməsi və təcrübəli mütəxəssislərdən dəstək alınması bu prosesin başlıca addımlarından hesab olunur.

3. Təhsil müəssisələrində infrastruktur problemləri

İnformasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqi üçün müvafiq infrastrukturun təmin edilməsi vacibdir. Təhsil müəssisələrində kompüter laboratoriyaları, sürətli internet bağlantısı, multimedia avadanlıqları və digər resursların mövcudluğu, bu texnologiyaların effektiv istifadəsi üçün vacibdir. Ancaq bir çox təhsil müəssisəsi bu infrastruktura malik deyil və nəticədə şagirdlər və müəllimlər təhsil prosesini düzgün həyata keçirə bilmirlər.

Bundan əlavə, bəzi məktəblər, xüsusilə kiçik və orta məktəblər, texnologiyaları davamlı şəkildə yeniləyə və ya təkmilləşdirə bilmir, bu isə təhsil alətləri və proqramların köhnəlməsinə gətirib çıxarır. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün təhsil müəssisələri, şagirdlərin sosial təcrübələrini və psixoloji vəziyyətlərini nəzərə alaraq, onlayn təhsil modellərini daha çevik və dəstəkləyici hala gətirməlidir (Cuban, 2001).

Nəticə

İnformasiya texnologiyalarının təhsil sahəsindəki rolu zaman keçdikcə daha da əhəmiyyətli və təsirli hala gələcəkdir. Texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası, tədris proseslərini daha çevik, əlçatan və interaktiv vəziyyətə gətirəcək. Süni intellekt, virtual və artırılmış reallıq, onlayn təhsil platformalarının inkişafı və rəqəmsal bacarıqların kurikulumlara daxil edilməsi, təhsilin gələcəyini formalaşdıracaq əsas amillərdir. Bu inkişaf, təhsilin global miqyasda daha əlverişli və müasir olmasına şərait yaradacaqdır.

Təhsil sistemləri, qarşıya çıxan problemlərə baxmayaraq, texnologiyanın gətirdiyi imkanlardan faydalanaraq şagirdlərə daha zəngin və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təqdim etməyə davam edəcəkdir. Gələcəkdə, təhsil və texnologiya arasındakı əməkdaşlıq daha sıx və məhsuldar olacaq, bu da inqilabi dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cuban, L. (2001). Oversold and Underused: Computers in the Classroom.
2. Liu, M., & Xie, Y. (2013). Automated Systems for Educational Management and Improvement. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 1726–1732.
3. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. *Teachers College Record*, 1017–1054.
4. Ottenbreit-Leftwich, A. T., & Ertmer, P. A. (2013). Teacher Technology Change: How Knowledge, Beliefs, and Culture Shape Practice.
5. Pelgrum, W. J. (2001). ICT in education: The role of information and communication technology in education.
6. Robinson, D. A., & Andrews, D. (2015). Digital Education: Security, Privacy, and Policy Challenges in Online Learning.
7. Seufert, S., & Bennett, S. (2015). Using online resources for teaching and learning: Impact and approaches.
8. Simonson, M. R. (2000). Research and distance education. *Teaching and Learning at a Distance* (ss. 65-75).

SUMMARY

In recent years, the development and widespread implementation of information technologies (IT) have led to significant advances and innovations in the field of education. The application of information technologies in the field of education has resulted in the development of innovative teaching methods and information exchange. The rapid spread of information and the use of various digital tools have led to a number of changes in education systems, including learning tools and teaching methods. These changes have contributed to the emergence of more specialized approaches and active learning experiences in the educational environment. In addition, online educational platforms, virtual classes and digital educational methods allow students to develop their knowledge and skills more productively. The application of information technologies allows teachers to present their lessons in more creative and interesting formats, and provides students with more free access to different teaching and learning materials. This article aims to examine the role of information technologies in education, their innovative impact on educational processes, and the various effects of applying information technologies to educational systems.

Keywords: *Information technology, education system, teaching, online education, teaching methods*

ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN TRANSFORMASIYASI

Dürayə MƏMMƏDLİ

durayemammedli@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Ödəniş sistemlərinin tarixi formalaşması ödəniş vasitələri funksiyasını yerinə yetirən pulun meydana gəlməsini nəzərdə tutur. Hal-hazırda ödəniş sistemlərinin müxtəlifliyi təəccüblüdür, çünki e-ticarətin sürətli inkişafı davamlı olaraq inkişaf edən müxtəlif növ ödəniş sistemlərinin hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Ödəniş üsulları ümumiyyətlə nağd və nağdsız ödənişlərə bölünür, lakin sürətli innovasiya ilə nağdsız ödənişlər nağd ödənişləri əvəz edir.

Ödəniş sistemlərinin müxtəlif formaları olduğundan fərqli ödəniş üsullarından istifadə edilir. Məsələn, ümumi ödənişi onlayn həyata keçirərkən elektron sənəd olmadan əməliyyatı həyata keçirmək mümkün deyil. Ödəniş kartları ümumi ödəniş alətidir. Daxili sistemlər debet və kredit kartları kimi öz kartlarını buraxa bilər.

Açar sözlər; *Ödəniş sistemləri, AZIPS, XÖHKS, Plastik kart*

Giriş

Ödəniş sistemlərinin inkişafı üçün dövlətimiz böyük səylər göstərir. 2007-ci ilin iyul ayında “Golden Pay” ASC tərəfindən yaradılmış ilk ödəniş sistemi ölkəmizin bazarında peyda oldu. Daha sonra 2 il müddətində texniki işlər başa çatdırıldıqdan, həmçinin Visa və MasterCard beynəlxalq ödəniş sistemlərindən mühüm sertifikatlar alındıqdan sonra şirkət 2008-ci ilin dekabr ayından fəaliyyətə başlayıb. Bu gün yüzlərlə şirkət Golden Pay xidmətlərindən istifadə edir və hər ay milyonlarla manat məbləğində ödənişlər həyata keçirir. Bu xidmət Azərbaycanın elektron ticarət xidmətləri göstərən əsas bankları ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Şirkətin əsas məqsədi ödəniş üsullarını asanlaşdırmaq və istifadəçilərinə daha çox boş vaxt verməkdir. Belə ki, 2011-ci ilin aprel ayında bu şirkət Hesab.az adlı portal yaradıb. Bu portal sayəsində siz mobil ödənişlər, internet ödənişləri, bank ödənişləri, malların ödənişi, həmçinin kommunal ödənişlər və s. həyata keçirə bilərsiniz.

Plastik kartlar əsasında ən məşhur ödəniş sistemləri bunlardır:

- Master Card International,
- Visa International,
- American Express
- Visa International

Visa International buraxılan kartların sayına görə dünyada ən böyük şirkətlərdən biridir. Visa plastik kartları dünyada ən populyarlardan biridir və 200-dən çox ölkədə ödəniş üçün qəbul edilir. 2023-ci ildə Visa təxminən 3 milyard dollar qazanıb. Bu kartlar üzrə işlənmiş əməliyyatların sayı 34 milyard təşkil edib. Bu gün Visa beynəlxalq ödəniş kartları bazarının demək olar ki, 70%-ni özündə birləşdirir (www.visa.com).

Plastik kartlardan olan Master Card 1940-cı illərdə Amerika bankları tərəfindən yaradılmış ən geniş yayılmış ödəniş sistemlərindən biridir. Əvvəlcə ticarət anbarlarında ödənişləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan xüsusi ödəniş alətləri yaradıldı, adətən belə bir alət kağız parçası idi. Bundan əlavə, 1951-ci ildə müasir kartların ilk real prototipləri yaradıldı, bu buraxılış Amerika bankı The Franklin National Bank tərəfindən həyata keçirildi. Bu bazar uğurla inkişaf edib, kart sahiblərinin sayı sürətlə artır. Daha sonra, 1966-cı ildə bu kartların sahiblərini müşayiət edən ən böyük banklardan

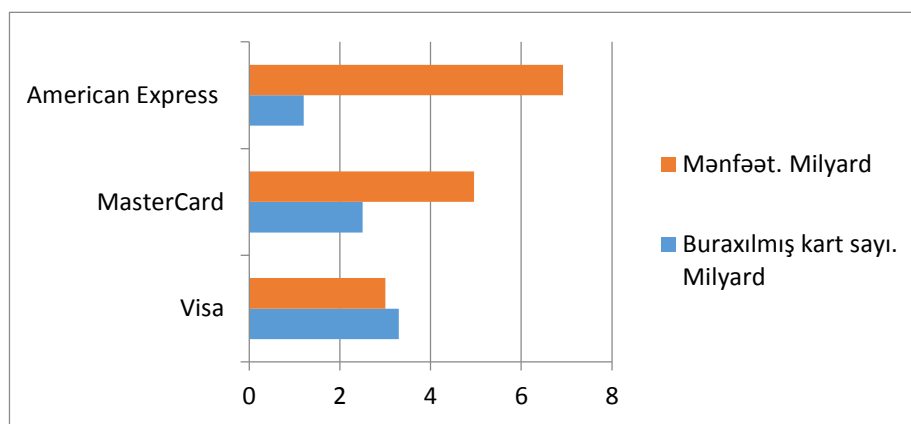
bəziləri Banklararası Kart Assosiasiyasını yaratdılar və sonradan adını MasterCard International olaraq dəyişdirdilər.

American Express həm də Visa və Master Card-dan sonra ən böyük ödəniş sistemidir. Baxmayaraq ki, bu şirkət daha əvvəl ortaya çıxdı. Hələ 1850-ci ildə Henry Wells, William Fargo və John Batterfield şirkətlərinin birləşməsi nəticəsində şirkətin rifahına 1891-ci ildə çıxan dünyaca məşhur səyahət çekləri xidmət edirdi. Səyahət çekləri American Express tərəfindən yaradılmış ilk maliyyə xidmətidir.

Şirkət hesabatlarına görə, 2022-ci ildə American Express-in xalis mənfəəti 6,921 milyard dollar olub. Bu şirkətdə işçilərin sayı 150 000-dən çoxdur. 2022-ci ildə buraxılan kartların sayı 1 milyon 200 milyona yaxın olub. (<http://www.americanexpress.com>).

Bu ən böyük ödəniş sistemlərinə və onların 2022-ci il üçün göstəricilərinə diaqram şəklində baxaq.

Diaqram 1: Ödəniş sistemləri

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ödəniş sistemlərindəki göstəriciləri daha dəqiq görmək üçün cədvələ baxaq.

Cədvəl 1: Ödəniş sistemləri

	Buraxılmış kart sayı. Milyard	Mənfəət. Milyard
American Express	1.2	6.921
MasterCard	2.5	4.96
Visa	3.3	3

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank məhsullarının keyfiyyətini artırmaq üçün Azərbaycanda iki kart processing mərkəzi yaradılmışdır: Milli Kart və Azəri Kart.

Milli Kart İdarə Heyəti tərəfindən tənzimlənir. Milli Kart banklara və digər təşkilatlara, eləcə də kart sahiblərinə xidmət göstərir. Milli Kart ekvayrinq xidmətləri göstərir, etibarlılığa zəmanət verir

və s. Bu mərkəzin yaradılmasında məqsəd nağdsız ödənişləri təkmilləşdirməkdir. Bu sahədə mərkəz digər banklarla əməkdaşlıq edərək kifayət qədər layihələr həyata keçirib.

Milli Kart qlobal ödəniş sistemində qeydiyyat prosedurunun uğurla başa vuran poçt operatoru Azərpoçta texniki dəstək göstərib. Daha sonra, 2012-ci ildə o, MC Maestro, MC Platinum, MC Gold kimi ödəniş kartlarını buraxmağa başlayır. Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin tərəqqisini stimullaşdırır.

Azeri Cards ölkəmizdə beynəlxalq ödəniş sistemlərində qeydiyyatdan keçmiş ilk prosessinq mərkəzidir. Bu gün Azərbaycan kartlarına Azərbaycanda və xaricdə 21 bank xidmət göstərir. Bu kartdan istifadə etməklə siz kommunal xidmətlər, pul köçürmələri kimi müxtəlif xidmətlərin ödənişini həyata keçirə, bankomatlar sayəsində sığorta haqları və əmanətlər və s. edə bilərsiniz.

Təbii ki, Milli Elektron Ödəniş Sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində ən mühüm layihələr XÖHKS və AZIPS ödəniş sistemləridir.

XÖHKS kiçik hesablaşma məbləğlərinə yönəlmiş hesablaşma və klirinq sistemidir. Bu sistem 2002-ci ildə yaranıb. Bu sistem aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: gündə 300 000-ə qədər ödənişi emal edə bilir, birbaşa debet hüquqlarını təmin edir, onlayn əməliyyat məlumatlarını təqdim edir və s.

İri əməliyyatlar həyata keçirən banklar arasında onlayn ödəniş sistemini özündə birləşdirən AZIPS sistemini nəzərdən keçirək. AZIPS sisteminin üzvləri Mərkəzi Bank, kommersiya bankları və s. kimi kredit təşkilatlarıdır. Bu sistem banklara hesabları anında tənzimləməyə imkan verir. Əməliyyatların aparılması qaydası Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Ödəniş sistemlərini, onların formalaşması və inkişaf xronologiyasını təhlil edərək, onların davamlı şəkildə yayıldığını başa düşürük. Bu elektron ödəniş sistemlərinin nağd pul dövriyyəsi ilə bağlı xərcləri azaltması, əməliyyatların icra müddətinin sürətlə artması, lakin ən əsası elektron vasitələrin istifadəsinin çox rahat olması ilə xarakterizə olunur. Bu səbəblər nağd pulun elektron pullarla əvəz edilməsində əsas rol oynayıb.

Mövcud elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı həm xidmətlərin göstərilməsi miqyasını, həm də müştəri tərkibini genişləndirməyə imkan verir. Bu gün şəxsi bank hesabı açmaq üçün ən azı internetə çıxışınız olmalıdır. Azərbaycanda ödəniş kartlarının tətbiqi, elektron xidmətlərdən istifadə və onların yayılması sahəsində strategiya həyata keçirilir.

Ancaq qeyd etmək istərdim ki, müştərilərin əmanət qoymaq və ya pul köçürmək qərarına gəlməsinin əsas şərti təhlükəsizlikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Butsenko İ.N. (2006) “Beynəlxalq nağdsız ödənişlərin xüsusiyyətləri” // İqtisadiyyat və menecment. Ukrayna. 97-102 səh.
2. İvanov V.Yu. (2011) “Milli ödəniş sistemində qanunvericiliyin bəzi nəzəri və praktiki aspektləri” // Bank hüququ. № 6. səh. 71-78.
3. Kiryanov M. (2009) “Uzaqdan bank xidmətləri” // Bankçılıq. № 8. səh. 78-79.
4. Rubchenko M. Maliyyə yüksək texnologiyası. // Ekspert. – 2000. – № 45. – səh. 16-20.
5. Tavasiev A.M. (2005) “Bank işi”, Müştərilər üçün əlavə əməliyyatlar. M.: Maliyyə, 416 səh.
6. Zahid Məmmədov. (2011) “Bank fəaliyyətinin əsasları”. Bakı.

SUMMARY

The historical formation of payment systems implies the emergence of money, which performs the function of a means of payment. Currently, the diversity of payment systems is striking, because the rapid development of e-commerce has led to the development of various types of payment systems that are constantly evolving. Payment methods are generally divided into cash and non-cash payments, but with rapid innovation, non-cash payments are replacing cash payments. Since there are different forms of payment systems, different payment methods are used. For example, when making a general payment online, it is impossible to carry out a transaction without an electronic document. Payment cards are a common payment instrument. Internal systems can issue their own cards, such as debit and credit cards.

Keywords: *Payment systems, AZIPS, XÖHKS, Plastic card*

OPTİK VERİLİŞ SİSTEMLƏRİ İLƏ İNFORMASIYANIN ÖTÜRÜLMƏSİ

Elisa MURTUZAYEVA
elisa.murtuzayevaa@gmail.com

Məftun Əliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Optik rabitə sistemləri informasiya ötürülməsi sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuş, yüksək sürətli və etibarlı məlumat ötürülməsini təmin edən texnologiyalardır. Bu sistemlər optik liflər vasitəsilə məlumatın ötürülməsinə əsaslanır və dispersiya, signal azalması kimi problemləri aradan qaldırmaq üçün optik gücləndiricilər və dalğa uzunluğu multipleksləri kimi texnologiyalardan istifadə edir. Telekommunikasiya, tibb, hərbi sahə, kvant rabitəsi və kosmik rabitə kimi müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunan bu texnologiyalar sürətli və təhlükəsiz məlumat ötürülməsinə imkan yaradır. Optik rabitənin gələcəyi süni intellektin və maşın öyrənmənin tətbiqi ilə daha da inkişaf edəcək. Kvant rabitə sistemləri isə informasiya təhlükəsizliyində yeni dövr açacaq. Bundan əlavə, silikon fotonikasının və nanotexnologiyaların inkişafı optik rabitənin səmərəliliyini artıracaq. Nəticə etibarilə, bu sahənin inkişafı davam etməli və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə informasiya təhlükəsizliyi və ötürülmə sürəti daha da təkmilləşdirilməlidir.

Açar sözlər: optik rabitə, məlumat ötürülməsi, fiber-optik texnologiya, kvant kommunikasiya, dalğa uzunluğu multipleksasiyası

Giriş

Optik rabitə sistemlərinin inkişafı informasiya ötürülməsi sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuş, yüksək sürətli şəbəkələrin qurulmasına imkan yaratmışdır. Xüsusilə, optik gücləndiricilər, koherent deteksiya və rəqəmsal signal emalı sahəsindəki yeniliklər bu sistemlərin imkanlarını son dörd onillikdə xeyli artırmışdır (Smith et al., 2020). Belə ki, bu texnologiyalar xromatik dispersiya, lazer faz səs-küyləri kimi uzun məsafələrdə problem yarada bilən maneələrin qarşısını almaq üçün innovativ həllər təklif edir (Johnson & Lee, 2018).

Bununla yanaşı, Koherent Dalğa Uzunluğu Multiplikasiyası (CoWDM) kimi yeni ötürmə formatları daha yüksək çözünürlük, dispersiya tolerantlığı və mövcud infrastrukturla daha geniş uyğunluq təklif edir (Chen et al., 2019). Optik rabitə sistemlərinin prinsiplərini öyrənmək və bu texnologiyaların istifadə sahələrini araşdırmaq müasir informasiya texnologiyaları sahəsində yeni nailiyyətlərə yol açır.

Optik rabitə sistemlərinin əməliyyat prinsipləri. Optik rabitənin əsas prinsipi işığın modulyasiya edilib optik liflər vasitəsilə ötürülməsinə əsaslanır. Bu sistemlərdə informasiya optik siqnallara çevrilir, daha sonra optik liflər vasitəsilə məsafələr arasında daşınır. Optik siqnalların ötürülməsi zamanı baş verə biləcək dispersiya və signal azalması kimi maneələri aradan qaldırmaq üçün optik gücləndiricilər və dalğa uzunluğu multipleksləri kimi texnologiyalar istifadə olunur (Williams et al., 2021).

Optik rabitənin təməl konsepsiyalarından biri modulyasiyadır. Modulyasiya siqnalın amplitudu, tezliyi və ya fazasını dəyişdirərək informasiyanı kodlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, intensiya modulyasiyası (IM/DD) qısa məsafəli rabitə sistemlərində geniş istifadə olunur. Daha inkişaf etmiş modulyasiya üsulları isə yüksək sürətli məlumat ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara kvadratur amplitud modulyasiyası (QAM), faz modulyasiyası və müxtəlif adaptiv modulyasiya texnikaları daxildir (Brown & Davis, 2022).

Optik rabitənin tətbiq sahələri. Optik rabitə sistemləri geniş istifadə sahələrinə malikdir. Aşağıda bu texnologiyanın bir neçə vacib istifadə sahəsi qeyd olunmuşdur:

1. Telekommunikasiya - Fiber-optik rabitə sistemləri internet, telefon və televiziya kimi telekommunikasiya sahələrinin ayrılmaz hissəsidir. Bu texnologiya yüksək sürətli məlumat ötürülməsini təmin edərək daha stabil və geniş əhatəli rabitəni mümkün edir (Nguyen et al., 2023).

2. Tibbi tətbiqlər - Optik liflər tibb sahəsində, xüsusilə endoskopiya və lazer cərrahiyyəsi kimi texnologiyalarda geniş şəkildə istifadə olunur. Bundan əlavə, uzaqdan idarə olunan tibbi cihazlar və görüntülmə sistemləri optik rabitə texnologiyasının köməyi ilə daha səmərəli işləyir.

3. Hərbi sistemlər - Yüksək güvənlikli optik rabitə sistemi hərbi əlaqə və kəşfiyyat sahələrində istifadə olunur. Optik liflər elektromaqnit müdaxilələrə davamlı olduqları üçün hərbi sahədə strateji əhəmiyyət daşıyır.

4. Kvant kommunikasiyalar - Kvant optik texnologiyalar əsaslı yeni rabitə sistemləri təhlükəsizlik baxımından inqilabi dəyişikliyə səbəb ola bilər. Kvant şifrələmə metodları ilə məlumatların ötürülməsinin qarşısını almaq mümkündür.

5. Kosmik rabitə - Kosmik rabitə sistemlərində optik rabitədən istifadə edilməsi məlumat ötürülməsinin daha sürətli və daha uzun məsafələrə çatdırılmasına imkan yaradır. NASA və digər kosmik agentliklər bu texnologiyaları Mars missiyalarında və digər uzunmüddətli tədqiqat layihələrində sınaqdan keçirirlər (Garcia et al., 2021).

Gələcək trendlər və optik rabitənin genişləndirilməsi. Optik rabitənin inkişafı davam etdikcə, yeni tendensiya və çağırışlar meydana çıxır. Xüsusilə, Maşın Öyrənmə texnologiyaları optik şəbəkələrin idarə edilməsində yeni imkanlar açır. Optik rabitədə süni intellektin tətbiqi signal emalı, nasazlıqların avtomatik aşkarlanması və şəbəkə optimizasiyası kimi sahələrdə mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, kvant rabitə sistemləri üzərində edilən araşdırmalar bu sahənin gələcəkdə daha da genişlənəcəyini göstərir. Kvant optik liflər vasitəsilə məlumat ötürülməsi və kvant dolaşıqlıq fenomenindən istifadə edən sistemlər informasiya təhlükəsizliyini yeni səviyyəyə çıxara bilər.

Eyni zamanda, optik lif texnologiyalarının inkişafı ilə yanaşı, yeni materialların və nanotexnologiyaların tətbiqi də gələcəkdə optik rabitə sistemlərinin imkanlarını genişləndirəcək. Xüsusilə, silikon fotonikasının inkişafı optik rabitə texnologiyalarının daha əlçatan və səmərəli olmasına şərait yaradır.

Nəticə

Optik rabitə sistemləri müasir informasiya texnologiyalarının əsas sütunlarından biridir. Yüksək sürətli və güvənli informasiya ötürülməsi imkanları yaratmaqla, bu texnologiyalar həm telekommunikasiya, həm tibbi sahələrdə, həm də sənaye sistemlərində geniş istifadə olunur. Bundan əlavə, kvant rabitə texnologiyalarının inkişafı və maşın öyrənmənin tətbiqi optik şəbəkələrin gələcəyini daha da perspektivli edir.

Bu sahənin inkişafını davam etdirmək üçün yeni innovasiyaların yaradılması və araşdırmalara davam edilməsi zəruridir. Xüsusilə, informasiya təhlükəsizliyini artırmaq və məlumatların daha effektiv ötürülməsini təmin etmək üçün yeni optik texnologiyaların işlənilib hazırlanması müasir dövrün tələblərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayvel, Polina, Liga, Gabriele, Saavedra, Gabriel. "Volterra Destekli Optik Faz Konjugasyonu: Fiber Doğrusal Olmayan Telafisi İçin Hibrit Optik-Dijital Şema". 'Elektrik ve Elektronik Mühendisleri Enstitüsü (IEEE)', 2018, <https://core.ac.uk/download/219542179.pdf>
2. Lavery, Martin PJ. "Türbülanslı serbest uzay yayılımında girdap kararsızlığı". 'IOP Publishing', 2018, <https://core.ac.uk/download/151170030.pdf>
3. Godoy-Rubio, Rafael, Halir, Robert, Pardo-García, Víctor. "Optik İletişimi Genel Halkla Buluşturmak: Yenilikçi Bir Lisans Tezi". 2015, <https://core.ac.uk/download/132742991.pdf>

4. Amiri, Zuhra, Bash, Boulat A., Nötzel, Janis. "Faz Gürültüsü Altında Kuantum Ön İşləmənin Performansı". 2022, <http://arxiv.org/abs/2210.14008>
5. Lee, SCJ. "Kısa menzilli optik iletişim için ayrık çok tonlu modülasyon". Technische Universiteit Eindhoven, 2009, <https://core.ac.uk/download/576999931.pdf>
6. Can Aktaş, Cumali Yaşar. "Kuantum Sürekli Değişkenlerle Kuantum Dijital İmza Üretimi". Uluslararası Bilim Araştırmalarında Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi, 2024, <https://core.ac.uk/download/617763358.pdf>
7. Cardenas, J., Cariñe, J., Cañas, G., Connolly, ve diğerleri. "0,3 km çok çekirdekli telekomünikasyon optik fiberleri üzerinde yüksek boyutlu aldatma durumu kuantum anahtar dağıtımı". 'American Physical Society (APS)', 2016, <https://core.ac.uk/download/95164170.pdf>
8. Field, Alexander J.. "İletişim". Scholar Commons, 2006, <https://core.ac.uk/download/127620017.pdf>
9. Copeland, Rebecca, Crespi, Noel, Rehmani, Mubashir Husain, Saleem ve diğerleri. "Nesnelerin İnterneti Destekli Akıllı Şebeke: Teknolojiler, Mimariler, Uygulamalar, Prototipler ve Gelecekteki Araştırma Yönleri". 2019, <http://arxiv.org/abs/1704.08977>
10. Fagas, Giorgos, Gallagher, John P., Luca, Gammaitoni, Paul ve diğerleri. "ICT için enerji zorlukları". Intech, 2017, <https://core.ac.uk/download/96884620.pdf>
11. Xu, Tianhua. "Optik İletişim ve Ağlar için Dijital Sinyal İşleme". 'IntechOpen', 2017, <https://core.ac.uk/download/322430697.pdf>
12. Healy, Tadhg Conor. "Tutarlı dalga boyu bölmeli çoğullama: yüksek spektral yoğunluklu optik iletişim ağları için yeni bir iletim biçimi". 'University College Cork', 2007, <https://core.ac.uk/download/61574601.pdf>

SUMMARY

Optical communication systems are technologies that have revolutionized the field of information transmission, providing high-speed and reliable data transmission. These systems are based on the transmission of information through optical fibers and use technologies such as optical amplifiers and wavelength multiplexers to overcome problems such as dispersion and signal attenuation. These technologies, which are widely used in various fields such as telecommunications, medicine, military, quantum communication and space communication, enable fast and secure data transmission. The future of optical communication will further develop with the application of artificial intelligence and machine learning. Quantum communication systems will open a new era in information security. In addition, the development of silicon photonics and nanotechnology will increase the efficiency of optical communication. Consequently, the development of this field should continue and information security and transmission speed should be further improved with the application of new technologies.

Keywords: *optical communication, data transmission, fiber-optic technology, quantum communication, wavelength multiplexing*

SÜNİİNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİİLƏ LOGİSTİK MARŞRUTLARIN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Əlişir BÖYÜKXANLI

alishir.boyyukkhanli.nm@student.aztu.edu.az

Orcid ID: 0009-0005-5294-2651

Aynur BABAYEVA

Orcid ID: 0000-0000-0000-0000

Azərbaycan Texniki Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının logistik marşrutların optimallaşdırılmasında tətbiq imkanları araşdırılmışdır. Qlobal bazarda logistikanın əhəmiyyəti getdikcə artır və sərfəli marşrut planlaşdırması müəssisələrin xərclərinin azaldılması, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və resursların daha səmərəli istifadəsi baxımından olduqca vacibdir. Süni intellekt əsaslı sistemlər marşrut optimallaşdırılması üçün sinir şəbəkələr və genetik alqoritmlər vasitəsilə böyük məlumat bazalarını təhlil edərək, ən əlverişli nəqliyyat yollarını müəyyənləşdirə bilir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, süni intellektin tətbiqi yanacaq sərfiyyatını azaltmaq, çatdırılma müddətini qısaltmaq və nəqliyyat xərclərini optimallaşdırmaq baxımından mühüm üstünlüklər təmin edir. Logistika sahəsində süni intellektin tətbiqi müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin real vaxt rejimində izlənilməsinə və dəyişən yol şəraitinə uyğun optimal qərarların qəbul edilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, süni intellekt texnologiyaları nəqliyyat şəbəkələrinin yüklənmə vəziyyətini təhlil edərək sıxlıq problemlərinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu araşdırma göstərir ki, süni intellekt əsaslı logistika strategiyaları müasir biznes üçün vacib və əlverişli bir həll yoludur.

Açar sözlər: Logistika, süni intellekt, sinir şəbəkələr, marşrut optimallaşdırılması, nəqliyyat

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq məhsulların və xidmətlərin vaxtında və optimal şəkildə çatdırılması müasir biznesin mühüm tələblərindən biridir. Bu baxımdan, logistika sahəsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq ənənəvi marşrut planlaşdırma metodları sürətlə dəyişən nəqliyyat şəbəkələrində səmərəliliyi tam təmin edə bilmir.

Süni intellektin tətbiqi logistika sahəsində yeni imkanlar yaradır. Süni intellekt əsaslı sistemlər daşımanın idarə olunmasını avtomatlaşdırır və naviqasiya prosesini optimallaşdırır. Müasir logistik şirkətlər süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə marşrut seçimini təkmilləşdirir, xərcləri azaldır və əməliyyat səmərəliliyini artırır.

Material və metodlar

Logistik marşrutların optimallaşdırılması dünya üzrə bir çox nəqliyyat və logistika şirkətləri üçün prioritet sahələrdən biri olaraq qalır. Süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı bu sahədə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuş və marşrut planlaşdırılmasını daha çevik, effektiv və zaman baxımından optimal hala gətirmişdir. Marşrutların optimallaşdırılmasında süni intellektdən istifadə, yalnız logistika sənayesinin maliyyə aspektlərini deyil, həm də əməliyyat proseslərinin sürətini və təhlükəsizliyini artırmağa yönəlmişdir.

Bu məqalədə dünya təcrübəsinə əsaslanaraq süni intellektin logistik marşrutların optimallaşdırılmasında tətbiq olunan əsas metodları və texnologiyaları araşdırırıq. Qlobal bazarda tətbiq olunan əsas yanaşmalar və onların üstünlükləri aşağıdakı kimi sıralanır:

1. Maşın öyrənməsi və sinir şəbəkələri: Nəqliyyat şəbəkələrinin tarixi məlumatları və real vaxt məlumatlarını analiz edərək optimal marşrutların təklif edildiyi modellər qurulmuşdur. Bu metod, xüsusilə şəhər daxilində və qısa məsafələrdəki marşrutların optimallaşdırılmasında effektivdir. Tarixi

məlumatların və yüksək həcmli məlumatların təhlili sayəsində bu metod daha sürətli və dəqiq qərar qəbul etmə prosesinə imkan verir. Sinir şəbəkələri, şəbəkə üzərindəki müxtəlif dövrlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq daha optimal nəticələr əldə etməyə kömək edir.

2. Genetik alqoritmlər: Bu metod, çoxsaylı alternativ marşrutlar arasında ən səmərəli seçimi təmin etmək üçün genetik alqoritmlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Genetik alqoritmlər, xüsusilə uzun məsafəli və beynəlxalq daşımalar üçün uyğundur. Bu yanaşma müxtəlif logistika amillərini, məsələn, marşrut uzunluqları, vaxt məhdudiyyətləri, yanacaq sərfiyyatı və yolda qarşılaşılacaq müvafiq maneələri nəzərə alaraq, daha effektiv marşrutların tapılmasını təmin edir. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, genetik alqoritmlər mürəkkəb marşrut optimallaşdırması üçün daha yüksək nəticə təmin edir və xəta payını azaldır.

3. Real vaxt rejimində təhlil və qərar qəbul etmə: GPS texnologiyaları, İnternet of Things (IoT) cihazları və digər müasir izləmə vasitələrinin integrasiyası, nəqliyyat marşrutlarında baş verən hər hansı dəyişiklikləri real vaxt rejimində izləyərək ən uyğun hərəkət trayektoriyasını müəyyənləşdirir. Bu yanaşma marşrutun gedisatında baş verən qəfil dəyişikliklərə dərhal reaksiya verilməsini təmin edir, nəticədə nəqliyyatın daha təhlükəsiz və effektiv idarə olunmasına imkan verir. Real vaxt məlumatlarının emalı, məsələn, yol vəziyyəti, trafik sıxlığı və hava şəraiti kimi amillər əsasında qərar qəbul etmə prosesini sürətləndirir.

4. Avtomatlaşdırılmış marşrut planlaşdırma sistemləri: Böyük logistika şirkətləri tərəfindən istifadə edilən bu sistemlər, süni intellekt və məlumat analitikası vasitəsilə ən optimal, qısa və az xərcli marşrutların seçilməsini təmin edir. Bu yanaşma insan səhvlərini minimuma endirir və marşrut seçiminin avtomatlaşdırılmasına imkan verir. Real vaxtda məlumatların integrasiyası ilə optimal qərar qəbul etmə prosesi daha sürətli və etibarlı hala gəlir. Həmçinin, bu sistemlər nəqliyyatın daha az əzab verən, daha az xərcli və vaxt baxımından daha effektiv olmasına şərait yaradır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yuxarıda təqdim olunan metodların tətbiqi, nəqliyyat və logistika şirkətlərinin xərcləri azaltmalarına, yanacaq sərfiyyatını minimuma endirmələrinə və operativ çatdırılmanın sürətini artırmalarına imkan verir. Bu yanaşmaların birləşdirilməsi, ümumi logistika əməliyyatlarının səmərəliliyini daha da artıraraq, müasir nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafında mühüm rol oynamağa davam edir.

Əldə olunan nəticələr

Araşdırma göstərir ki, süni intellektin logistikada tətbiqi, müəssisələrin müxtəlif iş sahələrində mühüm inkişaflara səbəb olmuşdur. Bu inkişaf, xüsusən də logistika marşrutlarının optimallaşdırılması, daşınma xərcinin azaldılması və müştəri xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması sahələrində özünü göstərir.

Süni intellektin istifadəsi ilə müxtəlif faktorlara əsaslanaraq (yol şəraiti, tıxac, məsafə və çatdırılma vaxtı) ən optimal daşınma marşrutları müəyyənləşdirilə bilər. Bu texnologiyanın tətbiqi, daha dəqiq planlaşdırma və daha sürətli reaksiyalarla nəticələnərək, şirkətlərin işlərini daha səmərəli edir. Eyni zamanda, bu yanaşma, logistikada daha çox məlumatın təhlil edilməsinə və daha effektiv idarəetmə sistemlərinin yaradılmasına imkan verir.

Bundan başqa, süni intellektin istifadəsi, nəqliyyat vasitələrinin izlənməsini təmin edərək, daşınma prosesində gözlənilməz hadisələrə çevik reaksiya verilməsini asanlaşdırır. Bu, xüsusilə beynəlxalq tədarük zəncirlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq miqyasda tədarük zəncirlərinin səmərəli idarə olunması daha mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bütün bunlar göstərir ki, süni intellektin tətbiqi yalnız logistikanın optimallaşdırılması üçün deyil, həm də şirkətlərin ümumi biznes fəaliyyəti və strateji məqsədlərinə çatmaq üçün vacib bir amildir.

Müzakirə

Bu araşdırmanın nəticələri göstərir ki, süni intellektin logistik fəaliyyətlərə tətbiqi, biznesdə optimallaşdırma və səmərəliliyin artırılmasında müstəsna rol oynayır. Süni intellekt, xüsusilə

marşrutların optimallaşdırılmasında və məlumatların təhlilində çox mühüm bir alət kimi ortaya çıxır. Lakin, onun tətbiqi yalnız texnologiya ilə bağlı deyil, həm də əməliyyatların, insan resurslarının və infrastrukturun uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Bundan əlavə, logistik proseslərin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması müsbət təsirlər göstərməkdə davam edəcəkdir. Bununla yanaşı, süni intellektin tətbiqi ilə əlaqədar bəzi çətinliklər də mövcuddur. Məsələn, yeni texnologiyaların tətbiqi və bu texnologiyaların öyrədilməsi şirkətlər üçün əlavə maliyyə yükü yarada bilər. Bu, xüsusən kiçik və orta ölçəli müəssisələr üçün çətinlik yarada bilər. Təlim və inkişaf proseslərinə ayrılan resurslar, həmçinin yüksək hesablama gücünün tələb etdiyi serverlər və bulud xidmətləri kimi infrastruktur xərcləri, əlavə çətinliklərə səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, süni intellektin daha da inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, bu texnologiyaların tətbiqi və təkmilləşdirilməsi üçün daha çox məlumat tələb olunur. Həmçinin, süni intellektin daha yüksək effektivliklə işləməsi üçün daha geniş və etibarlı məlumat bazalarının yaradılması və bu məlumatların mütəmadi olaraq yenilənməsi vacibdir. Bu da öz növbəsində şirkətlərin məlumat təhlükəsizliyi məsələlərinə ciddi diqqət yetirmələrini zəruri edir.

Süni intellektin istifadəsi sayəsində logistik proseslərdə sürətli qərarların alınması və qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması mümkündür. Lakin bununla yanaşı, bu texnologiyanın tətbiqinin uğurlu olması, yalnız texniki tərəflərin deyil, həm də təşkilati və insan resurslarının uyğunlaşdırılmasından asılıdır. Bu səbəbdən, şirkətlər süni intellektin tətbiqi ilə əlaqədar daha geniş planlar hazırlamalı və ona uyğun olaraq strategiyalarını formalaşdırmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2019). *Iskusstvennyy intellekt na sluzhbe biznesa. Kak mashinnoe prognozirovaniye pomogayet prinimat' resheniya* (E. Petrova, Trans.). 3rd ed. Mann, Ivanov, i Ferber.
2. Lukinskiy, V. S., Lukinskiy, V. V., & Pletneva, N. G. (2023). *Logistika i upravleniye tsepyami postavok: uchebnik i praktikum dlya vuzov* (359 p.). Yurait.
3. Bichou, K., & Gray, R. (2004). Logistics and transportation: An overview of the field. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 7(1), 3-14.
4. Kərimov, S., & Əliyev, M. (2020). *Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sektorunda süni intellektin tətbiqi və perspektivləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Rəhimov, S. S., & Quliyev, E. (2018). *Logistika və daşımalar: nəzəriyyə və təcrübə*. Bakı: AZERBAIJAN.
6. Daugherty, P. R., & Wilson, H. J. (2018). *The partnership economy: How artificial intelligence is reshaping the future of business*. Wiley.
7. Davenport, T. H., & Brynjolfsson, E. (2013). *The new era of machine intelligence: How AI will transform businesses and economies*. Harvard Business Review.
8. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
9. Pidhorodetskyi, I., & Buryak, I. (2022). *Artificial Intelligence in Logistics and Transportation: Future Trends and Implications*. *Journal of Modern Logistics*, 12(3), 47-60.
10. Nand, S., & Kumar, V. (2019). *AI in transportation and logistics: Optimizing route planning and efficiency*. *Journal of Transportation Technology*, 8(4), 228-241.

SUMMARY

This article examines the application of artificial intelligence technologies in optimizing logistics routes. In the context of an increasingly globalized market, effective route planning is crucial for reducing costs, improving service quality, and enhancing resource efficiency. AI-based systems utilize neural networks and genetic algorithms to analyze large data sets and determine the most optimal transport routes.

Research findings indicate that the use of artificial intelligence can significantly reduce fuel consumption, shorten delivery times, and optimize transportation costs. AI technologies in logistics enable real-time tracking of various transportation vehicles and allow for adaptive decision-making in response to changing road conditions. Additionally, AI systems help mitigate congestion problems by analyzing traffic loads and optimizing transportation network efficiency. The study demonstrates that AI-based logistics strategies provide essential solutions for modern businesses.

Keywords: Logistics, artificial intelligence, neural networks, route optimization, transportation

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR VƏ ONLARIN YENİYƏTMƏLƏRƏ TƏSİRİ

Minayə ƏLİYEVƏ
min.lyeva01@gmail.com

Nəzakət YUSİFOVA
Orcid ID: 0009-0008-4800-033X
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Məqalə rəqəmsal texnologiyalar və onların yeniyətmələrin beyin sistemlərinin fəaliyyətinə təsiri probleminə həsr olunub. Yeniyətmələrin asudə vaxt vasitəsi kimi video oyunlarından və sosial şəbəkə kommunikasiyalarından istifadə tezliyinin yaxın və maksimum dəyərləri nəzərə alınır. Eyni zamanda, yeni texnologiyalardan istifadə edənlərin sayının artması, müasir elmi ədəbiyyata görə, yeni şəraitdə formalaşan və inkişaf edən informasiya mühitinin insan psixikasına və beyinə təsiri haqqında biliklərin yığılmasını üstələyir. Rəqəmsal texnologiyaların iki əsas növündən istifadə üçün yüksək dəyərlərin: sosial şəbəkələrdə və video oyunlarda virtual ünsiyyət, sorğuların və anketlərin metodoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqəli ola biləcəyi və kiberməkanda yeniyetmə davranışının seçiciliyini əks etdirmədiyi sübut edilmişdir. Ədəbi mənbələr göstərir ki, müəyyən sayda tədqiqatçılar təhsil sistemində və asudə vaxt sferasında video oyunlardan istifadəni müsbət qiymətləndirir, onların vizual yaddaşa, məkan oriyentasiyasına və qeyri-müəyyən və ya mürəkkəb vəziyyətlərdə düzgün qərar qəbul etmək qabiliyyətinə inkişaf təsirini vurğulayırlar. Eyni zamanda, şifahi-konseptual intellektə əhəmiyyətli dəyişikliklərin faktiki olaraq heç bir sübutu yoxdur. Qeyri-şifahi intellektə diqqət yetirməklə intellektual funksiyaların strukturunda baş verən dəyişikliklər kompüter oyunlarının daha yüksək psixi funksiyalara məqsədyönlü təsirini aydın şəkildə əks etdirir, onların çevrilmə dərəcəsi oyun təcrübəsindən və oyunların məzmunundan asılıdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, oyun, sosial şəbəkələr, internet asılılığı, internet, yeniyetmələr, koqnitiv proseslər*

Rəqəmsal texnologiyalar informasiya ilə əməliyyatların texniki sistemləri kimi, onun işlənməsini sürətləndirmək, etibarlı şəkildə saxlanması və istehlakçıya rahat formada çatdırılması üçün analoq signalın diskret koda çevrilməsi prosedurundan istifadə etməklə son 20-25 ilin elmi-texniki inqilabının hiss olunan nəticəsidir. Texnoloji yeniliklərin ictimai həyata, təhsil sistemində və tibbə tətbiqi, əlbəttə ki, çox mühüm nəticələr verir və bu sahələrin mütəxəssisləri və geniş ictimaiyyət tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Hal-hazırda müxtəlif mürəkkəbliк dərəcəsinə malik kompüter proqramları şəklində rəqəmsal məhsullar humanitar elmlərdə, o cümlədən psixologiya və pedaqogikada, habelə psixodiagnostika metodları kimi nevrologiyada istifadə olunur [1]. Rəqəmsal texnologiyalar elektron poçt vasitəsilə sürətli mesajlaşma sistemi kimi internet rabitəsinin inkişafına şərait yaratmışdır. Sosial şəbəkələr internetin inkişafının təbii nəticəsidir; Hazırda sosial şəbəkələrdə “həyat” yeniyetmə və gənclər arasında adi bir hadisəyə çevrilib. Son illərin statistikasına görə ki, sosial mediadan istifadə bütün ölkələrdə ən populyar onlayn fəaliyyətlərdən biridir. 2020-ci ildə dünyada 3,6 milyarddan çox insan sosial mediadan istifadə edib və bu rəqəmin 2025-ci ildə təxminən 4,41 milyard nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılır. Orta hesabla internet istifadəçiləri sosial media proqramlarında və mesajlaşmada gündə 144 dəqiqə vaxt sərf edirlər ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə yarım saatdan çoxdur [5].

Sosial şəbəkələrlə yanaşı, kompüter oyunları və onlayn oyunlar da populyarlıq qazanır. Uşaq və yeniyetmələrin idrak sferasının inkişafı, onların müxtəlif elmi sahələr üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnməsi üçün xüsusi yaradılmış tədris kompüter oyunlarından istifadənin müsbət nəticələri qeyd olunur [2]. Bəzi tədqiqatçılar təhsil sistemində və asudə vaxt sferasında video oyunların istifadəsini

müsbət qiymətləndirir, onların vizual yaddaşa, məkan oriyentasiyasına və qeyri-müəyyən və ya mürəkkəb vəziyyətlərdə düzgün qərar qəbul etmək qabiliyyətinə inkişaf təsirini vurğulayır. Qeyri-şifahi intellektə diqqət yetirməklə intellektual funksiyaların strukturunda dəyişikliklər kompüter oyunlarının daha yüksək zehni funksiyalara məqsədyönlü təsirini açıq şəkildə göstərir, çevrilmə dərəcəsi oyun təcrübəsindən və oyunların məzmunundan asılıdır.

Bununla belə, kompüter oyunlarına olan ehtirasın mənfi nəticələri, həvəskarların və aktiv video oyun, oyunçuların psixoloji xüsusiyyətlərindəki əhəmiyyətli dəyişikliklər pədaqoq və psixoloqları narahat edir. Rəqəmsal texnologiyaların iki əsas növündən istifadə üçün yüksək dəyərlərə dair sübutlar təqdim olunur: sosial şəbəkələrdə virtual ünsiyyət və video oyunlar, sorğuların və anketlərin metodoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqəli ola bilər və kiberməkanda yeniyetmə davranışının seçiciliyini əks etdirməyə bilər. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edənlərin sayının intensiv artması və yeni kompüter qurğularının yaradılması bu nisbətən yeni şəraitdə formalaşan və inkişaf edən informasiya mühitinin insan psixikasına və beyninə təsiri haqqında biliklərin toplanmasından açıq-aydın üstələyir. Bu mərhələdə kompüter və onlayn oyunlarda, eləcə də sosial şəbəkələrdə virtual ünsiyyətdə yeni asılılıq növünün - internet asılılığının yaranmasına səbəb olan patoloji iştirakın səbəblərini öyrənmək təxirəsalınmaz vəzifədir.

Texnoloji yeniliklərin gənc nəslin psixikasına təsiri rəqəmsal məhsulların tədqiqat, təhsil təcrübəsinə və tibbi xidmətlərə daxil edilməsi ilə müqayisədə o qədər də aydın müsbət olmadığı ortaya çıxdı. Rəqəmsal cihazların gənc nəslin neyroloji və koqnitiv inkişafındakı rolunun qiymətləndirilməsində ziddiyyətlərin olması, təhsilin və ictimai həyatın rəqəmsallaşması kontekstində yeniyetmələrin sosial davranışı ilə bağlı proqnozların qeyri-müəyyənliyi dünyada rəqəmsal və informasiya texnologiyalarının müxtəlif sahələrində və insan fəaliyyətinin tətbiqinin nəticələrinin öyrənilməsinə yönəlmiş son onillikdə aparılan tədqiqatların təhlilini tələb edir.

Rəqəmsal texnologiya istifadəçilərinin sürətli artımı və yeni kompüter qurğularının yaradılması bu nisbətən yeni şəraitdə formalaşan və inkişaf edən informasiya mühitinin insan psixikasına və beyninə təsiri haqqında biliklərin toplanmasından açıq-aydın üstələyir. Video oyunlara və İnternetə olan ehtirasın neyrofizioloji əsaslarına dair materialların kifayət qədər olmaması yeniyetmələrin və gənclərin kiçik bir hissəsində asılılıqların yaranmasının səbəblərini əsaslandırmağa imkan vermir ki, bu da psixofizioloji və fizioloji mexanizmlərin öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayır.

2020-ci ilin may ayında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı “Məktəb yaşlı uşaqların sağlamlıq davranışı” adlı beynəlxalq araşdırmanın nəticələrini dərc etdi. Sorğuda 45 ölkədən uşaqlar iştirak edib. Mütəxəssislər 2014-2018-ci illər arasında bir çox ölkələrdə yeniyetmələrin psixi vəziyyətinin pisləşdiyini müəyyən ediblər. Alimlər hesab edirlər ki, rəqəmsal texnologiyalar uşaqların psixi sağlamlığına təsir edən amillərdən biridir.

Sosial şəbəkələr yeniyetmələrin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edirmi?

Sosial şəbəkələr əsas məlumat mənbəyi və müasir yeniyetmələrin inkişafı üçün vasitədir. Çünki sosial şəbəkələr ilk növbədə yeniyetmələrin özünü təqdim etməsinə kömək edir ki, bu da bu yaşda çox vacibdir. İnternetdə onlar istədikləri imicini cəmiyyətə təqdim etmək və bir çox sosial rollara yiyələnmək imkanı əldə edirlər. Real həyatda olduğu kimi, virtuallığın da öz iyerarxiyası, öz liderlik sistemi, bütün növ kommunikasiyalar və sosiallaşma üsulları var. Real həyatda dünyada baş verən reallıqları başa düşmək üçün, kimsə ilə münasibət qurmaqdan ötrü çox şey göstərməlisən. Sosial şəbəkələrdə isə hər şey daha sadədir: bir hesab və ya hətta bir neçəsini yaratmaq və özünüzü başqalarına fərqli şəkillərdə təqdim etmək imkanı vardır. Bu səbəbdən sosial şəbəkələr yeniyetmələr üçün real həyatdan daha cəlbedici dünyadır.

Sosial şəbəkələrdən daimi istifadə etdikdə yeniyetmələr yaşlı nəslin nümayəndələrinin təcrübəsinin gənclərə ötürüldüyü ənənəvi təhsil prosesinin pozulduğuna rast gəlir. Müasir uşaqlar inkişafda daha dinamikdirlər, xüsusən internet məkanını mənimsəməkdə böyüklərdən üstünlüklər. Ona görə də onlar sosial şəbəkələrdə öz təcrübələrinə əsaslanaraq müstəqil şəkildə, sınaq və səhv yolu ilə nəyin normal, nəyin qeyri, nəyin təhlükəli və nəyin təhlükəsiz olduğunu özləri üçün

qəbul edərək davranış qaydalarına yiyələnirlər. Buna görə də, böyükklər üçün tənqidi təfəkkür inkişaf etdirmək çətinlikdir, çünki onlar bunu özlərində formalaşdırırlar. Bununla belə, internet məzmununun tənqidi qavranılması illüziya təhlükəsizliyinin formalaşmasına müqavimət göstərməyə kömək etdiyindən, ekranda nəşə etsəniz, bunun heç bir zərər vermədiyi barədə mifi məhv etdiyi üçün bu mövzuda onları istiqamətləndirməyə çalışmaq zəruri və vacibdir.

Neqativ internet məzmunu silsilələri yeniyetmələrin və ümumiyyətlə böyükklərin psixikasına təsir edirmi? Söhbət xəbər materiallarından gedirsə, bu xəbərlər xəbərdarlıq məqsədi ilə ortaya çıxır. Amma bununla yanaşı, neqativ məlumatlar rəngarəng şəkildə təqdim olunur ki, bu da yeniyetmələrin müsbət məzmunundan daha çox neqativ məzmunu oxumasına səbəb olur. Bu isə onların psixikasına hiss olunmaz şəkildə təsir edir. Bütün insanların müxtəlif şəxsiyyət strukturları və fərqli temperamentləri var, buna görə də mənfi məlumatlar hər kəsə fərqli təsir göstərir. Belə xəbərlərin demək olar ki, təsiredici olduğu, çaxnaşma hücumlarına, yuxu pozğunluğuna və stressə səbəb ola bilən mərkəzi sinir sisteminə təsir edənləri var.

İstifadəçinin onlayn profilinə əsasən onun psixoloji profilini tərtib etmək mümkündürmü?

Bu, çox mürəkkəb və zəhmət tələb edən prosesdir, çünki çox vaxt insan öz səhifəsində lazım olan, digər insanların gözündə lazımı obrazı formalaşdırın məlumatları yerləşdirir. Və çox vaxt istifadəçi profilində əks olunanlar real həyata uyğun gəlmir. Əgər siz sosial şəbəkədə istifadəçinin davranış dinamikasını izləsəniz və onun səhifəsində yerləşdirilən məlumatları müqayisə etsəniz, onun necə görünmək istədiyini və əslində necə insan olduğunu başa düşə bilərsiniz.

Məsələn, yeniyetmə profilində sağlam həyat tərzinin tərəfdarı olduğunu, at sürməyi sevdiyini, vegetarian olduğunu qeyd edirsə, onun hansı icmaların üzvü olduğuna, hansı nəşrləri bəyəndiyinə, dostlarının onun haqqında hansı yazılar dərc etdiyinə baxmaq lazımdır. Göstərilən məlumatın başqa heç bir yerdə əks olunmadığını görsək, bu istifadəçinin sadəcə olaraq arzuladığını düşünə bilərik. Və buna əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, belə bir yeniyetmənin daxili problemləri var, çünki uşaq özündən və emosional vəziyyətindən razıdırsa, özü üçün uydurma obraz yaratmaz.

Hal-hazırda rast gəlinən əsas şəbəkə təhlükələri hansılardır?

Şəbəkə təhdidlərinin üç əsas qrupu təsnif edilir.

Birincisi, “əsl mən” və “virtual mən” obrazları arasında uyğunsuzluq olduqda şəxsiyyət problemi. Bu global problemdir. Məsələn, real həyatda bir yeniyetmə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir, sinifdə tanınmış deyil, sinif yoldaşları ilə münasibətlərdə çətinlik çəkir. Ancaq sosial şəbəkələrdə onu tanıyan bir cəmiyyət tapdı və orada sərbəst ünsiyyət qura bilir. Orada açıq ünsiyyət qurur, çox aktivdir, hamı onu qəbul edir, ona maraq göstərir. Nəticədə, yeniyetmə sosial şəbəkələrdə onun real həyatdakı imicinə, əsl şəxsiyyətinə tamamilə zidd olan müsbət imic formalaşdırır. Tədrisən, o, həm şüuru, həm də duyğuları ilə tamamilə virtuallığa qorq olur, realıqda yaşamağı və inkişafını dayandırır və uşağın çox vaxt tək başına çıxıb bilmədiyi şəxsi münaqişə yaranır.

Onlayn təhdidlərin ikinci qrupu dağıdıcı icmalardır. Orada da kiber fırıldaqçılarla eyni psixoloji mexanizmlər işləyir. Belə icmaların idarəçiləri çətinlik çəkənləri tapırlar və yeniyetmələr sosial şəbəkələr vasitəsilə öz daxili vəziyyətini əks etdirməyə meyllidirlər: musiqi, səs yazıları, statuslar, şəkillər. Hal-hazırda emosional cəhətdən zəif olanları taparaq, düzgün söz və hiylələrdən istifadə edərək, ilk növbədə belə icmalara qoşulmağa başlayırlar, sonra onlardan müxtəlif dağıdıcı hərəkətlər etməyi xahiş edirlər, bunun sayəsində yeniyetmə tanınma və nüfuz qazana bilər.

Risqlərin üçüncü qrupu telefonlardan həddindən artıq istifadə nəticəsində zehni inkişafın pozulmasıdır. Yeniyetmə realıq hissini itirir, onun psixikası böyük bir məlumat axını qəbul etməyə məcbur olur. Sosial şəbəkələrdən və onlayn oyunlardan maksimum həzz alır, süni şəkildə sevinc hormonu istehsal olunur ki, bu da mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətini bu və ya digər şəkildə pozur. Bundan əlavə, sosial şəbəkələrdə çox vaxt keçirən uşaqlar depressiyaya meyllidirlər, çünki internet real ehtiyacların ödənilməsi illüziyasını verir.

Yeniyetmələri bu təhlükələrdən qorumaq üçün valideynlərə və müəllimlərə nə etməlidirlər?

Bizim ümumi məqsədimiz yeniyetmələri sosial şəbəkələrdəki təhlükələri dərk etməyə kömək

edəcək özünü tənzimləmə və düşünmə üsulları ilə təchiz etməkdir. İlk növbədə, situasiya olaraq yarana bilən profil və ya məzmunun xoş ilkin təəssüratını müəllif və ya profillə birbaşa ünsiyyətə girmək ehtiyacından ayırmaq lazımdır. Yalnız profildə təqdim olunan məlumatları müqayisə etməyi deyil, həm də emosiyalarını fərqləndirməyi öyrətmək lazımdır. Məsələn, bir profili bəyənirsinizsə və məzmunu "bəyənək" istəyirsinizsə, bu o demək deyil ki, siz dərhal bu profili dost kimi əlavə etməli və onunla ünsiyyətə başlamalısınız. Əvvəlcə bu profilin dostların və abunəçilərin tərkibini təhlil olunmalıdır.

Son nəticə olaraq onu qeyd etmək istəyirik ki, valideynlər və müəllimlər bilməlidirlər ki, qadağalar və həddindən artıq nəzarət əsas vəzifəni həll edə bilməz. Burada əsas məqsəd yeniyetmələrə sosial şəbəkələrdən təhlükəsiz davranış qaydalarını öyrətməkdir. Bununla belə, uşaqlar böyüklər arasında etibarlı münasibət olması şərtilə, özünü idarə etməyə və davranışın özünü tənzimləməsini təmin etmək mümkündür. Bu, baş verənlərə nəzarət etmək məqsədilə çətin və problemli situasiyalarda dəstək və yardım göstərmək arasında tarazlıq yaratmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axutina T.V., Korneev A.A. 7-9 yaşlı uşaqlarda proqramlaşdırma və idarəetmə funksiyalarının inkişafı // Moskva Universitetinin bülleteni. Epizod 14. Psixologiya. 2016. No 1. S. 42-63.
2. Baeva L.V. Onlayn mədəniyyətdə və real cəmiyyətdə "Ölüm qrupları" və "Kolumbin icmaları" // İnformasiya cəmiyyəti. 2019. No 3. 33-42.
3. Kamenskaya V.G., Tomanov L.V., Tatyana E.V. Rəqəmsal dünyanın uşaqları və yeniyetmələri // Ailə və cəmiyyət: deviant davranışın qarşısının alınmasının psixoloji və sosial-pedaqoji aspektləri. Regionlararası materiallar. elmi və praktiki konf. int ilə. hissəsi. Lipetsk, 2020. S. 40-46.
4. Kurpatov A.V. [Elektron resurs]. URL: <https://youtube\bk3fT7qogWM> (Giriş tarixi 05.04.2020)
5. <https://www.statista>

SUMMARY

The article is devoted to the problem of digital technologies and their impact on the functioning of the brain systems of adolescents. The approximate and maximum values of the frequency of use of video games and social network communications by adolescents as a means of leisure are taken into account. At the same time, the increase in the number of users of new technologies, according to modern scientific literature, exceeds the accumulation of knowledge about the impact of the information environment formed and developing in new conditions on the human psyche and brain. It has been proven that high values for the use of two main types of digital technologies: virtual communication in social networks and video games, may be associated with the methodological features of surveys and questionnaires, and do not reflect the selectivity of adolescent behavior in cyberspace. Literary sources indicate that a certain number of researchers positively assess the use of video games in the educational system and in the leisure sphere, emphasizing their developmental impact on visual memory, spatial orientation, and the ability to make the right decisions in ambiguous or complex situations. At the same time, there is virtually no evidence of significant changes in verbal-conceptual intelligence. The changes in the structure of intellectual functions, with a focus on non-verbal intelligence, clearly reflect the purposeful impact of computer games on higher mental functions, the degree of their transformation depends on the gaming experience and the content of the games.

Keywords: digital technologies, gaming, social networks, internet addiction, internet, adolescents, cognitive processes

SAY SİSTEMLƏRİ VƏ VERİLƏNLƏRİN KOMPÜTERDƏ TƏSVİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Əminət OSMANOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Hesablama maşınlarının konstruksiyaları və EHM-də proqramlaşdırma say sistemi (hesablama sistemi) ilə sıx bağlıdır. Say sistemləri iki qrupa bölünür: mövqeli və mövqesiz sistemlər. Mövqeli say sistemində rəqəm ədədin tərkibində durduğu yerdən (mövqedən) asılı olaraq müəyyən qiymətə malik olur. Mövqesiz say sistemlərində isə rəqəmin qiyməti onun mövqeyindən asılı deyil. Məsələn, biz indiyə qədər istifadə etdiyimiz onluq say sistemi mövqeli və rum rəqəmləri ilə təyin olunan sistem isə mövqesiz say sistemidir. Doğrudan da üçrəqəmli XXX (otuz) ədədinin yazılışında X rəqəmi durduğu yerdən asılı olmadan həmişə on ədədini göstərir. Bununla yanaşı onluq say sistemində verilmiş 666 ədədinə soldan birinci 6 rəqəmi yüzliklərin sayını, ikinci 6 onluqların sayını, sağdakı 6 isə təklirlərin sayını göstərir və təbiidir ki, ədədin oxunuşunda da bu özünü biruzə verir: altı yüz altmış altı. Odur ki, 666 ədədinin aşağıdakı kimi yazmaq olar [1]:

$$666 = 6 \cdot 10^2 + 6 \cdot 10^1 + 6 \cdot 10^0$$

Çoxhədli şəkildə verilmiş bu yazılışdan aydındır ki, bərabərliyin sağ tərəfindəki ayrılışın əmsalları verilən ədədin rəqəmləridir.

Analoji qayda ilə istənilən $x = a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0, a_{-1} a_{-2} \dots a_{-m} \dots$ onluq ədədinin 10-un qüvvətləri şəklində ayrılışını yazmaq olar:

$$x = a_n \cdot 10^n + a_{n-1} \cdot 10^{n-1} + \dots + a_1 \cdot 10^1 + a_0 \cdot 10^0 + \dots + a_{-m} \cdot 10^{-m}$$

burada hər a_i əmsalı verilən x ədədinin rəqəmlərindən birini göstərir. Ayrılışdan aydın olur ki, vergüldən sonrakı 10 ədədinin mənfi qüvvətləri ilə göstərilir. Mövqeli say sistemlərində ədədlərin yazılışında işlənən rəqəmlərin sayına sistemin əsası deyilir. Deməli onluq say sistemində cəmi on dənə 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9 rəqəmləri olduğundan bu sistemin əsası 10-dur. Həmin rəqəmlərə isə onluq say sisteminin bazis rəqəmləri deyilir. Onluq say sistemi çox geniş yayılmış sistemdir, lakin bu yeganə mövqeli say sistemi deyil. Doğrudanda istəniləntam $p > 1$ ədədini sistemin əsası görərək, p sayda 0,2,3,..., $p-1$ rəqəmlərini sistemin bazisi qəbul etməklə əsası r olan say sistemində istənilən ədədin r -nin qüvvətləri şəklində ayrılışını vermək olar:

$x = a_n \cdot p^n + a_{n-1} \cdot p^{n-1} + \dots + a_0 \cdot p^0 + a_{-1} \cdot p^{-1} + a_{-2} \cdot p^{-2} + \dots$, burada a_i əmsalları əsası r olan sistemdə verilmiş x ədədinin rəqəmləridir:

$$x = a_n a_{n-1} \dots a_0, a_{-1}$$

Yuxarıda göstərilən qayda ilə əsası $p=4$ olan say sistemində verilmiş 102, 14 ədədini belə yazmaq olar:

$$102, 14 = 1 \cdot 4^2 + 0 \cdot 4^1 + 2 \cdot 4^0 + 1 \cdot 4^{-1} = 18,25_{10}$$

Bu yazılışda aşağı indeksdəki ədəd say sisteminin əsasını göstərir. Yazılışından aydındır ki, ayrılışda göstərilən əməlləri onluq say sistemində icra etsək onda 18,25 ədədi alınar.

Adətən p əsaslı say sisteminin bazis rəqəmləri slflrdan ($p-1$) -ə qədər olan rəqəmlər götürülür. İstənilən mövqeli say sistemində bütün hesab əməlləri onluq say sistemində olan eyni qaydalarla aparılır. Lakin bu halda hər say sisteminin öz vurma və toplama cədvəlində istifadə edilməlidir.

İkilik say sisteminin bazis rəqəmləri cəmiisi ikidir: 0 və 1 rəqəmləri. Yəni istənilən ədədi ikilik say sistemində yazarkən yalnız 0 və 1 rəqəmləri işlədilir.

İstənilən ədədin yuxarıda göstərilən qayda ilə 2-nin qüvvətləri şəklində ayrılışını vermək olar.

Məsələn, onluq say sistemində verilmiş 51,5 ədədinin ayrılışı belə olur:

$$51,5_{10}=1*2^5+1*2^4+1*2^3+1*2^2+1*2^1+1*2^0+1*2^{-1}=110011,1_2$$

Bu ayrılışda əmsallar yalnız 0 və 1 rəqəmlərindən ibarətdir. Onluq say sistemində olduğu kimi bu ayrılışdakı bütün əmsalları yerləşmə ardıcılığı ilə yazsaq ikilik say sistemində ədəd alırıq: 110011,1₂.

EHM-lərin yaranması ilə ikilik say sistemi çox geniş tətbiq olunmağa başladı və hazırda bütün kompüterlər ikilik say sistemində işləyir. Bunun iki səbəbi var. Məsələn burasındadır ki, ikilik say sistemində cəmi iki rəqəm -0 və 1 rəqəmləri işlədilir və istənilən ədəd bu sistemdə yalnız sıfır və birlərlə ifadə olunmuş şəkildə yazılır. Bu da yaddaşda onluq say sistemində olduğu kimi on dənə yox, yalnız iki dənə rəqəm saxlamaq, yəni, informasiyanı ikilik say sistemində təsvir etməklə daha sadə üsulla saxlamaq və emal etməyin mümkün olmasına imkan verir.

Səkkizlik say sistemində cəmi 8 dənə bazis rəqəmləri var: 0,1,2,3,4,5,6,7. Bu sistemdə istənilən ədədin yazılışı həmin ədədin 8-in qüvvətlərinə görə ayrılışına əsaslanır. Məsələn, $83_{10}=123_8$. Doğrudan da

$$83_{10}=1*8^2+2*8^1+3*8^0=123_8$$

Onaltılıq say sistemində bazis rəqəmlərinin sayı 16-dır. Bunlar 0-dan 15-ə qədər olan tam ədədlərdir. Burada axırıncı altı rəqəm əvəzinə uyğun olaraq A,B,C,D,E,F hərfləri işlədilir. Deməli istənilən ədəd onaltılıq say sistemində 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9,A,B,C,D,E,F simvolları vasitəsi ilə yazılır.

Məsələn, $3AF_{16}$ yazılışı belə başa düşülür: $3AF_{16}=3*16^2+10*16^1+15*16^0=256+160+15=431_{10}$

Qeyd edək ki, səkkizlik və onaltılıq sistemlərdə, o cümlədən istənilən başqa say sistemlərində hesabi əməliyyatlar onluq say sistemində olduğu kimi aparılır. Ancaq yuxarıda göstəriləndiyi kimi bu zaman hər sistemin öz toplama və vurma cədvəlindən istifadə edili.

İndi isə onluq say sistemində verilmiş 685 ədədinin ikilik-onluq say sistemində yazılışını göstərək. Bunun üçün ədədin tərkibindəki hər bir rəqəmin öz ikilik-onluq yazılışını –tetradasını nəzərə alaq:

$$685=0110\ 1000\ 0101_{2-10}$$

Tərsinə keçid çox sadədir. Belə ki, ədədin ikilik-onluq say sistemindəki yazılışından onluq say sistemindəki yazılışını almaq üçün sağdan başlayaraq tetradalar ayrılır (bu halda axırıncı tetradada üçün rəqəmlər çatışmazsa əvvəlinə sıfırlar əlavə etməklə tetradanı tamamlamaq olar) və hər tetradaya uyğun gələn rəqəm mexaniki olaraq yerinə yazılır. Məsələn:

$$0010\ 1000\ 0101_{2-10}=285_{10}$$

Belə sistemlərə *qarışıq say sistemləri* deyilir [1].

Qeyd edək ki, ədədin ikilik-onluq say sistemindəki yazılışı ilə ikilik say sistemində verilmiş yazılışı bir-birindən fərqli olur.

Yuxarıda baxılan ikilik-onluq sistemi ilə yanaşı başqa qarışıq say sistemləri də var. Belə sistemlərlə əlaqədar olaraq bir hal diqqəti daha çox cəlb edir. Daha doğrusu sistemin əsası p müəyyən bir şərti, yəni p və q -nün müxtəlif qiymətlərində $p=q^n$ (p,q,n tam ədədlərdir) şərtini ödəyirsə, onda hər hansı ədədin qarışıq sistemdə yazılışı, onun əsası q olan say sistemində yazılışı ilə üst-üstə düşür.

Məsələn, $p=2^n$ halı üçün $n=3$ və $n=4$ qiymətlərində uyğun olaraq $p=2^3=8$ və $p=2^4=16$ alırıq. Deməli səkkizlik və onaltılıq say sistemlərində verilmiş hər hansı ədədin ikilik-səkkizlik və ikilik-onaltılıq yazılışları həmin ədədin ikilik say sistemindəki uyğun yazılışı ilə üst-üstə düşür. Doğrudan da, səkkizlik say sisteminin bazis rəqəmlərinin triadalarla yazılışına baxaq:

0	1	2	3	4	5	6	7
000	001	010	011	100	101	110	111

Səkkizlik say sistemində verilmiş ixtiyari 67_8 ədədinin triadalarla istifadə etməklə ikilik-səkkizlik say sistemində yazmaq:

$$67_8=110\ 111_{2-8}$$

İndi həmin ədədi ikilik say sisteminə çevirək:

$$67_8=6 \cdot 8^1+7 \cdot 8^0=48+7=55$$

Buradan

$$55_{10}=1 \cdot 2^5+1 \cdot 2^4+0 \cdot 2^3+1 \cdot 2^2+1 \cdot 2^1+1 \cdot 2^0=110111_2$$

alınır. Deməli

$$110111_{2-8}=67_8=55_{10}=110111_2$$

Yəni səkkizlik sistemində verilmiş müəyyən eyni bir ədədin ikilik-səkkizlik yazılışı onun ikilik yazılışı ilə üst-üstə düşür.

İndi isə onaltılıq say sistemində verilmiş ədəd üçün həmin əməliyyatları təkrar edək və ləvə onaltılıq say sisteminin bazis rəqəmlərinin uyğun tetradalarını yazaq:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	A	B	C	D	E	F
0001	0010	0011	0100	0101	0110	0111	1000	1001	1010	1011	1100	1101	1110	1111

İndi A_{16} ədədinin ikilik-onaltılıq və ikilik yazılışlarına baxaq:

$$A_{16}=10100100_{2-16}$$

$$A_{16}=A \cdot 16^1+4 \cdot 16^0=10 \cdot 16+4=164_{10}$$

$$164_{10}=1 \cdot 2^7+0 \cdot 2^6+1 \cdot 2^5+0 \cdot 2^4+0 \cdot 2^3+1 \cdot 2^2+0 \cdot 2^1+0 \cdot 2^0=10100100_2$$

Deməli,

$$10100100_{2-16}=A_{16}=164_{10}=10100100_2$$

Beləliklə, səkkizlik və onaltılıq say sisteminin bu xassəsi ədədlərin səkkizlik say sistemindən ikilik say sisteminə və tərsinə, eyni zamanda onaltılıq say sistemindən ikilik say sisteminə və tərsinə çevirməsi prosesini çox asanlaşdırır. Yəni bundan sonra səkkizlik say sistemində verilən ədədi ikilik say sisteminə çevirərkən sadəcə olaraq heç bir hesablama aparmadan hər bir rəqəmin əvəzinə ona uyğun triadanı mexaniki olaraq yazmaq kifayətdir. İkilik say sistemindən səkkizlik say sisteminə keçmək üçün isə ikilikdə verilən ədəddə sağdan sola triadalar ayrılır və hər triadaya uyğun gələn səkkizlik rəqəm yerinə yazılır. Eyni əməliyyat onaltılıq say sistemində verilmiş ədədin ikilik say sisteminə və tərsinə çevrilməsi prosesində də olduğu kimi yerinə yetirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi biz onluq say sistemində işləməyə vərmiş etmişik, kompüterlərin işi isə ikilik say sisteminə əsaslanır. Ona görə də ədədlərin bir say sistemindən digərinə çevrilməsi, o cümlədən onluq say sistemindən digəq say sisteminlərinə və tərsinə çevrilməsi ehtiyacı yaranır.

Yuxarıda verilmiş ayrılışları yada salsaq aydın olur ki, əsası $p>1$ olan hər hansı ədədi onluq say sisteminə çevirmək üçün sadəcə uyğun çoxhəddlinin qiymətini hesablamaq lazımdır. Dahadoğrusu verilən ədədin p -nin dərəcələrinə görə ayrılışı yazılır və alınmış çoxhəddlinin həddləri hesablanaraq cəmlənir.

Məsələn,

$$5761_8=5 \cdot 8^3+7 \cdot 8^2+6 \cdot 8^1+1 \cdot 8^0=3057_{10}$$

$$AF_{16}=10 \cdot 16^1+15 \cdot 16^0+4 \cdot 16^{-1}=175,25_{10}$$

İndi isə onluq say sistemindən əsası $p>1$ olan sistemə keçid qaydasına baxaq.

Onluq say sistemində verilmiş hər hansı ədəd p -yə bölünür və qalıq qeyd olunur. Əgər qismətdə p və ya p -dən böyük ədəd alınarsa, onda bu dəfə alınmış qismət p -yə bölünür və yenə qalıqla alınan qiymət qeyd olunur. Beləliklə bu proses p -dən kiçik rəqəm alınana qədər hər dəfə qalıqla qeyd olunmaqla davam etdirilir. Nəhayət qismətdən başlayaraq axırdan əvvələ doğru istiqamətdə bütün qeyd olunmuş qalıqların ardıcıl yazılışı axtarılan ədədi verir [2].

Misal 1.1. Onluq say sistemində verilmiş 2036 ədədini səkkizlik say sisteminə çevirək.

$$2036 \div 8$$

$$\underline{16} \quad 254 \div 8$$

$$43 \quad \underline{24} \quad 31 \div 8$$

$$\underline{40} \quad 14 \quad \underline{24} \quad 3$$

$$36 \quad \underline{8} \quad 7$$

$\frac{32}{4}$ 6 oxunuş istiqaməti

Deməli $2036_{10}=3764_8$

Yuxarıda göstəriləni kimi kompüterə daxil edilən informasiya verilənlər və ya verilənlər yığını adlanır. EHM-ə daxil edilmiş verilənlər yaddaş qurğusunda yerləşdirilir. Yuxarıda göstəriləni kimi məzmunundan asılı olmayaraq maşına daxil edilən informasiya yaddaşa vahid standart formada –bir və sıfırlar ardıcılığı şəklində yazılır. Digər tərəfdən maşının yaddaşı oyuqlara bölünür, başqa sözlə desək, yaddaş oyuqlardan ibarətdir. Oyuqda qeyd olunmuş uzunluqlu istənilən ikilik rəqəmlər ardıcılığı saxlanıla bilər. Belə ardıcılığa maşın sözü deyilir. Maşın sözünün uzunluğu EHM-in konstruksiyasından asılıdır.

Məlum olduğu kimi kompüterin mühüm komponenti olan prosessor da yaddaş qurğusu kimi oyuqlardan ibarətdir. Ancaq bu oyuqlarda verilənlər saxlanılmır, emal olunur. Prosessorun oyuqları registrlər adlandırılırlar. Registrlər müxtəlif mərtəbəli olurlar. Məsələn, səkkiz mərtəbəli registrlərdə 8 bit, yəni bir bayt informasiya, onaltı mərtəbəli registrlərdə isə iki bayt həcmində informasiya yerləşir. İki bayt birlikdə bir söz adlanır. 32 mərtəbəli registrlərdə 4 bayt (ikiqat söz) yerləşir.

Bir qayda olaraq prosessor operativ yaddaşa əlaqəli işləyir. Odur ki, prosessordan operativ yaddaşa iki ötürücü xətt keçir ki, bunlara da şinlər deyilir. Bu şinlərdən biri ünvan şini adlanır. Bu şində çıxışların sayı nə qədər çox olarsa, onda prosessorda bir o qədər çox yaddaş oyuğu ilə əlaqələndirilə bilər. İkinci şin verilənlər şini adlanır. Əgər şin 16 çıxışdan ibarətdirsə, onda prosessor bir dəfəyə 16 bit və ya 2 bayt qəbul edir. Pentium prosessoru 64 mərtəbəli şinlə işləyir və bir dəfəyə 8 bayt qəbul edir. Verilənlər şini iki istiqamətli, onunla prosessor yaddaşdan yalnız verilənləri qəbul etmir, həm də emalın nəticələrini müvəqqəti saxlamaq üçün geriye-yaddaşa ötürülür [3].

Qeyd edək ki, operativ yaddaş qurğusu sadəcə olaraq elektron mikrosxemlərdən ibarətdir və informasiya burada yaddaş oyuqlarında saxlanılır. Hər bir oyuqda bir bayt verilənlər yerləşə bilər. Hər bir oyuğun isə ünvanı var. Buna oyuğun nömrəsi də demək olar, ona görə də belə oyuqları həm də ünvan oyuqları adlandırırlar.

Verilənlər operativ yaddaşa baytlarla saxlanılır və operativ yaddaşa saxlanılan baytların sayı onun həcmindən asılıdır. Operativ yaddaşın həcmi kilobaytlarla (kb) və ya megabaytlarla (mb) ölçülür [3].

Bəs maşın sözünün məzmunu nədən ibarət ola bilər? Bu, hesablamalarda iştirak edən ədədlər, müxtəlif simvollar, həmçinin EHM-in özünün müəyyən məsələnin həlli üçün nəzərdə tutulan təlimatlar ardıcılığı, yəni, müxtəlif təyinatlı proqramlar ola bilər.

Hesablama xarakterli məsələlərdə EHM maşın sözü ədəd kimi qəbul edərək onun üzərində əməliyyatlar aparır. EHM üçün ədəd xüsusi növ maşın sözüdür. Tam və həqiqi ədədlər yaddaş oyuğunda iki müxtəlif formada saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Novruzova X.T., İnformatikanın tədrisi metodikası. (1-4-cü siniflər). Dərs vəsaiti. Bakı. 2017. ADPU-nəş. 152 səh.
2. Pələngov Ə.Q., Abdullayeva M. İnformatikanın tədrisi metodikası. I hissə, ADPU, 2012.
3. Лапчик, М.П. Теория и методика обучения информатике [Текст]: учебник / [М.П. Лапчик, И.Г. Семакин, Е.К. Хеннер, М.И. Рагулина и др.]; под. ред. М.П. Лапчика. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 592 с.
4. Семакин, И.Г. Информатика и ИКТ [Текст]: учебник 7 класса/ И.Г. Семакин, Л.А. Залогова, С.В. Русаков, Л.В. Шестакова. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 167 с.

GENETİK ALQORİTMLƏRLƏ ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARINDA TÖVSIYƏ SİSTEMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Fidan NAĞIYEVA

naghiyeva.fidan.ilkin.2023@unec.edu.az
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Bu tezisdə genetik alqoritmlərin tövsiyə sistemlərində tətbiqi araşdırılmışdır. Elektron ticarət platformalarında istifadəçilərə fərdiləşdirilmiş məhsul tövsiyələri vermək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Klassik məzmun əsaslı və kollaborativ tövsiyə sistemləri effektiv olsa da, bəzi hallarda, xüsusilə də soyuq başlanğıc problemi və fərdiləşdirmə məhdudiyyətləri səbəbindən optimal nəticələr verə bilmir. Burada genetik alqoritmlərin bu problemləri həll etmək üçün necə istifadə oluna biləcəyi araşdırılmışdır. MovieLens Tag Genome verilənlər toplusundan istifadə edilərək, genetik alqoritm vasitəsilə az tanınmış, lakin istifadəçiyə uyğun olan filmlərin tövsiyəsi həyata keçirilmişdir. Alqoritm mutasiya, çarpazlaşma və seçim operatorları vasitəsilə optimallaşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, genetik alqoritmlər klassik metodlardan fərqli olaraq daha az məşhur filmləri də tövsiyə edə bilir və fərdiləşdirilmiş tövsiyələr təqdim edə bilir.

Açar sözlər: Genetik Alqoritmlər, Tövsiyə Sistemləri, Elektron Ticarət, Maşın Öyrənməsi, Süni İntellekt, Soyuq Start Problemi

Giriş

Müasir elektron ticarət platformaları istifadəçilərə optimal məhsul seçimində kömək etmək üçün müxtəlif tövsiyə sistemlərindən istifadə edirlər. Bu tövsiyə sistemlərinin effektivliyini artırmaq üçün maşın öyrənməsi və süni intellekt metodlarından geniş istifadə olunur. Genetik alqoritmlər isə bu sahədə innovativ yanaşma təklif edərək daha dəqiq və fərdiləşdirilmiş tövsiyələr verə bilər. Bu tezis, genetik alqoritmlərdən istifadə edərək elektron ticarətdə tövsiyə sistemlərinin optimallaşdırılması yollarını araşdırır. Tövsiyə sistemləri müasir elektron ticarət platformalarının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Ricci, Rokach və Shapira (2015) tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən, məzmun əsaslı və kollaborativ filtrasiya metodları tövsiyə sistemlərinin əsasını təşkil edir. Bununla yanaşı, Burke (2002) tərəfindən təqdim olunan hibrid sistemlər fərqli yanaşmaların birləşməsi ilə daha dəqiq tövsiyələr təqdim edə bilər.

Genetik alqoritmlər isə tövsiyə sistemlərində yeni optimallaşdırma imkanları təklif edir. Goldberg və Holland (1988) tərəfindən təklif olunan genetik alqoritmlər maşın öyrənməsində effektiv axtarış və optimallaşdırma üçün istifadə olunmuşdur. Koren, Bell və Volinsky (2009) matris faktorizasiyası metodları ilə tövsiyə sistemlərində optimallaşdırma aparmış və bu sahədə mühüm yeniliklər təqdim etmişdir. Eyni zamanda, Salakhutdinov və Mnih (2007) ehtimal əsaslı matris faktorizasiyası metodunu inkişaf etdirərək genetik alqoritmlərlə birgə istifadəsini tədqiq etmişdir.

Bu tədqiqatlar göstərir ki, genetik alqoritmlər tövsiyə sistemlərinin daha çevik və adaptiv olmasını təmin edə bilər. Xüsusilə soyuq başlanğıc problemi və az tanınmış məhsulların tövsiyəsi məsələsində effektivlik artırıla bilər. Gələcək tədqiqatlar bu yanaşmaların real tətbiqlərdə daha geniş miqyasda sınaqdan keçirilməsinə yönəlməlidir.

Tövsiyə sistemləri əsasən üç əsas yanaşmaya bölünür:

1. Məzmun əsaslı filtrasiya - İstifadəçinin əvvəlki seçimlərinə əsasən oxşar məhsullar tövsiyə edilir.
2. Kollaborativ filtrasiya - Digər istifadəçilərin seçimlərinə əsaslanaraq tövsiyələr təqdim edilir.
3. Hibrid yanaşmalar - Hər iki üsulun birləşməsi ilə daha dəqiq nəticələr əldə edilir.

Genetik alqoritmlər tövsiyə sistemlərinə yeni yanaşma gətirərək, adaptiv və daha çevik tövsiyələr vermək üçün optimallaşdırma metodları təqdim edir.

Burada genetik alqoritmlərlə işləyən bir tövsiyə sisteminin qurulması üçün aşağıdakı addımlar həyata keçirilmişdir:

- Verilənlərin seçilməsi - “MovieLens Tag Genome” verilənlər toplusundan istifadə edilmişdir.
- Verilənlərin hazırlanması - Filmlər və onların xüsusiyyətləri (tag-lar) analiz edilmişdir.
- Genetik Alqoritmın tətbiqi:
 - Xromosomlar - Hər bir məhsul bir fərd kimi modelləşdirilmişdir.
 - Fitnes funksiyası - İstifadəçi seçimlərinə ən uyğun məhsulların təyin olunması.
 - Seçim, çarpazlaşma və mutasiya - Ən uyğun fərdlərin seçilməsi və yeni fərdlərin yaradılması.

Aşağıdakı Python kodu genetik alqoritmədən istifadə edərək az tanınmış, lakin istifadəçiyə uyğun olan filmləri tapmaq üçün istifadə olunmuşdur:

Burada populyarlıq səviyyəsi təyin edilir. 1000-dən az populyarlığa sahib filmlər “az tanınmış” hesab olunur. Sonra, hər bir film üçün uyğunluq matrisini qurur. Əgər hansısa film üçün tag uyğunluğu yoxdursa, 0 dəyəri ilə əvəz edilir.

Genetik alqoritm üçün əsas parametrlər təyin olunur:

- Populyasiya ölçüsü (50 fərd)
- Nəsillərin sayı (100 iterasiya)
- Mutasiya ehtimalı (0.1)
- Seçim dərəcəsi (0.5)

```
def fitness(individual, user_preferences):
    return np.sum(individual * user_preferences)

def create_population(size, num_features):
    return np.random.rand(size, num_features)

def select_population(population, fitness_scores):
    sorted_indices = np.argsort(fitness_scores)[::-1]
    return population[sorted_indices[:int(SELECTION_RATE * len(population))]]

def crossover(parent1, parent2):
    point = np.random.randint(1, len(parent1) - 1)
    return np.concatenate((parent1[:point], parent2[point:]))

def mutate(individual):
    if np.random.rand() < MUTATION_RATE:
        mutation_index = np.random.randint(len(individual))
        individual[mutation_index] = np.random.rand()
    return individual
```

Burada funksiya filmin istifadəçinin seçimlərinə uyğunluğunu ölçür. Nə qədər yüksək

```
tags_dict = dict(zip(tags_df["TagID"], tags_df["Tag"]))
POPULARITY_THRESHOLD = 1000
product_tags_matrix = tag_relevance_df.pivot(index="MovieID", columns="TagID",
                                              values="Relevance").fillna(0)

POPULATION_SIZE = 50
GENERATIONS = 100
MUTATION_RATE = 0.1
SELECTION_RATE = 0.5
```

nəticə alsın, bir o qədər yaxşı uyğun gəlir. Daha sonra, ilkin populyasiyanı yaradılır. Hər fərd təsadüfi seçilmiş xüsusiyyətlərə malikdir. Sonrakı funksiyada fitnes dəyərlərinə görə ən uyğun fərdlər seçilir. Seçim prosesi daha güclü fərdləri saxlamaq üçün istifadə olunur.

Daha sonra valideynlər arasında genetik məlumat mübadiləsi edərək yeni fərd yaradır. Çarpazlaşma nöqtəsi təsadüfi seçilir. Bu hissə fərdlərə kiçik təsadüfi dəyişikliklər tətbiq edir. Mutasiya müxtəliflik yaratmaq üçün vacibdir.

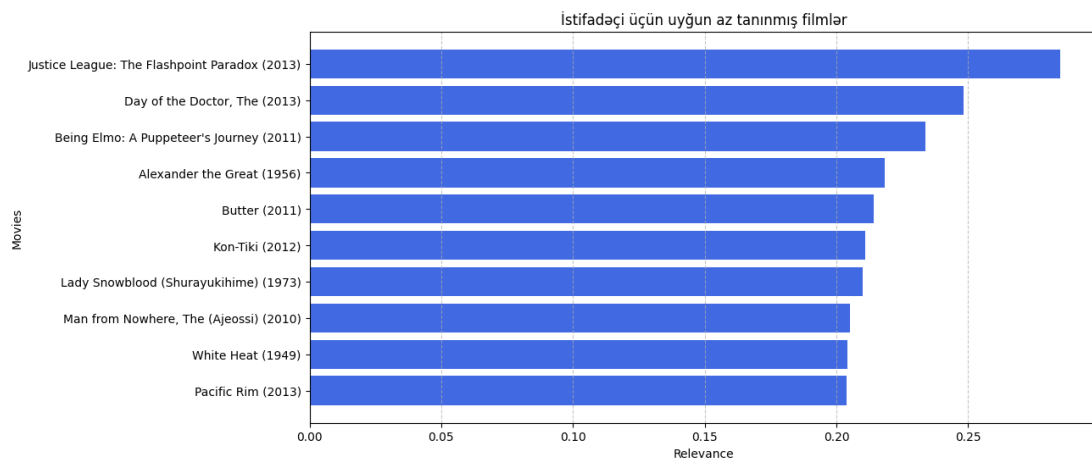
```
def genetic_algorithm(user_preferences):
    num_features = product_tags_matrix.shape[1]
    population = create_population(POPULATION_SIZE, num_features)

    for _ in range(GENERATIONS):
        fitness_scores = np.array([fitness(ind, user_preferences) for ind in population])
        selected_population = select_population(population, fitness_scores)
        new_population = [mutate(crossover(selected_population[np.random.choice(len(selected_population))],
                                         selected_population[np.random.choice(len(selected_population))]))
                          for _ in range(POPULATION_SIZE)]
        population = np.array(new_population)

    return population[np.argmax([fitness(ind, user_preferences) for ind in population])]
```

Bu hissə genetik alqoritmin əsas işləmə prosesini həyata keçirir:

- İlkin populyasiya yaradılır.
- Nəsillər boyunca seçim, çarpazlaşma və mutasiya tətbiq edilir.
- Ən yaxşı fərd (optimal tövsiyə) təyin edilir.

Klassik tövsiyə sistemləri yeni istifadəçilər və az məlumat olan məhsullar üçün tövsiyə verməkdə çətinlik çəkir. Bu problem soyuq başlanğıc problemi adlanır.

Genetik alqoritmlərin tətbiqi bu problemi həll etməyə kömək edir:

- Yeni istifadəçilər üçün tövsiyələr verilə bilər - Alqoritm əvvəlki məlumatlara bağlı olmadan istifadəçi üçün uyğun olan tag-ları müəyyən edib uyğun filmləri tapır. Beləliklə də, soyuq başlanğıc problemini həll edir.

- Az tanınmış filmlər də tövsiyə oluna bilər - Ənənəvi sistemlərdə yalnız populyar filmlər tövsiyə edildiyi halda, genetik alqoritm relevance dəyərlərinə əsasən daha fərdiləşdirilmiş seçimlər edə bilər.

Nəticə

Genetik Alqoritmlərin tətbiqi nəticəsində, tövsiyə olunan məhsulların uyğunluq səviyyəsi

artırılmış və daha dəqiq fərdiləşdirilmiş tövsiyələr əldə edilmişdir. İstifadəçi seçimləri ilə ən uyğun gələn məhsullar müəyyən edilmiş və sistemin effektivliyi ənənəvi metodlarla müqayisə edilmişdir.

Qrafik vizualizasiyalar sayəsində genetik alqoritm yalnız məşhur məhsulları deyil, həm də az tanınmış, lakin istifadəçiyə uyğun məhsulları tövsiyə etdiyi sübut edilmişdir. Beləliklə, bu yanaşma həm istifadəçilər üçün fərdi tövsiyələr təqdim edə bilər, həm də platforma üçün daha geniş məhsul çeşidliliyini təşviq edir.

Bu tezisdə genetik alqoritmlərin tövsiyə sistemlərində tətbiqi uğurla həyata keçirilmiş və effektiv nəticələr əldə edilmişdir. Gələcəkdə bu metod müxtəlif elektron ticarət platformalarına tətbiq edilə bilər və daha mürəkkəb model ilə optimallaşdırıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ricci, F., Rokach, L., & Shapira, B. (2015). *Recommender systems handbook* (2nd ed.). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-7637-6>
2. Goldberg, D. E. (1989). *Genetic algorithms in search, optimization, and machine learning*. Addison-Wesley.
3. Burke, R. (2002). Hybrid recommender systems: Survey and experiments. *User Modeling and User-Adapted Interaction*, 12(4), 331–370. <https://doi.org/10.1023/A:1021240730564>
4. Koren, Y., Bell, R., & Volinsky, C. (2009). Matrix factorization techniques for recommender systems. *Computer*, 42(8), 30–37. <https://doi.org/10.1109/MC.2009.263>
5. Salakhutdinov, R., & Mnih, A. (2007). Probabilistic matrix factorization. *Advances in Neural Information Processing Systems (NIPS)*, 20, 1257–1264.
6. Mitchell, M. (1998). *An introduction to genetic algorithms*. MIT Press.
7. Sarwar, B. M., Karypis, G., Konstan, J. A., & Riedl, J. (2001). Item-based collaborative filtering recommendation algorithms. *Proceedings of the 10th International Conference on World Wide Web*, 285–295. <https://doi.org/10.1145/371920.372071>
8. Melville, P., & Sindhvani, V. (2010). Recommender systems. *Encyclopedia of Machine Learning*, 829–838. Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-30164-8_701
9. Wang, H., Huang, H., & Tan, A.-H. (2014). Genetic-based recommender system for personalized service selection. *Proceedings of the 2014 IEEE Congress on Evolutionary Computation (CEC)*, 3128–3135. <https://doi.org/10.1109/CEC.2014.6900582>
10. Zhang, S., Yao, L., Sun, A., & Tay, Y. (2019). Deep learning-based recommender system: A survey and new perspectives. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 52(1), 1–38. <https://doi.org/10.1145/3285029>
11. He, X., Liao, L., Zhang, H., Nie, L., Hu, X., & Chua, T.-S. (2017). Neural collaborative filtering. *Proceedings of the 26th International Conference on World Wide Web*, 173–182. <https://doi.org/10.1145/3038912.3052569>
12. Jannach, D., & Adomavicius, G. (2016). Recommendation-based decision support: Challenges and future research directions. *Electronic Commerce Research and Applications*, 18, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2016.07.002>
13. Gao, H., Wang, H., & Wang, X. (2022). A hybrid genetic algorithm-based collaborative filtering approach for recommender systems. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 75, 1–25. <https://doi.org/10.1613/jair.1.13536>
14. Sun, Z., Wu, Z., Zhang, L., & Gao, S. (2023). Reinforcement learning-enhanced genetic

algorithm for adaptive recommendation systems. *IEEE Transactions on Neural Networks and Learning Systems*, 1–15. <https://doi.org/10.1109/TNNLS.2023.3280456>

SUMMARY

This thesis explores the application of genetic algorithms in recommendation systems. Various methods are used to provide personalized product recommendations to users on e-commerce platforms. While traditional content-based and collaborative filtering recommendation systems are effective, they may not always yield optimal results, particularly due to the cold start problem and personalization limitations. This study investigates how genetic algorithms can be utilized to overcome these challenges. Using the MovieLens Tag Genome dataset, a genetic algorithm was applied to recommend lesser-known yet relevant movies to users. The algorithm was optimized through mutation, crossover, and selection operators. The results demonstrate that, unlike traditional methods, genetic algorithms can recommend less popular movies while still providing personalized recommendations.

Keywords: Genetic Algorithms, Recommendation Systems, E-Commerce, Machine Learning, Artificial Intelligence, Cold Start Problem

РЕЗЮМЕ

В данной работе исследуется применение генетических алгоритмов в рекомендательных системах. Для предоставления персонализированных рекомендаций пользователям на платформах электронной коммерции используются различные методы. Хотя классические рекомендательные системы на основе контента и коллаборативной фильтрации эффективны, в некоторых случаях они не дают оптимальных результатов, особенно из-за проблемы холодного старта и ограничений персонализации. В этом исследовании рассматривается, как генетические алгоритмы могут использоваться для решения этих проблем. Используя набор данных MovieLens Tag Genome, был применен генетический алгоритм для рекомендации менее известных, но релевантных фильмов пользователям. Алгоритм был оптимизирован с помощью операторов мутации, кроссинговера и селекции. Результаты показывают, что, в отличие от традиционных методов, генетические алгоритмы способны рекомендовать менее популярные фильмы, обеспечивая при этом персонализированные рекомендации.

Ключевые слова: Генетические алгоритмы, рекомендательные системы, электронная коммерция, машинное обучение, искусственный интеллект, проблема холодного старта

BİZNES TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ: QABAQCIL KİBER MÜDAFİƏ STRATEGİYALARI ÜÇÜN SÜNİ İNTELLEKT VƏ BLOKÇEYNDƏN İSTİFADƏ

Elvin MURADZADƏ
elvin.muradzada@mdu.edu.az

Gülüstan QASIMOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Şiddətlənən kibertəhlükələr fonunda müəssisələr güclü müdafiə strategiyalarına ehtiyac duyur. Bu məqalə süni intellekt (AI) və blokçeyn texnologiyasının təhlükəsizliyi artırmaqda qarşılıqlı potensialını araşdırır. AI geniş həcmdə məlumatı təhlil edərək anomal halları aşkar edir və hücum ehtimalını əvvəlcədən proqnozlaşdırır. Eyni zamanda, blokçeyn mərkəzsiz quruluşu sayəsində məlumatların dəyişdirilməsini çətinləşdirir və şəffaflığı təmin edir. Bu iki texnologiyanın birləşməsi müəssisələrə yalnız mövcud təhlükələrə qarşı dayanmaq deyil, həm də yeni riskləri qabaqlamaq imkanı yaradır. Belə yanaşma əməliyyatların dayanıqlığını artırır və məlumat təhlükəsizliyini təmin edərək etimadı gücləndirir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, AI və blokçeynin birgə istifadəsi müasir kibertəhlükələrə qarşı effektiv müdafiə mexanizmi formalaşdırmaq üçün vacibdir.

Açar sözlər: Kibertəhlükəsizlik, süni intellekt, Blokçeyn, biznes Təhlükəsizliyi, təhdidlərin aşkarlanması

Giriş

Müasir rəqəmsal mühitdə bizneslər texnologiyadan geniş istifadə etdikcə kiberhücumların hədəfinə çevrilirlər. Mürəkkəb kiberhücumların artması məlumat sızmaları, maliyyə itkiləri və nüfuz zədələnməsi kimi ciddi risklər yaradır. Buna görə də, təşkilatlar ənənəvi təhlükəsizlik tədbirlərini aşan hərtərəfli kibermüdafiə strategiyaları tətbiq etməlidirlər.

Süni İntellekt (AI) kibertəhlükəsizlik sahəsində güclü vasitəyə çevrilərək təhlükələrin aşkarlanması, cavablandırılması və qarşısının alınmasını xeyli təkmilləşdirib. Maşın öyrənməsi və data analitikası vasitəsilə AI real vaxtda böyük həcmdə məlumatları təhlil edərək anormal davranışları aşkar edə və mümkün hücumları əvvəlcədən müəyyən edə bilər. Bu yanaşma təşkilatlara zəiflikləri vaxtında aradan qaldırmağa imkan yaradır. AI həmçinin təhlükələrə avtomatik cavab verərək onların təsirini minimuma endirir və daim yenilənən təhdidlərə uyğunlaşır.

Digər tərəfdən, blokçeyn texnologiyası məlumat bütövlüyünü və təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün effektiv həll təqdim edir. Mərkəzləşdirilməmiş reyestr sisteminə əsaslanan blokçeyn əməliyyatların şəffaf şəkildə qeydə alınmasını və razılıq olmadan dəyişdirilməməsini təmin edir. Kriptoqrafik şifrələmə və intellekt alqoritmləri kimi təhlükəsizlik mexanizmləri məlumatların təhlükəsiz saxlanması və saxtakarlıq risklərinin qarşısının alınmasına kömək edir. AI və blokçeynin birləşməsi kibermüdafiə mexanizmlərini daha da gücləndirə bilər. AI blokçeyndə qeydə alınan məlumatları təhlil edərək real vaxtda təhdidləri qiymətləndirə və anomaliyaları aşkarlaya bilər. Bu yanaşma təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirməklə yanaşı, əməliyyatların və məlumat axınının bütövlüyünü qoruyaraq maraqlı tərəflər arasında etibar artırır.

Bundan əlavə, global miqyasda məlumat mühafizəsinə dair tənzimləyici tələblər sərtləşdikcə təşkilatlar uyğunluq qaydalarına əməl etməyə və eyni zamanda güclü təhlükəsizlik tədbirləri görməyə məcbur olurlar. AI və blokçeynin integrasiyası məlumatların avtomatik monitorinqi və hesabatlılığını təmin edərək, təşkilatların bu standartlara daha səmərəli əməl etməsinə kömək edə bilər.

Biznes təhlükəsizliyində yeni dövr. Siber təhlükəsizlik daim inkişaf edir və süni intellekt (AI) ilə blokçeyn texnologiyasının integrasiyası bu sahədə yeni müdafiə strategiyalarını gücləndirir. Ənənəvi metodlar tez dəyişən kiberhücumlara qarşı yetərsiz qalır, lakin AI böyük məlumatları analiz

edərək anomaliyaları aşkar edir və təhlükələrə proaktiv yanaşmanı mümkün edir. Tədqiqatlar göstərir ki, AI əsaslı sistemlər təhlükələrin aşkarlanma və reaksiya müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, eyni zamanda yeni hücum vektorlarına uyğunlaşaraq effektivliyini artırır.

Blokçeyn texnologiyası isə mərkəzsizləşdirilmiş və dəyişdirilməsi mümkün olmayan məlumat bazası təqdim edərək, məlumatların bütövlüyünü və şəffaflığını qoruyur. Bu yanaşma maliyyə əməliyyatları, şəxsiyyətin doğrulanması və tədarük zənciri kimi sahələrdə fırıldaqçılıq risklərini azaldır. AI və blokçeynin birləşməsi kibertəhlükəsizlik üçün güclü bir müdafiə mexanizmi yaradır. AI blokçeyn əməliyyatlarını izləyərək anomaliyaları müəyyən edə bilər, ağıllı müqavilələr isə təhlükəsizlik protokollarını avtomatlaşdıraraq insan xətalarını minimuma endirir. Lakin bu texnologiyaların tətbiqi məxfilik, tənzimləmə və etik məsələlər baxımından müəyyən çətinliklər yaradır.

Süni intellekt və blokçeyn: kibertəhlükəsizlikdə yeni həllər. Süni İntellekt (AI) və blokçeyn texnologiyasının integrasiyası biznes təhlükəsizliyini gücləndirərək təhlükələrin aşkarlanma və cavablandırılma müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. AI, istifadəçi davranışlarını və şəbəkə trafikini təhlil edərək potensial hücumları erkən aşkar edir, bu da təhlükəsizlik insidentlərinin sayını və təsirini azaldır. Bu yanaşma həssas məlumatların qorunmasını təmin edərək müştəri və tərəfdaşlar arasında etibar artırır. Blokçeyn texnologiyası isə məlumatların bütövlüyünü və şəffaflığını qorumaqla fırıldaqçılıq və saxtakarlığın qarşısını alır. Məlumatların dəyişdirilməsinin qeyri-mümkün olması onu maliyyə, səhiyyə və tədarük zənciri kimi sahələr üçün ideal edir. Bundan əlavə, blokçeyn əməliyyatlarının izlənilə bilməsi əməliyyat səmərəliliyini artırır və tənzimləyici standartlara uyğunluğu asanlaşdırır. Bu iki texnologiyanın birləşməsi kibertəhlükəsizlik çərçivələrini gücləndirir. AI blokçeyn əməliyyatlarını izləyərək şübhəli fəaliyyətləri aşkar edə bilər və ağıllı müqavilələr təhlükəsizlik protokollarını avtomatlaşdıraraq əməliyyatların effektivliyini artırır. Bununla belə, AI və blokçeynin tətbiqi məxfilik, tənzimləmə və etik məsələləri də ön plana çıxarır.

Bu texnologiyaların tam potensialını dəyərləndirmək üçün təşkilatlar uyğunluq və etik çərçivələri təmin etməli, həmçinin kadr hazırlığı və infrastruktur yeniləmələrinə sərmayə qoymalıdırlar. Kibertəhlükəsizlik mühiti inkişaf etdikcə, davamlı araşdırma və uyğunlaşma bu intellekt texnologiyaların səmərəli istifadəsi üçün vacib olacaq.

Gələcək kibertəhlükəsizlik strategiyalarının formalaşdırılması. Kibertəhlükələrin mürəkkəbləşməsi fonunda süni intellekt (AI) və blokçeyn texnologiyasının integrasiyası kiber təhlükəsizlik strategiyalarına yön verəcək. Süni intellektin inkişaf edən alqoritmləri təhlükələri daha erkən aşkar edəcək, dərin öyrənmə və neyron şəbəkələr vasitəsilə həm strukturlaşdırılmış, həm də qeyri-strukturlaşdırılmış məlumatları analiz edəcək. Bu, kibertəhlükələrin qarşısını almaqda mühüm rol oynayacaq. Blokçeyn texnologiyası isə mərkəzsizləşdirilmiş strukturu sayəsində təhlükəsizlik risklərini azaldacaq. Şəffaflıq və hesabatlılığı artıraraq, şəxsiyyət idarəetməsi, təhlükəsiz səsvermə və tədarük zəncirinin izlənməsi kimi sahələrdə geniş tətbiq ediləcək. AI və blokçeynin integrasiyası ağıllı müqavilələrin icrasını və əməliyyatların real vaxtda auditini mümkün edəcək, bu da təhlükəsizlik çərçivəsini gücləndirəcək.

Eyni zamanda, inkişaf edən tənzimləmə mühiti təşkilatları innovasiyadan geri tötələcək uyğunlaşmağa məcbur edəcək. Blokçeyn vasitəsilə məlumat istifadəsinin izlənməsi və şəffaf audit mexanizmləri bu prosesdə vacib rol oynayacaq. DeFi kimi mərkəzsiz maliyyə platformalarının yüksəlişi həm yeni imkanlar, həm də təhlükəsizlik çağırışları yaradacaq, buna görə də bu sahədə ixtisaslaşmış AI alətləri inkişaf etdirilməlidir. Kiber təhlükəsizlikdə qlobal əməkdaşlıq da mühüm rol oynayacaq. Təşkilatlar, hökumətlər və kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri arasında məlumat və təcrübə mübadiləsi kibertəhlükələrə qarşı dayanıqlılığı artıracaq. Bundan əlavə, AI və blokçeyn texnologiyalarının geniş yayılması etik məsələləri gündəmə gətirəcək. AI-nin qərar qəbul etmə prosesində şəffaflığın təmin edilməsi və müstəqil sistemlərin etik çərçivədə idarə olunması təşkilatların prioritetlərindən biri olmalıdır.

Nəticə

Süni İntellect (AI) və blockchain texnologiyasının integrasiyası müasir kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Kiber təhdidlər getdikcə mürəkkəbləşdiyi üçün təşkilatlar həssas məlumatları qorumaq və əməliyyat bütövlüyünü təmin etmək üçün zəiflikləri vaxtında aşkar edib onlara effektiv cavab verməlidirlər. Süni İntellect böyük məlumat massivlərini təhlil edərək anomaliyaları müəyyənləşdirməyə, potensial təhlükələri erkən aşkar etməyə və təhlükəsizlik tədbirlərini proaktiv şəkildə həyata keçirməyə imkan yaradır. Digər tərəfdən, blockchain texnologiyası məlumatların dəyişdirilməz və şəffaf şəkildə saxlanmasını təmin edərək kibertəhlükəsizlik üçün güclü bir çərçivə yaradır. Onun mərkəzləşdirilməmiş strukturu, ənənəvi mərkəzləşdirilmiş məlumat saxlama modelləri ilə əlaqəli riskləri azaldır və kibercinayətkarların məlumatlara müdaxiləsini çətinləşdirir. Bu texnologiyanın tətbiqi, xüsusilə maliyyə, səhiyyə və logistika kimi həssas sahələrdə məlumatların təhlükəsizliyini və etibarlılığını artırır. Süni intellektin analitik imkanlarını təhlükəsiz blockchain arxitekturası ilə birləşdirməklə təşkilatlar yalnız mövcud təhdidləri aradan qaldırmaqla kifayətlənməyib, həm də gələcək riskləri proqnozlaşdıraraq kibertəhlükəsizlik strategiyalarını daha çevik və İntellect halı gətirə bilirlər. Bununla yanaşı, bu texnologiyaların tətbiqi zamanı məlumat məxfiliyi, uyğunluq və etik məsələlər də diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Kibertəhlükəsizliyin gələcəyi davamlı yeniliklər və fərqli sektorlar arasında əməkdaşlıqdan asılı olacaqdır. Süni İntellect və blockchain texnologiyalarının sinergetik istifadəsi təşkilatların təhlükəsizlik sistemlərini daha dayanıqlı etməsinə və daim dəyişən kiber təhdidlərə qarşı adaptasiya olmasına imkan verəcəkdir. Bu cür proaktiv yanaşma yalnız təşkilatların təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmir, eyni zamanda onların rəqəmsal ekosistemlərdə davamlı inkişafını və istehlakçıların etibarını qorumaq qabiliyyətini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. R. Ə. Əmiraslanova, (2023). "Süni İntellektin Tətbiqilə İnformasiya Təhlükəsizliyi Risklərinin Qiymətləndirilməsi Metodikası." *Azerbaijan Journal of High Performance Computing*, cild 5, fəsil 2, səh. 50–54. DOI: 10.36719/2663-4619/79/50-54.
2. Əliquliyev, R., Cəfərov, Y., Yusifov, F., & Qurbanova, Ə. (2018). Elektron milli dövlət: Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı üçün imkanlar və çağırışlar. *İnformasiya Təhlükəsizliyinin Aktual Multidissiplinar Elmi-Praktiki Problemləri Konfransı materialları*, (səh. 45-52).
3. Mingəçevir Dövlət Universiteti. (2024). Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023–2027-ci illər üçün Strategiyası. Mingəçevir Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, (səh. 12-38)
4. Asfour, H. K., & Haddad, S. I. (2014). The Impact of Mobile Banking on Enhancing Customers' E-Satisfaction: An Empirical Study on Commercial Banks in Jordan. *International Business Research*, 7(10), 1–25. <https://doi.org/10.5539/ibr.v7n10p145>
5. Greenbaum, S. I., Thakor, A. V., & Boot, A. W. A. (2019). The Future. In S. I. Greenbaum, A. V. Thakor, & A. W. A. Boot (Eds.), *Contemporary Financial Intermediation* (4th ed., pp. 443-453). Academic Press.
6. Rodrigues, L. F., Oliveira, A., & Costa, C. J. (2016). Does ease-of-use contribute to the perception of enjoyment? A case of gamification in e-banking. *Computers in Human Behavior*, 61, 114–126. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.03.015>

SUMMARY

Amid escalating cyber threats, enterprises require robust defense strategies. This article explores the combined potential of artificial intelligence (AI) and blockchain technology in enhancing security. AI analyzes vast amounts of data to detect anomalies and predict potential attacks in advance. Meanwhile, blockchain's decentralized structure makes data modification difficult and ensures transparency. The integration of these technologies enables businesses not only to withstand existing threats but also to anticipate emerging risks. Such an approach enhances operational resilience, ensures data security, and strengthens trust. Research findings indicate that the joint use of AI and blockchain is essential for establishing an effective defense mechanism against modern cyber threats.

Keywords: Cybersecurity, Artificial Intelligence, Blockchain, Business Security, Threat Detection

RƏQƏMSAL DÜNYA: KRİPTOQRAFIYA İLƏ MƏLUMATIN QORUNMASI

Həsən HƏSƏNLİ

Lalə TALİBOVA

lailatlbv23@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə rəqəmsal dövrdə məlumatların qorunmasında kriptografiyanın rolunu yeni bir yanaşma ilə araşdırır. Artan məlumat həcmi və mürəkkəbləşən təhlükələr fonunda kriptografiya təkcə təhlükəsizlik vasitəsi kimi deyil, həm də şəxsi və korporativ məlumatların idarə edilməsində əsas strateji alət kimi təqdim olunur. Məqalə simmetrik və asimmetrik şifrələmənin, çoxfaktorlu autentifikasiyanın və rəqəmsal imzaların məlumatların icazəsiz əldə olunmasının qarşısını necə aldığını təhlil edir. Həmçinin, kvant kompüterlərinin gətirə biləcəyi yeni risklərə qarşı kriptografiyanın necə uyğunlaşa biləcəyi və blokçeyn texnologiyasının mərkəzsizləşdirilmiş təhlükəsizlik sistemlərində tətbiqi kimi yeniliklər müzakirə edilir. Bu kontekstdə rəqəmsal dünyada kriptografiyanın inkişafı, yalnız məlumatların qorunması üçün deyil, eyni zamanda təhlükəsiz gələcəyin təmin edilməsi üçün vacib bir amil kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: kriptografiya, kvant komputer, blokçeyn texnologiyası, məlumat, texnologiya

Giriş

Rəqəmsal dünyada məlumat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi getdikcə daha vacib mövzuya çevrilir, çünki şəxsi məlumatlardan maliyyə əməliyyatlarına qədər bir çox həssas informasiya kiber təhdidlərə məruz qalır. Bu sahədə əsas vasitə sayılan kriptografiya, məlumatların icazəsiz əldə edilməsinin və dəyişdirilməsinin qarşısını almaq üçün mürəkkəb şifrələmə texnologiyalarından istifadə edir. Məlumatın məxfiliyini, bütövlüyünü və doğruluğunu təmin edən kriptografiya, simmetrik və asimmetrik şifrələmə üsulları ilə geniş tətbiq olunur. Simmetrik şifrələmə məlumatları bir açarla qoruyur, sadə və sürətli olsa da, açarların təhlükəsiz paylaşılması məsələsi ilə üzləşir. Asimmetrik şifrələmə isə iki fərqli açarla — özəl və açıq açarlarla işləyərək daha təhlükəsiz şifrələmə təklif edir. Rəqəmsal imzalar isə məlumatın mənbəyini və bütövlüyünü təsdiq etmək üçün istifadə edilir, beləliklə məlumatın dəyişdirilmədiyini sübut edir və onun etibarlılığını qoruyur. Eyni zamanda, çoxfaktorlu autentifikasiya (MFA) və şifrsiz autentifikasiya metodları istifadəçi hesablarının təhlükəsizliyini artırır və məlumatlara girişin daha etibarlı olmasını təmin edir. Kriptografiya, müasir həyatın ayrılmaz bir hissəsi halına gəlib və hər gün istifadə etdiyimiz bir çox texnologiyada məlumat təhlükəsizliyini təmin edir. Hər hansı bir şəxs, onlayn mühitdə məlumatlarını qorumaq, şəxsi məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək və elektron əməliyyatların etibarlı olmasını təmin etmək məqsədilə kriptografiyanı gündəlik həyatında görmədən istifadə edir. Onlayn bankçılıq və maliyyə əməliyyatları, kriptografiyanın ən çox istifadə edildiyi sahələrdəndir. İnternet üzərindən bank hesabına daxil olarkən və ya onlayn alış-veriş edərkən, kriptografik alqoritmlər məlumatları şifrələyir və bu məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir. SSL/TLS protokolları sayəsində, istifadəçi ilə server arasındakı məlumat mübadiləsi şifrələnir, beləliklə şəxsi və maliyyə məlumatlarının oğurlanması və ya dəyişdirilməsi mümkünsüz olur.

Kriptografiya həmçinin şəxsiyyət doğrulama proseslərində mühüm rol oynayır. Hər gün istifadə etdiyimiz şifrələr, PIN kodlar, biometrik məlumatlar (barmaq izi, üz tanıma) və digər təhlükəsizlik metodları kriptografik texnologiyaların bir hissəsidir. Ağıllı telefonlarımızda və kompüterlərimizdə

saxladığımız məlumatlar da şifrələnir və bu məlumatların icazəsiz əldə edilməsi çətinləşdirilir. Şifrələmə vasitəsilə cihazlar itirildikdə belə, şəxsi məlumatlar qorunmuş olur.

Blokçeyn texnologiyası da rəqəmsal təhlükəsizlik sahəsində inqilabi yenilik kimi qəbul edilir. Blokçeyn, ardıcıl məlumat bloklarından ibarət bir bazadır və hər bir blok özündən əvvəlki bloka bağlı olaraq formalaşır, bu isə məlumatların dəyişdirilməsinin qarşısını alır. Blokçeyndə hər bir əməliyyat kriptografik olaraq təsdiqlənir və istifadəçilər arasında etibar artırır. Blokçeyn, mərkəzləşdirilməmiş bir sistemdə məlumatları təhlükəsiz saxlamaq, şəffaflıq yaratmaq və mərkəzləşmiş idarəetmə qurumuna ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün unikal bir həll kimi qəbul olunur. Blokçeyn xüsusilə maliyyə sektorunda, rəqəmsal aktivlərin qorunması, müqavilələrin avtomatlaşdırılması və şəxsiyyət doğrulama sahələrində geniş tətbiq olunur. Blokçeynin təməlini təşkil edən bu təhlükəsizlik xüsusiyyətləri onu gələcəkdə rəqəmsal dünyada etibarlı məlumat mübadiləsinin əsası kimi önə çıxarır.

Ancaq müasir rəqəmsal təhlükəsizliyə təhdid olan yeni texnologiyalar da yaranır. Kvant kompüterləri bu təhdidlərin ən böyüyü kimi qəbul olunur, çünki ənənəvi kompüterlərdən fərqli olaraq, kvant kompüterləri məlumatları inanılmaz sürətlə emal edə bilər. Kvant kompüterləri, klassik şifrələmə metodlarını qısa zamanda sındırmaq qabiliyyətinə malikdir; xüsusilə RSA və ECC kimi asimmetrik şifrələmə üsulları kvant texnologiyaları qarşısında zəif qala bilər. Bu səbəbdən, kriptografiya sahəsində kvant-resistant, yəni kvant kompüterlərinə davamlı olan yeni alqoritmlərin inkişafı böyük əhəmiyyət daşıyır.

Şəkil 1.1. *Kvant kompüterlər*

Kvant-resistant kriptografiya, gələcəkdə məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kvant kompüterlərinin potensial təhlükələrinə qarşı dayanıqlı olacaq üsullar yaratmağa yönəlmişdir. Bu yeni yanaşma kriptografiyanın gələcəkdə rəqəmsal təhlükəsizlikdəki rolunu daha da gücləndirəcək və məlumatların qorunmasında mühüm bir mərhələ yaradacaqdır.

Kvant kompüterlərinin başqa bir mühüm tətbiq sahəsi süni intellektin inkişafıdır. Kvant maşın öyrənməsi və kvant optimallaşdırma metodları, süni intellektin daha sürətli və daha dəqiq işləməsini təmin edə bilər. Böyük verilənlər üzərindəki hesablama gücünün artırılması, süni intellektin daha kompleks məsələləri həll etməsini və daha doğru nəticələr çıxarmasını mümkün edəcək. Bu isə müxtəlif sənayelərdə, o cümlədən tibbdə, avtomatlaşdırılmış sistemlərdə və maliyyə sahələrində mühüm irəliləyişlərə gətirib çıxara bilər.

Lakin bu texnologiyanın geniş yayılması və istifadəyə verilməsi üçün bir sıra çətinliklər və texniki maneələr mövcuddur. Kvant kompüterlərinin gələcəkdə həyatımıza təsir etməsi, həmçinin təhlükəsizlik, etik və tənzimləmə məsələlərinin düzgün şəkildə həll olunmasından asılı olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kriptoqrafiya və şəbəkə təhlükəsizliyi” - R. Ələkbərov
2. “İnformasiya təhlükəsizliyi və şəbəkə mühafizəsi” - F. Məmmədov
3. “Криптография: теория и практика” - В. Шнайер (Bruce Schneier)
4. “Современные методы криптографической защиты информации” - В. В. Горев
5. “Основы криптографии и теории защиты информации” - А. В. Левин
6. “Криптографические протоколы” - А. В. Соловьев

SUMMARY

This article explores the role of cryptography in safeguarding information in the digital age with a fresh perspective. Against the backdrop of increasing data volumes and evolving threats, cryptography is presented not only as a tool for security but also as a key strategic instrument for managing personal and corporate data. The article analyzes how symmetric and asymmetric encryption, multi-factor authentication, and digital signatures prevent unauthorized access to information. Additionally, it discusses innovations such as how cryptography can adapt to new risks posed by quantum computing and the application of blockchain technology in decentralized security systems. In this context, the development of cryptography in the digital world is assessed as a critical factor not only for protecting data but also for ensuring a secure future.

Keywords: quantum computing, blockchain technology, data, technology

MƏKTƏBLİLƏRİN TƏDRİSİNDƏ INNOVATİV TEKNOLOGİYALAR VƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Fəridə ƏHMƏDOVA
fariguliyeva@gmail.com

Mirzə Nazim XANCAN
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat müasir dövrdə cəmiyyətin yeni təhsil texnologiyalarına olan tələbatını və tədris prosesinin inkişaf etdirilməsi yollarını araşdırır. Məqalədə ali təhsil müəssisələrində şəbəkə və mobil texnologiyaların tələbə hazırlığında tətbiq imkanları müzakirə edilir. Şəbəkə və mobil texnologiyaların tərifləri təqdim olunur, onların struktur və funksional xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu texnologiyaların tədris prosesinin yenilənməsi və tələbələrin marağının artırılmasında necə istifadə edilə biləcəyi göstərilir.

Şəbəkə və mobil texnologiyalar tədris materiallarına daha asan və çevik çıxış, distant təhsil və interaktiv öyrənmə mühitinin yaradılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, onların effektiv tətbiqi üçün müvafiq təşkilati və pedaqoji tələblərin nəzərə alınması vacibdir. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı, tədris metodlarının adaptasiyası və tələbə mərkəzli yanaşma bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin rəqəmsal transformasiyası müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, innovativ və çevik tədris mühitinin formalaşmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *şəbəkə texnologiyaları, mobil texnologiyalar, tədris prosesi, elektron təhsil mühiti, interaktiv əlaqə*

Giriş

Müasir dövrdə fasiləsiz öyrənmə tələbi, həyatda uğur qazanmağın əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Təhsilin məqsədi rəqabətə davamlı şəxsiyyət yetişdirməkdir, bu da elektron təhsil mühitində uğur qazanmağa imkan verir [6]. Tədris metodlarının müasir trendlərə uyğun olması vacibdir. Bu səbəbdən FSES, elektron təhsil və məsafədən təhsil daxil olmaqla, müasir pedaqoji texnologiyalar sistemini təyin edir [1].

Bu texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi tələbələrin təhsil keyfiyyətini, onların öz-özünə təhsilə marağını artırmaq və davamlı öyrənməyə diqqəti yönəltmək məqsədi daşıyır.

Təhsildə şəbəkə texnologiyaları

Hazırda tədris prosesində müxtəlif tədris vasitələrindən istifadə edilir. Bu məqalə, tədris vasitələrinin – avadanlıq, tədris əyani vəsaitləri, kompüterlər, informasiya və telekommunikasiya şəbəkələri, audiovizual materiallar, eləcə də elektron təhsil və məlumat resurslarının təhsil proqramlarının şəbəkə formatında təşkili üçün necə dəstək verdiyini araşdırır. Rusiya Federasiyasının “Təhsil haqqında” qanunun 15-ci maddəsinə əsasən, bu format tələbələrə müxtəlif təhsil təşkilatlarının, hətta xarici təşkilatların resurslarından istifadə edərək təhsil proqramlarını mənimsəmə imkanını yaradır.

Şəbəkə texnologiyaları müxtəlif mənbələrə əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

Şəbəkə əməliyyatını təmin edən standart protokollarla yanaşı, proqram və texniki dəstək dəsti [10];

Məlumatların toplanması, saxlanması, ötürülməsi və işlənməsi ilə əlaqəli texnologiyalar

Kompüter şəbəkələrinin istifadəsi ilə tədris prosesinin təşkili və tələbələrin müstəqil işi [7].

Şəbəkə texnologiyaları təhsilə yanaşmanı dəyişdirir və fərdlərin mədəni və təhsil səviyyələrini ömür boyu inkişaf etdirmək ehtiyacını təmin edir. Tədris prosesində şəbəkə texnologiyalarının istifadəsinin təmin etdiyi imkanlar aşağıdakılardır:

Tələbələr təhsil resurslarına yalnız dərs vaxtı deyil, onlara uyğun olan istənilən vaxtda çıxış

edə bilirlər.

İstifadəçi ilə interaktiv əlaqə qurulur və tədris məzmunu, metodları və sürəti tələbənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır ki, bu da tələbənin vaxt və enerjisini effektiv idarə etməsinə imkan yaradır.

Kompüter texnologiyalarının inkişafı sayəsində tələbələr təhsil resurslarına masaüstü kompüterlərdən başqa mobil cihazlardan, məsələn, telefon və planşetlərdən də daxil ola bilirlər.

Tələbənin tədris prosesində fəal və müstəqil iştirakçı olmasına şərait yaradılır, idrakı inkişaf edir və motivasiyası artır.

Qrafik təsvirlər, animasiyalar və videolardan istifadə edilərək, təhsil məlumatlarının anlaşılan və aydın qavrayışı təmin olunur, bu da yaradıcı düşüncənin inkişafına dəstək verir.

Şəbəkə texnologiyaları tədris prosesinin müxtəlif komponentlərində – mühazirələr, seminarlar, laboratoriya işləri və nəzarət sistemi daxil olmaqla – geniş tətbiq olunur. Bu texnologiyalar tələbələrin fərqli müstəqil idrak fəaliyyətlərini həyata keçirməyə, müəllim ilə operativ və sistemli qarşılıqlı əlaqə qurmağa və qrup işi ilə bağlı təcrübələrini zənginləşdirməyə imkan yaradır. Tədris prosesində şəbəkə texnologiyalarından istifadənin təhsildə canlanmaya səbəb olan aspektləri bunlardır [5]:

Psixoloji uyğunluq : tələbənin motivasiyasına və öyrənilən mövzuya münasibətinə təsir etməklə yanaşı, onun şəbəkə texnologiyalarından istifadə etməyə hazırlığını formalaşdırır.

Pedoqoji uyğunluq: Şəbəkə texnologiyalarının sinifdə istifadəsinin tələblərə uyğun olması və effektiv tətbiq edilməsi vacibdir.

Metodik uyğunluq: Şəbəkə texnologiyalarının dərslərdə səmərəli istifadəsi üçün, bu texnologiyaların tələb olunan tapşırıqların seçilməsi və materialın metodik cəhətdən düzgün təqdimatında istifadə edilməsi önəmlidir.

Təşkilati uyğunluq: Dərs prosesinin məqsəduyğun planlanması və tələbələrin müstəqil işinin və ev tapşırıqlarının təşkil edilməsi vacibdir.

Təhsildə mobil texnologiyalar

Təhsildə mobil texnologiyaların əhəmiyyəti, bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı və cəmiyyətin müasir təhsildə texnologiyalara olan tələblərinin artması ilə bağlıdır. Mobil multimedia xidmətləri, mobil internet və yayım texnologiyalarının inkişafı mobil öyrənməni birbaşa dəstəkləyir. Bu texnologiyalar, müasir insanın təhsilinə yeni keyfiyyət qazandıraraq daim məlumat əldə etməyə imkan verir və tələbənin vaxt və məkan məhdudiyyətindən asılı olmadan öyrənməsinə şərait yaradır. Bu, tələbələr üçün informasiya cəmiyyətinin inkişafında yeni bir öyrənmə mühiti yaradır.

Mobil öyrənmə anlayışı: "Mobil öyrənmə" (m-Learning və ya m-öyrənmə) anlayışına yerli və beynəlxalq mənbələrdə müxtəlif cür tərif verilir. Bu təriflər iki əsas istiqamətə bölünür: birinci istiqamət mobil öyrənmə vasitələrinin proqram və avadanlıq xüsusiyyətlərinə yönəlir, ikincisi isə mobil texnologiyaların didaktik və metodik imkanlarına diqqət yetirir.

Mobil öyrənmə: Tələbələrin fərdi cihazlarına (noutbuk, cib kompüterləri və ya mobil telefon) biliklərin ötürülməsi yolu ilə həyata keçirilən uzaqdan təhsil növüdür [3];

Tələbənin yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq mobil cihazlarla (smartfon, planşet və s.) həyata keçirilən e-öyrənmədir [2];

Zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan, xüsusi proqramlar vasitəsilə həyata keçirilən e-öyrənmə növüdür.

Mobil texnologiyaların (daşınabilən kompüterlər, MP3 pleyerlər, smartfonlar və s.) vasitəsi ilə öyrənmə prosesini dəstəkləyən müasir bir üsuldur [11].

Mobil öyrənmənin əsas xüsusiyyəti, "istənilən məkanda və zamanda" tətbiq oluna bilməsidir. Bu hərəkətilik xüsusiyyəti, daşınan mobil cihazlarla təmin edilir. Birinci istiqamət, mobil cihazların texniki xüsusiyyətlərini açıqlasa da, didaktik və metodik aspektləri əhatə etmir; lakin bu xüsusiyyətlər, mobil öyrənməni digər e-öyrənmə növlərindən fərqləndirir. İkinci istiqamət isə mobil öyrənmənin didaktik və metodik tərəflərinə fokuslanır; burada təhsil proseslərinin səmərəliliyi, keyfiyyəti və müxtəlifliyini artırmaq hədəflənir.

Federal Dövlət Təhsil Standartlarına (FSES) görə, elektron təhsil mühitində təhsil çevik olmalı

və tələbələrin informasiya cəmiyyətində yaşamağına kömək etməlidir. Bu kontekstdə mobil öyrənmə, FSES hədəflərinə çatmaq üçün həm bir vasitə, həm də bir şərt kimi qiymətləndirilə bilər.

Mobil cihazlar, ənənəvi təhsildə olan təşkilati məhdudiyyətləri aradan qaldırır və təhsil alətlərinin funksionallığını itirmədən hər an elektron təhsil mühitinə çıxış təmin edir. Təhsil tələbənin boş vaxtına uyğun şəkildə həyata keçirilir və tələbənin fərdi ehtiyaclarına uyğun olaraq tənzimlənir. Bu cür təhsil, tələbəyə lazımi məlumatı istədiyi zaman əldə etməyə imkan verir və onun motivasiyasını artıraraq öyrənmə müddətini daha da artırmaqla bilər.

Mobil cihazların üstünlüyü onların kiçik ölçülü olması və istənilən yerdən internetə qoşulmaq imkanı təmin etməsidir [4].

Elektron təhsil mühitində bir neçə nəfər eyni zamanda işləyərkən şəbəkədə birlikdə işləmək mümkündür. Üstəlik, mobil öyrənmə çərçivəsində tələbələrə müəllimlər, digər tələbələr və müxtəlif bilik və fəaliyyət sahələri üzrə mütəxəssislər də daxil olmaqla təhsil icmalarında sıx ünsiyyət imkanı verilir.

Şəbəkə və mobil texnologiyalarının təhsildə tətbiqi öyrənmə prosesinin mövcudluğunu, fərdiləşdirilməsini, canlandırılmasını və görmə qabiliyyətinin artırılmasını təmin edir. Mobil texnologiyalar tələbənin məkandan və zamandan asılı olmadan daim informasiya əldə etməsini təmin edir. Mobil texnologiyaların proqram-texniki komponentlərini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, mobil təlim şəbəkə resurslarından və internetdən istifadəyə əsaslanır. Yəni mobil texnologiyalar şəbəkə texnologiyalarının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Şəbəkə və mobil təlim texnologiyalarının əsas üstünlükləri bunlardır:

Təhsil imkanlarının genişlənməsi və bütün tələbələr üçün bərabər çıxış imkanının təmin edilməsi, xüsusi təhsil ehtiyacları və fərdi imkanların müxtəlifliyinin nəzərə alınması;

İstənilən vaxt və məkanda öyrənmə imkanı, ehtiyac olan məlumatlara dərhal çıxış;

Fərdi öyrənmə və diaqnostikanın təmin edilməsi, tələbələrin şəxsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, fərdi təhsil məkanının yaradılması;

Tədqiqat və tədris fəaliyyətində əlavə funksiyalara, müxtəlif sensorlara malik cihazlardan istifadə;

Davamlı öyrənmə üçün kompetensiyaların inkişafı; şagird və müəllimlər arasında yeni təhsil icmalarının formalaşması, onlayn və oflayn ünsiyyət imkanı

Təlim prosesində şəbəkə və mobil texnologiyalardan istifadə öyrənmənin davamlılığını təmin edir, öyrənməni hər kəs üçün əlçatan bir vasitəyə çevirir və bu texnologiyalarla işləmək bacarığı olan tələbələr müasir cəmiyyətə daha uyğun və rəqabətqabiliyyətli olurlar. Bundan əlavə, şəbəkə və mobil texnologiyalar ənənəvi təhsilin populyar alternativinə çevrilir və yeni tədris fənləri üçün təhsil məzmununun yaradılmasına əsas yaradır.

Nəticə

Beləliklə, təhsildə şəbəkə və mobil texnologiyalardan istifadə ali təhsil müəssisələrinin gələcəkdə inkişaf edəcəyi əsas sahələrdən biridir və yeni elektron təhsil mühitinin formalaşmasına yardım edir, öyrənməni daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa şərait yaradır. Şəbəkə və mobil təlim texnologiyalarının metodlarının işlənilib hazırlanması adaptiv və fərdiləşdirilmiş təlim mühitlərinin yaradılmasına, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqənin möhkəmlənməsinə, eləcə də onların motivasiyasının artırılmasına kömək edəcək. Yeni standartlara keçid isə zamanla e-öyrənmə və mobil təlim üçün zəruri bacarıqların inkişafını və ömür boyu öyrənməyə dəstək verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Federal Dövlət Təhsil Standartlarının Portalı (2017): <http://fgosvo.ru/fgosvo/92/91/4>.
2. GOST R 52653-2006. Təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları: terminlər və anlayışlar (2007). Moskva, 12 səh.
3. Golitsyna, I.N. (2011). Mobil Təlim Təhsildə Yeni Texnologiya kimi. Təhsil Texnologiyası.
4. Kuklev, (2010). Açıq Distant Təhsildə Mobil Tədris Sisteminin formalaşması. Ulyanovsk, 46 s.
5. Oxota, D. (2015). Şəbəkə Texnologiyaları Ünsiyyət və Yaradıcılıq Bacarıqlarının İnkişafı Vəsiti kimi.
6. Patarakin, E. (2018). Birgə Şəbəkə Fəaliyyətinin təlimat dizaynı. İzdatelskiye Resheniya, 310 s.
7. Semenova, D.A. (2017). Müasir tədris prosesində şəbəkə və multimedia texnologiyaları.
8. Titova, S.V. (2012). Bu gün Mobil Öyrənmə: Strategiyalar və Perspektivlər. Moskva Universitetinin Xəbərləri.
9. Toktarova V., Blagova A., Filatova A., Kuzmin N. (2015). Mobil Öyrənmənin dizaynı və həyata keçirilməsi.
10. Yerli Şəbəkələrin Şəbəkə Texnologiyaları (2017): http://www.lessons-tva.info/edu/telecom/loc/m1t5_3loc.html.
11. YUNESKO. Mobil öyrənmə (2017): <https://en.unesco.org/themes/ict-education/mobile-learning>.

SUMMARY

This study examines the need of modern society for new educational technologies and ways to develop the educational process. The article examines the possibilities of using network and mobile technologies in teaching students in higher education institutions. Definitions of network and mobile technologies are presented, their structural and functional characteristics are analyzed. It is shown how these technologies can be used to update the educational process and increase student interest. Network and mobile technologies provide easier and more flexible access to educational materials, distance learning and the creation of an interactive learning environment. At the same time, it is important to take into account the relevant organizational and pedagogical requirements for their effective use. In this area, professional training of teachers, adaptation of teaching methods and a student-centered approach are important. Digital transformation of education creates conditions for the formation of an innovative and flexible learning environment that meets the requirements of modern society.

Keywords: network technologies, mobile technologies, educational process, e-learning environment, interactive communication

OPTİMALLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİNİN KOMPUTER VASİTƏSİLƏ HƏLLİ PROBLEMI

Günay HƏSƏNOVA
gunhva14@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Hesablama optimallaşdırması mürəkkəb problemlərin həlli üçün geniş tətbiq sahəsinə malik olsa da, bir sıra çətinliklər və məhdudiyyətlərlə üzləşir. Alqoritmik mürəkkəblilik, yüksək hesablama xərcləri, məhdudiyyətlərin idarə edilməsi, yerli optimumlara ilişmə, ölçü partlaması və etik məsələlər bu problemlər arasındadır. NP-mürəkkəb problemlər dəqiq həllərin tapılmasını çətinləşdirir və yalnız təxmini yanaşmalar mümkün olur. Eyni zamanda, yüksək hesablama xərcləri və resurs məhdudiyyətləri böyük miqyaslı problemlərin həllini məhdudlaşdırır. Məhdudiyyətlərin idarə edilməsi, dəyişən şərtlərə uyğunlaşma və dinamik optimallaşdırma problemlərin səmərəli həllini çətinləşdirir. Yerli optimumlara ilişmə problemi isə qlobal həllərin tapılmasını məhdudlaşdırır. Ölçü partlaması, dəyişənlərin və axtarış sahəsinin sürətli artımı ilə əlaqədar olaraq ənənəvi metodların effektivliyini azaldır. Bundan əlavə, etik məsələlər, optimallaşdırma alqoritmlərinin qərar qəbul etmə sistemlərində qərəz yaratması riskini artırır. Bu problemlərin həlli üçün kvant hesablama, süni intellekt və hibrid metodların inkişafı böyük əhəmiyyət daşıyır. Gələcək tədqiqatlar daha effektiv və uyğunlaşan optimallaşdırma metodlarının işlənilib hazırlanmasına yönəlcəkdir.

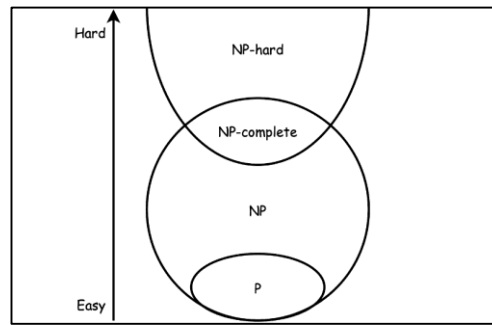
Açar sözlər: Hesablama optimallaşdırması, alqoritmik mürəkkəblilik, alqoritmlər, optimallaşdırma

Giriş

Hesablama optimallaşdırması müxtəlif elmi, mühəndislik və sənaye tətbiqlərində həlledici rol oynayır. Bu, hesablama üsullarından istifadə etməklə mümkün alternativlər dəstindən mümkün olan ən yaxşı həlli tapmağı əhatə edir. Bununla belə, kompüterlərdən istifadə edərək optimallaşdırma problemlərinin həlli bir sıra çətinliklər və məhdudiyyətlər təqdim edir. Bu çətinliklər alqoritmik mürəkkəblilik, hesablama resursları, problem məhdudiyyətləri və real dünyada tətbiq oluna bilməsi səbəbindən yaranır [1].

Alqoritmik mürəkkəblilik. Hesablama optimallaşdırmasının əsas çətinliklərindən biri optimallaşdırma alqoritmlərinin mürəkkəbliyidir. Bir çox real dünya optimallaşdırma problemləri NP-mürəkkəb (Şəkil 1) kateqoriyasına daxildir, yəni dəqiq həllin tapılması praktiki olaraq qeyri-mümkün qədər çox hesablama vaxtı tələb edir. Genetik Alqoritmlər (GA), Simulyasiya Edilmiş Sönmə (SA) və Hissəcik Dəstəsi Optimallaşdırma (PSO) kimi alqoritmlər yaxın həllər təqdim edə bilsə də, onlar çox vaxt yaxınlaşma sürəti və dəqiqlik baxımından çətinliklərlə üzləşirlər [1].

Bundan əlavə, bəzi problemlər performansını artırmaq üçün bir neçə texnikanı birləşdirən hibrid alqoritmlər tələb edir. Məsələn, təkamül alqoritmlərinin dərin öyrənmə metodları ilə birləşdirilməsi effektivliyi artırırsa da, bu, həm də alqoritmik mürəkkəbliyi və tətbiqetmə çətinliklərini artırır. Bu alqoritmlərin düzgün tənzimlənməsi üçün sahəyə xas biliklərin tələb olunması optimallaşdırmanı daha da çətinləşdirir. Çoxməqsədli optimallaşdırma isə əlavə problemlər yaradır və müxtəlif məqsədləri tarazlaşdırmaq üçün Pareto optimallaşdırma kimi xüsusi texnikalar tələb edir [2],

Şəkil 1.

Yüksək hesablama xərcləri. Optimallaşdırma probl tapşırıqlarını emləri tez-tez böyük verilənlər toplusunu və çox sayda dəyişəni əhatə edir ki, bu da yüksək hesablama xərclərinə səbəb olur. Əhəmiyyətli hesablama gücü və yaddaş tələb olunması böyük miqyaslı problemlərin real vaxt rejimində həllini çətinləşdirir. Paralel hesablama və bulud əsaslı həllərdəki irəliləyişlərə baxmayaraq, resurslara çox tələbkər optimallaşdırma problemləri ciddi problem olaraq qalır. Yüksək performanslı hesablama (HPC) və GPU-lardan istifadə optimallaşdırma yaxşılaşdırsa da, bu texnologiyalar bütün tədqiqatçılar və təşkilatlar üçün əlçatan deyil. Bundan əlavə, böyük optimallaşdırma tapşırıqlarının işlədilməsinə sərf olunan enerji və əməliyyat xərcləri iqtisadi və ekoloji problemlər yaradır. Kvant hesablama sahəsindəki yeni nailiyyətlər hesablama xərclərini azaltmaq potensialına malik olsa da, bu texnologiyaların praktik istifadəsi hələ erkən mərhələdədir [3].

Məhdudiyyətlərin idarə edilməsi. Real dünya optimallaşdırma problemləri çoxsaylı məhdudiyyətlərə malikdir, məsələn, fiziki, iqtisadi və ekoloji məhdudiyyətlər. Bu məhdudiyyətləri səmərəli şəkildə idarə edərək həllin mümkünliyünü qorumaq böyük bir çətinlik yaradır. Ənənəvi optimallaşdırma texnikalarının əksəriyyəti məhdudiyyətləri təmin etməkdə çətinlik çəkir və cəza funksiyaları və ya məhdudiyyət idarəedici təkamül alqoritmləri kimi xüsusi metodlara ehtiyac duyulur [2]. Bundan başqa, dinamik dəyişən məhdudiyyətlər əlavə çətinliklər yaradır. Məsələn, təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasında gecikmələr, qiymət dalğalanmaları və resurs çatışmazlığı zamanla dəyişə bilər və statik optimallaşdırma modelləri bu vəziyyətlərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir. Tədqiqatçılar bu problemi həll etmək üçün dinamik uyğunlaşan məhdudiyyət idarəetmə texnikalarını araşdırırlar [4].

Yerli optimumlar və yaxınlaşma problemləri. Hesablama optimallaşdırılmasında əsas məhdudiyyətlərdən biri də yerli optimum problemidir. Bir çox optimallaşdırma alqoritmləri, xüsusən də gradient əsaslı olanlar, ən yaxşı həlli tapmaq əvəzinə yerli optimal həllə ilişib qala bilərlər. Simulyasiya edilmiş bitmə və genetik alqoritmlər kimi metaheuristik yanaşmalar bu problemi aşmağa çalışır, lakin onların performansı əsasən parametrlərin düzgün tənzimlənməsindən asılıdır. Çoxbaşlanğıclı metodlar, adaptiv öyrənmə strategiyaları və sürü intellekti kimi texnikalar qlobal optimuma yaxınlaşmanı yaxşılaşdırmaq üçün inkişaf etdirilir. Lakin tədqiqatçılar hələ də axtarış (yeni həllərin tapılması) və istismar (məlum həllərin təkmilləşdirilməsi) arasında tarazlığı qorumağın yollarını axtarırlar [3].

Miqyaslanabilirlik və miqyasla bağlı problemlər. Optimallaşdırma problemləri mürəkkəbləşdikcə onların ölçüsü və dəyişən sayı artır. Yüksək ölçülü optimallaşdırma problemləri "yüksək həddə ölçü" kimi tanınan çətinliklə üzləşir, burada axtarış sahəsi eksponensial şəkildə böyüyür və tam axtarış metodları qeyri-praktik olur. Bunu həlli yolu ölçülülüyün azaldılması və surroqat modelləşdirmə kimi effektiv texnikalar tələb olunur. Paralel işləmə optimallaşdırma tapşırıqlarının miqyasını artırmağa kömək edə bilər, lakin effektiv məlumat bölgüsü və iş yükünün balanslaşdırılması açıq problem olaraq qalır [2].

Etik və praktiki məsələlər. Hesablama optimallaşdırılmasında texniki məhdudiyyətlərlə yanaşı,

etik problemlər də mövcuddur. Məsələn, süni intellekt və qərar qəbul edən sistemlərdə optimallaşdırma modelləri müəyyən qərəzlərə malik ola bilər. İşə qəbul alqoritmlərində optimallaşdırma, təlim məlumatlarında olan qərəzləri gücləndirə bilər. Optimallaşdırmada ədalət, şəffaflıq və məsuliyyətin təmin edilməsi multidissiplinar əməkdaşlıq tələb edən yeni bir çağırışdır.[1]

Gələcək istiqamətlər. Kvant hesablama gələcəkdə mürəkkəb optimallaşdırma problemlərini klassik kompüterlərə nisbətən daha sürətli həll etmək potensialına malikdir. Süni intellekt əsaslı optimallaşdırma texnikaları, xüsusilə dərin gücləndirici öyrənmədən istifadə edən yanaşmalar, dinamik və geniş miqyaslı problemlərin həllində irəliləyişlər göstərir. Açıqlana bilən süni intellekt (XAI) sahəsindəki inkişaf optimallaşdırma proseslərini daha şəffaf və başa düşülən edə bilər. Həmçinin, ənənəvi riyazi optimallaşdırmanın maşın öyrənməsi texnikaları ilə birləşdirilməsi effektivlik və dəqiqliyi artıracaq. Hesablama optimallaşdırma çoxsaylı sahələrdə mürəkkəb problemlərin həlli üçün vacibdir, lakin bir sıra çətinliklər və məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu problemlərin həlli üçün optimallaşdırma alqoritmlərinin təkmilləşdirilməsi, hesablama gücünün artırılması və uyğunlaşan metodların inkişafı tələb olunur. Gələcəkdə bu problemlərin aradan qaldırılması hesablama optimallaşdırmasını daha effektiv və geniş yayılmış hala gətirə bilər.[4]

Nəticə

Hesablama optimallaşdırması müxtəlif sahələrdə mürəkkəb problemlərin həlli üçün mühüm bir vasitə olsa da, alqoritmik mürəkkəblilik, yüksək hesablama xərcləri, məhdudiyyətlərin idarə edilməsi, yerli optimum problemləri, miqyaslanabilirlik və etik məsələlər kimi bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Bu problemlərin həlli üçün hibrid və adaptiv optimallaşdırma yanaşmalarının inkişafı, yüksək performanslı hesablama resurslarından səmərəli istifadə və etik prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. Gələcəkdə kvant hesablama və süni intellekt əsaslı metodların inkişafı optimallaşdırma proseslərini daha effektiv və əlçatan edə bilər. Bununla yanaşı, açıqlana bilən süni intellekt və dinamik uyğunlaşan texnikalar optimallaşdırma qərarlarının daha şəffaf və etibarlı olmasına kömək edəcək. Bütün bu istiqamətlərdə davam edən araşdırmalar hesablama optimallaşdırmasını daha güclü, çevik və tətbiq edilə bilən hala gətirərək, elmi və sənaye sahələrində yeni imkanlar yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Chaovalitwongse, W., Furman, K. C., & Pardalos, P. M. (Eds.). (2009). Optimization and Logistics Challenges in the Enterprise.
2. Wang, Y., & Cao, Y. (2020). Hybrid algorithms for multi-objective optimization. Applied Soft Computing
3. Deb, K. (2001). Multi-objective optimization using evolutionary algorithms. W
4. Goldberg, D. E. (1989). Genetic algorithms in search, optimization, and machine learning

SUMMARY

Although computational optimization has a wide range of applications for solving complex problems, it faces a number of challenges and limitations. Algorithmic complexity, high computational costs, constraint management, local optimum locking, size explosion, and ethical issues are among these problems. NP-hard problems make it difficult to find exact solutions, and only approximate approaches are possible. At the same time, high computational costs and resource limitations limit the solution of large-scale problems. Constraint management, adaptation to changing conditions, and dynamic optimization make it difficult to solve problems efficiently. The problem of local optimum locking limits the finding of global solutions. Size explosion reduces the effectiveness of traditional methods due to the rapid growth of variables and search space. In addition, ethical issues increase the risk that optimization algorithms introduce bias into decision-making systems. The development of quantum computing, artificial intelligence, and hybrid methods is of great importance for solving these problems. Future research will focus on developing more effective and adaptive optimization methods.

Keywords: Computational optimization, algorithmic complexity, algorithms, optimization

CIA ÜÇLÜYÜ: İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ PRİNSİPLƏRİNİN KOMPLEKS TƏDQİQATI

Kənan HÜSEYİNƏLİYEV

huseynovk89@gmail.com

Orcid ID: 0009-0007-0247-9245

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məxfilik, Bütövlük və Əlçatanlıqdan ibarət CIA üçlüyü informasiya təhlükəsizliyi üçün əsas çərçivədir. Məxfilik şifrələmə və giriş nəzarət kimi üsullar vasitəsilə həssas məlumatların yalnız səlahiyyətli şəxslər üçün əlçatan olmasını təmin edir. Bütövlük icazəsiz dəyişiklikləri aşkar etmək üçün heşinq və rəqəmsal imza kimi üsullardan istifadə edərək məlumatların dəqiqliyinə və tamlığına zəmanət verir. əlçatımlılıq, ehtiyat nüsxə və yük balans kimi strategiyalara əsaslanaraq, lazım olduqda sisemlərin və məlumatların əlçatan olmasını təmin edir. Hər bir prinsip ayrı bir rol xidmət etsə də, onlar bir-birinə bağlıdır. Birinin olmaması digərlərinə təsir edir. Təhlükəsiz və etibarlı informasiya sistemlərinin qurulması, həm məlumatların, həm də əməliyyatların davamlılığının qorunması üçün bu prinsiplər arasında tarazlığın qorunması çox vacibdir.

Açar sözlər: Açar sözlər: CIA Üçlüyü, Məxfilik, Doğruluq, Əlçatanlıq

Giriş

Məxfilik, Bütövlük və Əlçatanlıqdan ibarət CIA Üçlüyü informasiya təhlükəsizliyinin təməli kimi xidmət edir. Bu üç prinsip həssas məlumatların qorunması və təhlükəsiz sistemlərin təmin edilməsinin əsas məqsədlərini müəyyən edir. Birlikdə onlar rəqəmsal aktivləri kiberhücumlar, məlumatların pozulması kimi geniş spektrli potensial təhlükələrdən qorumaq üçün hərtərəfli təhlükəsizlik çərçivələrinin layihələşdirilməsində təşkilatlara rəhbərlik edirlər[1].

Məxfilik: Məlumatlara səlahiyyətli girişin təmin edilməsi. Məxfilik məxfi məlumatları icazəsiz girişdən qorumaq və onun yalnız müvafiq icazəsi olan şəxslər və ya sistemlər tərəfindən əlçatan olmasını təmin etmək prinsipidir. Müasir rəqəmsal əsrdə məxfiliyin qorunması şəxsi məlumatları, mülkiyyət məlumatlarını, ticarət sirlərini, əqli mülkiyyəti və digər həssas məlumat formalarını qorumaq üçün çox vacibdir. Məxfiliyin pozulması həm fiziki şəxslər, həm də təşkilatlar üçün maliyyə itkisinə, reputasiyaya zərər və hüquqi nəticələrə səbəb ola bilər[1].

Məxfiliyin təmin edilməsi üçün əsas üsullar:

1. Giriş nəzarət: Giriş nəzarət mexanizmləri sistemə və onun məlumatlarına kimin daxil ola biləcəyini tənzimləyir. Müxtəlif modellər həyata keçirilə bilər, o cümlədən:

- Rol əsaslı giriş nəzarəti (RBAC): Giriş icazələri istifadəçinin təşkilat daxilindəki roluna əsasən verilir. Məsələn, menecer giriş səviyyəli işçidən daha çox məlumat əldə edə bilər.

- Məcburi giriş nəzarəti (MAC): Bu daha məhdudlaşdırıcı model fərdi istifadəçilər tərəfindən dəyişdirilə bilməyən ciddi giriş qaydalarını müəyyən edir. Adətən yüksək təhlükəsiz mühitlərdə istifadə olunur [3].

- Discretionary Access Control (DAC): DAC sistemlərində resursun sahibi kimin ona girişi olduğunu müəyyən edir. Bu model daha çevikdir, lakin istismara qarşı daha həssasdır.

2. Doğrulama: Doğrulama məlumatlara girişə icazə verməzdən əvvəl istifadəçinin və ya sistemin şəxsiyyətinin yoxlanılması prosesidir. Ümumi üsullara aşağıdakılar daxildir:

- Parola əsaslanan identifikasiya: Doğrulamanın ən çox yayılmış forması olsa da, effektiv

olması üçün parollar güclü olmalı və müntəzəm olaraq dəyişdirilməlidir.

- Çox faktorlu autentifikasiya (MFA): MFA iki və ya daha çox yoxlama faktorunu özündə birləşdirir, məsələn, istifadəçinin bildiyi bir şey (parol), istifadəçinin sahib olduğu bir şey (smartfon və ya nişan) və ya istifadəçinin olduğu bir şey (biometrik məlumat) [2].

- Biometrik doğrulama: Bu, istifadəçinin şəxsiyyətini yoxlamaq üçün unikal fiziki xüsusiyyətlərdən (barmaq izləri, üz tanıma, iris skanları) istifadə etməyi nəzərdə tutur [3].

3. Məlumatların Şifrələnməsi: Şifrələmə məxfiliyi təmin etmək üçün ən güclü vasitələrdən biridir. O, kriptografik alqoritmlərdən istifadə edərək oxuna bilən məlumatları oxunmayan formata çevirir və icazəsiz şəxslərin onu oxuya bilməməsini təmin edir. Şifrələmənin iki əsas növü var:

- Simmetrik şifrələmə: Həm şifrələmə, həm də deşifrə üçün eyni açardan istifadə edir. Bu daha sürətlidir, lakin təhlükəsiz açar idarəetmə tələb edir [4].

- Asimmetrik şifrələmə: Açıq və gizli açar cütüyündən istifadə edir, burada açıq açar məlumatı şifrələmək üçün, şəxsi açar isə onun şifrəsini açmaq üçün istifadə olunur. Bu şifrələmə forması daha təhlükəsizdir, lakin adətən daha yavaşıdır.

4. Təhlükəsiz rabitə: SSL/TLS (Secure Sockets Layer/Nəqliyyat Layeri Təhlükəsizliyi) kimi protokollar şəbəkələr üzərindən ötürülən məlumatları tranzit zamanı şifrələməklə qorumaq üçün istifadə olunur. Bu protokollar müştərilər və serverlər arasında əlaqənin icazəsiz tərəflər tərəfindən ələ keçirilməməsi və ya pozulmamasını təmin edir [4].

5. Məlumatların maskalanması və gizlədilməsi: Məlumatların maskalanması həssas məlumatları uydurma və ya şifrələnmiş məlumatlarla əvəz edir və yalnız qismən məlumatların lazım olduğu mühitlərdə onu yararsız edir. Qarşıdurma üsulları sistemdəki real dəyərləri gizlədir, məxfiliyi təmin edir və istifadəçilərə öz tapşırıqlarını yerinə yetirməyə imkan verir [1].

Məxfiliyə təhdidlər:

1. Məlumatların pozulması: Xekləmə və ya daxili təhdidlər vasitəsilə sistemlərə icazəsiz giriş məxfiliyi pozan məlumat pozuntuları ilə nəticələnə bilər.

2. Fişinq hücumları: Fişinq kimi sosial mühəndislik taktikaları, həssas məlumatlara icazəsiz girişi təmin edərək, istifadəçiləri aldadaraq, onların icazələrini aşkar edə bilər.

3. Zəif parollar: Zəif və ya təkrar istifadə edilən parollar kimi güclü autentifikasiya mexanizmlərinin olmaması məxfi məlumatların pozulmasına səbəb ola bilər [2].

Bütövlük: məlumatların dəqiqliyi və ardıcılığının qorunması. Bütövlük, bütün həyat dövrü ərzində məlumatların düzgünlüyünün, ardıcılığının və etibarlılığının qorunmasına aiddir. bütövlüyün əsas məqsədi, səlahiyyətli istifadəçilər tərəfindən dəyişdirilmədikcə, məlumatların dəyişməz qalmasını və hər hansı icazəsiz dəyişikliklərin aşkar edilməsini təmin etməkdir. Məlumatların bütövlüyü əməliyyat səmərəliliyinin qorunması, dəqiq qərarların qəbul edilməsinin təmin edilməsi, istifadəçilərin və maraqlı tərəflərin etimadını qorumaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir [3].

Bütövlüyün təmin edilməsi üçün əsas üsullar:

1. Hashing: Hashing, daxil edilmiş məlumatlara əsaslanaraq sabit ölçülü çıxış (hesh) yaradan kriptografik funksiyadır. Daxil edilən məlumatlarda hər hansı dəyişiklik, hətta kiçik bir dəyişiklik belə, tamamilə fərqli bir hash yaradacaq və saxtakarlığı aşkar etməyi asanlaşdıracaq. Ümumi hashing alqoritmlərinə SHA-256, SHA-512 və MD5 daxildir (baxmayaraq ki, MD5 daha az təhlükəsiz hesab olunur).

2. Rəqəmsal imzalar: Rəqəmsal imzalar həm məlumatların həqiqiliyini, həm də bütövlüyünü yoxlamaq üçün asimmetrik şifrələmədən istifadə edir. Göndərən şəxsi açarı ilə imza yaratmaqla, alıcılar göndərənə açıq açarından istifadə edərək imzanı yoxlaya bilərlər. İmzalandıqdan sonra məlumatlar dəyişdirilərsə, imza etibarsız olacaq və bütövlüyün pozulduğunu göstərir [4].

3. Yoxlamalar və mesaj doğrulama kodları (MAC): Bunlar verilənlərə heş funksiyası tətbiq etməklə yaradılan dəyərlərdir və verilənlərin dəyişdirilmədiyini yoxlamaq üçün istifadə edilə bilər. Yoxlama üsulları faylların ötürülməsində və məlumatların ötürülməsində geniş istifadə olunur, MAC

isə təsdiqlənmiş rabitədə məlumatların bütövlüyünü təmin etmək üçün istifadə olunur.

4. Versiyaya nəzarət: Git və Subversion (SVN) kimi versiyaya nəzarət sistemləri proqram təminatının və sənədlərin bütövlüyünü qorumaq üçün vacibdir. Bu sistemlər zamanla fayllarda edilən dəyişiklikləri izləyir, məlumatların pozulması və ya icazəsiz dəyişikliklər baş verdikdə istifadəçilərə əvvəlki versiyalara qayıtmağa imkan verir [1][5].

5. Audit və giriş: Məlumata girişin və dəyişikliklərin davamlı monitorinqi bütövlük pozuntularını aşkar etməyə kömək edə bilər. Audit izləri şübhəli fəaliyyətləri müəyyən etmək və sistemi məlum vəziyyətə qaytarmaq üçün istifadə oluna bilən məlumatlara edilmiş dəyişikliklərin tarixi qeydini təqdim edir.

Bütövlük üçün təhdidlər:

1. Məlumatların korrupsiyaya uğraması: Məlumatların korlanması texniki təminat nasazlığı, proqram təminatı səhvləri və ya insan səhvləri səbəbindən baş verə bilər. Zədələnmiş məlumatlar qeyri-dəqiq və ya uyğunsuz ola bilər ki, bu da onun faydalılığına ziyan verir.

2. MIT hücumları: Bu hücumlarda təcavüzkar ötürülmə zamanı məlumatı ələ keçirir və dəyişdirir, onun bütövlüyünü pozur.

3. SQL Injection: Xakerlər zərərli SQL kodunu verilənlər bazasına daxil etmək, məlumatları dəyişdirmək və ya silmək üçün veb proqramlardakı boşluqlardan istifadə edə bilər [3].

Ölçətlilik: Ehtiyac olduqda məlumatların və sistemlərin əlçatan olmasını təmin etmək. Əlçatanlıq məlumat və resursların lazım olduqda səlahiyyətli istifadəçilər tərəfindən əlçatan olmasını və istifadə edilməsini təmin edir. Bu prinsip biznesin davamlılığını, istifadəçi etibarını və əməliyyat səmərəliliyini qorumaq üçün vacibdir. Sistem nasazlıqları və ya xarici pozuntular səbəbindən əlçatanlığın itirilməsi həm maliyyə, həm də reputasiya baxımından əhəmiyyətli itkilərə səbəb ola bilər [1].

Əlçatanlıq təmin etmək üçün əsas üsullar:

1. Ehtiyatlılıq və səhvlərə dözümlülük: Mövcudluq bir komponent uğursuz olsa belə mövcudluğu təmin etmək üçün serverlər, saxlama cihazları və şəbəkə əlaqələri kimi kritik sistem komponentlərinin təkrarlanması nəzərdə tutur. Səhvlərə dözümlülük mexanizmləri nasazlıqları avtomatik aşkarlayır və idarə edir, dayanma müddətini minimuma endirir. Nümunələrə RAID (Redundant Array of Independent Disk) və çox serverli arxitekturalar daxildir[5].

2. Yedəkləmə və bərpa: Daimi məlumat ehtiyat nüsxələri aparat nasazlıqları, kiberhücumlar və ya təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan məlumat itkisini bərpa etmək üçün vacibdir. Fəlakətin Bərpa Planı (DRP) fəlakətli hadisədən sonra xidmətlərin və məlumatların necə bərpa olunacağını təsvir edir. Plana aydın şəkildə müəyyən edilmiş rollar, bərpa strategiyaları və biznesin davamlılığını təmin etmək üçün prosedurlar daxil edilməlidir[5].

3. Yük balansı: Yük balansı, heç bir serverin yüklənməməsini təmin etmək üçün daxil olan şəbəkə trafikini çoxsaylı serverlər arasında paylayır. Bu, sistemin işini yaxşılaşdırır, resursdan səmərəli istifadəni təmin edir və ümumi əlçatanlığı artırır.

4. DDoS Mitigation: Paylanmış Xidmətdən imtina (DDoS) hücumları həddindən artıq miqdarda trafikə malik sistemləri yükləməyə çalışır və onları əlçatmaz edir. Bu təhlükəni azaltmaq üçün təşkilatlar trafikin süzülməsi, sürətin məhdudlaşdırılması və trafiki azaltmaq və yaymaq üçün Məzmun Çatdırılma Şəbəkələrinin (CDN) istifadəsi kimi üsullardan istifadə edirlər[5].

5. Sistemin Monitorinqi və Baxımı: Sistemin sağlamlığının, şəbəkə performansının və istifadəçi fəaliyyətinin müntəzəm monitorinqi potensial problemlərin mövcudluğa təsir etməzdən əvvəl müəyyən edilməsini və həllini təmin edir. Planlaşdırılmış texniki xidmət sistemləri yenilənmiş və təcavüzkarlar tərəfindən istifadə oluna biləcək zəifliklərdən azad edir.

Əlçatanlığa təhlükələr:

1. Avadanlıq xətalı: Sabit disk xətalı və ya elektrik kəsilməsi kimi fiziki komponent nasazlıqları xidmətin kəsilməsinə və məlumat itkisinə səbəb ola bilər.

2. DDoS Hücumları: Bu hücumlar sistemi həddən artıq sorğularla alt-üst edir, onun sıradan çıxmasına və ya istifadəçilər üçün əlçatmaz olmasına səbəb olur.

3. Təbii fəlakətlər: Zəlzələ, daşqın və ya yanğın kimi hadisələr fiziki məlumat mərkəzlərinə zərər verə bilər və bu, xidmətin dayandırılmasına səbəb ola bilər [1] [3].

Nəticə

CIA Üçlüyü məlumatların və sistemlərin qorunması söylərində təşkilatlara rəhbərlik edən informasiya təhlükəsizliyi üçün təməl çərçivə rolunu oynayır. Məxfilik, Bütövlük və Əlçatanlıq prinsiplərini başa düşmək və həyata keçirməklə təşkilatlar həssas məlumatın qorunmasını təmin edə, məlumatların dəqiqliyini qoruya və kritik sistemlərə davamlı girişi təmin edə bilər. Bu prinsiplər bir-birindən asılıdır və effektiv təhlükəsizlik strategiyası onlar arasında ehtiyatlı tarazlıq yaratmalıdır. Təhdidlər və texnologiya inkişaf etdikcə, təşkilatlar rəqəmsal aktivlərini qorumaq, istifadəçi etibarını qorumaq və işin davamlılığını qorumaq üçün təhlükəsizlik təcrübələrini daim uyğunlaşdırmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Fruhlinger, J. (2024, July 12). What is the CIA triad? A principled framework for defining infosec policies. CSO Online.
2. Fortinet. (n.d.). What is the CIA Triad and why is it important? <https://www.fortinet.com/resources/cyberglossary/cia-triad>
3. Howard, H., Alder, F., Ashton, E., Chamayou, A., Clebsch, S., Costa, M., Delignat-Lavaud, A., Fournet, C., Jeffery, A., Kerner, M., Kounelis, F., Kuppe, M. A., Maffre, J., Russinovich, M., & Wintersteiger, C. M. (2023). Confidential Consortium Framework: Secure multiparty applications with confidentiality, integrity, and high availability. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2310.11559>
4. Washington University in St. Louis. (n.d.). Confidentiality, integrity, and availability: The CIA Triad. Information Security & Privacy. <https://informationsecurity.wustl.edu/items/confidentiality-integrity-and-availability-the-cia-triad/>
5. Saltzer, J. H., & Schroeder, M. D. (1975). The protection of information in computer systems. Proceedings of the IEEE, 63(9), 1278-1308.

SUMMARY

The CIA Triad, consisting of Confidentiality, Integrity, and Availability, is the core framework for information security. Confidentiality ensures that sensitive data is accessible only to authorized individuals through techniques like encryption and access control. Integrity guarantees data accuracy and consistency, employing methods such as hashing and digital signatures to detect unauthorized changes. Availability ensures that systems and data are accessible when needed, relying on strategies like redundancy, backup, and load balancing. While each principle serves a distinct role, they are interconnected compromising one often impacts the others. Maintaining a balance between these principles is crucial for building secure and reliable information systems, protecting both data and operational continuity.

Keywords: CIA Triad, Confidentiality, Integrity, Availability, information security

PYTHON-DA VERİLƏNLƏRİN EMALI ALQORİTMLƏRİNİN ARXİTEKTURASI VƏ ELMİ TƏDQİQATLARDA TƏTBİQİ

Könül AĞAYEVA

agayeva.konul9104@gmail.com

Elmira İSRAFILOVA

elmira.israfilova@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Python proqramlaşdırma dili verilənlərin emalı sahəsində geniş tətbiq olunur. Dilin sadə sintaksisi zəngin standart kitabxanaları və çoxşəxəli ekosistemi tədqiqatçılara həm elm sahəsində həm də sənayedə müxtəlif problemlərin həlli üçün çevik alətlər təqdim edir. Bu məqalədə Python dilində verilənlərin emalı alqoritmlərinin arxitekturası əsas elmi-tədqiqat istiqamətləri və tətbiqi sahələr geniş şəkildə araşdırılır. Python-un interpretasiya modeli yaddaş menecmenti obyekt yönümlü strukturu və GIL kimi komponentlərdən başlayaraq NumPy Pandas scikit-learn TensorFlow PyTorch kimi kitabxanaların rolu dəyərləndirilir. Dilin paylanmış hesablama mühitində üstünlükləri Cython və JIT kompilyasiya vasitələri ilə performansın optimallaşdırılması məsələlərinə də toxunulur. Nəticələr göstərir ki, Python verilənlərin emalı prosesində mövcud məhdudiyyətlərə baxmayaraq sürətli prototipləmə geniş kitabxana dəstəyi və icma tərəfindən aparılan davamlı tədqiqatlar hesabına lider mövqedədir.

Giriş

Verilənlərin emalı müasir texnologiya proseslərinin mərkəzində dayanır. Sürətlə artan və çox müxtəlif mənbələrdən əldə edilən verilənlər tədqiqatçılar və mütəxəssislər üçün yeni imkanlarla yanaşı ciddi çağırışlar da yaradır. Həcmilər böyük olduqca klassik hesablama və saxlama modelləri kifayət etmir. Buna görə də genişlənən ekosistemi ilə seçilən proqramlaşdırma dilləri arasında daha güclü həllər tələb olunur. Python dili hazırda verilənlərin emalı sistemlərində özünəməxsus yer tutur. Elmi ədəbiyyatda onun həm dərin öyrənmə sahəsində həm də ənənəvi analitik yanaşmalarda əsas alətlərdən biri olduğu vurğulanır. Лютц М 2019 Van Rossum və Drake 2009. Geniş miqyaslı tədqiqatlarda Python-un performans potensialı avtomatik yaddaşın idarəedilməsi obyekt yönümlü struktur və zəngin kitabxanalar kompleksi ilə sıx əlaqəlidir.

Bu məqalənin məqsədi Python dilində verilənlərin emalı alqoritmlərinin arxitekturasını və elmi tədqiqatlarda onun tətbiqini sistemli şəkildə araşdırmaqdır. Burada məqsədə nail olmaq üçün dilin interpretator mexanizmlərini yaddaş menecmenti prinsiplərini GIL-in rolunu populyar kitabxanaların quruluşunu və paylanmış hesablama modellərini təhlil etmək vacibdir. Nəticədə Python-un elmi tədqiqatlar üçün necə uyğun mühit təqdim etdiyini göstərmək eləcə də sənaye səviyyəsindəki tətbiqlərin hansı əsaslara söykəndiyini müəyyənləşdirmək məqsədi güdülür.

1. Tədqiqat metodologiyası. Məqalənin hazırlanmasında elmi-tədqiqatların nəticələri ilə yanaşı dilin rəsmi sənədləri CPython PyPy Jython kimi fərqli interpretatorların texniki xüsusiyyətləri NumPy Pandas scikit-learn TensorFlow PyTorch kimi kitabxanaların arxitekturası və performansına dair eksperimental çalışmalar araşdırılıb. Camapev P C 2017 McKinney 2017. Numunəvi dataset-lər üzərində paralel və paylanmış emalın səmərəliliyi ölçülüb Cython və JIT texnologiyalarının Python proqramlarına integrasiyası sınaqdan keçirilib. Tədqiqat həmçinin maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə layihələrində Python-un mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün beynəlxalq praktikalar və Rusiyanın müasir araşdırmaları ilə də müqayisə aparıb.

Tədqiqat prosesinin ilk mərhələsi mövcud elmi ədəbiyyatın icmalı və dilin rəsmi sənədlərinin təhlili əsasında qurulmuşdur. Bu mərhələdə Python dilinin CPython PyPy Jython kimi fərqli

interpretatorlarının spesifik xüsusiyyətlərini açıqlayan rəsmi dokumentasiyalar və Pythonun daxili mexanizmlərini izah edən açıqlamalar diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. CPython interpretatorunun işləmə modeli obyekt yönümlü sistemin daxili memarlığı yaddaş menecmenti mexanizmləri xüsusilə referans sayımı və dairəvi istinadların garbage collector vasitəsilə idarə olunması haqqında informasiya toplamaq üçün əsas mənbələrdən Van Rossum G Drake F L 2009 istifadə olunmuşdur. PyPy interpretatorunun texniki xüsusiyyətlərini və JIT JustInTime kompilyasiya mexanizmlərini izah edən sənədlər işlənmiş, eləcə də Jythonun Java ekosistemində Python kodunun integrasiyasını necə təmin etdiyini göstərən elmi işlər nəzərdən keçirilmişdir. Bu addımda Camarev P C 2017 Лытц М 2019 Вичугова А 2022 və başqa müəlliflərin araşdırmaları da faydalı olmuşdur.

Ədəbiyyat icmalının ikinci seqmenti isə Pythonun NumPy Pandas scikitlearn TensorFlow PyTorch Dask kimi populyar kitabxanalarının rəsmi sənədlərinə eləcə də bu kitabxanaların performans xüsusiyyətlərini eksperimental olaraq sınaqdan keçirən tədqiqat işlərinə həsr edilmişdir. Məsələn NumPy kitabxanasının daxili arxitekturası kimi C səviyyəli massiv emalı mexanizmlərini izah edən məqalələr McKinney 2017 və Pandasın DataFrame strukturunun yüksək səviyyəli analitika və verilənlərin transformasiyası üçün imkanlarını şərh edən izahlar tədqiq edilmişdir. Bu icmalda Daskın paylanmış mühitlərdə iri həcmli verilənləri hissələrə bölərək emal etməsi ilə bağlı texniki məqamlara dair yazılar da xüsusi önəm kəsb etmişdir.

Bütün bu ədəbiyyatın dərinədən təhlili metodologiyanın sonrakı mərhələlərində aparılacaq eksperimentlər və müqayisəli analiz üçün sistemli nəzəri çərçivəni formalaşdırmışdır.

2. Eksperimental tədqiqatların planlaşdırılması. Məqalədə nəzərdə tutulan yanaşma əsasında eksperimental tədqiqatlar iki əsas istiqamətdə aparılmışdır birincisi fərqli interpretatorların texniki xüsusiyyətlərinin emal sürətinə yaddaş istifadəsinə və GIL in məhdudiyyətlərinə necə təsir göstərdiyini öyrənmək ikincisi isə NumPy Pandas scikitlearn TensorFlow PyTorch və s kimi kitabxanaların müxtəlif növ verilənlər dəstəsində necə performans sərgilədiyini müəyyən etmək, Eksperimental tədqiqatlara başlamazdan əvvəl əsas tədqiqat sualları dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn CPython ilə PyPy arasında real verilənlər üzərində aparılan intensiv dövr loop əməliyyatlarında sürət fərqi nə qədərdir. Yaxud Pandas DataFrame strukturu iri dataset üzərində qruplaşdırma filləmə missing dəyərlərin silinməsi və s əməliyyatları hansı vaxtda icra edir.

Bu mərhələdə metodoloji dəqiqliyi qorumaq üçün tədqiqatçılar tərəfindən konkret meyarlar müəyyən olunmuşdur. Hesablama vaxtının ölçülməsi istifadə olunan operativ yaddaş həcmnin müşahidəsi emal nəticələrinin doğruluğunun yoxlanılması və asinxron paralel hesablama ssenarilərinin test edilməsi bu meyarlar sırasındadır. Tədqiqat üçün həm sintetik datasetlər həm də real istifadə ssenarilərinə uyğun seçilmiş nümunəvi datasetlər hazırlanmışdır. Sintetik datasetlər əsasən arxitektura fərqlərini daha aydın nümayiş etdirmək üçün müxtəlif ölçülü massivlər ya da səhvlili sətirlər ehtiva edən DataFrame-lər şəklində modelləşdirilib. Real datasetlər isə veb loqlar maliyyə məlumatları və yaxud sensordan daxil olan zaman həyəcanlı axın verilənlərindən ibarət olub birbaşa praktik vəziyyətləri simulyasiya etmək üçün istifadə edilib.

3. Fərqli interpretatorların sınaqdan keçirilməsi. Tədqiqat prosesində CPython PyPy və Jython interpretatorları üzərində eyni kod parçaları sınaqdan keçirilib. Nümunəvi ssenarilərə vektorlaşdırılmamış dövrlərin icrası massivlərlə əməliyyatlar siyahılar üzərində sortlamalar sorğuların təkrar edilən hesablama nümunələri daxil edilib. Beləliklə PyPy nin JIT kompilyasiyası nə dərəcədə effektivdir Jythonun Java Virtual Machine ilə integrasiyası standart CPython a nisbətən hansı hallarda sürət və ya yaddaş sərfiyyatı baxımından üstünlük əldə edə bilər bu suallar cavablandırılıb. Eyni zamanda GIL in çox nüvəli sistemlərdə effektiv işləmə qabiliyyətinə necə təsir etdiyini öyrənmək üçün multiprocessing və ya threading mexanizmlərindən istifadə olunub. Burada məqsəd GIL in real tətbiq ssenarilərində kodun sürətinə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək olub. Bu testlərdə sınaq mühitinin konfigurasiyası da qeydə alınıb. Məsələn neçə nüvəli prosessor hansı əməliyyat sistemi hansı versiya Python su və s Bu cür detallı qeydiyyat nəticələrin təkrarlanabilirliyini təmin edib.

4. Paylanmış və paralel mühitdə eksperimentlər. Python dilinin böyük verilənlər və real vaxt tələbləri olan sahələrdə paylanmış hesablama mühitində necə fəaliyyət göstərməsi ayrıca tədqiqat istiqaməti olub. Dask və PySpark kimi vasitələrdən istifadə olunmaqla çoxsaylı nüvələrə və ya klasterə bölünmüş verilənlərin emalına dair sınaqlar həyata keçirilib. Burada tədqiqatçılar əvvəlcə bir neçə lokal nüvəli mühit seçərək paralel emalı test ediblər. Daha sonra isə bulud platformalarında AWS Azure Google Cloud bazasında Dask klasterləri konfigurasıya edilərək iri datasetlərin emal müddəti müşahidə olunub. Belə eksperimentlər real vaxt analitikasına yaxın ssenarilərdə Python-un effektivliyini göstərməklə yanaşı GIL problematikasının paylanmış hesablama yanaşmaları ilə tamamilə aşılı bəldiyini nümayiş etdirib.

5. Kitabxanaların performans sınaqları. Tədqiqatın mühüm bir hissəsi Python ekosistemində verilənlərin emalı üçün kritik əhəmiyyət daşıyan kitabxanaların sınaqlarından ibarətdir. Xüsusilə NumPy Pandas scikitlearn TensorFlow PyTorch kimi yayılmış vasitələrin eksperimental testləri aparılıb NumPy massivlərinin C səviyyəsində optimallaşdırılmış əməliyyatları ilə Pandas DataFrame strukturunun vektorlaşdırılmış funksiyaları arasında sürət və yaddaş istifadəsi baxımından müqayisə aparılıb. Məsələn müəyyən ölçülü matrislərin transpozisiyası sıralanması matris hasilinin hesablanması və sairə kimi əməliyyatlarda funksiyaların icra vaxtı ölçülüb. Bundan başqa Pandas DataFrame-ləri üzərində qruplaşdırma fillmə sətirlərin silinməsi və ya bir neçə DataFrame-in birləşdirilməsi kimi tipik data analizi əməliyyatlarına vaxt sərfi yoxlanılıb.

Scikitlearn kitabxanasında müxtəlif klassifikasiya və reqressiya alqoritmləri eyni verilənlər dəsti üzərində sınaqdan keçirilib. Bu zaman nəzərə alınıb ki seçilən alqoritmlər təkcə Python səviyyəsində deyil eyni zamanda C və ya C++ kitabxanalarına bağlanmış modellər vasitəsilə icra oluna bilər. TensorFlow və PyTorch çərçivələrində dərin öyrənmə modellərinin qurulması məşq edilməsi və proqnoz üçün istifadə olunması sınaqlarda yer alıb. Bu nöqtədə GPU TPU kimi sürətləndirmə vasitələrinin istifadəsi ilə CPU icra üsulları arasında performans fərqi müəyyən olunub. Beləliklə Python dilinin müxtəlif aparat platformalarında dərin öyrənmə üçün uyarlığı araşdırılıb.

6. Cython və JIT texnologiyalarının analizi. Tədqiqatın növbəti mərhələsində Python kodunun performansını yüksəltmək üçün tətbiq olunan Cython və JIT texnologiyalarının effektivliyi qiymətləndirilib. Cython istifadə olunaraq seçilmiş kod parçaları C dilinə translyasiya edilmiş və beləliklə eyni alqoritmın saf CPython icrası ilə Cythonla translyasiya edilmiş icra vaxtı müqayisə edilmişdir. Bu testlərdə nəticələr göstərir ki xüsusilə dövr loop daxilində intensiv hesablama tələb edən funksiyalarda Cythonla sürətlilik xeyli yüksəlir Behnel S Bradshaw R et al 2011 Numba və PyPy nin JIT kompilyasiya yanaşmaları isə xüsusilə massiv qovşaqlarında tez-tez təkrarlanan əməliyyatlarda performans artımı təqdim etmişdir.

7. Maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə sınaqları. Metodologiyanın bu hissəsi süni intellekt tədqiqatlarında Pythonun mövqeyini araşdırmaq məqsədi daşıyır. scikitlearn TensorFlow PyTorch çərçivələri birmənalı olaraq ən çox istifadə edilən vasitələr hesab olunur Eksperimental ssenarilər arasında aşağıdakılar yer alıb.

a) Klassifikasiya və reqressiya scikitlearn kitabxanasında Decision Tree Random Forest və Linear Regression modelinin işə salınması modeli məşq etdirmək üçün süni yaranmış datasetlərlə bərabər real dünya dataseti bənzəri Kaggle platformasından götürülmüş nümunələr istifadə edilmişdir. Model qurma sürəti dəqiqlik göstəriciləri və yaddaş istifadəsi qeydə alınmışdır.

b) Neyron şəbəkələr TensorFlow və PyTorch vasitəsilə həm sekanse əsaslanan RNNLSTM modelləri həm konvolyusiya əsaslı şəbəkələr həm də adi tam əlaqəli fully connected şəbəkələr hazırlanmışdır. Burada istifadə olunan datasetlər arasında MNIST CIFAR10 kimi klassik nümunələrlə yanaşı tədqiqatçılar tərəfindən əlavə sinif etiketləri verilmiş iri həcmli görüntü data da olub. Sınaqlar GPU aktiv və GPU sönmək halları arasında icra olunmuş və hər bir mərhələ üçün itki loss funksiyasının konvergensiya sürəti və ümumi məşq vaxtı ölçülmüşdür.

8. Beynəlxalq təcrübələrin və Rusiyada aparılan araşdırmaların müqayisəsi. Metodologiyada Pythonun beynəlxalq səviyyədə geniş tətbiqini əks etdirmək məqsədilə Qərb ədəbiyyatı ilə yanaşı

Rusiyada aparılan elmi və praktik araşdırmalara da baxılmışdır. Burada məqsəd yalnız texniki üstünlükləri deyil eyni zamanda sənaye miqyasında Pythonun tətbiqi praktikasının real vəziyyətini anlamaq olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki Rusiyada da bank sektoru telekommunikasiya sahəsi onlayn ticarət platformaları və startaplar Pythonu sürətlə mənimsəyir. Tədqiqat əsnasında Сбербанк, Тинькофф, Яндекс, Mail.ru Group kimi böyük korporasiyaların Python əsasında qurduqları verilənlərin emalı və axın analitikası sistemlərinə dair ictimai məqalələr və konfrans təqdimatları incədən. Tətbiq ssenarilərinin oxşar olması beynəlxalq təcrübələrlə paralelləşmə imkanını artırır.

Nəticələrdə Pythonun interpretasiya modelinin bəzi məhdudiyyətlərinə baxmayaraq paylanmış hesablama vektorlaşdırılmış kitabxanalar və JIT optimizasiyası vasitəsilə yüksək performans səviyyələrinə çatma bilirdi vurğulanır. Bununla yanaşı dərin öyrənmə sahəsində GPU, TPU kimi aparat sürətləndirməsinin rolu da aydın şəkildə müşahidə olunmuşdur.

9. Metodoloji məhdudiyyətlər. Aparılan tədqiqatın bəzi məhdudiyyətləri də qeyd olunmalıdır. Məsələn eksperimental işlərdə istifadə olunan sınaq mühitləri müəyyən resurslarla məhdudlaşıb. HPC (High Performance Computing) klasterlərində çox daha böyük həcmli verilənlərin işlənməsi daha ətraflı nəticələr verə bilirdi. Qeyd olunan proqram kitabxanalarının hamısının eyni versiyada saxlanılması bəzi hallarda texniki çətinlik yaradıb. Çünki Pythonun sürətli versiya yeniləmələri tədqiqat prosesində bəzən uyğunsuzluqlar törədə bilər. Bundan əlavə real dünya layihələri çox vaxt spesifik domen bilikləri tələb edir. Bu tədqiqatda isə əsas diqqət arxitektura və performans məsələlərinin ümumi qanunauyğunluqlarına yönəlib.

10. Metodologiyanın yekunu və praktiki tətbiq imkanları. Yuxarıda göstərilən metodoloji addımlar sistemi tədqiqatçılara Python ekosisteminin verilənlərin emalı sahəsindəki mövcud imkanlarını müqayisəli şəkildə dəyərləndirməyə icazə verib. Müxtəlif interpretatorları kitabxanaları və paylanmış infrastrukturları test edərək əldə olunan nəticələr Pythonun elmi tədqiqatlarda maşın öyrənməsində böyük verilənlərin emalında dərin öyrənmə modellərinin tətbiqində nə qədər dayanıqlı və çevik olduğunu nümayiş etdirmişdir. Həmçinin Rusiyada və beynəlxalq səviyyədə aparılan tədqiqatların müqayisəli analizi göstərir ki Python dünyada sürətlə inkişaf edən data ekosistemlərindən biridir və bu tendensiya yaxın illərdə də davam edəcək.

Bu mərhələli metodologiya həm akademik səviyyədə elmi nəşrlər üçün həm də şirkətlər və startaplar üçün praktik bələdçi ola bilər. Belə ki nəticələrdən yararlanaraq verilənlərin emalı ekosisteminə seçim edərək tədqiqatçılar öz layihələrinə daha uyğun interpretatoru kitabxana toplusunu və paylanmış infrastruktur modelini seçə bilərlər.

Beləliklə tədqiqat metodologiyası 1 geniş ədəbiyyat icmalı, 2 eksperimental tədqiqatların planlaşdırılması və sintetik real datasetlər üzərində sınaqlar, 3 fərqli interpretatorların icra prinsiplərinin müqayisəsi, 4 paylanmış paralel mühitdə ölçmələr, 5 kitabxanaların performans qiymətləndirilməsi, 6 Cython JIT texnologiyalarının səmərəliliyi, 7 maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə sınaqları, 8 beynəlxalq və yerli təcrübələrin müqayisəsi, 9 metodoloji məhdudiyyətlərin müzakirəsi, 10 yekun nəticələrin ümumiləşdirilməsi çərçivəsində qurulmuşdur. Bu yanaşma Pythonun verilənlərin emalı arxitekturasında hansı üstünlükləri və zəif cəhətləri olduğunu sistemli şəkildə üzə çıxarmağa imkan yaratmışdır və ümumi tədqiqat məqsədlərinə xidmət etmişdir.

Arxitekturağa dair ədəbiyyat icmalı Python dilinin nüvəsi 1989-cu ildən başlayaraq inkişaf etdirilir. Van Rossum, G. Drake, F. L. 2009. Dilin memarlıq xüsusiyyətləri interpretasiya olunan modelə əsaslanır. CPython interpretatoru kodu əvvəlcə bayt-kod şəklinə çevirir. PyPy JIT kompilyasiya mexanizmlərindən istifadə edərək həmin bayt-kodun bəzi hissələrini maşın koduna translyasiya edir. Лытц М. 2019. Bu interpretator fərqləri yad yaddaş menecmenti strategiyaları və obyekt modelində müəyyən variasiyalar yaradır. Referans sayımı avtomatik zibil toplanması, circular references-lərin aradan qaldırılması elmi işlərdə Python-un əsas komfort mexanizmlərindən biridir. GIL eyni anda yalnız bir ip səviyyəsində Python bayt-kodunun icrasına imkan verir. Bu mexanizm interpretatorun dizaynı baxımından təhlükəsizliyi və sadəliyi təmin etsə də çoxnövəli sistemlərin paralel imkanlarından tam istifadəni məhdudlaşdırır.

Python dilinin əsasları 1989-cu ildən etibarən Guido van Rossumun rəhbərliyi altında formalaşmağa başlamışdır və dil ilk illərdə “ABC” proqramlaşdırma dilindən ilham alınaraq sadə, oxunaqlı sintaksisə malik, geniş miqyasda tətbiq oluna biləcək bir vasitə kimi nəzərdə tutulmuşdur. (Van Rossum & Drake, 2009). Dilin memarlıq modeli, onilliklər ərzində müxtəlif tədqiqatçılar və inkişafçılar tərəfindən yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilmiş və nəticədə Python çoxşaxəli bir ekosistemə çevrilmişdir. Bu ekosistemin mərkəzində interpretasiya olunan model, obyekt yönümlü yanaşma, avtomatik yaddaş menecmenti və geniş kitabxanalar toplusu dayanır.

Python-un inkişaf tarixi və konseptual baza. Python dili əvvəlcə skript dili kimi qəbul olunsada, illər keçdikcə müxtəlif elm sahələrində, xüsusilə də data analitikası, maşın öyrənməsi və veb texnologiyalarında önəmli mövqə tutmuşdur. Bunun səbəblərindən biri dilin asan öyrənilməsi və geniş icmanın cəmləşməsi, digəri isə texniki səviyyədə memarlığın çevik olmasıdır. Python-un nüvəsi CPython interpretatoru vasitəsilə işləyir. Bu interpretator C dilində yazıldığı üçün Python-un geniş platforma dəstəyi mövcuddur (Лютц, 2019). CPython-da proqramın əsas icra prosesi iki mərhələyə bölünür: əvvəlcə mənbə kodu bayt-kod şəklinə çevrilir, daha sonra Python Virtual Machine (PVM) bu bayt-kodu addım-addım icra edir. Bu model, interpretasiya dilinə xas olan bəzi həlledici xüsusiyyətləri — yəni yüksək səviyyəli abstraksiyanı və portativliyi təmin edir.

CPython Interpretatorunun dizayn fəlsəfəsi. CPython interpretatorunun dizayn xüsusiyyətlərinə dair ənənəvi elmi ədəbiyyat və rəsmi sənədlər göstərir ki, obyekt modeli, yaddaş menecmenti və GIL (Global Interpreter Lock) mexanizmləri Python-un nüvə funksionallığının əsasını təşkil edir. Obyekt modeli üzrə bütün verilən tipləri “PyObject” strukturuna əsaslanır və referans sayımı ilə idarə olunur. Məsələn, hər obyektin “refcount” sahəsi var ki, ona istinadlar artdıqca bu sahənin dəyəri yüksəlir, istinadlar silindikcə azalır. “refcount” sıfıra çatdığı anda həmin obyektin yaddaşı avtomatik olaraq azad edilir. Bu yanaşma proqramçıya yaddaşın əl ilə ayrılması və ya sərbəst buraxılması ilə məşğul olmama imkanı yaradır.

Bununla yanaşı, dairəvi istinadlar (circular references) kimi referans sayımı ilə asanlıqla aşkarlanıb təmizlənmə bilməyən vəziyyətlər üçün Python-da zibil toplanması (garbage collector) mexanizmi də işləyir. Bu mexanizm dəqiqliyə əsaslanan (mark-sweep) metodundan istifadə edərək dairəvi istinadlı obyektləri aşkar edir və onlar üzərində “sweep” əməliyyatı icra edir. Məhz bu iki səviyyəli yaddaş menecmenti sistemi (referans sayımı və GC) bir çox elmi tədqiqatda Python-u daha rahat və sürətli prototipləmə üçün əlverişli edir.

Dilin konseptual baza-sındakı başqa bir mühüm məqam “duck typing” prinsipidir. “Duck typing” proqramın tip nəzarətini runtime səviyyəsində edərək, kodun çevikliyini artırır. Bu çeviklik, data analitikası və elmi tətbiqlərdə tez-tez qarşılaşdığımız qeyri-homogen verilənlərlə, yaxud tələbləri tez-tez dəyişən prototiplərlə işləyərkən böyük üstünlükdür. Eyni zamanda, CPython memarlığına xas olan bu xüsusiyyət müəyyən performans dəyərində başa gəlir.

PyPy Interpretatoru və JIT Texnologiyası. Müasir elmi işlərdə Python-un yavaş icra sürəti ilə bağlı tənqidlər də geniş yayılıb. Onların səbəblərindən biri interpretasiya modelinin özündə gizlənir. Lakin PyPy interpretatoru bunu minimallaşdırmaq üçün JIT (Just-In-Time) kompilyasiya mexanizmindən istifadə edir (Лютц, 2019). PyPy, bayt-kodun tez-tez işlədilən hissələrini — “hot spot” adlanan kod parçalarını maşın koduna çevirir və gələcəkdə bu hissələri birbaşa icra edir. Bu yanaşma, intensiv dövrlər və bir çox təkrarlanan əməliyyatların olduğu ssenarilərdə sürətli icra vaxtı təmin edə bilər.

PyPy interpretatoru həmçinin öz zibil toplanma mexanizminə sahibdir və bəzən CPython interpretatoruna nisbətən daha aqressiv optimallaşdırmalar aparır. Bu optimallaşdırmalar Python dillinin semantikasını eynilə qorumaq şərti ilə həyata keçirilir. Van Rossum & Drake (2009) dilin nüvəsini izah edərkən PyPy modelini “Python dilinin alternativ gələcəyi” kimi dəyərləndirir, çünki JIT kompilyasiya uzunmüddətli perspektivdə daha yüksək performansla nail olmaq üçün böyük potensial daşıyır.

Jython, IronPython və digər variasiyalar. Python dilinin memarlıq xüsusiyyətlərini araşdırarkən

Jython və IronPython interpretatorlarına da nəzər salmaq zəruridir. Jython, Python kodunu Java Virtual Machine (JVM) mühitində icra edir və beləliklə Java ekosisteminə (məsələn, Hadoop Spark mühitləri, Java kitabxanaları və s.) tam inteqrasiyaya imkan verir. Bu, xüsusilə elmi araşdırmaların Java alətlərinə əsaslandığı hallarda zərurətə çevrilir. Məsələn, böyük verilənlər emalı sistemlərində Java texnologiyalarının dominant olduğu mühitdə Jython vasitəsilə Python kodu sərbəst şəkildə JVM-in resurslarından istifadə edə bilər. IronPython isə .NET Framework ilə analoji inteqrasiyanı təmin edərək Microsoft ekosisteminə yazılmış kitabxanalarla və dillərlə paralel işləməyə imkan yaradır.

Bu müxtəlif interpretatorların mövcudluğu, Python-un bir “dil” kimi əsas semantikanı qoruyarkən, bir çox platformaya xas xüsusiyyətləri dəstəkləməsinin bariz nümunəsidir. Nəticədə elmi tədqiqatçılar, mühəndislər və sənaye tətbiqləri ilə məşğul olanlar eyni kod bazasını minimal dəyişikliklərlə fərqli sistemlərə daşıya bilirlər. Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, PyPy sürət baxımından, Jython geniş mühit inteqrasiyası baxımından, IronPython isə .NET tətbiqlərinə yönələn layihələrdə məhsuldarlığı yüksəltmə baxımından alternativ seçimlər təqdim edir (Самарев, 2017).

GIL (Global Interpreter Lock) və paralellik problemi. Pythonun arxitektura-sının ən çox müzakirə olunan cəhətlərindən biri GIL-dir (Global Interpreter Lock). CPython-da eyni anda yalnız bir prosesi (ip — thread) “Python bayt-kodu səviyyəsində” icra etməyə icazə verilir. Yəni, müxtəlif ip-lərin paralel olaraq Python obyektlərini oxuması və ya dəyişməsi qarşısını almaq üçün qlobal səviyyədə bir kilid saxlanılır. GIL-in əsas məqsədi obyektlərin dəyişməzliyinin (memory safety) təminatı və dilin sadəliyinə görədir (Лытц, 2019). Ancaq bununla belə, çoxnüvəli sistemlərin potensialından tam istifadə edə bilməmək məsələsi, xüsusilə elmi tədqiqatlarda riyazi hesablama və maşın öyrənməsi kimi zaman tələb edən sahələrdə birmənalı şəkildə suallar doğurur.

Mövcud elmi ədəbiyyat və bloq yazıları (məsələn, Самарев (2017)) qeyd edir ki, Python icmaları GIL-in aradan qaldırılması və ya alternativ metodlarla əvəzlənməsinə dair vaxtaşırı müzakirələr açsa da, bu, dilin fundamental memarlığına dərin şəkildə inteqrasiya olunduğuna görə çətinlik törədir. GIL mexanizmi ip-lər arasında yaddaş paylaşımını rahatlaşdırdığı üçün CPython-un sadəliyini qoruyur. Bunun əvəzinə, paralel hesablama tələbləri olan layihələr “multiprocessing” modulundan, yaxud paylanmış hesablama framework-lərindən (Dask, PySpark və s.) istifadə etməklə GIL məhdudiyyətini aşmağa çalışırlar. PyPy bəzən GIL-in təsirini azaltma yönündə optimallaşdırmalar etsə də, hələ ki tam ləğv edilə biləcək bir üsul tapılmayıb.

Avtomatik yaddaş menecmenti və zibil toplanması. Pythonun rahat istifadəsini təmin edən mexanizmlərdən biri də avtomatik yaddaş menecmenti (garbage collection) və referans sayımıdır. Bu, proqramçıların kod yazarkən yaddaş bölgüsü (malloc, free, new, delete və s.) çağırışlarından xilas olmasına və diqqəti məhz alqoritmik məsələlərə yönəltməsinə şərait yaradır. Elmi tədqiqatlarda bu, xüsusilə dəyərlidir. Çünki çoxsaylı verilən strukturları, massivlər, matrislər, list-lər, DataFrame-lər və s. kimi anlayışlar ilə işləmək zərurəti ortaya çıxır. Və proqramçı ənənəvi dillərdə (C/C++) olduğu kimi yaddaş sızması (memory leaks) riskini azaldaraq sürətli inkişaf mühitində işləyə bilər (Van Rossum & Drake, 2009).

Həm CPython, həm də PyPy zibil toplanması məsələsinə fərqli yanaşmalar sərgiləyir. CPython əsasən referans sayımından istifadə etdiyi halda, PyPy tam “moving GC” konsepsiyasına malikdir ki, bu da bəzi hallarda yaddaşın əlavə optimallaşdırılmasına səbəb olur. Lakin dairəvi istinadların təmizlənməsi mexanizmləri prosesin performansına təsir göstərir. Bu məsələlərlə bağlı Лытц (2019) bildirir ki, Python-un interpreter səviyyəsi qlobal miqyasda sabitlik və kodun oxunaqlı olmasını üstün tutduğundan, elmi hesablamalarda çox vaxt NumPy, Pandas kimi C səviyyəsində optimallaşdırılmış kitabxanalara güvənmək daha səmərəlidir.

Dilin semantikasi və elm-sənaye tətbiqlərində rolu. Elmi ədəbiyyatda Python-un “az kodla çox iş” prinsipinə xüsusi vurğu edilir. Dilin yüksək səviyyəli semantikasi, obyekt yönümlü yanaşma, funksional proqramlaşdırma üslubunun dəstəklənməsi, metaproqramlaşdırma imkanı və “birləşdirici” (glue language) xüsusiyyətləri Python-u geniş tələbata sahib bir vasitəyə çevirir (Van Rossum & Drake, 2009). Məsələn, bir elm mərkəzində aparat səviyyəli çox sürətli hesablama modulu C dili ilə

yazıla bilər, sonrakı mərhələdə elmi tədqiqatçı həmin modulu Python-a import edərək rahatlıqla interfeys səviyyəsində idarə edir. Bu “birləşdirici” dil xüsusiyyəti, numerik metodların yazılmasında da eyni dərəcədə effektivdir: istifadəçi dildə asanlıqla sınaqdan keçirir, debug edir, daha sonra “kritik” hissələri Cython və ya C++ ilə yazaraq yekun məhsul hazırlayır.

Arxitektura üçün gələcək perspektivlər. Ədəbiyyatın icmalı göstərir ki, Python dilinin memarlığı statik şəkildə dayanmayıb, daim inkişafdadır. Dilin bəzi növbəti versiyalarında GIL-in tam və ya qismən ləğvi ilə bağlı eksperimental işlər davam etdirilir. Bəzi alternativ interpretatorlar (PyPy, GraalPython və s.) JIT texnologiyalarının sərhədlərini genişləndirərək daha sürətli icra mühiti təklif edirlər. Bu, xüsusilə elmi sahədə real vaxt rejimində işləyən axınların, böyük verilənlərin və maşın öyrənməsi yanaşmalarının icrası üçün vacib ola bilər.

Digər yandan, Rust, Go, Julia kimi dillərin də populyarlıq qazanması Python ekosisteminə öz mövqeyini təkmilləşdirməyə səvq edir (Лытц, 2019). Elmi yanaşmalar da göstərir ki, Python-un illər boyu qurduğu geniş kitabxana bazası və icma dəstəyi onu digər dillərdən ayırır. Beləliklə, Python-un interpretator mərkəzli dizayn seçimi sadələşdirilmiş yaddaş menecmenti, obyekt modeli və GIL-lə birlikdə təkamül mərhələsini davam etdirir və elm-sənaye sahələrində populyarlığını qoruyub saxlayır.

Arxitekturaya dair ədəbiyyat icmalı göstərir ki, Python-un memarlığı interpretasiya modelindən qaynaqlanan müəyyən məhdudiyyətlərə (məsələn, GIL və asan-lakin-yavaş obyekt yönümlü sistem) baxmayaraq, onu rahat, populyar və geniş istifadə edilən dil kimi formalaşdırmağa kömək edib. Avtomatik yaddaş menecmenti, sadə kod sintaksisi və “birləşdirici” dil funksiyası elmi tədqiqatlara və tez prototipləməyə əvəzsiz imkanlar verir. JIT texnologiyaları, C səviyyəsində optimallaşdırılmış kitabxanalar və paylanmış hesablama framework-ləri sayəsində Python bu gün tək-cə skript dili deyil, həm də iri miqyaslı sistemlərdə data analitikasını və maşın öyrənməsini dəstəkləyən öndə gedən dillərdən biridir (Самарев, 2017).

Beləliklə, Python-un arxitektura icmalı dilin davamlı inkişafa açıq olduğunu və elmi dairələrin artan tələblərinə cavab vermək üçün müxtəlif interpretatorların, kitabxanaların və metodların formalaşdığını göstərir. Bu da Python-u verilənlərin emalı, maşın öyrənməsi, veb texnologiyaları, elmi hesablama, real vaxt axın emalı və digər mühüm sahələrdə lider dillərdən birinə çevirir.

Python interpretatorlarının nəzərdən keçirilməsi Elmi-tədqiqat layihələrində CPython-un standart interpretator kimi qəbul olunması geniş yayılıb PyPy isə sürət üstünlükləri ilə seçilir Xüsusilə dövr içərisində intensiv alqoritmlər icra edən ssenarilərdə PyPy-nin JIT kompilyasiyası tədqiqat mühitlərində arzuolunan ola bilər Məsələn elmi hesablama kitabxanalarının C səviyyəli funksionallığından istifadə yüklü matris əməliyyatlarında PyPy ilə birlikdə performans artımı əldə etməyə kömək edir Jython Java Virtual Machine mühitinə integrasiya olunmuşdur Bu interpretator Java ekosisteminə yazılmış kitabxanaların və framework-lərin birgə istifadəsinə şərait yaradır IronPython .NET mühitində analogi rolu oynayır. Bu variantlar elmi tədqiqatlarda xüsusi platformaların tələb olunduğu hallarda istifadə edilə bilər Roddewig S 2023

Elmi tədqiqat layihələrində Python dilinin istifadəsi artdıqca, dilin müxtəlif interpretatorlarına yönəlik maraq da yüksəlmişdir. Standart olaraq CPython rəsmi interpretator kimi qəbul edilir və çox geniş icma dəstəyinə malikdir. Bununla belə, alternativ interpretatorların (PyPy, Jython, IronPython və s.) hər biri fərqli tələblər və ssenarilər üçün dəyərləndirilə bilər. Bu bölmədə həmin interpretatorların əsas xüsusiyyətləri və elmi-tədqiqat mühitində faydaları araşdırılır.

CPython – Rəsmi və standart icra mühiti. CPython Python-un “rəsmi” interpretatoru olaraq tanınır və kodun əvvəlcə bayt-kod şəklinə translyasiya edilməsi, ardınca isə PVM (Python Virtual Machine) tərəfindən icra olunması prinsipi ilə işləyir. CPython-un əsas üstünlüklərindən biri geniş icmanın mövcudluğu, çoxlu sayda kitabxana və çərçivənin bu interpretatorla tam uyğunluqda olmasıdır. Elmi-tədqiqat layihələrində CPython, “səbət dolu” modullar sayəsində tez prototipləmə və sürətli inkişaf mərhələlərində dəyərli olur. Məsələn, NumPy, Pandas, scikit-learn kimi əsas elmi kitabxanalar CPython bazasında optimallaşdırıldığı üçün bu interpretator elmi hesablama sahəsində demək olar ki, “default” seçim kimi qəbul edilir. Bununla belə, CPython interpretatoru interpretasiya

modelinə və GIL-in mövcudluğuna görə çoxnüvəli sistemlərin bütün gücündən səmərəli istifadə edə bilməyən kod paradiqmasını qoruyur. Bu məhdudiyyətlər bəzi intensiv dövrlərlə işləyən və ya çox böyük həcmli verilənlər daxilində paralel əməliyyatlar aparan tədqiqat layihələrində sual doğura bilər.

PyPy – sürətə tələbat olan ssenarilər üçün. PyPy özündə JIT (Just-In-Time) kompilyasiya mexanizmi daşımaqla CPython-dan fərqlənir. Bu mexanizm bayt-kodun “tez-tez çağırılan” hissələrini aşkar edir və həmin kodu səmərəli maşın koduna çevirməklə icra sürətini artırır. Xüsusilə dövrlər (loops) və çoxsaylı təkrarlanan riyazi əməliyyatların olduğu ssenarilərdə PyPy CPython-a nisbətən nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək performans verə bilər. Məsələn, böyük matrislərin emalı, dərin dövrlərin olduğu elmi modellər və ya real vaxt axınına yaxın tələbatlı alqoritmlər PyPy interpretatoru ilə tez-tez sınaqdan keçirilir.

PyPy, yaddaş menecmentində də bəzi fərqli prinsiplərdən istifadə edir və daha “ağressiv” zibil toplanması (garbage collector) mexanizmi tətbiq edir. Bu, bəzi tədqiqat işlərində performansı müsbət istiqamətdə dəyişə bilər. Lakin PyPy-nin heç də bütün Python kitabxanaları ilə (xüsusən də C dilində yazılmış “CPython-specific” modullarla) tam uyğunluğu təmin olunmaya bilər. Buna görə ciddi elmi layihələrdə PyPy seçimi nəzərdən keçirilərkən istifadə olunacaq paketlərin uyğunluğunu öncədən test etmək məsləhətdir. Roddewig (2023) qeyd edir ki, PyPy tədqiqat mühitlərində sürətlilik vacib olan, lakin eyni zamanda kitabxana inteqrasiyası “saf” Python səviyyəsində aparılan layihələr üçün daha çox üstünlük yaradır.

Jython – Java ekosisteminin qapısı. Java Virtual Machine (JVM) mühitinə inteqrasiya olunan Jython, xüsusilə Java ekosistemində yazılmış çərçivələrlə, o cümlədən Hadoop, Spark, Spring kimi sistemlərlə eyni müstəvidə işləmək zərurəti yaranan tədqiqatlarda əvəzsiz ola bilər. Çünki Jython, Python kodunu JVM bayt-koduna çevirdiyindən, Java kitabxanalarına birbaşa çağırışlar edir və Python proqramçılarına Java platformasının gücündən yararlanmağa imkan verir. Elmi tədqiqatlar sahəsində bu, böyük verilənlərin emalını (big data processing), paylanmış hesablama infrastrukturunu və Java əsaslı analitik modul yığınlarını Python kodu vasitəsilə idarə etmək üçün xüsusilə dəyərlidir.

Jython-un çatışmayan cəhəti kimi CPython dünyasında geniş yayılmış bəzi C səviyyəli uzantı kitabxanaları ilə uyğunluq problemlərini göstərmək olar. Belə ki, NumPy və Pandas kimi C əsaslı kitabxanalar Jython-la tam uyğunlaşmaya bilər. Bunun nəticəsində elmi layihələrdə bəzən hibrid həllər ortaya çıxır: elmi hissə CPython-da, “infrastruktur, paylama və Java modullarına qoşulma” hissəsi isə Jython-da yazılır.

IronPython – NET ekosisteminə yaxınlıq. Python-un .NET Framework ilə inteqrasiyasını təmin edən IronPython, Microsoft texnoloji yığını ilə işləyən tədqiqat mühitlərində maraq doğurur. Elmi hesablama baxımından .NET-in öz ekosistemi R.NET, F# Data, ML.NET və s. kimi komponentlərdən ibarətdir. IronPython bu ekosistemlə qarşılıqlı fəaliyyəti asanlaşdıraraq Python kodu vasitəsilə C# və VB.NET dillərində yazılmış kitabxanaları istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, bir elmi araşdırma qrupu eyni layihə daxilində həm Python-un komfortlu data manipulyasiya imkanlarından istifadə edə bilər, həm də .NET-in unikaldır performans və ya GUI (Windows Presentation Foundation, WinForms) xüsusiyyətlərinə qoşula bilər. Bu, çox platformalı və ya çox dilli komandalarda əlverişlidir.

Bəzi tədqiqatçılar bildirirlər ki, IronPython CPython ilə müqayisədə sürət baxımından bəzən geri qalır, çünki .NET JIT kompilyasiyası Python dili üçün tam optimallaşdırılmayıb. Eyni zamanda GIL məhdudiyyəti IronPython-da da müəyyən dərəcədə qorunub saxlanıla bilər. Lakin .NET-in korporativ mühitlərdə populyarlığı bu interpretatoru bəzi layihələr üçün hələ də cəlbədicə saxlayır.

Tədqiqat layihələrində müxtəlif interpretatorların seçim kriteriyaları. Elmi layihələrdə interpretatorun seçimi bir neçə amildən asılıdır. İlk növbədə, layihənin tələb etdiyi performans səviyyəsi nəzərə alınır. Əgər intensiv massiv əməliyyatları, dövrlər, riyazi hesablamalar və real vaxt axını varsa, PyPy kimi JIT-dən güclü istifadə edən interpretatorlara üstünlük verilə bilər. Digər tərəfdən, layihə Java Virtual Machine-in kitabxanalarına möhtacdırsa, Jython praktiki baxımdan daha cəlbədicə seçimdir. Korporativ mühitlərdə və .NET infrastrukturunu ilə iç-içə olan sistemlərdə isə IronPython gündəmə gəlir.

Bununla yanaşı, Python'un C əsaslı kitabxanalarına (məsələn, NumPy, Pandas, SciPy) ehtiyacın kəskin olduğu hallarda CPython-un “defolt” interpretator rolu əvəzsizdir. Çünki həmin kitabxanalar məhz CPython API-lərini istifadə edərək hazırlanıb və bəzi hallarda PyPy və ya Jython ilə uyğunsuzluq yarana bilər. Məsələn, elmi hesablama sahəsində PyPy-nin NumPy ekvivalentinə malik PyPy-NumPy mövcud olsa da, bu layihə CPython NumPy-dən xeyli geri qalır.

Eyni zamanda GIL (Global Interpreter Lock) mexanizmi də interpretator seçimində rol oynaya bilər. Bəzi interpretatorlar GIL-i “yumşaltmaq” və yaxud alternativ mexanizmlərlə əvəz etmək üçün eksperimentlər aparsa da, əksər ssenaridə eyni zamanda çoxnüvəli paralelliyə ehtiyac yaranırsa, paylanmış hesablama yanaşmaları (məsələn, multiprocessing, Dask və PySpark) üstünlük təşkil edir. Beləliklə, interpretator seçimi yalnız yerli paralelliyi deyil, həm də ümumi ekosistemin tamamını nəzərə almalıdır.

Alternativ interpretatorların elmi tədqiqatda istifadəsi zaman keçdikcə daha aktual olur. Roddewig (2023) qeyd edir ki, xüsusilə PyPy elmi mühitdə intensiv nümunələr üzərində sınaqdan keçirilmiş və “codon-swap” konsepsiyası ilə (yəni “hot spots” kod hissələrinin JIT ilə sürətləndirilməsi) mühüm vaxt qazancları müşahidə olunmuşdur. Bu, elmi simulyasiyalar və model qurma tətbiqlərində iterativ hesablamalarla işləyən tədqiqatçılar üçün xüsusi maraq kəsb edir. Nəticə etibarilə, PyPy-nin “sürətli interpretator” kimi rolu bu sahədə yeri gələndə CPython-u üstələyə bilər.

Jython və IronPython da, tam optimallaşdırma baxımından CPython və PyPy-dən geri qalsa da, xüsusi platforma asılılığı və ya korporativ infrastruktur tələbləri olan tədqiqat layihələrində əlçatmaz körpü rolunu oynayır. Məsələn, Java proqram mühiti ilə sıx əməkdaşlıq edən bir laboratoriyada Jython-un istifadəsi nəticəsində “Python’dan çıxmadan” Java kitabxanalarına giriş imkanı yaranır, bu da tədqiqat qrupunun iş prosesini sadələşdirir. .NET-based infrastrukturda eyni funksiyaları IronPython yerinə yetirir.

Nəticə etibarilə, Python interpretatorlarının müxtəlifliyi dilin çevikliyini və müxtəlif elmi sahələrdə tətbiq olunma imkanlarını artırır. CPython universal standart interpretator olaraq tədqiqatların böyük əksəriyyətində bazis rolunu oynayır. PyPy, sürət və optimizasiya axtarışında olan tədqiqatçılar üçün mükəmməl alternativ kimi çıxış edir. Jython Java ekosisteminə, IronPython isə .NET platformasına yaxınlığı ilə seçilir. Geniş elmi araşdırmalar göstərir ki, hər bir interpretatorun özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri var və seçim əsasən layihənin spesifik tələbləri, istifadə ediləcək kitabxanalar və infrastruktur məhdudiyyətləri əsasında verilməlidir. Bu da Python-un elm və sənayedə universal “lehim” dilə çevrilməsinin əsas səbəblərindən birini məhz interpretasiya səviyyəsindəki çoxsaylı alternativləri bir daha vurğulayır.

Verilənlər strukturları və kitabxanaları Python-un daxili list tuple dict set kimi strukturları sadə sintaksisi ilə yanaşı elm sahəsində analitik emalda çeviklik təqdim edir. Lakin yüksək ölçülü massivlər və matrislərlə işdə NumPy əsas rol oynayır NumPy massivləri C dilində optimallaşdırılmış alt səviyyə modullara malikdir və böyük həcmli verilənlərin xətti cəbr transformasiya və digər matris əməliyyatlarının sürətini xeyli artırır McKinney 2017 Pandas isə cədvəl formasında verilənlərlə işləmək üçün DataFrame strukturunu təklif edir Bu struktur verilənlərin qruplaşdırılması birləşdirilməsi filtrlənməsi üçün geniş funksionallıqla seçilir Dask paylanmış mühitdə iri həcmli verilənlərin kiçik hissələrə bölünərək emal edilməsinə imkan verir Bu yanaşma çoxnüvəli klaster resurslarının daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır Бичирова А 2022 Тədqiqatçılar real vaxt axınlarının emalı üçün Kafka Flink Spark kimi sistemlərlə Python integrasiyasından da yararlanır Camapev P C 2017

Python dilinin daxili list, tuple, dict, set kimi strukturları sadə sintaksisi, rahat istinad əməliyyatları və zəngin funksionallığı sayəsində elm sahəsində analitik emal və data manipulyasiyası proseslərində geniş tətbiq olunur. Bununla belə, böyük ölçülü massivlər və matrislərlə iş tələb olunduqda, Python-un daxilindəki ümumi verilənlər strukturları yetərli olmaya bilər. Bu zaman NumPy kimi ixtisaslaşmış kitabxanalar əsas rol oynayır.

NumPy – çox ölçülü massivlər və sürətli riyazi əməliyyatlar.

NumPy (Numeric Python) kitabxanası, xüsusi ilə böyük həcmli verilənlərin elmi-hesablama emalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabxana C dilində optimallaşdırılmış alt səviyyəli modullarla və davamlı (contiguous) yaddaş bölgüsü üzərində qurulmuş çoxölçülü massiv strukturu (ndarray) ilə seçilir. Məsələn, bir neçə milyon elementdən ibarət matrisin transpozisiyası, vektorların skalyar hasilinin hesablanması, xətti cəbr əməliyyatları, statistik funksiyalar və s. NumPy-nin daxili rutinalarında çox sürətlə yerinə yetirilir. McKinney (2017) bildirir ki, NumPy massivlərinin vektorlaşdırılmış əməliyyatlarını “saf” Python dövrləri ilə müqayisə etdikdə, bəzən on dəfələrlə sürət fərqi görmək mümkündür. Bu xüsusiyyət, xüsusilə elmi araşdırmalarda, simulyasiya və maşın öyrənməsi alqoritmlərinin ilkin mərhələlərində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Pandas – cədvəl formasında verilənlərin emalı. Pandas kitabxanası, verilənlərin cədvəl forması ilə işləmək üçün DataFrame adlı əsas strukturu təqdim edir. DataFrame, sütunlarda məlumatları “Series” kimi saxlayır və cədvəldəki satır-sütun quruluşu analitik proseslərdə yüksək səviyyəli rahatlıq yaradır. Verilənlərin qruplaşdırılması, filtrlənməsi, birləşdirilməsi (join, merge, concat), sıralanması, tiplərin dönüşümü (casting) kimi funksiyalar Pandas-ın daxili metodları vasitəsilə tez icra olunur. Bu kitabxana, maliyyə, sosial elmlər, sosiologiya və s. kimi sahələrdə iri həcmli data fayllarını tez emal etmək, təmizləmək, aqreqasiya hesabları hazırlamaq üçün geniş istifadə olunur. Pandas, Python dilinə data analizi baxımından R-ə bənzər ekosistem gətirmiş və elmi tədqiqatlarda dataframe-based yanaşmanı populyarlaşdırmışdır.

Dask – paylanmış və paralel emal. Python-da çoxnüvəli və paylanmış emala ehtiyac yarandıqda, Dask kitabxanası əvəzsiz rol oynayır. Dask, Pandas DataFrame və NumPy massivlərinin paylanmış analoqlarını təqdim edərək, verilənlərin hissələrə bölünməsinə, bu hissələrin paralel olaraq müxtəlif nüvələr və ya klasterlər üzərində işlədilməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma, xüsusilə çox iri həcmli data set-lərdə (giga- və terabaytlarla ölçülən) “bir maşında” işləyən Pandas və NumPy limitlərini aşmağa kömək edir. Вичугова (2022) qeyd edir ki, Dask-ın “lazy evaluation” prinsipi sayəsində tətbiq olunan əməliyyatlar əvvəlcə hesablama qrafında qeyd olunub, yalnız reallaşdırma vaxtı (compute mərhələsi) lazım olan hissələr paralel icra olunur. Beləliklə, çoxnüvəli sistemlərin və ya klaster resurslarının daha səmərəli istifadəsinə imkan yaranır.

Reaktiv axın emalı (Kafka, Flink, Spark). Python-un paylanmış və real vaxt rejimində çalışan sistemlərlə integrasiyası, tədqiqat işlərində mühüm önəm daşıyır. Məsələn, Apache Kafka axın verilənlərinin idarə olunmasında və Flink, Spark Streaming kimi çərçivələr isə “stream processing” ssenarilərində geniş istifadə olunur. Samarev (2017) bildirir ki, bu texnologiyalarla birlikdə Python, genişmiqyaslı real vaxt analitikasını (real-time analytics) həyata keçirmək üçün arxa xidmətlər yazmağa imkan verir. Bu qaydada sensorlar, sosial şəbəkələr və digər mənbələrdən gələn axın verilənləri, sürətli şəkildə emal olunaraq elmi modellər üzərində müxtəlif analizlər aparıla bilər.

Elmi tədqiqatlarda integrasiya və tətbiq nümunələri.

Maşın öyrənməsi: scikit-learn, TensorFlow, PyTorch kimi maşın öyrənməsi çərçivələri, öz data tipində çox vaxt NumPy massivlərindən istifadə etdiklərinə görə, NumPy ilə sıx uyğunlaşdırılmışdır. Pandas isə data “preprocessing” mərhələsi üçün əlçatmazdır.

Yüksək Səviyyədə İdarəetmə: Pandas DataFrame-ləri, riyazi nəticələri və tabulyar quruluşlu data formatını birləşdirdiyindən, xüsusilə analitik hesabların sürətlə aparılması və nəticələrin vizual istifadəyə verilməsi sahəsində effektivdir.

Böyük Həcmli Emal: Dask ilə milyonlarla və ya milyardlarla sətiri olan data dəstələri bir neçə düyün (node) üzərində paralel icra edilir. Bu, Python-un digər dillərlə rəqabət apara bilməsi üçün geniş imkan yaradır.

Beləliklə, Python ekosisteminəki çoxşaxəli kitabxanalar bir tərəfdən istehsal (production) səviyyəli böyük verilənlərin emalını, digər tərəfdən tədqiqatçıların tez prototipləmə və analitik ehtiyaclarını qarşılayır. NumPy və Pandas kitabxanalarının fərqli memarlıq xüsusiyyətləri, çoxnüvəli və paylanmış emalda Dask-ın rolu, eləcə də Kafka, Flink, Spark kimi real vaxt sistemlərinin Python ilə integrasiyası, elmi və sənaye miqyasında yüksək performanslı, miqyaslanı bilən və çevik data

emalı həllərinə yol açır.

Performans optimizasiyası Elmi hesablama mühitində Python-un interpretasiya olunan bir dil olması performans baxımından onu C C və ya Rust ilə müqayisədə geridə qoya bilər. Lakin NumPy və Pandas kitabxanaları bir çox alqoritmi vektorlaşdırılmış formada effektiv şəkildə reallaşdırır. Bu zaman əməliyyatlar C səviyyəsində icra edilir və GIL-in təsiri az hiss olunur Cython modulundan istifadə edərək Python kodunu C koduna translyasiya etmək mümkündür. Bu yanaşma elmi tədqiqatlarda özəlliklə iterativ hesablamalar sırasında bariz performans artımı təmin edir. Behnel S Bradshaw R və digərləri 2011 PyPy-nin JIT kompilyasiyası intensiv dövrlər zamanı kodun maşın koduna çevrilməsinə və sürətin artmasına gətirib çıxarır. Numba LLVM əsaslı JIT kompilyatorudur və xüsusən vektor və matris əməliyyatlarında yüksək səmərəlilik nümayiş etdirir (Lam S K Pitrou A Seibert S 2015).

Praktiki tətbiqlər Python ekosistemi süni intellekt və dərin öyrənmə sahəsində də geniş istifadə edilir. TensorFlow dərin sinir şəbəkələri üçün aşağı səviyyədə optimallaşdırılmış nüvə ilə paylanmış hesablama imkanı verir. Abadi M Barham P Chen J və digərləri 2016 PyTorch isə dinamik hesablama qrafı sayəsində tədqiqatçıya modellərin tez-tez yenilənən strukturunu sınaqdan keçirməkdə rahatlıq yaradır. Bəzi elmi-tədqiqat qrupları real vaxt rejimində qoşqulu sensorlardan gələn məlumatların avtomatik analizi üçün PySpark və ya Dask əsaslı həllərdən yararlanırlar Pyciyada aparılan araşdırmalara görə akselerasiya texnologiyalarının bulud platformalara integrasiyası Python kodunun sürətli miqyaslanmasına şərait yaradır (Технологии потоковой обработки данных – российский рынок сегодня 2020).

Python ekosistemi elmi tədqiqatlar və sənaye mühitində geniş istifadə edilir. Xüsusilə süni intellekt və dərin öyrənmə sahəsində Python-un zəngin kitabxana dəstəyi, sadə sintaksisi və böyük icma dəstəyi onu öndə gedən dillərdən birinə çevirir.

TensorFlow ilə dərin öyrənmə. TensorFlow, Google Brain komandasının hazırladığı paylanmış hesablama çərçivəsidir. Dərin sinir şəbəkələrinin qurulması və məşq edilməsi üçün effektiv bir infrastruktur təmin edən TensorFlow, aşağı səviyyədə optimallaşdırılmış nüvəsi (C++ və CUDA) sayəsində GPU və TPU kimi sürətləndiricilərdən istifadəni mümkün edir (Abadi, Barham, Chen və digərləri, 2016). Nəticədə, böyük həcmli verilənlərlə işləyən elmi layihələrdə, şəkil emalı, təbii dilin emalı (NLP) və s. kimi resurs tutumlu tapşırıqlarda yüksək performans sərgiləyir. Həmçinin, TensorFlow dağıdılmış (distributed) rejimdə bir neçə server və GPU arasında model məşqini dəstəkləyir ki, bu da böyük korporativ mühitlər və ya bulud platformaları üçün əlverişlidir.

PyTorch və dinamik hesablama qrafı. PyTorch, Facebook tərəfindən hazırlanmış və sonradan açıq mənbə kimi cəmiyyətə təqdim olunmuş dərin öyrənmə çərçivəsidir. Onun ən böyük xüsusiyyətlərindən biri dinamik hesablama qrafı yanaşmasıdır. Bu, tədqiqatçıya şəbəkə strukturunu hər bir iterasiya zamanı dəyişdirməyə, aralıq nəticələri rahatlıqla sınaqdan keçirməyə və modelləri kod səviyyəsində daha çevik şəkildə modifikasiya etməyə imkan verir. Dolayısıyla, PyTorch eksperimental tədqiqatlarda — məsələn, tez-tez yenilənən model arxitekturalarının yoxlanılmasında — son dərəcə faydalıdır. Eyni zamanda, PyTorch da GPU və paylanmış hesablamanı dəstəkləyir, bu da çox nüvəli sistemlərdə və klasterlərdə miqyaslanma imkanları yaradır.

Paylanmış emal və real vaxt analitikası. Böyük verilənlərin (big data) paylanmış emalına ehtiyac olduqda, PySpark və Dask kimi mühərriklər populyar seçimlərə çevrilir. PySpark, Apache Spark ekosistemində Python dəstəyi təqdim edir və map-reduce, machine learning library (MLlib) kimi Spark modulları ilə integrasiyaya imkan verir. Bu, real vaxt rejimində qoşqulu (sensor, IoT, veb loq və s.) məlumatların emalını daha da sürətləndirir. Dask, eyni zamanda çox nüvəli serverlər və bulud klasterləri üzərində paralel, paylanmış data analizi üçün çevik həllər təqdim edir. Bir çox elmi-tədqiqat qrupları, real vaxt rejimində data toplama və analitika aparmaq üçün Kafka və ya digər axın mexanizmləri ilə (Flink, Storm və s.) birlikdə bu həlləri istifadə edirlər.

Bulud platformalarında akselerasiya və miqyaslanma. Son dövrlərdə Rusiyada və digər ölkələrdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, akselerasiya texnologiyalarının (GPU, TPU və s.) bulud

platformalarına integrasiyası Python kodunun sürətli miqyaslanmasını təmin edir (Технологии потоковой обработки данных – российский рынок сегодня, 2020). Məsələn, “Amazon Web Services” (AWS), “Microsoft Azure” və “Google Cloud Platform” TensorFlow və PyTorch üçün xüsusi optimallaşdırılmış konteynerlər, dəstək kitabxanaları təqdim edirlər. Bu yanaşma korporativ istifadəçilər və startaplar üçün böyük verilənlər üzərində çox çevik və səmərəli dərin öyrənmə, data analizi və axın emalı infrastrukturunun qurulmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, Pythonun süni intellekt, dərin öyrənmə və paylanmış analitika sahələrində geniş tətbiqi, tədqiqat mühitini sənaye səviyyəsinə çatdırır. TensorFlow, PyTorch, PySpark və Dask kimi kritik alətlər sayəsində tədqiqatçılar və mühəndislər həm prototipləmə mərhələsində, həm də istehsal rejimində geniş çeşidli data emalı, model məşqi və real vaxt analitikası tapşırıqlarını effektiv şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bu, xüsusilə yüksəksürətli sensor axınlarından istifadə edən elmi laboratoriyalarda, sənaye şirkətlərində və startap ekosistemində Pythonun önəmini bir daha vurğulayır.

Elmi tədqiqatlarda metodoloji əsaslar. Python əsaslı tədqiqatlar tez-tez multidisiplinar xarakter daşıyır. Böyük verilənlərin statistik analizi tibbi informatika sahəsində xəstəliklərin diaqnostikası genom tədqiqatlarında sekanslaşdırma nəticələrinin emalı və sosial elmlərdə ictimai rəyin öyrənilməsi kimi müxtəlif istiqamətlərdə Python-dan geniş istifadə olunur. Bu araşdırmalarda verilənlərin ilkin təmizlənməsi transformasiyası model qurulması və vizuallaşdırılması mərhələlərində Pandas NumPy scikit-learn matplotlib kimi alətlər əsas vasitə rolunu oynayır. Paket emalının axın emalı yanaşmaları ilə kombinasiyası real vaxt analitikasının nəticələrini tarixçə verilənləri ilə qarşılaşdırmağa imkan verir Amazon Kinesis kimi bulud xidmətləri də Python-u dəstəkləyir (Potokovaya obrabotka dannyx Tadviser 2020). Beləliklə, tədqiqat metodları verilənlərin toplanması emalı və analizində Python-un təmin etdiyi rahatlıqla daha çox vüsət alır.

Metodoloji çətinliklər GIL-in çoxnüvəli sistemlərdə məhdudiyyət yaratması tədqiqat tətbiqlərini multiprocessing və ya paylanmış yanaşmalara yönləndirir. Bu işə tətbiqin ümumi memarlığında əlavə mürəkkəbliyə yarada bilər. Aparılan sınaqlar göstərir ki böyük həcmli verilənlər üçün Dask və ya PySpark modullarının istifadəsi cəlbədicə nəticələr verir. Apache Beam kimi mühərriklərlə Python proqramlarının klaster mühitində işə salınması da tədqiqatlarda praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Perspektiv istiqamətlər. Python-un elmi sahədə daha geniş vüsət alması JIT texnologiyalarının inkişafı GPU TPU və başqa sürətləndirmə modullarının daha sıx integrasiyası ilə bağlıdır. Növbəti illərdə GIL ətrafında aparılan eksperimentlər dilin nüvəsinin paralel hesablama üçün təkmilləşməsi ilə nəticələnə bilər. C C++ və Rust dilində yazılmış performans-kritik modulların Python-a bağlanması da gələcək perspektivlər arasında sayılır (Потоки и пакеты сходства отличия и примеры применения BD School 2022). Python 38 və sonrakı versiyalarda asinxron proqramlaşdırmanın genişlənməsi mikroservis memarlığında elmi xidmətlərin yüksək məhsuldarlıqla həyata keçməsinə dəstək olacaq.

Nəticə

Məqalədə Python-da verilənlərin emalı alqoritmlərinin arxitekturası geniş aspektdən araşdırıldı Python-un elmi tədqiqatlar üçün formalaşdırdığı mühit interpretasiya olunan model və GIL kimi limitlərə baxmayaraq böyük potensiala malikdir. NumPy Pandas scikit-learn TensorFlow PyTorch Dask kimi kitabxanalar və framework-lər bu dili böyük verilənlər yüksək məhsuldarlıq tələbləri və dərin öyrənmə ssenariləri üçün əlverişli edir. Cython PyPy və Numba kimi optimallaşdırma alətləri performans məhdudiyyətlərini xeyli azaldır Paylanmış hesablama infrastrukturuna Dask PySpark Apache Beam vasitəsilə integrasiya Python-un iri miqyaslı emal sistemlərində mövqeyini möhkəmlədir. Elmi işlərdə real vaxt analizinə meylin artması fonunda Python axın emalı texnologiyaları ilə birlikdə yeni imkanlar açır. Rus və qlobal elmi ədəbiyyat araşdırmaları göstərir ki bu tendensiya yaxın gələcəkdə də davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Van Rossum G Drake F L The Python Language Reference Manual Network Theory Ltd 2009
2. Лутц М Изучаем Python 5-е издание Вильямс 2019
3. Самарев Р С Обзор состояния области потоковой обработки данных Труды ИСП РАН т 29 вып 1 2017 с 231260
4. McKinney W Python for Data Analysis Data Wrangling with Pandas NumPy and IPython OReilly Media 2017
5. Behnel S Bradshaw R Citro C Dalcin L Seljebotn D S Smith K Cython The best of both worlds Computing in Science Engineering 132 2011 3139
6. Abadi M Barham P Chen J et al TensorFlow A System for LargeScale Machine Learning OSDI 2016
7. Lam S K Pitrou A Seibert S Numba A LLVMbased Python JIT compiler Workshop on the LLVM Compiler Infrastructure in HPC 2015
8. Roddewig S Data Stream Use Cases Benefits Examples Hubspot 2023 July blog.hubspot.com/marketing/datastream
9. Вичугова А Потоки и пакеты сходства отличия и примеры применения BD School 2022 Июль bigdataschool.ru
10. Технологии потоковой обработки данных российский рынок сегодня Результаты исследования IDC 2020
11. Потоковая обработка данных потоковая аналитика Tadviser 2020 Ноябрь tadviser.ru/index.php

PROQRAMLAŞDIRMADA TƏHLÜKƏSİZ DATA ANALİTİKA

Mirməhəmməd SEYİDZADƏ
mehammedseyidzade@gmail.com

Zümrüd SƏFƏROVA
safarovazumrud@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə müasir veb tətbiqləri və data analitika sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində qarşıya çıxan əsas təhlükələrdən – SQL Injection, Cross-Site Scripting (XSS) və digər əlaqəli hücum metodlarından bəhs edir. Araşdırmanın məqsədi, bu təhlükələrin yaranma mexanizmlərini, sistemlər üzərində yaratdıqları riskləri və onların qarşısının alınması üçün tətbiq olunan qabaqlayıcı tədbirləri geniş şəkildə analiz etməkdir. Məqalədə veb tətbiq və məlumat bazası interfeyslərində istifadə olunan kod nümunələri üzərindən hücum ssenariləri izah olunur, eləcə də müasir proqramlaşdırma texnikaları və təhlükəsizlik standartları (məsələn, OWASP tövsiyələri, ISO/IEC 27001 və PCI-DSS) kontekstində müdafiə strategiyaları təqdim edilir. Eyni zamanda təhlükəsizlik yanaşmalarının qeyd olunan proqramlaşdırma texnikalarına integrasiyası, qarşıya çıxacaq risklərin qiymətləndirilməsi və davamlı auditin əhəmiyyəti vurğulanır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq sorğular, mü sahiblər təşkil olunmuş və statistik analizlər aparılmışdır. Təhlilin nəticələrindən məlum olur ki, təhlükəsiz proqramlaşdırma yanaşmaları, giriş validasiyası, parametrik sorğular və müasir təhlükəsizlik protokollarının tətbiqi kimi metodlar istifadə olunması bu risklərin minimuma endirilməsində vacib rol oynayır.

Açar sözlər: SQL Injection, Cross-Site Scripting (XSS), CSRF hücumları, OWASP tövsiyələri, ISO/IEC 27001

Giriş

Müasir informasiya cəmiyyəti və qloballaşan texnologiya dövründə data analitika sahəsində əldə olunan məlumatların dəqiqliyi və təhlükəsizliyi, təşkilatların qərar qəbulətmə prosesində kritik rol oynayır. Bununla yanaşı, veb tətbiqlərin və məlumat bazalarının geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, kibertəhlükəsizlik məsələləri də daha çox diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. SQL Injection, XSS və digər veb zəifliklər yalnız məlumatların sızmasına deyil, həm də sistemlərə tam nəzarətin ələ keçirilməsinə səbəb ola biləcək ciddi təhlükələrdir. Bu məqalə proqramlaşdırmada təhlükəsiz data analitikanın təmin olunması üçün mövcud metod və texnologiyaları sistemləşdirir. Məqsəd, həm akademik dairədə, həm də tətbiq sahəsində təhlükəsizlik zəifliklərinin qarşısını almaq üçün istifadə olunan qabaqlayıcı tədbirlərin daha dərinədən başa düşülməsi və tətbiq olunması üçün nəzəri və praktiki töhfələr verməkdir.

Araşdırmanın əsas hissələri aşağıdakılardır: SQL Injection hücumlarının yaranma səbəbləri və müdafiə mexanizmləri; XSS hücum növləri, təsirləri və qarşısının alınması yolları; həmçinin CSRF, uzaqdan kod icrası və fayl daxil etmə kimi digər təhlükələrin analizi. Nəticə etibarilə, təhlükəsiz proqramlaşdırma yanaşmaları və müasir audit metodlarının tətbiqi, data analitikasında etibarlı və davamlı həllərin yaradılmasına şərait yaradır.

1. Sql injection: əsas prinsiplər və qarşısının alınması yolları

1.1. Sql injection hücumlarının xüsusiyyətləri

SQL Injection, verilənlər bazası ilə işləyən veb tətbiqlərdə ən geniş yayılmış hücum növlərindən biridir. Bu hücumda, istifadəçi tərəfindən daxil edilən məlumatlar etibarsız və yoxlanılmamış halda SQL sorğusuna daxil edilir. Nəticədə, hücumçu zərərli SQL kod parçalarını sorğuya integrasiya edərək verilənlər bazasında icazəsiz əməliyyatlar həyata keçirə bilər.

1.2. Yaranma mexanizmi və nümunə kodlar

Tipik bir SQL Injection nümunəsi aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər:

```
user_input = input("İstifadəçi adınız") query = "SELECT * FROM users WHERE username = '" + user_input + "'" cursor.execute(query)
```

Yuxarıdakı kod parçasında, istifadəçi tərəfindən daxil edilən məlumat birbaşa SQL sorğusuna qoşulur. Məsələn, əgər istifadəçi admin' OR '1'=1 kimi bir dəyər daxil etsə, sorğunun məntiqi dəyişərək bütün istifadəçi qeydlərinin alınmasına səbəb ola bilər.

1.3. Qarşısının alınması strategiyaları

- Parametrik sorğular və hazırlıqlı ifadələr: Sorğuların parametrik şəkildə tərtib edilməsi, istifadəçi daxil olan məlumatların xüsusi simvollarının təsirsiz hala salınmasını təmin edir.

- ORM (Object-Relational Mapping) alətləri: ORM vasitəsilə avtomatik olaraq parametrik sorğuların yaradılması, SQL Injection riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

- Giriş validasiyası və sanitizasiya: İstifadəçi məlumatlarının əvvəlcədən yoxlanılması və zərərli simvolların filtrlənməsi vacibdir.

- Minimum icazə səviyyəsi prinsipi: Verilənlər bazası istifadəçilərinə yalnız zəruri hüquqların verilməsi, potensial hücumların təsir dairəsini məhdudlaşdırır.

1.4. Akademik baxış və praktiki nümunələr

Literaturada (OWASP, SANS Institute və s.) SQL Injection hücumlarının zərərli təsirləri geniş şəkildə təsvir olunub. Real ssenarilərdə təhlükəsizlik auditləri və pen-testlər zamanı bu zəifliklərin aşkarlanması, müdafiə mexanizmlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, kodun düzgün strukturlandırılması və təhlükəsizlik standartlarına riayət olunması, SQL Injection riskini minimuma endirir.

2. Cross-Site Scripting (XSS): növləri, təsirləri və müdafiə strategiyaları

2.1. XSS hücumlarının təsviri

XSS hücumları, hücumçuların zərərli skriptləri istifadəçi brauzerinə göndərərək icra etməsinə imkan verir. Bu cür hücumlar nəticəsində istifadəçi məlumatları oğurlana, sessiyalar ələ keçirilə və hətta istifadəçi interfeysi dəyişdirilə bilər.

2.2. XSS hücum növləri

- Reflected XSS: İstifadəçi tərəfindən daxil edilən məlumatların dərhal serverdən geri göndərilib, brauzer tərəfindən icra olunması.

- Stored (Persistent) XSS: Zərərli skriptlərin verilənlər bazasında saxlanılması və bir neçə istifadəçiyə təsir göstərməsi.

- DOM-based XSS: Hücum tamamilə müştəri tərəfində, brauzerin DOM (Document Object Model) strukturu üzərində edilən dəyişikliklərlə həyata keçirilir.

2.3. Müdafiə mexanizmləri

- Input/Output sanitizasiya: İstifadəçi məlumatlarının həm serverdə, həm də müştəri tərəfində təhlükəsiz hala gətirilməsi.

- Content Security Policy (CSP): Brauzerlərə hansı mənbələrdən skriptlərin icra olunmasına icazə verildiyini müəyyən edən siyasətin tətbiqi.

- Kontekstual kodlaşdırma: HTML, JavaScript və digər kontekstlərdə xüsusi simvolların düzgün kodlaşdırılması.

2.4. Nəzəri və empirik analiz

Akademik tədqiqatlar göstərir ki, XSS hücumları veb tətbiqlərin dizayn mərhələsində nəzərə alınmalı və təhlükəsizlik protokolları ilə dəstəklənməlidir. Xüsusilə real dünya tətbiqlərində mütəmadi təhlükəsizlik auditləri və avtomatlaşdırılmış analizlər ilə XSS zəifliklərinin aşkarlanması və aradan qaldırılması tövsiyə olunur.

3. Digər veb təhlükələri: CSRF, uzaqdan kod icrası və fayl daxil etmə

3.1. Cross-Site Request Forgery (CSRF)

CSRF hücumları, istifadəçinin brauzer sessiyasından istifadə edərək icazəsiz əməliyyatların

həyata keçirilməsinə səbəb olur. Hücum zamanı, hücumçu zərərli veb sahifə vasitəsilə istifadəçinin sessiya məlumatlarından faydalanır. Bunun qarşısının alınması üçün CSRF tokenlərindən, referer başlıqlarının yoxlanılmasından və sessiya idarəetməsində əlavə tədbirlərdən istifadə olunur.

3.2. Uzaqdan kod icrası (RCE) və fayl daxil etmə

- Uzaqdan kod icrası (RCE): İstifadəçi tərəfindən daxil edilən məlumatların kifayət qədər yoxlanılmaması nəticəsində hücumçunun server üzərində zərərli kodun icra olunmasına şərait yaradır.

- Fayl daxil etmə və directory traversal: Serverin fayl sisteminə icazəsiz giriş əldə etmək və ya zərərli skriptlərin daxil edilməsinə imkan yaradan zəifliklərdir. Bu hücum növlərinin qarşısını almaq üçün, giriş validasiyası, fayl yolunun məhdudlaşdırılması və konfigurasiya parametrlərinin diqqətli idarə edilməsi vacibdir.

3.3. Təhlükəsizlik yanaşmasının tətbiqi

Hər bir hücum növü üçün qabaqlayıcı tədbirlər, yalnız düzgün texniki həllərin tətbiqi ilə kifayətlənməyərək, həm də proqram inkişaf prosesində təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılmasına əsaslanır. Bu, həm sistemin, həm də istifadəçilərin məlumatlarının qorunmasını təmin edir.

4. Təhlükəsiz proqramlaşdırma yanaşmaları və data analitikanın mühafizəsi

4.1. Təhlükəsiz kodlaşdırma standartları

Müasir proqramlaşdırma mühitində təhlükəsiz kodlaşdırma standartlarına əməl etmək zəruridir. Bu standartlara aşağıdakılar daxildir:

- Giriş validasiyası və sanitizasiya: İstifadəçi tərəfindən daxil edilən bütün məlumatların əvvəlcədən yoxlanılması.

- Kontekstual kodlaşdırma: Hər bir məlumatın işlənmə kontekstinə uyğun şəkildə kodlaşdırılması.

- Modulyar və yenidən istifadə olunan kod: Təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiq olunduğu kod parçalarının müntəzəm şəkildə audit və yenilənməsi.

4.2. DevSecOps və davamlı monitoring

Təhlükəsizlik yalnız kod yazma mərhələsində deyil, həm də tətbiqin istismar dövründə daimi monitoring və audit tələb edir. DevSecOps yanaşması, inkişaf, əməliyyat və təhlükəsizlik şöbələrinin integrasiyasını təmin edərək, real vaxt rejimində təhlükəsizlik boşluqlarının aşkar edilməsini mümkün edir.

4.3. Təlim və maarifləndirmə

Həm inkişafçıların, həm də təhlükəsizlik üzrə mütəxəssislərin davamlı təlimi və maarifləndirilməsi, yeni yaranan hücum metodlarına qarşı hazırlıqlı olmağı təmin edir. Akademik dairələrdə və sənaye təcrübəsində keçirilən seminarlar, konfranslar və təlim proqramları bu sahədə mühüm rol oynayır.

Nəticə

Bu məqalədə təqdim olunan araşdırmalar göstərir ki, SQL Injection, XSS və digər veb zəiflikləri müasir data analitika sistemlərində ciddi risklər yaradır. Təhlükəsiz proqramlaşdırma yanaşmaları, giriş validasiyası, parametrik sorğular və müasir təhlükəsizlik protokollarının tətbiqi kimi metodlar, bu risklərin minimuma endirilməsində vacib rol oynayır. Eyni zamanda, DevSecOps yanaşmasının və davamlı monitoringin tətbiqi, hücumların vaxtında aşkarlanması və qarşısının alınması üçün əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. OWASP Foundation. OWASP Top 10 Web Application Security Risks.
2. SANS Institute. The State of Web Application Security.
3. ISO/IEC 27001:2013. Information Security Management Systems – Requirements.
4. PCI Security Standards Council. PCI Data Security Standard (PCI DSS).

5. Halfond, W. G. J., Viegas, J., & Orso, A. (2006). A Classification of SQL Injection Attacks and Countermeasures.
6. Grossman, J., Hansen, R., & Spafford, E. (2007). Security in Computing.
7. Research articles on secure programming and data analytics in journals such as IEEE Security & Privacy and ACM Transactions on Information and System Security.

SUMMARY

This article discusses the most important threats to the security of modern web applications and data analytics systems - SQL Injection, Cross-Site Scripting (XSS) and other related attack methods. The aim of the study is to deeply analyze the mechanisms of occurrence of these threats, the risks they pose to systems and the preventive measures applied to prevent them. The article explains attack scenarios based on code samples used in web application and database interfaces, as well as presents defense strategies in the context of modern programming techniques and security standards (for example, OWASP recommendations, ISO/IEC 27001 and PCI-DSS). At the same time, the importance of integrating security approaches into the mentioned programming techniques, assessing the risks that will be encountered and continuous auditing is emphasized. In accordance with the set goal, surveys, interviews were organized and statistical analyses were conducted. The results of the analysis show that the use of methods such as secure programming approaches, input validation, parametric queries, and the implementation of modern security protocols play an important role in minimizing these risks.

Keywords: SQL Injection, Cross-Site Scripting (XSS), CSRF attacks, OWASP recommendations, ISO/IEC 27001

STENOQRAFIYADA SÜNİ İNTELLEKT: KEÇMİŞ VƏ GƏLƏCƏK TƏTBİQLƏR

Emin NAMAZOV

e.namazov@atu.edu.az

Gülmarə ƏLİYEVƏ

Gulnara.aliyeva2005@gmail.com

Xülasə

Süni intellektin stenoqrafiyaya integrasiyası bu sahənin təhlükəsizliyini və effektivliyini artırmışdır. Dərin öyrənmə (CNN, RNN), Generativ Adversarial Şəbəkələr (GANs) və kriptografiya ilə birləşdirilmiş metodlar sayəsində məlumatların gizlədilməsi və aşkarlanması çətinləşmişdir. SteganoGAN, Neural Steganography və Deep Steganography kimi real tətbiqlər göstərir ki, Sİ əsaslı stenoqrafiya metodları yüksək təhlükəsizlik və gizlilik təmin edir. Gələcəkdə bu texnologiyalar informasiya təhlükəsizliyi sahəsində daha geniş tətbiq olunacaq və yeni innovativ həllər təqdim edəcəkdir.

Açar sözlər: süni intellekt, stenoqrafiya, dərin öyrənmə, informasiya təhlükəsizliyi, SteganoGAN

Giriş

Stenoqrafiya informasiya təhlükəsizliyi və məlumatların gizlədilməsi sahəsində mühüm rol oynayan texnologiyalardan biridir. Süni intellektin (Sİ) inkişafı ilə stenoqrafiya sahəsində də yeni metodlar və tətbiqlər ortaya çıxmışdır. Bu məqalədə stenoqrafiyada süni intellektin keçmiş və indiki dövrdə necə istifadə edildiyi, eləcə də gələcəkdə mümkün tətbiqləri araşdırılacaq.

Stenoqrafiya qədim dövrlərdən etibarən məxfi mesajların ötürülməsi üçün istifadə olunub. Ənənəvi stenoqrafiya metodları arasında mətn stenoqrafiyası, şəkil və audio stenoqrafiyası kimi üsullar yer alır. İnformasiyanın gizli şəkildə ötürülməsi üçün bu üsullar müxtəlif sahələrdə, xüsusilə hərbi və diplomatik məqsədlə.

Süni intellektin stenoqrafiyaya təsiri. Süni intellektin inkişafı ənənəvi stenoqrafiya metodlarının effektivliyini və təhlükəsizliyini artırmışdır. Stenoqrafiyanın əsas məqsədi məlumatları müxtəlif formatlarda (şəkil, audio, video və mətn) gizlətməkdir. Süni intellektin tətbiqi bu prosesi daha mürəkkəb, gizli və aşkar edilməsi çətin olan bir hala gətirir. Aşağıda Sİ-nin stenoqrafiyaya əsas təsir sahələri araşdırılır:

Dərin öyrənmə neyron şəbəkələrindən istifadə edərək məlumatların müxtəlif multimediyə formatlarında gizlədilməsini təmin edir. Xüsusilə konvolyusiya neyron şəbəkələri (CNN) və rekurrent neyron şəbəkələri (RNN) bu prosesdə mühüm rol oynayır.

CNN əsaslı stenoqrafiya – Şəkillərin və videoların piksellərində məlumatların gizlədilməsi üçün istifadə edilir. Məsələn, dərin öyrənmə alqoritmləri gizli informasiyanı piksellər arasında ələ yerləşdirir ki, insan gözü bunu heç bir şəkildə fərq edə bilmir.

RNN və LSTM əsaslı stenoqrafiya – Xüsusilə mətn və audio stenoqrafiyasında tətbiq edilir. Bu modellər məlumatları orijinal mənbə daxilində sintaktik və semantik dəyişikliklər etmədən yerləşdirə bilir.

Dərin öyrənmə əsaslı stenoqrafiya sistemləri sayəsində məlumatların daha təhlükəsiz şəkildə gizlədilməsi mümkün olur və aşkarlanması ənənəvi metodlara nisbətən daha çətinləşir.

Generativ adversarial şəbəkələr (GANs) iki neyron şəbəkəsinin (generator və diskriminator) qarşılıqlı mübarizəsi əsasında işləyir. Stenoqrafiya sahəsində GANs aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunur:

Məlumatın gizlədilməsini optimallaşdırmaq – Generator şəbəkəsi gizli məlumatı bir şəkil, audio və ya videoya əlavə edərək, təbii görünüşü qoruyur. Diskriminator şəbəkəsi isə həmin məlumatı aşkarlamağa çalışır. Nəticədə, generator şəbəkəsi daha mürəkkəb və aşkarlanması çətin olan metodlar inkişaf etdirir.

Stego-şəkillərin realçılığını artırmaq – Əvvəlki stenoqrafiya metodları gizli məlumatların yerləşdirildiyi şəkillərdə vizual fərqlər yaradırdı. GANs texnologiyası bu fərqləri minimallaşdıraraq

stego-şəkillərin (gizli məlumat saxlayan şəkillər) orijinal şəkillərdən seçilməsini çətinləşdirir.

Aşkarlanma riskini azaltmaq – Ənənəvi metodlarda istifadə edilən gizlətmə texnikaları müəyyən filtrlərlə aşkar edilə bilirdi. GANs isə informasiya gizlətmə üsulunu daim dəyişdirdiyi üçün bu tip hücumlara qarşı daha dözümlü olur.

GANs əsaslı stenoqrafiya sistemləri kiber təhlükəsizlik və məlumat mübadiləsi sahəsində böyük əhəmiyyətə malikdir və gələcəkdə daha da təkmilləşdiriləcəyi gözlənilir.

Süni intellektin stenoqrafiyada tətbiqi təkcə məlumat gizlətməklə məhdudlaşmır. Kriptografiya ilə birləşdirilərək daha güclü və təhlükəsiz metodlar hazırlanır.

İkiqat qoruma – Kriptografiya məlumatı əvvəlcədən şifrələyir, daha sonra süni intellekt bu şifrəli məlumatı multimedia faylına yerləşdirir. Bu, həm məlumatın aşkarlanmasını, həm də onun açılmasını çətinləşdirir.

Blokçeyn əsaslı stenoqrafiya – Blokçeyn texnologiyası ilə süni intellektin birləşdirilməsi nəticəsində məlumatların dəyişdirilməzliyi və məxfiliyi təmin edilir.

Adaptiv stenoqrafiya – Sİ, stenoqrafik mesajların yerləşdirilməsi üçün optimal bölgələri müəyyən edə bilər. Məsələn, dinamik səs siqnalları və ya təsviri məlumatlar üzərində məlumat yerləşdirilərək analiz və kəşfiyyat hücumlarına qarşı müqaviməti artırır.

Süni intellektin kriptografiya ilə birləşmə tətbiqi kiber təhlükəsizlik sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Mövcud tətbiqlər və real nümunələr. Hazırda bir çox tədqiqatçı və şirkət süni intellektin stenoqrafiyaya inteqrasiyası üzərində işləyir. Aşağıda bəzi real tətbiq nümunələri təqdim olunur:

SteganoGAN generativ adversarial şəbəkələrdən istifadə edərək şəkillərdə məlumat gizlətmə texnikasıdır. Onun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Yüksək təhlükəsizlik – SteganoGAN tərəfindən yaradılan stego-şəkillər insan gözü üçün tamamilə adi görünür.

Verilənlərin minimal dəyişdirilməsi – Ənənəvi metodlarla müqayisədə, SteganoGAN məlumatı şəkillərin piksellərində elə gizlədir ki, orijinal təsvirlə vizual fərq minimal olur.

Steganalizdən qorunma – Bu metod ənənəvi aşkarlama üsullarına qarşı daha davamlıdır, çünki stego-şəkillər adi təsvirlərə mümkün qədər oxşar olur.

Neural Steganography audio və mətn daxilində məlumat gizlətmək üçün süni intellektdən istifadə edir. Əsas tətbiq sahələri bunlardır:

Audio stenoqrafiyası – Səs fayllarında gizli mesajların yerləşdirilməsi üçün neyron şəbəkələrdən istifadə edilir. Bu texnologiya telekommunikasiya və casusluq məqsədləri üçün faydalı ola bilər.

Mətn əsaslı stenoqrafiya – Sinir şəbəkələri mətn daxilində gizli məlumatları yerləşdirir və orijinal mənə qorunmaqla mesajların ötürülməsini təmin edə bilər.

Bu üsul dərin öyrənmə texnologiyasını istifadə edərək şəkillər üzərində məlumat gizlətməyə imkan verir. Xüsusilə CNN əsaslı alqoritmlərdən istifadə edərək məlumatların insan gözü ilə aşkar edilə bilməyəcək şəkildə yerləşdirilməsini təmin edir.

Deep Steganography texnologiyası tədqiqatçılar tərəfindən kiber təhlükəsizlik və təhlükəsiz ünsiyyət üçün inkişaf etdirilir. r üçün tətbiq olunurdu.

Gələcəkdə süni intellektin stenoqrafiyada tətbiqi daha da inkişaf edəcək və aşağıdakı sahələrdə əhəmiyyətli rol oynayacaq:

Kiber təhlükəsizlik – Rəqəmsal hücumlara qarşı daha təhlükəsiz məlumat mübadiləsi üsulları yaradılacaq.

Dərin saxta (Deepfake) stenoqrafiyası – Gələcəkdə Sİ-dən istifadə etməklə vizual və audio məlumatlarda daha mürəkkəb gizlətmə texnologiyaları inkişaf etdirilə bilər.

Kvant hesablama ilə inteqrasiya – Kvant texnologiyalarının stenoqrafiyaya təsiri yeni tədqiqat sahəsi kimi ortaya çıxa bilər.

Nəticə

Stenoqrafiya və süni intellektin birləşməsi informasiya təhlükəsizliyi sahəsində yeni imkanlar açır. Ənənəvi stenoqrafiya metodları süni intellektin köməyi ilə daha mürəkkəb və güclü hala gəlir. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf edərək yeni tətbiq sahələri yaratması gözlənilir.

Bu sahədə araşdırmalar davam etdikcə, süni intellektin stenoqrafiyada tətbiqi daha da təkmilləşəcək və informasiya təhlükəsizliyini daha yüksək səviyyəyə çatdıracaq.

SUMMARY

The integration of artificial intelligence into steganography has enhanced its security and effectiveness. Deep learning (CNN, RNN), Generative Adversarial Networks (GANs), and cryptography-based methods make data hiding and detection more complex. Real-world applications like SteganoGAN, Neural Steganography, and Deep Steganography demonstrate that AI-powered steganography ensures high security and confidentiality. In the future, these technologies will have broader applications in information security and introduce new innovative solutions.

Keywords: artificial intelligence, steganography, deep learning, information security, SteganoGAN

РЕЗЮМЕ

Интеграция искусственного интеллекта в стеганографию повысила её безопасность и эффективность. Глубокое обучение (CNN, RNN), генеративно-сопоставительные сети (GANs) и криптографические методы делают скрытие и обнаружение данных более сложным. Реальные приложения, такие как SteganoGAN, Neural Steganography и Deep Steganography, показывают, что стеганография на основе ИИ обеспечивает высокий уровень безопасности и конфиденциальности. В будущем эти технологии найдут более широкое применение в области информационной безопасности и приведут к появлению новых инновационных решений.

Ключевые слова: искусственный интеллект, стеганография, глубокое обучение, информационная безопасность, SteganoGAN

TELEKOMMUNİKASIYA İNFRASTRUKTURUNUN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ VƏ ONLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Nigar ƏLİYEVƏ

aliyevanigar2200@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat telekommunikasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qarşılaşılan mövcud problemləri və yeni texnologiyaların yaratdığı təhlükəsizlik təhdidlərini dərinlən təhlil edir. İntellektual şəbəkələr, şəbəkə avadanlıqları və süni intellekt kimi müasir texnologiyaların inkişafı şəbəkə təhlükəsizliyini yeni çətinliklərlə üzləşdirir və bu təhdidlərə qarşı müvafiq müdafiə strategiyalarının inkişafını zəruri edir. Bu, tədqiqat, telekommunikasiya sahəsindəki bu problemləri araşdıraraq, daha effektiv təhlükəsizlik protokolları və həll yolları təklif etməyi hədəfləyir. Tədqiqatın nəticələri, şəbəkə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün telekommunikasiya strukturunun hər bir komponentinin, xüsusi il məlumat mərkəzləri, şəbəkə avadanlıqları, təhlükəsizlik protokolları və şifrələmə, bulud texnologiyaları, firewall sistemləri metodlarının etibarlı şəkildə qorunmasının vacibliyini vurğulamışdır. Həmçinin yeni təhlükəsizlik protokolları və innovativ yanaşmaların tətbiqi, bu sahədə mövcud olan boşluqları aradan qaldırmağa və şəbəkənin daha dayanıqlı, təhlükəsiz olmasına kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: Telekommunikasiya, təhlükəsizlik, şəbəkə, infrastruktur, firewall

Giriş

Telekommunikasiya infrastrukturunu kommunikasiya şəbəkələrinin gələcəyini formalaşdıran transformativ səyahətdir. Telekommunikasiyamüxtəlif vasitələrdən istifadə edərək səs və ya video kimi məlumat və ya siqnalların ötürülməsidir. Bunlara mobil şəbəkələr, peyklər və ya internet daxildir. İnfrastruktur dedikdə ötürmələrin işləməsini dəstəkləyən sistemlər və qurğular nəzərdə tutulur. O, rabitə xidmətlərinin əsasını təşkil edir. Mobil qüllələr, fiber optik kabellər və peyk stansiyaları telekommunikasiyada geniş istifadə olunan infstrukturlardan biridir.

Telekommunikasiya infrastrukturunu, məlumatın uzun məsafədən regionun müxtəlif hissələrinə ötürülməsinə imkan verən komponentlərə və strukturlara aiddir. Media, şəbəkə qovşaqları, peyklər və məlumat mərkəzləri kimi bu komponentlər informasiyanın global şəkildə ötürülməsini asanlaşdırır. Texnologiyanın inkişafı, telekommunikasiya infrastrukturunun təkamülündə həlledici rol oynamışdır. Kamera kimi sistemlər və cihazlar audio və video məlumatlarını ötürmək üçün simli və ya simsiz bağlantıdan istifadə edir. Məlumatlar fiber optik kabellər, Ethernetlər və Wi – Fi vasitəsi ilə saxlanması və monitorinqi üçün serverlərə ötürülür. Telekommunikasiya infrastrukturunu bu cür cihazların müxtəlif hissələrindən mərkəzləşdirilmiş yerə qoşulmasını asanlaşdırır [1,4].

Telekommunikasiya infrastrukturunu təhsil, səhiyyə və biznes daxil olmaqla müxtəlif sektorları dəstəklədiyi üçün müasir şəhər iqtisadiyyatları üçün vacibdir. _____Telekommunikasiya infrastrukturuna investisiyalar əmlak dəyərlərinin artmasına və şəhər ərazilərinə yeni müəssisələrin cəlb edilməsinə səbəb ola bilər. Yüksək keyfiyyətli telekommunikasiya şəbəkələri yerli hökumətlər və sakinlər arasında ünsiyyət üçün platformalar təqdim etməklə vətəndaşların iştirakını artırır.

Telekommunikasiya infrastrukturunu həm də fəvqəladə hallar zamanı tez əlaqə yaratmağa və cavab tədbirlərinin əlaqələndirilməsinə imkan verən fəlakətlərin idarə edilməsində əsas rol oynayır.

Telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı bütün icma üzvlərinin mühüm məlumat və xidmətlərə çıxışını təmin edərək, rəqəmsal uçurumu aradan qaldırmağa kömək edə bilər.

Telekommunikasiya infrastrukturunun əsas komponentləri və təhlükəsizliyi aşağıdakılardır.

Şəbəkə avadanlıqları. Şəbəkə təhlükəsizliyi adətən fiziki, texniki və inzibati tədbirlər də daxil olmaqla müxtəlif üsul və texnologiyaların kombinasiyası vasitəsilə həyata keçirilir.

Fiziki Təhlükəsizlik - informasiya sisteminin fiziki resurslarının, məsələn, server otaqlarının, kompüterlərin, şəbəkə avadanlıqlarının və s. mühafizəsi ilə bağlıdır. Fiziki təhlükəsizlik tədbirlərinə icazəsiz girişin qarşısını almaq üçün binalara nəzarət edilən giriş, kilidlərdən istifadə, videomüşahidə, biometrik sistemlər və digər fiziki maneələr daxildir [4,5].

Texniki təhlükəsizlik – proqram təminatı və aparat vasitəsi ilə həyata keçirilən texniki və təhlükəsizlik tədbirlərini əhatə edir. Texniki təhlükəsizlik tədbirlərinə misal olaraq firewall, müdaxilənin aşkarlanması sistemləri (IDS), antivirus proqram təminatı, məlumatların şifrələnməsi, autentifikasiya və girişə nəzarət mexanizmlərinin istifadəsi və s.

İnzibati təhlükəsizlik təşkilat daxilində təhlükəsizlik siyasətlərinin, prosedurlarının və təcrübələrinin idarə edilməsi və təşkili ilə məşğul olur. Buraya təhlükəsiz giriş siyasətlərinin işlənilməsi, hazırlanması, işçilərin informasiya təhlükəsizliyi üzrə təlimi, istifadəçi hesablarının idarə edilməsi, təhlükəsizlik auditinin aparılması və s. daxildir. Şəbəkə təhlükəsizliyinin bu növlərinin hər biri informasiya sisteminin qorunması üçün vacibdir və adətən hərtərəfli və etibarlı təhlükəsizlik sistemi yaratmaq üçün birlikdə istifadə olunur. İnzibati 166 təhlükəsizlik təşkilat daxilində təhlükəsizliyin idarə edilməsi üçün siyasətləri, prosedurları və təcrübələri əhatə edir.

Məlumat mərkəzləri. Məlumat mərkəzləri kibertəhlükəsizliyin və fiziki təhlükəsizliyin bir çox təbəqəsi ilə gücləndirilmiş geniş ehtiyat həll yollarını təmin edə bilər. Təbii ki, düzəldilmiş bir təşkilat fərdi tətbiqlərdən bütöv məlumat mərkəzlərinə qədər hər bir informasiyanın bulud təminatçılarına keçdiyi bir rəqəmsal ekosistemlə əvəz olundu. "Qorumalı olduğunuz şey ətrafınızdan o qədər də kənarda deyil", CyberGRX baş direktoru Fred Kneip deyir. "Və hakerlər ağıllıdırlar. Ən az müqavimət yoluna gedirlər." Kneip deyir ki, indi də bulud effektiv gəlir. Və bir avtomobil xətti üçün bir IoT qaynaq aləti standart parametrlə, proqnozlaşdırma baxımını edə bilməsi üçün istehsalçıya diaqnostika göndərilməsində istifadə edilir.

Kabel və Sinyal ötürülməsi: Telekommunikasiya şəbəkələrində siqnalların ötürülməsi üçün müxtəlif növ kabellərdən istifadə olunur. Əsasən aşağıdakı kabel növləri mövcuddur:

1. Bükülü cüt (Twisted Pair) kabellər: Ənənəvi telefon xətləri və bəzi lokal şəbəkələrdə (LAN) istifadə olunur. Elektromaqnit müdaxiləni azaltmaq üçün naqillər bir-birinə burulmuş şəkildə yerləşdirilir.

2. Koaksial kabellər: Televiziya yayımı və bəzi internet xidmətləri üçün istifadə edilir. Xarici müdaxilələrə qarşı daha dayanıqlıdır.

3. Optik lif kabellər: Yüksək sürətli və uzun məsafəli ötürmə üçün istifadə edilir. Məlumatları işıq siqnalları vasitəsilə ötürərək itkiləri minimuma endirir.

Sinyalın ötürülməsi. Sinyallar rəqəmsal və ya analoq formada ötürülə bilər. Müasir telekommunikasiya sistemlərində əsasən rəqəmsal siqnallar istifadə olunur, çünki onlar daha az səhv və itki ilə ötürülür.

Sinyal ötürmə texnologiyaları:

- Elektrik siqnalları: Mis naqillər vasitəsilə ötürülür.
- Işıq siqnalları: Optik liflərdə istifadə edilir və sürətli, aşağı itki ilə məlumat ötürülməsinə imkan yaradır.
- Radiosiqnallar: Simsiz rabitədə, mobil şəbəkələrdə və peyk rabitəsində istifadə olunur [1,4,5].

Təhlükəsizlik protokolları və şifrələmə. Sistem iştirakçıları arasında təhlükəsiz məlumat mübadiləsinə müəyyən edən qaydalar və prosedurlar toplusudur. WEP, WPA, WPA2 və WPA3 kimi təhlükəsizlik protokolları mövcuddur.

WEP- Simsiz şəbəkələr məlumatı radio dalğaları vasitəsilə ötürdüyündən, təhlükəsizlik

tədbirləri görülmədikdə məlumatlar asanlıqla ələ keçirilə bilər. 1997-ci ildə təqdim edilən Wired Equivalent Privacy (WEP) simsiz qorunma üçün ilk cəhd idi. Məqsəd məlumatları şifrələməklə simsiz şəbəkələrə təhlükəsizlik əlavə etmək idi.

WPA- Sonra WPA və ya Wi-Fi ilə protected access gəldi. 2003-cü ildə təqdim edilən bu protokol Wi-Fi Alliance-nin WEP-i əvəz etdi. Onun, WEP ilə oxşarlıqları var, lakin təhlükəsizlik açarlarını idarə etmə və istifadəçilərə icazə vermə üsullarında təkmilləşdirmələr təklif edirdi. WEP hər bir səlahiyyətli sistemi eyni açarla təmin edərkən, WPA sistemlərin istifadə etdiyi açarı dinamik şəkildə dəyişdirən Temporal Key Integrity Protocol (TKIP) istifadə edir.

WPA2- WPA2 2004-cü ildə təqdim edildi və WPA-nın təkmilləşdirilmiş versiyası idi. WPA2 möhkəm təhlükəsizlik şəbəkəsi (RSN) mexanizminə əsaslanır və iki rejimdə işləyir:

Şəxsi rejim və ya əvvəlcədən paylaşılan açar (WPA2-PSK). Access üçün paylaşılan parola əsaslanır və adətən ev mühitində istifadə olunur.

Müəssisə rejimi (WPA2-EAP). Adından da göründüyü kimi, bu, təşkilatı və ya biznes istifadəsi üçün daha uyğundur.

WPA3- WPA3 Wi-Fi Protected Access protokolunun üçüncü iterasiyasıdır. Wi-Fi Alliance 2018-ci ildə WPA3-ü təqdim etdi. WPA3 həm şəxsi, həm də müəssisə istifadəsi üçün yeni funksiyalar təqdim etdi.

Şifrələmə- İctimai şəbəkəyə daxil olarkən, WPA3 paylaşılan paroldan başqa bir proses vasitəsilə yeni cihazı qeydiyyatdan keçirir. WPA3 istifadəçilərə şəbəkədə cihazlara icazə vermək üçün Near Field Communication (NFC) teqlərindən və ya QR kodlarından istifadə etməyə imkan verən Wi-Fi Cihazının Təminat Protokolu (DPP) sistemindən istifadə edir. Bundan əlavə, WPA3 təhlükəsizliyi əvvəllər istifadə edilən 128 bitlik şifrələmədən yox, daha çox GCMP-256 şifrələməsindən istifadə edir [6,8].

Şəbəkə monitorinqi. Şəbəkə monitorinqi – xüsusi proqram vasitələrinin köməyi ilə KŞ-in fəaliyyətinə daimi nəzarət prosesidir. Şəbəkə monitorinqi sistemləri KŞ-də kompyuterlərin (hostların) və şəbəkə xidmətlərinin daimi fəaliyyətini və əlyətərliliyini təmin etməyə imkan verir. Bu sistemlər elektron poçt, mobil telefon və s. vasitəsi ilə şəbəkə izibatçısını şəbəkədə baş verən nasazlıqlar, dayanmalar, təhlükələr haqqında xəbərdar edir.

Şəbəkə monitorinqi KŞ-in idarə edilməsi üçün lazım olan informasiyanın toplanması funksiyasını yerinə yetirir. Bu monitorinq şəbəkə və şəbəkə idarəetməsinə dair tətbiqi proqramlar üçün verilənlərin toplanması məqsədilə yaradılmışdır. KŞ optimal qurulsa da, serverlərdə və istifadəçi kompyuterlərində etibarlı proqram təminatı tətbiq edilsə də, onun vəziyyətinə avtomatik və fasiləsiz nəzarət etmək vacibdir [3,4,7].

Şəbəkə monitorinqi sahəsinə aid digər bir vacib məsələ şəbəkə trafikinin ölçülməsidir. Şəbəkə trafikinin ölçülməsi – KŞ-in müxtəlif tipli trafikinin ölçülməsi və toplanmasıdır. Bu, əsasən KŞ-in buraxılış zolağının idarə olunması üçün vacibdir. Şəbəkə monitorinqi aşağıdakı şəbəkə komponentlərinin vəziyyətini və fəaliyyətini analiz etməyə imkan verir:

1. Şəbəkə avadanlıqları;
2. Şəbəkə əlaqələri;
3. Şəbəkə trafiki;
4. Şəbəkə xidmətləri;
5. Şəbəkə istifadəçilərinin fəaliyyəti (şəbəkə resursundan istifadənin uçotu)

Firewall. Texniki tədbirlərə məlumatları qoruyan aparat və proqram təminatı daxildir (şifrələmədən güvənlik divarlarına (firewall) qədər hər şey). Firewall zəruridir, çünki şəbəkə trafikinizi - daxil olan və çıxanları qorumağa kömək edir. Hakerlərin müəyyən veb saytları bloklamaqla şəbəkənizə hücumunu dayandıra bilər. Ayrıca şirkətinizin şəbəkəsindən xüsusi məlumatların və məxfi e-poçtların göndərilməsinin məhdudlaşdırılması üçün proqramlaşdırıla bilər [8,9].

Firewall şəbəkənin və internet arasındakı sərhədləri qorumaq üçün istifadə edilə bilən qapılar kimi çox işləyir. Firewall şəbəkə trafikini idarə etmək üçün istifadə olunur, icazəsiz trafikə girişi maneə törədikən səlahiyyətli trafikə imkan verir.

Bir çox firewall proqramı var - həm pullu, həm də pulsuz. Firewall mütləq təhlükəsizliyə zəmanət vermir, ancaq açılmalı olan faydalı bir qoruyucu seçimdir. Windows-da, idarəetmə panelinin Sistem və Təhlükəsizlik bölməsində aktivdir. İnternet istifadəçisinin sağlamlığına təhlükələr İnternetin həddindən artıq, nəzarətsiz və əsassız istifadəsi istifadəçilərin zehni sağlamlığına təhdid yarada bilər.

Bulud Texnologiyaları. Bulud texnologiyaları öz servisləri sayəsində sonsuz imkanlar yaradır. Bura verilənlərin sadə saxlanmasıdan başlamış mürəkkəb təhlükəsiz İT-infrastrukturun idarə olunması daxildir. Bundan əlavə, sonuncu istifadəçilərə hesablama gücünü təqdim etməklə, bulud texnologiyaları İT mütəxəssisləri üçün yeni iş yerləri təklif edir. Bu zaman texnoloqlar da kifayət qədər cavan olduqlarından həyatın bütün sahələrində tətbiqi imkanlarının araşdırılması davam etdirilir [6,8].

Bulud texnologiyaları yüksək sürətlə inkişaf edir və həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Məsələn, poçt müştəriləri. İndiyə qədər əksəriyyət istifadəçilər üçün müştəri göndərmələri, daxil olmaları və email elektron poçt vasitəsilə edilirdi, indi isə müştəri poçtu rolunu Gmail həyata keçirir, möhkəm və rahat alternativlər kimi Yahoo!mail, Webmail, Hotmail və başqa servislər yerinə yetirir .

Nəticə

Bizim bu tədqiqat işimiz göstərir ki, telekommunikasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müasir texnologiyaların və yeni təhlükəsizlik protokollarının tətbiqi, şəbəkə avadanlıqlarının, bulud texnologiyalarının, firewall sistemlərinin, məlumat mərkəzlərinin tətbiqi zəruridir. Tədqiqatın nəticələri, şəbəkə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hər bir komponentin, o cümlədən məlumat mərkəzləri, şəbəkə cihazları və məlumat ötürülməsi metodlarının etibarlı şəkildə qorunmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Eyni zamanda, bu tədqiqat, telekommunikasiya sektoru üçün ümumi təhlükəsizlik yanaşmalarının inkişaf etdirilməsi və müvafiq hüquqi və texnoloji çərçivələrin yaradılmasının əhəmiyyətini qeyd edir. Nəticələr həmçinin şəbəkə təhlükəsizliyinin təmi edilməsi üçün müasir həllərin tətbiqi ilə telekommunikasiya infrastrukturunun daha etibarlı və dayanıqlı olmasına köməklik edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Aidə Mustafayeva. Şəbəkə təhlükəsizliyinin fənni üzrə mühazirələr toplusu (2024): 167 s. s 163-165
2. Amin Şıxəlizadə - informasiya texnologiyalarının müasir problemləri və həlli metodlarının qiymətləndirilməsi (2020): 88 s – s 22-66
3. Aydan Kazımlıyeva Elşad – Cloud Computing Texnologiyaları: perspektivləri və imkanları (2017): 83 s - s 72-77
4. Şıxəliyev R.H– Kompüter şəbəkələrinin üsulları və vasitələri haqqında (2011): 10 s - s 2-3
5. Behrouz A.Forouzan – Data communications and networking (2023):
6. 1171 s – s 70 -80
7. Roger L.Freeman - Telecommunication Transmissions Systems (1999): 651 s - s 21-45
8. Entoni Hanlon-Telecommunications Infrastructure Definition, types and examples (2024): 5 s – s 1
9. <https://library.fiveable.me/key-terms/ap-hug/telecommunication-infrastructure>

SUMMARY

This study provides an in-depth analysis of the current challenges faced in securing the telecommunications infrastructure and the security threats posed by new technologies. The development of modern technologies such as intelligent networks, network equipment and artificial intelligence presents new challenges to network security and necessitates the development of appropriate defense strategies against these threats. This research aims to investigate these problems in the field of telecommunications and propose more effective security protocols and solutions. The results of the research highlighted the importance of reliable protection of each component of the telecommunications structure, special year data centers, network equipment, security protocols and methods of encryption, cloud technologies, firewall systems to ensure network security. Also, the introduction of new security protocols and innovative approaches will help to eliminate existing gaps in this area and make the network more stable and secure.

Keywords: Telecommunication, security, network, infrastructure, firewall

MÜASİR IP ŞƏBƏKƏLƏRDƏ XİDMƏTLƏRİN İNTEQRASIYASI: QOS, MPLS, SDN VƏ VOIP TEXNOLOGİYALARININ TƏHLİLİ

Mahil MƏMMƏDOV

mahil.mammadov@adau.edu.az

Orcid Id: 00-0002-9384-2746

Sevil HAQVERDİYEVA

sevil.haqverdiyeva@adau.edu.az

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Aytən ƏLİYEVƏ

aytan.aliyeva@adau.edu.az

Xülasə

Müasir IP şəbəkələrdə xidmətlərin integrasiyası, yüksək keyfiyyətli və etibarlı rabitə sistemlərinin qurulması üçün müəkkəb texnologiyaların harmonik şəkildə tətbiqini tələb edir. Bu məqalədə, QoS (Xidmət Keyfiyyəti), MPLS (Multiprotocol Label Switching), SDN (Software-Defined Networking) və VoIP (Voice over Internet Protocol) kimi texnologiyaların rolu və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. QoS, xüsusilə DiffServ və RSVP protokolları vasitəsilə trafik prioritetləşdirməsi və resurs idarəetməsini təmin edir. MPLS isə ənənəvi marşrutlaşdırmanın çatışmazlıqlarını aradan qaldıraraq, sürətli və təhlükəsiz məlumat ötürülməsini təmin edir. SDN arxitekturası, şəbəkə idarəetməsini mərkəzləşdirərək dinamik konfigurasiya və trafik optimallaşdırmasına imkan yaradır. VoIP texnologiyası isə səsli rabitənin Internet üzərindən effektiv şəkildə ötürülməsini təmin edir. Bundan əlavə, Internet of Things (IoT) kimi yeni texnologiyaların yayılması, IP şəbəkələrinin daha da genişlənməsi və stabil infrastrukturun qurulması zərurətini ortaya qoyur. Təhlükəsizlik mexanizmləri (məsələn, IPsec) və şəbəkə modernizasiyasına qoyulan investisiyalar, bu sahədə davamlı inkişafın əsas şərtlərindəndir. Nəticə etibarilə, IP şəbəkələrdə integrasiya texnologiyalarının düzgün tətbiqi, telekommunikasiya sahəsində yeni imkanlar yaradır və gələcək inkişaf üçün möhkəm bir baza təşkil edir. Bu texnologiyaların daha da təkmilləşdirilməsi və innovativ yanaşmaların tətbiqi, rabitə sistemlərində yeni zirvələrin fəth edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: IP Şəbəkələr, Xidmətlərin İntegrasiyası, Xidmət Keyfiyyəti, Trafik İdarəetməsi, Rabitə Texnologiyaları

Giriş

Müasir telekommunikasiya sistemlərində IP şəbəkələri, səsli rabitə, video ötürülməsi və məlumat mübadiləsi kimi müxtəlif xidmətlərin integrasiyası üçün əsas infrastruktur rolunu oynayır [1]. Bu xidmətlərin yüksək keyfiyyətdə və etibarlı şəkildə təqdim edilməsi, şəbəkə texnologiyalarının davamlı inkişafını və innovasiyaların tətbiqini tələb edir. Xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsi (QoS), məlumat ötürülməsinin sürətləndirilməsi, təhlükəsizlik tədbirləri və şəbəkə idarəetməsinin optimallaşdırılması, müasir IP şəbəkələrinin əsas prioritetlərindəndir. Bu məqalədə, IP şəbəkələrdə integrasiyanı təmin edən əsas texnologiyalar (QoS, MPLS, SDN, VoIP və s.) və onların tətbiqi sahələri araşdırılır. Həmçinin, bu texnologiyaların gələcək inkişaf istiqamətləri və telekommunikasiya sahəsində yaratdığı imkanlar təhlil edilir [2].

1. IP şəbəkələrdə integrasiya və tələblər. Müasir IP şəbəkələrinin integrasiyası, səsli rabitə, video və məlumat ötürülməsi kimi xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək və etibarlılığını təmin etmək məqsədini güdür. Bu integrasiya, müasir texnologiyaların və mövcud protokolların səmərəli istifadəsini tələb edir. Şəbəkələrin bu sahədəki tələbləri, müxtəlif trafik növlərinin sinxronizasiyasını və keyfiyyətin nəzarətini uğurla həyata keçirmək üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Bu kontekstdə, xidmətlərin müvafiq yüklənmələrdə effektiv idarə edilməsi üçün xüsusi protokolların rolu danılmazdır. Məsələn, QoS (Xidmət Keyfiyyəti) mexanizmləri, məlumat paketlərinin prioritetləşdirilməsi və şəbəkə resurslarının daha səmərəli istifadəsinə imkan tanıyır. QoS, müştəri tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif xidmətlərin müvafiq prioritetlərlə yönləndirilməsini təmin edərək, video yayımı, VoIP (səs üzəri İnternet Protokolu) və digər kritik tətbiqlərin keyfiyyətini artırır. Bu, həmçinin şəbəkənin yüklənməsi artdıqda belə, müvafiq xidmətlərin sabitliyini və keyfiyyətini qorumağa kömək edir [3,5,7].

Trafik növləri arasında düzgün balans yaradılmasını təmin etmək və şəbəkə performansını optimallaşdırmaq üçün MPLS (Multiprotocol Label Switching) kimi texnologiyalar da istifadə olunur. MPLS, məlumat paketlərini daha sürətli marşrutlaşdırmaq üçün etiketlərlə yönləndirməyə imkan verərək, şəbəkələrdəki yüklənməni azaldır və xidmətin etibarlılığını artırır. Bu, xüsusilə müəssisə şəbəkələrində, müəssisələr arasındakı əlaqələrdə və xidmət təminatçıları arasında trafik idarəetməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bunlarla yanaşı, IP şəbəkələrinin inteqrasiyasının daha geniş miqyasda tətbiqi üçün müasir şəbəkə arxitekturalarında bulud xidmətləri və virtualizasiya texnologiyalarının təsiri də böyükdür. Bulud əsaslı xidmətlər, müəssisələrə daha çevik və miqyaslaya bilən resurslardan istifadə etməyə imkan verir, eyni zamanda xidmətlərin etibarlılığını artırır. Virtualizasiya isə şəbəkələrin resurslarının daha səmərəli idarə olunmasına və daha yüksək performans əldə etməyə kömək edir [2].

2. Xidmət keyfiyyəti (QoS): DiffServ və RSVP protokolları. Xidmət keyfiyyəti (QoS) müasir IP şəbəkələrində şəbəkə trafikinin idarə olunmasında və resursların optimal paylanmasında əsas rol oynayır. QoS, məlumatların müxtəlif növləri üçün prioritetlərin təyin edilməsi ilə şəbəkə performansını və istifadəçi təcrübəsini optimallaşdırmağa kömək edir. Bu məqsədlə DiffServ (Differentiated Services) və RSVP (Resource Reservation Protocol) protokolları mühüm funksiyalar yerinə yetirir [2,5,6].

DiffServ, şəbəkə trafikini fərqli prioritet səviyyələrinə görə təsnif edir və hər bir paketə müxtəlif xidmət sinifləri təyin edərək şəbəkə qovşaqlarında uyğun emal tətbiq edir. Bu texnologiya, yüksək prioritetli trafiklər, məsələn, səs və video məlumatları üçün öncəlikli xidmət təmin edir. DiffServ-in əsas üstünlüyü, onun geniş şəbəkələrdə asanlıqla miqyaslanabilməsi və trafik prioritetləşdirməsi ilə şəbəkə resurslarının optimal istifadəsini təmin etməsidir. Bu, şəbəkə performansını yaxşılaşdırır və resursların effektiv paylanmasını mümkün edir. DiffServ, həmçinin sadə və miqyaslanabilir yanaşma təqdim etməklə, müxtəlif şəbəkə cihazları ilə uyğun işləyir.

Digər tərəfdən, RSVP, şəbəkə resurslarının əvvəlcədən rezervasiyasını təmin edərək, xüsusilə real vaxt trafikləri üçün zəruri olan bant genişliyini və digər şəbəkə resurslarını təmin edir. RSVP şəbəkə şərtlərinə uyğun olaraq dinamik rezervasiya edə bilir və paket itkisi ilə gecikmələrin qarşısını alır. Bu protokol, real vaxt xidmətlərinin, məsələn, səsli və görüntülü zənglərin yüksək keyfiyyətlə ötürülməsini təmin edir və bu xidmətlərin etibarlılığını artırır. RSVP-in əsas üstünlüyü, real vaxt trafiki üçün yüksək etibarlılıq və keyfiyyət təmin etməsidir [3].

DiffServ və RSVP arasındakı əsas fərq prioritetləşdirmə yanaşmalarında və şəbəkə resurslarının idarə olunmasındadır. DiffServ paket əsaslı prioritetləşdirməni tətbiq edərkən, RSVP axın əsaslı resurs rezervasiyasını həyata keçirir. DiffServ, daha geniş şəbəkələrdə tətbiq oluna bilən və sadə bir yanaşmadır, halbuki RSVP, kiçik və orta ölçülü şəbəkələrdə daha effektivdir və daha mürəkkəb bir idarəetmə sistemi tələb edir. DiffServ geniş şəbəkələrdə ideal bir həll olsa da, RSVP daha çox real vaxt xidmətləri üçün uyğunlaşır [3,8].

3. MPLS texnologiyası: sürətli və təhlükəsiz məlumat ötürülməsi. MPLS (Multiprotocol Label Switching) texnologiyası ənənəvi marşrutlaşdırma metodlarının məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və etikətlər vasitəsilə məlumat ötürülməsini sürətləndirir. Bu texnologiya, məlumat paketlərinə əlavə olunan etiketlərlə daha sürətli və səmərəli marşrutlaşdırma təmin edir, xüsusilə minimal gecikmə tələb edən xidmətlər üçün mühüm rol oynayır. MPLS şəbəkələrdəki trafik

idarəçiliyini asanlaşdırır, bant genişliyini optimallaşdırır və şəbəkə resurslarını daha effektiv istifadə etməyə imkan verir.

MPLS-in əsas xüsusiyyətlərindən biri sürətli marşrutlaşdırmaadır. Etiketlərlə yönləndirmə prosesi, ənənəvi IP marşrutlaşdırmasında olan marşrut tapma əməliyyatlarını sadələşdirir və sürətləndirir. Bu, real vaxt xidmətləri, məsələn, səs və video ötürülməsi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki minimal gecikmə təmin edir. MPLS, eyni zamanda virtual özəl şəbəkələrin (VPN) yaradılmasına imkan verir. Bu, çoxistifadəçi mühitlərində məlumatın təhlükəsiz ötürülməsini təmin edir və şəbəkə resurslarını optimallaşdırmağa kömək edir. MPLS, həm IPv4, həm də IPv6 şəbəkə protokolları ilə uyğun işləyir, bu da texnologiyanın geniş tətbiq sahəsinə malik olmasına şərait yaradır [2,3].

MPLS şəbəkələrinin tətbiq sahələri müxtəlifdir. Birincisi, VPN-lərin yaradılmasıdır. MPLS, korporativ şəbəkələrdə yüksək təhlükəsizlik və sürət təmin edən virtual özəl şəbəkələrin qurulmasında istifadə edilir. Bu, uzaq ofislərin birləşdirilməsi və etibarlı əlaqələrin təmin edilməsi üçün idealdır. Həmçinin, xidmət keyfiyyəti (QoS) sahəsində də MPLS tətbiq olunur. Yüksək keyfiyyətli səs, video və digər real vaxt xidmətləri MPLS şəbəkələrində asanlıqla təmin edilə bilər. Bununla yanaşı, MPLS şəbəkə resurslarını daha səmərəli idarə etməyə, bant genişliyini effektiv bölüşdürməyə və şəbəkə optimallaşdırılmasını təmin etməyə kömək edir [8,9].

4. SDN: proqramla idarə olunan şəbəkələr. SDN (Software-Defined Networking) proqramla idarə olunan şəbəkələr texnologiyası, şəbəkə arxitekturasını təkmilləşdirərək, şəbəkə xidmətlərinin inteqrasiyasını asanlaşdırır və idarəetməni sadələşdirir. Ənənəvi şəbəkə idarəetmə yanaşmalarından fərqli olaraq, SDN şəbəkənin mərkəzi idarəetmə nöqtəsi vasitəsilə şəbəkə cihazlarının fəaliyyətini proqramlaşdırmağa imkan verir. Bu, şəbəkə idarəetməsini daha çevik, dinamik və adaptiv edir, şəbəkə resurslarının səmərəli şəkildə idarə olunmasını təmin edir.

SDN-in əsas xüsusiyyətlərindən biri mərkəzləşdirilmiş idarəetmədir. Bütün şəbəkə komponentləri mərkəzi bir kontroller vasitəsilə idarə olunur, bu da şəbəkə idarəçiliyi proseslərini sadələşdirir və optimallaşdırır. Eyni zamanda, SDN proqramlaşdırıla bilən şəbəkə resursları təklif edir, bu da şəbəkə infrastrukturunun çevik idarə olunmasına imkan verir. SDN, şəbəkə şərtlərinə uyğun olaraq dinamik marşrutlaşdırmanı həyata keçirir, şəbəkə trafikinin daha effektiv şəkildə yönləndirilməsini təmin edir. Şəbəkə keyfiyyətini optimallaşdırmaq üçün QoS parametrləri dinamik şəkildə tənzimləyə bilər [2,4].

SDN-in üstünlükləri arasında flexibilitet, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə, adaptiv idarəetmə və şəbəkə miqyaslanması asanlığı yer alır. Bu texnologiya şəbəkə resurslarını tez bir zamanda dəyişdirməyə və yeniləməyə imkan verir, şəbəkə trafikinin dəyişən şərtlərinə operativ şəkildə reaksiya verməyə kömək edir. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sayəsində, şəbəkə idarəetmə prosesləri sadələşir və optimallaşdırılır.

SDN-in tətbiq sahələri genişdir. Bulud şəbəkələrində resursların daha səmərəli və dinamik idarə edilməsini təmin edir, data mərkəzlərində trafik idarəetməsini və resurs paylanmasını daha çevik və effektiv edir. SDN həmçinin şəbəkə virtualizasiyasını dəstəkləyir və şəbəkə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dinamik şəbəkə qaydalarının tətbiqinə imkan verir [10].

5. VoIP: internet üzərindən səsli rabitə. VoIP (Voice over Internet Protocol), müasir şəbəkə infrastrukturunun inkişafında mühüm bir mərhələni təşkil edən texnologiyadır. İnternet üzərindən yüksək keyfiyyətli səsli rabitə təmin edərək, ənənəvi telefon xidmətlərinə nisbətən daha sərfəli və çevik alternativlər təqdim edir. Bu texnologiya, müasir şəbəkə tətbiqlərinin genişlənməsində və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır, çünki həm yüksək səs keyfiyyəti, həm də əlavə multimedia xidmətləri təqdim edir.

VoIP-in təqdim etdiyi üstünlüklər və tətbiq sahələri onu yalnız səsli rabitə ilə məhdudlaşdırmır, həm də video zənglər, konfranslar, mobil tətbiqlər və digər əlaqə növləri ilə də geniş istifadə sahəsi tapır. Gələcəkdə, yüksək sürətli şəbəkə texnologiyalarının tətbiqi ilə VoIP xidmətlərinin daha da inkişaf edəcəyi və daha geniş yayılacağı gözlənilir [2,11].

6. Şəbəkə təhlükəsizliyi: IPsec və təhlükəsizlik mexanizmləri. İnternet üzərindən məlumat mübadiləsinin sürətinin və həcmnin artması ilə paralel olaraq şəbəkə təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti də artmışdır. Kibertəhlükələr, müxtəlif növ hücumlar (məsələn, DDoS hücumları, məlumat oğurluğu, zərərli proqramlar və s.) şəbəkələrə ciddi ziyan vurmağa qadir ola bilər. Bu səbəbdən, şəbəkə üzərindən ötürülən məlumatların qorunması üçün müasir şifrələmə və autentifikasiya metodları tətbiq olunur. IPsec (Internet Protocol Security) protokolu, şəbəkə üzərindən məlumatların şifrələnməsi və autentifikasiyasını təmin edən bir təhlükəsizlik mexanizmidir. IPsec şəbəkə təbəqəsində işləyir və məlumat paketlərini şifrələyərək onların icazəsiz müdaxilədən qorunmasına kömək edir. Bu, şəbəkə üzərindən ötürülən məlumatların etibarlı və təhlükəsiz bir şəkildə təhvil verilməsini təmin edir.

Əlavə olaraq, IPsec, məlumatların bütün ötürülməsi zamanı şəbəkə üzərindəki təhlükəsizlik boşluqlarını aradan qaldırır, məlumatların gizliliyini qoruyur və paketlərdəki məlumatın bütövlüyünü təmin edir. Bu, xüsusən maliyyə, səhiyyə, dövlət xidmətləri kimi sahələrdə kritik məlumatların mühafizəsi üçün əhəmiyyətlidir. IPsec-in düzgün tətbiqi, həmçinin şəbəkə üzərindəki hücumların qarşısını almağa və sızmaların qarşısını almağa kömək edir. Müasir şəbəkə təhlükəsizliyi yanaşmalarının düzgün tətbiqi, şirkətlərə etibarlı xidmətlər təqdim etməyə və kibertəhlükələrə qarşı dayanıqlı olmağa imkan verir. Bu, şirkətlərin rəqəmsal dünyada etibarlı fəaliyyət göstərmələrinə və müştəri etibarını qazanmağa kömək edir [9,11].

7. İnternet of Things (IoT) və IP şəbəkələrdə onlara tələbat. İnternet of Things (IoT) və əşyaların İnterneti, son illərdə ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. IoT, fiziki cihazların İnternet üzərindən bir-birilə əlaqə qurmasına imkan verir və bu cihazlar şəbəkə üzərindən məlumat mübadiləsi aparır. IoT cihazlarının sayı artdıqca, şəbəkə infrastrukturunun da bu cihazların ehtiyaclarını qarşılıyaacaq şəkildə modernizə olunması zəruridir. IoT cihazları, adətən kiçik məlumat paketləri göndərir və bu məlumatların ötürülməsi zamanı şəbəkə yüksək sürətli, etibarlı və az gecikməli olmalıdır.

IoT-nin inkişafı, şəbəkə trafikini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və bu da şəbəkə resurslarının daha səmərəli idarə olunmasını tələb edir. Şəbəkə mühəndisləri, IoT cihazlarının şəbəkə üzərindən effektiv işləməsi üçün yeni marşrutlaşdırma texnologiyaları və trafik emalı həlləri tətbiq etməlidirlər. Bu, şəbəkənin daha çevik və dinamik olmasına kömək edir. IoT cihazlarının bir çoxu real vaxtda məlumat ötürməyə imkan verir və bu, şəbəkənin yüksək performansını və etibarlılığını tələb edir.

Bundan əlavə, IoT-nin genişlənməsi, şəbəkə infrastrukturunun daha yaxşı uyğunlaşdırılmasını tələb edir və bu sahədə böyük investisiyaların qoyulmasına ehtiyac vardır. İnfrastrukturun modernizasiyası, yalnız IoT cihazlarının etibarlı və sürətli bir şəkildə şəbəkəyə qoşulmasını təmin etməklə qalmır, həm də məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir. Şəbəkə xidmətləri təklif edən şirkətlər, IoT texnologiyalarının tələblərini qarşılıyaacaq infraqururura investisiya qoyaraq, gələcəkdə daha geniş IoT tətbiqlərinin inkişafına imkan yarada bilərlər. Bu, həm də rəqəmsal iqtisadiyyatın yeni çağını yaradacaqdır [12].

Yekun nəticə: gələcək perspektivlər və inkişaf istiqamətləri.

İnternet protokolu (IP) üzərindən işləyən şəbəkələr və onların integrasiya texnologiyaları, müasir və gələcək telekommunikasiya sistemlərinin əsasını təşkil edir. Bu texnologiyalar, sürətli internet əlaqələri, yüksək keyfiyyətli xidmətlər, təhlükəsizlik təminatı və effektiv məlumat emalı kimi tələbləri qarşılamaq üçün vacibdir. Yeni protokolların və arxitekturaların tətbiqi, şəbəkə resurslarının daha səmərəli istifadəsini təmin edir, eyni zamanda yüksək xidmət keyfiyyətini və etibarlılığı qorumağa kömək edir. Bu yanaşmalar, yalnız rabitə sahəsində deyil, eyni zamanda müxtəlif sənaye sahələrində də integrasiya edilmiş xidmətlərin təqdim olunmasına imkan yaradır.

Gələcəkdə, telekommunikasiya və şəbəkə texnologiyalarında daha sıx əlaqələrin formalaşması gözlənilir. İnternet of Things (IoT), 5G və digər yüksək sürətli şəbəkə texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, şəbəkə infrastrukturunun daha da modernizasiyası və optimallaşdırılması tələb olunacaqdır. Bu dəyişikliklər, məlumat ötürülməsi sürətini artıracaq, şəbəkələrin daha çevik və

etibarlı olmasını təmin edəcəkdir. Eyni zamanda, IP şəbəkələrinin təhlükəsizliyi də daha əhəmiyyətli hala gələcəkdir, çünki kiberhücumların sayının artması şəbəkə təhlükəsizliyi sahəsində daha da sərt tədbirlər tələb edəcək.

Bu dövrün tələblərinə cavab verən texnologiyalar, müştərilərə daha sürətli və etibarlı xidmətlər təqdim etməyə imkan verəcəkdir. Gələcəkdə, telekommunikasiya sahəsindəki inkişaf, şirkətlərə daha böyük rəqabət üstünlüyü qazandıracaq. İnvestisiyalar, yalnız mövcud infrastrukturun modernizasiyasına deyil, həm də yeni texnologiyaların tətbiqinə yönələcəkdir. Şirkətlər, bu dəyişiklikləri izləyərək bazarda üstünlük qazanmaq və rəqabət qabiliyyətlərini qorumaq üçün daimi inkişaf və yenilikçilik strategiyalarını qəbul etməlidirlər.

Bütün bunlar göstərir ki, telekommunikasiya texnologiyalarının gələcəyi, inkişafın və yeniliklərin mərkəzində olacaqdır. Bu sahədəki infrastruktur və xidmətlər daha dinamik, çevik və təhlükəsiz olacaq, eyni zamanda daha sürətli və daha geniş tətbiq sahələrinə yayıla biləcəkdir. Bu isə son nəticədə həm istehlakçılar, həm də bizneslər üçün yeni imkanlar yaradacaq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanzadə A.H. (2024) Rəqəmli kommunikasiya sistemləri və şəbəkələri. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2004, 475 s.
2. Ali, S., & Rana, B. Z. (2011). OPNET analysis of VoIP over MPLS VPN with IP QoS (Master's thesis).
3. Ahman, M. H., & Islam, N. (2021). A comprehensive analysis of QoS in wired and wireless SDN based on mobile IP. *International Journal of Computer Network and Information Security*, 13(5), 18-28. <https://doi.org/10.5815/ijcnis.2021.05.02>
4. Sharma, R., & Patel, S. (2020). Advances in MPLS and SDN integration for next-generation networks. In *Proceedings of the IEEE International Conference on Telecommunications* (pp. 45-52). IEEE.
5. <https://techreviewadvisor.com/what-is-quality-of-service-qos/>
6. <https://www.fortinet.com/resources/cyberglossary/qos-quality-of-service>
7. <https://www.geeksforgeeks.org/computer-network-quality-of-service-and-multimedia/>
8. https://www.cisco.com/c/en/us/products/ios-nx-os-software/resource-reservation-protocol-rsvp/index.html?utm_source=chatgpt.com
9. <https://www.cloudflare.com/learning/network-layer/what-is-mpls/>
10. <https://www.ibm.com/think/topics/sdn>
11. <https://www.spiceworks.com/collaboration/telephony/articles/what-is-voip/>
12. <https://www.celona.io/network-infrastructure/iot-network>.

SUMMARY

The integration of services in modern IP networks requires the harmonious application of complex technologies to establish high-quality and reliable communication systems. This article explores the role and significance of technologies such as QoS (Quality of Service), MPLS (Multiprotocol Label Switching), SDN (Software-Defined Networking), and VoIP (Voice over Internet Protocol). QoS, particularly through DiffServ and RSVP protocols, ensures traffic prioritization and resource management. MPLS eliminates the shortcomings of traditional routing, enabling fast and secure data transmission. The SDN architecture centralizes network management, allowing dynamic configuration and traffic optimization. VoIP technology facilitates the efficient transmission of voice communication over the Internet.

Additionally, the proliferation of new technologies such as the Internet of Things (IoT) highlights the need for the expansion of IP networks and the establishment of a stable infrastructure. Security mechanisms (e.g., IPsec) and investments in network modernization are essential for continuous development in this field. Consequently, the proper implementation of integration technologies in IP networks creates new opportunities in telecommunications and lays a solid foundation for future advancements. Further refinement of these technologies and the adoption of innovative approaches will pave the way for achieving new milestones in communication systems.

Keywords: IP Networks, Service Integration, Quality of Service, Traffic Management, Communication Technologies

SÜNİ İNTELLEKT VƏ EKOLOGİYA: TƏBİƏTİ QORUMAQ ÜÇÜN RƏQƏMSAL İNQİLAB

Pərvanə SƏFƏROVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Təhminə KƏRİMOVA
Mingəçevir Turizm Kolleci

Ruqiyyə HÜSEYNZADƏ
huseynzader1999@gmail.com
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Süni intellekt (Sİ) ekoloji problemlərin həllində mühüm rol oynayır. İqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin azalması və çirklənmə kimi global məsələlərin qarşısını almaq üçün Sİ tətbiqlərinin əhatə dairəsi genişlənməkdədir. Bu texnologiya ətraf mühitin monitorinqi, tullantıların idarə olunması, enerji səmərəliliyinin artırılması və ekosistemlərin qorunması sahələrində inqilabi həllər təklif edir. Azərbaycan da süni intellekt ekoloji layihələrdə tətbiq olunmağa başlayıb. Ekoloji nəzarət üçün peyk təsvirlərinin və sensor məlumatlarının təhlili, alternativ enerji istehsalının optimallaşdırılması və tullantı idarəetmə sistemlərinin avtomatlaşdırılması sahələrində irəliləyişlər müşahidə olunur. Bu məqalədə süni intellektin ekoloji sahədə tətbiq üsulları, rəqəmsal transformasiyanın ətraf mühitin qorunmasına təsiri və ölkəmizdə aparılan araşdırmalar təhlil edilir.

Açar sözlər: Süni intellekt, rəqəmsal inqilab, ekoloji innovasiyalar, yaşıl texnologiyalar, iqlim dəyişikliyi

Giriş

Son illərdə dünyada süni intellektin ekoloji problemlərin həllində istifadəsi geniş yayılmışdır. Xüsusilə, iqlim dəyişikliyi, tullantıların idarə olunması və biomüxtəlifliyin qorunması sahələrində süni intellekt alqoritmlərinin tətbiqi effektiv nəticələr verir. Süni intellekt müxtəlif sahələrdə, o cümlədən ətraf mühitin idarə edilməsi və qorunması məqsədilə innovativ həllər təqdim edir. Bu texnologiya vasitəsilə ekosistemlərin mühafizəsi, sənaye tullantılarının azaldılması və təbii resursların idarə edilməsi sahələrində böyük irəliləyişlər əldə edilir. Rəqəmsal transformasiya ekoloji problemlərin həllinə yeni yanaşmalar təqdim edərək ətraf mühitin qorunmasını daha effektiv və davamlı edir.

Rəqəmsal transformasiya və ekologiya. Rəqəmsal transformasiya müasir texnologiyaların tətbiqi ilə iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə fundamental dəyişikliklərə səbəb olan prosesdir. Süni intellekt, böyük həcmli məlumatlar (big data), bulud texnologiyaları və blokçeyn kimi innovativ texnologiyalar sayəsində iş prosesləri optimallaşdırılır, məhsuldarlıq artırılır və yeni rəqəmsal ekosistemlər formalaşır. Bu transformasiya təkcə iqtisadi və sosial sahələrdə deyil, ekoloji dayanıqlılıq və ətraf mühitin qorunmasında da mühüm rol oynayır. İqtisadi sahədə rəqəmsal transformasiya biznes modellərinin dəyişməsinə və yeni iqtisadi platformaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Elektron ticarət, onlayn bankçılıq və süni intellekt əsaslı maliyyə xidmətləri ənənəvi iqtisadi strukturları dəyişdirərək daha sürətli və effektiv xidmətlər təqdim etməyə imkan yaradır. Sosial sahədə isə bu transformasiya insanların ünsiyyət formasını dəyişmiş, sosial media, rəqəmsal kommunikasiya platformaları və virtual reallıq vasitəsilə global əlaqələrin inkişafına şərait yaratmışdır.

Rəqəmsal transformasiya ekoloji sahədə də inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Süni intellekt və böyük məlumatların analizi vasitəsilə ekosistemlərin monitorinqi və qorunması daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Peyk görüntüləri və sensor şəbəkələri vasitəsilə havanın, suyun və torpağın çirklənmə səviyyəsi real vaxt rejimində izlənilir, bu da ekoloji problemlərin daha tez aşkar

edilərək həll olunmasına kömək edir. Bundan əlavə, süni intellekt əsaslı enerji idarəetmə sistemləri vasitəsilə sənaye müəssisələri və şəhərlər enerjiden daha səmərəli istifadə edə bilər, bu da karbon emissiyalarının azalmasına səbəb olur. Alternativ enerji mənbələrinin inkişafı və idarə olunması da rəqəmsal texnologiyalar sayəsində daha effektiv həyata keçirilir. Günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan mənbələr süni intellekt texnologiyaları ilə optimallaşdırılaraq daha yüksək səmərəlilik əldə edilir. Bundan başqa, ağıllı şəhər layihələri çərçivəsində tullantıların idarə olunması və su ehtiyatlarının qorunması məqsədilə rəqəmsal həllər tətbiq olunur. Lakin rəqəmsal transformasiya bir sıra çağırışlarla da müşayiət olunur. Kibertəhlükəsizlik riskləri, şəxsi məlumatların qorunması, texnoloji asılılıq və rəqəmsal uçurum bu prosesin idarə olunmasında əsas problemlərdən biridir. Ekoloji baxımdan isə rəqəmsal texnologiyaların istehsalı və utilizasiyası zamanı yaranan elektron tullantılar da diqqət tələb edən məsələlərdəndir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir edərək, daha innovativ, səmərəli və dayanıqlı sistemlərin qurulmasına imkan yaradır. Xüsusilə ekoloji sahədə bu transformasiya qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun inkişaf etdirilməsi gələcək nəsillər üçün daha yaşıl və sağlam bir dünya təmin etməyə kömək edəcəkdir.

Ekoloji innovasiyalar və yaşıl texnologiyalar. Sİ-nin ən vacib tətbiq sahələrindən biri ətraf mühitin monitorinqidir. Peyk təsvirlərinin və yerüstü sensorların analizi vasitəsilə meşələrin qırılması, su hövzələrinin çirklənməsi və havanın keyfiyyətinin dəyişməsi real vaxt rejimində izlənilə bilər. Bu metodlar vasitəsilə atmosferdəki zərərli qazların miqdarını ölçmək, torpaq degradasiyasını təyin etmək və biomüxtəlifliyin vəziyyətini analiz etmək mümkündür. Məsələn, NASA və Avropa Kosmik Agentliyi tərəfindən istifadə edilən Sİ əsaslı peyk sistemləri meşə örtüyündəki dəyişiklikləri müəyyən edərək qanunsuz qırıntılar və torpaq eroziyası haqqında məlumat verir. Azərbaycanda da oxşar texnologiyalar tətbiq olunur, xüsusilə Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyətinin izlənilməsində Sİ əsaslı analizlər aparılır.

Müasir dövrdə ekoloji problemlərin həlli üçün süni intellektin (Sİ) tətbiqi genişlənir. Qlobal iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin azalması və tullantıların artması kimi problemlər ənənəvi metodlarla idarə olunmaqda çətinlik yaradır. Süni intellekt isə böyük məlumatları təhlil edərək daha dəqiq və operativ həllər təklif edir. Alternativ enerji sektorunda süni intellektin rolu böyükdür. Günəş panelləri və külək turbinlərinin optimal işləməsi üçün hava şəraitinə uyğun modellər qurulur. Bu, enerji istehsalının səmərəliliyini artırır və bərpa olunan enerji mənbələrinin genişlənməsinə imkan yaradır. Azərbaycanda Qarabağ bölgəsində yaşıl enerji layihələrinin inkişafında Sİ-nin tətbiqi nəzərdə tutulur. Tullantı idarəçiliyi sahəsində də süni intellekt mühüm dəyişikliklər edir. Ağıllı sistemlər tullantıların çeşidlənməsini avtomatlaşdırır və təkrar emal imkanlarını artırır. Robotlaşdırılmış texnologiyalar zibilliklərdəki dəyərli materialları müəyyən edərək onların yenidən istifadəsinə şərait yaradır. Bakı şəhərində bu cür pilot layihələrin tətbiqi tullantıların effektiv idarə olunmasına kömək edə bilər.

Beləliklə, süni intellekt ekoloji innovasiyalar və yaşıl texnologiyalar sahəsində mühüm rol oynayır. O, ətraf mühitin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan yaradır. Azərbaycanda bu texnologiyaların geniş tətbiqi ekoloji dayanıqlılığın güclənməsinə və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verə bilər.

Azərbaycanda süni intellektin ekologiyaya tətbiqi. Azərbaycanda süni intellekt ekoloji sahədə müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Xüsusilə dövlət qurumları və özəl sektor bu texnologiyalardan ətraf mühitin qorunması üçün aktiv şəkildə istifadə edir. Aşağıdakı layihələr bu sahədə əhəmiyyətli nümunələrdəndir:

1. "Yaşıl Dəhliz" Monitoring Sistemi: Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən bu layihə çirklənmənin və ekoloji risklərin izlənilməsi üçün süni intellekt əsaslı sistemlərdən istifadə edir. Peyk təsvirləri və dronlarla toplanan məlumatlar süni intellekt vasitəsilə emal edilərək ekoloji vəziyyətin real vaxt rejimində qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

2. Bakı şəhərində ağıllı tullantı idarəetmə sistemi: Bu sistem süni intellekt texnologiyalarından istifadə edərək tullantı konteynerlərinin doluluq səviyyəsini təyin edir və onların optimal şəkildə boşaldılmasını təmin edir. Bu yanaşma tullantı idarəçiliyində səmərəliliyi artıraraq ətraf mühitə olan təsiri minimuma endirir.

3. Azərbaycanda alternativ enerji sahəsində süni intellektin tətbiqi: Bərpa olunan enerji sektorunda süni intellektdən istifadə edərək günəş və külək enerjisinin daha effektiv idarə olunması həyata keçirilir. Azərbaycanın alternativ enerji mənbələrindən istifadəsini artırmaq məqsədilə müxtəlif süni intellekt əsaslı optimallaşdırma alqoritmləri tətbiq olunur.

4. Meşələrin qorunması və biomüxtəlifliyin izlənməsi: Azərbaycanda dronlar və sensor texnologiyaları vasitəsilə meşə yanğınlarının qarşısının alınması, qeyri-qanuni qırıntıların aşkarlanması və vəhşi təbiətin mühafizəsi istiqamətində süni intellekt əsaslı sistemlər inkişaf etdirilir.

Ekoloji inqilablar və onların təsiri. Ekoloji inqilablar insan cəmiyyətinin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsində baş verən əsaslı dəyişiklikləri ifadə edir. Tarix boyu müxtəlif ekoloji inqilablar insanların yaşayış tərzini və təbii resurslardan istifadə üsullarını dəyişdirmişdir. İlk ekoloji inqilab Neolit dövründə, yəni insanlar ovçuluq və yığıcılıqdan əkinçiliyə keçdikdə baş vermişdir. Bu, qida istehsalında inqilabi dəyişikliklərə səbəb olsa da, torpaq eroziyası, meşələrin qırılması və su ehtiyatlarının azalması kimi ekoloji problemləri də ortaya çıxarmışdır.

XVIII-XIX əsrlərdə sənaye inqilabı ekoloji inqilabların ən mühümlərindən biri olmuşdur. Sənayeləşmə prosesi şəhərlərin genişlənməsinə və ənənəvi yanacaqların intensiv istifadəsinə səbəb olaraq havanın, suyun və torpağın çirklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Karbon emissiyalarının artması isə global istiləşmə və iqlim dəyişikliyi kimi problemləri daha da gücləndirmişdir. XX əsrin ortalarında baş verən Yaşıl inqilab kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmış, lakin pestisidlərin və kimyəvi gübrələrin həddindən artıq istifadəsi ekosistemlərin balansını pozmuşdur.

Müasir dövrdə isə ekoloji inqilab süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Yaşıl texnologiyalar, bərpa olunan enerji mənbələri və ağıllı ekosistemlər ekoloji problemlərin idarə olunmasına kömək edir. Süni intellekt vasitəsilə tullantıların idarə olunması, iqlim dəyişikliyinə proqnozlaşdırılması və ekosistemlərin qorunması kimi sahələrdə effektiv həllər əldə edilir. Bu texnologiyaların geniş tətbiqi ekoloji dayanıqlılığı artıraraq gələcək nəsillər üçün daha sağlam bir planet təmin etməyə imkan yaradır. Ekoloji inqilabların davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun şəkildə idarə olunması, insan və təbiət arasında balansın qorunması üçün vacibdir.

Nəticə

Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya ekoloji problemlərin həlli üçün güclü vasitələrdir. Ekoloji innovasiyalar və yaşıl texnologiyalar süni intellektlə birlikdə tətbiq edildikdə ətraf mühitin qorunması daha effektiv olur. Azərbaycanda süni intellektin ekoloji layihələrdə tətbiqi artmaqda davam edir və bu sahədə daha geniş araşdırmaların aparılması vacibdir. Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası ilə tullantıların azaldılması, biomüxtəlifliyin qorunması və iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinin minimuma endirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıla bilər. Bu texnologiyaların ekoloji strategiyalara integrasiyası gələcəkdə daha dayanıqlı və yaşıl bir mühitin formalaşmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (2023). Rəqəmsal Texnologiyaların Ekoloji Nəzarətdə Rolu.
2. Əliyev, R. (2023). Azərbaycanın Yaşıl İnkişaf Modelində Süni İntellektin Yeri. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
3. Rahmanov, A. (2023). Azərbaycanda Alternativ Enerji və Süni İntellektin Tətbiqi. Bakı

Universiteti Nəşriyyatı.

4. Məmmədov, A. (2023). Dünyada yaşıl texnologiyalar tətbiqi, inkişaf perspektivləri, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının rolu. Bakı: Azərkitab Nəşriyyatı.
5. Goodall, C. (2021). The Switch to a Green Economy. Yale University Press.
6. Russell, S. & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.
7. UNEP (2023). Artificial Intelligence and Environmental Sustainability.
8. World Economic Forum (2022). AI for a Sustainable Future.

SUMMARY

Artificial intelligence (AI) plays an important role in solving environmental problems. The scope of AI applications is expanding to address global issues such as climate change, biodiversity loss, and pollution. This technology offers revolutionary solutions in the fields of environmental monitoring, waste management, energy efficiency and ecosystem protection.

In Azerbaijan, artificial intelligence has started to be applied in ecological projects. Advances are being made in the areas of analyzing satellite imagery and sensor data for environmental monitoring, optimizing alternative energy production, and automating waste management systems. This article analyzes the application methods of artificial intelligence in the environmental field, the impact of digital transformation on environmental protection, and the research conducted in our country.

Keywords: Artificial intelligence, digital revolution, environmental innovation, green technologies, climate change

FUNKSIONAL PROQRAMLAŞDIRMANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Rəhimə HACIYEVA

rahimahaciyeva@ndu.edu.az

Orcid ID:0009000296796391

Vüqar SALMANOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Funksional proqramlaşdırma dəyişməzliyi, birinci dərəcəli funksiyaları, təmiz funksiyaları və deklarativ proqramlaşdırmanı vurğulayan bir paradımadır. O, paylaşılan vəziyyət və yan təsirlərdən qaçaraq modul, proqnozlaşdırıla bilən və sınaqması asan kodu təbliğ edir. Rekursiya, istinad şəffaflığı, tənbəl qiymətləndirmə və funksiya tərkibi kimi əsas prinsiplər tərtibatçılara ifadəli və səmərəli proqramlar yazmağa imkan verir. Nümunələrin uyğunlaşdırılması və monadların istifadəsi kod strukturunu təkmilləşdirmək və nəzarət olunan şəkildə yan təsirləri idarə etməklə funksional proqramlaşdırmanı daha da təkmilləşdirir. Funksional proqramlaşdırma düşüncədə dəyişiklik tələb etsə də, onun davamlılıq, genişlənmə və etibarlılıq baxımından üstünlükləri onu proqram təminatının işlənilib hazırlanmasında dəyərli yanaşmaya çevirir. Xüsusilə yüksək səviyyəli paralellik, paylanmış hesablama və riyazi hesablamalar tələb edən proqramlar üçün çox uyğundur. Səmərəli və etibarlı proqram təminatına tələbat artdıqca, funksional proqramlaşdırma müasir proqramlaşdırma paradımlarına və ən yaxşı təcrübələrə təsir edərək populyarlıq qazanmağa davam edir.

Açar sözlər: Funksional proqramlaşdırma, funksiyalar, yüksək səviyyəli funksiyalar, proqramlaşdırma

Giriş

Funksional proqramlaşdırma (FP) hesablamalara riyazi funksiyaların qiymətləndirilməsi kimi baxan proqramlaşdırma paradımasıdır. Əmrlərin ardıcılığına və vəziyyət mutasiyalarına əsaslanan imperativ proqramlaşdırmadan fərqli olaraq, funksional proqramlaşdırma dəyişməzliyi, deklarativ kodu və daha yüksək səviyyəli funksiyaları vurğulayır. Bu yanaşma daha proqnozlaşdırıla bilən və saxlanıla bilən proqram təminatına gətirib çıxarır [1].

Birinci dərəcəli və daha yüksək səviyyəli funksiyalar. Funksional proqramlaşdırmanın əsas xüsusiyyəti funksiyaların birinci dərəcəli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, funksiyalar dəyişənlərə təyin edilə, digər funksiyalara argument kimi ötürülə və digər funksiyalardan qiymətlər kimi qaytarıla bilər. Funksiyaları bu şəkildə manipulyasiya etmək qabiliyyəti güclü abstraksiyalara imkan verir və kodun təkrar istifadəsini təşviq edir [1]. Daha yüksək səviyyəli funksiyalar (HOF) funksiyalara digər funksiyaları parametrlər kimi qəbul etməyə və ya onları nəticə kimi qaytarmağa imkan verməklə bu konsepsiyayı daha da genişləndirir. Bu prinsip tərtibatçılara ümumi nümunələri təkrar istifadə edilə bilən funksiyalara mücərrədləşdirməklə daha modul və çevik kod yaratmağa imkan verir. Daha yüksək səviyyəli funksiyalardan istifadə etməklə tərtibatçılar daha yığcam kod yaza bilər, bu isə artıqlığı azaldır və aydınlığı artırır. Bu funksiyalar narahatlıqları daha yaxşı ayırmağa imkan verir, çünki proqramın müxtəlif hissələri onu necə yerinə yetirməkdən çox, nə etməli olduqlarına diqqət yetirə bilər. Bu ayırma daha oxunaqlı və davamlı kodla nəticələnir ki, bu da genişmiqyaslı tətbiqlər və birgə inkişaf üçün vacibdir [2].

Təmiz funksiyalar. Saf funksiya eyni giriş üçün həmişə eyni çıxışı verən və heç bir yan təsiri olmayan funksiya. Yan təsirlərə xarici dəyişənlərin dəyişdirilməsi, giriş-çıxış əməliyyatları ilə qarşılıqlı əlaqə və ya proqramın vəziyyətinin dəyişdirilməsi daxildir. Təmiz funksiyalar yalnız giriş parametrlərindən asılı olduğundan və global dəyişənlərə etibar etmədiyindən, onları proqnozlaşdırmaq olar və sınaqdan keçirmək daha asandır. Bu xassə tərtibatçılara daha davamlı kod yazmağa

imkan verir, çünki təmiz funksiyaların davranışı haqqında düşünmək daha asandır. Saf funksiyalar eyni vaxtda və paralel hesablamada faydalıdır, çünki onlar paylaşılan vəziyyət və yarış şərtləri ilə bağlı məsələləri aradan qaldırır. Xarici məlumatlara etibar olmadığı üçün hesablamalar uyğunsuzluqlar yaratmadan çoxlu prosessorlar və ya iplər arasında asanlıqla paylana bilər [3].

Bu, funksional proqramlaşdırmanı müasir paylanmış və paralel hesablama mühitləri üçün yüksək dərəcədə uyğun edir.

Dəyişməzlik. Funksional proqramlaşdırmada verilənlər strukturları dəyişməzdir, yəni yaradıldıqdan sonra onları dəyişdirmək olmaz. Bunun əvəzinə, dəyişikliklər tələb olunduqda, məlumat strukturlarının yeni versiyaları yaradılır. Bu yanaşma gözlənilməz yan təsirlərin qarşısını alır və şərtlərdən həmçinin gözlənilməz vəziyyət dəyişikliklərindən qaçaraq paralel proqramlaşdırmanı daha təhlükəsiz edir. Dəyişməzlik kodla bağlı sazlama və mülahizələri asanlaşdırır, çünki icra müddətində vəziyyət dəyişməz qalır [2]. Dəyişməzliyi tətbiq etməklə, funksional proqramlaşdırma daha yaxşı məlumat bütövlüyünü və ardıcılığını təşviq edir. Bu, nəzərdə tutulmayan mutasiyaların baş vermə ehtimalını azaldır, proqramları daha proqnozlaşdırıla bilər. Bundan əlavə, dəyişməzlik əvvəlki vəziyyətlərin əlavə mürəkkəblik olmadan bərpa oluna biləcəyi geri qaytarma və zamanda səyahət sazlama mexanizmlərini asanlaşdırır. Bu üstünlüklər funksional proqramlaşdırmanı maliyyə sistemləri və paralel tətbiqlər kimi yüksək etibarlılıq və ardıcılıq tələb edən proqramlar üçün xüsusilə cəlbedici edir [4].

Rekursiya. Funksional proqramlaşdırma dəyişkən vəziyyətlərə əsaslanan ənənəvi döngələrə mane olduğundan, bunun əvəzinə rekursiyadan istifadə olunur. Rekursiya, funksiyanın əsas şərt yerinə yetirilənə qədər dəyişdirilmiş arqumentlərlə özünü çağırdığı prosesdir. Bu funksional proqramlaşdırma üçün təbiidir, çünki dəyişməzliyə riayət edir və açıq təkrarlamaqdan qaçır. Rekursiya siyahıların işlənməsi, riyazi hesablamaların yerinə yetirilməsi və təkrar hesablamalar tələb edən alqoritmlərin həyata keçirilməsi kimi tapşırıqlarda geniş istifadə olunur.[3]

Rekursiya problemləri daha kiçik subproblemlərə bölmək yolu ilə həllinə daha deklarativ yanaşma imkanı verir. Bir çox funksional proqramlaşdırma dillərində olan funksiya olan quyruq rekursiyasının optimallaşdırılması funksiya çağırışlarının yükünü azaltmaqla performansını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Rekursiya bəzən həddindən artıq yaddaş istehlakına səbəb ola bilər, lakin düzgün optimallaşdırma üsulları rekursiv həllərin səmərəli və miqyaslı qalmasını təmin edir.[5]

Referensial şəffaflıq. Referensial şəffaflıq proqramın ümumi davranışına təsir etmədən ifadənin qiymətləndirilmiş nəticəsi ilə əvəz edilməsini təmin edən xüsusiyyətdir. Bu o deməkdir ki, eyni giriş verildikdə, funksiya proqramın vəziyyətini dəyişdirmədən həmişə eyni çıxışı qaytaracaqdır. Referensial şəffaflıq daha yaxşı optimallaşdırmağa imkan verir, çünki ifadələr bir neçə dəfə yenidən hesablanmadan keşdə saxlanıla və təkrar istifadə edilə bilər. Bu xüsusiyyət funksional proqramlaşdırmada çox vacibdir, çünki kodun etibarlılığına və proqnozlaşdırılmasına kömək edir.

Referensial şəffaf kodu optimallaşdırmaq qabiliyyəti ümumi alt ifadələrin aradan qaldırılması və tənbəl qiymətləndirmə kimi kompilyator optimallaşdırmalarında xüsusilə dəyərlidir. Bu optimallaşdırmalar lazımsız hesablamaları minimuma endirməklə və funksional proqramların səmərəli icrasına imkan verməklə performansını yaxşılaşdırmağa kömək edir [1].

Funksiya qarışığı. Funksiya qarışığı daha mürəkkəb funksiyalar yaratmaq üçün kiçik, sadə funksiyaların birləşdirilməsi prosesidir. Bu prinsip mürəkkəb məntiqi daha kiçik, sınaqdan keçirilə bilən komponentlərə ayıraraq modul və təkrar istifadə edilə bilən kodun inkişafını təşviq edir. Funksiyaları birlikdə tərtib etməklə tərtibatçılar başa düşmək və saxlamaq asan olan səmərəli və ifadəli proqramlar yarada bilərlər. Bu prinsip həm də sadəliyi və modulluğu vurğulayan funksional proqramlaşdırmanın əsas fəlsəfəsinə uyğun gəlir.

Funksiya qarışığı kodun təkrar istifadəsinə imkan verir və təmiz, deklarativ proqramlaşdırma tərzini təşviq edir. Tərtibatçılar çoxsaylı tapşırıqları yerinə yetirən monolit funksiyaları yazmaq əvəzinə, onları çevik şəkildə birləşdirilə bilən daha kiçik, ixtisaslaşmış funksiyalara bölə bilərlər. Bu, funksional proqramların oxunaqlılığını və davamlılığını artırır [2].

Tənbəl Qiymətləndirmə. Tənbəl qiymətləndirmə ifadələrin yalnız nəticələri lazım olduqda qiymətləndirildiyi bir icra strategiyasıdır. Bu yanaşma lazımsız hesablamalardan qaçaraq və yaddaşdan istifadəni optimallaşdırmaqla performansı yaxşılaşdırır. Tənbəl qiymətləndirmə, böyük və ya sonsuz məlumat strukturları ilə işləyərkən xüsusilə faydalıdır, çünki hesablamaları tələb olunana qədər təxirə salmağa imkan verir. Bu strategiya səmərəliliyi artırır və funksional proqramlara genişmiqyaslı hesablamaları daha effektiv idarə etməyə imkan verir. Tənbəl qiymətləndirmədən istifadə etməklə, funksional proqramlaşdırma dilləri performansını yaxşılaşdırır və yaddaş istehlakını azaldır. Bu xüsusiyyət məlumat axınları, sonsuz ardıcılıq və real vaxtda hadisələrin işlənməsi ilə bağlı ssenarilərdə xüsusilə faydalıdır. Funksional proqramlar yalnız zəruri hallarda ifadələri qiymətləndirərək, həddindən artıq hesablama yükü olmadan böyük verilənlər dəstlərini səmərəli şəkildə emal edə bilər [5].

Nümunə uyğunluğu. Nümunə uyğunluğu funksional proqramlaşdırmada funksiyaları daha oxunaqlı və qısa şəkildə müəyyən etməyə imkan verən güclü xüsusiyyətdir. O, funksiyaları müxtəlif mümkün girişlər əsasında strukturlaşdırmağa imkan verir, kodu daha ifadəli edir və mürəkkəb şərti məntiqə ehtiyacı azaldır. Nümunə uyğunluğu tərtibatçılara verilənlərin təbii və deklarativ şəkildə necə emal edilməli olduğunu təsvir etməyə imkan verməklə kodu sadələşdirir, kodun aydınlığını və davamlılığını artırır. Nümunə uyğunluğu funksiyalara bir neçə işi həssas şəkildə idarə etməyə imkan verməklə kodun ifadəliliyini artırır. Bu funksiya seçim növləri və siyahılar kimi cəbri məlumat növləri ilə işləyərkən xüsusilə faydalıdır, çünki o, funksiyaların daxiletmə strukturuna əsasən fərqli cavab verməyə imkan verir. Yuvalanmış şərtlərə ehtiyacı azaltmaqla, nümunə uyğunluğu daha təmiz, daha davamlı koda gətirib çıxarır [3].

Monadlar (Qabaqcıl Konsept). Monadlar funksional proqramlaşdırmada əsas konsepsiyadır və giriş-çıxış əməliyyatları və xətalərin idarə edilməsi kimi yan təsirləri əhatə edən hesablamaları idarə etmək üçün strukturlaşdırılmış üsul təqdim edir. Monadlar bu yan təsirləri funksional kontekstdə əhatə edir və proqramçılara mürəkkəb əməliyyatları idarə edərkən təmizliyi qorumağa imkan verir. Onlar hesablamaların kompozisiyasını proqnozlaşdırıla bilən və idarə oluna bilən şəkildə təmin etməklə funksional proqramların strukturlaşdırılmasında xüsusilə faydalıdır. Monadlar konseptual cəhətdən çətin olsa da, sırf funksional yanaşmanı qoruyarkən yan təsirləri idarə etmək üçün güclü bir abstraksiya təmin edirlər. Monadik kontekstlərdə hesablamaları strukturlaşdırmaqla, tərtibatçılar yan təsirlərin idarə edilməsi ilə bağlı mürəkkəbliyi azaldaraq daha təhlükəsiz və daha davamlı kod yazırlar [5].

Funksional proqramlaşdırma qısa, davamlı və səhvlərə davamlı kodun yazılmasını təşviq edən güclü paradigmadır. Dəyişməzlik, daha yüksək səviyyəli funksiyalar və təmiz funksiyalar kimi anlayışları qəbul etməklə tərtibatçılar möhkəm və miqyaslanı bilən proqram sistemləri yarada bilirlər. Funksional proqramlaşdırma modulluğu, sınaqdan keçirilə bilənliyi və proqnozlaşdırıla bilənliyi təşviq edərək onu müasir proqram təminatının inkişafı üçün əvəzolunmaz yanaşmaya çevirir.

Nəticə

Funksional proqramlaşdırma proqram təminatının inkişafında daha etibarlı, davamlı və miqyaslanı bilən yanaşma təklif edir. Onun əsas prinsipləri – dəyişməzlik, təmiz funksiyalar, referensial şəffaflıq və daha yüksək səviyyəli funksiyalar – kodun proqnozlaşdırıla bilənliyini və oxunaqlılığını artırır. Rekursiya və nümunə uyğunluğu kimi texnikalar kodun ifadəliliyini artıraraq onu daha modular və çevik edir. Bundan əlavə, tənbəl qiymətləndirmə və monadlar kimi qabaqcıl konseptlər funksional proqramlaşdırmanı mürəkkəb sistemlər üçün güclü və effektiv seçimə çevirir. Nəticədə, funksional proqramlaşdırma müasir proqram təminatının inkişafında mühüm yer tutur və genişmiqyaslı, paylanmış və çoxprosesli sistemlər üçün ideal yanaşma təklif edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bird, R., & Wadler, P. (1988). Introduction to Functional Programming. Prentice Hall.
2. Hughes, J. (1989). Why Functional Programming Matters. Computer Journal, 32(2), 98–107.
3. Mitchell, J. C. (1996). Foundations for Programming Languages. MIT Press.
4. Thompson, S. (2011). Haskell: The Craft of Functional Programming. Addison-Wesley.
5. Wadler, P. (1995). Monads for Functional Programming. Advanced Functional Programming, 24–52.

SUMMARY

Functional programming is a paradigm that emphasizes immutability, first-class functions, pure functions, and declarative programming. It promotes code that is modular, predictable, and easy to test by avoiding shared state and side effects. Key principles such as recursion, referential transparency, lazy evaluation, and function composition enable developers to write expressive and efficient programs. The use of pattern matching and monads further enhances functional programming by improving code structure and handling side effects in a controlled manner. While functional programming requires a shift in thinking, its benefits in terms of maintainability, scalability, and reliability make it a valuable approach in software development. It is particularly well-suited for applications that require high levels of concurrency, distributed computing, and mathematical computations. As the demand for efficient and reliable software grows, functional programming continues to gain popularity, influencing modern programming paradigms and best practices.

Keywords: Functional programming, functions, high-level functions, programming

SİMMETRİK (AES, DES) VƏ ASİMMETRİK ŞİFRƏLƏMƏNİN (RSA, ECC) MÜQAYİSƏSİ

Səbinə MAHMUDOVA
sebinemahmudova73@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nazilə MAHMUDOVA
nazilemahmudova@gmail.com
Orcid ID: 0009-0000-2694-1448

Xülasə

Kriptoqrafiya rəqəmsal təhlükəsizlik üçün çox vacibdir və simmetrik və asimmetrik şifrələməyə bölünür. AES və DES kimi simmetrik şifrələmə həm şifrələmə, həm də deşifrə üçün tək açardan istifadə edir, bu da onu sürətli edir, lakin açarların təhlükəsiz paylanması tələb edir. Güclü təhlükəsizliyi və səmərəliliyi ilə AES, zəif açar ölçüsünə görə köhnəlmiş DES-i əvəz etdi. RSA və ECC daxil olmaqla asimmetrik şifrələmə, təhlükəsizliyi artırır, lakin hesablama səmərəliliyi bahasına olmaqla, ictimai-özəl açar cütündən istifadə edir. RSA böyük rəqəmlərin faktorizasiyasına əsaslanır, ECC isə daha kiçik açar ölçüləri ilə oxşar təhlükəsizliyi təmin edərək onu mobil və IoT tətbiqləri üçün daha səmərəli edir. AES təhlükəsiz məlumat şifrələməsi üçün geniş şəkildə qəbul edilir, RSA və ECC isə autentifikasiya və təhlükəsiz açar mübadiləsi üçün istifadə olunur. Açar mübadiləsi üçün asimmetrik şifrələmə və məlumatların qorunması üçün simmetrik şifrələməni birləşdirən hibrid yanaşma müasir kriptoqrafik sistemlərdə təhlükəsizlik və səmərəliliyin optimal balansını təmin edir.

Açar sözlər: Şifrələmə, alqoritm, təhlükəsizlik, kriptoqrafiya

Giriş

Kriptoqrafiya rəqəmsal rabitə və məlumatların qorunması üçün vacibdir. O, geniş şəkildə iki kateqoriyaya təsnif edilir: simmetrik şifrələmə və asimmetrik şifrələmə. Simmetrik şifrələmə həm şifrələmə, həm də şifrənin açılması üçün tək açardan istifadə edir, bu da onu sürətli və səmərəli edir, lakin açarın təhlükəsiz paylanması tələb edir. Digər tərəfdən, asimmetrik şifrələmə bir cüt açardan istifadə edir - şifrələmə üçün açıq açar və şifrənin açılması üçün şəxsi açar - daha güclü təhlükəsizlik təmin edir, lakin hesablama səmərəliliyi bahasına.

Texnologiya inkişaf etdikcə, xüsusilə də maliyyə əməliyyatlarında, hökumət rabitəsində və şəxsi məlumatların qorunmasında həssas məlumatların mühafizəsində güclü şifrələmə mexanizmlərinə ehtiyac artmışdır. Hər bir şifrələmə metodunun öz güclü və zəif tərəfləri vardır ki, bu da onların fərqlərini və tətbiqlərini başa düşməyi vacib edir [1].

Simmetrik şifrələmə

1. Məlumat şifrələmə standartı (DES). DES 1970-ci illərdə IBM tərəfindən işlənib hazırlanmış və daha sonra ABŞ hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş ən erkən şifrələmə standartlarından biridir. O, 56 bitlik açardan istifadə edir və şifrələmə üçün Feistel strukturunu tətbiq edir. DES 64 bitlik məlumat blokları üzərində işləyir və onları 16 raund əvəzetmə və dəyişdirmə vasitəsilə emal edir, şifrələnmiş məlumatlarda diffuziya və qarışıqlığı təmin edir. DES həssas məlumatların qorunması üçün geniş istifadə olunsa da, onun kiçik açar ölçüsü hesablama gücü artdıqca onu kobud güc hücumlarına qarşı həssas edir. Ardıcıl üç dəfə DES şifrələməsini tətbiq edən Üçlü DES (3DES) tətbiqi təhlükəsizliyini genişləndirdi, lakin yeni şifrələmə üsulları ilə müqayisədə hələ də səmərəsiz olduğunu sübut etdi. Nəticədə DES, əhəmiyyətli dərəcədə yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təklif edən AES-in xeyrinə rəsmi olaraq ləğv edildi [2].

DES-in üstünlükləri:

1. Tək açardan istifadə etdiyinə görə asimmetrik şifrələmədən daha sürətli.

2. Həm hardware, həm də proqram təminatı tətbiqlərində daha sadə icra.
3. Uzunmüddətli məxfilik tələb etməyən aşağı təhlükəsizlik proqramları üçün uyğundur [1].

DES-in çatışmazlıqları:

1. 56 bitlik açar müasir təhlükəsizlik standartları üçün çox qısadır və onu kobud güc hücumlarına qarşı çox həssas edir.
2. O, ABŞ hökuməti tərəfindən rəsmi olaraq ləğv edilib və AES kimi daha təhlükəsiz alternativlərlə əvəz edilib.
3. Təhlükəsizliyi qorumaq, əməliyyat mürəkkəbliyini artırmaq üçün tez-tez əsas dəyişikliklər tələb edir [3].

2. Qabaqcıl şifrələmə standartı (AES). AES DES-in əvəzi kimi təqdim edildi və 2001-ci ildə Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutu (NIST) tərəfindən ciddi seçim prosesindən sonra şifrələmə standartına çevrildi. AES 128, 192 və ya 256 bitlik açar ölçülərini dəstəkləyir, bu da onu DES-dən əhəmiyyətli dərəcədə daha təhlükəsiz edir. AES 128 bitlik məlumat bloklarında işləyir və Feistel strukturundan daha çox əvəzləmə-permutasiya şəbəkəsindən (SPN) istifadə edir. O, hər biri əvəzetmə, dəyişdirmə, qarışdırma və əsas əlavə etmə mərhələlərini əhatə edən çoxlu raundlardan (128 bitlik açarlar üçün 10, 192 bitlik açarlar üçün 12, 256 bitlik açarlar üçün 14) ibarətdir [2].

AES onlayn əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etmək, faylları şifrələmək və simsiz rabitəni qorumaq da daxil olmaqla müxtəlif proqramlarda geniş istifadə olunur. O, həmçinin Wi-Fi şifrələməsi üçün WPA2 və veb trafikini təmin etmək üçün SSL/TLS kimi təhlükəsizlik protokollarının əsas komponentidir [2].

AES-in üstünlükləri:

1. Böyük açar ölçüləri və güclü şifrələmə mexanizmi sayəsində yüksək təhlükəsizliyə malikdir.
2. Həm aparat, həm də proqram təminatı tətbiqləri üçün səmərəli performans onu müasir hesablama mühitləri üçün uyğun edir.
3. Kobud güc və diferensial kriptanaliz daxil olmaqla, məlum kriptografik hücumlara davamlıdır.
4. Hərbi rabitə və təhlükəsiz bulud saxlama da daxil olmaqla müxtəlif yüksək təhlükəsizlik proqramlarında istifadə olunur [4].

AES-in çatışmazlıqları:

1. Yüksək təhlükəsizliyə baxmayaraq, AES yan kanal hücumları kimi zəifliklərin qarşısını almaq üçün düzgün tətbiq tələb edir.
2. Şifrələmə və şifrənin açılması üçün daha çox hesablama resursları tələb edən DES-dən bir qədər daha mürəkkəbdir.
3. Açar idarəetmə geniş miqyaslı tətbiqlərdə çətin ola bilər ki, bu da təkmil açar paylama mexanizmlərini tələb edir [4].

Asimmetrik şifrələmə

1. Rivest-Şamir-Adleman (RSA). RSA ən çox istifadə edilən asimmetrik şifrələmə alqoritmlərindən biridir. O, 1977-ci ildə Ron Rivest, Adi Şamir və Leonard Adleman tərəfindən hazırlanmışdır və böyük sadə ədədlərin faktorinqinin riyazi çətinliyinə əsaslanır. RSA bir cüt açardan istifadə edir: şifrələmə üçün açıq açar və şifrənin açılması üçün şəxsi açar. RSA-nın təhlükəsizliyi böyük rəqəmlərin (yüzlərlə və ya minlərlə rəqəmlə) faktorinqinin cari texnologiya ilə hesablama baxımından qeyri-mümkün olmasına əsaslanır. RSA adətən rəqəmsal imzalarda, təhlükəsiz e-poçt kommunikasiyalarında və təhlükəsiz internetə baxmaq üçün SSL/TLS protokollarında istifadə olunur. Bununla belə, RSA şifrələməsi və şifrənin açılması mürəkkəb riyazi əməliyyatları əhatə etdiyinə görə, simmetrik şifrələmə üsullarından xeyli yavaşıdır. Təşkilatlar tez-tez RSA-dan hesablama xərclərinə görə toplu məlumat şifrələməsi üçün deyil, əsasən açar mübadiləsi üçün istifadə edirlər [3].

RSA-nın üstünlükləri:

1. 2048 bit və ya daha çox açar ölçüləri üçün güclü təhlükəsizlik təmin edərək onu kobud güc hücumlarına davamlı edir.

2. Əvvəlcədən paylaşılan açarlara ehtiyacı aradan qaldıraraq kriptografik sistemlərdə təhlükəsiz açar mübadiləsi üçün idealdır.

3. Mesaj bütövlüyünü və autentifikasiyasını təmin edən rəqəmsal imzalarda geniş istifadə olunur.

4. Etibarsız şəbəkələr üzərində həssas kommunikasiyaların qorunmasında yüksək effektivdir[2].

RSA-nın çatışmazlıqları:

1. Hesablama mürəkkəbliyinə görə AES kimi simmetrik şifrələmə üsullarından xeyli yavaşdır.

2. Əhəmiyyətli emal gücü tələb edir ki, bu da onu böyük həcmdə məlumatların şifrələnməsi üçün səmərəsiz edir.

3. Gələcəkdə kvant hesablama hücumlarına həssasdır və bu, post-kvant kriptografiyasına dair araşdırmalara təkan verir.

4. Açarlarnın yaradılması və idarə edilməsi, xüsusən daha böyük açar ölçüləri üçün resurs tutumlu ola bilər [2].

Elliptik Əyri Kriptografiya (ECC). ECC, RSA ilə eyni səviyyədə təhlükəsizlik təmin edən, lakin daha kiçik açar ölçüləri ilə inkişaf etmiş asimmetrik şifrələmə texnikasıdır. O, elliptik əyri diskret loqarifm məsələlərinin riyazi mürəkkəbliyinə əsaslanır və onu şifrələmə və şifrənin açılması üçün yüksək səmərəli edir.

Təhlükəsizliyi qorumaq üçün böyük açar ölçüləri tələb edən RSA-dan fərqli olaraq, ECC daha qısa düymələrlə eyni təhlükəsizlik səviyyəsinə nail olur. Məsələn, 256 bitlik ECC açarı 3072 bitlik RSA açarı qədər təhlükəsizdir və ECC-ni emal gücü və yaddaşın məhdud olduğu mobil cihazlar, IoT təhlükəsizliyi və blokçeyn tətbiqləri üçün xüsusilə faydalıdır. Kriptovalyuta pul kisələri və təhlükəsiz mesajlaşma proqramları da daxil olmaqla bir çox müasir proqramlar effektivliyinə görə ECC-ni qəbul etmişdir [5].

ECC-nin üstünlükləri:

1. Hesablama tələblərini azaldan daha kiçik açar ölçüləri ilə yüksək təhlükəsizlik təmin edir.

2. RSA ilə müqayisədə daha sürətli şifrələmə və şifrənin açılması onu mobil və quraşdırılmış sistemlər üçün ideal hala gətirir.

3. Kriptovalyuta əməliyyatları və rəqəmsal sertifikatlar kimi güclü təhlükəsizlik və səmərəlilik tələb edən proqramlar üçün uyğundur.

4. Daha çox enerjiyə qənaət edərək, onu smart kartlar və IoT sensorları kimi batareya ilə işləyən cihazlar üçün faydalıdır.

ECC-nin çatışmazlıqları:

1. Elliptik əyri riyaziyyatı üzrə xüsusi bilik tələb edən RSA-dan daha mürəkkəb həyata keçirmək.

2. Tarixən, ECC patentləri hüquqi narahatlıqlara səbəb oldu, baxmayaraq ki, əksəriyyətinin müddəti bitmişdir.

3. Hər hansı kriptografik alqoritmdə olduğu kimi, düzgün tətbiq edilməməsi zəifliklər yarada bilər.

4. RSA ilə müqayisədə köhnə sistemlərdə məhdud dəstək, əlavə uyğunluq mülahizələrini tələb edir [5].

AES və DES kimi simmetrik şifrələmə üsulları toplu məlumatların şifrələnməsi üçün sürətli və səmərəlidir, lakin icazəsiz girişin qarşısını almaq üçün təhlükəsiz açar mübadiləsi mexanizmlərini tələb edir. Digər tərəfdən, RSA və ECC kimi asimmetrik şifrələmə üsulları əvvəlcədən paylaşılan açarlara ehtiyac olmadan gücləndirilmiş təhlükəsizliyi təmin edərək onları təhlükəsiz rabitə və autentifikasiya məqsədləri üçün ideal hala gətirir. Bununla belə, hesablama mürəkkəbliyinə görə asimmetrik şifrələmə simmetrik şifrələmədən xeyli yavaşdır. AES indi köhnəlmiş hesab edilən DES-i əvəz edərək, yüksək təhlükəsizlik və səmərəliliyinə görə üstünlük verilən simmetrik şifrələmə standartına çevrildi. Asimmetrik kriptografiyada ECC xüsusilə mobil qurğular və IoT tətbiqləri kimi

resurs məhdud mühitlərdə RSA-ya daha səmərəli alternativ kimi populyarlıq qazanır. Təhlükəsiz sistemlər üçün simmetrik və asimmetrik şifrələməni birləşdirən hibrid yanaşma adətən istifadə olunur. Bu, açar mübadiləsi üçün asimmetrik şifrələmədən (RSA və ya ECC kimi) və məlumatların şifrələnməsi üçün simmetrik şifrələmədən (məsələn, AES) istifadəni əhatə edir. Bu yanaşma müasir kriptografik sistemlərdə həm məxfiliyi, həm də səmərəliliyi təmin etməklə təhlükəsizlik və performans arasında ən yaxşı balansı təmin edir [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Diffie, W., & Hellman, M. (1976). New directions in cryptography. *IEEE Transactions on Information Theory*, 22(6), 644–654. <https://doi.org/10.1109/TIT.1976.1055638>
2. National Institute of Standards and Technology (NIST). (2001). Announcing the Advanced Encryption Standard (AES). *Federal Information Processing Standards Publication 197*. <https://doi.org/10.6028/NIST.FIPS.197-upd1>
3. Koblitz, N. (1987). Elliptic curve cryptosystems. *Mathematics of Computation*, 48(177), 203–209. <https://doi.org/10.1090/S0025-5718-1987-0866109-5>
4. Schneier, B. (1996). *Applied cryptography: Protocols, algorithms, and source code in C* (2nd ed.). Wiley.
5. Stallings, W. (2020). *Cryptography and network security: Principles and practice* (8th ed.). Pearson.

SUMMARY

Cryptography is crucial for digital security and is categorized into symmetric and asymmetric encryption. Symmetric encryption, like AES and DES, uses a single key for both encryption and decryption, making it fast but requiring secure key distribution. AES, with its strong security and efficiency, has replaced DES, which is now obsolete due to its weak key size. Asymmetric encryption, including RSA and ECC, uses a public-private key pair, enhancing security but at the cost of computational efficiency. RSA relies on large prime number factorization, while ECC provides similar security with smaller key sizes, making it more efficient for mobile and IoT applications. AES is widely adopted for secure data encryption, whereas RSA and ECC are used for authentication and secure key exchange.

Keywords: Encryption, algorithm, security, cryptography

SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI TÖVSIYƏ SİSTEMLƏRİNİN İSTEHLAKÇI QƏRAR VERMƏ PROSESİNDƏ ROLU

Süleyman CƏBRAYILZADƏ

s.cebrayilzade1@gmail.com

Orcid ID: 0009-0009-7441-1850

Xəzər Universiteti

Xülasə

Süni intellekt (Sİ) əsaslı tövsiyə sistemləri, istehlakçıların qərar vermə prosesini köklü şəkildə dəyişdirərək, onlara daha fərdiləşdirilmiş və dəqiq seçim imkanları təqdim edir. Bu sistemlər, istehlakçıların keçmiş davranışları və maraqları əsasında məhsul və xidmətləri təklif edir, beləliklə, qərarvermə prosesini daha sürətli və asan edir. Tövsiyə sistemləri e-ticarət, rəqəmsal media və digər sektorlarda istehlakçıların ehtiyaclarını öncədən təxmin edərək, onların məmnuniyyətini artırır və bizneslərə yeni imkanlar yaradır. Gələcəkdə Sİ texnologiyalarının daha da inkişafı ilə bu sistemlərin daha da fərdiləşdirilməsi və proaktiv olması gözlənilir. Bu məqalə, Sİ-əsaslı tövsiyə sistemlərinin istehlakçı qərar vermə prosesindəki rolunu və onların marketing və ticarət sahələrində yaratdığı yeni imkanları araşdırır. Gələcək inkişaf perspektivləri və potensial tətbiq sahələri də müzakirə olunur.

Açar sözlər: Süni intellekt, Tövsiyə sistemləri, İstehlakçı qərar vermə, Fərdiləşdirilmiş təkliflər, E-ticarət, Rəqəmsal media, Marketing, Qərar vermə prosesi

Giriş

Süni intellektin (Sİ) iş ömürlərinin bir çox sahəsinə inteqrasiyası istehlakçı davranışlarını və qərar vermə proseslərini köklü şəkildə dəyişdirmişdir (Russell & Norvig, 2021). Əvvəllər istehlakçılar seçim edərkən əsasən öz təcrübələrinə, dost-tanış məsləhətlərinə və ənənəvi reklam mənbələrinə əsaslanırdılar. Lakin Sİ-nin inkişafı ilə bu proses daha fərdiləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış bir hala gəlmişdir. Xüsusilə, Sİ təməlli tövsiyə sistemləri istehlakçıların maraq və üstünlüklərini analiz edərək onlara fərdi seçimlərinə uyğun tövsiyələr verə bilir (Gretzel et al., 2020).

Bu sistemlər iri həcmli məlumatları emal edərək istehlakçının keçmiş davranışlarını, axtarış tarixçəsini və digər rəqəmsal izlərini analiz edir. Bunun nəticəsində, təqdim olunan təkliflər yalnız ümumi trendlərə deyil, fərdi ehtiyac və gözləntilərə əsaslanır. Beləliklə, bu texnologiyalar təkcə seçim imkanlarını genişləndirmir, eyni zamanda sərfi daha effektiv və məqsədyönlü edir. Bu isə istehlakçıların qərar vermə prosesini asanlaşdıraraq onların məmnunluğunu artırır.

Bu məqalədə Sİ-əsaslı tövsiyə sistemlərinin istehlakçı qərar vermə prosesinə təsiri ətraflı şəkildə araşdırılacaq. Xüsusilə, bu sistemlərin qərar vermədə hansı amilləri nəzərə aldığı, istehlakçının seçimlərini necə yönləndirdiyi və bu mexanizmlərin turizm kimi sektorlarda tətbiqi təhlil ediləcək.

Süni intellekt və tövsiyə sistemləri. Sİ əsaslı tövsiyə sistemləri böyük həcmli verilənləri analiz edərək istehlakçı davranışlarını incələyir və onların fərdi maraqlarına uyğun məhsul və xidmətlər təqdim edir (Adomavicius & Tuzhilin, 2011). Bu sistemlər istifadəçilərin keçmiş alış-veriş tarixçəsini, baxış vərdişlərini, reytinglərini və digər rəqəmsal izlərini təhlil edərək onların üstünlüklərini müəyyənləşdirir. Nəticədə, təqdim olunan tövsiyələr daha dəqiq və fərdiləşdirilmiş olur, bu da həm istehlakçı məmnuniyyətini artırır, həm də şirkətlər üçün satış və müştəri sadıqlığını gücləndirən bir mexanizm rolunu oynayır.

Amazon, Netflix və Spotify kimi böyük platformalar bu texnologiyalardan geniş şəkildə istifadə

edir və onların uğurunun əsas amillərindən biri məhz inkişaf etmiş tövsiyə sistemləridir (Murphy et al., 2016). Məsələn, Amazon istifadəçilərin keçmiş alışlarını və baxdıqları məhsulları analiz edərək potensial maraqlı ola biləcək yeni məhsulları təklif edir. Netflix isə baxış tarixçəsinə əsaslanaraq istifadəçilərə fərdi film və serial tövsiyələri təqdim edir. Spotify isə dinləmə vərdişlərini təhlil edərək istifadəçilərə zövqlərinə uyğun musiqilərdən ibarət siyahılar hazırlayır. Bu kimi tövsiyə sistemləri sayəsində platformalar istifadəçi təcrübəsini daha cəlbedici və səmərəli hala gətirir, eyni zamanda, bazarda rəqabət üstünlüyü əldə edirlər.

Tövsiyə sistemlərinin qərarvermə prosesinə təsiri:

- Tövsiyə sistemlərinin istehlakçı qərar vermə prosesinə təsiri bir neçə əsas istiqamətdə müşahidə olunur. Bu sistemlər istehlakçılara daha məqsədyönlü seçim etməyə kömək edərək alış-veriş təcrübəsini optimallaşdırır və həm vaxt, həm də resurs baxımından effektivlik yaradır.

- Alternativlərin azaldılması: Müasir bazarda məhsul və xidmətlərin çeşidliliyi olduqca genişdir, bu isə istehlakçı üçün seçim prosesini çətinləşdirə bilər. Tövsiyə sistemləri istifadəçilərin maraqlarını və keçmiş davranışlarını analiz edərək onlar üçün daha uyğun alternativləri ön plana çıxarır. Bunun nəticəsində istehlakçılar sonsuz seçimlər arasında it-bat olmaq əvəzinə, diqqətlərini onların tələblərinə ən çox cavab verən məhsullara yönəldə bilirlər (Xiang et al., 2015). Bu mexanizm xüsusilə e-ticarət və rəqəmsal məzmun platformalarında istehlakçılara daha rahat və məqsədyönlü alış-veriş təcrübəsi təqdim edir.

- Qərar vermə sürətinin artması: Sİ-nin istifadəsi məlumat emal prosesini sürətləndirərək istehlakçılara qısa müddət ərzində daha dəqiq seçim etməyə imkan yaradır. Əgər ənənəvi qərarvermə prosesi fərqli məhsulları müqayisə etmək, rəy oxumaq və araşdırma aparmaq kimi vaxt aparan mərhələləri ehtiva edirdisə, Sİ əsaslı tövsiyə sistemləri bu prosesi avtomatlaşdıraraq istifadəçilərə ən uyğun variantları təqdim edir. Bu, xüsusilə sürətli qərar vermə tələb olunan situasiyalarda istehlakçıların vaxt itkisinin qarşısını alır və onların alış prosesini daha səmərəli edir (Gretzel et al., 2020).

- Məhsul kəşfinin asanlaşdırılması: Tövsiyə sistemləri istehlakçılara yalnız artıq tanışlıqları və istifadə etdikləri məhsulları deyil, həm də onların maraq dairəsinə uyğun ola biləcək yeni məhsulları təqdim edir. Xüsusilə e-ticarət və rəqəmsal xidmətlər sahəsində Sİ-nin tətbiqi nəticəsində istehlakçılar fərdi maraqlarına uyğun, lakin özləri aktiv şəkildə axtarmadıqları yeni və maraqlı məhsullarla tanış ola bilirlər. Bu isə həm istehlakçılar üçün daha zəngin bir təcrübə yaradır, həm də şirkətlər üçün yeni məhsulların daha geniş auditoriyaya çatmasına imkan verir (Murphy et al., 2016).

- Ümumiyyətlə, Sİ əsaslı tövsiyə sistemləri istehlakçıların qərar vermə prosesini daha sürətli, dəqiq və rahat hala gətirərək həm fərdi istifadəçilər, həm də bizneslər üçün əhəmiyyətli üstünlüklər təmin edir.

Gələcək perspektivlər. Süni intellektin (Sİ) davamlı inkişafı ilə tövsiyə sistemlərinin daha fərdi, dəqiq və istifadəçi ehtiyaclarına uyğun optimallaşdırılmış olması gözlənilir. Bu sistemlər artıq mövcud məlumatlara əsaslanan standart tövsiyələr verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, real vaxt rejimində istifadəçi davranışlarını təhlil edərək daha dinamik və çevik təkliflər təqdim edir. Bununla yanaşı, fərdiləşdirilmiş tövsiyələrin keyfiyyətinin artırılması üçün daha mürəkkəb alqoritmlərin və yeni hesablama üsullarının tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə, *deep learning* və *natural language processing* (NLP) metodlarının inkişafı tövsiyə sistemlərinin daha ağıllı və adaptiv olmasına imkan yaradır. *Deep learning* modelləri böyük həcmli verilənlər üzərində öyrədilərək istifadəçilərin mürəkkəb davranış nümunələrini daha yaxşı başa düşür və ənənəvi metodlarla aşkar edilə bilməyən dərin əlaqələri müəyyən edir. Bu isə tövsiyələrin daha dəqiq və fərdi olmasına səbəb olur.

Digər tərəfdən, *natural language processing* texnologiyaları istifadəçi rəylərini, sosial media paylaşımalarını və digər mətn əsaslı verilənləri analiz edərək insanların məhsul və xidmətlər haqqında fikirlərini daha effektiv şəkildə emal etməyə imkan verir. Bunun sayəsində, tövsiyə sistemləri yalnız

statistik məlumatlara əsaslanmaq əvəzinə, istehlakçıların ifadə etdiyi ehtiyac və üstünlükləri də nəzərə alaraq daha intuitiv və məzmun yönümlü təkliflər təqdim edir (Russell & Norvig, 2021).

Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf etməsi ilə tövsiyə sistemlərinin yalnız istehlakçının keçmiş davranışlarına deyil, həm də onların real vaxt rejimindəki ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş və proaktiv tövsiyələr verməsi mümkün olacaq. Bu isə həm istifadəçi məmnuniyyətinin, həm də bizneslərin səmərəliliyinin daha da yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq.

Nəticə

Süni intellekt (Sİ) əsaslı tövsiyə sistemləri istehlakçı davranışlarını fundamental şəkildə dəyişdirərək onların seçim proseslərinə və qərarvermə mexanizmlərinə güclü təsir göstərmişdir. Ənənəvi qərarvermə üsulları ilə müqayisədə, bu sistemlər fərdi istifadəçi ehtiyaclarını daha dərinlən analiz edərək onlara uyğun məhsul və xidmətlər təklif edir. Bu isə istehlakçıların seçim prosesini asanlaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda onların alış-veriş verdişlərini formalaşdırır və bazar dinamikasına yön verir.

Bu sistemlərin təsir gücü təkcə istehlakçıların qərarverməsinə deyil, həm də ticarət və marketinq sahələrində yeni imkanlar yaratmağa xidmət edir. Müasir rəqəmsal mühitdə şirkətlər və platformalar Sİ-nin təqdim etdiyi fərdiləşdirmə imkanlarından istifadə edərək müştəri məmnuniyyətini artırır və daha səmərəli satış strategiyaları qururlar. Belə ki, tövsiyə sistemləri yalnız mövcud tələbatı ödəməklə kifayətlənmir, eyni zamanda istehlakçılarda yeni ehtiyaclar yaratmaq və onların alış davranışlarını istiqamətləndirmək funksiyasını da yerinə yetirir.

Gələcəkdə bu sistemlərin daha da inkişaf etməsi gözlənilir. Xüsusilə, *deep learning*, *reinforcement learning* və *natural language processing* kimi süni intellekt texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə tövsiyələrin daha dəqiq, sürətli və proaktiv olması mümkün olacaq. Bu texnologiyalar sayəsində tövsiyə sistemləri yalnız keçmiş davranışlara əsaslanaraq təkliflər verməklə kifayətlənməyəcək, eyni zamanda real vaxt rejimində istifadəçilərin ehtiyaclarını öncədən təxmin edərək onların qarşısına daha uyğun seçimlər çıxaracaq.

Ümumilikdə, Sİ əsaslı tövsiyə sistemlərinin inkişafı istehlakçıların qərarvermə prosesini daha dinamik və fərdiləşdirilmiş hala gətirməklə yanaşı, e-ticarət və marketinq strategiyalarında köklü dəyişikliklərə səbəb olacaq. Bu sistemlər bizneslərə daha effektiv müştəri yönümlü yanaşma tətbiq etmək imkanı yaradaraq bazarda rəqabət üstünlüyü qazandıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Adomavicius, G., & Tuzhilin, A. (2011). Context-aware recommender systems. *AI Magazine*, 32(3), 67-80.
2. Gretzel, U., Xiang, Z., & Fesenmaier, D. R. (2020). Smart tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets*, 30(1), 1-10.
3. Murphy, H. C., Gretzel, U., & Pesonen, J. (2016). Marketing innovations in the tourism industry. *Journal of Tourism Futures*, 2(1), 3-13.
4. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson.
5. Xiang, Z., Magnini, V. P., & Fesenmaier, D. R. (2015). Information technology and consumer behavior in travel and tourism. *Tourism Management*, 48, 244-253.

SUMMARY

Artificial Intelligence (AI)-based recommendation systems have fundamentally changed the consumer decision-making process by offering more personalized and accurate choices. These systems propose products and services based on consumers' past behaviors and preferences, thereby making the decision-making process faster and easier. Recommendation systems enhance customer satisfaction and create new opportunities for businesses by anticipating consumer needs, particularly in sectors such as e-commerce and digital media. With the expected further development of AI technologies, these systems are likely to become even more personalized and proactive. This paper explores the role of AI-based recommendation systems in the consumer decision-making process and the new opportunities they create in marketing and commerce. The future development perspectives and potential application areas are also discussed.

Keywords: Artificial Intelligence, Recommendation systems, Consumer decision-making, Personalized recommendations, E-commerce, Digital media, Marketing, Decision-making process

ŞƏBƏKƏLƏRİN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏDQIQI VƏ KADR HAZIRLIĞI

Şəhanə ƏLİYEVƏ
sehanemag@gmail.com

Həsən HƏSƏNLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Şəbəkə təhlükəsizliyi, ilk növbədə məxfilik, bütövlük və əlçatanlıq (CIA) prinsipləri vasitəsilə şəbəkələr arasında hərəkət edərkən məlumatın qorunmasına həsr olunmuş geniş sahədir. Bu prinsiplər məlumatları icazəsiz girişdən, müdaxilədən və itkidən qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş möhkəm girişə nəzarət mexanizmləri, şifrələmə, təhlükəsizlik divarları, müdaxilənin aşkarlanması sistemləri və fəlakətin bərpasının planlaşdırılması ilə dəstəklənir. Həm simmetrik, həm də asimmetrik – blokçeyn və kvant kriptografiyası kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalarla ötürülən və saxlanma zamanı məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir. Firewalllar və müdaxilənin aşkarlanması/profilaktikası sistemləri (IDS/IPS) şəbəkə trafikinə nəzarət edir, yeni nəsil təhlükəsizlik divarları isə real vaxtlı təhlükə aşkarlanmasından istifadə edərək əlavə qorunma qatlarını təmin edir. Şəbəkə protokolunun təhlükəsizliyi (TLS/SSL və VPN-lər kimi) və Zero Trust modelləri məlumat ötürülməsi təhlükəsizliyini gücləndirir, çoxfaktorlu autentifikasiya və girişə nəzarət üsulları isə yalnız səlahiyyətli istifadəçilərin girişini məhdudlaşdırır. Təhdidlərin modelləşdirilməsi və risklərin qiymətləndirilməsi potensial zəifliklərə üstünlük verir və strukturlaşdırılmış insidentlərə cavab planları təşkilatlara təhlükəsizlik pozuntularını effektiv şəkildə idarə etməyə kömək edir. SIEM kimi alətlərlə davamlı monitoringlə dəstəklənən təhlükəsizlik siyasətləri və uyğunluq standartları təşkilatlara tənzimləyici tələblərə cavab verməkdə və proaktiv təhlükəsizlik tədbirlərini saxlamaqda rəhbərlik edir. Birlikdə bu strategiyalar təhlükəsiz şəbəkə mühitlərini qorumaq üçün daim inkişaf edən kibertəhlükə mənzərəsinə uyğunlaşaraq hərtərəfli müdafiə təşkil edir. Kibertəhlükəsizlik kadr hazırlığı müasir dövrün ən əhəmiyyətli məsələlərindən biridir. Bu sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi həm ölkələrin, həm də təşkilatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kibertəhlükəsizlik sahəsində kadr hazırlığı yalnız texniki bacarıqları inkişaf etdirmək deyil, həm də etik, hüquqi və strateji aspektləri əhatə edən kompleks bir prosesdir.

Açar sözlər : Şəbəkə Təhlükəsizliyi, Firewalllar, Məxfilik, Təhlükənin aşkarlanması, Kiber Təhdidlər, Kadr hazırlığı, Tədqiqat potensialı

Giriş

Şəbəkə təhlükəsizliyi məlumatı şəbəkələr üzərindən hərəkət edərkən qorumaq üçün prinsipləri, texnikaları və alətləri əhatə edən çoxşaxəli sahədir. Şəbəkə təhlükəsizliyinin əsas elementlərinə CIA Triad (Məxfilik, Bütövlük və Əlçatanlıq), şifrələmə üsulları, firewalllar, müdaxilənin aşkarlanması və qarşısının alınması sistemləri, protokol təhlükəsizliyi, autentifikasiya və girişə nəzarət, təhlükənin modelləşdirilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi, insidentlərə cavab, məhkəmə ekspertizası, təhlükəsizlik daxildir. Bu elementlərin hər biri şəbəkələri həm daxili, həm də xarici təhlükələrdən qorumaq üçün hərtərəfli təhlükəsizlik strategiyasına töhfə verən unikal alt kateqoriyaları əhatə edir.

Məxfilik, Dürüstlük və Əlçatanlıq (CIA Triad) şəbəkə təhlükəsizliyi prinsiplərinin təməl daşını təşkil edir. Məxfilik güclü girişə nəzarət mexanizmlərini tətbiq etməklə məlumatın icazəsiz girişdən qorunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Discretionary Access Control (DAC), fərdi məlumat sahiblərinə çeviklik, lakin bəzən daha zəif təhlükəsizlik nəzarəti təklif edərək, onların resurslarına kimin daxil ola biləcəyinə qərar verməyə imkan verir. Məcburi Giriş Nəzarəti (MAC), digər tərəfdən, həssas hökumət və hərbi mühitlərdə adətən istifadə olunan inzibatçıların müəyyən etdiyi ciddi

siyasətlərə əsaslanaraq girişi məhdudlaşdırır. Rol Əsaslı Giriş Nəzarəti (RBAC) təşkilati rollara əsaslanan icazələr təyin edir, böyük təşkilatlar daxilində girişi idarə etməyi asanlaşdırır və imtiyazlardan sui-istifadə riskini minimuma endirir. Şəbəkə seqmentasiyası icazəsiz girişi məhdudlaşdırmaq üçün şəbəkənin hissələrini təcrid etməklə məxfiliyi artırır. Məsələn, şirkətlər daxili şöbələri bir-birindən ayrı saxlamaq üçün tez-tez VLAN-lardan (Virtual Lokal Şəbəkələr) istifadə edirlər ki, bu da təcavüzkarların şəbəkələr arasında hərəkətini çətinləşdirir. Məxfilik üçün başqa bir kritik üsul, həssas məlumatları sınaq və ya analitika üçün uydurma məlumatlarla əvəz edən məlumatların maskalanmasıdır, bu təşkilatlara məlumatların məxfiliyi qanunlarına riayət etməyə kömək edir.

Dürüstlük məlumatların saxlanması və ya ötürülməsi zamanı dəqiq və dəyişməz qalmasını təmin edir. Dürüslüyün qorunması üçün ümumi üsullara məlumatların yoxlanılması üçün unikal rəqəmsal barmaq izləri istehsal edən SHA-256 və SHA-3 kimi hash funksiyaları daxildir. Tripwire kimi Fayl Bütövlüyünün Monitorinqi (FIM) alətləri cari və əsas hash dəyərlərini müqayisə edərək, gözlənilməz dəyişikliklər barədə inzibatçıları xəbərdar etməklə icazəsiz dəyişikliklər üçün kritik faylları izləyir. Bu, maliyyə və səhiyyə kimi tənzimləmə tələblərinə cavab verən sənayelərdə çox vacibdir. Açıq Açar İnfrastrukturunun (PKI) əsas hissəsi olan rəqəmsal sertifikatlar da dürüstlük üçün vacibdir. X.509 sertifikatları, məsələn, veb saytlar üçün təhlükəsiz SSL/TLS əlaqələri yaratmaq üçün istifadə edilən açıq açarları ehtiva edir. Sertifikat Ləğv Siyahıları (CRLs) etibarsız sayılanları siyahıya salmaqla rəqəmsal sertifikatların etibarlılığını qorumaq, ləğv edilmiş və ya vaxtı keçmiş sertifikatlara artıq etibar edilməməsini təmin etmək üçün çox vacibdir. Ölçətanlıq şəbəkə resurslarını ölçətan və işlək saxlayır. Yük balansı və əvəzetmə mexanizmləri mövcudluğu təmin etmək üçün iki əsas yanaşmadır. Round Robin və ya Least Connections kimi yük balanslaşdırma üsulları həddən artıq yüklənmənin qarşısını almaq üçün trafikə çoxsaylı serverlər arasında paylayır, isti və soyuq işləmə mexanizmləri isə server nasazlığı halında tez bir zamanda keçid üçün ehtiyat resursları təmin edir. Yedəkləmə və fəlakətin bərpası strategiyaları məlumatların insidentdən sonra tez bir zamanda bərpa olunmasını təmin etməklə ölçətanlığı daha da dəstəkləyir. Bu strategiyalara ehtiyat üçün RAID konfigurasiyaları, məlumatların tez-tez dəyişməsi üçün əlavə ehtiyat nüsxələri və biznes ehtiyaclarından asılı olaraq soyuq, isti və ya isti bərpa sahələrində əməliyyatların bərpası üçün prosedurları təsvir edən fəlakətin bərpasının planlaşdırılması (DRP) daxildir.

Şifrələmə və Kriptografiya həm saxlama, həm də ötürmə zamanı məlumatların məxfiliyini və bütövlüyünü qorumaqda mühüm rol oynayır. Simmetrik Şifrələmə və deşifrə üçün vahid paylaşılan açardan istifadə edərək onu sürətli və böyük məlumat ötürülməsi üçün uyğun edir. AES (Qabaqcıl Şifrələmə Standardı) müxtəlif səviyyələrdə təhlükəsizlik gücü təklif edən AES-128, AES-192 və AES-256 ilə ən çox istifadə edilən simmetrik şifrələmə standartıdır. AES əməliyyatının hər bir rejimi müxtəlif ehtiyacları xidmət edir: ECB (Elektron Kod Kitabı) sadədir, lakin nümunələr yarada bildiyi üçün yüksək təhlükəsizlik tələbləri üçün etibarsızdır, GCM (Galois/Counter Mode) isə həm şifrələmə, həm də bütövlük yoxlamalarını təklif etdiyi üçün ona üstünlük verilir və o təhlükəsiz məlumat ötürülməsi üçün idealdır. Müqayisə üçün, RC4 kimi axın şifrələri tarixən SSL/TLS şifrələməsi üçün istifadə edilib, lakin o vaxtdan zəifliklərə görə dəyişdirilib. Müasir axın şifrəsi olan ChaCha20 tez-tez səmərəliliyin və sürətin kritik olduğu mobil mühitlərdə istifadə olunur, aşağı hesablama tələbləri ilə güclü təhlükəsizlik təmin edir.

Asimmetrik Şifrələmə şifrələmə və deşifrə üçün bir cüt açardan (ictimai və özəl) istifadə edir, bu da onu ictimai şəbəkələr üzərində təhlükəsiz rabitə üçün ideal edir. RSA ən çox yayılmış asimmetrik şifrələmə standartıdır; lakin, performans təsir göstərə bilən təhlükəsiz tətbiqlər üçün böyük açar ölçüləri (2048+ bit) tələb edir. Elliptik Əyri Kriptografiya (ECC) daha kiçik açar ölçüləri ilə eyni səviyyəli təhlükəsizlik təmin edir, hesablama gücünə və yaddaşa qənaət edir və onu mobil telefonlar kimi resursları məhdud cihazlar üçün xüsusilə uyğun edir. Diffie-Hellman (DH) Açar Mübadiləsi asimmetrik şifrələmənin digər mühüm komponentidir. Bu, iki tərəfə təhlükəsiz internet rabitəsi və VPN (Virtual Şəxsi Şəbəkələr) üçün SSL/TLS kimi protokollar üçün əsas olan, etibarlı

olmayan kanal üzərində paylaşılan gizli açar yaratmağa imkan verir. Blockchain və Kvant Kriptografiyası şəbəkə təhlükəsizliyini yenidən formalaşdıran iki inkişaf edən sahədir. Blockchain şifrələməsi paylanmış kitab texnologiyasına əsaslanır, burada əməliyyatlar mərkəzləşdirilmiş orqan olmadan təhlükəsiz şəkildə qeydə alınır. Blokçeyn şəbəkələrində tez-tez istifadə olunan Zero-Knowledge Proofs (ZKP) bir tərəfə məlumatların məxfiliyini yaxşılaşdıraraq, onu açıqlamadan məlumatı sübut etməyə imkan verir. Quantum Key Distribution (QKD), digər tərəfdən, qırılmaz şifrələmə yaratmaq üçün kvant mexanikasının prinsiplərindən istifadə edir. BB84 kimi QKD protokolları şifrələmə açarlarını kvant hissəcikləri kimi göndərir, əgər dinləyici ötürülməni dayandırmağa cəhd edərsə, hər iki tərəfə xəbərdarlıq edir, çünki müşahidə aktı kvant vəziyyətini təbii olaraq dəyişir.

Firewall və Intrusion Detection/Prevention Systems (IDS/IPS) şəbəkə təhlükəsizliyində əsas müdafiə mexanizmləridir. Firewalllar etibarlı daxili şəbəkələr və etibarsız xarici şəbəkələr arasında maneə rolunu oynayır. Ənənəvi paket filtrləmə firewallları əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalara əsasən trafikə icazə vermək və ya bloklamaq üçün paket başlıqlarını (mənbə və təyinat ünvanları) yoxlayır. Bununla belə, vəziyyətə uyğun təftiş firewallları aktiv əlaqələri izləyərək və qurulmuş sessiyanın bir hissəsi olan paketlərə icazə verərək, onları real vaxt rabitə mühitləri üçün daha effektiv etməklə əlavə təbəqə əlavə edir. Növbəti Nəsil Firewalllar (NGFWs) tətbiq səviyyəli məlumatlarını yoxlayaraq daha ətraflı nəzarət təklif edir, administratorlara xüsusi tətbiqlərə əsaslanan siyasətlər yaratmağa imkan verir (məsələn, Facebook söhbətini bloklayır, lakin Facebook-u nəzərdən keçirməyə icazə verir). NGFW-lər həmçinin global təhdidlərə cavab vermək üçün firewall qaydalarını dinamik şəkildə yeniləyən real vaxt təhlükə kəşfiyyatı lentlərini birləşdirir. Veb Tətbiq Firewallları (WAFs) veb proqramlarını SQL injection və ya Cross-Site Scripting (XSS) kimi hücumlardan qorumağa yönəlmiş başqa bir firewall növüdür.

Hücumun aşkarlanması və qarşısının alınması sistemləri (IDS/IPS) şübhəli fəaliyyət üçün şəbəkə trafikinə nəzarət edir. İmza əsaslı IDS/IPS məlum hücum nümunələrini aşkar edir və ümumi zərərli proqramlar üçün effektivdir, lakin onlar yeni və ya dəyişdirilmiş hücumları qaçıra bilər. Anomaliya əsaslı IDS/IPS normal şəbəkə davranışının əsasını yaradır və kənarlaşmalar baş verdikdə xəbərdar edir ki, bu da onları sıfır gün təhlükələrinin müəyyən edilməsi üçün daha effektiv edir. Hibrid aşkarlama sistemləri dəqiqliyi artırmaq və yanlış pozitivləri azaltmaq üçün hər iki üsulu birləşdirir. Maşın öyrənməsindən istifadə edərək davranış təhlili tipik nümunələrdən kənara çıxmalara əsaslanan daxili təhdidləri və ya qabaqcıl davamlı təhdidləri (APT) aşkar etmək üçün istifadəçi davranış profillərini inkişaf etdirməklə IDS/IPS-i daha da təkmilləşdirir.

Şəbəkə Protokolu Təhlükəsizliyi protokol təbəqələrini zəifliklərdən qorumaqla şəbəkələr üzərindən təhlükəsiz məlumat ötürülməsini təmin edir. TLS/SSL Təhlükəsizliyi təhlükəsiz internet rabitəsi üçün vacibdir. Sertifikatların Təsdiqlənməsi veb-saytın rəqəmsal sertifikatının etibarlı Sertifikat Orqanları (CA) tərəfindən verildiyini təsdiq edir və bu, həqiqiliyi və etibarlılığı təmin edir. SSL/TLS-də şifrə paketləri optimallaşdırılmış təhlükəsizlik və performans təklif edən AES-GCM və ChaCha20-Poly1305 kimi müasir seçimlərlə şifrələmə, mesajın autentifikasiyası və açar mübadiləsi üçün istifadə olunan alqoritmlər dəstini müəyyən edir. Virtual Şəxsi Şəbəkələr (VPN) məlumatların məxfiliyini və bütövlüyünü qoruyaraq internet üzərindən təhlükəsiz rabitə tunelləri yaradır. IPsec VPN-ləri iki əsas protokoldan istifadə edir: məlumatların bütövlüyü üçün Doğrulama Başlığı (AH) və şifrələmə üçün Kapsülləşdirici Təhlükəsizlik Yüku (ESP). SSL/TLS VPN-ləri veb-brauzer vasitəsilə proqramlara təhlükəsiz girişi təmin edərək, uzaq işçilər üçün girişin idarə edilməsini sadələşdirir. Yüksək sürətli performans və aşağı resurs istifadəsi ilə tanınan daha yeni VPN protokolu olan WireGuard yüngül, lakin təhlükəsiz dizaynı ilə populyarlaşır.

Sıfır Güvən Şəbəkə Girişi (ZTNA) hər bir giriş sorğusu üçün ciddi yoxlama tələb edir. Proqram təminatı ilə müəyyən edilmiş perimetrlər (SDP) istifadəçi identifikasiyası və cihazın duruşuna əsaslanan giriş nəzarətini həyata keçirir və Davamlı Doğrulama siyasətləri birdəfəlik autentifikasiyaya güvənmək əvəzinə, seansları ərzində istifadəçiləri yenidən autentifikasiya edir və

onu uzaq və hibrid mühitlər üçün yüksək dərəcədə uyğun edir. İdentifikasiya və Girişə Nəzarət istifadəçi şəxsiyyətini yoxlamaq və şəbəkə resurslarında icazələrin tətbiqi üçün çox vacibdir. Multifaktor Authentication (MFA) çox vaxt parolu fiziki cihaz (məsələn, SMS kodu) və ya biometrik skan (məsələn, barmaq izi və ya üz tanıma) ilə birləşdirərək çoxsaylı autentifikasiya metodlarını tələb etməklə təhlükəsizliyi artırır. Davranış biometrikası istifadəçi seansları zamanı davamlı yoxlama qatını əlavə edərək yazma sürəti və ya sıçan hərəkətləri kimi unikal nümunələri təhlil edir. Barmaq izi və sifətin tanınması da daxil olmaqla Fiziki Biometrika mobil cihazlarda və iş yerinə giriş nəzarətlərində getdikcə daha çox yayılmışdır.

Girişə Nəzarət Modelləri icazələrin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Atribut Əsaslı Giriş Nəzarəti (ABAC) çevik və adaptiv giriş nəzarətini təmin edərək, istifadəçi atributlarına və məkan və ya cihaz statusu kimi kontekstual şərtlərə əsasən giriş icazələrini dinamik şəkildə tənzimləyir. Federasiyalı Kimlik İdarəetməsini ehtiva edən Identity and Access Management (IAM) istifadəçilərə bir girişlə birdən çox domenə daxil olmaq imkanı verir, Tək Giriş (SSO) isə tətbiqlər arasında problemsiz giriş imkanı verir, istifadəçinin rahatlığını artırır və parol yorğunluğunu azaldır.

Təhdidlərin Modelləşdirilməsi və Riskin Qiymətləndirilməsi riskləri effektiv şəkildə azaltmaq üçün potensial təhlükəsizlik təhdidlərinin müəyyən edilməsini və prioritetləşdirilməsini əhatə edir. Təhdidlərin Modelləşdirilməsi Texnikalarına potensial təsirləri əsasında təhdidləri qiymətləndirmək və prioritetləşdirmək üçün STRIDE (Spoofing, Tampering, Repudiation, Information Exposure, Denial of Service, Elevation of Privilege) və DREAD (Zərər, Reproduktivlik, İstismar, Təsirə məruz qalan İstifadəçilər, Aşkarlanabilirlik) daxildir. PASTA (Hücum Simulyasiyası və Təhdid Təhlili Prosesi) təhlükəsizlik söylərini biznes məqsədlərinə uyğunlaşdıran və təşkilatlara ən kritik təhdidlərə fokuslanmağa kömək edən risk mərkəzli modeldir. Zəiflik skanerləri (məsələn, Nessus, Qualys) və nüfuz testi çərçivələri (məsələn, Metasploit, Burp Suite) kimi Risk Analizi Alətləri təhlükəsizlik zəifliklərinin aşkarlanmasını avtomatlaşdırır və proaktiv müdafiəni təmin edir. Riskin Azaldılması Strategiyalarına risklərin qəbulu, qarşısının alınması, ötürülməsi və azaldılması daxildir, bir çox təşkilat təhlükəsizlik nəzarətinin həyata keçirilməsi və ya kibertəhlükəsizlik sığortasından istifadə etməklə riskin ötürülməsi yolu ilə riskləri azaltmağa üstünlük verir.

İnsidentlərə Müdaxilə və Məhkəmə Ekspertizası təhlil üçün sübut toplamaq üçün istifadə edilən məhkəmə-tibbi üsullarla təhlükəsizlik insidentlərinin səmərəli idarə olunmasını təmin edir. İnsidentlərə Cavab hazırlamaq, aşkar etmək, təhlil etmək, saxlama, aradan qaldırmaq və bərpa etmək daxil olmaqla, strukturlaşdırılmış yanaşma əsasında aparılır. Hadisədən sonrakı fəaliyyətlər cavabın sənədləşdirilməsini və gələcək müdafiəni gücləndirmək üçün öyrənilən dərsləri müəyyən etməyi əhatə edir. Rəqəmsal Məhkəmə-tibbi ekspertiza insidentlərin araşdırılmasında əsas rol oynayır, burada fərdi cihazlara əsaslanan kriminalistika, təcavüzkarları izləmək üçün şəbəkə trafikini təhlil edən şəbəkə kriminalistikası və bulud mühitlərindən sübutların toplanması ilə bağlı unikal problemləri həll edən bulud kriminalistikası kimi ixtisaslaşmış sahələr var.

Şəbəkə Təhlükəsizliyi Siyasətləri və Uyğunluq təşkilatlara təhlükəsizlik üzrə ən yaxşı təcrübələrin tətbiqində rəhbərlik edir. Təhlükəsizlik Siyasətlərinə sistem istifadəsi üçün uyğun davranışı müəyyən edən Məqbul İstifadə Siyasətləri (AUP) daxildir; Həssaslıq səviyyələrinə əsasən məlumatların idarə edilməsini diktə edən Məlumatların Təsnifatı Siyasətləri və cavab prosedurlarını əks etdirən Hadisələrə Cavab Siyasətləri aiddir. ISO 27001, NIST 800-53, PCI-DSS, GDPR və HIPAA kimi Uyğunluq Standartları xüsusilə tənzimlənən sənayelərdə informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün təlimatlar təqdim edir. Auditlər və Davamlı Monitoring şəbəkələr arasında təhlükəsizlik məlumatlarını təhlil etmək üçün Təhlükəsizlik Məlumatı və Hadisələrin İdarə Edilməsi (SIEM) sistemlərindən istifadə edərək uyğunluğu və real vaxt rejimində təhlükənin aşkarlanmasını təmin edir. Bu yanaşma proaktiv təhlükəsizliyi və davamlı təkmilləşdirməni dəstəkləyir və nəticədə təşkilatların inkişaf edən təhlükə mənzərəsində təhlükəsiz qalmasına kömək edir. Kibertəhlükəsizlik kadr hazırlığı, bu sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsini təmin edən bir prosesdir və müasir dövrün ən vacib prioritetlərindən biridir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar

olaraq, kibertəhlükəsizlik sahəsinə olan tələbat hər keçən gün artır. Bu, həm dövlət orqanları, həm də özəl sektor üçün təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsini zəruri edir. Kibertəhlükəsizlik kadrlarının hazırlanması bir neçə mərhələdən və aspektdən ibarətdir: Ali Təhsil: Kibertəhlükəsizlik sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq üçün universitetlərdə və ali təhsil müəssisələrində xüsusi proqramlar və kurslar təşkil olunur. Bu sahə üzrə təhsil verən ixtisaslar arasında "İnformasiya təhlükəsizliyi", "Kompüter şəbəkələri", "Rəqəmsal forensika" və s. mövzular yer alır. Sertifikatlar: Kibertəhlükəsizlik üzrə beynəlxalq sertifikatlar (məsələn, CISSP, CISM, CEH, CompTIA Security+) mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarını artırmaq və sübut etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kibertəhlükəsizlik üzrə nəzəri biliklər qədər praktik bacarıqlar da vacibdir. Bu məqsədlə: Simulyasiyalar və laboratoriyalar: Kibertəhlükəsizlik üzrə təcrübə əldə etmək üçün xüsusi laboratoriyalar və "hacker"-a qarşı mübarizə simulyasiya edən mühitlər yaradılır. Penetrasiya testləri və Red Team / Blue Team fəaliyyətləri: Təhlükəsizlik mütəxəssisləri, müxtəlif simulyasiya edilmiş hücumlar və müdafiə vəziyyətlərində iştirak edirlər ki, bu da onların reallığa uyğun bacarıqlarını artırır. Kibertəhlükəsizlik sahəsi çox genişdir və müxtəlif ixtisas sahələrini əhatə edir. Kadr hazırlığı zamanı mütəxəssislər bir neçə sahə üzrə ixtisaslaşa bilərlər, məsələn:

- Şəbəkə təhlükəsizliyi
- Rəqəmsal forensika
- Kiberhücumların qarşısının alınması (Incident Response)
- Şifrələmə və məlumatların qorunması
- Hücum simulyasiyası və etik hacking

Müasir kibertəhlükəsizlik mütəxəssislərinin daim yenilikləri izləməsi vacibdir. Bu sahə sürətlə dəyişir və yeni təhlükələr və texnologiyalar hər gün ortaya çıxır. Təhlükəsizlik mütəxəssisləri davamlı tədqiqatlar aparmalı və yeni metodologiyaları mənimsəməlidirlər.

Kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri yalnız texniki biliklərə malik olmamalıdırlar. Onlar həm də etik və hüquqi məsələləri başa düşməlidirlər, çünki kibertəhlükəsizlik çox vaxt etik dilemmaslarla və qanun pozuntularına səbəb ola bilən qərarlarla üzləşir. Mütəxəssislər bu sahədə: Hüquqi tələblər: Məlumatların qorunması, gizlilik siyasəti, qanunvericiliklə əlaqədar biliklər Etik prinsiplər: Müvafiq etik çərçivə və kibertəhlükəsizlik əməliyyatlarında qanuni və etik davranış qaydaları Kadr hazırlığı yalnız texniki bacarıqların artırılması ilə kifayətlənmir, həm də kibertəhlükəsizlik mütəxəssislərinin müxtəlif təşkilatlara xidmət göstərmələrini təmin edir. Bu mütəxəssislər şirkətlərə və dövlət qurumlarına təhlükəsizlik məsləhətləri verə, həmçinin onları kibertəhlükəsizlik risklərinə qarşı hazırlaya bilərlər. Azərbaycanda və dünyada kibertəhlükəsizlik üzrə təhsil və kadr hazırlığına ciddi yanaşılır. Dövlət və özəl sektorun iştirakı ilə təlim mərkəzləri və akademiyalar: Kibertəhlükəsizlik üzrə xüsusi təlimlər keçirən mərkəzlər və akademiyalar fəaliyyət göstərir.

Konfranslar və seminarlar: Kibertəhlükəsizlik sahəsində son yenilikləri müzakirə etmək, bilikləri bölüşmək və təcrübə əldə etmək üçün konfranslar, seminarlar və digər tədbirlər təşkil edilir. Azərbaycanda kibertəhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətlərə dövlət dəstəyinin artırılması və müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması prioritetlərdən biridir. 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Kibertəhlükəsizliyin təmin olunması haqqında" strateji yol xəritəsi təsdiqlənmişdir ki, bu da kibertəhlükəsizlik sahəsində mütəxəssis hazırlığının vacibliyini daha da artırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Stallings, W. (2018). Network Security Essentials: Applications and Standards (6th ed.). Pearson Education.
2. Schneier, B. (2015). Applied Cryptography: Protocols, Algorithms, and Source Code in C (20th Anniversary ed.). Wiley.
3. Scarfone, K., & Mell, P. (2007). Guide to Intrusion Detection and Prevention Systems (IDPS). National Institute of Standards and Technology (NIST) Special Publication 800-94.
4. NIST. (2013). Security and Privacy Controls for Information Systems and Organizations. National Institute of Standards and Technology (NIST) Special Publication 800-53.
5. ISO/IEC. (2013). ISO/IEC 27001: Information Security Management. International Organization for Standardization.
6. indervag, J. (2010). Build Security into Your Network's DNA: The Zero Trust Network Architecture. Forrester Research.
7. Mirkovic, J., & Reiher, P. (2004). A Taxonomy of DDoS Attack and DDoS Defense Mechanisms. ACM SIGCOMM Computer Communication Review, 34(2), 39-53.
8. Cybersecurity workforce study – ICS(2). 2018. <https://www.isc2.org/Research/Workforce-Study>

SUMMARY

Network security is a broad field devoted to protecting information as it moves across networks, primarily through the principles of confidentiality, integrity, and availability (CIA). These principles are supported by robust access control mechanisms, encryption, firewalls, intrusion detection systems, and disaster recovery planning designed to protect data from unauthorized access, intrusion, and loss. Both symmetric and asymmetric—transmitted by emerging technologies such as blockchain and quantum cryptography and ensures data security during storage. Firewalls and intrusion detection/prevention systems (IDS/IPS) monitor and control network traffic, while next-generation firewalls provide additional layers of protection using real-time threat intelligence. Network protocol security (such as TLS/SSL and VPNs) and Zero Trust models strengthen the security of data transmission, while multi-factor authentication and access control methods limit access to only authorized users. Threat modeling and risk assessment prioritize potential vulnerabilities, and structured incident response plans help organizations effectively manage security breaches. Security policies and compliance standards, supported by continuous monitoring with tools such as SIEM, guide organizations in meeting regulatory requirements and maintaining proactive security measures. Together, these strategies form a comprehensive defense that adapts to the ever-evolving cyber threat landscape to protect secure network environments. Cybersecurity training is a complex process that involves not only developing technical skills, but also ethical, legal, and strategic aspects.

Keywords: Network Security, Firewalls, Privacy, Threat Detection, Cyber Threats, Personnel

РЕЗЮМЕ

Сетевая безопасность — это широкая область, посвященная защите информации при ее перемещении по сетям, в первую очередь с помощью принципов конфиденциальности, целостности и доступности (CIA). Эти принципы поддерживаются надежными механизмами контроля доступа, шифрованием, межсетевыми экранами, системами обнаружения вторжений и планированием аварийного восстановления, предназначенными для защиты данных от несанкционированного доступа, вторжения и потери. Как симметричных, так и асимметричных, передаваемых с помощью новых технологий, таких как блокчейн и квантовая криптография. и обеспечивает безопасность данных во время хранения. Межсетевые экраны и системы обнаружения/предотвращения вторжений (IDS/IPS) отслеживают и контролируют сетевой трафик, а межсетевые экраны нового поколения обеспечивают дополнительные уровни защиты, используя анализ угроз в режиме реального времени (например, TLS/SSL и VPN) и нулевое доверие. модели усиливают безопасность передачи данных, а методы многофакторной аутентификации и контроля доступа ограничивают доступ только авторизованным пользователям. Моделирование угроз и оценка рисков определяют приоритетность потенциальных уязвимостей, а структурированные планы реагирования на инциденты помогают организациям эффективно управлять нарушениями безопасности. Политики безопасности и стандарты соответствия, поддерживаемые непрерывным мониторингом с помощью таких инструментов, как SIEM, помогают организациям соблюдать нормативные требования и поддерживать упреждающие меры безопасности. Вместе эти стратегии образуют комплексную защиту, которая адаптируется к постоянно меняющемуся ландшафту киберугроз и защищает безопасную сетевую среду. Обучение кибербезопасности — это сложный процесс, который включает в себя не только развитие технических навыков, но также этических, юридических и стратегических аспектов.

Ключевые слова: *сетевая безопасность, межсетевые экраны, конфиденциальность, обнаружение угроз, киберугрозы., Подготовка кадров, Исследовательский потенциал training, Research potential*

TƏLƏBƏLƏRİN DİSKURSİV BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Nüşabə ƏBDÜLRƏHİMOVA

nushaba.azizova@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Araşdırmada tələbələrin diskursiv bacarıqlarının inkişafı üçün süni intellektin rolu və bunun dil tədrisində necə tətbiq oluna biləcəyi təhlil olunur. Diskursiv bacarıqlar xarici dil tədrisinin əsasını təşkil edərək, xarici dildə düşünmə, ünsiyyət qurma və fikirləri əlaqəli şəkildə ifadə etmə qabiliyyətlərinə əsaslanır. Süni intellekt tələbələrin bu bacarıqlarını formalaşdırması və inkişaf etdirilməsinə kömək edən interaktiv və fərdiləşdirilmiş tədris alətlərini təmin edir.

Məqalədə süni intellektin müxtəlif tətbiq sahələri qeyd olunur: təbii dil emalı (NLP) texnologiyası ilə diskurs nümunələrinin təhlili, interaktiv tədris alətlərinin təmin olunması, simulyasiya və təcrübə mühitlərinin yaradılması və s. Müxtəlif platformalar və tətbiqlər vasitəsilə tələbələrin yazılı və şifahi ifadələrini təhlil edərək onların güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək mümkündür.

Rəqəmsal alətlər və süni intellektin istifadəsi tələbələrə daha geniş perspektivlər və imkanlar təqdim edir, dil öyrənmə və ünsiyyət qurma bacarıqlarını artırır. Onlayn tədris platformaları, məsələn, Google Classroom və Moodle, tələbələrə müzakirələrdə iştirak etmək, bildiriş almaq və birgə əməkdaşlıq etmək imkanı verir. Bu yanaşmalar tədris prosesini daha effektiv, dinamik və interaktiv edir. Beləliklə, süni intellektin ingilis dilinin öyrənilməsində rolu yalnız dil biliklərinin deyil, həm də düşünmə və ünsiyyət qurma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu İKT vasitələri gələcəkdə xarici dillərin tədrisini yeni mərhələyə qaldıracaq.

Açar sözlər: *süni intellekt, diskursiv bacarıqlar, xarici dillərin tədrisi, tətbiqi proqramlar*

Dilin tədrisi tələbələrin ünsiyyət qabiliyyətlərinin, tənqidi düşünmə və təhlil etmə bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, xüsusilə süni intellekt tətbiqləri, bu bacarıqların inkişafında yeni imkanlar yaradır. Tədris mühitində tələbələrin diskursiv bacarıqlarını formalaşdırmaqda süni intellektin rolu artmaqdadır.

Diskursiv bacarıqların əhəmiyyəti: Diskursiv bacarıqlar, insanların xarici dildə düşünmə, fikir mübadiləsi aparma və ünsiyyət qurma qabiliyyətlərini əhatə edir. Diskurs sadəcə fərdi cümlələrdən ibarət deyil, həm də bir mövzu ətrafında fikirlərin əlaqəli və məntiqi şəkildə təqdim edilməsini tələb edir. Bu bacarıqların inkişafı tələbələrin yalnız dil öyrənməkdə deyil, eyni zamanda sosial və mədəni kontekstlərdə daha səmərəli ünsiyyət qurma qabiliyyətlərinin artırılmasına kömək edir. Tələbələrin diskursiv bacarıqları, xüsusilə müxtəlif yazılı və şifahi formatlarda öz fikirlərini açıq və anlaşıqlı şəkildə ifadə etmələrinə imkan verir.

Süni intellekt və təhsil: Süni intellekt kompüterlərin insan düşüncə və davranışını təqlid etməsi ilə əlaqəli bir sahədir. Bu texnologiya dil tədrisində yeni metod və yanaşmaların tətbiqini reallaşdırır. Tələbələrin diskursiv bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan süni intellekt tətbiqləri, çoxsaylı tədris və qiymətləndirmə proseslərini daha interaktiv və fərdiləşdirilmiş hala gətirir. Bəzi proqramlar tələbələrə öz diskursiv bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün dərsləri izləmək, tapşırıqları yerinə yetirmək və s. imkanları təklif edir.

Qlobal ingilis dili və süni intellektin əlaqəsi bir çox müasir alimlərin diqqətini cəkməmiş və onların nəzəri təhlillərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, D.Kristal, R. Rocers, M.M. Kenning və s. kimi qərb alimlərinin maraqlı araşdırmalarını qeyd etmək yerinə düşər.

Ümumiyyətlə, süni intellektin tələbələrin diskursiv bacarıqlarının formalaşdırılmasında rolunu aşağıdakı kimi təhlil edə bilərik:

1. Müxtəlif diskursların dildaxili parametrlər üzrə təhlil olunması və diskursiv bacarıqların qiymətləndirilməsi üçün süni intellektin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Süni intellekt diskurs nümunələrinin təhlilini avtomatlaşdırmaq və tələbələrin diskursiv bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, tədris platformalarında təbii dil emalı (NLP) texnologiyalarından istifadə edərək, tələbələrin yazılı və şifahi ifadələri təhlil edilə və qiymətləndirilə bilər. Bu, tələbələrə onların zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək və düzgün istiqamətə yönəlmək imkanı verir [1, s.2].

2. İnteraktiv tədris alətlərinin təmin olunmasında süni intellekt geniş imkanlar yaradır. Mobil tətbiqlər, oyunlar və virtual siniflər kimi interaktiv alətlər, tələbələrin dil öyrənmə və diskursiv bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə xidmət edir. Süni intellekt, bu tətbiqləri daha uyğun və fərdiləşdirilmiş hala gətirərək, tələbələrin fərdi inkişaf tempinə uyğunlaşır. Məsələn, "chatbot"lar və süni intellekt əsaslı tədris proqramları tələbələrə real vaxtda təcrübə və təkrarlama imkanı verir.

3. Süni intellektin digər bir istifadəsi simulyasiya və təcrübə mühitlərinin yaradılması ilə əlaqədardır. Bu, tələbələrə müxtəlif sosial və mədəni mühitlərdə diskurs qurma təcrübəsi qazandırır. Məsələn, virtual mühitlərdə real həyat vəziyyətlərini simulyasiya etmək tələbələrə müxtəlif üslub və kontekstlərdə dil istifadəsini səmərəli şəkildə mənimsədir.

İngilis dilinin tədrisində süni intellektin ən çox istifadə edildiyi sahələrdən biri də onlayn tədris platformalarıdır. Google Classroom, Moodle, Canvas kimi rəqəmsal vasitələr, tələbələrin diskursiv bacarıqlarını interaktiv şəkildə inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. Bu platformalar, tələbələrə müəllim və həmkarlarından anında bildiriş almaq, müzakirə və yazılı tapşırıqlar üzərində kollektiv əməkdaşlıq etmək və s. imkanı verir. Tələbələr bu mühitlərdə özlərini daha rahat və yaradıcı şəkildə ifadə edə bilirlər.

Ən son süni intellekt proqramlarından olan *ChatGPT* və *Google Dialogflow* kimi proqramlar, tələbələrin diskursiv bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün şifahi və yazılı dialoqlarda iştirak etməyə imkan verir. Bu alətlər tələbələrlə müxtəlif mövzularda interaktiv müzakirələr apararaq, onları düşünməyə və müzakirədə məntiqi əlaqələr qurmağa təşviq edir. Nəticədə, tələbələr süni intellekt ilə müxtəlif mövzularda müzakirələr apararaq, söz ehtiyatını artırır və daha yaxşı təhlillər aparmaq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər [2, s.340].

Grammarly, *Ginger* və *ProWritingAid* kimi proqramlar tələbələrin yazılı diskurslarını təhlil edərək, yazıda qrammatik səhvləri, üslub səhvlərini və leksik vasitələri yoxlayır. Bu vasitələr yazının strukturlarını gücləndirir, fikrin ardıcılığını təmin edir və tələbələrə daha dəqiq ifadələr qurmağa kömək edir. Süni intellekt vasitələri diskursun məntiqi quruluşunun ardıcıl tənzimlənməsini təmin edir.

Speech-to-Text və *Otter.ai* kimi səsli proqramlar tələbələrin danışma üzrə diskursiv bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Tələbələr müxtəlif mövzularda danışaraq şifahi diskursiv bacarıqlarını inkişaf etdirir, koheziv və koherentlik prinsiplərinə uyğun mətn yaradırlar. Həmçinin, bu vasitələr tələbələrə səsli və şifahi diskursu təhlil etməyə və fikirlərini ifadə etməyə imkan verir.

Müxtəlif üslubda mətnlərin yazılması, fikirlərin ardıcıl və məntiqi formada təşkil olunması üçün *AI Writer*, *Writesonic* və *Jasper* kimi proqramlar da mövcuddur. Bu alətlər tələbənin tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini artırır və fikirlərini diskursiv bir şəkildə ifadə etməyi öyrədir. Bu cür platformalar müxtəlif üslublarda yazı növləri (əsaslandırılmış yazılar, mülahizələr, mübahisələr və s.) yazmaq üçün imkanlar verir.

Süni intellektin xarici dillərin tədrisində rolu günbəgün dinamikləşir və yeni imkanlar yaradır. Bu baxımdan, diskursiv bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunan süni intellekt proqramları sürətlə dəyişdiyindən, yeni metodika və yanaşmalar tələb edir.

Beləliklə, süni intellektin köməyi ilə ingilis dilinin öyrənilməsi daha fərdiləşmiş, interaktiv və səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər. Rəqəmsal alətlər və süni intellekt, tədris prosesini effektiv və dinamik hala gətirərək, tələbələrə daha geniş perspektivlər və imkanlar təqdim edir. Bu yeni yanaşmalar, tələbələrin yalnız dil biliklərini deyil, həm də düşünmə və ünsiyyət qurma bacarıqlarını

inkişaf etdirir. Bu baxımdan, xarici dillərin tədrisində süni intellektin istifadəsi gələcəkdə perspektivləri ilə nəzərə çarpır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.researchgate.net/publication/370865492_Exploring_the_Application_of_Artificial_Intelligence_in_Foreign_Language_Teaching_Challenges_and_Future_Development
2. Ashwani Kumar, Daniel D. Dasig, Jr., Payal Bansal, Rajeev Kumar, Artificial Intelligence and Communication Techniques in Industry 5.0. USA: CRC Press. 2024, 420p.

SUMMARY

The article highlights several areas where AI is applied: the use of natural language processing (NLP) technology to analyze discourse patterns, the provision of interactive teaching tools, and the creation of simulation and experiential environments. AI-based platforms and applications help to analyze students' written and spoken expressions, identifying their strengths and weaknesses. Digital tools and AI offer students broader perspectives and opportunities, enhancing their language learning and communication skills. Online platforms like Google Classroom and Moodle enable students to participate in discussions, receive feedback, and collaborate collectively. These approaches make the teaching process more effective, dynamic, and interactive. In conclusion, AI's role in language learning not only supports the acquisition of language but also aids in the development of thinking and communicative skills, showing great potential for future application in foreign language teaching.

Keywords: artificial intelligence, discursive skills, foreign language teaching, application programmes

FUNKSIONAL PROQRAMLAŞDIRMA VƏ PASCALABC.NET MÜHİTİ

Vüqar SALMANOV

Zaur EYVAZOV

zaureyvazov@icloud.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Funksional proqramlaşdırma ilkin verilənlərin hesablanması funksiyalarının nəticələrinin və digər funksiyaların nəticələrinin hesablanması ilə keçinməyi nəzərdə tutur. O, öz qiymətini saxlayan və onu alqoritmın yerinə yetirilmə dərəcəsinə görə dəyişməyə imkan verən dəyişənin olduğu imperativ proqramlaşdırmadan fərqli olaraq, proqramın vəziyyətinin aşkar saxlanmasını nəzərdə tutmur və uyğun olaraq bu vəziyyətin dəyişməsinə də nəzərdə tutmur. İşdə PascalABC.NET üçün funksional proqramlaşdırma dilinin kompilyatorunun hazırlanması tədqiq olunur. Funksional proqramlaşdırma analiz olunur, PascalABC.NET mühitinə baxılır. PascalABC.NET üçün funksional proqramlaşdırma dilinin kompilyatorunun hazırlanmasında Haskell dilinin seçilməsinin məqsəduyğunluğu göstərilir və dilin qrammatikasının yaradılması tədqiq olunur. Parserin qurulması üçün əmr faylı yaradılır və tədqiq olunur. Faylın kompilyasiyasına sorğu zamanı hansı parserin istifadə olunması analiz olunur və yeni parserin yaradılması prosesi tədqiq olunur.

Açar sözlər: funksional proqramlaşdırma, PascalABC.NET, Haskell, proqramlaşdırma

Müasir proqramlaşdırmada dilin sintaktik imkanlarından istifadə etməklə kodun yazılması prosesinin optimallaşdırılması vəzifəsinə getdikcə daha çox rast gəlinir. Və tamamilə təbiidir ki, hər il kompilyator strukturuna yeni dizaynların daxil edilməsi hesabına bu imkanların dairəsi genişlənir.

Kompilyator mənbə proqramlaşdırma dilində yazılmış proqram mətnini məşin dilinə bütövlükdə çevirən proqramdır [1].

Bu gün məşhur dillərə Swift və Go, həmçinin C/C++ və Objective-C daxildir. Digər nümunələr Visual Basic, Haskell, PascalABC/Delphi, Rust, həmçinin Lisp, Prolog və digər az tanınan dillərdir.

PascalABC.NET proqramlaşdırma sistemi Free Pascal, Turbo Pascal, Delphi proqram məhsulu ilə yanaşı məktəblilərə, informasiya texnologiyaları sahəsində təhsil alan tələbələrə Proqramlaşdırmanın əsasları, Kompüterdə praktikum, Proqramlaşdırma dilləri-1 fənlərinin tədris olunması üçün aktiv şəkildə istifadə oluna bilər. Lakin PascalABC interpretator olduğundan proqramların yerinə yetirilməsinin aşağı sürətinə malikdir və icra olunan faylları generasiya etmir. PascalABC.NET üçün məqsədyönlü platforma Microsoft.NET-dir. Microsoft.NET platforması bütün .NET proqramlaşdırma dillərinin birgə, bərabərhüquqlu və eyni işini təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. O, əməliyyat sistemi səviyyəsində dəstəklənən zəngin siniflər kitabxanalarına malikdir. Beləliklə, PascalABC.NET sisteminin üstünlükləri aşağıdakı faktorlara görə proqramlaşdırma mühitinə digər dillərin kompilyatorlarını qurmaq imkanından ibarətdir:

- əlavə plug-inlərin qoşulması imkanı;
- PascalABC.NET-in daxili təsvirinin xüsusiyyətləri;
- digər .NET – dillərlə yaradılan kodun uyğunluğu.

Haskell ümumi təyinatlı funksional proqramlaşdırma dilidir. O, proqramlaşdırma dillərinin hazırlanmasında bir sıra yeni innovasiyalara malikdir. Haskell yüksək tərtibli funksiyalı, qeyri-ciddi semantikanı, statik polimorf tipləşdirməni, istifadəçi tərəfindən müəyyən edilən verilənlərin cəbri

tipini, nümunə ilə uyğunluğu, modul sistemi, primitiv tiplərin zəngin yığını və s. təmin edir. Haskell qeyri-ciddi funksional dillərin bir çox tədqiqat illərinin həm kulminasiyası, həm də kristallaşmasıdır. Ona görə də PascalABC.NET üçün funksional proqramlaşdırma dilinin kompilyatorunun hazırlanmasında Haskell dilinin seçilməsi məqsəduyğundur.

Proqramlaşdırmanın paradiqması olan funksional proqramlaşdırmada hesablama prosesinə riyazi anlamda funksiyaların qiymətlərinin hesablanması kimi baxılır (prosedur proqramlaşdırmada olan alt proqramlar kimi funksiyalardan fərqli olaraq). Funksional proqramlaşdırma hesablama prosesini halların dəyişməsi ardıcılığı kimi təsvir edən imperativ proqramlaşdırma paradiqmasına qarşı qoyulur.

Funksional proqramlaşdırma, istifadəçilərinə zərif, lakin güclü və ümumi funksiyalar kitabxanalarını yaratmağa kömək edən müxtəlif xüsusiyyətlər verən proqramlaşdırmanın yüksək səviyyəli görünüşünü təqdim edir [4]. Funksional proqramlaşdırma ilkin verilənlərin hesablanması funksiyalarının nəticələrinin və digər funksiyaların nəticələrinin hesablanması ilə keçinməyi nəzərdə tutur. O, proqramın vəziyyətinin aşkar saxlanmasını nəzərdə tutmur və uyğun olaraq bu vəziyyətin dəyişməsinə də nəzərdə tutmur (imperativdən fərqli olaraq, harada ki, əsas konsepsiyalardan biri öz qiymətini saxlayan və onu alqoritmın yerinə yetirilmə dərəcəsinə görə dəyişməyə imkan verən dəyişən olur).

Praktikada riyazi funksiyanın imperativ proqramlaşdırmadakı «funksiya» anlayışından onunla fərqlənir ki, imperativ funksiyalar təkcə arqumentlərə deyil, həmçinin funksiya münasibətdə xarici dəyişənlərin vəziyyətinə də söykənə bilər, yan effektlərə malik ola bilər və xarici dəyişənlərin vəziyyətini dəyişə bilər. Beləliklə, imperativ proqramlaşdırmada alqoritmın müxtəlif yerinə yetirilmə mərhələlərində eyni funksiyanın eyni parametrlərlə çağırılması zamanı çıxışda müxtəlif verilənlər almaq olar. Bu hal dəyişənlərin vəziyyətlərinin funksiya təsiri nəticəsində alınır. Funksional dildə eyni arqumentlərlə funksiyanın çağırılması zamanı bir həmişə eyni nəticə alacağıq. Burada çıxış verilənləri ancaq giriş verilənlərdən asılıdır. Bu isə funksional dillərdə proqramların yerinə yetirilməsi mühitlərinə funksiyaların nəticələrini keşləməyə və alqoritm ilə müəyyən olunmayan nizamda onları çıxırmağa imkan verir.

Funksional proqramlaşdırma üçün əsas λ –hesablamalardır, digər çoxlu funksional dillərə onların üzərində «qurulmuş» kimi baxmaq olar .

Daha çox tanınmış funksional dillər aşağıdakılardır:

- Haskell— təmiz funksional. Haskell Karrinin şəərəfinə adlandırılıb.
- LISP (Con Makkarti,1958, onun çoxlu törəmələri, daha müasir olan Scheme və Common Lisp).
- ML (Robin Milner,1979, indii istifadə olunan dialektlərdən Standard ML və Obcective CAML tanınmışdır).
- Miranda (Devid Tyorner,1985, hansı ki, sonra Haskell dilinin inkişafına təkan vermişdir).
- Erlang— (Coe Armstrong,1986) proseslərin dəstəyi ilə funksional dil.
- Nemerle— hibrid funksional/imperativ dil.
- F#— .NET platforması üçün funksional dil.

PascalABC.NET kompilyatoru ilkin öyrənilməyə yönəlmiş proqramlaşdırma sisteminin hissəsi kimi hazırlanır.

Delphi Pascal dilinin kompilyatoru olan PascalABC.NET diskdə .NET üçün icra olunan faylları generasiya edir. PascalABC.NET kompilyatorunun işləməsi üçün maşında .NET platforması qurulmalıdır. .NET platforması onun üçün təyin olunmuş bayt – kodu icra edən virtual maşını təsvir edir. Əvvəlcə .NET platforması Windows əməliyyat sistemi üçün Microsoft firması tərəfindən hazırlanmışdır. İndi bu platformanın digər əməliyyat sistemləri üçün də versiyaları mövcuddur. Belə realizasiyalardan olan Mono Linux, Solaris, Mac OS X, Windows, Unix əməliyyat sistemləri üçün nəzərdə tutulub. Belə .NET realizasiyalar eyni .NET – əlavələrin müxtəlif əməliyyat sistemlərində adi əlavələr üçün mümkün olmayan iş imkanını verir.

PascalABC.NET proqramlara digər .NET dillərdə, o cümlədən geniş standart kitabxana olan .NET Framework FCL – ə (Foundatin Class Library) müraciət etməyə imkan verir.

Praktiki olaraq .NET platformasının özündə dəstəklənməyən, lakin klassik paskalda olan bütün imkanlar həll edilmişdir. Xüsusən qlobal prosedur və dəyişənlər həll olunmuş, göstəricilərdən istifadə mümkün olmuş və Unit – modullar dəstəklənir.

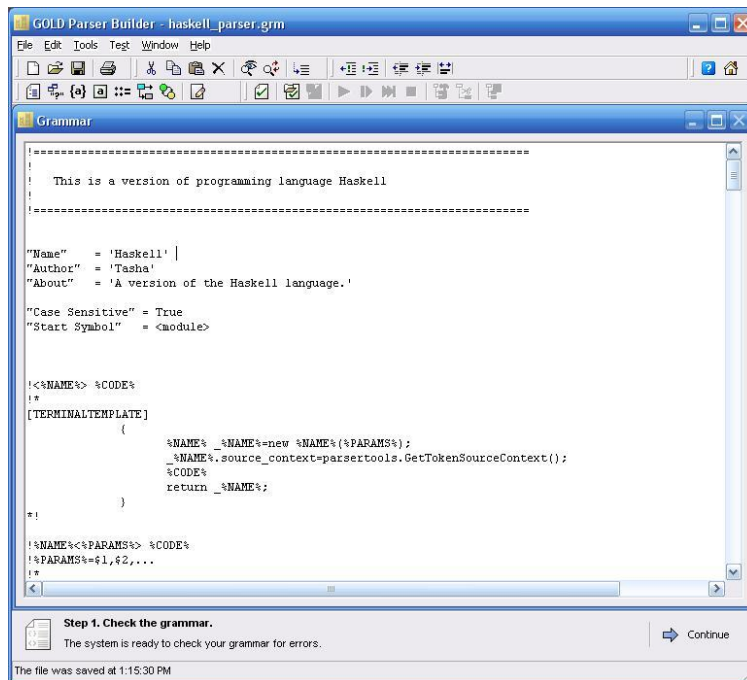
PascalABC.NET yaxşı xarici sadəliyi və funksionallığı ilə uyğunlaşan özəl örtüklə təchiz olunub. Qurulmuş sazlayıcı, funksiyalar parametrinə və siniflər üzvlərinə görə kontekst köməklər, refaktoring (kodun yenidən təşkili) imkanları PascalABC.NET – i sadəcə kompilyator deyil, tamqiymətli layihə mühiti edir.

PascalABC.NET C# dilində yazılıb. Belə seçim əvvəla C# kompilyatorunun pulsuz olması ilə, ikincisi isə C# dilinin .NET platformasına yaxınlığı ilə əlaqədardır.

Haskel funksional dili. Haskell ümumi təyinatlı funksional proqramlaşdırma dilidir. O, proqramlaşdırma dillərinin hazırlanmasında bir sıra yeni innovasiyalara malikdir [3]. Haskell yüksək tərtibli funksiyalı, qeyri-ciddi semantikanı, statik polimorf tipləşdirməni, istifadəçi tərəfindən müəyyən edilən verilənlərin cəbri tipini, nümunə ilə uyğunluğu, modul sistemi, primitiv tiplərin zəngin yığınınını və s. təmin edir. Haskell qeyri-ciddi funksional dillərin bir çox tədqiqat illərinin həm kulminasiyası, həm də kristallaşmasıdır. Ona görə də PascalABC.NET üçün funksional proqramlaşdırma dilinin kompilyatorunun hazırlanmasında Haskell dilinin seçilməsi məqsədəuyğundur.

Əvvəlcə yeni dilin qrammatikası yazılmalıdır. Cari anda PascalABC.NET üçün Haskell dilinin qrammatikası 59 terminal simvolu və 124 qaydanı özündə saxlayır.

Haskell dilinin qrammatikası `haskell_parser.grm` – də Grammars\Haskell qovluğunda yerləşir. Onun redaktəsi üçün GOLD Parser Builder istifadə etmək rahatdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. GOLD Parser Builder pəncərəsi.

Qrammatikanın redaktəsindən sonra reduce/reduce konfliktlərin səhvlərini yoxlamaq olar. Bu yoxlama «Continue» düyməsinə çıxqıldatmaqla yerinə yetirilir.

`Haskell_parser.pgt` faylında `Haskell_lrparser_rules.cs` parserinin skeletinin qurulması üçün şablon vardır. İş prosesində bu skeletin qurulması üçün `compiler_All.bat` əmr faylı yaradılmışdır ki,

bu da əlavə olaraq HaskellLang.resources – sıxlaşdırılmış qrammatika ilə fayl yaradır və onu və Haskell_lrparser_rules.cs – i Parsers\HaskellParser-ə köçürür.

compiler_All.bat faylı şəkil 1-də göstərilib.

PascalABC.NET-də parserlərin kontrolleri vardır. Bu kompilyatora müxtəlif parserlərin qoşulmasına nəzarət edən sinifdir.

Faylın kompilyasiyasına sorğu zamanı kontroller qərar verir ki, bu faylın kompilyasiyası üçün hansı parseri istifadə etmək lazımdır. Bu qərar kod ilə faylın genişlənməsinin əsasında qəbul edilir. Haskell dilində proqramlarla fayllar həmişə genişlənməsinə malikdirlər.

```
cls @echo off
echo [Haskell] GRM to CS,RES compiler. echo.
echo Delete old files...
del Haskell_lrparser_rules.cs del haskell_parser.cgt
del HaskellLang.resources del haskell_parser.tmpl del haskell_parser.log
echo Compile: GRM to CGT...
start /wait ..\..\Utils\gpbcmd\goldbuilder_main haskell_parser.- grm
haskell_parser.cgt
copy haskell_parser.log con echo.
echo Compile: CGT,PGT to TEMPLATE...
start /wait ..\..\Utils\gpbcmd\createskelprog_main haskell_parser.cgt haskell_parser.pgt haskell_parser.tmpl
echo.
echo Compile: GRM,TEMPLATE to CS...
..\..\Utils\grmCommentCompiler\bin\Debug\grmCommentCompiler.exe
haskell_parser.grm haskell_parser.tmpl Haskell_lrparser_rules.cs
echo.
echo Compile: CGT to RES...
start /wait ..\..\Utils\ResXMaker\ResXMaker.exe haskell_parser-
.CGT HaskellLanguage HaskellLang.resources echo.
copy HaskellLang.resources
..\..\Parsers\HaskellParser\HaskellLang.resources copy
Haskell_lrparser_rules.cs
..\..\Parsers\HaskellParser\Haskell_lrparser_rules.cs
```

Şəkil 2. *Compiler_All.bat faylı.*

İndi isə yeni parseri yaradılması prosesini təsvir edək. PascalABC.NET – də qurulmuş dillərin bütün parserləri həyata keçirilən layihənin Parsers qovluğunda yerləşir. Haskell üçün öz HaskellParser qovluğu yaradılır və orada Parsers.cs faylı yerləşir ki, burada da HaskellLanguageParser sinfi təsvir olunur.

Haskell üçün sintaksis analizator parser haqqında informasiyaya və BuildTree funksiyasına malik tam olaraq HaskellLanguageParser sinfidir, hansı ki, girişə proqramın mətnini alır və sintaksis ağacını qaytarır:

HaskellParser qovluğunda Parser.cs faylından başqa Haskell_lrparser_rules.cs faylı da varıdır. Burada rast gəlinən terminal və qeyri terminal simvollar, həmçinin dilin qrammatikasının qaydaları emal olunur və sintaksis ağac qurulur.

Sintaksis ağaca görə avtomatik olaraq semantik ağac qurulur və sonra IL – kod generasiya olunur. Bu ona görə baş verir ki, sintaksis ağacın qurulması zamanı artıq mövcud qovşaqlar istifadə olunur.


```
namespace PascalABCCompiler.HaskellParser
{
    public class HaskellLanguageParser : IParse
    {
        GPBParser_Haskell parser;
        public
        HaskellLanguageParser()
        {
            filesExtensions = new
            string[1]; filesExtensions[0] =
            ".hs";
        }
        ...
        public syntax_tree_node
        BuildTree( string FileName,
            string Text, string[] SearchPatches,
            ParseMode ParseMode)
        {
            ...
        }
    }
}
```

Şəkil 3. *HaskellLanguageParser* sinfi.

Nəticə

Funksional proqramlaşdırma dillərinin imperativ proqramlaşdırma dillərindən fərqli olmasına baxmayaraq, qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün PascalABC.NET dili üçün artıq mövcud olan alqoritmlər və verilənlər strukturunun tətbiqi (sintaksis və semantik ağac) əsas götürülə bilər. Müasir zamanda tələblərə cavab verən PascalABC.NET kompilyatorunun, proqramlaşdırma sisteminin yaradılması və kompilyator üçün çevirmə alqoritmlərinin hazırlanması və PascalABC.NET-ə funksional proqramlaşdırma dilinin tətbiq olunması aktualdır. PascalABC.NET-ə qurulmuş Haskell dilinin modulluğunun sayəsində ona, bu və ya digər .NET dillərdə yazılmış funksiyaların kitabxanaları əlavə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахо А.В., Моника С.Л. Сети Р., Ульман Д.Д. Компиляторы: принципы, технологии и инструменты. М. ООО «И.Д. Вильямс». 2017.
2. Осипов А. В. PascalABC.NET: выбор школьника. Ч. 1. 2-е изд., испр. и доп. Ростов-на-Дону, Таганрог: Изд-во Южного федерального университета, 2020. 148 с.
3. Петерсон Д., Фасел Д., Хьюдак П. Мягкое введение в Haskell — http://www.rsdn.ru/article/haskell/haskell_part1.xml
4. Simon Thompson HASKELL. The Craft of Functional Programming. Third Edition, CC BY-NC-ND 4.0. 2023.

SUMMARY

Functional programming involves passing the initial data calculation to the results of functions and the results of other functions. Unlike imperative programming, where there is a variable that holds its value and allows it to change as the algorithm executes, it does not explicitly store the state of the program, nor does it change that state accordingly. The development of a functional programming language compiler for PascalABC.NET is studied. Functional programming is analyzed, the PascalABC.NET environment is considered. The feasibility of choosing the Haskell language in the development of a functional programming language compiler for PascalABC.NET is shown, and the creation of the grammar of the language is studied. A command file is created and examined to build the parser. Analyzes which parser is used during file compilation request and explores the process of creating a new parser.

Keywords: *functional programming, PascalABC.NET, Haskell, programming*

ELEKTRON ÜNSİYYƏTİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar NAĞİYEVA

nagiyevanigar8@gmail.com

Orcid ID: 0009-0002-8457-0272

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə

Məqalədə ünsiyyətin yeni növü olan elektron ünsiyyətin əsas xüsusiyyətləri araşdırılır. Elektron ünsiyyətin araşdırılması onun real ünsiyyətə ən yaxın olması və xarakterik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Mövcud yazılı və şifahi nitq qaydalarının elektron ünsiyyətə tətbiqi müəyyən edilir. Duyğuların nitqdə ifadə olunması lingvistik və ekstralingvistik vasitələr toplusu ilə həyata keçirilməsi araşdırılır. Ünsiyyətin yeni növünün formalaşmasında məlumat ötürücülərinin rolu aşkarlanaraq nəticələr çıxarılır.

Açar sözlər: ünsiyyət, İnternet, emoji, lingvistik, qeyri-verbal

Müasir dövrdə İnternetin bəşəriyyət üçün yararlı olan ən geniş və mühüm məlumat bazası olması təkzibedilməz bir faktdır. İnternetin əhəmiyyəti onun operativliyi, sürətliliyi və əlçatanlığı sayəsində geniş bilik mənbəyi olmasından əlavə, uzaq məsafələri yaxınlaşdıran bir ünsiyyət vasitəsi olmasındadır.

Virtual dünyada insanlar ünsiyyət qurduqları qarşı tərəfi görmədiklərinə görə psixoloji baryerləri aşaraq rahatlıqla kommunikasiya prosesinə daxil olurlar. İstifadəçilərin özlərini ifadə etməyə şərait yaradan interaktiv ünsiyyət vasitələri kimi çatları, forumları, elektron poçtu, telekonfransları, sosial şəbəkə saytlarını və s. qeyd etmək olar. Bu cür ünsiyyət vasitələrinin sürətli olması da kommunikasiya prosesini xeyli asanlaşdırır.

İnternetə bağlı yeni dünya və yeni həyat tərzı mövcud dil vahidlərinə təsir göstərərək yeni leksik vahidlərin yaranmasına və köhnə leksemlərin dəyişməsinə yol açır.

Beləliklə İnternet istifadəçiləri tərəfindən yaradılan “slenq”lər ümumistifadə leksikasına daxil olur. Elektron yazışmada epistolıar janrın canlanması da dil xüsusiyyətlərinə aid edilir. Oyun zamanı istifadə olunan yazışmalar daha çox şifahi danışq dilinə yaxınlaşdırılır ki, ünsiyyət daha da asanlaşsın.

İnternetin yaranması ilə mətnin cəmiyyətdə rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, çünki elektron cəmiyyətdə insan mətnə bərabərdir, bu isə öz növbəsində çatlarda insanların yaradıcı baxımdan özlərini ifadə etməyə çalışmalarında daha qabarıq şəkildə əks olunur.

Bundan əlavə çat iştirakçıları nitq tembrı, aksent, emosıya, səs tembrı, gücü, diksiyası, jestlər və mimikadan istifadə kimi hissləri ifadə edən köməkçi vasitələrdən məhrumdurlar.

Psixoloqların fikrincə, ənənəvi ünsiyyət aktında qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri 55% nəticəni əmələ gətirir, bu isə elektron ünsiyyət zamanı mümkün olmadığına görə insanlar arasında inam və etibar minimuma enir.

Bu cür global çatızmazlığın hansısa vasitələrlə kompensasiya olunması üçün İnternet öz qaydalarını tətbiq etməyə başlayır. İlk olaraq “emosional defisit”in bərpası üçün elektron aləmdə xüsusi simvolların istifadəsinə başlanılmışdır, daha sonralar bu simvollar “smayl” (ing. “smile” – gülüş) adlandırdığımız müasir formalarını almışdır. Lakin smayllar yenə də özünü emosional reaksiyaların surroqatı kimi əks etdirir. Smaylların mənalılığını artırmaq üçün bir sıra tədbirlər görülsə də, bunu yerinə yetirmək demək olar ki, imkansız olmuşdur. Faktiki olaraq, bugünkü günə yalnız smayllar müəllifin mətnə olan emosional münasibətini bildirərək onun emosiyalarını məsafədə olan oxuculara çatdırırlar.

Smayllardan əlavə səsin ucalmasını bildirən tembr və aksentin virtual ünsiyyətdə əks olunmasında “kaps” (ing. “Caps Lock” – klaviaturanın yuxarı registrinin bloklanması, yəni yazıların

böyük hərflərlə yazılışı tuşu) adlandırdığımız tuş istifadə olunur.

Elektron mühitin sürətli inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni stilin – elektron ünsiyyət stilinin formalaşmasından söz açmaq olar. Bu stil İnternet cəmiyyətinin spesifik xüsusiyyəti olmaqdan əlavə, həm də bütün cəmiyyətin nitq mədəniyyətinə təsir edir.

Dil səviyyəsi də daxil olmaqla, insanlararası əlaqələrin yaranma şərtlərinin dəyişməsi virtual reallığın əsas yeniliklərdən biridir. Xarici reallığı əks etdirən İnternet məkanı yalnız onun yaradıcısı və inkişaf etdiricisi olan insanın aktiv fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxmışdır. Elektron məkan özü-özlüyündə insanın real, canlı düşüncəsinin yalnız sözlərlə ifadə olunması deyil, həm də rəng, səs, qrafika və animasiyadan ibarət olan yeni görünüşlü məndir.

Linqvistik aspektdən söhbət tekstologiyada baş verən yeni hadisədən – İnternetin bir dil məkanı kimi təşkil olunmasını təmin edən prinsiptən – hiperməndən gedir. Dilçilik baxımından hipermətn mahiyyətə yeni düşüncə tərzidir.

Hipermətn müxtəlif növ transformasiyalar, tərkibinin interpretasiyası kimi hərəkətlər həyata keçirə bilər. Hiperlinklər məlumatları bir-birindən asılı və eyni zamanda müstəqil olan hissələr şəklində strukturlaşmağa imkan yaradır.

Süjetin yaranma fərqliliyi bütün elektron ünsiyyət iştirakçılarının aktiv şəkildə mətn yaradılması və inkişafı prosesinə cəlb edilməsinə şərait yaradır.

İnternet öz istifadəçilərinin diqqətini onlar tərəfindən geniş istifadə olunan dil vasitələrinə cəlb edir. Bundan əlavə virtual şəxsiyyətlər ünsiyyətin yeni verbal və qeyri-verbal vasitələrinin yaradıcılarına çevrilərək təkcə virtual məkanı deyil, həmçinin oradakı cəmiyyətin istifadə etdiyi dili yaradırlar.

Danışq dilinin ənənəvi anlayışı “şifahi ədəbi dilin bir növü” kimi qəbul edilirdisə, elektron ünsiyyət şəraitində dil fenomeni danışq nitqində olan bir sıra xüsusiyyətlərə sahib olmuşdur. Bunlardan hazırlıqsızlıq, nitq vasitələrindən az istifadə olunmasının nəticə kimi, nitqin xətti xarakter daşması, danışq dilində olduğu kimi yazı formasının birbaşa xarakter daşması və s.

Virtual şəxsiyyətlər real zaman rejimində, spontan şifahi danışq dili ilə yalnız yazı vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə qururlar. Beləliklə, mətn və şəxsiyyət virtual reallıqda bərabərləşərək əmələ gələn mətnin dəyərini mühüm dərəcədə artırırlar.

İnternetin geniş yayılması və Azərbaycan dilində müəyyən bir seqmentin yaranması dildə baş verən müasir proseslərin intensivləşməsi ilə nəticələnir. Bu zaman baş verən dəyişikliklər fonetika, sintaksis, morfologiya, söz yaradıcılığı, üslubiyyət, əsasən də leksikaya təsir göstərir.

Bu cür intensivləşmə virtual aləmin ümumi spesifikasiyası ilə yanaşı, onun ölkəmizdə mənimsənilməsinin konkret xüsusiyyətləri ilə də şərtlənir. Azərbaycan dili İnternet məkanında, əsasən, yazıda əks olunsa da, interaktiv şəbəkə ünsiyyəti daxilində nitq tempi şifahi nitqlə bərabərləşir.

Dövrümüzdə bütün bu proseslər nəticəsində dil əlaqələrinin yeni forması – yazılı danışq dili əmələ gəlmişdir. Burada intonasiya konstruksiyaları həmsöhbətlərin ekspressiv-emosional davranışlarını əks etdirən “smayl”larla əvəz olunur.

Bu terminin əsaslandırılması E.Butorinin (Буторина Е. П.) İnternet haqqında linqvistik fenomen kimi bəhs edən məqaləsində təhlil edilmişdir. Burada yazılı danışq dili ədəbi yazılı dil ilə şifahi danışq dilinin qarışığı kimi müəyyən edilir. Lakin bir sıra araşdırmaçılar bu məsələyə daha global yanaşaraq bu əlaməti qarışıq kimi deyil, “yeni funksional tərz” kimi görürlər.

"Yazılı danışq dili" anlayışının statusunun mübahisəli olması tam başa düşüləndir, çünki bu fenomen bizim gözlərimiz önündə formalaşır və yalnız indi dilçilər tərəfindən tədqiq edilməyə başlanılır.

Q.A. Trofimovanın bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil ki, "hər hansı bir çat və ya sayt, onun yaradıcılarının, iştirakçılarının və ya istifadəçilərinin orfoqrafik, punktuasiya və stilistik savadsızlıqlarını xüsusilə aydın şəkildə üzə çıxarır", çünki elektron ünsiyyət dilinə diqqət yetirən dilçi (xüsusən də söhbətlərin olduğu, yazılı danışq dilinin tam şəkildə özünü göstərdiyi yerlərdə) dilin bütün səviyyələrində ədəbi normalardan qaçınmaları dərhal hiss edir:

- Leksik səviyyədə: tez-tez istifadə olunan danışq, bəzən kobud danışq leksikası, İnternet istifadəçiləri arasında yayılmış slenqlər: "banlamaq", "həkk etmək", "moderasiya etmək";

makaronizmlər: "Hay, pipl, necəsiz?", "İşlər-güclər? və s."

- Qrammatik səviyyədə: danışq üslubuna yaxın konstruksiyalardan istifadə və s.

Elektron ünsiyət dilində danışq fonetikasının yazılı şəkildə əks olunması geniş yayılıb (məsələn, "ağz", "dəyqə", "şşş", "nolub"), tez-tez cümlənin intonasiya rəngini göstərmək cəhdləri müşahidə olunur, yalnız "smayllar"dan deyil, həm də səsli hərflərin uzadılması (məsələn, "eeeeh, mən bilmirəm!") ilə və diskursun xüsusiyyətlərini, ünsiyyət şərtlərini təsvir etməyə çalışmaq (məsələn, dialoqda: "Tayler düşünür, ayağını yelləyir - hmmm").

Bəzi sözlərin qrafik forması transkripsiyaya bənzəyir. Bu cür orfoqrafik normalardan kənaraçıxmalar situasiyalı xarakter daşıya və universal olmaya bilər. Bununla yanaşı, bu cür hallar bəzi məqamlarda ənənəvi və ümumi qəbul edilmiş yazılışlardır (çatlarda). Nümunə kimi bu sözləri göstərə bilərik: "nəysə", "bu dəyqə", "YATMA!", "senk yu veri maç!", "neynirsən", "saol" və ya "nədi", "slm", "nəm", "şşş", "tşk", "ok". Şübhəsiz ki, bu yazıların heç biri, şəbəkə normalarının meydana gəldiyini göstərmir, belə yazılar ümumi deyil və adətən söz formalarının bilinən yazılışları bu alternativlərlə yanaşı müşahidə olunur. Eyni fenomen başqa elektron ünsiyyət formalarında da müşahidə olunur. Məsələn, forumlarda və e-məildə: "H-lə..... Sadiq", "Akif m." və s. kimi qısaltmaların istifadəsi rahatlıq prinsipi ilə, göndərənə və alıcının vaxtına qənaət etməklə müəyyən edilir.

"Yeni" orfoqrafiyanın tələffüz variantlarını əks etdirdiyini nəzərə alaraq, bəzi hərf birləşmələrinin oxunma qaydaları, saıtlərin reduksiyası, sinkop oxuma alıcı üçün çətinlik yaratmamalıdır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, "yazılı danışq dili"nin xüsusiyyətləri (mövzusu, funksional məqsədi, dil xüsusiyyətləri və s.) haqqında nəticələr çox vaxt aşağı təhsil səviyyəsinə sahib şəxslərin dialoqlarına əsaslanaraq çıxarılır (xüsusilə yeniyetmələr tərəfindən ziyarət olunan çatlara istinad edilir). Halbuki bir sıra hallarda elektron mühitdə yuxarı yaş qruplarına aid olan şəxslər və daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik kimi tanınan şəxslər arasında da "yazılı danışq dili"nin əlamətləri müşahidə oluna bilər.

Çatların təhlili göstərir ki, bu hal, adətən tematik veb saytlarında müşahidə olunur (psixoloji, ədəbi və s. saytlar). Burada da qeyri-kodlaşdırılmış dil vasitələrinin istifadəsi mövcuddur, lakin belə hallarda bu vasitələr daha çox dil oyunu formasında istifadə olunur (registrlərin dəyişməsi geniş şəkildə müşahidə olunur - bəzən hətta eyni cümlə daxilində), məsələn: "İndi bibliografiyanı taparam, sənə göndərməyə çalışaram, əlavə edə bilsən, minnətdar olaram", "Parlaq bir xarizmanın ifadəsi burada danışılmağa layiq deyil, mən, həqiqətən, təəccüblənirəm ki, o, beş faizli baryeri necə keçdi" və s.

Elektron ünsiyyət dilində yeni sözlərin yaranması prosesi çox sürətlə baş verir. Elektron ünsiyyət dilinin lüğətini zənginləşdirən əsas mənbə söz yaradıcılığıdır. Azərbaycanda İnternet mühitinin mövcudluq dövrünün nisbətən yeni olmasını nəzərə alsaq, burada ən məhsuldar söz yaradıcılığı modelləri haqqında nəticələr çıxarmaq mümkündür.

Hər bir söz yaradıcılıq yuvasının əsasını, adətən, ingilis dilindən alınan və ya kalkalaşmış kök morfem qoyur. Yalnız morfemlər deyil, həmçinin qısaltmalar da alınıb sonradan kök morfemlərin yerini tutur. Sonra söz yaradıcılığı prosesi Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı sisteminə uyğun olaraq davam edir.

Söz birləşməsi, şəkilçilər, prefikslər və digər adi üsullar məhsuldardır. Bəzi hallarda çox zaman məişət üslubuna daha tipik olan söz yaradıcılığı formalarının seçilməsinə meyil edilir. Nəticədə yeni feil formaları yaranır: "klikləmək", "həkləmək", "apqreydlənmək", "banlamaq".

Məraqlidir ki, alınan element - kök morfem və ya qısaltma - latın qrafik formasını saxlayır: "chatlamaq", "FTP-server", "MIDI-kontroller", "GIF-animasiya".

Şəkilçilər ümumi ədəbi dildə şəxslər, maşınlar və qurğuların adlarının yaradılmasında məhsuldardır və onların fəaliyyətinə görə proqram məhsullarının adlarının yaranmasında da istifadə olunur. Xüsusilə, "-er" şəkilçisinin istifadəsi ilə düzəldilən sözlər daha aktiv istifadə olunur: "brauzer", "meylər", "spammer".

Alınma sözün forması, artıq mövcud olan sözün formasına bənzəyir. Nəticədə ingilis dilindən alınan elektron poçt anlayışı olan "e-mail" (qısaca "mail") internet çatlarında tez-tez "meyl" kimi

işlədilir. Məsələn, "fotonu mənə e-mail vasitəsilə göndərə bilərsən?" əvəzinə "fotonu mənə meyliyə bilərsən?"

Kəsilmələr də müşahidə olunur. Bəzi hallarda - kəsilmə morfem üzrə gedirsə - regressiv derivasiya barədə danışmaq olar. Məsələn, "proqramı yükləyin" yerinə "proqu yükləyin" deyilir.

Çox aktiv şəkildə internet anlayışının özəlliklərini ifadə edən sinonimlərin, həm alınma, həm də yerli olan elementlərin istifadəsi yayılıb: "internet", "web", "şəbəkə". Bu anlayışlar əsasında yaranan törəmələr aşağıdakı kimi olur: "internet texnologiyası", "internet kafe", "internetçi", "internet üslubu"; "web dizayn", "web saytı", "webovski"; "şəbəkəçi", "şəbəkə başlı", "şəbəkə həvəskarı" və s.

Qeyd etmək maraqlıdır ki, "hörümçək toru" anlayışı bu sinonimlər arasında daha az aktiv şəkildə istifadə olunur.

Lüğət tərkibi morfem səviyyəsində dəyişikliklər olmadan leksik-semantik dəyişikliklər nəticəsində də artmaqdadır. Məsələn, "səhifə" sözü, "site" və ya "internet saytı" anlayışı ilə eyni mənaya gəlir.

Bundan əlavə İnternetdə adlandırma mədəniyyəti də formalaşır. İnternetdə adlar yaradılarkən "mədəni normativlərə" uyğun adlar seçilməli və əsas funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Adlandırma zamanı individualizasiya (ad unikal olmalıdır, başqalarından fərqlənməlidir) məsələləri də nəzərə alınmalıdır, ən azından dolayı yolla hər hansı bir sahəyə aidlik işarəsi göstərməlidir (məsələn, hakerlər daha çox aqressiv adları sevirlər).

Leksik-semantik səviyyədə digər bir fenomen kimi qısaltmalar və akronimlərin fəal istifadəsini qeyd etmək olar. Onlar real vaxt dialoqlarının (çatların və müzakirə qruplarının) ayrılmaz atributudur.

Göründüyü kimi, İnternet Azərbaycan dilinin yeni fəaliyyət sahəsidir. Elektron ünsiyyət dilinin ilk əsas xüsusiyyəti, əlbəttə, danışq üslubudur. İnternetdə əlaqə qurmanın bütün formaları iştirakçılar üçün maskaların istifadəsini tələb etməsə də, demokratikləşmə və sadələşmə meyli hətta onlayn formatda yaradılan və mövcud olan rəsmi sənədlərə də nüfuz edir, rəsmi yazışmaların standartlarını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

Həmçinin İnternet danışq üslubunun ənənəvi danışq üslubu ilə maksimal yaxınlaşma vəziyyəti, ifadələrin etibarlılığına olan inamı artırır ki, bu da işgüzar əlaqələrin qurulmasında son dərəcə vacibdir.

Eyni zamanda elektron məkanda şəxsiyyətin sərbəstləşməsi, psixoloji maneələrin aradan qaldırılması, şübhəsiz ki, söz yaradıcılığına yeni yanaşmanı tətbiq edərək, onun yalnız istehsal vasitəsi kimi deyil, həm də şəxsi yaradıcı qabiliyyətlərin ifadə forması kimi, yəni mətnlərin istehlakı, onları yaratma prosesinə keçidi təmin edir.

Ümumiyyətlə, İnternet lakmus kağızı kimi kütləvi auditoriyanın dil bacarıqları ilə bağlı gerçək vəziyyəti üzə çıxardı. Bilindiyi kimi, qrammatik və orfoepik savadın inkişafı məhz spontan danışqda yoxlanılır. İnternetin meydana gəlməsindən əvvəl spontan danışq, əsasən, anında baş tutan şifahi formada təzahür edirdi. İnternetdə, spontan şifahi danışq məcburi olaraq yazılı (və daha doğrusu, çap edilmiş) formaya keçirilir.

Nəticə etibarilə, bütün danışq və dil səhvləri də yazılı şəkildə qeydə alınır. "Şəxsiyyət = mətn və ya şəxsiyyət = dil" düsturu İnternetdə aksiomaya çevrilir, çünki danışığın bütün fərdi xüsusiyyətləri açıq şəkildə görünür.

Söhbət ünsiyyətin sadələşməsi ilə bağlı geniş yayılmış danışq və gündəlik dilin istifadəsi haqqında getdikdə şəxsi və statusa əsaslanan ünsiyyət arasında sərhədlər silinir.

Emosiyaların yeni ifadə etmə formaları yaranır: böyük hərflərlə qışqırığı ifadə etmək, "smayliklər", emosional vəziyyətləri mötərizələrdə sözlərlə ifadə etmək, nida işarələri (Пигина Е.С.).

Bütün bunlar dilin inkişafının təzahürü, yoxsa əksinə, dilin sadələşməsi və kasadlaşmasıdır?

Bir tərəfdən İnternetin dili daha sürətli inkişaf etməyi, cəmiyyətin sürətli inkişafının tendensiyalarını əks etdirir. Digər tərəfdən mənfi tendensiyaların mövcudluğunu təsdiq etmək lazımdır. Diskursun təkölcülü yanaşması nəticəsində dil vasitələrinin janr və üslub uyğunluğunu ayırd etməmə problemi yaranır.

Etiketə qoyulan aşağı tələblər səbəbindən nəzakət və qarşı tərəfə hörmət səviyyəsi enir (şəxsə

adla müraciət olunması, kiçik hərflə yazılan müraciət, tələbə ilə müəllim arasında yazışmalarda danışq üslubunun istifadəsi və ya təbəçiliyin rəhbərə yazdığı məktubda durğu işarələrinin olmaması, məktubu sərbəst şüur axınına çevirmə və s.).

Orfoqrafiya və qrammatika yoxlama funksiyalarının avtomatik istifadəsi, əvvəlcədən təklif edilən formatlar (məktub və digər janrlar) dil biliklərinin zəifləməsinə səbəb olur. Üstəlik məktublar çox vaxt yoxlanılmadan göndərilir.

Elektron ünsiyyət dilinə əlavə olaraq orfoepik səhvlərdən başqa, "slenq" və "ağır sözlər" kimi xüsusiyyətlərin də olduğunu görürük ki, bu da qısa və operativ məlumatı tamamlayır, onu canlı danışq dilinə yaxınlaşdıraraq auditoriyanı cəlb edir. Bununla belə, şübhəsiz ki, şəbəkə mətnlərinin xüsusiyyətlərindən biri dildə savadlılığın azalmasıdır. Bir çox məlumatverici və əyləncə xarakterli saytlarda istifadəçilərdən öz düşüncələrini müəyyən bir mətn şəklində yazmaları təklif olunur. Nəzərə alsaq ki, İnternet auditoriyası sərbəst danışan insanlardır və elektron redaksiya yazıları yoxlamadan çap edir, belə olduğu halda hansı qaydalardan söhbət gedə bilər?

Elektron ünsiyyət dilinin təmizliyini potensial müəlliflər belə şərh edirlər: "İnternet saytlarını ziyarət etməyə başlayan zaman mənə sadəcə dilin qeyri-dəqiqliyi və pozulması təəccübləndirirdi. Mən ümumiyyətlə danışq və dil mədəniyyətində pedantam... İndi artıq öyrəşmişəm, bəzən hətta gülməli gəlir..."

"Mən əvvəllər hər bir vergülü yoxlayırdım, sözləri orfoqrafiya lüğətinə əsaslanaraq yazırdım, amma indi... necə alınırsa, elə yazıram... əsas məsələ fikri çatdırmaqdır, hansı hərflərlə - fərq etmir..."

"Əlbəttə, hər şeyin daha sürətli yazılmasını istəyirik, amma dil haqqında heç vaxt düşünməmişəm, reallıqda isə həmişə düzgün yazıram..."

"Əvvəllər İnternetdə düzgün yazmağa çalışırdım, amma sonradan saytları ziyarət etdikdə gördüm ki, Azərbaycan dili müəllimlərində belə yazıda "ləhcələr" yaranır, mən özüm də eyni yazı üslubunu istifadə etməyə başladım, pis nümunə yoluxucudur... amma çalışıram ondan uzaq durum, dilimizi pozmağa qarşıyam, baxmayaraq ki, məktəbdə bu fənn mənə çətin gəlirdi..."

"Bilmirəm... reallıqda düzgün yazıram, amma virtual dünyada tamamilə səhv... belə yazmaq mənə xoş gəlir, burada heç bir məhdudiyyət yoxdur və səhvləri yoxlayan müəllim yoxdur... burada mən özüməm! Bunu sevirəm!"

Elektron ünsiyyət dilinin təbii xüsusiyyətlərindən biri də qeyri-rəsmi elektron məktublaşmada istifadə olunan dilin olmasıdır ki, burada texniki imkanlar məhdud olduğu üçün Azərbaycan, ingilis və rus dillərində çoxsaylı qarışıq ifadələrə rast gəlinir. Texniki imkanlar hər iki əlifbanın asan istifadəsini təmin edir, buna görə də dil seçimi yalnız istifadəçilərin kommunikativ məqsədlərindən asılıdır.

Verilən fikirlərdən nəticə çıxarmaq olar: İnternet istifadəçiləri sərbəst dili seçərək, yazı düzgünlüyü barədə düşünmürlər. Onlar üçün əsas olan forma deyil, mesajın məzmunudur. Bu halda, təbii ki, dil heç vaxt təmiz olmayacaq. Bu gün "slenq" və ya "güclü sözlər" olmadan elektron ünsiyyət dili inkişaf edə bilməz. Şəbəkə dilindən emosional vurğu verən vasitələri çıxarmamağın əhəmiyyəti böyükdür. Yalnız mətnin qeyri-etik olmasına yol verməmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M.Ə. Mətnin formal təhlili. Bakı. Elm. 2002. 244 s.
2. Məmmədli N.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı. Elm və Təhsil. 2020. 528 s.
3. Буторина Е. П. А поговорить? Интернет как лингвистический феномен [Электронный ресурс] // Мир медиа XXI. 1999. № 1. URL: http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/28_50
4. Бергельсон М.Б. Языковые аспекты виртуальной коммуникации. Вестник МГУ. Сер.19 №1 Лингвистика и межкультурная коммуникация. Москва, 2002, с.55-67

5. Зализняк А. Переписка по электронной почте как лингвистический объект. <http://www.dialog-21.ru/dialog2006/materials/html/Zalizniak.html>.
6. Трофимова Г.Н. Проблемы интернет коммуникации: межкультурный аспект. Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика, 2012, № 1
7. Пигина Е.С. Смайлик как элемент эмоционального воздействия в организации общения в социальной сети Интернет. Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2013. URL: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2013_11-2_38.pdf
8. Crystal D. Language and the internet. Cambridge University Press. 2001. 272 p.
9. Herring S.C. Foreword// S.Kelsey and K. St. Amant (Eds.), Handbook of. Research on Computer-Mediated Communication. Idea Group, Inc. 2008// ella.slis.indiana.edu/~herring/foreword.CMC.hb.pdf

SUMMARY

The article examines the main features of electronic communication as a new type of communication. The study of electronic communication is conditioned by its closestness to real communication and its characteristic features. The application of existing written and oral speech rules to electronic communication is determined. The expression of emotions in speech is carried out using a set of linguistic and extralinguistic means. The role of information transmitters in the formation of a new type of communication is revealed and conclusions are drawn.

Keywords: communication, Internet, emoji, linguistic, non-verbal

TƏHSİL İNFRASTRUKTURUNUN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI

Zümrüd RZAZADƏ

zümürd.rzazade0101@gmail.com

Məftun İSMAYILOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyasının əhəmiyyəti və bu prosesin təhsil sahəsindəki təsirləri müzakirə edilir. Bu transformasiya, yalnız texnologiyanın tətbiqini deyil, həm də təhsil metodlarının modernləşdirilməsini və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Rəqəmsal texnologiyalar, təhsil məzmununun əlçatanlığını artırır, təhsil resurslarını rəqəmsallaşdırır və tədris prosesini daha interaktiv edir. Məqalə, rəqəmsal transformasiyanın təhsil müəssisələrinin işini daha səmərəli, çevik və inkluziv etməyə yönəldiyini və bu prosesin təhsil mütəxəssislərinin bacarıqlarını artırmaq üçün xüsusi təlimlər tələb etdiyini vurğulayır.

Açar sözlər: texnologiya, rəqəmsal transformasiya, təhsil platformaları

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sistemlərinin inkişafı və modernləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatların ən mühüm hissələrindən biri də təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyasıdır. Bu transformasiya, yalnız texnologiyanın tətbiqi ilə məhdudlaşmayıb, həm də təhsil sahəsində yeni yanaşmaların və metodların tətbiqinə gətirib çıxarmışdır. Təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyası, həmçinin təhsil məzmununun, idarəetmə və qiymətləndirmə proseslərinin optimallaşdırılmasına xidmət edir [1].

Rəqəmsal texnologiyalar təhsil infrastrukturunun müxtəlif sahələrində müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda və digər ölkələrdə təhsil sisteminin bu transformasiya prosesinin təhlili, inkişaf etmiş ölkələrin və Azərbaycanın təcrübəsinin müqayisəsi təhsil sahəsindəki islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün vacibdir.

Təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyasının əsas prinsipləri, təhsil müəssisələrində texnologiyanın tətbiqi ilə əlaqəli müxtəlif sahələri əhatə edir. Əsas məqsəd təhsil prosesini daha effektiv və əlçatan etməkdir. Bu prosesin əsas prinsiplərindən biri, təhsil sisteminin müxtəlif səviyyələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqini genişləndirməkdir.

Bundan başqa, təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyası həmçinin təhsil resurslarının rəqəmsallaşdırılmasını, müxtəlif müasir texnologiyaların tədrisə inteqrasiyasını və təhsil şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, bulud texnologiyaları, mobil təhsil platformaları və onlayn dərslər təhsil prosesini daha çevik və hərtərəfli edir.

Təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyası, təhsil sistemlərinin müasir texnologiyalarla inteqrasiyası ilə əlaqəli bir prosessdir. Bu transformasiya təhsil mühitini yeniləyir, daha çevik, effektiv və inkluziv tədris mühiti yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə daxil olması yalnız texnoloji inkişaflarla bağlı deyil, həm də təhsilin məqsəd və prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu mövzuda əsas prinsiplər aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilə bilər:

1. **Əlçatanlıq və inkluzivlik.** Rəqəmsal transformasiyanın təhsil sahəsindəki əsas məqsədlərindən biri təhsilin əlçatanlığını artırmaqdır. Əlçatanlıq yalnız fiziki məkanın deyil, həm də tədris resurslarının və dərslərin hər kəs üçün əlverişli olmasına əsaslanır. İnternet və rəqəmsal platformalar vasitəsilə şagirdlər təhsilə bərabər çıxış əldə edə bilirlər. Bu xüsusiyyət təhsil sisteminin inkluzivliyini təmin edir, xüsusilə də təhsil imkanlarının məhdud olduğu regionlarda və dezavantajlı qruplar üçün əhəmiyyətlidir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə, onlayn dərslər, virtual siniflər və tədris platformaları vasitəsilə hər kəs, cinsiyyətindən, yaşından və sosial statusundan asılı olmayaraq təhsilə çıxış əldə

edə bilər. Məsələn, pandemiya dövründə, təhsil müəssisələrinin onlayn rejimə keçməsi, müxtəlif bölgələrdə yaşayan şagirdlərə də təhsil almaq imkanı yaratdı. Bu, təhsil sahəsindəki bərabərsizlikləri azaltmağa kömək edir və inkluziv təhsili təmin edir[2].

2. Fərdiləşdirilmiş təhsil. Rəqəmsal transformasiyanın təhsil mühitindəki bir digər mühüm prinsipi, təhsilin fərdiləşdirilməsi və hər bir şagirdin öz öyrənmə ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasıdır. Təhsil texnologiyaları, şagirdlərin öyrənmə sürətinə, maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun dərslər təqdim etməyə imkan verir. Fərdiləşdirilmiş təhsil, şagirdlərin öz potensiallarını daha yaxşı reallaşdırmalarına və öyrənmə prosesində daha fəal iştirak etmələrinə şərait yaradır.

Rəqəmsal vasitələr, müəllimlərə şagirdlərin irəliləyişini izləmək və onların güclü tərəflərini və inkişaf etməli sahələrini müəyyən etmək imkanı verir. Bu, daha sonra müvafiq tədris metodlarının tətbiqinə və şagirdlərə xüsusi dəstək göstərilməsinə şərait yaradır. Məsələn, müxtəlif onlayn platformalar şagirdlərə öz öyrənmə templerinə uyğun dərsləri izləməyə imkan verir.

3. İnteraktivlik və əməkdaşlıq. Rəqəmsal transformasiya tədris mühitində əməkdaşlığın və qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsini təşviq edir. Ənənəvi sinif mühiti daha çox müəllim mərkəzli olsa da, rəqəmsal texnologiyalar, şagirdlərin bir-biri ilə, müəllimlərlə və ekspertlərlə daha aktiv şəkildə əlaqə qurmasına imkan verir. Bu, kollektiv öyrənmə və sinerji yaradır.

Əməkdaşlıq və interaktivlik yalnız fiziki sinifdə deyil, həm də onlayn mühitdə mümkündür. Müəllimlər və şagirdlər arasında video zənglər, forumlar, sosial şəbəkələr və digər onlayn vasitələr vasitəsilə tədris materialları üzərində müzakirələr təşkil oluna bilər. Bu cür yanaşma, şagirdlərin kritik düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir və onları aktiv öyrənənlərə çevirir. Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrdən və mədəniyyətlərdən olan şagirdlər və müəllimlər arasında mübadilə və təcrübə paylaşımı mümkündür.

4. Texnoloji bacarıqların inkişafı. Rəqəmsal transformasiya, yalnız şagirdlər üçün deyil, müəllimlər üçün də texnoloji bacarıqların inkişafını tələb edir. Müəllimlər, təhsil texnologiyalarından effektiv istifadə etmək üçün mütəmadi olaraq təlimlərdən və kurslardan keçməli, yeni alətlər və metodlarla tanış olmalıdırlar. Müəllimlərin rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşması, təhsil prosesinin keyfiyyətini artırır və tədrisin səmərəliliyini yüksəldir.

Müəllimlərin təlimi və inkişafı üçün müxtəlif onlayn kurslar, vebinarlar və mütəmadi peşəkar inkişaf proqramları təşkil olunmalıdır. Bu, həm müəllimlərin təhsil texnologiyaları sahəsindəki biliklərini artırmağa, həm də onların şagirdlərə daha effektiv dərslər keçmələrinə şərait yaradır.

5. Məlumatın təhlili və qiymətləndirmə. Rəqəmsal təhsil mühiti, şagirdlərin irəliləyişini izləmək və qiymətləndirmək üçün müasir metodlar və alətlər təklif edir. Onlayn testlər, kvizlər, interaktiv dərslər və məlumat analizini dəstəkləyən proqramlar vasitəsilə şagirdlərin performansını qiymətləndirmək daha asan olur. Bu cür qiymətləndirmə alətləri, müəllimlərə şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini aşkar etməyə və hər bir şagirdi daha uyğun şəkildə yönləndirməyə imkan verir.

Rəqəmsal qiymətləndirmə alətləri, yalnız şagirdin biliklərini ölçməklə qalmır, həm də onların öyrənmə prosesindəki iştirakını, motivasiyasını və həvələrini izləməyə şərait yaradır. Bu, daha ətraflı və şəffaf qiymətləndirmə prosesini təmin edir.

6. Təhsil resurslarının əlavə edilməsi və yaxınlaşması. Rəqəmsal transformasiya həm də təhsil resurslarının daha müxtəlif və müxtəlif formada təqdim edilməsinə imkan verir. Onlayn dərslər, video dərslər, e-şəbəkələr və müxtəlif tədris materialları şagirdlərə daha geniş bilik bazasına çıxış imkanı yaradır. Ənənəvi təhsil resursları ilə müqayisədə rəqəmsal resurslar daha geniş diapazonla malikdir və istifadəçilərə daha elastik şəkildə təqdim edilir.

Təhsil resurslarının rəqəmsallaşdırılması, həmçinin təhsil müəssisələrinin resurslarını daha səmərəli idarə etməyə, təhsil materiallarının paylaşılmasını asanlaşdırmağa və tədrisin keyfiyyətini artırmağa imkan verir.

Azərbaycanın təhsil sistemi son illərdə ciddi dəyişikliklərdən keçməkdədir. Təhsil sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Rəqəmsal transformasiya yalnız təhsil müəssisələrinin müasir texnologiyalarla təmin

edilməsi deyil, həm də tədrisin keyfiyyətini artırmaq, təhsil metodlarını müasirləşdirmək, müəllim və tələbələr arasında daha effektiv əlaqələr qurmaq məqsədini güdür. Azərbaycanın təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın həyata keçirilməsi, həmçinin ölkə üzrə innovativ və gələcəyə uyğun təhsil infrastrukturalarının yaradılmasını təmin edir. Bu məqalədə, Azərbaycanın təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın əsas mərhələləri, tətbiq olunan layihələr və qarşıya qoyulan hədəflər müzakirə ediləcək.

Rəqəmsal transformasiya təhsil sistemində texnologiyaların tətbiqini genişləndirmək, tədris və təlim metodlarını modernləşdirmək və təhsil müəssisələrinin iş proseslərini daha səmərəli hala gətirmək məqsədini daşıyır. Bu transformasiya təhsil prosesində müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək, təhsil məzmununun daha əlçatan və fərdi olmasını təmin etmək üçün müxtəlif rəqəmsal alətlərin istifadəsini əhatə edir. Rəqəmsal təhsil platformaları, onlayn dərslər, elektron kitablar, simulyasiya alətləri və tədrisin qiymətləndirilməsi üçün rəqəmsal sistemlər, bu transformasiyanın əsas hissələridir.

Azərbaycanın təhsil sahəsində rəqəmsal transformasiya, müasir dünyanın tələblərinə uyğun olaraq təhsil sisteminin yenidən qurulması və təhsil sahəsində effektivliyin artırılması üçün həyata keçirilir. Rəqəmsal təhsil, həmçinin müəllimlərin peşəkar inkişafına, onların müasir tədris texnologiyalarını mənimsəməsinə və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə kömək edir. Rəqəmsal transformasiya, bütün təhsil səviyyələrində tətbiq edilən bir yanaşma olaraq, tələbələrə daha geniş təhsil imkanları təqdim edir.

Azərbaycanın təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya artıq bir neçə il əvvəl başlanmışdır. Bu prosesin başlanğıc mərhələsində ölkə üzrə təhsil müəssisələrinin rəqəmsal texnologiyalarla təmin edilməsi, müəllim və tələbələr üçün yeni platformaların yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən, “Elektron Təhsil” və “Təhsil portal” kimi layihələr, rəqəmsal transformasiya sahəsində ən mühüm addımlardan hesab olunur[3].

Elektron Təhsil sisteminin tətbiqi, xüsusilə COVID-19 pandemiyası dövründə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Pandemiya zamanı tədrisin əsas hissəsi onlayn formatda keçirilməyə başlamış və bu, təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmişdir. Bu dövr ərzində təhsil sisteminin çevikliyinin və rəqəmsal texnologiyaların rolunun nə qədər vacib olduğu bir daha üzə çıxmışdır.

Azərbaycan hökuməti, həmçinin təhsil müəssisələrinin tədris və idarəetmə proseslərinin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində bir çox müasir həllər tətbiq etmişdir. Məsələn, təhsil müəssisələrinin şəbəkələşməsi və şagirdlərin və müəllimlərin rəqəmsal resurslara çıxışını təmin edən sistemlər qurulmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi müasir informasiya texnologiyalarını təhsil sahəsində geniş tətbiq etmək üçün müxtəlif təhsil proqramları və layihələri həyata keçirmişdir[6]. Bu platformalar, tələbələrə dərsləri izləmək, müəllimlərə isə onlayn tədris materialları yaratmaq və qiymətləndirmə proseslərini həyata keçirmək imkanı verir. Azərbaycanın təhsil portalı, təhsil müəssisələrini birləşdirən və təhsil informasiya sistemini təmin edən mərkəzi bir platformadır. Həmçinin ölkə daxilində təhsil müəssisələrinin şəbəkələşməsini təmin edir və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq üçün müxtəlif təlimlər və kurslar təklif edir.

Azərbaycanın təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji infrastrukturun yaradılması ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda, təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislərin, xüsusilə müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması üçün xüsusi proqramlar hazırlanır. Müəllimlərin müasir tədris texnologiyalarından istifadəsi, onların peşəkar inkişafına və tədrisin keyfiyyətinin yüksəlməsinə kömək edir. Təhsil sahəsində mütəxəssislərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif təlimlər, seminarlar və sertifikatlaşdırılmış kurslar təşkil edilir.

Rəqəmsal transformasiya prosesi, bəzən bəzi çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinliklər, təhsil müəssisələrinin texnoloji baxımdan tam təmin edilməməsi, müəllim və tələbələr arasında rəqəmsal bacarıqların fərqli səviyyədə olması və internet infrastrukturunun bütün regionlarda bərabər şəkildə inkişaf etməməsi kimi amillərdən qaynaqlanır. Rəqəmsal təhsil platformalarının istifadəsi, bəzi

bölgələrdə internet bağlantısının zəifliyi və avadanlıqların məhdudluğu səbəbindən çətinləşə bilər.

Lakin, Azərbaycan hökuməti bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. İnternetin sürətinin və keyfiyyətinin artırılması, regionlarda texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, müəllimlər və tələbələr üçün təlimlər təşkil edilməsi, bu çətinliklərin həlli istiqamətində atılan mühüm addımlardır. Gələcəkdə, Azərbaycanın təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyasının daha da inkişaf etdirilməsi, bütün ölkə üzrə bərabər şəkildə texnoloji imkanların yaradılması və tədrisin keyfiyyətinin daha da artırılması hədəf olaraq müəyyənləşdirilib.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə tətbiqi qlobal ölçüdə müxtəlif ölkələr üçün fərqli nəticələr vermişdir. Məsələn, bəzi ölkələr, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr, texnologiyaların təhsil sahəsində tətbiqini bəzən məhdud infrastruktur və resurs çatışmazlığı ilə əlaqələndirirlər. Ancaq, ümumilikdə, rəqəmsal transformasiya, təhsil proseslərinin daha çevik və səmərəli hala gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Təhsil infrastrukturunun rəqəmsal transformasiyası, təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşmasında və onun daha effektiv, çevik və əlçatan olmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu prosesin həyata keçirilməsi, yalnız texnologiyaların tətbiqindən ibarət deyil, həm də təhsil sahəsində yeni yanaşmaların və idarəetmə metodlarının tətbiqini tələb edir [4].

Nəticə

Qlobal perspektivdən baxıldıqda, rəqəmsal transformasiya bütün dünyada iqtisadi və sosial strukturları dəyişdirmək üçün təməl bir amil halına gəlmişdir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi, texnoloji inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın, siyasətin və cəmiyyətin müxtəlif aspektlərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına imkan yaradır.

Rəqəmsal transformasiya, qlobal səviyyədə təhsilin və cəmiyyətin bütün sahələrində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr bu prosesi daha da irəlilətmək üçün texnoloji infrastrukturunu inkişaf etdirir, təhsil və sosial xidmətləri rəqəmsallaşdırır. Bununla belə, bu prosesi uğurla həyata keçirmək üçün həm infrastrukturun, həm də insanların rəqəmsal bacarıqlarının artırılması vacibdir. Rəqəmsal transformasiya, həmçinin cəmiyyətlərdə yeni iqtisadi və sosial münasibətlərin yaranmasına şərait yaradır, lakin qarşıya çıxan çətinliklər və risklər də nəzərə alınmalı və düzgün həll yolları tapılmalıdır. Bu istiqamətdə qlobal əməkdaşlıq və strateji yanaşmalar, rəqəmsal transformasiyanın daha bərabər və faydalı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.İ. İsmayılov, K.N. Məmmədova. Rəqəmsal təhsilin aktual problemləri və perspektivləri. “Təhsildə rəqəmsallaşdırma: Elektron təhsil və informasiya cəmiyyəti” respublika elmi konfransının materialları, Naxçıvan, NDU, 2021. səh. 94-97.
2. M.İ. İsmayılov, Z.M. Rzadə. Ali təhsil müəssisələrində yeni informasiya texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası. Naxçıvan Dövlət Universiteti, “İdarəetmədə və Təhsildə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları” I Respublika Elmi Konfransın materialları, Naxçıvan, 2024. səh.113-115
3. Борисова Е. В. Проблемы трансформации образования в информационном обществе//Международный научно-исследовательский журнал. 2020. № 5(95). С. 71–74.
4. Аутлев А. А. Цифровая трансформация образования. Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 4 (309) 2022. С. 67–73

ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARI VƏ TEXNOLOGİYALAR

Könül MƏMMƏDOVA

konulmammadova@ndu.edu.az

Orcid.ID: 0009-0003-9316-3203

Ləmiyə BABAYEVA

lamiye@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, elektron ticarətin idarə edilməsi mexanizmi, müasir bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və daha effektiv xidmətlər təklif etmək məqsədilə müxtəlif texnologiyaların və strateji yanaşmaların tətbiqini əhatə edir. Bu mexanizm, yalnız məhsul və xidmətlərin satışı ilə bağlı deyil, həm də müştəri təcrübəsinin, təchizat zəncirinin, məlumatların idarə edilməsinin və rəqəmsal marketinqin optimallaşdırılmasına yönəlir. Elektron ticarət biznesi üçün əsas infrastruktur onlayn mağazalar, veb saytlar, mobil tətbiqlər və digər e-ticarət sistemlərindən ibarətdir. Bu platformalar müştəriyə məhsul və xidmətlərə asan daxil olma imkanı verir, eyni zamanda alış-verişin təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Elektron ticarətə əsaslanan bizneslər, müştərilərin ödənişlərini qəbul etmək üçün etibarlı və təhlükəsiz ödəmə sistemlərinə ehtiyac duyurlar. Bu sistemlər kartla ödəniş, elektron pul kisələri, nağdsız ödənişlər və digər rəqəmsal ödəmə variantlarını daxil edir. Elektron ticarətin düzgün işləməsi üçün məhsulun tədarükü, saxlanması və müştəriyə çatdırılması prosesinin yaxşı təşkil olunması vacibdir. İntellektual anbar idarəetməsi, avtomatlaşdırılmış depo sistemləri və sürətli çatdırılma xidmətləri, elektron ticarətin əsas istiqamətlərindəndir. Bu kitabda elektron ticarətin gələcəyi və bu sahədəki texnologiyaların inkişafı detallı şəkildə izah edilir. Məqalədə B2B, B2C, C2C, və digər elektron ticarət modelləri, e-ticarət platformalarının işləmə prinsipləri və müasir texnologiyalar haqqında geniş məlumat verilir.

Açar sözlər: elektron, ticarət, bulud texnologiyası, PayPal, e- ticarət

Elektron ticarət platformaları və texnologiyaları, onlayn bizneslərin əsas fəaliyyətini təşkil edən, məhsul və xidmətlərin satışının həyata keçirildiyi, müştəri ilə əlaqələrin qurulduğu və ticarət əməliyyatlarının asanlaşdırıldığı rəqəmsal infraquruluşlardır. Bu platformalar yalnız ticarət əməliyyatlarını sadələşdirməkdən ibarət deyil, həm də istifadəçilərə təcrübəni yaxşılaşdırmaq, bizneslərə effektiv idarəetmə və analitik imkanlar təqdim etmək məqsədi güdür. Elektron ticarət platformaları müxtəlif növlərdə olur və bunlar fərqli biznes modellərinə uyğunlaşır.

- B2C (Business to Consumer): Bu tip platformalar bizneslərin istehlakçılara birbaşa məhsul və xidmət satmalarına imkan verir. Məşhur nümunələr: Amazon, eBay, Alibaba, AliExpress.

- B2B (Business to Business): Bu növ platformalar, bir şirkətin digər şirkətə məhsul və ya xidmət satmasını təmin edir. Adətən iri miqyaslı ticarət əməliyyatları və təchizat zəncirləri ilə əlaqədar olur. Məşhur nümunələr: Alibaba, ThomasNet.

- C2C (Consumer to Consumer): Bu tip platformalarda istehlakçılar arasında məhsul və xidmətlər alınıb satılır. İstifadəçilər bir-biriləri ilə əlaqə quraraq mallarını paylaşa və ya sata bilərlər. Nümunələr: eBay, Craigslist, Facebook Marketplace.

- C2B (Consumer to Business): Bu modeldə istehlakçılar bizneslərə xidmət və ya məhsul təklif edir. Məsələn, fotolar, videolar və ya məzmun yaradıcıları şirkətlərə satış edə bilərlər. Nümunələr: Fiverr, 99designs.

B2E (Business to Employee): Şirkətlərin öz işçilərinə xidmət və məhsul təqdim etdiyi platformalar. Bu platformalar işçilər üçün xüsusi təkliflər və xidmətlər təqdim edir. Məsələn, daxili ticarət platformaları [3].

Elektron ticarət platformaları əksər hallarda veb saytlardan və mobil tətbiqlərdən istifadə edir.

Bu platformalar HTML, CSS, JavaScript kimi texnologiyalardan istifadə edir. Veb saytların sürəti, yükləmə zamanları və istifadəçi təcrübəsi (UX/UI) dizaynı çox önəmlidir.

CMS (Content Management System) Sistemləri elektron ticarət saytlarının tərtibatını asanlaşdırır və idarə etməyi sadələşdirir. Məşhur CMS platformaları:

- WordPress + WooCommerce: Sadə, lakin güclü bir həll, xüsusilə kiçik və orta bizneslər üçün.
- Shopify: Bulud əsaslı, asan istifadə olunan bir ticarət platformasıdır.
- Magento: Daha böyük və mürəkkəb e-ticarət saytları üçün açıq mənbəli bir platformadır.
- PrestaShop: Kiçik və orta ölçülü bizneslər üçün açıq mənbəli platformadır [2].

Elektron ticarət üçün ödəmə sistemləri mühüm rol oynayır. Müştərilərdən ödənişlərin alınması üçün istifadə olunan texnologiyalar:

◦ PayPal, Stripe, Square və ya Skrill kimi ödəmə prosessorları müştərilərə təhlükəsiz ödəmə variantları təklif edir.

◦ Çoxmərhələli Ödəmə (Payment Gateway): Bu, ödənişin təhlükəsiz şəkildə işlənməsini təmin edən bir sistemdir.

Elektron ticarət platformalarında müştəri və sifarişlərin idarə edilməsi üçün ERP (Enterprise Resource Planning) və CRM (Customer Relationship Management) sistemləri inteqrasiya olunur. Bu sistemlər müəssisələrə müştəri məlumatlarını izləmə, təchizat zənciri idarəetməsi və maliyyə hesabatlarının təhlilini asanlaşdırır.

- ERP Sistemləri: SAP, Oracle, NetSuite.
- CRM Sistemləri: Salesforce, HubSpot, Zoho.

SEO (Axtarış Motoru Optimizasiyası) elektron ticarət saytlarının axtarış motorlarında daha yüksək sıralarda çıxmasına kömək edir. Elektron ticarət platformaları üçün SEO əsasən məhsul səhifələrinin optimallaşdırılması, meta etiketlərin, şəkil alt yazılarının və URL strukturlarının düzgün qurulması ilə əlaqədardır.

Elektron ticarət platformaları müştəri davranışlarını izləmək və satış statistikalarını təhlil etmək üçün analitika alətlərindən istifadə edir. Google Analytics, Hotjar, Kissmetrics və Mixpanel kimi vasitələr müştəri davranışlarını izləmək və biznes strategiyalarını yaxşılaşdırmaq üçün faydalıdır. Mobil tətbiqlər və mobil optimallaşdırılmış veb saytlar, müştərilərin onlayn alış-veriş etmələrinə imkan verir. Mobil ticarət son illərdə böyük populyarlıq qazanmışdır, çünki insanlar daha çox smartfonlardan istifadə edərək alış-veriş edirlər.

Bulud texnologiyaları e-ticarət platformalarının miqyaslanmasını və daha çevik işləməsini təmin edir. Bu, bizneslərə məlumatları daha təhlükəsiz saxlamaları, saytın yüklənmə sürətini yaxşılaşdırmaları və hətta ticarət proseslərini avtomatlaşdırmaları üçün imkan verir. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi texnologiyaları, müştəri təcrübəsini şəxsi hala gətirərək məhsul tövsiyələri təqdim edir. Məsələn, Amazon və eBay müştərilərin əvvəlki alışlarını analiz edərək onlara maraqlı ola biləcək yeni məhsullar təklif edirlər [1].

Müştərilərlə müntəzəm əlaqə saxlamaq üçün chatbotlar və avtomatlaşdırılmış söhbət robotları istifadə olunur. Bu texnologiyalar, müştəri xidmətləri keyfiyyətini artırır və müştərilərə dərhal cavab verilməsini təmin edir.

Elektron ticarət texnologiyalarının inkişafı və gələcəyi:

Elektron ticarətdə blockchain texnologiyasının tətbiqi, ödənişlərin daha təhlükəsiz və şəffaf olmasını təmin edir. Bu, həmçinin məhsulların təchizat zənciri üzrə izlənməsini və müştərilərə etibarlı məlumat təqdim etməyi mümkün edir.

Elektron ticarət saytları və tətbiqləri, məhsulun vizualizasiyasını daha cəlbəedici etmək üçün artırılmış və virtual realıq texnologiyalarını tətbiq etməyə başlayır. Bu, müştərilərə məhsulları onlayn olaraq daha realist şəkildə göstərməyə imkan verir.

Süni intellektin və avtomatlaşdırmanın tətbiqi, ticarət platformalarının daha ağıllı və şəxsiyyətə uyğun xidmətlər təqdim etməsinə imkan verir. Bu, həm də müştəri xidmətlərinin keyfiyyətini artırır.

Nəticə

Elektron ticarət sektoru daha kompleks və dinamik bir sistem halına gəlir və bu, idarəetmə mexanizmlərinin inkişafını və daha səmərəli istifadəsini tələb edir. Bu inkişaf, həm müştəri məmnuniyyətini artırmağa, həm də biznesin gəlirlərini artırmağa yönəlmişdir. Elektron ticarət platformaları və texnologiyaları bizneslərə rəqabət üstünlüyü qazandırır, həmçinin müştərilərin alış-veriş təcrübəsini optimallaşdırır və asanlaşdırır. Bu texnologiyaların düzgün tətbiqi şirkətlərə daha geniş müştəri bazasına çatmağa və daha çox gəlir əldə etməyə kömək edir. Elektron ticarət platformaları və texnologiyaları bizneslərə yalnız məhsul və xidmət satmaqla kifayətlənməyib, həm də müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq, əməliyyatları optimallaşdırmaq və daha geniş bazara çıxmaq üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Bu texnologiyaların düzgün istifadəsi bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artırır və daha effektiv fəaliyyət göstərmələrini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гражданский кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]: федер. закон от 30.11.1994 г. № 51-ФЗ // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 27.01.2018).
2. О государственной тайне [Электронный ресурс]: федер. закон от
3. 21.07.1993 г. № 54-ФЗ // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 27.01.2018).
4. О конкуренции и ограничении монополистической деятельности [Электронный ресурс]: федер. закон от 22.03.1991 г. № 948-ФЗ // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 26.04.2018).
5. Об информации, информационных технологиях и о защите информации [Электронный ресурс]: федер. закон от 27.06.2006 № 149-ФЗ (ред. от 13.07.2015) // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 26.04.2018).

METODİKA

TARİX TƏLİMİ PROSESİNİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ, QANUNAUYGUNLUQLARI

Nəzrin KƏRİMOVA

Xülasə

Elmi məqalədə tarix təlimi prosesinin mahiyyətindən, onun məqsəd və vəzifələrindən, qanunauyğunluqlarından bəhs edilir. Göstərilir ki, təlim prosesinin mahiyyətində təhsil alanın mənəvi, psixoloji, fizioloji, intellektual, zehni inkişafı arasında vəhdət və daxili əlaqənin yaradılması durur. Belə ki, təlim prosesi təhsil alanların yalnız müəyyən bilikləri əldə etməsi və yaxud müəyyən bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi deyil, eyni zamanda təhsil alanların təfəkkürünün, maraq və meylinin, əxlaqi, mənəvi, idraki keyfiyyətlərinin inkişafına istiqamətlənən fəaliyyətin idarə olunmasıdır. Təlim prosesində təhsil alanlar bilik əldə etmə qabiliyyətlərini, bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirir, cisimlər və onlardan istifadə ətraf aləm və insanlarla münasibət qaydalarını və birgəyaşayış normalarını öyrənir, şəxsi mövqeyini müəyyənləşdirməyi, məqsədləri əsasında şəraiti dəyişdirməyi özündə saxlayan keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Həmçinin, qeyd olunur ki, təlimin qarşısında təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici kimi əsas üç vəzifə vardır. Məqalədə həmin vəzifələr ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

Məqalədə təlimin qanunauyğunluqları haqqında bəhs edilmiş və təlimin qanunauyğunluqları iki yerə-ümumi və xüsusi qanunauyğunluqlara bölünmüşdür. Ümumi qanunauyğunluqların da özünün bir neçə qanunauyğunluqlara bölündüyü göstərilmiş, onların hər birinin ayrı-ayrılıqda izahı verilmişdir.

Açar sözlər: *təlimin mahiyyəti; təlimin məqsədi; təlimin qanunauyğunluqları; təlimin vəzifələri; təlimin pedaqoji prinsipləri*

Giriş

Ali məktəblərdə tarix təliminin prosesi, onun mahiyyəti Azərbaycanın metodist və pedaqoqlarının həmişə diqqət mərkəzində olmuş, əsərlərində təlim prosesində müəllimin roluna yüksək qiymət verilmiş, o təlimin əsas təşkilatçısı və idarəedicisi kimi göstərilmişdir.

Təlimə verilən təriflərdə də müəllimin rəhbər rolu həmişə ön planda olmuş və əsas sima kimi göstərilmişdir: “Təlim müəllimin rəhbərliyi altında öyrənənlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prosesidir” [1, s.43-47]. Təlim ikitərəfli pedaqoji proses olduğundan öyrədənə öyrənənlər arasında qarşılıqlı, məqsədyönlü, planlı pedaqoji fəaliyyət mövcuddur.

Təlim prosesinin mahiyyətində təhsil alanın mənəvi, psixoloji, fizioloji, intellektual, zehni inkişafı arasında vəhdət və daxili əlaqənin yaradılması durur. Belə ki, təlim prosesi təhsil alanların yalnız müəyyən bilikləri əldə etməsi və yaxud müəyyən bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi deyildir. Təlim prosesi eyni zamanda təhsil alanların təfəkkürünün, maraq və meylinin, əxlaqi, mənəvi, idraki keyfiyyətlərinin inkişafına istiqamətlənən fəaliyyətin idarə olunmasıdır [3, səh. 202].

Təlim prosesində təhsil alanlar bilik əldə etmə qabiliyyətlərini, bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirir, cisimlər və onlardan istifadə ətraf aləm və insanlarla münasibət qaydalarını və birgəyaşayış normalarını öyrənir, şəxsi mövqeyini müəyyənləşdirməyi, məqsədləri əsasında şəraiti dəyişdirməyi özündə saxlayan keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

“Təlim prosesi” mahiyyətinə bir “sistem-struktur” kimi baxılmalıdır [1, səh. 72-77]. Təlim prosesi elmi biliklər verməli, milli və bəşəri dəyərlərin təhsil alanlar tərəfindən mənimsənilməsinə təmin

etməli, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına effektiv təsir etməlidir.

Təlimin məqsədi təhsil alanların istedad və qabiliyyətini, idrak maraq və meylini inkişaf etdirmək, müxtəlif elm sahələri üzrə biliklərini artırmaq, elmi dünyagörüşünü genişləndirmək, sosial, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, həyatı bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, kamil insan formalaşdırmaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Təlimin qarşısında təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici kimi əsas üç vəzifəsi vardır [3, s. 203-204]. Bu vəzifələr (funksiyalar) öyrədən və öyrənenin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə həyata keçirilir.

Təlimin təhsilləndirici vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o təhsil alanlarda ilk növbədə yeni bilik, bacarıq, vərdislər formalaşdırılmalıdır. Təlim insana yeni biliklər verməli, onun elmi dünyagörüşünü inkişaf etdirməlidir.

Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi sözügedən pedaqoji prosesin təbiətindən irəli gəlir. Təlim prosesində şagirdlərin baxışları, elmi dünyagörüşü, əxlaqi və estetik təsəvvürləri formalaşır. Təlim prosesində həmçinin şəxsiyyətin tələbatları, fəaliyyətinin motivləri, dəyərləri formalaşır.

Təlimin tərbiyələndirici vəzifəsinin başlıca əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, mövzuların tədrisində, müəllim mövzunun tərbiyəvi əhəmiyyətini, əxlaqi, mənəvi cəhətlərini təhsil alanlara başa salmalıdır. Təlimin tərbiyələndirici vəzifəsinin reallaşdırılmasında müəllimin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Hər bir müəllim mövzunu planlaşdırarkən onun təhsilləndirici vəzifəsi ilə yanaşı, tərbiyələndirici vəzifəsinə mütləq nəzərə almalı, özünün biliyindən, dünyagörüşündən istifadə etməklə həmin tərbiyə imkanlarını üzə çıxarmağı bacarmalı, şagirdlərdə yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılamağa çalışmalıdır.

Təlimin inkişafetdirici vəzifəsi. Təlimin prosesində bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsindən başqa həm də onların inkişafı baş verir. O, bütün istiqamətlərdə cərəyan edir: nitq, təfəkkür, təxəyyül, diqqət, hafizə, maraq və meyllər, fiziki, etik, estetik, emosional keyfiyyətlər, iradi keyfiyyətlər, fəallıq, təşəbbüskariyyət və s. Ona görə dəyərli bilirik ki, təlim prosesi məktəblinin həyatına daxil olaraq onu, dəyişdirir və hərtərəfli inkişaf etdirir.

Beləliklə deyərək bilirik ki, təlim prosesində göstərilən bu əsas vəzifələr kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Təlimin qanunauyğunluqları dedikdə təlimin məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün təlimin prinsipləri, məzmun, forma və metodlarının vahidliyi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi, təlim prosesinə xas olan bütün hadisələrin səbəb-nəticə asılılıqları və zəruri şərti başa düşülür [3, səh. 204-206].

Qanunauyğun prosesləri (hadisələri) öyrənməklə elm müvafiq qanunları

müəyyən edir. Təlimin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarıb şərh etməklə təlimin bütöv bir proses, bir sistem olduğu, bu proses və sistemin komponentlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olduğunu aydın görmək olur. Bu zaman təlim prosesinin sistemi, onun komponentləri arasındakı əlaqə və asılılıqlar, zəruri şərtlər üzə çıxır.

Təlimin sistemə daxil olan komponentlərin birində olan dəyişiklik qanunauyğun olaraq digərlərinə də təsir edəcəkdir. Bu asılılıq qanunauyğun şəkildə təlim prosesinin bütün komponentləri arasında (təlimin məqsədi, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, təlimin nəticələri), habelə təlim prosesi ilə onun cərəyan etdiyi şərait arasında özünü göstərir.

Təlimin qanunauyğunluqları haqqında pedaqoji mənbələrdə müxtəlif sayda və müxtəlif şərhlər verilmişdir. Təlimin qanunauyğunluqları iki yerə bölünür:

1) Ümumi qanunauyğunluqlar-bu ümumi didaktik prosesləri aydınlaşdırır;
2) Xüsusi qanunauyğunluqlar-xüsusi metodikaların qanunauyğunluqlarını, yaxud didaktik prosesin müəyyən tərkib hissələrini öyrənir [2, cild 12, № 1, səh. 5-11].

Ümumi qanunauyğunluqlar özü də bir neçə qanunauyğunluqlara bölünür:

- 1) Təlimin məqsəd qanunauyğunluğu;
- 2) Təlimin məzmun qanunauyğunluğu;

- 3) Təlimin keyfiyyət qanunauyğunluğu;
- 4) Təlimin metod qanunauyğunluğu;
- 5) Təlimin idarəedilməsi qanunauyğunluğu;
- 6) Təlimin həvəsləndirmə qanunauyğunluğu [4, səh. 31].

Yuxarıdakı istiqamətləri ümumiləşmiş şəkildə təlimin aşağıdakı ümumi qanunauyğunluqlarını göstərə bilərik:

1. Təlimin cəmiyyətin tələbatı və həyatla əlaqəsi qanunauyğunluğu. Yəni təlim prosesi, onun məqsəd və məzmunu, təşkili vasitələri cəmiyyətin tələbatı ilə və həyatla əlaqələndirilərsə, təlimin səmərəsi, keyfiyyəti bir o qədər yüksək olar.

2. Təlimin məqsədindən irəli gələrək təlimin məzmunu, forma və metodları arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq qanunauyğunluğu. Təlimin məzmunu, forma və metodları onun məqsədi ilə şərtlənməli, məqsədə uyğun olaraq pedaqoji prosesdə vəhdət və qarşılıqlı əlaqə şəklində tətbiq edilməlidir.

3. Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi və vədəti qanunauyğunluğu. Təlimdə təhsil, tərbiyə və şəxsiyyətin inkişafı prosesləri qarşılıqlı əlaqədə, vəhdətdə aparılmalı, bu zaman onların hər birinin də səviyyəsi daha da yüksəlir.

4. Mənimsəmə səviyyəsinin yüksəkliyi onun mərhələlərinə düzgün əməl edilməsindən asılılığı qanunauyğunluğu. Mənimsəmə prosesi onun mərhələlərinin yerinə yetirilmə prosesinin ardıcılığına əməl edilməsi ilə səmərəli olur.

5. Təlimdə mücərrəd anlayışların konkret faktlarla əlaqələndirilməsi qanunauyğunluğu. Təlimdə mücərrəd anlayışların mənimsənilməsi üçün konkret faktlara istinad edilməli, deyilən nəzəri anlayışlar faktlarla, konkret hadisələrlə nə qədər düzgün və dolğun əlaqələndirilərsə, şagird anlayışları bir o qədər yaxşı dərk edər və mənimsəyər.

6. Təlimin səmərəsinin şagirdin öyrənmə fəaliyyətinin xarakterindən, şəraitindən asılılığı qanunauyğunluğu. Şagird mənimsəmə prosesinə nə qədər şüurlu və fəal yanaşarsa, onun məktəbdə və evdə öyrənməsi üçün lazımı şərait yaradılsa təlimin səmərə və nəticəsi daha yaxşı olar.

7. Bilik, bacarıq və vərdişlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təlimin nəticəsi ilə şərtlənməsi qanunauyğunluğu. Təlimdə bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyəti bir birini şərtləndirir. Bilik keyfiyyətli olarsa, bacarıq da keyfiyyətli olar, onun sayəsində vərdişlər də təkmilləşər.

8. Təlimin keyfiyyətinin şagirdlərin real təhsil imkanları, müəssərliyi ilə şərtlənməsi qanunauyğunluğu. Təlim prosesində şagirdin real təhsil imkanları-yaş və fərdi xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyəsi, intellektual, psixoloji hazırlığı nəzərə alınarsa təlimin keyfiyyəti yüksəlir.

9. Təlim prosesinin onun cərəyan etdiyi şəraitdən asılılığı qanunauyğunluğu. Yəni təlim prosesi üçün lazımı, əlverişli şərait yaradılsa onun səmərəsi artar.

10. Təlim prosesində daha çox hiss üzvlərinin iştirakının təhsilin keyfiyyətinə təsiri qanunauyğunluğu. Yəni, təlim prosesində hiss üzvləri, duyğular nə qədər çox iştirak edərsə təlim və təhsil keyfiyyəti yüksək olar. “Görmə” və eşitmə” yolu ilə təşkil edilən təlim yalnız “Eşitmə” yolu ilə təşkil edilən təlimdən üstündür.

11. Təlimin keyfiyyətinin düzgün idarəçiliklə asılılığı qanunauyğunluğu. Yəni düzgün, pedaqoji əsaslar üzərində qurulan idarəçilik təlimin keyfiyyətli qurulmasına zəmin yaradır [5, səh. 17-39].

Təlimin nəzərdən keçirilən qanunauyğunluqlarının təsnifatı şərti xarakter daşıyır.

Cəmiyyətin inkişafı və tələbatı ilə təlimin məzmunu da, qanun və qanunauyğunluqları da dəyişilir, təkmilləşir. Təlimin qanunauyğunluqları təlimin pedaqoji prinsiplərində daha da konkretləşir, qanunauyğunluqların mahiyyətini daha dərinlən aydınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedagogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010, 344 səh.
2. Abbasov Ə. M. Təlim prosesində mənimsəmə və onun mərhələləri//Kurikulum, cild 12, № 1, səh. 5-11
3. Hüseynzadə Rəfət Lətif oğlu, Əzizova Zənfira Mirsəfər qızı, Əliyev Sahib Hümət oğlu, Verdiyeva Ülviyyə Məhəmmədli qızı. Pedagogika. Dərslik.Bakı, 2021, 488 səh.
4. Tədris prosesində təlim metodlarının tətbiqinə dair Metodik Təvsiyyələr. Tədris Mərkəzinin 2 dekabr 2015-ci il tarixli 1595040100218400 nömrəli əmrinə 2 sayılı Əlavə. Bakı, 2015, 31 səh.<https://tedris.taxes.gov.az>
5. Əliyeva Fərqanə, Məmmədova Ümhani. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2014, 195 səh.

SUMMARY

The scientific article talks about the essence of the history teaching process, its goals and tasks, and its regularities. It is shown that the essence of the training process is the creation of unity and internal connection between the spiritual, psychological, physiological, intellectual and mental development of the learner. Thus, the training process is not only the acquisition of certain knowledge or the acquisition of certain skills and habits, but also the management of activities aimed at the development of the thinking, interest and inclination, moral, spiritual and cognitive qualities of the students. In the training process, students develop their knowledge acquisition abilities, skills and habits, learn the rules of relationships with the surrounding world and people and the norms of coexistence with objects and their use, acquire the qualities that allow them to determine their personal position and change the conditions based on their goals.

Also, it is noted that training has three main tasks: education, training, and development. Those tasks are analyzed in detail in the article.

The article talks about the regularities of training and the regularities of training are divided into two parts - general and special regularities. It is shown that the general regularities themselves are divided into several regularities, and each of them is explained separately.

Keywords: *The essence of training; The purpose of the training; Laws of training; Tasks of training; Pedagogical principles of training*

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ TƏRCÜMEYİ-HAL MATERIALLARININ TƏDRİSİ YOLLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Əlmustafa ÇƏLƏBİYEV
mustafacelebiyev@gmail.com
Orcid ID 0009-0002-1130-2939
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

“Ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi yollarının əhəmiyyəti” məqalə 5-8 ci siniflərdə tərcümeyi hal mətnlərinin tətbiqi məsələlərinə həsr olunub. Mövzu tədrisin aktual problemlərindən biri kimi araşdırmaya gəlb edilmiş və bu istiqamətdə təhlillər aparılmışdır. Yekənlı dövrünə qədəm qoyan şagirlərin yaş hədləri nəzərə alınaraq bioqrafik mətnlərin seçilməsinin vacibliyi onların mənəvi keyfiyyətləri milli ənənəni, dünyəviliyi mənimsəməsinə, şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edir. Ədəbiyyat dərslərində bioqrafik mətnlərin tədrisə tətbiqi yolları da məqalədə təhlillərə cəlb edilmiş, dərslər zamanı mənimsəmənin hansı formada qurulması məsələlərinə də nəzər salınmışdır.

Ədəbiyyat dərslərində Azərbaycanın məşhur ədibləri ilə yaşayışı dünya klassiklərinə də müraciət olunmalıdır. Bu hal şagirdin milli-mənəvi dəyərlərini örnək götürməsi ilə yanaşı, həm də dünya mədəniyyəti ilə tanış olmasına, multikultural dəyərlərə də yiyələnməsinə səbəb olacaqdır.

Yazıcının tərcümeyi-halının öyrənilməsinə həsr olunmuş dərslər ilk növbədə sənətkarın zahiri görünüşünü canlandırmaq, onun şəxsiyyətinə, baxışlarına, əsərlərinə maraq oyatmaq xarakteri daşıyır. Ədəbiyyat dərsləri zamanı tərcümeyi-hal materiallarının şagirdlərə öyrənilməsi zamanı yuxarıda təqdim etdiyimiz bölgülərə əsaslanmaqla tədrisinin daha səmərəli qurulmasına xidmət edir. Belə ki, bu prinsip üzrə tədrisin təşkili şagirdə elmi tədqiqatların aparılması yolları ilə bağlı ümumi təsəvvür yaradır.

Açar sözlər: şagird, bioqrafik mətn, yazıçı, tədris

Giriş

Şagirdin orta məktəb dövrü şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasının mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunan yetkinliyin ilk dövrünə təsadüf edir. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin oriyentasiyası onun dəyər yönümləri, maraqları, münasibətləri, motivləri, yeniyetməlik dövründən müstəqil yetkin həyatına keçidi ilə xarakterizə olunur. Bu dövrə qədər bir yetkinin tam mövcud olması üçün zəruri olan əsas bioloji - psixoloji funksiyaların formalaşması faktiki olaraq başa çatır. Məhz bu dövrdə şagirdin formalaşması üçün nümunəvi mətnlərlə tanışlıq vacib faktorlardandır. Bu baxımdan orta məktəblərdə ədəbiyyat dərslərində öyrədilən tərcümeyi hal materiallarının məzmunu şagirdin şəxsiyyətinin formalaşması üçün vacib amillərdəndir.

Ədəbiyyat dərslərinə tərcümeyi-hal materiallarının tətbiqi. Bu prosesə hələ XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. B. Bağıriv, C. Əhmədov və bir sıra digər Azərbaycan ədəbiyyatı metodikasının araşdırmaçıları bir çox nüanslarla yanaşı ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal mətnlərinin də vacibliyini qeyd etmişdilər. “Sonrakı illərdə ədəbiyyat tədrisi metodikasının elmi-nəzəri metodik əsasları, məqsəd və vəzifələri, müasir problemləri, tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi ilə bağlı tədqiqatların miqyasının dərinləşdirilməsi prof. Əliyər Qarabağlı, prof. Aydın Hacıyev, prof. S. Mikayılov, prof. A. Səmədov dos. B. Muradov və başqalarının tədqiqatlarında dərslilik və metodik vəsaitlərdə geniş metodik həllini tapır, həlli zəruri sayılan problemlərin metodikası və metodologiyası masştabı daha böyük vüsət kəsb edir” (<https://ru.scribd.com/document>

/681520574/MOVZU-12).

Hazırda Azərbaycanda ədəbiyyat dərslərində tətbiq edilən bioqrafik mətnlərin üç istiqamətdə aparılması daha məqsəduyğun hesab edilir:

1. V-VII siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinə saat nəzərdə tutulmur.

2. VIII-IX siniflərdə isə sənətkarın həyat və yaardıcılığının, konkret bir əsərin məzmun və təhlilinin aparılmasına 2-4 saat vaxt ayrılır. 1 saatın sənətkarın həyat və yaradıcılığına, digər saatları isə nəzərdə tutulmuş əsərin öyrədilməsinə ayırmaq məktəb təcrübəsində özünü doğruldur.

3. Proqramın tələbinə görə aşağı siniflərdən fərqi olaraq icmal mövzular proqrama daxil edilir” (Yusif Aslanov, 2011, s. 90) Tədrisin keyfiyyətli olması üçün tərcümeyi-hal materialları seçilərkən şagirdin yaş həddi nəzərə alınması da vacib faktorlardandır. Bu bir tərəfdən mənimsəmənin keyfiyyətinə, digər tərəfdən yaş dövrünə uyğun olan davranışların xüsusiyyətinə uyğun gəlməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat dərslərində Azərbaycanın məşhur ədibləri ilə yaşası dünya klassiklərinə də müraciət olunmalıdır. Bu hal şagirdin milli-mənəvi dəyərlərini nümunə götürməsi ilə yanaşı, həm də dünya mədəniyyəti ilə tanış olmasına, multikultural dəyərlərə də yiyələnməsinə səbəb olacaqdır.

Yazıcının tərcümeyi-halının öyrədilməsinə həsr olunmuş dərslər ilk növbədə sənətkarın zəhəri görünüşünü canlandırmaq, onun şəxsiyyətinə, baxışlarına, əsərlərinə maraq oyatmaq xarakteri daşıyır.

5-7-ci siniflər üçün öyrədilmə üsulu daha çox assosativ xarakterli olmalıdır. Beyin fırtınası yaratmaqla pronozlaşdırma üsulundan istifadə edilməli, “açar sözlərə əsaslanan hekayə-fərziyyə” yaradılmalıdır. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlər üçün nümunəvi tərcümeyi-hal mətnlərinin əsas qayəsi aşağıda göstərilən nəticələrin əldə etmək üçün nəzərdə tutulur:

Proqnozlaşdırma: Şagirdlərə yazıcının portreti təqdim olunur (şagirdlər dərslərin mövzusunı bilmirlər, beşinci sinif şagirdləri portretin təfərrüatlarına əsasən, bu şəxsin hansı ölkədə, hansı dövrdə yaşadığını və nə vaxt yaşadığını təxmin etməlidirlər). Şagirdlərin slaydda kimin təsvir olunduğu barədə versiyaları da eşidilir. Şagird bu şəxsi tanımaq məcburiyyətində deyil: burada portretin xarici detallarına tələbələrin diqqətini cəlb etməkvacibdir.

Uyğun ifadə. Məsələn Andersonun tərcümeyi-halı ilə əlaqəli açar sözlərdən istifadə edərək hekayə tərtib etmək tapşırığı şagirdlərin müəyyən bir mövzuda tutarlı mətn tərtib etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Təklifin davamı. Yazıcının tərcümeyi-halı ilə tanış olduqdan sonra müəllim şagirdləri belə bir cümləni davam etdirməyə dəvət edir: Mən Mark Tven haqqında bilirəm ki, o... Məni ən çox heyrləndirən Mark Tven oldu... (<https://naurok.com.ua/priemy-izucheniya-biografii-pisatelya-nauroke-literaturny-prezentatsiya-102546.html>)

Təqdim olunan məlumatdan lazımsızların çıxarılması: Məsələn: Mirzə Ələkbər Sabir uşqən atasının təsiri altında din xadimi olmaq istəyir. Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində dərslər almağa başladı. 7-8-ci siniflər - "mənəvi özünü dərinləşdirmə" dövrünü yaşayır. Yeniyetmə müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi bir insanla marqlanır, onun subyektiv qavrayışından obyektiv qavrayışa tədricən keçid var. Bir insanın şəxsiyyətinin dərk edilən mənəvi xüsusiyyətlərinin diapazonunun genişləndirilməsi, xarakterin və davranış motivlərinin formalaşmasına marağın yaranması əsas şərtidir.

İş üsulları: xəyali görüş, müxtəlif rəssamların, müxtəlif dövrlərin portretlərinin müqayisəsi, müsahibələr... bioqrafik epizodların təhlili, şairin essesi üzrə müəllifin ifadələrinin, aforizmlərinin təhlili bu qəbildəndir.

İlkin hazırlıq: tələbələr yazıcının tərcümeyi-halı ilə tanış olmaq və jurnalistlər kimi çıxış edərək mətbuat konfransı üçün suallar hazırlamaq üçün ev tapşırığı alırlar. Müəllim yüksək səviyyədə təhsil alan tələbələr arasından həyat və yaradıcılığı ilə bağlı “jurnalistlərin” suallarına cavab verən “müəllif” seçir.

“Yazılı bəyanat” texnikası Təsvir: Subyektiv təcrübəni reallaşdırmaq üçün yazılı bəyanat tələbə şəxsiyyətinin daxili dünyasına ünvanlanmalıdır. Məsələn, yazıcının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatları öyrəndikdən sonra aşağıdakı mini-esseləri təklif oluna bilər: Mən yazıcını necə təsəvvür edirəm? Yazıçı şəxsiyyətinin hansı keyfiyyətləri məndə çatışmır və niyə? Mən yazıcının hansı

şəxsiyyət xüsusiyyətlərini özündə görmək istərdim və niyə?

Bu cür əsəri yazıçı haqqında müasirlərinin və ya tənqidçilərinin ifadələri ilə tamamlamaq yaxşıdır. Sınıfdə eşidilən ifadələri və xatirələri təhlil edərək, iş yazarkən tələbələr istər-istəməz şəxsi təcrübələrinə müraciət edirlər, çünki bu sualın özünün ifadəsi ilə nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat dərsləri zamanı tərcümeyi-hal materiallarının şagirdlərə öyrəlməsi zamanı yuxarıda təqdim etdiyimiz bölgülərə əsaslanmasa tədrisinin daha səmərəli qurulmasına xidmət edir. Belə ki, bu prinsip üzrə tədrisin təşkili şagirdə elmi tədqiqatların aparılması yolları ilə bağlı ümumi təsəvvür yaradır. Ədəbiyyat dərslərində tədris olunan bir çox materiallar kimi tərcümeyi hal materiallarının öyrədilməsi əsas F. Yusifovun təyin etdiyi təlim prinsiplərindən əsasən 3 təlim prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

1. Fəal təlim prinsipi: tədris prosesində idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəaliyyəti şagirdə "ilk kəşf" sevinci yaşatsın və onda yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaratsın. Bu prinsip əsasən 5-7 ci sınıfdə tədris edilən tərcümeyi-hal mətnlərinə şamil edilməlidir.

2. İnkişafetdirici təlim prinsipi: Bu zaman şagird özünün müstəqil fəaliyyəti və ya böyükklərin köməyi sayəsində aşkarlanan bilik və bacarıqları əldə etmək potensial imkanlarına yönəlməlidir.

3. "Dialogi təlim prinsipi: məsələnin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini müəyyən edə bilməsi və faydalanması məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir". (F. Yusifov, 2023 s.19)

Bununla yanaşı "şagirdlərin araşdırma, sorğu-sual etmə, problem həlletmə və qərar qəbul etmə prosesində iştirak etməsini təmin edəcək fəaliyyətin yaradılması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bundan əlavə, "edərək-düşünərək" öyrənmə fəaliyyətinin əhəmiyyəti və kollektiv öyrənmə strategiyalarının lazımı qaydada istifadəsi də vacib məsələlərdəndir. Fəaliyyət isə intellektin çoxluğu nəzəriyyəsinə istinad etməlidir. Onların bir-birindən ayrılmasına yol verilməməlidir" İlyasov M. Pedaqoji prosesdə müəllim fəaliyyətinin texnoloji istiqamətləri

Nəticə

Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi hal materiallarından istifadə zamanı şagirdlərin yaş həddi nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi ənənə və müasirlik, Bakı, 2011, s. 90
2. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərslik, Bakı: Mütərcim, 2013, 541 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, "Elm", 2019, 452 s
4. Əhmədov B.A. Hacıyev A.N. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. Bakı: Maarif, 1993.
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəbin bakalavriat təhsil səviyyəsi 050101- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisası tələbələri üçün dərslik (yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir), Bakı - 2023, 414 səh.
6. Серединцева И.В. Муниципальное общеобразовательное учреждение «средняя школа № 40 дзержинского района волгограда» согласовано на Совете МОУ СИ № 40 протокол от 18.04.2022.
https://yandex.az/maps/org/mou_ssh_40/1608973405/?ll=44.500634%2C48.766861&z=16
7. <https://ru.scribd.com/document/681520574/MOVZU-12>
8. <https://naurok.com.ua/priemy-izucheniya-biografii-pisatelya-na-uroke-literatury-prezentaciya-102546.html>

SUMMARY

The article "Importance of ways of teaching biographical materials in literature classes" is devoted to the issues of application of biographical texts in grades 5-8. The topic was investigated as one of the actual problems of teaching and analyzes were conducted in this direction. The importance of selecting biographical texts considering the age limits of the students who are entering the period of unity serves to assimilate their spiritual qualities, national tradition, secularism, and form them as personalities. Ways of applying biographical texts to teaching in literature classes were also included in the analysis in the article, and the issues of how to structure the learning during the lesson were also considered. In the literature classes, the world classics should be addressed along with the famous writers of Azerbaijan. This situation will cause the student to learn the national and moral values as an example, but also to get acquainted with the world culture and acquire multicultural values. Lessons dedicated to the study of the writer's biography are primarily aimed at reviving the artist's appearance, arousing interest in his personality, views, and works. During the teaching of biographical materials to students during literature classes, basing them on the divisions we presented above serves to make teaching more efficient. Thus, the organization of teaching according to this principle creates a general idea about the ways of conducting scientific research in the student.

Keywords: student, biographical text, writer, teaching

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ÜZRƏ TƏDRİS VƏSAİTLƏRİNİN
HAZIRLANMASINDA ABDULLA ŞAIQIN XİDMƏTLƏRİ
(1918-1920-Cİ İLLƏR)**

İnci ƏHMƏDOVA

incihmdova358@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, Abdulla Şaiqin 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında göstərdiyi xidmətləri araşdırır. Məqalədə, Abdulla Şaiqin həyat və fəaliyyətinə ümumi baxış verilərək, onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk illərindəki maarifçilik fəaliyyətindən bəhs edilir. Xüsusilə, 1918-1920-ci illərdə ölkədə təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi və ədəbiyyatın tədrisi sahəsindəki yeniliklərə diqqət yetirilir.

Abdulla Şaiq, ədəbiyyatın tədrisində müasir metodlardan istifadə edərək, həm də ədəbiyyat dərsləkləri və tədris materiallarının hazırlanmasına xüsusi önəm vermişdir. O, ədəbiyyatın şagirdlərə yalnız bilik vermək deyil, həm də onların estetik və mənəvi inkişafına xidmət etməli olduğunu vurğulamışdır. Şaiqin yazdığı dərsləklər, həmçinin onun tədris metodları, Azərbaycan ədəbiyyatının daha geniş kütlələrə yayılmasına və təhsil sistemində standartların formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Məqalə Abdulla Şaiqin ədəbiyyat dərsləklərinin hazırlanmasında və tədrisin inkişafında göstərdiyi fəaliyyətin Azərbaycan təhsilindəki davamlı təsirini də qeyd edir. Onun işləri, sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində əsaslı bir yer tutmuşdur.

Bu xülasə məqalənin əsas mövzularını ümumi şəkildə təqdim edir və oxucuya Abdulla Şaiqin ədəbiyyat tədrisi sahəsindəki fəaliyyətləri barədə əsas məlumatları verir.

Açar sözlər: *Abdulla Şaiq, müəllim, fənn, müasir metod, dərslək, ədəbiyyat, 1918-1920-ci illər, maarifçilik və s.*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti mühüm inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bu dövrdə milli maarifçilik hərəkatı və təhsil sahəsində ciddi yeniliklər həyata keçirilməyə başlanmış, ədəbiyyatın tədrisi və yayılması sahəsində də əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına və tədrisinə mühüm töhfələr verən şəxslərdən biri də görkəmli şair, yazıçı, pedaqoq və ictimai xadim Abdulla Şaiqdir. 1918-1920-ci illərdə Şaiq, Azərbaycanın maarif siyasətində və ədəbiyyatının tədrisində müstəsna rol oynamış, həmçinin tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Bu məqalədə Abdulla Şaiqin 1918-1920-ci illərdəki ədəbiyyat tədrisinin inkişafına və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasına göstərdiyi xidmətlər təhlil ediləcəkdir.

Abdulla Şaiq (1876-1959) Azərbaycanın böyük pedaqoqu, şairi və yazıçısıdır. O, həmçinin maarifçi ideologiyanın nümayəndəsi olaraq ədəbiyyatın tədrisi sahəsində mühüm işlər görmüşdür. 1918-ci ildən sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, ölkədə maarif və təhsil sahəsində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Abdulla Şaiq özünün pedaqoji fəaliyyətini daha da intensivləşdirərək təhsil sistemində yeniliklərə imza atdı (3, s. 45).

Şaiqin təhsil sahəsindəki fəaliyyəti xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində nəzərə çarpır. O, ədəbiyyat dərsləkləri və vəsaitləri hazırlayaraq müəllimlər və tələbələr üçün faydalı resurslar yaratmışdır. Abdulla Şaiq həmçinin ədəbiyyatın tədrisində müasir metodlardan istifadə etməyə çalışan ilk şəxslərdən biri olmuşdur. Onun əsərləri və tədris materialları, Azərbaycan dilinin və

ədəbiyyatının tədrisində uzun illər boyu istifadə olunmuşdur.

1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulandan sonra ölkədə təhsil və maarif sahəsində ciddi dəyişikliklərə başlandı. Bu dövr, eyni zamanda, Azərbaycanın milli mədəniyyətinin inkişaf etdiyi və milli maarifçilik ideologiyasının irəlilədiyi bir vaxtdır. Abdulla Şaiq da bu prosesə qoşularaq təhsil sahəsində bir sıra yenilikləri həyata keçirməyə çalışmışdır. O, həmçinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına paralel olaraq maarif və təhsil işlərinə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Şaiq 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyində çalışmış, burada təhsil sahəsində bir sıra islahatların həyata keçirilməsinə və yeni tədris proqramlarının hazırlanmasına yardımçı olmuşdur. O, müasir tədris metodlarını öyrənərək bu bilikləri Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışmışdır. Abdulla Şaiqin müəllimlər üçün yazdığı dərsliklər və tədris vəsaitləri, yeni təhsil proqramlarının əsasını təşkil etmişdir.

Abdulla Şaiq, təhsil sahəsində fəaliyyətini əsasən ədəbiyyatın tədrisi ilə əlaqələndirmişdir. Onun tədris vəsaitləri, Azərbaycan ədəbiyyatını daha sadə və anlaşılan şəkildə tədris etmək məqsədini güdürdü. Bu dövrdə ədəbiyyat dərsləri yalnız məktəblərdə deyil, eyni zamanda müəllimlərin hazırlığı üçün kurslarda da tədris olunurdu (4, s.65).

Şaiq, ədəbiyyat dərsliklərinin və tədris proqramlarının hazırlanmasında əsasən iki prinsipə riayət etmişdir:

Şaiq, ədəbiyyat dərsliklərində Azərbaycan xalqının zəngin ədəbiyyatını əsas tutaraq, onun tarixi və mədəni dəyərlərini gənc nəsil arasında təbliğ etməyə çalışmışdır.

Şaiq, ədəbiyyatın tədrisində ənənəvi yanaşmalardan kənara çıxaraq, müasir metodlardan istifadə etməyə başlamışdır. O, şagirdlərin ədəbiyyatla olan əlaqələrini möhkəmləndirmək və onları ədəbiyyatın estetik gözəlliklərinə yönəltmək məqsədini güdürdü.

Şaiqin tədris vəsaitləri, həmçinin məktəblərdə ədəbiyyat dərslərinin daha geniş şəkildə tədris olunmasına və bu dərslərin ölkənin müxtəlif bölgələrində standartlaşdırılmasına kömək etmişdir. Onun yazdığı dərslər və əsərlər ədəbiyyatın həm nəzəri, həm də praktik tərəflərini əhatə edirdi. Bu materiallar yalnız məktəblərdə deyil, həm də müəllimlər üçün tədris kurslarında istifadə edilirdi (8, s. 67).

Abdulla Şaiq, ədəbiyyatın tədrisini yalnız şagirdlərə məlumat vermək kimi deyil, həm də onları estetik və mənəvi tərbiyə ilə təmin etmək kimi qiymətləndirirdi. Onun tədris yanaşmasında aşağıdakı metodoloji prinsiplər yer alırdı: Şaiq, şagirdlərin mətnləri dərinlən və detallı şəkildə analiz etmələrini istəyirdi. Bu yanaşma, ədəbiyyatın mənasını anlamağa və onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə kömək edirdi (2, s.55).

Şaiq, ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməyə, onların analitik düşünmə qabiliyyətlərini artırmağa çalışırdı. O, şagirdləri mətnlərlə fəal şəkildə işləməyə, onların öz fikirlərini formalaşdırmağa və həmin fikirləri düzgün şəkildə ifadə etməyə təşviq edirdi.

Abdulla Şaiq, ədəbiyyatın şagirdlərin gündəlik həyatları ilə əlaqələndirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Bu yanaşma, ədəbiyyatın real həyatda tətbiqini və onun insanın mənəvi inkişafına necə xidmət etdiyini göstərirdi.

Abdulla Şaiqin 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyətləri, yalnız bu dövrün ədəbiyyat tədrisinin inkişafına təsir etməklə kifayətlənmədi, eyni zamanda sonrakı dövrlərdə də əhəmiyyətli izlər buraxdı. Şaiqin tədris metodları və vəsaitləri, Azərbaycan məktəblərində ədəbiyyatın tədrisinin təməl prinsiplərini formalaşdırmış və bu prinsiplər uzun illər ərzində tətbiq olunmuşdur. Onun dərslikləri və pedaqoji yanaşmaları, həm də Azərbaycanın təhsil sisteminin inkişafında mühüm rol oynamışdır (7, s.25). Abdulla Şaiq, Azərbaycanın ədəbiyyatının tədrisində və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. O, ədəbiyyatın yalnız bir elm sahəsi kimi deyil, həm də milli mədəniyyətin və estetik dəyərlərin təbliğ edilməsi vasitəsi kimi tədrisinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev T. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı. Bakı: "İnnovasiya" nəşriyyatı. 2008
2. Fərhadov Z. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində maarifçilik və tədris problemləri. Bakı: "Nurlar" nəşriyyatı. 2010
3. Hüseynov A. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və pedaqoji aspektləri. Bakı: "Qələm" nəşriyyatı. 2009
4. Qarayev N. Azərbaycanın pedaqogik və ədəbi fikir tarixində Abdulla Şaiq. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. 2007
5. Məmmədova S. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi: nəzəri və praktiki məsələlər. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı. 2015
6. Mustafayev T. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat və təhsil. Bakı: "Qafqaz Universiteti" nəşriyyatı. 2013
7. Rzayev İ. Azərbaycanın ədəbiyyat tədrisi sistemində yeniliklər və metodikalar. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı. 2011
8. Sultanov A. Azərbaycan pedaqogikasında təhsil islahatları. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı. 2006

SUMMARY

This article examines Abdulla Shaig's services in the teaching of Azerbaijani literature and preparation of educational materials in 1918-1920. The article gives an overview of Abdulla Shaig's life and activities, and talks about his educational activities in the first years of the Azerbaijan Republic. In particular, in 1918-1920, attention is paid to the implementation of educational reforms in the country and innovations in the field of teaching literature.

Abdulla Shaig, using modern methods in the teaching of literature, also attached special importance to the preparation of literature textbooks and teaching materials. He emphasized that literature should not only provide students with knowledge, but also serve their aesthetic and spiritual development. The textbooks written by Shaig, as well as his teaching methods, had a great impact on the spread of Azerbaijani literature to a wider audience and the formation of standards in the education system.

The article also mentions the continuous influence of Abdulla Shaig's activities in the preparation of literature textbooks and the development of teaching in Azerbaijani education. His works have taken a fundamental place in the teaching of Azerbaijani literature in later periods.

This summary presents the main topics of the article in general and provides the reader with basic information about Abdulla Shaig's activities in the field of literature teaching.

Keywords: *Abdulla Shaig, teacher, subject, modern method, textbook, literature, 1918-1920 years, enlightenment, etc.*

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TƏDRİSİN TƏŞKİLİ

Könül HƏMİDOVA

kenul.haciyeva86@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Son bir neçə ildə kompüter texnologiyalarının sürətli inkişafı, eləcə də onların tədris prosesində intensiv istifadəsi artıq təhsil sistemində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər təkcə təhsil sisteminin strukturuna, təlim prosesinin metodologiyasına və texnologiyasına deyil, həm də onun strateji istiqamətinə təsir göstərmişdir. Perspektivli təhsil sisteminin ən mühüm fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlar olmalıdır: [2].

- təhsilin gələcəyə açıqlığı;
- insanın dünyanı kəşf etməsinin bütün yollarının integrasiyası;
- dünyanın açıqlığı, insanın, təbiətin və cəmiyyətin bütövlüyü və qarşılıqlı əlaqəsi haqqında fikirlərin inkişafı və təhsil proseslərinə daxil edilməsi;
- bu gün təhsildə birbaşa təhsil prosesindən az rol oynamayan müxtəlif informasiya sistemlərindən sərbəst istifadə;
- təlim prosesinin şəxsi yönümlü olması;
- informasiya mədəniyyətinin inkişafı;
- tələbənin super vəzifəyə psixoloji yönümlü olması, bununla əlaqədar olaraq təhsil daim axtarış və dəyişiklik prosesindədir, daima yeni istiqamətlər və məqsədlər formalaşdırır;

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsinin mühüm xüsusiyyəti təkcə maddi bazanın inkişafı ilə deyil, həm də adətən adlanan xüsusi texnologiyalar sistemi ilə xarakterizə olunan xüsusi istehsal sahəsinin formalaşmasıdır. Növbəti onillikdə rəqəmsal rabitə sistemləri sahəsində inqilab, rəqəmsal təmsil və uyğun protokollara əsaslanan bütün rabitə və yayım vasitələrinin birləşməsi, multimedia məlumatlarının rəqəmsal təqdimatının yayılması və sıxılması sayəsində daha da global dəyişikliklər baş verəcəkdir. Ona görə də bu gün təəssüf ki, ən son texnologiyaların inkişaf tempindən geri qalan pedaqoji elm tərəfindən bu proseslərin praktiki və nəzəri cəhətdən dərk edilməsinə təcili ehtiyac var. Təhsil sektorunun informasiyalaşdırılması sosial fəaliyyətin digər sahələrinin informasiyalaşdırılmasını qabaqlamalıdır, çünki bütün cəmiyyətin informasiyalaşdırılması üçün sosial, psixoloji və ümumi mədəni ilkin şərtlər məhz burada formalaşmağa başlayır [5].

Təhsilin informasiyalaşdırılması prosesi, fənn sahələrinin və ətraf mühitin qanunauyğunluqlarının dərk edilməsində integrasiya meyillərini dəstəkləyən, tələbə şəxsiyyətinin inkişafı, onun bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün informasiya texnologiyalarının texniki və didaktik potensialından istifadə yanaşmalarının işlənilib hazırlanmasını aktuallaşdırır. İnformasiyalaşdırma və kompüterləşmə əsrinin pedaqoji sistemləri təhsili əsasən hazır biliklər məcmunənin mənimsənilməsi üzərində qura bilməz. Müasir cəmiyyətdə təhsil sistemlərinin məqsədi insanın intellektual və mənəvi inkişafıdır. Müasir cəmiyyətə müstəqil, tənqidi düşünən, yaranan problemləri görüb yaradıcılıqla həll etməyi bacaran insan lazımdır [9].

Məhz buna görə də təhsilin bütün sahələrində islahatlar aparıldığı bir vaxtda tədris prosesinə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi problemi, xüsusi model və texnologiyaların inkişafı, xarici dillərin tədrisinə yeni yanaşmalar, ilk növbədə, dilin real kontekstdə istifadəsi, funksional bacarıqların və nitq fəaliyyətinin növlərinin (dinləmə, danışma, oxuma və yazma) formalaşması, ikincisi, tarazlığın qorunması əsasında təhsil prosesində kompüter vasitələrindən istifadənin psixoloji və pedaqoji problemlərinin həllinin zəruriliyi [4].

Bu metodologiyaların istifadəsi onun tədris prosesində tətbiqinin üstünlüklərini vurğulamağa

imkan verdi. Tələbə kifayət qədər böyük miqdarda dil materialını öyrənir ki, bu da təbii dil mühitinə tam dalmağı təmsil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mövzular üzərində işləmək konkret terminləri və müəyyən dil konstruksiyalarını öyrənməyə imkan verir ki, bu da tələbənin lüğətini fənn terminologiyası ilə doldurmağa kömək edir və onu əldə etdiyi bilik və bacarıqların sonrakı öyrənilməsinə və tətbiqinə hazırlayır [10].

Bildiyiniz kimi, insan öyrəndiyini gələcək fəaliyyətində istifadə etməyə çalışır. O da məlumdur ki, bilik, bacarıq və bacarıqlardan istifadə ötürməyə əsaslanır ki, bu da təlim şəraitinin bu bilik, bacarıq və vərdislərdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulan şəraitə uyğunluğundan asılıdır. Ona görə də şagirdi sinifdə yaradılmış belə ünsiyyət şəraitində xarici dildə ünsiyyət prosesində iştirak etməyə hazırlamaq lazımdır. Bu, öyrənmə prosesinin ünsiyyət prosesinin modeli olmasında yatan kommunikativ təlimin mahiyyətini müəyyənləşdirir [1].

ƏDƏBİYYAT

1. Агазаде Н.Г. К вопросу сопоставительного изучения языков. Иностранные языки в школе. М.: 1960, № 6, с.107-112
2. Артемов В.А. Вербальное поведение и речевой поступок. Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном языковом вузе. М.: 1973, с. 28-46
3. Бархаев Б.П. Новые аргументы в педагогических технологиях // Школьные технологии. - 1997. №4. - с. 14-70.
4. Бим И.Л. Личностно - ориентированный подход - основная стратегия обновления школы. Иностранные языки в школе.- 2002.- №24.
5. Богомоллова Н.Н., Петровская Л.А. Групповая дискуссия. // Социально-психологический климат коллектива. / Под ред. Ю.М. Жукова, - М., 1981. - С. 14-41.
6. Бархаев Б.П. Новые аргументы в педагогических технологиях // Школьные технологии. - 1997. №4. - с. 14-47.
7. Богомоллова Н.Н., Петровская Л.А. Групповая дискуссия. // Социально-психологический климат коллектива. / Под ред. Ю.М. Жукова, - М., 1981. С. 14-41.
8. Борзова Е.В. Парная и групповая работа на уроках иностранного языка в средней школе. // Язык. Речь. Коммуникация. - 2000. - Вып.4. - С.4-15.
9. Великанова А.В. Компетентностно-ориентированный подход к образованию. Самара: Профи, 2007.-92с.
10. Венгер Л.А. Воспитание и обучение. - М.: Просвещение, 2006. - 365 с.

LEKSİKANIN ÖYRƏDİLMƏSİ ÜSULLARI

Elnarə PUTAYEVA

putayeva.elnara@adu.edu.az

Orcid.ID: 0000-0002-1719-1670

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Leksikanın öyrədilməsi xarici dilin öyrənilməsi prosesində vacib bir mərhələ hesab olunur. Sözlərin necə işlədilməsini mənimsəmək üçün dil öyrənənlər bu sözlərin kontekstdə işlənməsini izləməlidir. Yeni lüğətin tətbiqi zamanı müəllim ötürücü rolunu oynayır və prosesin fəal iştirakçısı olur. Yeni sözlərin mənası tərcümə, həqiqi nümunələr, vəziyyətlər, şəkillər, izahatlar, təriflər, jestlər və üz ifadələri ilə təqdim edilə bilər. Lüğətin tədrisi prosesində müxtəlif məzmunlu metodlardan istifadə edilə bilər. Hər vəziyyətdə əsas məqsəd dil öyrənənləri öyrənmə prosesinə daha fəal cəlb etməkdir. Müxtəlif üsullarla dil öyrənənlərin dərslərdə aktiv iştirakçı kimi çıxış etməsini təmin etmək, kommunikasiya imkanlarını artırmaq, təhsilənlərin diqqətini yeni materialın qavranılmasına cəlb etmək, kontekstdən istifadə imkanlarını genişləndirmək qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən hesab oluna bilər.

Açar sözlər: leksika, məzmun, xarici dil, kontekst, situasiya, təxminetmə

Giriş

Yeni sözlərin qavranılmasının ən sadə üsulu mətn müəllimi ilə sözlərin kontekstdə mənimsənilməsi və ya audio səs yazılarına qulaq asaraq sözlərin eşidilərək yadda saxlanması hesab olunur. Dərs prosesində yeni mətnlərin oxunması üsulu ilə tələbələrin yeni dil materialı ilə tanışlığı təmin və təşkil edilir. Mətnlərin oxudulmasında əsas məqsədlərdən biri mətnə uyğun yeni leksikanın mənimsənilməsi üçün müxtəlif xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsidir. Tələbələr mətni oxuduqdan sonra sözləri onların izahları ilə uyğunlaşdırırlar. İstənilən halda, müəyyən məzmunu əhatə edən və bir-biri ilə əlaqəli olan müəyyən söz qrupunu (söz ailəsini) öyrətmək üçün müəllim bir neçə müxtəlif üsul tətbiq edə bilər. Bu zaman nəzərə alınmalı əsas fakt yeni sözlərin sayının müəyyənləşdirilməsi ola bilər. Bunun üçün dil öyrənənlərin səviyyəsi (başlanğıc, orta, irəli səviyyə olması), onların sözləri qismən də olsa tanıması, sözlərin aktiv və ya passiv lüğət fonduna daxil olması, sözlərin çətinlik dərəcəsi, onların tələffüzündəki əsas məqamlar, hansı bacarığın (danışiq, yazı, dinləmə, oxu bacarığı) inkişafına xidmət etməsi və s. kimi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır [1].

Sözlərin daha yaxşı mənimsənilməsi zaman tələb edən proses olduğundan, ilk mərhələdə mənimsənilmiş sözlərin sayı azlıq təşkil edə bilər. Yeni sözlərin sayı öyrənənlərin onları qavraması bacarığı ilə uzlaşmalıdır. Öyrədilməsi nəzərdə tutulan leksikanın tərkibinə daxil edilmiş yeni sözlərin sayı müəyyənləşdirildikdən sonra onların təqdim edilmə ardıcılığını təyin etmək əsas faktor hesab olunur. Bura əvvəlcə formanın, daha sonra mənanın, yaxud da əvvəlcə mənanın, sonra isə formanın təqdim edilməsi daxildir. Son dövrlərdə bu istiqamətdə daha geniş yayılmış bir müddəə ondan inbarətdir ki, mənanın əvvəlcə təqdim edilməsi formanın işlənməsini də tələb edir ki, bu da müvafiq əqli prosedurun köməyi ilə qavramanı həm asanlaşdırır, həm də daha effektiv edir. Digər tərəfdən, sözlərin kontekst daxilində öyrədilməsi zamanı əvvəlcə sözün forması ilə tanışlıq daha uyğun hesab edilir, çünki bu zaman dil öyrənənlər özləri də sözlərin mənasını təxmin edə bilər.

Digər üsullar toplusu sözlərin mənasının necə təqdim olunması ilə sıx bağlıdır. Belə ki, yeni sözlərin mənası tərcümə, real nümunələr, situasiya, şəkillər, izah, tərif, jest və mimikalar vasitəsilə təqdim oluna bilər. Monolinqual siniflərdə bir çox hallarda yeni sözün tərcümə vasitəsilə öyrədilməsi ən geniş yayılmış və ən çox istifadə olunan vasitə hesab olunur. Lakin bu üsuldən həddən artıq çox

istifadə olunması dil öyrənənlərə xarici dildə fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə mane olur. Bu zaman daha az sözün daimi yaddaşa ötürülməsi müşahidə olunur, çünki bu halda dil öyrənənlər mənanın dərk edilməsi üçün əmək sərf etmiş olurlar [2].

Məlumdur ki, real əşyalar, nümunələr, şəkil və illustrasiyalar vasitəsilə sözləri təqdim etmək imkanı heç də hər zaman əlimizdə olmur. Bu halda köməyimizə başqa bir üsul çatır – yeni sözləri bildiyimiz digər sözlərdən istifadə edərək izah etmək. Bunun üçün izahlı lüğətlərdən də istifadə oluna bilər. Mənanın verbal üsullarla təqdim edilməsi bir neçə formada həyata keçirilir: yeni sözlərin sinonim və antonimlərinin verilməsi, müxtəlif cümlə nümunələrinin işlədilməsi, tam izahın öyrənilən dildə verilməsi və s.

Yeni sözün situasiya vasitəsilə təyini və qavranılması sözün kontekstdə işlədilməsini və mənanın dil öyrənənlər tərəfindən kontekstdən çıxış edərək müəyyən edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Situasiyanın şəkillərlə zənginləşdirilməsi, jest və mimikalarla “bəzədilməsi” prosesi daha yadda qalan edir.

Yeni leksikanın təqdim edilməsi zamanı müəllim ötürücü rolunu oynayır və prosesin aktiv iştirakçısına çevrilmiş olur. Bunun əksinə olaraq, dil öyrənənlər bu halda passiv iştirakçı kimi dil faktlarını “kənardan izləmiş” olurlar. Bu prosedə dil öyrənənlərin də aktiv şəkildə cəlb edilməsi nəticənin effektivliyini təmin edə bilər. Bu məqsədə xidmət edən üsullardan biri də təxmin etmə üsuludur. Standard təxmin etmə prosesində müəllim izah etmək istədiyi sözün təsvirini göstərir və öyrəncilərə müvafiq formanı tamamlamağı tapşırır. Digər tərəfdən, müəllim həm söz, həm də sözün izahını və ya sinonimini özü təqdim edir. Bu halda proses formadan məzmunla doğru irəlilədikcə bu nümunədə mətnlərin şərhə vasitəsilə sözlərin mənimsənilməsi prosesinin təkrarlandığının şahidi olur. Bu hal yeni və bilinməyən sözün anıdan auditoriyada səslənməsi zamanı da müşahidə oluna bilər. Təxmin etmə metodunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsul dil öyrənənlərin dərstdə aktiv iştirakçı kimi çıxış etməsini təmin edir, kommunikasiya imkanlarını artırır, dil öyrənənlərin diqqətini cəmləməsinə kömək edir və onların qavrama imkanlarının artmasını izləyir, kontekstdən və açar sözlərdən istifadə imkanlarını genişləndirir və s. [3].

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, leksikanın tədrisi zamanı müxtəlif məzmunlu metodlara müraciət etmək mümkündür. Bu zaman əsas məqsəd dil öyrənənlərin təlim prosesinə daha aktiv şəkildə qoşulmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə, əvvəlcə, dil öyrənənlərin dili hansı səviyyədə bilmələri, öyrədilməsi nəzərdə tutulan sözlərlə tam və ya qismən tanış olması, bu sözlərin 4 əsas bacarıqdan hansının inkişafına dəstək verməsi, yeni sözlərin aktiv və ya passiv lüğət fonduna aid olması faktı, sözlərin kontekst daxilində və ya kontekstdən kənarda mənimsədiləsinin vacibliyi təyin edilməlidir.

Digər vacib bir məqam yeni sözlərin mənasının hansı vasitə ilə təqdim olunmasını düzgün təyin etməkdən ibarətdir. Bu vasitələrə tərcümə, nümunələr, situasiya, şəkillər, izah və s. kimi üsullar aid edilə bildiyi halda, yeni sözün tərcümə vasitəsilə öyrədilməsi də geniş yayılmış və çox istifadə olunan bir vasitə hesab olunur.

Hər bir halda, dil öyrənənin öyrənmə prosesində daha aktiv iştirakını təmin etmək və kommunikasiya üçün uyğun şərait yaratmaq həm təhsilverənin, həm də təhsilələnin daha yüksək və arzuolunan nəticə əldə etməsinə vəsilə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://teflzone.com/17-effective-esl-teaching-tips-for-teaching-english-vocabulary/>
2. <https://www.readingrockets.org/topics/vocabulary/articles/teaching-vocabulary>
3. https://www.teachingenglish.org.uk/sites/teacheng/files/2023-10/Workbook_for_how_to_teach_vocabulary.pdf

SUMMARY

Learning vocabulary is considered to be an important stage in the process of learning a foreign language. In order to learn how words are used, language learners need to watch how these words are used in context. During the introduction of a new vocabulary, the teacher plays the role of transmitter and becomes an active participant in the process. The meaning of new words can be presented through translation, real examples, situations, pictures, explanations, definitions, gestures and facial expressions. During the process of teaching vocabulary, it is possible to apply methods with different contents. In each case, the main goal is to get language learners more actively involved in the learning process.

Keywords: vocabulary, meaning, foreign language, context, situation, elicitation

РЕЗЮМЕ

Изучение лексики считается важным этапом в процессе изучения иностранного языка. Чтобы узнать, как используются слова, изучающим необходимо наблюдать, как эти слова используются в контексте. Во время введения новой лексики учитель играет роль передатчика и становится активным участником процесса. Значение новых слов может быть представлено через перевод, реальные примеры, ситуации, картинки, объяснения, определения, жесты и выражения лица. В процессе обучения лексике можно применять методы с различным содержанием. В каждом случае главная цель — более активно вовлекать изучающих язык в процесс обучения.

Ключевые слова: словарный запас, значение, иностранный язык, контекст, ситуация, извлечение

SİFƏTLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI SÖZ YARADICILIĞININ ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Mənsumə ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsi yollarını araşdırır. Sifətlər, dilin vacib hissələrindən biri olaraq, isimləri təyin edir və onların xüsusiyyətlərini ifadə edir. Məqalədə sifətlərin tədrisinin əhəmiyyəti vurğulanır və bu prosesin tələbələrə dilin strukturunu və yaradıcı potensialını başa düşməyə kömək etdiyi qeyd edilir.

Söz yaradıcılığı, dilin inkişafını və yeni ifadələrin yaranmasını təmin edən mühüm bir prosesdir. Məqalədə, sifətlərin tədrisində söz yaradıcılığının öyrədilməsi üçün müxtəlif yanaşmalar təklif olunur: kök sözlərdən yeni sifətlər yaratmaq, müqayisə və superlatif formaların öyrədilməsi, şəkilçilərin istifadəsi və sinonimlər ilə antonimlərin tədrisi. Həmçinin, sifətlərin tədrisində praktiki metodlardan, məsələn, qrup və fərdi tapşırıqlardan, yaradıcı yazılardan və mətn təhlilindən istifadə olunması tövsiyə edilir.

Nəticə olaraq, sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsi tələbələrə dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını mənimsətməyə kömək edir, həmçinin dilin yaradıcı tərəfini inkişaf etdirir. Bu yanaşmalar, dilin tədrisində tələbələrin fəal iştirakını təmin edərək, dil biliklərini gücləndirir və onların yaradıcı bacarıqlarını artırır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, söz yaradıcılığı, dilçi, tədris, tədrisi metodika, müəllim, dilin tədrisi

Azərbaycan dili, zəngin və mürəkkəb struktura malik olan bir dildir. Dilin müxtəlif hissələrinin, o cümlədən sifətlərin tədrisi, dilin dərinədən mənimsənilməsinə böyük töhfələr verir. Sifətlər, isimləri təyin edən və onların xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər olaraq dilin ən vacib komponentlərindən biridir. Onların tədrisi, yalnız təməl dil biliklərini deyil, həm də dilin yaradıcı imkanlarını və qrammatik strukturunu başa düşmək üçün əhəmiyyətlidir. Söz yaradıcılığı, dilin özünü inkişaf etdirmə və yeni ifadələr yaratma qabiliyyətini əks etdirən bir sahədir. Bu məqalədə, sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsinin yolları, müxtəlif tədris metodları və praktiki yanaşmalar müzakirə olunacaq (2, s. 49).

Sifətlər, dilin qrammatik strukturunda mühüm rol oynayır, çünki onlar isimləri daha dəqiq və aydın şəkildə təyin etməyə kömək edir. Sifətlərin tədrisi zamanı tələbələrə bu sözlərin funksiyaları, formaları və istifadəsi haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. Sifətlərin düzgün və yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi, dilin üslubunu zənginləşdirir və ifadə imkanlarını artırır. Bununla yanaşı, sifətlərin öyrədilməsi, tələbələrə bir neçə dil faktoru ilə tanış olmağa imkan verir:

Qrammatik xüsusiyyətlər: Sifətlərin cümlədəki funksiyası, hal şəkilçiləri ilə əlaqəsi, müqayisə və superlatif formaların qurulması.

Semantik funksiyalar: Sifətlərin məna və təsvir yönü, onları təsvir olunan şeyə uyğunlaşdırma qabiliyyəti.

Üslub və ifadə imkanları: Sifətlərin istifadə edilərək yeni ifadələr və obrazlar yaratma qabiliyyəti.

Bu aspektlərdən yanaşaraq, sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsi, tələbələrin dilin təbii inkişafı ilə daha yaxından tanış olmalarına kömək edir (3, s. 15).

Söz yaradıcılığı, dilin öz qaydalarına uyğun olaraq yeni sözlər və ifadələr yaratma prosesidir. Bu, dilin inkişafının mühüm hissəsidir, çünki o, dilin dəyişən və dinamik xarakterini əks etdirir. Söz yaradıcılığı prosesini öyrətmək, tələbələrə yalnız dil qaydalarını deyil, həm də dilin yaradıcı

potensialını mənimsətmək üçün əhəmiyyətlidir. Sifətlərin tədrisində söz yaradıcılığı, müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər:

Azərbaycan dilində bir çox sifət, isimlərdən və ya fəllərdən törəyir. Bu cür sifətlərin öyrədilməsi zamanı tələbələrə kök sözlərin əsaslarını, onların necə dəyişdirildiyini və sifət formalarını necə aldıklarını izah etmək vacibdir. Məsələn:

"göz" (isim) → "gözəl" (sifət)

"güclü" (fəllə) → "güclü" (sifət)

Bu cür yaradıcı yanaşmalarla tələbələrə müxtəlif kök sözlərdən yeni sifətlərin necə əmələ gəldiyini və dilin strukturunda hansı dəyişikliklərin baş verdiyini başa düşməyə kömək edilir.

Sifətlərin müqayisə və superlatif formaları, dilin ifadə imkanlarını artıran mühüm məqamlardır. Müqayisəli və üstünlük bildirən sifətlərin tədrisi, tələbələrin söz yaradıcılığı bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn:

"gözəl" → "gözəldən gözəl"

"uzun" → "ən uzun"

Bu növ quruluşların tədrisi, tələbələrə müxtəlif mənə dərəcələri yaratmağa və dili daha zəngin şəkildə istifadə etməyə imkan verir (1, s. 45).

Sifətlərin tədrisi zamanı şəkilçilərin rolunu öyrənmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəkilçilər, sözün mənasını və funksiyasını dəyişdirir, yeni ifadələr və sözlər yaradır. Məsələn, "-li", "-sız" şəkilçiləri ilə sifətlərin yaranması:

"gözəl" + "-li" → "gözəlli"

"böyük" + "-sız" → "böyüksüz"

Şəkilçilərin istifadəsi tələbələrə müxtəlif yeni sifət formalarının yaradılmasında kömək edir və dilin müxtəlif növ ifadə formalarını başa düşməyə imkan verir.

Sifətlərin tədrisi zamanı sinonim və antonim anlayışları ilə tanış olmaq da söz yaradıcılığına töhfə verir. Sinonim və antonimlərin düzgün seçilməsi və istifadəsi, dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirir. Məsələn:

Sinonimlər: "gözəl" → "cazibədar", "yaxşı"

Antonimlər: "böyük" → "kiçik", "kiçik" → "böyük"

Bu üsul, tələbələrə müxtəlif mənələrdə sifətlərin istifadəsini və dilin əksinə yönəlmiş formalarını yaratma qabiliyyətini aşılayır (2, s. 98).

Sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsi üçün bir neçə praktik yanaşma tətbiq oluna bilər:

Tələbələrə sifətləri düzgün şəkildə istifadə edərək cümlələr qurmaq, sinonim və antonimlər tapmaq, müxtəlif sifət formalarını yaratmaq üzrə tapşırıqlar verilə bilər. Bu yanaşma, həm fərdi, həm də qrup şəklində işləməyi təşviq edir və tələbələrin yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Tələbələrə sifətləri istifadə edərək hekayələr, şeirlər və digər yaradıcı yazılar yazmaq tapşırığı verilə bilər. Bu, onların dilin yaradıcı tərəfini inkişaf etdirir və sifətlərin necə daha təsirli istifadə olunduğunu göstərir (5, s.55).

Müxtəlif ədəbiyyat nümunələrinin və mətnlərin təhlilində sifətlərin istifadəsi öyrədilə bilər. Bu yanaşma, tələbələrə sifətlərin necə istifadəyə veriləcəyini, mətnin məzmununu necə zənginləşdirəcəyini göstərir.

Sifətlərin tədrisi zamanı söz yaradıcılığının öyrədilməsi, tələbələrə yalnız dilin quruluşunu deyil, həm də onun yaradıcı potensialını mənimsətmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşmalarla tələbələr, dilin qurulmasında fəal iştirak edirlər və yeni ifadələr yaratmaq, dilin gücündən istifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Sifətlərin öyrədilməsi prosesi, həmçinin dilin tədrisində yaradıcı yanaşmaları gücləndirir və tələbələrə dilin çoxşaxəliliyini və zənginliyini başa düşmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Məmmədova. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi, Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı, 2015. 324 səh.
2. A.S.Kazımov. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı: ADPU nəşri, 2013. 186 s.
3. H.B.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı: “Qismət” nəşriyyatı, 2014. 380 səh.
4. İ.İsmayılov, M.Əmirov, H.Qurbanov, C.Cəfərli, E.İmanov. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2014. 136 səh.
5. R.Məmmədli. Azərbaycan folklorunun vurğunu Firudin bəy Köçərli, Bakı: F.Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018. 69 səh.

SUMMARY

This article explores ways to teach word formation while teaching adjectives. Adjectives, as one of the important parts of the language, define nouns and express their characteristics. The article emphasizes the importance of teaching adjectives and notes that this process helps students understand the structure and creative potential of language.

Word creation is an important process that ensures the development of language and the creation of new expressions. The article suggests different approaches to teaching word creation in teaching adjectives: creating new adjectives from root words, teaching comparative and superlative forms, using suffixes and teaching synonyms and antonyms. It is also recommended to use practical methods in teaching adjectives, such as group and individual exercises, creative writing and text analysis.

In conclusion, teaching word creation while teaching adjectives helps students to master the richness and expressive possibilities of language and also develops the creative side of language. These approaches strengthen language skills and increase their creative abilities by ensuring active participation of students in language teaching.

Keywords: Azerbaijani language, word creation, linguist, teaching, teaching methodology, teacher, language teaching

İSMİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Nəzrin MƏHƏRRƏMOVA

nezrinmva66@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə "İsmiñ leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi" məsələsini əhatə edir və ismin dilin leksik və qrammatik strukturunda necə istifadə olunduğunu analiz edir. İsm, dilin ən vacib söz növü olaraq, həm mənaca (leksik), həm də formaca (qrammatik) müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Leksik xüsusiyyətlərə aid olaraq, isimlər obyektləri, şəxsiyyətləri, hadisələri və məkanları ifadə edir. İsmiñ mənəsi həm konkret, həm də abstrakt ola bilər. Məqalədə isimlərin semantik qruplara ayrılması və onların tədrisi məsələləri də müzakirə edilir.

Qrammatik xüsusiyyətlər, ismin cins, sayı, halları və funksiyalarını əhatə edir. Azərbaycan dilində isimlər cinsə, sayına və halına görə müxtəlif formalarda işlənir və bu xüsusiyyətlərin doğru öyrədilməsi dil öyrənənlərin düzgün qrammatik quruluşu başa düşmələrini təmin edir. İsmiñ halları (nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, ablativ və locativ) və bu halların cümlədəki funksiyaları ətraflı şəkildə izah olunur.

Məqalə həmçinin ismin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin birlikdə öyrədilməsinin önəmini vurğulayır. Bu yanaşma tələbələrin dilin struktural elementlərini daha yaxşı mənimsəmələrinə və istifadə etmələrinə kömək edir. Leksik və qrammatik biliklərin birləşdirilməsi, dil öyrənənlərə dilin zənginliyini və kompleksliyini anlamaqda daha yaxşı bir perspektiv təmin edir.

Nəticə olaraq, ismin öyrədilməsi, dilin əsas quruluşunun düzgün istifadə olunması baxımından əhəmiyyətli və həm leksik, həm də qrammatik aspektlərdən yanaşılması dil öyrənənlərin dil bacarıqlarını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirmələrinə kömək edir.

Bu xülasə məqalənin əsas məqamlarını qısa və anlaşıqlı şəkildə təqdim edir, beləliklə oxucular mövzu ilə bağlı ümumi bir fikir əldə edə bilərlər.

Açar sözlər: qrammatika, leksik xüsusiyyət, isim, kateqoriya, morfologiya, təlim, mənsubiyyət kateqoriyası, Azərbaycan dili və s.

Dil öyrənilməsi, xüsusilə də dilin əsas quruluş birləşmələri olan isim və fəlin öyrədilməsi, hər bir dilin əsas tədris mövzudur. İsim, dilin ən vacib və əsas sözü olaraq, həm leksik (mənaca), həm də qrammatik (formaca və struktura aid) xüsusiyyətlərə malikdir. Bu məqalədə ismin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi məsələsi araşdırılacaq, ismin müxtəlif yönələri və tədrisi ilə bağlı nəzəri və praktik məsələlərə toxunulacaq.

İsmiñ leksik xüsusiyyətləri, onun mənəsini və dilin digər söz birləşmələrindəki rolunu müəyyənləşdirir. İsm özündə müəyyən bir obyektin, şəxsiyyətin, hadisənin və ya məkanın adını daşıyır. Leksik xüsusiyyətlərin öyrədilməsi prosesi, xüsusilə dil öyrənənlərin müəyyən bir isimlə əlaqədar mənalara və onun funksiyalarına düzgün mənimsəməsi üçün əhəmiyyətli (7, s. 12).

İsmiñ leksik mənəsi obyektin və ya hadisənin təbii və ya konkret adı ilə əlaqədardır. Hər bir isim, müəyyən bir varlığın və ya anlayışın adı kimi çıxış edir. Leksik mənalara müxtəlif kontekstlərdə dəyişə bilər və bir sözün mənəsinin genişlənməsi mümkündür. Məsələn, "ev" sözü həm fiziki mənada bir yaşayış yeri kimi istifadə oluna bilər, həm də "ev" sosial bir mühit və ya ailə konsepsiyası kimi mənalandırıla bilər.

İsimlər öz mənalalarına görə müxtəlif semantik qruplara ayrılır. Bu qruplar:

Fiziki olaraq var olan, əşyalarla əlaqəli olan isimlər. Məsələn, "masa", "dəftər", "maşın".

Maddi olmayan, ideya və anlayışlarla əlaqəli olan isimlər. Məsələn, "sevgi", "azadlıq", "ədalət". Bir neçə obyektin cəmindən ibarət olan isimlər. Məsələn, "dəstə", "çəkil", "kollektiv". Spesifik şəxslərin, yerlərin və ya zamanın adı. Məsələn, "Bakı", "Ali", "Noyabr".

Bu növlərin hər birinin öyrədilməsi tələbələrə daha geniş dil anlayışı və daha zəngin ləksik baza qazandırır.

İsmın qrammatik xüsusiyyətləri, onun cümlədə necə işlədiyini, hansı qrammatik funksiyaları yerinə yetirdiyini izah edir. İsmın qrammatik tədrisi, onun formalarına və cümlə daxilindəki yerləşməsinə diqqət yetirir (1, s. 66).

İsmlər Azərbaycan dilində cinsə görə fərqlənir: kişi cinsi, qadın cinsi, neytral cins. Bu xüsusiyyət, isimlərin qrammatik cəhətdən müəyyənləşdirilməsində vacibdir. Məsələn:

Kişi cinsi: "oğlan", "ata", "baba"

Qadın cinsi: "qız", "ana", "bacı"

Neytral cins: "ev", "maşın", "stol"

İsmlər tək və cəm olmaqla iki sayda istifadə olunur. Tək formada ki isim bir varlığı bildirir, cəm forması isə birdən çox varlığı. Bu qrammatik xüsusiyyət, həm də mətnin qrammatik quruluşunun doğru təhlil edilməsinə yardım edir. Məsələn:

Tək: "kitab", "qapı", "uşaq"

Cəm: "kitablər", "qapılar", "uşaqlar"

İsmın halları, cümlə daxilində onun hansı qrammatik funksiyayı yerinə yetirdiyini göstərir. Azərbaycan dilində isimlər altı halda istifadə olunur: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, ablativ və locativ. Bu halların düzgün istifadəsi dil öyrənənlər üçün çox vacibdir:

Nominativ: Başlayıcı (subyekt) rolunda olan isim. Məsələn: "Qız gülümsəyir."

Genitiv: Aidiyyət və mülkiyyət bildirən hal. Məsələn: "Ali-nin kitabı."

Dativ: Hüquqi və ya hərəkətə məruz qalan şəxsi bildirən hal. Məsələn: "Mən ona kömək etdim."

Akuzativ: Hərəkətə məruz qalan obyekt. Məsələn: "Mən kitab oxudum."

Ablativ: Ayrılma və ya mənbə bildirən hal. Məsələn: "O, evdən çıxdı."

Locativ: Məkan bildirən hal. Məsələn: "Mən məktəbdəyəm."

İsmın halları, həmçinin cümlə daxilindəki münasibətləri və əlaqələri dəqiq müəyyən edir (6, s. 178).

İsmın qrammatik funksiyaları, onun cümlə daxilində necə istifadə olunması ilə əlaqədardır. İsm, cümlədə subyekt, obyekt, təyini, əlavəsi, yerlik funksiyalarını yerinə yetirə bilər. İsm, həmçinin zərf və ya digər sözlərlə əlaqə quraraq müxtəlif cümlə strukturlarını təşkil edə bilər.

İsmın ləksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin bir yerdə öyrədilməsi, dil öyrənənlərin hər iki tərəfini birləşdirərək daha dərinə anlamağa kömək edir. Ləksik və qrammatik xüsusiyyətlər arasında əlaqə qurmaq, dilin düzgün və zəngin istifadəsini təmin edir.

Öyrədilən mövzuya aid məsələlər və məşqlər, tələbələrin həm ləksik, həm də qrammatik biliklərini tətbiq etməsinə imkan verir. İsmın müxtəlif formaları və mənaları üzərində çalışmaq, tələbələrə hər iki aspekti bir yerdə mənimsəməyə kömək edir.

İsmın ləksik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün kontekstual yanaşma tətbiq etmək çox faydalıdır. Tələbələrə müxtəlif cümlələrdə ismin istifadə olunduğu yerləri təhlil etməklə həm mənasını, həm də qrammatik funksiyalarını başa düşmək mümkündür (5, s. 101).

İsim, dilin ən əsas komponentlərindən biri olaraq həm ləksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Onun öyrədilməsi, dilin doğru və zəngin istifadə olunması baxımından vacibdir. Ləksik və qrammatik xüsusiyyətlərin birgə öyrədilməsi dil öyrənmə prosesini daha effektiv edir və tələbələrin dildə həm mənanı, həm də quruluşu düzgün başa düşmələrinə imkan verir. Bu yolla, dilin əsas quruluşu olan isimlər vasitəsilə dil öyrənənlər həm dilin nitq tərəfini, həm də yazılı tərəfini uğurla inkişaf etdirə bilərlər.

Bu məqalə, "İsmın ləksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi" mövzusunun əsas istiqamətləri üzrə geniş məlumat verir. Tələbələr üçün çox faydalı olacaq bir tədris mənbəyi kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: “Elm” nəşriyyatı. 2003.
2. Fərhadov Z. Azərbaycan dilində leksika və semantika. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı. 2012.
3. Qarayev N. Dilçilik və qrammatika məsələləri. Bakı: “İnnovasiya” nəşriyyatı. 2014.
4. Sultanov A. Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 2015.
5. İsmayılov N. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. 2009.
6. Mustafayev T. Azərbaycan dilində isimlərin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: “Qafqaz Universiteti” nəşriyyatı. 2007.
7. Hüseynov A. Azərbaycan dilində söz növləri. Bakı: “Qələm” nəşriyyatı. 2008.
8. Aliyev, T. Azərbaycan dilində isim və fel: Leksik və qrammatik aspektlər. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 2013.

SUMMARY

This article covers the issue of "Teaching the lexical and grammatical features of the noun" and analyzes how the noun is used in the lexical and grammatical structure of the language. The noun, as the most important word type of the language, has certain characteristics both in terms of meaning (lexical) and form (grammatical).

As lexical properties, nouns denote objects, persons, events and places. The meaning of a noun can be both concrete and abstract. The article also discusses the issues of dividing nouns into semantic groups and their teaching.

Grammatical features include the gender, number, cases and functions of nouns. In the Azerbaijani language, nouns are used in different forms according to gender, number and case, and the correct teaching of these features ensures that language learners understand the correct grammatical structure. The cases of the noun (nominative, genitive, dative, accusative, ablative and locative) and the functions of these cases in the sentence are explained in detail.

The article also emphasizes the importance of teaching the lexical and grammatical features of the noun together. This approach helps students to better master and use the structural elements of the language. Combining lexical and grammatical knowledge provides language learners with a better perspective on understanding the richness and complexity of language.

In conclusion, noun teaching is important in terms of correct use of the basic structure of the language and approach from both lexical and grammatical aspects helps language learners to develop language skills more effectively.

This summary presents the main points of the article in a concise and clear way, so readers can get a general idea of the topic.

Keywords: *grammar, lexical feature, noun, category, morphology, learning, affiliation category, Azerbaijani language, etc.*

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZI VƏ OXU BACARIQLARININ MƏNİMSƏNİLMƏSİ ZAMANI LAZIMLI METOD VƏ YANAŞMALARIN TƏSNİFATI

Nəzrin ƏLİYEVƏ

eliyevanezrin515@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Orcid ID: 0009-0002-5822-3234

Xülasə

Dil insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi hesab olunur, məhz bu səbəbdən də dilin iştirakı olmadan kommunikasiya prosesini idarə edib danışıq həyata keçirmək mümkün deyil. Bütün dünyada da bilindi ki, ən geniş yayılmış və müasir zamanda beynəlxalq hesab olunan dillərdən biri elə məhz, ingilis dilidir. Hal-hazırda ingilis dilindən geniş istifadə etmək insanlara böyük üstünlüklər gətirir. Bu sayədə onlar xarici ölkələrə səyahət, orada yaşamaq, bir çox ümumtəhsil, ali məktəb, tədris mərkəzləri və əcnəbi şirkətlərdə çalışmaq, elmi dünyagörüşlərini inkişaf etdirib ixtisaslarına dair məlumatlar qazanmaq, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanlarla internet vasitəsilə əlaqə qurmaq, biliklərini artırmaq məqsədilə beynəlxalq təlimlər, seminarlar və konfranslara qatılmaq kimi effektiv imkanlar əldə edirlər. Hazırkı dövrdə ingilis dilinə olan ehtiyac böyükdür və o, günbəgün artır. İngilis dili bir-biri ilə daima inkişaf və əlaqədə olan dörd önəmli vərdişi, yəni dinləmə və anlama, danışıq, oxu və yazı kimi bacarıqları ehtiva edir.

Açar sözlər: ingilis dili, inkişaf etdirmək, oxu, yazı, dil vərdişi

Giriş

Əlbəttə ki, insan həyatını kommunikasiyasız, nitq və dil olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Dil yaşamın ayrılmaz hissəsidir. Həmçinin, dil bəşəriyyətə öz fikirlərini, ideya və hisslərini ifadə edib başqaları ilə bölüşməyə imkan yaradır.

Dilin tədris olunmasında yazı və oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynayır. H.Palmer, B.F.Skinner, S.Krashen və başqa tanınmış metodistlər öz əsərlərində dilin, xüsusilə də ingilis dilinin vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirib dərs prosesi zamanı şagird və tələbələrin mövzunu mənimsəməsi məqsədilə tətbiqi barədə fikirlər bildirmişlər. Həmçinin müxtəlif metod, yanaşmalar, istifadə olunan material və vasitələr haqqında da informasiyalar öz əksini tapmışdır. Dərs prosesində ənənəvi metodlardan innovativ metodlara nəzərən daha çox istifadə olunması ən mühüm problemlərdən sayılır. Belə ki, ənənəvi metodların tətbiqi nəticəsində müəllim-mərkəzli öyrənmə, yeniliklərə, tədqiqat işlərinin aparılmasına dair adaptasiya və uyğunlaşmanın zəif dərəcədə olması, öyrənlərin emosional və sosial ehtiyaclarının dəstəklənməməsi, problem həll etmə, analiz və tənqidi düşüncənin inkişaf etdirilməməsi, şagirdlərin kommunikasiya və əməkdaşlıq qabiliyyətlərinin arxa planda qalması kimi xüsusiyyətlər yazı və oxu bacarıqlarının da tərəqqisinə imkan vermir. Ən vacib çıxış yolu isə ənənəvi metodların innovativ və interaktiv metod və yanaşmalar, üsullarla əvəzlənməsidir.

İnsan həyatında dilin rolu əvəzsizdir, çünki, dil bəşəriyyətdə informasiya mübadiləsini təmin edərək insanların fikirlərini çatdırılmasında, bir-birilərinə anlamasında və ünsiyyətin, kommunikasiyanın təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Dil vasitəsilə insanlar bir-biri ilə əlaqə yaradır, həyata və elmə dair dünyagörüşlərini genişləndirir. Eyni zamanda dil insanların cəmiyyətdə müstəqil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına yardımçı olaraq həyatda özünəməxsus mövqe tutmasına da gətirib çıxarır. Bu yolla dil nitq prosesini əmələ gətirir. Lakin onların əsas fərqi ondan ibarətdir ki, dil ünsiyyət yaratmaq üçün sadəcə bir vasitə, nitq isə davam edən prosesdir. Nəticə etibarilə, insanlar

nəinki həyatlarında dildən istifadə etmək kimi bir hüquq qazanmış olurlar, həm də dil bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

İngilis dili müxtəlif ölkə və mədəniyyətləri birləşdirib insanlar arasında əlaqə yaradan global bir dil hesab olunur. “İngilis dili müasir dünyanın “lingua franca” dili hesab olunub, həyatın təhsil, biznes, səhiyyə, səyahət, fərqli adət və mədəniyyətlər kimi fərqli sahələrə önəmli şəkildə təsir göstərir” [1]. Bu fikrə əsaslanaraq belə demək olar ki, o, dünyada millətlərarası “körpü” rolunu oynayır və hazırda yer üzündəki əhali üçün bu dilə yiyələnmək demək olar ki, ehtiyaca yox, tələbata çevrilmişdir. Bu səbəbdən də artıq həyatın müxtəlif sahələrindən olan təhsildə də başlıca mövqedə tədris olunan fənlər arasında ingilis dilini görmək mümkündür. Ali məktəblərdə, kolleclərdə, ümumtəhsil orta məktəblərdə şagird və tələbələr xarici dil kimi ingilis dilini öyrənməyə can atırlar. Lakin bu zaman dili doğru metodlarla öyrənilməsi istifadə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Təbii ki, uyğun və düzgün yanaşmalar vasitəsilə dilin öyrənilməsinə tədris olunması da müəllimin peşəkarlığı və səriştəsindən asılıdır.

Əksər dillərdə olduğu kimi dinləmə, danışmaq, oxu və yazı kimi bacarıqlar ingilis dilinin də əsasını təşkil edir. Bu vərdişlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq inkişaf edir və günbəgün müasir metod və yanaşmalarla öyrənilməsinə mənimsədilir. Bu vərdişlər eyni səviyyədə tərəqqi edilir və bunlar arasında yazı və oxu bacarığının da əhəmiyyəti böyükdür. Bu iki dil bacarığı fərqli metodlarla tədris edilə bilər, hansı ki, onlar da ənənəvi və müasir metodlar olmaqla təsnif edilə bilər. Öz növbəsində bu metodlar da bir-birindən fərqlənir. Məktəblərdə illərlə ənənəvi tədris metodlarından istifadə olunmuşdur. “Ənənəvi tədris metodu deduktiv metod sayılır və tədrisdə müəllim ön plana çıxaraq əsas yerdə çıxış edir” [Alessa və Hussein, 2023, s.69]. O, yeganə informasiya mənbəyi sayılır. Sinfə rəhbərlik edir, mövzunu izah edir, lövhədə məlumatları qeyd edir və bu sayədə də şagirdlər verilən informasiyanı yadda saxlayırlar. Eyni zamanda, şagirdlərin verməli olduqları qərarlar da müəllim tərəfindən verilir. Nəticədə, şagirdlər qərar almaq və problem həll etmək kimi mövzularda çətinlik çəkirlər. Bu metoda əsasən öyrənilməsinin yeganə məqsədi dili mənimsəmək deyil, yalnız növbəti yarım ilə keçmək və imtahanları vermək olur.

“21-ci əsrdə inkişafın ən böyük göstəricilərindən biri bütün səviyyələrdə təhsil sistemindəki yeniliklərin texnologiyaya əsaslanaraq öyrənilməsinə təqdim olunmasıdır” [Alessa və Hussein, 2023, s.69]. Müasir dövrdə texnologiyaya tərəqqiyə uğradığı üçün informasiyanın yeni metodlarla təqdim olunması əsas məqsəd kimi qarşıda dayanır. Müasir metodlar vasitəsilə tədrisdə şagirdlərin individual ehtiyac və düşüncə tərzlərini nəzərə alaraq bildirmək olar ki, bu metodlar şagirdmərkəzli olur. Yəni, öyrənilməsinin sinifdə aktiv formada iştirak edir və onların dünyagörüşünü inkişaf etdirəcək interaktiv fəaliyyətlərlə məşğul olurlar. Müəllim sadəcə prosesi müşahidə edərək onlara istiqamət verir və nəticə olaraq şagirdlərin tənqidi və yaradıcı bacarıqları tərəqqi etmiş olur, eyni zamanda onlar müstəqil qərar vermə vərdişinə də yiyələnirlər.

Həmçinin ingilis dilində yazı və oxu bacarıqlarının öyrənilməsinə uğurlu tədris olunması üçün çox geniş yayılmış metodlar var ki, onlara misal olaraq qrammatik tərcümə, kommunikativ dil tədrisi, ümumi fiziki reaksiya, direkt metodu, audio linqual metodları göstərmək olar. Bilindiyi kimi, yazı insanların fikirlərini, düşüncələrini və münasibətlərini ifadə etmək üçün çox mühüm bacarıqdır və onun öyrədilməsi xarici dilin tədrisində akademik önəm daşıyır. Bu səriştənin mənimsənilməsi zamanı istifadə edilən vacib metodlardan biri də qrammatik tərcümə metodudur. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu metod həm də oxu bacarığını inkişaf etdirir. “Grammatik tərcümə metodu Latın və Yunan dillərinin tədris olunduğu dövrlərdən bəri klassik metod adlanır” [Larsen, 2000, s.11-12]. Bu metoddan istifadənin əsas məqsədi öyrənilməsinin oxu bacarığını təkmilləşdirmək və xarici ölkə ədəbiyyatları ilə tanış etməkdir. Həmçinin, ana dilinin qrammatik bilgiləri ilə tanış olduqda şagirdlər hədəf dilin də qrammatik qaydalarını tanıyaraq onu danışığa tətbiq edib eyni zamanda yazı bacarıqlarını da inkişaf etdirmiş olurlar. Grammatik tərcümə metodu vasitəsilə öyrənilməsinin qrammatik qaydaları mənimsəyir və mətnin tərcüməsi zamanı onları tətbiq edirlər.

Yazı bacarıqlarının inkişafı dil təlimi və tədrisinin əsas hissəsini təşkil edir. Burada ən önəmli

məsələlərdən biri də yazı vərdişinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilən müxtəlif yanaşmalardır. “Tədqiqatçı alim Rahmatın fikrinə əsasən yazıya aid yanaşmalar səkkiz növdə təsnif olunur: məhsul, proses, strateji, koqnitiv, janr, pragmatik, proses janr və konsept model yanaşmaları” [Norhidayah, Amelia, Hidayat, 2021, s.133]. Onların haqqında bəzi məlumatlar xüsusilə diqqətə çatdırılmalıdır:

1) Məhsul yanaşması. Bu yanaşmada yazının strukturuna önəm verilir. Əsas xarakteristikalar ondan ibarətdir ki, mətnin quruluşu, ideyaların düzənlənməsi yazıdakı fikirlərin özündən daha vacib olur.

2) Proses yanaşması. Öyrənənlər yazı zamanı linqvistik bacarıqların üzərində fokuslanırlar. Yazının strukturu deyil, məzmunu və məqsədi vacib nüans hesab olunur və şagirdlər yazı bacarığını inkişaf etdirərkən qrup və ya cütlərlə işləyərək əməkdaşlıq edirlər, yaradıcılıq ön plana çıxır.

3) Strateji yanaşma. Bu yanaşmada yazı şagirdləri daha çox düşünməyə sövq edir və bilik əldə etməyə çalışırlar. Yazı tapşırıqları yerinə yetirən prosesdə öyrənənlər mövzu barədə söhbət aparıb fikirlərini öyrənirlər, eyni zamanda yazı materialının uğurlu olması üçün spesifik strategiyalardan istifadə edirlər.

4) Koqnitiv yanaşma. Tələbələr yazı haqqında məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə etdikdən sonra qrafiki orqanayzer və ya cədvəllərdən istifadə edirlər. Müəllim onlara istiqamət verərək tapşırıqdakı yanlışları düzəltmək üçün təklif və fikirlər irəli sürür. Tapşırıqlar yazının məqsədlərinə necə nail olunacağı üzərində qurulur.

5) Konsept model yanaşması. Yazı 3 əsas mərhələdən ibarət olur: məlumatın qəbulu, tətbiqi və təqdimatı. Məlumatın qəbulu mərhələsində müəllimlər şagirdləri yazı üçün informasiya əldə etməyə imkan verən fəaliyyətlərdə iştirak etməyə həvəsləndirir. Tətbiq mərhələsində öyrənənlər yazı işini yerinə yetirirlər. Təqdimat zamanı isə onlar ərsəyə gətirdikləri yazı materialını tamaşaçılara təqdim edirlər.

Oxu bacarığı ən çox önəm verilməli olan bacarıqlardan və əsas məzmun xətlərindən biridir. Şübhəsiz ki, oxu vərdişi dinləmə, danışma və yazı bacarıqlarına da təsir edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, həvəsli oxucu olan və oxunun məqsədini bilənlər uğurlu karyera və sağlam həyat tərzinə sahib olurlar. İngilis dilində oxu bacarığının inkişaf etdirilməsi, həmçinin, stressi azaltmaqla bərabər, yaradıcı, tənqidi və analitik düşünməni inkişaf etdirir, müstəqil olaraq qərar verə bilmək, problem həll etmək kimi keyfiyyətlərin aşılmasında mühüm rol oynayır.

Əlbəttə, oxunun da tərəqqisinə təkan verən metod və yanaşmalar var. Metodlardan biri tövsiyə edəbilmə metodudur ki, bu da Lozanovun adı ilə bağlıdır. “Tövsiyə edəbilmə metodunun əsas məqsədi başlıca olaraq oxu və eyni zamanda da yazı vərdişinin öyrənənlərdə inkişafıdır” [Larsen, 2000, s.78-79]. Metod tətbiq olunarkən sinif işıqlı və rəngarəng olur. Otaqda qrammatik materialları əhatə edən posterlər öz yerini tapır. Müəllim prosesə rəhbərlik edərək hədəf dili öyrənməyin əyləncəli və asan olduğu təəssüratını şagirdlərə yaşadır. Musiqinin müşayiəti ilə lüğət və qrammatik materiallara yiyələnməklə bərabər müəllim öyrənənləri dialoqu oxumağa təşviq edir. Bu proses bir neçə dəfə təkrarlandığıca müəllim fasilitator rolunu oynayır. Təbii ki, bu metod oxunun təkmilləşməsi üçün çox yararlıdır.

Eyni zamanda, oxu bacarığının irəliləməsində bəzi yanaşmalar da vacib səciyyə daşıyır. Bunlardan biri **fonika** yanaşmasıdır. “Fonika yanaşması hərflər(qrafem) və səslər(fonem) arasındakı əlaqəni tədris edir və bu zaman şagirdlər sözləri deşifrə edərək hissə-hissə səsləndirə bilirlər” [5]. Yanaşma sistematik və analitik olaraq tədris olunur. Sistematik formada oxumadan öncə fonem tərkiblərinin qrup şəklində tədrisi nəzərdə tutulur. Analitik fonikada isə oxu mətnində yeni sözlərin analiz edilməsi, oxşar fonemlərin axtarılması və yeni olanların öyrənilməsi prosesi yerinə yetirilir. Bu yanaşmanın şagirdlər üçün ən böyük əhəmiyyəti onlara sözləri düzgün səsləndirə bilmək bacarığının aşılmasından ibarətdir.

Digər bir yanaşma isə **görmə** və ya **bütöv söz** yanaşmasıdır. Bu yanaşma oxu zamanı mətni oxuyaraq ümumi nəzər yetirilməsini və öyrənənlərin ilk görüşdən bütöv sözü tanımasını təmin edir. Həmçinin, bu sayədə onlar bir çox sözləri böyük sürətlə öyrənə bilirlər, lakin bəzən həmin sözləri dərk etməkdə problem yaşaya bilirlər.

Dil təcrübəsi yanaşması da əhəmiyyətli rol daşıyır. Burada müəllim öyrənənlərə hekayə danışır və eyni zamanda sonradan oxumaq üçün hekayəni yazmalarını xahiş edir. Uğurlu oxu prosesinin həyata keçirilməsi məqsədilə materiallar şagirdlərin lüğət və qrammatika bazaları üzərində qurulur. Nəticədə öyrənənlər həm lüğəvi biliklərini artırır, həm də nəinki oxu, hətta yazı bacarıqlarını da inkişaf etdirmiş olurlar.

Material və metodlar

Empirik, yəni təcrübə yolu ilə qazanılmış bəzi metodlar vardır ki, onlardan bəziləri tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Tədqiqat işində müşahidə, təhlil və araşdırma, həmçinin müqayisə və təsvir kimi empirik metodlardan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, müxtəlif yazıçıların məqalə və kitablarından, müxtəlif internet saytları kimi materiallardan istifadə edilərək tədqiqat işində bəzi araşdırmalar aparılmışdır.

Nəticə

Bütün qeyd olunan fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövr inkişaf etdikcə texnologiya da inkişaf edir və təbii ki, bu vəziyyətdə dil bacarıqlarının mənimsənilməsi zamanı ənənəvi metodlar tədricən və yeri gəldikcə öz yerini müasir metod və yanaşmalarla əvəzləyir. Bütün bu dəyişikliklərdən də xəbərdar olmaq müəllimlərin başlıca vəzifələrindən hesab olunur və bu sayədə onlar öyrənənlərin yeni metod və yanaşmalar vasitəsilə oxu və yazı bacarıqlarının inkişafını təmin edirlər. Nəticə etibarilə bütün tələbə və şagirdlər ənənəvi tədris metodları vasitəsilə olan öyrənmə prosesindən uzaqlaşaraq innovativ metodlarla tədris olunan dərslə maraqlı olurlar. Bu cür metodların uğurlu tətbiqi ümid etməyə əsas verir ki, ingilis dili müəllimləri dərslərini effektiv şəkildə təşkil edəcək və oxu, yazı vərdişlərini öyrənənlər üçün həm asan, həm də maraqlı hala gətirə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://jgu.edu.in/blog/2024/01/15/importance-of-studying-the-english-language/>
2. İnas Abbad Alessa, Susan Hussein. Using Traditional And Modern Teaching Methods On The Teaching Process From Teachers' Own Perspective. Route Educational&Social Science Journal. Volume 10, Issue 2, March 2023, p.65-92
3. Diane Larsen-Freeman. Techniques and Principles in Language Teaching. 2000, Oxford University Press, Great Clarendon Street, Oxford OX2 6DP
4. Norhidayah, Rizky Amelia, Fahmi Hidayat. Approaches Of Teaching Writing; How It Facilitates Students' Writing. 2021. InCoLL, Faculty of Arts and Humanities, UIN Sunan Ampel Surabaya, Indonesia, p.142
5. <https://ru.scribd.com/document/325615481/Different-Approaches-to-Teaching-Reading>

SUMMARY

Language is considered the main means of communication among people, so it is not possible to manage communication and implement speaking and conversation without being participation of language. As it is known all over the world, one of the main languages is an English language which is taken into consideration as the most prominent and international in modern times. Nowadays, to utilize English broadly brings people great advantages. In this way, they get effective opportunities such as to travel and live in foreign countries, to work in schools, universities, educational centers, and foreign companies, to develop academic outlook and gain some information according profession, to keep in touch with people via internet who live in the various areas of the world, to attend international trainings, seminars and conferences in order to increase knowledge. At the present time, the need of English is great and it becomes larger day by day. The English language involves four crucial skills, like listening and comprehension, speaking, reading, and writing which are related to one another and in development most of the time.

Keywords: *the English language, to develop, reading, writing, a language skill*

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ FORMALAŞMASININ DİDAKTİK ƏSASLARI

Tahirə AXUNDOVA
axundova-t@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Məqalə şifahi nitqin öyrənilməsi yollarından bəhs edir. Metodoloji prinsiplər xarici dilin öyrənilməsinin xüsusiyyətlərini daha ətraflı və konkret şəkildə təsvir edir. Bu prinsiplər qrupuna kommunikativ yönüm prinsipi, ana dilinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin qarşılıqlı öyrənilməsi prinsipi və s. daxildir. Bu prinsiplərin tətbiqi tədrisin tələbələrin imkanları səviyyəsində aparılmasını tələb edir, tələbələr heç bir müqavimət göstərməməlidir. Əlçatanlıq həm material, həm onun təşkili, həm də dərstdə işin metodikası ilə təmin edilir.

Açar sözlər: didaktika, kommunikativ kompetensiya, didaktik konsepsiya, təlim prosesi

Qloballaşma dövründə, ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən birinin adekvat şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilən dili mənimsəmək olduğu bir vaxtda, əsas, prioritet məqsəd tələbələrdə konkret kommunikativ məqsədlər qoymaq və onları təşkil etmək bacarığını inkişaf etdirməkdir.

Dil fakültələrinin aşağı kurslarında tələbələrdə şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasında didaktikanın rolu xüsusi yerə malikdir. O, metodika ilə birlikdə ümumi obyektə – tədris-tərbiyə prosesinə malikdir. Lakin fərq ondadır ki, didaktika bu prosesi ümumilikdə öyrənir, metodika isə onu müəyyən bir tədris predmetinə tətbiq edir. Bu iki elmin arasındakı əlaqə ümumi nəzəriyyənin konkret predmet üzrə tətbiqinin xüsusi forması kimi təyin oluna bilər. Bu əlaqə hər iki elmin nəzəriyyə aparatının əsas kateqoriyalarında və onların əsas tədris prinsiplərində ümumiliyi ilə özünü göstərir. Araşdırma metodları da ortaqdır. Bu, didaktikaya nisbətən metodikanın sadəcə tətbiqi bir elm olması demək deyil, metodika müstəqil bir pedaqoji elmdir. Üstəlik, xarici dillərin tədrisi metodikası, əsasən elm və təhsil prinsipləri ilə bağlı tədqiqatlardan yaranmış olan didaktikanın nəzəriyyə baza genişlənməsinə imkan açır. Metodika, həmçinin, tədris prosesi ilə əlaqədar təlim bacarıqlarının inkişafını təhlil edir və metodik sahədə yeni yanaşmalar təqdim edir [8.41].

Xarici dillərin öyrədilməsi üzrə məzmun, bu sahədəki tədris məqsədini pedaqoji cəhətdən izah edən bir kateqoriya kimi başa düşülür. Məqsəd müxtəlif aspektlərdən ibarət olduğu üçün, məzmun da tək komponentdən ibarət ola bilməz. Müasir yerli tədqiqatçılar məzmunu davamlı inkişaf edən bir kateqoriya kimi qəbul edir və onu həm mövzusal, həm də prosesual aspektlərdən analiz edirlər. Mövzusal aspektdə aşağıdakılar nəzərə alınır: ünsiyyət sahələri və situasiyaları; mövzular, mətnlər; ünsiyyət məqsəd və niyyətləri; ölkəşünaslıq və dilşünaslıq bilikləri; dil materialı. Prosesual aspektdə isə xarici dilin şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqları və qabiliyyətləri ilə bağlı məsələlər yer alır.

Xarici dilin öyrədilməsinin məqsədlərimühüm metodik kateqoriyadır. Tədris məqsədinin müəyyənləşdirilməsinin başlanğıc nöqtəsi cəmiyyətin gənc nəsil qarşısında qoyduğu sosial sifarişdir. Belə ki, 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq xarici dil təhsili yüksək səviyyədə tədris olmağa yönəlmişdi. Daha sonra qrammatik-çevirmə üsullarından praktiki dil biliyinin mənimsənilməsi probleminə doğru bir dönüş yaşandı. Lakin "praktiki dil biliyi" anlayışı metodikanın inkişafı və əlaqəli tədris məqsədləri ilə bağlı olaraq daha dəqiq izah edildi [10.8]:

- Danışiq bacarıqlarının müəyyən hədlərdə mənimsənilməsi;

- Başqalarının fikirlərini başa düşmə və öz fikirlərini ifadə etmə bacarıqlarının formalaşdırılması (şifahi və yazılı şəkildə);
- Bütün danışq fəaliyyətləri üzrə danışq bacarıqlarının inkişafı;
- Xarici dildə ünsiyyəti onun bütün funksiyalarında öyrətmək: bilişsel, tənzimləyici, qiymətləndirici, etiketli.

Bu cür məqsədin tədris prosesinin inkişafında olan dəyişiklikləri əks etdirməsi metodikanın və əlaqəli elmlərin inkişafını göstərir. Xarici dilin öyrədilməsi məqsədinin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı metodistlər arasında vahid bir fikir mövcud deyil. Məsələn, Bernd V. tədrisin məqsədinin əsasən ədəbiyyatla tanışlıq, sonra isə zehni gimnastika və yalnız mümkün olduğu halda praktik dil biliklərinin əldə olunması olduğunu vurğulamışdır. Bygate isə xarici dillərin tədrisi məqsədləri ilə bağlı belə bir fikirdədir: metodika qurularəkən həyatın qarşıya qoyduğu praktiki vəzifələri nəzərə almaq lazımdır. Onun fikrincə, bu vəzifələr aşağıdakı kimidir [1.15].

1. Kitablara başlıqlarını, məktub ünvanlarını, paketləri, sənəd yazıları və s. oxumaq və anlamaq bacarığı – bu xüsusilə kitabxana işçiləri, rabitə və nəqliyyat işçiləri, müxtəlif sahələrdə işləyən kvalifikasiyalı işçilər üçün vacibdir.

2. Sadə sualları vermək və öz istəyini ifadə etmək bacarığı (kiçik səhvlərlə belə olsa), bu suallara cavabları başa düşmək – bu bacarıq “turist dili” kimi də adlandırıla bilər, amma onun tətbiq sahəsi çox daha genişdir.

3. Hər hansısa bir qeyri-bədii mətni tam şəkildə başa düşmək bacarığı (yalnız vacib olmayan sözlər və nadir hallarda lüğət köməyindən istifadə etməklə) – bu bacarıq elm adamları, mühəndislər, tələbələr üçün vacibdir.

4. Hər hansı bir mövzuda danışq aparmaq bacarığı, az səhvlərlə olsa da, danışq fonetikasi, lüğəti və qrammatikasi baxımından başa düşüləndir – bu bacarıq xarici vətəndaşlarla məsuliyyətli söhbətlər aparmalı olan şəxslər üçün vacibdir.

5. Elmi və texniki məqalələr, işgüzar məktublar və sənədləri düzgün yazmaq bacarığı – bu bacarıq yuxarıdakı kateqoriyadakı şəxslərə lazım ola bilər.

6. Hər cür çətin mətnləri (bədii, qəzet və digər növ mətnlər) sərbəst və incə şəkildə başa düşmək bacarığı – bu, yazıçılar, tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar, siyasətçilər və xüsusilə xarici dilləri öyrədən müəllimlər və tərcüməçilər üçün vacibdir.

7. Mühüm sənədləri, ədəbi məqalələri və s. yaxşı yazmaqdiplomatik işçilər və mətbuatda çıxış edənlər üçün vacibdir. Bu bacarıq, ictimaiyyətlə əlaqələrdə yüksək peşəkarlıq və dəqiqlik tələb edir, xüsusən də dövlət və beynəlxalq məsələlərdə. Xarici dildə sərbəst və tamamilə düzgün danışmaq, fonetik baxımdan düzgün nitqdiplomatik işçilər və digər ictimaiyyət qarşısında çıxış edənlər üçün vacibdir. Bu, çıxışın anlaşılan və inandırıcı olmasını təmin edir, həmçinin dilin düzgün istifadəsini tələb edir [1. 22].

Bu təsnifat tam dəqiq olmaya bilər, amma ümumilikdə, dil biliklərinin praktiki ehtiyaclara görə nə qədər fərqləndiyini kifayət qədər aydın şəkildə göstərir.

Avropa Şurasının müasir xarici dil təhsili üzrə baxışına görə, xarici dil təhsilinin əsas məqsədi kommunikativ kompetensiyanın inkişafıdır. Avropa Şurası tərəfindən hazırlanmış həddi keçmə səviyyəsi, xarici dil öyrənmələrin 1-ci kursdan 4-cü kursa qədər tətbiq olunan tədris planlarına əsaslanır.

Xarici dil təhsilinin əsas məqsədi kommunikativ kompetensiyanın inkişafıdır, yəni burada müəlliflər, təhsil məqsədlərini yalnız ümumi, praktiki, tərbiyəvi və inkişaf etdirici deyil, kompleks yanaşma ilə göstərir. Bu yanaşma nəticəsində bir neçə əsas komponenti ayırırlar [6.10] :

Linqvistik kompetensiya: Dili başa düşmək və onun qaydalarını bilmək; bu, nitq sistemindəki vahidlərdən istifadə etməyi və bu sistem vasitəsilə başqalarının fikirlərini anlamağı, həmçinin öz fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etməyi əhatə edir.

Sosyolinqvistik kompetensiya: Dili fikirləri formalaşdırmaq və ifadə etmək üçün istifadə etmək bacarığı və dildəki sosial xüsusiyyətləri başa düşmək.

Sosyokultural kompetensiya: Dilin daşıyıcılarının mədəniyyətini, davranış qaydalarını və etik

normalarını bilmək və bu bilikləri ünsiyyət zamanı düzgün istifadə etmək bacarığı. Bu, həmçinin digər mədəniyyətdə olan bir insanın mədəniyyətini anlamadan ünsiyyət qurmağı təmin edir.

Strategik (kompensasiya) kompetensiya: Bu kompetensiya sayəsində, tələbə dil biliyi, sosial və ünsiyyət təcrübəsi çatışmazlıqlarını dolduraraq xarici dil mühitində ünsiyyət qura bilir.

Diskursiv kompetensiya: Müxtəlif funksional üslublarda məntiqli və əlaqəli nitq qurmaq bacarığı; bu, həmçinin oxuma və dinləmə zamanı müxtəlif mətnləri başa düşməyi, çıxış növünə uyğun dil vasitələrini seçməyi tələb edir.

Sosial kompetensiya: Başqaları ilə ünsiyyət qurmağa can atmaq və ünsiyyətə uyğun olaraq danışığı qurma bacarığı, həmçinin danışanın məqsədinə və vəziyyətə uyğun ifadələr istifadə etmək.

Tədrisin müasir yanaşmaları dörd əsas aspektdən ibarətdir:

Tədris-praktik aspekt — tələbələr xarici dili ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsəməli və onu həm şifahi, həm də yazılı formada istifadə edə bilmək bacarığına sahib olmalıdırlar. Bu, dörd əsas danışiq fəaliyyətini əhatə edir: qəbul edən fəaliyyətlər — dinləmə və oxuma, məhsuldar fəaliyyətlər — danışma və yazma, həmçinin dilin üç aspekti — lüğət, fonetika, qrammatika.

Tərbiyəvi aspekt — təhsil prosesində tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlər, sosial normalar və davranış qaydaları formalaşdırılmalıdır.

Təhsil aspekti — xarici dilin tədrisi ilə əlaqədar ölkənin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi, musiqisi və incəsənətinə dair biliklərin əldə edilməsi. Bu, həm də dilin özünəməxsusluğunu və onun digər dillərlə müqayisəsini başa düşməyi əhatə edir.

İnkişaf etdirici aspekt — insanların düşüncə vasitələrini, təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək, dilin nüanslarını anlamaq, dil hissini, dilin düzgün istifadəsi üzrə yaddaşı inkişaf etdirmək, həmçinin şəxsi keyfiyyətləri artırmaq (məsələn, fəallıq, məqsədli olma, müstəqil öyrənmə bacarıqları) [9.44].

Bu təhlildən aşağıdakı nəticələr çıxarılır:

Kommunikativ kompetensiya digər bütün kompetensiyaların əsasını təşkil edir və onların inkişafını şərtləndirir. Təhsil məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi vacibdir:

1. Praktik və təhsil məqsədləri, biliklərin öyrənilməsi və onların reallıqda tətbiqi ilə əlaqələndirilməlidir.

2. İnkişaf etdirici məqsədlər, xüsusi təfəkkür bacarıqlarının inkişafına yönəlməlidir, çünki bu bacarıqlar olmadan əldə edilən bilikləri düzgün şəkildə tətbiq etmək çətinidir.

3. Tərbiyəvi məqsədlər, sosial və etik qaydalara uyğun hərəkət etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini güdür.

Biliklərin mənimsənilməsinin səmərəliliyi emosional və hissi təsir ilə birbaşa əlaqəlidir.

Dil universitetinin tələbələrində ixtisas dilində şifahi nitq ünsiyyəti bacarıq və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi problemindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, nitq bacarıqlarının inkişafı mütləq dinləmə, oxuma inkişafı, və tələbələrdə yazı bacarıqları paralel baş verməlidir.

Dilin təsvirinə və onun öyrənilməsinə funksional yanaşma, ən görkəmli nümayəndələrindən biri Britaniyalı linqvist C.Firs, dili fərdin nitq davranışı tərzinə və fərdin nitqi təhrir edə bilmə üsulu kimi müəyyən edir. digər insanlarda reaksiya, beləliklə nitq ünsiyyətinin interaktiv və şəxsiyyətlərarası xarakterini vurğulayır [15.105].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, dil ixtisasları həm yazılı, həm də şifahi kommunikativ sərəştəyə yiyələnmək üçün yazılı və şifahi ünsiyyət arasındakı forma və funksiyalar səviyyəsindəki fərqləri mütləq öyrənməlidirlər.

Məlum olduğu kimi, xarici dil öyrənən tələbələrin əsas məqsədi dilə şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnməkdir. Dil öyrənənlərin böyük əksəriyyəti üçün prioritet vəzifə şifahi nitq ünsiyyəti prosesində dildən istifadə etmək bacarığına yiyələnməkdir.

Dilin funksional müstəvidə tədqiqi və təhlili dilin cümlə çərçivəsi ilə məhdudlaşa bilməyən və məhdudlaşdırılmamalı olan bir hadisə olduğunu başa düşmək üçün onu nitq səviyyəsində təhlil etmək məqsədi daşıyır.

Ənənəvi olaraq dilçiliyin bir elm kimi tədqiq predmeti cümlə olmuş və dilçilərin fəaliyyəti təhlil obyektini kimi ilk növbədə cümlə üzərində cəmlənmişdir. Lakin son zamanlar tədqiqat obyektinə cümlə deyil, yazılı və şifahi diskurs çevrilmişdir. Danışqı ünsiyyəti onun baş verdiyi kontekst nəzərə alınmadan, ayrı-ayrı cümlələrin nitqin bir hissəsi kimi necə bağlandığına dair məlumat olmadan mümkün deyil. Diskurs vasitəsilə insanlar bir-biri ilə salamlaşır, razılaşır, inandırır, xahiş edir, sual verir, tənqid edir və s. Məsələn, “Mən o balığı bəyənmişəm” cümləsi kommunikativ kontekstdən kənarda, tək bir cümlə səviyyəsində nəzərə alınarsa, razılaşma, fikir ayrılığı, mübahisə, tənqid, şikayət, üzrxahlıq və ya sadəcə şərh kimi qəbul edilə bilər.

Eyni cümlənin diskurs kontekstində, prosodik funksiyalarla – vurğu, intonasiya və qeyri-verbal göstəricilərlə – jestlər, mimikalar, baxışlarla bağlı nəzərdən keçirilməsi bu cümlənin aktual, kontekstual mənasını müəyyən etməyə imkan verir. Kontekstli nitqin ayrı-ayrı komponentlərindən necə qurulduğu ilə tanış olmayan ingilis dili tələbəsi qrammatik cəhətdən mükəmməl bir cümlə yarada bilər, lakin çox güman ki, kommunikativ məqsədə nail ola bilməyəcək. Məsələn, kimdənsə üzr istəmək niyyətinin olması, lakin diskurs yaratma qaydalarını bilməməsi, əksinə, ədəbsiz görünə bilər və ya onun üzr istəməsi şikayət kimi qəbul edilə bilər.

İxtisas dilində, bizim halda, ingilis dilinin dil universitetinin tələbələrinə şifahi ünsiyyətin öyrədilməsi problemini nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq lingvistik tədqiqatlar lingvistik formaların öyrənilməsinə və dilin təsvirinə yönəldilmişdir. Əsasən tək cümlə səviyyəsində baş vermişdir. 1960-cı illərdən. Dil tədrisində Kommunikativ Yanaşmadan geniş istifadə xarici dillərin tədrisi və öyrənilməsi üçün hədəf parametrlərinə yenidən baxılması zərurətinə səbəb olmuşdur. Hədəf dilində kommunikativ səriştənin inkişafı ingilis dilinin bir ixtisas kimi öyrənilməsinin əsas məqsədinə çevrilmişdir ki, bu da vurğunun dəyişməsinə və diqqətin cümlədən diskursa köçürülməsinə səbəb olmuşdur.

Hazırda alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, nitq fəaliyyətinin nəticələrinə yönəlmiş formal yanaşma nitq ünsiyyəti prosesində dilin mühüm funksiyalarını nəzərə almır. Daha doğrusu, formal yanaşma bütövlükdə xarici dilin tədrisi prosesinin necə planlaşdırılması və strukturlaşdırılması ilə bağlı konsepsiyanın yaradılmasına yönəlib [15.108].

Dili ixtisas kimi öyrənməyin ən erkən mərhələsində tələbələr danışqı qaydalarını ən sadə səviyyədə öyrənməlidirlər. Deməli, onlar bilməlidirlər ki, potensial həmsöhbətin diqqətini necə cəlb etsinlər, söhbətə necə başlayıblar, necə bitirsinlər. Bundan əlavə, onlara arzuolunmaz mövzular haqqında danışmaqdan necə qaçınmaq, bir mövzudan digərinə keçmək, düzəlişlər etməyin ən yaxşı yolları hansılardır, söhbəti aydınlaşdırmaq üçün söhbəti kəsməyin mümkün olub- olmaması və varsa, bunu nə vaxt və necə etmək lazımdır [12.14].

Yuxarıda göstərilən bacarıqlar hər bir ana dili danışanın malik olduğu lingvistik bacarıqlar sahəsini təşkil edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu cür mühüm bacarıqların inkişafı adətən proqram tələblərinə daxil edilmir. Öz ana dilində kommunikativ səriştənin bu qədər vacib aspektlərinə sahib olmaq heç də bu sahədə bilik və bacarıqların hər hansı başqa dilə ötürülməsi demək deyil. Buna görə də, bir dil universitetinin tələbələrinə ingilis dilində şifahi ünsiyyətin öyrədilməsi prosesində onlara bu dildə şifahi və qeyri-verbal səviyyədə söhbət aparmaDil universitetinin tələbələrinə ingilis dilində şifahi ünsiyyətin öyrədilməsinin ən optimal yollarının tapılması problemini öyrənərkən şifahi ünsiyyət prosesində dildən istifadənin müxtəlif üslubları probleminə toxunmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Ünsiyyət üslubları ünsiyyətin baş verdiyi kontekstdən, yəni söhbətin mövzusunun, ünsiyyətin məqsədlərindən, həll edilməli olan vəzifələrdən və ünsiyyət prosesində bilavasitə iştirak edən insanların sayından asılı olaraq dəyişir. Nitq ünsiyyət tərzini müəyyən edən mühüm amillərdən biri həmsöhbət kimi kimin çıxış etməsidir.

Nitq ünsiyyəti iştirakçıların yaşı, onların İntellektual və təhsil səviyyəsi, tanışlıq dərəcəsi və digər mühüm amillər ünsiyyət tərzinə ən birbaşa təsir göstərir. Üslub sosial və ya regional dialekt deyil, üslub müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunan müxtəlif dil vasitələridir. Məsələn, qeyri-rəsmi səviyyədə ünsiyyət qurarkən, potensial işgötürənlə müsahibə zamanı ünsiyyətdən fərqli

bir üslubdan istifadə edirik. Doğma danışanlar, yetkinləşdikcə, nitq ünsiyyətinin baş verdiyi şəraitə uyğun olaraq müxtəlif üslublardan istifadə etməyi öyrənirlər. Problemlə bağlı araşdırmaların müəllifləri deyirlər ki, bir çox dillərdə və strategiyalarını öyrətmək lazımdır.

Bir çox mədəniyyətlərdə kişilər və qadınlar arasında nitq ünsiyyəti üslubları arasında ciddi fərqlər mövcuddur [14.134]. Dil universitetində linqvistik biliklərin mənimsənilməsi prioritet hesab olunur, yəni. dil haqqında biliklərin mənimsənilməsi, İngilis dilində şifahi nitq ünsiyyətinin şifahi və qeyri-verbal aspektlərinin tədrisi problemi hələ də xarici dilin tədrisi metodlarının aktual və son dərəcə vacib problemlərindən biri olaraq qalır. Dil universitetinin tələbələrinə ingilis dilində şifahi nitqin öyrədilməsi kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, doğma danışanların koduna uyğun gələn qeyri-verbal davranış kodunun öyrədilməsi dildə şifahi nitqin tədrisi prosesinin tərkib hissəsinə çevrilməlidir. ixtisas üzrə. Bu istiqamətdə aparılan işlər dilin ixtisas kimi tədrisinin ümumi prosesinə integrasiya edilməlidir.

Bəzi alimlərin fikrincə, xarici dillərin öyrənilməsinin çətinlikləri və problemləri istisnasız olaraq hamısı söz ehtiyatının, qrammatikanın, tələffüz sisteminin mənimsənilməsində, yəni. tələbələrin dilin linqvistik vasitələrindən istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək. Bütün mürəkkəbliyinə baxmayaraq, nitq fəaliyyətinin əsas bacarıqlarını - oxuma, danışma, dinləmə və yazmağı öyrətmək problemi də ən çətin deyil. Əsas çətinlik tələbələrdə adekvat qeyri-verbal davranış kodunun formalaşmasıdır. Yuxarıda göstərilənlər inandırıcı şəkildə nümayiş etdirir ki, qeyri-verbal dil vasitələrindən istifadənin öyrədilməsi, bu dilin təbii ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edildiyi bir mühitdə standart dərstdə qəbul edilənə uyğun gələn qeyri-verbal davranış kodunun formalaşması tələbələrdə və dominantdır, dil universitetinin ikinci kurs tələbələri tərəfindən ingilis dilində şifahi nitqlərin tədrisinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Behrnd,V.Intercultural competence and training outcomes of students with experiences abroad//Intercultural Journal of Intercultural Relations.-2012.- Vol.36.-Issue 2,-p.213-223
2. Bennett,C.Developing Intercultural Competence for International education faculty and staff//USA.-p.3.
3. Bennett, M.J. A Development Approach to Training for Intercultural Sensitivity//International Journal of Intercultural Relations.-1986. No 10, p.179-196
4. Besse,H.The Pedagogic Authenticity of a Text// The Teaching of Listening comprehension,ELT Document Special.-London: The British Council,-1981.-p.20- 29
5. Brown,G. Investigating listening comprehension in context // Applied Linguistics- 1986.7/3:- p.84-302
6. Brown, H.D. Principles of language learning and teaching/ H.D. Brown. Longman Publication,- 2000.-352 p.
7. Bygate, M.Effects of task repetition on the structure and control of language in Bygate M., Skehan P. and Swain M. (eds), Task-based Learning : Language Learning and Assessment,- London: Longmon,-2001.-p.23-48
8. Crystal ,D.English as a Global Language/ D.Crystal 2nd edition. CUP,-2003.- 212p.
9. Fox,K.Watching the English.The Hidden Rules of English Behaviour/ K.Fox.- London:Hodder.- 2005.-424p.
10. Gardner, R.C., McIntyre, P.D. A Student' s contribution to second language learning// Part II: Affective Variables, Language Teaching,-1993.26,-p.1-11.
11. Green, C.F., Christopher E.R.,Lam J. Developing Discussion skills in the Classroom// ELT

Journal,-1997.No□ 51/2,-p.135-143.

12. Ismailova,D.A. Teaching English as a Foreign Language. Textbook D.A.Ismailova. -Baku: Mutarjim,-2011.-320p.
14. Şirəliyev Ə.Ş. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010. s.132-135.
15. Allwright R.L. The importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics, V.5, Oxford: Oxford University Press, 1984, №5/2, pp.102-110.) .
16. Canale M. and Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics, 1980, v.1 (1), p. 1-47(Halliday A. The House of TESEP and the Communication Approach: The Special needs of English Language Education // ELT Journal, 1994, v.48 (1), p. 3-11)
17. (Halliday A. The House of TESEP and the Communication Approach: The Special needs of English Language Education // ELT Journal, 1994, v.48 (1), p. 3-11)

SUMMARY

The article deals with the ways of learning oral speech. Methodological principles describe the features of foreign language learning in more detail and concretely. This group of principles includes: the principle of communicative orientation, consideration of the characteristics of the native language, the principle of mutual learning of all types of speaking activities, etc. The application of these principles requires that the teaching is carried out at the level of students' capabilities, students shouldn't show any resistance. Accessibility is ensured both by the material, its organization, and the methodology of working at the lesson.

Keywords: didactics, communicative competence, didactic concept, training process

QIYMƏTLƏNDİRMƏDƏ SEÇİM CƏDVƏLİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Gülzarə İSKƏNDƏROVA

gulnaragurban85@gmail.com

Orcid.Id: 0009-0000-6172-6428

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Seçim lövhələri qiymətləndirmədə mühüm rol oynayır və təhsilalanlara öz anlayışlarını nümayiş etdirmək üçün bir neçə variant təklif edir. Bu alətlər marağı və motivasiyanı artırır, şagirdlərə maraqlarına və öyrənmə üslublarına uyğun tapşırıqları seçməyə imkan verir. Müəllimlər müxtəlif seçim variantları təqdim etməklə müxtəlif ehtiyacları nəzərə ala bilər və fərdiləşdirilmiş təlim təcrübəsini təşviq edə bilər. Bundan əlavə, seçim lövhələri müəllimlərə şagirdlərin biliklərini daha mürəkkəb şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir, çünki onlar güclü tərəfləri və üstünlükləri əks etdirir. Ümumilikdə, qiymətləndirmədə seçim lövhələrindən istifadə daha inklüziv və effektiv təlim mühitinə kömək edir, şagirdlərin fəallığını və təhsil yoluna məsuliyyətini artırır.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, iştirak, seçim cədvəli, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, muxtəliflik*

Qərar qəbul etmək hər bir gəncin öyrənməsi vacib olan əsas həyat bacarıqlarından biridir. Təhsil verənlər olaraq bizim ortaqlarımız tələbələrin sinif otaqlarında müxtəlif vəziyyətlərdə qərar qəbul etməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, onların verdiyi qərarların nəticələrini də anlamalarını təmin etməkdir (E. Cavicchi, 2024). Bu məqsədlə sinif otaqlarında istifadə oluna bilən bir çox strategiya mövcuddur, lakin bunlardan ən asan tətbiq ediləni "seçim lövhəsi"dir. Araşdırmalar göstərir ki, tələbələrə seçim imkanı vermək təkcə onların idraki inkişafını deyil, həm də onlarda özünəinam, münasib düşünmə bacarığı və müstəqillik hissini artırır (Oswalt, et al., 2013).

Qərar qəbul etmək hər zaman əhəmiyyətli həyat bacarıqlarından biri olub, lakin bu bacarıq XXI əsrdə daha da aktual hal alıb. Təhsil yanaşmaları zamanla dəyişsə də, Piaje, Viqotski, Montessori kimi nüfuzlu pedaqoqlar və müasir təhsil ekspertləri qərar qəbul etmənin uşaqların təhsili və özünüinkişaf etdirməsi baxımından vacib olduğunu vurğulayırlar. Seçim lövhələrinin ən çox təşviq edilməsinin əsas səbəbi odur ki, onlar çox incə bir şəkildə fərqləndirməni təmin edir (Weimer, M., 2002). Tələbələr öz maraqlarına ən çox uyğun olan tapşırıqları seçə bilirlər və bütün tapşırıqlar eyni dərəcədə dəyərləndirilir.

Seçim lövhələrinin sinifdə tətbiqi. Seçim lövhələrinin istifadəsi sinif otaqlarında tələbə motivasiyasını və təlim prosesinə marağı artırır. Bu yanaşma tələbələrə muxtariyyət qazandırmaqla yanaşı, öyrənmə prosesi üçün yaradıcı və daha çox şəxsi münasibət formalaşdırır (Weimer, M., 2002). Seçim lövhələrini sinifdə daxil edərkən müəyyən addımlar atılmalıdır:

- Təlim prosesinin məqsədlərini və gözlənilən nəticələri dəqiq müəyyən edin.
- Tələbələrin öyrənmə ehtiyaclarını, maraqlarını və fərdi öyrənmə üslublarını anlamaq üçün diaqnostik qiymətləndirmələr, sorğu və öyrənmə profilləri yaradın.
- Tapşırıqlarda fərqli çətinlik səviyyələri təmin edən fərqləndirmə prinsipini tətbiq edin.
- Qiymətləndirmə meyarlarını izah edən rubriklər hazırlayın.

Seçim lövhələri vasitəsilə tələbələr öz təlim təcrübələrini özləri idarə etmə imkanı qazanır. Müsbət təsiri görünən yanaşmalar arasında kreativ yazılar, tədqiqat tapşırıqları, incəsənət layihələri, riyazi problemlərin həlli və rəqəmsal təqdimatlar kimi fəaliyyətlər daxildir (K.R.Mahan, 2020). Seçim lövhələrinin istifadəsi təlim keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, tələbələrin təhsilə marağını stimullaşdırır və özünüidarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma çevik və inklüziv təhsil

mühiti yaratmaq üçün effektiv bir vasitədir və hər bir tələbənin akademik potensialını maksimuma çatdırmaq imkanını yarada bilər (Oswalt, et al., 2013).

Seçim lövhələri vasitəsilə müəllimlər dərsləri daha maraqlı və tələbələr üçün cəlbəedici hala gətirə bilirlər. Bu yanaşma, tələbələrin öz təhsil yollarını seçməsinə şərait yaradaraq, onların müstəqil düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir (Oswalt, et al., 2013). Müxtəlif fənlər üzrə seçim lövhələrinin tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

- Tələbə Mərkəzli Öyrənmə – Tələbələr öz maraqlarına uyğun olan fəaliyyətləri seçərək, öyrənmə prosesinə daha aktiv şəkildə qoşulurlar.
- Fərdi Yanaşma – Müxtəlif bacarıq səviyyələrinə malik tələbələr üçün fərqli tapşırıqlar təklif edilir, bu da hər kəsin öyrənmə tərzinə uyğunlaşmağa imkan verir.
- Yaradıcı Düşünmə – Seçim lövhələri tələbələrin fərqli üsullarla mövzunu mənimsəməsinə şərait yaradır, məsələn, yazı, video, layihə və s.
- Müstəqillik və Cavabdehlik – Tələbələr öz tapşırıqlarını seçərək onların icrasına görə məsuliyyət daşıyırlar.

Seçim lövhələri ilə qiymətləndirmə. Qiymətləndirmə təhsil prosesinin vacib hissəsidir və seçim lövhələri vasitəsilə qiymətləndirmə aparmaq tələbələr üçün daha maraqlı və stressiz ola bilər (Libman Z., 2010). Aşağıdakı qiymətləndirmə üsullarından istifadə etmək mümkündür:

- Özünüqiymətləndirmə – Tələbələr öz işlərini qiymətləndirərək özlərini inkişaf etdirməyə çalışırlar.
- Rəqəmsal Qiymətləndirmə – Rəqəmsal təqdimatlar, interaktiv testlər və bloq yazıları vasitəsilə qiymətləndirmə aparıla bilər.
- Layihəyə əsaslanan Qiymətləndirmə – Tələbələr müəyyən mövzu üzrə layihə hazırlayaraq öz biliklərini nümayiş etdirə bilərlər.
- Müəllim və Yoldaş Qiymətləndirməsi – Müəllim və həmyaşıdlar tərəfindən aparılan qiymətləndirmə tələbələrin işlərini daha obyektiv və konstruktiv qiymətləndirməyə imkan verir (Owusu-Ansah A., 2016).

Seçim lövhələri vasitəsilə həyata keçirilən qiymətləndirmə tələbələrin daha çox iştirak etməsinə və təhsil prosesində daha çox məsuliyyət daşmasına kömək edir. Bu yanaşma onların öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də dərslə marağını artırır (R.Brent, 2014).

Seçim lövhələrinin siniflərdə tətbiqi tələbələrin dərslərə marağını artırır, onların müstəqilliyini və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müxtəlif fəaliyyətlər təqdim etməklə müəllimlər tələbələrin fərdi ehtiyaclarını qarşılaya və onların akademik uğurlarına töhfə verə bilərlər. Bu yanaşma təhsildə yenilikçi metodlardan biri kimi qəbul edilir və gələcəkdə daha geniş yayılaraq təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. E. Cavicchi - Interchange, 2024 - Springer. Narratives from Doing Teaching and Learning Through Curiosity.
2. K.Karatas, G. Zeybek - Bulletin of Education and Research, 2020. The Role of the Academic Field in the Relationship between Self-Directed Learning and 21st Century Skills.
3. K.R.Mahan - 2020 - openarchive.usn.no. Teaching Content and Language Integrated Learning (CLIL).
4. Libman Z. (2010). Alternative assessment in higher education: An experience in descriptive statistics. Studies in Educational Evaluation, 36, 62-68.
5. N.M.Sabah - International Journal of Human-Computer Interaction, 2023 - Taylor & Francis. The impact of social media-based collaborative learning environments on students' use outcomes in higher education.

6. Oswalt, Steven G., "Identifying Formative Assessment in Classroom Instruction: Creating an Instrument to Observe Use of Formative Assessment in Practice" (2013).
7. Owusu-Ansah A. (2016). Balancing choice and control in the classroom: Reflections on decades of post-doctoral teaching. Journal of Education and Training, 3, (2), 10-15.
8. R.M.Felder, R.Brent - 2024 - books.google.com. Teaching and learning STEM: A practical guide.
9. S.J.Lee, R.M.Branch - International Journal of Teaching and Learning in, 2022. Students' Reactions to a Student-Centered Learning Environment in Relation to Their Beliefs about Teaching and Learning.
10. Weimer M. (2002). Learner centered teaching. San Francisco, CA: Jossey Bass.

SUMMARY

Choice boards play an important role in assessment by offering students multiple options to demonstrate their understanding. These tools increase engagement and motivation, allowing students to choose tasks that align with their interests and learning styles. By providing diverse choices, instructors can address a variety of needs and encourage a personalized learning experience. Moreover, choice boards enable teachers to assess students' knowledge more comprehensively, as they reflect individual strengths and preferences. Overall, the use of choice boards in assessment contributes to a more inclusive and effective learning environment, encouraging student activity and responsibility for their educational journey.

Keywords: Choice boards, assessment, engagement, personalized learning, diversity

РЕЗЮМЕ

Доски выбора играют важную роль в оценке, предлагая учащимся несколько вариантов для демонстрации своего понимания. Эти инструменты повышают вовлеченность и мотивацию, позволяя учащимся выбирать задания, которые соответствуют их интересам и стилям обучения. Предоставляя разнообразные варианты выбора, преподаватели могут учитывать разнообразные потребности и поощрять персонализированный опыт обучения. Кроме того, доски выбора позволяют учителям оценивать знания учащихся более комплексно, поскольку они отражают индивидуальные сильные стороны и предпочтения. В целом использование досок выбора при оценке способствует более инклюзивной и эффективной среде обучения, поощряя активность учащихся и их ответственность за свой образовательный путь.

Ключевые слова: Доски выбора, оценка, вовлеченность, Персонализированное обучение, разнообразие

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV DİL TƏLİMİ

Röya BAYRAMLI

royabayramli070@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Kommunikativ dil təlimi (CLT) metodu dil öyrənmənin əsas məqsədi kimi ünsiyyəti vurğulayan xarici dillərin tədrisinə yanaşmadır. O, 1970-ci illərdə işlənib hazırlanmış və o vaxtdan dil tədrisində ən çox istifadə olunan metodlardan birinə çevrilmişdir. O, rol oyunları, müzakirələr və problemin həlli tapşırıqları kimi interaktiv fəaliyyətləri vurğulayır, burada öyrənənlər orijinal kontekstlərdə danışıq və dinləmə praktikası keçirirlər. Əsas məqsəd qrammatika qaydalarına və ya lüğətə diqqət yetirməkdənsə, səlis danışıq və qavramağı təkmilləşdirməkdir. Müəllimlər fasilitator kimi çıxış edir, tələbələrə gündəlik vəziyyətləri əks etdirən dil praktikasında rəhbərlik edirlər. CLT tələbələri təlim prosesində fəal iştirak etməyə təşviq edir və praktiki ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına təkan verir.

Kommunikativ dilin tədrisinin əsas prinsipləri: Ünsiyyətə diqqət yetirmək: CLT-nin əsas məqsədi tələbələrin yalnız qrammatika və lüğətə diqqət yetirməkdənsə, real həyat vəziyyətlərində effektiv və səlis ünsiyyət qurmalarını təmin etməkdir.

Öyrənən mərkəzli yanaşma: CLT diqqəti müəllimdən tələbələrə keçirir. Təlimatçılar tələbələrə sadəcə məlumat verməkdənsə, dildən mənalı şəkildə istifadə etməyə kömək edən vasitəçilər kimi qəbul edilir.

Orijinal Materiallar: CLT, real həyat kontekstlərində istifadə olunduğu üçün öyrənənləri dillə tanış etmək üçün qəzetlər, reklamlar, videolar və audio yazılar kimi orijinal materialların istifadəsini təşviq edir. Bu, tələbələrə sinifdən kənarda dillə tanış olmağa kömək edir.

İnteraktiv Fəaliyyətlər: Tədris qrup fəaliyyətlərinə, cüt işlərə və rol oyunları, problem həll etmə fəaliyyətləri, debatlar və müzakirələr kimi ünsiyyətə əsaslanan tapşırıqlara diqqət yetirir. Bu fəaliyyətlər tələbələrə dil bacarıqlarını praktiki, real dünya kontekstində tətbiq etməyə imkan verir.

Tapşırıq əsaslı öyrənmə: Şagirdlərə tez-tez səyahət planlaşdırmaq, restoranda yemək sifariş etmək və ya istiqamət vermək kimi real həyatdakı ünsiyyət vəziyyətlərini təqlid edən tapşırıqlar verilir. Əsas diqqət tapşırığı yerinə yetirmək, effektiv ünsiyyət üçün dildən istifadə etməkdir.

Dəqiqlik üzərində səlislik: Qrammatik dəqiqlik hələ də vacib olsa da, CLT mükəmməl qrammatik düzgünlükdən daha çox axıcılığı və mənasını çatdırmaq qabiliyyətini vurğulayır. Səhvlər öyrənmə prosesinin təbii hissəsi kimi qəbul edilir. Kontekstual Öyrənmə: Dil öyrənmə tələbələrin öz fikirlərini və ehtiyaclarını ifadə etmək, mənalı müzakirə etmək və müxtəlif sosial vəziyyətlərə uyğunlaşmaq üçün dildən istifadə etdiyi kontekstdə baş verir.

CLT-nin üstünlükləri. Praktiki Dil Bacarıqları: CLT tələbələri real dünya vəziyyətlərində dildən istifadə etmək üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz edir.

Tələbə Motivasiyasının Artırılması: Tələbələr dilin real həyatda istifadəsini əks etdirən fəaliyyətlərlə məşğul olduqlarından, onlar çox vaxt daha çox həvəslənir və öyrənməyə maraq göstərirlər.

Qarşılıqlı fəaliyyətə vurğu: CLT əməkdaşlıq və ünsiyyəti təşviq edərək, öyrənmə prosesini daha dinamik və sosial edir.

CLT-nin çatışmazlıqları:

Səlis danışıq qabiliyyətinə diqqət yetirmək səhvlərə səbəb ola bilər: Səlis danışıq dəqiqlikdən üstün tutulduğundan, öyrənənlər tez-tez səhvlərə yol verə bilər ki, bu da onların dili tam mənimsəmə qabiliyyətinə mane ola bilər.

Həmişə Başlayanlar üçün uyğun deyil: Yeni başlayanlar üçün CLT çətin ola bilər, çünki onlar effektiv ünsiyyət üçün lazım olan əsas qrammatika və lüğətdən məhrum ola bilərlər.

Nəticə olaraq da qeyd edə bilərik ki, Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT) metodu real dünya ünsiyyətində dil istifadəsinə üstünlük verir və tələbələri interaktiv və mənalı dil təcrübəsi ilə məşğul olmağa təşviq edir. Bu yanaşma ünsiyyət və səlis danışmağa diqqət yetirməklə dil öyrənməni daha uyğun və zövqlü etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, bu, xüsusilə dil bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün daha strukturlaşdırılmış yanaşmaya ehtiyac duyan yeni başlayanlar üçün diqqətli həyata keçirilməsini tələb edir.

SİFƏTİN ÖYRƏDİLMƏSİ ZAMANI BACARIQLARIN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

Fəridə ƏLİYEVƏ

aliyevaferide63@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə şagirdlərə sifətin əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirdiyi izah edildiyindən və s. danışılır. Əlamətlə keyfiyyət haqqında onların bir-birindən fərqi barədə çalışmalar yazılarkən müəllim şərhlər verməlidir. Şagirdlərə izah edilir ki, əlamət əşyanın gözlə görünən, keyfiyyət isə gözlə görünməyən xüsusiyyətidir. Bu mənada ismin - əşyanın müxtəlif əlamət və keyfiyyətlərini bildirməsinə dair sözlər çalışmalar təqdim edilməli və izahat verilməlidir.

Forma bildirən sifətlər: yumru, uzun, əyri, yastı və s.

Böyüklük bildirən sözlər: yekə, kiçik, hündür, alçaq, qoca, cavan və s.

İng bildirən sifətlər: yaşıl, qırmızı, göy, bənövşəyi, narıncı, sarı və s.

Morfologiya dilçiliyin ən geniş bölmələrindən biridir. Hər bir tədris məşğələsinin xarakterlərindən asılı olaraq, morfologiyaya aid qrammatik qaydaların mənimsədilməsi üçün həm nəzəri, həm də praktik qaydalar vardır.

Açar sözlər: morfologiya, sifət, tədris, qrammatika, şagird, nitq hissəsi, əşya, keyfiyyət, əlamət

Sifət haqqındakı məlumatlar genişləndikcə şagirdlər başqa növ sifətlərlə – mücərrəd mənalı sifətlərlə də tanış olurlar. Məsələn, igid, şən, firavan, qədim, cəsarətli və s. Sifətlərin yaranmasında leksik şəkilçilər xüsusi rol oynayır. Buna misal olaraq –lı⁴; –sız⁴ şəkilçilərini göstərmək olar. Bu şəkilçilər əsasında şagirdlər sözlər yazırlar: yağlı, bağlı, səli, Sulu, güllü, yağsız, sənsiz və s.

IV sinifdə –kı⁴; –dakı²; –ıq⁴; –ıqı⁴ şəkilçiləri vasitəsilə fellərdən sifətin düzəldilməsi, sifətlərin əvvəlində ən, çox, daha sözlərinin işlədilməsi, mürəkkəb sifətlər, onların yazılışı öyrədilməli, habelə sifətin başqa sahələri, məsələn, dərəcələri ilə bağlı praktik iş aparılmalıdır.

Əvəzlilik haqqında ilk məlumatlarla şagirdlər hələ II sinifdən tanış olurlar. Lakin bir nitq hissəsi kimi, onun haqqında geniş elmi məlumatlar IV sinifdə verilir. Tədris məşğələsi “Əvəzlilik haqqında ümumi məlumat” başlığı ilə başlayır. Mövzunun tədrisində çalışma üzərində iş əsas yer tutur. 288 №-li çalışma rəhbərli mətnində deyilir: “Oxuyun, qara hərflərlə verilmiş sözləri köçürün”.

Şagirdlər əvəzliyin cümlədə, nitqdə rolu barədə ilk sistemli məlumatları da bu zaman alırlar.

Bunun üçün dərslərdəki ikinci elmi-qrammatik fikrə diqqət yetirək. Növbəti çalışmadan sonra kitabda belə yazılır: “Əvəzlilik isim, sifət və əşyaları əvəz edir”. Deməli, şagirdlər anlayırlar ki, əvəzlilik cümlədə (nitqdə) isim və sifəti əvəz edir

Əvəzliyin daha bir qrammatik sistemi – onun məna növlərindən ibarətdir. Şagirdlər bu sistemdə ilkin olaraq şəxs əvəzliyi ilə tanış olurlar. Dərslərdə bununla əlaqədar təqdim edilmiş çalışmada adlar və hər hansı bir şəxsi bildirən sözlərlə bağlı bilik əldə edirlər.

Çalışma: “Oxuyun, əvəzlilikləri seçib yazın” (1, s. 25).

Mətn: 1. Mən Kərim dayını yaylaqda görmüşdüm. 2. Biz Akifə dərslərini hazırlamaqda köməklik etməliyik. 3. Sən səhvini başa düşməlisən. 4. Biz sabahkı görüşdə sabah çıxış etməliyik. 5. Siz verilmiş tapşırıqları yazmalısınız. 6. O, hadisəni müşahidə edirdi. 7. Onlar bizim təcrübəmizi bəyəndilər.

Buradakı mən, biz, sən, siz, o, onlar şəxs əvəzlilikləridir. Dərslərdə ilk məlumat: Şəxs əvəzlilikləri kim? sualına cavab verir.

Şagirdlər şəxs sözünün mənasını bilməlidirlər. Şəxs mənsubluq bildirir. Tədrisdə müəllim izah edir ki, hər bir adam özünü “mən”, yanındakı adamları “biz” adlandırırlar.

Birinci şəxs “mən” adlanır, o fikir söyləyəndir.

İkinci şəxs “sən” və “siz”dir. İkinci şəxs fikri dinləyəndir. Üçüncü şəxs isə (o, onlar) haqqında söhbət gedən şəxsdir.

Şagirdlər şəxs əvəzliyinin tək və cəm olduğunu da çalışmalarla daha yaxşı anlaşırlar.

Çalışma üzərində iş şəxs əvəzlilikləri haqqındakı bilik və vərdisləri möhkəmləndirməkdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İşarə əvəzliliklərinin öyrədilməsi prosesi də çalışmalarla başlayır. Şagirdlər artıq əvəzlilik haqqında müəyyən elmi məlumat almışlar. İşarə əvəzliyinə dair ilk çalışmada o şəxs əvəzliyi ilə o işarə əvəzliyinin fərqləndirilməsi tələb edilir. Burada şagirdlər bilirlər ki, ismin yerində işlənən o şəxs əvəzliyindən sonra isim, sifət gələrsə, ondan sonra vergül qoyular. Dərslikdə işarə əvəzliyi haqqındakı məlumatı yadda saxlamaqla verilmiş biliyi möhkəmləndirmək olar:

O, bu şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənir. O, bu şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə cümlədə mübtəda olur, özündən sonra vergül tələb edir və kim?, nə? suallarından birinə cavab olur.

O və bu işarə əvəzliyindən sonra vergülün qoyulub-qoyulmaması barədə verilmiş məlumatda bunu da yadda saxlamaq tələb edilməlidir ki, o, bu əvəzlilikləri cümlədə təyin vəzifəsində işləndikdə özündən sonra vergül tələb etmir.

Çalışma: O, bu əvəzliliklərinin şəxs, yaxud işarə əvəzlilikləri olduğunu deyin.

İşarə əvəzliyi barədə məlumat verərkən işarə etmək sözünün mahiyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman o işarə əvəzliyinin üçüncü şəxsin təkli ilə eyni cür səslənməsi ilə bağlı məsələyə diqqət yetirilməlidir (2, s.33).

Müəllim bunlar arasındakı fərqləri şagirdlərə aşılamaq üçün müqayisəli şərhədən istifadə etməlidir. O şəxs və işarə əvəzliliklərinin qarışdırılmasının qarşısını almaq məqsədilə izahatdan əlavə onları cümlə içərisində, həm də ikisini eyni cümlədə işlətmək müsbət nəticə verə bilər. Beləliklə, əvəzliyin tədrisi zamanı ona aid əsas məlumat və bilgiləri möhkəmlətmək üçün praktiki məşğələ növündən istifadə etmək lazımdır.

Morfologiyanın tədrisinin əsas qolu nitq hissələridir. İbtidai siniflərdə II sinifdən başlayaraq, nitq hissələri haqqında elmi-qrammatik məlumatlar verilir, praktiki məşğələlərin sayəsində onların nəhaqqında ilkin təsəvvür yaradılır.

İsmə aid tədrisin əsas mövzuları ismin ad bildirməsi qanunu ilə bağlıdır. Ismin sualı, tək və cəm olması, ismin halları, quruluşca növü – düzəltmə isim haqqındakı məlumatlar, çalışmalar da onun əşya və ad məsələsi ilə bağlıdır (4, s. 45).

Sifət, əvəzlilik və felin tədrisi ilə nitq hissələrinin öyrənilməsi məsələsi başa yetir. Hər bir nitq hissəsinə xas olan morfoloji qaydalar praktiki və elmi şəkildə şərh edilir. Çalışmalar üzərində iş nitq hissələrinin tədrisinin əsasını təşkil edir. Beləliklə, morfologiyanın tədrisində verilmiş bacarıqların mənimsədilməsində praktik işlər, çalışmalar üzərində iş əsas yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili (II sinif üçün dərslik). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005
2. Azərbaycan dili (IV sinif üçün dərslik). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005
3. A.Abdullayev, Y.Kərimov. İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin metodikası. “Maarif”, Bakı, 1997
4. Kərimov Y.S. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Nasir» nəşriyyatı, 2003

SUMMARY

In the article, it is explained to the students that the adjective indicates the sign and quality of the object, etc. is spoken. The teacher should give comments when writing studies about sign and quality - about their difference from each other.

It is explained to the students that a characteristic is a property of a thing that is visible to the eye, and a quality is that which is invisible to the eye. In this sense, the words and works that indicate the various signs and qualities of the noun - object should be presented and explained.

Adjectives denoting shape: round, long, curved, flat, etc.

Words denoting size: small, tall, short, old, young, etc.

Adjectives denoting ing: green, red, blue, purple, orange, yellow, etc.

Morphology is one of the broadest branches of linguistics. Depending on the nature of each teaching exercise, there are both theoretical and practical rules for mastering grammatical rules related to morphology.

Keywords: morphology, adjective, teaching, grammar, learner, part of speech, object, quality, sign

ORTA MƏKTƏBDƏ RİYAZİYYATIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MÜASİR TƏTBİQİ PROQRAMLARIN ROLU

Baba ƏLİYEV

eliyevbaba1990@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Elşən MƏMMƏDOV

Xülasə

Bu məqalə orta ixtisas təhsili müəssisələrində riyaziyyatın tədrisində müasir informasiya texnologiyalarının (İKT) rolunu və əhəmiyyətini araşdırır. Riyaziyyat təhsilinin keyfiyyətinin artırılması, tələbələrin öyrənmə prosesini fərdiləşdirmək, motivasiyanı yüksəltmək və riyazi anlayışları daha effektiv şəkildə mənimsəmək üçün İKT-nin istifadəsi aktuallığını qoruyur. Müasir təhsil metodları çərçivəsində riyaziyyatın kompüter texnologiyaları ilə integrasiyası tələbələrin məkan təsəvvürünü inkişaf etdirməyə, riyazi modelləşdirmə və analitik düşünmə bacarıqlarını gücləndirməyə imkan yaradır. Elektron tədris kompleksləri, interaktiv proqramlar və riyazi paketlər tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun fərdi yanaşmanı təmin edir və onların təhsil trayektoriyasını formalaşdırmasına kömək edir. Müəllimlər üçün qeyri-ənənəvi didaktik materialların hazırlanması və monitoring sistemlərinin tətbiqi də önəmli faktorlar sırasındadır. Məqalədə İKT-nin istifadəsinin təhsil prosesində tələbələrin fəallığını artırdığı, dərs materiallarının mənimsənilməsini sürətləndirdiyi və öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv etdiyi vurğulanır. Təhsilin informasiyalaşdırılması və riyaziyyatın müasir texnologiyalarla tədrisi gələcək mütəxəssislərin peşə hazırlığını gücləndirən vacib amillərdəndir.

Açar sözlər: *Riyaziyyatın tədrisi, informasiya texnologiyaları, interaktiv öyrənmə, riyazi modelləşdirmə, orta ixtisas təhsili*

Giriş

Orta ixtisas təhsili sisteminin cəmiyyətin həyatında rolunu qiymətləndirmək çətindir, çünki istehsalatda çalışanların üçdə birindən çoxu orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərdir, texnikumlara və kolleclərə qəbul son illər ardıcıl olaraq yüksək səviyyədə qalmışdır və onların başlanğıc işçiləri əmək bazarında daim tələb olunur.

Təhsilin modernləşdirilməsi orta ixtisas təhsilinin sürətləndirilmiş inkişafını nəzərdə tutur ki, bu da təkcə miqyasda artım deyil, həm də müasir şəraitdə mütəxəssislərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas istiqamət və meyar olan mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin köklü surətdə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Riyazi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi bir sıra səbəblərdən kolleclər üçün xüsusilə aktualdır. Onlarda riyaziyyat kursunun mənimsənilməsi üçün ayrılan dərs vaxtı məktəb vaxtı ilə müqayisədə demək olar ki, iki dəfə azalıb, üstəlik, orta ixtisas təhsili müəssisəsinə gələn şagirdlərin riyazi hazırlıq səviyyəsi fərqlidir, əksər hallarda orta və aşağıdır. Ənənəvi metodlar müəllimə təhsil standartı ilə ayrılmış vaxtda riyaziyyatdan şagirdlərə lazımi miqdarda bilik və bacarıqlar verməyə imkan vermir.

Belə şəraitdə mövzu sahəsində informasiyanın yaradılması, toplanması, saxlanması və emalının prinsipial olaraq yeni üsul və vasitələri olan yeni informasiya texnologiyalarından (İKT) daha geniş istifadə etmək məqsədəuyğundur [5, s. 44]. Orta məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində İKT-dən istifadə üçün əsas şərtləri qeyd edək:

1) Sosial:

- orta ixtisas təhsilinin rolunun artırılması;
- elmi informasiya, müasir informasiya texnologiyaları axınında hərəkət etməyi bacaran yaradıcı mütəxəssisin hazırlanması üçün sosial sifariş;
- orta ixtisas təhsili müəssisələrinin məzunları üçün riyaziyyat üzrə hazırlıq səviyyəsinə dair standartın tələbləri;
- riyaziyyatdan auditoriya dərslərinə ayrılan vaxtın azaldılması, tələbələrin müstəqil işlərinin xüsusi çəkisinin artırılması.

2) Pedaqoji:

- təhsildə yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin müasir konsepsiyaları;
- fəal tədris metodlarından istifadə (təcrübə, modelləşdirmə, tədqiqat);
- bir neçə qrupun tələbələri tərəfindən fərdi, qrup və birgə təhsil layihələrinin həyata keçirilməsini təşkil etmək bacarığı;
- tələbələrin fəaliyyətinə nəzarətdə keyfiyyət dəyişikliyi, özünə nəzarət rolunun artması (nəzarət proqramları, test proqramları);
- informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə riyaziyyatın öyrənilməsində informasiya mədəniyyətinin və kompüter savadının formalaşdırılması.

3) Metodik:

- riyaziyyat təhsilinin məzmununun daim yenilənməsi ilə əlaqədar kolleclərdə riyaziyyatın tədrisinə metodiki təminatın kifayət qədər olmaması;
- kollec məzunlarının riyazi hazırlığının keyfiyyətinin ümumi azalması və tələbələrin boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün vaxt çatışmazlığı;
- riyaziyyatın tədrisi prosesinin intensivləşməsi, bu, təkcə fənni öyrənmək üçün ayrılan saatların sayının azaldılması ilə deyil, həm də tələbələrin informasiya texnologiyalarından istifadədən kənarda əlçatmaz olan keyfiyyətə yeni biliklər alması ilə özünü göstərir;
- biliyi kollec tələbələri üçün peşəkar əhəmiyyətli olan riyaziyyatın informatika ilə sıx integrasiyası. Bundan əlavə, İKT-nin imkanları metodoloji ilkin şərtlərə aid edilə bilər;
- öyrənilən materialın nəzarəti və əlavə fərdi öyrənilməsi yolu ilə riyaziyyatda tədris materialının mənimsənilmə səviyyəsini yüksəltmək;
- tədqiq olunan riyazi obyektlərin əyani təsviri hesabına riyazi anlayışların formalaşmasının bütün mərhələlərini (motivasiya, anlayışın əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, anlayışın tərifinin mənimsənilməsi, konkret situasiyalarda anlayışdan istifadə, anlayışların sistemləşdirilməsi) keyfiyyətə həyata keçirmək; və bu obyektlərin istifadə edildiyi vəziyyətlər;
- hər bir mərhələnin əyani təsviri və tapşırıq vəziyyətlərinin modelləşdirilməsi hesabına məsələ və ya teoremlə işin bütün mərhələlərini keyfiyyətə həyata keçirmək;
- ixtisaslaşdırılmış riyazi sistemlərdən və paketlərdən istifadə etməklə kollec tələbələri üçün peşəkar əhəmiyyətli olan çoxlu sayda hesablama məsələlərini həll etmək.

4) Psixoloji

- yeni qeyri-ənənəvi tədris metodlarından istifadə ilə əlaqədar riyaziyyatı öyrənmək üçün motivasiyanın artırılması;
- elektron vasitələrin köməyi ilə tədris materialının təqdimatının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq riyazi təfəkkür tipinin formalaşdırılması.

Tədris məlumatlarının kompüterdə vizuallaşdırılması və riyazi obyektlərin çoxşaxəli nəzərdən keçirilməsinin mümkünlüyü hesabına məkan təxəyyülünün və məkan təsvirlərinin inkişafı. Belə ki, orta ixtisas təhsili müəssisələrində mütəxəssis hazırlığının səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərdən biri də yeni informasiya texnologiyalarından, xüsusən riyaziyyatın tədrisində istifadə olunmasıdır. Bu gün müəllimlər qeyri-ənənəvi didaktik materialların işlənilib hazırlanması metodikasının təkmilləşdirilməsi yollarını və riyaziyyat üzrə bilik, bacarıq və bacarıqların monitorinqi metodlarını axtarırlar. Orta ixtisas təhsili müəssisəsində riyaziyyat və informatika fənlərinin öyrənilməsi üçün

kifayət qədər müxtəlif metodik və didaktik materiallar mövcuddur, lakin informasiya texnologiyalarından istifadə etməkləriyaziyyatın öyrənilməsi təcrübəsini əhatə edən nəşrlər nadirdir. Müasir pedaqoji və informasiya texnologiyalarından istifadə ilə dərskəyfiyyətcə yeni dərsk növüdür, burada müəllim yeni materialın öyrənilməsi metodikasını kompüter texnologiyalarından istifadə metodikası ilə əlaqələndirir, ənənəvi pedaqoji texnologiyalara münasibətdə davamlılığı müşahidə edir.

Təhsilin müasirləşdirilməsinin universal vasitəsi olan yeni informasiya texnologiyaları müxtəlif fənlərin tədrisində geniş istifadə oluna bilər, lakin onların müxtəlif fənlərdə tətbiqi imkanları eyni deyil. Tədqiqat predmeti kimi riyaziyyat özünü tam şəkildə informasiyalaşdırmaya verir, çünki əvvəlcə kompüter texnologiyası əsasən riyazi məsələlərin həlli üçün istifadə olunurdu. Kolleclərdə riyaziyyatın tədrisində İKT-dən istifadənin əsas məqsədləri tələbələrə öyrənilən materialın bütün mənzərəsini anlamağa kömək etmək və onun mənimsənilməsini asanlaşdırmaq, öyrənməni fərdiləşdirmək və nəzarəti və özünü idarə etməyi təkmilləşdirərək tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaqdır.

İKT-dən istifadə sayəsində tələbələr elektron tədris kompleksindən istifadə edərək materialın mənimsənilməsini müstəqil şəkildə təşkil edə, öz reytingini təyin edə, yaradıcı işə vaxta qənaət edə və öz təhsil trayektoriyasını qura bilərlər. Elektron təlim vasitələri tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin idarə edilməsində differensial yanaşmaya imkan verir. Fərdi tapşırıqlar onların şəxsi imkanları nəzərə alınmaqla tərtib edilir.

Məsələn, öyrənmə qabiliyyəti yüksək olan tələbələr üçün artan mürəkkəblik və yaradıcı xarakterli tapşırıqlar təklif olunur; orta səviyyə ilə standartın tələblərinə uyğun əsas səviyyəli tapşırıqlar və oxşar məsələlərin həlli üçün nümunələrin tətbiqi ilə qabaqcıl səviyyənin tapşırıqları; öyrənmə səviyyəsi aşağı olanlar üçün təlimatlar hazırlanır, əsas səviyyəli tapşırıqların yerinəyeterilməsi üçün alqoritmlər hazırlanır və lazım gəldikdə məsləhətləşmələr aparılır [2, s. 55].

Elektron təlim vasitələrinin istifadəsi öyrənmə motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa, bilik əldə etmə prosesini fərdiləşdirməyə və fərqləndirməyə imkan verir və tələbələrə öyrənmə fəaliyyəti rejimini müstəqil seçmək hüququ verir. Elektron vasitələr tələbələrin peşəkar özünüinkışafı, özünü həyata keçirməsi, fərdi yönümlü təlimin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır. Yeni materialı öyrənərkən, əvvəllər keçilmiş materialı təkrarlayarkən və ya bilikləri ümumiləşdirib sistemləşdirərkən, hər bir slaydı mövzunun nəzəri materialının vizual və rəngarəng tərtib edilmiş fraqmenti olan fərdi mövzuların kompüter təqdimatlarının multimedia müşayiətindən istifadə etmək perspektivlidir. Problemin müfəssəl həlli, tarixi məlumatlar, fotoşəkillər, musiqi fraqmentləri, rəvayət, videomateriallar, kompüter animasiyası. Bütün bunlar riyaziyyatın tədrisini daha mənalı, maraqlı, emosional və əyani edir.

Riyaziyyatın tədrisində İKT-dən istifadə aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

1. şagirdlərin fənnin tədrisində motivasiyasını qorumağa kömək edir;
2. riyazi anlayışların ən yaxşı mənimsənilməsini təmin edir;
3. riyazi təfəkkürün inkışafını dəstəkləyir;
4. təhsil prosesində dərhal əks əlaqə yaradır;
5. optimal qərar qəbul etmək və ya çətin vəziyyətdə həll yollarını tapmaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir;
6. eksperimental fəaliyyətləri həyata keçirmək bacarıqlarının inkışafını təmin edir.

Tədris prosesində riyaziyyatda riyazi informasiya sistemlərindən, riyazi paketlərdən, tədris-metodiki komplekslərdən istifadə etməklə məkan təsəvvürünün və məkan təsvirlərinin inkışafını artırır. Təhsilin informasiyalaşdırılması müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkışafı və istifadəsi problemlərinin öyrənilməsinin aktuallığını müəyyən edir. Müasir dünyada xüsusi mövqe tuturlar. Kompüter bilikləri, gündəlik işlərində informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı, internetdən istifadə bacarığı, bəşəriyyətin ixtiyarında olan informasiya resurslarını yaratmaq və ondan istifadə etmək bacarığı – bunlar yeni əsrin prioritetləridir. İnformasiyalaşdırma prosesi elmi-pedaqoji məlumatların avtomatlaşdırılmış məlumat banklarından, elektron metodik materiallardan, kommunikasiya şəbəkələrindən istifadə əsasında təhsil sisteminin idarə edilməsi

mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, tələbənin intellektual potensialının, müstəqil bilik əldə etmək, müxtəlif növ informasiya emalı fəaliyyətini həyata keçirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına dair, təhsilin inkişafına yönəlmiş metodiki təlim sistemlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Riyaziyyatın texnologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsiri var. Müxtəlif bilik sahələrinin riyaziləşdirilməsi, riyazi metodların insanın praktik fəaliyyətinin bir çox sahələrinə nüfuz etməsi, kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı müvafiq sənaye sahələrində modellərin qurulması və həlli üçün riyazi üsullara sahib olan problemləri, o cümlədən peşə fəaliyyətində müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə riyazi hesablamalar aparmağı və nəticələri təhlil etməyi bacaran şəxslər, ixtisaslı orta səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir. Xüsusi funksional imkanlara malik olan kompüter, təlim prosesinin təşkili üçün düşünülmüş metodologiya şəraitində riyazi bilik və bacarıqların strukturlaşdırılması və sistemləşdirilməsi, idrak fəaliyyətinin və riyaziyyatın tədrisi prosesinə marağın artırılması üçün güclü vasitə ola bilər.

Nəticə

Orta ixtisas təhsilində riyaziyyatın tədrisində müasir informasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi təhsil keyfiyyətinin artırılmasına və tələbələrin riyazi bilikləri daha dərinlən mənimsəməsinə müsbət təsir göstərir. Riyaziyyatın informatika ilə inteqrasiyası, elektron tədris resurslarının və interaktiv metodların istifadəsi, tələbələrin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə, məkan təsəvvürünü formalaşdırmağa və analitik düşünmə qabiliyyətlərini gücləndirməyə imkan yaradır. İKT-nin tətbiqi həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün tədris prosesini daha əlçatan, çevik və maraqlı edir.

Eyni zamanda, riyaziyyatın tədrisində yeni pedaqoji yanaşmalar və metodologiyalar tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını artırır, onların peşəkar sahələrdə riyazi biliklərdən effektiv istifadəsinə şərait yaradır. Elektron resursların tətbiqi öyrənmə prosesini fərdiləşdirir və hər bir tələbənin bilik səviyyəsinə uyğun inkişafına dəstək verir. Beləliklə, riyaziyyatın tədrisində informasiya texnologiyalarının rolu danılmazdır və bu yanaşma gələcəkdə təhsil sisteminin innovativ inkişafını təmin edəcək mühüm istiqamətlərdən biri kimi qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C.S. və b. İnformatikanın tədrisi metodikası. Bakı: Təhsil, 2003
2. Abdullayeva M. Riyaziyyatın tədrisi metodikası-1. Bakı, «Elm və təhsil», 2020, 208 s.
3. Adıgözəlov A.S. Məktəbdə riyaziyyat təliminin nəzəri əsasları. Bakı, «ADPU», 2018, 310 s.
4. Qurbanov İ.Ə., Qurbanov A.İ. Riyazi proqram paketləri. Bakı: 2005.-168s
5. Bao, L.J. (2019) Application of Big Data-based Network Security Situation Awareness Platform in Private Network Field. Information Security Research, vol.5, no.2, pp.168175.
6. Granberga, Carina & Olssonb, Jan. ICT-supported problem solving and collaborative creative reasoning: Exploring linear functions using dynamic mathematics software. Elsevier, Journal of Mathematical Behavior 37, 2015, 48–62.
7. Kalimullin, A.M., & Utemov, V.V. Open Type Tasks as a Tool for Developing Creativity in Secondary School Students. Interchange, 48, 2017, 129-144

SUMMARY

This article examines the role and importance of modern information technologies (ICT) in teaching mathematics in secondary specialized educational institutions. The use of ICT remains relevant to improve the quality of mathematics education, individualize the learning process of students, increase motivation, and more effectively master mathematical concepts. The integration of mathematics with computer technologies within the framework of modern educational methods allows students to develop spatial perception, strengthen mathematical modeling and analytical thinking skills. Electronic educational complexes, interactive programs, and mathematical packages provide an individual approach to students' knowledge level and help them shape their educational trajectory. The development of non-traditional didactic materials for teachers and the introduction of monitoring systems are also important factors. The article emphasizes that the use of ICT in the educational process increases the activity of students, accelerates the assimilation of course materials, and makes the learning process more interesting and effective. Informatization of education and teaching mathematics with modern technologies are important factors that strengthen the professional training of future specialists.

Keywords: *Mathematics teaching, information technologies, interactive learning, mathematical modeling, secondary specialized education*

RIYAZİ TƏNLİKLƏRİ KURSU TƏLİMİNİN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Asimə ZƏKİLİ

asimasafarli2420@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə “Riyazi fizika tənlikləri” kursunun tədrisi işinin təşkili, kursun təliminin pedaqoji və psixoloji aspektləri genişliklə təhlil olunur. Kursun təlimində mövcud çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir. Bu kursun təliminin tələbələrin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında, elmi tədqiqatçılıq bacarıqları və vərdişlərinin yaranmasındakı rolu göstərilir. Həmçinin tələbələrin məntiqi-riyazi təfəkkürünün, düşüncə tərzinin inkişafı, elmi yaradıcılığı və tədqiqatçılığı qabiliyyətinin aşılması yolları göstərilir.

Riyazi fizika tənliklərinin fundamental elm sahəsi kimi, müasir texnoloji tərəqqi dövründəki yeri və onun tələbələrin elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasındakı aparıcı rolunu izah edilir. Təlimin tərbiyəedici prinsipi əsasında tələbələrin yüksək səviyyədə bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirməklə, onların milli vətənpərvər ruhunda tərbiyə etmək və şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün bu kursun təliminin təsiredici gücü izah olunur. Həmçinin təlim prosesində bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərin artırılması (məntiqi təfəkkürün, müstəqil düşüncə tərzinin, elmi yaradıcılıq qabiliyyətinin) yolları araşdırılır.

Açar sözlər: Diferensial, dalğa, sərhəd məsələsi

Hər bir fənnin təlimi tələbələrin fəaliyyətində müəyyən pedaqoji və psixoloji dəyişikliklər yaradır və həmin fənnin mənimsənilməsi, əldə olunan biliklərin sistemləşdirilməsi və tətbiqi ilə bağlı özünəməxsus strategiya yaradır. O cümlədən riyazi fizika tənliklərinin təlimi zamanı da tələbələrin fəaliyyətində hansı dəyişikliklər baş verdiyini, hansı yeniliklərin əmələ gəldiyini bu yeniliklərin fərdin riyazi fəaliyyətində, elmi tədqiqat işlərində necə rol oynayacağını şərh etmək. Ali məktəbin müvafiq ixtisaslarında “Riyazi fizika tənlikləri”, “Riyazi fizika üsulları” fənni əsasən III və IV kurslarda tədris olunur.

Həmin kurslarda bu fənnin tədris prosesində bir sıra çətinliklərlə qarşılanılır. Hər şeydən əvvəl tələbələr aşağı kurslarla aldıkları biliklər əsasında bu fənnin öyrənilməsinə başlayırlar. Lakin, ilk dərslərdən başlayaraq materialların mənimsənilməsində bəzi anlayışların yenidən və həmçinin əlavə materiallarla öyrənilməsinə ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, “Riyazi fizika tənlikləri” kursunda əsasən halı ikinci tərtib xüsusi törəməli (qeyri divergent formalı) diferensial tənliklərə gətirilən fiziki məsələlər öyrənilir. Diferensial tənliklər kursunun proqramında bakalavr pilləsində isə yalnız birinci tərtib xüsusi törəməli xətti diferensial və avtonom sistemlər haqqında çoxdaxili olmayan məlumat verilir. Bu isə II tərtib xətti (qeyri-xətti) diferensial tənliklərlə təsvir olunan məsələlər üçün kifayət etmir. Ona görə də tədris prosesində bu bölmənin təlimini genişləndirmək lazım gəlir. Bunun üçün dərslərdən xaric məşğələ də təşkil edilməlidir.

Təlim prosesində nisbətən çətin materialların dərk edilməsi, problemlərin həlli ilə bağlı məntiqi fikir yürütmək, komponentlər arasındakı əlaqələrin yaradılması böyük zəhmət tələb edən psixoloji prosesdir. Bu işdə N.V.Kuzma [4-37] ilk dəfə olaraq pedaqoji fəaliyyətin psixoloji quruluşunun xarakteristikasını vermişdir.

Qeyd etmək ki, tələbə fəaliyyəti şəxsiyyətin quruluşunda əks olunur. Müəllim şəxsiyyətinin quruluşu onun fəaliyyət quruluşuna uyğun gəlməlidir. Belə olan halda pedaqoji fəaliyyət

müvəffəqiyyətli olacaqdır.

Bir çox pedaqoq və psixoloqların fikirlərinə uyğun olaraq təlimin pedaqojiləşdirilməsinin psixoloji aspektlərini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmək olar: tələbələrdə peşə istiqamətini formalaşdırmaq, onlarda gələcək peşəyə müsbət münasibəti və həvəsi, qabiliyyəti möhkəmləndirmək deməkdir. Fənlərin öyrənilməsində peşə istiqaməti nəticə etibarı ilə tələbələrdə pedaqoji fəaliyyətə maraq tərbiyə edir. Öyrənilən materialı dərk etməklə, gələcək peşənin əhəmiyyətinə həvəs yaradır.

Riyazi fizika tənlilikləri fundamental elm sahəsi kimi tələbələrin qarşısında daha böyük vəzifələr qoyaraq onların həm pedaqoji fəaliyyəti, həm də elmi yaradıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Kursun tədrisi prosesində metodika “necə?” sualına əsaslanaraq “nə üçün” sualını nəzərə almaqla gələcək mütəxəssislərin, tədqiqatçıların fikrində əsaslı dönüş yaradır. Biliklərin qazanılmasında mexaniki əzbərləmə yaradıcı təfəkkür vərdişlərinin aşılması ilə əvəz olunur.

Bu təhlükəli stuasiyadır. Onun qarşısını almaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək lazımdır. Burada əhəmiyyətli yanaşma aşağıdakı pedaqoji və psixoloji istiqamətlər ola bilər.

Tədris prosesində tələbələrin fəallaşdırılması yollarını müəyyən etmək əsas şərtidir. Bunun üçün onların riyazi fizika fənninə marağını gücləndirmək; riyazi fizika tənliliklərinin çıxarılışının riyazi nəzəriyyəsinin dərinədən dərk edilməsinə nail olmaq, bu münasibətlərin öyrənilməsinə həvəsi artırmaq, qazanılmış biliklərin tətbiqi ilə məşğul olmaq, tələbələrin müstəqil işini genişləndirmək, təlim zamanı daha çox problemlə-stuasiya metodundan istifadə etmək lazımdır.

Tədris prosesində tələbələrin fəallaşmasında son zamanlar cəmiyyətdə gedən sosial və iqtisadi dinamikanın da çox böyük rolu var. Belə ki, daha mükəmməl bilik və bacarıqlarla “silahlanmaq”, intellektual səviyyəni qaldıraraq, ümumi sivilizasiyaya inteqrasiya olunmaq, gənc mütəxəssisin əsas vəzifəsi, həyat meyarıdır.

Təlimin tərbiyəedici prinsipinə görə öyrəncilər bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnərkən, həm də şəxsiyyət kimi formalaşır. Onların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması onlarda yaradıcılıq, tədqiqatçılıq, düşüncə tərzinin formalaşması kimi keyfiyyətlərin tərbiyəsi üçün zəruridir.

“Riyazi fizika tənlilikləri” kursunun təlimində tələbələrin təbiət, fizika, hidrolojiya, kosmolojiya, kvant mexanikası və s. haqqında bilik dairəsi daha da genişlənir, elmi dünyagörüş tərbiyə olunur.

Tələbələrin riyazi fizika tənliliklərindən aldıkları biliklərə inam yarandıqda, bu fənnin təliminin tərbiyələndirici rolu tam üzə çıxır. Onların fəal yaradıcılığını, elmi-tədqiqat işi aparmaları təşkil etməklə yaratmaq olar. Təlim prosesində tələbələrdə riyazi təfəkkür, sistematiklik, konkretlik və məntiqilik də tərbiyə edilmişdir. Təlimin elmlilik prinsipinə istinad etməklə riyazi fizika tənlilikləri tədris olunduqda tələbələr elmin son nailiyyətləri ilə tanış olur, yeni tədqiqat üsullar yiyələnirlər. Bu elmin digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənirlər. Tələbələrdə elmi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün tədris zamanı hər hansı mövzunun şəhri zamanı əyani və texniki vasitələrdən, müasir təlim texnologiyalardan istifadə etməlidirlər.

Elmlilik prinsipi riyazi fizika tənlilikləri kursunun təlimi zamanı tələbələrdə elmi təfəkkürün formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayır. Burada interaktiv şəkildə mühakimə aparılmalı, alınmış nəticələrin təhlil və sintez edilməsi, digər bilgilərlə müqayisə edilməsi və ümumiləşdirilməlidir.

Məsələn “Radioaktiv parçalanmaların Yer qabığının qızmasına təsiri”- parabolik tip tənliliklərə gətirilən fiziki məsələdir. Bu məsələnin öyrənilməsində aşağıdakı mühakimələr aparılmalıdır.

1. Yer kürəsi sferik cisim kimi, istilikkeçirmə tənliliyi yazılmalı,
2. Həmin tənlilik üçün qoyulan Koşi məsələsi və onun həll üsulu göstərilməli,
3. Müəyyən sərhəd şərtləri daxilində soyuma müddəti hesablanmalı,
4. Soyumaya əks təsir edən amillərin təsiri nəzərə alınmaqla məsələnin yekun həlli verilməli.

Bu mərhələlərlə aparılan həll prosesində tələbələrin aktivliyi təmin olunmalı, fərdi yanaşma və xüsusi mühakimələrə diqqət edilməlidir.

Nəticə

“Riyazi fizika tənlikləri kursu təliminin pedaqoji və psixoloji istiqamətləri” mövzusunda yazılmış məqalə Riyazi fizika tənliklərinin tədrisi metodikasına aid əhəmiyyətli metodiki məqalə hesab olunmaqla, aşağıdakı mühüm nəticələr alınmışdır.

1. Riyazi fizika tənlikləri kursu təliminin pedaqoji aspektləri göstərilmişdir.
2. Təlimin tərbiyəedici prinsipi tələbələrin intellektual və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları izah edilmişdir.
3. Təlim prosesində psixoloji xüsusiyyətlərin artırılması yolları göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsgəndərov N.S. Mehrəliyev Y.T. Riyazi fizika tənlikləri. Bakı-2018. 181 s.
2. Quliyev C.X. Riyazi fizika tənliklərinin tədrisində digər fənlər arasında metodiki əlaqənin qurulmasına aid tövsiyələr. Respublika Elmi-praktiki konfrans materialları. NMİ-2022. 72-76 s.
3. Mahmudov M.C. “Riyaziyyatın tədrisi metodikası” (Ali texniki məktəblər üçün). I hissə. Bakı-2004. 184 s.
4. Гисев В.А. Психолого-педагогическое основы обучения математике. М.Вербум-2003. с.443.и
5. Mahmudov M.C. Ali Texniki məktəblərdə riyaziyyat kursu tədrisinin pedaqoji xüsusiyyətləri Bakı-2003. 315 s.
6. Кузьмина Н.В. Психологическая структура деятельности учителя. Мир-1965. с.139 .и

İnternet resursları

1. <https://www.scribd.com/>
2. <https://scholar.google.com/>
3. <https://science.gov.az/>
4. <http://anl.az/>

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-VIII SİNİFLƏRİNDƏ RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ DİFERENSİAL TƏLİMİN TƏTBİQ EDİLMƏSİNDƏ STEAM VƏ SÜNİ İNTELLEKT MODELLƏRİNİN TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Elşən SƏFİXANOV
elsen.sefixanov40@gmail.com
Orcid ID: 0009-0004-0458-6480
Lənkəran Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu araşdırmada, ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində riyaziyyat dərslərində diferensial təlimin tətbiq edilməsində STEAM və Süni intellekt modellərinin təsirinin araşdırılması əsas məqsəd olaraq göstərilmişdir. Araşdırma STEAM və AI yanaşmalarının tədris prosesinin innovativliyini artırmaqda rolu, adaptiv öyrənmə modelləri vasitəsilə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun öyrənmə imkanları yaratması və şagirdlərin analitik düşüncə bacarıqlarını nə dərəcədə artırdığı üzərində dayanır. Nəticələr göstərir ki, bu modellər diferensial təlim prosesini daha effektiv edir və şagirdlərin məlumatı daha yaradıcı şəkildə qavramasına töhfə verir.

Açar sözlər: STEAM, süni intellekt, diferensial təlim, adaptiv öyrənmə

Tədris prosesinin innovativ metodlarla zənginləşdirilməsi XXI əsr təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biridir. Diferensial təlim yanaşması şagirdlərin fərqli öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris prosesini fərdiləşdirir və şagirdlərə öz fərdi bacarıqları üzrə inkişaf etməyə şərait yaradır. Müasir tədris mühitində isə STEAM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat) və Süni intellekt (AI) modelləri bu prosesin daha da effektiv olmasına töhfə verir. Bu modellər riyaziyyat dərslərində həm fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirir, həm də şagirdlərin analitik düşüncə və problemlərin yaradıcı şəkildə həll etmə bacarıqlarını gücləndirir.

1. STEAM yanaşmasının diferensial təlimə təsiri

STEAM yanaşması şagirdlərə integrativ düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, elm və riyaziyyatın digər fənlərlə əlaqəsini öyrənməyə imkan verir. Bu yanaşma vasitəsilə şagirdlər riyazi biliklərini real həyatda tətbiq edərək öyrənir və yaradıcı həll yolları tapırlar.

• **İntegrativ öyrənmə mühiti:** STEAM, riyaziyyatın digər fənlərlə integrativ şəkildə öyrədilməsinə əsaslanır. Riyaziyyat dərsləri elm və texnologiya mövzuları ilə əlaqələndirildikdə, şagirdlər problemlərin daha dərin təhlilini apararaq, analitik düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

◦ **Nümunə:** Şagirdlər riyazi anlayışları mühəndislik layihələrində və ya robot texnikası layihələrində tətbiq edərək öyrənirlər. Məsələn, həndəsə mövzusunda şagirdlər üçbucaqların sahəsi və bucaqlarını real dünya mühəndis layihələrində istifadə edə bilirlər.

• **Yaradıcı düşüncə:** STEAM yanaşması riyaziyyat dərslərində yaradıcı problemlərin həlli, dizayn və innovativ düşüncənin inkişafına da şərait yaradır. Şagirdlər bu dərslər vasitəsilə riyazi nəzəriyyələri tətbiq etməklə yeni layihələr və modellər yaradırlar.

• **Nəticə:** STEAM metodları diferensial təlim prosesində şagirdlərə riyazi anlayışları müxtəlif sahələrlə əlaqələndirmək imkanı verir. Bu, dərsləri daha maraqlı və məqsəduyğun edir, şagirdlər isə tədris prosesində fəal şəkildə iştirak edir.

2. Süni intellektin (AI) diferensial təlimdə rolu

Süni intellekt modellərinin tədris prosesində tətbiqi diferensial təlimin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə mühüm təsir göstərir. AI əsaslı tədris alətləri şagirdlərin fərdi inkişafını izləməyə, fərdi tədris planları yaratmağa və onların ehtiyaclarına uyğun tədris prosesini

avtomatlaşdırmağa kömək edir.

- **Adaptiv tədris sistemləri:** Süni intellekt vasitəsilə tədris edilən adaptiv sistemlər, şagirdlərin dərs materialını necə mənimsədiyini təhlil edir və onların ehtiyaclarına uyğun tapşırıqlar təqdim edir. Bu sistemlər hər bir şagirdin bacarıqlarını və zəif tərəflərini təhlil edərək, fərdi tədris planı yaradır.

- **Nümunə:** Smart Learning sistemləri və AI əsaslı tədris platformaları şagirdlərin riyaziyyat dərslərində öyrəndikləri mövzulara əsasən uyğunlaşdırılmış tapşırıqlar təqdim edir. Bu cür sistemlər differensial təlimin həyata keçirilməsini asanlaşdırır və şagirdlərin fərdi inkişafını izləyir.

- **Automatik rəy və qiymətləndirmə:** Süni intellekt şagirdlərin irəliləyişini təhlil edir və dərhal rəy bildirir. Bu proses hər bir şagirdin daha sürətli inkişafına imkan yaradır, çünki şagirdlər dərhal hansı sahədə zəif olduqlarını anlayır və bu istiqamətdə daha çox çalışırlar.

- **Nümunə:** AI əsaslı qiymətləndirmə sistemləri, məsələn, Google Classroom və ya Edmodo, şagirdlərin riyazi tapşırıqları necə həll etdiyini təhlil edir və onlara hansı səhvləri etdiklərini göstərir. Bu da şagirdlərə dərsləri daha dərin və anlaşılan şəkildə qavramağa kömək edir.

- **Tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi:** AI vasitəsilə dərs planları şagirdlərin təlim ehtiyaclarına uyğun şəkildə fərdiləşdirilir. Məsələn, zəif riyaziyyat bacarıqlarına malik olan şagirdlər üçün AI sistemləri daha sadə izahlar və daha çox tapşırıqlar təklif edir, güclü bacarıqlara malik şagirdlər üçün isə daha çətin problemlər və dərinləşdirilmiş materiallar təqdim edir.

3. STEAM və Süni intellektin birlikdə istifadəsi

STEAM və Süni intellekt modellərinin birgə istifadəsi tədris prosesində güclü bir sinerji yaradır. STEAM, şagirdlərə praktiki və yaradıcı layihələr vasitəsilə riyazi bilikləri tətbiq etməyə imkan verərkən, Süni intellekt şagirdlərin fərdi inkişafını izləyir və onlara uyğunlaşdırılmış təlim təklif edir.

- **İntegrasiya olunmuş layihələr:** Şagirdlər AI modelləri ilə təcrübələr apararaq STEAM sahələrində problemləri həll etməyi öyrənir. Məsələn, riyaziyyat dərslərində şagirdlər süni intellekt modelləri vasitəsilə statistik məlumatları təhlil edə və real dünya problemlərinə həll yolları tapa bilirlər.

- **Yaradıcılığın və analitikanın birləşməsi:** STEAM vasitəsilə şagirdlər yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, AI isə onların analitik təhlil etmə və məlumatları dərin şəkildə anlama bacarıqlarını gücləndirir.

V-VIII siniflərdə riyaziyyat dərslərində diferensial təlimin tətbiq edilməsində STEAM və Süni intellekt modelləri tədris prosesini daha interaktiv, adaptiv və yaradıcı edir. STEAM, şagirdlərin yaradıcı düşüncə və problemlərin real dünyada həllinə yönəlməsini təmin edərkən, Süni intellekt şagirdlərə fərdi yanaşma təqdim edir və onların inkişafını izləyir. Bu iki yanaşmanın birgə tətbiqi tədrisin keyfiyyətini artıraraq, şagirdlərin riyazi anlayışları daha dərinlən mənimsəməsinə və real həyat bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir.

SUMMARY

In this study, the main objective was to investigate the impact of STEAM and Artificial Intelligence models in the implementation of differential learning in mathematics lessons in grades V-VIII of secondary schools. The study focuses on the role of STEAM and AI approaches in increasing the innovativeness of the teaching process, creating learning opportunities tailored to the individual needs of students through adaptive learning models, and increasing students' analytical thinking skills. The results show that these models make the differential learning process more effective and contribute to students' more creative perception of information.

Keywords: STEAM, artificial intelligence, differentiated learning, adaptive learning

SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU: VİRTUAL LABORATORİYALARLA İNFORMATİKA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ DÖVR

Məhsəti ƏLİYEVƏ

mahsati.aliyeva@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Süni intellektin virtual laboratoriyalarla inteqrasiyası informatikanın tədrisində inqilabi dəyişikliklər yaradır. Ənənəvi pedaqoji yanaşmalar praktik bacarıqların inkişafında çətinliklər yaratsa da, süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar interaktiv və immersiv öyrənmə mühiti təklif edərək bu boşluğu aradan qaldırır. Bu platformalar maşın öyrənməsi, təbii dil emalı və kompüter texnologiyalarından istifadə edərək fərdi öyrənmə təcrübələrini optimallaşdırır. Virtual laboratoriyalar ənənəvi pedaqoji yanaşmaların məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və coğrafi, sosial- iqtisadi maneələri aşaraq geniş kütlələrə təhsil imkanı yaradır. Süni intellekt tələbələrin təlim materiallarını daha effektiv mənimsəməsinə, adaptiv qiymətləndirmələr vasitəsilə öyrənmə prosesini fərdiləşdirməyə şərait yaradır. Lakin texnologiyaya bərabər çıxış, məlumat məxfiliyi və etik problemlər həll edilməlidir. Bu çağırışların həlli üçün akademik və sənaye tərəfdaşlarının əməkdaşlığı vacibdir. Süni intellektin təhsildə rolu genişlənməyə davam edəcək və innovativ, etik yanaşmalar sayəsində daha inklüziv olacaqdır.

Açar sözlər: *Virtual laboratoriyalar, Süni intellekt, İnformatika təhsili, fərdiləşdirilmiş təlim, virtual reallıq*

Giriş

Rəqəmsal dövrdə təhsil sahəsi texnoloji yeniliklər sayəsində böyük dəyişikliklər yaşayır. Ən əhəmiyyətli inkişaf arasında Süni İntellekt (AI) texnologiyalarının virtual laboratoriyalarla inteqrasiyası, praktiki öyrənmə təcrübələrində, xüsusən də informatika sahəsində inqilabi dəyişikliklərdəndir. İnformatika təhsili məlumat elmi, bioinformatika və kompüter sistemləri kimi müxtəlif fənlər üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün vacibdir. Ənənəvi pedaqoji yanaşmalar tələbələri sürətlə inkişaf edən informatika mənzərəsinin tələb etdiyi praktiki bacarıqlar və təcrübə biliklərlə təchiz etməkdə tez-tez çətinlik çəkir. Didaktik müəhazirələr və statik dərslilər əsaslanan öyrənmə tələbələri real dünya informatika problemlərinin incəliklərini idarə etməyə hazırlamaq üçün yetərsizdir. Bu çatışmazlıqlara cavab olaraq virtual laboratoriyalar immersiv, interaktiv və praktiki öyrənmə mühitləri təklif edir. Nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı dinamik həll yolu kimi meydana gəlmişdir. Virtual laboratoriyalar ibtidai simulyasiyalardan süni intellektlə idarə olunan mürəkkəb platformalara qədər inkişaf edərək informatika təhsilini yenidən formalaşdırır. Əvvəlcə fiziki laboratoriyaların rəqəmsal sürətləri kimi təsəvvür edilən virtual laboratoriyalar süni intellekt funksiyaları ilə zənginləşdirilmiş çoxşaxəli ekosistemlərə çevrildi. Bu platformalar virtual mühitləri zəka və uyğunlaşma qabiliyyəti ilə aşılamaq üçün maşın öyrənməsi, təbii dil emalı və kompüter görmə kimi AI texnologiyalarından istifadə edir. Nəticədə, öyrənənlər həyati situasiyalar üzərində çalışaraq məsəl həll etmə qabiliyyətini və anlayışlarını inkişaf etdirirlər. Süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar coğrafi və ya sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olmadan yüksək keyfiyyətli təhsilin öyrənilməsinə xidmət edir. Bundan əlavə, yeni texnologiyalardan idarə olunan virtual laboratoriyalar fəal öyrənmə mədəniyyəti yaradır. Burada öyrənənlər risksiz mühitdə araşdırmaq, sınaqdan keçirmək və təkrarlamaq kimi imkanlara malikdirlər. Tələbələr immersiv simulyasiyalar və interaktiv fəaliyyətlə informatika mənzərəsində uğur qazanmaq üçün potensial olan praktiki bacarıqlara və sahəyə xas səriştələrə yiyələnirlər. Süni intellekt texnologiyaları ilə

asanlaşdırılan birgə öyrənmə mühitləri həm yaşlılar arasında əlaqəni və bilik mübadiləsini planlaşdırır, öyrənmə təcrübəsini və öyrənənlər arasında birlik hissi yaradır. Süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyaların verdiyi üstünlüklərə baxmayaraq, onların tətbiqi ilə bağlı inkişaf hələ də davam edir. Lazımi texnologiyaya çıxış, məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi baxımından narahatlıqlara səbəb olur. Çətinliklərin həlli süni intellektlə gücləndirilmiş informatika təhsilinə səmərəli çıxışı təmin etmək üçün akademik, sənaye və sənaye üçün tələb olunan maraqlı tərəflərin birgə söylərini təmin edir.

Virtual laboratoriyaların təkamülü texnologiyada, pedaqogikada və əlçatanlıqda əhəmiyyətli irəliləyişlərlə qeyd olundu, təhsilin mənzərəsini, xüsusən də informatika kimi fənlərdə dəyişdirdi. Virtual laboratoriyaların ilk iterasiyaları fiziki laboratoriya təcrübələrini rəqəmsal formada təkrarlamaq üçün nəzərdə tutulmuş rudimentar simulyasiyalar idi. Bu ilkin söylər tələbələrin məhdud resurslar, təhlükəsizlik problemləri və maddi-texniki məhdudiyyətlər kimi maneələri aşaraq laboratoriya təcrübələrinə uzaqdan çıxışı təmin etmək məqsədi daşıyırdı. İlkin olaraq virtual laboratoriyalar rəqəmsal öyrənmə mühitlərinin potensialına nəzər salsada, şagirdləri tam cəlb etmək üçün tələb olunan mürəkkəblik və interaktivliyə malik deyildi. Texnologiya inkişaf etdikcə virtual laboratoriyalar öyrənmə təcrübəsinin reallığını və effektivliyini artıraraq videolar, animasiyalar və interaktiv simulyasiyalar kimi multimedia elementlərini birləşdirməyə başladı [1]. Bu multimedia ilə zəngin mühitlər tələbələrə mücərrəd anlayışları vizuallaşdırmağa, dəyişənləri manipulyasiya etməyə və əənəvi laboratoriya şəraitlərində mümkün olmayan üsullarla nəticələri müşahidə etməyə imkan verirdi. Həmçinin veb-əsaslı platformaların və bulud hesablamalarının yaranması virtual laboratoriyalara hər yerdə girişi asanlaşdırdı. Bilik əldə edənlərə adi veb-brauzerdən istifadə edərək istənilən vaxt, istənilən yerdə praktiki fəaliyyətlə məşğul olmağa imkan verdi. Süni intellekt (AI) texnologiyalarının inteqrasiyası virtual laboratoriyaların təkamülündə böyük dəyişikliklər yaratdı. AI dəstəklili bu platformalar fərdi ehtiyac və üstünlüklərə cavab vermək üçün öyrənənlərin qarşılıqlı əlaqələrini təhlil edə, nümunələri ayırd edə və öyrənmə məzmununu uyğunlaşdırmağa bilər. Həmçinin maşın öyrənməsinə əsaslanan virtual laboratoriyalara adaptiv qiymətləndirmələr və ağıllı geribildirim nümayiş etdirməyə imkan verir. Öyrənənləri təhsil səyahətləri boyunca istiqamətləndirir və davamlı təkmilləşdirməyə kömək edir. Virtual laboratoriyaların inkişafının digər vacib mərhələsi immersiv texnologiyalar, məsələn, virtual reallıq (VR) və əlavə reallıq (AR) kimi sahələrin ortaya çıxmasıdır. Bu texnologiyalar tələbələrə üçölçülü məkanda virtual obyektlər və simulyasiyalarla yüksək dərəcədə immersiv yəni istifadəçinin tamamilə real mühitin içərisində hiss etməsi üçün həqiqi mühit yaradır. İmmersiv əsaslı virtual laboratoriyalar, öyrənənlərə misli görünməmiş dərinlik və aydınlıqla mürəkkəb anlayışları və hadisələri tədqiq etməyə imkan verən misilsiz səviyyəli immersion və məşğulluq təklif edir. Virtual laboratoriyaların təkamülü də fəal öyrənmə və sorğuya əsaslanan yanaşmaların təşviqinə yönəlmiş pedaqoji irəliləyişlərlə formalaşmışdır. Virtual laboratoriyalar indi interaktiv məşqləri, problem həll etmə fəaliyyətlərini və öyrənənləri fəal şəkildə məşğul olmağa təşviq edən birgə layihələri özündə birləşdirir. Bu pedaqoji yeniliklər tələbələrə dinamik və mürəkkəb informatika dünyasında uğura hazırlayaraq tənqidi düşünmə bacarıqlarını, yaradıcılığı və əməkdaşlığı inkişaf etdirir.

İnformatika fənnində süni intellektin əhəmiyyəti: AI informatika təhsilində transformasiyaedici qüvvə kimi meydana çıxıb, əənəvi tədris metodologiyalarını yenidən formalaşdırır və öyrənməyə yeni yanaşmalar təklif edir. İnformatika kontekstində süni intellekt təhsil təcrübəsinin müxtəlif aspektlərini təkmilləşdirmək üçün qabaqcıl alqoritmlər və texnikalardan istifadə edərək çoxşaxəli rol oynayır. AI-nin informatika təhsilinə verdiyi ən mühüm töhfələrdən biri onun öyrənmə təcrübələrini fərdiləşdirmək qabiliyyətidir. Süni intellekt alqoritmləri təhsil məzmununu, fərdi ehtiyacları uyğunlaşdırmaq üçün tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi, performans və üstünlükləri müqayisə edir. İnformatika kurslarında süni intellektlə işləyən sistemlər hər bir kəsin mənimsəmək tərzinə və bacarıq səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq üçün təlim materiallarını, tempi və çətinlik səviyyələrini uyğunlaşdırmağa bilər [2]. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə yollarını təmin etməklə, AI tələbələrə öz sürətləri ilə irəliləməyə

imkan verir, bununla da təlim nəticələrini optimallaşdırır və kurs materialı ilə daha dərinləndən əlaqəni gücləndirir. Süni intellekt tələbə performansını və mənimsəmə səviyyələrini əsasında qiymətləndirmə parametrlərini dinamik şəkildə tənzimləməklə informatika təhsilində adaptiv qiymətləndirmələri asanlaşdırır. Ənənəvi qiymətləndirmələr çox vaxt ümumi bir yanaşmaya əməl edir, fərdi tələbə səriştələrini dəqiq ölçə bilmir. Süni intellektlə işləyən qiymətləndirmə sistemləri isə hər kəsin biliyinə uyğunlaşdırılmış xüsusi testlər, imtahanlar və tapşırıqlar yarada bilər. Bu adaptiv qiymətləndirmələr, tələbələrəin tərəqqisini daha dəqiq ölçməklə yanaşı, süni intellektin köməyi ilə tələbə performansına və mənimsəmə səviyyələrinə əsaslanaraq qiymətləndirmə parametrlərini dəyişdirməyə imkan verərək, davamlı öyrənmə və inkişafı asanlaşdırır. İnformatika müəllimləri kompüter intellektinin imkanlarından istifadə etməklə tələbələrə sürətlə inkişaf edən informatika sahəsində uğura hazırlayan cəlbəedici, effektiv və innovativ öyrənmə mühitləri təşkil edir. Süni intellekt texnologiyalarından istifadə informatika fəninəin tədrisində tədris və öyrənmə təcrübələrində gələcək innovasiya və transformasiyaya təkan verərək genişləndirməyə şərait yaradır.

Süni intellektin gücləndirilmiş virtual laboratoriyalarının üstünlükləri: Süni intellektin (AI) virtual laboratoriyalara inteqrasiyası hər kəs üçün sayəsiz-hesabsız faydalar gətirir. Bu süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirən, əlaqəni təşviq edən və öyrənmə nəticələrini optimallaşdıran üstün cəhətlər təqdim edir. Bu bölmə informatika təhsilində süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyaların dörd əsas faydasını araşdırır. Süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar interaktiv və immersiv öyrənmə təcrübələri təqdim etməklə öyrənənlər arasında artan əlaqəni gücləndirir. Süni intellektlə idarə olunan simulyasiyalar vasitəsilə tələbələr mürəkkəb anlayışları və hadisələri dinamik və vizual şəkildə araşdırmağa bilərlər [3]. Süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar informatika təhsilində əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim etsə də, onların qəbulu və tətbiqi problemlər və mülahizələrdən kənar deyil. Bu problemlərin həlli süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyaların tam potensialını reallaşdırmaq və yüksək keyfiyyətli təhsilə almaq üçün əhəmiyyətlidir.

Əsas problemlərdən biri texnologiyaya bərabər çıxışın təmin edilməsidir, xüsusən də resursların məhdud olduğu şəraitdə. Bu tip laboratoriyalar çox vaxt güclü hesablama infrastrukturunu, yüksək sürətli internet bağlantısı və xüsusi proqram təminatı və avadanlıqlara çıxış tələb edir [4]. Texnologiyaya çıxışdakı qeyri- bərabərlik, təhsildə mövcud bərabərsizlikləri gücləndirə bilər və maddi cəhətdən zəif tələbələrəin süni intellektlə işləyən təlim resurslarından istifadə imkanlarını məhdudlaşdırmağa bilər. Rəqəmsal bərabərliyin təmin edilməsi və bütün tələbələrəin texnologiyaya çıxışının təmin edilməsi süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalara ədalətli girişi təmin etmək vacibdir. Süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar öyrənmə təcrübələrini fərdiləşdirmək və ağıllı rəy təmin etmək üçün tələbə məlumatlarının toplanması və təhlilində əsaslanır. Bununla belə, tələbə məlumatlarının istifadəsi əhəmiyyətli məxfilik və təhlükəsizlik problemləri yaradır. Şəxsi identifikatorlar və akademik qeydlər kimi həssas tələbə məlumatlarını icazəsiz girişdən və sui-istifadədən qorumaq çox vacibdir. Müəllimlər və qurumlar ciddi məlumatların qorunması qaydalarına riayət etməli və tələbələrəin məxfiliyini qorumaq və süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar vasitəsilə toplanmış məlumatların məxfiliyini və bütövlüyünü təmin etmək üçün güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidir. Süni intellektin virtual laboratoriyalara inteqrasiyası alqoritmik qərəzlilik, şəffaflıq və hesabatlılıqla bağlı etik mülahizələri gündəmə gətirir. Süni intellekt alqoritmləri təsadüfən təlim məlumatlarında mövcud olan qərəzləri davam etdirə bilər ki, bu da müəyyən tələbə kətlələri üçün qeyri-bərabər rəftar və ya ədalətsiz nəticə verə bilər [5]. Süni intellektə əsaslanan qərar qəbul etmə proseslərində ədalətin, şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi informatika təhsilində etik standartların qorunması üçün vacibdir. Pedaqoqlar və tərtibatçılar etik dizayn prinsiplərindən istifadə etməli və süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalarda alqoritmik meyllərin yoxlanılması və azaldılması mexanizmlərini tətbiq etməlidirlər.

Nəticə. Süni intellektin (AI) virtual laboratoriyalara inteqrasiyası informatika təhsilində yeni

innovasiya və transformasiya dövrünü açdı. Bu texnologiyalar interaktiv, immersiv, və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təqdim edərək, tələbələrin praktiki bacarıqların təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Bu sistemlə işləyən platformalar tələbələrə risksiz mühitdə araşdırma, təcrübə və innovasiya imkanları təqdim edərək, kurs materialları ilə daha dərindən əlaqəni gücləndirir və aktiv öyrənməyə təşviq edir. Virtual laboratoriyalar ənənəvi təhsil yanaşmalarının məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və coğrafi və sosial – iqtisadi maneələri aşaraq yüksək keyfiyyətli təhsilə daha geniş çıxış imkanı yaradır. Süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyaların qəbulu texnologiyaya çıxış, informasiyanın məxfiliyi və təhlükəsizliyi, etik narahatlıqlar, fakültə hazırlığı və dəstəyi və pedaqoji integrasiya daxil olmaqla problemlər və mülahizələri təşkil edir. Həmçinin texnologiyaya bərabər çıxış, məlumat məxfiliyi və alqoritmik qərəzlilik kimi problemlər həll olunmalıdır. Bu çağırışların öhdəsindən gəlmək üçün akademik və sənaye tərəfdaşlarının birgə səyləri tələb olunur. İnkişaf etməkdə olan texnologiyaları mənimsəməklə, əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə və etik mülahizələrə diqqət yetirməklə, süni intellektlə gücləndirilmiş virtual laboratoriyalar informatika təhsilində inqilab etməyə davam edəcək, tələbələrə rəqəmsal əsrdə inkişaf etmək və sahənin gələcəyini formalaşdırmaq imkanı verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Moro, R., Štulajter, F., & Kúdela, J. (2019) Virtual Laboratoriyada Süni İntellektin Tətbiqi Orta təhsil. *Procedia Kompüter Elmləri*, 159, 670-677.
2. Wang, H., Liu, Q., & Li, J. (2021). Süni intellektə əsaslanan virtual laboratoriyanın layihələndirilməsi və həyata keçirilməsi Maşın Öyrənmə Texnologiyası üzrə. *Qabaqcıl Kompüter Nəzəriyyəsi və Mühəndisliyi üzrə Beynəlxalq Konfrans (ICACTE 2021)*, 44-48
3. Wang, Y., Liu, H., & Li, Y. (2021). Süni intellekt üçün virtual laboratoriyanın layihələndirilməsi və həyata keçirilməsi və Robototexnika. *Robototexnika və İdarəetmə Mühəndisliyi üzrə Beynəlxalq Konfransın materialları (ICRCE 2021)*, 79-83
4. Zhang, M., & Zhu, W. (2020). Virtual Laboratoriyada Süni İntellekt Texnologiyasının Tətbiqi üzrə Tədqiqat Kompüter Elmlərinin Tədrisi. *Kompüter Elmləri və Proqram Təminatı üzrə Beynəlxalq Konfransın materialları Mühəndislik (CSSE 2020)*, 137-141.
5. Chen, H., Li, Y., & Wu, Z. (2020). Süni intellekt texnologiyasının virtual laboratoriyada tətbiqi üzrə tədqiqatlar tədris. *Qabaqcıl Təhsil Tədqiqatları və Müasir Tədris üzrə 5-ci Beynəlxalq Konfransın materialları AERMT 2020*), 77-80.

SUMMARY

The integration of artificial intelligence with virtual labs is creating revolutionary changes in computer science education. While traditional pedagogical approaches create difficulties in developing practical skills, virtual labs enhanced with artificial intelligence bridge this gap by offering interactive and immersive learning environments. These platforms optimize personalized learning experiences using machine learning, natural language processing, and computer technologies. Virtual labs overcome the limitations of traditional pedagogical approaches and create educational opportunities for a wide audience, overcoming geographical and socio-economic barriers. Artificial intelligence enables students to more effectively master learning materials and personalize the learning process through adaptive assessments. However, equal access to technology, data privacy, and ethical issues must be addressed. Collaboration between academic and industrial partners is essential to address these challenges. The role of artificial intelligence in education will continue to expand and will become more inclusive thanks to innovative, ethical approaches.

Keywords: Virtual labs, Artificial intelligence, Computer science education, personalized learning, virtual reality

İNTERAKTİV TƏLİM METODU İLƏ KEÇİRİLƏN DƏRSLƏRİN MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sara AĞAYEVA

sara.aghayeva.89@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İnteraktiv təlim metodu, şagirdlərə yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də praktiki bacarıqları öyrədir. Bu yanaşma, təhsil prosesini daha maraqlı və şagird mərkəzli edir. Təlimin bütün mərhələləri, xüsusiyyətləri və üstünlükləri bir arada şagirdlərin fəal öyrənməsini və inkişafını dəstəkləyir. İnteraktiv təlimin daha geniş yayılması təhsil sistemində müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər.

Açar sözlər: *İnteraktiv təlim, tarixi biliklər, müəllim, şagird, təlim-tərbiyə, idarəetmə, fənn, təhsildə qiymətləndirmə*

Ümumtəhsil məktəblərində tarix dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə dərslərin keyfiyyətli olması üçün lazımdır. Müəllim təlim prosesi zamanı müxtəlif vasitələr ilə, o cümlədən dərslərin mövzusuna uyğun müxtəlif tarixi mənbələr ilə təhsil alanlarda idrak marağının artırılmasına nail olmağı bacarmalıdır.

İnteraktiv təlim metodu ilə keçilən dərslər bir-birilə üzvi şəkildə bağlı olan mərhələlərdən ibarətdir. Həmin mərhələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Dərslərin I mərhələsi. “Motivasiya, probleminin qoyulması” adlanır.

Hər bir dərslərin əvvəlində tədqiqatı başlamaq üçün problem müəyyənləşdirmək lazımdır. Yəni mövzu ətrafında problem qoyulmalıdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları da yoxlamaq üçün ilk növbədə tədqiqat sualları formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə aparan bələdçi, “yol göstərən ulduz” rolunu oynayır. İnteraktiv təlimin ilk mexanizminə əsasən məhz problemin olması şagirdlərin idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur. Bəs nə üçün biz dərslərin bu mərhələsini motivasiya adlandırırıq? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici, təhrikedici qüvvədir. Motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı fəal dərslərdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir. Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmənin sərbəstliyi və müstəqilliyidir: Uşaq öz fikrini “Zənnimcə...”, “Mənə belə gəlir ki...”, “Mən belə hesab edirəm ki...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir.

Dərslərin II mərhələsi. “Tədqiqatın aparılması” adlanır.

Problemin həlli üzrə irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna-şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışanlar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır.

Bunun üçün problem fərziyyələrlə həll edilməyə başlayır

Dərslərin III mərhələsi. “İnformasiya mübadiləsi” adlanır. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaoslu xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat-həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

Dərsin IV mərhələsi. “İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili” adlanır.

Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün bilik, bacarıq və vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir.

Dərsin gedişatında əsas məqsəd tarixi faktlar əsasında bilikləri sistemləşdirmək və tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün başlıca əlaqəni üzə çıxarmaqdır. Müəllimin işləməli olduğu material pərakəndədir. O, əsas birləşdirici ideyanı və qanunauyğun-luğu aşkar etmək üçün bu dağınıq faktlar arasında əlaqə yaratmağa çalışmalıdır. Həmin zaman kəsiyində müqayisə, təhlil və sintezdən istifadə olunur. “Bütün bu faktları necə qruplaşdırmaq olar?” – sualına şagirdlərin cavab verə bilməsi üçün müəllim öncədən təsəvvür edə bilməlidir ki, tarixi hadisələrin müqayisəsi və oxşarlığını hansı üsulla, hansı meyarın köməyi ilə həyata keçirmək olar. Xüsusi olaraq vurğulayaq ki, burada seçim materialın məzmunundan və tədqiqatın məqsədindən asılıdır.

Təsnifatın aparılması zamanı şagirdlərə təklif edilir ki, bütün tarixi faktları müqayisə etsinlər, tarixi oxşarlıqları və fərqləri tapsınlar, oxşar məlumatları müəyyən (adekvat) əlamətlər üzrə qruplar şəklində birləşdirdinsinlər və bu qruplara müvafiq adlar versinlər. Müzakirənin gedişi və nəticələri müəllimin fasilitasiyanı həyata keçirmək və şagirdlərin düşüncəsini lazımi məcraya yönəltmək bacarığından birbaşa asılıdır. Müzakirə prosesində müəllim şagirdləri diskussiyaya təhrik edir, onların düşüncələrini dinləyir və şagirdlərin köməyi ilə əsas tezisləri qısa və konkret ifadə edir. Sözügedən prosesdə müəllim öz nöqteyi-nəzərini şagirdlərə zorla qəbul etdirməməlidir. Müzakirənin sonunda müəyyən olunmuş əsas üzrə qruplaşdırılmış tarixi hadisələr lövhədə qeyd edilir. Müəllim mövzunun təşkili üsulundan asılı olaraq vacib sayılan söz və terminləri, xronologiyayı xüsusi nəzərə çəpdirməklə, strukturlaşdırılmış tezisləri ucadan oxuya bilər. Bu sonradan məlumatları əlaqələndirməkdə və ümumiləşdirməni yığcam ifadə etməkdə şagirdlərə kömək edə bilər.

Dərsin V mərhələsi. “Nəticə, ümumiləşdirmə” adlanır. Şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq: konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirməni aparmaq işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəlmiş nəticəni tədqiqat sualı ilə və irəli sürülmüş fərziyyələrlə müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Bu çox mühüm məqamdır. Dərsin kuliminasiyasını bilikləri məhz uşaqların özləri axtararaq tapdıqları, kəşf etdikləri üçün onların duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir.

Dərsin VI mərhələsi. “Yaradıcı tətbiqetmə” adlanır. Biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Buna görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar.

Dərsin VII mərhələsi. “Qiymətləndirmə” adlanır. Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin formalaşmasında ən mühüm vasitələrdən biridir. Ədalətli və obyektiv qiymətləndirmə prosesləri şagirdlərin proqramı mənimsəmə səviyyələri haqqında dəqiq məlumat verir. Bu məlumat müəllimlərə şagirdlərin müxtəlif qabiliyyətlərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir ki, bu da onlara təlim prosesini tənzimləməyə və dərsin məzmununu uyğunlaşdırmağa imkan verir. Yüksək keyfiyyətli qiymətləndirmə təhsilin effektivliyini artırır və şagirdlər üçün daha uyğun və faydalı öyrənmə mühiti yaratmağa kömək edir. Obyektiv qiymətləndirmə prosesləri şagirdlərin təlim prosesində daha səmərəli və dəqiq olmasına kömək edir və təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Ona görə də qiymətləndirmə prosesinin düzgün və səmərəli həyata keçirilməsi, təhsilin ümumi keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. 1 M. Mərdanov, A. Mehrabov, T. Qardaşov Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2002, № 1
2. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi / “Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması” mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. Bakı, YUNİSEF, 2000.
3. Sadıqov, R. Mahmudzadə, N. İsayeva. İnformatika: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2010.
4. Ç.Templ, K.Meredit, C.Stil.Uşaqlar necə dərk edir? İlk prinsiplər.Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu-Azərbaycan, 2000.
5. X.Qədimova. İnteraktiv təlim metodları və onların yolları.Bakı, 2003.
6. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİSEF) Azərbaycan Nümayəndəliyi, Bakı, 2007.
7. Bozkurt E. Egitimde değerlendirilmenin gerekliliği. Kurum ve Uygulamada Eğitim Yönetimi.1995.T.4 № 4. C.531-534

SUMMARY

STAGES AND FEATURES OF LESSONS CONDUCTED WITH THE INTERACTIVE TEACHING METHOD

The interactive teaching method not only imparts theoretical knowledge but also teaches practical skills. This approach makes the educational process more engaging and student-centered. All the stages, features, and advantages of the method together support active learning and development. The wider implementation of interactive teaching can lead to positive changes in the education system.

Keywords: interactive training, historical knowledge, teacher, student, training education, management, subject, quality of education

РЕЗЮМЕ

ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ УРОКОВ, ПРОВОДИМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ

Интерактивный метод обучения не только передает теоретические знания, но и обучает практическим навыкам. Этот подход делает образовательный процесс более интересным и ориентированным на ученика. Все этапы, особенности и преимущества обучения вместе поддерживают активное участие учеников в процессе обучения и их развитие. Более широкое распространение интерактивного обучения может привести к положительным изменениям в образовательной системе.

Ключевые слова: Интерактивное обучение, исторические знания, учитель, ученик, учебно-воспитательный, управление, предмет, оценивание в образовании

ŞƏXSİ İNTERNET SAYTI MÜƏLLİM İŞİNDƏ METODİK VASİTƏ KİMİ

Günsel QASIMZADƏ

qasimzadedemiran@icloud.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Elmi məqalədə göstərilir ki, internet şəbəkəsində kifayət qədər çox sayda təhsil resurslarının olmasına baxmayaraq, tələbələrin ehtiyaclarına mümkün qədər yaxın olan, yəni bir təhsil müəssisəsi, kurs səviyyəsində yaradılan və saxlanılan, təhsil mühitinə üzvi şəkildə uyğunlaşan, şagird və müəllim, şagird və şagird, şagird və cəmiyyət arasında əlavə əlaqə yaradan resurslardır. Hazırlanmış bu resurslar qruplaşdırılmalı və asanlıqla əldə edilə bilən yerdə yerləşdirilməlidir ki, belə bir yer isə müəllimin şəxsi internet saytı ola bilər. İlk əvvəl məqalədə internet saytı, və yaxud başqa cür ifadə etsək, “vəb-sayt” anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılmış və göstərilmişdir ki, “Vebsayt” və ya sadəcə olaraq “sayt” internetdə mövcud olan bir və ya veb səhifələr toplusudur. Göstərilir ki, müəllimin şəxsi saytı tədris prosesini və müəllimlə tələbələr arasında məsafədən ünsiyyəti dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş saytdır. Belə bir sayt yerli və ya global şəbəkənin veb məkanında yerləşdirilə bilər. Məqalədə şəxsi saytın yaradılmasının yolları göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, hər hansı bir tarix müəllimi üçün şəxsi veb-sayt yaratmaq üçün ən rəşional və əlçatan üsul vizual konstruktorların köməyi ilə veb saytların yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş və manipulyatorun kliklənməsi prinsipi ilə işləyən internet xidmətinin xüsusi vasitələrindən istifadə etmək imkanındır. Pedaqoji təcrübənin təhlilinə əsaslanaraq sübut edilir ki, şəxsi veb-sayt mini-tədris mühitinin yaradılması, öz pedaqoji təcrübəsinin yayılması, özünün peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi, İKT alətlərinə sahiblik səviyyəsinin artırılması kimi funksiyaları yerinə yetirə bilər. Bundan əlavə, məqalədə şagirdlərlə əks əlaqənin təşkili məqsədilə saytda yerləşdirilə bilən digər modul olan “Forum”un təşkili, keçirilməsi qaydasından geniş bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: təhsil resursları; “vəb-sayt” anlayışı; virtual məkan; şəxsi sayt; pedaqoji təcrübə

Şəbəkədə kifayət qədər çox sayda təhsil resurslarına baxmayaraq, tələbələr üçün ən təsirli olanı tələbələrin ehtiyaclarına mümkün qədər yaxın olan, yəni bir təhsil müəssisəsi, kurs səviyyəsində yaradılan və saxlanılan, təhsil mühitinə üzvi şəkildə uyğunlaşan, yəni təhsil müəssisəsi səviyyəsində yaradılan və dəstəklənən, şagird və müəllim, şagird və şagird, şagird və cəmiyyət arasında əlavə əlaqə yaradan resurslardır. Hazırlanmış resurslar qruplaşdırılmalı və asanlıqla əldə edilə bilən yerdə yerləşdirilməlidir. Müəllimin şəxsi internet saytı belə bir yer ola bilər. İlk əvvəl aydınlaşdıraraq ki, “vəb-sayt” anlayışı nədir? “Vebsayt” və ya sadəcə olaraq “sayt” internetdə mövcud olan bir və ya veb səhifələr toplusudur [5, səh. 11-17]. Virtual məkanda veb sayt öz ünvanı və sahibi olan və vahid bir varlıq kimi qəbul edilən yerdir. Bu baxımdan müəllimin şəxsi saytı tədris prosesini və müəllimlə tələbələr arasında məsafədən ünsiyyəti dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş saytdır. Belə bir sayt yerli və ya global şəbəkənin veb məkanında yerləşdirilə bilər. Ümumiyyətlə, şəxsi sayt bir dəfə yaradılır və bu saytda həmin şəxs barədə bütün məlumatlar yerləşdirilə bilər.

Saytın səhifələrini təkcə ünvan deyil, həm də mövzu, məntiqi struktur və dizayn birləşdirir. Bu, təkcə mətn, şəkillər, səs yazıları deyil, həm də müxtəlif funksional elementləri olan fayllar toplusudur. Təbiətinə görə sayt statik ola bilər, onun məqsədi müəllimin özünü internet ictimaiyyətinə təqdim etməyə, şəxsi keyfiyyətləri və peşə prioritetləri haqqında məlumatları təqdim etməyə çalışmasıdır.

Fərdi saytın digər növü dinamik sistem prinsipi ilə qurulmuş, məzmun hissəsi istifadəçiləri tərəfindən doldurulan aktiv komponentləri olan saytdır. Məhz distant təhsil elementləri olan bu tipli sayt müəllimə tədris prosesinin səmərəli və rəşional təşkilində və tələbələrlə dərşdənkənar ünsiyyətdə

kömək edə bilər.

Şəxsi sayt yaratmağın müxtəlif yolları vardır. Birincisi, praktik müəllim üçün ən bahalı və perspektivsiz-vəb proqramçının xidmətlərindən istifadə etməkdir. Çox vaxt və zəhmət tələb edən digəri isə proqramlaşdırma dilini təkbəşinə öyrənmək və ya xüsusi peşəkar proqramlardan istifadə etməkdir.

Fikrimizcə, hər hansı bir tarix müəllimi üçün şəxsi veb-sayt yaratmaq üçün ən rəşional və əlçatan üsul vizual konstruktorların köməyi ilə veb saytların yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş və manipulyatorun kliklənməsi prinsipi ilə işləyən internet xidmətinin xüsusi vasitələrindən istifadə etmək imkanındır. Məsələn, “Təhsil aparıcısı” kimi bir internet xidməti tədris prosesinin iştirakçılarına saytların yerləşdirilməsini, qeydiyyatını və texniki dəstəyini təklif edir. Ancaq saytları serverə yerləşdirmək üçün sahibi nominal icarə haqqı ödəməlidir.

Tarix müəllimlərinə şəxsi veb-sayt yaratmaq üçün unikal Ucoz sistemindən istifadə etməyi təklif edilir. Ona görə ki, birincisi, bu sistem Azərbaycan dilində interfeysə malikdir, ona görə də səhifələrin və bölmələrin standart adlarını əvəz etməyə ehtiyac yoxdur. İnterfeys sözü müxtəlif mənalarda işlənir. Məsələn, kompüter istifadəçisinin internet proqramlarını idarə edə bilməsini təmin edən müxtəlif düymə, pəncərə, menyü və s.-dən ibarət olan qrafik forması mənasında işlədilir. Bunu başqa cür ifadə etsək, proqramın bizim idarə etdiyimiz və yaxud bizə görünən hissəsi başa düşülür. Əslində interfeys də proqram təminatının bir hissəsini təşkil edir, sadəcə olaraq kompüter istifadəçisi ilə əlaqənin yaradılması, əlaqənin təmin olunması məqsədilə yaradılır. Bunu daha başqa bir formada izah etməyə çalışsaq, istənilən bir şəbəkə avadanlığını da interfeys adlandırmaq olar. Yəni ki, bu kompüter ilə şəbəkənin əlaqəsini təmin edir. Məsələn Wi Fi və yaxud internet kartı da interfeys hesab olunur. Daha dəqiq desək, bizim kompüterimiz şəbəkəyə hansı yolla qoşulursa bu kompüterin şəbəkə interfeysi adlanır [7]. İkincisi, mövcudluğunun ilkin mərhələsində şəxsi sayt möhkəm bir ölçüyə, yəni, 405 MB-a malikdir, bu isə təhsil saytı üçün kifayətdir. Sayt sahibləri üçün yeganə tələb odur ki, sayt aktiv olmalıdır. Yəni, saytın sahibi ən azı 40 gündə bir dəfə məlumatı dəyişdirərək və ya əlavə edərək ondan istifadə etməlidir. Bu tələb sayt sahibini öz “yaradılışının”, yəni, yaratdığı saytın qayğısına qalmağa sövq edir.

Pedaqoji təcrübənin təhlili sübut edir ki, şəxsi veb-sayt mini-tədris mühitinin yaradılması; öz pedaqoji təcrübəsinin yayılması; özünün peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi; İKT alətlərinə sahiblik səviyyəsinin artırılması; daha mobil idarəetmə hesabına təhsil prosesini daha çevik etmək imkanı; tədris materiallarının yerləşdirilməsi; tələbələrə müstəqil işdə və ev tapşırıqlarının hazırlanmasında köməklik etmək; distant təhsil alanların tədris materialını almaq imkanı; tələbələrin sinif yoldaşları ilə və birbaşa müəllimlə ünsiyyəti kimi funksiyaları yerinə yetirə bilər.

Pedaqoji təcrübə mübadiləsi prosesində şəxsi saytın üstünlükləri xüsusilə nəzərə çarpır. Şəxsi internet saytının yaradılması kompüter texnologiyalarından istifadə, pedaqoji məharətin sirləri ilə bağlı təcrübəli və gənc müəllimlər arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq formasına çevrilə bilər [2, səh. 406-411]. Şəxsi saytlar ustad dərsləri, “Gənc müəllim məktəbi”, tədris materialları və dərsləklər üzərində birgə işin təşkili üçün yaradıcı laboratoriyalar təşkil etmək imkanı verir.

Müəllimin tələbələrlə işləyərkən şəxsi veb-saytdan istifadə etməsi üçün bir çox variant var, lakin ümumilikdə müəllimin bununla bağlı şəxsi internet saytına aşağıdakı bucaqlardan baxmaq olar:

- 1) tədris prosesinin təşkili üçün zəruri olan məlumatların saxlandığı informasiya resursu kimi;
- 2) dərşdənkənar tələbələrlə əlaqə yaratmaq vasitəsi kimi;
- 3) təlim nəticələrinin nümayişi, tələbə layihələrinin, işlərinin, tədqiqat işlərinin nümunələrinin təqdim edilməsi və s. yer kimi;
- 4) təlim prosesinin və onun nəticələrinin monitorinqi vasitəsi kimi.

Qeyd edək ki, müəllimin metodik vasitəsi kimi şəxsi veb-saytın təhsil potensialı onun struktur komponentlərindən və ya veb-saytı təşkil edən səhifələrdən asılıdır. Ona görə də müəllim öz şəxsi saytını yaradarkən hansı bölmələrin əsas, hansının ikinci dərəcəli olacağını nəzərə almalıdır.

Saytın dizaynı və məlumatla doldurulması əsas səhifədən başlamalıdır, çünki bu, tələbələrin görəcəyi ilk səhifədir. Əsas səhifədə siz tələbələr üçün uyğun olan materialları təqdim edə bilərsiniz.

Məsələn, siz tələbələr üçün seçmə və ya yeni kurs öyrətməyi planlaşdırırsınızsa, bu səhifədə tələbələri onlar üçün yeni fənn öyrənməyə həvəsləndirə biləcək qısa məlumat yerləşdirə bilərsiniz. Həmin səhifədə müəllim dərslərində dəyişikliklər, şagirdlərə tarix həftəsi, olimpiada və s. barədə məlumat verə bilər. Ümumiyyətlə, xəbər formatında istənilən məlumatı əsas səhifədə yerləşdirmək olar. Əsas odur ki, o, qavrayış üçün mümkün qədər asan formada tərtib olunmalı, həm də şəxsən rənglənəlməlidir. Axı şagirdlər saytın köməyi ilə müəllimlə ünsiyyətdə olduqlarını hiss etməli və müəllim unutmamalıdır ki, onun saytının yaradılmasında əsas məqsəd tələbələrin dərslərində kömək etməkdir.

Növbəti modul fayl qovluğudur. Saytın bu struktur bölməsinin əsas məqsədi tələbələri dərslər və ev tapşırıqları zamanı müxtəlif materiallarla tanış etmək və onların müxtəlif abidələr, istinad qeydləri, diaqramlar, qrafiklər və s. ilə daimi istifadəsini təmin etməkdir. Saytın qeydiyyatdan keçmiş hər bir istifadəçisi öz materiallarını saytlarda yerləşdirə bilər və buna görə də müəllim tələbələrin dərslər üçün hazırladıqları inşa və ya mesajlarını buraxdıqları xüsusi qovluq yarada bilər. Saytdan istifadə edən hər bir tələbənin bu bölmədə yerləşdirilən materiala münasibət bildirmək və ya müəllifə sual vermək imkanı var. Bu funksiya dərslərdə vaxta qənaət etməyə imkan verir, çünki bütün hazırlanmış mesajlara qulaq asmaq lazım deyil, sinif yoldaşları tərəfindən saytda yerləşdirilən materiala əlavə məlumatla maraqlanan tələbələri göndərmək imkanı həmişə var.

“Testlər” modulu iki formatda testlər yaratmağa- bir düzgün cavabı və bir neçəsini seçməyə imkan verir. Müəllimin kompüter sinfində dərslər keçirmək imkanı varsa, bu cür testlər terminoloji və xronoloji diktələri əvəz edə bilər. Başqa bir variant isə odur ki, şagirdlər analoji testi sinifdən kənarda da verə bilərlər, onda belə testin məqsədi ondan ibarətdir ki, müəllim ev tapşırığının tədris materialının ən vacib məqamlarına şagirdlərin diqqətini cəlb etmək üçün testin suallarından istifadə edir. Belə testlərin nəticələri avtomatik olaraq saxlanılır. Bundan əlavə, müəllim müvafiq variantlar vasitəsilə müəyyən məhdudiyyətlər qoyaraq iki dəfə sınaq imtahanının keçirilməsini qadağan edə bilər. Test səhifəsindən istifadə şagirdə dərslərə hazırlıq zamanı çox sərbəstlik verir, onu dərslə, daha sonra isə tematik attestasiyaya hazırlayır. Müəllim öz növbəsində tələbələrin faktiki material haqqında biliklərini tez yoxlamaq və əldə edilmiş nəticələri avtomatik email etmək üçün çox rahat alət alır.

Sorğu modulu tələbələr arasında interaktiv sorğu keçirmək üçün istifadə oluna bilər ki, onlar bir-biri ilə fikir mübadiləsi aparsınlar və müxtəlif məsələlərə münasibətini ortaya qoya bilsinlər. Səsvermənin nəticələri ümumiləşdirilir və konkret istifadəçi ilə müqayisə edilə bilməz. Sistem eyni sual üzrə təkrar səsvermənin qarşısını almaq üçün səs vermiş istifadəçilərin “işarələnməsi” vasitələrindən istifadə edə bilər. Bu işarə heç bir şəkildə konkret istifadəçinin məlumatları ilə əlaqəli deyil. Bu cür sorğuların daim keçirilməsi müəllimə dərslərdə yeni təlim forma və metodlarının tətbiqi və istifadəsinə şagirdlərin münasibətlərini öyrənməyə imkan verir. Şəxsi saytın köməyi ilə qurulan rəy anəməvi üsullarla müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir, çünki:

- 1) məlumatlar daha effektiv şəkildə toplanır və işlənir;
- 2) tələbələrin məlumatlarının açıqlıq səviyyəsi yüksəlir;
- 3) sorğu açıq və əlçatandır (hər kəs sorğuda iştirak edə və onun nəticələri ilə tanış ola bilər);
- 4) sorğunun keçirilməsi üçün vaxt məhdudiyyəti yoxdur (istənilən boş vaxtda diqqəti suallara yönəltmək daha yaxşıdır);
- 5) tədqiqat təhrifləri sistemi məhduddur (sorğuda yalnız bir dəfə iştirak etmək imkanı verir və bununla da sorğu nəticələrini təhrifdən qoruyur).

Şagirdlərlə əks əlaqənin təşkili məqsədilə saytda yerləşdirilə bilən digər modul “Forum”dur. Bir-birindən xeyli məsafədə olan həmsöhbətlər qrupunun müəyyən mövzunun müzakirəsinə telekonfrans deyilir. Belə tematik müzakirələrin aparılması imkanları müxtəlif internet xidmətləri- xəbər qrupları, elektron poçt, o cümlədən forumların xidməti tərəfindən təmin edilir [3].

Forum uzunmüddətli (daimi) telekonfransdır, bu müddət ərzində həmsöhbətlər onlar üçün əlverişli vaxtda mətn mesajları göndərir və oxuyurlar.

Forumda uzunmüddətli telekonfransların təşkili üçün nəzərdə tutulmuş internet xidməti də deyilir, resurslarına giriş veb interfeysindən istifadə etməklə əldə edilə bilər.

Forumun təşkili üçün saytın bir hissəsi verilə bilər. Bu halda, forumun mövzusu, bir qayda olaraq, veb-saytın mövzusunə uyğun gəlir. Beləliklə, məktəb saytlarında forumlar ən çox məktəb həyatının müxtəlif problemlərinin müzakirəsinə, musiqi qruplarının və ya ifaçıların internet saytlarında-onların musiqi yaradıcılığının müzakirəsinə, şəhər administrasiyalarının saytlarında-şəhər həyatının problemlərinə və s. həsr edilir.

Sizi maraqlandıran məsələləri müzakirə edən forumları tapmaq üçün tematik kataloqlardan və ya axtarış motorlarından istifadə edə bilərsiniz. Forumlar adətən aşağıdakı struktura malikdir: bölmələrə bölünən bir və ya bir neçə kateqoriya, bölmələr altbölmələrdən ibarət ola bilər və s. [6, səh. 14-19]. Bölmələr və ya alt bölmələr istifadəçilərin mesaj göndərə biləcəyi mövzuları müəyyənləşdirir.

Ayrı-ayrı mövzuların müzakirəsi aylarla, illərlə davam edə bilər. Buna görə də, bir çox forumlarda verilənlər bazasında mesaj axtarmaq imkanı tətbiq edilmişdir.

Forumlarda istifadəçi hüquqları fərqlidir. Beləliklə, administrator hüququ olan istifadəçilər (bir qayda olaraq, sayt sahibləri və ya onların təyin etdiyi şəxslər) forumun kateqoriyalarını, bölmələrini və alt bölmələrini yaradırlar. Bundan əlavə, forum administratorları mesajları redaktə etmək və silmək, digər istifadəçilər üçün hüquqlar təyin etmək, müzakirələrdə fəal iştirak etmək üçün forum iştirakçılarına rütbələr və ya titullar təyin etmək imkanına malikdirlər. Moderator hüququ verilmiş istifadəçilər müzakirə mövzusunə riayət olunmasına nəzarət edir və forumda ünsiyyət qaydalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər.

İstifadəçi foruma ilk dəfə daxil olduqda ona “Qonaq” (“Ziyarətçi”) statusu verilir. Bütün açıq forumlarda “Qonaq” mesajlara baxa bilər, lakin müzakirələrdə iştirak edə bilməz, çünki iştirak etmək üçün əksər forumlarda qeydiyyat tələb olunur. Müzakirə üçün yeni mövzu təklif etmək üçün qeydiyyattan keçmək lazımdır. Forum istifadəçilərinə hüquqların verilməsinin rahatlığı üçün administratorlar iştirakçıları qruplara birləşdirir. Qrup üçün müəyyən edilmiş hüquqlar avtomatik olaraq onun bütün üzvlərinə şamil edilir. Bir çox forumlarda, qruplar “İstifadəçilər”, “Dostlar” və s. olaraq yaradılır, onlar üçün hüquqlar əvvəlcədən müəyyən edilir. Yeni qeydiyyattan keçmiş iştirakçılar avtomatik olaraq “İstifadəçilər” qrupuna daxil edilir.

Bundan başqa, qapalı forumlar vardır ki, bura giriş hər bir istifadəçi üçün administrator tərəfindən fərdi olaraq müəyyən edilir. Bəzi forumlarda bəzi bölmələr açıq ola bilər, bəziləri isə əksər ziyarətçilər üçün qapalıdır.

Hər bir forumda iştirakçılar üçün qaydalar var. Bu qaydalar qeydiyyat proseduruna, forumda davranış qaydasına, mesajların dərcinə və istifadəçilərlə forum administrasiyası arasındakı münasibətlərə aiddir. Qaydalar işgüzar və mehriban şəraitin təmin edilməsi üçün müəyyən edilir. Məsələn, müzakirə mövzusunun kənara çıxan mesajlar qaydaların pozulması hesab olunur. Forumlarda iştirakçılardan birinə ünvanlanan təhqirlər və ya münafişlərin provokasiyası yolverilməz hesab edilir. Forum iştirakçıları arasında məqsədyönlü şəkildə konflikt salmağa çalışan şəxslərə trollar- zərərli varlıqlar deyilir. Forumun qaydaları pozulduqda administratorlar və ya moderatorlar mesajı redaktə edə, mesajı müvafiq mövzuya və ya Offtopic bölməsinə köçürə, mesajı forumdan silə, iştirakçıya irad bildirə, onun hüquqlarını məhdudlaşdıra bilər, müvəqqəti və ya iştirakçının foruma girişini həmişəlik bloklamaq hüququna malikdir.

Ümumiyyətlə, “Forum”un işinin mahiyyəti forumda iştirak edənlərin müzakirə üçün müəyyən mövzular seçməklə bu mövzular daxilində məlumat göndərmək yolu ilə müzakirə aparmaqdan ibarətdir [1, səh.3-7].

Forum tələbə-tələbə, tələbə-müəllim dialoqunun təşkili üçün universal vasitədir. Bundan əlavə, bu modul tədris prosesində müzakirə metodundan yeni şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Deməli, “Forum” modulunun tədris məqsədli əsas məqsədi yazılı formada müzakirənin təşkili və aparılmasıdır.

Forumda müzakirənin effektivliyi müzakirə olunan mövzunun aktuallığından və dəqiq qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Müzakirə mövzusunun formalaşdırarkən müəllim əsas diqqəti şagirdlərin ümumi bilikdə olmasına və bu biliklərdə müəyyən fərqlərə, bəzi tarixi faktların qeyri-müəyyən qiymətləndirilməsinə, məktəblilərin tarixi terminlərə, müzakirə mövzusu ilə bağlı anlayışlara malik

olmasına yönəltməlidir. Geniş formada tərtib edilmiş mövzu dərstdə alınan tədris məlumatlarının ümumiləşdirilməsini və təşkilini, alternativlərin axtarışını, tarixi faktların və hadisələrin şərhini əhatə edir. Dar mövzu nəticələrin formalaşdırılmasını və müzakirə olunan tarixi faktlara və ya tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin nəticələrinə şəxsi münasibəti tələb edir.

Forumun tam işləməsi üçün vacib məqam tələbələrin forumda ümumi müzakirə və davranış qaydaları ilə ilkin tanış olmasıdır. Bu qaydalar modulun bir hissəsidir və müvafiq keçiddə manipulyatora klikləməklə çağırılır. Məqsəddən asılı olaraq, forumda tələbələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları fərqli ola bilər və tələbələr onların işinin necə qiymətləndiriləcəyindən xəbərdar olmalıdırlar. Forumda müzakirənin məqsədi məktəblilərin ünsiyyət vərdislərinin və bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi meyarları aşağıdakılardır:

- 1) forumda davranış qaydalarına riayət etmək;
- 2) müzakirə zamanı ifadə edilən digər iştirakçıların fikirlərinə keçidlər (forumda bunun üçün müvafiq variant var);
- 3) başqa nöqteyi-nəzəri qəbul etmək istəyinin və hazırlığının nümayişi, bu şərtlə ki, inandırıcı və əsaslandırılmış olsun [4, səh. 17-28].

Şagirdlərin forumda işinin məzmununu qiymətləndirərkən müəllim yazılı müzakirə zamanı aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməlidir:

- 1) tələbələrin müəyyən bir məsələ ilə bağlı fikirlərini yığcam və məntiqi ifadə etmək bacarığı;
- 2) özünün bölüşmədiyi fikirləri nəzərdən keçirmək bacarığı;
- 3) tələbələrin müzakirənin digər iştirakçılarından alınan məlumatları sintez etmək bacarığı;
- 4) müzakirə olunan mövzudan yeni məna kəsb edən nəticələrə gəlmək bacarığı;
- 5) tələbələrin müzakirə zamanı ifadə edilən arqumentlər arasında məntiqi əlaqə yaratmaq bacarığı;
- 6) öz mövqeyini müdafiə edərkən aydın və müxtəlif arqumentlər təqdim etmək bacarığı.

Forumda mövzunun müzakirəsində müəllim moderator kimi çıxış edir ki, bu da ona tələbələrin müzakirə mövzusunə avtomatik daxil olmasını deyil, onların diqqətini arqumentlərin, tezislərin məzmununa yönəltmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədpur Kamal. Təlim prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə müasir dövrün tələbi kimi. // Tarix və onun problemləri, № 4, səh. 406-411
2. Cəlallı İ. (Sadiqov). İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2017, 996 səh.
3. Forum anlayışı. Forumda qeydiyyat və müzakirələrdə iştirak. Çatlarda ünsiyyət. İnteraktiv birliyin etiketi. <https://naurok.com.ua>
4. Qurbanov A. İ., Məmmədov E. M., Hüseynova A. S. Kompüter texnikası və planlaşdırma. Bakı, 2010, 169 səh.
5. Патаракин Е. Д. Социальные услуги Веб 2.0 в помощь учителю. Москва, 2006. 56 с.
6. Цымбаленко Г, Щербаченко В. Развитие гражданской культуры учащихся с помощью Интернет-форумов // Вестник программ школьных обменов. – 2004. – № 22. – С. 14-19
7. <https://cavablar.net>

SUMMARY

The scientific article shows that despite the fact that there are quite a large number of educational resources on the Internet, those that are as close as possible to the needs of students, that is, created and maintained at an educational institution, course level, organically adapting to the educational environment, student and teacher, student and student, student and are resources that create additional connections between society. These prepared resources should be grouped and placed in an easily accessible place, such a place could be the teacher's personal website. First of all, in the article, the essence of the concept of internet site, or to put it another way, "website" was clarified and it was shown that "Website" or simply "site" is one or a set of web pages available on the Internet. It is shown that the teacher's personal site is a site designed to support the teaching process and distance communication between the teacher and students. Such a site can be located in the web space of a local or global network. The article shows ways to create a personal website. It was noted that the most rational and accessible way to create a personal website for any history teacher is the ability to use special tools of the Internet service designed for creating websites with the help of visual constructors and working on the principle of clicking the manipulator. Based on the analysis of pedagogical experience, it is proved that a personal website can perform such functions as creating a mini-learning environment, spreading one's own pedagogical experience, improving one's professional level, and increasing the level of ownership of ICT tools. In addition, the article discusses in detail the procedure for organizing and holding the "Forum", another module that can be placed on the site for the purpose of organizing feedback with students.

Keywords: educational resources; definition of "website"; virtual space; personal site; pedagogical experience

MATRİSLƏRİN TƏDRİSİNDƏ BİR ƏYANİLƏŞDİRMƏ PRİYOMU HAQQINDA

Cənnət HƏSƏNOVA

cnthsnova550@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Cəbr kursunda öyrənilən mühüm riyazi operatorlardan biri matrislərdir. Onun vasitəsilə bir çox nəzəri və praktik məsələlərin bir qisminin tədrisində izahat və çərh zamanı əyaniləşdirmə priyomu və ondan istifadə metodikası öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *matris, elementar çevirmələr, pilləli matris, matrisin rəngi, matrisin tərsi*

Ali pedaqoji məktəblərin Cəbr kursunda öyrənilən sətirlər sisteminin (MSS-in) elementar çevirmələri, xətti cəbrin matrislərlə bağlı bir sıra məsələlərinin həlli prosesində, matrislərin tədqiqində çox böyük əhəmiyyət daşıyır [1]: matrisin pilləli şəkllə gətirilməsi, matrisin rənginin hesablanması, xətti tənliklər sisteminin (XTS-in) Qauss üsulu ilə həll edilməsi, XTS-in həllinin varlığının müəyyən edilməsi, bircins XTS-in ümumi və fundamental həllər sistemlərinin (FHS-in) tapılması, n ölçülü vektorlar sistemlərinin (VS-in) xətti asılı olmasını və ya xətti asılı olmamasının müəyyən edilməsi və s. [2, səh 175]-də matrisin sətirlər sisteminin (sətiri) qeyri-məxsusi elementar çevirmələri göstərilmişdir.

1. Matrisin iki sətirinin yerini dəyişmək
2. Matrisin hər hansı sətirini istənilən λ skalyarına vurmaq
3. Matrisin hər hansı sətirini istənilən $\lambda \in F$ skalyarına vurmaqla, digər sətirinin üzərinə əlavə etmək.

Göstərmək olar ki, matrisin ixtiyari iki sətirinin yerini dəyişmək elementar çevirmə yox, sonlu sətiri elementar çevirmələr zəncirinin nəticəsidir. Beləliklə, matrisin elementar çevirmələrinə belə tərif vermək olar. Matrisin elementar çevirmələri aşağıdakı çevirmələrə deyilir:

1. Matrisin ixtiyari sətirinin (sütunun) bütün elementlərini sıfırdan fərqli $\lambda \in F$ skalyarına vurmaq;
2. Matrisin hər hansı sətirinin (sütunun) bütün elementlərin $\lambda \in F$ skalyara vurub, digər sətir (sütun) üzərinə əlavə etmək;
3. Sıfır sətiri (sütunu) matrisə qoşmaq və ya atmaq.

Qeyd edək ki, matrislər üzərində elementar çevirmələr haqqında deyilən fikirlər vs-in elementar çevirmələri və həmçinin XTS-in elementar çevirmələri üçün doğrudur.

Matrisin elementar çevirmələrinin köməyi ilə həll edilən iki məsələyə baxaq.

1. Matrisin rənginin hesablanması

$$A = \begin{vmatrix} 2 & 1 & -2 \\ 3 & -2 & 3 \\ 2 & -3 & 5 \end{vmatrix}$$

matrisinin rəngini elementar çevirmələrin köməyi ilə tapın. [2, 2.5.17]. Qayda [1, səh171] .

Matrisin rəngini tapmaq üçün onun sətirlər sistemi elementar çevirmələr vasitəsilə pilləli şəkllə gətirilir. Bu pilləli matrisdə sıfırdan fərqli sətirlərin sayı, verilmiş matrisin rəngi olur. Onda alırıq:

$$\begin{vmatrix} 2 & 1 & -2 \\ 3 & -2 & 3 \\ 2 & -3 & 5 \end{vmatrix} \xrightarrow{1} \begin{vmatrix} -1 & 3 & -5 \\ 3 & -2 & 3 \\ 2 & -3 & 5 \end{vmatrix} \xrightarrow{2,3} \begin{vmatrix} -1 & 3 & 5 \\ 0 & 7 & -13 \\ 0 & 3 & -5 \end{vmatrix} \xrightarrow{4} \begin{vmatrix} -1 & 3 & -5 \\ 0 & 1 & -3 \\ 0 & 3 & -5 \end{vmatrix} \xrightarrow{5} \begin{vmatrix} -1 & 3 & -5 \\ 0 & 1 & -3 \\ 0 & 0 & 4 \end{vmatrix}$$

Alınan pilləli matrisdə sıfırdan fərqli, yəni heç olmasa bir elementi sıfırdan fərqli olan sətirlərin sayı üçdür, yəni rang $A = 3$ pilləli matrisi almaq üçün (keçid) $\rightarrow$ işarə çevirmələrin nömrəsini ifadə edirlər. Onlar yazılıb izah olunur.

1. 2-ci sətir -1 -ə vurulub 1-ci sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;
2. 1-ci sətir -1 -ə vurulub 2-ci sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;
3. 1-ci sətir 2 -ə vurulub 3-cü sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;
4. 3-cü sətir 2 -ə vurulub 2-ci sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;
5. 2-ci sətir -3 -ə vurulub 3-cü sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;

Aparılan elementar çevirmələrin göstərilən şəkildə axırda ayrıca yazılışına elementar çevirmələrin əyaniləşdirmə priyomu deyəcəyik. Bu priyom aparılan çevirmələrin başa düşülməsinə və mənimsənilməsinə müsbət təsir edir.

2. Matrisin tərsinin tapılması

Belə bir qaydadan istifadə edilir [1, səh 124]: n – tərtibli A matrisinin tərsini tapmaq üçün $m \times 2n$ ($A|I$) sətirləri üzərində elementar çevirmələr apararaq, A matrisini vahid matrisə gətirmək lazımdır. Bu zaman düzəldilmiş matris $(I|C)$ şəklində matrisə çevrilir. Burada alınan C matrisi A matrisinin tərsi olacaqdır. Konkret misala baxaq:

$$A = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 5 & 7 \end{bmatrix} \text{ matrisinin tərsini tapın [2,2.6.12]}$$

$$A|I = \left[\begin{array}{cc|cc} 3 & 4 & 1 & 0 \\ 5 & 7 & 0 & 1 \end{array} \right] \xrightarrow{1} \left[\begin{array}{cc|cc} 3 & 4 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & -2 & 1 \end{array} \right] \xrightarrow{2} \left[\begin{array}{cc|cc} -1 & -1 & -2 & 1 \\ 3 & 4 & 1 & 0 \end{array} \right] \xrightarrow{3}$$

$$\left[\begin{array}{cc|cc} 1 & 1 & 2 & -1 \\ 3 & 4 & 1 & 0 \end{array} \right] \xrightarrow{4} \left[\begin{array}{cc|cc} 1 & 1 & 2 & -1 \\ 0 & 1 & -5 & 3 \end{array} \right] \xrightarrow{5} \left[\begin{array}{cc|cc} 1 & 0 & 7 & -4 \\ 0 & 1 & -5 & 3 \end{array} \right]$$

Cavab: $A^{-1} = \begin{bmatrix} 7 & -4 \\ -5 & 3 \end{bmatrix}$

Əyaniləşdirmə priyomunu təşkil edən elementar çevirmələri yazaq:

1. 1-ci sətir 2 -ə vurulub 2 -ci sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;
2. 1-ci sətirlə 2 -ci sətirin yeri dəyişdirilir (sətirlərin yeri dəyişdirilir);
3. 1-ci sətir -1 -ə vurulur [$1 - ci$] elementar çevirməsi;
4. 1-ci sətir -3 -ə vurulub 2 -ci sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;
5. 2-ci sətir -1 -ə vurulub 1 -ci sətirə əlavə edilir [2] elementar çevirməsi;

Nəticə

1. Matrisin sətirlər sisteminin qeyri-məxsusi çevirmələrin sayı 3 deyil, 2-dir.

Belə ki, matrsin istənilən iki sətirinin yerinin dəyişdirilməsi elementar çevirmə olmayıb, sonlu elementar çevirmələr zəncirinin nəticəsidir.

2. Matris xətti cəbrdə olduqca əhəmiyyətli riyazi aparatdır.

3. Elementar çevirmələrin tətbiqi ilə bağlı olan araşdırmalarda əyaniləşdirmə priyomundan istifadə edilməsi şüurlu mənimsəmə ilə bərabər, yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşmasına ciddi təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev Y.R., Əbdülkərimli L.Ş. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi kursu. Bakı: Nurlan, 2008, 560 s.
2. Золотареvская Д.И. Сборник задач по линейной алгебре. Москва: Едиториал урсс, 2004. 84 с

SUMMARY

One of the important mathematical operators studied in the algebra course is matrices. Through it, the visualization principle and the methodology for using it during the explanation and discussion of some theoretical and practical problems have been studied.

Keywords: matrix, elementary transformations, step matrix, rank of matrix, inverse of matrix

ORTA MƏKTƏBLƏRİN V-VII SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ

Lalə BƏKİROVA

lalebekirova86@gmail.com

Orcid ID: 0009-0008-9091-6798

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tədrisinə ümumi orta təhsil səviyyəsində başlanılan və tam orta təhsil səviyyəsində də davam etdirilən fənlərdən biri də ədəbiyyat fənnidir. Bu gün orta məktəblərin təlim prosesinə cəlb olunan bu fənnin əsas məqsədinin bəzən bu və ya digər bədii nümunənin mənimsədilməsi, onun təhlili və son olaraq şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirməsi ilə məhdudlaşdırırlar. Amma ədəbiyyatın təlim prosesində oynadığı rol bununla yekunlaşdırıla bilməz. Belə ki, ədəbiyyat fənninin əsas məqsədi təhsilalanlara müxtəlif ədəbi növ və janrlar, zəngin və qədim tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi inkişaf yolu, bu inkişaf yolunda yaşayıb- yaratmış görkəmli qələm ustalarımız və onların yaradıcılıqlarına daxil olan kamil sənət nümunələri haqqında ümumi nəzəri məlumatlar vermək, eyni zamanda şagirdlərdə tənqidi düşünmə, təhlil etmə və öz fikirlərini müstəqil ifadə etmə bacarıqlarını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün isə əsas yük dərsləklərdə yer alan bədii nümunələrin üzərinə düşür. Belə ki, dərsləklərə daxil edilən bədii nümunələr ədəbiyyat fənninin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmasına yardım etməklə yanaşı, şagirdlərdə azərbaycançılıq və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılmasına da xidmət etməlidir. Xüsusən yetişməkdə olan gənc nəslin milli şüurunun formalaşmasında, vətənə, yurda qarşı dərin məhəbbət hissinin aşılmasında, milli qürur hissinin yüksəldilməsində dərsləklərdə yer alan bədii materialların böyük rolu var. Düşünürük ki, milli qəhrəmanlarımızın həyatları və torpaqlarımızın azadlığı uğrunda apardıqları mübarizələri, vətənimizin zəngin və özünəməxsus təbiətini vəsf edən bədii materiallar vətənpərvərlik hissinin formalaşmasında xüsusi rola malikdir.

Açar sözlər: *İdeya-məzmun çaları, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, təlim prosesi*

Giriş

Unutmaq olmaz ki, ən yaxın tariximiz olan 44 günlük Vətən müharibəsində tarix yazanlar da bir zamanlar şagird kimi parta arxasında oturmuşdur. Əlbəttə, ərazi bütövlüyümüz uğrunda şirin canlarından keçən şəhidlərimiz də bir zamanlar məktəb sıralarında əyləşmiş, elm öyrənən, gələcəyə bötük ümidlərlə baxan şagirdlər olmuşdur. Qələbəni bizə yaşadan müzəffər Azərbaycan əsgərinin mübarizliyinin, qəhrəmanlığının və vətənpərvərliyinin qaynağı məhz ədəbiyyat dərsləri, daha dəqiq desək vətənpərvərlik ruhunda yazılmış bədii nümunələr olmuşdur. Bu əsərlərin təsirini 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı igidlik göstərən əsgərlərimizdə, qazi və şəhədlərimizdə şahid olduq. Buna görə də dərsləklərdə vətənpərvərlik ruhunu özündə əks etdirən bədii nümunələri təhlil etmək və onların nə dərəcədə uğurlu olmasını müəyyənləşdirmək vacib şərtlərdən biridir.

*Burda yolum oldu tən,
Varmı bu yoldan ötən,
Bu dünyada şirin şey,
Bir anadır, bir Vətən.*

Bəli, ana qədər şirin olan gözəlliyinə əzəmətinə şeirlər yazılıb musiqilər bəstələnən ana vətənimiz bəs görəsən dərsləklərdə hansı dərəcədə təsvir olunub? Sözü ustalıqla ifadə etmə sənəti olan

ədəbiyyat vətən sevgisini tam şəkildə necə ifadə edə bilib? Bu suallara cavab tapmaq üçün V sinifdən XI sinfə qədər təlim prosesində istifadə olunan ədəbiyyat dərslərinə təhlil xarakterli münasibət göstərmək vacib şərtidir.

V sinif ədəbiyyat dərslərinə daxil olan bədii nümunələr “Şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Yurd sevgisi. ana məhəbbəti”, “Mənəvi dəyərlər. həmişəyaşar hikmətlər”, “Müharibə və insan taleyi”, “Uşaq dünyası və uşaq taleyi”, “Əməyə məhəbbət və zəhmətə çağırış”, “Təbiətin gözəlliyi və təbiətə qayğı” adlı bölmələr ətrafında qruplaşdırılmışdır. Dərslərin tərtibi zamanı demək olar ki, hər bir bölmə daxilində şəxsiyyət kimi formalaşmaqda olan şagirdlərə vətənə məhəbbət hissi aşılayan bədii nümunələrdən istifadə olunması müsbət keyfiyyətlərdən biridir.

Dərslərin ikinci bölməsi olan “Yurd sevgisi. ana məhəbbəti” bölməsinin daxilində Azərbaycanın varlığının simgəsi olan himnimizin yaradıcılarından olan Əhməd Cavadın “Azərbaycan, Azərbaycan” şeirindən istifadə olunmuşdur. Vətənimizin gözəlliyinə həsr olunmuş şeirdə təbiətimizin gözəlliyi də ustalıqla vəsf olunur. Şeirin hər bəndində, hər misrasında sonsuz vətən məhəbbəti bədii boyalarla oxucunun qəlbinə yol tapmağa çalışır.

*İpək, pambıq, yunun çoxdur!
Arpa, buğda, düyün çoxdur!
Hər şeyin var, nəyin yoxdur?!
Azərbaycan! Azərbaycan! (Əliyeva və Səfərova, 2016, s.55)*

-deyən misralar şairin vətəninin zəngin torpağı ilə fəxr etdiyini aydın şəkildə nəzərə çatdırır. Şeirin sonuncu bəndi bədii gücü, tərbiyəvi əhəmiyyəti baxımından daha əhəmiyyətlidir:

*Laçının var, tərmanın var!
Çoxlu şirin dastanın var!
Qorxun yoxdur, düşmanın var!
Azərbaycan! Azərbaycan! (Əliyeva və Səfərova, 2016, s.55)*

“Qorxun yoxdur, düşmanın var”- deməklə şair zəngin təbii sərvətlərə sahib olan bu xalqın əsrlər boyu düşmənin olmasını, amma buna baxmayaraq onlardan əsla qorxmadığını vurğulayır. Bu bənd şagirdlərə həm də hər bir azərbaycanlının bu torpağı düşmənlərdən qorumaq üçün ayıq-sayıq olmağın vacibliyini göstərir. Bənddə həm də bir nikbinlik motivi də var. Belə ki əsrlər boyu düşməndən torpağını qoruyarkən qəhrəmanlıq dastanları yazan laçın, tərən kimi oğullarının olduğunu və olacağını böyük bir qürur hissi ilə oxuculara çatdırır.

“Müharibə və insan taleyi” bölməsinin tərkibində yer alan bədii nümunələr şagirdlərə müharibə fəlakətlərini bədii boyalarla açaraq göstərir. Onlarda haqsız müharibələrə nifrət, bu müharibələr fonunda fəlakətlərə yuvarlanan insanların acınacaqlı həyat hekayələrinə qarşı mərhəmət hissinin yaranmasına yardımçı olur.

Bölmənin ən dəyərli bədii nümunələrindən biri də B.Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasıdır. Bəli, son dövrlərdə tez-tez eşitdiyimiz şəhid sözü. Şəhid atası, şəhid övladı, şəhid xanımı cəmi bir neçə həfdən ibarət bu kiçik sözlər insanların həyatında ömürlük sağalmayacaq yaralar açdı. Ərazi bütövlüyümüz uğrunda canlarından keçən müstəqillik uğrunda tanklara sinə gərərək istibdad zəncirini qıran şəhidlərimiz öz qanları ilə şanlı tarix yazdı. Bu şanlı tarixi yaşatmaq və gələcək nəsli də məhz şəhidlərimiz kimi mübariz ruhda tərbiyə etmək üçün bu əsərin böyük təlimi əhəmiyyəti vardır. Kədər sevinc və qürurun vəhdətindən yaranmış sözügedən əsər təhsilçilərə bu qəhrəmanların yalnız bir evin bir ailənin övladı deyil bütün Azərbaycan xalqının övladı olduğunu göstərir. Onların acısı yalnız bir ailənin deyil bir millətin acısıdır.

*Qatil gülləsinə qurban gedirkən
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla*

Vətən torpağına çəkdi şəhidlər. (Əliyeva və b., 2016,s.100)

Bəli, son nəfəslərində gözlərini sabaha dikdi onlar. Xalqının millətinin azad yaşayacağı işıqlı gələcəyə dikdi şəhidlər.

*İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyri-şəriylə.
Torpağın bağına cəsədləriylə
Azadlıq tumunu əkdə şəhidlər. (Əliyeva və b., 2016,s.100)*

V sinif dərslərinə salınmış bu parçaların seçilməsini müsbət qarşılayırıq. Öminliklə söyləyə bilərik ki, istər V sinif şagirdi istərsə də artıq həyatın bərkini, boşunu görmüş yaşlı nəsil bu parçaları oxuyarkən onların qəlbi qürur, fəxarət hissi ilə alışıb yanacaqdır. Bu gün vətənpərvər gənclər yetişdirmək üçün bizə B.Vahabzadənin “Şəhidlər” i kimi əsərlər lazımdır.

VI sinif ədəbiyyat dərslərində təlim üçün nəzərdə tutulan bədii nümunələr 4 bölmə daxilində təhsilalanlara təqdim olunmuşdur. VI sinif ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik mövzusunda həsr olunmuş bədii nümunələr isə Ə. Kürçaylının “Vətən”, M.Arazın “Azərbaycan-dünyam mənim”, H.Ziyanın “Qarabağda”, X.R.Ulutürkün “Gerbimiz-qəlbimiz” şeiri və H.Abbasadənin “Barit iyi” əsəridir.

Vətən anamızın laylasıdır vətən damarlarmızda dövr edən qandır. Vətən əcdadımızın ayaq izi övladımızın boy atdığı yerdür. Vətən bizim başlanğıcımız və sonumuzdur. Məşhur bayatıda deyildiyi kimi:

*Əzizim Vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı,
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə Vətən yaxşı.*

Vətən şənində şərqilərin yazıldığı müqəddəs yerdür. Almas İldırımın da dediyi kimi Kölnümüzə tək Kəbə etdiyimiz yersən, Vətən. Onun həyatımızda əhəmiyyətini yetişməkdə olan gənc nəsle anlatmaq və ona məhəbbət aşılamaq üçün Ə.Kürçaylının “Vətənim” şeirinin böyük təlimi əhəmiyyəti vardır. Şeir VI sinif şagirdlərinə Vətənin əliaçıqğından, övladlarına qarşı təmənnaş məhəbbətindən ürək dolusu söz açır. Və bu şeiri oxuduqca vətənə qarşı olan məhəbbət hissi artaraq daha da dərinləşir. Bu baxımdan yetişməkdə olan nəsle bu cür əsərlərin tədris olunmasının vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ruhunun formalaşması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sən bir ana kimi səxavətlişən, Anam, Azərbaycan,- deyən müəllif vətənlə ananın eyni dərəcədə müqəddəs olduğunu açaraq göstərir. Vətəni də anamız kimi sevib, qorumağın vacibliyi şeirdə bədii boyalarla şagirdlərə göstərilir.

Dəfələrlə bir millətin formalaşmasında, xalqın vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında ədəbiyyatın, şair və yazıçıların müstəsna xidmətləri olduğu dönə-dönə vurğulanır. Bu baxımdan M.Araz yaradıcılığı dəyərli nümunələrdən biridir. Məmməd Araz yaradıcılığı vətənpərvərlik ruhunda yazılmış poeziya nümunələrinin incisi hesab olunur. Məhz özünün də dediyi kimi dünyaya Azərbaycan dünyasından baxan şairin yaradıcılığından dərsləyə “Azərbaycan-dünyam mənim” şeiri daxil edilmişdir. Şeir özünün poetik gücü ilə şagirdlərin qəlbində taxt qurur. Şeir vətən sevgisinin dildə kor-koranə şəkildə olmadığını öyrədir.

*"Azərbaycan!" deyiləndə ayağa dur ki,
Ana yurduñ ürəyinə toxuna bilər
(Süleymanova və Bağirova, 2017, s.110)*

-deyən şair gənc nəsle vətənə də anamız kimi hörmət və ehtiram göstərməyin vacibliyini poeziya dili ilə aşılır.

Bir dövlətin varlığının əsas göstəricisi onun dövlət atributlarıdır. Onlara hörmət isə hər bir Azərbaycan vətəndaşının vətəndaşlıq borcudur. Bu borcun uşaq yaşlardan etibarən şüurlu şəkildə dərk olunmasında isə X.R.Ulutürkün “Gerbimiz-qəlbimiz” şeirinin mühüm tərbiyəvi əhəmiyyəti

vardır. Bu şeir təhsilənləri geribə yalnız bir atribut kimi baxmamağa, onun üzərindəki simvolların hər birinin daşıdığı mənanın dərinliyini dərk etməyə çağırır.:

Cavan palıd mən özüməm, kökü ərzin mərkəzində,

Kökü burda, budaqları xan Arazın o üzündə. (Süleymanova və Bağirova, 2017, s.110)

-deyə vətənpərvər şairin bu misraları təhsilənlərə bir daha şimallı cənublu vahid Azərbaycan məhfumunun varlığını, sərhədlərin şərti olduğunu, o taylı, bu taylı Azərbaycan uğrunda döyünən bir qəlbin mövcudluğunu xatırladır.

30 illik ayrılıq dövründə Azərbaycan xalqının sağalmayan yarası idi Qarabağ. Heç vaxt qabıq tutmayan, illər ötdükcə daha çox qanayan bir yara idi. Amma buna baxmayaraq bu yaranın gec-tez sağalacağına da əmin idik. Qarabağı unutmurmayan, qəlbizin onun azadlığı uğrunda atmasına yardımçı olan isə ədiblərimizin qələmindən çıxan kamil sənət nümunələri idi. Məhz bu nümunələrin aşılacağı vətənpərvərlik ruhunda yetişən nəsil 44 gün ərzində qanlarıyla ən yeni tarixi yazaraq Qarabağı bizə bəxş etdi. Onların bu ruhda böyüməsinə xidmət edən əsərlərdən biri də Hikmət Ziya qələbindən çıxmış “Qarabağda” şeiridi. Bu şeir Qarabağı görməyən yeni nəsillə onun gözəlliyi haqda məlumat verir. Şeir təhsilənlərin önündə Qarabağın bədii boyalarla yaradılmış mənzərisini canlandırır, onun təbiətini vəsf edir. Şeir ədəbiyyat beşiyi bu torpağın yetirdiyi və Azərbaycan tarixində iz qoyan ədiblərimiz haqqında şagirdlərə ümumi məlumat verir.

*Gözlərinə ağ gələr bu yerdən pay umanın,
Yolunda qurban verər hər bir övladı canın.
(Süleymanova və Bağirova, 2017, s. 125)*

- deyən şair şagirdlərdə gələcəyə inam hissi formalaşdırır. Kimliyindən asılı olmayaraq torpaqdan pay umanın qarşısında vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan vətən övladlarının durduğunu fəxarət hissi ilə göstərilir.

VII sinifdə təlim materialları “Şifahi xalq ədəbiyyatından seçmələr,” “Vətən sevgisi. Qəhrəmanlıq səhifələri”, “Mənəvi dəyərlər. Həmişəyaşar hikmətlər”, “Uşaq aləmi. Uşaq taleyi” və “Təbiətə vurğunluq. Təbiətə qayğı” adlı 5 bölmə tərkibində yer alır. VII sinifdə dərsliyin Vətən sevgisi. Qəhrəmanlıq səhifələri adlanan bölməsi daxilində verilən bədii materialların əsas məqsədi şagirdləri qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə Səməd Vurğun yaradıcılığından vətənimizin gözəlliyini vəsf edən “Azərbaycan” şeirindən, E.Zeynallı yaradıcılığından “Kəşfiyyatçılar” hekayəsindən, M.İbrahimov yaradıcılığından cənubi azərbaycanlıların azadlıq mübarizəsini özündə əks etdirən “Azad” hekayəsindən və R.Məmmədov yaradıcılığından “Qələbə müjdəsi” şeirindən istifadə olunmuşdur.

Bu gün Səməd Vurğun deyəndə 7 yaşlı uşaqlardan 70 yaşlı ahıl qocalara qədər hamının dilinin əzbəri olan “Azərbaycan” şeiri yada düşür. Hansı ki, bu şeir Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin də ən sevdiyi poeziya nümunəsidir. El bilir ki, sən mənimsən deyən müəllif sanki qələminin köməyi ilə vətənə məhəbbətini hayqırır. Azərbaycan şeiri bu gün orta məktəblərin VII sinfində tədris materialı kimi istifadə olunmaqdadır. Şeirin şagirdlərin milli dəyərlər əsasında formalaşmasında, onlarda vətənə, xalqa dərin hörmət hissinin aşılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, Ayrılmayı könül candan deməklə şair güney və quzey Azərbaycanın vahidliyini, onları bir-birindən ayırmağın mümkünsüzlüyünü əminliklə ifadə edir. Şeirin digər bir bəndinə diqqət yetirək:

*Böyük bir keçmişin vardır
Bilinməyir yaşın sənin
Nələr çəkmiş başın sənin (Əliyeva və b., 2018, s. 155)*

-deyən şair oxuculara- şagirdlərə Azərbaycanın böyük bir tarixi keçmişə malik olduğunu deyir. Bu tarix nə qədər qədimdirsə, o qədər də faciəli ağır- acılı olduğunu göstərir. Bəli nələr çəkdiyin bilinmir. Azadlığın uğrunda nə qədər mübarizələr apardığın, nə qədər yaralar aldığın və neçə-neçə igid övladlarını itirdiyin bilinmir. Basdığın yerləri torpaq demə tanı deyən Mehmed Akif Ərsoy kimi

Səməd Vurğun bu bənd vasitəli ilə şagirdlərdə bastığı torpaqların tarixini öyrənmə marağı yaradır. Şeirdə həmçinin milli- adət ənənələrimiz, təbiətimiz vəsf olunur. Şeiri oxuyan hər bir azərbaycanlı vətəninə, onun daşına- torpağına bir daha aşıq olur.

Xalqımız əsrlər boyu tarixin ədalətsiz oyunlarından ağır yaralar almışdır. Bunlardan ən ağırı qardaşı qardaşdan ayıraraq onlar arasına sərhədin qoyulmasıdır. Amma yazıçı və şairlərimiz öz yaradıcılıqlarında sanki bu sərhədləri dağıdır qardaşı qardaşa qovuşdurur, vahid Azərbaycan yaradırlar. Bu əsərlərdən biri də “Azad” hekayəsidir. Əsərdə qaldırılan məsələlər şagirdlərin vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasına müstəsna xidmətlərə sahibdir. Əsər milli azadlığa nail olmaq üçün mübarizə aparmağın vacibliyini göstərir. Düşünürük ki, əsərin baş qəhrəmanı Azadın Sükuti adlandırılması da müllifin öncədən düşünülmüş fikirləri ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, əsərin baş qəhrəmanı Azad əslində Azərbaycan xalqının prototipidir. Bu xalq ona qarşı olan bütün ədalətsizliklər qarşısında səbrlə sussa da, mövzu azadlığı olanda heç kimi güzəşt etmir və lazım gələn də onun uğrunda mübarizəyə belə atılır. Elə əsərin baş qəhrəmanı Azad kimi. Əsər şagirdlərə torpaq, yurd uğrunda minlərlə gəncin gözünü qırpmadan canını fəda edə biləcəyini göstərir. Azadın dilindən deyilən sonuncu sözlər sanki vətənpərvərlik nidası kimi səslənir: “Həyatımızın mənası vətənimizin səadəti üçün çalışmaqdadır. Bizim hamımızın səadəti bax ana torpağın azadlığındadır.”

Material və metodlar

Məqalənin hazırlanması zamanı əsas material kimi orta məktəblərin təlim prosesində istifadə olunan V- VII sinif ədəbiyyat dərsliklərindən istifadə edilmişdir. Bəhs edilən dərsliklər üzərində analiz və nəzəri təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Bu gün orta məktəblərin V-XI siniflərində tədris olunan ədəbiyyat dərslərinə yalnız bədii söz sənəti kimi yanaşmaq düzgün deyil. Gələcəyin şəxsiyyətlərinin formalaşmasında bu fənnin böyük rolu var. Ədəbiyyat dərsləri şagirdləri sözün köməyi ilə tərbiyə edir. Bununla yanaşı o həmçinin təhsilənləri vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində xalqına torpağına qarşı dərin məhəbbət və ehtiram hissinin formalaşmasına mühim rol oynayır. Unutmaq olmaz ki qələbə sevincini bizə yaşadan qəhrəmanlarımız da bir zamanlar parta arxasında oturmuş və ədəbiyyat dərsliklərində yer alan bədii nümunələri həvəslə oxumuşdur. Buna görə də dərsliklərin tərtibi zamanı vətənpərvərlik ruhunu uşaqlara aşılamaq əsərlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu mövzulu əsərlər digərləri ilə müqayisədə kəmiyyət baxımından daha çox olmalıdır. Vətənin hər qarışının gözəlliyini vəzf edən poeziya nümunələri torpağın hər qarışının müqəddəs olduğunu aşılamaq nəsr nümunələri dərsliklərə daxil edilməsi mütləq olan əsərlərdir. Bu əsərlərin dərsliklərə daxil edilməsi zamanı isə şagirdlərin yaş və anlaq səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Unutmaq olmaz ki gələcəyimizi necə görmək istəməyimiz məhz ədəbiyyat dərsliklərinə göstərdiyimiz diqqətdən birbaşa asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev S., Həsənov b. Mustafayeva a., Məmmədova S. [2018] Yeddinci sinif ədəbiyyat dərsliyi. Bakı Bakı. 208 s.
2. Əliyeva S. Həsənov B. Səfərova Ə. [2016] Beşinci sinif ədəbiyyat dərsliyi. Bakı, Bakı. 207 s.
3. Həsənlı B.A [2016]. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı Müəllim. 452 s.
4. Süleymanova A. Bağirova T. [2017]. Altıncı sinif ədəbiyyat dərsliyi. Bakı Təhsil. 230 s.
5. Yusifov F. [2022] Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı. 413 s.

SUMMARY

One of the subjects that is started at the general secondary education level and continues at the secondary education level is literature. Today, the management of the basics of this subject, which is involved in the education of secondary schools, is limited to the mastery of this or that artistic example, its analysis and, finally, monitoring of achievements. However, the role of literature in the educational process cannot be summed up. Thus, the basic principles of literature provide students with general theoretical information about various types and genres, the historical development path of Azerbaijani literature with a rich and ancient history, our wonderful artists who lived and created on this path of development, and the perfect examples of art included in their creations, and at the same time, they are forms of formation of the ability to think, analyze and develop their own skills in young people. The main burden to achieve this goal falls on the help of artistic examples included in the lessons. Thus, the artistic examples included in the textbooks not only help the literature subject achieve the set goals, but also serve to form feelings of Azerbaijani patriotism. Especially in the formation of the national consciousness of the growing younger generation, instilling a deep sense of love for the homeland and the country, and in raising the sense of national pride, the artistic materials included in textbooks play a great role. We believe that the lives of our national heroes and the struggles they waged for the freedom of our lands, the materials that develop the productivity and products of our homeland, have a special role in the formal work of patriotic feeling.

Key words: *idea-content shade, patriotism, azerbaijaniness, training process*

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF ETDİRMƏ YOLLARI VƏ VASİTƏLƏRİ

Leyla ADİLZADƏ
adilzadleyla@gmail.com

Gültəkin Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda təhsil sahəsində çox saylı işlər görülməkdədir. İnnovativ kontekstdə təşkil olunan dərslərin əsas cəhətlərindən biri də şagirdi şəxsiyyətyönlümlü formalaşdırmaqdır. Bu gün şagirdlər dərslərdən təkcə bilik almır, yeni bacarıq və vərdişlər mənimsəməyə müvəffəq olurlar. Şagirdi yeni dünyaya hazırlamaq şəxsiyyətyönlümlü təhsilin əsas istiqamətlərindən biridir. Fəal təlimin əsas prinsiplərindən biri də şagirdlərdə idraki fəallığı artır və onlarda məntiqi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. Məntiqi təfəkkürü formalaşdırmaq və bu sahədə bir sıra metodlardan və vasitələrdən istifadə etmək də mütləq şərtlərdəndir. Metodlar həm nəzəri, həm də praktiki xarakter daşıyır. Dərsin təşkili zamanı müxtəlif prinsipləri nəzərə alaraq məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək olar. Müqayisə, analiz, sintez qabiliyyətlərini formalaşdırmaq da başlıca istiqamətlərdən biri hesab oluna bilər. Daimi səmərəli, əlverişli üsullardan istifadə etməklə, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək mümkündür.

Açar sözlər: *təfəkkür, interaktiv dərslər, təlim metodları, yaradıcı təfəkkür*

İdrak prosesi insan üçün mühüm amillərdən biridir. Şəxsiyyətin formalaşması birbaşa idrakla bağlıdır. Təfəkkür insanın idraki fəaliyyətidir. Təfəkkür düşünmə prosesi olub, ardıcıl və mərhələli bir prosesdir. Təfəkkürün mürəkkəb növlərindən biri də məntiqi təfəkkürdür. Məntiqi təfəkkür mürəkkəb anlayışı olub, insanların ətraf aləmi dərk etmə prosesidir. Təfəkkür insan düşünməyə başladığında işə düşür. Məntiqi təfəkkürü hər bir fənn üzrə inkişaf etdirmək mümkündür. Ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Obrazlı təsvir etmək də məntiqə, xüsusən də idrakla əsaslanır. Əsərlərdəki obrazları dərk etmək, qavramaq və məntiqi təfəkkürün süzgəcindən keçirmək, olduqca çətin bir prosesdir. Məntiqi təfəkkürün, yəni düşünmənin müxtəlif formaları var. İnduktiv, deduktiv, ardıcıl, verbal və qeyri-verbal, sistemli və analoji düşünməni misal göstərə bilərik. Bu düşünmə formalarını ədəbiyyat dərslərinə tətbiq etməklə yüksək nəticə və effektivlik əldə etmək mümkündür.

Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında tədris prosesi xüsusi bir rol oynayır. Şəxsiyyətin ən təməl ehtiyacları olan düşünmə qabiliyyətinin formalaşdırılmasında ədəbiyyat dərslərinin xüsusi rolu vardır. Bunun üçün də müxtəlif vasitə və metodlardan istifadə etmək lazım gəlir. Təfəkkür nə qədər ki, fəal şəkildə işlənir, bir o qədər də dərk edilmə prosesi sürətlənir. Bu yolla qavranılan biliklər daha möhkəm və yadda qalan olur.

Məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirmək üçün düşünmənin müxtəlif forma və növlərindən istifadə etmək lazım gəlir. Bunun üçün onları aydınlaşdırılmalı və anlamaq mütləq şərtidir.

İlk növbədə induktiv düşünmə forması xüsusi əlamətlərdən, ümumi əlamətlərə doğru istiqamətlənir. Ədəbiyyat dərslərində də bu prinsip gözlənilməlidir. Məsələn: Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindəki obrazlar sistemi olduqca rəngarəngdir. Bu obrazları xüsusi cəhətləri nəzərdən keçirib, ümumi nəticəyə gəlmək, məntiqi təfəkkürün əsasını təşkil edir. Əsərdə XIX əsrin sonları kəndin patrixal muhiti və onun fonunda cəhalət və mövhumat əks olunmuşdur. Xudayar bəy kimi kəndxuda obrazları xüsusi yəni spesifik cəhətlərini aydınlaşdırıb, XIX əsrdə yaşayan bu qəbilədən mülkədar obrazların ümumiləşdirilmiş tipəsidir. Yəni oxucu bir obrazın xarakteristikasını öyrənməklə o dövrdəki obrazların haqqında ümumi və yekdil məlumat almış olur. Bu proses məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmənin ilk mərhələsi hesab oluna bilər. Məntiqi təfəkkür üçün lazımdır:

- Səbəb və nəticə əlaqələrinin tapılması.
- Problemin müxtəlif üsullarla həlli.
- Sonu və başlanğıcı müəyyən etmək.
- Analiz və sintez etməklə
- Faktlara əsaslanmaqla, mühakimə yürütmək.

Deduktiv düşünmə (deduksiya) ümumi anlyışlardan, xüsusi nəticələrin çıxarılması prosesidir. Ədəbiyyat dərslərinin lirik, epik və dram əsərlərində geniş şəkildə bu formadan istifadə etmək olar. Məsələn: məhəbbət mövzulu əsərlərin nəzəri və məzmun xüsusiyyətləri eynidir. Yəni bu onların ümumi xüsusiyyətidir. Hər bir şagird və tələbə əsərləri oxudqca müəyyən müqayisələr aparılır. Ümumi xüsusiyyətləri hər biri sənətkar tərəfindən xüsusi şəkildə çatdırılmasını görür. Müasir tədriş formaları məntiqi təfəkkür bu düşüncə formaları üzrə təşkil edilir. Və ədəbiyyat dərslərində də bu bir-əks olan metodiklardan geniş şəkildə istifadə etmək mümkündür.

Ardıcıl düşünmə adlanan düşüncə formasında isə mərhələli və planı olması əsas şərtlərindədir. Bu təfəkkürün formalaşmasında əsas rolunu oynayır. Çünki ardıcılığın olması, məntiqliyin də əsas prinsipi kimi mühüm cəhətdir. Şagird diqqət etməlidir ki, aldığı informasiyanı ilk növbədə toplamalı, qəbul etməli, emal etməlidir. Müəyyən ardıcılıqla hərəkət etmək nizamı bir prosesin yaranmasına gətirib çıxartmış olacaqdır. Misal olaraq, ədəbiyyat dərslərində əsərinin məzmununun mənimsədilmə mərhələsinə diqqət yetirək.

- Giriş məşğələsinin təşkili.
- Əsərin oxusunun təşkili.
- Mətn üzərində işlər.
- Əsərin məzmununun üzərində işlərin aparılması və s.

Bu ardıcılıq prinsipi əsəri dolğun şəkildə qavranılmasına səbəb olur. Və beləcə mexaniki oxumaqla kifayətlənmək deyil, həm də məzmunu ətraflı mənimsəmək vərdişi formalaşmış olur.

İlk növbədə müəllimin giriş sözü çox önəmlidir. Düzgün şəkildə təşkil olunmuş müsahibə nəticəsində şagird də dərslə xüsusi diqqət yönəldilmiş olur. Fikirlərimizi misallar üzərindən aparaq.

7-ci sinifdə S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinə 2 saat vaxt ayrılmışdır. Dərs planlamasına, icmalına görə müvafiq vaxt ərzində müəyyən tapşırıqları yerinə yetirməklə, dərslə ayrılmış vaxtı düzgün təşkil etməklə əsərin məzmununu mənimsədilməsini reallaşdırmaq mümkündür.

• Əsərin (şeirin) səslili və ya səssiz oxusunu həyata keçirmək. Oxuduqdan sonra qruplara bölünüb, müəyyən suallar əhatəsində tapşırıqları yerinə yetirmək:

1. Əsərdə diqqətinizi nə çəkdi?
2. Və diqqətinizi çəkmə səbəbi nə idi?

Bu suallara cavab verdikdə şeiri nə dərəcədə qavranılması məsələsinə diqqət yetirilir.

Verbal düşüncə dedikdə verilən fikirləri sözlü şəkildə dilə gətirmək və şərh etmək bacarığıdır. Qeyri-verbal isə əksinə bir prosesdir. Müxtəlif sxem, cəvəl, qrafik və s. qeyri-verbal düşüncəyə uyğundur.

Hər hansı bir ədəbiyyat nümunəsini məntiqi təfəkkür geniş şaxəli formalarından istifadə etməklə qavramış olar. Əslində təfəkkür idraki proses olub, düşünməyin bir növüdür. Yəni bizi əhatə edən maddi aləmi necə nəzərdən keçiririk, sonra müəyyən müşahidələr edirik, sonra analiz və sintezlər edib həftə bəzən praktiki şəkildə həyata keçirib, sonra bir nəticəyə gəlirik. Bu da eyni prinsipdir. Məntiqi təfəkkür də bir saat, xüsusi ardıcılıqla həyata keçirilir.

Kognitiv fəaliyyətin əsasını təşkil edən düşünmə forması ardıcıl düşüncədir. Bu proses dram əsərlərin obrazları sistemində görə bilərik. Və ya əsərdəki hadisələrin müəyyən ardıcılıqla irəliləməsi buna bariz nümunədir. Əsərlərin süjet xətti yüksələn xətlərə və müəyyən ardıcılıqla irəliləməkdədir. Misal üçün Axundovun “Aldanmış Kəvakib və ya Hekayəti-Yusif şah” əsəri Münəccim Mövlan Cəmaləddin Yəzdin I Şah Abbasa xəbər verməsi ilə başlayır. Bu xəbərin gəlməsi ilə I Şah Abbasın taxdan düşməsinə səbəb olur. Və beləcə hadisələr davam edir. Əsərlərdəki ardıcılıq düzgün olmadıqca, bu qavrama yekdil olmur. Və ardıcıl düşünmə əsərlərin ardıcılığı ilə sıx bağlıdır.

Məntiqi təfəkkürün digər formalarından biri də verbal və qeyri-verbal düşünmə növüdür.

Ədəbiyyat dərslərində verbal düşünmə forması daha çox xarakterikdir.

Müasir təhsil standartlarına cavab verən təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biri də fəal dərslərin təşkil olunması və bu sahədə işlərin görülməsidir. Sözsüz ki, şagirlərin mexaniki şəkildə təhsil almasını deyil, sözün əsl mənasında qavradıqları mövzuları daha dərin bir şəkildə mənimsəmələri əsas istiqamətlərdəndir. Bunu üçün də şagirdlərdə bu dediyimiz düşüncə formalaşdırmaq nəticəsində onları tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini, yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək mümkündür. Bəs yaradıcı təfəkkürü necə formalaşdırmaq olar?

Bu məqsədlə kiçik hekayələrin və ya esselərin yazılması yaradıcı təfəkkürü formalaşdırır, onu daha da təkmilləşdirə bilər. Ədəbiyyat dərslərinin də əsas şərtlərindən biri onlara yaradıcı şəraitin yaradılmasıdır. Sözsüz ki, bu da müasir ədəbiyyat dərsləri üçün əsas xarakterik xüsusiyyətdir. Çünki müasir və ya innovativ dərslərin quruluşunda şagird hər daim ön planda olmalı, daimi dərslərin dinamikası ilə ayaqlaşmalı yeni fikirlər irəli sürməli və müstəqil şəkildə fikirlərini ifadə etməlidir. Yaradıcı təfəkkürün şagirdlərdə inkişafı üçün digər bir məqam müəllimlərin istiqamətverici, motivasiya aşılamaq bir rol oynamasıdır.

Yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmə yollarından biri də bədii əsərlərin təhlil olunması və bu əsərlərlə bağlı işlərin görülməsidir. Yaradıcı iş, tədbiqi iş, layihə üzrə işlərin aparılması əsas şərtlərdən hesab edilə bilər.

- Tədbiqi iş-bu zaman şagirdlər bədii əsərlərin təhlili zamanı tədqiqat aparır, qruplarla birlikdə praktiki işlər həyata keçirirlər.

- Layihə üzrə iş-dərslərdəki mənbələr, xüsus materiallar əsasında işləmək əsas cəhətlərdən biridir.

Deməli yaradıcı təfəkkür tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Akademik M.Mehdizadə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasında da metodların istifadə edilməsinə xüsusi önəm verir. Bu metodlar müəllimlər tərəfindən həyata keçirilən yaradıcılıq tələb edilən tapşırıqların verilməsi və bu tapşırıqların üzərində işlərin görülməsi tədqiqatçılığı formalaşdırılır. Məsələn, bədii əsərdən bir hissənin oxusu həyata keçirilir, əsərin ideyası və mövzusu ilə bağlı suallar verilir. Şagirlərin işə analiz etmə və müqayisə qabiliyyətlərini yoxlama xarakterli qruplarla iş təşkil olunur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindəki obrazlar sistemi haqqında suallar ünvanlanır. Aşağıdakı suallar verilə bilər

- Əsərdəki mənfə surətlər haqqında nələr deyə bilərsiniz?
- Xudayar bəy hansı xüsusiyyətlərinə görə digər obrazlardan fərqlənir?
- Zeynəb obrazını necə xarakterizə edə bilərsiniz? və s.

Belə tipdə suallar verilir və beləcə onların mövzunu qavrama qabiliyyətləri və fikirlərini sərbəst ifadə qabiliyyətləri ön plana çıxır. Həm də şifahi və yazılı formada olan tədqiqatçılıq qabiliyyətləri bəlli olur.

Şagirdlərdə yaradıcı, məntiqi təfəkkürün formalaşdırılması üçün onlara dərslərin yeni əsaslar, interaktiv versiyada keçirilməsi əsasdır. Çünki onlarda motivasiyanın, stimulun və fəallığın yaranması, onlarda təfəkkür və idraki qabiliyyətlərinə təkan verə bilər.

Nəticə etibarilə isə tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması ilk növbədə müəllimlərin peşəkarlığı, səriştəsi və bacarıqlarından aslıdır. Çünki müəllim bu əsasda dərsləri təşkil edərək, şagirdlərin idraki fəaliyyətini formalaşdırmağı xüsusi məqsəd olaraq görür. Metodlar və üsullardan düzgün istifadə etməklə şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynoğlu.S, Ədəbiyyat təlimində integrativ dərslər: mahiyyəti və təşkili. “Azərbaycan Dili və Ədəbiyyat Tədrisi “ 2022, No 1 (271), 55-72
2. Həsənlı B.A. Ədəbiyyatın Tədrisi Metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərslər vəsaiti. Bakı:

“Müəllim”, 2016. 455 s.

3. Sahibli G. Ədəbiyyat Dərslərində Bədii Əsərlərin Məzmununun Mənimsədilməsi Yolları. Filologiya məsələləri, No 7, 2019

SUMMARY

A lot of work is being done in the field of education in Azerbaijan. One of the main aspects of lessons organized in an innovative context is to form the student in a personality-oriented way. Today, students do not only receive knowledge in lessons, but also manage to master new skills and habits. Preparing the student for the new world is one of the main directions of personality-oriented education. One of the main principles of active learning is to increase cognitive activity in students and develop logical, creative thinking in them. Forming logical thinking and using a number of methods and tools in this area are also absolute conditions. Methods are both theoretical and practical in nature. Logical thinking can be developed by taking into account various principles during the organization of the lesson. Forming the abilities of comparison, analysis, and synthesis can also be considered one of the main directions. It is possible to develop logical thinking by constantly using effective, convenient methods.

Keywords: thinking, interactive lessons, teaching methods, creative thinking

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDlərƏ İNKLÜZİV YANAŞMA

Elnura SƏFƏROVA

seferovaelnure@mail.ru

Orcid.Id: 0000-0002-4151-1750

Elcan QƏNBƏRLİ

eljan.qanbarli@gmail.com

Orcid.Id: 0009-0006-0932-0942

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Inklüziv metod ki,təhsildə istisnasız hər bir uşaq ,əsasəndə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan(görmə və eşitmə qüsurları olan) uşaqların cəmiyyətə və təhsilə cəlb olunmaları praktiki yoldur. Biologiya dərslərində inklüziv yanaşma, şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris metodlarından istifadəni standartlara uyğun şəkildə tələb edir və bu metodların nəticələrinə əsasən inklüziv yanaşmanın tətbiq olunmasında elə həmin nəticələrə istidan olaraq uğurlu addımların atılmasında kömək göstərir. Bu məqsədlə, Universal Dizayn (UDL) yanaşması tətbiq oluna bilər, hansı ki, şagirdlərin dərslə marağını artırmağa, məlumatları müxtəlif formalarda təqdim etməyə və onları fərqli fəaliyyətlərlə cəlb etməyə imkan verir.Bu metodda bütün şagirdlərə eyni imkanlar verilir və bu yolla cəmiyyətə yararlı şəxsiyyətlərin sayını artırmaq mümkün olur. Empatiya və qarşılıqlı əlaqə kimi qabiliyyətlər inkişaf etdirilə bilər bacarıqlardır. Müəllimlər dərslərdə sadə, aydın və anlaşılan tapşırıqlar təqdim etməli, hər bir şagirdin öyrənmə tərzinə uyğun fərdi dəstək təmin etməlidirlər. Görmə məhdudiyyəti olan şagirdlər üçün isə xüsusi texnologiyaların, məsələn, səsli proqramların və taktiki oyunların istifadəsi vacibdir, çünki bu texnologiyalar onların təhsil mühitini daha əlçatan edir.Biologiyanın tədrisində bu yanaşma, inklüziv təhsil mühitinin yaradılması və inkişafı baxımından əhəmiyyətli rol oynayır, çünki hər bir şagirdin fərdi ehtiyacları nəzərə alınaraq, bərabər təhsil imkanları təmin edilir.. Ölkəmizdə inklüziv təhsil 2000-ci illərin əvvəllərində başlamışdı, lakin uzun müddət hər şey pilot layihə ilə məhdudlaşdı. Tədrisən əhatə dairəsi genişlənməyə başladı ki, bu da inklüziv təhsilin inkişafına dair 2018-2024-cü illər üçün dövlət proqramının qəbul edilməsinə şərait yaratdı. Bununla belə, əlilliyi olan bir çox məktəbli hələ də ondan kənarda qalır.

Açar sözlər: Inklüziv təhsil, UDL, Müəllim, Empatiya,Təhsil, Biologiya

Giriş

Inklüzivlik latın və fransız dillərində "daxil etmək", "özünə daxil edən" mənalarını ifadə edən bir anlayışdır. Biologiyanın tədrisində inklüzivlik bütün uşaqlar üçün bərabər imkanların yaradılmasını və onların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təhsil sisteminin qurulmasını nəzərdə tutur. Bu konsepsiya, xüsusilə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil alma hüquqlarını təmin etməklə cəmiyyətin inkişafına töhfə verir. Inklüziv təhsil prinsipləri beynəlxalq və milli qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənir. Bu sahədə mühüm hüquqi sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

1948-ci il İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə;

1989-cu il BMT-nin "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyası;

2006-cı il BMT-nin "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Konvensiyası;

1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;

2009-cu il "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

2018-2024-cü illərdə Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı.

Bu hüquqi sənədlər inklüziv təhsilin ölkələrdə tətbiqini təmin etməklə yanaşı, təhsilin əlçatan və keyfiyyətli olması üçün uyğun şəraitin yaradılmasını da dəstəkləyir.

İnklüziv təhsil sisteminin uğurla tətbiq olunması üçün mühüm prinsiplər mövcuddur:

1. Bərabər imkanların yaradılması – Bütün uşaqların fərdi ehtiyacları nəzərə alınaraq onlara bərabər təhsil imkanlarının verilməsi.
2. Uşaqlarda Müxtəlifliyə hörmət və dəstək – Şagirdlərin fərqli bacarıqları və ehtiyaclarına uyğun mühitin yaradılması.
3. Davamlı inkişaf və adaptasiya – Təhsil sisteminin inklüziv tələblərə uyğun olaraq yenilənməsi.
4. İctimaiyyətin və müəllimlərin maarifləndirilməsi – Müəllimlərin xüsusi pedaqoji yanaşmalarla təmin olunması və valideynlərin məlumatlandırılması.

Material və metodlar

İnklüziv təhsilin tətbiqində universal dizayn anlayışı vacib rol oynayır. Universal dizayn hər kəs üçün uyğun olan təhsil mühitlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur və elə bu prinsiplər əsasında aşağıdakı əsas komponentləri formalaşdırılır:

1. Tədris otağının məqsəduyğun təşkili – Sinif mühitinin uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğun dizayn edilməsi.
2. Olçatan resursların təmin olunması – Dərs vəsaitlərinin, texnologiyaların və adaptiv vasitələrin şagirdlər üçün uyğun olması.
3. Rəqəmsal resursların tətbiqi – Şagirdlərin müxtəlif tədris materiallarından istifadə etməsini asanlaşdıran texnologiyaların istifadəsi.
4. Təlim prosesinə diqqət – Tədris prosesinin nəticələrdən daha çox, uşaqların fəal iştirakına yönəldilməsi.
5. Təlim hədəflərinin aydın şəkildə müəyyən edilməsi – Şagirdlərin inkişafına kömək edən təhsil hədəflərinin qurulması və onlara istiqamət verilməsi.

Bu prinsiplər:

1. İnsan dəyəri onun qabiliyyət və nailiyyətlərindən asılı deyildir;
2. Hər bir kəs hiss etmək və düşünmək qabiliyyətinə malikdir;
3. Hər kəs ünsiyyət hüququna malikdir və o dinlənilməlidir;
4. Bütün insanlar bir-birinə lazımdır;
5. Həqiqi təhsil yalnız real münasibətlərin kontekstində mövcud ola bilər;
6. Bütün insanlara öz həmyaşıdlarının dəstək və dostluğu lazımdır;
7. Bütün şagirdlərin inkişafı onların bilik və bacarıqlarından asılıdır;
8. İnsanların müxtəlifliyi həyatın bütün sahələrini inkişaf etdirir.

İnklüziv təhsil məktəbəqədər, orta, peşə və ali təhsil mərhələlərini ehtiva edir. Bununla o, SİM insanların davamlı təhsilinin və inkişafının təmin olunmasına xidmət edir. İnklüziv təhsilin tətbiqi təkcə əlilliyi olan uşaqlar üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyətlidir. Bu sistem aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

- Cəmiyyətin bütün üzvlərinin təhsildə iştirakını dəstəkləyir;
- Sosial bərabərliyi təmin edərək ayrı-seçkiliyi aradan qaldırır;
- Sağlam və əlilliyi olan şəxslər arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı gücləndirir;
- Şagirdlərin fərdi inkişafını dəstəkləyərək onların potensiallarını maksimum şəkildə reallaşdırmasına imkan yaradır.

Nəticə

İnklüziv təhsil hər bir uşağın keyfiyyətli təhsil almaq hüququnu təsdiqləyən mühüm konsepsiyadır. Beynəlxalq və milli qanunvericilik çərçivəsində qəbul edilmiş sənədlər bu sahədə inkişafı dəstəkləyir və inklüziv təhsilin geniş miqyasda tətbiqini təşviq edir. Biologiyanın tədrisində təhsil mühitlərinin universal dizayna uyğun qurulması, müəllimlərin və valideynlərin maarifləndirilməsi inklüziv təhsilin səmərəli həyata keçirilməsi üçün əsas şərtlərdəndir. İnklüziv təhsil cəmiyyətin daha ədalətli və bərabər inkişaf etməsinə töhfə verən əsas vasitələrdən biridir və onun uğurla həyata keçirilməsi uzunmüddətli inkişafın əsas amillərindən biri hesab olunur.

Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi “Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində bacarıqlarının artırılması” layihəsi inklüziv təhsilin inkişafına yönəlmişdir. Layihə “Regional İnkişaf” İctimai Birliyi, “Yerli İdarəetməyə Yardım” İctimai Birliyi və “Sosial Hüquqların Araşdırılması” İctimai Birliyinin birgə əməkdaşlığı ilə həyata keçirilir. Onun əsas məqsədi Azərbaycanın seçilmiş regionlarında inklüziv təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılması və pedaqoji resursların inkişaf etdirilməsidir. Layihə Şəki, Ağcabədi, Quba, Şamaxı, Cəlilabad və Bakı bölgələrini əhatə edir. Faydalananlar arasında 1000-dən çox ibtidai sinif müəllimi, 400 universitet müəllimi və 2000-dən çox pedaqoji tələbə yer alır. Layihənin icra müddəti 2018-ci ilin may ayından 2020-ci ilin sentyabr ayına qədərdir.

Layihə dörd əsas komponent üzrə həyata keçirilir:

1. Tədris proqramı və materiallarının təkmilləşdirilməsi
 - Inklüziv təhsil üzrə təlim modullarının hazırlanması
 - Mövcud tədris proqramlarının inklüziv təhsil elementləri ilə zənginləşdirilməsi
 - Psixoloq, loqoped kimi yardımçı mütəxəssislər üçün tədris vəsaitlərinin hazırlanması
 - Inklüziv təhsilə dair resursların toplandığı onlayn portalın yaradılması
 2. Müəllim və yardımçı heyətin bacarıqlarının artırılması
 - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri üçün inklüziv təhsil təlimlərinin təşkili
 - Fərdi Tədris Planlarının (FTP) hazırlanması və tətbiqi ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi
 - Məktəb rəhbərləri üçün inklüziv təhsil sahəsində maarifləndirici seminarların təşkili
 - Xarici ölkələrdə inklüziv təhsil təcrübəsinin öyrənilməsi məqsədilə təhsil işçilərinin səfərlərinin təşkili
 3. Inklüziv təhsil üzrə resursların yaradılması
 - Hədəf regionlarda mövcud resursların qiymətləndirilməsi
 - Müəllim və tələbələrin inklüziv təhsilə dair bilik və bacarıqlarının artırılması
 - İctimaiyyətin inklüziv təhsil haqqında məlumatlandırılması məqsədilə mərkəzlərin yaradılması
 - Əlilliyi olan uşaqlarla işləyən peşəkar müəllimlər şəbəkəsinin formalaşdırılması
 4. Təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsi və ictimai maarifləndirmə
 - Mövcud qanunvericilik və idarəetmə sisteminin təhlili, hüquqi baza ilə bağlı təkliflərin hazırlanması
 - Dövlət qurumları və QHT-lərlə inklüziv təhsil sahəsində əməkdaşlıq
 - İctimaiyyətin inklüziv təhsil haqqında məlumatlandırılması üçün tədbirlərin keçirilməsi
- Bu layihə inklüziv təhsilin inkişafına töhfə verməklə, müəllimlərin bu sahədə daha peşəkar və hazırlıqlı olmasını təmin etməyi hədəfləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar xələfov. “İnklüziv siniflərdə tətbiq olunan pedaqoji metodların təhlili”, 2023
2. Könül Faiq qızı Mahmudova. Təlim prosesində şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması (yeniyetməlik yaş dövrü), səh 4
3. Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə, Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova, Sahib Hümət oğlu Əliyev, Ülviyyə Məhəmmədli qızı Verdiyeva. Pedaqogika dərslik, 2021
4. Ə.M.Abbasov, İ.A.Cavadov, B.O.İbadova, K.R.Quliyeva, İ.H.Sultanova, S.E.Cavadova, Kurikulum bələdçisi, 2019
5. Особенности преподавания биологии в школе для лиц с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), Илья Алексеевич Бекшаев, 2018
6. Елена Малахова, Как развивается инклюзивное образование в Азербайджане? 2024
7. Инклюзивное образование в Азербайджане: ожидание и реальность. Media.Az поговорила с экспертами Зулейха Исмаилова, 2023

8. Елена Малахова Готовы ли мы к внедрению инклюзивного обучения? 2015
9. Денисова Валерия Эровна. Особенности обучения в коррекционной школе: проблемы учащихся с ограниченными возможностями здоровья, 2015
10. Инклюзивный подход на уроках биологии, Мартель Марина Викторовна, 2017
11. Особенности работы на уроках биологии с учащимися, имеющими особые образовательные потребности, Аверина Галина Викторовна, 2023
12. Обучение Биологии Детей С Умственной Отсталостью В Условиях Инклюзивного Образования (На Примере Развивающих Дидактических Игр), Бекшаев Илья Алексеевич, 2019
13. Здоровьесберегающие технологии в инклюзивном образовании на примере уроков биологии, Берсенева Ирина Анатольевна, Дьячкова Татьяна Валерьяновна, Бекшаев Илья Алексеевич, 2018
14. Материалы для чтения Программы профессионального развития по теме “Организация процесса обучения в инклюзивных классах”, Питер Граймс, Мариэке Стивенс, Арлин деля Круз, Триша Меркадо, Каиса Лигая Соль Круз
15. Методы обучения детей с ограниченными возможностями здоровья на уроках биологии, грищенко з.а, атаева г.м, 2021
16. Особенности реализации инклюзивного образования в российской федерации на современном этапе, баринова елена борисовна, 2020
17. Теория и практика инклюзивного образования (на примере физического воспитания), е. В. Кетриш, т. В. Андрюхина, н. В. Третьякова, 2017
18. Инклюзивное образование: результаты, опыт и перспективы, алехина с.в., гращенко е.л., кутепова е.н., муравьева о.а, 2015
19. Оценка инклюзивного процесса в образовательной организации, алехина с.в., самсонова е.в., шеманов а.ю., мельник ю.в., сунцова а.с., тимохина т.в., розенблюм с.а., рыбаина и.в., лысова т.а, 2022
20. Преемственная система инклюзивного образования, д. З. Ахметова, з. Г. Нигматов т. А. Челнокова, а. В. Кочергин, 2015

SUMMARY

The inclusive method is a practical way for every child without exception in education ,mainly children in need of special care(with visual and hearing impairments) to be involved in society and education. In biology classes, the inclusive approach requires the use of teaching methods adapted to the different needs of students in accordance with the standards and, based on the results of these methods, helps in the investigation of the inclusive approach to the same nectics in the elimination of successful additives. For this purpose, the Universal Design (UDL) approach can be applied, which allows to increase students ' interest in the lesson, present information in different forms and involve them with different activities. In this method, all students are given the same opportunities and in this way it is possible to increase the number of socially useful personalities. Abilities such as empathy and interaction are skills that can be developed. Teachers should provide simple, clear and understandable tasks in classes, provide individual support that matches the learning style of each student. And for visually impaired students, the use of special technologies, for example, voice programs and tactical games, is important, as these technologies make their educational environment more accessible. In biobigy`s education that approach plays an important role in creating and developing an inclusive educational environment, since equal educational opportunities are provided, taking into account the individual needs of each student.. Inclusive education in our country began in the early 2000s, but for a long time everything was limited to a pilot project. Gradually, the scope began to expand, which created the conditions for the adoption of the state program for the development of inclusive education for 2018-2024. However, many schoolchildren with disabilities are still left out of it.

Keywords: *Inclusive education, UDL, teacher, empathy, education, Biology*

BİOLOJİ ANLAYIŞLAR SİSTEMİ: ONUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ TƏDRİSİ METODİKASI

Əli BAYRAMOV

bayramoveli877@gmail.com

Ramiz ƏLƏKBƏROV

Lənkəran Dövlət Universiteti

Xülasə

Biologiyada anlayışlar sisteminin problemləri və tədrisi metodikası biologiyanın dərsliklərində və təhsil prosesində qarşılaşılacaq çətinliklər və həmin çətinliklərin həllinə yönəlmiş yanaşmalarla bağlıdır. Bu məsələləri daha detallı şəkildə aşağıdakı kimi izah etmək olar. Bu məsələyə bir neçə aspektən yanaşmaq mümkündür:

Biologiyada anlayışlar sisteminin problemləri:

Açar sözlər: *genetika, ekologiya, anlayışlar sistemi, modelləşdirmə, vizualizasiya*

1. Müxtəlif bioloji anlayışların çətinliyi: Biologiyanın tədrisində bir çox mürəkkəb və abstrakt anlayışlar var, məsələn, “hüceyrə”, “genetik məlumat”, “ekosistem” və s. Bu anlayışların hər biri özündə müxtəlif məzmunlar və əlaqələri ehtiva edir, bu isə tədris prosesində tələbələrin onların mənasını tam anlamaqda çətinlik çəkməsinə səbəb ola bilər [1].

2. Anlayışların çoxşaxəliliyi və interdisiplinarlığı: Biologiya müxtəlif sahələrə bölünür (genetika, ekologiya, fiziologiya və s.) və bu sahələr bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Hər sahənin öz spesifik anlayışları və qanunları vardır və bu müxtəlif sahələrin bir-birini tamamlama qaydalarını öyrənmək tələbələr üçün qarışıq ola bilər.

3. Təbiət hadisələrinin dinamikliyi: Biologiyada hadisələr və proseslər zamanla dəyişir və inkişaf edir (məsələn, evrim, ekosistem balansı). Bu zaman tələbələrin başa düşməsi üçün daha çox dinamik və qarşılıqlı əlaqəli yanaşmalar tələb olunur, bu isə bəzən öyrənilməsi çətin anlayışlara səbəb olur.

4. Təcrübə və nəzəriyyənin ayrılığı: Biologiya həm nəzəri biliklərə, həm də təcrübəyə əsaslanır. Anlayışların praktiki tərəflərinin öyrənilməsi tələbələrin anlama və tətbiq etmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər, lakin bu yanaşmalar bəzən tədris proqramlarında balanslı şəkildə yer ala bilmir [2].

Biologiyada anlayışlar sisteminin tədrisi metodikası:

Anlayışlar sisteminin tədrisi metodikası, biologiyanın tədrisi prosesində qarşılaşılacaq problemləri həll etməyə və tələbələrin bioloji konseptləri daha yaxşı başa düşməsinə təmin etməyə yönəlmiş yanaşmaları əhatə edir. Bu metodikanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Modelləşdirmə və vizualizasiya: Biologiyada anlayışların tədrisində modellərdən və vizual materiallardan (qrafiklər, diaqramlar, 3D modellər və s.) istifadə etmək çox faydalıdır. Məsələn, hüceyrənin quruluşunu və funksiyalarını göstərən vizual modellər tələbələrin bu kompleks konseptləri başa düşmələrinə kömək edir.

2. Problema yönümlü tədris (Problem-Based Learning): Tələbələrə praktiki problemlər təqdim edərək, onların bioloji konseptləri tətbiq etmələrinə və öyrəndikləri məlumatları real həyatda necə istifadə edəcəklərini anlamalarına imkan yaratmaq. Bu yanaşma tədrisə daha çox interaktivlik qatır [3].

3. Təcrübə və laboratoriya işləri: Biologiyanın tədrisində təcrübələr və laboratoriya işləri çox önəmlidir. Bu fəaliyyətlər tələbələrə nəzəri bilikləri real təcrübələrlə sınaq və təbiət hadisələrini birbaşa müşahidə etmək imkanı verir, bu da anlayışların daha yaxşı formalaşmasına səbəb olur.

4. Müxtəlif metodlardan istifadə: Biologiyanın tədrisində fərqli tədris metodlarının (interaktiv dərslər, qrup işləri, seminarlar, diskussiyalar) birləşdirilməsi tələbələrin müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğun olaraq mövzuları daha yaxşı anlamalarına kömək edir.

5. Əlavə məlumat və resurslardan istifadə: Müasir tədris texnologiyalarından, onlayn resurslardan (məsələn, video dərslər, interaktiv tədris proqramları, virtual laboratoriyalar) istifadə etmək tələbələrin bioloji anlayışlarının daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir [4].

6. Evrim və təbii seçim konsepti: Biologiyanın əsas anlayışlarından biri olan evrim və təbii seçim nəzəriyyəsi, tədrisdə xüsusi diqqət tələb edir. Bu anlayışların dərinlən mənimsənilməsi üçün çoxsaylı nümunələr və müasir elmi tapıntılarla zəngin tədris yanaşmaları tətbiq olunur.

Nəticə

Biologiya tədrisində anlayışlar sisteminin başa düşülməsi üçün tələbələrin həm nəzəri, həm də praktiki bilikləri inkişaf etdirmələri vacibdir. Bu, yalnız dərs zamanı verilən məlumatlarla deyil, həmçinin təcrübə və interaktiv metodlarla əldə edilə bilər. Metodika, tələbələrin anlayışları mənimsəməsi və bioloji əlaqələri və prosesləri daha yaxşı başa düşməsi üçün müxtəlif yanaşmaları özündə cəmləşdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.B.Məmmədov və d. Ümumi biologiya, Bakı, 2016, 389 s.
2. Ə.Quliyev və b. Təbii fənlər və onların metodikası. Bakı, 2023, 42 s.
3. Jane B. Reece və b. Биология I том, 671 с.
4. Neil A.Campbell, Lisa A. Urry. Biology 8, 403 pp.

SUMMARY

Problems of the system of concepts in biology and teaching methodology are related to the difficulties encountered in biology textbooks and the educational process and the approaches aimed at solving these difficulties. These issues can be explained in more detail as follows. It is possible to approach this issue from several aspects:

Problems of the system of concepts in biology:

1. *The complexity of various biological concepts:*
2. *The diversity and interdisciplinarity of concepts:*
3. *The dynamics of natural phenomena:*
4. *The separation of practice and theory:*

Keywords: *genetics, ecology, conceptual system, modeling, visualization*

COĞRAFIYA KURİKULUMUNDA YENİ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ÜSUL, VASİTƏ VƏ FORMALARININ TƏTBİQİ BAXIMINDAN TƏHLİLİ

Arzu MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə coğrafiya kurikulumunda yeni qiymətləndirmə üsul, vasitə və formalarının tətbiqi məsələsi araşdırılır və bu dəyişikliklərin tədrisin keyfiyyətinə təsirləri qiymətləndirilir. Araşdırmada müasir qiymətləndirmə yanaşmalarının şagirdlərin tənqidi düşüncə, analitik qabiliyyət və praktiki biliklərini inkişaf etdirmək məqsədi güddüyü vurğulanır. Formativ, summativ və diaqnostik qiymətləndirmələrin birgə tətbiqinin əhəmiyyəti izah edilir, eləcə də rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi ilə fərdi inkişafı nəzərə alan qiymətləndirmə metodları təqdim olunur. Məqalə, eyni zamanda, qiymətləndirmə vasitələrinin standartlaşdırılması prosesində müəllimlərin qarşılaşdığı çətinlikləri və onların həlli üçün təklifləri əhatə edir.

Açar sözlər: Coğrafiya kurikulumu, qiymətləndirmə üsulları, formativ qiymətləndirmə, summativ qiymətləndirmə, diaqnostik qiymətləndirmə, rəqəmsal texnologiyalar, təhsil metodikası, şagird bacarıqları, müəllim dəstəyi

Giriş

Coğrafiya kurikulumunda yeni yanaşmaların tətbiqi təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edir. Məqalədə qiymətləndirmə vasitələrinin yenilənməsi və müasir tələblərə uyğunlaşdırılması məsələsi diqqət mərkəzində saxlanılıb. Xüsusilə formativ, summativ və diaqnostik qiymətləndirmə yanaşmaları geniş təhlil edilib, bu üsulların şagirdlərin düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdəki rolu vurğulanıb. Həmçinin rəqəmsal alətlərin istifadəsi ilə qiymətləndirmə prosesinin fərdiləşdirilməsinin əhəmiyyəti araşdırılıb. Müəllimlərin bu yenilikləri tətbiq edərkən üzləşdikləri çətinliklər və onların həlli yolları da əsas müzakirə mövzularından biridir. Bu yanaşmalar şagirdlərdə həm praktik bilik, həm də analitik düşüncə bacarıqlarını artırmağı hədəfləyir. “Məktəb təcrübəsinin işində <qiymət> və <qiymətləndirmə> anlayışları çox vaxt qarışdırılır. Bu anlayışların hər birinin geniş izahı mövcuddur, lakin qısa olaraq qiyməti-təhsilin kəmiyyət nəticəsidir, qiymətləndirməni isə diaqnozlaşdırma və qiymətin qoyulması prosesi kimi qəbul etmək mümkündür” [1, s. 377]

Qiymətləndirmə təhsil prosesinin ayrılmaz bir hissəsidir və şagirdlərin bilik, bacarıq və davranışlarını ölçmək üçün müxtəlif növlərdə aparılır. Bu qiymətləndirmə növləri hər biri fərqli məqsədlərə xidmət edir və müxtəlif metodlarla həyata keçirilir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə - Beynəlxalq qiymətləndirmə, dünya miqyasında müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərini və şagirdlərin bilik və bacarıqlarını müqayisə etmək üçün tətbiq olunan standartlaşdırılmış qiymətləndirmə metodudur. Bu qiymətləndirmələr, təhsilin keyfiyyətini və effektivliyini ölçmək, ölkələr arasındakı fərqləri anlamaq, həmçinin təhsil siyasətini inkişaf etdirmək məqsədini güdür.

Beynəlxalq Qiymətləndirmənin Növləri:

1. PISA (Program for International Student Assessment): beynəlxalq səviyyədə 15 yaşlı şagirdlərin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri sahəsindəki bacarıqlarını qiymətləndirmək məqsədini güdən bir qiymətləndirmə proqramıdır. PISA, OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən həyata keçirilir və dünya miqyasında bir çox ölkə və bölgənin iştirak etdiyi bir layihədir. İlk dəfə 2000-ci ildə keçirilmişdir

2. TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study): beynəlxalq səviyyədə 4-

cü və 8-ci sinif şagirdlərinin riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək məqsədini güdən bir tədqiqatdır. TIMSS, 1995-ci ildən bəri həyata keçirilir və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) ilə yanaşı, Beynəlxalq Təhsil Dəyərləndirmə Assosiasiyası (IEA) tərəfindən təşkil edilir.

3. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study): 4-cü sinif şagirdlərinin oxuma bacarıqlarını qiymətləndirmək məqsədini güdən beynəlxalq bir tədqiqatdır. Bu tədqiqat, dünya miqyasında şagirdlərin oxuma yetkinliyini və onların oxuma vərdişlərini qiymətləndirmək üçün hazırlanmışdır. PIRLS, Beynəlxalq Təhsil Dəyərləndirmə Assosiasiyası (IEA) tərəfindən təşkil edilir və ilk dəfə 2001-ci ildə keçirilmişdir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə, dünya miqyasında təhsil sistemlərinin keyfiyyətini və effektivliyini ölçmək üçün vacib bir vasitədir. Bu qiymətləndirmələr, ölkələr arasında təhsil sahəsindəki fərqlilikləri anlamağa, müasir təhsil siyasətini inkişaf etdirməyə və şagirdlərin bilik və bacarıqlarını artırmağa kömək edir. Eyni zamanda, bu qiymətləndirmələr müasir təhsil sisteminin inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Milli qiymətləndirmə - Milli qiymətləndirmə, ölkənin təhsil sistemində şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək məqsədini güdən bir prosesdir. Bu qiymətləndirmə, ümumiyyətlə, milli standartlara və təhsil siyasətinə uyğun olaraq həyata keçirilir və şagirdlərin akademik nailiyyətlərini, müvafiq biliklərini və bacarıqlarını ölçmək üçün istifadə olunur.

- Milli qiymətləndirmələr, müxtəlif bölgələr və məktəblər arasında şagirdlərin akademik nailiyyətlərini müqayisə etməyə imkan tanıyır. Bu, ölkə daxilində təhsil sisteminin nə dərəcədə bərabərsizlik yaşadığını anlamağa kömək edir.

- Nəticələr, təhsil siyasətlərinin və proqramlarının formalaşmasına yön verir. Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, müəllimlərin və məktəblərin inkişafı üçün müvafiq islahatların həyata keçirilməsinə imkan tanıyır.

- Milli qiymətləndirmələr, təhsil sisteminin keyfiyyətini ölçməyə və inkişaf etdirilməsinə yardımçı olur. Şagirdlərin nailiyyət səviyyəsi, ölkənin təhsil sisteminin effektivliyini göstərir.

- Milli qiymətləndirmə nəticələri, məktəblər arasında uğurlu təhsil praktikalarının paylaşılmasına və təcrübə mübadiləsinə şərait yaradır.

- Milli qiymətləndirmələr, müəllimlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək və onların peşə inkişafını dəstəkləmək məqsədini güdür. Müəllimlərin tədris metodları və yanaşmaları, şagirdlərin nailiyyətlərinə təsir edə bilər.

- Milli qiymətləndirmə, valideynlərə övladlarının akademik nailiyyətləri haqqında məlumat verir. Bu, ailələrin övladlarının təhsili ilə daha aktiv iştirak etməsinə şərait yaradır.

- Milli qiymətləndirmə, ölkənin təhsil sisteminin inkişafı, keyfiyyətinin artırılması və şagirdlərin akademik nailiyyətlərinin ölçülməsi baxımından əhəmiyyətli bir alətdir. Bu proses, təhsil siyasətinin müasirləşdirilməsinə, məktəblərin və müəllimlərin inkişafına, eləcə də şagirdlərin gələcəkdə daha uğurlu bir həyat sürmələrinə kömək edir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə – Məktəbdaxili qiymətləndirmə, bir məktəbin daxilində şagirdlərin akademik nailiyyətlərini, biliklərini və bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün həyata keçirilən prosesdir. Bu qiymətləndirmə, ümumiyyətlə, müəllimlər tərəfindən aparılır və şagirdlərin öyrənmə prosesi ilə bağlı davamlı məlumat toplamağa yönəldilmişdir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafını izləmək üçün davamlı bir məlumat toplama prosesidir. Müxtəlif qiymətləndirmə vasitələri (testlər, layihələr, təqdimatlar) istifadə olunur. Müəllimlər, qiymətləndirmə nəticələrini istifadə edərək tədris metodlarını düzəldir, tədris proqramını yeniləyir və şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşmağa çalışırlar. Bu, təhsilin keyfiyyətini artırır. Məktəbdaxili qiymətləndirmə, şagirdlərə öz nailiyyətlərini və inkişaflarını dəyərləndirməyə imkan tanıyır. Bu, onların öz öyrənmə proseslərinə daha aktiv şəkildə iştirak etmələrinə kömək edir. Bundan başqa olaraq, məktəbdaxili qiymətləndirmə nəticələri, valideynlərə şagirdlərinin akademik nailiyyətləri haqqında məlumat verir. Bu, ailələrin övladlarının təhsil prosesində daha aktiv iştirak etməsinə şərait

yaradır. Qiymətləndirmə, şagirdlərə öz müvəffəqiyyətləri və inkişaf sahələri haqqında geri bildirim təqdim edir. Bu, onların gələcək öyrənmə məqsədlərini müəyyən etməyə kömək edir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə, şagirdlərin sosial və emosional bacarıqlarını, komanda işini və liderlik qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün bir platforma yaradır. Məktəbdaxili qiymətləndirmə, şagirdlərin akademik nailiyyətlərini, davranışlarını və sosial-emocional inkişafalarını qiymətləndirmək üçün əhəmiyyətli bir alətdir. Bu proses, təhsil keyfiyyətini artırmağa, şagirdlərin özünütəhlil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və məktəbdaxili mühitin daha müsbət olmasına kömək edir. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin düzgün və səmərəli tətbiqi, məktəb icmasının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Məktəb daxili qiymətləndirmənin 3 növü var:

1. Diaqnostik qiymətləndirmə (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi),
2. Formativ (irəliləmə və geriləmələrin monitorinqi),
3. Summativ (kiçik, böyük və yekun)

Diaqnostik qiymətləndirmə tədrisə başlamazdan əvvəl şagirdlərin mövcud bilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün keçirilir. Bu qiymətləndirmə növü müəllimlərə tədris planını tənzimləmək və fərdi yanaşma tətbiq etmək imkanı verir. Şagirdlərin güclü və zəif tərəflərinin müəyyən olunması tədris prosesini daha məhsuldar edə bilər.

Formativ qiymətləndirmə tədris prosesinin gedişində tətbiq olunur. Əsas məqsəd şagirdlərin irəliləyişini izləmək və onlara inkişaf etmək üçün müvafiq geribildirim verməkdir. Şifahi və yazılı rəy, məşq tapşırıqları, kiçik viktorinalar formativ qiymətləndirmə üçün tipik nümunələrdir. Bu yanaşma öyrənməyə dəstək funksiyasını yerinə yetirir.

Summativ qiymətləndirmə, tədris dövrünün sonunda şagirdlərin əldə etdiyi nəticələri ümumi şəkildə ölçür. Yekun imtahanlar, layihə təqdimatları və sertifikatlar bu qiymətləndirmə növünün əsas vasitələridir. Summativ qiymətləndirmə, şagirdlərin ümumi inkişafını qiymətləndirmək üçün geniş tətbiq olunur.

Özünütəhlil və qarşılıqlı qiymətləndirmə isə şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Şagirdlər öz fəaliyyətlərini və ya həmyaşıdlarının işlərini analiz edərək tədris prosesinə daha fəal şəkildə qoşulurlar. Bu, onların məsuliyyət hissini artırır və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir.

Qiymətləndirmənin müxtəlif növləri təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində vacib rol oynayır. Müasir təhsil sistemində bu növlərin uyğun şəkildə tətbiqi həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin inkişafına xidmət edir. Beləliklə, qiymətləndirmə yalnız biliklərin yoxlanılması deyil, həm də təhsil prosesini daha səmərəli etmək üçün güclü bir vasitədir.

Qiymətləndirmə təhsil sistemində yalnız şagirdlərin bilik səviyyəsini yoxlamaq üçün deyil, həm də təlim prosesini istiqamətləndirmək və öyrənməyi inkişaf etdirmək məqsədilə istifadə olunur. Müasir təhsil yanaşmalarında qiymətləndirmə çoxşaxəli bir proses kimi qəbul edilir. Burada müxtəlif növ qiymətləndirmə üsullarının məqsədləri və xüsusiyyətləri daha ətraflı izah edilir:

❖ Diaqnostik qiymətləndirmə əsasən təlim prosesinə başlamazdan əvvəl həyata keçirilir. Bu qiymətləndirmə şagirdlərin hazırkı biliklərini, təlimə olan hazırlığını və zəif tərəflərini müəyyən edir. Diaqnostik qiymətləndirmə vasitəsilə müəllimlər, tədris prosesini daha effektiv təşkil etmək üçün şagirdlərin ehtiyaclarını dəqiq anlayır. Məsələn, yeni mövzuya keçid zamanı ilkin bilikləri qiymətləndirmək üçün giriş testləri təşkil edilə bilər.

❖ Formativ qiymətləndirmə təlim prosesində davamlı şəkildə aparılır. Bu qiymətləndirmə növü öyrənməni dəstəkləmək və şagirdlərin irəliləyişini daim izləmək üçün nəzərdə tutulur. Müəllimlərin verdiyi şifahi geribildirimlər, qısa məşq tapşırıqları və kiçik viktorinalar bu növə aid nümunələrdir. Formativ qiymətləndirmənin əsas məqsədi şagirdlərin zəif tərəflərini vaxtında müəyyən etmək və onları aradan qaldırmaq üçün lazımı istiqamət göstərməkdir.

❖ Summativ qiymətləndirmə isə təlim prosesinin sonunda keçirilir. Bu qiymətləndirmə şagirdlərin müəyyən bir dövr ərzində öyrəndiklərini ümumiləşdirir və nəticələri konkret dərəcələrlə

ifadə edir. Yekun imtahanlar, semestr sonu layihələri və qiymətləndirmə testləri summativ qiymətləndirmə növünə aiddir. Bu yanaşma daha çox təhsilin nəticə aspektinə diqqət yetirir.

❖ Özünütəhlil və qarşılıqlı qiymətləndirmə şagirdlərin öz fəaliyyətlərini və həmyaşıdlarının işlərini qiymətləndirməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma şagirdlərdə məsuliyyət hissini artırır, tənqidi düşünmə bacarığını inkişaf etdirir və onların bir-birindən öyrənməsini təmin edir. Məsələn, qrup işlərində hər bir iştirakçının verdiyi töhfənin qarşılıqlı olaraq qiymətləndirilməsi bu növə aiddir.

“Qiymətləndirmə sxemləri fəaliyyətin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən meyarlarla bağlı şagirdlərin məlumatlandırılmasını, onların işinin necə qiymətləndiriləcəyini və onlardan nələrin tələb olunduğunu aydın şəkildə göstərməklə, konkret məqsəd və tələbləri (meyarları) müəyyən edir. Bu sxemlər şagird işlərinin keyfiyyətini daha yaxşı qiymətləndirməklə, təlim prosesində irəliləyişlərin qiymətləndirilməsi üçün çərçivə təyin edir, işlərin keyfiyyəti ilə bağlı əks tərəfə məlumat verilməsini təmin edir. Qiymətləndirmə sxemləri mahiyyət etibarilə iki növə ayrılır. Holistik qiymətləndirmə sxemləri şagirdin işi ilə bağlı ümumi təəssürat yaradır və əksər hallarda fəaliyyət səviyyələrini əks etdirən 4-5 ballıq şkalaya əsaslanır. Bu növ sxemlər sürətli qiymətləndirmə apararaq, şagird nailiyyətləri üzrə ümumi mənzərəni təsvir edir. Analitik qiymətləndirmə sxemləri şagirdin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə qiymətlərini təyin edir. Qiymətləndirmədə, əsasən, 4-5 ballıq şkaladan istifadə edilir. Bu zaman şagirdlərin fəaliyyəti ardıcıl qiymətləndirilməklə, onların nailiyyətləri haqqında daha ətraflı informasiya verilir, lakin qiymətləndirmə üçün daha çox vaxt tələb olunur” [3, s. 10]

Müasir təhsil sistemində qiymətləndirmənin müxtəlif növləri arasında balans yaratmaq vacibdir. Formativ qiymətləndirmə öyrənməni dəstəkləmək üçün davamlı olaraq tətbiq edildiyi halda, summativ qiymətləndirmə ümumi nəticələri qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Alternativ yanaşmalar isə təhsilin interaktivliyini artıraraq, şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərini üzə çıxarır.

Qiymətləndirmənin düzgün tətbiqi tədris prosesini daha səmərəli və məqsəduyğun edir. Müəllimlərin qiymətləndirmə metodlarını yaxşı mənimsəməsi, şagirdlərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafını təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, qiymətləndirmə yalnız bilik səviyyəsini yoxlamaq vasitəsi deyil, həm də təlimin keyfiyyətini artırmaq üçün güclü bir alətdir.

Materialı və metodika

Müxtəlif müəllif kitab və vəsaitlərindən, jurnallardan və elektron saytlardan istifadə olunmuşdur.

Təhlil və müzakirə

Diagnostik qiymətləndirmə tədrisə başlamazdan əvvəl şagirdlərin mövcud bilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün keçirilir. Bu qiymətləndirmə növü müəllimlərə tədris planını tənzimləmək və fərdi yanaşma tətbiq etmək imkanı verir. Şagirdlərin güclü və zəif tərəflərinin müəyyən olunması tədris prosesini daha məhsuldar edə bilər.

Formativ qiymətləndirmə tədris prosesinin gedişində tətbiq olunur. Əsas məqsəd şagirdlərin irəliləyişini izləmək və onlara inkişaf etmək üçün müvafiq geribildirim verməkdir. Şifahi və yazılı rəy, məşq tapşırıqları, kiçik viktorinalar formativ qiymətləndirmə üçün tipik nümunələrdir. Bu yanaşma öyrənməyə dəstək funksiyasını yerinə yetirir.

Summativ qiymətləndirmə, tədris dövrünün sonunda şagirdlərin əldə etdiyi nəticələri ümumi şəkildə ölçür. Yekun imtahanlar, layihə təqdimatları və sertifikatlar bu qiymətləndirmə növünün əsas vasitələridir. Summativ qiymətləndirmə, şagirdlərin ümumi inkişafını qiymətləndirmək üçün geniş tətbiq olunur.

Özünütəhlil və qarşılıqlı qiymətləndirmə isə şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Şagirdlər öz fəaliyyətlərini və ya həmyaşıdlarının işlərini analiz edərək tədris prosesinə daha fəal şəkildə qoşulurlar. Bu, onların məsuliyyət hissini artırır və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir.

Qiymətləndirmənin müxtəlif növləri təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində vacib rol oynayır. Müasir təhsil sistemində bu növlərin uyğun şəkildə tətbiqi həm şagirdlərin, həm də

müəllimlərin inkişafına xidmət edir. Beləliklə, qiymətləndirmə yalnız biliklərin yoxlanılması deyil, həm də təhsil prosesini daha səmərəli etmək üçün güclü bir vasitədir.

Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənmə prosesində inkişafını izləmək və onların zəif və güclü tərəflərini müəyyən etmək üçün istifadə olunan bir qiymətləndirmə növüdür. Bu qiymətləndirmə növü dərslərin gedişatında davamlı olaraq tətbiq edilir və şagirdlərə dərhal əks əlaqə verərək onların öyrənmə prosesini təkmilləşdirməyə kömək edir. Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənmə təərəqqisini izləmək və tədris metodlarını müvafiq qaydada tənzimləmək üçün müəllimlər tərəfindən istifadə olunan strateji yanaşmadır. O, real vaxt rejimində tətbiqi ilə xarakterizə olunur və pedaqoqların tələbələrin cari ehtiyaclarını ödəmək üçün təlimatlarını uyğunlaşdırmaq üçün istifadə edilə biləcəkləri dərhal rəy təmin edir.

Summativ qiymətləndirmə, şagirdin və ya tələbənin öyrənmə prosesinin sonunda əldə etdiyi bilik və bacarıqları qiymətləndirmək üçün aparılan bir növ yekun qiymətləndirmədir. Bu qiymətləndirmə üsulu, ümumiyyətlə tədris prosesinin sonunda (məsələn, semestrin, dərslərinin və ya mövzunun sonunda) istifadə olunur və nəticələri müəyyən bir standartla müqayisə edilir. Məqsədi öyrənmə hədəflərinə nə dərəcədə çatıldığını ölçmək və tələbənin ümumi performansını müəyyən etməkdir.

Böyük summativ qiymətləndirmə (BSQ), ümumi təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi tərəfindən hər yarımilənin sonunda keçirilən bir qiymətləndirmə növüdür. Bu qiymətləndirmə IV, IX və XI siniflərdə bütün fənlər üzrə, V-VIII siniflərdə isə müvafiq buraxılış imtahanı fənləri ilə yanaşı maksimum digər 3 fənn üzrə də aparılır. Böyük summativ qiymətləndirmənin nəticələri 100 ballıq şkala ilə ölçülür. Hər fənn üzrə ibtidai təhsil səviyyəsində 45, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsində isə 45-90 dəqiqə ərzində keçirilir. Rəqəmsal qiymətləndirmələr Microsoft TEAMS proqramı vasitəsilə həyata keçirilir, bu da təhsilverənlərin və təhsilalanların rəqəmsal bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədini güdür. Böyük summativ qiymətləndirmələrin keçirilməsi zamanı iştirak etməyən şagirdlər üçün yeni qiymətləndirmə vasitələri hazırlanır. Üzrlü səbəbdən iştirak etməyən şagirdlərin qiymətləri "0" qəbul olunur, lakin ilk yarımildə iştirak edə bilmədikdə, dərslə qayıtdıqdan sonra müəyyən müddət ərzində imtahan imkanı təmin edilir. Bu yanaşma, şagirdlərin öyrənmə prosesini dəstəkləmək və təhsil sistemində ədaləti təmin etmək məqsədini güdür.

Kiçik summativ qiymətləndirmə, daha qısa müddətli öyrənmə hədəflərini qiymətləndirmək üçün tətbiq olunur və ümumiyyətlə dərslərin mövzularının və ya bölmələrinin sonunda keçirilir. Bu qiymətləndirmə üsulu tələbənin hər mövzu üzrə əldə etdiyi bilik və bacarıqları yoxlamaq üçün istifadə edilir. Kiçik summativ qiymətləndirmə (KSQ), tədris prosesinin bir hissəsi olaraq, hər tədris vahidinin sonunda şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək məqsədini güdür. Bu qiymətləndirmə növü ən çox altı həftədən bir dəfə, müəllim tərəfindən keçirilir və şagirdlərin irəliləyişini izləməyə imkan tanıyır. Kiçik summativ qiymətləndirmənin keçirilməsi zamanı müəllim, şagirdlərin tədris etdiyi fənn üzrə əldə etdiyi bilikləri qiymətləndirir. Bu qiymətləndirmələr, ümumilikdə məktəbdaxili qiymətləndirmənin bir hissəsini təşkil edir və illik qiymətlərin hesablanması zamanı nəzərə alınır. Həmçinin, qiymətləndirmələrin keçirilməsi vaxtı illik planlaşdırmanın bir hissəsi olaraq planlaşdırılır.

Nəticə

1. Tətbiq edilən qiymətləndirmə sistemi şagirdlərin nailiyyətini keyfiyyət baxımından deyil, kəmiyyət baxımından qiymətləndirir. Bunun da nəticəsidir ki, şagird özünün səviyyəsi barədə dolğun fikir formalaşdırma bilmir. Mövcud qiymətləndirmə sistemi ümumi standartlara əsaslanır, bu da obyektiv nəticələr əldə etməyə və şagirdləri vahid kriteriyalara uyğun qiymətləndirməyə imkan verir. Bu, xüsusilə summativ qiymətləndirmələrdə, yəni imtahanlarda və yekun testlərdə özünü göstərir.

2. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, onların öyrəndikləri bilik və bacarıqların nə dərəcədə mənimsədiklərini, habelə dərslərin məqsəd və vəzifələrini hansı səviyyədə yerinə yetirdiklərini ölçmək üçün həyata keçirilən bir prosesdir. Bu proses, təlimin keyfiyyətini artırmaq və şagirdlərin inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyır.

3. Hazırkı qiymətləndirmə sisteminin təhlili göstərir ki, sistem müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, təkmilləşdirilməsi üçün bəzi aspektlərə diqqət yetirmək zəruridir. Qiymətləndirmə prinsiplərinin pozulması qiymətləndirmə standartlarının olmaması ilə bağlıdır. Hazırkı qiymətləndirmə sistemi müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, təhsilin müasir tələblərinə cavab verməsi üçün daha çox hərtərəfli yanaşma tələb edir. Şagirdlərin yalnız akademik bilikləri deyil, həm də yaradıcı, analitik və praktiki bacarıqlarını əhatə edən qiymətləndirmə sistemi onların fərdi inkişafına və gələcək həyatında uğur qazanmasına daha yaxşı töhfə verəcəkdir.

4. Müasir qiymətləndirmə üsulları, ənənəvi qiymətləndirmənin məhdudiyyətlərini aşmağa və şagirdləri daha hərtərəfli, yaradıcı və analitik düşüncəyə yönləndirməyə kömək edir. Şagirdlər bu üsullar vasitəsilə öz güclü və zəif tərəflərini daha yaxşı başa düşür, real həyatda lazım olacaq bacarıqlarını inkişaf etdirir və dərs prosesinə daha motivasiyalı şəkildə qoşulurlar. Müasir qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi ilə tədris keyfiyyəti və şagird nailiyyətləri artmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. N.S.Seyfullayeva (Bakı 2011)
2. Y.Əliyeva. N.S.Seyfullayeva Coğrafiya fənni üzrə təlimin təşkili forma və üsulları (metodik vəsait 2008)
3. «Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası» (Bakı şəhəri, 13 yanvar 2009-cu il)
4. Fəal/İnteraktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Zülfiyyə Veysova
5. www.kurikulum.az
6. www.google.com

SUMMARY

The article examines the issue of introducing new assessment methods, tools and forms in the geography curriculum and assesses the impact of these changes on the quality of teaching. The study emphasizes that modern assessment approaches aim to develop students' critical thinking, analytical skills and practical knowledge. The importance of the joint application of formative, summative and diagnostic assessments is explained, as well as assessment methods that take into account individual development with the use of digital technologies are presented. The article also covers the difficulties faced by teachers in the process of standardizing assessment tools and proposals for their solutions.

Keywords: Geography curriculum, assessment methods, formative assessment, summative assessment, diagnostic assessment, digital technologies, educational methodology, student skills, teacher support

DÖVLƏT TƏHSİL STANDARTI ŞƏRTLƏRİNDƏ MÜASİR MƏKTƏBDƏ “COĞRAFIYA” FƏNNİNİN TƏDRİSİ

Fatimə ZEYNALOVA

Mətanət MUSAYEVA

7_caferova@mail.ru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə müəllifin məktəblərdə coğrafi təhsil problemləri ilə bağlı anlayışını təqdim edir. Dövlət Təhsil Standartı kontekstində məktəb fənləri sistemində coğrafiyanın rolu və zəruriliyi nəzərdən keçirilir, çünki Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsində əsas vəzifələrdən biri əsas ümumi təhsilin dövlət təhsil standartlarının təhsil fəaliyyətinə tətbiqidir.

Açar sözlər: məktəb, coğrafiya, tədris prosesi, coğrafiya müəllimi, Dövlət Təhsil Standartı

Müasir coğrafiya elmi ərazi idarəçiliyi, biznes, sahibkarlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, məkan məlumatlarının idarə edilməsi və insan həyatının keyfiyyətinin təmin edilməsinin müxtəlif sahələri üçün alətə çevrilir. Bu baxımdan coğrafi biliklərin əsas mənbəyi kimi coğrafi təhsilin müasirləşdirilməsi tələbləri irəli sürülür. Bununla belə, müasir nəzəriyyəçilər hesab edirlər ki, coğrafi təhsil bəşər elmi və texnologiyasının inkişafı ilə ayaqlaşa bilməyən son təhsil sahələrindən biri olaraq qalır.

Görkəmli coğrafiyaşünas V.P.Maksakovski özünün “Coğrafiya mədəniyyəti” (1998) kitabında qeyd edirdi ki, “coğrafi təhsilin lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsinin səbəbləri sırasında, bəlkə də, ilk növbədə, coğrafiya müəllimlərinin hazırlığı və yenidən hazırlanması səviyyəsidir” [4].

Coğrafiya fənni üzrə orta təhsil proqramlarının ətraflı təhlili göstərir ki, bu məktəb fənni sosial sistemin dəyişməsi və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində modernləşməyə məruz qalmayan azsaylı fənlərdən biri olaraq qalır. İctimai və humanitar dövrün fənləri dəyişdi və yeni fənlər meydana çıxdı. Məktəb coğrafiyasının məzmunu və metodları ciddi şəkildə dəyişməyib. V.P.Maksakovski ilə razıyıq ki, bizim dövrümüzdə coğrafi təhsildə sektoral-statistik və bəzi digər köhnəlmiş yanaşmalar hələ də aradan qaldırılmayıb.

Hazırda məktəb təhsili sistemində böyük dəyişikliklər gedir, bunun üçün biz yeni pedaqoji tədris texnologiyalarını axtarmalıyıq. Köhnə tədris üsulları köhnəlir, arxa plana keçir, getdikcə daha az işləyir və müasir müəllim tədris və təlimdə yeni yaradıcı yanaşmalar tapmalıdır. Bu işin məqsədi müasir tədris modellərini və onların coğrafiyanın öyrənilməsi prosesində tətbiqi imkanlarını öyrənməkdir. Hazırda tədris prosesində müstəqil bilik əldə etmək, lazımı məlumatları toplamaq, fərziyyələr irəli sürmək, nəticə çıxarmaq bacarığını inkişaf etdirən texnika və metodlardan istifadə tədris prosesində getdikcə aktuallaşır. Bu o deməkdir ki, müasir şagird müstəqil təlim fəaliyyətini təşkil etmək bacarığını təmin edən universal təlim fəaliyyətlərini inkişaf etdirməlidir. Tədrisdə tanınan yanaşma sistemli-fəal yanaşmadır, yəni, təlimin təşkilinin layihə formasının problemlərinin həllinə yönəlmiş tədrisdir və burada aşağıdakıları bilmək vacibdir: idrakin aktiv formalarından istifadə (müşahidə, təcrübələr, təhsil dialoqu, əks etdirmənin inkişafı üçün şərait yaratmaq); öz düşüncələrini və hərəkətlərini kənardan tanımaq və qiymətləndirmək, fəaliyyətin nəticəsini qarşıya qoyulmuş məqsədlə əlaqələndirməyi öyrənmək; müəllim biliyin dirijoru deyil, yeni biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyət yolu ilə öyrədən şəxsdir. Dövrün tələbindən irəli gələrək müasir dərslə yanaşma da dəyişir.

Coğrafiya müəllimlərinin təcrübəsində tədris-oyun fəaliyyətinin texnologiyasından geniş istifadə olunur. Tədris oyunu pedaqoji texnologiya kimi həm şagirdlərin, həm də müəllimin ciddi

hazırlığı və fəaliyyəti şəraitində müsbət nəticə verir. Təlim məqsədlərinin aydın şəkildə müəyyən edildiyi, oyunun gedişatının təsvir olunduğu, çətin vəziyyətdən çıxmağın mümkün metodoloji üsullarının təklif edildiyi və oyunun nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsullarının planlaşdırıldığı yaxşı işlənmiş oyun ssenarisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübədə rol oynayan oyunların ən təsirli növləri bunlardır:

1) ədəbiyyatda təsvir olunan hekayənin (məsələn, Türkiyənin təbiət qoruqlarının yaradılması sahəsində məşhur hekayənin) tamaşası (səhnə),

2) real tarixdən kənara çıxmaq (məsələn, Türkiyənin heyvanlar aləmi üçün meşə sığınacaqlarının kəsilməsinin nəticələrini müəyyənləşdirmək,

3) mövzu ilə bağlı konkret bir fəaliyyət göstərə bilər, ərazinin kütləvi turizm yeri kimi istifadə edilməsi və ya milli parkın yaradılması haqqında,

4) ekoloji problemlərin həlli üçün hərəkətlərin simulyasiyası.

Tədris-oyun texnologiyalarından təcrübədə istifadə zamanı mən bu texnologiyanın tətbiqi zamanı coğrafiya dərslərində aktivlik, əlçatanlıq, əyləncə, rəqabət qabiliyyəti, motivasiya kimi bəzi xüsusiyyətləri müəyyən edə bildim [4, 6].

Beləliklə, Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsində əsas vəzifələrdən biri ümumi təhsilin Dövlət Təhsil Standartlarının təhsil fəaliyyətinə daxil edilməsidir.

Dövlət Təhsil Standartının tətbiqi kontekstində müasir dərslərin məzmununu və nəticələrini diktə edən təhsil fəaliyyətinin nəticələrinə yeni tələblər irəli sürülür. Şübhəsiz ki, tədris texnologiyasının seçimi mühüm rol oynayır. Müasir pedaqoji texnologiyaların tədris təcrübəsində istifadəsi problemi elmi ədəbiyyatda geniş şərh almışdır [3,5]. Müasir dərs təkcə şagirdlərin müəyyən biliklərə yiyələnməsi deyil, həm də şəxsiyyətin inkişafı və universal təhsil fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır. Müasir elm müasir pedaqoji texnologiyalardan, o cümlədən coğrafiyanın öyrənilməsində istifadəyə böyük diqqət yetirir.

“Coğrafiya” fənni müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi üçün böyük potensiala malikdir. Təhsilin fərdi diqqətinin, differensiallığının, dəyişkənliyinin və fərdiləşdirilməsinin təmin edilməsi təhsilin modernləşdirilməsi zamanı baş verən dəyişikliklərin sosial-pedaqoji mahiyyətini təşkil edir. Bu transformasiyalar müasir cəmiyyətin fərdi qabiliyyətlərin üzə çıxarılması və mümkün olan ən yüksək səviyyədə sosial və peşəkar səriştəli şəxsiyyət formalaşdırılması tələblərinə cavabdır. Ölkəmizdə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu [1,2] və Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının fəaliyyət proqramında öz əksini tapmış Azərbaycan təhsilinin inkişafı strategiyasına uyğun olaraq, ümumi təhsilin məqsədləri müəyyən edilir və təhsilin şagird şəxsiyyətinin, onun idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəldilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Tədris prosesinin təşkilinin əsas forması olan dərs elə qurulmuşdur ki, müəllim dərsi əvvəlcədən planlaşdırmalı, onun təşkili üzərində düşünməli, dərsi keçirməli, təhlil (özünü təhlil) və nəzarət (özünə nəzarət) nəzərə alınmaqla öz hərəkətlərini və şagirdlərin hərəkətlərini düzəltməlidir.

Tədris metodu, tədrisin məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətinin təşkili üsuludur.

Coğrafiya müəllimi üçün də hər kəs kimi bilikləri formalaşdırmaq, tədris prosesinə nəzarət etmək, təkmilləşdirmək, müasir tədris metod və texnologiyaları ilə ayaqlaşmaq vacibdir. Bunun üçün özünütəhsillə məşğul olmalı və təkmilləşdirmə kursları keçməliyik. Müəllim şagirdlərin istənilən yaşda coğrafi biliklərə yiyələnməsinə şərait yaratmağı bacarmalıdır. Müəllim təhsil alanların sosial-aktiv, ahəngdar inkişaf etmiş, peşəkar bacarıqlı şəxsiyyətini formalaşdırmağı bacarmalıdır. Bu nəticə o zaman mümkün olur ki, müəllim və şagird münasibətləri əməkdaşlığa, təkmilləşməyə, konstruktiv tənqiddə və qarşılıqlı yardıma yönəlib. Amma müasir reallıqlarda müəllim xəbərlərdən, məqalələrdən, elmi filmlərdən yeni məlumatlara da uyğunlaşmalıdır. Coğrafiyanın tədrisi hər cəhətdən coğrafi elmlərin metodologiyasına uyğun olmalıdır. Tədrisin xarakteri və müəllimə veriləcək sualların çeşidi onu fənnin əsas suallarının əksəriyyətini əhatə edən coğrafi mədəniyyətə malik olmağa məcbur edir. Məhz bu fənnin maarifləndirilmiş konsepsiyası əsasında orta məktəb səviyyəsində coğrafiya

müəlliminin rolu və hazırlığı müəyyən edilməlidir. Müəllim öz sahəsində səriştəli olmaq üçün müxtəlif bacarıqlara yiyələnməlidir.

Coğrafiya müəllimi olmağın vacib elementi təbii ki, coğrafi biliklərə yiyələnməkdir. O, mümkün qədər geniş coğrafi mədəniyyətə malik olmalı və bilməlidir ki, onun müəllim kimi rolu bu mədəniyyəti başqalarına ötürməkdən ibarət olacaq. Beləliklə, onun maraqları yüksək ixtisaslaşmış tədqiqatçının maraqlarından müəyyən dərəcədə fərqlənəcəkdir. Adətən deyirlər ki, tədqiqat tədrisdən əvvəldir. Bu doğrudur, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni materialın öyrədilməsi ilə elmi kəşf arasında zəruri ləngimə var və bu gecikmə yeni məlumatların sınaqdan keçirilməsi və təsnifləşdirilməsinin uzun müddət çəkilməsi ilə əlaqədardır. Buna görə də müəllim uşaqlara çoxdan məlum, sınaqdan keçirilmiş və qəbul edilmiş, eləcə də ən son kəşflər, ən əsası isə təsdiqlənmiş biliklər barədə məlumat verməlidir. İş metodologiyasını mənimsəmək təhsilin bütün illərində bölüşdürülməli olan bir vəzifədir. Birbaşa müşahidə üsulları həm müəllim, həm də şagird üçün vacibdir. Landşaftın təhlili və düzgün şərhini, formaların təsvirini, coğrafi faktların müəyyən edilməsini, coğrafi elementlərin inteqrasiyasının izahını və s. yaxşı hazırlanmış coğrafiya müəllimi etməlidir və bu istiqamətdə sonradan nəyin effektiv olduğunu nümayiş etdirmək üçün şagirdlərinə ekskursiyalar təşkil etməyi daha yaxşıdır. Dolayı tədris metodları daha az maraqlı və informativdir: xəritəni oxumaq, fotosəkili şərh etmək, coğrafi maraq doğuran filmi təhlil etmək bacarığı. Tədris modelini seçərkən əsas prioritet uşağın şəxsiyyətini tərbiyə etməyə, onun fərdi qabiliyyət və xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəlmiş modellərə aiddir. Beləliklə, müəllimin peşə fəaliyyətində həm ənənəvi metodologiya səviyyəsində, həm də növbəti, texnoloji səviyyədə həmişə kəşfiyyat üçün yer var. Texnologiyanın fənn metodologiyasının tərkib hissəsi kimi inkişafı müəllim fəaliyyətinin zamanətli pedaqoji nəticəsini əldə etməyi nəzərdə tutur. Bu nəticə şagirdlərin fənn üzrə hazırlıq keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı özünü büruzə verir. Müasir məktəbin ən yaxşı pedaqogika ənənələrinə əsaslanan, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan prinsipial yeni təhsil sisteminə ehtiyac var.

Tədris metodları və formaları təkcə müxtəlif olmamalıdır, həm də konkret mövzuya, mərhələyə, dərəcəyə, şagirdlərin yaşına və sinfin xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Sualları və tapşırıqları elə təqdim etməliyik ki, hər bir şagird öz uğurlarına nail olmaq və öz yerində rahat hiss etmək imkanı əldə etsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında) Müəllimlər üçün vəsait (müəllif qrupu). Bakı. 2005 (İREX təşkilatının xətti ilə).
2. “Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 mart tarixli 1532-VQ nömrəli Qanunun tətbiqi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 may tarixli 711 nömrəli Fərmanı.
3. Seyfullayeva. N., Əliyeva. E. Coğrafiya fənni üzrə təlimin təşkil formaları və üsulları. Bakı 2009
4. Бердик П.А. Методика обучения географии / П.А.Бердик. Текст: непосредственный // Молодой ученый. 2023. №17 (464). С.89-90. URL: <https://moluch.ru/archive/464/102078>;
5. Греханкина Л.Ф. Проектная деятельность школьников по географии - одно из направлений личностно-ориентированного обучения // География и экология в школе XXI века. 2010. №6;
6. Денисенко В. И. Использование инновационных технологий в обучении географии // Использование мультимедийных демонстрационных средств в преподавании физической географии в вузе и школе // География в школе. 2009. С.57-59

SUMMARY

The article presents the author's vision of the problems of geographical education at school. The role and necessity of geography in the system of school subjects is considered in the context of the State Educational Standard, since one of the main tasks of modernization of Azerbaijani education is the application of state educational standards of basic general education in educational activities.

Key words: school, geography, educational process, geography teacher, state educational standard

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Nuranə EYVAZLI

eyvazli.n93@mail.ru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Fənlərarası əlaqələr coğrafiya tədrisində mühüm rol oynayır və müxtəlif funksiyalara xidmət edir. Bunlar metodoloji, tərbiyəvi, inkişaf və konstruktiv funksiyaları əhatə edir. Məktəblərdə fənlərarası əlaqələr təhsilin dərinliyini artırır, müəllimlər arasında əməkdaşlıq yaradır və şagirdlərin sistemli təfəkkürünün inkişafına kömək edir. Tədris prosesində əlaqələr daxili və dövrlərarası şəkildə təşkil edilir və hər iki mərhələdə şagirdlərə akademik mövzuların integrasiyasını başa salmaq və onların bu bilikləri tətbiq etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi güdür.

Açar sözlər: coğrafiya, fənlərarası əlaqə, müəllim, şagird, tədris prosesi

Giriş

Fənlərarası əlaqələrin aktuallığı fənlərarası əlaqələrin təhsil sistemindəki əhəmiyyətini və bu yanaşmanın tətbiqini izah edir. Bu əlaqələrə aşağıdakıları misal gösdərmək olar:

- Fənlərarası əlaqələr müasir dövrdə elmlər və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsirləri vurğulayır, bu da iqtisadi, ekoloji və sosial problemlərin həlli üçün vacibdir.
- Məktəb kurikulumunda fənlərarası əlaqələr, şagirdlərin daha sistemli və dərin biliklər əldə etməsinə kömək edir, elmi və yaradıcı fəaliyyətləri gücləndirir, tədris prosesini təkmilləşdirir.
- Fənlərarası əlaqələr məktəblilərin təhsil və tərbiyəsində mühüm rol oynayır, onların məntiqi təfəkkürünü və yaradıcılığını inkişaf etdirir.
- Coğrafiya tədrisində fənlərarası əlaqələr müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: metodoloji, tərbiyəvi, inkişaf etdirici və konstruktiv. Bu, təbiət və cəmiyyət arasındakı əlaqələri öyrənməyə kömək edir.
- Integrasiya edilmiş dərslər vasitəsilə müxtəlif fənlər birgə öyrədilir, şagirdlər fərqli fənlərdən əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirərək tətbiq edirlər.
- Bu dərslərin metodologiyası şagirdlərin fəallığını artırır və onların daha geniş düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.
- Integrasiya edilmiş dərslərdə şagirdlərin qiymətləndirilməsi həm tək bir fənn, həm də müxtəlif fənlər üzrə həyata keçirilir [1].

Fənlərarası əlaqələr təhsildə müasir yanaşma olaraq şagirdlərin biliklərini genişləndirir, tədrisin keyfiyyətini artırır və onların gələcəkdəki mürəkkəb problemləri həll etməyə hazır olmalarını təmin edir. Fənlərarası əlaqələrin təhsildəki əhəmiyyətini və faydaları bunlardır:

- Elmlərin əlaqəsi kimi: Müasir elmin bütün sahələri bir-birinə sıx bağlıdır, buna görə də məktəbdəki fənlər bir-birindən təcrid edilməməlidir. Fənlərarası əlaqələr təhsildə elmin əsaslarını dərin və hərtərəfli mənimsəmək üçün vacibdir.
- Təkrarçılığın qarşısının alınması kimi: Fənlərarası əlaqələr materialın öyrənilməsində təkrarçılığı aradan qaldırır, vaxta qənaət edir və şagirdlərin ümumi təhsil bacarıqlarının inkişafını təmin edir.
- Tədris və inkişaf kimi: Çoxtərəfli fənlərarası əlaqələr şagirdlərin tədrisini, inkişafını və tərbiyəsini yeni səviyyəyə qaldırır. Bu yanaşma, real həyatın mürəkkəb problemlərinin həlli üçün zəmin yaradır və şagirdlərin gələcək fəaliyyətlərində biliklərini daha geniş şəkildə tətbiq etməyə

imkan verir.

- Kompleks yanaşma kimi: Fənlərarası əlaqələr məktəblilərin tədris və tərbiyəsində kompleks yanaşmanın əsas şərti və nəticəsidir. Bu yanaşma, təhsilin daha səmərəli və praktiki olmasını təmin edir, şagirdlərin gələcəkdə qarşılaşacaqları müxtəlif məsələlərə hazırlıqda kömək edir [3].

Fənlərarası əlaqələrin coğrafiya tədrisinin müxtəlif funksiyalarını əhatə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Metodoloji funksiya kimi: Fənlərarası əlaqələr, şagirdlərə təbiət haqqında dialektik-materialist yanaşma və təbiətin bütövlüyü və inkişafı barədə müasir təsəvvürlər formalaşdırmağa kömək edir. Bu, müasir təbiət elminin metodologiyasını şagirdlərə çatdırmağa imkan verir.

2. Tərbiyəvi funksiya kimi: Fənlərarası əlaqələr, şagirdlərin biliklərinin sistemlilik, dərinlik, şüurluluq və çeviklik kimi keyfiyyətlərlə inkişafını təmin edir. Bu yanaşma coğrafi və təbiətşünaslıq anlayışlarının daha yaxşı mənimsənilməsinə dəstəkləyir.

3. İnkişaf funksiyası kimi: Fənlərarası əlaqələr şagirdlərin sistemli və yaradıcı təfəkkürünün inkişafını, müstəqilliyini və təbiətə marağını artırır. Bu yanaşma şagirdlərin üfüqlərini genişləndirir və mövzuya dair təfəkkürün təkrarlanmasını aradan qaldırır.

4. Konstruktiv funksiya kimi: Fənlərarası əlaqələr müəllimə tədris materialının məzmununu, təşkilini və metodlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Bu əlaqələr, əlaqəli fənlərin dərslikləri və proqramları haqqında bilikləri nəzərə alaraq tədris və sinifdənkənar işin daha mürəkkəb şəkildə planlaşdırılmasını tələb edir.

Bu məzmun fənlərarası əlaqələrin qurulmasında iki əsas mərhələnin və onların xüsusiyyətlərinin izahını təqdim edir:

1. Hazırlıq mərhələsi kimi: Bu mərhələ mövzunun öyrənilməsinin başlanğıcıdır. Əsas məqsəd, şagirdlərin mövzuya psixoloji hazırlığını təmin etməkdir. Şagirdlərə mövzunun integrativ (birləşdirici) xarakterini anlamağa kömək edilir. Bu mərhələdə, həmçinin, şagirdlərə digər fənlərdən əldə etdikləri biliklərdən istifadə etməyin vacibliyi vurğulanır və bu işin necə təşkil ediləcəyi haqqında məlumat verilir. Nəticədə, müəllim şagirdlərlə birgə uzunmüddətli plan hazırlayır və mövzunun fənlərarası şəkildə öyrənilməsinə təşkil edir.

2. Əsas mərhələ kimi: Bu mərhələdə müəllim əvvəlki plan əsasında mövzunun əsas müddəalarını şagirdlərə birbaşa izah edir. Müəllimlər şagirdlərin mövzuya dair anlayışlarını inkişaf etdirərkən, digər akademik fənlərin ideyalarına da daxil olurlar. Bu mərhələ, bir neçə əlaqəli fənnin bir arada tədrisini nəzərdə tutur, nəticədə şagirdlər daha geniş və dərinlən biliklər əldə edirlər. Fənlərarası əlaqələrin tətbiqi yalnız dərslərlə məhdudlaşmır; seminarlar, ekskursiyalar, yazılı testlər və konfranslar kimi müxtəlif fəaliyyətlər də həyata keçirilir [2].

Fənlərarası əlaqələrin təhsildəki rolu. Fənlərarası əlaqələr müasir məktəbdə təhsilin əsas prinsiplərindən biridir və təhsil səviyyəsini yüksəldən bir yanaşmadır. İnteqrasiya olunmuş dərslər bu əlaqələrin ən effektiv şəkildə tətbiq olunduğu dərslərdir. Belə dərslər bir neçə fənnin müəllimləri tərəfindən birgə keçirilir. Dərs materialının həcmi və dərinliyi əvvəlcədən müəyyənləşdirilir ki, şagirdlər mövzunun müxtəlif tərəflərini öyrənməkdə çətinlik çəkməsinlər. Bu dərslər, şagirdlərin kursun böyük bir hissəsini mənimsədikdən və ya tədris ilinin sonunda keçirilir.

İnteqrasiya edilmiş dərs ən çox müəyyən bir mövzu üzrə materialın öyrənilməsi, möhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirilməsi məqsədi ilə keçirilir. Dərslər şagirdlərin fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsini, texniki vasitələrdən istifadəni (slaydların, filmlərin nümayişi) və öyrənilənləri möhkəmləndirmək üçün tapşırıqların yerinə yetirilməsini əhatə edir.

İnteqrasiya fənləri bir-birinə yaxınlaşdırmağa, ümumi dil tapmağa, fənlərin məzmununu daha dərinlən və daha böyük həcmdə təqdim etməyə kömək edir [4].

Tədrisdə fənlərarası əlaqələr müxtəlif fənlərin tədrisinin məqsəd və vəzifələrini, məzmununu, metodlarını, vasitələri və formalarını əhatə edən didaktik prinsip və şərt kimi qəbul edilir. Fənlərarası əlaqələr təhsil məzmununun əsas elementlərini təcrid etməyə, sistem formalaşdıran ideyaların, konsepsiyaların, təhsil fəaliyyətinin ümumi elmi metodlarının işlənilməsini, müxtəlif

fənlərdən əldə edilən biliklərin şagirdlərin əmək fəaliyyətində hərtərəfli tətbiqi imkanlarını təmin etməyə imkan verir. Fənlərarası əlaqələr akademik fənlərin tərkibinə və strukturuna təsir göstərir. Hər bir fənn müəyyən növ fənlərarası əlaqələrin mənbəyidir. Buna görə də coğrafiyanın məzmununda nəzərə alınan və əksinə, coğrafiyadan digər akademik fənlərə gedən əlaqələri müəyyən etmək olar.

Coğrafiya dərslərində fənlərarası əlaqələr tədrisin inkişafında və şagirdlərin bilik və bacarıqlarının daha dərinləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Coğrafiya tədrisində fənlərarası əlaqələr müxtəlif fənnlər arasında qarşılıqlı əlaqə qurmaqla şagirdlərin daha geniş və sistemli bir dünyagörüşü əldə etmələrini təmin edir. Bu yanaşma həmçinin müxtəlif bilik sahələrinin əlaqəsini göstərir və şagirdlərə dünyadakı müxtəlif hadisələri bir bütöv kimi görmək imkanı verir.

Coğrafiya dərslərində fənlərarası əlaqələrin əsas aspektləri aşağıdakı kimi göstərilir:

1. Təbiətşünaslıq və humanitar elmlərin əlaqəsi kimi Coğrafiya həm təbiətşünaslıq, həm də sosial elmlər ilə sıx əlaqəlidir. Bu əlaqə, şagirdlərin təbiət hadisələrini (məsələn, iqlim dəyişikliyi, təbii resurslar) və insan fəaliyyətlərini (sosial və iqtisadi inkişaf, urbanizasiya, kənd təsərrüfatı) bir arada nəzərdən keçirmələrini təmin edir.

2. Riyaziyyat və fizika ilə əlaqələr şəklində Coğrafiya tədrisində riyaziyyat və fizikanın bəzi əsas anlayışları da əhəmiyyətlidir. Məsələn, coğrafiyada istifadə olunan xəritələrdə miqyas, ölçmə və koordinat sistemləri riyazi anlayışları əhatə edir. Həmçinin, fizika dərslərindən əldə edilən istilik, hava təzyiqi və külək qanunları coğrafiyada tətbiq edilir.

3. Biologiya ilə əlaqələr kimi Coğrafiyanın bioloji tərəfi, ekosistemlər, flora və fauna ilə əlaqəli mövzuları əhatə edir. Coğrafiya dərslərində bioloji anlayışlar, təbii mühitin tənzimlənməsi və təbii resursların istifadəsi mövzularında izah edilir.

4. Tarix və coğrafiya əlaqəsi kimi Coğrafiya və tarix arasında güclü bir əlaqə mövcuddur, çünki tarixi hadisələr coğrafi şəraitdən və təbii mühitdən təsirlənib. Coğrafiya dərslərində tarixi inkişaf, yerli mədəniyyətlər, ticarət yolları və strateji əhəmiyyətli yerlər kimi mövzulara toxunulur.

5. İqtisadiyyat və coğrafiya əlaqəsi kimi İqtisadi fəaliyyətlər coğrafiya ilə sıx bağlıdır. Coğrafiya dərslərində iqtisadi resurslar, sənaye və kənd təsərrüfatının yerləşməsi, müasir dünya iqtisadiyyatı ilə əlaqələr geniş şəkildə təhlil edilir [5].

Fənlərarası əlaqələrin faydaları bunlardır:

- Daha geniş dünyagörüşü şəklində fənlərarası əlaqələr şagirdlərə müxtəlif sahələr üzrə dərinləşmiş və əlaqəli biliklər təqdim edir.

- Təhlil və yaradıcı düşüncə bacarıqlarının inkişafı şəklində fərqli fənlərdən əldə olunan məlumatları birləşdirmək şagirdlərin daha analitik və yaradıcı düşünmələrini təmin edir.

- Praktiki tətbiq və müasir problemlərin həlli şəklində şagirdlər müxtəlif sahələrdən əldə etdikləri məlumatları reallığa tətbiq edə bilirlər. Məsələn, ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi kimi məsələlər coğrafiya və biologiya sahələrini birləşdirir.

- İntegrasiya edilmiş təhsil şəklində fənlərarası əlaqələr təhsil prosesini daha integrasiya olunmuş və əlaqəli edir. Bu, şagirdlərin biliklərini həyatla əlaqələndirmələrinə və tətbiq etmələrinə imkan verir.

Nəticə

Vahid elmi dünyagörüşünün formalaşması fənlərarası əlaqələrin məcburi şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir. Təhsilə kompleks yanaşma coğrafiya kursunun fənlərarası əlaqələrinin tərbiyəvi funksiyalarını gücləndirmiş, bununla da təbiət – cəmiyyət – insan vəhdətinin aşkara çıxarılmasına şərait yaratmışdır. Bu şəraitdə coğrafiya ilə həm təbiət, həm də humanitar fənlər arasında əlaqələr möhkəmlənir, biliklərin ötürülməsi, onun tətbiqi və hərtərəfli dərk edilməsi bacarıqları təkmilləşdirilir.

Coğrafiya dərslərində fənlərarası əlaqələr yalnız tədrisi zənginləşdirmək deyil, eyni zamanda şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir, onların müxtəlif elmlər arasında əlaqə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma, gələcəkdə şagirdlərin qarşılaşacaqları mürəkkəb problemləri həll etməyə hazırlıqlı olmalarına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arefiyeva G.Ya. İnteqrasiya olunmuş dərslər: coğrafiya, biologiya, ekologiya, həyat təhlükəsizliyi, kimya // Məktəbdə coğrafiya. – 2002. - № 3.
2. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. A.Y.Bibik və başqa-larının redaktəsi ilə (tərcümə). Bakı. Maarif. 1978.
3. Coğrafiya tədrisi metodikası. N.N.Allahverdiyev, H.Ə.Sadıxlı. Bakı. API-nin nəşri. 1978.
4. N.Ş.Eldarov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Ümumi hissə. Bakı, Qanun, 2008, 192 s.
5. N.S.Seyfullayeva Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik. ``EMK`` nəşriyyatı. Bakı 2011.

SUMMARY

Interdisciplinary relations play an important role in geography teaching and serve various functions. These include methodological, educational, developmental and constructive functions. Interdisciplinary relations in schools increase the depth of education, create cooperation between teachers and contribute to the development of students' systematic thinking. Relations in the educational process are organized intra-cycle and inter-cycle, and at both stages they aim to make students understand the integration of academic subjects and develop their skills in applying this knowledge.

Keywords: *geography, interdisciplinary connection, teacher, student, educational process*

HEYVANLAR ALƏMİNƏ AİD ÇƏTİN MƏNİMSƏNİLƏN MÖVZULARIN TƏDRİSİ METODİKASININ TƏDQİQI

Nəzrin SALAHOVA
nsalahova6@gmail.com
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Tədris metodikasının inkişafı, təhsil prosesinin keyfiyyətinin artırılması və müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür. Təhsil metodikasına aid tədqiqatlar, tədris prosesində müxtəlif metodların tətbiqinin əhəmiyyətini və onların şagirdlər üzərindəki təsirini araşdırır. Müasir metodlar, şagirdləri dərs prosesinə daha fəal şəkildə cəlb etmək və onların öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini güdür.

Tədqiqatlarda, tədris metodlarının şagird mərkəzli yanaşmalarla əlaqələndirilməsi, interaktiv metodların tətbiqi və layihə əsaslı öyrənmə kimi yanaşmaların istifadəsi vurğulanır. Bu yanaşmalar, şagirdlərin öyrənmə prosesinə daha dərinləşmiş və maraqlı şəkildə cəlb olunmasına kömək edir. Həmçinin, müasir texnologiyaların tədrisdə istifadəsi, məlumatın təqdim olunmasında daha əyani və interaktiv üsulların tətbiqi ilə dərslərin daha təsirli olmasına gətirib çıxarır.

Müəlliflər, həmçinin qiymətləndirmə metodlarının tədris prosesinə necə integrasiya edilməsi, tədris proqramlarının şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması və tədris materiallarının zənginləşdirilməsi mövzusunda təkliflər irəli sürürlər. Beləliklə, tədris metodikasının inkişafı, təhsil sistemində daha effektiv və şagirdlərə uyğun dərslərin hazırlanmasına imkan yaradır.

Tədris metodları sahəsində aparılan tədqiqatlar və yeniliklər, müəllimlərə dərs prosesini daha müasir və şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurmağa kömək edir, həmçinin şagirdlərin öyrənmə prosesini daha mənalı və cəlbedici edir. Bu yanaşmalar, təhsil sahəsində keyfiyyətin artırılması üçün mühüm addımlardır.

Açar sözlər: *Heyvanlar aləmi, çətin mövzuların tədrisi, praktik yanaşmalara, interaktiv tədris*

Giriş

Heyvanlar aləmi, təbiət elmləri sahəsində ən geniş və mürəkkəb mövzulardan biridir. Bu mövzu, tələbələrin bioloji müxtəlifliyi, ekologiyanı və heyvanların həyat tərzini anlamağa çalışarkən bir sıra çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Heyvanlar aləmi haqqında məlumatlar həm nəzəri, həm də praktiki aspektləri əhatə etdiyi üçün bu mövzunun tədrisi tələbələr üçün mürəkkəb və bəzən çətin ola bilər. Bu səbəbdən, heyvanlar aləminin öyrədilməsi üçün effektiv tədris metodları və yanaşmalarının tətbiqi vacibdir.

Çətin mövzuların tədrisi sahəsində ən yaxşı nəticələrin əldə olunması, tədrisin interaktiv və praktik yanaşmalarla zənginləşdirilməsindən asılıdır. Interaktiv tədris metodları tələbələrin dərsə fəal şəkildə qatılmalarını təmin edir, praktiki yanaşmalar isə nəzəri biliklərin real həyatla əlaqələndirilməsinə kömək edir. Bu yazıda, heyvanlar aləminə aid çətin mövzuların tədrisində istifadə olunan metodikaların təhlili və bu mövzunun effektiv öyrədilməsi üçün tətbiq edilən innovativ yanaşmaların əhəmiyyəti müzakirə ediləcək.

Əsas hissə

Heyvanlar aləmi, təbiət elmləri sahəsinin əsas və ən mürəkkəb mövzularından biridir. Bu mövzu, həyatın müxtəlif növlərinin və onların ekosistemdəki yerinin anlaşılmasına yönəlir. Heyvanların anatomiyası, davranışları, həyat dövrü, ekosistemdəki rolu və digər bioloji xüsusiyyətləri

haqqında biliklər, həm təbiət elmləri üzrə təhsil alan tələbələr, həm də ümumilikdə təbiətə marağı olan hər kəs üçün əhəmiyyətlidir. Lakin bu mövzular, geniş və mürəkkəb olmaları səbəbilə, şagirdlər üçün çox vaxt çətin mənimsənilən mövzulara çevrilir. Heyvanlar aləminin tədrisi, bu çətinlikləri aşmaq və tələbələrin bu sahəyə dair dərin və təfərrüatlı biliklərə sahib olmalarını təmin etmək üçün müasir tədris metodlarına və yanaşmalara ehtiyac duyur.

Praktik yanaşmalar, tələbələrin yalnız nəzəri məlumatları qəbul etməsi ilə kifayətlənməməsi, həm də bu məlumatları praktikada tətbiq etməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbiət elmləri mövzularında, o cümlədən heyvanlar aləminin tədrisində, tələbələr yalnız müəllimdən məlumat almaqla məhdudlaşmamalıdır. Bunun əvəzinə, onların aktiv şəkildə dərslərdə iştirak etməsi, məlumatları təcrübədə sınımaları və müşahidə etmələri tələb olunur.

Praktik yanaşmaların ən effektiv tətbiqindən biri heyvanların anatomiyasını və fiziologiyasını öyrənərkən, müxtəlif növ heyvanların skeletləri, orqanları və həyat proseslərini müşahidə etməklə mümkündür. Məsələn, bir heyvanın daxili orqanlarının funksiyalarını anlamaq üçün, tələbələrə müxtəlif heyvan növlərinin cəsədlərini incələmək və ya virtual laboratoriyalar vasitəsilə bu orqanların necə fəaliyyət göstərdiyini göstərmək, nəzəri bilikləri konkret təcrübə ilə əlaqələndirməkdə faydalı ola bilər. Bu cür yanaşmalar, tələbələrin nəzəri və praktik bilikləri birləşdirmələrinə kömək edir və öyrənilən mövzuların uzun müddət yaddaşda qalmasına şərait yaradır.

Heyvanlar aləminin ekologiyasını öyrənmək də praktiki yanaşmalarla daha yaxşı başa düşülə bilər. Tələbələrə müxtəlif mühitlərdə yaşayan heyvanların həyat şəraitini müşahidə etmək, onlarla bağlı ekskursiyalar təşkil etmək və ya ekosistemləri təmsil edən modellər qurmaq, onların həyat dövrləri və ekosistemdəki rolları haqqında daha yaxşı təsəvvür yaratmağa kömək edir. Bu cür fəaliyyətlər, şagirdlərin təkcə nəzəri deyil, həm də praktik məlumatları qavrayışlarını və onların ekoloji biliklərini artırır.

İnteraktiv tədris metodları, tələbələrin dərslərdə fəal iştirakını təmin edərək onların motivasiyasını artırır və dərs materialının daha yaxşı mənimsənilməsinə təmin edir. Heyvanlar aləmi kimi çətin mövzuların tədrisində, şagirdlərin yalnız məlumatı qəbul etmələri kifayət etməz; onlar bu məlumatları araşdırmalı, suallar verməli, müzakirələr aparmalı və öyrəndikləri məlumatları müxtəlif praktiki tapşırıqlarda tətbiq etməlidirlər. Bu metod tələbələri daha fəal öyrənməyə cəlb edir və onların bu mövzuları daha dərinlən başa düşmələrinə imkan verir.

Məsələn, heyvanların həyat dövrü və inkişaf mərhələlərini öyrənərkən, şagirdlərə müxtəlif heyvan növlərinin inkişaf mərhələlərini nümayiş etdirən interaktiv simulyasiyalar və oyunlar təqdim edilə bilər. Bu simulyasiyalar, heyvanların fərqli həyat dövrlərini əyani şəkildə göstərərək tələbələrin mövzuya olan marağını artırır və onlara real həyatla əlaqələndirilmiş təcrübə imkanı yaradır. Həmçinin, şagirdlər arasında qrup fəaliyyətləri, müzakirələr və oyunlar vasitəsilə öyrənilən mövzuların tətbiqinə təşviq edilir. Bu, yalnız bilikləri möhkəmləndirmək deyil, həm də şagirdlərə əməkdaşlıq və problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Müasir texnologiyalar, tədris metodlarının və yanaşmalarının inkişafında mühüm rol oynayır. Heyvanlar aləminin tədrisində, texnologiyaların istifadəsi, şagirdlərə mövzuları daha əyani şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) kimi texnologiyalar, şagirdlərə heyvanlar aləminin müxtəlif aspektlərini real dünya mühitində yaşadığı kimi təcrübə etməyə şərait yaradır. Məsələn, VR vasitəsilə tələbələr heyvanların həyat dövrlərini vizuallaşdıran simulyasiyalarda iştirak edə bilər və ya AR tətbiqləri ilə heyvanların anatomiyasını və bioloji proseslərini 3D formatında araşdıra bilərlər. Bu texnologiyalar, tələbələrin öyrəndikləri məlumatları daha yaxşı başa düşmələrini təmin edərək tədris prosesini daha maraqlı və təsirli edir.

Bundan əlavə, internetdə mövcud olan müxtəlif tədris resursları, video materiallar, interaktiv dərsliklər və proqramlar şagirdlərə daha geniş məlumat bazasına çıxış imkanı verir. Bu resurslar, şagirdlərin öz tempində öyrənməsinə və mövzulara dərinləşmiş bir şəkildə yanaşmalarına şərait yaradır. Müəllimlər üçün isə bu resurslar dərs prosesini zənginləşdirmək və daha maraqlı tədris metodları tətbiq etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Nəticə

Heyvanlar aləmi, təbiət elmləri sahəsində tələbələrə geniş və çoxşaxəli biliklər təqdim edən, lakin eyni zamanda mürəkkəb mövzuları özündə birləşdirən bir sahədir. Bu mövzuların tədrisi, yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsindən ibarət olmamalı, həm də tələbələrin real həyatla əlaqələndirilmiş praktiki təcrübələr əldə etmələrini təmin etməlidir. Praktik yanaşmalar, şagirdlərin tədris olunan mövzulara olan marağını artırır və onlara dərstdə öyrəndikləri məlumatları tətbiq etməyə kömək edir. Həmçinin, interaktiv tədris metodları tələbələrə fəal iştirak imkanı verir, bu da onların bilikləri daha yaxşı mənimsəmələrinə səbəb olur.

Müasir texnologiyaların istifadəsi, məsələn, virtual və artırılmış reallıq kimi innovativ yanaşmalar, şagirdlərə heyvanlar aləmini daha əyani şəkildə öyrənmək imkanı təqdim edir. Bu texnologiyalar tədrisin daha maraqlı və təsirli olmasına kömək edir və şagirdlərin məlumatları daha dərinlən başa düşmələrinə şərait yaradır. İnternet vasitəsilə əldə edilən əlavə resurslar da dərş prosesini zənginləşdirir və tələbələrin öyrənmə tempini özlərinə uyğun şəkildə tənzimləmələrinə imkan verir.

Nəticə etibarilə, heyvanlar aləminə aid çətin mövzuların tədrisində interaktiv, praktik və texnoloji yanaşmaların birləşdirilməsi, tələbələrin bu mövzuları daha asan mənimsəmələrinə və dərstdə əldə edilən bilikləri real həyatda tətbiq etmələrinə kömək edir. Bu yanaşmalar, təbiət elmlərinə dair daha dərinlən və əhatəli anlayışlar yaratmaqla yanaşı, şagirdlərin ekologiya və heyvanlar aləmi haqqında daha yüksək səviyyədə məlumat əldə etmələrini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ş.Babayev, M.M.Məcidov: Biologiyanın tədrisi metodikası(yenidən işlənmiş ikinci nəşr) Ali məktəblər üçün dərş vəsaiti Bakı “Nurlar”2005
2. Bakı Dövlət Universiteti (2021). Heyvanlar aləminin tədrisi metodikası. Bakı: BDU Nəşriyyatı.
3. Hacıyeva Gülşən Biologiyanın tədrisi metodikası (Ali məktəblər üçün dərş vəsaiti)
4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu <https://arti.edu.az/>

SUMMARY

The development of teaching methods aims to improve the quality of the educational process and develop the professional skills of teachers. Research on teaching methods examines the importance of applying various methods in the teaching process and their impact on students. Modern methods aim to involve students more actively in the teaching process and develop their learning skills.

The studies emphasize the use of approaches such as linking teaching methods with student-centered approaches, the application of interactive methods, and project-based learning. These approaches help students to be more deeply and interestingly involved in the learning process. Also, the use of modern technologies in teaching leads to more effective lessons by applying more visual and interactive methods in presenting information.

The authors also put forward proposals on how to integrate assessment methods into the teaching process, adapt teaching programs to the individual needs of students, and enrich teaching materials. Thus, the development of teaching methods allows for the preparation of more effective and student-friendly lessons in the education system.

Research and innovations in teaching methods help teachers design lessons in a more modern and student-focused way, and make students' learning more meaningful and engaging. These approaches are important steps in improving the quality of education.

Keywords: Animal world, teaching difficult topics, practical approaches, interactive teaching

“AZƏRBAYCAN TARİXİ” VƏ “ÜMUMİ TARİX” KURSUNUN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Sahib ƏLİYEV

aliyevsahib182@gmail.com

Orcid id: 0009-0009-3764-388X

Ələkbər CABBAROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan tarixi və ümumi tarixin səmərəli təşkilindən, tarix müəlliminin üzərinə düşən vəzifələrdən, dərsləri səmərəli edən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının əhəmiyyətindən bəhs olunur. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi siyasətindən də söz açılır. Elmi məqalədə tam orta təhsil müəssisələrində tarix fənninin tədrisi zamanı son təhsil yeniliklərindən söhbət açılır. Müasir təhsil sistemində informasiya axtarış sistemlərindən, müxtəlif kompüter proqramlarından bəhs edilir. Eyni zamanda Azərbaycan tarixi və ümumi tarixin tədrisində informasiya texnologiyalarından necə istifadə edilməsinə də aydınlıq gətirilir, izah olunur. Tarix fənninin tədrisində kompüter texnologiyalarından istifadə edilməsinin müəllimlər və şagirdlər üçün əhəmiyyəti, fəal dərslərə verilən vaxt məhdudiyyətinin səmərəli işlədilməsində texnologiyaların mövqeyi göstərilir. İnformasiya texnologiyalarının köməkliyi ilə fəal dərslər necə əyanlaşdırıldığı açıq şəkildə izah olunur.

Açar sözlər: Səmərəli təlim, fəal dərslər, əyanlıq, internet resursları, İKT

Giriş

Tarix elmi bəşəriyyətin tarixini başa düşmək, tarixdə baş vermiş hər hansısa bir hadisəni düzgün dəyərləndirmək və bu hadisələri gələcək nəsillərə düzgün formada ötürmək üçün vacib bir elm sahəsidir. Tarix-bəşəriyyətin tarixini, cəmiyyətin inkişafını, tarixi hadisələri və tarixi şəxsiyyətləri öyrənən ictimai bir elmdir.

Müasir cəmiyyətdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı tarix fənninin tədrisini daha çox interaktiv, obyektiv, əlçatan, effektiv hala gətirib çıxarıb. Tarixi bilikləri əldə etmək və yaxud bu bilikləri daha da zənginləşdirmək təkcə kitablarla məhdudlaşmır, eynilə rəqəmsal resurslar, süni intellekt, multimediyə və digər müasir texnologiyalarla tarix elmini daha dərinlən öyrənmək mümkündür.

Tarixin tədrisində informasiya texnologiyaları ilə informasiya əldə etmək deyərək, arxiv materialları, elmi tədqiqatlar, tarixi məqalələr, audio-video materiallar, tarixi şəxsiyyətlərin rəsmləri, xəritələr və başqa vizual resurslar nəzərdə tutulur.

Hər bir fənnəndə olduğu kimi tarix fənnində də keçirilən mövzuların hər biri özünəməxsus öyrətmə tələb edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarında istifadə etməklə çoxlu materiallarla tarixi hadisələri şagirdlərə daha obyektiv mənimsətmək və yaddaşlarında möhkəmləndirmək mümkündür. İstər Azərbaycan tarixi, istərsə də ümumi tarix fənninin ilk dərsləri-ibtidai insan, ilk əmək alətləri, insan sürüsü, ilk yaşayış məskənləri və s. kimi anlayışlar şagirdlərin çətin adaptasiya olduqları mövzulardır.

Tarix fənninin səmərəli öyrədilməsində müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi fənn müəllimlərinin qarşısında böyük imkanlar yaradır. Azərbaycan Respublikasında bir sıra ziyalı tarix müəllimləri tarix fənninə aid mövzuları kompakt disklərdə yerləşdiriblər ki, bu dərsləri də bir çox mövzuların işlənilib hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür. (4, S.528).

Yeni öyrəniləcək mövzuları şagirdlərə təkcə öyrətməklə kifayətlənmək olmaz. Onlara yeni

öyrəndikləri bilikləri yadda saxlaya bilmələri üçün müvafiq şərait yaradılmalı və maraqlı, əyləncəli strategiyalar tətbiq edərək tarixi hadisələri daha rahat öyrətmək lazımdır. Məsələn: VIII sinif Azərbaycan tarixi fənnində “*Xürrəmilər hərəkəti Babək*” adlı mövzu şagirdlərə tədris olunur. Bu mövzuda Babəkin Azərbaycan azadlıq hərəkətinin böyük üsyanı olan xürrəmilərə başçılıq etməsindən, onun qatıldığı Həmədan, Həşdatsər, Bəzz döyüşlərindən, bu döyüşlərdə göstərdiyi şücaətdən və s. bəhs edilir, sonda isə bir cümlə ilə (“Babək xürrəmidin 837 ci ildə baş verən Bəzz döyüşündə məğlub oldu, 838 ci ildə isə edam edildi”) yekunlaşır. Ancaq burada baş vermiş tarixi hadisənin necə cərəyan etdiyi aydınlaşdırılmır. Bunun səbəbi olduqca sadədir. Belə ki, bütün tarixi hadisələrin izahı tam şəkildə ifadə edilsə mövzunun həcmi genişlənər ki, bu da şagirdlərin dərsi mənimsəməsində böyük maneəyə çevrilər. Həm də tarixi hadisənin açıq şəkildə şərh olunmamasının səbəbi kurikulum proqramının əsas tələbini yerinə yetirməkdən ibarətdir. Yəni şagird özü-öz üzərində işləməli, bu hadisəni araşdırıb daha dərinlən öyrənməlidir. Digər bir səbəb isə tarix müəllimində gizlidir, belə ki, tarix müəllimi Babəkin məğlubiyyətini və edamını müasir avadanlıqlardan istifadə edərək şagirdlərə video formatda “*Babək*” bədii filmindən bir fraqment izlətməklə mövzunu daha aydın şəkildə şagirdlərə çatdırmış olacaqdır.

Araşdırmalar və pedaqoji müşahidələr göstərir ki, dərsin səmərəli təşkilində müasir avadanlıqlarla öyrənilən məlumatlarla yanaşı, fərqli-fərqli ədəbiyyatlarla çalışmaq da təlimin keyfiyyətinə müsbət mənada təsir edir, şagirdlərin maraqlarını və fəallıqlarını artırır. Şagirdlərin maraqlarını, diqqətlərini və fəallıqlarını artırmaq üçün dərsin yekununda ustad müəllim keçdikləri mövzulardan hər hansısa birini şagirdlərə araşdırmaq, kitabda olmayan fərqli məlumatlar öyrənməyi tapşırıq olaraq verir. Müəllimin bu cür yanaşması şagirdlərin arasında elmi rəqabətə səbəb olur.(6).

Məsələn yuxarıda adı çəkilən mövzu “Babək haqqında kim maraqlı və fərqli təqdimat hazırlaya bilər?” sualı şagirdlərin marağına səbəb olur və onlar İKT texnologiyaları vasitələri ilə müxtəlif saytlardan bu haqqda məlumat toplayırlar. Eyni zamanda Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin “Təbəri tarixi” adlı əsəri ilə, bundan başqa Fərhad Zeynalovun, Əziz Mirəhmədovun, “Babək” adlı əsəri və görkəmli tarixçimiz Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” kitabı ilə tanış olur, oxuyur və öz yaşlarına və dünyagörüşlərinə əsasən tədqiq edirlər. Bu formada Azərbaycan tarixi kursunun öyrənilməsi, mənimsənilməsi və uzun bir zaman kəsiyində şagirdlərin zəhinlərində qalması mümkündür.

Bunlardan əlavə olaraq görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz Şah İsmayıl Səfəvi, Nadir Şah Əfşar, Uzun Həsən və digərləri haqqında danışarkən ağıllı lövhədə onların rəsmlərinin göstərilməsi tarix təlimini əyaniləşdirir ki, buda müsbət nəticələrə aparılan yolun başlanğıcı hesab edilə bilər. Bu formada dərsi tədris edən müəllim Nadir Şahın əzəmətli, zəhimli, iqtidarlı olduğunu hər vurğuladıqca şagirdin gözləri önündə həmin portret canlanacaq və şagirdin zehni yaddaşı ilə yanaşı göz yaddaşında da mövzu uzun müddət yadda qalacaqdır.

Fəal/interaktiv təlimdə tarix müəlliminin istifadə edə biləcəyi ən ideal əyani vasitə kompakt-disklərdir. Ancaq onuda qeyd etməliyik ki, bu disklərində özünəməxsus neqativ cəhətləri var ki, bunlardan biri də disklərin tematik – mövzu üzrə olmasıdır. Tematik disklərdə olan mövzularla, tədris planının mövzuları bir çox hallarda üst-üstə düşür. Ancaq bunlara baxmayaraq tarixin tədrisində disklərin rolu danılmaz faktdır. (4, S.530).

Ümumi tarix fənninin də effektiv öyrədilməsində müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi tarix müəlliminə böyük şərait yaradır. Belə ki, VII sinif ümumi tarix fənninin tədrisində “Böyük coğrafi kəşflər” adlı dərsi şagirdlərə öyrədən müəllim mütləq formada informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək dərsin effektivliyini daha da artırmaqla bilər. Müəllim “ilk dünya səyahəti Yer kürə şəklində olmasını sübut etdi” (3, S.54). cümləsini nəzəri formada şərh etdikdə şagirdlər bunu qavraya bilmir, buna görə də mövzu həm maraqsız, həm də çətin gəlir. Bundan əlavə olaraq böyük coğrafi kəşflərdən sonra Avropa ölkələrindəki canlanmanın səbəbi, yeni kəşf olunmuş Amerika və Hindistanın xəritədə təsviri, ticarət yollarının dəyişərək dənizlərdən okeanlara keçməsi, Azərbaycanın dünya ticarət yoluna çıxışı və s. bir çox bu kimi yeni cümlələr şagirdlərə anlaşılmaz gəlir. Ancaq fəal/interaktiv təlimin fəal tarix müəllimi yuxarıda sadalananları əyani formada izah

etmək üçün ağıllı lövhədən istifadə etməli, qabaqcadan hazırladığı xəritələr üzərindən və yaxudda süni intellektin köməkliyi ilə dərsi virtual formada şagirdlərə izlətdirməli və qaranlıq qalan hər bir məsələni izah etməlidir.

İKT-nin təhsilimizdə tətbiq olunması və ona integrasiya edilməsi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə, bacarıqlara və vərdislərə malik olan yeni nəslin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətə malik bir məsələdir. (5).

“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli 355 nömrəli sərəncamı ilə təstiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin olunmasında müsbət dinamika nail olunmuş, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında qurulmasına diqqət xeyli artmışdır”. (5).

Ümumtəhsil məktəblərinin İKT avdanlıqları ilə təchiz edilməsi sözsüz ki tarix təliminin də müsbət nəticə ilə yekunlaşmasına böyük şərait yaratdı. Bir çox tarix müəllimi tam orta təhsil məktəblərində tarix təlimi zamanı informasiya texnologiyalarından istifadənin metodikasındakı problemlər ilə bağlı məqalələr yazıb nəşr etdirirlər. Haqlı olaraq bu müəllimlər aktual məsələ olan kompüter və multimediyaya texnologiyalarının təlim prosesində tətbiqinin metodologiyasının hazırlanmasını və xüsusi üsullar ilə hər bir tarix müəlliminin silahlanmasını vacib məsələ hesab edirlər (4, S.529).

Təlim prosesində müasir texnologiyalardan istifadə edən fənn müəllimlərinin sözlərinə görə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları çoxşaxəli imkanları ilə təlim prosesini bir çox hallarda sadələşdirir, dinamik və çevik olmasna şərait yaradır. “Müəllim-şagird-dərslik” təlim modelinə kompüter texnologiyasının da əlavə edilməsi tədrisin stimullaşmasına böyük töhfə verir. Müasir avadanlıqlarla aparılan təlim şagirdlər üçün cəlbəedici, yaddaqalan, effektiv hesab olunur. Süni intellektin yaratdığı imkanlar, multimediyaya texnologiyaları, müxtəlif kompüter proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng şəkillər ilə iş şagirdlərin idrak fəallığına, tarix elminin asan mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə olaraq bu formada tarixi bilikləri mənimsəyən şagirdlər müxtəlif fənn olimpiadalarında, intellektual və beynəlxalq yarışlarda yüksək nəticələr əldə edirlər (2, S.7).

Müəllim tarix fənninin səmərəli təşkili üçün “ümumi hörümçək torundan” sərbəst və fəal istifadə etməyi bacarmalıdır. Bizə məlum olan məsələdir ki, müasir texnologiyaların köməkliyi ilə müxtəlif infaormasiyanın əldə edilməsi bir sıra vərdislər tələb edir. Eyni zamanda internet məkanında elmi mənbəsi olmayan, lazımsız, və bir sıra uydurma məlumatlar şagird və müəllimi səhv yönləndirə bilər. Buna görə də hər bir müəllim düzgün məlumatın əldə olunmasına diqqət yetirməli, öz şagirdlərini də düzgün yönləndirməyi bacarmalıdır.

Dünya təhsil sistemi sübut edir ki, İKT-nin tətbiqi ilə məktəbin pedaqoji heyyyəti qarşısında da tələblər və vəzifələr qoyur. Fənn müəllimlərinin, xüsusəndə yaşlı müəllimlərin pedaqogika və psixologiya fənnlərini ilə yanaşı, informasiya-informatika elmini dərinlən mənimsəməlidir. Artıq müasir dövrümüzdə yeni nəsll müəllimlərdən tədris etdikləri fənnin məzmununa və məqsədinə uyğun, eyni zamanda da şagirdlərin individual xüsusiyyətlərini diqqətdə saxlayaraq onların inkişafını mümkün edən fərqli-fərqli texnologiyalar seçib tətbiq etmək onlardan tələb olunur (2, S.7).

Azərbaycan tarixi və ümumi tarix fənnlərini tədris edən müasir tarix müəllimi interaktiv lövhədən istifadə etməklə dərslərin əsas prinsipi olan əyani təlimi yerinə yetirməlidir. Ağıllı lövhənin üzərinə qələm və yaxud da əl ilə həssas toxunaraq kompüter üzərində etmək istədiyimiz bütün əməliyyatları interaktiv formada yerinə yetirmək olur. Şagirdlərin möcüzəli lövhə dedikləri elektron lövhə vasitəsi ilə kimyəvi reaksiyaları, bioloji laboratoriya təcrübələrini, tarixi və coğrafi prosesləri izahlı, video və görüntü formatında izləyib mövzunu daha dərinlən mənimsəyirlər.

Müasir informasiya texnologiyaları məktəblilərə özlərini tam ifadə etməyə şərait yaradır. İnsan fəaliyyətinin bütün növlərində informasiya texnologiyaları özünü göstərir. Yeni texnologiyaların təlim prosesində istifadə edilməsi, təlim prosesinin təkmilləşməsinə şagirdlərin isə inkişafına səbəb olur. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə təşkil olunan dərslər şagirdlərin tarix təliminə olan marağını

dahada artmasına, vaxtın səmərəli istifadəsinə, təlim vasitələrinin dahada təsəvvür edilməsinə, mənimsənilməsinə səbəb olur. Məktəblilərin yeni texnologiyalar ilə ünsiyyəti professional hazırlığının yüksəldilməsinin əsas şərtlərindəndir (4, S.536).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, müasir texnologiyalarla fəal-interaktiv təlim ilə təşkil edilən müasir dərslərdə şagirdin mövqeyi şahmat taxtasındakı şahın mövqeyi kimidir. Əsas mübarizə onun üzərində qurulur və o mərkəzi fiqur rolunu oynayır. Tarix müəlliminin mövqeyini isə şahmat taxtasındakı vəzinin mövqeyi ilə göstərmək olar. Müəllim şagirdin müstəqilliyinə, motivasiyasına, təşəbbüskarlığına, aktivliyinə şərait yaratmalıdır. Müasir texnologiyalar ilə təşkil olunan tarix dərslərində, adətən şagirdlər kürsüyə çıxaraq müəllimin sualların cavablandırmağa, dediyi tapşırıqları yerinə yetirməyə maraqlı olurlar. Belə interaktiv formada təşkil olunan tarix təlimində, passiv, çəkingən, hətta psixoloji və fiziki qüsurlu şagirdlərdə dərs danışmağa, kürsüyə çıxaraq müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə can atırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Nəzərova “Müasir təlim texnologiyaları” dərs vəsaiti. Bakı 2012.
2. Azərbaycan müəllimi qəzeti- 2014-4 aprel S.7
3. Azərbaycan tarixi 7-ci sinif dərslik. Çəşnoğlu 2017.
4. M.Əmirov “ Tam orta məktəblərdə tarixin fəal-interaktiv təlimi” Bakı 2011.
5. <https://ict.az/az>
6. <http://gulyarustamova.blogstop.com/p/mqallrimshhtml>

SUMMARY

The article talks about the effective organization of Azerbaijani history and general history, the duties of a history teacher, the importance of information and communication technologies that make lessons effective. In addition, the policy of application of information technologies in education of the Republic of Azerbaijan is mentioned. The scientific the latest education innovations during the teaching of history in secondary educational institutions. Information search systems and various computer programs are discussed in the modern education systems. At the same time, it is clarified and explained how to use information technologies in the teaching of Azerbaijani history and general education. The importance of the use of computer technology in the teaching of history for teachers and students, the position of technologies in the effective use of the time limit for active lessons is shown. It is clearly explained how the active lesson is visualized with the help of information technologies.

Keywords: Effective training, active lessons, visibility resources, ICT

İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN MÜASİR PEDAQOJİ PROSESİDƏ TƏTBİQİ

Esmira ALLAHYAROVA

Bəsti SEYİDZADƏ

Allahyarovaesmira28@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir pedaqoji prosesdə tətbiq edilən texnologiyalar və müəllimlərin bu texnologiyalardan istifadə bacarığı kimi mövzulara toxunulmuşdur. Pedaqoji texnologiyanın təhsildə konkret məqsədə nail olmaq üçün müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinin təşkili metodu olması diqqətə çatdırılmaqla onların tədrisdə tətbiqinin bir o qədər effektiv olması müəyyən edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, texnologiyaların köməyi ilə həll olunan əsas vəzifə təlim prosesini idarə etməkdir. Texnologiyanın vəzifəsi təlim sisteminin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələndirməkdir. Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təhsildə, o cümlədən ibtidai təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə pedaqoji tədrisin aktual vəzifəsinə çevrilir.

Yeni pedaqoji texnologiyaların mənimsənilməsi və onlardan səmərəli istifadə yeni pedaqoji təfəkkürün əsas prinsiplərini şəxsiyyətin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması, integrasiyası, formalaşması və inkişafı prinsiplərini həyata keçirir.

Açar sözlər: *təlim, texnologiya, pedaqoji proses, metod, təhsil*

Müasir təhsilin məqsədi şagird şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafı, onun yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, həyat bacarıqlarının formalaşması, fiziki və psixi sağlamlığının qorunmasıdır. Bu mürəkkəb və ziddiyyətli dünyaya qədəm qoyan hər bir insan müəyyən düşünmə qabiliyyətinə və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə ehtiyac duyur. Analiz etmək, müqayisə etmək, əsas şeyi vurğulamaq, problemləri həll etmək, təkmilləşdirmək, adekvat özünə hörmət nümayiş etdirmək bacarığı, məsuliyyətli, müstəqil, yaradıcı və əməkdaşlıq etmək bacarığı hər kəsə lazımdır.

Müəllim sözün geniş mənasında peşəkar olmalıdır: müəllim insandır, müəllim peşəkardır, müəllim mentordur, müəllim tədqiqatçıdır, müəllim vətəndaşdır. Məktəbdə dəyişikliklərin nə qədər tez baş verməsi onun təhsil innovasiyalarının axtarışına, qəbuluna və praktikada tətbiqinə diqqət yetirməsindən asılıdır. Müəllimin özünü və məktəbdəki vəziyyəti dəyişməyə hazır olması təhsil prosesində yeni təhsil texnologiyalarından səmərəli istifadənin əsas şərtidir. Müasir məktəbin əsas funksiyası müəllimlərin peşəkar və şəxsi inkişafında köməklik göstərmək, onları həyata hazırlamaqdır.

Pedaqoji texnologiya təhsildə konkret məqsədə çatmaq üçün müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin təşkili üsuludur. Tədrisdə istifadə olunan texnologiyalar inkişafa nə qədər şərait yaratsa, tədris bir o qədər səmərəli olar. Texnologiyaların köməyi ilə həll olunan əsas vəzifə təlim prosesini idarə etməkdir. Texnologiyanın vəzifəsi təlim sisteminin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələndirməkdir. Hal-hazırda müasir pedaqoji təcrübədə aşağıdakı şəxsiyyətyönlü, inkişaf edən pedaqoji texnologiyalar geniş yayılmışdır:

1. Birgə təlim texnologiyası;
2. Layihə əsaslı təlim texnologiyası;
3. Modul təlim texnologiyası [4, s.418].

Təlim texnologiyası təlimin mərhələsindən, onun məzmunundan, formasından və təlimin (dərs) növündən asılı olaraq dəyişə bilər. Lakin ümumilikdə təlim texnologiyasının strukturuna təlim fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsi, təlim nəticələrinin əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi, korreksiya, təlimin daha fəal və müstəqil qurulması daxildir. Praktiki mənada pedaqoji texnologiya dedikdə, bilik,

bacarıq və münasibətlərin formalaşdırılması, habelə onların məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsi üzrə əməliyyat və tapşırıqların məcmusu başa düşülür.

Pedaqoji texnologiya müəllimin fəaliyyətinin aşağıdakı funksional komponentlərə bölünməsinə vacib hesab edilir:

1. Qnostik (idraki) komponent: tədris, təlim məqsədləri, tədris olunan fənnin məzmunu haqqında biliklər, şagirdlərin öyrənilməsi, təlimin prinsip və texnologiyalarının mənimsənilməsi, təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nail olmaq və s. aiddir.

2. Dizayn komponenti: uzunmüddətli məqsədlər, əməliyyatlar və alətlər daxildir. Dizayn gender fərqləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir (iki anlayışı, bir neçə mövzunu birləşdirmək mümkün deyil).

3. Konstruktiv (yaradıcı) komponent: qarşıdan gələn məşqə hazırlaşmaq üçün bir sıra əməliyyatları əhatə edir.

4. Təşkilati komponent: məşğələlərə hazırlaşmaq üçün əməliyyatlar toplusunu ehtiva edir.

5. Kommunikativ komponent: şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün hərəkətlər toplusunu əhatə edir [5, s.59].

Bu gün məktəbi yeni informasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu gün məktəb fəaliyyətinin bütün sahələrində kompüter texnologiyalarından və təhsil texnologiyalarından istifadəyə yanaşmalarda keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçmək həmişəkindən daha vacibdir. Təhsil sisteminin əsasını informasiya və təhsil mühiti təşkil edir. Məhz bu sistem bizə müasir tələblərə cavab verən açıq təhsil sisteminə keçməyə imkan verir. “İnsan-kompüter” interaktiv qarşılıqlı əlaqəsi müasir təhsil prosesinin əsasını təşkil edir.

Vahid informasiya-təhsil mühitinin bütün mövcud resursları şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına yönəldilməlidir. Müasir elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, təhsildə rəqəmsal resurslardan istifadə şagirdlərin yaradıcı, nəzəri təfəkkürünün inkişafına, eləcə də optimal həll yollarının seçilməsinə yönəlmiş əməliyyat təfəkkürünün formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, təhsildə, o cümlədən ibtidai təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə məktəb tədrisinin aktual vəzifəsinə çevrilir. Məktəb dərslində təqdimatın məqsədi aşağıdakılar ola bilər:

- biliklərin yenilənməsi;
- müəllimin yeni materialın izahatını müşayiət etmək;
- biliklərin ilkin möhkəmlənməsi;
- biliyin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi [2, s.11].

Biliklərin yenilənməsi çox vaxt tələbələrle söhbət şəklində baş verir. Belə bir söhbətin suallarını sadə mətn şəklində deyil, slaydlarda vizuallaşdırmaq məsləhətdir. Məsələn, qeyd edə biləcəyimiz qısa bir video ardıcılığı, dərslərdən şərh tələb edən bir şəkil və s. Öyrənilən materialı təkrarlayaraq, əvvəlki təqdimatdan 1-2 slayd təqdim edə bilərsiniz (əgər varsa). Onların dizaynı köklü şəkildə yeni fona dəyişdirilməməlidir, assosiativ yaddaş daha yaxşı işləyir. Bəzi slaydlarda cavablara dair ipucular ola bilər, lakin cavabların özləri deyil, çünki tələbələrin öz cavablarının əhəmiyyətinin, onların gözlənilməzliyinin təsiri itir.

Yeni materialı izah edərkən təqdimatın özünün və onun tərtibatının imkanları daha geniş olur. Təqdimat ardıcılığı və konstruksiya məntiqi öyrənilən materialın məzmunundan, şagirdlərin sinfi qavramasının xüsusiyyətlərindən və müəllimin fərdiliyindən asılıdır. Təqdimat dərslərin bütün mərhələləri üçün nəzərdə tutulubsa, onun hissələrini müxtəlif fonlarla ayırmaq daha yaxşıdır, lakin dizayn üslubu vahid kimi qəbul edilməlidir. Burada dərslər çoxlu slaydlarla yüklənməmək, onu vahid və monoton etməmək çox vacibdir. Bu və ya digər texnologiyadan istifadə etməklə dərslər hazırlamaq müəllim üçün həmişə asan olmur. Bunun üçün çox vaxt uzun müddət ərzində böyük həcmdə materialın hazırlanması tələb olunur. Belə bir dərslər həmişə keçmir, xüsusən sınaq zamanı, tədris prosesində texnologiyalardan istifadənin optimal variantlarını axtararkən, onları tələbələrin yaş xüsusiyyətlərinə və dərslərin mövzusunə uyğun seçmək son dərəcə vacibdir. Lakin, bir qayda olaraq,

texnologiyalardan istifadə etməklə keçirilən dərs öz bəhrəsini verir. Çünki bu, şagirdlərin təlim prosesinə maksimum cəlb olunmasına şərait yaradır, onları müstəqil işləməyə həvəsləndirir və bəlkə də ən əsası, materialın yüksək keyfiyyətlə mənimsənilməsinə nail olmağa imkan verir. Bu da öz növbəsində hər bir müəllimi əsas məqsədə - şagirdlərin təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldəcək və müvafiq olaraq yeni təhsil standartlarının vəzifələrinin həyata keçirilməsinə töhfə verəcək. Təhsil sisteminin daim yenilənməsi şəraitində təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verən müasir pedaqoji texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi mühüm innovativ istiqamətdir.

Hazırda praktikada müasir informasiya texnologiyalarının seçilməsi çox vaxt yeni hər şeyə sadə istəklə bağlıdır. A.Nəzərovun sözlərinə görə, meyarlar onların həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı şərtlərlə müəyyən edilir:

1. Bu texnologiya üzrə təhsil kursunu bitirmiş müəllimlərin üslublarının müəyyən edilməsi;
2. Texnoloji hazırlığın bütün səviyyələri üçün tədris vəsaitləri toplusunun hazırlanması;
3. Çoxlu sayda dərs vəsaitlərinin (dərslik, iş dəftəri, problem dəftəri və s.) yazılması və tərtib edilməsi;
4. Bu texnologiyada əksər fənlər üzrə dərsliklərin təqdimatı [3, s.40].

Texnologiyaları düzgün seçmək və istifadə etmək üçün müasir pedaqoji texnologiyalar və onların təsnifatı haqqında təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

İbtidai məktəbdə tədrisin əsas məqsədi hər bir uşağa qısa müddət ərzində çoxlu məlumatı mənimsəməyi, çevirməyi və istifadə etməyi öyrətməkdir.

Ənənəvi tədris metodları ilə müasir informasiya texnologiyalarının birləşməsi müəllimə bu mürəkkəb problemi həll etməyə kömək edə bilər.

Kurrikuluma uyğun olaraq, fəal təlim metodu təlim prosesi zamanı müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqənin, münasibətlərin, ünsiyyətin və əməkdaşlığın baş verdiyi tədris metodudur. Tələbələr passiv dinləyici deyillər. Onlar dərsin fəal iştirakçıları və müəllimin yaxın köməkçiləridir. Fəal öyrənmə ilə müəllim və şagird eyni səviyyədə olur.

Fəal təlim metodları təlim prosesini aktivləşdirir, şagirdin fəaliyyəti məhsuldar, yaradıcı və kəşfiyyatlıdır. Fəal təlim metodlarına didaktik oyunlar, konkret vəziyyətlərin təhlili, problemin həlli, alqoritmik öyrənmə, beyin həmləsi, anlayışlarla kontekstdən kənar əməliyyatlar və s. daxildir. Tələbə fəallığını təşviq edir. Fəal təlim metodlarından istifadə edərkən şagirdin rolu dəyişir: itaətkar yaddaş qurğusundan təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir. Bu yeni rol və ona xas xüsusiyyətlər əslində müasir uğurlu insanın bütün zəruri bacarıq və keyfiyyətlərinə malik aktiv şəxsiyyət formalaşdırmağa imkan verir. Fəal təlim metodları tələbələrə tədris materialının öyrənilməsi prosesində yaradıcı düşünməyə və sınaqdan keçirməyə təşviq edir. Fəal təlim müəllim tərəfindən hazır biliyin təqdim edilməsinə, onun yadda saxlanmasına və bərpasına deyil, ilk növbədə, fəal təlim prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqların müstəqil mənimsənilməsinə yönəlmiş metodlar sistemindən istifadəni nəzərdə tutur. Fəal təlim metodlarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar praktiki və intellektual fəaliyyət üçün motivasiyaya əsaslanır, onsuz biliklərin mənimsənilməsində irəliləyiş görünür.

Fəal təlimdə müəllim şagirdlərə fərdi yanaşma tətbiq etməli, onların bilik, bacarıq və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün daha səmərəli təlim metodlarından və informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir.

Aktiv tədris metodları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- Tədqiqat predmetinin xarakteri;
- Tələbələrin öyrənməyə fəal münasibəti, müstəqilliyi və düşüncə azadlığı;
- Dərs boyu iştirakçıların hərəkətləri;
- Dərsin əvvəlində problem situasiyasının yaradılması və təlim prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi;
- Aparıcı sualların köməyi ilə tələbələrə müstəqil şəkildə yeni biliklər kəşf etməyə istiqamətləndirmək;
- Tədqiqata əsaslanan öyrənmənin aparılması;
- Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqə yaratmaq;

- Qrupda əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət [3, s. 126].

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni pedaqoji texnologiyaların mənimsənilməsi və onlardan səmərəli istifadə əsas vəzifələrdəndir. O, yeni pedaqoji təfəkkürün əsas prinsiplərini – şəxsiyyətin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması, integrasiyası, formalaşması və inkişafı prinsiplərini həyata keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Cavadov İ.A., İbadova B.O., Quliyeva K.R., Sultanova İ.H., Cavadova S.E. Kurikulum bələdçisi (izahlar və tətbiqlər). Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 320 səh.
2. Mürsəlova A. Müasir təlim metodları şagirdlərdə məntiqi düşüncəni inkişaf etdirir // Palitra, 2015, s.11
3. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012, 103 səh.
4. Гуслова М.Н. Инновационные педагогические технологии. М.: Academia, 2018, 672 стр.
5. Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии: Проектное обучение. М.: 2018, 256 стр.

SUMMARY

The article touches upon topics such as technologies applied in the modern pedagogical process and the ability of teachers to use these technologies. It is noted that pedagogical technology is a method of organizing the joint activities of teachers and students to achieve a specific goal in education, and it is determined that their implementation in teaching is as effective as possible. It is noted that the main task solved with the help of technologies is to manage the learning process. The task of technology is to study all elements of the learning system and design the learning process. All this allows us to conclude that the use of information technologies in education, including primary education, is becoming an urgent task of pedagogical teaching.

The appropriation of new pedagogical technologies and their effective use carry out the basic principles of new pedagogical thinking – the principles of democratization, humanization, individualization, differentiation, integration, formation and development of personality.

Keywords: training, technology, pedagogical process, method, education

TƏRCÜMƏCİLİK İŞİNDƏ MÜASİR LİŦQVİSTİK VƏ LİQVODİDAKTİK TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Türkan XƏLİL SOY

xelilsoyturkan@gmail.com

Orcid ID: 0009-0003-3991-765X

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Tərcüməçilik, müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayan mürəkkəb və çoxşaxəli bir peşədir. Müasir dövrdə informasiya axınının sürətlə artması və qloballaşma prosesinin genişlənməsi ilə tərcüməçilik daha da əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu kontekstdə, tərcüməçilik işinin təşkilində müasir linqvistik və liqvodidaktik təlim metodlarından istifadə etmək, peşəkar tərcüməçilərin hazırlanması və tərcümə keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Liqvodidaktika, dil öyrənmə və öyrətmə metodlarını öyrənən elm sahəsidir [1, s. 44]. Linqvistika, dilin quruluşu, işləyişi və inkişafı ilə məşğul olan elm sahəsidir [6, s.82].

Tərcüməçilikdə müasir liqvodidaktik metodlardan istifadə, tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları peşəkar tərcüməçi kimi hazırlamaq üçün vacibdir. Bu cəhətdən liqvodidaktikada kommunikativ yanaşma, dilin real vəziyyətlərdə istifadəsinə üstünlük verir [8, 110]. Tərcüməçilik təlimində bu yanaşma, tələbələrin müxtəlif mətn növlərini tərcümə edərkən dilin funksional aspektlərini daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir. Məsələn, ədəbi mətnlərin tərcüməsində yaradıcılıq və mədəni incəliklər, texniki mətnlərdə isə dəqiqlik və terminoloji uyğunluq tələb olunur. Liqvodidaktikada problemin əsaslı öyrənmə metodunun tətbiqi tələbələri real tərcümə problemləri ilə üzləşdirərək onların tənqidi düşüncə və həll tapma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, tələbələrə müəyyən bir mətnin tərcüməsində qarşılaşacaqları çətinliklər verilir və onlar bu çətinlikləri necə həll edəcəklərini müzakirə edirlər. Bu yanaşma, tərcüməçilərin peşəkar mühitdə daha yaxşı hazırlanmasına şərait yaradır. İnteraktiv və kooperativ öyrənmə müasir liqvodidaktikanın təlim prosesində mühüm yer tutur və geniş istifadə edir. Qrup işləri, müzakirələr və birgə layihələr, tələbələrin bir-birindən öyrənməsinə və fərqli baxışlarının olmasını nəzərə alaraq tərcümə strategiyalarının hazırlanmasına imkan verir. Bu yanaşma, tərcüməçilərin komanda işinin bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Müasir linqvistik metodlar, dilin təkcə qrammatik qaydaları ilə deyil, həm də mədəni, sosial və psixoloji aspektləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir [4, s.125]. Tərcüməçilikdə müasir linqvistik metodlardan istifadə, mətnin yalnız söz-sözbaşı tərcüməsindən daha çox, mətnin mənasını, məqsədini və mədəni kontekstini dəqiq şəkildə çatdırmağa imkan verir. Müasir linqvistika, mətnin semantik (məna) və pragmatik (mətnin istifadə konteksti) təhlilinə böyük əhəmiyyət verir [9, s. 120]. Tərcüməçi, mətnin yalnız söz mənasını deyil, həm də onun hansı məqsədlə yazıldığını və hansı auditoriyaya ünvanlandığını nəzərə almalıdır. Bu yanaşma, tərcümənin daha dəqiq və effektiv olmasını təmin edir. Tərcüməçilik prosesində semantik və pragmatik təhlil zamanı mətnin yalnız söz-sözbaşı tərcüməsindən kənara çıxaraq, onun dərin mənasını və istifadə kontekstini anlamaq üçün əsas vasitələrdən biridir. Bu yanaşma, tərcüməçinin mətnin həm dilbilgisi qaydalarını, həm də onun mədəni, sosial və kommunikativ aspektlərini nəzərə alaraq daha dəqiq və effektiv tərcümə etməsinə imkan yaradır [7, s. 99]. Semantik təhlil zamanı mətnin sözlər, ifadələr və cümlələr səviyyəsində mənasını araşdırır. Tərcüməçilikdə semantik təhlilin əsas məqsədi, mətnin orijinal mənasını dəqiq şəkildə qoruyaraq hədəf dilə çatdırmaqdır. Bu prosesdə aşağıdakı məqamlar nəzərə alınır. Tərcüməçi, hər bir sözün mənasını dəqiq şəkildə anlamalı və hədəf dilində uyğun ekvivalentini tapmalıdır. Məsələn, ingiliscə "run" sözü müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar daşıya bilər: "qaçmaq", "idare etmək" və ya "işləmək" kimi.

Mətnlərdə tez-tez frazeoloji birləşmələr və idiomatik ifadələr istifadə olunur. Bu ifadələrin hərfi

tərcüməsi çox vaxt mənasız və ya yanlış məna verə bilər. Tərcüməçi, bu ifadələrin mənasını dəqiq şəkildə anlamalı və hədəf dilində uyğun ekvivalentini tapmalıdır. Məsələn, "it's raining cats and dogs" ifadəsinin hərfi tərcüməsi mənasız olardı, halbuki onun mənası "şiddətli yağış yağır" deməkdir. Tərcüməçi, ayrı-ayrı sözlərin və ifadələrin mənasını anlamaqla yanaşı, mətnin ümumi mənasını da dəqiq şəkildə qavramalıdır. Bu, mətnin strukturunu, məntiqi axını və müəllifin məqsədini anlamaqla mümkündür. Pragmatik təhlil zamanı mətnin yazıldığı məqsədi, auditoriyanı və kommunikativ vəziyyəti nəzərə alır. Tərcüməçilikdə pragmatik təhlil, mətnin hədəf dilində eyni kommunikativ təsiri yaratmasını təmin edir. Hər bir mətn müəyyən məqsədlə yazılır: məlumat vermək, inandırmaq, əyləndirmək və ya təlimat vermək kimi. Tərcüməçi, mətnin orijinal məqsədini dəqiq şəkildə anlamalı və hədəf dilində eyni təsiri yaratmaq üçün uyğun dil vasitələrindən istifadə etməlidir. Tərcüməçi, mətnin mədəni arxa planını nəzərə alaraq, hədəf dilində uyğun ekvivalentləri tapmalıdır. Mədəni fərqliliklər, tərcümə prosesində çətinliklər yarada bilər. Məsələn, mədəni məzmunlu ifadələr, atalar sözləri və ya tarixi istinadlar hədəf dilində uyğun şəkildə ifadə edilməlidir. Müasir linqvistik tədqiqatlar, kompüter texnologiyalarının tərcümə prosesinə inteqrasiyasını təşviq edir. CAT alətləri, tərcüməçilərə avtomatik lüğətlər, terminlər bazası və əvvəlki tərcümələrə istinad imkanı verir. Bu, tərcümə prosesini sürətləndirir və keyfiyyəti yüksəldir [5, s. 15]. Korpus linqvistikasından istifadə edilməsi böyük mətn kolleksiyalarının təhlili vasitəsilə dilin istifadə qaydalarını öyrənir. Tərcüməçilər üçün korpuslar, müxtəlif dillərdəki ifadə və terminlərin istifadəsi ilə bağlı qiymətli məlumatlar təqdim edir [3, 195]. Bu, xüsusilə texniki və elmi tərcümələrdə terminlərin düzgün seçilməsində köməkçi olur.

Tərcüməçilikdə linqvistik və liqvodidaktik metodlarla yanaşı sözbəsöz (word for word translation), kommunikativ (communicative), sərbəst (free), adaptasiya (adaptation), idiomatik (idiomatic) tərcümə üsullarından da istifadə edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Sözbəsöz (word for word translation) tərcümə göstərilən xarici dilin mexanizmini anlamaq, ya da çətin mətni tərcümə etmədən əvvəl onu aydınlaşdırmaqdır. Kommunikativ (communicative) tərcümə elə bir üsuldur ki, burada həm məzmun, həm də dil oxucu tərəfindən asanlıqla qəbul edilir və başa düşülür. Burada məqsəd tərcümənin oxucu tərəfindən daha asan qəbulu və başa düşülməsidir. Adaptasiya (adaptation) tərcümənin ən sərbəst formasıdır. Bu tərcümə üsulundan daha çox pyes, komediya və poyeziyanın tərcüməsində istifadə olunur. Sərbəst (free) tərcümə üsulundan istifadə etdikdə müəllifin ifadə tərzini dəyişir, orijinalın məzmununu transformasiya olunur. Bu cür tərcüməyə dil daxili (introlingual) tərcümə də deyilir. Bu tərcümə əksər hallarda çoxsözlü olur. İdiomatik (idiomatic) tərcümə üsulu ilə olan tərcümə də orijinaldakı mesaj transformasiya olunur, mətnə olmayan idiomlar işlədilməklə orijinalın mənası təhrif olunur (2, 117-122).

Aparılan araşdırma zamanı sonda belə bir nəticə əldə etmək olar ki, müasir linqvistik və liqvodidaktik təlim metodları, tərcüməçilik işinin təşkilində və inkişafında mühüm rol oynayır. Bu metodlar, tərcüməçilərin dil bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların mətnlərin mədəni və funksional aspektlərini daha dərin başa düşməsinə şərait yaradır. Həmçinin, texnologiyanın tərcümə prosesinə inteqrasiyası, tərcümə keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır. Tərcüməçilik işində bu metodlardan effektiv istifadə, peşəkar tərcüməçilərin hazırlanması və tərcümə sənətinin inkişafı üçün zəruridir. Semantik və pragmatik təhlil, tərcüməçilik prosesində mətnin dərin mənasını və kommunikativ məqsədini anlamaq üçün əsas vasitələrdir. Semantik təhlil, mətnin leksikal və frazeoloji mənasını dəqiqləşdirir, pragmatik təhlil isə mətnin kontekstini, məqsədini və auditoriyasını nəzərə alır. Bu yanaşmalar, tərcüməçinin orijinal mətnin mənasını və təsirini hədəf dilində dəqiq şəkildə çatdırmasına imkan verir. Tərcüməçilik təlimində semantik və pragmatik təhlil metodlarının öyrədilməsi, peşəkar tərcüməçilərin hazırlanması və tərcümə keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquluyev T. Tərcümənin qrammatik əsasları. Bakı: Elm, 1971, 121 s.
2. Bayramova V. Tərcümə metodları // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı: 2009, №1, 422 s.
3. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2008, 120 s.
4. Catford J.C.A. Linguistic Theory of Translation. Leningrad: 1965, 250 s.
5. Əhmədova T. Lüğət üzrə iş. Bakı: 1967, 40 s.
6. Hacıyeva A.Y. Linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi. Bakı, 2008, 282 s.
7. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 s.
8. Rogova G.V. Methods of teaching English. Leninqrاد: 1975, 311 s.
9. Yusifov M. Linqvistik tipologiya (dillər arası müştərəklik və təfəkkür topologiyası). Bakı, «Elm və təşkil», 2017, 184 s.

SUMMARY

The use of modern linguistic and language teaching methods in the organization of translation work plays a crucial role in the training of professional translators and the improvement of translation quality. In translation, alongside linguistic and language teaching methods, the importance of employing word-for-word translation, communicative, free, adaptation, and idiomatic translation methods is significant. The issues highlighted in the article have been studied, and it has been determined that modern linguistic and language teaching methods and techniques play a vital role in the development of translation work. The effective use of these methods in translation is essential for the training of professional translators and the advancement of the art of translation.

Keywords: Linguistics, language teaching, method, technique

РЕЗЮМЕ

Использование современных лингвистических и лингводидактических методов обучения в организации переводческой деятельности играет важную роль в подготовке профессиональных переводчиков и повышении качества перевода. В переводе, наряду с лингвистическими и лингводидактическими методами, большое значение имеет использование таких способов перевода, как дословный, коммуникативный, свободный, адаптация и идиоматический перевод. Вопросы, отмеченные в статье, были изучены, и было установлено, что современные лингвистические и лингводидактические методы и подходы играют важную роль в развитии переводческой деятельности. Эффективное использование этих методов в переводе необходимо для подготовки профессиональных переводчиков и развития искусства перевода.

Ключевые слова: Лингвистика, лингводидактика, метод, подход

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV METODUN QIYMƏTLƏNDİRMƏ İLƏ BAĞLI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fidan İMANOVA

Nigar BABAYEVA

fshiraliyeva268@gmail.com

Orcid ID: 0009-0004-7533-2090

Xülasə

Məqalədə xarici dilin tədrisi zamanı kommunikativ metodun qiymətləndirmə ilə bağlı xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin danışıq və ünsiyyətə təsiri əks olunmuşdur. Ünsiyyət müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindən biri olduğuna görə bu məsələ ilə bağlı qiymətləndirmə vasitələrini bilmək və istiqamətləri müəyyənləşdirmək üçün addımlar atmaq vacibdir. Bu addım həm müəllimlərin, həm də təhsilalanların işini asanlaşdırır və dəstəkləyici mühitin yaradılmasına şərait yaradır. Qiymətləndirmənin təhsilalanların dili mənimsəyərək öyrənməsində və motivasiyasının artırılmasında böyük rolu vardır. Dil təlimi sahəsində qiymətləndirmə geniş və çoxşaxəli prosesdir. Qiymətləndirmənin növləri olan diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmələr vasitəsilə təhsilalanların nailiyyət nəticələrini ölçmək və bu nəticələrə uyğun onlara düzgün istiqamət vermək, inkişafyönlü tədris mühiti yaratmaq mümkündür. Hər bir qiymətləndirmə növünün özünə xas xüsusiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətlərin hər biri danışanın nitqinə, ünsiyyət qurma bacarığına birbaşa təsir edir. Ünsiyyət əsaslı dil təlimi metodunda yazı, oxu, danışıq və dinləmə bacarıqlarının hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən rubriklərə əsaslanaraq qiymətləndirilir. Burada danışıq üçün lazım olan dil bacarıqlarının hər birinə aid nümunələr gətirilərək aydınlaşdırılır. Eyni zamanda, qiymətləndirmənin müxtəlif strategiyaları vardır və hər bir müəllimin vəzifəsi bu strategiyalardan istifadə edərək qiymətləndirməni həyata keçirməsidir. Müəllimlər şagird nailiyyətlərini qiymətləndirərkən onların zəif və güclü tərəflərini göstərmək üçün düzgün və konstruktiv əks-əlaqə verməyi bacarmalıdır. Əks-əlaqə şagirdlərin təlim prosesində bilik və bacarıqlarının mənimsənilməsi və inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, oxu, yazı, dinləmə, danışıq, diaqnostik, formativ, summativ, əks-əlaqə*

Giriş

Qiymətləndirmə təhsil siyasətinin ən vacib məsələlərindən biridir. Təhsil standartlarının obyektivliyi, keyfiyyəti, professionallığı, uyğunluğu kimi məsələlərin hər biri qiymətləndirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllim fəaliyyətinin şagirdlərin tələbatlarına uyğunluğu, dərs materialları ilə tədris proqramlarının əlaqəli olması və uyğunluğunu yoxlamaq üçün qiymətləndirmədən istifadə olunur. Qiymətləndirmənin standartları Təhsil İslahatı Proqramının tələbləri əsasında hazırlanır. Dil təlimindən bəhs etdiyimiz zaman qiymətləndirmənin geniş və çoxşaxəli bir mövzu olduğunu görə bilərik. Vurğulamaq lazımdır ki, qiymətləndirmə təkcə şagirdlərin nailiyyətini ölçmək üçün aparılır, eyni zamanda, qiymətləndirmənin nəticələri əsasında müəllimin tədris fəaliyyətlərini və proqramlarını dəyişdirməsi, tədris prosesini yönəltmək və təkmilləşdirmək üçün aparılır. Qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlər güclü və zəif tərəflərini tapa bilərlər, həmçinin müəllim də şagirdlərin irəliləyişini təmin edə bilmək üçün yeni strategiyalar müəyyənləşdirə bilər [1, 25].

Xarici dilin tədrisi zamanı dil təliminə daxil olan dörd bacarıq: oxuma, yazma, danışıq və dinləmə bacarıqlarının hər biri ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilir. Bu bacarıqların formalaşması nəticəsində ünsiyyət də formalaşır və inkişaf etmiş olur. Dil bacarıqları düzgün, ədalətli və obyektiv

şəkildə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə şagirdlərin motivasiyasına çox güclü təsir edir və onların tədris prosesində inkişaf etmələrinə şərait yaradır. Qiymətləndirmənin diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə növləri vardır ki, bu qiymətləndirmə növləri vasitəsilə şagirdlərin nailiyyət səviyyələrini izləyə bilərik. Diaqnostik qiymətləndirmə dərs ilinin əvvəlində şagirdlərin ilkin biliklərini yoxlamaq, şagirdlər haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq və eyni zamanda, şagird bir sinifdən digərinə keçdikdə onun biliyini yoxlamaq məqsədilə aparılır. Formativ qiymətləndirmə dərs prosesi zamanı müəllimin nəzarəti əsasında aparılır. Müəllim formativ qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini qeyd edir, əks-əlaqə verərək onları da bu məsələlərlə bağlı xəbərdar edir. Summativ qiymətləndirmə isə kiçik və böyük summativ qiymətləndirmə olmaqla iki yerə bölünür. Kiçik summativ qiymətləndirmə bölmənin və ya yarımfəslin sonunda aparılır. Böyük summativ qiymətləndirmə isə dərs ilinin sonunda şagirdlərin ümumi biliklərini ölçmək üçün aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, formativ qiymətləndirmə zamanı şagirdlər öz zəif tərəfləri üzərində işləyə və təkmilləşdirə bilərlər. Lakin, summativ qiymətləndirmə artıq yekun qiymətləndirmə sayıldığına görə burada şagirdlərin bütöv dərs ilində bilikləri nə dərəcədə mənimsədiklərinin nəticəsi olaraq göstərilir. Formativ və summativ qiymətləndirmənin hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri var [2, 103]. Gəlin bu xüsusiyyətlərə nəzər yetirək:

1. Formativ qiymətləndirmə dərs prosesi zamanı aparılır.
2. Təlim prosesi zamanı həyata keçirilir.
3. Korreksiyaedici öyrənməyə diqqət yetirir.
4. Şagirdlərin dil səviyyəsini müəyyənləşdirir və məhsuldar dövr hesab olunur.
5. Qiymətləndirmənin inkişaf yolunu göstərir.

Summativ qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri:

2. Yarımfəslin və dərs ilinin sonunda aparılır.
3. Nəticəyə əsaslanır və şagird nailiyyətinin son nəticəsi hesab olunur.
4. Test və tapşırıqlar formasında obyektiv, ədalətli şəkildə həyata keçirilir.

Hər bir müəllimin əsas vəzifəsi qiymətləndirmənin bütün bu növlərini dərindən anlayaraq şagirdlərə bilik və bacarıq ötürməsidir. Kommunikativ metodda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dörd bacarıq qiymətləndirilir və bu bacarıqlar 4 məzmun xətti əsasında müəyyənləşdirilir. Bütün siniflərdə qiymətləndirmə bu dörd məzmun xətti əsasında aparılır və integrativ şəkildə tədris olunur. Bu bacarıqlardan dinləmə və oxuma reseptiv bacarıqlar, yazı və danışiq isə produktiv bacarıqlar hesab olunur. Hər bir bacarıq əsasında məzmun xəttlərinin müəyyənləşdirilməsinə nəzər yetirmək lazımdır. Dinləmə bacarığına əsasən ölçüləbilən rubriklər aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Qrammatik baxımdan söz və ifadələrin tanınması
2. Yeni söz və ifadələrin ayırd edilməsi
3. Orfoqrafik qaydaların düzgün yerinə yetirilməsi
4. Mətndəki əsas ideyanın müəyyən edilməsi

Danışiq qabiliyyətinə əsasən ölçüləbilən rubriklər aşağıdakılardır:

- Cümlənin qrammatika baxımından düzgün qurulması
- Tələffüz qaydaların riayət edilməsi
- Məzmun və mənanın aydın ifadə edilməsi
- Axıcı və səlis nitqə maliklik
- Söz ehtiyatının və lüğət bazasının zəngin olması

Oxu bacarığına əsasən ölçüləbilən rubriklər aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- Mətnin məzmununun müəyyən edilməsi
- Mətnin hissələrinin təhlil edilə bilməsi
- Mətnin hissələrinin müxtəlif mövzularla əlaqələndirilməsi
- Mətndəki obyektlərin düzgün tanınması

Yazı bacarığına əsasən ölçüləbilən rubrikaların müəyyən edilməsi aşağıdakı kimidir:

- Orfoqrafik, qrammatik və duyğu işarələrinə düzgün riayət olunması
- Həyati bacarıqlarla bağlı yazı nümunələrinin düzgün yazılması
- əməli yazı nümunələrinə aid yazı nümayiş etdirmək
- müasir texnologiya vasitələrindən istifadə edərək ünsiyyət qura bilmək

Qiymətləndirmənin kommunikativ metodla əlaqəsi şagirdlərin təlim prosesində öyrəndikləri bilikləri tətbiq etməyə və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Ünsiyyət bacarığını ölçmək üçün təkcə şifahi və yazılı tapşırıqlar kifayət etmir, eyni zamanda, problem həll etmə, şagirdləri real situasiyalarla əhatə etmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə zamanı müəllim təkcə şagirdləri qiymətləndirmir, şagirdlər də özünüqiymətləndirmə apararaq zəif və güclü tərəflərini müəyyən edə bilirlər. Ünsiyyət əsaslı dil təlimi metodunda qiymətləndirmə aparılarkən bacarıqların hər biri qarşılıqlı əlaqələndirilir. Məsələn, müəllim xarici dildə şagirdə bir sual ünvanlayarkən həm dinləmə, həm də şagirdin cavabına əsasən danışmaq bacarığını da yoxlamış olur [3, 127]. Ünsiyyət metodu ilə qiymətləndirmə şagirdlərin qarşılıqlı müzakirəsi əsasında aparıla bilər. Müzakirə zamanı şagirdlər öz fikirlərini ifadə edə, başqalarının fikrini dinləyə bilər və fikir mübadiləsi apararaq tənqidi təfəkkürlərini inkişaf etdirə bilərlər. Müzakirə zamanı şagirdlərin təhlil edib dəyərləndirmə qabiliyyətləri də inkişaf edir. Ünsiyyət metodu şagirdlərin biliklərini tətbiq edərək möhkəmləndirməyə, uzunmüddətli yaddaşda saxlamağa kömək edir. Ünsiyyət metodu ilə qiymətləndirməyə aid bir neçə praktiki nümunə verə bilərik.

İlk olaraq, şagirdləri seçilmiş bir mövzu ətrafında müzakirəyə cəlb edə bilərik. Müzakirə zamanı müəllim şagirdləri nəzarətdə saxlayaraq nitqlərindəki səhvləri görə, qeyd edə, hansı sahələrdə yaxşı olduqlarını müşahidə edə bilər. Müzakirə bitdikdən sonra müəllim öz qeydlərini şagirdlərə bildirərək onlara rəy verə və zəif, güclü tərəflərini aydınlaşdırma bilər.

Başqa bir nümunə olaraq, şagirdləri kiçik qruplara ayıra bilərik. Qruplara ayırdıqdan sonra bir mövzu haqqında təqdimat hazırlamaqlarını tapşırıqla bilərik. Bu fəaliyyət nəticəsində şagirdlər arasında əməkdaşlıq, komandada işləmək, müzakirə aparmaq, fikirlərini ifadə etmək, ünsiyyət qurmaq kimi bacarıqlar inkişaf edir. Təqdimatı təqdim etdikdən sonra müəllim şagirdlərin əməkdaşlığını, gələn nəticənin obyektivliyini qiymətləndirir və şagirdlərə də bildirir. Qiymətləndirmənin başqa bir formasında şagirdlər bir-birlərini qiymətləndirirlər. Bu proses şagirdlərə həm özlərini qiymətləndirməyə və başqalarının işlərini qiymətləndirərək onlara bildirməyə imkan yaradır. Müəllim şagirdlərə ünsiyyəti formalaşdırmaq üçün yazı tapşırıqları verə bilər. Yazı işi bitdikdən sonra müəllim müəyyən izahlar verərək şagirdlərə yazı işlərini təkmilləşdirməyə kömək edə bilər [4, 85].

Araşdırmalar göstərir ki, nitqin səlisliyini inkişaf etdirmək üçün rollu oyunların təşkil edilməsi əhəmiyyətlidir. Müəllimlər arasında aparılan sorğu və anketlər də bu fikri təsdiqləyir. Müəllimlər rollu oyunlarla bağlı öz müsbət fikirlərini söyləyərək qeyd edirlər ki, rollu oyunların təşkil edilməsi və şagirdlərin orada iştirakı özünə inamı, xarici dilin öyrənilməsinə marağı artırır. Rollu oyunlarda təkcə danışmaq bacarıqları deyil, bütün bacarıqlar kompleks şəkildə ölçülür. Bundan əlavə, müəllimlər qiymətləndirmə apararkən analitik qiymətləndirmə cədvəlindən istifadə edirlər. Bu cədvəl dörd kateqoriyadan ibarətdir və bu kateqoriyalara səlislik, leksik baza və ya söz bazası, qrammatika və tələffüz aiddir. Bu kateqoriyaların hər biri 1-10 bal arası şkala ilə qiymətləndirilir. Səlislik kateqoriyasında şagirdlərin nitqində təkrarların olmasına, fasiləsiz danışmağına, aydın fikrini ifadə etməyinə diqqət yetirilir.

Leksik baza və ya söz bazasında fərqli lüğətlərdən istifadə edilməsinə, az işlənən sözlərə, ifadələr, idiomlar, kollokasiyalar kimi nitqi zənginləşdirən sözlərin işlənməsinə diqqət yetirilir. Qrammatika kateqoriyasında, əsasən, cümlələrin düzgün qurulmasına, qrammatik baxımından heç bir səhvin olmamasına nəzər yetirilir. Son olaraq isə, tələffüz kateqoriyasıdır ki, bu kateqoriyada vurğu, intonasiya, səs tembr, sözlərin düzgün tələffüz edilməsi ölçülür.

Braunun araşdırmalarına əsasən, şagirdlərin real həyat situasiyalarıyla qarşılaşıb oradan

öyrənmələri öyrənmə prosesini daha da möhkəmləndirir və şagirdlər bilikləri tam əminliklə mənimsəyə bilirlər [5, 27] Bu cür praktika əks-əlaqə ilə birlikdə tətbiq olunduqda səhvlər dərhal düzəldilir və şagirdlərin yaddaşında qala biləcək hər hansı yanlış məlumatın saxlanılmasının qarşısını ala bilər. Əks-əlaqənin düzgün verilməsi öyrənmə və nailiyyət əldə etmənin ən təsirli amillərindən biridir. Əks-əlaqə yazılı qeydlər, səsli rəylər əsasında aparıla bilər.

Kommunikativ metodda əks-əlaqənin verilməsi ünsiyyəti gücləndirmək məqsədilə aparılır və burada şagirdlərin təkcə dil bilikləri deyil, həmçinin, öz fikirlərini necə ifadə etmələrinə də diqqət yetirilir. Şagirdin dil səviyyəsi, ehtiyacları, maraq və potensialları, öyrənmə tərzini müəllim tərəfindən şagirdlərə əks-əlaqə verilməsi zamanı nəzərə alınır. Burada müəllim şagirdlərə fərdi yanaşma ilə əks-əlaqə verməlidir. Bu o deməkdir ki, bəzi şagirdlər şifahi şəkildə əks-əlaqə almağı xoşlayırlar və bundan daha yaxşı nəticə əldə edə bilirlər, lakin, bəzi şagirdlər isə yazılı formada qeydlərə baxmağı üstün tuturlar. CLT metodunda əks-əlaqənin əsas məqsədi motivasiyanı artırmaq və səhvlərdən öyrənməkdir. Buna görə də, əks-əlaqə müsbət və inkişafa təkan verəcək şəkildə olmalıdır və səhvlər şagirdlərin yeni məlumatları öyrənməsi üçün bir fürsət olaraq görülməlidir.

Şagirdlər bir dilin istifadəsində təkrarlar və real həyat situasiyaları ilə daha yaxşı öyrənirlər. Yaxşı olar ki, şagirdlər etdikləri səhvlərlə tez-tez rastlaşaraq artıq bu səhvləri etməməyə alışsınlar. Əks-əlaqə zamanı şagirdlərin bir-birilərinə də rəy bildirmələri çox vacibdir. Bu onların müstəqil düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Son olaraq, şifahi əks-əlaqə zamanı səhvlər dərhal düzəldilə bildiyi halda, yazılı əks-əlaqə daha geniş və sisteməlik ola bilər [6, 105].

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, ünsiyyət zamanı autentik materialların istifadəsi biliklərin sürətli mənimsənilməsinə kömək edir. Autentik material öyrənilən xarici dildə olan orijinal materialların istifadəsindən ibarətdir. Məsələn, oksford və kembridc lüğətlərindən istifadə olunması, orijinal mətnlər üzərində tapşırıqların yerinə yetirilməsi və.s göstərmək olar. Dinləmə və eşidib-anlama bacarıqlarının inkişafında açıq və qapalı sualların verilməsi, cümlələrin transformasiyası kimi tapşırıqlar çox faydalıdır. Şagirdlər nə qədər çox dinləmə ilə məşğul olsalar, dili mənimsəmələri və anlama səviyyələri bir o qədər çox olacaqdır.

Danışq zamanı isə biz şagirdlərə rollu oyunlar, müsahibələr, müzakirə mövzuları, dialoqlar, debatlar və.s kimi tapşırıqlar verərək qiymətləndirə bilərik. Oxu qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı qarışıq mətnlər, cümlə transformasiyası, mətnlərlə əlaqəli tapşırıqların verilməsi qiymətləndirmə üsulları ola bilər. Son olaraq, yazı qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün punktuasiya və yazı qaydalarına, cümlə strukturlarına düzgün riayət olunmasına diqqət yetirmək lazımdır. Yazı zamanı əsas ideyanı ifadə etmək, parafraz etmək, paraqraflararası uyğunluğu təmin etmək, məntiqi ardıcılığı qorumaq, bağlayıcılardan istifadə etməyi bacarmaq əhəmiyyətli məsələlərdir.

Material və metodlar

Tədqiqat zamanı müşahidə, analiz və sintez, deduksiya və induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, müxtəlif yazıçıların məqalə və kitablarından, müxtəlif internet saytları kimi materiallardan istifadə edilərək tədqiqat işində bəzi araşdırmalar aparılmışdır.

Nəticə

Beləliklə, bütün bu qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, biz ünsiyyət zamanı qiymətləndirmənin vacibliyini, qiymətləndirmə zamanı təşkil olunan fəaliyyətlərin əhəmiyyətini, kommunikativ metodda qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri və dörd bacarığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı vacib məlumatları əldə etdik. Qiymətləndirmə üsullarının düzgün seçilməsi həm öyrənmə prosesinə, həm də biliklərin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M.Ə və Əmiraslanova S.F, Ünsiyyətin Psixologiyası, Bakı, 2007, 230 səh.
2. TAİM, Metodika və pedaqogika, dərs vəsaiti, Bakı, 2024, səh. 100-112
3. Purpura J.M, Language learner styles and strategies, London, 2014, 533 p.
4. Black P.D və William D.J, Assessment and Classroom learning, Cambridge, 1998, p. 7-74.
5. Larsen-Freeman D.A, Techniques and Principles in Language Teaching, Oxford University Press, 2011, 209 p.

SUMMARY

The article highlights the features of the communicative method in the assessment of foreign language teaching and its impact on speaking and communication. Since communication is one of the main requirements of the modern education system, it is essential to take steps to understand assessment tools and determine directions in this area. This step facilitates the work of both teachers and learners, creating a supportive learning environment. Assessment plays a significant role in learners' language acquisition and motivation.

Assessment in language teaching is a broad and multifaceted process. Through different types of assessment diagnostic, formative, and summative, it is possible to measure learners' achievements and provide them with appropriate guidance, thereby fostering a development-oriented learning environment. Each type of assessment has its own characteristics, and each of these features directly affects the speaker's speech and communication skills.

In the communication-based language learning method, writing, reading, speaking, and listening skills are assessed individually based on specific rubrics. Examples related to each necessary language skill for speaking are provided to clarify the process. Additionally, various assessment strategies exist, and it is the teacher's responsibility to implement them effectively. Teachers should be able to provide accurate and constructive feedback when evaluating students' achievements, helping to identify their strengths and weaknesses. Feedback plays a crucial role in the learning process, supporting students in acquiring and developing their knowledge and skills.

Keywords: assessment, reading, writing, listening, speaking, diagnostic, formative, summative, feedback

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ “TƏRS ÇEVRİLMİŞ SİNİF” ÖYRƏNMƏ MODELİ

Nurlana ƏSGƏROVA

cabrayilova@bk.ru

Orcid Id: 0009-0006-3105-8039

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tərs çevrilmiş sinif (yaxud çevrilmiş sinif) öyrənmə metodu, ənənəvi öyrənmə tərzini dəyişdirərək, dərslərin vaxtının sərhədlərini aşaraq online platformaların istifadəsi ilə dərslərin prosesini genişləndirir. Bu metoddakı öyrənmənin bir hissəsi və ya tamamilə videolar və digər media vasitəsilə təqdim edilir. Dərs vaxtı isə şagirdləri əməkdaşlıq və tətbiqi fəaliyyətlərə cəlb etmək üçün istifadə olunur. Bir çox kolleclər və universitetlər, bu metodun daha çox həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqə və dərslərin materialları ilə dərin qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verdiyi üçün tərs çevrilmiş sinfi qəbul ediblər. Ənənəvi öyrənmədə tələbələr məlumatı sinifdə əldə edir, sonra isə bu məlumatı evdə analiz edərək qiymətləndirirlər. Lakin tərs çevrilmiş sinifdə tələbələr dərslə başlamazdan əvvəl məlumat alır və sinif vaxtını həmyaşıdları və müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqə quraraq, konsept və ideyaları tətbiq etmək və təhlil etmək üçün istifadə edirlər. Dərslərdən sonra tələbələr sinifdə aldıkları geribildirim üzərində düşünərək, öyrənmələrini inkişaf etdirmək üçün tətbiq edirlər.

Açar sözlər: *tərs çevrilmiş öyrənmə, tərs çevrilmiş sinif, innovativ, təhsil, metod, texnologiya, xarici dilin tədrisi*

Giriş

Xarici dilin tədrisi və öyrənilməsi tarix boyu çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1950-ci illərdə qrammatikanın öyrədilməsi populyar idi və şagirdlər sinifdə əhəmiyyətli hesab olunmurdu. Onların hissləri və düşüncələri nəzərə alınmırdı. Ənənəvi təlim mühitləri (məsələn, qrammatika tərcüməsi və audio-linqvistik metodlar) xarici və ya ikinci dil öyrənmələr qrupuna dilin tədris edildiyi yerlərdir. Belə hallarda diqqət dilin özünə yönəlir, dilin daşdığı məlumat və ya onun necə işlənməsi və istifadəsi deyil. Müəllimin məqsədi şagirdlərin yeni dilin lüğətini və qrammatik qaydalarını öyrənməsini təmin etməkdir [Ağazadə N.A.1974, s.6-11]

Texnologiya həyatımıza bənzərsiz yeniliklər gətirib. Hər sahədə olduğu kimi, təhsil sahəsində də bir çox dəyişikliklər oldu. Bunlardan biri də öyrənmə modelimizi dəyişdirməsi oldu. Müəllimlər də daim daha effektiv və yeni tədris yollarını axtarmağa başladılar. İllərin təcrübəsi, texnoloji irəliləyişlər və artan tələblər nəticəsində dilin tədris prosedurunda inkişaf və dəyişikliklər baş verdi. Yeni texnologiya və yeni yanaşmaların meydana gəlməsi ilə xarici/ikinci dilin tədrisi və öyrənilməsi sahəsində yeni bir trendə və dəyişikliyə ehtiyac yaranmışdır. Əsas diqqət öyrənmələrə yönəlmiş və onlara rahat, motivasiyaedici və zövqlü öyrənmə mühiti təmin etmək olmuşdur.

Şagirdlər sinifdə aktivdirlər və öz fikirlərini və hisslərini ifadə etməkdə sərbəstdirlər. Bu o deməkdir ki, müəllimlər passivdir. Müəllimlər hələ də aktivdir və şagirdlərlə əməkdaşlığa hazırdırlar. Qrammatika əsas diqqət mərkəzi deyil. Şagirdlər əsas diqqət mərkəzindədir.

Material və metodlar

Empirik, yəni təcrübə yolu ilə qazanılmış bəzi metodlar vardır ki, onların bəziləri tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Tədqiqat işində müşahidə, təhlil və araşdırma, analiz və sintez həmçinin müqayisə və təsvir kimi empirik metodlardan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, müxtəlif yazıçıların məqalə və kitablarından, müxtəlif internet saytları kimi materiallardan istifadə edilərək tədqiqat işində bəzi

araşdırmalar aparılmışdır.

Son zamanlarda xüsusilə təhsilə uyğun olabiləcək, müasir tədris metodları həyatımıza daxil oldu. Artıq seçimlərimizi ənənəvi sinif otaqlarından çox, onlayn təhsil platformalarından yana edirik. Sinif otağında keçirilən dərslər, biliklərin yalnız təxminən 20%-ni mənimsəyən şagirdlərlə keçirilir və bu, ənənəvi tədris metodunun bir növ effektiv olmamasına səbəb olur. Xoşbəxtlikdən, bu ənənəvi metodun yerini artıq daha müasir bir metod alıb [Kiviniemi, M. T., 2014, p.6].

“Flipped learning” (tərs çevrilmiş öyrənmə) adlanan yeni bir termin çox populyar olmuşdur. Bu, tədris metodlarında dəyişikliyi tələb edən bir üsuldur. Ənənəvi dil dərslərində şagirdlər aktiv deyildilər, yalnız sinifdə sakit və passiv şəkildə oturub dinləyirdilər. Lakin yeni metodların meydana çıxması ilə sinifdə müəllim mövzuları tədris edir və məşqləri yerinə yetirir. Şagirdlər bu prosesdə aktiv rol oynayırlar.

Tərs çevrilmiş öyrənmə həmçinin tərs çevrilmiş sinif modeli adlanır, çünki bütün sinif/ev tapşırığı paradigması ‘çevrilmişdir’. Sadə şəkildə desək, əvvəllər sinifdə edilən dərs (mühazirə) evdə müəllim tərəfindən hazırlanmış videolar vasitəsilə edilir və əvvəllər ev tapşırığı olaraq verilən məsələlər sinifdə yerinə yetirilir [Correa, M.A., 2015, p.120].

Flipped learning modelinin dörd əsas sütunu var:

Çevik öyrənmə mühiti (Flexible environment): Çevik öyrənmə mühiti, tələbələrə nə zaman və harada öyrənəcəklərini seçmək azadlığı verən və müxtəlif şəkildə və müxtəlif sürətlə öyrənmə imkanı təqdim edən öyrənmə mühitini ifadə edir. Müəllimlər dərsləri müəyyən bir yerdə çəkməyə məcbur deyillər. Onlar qeyd etmək üçün yer və vaxtı sərbəst seçə bilirlər. Eyni şəkildə, şagirdlər videoları izləyəcəkləri vaxtı və yeri özləri müəyyən edirlər. Burada tədrisin 3 rolu vardır:

1. Şagirdlərin qarşılıqlı əlaqədə olmalarına və dərin düşünmələrinə imkan verən sahələr və zaman aralıqları yaratmaq.
2. Şagirdlərin izləmək və lazım olduqda onlara rəhbərlik etmək.
3. Şagirdlərin zəif və güclü tərəflərinə uyğun olaraq öyrənmə məqsədlərinə çatmaq üçün fərqli yollar təqdim etmək.

Öyrənmə mədəniyyəti (Learning culture): Öyrənənlər, qrup daxilindəki dəyərli vaxtlarını effektiv və yaradıcı öyrənmə proseslərinə sərf edirlər. Öyrənənlər sinifdə öz öyrənmələrini qiymətləndirərək biliklərin qurulmasına fəal şəkildə qatılırlar. Burada ənənəvi tədris metodlarının yerinə öyrənən mərkəzli siniflər populyardır. Artıq şagirdlər sinifdə passiv deyillər və aktiv iştirak edirlər. Burada müəllimin 2 mühüm rolu vardır:

1. Müəllimin özünü mərkəzə qoymadan, şagirdlərə mənalı fəaliyyətlərdə iştirak etmə fərsəti verməsi.
2. Müəllimin fəaliyyətləri formalaşdırması, fərdiləşdirməsi və geri bildirimlər vasitəsilə bütün şagirdlər üçün təhsili ölçədən etməsidir.

Məqsədli məzmun (Intentional content): Sinif içi fəaliyyətlər, şagird mərkəzli yanaşma əsas götürülərək təşkil ediləcək və qarşılıqlı öyrənmə strategiyalarının istifadə oluna biləcəyi məzmunların hazırlanması mənasına gəlir. Yazılı mətn, video və elektron məzmun kimi materiallar, öyrənmə hədəfləri ilə birbaşa əlaqəlidir və təhsil baxımından yüksək keyfiyyətə malikdir. Müəllim videoların məzmununu özü təyin edir.

1. Birbaşa tədris mərhələsində əsas anlayışlara üstünlük verilməsi.
2. Öyrənməni asanlaşdırmaq üçün mövzu ilə əlaqəli məzmunun yaradılması və ya seçilməsi.
3. Məzmunun ölçədən olmasını təmin etmək üçün fərdiləşdirilməsi.

Peşəkar təlimçi (Professional educators): Tərs çevrilmiş öyrənmə modelində təlimçi mühüm rol oynayır. O, öyrənənləri daim müşahidə edir, qiymətləndirir və onlara geri bildirimlər verir. Tərs çevrilmiş öyrənmənin həyata keçirilməsində, məzmunun hazırlanması, təşkili və öyrənmə mühitinin yaradılması öyrənmə prosesini effektiv şəkildə izləyə biləcək bir təlimçinin mövcudluğu ilə mümkün olur. Yanlış olaraq düşünülür ki, şagirdlər videoları izlədikdən sonra sinifdə müəllimlərə ehtiyac qalmır. Halbuki bu belə deyil. Müəllimlər sinifdə daha çox məşqlər etmək və şagirdlərin mövzularla

bağlı suallarını cavablandırmaq üçün iştirak edirlər.

1. Lazım olduqda real vaxtda fərdi fəaliyyətlər, kiçik qrup işləri və sinif geri bildirimlərini bütün şagirdlərə açıq etmək.

2. Dərs müddətində müşahidə yolu ilə və gələcəkdə görmək üçün verilənləri qeydə alaraq formalaşdırıcı qiymətləndirmələr etmək.

3. Digər təlimçilərlə əməkdaşlıq etmək və dərs üzərində düşünmək və tətbiqləri dəyişdirmək üçün məsuliyyət daşılmalıdır [Bergmann, J., & Sams, A., 2012, p.32].

Ənənəvi öyrənmə modelində dərsin böyük hissəsi əvvəlki dərstdə verilən tapşırıqların yoxlanılması və yeni dərsin məzmununun təqdimatına ayrılır, mövzu ilə əlaqəli müxtəlif fəaliyyətlər və ya tətbiqlərə məhdud vaxt qalır. Halbuki, tərs çevrilmiş öyrənmə modelində yeni dərsin məzmunu şagirdlərə fərdi şəkildə təqdim edildikdən sonra dərsin böyük hissəsi qrup daxilində sual-cavab fəaliyyətlərinə və müstəqil tətbiq fəaliyyətlərinə ayrılabilir.

Ənənəvi sinifdə şagirdlər adətən müəllimin dediyi anda öyrədilənləri əldə etməyə çalışırlar və müəllimin sözlərini yazmağa çalışdıqları üçün bəzi vacib məqamları qaçırlar. Buna qarşılıq, video və digər əvvəlcədən qeydə alınmış media vasitələrinin istifadəsi dərsləri şagirdlərin nəzarətinə verir: lazım olduğu kimi izləyə, geri sarıya və irəli sarıya bilirlər. Dərs məzmunları bir neçə dəfə izləyə bilər, bu da ingilis dilinin ana dili olmayanlara kömək edə bilər. Eyni zamanda, əməkdaşlıqla öyrənmə layihələri şagirdlər arasında sosial qarşılıqlı əlaqəni, komanda işini və mədəni müxtəlifliyi təşviq edə bilər, bu da onların qarşılıqlı öyrənmə sahəsində bir-birinə kömək etmələrini və müxtəlif bacarıq səviyyələrində olanların bir-birilərini dəstəkləmələrini asanlaşdırır [Kong, S. C., 2014, p.166].

Sinif daxilində baş verən tərs çevrilmiş öyrənmə fəaliyyətləri - müzakirə, geri bildirim, problemin həlli, suallar və cavablar, qrup müzakirəsi, əməkdaşlıqla qrup tapşırığı, nümunə vəziyyət tədqiqatı, tətbiqi təcrübələr, testlər, beyin fırtınası, şagird təqdimatı, müəllim köməyi ilə tapşırıqlar, oyunlar, qrup layihələri, yazı və s.

Sinif xaricində baş verən tərs çevrilmiş öyrənmə fəaliyyətləri – videolar, oxu mətnləri, müzakirə testlər, powerpoint təqdimatı, ev tapşırıqları, veb-də araşdırma etmək, səsli dərs qeydləri, interaktiv qısa videolar və s.

Tərs çevrilmiş sinifin xüsusiyyətlərindən biri də hər kəsin bilik və bacarıqları fərqli sürətlə qazanmasıdır. Lakin bu iş üsulu, əhəmiyyətli dərəcədə şagirdlərin özlərini motivasiya etmələrinə əsaslanır. Bəzi şagirdlər digərləri qədər motivasiya olunmur və bu tədris metodu, daha az motivasiya olan şagirdlərin daha az iş görməsinə səbəb ola bilər. Testlər adətən hər şagirdə müəyyən bir müddət ərzində nə qədər öyrəndiklərini anlamağa kömək etmək üçün eyni vaxtda təqdim edilir. Lakin tərs çevrilmiş sinif modelində hər şagird imtahanlara fərqli vaxtlarda cavab verə bilər. Bu vəziyyət həmçinin şagirdlərin növbəti imtahandan qorxduqda öyrənmələrini təxirə salmalarına səbəb ola bilər. Maddi vəziyyəti zəif olan bölgələrdəki şagirdlər, tərs çevrilmiş sinifin tələb etdiyi kompüter və internetə sahib olmaya bilərlər. Şəxsi kompüterləri və ya şəbəkələri olmayan şagirdlər, kitabxana və ya internet kafe kimi ictimai kompüter və şəbəkələrdən istifadə etməli olacaqlar. Digər bir mənfi cəhət, şagirdlərin bütün "ev tapşırığı vaxtlarını" kompüter ekranının qarşısında keçirmələridir; bu da şagirdin hərəkətsiz oturma vaxtını artırır, bu isə şagirdlərin kompüter ekranının qarşısından qalxıb uzaqlaşmalarına kömək etmir.

Araşdırılan işlərdə, bildirilən çətinliklər arasında şagirdlər üçün əlavə iş yükü və internet/texnologiya ilə əlaqəli problemlər yer alır. Bildirilən digər çətinliklər və mənfi cəhətlər arasında müəllimlər üçün əlavə iş və şagirdlər arasında artan yazma narahatlığı göstərilə bilər. Bu çətinliklər isə bir təhsil müəssisəsi daxilində müəllimlərin komandalarda və məktəb rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq etməsi sayəsində öhdəsindən gələnə biləcək çətinliklərdir. Tərs çevrilmiş öyrənməni ilk dəfə sınaqdan keçirməyi düşünən bir müəllim əvvəlcə özünə bu sualı verməlidir: "Bu vaxt ərzində şagirdlərim daha çox təcrübə və dəstəyə ehtiyac duyduğu, öyrənmə çətinliyi yaşadığı bir tədris mövzusu varmı?" Daha sonra isə bu mövzunu təhlil edərək daha effektiv bir öyrənmə mühiti necə dizayn edəcəyini düşünməlidir. Şagirdin vəziyyət analizinə, təcrübəsinə, səhv edərək öyrənmə

fəaliyyətlərinə yoxsa daha çox tətbiqi fəaliyyətlərə ehtiyacı olduğu suallarına cavab tapıldıqdan sonra sinif daxilində və xaricində materiallar hazırlanmalıdır. Əhəmiyyətli olan şagirdin dərs zamanı hansı vəziyyətdə olduğuudur.

Nəticə

Bütüb bu qeyd olunan fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərs çevrilmiş sinif metodunu ənənəvi təhsillə müqayisə edən araşdırmalar, tərs çevrilmiş sinifin üstünlüyünü ortaya qoymuşdur. Tərs çevrilmiş sinifin tələbələrin öyrənmə prosesinə təsirini əvvəl və son testlər vasitəsilə ölçən tədqiqatlar da bu metodun İngilis dili öyrənmə prosesini yaxşılaşdırdığını göstərmişdir. Bu araşdırmanın nəticələri, müəllimlərə və tədqiqatçılara təhsildə tərs çevrilmiş sinif metodlarının tətbiqi haqqında yeni ideyalar inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. İlk növbədə, nəticələrə əsasən, tərs çevrilmiş sinif tələbələrin dərsə iştirakını artırır, xüsusən də dərsə qatılmaq məcburi olmadığı hallarda sinifdəki iştirak faizini yüksəldir. Tələbələr dərsə gəlməzdən əvvəl dərslərin məzmununu öyrənmək məsuliyyətini öz üzərlərinə götürdükdə, müstəqilliklərini inkişaf etdirmək şansları artır. Sinifin tərs çevrilməsi, bütün öyrənənlərin dərsləri əvvəlcədən özləri üçün uyğun bir şəkildə öyrənmələrinə imkan verdiyi üçün fərdiləşdirilmiş təhsilin tətbiqinə yol açır. Buna görə də, müəllimlər, xüsusilə siniflərində fərqli tələbə ehtiyacları olan zaman dərslərini tərs çevirmək qərarına gələ bilərlər. Bundan əlavə, sinifdəki keyfiyyətli vaxtın maksimum dərəcədə artırılması ilə, tərs çevrilmiş sinif metodunun tələbələrin ümumi uğuruna müsbət təsir etməsi gözlənilir.

Bununla yanaşı, tələbələrin öyrədilmə üsulunda qəfil dəyişikliklər etmək başlanğıcda müqavimət yarada bilər. Tərs çevrilmiş sinifləri tətbiq etməyə başlayan müəllimlər, dərslərin necə işlədiyini və hansı nəticələrin uğurlu olacağını əvvəlcədən müəyyən etməlidirlər. Tələbələrin ən yaxşı öyrənmə nəticələrini əldə etməsi üçün, qeyd olunan tərs çevrilmiş dərs videoları maraqlı və interaktiv olmalı, tələbələrin sıxılmaması təmin edilməlidir. Unutmayaq ki, yalnız texnologiya tələbə müvəffəqiyyətini artırmaz. Əsas olaraq isə öyrənmə problemlərini həll etmək üçün texnologiyayı vasitə kimi istifadə edən mükəmməl müəllimlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağazadə N.A. Xarici dilin tədrisi metodikası və dilçilik. Metodika və dilçilik. Bakı, 1974, s.6-11
2. Kiviniemi, M. T. "Effects of a blended learning approach on student outcomes in a graduate-level public health course." BMC Medical Education, 2014, p.1–7
3. Correa, M.A. "Flipping the foreign language classroom and critical pedagogies a (new) old trend." Higher Education for the Future, 2015, p.114-125
4. Bergmann, J., & Sams, A. "Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day." International Society for Technology in Education, 2012, p.25-40
5. Kong, S. C. "Developing information literacy and critical thinking skills through domain knowledge learning in digital classrooms: An experience of practicing flipped classroom strategy". Computers & Education, 2014, p.160–173

SUMMARY

The flipped classroom (or reversed classroom) learning method changes the traditional learning style by extending the lesson process beyond the boundaries of class time through the use of online platforms. A part or all of the learning in this method is presented through videos and other media. Class time is used to engage students in collaborative and applied activities. Many colleges and universities have adopted the flipped classroom as it allows for more peer interaction and deeper engagement with lesson materials. In traditional learning, students acquire information in class and then analyze and evaluate this information at home. However, in the flipped classroom, students acquire information before the lesson begins and use class time to engage with their peers and teachers to apply and analyze concepts and ideas. After class, students reflect on the feedback they received in class and apply it to advance their learning.

Key words: *flipped learning, flipped classroom, innovation, education, method, technology, foreign language teaching*

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Könül HƏMİDOVA

kenul.haciyeva86@gmail.com

Baki Slavyan Universiteti

Xülasə

Belə ki, müasir təhsil texnologiyalarından istifadə tədris prosesini daha məhsuldar, maraqlı informasiya ilə qurmaq imkan verir və ali məktəblərdə fəaliyyətlərindən biridir. Müasir dili dərslərində yeni pedaqoji texnologiyadan yeni səmərəli istifadə təcrübə interaktivliyini təmin etmək, xüsusi xarici dil öyrənmə mühiti edə bilər ki, bu da xarici dilin öyrənilməsinə motivasiyanın inkişafı və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: *kompyuter texnologiyaları, innovativ texnologiyalar, tədris metodları, internet resursları, xarici dillərin tədrisi*

Xarici dillərin tədrisində innovativ texnologiyalardan istifadə tədris prosesinin keyfiyyətini artırır. Tədrisdə innovativ metodlardan istifadə şagirdlərin xarici dil ünsiyyətinə yeni məzmun verir, hərəkətə sövq etmək, alınan informasiyada müstəqil naviqasiya etmək, yaradıcı təfəkkürün aktivləşdirilməsi, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkar etmək bacarığını inkişaf etdirir. [5].

Hazırda ölkəmizdəki universitetlər tədris prosesində innovativ texnologiyalardan maksimum istifadə edir. Onlarda xarici ölkələrdən ali peşə təhsili mütəxəssisləri, məktəb müəllimləri, universitet professorları iştirak edirlər. Müasir informasiya cəmiyyətində ali təhsilin məqsədi sosial və peşə sferasında mobil fəaliyyət göstərə bilən ahəngdar inkişaf etmiş yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır, bununla əlaqədar ali təhsil prosesində təhsil müəssisələrinin əsaslı dəyişikliklərə ehtiyac var.

Bu gün olduqca təsirli olan tədris formalarının və metodlarının böyük bir seçimi var. Müasir cəmiyyətin inkişafı daha təkmil metod və texnologiyaların axtarışını və istifadəsini tələb edir. İnnovativ təlim metodları təlim prosesini daha yüksək səviyyəyə qaldırır və xarici dil kommunikativ sərəfəsi səviyyəsində peşəkar problemləri həll etməyə qadir olan gələcək gənc mütəxəssislərin praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

Müasir ingilis dili dərslərini müasir təhsil texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək və səmərəli şəkildə həyata keçirmək mümkün deyil. Pedaqoji texnologiya nəzəriyyə və tədris metodlarının praktikada müəyyən proyeksiyasıdır. İstənilən texnologiya müxtəlif təhsil müəssisələrində müəllimlər və tələbələr tərəfindən istifadə olunarkən başa düşülən olmalıdır.

Ən məhsuldar texnologiyalar yeni informasiya texnologiyaları, layihə texnologiyası, tənqidi düşünmə texnologiyası, problem əsaslı təlim texnologiyası, əməkdaşlıq texnologiyalarıdır ki, bu da öyrənməyə tələbə mərkəzli yanaşmanın həyata keçirilməsinə kömək edir, təlimin fərdiləşdirilməsini və differensiallaşdırılmasını təmin edir [3].

İnformasiya texnologiyaları kompüterin ixtirası, multimedia texnologiyaları, qlobal informasiya kompüter şəbəkəsi İnternetin həyatımıza daxil olması ilə meydana çıxdı. Onlar demək olar ki, bütün peşəkar sahələrdə və evdə geniş istifadə olunur. İnternet resurslarından istifadə imkanları çox böyükdür. Qlobal İnternet dünyanın istənilən nöqtəsində yerləşən istənilən zəruri məlumatı əldə etmək üçün şərait yaradır: regionşünaslıq materialları, gənclərin həyatından xəbərlər, qəzet və jurnallardan məqalələr və s.

İnternetdən istifadə edərək ingilis dili dərslərində bir sıra didaktik tapşırıqları həll edə bilərsiniz:

qlobal şəbəkənin materiallarından istifadə edərək oxu bacarıq və bacarıqlarını inkişaf etdirmək; tələbələrin yazı bacarıqlarını təkmilləşdirmək; tələbələrin lüğətini artırmaq; tələbələrin ingilis dilini öyrənmək üçün motivasiyasını formalaşdırmaq. İnternetdən istifadə tələbələrin üföqlərini genişləndirir, ingilisdilli ölkələrdəki həmyaşıdları ilə işgüzar əlaqələr və əlaqələr qurmağa və saxlamağa kömək edir.

Xarici dil dərslərində onlar söz ehtiyatını öyrənir, tələffüzü inkişaf etdirir, dialoq və monoloq nitqini və yazısını öyrədirlər.

İnteraktiv fəaliyyətlər təkcə real həyat situasiyaları yaratmır, həm də tələbələri xarici dil vasitəsilə onlara adekvat reaksiya verməyə məcbur edir. İnternetdən istifadə kommunikativ səriştənin inkişafına kömək edir - xarici dil öyrənməyin əsas məqsədi, ünsiyyəti öyrədir və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarını inkişaf etdirir. İnformasiya texnologiyalarından istifadənin əsas formaları aşağıdakılardır:

- kompüter təlim proqramları əsasında multimedia dərsləri;
- dərslər - təqdimatlar. Müəllimlər Power Point kompüter proqramından istifadə edərək multimedia dərsləri, elektron dərslər vəsaitləri, müxtəlif formalarda - qrafika, slayd, mətn, video və s. hazırlayırlar;
- kompüterlərdə sınaq;
- müəllim və tələbə arasında şəxsi əlaqə olmadan distant təhsil, o cümlədən təhsil fəaliyyətinin bütün formaları.

• yüksək səsle danışmağa və danışmağa kömək edən dil cihazları; audio qurğular nitqinizi maqnitofonda yazmağa, sonra isə bu yazıya qulaq asmağa və onu nümunəvi biri ilə müqayisə etməyə imkan verir [6].

- oxu bacarıqlarının inkişafı;
- öyrənilən dilin lüğət ehtiyatının doldurulması;
- yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi.
- öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyəti, nitq etiketi, nitq davranışının xüsusiyyətləri ilə tanışlıq.

Yenilənmiş təhsil məzmunu müəllimin rolunda bir sıra dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur ki, bu da indi təkcə tapşırıqların yaradılmasından və məlumat mənbələrinin təmin edilməsindən ibarət deyil, həm də ən əsası müəllim üçün əlverişli, dəstəkləyici atmosfer yaratmağı öyrənməlidir. Tələbə, bu halda, öz ehtiyacları və maraqları ilə öz anlayışının fəal yaradıcısına çevrilir. Müasir müəllimə, sadəcə olaraq, səmərəli təlim prosesini stimullaşdıran müxtəlif üsul və iş formalarını mənimsəmək bacarığı olmalıdır [2].

Müasir müəllimin öz tələbələrinin fikirlərini nəzərə almağa ehtiyacı olduğuna inananların fikri ilə tamamilə razıyam. Hər bir müəllim hər bir şagirdə fərdi yanaşma tapmağı, onu fərdi hesab edərək, qabiliyyətini, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almağı öyrənməlidir. Şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllimin rolu böyük olduğu üçün müəllim təkcə biliyi təqdim etməməli, həm də onun düşüncə qabiliyyətinin, o cümlədən onun əqidə və dünyagörüşünün inkişafına hər cür müsbət təsir göstərməyə çalışmalıdır. onun tələbələri. Yeni formatlı müəllim olmaq, biliklərinizi çatdırmaq və tələbələrin sizi və öyrətdiyiniz fənni tam ciddiyyətlə, öyrətmək və bilmək istəyi ilə qavrayacağına əmin olmaq üçün müəllim bütün peşəkar bacarıqlara malik olmalı, metodiki olmalıdır. bacarıqlı və öz peşəkarlığına əmindir. Əgər əvvəllər dərslərin məqsəd və vəzifələrini şagirdlərin tələbat və maraqlarını nəzərə almadan, təhsil tələblərinə əsaslanaraq müəyyən edirdimsə, indi tam başa düşmüşəm ki, dərslərin məqsəd və vəzifələri şagirdin öz düşüncə tərzindən müəyyən edilməlidir. perspektivlidir və onlar tələbələrlə birlikdə hazırlanmalı və onların başa düşülməsi və həyata keçirilməsi üçün əlçatan olmalıdır. Yalnız aydın şəkildə ifadə edilmiş məqsədlər tələbələrinizin onlardan nə tələb olunduğunu öyrənib-öyrənmədiyini müəyyən etməyə kömək edir. Buna görə də dərslə başlamazdan əvvəl şagirdlərlə birlikdə dərslərin məqsədlərini formalaşdırmaq lazım idi.

Şagirdlər müəllimlərinə güvənirlərsə, o zaman ona dünyada olan hər şeyi danışa, təcrübələrini və sevinclərini bölüşə bilirlər. Biz çox vaxt uşaqlara öz daxili aləmini açmağa imkan vermirdik. Biz dərslərimizi monoloq nitq üzərində qurduq, burada müəllim dərslərin çox hissəsini danışdı, yeni materialı

izah etdi və tələbələr sadəcə dinlədilər. İndi dərsi elə planlaşdırmağa çalışıram ki, şagirdlərə dialoqa girmək imkanı yaradılsın. Axı dialoq ünsiyyətin əsas formasıdır. Yalnız dialoq vasitəsilə şagirdlər bilik mübadiləsi aparır, yeni məlumatlar alır və dialoq həm də mənim tələbələrimin keçdikləri materialı nə dərəcədə mənimsədiyini və öyrənmə prosesində hansı səviyyədə olduqlarını öyrənməyə kömək edir [5]. Bütün dərslərimdə qeyd etdim ki, şagirdlər markerləri götürdükləri işi çox sevir. Burada tələbələrin istedadı və yaradıcılıq qabiliyyətləri üzə çıxır. Mən çoxluq yaratmaq və ya posterlər kimi üsulları yerinə yetirərkən şəxsiyyətin aşkarlanmasında nəzərəcərpacaq dəyişikliklər görmüşəm. Bütün uşaqlar bu tapşırıqları həvəslə yerinə yetirdilər. Məhz yaradıcı tapşırıqlar səssiz və qətiyyətsiz tələbələrə üzə çıxarırdı. Bu kateqoriyalı insanlar üçün bir şey alınmadısa, daha aktiv uşaqlar onlara kömək etdi, yəni. əməkdaşlıqda çalışıb. Və eyni zamanda, heç kim özünü pis hiss etmədi, əksinə iştirak etdi. Əvvəllər dərslər zamanı “güclü” tələbələrə güvənirdim. İndi mən bilirəm ki, hər bir uşaq özünəməxsus şəkildə unikaldir, sadəcə ona düzgün yanaşma tapmaq lazımdır ki, o, özünü ortaya qoysun, imkanlarını göstərsin.

Sonda demək istəyirəm ki, mən tədris tərzini dəyişəndə tələbələrimin dəyişdiyini, öyrənməyə münasibətinin, bir-birinə münasibətinin dəyişdiyini hiss etdim. Hər dərstdə innovativ texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqinin səmərəliliyini öyrənmək üçün müxtəlif tədris metod və üsullarından istifadə edərək onları müşahidə edirdim. Amma mənim üçün ən önəmlisi mənim də dəyişməyim və fənni öyrətmək baxışımın dəyişməsi idi. Başa düşdüm ki, hər hansı bir strategiya və ya metodu tətbiq etməzdən əvvəl atdığın hər bir addımı dərinlən düşünüb təhlil etməlisən. Tədrisdə innovativ üsullardan istifadə etməklə uşaqların gözündə qılgıncılar gördüm. Onlar dinlənəcək və çıxış etmək imkanı veriləcəyinə ümid edirlər. Şagirdlərin dərslər prosesində fəal iştirakı mənə övladlarıma yeni şəkildə üzə çıxarmağa imkan verdi. Məktəb təcrübəsinin nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəldim ki, təhsildə yeni texnologiyaların tətbiqi tənqidi təfəkkürün, ünsiyyət bacarıqlarının, yaradıcılığın inkişafına, istedadlı uşaqların aşkarlanmasına və bu keyfiyyətlərin inkişafı üçün gələcək işlərin planlaşdırılmasına imkan yaradır [1].

ƏDƏBİYYAT

1. Бархаев Б.П. Новые аргументы в педагогических технологиях // Школьные технологии. 1997. №4. с.14-70
2. Бим И.Л. Личностно - ориентированный подход - основная стратегия обновления школы. Иностранные языки в школе. 2002. №24.
3. Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Групповая дискуссия. // Социально-психологический климат коллектива. / Под ред. Ю.М. Жукова, - М., 1981.С. 14-41.
4. Бархаев Б.П. Новые аргументы в педагогических технологиях // Школьные технологии. - 1997.
5. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учебное пособие. М.: Академия, 2007. - 336с.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. М.: Логос, 2003.-287 с.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М.: Академия,12

SUMMARY

Thus, the use of modern educational technologies allows to build the teaching process more productively, with interesting information and is one of the activities in higher education institutions. The effective use of new pedagogical technologies in modern language lessons can provide practical interactivity, create a special foreign language learning environment, which helps to develop motivation for learning a foreign language and improve the quality of teaching.

Keywords: computer technologies, innovative technologies, teaching methods, internet resources, teaching foreign languages

РЕЗЮМЕ

Таким образом, использование современных образовательных технологий позволяет построить учебный процесс более продуктивным, интересным и информационным и является одним из направлений деятельности в высшей школе. Новое эффективное использование новых педагогических технологий на современных языковых занятиях позволяет обеспечить интерактивность опыта, создать особую среду обучения иностранному языку, что способствует развитию мотивации к изучению иностранного языка и повышению качества образования.

Ключевые слова: компьютерные технологии, инновационные технологии, методика обучения, интернет-ресурсы, обучение иностранным языкам

DİL TƏDRİSİNDƏ MULTİMEDIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ: ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ MƏHDUDİYYƏTLƏR

Şəhanə İBADOVA

Shahanemammadzadeh96@gmail.com

Orcid ID: 0009-0001-0181-0625

Nigar BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Tədris prosesində multimediyə texnologiyalarının tətbiqi ilə xarici dillərin tədrisi metodları və yanaşmaları inkişaf etməkdə davam edir. Müasir dövr müəllimlərin qarşısında yeni çağırışlar və vəzifələr qoyur. Xarici dillərin tədrisi metodları və ənənəsi tədris prosesini maraqlı etmək üçün geniş imkanlar verən texnologiyanın diqqətəlayiq tətbiqi ilə dəyişdi. Bu, həm də xarici dil tədrisini daha səmərəli və təsirli edir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə multimedia texnologiyasının inkişafı xarici dillərin tədrisində mühüm rol oynayır. Multimedia texnologiyasının xarici dil tədrisi zamanı tələbələrin fəaliyyətinin və tədris effektivliyinin artırılmasında müsbət rol oynadığı artıq sübut edilmişdir. Texnoloji yeniliklər xarici dilin tədrisinin inkişafı ilə paralel getdi və ünsiyyət tərzimizi dəyişdi.

Açar sözlər: texnologiya, xarici dil tədrisi, multimediyə, inkişaf, tətbiq

Giriş

Texnologiya, şübhəsiz ki, 20-ci və 21-ci əsrlərin ən vacib və təməl ünsürlərindən biri olaraq qəbul edilir. Hazırkı dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və qloballaşan dünyada texnologiyanın müxtəlif sahələrdəki təsiri gözcərpəcan dərəcədədir. Texnologiyanın əhəmiyyəti yalnız cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına cavab verməklə kifayətlənmir, həm də insanın bilik və yaradıcılıq potensialını sərhədsiz şəkildə inkişaf etdirməsi üçün imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, texnologiyanın tətbiqi, rəqabət mühitinin olduğu müxtəlif sahələrdə daha yüksək nəticələr əldə etmək üçün mühüm rol oynayır. Bu proseslər, texnologiyanın cəmiyyətin və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafında nə qədər mühüm olduğunu açıq şəkildə göstərir. Təhsil sektoru da digər sahələrdə olduğu kimi, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq texnologiyanın tətbiqi ilə inkişaf edir. Bu, təhsilin keyfiyyətini artırmağa yönəlmiş əsas cəhdlərdən ən önəmlisidir. İnnovativ texnologiyaların təhsildə inteqrasiyası, təhsil prosesinin effektivliyini yüksəldir. Müəllimlər, yeni texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək, tələbələrə və ya şagirdlərə tədris mühitinə uyğunlaşdırmalı və beləliklə, tədrisin keyfiyyətini artırmalıdırlar. Xüsusilə, xarici dil müəllimləri üçün texnologiyanın tətbiqi metodlarının təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu müəllimlər, öyrəndikləri yeni texnologiyaları sinif mühitinə tətbiq edərək, müasir kurikulumun dəstəyi ilə aktiv və interaktiv tədris mühiti yaratmaq imkanına malik olurlar. Lakin, bu innovativ metodları tətbiq etməkdən imtina edən və ənənəvi təhsil modelindən kənara çıxmayan müəllimlər, təhsil prosesində fəal iştirak etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Müəllimlərin bu texnoloji inkişafı uyğunlaşması, təhsil keyfiyyətinin artırılması və tədris sisteminin müasirləşdirilməsi baxımından çox vacibdir.

Texnologiya, dil öyrənmələr üçün çoxsaylı imkanlar təqdim edərək tədrisi həm maraqlı, həm də keyfiyyətli edir. Bu texnologiyalar sayəsində dilin tədrisi ənənəvi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Xarici dilin tədrisi metodlarının sürətlə inkişaf etməsi ilə, bu sahədə texnologiyadan istifadəyə dair elmi ədəbiyyatın əhəmiyyətli dərəcədə artdığı müşahidə olunur. Bununla yanaşı, bu tədqiqat ənənəvi tədris üsullarını tamamilə rədd etmir, çünki onlar, hətta multimedia texnologiyalarının tətbiqi ilə belə, dil öyrənmə prosesində özünəməxsus əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Bu iki yolu birləşdirərək daha effektiv tədris üsulları yaradır. Xarici dilləri, xüsusən də ingilis dilini öyrənən tələbələrin özünə inam qazanması üçün çoxlu imkanlar təklif edir. Multimedia texnologiyaları dünyası, dil öyrənmə

prosesinin davam etdirilməsi və istifadəçilərin özünəinamını artırması üçün ən effektiv vasitələrdən biridir. Burada multimedia texnologiyalar dedikdə, həm aparat, həm də proqram təminatından istifadə edən, eyni zamanda insanların fikir və məlumat mübadiləsini təmin edən kompüter əsaslı interaktiv proqramlar nəzərdə tutulur [Blaker, 1999, s.130-138].

Multimedia texnologiyasının geniş yayılması və əlçatan olması, dil müəllimlərinin bu texnologiyaları öz dərslərinə inteqrasiya etməsini zəruri və məqsədəuyğun edir. Müəllimlər şagirdləri dərslə cəlb və motivasiya etmək məqsədilə multimedia vasitələrindən, o cümlədən əyləncəli oyunların və videoların istifadəsi ilə müxtəlif interaktiv fəaliyyətlər təşkil edirlər. Tələbələrin multimedia texnologiyası ilə əhatə olunması, dil öyrənməni inkişaf etdirmək üçün müasir və effektiv yanaşmalar təqdim edir. Bu yanaşma, tədris və öyrənmə prosesində texnologiyanın səmərəli istifadəsini təmin edərək təhsil müəssisələrini irəliyə aparır [Healey, 2008, s.65].

Multimedia texnologiyaları mətn, qrafika, animasiya, video və səs elementlərinin inteqrasiyası kimi təsvir olunur. Bu texnologiyalar vasitəsilə bu komponentlər eyni vaxtda istifadə edilə bilər ki, bu da həm öyrənmə prosesini daha effektiv, həm də interaktiv fəaliyyətləri daha cəlbəedici edir. Xüsusilə, kompüter əsaslı dil öyrənmə sistemləri müstəqil şəkildə dil öyrənmək istəyənlər üçün geniş resurslar təqdim edir. Məsələn, CD-ROM formatında təqdim olunan "İngilis dilini öyrənin", "İngilis dilini ana dili kimi danışın", "Əyləncəli İngilis dili" və "Üçlü oyun" kimi proqramlar ingilis dilini öyrənmək istəyənlər üçün ideal vasitələrdir. Bu materiallar istifadəçilərə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün interaktiv və çoxşaxəli öyrənmə imkanları təqdim edir.

Xarici dil müəllimləri dili öyrətmək üçün texnologiyanın bütün imkanlarından istifadə edə bilərlər. Xüsusilə multimedia texnologiyasının istifadəsi bir sıra mühüm üstünlüklər təqdim edir. Bu texnologiya "hədəf mədəniyyətinə bağlı" olaraq, tələbələrə dərslərlərin təqdim etdiyindən daha zəngin və geniş məlumatlar təqdim edir. Nəticədə, tələbələr xarici dilin fundamental bilikləri ilə yanaşı, gündəlik həyatdan götürülmüş dil materialları ilə də tanış olur, bu isə onların motivasiyasını artırır. Multimedia texnologiyası yalnız tələbələrin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, həm də dil öyrənənləri hədəf dilin mədəniyyəti ilə yaxından tanış edir. Bu multimedia texnologiyasından istifadə edən tələbələr daha dərin və əhatəli biliklər əldə edərək, hədəf dilin mədəni aspektlərini mənimsəyirlər. Bundan əlavə, multimedia texnologiyası tələbələr arasında bilik mübadiləsinə imkan yaradır və onları daha tez və effektiv şəkildə öyrənməyə təşviq edən sinif fəaliyyətlərində fəal iştirak etməyə imkan verir. Bu yanaşma həm öyrənmə prosesini zənginləşdirir, həm də dil bacarıqlarının daha uğurlu inkişafına töhfə verir. [Motteram, 2013, s.79]

Multimedia texnologiyalarının istifadəsi yalnız şagirdlərin danışmaq və ya dinləmə bacarıqlarını deyil, eyni zamanda qrammatika və lüğət ehtiyatını təkmilləşdirmək üçün də effektiv ola bilər. Bununla belə, bu proses yalnız müəyyən fəaliyyətlərlə məhdudlaşmır. Multimedia vasitəsilə qrammatikanın öyrədilməsi faydalı və müasir yanaşma hesab olunur. Bu, qrammatik qaydaların sadəcə izahından daha təsirli və asan anlaşılan olmasını təmin etmək üçün struktur modellər və hərəkətlə müşayiət olunan vizual təsvirlərdən istifadə edilərək həyata keçirilir. Bu yanaşma şagirdləri yalnız qrammatika öyrənməyə deyil, mövcud biliklərini praktik şəkildə tətbiq etməyə də sövq edir [Messerklänge, 2003, s.111-125].

Dil tədrisində multimedia texnologiyasının istifadəsinin əsas məqsədi tələbələrin ingilis dilinə marağını və həvəsini artırmaqdır. Multimedia texnologiyalarından istifadə tələbələrin təfəkkürünü və praktiki dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. İngilis dilinin tədrisində daha effektiv nəticələrə nail olmağa kömək edən bir yanaşmadır. Multimedia istifadəsinin bir neçə əsas üstünlükləri bunlardır:

1. Kompüter və internet birgə istifadə edildikdə, dil öyrənənlər arasında ünsiyyəti daha sürətli və asan edir ki, bu da hədəf dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır.

2. Dil öyrənənlərin motivasiyasının artdığı müşahidə edilir.

3. Multimedia ilə tədris daha effektiv və nəticə yönümlü olur.

4. Xarici dillərin xüsusilə ingilis dilini öyrətmək üçün kifayət qədər geniş multimedia

materiallarının mövcudluğu dil öyrənmələri etibarlı və faydalı resurslarla təmin etmək imkanı yaradır.

Multimedia texnologiyalarının xarici dillərin tədrisində istifadəsinin üstünlükləri ilə yanaşı, bir sıra çatışmazlıqlara da var. Bu çatışmazlıqlar dedikdə, ilk növbədə müəllim və tələbələr arasında ünsiyyətin zəifləməsi qeyd edilə bilər. Dil dərslərində kommunikativ fəaliyyətin yüksək səviyyədə olması mühimdir, çünki müəllim tələbələrə düzgün tələffüz etməyi, cümlələri başa düşməyi, düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi və öyrəndiklərini ifadə etməyi öyrətməlidir. Multimedia texnologiyaları eşitmə, vizual və mətn vasitələri ilə dil öyrənmələrin marağını artırırsa da, müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqəni məhdudlaşdırır. Bu, dil öyrənmənin effektivliyini azalda biləcək bir faktordur. İkincisi, multimedia texnologiyalarından həddən artıq istifadə dil öyrənmələrin məntiqi düşüncə qabiliyyətinə mənfi təsir edə bilər. Texnologiyalar məzmunu asanlıqla mənimsəməyə imkan yaratsa da, tələbələrin mücərrəd təfəkkür qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Nəticədə onların analitik və məntiqi düşüncə bacarıqlarının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Dil öyrənmələr yalnız ekranda təqdim olunan vizual materiallara və təxəyyüllərinə əsaslandığı halda, daha dərin və məntiqi düşüncə vərdişlərini inkişaf etdirməkdə çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Üçüncü əsas çatışmazlığı isə real vaxt rejimində təlimatın olmamasıdır. Dil tədrisi, müəllim və tələbələr arasında sual-cavab formatında formalaşan ətraflı müzakirələri tələb edir. Bu müzakirələr müəllimlərin tələbələri düşündürməyə, təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və müxtəlif mövzulara dair cavablar təqdim etməyə yönəldir. Lakin multimedia texnologiyalarının istifadəsi ilə müəllimlər dil tədrisi üçün adətən əvvəlcədən hazırlanmış kurs proqramlarından istifadə edirlər. Bu proqramlar real vaxt rejimində canlı ünsiyyət effektini məhdudlaşdırır və tələbələrin müəllimlərə birbaşa rəy bildirməsinə mane olur. Nəticədə, tələbələrə tənqidi düşünmək, analiz aparmaq və ətraf dünyanı araşdırmaq üçün yetərli şərait yaranmır.

Bundan əlavə, xarici dillərin tədris zamanı multimedia texnologiyalarının dominantlıq etməsi riski mövcuddur. Multimedia texnologiyaları yalnız dəstəkçi vasitə kimi qəbul edilməli olduğu halda, lakin bəzən müəllimlərin bu texnologiyadan həddindən artıq asılı olduğu müşahidə olunur və beləliklə, müəllimlər texnologiyanın kölgəsində qalırlar. Patelə görə, bir çox müəllimlər multimedia tədrisində fəal iştirak etsələr də, onu effektiv və inamlı şəkildə idarə etmək bacarığına malik deyillər. [Patel, 2013, s.116-123] Belə hallar müəllimlərin passiv rol almasına səbəb olur, nəticədə müəllim və tələbələr arasında göz teması və interaktiv ünsiyyət zəifləyir, tələbələrin diqqəti bir çox hallarda sadəcə ekrana yönəlir.

Material və metodlar

Təcrübə yolu ilə qazanılmış empirik metod kimi, bəzi metodlar vardır ki, onlardan bir neçəsi tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, bu tədqiqat işində müqayisə, araşdırma və təhlil, həmçinin müşahidə və təsvir kimi empirik metodlardan istifadə edilmişdir. Bununla birlikdə, müxtəlif kitablarından və məqalələrindən istifadə edilərək tədqiqat işində bəzi araşdırılmalar aparılmışdır.

Nəticə

Beləliklə, burdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, multimedia texnologiyalar; xarici dil öyrənilməsi və tədrisində mühüm bir vasitə kimi çıxış edir, lakin onun səmərəli istifadəsi üçün texnoloji, metodoloji və pedaqoji yanaşmaların balanslı şəkildə tətbiq olunması mühimdir. Lakin bu yanaşmanın bəzi çatışmazlıqları da mövcuddur. Multimediya texnologiyalarının tətbiqi üçün tələb olunan maliyyə və texniki resurslar, həmişə əlçatan olmaya bilər. Həmçinin, texnologiyaların həddindən artıq istifadəsi dil öyrənmələrin ənənəvi ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda, müəllimlərin bu texnologiyaları səmərəli istifadə etmək bacarığının olmaması da müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. Beləliklə, multimedia texnologiyaları tədris prosesini zənginləşdirsə də, onun ənənəvi metodlarla inteqrasiyası və mümkün məhdudiyyətlərin nəzərə alınması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Blaker. J. Technology, Multimedia, and Second Language Learning. Spotlight on thenProfession: A Web-Based Forum for Language Researchers and Instructors, 1999, p.142
2. Healey Deborah. TESOL “Technology Standards Framework5. Virginia: Teachers of English to Speakers of Other Language, Inc. 2008, p.244
3. Motteram Gary. "Introduction." Innovations in Learning Technologies for English Language. 2013, p.112-123
4. Messerklinger J. English and the Internet. The Economic Journal. 2003, p.111-125
5. Patel, Ch. “Use of Multimedia Technology in Teaching and Learning communication skill: An Analysis.” International Journal of Advancements in Research and Technology. 2013, p.120

SUMMARY

Methods and approaches of teaching foreign language continues to improve by the usage of multimedia technologies in teaching process. The new era assigns new challenges and duties on the modern teacher. The method and tradition of foreign language teaching has been changed with the remarkable entry of technology as it is a good provider in making teaching process interesting. And also it makes teaching more productive and effective. With the rapid development of science and technology, developing of multimedia technology comes into important play in foreign language teaching. It's proved that multimedia technology plays a positive role in promoting activities of students and teaching effect in foreign language teaching. Technological innovations have gone hand-in-hand with the growth of foreign language teaching and are changing the way in which we communicate.

Keywords: technology, foreign language teaching, multimedia

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR: TEKNOLOGİYA VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Yasin BABAZADƏ

yasinbabazade@ndu.edu.az

Orcid ID: 0000-0002-3727-3622

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Son illərdə texnologiyanın çox sürətli inkişafı ondan tədris prosesində istifadəni və innovativ yanaşmaları ortaya qoymağı tələb edir. Bu da tədris prosesini interaktiv, adaptiv və tələbəyönümlü edərək, fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirir və dil bacarıqlarının daha effektiv inkişafına şərait yaradır. Ancaq bu zaman texnoloji vasitələrdən düzgün istifadə yollarının araşdırılması ehtiyacı yaranır. Bu məqalədə İngilis dilinin tədrisi prosesində yeni texnologiyaların və Süni intellektin tətbiqinin effektiv üsulları araşdırılacaqdır. Bununla yanaşı, ənənəvi tədris metodları ilə texnologiya əsaslı yanaşmaların müqayisəsi aparılacaq və süni intellektin ingilis dili öyrənmələr üçün yaratdığı imkanlar və çağırışlar təhlil ediləcəkdir. Məqalədə, həm müəllimlərin, həm də tələbələrin bu yeni texnoloji vasitələrdən maksimum fayda götürə bilməsi üçün praktik tövsiyələr təqdim olunacaqdır.

Açar sözlər: *İngilis dili tədrisi, Süni intellekt və tədris, İnnovativ öyrənmə metodları, Texnologiya əsaslı tədris, Fərdi öyrənmə platformaları*

Giriş

Yeni dünyada İngilis dili xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Beynəlxalq ələmənteqrasiyada bu dilin önəmi hədsiz çoxdur. Buna görə də təhsil sahəsində demək olar ki, bütün ölkələr İngilis dili fənninin tədrisinə xüsusi önəm verir. Azərbaycan təhsil sistemində də bu fənnə xüsusi diqqət edildiyinin şahidi oluruq. Bu diqqət təkcə ümumtəhsil məktəbləri ilə məhdudlaşmır, həm də ali təhsil müəssisələrində, dil kurslarında və fərdi tədris proqramlarında da özünü göstərir. Müasir dövrdə global əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün İngilis dili bilikləri vacib amillərdən biri hesab olunur. Bu səbəbdən, onun tədris metodlarının daim yenilənməsi və müasir texnologiyalarla zənginləşdirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Məzmunun müxtəlifliyi, geniş həcmi və informasiyanın mürəkkəbliyi, eyni zamanda, təhsil alanların qabiliyyətində və təhsilə münasibətində olan fərqlər informasiyanın çatdırılmasının sürət və üsullarının variasiyasını təmin edən üsul və texnologiyaların tətbiqini tələb edir (1).

Son illərdə texnologiyanın inkişafı tədris prosesində innovativ yanaşmaların tətbiqini daha da aktuallaşdırmışdır. Rəqəmsal alətlər, onlayn platformalar və süni intellekt əsaslı proqramlar İngilis dili öyrənmələr üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Qısa keçmişə nəzər salsaq görərik ki, texnologiyanın tədrisə kütləvi təsir tarixi 2000-ci ildən başlayır. Bununla da tədrisdə ənənəvi metoddan rəqəmsal metoda keçid edir. Qarışıq sistemin tətbiqi təhsil müəssisələrinin elektron təhsilə və yeni texnologiyalara hazırlamasının ilk addımı kimi qiymətləndirmək olar. “E-təhsil sisteminin inkişafındakı başlanğıc mərhələdə qarışıq sistemdən istifadəyə üstünlük verilməlidir. Qarışıq sistem universitetlərə özlərinin e-təhsil sisteminin hazırlanması istiqamətində əldə etdiklərindən asılı olaraq, e-təhsil və digər ənənəvi Respublikasında təhsil sisteminin metodları müxtəlif nisbətlərdə kombinə etməyə imkan verir” (1).

Bu keçid yeni anlayışların elmi əsaslarla formalaşmasına və təhsil sistemində innovativ yanaşmaların tətbiqinə səbəb olmuşdur. İlk olaraq kasetlər, CD-lər, primitiv dil laboratoriyaları, daha sonra elektron lövhələr, kompüter dəstəklı tədris proqramları və onlayn resurslar tədris prosesində geniş istifadə edilməyə başlamışdır.

Xüsusilə, dil laboratoriyalarının rəqəmsallaşması, interaktiv dil öyrənmə proqramlarının inkişafı və internet üzərindən dərslərin keçirilməsi İngilis dili tədrisində mühüm dəyişikliklərə yol açmışdır. Müəllimlər və tələbələr üçün daha əlçatan və fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühiti yaradılmış, ənənəvi sinif otaqları virtual siniflərlə tamamlanmışdır. Unutmaq olmaz ki, dövlətimiz müstəqillik illərində bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət ayırmış, Ümumilli liderimiz və Cənab Prezidentimiz bu sahə ilə bağlı onlarla fərmanlar vermiş, sərəncamlar imzalamışdır. “Azərbaycanda İKT-nin inkişaf dinamikası, uğurla həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində ölkəyə olan inamın artması, beynəlxalq qurumlarla uğurlu əməkdaşlıq nümunələri, yüksək texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üzrə qarşıya qoyulan vəzifələr, dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi İKT sahəsinə göstərilən böyük diqqət və qayğı, ölkəmizin yaxın gələcəkdə yüksək texnologiyalar sahəsində böyük uğurlar qazanacağına zəmanət verir” (2 s. 300-305).

Bu prosesin davamı olaraq, süni intellektin inkişafı ilə İngilis dili tədrisində avtomatik qiymətləndirmə, fərdi öyrənmə alətləri və danışq bacarıqlarını təkmilləşdirən chatbotlar geniş tətbiq olunmağa başlamışdır.

Əsas hissə:

Texnologiyanın İngilis dili tədrisində tətbiqi zamanı hal-hazırda üç növ texnologiya geniş istifadə olunur. Bunlar isə özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir.

1. Onlayn platformalar (Duolingo, Memrise, Coursera və s.)
2. Virtual və artırılmış reallıq (VR və AR) ilə interaktiv dərslər
3. Oyunlaşdırma (gamification) və onun motivasiya üzərində təsiri

Ümumilikdə hər üç növ fərdi öyrənməni daha effektiv və əlçatan edir. Duolingo, Memrise, Coursera, Khan Academy kimi platformaların üstünlüklərinə diqqət etdikdə görürük ki, bu platformalar tələbələrin bilik səviyyəsini analiz edərək fərdiləşdirilmiş öyrənmə planları təqdim edir. Tələbələr istənilən vaxt və məkanda öyrənmə bilirlər. Yəni vaxta qənaət etmiş olurlar. Dərhal rəy vermə imkanı tələbələrin səhvlərini dərhal başa düşməsinə kömək edir. Virtual və artırılmış reallıq (VR & AR) ilə tədrisin üstünlüklərinə baxdıqda isə görürük ki, virtual və artırılmış reallıq İngilis dili dərslərini daha interaktiv və real vəziyyətlərə uyğun hala gətirir, VR texnologiyası tələbələri real ünsiyyət mühitlərinə yerləşdirərək onların danışq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, AR və VR vasitəsilə tələbələr xarici ölkələrə vizual səyahət edə bilər və fərqli mədəniyyətləri interaktiv şəkildə öyrənmə bilirlər.

Nəhayət oyunlaşdırma (Gamification) elementləri öyrənmə prosesini əyləncəli və motivasiyaedici edir. Tələbələr fərqli səviyyələri keçərək, mükafatlar və sertifikatlar qazana bilirlər. Xallar, nişanlar və liderlər lövhəsi kimi elementlər tələbələrin davamlı öyrənməyə həvəsini artırır. Simulyasiyalar və oyun əsaslı tapşırıqlar dil bacarıqlarını real həyatda tətbiq etməyə kömək edir.

Süni İntellekt tədris prosesinə yeni tətbiq olunduğundan onun üstünlükləri və çatışmazlıqları haqqında danışmaq çətindir. Lakin ilkin müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, süni intellektin İngilis dili tədrisində tətbiqi bir sıra mühüm üstünlüklər və bəzi çatışmazlıqlarla müşayiət olunur.

Üstünlükləri belə sıralaya bilərik ki, süni intellekt tələbələrin bilik səviyyəsini analiz edərək onların ehtiyaclarına uyğun fərdi dərslər planları hazırlaya bilər. Sİ əsaslı platformalar tələbələrin tapşırıqlarını dərhal yoxlayır və düzəlişlər təqdim edir, bu da öyrənmə prosesini sürətləndirir. Süni intellekt müəllimə ehtiyac olmadan fərdlərin istənilən vaxt və məkanda İngilis dili öyrənməsinə kömək edir. Sİ əsaslı chatbotlar və səs tanıma texnologiyaları tələbələrə danışq bacarıqlarını real zaman rejimində təkmilləşdirmək imkanı yaradır.

Çatışmazlıqlar isə belə sıralana bilər: Süni intellekt fərdiləşdirilmiş öyrənməni təklif etsə də, insan müəllimlə ünsiyyətin əvəzedilməz rolu var. Bizcə Sİ hələ də tələbənin psixoloji vəziyyətini və motivasiya ehtiyaclarını tam anlaya bilmir. Fərdi yanaşma sərgiləmək imkanları məhduddur. Süni intellekt qrammatika və tələffüzü düzgün analiz etsə də, mədəni və kontekstual məqamları insan müəllim qədər dərinlən izah edə bilmir. Sİ həddindən artıq istifadə tələbələrin ənənəvi öyrənmə bacarıqlarını zəiflədə bilər.

Digər tərəfdən “Süni intellekt yeni biliklər öyrənmək istəyənlərə əlverişli imkanlar yaradır. Belə ki, həll yolu çətin olan məsələlərin və mürəkkəb problemlərin asanlıqla həll edilməsi və yaxud müəyyən üsulların göstərilməsi baxımından süni intellektin imkanları çox yaxşıdır. O, istifadəçiyə yeni mövzularda tədqiqatlar aparmağa və daha fərqli və üstün zəkayla yeni metodlardan istifadə etməyə istiqamətlər göstərir. Hal-hazırda orta təhsil müəssisələrində şagirdlərin bilikləri mexaniki olaraq əzbərləməsindən çox bacarıqlarında o biliklərdən nə dərəcədə istifadə edə bilməsinə üstünlük verilməkdədir” (3. s, 208-211).

Doğrudur, biz düşünürük ki, bu çatışmazlıqlar gələcəkdə süni intellektin inkişafı ilə müəyyən qədər aradan qaldırılacaqdır. Bununla belə, ən yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün Sİ texnologiyaları ilə ənənəvi tədris metodlarının birləşdirilməsi vacibdir.

Bu zaman isə digər bir problem ortaya çıxır. Müəllimlərin texnologiyaya münasibəti yaxşılaşdırılmalı və adaptasiya prosesi başladılmalıdır. Bu isə çox ağır bir prosesdir. Bu prosesin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün bir sıra addımlar atılmalıdır. Bu da təkcə bir müəssisə və qrup tərəfindən yox, kütləvi şəkildə aparılmalıdır. Təlimlər davamlı şəkildə aparılmalıdır. Çünki texnologiya çox sürətlə irəliləyir. Digər tərəfdən biz müəyyən addımların atılmasını zəruri hesab edirik.

1. Müəllimlər üçün müntəzəm seminarlar, vebinarlar və praktiki məşğələlər təşkil edilməlidir. Onlara yeni texnoloji alətlərin istifadəsi öyrədilməli və süni intellektin tədrisdəki potensialı izah olunmalıdır.

2. Texnologiyaya keçid zamanı müəllimlərə texniki dəstək verən xüsusi komandalar və ya mentorlar təyin olunmalıdır. Bu, onların texnoloji yenilikləri tətbiq etməsi zamanı qarşılaşdıqları problemləri daha asan həll etməyə kömək edəcəkdir.

3. Müəllimlərin texnologiyaya qarşı olan skeptik münasibətini dəyişdirmək üçün onların bu yeniliklərin tədris prosesini daha səmərəli edəcəyinə inamı artırılmalıdır. Bunun üçün real nümunələr, uğur hekayələri və empirik tədqiqatların nəticələri müəllimlərə təqdim edilməlidir.

4. Yeni texnologiyaların tədris prosesinə uğurla inteqrasiya olunmasını təmin etmək üçün müəllimlərə stimulyerici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Məsələn, texnoloji bacarıqlarını inkişaf etdirən müəllimlər üçün xüsusi sertifikatlar, mükafatlar və hətta maaş artımları nəzərdə tutula bilər.

5. Süni intellektin və digər texnoloji alətlərin ingilis dili tədrisində effektivliyini qiymətləndirmək üçün davamlı tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu tədqiqatların nəticələri müəllimlərlə paylaşılaraq onların tədris metodlarını təkmilləşdirməsinə kömək etməlidir.

Ümumiyyətlə, texnologiyanın ingilis dili tədrisinə uğurlu inteqrasiyası üçün müəllimlərin rolu əvəzolunmazdır. Onların bu yenilikləri mənimsəməsi və effektiv tətbiq etməsi üçün lazımı dəstək və resurslar təmin edilməlidir. Beləliklə, ənənəvi və texnologiya əsaslı tədris metodlarının sintezi ilə daha interaktiv, səmərəli və tələbə yönümlü bir tədris sistemi qurmaq mümkün olacaqdır. “Müəllim informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə idrak fəaliyyətinin təşkilini inkişaf etdirən və texnoloji xarakter daşmasını təmin etməlidir. Kompüter texnologiyalarının yeni imkanları tədris prosesini daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verir, onların köməyi ilə əldə edilmiş biliklərin mənimsənilməsinə sistemli nəzarəti təkcə müxtəlif növ testlər vasitəsilə deyil, həm də nəticənin əldə olunduğu tapşırıqlar vasitəsi ilə reallaşdırmaq mümkündür” (3.s, 208-211)

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dünyada texnologiyanın və süni intellektin (Sİ) inkişafı bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər ən çox xarici dil tədrisində hiss olunur. İngilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olması, onun öyrədilməsi və öyrənilməsi üçün daim yenilənən və inkişaf edən metodların, texnologiyaların tətbiqini zəruri edir. Ənənəvi metodlardan rəqəmsal texnologiyalara keçid, tədris prosesini daha interaktiv, adaptiv və fərdiləşdirilmiş hala gətirmişdir.

Süni intellektin tədris prosesinə daxil olması isə bu sahədə inqilabi yeniliklər vəd edir. Sİ əsaslı sistemlər tələbələrin bilik səviyyəsini analiz edərək fərdiləşdirilmiş dərslər hazırlayır, onların zəif və güclü tərəflərini müəyyən edərək fərdi inkişaf strategiyaları qurur. Süni intellektin avtomatik qiymətləndirmə və rəy vermə sistemləri öyrənmə prosesini sürətləndirir və müəllimlərin iş yükünü azaldır.

Bundan əlavə, bəzi tələbələr texnologiyaya bərabər şəkildə çıxış əldə edə bilmədiklərindən, rəqəmsal bərabərsizlik problemi yarana bilər. Digər bir çətinlik isə müəllimlərin yeni texnologiyalara adaptasiya prosesidir. Ənənəvi metodlara alışmış bəzi pedaqoqlar yeni rəqəmsal resursları tədrisə effektiv şəkildə tətbiq etməkdə çətinlik çəkə bilərlər.

Nəticə etibarilə, texnologiyanın və süni intellektin İngilis dili tədrisində rolu getdikcə artır və bu sahədə yeni imkanlar açılır. Ənənəvi metodların üstünlüklərini qoruyaraq texnologiyaya yenilikləri inteqrasiya etmək, tədris prosesini daha effektiv və maraqlı hala gətirə bilər. Gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar və tətbiq ediləcək innovativ həllər, xarici dil tədrisinin keyfiyyətini daha da yüksəldəcək və global miqyasda rəqəbatqabiliyyətli kadrların yetişdirilməsinə töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nuriyev, M. N., and L. V. Sotova. "E-Təhsil: İnkişaf meylləri və Xəzər Universitetinin təcrübəsi." (2010) Xəzər Xəbər № 285.
2. Nağıyeva, Gülnar. "İşgüzar ingilis dilinin tədrisində ikt-dən istifadə məsələləri xülasə." Azərbaycan milli elmlər akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ISSN 2224-9257 Filologiya məsələləri № 2, 2024 səh. 300-305 <https://doi.org/10.62837/2024.2.300>.
3. Qizi, Aliyeva Elmi Ra Zeynal. "İnformatikanın tədrisində suni intellektdən istifadə olunması metodları." Endless light in science октябрь (2023): 208-211

SUMMARY

In recent years, the rapid advancement of technology has necessitated its integration into the educational process, leading to the emergence of innovative approaches. This has made the learning process more interactive, adaptive, and student-centered, thereby expanding opportunities for personalized learning and facilitating the more effective development of language skills. However, it also raises the need to explore the correct use of technological tools. This article examines the effective application of new technologies and Artificial Intelligence in the teaching of English. Additionally, a comparison between traditional teaching methods and technology-based approaches will be conducted, analyzing both the opportunities and challenges that AI presents for English learners. The article will also provide practical recommendations for both teachers and students to maximize the benefits of these new technological tools.

Keywords: English language teaching, Artificial Intelligence in education, Innovative learning methods, Technology-based teaching, Personalized learning platforms

РЕЗЮМЕ

В последние годы стремительное развитие технологий потребовало их интеграции в образовательный процесс, что привело к появлению инновационных подходов. Это сделало процесс обучения более интерактивным, адаптивным и ориентированным на студента, расширив возможности персонализированного обучения и способствуя более эффективному развитию языковых навыков. Однако это также поднимает вопрос о необходимости изучения правильного использования технологических инструментов. В данной статье рассматриваются эффективные методы применения новых технологий и искусственного интеллекта в преподавании английского языка. Кроме того, будет проведено сравнение традиционных методов обучения и подходов, основанных на технологиях, а также анализ возможностей и вызовов, которые ИИ представляет для изучающих английский язык. В статье также будут представлены практические рекомендации для преподавателей и студентов, чтобы максимально эффективно использовать эти новые технологические инструменты.

Ключевые слова: *Преподавание английского языка, Искусственный интеллект в образовании, Инновационные методы обучения, Обучение на основе технологий, Персонализированные образовательные платформы*

SÜNİİNTELLEKT XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏ VASİTƏSİ KİMİ

Röya ƏLİYEVƏ

aliyeva.roya@adu.edu.az

Orcid ID: 0009-0000-6159-9844

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Süni intellektin xarici dil öyrənmə prosesinə təsiri müasir dövrün ən böyük texnoloji nailiyyətlərindəndir. Süni intellekt əsaslı alətlər fərdi öyrənmə planları təqdim edir, interaktiv metodlar təmin edir və dil öyrənmə təcrübəsini köklü şəkildə dəyişir. Bu texnologiyalar vasitəsilə istifadəçilər səs tanıma, avtomatik tərcümə, qrammatik yoxlama kimi funksiyalardan faydalana bilər. Duolingo, ChatGPT və Grammarly kimi platformalar istifadəçilərə fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları təklif edir və real vaxtda geribildirim təmin edir. Bu cür xüsusiyyətlər, ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə, öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

Lakin süni intellektin tətbiqi ilə bağlı etik və məxfilik məsələləri də aktualdır. Şəxsi məlumatların qorunması və istifadəçilərin məxfi məlumatlarının təhlükəsizliyi əsas müzakirə mövzularındandır. Eyni zamanda, süni intellekt texnologiyalarının yalnız köməkçi rol oynayaraq müəllimləri əvəz etməsi vacibdir. Bu texnologiyalar müəllim-öyrənən münasibətlərini dəstəkləyərək tədris keyfiyyətini artırmalıdır. Gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının daha da inkişaf edərək real vaxtda danışmaq analizini təmin etməsi və hər bir öyrənən üçün xüsusi hazırlanmış tədris proqramları təqdim etməsi gözlənilir. Bundan başqa, virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları ilə inteqrasiya süni intellektin təhsil sahəsində istifadəsini daha da gücləndirə bilər.

Nəticədə, süni intellekt xarici dilin öyrənilməsində yeni perspektivlər açır və bu sahədə daha çox tədqiqatlara ehtiyac yaradır. Bu texnologiyalar, fərdi yanaşmalar və yüksək səviyyədə uyğunlaşdırılmış materiallar vasitəsilə öyrənənlərə daha effektiv və interaktiv təhsil mühiti təmin edir.

Açar sözlər: süni intellekt, xarici dilin öyrənilməsi, təhsil texnologiyaları, avtomatik tərcümə, fərdiləşdirilmiş tədris

Material və metodlar

Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının xarici dilin öyrənilməsindəki rolunu araşdırmaq üçün nəzəri və praktik yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Tədqiqat prosesində aşağıdakı material və metodlardan istifadə edilmişdir:

1. Mənbə və ədəbiyyat təhlili: Mövcud elmi ədəbiyyatlar, kitablar, məqalələr və statistik məlumatlar nəzərdən keçirilmişdir. Əsas diqqət süni intellektin təhsil texnologiyalarına təsiri və onun xarici dil öyrənmə prosesində istifadəsinə yönəldilmişdir.

2. Keyfiyyətli araşdırma: Tədqiqat, süni intellekt əsaslı tətbiqlərin (məsələn, Duolingo, ChatGPT və Grammarly) funksionallığını, istifadə imkanlarını və istifadəçi təcrübələrini təhlil etməklə aparılmışdır.

3. Müqayisəli yanaşma: Ənənəvi dil öyrənmə metodları ilə süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan metodlar müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma vasitəsilə hər iki metodun üstünlükləri və məhdudiyyətləri müəyyən edilmişdir.

4. Statistik təhlil: Xarici dil öyrənmə sahəsində süni intellektin tətbiqi ilə bağlı mövcud statistik məlumatlar təhlil edilmiş və onların nəticələri tədqiqatın əsas istiqamətləri ilə əlaqələndirilmişdir.

5. Praktiki müşahidə: Süni intellekt texnologiyalarının (məsələn, səs tanıma, avtomatik tərcümə və qrammatik yoxlama alətləri) təsirini müşahidə etmək üçün tətbiqlərdən istifadə

olunmuşdur. Bu müşahidələr vasitəsilə fərdiləşdirilmiş tədrisin təsiri araşdırılmışdır.

Bu metodlar vasitəsilə süni intellekt texnologiyalarının xarici dilin öyrənilməsinə təsiri sisteməlik şəkildə araşdırılmış və əsas nəticələr əldə edilmişdir. Araşdırma nəticələrinin müzakirəsi növbəti bölmələrdə təqdim olunmuşdur.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində süni intellekt texnologiyalarının xarici dil öyrənmə prosesində geniş imkanlar yaratdığı və ənənəvi metodlarla müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malik olduğu müəyyən edilmişdir:

1. Fərdiləşdirilmiş tədris: Süni intellekt əsaslı alətlərin istifadəçilərin bilik səviyyəsinə uyğun fərdiləşdirilmiş tədris planları təqdim etdiyi aşkar edilmişdir. Məsələn, Duolingo və Grammarly kimi platformalar istifadəçilərə fərdi ehtiyaclarına əsaslanan məzmun və tapşırıqlar təqdim edir.

2. Real vaxtda geribildirim: Süni intellekt vasitələri, xüsusilə ChatGPT və Grammarly, real vaxtda geribildirim təmin edərək öyrənənlərin yazı və danışiq səhvlərini dərhal düzəltmələrinə imkan yaradır. Bu yanaşma öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

3. Söhbət botları və səs tanıma texnologiyaları: Xarici dili öyrənənlər süni intellekt əsaslı söhbət botları ilə daha interaktiv təcrübə əldə etmiş və danışiq bacarıqlarını təkmilləşdirmişdir. Eyni zamanda, səs tanıma texnologiyaları tələffüz səhvlərini analiz edərək onları aradan qaldırmaq üçün tövsiyələr təqdim etmişdir.

4. Etik və məxfilik problemləri: Araşdırmalar süni intellekt texnologiyalarının etik və məxfilik məsələlərini də gündəmə gətirdiyini göstərmişdir. Şəxsi məlumatların qorunması və istifadəçi məxfiliyinin təmin edilməsi, bu texnologiyaların geniş tətbiqi üçün əsas problemlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

5. Ənənəvi və süni intellekt əsaslı metodların qarşılaşdırılması: Ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə süni intellekt əsaslı metodların daha adaptiv, interaktiv və istifadəçi mərkəzli olduğu nəticəyə gəlinmişdir. Bununla yanaşı, ənənəvi metodların insan faktoruna əsaslanan üstünlükləri də vurğulanmışdır.

Bu nəticələr süni intellekt texnologiyalarının xarici dil öyrənilməsində effektiv vasitələr təklif etdiyini və gələcəkdə bu sahədə daha geniş tədqiqatların aparılmasının vacibliyini göstərir.

Müzakirə

Süni intellekt anlayışı son zamanların ən diqqət çəkən sahələrdəndir. Süni intellekt yaşadığımız cəmiyyətin bütün istiqamətlərinə get-gedə daha çox sirayət edir. Bu təsirlər təhsil sahəsindən yan keçmir.

Santos Costanın “Təhsildə Süni intellekt (öyrənmə çətinlikləri və imkanları)” adlı kitabında da qeyd olunduğu kimi süni intellekt insanın kömpüter biliklərini öyrənmə, düşünmək və qərar almaq kimi xüsusiyyətlərini təqlid etmək bacarığına istinad edir. Hazırkı dövrümüzdə süni intellekt təhsil sahəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Müəllif onu da qeyd edir ki, təhsil sahəsində süni intellekt öz faydaları ilə birgə problemlər də gətirir və gətirməyə də davam edəcək.

Süni intellektin təhsil istiqamətində fayda və zərərlərindən bəhs etməzdən öncə onun tərifinə nəzər salmaq daha məqsədəuyğun olardı. Süni intellektin tərfi məzmunundan aslı olaraq dəyişə bilər. Santos Costa müəllifi olduğu kitabda qeyd edir ki, süni intellekt maşınların normal olaraq insan zəkasını tələb edən tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyətinə aiddir (Santos Costa, 2023, s.45-48).

Müasir dövrdə texnologiyaların son dərəcə inkişafı dil öyrənmə prosesini köklü formada dəyişib. Əsasən də süni intellekt təhsil, xüsusilə də əcnəbi dillərin mənimsənilməsində istifadə olunan həm maraqlı, həm də gələcək vəd edən sahələrdən biridir. Süni intellekt alətləri xarici dili öyrənənlərə yeni imkanlar açmış, interaktiv və adaptiv öyrənmə metodlarını təmin etmişdir. Süni intellekt xarici dil öyrənmə prosesini sahib olduğu bir sıra üstünlüklərlə asanlaşdırır. Bu üstünlüklərə məlumat emalı, səs tanıma, mətn analizi və avtomatlaşdırılmış öyrənmə mexanizmləri aid edilə bilər. Süni intellektin istifadəsi sayəsində xarici dili öyrənənlər söhbət botlarla çox daha interaktiv şəkildə çalışa, avomatik

tərcümələr və qrammatik yoxlamalar vasitəsilə nəticələrini qiymətləndirə bilərlər (Brown, J., 2020, s.12). Odur ki, qeyd edə bilərik süni intellekt vasitəsi ilə xarici dilin öyrənilməsi fərdiləşmiş, daha interaktiv və rahat reallaşdırıla bilən prosesə çevrilir.

Süni intellekt vasitəsi ilə xarici dilin öyrənilməsi barədə bir çox dilçi alimlərin, xarici dil mütəxəssislərinin müxtəlif fikirləri vardır. Onlardan Olesya İvanova, dilçi və xarici dil müəllimi, Gazeta.ru saytına dil öyrənmə yanaşmalarının müasir texnologiyalar vasitəsi ilə necə dəyişdirilə biləcəyi və süni intellektin tədrisə hansı formada tətbiq olunması haqqında bəhs edib.

Müəllim qeyd edir: “Əvvəla, əcnəbi dilləri öyrənmək qiymətli və lazımlı bacarıq olaraq qalmaqdadır. Həmçinin, tərcümə sahəsində süni intellektin uğurlar qazanmaqdadır. Ənənəvi təhsil üçün müasir texnologiyalar mükəmməl vasitəçi ola bilər, amma bu alətlər hazırkı dil və mədəniyyət məzmunlu bilikləri əvəzləyə bilməz”.

Olesya İvanovanın fikrinə əsasən istənilən xarici dilin öyrənilməsində süni intellekt alətləri başlanğıc səviyyədə məqsədəuyğun yardımçı ola bilər. Süni intellekt əsaslı məşhur tətbiqlər dil öyrənənlər üçün ehtiyacları uyğun dərslər proqramı təklif edir və hər bir istifadəçiyə müvafiq tapşırıqlar verməklə onların dil öyrənmə gedişatını təhlil edir. (9)

Təhsil sahəsində süni intellektin istifadəsi 20-ci əsrin sonlarından etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. Əvvəllər dil öyrənmə proqramları sadəcə qayda əsaslı sistemlərdən ibarət idisə, bu gün artıq maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə texnologiyalarından istifadə olunur. 2000-ci illərin əvvəllərində *Duolingo* və *Rosetta Stone* kimi tətbiqlər dil öyrənənlərə adaptiv təhsil imkanları yaratdı. 2020-ci illərdən etibarən isə *ChatGPT*, *Grammarly* və digər süni intellekt əsaslı sistemlər öyrənmə prosesini daha da interaktiv halaətirdi (Garcia, M. və Lee, T., 2021, s.30-35).

Ənənəvi metodlarla süni intellekt əsaslı metodlar bir-birindən fərqlənir. Bir çox mütəxəssislər hər iki metodu müqayisəsi ediblər. Ənənəvi metodlarda müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsi əsas rol oynayır. Ancaq süni intellekt texnologiyaları fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları təqdim edir. Ənənəvi metodlarla müqayisədə süni intellekt əsaslı öyrənmə daha interaktiv, adaptiv və real vaxtda geribildirim verir. Miller və digərləri 2023-cü ildə çap etdikləri “Süni intellektə əsaslanan dil öyrənmədə real vaxt rejmində əks əlaqə” adlı elmi məqaləsində bu barədə ətraflı yazmışlar:

- Ənənəvi metodların işləmə mexanizmi: dərslər, müəllim izahı, testlər və imtahanlar;
- Süni intellekt əsaslı metodların əsas xüsusiyyətləri: Söhbət botları, avtomatik qiymətləndirmə, səs tanıma və təhlil sistemləri, fərdi öyrənmə planları.

Süni intellekt texnologiyaları ingilis dilini öyrənənlər üçün çoxsaylı yeni imkanlar yaratmışdır. Məsələn, adaptiv öyrənmə sistemləri tələbənin bilik səviyyəsinə uyğun öyrənmə materialı təklif edir və geribildirim verir (Taylor, B. və Wilson, D., 2022, s.45-50). Bundan başqa, söhbət botu texnologiyaları xarici dili öyrənənlərə interaktiv söhbət məkanı verir, bununla da onlar danışq vərdişlərini real vaxtda təkmilləşdirə bilirlər. Eyni zamanda, avtomat tərcümə və səs tanıma sistemləri dili praktik istifadə etmək imkanı yaradan əsas alətlərdəndir (Nguyen, L. və b., 2023, s.57-72)

Süni intellekt alətləri ilə adaptiv təhsil dedikdə hər bir şəxsin fərdi ehtiyaclarına uğunlaşdırılan effektiv öyrənmə mühiti başa düşülür. Yəni, adaptiv təhsil sistemləri süni intellekt vasitəsi ilə öyrənənin səviyyəsini, zəif və güclü tərəflərini təhlil edir və ona uyğun materiallar təqdim edir. Süni intellekt alətləri ilə adaptiv təhsilin necə realizə olunduğunu praktik nümunə ilə izah edə bilərik. 11 yaşlı oğlum *Duolingo* ilə ingilis dilini öyrənir. Bu cür dil öyrənmə prosesinin yol xəritəsini mərhələli şəkildə belə ifadə edə bilərik:

1. Öyrənənin dil səviyyəsini müəyyənləşdirmək: Süni intellekt ilk mərhələdə dil öyrənənin bilik səviyyəsini qiymətləndirir. *Duolingo* (həmçinin *Coursera* da eyni mexanizimlə çalışır) platformasında ilkin testlər vasitəsi ilə öyrənənin öyrənmək istədiyi dil haqqında bilik səviyyəsi analiz edilir.

2. Fərdi təlim xəritəsi yaratmaq: Əgər xarici dil öyrənən şəxs qrammatika sahəsində zəifdirsə, sistem ona daha çox qrammatik tapşırıqlar verir. Əgər danışq qabiliyyəti zəifdirsə, söhbət botu və ya səs tanıma funksiyaları ilə danışq təlimləri təklif edir.

3. Real zamanda geribildirim vermək: *Grammarly* və *ChatGPT* kimi alətlər yazı və nitq səhvlərini dərhal aşkar edir və düzəliş edilməsini bildirir. Beləliklə, öyrənənlər səhvlərini dərhal başa düşərək onları düzəldə bilirlər.

4. Məlumatları təhlil edərək inkişaf planı yaratmaq: Süni intellekt öyrənənin irəliləyişini müşahidə edir və ona uyğun yeni materiallar təqdim edir. Əgər bir mövzu yaxşı səviyyədə mənimsənilibsə, daha çətin tapşırıqlara keçid edilir.

Beləliklə, bu ardıcılıqla dil öyrənən istənilən dili qısa zaman çərçivəsində fərdi şəkildə öyrənmiş olur.

Gələcəkdə süni intellekt daha da təkmilləşəcək və öyrənmə prosesini daha da fərdiləşdirəcək. Bəzi mümkün inkişaf sahələri aşağıdakılardır:

- İnsan beyni ilə integrasiya olunmuş öyrənmə sistemləri
- Tam avtomatlaşdırılmış fərdi dil tədris proqramları
- Real zamanlı danışq və tələffüz analiz edən sistemlər
- VR və AR (Virtual və Artırılmış Reallıq) texnologiyalarının süni intellekt ilə birləşməsi

Mövzu üzrə araşdırma edərkən bir sıra tədqiqatçıların süni intellektlə bağlı gələcək çağırışlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

1. Etik və məxfiliyin qorunması: şəxsi məlumatların qorunması və istifadəçilərin məxfiliyinin təmin edilməsi əhəmiyyətlidir (Johnson, P., 2022, s.94)

2. Süni intellektin müəllimləri əvəz etməməsi: süni intellekt köməkçi rolu oynamalı, lakin müəllimlərin əvəzlənməsi üçün deyil, onların işini asanlaşdırmaq üçün istifadə olunmalıdır (Garcia, M. və Lee, T., 2021, s.30-35).

Hər iki çağırış çox vacib məqamları özündə əks etdirir. Süni intellekt əsaslı tədris proqramları nə qədər müasir yanaşma olsa da, zaman və məkana baxmadan tədrisi reallaşdırma bilmək imkanına sahib olsa da, bu proqramlar canlı müəllimin sahib olduğu emosional zəkanı əvəz edə bilməz. Hesab edirik ki, təhsilin hər sahəsində ənənəvi müəllim - tələbə ünsiyyəti ilə süni intellektin üstünlükləri birgə bir məqsəd üçün istiqamətləndirilərsə o zaman nəticə də yüksək olar.

Təhsilimizin gələcəyini düşünəndə hesab edirik ki, süni intellekt dövrü üçün yeni pedaqoqların hazırlanmasına zərurət var. Süni intellekt məzmununda hər bir müəllimin təkmilləşdirilməsinə, bilik və bacarıqlarının yenilənməsinə, tənqidi düşüncə və etik davranışlarının mükəmmələşdirilməsinə ehtiyac var.

Gündən günə inkişaf edən və yenilənən süni intellekt dövründə qarşımızda bir sıra hədəflər var ki, onları gözərdi etmək olmaz. Məsələn, süni intellektə yanan yeni tendensiyaları öyrənmək, süni intellektin təhsildə, xüsusilə də xarici dilin öyrənilməsində rolu ilə əlaqəli yenilikləri araşdırmaq vacibdir.

Süni intellekt texnologiyalarının xarici dilin öyrənmə prosesində tətbiqi öyrənənlərə daha effektiv və interaktiv bir mühit təqdim edir. Gələcək tədqiqatlar süni intellekt əsaslı proqramların dil öyrənmə sahəsində daha da inkişaf etdirilməsi və istifadəçilərin ehtiyaclarına daha yaxşı uyğunlaşdırılması üzərində cəmlənməlidir.

Təhsildə, xüsusilə də əcnəbi dilin öyrənilməsində süni intellektin təsirləri sizi maraqlandırırırsa, mütləqdir ki, bu istiqamətdə yazılmış kitabları, tədqiqat əsərlərini, elmi məqalələri əldə edib oxumalısınız. Əks təqdirdə inkişaf edən zamanda yeniliklərdən geri qalar və hələ də ənənəvi metodlarla dil öyrənmə prosesini davam etdirəcəksiz.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown, J. (2020, s.12). Artificial Intelligence in Language Learning. Cambridge University Press
2. Garcia, M. və Lee, T. (2021, s.30-35). Adaptive Learning Systems and AI in Education. Oxford University Press.
3. Johnson, P. (2022, s.94). Globalization and Language Learning Technologies. Routledge.

4. Kim, S. və b. (2021, s.123-140). The Role of Chatbots in Second Language Acquisition. Educational Technology Journal, 45(3).
5. Miller, D. və b. (2023, s.98-115). The Real-Time Feedback in AI-Based Language Learning. Journal of Linguistics and AI, 28(2).
6. Nguyen, L. və b. (2023, s.57-72). AI-Powered Translation and Contextual Understanding. AI and Language Research, 35(1).
7. Taylor, B. və Wilson, D. (2022, s.45-50). Personalized Learning with Artificial Intelligence. Springer
8. Santos Costa (2023, s.45-48). Təhsildə Süni İntellekt (Öyrənmə Çətinlikləri və İmkanlar). ABŞ.
9. <https://ictimai.az/ekspert-suni-intellekten-xarici-dil-oyrenmekde-nece-istifade-oluna-bileceyini-izah-edib/>
10. Süni intellekt: Nələr edə bilir və cəmiyyətə hansı töhfə verir? | Report.az
11. <https://medium.com/@DilaraQuliyeva/t%C9%99hsild%C9%99-s%C3%BCni-intellektin-rolu-0eafa7738774>
12. <https://muallim.edu.az/news/suni-intellekt-ve-problemler677e718227c47b17361a59a4>
13. <https://oxu.az/ikt/tehsilde-suni-intellekt-dovru-baslayir-bes-bunun-ehemiyeti-ne-olacaq-arasdirma>
14. https://books.google.az/books?id=rLvmEAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
15. <https://lawels.com/t%C9%99hsild%C9%99-suni-intellekt-v%C9%99-onun-inkisafi/>
16. https://library.ict.az/elektron/2023/Suni_inektle_bagli_tehdidlerin_tehlili.pdf
17. <https://www.teston.az/blog/950/teknologiyenin-geleceyi-ve-suni-intellektin-heyatimizdaki-rolu>
18. <https://kaizen.az/post/805>

SUMMARY

The influence of artificial intelligence (AI) on the process of foreign language learning represents a significant milestone in contemporary technological advancements. AI-powered tools offer personalized learning plans, introduce interactive methods, and revolutionize the language acquisition experience. These technologies enable users to benefit from functionalities such as speech recognition, automated translation, and grammar correction. Platforms like Duolingo, ChatGPT, and Grammarly provide tailored learning opportunities and real-time feedback, thereby enhancing the overall efficiency of the learning process compared to traditional teaching methods.

However, the implementation of AI in language education raises ethical and privacy concerns. Safeguarding personal data and ensuring the security of users' confidential information remain critical topics of discussion. Furthermore, AI technologies must serve as supportive tools rather than replacing human educators. By complementing the teacher-student relationship, these technologies can improve the quality of education. In the future, AI technologies are expected to advance further, offering real-time speech analysis and customized educational programs tailored to each learner. Additionally, integrating AI with virtual and augmented reality technologies could significantly enhance its application in education.

In conclusion, artificial intelligence opens new horizons in foreign language learning and underscores the need for further research in this field. By leveraging personalized approaches and highly adaptive materials, these technologies provide learners with more effective and interactive educational environments.

Keywords: artificial intelligence, foreign language learning, educational technologies, automated translation, personalized learning

Direktor:	Məhəmmədli Məmmədli
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş redaktor:	Zəhra Rəhimova
Qrafik-dizayner:	Səhilə Abbasova
Redaktor:	Zərri Məmmədova
Korrektor:	Xanım Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə
Komputer operatoru:	Rəhimə Hacıyeva

Çapa imzalanmışdır: 03.10.2025
Formatı: 17x24, 16/1, həcmi: 72.625 ç/v.
Tiraj 150, sifariş № 062

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ NƏŞRİYYATI